

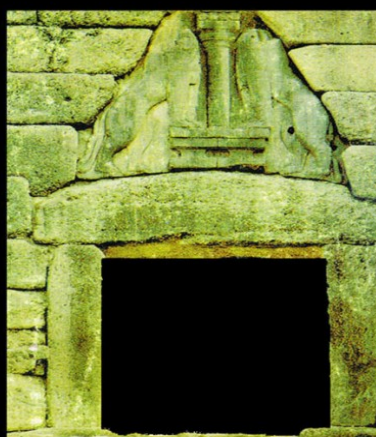

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

•

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Serge Bernstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Kindle eBook: Cosimo, noiembrie 2014
- versiunea 2.0 -

Editura *Institutul European*, Iași, 1997-1998

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR
EXTERNE
ȘI AL AMBASADEI FRANȚEI ÎN ROMÂNIA

© 1994, *Éditions Hatier*, Serge Bernstein, Pierre
Milza: *Histoire de l'Europe*

CUPRINS:

Serge Bernstein, Pierre Milza – Istoria Europei

Volumul 1: Moștenirea Antichității

Cuvânt înainte

Capitolul 1 RĂDĂCINILE EUROPEI (DE LA ORIGINI PÂNĂ LA CELȚI)

Diversitatea spațiului european

Primele așezări umane

Omul din Neanderthal

Omul de Cro-Magnon și apariția artei în Europa

Repercusiunile „revoluției neolitice” în Europa

De la civilizația megalitilor la epoca bronzului

Enigma indo-europeană

Apariția și apogeul lumii celtice

Capitolul 2 LUMEA GREACĂ ȘI APARIȚIA CETĂȚII

Între munte și mare

Lumea egeeană și Creta în mileniile III-II î.e.n.

Micene și prima civilizație greacă

Secolele obscure ale „Evului Mediu grec”

Vremea colonizării (secolele VIII-VI)

Apariția și mutațiile cetății în epoca arhaică

Sparta și Atena în vremurile arhaice

Capitolul 3 GRECIA DE LA APOGEUL CETĂȚII LA SFÂRȘITUL ELENISMULUI (SECOLELE V-II Î.E.N.)

Războaiele medice

Înflorirea imperialismului atenian

Funcționarea democrației ateniene în vremea lui Pericle

Războiul peloponezic

Sparta împotriva Greciei

Criza cetății

Cucerirea macedoneană

Alexandru și cucerirea Orientului

Grecia elenistă

Capitolul 4 CIVILIZAȚIA ELENICĂ

Zei, mituri și practici religioase

„Fizicieni” și gânditori

Literatura și istoria

Artele în Grecia

Capitolul 5 ITALIA ROMANĂ (DE LA NAȘTEREA CETĂȚII LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III-LEA Î.E.N.)

Italia primitivă și prezența etruscă

Originile Romei

Roma în defensivă (509-360 î.e.n.)

Patricieni și plebei

Armata romană cucerește Italia

Guvernarea Romei și organizarea țărilor cucerite

Capitolul 6 APOGEUL, CRIZA ȘI CĂDEREA REPUBLICII ROMANE (SECOLELE III-I Î.E.N.)

Roma împotriva Cartaginei: Războaiele punice

- Cucerirea Orientului
- Cucerirea Occidentului
- Exploatarea popoarelor cucerite
- Consecințele marilor cuceriri
- De la frații Gracchi la Sylla: începutul războaielor civile
- Pompei și Cezar: agonia Republicii
- Octavian, fondatorul Principatului

Capitolul 7 CIVILIZAȚIA ROMANĂ ÎN TIMPUL REPUBLICII

- Modul de viață
- Măreția și decadența virtuților romane
- Transformările din viața religioasă
- Nașterea unei literaturi latine
- Arhitectura și artele frumoase

Capitolul 8 EUROPA ÎN EPOCA ROMEI IMPERIALE (SEC. I Î.E.N – SEC. V E.N.)

- Augustus, fondatorul Imperiului
- Imperiul roman în epoca lui Augustus
- Sucesiunea lui Augustus
- Împărații din secolul I: Iulio-Claudienii și Flavienii
- Împărații păcii romane: Antoninii și Severii
- Roma și provinciile la apogeul Imperiului
- Criza secolului al III-lea e.n.
- „Imperiul târziu” și nașterea celor două Europe
- Agonia Imperiului
- O societate încremenită

Capitolul 9 CIVILIZAȚIA EUROPEI ROMANE SUB IMPERIU

- O civilizație a orașului
- Roma Imperială
- Viața religioasă
- Viața intelectuală
- Literatura
- Scriitori și teologi creștini
- Artele

Volumul 2 De la Imperiul Roman la Europa (secolele V-XIV)

Cuvânt înainte

Capitolul 1 MIGRAȚIILE ȘI REGATELE BARBARE ÎN OCCIDENT (SECOLELE V-VIII)

- Primul val (secolele IV-V)
- Al doilea val și sfârșitul Imperiului de Apus (476)
- Instalarea regatelor barbare
- Merovingieni și Pepinizi
- Cel de-al treilea val de migratori (secolele VI-VII)
- Un regres la scară europeană?
- Criza și reînnoirea Bisericii creștine
- Cultura în timpul monarhiilor barbare

Capitolul 2 EUROPA BIZANTINĂ DE LA IUSTINIAN LA APOGEUL MACEDONEAN (SECOLELE VI-XI)

- Erezii și dispute religioase
- Iustinian și recucerirea în Occident
- Urmașii lui Iustinian

- Secolul de aur al Bizanțului
- Replierea din secolul al VII-lea
- Criza iconoclastă
- Dinastia macedoneană
- Recucerirea bizantină
- Orientul împotriva Occidentului
- Apogeul civilizației bizantine

Capitolul 3 IMPERIUL CAROLINGIAN

- Pepin cel Scurt, rege al francilor
- Carol cel Mare și expansiunea francă
- Restaurarea Imperiului de Apus
- Guvernarea și administrarea Imperiului
- Imperiul împărțit
- Noile invazii
- Dislocarea Imperiului
- Economia și societatea în epoca carolingiană
- O înfrumusețare culturală

Capitolul 4 EUROPA FEUDALĂ (SECOLELE X-XII)

- Nașterea și avântul feudalității
- Seniori și seniorii
- Condiția țaranului
- Biserica în societatea feudală
- Împăratul împotriva Papei
- Monarhia feudală în Franța și Anglia

Capitolul 5 AVÂNTUL ȘI EXPANSIUNEA OCCIDENTULUI (SECOLELE XI-XII)

- Creșterea demografică și defrișările
- Avântul marelui comerț internațional
- Avântul orașelor din Occident
- Contraofensiva creștină în Mediterana occidentală
- Cruciadele secolului al XII-lea
- Occidentul împotriva Bizanțului: a patra cruciadă
- Sfârșitul Cruciadei și replierea occidentală în Levant
- La periferia Europei creștine: expansiunea germanică și instalarea de noi state

Capitolul 6 EUROPA LA APOGEUL „EVULUI MEDIU CLASIC” (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XII-LEA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV-LEA)

- Capețieni și Plantageneti
- Papa și împăratul
- Declinul și fărâmițarea Imperiului Germanic
- La periferia Occidentului creștin
- Și Bizanțul?
- Biserica: putere temporală și contestată

Capitolul 7 CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ ÎNTRE SECOLELE XI-XIII

- Școli și universități
- Filozofia și teologia
- Literatură profană și literatură burgheză
- De la roman la gotic

Volumul 3 State și identități europene (secolul XIV-1815)

Cuvânt înainte

Partea I Secolele XIV-XV Criza Europei

Capitolul 1 CALAMITĂȚILE DE LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU

Ciuma și foametea

Războiul

Lumea satelor zdruncinată

Revolte țărănești

Orașul în criză

Adaptarea orașelor la criză

Capitolul 2 CRIZA SPIRITUALĂ ȘI INTELECTUALĂ DE LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU

Moartea omniprezentă

Criza Bisericii

Papalitatea de la Avignon

Marea schismă

Bisericile naționale și ereziile

Criza gândirii și artei

Deschiderea de noi drumuri

Capitolul 3 CONVULSII POLITICE ȘI NAȘTEREA STATULUI NAȚIONAL

La est: dispariția Imperiului bizantin

În centrul Europei: dispariția Sfântului Imperiu și regresul germanismului

În nord: uniunea scandinavă față în față cu Hansa

La sud: anarhia politică italiană și afirmarea spaniolă

La vest: Franța și Anglia în războiul de o sută de ani

Dificila geneză a statului național

Capitolul 4 O COTITURĂ FUNDAMENTALĂ: MARILE DESCOPERIRI

Redresarea europeană de la sfârșitul secolului al XV-lea

Europa se deschide către lume

Europa domină lumea: nașterea imperiilor

Șocul deschiderii spre lume

Capitolul 5 AVÂNTUL ECONOMIC AL EUROPEI ȘI NAȘTEREA CAPITALISMULUI (1492-1560)

Structurile economice rămân tradiționale

Factorii dezvoltării

Spre o economie monetară de stat

Creșterea producției

Prima structurare a unui spațiu economic european

Epoca marilor negustori și nașterea capitalismului în Europa

Partea a II-a (1492-1660) Apariția unei noi epoci

Capitolul 6 REVOLUȚIA VALORILOR SPIRITUALE ÎN EUROPA SECOLULUI AL XIV-LEA

Umanismul

Răspândirea și diversitatea umanismului

Epoca de aur a Renașterii italiene

Răspândirea Renașterii

Originile Reformei

Religiile protestante

Reforma catolică

Capitolul 7 CAROL QUINTUL ȘI ULTIMA ÎNCERCARE DE UNIFICARE A EUROPEI CREȘTINE

Fărămițarea și războaiele din Italia

Spre o Europă a Habsburgilor

Ambițiile lui Carol Quintul

Eșecul lui Carol Quintul

Capitolul 8 EPOCA FRĂMÂNTĂRILOR (1560-1660)

Răsturnarea complexului de împrejurări

Sărăcie și revolte

Criza umanismului

Barocul

Răspândirea barocului

Afirmarea spiritului științific

Europa savanților la mijlocul secolului al XVII-lea

Capitolul 9 TENTATIVELE HEGEMONICE ALE HABSBUGILOR

Puterea și ambițiile lui Filip al II-lea al Spaniei

Revolta din Țările de Jos

Ascensiunea puterii engleze

Regatul Franței îi scapă lui Filip al II-lea

Dificultățile Habsburgilor din Viena

Ambițiile lui Ferdinand al II-lea

Războiul „de treizeci de ani“

Danemarca și Suedia împotriva lui Ferdinand al II-lea

Franța iese din culise

Tratatele de la Westfalia și Pirinei

Partea a III-a (1660-1789) Clasicismul și Iluminismul la ora echilibrului european

Capitolul 10 EUROPA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVII-LEA

La vest: criza monarhiilor naționale

În centru: declinul Habsburgilor

La nord: hegemonia suedeză

La est: Rusia și Polonia prevestesc noi dezechilibre europene

Capitolul 11 EUROPA COALIZATĂ ÎMPOTRIVA DOMINAȚIEI LUI LUDOVIC AL XIV-LEA (1660-1715)

Instalarea tipului de monarhie absolută

Absolutismul economic

Absolutismul religios

Clasicismul, expresie a idealului monarhic al lui Ludovic al XIV-lea

Politica europeană a lui Ludovic al XIV-lea și războiul de succesiune

Războiul cu Olanda

Ludovic al XIV-lea față în față cu Liga din Augsburg

Succesiunea spaniolă

Sfârșitul dominației suedeze în Europa de nord

Capitolul 12 NAȘTEREA UNUI MODEL DE MONARHIE TEMPERATĂ ÎN ANGLIA (1689-1815)

Mitul Constituției britanice

Guvernarea whigilor și Coroana britanică

Cabinetul

Parlamentul

Tentativa de reacție autoritară a lui George al III-lea (1760-1783)

Al doilea Pitt și calea spre parlamentarism

Capitolul 13 DEZVOLTAREA ECONOMICĂ ȘI TRANSFORMĂRILE SOCIALE DIN EUROPA SECOLULUI AL XVIII-LEA

Creșterea populației europene

Revoluția agricolă

Dezvoltarea marelui comerț maritim

Revoluția industrială din Anglia

Răspândirea revoluției industriale în Franța

Noul rol al burgheziei în Europa occidentală

Eterogenitatea nobilimii europene

Clasele populare

Capitolul 14 CONTRASTELE DIN EUROPA LUMINILOR (1715-1789)

Triumful spiritului științific

Mișcarea filozofică

Filozofia, germene revoluționar

Epoca „sufletelor sensibile“

„Noul gust“

Europa franceză și reacțiile naționale

Europa engleză în epoca echilibrului european

Sucesiunea Austriei

Rivalitatea franco-britanică și războiul de șapte ani

Împărțirea Poloniei

Partea a IV-a (1789-1815) Furtuna revoluționară și nașterea unei noi Europe

Capitolul 15 EUROPA FAȚĂ ÎN FAȚĂ CU REVOLUȚIA FRANCEZĂ (1789-1804)

O revoluție a Europei dezvoltate

Revoluția „Luminilor“

Construirea unei noi lumi

Revoluția franceză și Europa

Revoluția optează pentru război

De la războiul de propagandă la războiul de cucerire

Europa prinților împotriva Europei națiunilor

Consulatul și sistematizarea noilor principii

Capitolul 16 EUROPA NAPOLEONIANĂ (1804-1815)

Războaiele napoleoniene

Epoca marilor campanii victorioase (1805-1809)

Europa napoleoniană la apogeul său

Sistemul continental

Napoleon, modernizator al Europei

Blocada continentală și efectele sale

Trezirea naționalităților

Prăbușirea Europei napoleoniene

Concluzie

Volumul 4 Naționalismele și Concertul european în secolul XIX (1815-1919)

Introducere

Partea I (1815-1848) APARIȚIA UNEI EUROPE LIBERALE

Capitolul 1 RECONSTRUCȚIA EUROPEI ȘI SFÂNTA ALIANȚĂ

- „Liderii” europeni

- Europa din 1815

- Sfânta Alianță mit și realitate

- Succesul și fragilitatea noii ordini europene

Capitolul 2 1830. PRIMELE VICTORII ALE LIBERALISMULUI

- Trezirea „națiunilor”

- Revolta balcanică și independența Greciei

- Revoluția din Franța

- Bruxelles și Varșovia

- Agitația europeană din 1830

Capitolul 3 1848. „PRIMĂVARA POPOARELOR”

- Franța între două revoluții

- Contaminarea revoluționară

- Revoluția din Austria

- Revoluția din Germania

- Revoluțiile din Italia

- Refluxul

- Sfârșitul visului italian

- Eșecul liberalilor germani

Capitolul 4 SOCIETATEA ȘI CULTURA EUROPEANĂ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

- Avântul economic al Europei de vest

- Societățile europene între mutații și tradiții

- Situația muncitorilor și începuturile socialismului

- Europa romantică

Partea a II-a (1848-1918) APARIȚIA NAȚIONALITĂȚILOR ȘI ÎNFRUNTAREA DINTRE NAȚIONALISME

Capitolul 5 NAPOLEON AL III-LEA ȘI EUROPA NAȚIONALITĂȚILOR

- Napoleon al III-lea și principiul naționalităților

- Împăratul împotriva țarului

- Nașterea regatului Italiei

- Inevitabila problemă romană

- Prusia unifică Germania

- Un imperiu distruge un alt imperiu

- Primele fisuri ale Imperiului austriac

Capitolul 6 EUROPA LUI BISMARCK

- Bismarck, arbitrul Europei

- Tripla Alianță

- Apogeul sistemului bismarckist

Capitolul 7 SOCIETĂȚILE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

- Dezvoltarea capitalismului industrial

- Contrastele Europei industrializate

- Dificultăți și restructurări ale capitalismului european

- Europenii în afara Europei

- Europa și fenomenul migrației

Europa în centrul lumii
Mutațiile și lipsa de dinamism din mediul rural
Urbanizarea și ameliorarea condiției muncitorilor
Sindicalism și socialism
Burghezia triumfătoare și „noile păături sociale“

Capitolul 8 MODELE POLITICE, RELIGIOASE ȘI CULTURALE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Europa liberală, Europa autoritară
Forțele religioase: regres sau relansare?
Repunerea în discuție a modelului pozitivist
Reacția antiromantică
Revoluția culturală de la sfârșitul secolului
Culturile europene între naționalism și cosmopolitism
Nașterea unei culturi de masă

Capitolul 9 CIOCNIREA DINTRE NAȚIONALISMELE EUROPENE ȘI EVOLUȚIA EUROPEI SPRE RĂZBOI

Alianța franco-rusă
Sistemul lui Delcassé
1905: prima alarmă în Maroc
Tripla Înțelegere (Antanta)
De la afacerea bosniacă la a doua criză marocană (1907-1911)
Războiul balcanic și cursa înarmărilor
Iulie-august 1914: concursul de împrejurări
Războiul

Capitolul 10 „RĂZBOIUL CEL MARE” ȘI DESĂVÂRȘIREA EUROPEI NAȚIUNILOR

1915-1917: de la „războiul de poziții” la „războiul de uzură”
Cotitura din 1917
1918: sfârșitul coșmarului
Europa tratatului de la Versailles

Concluzie

Volumul 5 Secolul XX (din 1919 până în zilele noastre)

Cuvânt înainte

Partea I (1919-1945) EUROPA ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE

Capitolul 1 1919-1921 O EUROPĂ ZDRUNCINATĂ

Prăbușirea regimului țarist
De la „zilele din februarie” la „Revoluția din Octombrie”
Războiul civil și războiul de intervenție
Valul revoluționar din Europa
Regresul
Primele atitudini contestatate față de noua ordine internațională

Capitolul 2 ECHILIBRUL PRECAR AL ANILOR '20

Bilanțul unui conflict sinucigaș
Sfârșitul unei hegemonii
Tulburările sociale
Aparenta victorie a democrației
Tensiunile franco-germane
Epoca Briand/Stresemann: destindere și prosperitate
Germanii destabilizării
Speranțe pierdute: securitatea colectivă și uniunea europeană

Capitolul 3 DEMOCRAȚIILE ȘI DICTATURA SE CONFRUNTA CU CRIZA

- Marea criză
- Lupta împotriva crizei și limitarea liberalismului
- Venirea la putere a nazismului
- Totalitarismul hitlerist
- Evoluția regimului fascist din Italia
- „Contaminarea” cu modelul autoritar
- Asedierea democrației

Capitolul 4 GENEZA, APOGEUL ȘI PRĂBUȘIREA EUROPEI HITLERISTE

- Primele atacuri hitleriste
- Europa împotriva Germaniei
- Crizele din 1935-1936
- Ofensiva hitleristă în Europa Centrală
- Crizele hotărâtoare și declanșarea războiului
- 1939-1941: Cucerirea Europei Continentale
- Europa cucerită de Germania
- Europa împotriva lui Hitler
- Eliberarea Europei și prăbușirea Axei

Capitolul 5 *ANNÉES FOLLES* ȘI ANII SUMBRI: CULTURILE EUROPENE ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE

- Transformările economice și modificarea condițiilor de viață
- Années folles*: mit și realitate
- „Criza spirituală” și noile concepții estetice
- Curentele avangardiste
- Clasici și moderni
- Scriitori și artiști „angajați”
- Culturile totalitare
- Practici sociale și timpul liber al maselor

Partea a II-a (1945-1992) DE LA IALTA LA MAREA PIAȚĂ COMUNĂ ȘI LA PROIECTELE DE UNIUNE POLITICĂ EUROPEANĂ

Capitolul 6 EUROPA ÎN TIMPUL „RĂZBOIULUI RECE”

- Ialta
- Europa vlăguită de război
- Începuturile „Războiului Rece”
- Europa „atlantică” sau Europa „europeană”
- Europa împărțită în două
- Încordarea relațiilor dintre blocuri și insecuritatea europeană (1950-1954)
- Începuturile „destinderii”

Capitolul 7 EUROPA DE VEST ÎN PERIOADA DEZVOLTĂRII (DIN ANII 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

- Reconstrucția și dezvoltarea economică
- Atmosfera internațională se îndreaptă spre „destindere”
- Nașterea Comunității Economice Europene și primele sale succese
- Europa generalului de Gaulle
- De la Europa celor Șase, la Europa celor Nouă
- „Politica din Est” a cancelarului Willy Brandt

Anul 1968 și urmările sale în Europa de Vest

Capitolul 8 EUROPA DE EST (DE LA ÎNCEPUTUL ANILOR 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

Avatarurile destabilizării (1953-1956)

Octombrie polonez și tragedia Ungariei

De la „comunismul național” la „suveranitatea limitată”

Standardizarea

Capitolul 9 DE LA EUROPA CELOR DOUĂ BLOCURI LA EUROPA STATELOR INDEPENDENTE (DE LA MIJLOCUL ANILOR 1970 PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE)

Europa de Vest în cadrul crizei mondiale

„A vorbi pe o singură voce?”

Reîntoarcerea la Războiul Rece

Euroterorismul (Terorismul european)

Comunitatea Economică Europeană, de la nouă la doisprezece membri

Europa de Est: ultimele licăriri ale totalitarismului

Destinderea internațională și prăbușirea comunismului

Capitolul 10 CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XX

Creștere și descreștere demografică

Mutațiile sociale din timpul „celor treizeci de ani glorioși”

Viața cotidiană și practicile sociale

Standardizarea și limitele acesteia

Societățile europene în plină criză

Cultură de masă sau cultură pentru mase?

Marile tendințe ale creației intelectuale și artistice

Reînnoirea și impasul practicilor culturale de masă

Concluzii

Volumul 1: Moștenirea Antichității

Traducere de Ion Bița

Ediție îngrijită, note și comentarii de Nelu Zugravu

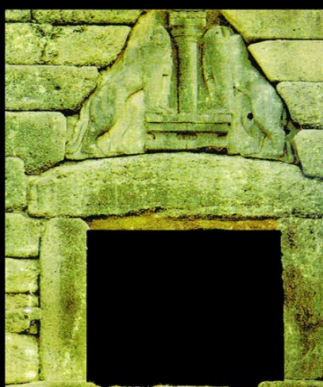

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

•

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

„Europa este un continent, o civilizație; ea nu este nicidecum o entitate politică ori economică. Ideea europeană este golită de sens, îi lipsesc atât transcendența ideologiilor mesianice cât și imanența patriotismului concret“. Astfel se exprima acum treizeci de ani unul dintre observatorii cei mai clarvăzători ai problemelor lumii din vremea sa, Raymond Aron, și, fără îndoială, el avea dreptate să pună accentul pe lipsurile materiale și spirituale ale marelui proiect inițiat de „părinții Europei“. Și alți mari intelectuali europeni, fără a fi bănuți de naționalism exagerat, avuseseră aceeași intuiție și formulară rezerve asemănătoare, precum un Salvador de Madariaga („Europa nu este și nu va fi niciodată o națiune; ea este doar un mănunchi de națiuni. Incontestabilele componente ale spiritului european sunt doar trăsăturile naționale“) sau Arnold Toynbee („*Uniune*, este oare acesta cuvântul potrivit pentru puzderia de forțe europene pe care le presimțim? *Divizare* n-ar fi, dimpotrivă, cuvântul cel mai nimerit?“).

În momentul în care cele 12 țări semnatare ale tratatului ce avea să pună bazele Actului unic dau viață „marii piețe“ europene, când adoptă un sistem monetar comun, își largesc competențele și întăresc puterile instituțiilor sale de la Bruxelles ori Strasbourg, când „mica Europă“ a lui Monnet, Schumann, Adenauer și a altor de Gasperi

dobândește o poziție care face din ea, în ciuda incertitudinilor și a slăbiciunilor, un pol spre care se îndreaptă atât Austria și Suedia, dar și Turcia și câteva din țările foste satelite ale URSS, putem să ne întrebăm dacă opoziția dintre „Europa patriilor” și cea a „tehnocrațiilor” ori a „oamenilor de afaceri”, ai cărei adversari n-au încetat de patruzeci de ani să-i denunțe caracterul „artificial” și „apatrid”, este la fel de puternică ca și atunci când generalul de Gaulle se întreba ce ar fi adus culturii europene un Dante, un Goethe ori un Chateaubriand dacă ar fi gândit și scris „în *esperanto* sau *volapuk integrat*”. Fără îndoială că ideea de națiune păstrează în Europa de azi o parte din puterea ei mobilizatoare. În estul continentului, acolo unde marele dezgheț din 1989 a scos la iveală cât de mult erodase „internaționalismul proletar” mentalitățile popoarelor supuse protectoratului „marelui frate”, asistăm la o recrudescență a naționalismului clasic, în ce are el mai rebel și mai agresiv față de inițiativele transculturale. Se pare că sentimentul de apartenență la un ansamblu care îl transcende pe cel de Stat-națiune pare a fi câștigat teren de vreo 10-15 ani, cel puțin în țările Comunității europene, iar aceste reacții naționaliste rămân doar de suprafață, sondajele făcute în cele 12 state membre arătând că mulți vor fi pe viitor locuitorii acestei părți a Europei care să accepte principiul supranaționalității.

Printre motivele care înclină balanța în acest sens se află și conștientizarea, încetul cu încetul, de către europeni a unei apartenențe comune, care a fost mult timp privită doar din punct de vedere spiritual, incompatibilă cu sentimentul exclusiv de

apartenență la „patria” lingvistică și culturală. Nu tragem de aici concluzia că ar exista o esență europeană anterioară existenței națiunilor care o compun, după cum sugera Denis de Rougemont (*Vingt-huit siècles d'Europe*, 1961). Apare în schimb din ce în ce mai evident că, dincolo de particularități și de rupturi, istoria a făurit, dacă nu o conștiință a identității afirmate, cel puțin a făcut să se ajungă la trăsături comune care încep a fi trăite ca atare de numeroși locuitori de pe bătrânul continent. Un istoric, scrupulos cu faptele și nu tocmai înclinat în a făuri concepte fixe, imuabile, Charles Seignobos, scria totuși următoarele în ajunul celui de-al doilea război mondial: „60 de ani petrecuți studiind și predând istoria tuturor țărilor mi-au dat ocazia să compar între ele toate popoarele Europei în diversele momente ale istoriei lor. Această comparație mi-a dat și posibilitatea să le observ trăsăturile comune, trăsături care nu apar la istoricii care se ocupă doar cu studiul unei țări ori al unei epoci. Comparând aventurile diferitelor popoare și condițiile lor de viață, am ajuns să aleg din bagajul enorm de cunoștințe acumulate de specialiști, câteva asemănări generale și să discern cum s-au format ele”. (C. Seignobos, *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe*, Paris, PUF, 1938, p. V)

Aceste „trăsături comune”, aceste „asemănări generale” sunt într-adevăr produsul unei îndelungate evoluții istorice, al cărei examen constituie obiectul acestei cărți. La sfârșitul unui secol care va fi fost cel al înfloririi statelor-națiuni și al dezlănțuirii furiilor naționaliste, dar și al profilării, sub o formă încă nesigură, a ceva ce ar

putea să semene, peste câteva decenii, cu utopia Statelor Unite ale Europei, a venit momentul să ne punem întrebări asupra identității ariei geoculturale în care a luat naștere ideea europeană. Numeroși sunt aceia care neagă această identitate sau care o găsesc artificială, pentru că o aplică la realități ce aparțin națiunii istorice propriu-zise. Trebuie să ne amintim că statul-națiune nu a fost mereu o evidență pentru europenii secolelor trecute și că, într-o largă măsură, conceptul de națiune a fost o „invenție” a istoriei contemporane. Problemele de cultură și limbă, atașamentul la o „mică patrie” amenințată cu dispariția în proiectul de centralizare al statului-națiune, legătura care există între acest sentiment și conștiința contrastelor dintre diversele regiuni, toate aceste elemente care frânează astăzi aderarea multor europeni la procesul de unificare, început acum mai bine de 30 de ani, au existat, sub o formă ceva diferită, în secolul trecut, în Sicilia Ghepardului, în Bavaria lui Ludovic al II-lea, chiar și în anumite provincii periferice ale Franței rustice, în primii ani ai celei de-a Treia Republici.

Dacă Europa de astăzi, ca o construcție politică originală, este efectiv de „inventat”, așa cum au fost, respectând proporțiile, inventate în secolul al XIX-lea, Germania ori Italia, procesul nu mai are loc pe un teren virgin. Ea este chemată, dimpotrivă, să se hrănească din experiențe, câteodată dramatice, trăite în comun, cu producții ieșite din amestecuri intelectuale, politice, artistice, religioase etc., din zestrea culturală comună care, uneori, se pierde în negura timpului.

Europenii au apărut ca un produs al unei istorii agitate și nu, cum au crezut că au descoperit

„antropologii” rasiști din secolul trecut, dintr-o predestinație biologică, făcând din etniile „cele mai pure”, stabilite pe continentul nostru, purtătorii unei civilizații superioare. Doar interacțiunile multimilenare între popoare, culturi, clase și apoi între state au țesut o „unitate” europeană diversă și contradictorie. Comunitatea popoarelor europene nu este – după cum se vede – nici rasială, nici lingvistică. Mai ales, ea nu constituie un punct de plecare prealabil în constituirea națiunilor. Nașterea acestora din urmă i-ar fi anihilat astfel esența, ceea ce nu este cazul. Istoricul nu poate decât să fie de acord cu afirmațiile sociologului Edgar Morin din *Penser l'Europe*: „Europa modernă, scrie acesta, s-a autoconstituit dintr-un haos primordial, la care au participat forțe de ordonare, de dezordine și de organizare. Europa nu a existat până la începutul secolului XX, decât divizată, plină de antagonisme și de conflicte care, într-un anumit fel, au produs-o și au apărat-o. Este motivul pentru care trebuie să lăsăm deoparte ideea de Europă unică, clară, distinctă, armonioasă. Să respingem ideea oricărei esențe europene primare, să ne ferim a crede că o realitate europeană ar precede diviziunile și antagonismele când, dimpotrivă, se naște din ele. Doar odată cu explozia creștinismului au putut să apară aceste realități originar europene, statele-națiuni, și tot acum se va întinde și impune noțiunea de Europa. Iată-ne, așadar, în miezul dificultății de a gândi Europa, când suntem obișnuiți cu modul clasic de gândire, conform căruia ideea de unitate e mai puternică decât cea de multiplicitate și metamorfoză, când ideea de diversitate duce la un inventar de elemente

juxtapuse. Dificultatea de a gândi Europa este mai întâi aceea de a gândi unul în multiplu și multiplu în unul: unitas multiplex. Este, în același timp, dificultatea de a gândi identitatea în non-identitate". (E. Morin, *Penser l'Europe*, Paris, Gallimard, 1987, p. 27)

Prezentul volum va trata deci o Europă fictivă, virtual prezentă gândind platonice. Primele straturi ale istoriei europene, care vor servi la elaborarea ulterioară a entității europene, s-au așezat începând cu preistoria și sfârșind cu Antichitatea.

Dar să nu ne amăgim: megaliții răspândiți în partea occidentală a continentului, influența culturii grecești, dezvoltarea și răspândirea dreptului roman și a instituțiilor sale nu trasează punctat limitele viitoarei Europe. Grecii, care au inventat cuvântul „Europa“, erau împrăștiați pe trei continente, iar romanii și-au făurit imperiul în jurul Mediteranei. Cert este că ne rămâne, și din partea unora și a altora, o moștenire fabuloasă pe care o putem considera pe bună dreptate ca fiind izvorul identității culturale europene.

Capitolul 1

RĂDĂCINILE EUROPEI

(DE LA ORIGINI PÂNĂ LA CELȚI)

■ *În lumea antică, Europa nu are individualitate. Ea nu este decât o expresie geografică, desemnând promontoriul occidental al blocului euroasiatic, care nu posedă nicio unitate din cauza climatelor diferite, a formelor de relief diverse și a lipsei de limite continentale clare.*

■ *Primii oameni care au venit să se stabilească pe „continent” erau din Africa sau din Orientul Apropiat. Pe parcursul zecilor de mii de ani ai Preistoriei, Europa nu se găsește la originea niciuneia din primele forme de civilizație, nici nu oferă o arie omogenă: lumea mediteraneeană influențată de civilizațiile Orientului Apropiat, zona dunăreană, regiunile din apropierea Atlanticului sunt zone total diferite.*

■ *Civilizația megalitelor din Europa occidentală apare ca un prim element de unitate, din care se va dezvolta, în mileniile IV și III, o societate țărănească diferențiată și organizată. Apariția metalului (arama, bronzul, apoi fierul) accentuează pătrunderea*

civilizației, în timp ce, în secolele XIII-XII î.e.n., răspândirea practicii incinerării și a mormintelor - câmpuri de urne dau naștere unei adevărate comunități culturale.

■ *Sfârșitul Preistoriei este marcat de instalarea în Europa a indo-europenilor (celți, germanici, baltici...) despre care nu există date certe nici în privința originii geografice, nici în cea a modului de instalare (cucerire ori colonizare pacifistă), și a căror existență, ca entitate omogenă, nu se sprijină decât pe ipoteze lingvistice sau pe studiul mitologiei comparate. Purtători ai unei civilizații unitare (societate patriarhală, organizată în clase și unități tribale, economie păstorească incluzând agricultura și folosirea calului, locuire în colibe rectangulare grupate în sate, religie a cultului solar), celții nu prezintă totuși o unitate politică, rasială ori lingvistică.*

Cuvântul „Europa“ nu a însemnat, multă vreme, pentru greci decât un teritoriu foarte strâmt al continentului care poartă astăzi acest nume. Poetul Hesiod, care a fost, se pare, primul care l-a folosit la sfârșitul secolului al VIII-lea î.e.n., îi opune „pe cei care trăiesc în bogatul Peloponez, pe cei din Europa, cât și pe toți cei care trăiesc în insulele scăldate de valuri“, ceea ce ne face să tragem concluzia că Europa nu constituie decât o parte a Greciei continentale. Trei secole mai târziu, Herodot evocă cele trei părți care compun uscatul: Asia, Libia¹ și Europa, fără a indica, totuși, pentru aceasta din urmă, limite precise: doar, eventual,

acea Europă conturată în sud, în jurul Mediteranei. Despre contururile sale occidentale, acesta scrie: „Cu toată străduința mea, nu am până acum mărturia unei persoane că ar fi constatat existența unei mări dincolo de Europa“. În rest, dacă acesta admite că s-ar întinde spre est până la Don (Tanais), iar spre nord, dincolo de Dunăre (Istros), totuși nu menționează mai nimic în legătură cu limitele nordice ale „Europei din Tyr“, venită, după legendă, „din Fenicia în Creta și apoi în Licia“.

Nesiguranța va continua pe parcursul unei mari perioade a Antichității, cu toate că, în timpul romanilor, odată cu Strabon și Pliniu cel Bătrân, apoi în secolul al II-lea e.n., odată cu Ptolemeu din Alexandria, cunoștințele geografice s-au dezvoltat simțitor. Se știe acum că există o mare imensă dincolo de „coloanele lui Hercule“ (strâmtoarea Gibraltar), care scaldă Hispania, Galia și insulele britanice. S-a reperat Scandinavia, dar continuă să se creadă că este o insulă în Marea Sarmatică. Nu se știe mai nimic despre regiunile situate la est de Rin și Dunăre, și se persistă în a se fixa la Don și la Marea de Azov (Palus Maeotis) limitele a ceea ce rămâne pentru antici doar o pură expresie geografică.

Se vorbește, într-adevăr, foarte puțin de „Europa“ în lumea antică, doar pentru a o evoca în versuri (Ovidiu în Metamorfozele sale) sau prin frescele murale (cum ar fi cele de la Pompei), sau pentru a menționa răpirea frumoasei prințese din Tyr, fiica lui Agenor, de către un Zeus îndrăgostit, preschimbat în taur. La greci, nici marii tragici ai secolului al V-lea î.e.n., nici Platon nu folosesc acest cuvânt, și, dacă Tucidide și Xenofon se servesc de

el, ei o fac cu totul excepțional, dintr-o perspectivă pur geografică. Aristotel este mai generos cu termenul, dar și el nu-l folosește decât pentru a-i opune pe greci vecinilor lor „barbari”, asiatici ori europeni. Primii sunt, scrie acesta din urmă, „intelenți și abili, dar le lipsește curajul, așa încât sunt mereu supuși cuceririlor și sclaviei”. Cei din urmă, europenii, formează națiuni „pline de curaj, dar câteodată sărace în intelență și îndemnare, așa încât rămân, în comparație cu asiaticii, liberi, lipsindu-le totuși organizarea politică și capacitatea de a-și guverna vecinii”. Doar grecii, ocupând o poziție geografică mediană între aceste două fracțiuni ale lumii barbare, constituie o rasă care, „grație virtuților ce le are, continuă să se bucure de libertate” și „este capabilă să conducă omenirea”. Noțiunea de Europa nu coincide, așadar, cu cea de civilizație. Și ceea ce este valabil pentru greci este valabil și pentru romani, și ei puțin dornici de a folosi un cuvânt care nu este pentru ei decât un instrument comod de delimitare a spațiului. „Romanitatea” se definește în funcție de o cultură și de un sentiment de apartenență, care exclude o parte întreagă a continentului european și care integrează, dimpotrivă, teritorii care se găsesc în Africa și Asia.

Altfel spus, anticii nu au gândit niciodată Europa ca noi, cei de astăzi. Au născocit doar cuvântul iar acesta a rezistat vreme de 27 de secole. I-au dat un conținut geografic care a evoluat relativ puțin după aceea. Dar n-au făcut ca să coincidă acest concept cu aria de extindere a culturii lor. Istoria este cea care a făcut ca această cultură să se fixeze în spațiul pe care noi acum îl desemnăm ca fiind

Europa.

Diversitatea spațiului european

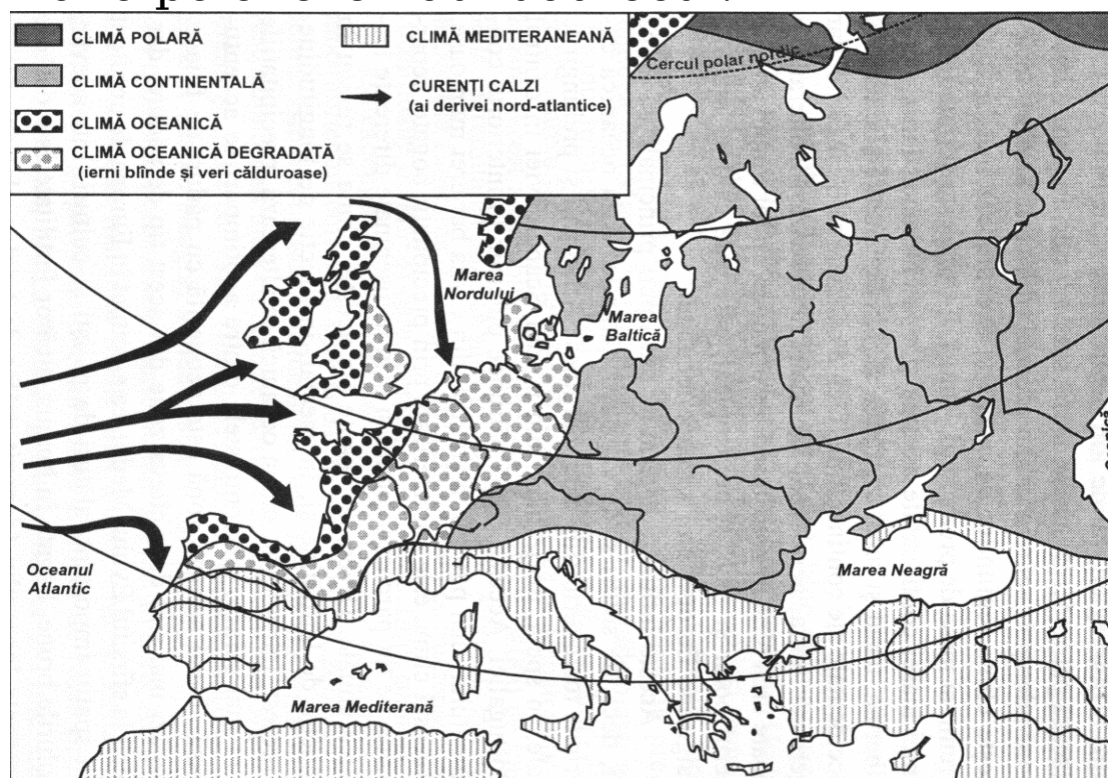
Promontoriul occidental al imensului bloc euro-asiatic, Europa este delimitată, arbitrar, la est de linia munților Urali prelungită, până la Marea Caspică, de fluviul cu același nume. Celelalte două laturi ale triunghiului sunt limite naturale, formate, la vest, de Oceanul Atlantic și de mările aflate în prelungirea lui (Marea Nordului, Marea Baltică, includem aici și Oceanul Înghețat), iar la sud de Marea Mediterană, presărată cu insule, care o fac ușor navigabilă, chiar și de către ambarcațiuni ușoare. Acest ansamblu are dimensiuni modeste: 4.000 de km de la extremitatea nordică până în sudul Cretei, 5.000 de km de la Urali la Lisabona, totul pe o suprafață totală ce nu depășește 10 milioane de km² și care reprezintă 7% din uscatul planetar.

Cu excepția zonei polare nordice – 6-7% din ansamblu – subcontinentul european este situat în întregime în zona temperată. Este deci deschis influențelor benefice ale vânturilor din vest, cu atât mai mult cu cât este pătruns de mări. În sud, Mediterana și „filialele” sale (mările Tireniană, Ionică, Adriatică, Egee și Marea Neagră) scaldă insule și arhipelaguri, desparte cele trei spații peninsulare: iberic, italian și grec. În nord, Atlanticul scaldă cele mai mari insule ale Europei – Marea Britanie și Irlanda – și pătrunde până în inima Europei de Nord prin Marea Nordului, Marea Baltică, golfulurile Botnic și Finic. La poli, în sfârșit, se deschid, cu Marea Barents și Marea Albă, golfuluri

adânci în zona neprimitoare a Câmpiei Ruse. Configurația coastelor, fie că e vorba de mări periferice, golfuri, estuare, fiorduri, ori de rias-uri (parte în avalul unei văi invadate de mare), uneori foarte adânci (150 de km pentru Sogneford-ul norvegian, 80 de km pentru estuarul Gironde), favorizează pătrunderea aerului umed spre interior. În plus, „deriva nord-atlantică”, curent cald provenit din Gulf Stream, încălzește clima regiunilor de coastă și accentuează instabilitatea vremii și masa de precipitații. Totuși, Europa este și ținta influenței masei continentale asiatice și a Mediteranei. Iarna, aerul siberian, uscat și rece, ajunge în regiunile centrale și câteodată occidentale ale continentului, făcând ca zilele să fie însorite, dar geroase. Vara, aerul cald saharian traversează Mediterana și poate urca până în zona insulelor britanice. În tot timpul anului, aerul polar și rece, și cel tropical, care este cald se înfruntă asigurând Europei ploi aproape regulate.

Aceste influențe determină trei tipuri principale de climă și deci de soluri și de vegetații naturale. Aria oceanică cuprinde toate teritoriile care mărginesc Atlanticul și prelungirile sale, în speță, unele mări, din nordul Scandinaviei în centrul Portugaliei. Această climă pătrunde puternic în interiorul continentului, mai puțin în Norvegia, din cauza barierei muntoase. Această climă este caracterizată prin precipitații bogate, repartizate pe tot parcursul anului și prin neînsemnate diferențe termice anuale. Diversele nuanțe ale acestei clime se resimt în funcție de latitudine și, în special, în funcție de longitudine. Spre est, într-adevăr, clima oceanică se alterează, precipitațiile sunt mai sărace, iar

contrastele dintre anotimpuri se accentuează. Toată această zonă este acoperită cu păduri de foioase. Astăzi mai sunt doar câteva zone din acest tip de pădure, dar, până la sfârșitul Evului Mediu, ea a ocupat în Europa de nord-est un spațiu important, alături de pajiști și culturi. Într-adevăr, solurile brune, bogate în humus, a căror fertilitate este dată de prezența loess-ului (depozit prăfos de origine glaciară, transportat de vânturi în Cuaternar), au favorizat dezvoltarea agriculturii în detrimentul pădurilor. Pe pământurile cele mai sărace, defrișate și abandonate apoi, pădurea nu s-a reconstituit firesc și landele (întinderi de pământ unde nu cresc decât anumite plante în sălbăticie) sau zăcămintele de turbă din zonele prost drenate ale mării câmpii germano-poloneze i-au luat locul.

Marile arii climatice ale Europei

Clima continentală se resimte în cea mai mare parte a Europei Centrale și de Est. Este

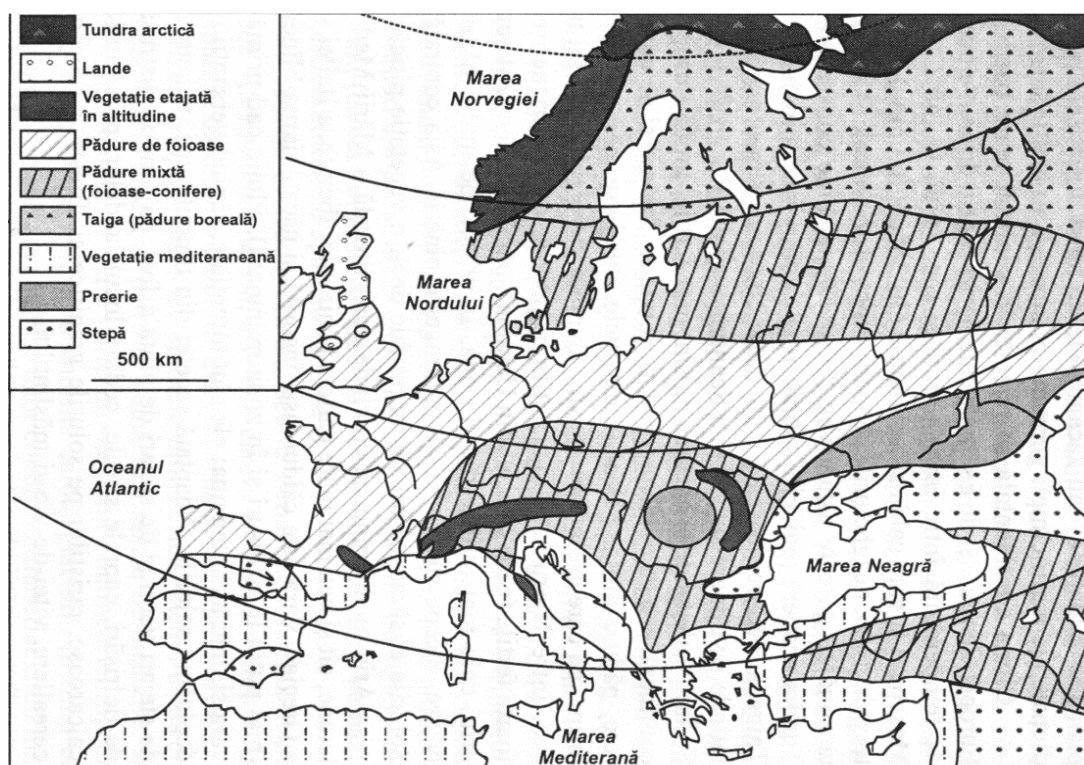
caracterizată prin diferențe mari de temperatură între iarna uscată și rece (până la -40°C , la Moscova) și vara caldă și furtunoasă ($30-35^{\circ}\text{C}$). În timpul scurtei primăveri, dezghețurile acoperă câmpurile cu noroi. În această zonă se găsește astăzi vegetația cea mai bine conservată. Tundra acoperă regiunile subpolare, cu soluri mereu înghețate. Taigaua, pădurea boreală unde cresc conifere și mesteceni, se întinde pe o mare suprafață a Scandinaviei și a Rusiei de nord. Solurile sale acide și alcaline nu sunt prea fertile. Inima Europei continentale este domeniul pădurii mixte de foioase și de conifere, pădure întâlnită doar în masivele muntoase, căci solurile brune, pe care cresc acestea, sunt favorabile agriculturii. Mai la sud, între Nipru și Volga, întâlnim preeria, cu soluri negre, foarte fertile (cernoziomul din Ucraina), pământuri acoperite cu grâu, cele mai întinse din Europa. În sfârșit, pe malul Mării Negre, începe stepa care se prelungește până în Asia centrală. Solurile ei sărace și uscate nu produc decât o vegetație pitică.

Aria mediteraneeană cuprinde zona litorală a Mării Mediterane, cât și cea mai mare parte a Peninsulei Iberice, a Italiei și a Greciei. Vara este călduroasă, însorită și uscată, iarna blândă (mai puțin în podișuri și în zona muntoasă). Ploile cad primăvara și, mai ales, toamna; ele sunt torențiale, săpând versanții și deplasând solurile. Adaptată secetei din timpul verii, vegetația de stejari verzi și de stejari de plută a fost, cu timpul, distrusă de defrișări, caprele și oile, cedând locul landelor, pe solurile calcaroase, rariștilor pe solurile granitice și, firește, culturilor cerealiere, viței-de-vie și

măslinului.

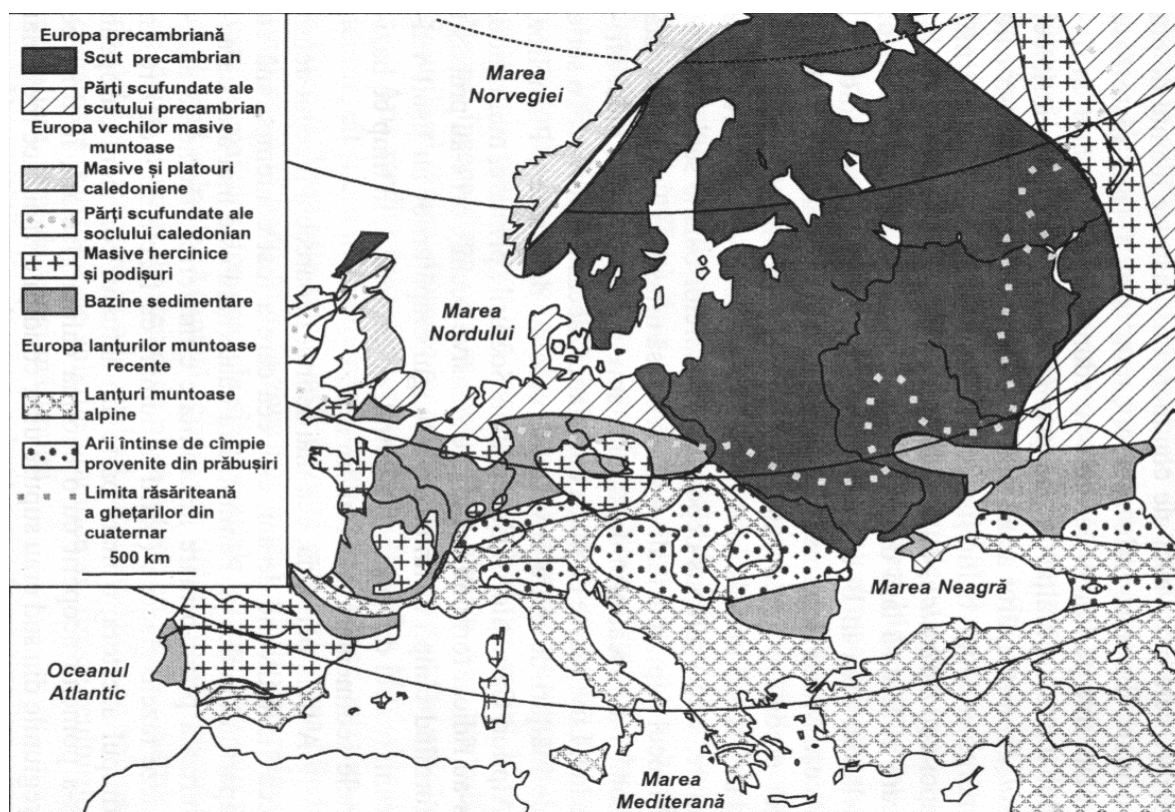
Diversității climaterice a solurilor și a formațiunilor vegetale originare, i se adaugă cea a reliefului, produs al unei lungi și complexe istorii geologice, ale cărei principale faze nu putem decât să le amintim în treacăt.

La nord și la est, „scutul baltic” și „masa” rusă formează părțile cele mai vechi ale continentului, distruse înainte de era primară. Pe marginile acestui „scut” s-au format niște fose submarine pe fundul cărora s-au adunat sedimente care, la rândul lor, s-au înălțat în Era primară formând două pliuri: cel caledonian, apărut acum 400 de milioane de ani din fosa care mărginea scutul baltic și redus cu timpul la stadiul de platformă, apoi cel hercinian, cu cca 175 de milioane de ani mai târziu, care a făcut să iasă din mări diverse forme de relief, din sudul Irlandei până în Boemia, și din Belgia în Spania meridională. Acești Munți Hercinici, la care adăugăm Uralii, au fost la rândul lor erodați și transformați în platforme. În timpul Erei secundare, acolo unde soclul hercinian prăbușit a fost invadat de mare, s-au suprapus depozitele viitoarelor bazine sedimentare. În locul Alpilor actuali se găsea o fosă uriașă. În Terțiar, această zonă s-a mișcat prin deplasarea spre nord a enormei plăci africane. Lovindu-se de placa eurasiatică, aceasta a provocat o serie de înălțări de mare anvergură, care au dat naștere Pirineilor, Alpilor, Carpaților și Caucazului. Soclurile primare, mai rigide, s-au ridicat formând așa-zisele „masive vechi”, ori s-au prăbușit formând câmpii strâmte. De-a lungul crăpăturilor au țâșnit vulcani, (ca cei din Masivul Central, de exemplu), în timp ce bazinele sedimentare apăreau din ape.

Vegetația naturală și solurile Europei

A treia perioadă, cea mai scurtă, deoarece a început acum cca 1,5 milioane de ani, este cea care a fost contemporană cu apariția omului pe Pământ. Era cuaternară este mai ales caracterizată printr-o mare instabilitate climaterică, făcând să alterneze fazele glaciare (patru la număr) cu fazele de încălzire. În timpul acestora, o mare parte din actualul continent european s-a pomenit acoperit cu o enormă calotă glaciară, în timp ce regiunile din sud erau supuse unor condiții climaterice mult mai dure decât cele pe care le cunoaștem astăzi. Dimpotrivă, în timpul fazelor interglaciare, Europa a cunoscut o climă caldă și a fost, parțial acoperită cu o vegetație asemănătoare celei ce o găsim în regiunile tropicale.

Structura Europei

Nivelul apelor a crescut, făcând ca mările, azi despărțite, să comunice între ele (este cazul Mării Baltice, Mării Albe, Mării Caspice și Mării Negre), și înecând văile adânci săpate în perioada glaciațiunilor. Trăim astăzi într-o fază interglaciară, care a fost mai întâi umedă și caldă. Ea a finisat reliefurile pe care le cunoaștem și a fixat contururile coastelor.

Înfățișarea continentului nostru este produsul acestei perioade zbuciumate și dure. Ea este dată și de diversele tipuri de climă, de extrema varietate a peisajelor naturale. La nord se întind, din Belgia la Urali, marile câmpii, care se lărgesc progresiv spre est, ajungând a măsura mai multe mii de kilometri în Rusia. Monotonia este întreruptă de urmele pe care le-au lăsat aici marii ghețari de la începutul cuaternarului: cordoanele de morene ale câmpiilor germano-poloneză și rusă, lacurile și mlaștinile care

au năpădit marginile Balticii.

În vest și în centru, Europa vechilor masive oferă un relief mai compartimentat și peisaje foarte diversificate. Este zona podișurilor granitice și a munților de mărime medie – doar lanțul muntos scandinav atinge 2.500 m altitudine –, înălțimi ale căror forme greoaie au fost remodelate de episoade climaterice actuale: clima tropicală din Terțiar, care a descompus rocile cristaline și care a dat naștere unor blocuri haotice, răspândite peste tot, clima rece a Cuaternarului care a săpat văi adânci și a acoperit versanții cu avalanșe de pietre și cu roci plate de râu. În masivele britanice, în Norvegia și în Munții Vosges, amprenta glaciară este cea mai pregnantă, dând câteodată un aspect „alpin” masivelor primare. Între aceste masive, uneori presărate cu urme vulcanice (Șoseaua Giganților în Irlanda, lanțul muntos Puys în Masivul Central), se întind podișuri calcaroase ori de gresie provenind din bazinele sedimentare, crestate de văile și depresiunile astfel formate în rocile slabe. În sfârșit, în sud, Europa lanțurilor muntoase recente prezintă formele de relief într-un puternic contrast. Găsim aici cele mai înalte vârfuri ale continentului – Mont-Blanc: 4.807 m, Elbrouz: 5.633 m –, culmi ale unor puternice lanțuri muntoase, sfârtecate de eroziuni, tăiate de văi largi prin deplasarea ghețarilor, și de câmpiile întinse provenite din prăbușiri (Câmpia Padului, Câmpia Panonică), unde se adună resturile smulse muntelui în urma unei eroziuni glaciare intense. Deplasările începute în Terțiar nu sunt încă încheiate, dând acestei regiuni un grad sporit de instabilitate: vulcanii rămân activi iar seismele sunt relativ frecvente și distrugătoare.

Era geologică	Cînd a început	Durata	Flora și fauna
1. Precambrian	peste 4,5 miliarde de ani în urmă	mai mult de 4 miliarde de ani	alge neclasificabile
2. Primar	570 milioane de ani în urmă	345 milioane de ani	plante și nevertebrate
3. Secundar	225 milioane de ani în urmă	160 milioane de ani	reptile uriașe
4. Terțiar	65 milioane de ani în urmă	63,5 milioane de ani	înmulțirea mamiferelor
5. Cuaternar	1,5 milioane de ani în urmă		apariția omului

La avantajele pe care le conferă celei mai mari părți a continentului european apartenența la zona temperată, diversitatea peisajelor și a resurselor naturale, fertilitatea terenurilor agricole, deschiderea ei spre lumea exterioară prin căi maritime și terestre, adăugăm ușurința relativă de a comunica în interior, grație rețelelor hidrografice și, în special, marilor axe transversale constituite de cursuri de apă precum Duero, Tage, Sena și Loire, Dunărea și Rinul, Elba și Vistula, Volga și Niprul. Folosite, ca și marile trecători terestre (pragul Turgai între Urali și Marea Caspică, poarta Moraviei în inima Carpaților, pragurile Bourgogne și Poitou, defileele din Alpi și Pirinei etc.), de invadatori și de neguțători, aceste cursuri au favorizat amestecurile umane și au contribuit la foarte lentă omogenizare a populațiilor europene.

Popoarele care au locuit în spațiul european au știut să profite de aceste condiții naturale propice activității umane pentru a-și constitui, încă din vremea Preistoriei, civilizații originale, a căror arie

de extindere a coincis uneori cu o fracțiune însemnată a acestui spațiu. De aici nu reiese nicio „predestinare europeană” în a ocupa centrul lumii și în a deține cheile civilizației, așa cum o viziune deterministă și etnocentrică a istoriei a putut să lase să se înțeleagă câteodată, sau cum continuă să afirme fără complexe unii discipoli întârziați ai profeților rasiști din secolul trecut. Europa, repetăm, nu este o „esență” din care s-ar fi născut civilizațiile așa-zis „avansate” și presupuse a fi „superioare”. Ea este ceea ce, de fapt, europenii au făcut din ea în cursul unei istorii multimilenare și adesea tributară unor realități ale continentului.

Primele așezări umane

Leagănul omenirii nu se găsește în Europa, ci în Africa, acolo unde *homo habilis* – primul din familia hominizilor care a conceput și realizat unelte și care a dispus, se pare, de un limbaj articulat – a apărut acum 2,5 milioane de ani. Primele migrații spre Europa și Asia sunt cu puțin posterioare apariției unei subspecii mai evolute, *homo erectus*, complet biped și dotat cu o capacitate craniană mai mare.² Ele au loc deci cu 1,5 milioane de ani în urmă și cuprind mai întâi regiunile mediteraneene. Implantările se vor extinde apoi spre nord, concomitent cu retragerea ghețarilor, până în momentul în care o nouă fază de răcire va constrânge populațiile răsfirate și încă puțin numeroase (se pare că nu mai mult de câteva sute de mii de indivizi pe ansamblul spațiului continental și rural) să aleagă regiuni mai primitive.

Despre lunga perioadă care desparte apariția pe

² Cei mai vechi hominizi au fost descoperiți, într-adevăr, în Africa, în ținutul Afar din Etiopia; ei sunt cunscuți sub numele de *australopithecus afarensis* și datează de la aproximativ 3.000.000-2.000.000 de ani. *Homo habilis* constituie următoarea verigă în evoluția hominizilor, apărută cu circa 2.500.000 de ani în urmă; resturi ale acestuia au fost descoperite la Oldoway (Tanzania). În sfârșit, *homo erectus*, atestat pe la cea 1.800.000 î.d.Hr., reprezintă un hominid mult mai evoluat, cunoscător al focului și al unor tehnici diverse de realizare a uneltelor; în Europa, urme ale sale se găsesc în mai multe puncte din Franța, Spania, România etc. (apud. L. Roșu, *Treptele antropogenezei. Mic dicționar al oamenilor fosili*, București, 1987, p. 6-10, 30-31, 73-75, 75-76; L. Bârză, *Paradisul pierdut. O istorie a societății primitive*, București, 1993, p. 7-12; M. Taieb, *Pe meleagurile primilor oameni*, București, 1992).

continentul nostru a primelor așezări umane de apariția strămoșului nostru imediat – omul din Neanderthal –, dispunem de o cunoaștere foarte lacunară și discontinuă, fondată pe studiul efectuat de preistoricieni asupra urmelor lăsate de *homo erectus*. Despre „omul de Mauer“, cea mai veche fosilă umană de pe continent, a cărei mandibulă a fost descoperită în 1907 în acest sat din Baden-Württemberg, aproape de Heidelberg, în Germania, amestecată cu diverse fosile animale, știm că trăia acum 650.000 de ani și că se hrănea în special cu carne. Siturile de la Tautavel (în Roussillon), Vertesszöllös (Ungaria), Azych (Azerbaidjan), Atapuerca și Cova Negra (Spania), Montmaurin (Haute-Garonne), Saccopastore (Italia), Lazaret și Terra Amata (Nisa), Swanscombe (Marea Britanie), Petralona (Grecia), pentru a nu le cita decât pe cele mai importante, sunt tot atâtea jaloane pentru o istorie a cărei cotitură majoră se situează între 400.000 și 300.000 î.e.n., odată cu folosirea focului.

Acești primi locuitori ai Europei, repartizați în grupuri puțin numeroase între Azerbaidjan și Spania și între Mediterana și Țara Galilor, prezintă trăsături care îi deosebesc de alte ramuri ale lui *homo erectus* instalate în Africa și Asia. Aceștia sunt oameni robuști, cu un craniu având fruntea teșită, un prognatism puternic, dinți voluminoși la bărbați, mai mici la femei, și o capacitate craniană încă redusă (de la 1.100 la 1.200 cmc), dar care tinde să se mărească cu vremea. Ei știu să cioplească osul și piatra, trăiesc din ce vânează, din cules, din adunatul scoicilor. Nivelul superior al celor ce locuiau în Terra Amata (Nisa) denotă că, pe la 380.000, anteneanderthalienii cunosc folosirea

focului și locuiesc în colibe din crengi, care sunt, probabil, popasuri de vânătoare. Începând cu această dată, habitatul se diversifică pe măsură ce se impune folosirea curentă a focului. Viața se organizează în jurul locuinței iar spațiul interior se îmbogățește (de exemplu grotă Lazaret, Nisa) cu primele elemente din „confortul” modern: încălzire folosind lemne cu ardere lentă, paturi de alge și de scoici marine acoperite cu blănuri etc.

Dacă limita maximă de vârstă a anteneanderthalianului mediu diferă puțin de cea a omului de azi, speranța de viață efectivă este foarte mică, deoarece într-o lume a foametei, a frigului exagerat, amenințată mereu de animale de pradă care mișună în jurul lui, mortalitatea este foarte ridicată. Și să nu uităm, în plus, că *homo erectus* nu este cruțat nici de boli. Oasele-document, descoperite în siturile sus-menționate și studiate de paleontologi, indică, într-adevăr, că strămoșii noștri din paleoliticul timpuriu și mijlociu ar fi suferit uneori de reumatism, tumori, meningită, boli infecțioase diverse, boli dentare etc. În schimb, cariile erau, se pare, extrem de rare, ca și bolile congenitale și degenerative, ceea ce se poate explica doar printr-o foarte puternică selecție naturală care a eliminat „diformii” și „bătrânii”.

Omul din Neanderthal

Între 100.000 și 35.000 î.e.n., adică pe parcursul ultimei glaciațiuni (Würm), un grup relativ omogen populează continentul european din Spania de Sud în Italia meridională, din Aquitania în Belgia și din Germania de vest până în Carpați și Crimeea. După descoperirea făcută în 1856 în Neanderthal (aproape de Düsseldorf, în Germania) a resturilor unui schelet uman și, în special, a calotei craniene a unui om de 50 de ani, s-a dat acestui grup numele de umanitate „neanderthaliană”, dar trăsăturile care o caracterizează – cutie craniană voluminoasă (+1.500 cmc), prognatism puțin acuzat, talie medie (~1,55 m), schelet robust, musculatură puternică, asimetrie a hemisferelor cerebrale – se regăsesc și pe resturile dezgropate în 30 de situri explorate (din care jumătate sunt în Franța și Belgia). Este deci vorba de un om apropiat de cel de azi, folosindu-se și el de mâna dreaptă, omnivor și capabil de a folosi un limbaj articulat, dar care nu este, se pare, strămoșul său direct, în sensul că, după o perioadă de coexistență cu *homo sapiens sapiens*, venit din Orient, această ramură a evoluției umane dispare.

Omogenitatea morfologică a grupului neanderthalian este însoțită, în ciuda unor condiții grele de viață (legate, în special, de variații de climă), de o relativă unitate de civilizație, legată de complexul musterian (de la localitatea Moustier, în Dordogne). La începutul glaciațiunii Würm, europenii se instalează de preferință în aer liber, în colibe situate adesea pe malul vreunui râu. Mai

târziu, pe la 55.000-50.000 î.e.n., clima devenind mai aspră, aceștia trebuie să se adăpostească în grotte pe care se străduiesc să le doteze cu un minim confort. Este vorba tot de grupuri puțin numeroase, nesemnificative pentru a constitui un tip de societate care să ne permită să putem vorbi de o Europă primitivă. Ei practică culesul, uneori pescuitul și, mai ales, vânătoarea, cu predilecție vânatul de talie mijlocie (cerbi, cai, bovine, porci mistreți); au tendința de a se specializa și a acționa în colectiv, tendință care presupune o organizare socială deja structurată.

În afara uneltelor din piatră clasică - bifaciale, racloare de forme și întrebuințări diverse, vârfuri de săgeți, cuțite etc. -, neanderthalienii au folosit atât osul ca materie primă pentru unelte și arme, cât și coarnele de cerb și de ren. Au cunoscut poate și folosirea tratamentului termic al silexului, care le permitea să îmbunătățească calitatea instrumentelor fabricate din rocile silicioase. La urma urmei, poate câteva elemente noi în tehnicile de vânătoare i-ar deosebi de preneanderthalieni. Marea inovație, începând cu cca 100.000 î.e.n. - și acestea marchează o schimbare epocală - este apariția, în unele situri, a grămezilor de oase calcinate, distruse, se pare, din rațiuni rituale, și a unor adevărate morminte în care corpurile umane, alungite sau ușor ghemuite, sunt înconjurate de ofrande și de ceva ce aduce a inventar funerar. Deja în cultura acheuleană (principalul facies cultural al paleoliticului inferior), cu 200.000-300.000 de ani mai devreme, apăruseră preocupări rituale ori ludice, așa cum o arată inciziile pe oase, confecționarea de bile de argilă și utilizarea ocrului

roșu ca pictură corporală, dar niciun semn de mormânt nu există înaintea apariției omului de Neanderthal.

Conversiunea acestuia din urmă la practici funerare, e drept, foarte primitive și neregulate, marchează la primii „europeni” nașterea fenomenului religios.³

Omul de Cro-Magnon și apariția artei în Europa

Cu cca 35.000 de ani î.e.n., apare în Europa omul modern – *homo sapiens sapiens* – sau omul de Cro-Magnon, de la numele adăpostului de sub stâncă de la Eyzies-de-Tayac, în Dordogne, unde au fost descoperite, în 1868, cinci schelete a căror morfologie este foarte apropiată de cea a contemporanilor noștri: talie înaltă (~1,70 m), craniu voluminos (1.400 cmc), față largă și joasă, frunte verticală și bombată etc. Venit din Orientul Mijlociu, unde apăruse cu zeci de mii de ani în urmă, acesta s-a instalat, progresiv, pe aproape tot continentul, migrând spre nord în ritmul marilor mutații climaterice și atingând Danemarca și sudul Scandinaviei între 11.000-9.000 î.e.n.

S-a crezut multă vreme că *sapiens sapiens* luase brusc locul omului de Neanderthal, că trecerea de la paleoliticul mijlociu la cel superior s-a operat fără tranziție, printr-o ruptură brutală, atât la nivelul tipurilor umane cât și al civilizațiilor. Or, descoperirile de acum 15 ani – în special cele din Saint-Cesaire, în Charente, unde un schelet de neanderthalian a fost descoperit într-un nivel al paleoliticului superior, „châtelperronianul” – i-au făcut pe specialiști să conceapă un scenariu mai puțin abrupt al trecerii de la umanitate la alta, probabil cu o fază de coexistență și de fenomene de aculturație și metisaj.

În timpul celor 25.000 de ani cât durează paleoliticul superior, mai multe „culturi” – definite

în mod esențial prin utilajul litic – se vor succeda în Europa continentală și, câteodată, se vor amesteca în urma mișcărilor de populații care însoțesc schimbările de climă. Luând drept referință siturile din Franța de sud-vest, se disting astfel – într-un mod foarte schematic și admitând că există, la scara Europei, multe nuanțe regionale – 5-6 etaje culturale. După *châtelperronian*, care prelungește, între 35.000-30.000, din Aquitania până la Don, culturile neanderthaliene ale paleoliticului mijlociu, *aurignacian*-ul (de la peștera de la Aurignac, în Haute-Garonne) dezvoltă o industrie litică cu gratoare carenate și lamele înguste și o industrie a prelucrării osului cu vârfuri de lance cu secțiune rotunjită, apoi circulară (30.000-25.000), timp în care apar primele mărturii ale artei figurative. Urmează apoi *gravettianul* (peștera La Gravette, Bayac, în Dordogne: 25.000-20.000), reprezentat, cu precădere, în Europa de sud-vest, *solutreanul* (de la Solutre, în Saône-et-Loire, 21.000-15.000), aproape absent în zona mediteraneeană, și *magdalenianul* (zăcământul La Madeleine, Tursac, în Dordogne), a cărui durată este cuprinsă între 15.000 și 10.000, întâlnindu-se cu predilecție în Europa de vest. În sfârșit, *azilianul* (de la ferma Azil, în Ariège) marchează, între 12.000-8.000, începutul civilizațiilor epipaleolitice și dispariția artei realiste figurative.⁴

Habitatul și uneltele omului de Cro-Magnon evidențiază strânsa lui dependență de mediu, preponderența activităților din domeniul vânătorii cât și semnele de netăgăduit ale unei vieți colective organizate. Într-o climă ale cărei variații sunt numeroase și uneori importante, habitatul primar

nu a dispărut, dar de aici până la a vedea în europeanul din paleoliticul mijlociu și superior un etern „om al cavernelor“, trăind în ambianța arctică și în decorul deșertului polar, este un pas pe care cercetările de 30 de ani nu-și permit să-l facă. Săpăturile de la Villerest (Loire), Corbiac (Dordogne), Pincevent (Seine-et-Marne), cât și cele din Europa Centrală (în Polonia și Renania) au relevat o foarte mare diversitate de locuințe în aer liber, de la corturi ușoare din piei de animale, cu armătură de prăjini, din zona Bazinul Parizian, care corespund locuirilor sezoniere, la colibe mari din oase de mamut cu vatră, atelier și groapă umplută cu oseminte, așa cum s-au găsit în estul Niprului, și la lungile bordeie renane și slovace, susținute de stâlpi puternici din lemn și destinate unei instalări mai durabile.

Adunați în grupuri de 20 sau 30 de persoane, în jurul a 3-4 locuințe, constituite în triburi al căror efectiv putea varia între 100 și 500 de membri, uniți prin același dialect, europenii paleoliticului superior n-au locuit decât sporadic în zonele cele mai defavorizate ale continentului. De exemplu, să spunem că o estimare a densității populației stabilite după numărul de situri aurignaciene furnizează pentru Europa Centrală și Orientală, acum 25.000 de ani, o valoare de 0,1 la 0,2 de locuitori pe km², în afara migrațiilor foarte importante (legate de glaciații și de perioadele de încălzire), grupurile umane nu depășeau în deplasările lor obișnuite mai mult de 30 de km.

Două trăsături majore caracterizează, în ultimă instanță, populațiile paleoliticului superior. Prima privește înhumarea morților și riturile funerare,

deja prezente, după cum am văzut, în perioada precedentă, dar care vor cunoaște de atunci o puternică diferențiere. În Europa de vest, corpurile erau depuse în gropi situate în apropierea locuințelor, într-o poziție care variază după regiuni (alungită în Liguria, întoarsă pe stânga sau chircită în Franța de sud-vest). Ele erau acoperite cu ocră și podoabe, precum coliere din dinți de animal, găuriți și gravați, amulete de fildeș de elefant ori de mamut, scoici, pandantive și diademe etc., și erau înconjugate de un inventar sumar (mai puțin bogat pentru femei decât pentru bărbați), adesea unelte și arme, totul fiind acoperit cu pietre sau cu omoplați de mamut. În Europa Centrală și mai ales pe teritoriul actualei Rusii, ritualurile de înmormântare par a fi fost mai complexe. Săpăturile efectuate la Sungir, la 200 de km nord de Moscova, de către arheologul Otto Bader, au permis exhumarea, între 1965 și 1969, a unor morminte bogate, în care corpurile, vopsite în ocră și somptuos împodobite cu blănuri, perle, coliere și inele, fuseseră depuse pe cărbuni încinși.⁵

A doua inovație, de o foarte mare importanță, privește inventarea artei, apărută, mai întâi, sub o formă primitivă în jur de 35.000, apoi îmbogățită începând cu 20.000 î.e.n., sub tripla formă a obiectelor decorate (lănci, vârfuri de harpon, pandative), a artei mobiliare (statuete, plachete și blocuri decorate) și a marii decorații parietale.

⁵ Pe teritoriul României nu s-au descoperit dovezi ale practicilor de înmormântare a omului paleolitic. Ele apar în alte părți ale Europei Centrale (Cehia, Moravia) și Orientale (Ucraina), alături de alte elemente cu caracter religios (cultul osemintelor, cultul craniilor, cultul mandibulelor, canibalism ritual) (Cf. V. Chirica, *Arta și religia paleoliticului superior în Europa Centrală și Răsăriteană. Aspecte istoriografice și arheologice*, Iași, 1996, p. 104-106).

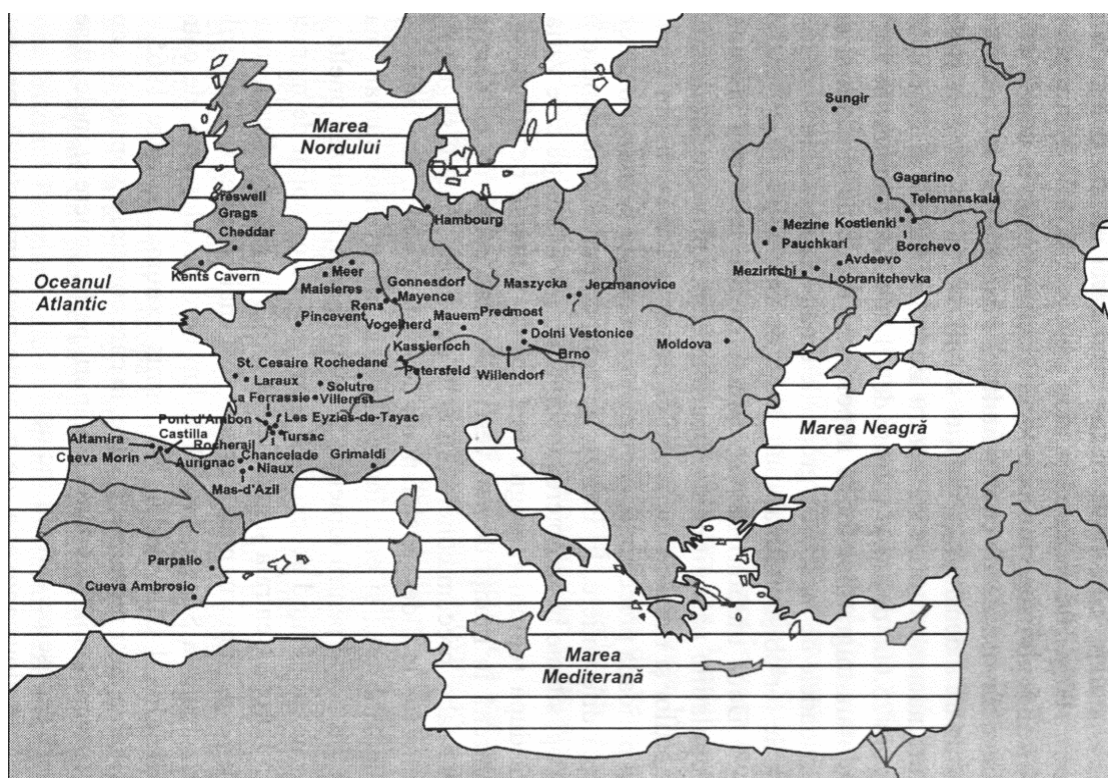
Aceasta din urmă este de departe cea mai spectaculoasă și, în același timp, cea mai circumscrisă unui anumit spațiu. Ea se limitează, într-adevăr, la aria cuprinzând Franța de sud-vest (în special în Dordogne și departamentele ei limitrofe) și în Spania cantabrică, cu câteva prelungiri izolate în Franța centrală și de vest (Normandia, Yonne), în Spania centrală, în Italia (Pouilles, Calabria, Sicilia, Liguria) și în România.⁶ În această zonă, unde primele incizii ritmice, trasate pe fragmente de os sau blocuri de piatră, au apărut pe la 35.000 î.e.n., cele 10 milenii care au urmat au văzut dezvoltându-se, odată cu reprezentările sexuale feminine și de cupluri, o artă parietală, zisă „primitivă”, constituită din figuri de animale ale căror contururi sunt și azi nesigure.

Urmează, între 25.000-18.000, stilul „arhaic”, caracterizat prin reprezentarea de siluete animale ale căror extremități ale membrilor sunt absente, apoi cele două perioade „clasice”, *solutrean* și *magdaleniană* (18.000-12.000), ilustrate în special prin capodoperele de la Lascaux (descoperite în 1940 și interzise astăzi publicului din cauza unei boli care erodează roca) și de la Altamira.

Această ultimă peșteră, aflată aproape de Santander, în Spania, a fost descoperită în 1879 și posedă un plafon pictat, policrom, cu 15 bizoni, un cal și trei căprioare datând de la aproximativ 13.000. Proporțiile animalelor sunt aproape reale, cu o anume rigiditate în reprezentarea membrilor, care dispare în cursul perioadei următoare, numită „recentă” (de la 12.000 la 10.000) și caracterizată printr-un foarte mare realism.

Contemporane cu aceste producții ale artei

parietale (din care se găsesc, de asemenea, remarcabile exemple la Pech-Merle, Font-de-Gaume, Niaux în Ariège), obiectele de mobilier decorate abundă în numeroase situri ale paleoliticului superior, de această dată atât în Europa centrală și pe teritoriul actualei Rusii, cât și în Italia și în aria franco-catalanică. Sunt în principal statuete, mai ales feminine, foarte puternic stilizate în Europa de est, mai realiste în partea occidentală a continentului, spatule, elemente de podoabă (brățări, coliere, inele scuiate și decorate fin), obiecte de folosință curentă (opaițe), care probează aptitudinile artistice indiscutabile ale populațiilor respective și un bagaj tehnic deja considerabil, în materie de cioplire, cizelare și decorare.⁷

Principalele așezări ale Paleoliticului Superior în Europa

S-a spus despre peștera de la Altamira că este „o capelă sixtină a artei preistorice” și comparația nu este doar o butadă. Întâlnim pe suprafețele pictate ale grotelor franco-cantabrice ceva ce face să ne gândim, dacă nu la plafoanele pictate de Michelangelo, cel puțin la frescele romane, în sensul că ele constituie, în același timp, un limbaj vizual, expresia a ceva ce se înrudește, probabil, cu sentimentul estetic și, mai cu seamă, vectorul unei viziuni a lumii în care se adună credințele, riturile și comportamentele specifice oamenilor din paleoliticul superior.

În multe privințe, arta europenilor din acea epocă rămâne pentru noi un mister. S-a crezut multă vreme, punându-se accent pe scenele care reprezentau animale străpunse de săgeți și care păreau a fi rănite (de fapt nu mai mult de 3% din reprezentările zoomorfe) că funcția picturilor rupestre era esențial legată de vânătoare și de magie, de farmece. Specialiștii au abandonat astăzi aproape complet această interpretare. Ei au mai degrabă tendința de a pune în valoare simbolismul reprezentărilor sexuale – A. Leroi-Gourhan subliniază, de exemplu, preponderența cuplului bizon-cal, punând în evidență simetria și complementaritatea dintre semnele pline, „feminine” (ovaluri, triunghiuri etc.) și semnele alungite, „masculine” (liniute, bastonașe etc.) – și incontestabilul caracter de sanctuar al peșterilor pictate. Așa cum o dovedesc, este vorba de o artă religioasă, organizarea reprezentărilor parietale și recurența câtorva teme privilegiate, dar aparținând unei religii și unui ritual despre care nu știm aproape nimic. Trebuie spus că, după înflorirea

magdaleniană, culturile europene ale epipaleoliticului și ale mezoliticului (10.000-5.000 î.e.n.) cunosc o adevărată eclipsă, comparate cu strălucitoarele civilizații care se vor naște între Tigru și Eufrat, ori cu cele ce vor apărea în zona Mării Mediterane orientale.

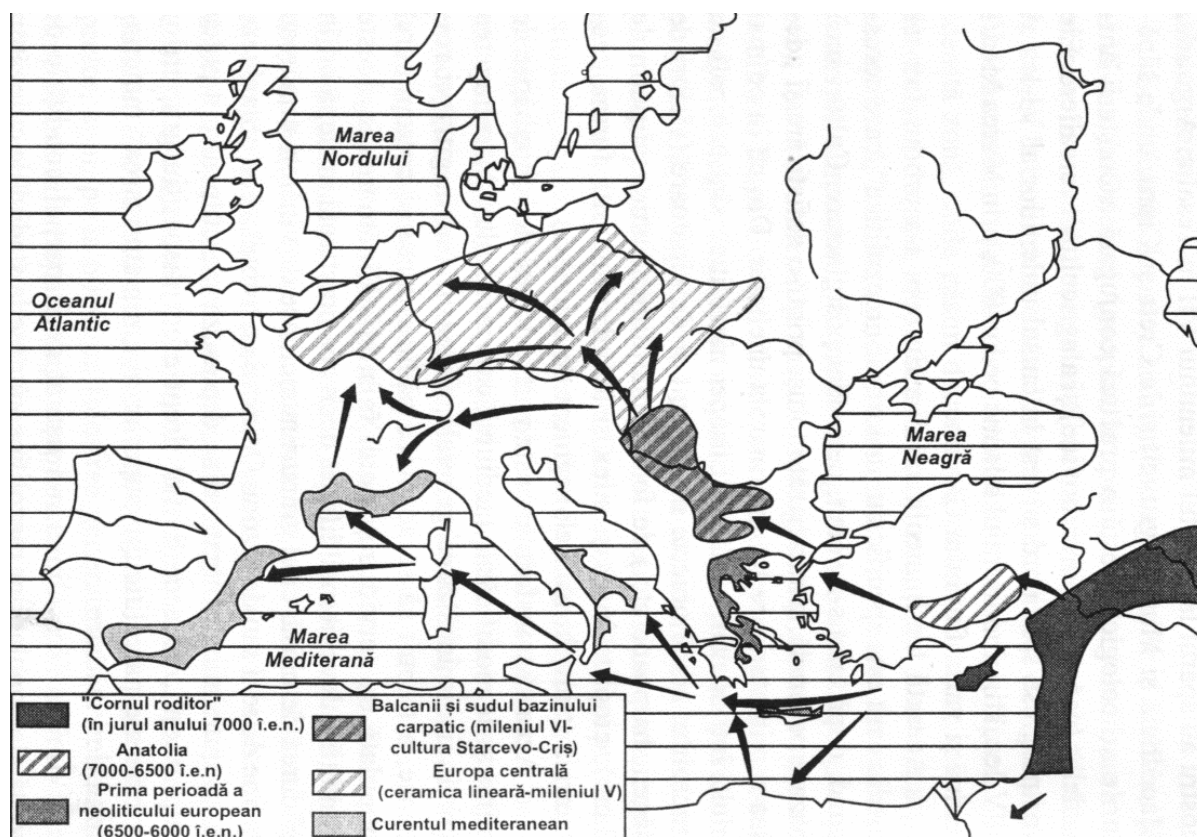
Repercusiunile „revoluției neolitice” în Europa

Ca și pentru apariția omului, Europa n-a avut privilegiul de a „întâmpina primele civilizații”, în sensul de epocă istorică. Acestea au început să se dezvolte, între mileniile VIII-VII î.e.n., în zona cuprinsă între Mediterana și Golful Persic, pentru a constitui ceea ce preistoricul britanic Goldon Childe a numit „revoluția neolitică”. Aceasta nu a avut loc nici continuu, nici conform unui proces stereotip. Global, putem totuși s-o definim plecând de la un anumit număr de criterii, dintre care cel mai important este de ordin economic și relevă raporturile dintre om și mediul în care trăiește. În paleolitic, ca și în mezolitic – adică în cursul fazei intermediare dintre aceste două secvențe ale preistoriei, care coincide în Europa cu începuturile perioadei postglaciare, oamenii trăiau ca niște paraziți ai naturii, ca *prădători*, fără să se preocupe de reproducerea faunei și a florei care le asigurau traiul. Economia era deci eminamente distructivă și implica deplasări curente, impunând, în același timp, limite foarte stricte în dezvoltarea populației.

Ceea ce caracterizează, în principal, neoliticul este înlocuirea acestei economii „de pradă”, fondată pe vânătoare, pescuit și cules, cu o economie de producție, bazată pe agricultură și pe creșterea animalelor. Acestui nou tip de relație între om și mediu, care va obliga grupurile umane să se sedentarizeze și să adopte o organizare socială mai sofisticată, îi corespund mutații importante în domeniul habitatului și al uneltelor. Neoliticul este

stricto sensu epoca „pietrei șlefuite“ (instrumente cu o parte tăioasă, din silex, cu mâner de lemn, precum ciocane, securi, săpăligi, tesle etc.), este, de asemenea, epoca ceramicii, al cărei rol este preponderent pentru stocarea și prepararea alimentelor.

Schimbările decisive au avut loc în mileniiile al VIII-lea și al VI-lea, în Orientul Apropiat, în zona „cornului fertil“, care se întinde în nordul deșertului Siriei, din Sinai până în Golful Persic, și la care trebuie să adăugăm, în est, Iranul occidental și Turkmenistanul, iar în vest, Anatolia și, eventual, Tracia. În această zonă, unde găsim deopotrivă câmpii rodnice, scăldate din belșug de ape, stepe semiaride și munți nu foarte înalți, săpați în văi locuite, condițiile naturale erau foarte favorabile, resursele alimentare, diversificate: graminee sălbatice (grâu și orz), faună abundentă și variată, unde găseai și animale ușor de îmblânzit. După Gordon Childe, tocmai o deteriorare a acestui mediu ecologic, legată de modificările de climă din perioada postglaciară, ar fi putut să-i oblige pe locuitorii din aceste regiuni dens populate să adopte, pentru a supraviețui, o mai bună gestionare a resurselor naturale. Dar această teză a fost puternic criticată, mai ales de americanul Braidwood, astăzi opinia majorității specialiștilor fiind că rolul mediului n-a fost decât parțial constrângător. El ar fi găsit doar, printr-un ansamblu de caracteristici foarte favorabile, saltul calitativ al speciei, ajunsă la un anumit punct în evoluția sa.

Extinderea neoliticului în Europa

Începând cu mileniul al IX-lea și, în special, pe parcursul mileniului următor, se constată în regiunile corespunzând Palestinei și Irakului de azi, importanța tot mai mare căpătată de recolta de graminee comestibile, strângerea ei în silozuri și dezvoltarea arhitecturii în piatră din așezările stabile. Această evoluție s-a accentuat în mileniul VII, dând naștere, în anumite puncte, unei adevărate agriculturi, asociate cu creșterea caprelor, apoi, pe la 6000, cu folosirea generalizată (și în același timp foarte diferențiate, după scop) a ceramicii. Mileniul VI, în sfârșit, constituie, în toată această zonă, epoca de aur a civilizațiilor neolitice.

La acea dată, acestea au început să se împânzească, având ca nucleu Orientul Mijlociu, în direcția Africii (Egiptul), Asiei și Europei. Primele urme ale culturii neolitice pe continentul nostru au

apărut la sfârșitul mileniului VII în Tesalia, Argolida, Macedonia și Muntenegru, cât și în Creta și Cipru, unde săpăturile arheologice atestă o practică conjugată a creșterii animalelor (capre, oi, porci, bovine) și a agriculturii cerealiere. Ele vor progresa spre nord și vest în cursul mileniilor al VI-lea și al V-lea, atingând litoralul atlantic pe la 4000, prin Marea Mediterană și valea fluviului Garonne.

Această lentă „neolitizare” a Europei s-a produs într-un mediu care este specific culturilor zise „mezolitice”, care corespund, după cum s-a văzut, perioadei postglaciare. Culturi încă bazate pe pradă, caracterizate totuși printr-o sofisticare și adesea o miniaturizare tot mai mare a uneltelor. Din ce în ce mai mult, într-adevăr, vânătorii Europei mezolitice sunt echipați cu microlite, adică obiecte de pescuit și de vânătoare (vârfuri de săgeți, harpoane etc.) de foarte mici dimensiuni (mai puțin de 2 cm), cioplite în os și silex și având o anumită formă geometrică (triunghi isoscel, segment de cerc etc.).

Această transformare este parțial legată de schimbările de climă și de modificările mediului, care au rezultat din retragerea gheții și din încălzirea generală. Omul, trăind în grupuri restrânse, a trebuit să se adapteze pădurii dense și cotropitoare, populată cu cervidee și porci mistreți. Vânătoarea în aceste condiții a devenit mai dificilă decât cea practică în stepă ori în pădurea deschisă, când grupuri numeroase de vânători urmăreau turme de reni sau de bizoni. Oamenii au trebuit să se organizeze în grupuri mici, obligate să se deplaseze mereu pentru a putea supraviețui, ceea ce a avut drept efect dispariția grupurilor

tribale ale paleoliticului superior și „miniaturizarea” materialului de vânătoare.

Îmblânzirea climei n-a ușurat decât parțial condițiile de viață ale populațiilor mezolitice, rămase la stadiul de culegători și de vânători. Totuși, ea a permis acestora să populeze spații până atunci nelocuite, cum ar fi Germania de nord, Scandinavia, Irlanda și Anglia (pe care apele în continuă creștere o separă de continent în această perioadă), și a făcut să fie mai ușoară adaptarea operată în profitul tehnicilor, modurilor de viață și practicilor simbolice importate din zonele unde a triumfat „revoluția neolitică”. Începând cu mileniile VIII-VII, de exemplu, în Argolida și în diverse puncte ale litoralului mediteraneean, se constată astfel coexistența unei economii bazate pe vânătoare, (cum o dovedește arta rupestră din Levantul spaniol), cu noile tehnici care permit oamenilor să producă și să adune tot felul de alimente, cu toate consecințele impuse de acest salt calitativ în materie de fixare și de perfecționare a locuinței, de modificare a riturilor funerare și de difuzare a practicilor artistice și artizanale. Una din manifestările cele mai timpurii și mai ușor reperabile ale acestei mutații este creșterea ovinelor, a căror aclimatizare în regiunile litorale ale Mediteranei Occidentale este probabil legată de dezvoltarea navigației în acest spațiu maritim.

Neolitizarea Europei, începând cu zona matrice, Orientul Mijlociu, a avut loc în același mod, prin intermediul unei navigații de coastă deja foarte activă în mileniul al VIII-lea, în Marea Egee, și printr-o progresie mai lentă și mai târzie, în Balcani și în Europa Centrală, unde a luat calea uscatului și

unde a trebuit să țină cont de posibilitățile de pătrundere oferite de marile fluvii continentale. Trecerea la practicile economiei de producție s-a efectuat de atunci într-o manieră diferită, după cum a depins sau nu de aceste procese de transmitere: printr-o progresivă aculturație de grupuri umane, în primul caz, prin adevărate deplasări de populații cu luarea în posesie a solurilor cultivabile, în cel de-al doilea caz.

În punctul de întâlnire a curentului mediteraneean cu cel continental - via Anatolia -, Grecia a înregistrat foarte devreme pătrunderea de influențe orientale. Am văzut că, începând cu mileniul al VI-lea î.e.n., se practica aici creșterea animalelor, agricultura cerealieră, și că se folosea ceramica. În mileniul al V-lea î.e.n., apare în Tesalia cultura numită Sesklo, ale cărei vase pictate în tonuri deschise cu decoruri întunecoase și figurine de argilă, reprezentând cel mai adesea femei, sunt apropiate de modelele anatoliene. Mai la nord și la o dată mai recentă (a doua jumătate a mileniului al V-lea) se dezvoltă din Ucraina în Iugoslavia și din România în Ungaria meridională, cultura Starcevo-Koros (Criș) care continuă să practice ambele economii: cea de producție și cea bazată pe vânat, și care se caracterizează printr-un anumit tip de locuință - case pătrate din lemn lipite cu lut, instalate în văi și în bazine propice culturilor -, prin vase cu decor geometric sau purtătoare de impresiuni de deget sau unghii, prin bogatul număr de figurine feminine din lut și prin răspândirea țesutului.⁸

În cursul celor două milenii care au urmat se desăvârșește lenta omogenizare a spațiului neolitic

european, fie prin aculturație, fie în urma unor mișcări migratoare de anvergură, în funcție de procesele care continuă să diferențieze curentul mediteraneean de cel care a luat naștere în Balcani. Primul este marcat în mileniile VI-V de răspândirea fenomenului numit *cardial*, de la numele scoicii *cardium*, utilizată pentru a decora prin impresiune ceramica – care se răspândește în timpul acestei perioade în zona cuprinsă între Iugoslavia și Languedoc. Adoptarea generalizată a acestei tehnici nu ajunge pentru a defini o cultură unică care s-a dezvoltat timp de mai bine de 20 de secole în cea mai mare parte a bazinului Mediteranei. Extrema închidere a acestei zone favorizează într-adevăr puternica individualizare a micro-regiunilor care o compun și face ca fiecare să fi cunoscut propria ei evoluție și propriile-i caracteristici. Dacă decorul cu scoici predomină în spațiul astfel definit, dispunerea acestui decor și forma recipientelor prezintă, dimpotrivă, trăsături foarte diferite în Dalmația, Italia, Sicilia, Sardinia, Corsica, Provence, Languedoc ori Catalonia.

Modurile de viață, de locuire și reprezentările simbolice nu relevă totuși urmele unei culturi care să fi fost comună ansamblului Europei mediteraneene în timpul acestei prime faze a neoliticului. Mai întâi, pentru că, o repetăm, „neolitizarea” acestei zone nu s-a efectuat decât progresiv, printr-o lentă deplasare de-a lungul axelor maritime sau prin impulsuri succesive, făcând ca populații întregi să trăiască încă în condițiile specifice mezoliticului. Apoi, pentru că în chiar interiorul populației care a schimbat modul de viață prădător cu o practică asociind agricultura și

creșterea animalelor, toate transformările nu au venit din afară. În anumite regiuni, la distanță de nucleul mediu-oriental sau aflate departe de marile căi de pătrundere ale modelului neolitic, anumite trăsături ale acestei civilizații au putut să apară din interior, rezultat al unei evoluții ecologice și culturale fără raportare directă la mutațiile din Orient, ceea ce s-a tradus prin permanentizarea micro-culturilor locale.

Între Dunăre și Atlantic, condițiile în care s-a efectuat transmiterea tehnicilor și a practicilor neolitice au favorizat, dimpotrivă, apariția, dacă nu a culturii unice, cel puțin a unui ansamblu cultural relativ omogen. Aici, adoptarea agriculturii și a creșterii animalelor s-a făcut în detrimentul pădurii, printr-o luare în posesie a teritoriilor propice agriculturii, prin migrări intense și prin „colonizări”, din valea Dunării spre Boemia, Europa Centrală, Polonia, Germania renană, regiunea belgiano-olandeză, apoi Franța de nord și Bazinul parizian. Favorizată de stratul continuu de loess, foarte bun pentru agricultură și de o creștere demografică care pare să fi fost foarte puternică, această colonizare „rapidă” a sfârșit prin a atinge regiunile Atlanticului pe la 4000, dând naștere culturii cu ceramică lineară, după stilul decorării vaselor, format din motive curbilinii în formă de bandă.⁹

Aici, modurile de viață și locuirea prezintă, în ciuda diferențelor regionale deloc neglijabile, o reală omogenitate și acuză o ruptură foarte clară cu civilizația mezolitică, de acum înainte conturată pe litoralul Mării Baltice și în zonele forestiere muntoase. Agricultură (grâul, orzul, bobul, linte) și creșterea animalelor (bovine, ovine, capre, porci)

sunt practicate peste tot, dând loc cel mai adesea la o ocupare semi-nomadă a solului, caracterizată prin arderea solului acoperit cu buruieni, în vederea îmbunătățirii lui, prin rotația culturilor și prin transhumanță.

Diferența fundamentală față de mezolitic: locuințele sunt grupate de acum înainte în sate de aproximativ zece case. Ele sunt în general de formă dreptunghiulară, susținute de șiruri de câte cinci stâlpi, cu acoperișuri în dublă pantă, din paie sau stuf, cu ziduri din crengi sau chirpici, putând să adăpostească una, două sau chiar trei familii. Într-adevăr, dacă populațiile mezoliticului avuseseră tendința de a se împrăști odată cu extinderea pădurii postglaciare, constrângerile impuse de lupta pentru supraviețuire în acest mediu ostil vor obliga pe oameni să se regroupeze, să aibă locuințe mari și să adopte o organizare de tip comunitar.

O omogenizare relativă a zonei ceramicii lineare poate fi observată în ritualurile funerare. Necropolele situate în apropierea satelor adună mai multe zeci de morminte individuale, uneori regrupate în ansambluri care corespund, probabil, unei familii. Corpurile sunt, cel mai adesea, depuse pe fundul unei gropi de formă ovală, ghemuite pe partea stângă, înconjurate de efectele lor personale și podoabele lor, adesea presărate cu ocru roșu. Incinerația este mai rară, dar există.

Pe ansamblu, elementele de unitate care fac ca aceste culturi ale neoliticului vechi să se diferențieze de cele ale mezoliticului postglaciar nu ajung să definească, în această perioadă, o civilizație „europeană” fundamental deosebită de omoloagele sale din Orientul Apropiat. Europa este

atunci împărțită în trei mari zone care, la rândul lor, prezintă fiecare o anumită omogenitate: zona mediteraneeană și orientală, în contact direct cu marile civilizații ale „cornului fertil” și cu Orientul Apropiat, unde „neolitizarea” s-a făcut în special pe cale maritimă; zona continentală, care este cea a întinderilor de loess, a ceramicii cu decor linear și a marilor construcții din lemn; în fine, zona atlantică, unde a apărut mai devreme decât în altă parte arhitectura funerară a „megaliților”.

De la civilizația megalitilor la epoca bronzului

În această a treia zonă, care coincide în linii mari cu Europa occidentală, s-a dezvoltat, între sfârșitul mileniului al V-lea și începutul mileniului al II-lea, civilizația megalitică, definită prin existența unei arhitecturi funerare, pe care o întâlnim, mai întâi, pe coastele Portugaliei și ale Bretei, apoi în Spania de nord, în cea mai mare parte a Franței și a Belgiei, în Renania, Irlanda, Anglia, Scandinavia și, în sfârșit, în Polonia, Sardinia și Corsica. Enorme blocuri cioplite care formează aceste monumente se prezintă fie sub forma unor pietre ridicate (*menhiri*), izolate sau aliniate în rânduri paralele, ca în Carnac, fie sub forma unor mese de piatră (*dolmene*), acoperite sau nu de pământ (*tumulus*), fie sub forma unor pietre verticale mai mici dispuse în cerc, la distanțe egale, în jurul unei pietre mai mari: *cromlehurile*. Toate aveau o funcție religioasă, dolmenele, tumulii și *cairn*-urile (sisteme de incinte ovale din pietre de formă neregulată) adăpostind camere funerare rotunde sau dreptunghiulare care puteau primi până la douăzeci de corpuri. Este deci vorba de morminte colective care ar fi fost rezervate căpeteniilor, după cum s-a crezut multă vreme, dar care, după cele mai recente cercetări ale arheologiei preistorice, ar fi servit, cel puțin în anumite regiuni, la înhumarea împreună a populațiilor locale.

În orice caz, prezența monumentelor megalitice în zona cuprinsă între strâmtoarea Gibraltar și Vistula denotă, în același timp, aptitudinile populațiilor

respective în materie de transport și de ridicare a lor (marele menhir Locmariaquer, în Morbihan care este astăzi distrus, avea 20 m în înălțime și cântărea 360 de tone), o organizare socială capabilă de a mobiliza efective însemnate de oameni și unele motivații religioase (cultul morților, credința în lumea de dincolo etc.), care, aplicate la un spațiu geografic foarte întins, definesc un fond de mentalitate comun popoarelor care depind de această „cultură”: cea a „megaliților”. Pentru Jean-Baptiste Duroselle, aceasta ar fi constituit prima „fază comunitară” a istoriei popoarelor din vestul european (*L'Europe. Histoire de ses peuples, op. cit.* pp. 30-32). Este oare vorba de o cultură, în sensul pe care antropologii îl dau acestui termen? Împreună cu istoricul german Karl-Ferdinand Werner, J.-B. Duroselle preferă să vorbească de unitatea „ideii megalitice”. „Nu este vorba, precizează acesta, nici de un popor, nici de o civilizație care ar fi avut peste tot aceleași caractere, ci de o idee destul de puternică pentru a-i incita pe oamenii de acum 5000 de ani, la mii de kilometri depărtare unii de alții, să-și cinstească morții și pe câțiva din zeii lor într-un mod foarte asemănător, dacă nu identic”.

Fiind vorba de culturi propriu-zise, ele evoluează pe parcursul mileniilor al IV-lea și al III-lea î.e.n. odată cu extinderea, în toată Europa, a modului de viață neolitic și cu crearea unei societăți țărănești, progresiv diferențiată și suficient de organizată pentru a duce la bun sfârșit importante lucrări colective și publice. În Europa de vest și de nord, cât și în partea centrală a continentului, apar, în timpul acestei perioade a neoliticului secundar,

împrejmuirile destinate animalelor domestice și incinta fortificată în fața căreia se afla un șanț. În același timp, cucerirea de noi teritorii bune pentru agricultură și extinderea zonelor de pășunat este însoțită de noi strategii în construirea satelor. Pintenii barați¹⁰, așezările aflate pe delușoare (monticule) și grinduri, „palafitele” (construcții lacustre din neoliticul târziu) și „stațiunile litorale”, aflate pe malul lacurilor etc., toate fac dovada preocupărilor defensive ale grupurilor umane, consecință a conștientizării ideii de grup, rezultat al sedentarizării și, totodată, al nesiguranței provenite din concurența acerbă în a controla terenurile agricole și cele destinate animalelor. În acest moment al protoistoriei Europei apare fenomenul „război” și odată cu el tipul social însărcinat cu securitatea grupului și protecția bunurilor. Dar până la sfârșitul epocii bronzului, războinicul nu este atât de diferit de păstor, agricultor, fierar, miner etc., într-o societate care păstrează un caracter pregnant comunitar.

În Balcani și în Mediterana Orientală, unde creșterea demografică și migrațiile populațiilor egeo-anatoliene par a fi fost foarte puternice în timpul acestei perioade, diversificarea culturală se resimte sensibil în mileniul al IV-lea. Printre culturile cu aria de extindere cea mai întinsă, o putem menționa pe cea numită Vinča (de la numele unei așezări din apropierea Belgradului), cu așezări de tip *tell*¹¹, cu așezări dispuse pe terase fluviale, cu vesela neagră cu decor canelat, cu idolii săi plați, cu ochii supradimensionați ai zeiței-mame. Ea se

¹⁰ Pintenii barați – așezări de tipul proeminențelor de terasă sau podiș, barate printr-un sistem de fortificații.

întinde pe teritoriul Iugoslaviei de astăzi (cu excepția zonelor de coastă), o parte din Transilvania și Bulgaria¹², în timp ce în Dalmația și Istria avem de-a face cu cultura Danilo, în Ungaria, cu cea numită Lengyel, constând în ceramică pictată și ornată cu spirale.

Populația cunoaște, de asemenea, o puternică creștere în Europa Centrală, unde se afirmă cu aceeași intensitate diferențele regionale (cultura Roessen în Germania centrală și în Alsacia, cultura Michelsberg în regiunile renane etc.), și în Mediterana occidentală, adevărată răscruce de influențe, unde culturile de ceramică lustruită înlocuiesc, puțin câte puțin, vasele cu decor imprimat. Se dezvoltă astfel, între 3200 și 2500, cultura „chasseană” (de la Chassey, regiunea Saône-et-Loire), extinsă curând în cea mai mare parte a Franței și în sudul Angliei, Cortaillod în Elveția, Lagozza în Italia, Almeria în Spania, toate caracterizate prin folosirea ceramicii lustruite, frecvența zonelor de locuit pe înălțimi și printr-o mitologie centrată pe idolii feminini.

În sfârșit, neoliticul sfârșește prin a se impune pe malurile Mării Nordului și ale Mării Baltice, unde persistau modurile de viață bazate pe vânătoare și unde colonizarea operată de grupuri de tradiție dunăreană ajunge să întemeieze o economie de producție. Aceasta coincide cu înflorirea culturii numite a „paharelor în formă de pâlnie”, a cărei arie de extindere acoperă Germania de nord, Danemarca, sudul Suediei, Polonia occidentală și o parte a Olandei.

În timpul acestei ultime faze a neoliticului, folosirea metalului își face apariția în diferite

regiuni ale Europei, fie prin import de tehnici utilizate începând cu mileniul al VI-lea, în Anatolia ori Iran, via Mediterana și apoi pe Dunăre, fie, după cum se arată în câteva lucrări cunoscute – grație dezvoltării autonome a unor centre metalurgice care, pe teritoriul României și al Bulgariei, ar fi existat înaintea celor din Anatolia și Iran. Se pare că, în acest caz, începând cu mileniul al IV-lea, avansul tehnic luat de olarii bazinului dunărean și perfecționările obținute în folosirea focului au permis să se realizeze topirea aramei și să se fabrice obiecte din acest metal, care au coexistat cu uneltele și instrumentele din piatră. Se vorbește, în general, de *calcolitic* pentru a desemna această perioadă intermediară, în cursul căreia au coexistat ambele tehnici, piatra predominând, iar arama nefolosind încă decât la fasonarea de obiecte mărunte, cum ar fi, de exemplu, vârfurile de săgeată și sulele de găurit piele.

Până la începutul mileniului al III-lea, folosirea aramei modifică treptat modul de viață al populațiilor care păstrează trăsăturile majore ale culturilor neolitice, continuă să-și înhumeze morții în poziție chircită în morminte colective și adoră o zeiță-mamă sub forma idolilor feminini răspândiți în cea mai mare parte a Europei. Același lucru este valabil și pentru principalele culturi continentale ale jumătății mileniului al IV-lea: cultura „aristocratică” a kurganelor (morminte cu groapă, sub tumuli), între Marea Neagră și Marea Caspică, cultura Gumelnița, între Carpați și gurile Dunării, culturile Seine-Oise-Marne și Artenac (în Charente) etc.¹³ în zona Mediteranei occidentale, raritatea minereului face ca trecerea la vârsta aramei, apoi la cea a

bronzului să se facă progresiv (timp de două-cinci secole), fără să se poată afirma cu certitudine ce a fost determinant în adoptarea noilor tehnici: migrațiile și sosirea noilor populații, după anumiți protoistoricieni (Evans, Georgiev, Weinberg), inovațiile difuzate începând cu civilizațiile periferice (Gordon Childe), sau evoluția pe loc, plecând de la un anumit stadiu caracterizat prin echilibrul între modul de producție, organizarea socială și „ideologie” (Renfrew, Theocaris).

La răscrucea mileniilor III-II, în Europa Occidentală și Centrală se afirmă cunoașterea generalizată a metalurgiei aramei, și tot acum se impun, probabil în legătură cu migrațiile intense, fenomene culturale complexe de largă difuzare. Extinderea civilizației kurganelor, transmisă de populații seminomade, favorizează omogenizarea unui vast spațiu cultural acoperind o mare parte din Germania, Polonia, Cehoslovacia, spațiu al fazei târzii a vârstei aramei, al ceramicii numite „șnurate” (impresiuni cu șnurul în pasta încă proaspătă). În nordul și vestul acestei zone, în Scandinavia Meridională, Danemarca și Olanda, se întâlnește un grup foarte apropiat de acesta, care se caracterizează și prin producerea securilor de luptă. În cele două cazuri regăsim, în afara ceramicii „cordate”, înhumarea morților în poziție dreaptă, în morminte individuale, sub tumuli.

În Europa de vest și Centrală, în interiorul unui patruleter cuprinzând insulele britanice, litoralul atlantic, Iberia, Languedoc, valea Ronului și a Rinului, Olanda și Boemia, apogeul și apusul vârstei aramei coincid cu așa-numita cultură a vaselor sau a paharelor în formă de clopot, o ceramică roșie-

brună, ale cărei recipiente în formă de clopot sunt ornate cu benzi orizontale și incizii. Deținerea acestor vase, probabil destinate practicării libațiilor, a putut fi un semn de putere socială, ea însăși legată de exploatarea, transportul și comercializarea minereului de aramă. Este admis de majoritatea specialiștilor că elitele produse de această cultură a „vaselor în formă de pâlnie” au întreținut între ele relații, uneori la foarte mare distanță, antrenând căsătorii și metisaje. Cele două mari centre de producție metalurgică în epoca aramei – Europa Centrală și Spania – ar fi punctele de plecare ale acestor mutații și ale relativei omogenizări care a rezultat de aici și care a concurat, ea însăși, la răspândirea civilizațiilor bronzului.

Acesta, obținut prin aliajul cupru-cositor, a înlocuit arama în Europa pe la 1800, după o perioadă de coexistență care a durat mai multe secole. Marile centre europene ale bronzului timpuriu s-au dezvoltat mai întâi în regiunile care au constituit focarele fundamentale ale industriei cuprului – Spania și Boemia – și este limpede că, în geneza diferitelor culturi ale vârstei bronzului, grupurile „ceramicii cordate” și ale „paharelor în formă de pâlnie” – acestea din urmă ca și „cărăuși” neobosiți ai primelor tehnici metalurgice – au jucat un rol decisiv. Au cunoscut apoi o dezvoltare rapidă, favorizată, se pare, de noi migrații, diferite centre situate în Anglia, Irlanda, Armorica, Germania, Alsacia, Elveția, Polonia etc. Toate au în comun un anumit număr de trăsături, printre care se cuvine să subliniem adoptarea înmormântărilor individuale, în morminte plane mai întâi, apoi sub tumuli.

Epoca bronzului, care ocupă în Europa un spațiu temporal de aproximativ 12 secole, marchează o etapă decisivă în evoluția continentului nostru. Este momentul când se nasc, în bazinul Mării Mediterane Orientale – din Cipru până în insulele Ciclade și din Creta până în Grecia continentală –, primele societăți protourbane aristocratice, din care se vor naște cetățile-state ale mileniului I î.e.n. (cf. cap. 2). La vest, Peninsula Iberică cunoaște, grație unor apropiate mine de cupru și cositor, o lungă fază de prosperitate, inaugurată în Andaluzia de către cultura El Argar. Înhumarea individuală sub tumuli înlocuiește aici mormintele colective, în timp ce zeițele-mamă dispar și apar primele sate fortificate. La începutul mileniului I, peninsula cunoaște diverse influențe: cea a popoarelor dunărene în Catalonia, cea feniciană și grecească pe litoralul mediteraneeen, în sfârșit, cea a culturilor atlantice, pe coastele ei din vest, în timp ce culturile iberice originale iau naștere în sud și centru.

De asemenea, coexistența, în aceeași regiune, a minelor de cositor și de cupru a făcut din „bronzul timpuriu” din Boemia nucleul inițial al unei culturi care s-a răspândit cu repeziciune într-o zonă cuprinsă între Moravia, Austria de Jos, Silezia, Saxa-Turingia, o parte din Bavaria cu câteva grupuri satelite în Ungaria și Renania: cultura Unetice (la sud de Praga). Ea a beneficiat, de asemenea, atât de poziția sa geografică, controlând marile drumuri comerciale ale chihlimbarului, de la Marea Baltică la Marea Mediterană, cât și de contactele avute cu zonele de cultură mediteraneeană și ale Orientului Apropiat. Riturile funerare adoptate de cultura Unetice evidențiază o tendință de „democratizare a

morții”, care se deosebește flagrant de practicile mai vechi și de cele ale popoarelor vecine, care privilegiau impunătorii tumuli princiari. Aici, într-adevăr, mormintele, grupate în mici necropole, nu prezintă nicio deosebire majoră între cele ale bogaților și cele ale săracilor. Sunt simple gropi săpate în pământ, înconjurate sau acoperite uneori cu pietre, însemne ale unei structuri sociale individualiste și aproape deloc ierarhizate. Chiar dacă zeița-mamă dispare în cadrul culturii Unetice și chiar dacă aglomerările fortificate pe înălțimi își fac apariția în anumite locuri, este clar că bogăția adusă de metal nu afectează condițiile economice, bazate încă pe agricultură și creșterea animalelor.

Bronzul târziu, care începe în Europa în secolele XIII-XII î.e.n., aduce o adevărată revoluție în modul de îngropare al morților. Incinerația ia locul înhumării. Mortul este ars pe un rug, iar cenușa este strânsă într-o urnă. Aceste urne sunt îngropate și grupate în necropole, de unde numele de „cultură a câmpurilor de urne”, care a fost dat acestui complex cultural apărut în Europa centrală și în Germania de sud, poate fi în legătură cu primele invazii celtice și cu transformările profunde care afectează în această epocă lumea mediteraneeană, extins apoi la o mare parte din Franța și Spania. Odată cu incinerarea și cu câmpurile de urne, care constituie semnul cel mai tangibil al unei adevărate comunități culturale acoperind o parte importantă a spațiului european, se impun atât bogăția și diversitatea materialului din metal (săbii, cuțite, ace, brățări etc.), a ceramicii originale (caneluri, decor excizat, ornamentație, meandre etc.), cât și extinderea cultului solar cu simbolurile sale.

Moda urnelor funerare a început în Marea Britanie mult mai devreme decât în partea centrală a continentului, se pare, pe la 2000. La această dată, zona atlantică formează, din Portugalia până la gurile Rinului, o comunitate economică prosperă a cărei arteră principală o constituie Marea Mânecii și care va dura aproape cinci secole de o parte și de alta a „canalului”, în Armorique și în Wessex, în Irlanda (bogată în aramă și aur) și în Galia, unde abundă cositorul. Între aceste focare, schimburile sunt numeroase, tot așa cum acestea abundă în regiunile mediteraneene și orientale. Ele se vor accentua în perioada bronzului târziu, când se răspândește o mitologie sincretică asociind cultul solar vechiului ritual de fertilizare.

În Italia, în timp ce partea meridională a peninsulei și Sicilia cunosc, cu influențele miceniene, o evoluție care amintește de cea a bazinului oriental al Mediteranei (palate, morminte bogate săpate în rocă etc.), nordul și centrul dezvoltă, începând cu secolele XII-XI, „cultura câmpurilor de urne”. Modul de incinerare și ceramica sunt apropiate de modelele răspândite în nordul Alpilor. De-a lungul acestei faze, pe care anumiți arheologi o asimilează cu sosirea protoetruscilor, dăinuie în munți o cultură „apenină”, mai puțin rafinată, unde persistă locuirea în aer liber ori în peșteri. În schimb, locuințele numite *terra-mare*, instalate pe terenuri umede sau mlaștinile câmpiei râului Pad, tind să dispară.

Tot pe parcursul ultimelor secole ale epocii bronzului înfloresc, în marile insule ale Mediteranei Occidentale – insulele Baleare, Corsica și Sardinia –,

adevărate sinteze ale influențelor mediteraneene, occidentale și ale culturilor locale. În Sardinia apar primele elemente ale culturii *Nuraghe*, cultură care va dura până în epoca fierului. Aceste vaste monumente, în același timp sanctuare și edificii defensive, conțin, în varianta lor originală, un turn în formă de trunchi de con, din piatră brută, lucrată cu grijă, cu o platformă deasupra. Intrările sunt strâmte și rare. Un mic coridor duce spre camera circulară. La începutul mileniului I, locuințele *nuraghe* devin tot mai complexe - cu nișe laterale, camere cu bolți, diverse încăperi care ocupă două-trei etaje și unde se poate ajunge urcând o scară în spirală. Mai multe turnuri pot fi legate, prin ziduri drepte, cu un turn central mai înalt și o configurație de ansamblu care seamănă oarecum cu un castel-fortăreață din Evul Mediu.

Regiunile periferice nordice ale continentului nu folosesc nici arama, nici cositorul. De aceea, oamenii se mulțumesc, într-o primă fază, în zona malurilor baltice ale Poloniei și ale Scandinaviei, cu perfecționarea obiectelor din piatră sau cu importul de metal din Boemia și din Balcani. Începând cu secolul al XV-lea î.e.n., favorizată de comerțul cu chihlimbar și de o pace relativă pe care nu o cunosc în același moment nici Europa Centrală, nici zona mediteraneeană, se dezvoltă o strălucită civilizație a bronzului, care asociază incinerația și câmpurile de urne cu un cult al soarelui. Mobilierul metalic (bronz, dar și aur și argint) este de o extremă bogăție, apropiindu-se uneori de „baroc“, și face dovada unei măiestrii ieșite din comun a artizanilor în bronz sau în aur. Adevărat leagăn al civilizației germanice, această civilizație târzie a bronzului din

nord va dura aproximativ 1000 de ani. În sfârșit, în partea orientală a continentului, migrațiile și tendințele expansioniste ale popoarelor din stepă vor răspândi în mileniul I, până în Polonia și în regiunile dunărene, cultura „mormintelor cu platformă de lemn“, apoi bogata civilizație a sciților.¹⁴

În momentul în care fierul își face apariția în Europa temperată, în secolele X-IX î.e.n., au apărut importante rupturi în modul de viață și în practicile culturale ale oamenilor din bronzul târziu. Locuirile pe înălțimi sunt tot mai alese de către populațiile de agricultori-crescători de animale. Incinerația, care dăduse unitate culturii „câmpurilor de urne“, se rarefiază, fără a dispărea complet (cele două rituri funerare coexistă adesea) și practica tumulilor cunoaște un nou avânt. Nefiind destul de puternice pentru a satisface nevoile născute din explozia demografică, capacitățile de producție dau naștere unor tensiuni care au favorizat apariția unei categorii specializate în arta războiului și dezvoltarea șefilor. Fără a vorbi de adevărate clase sociale, se poate recunoaște, după mormintele bogaților ori săracilor, un început de stratificare socială care se va accentua odată cu epoca fierului și care este probabil legată de dezvoltarea schimburilor. Chihlimbarul, lingourile, bronzul, produsele meșteșugărești au dat naștere unor puternice curențe comerciale, uneori pe distanțe lungi, rezultante ale diverselor influențe, și chiar metisaje. Roata și drumul fac parte deja din mediile culturale ale strămoșilor de acum 3000-4000 de ani. Odată cu celții, în istoria Europei vor intra calul și carul de luptă.

Enigma indo-europeană

Originară din îndepărtata Asie Mică, se pare din Armenia, unde și-a făcut apariția în mileniul al III-lea, metalurgia fierului a cuprins toată Europa temperată între 800 și 1000 î.e.n., după ce a tranzitat multă vreme prin Egipt, apoi prin teritoriile controlate de hitiți și filistenii și, în sfârșit, prin Creta și Grecia. La fel ca și trecerea de la neolitic la prima epocă a metalelor, adoptarea noii tehnici s-a efectuat progresiv și nu printr-o revoluție bruscă, folosirea fierului fiind limitată, într-o primă perioadă, la decorarea unor obiecte prețioase și la fabricarea de lame de lance, cea a bronzului menținându-se până în epoca romană în Scandinavia, pe litoralul atlantic și în nordul Rusiei.

Așa lent cum a fost acest fenomen de aculturație, apariția fierului a modificat radical, pe de o parte, tehnicile de război, iar, pe de altă parte, cele ale construcției navale și, mai ales, ale agriculturii, prin adoptarea plugului cu brăzdar de fier în bogatele podișuri și câmpuri cu grâu din centrul și nordul Europei, aceste inovații diverse antrenând importante mutații în structurile societăților respective. Epoca fierului, în cursul căreia are loc o primă așezare a popoarelor Europei istorice, și care coincide în partea occidentală și centrală a continentului cu triumful celților, cuprinde două mari faze culturale. Prima, numită *Hallstatt* (de la numele unei necropole austriece) durează din secolul al VII-lea până în anii 500-450, a doua – de la această ultimă perioadă până la cucerirea Galiei

de către romani (mijlocul primului secol î.e.n.) – a primit numele de civilizația *Latene*, de la denumirea unei stațiuni din nordul lacului Neuchâtel, în Elveția.

Amândouă au fost contemporane marilor construcții panelenice și romane, folosind scrisul și, precum „imperiile” etrusc și cartaginez, au jucat un rol considerabil în istoria Europei occidentale. Cele două mari faze care structurează epoca fierului definesc niveluri culturale reperabile în situri arheologice, comparabile celor care împart celelalte perioade ale epocilor preistorice și protoistorice. Ca și popoare reale, definite nu numai printr-un complex de tehnici, moduri de viață și practici simbolice, ci și printr-o origine etnică și o limbă comune, grupurile umane care populează în primul mileniu spațiul cuprins între Oceanul Atlantic și Marea Neagră, pe de o parte, malurile Balticii și lumea mediteraneeană, de cealaltă parte, aparțin cel puțin parțial – în sensul că se suprapun unor etnii deja instalate de demult – familiei indo-europenilor. Alături de celți, care ocupă în toată această perioadă un loc privilegiat în acest ansamblu și care formează esența substratului etnic al civilizațiilor Hallstatt și Latene, se găsesc germanii, balții, cimbrii, teutonii, sciții, tracii, cimerienii și sarmații, la care trebuie să adăugăm, firește, popoarele fondatoare ale marilor civilizații ale scrisului, instalate pe litoralul de nord al Mediteranei.

Se știe că originea și natura entității indo-europene fac parte din marile enigme ale istoriei. Ca popor constituit, strămoș comun al majorității etniilor care au prins rădăcini în Europa, în Iran și

pe subcontinentul indian, indo-europenii n-au lăsat nici texte scrise, nici monumente susceptibile de a le fi atribuite cu certitudine. Existența lor se bazează deci, cel puțin într-o primă perioadă, pe ipoteze, și acestea se sprijină pe paleontologia lingvistică (metodă care constă în a atribui unui popor cunoașterea obiectelor și a existențelor a căror denumire se regăsește în limbă), pe lingvistica comparată (care evidențiază concordanțele numeroase din gramatica și vocabularul majorității limbilor europene și ale multor limbi din Asia) și pe mitologia comparată, reprezentată, în special în Franța, prin lucrările lui Georges Dumézil. Aceasta a arătat că baza concepțiilor religioase ale indo-europenilor era fondată pe repartiția activităților divine și umane în trei funcții cosmice și sociale: suveranitate magică și religioasă, activități războinice, activități de producție, cărora le corespund grupurile, ordinele, clasele sau castele clericilor (preoți, brahmani, *oratores* ai Evului Mediu occidental), războinicilor (*milites*, nobilimea medievală) și muncitorilor manuali (țărani, meșteșugari).

Lucrurile devin mai complicate când, în afară de această percepere a fenomenului indo-european ca un complex de popoare vorbind limbi derivate din aceeași ramură lingvistică și relevând aceeași structură socială și religioasă trifuncțională, se trece la identificarea zonei nucleare originare, de unde ar fi provenit primele grupuri indo-europene, apoi la cronologia și modalitățile stabilirii lor în spațiul european. Ipoteza cea mai des avansată de arheologia clasică este că ei sunt originari din Asia Centrală și din Rusia de sud, regiune în care s-au

dezvoltat începând cu mileniul al V-lea, diversele niveluri ale civilizației „kurganelor” în care se găsesc urmele unei societăți patriarhale, dotată cu un sistem de clase și organizată în mici unități tribale conduse de șefi puternici. Economia este predominant păstorească, incluzând și agricultura, și folosirea calului. Habitatul asociază colibe rectangulare, grupate în sate mici, vastelor edificii fortificate iar religia arată predominarea cultului solar.

Tot după teoriile clasice, aceste populații seminomade s-ar fi deplasat, în cursul mileniului al III-lea, pe de o parte, în direcția Iranului și a Indiei, pe de altă parte, de la est la vest, pe cea mai mare parte a continentului european, ducând cu ele tehnicile lor militare (folosirea calului și a carului, armele de bronz, apoi de fier), structurile lor aristocratice și practicile funerare și religioase. Mulți specialiști în preistorie și în protoistorie au contestat însă de multă vreme această schemă, coborând datarea primelor „invazii” indo-europene și, mai ales, substituind zona nucleară primitivă, formată de stepele Rusiei meridionale, fie Europei Centrale și Balcanilor, fie regiunilor circumpolare, unde, după specialiști ca H. Kuhn și V.I. Georgiev, s-ar fi constituit, încă din paleoliticul superior, grupuri etnice având deja trăsăturile culturale ale „populației indo-europene”.

Mai recent, lucrările arheologului britanic Colin Renfrew au repus în discuție problema originii și a modului de răspândire a culturilor indo-europene. Pentru preistoricianul de la Cambridge, primii arieni nu ar fi niște cavaleri războinici veniți din Rusia începând cu mileniul al III-lea, ci niște

grupuri de agricultori-crescători de animale anatolieni care ar fi început să se deplaseze din Asia Mică spre Indus și Balcani, chiar de la debutul vremurilor neolitice, din mileniul al VII-lea, transmiterea culturii lor printre popoarele alogene realizându-se nu prin cucerire, ci printr-o întindere lentă (evaluată, în medie, la 18 km într-o generație), urmată de o aculturație progresivă. Altfel spus, pentru Colin Renfrew, explozia demografică legată de inovația neolitică ar fi provocat, treptat, deplasări ale populațiilor „arianizate” și convertite, totodată, la virtuțile economiei de producție.

Chiar dacă este cu mult mai puțin revoluționară decât cea enunțată și fundamentată, în lucrările lor, de G. Dumézil ori E. Benveniste, această teză are cel puțin meritul de a pune, încă o dată, accentul pe caracterul esențialmente „cultural” al faptului indo-european, deci de a nega orice legitimitate științifică a tezelor, astăzi aproape complet abandonate de antropologii și arheologii serioși, care invocă unitatea rasială a aristocrației indo-europene.¹⁵

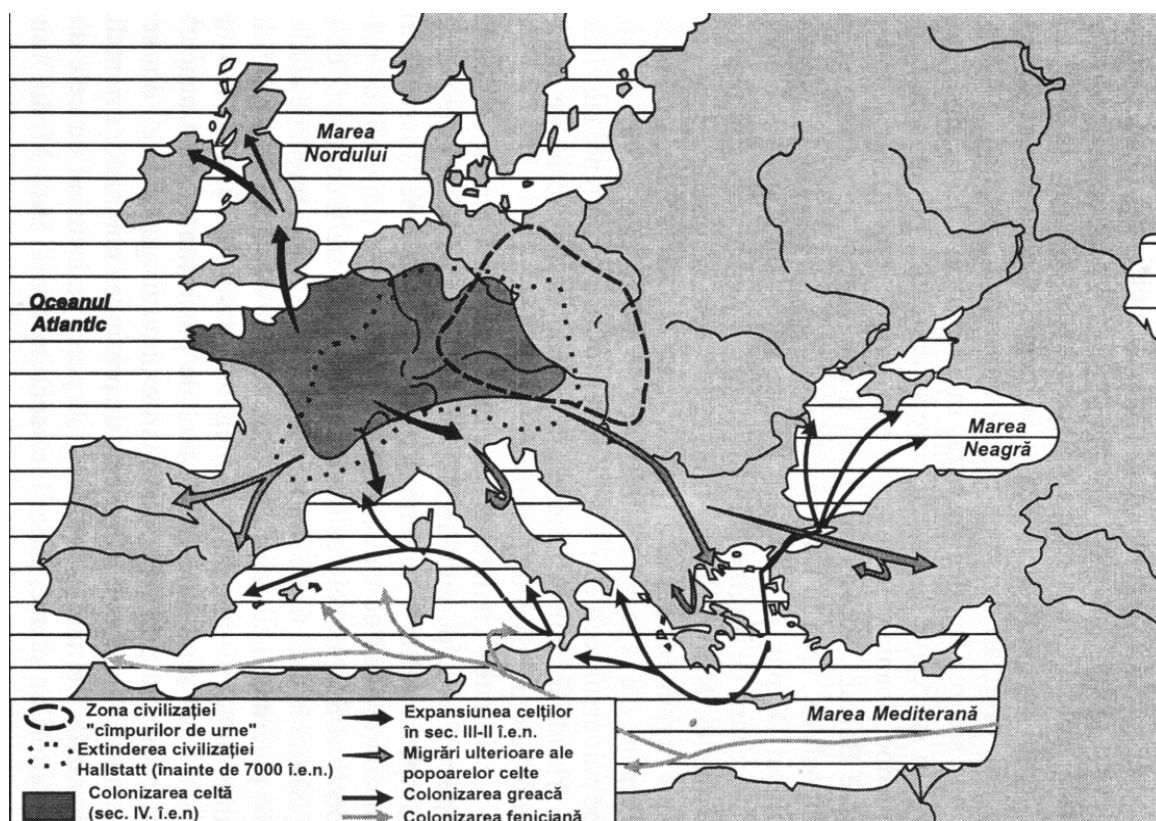
Apariția și apogeul lumii celtice

Fie că este rezultatul unei cuceriri militare, fie că avem de-a face cu o pătrundere lentă a civilizației neolitice, instalarea primilor indo-europeni în spațiul cuprins între Balcani, Marea Baltică și litoralurile Mediteranei și ale Atlanticului nu este scutită de episoade ulterioare implicând însușirea brutală a pământului de către noii veniți, aparținând și ei ramurii popoarelor indo-europene. Vorbind despre celti, le cunoaștem existența și, în parte, istoria, nu numai după izvoarele arheologice, lingvistice, epigrafice, toponimice etc., ci și după mențiunile făcute în numeroasele texte grecești și latine, de la Polybios la Cezar, și de la Posidonius la Tacitus. Știm că sunt reperabili începând cu epoca bronzului, la sfârșitul mileniului al III-lea, în zona situată în nordul Alpilor, între Boemia și Burgundia, acolo unde vor apărea mai târziu primele manifestări ale civilizației Latene.

Prudenți, arheologii estimează că originea îndepărtată a acestei ramuri occidentale a indo-europenilor ar trebui căutată în purtătorii culturii tumulilor din epoca bronzului, întinsă de la Rin până la pădurile Boemiei. Ipoteza nu este admisă de toți, la fel ca și celticitatea unei fracțiuni a culturii „câmpurilor de urne“, despre care știm că s-a extins între secolele al XIV-lea și al IX-lea, în această regiune, apoi în Europa centrală și Spania. Doar cu fracțiunea occidentală a civilizației halstatiene s-ar constata o coincidență aproape sigură între această fază culturală a vârstei fierului, localizată în

sectorul Boemia/Burgundia, și grupurile structurate de războinici propriu-zis „celți”, fără ca să se poată determina dacă clasa militară care s-a impus în această regiune constituie ori nu un element alogen în raport cu restul populației. Oricum ar fi, se constată în această perioadă prezența societăților stratificate, caracterizate în același timp prin folosirea calului, cunoașterea metalurgiei fierului, construirea de cetăți și de morminte „princiare” cu car, elemente care, în consecință, anunță deja trăsăturile majore a ceea ce va fi lumea celtică la mijlocul secolului al V-lea î.e.n.

O parte a acestei populații s-a pus în mișcare, în cursul secolului al V-lea î.e.n., poate sub presiunea unor noi populații de călăreți, originare din stepele Rusiei meridionale sau, pur și simplu, datorită unor puternice explozii demografice. Un prim val, venit din Germania de sud și din Franța de est a ajuns în valea Ronului, a traversat Alpii și a pătruns în valea râului Pad, instalând o primă colonie în regiunea Bologniei.

Lumea celților în primul mileniu î.e.n.

În secolul al IV-lea, o a doua invazie conduce la cucerirea de către celți a celei mai mari părți a câmpiei râului Pad, care va deveni Galia Cisalpină, urmată de o deplasare spre Italia centrală, soldată cu distrugerea și cucerirea Romei, în 385. La sfârșitul secolului al IV-lea și la începutul secolului al III-lea, belgii, originari din zona celtică transrenană, pătrund în Galia, unde sosirea lor declanșează, în secolul al III-lea, două noi valuri succesive de invazii, care se îndreaptă, primul spre Languedoc, Spania și Italia (unde este oprit de romani), iar al doilea spre Balcani. Acesta din urmă îi conduce pe unii dintre ei în Iugoslavia, apoi în Bulgaria, Macedonia, Grecia (unde jefuiesc orașul Delphi, în 270 î.e.n.) și, în sfârșit, în Asia Mică unde mercenarii de origine galică (galații) se pun în serviciul regelui Britaniei, Nicomedos, în timp ce alți celți se instalează pe platoul frigian, înainte de a

fi cuceriiți, pe la 240-230, de Attalos de Pergam. De la această dată are loc un reflux, care se va accelera pe parcursul secolelor II-I î.e.n., teritoriul celților (care cuprinde și Irlanda și Marea Britanie) micșorându-se sub presiunile romanilor, ale popoarelor germanice și ale dacilor.

Unitatea civilizației care caracterizează lumea celtică la apogeul ei nu permite, în niciun caz, să se vorbească despre un „imperiu celtic” în primul rând, din cauza unei foarte mari discontinuități ce caracterizează implantarea populațiilor respective. Spațiul celților secolelor IV-III poate fi comparat cu o țesătură în care firele sunt rare și la mare distanță unele de altele, cu puternice nuclee tribale, între care se deplasează grupuri de importanță și omogenitate inegale, atrase când și când într-un punct sau altul care li se oferă de posibilitatea de a acapara teritorii sau prăzi. Față de marile „invazii germanice” din secolul al V-lea î.e.n., provocate de presiunea nomazilor orientali, invaziile celtice se înrutesc, se pare, mai curând cu cele ale jefuitorilor și aventurierilor scandinavi din Evul Mediu timpuriu. Migrarea unui popor întreg, cu familii și cu bagaje, așa cum o descrie Cezar referindu-se la helveții din secolul I, nu este deloc specifică colonizării celtice, aceasta bazându-se cel mai adesea pe o recrutare om cu om din surplusul de populație.

Prin urmare, nu există continuitate între principalele nuclee de populație celtă. Și nici unitate de rasă, elementele care compun lumea celtică aparținând tot atât de bine raselor alpine și dinarice brahiocefale, cât și rasei nordice doliocefale. Cât despre unitatea lingvistică, aceasta

este departe de a fi absolută. Într-adevăr, dacă limbile celtice fac parte din complexul indo-european, ele se împart, după paleontolingviști, în două grupe principale: grupul *breton*, căruia îi aparțin celții continentali, și grupul *goidelic* care corespunde populațiilor celtice care au emigrat într-o perioadă relativ veche (sfârșitul neoliticului) în Marea Britanie și Irlanda.

Dacă există omogenitate între grupurile umane care formează lumea celtică, ea este de ordin cultural și se aplică în special civilizației Latene. Născută la începutul secolului al V-lea în Germania meridională și în Franța de est prin fuziunea culturii Hallstatt cu elemente împrumutate de la greci și etrusci, aceasta a câștigat treptat cea mai mare parte a teritoriilor ocupate de celți. Între Europa barbară și mediteraneeană au existat, într-adevăr, cel puțin începând cu secolul al VII-lea, relații durabile, devenite și mai active în secolul al VI-lea, odată cu întemeierea orașului foceean Massalia (Marsilia). În aceste relații, se pare că celții au jucat un rol de intermediari, fie și numai prin controlul pe care îl exercitau „prinții” lor asupra căilor comerciale ce le traversau teritoriile și unde se operau transferurile de materii prime (cositorul din Cornouailles, cuprul alpin, blănurile nordice, din Renania și din Boemia etc.). Influențele grecești și etrusce au putut astfel să pătrundă în lumea celtică, așa cum o atestă descoperirea la Heuneburg, pe Dunărea Superioară, a unei incinte fortificate ce imită pe cele ale Greciei arhaice, și, desigur, mormântul de la Vix (aproape de Châtillon-sur-Seine, pe Coasta de Azur), unde au fost dezgropate celebrul crater grecesc, un colier de aur greco-scitic

și mai multe vase de bronz etrusce.

Astfel îmbogățită și reînnoită prin contribuțiile culturilor mediteraneene, civilizația celtică a cunoscut, odată cu epoca Latene, o profundă transformare. Sigur, elementele de bază rămân aceleași: o societate aristocratică bazată pe posesiunea pământului și conducerea războiului, coexistența înhumării și a incinerăției, mormintele cu un artizanat ingenios și foarte diversificat, un habitat grupat în cătune sau format din așezări fortificate etc. Dar toate aceste trăsături, prezente din epoca hallstattiană, se accentuează și ansamblul dă o impresie generală de mare bogăție. Alături de aristocrația războinică a conducătorilor de care pe două roți, din ce în ce mai numeroasă și mai opulentă (care consumă vin importat din zonele mediteraneene și se împodobește cu obiecte prețioase), găsim o pătură țărănească înstărită și o gamă întreagă de industrii dezvoltate și prospere. Puternica extindere demografică și prosperitatea care caracterizează, evident, perioada Latene, sunt datorate în principal transformărilor tehnicilor agrare și progresiei uneltelor: apariția plugului cu brăzdar de fier, perfecționarea carelor, dezvoltarea coasei etc. Agricultorii vor cultiva de acum pământul uscat și tare din văi și vor începe să întrețină culturi artificiale de-a lungul râurilor și în zonele umede, ceea ce le va permite să dezvolte, din Irlanda în Țara Galilor și din Cornouailles în Galia apuseană, creșterea vitelor.

Specialiștii în arheologie celtă introduc mai multe faze în civilizația Latene. În secolul al III-lea î.e.n., sosirea noilor grupuri de celți transrenani a avut drept efect primenirea culturilor locale și

compensarea influențelor mediteraneene. Civilizația denumită Latene II (250-120 î.e.n.) prezintă astfel aspecte originale, mai „barbare” decât cea care a precedat-o, odată cu dezvoltarea sculpturii monumentale galice din sudul Franței (monumentele de la Roquepertuse păstrate la muzeul Borely din Marsilia). Dimpotrivă, pătrunderea romană în Galia meridională în secolele II și I, produce o nouă reechilibrare în sensul influențelor greco-latine, după cum stau mărturie sculpturile indigene de la Entremont și monedele galeze din secolul I î.e.n., specifice fazei culturale numită Latene III, care începe pe la 120 î.e.n.

Această ultimă perioadă, în care se înregistrează dezmembrarea lumii celților sub atacurile romanilor în sud, ale germanilor și dacilor în nord și est, este cea a așa-numitelor *oppida*, adevărate orașe primitive, puternic fortificate. Construite într-o vreme când lumea celtă se găsea supusă atacurilor sau doar amenințărilor vecinilor ei, aceste vaste fortificații, care au lăsat puține urme arheologice – celții nu au construit în piatră ci doar în lemn – erau destinate fie să protejeze de noii invadatori (de exemplu, cimbrii, în secolul I) populațiile și avuturile lor, fie să păstreze controlul asupra principalelor puncte strategice în interiorul unui sistem economic bazat pe stăpânirea principalelor căi ale comerțului „internațional”.

Cucerirea Galiei de către Cezar la jumătatea secolului I marchează sfârșitul lumii celtice ca entitate politico-economică, despre care trebuie să spunem, încă o dată, că nu este deloc asimilabilă unui „imperiu”, cu atât mai puțin unei „națiuni”.

Aruncată la periferia lumii romane, civilizația celtă nu-și păstrează „puritatea” sa originară decât în zone ca Armorique, partea apuseană a Marii Britanii și Irlanda, unde se va menține, în era creștină, o tradiție lingvistică, literară și artistică, perceptibilă până în zilele noastre. În alte zone, dezmembrarea lumii celtice nu a ajuns până la o dispariție completă a ceea ce a fost, se pare, cea mai evoluată și cea mai bogată dintre civilizațiile „barbare”. Chiar și în partea ocupată de popoarele germanice, unde prăbușirea sistemului economic legat de *oppida* a fost urmat de o regresie generalizată, tradiția celtă a mai păstrat o anumită vigoare, ce se poate recunoaște, de exemplu, în toponimie. Mai ales că urmașii lui Cezar nu au procedat, lucru cunoscut, la o asimilare brutală a zonelor cucerite. Atât în Galia cât și în Panonia, leagăne ale civilizației celte, nu a existat o ruptură, și dacă în simbioza culturală care are loc în primele secole ale erei noastre partea de latinitate este de departe cea mai puternică, acest lucru se datorează, incontestabil, și unor elemente împrumutate de la strălucitoarele culturi din Latene.

Galii, celtiberii, bretonii și celții transrenani au transmis astfel cuceritorului roman și unei mari părți a popoarelor europene un patrimoniu cultural de o bogăție extraordinară. Artă lor este în special o artă a decorului, concepută nu atât pentru zei, cât pentru oameni, și destinată, în mod deosebit, podoabelor (coliere, brățări, pandantive, fibule etc.), căminului (căței de vatră, rhytoane¹⁶, recipiente din metal și din ceramică) și mai ales echipamentului de război (căști, spade, scuturi). Este, de asemenea, în mod prioritar, o artă a metalului care utilizează

aurul, bronzul și, mai rar, argintul, în asociație cu fildeșul, osul, pietrele prețioase și coralul. Inspirându-se din plin din lumea mediteraneeană, cât și de la alte popoare barbare (sciții, de exemplu), această artă nu le este deloc inferioară în originalitate, perceptibilă mai ales în preferința pentru o reprezentare stilizată a faunei și a florei, într-o decorație voluntar abstractă, în gustul pentru linia curbă și formele sinuoase (ajungându-se, la sfârșitul perioadei, la o adevărată abundență „barocă”), și, într-un „realism” care nu este, totuși, o simplă copie a realului. Toate aceste trăsături, conjugate cu contribuțiile romanității și ale Orientului elenizat, vor contribui, cincisprezece secole după apogeul civilizației celtice, la înflorirea primei arte romane.

Un alt factor de omogenitate culturală care va rezista, la rândul lui, mai multe secole cuceririi romane, este religia celților, care nu ne este cunoscută decât prin vestigiile arheologice și prin documentele scrise, foarte adesea ulterioare epocii Latene, cum ar fi scrierile irlandeze ale ciclului Ulster. Ea este puternic tributară credințelor și practicilor răspândite în spațiul celtofon din neolitic și până în epoca bronzului, dar a suferit, de asemenea, influența religiilor greacă, romană, etruscă și feniciană, asimilările de divinități fiind practici curențe în acea epocă. Suntem siguri doar în ceea ce privește cultul morților și credința în lumea de apoi, după cum ne stau mărturie ofrandele în arme, unelte, care și hrană. Celții posedau un ritual funerar foarte elaborat, cu un cortegiu, sacrificii, banchete funerare, muzicieni etc., cu sanctuare a căror destinație ne este puțin

cunoscută, dar dintre care, cel puțin, o parte trebuie să fi avut o funcție sacrificială. Practicau rar sacrificiul uman și aveau pentru strămoși și eroi un adevărat cult, la fel ca și pentru animale (mistrețul, de exemplu, considerat simbol al forței), reprezentate frecvent sub formă de statuete, pandantive, fibule, inele etc.

Panteonul lor este, în mod clar, indo-european, cu puternice influențe feniciene și grecești, în special în Spania. Asimilate, treptat, celor romane, divinitățile principale sunt: o zeiță-mamă, Epona; zeița cailor, Lug; asociat artelor și războiului Cernunnos, zeul cu coarne de cerb, stăpânul animalelor și al naturii sălbatice, și triada multifuncțională, încarnată de Esus, zeul bun și protector al bogățiilor, Taranis, zeul cerului, al pământului și al războiului, al principiului vieții, al cultului strămoșilor și, în sfârșit, Teutates, zeu al triburilor în activitățile lor războinice sau pașnice. Relațiile lor cu oamenii și cu eroii par a proveni dintr-o mitologie comună ansamblului de populații celtice, unde figurează un întreg bestiar fantastic (dragoni cu corp de șarpe și cu cap de pasăre răpitoare, grifoni, cai cu capete de om) constituit din masive împrumuturi din mitologiile mediteraneene. Marea epocă a celților constituie, așadar, pentru o întreagă parte a populațiilor ce ocupă spațiul european, o perioadă de reală omogenitate. Totuși, oricât de strălucitoare ar fi producția culturală a epocii Latene, nu în acest sector al continentului nostru s-a născut Europa istorică, purtătoare a inovațiilor majore, apărute în Orient odată cu scrisul, ci în apropierea țărmurilor mediteraneene, în acea lume a cetăților unde grecii

au inventat, prin secolul al V-lea î.e.n., democrația.

Capitolul 2

LUMEA GREACĂ ȘI APARIȚIA CETĂȚII

■ *În Grecia se naște civilizația a cărei moștenire o va primi întreaga Europă. În mileniile al III-lea și al II-lea, strălucite civilizații se nasc în Frigia și Creta, în timp ce populațiile indo-europene, aheenii, apoi dorienii, se instalează în Grecia.*

■ *În secolul al XV-lea î.e.n. se impune civilizația miceniană, civilizație aristocratică și războinică, rezultată din sinteza, în beneficiul aheenilor, al vechiului fond elenic cu civilizația cretană. Cunoscută grație poemelor homerice și descoperirilor arheologice, ea dispare la sfârșitul secolului al XII-lea, în urma invaziilor doriene. Ea lasă loc unei faze de regresie economică și culturală, care durează între 1200 și 800, în timp ce societatea se organizează în jurul celulelor senioriale, în cadrul cetății, în fratrii și triburi.*

■ *Odată cu secolul al VIII-lea, începe o vastă mișcare de rupere a izolării și de migrații. Colonizarea este atunci mărturia creării de noi cetăți în jurul Mediteranei, în special în Italia și Sicilia. La început, fice ale metropolelor*

care le-au fondat, noile cetăți se emancipează destul de repede. Îmbogățind o clasă medie, legată de comerț și industrie, colonizarea bulversează raporturile sociale existente și pune în discuție dominația aristocrației, dând puterea unor tirani sprijiniți de cei mulți.

■ *La sfârșitul secolului al VI-lea, două modele politice se opun în Grecia. Cel al Spartei, aflat în mâinile unei oligarhii, este în întregime orientat spre război și spre menținerea unui sistem rigid și sclerosat. Dimpotrivă, cel atenian se adaptează transformărilor economice și sociale, punând capăt puterii exclusive a aristocrației prin modernizarea legilor, vieții economice, instituțiilor, operată de o serie de reformatori care deschid calea unui regim original, cel al democrației.*

Datoria Europei și a lumii contemporane față de grupurile umane care au populat Grecia antică este considerabilă. Le datorăm esența instrumentarului nostru intelectual, categoriile de gândire care structurează viziunea noastră despre lume, fundamentele conceptelor noastre politice, estetice și morale, transmiterea în Occident, prin intermediul limbii și a gândirii grecești, a creștinismului primitiv. Imperiul roman, care va urma să transmită celei mai mari părți a continentului, moștenirea greacă, s-a hrănit el însuși, timp de secole, de o experiență și o cultură elaborate timp de aproape două milenii de către populațiile riverane ale Mării Egee și ale Mării

Ionice. Aici s-a născut ceea ce numim astăzi CIVILIZAȚIA, mai puțin, astăzi, printr-un etnocentrism incorrigibil, cât prin referința la ceea ce este universal în moștenirea lăsată de civilizațiile greco-latine.

Între munte și mare

Civilizația Greciei antice nu este un dar al naturii și dacă totuși a existat vreun „miracol” în geneza acestei civilizații, acesta e datorat în special oamenilor. Nimic, într-adevăr, nu predispunea Peninsula Elenică la a deveni centrul uneia dintre cele mai strălucitoare construcții ale istoriei umanității.

Grecia nu este o țară bogată. Munții cu înălțimi relativ moderate (muntele Parnas în centru: 2460 m; muntele Parnon, în sud: 1935 m; muntele Olimp, în nord: 2920 m), cu pante abrupte și despădurite de timpuriu, ocupă o suprafață considerabilă, decupând țara în zone izolate între care comunicațiile sunt dificile. Râurile sunt niște torente, secând în timpul anului. În afară de părțile nordice (Macedonia, Thessalia), câmpiile sunt de mici dimensiuni, înconjurată de reliefuri abrupte, unde oamenii au trebuit să muncească din greu și să rivalizeze în ingeniozitate pentru a extrage din pământ cele necesare traiului.

Clima este cea a unei țări mediteraneene. Vara ține șase luni. Este foarte călduroasă și uscată. Iarna este în general blândă chiar dacă zăpada cade câteodată până aproape de Atena. Cantitatea de apă din timpul anului este abundentă (mai bogată decât în Bretagne), dar ploile sunt repartizate pe scurte perioade în timpul anotimpurilor intermediare. Ele cad în averse violente, umflând torenții și surpând solurile, fără prea mare folos pentru agricultură. Chiar ținând cont de schimbările climaterice care

au afectat regiunea și care i-au accentuat caracterul arid, nu se poate imagina că Grecia a cunoscut în Antichitate o viață agricolă opulentă. Singurele culturi care găseau aici condiții acceptabile erau orzul, vița-de-vie și măslinul, dar țăranii trebuiau să facă dovadă de multă perseverență pentru a le instala și menține pe terasele amenajate pe munte. Producția cerealieră a fost întotdeauna slabă, iar creșterea animalelor a fost proprie unei țări sărace, punându-se accent în special pe creșterea oilor și a caprelor.

Peninsula și insulele sunt, de asemenea, sărace în resurse minerale. Cupru, cositor, fier nu existau. Metalele trebuiau deci importate de departe: din Cipru, din Caucaz, din Asia Mică etc. În schimb, abundă argila – de excelentă calitate, în special în Atica – care favorizează construcțiile din cărămizi și producția de ceramică, și admirabile varietăți de piatră de construcție sau destinate sculpturii: calcarul gris albastru de Parnas, blocuri de piatră din munții Sicyone, marmură din Atica sau din insulele Ciclade etc.

Elementele favorabile instalării oamenilor și dezvoltării activităților materiale și culturale nu sunt, totuși, absente pe țărmurile Mediteranei orientale, unde se vor dezvolta, în mileniul al II-lea, primele civilizații ale Greciei antice. Clima, tonică și sănătoasă, favorizează viața în aer liber și o sociabilitate cu aspecte multiple. Seceta din anotimpul călduros este însoțită de lumină, de o limpezime a cerului, daruri pe care le cânta deja Euripide și care au favorizat, se pare, aptitudinea grecilor de a gândi lumea și de a o reprezenta cu o claritate ieșită din comun. Mai ales, prezența în

apropiere a mării – niciodată îndepărtată mai mult de 50 de km până în Thessalia – a compensat din plin efectele compartimentării și ale izolării. În contact permanent cu aceasta, grecii au găsit în ea o resursă suplimentară, prin pescuit, și un mijloc de a comunica cu ușurință între ei și cu lumea exterioară. Într-o epocă în care navigația se desfășura în special în apropierea țărmurilor, salba de insule ale Mării Egee a permis marinarilor Eladei să comunice, fără greutate, cu strălucitoarele civilizații ale Orientului. Ea a orientat deci activitatea lor spre comerț și spre colonizarea unor spații situate pe țărmurile Asiei Mici, ale Italiei de sud și ale Siciliei.

Lumea egeeană și Creta în mileniile III-II î.e.n.

Diferitele regiuni care formează lumea egeeană au intrat în istorie cu îndepărtate decalaje cronologice. Prima care a pășit pragul epocii bronzului la sfârșitul mileniului al IV-lea a fost Troia, situată în nordul Frigiei, la ieșirea din Hellespont. Pe la 2500 î.e.n., s-a dezvoltat aici o strălucitoare civilizație, descoperită de arheologul german Schliemann. Acesta a dat la iveală, în 1870, vestigiile unei vechi cetăți cu ziduri impresionante, pe care a luat-o drept orașul în jurul căruia luptaseră eroii *Iliadei* și care era anterioară acesteia cu cel puțin un mileniu. Dotată cu un palat cu megaron¹⁷, această cetate își datorează înflorirea poziției sale geografice, la răscrucea drumurilor maritime și terestre care leagă Asia de Grecia peninsulară, și regiunile Mării Negre de bazinul oriental al Mediteranei. Ea și-a întins foarte devreme influența în insulele Mării Egee, în Macedonia și în Tracia, făcând să pătrundă în aceste regiuni tehnicile metalurgiei bronzului și frumusețea unei orfevrării, care ne sunt cunoscute, în special, prin „tezaurul lui Priam” (un lot de obiecte atribuite suveranului troian de către Schliemann).

De pe țărmurile anatoliene, civilizația epocii bronzului a atins Cicladele, sudul Mării Egee, la mijlocul mileniului al III-lea. De aici, s-a extins în Creta și în Peloponez, furnizând populațiilor acestor

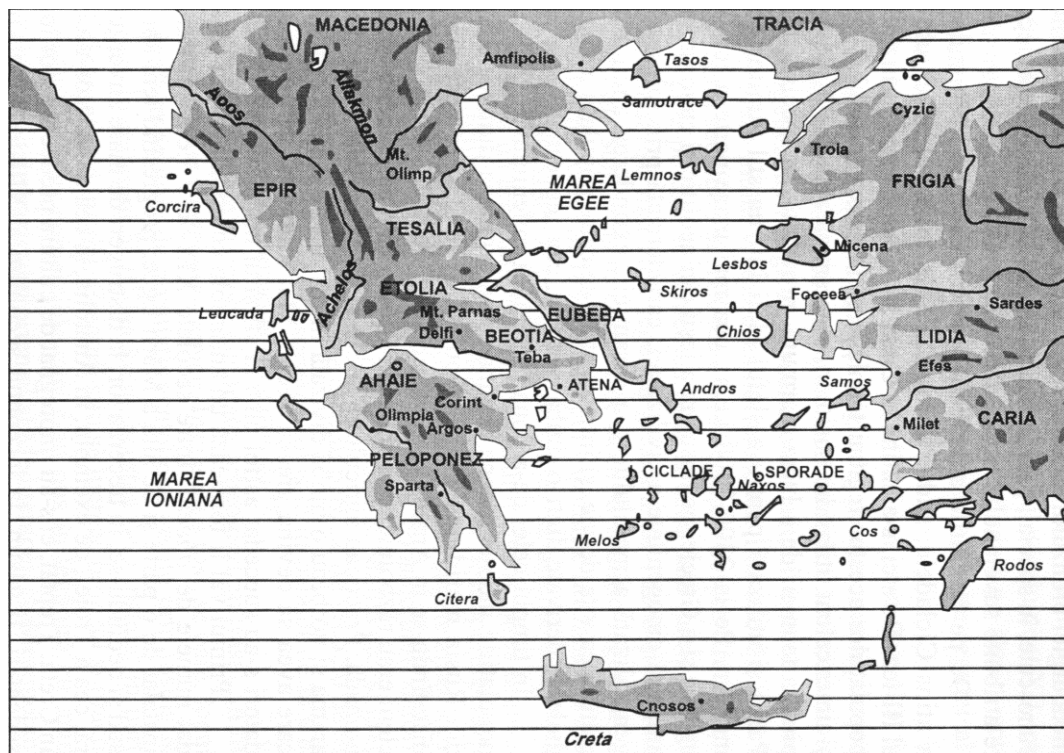
¹⁷ *Megaron* sală dreptunghiulară cu vatră centrală și acoperiș în două pante, precedată de un vestibul, ce constituia principala sală a palatelor miceniene.

regiuni tehnicile și folosirea metalului, ca și un excelent utilaj din obsidian, o ceramică abundentă și stăpânirea tehnicii de a lucra marmura, provenită, în special, din Paros și utilizată pentru a șlefui idoli într-un stil uimitor de modern. Pe la 2300-2200 î.e.n., cea mai mare parte a lumii egeene și a Greciei peninsulare a ieșit din neolitic și cunoaște o anumită omogenitate a civilizației, caracterizată prin folosirea generalizată a metalului și a ceramicii, extinderea anumitor culturi, ca vița-de-vie, și întrebuințare de către populații a unor dialecte derivate dintr-o limbă comună, cea „egeeană”.

În timpul celei de-a doua jumătăți a mileniului al III-lea, populațiile indo-europene originare din regiunea dunăreană și din Rusia meridională au început să se deplaseze spre sud, instalându-se în Anatolia și în Grecia continentală. Acești primi eleni erau războinici de temut, care duseseră până atunci o viață nomadă. Practicau agricultura și creșterea animalelor, foloseau arama și vorbeau o limbă divizată în mai multe dialecte, limbă care avea să devină greaca veche. Mai multe valuri de invadatori s-au succedat astfel până la sfârșitul mileniului al II-lea.

Primul val îl formează un ansamblu compozit căruia i s-a dat numele de *aheeni*. Între secolele XIX-XIV î.e.n., ei s-au instalat de o parte și de alta a Mării Egee, progresând lent spre sud și dedându-se, în trecerea lor, la distrugerii de mare anvergură, cea a Troiei, de exemplu, în Anatolia, și cea a Cnossosului, în Creta. Treptat, ei s-au impregnat de cultura predecesorilor lor sedentari. Îi găsim, la începutul secolului al XIII-lea î.e.n., în tot bazinul Mării Egee,

în marile insule ale Mediteranei răsăritene (Rodos, Creta, Cipru), pe coastele Siriei și ale Egiptului, până în Sicilia meridională.

Grecia continentală și insulară

După ei vor sosi *dorienii*, alți războinici barbari, echipați cu arme de fier, veniți și ei din nord, și care au invadat toată Grecia centrală și Peloponezul pe parcursul secolului al XII-lea, distrugând totul în trecerea lor și împingându-i pe aheeni spre coastele Asiei Mici, spre unele insule și anumite regiuni ale Greciei peninsulare, ca Atica și Eubeeea.

În intervalul dintre 2000 și 1400 î.e.n., s-a dezvoltat în Creta o civilizație strălucită și originală, pe care marinarii acestei insule muntoase, cu câmpii de mică întindere, au transmis-o, la apogeul său, întregii zone meridionale a lumii egeene. Aceasta a rămas multă vreme cvasinecunoscută. Într-adevăr, până la sfârșitul secolului al XIX-lea e.n., referințele despre Creta veche erau cele pe care le vehiculau până la acea dată rarele evocări

ale *Iliadei* și, mai ales, legenda greacă a lui Tezeu și a Minotaurului. Schliemann, condus de această tradiție legendară, a fost primul care, în 1899, a început săpăturile la Cnossos. Fără rezultat palpabil. A trebuit ca omenirea să aștepte anul 1900, pentru ca un arheolog britanic, sir Arthur Evans, atras în insulă de vestigiile de scriere non-alfabetică, să descopere primele urme ale palatului din Cnossos, punând astfel bazele arheologiei minoice. De atunci, aceasta a progresat considerabil, datorită săpăturilor întreprinse la Cnossos, Phaistos, Mallia etc. și grație progreselor științei filologice care au permis, de vreo 30 de ani, să se descifreze în parte scrierea folosită în palatul de la Cnossos în ultima sa perioadă (linearul B¹⁸).

Plecând de la aceste elemente, arheologii au trasat, în linii mari, istoria Cretei pre-elenice. Insula nu a fost, se pare, locuită decât în neolitic de populații anatoliene venite prin insula Rodos. În mileniul al III-lea î.e.n., acestea s-au instalat în partea răsăriteană a insulei. Cretanii știu să lucreze bronzul și practică deja activități comerciale care i-au pus în legătură cu marile civilizații ale bazinului oriental al Mediteranei, cu Mesopotamia și Egiptul. Adevărat pod între Europa, Africa și Orientul Apropiat, Creta constituie astfel, pentru continentul nostru, un important vector de pătrundere a influențelor orientale.

Practicarea activităților maritime și negustorești îmbogățește, puțin câte puțin, centre ca Mallia, Cnossos, Phaistos, care cunosc, începând cu anul 2000 î.e.n., o strălucită civilizație marcată de construirea de palate impunătoare, vaste locuințe aristocratice care dominau satele de țărani și de

pescari. Către 1750 î.e.n. o catastrofă, se pare naturală, distruge aceste prime reședințe „princiare” curând înlocuite, pe același loc de către edificii și mai mărețe.

De atunci, palatul din Cnossos, reședința lui Minos cel cu putere legendară domină toată insula. Dar cine este Minos? Poate un „rege” care ar fi sfârșit prin a-și impune autoritatea micilor potențați locali, dar nu se știe dacă numele desemnează un om ori o dinastie. Poate că este în legătură cu funcția de rege-preot, așa cum era cazul faraonului în Egipt. Fără îndoială, trebuie să ne imaginăm că stăpânul din Cnossos nu și-a stabilit suzeranitatea asupra „regilor” mai mici, vasali ai altor cetăți, decât în perioada de apogeu a „imperiului” său, în secolul al XVI-lea și al XV-lea. Oricum, către 1500, Cnossos este centrul cel mai populat al lumii mediteraneene, cu o populație de, probabil, 100.000 de locuitori. Este adevărata capitală a Cretei care domină asupra unui „imperiu maritim” cuprinzând Peloponezul și Atica, Cicladele, sudul Anatoliei, Rodos și partea apuseană a Ciprului.

Din această perspectivă trebuie interpretată legenda lui Tezeu. Marinarii cretani, care asigurau schimburile între Egipt (fildeș), Asia Mică (cositor) și Grecia, deveniseră destul de puternici pentru a impune supușilor plata unui tribut. După legendă, eroul Tezeu pune Atena în libertate în fața dominației cretane, eliberând din labirint pe cei șapte băieți și șapte fete ce urmau să fie dați Minotaurului și ucigând acest monstru imaginar, pe jumătate om, pe jumătate taur, în fapt, temutul Minos. Această legendă amintește, astfel, de declinul Cretei, invadată, treptat, de aheeni.

Din contactele sale cu Orientul și cu lumea egeeană, Creta a dobândit elementele care vor face din civilizația sa una dintre cele mai strălucitoare ale antichității preeleneice. Cicladele i-au furnizat tehnicile navigației maritime. Orientul Apropiat i-a transmis pe cele ale metalurgiei și agriculturii cât și cea a înhămării calului la carul de război. Din Egipt și din Orient, ea a importat temele decorative de pe frescele și vasele sale.

„Palatul” este în centrul civilizației cretane. Acesta cuprinde un număr considerabil de camere, dispuse după un plan așa de complicat că-ți vine greu să ieși din el. Pentru antici, este „Labirintul” din Cnossos, unde domnește Minotaurul și pe care arhitecții epocii l-au dotat cu un confort care l-a stupefiat pe Evans și echipa sa, cu ocazia săpăturilor întreprinse aici la începutul secolului al XX-lea. Toată construcția este, într-adevăr, adaptată condițiilor de climă. Grosimea zidurilor, deschiderea încăperilor spre curți interioare, asigură „climatizarea” necesară în acest ținut unde căldura este adesea excesivă. Cisterne abil dispuse culeg apa de ploaie. Pivnițele sunt pline de vase care conțin hrana necesară vieții din palat. În sfârșit, culmea rafinamentului, săli de baie echipate cu căzi, beneficiind de apă curentă și canale de scurgere.

În vreme ce concepția arhitecturală de ansamblu a palatelor este impunătoare, interiorul și decorațiile lor sunt, dimpotrivă, pe măsura oamenilor care le ocupă, total diferită de majestatea rigidă a construcțiilor și a reprezentărilor egiptene și mesopotamiene. Camerele sunt de dimensiuni modeste. Cu toate că nu cunoșteau noțiunea de perspectivă, artiștii cretani au căutat să dea

frescelor o impresie de mișcare și de grație. Linia dreaptă cedează sistematic locul celei curbe. Astfel, coafurile femeilor se revarsă în bucle pe umeri iar vasele sunt decorate cu caracatițe, având tentaculele în formă de spirală. Culorile vii și variate îmbogățesc efectul decorativ: costumele femeilor, compuse din corsaje răscroite și din fuste lungi, strânse în talie, sunt de diferite culori. În general, se pare că femeia, din plin reprezentată și, evident, mai grațioasă decât în cazul altor civilizații, a beneficiat în Creta de un statut privilegiat.

Această predilecție pentru genul feminin se regăsește în religia cretană, religie optimistă, religie a pământului fertil, în care zeițele sunt mai importante decât zeii. „Zeița cu șerpi” reunește fecunditatea mamei, încarnată de o femeie cu sânii goi și mari, și cea a pământului, evocată de șarpe. Există și figuri masculine de divinități, dar, în timp ce zeițele au trăsături umane, zeii capătă aspectul de animal, în special de taur, căruia îi este asociat simbolul securii duble de sacrificiu sau „labrysul”.

Cultul este celebrat fie în natură, fie în zone locuite. Pe înălțimi, se venerază divinitățile celeste. Pe vârful muntelui, care domină Cnossosul, este venerat Zeus, viitorul mare zeu suprem al grecilor, născut, după legendă, în Creta. În numeroase peșteri din centrul insulei, agricultorii adoră divinitățile pământului, ale recoltei. În palate, anumite săli sunt rezervate cultului. La Mallia, mulțimea se adună în curtea mare pentru procesiuni sau reprezentări religioase: dansuri, concursuri de gimnastică, lupte cu tauri etc.

Invadatorii greci vor lua mult de la civilizația cretană, de la religia ei, de la gustul locuitorilor ei

pentru exerciții sportive, de la grija lor de a reprezenta corpul omenesc și de a-i exalta frumusețea, de la bucuria lor de a trăi și de a petrece, bucurie ce pare a fi fost o dominantă a celor ce ocupau insula. Chiar înainte de a o cucerii, în contactele cu marinarii cretani, ei au învățat tehnicile agriculturii mediteraneene, arta de a naviga, folosirea scrisului, practicile unei vieți politice organizate. Tot atâtea trăsături de civilizație pe care le vor perfecționa, înainte de a le transmite întregii Europe mediteraneene.

Către 1450, începe un rapid declin al civilizației cretane, consecință simultană a catastrofelor naturale și a ocupării insulei de către aheeni și, două secole mai târziu, de către doriene. Marele palat din Cnossos este devastat și incendiat pe la aproximativ 1400, iar dispariția sa marchează sfârșitul centrelor palatale. Este adevărat că, la acea dată, el a încetat să mai constituie principalul focar de civilizație în lumea egeeană, schimbarea fiind asigurată de micenieni.

Micene și prima civilizație greacă

Trecerea de la o civilizație la alta, în sensul strict și cultural al termenului, de la țărmurile Cretei la cele ale Argolidei, la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n., nu trebuie considerată lineară. Lucrările arheologilor, în special descoperirile efectuate în mormintele cele mai vechi din Micene, au arătat, într-adevăr, că, încă din secolul al XVII-lea î.e.n., aheenii s-au constituit într-o societate originală, peste care s-au grefat în timp influențele Cretei, atât pe pământ elenic, înainte de cucerirea insulei de către greci, prin contactele dintre populația peninsulei și marinarii cretani, cât și după „invaziile” aheenilor, printr-o lentă fuziune între cultura cuceritorilor și cea a teritoriului cucerit.

Departe de a fi „barbare”, popoarele indo-europene care s-au instalat, începând cu mileniul al II-lea, în Grecia continentală și în insule, și care formau nebuloasa „aheeană” – în interiorul căreia se pot distinge *aheenii* propriu-ziși, *ionienii* și *eolienii* –, erau agricultori-păstori, cunoscând bine tehnicile metalurgice ale Europei centrale. Erau cu siguranță războinici, grupați în „fratrii” (fraternități adunând mai multe familii lărgite descinzând din același strămoș) și în triburi, fără o veritabilă organizare socială și politică. Dar instalarea lor, chiar dacă este însoțită de distrugerii, nu trebuie să fie considerată ca o înlocuire brutală a unei societăți primitive cu civilizația veche și rafinată a lumii egeene.

Au fost necesare trei secole pentru ca să se

realizeze fuziunea dintre vechile fonduri de civilizație mediteraneeană pre-elenică și cultura aheenilor și a cretanilor, iar pe la 1600, din acest mixaj cultural s-a născut o civilizație originală, prima ce poate fi calificată drept „greacă” și care este desemnată cel mai adesea prin termenul de civilizație „miceniană”, pentru că la Micene, în Argolida, în partea răsăriteană a Peloponezului, au fost făcute descoperirile arheologice cele mai importante privitoare la această primă fază a „miracolului” grec.

Ceea ce știm despre civilizația miceniană o datorăm, în parte, operei lui Homer. Cu acea condiție de a o supune unui examen critic, riguros, permițând, așa cum a făcut istoricul de la Cambridge, Moses I. Finley, să distingem în *Iliada* și în *Odiseea*, ceea ce aparține lumii descrise de poetul grec – cea a regilor și a palatelor miceniene din secolul al XIV-lea și al XIII-lea î.e.n. – de ceea ce se referă la epoca în care acesta a trăit (se pare, a doua jumătate a secolului al VIII-lea). Dispunem, îndeosebi, de un material arheologic relativ bogat, adunat în special din siturile de la Micene și Tirint, și cuprinzând vestigii de fortărețe, morminte, obiecte diverse și numeroase tăblițe cu inscripții în *linear B*, comparabile deci cu cele ce au fost găsite în Creta. Transcrierea relativ recentă a acestor texte a permis corectarea ideii pe care o aveam, până atunci, despre societatea aheeană: o societate ale cărei activități economice și structuri erau, se pare, mult mai complexe decât lasă să se înțeleagă poemele homerice.

Încrucișarea tuturor acestor date relevă existența, între secolul al XV-lea și al XIII-lea î.e.n., a unei

societăți aristocratice foarte diferită de societățile mediteraneene care o înconjurau. Era compusă din mici domenii, fiecare constituit în jurul unui oraș-fortăreață dominând câmpia înconjurătoare. Deasupra acestor reprezentanți ai nobilimii războinice, domnea un „rege”, care nu era, de fapt, decât cel mai bogat și mai puternic dintre șefii familiilor aristocratice. Toți duceau o existență care va fi, de-a lungul mileniilor, și cea a societăților senioriale europene, împărțindu-și timpul între război, vânătoare, banchete întrerupte de cântece și povestiri în care erau preamărite faptele eroilor, dar și activități agricole și meșteșugărești.

La eșalonul inferior se găseau țăranii, proprietari ai pământurilor lor sau ai unei bucăți de pământ acordată de senior. Ca și cei din Evul Mediu occidental, țăranii erau supuși datoriei și corvezilor, la fel ca și meșteșugarii, fie că erau liberi, fie depinzând de rege. Erau și sclavi, în special femei, folosite ca servitoare în reședințele regale, dar aceștia erau mult mai puțin numeroși decât oamenii liberi.

Este aproape imposibil să spunem care era puterea exactă a acestor prinți care domneau peste aceste mini-state, și nici nu știm dacă existau între ei relații de dependență, care ar fi permis aheenilor să întreprindă expediții, precum războiul Troiei, de exemplu. Săpăturile de la Tirint, Pylos și mai ales cele de la Micene indică, totuși, că stăpânii locurilor dispuneau de bogății satisfăcătoare pentru a-și edifica acolo puternice fortărețe, apărute de ziduri calificate de grecii înșiși drept „ciclopice” și formate dintr-un apareiaj din pietre enorme. Aceste edificii impunătoare adăposteau somptuoase palate,

ridicate și decorate după modelul cretan – cu excepția sculpturii monumentale, cea a „porții cu lei” de la Micene de exemplu, care aparține grecilor de pe continent –, cât și morminte regale adăpostind un bogat mobilier funerar.

O societate războinică, fără îndoială, ai cărei membri au arme din bronz (lance, spadă, căști decorate) și platoșe din piele tăbăcită cu lame metalice și care folosește calul, dacă nu încă pentru luptă, cel puțin pentru a transporta elita armatei în care de război. O flotă de război permite operații fructuoase de piraterie pe pământ străin, dar protejează și navele comerciale. Aheenii sunt, într-adevăr, preluând ștefeta de la cretani, neobosiți neguțători a căror activitate se întinde pe o bună parte a bazinului mediteraneean, din insulele Mării Tirenene până pe coastele Asiei Mici și ale Siriei, trecând prin Sicilia, Peninsula Calcidică și Creta. Instalați în Rodos și Cipru, în Cilicia și Pamfilia, la Milet, Claros și Lesbos, ei au sfârșit, am văzut, prin a ocupa Creta și, negreșit, au cucerit și distrus Troia, la începutul secolului al XII-lea î.e.n., cu toate că poemele homerice relative la asediul și căderea Ilionului nu au primit, nici până astăzi, o confirmare indiscutabilă.

Astfel, cu mult înainte de expansiunea lor maritimă din secolele al V-lea și al IV-lea, grecii reușiseră să stabilească legături foarte strânse cu Orientul, neguțătorii aheeni și mărfurile lor atingând valea fluviului Orontes, Egiptul și Palestina. Influențele pe care, la întoarcere, le-au făcut să penetreze în lumea elenică – în special în domeniul artistic și lingvistic – sunt așa de mari, încât astăzi există tendința de a minimaliza rolul

ulterior al fenicienilor ca mediatori culturali între Orient și Europa.

Împrumuturile făcute de la culturile învecinate, în special de la Creta, în materie de tehnici, credință, mod de viață, n-au împiedicat civilizația miceniană să-și păstreze o puternică originalitate. Aceasta caracterizează nu numai structurile sociale ale lumii aheene, ci și practicile de zi cu zi ale locuitorilor ei. Veniți din ținuturi cu climă mai rece decât cea întâlnită pe țărmurile Mării Egee, aceștia continuă să poarte, cu multe secole după instalarea lor în Grecia peninsulară și insulară, ample veșminte acoperindu-le întreg corpul, și să trăiască în locuințe având un acoperiș în două pante și cu o cameră principală, încălzită de un cuptor central, *megaron*-ul.

Sclopitoarea civilizație miceniană dispare la finele veacului al XII-lea î.e.n. sub loviturile invadatorilor dorien. S-a renunțat astăzi la a considera această înlocuire a unei dominații prin alta ca fiind rezultatul irupției brutale a unor popoare războinice venite din nord și dotate cu arme din fier. În realitate, ea s-a întins pe parcursul a cel puțin un secol, Micene nefiind distrus decât pe la 1150. Este deci probabil că „invazia” doriană s-a realizat în valuri succesive și a provocat, uneori, puternice rezistențe. Nu e mai puțin adevărat însă că ea a fost însoțită de importante distrugeri și masacre, că a constrâns populații întregi să se refugieze în anumite regiuni ale Greciei peninsulare (în munții Arcadie, Atica, Eubeea, Tesalia) cât și în insule.

Secolele obscure ale „Evului Mediu grec”

După ultimele invazii doriene, începe pentru Elada o perioadă obscură, care va dura patru secole (1200-800) și care poartă denumirea de „Evul Mediu grec”. Chiar dacă relativizăm caracterul apocaliptic al invaziilor doriene, este clar că ele au inaugurat pentru istoria lumii grecești o fază de regresie care a afectat atât viața economică cât și producțiile culturale care făcuseră gloria civilizației miceniene.

În timpul acestei perioade de recul, care se traduce prin părăsirea pozițiilor maritime cucerite de aheeni și ocupate de-acum înainte de fenicieni, grecii vor pierde obișnuința scrisului luată de la cretani. Fenicienii sunt aceia care îi vor reînvăța să utilizeze acest element cultural, transmițându-le un alfabet simplu, pe care grecii îl vor adapta propriei lor limbi (adăugându-i vocale). Comerțul și legăturile pe ape regresând puternic, cea mai mare parte a lumii grecești revine la o economie de supraviețuire, care a favorizat destrămarea țării în unități politice de foarte mici dimensiuni.

Totuși, ar fi eronat să considerăm că lumea greacă a recăzut pur și simplu într-un stadiu de barbarie primitivă după sosirea dorienilor. Mai întâi, pentru că regiuni întregi – de exemplu, Beoția și Atica – au scăpat de la ruina totală pentru că anumite orașe, precum Micene și Tirint, rapid întrecute de Argos, e adevărat, au început să-și revină. Apoi, pentru că anumite trăsături ale culturii post-miceniene, care au fost îndelung considerate ca impuse de

invadatori și văzute ca o ruptură și un recul, sunt interpretate astăzi de o manieră mai puțin negativă. Este cazul, de exemplu, al ceramicii zise *geometrice*, care s-a răspândit în Grecia după invaziile doriene și care, prin tratarea schematică pe care o aplică, între altele, figurii umane, a apărut ca o regresie aplicabilă primitivismului cuceritorilor. Or, este stabilit la ora actuală că ceramica geometrică este produsul unei lente evoluții începute în epoca cretano-aheeană. Noii stăpâni ai Greciei au generalizat, de fapt, această tehnică, așa cum s-a întâmplat și cu folosirea fierului, practica incinerăției și adoptarea călăritului.

Despre societatea epocii obscure, care a urmat strălucitoarei civilizații miceniene, știm relativ puține lucruri, dacă nu eventual doar ceea ce putem lua, cu foarte multă precauție, din *Iliada* ori *Odiseea*. Poetul (sau școala de poeți) pe care îl/o numim Homer, care a adunat în aceste două opere povestiri eroice și mitologice compuse în epoca aheeană și îmbogățite apoi de generații de aezi, a amestecat de fapt în compoziția sa elemente provenite din acele timpuri vechi, dar și fapte (fără îndoială, mult mai numeroase) împrumutate din epoca în care poemul a fost redactat. De aceea se consideră astăzi că „lumea homerică”, așa cum este prezentată în primele două monumente ale istoriei literare a Europei, corespunde, în linii mari, societății grecești din secolele XI-VIII î.e.n.

Ca și societatea miceniană, dar cu trăsături mult mai pregnante, cea a secolelor obscure este dominată de o aristocrație războinică, adunând șefii marilor familii (*génos*), ele însele grupate în fratrii

și în triburi, în cadrul unei unități politice de dimensiuni modeste – cetatea, celula-mamă a civilizației elenice, chiar a civilizației apusene, care cuprinde un oraș central dominând o câmpie presărată cu fortărețe. În epoca „Evului Mediu grec”, cetatea nu a devenit încă acea comunitate de cetățeni liberi ce participă la gestionarea afacerilor publice, cum se va caracteriza această formațiune politică pe vremea lui Pericle. Autoritatea aparține, de fapt, unui „rege” care, ca la aheeni, nu e decât proprietarul cel mai bogat și luptătorul cel mai viteaz. Mare preot al cetății, el este, deopotrivă, judecător și căpetenie războinică, și poate cere diverse prestații de la supușii săi. Totuși, puterea lui este mult mai limitată decât în lumea miceniană. Nu poate lua vreo decizie importantă decât cu acceptul consiliului bătrânilor (*gerontes*¹⁹) altfel spus, șefi ai marilor familii, cărora le revine privilegiul de a face dreptate în sânul acelor *génos*. Cu timpul, autoritatea și rolul său de arbitru vor mai scădea, nobilimea îl va concura în funcțiile sale religioase și se va deda frecvent la adevărate războaie între clanuri. Ceea nu poate decât să agraveze caracterul anarhic al societății post-miceniene și să crească tendința de dezmembrare a lumii grecești.

Domnind asupra unui popor mic, despre care nu știm mare lucru, decât ceea ce, eventual, ne spune Hesiod, un mărunț proprietar din Beoția, ale cărui *Munci și zile* sunt posterioare cu cel puțin o jumătate de secol capodoperelor lui Homer, nobilul războinic al „lumii homerice” duce, în conacul care ocupă centrul domeniului său, o existență care nu se deosebește prea mult de cea a strămoșului său

¹⁹ *Gerontes* – bătrâni al căror sfat formează *gerusia*.

aheen. Când nu este la război sau la vânătoare, este la muncile câmpului (Ulise știe să are și să cosească) ori se dedică exercițiilor fizice, ceremoniilor religioase, din când în când banchetelor însoțite de recitaluri de poezie și de divertismente muzicale, cel mai frecvent îngrijirii corpului, căci nobilul grec dispune, în general, de o cadă și se distinge de omul din popor prin grija pe care o acordă toaletei de zi cu zi. Totul ne duce cu gândul, cincisprezece secole mai târziu, la viața seniorului medieval din Occident, la etica cavaleriească și la „curtoazia” care, după poemele homerice, veghează turnirurile dintre oamenii „de viță” și raporturile cu femeile de același rang.

Vremea colonizării (secolele VIII-VI)

La ieșirea din secolele obscure, începe pentru lumea greacă perioada pe care istoricii o califică drept „arhaică” și care durează până pe la 500 î.e.n. Ea se caracterizează prin două fapte majore strâns legate între ele: extinderea prezenței grecești pe largi sectoare ale bazinului mediteraneean și transformările înregistrate în evoluția internă a cetăților în favoarea acestui fenomen de colonizare.

Retrasă în ea însăși după invaziile doriene, lumea greacă cunoaște, pe parcursul secolului al VIII-lea, o puternică ieșire din enclave, însoțită de un flux migratoriu intens și de fondarea în exterior a numeroase cetăți constituind, în jurul Mediteranei și al Mării Negre, focare de elenism de a căror moștenire se va bucura Roma. S-a crezut multă vreme că acest val de colonizare era datorat pământului sărac din Grecia peninsulară și insulară, în realitate, cu toate că a existat, fără îndoială, o creștere sensibilă a populației, nu se poate vorbi de „suprapopulare” decât foarte relativ. Ceea ce a contat în mod esențial a fost acapararea solului de o minoritate de „mari proprietari”, cei mai în vârstă din familiile nobile, care privau de accesul la pământ nu numai pe omul de rând, dar și pe cei mai tineri de același sânge, pe care practicile successorale ale epocii îi condamnau să trăiască fără bunuri personale, sub protecția, adesea tiranică, a vreunui șef de clan. Acestor excluși ai societății li se adăugau reprezentanții unor anumite categorii intermediare pe care avântul demografic al orașelor

îi împingeau la periferie și, mai ales, învinșii din luptele civile, alungați din cetate și condamnați la expatriere de deținătorii puterii. Spiritul întreprinzător și de aventură și-a avut și el rolul lui în colonizarea greacă, dar deplasarea în ansamblul ei diferă mult de cea pe care a cunoscut-o Elada în perioada miceniană, în sensul că țăranii care vor pleca sunt mai numeroși decât navigatorii sau pirații.

Coloniile grecești în secolul VI î.e.n.

Într-o primă etapă, în special vechile cetăți ale Greciei peninsulare și ale Eubeii, puternic populate și guvernate de o aristocrație care se crampona de privilegiile sale, au fost cele care au alimentat curentul migrator în direcția Italiei de sud și a Siciliei. Dar, începând cu mijlocul secolului al VII-lea î.e.n., mișcarea își va schimba caracterul. Locuitorii lumii grecești tradiționale, ca și cei ai coloniilor recent implantate peste mări, au început să fie conștienți de imensele posibilități de

îmbogățire pe care le presupunea comerțul între vechile și noile cetăți. S-au înmulțit de atunci factoriile, atât în cetatea-mamă, cât și în cetățile cele mai recente. Astfel Sybaris, fondat de dorienii din Peloponez, a creat la rândul lui Poseidonia (Paestum), Gela din Sicilia, creată de rodieni și cretani, va fonda cetățile Selinunte și Agrigente. În schimbul produselor artizanatului lor (bijuterii, vase, ceramică), numeroase orașe grecești au putut astfel să-și procure grâul de care aveau nevoie pentru hrana populației și materiile prime necesare în industrie.

În partea apuseană și „europeană” a bazinului mediteraneean, grecii au fost mai ales atrași de sudul Italiei și de Sicilia, unde găseau câmpii de coastă care produceau din abundență vin, ulei și grâu, cu condiția de a fi bine irigate. „Magna Grecia” a fost întrucâtva America lumii grecești, locul unde, timp de mai multe secole, totul a fost mai mare și mai bogat – culturile, monumentele, orașele – decât locurile de baștină ale colonizatorilor. Siracuza, Tarent, Sybaris, Neapole au devenit astfel, în doar câteva decenii, somptuoase cetăți industriale și comerciale, care, timp de secole, s-au bucurat de admirația grecilor din metropolă, a marinarilor fenicieni și a populațiilor autohtone. Acestea (siculii și sicanii în Sicilia, mesapienii și iapigii în Italia meridională) erau în general prea puțin numeroase și militar prea slabe pentru a crea probleme coloniștilor. Grecilor, care își compensau micile efective prin superioritatea armelor și a tacticii, nu le-a venit deloc greu să se impună în aceste regiuni, apoi să răspândească aici produsele agriculturii și ale

meșteșugurilor lor, limba și scrierea alfabetică, pe care etruscii le vor adopta înainte de a le transmite romanilor.²⁰

Oricare au fost împrejurările care au stat la baza fondării ei, fiecare colonie grecească a dat naștere unui *polis*, unei cetăți, legate, cu siguranță, de metropolă prin diverse căi, dar deținătoare a unei vieți proprii și dotată cu instituții autonome. Legătura coloniștilor cu cetatea-mamă este fundamentă pe o dublă filiație. Mai întâi, politică: conducătorii metropolei sunt cei care, din variate motive, au hotărât și organizat plecarea unei părți a locuitorilor ei. Apoi, religioasă: primul act de fondare a unei noi colonii este transferul cultului din metropolă pe teritoriul noii cetăți, simbolizat prin instalarea „focului sacru” importat din patria-

²⁰ În ceea ce privește Marea Neagră, rolul preponderent în colonizare l-a avut, pe parcursul secolelor al VII-lea și al VI-lea î.Hr., cetatea Milet care, după unele surse, ar fi întemeiat cca 90 de colonii. Între coloniile milesiene se numără și unele de pe teritoriul românesc: *Histria* (gr. *Istrie, Istros, Istropolis*) (Istria, jud. Constanța), întemeiată către 657/656 î.Hr.; *Nikonion* (azi Roxolanskoe, Ucraina), întemeiată la sfârșitul secolului al VI-lea sau la începutul celui următor ca o colonie a Histriei, cu scopul de a-i facilita tranzitul mărfurilor spre litoralul septentrional al Mării Negre; *Tyras* (Cetatea Albă, Ucraina); *Orgame* (Capul Dolojman, jud. Tulcea), în secolul al VII-lea î.Hr., prima localitate de pe teritoriul românesc menționată într-un izvor literar antic; *Tomis* (gr. *Tomis, Tomeus*) (Constanța), întemeiat în prima jumătate (?) a secolului al VI-lea; „portul histrienilor”, în sudul Basarabiei, amintit de Arrianus. Pe litoralul vestic al Mării Negre, în sectorul românesc, a fost întemeiată și o colonie doriană - *Callatis* (Mangalia, jud. Constanța) - de către coloniști veniți din Heraclea Pontică la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr. (J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 1988, cu introducerea, notele și dosarul pentru Marea Neagră întocmite de P. Alexandrescu; P. Alexandrescu, în *EAIVR*, I, A-C, București, 1994, p. 332-333; idem, *Histria*, în *Ibidem*, II, p. 235-237; Al. Ștefan, *Callatis*, în *Ibidem*, I, p. 239-240).

mamă și încredințat unei persoane oficial desemnată pentru a îndeplini acest rit, *oikiste*, și care va păstra o anumită vreme puteri cvasimonarhice.

Legăturile păstrate cu cetatea de origine sunt, în special, religioase. Zeii din colonie și cultul în onoarea eroilor sunt, în principiu, ca și cele din metropolă, ceea nu exclude ca noi culte, împrumutate de la populațiile indigene și asimilate celor grecești, să se fi putut naște în așezările de peste mări (de exemplu, Demetra și Kore, în Sicilia, Hera în Crotona).

Fiecare colonie avea instituții proprii, adesea foarte diferite de cele din metropolă (astfel, există doi regi în Sparta și doar unul în colonia sa din Tarent), și practica o politică complet independentă de cea a cetății-mamă. Probabil că era o aliată fidelă în nenumăratele războaie pe care le purtau cetățile grecești, dar se întâmpla rar ca metropola să încerce să-i impună hegemonia ei sau să-i asigure protecția în cazul unui pericol extern: Sparta n-a ajutat Tarentul să respingă atacurile autohtonilor, iar Cumae a trebuit să înfrunte singură pe cele ale etruscilor, calcidienii nevenindu-le în ajutor.

Legăturile culturale par, de asemenea, să fi slăbit destul de repede. Fără îndoială că locuitorii coloniilor au continuat ceva vreme să vorbească dialectul cetății-mamă și să-i utilizeze alfabetul arhaic. Se pare, totuși, că, treptat, s-a constituit un alfabet occidental, distinct de cel al Greciei, și care, din secolul al VII-lea î.e.n., ar fi fost în vigoare în majoritatea coloniilor grecești din Occident. Tot așa, fie că era vorba de gândire, artă, ceramică, se constată, la apogeul colonizării arhaice, existența

unui fel de civilizație comună a Occidentului elenic, prezentând, sigur, nuanțe regionale, dar și trăsături originale, ce permit a o distinge în linii generale, de modelele culturale ale Greciei.

Apariția și mutațiile cetății în epoca arhaică

După două secole de expansiune aproape continuă, lumea greacă și-a regăsit prosperitatea și influența pe care le avea în epoca miceniană. Colonizarea a furnizat cetăților grecești, în majoritatea lor, produse alimentare de bază necesare existenței și activităților lor. Mai bogate în materii prime, acestea și-au văzut punctele de desfacere lărgindu-se odată cu implantarea de factorii și colonii, deschizându-se spre zone indigene, atrase de influențele economice și culturale ale lumii grecești.

Fără îndoială, evoluția nu a fost peste tot la fel. Cea mai mare parte a Greciei continentale și-a păstrat multă vreme o economie pur rurală. Multe orașe, începând cu Atena, n-au bătut decât târziu monedă. Dar, în multe altele, în special pe coastele Asiei Mici, în insulele Mării Egee și pe litoralul Greciei peninsulare, economia fondată pe producție și pe schimbul de produse metalurgice, de textile și de ceramică a luat-o înaintea agriculturii, echilibrul dintre aceste două tipuri de activități fiind mai bine asigurat în Grecia Magna, unde prezența câmpiilor relativ întinse permitea o producție de cereale mai bogată la o populație mai mică și unde, în consecință, existau surplusuri considerabile.

În aceste condiții, grecii n-au întârziat să redevină acei iubitori ai mărilor care dominaseră navigația și comerțul mediteraneean, în epoca miceniană. Smulgând fenicienilor primatul în schimburile maritime, ei au dezvoltat un „imperialism“, încă

modest în epoca arhaică, tentat, totuși, de preocupări economice și strategice, ca și de accesul la materii prime și de instalarea în locuri de trecere obligatorii pentru nave. De aici au rezultat, într-un sens, contacte reînnoite și mereu mai intense cu alte arii culturale, în special cu Egiptul și cu Orientul Apropiat, de unde grecii au importat cunoștințe, credințe, tehnici diverse (de exemplu, folosirea monedei, creată de lidieni și răspândită de cetățile grecești din Asia pe parcursul secolului al VII-lea î.e.n.), și, în alt sens, aculturația într-o parte a lumii barbare pusă în legătură cu produsele grecești, care au sfârșit prin a pătrunde puternic în Europa.

Societatea greacă în ansamblul ei și viața internă a cetăților nu puteau să nu fie profund afectate de aceste bulversări. Și acest lucru a survenit în momentul când schimbările intervenite în tehnica de război duceau, în egală măsură, la redistribuirea rolurilor sociale. Avântul metalurgiei a dus, într-adevăr, la scăderea prețului metalului, permițând mai multor candidați la meseria armelor să achiziționeze echipamentul devenit, astfel, mai puțin stânjenitor și mai ușor. Scutul greu din perioada homerică a cedat locul scutului rotund, permițând războinicului, *hoplitul* cu platoșă, cască și pulpare și care mânua lancea și spada, să formeze cu tovarășii de luptă un corp sudat: falanga²¹. Împotriva acestei adevărate „metereze” de sulite îndreptate spre exterior, carele de război ale proprietarilor bogați au devenit imediat inutile. Luptele singulare între nobili au încetat să mai constituie punctul cheie al bătăliei, rolul esențial fiind asumat, pe viitor, de hopliți, recrutați dintre

proprietarii mici și mijlocii, cât și dintre meșteșugarii înstăriți care puteau să-și procure un echipament de infanterist și să întrețină un slujitor menit să-l ajute la transportul armelor.

Pe mare, perfecționările navei de luptă au avut consecințe asemănătoare. Au început să se construiască vase tot mai svelte și mai ușor de mânuit, pe care au putut lua loc mai mulți vâslași dispuși pe mai multe rânduri și al căror model a fost „triera” corintiană, pusă la punct pe la 700, și care putea imbarca 170 de vâslași și de luptători în picioare. De aici a rezultat o „democratizare” a meseriei armelor. Nobilimea s-a văzut lipsită de monopolul apărării cetății asigurat de acum înainte de clasa medie orășenească și rurală care forma marea masă a hopliților și, în cetățile maritime, de o clasă săracă care asigura impresionantul contingent al vâsleșilor.

Transformările din economie, legate de colonizare și de mutațiile survenite în arta războiului au concurat, astfel, la zdruncinarea din temelii a puterii aristocratice. Beneficiari, la început, ai bogăției cetății, nobilii s-au văzut, în curând, confrunțați cu creșterea în importanță a noilor structuri sociale, a căror avere era legată de comerț și de avântul activităților industriale. Această „burghezie” orășenească, a cărei prosperitate mergea mână-n mână cu extinderea schimburilor și care era animată de un imens dinamism, aspira la un rol tot mai important în afacerile cetății, până atunci monopoluri ale „celor de viță aleasă”. Aceleași aspirații le nutreau și cei ce serveau ca hopliți și care aveau conștiința de a fi făcut mai mult pentru apărarea țării decât marii proprietari,

aspirații care s-au concretizat în revendicări politice. Această clasă de mijloc cerea și o profundă reformă a justiției, până atunci fondată pe tradiții orale și pe solidaritatea *génos*-ului – deci în mâinile clasei conducătoare –, în scopul de a-i apăra pe cei judecați de arbitrar și de capriciile judecătorului.

Lupta pentru puterea politică și judecătorească în care erau antrenati reprezentanții elitei tradiționale și cei ai păturilor în ascensiune a avut nu numai efecte destabilizatoare, dar a și sărăcit clasele populare rurale. Acestea au fost, într-adevăr, principalele victime ale mutațiilor economice care, urmare a colonizării, concurenței în domeniul agricol dintre Magna Grecia și Pontul Euxin și generalizării monedei, s-au tradus pentru mulți dintre țărani printr-o scădere sensibilă a nivelului de trai, printr-o înglodare în datorii din ce în ce mai grea și printr-o agravare pentru unii dintre ei – cei care, în sânul unui *génos*, depindeau de un mare proprietar – ai exigențelor formulate de acesta (dobânzi exorbitante substituite obișnuitelor rambursări în natură pentru semințe și utilaje). Va rezulta o generalizare a mizeriei la țară, însoțită de exproprierea parțială a țăranimii (debitorul insolubil pierzându-și dreptul asupra pământului), și, pentru unii membri ai ei, chiar statutul de oameni liberi. La fel, în orașe, concurența mâinii de lucru servile a avut drept consecință agravarea soartei muncitorilor liberi, care s-au trezit șomeri.

Această situație va provoca în numeroase cetăți ale lumii grecești grave tulburări sociale. La revendicările claselor sărace, care cereau împărțirea pământurilor și anularea datoriilor și care încercau, uneori, să se opună prin forță puterii,

aristocrația răspundea prin represalii de tot felul: execuții sau proscrieri. Pentru evitarea anarhiei, anumite cetăți au apelat la arbitri respectați de toți și a căror misiune consta în a redacta coduri de legi. Acești „legislatori”, apăruiți mai întâi în Grecia Magna (Zaleucos la Locri, Charondas la Catania) au intrat în legendă și știm prea puține lucruri despre ei. Este învederat, totuși, că ei nu s-au mulțumit doar să promulge legi scrise, ci s-au străduit să le asigure imuabilitate ulterioară. Ei au limitat competența judecătorilor *génos*-ului transferând celor ai orașului puterea de a hotărî asupra crimelor de sânge, punând capăt, astfel, nesfârșitelor vendete care tulburau ordinea publică.

Aceste reforme în justiție, oricât de importante au fost ele, n-au fost suficiente, în general, pentru a restabili pacea în cetățile lumii grecești, privilegiații legându-se de avantajele lor, oamenii de rând neavând altă ieșire decât revolta sau sprijinul acordat unui șef charismatic, investit cu puteri dictatoriale. Astfel, de la mijlocul secolului al VII-lea până la sfârșitul celui de-al VI-lea, cetățile grecești au trăit, în marea lor majoritate, sub domnia *tiranilor*. De origine orientală, instituția s-a dezvoltat mai întâi în Asia Mică. Ea s-a răspândit în toată lumea greacă, când impusă de suverani străini (personal Darius), când favorizată de pericolul din afară (în Magna Grecia, de exemplu), dar cel mai adesea adoptată ca soluție finală pentru a pune capăt sângeroaselor lupte interne.

Veniți la putere în urma unei lovituri de stat, tiranii sunt rareori oameni din popor. Majoritatea provin din aristocrație dar, din ambiție și din convingere, se prezintă drept campionii cauzei

dezmoșteniților. Se va vedea, de altfel, că acest fenomen se va reproduce de mai multe ori în istoria Europei: la Roma, de exemplu, la sfârșitul Republicii sau în orașele din Occident, la sfârșitul Evului Mediu. Stăpâni pe pârghiile de comandă ale cetății, se folosesc de diverse mijloace pentru a rămâne la putere: ocuparea citadelei, recrutarea unei gărzi personale (*doryphores* sau purtători de lance) care le asigură securitate și respect, eliminarea opozanților, distribuirea de bunuri confiscate partizanilor, satisfacții și avantaje diverse date membrilor claselor mijlocii sau poporului. Acțiunea lor nu este, totuși, niciodată „revoluționară”, în sensul că nici nu se pune problema ca, în timpul domniei lor, să se împartă toate pământurile sau să se pună în discuție instituțiile cetății ori anularea datoriilor. Dar tiranul se străduie să îmbunătățească cât de cât viața oamenilor mărunți și să aducă celor din anturajul său satisfacții de prestigiu, ducând o politică externă activă sau înmulțind marile ctitorii.

Epoca tiraniei coincide, pentru majoritatea cetăților grecești, cu o perioadă de dezvoltare intensă, dublată de o civilizație înfloritoare, amândouă favorizate de pacea interioară și de inițiativele deținătorilor puterii. Atena cu Pisistrate și fiii săi, cetatea Samos cu Policrate, fondatorul unei efemere puteri maritime, Corintul cu Cypselos și fiul său Periandru, Sicyone cu Orthagoras, Miletul, Efesusul, Agrigentul, Sybarisul și multe alte cetăți au beneficiat, astfel, de o stabilizare care a permis dezvoltarea artelor și literelor într-un mediu urban reînnoit și îmbogățit. Totuși, nicio familie de tirani nu a ajuns să se mențină la putere decât cel mult trei generații. Supunându-se unor condiții

diverse și efectuându-se după procese variate, dispariția lor, la sfârșitul secolului al VI-lea, în Grecia continentală și insulară, la mijlocul secolului al V-lea, în Italia și Sicilia, răspunde unei tendințe generale și unui fenomen de respingere legat de deriva dictatorială și, adesea, sanguinară a instituției. Astfel că acel cuvânt, care servise multă vreme pentru a desemna – în locul lui *basileus* – simpla uzurpare a regalității, sfârșește prin a se aplica acelui despot fără măsură care își bate joc de bunul public.

Sparta și Atena în vremurile arhaice

La sfârșitul secolului al VI-lea, multe lucruri s-au schimbat în lumea greacă, tot mai întinsă prin colonizare. Competențele statului au crescut pretutindeni în detrimentul puterilor și privilegiilor aristocrației. Clanul s-a supus cetății, dreptul cutumiar și arbitrariul judecătorilor *génos*-ului în fața regulilor scrise, puterea marilor proprietari – înaintea influenței tot mai mari a unei clase mijlocii care are conștiința dinamismului său, a rolului pe care îl joacă în apărarea patriei. Cu siguranță, numeroase cetăți sunt încă guvernate de cei „de viță aleasă“, dar numărul lor se reduce și, adesea, nu mai dețin decât excepțional monopolul afacerilor. Acolo unde s-au dezvoltat industria și comerțul, cercul de privilegiați s-a lărgit cu posesorii de bunuri mobiliare. Uneori, reprezentanții clasei mijlocii au avut acces la drepturile politice. La sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n., anumite cetăți au început chiar să experimenteze un model democratic de guvernământ. Chios, de exemplu, și-a făurit, pe la 600, o Constituție care, se pare, inaugurează genul de legi pe care Atena – care n-a fost nici prima care să se angajeze pe acest drum, nici cea mai avansată în această direcție la momentul respectiv – îl va perfecționa un secol mai târziu în mod strălucit. Epoca arhaică se termină deci lăsând în urmă o civilizație foarte diversificată, Atena și Sparta marcând cei doi poli extremi ai unui eșantion cu nuanțe multiple.

Sparta n-a cunoscut regimul tiranilor. Ea s-a născut din unirea mai multor orășele din Laconia, în sudul Peloponezului, fiind fondată de invadatorii dorienii. În secolul al VII-lea, spartanii (sau lacedemonienii) au trecut muntele Taiget și s-au înstăpânit peste Mesenia în urma unor războaie deosebit de sângeroase. Izolați în mijlocul unei populații ostile, s-au organizat într-un stat militar, ținând populația sub arme și dând instituțiilor – atribuite unui legislator legendar, Licurg –, un caracter cvasiimuabil. Atunci (la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VI-lea) civilizația spartană, care, până la acea vreme, dăduse produse strălucite, menținuse legături strânse cu Orientul și primise numeroși străini, s-a înțepenit și s-a transformat într-o imensă cazarmă, dominată de o oligarhie de soldați-cetățeni, „Egalii”.

Constituiți în cea mai mare parte din descendenții cuceritorilor dorienii, aceștia din urmă au primit de la stat pământurile cele mai roditoare, care au fost confiscate de la învinși, dar pe care Egalii să le cultive ei înșiși. Ei trebuie, de fapt, să-și consacre tot timpul războiului, iar sclavii lor, hiloții, sunt cei care au sarcina de a ara pământul, de a întreține casta războinicilor și de a transporta armele acestora în timpul campaniilor militare. Statul spartan, care se temea de revolta hiloților, a fost foarte dur în privința lor. Nu dispun de niciun drept și pot oricând să fie urmăriți și condamnați la moarte. Mai puțin defavorizați, perieci sunt cei care „locuiesc în jurul” domeniilor cetățeanului. Sunt oameni liberi care și-au păstrat pământurile și le cultivă ei înșiși. Pot participa la război alături de Egali, dar nu dispun de niciun drept politic.

Scutiți de orice activitate economică, cetățenii pot să se consacre în întregime armelor. Acest lucru le conferă teoretic dreptul de a poseda bunuri echivalente cu ale altor spartani și de a participa la guvernarea cetății. În realitate, lucrurile sunt cu totul altele. Existau în Sparta doi regi aleși din tată în fiu în două familii diferite (a Agizilor și a Eurypontizilor). Ei sunt înconjurați cu onoruri, dar au fost deposezați de cea mai mare parte a puterilor lor de către aristocrație, aceasta temându-se să nu aibă loc o alianță între monarhie și cetățenii cei mai oropsiți care să ducă, la fel ca în orașele unde domnește un tiran, la marginalizarea ei politică. În ceea ce privește adunarea poporului (*Apella*), ea trebuie să se mulțumească să aclame hotărârile șefilor cetății și să aleagă geronții și magistrații.

Puterea reală aparține deci unei minorități constituite din șefii marilor familii, eludarea legilor permițând unora dintre ei să se îmbogățească și să dobândească domenii tot mai întinse decât lotul (*cleros*) originar. Ei formează consiliul geronților (bătrânilor) sau *gerousia*, cuprinzând 30 de reprezentanți peste 60 de ani, aleși de adunarea poporului. Aceasta din urmă desemnează în fiecare an și cinci efori (*ephores*), a căror funcție principală este de a-i supraveghea pe regi, pentru a evita orice derivă tiranică a regimului.

Un asemenea sistem nu putea să supraviețuiască decât dacă Egalii ajungeau să-și mențină efectivele, să inspire o teroare continuă față de ceilalți locuitori ai Peloponezului și să obțină de la soldații-cetățeni o supunere și un civism excepționale. Pentru a realiza acest din urmă obiectiv, spartanii au adoptat practicile eugeniste și metodele de

educare pe care le putem deja califica drept „totalitare“. Nou-născuții erau supuși unei selecții riguroase, doar indivizii bine făcuți având dreptul la viață. Viitor servitor al cetății, copilul aparținea Spartei și nu părinților lui. De aceea era sub supravegherea statului de la vârsta de șapte ani, apoi luat de la părinți la 12 ani pentru o ucenicie de război deosebit de dură. Era supus unui antrenament fizic epuizant. Era hrănit cu puțin ca să fie învățat să subziste prin propriile mijloace. Era învățat să fure, să ucidă, luându-i câteodată pe hiloți drept țintă. Trebuia să suporte fără să crâcnească pedepse fizice și morale. Dedicate a naște copii sănătoși și a fi mame gata de a-și sacrifica fiul pentru gloria ori doar pentru supraviețuirea țării, fetele erau și ele constrânse la o educație foarte dură.

Devenit adult, spartanul trebuia să rămână până la 60 de ani în serviciul cetății. Era obligat să se căsătorească pentru a da copii armatei Spartei, dar nu putea nici să trăiască cu familia sa, nici să se ocupe de pământ. Chiar și în perioadele de pace trebuia să trăiască în cort cu tovarășii săi, să se antreneze cu ei în exerciții militare, să-și ia mesele (foarte frugale) în compania lor. Nu avea dreptul să părăsească teritoriul cetății.

Timp de două secole, această mobilizare permanentă și totalitară a avut drept efect crearea celei mai bune armate din Grecia, dar prețul plătit a fost imens și „scleroza“ la care s-a ajuns a dus cetatea la pieire. De teama revoltelor ori a războaielor civile, opunând cetățeni și non-cetățeni, bogați și săraci, oligarhi și „Egali“, sau partizani ai monarhiilor, favorabili reformelor, și minoritatea

conservatoare manipulată de „geronți”, cetatea cea mai importantă a Peloponezului a trebuit să-și mențină mereu armata în alertă și să se abțină de la a participa la expediții prea îndepărtate. Stagnarea economică și sărăcia intelectuală și artistică au constituit contrapondera negativă a unei puteri militare care, fondată pe devotamentul unei categorii sociale înțepenite, nu putea rezista la nesfârșit efectelor hecatombelor războinice și închiderii în ea însăși. La mijlocul secolului al IV-lea, „Egalii” care trebuiau să asigure apărarea și ordinea publică la Sparta nu mai erau decât de ordinul a câteva sute.

Atena oferă, în secolele al VII-lea și al VI-lea, o evoluție cu totul diferită. Formată din unirea mai multor orașele din Atica, populată, în special, cu ionieni, ea n-a cunoscut, ca Sparta, în epoca arhaică, un antagonism fundamental între o minoritate cuceritoare și o masă de autohtoni supuși autorității primilor. Ea a parcurs, în schimb, ciclul instituțional complet al cetăților grecești, trecând de la monarhie la hegemonia aristocratică, apoi traversând o perioadă de transformări și de tulburări, ajungând până la urmă să cunoască și epoca reformatoare și a tiraniei.

Ca peste tot, transformările economice legate de colonizare au făcut să prospere o clasă de meșteșugari înstăriți și de negustori care acceptă cu atât mai puțin dominația marilor nobili, a marilor proprietari – eupatrizii –, cu cât aceasta din urmă nu mai corespunde unei funcții de apărare a cetății, asigurată de atunci cu prioritate de către hopliții proveniți din clasa mijlocie. Totuși, acești aristocrați continuă să conducă Atena, furnizând orașului

magistrații săi, cei 9 *arhonți* și *Areopagul*, consiliu ai cărui membri erau singurii care cunoșteau legile nescrise. Începând cu jumătatea secolului al VII-lea, neliniștea noilor straturi sociale avute și nemulțumirea micii țărănime – sărăcită de prețul grâului tot mai mic, îndatorată și, la urmă, deposedată de pământ – devin așa de apăsătoare, încât se produc tulburări care vor conduce cetatea, pe etape, spre tiranie, apoi spre democrație.

Prima etapă este trecută cu bine în 621, când arhonteii Dracon instituie pentru prima dată legile scrise și pune capăt rolului exclusiv al justiției familiale exersate de nobili. Această reformă satisfăcea clasa medie, dar nu remedia problema socială. Astfel, pentru a se evita războiul civil, eupatrizii și reprezentanții claselor populare au hotărât să facă apel la arbitrajul lui Solon, un nobil de familie aleasă (descindea, se pare, din ultimul rege care domnise în Atena), pe care probleme financiare îl obligaseră să practice comerțul maritim și care se îmbogățise.

În 594, Solon face din datornicii deveniți sclavi oameni liberi și înapoiază foștilor proprietari reduși la statutul de fermieri domeniile care le fuseseră luate. Dările sunt mult mai mici, marile proprietăți, farâmitate. Pe de altă parte, Solon se străduiește să stimuleze viața economică ateniană favorizând exporturile de grâu, dezvoltând culturile de viță-de-vie și de măslina, adoptând o monedă recunoscută ca mijloc de schimb de alte puteri maritime ale lumii mediteraneene.

Pe plan politic și instituțional, opera lui Solon nu este mai puțin importantă. Atenienii se găsesc împărțiți după venituri, ceea ce determină și tipul

de arme pe care fiecare trebuie să-l aibă. Doar reprezentanții primelor două clase pot să devină magistrați. Ultimul refugiu al eupatrizilor, Areopagul, nu este suprimat, dar Solon îi ia dreptul de a numi noii arhonți, de atunci trași la sorți, în fiecare an, pe o listă stabilită de popor, ca și cea mai mare parte a puterilor sale judiciare, transmise unui tribunal recrutat din toate clasele de cetățeni (*Heliaia*), prerogativele politice sunt asumate, de acum înainte, de adunarea poporului (*Ecclesia*) și, de asemenea, de un nou consiliu, *Bulé*, ai cărui membri, chiar dacă trebuie să dispună de o anumită avere, nu mai sunt recrutați exclusiv dintre „cei de viță aleasă”.

Reformele lui Solon nu au pus capăt războaielor civile. În 561, sprijinit de țăranimea săracă și de o parte din clasa de mijloc, Pisistratē a pus mîna pe putere ocupînd Atena cu ajutorul unei gărzi din bătăuși înarmați, pusă la dispoziție de partidul popular, după ce a simulat un atentat contra propriei sale persoane. De mai multe ori alungat de la putere, el a sfîrșit prin a se impune în 539, pentru un deceniu, ca tiran de necontestat al orașului. Cu el, regimul aristocratic sfîrșește prin a se descompune. Domeniile numeroșilor eupatrizi au fost confiscate și împărțite. Țăranii beneficiau de împrumuturi în bani cu dobînzii avantajoase, ca și de crearea judecătorilor itineranți care parcurgeau Attica pentru a regla măruntele litigii, altădată tranșate cu mare profit, în favoarea șefilor marilor familii.

Pisistratē favoriza, pe de altă parte, dezvoltarea agriculturii și a activităților industriale și comerciale, ceea ce a dus la o puternică creștere a

situației materiale a clasei de mijloc, și, practic – asemenea oricărui bun reprezentant al tiraniei în căutarea unui consens lărgit – o politică externă expansionistă, asigurând Atenei controlul Salaminei și al insulei sfinte Delos, cât și prezența colonilor săi pe țărmurile strâmtorilor care permit accesul la Pontul Euxin (Marea Neagră). În sfârșit, a întreprins mari lucrări de înfrumusețare și de utilitate publică (temple, apeducte etc.), care au furnizat atenienilor multe locuri de muncă dar și un prestigiu rar întâlnit în lumea greacă, prestigiu mereu în creștere datorat organizării de mari sărbători religioase și patriotice – Panateneele și Marile Dionisii²² – cu ocazia cărora aveau loc manifestări literare, care contribuie curând la transformarea Atenei în capitala intelectuală a Greciei.

Oricât de strălucitoare au fost realizările, tirania nu a rezistat foarte mult după moartea fondatorului său, survenită în 528. Hippias și Hipparc, cei doi fii ai lui Pisistrat, au avut și ei merite, dar vremurile se schimbaseră, tirania fiind atunci în regresie în toată Grecia. Primul a fost ucis în 514, al doilea, alungat de la putere, patru ani mai târziu, în urma unui complot pus la cale de nobilii ostracizați și susținuți de Sparta.

Această reîntoarcere în forță a partidului aristocrației a fost, totuși, fără viitor. Ultimii ani ai domniei Pisistratizilor au pus într-o lumină proastă tirania, derivă dictatorială a unui regim care, e drept, a mărit prestigiul și bogăția Atenei și care a îmbunătățit soarta celor mai defavorizați. Șansa atenienilor a fost de a găsi în Clistene, un eupatrid, omul care a știut să înțeleagă că cetatea nu va putea reveni la instituțiile trecutului și la privilegiile

de castă care nu făceau altceva decât să ridice împotriva nobilimii celelalte clase ale populației. Grijuliu, înainte de toate, cu bunul public și cu pacea în interiorul cetății, Clistene hotărî să termine opera lui Pisistrate și a reformatorilor care îl precedaseră și să frângă definitiv autoritatea socială și politică a aristocrației. Pentru aceasta, menținând teoretic, structurile tradiționale ale societății (*génos*, fratria, tribul), el a creat o nouă împărțire a cetățenilor. Locuitorii Aticii vor fi, pe viitor, repartizați în 100 de deme (circumscripții de bază corespunzând unei „comune”)²³, regrupați în zece triburi (în loc de patru). Fiecare era deci cunoscut nu numai ca membru al unei familii, cu toate consecințele pe care le implica distincția dintre familii nobile și nenobile, dar și ca locuitor al unui sat ori cartier al Atenei, egal din punct de vedere juridic cu ceilalți cetățeni.

Aparent anodină, această reformă pune, de fapt, bazele democrației ateniene. Crescându-și puterea în dauna celei ce aparținuse până atunci marilor familii, în special prin crearea unei justiții și a unei armate, Statul nu va mai voi să se bazeze decât pe cetățeni și va ignora grupurile cărora aceștia din urmă sunt liberi să le aparțină, dar care oricum nu mai joacă niciun rol politic. Încă nu este democrație totală, așa cum va funcționa ea cincizeci de ani mai târziu, căci încă se aleg arhonți făcând parte din primele două clase de cetățeni. Dar puterea de a legifera este în mâna întregului popor, deja stăpân al Ecclesiei și căruia îi este recunoscut accesul în *Bulé*, Consiliul celor 500, recrutat dintre toți atenienii, câte 50 din fiecare trib.

Va trebui timp pentru ca reformele instaurate de

Clistene să-și găsească ecou în afara Aticei și a altor câteva cetăți. Înainte de a constitui un model pentru o mare parte a lumii grecești, instituțiile ateniene apar la sfârșitul epocii arhaice ca o devianță, ca un pericol de moarte pentru cetățile care și-au păstrat structurile aristocratice. La sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n., Eubeia și Beoția se alătură Spartei pentru a pune capăt experienței politice ateniene și pentru a scăpa de o rivală în plină expansiune. Coaliția va eșua în fața vitejiei și a talentului militar al hopliților atenieni și, în 506, sute de captivi beoțieni și calcidieni vor fi aduși, cu picioarele în lanțuri, în capitala Aticii.

Această victorie a cetății democratice asupra forțelor coalizate ale apărătorilor vechiului regim politic și social marchează o cotitură în istoria Greciei. Cincisprezece ani mai târziu, înfrângând la Maraton armatele Marelui Rege, Atena se va afirma în lumea greacă ca o forță, urmând să se impună, mai târziu, militar și intelectual.

Capitolul 3

GRECIA DE LA APOGEUL CETĂȚII LA SFÂRȘITUL ELENISMULUI (SECOLELE V-II Î.E.N.)

■ *Amenințată la vest de cartaginezi și de etrusci, la est de perși, Grecia va găsi un apărător în cetatea Atenei, care va frânge amenințarea persană prin strălucitele victorii de la Maraton (490) și Salamina (480). Victorioasă, Atena organizează în jurul ei un imperiu maritim pe care-l domină, Liga de la Delos.*

■ *Victoriile și bogăția pe care i le aduce imperiul permit Atenei, sub conducerea lui Pericle, să-și perfecționeze instituțiile democratice. Acestea sunt fondate pe puterea pe care o delegă adunarea celor 40.000 de cetățeni (Ecclesia) unui Consiliu legislativ (Bulé), unor magistrați aleși și unor judecători trași la sorți. Totuși, democrația ateniană nu-i cuprinde decât pe cetățeni, excluzându-i pe cei 70.000 de străini (meteci) și pe cei 22.000 de sclavi care trăiesc în cetate.*

■ *Hegemonia maritimă a Atenei, punând în umbră puterea continentală a Spartei, dă naștere, în ultimii 30 de ani ai secolul al V-lea*

î.e.n., războiului peloponeziac, care opune cele două cetăți și aliații lor, și sfârșește, în 404, prin victoria Spartei. Acest război epuizează Grecia, care intră atunci într-o perioadă de tulburări și conflicte nesfârșite între marile cetăți (Sparta, Atena, Teba). Profitând de aceste lupte interne, regele Persiei intervine în Grecia, agravând criza demografică, economică, financiară a cetății.

■ *Anarhia pe care o cunoaște Grecia face din ea o pradă ușoară pentru regele Macedoniei, Filip al II-lea, care o cucerește în secolul al IV-lea. Este o regiune în plin declin, pe care o moștenește, în 336, după asasinatul asupra lui Filip, fiul său, Alexandru. Ea nu este decât o mică parte a Imperiului care se edifică, între 334 și 323, de la Dunăre la Indus și de la Marea Aral în Valea Nilului, după distrugerea Imperiului persan. Din contopirea civilizației grecești cu cea a Orientului, se naște, după moartea lui Alexandru, civilizația elenistică al cărei focar se întâlnește în Asia și nu în Grecia, aflată sub monarhia macedoniană a Antigonizilor.*

Secolele al V-lea și al IV-lea marchează apogeul civilizației elenice, vârsta ei „clasică”, numită astfel de istorici în opoziție cu cea „arhaică”, care a precedat dezvoltarea și înflorirea modelului instituțional și cultural propus grecilor de Atena, și cu perioada numită „elenistică”, care începe odată cu Alexandru și cuceririle sale și se termină două secole mai târziu, când ultimele rămășițe europene

ale Imperiului său trec sub control roman.

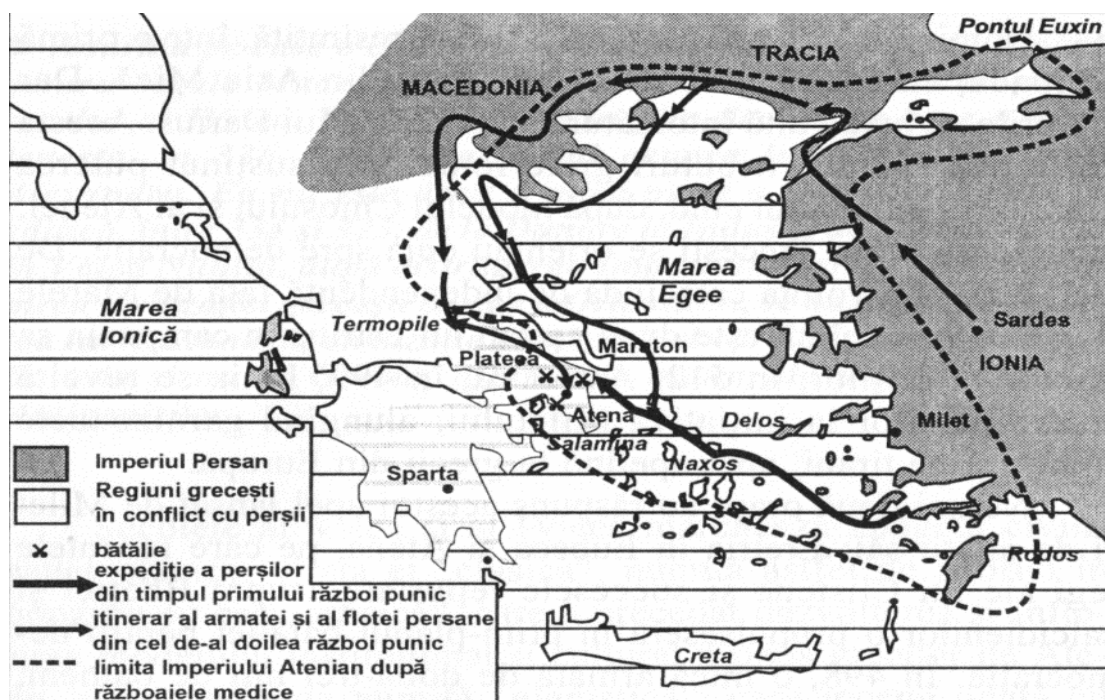
Războaiele medice

La sfârșitul secolului al VI-lea, lumea greacă și-a încetat expansiunea colonială și se găsește, în multe privințe, în poziție de apărare. La vest, cartaginezii și etruscii amenință sudul Italiei și Sicilia. Înfrânți în 540, la Alalia, de flotele acestor două popoare, foceenii din Marsilia au trebuit să renunțe la întreprinderile lor militare în Corsica și să se repleze pe pozițiile lor continentale. Cincisprezece ani mai târziu, orașul Cumae, cea mai veche colonie grecească, a respins cu greu asaltul etruscilor. La est, situația este și mai gravă. Spre 550, Imperiul med a trecut, odată cu Cyrus, fondatorul dinastiei Ahemenizilor, sub dominația perșilor, care nu au încetat de atunci să se întindă spre est și sud, până la Indus și Egipt, și spre vest, impunând autoritatea „Marelui Rege” grecilor din Asia Mică.

Dominația persană nu pare a fi fost resimțită, într-o primă perioadă, ca foarte grea de către grecii din Asia Mică. Dar lucrurile au luat o altă întorsătură sub domnia lui Darius. Acesta din urmă a impus tributuri grele Ioniei și a susținut puterea tiranilor în momentul când, după modelul Chiosului și al Atenei, numeroase orașe grecești se orientau deja spre democrație. De aici, rezultă o voință crescândă de independență față de Marele Rege, care se reîntărește după eșecul lui Darius în campania sa împotriva sciților, în 512. Astfel că, în 499, Ionia se revoltă contra perșilor la inițiativa Miletului, alungând garnizoanele străine și pe tirani, apoi apelând la grecii din Europa.

Numai două orașe au răspuns acestui apel lansat de Milet și de aliații săi: Eretria în Eubeea și Atena, pe care recente legi ale lui Clistene și succesele raportate asupra Beoției și calcidienilor o propulsaseră în prim-planul bătăliei pentru democrație. În 498, o mică armată de două-trei mii de oameni, îmbarcați pe 25 de nave, a fost trimisă în Asia Mică și a cucerit Sardes, unde rezida guvernatorul persan. Dar, după ce au incendiat orașul, grecii din Europa s-au retras, lăsând cetățile Ioniei singure și neunite în fața armatelor lui Darius. Acesta a restabilit rapid autoritatea persană asupra regiunii. Miletul a fost cucerit și distrus, populația măcelărită sau deportată în Mesopotamia. Cu ea, dispărea cea mai mare cetate a lumii grecești.

Suveranul ahemenid și-a pregătit timp de zece ani revanșa asupra atenienilor. El începu prin a și-i apropia pe grecii din Asia Mică, acordându-le puțin mai multă autonomie, permițând instalarea unor guverne democratice în cetățile ioniene și ușurând obligațiile financiare ce apăsau asupra lor. După care, se pregăti să invadeze Grecia și adună pentru această lucră o armată de 20.000 de oameni. În vara lui 490, acest corp expediționar, compus din infanteriști și cavaleri, luă drumul mării, spre Atica. După ce a cucerit Eretria și Naxos, a debarcat apoi pe câmpia Maratonului unde a avut loc prima mare bătălie a războaielor medice.

Războaiele medice

Bătălie decisivă și rămasă ca un înalt simbol, unde s-au înfruntat armatele „regelui regilor” – el însuși o emblemă a „despotismului oriental” – și cetățeni-soldați ai tinerei democrații ateniene. Aceasta se pregătise pentru „eveniment”, întreprinzând, la sfatul arhontelui Temistocle, un flu de metec, devenit strateg, apoi cetățean în 490, lucrări speciale în portul Pireu. La anunțul sosirii perșilor, conducătorii săi făcură apel la spartani, dar aceștia le răspunseră că așteaptă luna nouă pentru a interveni. După trei zile de ezitări, cei 10.000 de hopliți atenieni, întăriți de un contingent de plateeni, trec la ofensivă, cum îl sfătuisese strategul Miltiade, și zdrobesc armata persană, care lăsa șase mii morți pe câmpul de luptă. Apoi, precedați de faimosul alergător care s-a îndreptat spre Atena cu vestea, ei făcură cale îtoarsă, pentru a-și apăra capitala, Atena rămânând fără soldați și amenințată de flota și de cavaleria Marelui Rege. Odată bătălia pierdută, persanii au luat drumul Asiei, în timp ce

spartanii, sosiți după bătălie, trebuiră să se mulțumească să-i felicite pe învingători. Atena era salvată și, odată cu ea, cetățile grecești din peninsula și din insule.

Zece ani mai târziu, fiul lui Darius, Xerxes, puse la cale să răzbune afrontul suportat de perși concentrând, la rândul său, o imensă armată în Asia Mică, pentru a lua apoi cu asalt Grecia. De această dată, el se hotărî să urmeze calea terestră. Plecată din Sardes, armata lui Xerxes traversă Hellespontul, apoi merse de-a lungul coastelor Traciei și pătrunse în Grecia de nord, însoțită de o flotă de 300 de nave, care navigau în apropierea coastelor și, pentru a elimina pericolele vreunei furtuni, trebui să-și croiască drum de-a lungul muntelui Athos. Încă o dată Atena rămânea singură să pregătească înfruntarea, dotându-se – tot la presiunea lui Temistocle – cu o flotă de 200 de triere, finanțată datorită descoperirii unor mine de plumb argentifer în Laurion. Celelalte cetăți nu știură nici să-și asigure propria lor protecție, nici să se unească împotriva invaziei perșilor. Este adevărat că aceștia din urmă nu s-au uitat la aur pentru a cumpăra câteva dintre ele sau pentru a obține oracole echivoce.

Când armata lui Xerxes a pătruns în Tracia, în apropiere de Corint se reunește un congres pentru a examina modalitățile unei apărări comune, dar numeroase orașe nu și-au trimis delegați aici. Se hotărî încredințarea comandei forțelor grecești coalizate – mai mult de 75.000 de oameni, din care 35.000 de hopliți și 300-400 triere, față de 300.000 de oameni cât număra armata Marelui Rege – al spartanilor, despre care se știa că nu le plăcea să se

îndepărteze de Peloponez și care n-au trimis în fața perșilor decât un mic corp de 300 de războinici, comandat de Leonidas. După tradiție, acesta a opus o rezistență eroică armatelor lui Xerxes, murind pe loc împreună cu oamenii săi, „pentru a asculta de legi“, fără să poată să-i împiedice însă pe perși să invadeze Grecia Centrală, să ocupe Atica și să incendieze capitala.

Atena, ai cărei locuitori se refugiaseră la Salamina, nu-și găsi salvarea decât în flota sa. Aceasta obținut aproape un succes la capul Artemision, dar avea în față grosul forțelor navale ale lui Xerxes. Pentru a le veni de hac, Temistocle aruncă în luptă trierele sale într-o zonă aparent puțin propice luptei pe mare.

Mai rapide și mai ușor de mânuit, navele ateniene și eginete avură curând avantajul asupra celor ale adversarelor lor, care, după ce suferiră grele pierderi, trebură să se refugieze în Phaleron (septembrie 480). Anul următor, la Plateea, în Beoția, restul armatei persane care rămase în Grecia, sub comanda lui Mardonio, fu învinsă la rândul său. Puțin după aceea, escadra persană din Marea Egee a fost atacată și complet distrusă de greci la capul Mycale.

Pericolul ahemenid era astfel definitiv înlăturat. Maraton și Salamina consacră superioritatea soldatului-cetățean și a armamentului său, ca și a trierii ateniene, asupra imenselor armate ale Marelui Rege. Democrație contra monarhiei „totalitare“? Occident contra Orient? Adesea s-a dorit să se vadă în războaiele medice o luptă între Asia și Europa pentru dominația în Mediterana Orientală. Acest punct de vedere este cel puțin

excesiv, cu atât cu cât grecii erau în multe privințe fii spirituali ai Asiei, moștenitorii și imitatorii civilizațiilor lumii orientale. Cetățile grecești care au triumfat, Atena în primul rând, asupra puternicului Imperiu ahemenid, provin, e adevărat, din aceeași matrice ca și acesta din urmă. Totuși, schimbările care au intervenit încă din timpurile homerice marchează un clivaj puternic între aria marilor imperii orientale, pe de o parte, unde contează doar puterea și gloria suveranului semizeu, și pe de altă parte, micile unități politice ale lumii grecești, construite, se pare, pe măsura omului și apărute de cetățenii ei ca un bun pe care fiecare îl dorește și cu care se simte solidar.

Înflorirea imperialismului atenian

Victorioși în est asupra armatelor „regelui regilor”, grecii au îndepărtat, în același timp, pericolele cartaginez și etrusc, înfrângând pe primii la Himera, în 430, și distrugând flota secunzilor la Cumae, în 474. La acea dată, Atena a devenit fără doar și poate cea mai puternică dintre cetățile lumii elenice. Având grijă să-i elibereze pe grecii din Asia, din nou revoltați împotriva Marelui Rege, și să-și asigure poziții strategice în nordul și în estul Egeei, ea cuceri Sestosul, care, prin țărmul său nordic, controla accesul în Hellespont și calea invaziilor persane (478), substitui hegemonia sa celei a Spartei – care considera ca fiind periculos pentru supraviețuirea ei să-și ducă armatele dincolo de Peloponez – prin organizarea de expediții îndepărtate.

În 476, se reunește un congres, la Atena, cu scopul de a organiza apărarea orașelor Ioniei și a insulelor împotriva unei eventuale întoarceri în forță a perșilor, și de a păstra, printr-o alianță militară, libertatea lor recucerită. Sediul acestei confederații maritime este fixat inițial la Delos. Atena trece, în mod firesc, în fruntea *Ligii de la Delos*, al cărei tezaur comun, depus în sanctuarul lui Apollo, era alimentat de tributurile vărsate de cetățile aliate. De fapt, cea mai mare parte a forței sale militare și navale era constituită din atenieni și pusă deci sub comanda strategilor atenieni. Toți ceilalți asociați, cu excepția marilor insule din Egeea – Chios, Samos, Lesbos –, care furnizau un contingent

militar de mai mică anvergură, se vedeau scutiți de a trimite soldați și nave, cu condiția de a plăti tribut. Tezaurul confederat era administrat de Atena, care dispunea de o voce preponderentă în deliberările consiliului.

Sub comanda lui Cimon, fiul lui Miltiade, strategul care i-a condus pe hopliți la victoria din câmpia de la Maraton, trupele și escadrele confederației repurtează o serie de victorii care consolidează pozițiile grecilor din Ionia și, desigur, pe cea a Atenei, făcând ca puterea persană să dea înapoi și opunându-se oricărei secesiuni a cetăților aparținând ligii (Naxos în 470, Tasos în 465). Pentru a evita noi revolte și pentru a exersa un control sever asupra căilor maritime, Cimon instalează pe teritoriul acestor aliați recalcitranți colonii de atenieni, care dispuneau de loturi de pământ luate de la autohtoni și care își păstrau toate drepturile de cetățeni atenieni. Aceste *cleruhii* constituiau, în același timp, pentru Atena, un mijloc de a îndepărta excedentul populației sale țărănești și instrumentul unui imperialism care a sfârșit prin a ridica împotriva ei o parte a orașelor Greciei peninsulare.

Atâta timp cât Cimon a dominat politica ateniană și a condus cea mai mare parte a acțiunilor militare împotriva perșilor – cărora le-a nimicit două escadre la gurile Eurymedonului, în 468²⁴ –, alianța între Atena și Sparta a persistat. Dar operațiunile întreprinse împotriva cetăților rebele, în sânul Ligii de la Delos, și instalarea cleruhiilor pe țărmurile Egeei au stârnit geloziile conducătorilor principalei cetăți din Peloponez și ale aliaților ei. După ostracizarea lui Cimon (461) – trimiterea în exil pentru zece ani a celui care se considera periculos

pentru cetate - și sosirea la putere a democraților, în frunte cu Ephialtes și curând, Pericle, imperialismul atenian a căpătat un caracter și mai pregnant. Aliații încetează să mai fie consultați. Tezaurul ligii este transferat de la Delos la Atena. Intervențiile în treburile interne ale cetăților se înmulțesc (în Eubeea, la Samos). Membrii confederației se văd constrânși să adopte moneda și greutatea de măsură ateniene. În sfârșit, noi cleruhii au fost instalate în Eubeea, în Asia Mică și în Tracia. Puterea și ambițiile Atenei atinseseră atunci un grad atât de mare, încât gândea că poate întreprinde o expediție în Egipt, revoltată, la rândul ei, împotriva Marelui Rege. În 458, armata sa i-a bătut pe perși la Memphis, dar, în anii următori, necazuri mari au dus la eșecul final al operației: 35.000 de greci, din care 6.000 de atenieni, și-au găsit moartea în această aventură nefericită.

În acest timp, izbucnise războiul dintre Atena și Sparta, aliată cu Egina, Corintul și Teba, neliniștite de creșterea în putere a tânărului imperialism atenian, atât din Marea Egee cât și din Grecia continentală, care durează zece ani și pare, pentru moment, a da câștig lacedemonienilor și asociaților lor, greci și perși. Pentru a evita dezastrul, ateniinii l-au rechemat pe Cimon, ale cărui ultime victorii asupra perșilor i-au permis cumnatului său, Callias, să încheie cu aceștia din urmă o pace onorabilă (449), care stabilizea situația geopolitică în Mediterana Orientală și stabilea un adevărat partaj al regiunii. Marele Rege conserva controlul asupra Ciprului și al Egiptului, dar renunța să-și restabilească dominația sa în Egeea și pe litoralul Asiei Mici.

Împotriva coaliției prolacedemoniene, războiul se va prelungi încă trei ani și va cauza, de o parte și de alta, grave pierderi. Acesta este punctat de lovituri de forță antrenând în numeroase cetăți schimbări politice (de exemplu, în Beoția, unde democrațiile au fost peste tot eliminate) și răsturnări de alianțe, urmate de crunte represalii. În sfârșit, pacea a fost încheiată în 446, punând capăt acestui prim „război peloponeziac”. Sparta recunoștea confederația maritimă sub conducerea rivalei sale, iar Atena renunța la orice ingerință în Peloponez și în Grecia Centrală. Stabilită, în principiu, pe o durată de 30 de ani, ea nu va rezista decât 15, pe parcursul cărora Atena ajunge să se constituie într-un model de civilizație pentru ansamblul Greciei clasice.

Funcționarea democrației ateniene în vremea lui Pericle

Atena nu este întreaga Grece și ar fi eronat să aplicăm tuturor părților lumii elenice din secolul al V-lea imaginea pe care ne-a lăsat-o despre civilizația sa cetatea-mamă a democrației. Totuși, însăși abundența documentației care se referă la ea stă mărturie a rolului preponderent pe care l-a jucat la apogeul istoriei sale. Aceasta coincide cu punerea în mișcare a ultimelor resorturi ale guvernării poporului prin Pericle, un eupatrid de viță, provenit din marea familie a Alcmeonizilor, nepot al lui Clistene și discipol al filozofului Anaxagoras, care, prin favoarea ateniienilor, a fost timp de 15 ani (din 443 până în 429), reales strateg²⁵, „primul cetățean“, după Tucidide fără ca vreodată acest om măsurat, stăpân pe sine și incoruptibil, să se fi gândit să abuzeze de popularitate pentru a restabili, în avantajul său, puterea tiranilor.

Pericle n-a dispus niciodată de puteri excepționale. Succedând lui Ephialtes, asasinat în 461, strateg cu intermitențe între 462 și 443, apoi menținut, cum s-a văzut, în această funcție până la moartea sa din 429, acesta a fost timp de treizeci de ani conducătorul de necontestat al „partidului“ democratic și șeful unei „monarhii republicane“, constant reînnoită și relegitimată prin vot popular. Sub conducerea sa, democrația ateniană a parcurs ultima etapă din evoluția ei, odată cu marginalizarea definitivă a Areopagului, redus la funcții judiciare (foarte limitate) și religioase,

deschiderea magistraturilor tuturor cetățenilor, fără distincție de avere, adoptarea de măsuri destinate a ajuta pe cei mai săraci (asistență publică pentru săraci și orfani, distribuire de pământ țăranilor fără posibilități, muncă asigurată pentru „șomeri”) și cu instituția numită *mistoforia*. Într-adevăr, până atunci, exercitarea drepturilor politice, adică faptul de a lua parte la adunarea poporului, de a face parte din consiliu ori din tribunalul popular, nu era însoțită de acordarea niciunei indemnizații; la fel se întâmpla cu exercitarea magistraturilor. Pentru reprezentanții claselor populare era un dezavantaj, căci mulți dintre ei – începând cu țăranii din Atica, care aveau una sau două zile de mers pentru a ajunge în capitală – părăseau ședințele acestor organisme, lăsând câmp liber celor mai bogați. Pentru a corecta efectele acestor inegalități, Pericle a stabilit un sistem de indemnizații zilnice (*misthoi*) care trebuia să permită celor mai săraci să fie judecători, magistrați, membri în *Bulé* etc. Considerată ca „demagogică” de membrii partidului aristocratic, criticată mai târziu de Platon și Aristotel ca deschizând drumul comerțului cu sufragii, *mistoforia* constituia condiția însăși a suveranității poporului, baza unei democrații care, în cadrul strâns al cetății, avea puterea de a se exercita în mod direct.

Democrația antică nu a cunoscut, de fapt, sistemul reprezentativ. Organul deținător al puterii poporului este adunarea (*ecclesia*). Puterile sale nu sunt nelimitate, în sensul că legile votate de ea trebuie să fie conforme cu legile deja în vigoare. Dar este implicată în toate problemele vitale ale cetății. Ea votează legi și decrete, decide asupra războiului și

păcii, alege magistrații cei mai importanți, fixează în liniile sale generale conducerea operațiunilor militare, judecă și, la nevoie, condamnă conducătorii operațiilor militare. Tot ea hotărăște ostracismul (fiecare scriind numele persoanei supuse ostracismului, exilul, pe un ciob de vas: în grecește, *ostrakon*).

Toți cetățenii Atenei – aproximativ 40.000 de persoane – sunt membri de drept ai adunării poporului. De fapt, numeroși sunt aceia care, reținuți de treburi și trăind prea departe de oraș, nu merg la ședințele *ecclesiei*. Sunt prezente cel mult 6.000 de persoane pentru hotărârile importante. Ședințele au loc de trei sau patru ori pe lună pe colina numită Pnyx. De la răsăritul la apusul soarelui, cetățenii își petrec ziua ascultându-i pe oratori, discutând între ei, votând prin ridicare de mână proiectele pregătite de consiliu, în general ținând cont de părerea șefului de „partid” de care aparțin. Foarte sensibili la arta cuvântului, iau uneori hotărâri sub impulsul mâniei sau al entuziasmului pe care știe să-l trezească în ei vreun demagog. Efectul poate fi catastrofal pentru viața cetății, de exemplu ca atunci când votul propus să-l condamne pe Pericle în 430 (a fost îndepărtat de la putere timp de șase luni) sau să trimită un corp expediționar în Sicilia, în 415; și dacă „neghiobiile” de acest tip nu au fost mai numeroase, Atena datorează acest lucru muncii și înțelepciunii *bulenților*.

Bulé (sau consiliul) are, într-adevăr, sarcina conducerii și pregătirii travaliului legislativ. Nu se putea cere poporului ca acesta să conducă tot timpul. Or, continuitatea afacerilor de stat cereau

ca o adunare permanentă să poată exercita guvernarea cetății în afara sesiunilor *ecclesiei*. *Bulé* era tras la sorti, câte 50 de cetățeni având peste 30 de ani pentru fiecare dintre cele zece triburi, ceea ce făcea ca efectivul său să fie de 500 de persoane. Acesta era împărțit în zece secții, de câte 50 de *prytanii*, care, fiecare la rândul ei, își asuma toate răspunderile puterii a zecea parte din an. Buleții în exercițiu primeau ambasadori, supravegheau magistrații și le dădeau directive (în special în materie de gestionare a fondurilor publice), făceau rapoarte și formulau concluzii asupra proiectelor de legi, puneau în practică hotărârile adunării poporului. Mai puțin supus pasiunilor partizane și febrei mulțimii decât *ecclesia*, mai puțin sensibil la discursurile demagogilor, *Bulé* a jucat un rol moderator important în democrația ateniană.

Punerea în practică a hotărârilor poporului era conferită magistraților. Trista amintire pe care le-o lăsaseră ultimii ani de tiranie îi făcuse pe atenieni să-și sporească precauțiile pentru ca nicio magistratură să nu fie în măsură să se sustragă voinței populare. Sarcinile erau anuale și în mod excepțional reînnoite. Ele erau colegiale și se supuneau, în majoritatea cazurilor, regulii tragerii la sorti. Erau supuse unor controale permanente din partea Consiliului și a cetățenilor. La fiecare *prytanie*, deci de zece ori pe an, magistrații puteau fi invitați, la cererea oricărui cetățean, să dea seama de gestiunea lor, iar la părăsirea magistraturii, trebuiau să obțină un *quitus*²⁶ din partea *ecclesiei*.

Sarcinile care cereau competențe aparte erau acordate în urma alegerilor și nu prin tragere la

sorti. Era cazul magistraturilor financiare și, în special, al sarcinilor încredințate strategilor. La origine, simpli șefi războinici, aceștia din urmă, în număr de zece, aleși anual și reînnoiți, au câștigat rapid un rol diplomatic, militar și financiar care a făcut din ei principalele personaje ale cetății, eclipsându-i pe foștii arhonți ale căror funcții sunt pe viitor cantonate în domeniul judiciar și al administrării cultelor. Tot strategii asigură cetății continuitatea vieții sale politice și permanența marilor sale opțiuni interne și externe.

Justiția ateniană se supunea, în general, principiului suveranității populare, cu toate riscurile pe care le putea avea adesea exercitarea directă a puterii judiciare de către comunitatea cetățenilor. Platon considera că a fi privat de dreptul de a participa la judecări înseamnă a fi depusat de însăși calitatea de cetățean, iar Aristotel spunea: „A fi stăpân pe buletinele din Heliaia înseamnă a fi stăpânul Republicii”.

Din vechiul sistem judiciar atenian, nu mai există, în secolul al V-lea, decât Areopagul, al cărui rol fusese diminuat de Clistene și Ephialtes, și în atribuțiile căruia nu mai intrau decât crimele de sânge. *Ecclesia* și *Bulé* își rezervau pedepsirea delictelor împotriva securității statului iar judecătorii demelor, creați de Pisistrate, judecau repede și pe bani puțini cauzele minore. Cauzele cele mai numeroase erau tranșate de *Heliaia*, tribunalul popular prin excelență, din care fiecare cetățean având cel puțin 30 de ani putea să facă parte. În fiecare an cei nouă arhonți trăgeau la sorti, după listele furnizate de deme, proporțional cu populația lor, 6.000 de nume, 600 pentru fiecare

trib. Ca și bulenții, heliaștii primeau o indemnizație (un obol, la început, 3 în 425). Ei trebuia să depună jurământ de imparțialitate și de incoruptibilitate. În fața multiplelor procese, se hotărî divizarea Heliaei în secțiuni de câte 500 de membri, dar care cele mai multe puteau, pentru cauze grave (sacrilegiu, înaltă trădare) să judece împreună. În timpul audienței, heliaștii rămân muți, ascultându-i pe cei ce pledau (care trebuie să se apere singuri, chiar dacă și-au redactat textul cu ajutorul unui logograf²⁷) și pe „martorii morali”, după care își dau verdictul irevocabil în urma unui vot secret.

Justiția populară a avut, cu siguranță, defecte, chiar dacă ea „n-a supt finanțele ateniene”. Principalele vicii privesc absența ministerului public, rolul considerabil jucat, în consecință, de delațiune, inconsistența unor legi în materie penală, și, mai ales, permeabilitatea enormului tribunal popular tranșînd fără drept de apel – la valurile unei elocvențe – de care se profita în același sens ca și de aceea a demagogilor din *ecclesia*. Judecătorii erau, fără îndoială, prea numeroși pentru a putea fi corupți, dar erau sensibili la discursurile care, adresându-se unui auditoriu în rîndurile căruia erau gură-cască atrași de *misthos*, nu ezitau să-i flateze pe cei mărunți, atacându-i pe bogați și pe cei de „viță aleasă”. De aici tendința heliaștilor de a arăta mai multă indulgență „democraților” decât adversarilor lor politici. Totuși, în ansamblu, se pare că această justiție a funcționat mai degrabă bine decât rău. Ei îi datorăm respectul de a fi pus, pentru prima oară, accentul pe individ, de a fi rupt cu solidaritatea de clan, de a fi abandonat răspunderea colectivă și, de asemenea, de a se fi angajat pe calea

unei laicizări treptate. Aceste trăsături fac ca practicile judiciare ateniene să poată fi considerate cele mai avansate din toată Grecia.

În materie de finanțe, democrația ateniană nu a fost, la rândul ei, lipsită de tare și de contradicții. Cheltuielile crescânde cereau să se găsească resurse importante; or, cele ale statului erau mărunte. Drepturile de vamă, amenzile date de tribunale, veniturile de pe domeniile publice, sumele percepute de la străini (*metoikon*) nu erau suficiente pentru a alimenta visteria care trebuia să suporte cheltuieli din ce în ce mai mari, de întreprinderile externe, de apărarea cetății, de giganticele lucrări de înfrumusețare pe care le întreprinde și de diversele ajutoare date celor nevoiași. Pentru a crește banul public ar fi trebuit să se recurgă la impozit. Or, cetățeanul antic nu admitea să fie supus unei contribuții directe și personale, considerată bună doar pentru „meteci”. Așa că s-a recurs la taxarea bogaților, instituindu-se sistemul *leiturgilor*²⁸. Din 30.000 sau 40.000 de cetățeni cât număra Atena, cam 1.200 ce posedau averi cel puțin egale cu 2 sau 3 talanți, au fost clasați ca „liturgis” și chemați să îndeplinească un anumit număr de obligații financiare. Altfel ei trebuiau, de exemplu, să contribuie la cheltuielile de instruire și de echipare ale unui cor pentru marile ceremonii ale cetății (*horegia*) sau ale unui grup de alergători, să finanțeze trimiterea unei ambasade sacre, să suporte cheltuielile vreunui banchet organizat de trib sau de deme²⁹ etc. Cei mai bogați puteau fi obligați, prin tragere la sorți, să înnarmeze o trieră, să o întrețină, împreună cu echipajul ei, ori să comande personal tretrarhia,

cheltuieli foarte mari și foarte viu combătute de reprezentanții partidului aristocratic, care socoteau sistemul nedrept. Totuși, a fost păstrat, de oligarhi când aceștia au revenit la putere, fără îndoială pentru că se armoniza destul de bine cu caracterul atenian, evidențiat prin patriotism, generozitate, dar și ambiție, și vanitate. Sub forme diferite, vom întâlni practici asemănătoare în Roma din Imperiul târziu.

Analiza instituțiilor și practicilor democrației ateniene nu trebuie să ne înșele în privința influenței și semnificației acestui regim politic în lumea greacă a secolelor al VI-lea și al V-lea. Mai întâi, o repetăm, pentru că Atena nu este toată Grecia. Cu siguranță, participarea tuturor cetățenilor la viața cetății nu încetează, în general, să câștige teren în timpul acestei perioade, consecință a declinului Spartei, apoi a prăbușirii sale după înfrângerea de la Leuctra, în 371. Regimurile oligarhice rămân, totuși, numeroase și puternice, în special în Peloponez și în Grecia continentală. Atena însăși va cunoaște, în ultimul deceniu al secolului al V-lea, o întoarcere în forță a adversarilor democrației: guvernarea celor 400, care a făcut să dispară *bulé* înlocuit cu o adunare de 400 de notabili aleși dintr-un corp civic redus la 5.000 de persoane.

Desigur, ceea ce numim „democrație greacă” apare, de fapt, dacă e s-o comparăm cu noțiunea modernă de democrație, ca o oligarhie, mai puțin coercitivă decât oligarhiile de drept. Purtătoare, în principiul ei, de universalism, doctrina care o susține și care pune libertatea individuală în planul absolutului (atenienii, zice Eschil, „nu sunt nici

sclavii, nici supușii nimănui”) a rămas redusă, în aplicarea ei, la ansamblul oamenilor care trăiesc pe același teritoriu, împart o existență de zi cu zi asemănătoare și împărtășesc valori și credințe identice.

Din cei 400.000 la 420.000 de locuitori care populează Atica în epoca clasică, nu putem, de fapt, număra decât vreo 150.000 de persoane provenind – femei și copii inclusiv – din corpul de cetățeni. În 451, deci la apogeul erei democratice, o lege a stabilit că, pe viitor, nu vor fi recunoscuți ca cetățeni decât aceia care erau născuți din tată și mamă atenieni. Exista aici o voință de închidere, care era consecința privilegiilor politice și materiale (mistophoria, asistența, proprietatea exclusivă asupra pământului etc.) pe care doar cetățenii le dețineau și care va fi aplicată cu rigoare. Căsătorit cu milesiana Aspazia, Pericle nu datorează conferirea cetățeniei ateniene celor doi fii ai săi decât meritelor și imensului prestigiu de care se bucura în rândul poporului.

Necetățenii reprezentau deci aproape 2/3 din populația Atenei. *Metecii* erau străini oficial admiși să se fixeze definitiv în Atica. În număr de aproximativ 70.000, aceștia erau oameni liberi, protejați de lege, ca și cetățenii, și aveau aceleași obligații ca și aceștia din urmă. Ei plăteau impozitul (cu un ușor supliment: *metoikon*-ul) și erau obligați să satisfacă stagiul militar (exclusiv în rândurile cavaleriei). Dar nu puteau fi proprietari de pământ, nici să se însoare cu o femeie ateniană, nici să aibă o funcție religioasă, nici, în sfârșit, să participe la viața politică a cetății. Foarte activi, indispensabili vieții economice și prosperității orașului, amestecați

cu cetățenii și ducând aceeași viață ca și ei, acumulând câteodată averi imense (ca negustori ori meșteșugari), nu erau admiși ca cetățeni decât cu titlu excepțional și în urma unor servicii aduse cetății. Cazurile de naturalizări colective erau rarisime, tendința fiind, în secolul al V-lea î.e.n. cea de exclusivism juridic. De unde se poate spune că atenienii tratau această categorie inferioară de rezidenți cu o bunăvoință mai mare decât o manifestau alte cetăți din lumea greacă.

Existau, de asemenea, sclavi, care formau jumătate din populație (210.000 sau 220.000 de persoane, către 450). Ca peste tot în lumea greacă, se năștea sclav la Atena orice fiu ori fiică de sclav, sau devenea sclav ca învins și captiv (sclavajul de pe urma datoriilor fiind abolit). Anumiți sclavi erau în serviciul statului: agenți de poliție, muncitori în atelierele publice, mineri în minele din Laurion etc. Cei mai mulți aparțineau particularilor care puteau să-i vândă după poftă, și trebuia să fii destul de sărac ca să n-ai niciunul. Sclavul n-avea niciun drept și nu era protejat de nicio lege scrisă. Dar obiceiul recomanda să nu fie tratat cu brutalitate excesivă, să nu i se impună costumație deosebită, să fie autorizat a-și schimba stăpânul dacă era prea nefericit.

Cu excepția minerilor din Laurion, care trăiau în condiții groaznice și care au ajuns să se răSCOale, sclavii atenieni au cunoscut o soartă relativ bună, comparativ cu cea a altor populații servile din numeroasele cetăți ale lumii grecești și, mai ales, din afara acesteia. Muncind în familie ca servitori, în ateliere ca meșteșugari sau în fermele Aticii, ei duceau o existență asemănătoare cu cea a

oamenilor liberi care îi foloseau, astfel încât unii cenzori de moravuri le atrăgeau sever atenția concetățenilor lor că nu mai știau să se facă distinși de sclavii lor. Unii au ajuns în poziții confortabile, ca secretari ai negustorilor, medici sau slujbași mărunți, dar avansările erau rare. Cert este că, lipsiți de libertate într-o societate care pune libertatea în centrul sistemului ei de valori, sclavii ne pun nouă, admiratorilor umanismului grec, problema limitelor acestuia. Nimănui nu i-a trecut prin cap, la Atena, niciun moment, să protesteze împotriva unei practici care făcea parte din cotidianul vieții și care era comună întregii lumi antice – nici reformatorilor, nici celor mai luminați dintre șefii democrați, nici gânditorilor, nici moraliștilor. Nu Aristotel scria că „dacă suveicile ar țese singure, dacă arcușul ar cânta singur la citeră, antreprenorii s-ar lipsi de muncitori și stăpânii de sclavi“?

Războiul peloponeziac

Conflictul dintre cetățile Greciei continentale și insulare care ocupă ultima treime a secolului al V-lea și care marchează începutul declinului atenian are drept cauză principală rivalitățile dintre două hegemonii: cea a Atenei, pe mare și pe litoralul Mării Egee, și cea a Spartei, în Peloponez și în Beoția. Pentru Sparta, puterea crescândă a confederației maritime dominată din ce în ce mai mult de rivala sa, constituia deja un pericol pentru preponderența sa în Grecia continentală. Nu pentru a elibera cetățile făcute vasale de Atena a intrat Sparta în război împotriva acesteia – lucru afirmat de propaganda lacedemoniană –, ci pentru a-și ajuta aliații din zona istmului, Corintul și Megara, direct amenințate de imperialismul atenian, și pentru a împiedica dezagregarea ligii peloponeziace.

La mijlocul secolului al V-lea, imperialismul devenise pentru Atena o necesitate, motorul unei expansiuni fondate pe controlul căilor maritime și pe stăpânirea de teritorii care îi furnizau materii prime și deșeuri, cât și instrumentul puterii sale militare și navale, al strălucirii sale culturale, al păcii sociale care domnea în cetate. Fără resursele confederației, fără tributul din ce în ce mai greu plătit de aliați, ea n-ar fi putut finanța nici marile lucrări care au stimulat activitatea intelectuală și artistică, nici echiparea și întreținerea armatei și a flotei sale, nici plata din *misthos* făcută bulenților, heliaștilor și magistraților. Ea ar fi fost incapabilă să poată suporta cheltuielile de asistență de care

beneficiau numeroși locuitori ai Aticii. N-ar fi avut, odată cu instalarea colonilor atenieni pe teritoriul aliaților infideli, această supapă de securitate prin care să facă față suprapopulării satelor, fenomen ce pune la zădărnici multe probleme sociale și politice.

Altfel spus, exista între opțiunea de politică externă a conducătorilor atenieni și interesele celor mulți o relație care, cu timpul, devenise din ce în ce mai pregnantă. „A renunța la Imperiu – îl face să zică Tucidide pe Pericle – nu mai este în puterea noastră; este nedrept, poate, să-l dobândim, tot așa cum nedreaptă este tirania, dar este periculos să renunțăm la el.”

Se înțelege că, în aceste condiții, progresele democrației în Atena au mers împreună cu întărirea puterii sale asupra cetăților de peste mări. Există aici o altă limită a umanismului său, deloc simțită ca o contradicție de către contemporanii lui Pericle. Pentru masa atenienilor, cărora politica de expansiune și de exploatare imperială le aducea bunăstare și privilegii diverse, nu era necinstit ca forța să triumfe asupra dreptului în jungla relațiilor interstatale, dacă acesta era prețul de plătit pentru ca înseși condițiile jocului democratic să poată fi exercitate în propria lor cetate. Ceea ce nu voiau să vadă sau ceea ce unii dintre ei au văzut prea târziu au fost pericolele în fața cărora se expunea în realitate democrația, urmare a setei de putere ce cuprinsese pe locuitorii Atenei și pe conducătorii ei, pericolul unei erodări rapide și ireversibile a moralei publice și a virtuților care alimentaseră civismul atenian. Pericolul de a vedea poporul urmând fără discernământ niște demagogi care – va

fi cazul lui Cleon ori al lui Alcibiade - își fundamentau popularitatea pe proiecte externe aventuriste a căror finanțare trebuia să fie asigurată de bogați și prin mărirea tributurilor cerute de la aliați. Pericolul, în consecință, de a vedea coalizându-se împotriva partidului democratic la putere pe dușmanii interiori ai democrației, oligarhiile aliate ale Spartei din sânul ligii peloponeziace și cetățile aservite din confederația de la Delos. Revolta acestora din urmă, cât și loviturile date de lacedemonieni și de prietenii lor, au grăbit ștergerea de pe hartă a Imperiului atenian.

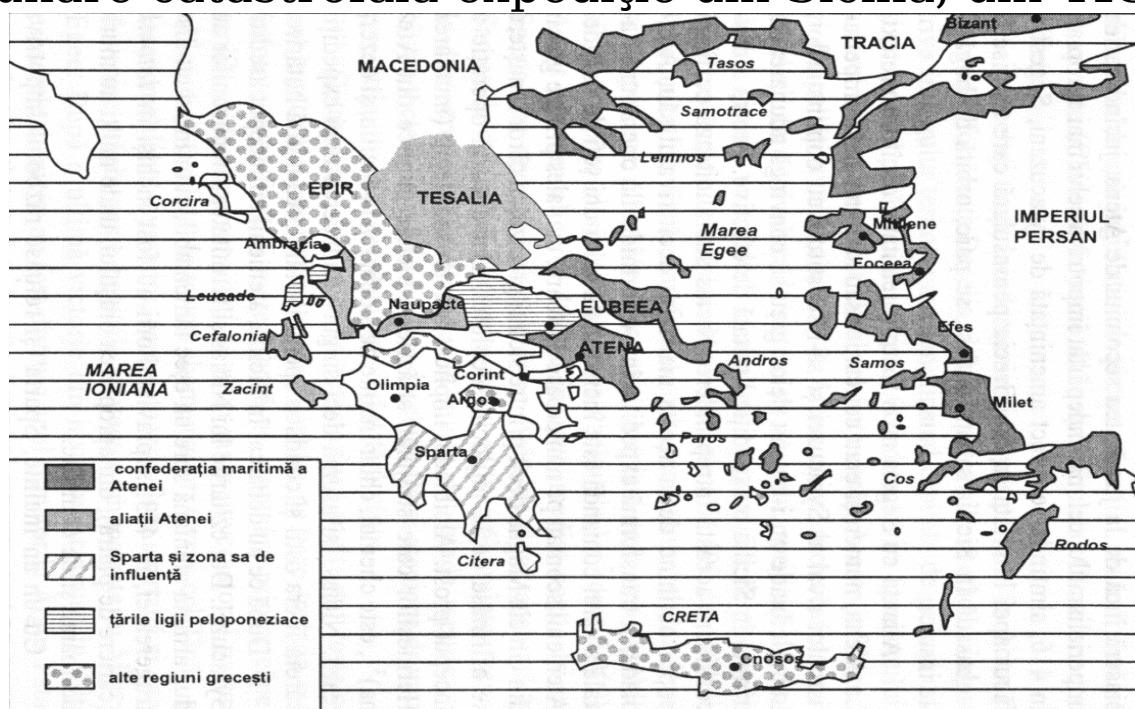
Războiul a început printr-o serie de conflicte locale care au opus Atena cetăților maritime ale istmului aliate cu Sparta: Corintul, pentru că Atena pusese ochii pe cele două colonii ale sale, Corcira și Potideea; Megara, pentru că închiderea portului Pireu navelor sale ducea practic la asfixierea ei economică. Trebuind să aleagă între războiul împotriva Atenei și erodarea pozițiilor sale continentale de către rivala sa, Sparta a ales prima soluție. Războiul din Peloponez, care avea să se întindă în curând în toată lumea greacă, a început oficial în 431. Atena stăpânea marea. Sparta și aliații ei dispuneau de o incontestabilă supremație terestră. Între cele două coaliții, sfârșitul conflictului era deosebit de nesigur.

Pericle credea într-un război scurt. În fața asaltului lacedemonienilor, a optat pentru o strategie de apărare, adunându-i pe locuitorii Aticii în spatele Zidurilor Lungi care legau capitala de portul Pireu și abandonând restul țării armatelor dușmane. În acest timp, flota ateniană făcea ravagii

pe coasta peloponeziacă. Curând, o epidemie de ciumă se declanșă în tabăra ateniană, ucigând mii de locuitori și de refugiați, provocând o vie exasperare supraviețuitorilor și, în cele din urmă, moartea lui Pericle (429). Foștii săi partizani s-au împărțit atunci în două tabere: cea a războiului de apărare, condusă de moderatul Nicias și care avea sprijinul clasei de mijloc, și cea a războiului ofensiv, al cărui șef, bogatul tăbăcar Cleon, era un imperialist fără nuanțe care, pentru a fi pe plac poporului, înțelegea să-i pună pe cei bogați să plătească cheltuielile de război. Aceasta din urmă a triumfat, astfel că războiul începe curând. Faptul a avut drept efect pierderea de către Atena a aliaților săi și apariția unor revolte (cea din Lesbos, de exemplu, în 428-427) reprimată cu sălbăticie. Victoriile și înfrângerile se succed în ambele tabere, în timp ce războiul se întindea în Grecia septentrională și pe litoralul Asiei Mici. În cele din urmă, nicio soluție hotărâtoare neputând interveni, pacea a fost încheiată între Atena și Sparta în 421, pace cu care nu toți beligeranții au fost de acord. Dictată de oboseala generală, aceasta restabilește *status quo*-ul de dinaintea declanșării războiului, dar nu înlătură cauzele profunde ale conflictului.

„Pacea lui Nicias” (șeful democraților moderați, care fusese principalul artizan) nu satisfăcea pe cei care, la Atena, cereau continuarea expansiunii în afara peninsulei. Reprezentantul acestora, Cleon, a fost ucis în asediul de la Amphipolis, în 422, când deja se afirma un alt om politic, Alcibiade. Alcmeonid prin mama sa, apropiat de aristocrați, prin origine și gusturi, elocvent, seducător, adulat de tineri care-i admirau curajul, hainele luxoase,

chefurile sale legendare, și lăudat de popor, care era sensibil la generozitatea sa deosebită, acesta era preocupat, mai ales, de gloria sa. El ia conducerea taberei imperialiste, care îl transformă într-un strateg în 420, și, pentru a triumfa asupra rivalului său, Nicias, face să se hotărască de către adunare catastrofa expediție din Sicilia, din 415.

Grecia în ajunul războiului peloponeziac

Marea insulă mediteraneeană, ale cărei cetăți aveau, în majoritate, instituții democratice în a doua jumătate a secolului al V-lea, îndura atunci hegemonia Syracusei. Orașe ca Leontinioni, Catania, Naxos, Rhegion, Halykiai și Segesta, temându-se pentru posibilitățile de trafic și independența lor, se apropiaseră încă de la jumătatea secolului de Atena, jucând cartea imperialismului cel mai îndepărtat împotriva celui mai apropiat. În 416, simțindu-se direct amenințată de syracuzani, Segesta a făcut apel la aliata sa din Grecia peninsulară care trimise o ambasadă în Sicilia și care a fost, se pare, orbită de bogățiile

insulei.

Alianța cu Segeta nu a fost, în realitate, decât un pretext. La Atena, numeroși erau cei care visau să pună capăt imperialismului rival al Syracuzei și să-l substituie cu dominația lor. Lui Alcibiade nu i-a venit deloc greu să convingă adunarea să trimită în Sicilia o expediție limitată de efective. Pentru a desconsidera această întreprindere, Nicias supralicitează pe lângă popor obținând de la acesta mai mult decât rivalul său, Alcibiade, și transformă expediția într-o formidabilă operațiune navală a cărei comandă este încredințată celor doi șefi de partide. Atenienii scontau pe numeroase ajutoare, mai ales printre grecii din Grecia Magna decât printre siculii grecizați a căror renaștere se afirmase de la mijlocul secolului. Dar această operație a început prost. Alcibiade, implicat într-un sacrilegiu (mutilarea Hermeșilor care străjuiau străzile și piețele publice din Atena³⁰), este chemat, chiar înainte de a debarca în Sicilia, și dezertează. Nicias, își asumă deci singur conducerea unei expediții căreia îi era ostil și conduce operațiile fără prea multă hotărâre.

După ce au debarcat în Sicilia, atenienii au început asediul Syracuzei. Dar ezițările lui Nicias și fermitatea siracuzanilor au dus armata ateniană spre un eșec lamentabil, culminând cu distrugerea ei, în 413; supraviețuitorii au fost închiși în *latomii* (cariere de piatră), din apropierea orașului, unde mulți au murit de foame și de epuizare.

Cu un an înainte, Sparta își reluase războiul împotriva rivalei sale, antrenând aliați tot mai numeroși și obținând, grație sfaturilor lui Alcibiade și în schimbul părăsirii cetăților Ioniei, sprijinul

financiar al Marelui Rege. Aurul persan îi permise să pună la punct o puternică flotă de război și să cumpere prietenii printre cetățile confederației de la Delos, cărora le promitea eliberarea de sub jugul atenian și care, de altfel, nu întârziară să se revolte (Chiosul, în iunie 412, apoi Eretria, Clazomene și Miletul).

În același timp, lacedemonienii au pus piciorul în Atica și au ocupat fortăreața Decelia, de unde puteau lansa atacuri împotriva întregului teritoriu atenian, lipsind capitala de grâu și orz și provocând părăsirea de către 20.000 de sclavi a Laurionului, a cărei exploatare a fost, de altfel, întreruptă. Aceste înfrângeri și dificultăți avură ca efect, la Atena chiar, provocarea unei revoluții care va aduce la putere pe oligarhi, sprijiniți de moderați, și care va conduce la abolirea temporară a democrației. *Bulé* este suprimat și înlocuit cu o adunare de 400 de notabili. Indemnizațiile dispar, în afară de cele pentru arhonți, iar drepturile politice, rezervate doar acelor atenieni care erau capabili să se echipeze și să aibă arme pe cheltuiala lor (cca. 5.000). Acest „guvern al celor 400” a început imediat negocieri cu Sparta, dar opoziția echipajelor ce alcătuiau flota, ancorată la Samos, le determină să eșueze, lucru ce va grăbi reîntoarcerea la democrație (410). Reintrat în grații, Alcibiade repurtează câteva victorii în marea Egee și deschide flotei ateniene drumul prin strâmtori, dar aceste succese sunt fără viitor.

Cetatea era epuizată. Ea rezistă încă mulți ani forțelor conjugate ale inamicilor ei, dar coaliția pe care trebuia s-o înfrunte avea forță și marea șansă de a număra printre căpeteniile ei două

personalități de prim rang: guvernatorul persan al Ioniei și candidat la tronul ahemenizilor, Cyrus cel Tânăr, și lacedemonianul Lysandru, care comanda flota spartană și care devenise stăpân peste pozițiile strategice importante în Marea Egee. După o ultimă victorie din insulele Arginuse în 406, escadrele ateniene au fost distruse anul următor la Aigos Patamos de către Lysandru. Acesta din urmă i-a masacrat pe prizonieri, a început asediul Atenei, părăsită de ultimii ei aliați. Înfrânt, orașul trebuia să accepte, în aprilie 404, pacea pe care i-o impuneau învingătorii săi. Sparta făcu dovada unei relative clemențe, refuzând să-i asculte pe tebani și pe corinthieni, care cereau atât distrugerea completă a Atenei cât și aservirea populației sale. Ei se mulțumiră, dacă se poate spune așa, să ceară de la învinși dizolvarea confederației maritime, abandonarea tuturor posesiunilor exterioare, distrugerea Zidurilor Lungi și reducerea flotei la 12 nave. Atena trebuia, în afară de aceasta, să adere la liga peloponeziacă, devenind astfel vasala concurenței sale victorioase. Puterea sa părea definitiv prăbușită, ei substituindu-se scurta hegemonie a Spartei.

Sparta împotriva Greciei

Triumful spartan a fost de scurtă durată. După victoria lor asupra Atenei, lacedemonienii, care promisera cetăților din confederația maritimă libertatea, n-au făcut altceva decât să înlocuiască dominația învinșilor cu a lor. Peste tot și-au impus garnizoane, au început să perceapă tribut și au înlocuit democrația cu guvernări oligarhice care, ajunse la putere cu ajutorul lăncilor spartane, nu puteau, într-o primă fază, decât să fie favorabile cetății peloponeziace. O eră de reacțiune va domni deci asupra unei mari părți a lumii grecești. La Atena, ea este cunoscută sub numele de „guvernarea celor 30”, de la numele a 30 de cetățeni care, în urma întoarcerii exilaților sub protecția garnizoanei spartane de pe Acropole, au fost desemnați să revizuiască legile și instituțiile. Moderații erau reprezentați de Teramene, care negociase pacea din 404, dar tonul era dat de aristocrații extremiști, al căror șef, Critias, fidel partizan al spartanilor, era principalul artizan al schimbării de regim. Sub impulsurile acestuia, cei 30 practică o politică de represiune și de reacțiune fără nuanțe. Ei au executat 1.500 de cetățeni și meteci bogați, favorabili democrației, și ale căror bunuri confiscate au servit la plata mercenarilor spartani. Au abolit tot ce putea aduce aminte de regimul anterior, reducând corpul civic la 3.000 de persoane și dând Areopagului unele din prerogativele sale. Teramene însuși, refuzând schimbarea, a fost radiat de pe lista celor 3.000 și

executat.

Aspra dominație spartană a suscitat imediat asalturile conjugate ale învinșilor și ale foștilor aliați ai cetății lacedemoniene. Aceasta se învrăjbi, pentru o perioadă, cu Marele Rege, căci îl susținuse împotriva lui Artaxerxes II, împotriva lui Artocerxes, trimițând un corp de mercenari în Asia Mică, a cărui retragere o va immortaliza atenianul Xenofon în opera sa *Anabasis*, iar apoi orașele grecești de pe coasta egeeană. Regele spartan Agesilau duse în regiune un război naval victorios (396-392), dar costisitor pentru finanțele lacedemonienilor, prea modeste, cu tot tributul perceput de la cetățile „eliberate” de sub tutela ateniană, pentru a rivaliza cu aurul regelui Persiei. Acesta nu s-a dat, într-adevăr, înapoi de a-i susține, împotriva noii puteri hegemonice, pe adversarii de până atunci, în momentul când, scuturând jugul tiraniei, Atena se apropia de Teba și de Corint.

În capitala Aticii, dictatura celor 30 nu a durat mai mult de câteva luni. În 403, democrații refugiați în Teba, adunați în jurul lui Trasibul, au recâștigat puterea cu asentimentul regelui spartan Pausanias și au reinstaurat democrația în schimbul promisiunii unei amnistii generale (mai puțin cei 30 și anturajul lor direct). După care, Atena a ridicat din nou Zidurile Lungi și a hotărât să-și reconstituie armata și flota.

A urmat un lung și interminabil război de 10 ani opunând Sparta perșilor și unei coaliții de cetăți grecești cuprinzând Atena, Teba, Corintul și Argos. Mai întâi victorioși pe mare, spartanii au fost înfrânți în bătălia navală de la Cnidos, în 394, și nu și-au găsit salvarea decât printr-o nouă răsturnare

de alianțe, acceptând să lase pentru totdeauna cetățile grecești din Asia Mică Marelui Rege în schimbul sprijinului său diplomatic și financiar. Atena și aliații ei au trebuit, în aceste condiții, să accepte să semneze în 386, „pacea lui Antalcidas” (de la numele negociatorului spartan), care făcea din suveranul persan arbitrul lumii grecești, suzeranul recunoscut al Asiei Mici elenice, și restabilirea Sparta în hegemonia ei continentală. Ligile s-au dizolvat, cu excepția confederației peloponeziace. Ambițiile tebane erau curmate iar influența spartană era restaurată în Corint. Doar Atena era menajată. Sigur, nu mai putea să-și reconstituie confederația maritimă, dar i se recunoșteau trei insule – Lemnos, Imbros, Scyros –, unde s-a și grăbit să-și trimită coloni.

Restabilirea preponderenței spartane era, de departe, iluzorie. Antica cetate a Egalilor trecea ea însăși printr-o criză profundă, din cauza *oligantropiei*, lipsei bărbaților capabili să-și satisfacă stagiul militar. Din cei 10.000 de hopliți din timpul războaielor medice, nu mai rămăseseră decât 1000, un secol și jumătate mai târziu. Pământul fusese acaparat de o minoritate de proprietari bogați, care domnea peste o masă sărăcită, cuprinzând, în afară de hiloți și perieci, un număr tot mai mare de cetățeni săraci. Slăbirea militară mergea mână-n mână cu tensiunile sociale anunțând revoluțiile din secolul al III-lea.

Această criză survenea în momentul în care, după ce-și „linsese rănilor” și reinstaurase democrația, Atena se străduia să-și reconstituie puterea maritimă, în timp ce Teba – unde o conjurație susținută de atenieni alungase, în 379, garnizoana

spartană și guvernul prolacedemonian – reconstitua în jurul ei liga beoțiană, transformată curând de Epaminonda și de Pelopida într-un stat federativ, condus de șapte beotarci aleși. Dotați cu o infanterie ce utiliza noile tehnici de luptă, trupe de elită („batalionul sacru”), și o cavalerie foarte mobilă, tebanii au hotărât atunci să frângă și ceea ce mai rămăsese din puterea spartană. În 371, armata lor a îngenuncheat la Leuctra pe cea a lacedemonienilor, punând definitiv capăt hegemoniei lor.

În cursul deceniului următor, Teba încearcă, la rândul ei, să-și stabilească dominația în Grecia Centrală și în Peloponez, obținând sprijinul regelui Persiei, opunându-se Atenei în Marea Egee și în strâmtori, reprimind cu sălbăticie tentativele de secesiune din sânul confederației beoțiene (la Orchomene, de exemplu). Astfel, ea nu făcu decât să determine, la rândul său, formarea unei coaliții ostile scopurilor sale hegemonice, care cuprindea, în afară de atenieni, spartanii și alte cetăți din Peloponez. La Mantinee, în 362, armata tebană este încă o dată victorioasă, dar Epaminonda fu ucis în bătălie și hegemonia tebană dispăru odată cu el.

În acest timp, Atena își refăcuse forțele sale navale și ajunsese în fruntea unei noi confederații maritime. Trăgând învățăminte din trecut, s-a străduit să-și facă mai ușor simțită tutela, înlocuind tributul cu o „contribuție” mai ușoară, ținând cont de părerea *syndrion*-ului (adunare) aflat la Atena și reprezentând pe aliați în *Bulé*, recunoscându-le acestora o reală autonomie și angajându-se, în special, să nu le impună prezența *cleruhiilor* sale. Ea reuși să adune în jurul ei, cu excepția cetăților

din Ionia, căzute în mâna perșilor, majoritatea cetăților din fosta Ligă de la Delos.

În mai puțin de un secol, Grecia a cunoscut, succesiv, hegemonia Atenei, cea a Spartei, apoi a Tebei. Niciuna nu a supraviețuit coalițiilor pe care ambițiile și practicile imperialiste ale acestor state le treziseră printre celelalte cetăți ale lumii grecești. Spre 360, un anumit echilibru părea a se fi stabilit între tebani, cetățile Peloponezului și noua confederație maritimă ateniană, prea slabă să mai constituie un nou pol hegemonic. În vreme ce se profila la orizont amenințarea macedoneană, Grecia rămânea o nebuloasă de microstate, care țineau la independență, fiind și incapabile de a se uni pentru mai multă vreme.

Grecii din Apus nu făceau excepție de la regulă. După înfrângerea ateniană și după ce au respins în 397 asalturile cartaginezilor, Syracuza și-a restabilit hegemonia în Sicilia cu prețul, este adevărat, al renunțării lor la instituțiile democratice. Sub Dionis cel Bătrân, care, numit „strateg cu puteri depline”, a restabilit, de fapt, tirania, Syracuza își întinde dominația asupra celei mai mari părți a Siciliei și asupra litoralului calabrez, devenind rivala celor trei poli elenici. Dar nu pentru multă vreme: după domnia lui Dionis cel Tânăr (367-357 î.e.n.), imperiul Syracuzei a căzut în anarhie, lăsând Sicilia pradă „barbarilor”.

Criza cetății

Războiul peloponezic, apoi conflictele care au însângerat lumea greacă în cursul primei treimi a secolului al IV-lea, nu numai că au bulversat raporturile de forță dintre cetăți, dar au și compromis puternic echilibrele interne ale acestor microstate, zdruncinându-le bazele.

Mai întâi, războiul a antrenat pierderi ireparabile. Pe plan demografic, mai ales. Comparate cu holocausturile noastre moderne, conflictele din secolele V-VI apar total nesemnificative. Dar trebuie raportate la efectivele de atunci. De exemplu, din 34.000 de luptători pe care Sparta i-a mobilizat la Leuctra, în 371, 1.400 au murit. În afară de aceasta, trebuie să ne amintim că bătăliile nu sunt, în mod necesar, episoadele cele mai costisitoare în vieți omenesti. Pentru multe cetăți, mai ales pentru cele care se revoltaseră împotriva puterii tutelare, înfrângerea însemna decimare, deportare, sclavie. Războiul purtat pe teritoriul unei țări însemna, pe de altă parte, jaf și distrugere a satelor, populații persecutate și masacrate, recolte distruse. Când își puteau găsi adăpost în orașul învecinat, ei ajungeau să cunoască consecințele asediului: suprapopulație, foamete, iar uneori o epidemie groaznică, de exemplu, ca cea din Atena din 430-429. Sigur, nu toate zonele lumii grecești au suferit în mod egal. Atica și Beoția au fost călcate în picioare de mai multe ori, în schimb Sparta nu a cunoscut prezența luptătorilor străini pe teritoriul său decât în ultimii ani de existență. Pe ansamblu, sacrificiu nu a fost

mai puțin imens.

Frecvența ostilităților a avut și consecințe dezastruoase asupra finanțelor beligeranților. La Atena, întreținerea flotei și soldele plătite hopliților, ca și despăgubirile de tot felul, în contul interminabilelor și îndelungilor campanii, costau foarte scump tezaurul public. În Sparta, împărțirea funcțiilor între casta războinică și hiloți nu a rezolvat decât temporar problema, efectele oligantropiei constrângându-i pe lacedemonieni să recurgă la serviciile mercenarilor. În secolul al IV-lea, practica mercenariatului a tins, de altfel, să se generalizeze, ca o consecință a penuriei de soldați-cetățeni și a unor crize sociale care făcea să prolifereze masa de săraci lipsiți de pământ, pentru care meseria armelor era unicul mijloc de a subzista. Oferindu-și serviciile celor care dădeau mai mult, mercenarii erau tot atât de costisitori pentru cetăți ca și cetățenii înarmați și, adesea infinit mai periculoși pentru democrație. Fără a mai vorbi despre atrocitățile comise de acești profesioniști în căutare de jafuri de tot felul și de sacrilegiile care au acompaniat frecvent trecerea lor: jaful sanctuarului din Olympia de către arcadieni în 364, de exemplu, sau cel din Delfi, de către focidieni, în 356.

Mentalitățile nu puteau să nu fie și ele afectate de aceste seisme și de aceste ruine. Jafurile din sanctuare spun foarte bine cât de mult valorile religiei tradiționale puteau fi violate de populații întregii, semn al unui recul general al sacrului, dar și al unei încrederi mai reduse față de zeii panteonului grec. La fel de semnificative sunt și schimbările care afectează marile sărbători ale

cetății, văzute din ce în ce mai mult ca spectacole și momente de plăcere, și succesul mereu crescând de care se bucură divinitățile străine, ca Isis egipteanca ori Adonis asiaticul. În sfârșit, recrudescența pericolelor, în special cele prin care barbarii amenințau elenismul, că era vorba de siculi, de perși ori de macedoneni, i-a făcut pe greci să constate că instituțiile democratice nu mai erau pe măsura vremurilor și să dorească un șef charismatic, în stare să regrupeze forțele lor și să facă front comun pericolului extern. De aici, reîntoarcerea în forță a tiraniei, dorită la Atena de un orator precum Isocrate (în panegiricul său datat 380), realizată la Syracuza sau la Siciona, dar în condiții și cu scopuri care nu mai sunt acelea ale Greciei arhaice. Tiranul din secolul al IV-lea este de cele mai multe ori un profesionist în ale războiului, care se face stăpân al cetății în fruntea unei trupe de mercenari și care face să domnească legea sa.

Tirania găsește un teren cu atât mai prielnic în cetățile grecești de la sfârșitul perioadei clasice, cu cât tensiunile sociale au devenit explozive. Războiul a ruinat parțial țărănimea mică și mijlocie, acea clasă de zeugiți pe care atenienii își întemeiau instituțiile și etica democrației. Întorși pe pământurile lor, după lungi și, adesea, îndelungate campanii, și găsindu-și proprietatea distrusă, pământul în paragină, animalele sacrificate, mulți dintre ei ajung, fie să se îndatoreze, în timp ce proprietarii așteaptă liniștiți să li se refacă domeniul, fie să renunțe, ceea ce duce la îngroșarea rândurilor unei clase populare citadine ea însăși confruntată cu efectele salariilor de mizerie și ale șomajului.

De aici rezultă o concentrare a proprietății funciare, care are drept corolar adoptarea unei economii rurale bazate pe profit și pe folosirea pe scară tot mai largă a mâinii de lucru salariate ori a sclavilor, condusă de un intendent, în timp ce micile domenii lucrate direct se reduc văzând cu ochii. Același lucru se întâmplă și la oraș. Secolul al IV-lea vede dezvoltându-se, pe fondul abundenței de masă monetară – ea însăși în legătură cu exploatarea noilor mine, de exemplu cea din muntele Pangeu din Tracia, cu jaful sanctuarelor și al cetăților învinse, cu subsidiile de la Marele Rege –, o economie de profit care a stimulat activitatea bancară, comerțul, mai puțin industria, și care a dus la concentrarea averilor.

Ascuțirea conflictelor sociale a fost, în Grecia secolului al IV-lea, un fenomen aproape general. La Atena, unde reconstituirea imperiului maritim a compensat parțial ruinele războiului, prosperitatea și politica adoptată în favoarea celor săraci a limitat efectele exodului rural și ale dispariției crescânde a averilor. Șomajul era aici mai puțin răspândit decât în altă parte iar salariile, cu toate că erau diferite de cele din secolul precedent, permiteau fiecăruia să supraviețuiască. În schimb, în multe cetăți din Grecia peninsulară și insulară, cât și din Grecia Magna, ruinarea micii țărâni și degradarea condițiilor de viață ale straturilor populare de la oraș au provocat tulburări, au ațâțat lupte partizane și au dat naștere războaielor civile adesea mai atroce decât acelea pe care Grecia le cunoscuse în secolul al VII-lea î.e.n.

Cucerirea macedoneană

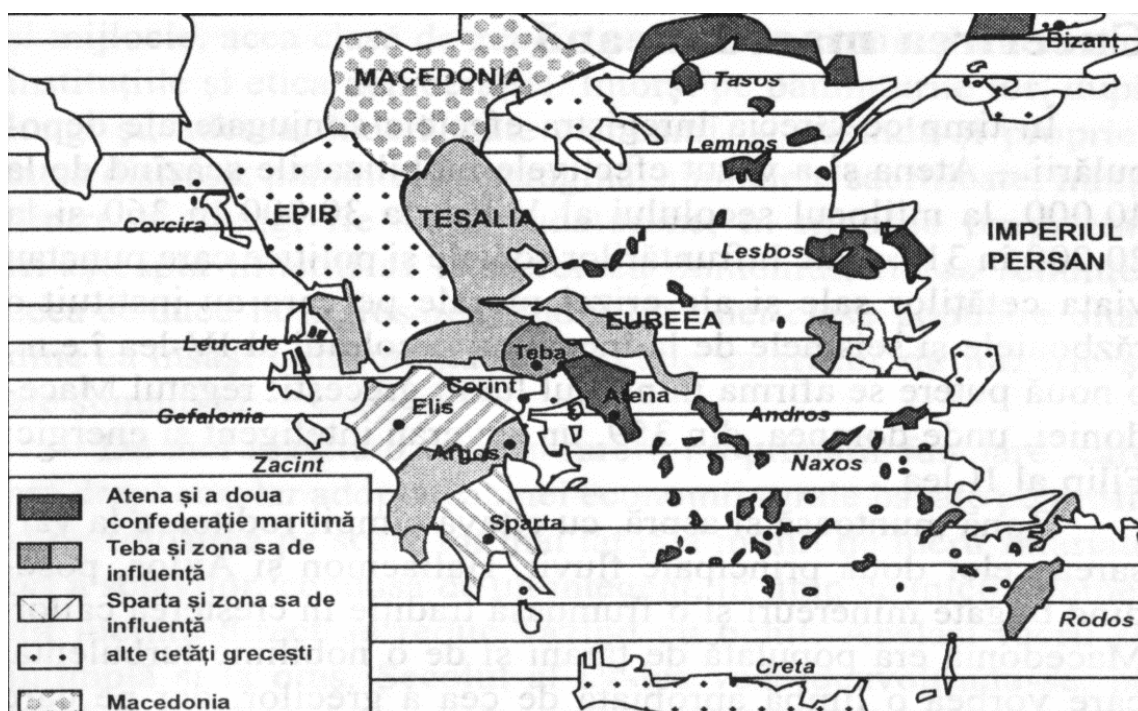
În timp ce Grecia înregistra efectele conjugate ale depopulării – Atena și-a văzut efectivele mobilizabile scăzând de la 40.000, la mijlocul secolului al V-lea, la 30.000 în 360 și la 20.000 în 310 –, ale înfruntărilor sociale și politice care punctau viața cetăților sale și ale crizei morale pe care au instituit-o războaiele și seismele de la începutul secolului al IV-lea î.e.n., o nouă putere se afirma în nordul lumii grecești: regatul Macedoniei, unde domnea, din 359, un suveran inteligent și energic: Filip al II-lea.

Zonă muntoasă și aspră, cu câteva câmpii roditoare la vărsarea celor două principale fluvii, Haliacmon și Axios, posedând bogate minereuri și o frumoasă tradiție în creșterea cailor, Macedonia era populată de țărani și de o nobilime turbulentă, care vorbea o limbă apropiată de cea a grecilor, dar pe care aceștia îi considera barbari. Acești mari proprietari făceau ca în regat să domnească anarhia, neascultând de suveran decât atunci când se simțeau amenințați de incursiunile ilirilor sau ale tracilor.

La sfârșitul secolului al V-lea î.e.n., regele Arhelau hotărî să transforme Macedonia într-un stat stabil și puternic, atașat tradiției elenice. El construi străzi, ridică fortărețe solide și își moderniză armata. Strâns legate de puterea centrală, unele cetăți s-au constituit după modelul grecesc, cea mai importantă fiind Pella, reședința regelui, care și-a instalat aici curtea și i-a primit pe poeți, artiști și

filozofi (aici și-a petrecut Euripide ultimii ani de viață). La moartea sa, țara s-a prăbușit din nou în dezordinea creată de războaiele dintre aristocrați. Între începutul secolului al IV-lea și urcarea pe tron a lui Filip al II-lea, s-au perindat nouă regi, iar istoria dinastiei a fost punctată de revolte, asasinate, uzurpări de tron, ceea ce nu a împiedicat Macedonia să fie tot mai prosperă și să se deschidă tot mai mult influențelor elenice. Raporturile cu Atena s-au întărit cu ocazia reconstituirii ligii maritime, iar limba din Atica a sfârșit prin a deveni limba elitelor macedonene.

Odată cu Filip al II-lea, relațiile dintre Macedonia și Grecia s-au schimbat radical. La început, tutore al tânărului rege Amynthas al IV-lea, pe care l-a eliminat rapid, noul suveran era înainte de toate un războinic macedonean: călăreț feroce, băutor notoriu, plăcându-i războiul și banchetele. Dar nu-i lipseau nici inteligența, nici geniul diplomatic, nici încăpățânarea în a-și realiza toate planurile. Dorind, în același timp, să pacifice țara sa, să o pună la adăpost de jefuitorii care făceau să apese asupra ei un pericol constant, apoi să mărească și să îmbogățească regatul său prin cuceriri, el procedă în etape, începând să-și dea măsura politicii sale. Își asigură tronul eliminându-i pe ceilalți pretendenți și reduce nobilimea. Se dotă cu o armată puternică, dispunând de o cavalerie numeroasă și de o infanterie compusă, ca în Grecia secolului al V-lea, din țărani-soldăți, recrutați din rândurile micilor proprietari, înarmați cu lănci lungi de 5 metri și organizate în puternice *falange*. În sfârșit, își reorganizează regatul, dezvoltă agricultura și construi noi drumuri.

Grecia în ajunul cuceririi macedonene

Este puțin veridic ca Filip să se fi gândit de la început să cucerească Grecia. Circumstanțele și logica puterii l-au determinat, într-o primă etapă, să-și constituie un fel de strat protector în jurul Macedoniei, după ce i-a alungat pe barbarii iliri și epiroți, apoi să deschidă țara sa la mare, lucru care l-a pus rău cu Atena, pentru care nordul Egeei reprezenta un teren exclusiv. Orice-ar fi, el realiză încă de la începutul domniei sale o serie de cuceriri în Grecia de nord, care l-au dus la anexarea Traciei, Tesaliei, Calcidicei, cucerind orașe ca Amfipolis (357) și Pidna (356), distrugând coloniile ateniene de la Potideea și Metona, punând mâna, în 356, pe minele de aur de pe muntele Pangeu, ceea ce i-a asigurat un formidabil tezaur de război și i-a mărit considerabil mijloacele financiare ale acțiunii sale militare și diplomatice. Totuși, când, în 353, armata sa a vrut să cucerească Termopile, întreaga Grecie s-a neliștit. Sparta și Atena au trimis trupe pentru a-i bara drumul și Filip se înclină.

Am văzut că în momentul când începe cucerirea macedoniană, nicio cetate greacă nu este capabilă de a opune ambițiilor suveranului macedonean hegemonia sa militară sau navală. Sparta este înfrântă iar Teba a pierdut controlul Beoției. Doar Atena pare să se mai bucure de o relativă hegemonie, dar nu mai are resortul care a făcut din ea forța democrației ateniene. Aceasta se resimte în diminuarea numărului zeugiților, în dezinteresul lor crescând pentru ședințele *Ecclesiei* sau ale Helialei, al cărei auditoriu e compus în principal din cetățeni săraci, atrași mai degrabă de câțiva oboli din *misthos*, decât de interesul pe care-l poartă exercitării drepturilor lor civice. De aici rezultă și o radicalizare a adunării, din ce în ce mai dispusă să-i urmeze pe aceia dintre oratori, care știu cel mai bine să flateze capriciile și pasiunile mulțimii. Sunt totuși câțiva oameni de valoare, precum Trasibul, restauratorul democrației în 403, Eubul, Calistrat și, mai ales, Demostene, dar care nu au nici aceeași vocație ca a unui Clistene ori Pericle, nici același impact asupra mulțimii și, adesea, sunt izolați în sânul unei „clase politice” puțin dispusă să meargă împotriva curentului superficialității din jur.

În afară de aceasta, eroziunea virtuților civice are ca efect agravarea dificultăților financiare ale cetății, fiecare străduindu-se să se sustragă de la datoriile sale în detrimentul altor categorii ale populației. Înlocuirea progresivă a mercenarilor cu soldați-cetățeni a mărit cheltuielile de apărare, fără a furniza Atenei o armată la fel de eficace și, mai ales, nici la fel de motivată ca în trecut. Dispariția tributului plătit de aliați s-a soldat cu o puternică creștere a cheltuielilor militare incumbând acum

atenienilor. Pentru a umple visteria, statul trebuie să recurgă la impozitul direct pe venit, apăsând asupra bogaților în funcție de avere și, în plus, de liturgiile obișnuite (horegia, trierarhia etc.), fără a se reuși să se stăvilească progresul eschivării și al fraudei fiscale. Mereu în creștere sub presiunea unei adunări pe care o domină masele populare, cheltuielile de asistență publică și banii destinați distracțiilor poporului – girați de visteria *theoricon*-ului – grevează puternic asupra bugetului cetății. Așa încât, confrunțați cu aceste probleme, responsabili politici atenieni, în special în materie de relații externe, au tendința să acționeze la jumătatea secolului, fără să se facă remarcați.

Este exact ceea ce se întâmplă în momentul în care capătă contur faza ofensivă a politicii macedonene. După operațiile costisitoare pe care a trebuit să le întreprindă între 359 și 356, și care au făcut-o să-și piardă aliații din mai multe cetăți și din insulele confederației, Atena s-a angajat, sub Eubul, într-o fază de reconstrucție financiară și militară care a forțat-o să-și limiteze intervențiile exterioare și să câștige timp în relațiile sale cu regele Macedoniei. Or, în 351, această politică „pacifistă” este minată de un nou grup politic al cărui șef, Demostene, un extraordinar orator, cere compatrioților săi să-l înfrunte pe Filip al II-lea, pronunțând împotriva acestuia niște rechizitorii fulminante: *Filipicele*. Prima datează din 351, evidențiindu-l pe Demostene ca pe un campion al cauzei antimacedonene.

Această cauză, atenienilor le-a venit greu la început s-o considere prioritară, pe de o parte pentru că lupta împotriva lui Filip implica o creștere

a impozitelor și sacrificii indispensabile din partea beneficiarilor de sinecuri de la stat, apoi pentru că vechile reflexe continuau să existe, Teba și Sparta apărând încă la acea dată ca adversarele cele mai de temut ale Atenei. Filip știe să mizeze admirabil pe reticențele poporului atenian în a-și urma patrioții grupați în jurul lui Demostene. Chiar dacă trebuie să ne ferim a lua drept bun tot ceea ce spune acesta din urmă când îi acuză pe unii dintre concetățenii săi (printre care și pe principalul său adversar, Eschine) și pe unii din conducătorii altor cetăți grecești de a fi cumpărați de Filip, se pare că aurul regelui Macedoniei, distribuit cu aceeași generozitate selectivă ca și cel al suveranului Persiei, a contat totuși în dezvoltarea partidelor „pacifiste”, altfel spus, favorabile cauzei macedonene din diversele cetăți ale lumii grecești.

În 349, macedoneanul a declarat război Olintului, principalul oraș al Calcidiceii, fără ca atenienii să poată face ceva ca să-l salveze. Negocierile încep între beligeranți, dar de încetineala lor profită Filip al II-lea pentru a-și încheia cuceririle în Tesalia și în Tracia. Prin pacea din 346, Atena pierde toate teritoriile și alianțele din această regiune și, chiar dacă își păstra controlul asupra strâmtorilor, regele Macedoniei devenea de atunci stăpânul de necontestat al Greciei Centrale. Drept contrapondere, Filip a obținut cu ajutorul tebanilor dreptul de a fi admis în sânul consiliului amficționic de la Delfi. Acest lucru însemna că era integrat printre greci și că devenea garantul păcii dintre greci. Deja, pentru unii dintre ei, precum retorul Isocrate, el încarna speranța viitoare unități, omul căruia îi revenea misiunea de a reda elenismului

forța sa de expansiune și de a-l conduce la cucerirea Imperiului ahemenid. Or, dacă acesta avea să fie, zece ani mai târziu, obiectivul lui Filip, pentru moment îi era de ajuns să erodeze teritoriul grecesc, pentru a-și mări regatul și a-și crește puterea. Pentru cei care crezuseră, la Atena, că pot obține de la el să-și limiteze ambițiile de cucerire aceasta însemna ruina politicii lor temporizatoare. Momentul era acum pentru marea înfruntare anunțată de Demostene și pentru unirea cetăților grecești, dacă doreau să-și păstreze independența.

S-a putut crede, timp de câțiva ani, că autorul *Filipicelor* avea să reușească să-i mobilizeze pe greci împotriva imperialismului macedonean. La Atena el avusese deja câștig de cauză, acest lucru permițându-i să-și învingă anumiți adversari politici și să convingă *ecclesia* să adopte măsuri nepopulare, destinate a finanța cheltuielile militare. Devenit adevăratul șef al cetății, inspiratorul politicii sale externe, acesta a ajuns să obțină alianța mai multor orașe din Peloponez, precum cea a Corintului și a Megarei. Dar nu a reușit să-i convingă pe tebani să treacă în tabăra antimacedoneană. În fața temutelor falange ale lui Filip al II-lea, micile armate aliate aveau puține șanse de a izbândi.

Ele au rezistat totuși cu bine primelor atacuri ale armatelor macedonene, atunci când Filip a hotărât să cucerească regiunea strâmtoarelor, în 339, investit fiind de amfictionia de la Delfi să conducă „războiul sfânt” împotriva Atenei. Demostene a reușit chiar să obțină, în ultimul moment, alianța Tebei și să recunoască în fața cetățenilor săi că destinele armatei aliate au fost încredințate tebanilor.

Atenienii reușiseră, cu prețul unui efort considerabil, să reconstituie o armată civică. Dar era prea târziu. La 1 septembrie 338, la Cheroneea, în Beoția, armatele grecești fură nimicite de falangele macedonene.

Filip al II-lea s-a arătat nemilos față de Teba, căreia nu a putut să-i ierte trădarea. În schimb, a fost foarte generos cu Atena. Aceasta pierdea cea mai mare parte din posesiunile din strâmtori și ceea ce a mai rămas din a doua confederație, cu excepția coloniilor din Lemnos, Samos, Imbros și Skyros. Trebuia să intre în alianța macedoneană și, prin urmare, să renunțe la independența diplomatică. În schimb, își păstra instituțiile, flota și armata. Sparta, care, după Cheroneea, rezistase macedonenilor, a fost și ea tratată cu blândețe.

După victorie, Filip al II-lea a convocat în Corint un congres al tuturor cetăților grecești. Este constituită o ligă a grecilor, al cărei *hegemon*, șef militar și politic, era. Un pact a fost stabilit între statele membre, definind obligațiile precise ale fiecăruia. Acestea nu trebuiau să procedeze la nicio schimbare politică, împărțire de pământuri, înapoiere a datoriilor etc., în timpul expediției pe care Filip al II-lea decise s-o întreprindă împotriva perșilor, pentru a-i răzbuna pe greci de afronturile aduse lor de Marele Rege. Acesta era acum programul cuceritorului macedonean. Ajuns stăpân al Greciei, acesta poza în campionul elenismului împotriva „barbarilor”.

Filip nu a avut timp să-și realizeze proiectul. În 336, a fost asasinat la instigare, se pare, a soției sale repudiate, care se temea să nu-l prefere lui Alexandru pe copilul născut din a doua căsătorie. Și

tocmai lui Alexandru avea să-i revină gloria de a
nimici puterea ahemenidă.

Alexandru și cucerirea Orientului

În 336, moștenitorul tronului macedonean are 20 de ani. „Frumos ca un zeu”, spun contemporanii, acesta moștenește de la mama sa un temperament exaltat și poate fi foarte violent. Dar acest războinic, deprins de la o vârstă fragedă cu toate exercițiile fizice și militare, a primit învățătura lui Aristotel și se putea mândri cu o vastă cultură. Este convins de originea sa divină și nu visează decât să realizeze înaltele destine cărora crede că le este promis. Herakles și Ahile sunt modelele sale și vrea, ca și ei, să-și înscrie numele în panteonul eroilor.

Aceste fantasme homerice nu l-au împiedicat pe Alexandru să fie, în același timp, conducător genial de oști și un suveran puternic. Odată cu moartea lui Filip, toți cei pe care acesta îi redusese la tăcere au crezut că e momentul să „ridice capul”. Pretendenții la tronul Macedoniei sunt masacrați odată cu aliații lor. Nobilii revoltați sunt pedepsiți exemplar. În timpul verii lui 336, acela pe care Demostene îl botezase „Tinerelul” coboară în Grecia peninsulară pentru a aduce la ordine cetățile rebele și Teba, asediată, rasă de pe fața pământului și cu supraviețuitorii reduși la sclavie, atrage atenția asupra prețului plătit încercării de a rezista *hegemonului* Greciei. Ca și tatăl său, el nu se arată binevoitor decât față de Atena, din respect pentru civilizația sa și pentru „morții săi celebri”.

Dar Orientul îl atrage irezistibil pe succesorul lui Filip. Încredințând destinele Macedoniei lui Antipater, întâlnește în Asia Mică trupele pe care

acesta le lăsase acolo. În fruntea unei armate de 40.000 de luptători – din care 12.000 de infanteriști de elită ai falangei macedonene – începe lupta împotriva perșilor, primul act al unei epopei care, în opt ani, va face din el unul dintre cei mai mari cuceritori ai istoriei umanității, cât și stăpânul unui Imperiu care se întindea de la Dunăre la Indus și de la Marea Aral până în valea Nilului.

Odată ajuns în Asia, în apropierea vechii cetăți a Troiei, unde celebrează amintirea eroilor Iliadei (334), zdrobește un prim corp de armată persan pe malurile Granicusului și eliberează cetățile grecești de pe litoralul Asiei Mici. Este revanșa luată asupra „păcii lui Antalcidas“, chiar dacă nu toți grecii din Asia s-au arătat entuziaști în a-și schimba stăpânul. La Gordion, în Frigia, Alexandru vizitează oracolul care a promis posesiunea Asiei celui care va fi capabil să deznoade nodul foarte încurcat ce lega jugul de carul regelui Gordias; el îl taie cu sabia. După care, seamănă deruta la Issos (333), în rândurile armatei Marelui Rege, capturând bagajele și familia sa. Rupând cu tradițiile războinice ale epocii, fostul elev al lui Aristotel îi tratează familia cu respect.

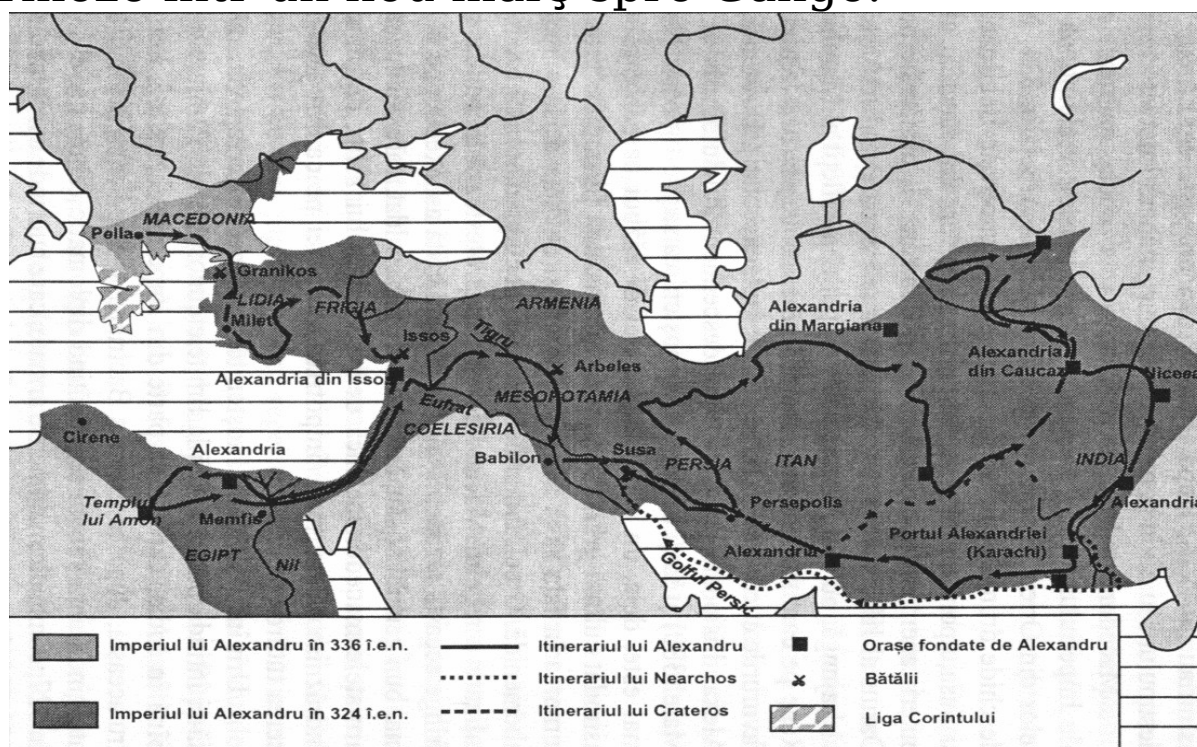
Refuzând enorma răscumpărare pe care i-o oferă regele, Alexandru visează doar la cucerirea Imperiului ahemenid. În câteva luni, cucerește litoralul sirian și palestinian, apoi pătrunde în Egipt, unde este primit ca eliberator și unde va întemeia un oraș nou, Alexandria, promisă unor destine excepționale, împingând cuceririle până dincolo de Nil, atinge oaza Siwa, unde se găsește celebrul sanctuar al lui Amon, pe care grecii îl asimilau lui Zeus. După legendă, aici primește confirmarea destinului său

divin și promisiunea unei monarhii universale.

Macedoneanul se îndreaptă atunci spre zonele continentale ale Imperiului persan, spre marile capitale istorice ale popoarelor din Orient. Zdrobitoarea victorie de la Arbela în 331, îi deschide drumul spre Mesopotamia, unde cucerește Babilonul și Susa, apoi drumul spre platoul iranien, veritabil sanctuar al puterii ahemenide, cu Persepolis și Ecbatana. Îl urmărește pe Darius al III-lea, care fuge disperat spre est, dar, când reușește să-l ajungă, nu mai găsește decât corpul neînsuflețit al Marelui Rege pe care satrapii din escortă l-au asasinat pentru a câștiga favorurile cuceritorului (ei vor fi, de fapt, executați). De atunci, Alexandru poate purta coroana descendentului lui Cyrus cel Mare (330) și să-și asume astfel moștenirea sa prestigioasă. Nu mai este, deja, un european, un șef de război barbar care a asimilat cultură greacă, ci un suveran asiatic. El impune prosternarea în fața sa și adoptă costumul și eticheta de la curtea ahemenidă. Grecii din armata sa acceptă cu greu această orientalizare a regelui Macedoniei. Mulți protestează și pentru a frânge această rezistență, Alexandru nu ezită a-l executa pe cel mai bun general al său, Parmenion, vechi soldat, care conducea armatele macedonene încă de pe vremea lui Filip, dar care îndrăznise să murmure împotriva adorației pe care regele o cerea tuturor.

Urmându-și visul, moștenitorul tronului persan visează să-și întindă puterea până la limitele cunoscute ale Pământului, până în India, care făcea parte din Imperiul ahemenid. Pentru aceasta, după ce a supus Bactriana și Sogdiana (329-327), atingând Samarkandul și pregătind diplomatic

campania, el ia, în 327, comanda unei imense armate, care cuprinde aproximativ 120.000 de persoane (cu tot cu femei și copii), dar din care doar o treime este grecească și macedoneană. Această armată este foarte diferită de cea pe care a adus-o cu el din Grecia, cu șapte ani înainte. Pentru a se adapta tehnicii de hărțuire practică de adversarii săi, Alexandru a făcut inovații: a împărțit falanga în unități mai mobile și a înmulțit corpurile de cavalerie încorporându-i în ele pe sogdieni și pe perși. A câștigat deci facilități de manevră, în schimb și-a pierdut din coerență. Oricum ar fi, va efectua astfel o serie de campanii strălucite, trecând Indusul, cucerind regatul Taxila, luptându-se victorios cu regele Poros, pentru ca, în sfârșit, să trebuiască să poposească pe țărmul râului Hyphasos, soldații săi, epuizați, refuzând să-l urmeze într-un nou marș spre Gange.

Cucerirea macedoneană și imperiul lui Alexandru

După ce a ridicat, ca și „strămoșul” său, Herakles,

12 altare zeilor din Olimp în jurul unei coloane purtând inscripția: „Aici s-a oprit Alexandru“, macedoneanul a dat semnalul de întoarcere în toamna lui 326. Armata sa coboară Indusul, cu o flotă de 800 de nave, apoi se retrage spre vest, o parte pe mare, o parte pe uscat. În decembrie 325, supraviețuitorii ajung în Carmania, în inima Imperiului. Departe de a se bucura în pace de cuceririle sale, Alexandru desfășoară aici o activitate neîntreruptă, primind ambasadori venind din zone foarte îndepărtate, urmându-și opera sa de fuzionare a grecilor și perșilor, pregătindu-se, se pare, să înceapă o campanie în Arabia. Se găsește în Babilon când, minat de oboseală și bolnav, probabil, de malarie, moare pe 13 iunie 323, în vârstă de 33 de ani.

Grecia elenistă

Cucerirea lui Alexandru și elenizarea spațiului pe care au prosperat, încă din mileniul al V-lea, unele din primele mari civilizații ale istoriei sunt subiecte care depășesc limitele cărții de față. Europa, într-adevăr, ca expresie geografică, și „Occidentul”, atunci asimilabil lumii grecești, au fost mai puțin vizate de campania macedoneană decât Orientul Apropiat, Orientul Mijlociu și Egiptul. Elenizarea fostului imperiu persan, dorită de Alexandru, contopirea căreia acesta și-a consacrat ultimii ani ai vieții, după ce a promulgat la Susa, la începutul anului 324, măsuri politice în acest sens – căsătorii mixte favorizate și bogat răsplătite, copiii proveniți din aceste căsătorii crescuți după moda grecească, cavaleria persană unită cu cea greacă, nobili iranieni integrați în garda regală etc. –, migrațiile grecilor în părțile cele mai îndepărtate ale noului stat, eforturile întreprinse de suveran, apoi de succesorii acestuia din urmă, de a răspândi peste tot în Orient limba și civilizația greacă, toate aceste inițiative au avut efecte, în special, în zona cuprinsă între Marea Egee și Indus.

Grecia însăși nu a fost supusă unei influențe așa de puternice, vizând, explicit, amalgamul dintre cele două civilizații. Desigur, ceea ce numim civilizație „elenistică”, pentru a desemna pe cea a lumii greco-orientale, pe perioada a două secole ce au urmat cuceririi lui Alexandru, este făcută din împrumuturi funcționând în ambele sensuri, care au urmat cuceririi alexandrine, iar cele pe care elenismul le-a

contractat în contactul cu civilizațiile orientale sunt considerabile. Totuși, centrul de gravitate al culturii compozite care s-a dezvoltat în secolele III—II î.e.n., în aria cucerită de armatele macedonene, nu se situează în partea sa europeană. Aceasta are mai degrabă tendința de a decade, suferind, în același timp, de pe urma concurenței produselor agricole și comerciale furnizate de regatele provenite din dezmembrarea Imperiului, a deplasării spre est a marilor drumuri comerciale, a avântului unor noi poli economici, precum Alexandria și Antiohia, și, mai ales, de pe urma rivalităților persistente între cetăți și a nesfârșitelor războaie la care s-au angajat moștenitorii lui Alexandru.

După dispariția cuceritorului, locotenenții lui Alexandru - *diadohi*³¹ - și-au disputat cu înverșunare moștenirea acestuia, niciunul nefiind dispus să se lase mai prejos în fața unui tânăr copil (în speță, fiul pe care Alexandru îl avuse de la prima sa soție, iraniana Roxana), nici să renunțe la guvernările provinciale pe care și le atribuiseră. A urmat deci o jumătate de secol de dispute, în urma cărora Imperiul lui Alexandru s-a văzut împărțit în patru regate rivale: două în Asia - imensul regat condus de Seleucizi (descendenți ai lui Seleucos) și regatul Pergamului, cuprinzând jumătatea occidentală a Asiei Mici; unul în Egipt, unde au domnit Lagizii (descendenți ai lui Lagos); ultimul, în sfârșit, în Europa, cuprinzând, sub sceptrul Antigonizilor, Macedonia, Tracia și Grecia. De acesta din urmă va fi vorba în rândurile de față.

Grecia s-a agitat puțin în timpul absenței lui Alexandru. Modul în care acesta i-a tratat pe tebanii revoltați și garnizoanele pe care le lăsase în

peninsulă pentru a reduce la tăcere eventualele secesiuni au fost de ajuns să tempereze elanul campionilor independenței din cetăți. Un început de revoltă în Sparta a fost imediat reprimat și Atena, condusă, totuși, la acea vreme, de oameni ai partidului antimacedonean, nu a ripostat. La vestea morții lui Alexandru, ea a luat conducerea unei coaliții care, după câteva succese inițiale, a fost nimicită de armatele lui Antipater. A fost ultima răbufnire a vechilor cetăți pentru independența lor și ea a fost aspru pedepsită: o garnizoană macedoneană este instalată la Pireu. Atena a trebuit să-i predea pe șefii democrați, care propovăduiseră rezistența (Demostene s-a otrăvit pentru a nu cădea în mâinile dușmanilor) și să renunțe la instituțiile sale democratice.

Sfârșitul democrației ateniene marca o cotitură importantă în istoria lumii grecești. Ea consacra, într-adevăr, prăbușirea unui sistem politic, cel al autonomiei cetăților, care făcuse originalitatea și măreția civilizației grecești, dar care nu putea rivaliza cu puterea marilor regate, ieșite din cuceririle lui Alexandru. Aceste cetăți se văd prinse, pe viitor, în luptele care opun între ele dinastiile moștenitoare ale Imperiului lui Alexandru, în particular pe antagonizii care domnesc în Macedonia și pe Lagizii care căutau să le creeze dificultăți în Grecia peninsulară. Rezultă de aici, pentru fiecare din aceste cetăți, o istorie complicată, punctată de revolte, asedii, perioade de represiune și de frământări interne, fără ca aceste evenimente să schimbe mare lucru în raporturile de forță dintre cetăți și suveranul macedonean, devenit monarh absolut (*basileus*). Astfel, când în 307 fiul

lui Antigonos, Demetrios Poliorcetul, restabilește democrația în Atena, locuitorii au trebuit să accepte să-i acorde onoruri divine și să le găzduiască femeile în Parthenon!

În cursul secolului care a precedat cucerirea romană, Grecia a continuat să sărăcească și să se depopuleze. Chiar în Atena, activitatea economică s-a diminuat puternic după ce cetatea și-a pierdut ultimele sale cleruhii și după ce centrul de gravitate al lumii grecești s-a deplasat spre marile metropole orientale. Pireul a încetat să mai fie principala piață a Mării Egee, acest lucru antrenând declinul numeroaselor activități meșteșugărești. Din această stagnare generală rezultă o recrudescență a tensiunilor sociale care ajung, în unele regiuni, mai ales în Peloponez, la adevărate mișcări revoluționare. În Sparta, revendicările populare își găsesc ecou pe lângă regi reformatori ca Cleomene al III-lea, determinând, prin reacție, cetățile reunite în sânul puternicei ligi aheene să solicite intervenția regelui macedonean Antigonos Doson, care restabilește ordinea în Peloponez, după ce l-a înfrânt pe Cleomene în 222.

La acea dată și în timp ce se profilează pericolul unei intervenții romane în Mediterana Orientală, Grecia continentală se găsește împărțită între trei puteri de importanță inegală. Nordul și estul constituie domeniul unde monarhia macedoneană își exercită autoritatea directă. Aceasta a cunoscut, în timpul lungii domnii a lui Antigonos Gonatas (276-239), o perioadă strălucită care va dăinui până la începutul secolului următor, odată cu domniile lui Demetrios II și a lui Filip al V-lea. În centru, între Tesalia și strâmtoarea Corintului, se întinde sfera de

influență a ligii etoliene: o confederație cu instituții foarte slabe, din care niciun membru nu visează la hegemonie, dar a cărei organizare a fost destul de puternică pentru a bara, în 278, drumul spre Delfi al invadatorilor celți. În sfârșit, la sud, liga aheeană, ce reunește, cu excepția Spartei, principalele orașe ale Peloponezului.

Nici una, nici alta dintre aceste două ligi nu este capabilă să se opună durabil puterii Antigonizilor. Totuși, aceștia din urmă trebuie să țină cont de ele, tot așa cum vor trebui să țină cont de ele romanii, când aceștia vor începe, la începutul secolului al II-lea, să se intereseze de provinciile occidentale ale Imperiului lui Alexandru. Cu toate astea, sunt foarte apropiate vremurile când, victorioasă asupra lui Filip al V-lea la Kynos-kefalai, Roma, prin consulul Flaminius, va proclama „libertatea grecilor” (196), altfel spus, supunerea lor față de un stăpân mai puțin tolerant cu autonomia lor decât fusese cuceritorul macedonean și succesorii săi Antigonizi. Era sfârșitul unei istorii care durase mai puțin de patru secole și care avea să lase Europei și lumii o moștenire uriașă.

Capitolul 4

CIVILIZAȚIA ELENICĂ

■ *Civilizația greacă pe care Roma a transmis-o Europei s-a elaborat pe parcursul unui mileniu. Panteonul grecilor este produsul unei lungi tradiții, o sinteză între divinitățile preelince și zeii indo-europeni. Religia, antropomorfă, descrie viața zeilor ca imagine a celei a oamenilor. Un cult oficial este închinat zeilor cetății; credințe și rituri sunt celebrate în sânul familiei și al fratriilor. În sanctuarele panelenice, grecii celebrează, prin jocuri și concursuri, câteva mari zeități. Începând cu secolul al V-lea, zeitățile orientale devin obiectul unui cult mistic și pasional.*

■ *În Grecia antică, știința și filozofia sunt surori, iar „fizicienii” caută o explicație globală a lumii. Cu sofistii și, mai ales, cu Socrate și discipolii săi, Platon și Aristotel, omul devine obiectul exclusiv al gândirii filozofice și aceștia din urmă transmit Europei fundamentele gândirii moderne. În schimb, în ciuda progreselor din domeniul astronomiei, al matematicilor sau al geografiei, avântul științific nu cunoaște aceeași vigoare.*

■ *În Ionia, odată cu poemele homerice, Europa se vede în fața primelor capodopere*

literare. Prin urmare, Grecia va transmite civilizației europene opere majore în materie de poezie lirică, de teatru, cu Eschil, Sofocle și Euripide, sau comediiile lui Aristofan, sau de istorie cu Herodot și Tucidide; elocvența și retorica își găsesc magistrul în atenianul Demostene.

■ Dar, mai ales, sculptura și arhitectura ilustrează cel mai bine civilizația greacă. Rezultat al unei lungi elaborări, ele ating apogeul la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea. În Atena lui Pericle, unde, sub îndrumarea lui Fidias, o echipă de arhitecți și de sculptori edifică admirabilul ansamblu monumental de pe Acropole, splendoare a unei arte care se va împlini în toată Grecia. În perioada elenistică, urbanismul cunoaște vârsta sa de aur, în timp ce, alături de imitația operelor clasice, se dezvoltă în sculptură și în pictură o artă violentă și pătimasă.

Civilizația „greacă” propriu-zisă și transformările pe care le suferă în perioada „elenistică” ocupă o perioadă de aproape 1000 de ani. Ce iluzoriu ar fi să o considerăm ca un dat imuabil și omogen! Imensa moștenire culturală pe care Roma a primit-o, asimilat-o, îmbogățit-o și apoi a transmis-o popoarelor din Imperiu, și care formează una din primele matrici ale culturii și identității noastre europene, s-a constituit în straturi succesive, de la apariția stilului protogeometric, la mijlocul secolului al XI-lea, și până la cucerirea romană. Trebuie avută

în vedere tocmai această realitate când vorbim despre RELIGIA greacă, GÂNDIREA greacă etc. Dacă am hotărât să tratăm despre aceste probleme, punând accentul pe elementele constitutive ale culturii grecești și nu pe datele cronologice care marchează principalele etape din evoluția sa, este pentru că, din perspectiva în care așezăm această carte, această abordare ne permite să înțelegem mai bine faptul că modul nostru de a gândi, de a crea, de a crede și de a ne îndoi este într-o mare măsură tributar a ceea ce s-a întâmplat pe țărmurile Mediteranei orientale și ale Egeei între sfârșitul celui de-al doilea mileniu și instalarea legiunilor romane pe acest pământ, unde s-a șlefuit nucleul original al civilizației europene.

Zei, mituri și practici religioase

Panteonul grecilor, așa cum apare în poemele homerice, nu s-a constituit într-o singură zi. El este produsul unei foarte lungi tradiții orale și rezultatul unei lente asimilări a vechiului fond mediteraneean și cretan de către cuceritorii indo-europeni veniți la începutul mileniului al II-lea. Aceștia din urmă au adus cu ei un patrimoniu spiritual foarte diferit de cel al locuitorilor Mediteranei preelenice. Divinităților htoniene (ale pământului), preponderenței zeitelor asupra zeilor care caracterizează pe aceștia din urmă, ei le-au opus propria lor ierarhie, privilegiind divinitățile masculine și onorând zeii uranieni (ai cerului). Atunci s-au fixat și vocabularul religios, și primatul acordat lui Zeus, primul dintre zei, asimilabil lui Dyauh vedicul și lui Jupiter la romani. Puțin câte puțin, totuși, are loc o contopire între panteonul invadatorilor nordici și cel al populațiilor indigene, ajungându-se, în perioada miceniană (1600-1100), la un sincretism care va fi transmis, *via* secolele obscure ale „Evului Mediu grec”, Greciei arhaice, apoi clasice. Zei ai pământului și ai cerului, zeități masculine și feminine, totul se echilibrează într-o sinteză care constituie una din trăsăturile majore ale religiei elenice primitive.

Începând cu această epocă, panteonul grec este deja constituit ca o societate familială, punându-i alături pe Hera și pe Zeus și făcând din acesta din urmă tatăl lui Dionysos. El evidențiază, în egală măsură, faptul că structurile indo-europene nu prea

au rezistat efectelor sincretismului. Faimoasa repartiție trifuncțională pe care Georges Dumézil evidențiind-o în cele mai multe dintre panteonurile indo-europene (baza concepțiilor religioase era fondată pe împărțirea activităților omenești în trei: religioase, războinice și legate de muncă³²) nu a lăsat multe urme în Grecia. Se mai constată, pe de altă parte, că majoritatea miturilor eroice sunt legate, cel mai adesea, de arta miceniană (Tezeu în Atena, Atrizii în Micene, Oedip în Teba etc.) și sunt construite în jurul personajelor istorice reale. Deja în ajunul invaziilor doriene, trăsăturile majore ale religiei grecești, inclusiv credința într-o viață preafericită pentru „inițiați” – moștenită de la cretani – sunt astfel clar perceptibile. Însă sosirea dorienilor va modifica sensibil acest echilibru. Popor de războinici, care a rezervat femeii un loc cu totul secundar, dorienii vor imprima panteonului grec un caracter patriarhal mai puternic, privilegiind zeii (în primul rând pe Zeus, care își ia atunci chipul definitiv) în dauna zeităților feminine, adesea înlocuite de primii. Pe de altă parte, vor importa rituri de inițiere legate de camaraderia războinică, care se vor perpetua în ținutul dorian, în special la Sparta, dar care vor marca, de asemenea, și practicile educative ale tuturor grecilor.

Printre inovațiile de la începutul primului mileniu, datorate nu atât invaziilor doriene, ci contactelor cu Orientul, menționăm introducerea în Grecia a două divinități: Apollo, originar din Licia, și Afrodita, o Astarte a fenicienilor, zeiță semită a dragostei și a energiilor vitale. Primul se instalează între 1000 și 800, în dauna zeițelor creto-miceniene, în marile sanctuare care vor deveni centrele principale ale

cultului său: Delos și Delfi. Afrodita, probabil descoperită în Cipru, unde grecii îi vor plasa nașterea aureolată de mit, este introdusă mai întâi în Citera, unde este înălțat primul ei sanctuar, răspândindu-se, curând, în toată Grecia continentală și insulară³³.

Marile capodopere poetice, *Iliada* și *Odiseea*, cât și *Munci și zile* ale lui Hesiod și mai ales *Teogonia* (cuvântul semnifică povestirea nașterii și înrudirii zeilor) ne permit să cunoaștem religia greacă în momentul în care iau sfârșit secolele obscure. Este mai întâi o religie antropomorfică: zeii sunt imaginați având un aspect uman și nu mai păstrează din figura zoomorfă sub care erau adorați într-un trecut îndepărtat decât atribute ori simboluri: bufnița pentru Atena, vulturul pentru Zeus, calul pentru Poseidon etc. Deja în epoca miceniană artiștii știau să traducă în limbaj plastic ideea unui zeu cu chip uman, după cum o dovedește, de exemplu, bronzul cipriot al lui Apollo, *Alasiotas*³⁴. Odată cu Homer și Hesiod, însă, au fost fixate aproape definitiv atât imaginile zeilor și ale eroilor, cât și miturile care se raportează la ei. Veritabil „catehism“, pe care un popor întreg a fost obișnuit să-l citească din copilărie și din care s-au inspirat scriitori și artiști ai epocilor ulterioare, epopeile acestor doi poeți au contribuit esențial la rafinarea mentalității și eticii grecești, fără a mai vorbi de imensa influență pe care au avut-o de-a lungul secolelor asupra civilizației ai cărei depozitari de astăzi suntem noi, europenii.

Tot prin intermediul lor s-a ordonat lumea divină și au fost definite raporturile ei cu cea a muritorilor. La Homer, prima nu este decât oglinda celei de-a

doua: Olimpul este plin de furii, meschinării, răniri în amorul propriu, mici răzbunări și alte nimicnicii care agită existența de zi cu zi a oamenilor. Dimpotrivă, autorul *Teogoniei* se străduie să reprezinte o ordine a universului în care zeii – începând cu prea puternicul Zeus – s-au erijat în ordonatorii lumii. O lume în care muritorii au locul lor și trebuie să rămână acolo. Vai de cel care, precum titanul Prometeu, ar dori să-i sfideze pe zei!

Din această teogonie și din mitologia din care provine explicarea lumii, semnificația propriului lor destin, ideea pe care și-o fac despre trecutul comun, eventual despre „salvarea” eternă, grecii nu și-au făcut niciodată articole de lege. Chiar dacă împart aceleași credințe, chiar dacă recunosc primatul lui Zeus, ei pot adora aceiași zei sub forme care variază la nesfârșit, de la o regiune a Greciei la alta și, mai ales, de la o cetate la alta, fiecare din aceste celule de bază ale civilizației grecești, unde tradiția va fi încă tenace, având „patronul” său divin (de unde numele de zeu „poliadic”) – Hera la Argos, Atena în cetatea Atenei, Artemis la Efes etc; ele aveau ca sarcină bine definită de a asigura protecția și salvarea cetății.

Cultul oficial al cărui obiect sunt, în numele statului, acești zei *poliadici*, nu este de altfel exclusivist față de divinitățile htoniene, alte culte practicate în aceleași cetăți, precum cele închinat divităților htoniene, în special al lui Dionysos, Demetra, Kore, pe care poporul i-a preferat multă vreme celor dintâi. Religie, politică și lupte sociale se vor găsi adesea antrenate, reformatorii și tiranii având tendința, la sfârșitul epocii arhaice, de a favoriza zeitățile htoniene, spre a-i mulțumi pe cei

mulți. Este cazul tiranului Pisistrate, în secolul al VI-lea î.e.n., care a instituit la Atena Marile Dionisii (sărbători în onoarea zeului Dionysos), ca reacție împotriva unui stat aristocratic care neglijase cultele htoniene.

Perioada clasică este marcată, odată cu apogeul cetății, de avântul acestei religii civice. La Atena, zeii și eroii care au luptat alături de hopliți se bucură de o fervoare nemăsurată. Pentru a o onora pe Atena, despre care legenda spune că ar fi răsădit măslinul sacru pe Acropole, distrus de perși, a fost edificat „marele templu”, numit adesea Parthenon pentru că adăpostește statuia fecioarei (*Parthenos*), sărbătorile celebrate anual în onoarea sa având o strălucire care făceau din aceste *Panatenee* un eveniment festiv a cărui aură se întinde în tot Imperiul, chiar în cea mai mare parte a lumii grecești cu ocazia Marilor Panatenee (celebrate o dată la fiecare an cu un fast rar întâlnit). Încheind mai multe zile de festivități întrerupte de jocuri și de exerciții de gimnastică, întreceri muzicale și poetice, momentul esențial al ceremoniei era procesiunea poporului până în vârful colinei sacre și ofranda închinată zeiței, un *peplos*³⁵, țesut reprezentând lupta zeilor împotriva gigantilor, simbolul victoriei ordinii asupra brutalității și a haosului original.

Ceilalți zei familiari ai atenienilor nu sunt nici ei uitați, acest lucru fiind o consecință a grijii pentru un echilibru religios – *eurythmia* – deja înrădăcinat pe vremea lui Pisistrate, dar care va deveni o trăsătură esențială a epocii lui Pericle, în secolul al V-lea. Sunt celebrați Poseidon la Capul Sunion, Hefaistos la Atena, Nemesis la Ramnus³⁶.

Atașamentul persistent față de zeitățile htoniene se manifestă mai ales prin interesul purtat „celor două zeițe”, Demetra și Kore, odată cu reconstrucția și mărirea *Telesterionului* (sală de inițiere) din Eleusis, distrus de soldații lui Darius, și prin fastul sărbătorilor consacrate lui Dionysos. Acest zeu al energiilor vegetale, al sevei, al umidității dătătoare de viață continuă să joace în secolul al V-lea un rol esențial pe care îl avea și în epoca arhaică. Este onorat în tot cursul anului prin sărbători zgomotoase, exuberante, dezlănțuite, unindu-i pe oamenii satului și ai orașului în aceeași celebrare a forțelor fecundității. Cea mai importantă are loc la sfârșitul iernii, în martie: este vorba de Marile Dionisii în care se succed concursuri ale băutorilor, procesiuni zgomotoase pigmentate cu tot felul de cuvinte indecente și reprezentări dramatice. Din aceste sărbători, într-adevăr, s-a născut teatrul grec: tragedia („cântarea țăpului”), născută dintr-un vechi rit de purificare și de recitare a episoadelor din viața zeului de către un cor cu un recitator, și comedia („cântecul *comos*-ului”) din procesiunea bahică care are loc după recoltare și în cursul căreia satirii schimbă tot felul de invective suburbane.

Culte poliade au avut o funcție esențială, aceea de a cimenta unirea tuturor cetățenilor, chiar a tuturor locuitorilor cetății. Sărbătorile constituiau, într-adevăr, pentru ei, momente esențiale de convivialitate și, în același timp, tot atâtea ocazii de a comunica cu zeii și de a se întări în convingerea că exista o înlănțuire spirituală a lumii. Aspectul festiv o lua, adesea, înaintea exigențelor spirituale – multă vreme situate pe un plan secundar la greci –

și tempera fastul destul de rece al cultelor poliade.

În viața de zi cu zi, viața religioasă a grecilor era supusă unui număr imens de credințe și rituri care proveneau, ca și religia civică, dintr-un grup organizat și, în primul rând, din sânul familiei. Se făceau sacrificii în fiecare zi în fața vetrei, unde focul, întreținut în permanență, simboliza continuitatea celulei familiale și protecția permanentă a geniului locului. Tatăl de familie era înconjurat de ceilalți membri când acesta își ridica rugăciunea către „Zeus al casei”, al cărui sarcină era de a apăra vecinătatea casei. Toate momentele importante ale vieții familiale – nașterea (cu prezentarea nou-născutului și acceptarea de către tată în fața zeului locuinței), căsătoria, decesul – erau asociate unui ritual domestic.

Practici de cult aveau loc de asemenea și în alte comunități în care individul își ducea viața. Fratria, organizată în jurul cultelor comune, cu sărbători speciale, ca cea a Apaturiilor³⁷, în orașele ioniene, tribul al cărui nume se trăgea în Atena de la cel al unui erou local (numit astfel „eponim”), și chiar dema, unitate administrativă care, chiar dacă a fost instituită mai târziu, și-a avut sanctuarele și cultele sale. Existau, în sfârșit, divinități și rituri de orice fel care însoțeau toate momentele vieții: geniile bune ale câmpurilor și ale turmelor, ale fântânilor și izvoarelor etc., cât și practici magice, superstiții, o credință naivă în cuvintele și scrierile ghicitorilor și ale altor făuritori de oracole, probând la cea mai mare parte a grecilor o credulitate și, câteodată, un primitivism pe care nu-l aștepti la acest popor care a inventat filozofia și înțeleptele religii civice.

Încă devreme, cultele poliade și practicile religiei

domestice au părut nesatisfacătoare unui anumit număr de greci, mai exigenți în materie de spiritualitate sau mai înspăimântați decât contemporanii lor de nenorociri ori de moarte. Pentru a răspunde așteptărilor lor, s-au dezvoltat, încă din perioada arhaică, grupări religioase sau *secte*, al căror scop era de a asigura membrilor lor salvarea pe lumea cealaltă prin respectarea unor precepte morale și ale unor rituri diverse care vizau purificarea lor. Cele mai celebre atribuiau fondarea lor lui Orfeu. Se cunosc puține lucruri despre activitatea lor și se pare că au numărat printre inițiați mulți șarlatani și ghicitori. Dar unora dintre ele le datorăm faptul de a fi dezvoltat o tematică a „judecății de apoi”, a ascetismului și a salvării – cu puternice influențe asiatice – care a supraviețuit dispariției orfismului și a pregătit spiritele să primească mesajul religiilor revelate.

Este aceeași situație și în cazul misterelor, venite direct din tradiția creto-miceniană, identificând inițiatul cu un copil divin născut dintr-o Mare Mamă, asigurându-și astfel nemurirea. Cele mai celebre sunt acelea care legau cultul lui Dionysos de cel al celor două zeițe ale vegetației, Demetra și Kore, onorate în mai multe sanctuare, dintre care cel mai frecventat era cel de la Eleusis, în Atica. La început un simplu cult agrar onorând zeița recoltei și a fertilității, cultul din Eleusis a devenit, odată cu introducerea mitului lui Kore – răpită de Pluto, zeu al infernului, și redată mamei timp de șase luni în fiecare an – celebrarea reînnoirii vieții, apoi drumul parcurs de inițiați (vreo 7.000 pe an, oameni liberi ori sclavi, numai să fie greci) pentru a dobândi cunoașterea căii spre izbăvire. Ritualul, foarte

complex, asocia elementele fertilității (prezentarea solemnă a unui spic de grâu) și fecundității (manipularea de simulacre reprezentând organele sexuale ale celor două sexe), dramelor sacre exaltând miturile fundamentale.

Dacă cea mai mare parte a vieții religioase avea loc în cadrul relativ strâmt al familiei și al cetății, existau de multă vreme sanctuare și culte *panelenice*, regrupând în câteva locuri importante – Delfi, Delos, Epidaur, Olimpia, Corint – pe toți grecii, indiferent de cetate, adoratori ai aceluiași zeu. Fiecare din aceste sanctuare era de fapt dominat de o cetate preponderentă: Atena la Delos, Sparta la Olimpia, dar administrația lor ținea de un consiliu în care era reprezentat fiecare dintre orașele asociate în *amficționie*³⁸. În timpul perioadei arhaice, aceste amficționii au jucat, se pare, un rol important prin arbitrajele pe care a trebuit să le asigure între cetăți, dar, începând cu secolul al VI-lea, legătura pe care ele o mențin între acestea era doar de ordin moral, grecii venind să comunice în sanctuarul aceluiași zeu și găsind în această apartenență la o religie împărtășită de toți un element de identitate comună.

Mai multe din aceste sanctuare au jucat un rol deosebit de important prin *panegirii*, „adunările generale”, grupând reprezentanții întregii lumi elenice, în cursul cărora erau dedicate zeilor concursuri atletice sau artistice. O dată la fiecare patru ani, aveau loc astfel Jocurile Nemeene, în onoarea lui Zeus, la Nemeea, Jocurile Istmice la Corint, Jocurile Pitice la Delfi și Jocurile Olimpice. Acestea din urmă aveau loc în Olimpia, orașul din Peloponez, unde erau venerați Zeus și Hera, de al

căror sanctuar se ocupau eleenii (locuitori ai Elisului). După tradiție, în 776 î.e.n., au fost organizate pentru prima dată în acest loc jocuri panelenice, dar originea lor este, se pare, mult mai veche. Oricum ar fi, la sfârșitul secolului al VI-lea, întreaga Grece se întâlnea la Olimpia, unde concursurile erau, în esență, încă, niște celebrări religioase comemorând foarte vechi ceremonii care vizau reînnoirea anului și inițierea tinerilor într-o clasă de vârstă. Procesiuni, rugăciuni, sacrificii alternau cu probele „sportive”: curse de care, de cai, atletice, alergări ale războinicilor înarmați, pentatlon³⁹ și, pentru a sfârși, „sporturi de luptă” – box, lupte ori pancrațiu.

Singura condiție impusă concurenților era ca aceștia să fie eleni. Pe timpul duratei Jocurilor, precedată și urmată de un răgaz necesar pentru venire și plecare (o lună, apoi două și trei luni), era proclamată „pacea olimpică”. Conflictele între cetăți nu încetau totuși, dar beligeranții se înțelegeau să nu împiedice venirea atleților și a celor ce asistau la aceste jocuri (se estimează la 40.000 numărul spectatorilor ce se puteau găsi pe stadion). Știm astăzi cât de relativizată este noțiunea de „ideal olimpic”, ideal prețuit de Pierre de Coubertin, restauratorul Jocurilor la sfârșitul secolului al XIX-lea e.n. Dacă este adevărat că, până la dispariția Jocurilor antice (ele au fost suprimate de către împăratul Teodosie, în 393 e.n.), coroana de măslin a rămas unica recompensă a învingătorului, întâlnirea o dată la patru ani a lumii grecești a cunoscut în timp o evoluție mergând în sensul profesionalizării atleților și al „politizării” întâlnirilor. Campionii dobândeau frecvent un renume care le permitea apoi să joace un rol de

primă importanță în cetatea lor. Unii oratori de renume puteau găsi aici ocazia de a dezvolta teme politice, precum Lisias, care îi invita pe greci să se unească împotriva tiranului Siracuzei. În sfârșit, Jocurile Olimpice serveau drept pretext și loc de întâlnire pentru diplomați în căutare de alianțe sau tratate.

La Delfi, cu ocazia Jocurilor Pitice, aveau loc atât competiții sportive cât și concursuri de muzică și de poezie. Acest sanctuar dedicat lui Apollo își datora celebritatea mai ales oracolului pe care veneau să-l consulte particulari, reprezentanți ai cetăților grecești și, uneori, suverani străini, care doreau răspuns la proiectele lor politice sau personale. Zeul își exprima părerea prin intermediul Pitiei, preoteasa care încarna vechea zeitățe htoniană, al cărei loc îl luase Apollo, dar pe care acesta și-o asociase. Șezând pe un trepied, poate în stare de transă, grație fumigației halucinogene, aceasta pronunța cuvinte incoerente pe care clerul delfic le interpreta cu o extremă prudență, conservând oracolului destulă obscuritate și ambiguitate pentru a putea păstra, oricând, credibilitatea zeului. Acest oracol este totuși sensibil la presiunile exercitate asupra-i de marile puteri ale momentului – persii, în ajunul războaielor medice, Sparta, imediat după războiul peloponezic, și, mai târziu, Filip al Macedoniei. Totuși i se recunoaște acestui oracol că a contribuit la făurirea unei morale bazate pe înțelepciune și măsură, radical deosebită de morala de tip oriental. Partea sa nu este deci deloc neglijabilă în aria patrimoniul cultural și spiritual ce va fi transmis, prin elenism, romanității și civilizației occidentale.

Ultima treime a secolului al V-lea vede dezvoltându-se în Grecia, amenințată de tulburările care însoțesc războiul peloponezic, o neliniște spirituală care nu va înceta să se afirme până la cucerirea macedoneană și care îmbracă aspecte multiple și contradictorii. De o parte, scepticismul copleșește numeroase spirite, zguduind credința în divinitățile poliade și motivând actele de impietate care, deși au dat loc unor procese și, adesea, unor condamnări severe, au tendința de a se înmulți. Chiar și un autor atât de conservator precum Aristofan nu pregetă să veștejească, în comediile sale, lubricitatea unor zei. Pe de o parte, și ca reacție împotriva acestei tendințe, se dezvoltă un misticism care nu mai este misticismul moderat de Eleusis, și care traduce anxietatea crescândă a grecilor în fața mizeriei umane și a morții. Printre beneficiarii divini ai acestei evoluții a spiritelor, figurează zei precum Dionysos, a cărui influență asupra sufletelor nu încetează să crească, și Asclepios, obscur erou epidaurian ridicat în rândul zeilor și devenit, în secolul al IV-lea, cu fiica sa Hygia, vindecătorul bolilor și mizeriilor umane – un zeu filantrop, al cărui renume a făcut, târziu, din Epidaur unul din principalele sanctuare pelenice.

Însă zeii greci nu mai ajung să stingă setea de divin ce caracterizează societatea elenă în timpul acestei epoci zbuciumate. Începând cu sfârșitul secolului al V-lea î.e.n., divinitățile orientale intră în forță în Panteonul grecesc: zeița-mamă a frigienilor, Cybele, flancată de iubitul ei castrat Attis, apoi de acolitul ei Sabazios (identificat cu Dionysos), fenicianul Adonis, însoțit curând de Astarte (care pare a fi un corespondent al Afroditei), egipteana

Isis, Ammon, zeul libian al oazei Siwa etc. Aceste divinități noi pătrund în lumea elenică, prin marile porturi ale Greciei peninsulare și, în primul rând, prin Pireu, transportate de marinari, negustori ori de sclavii străini, fiind curând celebrate în edificii publice. Zeii care pătrund cel mai repede și care au cel mai mare succes sunt cei care pățimesc asemenea muritorilor cărora le asigură sănătatea și izbăvirea.

Această deschidere a panteonului clasic către divinitățile „umaniste” se datorează și liturghiilor pline de mai multă pasiune decât cele ale tradiționalelor culte poliade. Ele stau mărturie a unui misticism tot mai pronunțat, care se exprimă, în egală măsură, în filozofie, odată cu progresul ascetismului, și în operele artiștilor, care, precum Scopas și Praxiteles, introduc pateticul în reprezentările lumii divine. Perioada elenistică nu a făcut decât să accentueze aceste diverse tendințe. Nesfârșitele războaie, înfrângerile și distrugerile suportate de cetățile antice, apoi pierderea independenței lor au sfârșit prin a zgudui religia poliadică, timp în care, în statele monarhice ieșite din cuceririle lui Alexandru se dezvoltă un cult al regelui, mai puțin exagerat, este adevărat, la Antigonizi, decât în regatele lagid și seleucid, unde a avut loc un autentic amalgam între credința elenică în virtuțile omului providențial și tradițiile orientale care făceau din suveran un fiu de zeu și chiar un zeu.

Scoasă din cadrul strâmt al cetății, pietatea greacă s-a orientat spre zeități universale și, în același timp, mai accesibile și compătimitoare decât erau Olimpienii epocii clasice. În panteonul elenic, Dionysos a câștigat din nou teren asupra rivalilor săi uranieni iar Asclepios și-a sporit considerabil rolul. Zeus și l-a conservat pe al său, dar este onorat, din ce în ce mai mult, ca stăpân al Universului. S-a generalizat, însă, atașamentul față de divinitățile orientale. Peste tot s-au ridicat temple și capele închinat lui Isis și Osiris, lui Cybele, Astarte, cât și noilor veniți – Baalini⁴⁰, fenicieni și asirieni, frecvent identificați cu Zeus, sau Serapis, egipteanul, născut din contopirea Osiris – Apis din Memfis și triada greacă Zeus – Hades – Asclepios.

Tot în această perioadă se dezvoltă magia, astrologia, hermetismul, cu alte cuvinte speculațiile (așezate sub patronajul zeului Hermes) care înțeleg să-i pună pe oameni și destinele lor în legătură cu zeii și cu astrele. Dar ceea ce caracterizează cel mai mult religia elenistică este noua fervoare care îi animă pe adepții ei și dorința lor de a se grupa pentru a adora același zeu în organizații frățești, prin care aceștia încearcă să scape de angoasă și de izolare. Aceste asociații – *thiasoi* sau *eranoi* – grupează bărbați și femei de orice vârstă și condiții sociale, deci și sclavii, și stau mărturie a profundelor transformări ale mentalităților ce însoțesc decăderea cetății și slăbirea religiei poliadice. Deoarece cultul monarhic s-a dovedit incapabil să o înlocuiască, fiecare se simte liber să onoreze zeul preferat. Religia tinde astfel să devină, în același timp, individuală și universală. Paradoxal,

integrarea în panteonul grec a tot mai multe divinități străine, departe de a întări la credincioși tendințele politeiste, îi împinge pe mulți să adore un zeu, zeul unic, considerat ca singurul zeu adevărat. O evoluție asemănătoare, perceptibilă și în Roma de după războaiele punice, pregătește spiritele occidentale în a primi, la sfârșitul mileniului și începutul celui următor, mesajul iudeo-creștin.

„Fizicieni” și gânditori

Filozofia și știința, în sensul pe care îl dăm noi astăzi acestor cuvinte, s-au născut în partea orientală a Greciei, mai bine spus în Ionia, în secolul al VI-lea. Civilizațiile orientale anterioare strânseseră de multă vreme materialele constitutive, Ionia fiind mai bine așezată decât celelalte regiuni ale lumii grecești pentru a primi și a fructifica aceste cunoștințe. Un om ca Thales din Milet, matematician, astronom și filozof al naturii – grecii îi spuneau „fizicianul” –, care a trăit în prima jumătate a secolului al VI-lea, a luat, se pare, cunoștință, în timpul călătoriei sale în Egipt și cu ocazia șederii sale în Lidia, de astronomia și de calculele preoților mesopotamieni. În acest domeniu, ca și în altele, grecii au împrumutat multe din Orient. Dar împrumuturile lor formează materialul brut. Geniul lor a fost să organizeze, pentru prima dată, printr-un efort logic, cunoștințele empirice ale înaintașilor în știință abstractă și în gândire speculativă. Este cazul, de exemplu, al aritmeticii lui Pitagora: din ceea ce la egipteni nu era decât un ansamblu de rețete negustorești, fixate în scopuri utilitare, acesta din urmă a știut, pentru prima dată, să redea elementele unei științe demonstrative.

Primii „fizicieni” s-au străduit să descopere în mod rațional principiile naturii, „filozofia” nedistingându-se încă de „știință”. Și în acest caz, grecii nu plecau de la zero. Înaintea lor, orientalii concepuseră „cosmogonii” – sisteme explicative ale apariției

lumii. Toate plecau de la un element primordial care, pentru ele, se identificau cu o zeităate. Meritul ionienilor a fost să se ridice deasupra acestei explicații religioase și să o înlocuiască cu un demers strict rațional, chiar dacă nu era vorba decât de un raționament care bâjbâia încă. Thales căuta principiul lucrurilor în apă, alți doi milesieni, Anaximene și Anaximandru, îl căutau în aer și, respectiv, în infinit (pentru el, o materie nedeterminată), iar Heraclit din Efes, în foc⁴¹. Cel din urmă scrie: „Această lume, aceeași pentru toți, n-a făurit-o nici vreunul din zei, nici vreunul din oameni. Ea a fost întotdeauna, este și va fi un foc veșnic viu, care după măsură se aprinde și după măsură se stinge”⁴².

Cu Heraclit, a cărui existență acoperă a doua jumătate a secolului al VI-lea și primele două decenii ale secolului al V-lea, demersul filozofic face un alt pas important, introducând în explicarea genezei lumii ideea de devenire și de luptă creatoare. Fiecare lucru, explică el, se convertește în contrariul său: frigul devine cald, ziua devine noapte, ceea ce-i mare se micșorează, ce-i mic crește. Lupta contrariilor și unitatea lor fundamentală stau la temelia oricărui lucru. Idee a cărei posteritate este imensă și dă naștere, se poate spune, dialecticii. Doctrina sa se opune celei a eleatului Parmenide, pentru care, dimpotrivă, ființa – pe care el o opune neființei – este eternă, imobilă, unitară și continuă; Zenon, discipolul său, va apăra aceste idei prin argumente sau „paradoxuri” (niște demonstrații prin reducere la absurd) rămase celebre și care trebuie să fie interpretate ca o critică a școlii pitagoreice. Înaintea lor, Xenofan din

Colofon, fondatorul Școlii din Eleea, critic al antropomorfismului divin și al „minciunilor lui Homer“, s-a străduit și el să demonstreze că fondul lucrurilor era unitatea imobilă, extrăgând din aceste premise o teologie a unui zeu unic și impersonal, foarte avansată pentru vremea sa⁴³.

Unui filozof din Grecia Magna, Empedocle din Agrigent, îi datorăm faptul de a fi presimțit noțiunile de evoluție și de selecție, pe care le vor redescoperi marii naturaliști europeni ai secolului al XIX-lea. El va face sinteza între tezele lui Heraclit și cele ale filozofilor Școlii din Eleea, afirmând, pe de o parte, că elementele sunt imuabile – el este primul care a enunțat teoria celor patru elemente: apa, aerul, focul, pământul – și, pe de altă parte, că toate combinațiile dintre ele sunt în permanentă transformare⁴⁴.

Pitagora ocupă un loc deosebit în filozofia greacă din epoca arhaică. Și el este un grec din Orient: s-a născut în Samos, în prima jumătate a secolului al VI-lea, și a fost în contact cu Asia prin gândirea și știința milesienilor. Dar a emigrat în Grecia Magna, la Crotona, și, în această parte a lumii elenice, gândirea sa și predica au făcut cei mai mulți adepți. Pitagora nu este, într-adevăr, numai un „fizician“ și un om de știință, căruia matematicile îi datorează câteva invenții majore (teorema ipotenuzei și tabla înmulțirii). Filozofia naturii este la el puternic impregnată de religiozitate și dacă matematismul sistematic – pentru el „totul fiind număr“, de la configurațiile astrale la armonia unei lire, trecând și prin instituțiile cetății – a contribuit din plin la formarea raționalismului european, nu este mai puțin adevărat că, prin mistica numerelor, stă

alături de filozofii ezoterici, de marii mistici ai secolului al VI-lea î.e.n. și de magie. Mișcarea căreia i-a dat numele ține, totodată, de *eterie*, adică de ordinea politico-militară, adunând cetățeni disciplinați și formați pentru a apăra patria, și de secta care practica ascetismul și purificările. Influența acestei comunități va fi considerabilă la Crotona, Sybaris, cetatea rivală, și în alte orașe ale Greciei Mari – Syracuza, Metaponte, Tarentul etc., împânzindu-se sub diferite forme în celelalte regiuni ale lumii grecești, posteritatea sa va fi imensă apoi în spațiul acoperit de romanitate⁴⁵.

Demersul intelectual al gânditorilor ionieni ai secolului al VI-lea, vizând să caute o explicație globală a lumii, continuă în „secolul lui Pericle” sub forme mai elaborate. Anaxagora din Clazomene, un ionian exilat la Atena, unde i se va intenta un proces pentru că a afirmat că soarele este o masă incandescentă, rezumă materia la un număr infinit de particule elementare asemănătoare, al căror amestec dă naștere corpurilor deasupra cărora domnește inteligența (*nous*), ordonatoare a haosului original. Leucipp, un elev al lui Zenon din Elea, și discipolul său Democrit din Abdera (în Tracia), a cărui doctrină o cunoaștem din relatarea făcută de Aristotel, elaborează o cosmogonie materialistă și mecanicistă foarte modernă. Pentru Democrit, natura este compusă din particule materiale indivizibile și imuabile, atomii, mereu în mișcare și care, în diverse combinații, formează diferite corpuri. Sufletul însuși este făcut din atomi subțili, ca și zeii, iar cunoașterea senzorială pe care o avem despre obiecte este datorată emisiei de către acestea din urmă a unor substanțe foarte fine care

acționează asupra simțurilor. Ne dăm seama prea bine ce destin strălucit îi era destinat acestei filozofii raționaliste și materialiste⁴⁶.

Încrederea pe care grecii au avut-o în rațiunea umană și pretenția lor de a ști și explica totul nu erau, totuși, pe măsura relativelor lor cunoștințe științifice. Astfel încât cosmogoniile lor trebuiau mereu să recurgă la imaginar, dacă nu la mituri, și sunt puține domenii unde speculațiile „fizicienilor” să nu depășească știința adevărată. Singurele care au scăpat acestei „gripe” a spiritului au fost matematicile și medicina, ilustrate, mai ales, de Hipocrate din Cos. Fără îndoială, acest adept al cultului lui Asclepios făcea să intervină în teoria sa despre medicină entități pur imaginare („umorile”), dar a aplicat și principiile unei observații raționale, punând, prin lucrările sale, bazele medicinei clinice. Posteritatea sa a fost considerabilă, atât din punct de vedere strict medical cât și prin importanța eticii sale profesionale: a fixat, într-adevăr, datoriile practicienilor în faimosul jurământ pe care-l depun astăzi toți cei ce aspiră să exerseze arta vindecării.

În fața a ceea ce putea să apară ca un blocaj, dacă nu al rațiunii, cel puțin al marilor sisteme de explicare a lumii, apariția „sofiștilor” poate fi considerată o adevărată revoluție. Istorici germani nu au ezitat să folosească cuvântul *Aufklärung*, utilizat, în general, pentru a numi mișcarea Luminilor din secolul al XVIII-lea pentru a-i desemna pe sofiști. Totuși, această etichetă pe care și-o aplicau lor înșiși – *sophos* se poate traduce prin savant sau înțelept, sau să spunem „om de știință” – nu a întârziat să îmbrace o conotație negativă, proasta lor reputație fiind datorată, în parte,

condamnării lor, din diverse motive, de către cei doi inspiratori ai gândirii occidentale: Platon și Aristotel.

Este adevărat că sofistii, precum un Protagoras din Abdera – cel care a fost prietenul lui Euripide și al lui Pericle –, Georgias din Leontinoi, Prodicos din Cos ori Hippias din Elis, i-au șocat pe oamenii vremii lor prin îndrăzneală și nonconformism. Li se reproșa că ajung să câștige enorm din învățătura transmisă, transformând o activitate până atunci dezinteresată într-un demers comercial rezervat tinerilor luminați, că ignoră distracția dintre bine și rău, că judecă acțiunile oamenilor în funcție de folosul pe care îl procură, că-i împinge pe discipoli să nu vadă în fața lor decât succesul, pe scurt, că privilegiază eficiența și forma în dauna științei reale și a căutării adevărului.

Or, sofistii erau ceea ce noi numim de un secol „intelectuali”: profesioniști ai cuvântului și ai scrisului care, fără a neglija profiturile pe care le aducea arta lor – cei mai mulți dintre ei aparțineau clasei de mijloc și nu este deloc surprinzător că au dat de detractorii cei mai virulenți printre campionii idealului aristocratic –, se situau la marginea ideologiei dominante. Astăzi nu mai vedem în ei doar niște simpli jongleri de idei, ci gânditori revoluționari, care au concurat din plin la difuzarea culturii în societatea timpului lor și care au introdus în filozofia și știința elenică spiritul critic și respingerea dogmatismului.

Cuvântul-cheie al gândirii sofistice a fost pronunțat de Protagoras din Abdera când a scris: „Omul este măsura tuturor lucrurilor”. Aceasta înseamnă a pune subiectivismul în miezul reflexiei

filozofice; înseamnă a nega că poate să existe o cunoaștere obiectivă a lucrurilor. Consecințele erau imense de îndată ce devenea imposibil să afirmi sau să infirmi existența zeilor, să consideri legea, deci echilibrul cetății, ca imuabilă și, la adăpost de variabilele umane, să supui conduita oamenilor unor imperative transcendente, provenind dintr-un adevăr și un bine absolute etc. Dar, în egală măsură, înseamnă să pui bazele unei noi ordini sociale, ale unei ordini în care, pentru a cunoaște cum să acționeze, omul nu se putea sprijini decât pe sine însuși.

Învățătura lui Socrate, a cărui moarte tragică (399) coincide cu sfârșitul hegemoniei ateniene, se situează în același curent umanist și critic cu cel al sofștilor – Aristofan în *Norii* face din el cel mai prost reprezentant al Școlii –, dar este și în radicală opoziție cu ei. Ca și sofștii, el refuză să elaboreze speculații despre materie și despre forma lumii. Ca și ei, se vrea dușmanul dogmatismului și face din om obiectul exclusiv al filozofiei sale. Dar nu împărtășește nici felul lor de a trăi, nici scepticismul lor, nici metodele lor. Atenian de viță și cetățean modest, nu caută auditorii bogați, ci se mulțumește să parcurgă străzile și piețele orașului, punând întrebări trecătorilor, indiferent de vârstă și condiție socială, doar în scopul de a le trezi conștiința și de a-i convinge de superficialitatea a ceea ce știu. Nu ezită nici să condamne superstițiile, nici să-și bată joc de ceea ce i se pare nelalocul lui în instituțiile cetății (de exemplu tragerea la sorți a magistraturilor), dar respectă religia tradițională și, victimă a unei sentințe nedrepte – a fost acuzat de a fi corupt tineretul –, refuză evadarea și preferă să

bea cucută decât să încalce legile cetății.

Din acest personaj enigmatic, pe care îl cunoaștem indirect, prin Xenofon, Platon și Aristotel, istoricul care se ocupă de cultura și de identitatea Europei va reține, în special, metoda și etica sa: *metoda*, având la bază dialogul cu fiecare, dialog unde își dădeau mâna „ironia” și „maieutica”, adică interogația sub forma falsei necunoașteri și descoperirea a ceea ce este latent în spiritul interlocutorului (el face din adagiul delfic „Cunoaște-te prin tine însuși” suportul gândirii sale); *etica* opune noțiunile de datorie și justiție simplei utilități sociale predicate de sofisti, și spune că la baza fericirii oamenilor stă virtutea luminată de rațiune. Iată cât de mult datorează umanismul occidental acestui om simplu, a cărui învățătură a străbătut mai mult de două milenii, fără ca el să fi lăsat măcar o operă scrisă!

De la Socrate derivă toată filozofia greacă a secolului al IV-lea. Putem vorbi astfel de câteva școli secundare: cea din Megara, fondată de Euclid, care combină ideile socratice cu cele ale Școlii din Elea, dar care cade în tot felul de sofisme abstracte, de unde și numele de eristică (dispută, discuție în contradictoriu) care i-a fost dat; cele din Elis și Eretria, ai căror maștri vor fi Fedon și, mai târziu, Menedem; cea din Cirene care, cu Aristip, fondează fericirea pe căutarea unei plăceri alese cu discernământ rațional (este anunțată astfel școala epicuriană). Mai importantă este școala „cinică”⁴⁷, de la numele gimnaziului atenian de pe locul numit Kynosarges, unde aceasta se reunea în jurul lui Antistene. Acesta din urmă transmite discipolilor săi o morală a detașării și a nesocotirii bunurilor care-l

îndepărtează pe om de natură. Împinsă la extrem, ea sfârșește cu Diogene, care trăia aproape gol într-un butoi, și care a inventat, odată cu vocabula *cosmopolites* (cetățean al lumii), o noțiune revoluționară, care valorizează omul în armonie cu natura, depășind clivajele sociale și granițele cetății.

Două nume ilustrează, mai ales, posteritatea socratică: cel al lui Platon, fondator la porțile Atenei – în grădina eroului Academos, de unde numele său de *Academie* – al unei Școli de filozofie onorând Muzele, și cel al lui Aristotel, elevul său, preceptorul lui Alexandru și maestrul *Lyceumului* (școala fiind instalată în pădurea sacră a lui Apollo Lycaios). Și unul și celălalt sunt filozofi străluciți, a căror posteritate cuprinde și ea mai mult de 2000 de ani de istorie europeană. Platon este primul grec a cărui operă ne-a fost transmisă sub o formă integrală. Discipol al lui Heraclit, înainte de a urma învățătura lui Socrate, acest fiu dintr-o familie respectabilă s-a îndreptat, la început, spre partida aristocratică (număra două rude printre cei „30 de tirani” care guvernau Atena în 404), de la care spera că va redresa cetatea lovită de ultimele dezastre. Raliat democrației, după ce aceasta a fost restabilită de Trasibul în 403, s-a îndepărtat de politica activă în urma morții lui Socrate și a întreprins lungi călătorii în lumea mediteraneeană, vizitând Egiptul, Cirenaica și, mai ales, Grecia Magna. În Sicilia, a încercat de 3 ori (în 389, 367 și 361), mai întâi pe lângă Dionysos cel Bătrân, apoi pe lângă fiul său, Dionysos cel Tânăr, să instaureze în Syracuza o guvernare conform idealului său politic și pe care ar fi condus-o un tiran-filozof.

Fondată după întoarcerea sa în Atena în 387, la periferia oraşului, Academia a avut ca primă funcţie formarea, pe baze raţionale, a oamenilor de stat de care avea nevoie cetatea pentru a restaura puterea şi rolul ei internaţional. Ea a avut un imens succes, primind mulţi tineri îndrăgostiţi de ştiinţă şi de înţelepciune din toate colţurile lumii greceşti şi inspirând numeroase constituţii „platoniciene”. Ea va supravieţui 1000 de ani fondatorului ei, Şcoala nefiind închisă decât în 529 e.n., printr-un edict al împăratului Iustinian.

Extrema bogăţie a gândirii platoniciene, varietatea şi profunzimea ei nu pot fi rezumate aici. Vom reţine numai forma – o serie de dialoguri grupate în nouă tetralogii (clasament artificial operat pe vremea lui Tiberius de către gramaticianul Trasilos) –, metoda, împrumutată de la Socrate şi care dă naştere dialecticii, sinteza operată între cele două curente ale gândirii greceşti – raţionalismul (Parmenide, Socrate etc.) şi spiritualismul inspirat de pitagorismul religios şi de doctrinele orfice. Din această sinteză provin temele magice ale platonismului: teoria *Ideilor*, care sunt realitatea absolută şi imuabilă, pentru care lumea sensibilă nu este decât o reflectare degradată, şi care pot fi percepute cu ajutorul dialecticii; *reamintirea* ca sursă a cunoaşterii, prioritatea *dată inteligenţei intuitive* (care, singură, ajunge la unitatea absolută a Ideii) *asupra inteligenţei discursive*; *înrudirea sufletului cu divinul*, pe care Platon îşi fundamentează certitudinea despre nemurirea sufletului etc. Aceste teze conduc spre o viziune asupra universului şi a existenţei, viziune care presupune intervenţia unui Demiurg care contemplă

un model inteligibil și imuabil, o organizare ideală și armonioasă a cărei reflectare în materie se străduiește să o realizeze. Ele fondează, de asemenea, etica platoniciană – aspirația către transcendență, elanul spre ceea ce e pur, incoruptibil și veșnic – și concepția sa despre organizarea cetății, Statul-model fiind pentru Platon acel stat capabil de a-i face pe oameni mai buni și de a realiza armonia socială, obținută prin perfecțiunea morală a cetățenilor ei.

S-a glosat multă vreme pe marginea gândirii politice a autorului *Republicii*, luând drept argument nenumărate prescripții formulate de filozof în scopul de a conduce toate activitățile cetății, de la reglementarea nașterilor la controlul artelor și al reprezentațiilor dramatice, trecând prin distribuirea bogățiilor și funcționarea justiției. S-a vrut să se vadă, uneori, în el precursorul totalitarismului modern, ceea ce reprezintă o lectură puțin cam inconsistentă a ceea ce el a scris, mai ales la o vârstă înaintată (*Legile*). Trezit din multele sale iluzii, Platon dezvoltă aici, de fapt, ideea că în absența unui guvern ideal, scopul statului este de a stabili o ordine în care fiecare cetățean să poată avea parte de o existență dreaptă și înțeleaptă, unde să-i fie asigurată libertatea. Constituția sa, pe care o vrea diferită atât de modelul militar spartan cât și de imperialismul atenian, este un amestec de monarhie și democrație și nu are ca scop puterea Statului, ci dreptatea și ceea ce autorul *Politicii* numește progresul și morala libertății.

Mai importantă poate pentru formarea gândirii și civilizației europene este opera lui Aristotel. Născut

în Macedonia, dar fixat în Atena unde a urmat timp de 20 de ani învățătura lui Platon și unde a fondat, mai târziu, Școala Lyceumului, acest prieten al macedonenilor (tatăl său era medicul regelui Amyntas II și el însuși preceptor al lui Alexandru cel Mare) a îmbrățișat aproape toată știința timpului său înainte de a elabora o teorie a cunoașterii total nouă. Plecând de la teoria Ideilor formulată de maestrul său, Aristotel critică distincția pe care acesta o operează între „lumea inteligibilă” și lumea sensibilă, elaborând o definiție a conceptului care nu mai este metafizică, ci logică. Pentru el, ideile nu trebuie separate de lucrurile singulare și sensibile, în sensul că ele se realizează în materie, tinzând spre o formă perfectă, după cum aceasta răspunde mai bine sau nu unei cauze finale.

Așadar, plecând de la această idee concretă, Aristotel înțelege să inducă un raționament riguros, care îi va permite să se ridice, din aproape în aproape, până la cea mai înaltă abstracțiune, și nu cum voia Platon, făcând din intuiție și din dragoste instrumentele principale ale drumului spre adevăr. Din această dezidealizare a cunoașterii decurg atât metoda gândirii fondate pe inducție și generalizare („nu există decât știința generalului”) plecând de la o recenzare cât mai completă și un clasament riguros al faptelor, cât și etica sa foarte pragmatică, care indică omului calea spre fericire în realizarea naturii sale.

Paradoxul epocii clasice grecești ține de faptul că mulțimii de speculații filozofice – ajungând cu Platon și Aristotel la elaborarea unor adevărate „sisteme”, cuprinzând o metafizică, o teorie a cunoașterii, o morală și o filozofie politică – nu i-a

răspuns o egală dezvoltare a științelor. Am văzut că, mai puțin matematicile și medicina, științele mai degrabă au stagnat în această perioadă, în timp ce, dimpotrivă, ele au cunoscut un remarcabil avânt în lumea elenistică. Este adevărat că, în general, progresele cele mai spectaculoase au avut loc în zonele extraeuropene ale fostului Imperiu macedonean și mai ales în Alexandria, dar acestea au fost rodul unor personalități de limbă și cultură greacă, și, cel mai adesea, tot grecii au asigurat difuziunea acestora în ansamblul lumii mediteraneene. Așa încât, de exemplu în domeniul astronomiei, lucrările și sintezele realizate în timpul celor două secole care preced cucerirea romană – de departe perioada cea mai productivă a întregii Antichități în materie de știință – sunt opera unor oameni depinzând, într-un fel sau altul, de elenism.

Astronomia a beneficiat, în același timp, de moștenirea babiloniană și de perfecționarea unor instrumente de măsură precum clepsidra cu apă, astrobalul, dioptrul. Lucrările cele mai importante au fost în acest domeniu cele ale lui Hiparc, născut la Niceea în Bitinia, dar a cărui carieră științifică s-a desfășurat în special în Rodos în secolul al II-lea. Lui i se datorează meritul de a fi stabilit primul catalog adevărat al stelelor, atribuind fiecăreia o mărime determinată în funcție de luminozitate, și de a fi introdus în Grecia împărțirea cercului în grade, minute și secunde, împărțire de mult cunoscută în Babilon. A descoperit și mișcarea retrogradă a punctelor echinoctiale, dar, ca majoritatea astronomilor și filozofilor din vremea sa, a refuzat sistemul heliocentric enunțat de Aristarc din Samos în secolul al III-lea și de Seleucos din Babilon în

veacul următor.

Matematicile au făcut progrese spectaculoase cu Euclid din Alexandria, ale cărui *Elemente* a constituit până la o dată relativ recentă baza cunoștințelor și a raționamentelor geometrice, și mai ales odată cu siracuzanul Arhimede, matematician și fizician din secolul al III-lea, căruia știința îi datorează descoperiri precum principiul calculului infinitezimal și al greutății specifice a corpurilor. Ajutate de contactele cu zonele exotice, științele naturale au progresat, de asemenea, antrenând cu ele medicina și chirurgia. La Alexandria, anomiștii au îndrăznit să disece cadavre și chiar, se pare, criminali vii. Herofilos (născut în Bitinia, pe la 335) a putut astfel să descopere diversele părți ale ochiului și ficatului, să constate că pulsul este sincron cu bătăile inimii și, mai ales, să stabilească cu 2000 de ani înaintea lui Harvey că arterele transportă nu aer, cum se credea până atunci, ci sângele expulzat de mușchiul cardiac. Rivalul său, Erasistrate, a distins în rețeaua nervoasă nervi motori și nervi senzitivi. Aceste progrese în cunoașterea corpului uman nu au modificat fundamental practica medicală moștenită de la Hipocrate și Școala sa. Chirurgia și farmacologia au cunoscut, sigur, o anumită dezvoltare, dar numeroși erau pacienții care, în fața stagnării științei medicale, preferau să recurgă la magie ori să aștepte miracolele pe care zeii vindecători aveau reputația de a le realiza, fie că era vorba de zeul grec Asclepios, fie de egiptenii Serapis și Amenhotep.

Geografia a beneficiat de progresele navigației și de lărgirea spațiului parcurs de greci în urma

cuceririlor lui Alexandru. Navigatorul Pytheas din Marsilia a dat, în *Descrierea Oceanului* și în *Periplu*, relații despre unele călătorii care l-au condus, poate, până la gurile Vistulei. De asemenea, a măsurat distanța până la soare, în perioada solstițiului de vară, și, mai ales, legătura care există între marea și fazele lunii. Instalat în Atena, apoi în Alexandria, unde a condus la începutul secolului al II-lea faimoasa bibliotecă, Eratostene din Cirene a fost prima persoană care a evaluat exact lungimea circumferinței Pământului. De asemenea, a stabilit cu un sistem de coordonate matematice o hartă generală pentru *oikoumene*, adică a „lumii locuite”, deja relativ valabilă pentru coastele mediteraneene și ale Orientului Apropiat.

Perioada elenistică a consacrat desprinderea legăturii care unea încă de la primele tatonări ale gândirii grecești filozofia și știința. În timp ce aceasta își câștiga totala independență intelectuală, prima suporta noi mutații, care răspundeau noilor nevoi ale societăților, ele însele transformate de nesfârșitele războaie și de înlocuirea cadrului tradițional al cetății cu vaste ansambluri politice.

Atena rămânea centrul de necontestat al activității filozofice. Discipolii târzii ai lui Platon și Aristotel continuau să ducă pe mai departe reputația Academiei și a Lyceumului, ocupate în special în a rafina exegeza doctrinelor fondatorilor, în timp ce se dezvoltau noi școli. Acestea au avut drept trăsături comune îndepărtarea de la marile sisteme explicative ale universului și ale metafizicii, pentru a pune accentul pe căutarea înțelepciunii și a unei fericiri în general identificată cu lipsa patimilor și a emoțiilor.

Pentru cinici, discipoli ai lui Bion din Borystene și ai sirianului Menip, și unul și celălalt sclavi deveniți, ca și Diogene, predicatori-cerșetori, exagerările în comportament și limbaj cu care se obișnuiseră (literatura elenistică le datorează un gen nou, *satira*) acopereau, de fapt, o voință de eliberare de pasiuni și de preocupările materiale în scopul de a atinge înțelepciunea. Scepticii, al căror principal reprezentant a fost Pyrrhon din Elis – care l-a urmat pe Alexandru în periplul său oriental – au preluat de la sofști și de la Socrate ideea că nimic nu poate fi cunoscut cu certitudine, de vreme ce totul se schimbă. De aceea, aceștia preconizau renunțarea la orice judecată pentru a evita eroarea și pentru a trăi în calm, în „ataraxie”, înăbușind orice patimi⁴⁸.

Mai ales două școli au jucat un rol important. Prima este cea pe care Epicur din Samos a fondat-o la Atena în 306, într-o grădină unde locuia împreună cu discipolii săi. Plecând, ca și Democrit din Abdera, de la un materialism atomist care nega lumea de dincolo, el credea că, eliberat de deșarta preocupare a izbăvirii, omul își poate consacra viața căutării adevăratei plăceri, care trebuia să fie pentru el scopul exclusiv. Contrar a ceea ce tradiția a reținut adesea despre epicureism, nu era vorba de satisfacerea unor „plăceri josnice” de către individ, nici chiar de a căuta un echilibru rațional și armonios între plăcerile senzoriale și intelectuale, după cum afirmase Aristip din Cirene, ci de a trăi „ascuns”, într-un mod cât se poate de frugal și modest (pâinea neagră și apa trebuiau să fie de ajuns), astfel încât să se îndepărteze din existența omului atât dorința cât și durerea. Fericirea astfel căutată era, de fapt, liniște, pace, comuniune cu

natura, iar faimoasa „Grădină a lui Epicur” din Atena, departe de a fi un loc în care domnea hedonismul⁴⁹ deșăntat al sybariților, a fost o oază de convivialitate austeră și de liniște în societatea zbuciumată din perioada războaielor dintre succesorii lui Alexandru.

Cu totul alta era gândirea stoică. Opusă reîntoarcerii la sine a individului și căutării unui loc retras care să-l așeze pe acesta la adăpostul vitregiilor lumii, stoicii, urmându-și fondatorul școlii (în 301), pe Zenon din Kiton, au susținut o morală a tensiunii, legată, precum fusese cea a lui Heraclit, de o cosmogonie organizatoare a focului primitiv. Zenon și discipolii săi (Cleante, Hrisip, Ariston din Chios etc.) concepeau lumea ca pe un tot organizat, pus în mișcare de voința divină, și unde armonia rezulta dintr-o neconținută tensiune între forțele care animau materia. Din această metafizică, ei extrăgeau principiul unei morale de „a trăi conform cu natura”, adică în acord cu ordinea lumii, pentru a ajunge la perfecțiune. Aceasta însemna că individul trebuia, pentru a ajunge la fericirea adevărată, să facă un efort continuu spre a dobândi virtutea, ceea ce însemna disprețul total față de bunurile materiale, de plăceri ori suferințe. Spre deosebire de epicureici, adepții stoicismului nu recomandau izolarea și indiferența față de treburile cetății, ci încurajau, dimpotrivă, acțiunea, de vreme ce aceasta deriva din armonia universală. Această legătură cu „secolul”, ca și absența unei doctrine ortodoxe și constrângătoare explică succesul prelungit al stoicismului: macedoneanul Antigonos Gonatas și, mai târziu, împăratul-filozof Marcus Aurelius vor fi puternic influențați de acest curent.

Literatura și istoria

Ca și filozofia, literatura greacă își are izvoarele în Asia Mică. Că au fost opera unui poet unic ori că numele de Homer desemnează două sau mai multe persoane, *Iliada* și *Odiseea* au fost compuse în cea mai mare parte în dialect ionian. Grecii, se știe acest lucru, vedeau în aceste două monumente ale poeziei epice arhaice textele fondatoare ale literaturii lor, și atribuiau „poetului orb” paternitatea acestei Biblii literare. Or, știm astăzi că, chiar dacă Homer a existat și a pus efectiv cap la cap bucăți dintre care unele sunt anterioare lui, el nu este decât cel mai faimos dintr-o serie de aezi itineranți și că a dispus, pentru a-și compune opera, de un vast stoc de subiecte și de expresii lăsate moștenire de o lungă tradiție orală.

Oricare ar fi aceste incertitudini, ele nu pun în discuție geniul operei, fie că e vorba de frumusețea imaginilor ori a limbii, sau de ingeniozitatea montajului efectuat în jurul a două personaje și a două evenimente majore: mânia lui Ahile și lungul periplu al întoarcerii lui Ulise, rege al Itacăi, peripeții care s-au terminat cu o răzbunare sângeroasă îndreptată asupra „pretendenților”. Nu este deci surprinzător că epopeea homerică, din motive de ordin estetic și pentru că era purtătoarea unui ideal eroic și curtenesc, multă vreme reprezentat în lumea greacă, a avut secole de-a rândul un succes niciodată dezmințit. Niciun alt poet nu a fost obiectul unei asemenea admirații fervente și constante. În secolul al II-lea, poemele

sale erau deja populare în întreaga Eladă. Erau recitate cu ocazia sărbătorii Panateneelor din Atena secolului al VI-lea și și-au găsit locul, la acea dată, într-o ediție decretată de tirani. Apoi acestea n-au încetat să alimenteze, până în epoca alexandrină și chiar mult mai târziu, sub împărații bizantini, o erudită exegeză gramaticală, în același timp continuând să furnizeze una din bazele educației tinerilor greci, ajungând să formeze „umanitățile clasice” ale generațiilor de liceeni europeni. Puține texte au avut, în lunga istorie culturală a continentului nostru, un destin atât de spectaculos.

Nu foarte îndepărtată cronologic de opera lui Homer (aproximativ o jumătate de secol), cea a beoțianului Hesiod se înscrie într-o perspectivă cu totul diferită. Cu opera sa *Teogonia* și, mai ales, cu *Munci și zile*, redactate pentru fratele său, în care enunță o serie de sentințe prozaice despre datoriile și muncile de zi cu zi ale unui țăran din Grecia peninsulară, Hesiod pune bazele poeziei didactice. Idealul care se degajă din opera sa nu mai este cel al războinicului ori al seniorului de la curțile princiare, ci al țăranului cuprins de griji pe umerii căruia vor sta curând soarta și măreția cetății. Această operă a avut și ea în epocă un binemeritat ecou.

Dacă genul epic avea să apună rapid, influența muzicii orientale (cea frigiană și lidiană) și dezvoltarea individualismului în Grecia aveau să favorizeze, în secolele al VII-lea și al VI-lea, dezvoltarea fără precedent a poeziei lirice. La doriene, lirismul coral, însoțit de dansuri și evoluții ritmate ale bărbaților, femeilor și copiilor, a servit în special în a exprima cu gravitate obiceiuri

colective de celebrare. Același lucru este valabil și în Sparta, unde poeziile virile ale lui Tirteu au servit, secole de-a rândul, la educarea viitorilor Egali. Totuși, puțin câte puțin, poezia lirică s-a diversificat, atât pe plan formal, odată cu apariția unor genuri ca elegia, iambul, oda, epigrama etc., cât și în ceea ce privește conținutul. Grecii au utilizat-o pentru a-și exprima sentimentele personale, mânia, dragostea, necazurile și bucuriile. Din nenumăratele subiecte tratate, nu avem astăzi decât fragmente și nume de autori: cele ale lui Teognis din Megara, Alcman din Sardes, Simonide din Ceos, Anacreon, un lidian emigrat în Samos, apoi în Atena, unde a cântat vinul, plăcerea de a sta la masă și cea de a iubi. Trebuie să-i menționăm, îndeosebi, pe cei doi barzi din Milet, Sapho și Alceu, pentru care la începutul secolului al VI-lea, lirismul s-a tradus printr-un val nestăvilit de pasiuni dintre cele mai violente.

Ca și pentru multe alte forme ale culturii grecești, secolul al V-lea marchează apogeul poeziei lirice, cu Bachilide din Ceos și, mai ales, cu Pindar. Acest teban format la Atena, care a trăit în epoca democrației triumfătoare, a celebrat, în special în odele sale, idealul aristocratic, gloria regilor și a tiranilor – Hieron din Siracusa sau Teron din Agrigent, pe lângă care a petrecut ceva vreme în Sicilia, Arcesilas din Cirene etc. – sau pe învingătorii concursurilor atletice și hipice de la jocurile panelenice. Aceste opere de comandă sunt totuși compuse într-un stil înflăcărat și purtătoare ale unui mesaj care, dincolo de conformismul lor Apologetic, exprimă fragilitatea destinului omenesc, vanitatea de a spera și imposibilitatea de a fi fericit.

Puternic atașat moralei și religiei tradiționale și, astfel, un om al tradițiilor, Pindar a conferit, totuși, în opera sa, o imagine a zeilor foarte îndepărtată de cea a lui Homer, mai conformă cu idealul umanist care se dezvoltă atunci în Atena. După el, lirismul grec se va stinge pentru două secole.

Dimpotrivă, teatrul cunoaște o remarcabilă înflorire la Atena, unde succesul său – eclipsându-l imediat pe cel al poeziei lirice, adaptată mai curând să satisfacă gusturile aristocrației – pare inseparabil de progresele democrației. Născut din tradiții populare foarte vechi legate de cultul lui Dionysos, teatrul răspunde, într-adevăr, dorinței pe care o au oamenii de stat democrați de a înfrumuseța viața educându-i pe cetățeni, adunați într-un spațiu comun, copleșiți de emoții asemănătoare sau chemați să reflecteze asupra problemelor întregii comunități civice. De aici amploarea sacrificiilor financiare care sunt cerute visteriei publice ori particularilor bogați pentru a permite celor fără posibilități să-și achite dreptul de a intra la teatru, pentru a recruta și întreține corurile (horegia).

Evoluția artei dramatice în secolele al V-lea și al IV-lea are la bază, mai întâi, un anumit număr de inovații de ordin tehnic. În Atena, de la simplul eșafodaj din lemn ridicat pentru câteva zile în agora la Ceramicii, s-a trecut la amenajarea permanentă a flancului sudic al Acropolei, unde tribunele au fost săpate în stâncă, permițând unui număr de circa 20.000 de persoane să asiste la reprezentații în aer liber, într-un confort relativ dacă ar fi să ținem seama de durata spectacolului (10 ore pe zi, timp de 3 zile, cu ocazia Marilor Dionisii). Pe scenă, niște decoruri pictate și o mașinărie încă rudimentară

aveau drept scop să creeze iluzia necesară. Evoluând în orchestra circulară și scandând strofe ritmate, corul era compus din 12, apoi 15 „horenți”⁵⁰ pentru tragedie, 24, pentru comedie, aleși din rândul celor ce participau la concursurile ditirambice de către *horegi*. Rolul său a scăzut în secolul al V-lea, în timp ce se afirma cel al actorilor, al căror număr a evoluat de la doar unul la trei în prima jumătate a secolului al V-lea, funcția de simplă persoană care „răspunde” corului fiind înlocuită de personajul în jurul căruia acțiunea prindea contur.

Foarte devreme, subiectele au încetat să mai fie alese din legende în onoarea cărora sărbătorile (Marile și Micile Dionisii, Leneenele⁵¹) erau organizate. Ele au fost luate din imensul repertoriu al legendelor eroice, în special de la Homer sau, uneori, din actualitate. Frinicos, cel mai vechi tragic de la care avem opere, a zguduit Atena în 493 cu a sa *Cucerire a Miletului*⁵², și, 20 de ani mai târziu, Eschil a ridicat publicul în picioare celebrând în *Perșii* victoria de la Salamina la care luase el însuși parte (ca și la cea de la Maraton, unde fusese ucis fratele său).

Dintre cei trei mari poeți tragici ai Atenei secolului al V-lea, Eschil este cel a cărei operă (aproximativ 90 de tragedii, din care nu avem decât niște fragmente) rămâne cel mai puternic marcată de mentalitatea și religiozitatea tradiționale. Acesta acceptă vechile credințe și pune în scenă atotputernicia divină, indiferentă la dreptate și milă, dictând propria sa lege destinelor omenești. Mai mult, el justifică răzbunarea divină și pedeapsa ce rezultă de aici, din cauza orgoliului muritorilor. În

planul formei, arta dramatică îi datorează inovații ca introducerea unui al doilea actor, inventarea dialogului care reduce și, în același timp, dramatizează corurile, recurgerea la „loviturile de teatru” destinate să țină trează atenția spectatorilor și, mai ales, un limbaj tragic, somptuos, care amintește de epopee prin splendoarea cuvintelor și îndrăzneala imaginilor, rămânând, totodată, concis și incisiv.

Universul lui Sofocle, care aparține generației următoare și care a participat la guvernarea cetății (apropiat al lui Pericle, el a fost de două ori strateg), este mai puțin sumbru în comparație cu cel al lui Eschil. În opera sa imensă – 123 de piese din care doar 7 au ajuns până la noi – nu mai sunt zeii cei care ocupă locul central, ci oamenii și condiția lor de muritori. În *Antigona*, el scrie: „Din multe minuni câte există, niciuna nu-i mai mare decât *omul*”⁵³, și chiar dacă acceptă că existența acestuia rămâne supusă destinului, nu mai este vorba, la el, de fatalitatea exterioară, inexorabilă, pusă în scenă de autorul *Orestiei*. Nenorocirea care-i lovește pe eroii săi este consecința actelor împlinite de niște ființe libere, a căror măreție, cea a lui Oedip ori a Antigonei, de exemplu, constă în voința lor de a rezista nedreptății. Și el a adus teatrului grec importante inovații. Și-a îmbrăcat personajele în costume adevărate. A pus în scenă un al treilea actor. A mărit numărul celor din cor (15 în loc de 12) și i-a introdus în acțiune. A dat o mai mare importanță dialogului, a opus și mai mult caracterele, a dat acțiunii un ritm mult mai antrenant. A adus fiecărei tragedii unitatea, opunând trilogia liberă trilogiei legate (obligație a

fiecărui candidat la concursurile dramatice de a prezenta trei opere pe aceeași temă). Discursul său, în același timp maiestuos și simplu, marchează apogeul limbajului dramatic, așa cum Fidias a însemnat încununarea sculpturii clasice.

Cu Euripide, cu 15 ani mai tânăr decât Sofocle, se afirmă o altă generație: cea care a trăit revoluția sofistilor și care respinge tot ceea ce nu este adevărat și moral în tradiție. Cunoscător al lui Anaxagora și al lui Protagoras, acest fiu născut într-o familie nobilă din Salamina, care a studiat pictura și care a practicat disciplinele sportive (ar fi fost atlet), a fost puternic influențat de Socrate. Din cele 90 de opere dramatice pe care le-ar fi compus, 17 tragedii ne-au parvenit intacte, subiectele lor fiind luate din istoria mitică a Greciei și din ciclurile epice. La început, acestea au suscitât ostilitate din partea atenienilor și persiflările comicilor. De abia după moartea sa, survenită la Pela, în Macedonia, unde poetul fusese chemat de regele Arkelaus, Euripide a cunoscut în patria sa (era născut la Salamina) un succes imens.

Teatrul său se distinge de cel al predecesorilor săi. Analiza pasiunilor, în special a pasiunilor amoroase, locul acordat rolurilor feminine, pateticul situațiilor, preocupările politice și filozofice joacă la el un rol considerabil. Euripide a căutat să reînnoiască subiectele și să-și umanizeze protagoniștii tragediilor sale situând acțiunea într-un cadru familiar ateninenilor (cea din *Electra* se desfășoară într-un sat obscur din Argolida și nu în palatul regal din Argos). A diversificat jocul actorilor, a redus și mai mult rolul corului și s-a preocupat îndeosebi de costume și de regie. Cu cel despre care Aristotel

spunea că este „cel mai tragic dintre poeți“, *omenescul*, la unison cu învățătura sofștilor, va ocupa un rol preponderent pe scena teatrală. Oare Socrate nu asista, dacă este să ne luăm după tradiție, la toate piesele acestui autor, din care Corneille (în *Medeea*) și mai ales Racine (în *Andromaca*, *Fedra*, *Ifigenia*) își vor face unul din modelele lor preferate, 2000 de ani după dispariția sa?

Născută și ea din celebrarea sărbătorilor dionisiace, comedia a păstrat de la origini – cortegiile burlești, punctate cu glume, cuvinte deocheate și cântece, care urmau după ceremoniile religioase – caracterul bufonier și satiric. Spre deosebire de tragedie, comedia nu s-a fixat în Atica. A existat, într-adevăr, în prima jumătate a secolului al V-lea, la Siracuză, o comedie numită „doriană“, care-și extrăgea subiectele din viața de zi cu zi și al cărei principal reprezentant a fost Epiharm. Dar operele care o compuneau s-au pierdut, ca și cele ale autorilor atenieni din aceeași perioadă (Hoimides, Magnes, Eufronios), ca și pantomimele, farsele și divertismentele mitologice a căror urmă o găsim în Grecia Magnă și la Megara.

De-abia după 460 î.e.n., comedia a fost admisă la Atena la reprezentațiile oficiale. Considerată ca un gen minor, ea a purtat multă vreme amprenta originii sale populare. Dar nu a întârziat să joace în cetate un rol foarte important întrucâtva comparabil cu cel jucat de presa scrisă și de revistele șansonetiștilor din zilele noastre. Evenimentele vieții politice, sociale, culturale ale cetății erau evocate în aceste comedii. Autorul apărea cu fața descoperită și se adresa publicului denunțându-și

adversarii și provocând râsete pe seama lor. Cei vizați erau desemnați nominal sau figurați prin măști și prin aluzii înțelese imediat de spectatori. Ferindu-se să rănească sentimente profunde, actorii spuneau în rest totul, chiar și cele mai jignitoare mojiții. Totuși, când existau situații delicate, se impunea un fel de cenzură; în 440-439, un decret a interzis chiar punerea în scenă a personalităților cunoscute, dar a fost abrogat odată îndepărtat pericolul exterior.

Partidul democrat fiind la putere în cea mai mare parte a secolului al V-lea, comedia a constituit unul din mijloacele de expresie favorite ale fracțiunii reacționare și ostile războiului. Acesteia îi slujește opera lui Aristofan (vreo 40 de comedii, din care doar 11 ne-au parvenit integral), critic acerb și nedrept al marilor spirite din vremea sa, de la Pericle la Euripide și Socrate, văzut ca cel mai nociv dintre sofști. Dorindu-se apărător al moralei și al educației tradiționale, din vremea războiului peloponezic, autorul *Viespilor* și al *Adunării femeilor* a devenit purtătorul de cuvânt al țăranilor doritori de pace, împotriva „demagogilor” care favorizau războiul. I s-a întâmplat să ilustreze zei ridicoli și nu a ezitat să folosească noutăți când acestea serveau ideilor sale. De fapt, acest genial meșteșugar al cuvântului, care știa admirabil să alterneze gluma cea mai fără de perdea cu poezia cea mai rafinată, avea în vedere să distreze un public mereu înclinat, în această capitală a spiritului critic, să audă glumindu-se pe seama conducătorilor, pe care el însuși i-a adus la putere și pentru care va vota în continuare. Și astfel, acestui gen i se deschid orizonturi nebănuite.

Acest gen se va modifica totuși în secolul al IV-lea. În timp ce tragedia apune iremediabil, reproducând la nesfârșit modelele elaborate cu un secol în urmă, comedia își păstrează vitalitatea, dar se transformă radical. Renunțând, din motive politice, dar și pentru că începea să plictisească publicul, la satirele explicit actuale, autorii se apleacă asupra studiului moravurilor odată cu așa-numita „comedie medie”, apoi asupra caracterelor și a „dramei burgheze”, inspirându-se dintr-o morală pozitivă. Este momentul în care Aristotel va propune una din primele definiții ale comediei care, după el, trebuie să fie „imitarea unor oameni de calitate morală inferioară, nu în orice fel de viciu, ci în domeniul ridicolului, care formează o parte a urâtului”.

Perioada clasică a văzut dezvoltându-se în Grecia două genuri literare noi: istoria și retorica. Prima s-a născut din întretăierea a două tipuri de povestiri: povestirile mitologice în proză, provenite direct din tradiția epică și care tratau despre genealogii și despre întemeierea orașelor, și relatările de călătorie, care au pus, în același timp, după cum s-a văzut, fundamentele cunoașterii geografice. Încă din secolul al VI-lea, Hecateu din Milet publicase, după un lung periplu prin Imperiul persan, o *Călătorie în jurul lumii*, în care apăreau câteva notații istorice. În *Genealogiile* sale, în care evoca trecutul Greciei, el a folosit pentru prima dată cuvântul *istorie*, în sensul de „anchetă”, manifestând față de legende un scepticism care caracterizează, de altfel, această primă „școală istorică” ioniană.

Dar adevăratul fondator al acestei discipline, acela pe care grecii îl numeau deja „părintele Istoriei”, a

fost Herodot din Halicarnas. Născut pe la 484, făcând parte dintr-o familie bogată refugiată în Samos în timpul războaielor medice, acesta a călătorit mult în Asia, în Africa (a urcat pe Nil până la insula Elefantina) și în lumea greacă, înainte de a se fixa la Atena, unde a devenit prietenul lui Sofocle și al lui Pericle, și unde a murit pe la 425, fără a-și vedea terminate *Istoriile* sale – nouă cărți consacrate narării războaielor medice și evenimentelor petrecute cu puțin înaintea lor. De fapt, Herodot se interesează de civilizațiile pe care le descrie mai mult ca etnograf decât ca istoric. În plus, scrisă în dialect ionian, opera sa rămâne tributară tradiției epice. Ea cuprinde, ca și epopeea, scene deătălie, dar și scene din intimitatea cetății; dă prioritate supranaturalului și, pe alături, are puternice accente de naivitate. Dar, totodată, face dovada unei griji reale de a fi obiectivă și, mai ales, înmulțește și confruntă diversele surse de informație de care a putut dispune: mărturii orale, inscripții, liste oficiale, arhivele sacre de la Delfi sau din Samos, lucrările anterioare ale lui Hecateu și Xantos etc. Dorința sa de a cerceta adevărul discutând rațional legenda este reală și deja revoluționară în epocă, tot așa cum se străduiește să puncteze umanul în derularea evenimentelor.

Dacă Herodot a fost „părintele istoriei“, atenianul Tucidide a dat acestei discipline rigoarea metodologică ce a făcut din ea altceva decât un simplu gen literar, încă impregnat de legendar și de superstiții. Tot el a inventat ceea ce numim „istoria prezentului“, relatând contemporanilor evenimente – în speță, războiul peloponezic – al căror martor și actor a fost. Tucidide era într-adevăr strateg când a

fost însărcinat, în 424, să supravegheze coastele Traciei. Neputând să-l împiedice pe spartanul Brasidas să cucerească Amfipolisul, a fost condamnat la exil și deci și-a redactat opera pe pământ străin.

Discipol al sofștilor, Tucidide face din om resortul exclusiv al istoriei, nu numai al celei pe care o prezintă și de limitele căreia își dă seama, ci și al ansamblului de evenimente care punctează devenirea umană în general. Proiectul său vizează a explica nu numai faptele pe care le povestește, ci și „pe acelea care, în viitor, în virtutea trăsăturii umane care le caracterizează, vor fi analoage ori asemănătoare”. De aceea caută să explice mai ales rațional, terminând-o cu legende cele mai trainice, cu anecdotele inutile, cu evocarea intervenției divine. Consultând izvoarele, verificând fiecare mărturie, păzindu-se să ia partea cuiva, evitând digresiunile și efectele de stil, el se străduiește să scoată în relief cauzele profunde ale unui război a cărui victimă a fost, dar pe care își dă osteneala să-l privească obiectiv. Printre aceste cauze, „cea mai adevărată”, afirmă el, ține de temerile pe care le suscita în lumea greacă puterea crescândă a Atenei și logica „imperialistă” a conducătorilor ei. Nici nu se poate mai lucid! După el, disciplina numită istorie tinde să regreseze, chiar și sub forma alertă a lui Xenofon, al cărui moralism și parțialitate aduc prejudicii importante calității literare.

Elocința și retorica cunosc, dimpotrivă, în secolul al IV-lea o înflorire remarcabilă. Influența sofștilor este esențială, în sensul că au fondat, tehnic vorbind, „arta cuvântului” și au dat acesteia statutul privilegiat al unei profesii libere, lucrative și

prestigioase. „Logografii” (care redactau pledoariile celor ce făceau plângeri ori ale inculpaților într-un proces) și oratorii profesioniști se îmbogățeau, într-adevăr, rapid odată deveniți celebri. Așa, de exemplu, Demostene a reușit să-și refacă averea delapidată de tutorii lui, câștigând mult mai mulți bani grație aurului perșilor și a tot felul de escrocherii de care era acuzat.

Printre marii oratori „atici” ai secolului al IV-lea, metecii își aveau și ei locul lor: Lisias, Iseu și Dinarc, originari, respectiv, din Siracuza, Chalcis ori Corint. Dar două nume merită a fi citate – cele ale lui Demostene și Isocrate –, atât pentru calitatea artei lor, cât și pentru influența pe care au exercitat-o, atât în timpul vieții cât și după moartea lor. Primul a fost, incontestabil, geniul oratoric al vremii sale. Patima, elanul patriotic, patosul ce impregnează, printre altele, *Filipicile* sale, fac din ele un model de retorică – acțiune. Cel de-al doilea, cu toate că și-a pus și el talentul în serviciul cetății și al elenismului, îndemnându-i pe greci să se unească împotriva barbarilor și pe atenieni să conducă războiul împotriva perșilor, este, înainte de toate, un filozof și un „profesor de retorică”, pentru care inițierea în această disciplină trebuie să ducă la formarea omului onest și a cărui învățătură a traversat secolele până în vremurile noastre.

Nu tocmai în domeniul literelor perioada elenistă și-a dat operele sale cele mai strălucite; includem aici totuși Alexandria, unde condițiile de muncă ale slujitorilor scrisului și ai cuvântului erau deosebit de favorabile, odată cu instituirea *Museionului* (la început dedicat cultului Muzelor), unde scriitori, savanți și artiști își puteau continua munca fără

grija zilei de mâine, și odată cu faimoasa bibliotecă în care se aflau deja 200.000 de volume în 285 (acestea vor ajunge la 700.000 în anul 48).

Literatura „alexandrină” este, înainte de toate, fructul erudiției și al exegezei textelor. Savanții autori adunați în capitala Lagizilor au început să culeagă și să comenteze imensul corpus de texte de limbă greacă, din care o bună parte a ajuns până la noi prin intermediul lor, în niște compilații din care nu cunoaștem decât fragmente. Rolul lor în transmiterea culturii clasice a fost deci considerabil. Dar a contribuit, în același timp, la osificarea literaturii elenistice, înclinată să reproducă servil ilustrele modele ale trecutului și, lipsită de orice inspirație populară, ce a devenit astfel privilegiul unei elite reduse. Declinul este observabil în special în proză. Tentativele mesenianului Evhemes de a dezvolta, cu a lui *Panhaia*, un fel de roman de anticipație⁵⁴, au rămas fără viitor. Elocința, devenită un ritual retoric și repetitiv, este în agonie. Doar istoria mai înseamnă ceva cu Polybios, dar acesta din urmă, ostatic predat romanilor de perși, după bătălia de la Pydna, este deja un istoric din epoca romană.

Poezia este puțin mai bine reprezentată, cu opere didactice precum *Fenomenele*, în care Aratos descrie sistemul ceresc interpretându-l după teoriile astronomice ale lui Eudoxiu din Cnidos, cu *Imnurile* lui Calimah și *Argonauticele* lui Apolonius din Rodos, sau cu *Idilele* bucolice compuse de siracuzanul Teocrit, instalat în Alexandria, sub Ptolemeu II, căruia îi datorăm câteva piese cărora nu le lipsește nici emoția, nici o anumită vigoare. Cu el, poezia alexandrină manifestă, dincolo de o

simplă repetiție a formelor, un spirit nou, punând în centru individul, sentimentele sale, destinul său. El creează, de asemenea, numeroase epigrame a căror vogă se va păstra mult timp în lumea bizantină.

În ceea ce privește teatrul, în special teatrul tragic, acesta cunoaște un declin iremediabil, strivit sub povara modelelor atice și incapabil de a se reînnoi. „Clasicii” continuă să fie jucați, cu o anumită predilecție spre Euripide, dar niciunul dintre autorii care au încercat să-și regăsească suflul – că e vorba de Calimah ori de autori grupați sub numele de „Pleiada” – nu au lăsat vreo operă demnă de marii dramaturgi ai trecutului. Comedia, în forma reînnoită din a doua jumătate a veacului al IV-lea, a supraviețuit mai bine, grație, în special, lui Menandru, un bogătaș atenian, discipol al lui Epicur, ale cărui piese excelau în a înnoda o intrigă și a descrie caractere vii și tipologii sociale ce vor servi ca model multor generații de autori de comedie până la Marivaux.

Artele în Grecia

Din imensa moștenire pe care ne-au lăsat-o grecii, nimic nu a marcat atât de puternic și de durabil cultura popoarelor Europei ca imensul corpus artistic a cărui cunoaștere directă nu ne-a parvenit decât târziu, prin rămășițe, și într-o ordine inversă marilor faze ale civilizației grecești. Vreme îndelungată, într-adevăr, arta grecească nu a fost percepută decât grație copiilor datând din perioada romană, dintre care câteva erau dintr-o epocă târzie și executate într-o factură academică. De-abia în secolul al XVIII-lea, odată cu primele mari descoperiri arheologice, arta clasică a început să fie descoperită, nu fără reticențe uneori (cu ocazia sosirii lor la Londra, plăcile Pantenonului au fost considerate de unii drept copii târzii și mediocre). Cât despre perioada arhaică, interesul purtat acesteia datează de aproximativ o sută de ani.

Datorită descoperirilor arheologice, știm astăzi că în domeniul artistic, mai curând decât în cel al literaturii ori al gândirii, nu a existat – în sensul comun dat acestui termen – „miracol grec“, adică apariția bruscă a unei arte ajunse la perfecțiune prin nu se știe ce mutație spontană. Știm că acele capodopere ale statuilor atice din secolul al V-lea au fost pregătite timp de două-trei secole de eforturi lente, și că apariția lor datorează mult contactelor prelungite ale elenismului cu celelalte civilizații mediteraneene și orientale. Egiptul, civilizațiile mesopotamiană și anatoliană, Creta, lumea miceniană au dezvoltat, cu mult înaintea secolului

lui Pericle și al lui Fidias, o artă de o mare bogăție, a cărei moștenire a fost preluată de creatorii lumii clasice.

Dacă există vreun „miracol”, acesta nu rezidă în apariția bruscă a fenomenului, ci în perspectiva mereu alta pe care arta greacă, în ansamblul ei, o aduce relației dintre om și mediul ce-l înconjoară, făcând din primul măsura oricărui lucru, așezându-l în centrul sistemului său de reprezentare, făcând din imaginea corpului său tema majoră de inspirație. Nu este surprinzător, în aceste condiții, că epocile și generațiile care au avut drept grijă esențială să-și fondeze sistemul de valori pe om, mai degrabă decât pe o dogmă prestabilită – că e vorba de una religioasă, filozofică sau politică – au știut să reînnoade tradiția cu idealul artistic al grecilor și au putut uneori să se compare cu aceștia, în timp ce toate încercările operate în sens contrar au ajuns la pastişe grosolane. În prima categorie, vom așeza diferitele „renașteri” europene și, în special cea care și-a luat drept sursă *umanismul*, în cea de-a doua, eforturile zadarnice făcute de toate totalitarismele contemporane de a-și apropria mesajul estetic al Greciei antice; pe de o parte, *David* al lui Michelangelo și statuile lui Bernini, de alta, cele ale lui Arno Breker sau, și mai rău, trupurile numai mușchi care înconjoară *Foro italico* din Roma.

Arta greacă propriu-zisă apare încet din secolele obscure ale propriului „Ev Mediu”. După fastuoasele palate miceniene și cretane, arhitectura și arta statuară sunt practic inexistente. Nu mai rămâne nicio urmă din edificiile construite de micii regi care au servit de modele eroilor homerici, nici

din templele unde erau deja celebrate zeitățile Olimpului. De-abia la începutul secolului al VII-lea se găsesc ruinele unor modeste capele. În timpul acestei perioade, ceramica constituie unica mărturie a unei sensibilități artistice încă foarte legată de nevoile economiei și ale practicilor funerare. În toate părțile lumii grecești, se fabrică numeroase vase cu decor geometric de culoare neagră sau roșiatică, pe un fond gri sau bej. Primele motive sunt deosebit de simple: romburi, capre, hașuri etc., dispuse în registre suprapuse. Începând cu secolul al VIII-lea, apar totuși în cadrul mobilierului funerar cratere și amfore pe care sunt reprezentate figuri vii, în special cai, și chiar personaje umane – totul tratat foarte schematic.

Odată cu progresul navigației și începuturile colonizării, lumea greacă se deschide influențelor străine, în special celor din Orient. De aici rezultă un aflux de obiecte exotice aduse de marinari și de negustori (vase, dar și statuete, broderii) și o reacție a artiștilor Eladei – reacție sensibilă mai ales în cetățile maritime care jalonează drumurile spre Asia – împotriva austerității decorului geometric. Este perioada denumită și „orientalizantă”, marcată în ceramică prin folosirea culorilor vii (purpuriul, violetul, albul) care înconjoară siluetele negre, pentru extrema delicatețe a desenului, pentru abundența de figuri împrumutate din bestiarul real ori imaginar al țărilor îndepărtate (lei, pantere, sfinxul etc.), pentru reprezentarea din ce în ce mai frecventă a ființei umane: războinici, eroi homerici sau divinități antropomorfe. Aceeași influență orientală domnește și în cazul altor arte minore, precum prelucrarea aurului, care, e adevărat, a

lăsat puține piese.

Marea sculptură greacă care își face apariția în secolul al VII-lea și a cărei destinație este, în mod esențial, religioasă și de cult este mai puțin tributară, se pare, contactelor cu Asia, chiar dacă Egiptul și Mesopotamia au furnizat artiștilor schemele inițiale. Două tipuri domină producția atelierelor de sculptură: *kouros*-ul, reprezentat în goliciunea-i virilă, și *kore*, al cărei veșmânt placat peste corpuri ascunde puțin atributele feminității. Ambele modele sunt reprezentate într-o atitudine hieratică, care ne aduce aminte de statuile egiptene. Pentru a găzdui aceste figuri divine, se vor construi temple concepute după modelul locuințelor omenești: prototipul este *megaron*-ul micenian⁵⁵.

Secolul al VI-lea coincide *stricto sensu* cu ceea ce noi considerăm a fi faza „arhaică” a istoriei artistice a Greciei. Dominată, începând de la jumătatea secolului, de producția atelierelor Atice, ceramica se transformă. Ea renunță, puțin câte puțin, la figurile animale și la reprezentările de ființe monstruoase, pentru a se consacra, în special, imaginii omului în viața sa de zi cu zi (banchete, dansuri rituale) sau spre scene mitologice ori epice (luptele cu Amazoanele, războiul Troiei, legendele lui Hercule și Tezeu etc.). Tehnica este cea a figurilor negre pe fond roșiatic, cu incizii pentru a marca detaliile musculaturii sau ale veșmântului, acest lucru cel puțin până pe la 535. Începând cu această dată, începe să se utilizeze procedeul figurii roșii și se încredințează penelului redarea de detalii, ceea ce permite reproducerea cu mai multă precizie a trăsăturilor feței. Pictori ca Exekias și Amasis

devin celebri folosind prima tehnică, Eufronios și Oltos, pe cea de-a doua.

Inspirația sculptorilor continuă să privilegieze în timpul acestei perioade figurile izolate de *kouroi* și de *korai*, chiar dacă e vorba de a reprezenta o divinitate sau un defunct grijuliu să rămână sculptat după moarte, așezându-și o statuie pe mormânt. Puțin câte puțin, totuși, personajele prind viață, relief, își văd veșmintele și trăsăturile feței împlinindu-se. La Atena, sunt reprezentate adevărate grupuri: *Moscoforul* din Muzeul Acropolei, care reprezintă un credincios purtând pe umeri vițelul pentru sacrificiu, sau *Cavalerul Payne-Rampin* de la Luvru, care face corp comun cu calul său⁵⁶.

Aceste progrese în sculptură, încă modeste, merg mână-n mână cu realizările din domeniul arhitecturii religioase. Templul capătă măreție. Piatra și marmura înlocuiesc lemnul și cărămida. Planul dreptunghiular cu trei nave, separat de două rânduri de coloane, se impune, odată cu tendința de a ridica edificiul pe un soclu cu tribune și de a-l înconjura cu un portic⁵⁷. În sfârșit, în acea epocă încep a se fixa cele două stiluri arhitecturale care stabilesc raportul între coloană și partea superioară: doricul și ionicul. Atât în primul cât și în celălalt, decorul ocupă, pe frontonul edificiului cât și pe frize, un spațiu important, fie că e vorba de un decor pictat sau, cazul cel mai frecvent, de basoreliefuri sculptate. Mai puțin tributari, ca în cazul sculpturilor ronde-bosse, constrângerilor de măreție și soliditate, artiștii vor putea da operelor lor mai multă mișcare și, mai ales, își vor regrupa personajele în compoziții, reprezentând, ca și pe

vase, scene variate: vânători, lupte, evocări mitologice etc.

Pe parcursul ultimilor douăzeci de ani ai secolului al VI-lea și al primului deceniu din cel de-al V-lea, arta greacă cunoaște o transformare profundă, consecință, în același timp a măiestriei tehnice dobândite de creatori și a efectelor asupra mentalităților ale marilor mutații politice și sociale care coincid, în anumite cetăți, și în special la Atena, cu instaurarea democrației. Odată cu apariția pe frontoanele templelor nu numai a unor scene mitologice, ci și a divinității reprezentate în toată gloria ei, odată cu schimbările operate în tratamentul chipurilor și al sentimentelor pe care acestea le exprimă - este momentul când surâsului puțin înțepenit al figurilor de bărbați și de femei din primele două treimi ale secolului al VI-lea i se substituie expresia severă și puțin tristă care, de exemplu, se regăsește la Apollo de Piombino sau la celebra *Îmbufnată* -, odată cu suplețea mișcărilor și importanța dată modelului corpului omenesc, apar trăsăturile unei noi arte care marchează sfârșitul perioadei arhaice și începuturile perioadei „clasice”.

Aceasta cunoaște apogeul la Atena în cursul jumătății de secol ce urmează după încheierea războaielor medice. Capitală a unui vast imperiu maritim, ale cărui venituri îi alimentează visteria, cetatea Atena este în contact cu toată lumea greacă și cu periferia „barbară”. Ea beneficiază, pe de o parte, de relativa eclipsare a rivalelor sale: Sparta, dominând mereu militar, dar prea închisă în tradiții pentru a vedea reînnoindu-se inspirația artiștilor săi, Corintul, hărțuit între cele două cetăți hegemonice ale Greciei peninsulare, Ionia, ruinată

de dominația persană. Echilibrul instituțiilor sale, pacea socială pe care o impun în cetate deținătorii democrației, calitatea personalului politic, atașamentul cetățenilor la patria ateniană și la religia civică, ruinele războiului însuși care sunt peste tot, în această cetate unde totul se reconstruiește, toate aceste lucruri fac din Atena epicentrul unei arte care reușește minunea de a atinge universalul, traducând în piatră și marmură aspirații care sunt cele ale elitei *polis*-ului. Dacă există „miracol grecesc”, atunci el se găsește în această sublimare a condițiilor de viață colectivă a atenienilor, în concepția despre om, în sensibilitatea lor religioasă, ajungând, printr-un imens efort de raționalizare, la redarea a ceea ce este permanent în om. 2000 de ani mai târziu, din această lecție, „umanistii” și artiștii Renașterii vor extrage esența „revoluției lor culturale”, înaintea clasicismului francez al „Marelui Secol” și a spiritului „Luminilor”.

Două nume sunt legate de preeminența artistică a Atenei: cel al lui Pericle, căruia îi revine meritul de a fi dat impulsul inițial, de a fi fixat orientările și de a fi găsit sumele necesare, și cel al lui Fidias, adevărat maestru al reconstruirii Acropolei, căruia, de altfel, Pericle i-a dat misiunea de a face din această colină sacră cel mai frumos ansamblu al lumii grecești. Fidias, de la care nu cunoaștem în mod sigur nicio operă ieșită din mâinile sale, avea pe atunci 35 de ani. Fiu al atenianului Harmides, fusese, se pare, pictor înainte de a se fi consacrat sculpturii alături de Miron și de Policlet, și înainte de a-și fi făcut, în acest domeniu, o reputație de mare maestru, sculptând, printre altele, un

monument în onoarea lui Miltiade, statuile Atenei Lemnia și ale Atenei Promachos din Atena, cât și statuia lui Zeus din Olimpia.

Colina sacră, care a fost în grabă amenajată de Temistocle în perioada războaielor medice, era, pe la 460, acoperită de ruine și de monumente distruse. A trebuit să se distrugă pentru a se reconstrui. Pentru a-și putea duce sarcina la bun sfârșit, Fidias s-a înconjurat de o echipă prestigioasă, cuprinzându-i pe arhitecții Ictinos, Mnesicles și Coroibos, antreprenorii Polignot și Colotes, sculptorii Alcamene, Paionios și Cresilas. Din 448 până în 432, Ictinos a construit, odată cu Partenonul, în întregime din marmură de Pantelic, sanctuarul cel mai venerat al Aticii și, probabil, edificiul cel mai tipic al arhitecturii religioase grecești, „templul” prin excelență. Combinând armonios doricul (coloane, arhitravă) și ionicul (friză continuă), arhitectul și echipa sa au calculat și executat totul cu minuțiozitate. Fidias, care era ocupat în timpul construirii templului cu realizarea și cizelarea statuii zeiței pe care trebuia s-o adăpostească, s-a pus pe treabă, sculptând unele părți ale programului stabilit, care cuprindea, pe frontoane, nașterea miraculoasă a Atenei și cearta sa cu Poseidon pentru Atica, pe friza dorică lupta zeilor cu giganții, victoria grecilor asupra amazoanelor, cucerirea Troiei și centauromahia⁵⁸, în sfârșit, pe friza ionică, faimoasa procesiune a Panateneelor.

Propileele, ansamblu de portaluri ce deschideau accesul spre Acropole, au fost construite între 437 și 431 de Mnesicles. Ansamblul se armoniza cu Partenonul și cu templul Atenei Nike, mic sanctuar

construit după pacea din 421: o bijuterie din marmură care consacra resurecția și apogeul artei ioniene. În sfârșit, s-a construit, peste un lăcaș consacrat celor mai vechi culte din Atica aflat în fața Partenonului, Erehteionul (consacrat zeiței Atena și lui Erehteu, suveranul legendar al Atenei), un mic templu cu un plan interior complicat, dar a cărui eleganță exterioară și rafinament puțin cam prețios contrastau cu sobrietatea riguroasă a marelui templu. Început înainte de templul dedicat Atenei Nike, acesta n-a fost terminat decât pe la 407 de Filocles.

Chiar dacă Atena ocupă primul loc în producțiile arhitecturale ale epocii, datorită, în același timp, excelenței operelor realizate și importanței programului adoptat și pus în practică (odată cu reconstrucția Acropolei, Pericle a dat de muncă atenienilor pentru mai bine de 20 de ani), aceasta nu a avut monopolul construcțiilor întreprinse în cursul acestei prime perioade de apogeu a epocii clasice. În cea mai mare parte a secolului al V-lea, cetăți și sanctuare pelenice au rivalizat puternic în generozitate pentru a ridica zeilor monumentele cele mai frumoase și mai mari. În Italia de Sud și în Sicilia, unde au fost construite, începând cu secolul al VI-lea, ansambluri gigantice (precum templul Herei și al Atenei din Paestum), dăinuie moda edificiilor puternice, care combină, ca la Selinunt, elemente doric și ioniene. În Peloponez, realizarea cea mai de văză este templul lui Zeus din Olimpia, edificat între 470 și 456, datorită aflului de pelerini și pioaselor lor contribuții: aici domnește doricul și acesta oferă credincioșilor, în ciuda podoabei sale sculpturale, un decor de o sobrietate

deosebită. Tot în această epocă, Egina, care a fost proclamată cetatea cea mai vitează după bătălia de la Salamina, își consacră cea mai mare parte din pradă pentru a finanța construirea unui templu dedicat zeiței Atena Afaia, Argosul edifică marele său templu dedicat Herei, iar micul orașel Bassae, în Arcadia, și-l consacră pe al său lui Apollo, la sfârșitul secolului, în timp ce mișcarea de construcție sau de reconstrucție se întinde din nou pe litoralul Asiei Mici.

Această vârstă de aur a arhitecturii sanctuarelor nu este dublată de nicio inovație revoluționară în materie de construcție și decorații. Planul de ansamblu se reduce întotdeauna la o sală dreptunghiulară, precedată, la cele două extremități, de porticuri, deasupra cărora se găsesc frontoane triunghiulare. Tehnica acoperirii cu decorații nu se schimbă nici ea, chiar dacă elementele decorative împrumutate registrelor sunt amestecate, adesea, cu caracteristicile doricului și ionicului. Singura noutate este apariția coloanei „corintice”, cu capitelul ei exuberant, coloană care cunoaște o largă difuzare la sfârșitul secolului al V-lea.

În domeniul sculpturii, în special, se dezvoltă gustul clasic, fie că e vorba de tehnica ronde-bosse sau de arta basoreliefului. Cu Fidias, despre care anticii ziceau că cine a putut să contemple statuia lui Zeus pe care acesta a realizat-o pentru templul din Olimpia – un ansamblu colosal de plăci de aur și de fildeș montat pe un tron de abanos – nu mai putea fi niciodată nefericit, triumfa o artă care, la antipozii academismului sever, vizează, prin seninătatea pe care o inspiră, ceea ce este

permanent în natura umană și în raportul acesteia cu lumea. O atare inspirație animă și echipa care s-a constituit pentru a sculpta friza Panateneelor: 400 de personaje și 200 de animale desfășurate pe un basorelief de marmură de 160 de metri, care constituie expresia plastică cea mai înaltă a religiei civice, aceea pe care conducătorii cetății au căutat s-o pună în relief în cadrul cultului consacrat zeiței protectoare.

Alături de acest maestru de necontestat al sculpturii atice, două nume merită încă a fi citate. Mai întâi, cel al lui Miron din Teba, născut pe la 490, căruia îi datorăm printre primele realizări ce redau, cu multă veridicitate, mișcarea, precum grupul *Atena și Marsyas*, campionul Ladas, reprezentat în timp ce fugea pe vârful picioarelor, sau faimosul *Discobol*. Apoi, cel al lui Policlet din Argos care, între 460 și 420, a produs un anumit număr de opere, printre care statuia lui Cyniscos din Mantineea, *Doriforul* (purtătorul de lance) și *Diadoumenul* (bărbatul ce se încoronează) – toate marcate de voința de a traduce euritmia corpului în repaos. Cu toate că a avut grijă să ilustreze în statuile sale din bronz teoriile matematice pe care le concepute asupra proporțiilor ideale ale corpului omenesc (a redactat, într-adevăr, un tratat, *Canon*), Policlet a știut să dea personajelor sale veridicitate și o ușurință în atitudini care, dacă le punem în legătură cu seninătatea expresiei, fac din el maestrul artei echilibrate și raționale la care se referea generația primului clasicism. Ceea ce îl caracterizează în general pe acesta, în afara perfecțiunii tehnice, este refuzul anecdoticului, al particularului, al etalării pasiunilor și a

sentimentelor. Nimic violent nu se impune privitorului. Nimic nu este trecător și întâmplător. Totul este măsură, pudoare, voință de a produce tipologii fizice și morale care să transceadă elementul *hic et nunc*.

Toate aceste lucruri nu vor dura mai mult decât prima perioadă a hegemoniei maritime a Atenei. De la sfârșitul „secolului lui Pericle“, apar primele semne ale unei schimbări în concepția operei de artă. Transformarea moravurilor care afectează societatea ateniană și neliniștea spiritelor, potențată de dificultățile legate de război, se traduc în domeniul artelor plastice – ca și în domeniile filozofiei, literaturii și teatrului – printr-o repunere în cauză, timidă la început, apoi din ce în ce mai pronunțată, a principiilor clasicismului. Pudorea sentimentelor se atenuază, chipurile încep să exprime altceva decât impasibilitatea olimpică, temele reținute de artiști promovează pateticul și accidentalul. Este cazul, de exemplu, al decorațiilor vaselor cu fond alb – *lekytoi* –, depuse pe morminte: scenele de inspirație funerară marchează groaza și tristețea provocate de apropierea morții.

Aceeași situație se întâmplă și în ceea ce privește marea pictură, cea a vastelor compoziții murale care decorau zidurile templelor și pe care nu le cunoaștem decât din informațiile culese din texte ori de pe reproduceri reduse realizate de olari. Artei măsurate a unui Polignot din Tasos, care a executat între 480 și 450 grandioase decorații murale la Atena, Plateea și Delfi și a cărei influență a fost imensă, au succedat compozițiile unui Zeuxis din Heracleea (în Grecia Mare) sau ale unui Parasios din Efes, marcate de dorința autorilor de a

reprezenta episoade dramatice și de a exprima sentimente violente.

Aceste noi caracteristici se vor afirma pe parcursul secolului al IV-lea. Concepțiile estetice care s-au afirmat în Atena lui Pericle și care corespundeau idealului politic și religios al *polis*-ului nu puteau să nu fie afectate de consecințele bulversărilor intervenite în lumea elenică. Interminabilele conflicte dintre cetăți, disensiunile interne, epuizarea finanțelor publice, relativa îndepărtare de cultele civice și interesul crescut purtat de greci divinităților străine și altor culte considerate că asigură inițiaților mântuirea în viața eternă, toate aceste lucruri au modificat condițiile în care se elaborau programele arhitecturale și proiectele decorative.

Totuși, dacă nicio altă realizare a epocii nu poate fi comparată cu șantierul de pe Acropole, lumea greacă n-a dus lipsă, în timpul acestei perioade frământate, de prestigioase construcții, dispersate într-un mare număr de orașe și sanctuare. În secolul al IV-lea, Atena își înfrumusețează sanctuarul din Eleusis, Delfi și Efes își reconstruiesc, primul, templul lui Apollo, al doilea, *Artemision*-ul, incendiat de Herostrat în 356⁵⁹, în Epidaur ofrandele credincioșilor lui Asclepios au permis să se ridice faimosul teatru, în sfârșit, numeroase temple dedicate divinităților poliade au fost construite în regiuni rămase până atunci departe de marile construcții comandate de conducătorii cetății: templul Atenei la Tegeea, cel al lui Apollo Ptoios în Beoria etc.

Atena, așadar, a încetat să mai fie centrul care, de o manieră cvasihegemonică, să emane comenzi și

idei. În Asia Mică, acolo unde bogățiile rămăseseră destul de considerabile pentru a putea finanța importante programe de construcție și decorație, artiștii au mers să caute comenzi și inspirație: la Xantos, în Licia, unde a fost edificat, în primul sfert al secolului, un mormânt regal ornat cu statui ale „nereidelor” (nimfe ale mării), la Halicarnas, în Caria, unde regina Artemisia II a ridicat în memoria regelui ei soț, Mausolos, un monument colosal („Mausoleul”), din care nu ne-a mai rămas aproape nimic, în afară de elementele de decor păstrate la British Museum, la Efes, pentru reconstrucția giganticului Artemision ars în 356 etc. Arhitecții, ca și sculptorii, sunt greci, dar trebuie să satisfacă anumite exigențe ale comanditarilor lor, deci să facă ca în proiectele lor să intre elemente împrumutate de la culturile locale. Mausoleul din Halicarnas are, astfel, deasupra o piramidă, iar majoritatea monumentelor edificate în acea perioadă sunt dotate, la cererea clienților orientali, cu o decorație foarte diferită, în spiritul ei și prin temele abordate, de cea a clasicismului din Atica.

În contact cu Orientul, se accentuează anumite tendințe, deja perceptibile în statuaria elenică de la sfârșitul secolului al V-lea. O artă mai sensibilă se afirmă în detrimentul figurilor atemporale din vremea lui Pericle. Scopas din Paros (420-350 î.e.n.), care participă la decorarea templului din Efes și al mausoleului din Halicarnas, dar care execută și numeroase lucrări în Atena și Peloponez (Herakles din Siciona, Afrodita din Elis), sculptează personaje încrâncenate, exprimând pasiunea devoratoare și tumultul interior, precum *Menada cu puiul de căprioară*. Atenianul Praxiteles (~390-

~330), care a început să sculpteze în registrul lui Policlet, reprezintă când femei despuiate, corpolente, inspirându-se de la soția sa - care-i era, în același timp, și model - Phryné (Afrodita din Cnidos, Afrodita din Tespis etc.), când figuri de tineri având un corp svelt și o față efeminată, încarnându-i pe Apollo, Hermes sau Eros. Proporțiile sunt îndrăznețe, fețele cu un profil foarte pur sunt alungite și grațioase. Poziția în care sunt figurați efebii și zeii este departe de forța liniștită care îi anima pe viguroșii atleți din secolul al V-lea. Cât despre Lisip din Siciona, portretistul oficial al lui Alexandru cel Mare, a cărui operă imensă se întinde pe parcursul a 60 de ani, între 370 și 310, chiar dacă se inspiră și el din modelele lui Policlet, da figurilor sale de bărbați - *Herakles Epitrapezios* și, mai ales, *Apoxiomene* (atletul care își șterge trupul de sudoare după un efort) - o suplețe și o mobilitate pe care nu le aveau cele ale maestrului din Argolida. Atleții săi au mușchii ieșiți în relief, ochii neliniștiți, gura puțin crispată. Pugiliștii săi au nasul turtit și urechile umflate. Realismul și gustul pentru patetic biruie, la Lisip, ca și la imitatorii săi contemporani, atemporalitatea senină a figurilor clasice.

Același lucru se întâmplă și în ceea ce privește pictura, atunci în plin avânt, mai puțin sub forma minoră pe care o îmbracă decorurile obiectelor de ceramică - aceasta din urmă, după ce a cunoscut apogeul în secolul al V-lea, intră într-un relativ declin în perioada de dinaintea cuceririi macedonene - cât în genul nobil al marii picturi murale, de la care, din păcate, nu cunoaștem decât ceea ce ne transmit textele ori ne lasă să

întrevedem palidele copii din epoca romană. Marele nume este aici cel al lui Apeles din Colofon, și el portretist atras de Alexandru, a cărui operă, ca și cea a lui Lisip, reliefează, în parte, arta elenistică. Dacă urmărim descrierile pe care le-au făcut anticii în legătură cu principalele sale creații (o *Afrodita Anadromenes*, un *Alexandru cu fulgerul*, o alegorie a *Calomniei* etc.), regăsim în tablourile sale trăsăturile care disting statuaria secolului al IV-lea de cea a primului clasicism: o natură exuberantă, figuri umane exprimând sentimente violente, gust pentru drapaje și podoabe complicate, la fel ca și cea pentru nuditatea corpurilor. Dar Apeles și emulii săi au făcut ca, în același timp, pictura antică să treacă prin niște transformări revoluționare. Lor li se datorează faptul de a fi reușit să redea profunzimea și etajarea planurilor, ca și impresia volumului, grație jocului de lumini și umbre.

Nu există o adevărată ruptură în materie de arhitectură și de arte plastice între perioada ce precede imediat cucerirea lui Alexandru și vremurile „elenistice”. Asistăm doar la exacerbarea tendințelor care au caracterizat arta secolului al IV-lea, și care se accentuează odată cu deplasarea centrului de gravitate de la elenismul Greciei continentale și insulare spre Orient, odată cu dezvoltarea mecenatului princiar, cu cel al „burgheziei” urbane, la fel de înclinată în a-și înfrumuseța diversele reședințe, odată cu înmulțirea și accelerarea schimburilor culturale de-a lungul întregii zone mediteraneene și până departe, în interiorul Asiei.

Vorbim încă de istorie europeană atunci când evocăm producțiile intelectuale și artistice ale

statelor născute din destrămarea imperiului macedonean? Esențial este, de fapt, ceea ce se întâmplă în Alexandria, Pergam, Milet sau Antiohia, adică pe malurile africane și asiatice ale Mediteranei elenizate. Grecia, devenită teatrul unor războaie fără sfârșit și pierzându-și orice independență, nu mai este decât o provincie sărăcită al cărei rol politic se reduce simțitor. Atena însăși este încă de atunci pentru Elada un oraș-muzeu, deja un fel de loc de pelerinaj pentru călători-esteți, dar academismul care domnește aici nu duce la nicio inovație. Dacă civilizația elenistică își are locul ei aici, aceasta este pentru că tot ceea ce s-a elaborat nou în teritoriile extraeuropene cucerite de Alexandru s-a făcut sub impulsul grecilor, printr-o osmoză între civilizația lor și culturile autohtone, și pentru că produsele acestui imens mixaj cultural au pătruns și au fecundat – datorită contactelor cu Occidentul, prin intermediul marinarilor, al negustorilor, călătorilor și, în curând, al legionarilor romani – întregul nostru continent.

Arhitectura elenistică a inovat puțin dacă ar fi s-o comparăm cu cea din perioada clasică. S-au construit sau s-au reconstruit temple vaste, precum sanctuarul din Didymai⁶⁰, dar nu s-a integrat, în realizarea acestor grandioase edificii, niciunul dintre elementele novatoare care, împrumutate din Orient, ar fi permis revoluționarea artei de a construi, fie că e vorba de arc, de boltă ori de cupolă. Dacă există totuși, vreo inovație, acest lucru se vede în domeniul urbanismului, în special în repartiția elementelor tradiționale ale orașului – agora, teatru, gimnaziu etc. – și în împărțirea regulată a locuințelor, totul fiind conceput după un

plan organizat în funcție de scopuri atât estetice cât și funcționale. Deja în secolul al V-lea, Hipodamos din Milet elaborase un plan în formă de tablă de dame, cu străzi vaste, perfect aliniate, și cu o repartizare a edificiilor pe sectoare, dar acest principiu nu a fost aplicat decât la o scară redusă. Odată cu orașul elenistic, și în special cu cea mai importantă și mai prestigioasă dintre ele, Alexandria din Egipt, acest principiu devine regula de concepție a unui urbanism revoluționar, cu căi perpendiculare străjuite de clădiri cu mai multe etaje, cu porticuri înconjurând piețele publice sau mărginind principalele străzi, cu teatre din piatră și cu locuințe bogate, frumos decorate.

Artele plastice oscilează între două tendințe principale. Prima este reproducerea la infinit a operelor clasice, fie că este vorba doar de a se inspira din ele pentru a concepe figuri originale cu o oarecare prospețime – *Venus din Milo*, sculptată în secolul al II-lea și al cărei autor ne este necunoscut, constituie un bun exemplu –, fie că e vorba de difuzarea în serie de replici și copii ale unor opere celebre. Avântul sculpturii de apartament face ca unele capodopere să fie reproduse cu zecile, dacă nu cu sutele, în special cele din a doua perioadă a clasicismului, care-i are drept reprezentanți pe Scopas și pe Praxitele. Atena se va specializa în acest domeniu și dacă putem, de exemplu, să ne facem astăzi o idee despre cum arăta zeița Atena cizelată de Fidias pentru Partenon, acest lucru este posibil grație replicii acestei opere care a fost găsită în Pergam. Alături de aceste modele, mult apreciate de colecționarii particulari bogați, proliferază statuile inspirate după cele ale măștrilor din trecut

și care, aproape toate, decad într-un manierism academic: Afrodite despuiate, efebi delicați reprezentându-i pe Apollo și pe Hermes, Dionysos-copil în varii replici, satiri și sileni prinși în dansurile lor deșănțate etc. Artiștii care se dedică reproducerii acestor modele nu-i mai onorează pe zei, ci satisfac gusturile unui public senzual și rafinat.

Cealaltă tendință prelungește, dimpotrivă, și accentuează gustul, deja larg răspândit în secolul al IV-lea, pentru reprezentarea sentimentelor violente, a episoadelor dramatice, a pasiunii împinse până la frenezie. La Pergam și în Rodos acest „romantism” a atins paroxismul. Primul, cu gigantica sa friză de pe altarul lui Zeus și cu galul său învins care-și ucide soția înainte de a-și lua viața, pentru a scăpa de robie, al doilea, cu celebrul său „colos” gândit de Hares, și cu nu mai puțin faimosul grup Lacon și cei doi fii ai săi, convulsionați sub mușcătura șerpilor, pe care-l va admira Michelangelo. Pateticul domnește aici complet, așa cum este prezent și la Antiohia, unde Eutyhides sculptează grupul *Fortuna*, și peste tot unde se impun influențele lui Lisip și ale Școlii sale, sau cele ale lui Bryaxis, autorul statuii lui Serapis din Alexandria.

Nu totul este melodramă în piatră și marmură în aceste producții ale sculpturii elenistice. O statuie anonimă, precum *Victoria din Samotrace*, transmite o reală seninătate și multe dintre operele judecate drept „grandilocvente” poartă în ele grija pe care au avut-o artiștii de a exalta măreția omului și puterea naturii. În ceea ce privește sculptura, adesea blamată și ea, din Alexandria Egiptului (cuvântul „alexandrinism” fiind folosit pentru a desemna o

estetică mediocră și manieristă), ea este departe de a fi peste tot convențională și repetitivă. Alături de unele opere academice inspirate din cea mai fadă mitologie, ea a știut să combine frecvent realismul vieții de zi cu zi cu o senzualitate având vagi nuanțe de compasiune, făcând din copil tema sa predilectă, exersându-și gustul pentru pitoresc, legând alegoria de evocarea naturii.

Aceleași tendințe se manifestă în pictura murală, chiar dacă nu putem să ne facem o idee precisă despre aceasta decât plecând de la texte vechi, de la mozaicuri și fresce din campaniene (mai ales la Pompei), direct inspirate din modelele grecești, și de la rare descoperiri arheologice, precum mormintele macedonene de la Lefkadia și Vergina-Palatitsa (datând din secolele al IV-lea și al III-lea). Paralelismul cu evoluția artei statuare este foarte clar, artiștii împărțindu-se între mereu continua evocare a unei mitologii convenționale, pateticul situațiilor și al figurilor și reprezentarea realistă a naturii. Din ceea ce putem imagina ori reconstitui, reiese că pictura elenistică a fost, se pare, bine reprezentată, pictorii fiind aceia care, foarte adesea, i-au precedat pe sculptori în căutarea unor efecte.

În schimb, declinul ceramicii pictate, deja perceptibil la sfârșitul secolului al IV-lea, s-a accentuat tot mai puternic, odată cu înmulțirea atelierelor în întreaga lume greacă (Atena pierzându-și monopolul) și cu afirmarea gustului clientelei înstărite pentru alte produse de lux: vase metalice, produse din aur și argint, obiecte din fildeș și din sticlă etc. Figurinele care duseseră departe reputația Beoției și a câtorva centre din

Asia Mică și-au pierdut și ele din atractivitate. Producția în serie a unor obiecte din teracotă, care reprezentau, caricatural, personaje de orice gen, nu numai tinere fragede și suave, a marcat, odată cu relativa „democratizare” a cererii, un recul incontestabil al calității. Aceasta este situația a ceea ce mai subzista din elenism înaintea cuceririi romane. Departate de a face să dispară diversele curente care compuneau patrimoniul cultural și artistic al lumii elenistice, aceasta avea să-și extindă, timp de patru secole, geniul în cea mai mare parte a Europei și să hrănească cu această sevă mereu vie civilizația latină.

Capitolul 5

ITALIA ROMANĂ (DE LA NAȘTEREA CETĂȚII LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III- LEA Î.E.N)

■ *Roma, cea care va realiza prima unificare a unei părți din spațiul european, prinde contur într-o Peninsulă Italică care, la rândul ei, nu este în secolul al VIII-lea decât un puzzle heteroclit de popoare supuse influenței grecești și feniciene în Sicilia și în Italia meridională. Din acest mozaic se nasc etruscii, instalați în Toscana, aliați cu cartaginezii împotriva grecilor și purtători ai unei civilizații originale. Organizați în cetăți-state conduse mai întâi de regi, apoi de o aristocrație a marilor proprietari, și-au construit o cultură în care influența greacă se amestecă cu vechea zestre mediteraneeană și cu elemente împrumutate din Orient.*

■ *Nașterea Romei, în centrul câmpiei Latium, devine obiectul unei legende care o atribuie lui Romulus și fratelui său geamăn Remus, hrăniți de o lupoaică, acesta din urmă fiind eliminat de Romulus după o ceartă dintre cei doi. Istoricii au corectat mitul fondării Romei: Roma a fost*

fondată, se pare, în secolul al VI-lea de către etrusci, care i-au transmis civilizația. La sfârșitul secolului al VI-lea, înfrângerile etruscilor în fața grecilor permit romanilor să-i alunge pe regi și să proclame Republica, supusă de atunci aristocrației patricienilor care domina plebea.

■ *Așezată în defensivă în raport cu puternicii ei vecini care o amenință, Roma trebuie să mai și rezolve conflictul care-i opune pe patricieni plebeilor. După retragerea lor pe Aventin, aceștia din urmă obțin cedarea de drepturi politice care șterg, puțin câte puțin, distincțiile inițiale în favoarea unora noi, care-i vor opune pe bogați (nobilitas) săracilor.*

■ *După ce a organizat, în secolul al IV-lea, o excelentă armată a cărei unitate de bază este legiunea, Roma cucerește Italia în secolul al III-lea. Ea își desăvârșește atunci organizarea guvernării sale fondată pe adunările de cetățeni, Comițiile, o ierarhie de magistrați aleși și un Senat care asigură continuitatea Republicii și din care fac parte reprezentanții marilor familii. Italia cucerită este administrată de prefecți însă locuitorii săi aveau drepturi civice mai restrânse decât cetățenii capitalei.*

Deși grecii au știut să creeze între ei o adevărată unitate de civilizație, ei s-au dovedit incapabili de a ieși din cadrul politic al cetății și de a opune, în consecință, o rezistență durabilă puterilor organizate care se găseau la periferia Eladei.

Imperiul lui Alexandru a avut o existență prea scurtă pentru a procura lumii grecești unitatea politică ce i-ar fi permis să supraviețuiască marilor frământări ale secolului al IV-lea și niciuna dintre marile monarhii fondate de succesorii cuceritorului macedonean nu a știut să-și impună hegemonia rivalelor sale, ceea ce a permis romanilor să le cucerească una după alta.

Prima tentativă adevărată de unificare aplicată unei fracțiuni importante a spațiului european aparține Romei. Cu siguranță, nu toată Europa a fost supusă legii cuceritorilor latini. Germania și imensele spații situate în estul și nordul Dunării și al Rinului au scăpat aproape în întregime dominației acestora, însă Europa de sud în totalitatea ei, cea de vest și de centru, în special, au fost puternic romanizate. Imperiul, chiar dacă va dispărea în secolul al V-lea, ca urmare a consecințelor conjugate ale degradării societății în interior și a loviturilor date de popoarele barbare, amintirea unei unități romane și cea a unei *pax Romana* vor supraviețui acestui dezastru pe parcursul întregului Ev Mediu și vor inspira până în epoca modernă încercările de unificare a continentului.

Italia primitivă și prezența etruscă

Câte bogății și câte splendori pe coasta Campaniei, această capodoperă la care natura a contribuit cu tot geniul ei! Mai adăugați câmpiile fertile, coastele mereu înșorite și atât de bine expuse, desișurile lipsite de orice le-ar putea dăuna, pădurile umbroase, vegetația variată, munții de unde coboară atâtea adieri de vânt, rodnicia seminței, a vinului, a uleiului, turmele ce poartă prețioasa lor lână, taurii plini de forță, lacurile, nenumăratele fluvii și izvoare care o stropesc, mărilor, porturile, acel pământ care se oferă peste tot comerțului și care înaintea, de la sine putere, spre marea învolburată, grăbit să le dăruiască muritorilor fericirea.

Astfel se exprimă Pliniu cel Bătrân (*Istoria naturală*, III-6) în secolul I e.n. Dacă pentru acest „om din nord” (el s-a născut în apropierea lacului Como), Campania este un adevărat paradis terestru, acest lucru este posibil pentru că Pliniu cel Bătrân o compară cu restul Italiei peninsulare – „Italia” antică exclude câmpia Padului, locuită de celți și care purta numele de Galia Cisalpină, cât și limita muntoasă din nord –, ținut în general vitregit de natură și sărac totodată.

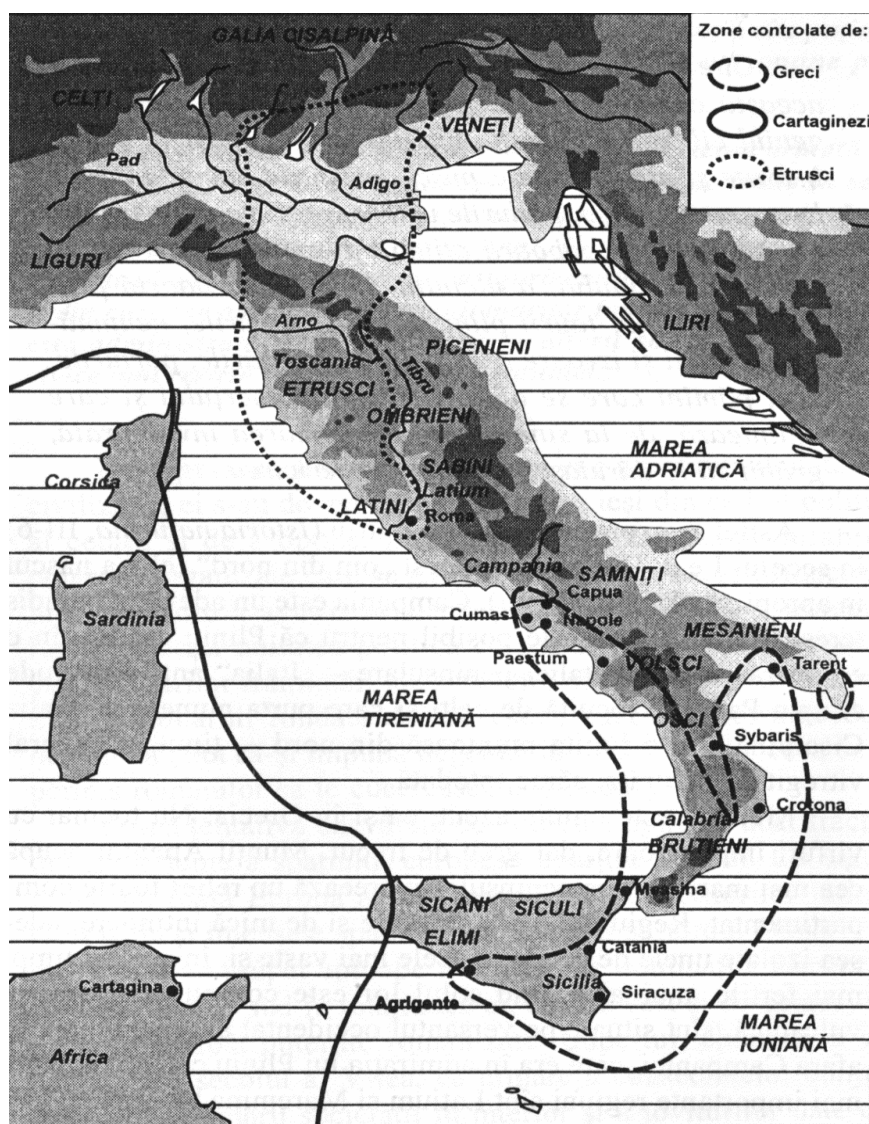
Muntele este omniprezent, ca și în Grecia. Nu tocmai cu vârfuri impunătoare, dar greu de trecut. Munții Apenini ocupă cea mai mare parte a peninsulei și creează un relief foarte compartimentat. Regiunile joase sunt rare și de

mică întindere, adesea izolate unele de celelalte. Cele mai vaste și, în același timp, mai fertile, mai ales când solul lor este compus din cenușă vulcanică, sunt situate pe versantul occidental al Apeninilor. În afara Campaniei, care era în admirația lui Pliniu cel Bătrân, cele mai importante regiuni sunt Latium și Maremma toscană, și una și cealaltă presărate cu mlaștini.

Malurile Italiei peninsulare sunt adesea neprimitoare și nu tocmai propice navigației. Acest lucru explică faptul că romanii au rămas multă vreme păstori și agricultori și nu marinari ori negustori, precum grecii și multe alte popoare din zona Mediteranei. Condițiile climaterice sunt puțin diferite de cele din Grecia, cu ploi, totuși, mai abundente, care cad mai ales primăvara și toamna sub forma unor averse puternice, și o zonă forestieră mai bogată (mult mai întinsă în perioada Antichității). În sfârșit, adevărat pod între Africa și Europa, așezat în centrul bazinului mediteraneean, Italia se bucură de o remarcabilă situare geografică.

În momentul când, după tradiție, are loc nașterea Romei (adică la mijlocul secolului al VIII-lea, în 753 î.e.n.), Italia se prezintă ca un puzzle heteroclit de popoare ale căror origini rămân și astăzi puțin cunoscute. În afară de etrusci și de grupurile încă numeroase de popoare mediteraneene, precum ligurii în nord-vest și în Sardinia, elimii și sicanii în Sicilia, toate instalate de multă vreme, peninsula este ocupată din plin de populații de limbă indo-europeană, grupate global sub numele de „italice”: latinii în câmpia centrală, umbrienii, sabinii, samniții, pelignii, marsii în centru, oscii, volscii, lucanii, messapii, iapygii și bruttii în sud, picienii

și veneții în nordul Apeninilor. S-a crezut multă vreme că au venit, în valuri succesive, în mileniul al II-lea din diverse teritorii urmând calea terestră septentrională sau cea maritimă. Dar această interpretare „invazionistă” este astăzi foarte controversată, ca de altfel toate tezele relative la indo-europeni. Numeroși specialiști (P. de Francisci și M. Pallottino, în special) cred că asimilarea populațiilor italice s-a făcut prin contacte pașnice, în timp, și nu prin sosirea brutală de grupuri etnice indo-europene, deja puternic organizate și diferențiate. Aceeași situație va fi și pentru etrusci, ca și pentru celții instalați în câmpia Padului.

Italia pe la 500 î.e.n.

Popoarele al căror nume ne-au fost transmise de tradiția istorică nu coincid cu marile arii culturale pe care investigațiile arheologilor au permis să fie decelate: *terramare*-le în câmpia Padului, civilizația „apeninică” și civilizația câmpurilor de urne din perioada bronzului, cultura „lațială” și, mai ales, civilizația villanoviană (după numele Villanovei, în apropiere de Bologna) în perioada fierului, caracterizată în special prin ritul incinerăției și prin folosirea urnelor biconice pentru adăpostirea cenușei. Aceasta din urmă a cunoscut o puternică înflorire în secolul al VIII-lea î.e.n., în special în Toscana și Latium⁶¹.

Chiar dacă peninsula era izolată până în secolul al VIII-lea î.e.n. ea s-a deschis influențelor exterioare, venite dinspre mare și Orient, modificând anumite caracteristici ale culturii villanoviene. Asistăm, sub influența fenicienilor, care și-au instalat puncte comerciale în Sicilia și Italia meridională, și a grecilor, mai întâi pirați și prospectori, apoi neguțători și colonizatori, la apariția orașelor, la generalizarea scrisului și la difuzarea de produse de artizanat grecești. Fondatori, după cum s-a văzut, a numeroase cetăți – Siracuza, Agrigent, Selinunt, Crotona, Tarent, Sibaris, Cumae, pentru a nu le cita decât pe cele mai renumite –, locuitorii „Marii Grecii” au contribuit la progresul populațiilor indigene, fără ca totuși să încerce să le asimileze, nevăzând în ele decât o rezervă de mână de lucru, de furnizori și de clienți. Ei nu au putut împiedica, totuși, ca, în contact cu ei, aborigenii să se „hrănească” cu știința și tehnicile lor – începând cu

cea a armelor – până în momentul când au devenit un pericol pentru colonizatori, ei înșiși pradă, începând cu secolul al VI-lea, unor conflicte sinucigașe (în 511 Crotona distruge Sibaris) și până la primele atacuri ale cartaginezilor.

Din acest puzzle de popoare, limbi și culturi care caracterizează Italia primitivă se naște o civilizație de o extremă originalitate, de la care Roma a primit o moștenire bogată și care a transmis Romei moștenirea sa elenică. Începând din secolul al XIX-lea e.n., săpăturile au scos la iveală un material considerabil care ne-a permis s-o cunoaștem mai bine, dar poporul care a dezvoltat această civilizație, etruscii, păstrează și astăzi o parte din misterul său. Limba acestora, într-adevăr, nu a putut fi descifrată. Se poate citi, deoarece este scrisă într-un alfabet adaptat după cel al grecilor. Se știe doar că nu este de origine indo-europeană. Dar, în absența unui text bilingv care ar da cheia nenumăratelor inscripții recenzate, nu au putut fi traduse decât câteva zeci de cuvinte.

Originea etruscilor este, în aceste condiții, foarte puțin cunoscută și deosebit de controversată. Încă din perioadele antice, două teze s-au opus: cea a lui Herodot, care vedea în etrusci descendenții și colonizatorii lidieni care au părăsit masiv această regiune din Asia Mică în urma foametei, și cea a lui Dionysos din Halicarnas, care îi considera, dimpotrivă, ca autohtoni. Etruscologii s-au pus astăzi de acord asupra unei soluții mixte, care permite explicarea unor puternice elemente orientale în această civilizație și rapiditatea dezvoltării sale. Nimeni nu mai crede în migrarea unui popor întreg sau în maturizarea subită a unei

populații autohtone închise în ea însăși, ci se avansează ipoteza că grupuri mici, venite din Orient sau purtătoare ale unei culturi bogate în elemente orientale, au putut să se instaleze - într-o epocă greu de definit - pe coastele Toscaniei și că, progresând spre interior sau, pur și simplu, făcând să pătrundă treptat cultura lor au modificat, puțin câte puțin, dar într-un mod radical, civilizația villanoviană stabilită anterior.

Oricum ar fi, dominația unei părți importante din Italia peninsulară de către etrusci pare stabilită în secolul al VIII-lea î.e.n. Etruriei propriu-zise, ale cărei limite sunt, în linii foarte mari, cele ale Toscaniei de astăzi, se adaugă Latium și Campania la sud, Emilia-Romagna și cea mai mare parte a câmpiei Padului, la nord. Aliați cu fenicienii din Cartagina, etruscii drenează comerțul Mediteranei occidentale în detrimentul grecilor din Marsilia (foceenii) și din Italia de sud, ceea ce nu s-a petrecut fără a provoca grave conflicte. În 530, flotele etruscă și cartagineză îi zdrobesc pe foceeni în fața Alaliei, reglând provizoriu problema hegemoniei în marea tireniană, iar Cumae din Campania rezistă asalturilor aliaților și, din secolul al V-lea, încep să bată în retragere. În 474, siracuzanii și grecii ies victorioși în fața celor din Cumae. În 423, samniții coborâți din munți cuceresc Capua și pun capăt dominației etrusce în Campania. La începutul secolului al IV-lea, latinii preiau ofensiva, cucerind Veii în 396, în timp ce celții își recuceresc pozițiile în câmpia Padului. Declinul se accelerează în secolul următor și, în 265, cucerirea orașului Volsinii marchează sfârșitul cuceririi Etruriei de către romani. Civilizația sa va

supraviețui acestei prăbușiri nu numai în Toscana, ci în toată Italia romană.

Atât istoria instituțiilor, cât și istoria politică a efemerului „imperiu” etrusc ne fac să ne gândim la cea a Eladei. Și aici domină o civilizație urbană, al cărei mod de viață diferă radical de cel al popoarelor italice înconjurătoare. Baza organizării socio-politice este cetatea-stat, mai întâi condusă de un rege dotat cu puteri aproape absolute (*lucumon*), apoi de o oligarhie restrânsă a unor mari familii care controlau înaltele magistraturi și Senatul. Spre deosebire de ceea ce se va petrece la Roma, Etruria nu a cunoscut o împărțire a drepturilor și a puterilor între diversele clase ale societății. În afară de casta privilegiată a marilor proprietari și a clienților atașați fiecărei *gens*, grosul populației era compus din sclavi și trăia în condiții extrem de dificile. De aici au rezultat violente lupte sociale care au însângerat numeroase cetăți la începutul secolului al III-lea și care au grăbit declinul puterii etrusce. La Volsinii, o revoltă a ajuns să dea, pentru o vreme, puterea sclavilor și, pentru a pune capăt acestei situații, nobilimea locală a apelat la romani, aceștia cucerind în 265 ultima cetate independentă a Etruriei.

Ca și cetățile grecești, amenințate în secolul al IV-lea de puternicii lor vecini, orașele etrusce nu au știut să se unească pentru a ține piept pericolului. Desigur, existau instituții federale, grupându-i anual pe reprezentanții celor 12 cetăți ale Etruriei în sânul Consiliului care-l desemna pe *sacerdos* (marele preot), dar acestor organisme le lipsea eficacitatea, ele nereușind să împiedice dezbinarea statelor membre, și acest lucru în momentele cele

mai grave. Astfel Veii, care restabilise monarhia, nu a fost ajutată de celelalte cetăți rămase sub un regim aristocratic când aceasta a trebuit să înfrunte, la începutul secolului al IV-lea, asalturile tinerei puteri romane.

Buni agricultori, care practicau irigarea și drenajul terenurilor mlăștinoase, etruscii au fost și excelenți meșteșugari, producători de numeroase obiecte din teracotă (vase, urne funerare, reliefuri pentru decorarea monumentelor) și, mai ales, făuritori, grație zăcămintelor de cupru din zona Toscaniei și a minereurilor de fier din insula Elba, ai uneia dintre cele mai puternice industrii metalurgice a Antichității. Au excelat, de asemenea, în activitățile din domeniul maritim și în comerțul pe distanțe lungi, ajungând din Adria și Spina până în Europa Centrală, și stabilind cu Marea Grece și celelalte regiuni ale Eladei raporturi economice fructuoase.

Numeroasele contacte cu lumea elenică explică influența profundă pe care aceasta a exercitat-o asupra civilizației etrusce. O influență artistică, în primul rând, marcată încă din secolul al VI-lea de puternica difuzare a modelelor ioniene, atât în materie de sculptură (Apollo din Veii), cât și în ceramica decorată și marea pictură. O influență religioasă, de asemenea, odată cu adoptarea a numeroase divinități aparținând panteonului elenic (Apollo, Atena) sau asimilate acestuia (Junona/Hera, Jupiter/Zeus), și cu asimilarea povestirilor eroice și a legendelor homerice.

Totuși nimic din toate acestea nu constituie o demarcare față de marea civilizație vecină. Etruscii și-au construit, de fapt, o cultură originală, în care

domină elementele împrumutate din Orient și cele care derivă din vechiul fond mediteraneean anterior venirii indo-europenilor. Acestea apar în statutul femeii, așa cum ni-l prezintă frescele murale ale mormintelor din Tarquinia ori grupurile care ornează sarcofagele ce conțin rămășițele unor cupluri aristocratice. Soția era, într-adevăr, admisă pe picior de egalitate la sărbătorile și banchetele care punctau viața nobilelor familii (acest lucru îi scandaliza pe greci și apoi pe romani) și juca, se pare, un rol deloc neglijabil în afacerile politice ale cetății.

Arta etruscă este, la rândul ei, purtătoarea unei inspirații care nu este decât parțial tributară Greciei. Ea se distinge de aceasta prin alegerea materialelor (bronzul, metalele prețioase, argila, mai mult decât piatra și marmura), prin gustul său de supraîncărcare decorativă, dar și de stilizare și simplificare, prin dezinteresul pentru a degaja din ele o anumită frumusețe ori vreun adevăr ideal. Arhaismul a persistat aici mai multă vreme decât pe pământul elenic, iar clasicismul n-a exersat decât o influență minoră.

În domeniul arhitectural și urbanistic, etruscii au fost mari novatori. Din orașele lor, clădite pe pitoni stâncoși cu materiale fragile (lemn și cărămizi), nu a mai rămas nimic, eventual fundațiile și, uneori, puternicile incinte din tuf vulcanic. Știm totuși că au ajuns să cunoască arcul frânt, cupola și bolta și că edificau orașele după un plan în formă de tablă de dame, plecând de la două axe perpendiculare, orientate respectiv spre nord-sud și est-vest și care aveau să se numească la Roma – moștenitoare atât a acestei practici cât și a altor inovații etrusce – *cardo*

și *decumanus*. Veneau apoi trasarea incintei sacre a orașului, numită *pomoerium*, și construcția zidurilor protectoare, în interiorul cărora fiecare pătrat al „jocului de table” adăpostea un grup de locuințe.

Dar mai ales în materie de credințe religioase și de cult, au dezvoltat locuitorii Toscaniei primitive o civilizație foarte diferită de cea a grecilor. Religiei surâzătoare, optimiste, apropiate de omenesc care caracterizează – cel puțin până în secolul al IV-lea – popoarele Eladei, etruscii opun o concepție foarte sumbră despre divin și despre raporturile sale cu muritorii. Zeii lor sunt implacabili și fixează ireversibil destinul oamenilor. De aceea singura atitudine posibilă, pentru aceștia din urmă, este de a afla semnele care prefigurează un viitor pe care nu-l pot influența în niciun fel. De aici, importanța pe care o acordau, ca și în cazul caldeenilor și al multor altor popoare din Orientul Apropiat, divinației, adică cunoașterii voinței divine prin observarea zborului păsărilor (practicată de *auguri*) sau a intestinelor animalelor sacrificate (efectuată de *haruspici*). Niciun alt act important din viața cetății, fie că era vorba de construcția unui oraș, a unui templu ori de vreo declarație de război, nu era pus în practică fără a-i fi consultat, în prealabil, pe zei.

O altă diferență fundamentală de cea a grecilor și, mai târziu, de cea a romanilor este aceea că religia etruscilor este o religie revelată, a cărei doctrină este conținută într-un ansamblu de cărți sacre și se bazează pe un mit fondator: învățătura regulilor disciplinei etrusce propovăduită de geniul Tages, un înțelept cu cap de copil, și de nimfa Begonia. Ea este, de asemenea, o religie a mântuirii, lucru care dă

frumusețe acestei credințe într-o lume de dincolo de moarte. De aici, grija cu care etruscii și-au construit și întreținut necropolele în care mormintele erau edificate după modelul casei defunctului, dar mult mai solide și mai luxoase. Războinicul, înconjurat de armele sale, femeia, de bijuteriile și de ustensilele de pe lângă casă, puteau duce, în aceste condiții, o existență veșnică, căreia îi erau predestinați.

Influența pe care etruscii au exercitat-o asupra civilizației Romei antice este considerabilă, fie că este vorba de civilizația materială (planuri de orașe, elemente arhitecturale), de concepția despre autoritate și despre atributele ei, sau de ritualurile divinatorii ori de alte ceremonii religioase. Dar, mai ales, prin intermediul lor, mai mult decât prin cel al grecilor din Italia de Sud – multă vreme neîncrezători față de popoarele italice, romanii au fost puși în contact cu elenismul.

Originile Romei

Tradiția moștenită de istoricii antici așază fundarea Romei pe la anul 753. Multă vreme acceptată fără discuții, apoi aspru criticată, ea a primit o confirmare parțială prin săpăturile arheologice. Cele mai recente, efectuate pe Palatin, au arătat, că într-adevăr, înainte de crearea oficială a Cetății, pe care trebuie să o căutăm la începutul secolului al VI-lea, existau implantări umane pe cele șapte coline.

Acesta ocupă, la jumătatea drumului între mare și primele contraforturi ale Apeninilor, centrul Latiumului, o câmpie de dimensiuni modeste, presărată cu dealuri și zone mlăștinoase.

Unui călăreț nu-i trebuia mai mult de o oră, iar legionarilor jumătate de zi de mers ca să ajungă la marginea acestuia. Acum câteva milioane de ani exista aici un golf marin care a fost înfundat cu aluviuni, apoi cu depozite vulcanice (lacurile Bracciano, Nemi, Albano sunt în zona unor foste cratere). Multă vreme, zona a rămas umedă și nesănătoasă, mai curând propice creșterii animalelor decât agriculturii, și doar munca îndârjită a oamenilor a permis punerea în valoare a pământurilor de altfel mediocre. Ceea ce face unitatea și, într-o mare măsură, ceea ce dă importanță acestei regiuni este Tibrul cu violente ieșiri din matcă, dar pe care se putea naviga. Datorită lui, latinii au putut pătrunde până în inima Apeninilor și au început de foarte devreme să facă negoț cu populațiile montane.

Păstorii și agricultorii care ocupau Latiumul la începutul mileniului I trebuiau să se apere de vecinii lor munteni – ecvii, volscii, sabinii – și de insalubritatea câmpiei. De aceea, au căutat să se așeze pe înălțimile care o dominau. Pe malul stâng al Tibrului, la vreo 20 km de mare, depozitele vulcanice erau decupate în mici coline de vreo 50 m altitudine: acolo avea să se dezvolte celula-mamă a viitorului Imperiu roman.

Multe alte sate situate pe înălțimile ce jalonau câmpia Latiumului n-au depășit niciodată stadiul de orașele mărunte. Roma avea asupra lor avantajul de a fi în apropierea Tibrului, într-un punct unde se efectua transbordarea între navele venite de pe mare și bărcile capabile de a o lua pe fluviu în sus până în zona etruscă. Construirea unui pod de lemn puțin în avalul insulei tiberine, podul Sublicius avea, prin urmare, să facă din oraș un punct nodal între calea fluvială și importantul drum continental care lega Etruria de Campania.

Condițiile de viață ale primilor romani erau departe de a fi ușoare. Clima este relativ vitregă în această parte a Italiei. Vara, termometrul poate urca până la 38 sau 39 grade la umbră. Iarna, zilele cu îngheț și zăpadă sunt mai rare decât la Nisa... sau la Brest. Solurile, sărace și umede, erau puțin favorabile agriculturii. A trebuit multă muncă pentru a le face cât de cât fertile, pentru a seca zonele mlăștinoase ori pentru a aduce apa potabilă în această zonă „asediată” totuși de ape. Astfel se explică, în parte (conform determinismului geografic), caracterul tenace și laborios al locuitorilor Romei primitive.

Se știe cum istoricii și scriitorii latini povesteau

istoria legendară a fondării orașului lor. Vergiliu evocă în *Eneida* originile îndepărtate ale cetății. Semizeul Eneas, fiul lui Anhise și al lui Venus, unul dintre cei care au scăpat teferi din masacrul de la Troia, ajunge, după lungi peripeții, la gurile Tibrului. Se căsătorește cu Lavinia, fata regelui Latinus, și fondează un prim oraș. Fiul său Ascanius sau Iulius (din care familia *Iulia*, cu Cezar în frunte, pretindea că descinde) domnește în Alba Longa. Trei secole despart, după tradiție, domnia lui Eneas de fondarea Romei, povestită de Titus Livius și de Plutarh. Ultimul rege al dinastiei, Amulius, care și-a detronat fratele, pe Numitor, o obligă pe fiica acestuia din urmă să devină preoteasă a zeiței Vesta, ceea ce îi interzicea să se căsătorească și să aibă copii, care ar fi putut să-l răstoarne de la domnie.

Or, din unirea zeului Marte și a tinerei vestale se vor naște doi gemeni, Romulus și Remus, cărora Amulius le-a dat drumul pe Tibru. Dar cei doi frați sunt aduși pe mal de către curent și alăptați de o lupoaică, înainte de a fi culeși de pe ape de păstorul Faustulus și soția sa, Acea Larentia. Când au ajuns mari, l-au înlocuit pe Numitor pe tronul Albei, recunoscându-li-se ca recompensă dreptul de a fonda un oraș nou. Titus Livius povestește cum, pretinzând fiecare onoarea de a da numele său cetății, Romulus și Remus se supun arbitrajului cerului și cum acesta îl desemnează pe primul, trimițându-i ca semn de bun augur doisprezece vulturi, în loc de șase văzuți de Remus. Orașul se va numi Roma și cearta dintre cei doi frați va sfârși printr-o crimă. Remus, ca să-și bată joc, ar fi sărit peste brazda trasată de fratele său geamăn în jurul

Palatinului pentru a fixa limitele noii cetăți, iar Romulus l-ar fi ucis spunând: „așa să piară de aici înainte oricine va sări peste zidurile ridicate de mine”⁶².

La prima vedere, nu este mare lucru de reținut din această legendă despre nașterea Romei și originile sale troiene, ea fiind în parte născocită în secolul I pentru a-i flata pe Augustus și pe succesorii săi (proveniți din familia *Iulia*). În schimb, ca orice povestire mitică, este plină de semne pe care istoricii s-au străduit să le descifreze. Căsătoria lui Latinus cu Lavinia ar simboliza mixajul cultural care s-ar fi desăvârșit la începutul mileniului I î.e.n. între autohtonii italici și micile grupe de migratori orientali veniți pe calea mării. Fratricidul original săvârșit de Romulus și care va chinui timp de secole conștiința romanilor traduce, se pare, foarte vechi neliniști religioase, așa de mult transpare faptul că se amestecă în legendele povestite de Vergiliu și Titus Livius amintirea îndepărtată și oarecum deformată a unor fapte reale și vestigiile unei vechi teogonii.

Oricum ar fi, aceste mituri de fundare au jucat timp de un mileniu un rol capital în istoria și civilizația Romei. Romanilor le va plăcea până la sfârșitul Imperiului să-și spună „fii lupoaicei”. Pe vremea lui Cicero, ei încă mai arătau cu mândrie bordeiul cu acoperiș de paie și cu ziduri din chirpici unde Faustulus i-ar fi primit pe cei doi gemeni predestinați. De la Romulus însuși, de extracție divină și dispărut, după tradiție, pe o zi cu furtună în fața poporului adunat pe Câmpul lui Marte, ei au păstrat imaginea eroului, charismatic – în același timp legislator, preot și războinic victorios –,

investit cu o grație supranaturală și interpret al voinței zeilor, a cărui moștenire magică și-o va asuma mai târziu cel care va fi numit *imperator*. Să adăugăm și că această mitologie vehiculată de textele latine depășește cu mult limitele cronologice și temporale ale romanității antice. Fascismul italian își va lua de aici o parte din simbolistica sa.

Primele secole ale Romei primitive sunt, de asemenea, obiectul unei legende. Tradiția ne transmite că orașul a fost până la începutul secolului al VI-lea, condus de regi. Pentru a o popula, Romulus va atrage aici păstori, proscriși și migratori cărora le va da drept soții pe fetele războinicilor sabini, atrase în oraș cu ocazia unei sărbători și răpite de romani. Va urma un lung război, oprit prin intervenția sabinelor și urmat de contopirea celor două popoare, alt simbol al mixturii efectuate în timpul celei de-a doua generații romane, sabinetele nefiind de origine latină. Regele roman a avut alături un omolog sabin pe care tradiția nu a întârziat să-l dea uitării⁶³ și în legătură cu care istoricii cred că a avut rolul de a legitima *a posteriori* partajul colegial al magistraturilor.

După dispariția miraculoasă a lui Romulus, șase regi s-au succedat, după cum spune legenda, la conducerea statului roman: sabinul Numa Pompilius, sfătuit de nimfa Egeria și care a dotat Cetatea cu instituțiile sale religioase, romanul Tullus Hostilius, cel ce a distrus Alba, Ancus Marcius, fondatorul portului Ostia, și, în sfârșit, trei suverani etrusci: Tarquinius cel Bătrân, fiu al unui grec refugiat în Etruria, căruia Roma îi datorează secarea mlaștinilor Forumului, Servius Tullius care ar fi edificat primul zid de incintă (de fapt, ridicat în

secolul al IV-lea) și Tarquinius Superbus, cel ce a construit marele canal de scurgere (*Cloaca maxima*). Acesta din urmă comportându-se ca un tiran (determinând, de exemplu, sinuciderea virtuosoasei Lucreția), a dus la izbucnirea unei răskoale în 509 care i-a alungat pe regii etrusci și a instaurat Republica⁶⁴.

Analiza simbolisticii legendare, eforturile specialiștilor în mitologie comparată și în religii primitive, săpăturile arheologice efectuate vreme de un secol în zona celor șapte coline au permis corijarea elementelor neverosimile ale legendei reconstituită de istoricii latini din secolul I î.e.n. și schițarea, în linii mari, a istoriei începuturilor Romei. S-a putut astfel stabili că acest ținut nu fusese populat decât târziu. Doar la începutul epocii fierului grupuri de păstori, în căutarea unui adăpost împotriva mlaștinilor și a jefuitorilor, s-au instalat pe colinele ce domină câmpia, acolo unde trecerea Tibrului era ușurată de existența unei insule. S-a descoperit pe Palatin urma primelor lor locuințe, umile refugii construite în tuful vulcanic, cât și urnele funerare care dovedesc practicarea incinerăției. Dimpotrivă, pe Quirinal și Esquilin, vestigiile arheologice atestă prezența unor populații care practicau înhumarea morților, ceea ce confirmă coexistența în zona Romei a unor nuclee de populații cu tradiții diferite. Fără îndoială, aici trebuie să căutăm opoziția legendară, apoi fuziunea romanilor și sabiniilor – a trebuit cel puțin un secol ca aceasta să fi devenit efectivă.

La o dată necunoscută, satele care-și împărțeau zona celor șapte coline s-au grupat într-o ligă latină (*Septimontium*⁶⁵), dar nu se poate încă vorbi de cetate la mijlocul secolului al VIII-lea, cum afirmă legenda. Civilizația îi era încă primitivă. Se practica creșterea animalelor, puțină agricultură și începuse să se fabrice vase imitate după cele produse de greci în Campania. Fondarea unui adevărat oraș datează, fără îndoială, din vremea etruscilor. Urmărind să cucerească Campania, aceștia au ocupat Latium, rămânând stăpâni pe tot parcursul secolului al VI-lea. Sub dominația lor – conform datelor care nu coincid cu cele ale legendei – au fost edificate zidul de incintă de 11 km în lungime care înconjura cele șapte coline, prima rețea de canale și templul consacrat pe Capitoliu triadei divine: Jupiter-Junona-Minerva.

Datorită etruscilor, romanii au învățat să construiască bolte și ziduri, să folosească alfabetul, să consulte zeii observând zborul păsărilor sau măruntaiele animalelor sacrificate. Sub dominația lor, orașul a devenit cel mai strălucitor dintre cetățile Latiumului și a transferat pe teritoriul său cultele federale care uneau de multă vreme triburile latine. Totuși, la sfârșitul secolului al VI-lea a început refluxul. Învinși de grecii din Campania, etruscii au fost nevoiți să-și abandoneze cuceririle. În același timp, popoarele supuse se revoltă împotriva hegemoniei lor. Probabil că, în cursul acestei revolte generale, romanii îi alungau pe regii lor etrusci și instituie Republica.

În timpul acestei perioade, contemporană crizei cetății aristocratice în Grecia și dezvoltării „tiraniei“, Roma a fost condusă de o oligarhie a

marilor proprietari de pământuri – *patricienii*, uniți în câteva mari familii – *gentes*, în care toți membrii descindeau dintr-un strămoș comun și purtau același nume. *Gens* conținea, de asemenea, mici pături sociale, țărani în majoritatea lor, care întrețineau cu șeful clanului relații clientelare, trăsătură care a caracterizat timp de mii de ani numeroase societăți mediteraneene. În schimbul anumitor servicii, clienții beneficiau de protecția șefului unei *gens* – care exersa asupra tuturor membrilor o autoritate absolută – și se bucurau de aceleași drepturi cu ale patricienilor. În majoritatea lor, toți aveau acces la o adunare politică, *comitia curiata*⁶⁶, care vota legile. Esența puterii era totuși în mâinile așa-zisilor *patres*, șefii marilor familii aristocratice care formau, pe lângă rege, un consiliu, Senatul, al cărui rol era considerabil: el valida alegerea numitului *rex*, personaj ale cărui puteri erau mari, dar nu nelimitate, și îl asista în deciziile sale. Monopolizând averea și funcțiile sacerdotale, patricienii controlau deci și puterea politică și judiciară.

Toți cei care nu aparțineau unei *gens*, fie că erau excluși din ea, fie că erau originari din alte cetăți, formau plebea. În timpul regilor etrusci, plebeii au devenit mai numeroși, căci marile lucrări atrăgeau o mână de lucru impresionantă. Fiind grijulii să liniștească tensiunile dintre patriciat și plebe, stăpânii etrusci s-au străduit s-o integreze pe aceasta din urmă, substituind legăturilor fondate pe apartenența la marile familii (prin intermediul celor 30 de *curii* în rândul cărora erau repartizate) numeroase nuclee pentru care doar domiciliul era luat în considerație: triburile. Această reformă, se

pare introdusă de Servius Tullius, a permis intrarea în armată a unor plebei destul de bogați pentru a-și putea plăti echipamentul militar. Totuși, membrii plebei nu erau decât cetățeni de rangul doi. Nu votau. Nu puteau deveni magistrați, nici preoți. Nu puteau să se căsătorească cu o patriciană și nu știau legile care încă nu erau publicate. Departe de a le modifica favorabil soarta, „revoluția” din 509 – de fapt o reacție aristocratică dirijată împotriva „tiranilor” etrusci – nu a făcut decât să le-o agraveze. La nașterea sa, tânăra republică romană era în mâinile oligarhiei patriciene.

Roma în defensivă (509-360 î.e.n.)

Până pe la 475, Roma și-a menținut cu greu independența, amenințată în același timp de cetățile etrusce, popoarele latine care au scăpat de dominația sa și de invadatorii veniți din Apeninii Centrali: sabinii, ecvii, volscii. Pericolul principal fiind înlăturat, orașul a continuat să fie, totuși, în stare de asediu, sărăcit și dominat de o aristocrație a proprietarilor de pământuri, cărora plecarea regilor etrusci le-a întărit considerabil puterea.

Până la începutul secolului al III-lea î.e.n., evenimentele care marchează această lungă perioadă de conflicte defensive nu ne sunt cunoscute decât prin scrierile istoricilor latini, Titus Livius, în primul rând, care n-au utilizat drept sursă decât o tradiție orală foarte mult deformată. Trebuie să așteptăm anul 296 î.e.n. pentru ca să apară o urmă scrisă, respectiv cronica ținută de marele pontif (ministru al cultelor). Istoria dificilei supraviețuiri a Republicii romane într-un mediu ostil este deci amestecată târziu cu elemente de legendă, pe care istoricul modern are vocația de a le interpreta ca niște semne, mai degrabă decât de a le considera ca mărturii fiabile a ceea ce s-a întâmplat în realitate.

Din scenariul complicat al acestor războaie de apărare, nu vom reține decât principalele etape. După tradiție, după victoria lor asupra latinilor la lacul Resilles, romanii ar fi intrat în liga latină: nu pentru a o domina – funcție asumată atunci de Tusculum – ci doar ca simpli membri ai acestei

organizații. Ostilitatea sabinilor a luat sfârșit la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. Dar au fost necesare lungi războaie pentru ca ecvii să fie înfrânți, la fel și volscii și hernicii. Era vorba de fapt nu de conflicte continue, ci de operații sezoniere duse cu mijloace modeste și care conduceau la rezultate adesea efemere. De mai multe ori, pericolul i-a obligat pe romani să încredințeze temporar comanda supremă unui *dictator*⁶⁷, precum Cincinnatus, care, solicitat să-și abandoneze plugul pentru a-și exercita această funcție, s-ar fi întors la ocupațiile sale rustice imediat după ce i-a înfrânt pe ecvi.

Pericolul etrusc nu a dispărut imediat. La puțin timp după căderea monarhiei, șeful etrusc Porsenna a încercat fără succes să cucerească orașul (atunci, după tradiție, Hortatius Cocles ar fi apărut singur accesul spre podul Sublicius). Lungi războaie au fost purtate de atunci împotriva veilor. După un asediu de zece ani, orașul a fost cucerit și distrus în 396, în timp ce locuitorii săi au fost masacrați ori vânduți. Această victorie a permis Romei să ocupe Etruria meridională.

Acestor conflicte neîncetate cu popoarele dimprejur li s-a adăugat, în secolul al IV-lea î.e.n., invazia populațiilor celte: galii senoni care, stabiliți încă din secolul precedent în câmpia Padului și pe litoralul adriatic, au traversat Apeninii (în iarna lui 390) și au coborât spre sud-vest distrugând totul în trecere. Câtva timp, cetățile etrusce au fost ca un tampon între gali și latini, apărând în special regiunea Felsina, care nu va fi cucerită decât în 350, devenind Bononia celtă (Bologna actuală). În acest interval, galii au respins mica armată romană dincolo de malurile râului Allia, apoi au cucerit

Cetatea și au jefuit-o barbar, cu excepția Capitoliului, salvat de vigilența găștelor sacre și de eroismul unui pumn de apărători comandați de Marcus Manlius.

Atunci când celții au plecat spre nord, încărcăți cu prăzi importante și ducând o grea răscumpărare în aur, romanii și-au reconstruit orașul și l-au dotat cu solide metereze. Dar reconstrucția a avut loc în grabă, cu mijloace modeste și în mijlocul unei agitații sociale accentuate de invazia galilor. Marilor drumuri rectilinii trasate de meșterii etrusci le-au urmat niște străzi strâmte, întortocheate și întunecoase, de-a lungul cărora romanii săraci locuiau înghesuiți în adevărate bordeie. În acest cadru s-au derulat ultimele desfășurări ale unei lupte vechi de două sute de ani care opuneau patriciatul roman plebei și cărora i-a urmat un conflict la fel de aspru între bogați și săraci.

Patricieni și plebei

Revoluția din 509, după cum am văzut, nu modificase întru nimic raportul de forță între patriciat și plebe. Lipsită de sprijinul de care beneficiase pe lângă regii etrusci, aceasta și-a văzut statutul și soarta înrăutățindu-se, în timp ce puterea economică și politică a numitelor *gentes* creștea tot mai mult. Puterea marilor familii era așa de mare încât, dacă ar fi să ne luăm după legenda campaniei duse împotriva veilor în 479, unul din aceste clanuri – în speță *gens Fabia* – era capabil să se mobilizeze pentru a înfrunta, fără ajutorul vreunui alt grup, dușmanul din afară. Totuși, chiar dacă dețineau cea mai mare parte a bogățiilor din societate și a puterii și continuau să impună restului societății un sistem ce le asigura monopolul magistraturilor și al cunoașterii legilor, patricienii nu au putut să-i împiedice pe cei excluși din rândul lor să devină, puțin câte puțin, conștienți de forța ce o reprezentau.

Odată cu războaiele tot mai numeroase, rolul plebei a crescut considerabil. Cei care aveau mijloacele de a se echipa constituiau marile batalioane ale infanteriei legionare. Sub presiunea acestora, conducătorii cetății obișnuiau să adune pe Câmpul lui Marte poporul înarmat, organizat după modelul militar în comiții centuriate⁶⁸, și să permită acestora luarea de decizii politice și alegerea de magistrați. Totuși, nu era vorba decât de o participare foarte marginală la treburile statului, ea neputând împiedica concentrarea puterilor în

măinile unei oligarhii restrânse. Plebeul nu putea să se căsătorească cu o patriciană iar acesta putea ajunge sclav din cauza datoriilor. Pentru ca o anumită satisfacție să fie dată revendicărilor lor, a trebuit ca aceștia din urmă să recurgă la forță.

După tradiție, în 494 î.e.n., plebea a amenințat cu secesiunea; aceasta s-a retras pe Aventin, colina din fața Palatinului, unde era onorată zeița Ceres, hotărându-se să fondeze un nou oraș. Ea a obținut, astfel, crearea instituției magistraților plebei, care aveau drept sarcină de a o proteja împotriva unor eventuale abuzuri de putere. Acești tribuni ai plebei, adunați într-un colegiu de doi, cinci, apoi zece magistrați, aveau puteri extrem de întinse. Sacrosanți, aceștia posedau dreptul de *veto*, prin care se opuneau tuturor celorlalți magistrați, erau inviolabili cât privește persoana și bunurile lor, și se bucurau de o *potestas*⁶⁹ comparabilă cu cea a consulilor. Pentru a-i alege și pentru a le alege asistenții, edilii plebei, a fost legalizată adunarea pe care plebea și-o constituise, *concilium plebis*, reunit în cadrul triburilor (cele patru triburi din vremea lui Servius deveniseră 17) și ale cărui moțiuni de interes general, chiar dacă nu aveau putere de lege, au început să concureze hotărârile comițiilor centuriate în rândul cărora patricienii rămâneau majoritari.

În fața unei plebe astfel organizată, patricienii nu și-au putut păstra multă vreme privilegiile lor legale. În 450, a fost publicat un cod de legi aplicabile tuturor cetățenilor romani de către o comisie de zece membri (*decemviri*⁷⁰), gravat pe douăsprezece table și expus pe *tabularium*, deasupra Forumului. Câțiva ani mai târziu, alianțele

matrimoniale au fost permise între patricieni și plebei. În schimb, le-a fost mult mai greu acestora din urmă să acceadă la diverse magistraturi. Pentru a le bara drumul spre consulat, acesta a fost suprimat în 444 și înlocuit cu tribuni militari luați atât din rândurile patricienilor cât și din cele ale plebeilor, apoi a fost stabilită instituția consulară. În 367, legile liciniene au stabilit un fel de echilibru între cele două ordine⁷¹. Acestea stipulau că unul din cei doi consuli trebuia să fie ales din rândul plebeilor, creându-se în schimb, în același timp, noi magistraturi – pretura, cenșura –, care moșteneau o parte din puterile consulilor, și la care plebeii au cerut accesul, obținându-l până la urmă.

Începând cu 387, plebiscitele au avut forță de lege pentru toți romanii. De atunci patricienii au început să participe la adunările plebei, care vota legile în același fel ca și comițiile centuriate și a luat numele de *comitia tributa*⁷². Dar, de la acea dată, distincțiile dintre patricieni și plebei nu mai aveau mare importanță. Familiile bogate din cele două ordine, unite prin legături matrimoniale și prin interese comune, formau o aristocrație nouă, nobilimea (*nobilitas*). Conflictele sociale nu au dispărut, dar de această dată opuneau pe bogați săracilor.

Armata romană cucerește Italia

Odată instalată pacea interioară prin legile liciniene, Roma și-a putut consacra toate energiile luptei împotriva vecinilor cei mai periculoși: etruscii din Tarquinia și Caere, popoare din Apeninii Centrali, și latinii, ale căror cetăți, mai întâi federate, au sfârșit prin a fi anexate pur și simplu. După care, urmărind coasta Latiumului spre sud, romanii au năvălit în Campania în ajutorul aristocrației locale. De atunci, lor le-a revenit sarcina de a lupta împotriva samniților, o primă etapă dintr-un șir lung de cuceriri care, în mai puțin de un secol, au condus la dominația acestora în întreaga peninsulă.

Pentru a duce la bun sfârșit acest lucru, stăpânii Latiumului și ai Campaniei au dispus de un redutabil arsenal militar care a evoluat de altfel secole de-a rândul. Pe vremea regilor, armata avea un caracter strict aristocratic. Ea era formată din membrii marilor familii, *gentes*. Nu exista deloc disciplină iar bătăliile se rezumau la un șir de lupte singulare. Regele însuși nu avea decât o autoritate foarte limitată asupra ei. Dar în secolele al V-lea și al IV-lea, au apărut modificări importante odată cu creșterea populației și transformările survenite în economie și în societate. Plebeii au intrat în armată, cu excepția celor ce nu aveau deloc avere. Cetățenii, care trebuiau să se echipeze militar pe cheltuiala lor, erau împărțiți după avere în cinci clase, fiecare având un echipament identic. În frunte luptau cei mai bogați, care serveau în

cavalerie ori în infanteria grea, apoi venea infanteria ușoară, ai cărei combatanți aparțineau categoriilor mai nevoiașe.

Toți cetățenii de la 17 la 46 de ani erau mobilizați până în momentul în care îndeplineau cel puțin 10 campanii militare în rândurile cavaleriei, 20 – în cele ale infanteriei. Consulii, după ce îi adunau la Capitoliu pe toți bărbații în vârstă de a purta arme, desemnau, prin tragere la sorți, pe cei de care aveau nevoie pentru campania ce urma să aibă loc. Totuși, campaniile aveau să se succedă într-un ritm atât de rapid că numeroși soldați puteau rămâne sub arme o lungă perioadă de timp. În sfârșit, în caz de mare pericol, putea fi decretată mobilizarea în masă a tuturor cetățenilor. Armatei romane propriu-zise trebuie să-i adăugăm și contingentele furnizate de popoarele supuse ori aliate. Ei serveau în special în cavalerie și în marină.

Legiunea constituia unitatea de bază a armatei. Numărul legiunilor nu va înceta să crească, de la două, la începutul Republicii, la 25, în perioada celui de-al doilea război punic împotriva Cartaginei (218-201 î.e.n.). Fiecare legiune era condusă de un consul sau de un legat asistat de șase tribuni militari. Ea conținea 3000 de infanteriști de linie, greu echipați, 1200 de *velites* (infanteria ușoară) și 300 de cavaleri. Ea era divizată în manipule formate, fiecare, din două centurii de 60 de oameni, comandate de un centurion⁷³. Aliații luptau pe aripile laterale, constituiți în cohorte asociate fiecărei legiuni.

Adevărata mașină de război, perfect rodată, armata în marș avansa 25 km pe zi, precedată de mulți soldați, trimiși în recunoaștere pentru a evita

orice surpriză. Când se opreau, legionarii, mereu activi, construiau tabere fortificate înconjurate cu un parapet (*agger*) întărit de palisadă și un șanț. Cortul consulului (*praetorium*) era în centru. Ordinea de luptă cuprindea un dispozitiv format din trei linii. În primul rând se găseau cei mai tineri, *hastati*, în cel de-al doilea *principes*. Ei aruncau sulița (*pilum*), înainte de a se prinde în lupta corp la corp, folosind spada. Cel de-al treilea rând era format de veterani (*triarii*), înarmați cu o lance (*hasta*) și folosiți doar în situațiile critice. În față, se aflau *velites* și pe aripi, aliații și cavaleria. Aceasta din urmă a constituit multă vreme punctul slab al armatei romane. De aceea s-a recurs, încă de pe vremea războaielor punico, la cavaleria auxiliară, recrutată din țările unde călăreții se bucurau de faimă: Galia, Spania și Africa.

Tehnica de război, armamentul, arta fortificațiilor și a asediului au evoluat mult cu timpul. Folosirea balisticii și a mașinii de asediu a fost transmisă romanilor de grecii din Sicilia și din Italia meridională. Până atunci ea nu cunoscuse nicio modificare epocală, fiind bazată pe principiile mecanicii neschimbate de secole, însă romanii au perfecționat-o extraordinar de mult, fie că era vorba de dispozitivele destinate aruncării proiectilelor (catapulte, baliste, onagre) ori de materialul propriu-zis (berbeci, ziduri false, turnuri mobile).

Disciplina era extrem de severă. Generalul (*imperator*), după ce-și depunea jurământul (*sacramentum*), era învestit cu drept de viață și de moarte asupra soldaților săi și nu se dădea deloc în lături în a-l folosi. Orice lipsă era pedepsită în diverse moduri, de la simpla bătaie cu bastoanele la

decapitare ori decimare, în cazul insubordonării colective (un om din zece fiind executat). Însă teroarea nu era unicul mijloc de care dispuneau responsabilii din armată pentru a asigura disciplina și emulația printre oamenii din subordine. Recompensele erau la fel de numeroase: decorații (coliere, brățări, lănțișoare din metal prețios, medalioane din bronz ori din aur, purtate pe platoșă), arme de onoare, coroane, prime, părți din prada de război etc. Pentru generalul ieșit victorios, recompensa supremă era triumful, încununat cu o defilare care se derula la Roma, între Câmpul lui Marte și Capitoliu, unde luau loc magistrații în exercițiu, senatorii, un șir imens de oameni care purtau obiecte prețioase luate de la dușmani, apoi principalii captivi (adesea executați în închisoare ori imediat după ceremonie) și, în sfârșit, *imperatorul* (generalul), îmbrăcat în purpură și înconjurat de soldații săi și de o mulțime de *ludiones*, actori după moda etruscă care dansau în sunetul lirei. Cortegiul triumfal constituia – ca și sărbătorile civice în Grecia clasică – unul din marile momente religioase ale cetății.

Acesta era instrumentul care avea să permită mărunțului oraș din Latiumul primitiv să devină centrul unui imens imperiu, care cuprindea atât malurile și teritoriile mediteraneene cât și o mare parte a Europei. Pentru a ajunge aici, romanii au îndepărtat mai întâi pericolul ce-l reprezenta pentru statul lor agresivitatea vecinilor neîncrezători, începând cu latinii care și-au pierdut independența în 335 (cetățile lor fiind practic anexate teritoriului roman). Apoi romanii și-au impus autoritatea principalelor puteri ale peninsulei. La nord,

cucerirea Etruriei a luat sfârșit în 265 odată cu căderea Tarquinilor. În sud, dușmanii cel mai greu de învins au fost samniții. A fost nevoie nu mai puțin de trei lungi războaie – punctate uneori cu înfrângeri, precum aceea care, în 321, la Caudium, a dus la o umilitoare capitulare a armatei romane (Furcile Caudine) – pentru a înfrânge pe acești munteni, aliați cu alte popoare ale Italiei și cu galii și, în sfârșit, zdrobiți la Sentium în 295.

La acea dată, nu le mai rămânea romanilor, pentru a deveni stăpânii întregii peninsule, decât să-și stabilească durabil dominația asupra orașelor grecești ale Italiei meridionale. Acestea se găseau atunci victime ale unei duble amenințări: cea a „barbarilor” italici, care exersau asupra lor o presiune permanentă, și cea a Tarentului care avea ambiția de a-și impune hegemonia în întreaga regiune. Pentru a se apăra de acest dublu pericol, celelalte cetăți grecești au intrat puțin câte puțin în orbita Republicii latine, acceptând staționarea pe teritoriul lor a garnizoanelor romane și apelând la puternicii vecini din nord pentru a-i îndepărta pe dușmani. Aristocrația romană, dorind să-și întărească puterea și bogăția cucerind orașe opulente și pământurile fertile ale câmpiilor litorale, incita puternic la cuceriri. Ocazia i-a fost dată când locuitorii din Thurii, asediați de lucani, i-au chemat pe romani în ajutor, făcându-i pe aceștia din urmă să violeze un tratat vechi care interzicea navelor lor să depășească promontoriul Lacinium.

Enervați de această provocare și voind să-și păstreze propria influență asupra Marii Grecii, tarentienii au pus mâna pe arme. Ei au scufundat o flotilă romană ce pătrunsese în Golful Tarent,

ocupând Thurium și încredințând apărarea lor unui prinț grec, Pyrrhus, regele Epirului, care, la începutul anului 280, a debarcat în Italia cu 20.000 de pedestrași, 3.000 de călăreți și cu elefanți de luptă, adevărate „care de asalt” ale vremurilor antice. Alianță ambiguă între tarentieni, care vedeau în Pyrrhus un simplu mercenar în serviciul cauzei lor, și regele Epirului, care nutrea ambiții hegemonice asupra Marii Grecii. Primele lupte cu legiunile romane l-au încurajat pe această cale. Învingător la Heraclea, aliat al samniților și al lucanilor, a renunțat la drumul spre Latium și la confruntarea cu grosul armatelor romane, bătând în retragere spre sud, apoi începând cucerirea Siciliei unde cartaginezii puseseră și ei piciorul. Întors în peninsulă, a fost învins de romani aproape de Benevento, în 275, și a hotărât, cu această ocazie, să-și repatrieze falangele în Macedonia. Rămas doar cu propriile-i forțe, Tarentul a fost cucerit de romani în 272. Doi ani mai târziu, aceștia din urmă deveniseră stăpânii întregii Italii Meridionale, controlând pe viitor un spațiu ce ținea din Valea Padului până la strâmtoarea Messina.

Guvernarea Romei și organizarea țărilor cucerite

În momentul în care se încheie cucerirea Italiei peninsulare, trei puteri ajung să echilibreze un sistem instituțional care se dorește a fi emanația „Senatului și poporului roman”: *Senatus populusque romanus* (SPQR), așa cum o afirmă deviza Republicii, prezentă pe însemnele legionarilor romani cât și pe frontoanele monumentelor publice ale Cetății.

Poporul se exprimă în două adunări, comițiile, care votează legile și aleg magistrații. În Comițiile centuriate, cetățenii sunt repartizați în 5 clase și 193 de centurii, după avere. Bogații, grupați în primele 93 de centurii, își pot deci impune opinia căci votul este oprit de îndată ce majoritatea este atinsă. Or, la acest nivel sunt aleși magistrații cei mai importanți. La fel și comițiile tribute, care se țin în Forum și unde nu contează decât domiciliul cetățenilor. Aceștia se găsesc repartizați în 35 de triburi: 31 rurale și 4 urbane, iar săracii sunt automat înscriși pe ultimele. Aceste comiții nu aleg decât magistrații de rang inferior.

Magistrații sunt constituiți într-o ierarhie; la primul nivel al așa-numitului *cursus honorum* se găsesc chestorii (doi în secolul al VI-lea, opt în secolul al III-lea), care aveau în custodie tezaurul și care plăteau armatele. Se ajunge apoi la funcțiile de edili (doi „plebei”, doi „curuli”), care se ocupă de sarcinile municipale: poliția, întreținerea drumurilor, aprovizionarea cu hrană a orașului și

organizarea jocurilor. Vin apoi pretorii, care împart dreptatea și-i pot înlocui pe consuli absenți, apoi cei doi consuli, magistrați supremi, aleși, ca și ceilalți, pentru un an. Moștenitori ai vechilor regi, consuli dau numele lor anului și au „pâinea și cuțitul” în ceea ce privește toate treburile publice. Ei convoacă Senatul și comițiile, prezidează activitatea religioasă din cetate și își asumă comanda supremă a armatei.

Trei alte magistraturi ocupă un loc important în sistemul de guvernare a Republicii. Cei doi cenzeni, aleși o dată la cinci ani, se ocupă de recensământul cetățenilor și de averea lor. Ei stabilesc lista senatorilor (*album*), supraveghează moralitatea publică. Cei zece tribuni ai plebei, întotdeauna sacrosanți, și-au păstrat posibilitatea de a se opune votului unei legi. Dar puterea acestora se exersează pe viitor asupra ansamblului de cetățeni. Având loc în Senat, ei pot, cu timpul, să ajungă la diversele paliere a ceea ce numim *cursus honorum*. În sfârșit, în momentele de criză – interioară ori exterioară –, Senatul poate cere unuia din consuli să desemneze un dictator. Numit pentru șase luni, acesta dispune de toate puterile.

În afară de cariera normală a onorurilor, a căror funcție este temporară, Senatul reprezintă continuitatea Republicii. El era compus, în timpul regilor, din șefii familiilor patriciene. În perioada republicană, acest sfat al „bătrânilor” cuprinde 300 de membri recrutați de cenzeni din cei mai vechi magistrați. Teoretic, puterile sale sunt foarte limitate: el este păstrătorul tradițiilor romane și nu poate desemna magistrați. Cel mult li se oferă *auctoritas*, adică puterea de a comanda, putere de

esență cvasi religioasă, și poate da „sfaturi“ (*senatus consultum*⁷⁴) care nu au caracter imperativ. De fapt, lucrurile apar, totuși, foarte diferite și fac din Senat adevărata autoritate permanentă a Republicii. El supraveghează religia națională, finanțele și administrarea provinciilor. Tot el fixează efectivele armatei și controlează acțiunea generalilor cărora le poate acorda onoruri triumfale. Mai ales, conduce politica externă a Romei, numește și-i primește pe ambasadori, decide asupra războiului și păcii. Magistratii superiori provin din rândurile sale și se reîntorc odată ce sarcina lor anuală se încheie. Noii magistrați sunt, în cea mai mare parte, aleși din familiile care au deja un membru în Senat. Astfel se constituie o adevărată aristocrație guvernamentală, cea a „familiilor senatoriale“ care coincide, de altfel, într-o foarte mare măsură, cu straturile cele mai bogate ale populației romane. În perioada războaielor din secolul al III-lea, senatorii vor face dovada unui curaj și a unor virtuți civice care vor confirma, incontestabil, rolul lor în viața cetății.

Întinzându-și dominația asupra celei mai mari părți a Italiei, statul roman nu și-a modificat structurile instituționale. Legate printr-o magnifică rețea de căi de comunicație, destinate să favorizeze schimburile comerciale și mai ales să permită deplasarea rapidă a trupelor pentru a opri eventuale răscoale, teritoriile cucerite au fost anexate fie Cetății, fie au devenit „aliați“ ai Romei sub diverse forme.

Teritoriul roman propriu-zis (*ager romanus*) forma un ansamblu de 25.000 de km² cuprinzând regiunea Romei, a coloniilor romane ai căror locuitori, adesea

soldați-țărani, aveau exact aceleași drepturi ca și cei din capitală, și a „municipiilor”, populate de indigeni posedând un drept de cetate incomplet (nu putea vota, nici nu putea fi ales). În sfârșit, prefecturile erau administrate de un prefect trimis de autoritățile Republicii. Aceste „Rome în miniatură”, adesea fortificate, aveau drept misiune să supravegheze Italia cucerită.

Teritoriul aliaților se întindea pe mai bine de 100.000 de km². Locuitorii săi nu erau cetățeni romani, dar își administrau singuri cetatea și se bucurau uneori de dreptul latin, puțin diferit de cel al municipiilor. Dar erau legați de învingătorul lor printr-un tratat care-i obliga să aibă „aceiași dușmani ca și Roma”. Profitând de aceste inegalități dintre popoarele supuse și acordându-le, pentru a-și asigura supușenia lor, un avantaj sau altul, romanii au ajuns să mențină ordinea și să-și asigure autoritatea asupra Italiei. Învinșii erau uneori tratați dur de către magistrații romani⁷⁵. Neavând reprezentanți în Senat, aceștia nu-și puteau auzi vocea decât prin intermediul generalilor care i-au supus și care deveneau frecvent, imediat după cucerire, „patronii” lor, adică protectorii lor.

Trebuie să menționăm, în sfârșit, că supunerea față de legea legiunilor nu s-a făcut fără duritate și cruzime. Jaful, masacrele, dușmanii ajunși sclavi și deportați pe teritoriul roman pentru a face față sarcinilor celor mai diverse au fost răscumpărarea unei cuceriri care avea curând să se întindă asupra întregii lumi mediteraneene.

Capitolul 6

APOGEUL, CRIZA ȘI CĂDEREA REPUBLICII ROMANE (SECOLELE III-I Î.E.N.)

■ *Odată Italia cucerită, Roma se înfruntă cu puterea maritimă a Cartaginei, cetate fondată de fenicienii din Tyr pe coasta actualei Tunisii și care domină Mediterana Occidentală. Între sfârșitul secolul al III-lea î.e.n. și prima jumătate a secolul al II-lea î.e.n. izbucnesc trei „războaie punice”, care vor da câștig Republicii romane: în 146, Cartagina este distrusă iar teritoriul său devine provincia romană Africa. Roma stăpânește Mediterana Occidentală.*

■ *În cursul secolul al II-lea î.e.n., Roma cucerește Macedonia și Grecia înainte de a ajunge în Asia Mică și Egipt. Paralel, generalii romani cuceresc Spania și o încep pe cea a Galiei, desăvârșită de Cezar între 58 și 51 î.e.n.*

■ *Imperiul Roman are în componența sa 14 provincii din care 8 în Europa, sub comanda unui guvernator, pretor ori magistrat tras la sorți. Roma le confiscă domeniile întinse și reclamă plata unui tribut, strâns de oamenii de afaceri, publicanii. Imense averi iau naștere astfel într-un timp record. De aici, tensiuni*

puternice între clasele înstărite, familiile senatoriale sau oamenii de afaceri îmbogățiți (cavalerii) și proprietarii mici și mijlocii îndatorați, ruinați și proletarizați.

■ *La zece ani interval, cei doi frați Gracchus sunt masacrați pentru că au luptat în favoarea adoptării legilor agrare, favorabile claselor populare. Mizând pe diferite tulburări, generalii învingători încearcă să pună mâna pe putere, sprijinindu-se când pe partidul popular, precum Marius, când pe cei de la putere, precum Sylla. Ambițiile rivale ale lui Crassus și ale lui Pompei, în a doua jumătate a secolului I î.e.n., încurajează ambițiile lui Cezar, care, sprijinit de partidul popular, se gândește să restabilească monarhia. Dar, între timp, survine asasinatul din 44 î.e.n. Nepotul și fiul său adoptiv, Octavian, realizează proiectul său, după ce l-a înfrânt pe consulul Marcus Antonius, stăpânul Orientului. În 27 î.e.n., instaurarea principatului în profitul lui Octavian, pune capăt Republicii, chiar dacă aparențele acesteia supraviețuiesc.*

Stăpânitoare a unui teritoriu care se întindea de la câmpia Padului în Italia de sud, Roma s-a angajat, începând cu 264, într-o lungă suită de operații războinice, unele mai degrabă defensive, altele pur și simplu ofensive și de cucerire, operații care au adus-o în postura de a cuceri lumea mediteraneeană, apoi o întreagă parte din Europa de vest. A rezultat un formidabil aflux de bogății spre capitală și o profundă transformare a cetății, a moravurilor și a vieții politice, ajungându-se la o

criză, în a doua treime a secolului al II-lea î.e.n., care își va găsi epilogul în 27 î.e.n., odată cu fondarea *principatului* (demnitate imperială) de către Octavianus.

Roma împotriva Cartaginei: Războaiele punice

În secolul al IX-lea î.e.n., fenicienii veniți din Tyr au fondat pe coasta actualei Tunisii un port căruia i-au dat numele de Qart Hadasht, „orașul nou”. Mai întâi, simplă etapă spre Spania, orașul cunoaște un mare avânt începând din secolul al VI-lea î.e.n. în timp ce marinarii săi recunosc coastele Africii (Rio de Oro) și ale Europei, atingând Bretagne și Irlanda, Cartagina își stabilește capetele de pod în Spania, în Baleare, Corsica, Sardinia și în Sicilia. În secolul al III-lea î.e.n., este primul oraș al Mediteranei Occidentale. La adăpostul triplului său zid, ea practică un comerț deosebit de activ, cumpărând și redistribuind în toată lumea mediteraneeană metalele prețioase din Spania și Maroc, mirodeniile din Orient, cositorul din Cornuaille, fildeșul și sclavii africani etc. Industriile sunt prospere (arme, vase, țesături în purpură) iar regiunea învecinată, exploatată intensiv, dă grâu din belșug, ulei și vinuri.

Toată puterea Cartaginei se bazează pe flotă, fără rivali în Mediterana. Armata este formată din mercenari, adesea revoltați, dar dispune de o excelentă cavalerie numită și de numeroși elefanți de luptă. Ea este comandată de nobili cartaginezi, în rândul cărora găsim generali de mare valoare. Guvernăt, la început, de doi regi, orașul este, din secolul al V-lea, administrat de doi *suffecti*, aleși pentru un an și proveniți, ca și membrii Senatului și ai Consiliului, dintre cele mai bogate familii de armatori și de mari proprietari.

Timp de două secole și jumătate, Roma și Cartagina au trăit într-o bună înțelegere. Relativa depărtare dintre teritoriile lor, despărțite de mare, și faptul că ambițiile lor erau complementare – dominarea peninsulei italice pentru prima, cea a Mediteranei, pentru a doua – au împiedicat fricțiunile între aceste două puteri în creștere și au garantat pacea. Dar sfârșitul războiului cu Tarentul (272 î.e.n.) marchează o întorsătură în politica romană. Roma, fostă cetate a Latiumului, își termină, odată cu luarea Tarentului, cucerirea sudului Italiei; ea este pe viitor în fruntea unui adevărat imperiu, ale cărui limite sunt foarte aproape de cele ale domeniului punic (din latinescul *punicus* însemnând „cartaginez”). Roma și Cartagina se vor înfrunta de-a lungul a trei războaie punico (264-241, 218-201 și 149-146 î.e.n.).

Miza primului război punic este Sicilia. În 264, neliniștiți de progresele cartagineze în Sicilia, romanii hotărăsc să trimită trupe în insulă pentru a susține împotriva celor din urmă pe mercenarii italoți (mamertinii) care, în serviciul locuitorilor din Messina, apoi îndepărtați de ei, au pus mâna pe acest oraș și și-au întins dominația asupra cetăților vecine. Riscul unei înfruntări directe cu Cartagina este mare, dar, la Roma, Senatul este supus presiunii tuturor celor ce au de gând să cucerească Sicilia: marii proprietari funciari care aspiră să cucerească noi pământuri și sclavi, cei ce sprijină armata, antreprenorii diverselor lucrări publice, dar și muncitorii și meșteșugarii care trăiesc de pe urma expedițiilor militare. Imperialismul în fașă al Republicii se hrănește cu visuri de cucerire, dar și cu frica ce o au romanii de a-și vedea Imperiul

„încercuit și sufocat“ de cartaginezi, lucru care pare foarte puțin probabil. „Opțiunea pentru război“ câștigând, lupta se angajează între cele două puteri mediteraneene.

Aliați cu grecii din Sicilia, romanii încep prin a-și pune la punct o flotă de război. Nu tocmai la fel de buni cârmaci, dacă ar fi să-i comparăm cu adversarii lor, care au în spatele lor o lungă experiență maritimă, ei caută sistematic să-și perfecționeze tehnica abordajului, ceea ce le permite legionarilor să-și impună superioritatea. Această tehnică au folosit-o cu succes cu ocazia luptei navale care a avut loc la Mylae, în nordul Messinei, la începutul anului 260 și care i-a costat pe cartaginezi jumătate din flota lor. Succes pe mare deci, împotriva celei mai puternice mașini de război din epocă, confirmat în 256, la Ecnome, dar eșec pe uscat al consulului Regulus, debarcat în Africa cu o forță insuficientă, care a fost învins în 255 de o armată de mercenari și capturat de dușmani.

Adus de cartaginezi pe teritoriul sicilian, primul război punic va mai continua încă 15 ani, întrerupt de înfrângeri romane pe mare, bătălii terminate fără victorii clare, razii și asedii. Sub comanda lui Hamilcar Barca, tatăl lui Hannibal, armata cartagineză, bine stabilită în regiunea Palermo, își înmulțește operațiile de jaf, atât în Sicilia cât și pe coastele italiene, fără ca romanii, lipsiți pe viitor de flota lor, să poată să facă ceva pentru a împiedica aceste incursiuni pe teritoriul lor. Între 247 și 242, sentimentul de descurajare era atât de puternic în Roma, încât se intenționa să se ignore fapte și să se recunoască victoria Cartaginei. Totuși o tresărire de patriotism permite Senatului să obțină de la

cetățenii cei mai bogați punerea pe picioare a unei flote de război, singurul mijloc de a-i înfrânge pe soldații lui Hamilcar Barca, rupându-i de baza africană. În 241 î.e.n., 200 de nave de război comandate de consulul Caius Lutatius vor distruge astfel, în apropierea insulelor Aegate flota cartagineză. Această victorie permite romanilor să impună pacea adversarilor lor care le cedează o parte din Sicilia și se angajează la plata unei indemnizații de război de 3.200 de talanți.

Pe parcursul a două decenii ce au urmat acestei victorii, profitând de eclipsa puterii cartagineze, slăbită și de o revoltă, dur dar dificil reprimată, a mercenarilor ei, Roma își întărește pozițiile în Mediterana Occidentală și pe cele două maluri ale Adriaticii. În 238, ea profită de o răscoală a mercenarilor din Sardinia pentru a constrânge Cartagina să-i cedeze această insulă și să-i verse un tribut suplimentar de 1200 de talanți; anexiune imediat urmată de cea a Corsicei. Apoi ea trebuie, împinsă de logica propriei sale expansiuni, să ducă, pentru a proteja interesul marinarilor și negustorilor săi în Adriatica, două războaie împotriva piraților iliri care s-au instalat pe coasta dalmată (225 și 219 î.e.n.), ceea ce o face să pună piciorul pe țărmurile actualei Albanii: o primă etapă a unei politici de pătrunderi în Mediterana Orientală, care va avea ca efect, în secolul următor, cucerirea lumii elenistice.

În timpul acestei perioade de răgaz în conflictul cu Cartagina, imperialismul roman a trebuit să se lovească de rezistențele cele mai puternice chiar în interiorul peninsulei italice. În 232, consulul Caius Flaminius hotărăște parcelarea pământurilor din

Picenum, care aparțineau galilor senoni. Scopul urmărit era de a oferi compensații plebei epuizate și decimate de primul război punic, permițându-i să obțină loturi de pământ ieftine și să corecteze astfel dezechilibrul care era pe cale să se instaureze în societatea romană, în profitul fenomenului mercantil și al unor proprietari bogați. Pentru a împiedica ca această colonizare să nu ducă la exproprierea lor pur și simplu, galii cisalpini au pus mâna pe arme, ajutați de triburile de celți care trecuseră Alpii, și au purces spre Roma. Învingători la Clusium, la trei zile de mers de capitală, aceștia au fost, în final, învinși și dispersați în apropiere de capul Telamon, în 225. În cursul anilor următori, Galia cisalpină - câmpia Padului - a fost cucerită de consulul Claudius Marcellus, învingător la Clastidium în 222. Pentru a-și asigura definitiv controlul, romanii au construit via Flaminia și au fondat două colonii: Placentia și Cremona.

Cartaginezilor nu le-au trebuit mai mult de 20 de ani pentru a-și reface forțele și a-și pregăti revanșa. Susținut de elementele populare favorabile reluării luptelor împotriva marei rivale din Mediterana și șeful unei aristocrații de neguțători a căror soartă era legată de supremația maritimă a Cartaginei, Hamilcar Barca decide în 236 să ocupe sudul și estul Spaniei, cu scopul de a exploata bogățiile sale miniere. De fapt, continuată după moartea sa de Hasdrubal, apoi Hannibal, cucerirea Spaniei a dus la un aflux de bogății spre Cartagina oferindu-i acesteia, pe lângă posibilitatea de a întreține o puternică armată de mercenari, și oportunitatea unei baze de plecare pe uscat pentru a angaja războiul decisiv împotriva Romei.

Iată deci din nou față în față cele două puteri ce-și dispută hegemonia în Mediterana apuseană. Este, de fapt, miza celui de-al doilea război punic (218-201 î.e.n.). La Roma, există temeri ce vin din partea amenințării care-i apasă, din Spania în Marsilia, aliata Republicii, și asupra Italiei de nord. În Cartagina nu este bine văzută înaintarea romană în Galia Cisalpină și în Liguria, teritorii de unde proveneau numeroși mercenari cartaginezi. Logica imperialismelor comandă deci celor două Imperii de a o lua înaintea celuilalt și de a împiedica toate inițiativele sale. Această rațiune îi împinge pe romani să-și asigure prietenia orașelor iberice care nu sunt încă sub dominația Cartaginei, să încheie o alianță cu Saguntul, cetate de pe coasta răsăriteană a Spaniei, și să obțină de la Hasdrubal, în 226, angajamentul de a nu traversa Ebrul cu armata sa.

Or, odată cu alegerea sa ca șef al armatei, în 221, Hannibal își manifestă dorința de a porni războiul cu Roma. Anul următor, atacă Saguntul, cucerit după un an de asediu (219), fără să-i pese de protestele și de amenințările romane. Cum Senatul Cartaginei a refuzat să-l cheme acasă, războiul începe în primăvara lui 218. În curând, armata lui Hannibal, o forță militară de 50.000 de infanteriști și 9.000 de cavaleri, flancată de elefanți de luptă și comandată de un șef militar genial, se îndreaptă spre Pirinei după ce a trecut Ebrul. Pierderile sunt grele (jumătate din infanterie, o treime din cavalerie), dar când cartaginezii ajung în valea Padului, după ce au traversat Alpii și au efectuat un marș susținut de cinci luni și jumătate, primesc sprijinul ligurilor și al galilor cisalpini. Victorios la Ticinum și Trebiae în toamna anului 218, Hannibal

trece Apeninii în primăvara lui 217, invadează Etruria și obține un succes fulminant în zona lacului Trasimenus, distrugând armata romană comandată de consulul Flaminius. Capitala însăși nu este salvată decât datorită iscusinței dictatorului Quintus Fabius Maximus denumit și „temporizatorul” (*Cunctator*), care evită angajarea bătăliei decisive în câmp deschis și se mulțumește cu hărțuirea trupelor cartagineze, lăsându-l pe Hannibal să treacă prin foc și sabie satele din Apulia, Samnium și Campania.

Sub presiunea opiniei publice romane și italice care nu acceptă să vadă distruse bogățiile peninsulei de către cartaginezi, Senatul hotărăște modificarea tacticii, trimițând o legiune în Galia Cisalpină pentru a o recuceri și încredințând celor doi consuli, Paulus Aemilius și Varro, misiunea de a-l opri pe Hannibal în Apulia cu o forță de 80.000 de oameni. Pe 2 august 216, această armată suferă la Cannae o înfrângere dezastruoasă: 70.000 de morți, dintre care 21 de tribuni militari și 100 de senatori. Ea este urmată de numeroase defecțiuni printre popoarele aliate ale peninsulei: brutti, lucani, samniți, campani (Capua își deschide porțile lui Hannibal) și greci, în timp ce Filip din Macedonia, până atunci nehotărât, se hotărăște să treacă de partea cartaginezilor.

Totuși, din lipsă de oameni și de materiale, Hannibal nu-și poate exploata la maximum victoria. În timp ce recucerește Sicilia, raliază Siracuza la cauza sa și își adjudecă Tarentul, marele port al Italiei răsăritene, locul pe unde pot tranzita toate ajutoarele venite din Cartagina și din Macedonia, Senatul mobilizează toate energile poporului roman,

ridică o armată pentru a apăra capitala, obligându-l pe generalul cartaginez să bată în retragere și revenind la vechea tactică a războiului de uzură. În curând, romanii trec la ofensivă. Siracuza este cucerită, la fel și Capua, a cărei populație este vândută și al cărei Senat este decimat. În Spania, tânărul Publius Cornelius Scipio începe cucerirea părții răsăritene iar armata venită în ajutor și comandată de Hasdrubal (fratele lui Hannibal) este bătută în 207 pe țărmurile râului Metaurus.

Războiul mai durează mulți ani în zonele muntoase ale Italiei de sud unde armata lui Hannibal se retrăsese. Neputând s-o disloce, Senatul hotărăște, după multe ezitări, să urmeze planul propus de Scipio. Întors din Spania, unde purtase o nouă campanie victorioasă, acesta din urmă obține provincia Sicilia, cu permisiunea de a debarca în Africa de îndată ce va crede că a venit momentul. La începutul lui 204, pune piciorul pe litoralul tunisian cu o armată de 35.000 de soldați, constrângând Senatul cartaginez să-l cheme pe Hannibal. Bătălia decisivă are loc la Zama, în 202. Alăturarea cavalerilor numizi ai lui Massinissa de partea romanilor îi permite lui Scipio să strivească armata cartagineză.

Pacea semnată la 201 ia Cartaginei flota de război, elefanții și Imperiul. Ea trebuie să evacueze Spania, ocupată imediat de romani, să plătească timp de 50 de ani un tribut anual de 200 de talanți, să renunțe la mercenari și să nu mai pornească niciun război fără autorizarea venită din partea senatului roman. De fapt, ea devine, începând cu această dată, dependentă de Roma, care domină de acum tot bazinul apusean al Mediteranei.

Redusă la o umbră, fosta capitală a Imperiului cartaginez continuă totuși să-i înfricoșeze pe romani. Ostilitățile dintre Cartagina și Massinissa, rege al numizilor orientali aliați cu Roma, vor constitui punctul de plecare al celui de-al treilea război punic. „Cartagina trebuie distrusă” nu încetează să repete bătrânul cenzor Cato, care a luptat în legiunile romane în timpul celui de-al doilea război punic. După mai multe decenii de somn, cetatea maritimă începe să-și refacă forțele; astfel încât, Senatul roman va hotărî să sfârșească definitiv cu ea. Sub pretextul că cei din Cartagina au angajat fără autorizația sa războiul contra unui stat vecin, romanii trimit o armată în Africa și ordonă cartaginezilor să evacueze orașul și să fondeze un altul în altă parte. Timp de trei ani, ei vor rezista atacurilor romane, dar în 146 Scipio Aemilianus, nepot adoptiv al „Africanului”, cucerește orașul care este ras de pe fața pământului, acoperit cu sare și blestemat pentru ca nici măcar o dată să nu mai amenințe Roma. Teritoriul punic devine provincia romană Africa. După victoria repurtată asupra numidului Iugurtha, care ducea un război de gherilă împotriva Romei (140), aceasta este de atunci stăpâna Africii de Nord.

Cucerirea Orientului

După Zama (202 î.e.n.), romanii își exercită o hegemonie completă în Mediterana apuseană. Iată-i pe viitor față în față cu puternicele regate elenistice, în special cel al lui Filip V, rege al Macedoniei, și cel al Seleucizilor, care domină Asia Mică și Siria. Temându-se ca niciunul dintre aceste două regate să nu reconstituie Imperiul lui Alexandru, Roma caută mai întâi să-și asigure securitatea. În curând, totuși, senatorii se vor lăsa antrenați de generali avizi de glorie și de pradă și de oamenii de afaceri în a practica o fructuoasă politică de cucerire și de anexiuni.

Considerații de ordin defensiv și ofensiv stau la baza genezei conflictelor care-i vor face pe romani să cucerească Mediterana Orientală. În 204, Ptolemeu IV murind, iar coroana Egiptului – cel de-al treilea stat ieșit din moștenirea lui Alexandru revenindu-i unui minor, cei doi suverani ai Macedoniei și Siriei se înțeleg pentru a-și împărți teritoriile din afară ale Lagizilor: Palestina, Cicladele, Chersonesus, Bitinia etc. Este oferită, astfel, Romei, chemată în ajutor de unele cetăți care aveau protectorat lagid (Rodosul, Attalos, Pergamul), ocazia de a-și regla conturile cu Filip V și de a sfărâma alianța celor doi adversari ai săi.

Romanii se vor răzbuna întâi pe macedoneni, aliații lui Hannibal din timpul celui de-al doilea război punic. Odată ce a fost încheiată pacea cu punii, aceștia declară război Macedoniei, mai curând în scopul de a-i modera ambițiile decât de a

o cucerire efectivă. Debarcată în Iliria (200), armata romană duce vreme de doi ani un război de hărțuire, evitând, ca și falangele lui Filip de altfel, angajamentul decisiv. Trebuie așteptat anul 197 când consulul Flaminius invadează Macedonia interioară și angajează grosul forțelor sale în Tesalia împotriva armatei lui Filip V, bătut la Kynoskefalai și constrâns să-și abandoneze toate posesiunile din Grecia, Tracia, Iliria și Asia Mică, să recunoască independența orașelor grecești vasale Macedoniei și să-și reducă considerabil armata și flota. Treizeci de ani mai târziu, izbucnește un al doilea război, purtat împotriva fiului lui Filip, Perseu, care a dorit să-și ia revanșa asupra romanilor și care este bătut la Pydna de Paulus Aemilianus, fiu al consulului ucis la Cannae (168). Regatul macedonean este desființat și transformat, după o ultimă revoltă, în provincie romană, la care este atașată și Grecia (146).

Odată cu lichidarea monarhiei macedonene și întinderea suzeranității sale asupra Greciei, Roma a atins limitele Europei Orientale. În fața ei, pe celălalt mal al Egeei, se întind posesiunile seleucide, peste care domnește Antioh III. În timp ce romanii se ocupau de Macedonia, acesta cucerise mai multe orașe de pe coasta sudică a Asiei Mici, ocupase Efesul și debarcase în Europa, la Lysimachia. Ocupată cu pacificarea Galiei Cisalpine și a Spaniei, Roma încearcă să evite înfruntarea cu Antioh III și să obțină de la acesta să se întoarcă în Asia și să elibereze orașele grecești. Fără alt rezultat decât acela de a-l incita să debarce în Tesalia, în 192, în fruntea unei puternice armate care va fi nimicită doi ani mai târziu, se apropie de Magnesia, la Sipyla, de

Scipio Asiaticul. În timp ce Hannibal, care se refugiase la curtea regelui Bitiniei, se otrăvește pentru a scăpa de romani, regatul seleucid este dezmembrat și se găsește, curând, redus chiar la Siria, ea însăși anexată în 63, după victoriile lui Pompei. Cât despre regele Pergamului, mort fără urmași în 133, acesta lasă moștenire romanilor toate statele sale (toată partea apuseană a Asiei Mici), transformate în provincia Asia.

Egiptul Lagazilor devine, la rândul său, un adevărat protectorat (el va fi anexat în 30 î.e.n.), odată cu teritoriile situate în estul provinciei Asia. Dar din 89 până în 63 î.e.n., regele Pontului, Mithridate ridică la luptă Asia Mică și cetățile grecești împotriva jugului Romei. El este învins, în cele din urmă de Sylla, apoi de Pompei, așa încât la mijlocul secolului I î.e.n. doar părții, instalați în partea estică a Eufratului, își păstrează independența.

Cucerirea Occidentului

Expansiunea Romei în Occident s-a realizat mai întâi în Spania, apoi în Galia.

Cucerirea și pacificarea Spaniei, începute de Scipio Africanul au fost de lungă durată și întrerupte de numeroase revolte foarte dure reprimare de legiunile romane. Cea a celtiberilor, începută pe la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., a fost, în final, înăbușită în 133 de Scipio Aemilianus – reales consul, împotriva tuturor tradițiilor Republicii, la întoarcerea din Orient –, care a rezervat cetății lor Numantia soarta Cartaginei. Două provincii romane au fost create în peninsulă: Ulterior și Citerior (197 î.e.n.).

Stăpâni ai Galiei Cisalpine, care trebuie să fi reintrat în mâna populației galeze, după ce Hannibal le dăduse independența, și ai Peninsulei Iberice, romanii au ajuns, pentru a asigura legături între aceste două provincii, să cucerească Galia Meridională. Profitând de conflictele care-i opuneau pe aliații lor din Massalia (Marsilia) ligurilor și galilor, ei au cucerit acest ținut și au fondat în 120 î.e.n. *Provincia romana*, care va deveni mai târziu Narbonensis, având drept orașe principale Aix-en-Provence și Narbonne. La sfârșitul secolului al II-lea î.e.n., această provincie bogată a fost invadată și devastată de triburile germanice venite din actuala Danemarcă, cimbrii și teutonii. Aceștia, după ce au administrat mai multe înfrângeri armatelor romane, au fost în cele din urmă bătuți și exterminați de Marius în trei bătălii: două în zona Aix-en-Provence

în 102 și a treia, deosebit de sângeroasă, anul următor în Italia de nord, aproape de punctul de confluență al Padului cu Sesia.

Restul Galiei a fost cucerit de Cezar între 58-51 î.e.n. Zona căreia romanii i-au dat numele de Galia Transalpină era un vast teritoriu limitat de Rin, Alpi, Mediterana, Pirinei și Atlantic. Populația era, în majoritate, celtică, la care s-au adăugat, în nord, triburile germanice venite de dincolo de Rin. Ea era dominată de o aristocrație războinică și proprietară de pământuri și de o clasă respectată de preoți și de judecători, druizii. Țara nu avea nicio unitate politică: cuprindea vreo 60 de popoare independente și adesea rivale, fiecare cu obiceiurile sale, legile și zeii proprii. Câțiva, precum heduii din Bourgogne și arvernii din Masivul Central, reușiseră să-și întindă influența pe un teritoriu relativ vast, însă indisciplina nobililor făcea ca această situație să fie deosebit de precară.

În imensa lor majoritate, locuitorii Galiei erau țărani. Cultivau grâul și orzul, creșteau cai și porci, foloseau plugul cu roți și coasa, cunoșteau folosirea varului și marnei pentru ameliorarea randamentului culturilor. Isкусиți în prelucrarea lemnului (care, nave, butoaie) și a metalelor (arme, bijuterii), aceștia practicau, pe mare și pe uscat, o intensă activitate comercială. Diviziunile și luptele dintre triburi, incapacitatea galilor de a se constitui într-o entitate politică coerentă nu-i împiedicau să fie parte integrantă a unei culturi comune, din punct de vedere lingvistic, religios ori al organizării sociale. Exista o „literatură” galeză, sub forma unor poeme recitate de rapsozi cu ocazia ospățurilor aristocratice, și a unor tratate diverse compuse de

druizi, dar transmiterea lor se făcea oral, așa încât nu ne-a rămas nimic. Începând cu secolul al VII-lea î.e.n., civilizația galeză a fost influențată de greci, în special de colonia Foceei (viitoarea Marsilie), după cum stau mărturie monedele și operele de artă provenite din Grecia sau din Italia de Sud, prin defileele alpine, valea Ronului ori cea a Dunării (menționăm astfel faimosul vas din Vix găsit în 1953, aproape de Chatillon-sur-Seine).

Ocazia de a interveni în Galia și de a o cuceri a fost dată de Cezar, devenit în 58 î.e.n. proconsul în Galia Cisalpină și în Narbonensis, prin migrarea helveților, împinși spre vest de invadatorii germanici, suevii conduși de Ariovist. Chemat în ajutorul heduilor, el i-a împins pe helveți spre Elveția de azi, apoi s-a întors împotriva lui Ariovist și i-a nimicit armata în Haute-Alsace, respingându-i pe invadatori dincolo de Rin.

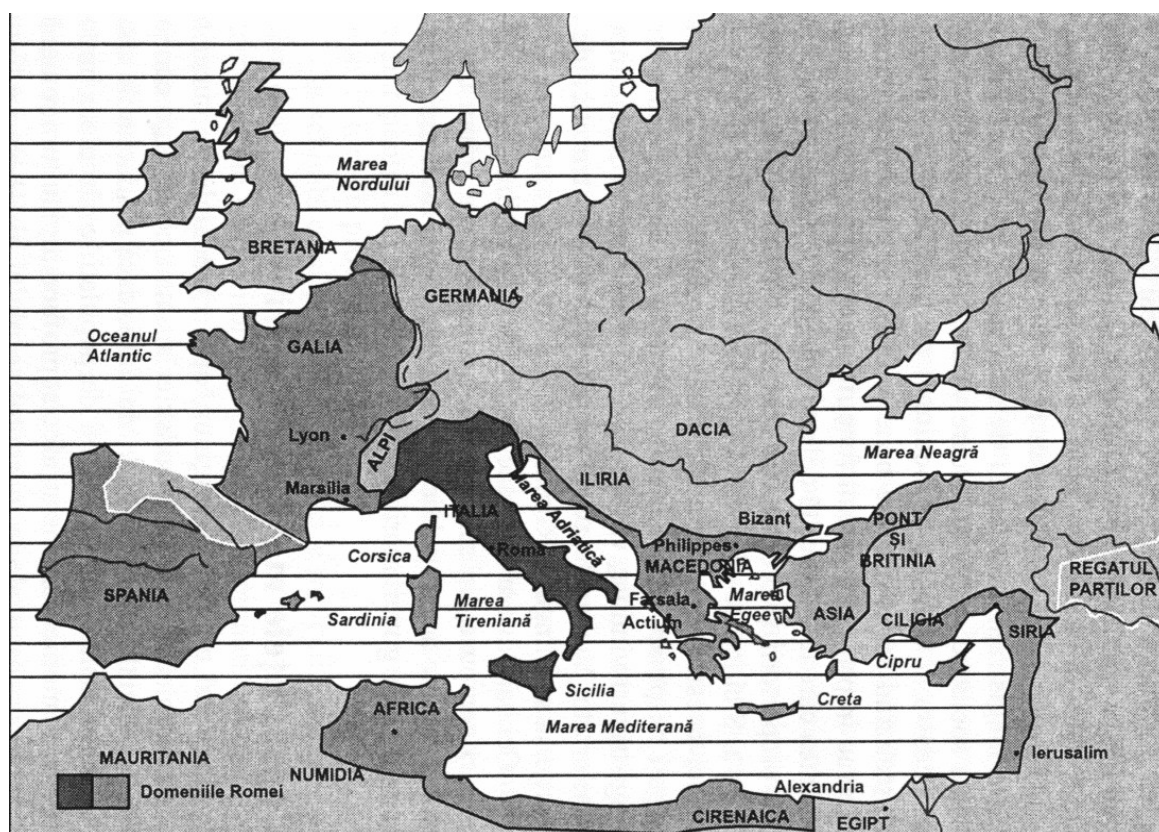
Odată popoarele germanice respinse, Cezar nu s-a grăbit să părăsească țara. În mai puțin de cinci ani, a procedat la cucerirea Galiei, supunând triburile de belgi, cele din Aquitania și Armorica, trecând chiar Rinul și Canalul Mânecii. În 56, făcu Senatul să decreteze anexarea Galiei Transalpine („dincolo de Alpi” pentru romani), transformată, ca și Spania, Macedonia și Siria, în provincie romană și guvernată de câțiva prinți puternici deveniți clienți ai Romei: Commes la atrebați, Tasget la carnuți, Vecingetorix la arverni etc. Dar în 52 î.e.n., carnuții antrenează celelate popoare din Galia la o revoltă generală împotriva puterii protectoare. Comanda triburilor răsculate a fost încredințată lui Vercingetorix, care a încercat să-i organizeze și să le impună un minimum de disciplină. Practicând

tactica pământului pârjolit, acesta din urmă l-a ținut o vreme pe Cezar în șah, în special la Gergovia. Dar a comis greșeala, grăbit de aliații săi, să cruțe Avaricum, permițând romanilor să se aprovizioneze cu hrană. Prea impetuos și prea încrezător, Vercingetorix s-a văzut în cele din urmă închis în *oppidum*-ul Alesia⁷⁶. Blocat de romani, a trebuit să se predea în septembrie 52, fiind trimis în captivitate la Roma, purtat cu ocazia triumfului lui Cezar și apoi condamnat la moarte. Stăpân al Galiei, Cezar a înrolat imediat în armată floarea aristocrației din Galia și elita războinicilor ce supraviețuiseră luptelor și măcelurilor.

Exploatarea popoarelor cucerite

Începând cu sfârșitul primului război punic (241 î.e.n.), teritoriile cucerite sunt organizate în provincii - primele au fost Sicilia, Corsica și Sardinia - guvernate de magistrați degrevați de sarcini, proconsuli ori propretori, desemnați de Senat și dotați cu puteri imense. Scutiți de sarcinile administrative, aceștia vor lăsa în grija oamenilor de afaceri, proveniți din clasa ecvestră, perceperea impozitelor și exploatarea domeniului public, acest lucru în detrimentul populațiilor autohtone.

La sfârșitul Republicii, Roma poseda 14 provincii, dintre care 8 în Europa. Când o țară învinsă și supusă autorității sale era transformată în provincie romană, senatul preciza printr-o lege (*lex provincialis*) cum va fi organizarea și obligațiile sale. Nicio provincie nu avea o organizare identică. În fruntea fiecăreia era așezat un guvernator care putea să fie ori un pretor, ori un magistrat desemnat de Senat prin tragere la sorți - pro-pretor sau proconsul. Reprezentant atotputernic al Republicii, era în același timp comandant și judecător suprem, cu drept de viață și de moarte asupra băștinașilor. Era asistat de unul sau de mai mulți locotenenți (*legati*) și de un cvestor trezorier, cât și de o adevărată camarilă de prieteni și de consilieri veniți cu el de la Roma.

Lumea romană în anul 30 î.e.n.

În toate teritoriile cucerite, Roma confiscase vaste domenii – aparținând în special foștilor regi și nobilimii – care deveniseră proprietatea poporului roman: *ager romanus*. Administrat de Senat, acest domeniu public trebuia să furnizeze statului venituri importante. Pe de altă parte, fiecare provincie trebuia, ca semn de supunere, să achite un tribut care era fie o contribuție în bani, fie o parte de recoltă (de exemplu, a zecea parte pentru sicilienii). Aceste impozite nu erau percepute de către magistrații romani, ci de „oamenii de afaceri” grupați într-o societate, publicanii, care vărsau visteriei sumele cerute de aceasta și luau de la locuitori tributuri mult mai ridicate, realizând astfel enorme beneficii. Magistrații înșiși, care-și exersau în principiu gratuit funcțiile, profitau frecvent de posibilitatea care le era oferită de a se îmbogăți

rapid, chiar dacă nu toți propretorii și proconsulii semănau cu Verres, acel guvernator al Siciliei ale cărui tâlhării au fost denunțate de Cicero, pe atunci cvestor, în celebrul său discurs din 70 î.e.n.: cetățeni bogați despuiați de averi, impozite ridicate de mai multe ori, magistraturi vândute, vinovați declarați nevinovați în schimbul banilor etc. Victimele aveau mereu posibilitatea teoretică de a merge să se plângă la Roma.

Cei care aveau mijloace se adresau unor tribunale (*quaestiones*) compuse din senatori care, chiar dacă se arătau uneori severi față de acești publicani, erau în general mult mai indulgenți față de guvernatorii aleși din rândurile lor.

Consecințele marilor cuceriri

Lungul conflict cartaginez, apoi războaiele de cucerire duse de romani în afara peninsulei au avut consecințe economice și sociale considerabile. Mai întâi, dacă prădăciunile cauzate de armatele cartagineze și de populațiile răsculate împotriva hegemoniei romane au afectat profund agricultura romană, Roma a cunoscut de la începutul secolului al III-lea î.e.n. un imens aflux de bogății: metale prețioase și obiecte de artă aduse de învingători, grâu din provincii vândut la un preț de nimic sau distribuit gratuit plebei, prozonieri de război ajunși sclavi și care furnizau o mână de lucru gratuită marilor proprietari, tributuri enorme cerute popoarelor supuse, extorcarea de fonduri de orice fel operate de guvernatorii provinciilor și publicani etc. Astfel, în puțină vreme, s-au adunat averi fabuloase, ceea ce a favorizat gustul pentru lux și pentru câștig.

De aici, a rezultat o transformare radicală a societății și a moravurilor. Clasele înstărite au fost marile beneficiare ale cuceririlor. Nobilimea senatorială, din ce în ce mai închisă și mai atentă la prerogativele sale, a acaparat majoritatea magistraturilor, comanda armatelor, guvernările din provincie, toate surse de enorme profituri. Pe de altă parte, și-a constituit imense domenii (*latifundia*) închiriind pe nimic teritorii din domeniul public, răscumpărându-le pe cele ale micilor proprietari ruinați și punând să fie muncite de turme întregi de sclavi aduși din teritoriile cucerite. Cota parte

prelevată de pe producția cerealieră din provincii a făcut să cadă cursul grâului, iar într-o perioadă în care uleiul și vinurile din Galia se vindeau bine și erau ușor exportate, un domeniu bine condus putea fi sursa unor enorme venituri. În același timp, s-a dezvoltat o clasă de oameni noi, cavalerii, proveniți din lumea afacerilor și a finanței. Cei mai bogați erau publicanii, beneficiari ai concesiunilor făcute de stat pentru supravegherea lucrărilor publice și strângerea impozitelor din provincii.

În schimb, clasa proprietarilor mici și mijlocii, care constituise osatura societății romane și care, în fața armatelor de mercenari ale generalilor cartaginezi și ale monarhilor eleniști, făcuse forța legiunilor, a dispărut aproape peste tot. Mulți dintre reprezentanții săi au murit în război. Cei care s-au întors și-au găsit domeniul în paragină și au trebuit să se îndatoreze pentru a-l aduce la starea de dinainte. Foarte repede, aceștia s-au pomenit ruinați de afluxul de grâu din provincii și de concurența marilor proprietari. Aceștia dispuneau, prin munca sclavilor, de o mână de lucru ieftină și posedau îndeajuns capital pentru a-și transforma domeniile în teritorii pentru creșterea animalelor sau pentru cultivarea viței-de-vie, a măslinilor sau a arborilor fructiferi. Nu le mai rămânea acestor „soldați-țărani”, pe care concurența sclavilor îi împiedica să se transforme în muncitori agricoli, decât să-și vândă pământurile, să părăsească satul și să se așeze sub umbrela protectoare a vreunui patron.

Plebea urbană, al cărei efectiv a crescut puternic odată cu proletarizarea clasei mijlocii și cu exodul rural rezultat de aici, îi cuprindea, în afara acestor

țărani ruinați și deposeați de bunurile lor, pe foștii meșteșugari, și ei concurați de munca servilă a sclavilor proaspăt eliberați. Fără ocupație și fără resurse, toți trăiau din distribuirea grâului sau se așezau sub protecția vreunui bogătaș a cărui clientelă o forma și care le furniza zilnic „sportula”: un pachet de provizii și ceva bani. Se îngrămădeau în locuințe insalubre cu mai multe etaje (*insulae*) și încep să îndrăgească jocurile și circurile (lupta dintre fiare, gladiatori), cursele de cai și reprezentațiile teatrale. Această mulțime leneșă și înadins turbulentă și-a pierdut în puțină vreme virtuțile civice care o caracterizau în primele secole ale Republicii. Gata să se vândă celui care oferea mai mult, ea va fi folosită de ambițioșii care vor să profite de dezechilibrele din societate și de criza regimului.

Alături de plebe se afla și mulțimea de sclavi. Romanii nu avuseseră decât câțiva, dar războaiele de cucerire au adus în sclavie milioane de învinși. În sate, erau folosiți la muncile de la câmp pe marile domenii, în cariere sau în mine. În oraș, practicau, ca și în Grecia, aproape toate meseriile și puteau ajunge la posturi de încredere (secretar, intendent etc.). Stăpânul le putea reda libertatea, ceea ce făcea din urmașii lor oameni liberi. Erau, în general, mai dur tratați decât la Atena, frecvent supuși pedepselor corporale (bici, lanțuri etc.) și crucificați în caz de greșeau grav. De aceea Roma a cunoscut numeroase răscoale în secolul I î.e.n., mai ales în Italia de sud (cea, de exemplu, a gladiatorului Spartacus între 73-71) și în Sicilia.

Crizele care vor puncta ultimul secol al Republicii au ca origine, pe de o parte, dezechilibrele și

conflictele sociale care decurgeau din formidabilele cuceriri romane, pe de altă parte, din constrângerile politice care voiau ca un Imperiu așa de întins ca cel al Romei să aibă în frunte un executiv puternic. În sânul oligarhiei bogate se lovesc nobilimea senatorială, care ține să-și păstreze privilegiile, și noua aristocrație financiară, care dorește reforme care să-i permită să joace și un rol politic pe măsură. Mai ales, clasa conducătoare se împarte între fracțiunea nobilimii senatoriale care înțelege să-și apere *status quo*-ul - *optimates* - și cei care, impregnați de idealul grec de justiție și de umanitate și care se sprijineau pe plebe, formează partidul popular: *populares*. Această tensiune socială antrenează, începând de la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., o instabilitate politică care se traduce prin repunerea în cauză a instituțiilor tradiționale și prin escaladarea violenței.

Acestui pericol i se adaugă și cel care rezultă din criza instituției militare. Practica războiului de cucerire și contactul cu Orientul au dezvoltat la legionari gustul pentru lux, pentru plăceri și jaf. A crescut indisciplina și, odată cu ea, refuzul de a mai face vreun efort. Soldații îi pun pe sclavi la diverse corvoade și se împotrivesc exigențelor venite de la șefi. Astfel, atunci când Scipio Aemilianus a luat comanda armatei împotriva Numantie, a trebuit mai întâi să restabilească ordinea în rândul trupelor sale. Pe de altă parte, recrutarea în armată devine tot mai dificilă pentru că scade numărul micilor proprietari rurali. Celor bogați le repugnă obligațiile militare iar săracii nu au mijloace să se echipeze pe banii lor. În sfârșit, antrenat de logica imperialismului cuceritor, Senatul încredințează tot

mai ades comanda legiunilor acelor generali remarcați în diverse cuceriri, pe care prada îi îmbogățește și ale căror ambiții politice cresc odată cu averea. Asigurați de devotamentul trupelor lor, se vor strădui să pună mâna pe putere aliniindu-se cu una sau alta din facțiunile create de diversele conflicte sociale.

De la frații Gracchi la Sylla: începutul războaielor civile

Doi reprezentanți ai nobilimii reformiste se implică în rezolvarea crizei sociale, născută din ruina proprietarilor mici și mijlocii, și în găsirea forțelor de mobilizat necesare armatei romane: Tiberius și Caius Gracchus. Membri ai clasei senatoriale, acești doi nepoți ai lui Scipio Africanul au suferit, transmisă de mama lor Cornelia și de perceptorii greci, influența stoicilor, al căror ideal de egalitate și justiție îl împărtășeau. Emoționat de disperarea claselelor populare, cel mai mare dintre cei doi frați, Tiberius Sempronius Gracchus, ales tribun al poporului în 133, va încerca să reconstituie clasa proprietarilor propunând o lege agrară – *lex sempronia* – care limita întinderea latifundiilor și prevedea împărțirea în loturi mici a pământului din *ager publicus*, pe nedrept ocupate de marii proprietari. O parte a nobilimii senatoriale, conștientă de pericolul care amenință instituțiile publice și apărarea Republicii odată cu dispariția clasei medii, sprijină tentativa lui Tiberius. Dar majoritatea conservatoare, simțindu-se amenințată în privilegii, se opune proiectului său și îl determină pe unul dintre colegii săi să opună acestei legi dreptul său de veto. Cum Tiberius obține depunerea acestuia de către popor, și apoi cere, împotriva tuturor legilor, reînnoirea misiunii sale, senatorilor conservatori nu le vine deloc greu să-l acuze de tiranie și să suscite o revoltă împotriva lui. În iulie 133, este masacrat de mulțime și aruncat în Tibru.

Legea sa, parțial aplicată câțiva ani, va fi suspendată în 129.

Zece ani mai târziu, fratele său Caius, devenit la rândul său tribun al plebei, reia proiectele fratelui său, completându-le cu o profundă reformă de stat. Pentru aceasta, reia aplicarea lui *legii sempronia*, multiplică atribuirile de pământuri, în special la Capua și la Tarent, instalează colonii în Corint și în Cartagina. Se străduiește, mai ales, să-i izoleze pe *optimates* sprijinindu-se pe celelalte clase – cavalerii, cărora le oferă perceperea de impozite în noua provincie Asia, plebea romană, care beneficiază de vânzări regulate de grâne la preț ieftin, italienii, care își văd propus un statut mai favorabil (dreptul de cetate complet pentru aliații latini și statutul de latini pentru toți ceilalți). În sfârșit, creează o reformă a instituțiilor care ar fi făcut din tribunat cea mai mare magistratură a statului roman.

Dar adversarii săi nu întârzie să reacționeze. *Optimates* se străduiește să-l discrediteze, acuzându-l de sacrilegiu pentru că ar fi fondat o colonie pe locul fostei Cartagine și făcându-i cunoscut plebei că cedarea dreptului de cetate tuturor locuitorilor Peninsulei Italice îi va obliga pe aceștia să împartă cu ei locurile la circ și distribuirile de grâu. Așa de bine conduc această campanie de defăimare că, în 121, asmut împotriva lui Caius o nouă revoltă populară. În timp ce Senatul votează un *senatus consultum ultimum*⁷⁷ care decretează starea de asediu și dă puteri depline consulilor, cel mai mic dintre frații Gracchi se refugiază pe Aventin cu partizanii și încearcă o rezistență. Dar cum consulul Opimius ia cu asalt

colina, acesta ordonă sclavului său să-l omoare.

Egoismul meschin dovedit de *optimates* împiedică astfel Republica romană să se reformeze. Aristocrații reveniți la putere își perpetuează politica lor de conservatorism social, fără ca să încerce să rezolve diversele probleme, care adesea îi depășesc. Calea este deschisă, astfel, ambițiilor militarilor.

Primul care a pus mâna pe putere, Caius Marius, simbolizează secesiunea unei noi clase sociale: bogata burghezie italică. Apartinând unei familii înstărite de la țară, din Arpinum, în Sabinia, el a făcut carieră în armată înainte de a se angaja pe drumul onorurilor. Brutal, nu prea cultivat, nepus la punct cu toate intrigile politice, are pentru sine talentul militar și aura pe care i-o conferă succesele sale pe câmpul de luptă: în Africa, unde-l învinge și capturează pe regele Numidiei, Iugurtha; în Galia Cisalpina, unde, între 102 și 101 îi alungă pe cimbri și pe teutoni. Detestat de nobili și de Senat, Marius face alianță cu șefii partidului popular, în rândul cărora se aflau și un mare număr de demagogi. În 99, trebuie totuși să reprime excesele celor mai extremiști dintre ei, ceea ce-l face suspect în ochii poporului.

Roma îi datorează o importantă reformă militară, care se va dovedi a fi plină de consecințe pentru viitorul Republicii. Legiunea, care cuprinde acum 6.000 de membri, este împărțită în 10 cohorte, unități mai ușor de mânuit. Dar, în special, se decide înrolarea în armată a proletarilor italici, care se pot angaja pe o durată de 16 ani. Pe viitor, esențialul efectivelor legiunilor va fi constituit din voluntari, atrași de solda consistentă și de pământul

primit după fiecare campanie. Devotamentului civic, care a caracterizat armata romană în primele vremuri ale Republicii, i se substituie fidelitatea necondiționată față de generalul victorios, cel ce dă părți din pradă și diverse avantaje. Armata devine astfel un instrument de putere în mâinile unor ofițeri ambițioși, care nu vor ezita să se folosească de ea pentru a-și impune voința Republicii.

Dacă Marius pune bazele viitoarelor dictaturi, acesta nu este încă, la începutul secolului I, decât inițiatorul timid al unei tradiții care, în câteva decenii, va duce la pieirea regimului republican. Reales de șase ori la rând în consulat – ceea ce era absolut contrar legilor –, acesta deține pe toată această perioadă o putere personală ilegală, dar care emană incontestabil din voința populară. După victoriile sale asupra cimbrilor și teutonilor, lingușit cu titlul de „al treilea fondator al Romei” și aureolat de un imens prestigiu popular, ar fi putut să încerce să-și instaleze durabil dictatura personală, dar pentru aceasta îi lipsea prea mult simțul politic, respecta prea mult ordinea și legalitatea, pentru a lua inițiativa unei lovituri de stat. Represiunea condusă împotriva *popularilor* l-a lipsit de sprijinul politic de care ar fi avut nevoie pentru a duce la bun sfârșit un proiect de o asemenea natură.

Sylla nu va avea aceleași scrupule. Originar dintr-o veche familie patriciană ruinată, dar luând în căsătorie moștenitoarea unei ilustre familii (Caecilia Metella), acesta din urmă dusesse o viață plină de plăceri, înainte de a debuta, tardiv, în cariera onorurilor. Declanșarea „războiului social”, în 91 î.e.n., i-a oferit ocazia să se distingă și să ia pieptiș urcușul spre putere, opunându-se lui Marius și

luând puterea partidului senatorial.

Prin „război social“ desemnăm lunga și teribila răscoală a aliaților Romei (*socii*), exasperați de dăinuirea și chiar agravarea unei situații care-i menținea într-un stadiu de inferioritate în raport cu cetățenii romani. După ce au luptat alături de aceștia din urmă pe toate câmpurile de luptă, ei se vedeau îndepărtați de la beneficiile rezultate din cuceriri și cereau drept de cetate. Senatul refuzând să le dea satisfacție, ei s-au răsculat în 91, cu samniții în frunte, și au dus mai bine de trei ani împotriva Romei un război fără milă, punctat de o parte și de alta, de episoade atroce, și care n-a luat sfârșit decât în 88. Învingători, romanii au acordat rebelilor ceea ce ei ceruseră în zadar vreme de decenii, cei din Galia Cisalpină văzându-și atribuit dreptul latin.

„Războiul social“ i-a permis lui Sylla să se distingă și să pozeze în rival al unui Marius îmbătrânit și izolat politic. În 88, ales consul cu sprijinul optimaților, însărcinat de Senat să comande armata în războiul împotriva lui Mithridate, dar lipsit de această funcție în urma unui vot popular inițiat de Marius, nu a ezitat să meargă spre capitală în fruntea trupelor adunate în Campania și să depășească incinta sacră numită *pomerium*. Era pentru prima dată când se comitea un asemenea sacrilegiu. După care, stăpân al Romei, Sylla și-a scos rivalul în afara legii și i-a instalat la putere pe prietenii săi din partidul senatorial.

Când Sylla a plecat în Asia pentru a lupta împotriva regelui Mithridate, partidul popular a reluat conducerea. Marius însuși, reales a șaptea oară consul în 87, moare anul următor, dar

„marianiștii” au păstrat puterea. În 83, Sylla victorios asupra lui Mithridate, debarcă la Brindisi în Italia de sud, nimicește pe locotenenții lui Marius și stabilește la Roma un regim dictatorial, care avea toate aparențele unei monarhii. A început prin a se debarasa de adversari prin sângeroase „proscripții” (denunț public, exil și condamnare la moarte, urmate de vânzarea bunurilor condamnatului), care au atins mai bine de 3.000 de persoane, printre care mulți marianiști și cavaleri, dar și bogați ale căror bunuri Sylla le râvnea de mai multă vreme. Apoi și-a atribuit o dictatură *sine die*, cumulând toate puterile, chiar și cea de a modifica Constituția. Atribuțiile magistraților au fost reduse. Tribunii și-au pierdut dreptul de a convoca Senatul și de a opune *veto*-ul lor proiectelor de legi. Perceperea de impozite din Asia a fost retrasă cavalerilor, în timp ce numărul senatorilor este dublat (600 în loc de 300). În sfârșit, Sylla însuși s-a înconjurat cu însemnele exterioare ale monarhiei. Nu se deplasa decât înconjurat de gardă, puneă să se bată monede cu efigia lui, făcea dreptate stând pe tron și se făcea onorat ca un zeu, uzurpând supranumele de *felix*, rezervat divinităților.

Totuși, Republica nu era încă pregătită să abdice, se pare, în fața unui monarh. Senatul și-a manifestat neliniștea în fața puterilor fără limite ale dictatorului. Opoziția a ridicat capul și prin vocea unui tânăr avocat, Cicero, nu a ezitat să conteste regimul („mai bine am trăi cu sălbăticiunile pădurii decât să continuăm a ne complăce într-o asemenea sălbăticie”). Poate că aceste rezistențe explică gestul lui Sylla care, în 79, a renunțat brusc la toate puterile sale și s-a retras în Campania, unde a murit

un an mai târziu. În orice caz, stupoarea a fost
imensă la Roma.

Pompei și Cezar: agonia Republicii

Dispariția voluntară și profund inexplicabilă a lui Sylla lasă Senatul stăpân peste Capitală. Dar, de peste tot, apar dificultăți. Spania se revoltă sub conducerea unui locotenent al lui Marius, Sertorius. Războiul se reia în Orient împotriva lui Mithridate, în timp ce pirații ce-și aveau bazele în Cilicia paralizează comerțul și perturbă aprovizionarea peninsulei. În 73, Roma trebuie să facă față răscoalei lui Spartacus. Din nou Senatul trebuie să cheme în ajutor generali ambițioși, din nou ajunge la cheremul lor. Loviturile de stat militare, al căror exemplu a fost dat de Sylla, vor avea astfel, la Roma mai întâi, apoi în toată Europa, o solidă tradiție de care vor scăpa puține țări de pe continent.

Răscoala sclavilor din Italia de sud este pentru Roma pericolul cel mai presant. Un pretor, bogătașul Crassus, primește, pentru a lupta împotriva răsculaților lui Spartacus, comanda unei armate. Îi atrage pe răsculați într-o capcană și sfârșește prin a-i învinge în Apulia. 6.000 de sclavi crucificați jalonează Via Appia, în timp ce generalul învingător revine la Roma, unde va ști prea bine, sprijinindu-se pe partidul popular al cărui șef este, să profite de victorie.

Dar evenimentele din Spania asigură ascensiunea unui alt general, Pompei. Fost locotenent al lui Sylla, care l-a acoperit de onoruri (supranumele de *Magnus* și oferirea unui triumf când nu îndeplinise încă nicio magistratură), acest mare proprietar din Picenum este însărcinat în 77 să lupte împotriva lui

Sertorius. Grație șansei, dar și calităților sale militare, Pompei restabilește ordinea în Spania și se întoarce în Italia în 71 î.e.n., destul de devreme pentru a extermina ultimele grupuri de sclavi și pentru a-și atribui meritul victoriei lui Crassus. În 70, devine consul împreună cu acesta din urmă și decide imediat, susținut de cavaleri și de partidul popular, să lichideze tot ceea ce a făcut Sylla, retrocedând puterile ce le aveau înaintea tribunilor și redând cavalerilor privilegiile care le fuseseră luate. În 67, îi alungă din bârlogurile lor pe pirații din Cilicia. În 66, i se încredințează misiunea de a purta război în Orient. El apare, începând cu această dată, ca adevăratul stăpân al Romei, ceea ce suscită împotriva-i gelozia șefilor partidului popular, printre cei mai cunoscuți numărându-se Crassus, și în rândul cărora începe să se facă la fel de cunoscut tânărul Cezar.

Tot în rândurile partidului popular va activa și ambițiosul Catilina. Nobil ruinat, ducând o viață lipsită de griji, înconjurat de oameni gata la toate pentru a obține de la șeful lor câteva firimituri de putere, el pregătește un complot împotriva Republicii. În 63, își prezintă candidatura la consulat, sprijinit de Crassus și de Cezar, împotriva celui mai mare avocat al Romei, Marcus Tullius Cicero, și el „om nou”, dar apărător intransigent al constituției tradiționale. Cicero este ales și denunță în fața Senatului conjurația lui Catilina. Acesta trebuie să fugă iar complicii lui sunt denunțați și executați. Va fi, puțin mai târziu, bătut în Etruria cu ultimii săi partizani și ucis. Cicero apare atunci, în 62, ca o culme a gloriei sale, drept salvator al Republicii.

În anul următor totuși, Pompei s-a întors la Roma, aureolat cu prestigiul unei noi victorii în Orient. Are onorurile unui triumf fără precedent. Binefăcător al patriei sale, distribuie mai bine de 380.000.000 de sesterți soldaților săi, 480.000.000 visteriei publice. Popularitatea sa este așa de mare că Senatul începe să se teamă de el. Totuși, stăpân al Romei, Pompei nu știe să profite de victorie. El acceptă demobilizarea armatei sale și, neîndrăznind să-i înfrunte singur pe optimați, intră în intrigile șefilor partidului popular, care se vor servi de el. Cu toate că era ostil lui Crassus, ale cărui ambiții îi contrariază propriile sale proiecte, nu ezită să facă corp comun cu acesta împotriva Senatului, artisanul acestei apropieri nefiind altul decât Cezar.

Întors din Spania, acesta din urmă îndeamnă pe cei doi să încheie cu el un pact secret, al cărui scop este cucerirea puterii: va fi primul triumvirat. În virtutea acestui acord, Cezar, ales consul în 59, ia o serie de măsuri care îl vor face să apară ca omul partidului popular, în opoziție cu Senatul conservator. El face să se voteze o lege agrară în favoarea veteranilor lui Pompei și a săracilor Romei. De asemenea, în timp ce Crassus își folosește imensa avere pentru a-și plăti o parte din datoriile sale, el își atribuie proconsulatul Galiilor, ca și conducerea războiului împotriva galilor.

Bărbatul pe care cărțile de istorie îl desemnează cu numele de Iulius Cezar – Caius Iulius Caesar – aparține unei vechi familii patriciene, gens *Iulia*, care pretindea a fi scoborâtoare din Iulius, fiul lui Eneea, deci din zeița Venus. Nepot al lui Marius, el se atașează partidului popular. Tinerețea nu lasă să se întrevadă nimic din intențiile sale. Familiarizat

cu civilizația greacă, trăiește ca un mare senior, cheltuie fără să clipească, oferă jocuri magnifice și se înglobează în datorii. La 26 de ani, se angajează în cariera politică. Are farmec, atrage simpatii. Elocvența sa este limpede și convingătoare. Se bucură de o reputație de om ferm, datorită faptului că la 19 ani a fost unul dintre rarii romani care i-au rezistat lui Sylla; nu-i lipsesc nici îndrăzneala, nici vitejia, obținând la asediul orașului Mytilene cea mai înaltă recompensă la care putea spera un combatant. Dar este ros de o ambiție nepotolită și, convins că regimul cetății nu poate conveni unei lumi romane mereu în extensie, crede că ceasul monarhiei a sosit și înțelege bine că ea se realizează în profitul său. Urcând, unul câte unul, gradele în ierarhia onorurilor, el participă la intrigile popularilor, iscusiți în a lăsa Republica să se degradeze și ambițiile adversarilor să se dezvăluie. Dorința sa de a vedea constituindu-se o societate mai echitabilă își dă mâna cu interesul său de a stabili un regim puternic al cărui singur stăpân să fie și care ar avea vocația de a extinde puterea civilizatoare a Romei în lumea întreagă.

Devenit Mare Pontif, în ciuda opoziției din Senat, apoi consul în 59, datorită ajutorului oferit de către Crassus și Pompei, Cezar dă lovitura odată cu punerea pe picioare a triumviratului, de pe urma căruia profită bogăția primului și gloria celui de-al doilea, dar care face să avanseze și propriile-i afaceri. Învingător asupra galilor după nouă ani petrecuți de partea cealaltă a Alpilor, dispune, pentru a-și duce la bun sfârșit proiectele, de o armată întărită, care îi este devotată până la fanatism.

În timpul absenței lui Cezar, situația s-a degradat puternic la Roma. Crassus a fost învins și ucis în Siria de parți (53). Orașul este lăsat pe mâna bandelor înarmate în solda unuia sau a altuia. Asasinatele și procesele răsunătoare se înmulțesc, precum cel al lui Milo, acuzat de a fi ucis un alt agitator, Clodius, și apărut de Cicero. Senatul, înnebunit și neputincios în a stăpâni valul de violențe, încredințează în 51 totalitatea puterilor lui Pompei care, sprijinindu-se pe aristocrația financiară a cavalerilor, îi apare mai puțin periculos decât Cezar, șef al partidului popular. Numit consul unic, Pompei nu se gândește decât la îndepărtarea lui Cezar de la conducerea treburilor publice. În ianuarie 50, el obține de la Senat un decret, prin care acesta din urmă este obligat să dea drumul trupelor sale instalate în Galia Cisalpină și să se întoarcă la Roma ca simplu cetățean. După lungi tratative, Cezar refuză și se hotărăște să joace totul pe o singură carte. Pe 17 decembrie 50, el trece cu armata sa Rubiconul, un mic fluviu de coastă care separă Galia Cisalpină de Italia peninsulară și se îndreaptă spre Roma, deschizând ostilitățile cu Pompei. Războiul civil începe: va dura aproape cinci ani.

După ce a ocupat Roma, evacuată de Pompei și de senatorii favorabili lui, Cezar își urmărește adversarul în Grecia și îi nimicește armata la Farsalus, în Thessalia (48). Pompei caută atunci refugiu în Egipt, dar este asasinat de oamenii regelui lagid. Cezar, care a debarcat la rândul său în Egipt, îi pedepsește pe ucigași, îl detronează pe rege și îl înlocuiește cu sora sa, frumoasa Cleopatra, după care se hotărăște să înfrângă rezistența

partizanilor lui Pompei, încă numeroși și îndrăzneți în Asia Mică, Tunisia și Spania. Victorios peste tot, se întoarce la Roma în 45, pentru a-și celebra triumful.

Cezar va încerca atunci, în etape, să creeze acea monarhie de esență divină, al cărei model i-a fost furnizat de Orient și care pare singura în măsură să asigure grandoarea Romei. Deja șef al religiei romane, Mare Pontif din anul 63, este numit dictator pe viață în anul 44, ceea ce-i permite să modifice constituția. Deținător al puterii tribuniare, *tribunicia potestas*, și al *imperium*-ului care face din el șeful suprem al armatei și al provinciilor, primește titlul de *imperator* și dreptul de a purta în permanență pelerina de purpură pe care o îmbracă atunci când are loc triumful comandantului suprem.

Având imense puteri, Cezar întreprinde o serie întreagă de reforme. Restaurează finanțele, ameliorează funcționarea tribunalelor, angajează o politică de lucrări impresionante în capitală și încearcă să reformeze moravurile prin legi care limitau luxul. Dornic de a lupta împotriva mizeriei, se străduiește mai degrabă să dea de lucru săracilor decât să înmulțească măsurile de asistență. Pentru aceasta, reduce la jumătate numărul beneficiarilor de distribuții gratuite de grâu și îi obligă pe proprietari să folosească cel puțin o treime din muncitorii liberi. În același timp, pentru a grăbi unificarea lumii romane, reorganizează administrația provinciilor, atribuie dreptul de cetate provincialilor, introduce în Senat gali și spanioli și favorizează fondarea de colonii cu cetățeni în afara peninsulei.

La începutul anului 44, este clar că cel care cucerise Galia se pregătește să se proclame rege. De aceea șefii republicani se hotărăsc să o termine cu el. Un complot se organizează în jurul lui M. Iunius Brutus, un fost partizan al lui Pompei, căruia dictatorul i-a iertat împotrivirea și pe care l-a acoperit cu tot felul de atenții. În ziua idelor lui Marte (15 martie 44 î.e.n.), la sosirea sa în Senat, Cezar este înconjurat și ucis cu lovituri de pumnal.

Octavian, fondatorul Principatului

În spiritul celor care au urzit și executat asasinarea lui Cezar, cu toții reprezentanți ai aristocrației senatoriale, moartea dictatorului însemna în mod firesc restaurarea Republicii conservatoare. Niciunul dintre ei nu are stabilit vreun program pe care să-l propună imediat după moartea lui Cezar, și nu mică le-a fost surpriza de a da peste un adversar pe măsură, consulul Marcus Antonius. Acesta asmute asupra conjurațiilor plebea romană, rămasă fidelă lui Cezar, obținând pentru acesta onorurile divine. Apoi, după ce și-a însușit tezaurul public, ajunge în Galia Cisalpină și pornește de acolo lupta împotriva Senatului.

În acel moment, sosește din Grecia un tânăr slăbuț de 19 ani, Octavian, nepot și fiu adoptiv al lui Cezar, care pare lipsit de ambiții politice și care declară că a venit pentru a primi moștenirea defunctului. Senatul, unde Cicero are un cuvânt greu de spus, crede că a venit momentul de a opune redutabilului Antonius pe acest palid moștenitor al lui Cezar. Octavian acceptă misiunea care îi este încredințată cu o aparentă umilință, până în momentul în care ajunge să ceară depline puteri, ceea ce senatorii refuză. Se apropie de Antonius și de Lepidus, fost șef al cavaleriei lui Cezar, pentru a constitui cel de-al „doilea triumvirat“.

De data aceasta, nu este vorba de un pact secret, ca cel care îi legase pe Cezar, Crassus și Pompei, ci de o dictatură militară cu trei capete, în mod clar îndreptată împotriva republicanilor. Ca și în timpul

lui Sylla, teribile proscritii se abat asupra adversarilor triumvirilor. Cicero, adversar înrâncenat al lui Antonius, este asasinat la ordinul acestuia din urmă. Armata, adunată cu mare greutate de republicani și comandată de Brutus, este zdrobită la Filippi, în Macedonia (42 î.e.n.). Odată adversarii îndepărtați, triumvirii se înțeleg asupra împărțirii Imperiului, Lepidus primește Africa, Octavian, Italia și restul Occidentului, Antonius, Orientul. Excelentă căpetenie de război și deținând provinciile cele mai bogate, acesta se gândește că nu-i va veni deloc greu să triumfe asupra asociaților săi și, după ce îi va fi învins pe părți, să se îndrepte spre Roma pentru a se proclama rege. În acest timp, se căsătorește cu regina Egiptului, Cleopatra, și se instalează la Alexandria, unde duce un trai fastuos, lipsit de griji, de monarh elenistic.

În tot acest timp, tânărul Octavian începe, cu răbdare, să restabilească ordinea în partea de Imperiu ce-i revenise. Își stabilește puterea în capitală, reintră în posesia Italiei și a provinciilor occidentale, își apropie veteranii romani, cărora le distribuie pământuri. Îl constrânge pe Lepidus să părăsească Africa și să se mulțumească cu titlul de Mare Pontif. Solid instalat în Occident, se erijează, în fața rivalului său din Alexandria, devenit un potentat oriental, în campion al civilizației și al tradițiilor romane. În conflictul care izbucnește în 31, bătălia decisivă are loc pe mare, la Actium, fiind câștigată de Agrippa, locotenent al lui Octavian. Lumea romană scapă astfel de influența Orientului – o întorsătură capitală în istoria Europei –, Antonius și Cleopatra refugiindu-se în Egipt, unde Octavian îi

urmărește. Pentru a scăpa de dușmanul său, fostul locotenent al lui Cezar se sinucide, urmat, puțin mai târziu, de Cleopatra. Egiptul anexat devine, la rândul său, o provincie romană.

În 29 î.e.n., Octavian se întoarce la Roma. Singur stăpân al puterii, va organiza după placul său monarhia la care visase Cezar. Dar, având în minte exemplul cuceritorului Galiei, va acționa extrem de prudent, lăsând să supraviețuiască aparențele unui regim republican, nedorind să fie decât *Princeps*, adică prima persoană din stat. De fapt, instaurarea „principatului” în 27 î.e.n. face din el un monarh absolut și marchează sfârșitul Republicii romane.

Capitolul 7

CIVILIZAȚIA ROMANĂ ÎN TIMPUL REPUBLICII

■ *Popor de țărani cumpătați, trăind în colibe de chirpici sau în case construite după modelul etrusc, în jurul unui atrium, romanii își văd modificate condițiile de viață în urma cuceririlor din secolele II-I î.e.n. Clasele înstărite, urbane sau rurale, încep să se deprindă cu luxul.*

■ *În aceeași manieră, virtuțile familiale și civice, liantul de până atunci al societății romane, slăbesc în favoarea plăcerilor și a profitului. Religia tradițională cunoaște și ea aceeași eroziune, iar cultul civic, închinat marilor zei din Panteonul grec, devine foarte repede formal. În schimb, se manifestă un interes crescând pentru zeii orientali, care răspund mai bine angoaselor spirituale ale omului și care continuă să se impună, în ciuda măsurilor luate împotriva religiilor orientale.*

■ *Abia la sfârșitul secolului al III-lea î.e.n. apare o literatură latină în limba greacă și sub influența culturii grecești. Textele în latină care vor urma (epopei, tragedii, comedii) combină influențele grecești și italice. Mai*

aproape de spiritul roman este satira, în timp ce elocința, istoria și, în special, filozofia ajung cu greu să iasă de sub influența elenică. De abia în secolul I î.e.n., odată cu Sallustiu și Cezar, istoria produce primele ei opere majore; în aceeași perioadă, Cicero apare ca principalul mediator al gândirii grecești la Roma.

■ În domeniul artistic, regăsim acea sinteză între o influență grecească, dominantă, și tradițiile italice anterioare. Grosolanele temple etrusce ale originilor vor face loc, în curând, edificiilor inspirate după modelul elenic. Roma va exporta în Spania, Africa și Galia un urbanism împrumutat din lumea elenistică, și concepții arhitecturale noi care au la bază bolta. Dezvoltarea luxului, a monumentelor și a portretelor comandate de aristocrație favorizează artele decorative, pictura și sculptura. În sfârșit, marii șefi militari din secolul I, care-și dispută puterea, se străduiesc să amelioreze arta urbanismului la Roma.

Într-o jumătate de mileniu, fosta confederație de sate, din care regii etrusci făcuseră un adevărat oraș ce-și exersa dominația asupra Latiumului, a devenit capitala unui imens imperiu și inima unei civilizații care, de la un secol la altul și de la o cucerire la alta, s-a îmbogățit prin aporturile elenismului și ale culturii orientale. Viața materială, moravurile, religia, artele și toate activitățile spirituale au suferit, astfel, transformări profunde, care au avut, după cum s-a văzut, o influență covârșitoare asupra organizării politice a cetății și

asupra evenimentelor care au punctat istoria lumii
romane.

Modul de viață

Până în secolul al III-lea î.e.n., romanii au păstrat deprinderile și felul de a trăi ale unui popor de țărani. Cei mai mulți dintre ei erau agricultori care munceau pe brânci, de la răsăritul la apusul soarelui, care se hrăneau cu legume fierte, terci de grâu, fructe, puțină brânză, ceva mășline și care beau vin amestecat cu apă. Hainele, țesute acasă de femei, apoi de sclavi, erau și ele foarte simple, așa cum le era și casa. La țară, aceasta era o simplă colibă din chirpici acoperită cu paie și crengi. La oraș, etruscii îi învățaseră pe romani să construiască locuințe rectangulare, cu doar o cameră unică, *atrium*, un fel de cameră pătrată, care servea în același timp ca bucătărie, sufragerie și dormitor. Se mai găseau și un bazin tot în formă de pătrat, ce urma să strângă apa de ploaie (*impluvium*) și altarul închinat cultului domestic. Mobilierul se reducea la câteva scaune și cuferे din lemn, o masă și la niște paturi foarte modeste.

Acest mod de viață nu se deosebea întru nimic de cel al Greciei arhaice și chiar clasice. Au existat, cu siguranță, diferențieri de avere, dar ele se vedeau mai curând în suprafețele de pământ și în numărul de sclavi, decât în luxul de zi cu zi. Se povestește că, la începutul secolului al III-lea î.e.n., senatorii care au vrut să-l trateze cu fast pe un trimis al regelui Epirului, Pyrrhus, au trebuit să umble din casă în casă ca să adune unica veselă de lux care exista în oraș.

Datorită contactului cu lumea elenică și cu afluxul

de bogății ce a urmat războaielor punico și marilor cuceriri din secolele II-I, a apărut *luxuria*, luxul practicat în particular, lux care până atunci era rezervat edificiilor publice. În oraș au continuat să se construiască locuințe clasice cu *atrium*, cu încăperi mai numeroase și adesea cu prăvălii ce dădeau spre stradă. Însă, tot mai mult, cei din clasele înstărite au vrut să juxtapună acestui tip de locuință case de tip grecesc, cu o grădină cu peristil spre care dădeau încăperile de locuit și de primire: sufragerie, diverse camere, baia, biblioteca. Cei mai bogați aveau la țară (adesea în Campania) una sau mai multe vile luxoase, înconjurată cu un parc. Mobilierul rămânea modest, limitat la câteva piese, însă acestea erau concepute într-o optică decorativă, cu încrustații de fildeș sau de metale prețioase. S-a introdus moda statuilor, aduse din Grecia ori din Asia, apoi copiate de artiștii locali. Lumea a început, de asemenea, să prindă gustul tablourilor, mozaicurilor, frescelor murale, basoreliefurilor în stuc sau în teracotă.

Nu toate straturile societății erau implicate în aceste schimbări. La țară, dacă locuința marelui proprietar - *villa rustica* -, care se găsea în chiar centrul domeniului, adăuga clădirilor propriu-zise unele încăperi confortabile rezidențiale, coliba țăranului modest era cu puțin diferită de cea din timpurile arhaice. La Roma, chiar și la Ostia, o mare parte din populație trăia în locuințe cu mai multe etaje (până la șapte sau opt), unele relativ înstărite, altele, dimpotrivă, neconfortabile, repede degradate și periculoase pentru locatarii lor, prăbușirile și incendiile fiind foarte frecvente.

Luxului locuinței i se adaugă pentru beneficiarii

îmbogățirii Romei cele din domeniul culinar și îmbrăcăminte. Masa nu se mai ia în *atrium*, ci într-o sufragerie special amenajată. Cina se ia pe un pat; se introduce vesela din argint. Piese de îmbrăcăminte rămân aceleași, dar vor fi croite din stoffe prețioase sau vor fi ornate cu bijuterii. Degeaba la începutul secolului al II-lea, cenzorul Cato tună împotriva invadării Romei de către luxul grecesc și oriental. Acesta amintește romanilor virtuțile strămoșilor lor, propune o lege împotriva podoabelor purtate de femei și radiază un anumit număr de senatori, printre care și fratele marelui Scipio. Totuși nimic nu a putut împiedica ca noile moravuri să se răspândească în capitală, și în curând, în toată Italia și în provincii.

Măreția și decadența virtuților romane

Puternicele transformări economice și sociale legate de cuceririle romane nu au avut ca efect numai introducerea la Roma a gustului pentru lux. S-a produs, de fapt, începând cu secolul al III-lea î.e.n., o puternică erodare a legăturilor familiale și o degradare nu mai puțin sensibilă a spiritului civic și a virtuților tradiționale ale poporului roman: dragostea pătimașă pentru muncă, frugalitatea, respectul scrupulos al legii etc.

Slăbirea celulei familiale constituie, se pare, schimbarea cea mai spectaculoasă și cu cele mai nefaste consecințe. În primele secole ale Republicii, familia romană forma o comunitate extrem de sudată, peste care se suprapunea autoritatea cvasiabsolută a lui *pater familias*, preot al zeilor domestici. Acesta putea să-și abandoneze copiii când se nașteau, să-i căsătorească după pofta inimii, și chiar să-i ucidă dacă se făceau vinovați de a fi comis o crimă. Soția îi datora supunere, la fel copiii și servitorii; totuși, acest lucru nu o împiedica pe femeia romană, mult mai liberă, în general, decât femeia greacă, să fie onorată ca cea care veghea la bunul mers al casei și să aibă o mare influență asupra deciziilor luate în familie.

Căsătoria era un moment capital în viața familiei. Vârsta legală era de 12 ani pentru fete, 14 ani pentru băieți, dar, în general, căsătoriile aveau loc mult mai târziu (35 de ani pentru bărbați). Considerații diverse – avere, clientelism politic etc. – intrau în alegerea făcută de *pater familias*,

afecțiunile fiind judecate ca accesorii. Logodna era și ea celebrată: ea consta într-o angajare solemnă și religioasă între familii. Ea putea să fie foarte lungă, căci exista obiceiul de a-i logodi pe copii de la o vârstă fragedă.

În ajunul căsătoriei, fata își îmbrăca tunica albă și-și oferea păpușile *larilor* - spiritele protectoare - din casa părintească. A doua zi, ea renunța în mod solemn la familia sa în *atrium*, unde era oferit un sacrificiu zeilor domestici. După care, tânărul mire trebuia să simuleze răpirea soției și s-o aducă pe aceasta la noua locuință, însoțit de un alai de rude și prieteni.

Bătrânii se bucurau de foarte mult respect; la fel și morții. Oamenilor le era frică ca aceștia să nu descindă printre cei vii și apoi să-i bântuie. În perioada regilor, funeraliile aveau loc noaptea. Mai târziu, ele au fost oficiate ziua, dar la lumina torțelor, în amintirea vremurilor trecute. Morții au trebuit să fie obligatoriu îngropați în afara orașului, de-a lungul marilor căi de acces care străbăteau câmpiile romane. În sfârșit, romanii închinau un adevărat cult strămoșilor, pe care-i considerau zei: *Manii* (*manes*).

Formal, toate aceste practici nu au dispărut odată cu marile frământări din ultimele secole ale Republicii. Dar familia a pierdut mult din coeziunea ce o caracteriza odinioară. Admis de dreptul roman, întâlnit când și când până în secolul al III-lea î.e.n., divorțul s-a răspândit în toate straturile societății, motivele de natură financiară contribuind de cele mai multe ori la despărțirea soților. Soțiile au început să se emancipeze și să-și gireze după voie propriile lor averi. Autoritatea tatălui, teoretic încă

foarte puternică, nu a încetat să scadă și practic, începând cu secolul al II-lea î.e.n., s-a generalizat procedura de emancipare, procedură prin care se permitea beneficiarilor să se bucure personal de avere și să și-o administreze după plac. În sfârșit, cuplurile au fost obligate să-și limiteze numărul de copii, făcând astfel ca natalitatea să scadă.

La slăbirea instituțiilor familiale veneau să se adauge și alte forme de respingere a modelelor ancestrale. Virtuțile civice care dăduseră atâta vreme forță Romei – dragostea de patrie, civismul, devotamentul dezinteresat față de treburile publice, gestionarea scrupuloasă a banului de către magistrați etc. – au început, puțin câte puțin, să dispară. Odată cu afluxul de bogății și cu patima pentru lux, pofta de câștig și corupția devin o regulă. Chiar și cei ce nu aveau averi, voluntarii angajați în armată și gata, pentru a-și rotunji solda, să urmeze orice general ambițios, și așteptând, pur și simplu, *sportula* (bani și provizii), beneficiau de un sistem care se baza pe atotputernicia banului.

Transformările din viața religioasă

În primele secole ale Republicii, ceea ce, în mod obișnuit, se numește „religia” romană – adică ansamblul de rituri și credințe care împodobeau viața cetății, dar și cea a vieții diferitelor comunități în care individul se afla integrat –, s-a constituit din contopirea elementelor proprii popoarelor italice cu împrumuturi preluate timpuriu de la etrusci și de la cetățile grecești din sudul peninsulei. Altfel spus, se pare că nu a evoluat de la un animism primitiv și vag pentru a ajunge, sub influența elenismului, la un politeism de zeități personale, ci, dimpotrivă, încă din vremurile arhaice exista o gândire teologică, care organiza riturile și asimila cel puțin pe unii zei cu persoane.

În orice caz, ceea ce caracterizează fenomenul religios roman este, în primul rând, infinita extensie a numărului de divinități. Nu există niciun eveniment al vieții umane, niciun fenomen natural, care să nu se afle sub patronajul uneia dintre ele. Varro a numărat mai mult de 30.000 de zei. Flora prezida tot ceea ce înflorește, Fons, apele ce ies la suprafață, Tellus, fecunditatea recoltelor (împreună cu Ceres), Janus este zeul ușii, dar mai existau, de asemenea, un zeu al pragului și un zeu al balamalelor! Fiecare dintre acești zei „majori” și „minori” se considera a fi dotați cu voință și putere – romanii numesc acest lucru *numen*⁷⁸ –, pe care era important a le concilia și aceasta era rațiunea pentru care romanii judecau ca necesar să urmeze scrupulos anumite reguli, să pronunțe anumite

formule rituale, având grijă să nu comită nicio eroare ori vreo omisiune. Există, astfel, formule pentru a îndepărta boala, pentru a abate fulgerul sau furtuna, pentru a obține victoria etc. Trebuie ca, pe de altă parte, înainte de a se întreprinde ceva, să se consulte zeii. Acest lucru revenea specialiștilor în divinație: *haruspicii*, care examinau măruntaielor animalelor sacrificate, și *augurii* care observau semnele – zborul păsărilor, de pofta de mâncare a puilor de găină sacri etc. Deci, dacă ar fi să conchidem, este vorba de o religie foarte apropiată de natură. Zeitățile nu sunt supranaturale, ele aparțin lumii, precum ființele vii, plantele și obiectele neînsufleteite.

Această religie fără dogmă a fost la început o religie a căminului, a casei, și a rămas așa, în timp ce se dezvolta, paralel cu evoluția cetății, și o religie civică. În casă, sunt onorați o mulțime de zei și de genii: larii, penatii, cei ce protejau casa, dar și zei ai mobilierului și ai proviziilor, apoi manii, care încarnau spiritul strămoșilor și cărora li s-a dat acest nume (cei „buni”), de vreme ce se credea că sunt în stare, dacă nu erau potoliți prin rugăciuni și ofrande, să vină să-i chinuie cu prezența lor pe cei vii. Este onorată și Vesta, zeița focului din vatră, căreia mama din casă îi dedică zilnic un cult, geniul protector al lui *pater familias*, și multe alte zeități care protejau locurile și locuitorii lor, introduse în acest Panteon al familiei de un popor a cărui imaginație pare a fi fost, cel puțin în acest domeniu, lipsită de limite.

Alături de cultul familial și al celui pus în slujba unor colectivități mai largi (*gens*-ul, curia, colegiul), s-a constituit, odată cu perioada monarhică, un cult

civic, care a urmat o evoluție constantă sub impulsul preoților și al autorităților publice. Astfel, sub influența greacă, întâlnim în acest caz zeitățile cel mai bine conturate, cei 12 zei și zeițe din Panteonul grec: Jupiter, tată al zeilor, stăpânul luminii și al fulgerului, Junona, protectoarea matroanelor romane, Minerva, zeița meșteșugarilor – aceștia trei figurau în marele templu al Capitoliului și formau „triada capitolină” -; Ceres, zeița recoltelor (Demetra, la greci); fiica sa Libera (Persefona), Liberus Pater (Dionysos), toți trei adorați pe Aventini; Marte (Ares), zeu al războiului, Diana (Artemis), Vulcan (Hefaistos), zeu al focului, Neptun (Poseidon), Vesta (Hestia), păstrătoarea focului sacru în cetate, Mercur (Hades) și Venus (Afrodita).

În perioada monarhică, regele este acela care, ca preot suprem, conduce cultul civic. După dispariția instituției regale, se creează o nouă demnitate, cea de „rege al sacrificiilor” al cărui rol este de a-și asuma unele din funcțiile religioase ale suveranilor detronați. Paralel s-au constituit colegii sacerdotale care-și împart marile manifestări religioase. Flaminii sunt preoții legați de cultul unei zeități deosebite. Primii trei îi servesc pe Jupiter – *flamen dialis* –, Marte și Quirinus (protector al cetățenilor) și sunt depozitarii puterii divine. Ei trebuie să fie în orice moment „puri” din punct de vedere religios și, astfel, sunt obligați la unele constrângeri foarte stricte (*flamen dialis* nu poate mânca nimic fermentat; îi este interzis să urce pe cal, să doarmă departe de casă mai mult de trei zile etc.). Pontifii sunt administratorii aleși și păstrătorii religiei, lucru care face din ei atât magistrați, cât și preoți. La

sfârșitul Republicii, aceștia formează un colegiu constituit din 15 membri, prezidat de *pontifex maximus*, stăpân peste toate cultele. Aceștia veghează ca tradiția sacră să fie respectată și păstrează mărturiile scrise ale tuturor evenimentelor importante din cetate.

Mai există și un colegiu al vestalelor, cuprinzând șase fecioare care păzeau focul sacru, un colegiu al augurilor și, la sfârșitul Republicii, un colegiu format din 10 membri, decemvirii, însărcinați cu cercetarea Cărilor Sibiline (atribuite preoteselor din Cumae). Ca și celelalte culte, cel al cetății presupune rugăciuni, ofrande, sacrificii. Sunt organizate banchete și procesiuni, întrerupte de dansuri și cânturi religioase, cât și de jocuri publice care, ca și în Grecia, sunt destinate zeilor, îmbunării lor: Marile Jocuri sau Jocurile romane, sărbătorite în fiecare an la jumătatea lunii septembrie în onoarea lui Jupiter.

Remarcabila disponibilitate a Panteonului roman, posibilitatea lui de a primi în rândurile sale un număr tot mai mare de zeități de tot felul, nu puteau decât să-l predispună la multe influențe din afară. Cea a etruscilor și a grecilor a început să se manifeste, după cum s-a văzut, încă din vremurile arhaice. Dar, odată cu expedițiile militare, cucerirea lumii orientale și cu mulțimea de sclavi veniți din cele patru zări, au pătruns în toate straturile societății umane credințe și practici religioase care au avut un succes cu atât mai viu – așa cum s-a întâmplat în Grecia începând cu secolul al IV-lea î.e.n. și, apoi, în perioada elenistică – cu cât ele răspundeau unor nevoi și neliniști pe care nu le putea acoperi caracterul formal al religiei romane.

Reprezentanții elitei sociale și politice continuau să respecte, cu siguranță, practicile religiei oficiale, din civism și din scrupule de ordin moral, dar mulți dintre ei se lansează în speculații filozofic-religioase, puternic inspirate de elenism: stoicism, epicureism, platonism etc. Începând cu secolul al III-lea, și mai ales în secolul al II-lea î.e.n., respectul față de divinitate scade. Întâlnim tot mai mulți sceptici și tot mai puțini candidați la diverse demnități preoțești. Riturile cultului public sunt adesea luate în derâdere. Auspiciile sunt abandonate, augurii ajung să se îndoiască de ce știu („doi auguri nu se pot privi fără să râdă” spunea cândva Cicero).

Poporul respectă formal, din obișnuință ori superstiție aceste rituri, mai ales pentru a se bucura de petrecerile care însoțesc sărbătorile oficiale, dar dau mare importanță zeilor casei, mai apropiați de el și mai îndreptățiți, se crede, pentru a-i asigura traiul și mântuirea. Omul simplu nutrește o credință din ce în ce mai puternică față de caracterul divin al unor personaje care domină viața politică a cetății: Scipio Africanul, după ce a luptat în primul război punic, apoi Marius, Sylla și, mai ales, Cezar care, după ce a fost ales *Pontifex maximus*, va ști să profite enorm de această charismă, sfârșind prin a se numi *divus*.

În sânul tuturor categoriilor sociale, se observă un interes mereu crescând pentru cultele aduse din Asia Mică, Siria ori Egipt. Cu ocazia celui de-al doilea război punic, zeița-mamă din Frigia, Cybele, este introdusă la Roma construindu-se un templu pe Palatin. Zeițele egiptene Isis și Seraphis sunt adorate la Puteoli (azi Pozzuoli) în secolul al II-lea

î.e.n. și la Roma în secolul următor. Pirații din Asia Mică, pe care Pompei i-a învins și instalat în Magna Grecia, fixează cultul închinat lui Mithra. În 186, Senatul este nevoit să intervină pentru a reglementa Bacanalele, sărbători în onoarea zeului Dionysos, ale cărui rituri clandestine se transformau uneori în orgii ce se încheiau cu omoruri. Mai multe zeci de mii de persoane vor fi astfel urmărite și condamnate la moarte, în numele apărării bunelor moravuri, de fapt din grija de a lupta împotriva pericolului căruia i se expunea astfel statul, ținând cont de secretul cu care se înconjurau aceste grupuri. Niciuna dintre măsurile luate în perioada republicană de a stăvili succesul mereu crescând al religiilor orientale nu va avea nici cel mai mic efect; nu vor ajuta la nimic nici măcar măsurile de expulzare a retorilor și filozofilor greci, acuzați de impietate sau bănuți de a hrăni spiritul critic al poporului roman. Promițându-le credincioșilor nemurirea, punându-i să participe la ceremonii misterioase și grandioase, totodată, cei ce oficiau cultele orientale răspundeau, pe drept cuvânt, unor aspirații, unei angoase a destinului.

Nașterea unei literaturi latine

Până în secolul al III-lea î.e.n., nu putem vorbi de literatură romană ori „latină”. Primele documente scrise ce au o anumită întindere, redactate în limba latină, sunt comediile lui Plaut, iar ele datează de la sfârșitul secolului al III-lea î.e.n. Cu toate că popoarele din Italia centrală au cunoscut alfabetul încă din secolul al VII-lea î.e.n., nu ne rămân, din epocile anterioare, decât foarte rare și scurte inscripții. În timpul acestei perioade și până în secolul I î.e.n., limba culturală nu este deci latina, ci greaca, limbă pe care o folosesc aristocrații și toate notabilitățile lumii romane – Cato însuși, critic virulent al influenței grecești, vorbește și scrie în această limbă –, cât și mulți reprezentanți ai plebei care, în contact cu marinarii, negustorii și sclavii, au introdus în limba de zi cu zi cuvinte și forme împrumutate din greacă. Când, în 155 î.e.n., Atena îi trimite la Roma, în calitate de ambasadori, pe cei trei maștri ai școlilor sale de filozofie, acestora nu le vine deloc greu să se facă înțeleși de marele public de curioși, veniți să-i audă vorbind. Începând cu mijlocul secolului al II-lea î.e.n., este deja o modă în societatea romană să se învețe limba greacă, să fie asigurat copiilor un perceptor grec și să fie trimiși tinerii să petreacă un an la Atena sau Rodos pentru a-și desăvârși cunoștințele de limbă și cultură elenică.

Primii autori care au scris în limba latină au fost, de altfel, niște greci din Italia de sud: Livius Andronicus, un tarentin venit la Roma după ce

romanii i-au cucerit cetatea, traducător al *Odiszeii* lui Homer în versuri saturniene, apoi Ennius, originar din Calabria și autor al unei enorme epopei în 18 cărți care celebrau gloria Romei, *Analele*, și campanianul Naevius, căruia i se datorează *Războiul punic*, compusă pe la 209 î.e.n. și din care se va inspira mult Cato în ale sale *Origini*. Influența greacă asupra acestor prime opere, redactate într-o limbă sensibil diferită de cea vorbită de țărani din Latium, este incontestabilă, dacă e să luăm în considerare atât forma cât și temele dezvoltate de autori. Totuși, în aceste texte de început, transpar și caractere italice, care vor rămâne prezente secole de-a lungul, în literatura latină: gustul pentru realism, interesul pentru omenesc sub toate formele sale, dorința de a-i face pe oameni mai buni etc.

Același lucru se întâmplă în teatru. Prima tragedie în limba latină este atribuită lui Livius Andronicus. Compusă în 240, aceasta nu este departe de modelele grecești, așa cum existau ele la acea dată, în Syracuza și Tarent. Se poate afirma aceleași lucruri și despre alte opere ale lui Livius, ca și ale lui Ennius și Naevius, care, fără nicio excepție, împrumută subiectele lor din ciclurile legendare grecești și care utilizează din plin corurile. Dar, în același timp, acești autori integrează în spectacolele lor și elemente italice provenite din spectacolele populare unde se împletesc dansurile, pantomimele și bufoneriile. Comedia, ilustrată mai ales de nume ca Plaut ori Terențiu, are la bază această dublă influență elenică și italică. Primul, născut în 254, produce, începând cu anul 210, opere pe care le prezintă a fi, din grija de a se adapta curentului filogrec, atunci la modă, ca traduceri din Menandru,

Difiles sau din Filemon. În realitate, el transformă radical modelele sale grecești, favorizând trăsătura individuală de caracter, pitorescul, bufoneria, jocul actorilor, tot atâtea caracteristici care așază teatrul alături de tradiția farsei, foarte răspândită în Italia peninsulară. Cel de-al doilea, născut la Cartagina pe la 190, adus de mic copil la Roma și vândut ca sclav, apoi eliberat de senatorul Terentius Lucanus, care i-a dat numele său, rămâne foarte apropiat de modelele elenistice, căutând mai degrabă adevărul, culoarea și finețea psihologică decât efectul comic. Teatrul său, mai sensibil decât cel al lui Plaut la problemele morale ale timpului său (relațiile dintre tată și fiu, educația dată copiilor, conflictul dintre generații etc.), va fi, de altfel, respins de publicul roman.

Tot de vechiul fond italic se leagă un gen literar care va cunoaște un imens succes, începând din secolul al II-lea î.e.n. - satira. Puțin cunoscută grecilor, aceasta combină sub forma unei cozerii libere (*satura* - salată) bucăți în proză ori în versuri, întrerupte de scene mimate, de cugetări, de atacuri la persoană etc., scopul fiind de a moraliza, mizând pe gustul publicului pentru ironia caustică. În secolul al II-lea î.e.n., maestrul genului devine Caius Lucilius, un cunoscut al lui Scipio Aemilianus, sub care a servit în războiul împotriva Numantie și ale cărui satire vestejesc, cu o vervă pur romană, tarele timpului său: corupția, luxul, snobismul elenizat etc.

Elocința și istoria, cele două genuri majore care ilustrează literatura în proză, începând cu secolul al II-lea și mai ales cu secolul I î.e.n., datorează, în schimb, mult Greciei. Până la acea dată, Tucidide și Polibios rămân pentru istoricii latini modelele de

referință. Prima istorie a Romei a fost redactată în plin război punic, de către senatorul Q. Fabius Pictor, în limba greacă. Abia Cato Cenzorul, se pare, cu ale sale *Origini* și cu *Enciclopedia*, destinate să-l abată pe fiul său de la „știința” greacă la cea romană, inaugurează în secolul al II-lea î.e.n. tradiția literară a prozei latine.

Nici marii oratori nu lipsesc de la Roma în timpul ultimelor două secole ale Republicii, iar învățarea elocinței face parte din bagajul indispensabil oricui dorește să strălucească în avocatură ori în politică. Pentru a se forma în vederea dezbaterilor din tribunale și din adunările publice, tinerii pot urma la Roma cursuri de retorică greacă, unele vizând învățarea sobrietății discursului (stilul „atic”), altele, dimpotrivă, dezvoltând la orator sensul pateticului (stilul „asianic”). Ei pot pleca și în Grecia chiar pentru a dobândi și a-și desăvârși o tehnică de-acum rodată perfect. Dar un decret al cenzorilor, din 92 î.e.n. interzice pe viitor orice transmitere de cunoștințe retoricienilor de limbă latină. Ceea ce nu-l va împiedica pe Cicero, de departe cel mai cunoscut dintre oratorii romani, să redacteze în limba latină multe lucrări teoretice destinate începătorilor în arta cuvântului, și să pună astfel bazele unui nou statut al acestei discipline, perfect autonomă față de modelele grecești.

Cât privește istoria, aceasta nu se desprinde decât foarte greu de expunerea liniară a evenimentelor, relatate an după an, după procedeul utilizat de multă vreme de către pontifi. În secolul al II-lea î.e.n., *Analele* de acest tip sunt compilate de L. Cassius Hemina, L. Calpurnius Frugi și C. Fannius. Puțin câte puțin, se vede, totuși, dezvoltându-se un

gen nou, care tratează nu numai istoria generală a Romei, ci și evenimente particulare, precum cărțile pe care le consacră Caelius Antipater războiului cu Hannibal, sau cea în care Cornelius Sisenna evocă luptele dintre Marius și Sylla. De-abia la sfârșitul ultimei jumătăți a secolului I î.e.n. putem vedea dezvoltându-se la Roma o literatură istorică demnă de a fi pusă alături de cea a grecilor, odată cu Sallustiu și cu Cezar. Primul este autorul *Conjurației lui Catilina* și al *Războiului cu Ingurtha*, apoi al *Istoriilor*, în care acest fost protagonist al luptelor interne de după destrămarea primului triumvirat (îl susținuse pe Clodius împotriva lui Milo) manifestă o imparțialitate rece, diferită de angajamentele sale anterioare. Cel de-al doilea este, în același timp, un cronicar de geniu, format în spiritul retoricii grecești și al gramaticii de către maestrul său M. Antonius Gniphos, dar și un memorialist al războiului cu galii și al războiului civil, opere certe în sprijinul retoricii grecești și al gramaticii realizate de către maestrul său de propagandă, destinate a menține vii în conștiința publică amintirea și charisma generalului victorios, atunci când el era departe de Roma, dar și mărturii prețioase, (jurnal de marș, corespondență, rapoarte către Senat etc.), într-un stil limpede și de o extremă eleganță.

Nici elocința, nici istoria, nici chiar poezia nu pot fi separate, la Roma, de gândirea filozofică, care este în întregime tributară gândirii elenice. Nu se poate vorbi, într-adevăr, de o filozofie romană propriu-zisă, și gânditorii care scriu în latină, începând cu secolul al II-lea î.e.n., nu sunt decât traducători și adaptorii ai conceptelor împrumutate

din speculația greacă.

Învățăturile stoicilor s-au bucurat de un real succes. De același succes, la fel ca și gândirea epicuriană și cea zisă, a „Noii Academii”. Epicurianismul, de exemplu, apare în opera lui Lucrețiu, autor, în perioada războiului civil, al unui tratat despre natură, *De Natura Rerum*, care este, în același timp, un poem liric – poate prima capodoperă poetică în limba latină – și o expunere didactică în maniera filozofilor-poeți ai lumii grecești (Parmenide, Empedocle), care învățau oamenii detașarea și supunerea acceptată și liniștitoare în fața legilor naturii.

Maestrul incontestabil al acestei transcrieri a gândirii grecești într-o limbă a țăranilor și a soldaților, care n-aveau nicio vocație pentru a exprima abstractul, va fi Cicero. Sigur, nu mai mult decât alți gânditori latini, autorul *Academicelor* și al operei *De natura deorum* nu apare ca un creator în materie. Format și el la școala gândirii elenice, la Roma, a fost elevul unui epicurian și al unui stoic, apoi a urmat la Atena cursurile Academiei și la Rodos pe cele ale unui alt stoic, Posidons din Apameea, el se mulțumește, cel mai adesea, să tragă linii de demarcație între scrierile marilor filozofi greci. Dar, hrănindu-se din conceptele lor și străduindu-se să facă sinteza, într-o perspectivă care ia forma unui eclecticism rezonabil și „umanist”, el face, incontestabil, oficiile de mediator și oferă contemporanilor săi, ca și generațiilor următoare, în lipsa unei metafizici care nu corespunde deloc acestui spirit pragmatic, o artă de a trăi expusă într-o limbă foarte curată și foarte accesibilă. Mediatizare deci, dar și transmitere: fără el, nu s-ar

ști mare lucru despre inspiratorii săi greci, ale căror scrieri s-au pierdut în majoritate la sfârșitul Antichității.

Arhitectura și artele frumoase

În domeniul artistic, ca și în cel al creației literare, Roma a împrumutat foarte mult de la civilizațiile vecine, în special de la greci. Dar a fost, în egală măsură, anterioară dezvoltării elenismului care apare, în special, în forma templelor și a piețelor publice, cât și în preocuparea constantă pe care romanii au avut-o de a concilia vocația propriu-zis religioasă și estetică a operei de artă cu utilitatea ei socială și morală.

Până în secolul al II-lea î.e.n., nu se poate vorbi de o artă specific romană, atât sunt de pregnante modelele „străine”, mai mult în materie de arhitectură decât în decor. Cele mai vechi sunt, evident, acelea care rezultă din lunga dominație etruscă. Templele care sunt construite în perioada arhaică sunt grosolan lucrate, zidurile fiind făcute din cărămidă nearsă, părțile înalte din lemn, piatra servind doar pentru coloane și fundații. În această epocă, este clar totuși că decorarea edificiilor religioase (plăci de teracotă, ornate cu reliefuri pictate) se înrudește cu cea care se întindea atunci în tot bazinul occidental al Mediteranei și care era dominată de modelul ionian. Latiumul este, de fapt, o răspântie unde se întâlnesc și comunică grupuri foarte diverse: latini și reprezentanți ai altor populații italice, etrusci, greci și chiar fenicieni, ceea ce nu poate decât să favorizeze schimburile și influențele tehnice și estetice.

Cucerirea cetății Veii, în 396, însoțită de jaful statuiilor și al altor opere de artă, apoi cucerirea

Italiei de sud de către romani, marchează începutul unei hegemonii a influenței elenice, care se va accentua odată cu marile cuceriri din secolele al II-lea și I. Este momentul în care are loc, prin cooperarea meșterilor romani și a tehnicienilor și artiștilor veniți în mare măsură din lumea greacă, fuziunea dintre temele și formele importate acesteia din urmă și vechiul fond latin, fidel pe mai departe simplității sale originare și al cărui conservatorism va împiedica arhitectura templelor romane să atingă eleganța și armonia celor ale Greciei clasice.

De-abia începând cu mijlocul secolului al II-lea, se poate vorbi de o „artă romană“, destul de originală în raport cu producțiile etrusce și grecești similare. Această artă, care refuză, în același timp, eleganța manieristă și excesul de patetic și care exprimă simplitatea și austeritatea taravilor Italiei Centrale, nu va întârzia, de altfel, să se întindă dincolo de aria originară, în anumite regiuni proaspăt cucerite, cum ar fi în Spania, Africa, și Galia. Odată cu colonizarea, se impune totodată și un program urbanistic rațional, bazat – spre deosebire de Roma unde domnește, dimpotrivă, o totală indisciplină în acest domeniu – pe folosirea planului geometric, inspirat, în egală măsură, de urbanismul grec al lui Hipodamos din Milet și din ordonarea taberelor militare. Arhitectura dobândește mijloacele care-i vor permite să-și afirme specificitatea în raport cu modelele elenice. Blocajul, compus din moloni neregulați introduși într-un ciment foarte dur, care devine materialul de bază, este marcat de paramente compuse adesea din blocuri rectangulare regulate (*opus quadratum*). Bolta înlocuiește frecvent acoperișul în șarpantă; apar

cupola și semi-cupola. Și astfel, sistemul pus la punct de greci, care avea la bază colonadele și antablamentul, își pierde din importanță. Coloana, asociată capitelului corintic, tinde să devină un element pur ornamental.

Tot în această epocă triumfă și arta *nobilimii*. Se înmulțesc monumentele comemorative individuale ale marilor căpetenii militare sau ale reprezentanților clasei conducătoare. Cel mai vechi monument de acest fel, un soclu decorat în relief, situat în templul lui Neptun, aproape de circul Flaminius, datează de la începutul secolului I și a fost comandat, se pare, de un membru din familia lui Domitius Ahenobarbus. În același timp, portretul aristocratic, inspirat de modelele elenistice și care viza exprimarea în piatră sau în marmură sculptată a personalității comanditarului, dobândește distincție, în timp ce pierde din tradiția italică a portretului realist, încarnat, de exemplu, de reprezentările lui Cezar.

Creșterea luxului, consecutiv marilor cuceriri și a jafurilor efectuate de romani în patrimoniul artistic al popoarelor supuse, a fost deosebit de favorabilă dezvoltării artelor decorative. Titus Livius va scrie mai târziu în *Anale* (XXV, 15, 1-3)⁷⁹ că înfrângerea Siracuzei a marcat „începutul admirației pentru operele de artă grecești”; de fapt, se pare că, până în secolul al III-lea, valoarea atribuită de romani producțiilor artistice depindea în special de conținutul lor de metal prețios. Odată Macedonia și Siria cucerite, perspectiva se schimbă. Nu numai că o cantitate enormă de opere de artă invadează capitala Imperiului, dar, odată cu ele, sosesc artiștii, pictorii și sculptorii veniți din toate colțurile lumii

grecești, care vor forma gustul și câteodată talentul tinerilor romani, și vor produce, totodată, obiecte destinate consumului privat.

Atunci se elenizează casa bogătașilor romani, atât în Roma cât și în zonele „reședințelor secundare”, precum Campania. Primele coloane din marmură își fac apariția în 101 la casa lui Lutatilis Catulus. Membrii clasei conducătoare încep să aprecieze pictura decorativă, mai întâi tablourile maștrilor greci, agățate de perete, apoi decorațiile pictate, favorizate de tehnica blocajului care permite crearea unor vaste întinderi netede, pe care sunt figurate, într-o primă perioadă, ansambluri arhitecturale, scene de viață și peisaje.

Roma s-a mărit într-un mod anarhic de la sfârșitul dominației etrusce. În secolul I î.e.n. marii șefi militari, care își dispută primatul în afaceri, vor încerca să pună puțină ordine în urbanismul Romei. Capitoliul este reconstruit iar Tabulariumul edificat puțin timp după dictatura lui Sylla. În 56, Pompei ridică pe Câmpul lui Marte primul teatru permanent, inspirat, cu siguranță, după modelele grecești, dar cu diferența esențială că în loc să fie săpat în panta unui deal, este construit în întregime pe un loc plan. Proiectele cele mai grandioase sunt cele ale lui Cezar. Dictatorul a gândit să mărească orașul anexându-i câmpia Trastevere și construind un cartier nou pe Câmpul lui Marte. Nu a avut timpul necesar și a trebuit să se mulțumească cu edificarea, după modelul lui Pompei, a forumului ce-i poartă numele, la nord de forumul republican.

În momentul în care se termină, odată cu apariția principatului, istoria Romei republicane, trăsăturile care definesc în specificitatea ei civilizația romană

sunt definitiv fixate. Fuziunea vechiului fond autohton italic cu aporturile civilizației etrusce, apoi cu cea a lumii grecești și elenistice, ea însăși îmbogățită de moștenirile Orientului, este încheiată. Ea a modelat o cultură originală pe care legiunile imperiale și administratorii din provincii o vor impune curând celei mai mari părți a Europei.

Capitolul 8

EUROPA ÎN EPOCA ROMEI IMPERIALE (SEC. I Î.E.N – SEC. V E.N.)

■ *Octavian, luându-și și titlul de Augustus, dă Imperiului roman o anumită organizare, instituind o putere centrală puternică și reorganizând administrația, societatea și armata. El consolidează frontierele de pe Rin și Dunăre și menține cuceririle din Orient.*

■ *Împărații din secolul I e.n., Iulio-Claudienii și Flavienii, continuă opera lui Augustus, în cadrul unei vieți politice haotice, unde comploturile și asasinatele temperează tirania suveranilor. În secolul al II-lea și al III-lea e.n., sub Antonini și Severi, împărați pricepuți fac să domnească o lungă perioadă de pace, apogeu al Imperiului roman. Imperiul se întinde în jurul bazinului mediteraneean, depășește în Europa granițele Rinului și ale Dunării (în Dacia) și ajunge până în Scoția; securitatea este asigurată de o frontieră fortificată, limes-ul, păzit de legiuni. În interior, o densă rețea de drumuri înlesnește comerțul și deplasarea trupelor, provinciile sunt apărate, administrația este eficace, economia este activă și, în 212 e.n., Edictul lui*

Caracalla conferă cetățenia romană tuturor oamenilor liberi din Imperiu.

■ ***În secolul al III-lea e.n., Imperiul intră în criză: triburile barbare trec frontierele, situația internă devine tot mai instabilă. Conștienți de dificultatea de a apăra un imperiu așa de întins, împărații romani hotărăsc, începând cu Dioclețian, să scindeze teritoriul în două părți, Orientul și Occidentul, menținând însă principiul unității entității romane.***

■ ***Făcând obiectul persecuțiilor sub Dioclețian, creștinismul devine, odată cu împăratul Constantin, o religie de stat⁸⁰ pe care acesta o apără, făcând din ea liantul spiritual al Imperiului. Pentru a-i învinge mai ușor pe barbari, Constantin creează, pe locul anticului Byzantion, o nouă capitală, care detronează Roma, Constantinopolul.***

■ ***După moartea lui Constantin (337 e.n.), Imperiul se sclerozează. Asediat de barbari, el încearcă, pentru a asigura încasările, să osifice societatea, interzicând orice mobilitate profesională, geografică sau socială. Dar barbarii înaintează și în 476 e.n., cuceresc Roma, punând capăt Imperiului roman de Apus.***

Republica întinsese „romanitatea” în jurul bazinului mediteraneeen și în Galia. Imperiul îi va da forma sa definitivă, așa cum o va cunoaște și va

încerca să se inspire lumea medievală europeană. „Imperiul timpuriu“, perioada fastă a „păcii romane“, ocupă primele două secole ale erei noastre, apoi, după „criza secolului al III-lea“ și restaurația instaurată de Aurelian și Dioclețian, „Imperiul târziu“ al cărui centru de greutate se deplasează spre Orient, în timp ce provinciile occidentale și Italia însăși se găsesc încetul cu încetul încercuite de barbari.

Augustus, fondatorul Imperiului

Învingătorul lui Antonius era un om inteligent și abil care avea să se străduiască să împace diferitele grupări rivale și să-și ascundă autoritarismul sub o aparentă simplitate, dublată de dezinteres. „...Nu permisesse să fie numit stăpân – spune despre el Suetonius (...) – și nici să întrebuițeze la adresa lui acest cuvânt fie în serios, fie în glumă” (*Viețile celor doisprezece Cezari, Augustus*, LIII)⁸¹. Convins, ca și Cezar, de necesitatea de a stabili o monarhie de tip oriental pentru a asigura guvernarea și administrarea vastului imperiu cucerit de legiunile romane, el știe, totuși, să tragă învățăminte de pe urma eșecului tatălui său adoptiv. De aici, după cum s-a văzut, instituirea principatului, care, chiar dacă mai păstra aparențele republicane, îi conferă toate puterile.

Puternic sprijinit de armată, Octavian montează în 27 î.e.n. o comedie abilă, prin care dorea să se facă recunoscut de Senat. Declară, într-adevăr, că renunță la puterile sale excepționale pentru a-și relua – precum Cincinnatus în vremurile eroice ale războaielor cu ecvii – locul său de simplu cetățean. De fapt, el nu dorește acest lucru și se lasă ușor convins să rămână în fruntea statului, de către senatorii pe care falsa sa modestie nu i-a înșelat și care, pentru a-l răsplăti pentru dezinteresul său, îi acordă în unanimitate titlul divin de Augustus, rezervat până atunci doar zeilor. Persoana sa are deci, din acel moment, un caracter sacru și prin titlul de *Augustus* – care îi conferă celui care-l

poartă *auctoritas*, adică o putere și o autoritate suverane, fondate pe asigurarea protecției divine – el este universal desemnat.

Oficial, Augustus nu este decât *Princeps*, adică primul în Senat și în stat. În realitate, „împăratul” dispune de toate puterile. Puterea militară, grație titlului de *Imperator* și *imperium*-ului proconsular, care îi conferă comanda supremă a armatei și guvernarea provinciilor ocupate militar. Puterea civilă, prin exercitarea puterii tribuniciare și, când dorește, a fostelor magistraturi (consulatul, cenșura). În sfârșit, puterea religioasă, datorită funcțiilor sale de Mare Pontif și titlurilor divine de *Caesar* și *Augustus*. În curând, împăratul va autoriza popoarele Imperiului, în Orient mai întâi, apoi din Occident, să practice cultul Romei și al lui Augustus. În anul 2 î.e.n., Senatul îi decernează titlul de „Părinte al patriei” După el, toți succesorii vor lua aceleași titluri și vor putea, din această cauză, să-și exercite aceeași putere absolută.

Fostele magistraturi și comiții (adunări populare) se mențin, dar rolul lor este acela de a aproba deciziile împăratului. Același lucru se întâmplă cu Senatul, față de care împăratul dovedește un profund respect, dar pe care îl privează de atribuțiile sale majore – conducerea războiului și diplomația –, atribuindu-i sarcini mai mult decât modeste, cum ar fi, de exemplu, gestionarea fostului tezaur (*aerarium*) și administrarea anumitor provincii.

Rolul esențial aparține noilor organe de conducere: Consiliul împăratului, al cărui rol nu va înceta să crească, în special în materie de creare, reformă și clasificare a legilor (acesta va deveni

adevăratul „Consiliu de Stat“ al Imperiului), visteria imperială (*fiscus*), ale cărei resurse le depășesc curând pe cele ale *aerarium*-ului și pe care Augustus o încredințează libertilor, secretari însărcinați cu corespondența oficială, înalți funcționari aleși din ordinul ecvestru și care tind treptat să se substituie foștilor magistrați. Cei mai importanți sunt procuratorii, însărcinați cu problemele financiare și prefectii, în special prefectul pretoriului, șef al garnizoanei Romei, prefectul Orașului, responsabil cu ordinea din capitală, prefectii vigiliilor (poliția de noapte, lupta împotriva incendiilor) și prefectul annoniei, care se ocupa cu aprovizionarea Romei. Provinciile recent cucerite depind direct de împărat, care îi desemnează, pentru a le guverna, pe legați, recrutați din rândul senatorilor sau al prefectilor aparținând ordinului ecvestru.

Pentru a administra și a pacifica imensul teritoriu pe care este stăpân, Augustus are deci o mare nevoie de funcționari și de generali, pe care îi va recruta din rândul claselor conducătoare reînnoite și reorganizate. Într-adevăr, începând cu secolul I î.e.n., elitele sociale ale Republicii au suferit profunde transformări. Fosta clasă politică, care se identifica cu aristocrația tradițională, s-a văzut, puțin câte puțin, înlocuită cu notabilități provenite din colonii și din municipiile Italiei. Între timp, o nouă elită, bogată și competentă, își făcea intrarea în scenă: cea a cavalerilor, a cărei importanță nu va înceta să crească sub Pompei și Cezar, apoi în timpul luptei ce l-a opus pe Octavian lui Antonius.

Între senatori și cavaleri, diferențele țin mai puțin de avere ori de standard de viață, cât mai ales de

maniera în care unii sau alții se bucură de onoruri. Cei dintâi sunt foarte legați de prestigiul pe care li-l conferă locurile ocupate în *cursus honorum*. Pe cavaleri, în schimb, îi preocupă în special puterea propriu-zisă. La sfârșitul Republicii, mulți dintre ei s-au dovedit a fi bune căpetenii de război și talentați finanțiști. Abilitatea lui Augustus va consta în folosirea competenței și gustului lor pentru gestionarea afacerilor publice, pentru a face din ei administratori eficienți.

Competiția dintre aceste două fracțiuni ale clasei conducătoare a fost însoțită, în sânul fiecăreia dintre ele, de o puternică mobilitate socială. La senatori, transformările socio-economice pe de o parte, masacrele din războaie și proscricțiile pe de altă parte, au produs o reînnoire parțială a nobilimii. Chiar dacă proporția provincialilor dintr-un Senat de 900 de membri a rămas mică, oamenii noi – gali, spanioli și, mai ales, italieni – și-au făcut apariția și s-au dovedit repede a fi cei mai activi și cei mai talentați. De la mijlocul secolului I î.e.n., componența vechii clase conducătoare romane se vede astfel modificată în profitul familiilor italiene. La cavaleri, reînnoirea a avut loc prin instituția militară, soldați și centurioni îmbogățiți din prăzile de război și deveniți locotenenți ai vreunui general norocos accedând la ordinul ecvestru.

Grijuliu să restaureze ordinea socială și să constituie în jurul regimului un consens al elitelor – este vorba de acea *concordia ordinum* pe care Cicero o dorise din tot sufletul în timpul războiului civil –, Augustus va urmări să stabilească regulile de apartenență la cele două ordine, senatorial și ecvestru. Senatorii, al căror număr este fixat la 600,

se recrutează întotdeauna dintre foștii magistrați; doar cei a căror avere se ridică la cel puțin 1.000.000 de sesterți pot face carieră și forma ordinul senatorial. Din rândurile sale sunt aleși legații și membrii Consiliului. Cavalerii constituie, la rândul lor, ordinul equestru, accesibil doar celor ce dispuneau de o avere de 400.000 de sesterți și care aveau titlul de cavaler. Lor le sunt încredințate noile sarcini (procuratori, prefecti etc.), cele două cariere fiind, prin urmare, strict ierarhizate și reglementate.

Mereu preocupat de un conservatorism social, împăratul ia un anumit număr de hotărâri ce vizau să favorizeze notabilitățile italiene, și în provincii, colonii și reprezentanții marilor familii municipale. El restrânge posibilitățile ieșirii din sclavie, încearcă să micșoreze distribuirile de grâu și ulei plebei romane și se arată deosebit de zgârcit cu extinderea dreptului de cetate. Pe de altă parte, lupta împotriva libertinajului moravurilor și a declinului familiei, dând o serie întreagă de legi morale în ceea ce privește căsătoria, adulterul, obligația de a avea copii etc.

Reorganizează, de asemenea, armata romană. Recrutată prin voluntariat, aceasta devine permanentă și-și vede efectivele stabilite la 25 de legiuni. După ce a servit timp de 20 de ani în legiuni (formate din cetățeni) sau 25 de ani în ale și cohorte (deschise necetățenilor), soldatul se poate căsători și, pentru a se stabili undeva, primește bani sau pământuri. Cu excepția gărzii pretoriene (9.000-10.000 de oameni), cantonată în Roma, cei 300.000 de legionari sunt repartizați de-a lungul imensei frontiere. Cadrele de rang înalt sunt recrutate din

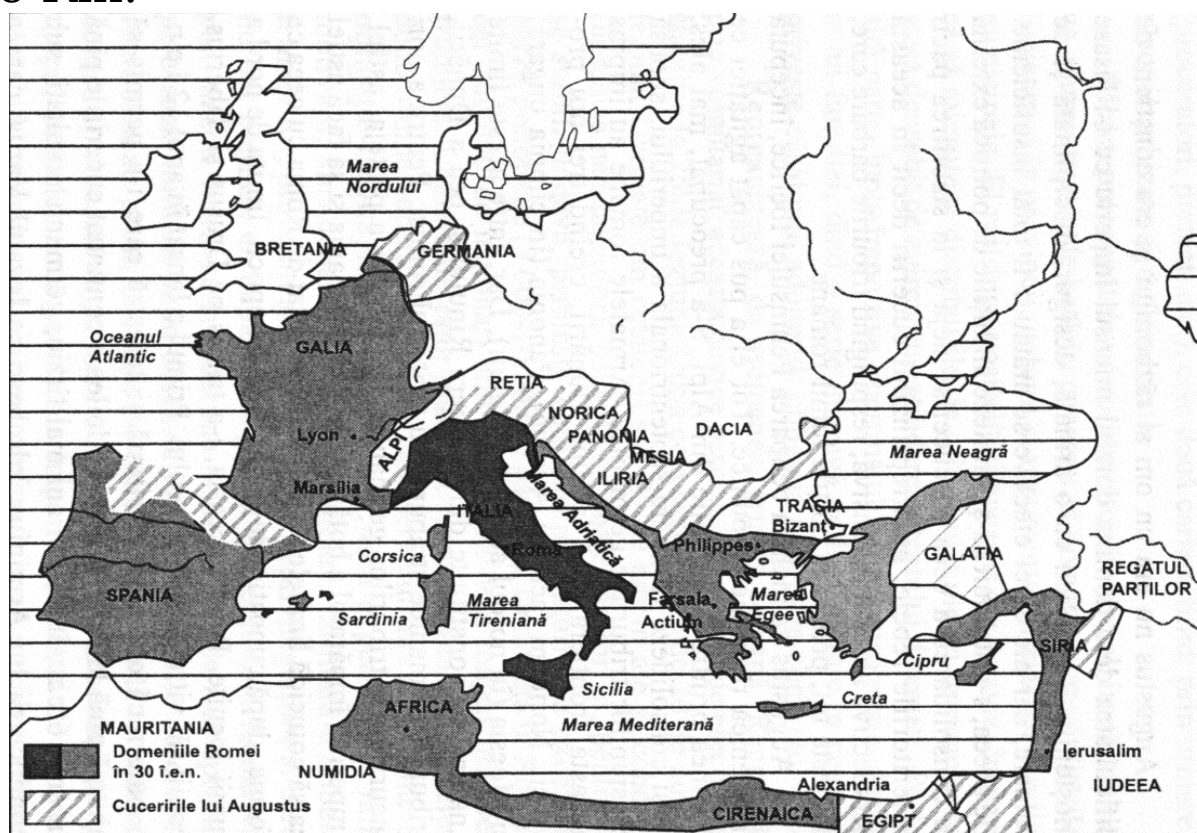
rândul celor două ordine superioare, pentru care serviciul militar devine o obligație inevitabilă. Mulți dintre ei, fără experiență și fără motivații, sunt departe de a egala valoarea militară a subalternilor lor, proveniți și ei din rândurile neprivilegiaților și care nu pot pretinde să depășească gradul de centurion. Roma va plăti uneori foarte scump dorința lui Augustus de a se sprijini pe o castă militară puțin deschisă (sunt rare cazurile de centurioni care au putut, la sfârșit de carieră, să accedă la ordinul ecvestru). Această organizare a rămas aproape neschimbată în timpul primelor două secole ale Imperiului. Destul de repede, părăsind legiunile, italienii vor prefera în mod predilect cohortele pretoriene, lăsând legiunile pe seama provincialilor din ce în ce mai frecvent recrutați în provincia unde aceștia își au garnizoana.

Imperiul roman în epoca lui Augustus

Augustus nu era un om al războiului și era conștient de dificultatea de a domina durabil imensul Imperiu ce i-l lăsase moștenire Republica cu o armată, desigur, disciplinată și de valoare, dar ale cărei efective se arătau a fi total insuficiente. De aceea, s-a străduit să-și limiteze ambițiile de politică externă la consolidarea a ceea ce cucerise deja și la stabilirea păcii în teritoriile rebele, neîntreprinzând cuceriri decât în această perspectivă absolut defensivă; respingând triburile barbare care, de peste tot, presau la porțile lumii romane.

Augustus va încheia ocuparea Peninsulei Iberice, începută în vremea războaielor punice. Tot el a pus capăt agitației ce domnea printre populațiile din Alpi. S-a preocupat, mai ales, să-și consolideze frontiera septentrională a Imperiului, supusă presiunilor triburilor germanice. Armatele romane au împins această frontieră până la linia Dunării, creând trei noi provincii: Noricum (actuala Austrie), Panonia (în câmpia ungară) și Moesia (în nordul actualei Bulgariei). Dar între aceste limite „naturale”, constituite din frontiera Rinului și cea a Dunării, triburile germanice străpungeau teritoriul roman. Pentru a opri incursiunile triburilor germanice în Galia și a proteja, astfel, Imperiul, împăratul a hotărât să ocupe Germania și să facă astfel ca să coincidă limitele teritoriului controlat de Roma cu ceea ce forma, după cunoștințele geografice ale epocii, limita de nord a lumii locuite. Pentru aceasta, i-a trimis pe Drusus și Tiberius,

copiii săi vitregi, la fața locului. Primul a lansat în anul 12 î.e.n. o puternică ofensivă maritimă și terestră care i-a permis să ajungă până la Elba. Cel de-al doilea a continuat cuceririle până în anul 6 e.n., însă, trei ani mai târziu, germanii revoltați, sub conducerea lui Arminius, zdrobesc pe legatul Varus, care a pierit cu cele trei legiuni ale sale în pădurea Teutburg, între Weser și Ems. Augustus a renunțat la cucerirea Germaniei și a fixat frontiera Imperiului pe Rin.

Imperiul roman în epoca lui Augustus

În Orient, Augustus a dus o acțiune prudentă, urmând politica protectoratelor inaugurată de Antonius, și ajungând să stabilească tutela Romei asupra regatului Armeniei, fără a-l cuceri totuși și deci a-l anexa Imperiului. În schimb, nu a ținut cont deloc de proiectele grandioase ale lui Cezar de a cuceri Imperiul part, mulțumindu-se de a menține frontiere solide pe Eufrat. Singura mare anexiune în

regiune, în timpul domniei sale, a fost Egiptul, transformat într-un adevărat domeniu privat al împăratului, administrat de un prefect de rang ecvestru.

Sucesiunea lui Augustus

Fondatorul principatului nu deținea imensele sale puteri, decât cu titlu personal. Or regimul suferea de o gravă contradicție internă. Menținerea aparentă a instituțiilor republicane, dorită de împărat pentru a-i face pe romani să accepte monarhia, nu-i permitea să-și lase un urmaș care ar fi moștenit automat Imperiul, în timp ce sistemul de guvernare pe care el îl instalase cerea, pentru a dăinui, crearea unei dinastii. Acestei dificultăți i se adăuga faptul că Augustus nu avea decât o fiică, Iulia, născută dintr-o primă căsătorie. Se căsătorise din nou cu Livia, mamă deja a doi fii, Tiberius și Drusus, dar niciun copil nu se născuse din această a doua căsătorie.

În aceste condiții, împăratul nu avea nicio altă posibilitate decât să-și transmită puterile unui fiu sau unui nepot adoptiv. Or, din acest punct de vedere, va avea parte numai de nenorociri. Alegerea sa se va opri asupra nepotului său Marcellus, fiul surorii sale Octavia. Îl adoptă, îi dă fata de soție, dar, în 23 î.e.n., Marcellus moare. Doi ani mai târziu, Iulia se mărită cu Agrippa, un vechi prieten de-al lui Augustus, cu care va avea o fiică și doi fii, Caius Cezar și Lucius Cezar. Împăratul vede în soț, apoi în cei doi fii ai Iuliei schițarea unei dinastii, dar toți trei mor înaintea lui: Agrippa, căruia i-a dat pentru cinci ani puterea tribunciară și puterea consulară, în 12 î.e.n., Lucius Cezar în anul 2 e.n. și Caius, doi ani mai târziu.

Așadar, lui Augustus nu-i rămâne decât să se

orienteze spre ultimul supraviețuitor al fiilor Liviei, fiul său vitreg, Tiberius, pe care nu-l suporta. Îl determină s-o ia de soție pe Iulia, îl adoptă și îl asociază puțin câte puțin, la conducerea afacerilor. În anul 13 e.n., i se dau exact aceleași puteri pe care le avea tatăl său adoptiv. Când acesta va muri, în august anul următor, în vârstă de 76 de ani, lui Tiberius nu îi lipsește decât titlul de Augustus pentru a fi egalul împăratului. Trebuie, de asemenea, să fie respectată ficțiunea ce legitimează regimul și care vrea ca puterea absolută de care dispune suveranul să-i fie încredințată de popor și de Senat. Tiberius, care a primit deja jurământul de credință din partea poporului, a soldaților și a Senatului, se va preface că abdică, apoi că cedează la rugămințile senatorilor care îi conferă toate puterile avute de predecesorul său.

Imperiul supraviețuia deci fondatorului său. Octavian moștenise, la ieșirea din războiul civil, o situație internă foarte compromisă. În 40 de ani de domnie, a știut, datorită abilității și prudenței sale, să impună romanilor un regim puternic, căruia a reușit, în cele din urmă, să-i asigure continuitatea și care, în condiții diverse, va dăinui mai mult de patru secole. În toate domeniile, opera sa a fost imensă.

Împărații din secolul I: Iulio-Claudienii și Flavienii

Primii patru succesori ai lui Augustus sunt rude apropiate ale împăratului defunct și aparțin, ca și el, marilor familii patriciene Iulia și Claudia, de unde și numele dat dinastiei „iulio-claudiană”. Aceasta ne este făcută cunoscută de istoricii secolului al II-lea e.n., Tacitus și Suetonius, care reprezentau opinia aristocrației senatoriale și care au căutat, înnegrindu-le caracterul, să-i pună în lumină pe prinții timpului. Totuși, bilanțul acestora se dovedește a fi pozitiv. Pacea domnește în Imperiu. Administrația își desăvârșește organizarea. Odată cu Britania (Anglia), Roma mai anexează o provincie. Imperiul cunoaște o mare prosperitate economică. Toate acestea, este adevărat, pe fondul intrigilor de palat, al comploturilor și loviturilor militare de forță.

Tiberius, care urmează lui Augustus în 14 e.n., are 56 de ani când accede la principat. Bun general și excelent administrator, dar gelos și bănuitor, acesta e încă afectat de modul în care fondatorul Imperiului l-a ținut deoparte. Devenit foarte nepopular în rândul poporului și, mai ales, al nobilimii, care nu încetează să țeasă în jurul lui comploturi, acesta continuă politica lui Augustus. Evită cu grijă cuceririle. Chiar dacă nepotul său, Germanicus, poartă o serie de strălucitoare campanii pe Rin, pentru a răzbuna zdrobitoarea înfrângere a lui Varus, el nu ezită să-l cheme la Roma, de îndată ce situația din Germania era în

ajutorul său.

În interior, Tiberius, ca și Augustus, respectă prerogativele Senatului, căruia îi dezaprobă adesea incapacitatea și servilismul. Politica sa financiară și monetară este un succes, căci este conștient că impozitul nu-și poate face efectele decât dacă provinciile nu sunt copleșite. Dar calitățile guvernării sale nu ajung să-l facă popular pe acest împărat cu un caracter dificil. Moartea lui Germanicus, strălucitul general al armatelor de pe Rin, aduce în punct critic antipatia romanilor față de el, căci Tiberius este suspectat că l-ar fi otrăvit. Temându-se pentru propria sa viață și suferind de un adevărat delir paranoic, împăratul se retrage în insula Capri, lăsând Roma în mâinile prefectului său, Seianus, căruia îi acordă o încredere absolută.

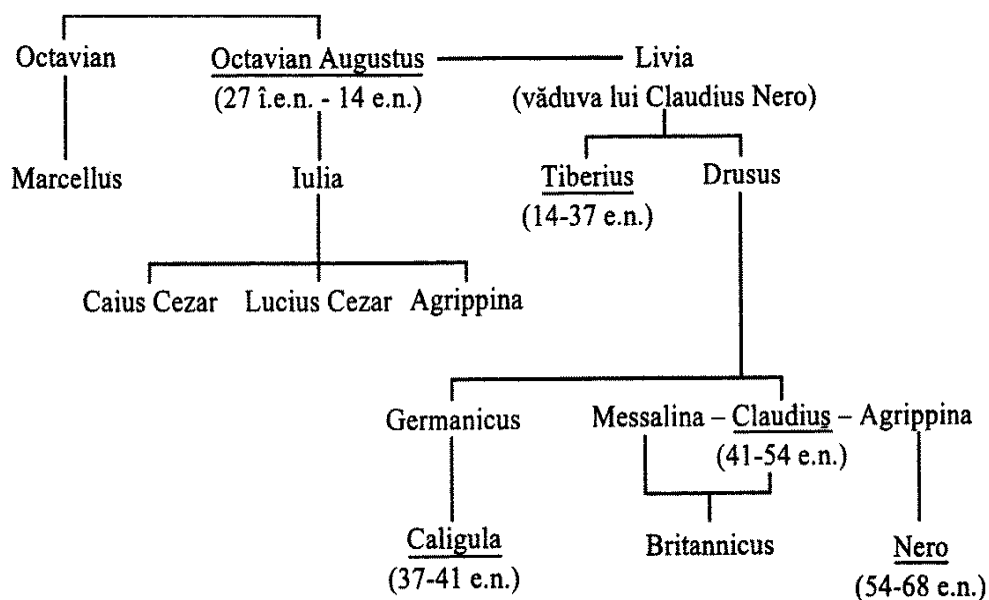
Or, Seianus, care uneltește pentru a ocupa chiar el tronul imperial, se comportă ca un adevărat tiran, decimează senatori, punând să fie executați fiul lui Tiberius și prinții familiei imperiale, concentrând garda pretoriană, instrument al cuceririi și al păstrării puterii, într-o cazarmă romană, până în momentul în care împăratul, care și-a revenit, îl arestează și îl execută. De atunci devenind și mai bănuitor, nu va mai părăsi insula Capri, administrând cu fermitate și bun-simț provinciile, dar făcând să domnească în capitală o adevărată teroare odată cu legea de „lèse-majesté”, care pedepsea cu moartea pe oricine ofensa persoana împăratului. Urât de senatori, dar și de publicani, care se simțeau atinși de politica sa de economii bugetare, de plebea urbană, care vede cum se răresc jocurile și distribuirile gratuite de hrană, el moare în 37, la vârsta de 79 de ani.

Entuziasmul este cu atât mai mare pentru a-l primi cum se cuvine pe succesorul său, Caligula, un tânăr de 25 de ani, fiu al renumitului și foarte popularului Germanicus. Neexistând nicio regulă pentru a asigura succesiunea imperială, Caligula se orientează, firește, spre armată. Trupele staționate la porțile Romei, cohortele pretoriene, al căror șef este prefectul pretoriului, îl proclamă pe noul împărat, care primește, odată cu *imperium*-ul, puterea absolută. Este un precedent pe care pretorienii nu-l vor uita.

Foarte repede, noul stăpân peste Imperiu va da semne de dezechilibru. Înconjurat de orientali – strănepot al lui Antonius, el a fost crescut printre servitori egipteni și era adorator al lui Isis –, Caligula se comportă ca un despot, înmulțește execuțiile senatorilor și se complăce să-și vadă adversarii torturați, dedându-se celor mai abjecte extravagante: după Suetonius, ale cărui afirmații trebuie luate cu prudență, acesta ar fi vrut să-și facă armăsarul consul! Oricum ar fi, el a contribuit din plin la transformarea principatului într-o autocrație după modelul elenistic, împărțind generos onoruri în stânga și-n dreapta, considerându-se încarnarea zeului solar Apollo și ordonând să fie adorat ca atare. Excentricitățile sale și despotismul său crescând avură repede, drept consecință, neliniștirea anturajului său. În ianuarie 41 e.n., după mai puțin de 4 ani de domnie, a fost ucis de ofițerii din garda pretoriană.

Cum nimic nu era prevăzut pentru succesiunea sa, tot cohortele pretoriene decid alegerea succesorului. Ei l-au proclamat pe cel mai neașteptat dintre candidații posibili, în persoana lui

Claudius, frate al lui Germanicus și unchi al împăratului asasinat. Acest bărbat de 51 de ani, bolnav, dizgrațiat, fusese întotdeauna ținut departe de familia lui. Rolul care i s-a oferit l-a îngrozit într-atât încât a încercat să se sustragă hotărârii pretorienilor. A trebuit ca aceștia să-l aducă cu forța în tabăra lor pentru ca acesta să accepte, în final, onoarea ce-i fusese făcută. Senatul n-a făcut decât să se încline în fața faptului împlinit, în timp ce pretorienii, ca răsplată a inițiativei lor, primesc pentru prima dată de la noul suveran o sumă de bani: *donativum*. Nu va fi ultima!

Dinastia iulio-claudiană

Acest timid care evita responsabilitățile puterii a fost totuși cel mai bun dintre suveranii dinastiei iulio-claudiene. A guvernat în înțelegere cu Senatul, a organizat o serie întreagă de „birouri” pe care le-a încredințat libertilor săi devotați, a demarat la Roma construcții de anvergură și a fondat la Ostia un port modern. Tot el a cucerit sudul Angliei, făcând din el provincia Britania, desăvârșind intrarea Europei de nord-vest în orbita romană.

Dacă influența libertilor asupra împăratului

Claudius - care, crescut printre sclavi, număra puțini prieteni în „lumea bună” - a fost foarte criticată la vremea ei, ea a fost mult mai puțin nocivă decât cea a soțiilor sale succesive: Messalina și Agrippina. Prima i-a dat doi copii, Octavia și Britanicus, dar a devenit celebră prin infidelitățile sale. Acuzată de a fi urzit cu amantul ei un complot pentru a-l răsturna pe împărat, a fost executată în 48 e.n. Cea de-a doua, ambițioasa Agrippina, nu va avea liniște până nu-l va forța pe Claudius să-l adopte pe fiul ei dintr-o primă căsătorie, Nero, deposându-l de tron pe moștenitorul legitim, Britanicus. Atingându-și scopurile, îl otrăvește pe Claudius în 54 e.n. și îi obligă pe pretorienii să-l accepte, făcând astfel ca pretorienii să-l aclame în grabă pe Nero.

Împărat la 17 ani, acesta din urmă lăsase să se creadă până atunci că este fiul docil, visător și manierat. Mama sa, care credea că poate conduce singură, l-a încredințat pe Nero prefectului pretoriului, Burrhus, și filozofului Seneca. În curând, tânărul împărat a dat și el semne de dezechilibru, relevându-și adevărata natură, înlăturând de la putere pe consilierii lui Claudius, făcându-i să dispară pe preceptorul său Seneca, prima sa soție Octavia, a doua, Popeea, mama sa Agrippina, fratele său vitreg Britanicus, după care s-a lăsat pradă celor mai inimaginabile excese. A fost foarte probabil la originea marelui incendiu al Romei din 64 e.n.; apoi, pentru a potoli furia populară, a dat vina pe creștini, care au fost goniți sau martirizați. Totuși, acest dezaxat periculos, a cărui popularitate a fost, totuși, mai mare decât cea de care s-a bucurat Tiberius - el și-a avut fideli săi,

Augustiani, tineri senatori și cavaleri care constituiau escorta și „clasa” sa -, închina un adevărat cult artelor și frumuseții, scria și recita versuri în limba greacă, se credea un actor de geniu și avea să declare în momentul morții (68 e.n.), atunci când revolta mai multor generali îl obligase să se sinucidă: „Ce mare artist va muri odată cu mine!”

Moartea lui Nero a fost urmată de o criză militară care, în mai puțin de un an - (68-69) - a văzut succedându-se patru împărați, aduși și eliminați de legiuni: Galba, guvernator al Spaniei Citerior, Othon, care, după ce l-a ajutat, va complota împotriva lui și îl va asasina, Vitellius, aclamat de armata din Germania și, în sfârșit, Vespasian, guvernator al Iudeii. Singuri până atunci în desemnarea împăraților, pretorienii trebuiră să țină cont acum de armatele de pe frontiere, Senatul și poporul nefăcând decât să întărească decizia soldaților. În timpul acestei perioade de confuzie și de războaie interne, al căror teatru a fost în special Italia de nord, Roma a fost și ea însângerată de reglările de conturi și de luptele dintre facțiuni.

Noul împărat, a cărui domnie va dura zece ani și care se va termina cu moartea naturală a sa, aparținea, spre deosebire de predecesorii săi, toți membri ai nobilimii senatoriale, unei familii modeste de cavaleri originari din Sabinia, *gens* Flavia (de unde numele dat noii dinastii: Flavienii). Energic, econom, Vespasian restabilește ordinea și pacea în Imperiu, supraveghează îndeaproape garda pretoriană și pune pe roate finanțele. A reconstituit Senatul, decimat de Nero, făcând să intre în el mulți dintre provinciali și a consolidat

puterea imperială. A conferit cu generozitate titlul de cetățeni romani locuitorilor din provincii și a accelerat romanizarea Spaniei. Sub domnia sa, fiul său, Titus, însărcinat cu reprimarea primei revolte a poporului evreu, a cucerit și distrus Ierusalimul în 70, antrenând exodul multor evrei în orașele Mediteranei orientale din regiunea Rinului. O altă revoltă, pornită de la începuturile domniei de galii și germanii din regiunea Rinului, a fost reprimată, de asemenea, de o rudă a împăratului.

Când Vespasian a murit în 79, nu au fost probleme de succesiune, împăratul desemnându-l pe fiul său, Titus, la tron. Ca să nu displacă Senatului, acesta și-a repudiat metresa, principesă evreică, pe Berenice, și a hotărât să guverneze cu înțelepciune, acoperind capitala cu tot felul de daruri. Dar domnia sa foarte scurtă (79-81) a fost umbrită de teribila erupție a Vezuviului, care a acoperit orașele Herculaneum și Pompei. Fratele său, Domițian, care i-a succedat și a domnit până în 96, a consolidat frontierele Imperiului, odată cu încheierea cuceririi Britaniei și Câmpurilor decumate⁸² dintre Rin și Dunăre. A reprimat revoltele din Germania și a pus piciorul în Dacia (azi, România). Dar, neîncrezător și de un autoritarism extrem, a reînnotat tradiția politicii absolutiste și teroriste practică de unii dintre predecesorii săi, umilind Senatul, eliminându-și opoziția, cu o mare cruzime, purtând în permanență veșmântul triumfal și cerând să fie numit *dominus et deus*. În septembrie 96, el este ucis, în urma unei conspirații puse la cale de prefectii pretoriului.

Împărații păcii romane: Antoninii și Severii

Timp de aproape un secol și jumătate, Imperiul cunoaște o perioadă de ordine și de prosperitate. Este vorba de *pax romana*, opera a două dinastii: Antoninii și Severii.

„Secolul Antoninilor” (96-192) marchează apogeul Imperiului roman. După Flavieni, ai căror reprezentanți încarnează ascensiunea burgheziei italice, vine rândul vechilor familii instalate în Spania și Galia să acceadă la putere. Stabilitatea instituțională care caracterizează această epocă și calitatea suveranilor derivă din faptul că împăratul în exercițiu adoptă pentru a-i succede candidatul care i se pare cel mai demn să-și asume conducerea statului.

Această practică începe cu adopțiunea lui Traian de către Nerva⁸³. Stăpân pe putere după eliminarea lui Domițian, acesta începe prin a înăbuși o răscoală a pretorienilor, apoi, pentru a evita reînnoirea masacrelor din anii 68-69, desemnează pentru a-i succede pe guvernatorul Germaniei Superioare, respectat de armată pentru calitățile sale militare.

Traian, care domnește între 98 și 117, amintește mult de Augustus prin simplitatea și prin bunele raporturi pe care le întreține cu Senatul. Excelent general, reînnoadă firul politicii de cuceriri și anexiuni, punând stăpânire pe Mesopotamia și Dacia⁸⁴, regiune situată la nordul Dunării. Dar el se dovedește, în același timp, un excelent administrator. Reorganizează finanțele și justiția, introduce, la rândul său, în Senat numeroși

provinciali și întreprinde lucrări de anvergură. Sub domnia sa, regiunea mlăștinoasă situată în sudul Romei este secată și asanată, portul Ostia - mărit, un nou forum este construit la Roma, ca și coloana care-i poartă numele și care a fost ridicată pentru a consemna victoria asupra dacilor. Traian a nutrit gândul, ca și Cezar, să reînnoade cuceririle orientale ale lui Alexandru. Totuși, atunci când moare în 117, în Asia Mică, după ce anexase Armenia, atinsese Golful Persic și transformase regatul part într-un stat clientelar Romei, el lasă opera sa neterminată.

Succesorul său, Hadrian, care s-a născut în Spania și domnește între 117 și 138, era legatul Siriei și de asemenea, de mult timp, colaboratorul lui Traian. Aclamat de armatele din Orient, el adoptă imediat în Orient o politică pe măsura mijloacelor militare de care dispune, abandonând cuceririle recente ale lui Traian și stabilind frontiera Imperiului pe Eufrat. Domnia sa este un șir lung de călătorii efectuate în diferitele zone ale Imperiului, pentru a supraveghea provinciile, a inspecta și a reorganiza legiunile, a întări *limes*-ul (limitele fortificate ale Imperiului). De exemplu, în Britania, unde a fost construit, între vărsarea fluviului Tyne și golful Solwag, „zidul” ce-i poartă numele.

Pe plan intern, instaurează un „despotism luminat”, întreținând o viață artistică și intelectuală strălucită, ducând el însuși o viață de diletant cultivat, conducând cu înțelepciune, dar și cu o autoritate nu scutită de o anumită brutalitate, îndreptată în special împotriva Senatului, ale cărui incompetență și mărginire nu le înghite. Imperiul îi datorează o organizare mai eficace a administrației

superioare, încredințată mai degrabă cavalerilor decât libertilor, actualizarea dreptului scris, măsuri destinate a favoriza în provincii dezvoltarea unei clase puternice de mici proprietari.

Adoptat chiar la sfârșitul domniei de Hadrian, Antonius Pius succede acestuia în 138, la vârsta de 52 de ani. Provenit din rândurile marii burghezii din Latium și foarte legat de interesele marilor proprietari și provinciali, continuă opera internă a predecesorului său, menajând mai mult Senatul. Foarte atașat sarcinilor sale – lucru care îi va aduce supranumele de „piosul” –, se străduiește să restaureze cultele tradiționale, amenințate de succesul crescând al religiilor orientale, și duce o politică externă pacifistă⁸⁵.

Marcus Aurelius, fiul său adoptiv și ginerele său, îi succede în 161, asociind la putere pe fratele său vitreg Lucius Verus, până la moartea acestuia din urmă în 169. Extrem de cultivat, format la școala greacă și impregnat de ideile stoicilor, acest împărat filozof îndrăgostit de pace și de cultură își va consacra, paradoxal, cea mai mare parte a domniei sale luptelor împotriva triburilor barbare de la Dunăre – quazii, marcomanii, sarmații –, pe care înaintarea goților îi împingea peste *limes* și care, traversând Alpii în 167, au năvălit în peninsula. Pentru a face față presiunii lor, împăratul se va strădui să scurteze frontiera și pentru aceasta să cucerească Boemia. Dar va eșua în tentativa sa, răpus de ciumă, pe front, în 180 e.n.

Rupând cu tradiția Antoninilor, care toți își aleseseră succesorii lor din afara propriei familii, Marcus Aurelius l-a desemnat ca moștenitor pe fiul său, Commodus, asociat la conducerea treburilor

statului din 177. Acesta va restabili situația la frontiera Dunării, dar, personaj de o extremă brutalitate, care nu ezita să se afișeze în arenă ca gladiator și care lua parte cu cea mai mare plăcere la numerele de suplicii, a dus o politică internă dezastruoasă, terorizând Senatul, cerând să fie recunoscut ca zeu - Hercule în viață, ruinând finanțele publice din cauza cheltuielilor nesocotite, lăsându-i pe prefectii pretoriului să conducă în locul său, mergând chiar până la a da un nou nume Romei, *Colonia Commodiana*. Temându-se pentru viața lor, apropiații săi l-au asasinat în 192.

După o scurtă perioadă de anarhie și de tulburări, Imperiul îi revine în 193 lui Septimius Severus, un african din Tripolitania, care se căsătorise cu o siriancă, dar care comanda armata de pe Dunăre. Bun general și administrator riguros, acesta a restabilit situația la frontierele orientale ale Imperiului, dar a guvernat la Roma ca despot, sprijinindu-se pe armată (a fost primul care a pus o legiune să staționeze la porțile Romei) și tratând cu dispreț Senatul. Septimius Severus se prezenta ca fiind succesorul lui Marcus-Aurelius, dar era departe de Roma Antoninilor. Imperiul începuse să devină o monarhie militară dominată de influența Orientului.

Aceste trăsături se vor accentua odată cu fiul și succesorul lui Severus, Caracalla, care domnește între 212 și 217. Soldat brutal și lipsit de scrupule, își asasinează fratele, pe Geta (pe care împăratul defunct îl asociase, din timpul vieții, la putere), în brațele mamei sale. Marele act al domniei lui Caracalla este Edictul din 212, prin care tuturor oamenilor liberi din Imperiu li se acordă cetățenia

romană. Semnificația acestui act este foarte controversată. Barbarii, care locuiau în provinciile de frontieră sunt excluși, la fel și cei lipsiți de libertate, în schimb, însemnătatea simbolică este imensă. Odată cu el, Roma abandonează definitiv concepția strâmtă a statului cetate și înscrie în dreptul său ceea ce apărea de mult timp ca realitate: existența unui imens imperiu ale cărui provincii sunt așezate pe picior de egalitate cu metropola, atunci când n-o depășesc chiar.

Dar, după asasinarea lui Caracalla, în 217, începe pentru Severi o decădere ineluctibilă. Nepoatele siriene ale fondatorului dinastiei, adevăratele stăpâne ale puterii, atribuie tronul unuia dintre nepoții lor, Elagabal, care trăiește în Siria, unde este preot al unui zeu solar. Venit la Roma, unde execută în costum oriental dansuri incantatorii care îi scandalizează pe romani și înstrăinează, imediat, clasa senatorială, este asasinat în 222 și înlocuit cu vărul său Severus Alexander, și el manipulat de prințesele siriene. Toate încercările de redresare manifestate de acest împărat plin de bunăvoință, dar slab, sunt sortite eșecului. Soldații îi reproșează lipsa de energie în fața barbarilor și sfârșesc în 235 prin a-l masacra. Disparația sa marchează începutul unei perioade de anarhie militară, la sfârșitul căreia Imperiul, încheindu-și transformarea, va apărea cu trăsături total diferite, care anunță Evul Mediu european.

Roma și provinciile la apogeul Imperiului

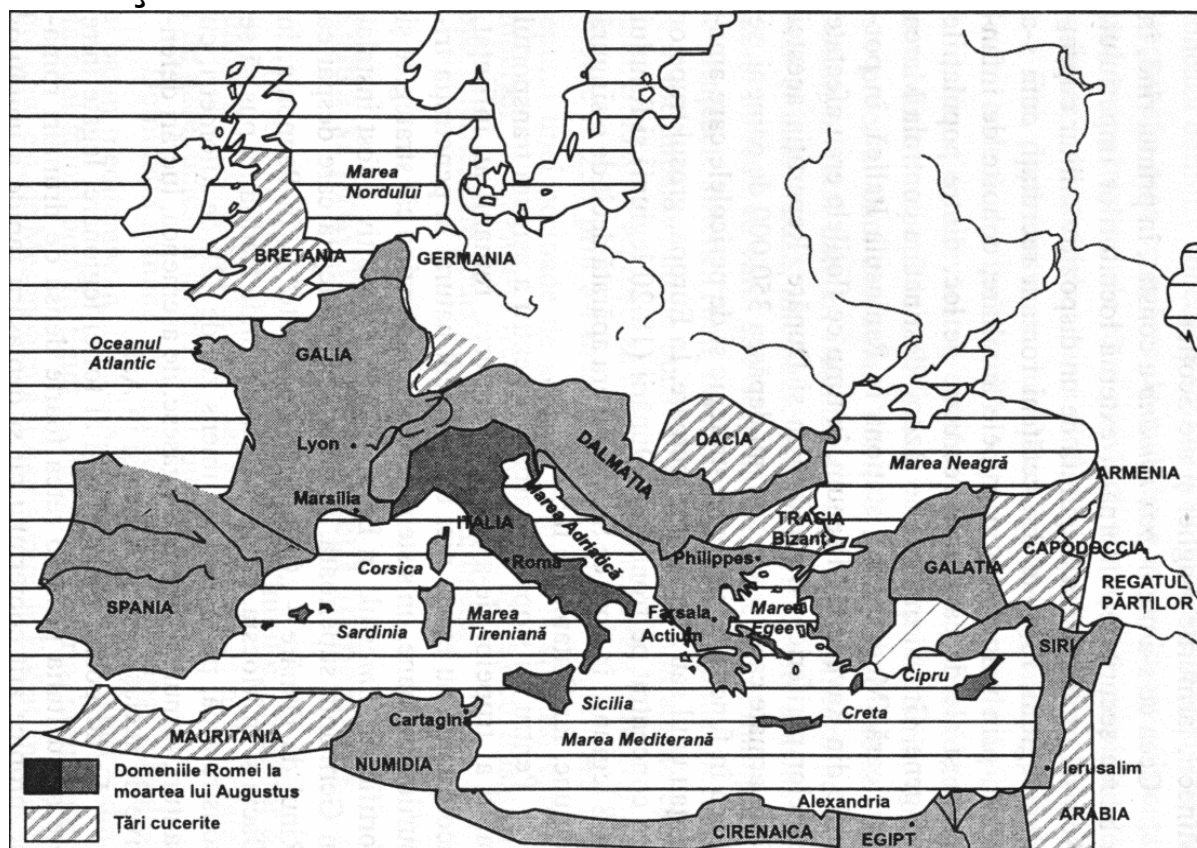
În secolul al II-lea, sub dinastia Antoninilor, Imperiul a cunoscut maxima sa extensie, dar și o perioadă de prosperitate și de pace, unică în istoria lumii antice.

Dominația romană se întinde, mai întâi, asupra întregului bazin mediteraneean, înglobând toată Africa de Nord – din Marocul actual până în Egipt –, Palestina și Siria, prelungite, spre nord-est, de Mesopotamia și Asiria, până la Eufrat, în sfârșit Asia Mică și Armenia. În nordul acestui imens ansamblu, romanii sunt stăpânii unei bune părți a Europei actuale, depășind în Dacia (România) și în Germania frontierele naturale, pe care le formează Dunărea și Rinul, și atingând, dincolo de Marea Mânecii, țărmurile Angliei și ale Scoției.

Ceea ce s-a numit *pax romana* a constat, în primul rând, în a aduce securitatea internă și externă locuitorilor Imperiului. Această protecție era asigurată de un dispozitiv militar cuprinzând legiuni, formate din cetățeni romani recrutați, cum s-a văzut, prin voluntariat și trupele auxiliare, cohorte de infanteriști și ale de cavalerie, recrutate pe loc, dintre populațiile indigene. Grosul marinei de război, destinată a controla Marea Interioară (Mediterraneană), staționa în Peninsula Italică, în porturile din Ravena și Misenum, în timp ce flotilele erau afectate zonelor periferice: Britania, Rin și Dunăre. Repartiția acestei forțe armate care, o repetăm, nu depășea 350.000 de oameni, se făcea în funcție de interesul strategic și de pericolele care

amenințau unul sau altul dintre sectoare. În Europa, grosul trupelor era concentrat pe frontierele Dunării (18-20 legiuni) și Rinului (4-8 legiuni), în timp ce Spania nu era apărată decât de o singură legiune, iar Britania de trei.

Pentru a-i stopa pe barbari și pentru a asigura transportul rapid al trupelor de-a lungul frontierei, romanii au înființat, acolo unde nu exista niciun obstacol natural la penetrația triburilor dușmane, un sistem defensiv cuprinzând căi strategice și fortificații: *limes*-ul. În Europa, acest dispozitiv a fost instalat în Germania superioară, în zona slab protejată care despărțea Rinul de Dunăre – „Câmpurile Decumate” –, în Pannonia, în Dacia și în Moesia, cât și în Britania, unde Hadrian a pus să se construiască, pe la 122, un imens zid de 128 de kilometri, cu șanțuri, turnuri și tabere. Se găsesc, de asemenea, lucrări defensive de același gen în Africa și în Asia.

Imperiul Roman în secolul II e.n.

La adăpostul *limes*-ului și al forței legionare, legate între ele și cu Italia printr-o rețea foarte densă de drumuri romane, propice atât comerțului cât și deplasării rapide a unităților militare, provinciile, puternic exploatare în timpul republicii, au fost, dimpotrivă, protejate în epoca imperială. Se distingeau provinciile senatoriale – Asia, Betica, Narbonensis, Africa proconsulară, Sicilia, Macedonia, Epirul, Ahaia, Cirenaica –, cucerite de multă vreme și pacificate, și provinciile imperiale. Primele erau guvernate de consuli trași la sorti pe un an de Senatul care le controla; celelalte aveau în fruntea lor un legat ales de împărat, din rândul senatorilor. În general, toate provinciile au trebuit să bucure de un sistem care îi obliga pe guvernatori să fie pedepsiți pentru toate neregulile comise, lucru care nu se întâmplase timp de secole înainte, și care le limita contribuțiile bănești. În fiecare an se reunea în capitala provinciei, în preajma altarului închinat Romei și lui Augustus, o adunare a provinciei compusă din reprezentanți ai diferitelor orașe, cu scopul de a celebra cultul imperial. Cu această ocazie, guvernatorul lua cunoștință de toate doleanțele acestei adunări, care, la rândul ei, putea adresa rapoarte împăratului.

Administrația și personalul care o compunea au evoluat mult începând cu domnia lui Augustus. Sub Antonini, senatorii și cavalerii continuă să-și împartă posturile din marile funcții publice, însă dezvoltarea birocratiei și a dreptului favorizează ordinul equestru pe care Hadrian l-a pus la dispoziția juriștilor (avocații fiscului) și a civililor.

Orașele sunt administrate de magistrați, cvestori, edili, duumviri etc. În afara coloniilor romane, în care locuitorii se bucură din plin de statutul de cetățean roman, anumite cetăți pot obține concedarea unui statut intermediar, cel al dreptului latin, care constituie o etapă spre cetățenia romană, conferită magistraților municipali la ieșirea lor din funcție. Această participare progresivă a elitelor locale la viața oficială va da regimului Antoninilor stabilitatea sa, favorizând constituirea unei burghezii municipale, compusă din proprietari funciari bogați care au ajuns rapid să monopolizeze magistraturile și flaminele (cultul imperial). Sistemul era, altfel, propice înfrumusețării cetății și creșterii nivelului de trai al locuitorilor ei, titularii funcțiilor municipale și ai flaminatelor orientând o parte din veniturile lor – obținute, e drept, de pe urma muncii colonilor – spre activități desemnate, în general, sub numele de evergetism: monumente, spectacole, distribuții diverse etc.

Nu toate sectoarele activității economice a Imperiului au beneficiat în același mod de „pax romana”. În ciuda prosperității din jur și a dezvoltării ce caracterizează domeniul gândirii și al artei, se asistă, pe de altă parte, în Grecia, la o totală lipsă de curiozitate pentru aplicațiile tehnice ale științei. Nici moara de apă, pusă la punct în Orient în epoca elenistică, nici asolamentul, cunoscut de agricultorii din câmpia Padului, nici folosirea plugului și a butoiului de către gali nu s-au răspândit peste tot în lumea romană, și, dacă drumurile erau numeroase, atelajele care le utilizau rămân cele din trecut, permițând o tracțiune de maximum 500 de kilograme.

Agricultura rămâne principala activitate economică, însă cu mari disparități de la o regiune la alta. Începând cu secolul I, cea din Italia a decăzut mult, concurată de produsele provinciilor și perturbată de transformările structurii agrare. La sfârșitul Republicii tendința era, într-adevăr, dezvoltarea marilor domenii latifundiare, particulare sau imperiale, în detrimentul proprietății mici și mijlocii. Pe aceste vaste teritorii, regula era, în principiu, mica exploatare, încredințată coloniilor (fermierilor) care trebuiau să achite o rentă în natură și câteva corvezi, însă declinul muncii sclavilor (consecință a încetirii cuceririlor) îi obliga pe proprietari să înlocuiască culturile destinate alimentației cu o creștere extensivă a animalelor care a avut ca efect agravarea depopulării.

Dimpotrivă, agricultura în provincii a fost puternic stimulată de cerere, fie că era vorba de nevoile proprii fiecăreia dintre ele, legate de puternica industrializare a lumii romane, fie de aprovizionarea cu hrană a capitalei sau a altor cetăți ale peninsulei. Acest lucru este adevărat mai ales pentru provinciile din Apus: Africa, devenită grâнарul Romei, Spania, mare producătoare de ulei, și, mai ales, Galia, renumită pentru podgoriile sale, dar și exportatoare de grâu, in, cânepă, fructe de mare (stridii), sare.

Minele au cunoscut și ele un puternic avânt în această perioadă de continuă prosperitate. Ele aparțineau, în general, statului, care le exploata sau le închiria particularilor. Fierul alimenta forjele, foarte dispersate în Galia și Britania. Aceasta din urmă mai dădeau cositor și plumb, Dacia, minereu

de fier, Spania, metale prețioase și aramă, Lusitania, plumb argintifer.

Activitățile industriale și-au păstrat, în ansamblul lor, caracterul artizanal și rutinier. Cele din peninsulă au avut de suferit de pe urma concurenței provinciale, precum ceramica din Arezzo, amenințată pe piață de ceramica galeză. Galia producea, într-adevăr, vase renumite, dar și îmbrăcăminte (de exemplu, mantii cu glugă confecționate la Saintes și la Langres), bijuterii, produse metalurgice și încălțăminte. Totuși, dispersată într-o mulțime de ateliere, producția artizanală a Europei romane nu dădea și posibilitatea unei foarte intense activități comerciale.

Comerțul „internațional”, favorizat de abundența și de relativa stabilitate a monedei romane (*aureus*, dinarul de argint), stimulat de cererea de produse de lux, venită din partea claselor înstărite și de necesitățile Romei în materie de hrană și de construcții, a fost principala sursă de îmbogățire. Provinciile nu aveau relații comerciale doar cu Roma, ci și între ele sau cu țările din depărtare (India și China). De aici rezultă un trafic intens și o foarte vie activitate în porturi: cele din Orient, fără îndoială, precum Alexandria și Antiohia, cele din Grecia, Spania, Africa, Narbonensis, ca și cele două porturi italiene de la Ostia și Pozzuoli, unde se găseau din belșug grâu, vin, ulei, bijuterii, mirodenii, stofe prețioase din Orient și din Extremul-Orient, sclavi, fildeș, lemn prețios, animale sălbatice din Africa, chihlimbar și blănuri din zonele nordice etc. Aceasta a provocat un imens amestec de oameni – negustori orientali, indistinct

desemnați sub numele de „sirieni“, erau prezenți în toate colțurile Imperiului –, de mărfuri, de monedă, de idiomuri, dar și de idei și credințe.

Prosperitatea lumii romane în Imperiul timpuriu se baza, în fapt, pe un echilibru fragil și cerea, pentru a se putea menține, condiții de pace interioară și exterioară care nu vor întârzia să dispară. La fel și societatea, tot mai acut împărțită în bogați și săraci, dar unde persistă totuși posibilități de ascensiune socială care se vor reduce în timp și odată cu greutățile de tot felul pe care le va inaugura criza din secolul al III-lea.

Împărații au acordat din ce în ce mai des cetățenia romană, până la Edictul lui Caracalla, care, în 212, o acordă tuturor locuitorilor Imperiului. Dar aceasta nu a dus totuși la ștergerea diferențelor de avere și de condiție. Bogații (*honestiores*), membri ai ordinului senatorial și ai celui equestru, continuă să ocupe cele mai înalte funcții în stat, dar nu constituie o castă închisă. Se vede dezvoltându-se, în afara acestor două fracțiuni ale clasei conducătoare, o burghezie municipală, formată din magistrați și din decurioni, care vor deveni binefăcătorii orașului lor, asigurând finanțarea lucrărilor de construcții, înfrumusețarea și apărarea orașului, cât și întreținerea și distracțiile concetățenilor lor. Capacitatea și averea lor le vor permite adesea să acceadă la rangul de cavaleri și de senatori, tot așa cum foștii militari (centurionii) și oamenii din popor, chiar și fiii de libertți vor reuși în afaceri.

Situația claselor populare – *humiliores* – este foarte variabilă. În orașe, cei mai săraci beneficiază de distribuiri gratuite sau de prețuri modice, la

Roma fiind în întregime în sarcina statului. Meșteșugarii și micii negustori se adună în colegii, strict reglementate și care devin adevărate societăți de ajutor mutual. La țară, în schimb, în special în Italia, mulți țărani liberi, ruinați de concurența marilor latifundieri, sunt nevoiți să devină muncitori agricoli sau fermieri pe domeniile împăratului sau pe cele ale proprietarilor bogați. Cât privește pe sclavi, care au devenit tot mai puțini odată cu sfârșitul războaielor de cucerire, soarta lor s-a îmbunătățit. Stăpânii lor îi tratează cu mai multă cumpătare, iar eliberările se înmulțesc.

Criza secolului al III-lea e.n.

După domnia Severilor, Imperiul roman a intrat într-o criză gravă și periculoasă care a durat o jumătate de secol și de pe urma căreia a ieșit profund transformat.

Este vorba mai întâi de o criză externă. De la Marcus Aurelius, presiunea barbarilor asupra frontierelor Imperiului n-a încetat de a fi tot mai amenințătoare. În Orient, în timp ce un stat independent se constituia în jurul Palmirei iar maurii din Africa și nomazii din sudul Egiptului se agitau, un nou imperiu persan se organiza sub impulsul dinastiei Sasanizilor, dotându-se cu o armată puternică întărită de arcași luptând pe cai și de luptători acoperiți cu platoșe. Pe Dunăre, presiunea goților veniți din Scandinavia împinge către sud alte popoare barbare: quazi, marcomani și sarmați, care trec *limes*-ul, urmați de goți, ajutați de burgunzi și vandali, obligând pe romani să părăsească Câmpurile Decumate și Dacia. Galia, invadată de franci, se transformă pentru o perioadă într-un imperiu independent de Roma (258-273), în timp ce alamanii invadează Italia de nord ajungând până la porțile Milanului. Distrugerile sunt considerabile, numeroase orașe fiind ruinate sau jefuite, atât în Orient cât și în Balcani, în Pannonia și în Galia. Imperiul pare a fi pe punctul de a se dezintegra și de a fi inundat de barbari.

Bineînțeles, această situație conferă puteri sporite militarilor. Armata face și desface împărați, în majoritate provinciali de origine rurală, care se

succed într-un ritm rapid, uciși în lupte sau masacrați de propriile lor trupe. De aici rezultă o profundă anarhie politică, principatul transformându-se astfel într-o monarhie absolută de tip militar, în timp ce Senatul se vede lipsit de ultimele sale prerogative.

Dar criza este și de natură economică și socială. Depopularea antrenează abandonul a numeroase culturi. Romanii sunt nevoiți să recurgă la barbari, nu numai pentru a apăra Imperiul, ci și pentru a cultiva solul. Impozitele se percep cu greutate, întreținerea armatei este asigurată prin rechiziționări, smulse țăranilor și magistraților municipali de militarii în misiune, care jefuiesc satele și extorchează orașele. Repede ruinată, burghezia municipală tinde să abandoneze sarcinile sale și să părăsească orașele, care se golesc de o parte a populației lor și care încep să se pună la adăpost în spatele unor puternice ziduri. În sate, înfloarește brigandajul, care devine o amenințare permanentă pentru comerțul interior și pentru securitatea populațiilor. Imperiul se transformă, din ce în ce mai mult, într-o imensă tabără de luptă în care reprezentanții claselor populare, țăranii, dar și meșteșugarii și negustorii, sunt mobilizați pe loc și deja legați de condiția lor, fără ca vreo regulă scrisă să fi legitimat încă această situație de fapt. Roma, în fine, care se găsește acum în poziție de defensivă, nu mai poate conta deloc pe tezaurele smulse învinșilor; ea continuă să cumpere numeroase produse din Orient, dar îi lipsește aurul. Moneda își pierde din valoare iar prețurile cresc rapid.

Dintre numeroșii împărați și uzurpatori care se succed și își dispută puterea în această perioadă,

merită a fi reținute, în special, numele lui Maximinus⁸⁶ și al lui Decius⁸⁷, organizatorul primelor persecuții sistematice împotriva creștinilor, Valerian (253-260), care, primul, se pare, dându-și seama că imperiul devenise prea vast pentru a fi condus doar de o singură persoană, a încredințat Occidentul fiului său Gallienus⁸⁸, în timp ce el și-a păstrat Orientul, unde, învins de perși, este capturat și ucis; în sfârșit, pe cel al lui Gallienus, care a oprit persecuția îndreptată împotriva creștinilor și a procedat la reorganizarea armatei, constituind o nouă forță mobilă bazată pe cavalerie.

„Imperiul târziu“ și nașterea celor două Europe

Salvarea Imperiului roman se produce la sfârșitul secolului al III-lea e.n., grație câtorva împărați originari din Ilyria, aduși la putere de legionarii care făceau parte din armata ce staționa în zona Dunării, de departe cea mai bună armată a Imperiului.

În 268, Gallienus a fost înlăturat de la tron și ucis de o conjurație a statului său major. După foarte scurta domnie a lui Claudius⁸⁹, învingător al alamanilor și al goților, primele semne de redresare apar odată cu urcarea pe tron a lui Aurelian⁹⁰, în 270. Unitatea lumii romane este reconstituită prin lichidarea Imperiului Galiilor, al cărui suveran Tetricus⁹¹ se supune imediat unui împărat care se arată hotărât să-și apere teritoriul împotriva incursiunilor francilor. Palmira, devenită centrul unui alt Imperiu care se voia în Orient rivalul Romei, este recucerită.

Aurelian și succesorii săi imediați vor dedica cea mai mare parte a domniei lor luptei împotriva barbarilor. Acolo se va afla, pe viitor, principalul pericol pentru Imperiu. Istoria a ceea ce, convențional, s-a numit Imperiul târziu este o suită de războaie duse de împărați în încercarea lor de a opri încercuirea popoarelor care înconjurau din toate părțile lumea romană, punctate de victorii care readuceau pentru moment securitate, dar și de grele înfrângeri. Cea de la Placentia, din iarna lui 270, a semănat la Roma o adevărată panică. Pentru

a înfrunța aceste asalturi, împărații ilyrieni se repliază pe frontierele naturale ale Europei, Rinul și Dunărea, în timp ce la Roma Aurelian înconjoară cetatea cu un imens zid de apărare.

Atât efortul de redresare întreprins de Aurelian, instituirea de către acesta din urmă a unei monarhii de esență divină fondată pe cultul soarelui neînvins (*Sol invictus*), de origine panonică⁹², nu pun totuși capăt anarhiei din sânul armatei. În 275, împăratul este asasinat în apropierea Bizanțului de un grup de ofițeri. Un bătrân senator, Tacitus, îi urmează și cunoaște el însuși aceeași soartă un an mai târziu. Probus, șeful armatei imperiale din Orient, domnește din 276 până în 282. Acesta reușește să elibereze aproape tot Imperiul de barbarii care năvăliseră din nou și restabilește situația din armată, reia conducerea armatei, supusă unei discipline de fier și folosită în special la construirea zidurilor de apărare a orașelor. Ucis și el de ofițerii săi chiar în momentul când se pregătea să reia războiul împotriva perșilor, acesta va fi înlocuit de Carus.

Conștient de faptul că-i este imposibil să-și administreze singur imperiul, ducând, în același timp, și lupte împotriva barbarilor pe toată întinderea *limes*-ului, Carus va lua o inițiativă cu grele consecințe pentru viitor. El asociază la conducerea Imperiului pe cei doi fii ai săi, atribuindu-le titlul de Cezari și delimitează teritorial întinderea puterii fiecăruia. Carinus va guverna Occidentul, Numerianus Orientul.

Această conștientizare a dificultăților născute din întinderea lumii romane își găsește rapid expresia sa instituțională. Atunci când, în 284, soldații din

Moesia îl proclamă împărat pe șeful lor, Dioclețian – a cărui domnie va dura 21 de ani și se va termina fără vărsare de sânge, printr-o abdicare – acesta avea încă intenția de a guverna singur. Totuși, el nu întârzie să-și schimbe părerea și hotărăște, în mai multe etape, să organizeze Imperiul pe baze cu totul noi, instituind *tetrarhia*. Vor fi de atunci patru împărați: doi vor purta titlul de *Augustus* – Dioclețian și colegul pe care și l-a ales, Maximianus, un general de origine panoniană. Cei doi *Augusti* vor fi secondati de doi *Cezari*, care le vor servi de adjuncți, fiindu-le încredințată responsabilitatea unei părți din Imperiu, și care le vor urma automat. Dioclețian îl desemnează pe Galerius, iar Maximian îl alege pe Constantius Chlorus.

În principiu, Imperiul rămânea unitar. Totuși, separarea teritorială crea un fapt împlinit, o ruptură durabilă, pe care istoria, după cum o să vedem, o va perpetua și accentua. Dioclețian se instalează la Nicomedia, în Asia Mică, și își rezervă guvernarea Orientului, pe cale de a deveni, deja, partea cea mai vie a Imperiului. Cezarul său, Galerius, se fixează la Sirmium, pe Dunăre, avanpost al luptei împotriva barbarilor. Lui Maximian i se încredințează Occidentul, iar el alege Milano drept capitală, pentru a se găsi în apropierea *limes*-ului, ca și Constantius Chlorus, instalat la Trèves, pe Rin. Roma se vedea astfel depreciată la rangul de capitală nominală.

Această reorganizare revoluționară a puterii centrale a fost însoțită de o profundă reformă administrativă. Numărul provinciilor a fost crescut prin subdivizarea lor: de la 40 sub Traian, la 104 în secolul al IV-lea. Dar, în același timp, pentru a evita

dispersarea puterii și a administrației, provinciile au fost regrupate în 12 dioceze, în fruntea cărora erau numiți vicari dependenți de patru prefecți ai pretoriului. Armata, ale cărei efective au fost sensibil sporite, a suferit și ea o nouă organizare. Alături de armata de frontieră (*limitanei*) formată exclusiv din cetățeni romani, în general soldați-coloni de-o valoare militară mediocră, s-a creat o puternică armată de rezervă (*comitatus*), care aduna, sub conducerea directă a împăratului, unitățile de elită și, în special, cavaleria, devenită pivotul forței militare romane.

Greutățile tot mai mari de recrutare îi conduc pe împărați să oblige fiii soldaților să rămână în armată și pe marii proprietari să plătească solda voluntarilor, aleși tot mai frecvent din rândurile barbarilor.

Pentru a stăvili creșterea prețurilor, Dioclețian a promulgat în 301 un edict care fixa prețul maximal la toate bunurile, dar care n-a avut decât o eficacitate relativă. A reușit, grație stabilirii și controlului regulat al cadastrului, să obțină un randament mai bun al impozitului plătit de proprietari. În sfârșit, pentru a întări prestigiul imperial, a pus să fie recunoscut drept fiul lui Jupiter, Maximian fiind, la rândul său, declarat fiu al lui Hercule. De atunci, și unul și celălalt devin obiectul de adorație al unei părți a supușilor. Palatele lor erau sacre. Se făceau sacrificii în fața imaginilor lor devenite idoli. Lumea se prosterna înaintea lor, îmbrățișându-le poalele veșmântului de purpură. Creștinii refuzând să se asocieze cultului imperial, Dioclețian, îndemnat de Galerius, pornește împotriva lor, în 303, o lungă și teribilă persecuție.

Născut în Iudeea, creștinismul s-a răspândit în Imperiu pe măsură ce penetrau influențele orientale. Începând cu secolul I, mici comunități creștine s-au constituit în marile orașe din Orientul roman, în special la Antiohia și Alexandria. Evreii din diaspora, alungați din Palestina după rebeliunea lor din timpul Flavienilor, au favorizat răspândirea religiei lui Hristos, încă puțin diferențiată, la acea dată, de cea a iudaismului. Sfântul Pavel, evreu fariseu și cetățean roman convertit la creștinism după ce i-a persecutat pe credincioși, a jucat un rol esențial în delimitarea celor două doctrine religioase. El a contribuit, în egală măsură, prin acțiunea sa misionară dusă atât pe lângă foștii săi coreligionari cât și pe lângă păgâni (*gentiles*), la difuzarea creștinismului în Asia Mică, în Macedonia și în Grecia.

Prezența creștină la Roma este atestată încă din 59 e.n. (în cartierul Trasteverus) și în 64, discipolii lui Isus sunt destul de numeroși și vizibili, pentru ca Nero, în căutarea unui țap ispășitor, să le atribuie responsabilitatea incendierii orașului și să pornească împotriva lor primele persecuții. În secolele al II-lea și al III-lea, progresele noii religii sunt tot mai rapide în tot Imperiul, mai ales printre cei săraci, care găsesc în el speranța unei lumi mai bune în viața de dincolo. De aceea, persecuțiile cărora le-au căzut pradă au fost tot mai sângeroase. Romanii reproșează creștinilor că nu se implică în viața cetății, că evită jocurile și circul, că se dedau unor rituri misterioase și clandestine și chiar unor sacrificii umane. Guvernării le mai reproșează că resping meseria armelor, că refuză să facă sacrificii zeilor statului și să participe la cultul imperial, deci

că subminează înseși fundamentele societății romane. De aici, persecuțiile care lovesc, din când în când, dar sălbatic și în excese, comunitățile creștine, în special sub Domițian, Marcus Aurelius, Decius și Valerian.

Restaurator al unității și vigoarei Imperiului, adorat ca un zeu, Dioclețian nu-i vedea cu ochi buni pe creștini, și aceasta cu atât mai mult cu cât, în momentul venirii sale la tron, îi întâlnim până și în Senat, și în cele mai înalte funcții administrative. Îndemnat de Galerius, va porni împotriva lor o persecuție sălbatică, interzicându-le cultul, excluzându-i din toate funcțiile oficiale și ucigând mii dintre ei. Totuși, fără a reuși să-i facă să dispară.

În 305, dorind să facă dovada solidității sistemului pe care l-a creat, Dioclețian abdică, imitat îndeaproape de Maximianus.

Tetrarhia avea să supraviețuiască plecării lui Dioclețian și ambițiilor atât ale lui Maxențiu, fiu al lui Maximian, cât și ale lui Constantin, fiul lui Constantius Chlorus. Dioclețian, care nu avea încredere în ei, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-i supraveghea, obligându-i să nu părăsească curtea ori trimitându-i să lupte pe *limes*. După abdicarea sa, Constantin este încredințat lui Galerius, care purta lupte pe Dunăre. Dar reușește să scape și să se alăture tatălui său Constantius Chlorus în Britania. Când acesta moare, în 306, armata de aici îl proclamă *Cezar* pe Constantin. În același an, Maxențiu cucerește Roma cu ajutorul pretorienilor și ia titlul de *Princeps*.

Cezar-ul Severus asediază orașul, dar este ucis în timpul luptelor. În 307, Galerius eșuează, la rândul

său, în încercarea de a cuceri Roma. Timp de cinci ani, domnește din nou anarhia militară. Se pot număra până la șapte *Augusti* în același timp. În sfârșit, în 312, după victoria lui Constantin asupra lui Maxențiu, la podul Milvius, Imperiul colegial este restabilit. Licinius, căsătorindu-se cu sora împăratului, devine *Augustus* și guvernează în colaborare cu acesta din urmă, care îl depășește, totuși, în rang, Senatul recunoscându-i titlul de *Maximus Augustus*. În 324, în urma unor disensiuni ce au avut loc între cei doi *Augusti*, Constantin pune mâna pe arme împotriva lui Licinius, îl înfrânge, îl detronează, face să fie strangulat și rămâne astfel singurul stăpân al Imperiului, până la moartea lui în 337.

Domnia lui Constantin este marcată de două evenimente de o importanță covârșitoare. Primul este trecerea împăratului la religia creștină imediat după bătălia de pe podul Milvius⁹³. Consecință, în același timp, a unei evoluții personale a stăpânului Imperiului, trecut de la adorarea lui Jupiter și Hercule la o credință sincretică, al cărei centru era Apollo, zeul solar, dar și a unor motive politice: mai puțin, se pare, din dorința de a obține sprijinul Bisericii, cât din cea de a consolida Imperiul, lucrând la unificarea sa spirituală. Desigur, această conversiune nu a făcut din el imediat un „împărat creștin“, în sensul pe care îl va avea această denumire în Evul Mediu. De fapt, Constantin nu se va boteza decât înaintea morții, și va continua, de altfel, ca toți succesorii săi, timp de mai bine de un secol, să ceară supușilor săi respectul strict al cultul imperial. Acest lucru nu l-a împiedicat să proclame, în acord cu Licinius, Edictul de la Milano (313) care

acorda libertate tuturor cultelor, apoi să facă treptat, din creștinism, o religie de stat, interzicând prostituția și divorțul, introducând practici care vizau o mai bună tratare a prizonierilor și sclavilor, acordând Bisericii privilegii judiciare, intervenind în viața instituției eclesiastice pentru a menține ortodoxia doctrinei: în 325, împăratul însuși a prezidat Conciliul de la Niceea, reunit pentru a condamna arianismul (de la numele unui preot din Alexandria, Arius, care a pus la îndoială esența divină a lui Hristos).

O altă decizie este tot atât de importantă. Considerând că Tracia, mereu amenințată de sarmați și de goți, devenise un sector nevralgic al *limes*-ului, și dorind să nu se depărteze pentru a asigura mai bine securitatea Imperiului, Constantin își mută capitala pe malurile Bosforului, pe locul vechii colonii grecești Byzantion. Un nou oraș este creat și consacrat în 330, primind numele de Constantinopol. Împăratul încurajează familiile romane să-și stabilească aici domiciliul, ctitorindu-și, la rândul său, un palat imperial, un hipodrom, terme și o imensă biserică închinată înțelepciunii divine: Sfânta Sofia. Prin alegerea acestei noi capitale, situată la întâlnirea continentului European cu Asia, influența Orientului elenistic în Imperiu triumfa. Fără îndoială, împăratul se străduie să păstreze ceva din Roma antică în această capitală a Imperiului creștin, pe care tocmai a fondat-o. Dar vocația greacă a ceea ce va deveni prestigioasa metropolă a Imperiului de Răsărit se va afirma continuu. În curând, ea va revendica, față de rivala sa decăzută, monopolul conducerii Imperiului roman și al lumii creștine.

În afara acestor două răsturnări majore, domnia lui Constantin prelungeste și amplifică tendințele animate de Dioclețian. Convertirea împăratului la creștinism n-a putut înfrâna deriva autoritară, chiar totalitară, a regimului: dimpotrivă. Nu doar un „zeu în viață” ca predecesorii săi, ci ca „locotenent al lui Dumnezeu”, suveranul beneficiază de „favoruri” speciale care-i întăresc puterea, fac din el „legea vie” și conferă la tot ceea ce atinge un caracter sacru. În jurul lui se organizează o viață de palat strict ierarhizată și supusă unei etichete scrupuloase, împrumutată din obiceiurile curților orientale.

Mai mult ca niciodată instrument de preservare a puterii și a Imperiului, armata este din nou reorganizată. Constantin mărește efectivul germanilor și întărește garnizoanele de pe graniță. Suprimă garda pretoriană și o înlocuiește cu o alta (*scholae palatinae*), creată de Dioclețian. Sunt create două noi funcții: cea de conducător al infanteriei și de conducător al cavaleriei. Grație acestei forțe militare reînnoite, împăratul obține succese importante asupra barbarilor de pe Rin și Dunăre, în special asupra sarmaților care sunt deportați cu miile în provinciile depopulate ale Imperiului.

Moartea lui Constantin, în 337, deschide calea unor noi lupte pentru putere. Cei trei fii și cei doi nepoți ai împăratului decedat se opun cu furie unul celuilalt. Lupte și asasinate se succed într-un ritm rapid și, în final, după moartea violentă a fratelui lor, Constantin II, cei doi fii în viață ai fondatorului Constantinopolului, Constans și Constantius II, își împart puterea până în 350, primul guvernând

Occidentul, cel de-al doilea Orientul. După moartea lui Constans, Constantius II domnește singur, până în 360, reluând politica tatălui său față de Biserică și împotriva barbarilor.

La moartea sa, un nepot al lui Constantin I, Iulian⁹⁴, urcă pe tron și se instalează la Constantinopol. Soldat neînfricat, a apărut Galia de alamani și s-a arătat a fi un strălucitor administrator, își are în general reședința la Lutetia, unde Constantius Chlorus a pus să se construiască un palat și unde se dezvoltă o viață activă în jurul unui teatru și al termelor romane. Aici, îl proclamă soldații săi ca Augustus. Crescut în religia creștină, dar hrănit cu lecturi neoplatoniciene, Iulian se va lepăda de creștinism pentru a reveni la religia tradițională a romanilor. Va fi deci pentru creștini „Iulian Apostatul”. Adeziunea sa la păgânism se explică atât prin admirația pe care o arăta culturii greco-latine cât și prin dorința pe care o are de a restaura valorile Romei antice, ceea ce îi asigură sprijinul Senatului roman și – mai puțin explicit, este adevărat – cel al populației satelor rămasă departe de creștinare (din cuvântul *paganus* a derivat „țăran”, dar și „păgân”)⁹⁵. Templele păgâne, pe care Constantius II le închisese, au fost redeschise. Împăratul se străduiește să pună pe picioare o biserică păgână, cu un cler pe care să-l conducă și care este însărcinat cu organizarea unui cult solar. Domnia lui Iulian va fi, totuși, de scurtă durată – moare în 363, ucis de o lance, pe frontul din Orient –, pentru ca persecuțiile împotriva creștinilor să fie reluate, dar rolul lor s-a micșorat considerabil în această paranteză repede uitată.

Agonia Imperiului

După acest împărat-filozof, Imperiul se îndreaptă spre o lentă dezmembrare, punctată când și când de efemere perioade de redresare. Dinastia constantiniană fiind stinsă, noii șefi militari se succed la putere încercând să pună capăt pericolului barbar. Cei mai norocoși sunt Valentinian I, care conduce Apusul din 364 până în 374, și fratele său Valens, împărat în Orient până în 378 e.n. După dispariția lor, Imperiul se fragmentează din nou până ce Teodosiu îi redă, pentru ultima oară în istorie, unitatea. De origine spaniolă, bun general, căsătorit cu fata lui Valentinian I, îi succede, mai întâi, în Orient, lui Valens, ucis în lupta împotriva goților de la Marea Neagră. Prin victoriile sale, reușește să ferească Imperiul de Răsărit de amenințarea barbară, apoi se străduiește să treacă sub dominația sa și Imperiul de Apus, acolo unde fiii lui Valentinian nu reușesc să stopeze anarhia. El reușește pentru un timp foarte scurt să restabilească aici ordinea, reșezându-l pe tron pe cumnatul său, Valentinian II, căruia îi asociază un șef franc, Arbogast, pentru a comanda armata. De-abia în 394, după moartea lui Valentinian, Teodosiu reușește să reunifice Imperiul: un Imperiu pe teritoriul căruia numeroase triburi barbare – francii în Belgia, goții în Moesia și în Panonia etc. – au fost instalate cu statutul de „federați” cu o singură condiție de a oferi recruți armatei imperiale. Un an mai târziu, Teodosiu moare, punând capăt, de această dată definitiv,

unității romane. Imperiul este împărțit între cei doi fii. Cel mare, Arcadius, va conduce de la Constantinopol Imperiul de Răsărit, avându-l drept consilier pe galul Rufin. Cel mic, Honorius, care și-a ales Milano drept capitală, și care va conduce Apusul cu ajutorul vandalului Stilicon.

Anul 395 marchează, așadar, sfârșitul unității romane. Două Imperii diferite, unul de Răsărit având capitala la Constantinopol, celălalt în Apus, unde Roma a cedat în fața orașului Milano, noua capitală, adună moștenirea a cinci secole de dominație romană asupra Europei și asupra lumii mediteraneene și orientale. Dar mitul Imperiului unic, care se referă mai puțin la Augustus cât la Constantin, primul împărat creștin, va continua să obsedeze Evul Mediu european. Oricum, pagina era întoarsă. Barbarii sunt deja în Imperiu, precum acest Stilicon care s-a căsătorit cu o prințesă imperială și care veghează la Milano asupra moștenitorului atâtor împărați. Alții îi vor succeda, până ce, în Apus, un șef barbar, mai îndrăzneț decât alții, îl înlătură, în 476, pe nevolnicul Romulus Augustulus⁹⁶ și instalează în locul său primul regat barbar din Italia.

În Orient, Imperiul roman de cultură greacă și de religie creștină, pe care l-a instaurat Constantin, va supraviețui o mie de ani acestui eveniment. Când va dispărea, la rândul său, în 1453, sub loviturile noilor cuceritori, acesta va fi modelat în sud-estul Europei o civilizație cu imaginea sa, total diferită de cele pe care le cunosc nordul și vestul continentului.

O societate încremenită

În cea mai mare parte a secolului al IV-lea e.n., Imperiul roman a fost aproape mereu în stare de asediu. La cauzele descompunerii interne, s-au adăugat, cu o pregnanță tot mai puternică, cele care rezultau din presiunea barbarilor asupra *limes*-ului, apoi din incursiunile lor până în inima teritoriului roman. Sigur, lumea antică nu s-a prăbușit fără reacție și după o cronologie lineară în ceea ce numim „Evul Mediu timpuriu”. Ea a cunoscut tresăriri, scurte perioade de revenire, care coincideau cu domniile unor împărați valoroși. Declinul nu s-a efectuat peste tot în același ritm. Orientul, dar și Galia ori Spania, în ciuda jafurilor și a războaielor, au rezistat mult mai bine decât Italia ori alte provincii ale lumii romane lentei deteriorări care caracterizează Imperiul târziu. Sub Constantin, economia lumii romane și-a regăsit o anumită strălucire. Dar, pe ansamblu, această lume asediată, adevărat câmp fortificat, unde barbarii nu încetează a fi pericolul cât și auxiliari periculoși, pe care trebuie să-i instaleze și să-i plătească, a devenit, încet-încet, o lume încremenită, unde fiecare se găsește mobilizat la postul său și unde șansele de a-și modifica locul său și rangul său în societate se rarefiază.

Această evoluție a fost accentuată de necesitatea impusă administrației imperiale de a face față enormelor cheltuieli pe care le presupuneau aparatul de stat tot mai sofisticat și constrângerile apărării (soldă, fortificații etc.) și, în consecință, de

a aduna impozitele prin orice mijloace. Burghezia orașelor și meșteșugarii, care fuseseră elementele dinamice ale societății Imperiului timpuriu, s-au văzut striviți de sarcinile fiscale. Pentru a-i împiedica să se sustragă de la obligațiile lor prin diverse expediente (evaziune, scutiri obținute prin protecție sau corupție, privilegii acordate de guvernanți soldaților, veteranilor, artiștilor etc.), statul s-a angajat într-o veritabilă întreprindere totalitară, constrângându-i pe cetățeni la muncă forțată și obligându-le fiii să îmbrățișeze profesiunea tatălui. În cetățile mici, *curiales*, proprietarii unui domeniu mai mic de 6,25 ha, au trebuit, de voie de nevoie, să se supună tuturor exigențelor statului, să întrețină clădirile, să finanțeze sărbătorile, să furnizeze recruți armatei, să asigure ordinea, să presteze diverse corvezi. Atâtea obligații strivitoare pe care le moșteneau obligatoriu descendenții lor îi determină pe numeroși dintre ei să părăsească orașele. În sfârșit, pe domeniile marilor proprietari, colonii, care fuseseră până atunci țărani liberi, au fost legați de glie, cu alte cuvinte aserviți oficial și ereditar pe pământul pe care-l cultivau.

Societatea imperială tinde, astfel, în secolul al IV-lea, să se transforme într-un sistem de caste rigide, dominat de o aristocrație funciară care monopoliza înaltele funcții publice și privilegiile. Puterea imperială îi pune și pe aceștia să suporte o mare parte a cheltuielilor militare și „sociale” (finanțarea jocurilor și distribuirilor de hrană), dar le acoperă, în același timp, cu privilegii și onoruri. Celor mai bogați, celor mai bine văzuți la curte sau celor ce s-au achitat de sarcinile cele mai importante, le sunt

atribuite consulatul, sau unele titluri ce exprimau o legătură deosebită cu împăratul – cum ar fi cel de patriciu sau de conte. Aceștia trăiesc în *villae* somptuoase, în mijlocul unui lux nemăsurat, impunându-și, puțin câte puțin, autoritatea suverană asupra tuturor celor care trăiesc pe domeniu: sclavi (tot mai puțini), coloni, dar și oameni liberi în căutare de protecție și care veneau să se plaseze sub patronajul lor. La sfârșitul Imperiului târziu, în timp ce numărul săracilor este în continuă creștere și se impun legături tot mai personale de dependență, marele proprietar latifundiar este pe punctul de a deveni un senior.

Capitolul 9

CIVILIZAȚIA EUROPEI ROMANE SUB IMPERIU

■ *Civilizația romană sub Imperiu este de tip urban. Născută din transformarea orașelor grecești din Mediterana sau creată ex nihilo în Apus, rețeaua de orașe romane prezintă trăsături comune: plan în formă de „tablă de dame” în jurul a două axe perpendiculare, forumul, monumente numeroase, aprovizionare cu apă cu ajutorul apeductelor... Adesea, monumentele din provincii le imită pe cele de la Roma.*

■ *Având o populație de cel puțin 1.000.000 de locuitori, Roma nu promovează un urbanism anarhic în jurul forumurilor construite în timpul Republicii sau al Imperiului timpuriu. Toți împărații construiesc monumente destinate să le perpetueze memoria: mausolee, arcuri de triumf, coloane, circuri, amfiteatre, teatre ori terme.*

■ *Vechea religie romană este într-un continuu declin. Cultul imperial evoluează spre o adorare a prințului, iar introducerea creștinismului nu modifică deloc supunerea totală față de împărat. Ca și religiile orientale,*

creștinismul răspunde mântuirii de după moarte. Dacă creștinismul se formează și organizează în Europa așezând în frunte o ierarhie de episcopi, mitropoliți și patriarhi, el cunoaște totuși erezii și schisme.

■ ***Împărații, mecenații, notabilitățile provinciale au favorizat viața intelectuală care prinde un contur precis în mediul urban. Dacă Imperiul a dat puțini mari savanți și mari filozofi, mulțumindu-se să transmită în aceste domenii moștenirea greacă, ei au jucat un rol major în materie juridică, lăsând moștenire civilizației europene dreptul roman. Începând cu secolul lui Augustus, literatura cunoaște o înflorire surprinzătoare prin istorie⁹⁷ (Titus Livius, Suetoniu și Plutarh), poezie (Vergiliu și Horațiu), filozofie (Seneca). Odată cu dezvoltarea creștinismului, apar Apologetica și operele de exegeză, dintre care cele mai importante sunt cele care aparțin Sfântului Hieronimus și Sfântului Augustin.***

■ ***Artele plastice continuă tradiția elenică în reprezentarea persoanei prințului și cea a realismului pentru comenzile particulare. Sculptorii romani se specializează în arta basoreliefului, în timp ce mozaicul înlocuiește pictura din secolul I e.n.***

Pe parcursul celor patru secole care preced prăbușirea dominației romane în Apus, regimul imperial a servit drept cadru – dar și ca instrument – al unui imens efort de romanizare a Europei.

Extraordinara osmoză culturală, care a avut loc la scara întregului continent și a ansamblului lumii mediteraneene nu a funcționat doar în sens unic. Civilizația greco-latină, la rândul ei de multă vreme puternic impregnată de influențele orientale, nu s-a întins până în teritoriile „barbare” ferite până atunci de contactul cu ea și cu Orientul și, mai ales, nu s-a impus pur și simplu culturilor indigene. Peste tot, dar în special în Galia sau Spania, ea a preluat multe elemente alogene și mai ales din această fuziune s-a născut originalitatea lumii romane.

O civilizație a orașului

Romanizarea Europei s-a făcut, în special, prin intermediul unei urbanizări care nu a avut loc peste tot în același ritm, și nici plecând de la aceleași date inițiale. În Orient, romanii nu au avut decât să continue opera deja considerabilă începută de monarhii lumii elenistice. În Grecia, în Africa și pe litoralul Mediteranei Occidentale, ei nu au făcut decât să extindă rețeaua urbană inițiată de greci, etrusci și de „popoarele mării”. Dar, în toată partea de apus și de nord a Europei, cât și în Balcani și în regiunea dunăreană, urbanizarea a fost o creație preponderent romană și ea a servit ca vector pentru influențele culturale cele mai variate, atât în domeniul lingvistic, odată cu răspândirea limbii latine, cât și în cel religios, intelectual sau artistic.

În funcție de situarea originală și de multiple considerații, orașul imperial s-a dezvoltat după proceduri și modele foarte diverse. Acolo unde existau deja cetăți ce-și aveau viața proprie, patrimoniul lor monumental, un progres propriu economic și cultural, romanii s-au mulțumit să le modifice statutul politic, uneori de a le salva financiar (sub Augustus, o mare parte din prada de război a fost utilizată pentru a aduce la linia de plutire unele cetăți ruinate), după care lăsau autorităților municipale grija de a le întreține și de a le înfrumuseța. Rarissime au fost cazurile în care, precum Cartagina în vremea Republicii, orașele inamice au fost pur și simplu rase de pe hartă. De altminteri, acolo unde nu existau urme de viață

urbană sau existau foarte puține, așa cum a fost cazul Galiei, cuceritorii au stimulat edificarea de orașe demne de acest nume din rațiuni militare și administrative (controlul țărilor cucerite și pacificate), politice (dezvoltarea unei clase conducătoare municipale receptivă la pacea romană și pe care reprezentanții guvernului imperial puteau conta) și culturale. Câteva dintre aceste orașe erau vechi colonii romane, fondate după modelele celor care fuseseră construite în Italia în secolul al II-lea î.e.n., așezări de cetățeni instalați pe un teritoriu cucerit de Roma pentru a-i asigura controlul și apărarea. Acest tip de urbanizare, încă foarte răspândit sub domnia lui Augustus – fondatorul, printre altele, al coloniilor Susa, Torino, Aquileia în Italia, Trèves în Renania etc. – și sub dinastia Iulio-Claudiană (Cologne își datorează numele unei colonii de veterani instalată de Claudius), avea să dispară încetul cu încetul prin secolul al II-lea e.n. Alte așezări au luat naștere ca urmare a noilor imperative generate de apărarea și de supravegherea *limes*-ului, precum Strasbourg sau Mayence, construite pe locul unui fost castru roman. În sfârșit, altele își datorează dezvoltarea lor inițiativelor luate de clasele conducătoare locale. Acesta a fost cazul Galiei, de exemplu, unde locul fostului *oppidum* a fost, în general, părăsit în favoarea unei creații în întregime noi, ocupând câmpia, mai bine adaptat funcțiilor de reședință ale notabilităților și de centre de viață economico-socială, care trebuiau pe viitor să fie cele ale orașului romanizat, integrat în Imperiu.

Diversitatea circumstanțelor care au stat la baza înfloririi orașelor romane nu le-a împiedicat să se

supună unor norme comune și să concureze la unificarea Imperiului. Doar atunci când condițiile geografice se opun, planul orașelor fondate de cuceritorul roman sau de clienții săi provinciali reproduce modelul geometric al castrului roman sau al cetății elenistice. Deci plan în formă de „tablă de dame”, organizat în jurul a două axe perpendiculare: *cardo*, orientată spre nord-sud, și *decumanus maximus*, în jurul cărora celelalte străzi erau trasate așa încât să formeze un patrulater regulat. În centru se găsea forumul, o piață pătrată, ornată cu statui și înconjurată cu porticuri și cu monumente publice: *curia*, unde se reunește senatul local, templele destinate cultului zeilor civici, bazilica unde se întâlnesc negustorii și unde își are sediul un tribunal etc. Monumentele sunt numeroase: teatru semicircular, înconjurat de tribune din pietre amenajate pe panta unei coline, amfiteatru circular pentru „jocurile de circ” (lupte între gladiatori profesioniști, lupte cu animale sălbatice, naumahii etc.), circ în formă de elipsă alungită pentru cursele de care, terme (cu apă caldă ori rece), uneori saloane, săli de cultură fizică și biblioteci, arcuri de triumf destinate comemorării evenimentelor importante, victorii militare sau altele, apeducte grandioase asigurau aprovizionarea orașului cu apa potabilă așa ca cele din Segovia, în Spania, sau podul Gard, construit la începutul secolului I e.n. de Agrippa, ginerele lui Augustus.

Romanii au propus peste tot modele pe care ei înșiși le-au moștenit din lumea elenică și elenistică, lăsând, însă, o mare libertate de mișcare arhitecților locali și decurionilor indigeni în ornarea și dezvoltarea orașelor. Desigur, aceștia s-au inspirat

frecvent din monumentele capitalei: forum, curie, porticuri, arcuri de triumf etc. Este rar ca vreun forum din vreo provincie să nu fie dominat de un Capitoliu, cu un templu asociind cele trei divinități capitoline și sanctuare ridicate în cinstea divinității împăraților. Templele majestății lor protectoare sunt ridicate atât ca recunoștință adusă suveranilor, cât și datorită faptului că monumentele de la Roma apar ca fiind cele mai frumoase și mai prestigioase pentru a fi copiate. În acest domeniu Roma propune, dar nu impune, lucru care permite constructorilor indigeni să introducă în programele lor de construcții elemente caracteristice ale propriilor lor culturi, precum acele temple cu *cella*⁹⁸ circulară sau poligonală, înconjurată sau nu de un peristil, așa cum putem întâlni în orașele galoromane, ca turnul Vesone din Perigueux sau templul lui Ianus din Autun, sau acele case din Bretagne, înconjurată de o vastă grădină exterioară în care se poate ajunge printr-un fel de verandă.

Țesătura urbană foarte strânsă care s-a constituit astfel în toată partea apuseană și septentrională a Europei romane, acolo unde nu era nimic înainte de venirea legiunilor decât sate stabilite în jurul marilor domenii, a servit deci drept vehicul conversiei acestei părți a Imperiului la cultura greco-latină. Atunci când invaziile barbare vor năvăli asupra Imperiului roman, orașele se vor replea în ele însele, înconjurându-se cu ziduri de apărare ridicate în grabă cu materialul monumentelor publice și particulare (temple, amfiteatre, morminte etc.), lăsând în exteriorul incintei cartierele ce nu puteau fi apărate și umplând golurile interioare (forumuri și piețe) cu

insule de locuire ocupate foarte dens și tăiate de străduțe întortocheate. De la sfârșitul secolului al IV-lea e.n., în multe din regiunile cucerite de triburile germanice sau altele, orașul de tip antic va ceda locul orașului medieval, simbol al unei regresii culturale ale cărei aspecte multiforme vom avea ocazia să le examinăm.

Roma Imperială

Din toate orașele Imperiului, Roma este, la apogeul epocii pe care o studiem, cea mai vastă, cea mai populată – pe puțin 1.000.000 de locuitori, dacă nu și mai mulți –, cea mai bogată în monumente de tot felul, fiecare împărat contribuind la înfrumusețarea ei, fie și numai pentru a-și grava în eternitate propria sa personalitate.

Refăcută după marele incendiu din 64 e.n., mereu sortită unor vaste proiecte urbanistice (cel mai important rămânând cel al lui Cezar) care n-au fost nicicând puse în aplicare, Roma nu a reușit niciodată să pună capăt unei dezvoltări anarhice ori să se organizeze rațional în jurul unui centru politic și religios, cum ar fi forumurile ori Palatinul. Forumul republican, într-adevăr, loc de comerț și de multiple contacte sociale, cât și centru al activităților oficiale, se va dovedi repede prea mic pentru a putea primi mulțimea, și neadaptat unui regim care aspira la glorificarea prințului. După Cezar, care a conceput primul ideea unui forum compus dintr-o vastă piață dreptunghiulară înconjurată de porticuri pe trei laturi și mărginită pe a patra de un templu consacrat divinității suveranului (de exemplu Venus, pentru cuceritorul galilor), Augustus a pus să se construiască, pentru a celebra propria sa glorie, un forum și un templu închinat lui Marte Răzbnătorul, fiind limitat apoi, de Vespasian, de Domițian și de Traian. Dintre toate, forumul lui Traian, operă a unui sirian grecizat, arhitectul Apollodor din Damasc, este cel

mai grandios, cu piața lui dreptunghiulară împodobită în centru cu o statuie ecvestră a împăratului, cu arcul său monumental care dă spre forumul lui Augustus, cu porticul său de marmură colorată dominat de statui, cu cele două hemicicluri unde se adunau filozofii și discipolii lor, cu gigantica sa bazilică *Ulpia*, cu cele două biblioteci ale sale și coloana de 38 de metri, care relatează în imagini de marmură despre războiul cu dacii; toate acestea continuate de o piață monumentală cu două terase care adăpostea prăvălii, birouri și săli destinate securității orașului.

Dominând forumul republican, Palatinul era ocupat de pe vremea lui Augustus – ce se născuse pe această colină – de reședințe imperiale: cea a lui Augustus, mai întâi, locuință relativ modestă, desemnată în mod obișnuit cu numele de „casa Liviei“, apoi cea a lui Tiberius, mărită de Caligula și Nero, care a părăsit-o pentru o *domus aurea*, „casa de aur“, formată din mai multe pavilioane împrăștiate prin grădinile de pe versanții colinei Caelius. Succesorii săi reintegrează colina sacră, loc unde Domițian a pus să se construiască un nou Palat.

Dincolo de ceea ce forma inima Romei politice și religioase – puteai găsi la picioarele Capitoliului, Curia, sediul Senatului, și *Comitium*, locul de adunare al comițiilor curiate și tribute din perioada republicană –, prinții din perioada Imperiului timpuriu au ctitorit numeroase monumente, repartizate în spațiul celor 14 regiuni instituite de Augustus și care, mărit de Vespasian și de Marcus Aurelius, va fi înconjurat, în secolul al III-lea, de zidul lui Aurelian. Mausoleului lui Augustus, de pe

Câmpul lui Marte, corespundea pe malul celălalt al Tibrului celui al împăratului Hadrian, imensă clădire de formă cilindrică, pe care Evul Mediu o va transforma în fortăreață (castelul „Saint-Ange”). Coloane, arcuri de triumf, obeliscuri aduse din Egipt sau copiate de arhitecții romani, temple, precum Panteonul lui Agrippa, care a fost distrus de un incendiu și pe care Hadrian l-a reconstruit pentru a-i da aspectul cunoscut de noi astăzi, se multiplică în cele patru puncte cardinale ale orașului. Dar, mai ales, acesta s-a îmbogățit cu monumente grandioase destinate timpului liber al locuitorilor săi: circurile, mai întâi, unde aveau loc cursele de cai și care, cât și simulacre de bătălii cu elefanți de luptă. Lui *Circus maximus*, amenajat încă de la începuturile republicii, între Palatin și Aventin, și care a fost mereu înfrumusețat (în special de Nero), i s-a adăugat, în secolul al III-lea î.e.n., pe Câmpul lui Marte, *Circus Flaminius*. Apoi, amfiteatrul, unde se desfășurau luptele dintre gladiatori: cel al lui Statilius Taurus, construit în 29 î.e.n., a fost distrus de incendiul din 64 e.n. și înlocuit cu grandiosul Coliseum sau amfiteatrul Flavienilor, construit de Vespasian și care putea adăposti mai multe zeci de mii de persoane.

Capitala Imperiului avea și multe teatre, cel mai important fiind acela pe care Augustus l-a construit între Palatin și Tibru și pe care l-a dedicat memoriei tânărului său nepot, Marcellus. El putea adăposti aproximativ 14.000 de spectatori. În sfârșit, termele și-au făcut apariția la începutul imperiului, moștenitoare îndepărtate ale palestreii grecești importate din Campania de către Agrippa, care a construit în 33 e.n. prima baie publică (*laconicum*).

Au urmat apoi termele propriu-zise: cele ale lui Nero de pe Câmpul lui Marte, apoi cele ale lui Titus, Traian, Caracalla – cele mai celebre și mai grandioase –, în sfârșit, cele ale lui Dioclețian. Instalațiile balneare nu constituiau decât o parte din aceste vaste ansambluri care cuprindeau și locuri de promenadă, terase, grădini și biblioteci. Ele cereau, pe lângă necesitățile de securitate și aprovizionare cu apă potabilă a orașului, un sistem de aducție și de evacuare a apei, care este perfecționat constant. În perioada Imperiului timpuriu, șapte apeducte aduceau în fiecare zi la Roma aproape 1.000.000 mc de apă, în timp ce trei imense canale de scurgere asigurau evacuarea apelor uzate.

Totuși, nu totul era confort pentru locuitorii Romei imperiale. Am remarcat că, încă din perioada republicană, costul ridicat al terenurilor îi obliga pe constructori să ridice pe înălțime clădiri colective care s-au dovedit a fi insalubre și periculoase. Nu toate cartierele orașului dispuneau de binefacerile apei curente. Pe străduțele strâmte și acoperite de mizerie, circulația era îngreunată și vacarmul, insuportabil. Vai de bogătașul roman care se aventura noaptea fără escortă, căci tâlharii erau numeroși. De aceea, cei din clasele înstărite preferau să trăiască în afara Romei, în luxoasele lor vile de pe muntele Albanus și din Campania. Roma continua totuși să aibă în ochii lumii romane reputația de „regină a orașelor”.

Viața religioasă

Nici Augustus, nici vreun alt împărat ce i-a urmat la tron nu au putut împiedica declinul vechii religii romane. Clasele conducătoare au continuat să sacrifice zeilor cetății și să asiste la ceremoniile oficiale, dar nu mai era vorba decât de o atitudine formală, care disimula slab progresele necredinței. Două fapte majore caracterizează, în Imperiul timpuriu, evoluția vieții religioase: pe de o parte, dezvoltarea cultului împăratului, asimilat tot mai mult unui „zeu în viață”, pe de alta, favoarea, crescândă, de care se bucurau, la Roma și în provincii, religiile orientale, cu misterele și promisiunile lor de mântuire.

Religia imperială, organizată începând cu domnia lui Augustus, n-a încetat să evolueze în sensul unei divinizări din ce în ce mai marcate a persoanei prințului, poate sub influența Egiptului, unde împărații erau considerați ca moștenitori ai faraonilor. Nero se prezintă ca un nou Apollo și ca un nou Hercule. Traian, moderat totuși, se așază și el sub patronajul semidivinului fiu al lui Jupiter, ca și Commodus despre care am văzut că ar fi afirmat până și în amfiteatru virtuțile sale „herculeene”. Evoluția generală mergând spre credințele monoteiste, teologia imperială nu putea să lase să-i scape mult timp această tendință și acest lucru cu atât mai mult cu cât coincidea cu grija ce-o aveau romanii de a da un conținut religios principiului de unitate a lumii romane. Deja, cu Nero, se afirma o teologie solară a prințului, Aurelian, restauratorul

Imperiului după grava criză ce-l cuprinsese în secolul al III-lea e.n., mergând mai departe, asimilând persoana sa zeului-soare, practică reluată de Constantin la începutul domniei sale, apoi de Iulian, ale cărui concepții religioase se împleteau cu ideile filozofilor nestoici, pentru care soarele era simbolul zeului-stăpân al Cosmosului. Dioclețian s-a îndepărtat mai puțin de reprezentările clasice ale panteonului greco-latin; a conceput totuși, dintr-o perspectivă care pune în relație religiosul cu politicul, o ierarhie teologică care-i plasa pe *Augusti* deasupra *Cezarilor*, decretându-i pe primii de rang „iovian“, iar pe ceilalți de rang „herculean“.

Convertirea lui Constantin la creștinism, repede transformat în religie de stat, nu a modificat cătuși de puțin practicile care, începând cu Dioclețian, făceau din împărat o ființă ieșită din comun, adorată aidoma unui zeu. Totuși, semnele supunerii absolute pe care monarhul o cerea supușilor săi, și care va dăinui și se va perpetua timp de un mileniu în perioada bizantină, nu se mai adresează unui „zeu în viață“, ci doar „locotenentului lui Dumnezeu“, care poate fi determinat de Biserică să recunoască supremația Evangheliei în fața propriei puteri. Atunci când în 390 Teodosiu a pus să fie masacrate mai multe mii de oameni în cirul din Thessalonike pentru a-i pedepsi de a se fi revoltat și de a-l fi ucis pe guvernator, Sfântul Ambrozie, episcop de Milano, îi interzise împăratului să mai intre în vreo biserică înainte de a face penitență, și el a obținut, în final, câștig de cauză.

Succesul de care s-au bucurat, începând cu secolul I, adepții doctrinei lui Hristos, apoi triumful său în Imperiul târziu, se înscriu într-o perspectivă lungă,

care ne duce înapoi la sfârșitul războaielor punice, când religiile orientale dobândesc la Roma și în provincii o influență crescândă. Imensul amestec de populații care s-a efectuat în ultimul secol al Republicii, a favorizat schimbarea unor zei și a unor culte străine care, mai mult decât cele ale panteonului clasic, oficial, răspundeau preocupărilor metafizice și misticismului ce caracterizau o întreagă parte a populației romane. Astfel, s-au dezvoltat, cum s-a văzut, din epoca lui Sylla, în secolul I e.n., cultele lui Isis și Serapis, apoi religia dionisiacă și cea a lui Cybele, Marea mamă a zeilor, importată din Frigia și care fusese interzisă în timpul Republicii. Augustus a încercat în zadar să stăvilească această mișcare, dar, după moartea sa, nimeni n-a mai putut să împiedice cultele orientale să-și câștige adepti și, în final, să se instaleze chiar în capitala Imperiului. Cybele, sub domnia lui Claudius, Isis și Serapis, sub cea a lui Caligula, au avut sanctuarele lor în oraș, în timp ce în întregul Imperiu se dezvolta cultul lui Mithra, zeu solar iranian al cărui cler organizat și ierarhizat predica o morală umanistă și puritană, și a cărui influență a fost imensă în elaborarea teologiei solare imperiale. Totuși, este cert că, răspândind monoteismul în Imperiu, popularizând ceea ce fusese până atunci doctrina filozofică a unei elite, familiarizând pe supușii Imperiului cu o metafizică și o etică ce se bazau pe lupta dintre bine și rău, religia lui Mithra, puțin câte puțin asimilatoare a altor culte aduse tot din Orient de negustorii sirieni – cel al lui Adonis, de exemplu –, a deschis drumul creștinismului.

Schimbarea statutului religiei lui Hristos, la început tolerată, apoi devenită religie de stat, nu a

eliminat imediat vechiul păgânism roman. Creștinarea Imperiului, o repetăm, a fost esențialmente un fenomen urban și vor trebui secole pentru ca el să se implanteze durabil în satele din Apus, în special în Galia. Chiar și în orașe, rezistențele vor fi puternice, obligându-l pe Teodosiu să ia măsuri drastice pentru a combate păgânismul renăscut: interzicerea oracolelor, a sacrificiilor, a haruspiciilor, a vizitării templelor, a Jocurilor Olimpice etc. Au rezultat dezordini și revolte, numeroase în Orient, în special la Alexandria, cât și un adevărat „război religios“ care a opus, în ultimii ani ai secolului al IV-lea e.n., armata creștină a lui Teodosiu celei a lui Eugenius, un funcționar imperial care, după ce a devenit stăpân peste Italia cu ajutorul francului Arbogast, a încercat să restaureze păgânismul la Roma, unde a pus să fie reconstruite templele și să fie celebrate riturile ancenstrale. El este învins în 394. Cât despre păgânism, oficial învins și interzis, a continuat să supraviețuiască multă vreme în riturile creștine.

La sfârșitul secolului al IV-lea, Biserica creștină a devenit o putere în Europa romană, ca și Orient ca și în Africa. Organizată după modelul circumscripțiilor imperiale, ea este condusă de o ierarhie care cuprinde episcopi (în fruntea fiecărei cetăți), mitropoliți (episcopul capitalei provinciei) și, în partea orientală a Imperiului, – la Ierusalim, Antiohia, Alexandria și Constantinopol – patriarhi, care se bucură de un prestigiu particular. Ca episcop al Romei și ca „succesor al Sfântului Petru“, papa se străduiește să se facă recunoscut ca șef al Bisericii, dar acest rol îi este contestat în secolul al

V-lea e.n. de patriarhul de la Constantinopol.

Amploarea însăși a succesului său, atât pe plan spiritual, dar și politic, a făcut ca Biserica creștină să cunoască încă din primele secole ale existenței sale crize grave care adesea amenințau unitatea sa. Interpretarea dogmelor a dat loc unor erezii, adică unor opinii care erau în dezacord cu „adevărata” doctrină, așa cum era ea fixată de „Părinții Bisericii” și de conciliile universale, reuniuni ale episcopilor din întreg Imperiul. Cea mai gravă a fost cea care s-a dezvoltat în 323 în jurul lui Arius, un preot din Alexandria, care nega caracterul divin al lui Hristos, sau, cel puțin, nu-i recunoștea acestuia decât o divinitate secundară. Condamnat de Conciliul de la Niceea (325) care stabilise că Fiul era „consubstanțial” Tatălui, și, prin urmare, Dumnezeu Adevărat și el, arianismul a avut totuși numeroși partizani, în special în partea orientală a Imperiului. Anumiți împărați, precum Constanțiu, îi vor lua partea, adunând concilii antiniceene și persecutând pe partizanii „ortodoxiei”. Teodosiu a pus, în final, capăt conflictului. Conciliul, pe care l-a reunit în 381 la Constantinopol confirmând deciziile de la Niceea, el a impus prin decret respectarea lor în întreg Imperiul. Totuși, arianismul nu a dispărut cu totul. Importat de popoarele barbare prin episcopul Ulfila, care i-a convertit pe goți la creștinism și a tradus Biblia în limba lor, arianismul va supraviețui printre popoarele germanice instalate în Imperiu până la sfârșitul secolului al V-lea.

Donatismul, schismă al cărei inițiator a fost episcopul de Cartagina, Donat, a tulburat și el Biserica în secolul al IV-lea e.n., fiind mai durabil

decât arianismul, acesta însă și-a limitat influența la Africa și nu intră, prin urmare, în sfera noastră de interes. Să reținem doar că, dincolo de aspectele propriu-zis religioase – adepții săi pretindeau că valide erau doar sacramentele administrate de un „drept”, titlu pe care-l refuzau discipolilor Bisericii oficiale –, donatismul exprima revolta socială a săracilor cultivatori berberi împotriva bogaților coloni romani. A fost condamnat de mai multe concilii, în special de cel de la Arles din 314.

Reacțiile provocate de continua îmbogățire a Bisericii – consecință atât a privilegiilor care i-au fost recunoscute de către puterea imperială, darurilor și moștenirilor care-i erau cu generozitate lăsate de membrii claselor înstărite – au avut, pe de altă parte, drept efect să dezvolte printre creștini, tot începând cu secolul al IV-lea e.n. și originară tot din Orient, o nouă formă de viață religioasă: monahismul. Călugării (gr. *monos* – singur) se retrăgeau din lume, pentru a duce o viață de austeritate și de meditație, ca Sfântul Antoniu în deșertul Egiptului, multă vreme pământul ales al monahismului, sau Sfântul Simion, izolat pe o coloană de 18 metri. Occidentul este atins mult mai târziu și sub o formă diferită, odată cu dezvoltarea, la sfârșitul secolului al V-lea, a cenobitismului, adică a comunităților monastice care trăiau în respectul unei reguli morale și spirituale foarte stricte.

Viața intelectuală

Apariția, apoi lenta transformare a regimului imperial nu au modificat radical condițiile producției culturale. În acest domeniu, autoritarismul puterii nu s-a transformat niciodată într-un totalitarism care să-i adune în același tipar pe gânditori și pe artiști. Sigur, favoarea ori disgrația venită din partea împăratului au putut, uneori, să le influențeze cariera și, câteodată, destinul. Tacitus a fost proconsul în Asia, Pliniu cel Tânăr, guvernator al Britaniei. Tiberius a condamnat la moarte un istoric. Dar înregimentarea spiritelor nu a fost niciodată, în niciun moment al istoriei, la ordinea zilei.

Creațiile spiritului s-au bucurat, dimpotrivă, de inițiativele și de extrema generozitate a împăratului, a generalilor mecenaiți și a notabilităților provinciale. Suveranii au creat, la Roma chiar, numeroase biblioteci și au finanțat marile lucrări de înfrumusețare a orașului. Au acordat și burse de studiu celor mai buni elevi și scutiri fiscale magistrilor, fiind imitați de burgheziile municipale. Peste tot școala a fost obiectul unei mari griji din partea celor ce dețineau puterea.

Difuzarea culturii s-a făcut mai ales în mediul urban. Cultură de bază, mai întâi, limitată la tehnicile elementare de lectură, de scris și de calcul, dar destul de larg răspândită în toate straturile populației. Cultură de înalt nivel, pe de o parte, pentru reprezentanții clasei conducătoare, mereu axată pe o formație intelectuală bilingvă, pe

studiul marilor maestri ai literaturii grecești și latine și, în sfârșit, pe învățătura retorului care pune la dispoziția celor mai dotați și mai înstăriți o cultură generală, o erudiție literară, o virtuozitate în arta de a folosi cuvântul și ideile care făceau spiritele strălucite, îndemânatică în luptele din pretoriu și adunări, dar puțin deschise spre gândirea științifică și spre filozofie.

Mari savanți, produși de Roma imperială în cursul istoriei sale de cinci ori centenare nu au fost decât în două domenii circumscrise și, de altfel, strâns legate între ele – astronomia și geografia, ca și în cel al studiilor medicale. Figura cea mai cunoscută este cea a unui grec din Alexandria, Ptolemeu, care a trăit în secolul al II-lea, și căruia i se datorează în special *Marea Sintaxă*, numită și *Almagesta*, în care acest spirit universal – în același timp, matematician, astronom, geograf, muzician etc. – își expune sistemul său asupra lumii, și o *Geografie* însoțită de hărți, în care apare pentru prima dată indicarea paralelelor și meridianelor. Tot greci sunt predecesorul său Strabon (58 î.e.n.-~21-25 e.n.), istoric și geograf el însuși, pe care Occidentul îl va descoperi în secolul al XVI-lea și care a avut meritul de a pune în relație oamenii și mediul lor fizic, și Pausanias, autor în secolul al II-lea al unei *Descrieri a Greciei*, care face dovada unei imense credulități, dar care este totuși o lucrare prețioasă pentru studiul mitologiei și al arheologiei.

Medicina a beneficiat de interes din partea împăraților. Hadrian i-a scutit pe medicii din Roma de impozit iar Antoninus i-a constituit într-un ordin strict reglementat. Chirurgia și obstetrica au făcut progrese. S-a dezvoltat cura cu ape termale.

Celsius, originar din Verona, a redactat pe timpul lui Augustus un tratat de medicină, *De arte medica*, care, scris într-un stil de o mare puritate (a fost botezat „Cicero al medicinei”), a prezentat toate cunoștințele în domeniu la acea dată. Galienus – tot un grec, născut la Pergam și discipol îndepărtat al lui Hippocrate – a fost medicul lui Marcus Aurelius. Lui îi datorăm *Arta medicală* care, plină de speculații total gratuite despre „spirite” și „umori”, conține descoperiri importante în anatomie, fondate pe observație și experiment.

Dacă romanii nu au fost, în materie de filozofie și știință, decât moștenitorii lipsiți de geniu ai unei lumi elenice și elenistice al cărei mesaj l-au transmis popoarelor europene – este deja considerabil. Fără ei, o întreagă parte a patrimoniului intelectual al Greciei ar fi dispărut. Există un domeniu unde, în schimb, contribuțiile lor au fost covârșitoare: cel al dreptului. Mult mai mult decât grecii, ei au fost legislatori, dornici să dea societății un cadru juridic coerent, rațional și atent să împace spiritul de dreptate cu exercițiul libertății, limitat, desigur, la cetățeanul adult, bărbat și cap de familie. Superioritatea dreptului roman asupra celorlalte a fost, de altfel, destul de manifestă pentru ca învățământul juridic să se facă în latină, chiar în partea orientală a Imperiului.

Secolele II și III ale erei noastre au reprezentat perioada de maximă înflorire a dreptului roman. Jurisconsultii, ale căror opere au dispărut sau ne-au parvenit doar fragmentar, au procedat la unificarea și clarificarea lui. În secolul al II-lea, edictul prin care pretorul anunța, la începutul mandatului său, pe ce principii își propune să elibereze „formule”

care precizau misiunea judecătorilor, a primit astfel o formulă unică și fixă: acesta este edictul perpetuu al lui Salvius Iulianus. Printre alți jurisconsulți, trebuie citate numele lui Papinianus, Ulpianus, Modestinus și mai ales Gaius, autor în 143 al primului manual de drept, *Institutes*. Odată cu stabilirea absolutismului imperial, dreptul roman devine, din ce în ce, emanația voinței principelui și se caracterizează prin predominanța legii scrise și atotputernicia legislației, adică prin trăsături care se regăsesc azi în toate construcțiile juridice derivate din el. În fața amploarei și a complexității crescânde a dreptului, va deveni necesar, în perioada Imperiului târziu, să se realizeze compilații, private sau oficiale, printre care se cuvin a fi amintite, la începutul secolului al V-lea, Codul teodosian, promulgat în Imperiul de Apus de împăratul Teodosie II.

Literatura

Așa cum se vorbește pentru Atena de un „secol al lui Pericle“, a existat, la Roma, la începutul erei noastre, un „secol al lui Augustus“, a cărui strălucire a fost deosebit de vie în domeniul literar. Proza latină a fost ilustrată în special de Titus Livius, un retor originar din Padova care și-a consacrat cea mai mare parte a vieții sale redactării unei *Istории a Romei* în 142 de cărți, istorie care a rămas neterminată (ea se oprește la anul 9 î.e.n.) și din care nu ne-au rămas decât fragmente. Compilând operele predecesorilor săi și păstrând structura tradițională a analelor, urmărind să exalte virtuțile Romei antice restaurate de Augustus și lucrând, în acest sens, la formarea unei ideologii imperiale, Titus Livius a făcut, totuși, o operă originală, afirmând o poziție critică față de izvoare, interogându-se asupra cauzelor evenimentelor și impunându-și o relativă obiectivitate. Întreprinderea sa se înscrie în seria celor ale lui Tucidide și Polybios.

Dar domnia lui Augustus s-a afirmat, în special, prin triumful poeziei. Marele nume este aici cel al lui Vergiliu. Provenit dintr-o familie modestă din regiunea Mantua, raliat de foarte devreme de Octavian, trecut de la epicureism la stoicism, acesta și-a consacrat existența – la Milano, mai întâi, apoi la Roma – studiului și compoziției operei literare, care combină poezia, filozofia și politica: *Bucolicele*, care exaltă frumusețea naturii, *Georgicele*, apologia vieții rustice, singura „umană“ și conformă cu

ordinea lumii, și mai ales *Eneida*, veritabilă epopee națională pe care Augustus o aprecia cu atât mai mult cu cât îi legitima dinastia (ca descendent al lui Eneea și a fiului său Iulius), dar pe care poetul – mort la Brundisium, la întoarcerea din Grecia, în 19 e.n. – n-a avut timp s-o termine.

Un alt protejat și prieten al lui Mecena, bogatul prieten al împăratului a cărui casă pe Esquilin și vilă de la Tibur erau deschise în permanență scriitorilor și artiștilor, a fost Horațiu, fiu de libert care, după ce a studiat filozofia la Atena și a servit în armata lui Brutus, ucigașul lui Cezar, s-a fixat la Roma, unde și-a datorat primele succese protecției oferite de Vergiliu și de Mecena. Mai epicurean decât autorul *Georgicelor*, dar de un epicureism măsurat, Horațiu a atins toate genurile poeziei cu aceeași mare plăcere: poezia epică și civică, care exalta virtuțile antice reînviată de Augustus în *Carmen saeculare* (singura operă comandată de regim); poezia lirică de o extremă delicatețe în *Epode* și *Ode*, poezia satirică combinând în *Sermones* și *Epistole* anecdote, invective și reflecții morale, și chiar analiza artei poetice în *Epistolă adresată fraților Piso* (numită *Arta poetică*), redactată la sfârșitul vieții și care va servi de ghid multor generații de versificatori.

Doi alți poeți și-au legat numele de poezia zisă elegiacă și au sfârșit prin a-i da forma, pe care o va păstra în timp, aceea de cântec trist care exprima melancolia amoroasă sau ideile funebre: Tibul, amant nefericit al Deliei și bard al vieții rustice și pioase a micilor proprietari din Latium, și Propertiu, imitator erudit și prețios al alexandrinilor, dar și poet al pasiunilor violente și tragice (pentru

Cinthia). Ovidiu se leagă și el de același filon elegiac, dar poezia sa – tot de inspirație alexandrină – atinge rar aceeași profunzime. *Arta de a iubi*, *Leacurile dragostei*, compuse într-o formă strălucitoare, dar puțin cam ternă, sfârșesc într-un fel de romanesc galant, chiar în erotism, ceea ce-i va aduce, din partea lui Augustus, exilul pentru imoralitate. Scriitor monden, în legătură cu înalta societate, care preferă calambururile și flecăreala plină de talent virtuților ancestrale pe care regimul imperial încearcă să le reînvie, Ovidiu a compus și o tragedie, *Medeea*, care a avut un mare succes, dar care nu a ajuns până la noi, și o epopee pe tema transformării ființelor umane în animale și în obiecte neînsuflețite – *Metamorfozele*.

După moartea lui Augustus, literele vor cunoaște, o bună perioadă de timp, o eclipsă care se sfârșește odată cu domniile lui Claudius și ale lui Nero. În a doua jumătate a secolului I e.n. și sub Antonini, poezia continuă să atragă spirite strălucite ca Lucan (39-65), prietenul, apoi adversarul lui Nero, și autor al unei epopei (neterminate) a războaielor civile, *Farsalia*, Persius (34-62), și el opozant al lui Nero și autor al unor *Satire* care combină pitorescul cu preceptele morale și greoaie procedee oratorice, spaniolul Marțial, de la curtea lui Domițian, ale cărui *Epigrame*, scrise între 80 și 101, strălucesc de o vervă mușcătoare, dar cad uneori în trivialitate, Juvenal (60-130), în sfârșit, și el poet satiric și moralist, patriot intransigent și denigrator acid al moravurilor din timpul său, dar a cărui operă debordează de imaginație verbală și de viață. Totuși, prozatorii sunt cei ce au vântul la pupa și acest lucru în genuri extrem de variate.

Istoria, mai întâi ilustrată mediocru de Velleius Paterculus și Quintus Curtius, autor erudit al unei vieți romanțate a lui Alexandru, și-a aflat maestrul în Tacitus. Și acest lucru, nu pentru că acest reprezentant al clasei senatoriale, care a exercitat magistraturi importante, ar fi manifestat vreo obiectivitate excesivă în tabloul pe care-l face prinților din secolul I e.n. Apărător al unui Senat păstrător al tradiției împotriva tiraniei unui Tiberius sau a unui Domițian, acesta a forțat mereu nota, a făcut mai mult operă de moralist decât de istoric. Dar povestirea sa – *Germania* (pe la 98 e.n.), *Istoriile* și *Analele* (115-117 e.n.) – este bogată în informații luate din surse oficiale sau de pe teren, și mai ales scrie într-o proză clară, care face din el unul din cei mai mari scriitori de limbă latină. Suetoniu, care, după ce a fost funcționar al lui Hadrian, a redactat *Viețile celor doisprezece Cezari*, care are tendința de a îngroșa portretul împăraților ostili Senatului, nu duce lipsă nici de documentația de primă mână, nici de spiritul critic, dar gustul său pentru anecdoticul dubios și caracterul aluziv al cuvintelor sale dăunează mult unei opere care, în special, are meritul de a trata anumite perioade ale istoriei romane pentru care izvoarele lipsesc.

Filozofia cunoaște în Seneca pe reprezentantul ei cel mai ilustru. Originar din Cordoba, acest membru al clasei ecvestre al cărui tată a fost retor și autor al unei *Istории a Romei* a fost preceptorul lui Nero, apoi om de încredere la curte, înainte de a complota împotriva lui și de a fi obligat să se sinucidă. Autor al mai multor tragedii care pun în scenă pasiunea ajunsă la paroxism (*Fedra*, *Medeea*, *Troienele* etc.), dar care păcătuiesc prin excesul lor melodramatic și

prin stilul bombastic, Seneca a scris și poezii, discursuri, opere științifice, dar renumele i-a rămas ca moralist, redactând vreo zece tratate și dialoguri – *Despre clemență, Despre binefaceri, Despre scurtimea vieții, Despre liniștea sufletului* etc. – în care, ca un bun stoic, predică calea spre înțelepciune trecând prin asceza personală și renunțare, dar și prin milă și omenie. Dacă stilul său a fost adesea criticat ca prețios și nestăvilit, influența gândirii sale a fost imensă, atât printre contemporani cât și în perioada Imperiului târziu. Părinții Bisericii considerau că morala lui Seneca se putea concilia cu doctrina creștină.

Arta oratorică, ale cărei reguli Quintilian a vrut să le fixeze în anul 95 e.n. (*De Institutione oratoria*), dar care a luat drumul stereotipiei rețetelor acestui retor, nu a fost ilustrată decât de Pliniu cel Tânăr (62-113), prieten al lui Traian și autor al unui *Panegiric* al împăratului, atunci mult lăudat, dar căruia posteritatea i-a preferat cele zece volume din corespondența sa. Petroniu, alt prieten al lui Nero și care, ca și Seneca, a trebuit să se sinucidă, tăindu-și venele, la ordinul acestuia, a dat literaturii latine o operă originală odată cu *Satiriconul*, un fel de roman picaresc și satiric, ai cărui eroi, niște liberti bogați, sunt pictați cu mult realism și cu umor. Africanul Apuleius, care trăiește și scrie la sfârșitul secolului al II-lea e.n., orator și discipol întârziat al lui Platon, a scris și el un roman, *Metamorfozele* (sau *Măgarul de aur*) în care transpare gustul său pentru misticism și magie.

La acea dată, literatura latină i-a dat, se pare, în zona grecească a Imperiului, pe cei mai buni scriitori. Beoțianul Plutarh (50-125) este autorul,

sortit unui imens succes, al unei opere, *Viețile paralele*, care constituie un izvor inepuizabil de informații asupra marilor personalități ale lumii antice, dar care face din el mai degrabă un moralist decât un istoric. Herodes Atticus a fost preceptorul lui Marcus Aurelius și maestrul marilor sofști din timpul său: nu ne-a mai rămas din operele sale decât un *Discurs despre constituție*. Istoric, filozof și discipol al lui Epictet, numit de Hadrian guvernator al Capadociei, Arrianus a scris *Anabasis* sau *Expediția lui Alexandru*, operă căreia nu-i lipsește calitatea, ca și *Istoria romană* a alexandrinului Appian sau ca cea a niceanului Dio Cassius (mort în 235). Mai mult ca niciodată, limba și cultura greacă sunt la baza formării intelectuale a tinerilor romani înstăriți. Marcus Aurelius își redactează în limba greacă *Cugetările* sale, un fel de jurnal intim, puternic impregnat de umanismul stoic.

Ultimele două secole ale Imperiului au fost marcate de un puternic recul al culturii și mai ales al creației filozofice. Ultima manifestare a geniului grec a fost, în acest domeniu, gândirea neoplatoniciană, predată la Roma de Plotin, începând din 244. În *Enneadele* sale, acest filozof alexandrin susține că înțeleptul poate accede la cunoașterea supremă a unității bazându-se pe o intuiție ce poate fi comparată cu extazul mistic. Diferită de platonismul clasic, care îl plasa pe filozof în centrul cetății, gândirea plotiniană caută, dimpotrivă, să scape de constrângerile contingentului: ea se acomodează, așadar, perfect derivei absolutiste a puterii imperiale. Pe de altă parte, gândirea plotiniană conciliază exigența

intelectuală a monoteismului grec cu pluralitatea zeilor și demonilor obișnuiți, care sunt concepuți ca emanații ale Ființei unice. Succesorii acestuia, Porfirus din Tyr sau Iamblichos din Chalcida vor sfârși în purul misticism, esoterism și confuzie.

Istoria a fost pentru ultima dată la loc de cinste odată cu Ammianus Marcellinus (330-400), un ofițer grec, originar din Antiohia, dar care scria în latină și care a continuat opera lui Tacitus până la domnia lui Valens. Ale sale *Rerum gestarum libri XXXI* sunt uneori confuze, dar pline de viață, bine informate și de o rară imparțialitate. Romanul a cunoscut o vogă fără precedent începând cu secolul al III-lea, odată cu *Daphnis și Chloe* de Longus, apoi cu romanele-fluviu ale unui Xenofon sau Heliodor, care ofereau cititorului de rând istoria stereotipă a unui cuplu de tineri despărțiți de mii de peripeții și de nenorociri, dar care se reunesc, până la urmă, grație unei fericite Providențe: un gen literar, așadar, sortit unei strălucitoare posterități în toate literaturile Europei și ale lumii!

Se constată că literatura latină sau greco-latină a devenit de fapt o literatură a Europei romane. Numeroși sunt, într-adevăr, scriitorii originari din provinciile Orientului sau ale Occidentului, ca Ausoniu (310-395) și Claudian (370-404), ultimii mari poeți ai latinității. Primul s-a născut la Bordeaux, unde a predat retorica înainte de a deveni preceptorul lui Grațian. Lui îi datorăm câteva opere de o mare delicatețe, în care și-a zugrăvit patria, dar și un poem despre Moselle. Cel de-al doilea este un grec care a scris tot în limba latină și care a fost poetul oficial al lui Honorius și al lui Stilicon. Rămas pângâr în adâncul sufletului și

legat de vechea patrie romană, a compus mai ales epigrame, epopei mitologice și opere având un caracter politic în care folosește cu multă abilitate panegiricul și invectiva.

Scriitori și teologi creștini

Avântul creștinismului în partea răsăriteană a Imperiului, apoi la Roma și în Apus, a fost însoțit de o importantă producție de texte care aveau în vedere fie apărarea religiei lui Hristos de dușmanii și de detractorii săi, fie dezbateri ale dogmei și tentative de conciliere a acesteia cu moștenirea filozofiei grecești.

Genul Apologetic s-a dezvoltat în special în perioada persecuțiilor, începând cu secolul al II-lea e.n. Primele modele au fost redactate de filozofi de limbă greacă convertiți la creștinism și care adresau împăraților discursuri în care încercau să-i convingă de faptul că creștinii nu erau vinovați de crimele ce li se imputau și că religia lor, departe de a fi incompatibilă cu filozofia, era expresia supremă a acestei discipline a spiritului. A fost cazul lui Athenagoras, a samariteanului Iustin, venit la Roma după convertirea sa pentru a deschide o școală și care este martirizat în acest oraș în 165, și a sirianului Tatianus, autorul unui *Discurs către greci* care se supune regulilor genului, dar care, după martiriul Sfântului Iustin, va evolua spre gnosticism. Cel care a inaugurat Apologia în limba latină a fost Tertullian. Acest fiu al unui centurion din Cartagina, născut pe la 115, a făcut studii strălucite la Roma înainte de a-și exersa meseria de avocat, apoi, convertit la creștinism, s-a reîntors în Africa și a luat partea coreligionarilor săi persecutați de guvernatorii acestei provincii. Lui i se datorează un *Apologeticum*, scris în 197, lucrare care este un

model de rigoare intelectuală și de vigoare a formei. După el, ștafeta a fost preluată de Minucius Felix, autor al unui dialog imitat după Cicero între un păgân și un creștin, *Octavius*; apoi, sub domnia lui Constantin, care a făcut din acest retor african, mai târziu fixat la Trèves, preceptorul fiului său Crispus, de Lactanțiu, ale cărui *Institutions divines* se străduiesc nu numai să respingă erorile păgâne, dar și să prezinte un sistem care răspunde tuturor problemelor metafizice și morale ale timpului său.

Opera celor care mai târziu li se va spune „Părinții Bisericii” se distinge de Apologetică prin publicul căruia i se adresează – poporul creștin însuși și clerului său – și prin conținutul scrierilor, care vizează, în special, doctrina în formarea Bisericii, referindu-se la Scripturi, și respingerea erorilor născute din interpretarea acestora.

Modelul exegezei biblice se constituie, începând cu secolul al III-lea, tot în partea răsăriteană a Imperiului și în limba greacă. Principalii săi reprezentanți sunt Grigorie din Nazianz, apărător, în calitate de episcop al Constantinopolului, sub Valens, al dogmei Sfintei Treimi, Eusebiu din Cezareea, Grigorie din Nyssa, originar din Cezareea Capodociei și autor al numeroase scrieri împotriva arianismului, și mai ales Origene: fiu al unui gramatic creștin din Alexandria, martirizat în 202, timp de 30 de ani în fruntea școlii catehetice din marele oraș elenistic, apoi excomunicat în 231 și mort în urma torturilor suferite în timpul persecuției lui Decius. Origene a lăsat sute de opere Apologetice, teologice, ascetice etc., care i-au adus o reputație universală, dar și condamnarea lui de către Biserică din cauza unor afirmații care nu erau

în consonanță cu doctrina oficială: subordonarea Fiului față de Tată, credința în eternitatea materiei, negarea chinurilor veșnice etc.

Aceste scrieri ale primilor teologi greci din Imperiu au fost imediat difuzate la Roma și în toată partea apuseană a lumii romane. În curând, ele au dat naștere la traduceri, adaptări, comentarii din limba latină, ca cele pe care Marius Victorinus – un retor african care l-a inițiat pe Sfântul Augustin în neoplatonism – le-a făcut, după convertirea sa tardivă la creștinism, pe marginea Epistolelor Sfântului Pavel. Au apărut și producții mult mai originale: scrieri de polemică teologică ale lui Hilarius, episcop de Poitiers (pe la 350) și autor al unui tratat despre *Trinitate*, ale lui Pelagius, călugăr din Bretagne fixat la Roma înainte de cucerirea orașului de către Alaric și adversar al tezelor Sfântului Augustin despre grație, ale lui Ciprian, retor născut în Cartagina și devenit episcop al acestui oraș, înainte de a fi martirizat în 258; tratate de morală și ascetică, hagiografii, corespondențe episcopale, precum cele ale lui Ciprian și Ambrozie, episcop de Milano etc., cât și alte texte remaniate și redactate pentru publicare (Ambrozie, Augustin, Hieronymus).

Corpusul este imens. Două nume domină totuși restrânsa tagmă a Părinților Bisericii: este vorba de Sfântul Hieronymus (347-420) și de Sfântul Augustin (354-430). Primul, născut în Dalmația într-o familie creștină bogată, a făcut studii clasice solide la Roma, înainte de a se fixa la Trèves și de a pleca, apoi, în Orient, unde a dus – în deșertul Chalcidei – o viață de anahoret pe care o va întrerupe pentru a deveni secretarul papei Damas.

Contribuția sa esențială a fost traducerea Bibliei în latină având ca punct de plecare originalul în ebraică, și nu versiuni în limba greacă, cum era moda până la el. Acest imens travaliu filologic a fost însoțit de foarte multe comentarii și exegeze. Cel de-al doilea, fiu al unui mic proprietar roman din Africa, a studiat și apoi a predat retorica la Thagastes și în Cartagina, înainte de a-și continua studiile la Milano unde, convertit la creștinism, va fi botezat de Sfântul Ambrozie. Întors în Africa în 388, și-a vândut bunurile pentru a-i ajuta pe cei săraci, a fost hirotonisit preot și s-a fixat la Hippona, oraș unde a devenit episcop în 396 și unde a murit 34 de ani mai târziu, în timp ce acesta era asediat de vandali.

Dintre toți gânditorii, scriitori și oamenii Bisericii timpului său, Augustin este cel care a știut cel mai bine să concilieze cultura greco-latină și noul spirit al creștinismului. Filozof rupt de regulile retoricii, dar dotat cu o imensă capacitate speculativă, orator desăvârșit și om de condei în cea mai pură tradiție clasică, dotat cu o memorie ieșită din comun (știa Biblia pe de rost), el a fost ilustrat cu egală constanță în toate genurile literaturii sacre: Apologetică, exegeză, predici, cateheză, polemică teologică, morală etc. A redactat 113 tratate, unele de dimensiuni considerabile, precum *Cetatea lui Dumnezeu*. *Confesiunile* sale, o povestire a propriei vieți, concepută pentru a lămuri prin propria sa experiență problemele spirituale ce și le puneă omul timpului său, constituie o totală inovație în literatura antică. Influența acestui fost monden, a cărui tinerețe fusese legănată de doctrinele neoplatoniciene, a fost considerabilă. Marile teme

pe care le-a dezvoltat în opera sa - mântuirea prin grație, cunoașterea, dragostea, înțelepciunea, timpul etc. - au dominat nu numai teologia ultimei perioade a Imperiului târziu, dar și cea a întregului Apus, până la scolastica tomistă. Cu alte cuvinte, ea face parte din patrimoniul cultural și spiritual al Europei.

Artele

Tradițiile inaugurate în epoca republicană în domeniul artelor plastice se perpetuează și în primele două secole ale Imperiului. Statuaria rămâne dominată de două influențe majore: cea a elenismului orientalizant care a triumfat în lumea elenistică și cea care exprimă, atât în Italia cât și în provincii, temperamente locale, mai înclinate în a reprezenta realul și insolitul decât tipul ideal, arta greacă a făcut sursa principală de inspirație. Prima a întreținut, începând cu domnia lui Augustus, o întreagă producție iconografică care viza exaltarea persoanei principelui și sublinia caracterul divin al misiunii sale. Ca și sculptorii elenistici, creatorii de modele „regale” concepute pentru a-l reprezenta pe Alexandru și epigonii săi, cei din Roma Imperiului timpuriu se străduiesc să idealizeze figura suveranului, fixată într-o eternă tinerețe – cea a apoteozei. Cu anumite nuanțe totuși: clasicism sub Augustus și dinastia Iulio-Claudiană, realism mai accentuat sub Flavieni, reîntoarcere la tradiția elenică sub Hadrian și succesorii săi. Dimpotrivă, realismul și grija sculptorului de a reda particularitățile modelului nu încetează să se afirme mereu în reprezentarea muritorilor de rând, așa cum sunt ei figurați în efigia de pe morminte. În secolul al II-lea e.n., multe monumente comandate de reprezentanții clasei mijlocii, atât în provincie cât și la marginea Romei, la Ostia, de exemplu, stau mărturie a respingerii tradiției elenice oficiale, care se traduce prin adoptarea unei estetici veriste, chiar

a unui anumit primitivism.

În timp ce arta portretului își continuă cariera, cea a basoreliefului se afirmă ca o veritabilă specialitate a sculptorilor romani, cea care oferă creațiile cele mai originale și mai grandioase, fie că e vorba de *ara pacis*, pe care Augustus a edificat-o în 9 î.e.n., pentru celebrarea instaurării păcii și care constituie un adevărat manifest imperial, fie că e vorba de nenumăratele monumente triumfale – arcuri de triumf sau coloane –, edificate pentru a celebra victoriile imperiale asupra barbarilor: arcul lui Titus și al lui Septimius Severus, coloanele lui Traian, Marcus Aurelius etc., acoperite de basoreliefuri combinând realismul reprezentării umane și animale cu un sens al pateticului care îi așază pe anumiți artiști romani (în special pe cei care au realizat decorul coloanei aureliene) deasupra măștrilor din Pergam. Alături de aceste basoreliefuri monumentale, se dezvoltă începând cu mijlocul secolului al II-lea, o artă a decorului sarcofagelor, ale căror scene sculptate traduc într-o manieră simbolică speranța muritorilor într-o viață mai bună pe lumea cealaltă. Influența greacă și elenistică este manifestă.

Ea este la fel de pregnantă și în arta picturală și a mozaicului. Ceea ce știm despre pictura romană are ca bază frescele din Pompei și Herculaneum, protejate ca prin minune de stratul de lavă care a acoperit aceste orașe cu ocazia erupției Vezuviului în 79 e.n. Din cele patru stiluri picturale care s-au succedat de la Sylla până la domnia lui Nero, și care toate trădează influența profundă exercitată de modelele elenistice, ultimul se caracterizează printr-un gust pronunțat pentru decorul teatral și

baroc, realizat din culori vii, peisaje exotice și în general reprezentări ale naturii luxuriante, tot atâtea semne care marchează interesul clasei care a inspirat această pictură de reverie și de evadare, respectiv *nobilitas*.

Declinul acestei categorii sociale antrenându-l și pe cel al frescii, ștafeta este preluată din a doua jumătate a secolului I, de arta mozaicului: mozaic de paviment cu decor geometric în negru și alb, integrând apoi siluete umane și animale stilizate, și în curând mozaic de perete și de boltă utilizând policromia. Atunci apar școli provinciale ale căror producții, la început fidel calchiate pe modelele metropolitane, nu întârzie – ca în Africa și Galia – să-și afirme independența.

Producțiile arhitecturale manifestă un gust tot mai accentuat pentru colosal. Stau mărturie, la Roma, termele lui Caracalla și ale lui Dioclețian, bazilica împăratului Maxențiu, construită între Forum și Coliseum, iar la Constantinopol și la Ierusalim primele biserici creștine monumentale și, de asemenea, noile reședințe imperiale. Într-adevăr, începând cu Dioclețian, grijulii să se găsească în apropierea părților din *limes*, direct amenințat de barbari, împărații (Augusti și Cezari) nu mai locuiau în capitală. Ei au ridicat la Trèves, Sirmium, Nicomedia și Salonic, palate inspirate după cel de pe Palatin. După abdicarea sa, Dioclețian s-a retras la Split.

Statuaria și arta reliefului continuă să se împartă între cele trei tendințe care domină producția sculpturală începând cu „secolul lui August”. Dacă statuaria particulară rămâne tributară grijii de a reproduce realitatea în cele mai mărunte detalii,

arta oficială oscilează, de la o domnie la alta, între reacția clasicizantă, dorită în secolul al III-lea de Galienus și în secolul al IV-lea de Constantin – pentru că ea era un mijloc de a-și lega propria domnie de cea a fondatorului principatului –, și expresionismul patetic și „baroc”, care triumfa în cea mai mare parte a perioadei, atât pe basoreliefurile triumfale cât și pe pereții sarcofagelor și ai monumentelor funerare. În domeniul decorului, mozaicul va ocupa un loc privilegiat, folosind policromia pentru a imita marile fresce ale Imperiului timpuriu.

Aceasta este civilizația pe care Roma imperială o va lăsa moștenire Europei. O civilizație care este în același timp produsul unei imense moșteniri – greacă, etruscă, italică, orientală, celtică, iudeo-creștină –, pe care romanii au păstrat-o, dar și al propriului lor geniu. Lor li se datorează faptul de a fi extins aria culturii greco-latine, apoi pe cea a creștinătății europene, ideea de Imperiu unificat care va obseda secole de-a rândul lumea medievală și modernă, concepția de stat suveran, superior indivizilor și colectivităților care îl compun. Tot lor li se datorează concepția unui drept scris, desprins de religie și moderator al relațiilor între indivizi, ca și între persoane și bunuri.

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Rădăcinile Europei
- Lumea greacă și apariția cetății
- Civilizația elenistică
- Italia romană
- Civilizația Europei romane

Volumul 2
De la Imperiul Roman la Europa
(secolele V-XIV)

Traducere de Sorina Dănăilă

Ediție îngrijită, note și comentarii
de Alexandru-Florin Platon

ISTORIA EUROPEI

• •

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

Paradoxală Europa! Ca entitate, ea nici măcar nu există, în timp ce, pe malurile Mediteranei, înflorește civilizația greco-latină. Până la sfârșitul antichității, însă, această civilizație, care va constitui una dintre bazele identității europene, nu interferează decât parțial cu spațiul european. Dacă este greu de datat începutul existenței propriu-zise a Europei, se poate spune că prăbușirea Imperiului Roman i-a slujit drept creuzet. Sub loviturile marilor migrații, numite „invazii barbare”, civilizația romană pare să dispară într-o totală regresie.

Paradoxala Europă, cea care, la acest început de Ev Mediu, se naște gata împărțită. Încă din epoca romană, această sfâșiere dintre Orient și Occident se întrezărise, impusă de circumstanțe. Distrugerea, în secolul al V-lea, sub loviturile barbare, a Imperiului Roman de Apus, adâncește încă și mai mult prăpastia. Căci trebuie insistat asupra faptului că, în Orient, în schimb, Imperiul Roman va continua încă un mileniu, trecând prin mai multe epoci de aur și nerenunțând decât târziu și greu la ambițiile sale de universalitate. E adevărat că acest Imperiu Roman de Răsărit dobândește trăsături care-l îndepărtează tot mai mult de modelul său tradițional, devenind un imperiu grec, metisat cu influențe orientale; e un imperiu creștin care se proclamă „ortodox” și rupe definitiv, în secolul al XI-lea, punțile sale cu creștinătatea occidentală.

Occidentul, la rândul lui, nu prezintă o unitate politică reală. Unității romane, Europa, abia pe cale de a se naște, îi urmează o adevărată fărâmițare politică: triburile barbare care invadează Occidentul instaurează aici, în urma unor nesfârșite conflicte, state cu frontiere mult timp schimbătoare. Consecința a fost aceea că, la ieșirea dintr-un mileniu de tulburări politice, de războaie neîncetate și cu nenumărate răbufniri, aici se realizează, în cele din urmă, o anume așezare a popoarelor. Din acest amestec confuz s-au născut numeroase state care-și constituie instituții provenite din zestrea romană.

S-a întâmplat, fără îndoială, la vremea când aceste state de-abia se înfiripau, ca cele mai puternice dintre ele să-și asume mitul imperial, dar e limpede că acesta este, în contextul dat, un ideal intangibil pentru regii barbari, capabili de a cuceri o parte a Europei, dar nu și de a o supune, ca Roma altădată, unei legi comune. Dacă încercările lui Carol cel Mare sau ale lui Otto nu sunt fără importanță, eșecul lor, la puțină vreme după aceasta, dovedește, în schimb, limitele tentativei lor; titlul imperial apare, astfel, oarecum derizoriu, mai ales atunci când e purtat de mărunți prinți germani sau de către unul sau altul dintre suveranii secolului al XIII-lea, moștenitori ai Imperiului bizantin distrus de cruciați.

Paradoxala Europă, cea care vede, începând cu secolul al XII-lea, graiurile „vulgare” depășind în importanță limba comună care este latina, în timp ce partea orientală a continentului continuă să se exprime în greacă. Odată cu avântul limbilor vulgare, Europa își desăvârșește fărâmițarea într-un

întreg şir de entităţi, care adaugă noi clivaje celor rezultate deja din împărţirea politică.

Suntem, oare, în această situaţie, îndreptăţiţi să vorbim despre o entitate europeană, atât timp cât nici în plan politic, religios, nici în plan cultural nu există o unitate, iar evoluţia pare să ia calea fărâmiţării şi împrăştierii?

În aceasta constă, de fapt, esenţa însăşi a paradoxului european. Chiar atunci când pare a nu fi nimic altceva decât o suprapunere de unităţi izolate şi diferite unele faţă de celelalte, se vede apărând din miezul însuşi al acestei fărâmiţări o identitate europeană autentică, astfel încât n-ar fi exagerat de a situa naşterea Europei în Evul Mediu.

Din ce este alcătuită această identitate? În primul rând dintr-o moştenire care nu va înceta niciodată să marcheze Europa, aceea a civilizaţiei greco-romane. Din punct de vedere cultural, Europa este flica gândirii greceşti transmise de romani; descoperirea lui Aristotel de către europeni este, în acest sens, un moment-cheie al gândirii occidentale. Din punct de vedere politic şi juridic, Europa îşi află adânc înfipite principiile de organizare în spaţiul roman. Dincolo de distrugerea entităţii romane în Occident, marile monarhii occidentale se formează în jurul noţiunii de stat, afirmată de legişti⁹⁹, în timp ce, în Orient, modelul vine dinspre acel lăstar al Romei care este Imperiul bizantin. În sfârşit şi, poate, lucru esenţial, amintirea unităţii romane îi bântuie pe suveranii europeni, iar tentativele imperiale rezultate sunt menite a sublinia persistenţa vie a principiului unitar al Imperiului în conştiinţa europeană. Să spunem, simplificând, că această Europă în curs de facere s-a gândit

întotdeauna pe sine ca pe o unitate urmând modelul roman și că pluralitatea statelor a putut fi concepută ca un stadiu tranzitoriu pe care restabilirea Imperiului ar fi reușit să-l depășească. Nu era, desigur, decât un mit, dar a cărui forță constituie o puternică motivare pentru suverani.

Pe lângă moștenirea antică, identitatea europeană a Evului Mediu prezintă și o coordonată care transcende frontierele statale pe cale de a se crea și anume aceea a religiei creștine. Înlocuirea, în Occident, a Imperiului dispărut de către Biserica înțeleasă ca principiu organizator al societății, convertirea populațiilor barbare la creștinism, puterea funciară și politică a mănăstirilor și episcopilor fac din Biserică nu numai liantul spiritual al popoarelor și statelor, dar și un actor important în luptele temporale¹⁰⁰ care le învrăjlesc. Implicându-se în acest joc, Biserica își uită, uneori, misiunea principală, aceea de a împărți mesajul evanghelic și de a-i ajuta pe oameni în găsirea mântuirii lor. De aici decurg multiple și repetate încercări de reformă, atât ale papalității, cât și ale ordinelor monastice, care încearcă să readucă Biserica sau ereziile care, periodic, o sfâșie, pe calea menirii lor adevărate.

În ciuda slăbiciunilor sale, însă, Biserica nu este oare, în același timp și încă de la căderea Imperiului Roman, acel element de unitate la care visează Europa mai mult sau mai puțin conștient și care, dincolo de dispersiunea politică, ar putea asigura unitatea comunității creștine? Încercările, niciodată cu adevărat abandonate, de reinstaurare a unității creștine după secolul al XI-lea, proiectul teocratic din secolul al XII-lea aparținând papalității și

constând în a-i supune pe suveranii Romei, traduc, fiecare în felul său, această dimensiune creștină a identității europene.

Ar mai trebui adăugate, în sfârșit, elementele mai mult sau mai puțin vizibile ale acestei identități pe care-o constituie asemănarea evoluțiilor și înmulțirea schimburilor transnaționale. În privința primului aspect, lăsând la o parte variațiile de detaliu, istoricii nu pot fi decât frapați de faptul că Europa, în diversele sale componente, cunoaște, în Evul Mediu, fenomene identice, care depășesc frontierele statelor în formare: invazii barbare, restrângerea, apoi expansiunea schimburilor, în funcție de fluctuațiile politicii, o viață economică puternic axată pe celula de autosubzistență seniorală, intense defrișări, feudalitate, rol al Bisericii... În toate aceste privințe, există o entitate europeană a cărei existență pare să scape, în mare măsură, de sub controlul voinței deliberate a oamenilor și care răspunde unor mișcări de fond ale istoriei.

Atenția acordată exclusiv fenomenelor politice nu trebuie, însă, să lase în umbră faptul că există, în privința cel puțin a anumitor elemente ale societății medievale, o realitate trăită a Europei, care-i depășește frontierele. Nu se întrevede, deja, o Europă a neguțătorilor și bancherilor, activă mai ales în porturi și bâlciuri, o Europă a mănăstirilor și ordinelor religioase, o Europă a universitarilor și savanților care dezbat raporturile dintre credință și rațiune, o Europă chiar a pelerinilor în veșnică mișcare?

Fărămițarea politică nu trebuie, așadar, să inducă în eroare. Dincolo de clivaje, războaie, sfâșieri,

Europa s-a născut, în anii aceștia de diviziune, ca o unitate prezentă în conștiințe sub forma unei identități cu conținut complex, dar profund înrădăcinat, sub forma unor rețele în care se integrează elementele dinamice ale societății medievale. Sub această formă dialectică a aparentei împrăstieri și a sentimentului permanent al unei unități subiacente, istoria Europei își continuă drumul.

Capitolul 1

MIGRAȚIILE ȘI REGATELE BARBARE ÎN OCCIDENT (SECOLELE V-VIII)

■ *Înghesuiți la frontierele Imperiului Roman, barbarii formează două grupuri foarte diferite: populațiile germanice venite din Scandinavia care ocupă partea centrală a Europei pe de-o parte; nomazii răsăriți din stepele Asiei Centrale, care se stabilesc în estul continentului, pe de alta. Începând cu secolul V, presiunea acestora din urmă declanșează invaziile germanice, care vor distruge Imperiul de Apus, în 476.*

■ *Pe ruinele Imperiului se înfiripă regate barbare (regatul ostrogot al lui Teodoric în Italia, regatul franc al lui Clovis în Galia...). După moartea lui Clovis, împărțirea regatului său duce la nașterea mai multor principate rivale, în timp ce adevărata putere este deținută de cei mai puternici aristocrați, majordomii, mai cu seamă de moștenitorii lui Pepin de Landen, care formează dinastia Pepinidă.*

■ *În secolele al VI-lea și al VII-lea, noi valuri de popoare năvălesc asupra Europei:*

longobarzii în Italia, avarii și bulgarii în câmpia Dunării¹⁰¹, musulmanii arabi și berberi care, după ce cuceresc Spania, pătrund în Galia și fac incursiuni maritime pe coastele Mediteranei occidentale. Aceste invazii perturbă comerțul și aduc cu ele declinul orașelor. Instituțiile romane concepute conform ideii de stat se șterg, treptat, în folosul unei regalități ereditare, care devine, de acum încolo, proprietatea personală a suveranului.

■ *În această epocă tulbure, Biserica se substituie statului în declin, în timp ce episcopii devin adevărații conducători ai comunităților. Regii îi cultivă, dar ei sunt cei care-i numesc, desemnându-și fideli supuși pentru aceste posturi profitabile. De aici rezultă și un declin temporar al credinței reîmprospătate de monahismul răspândit în Occident de călugărul irlandez Sf. Colomban și, mai ales, de Benedict din Nursia, autor al unei Reguli pe care papa Grigore cel Mare, evanghelizator al barbarilor, o supune întregului Occident. Cât despre cultura greco-latină, aceasta se menține în Italia prin intermediul literaților laici precum Boetius și Cassiodorus. În rest, tot Biserica este cea care salvează vestigiile, mănăstirile devenind, astfel, locuri de predilecție ale științei și păstrătoarele artei și gândirii.*

Istoricii de expresie franceză au folosit, în mod tradițional, termenul de „mari invazii” pentru a

desemna mișcările de populații numite „barbare”, care, în secolul al V-lea al e.n., au înlocuit dominația romană în partea occidentală a Europei și a bazinului mediteraneean. Imitându-i pe istoricii de expresie germană, astăzi se tinde, din ce în ce mai mult, către abandonarea acestei sintagme și folosirea, în schimb, a celei de „migrație a popoarelor”. Aceste migrații – a căror principală importanță constă mai ales în faptul că ele au coincis cu decăderea Imperiului Roman – nu reprezintă decât un moment privilegiat în imensa mișcare migratoare, orientată dinspre est spre vest și de la nord la sud, care a afectat Europa începând cu secolul al II-lea î.e.n. și până în secolul al XIII-lea e.n.

Primul val (secolele IV-V)

Grecii, apoi romanii, desemnau prin *barbari* toate populațiile străine civilizației lor. Utilizat de către istoricii contemporani, termenul nu mai folosește decât pentru a ascunde o profundă ignoranță asupra populațiilor trăind dincolo de *limes*, de frontierele Imperiului Roman: oameni ai stepei sau ai pădurilor, organizați în triburi sau confederații instabile. Două grupuri principale își împart teritoriile Europei nesupuse dominației romane, două grupuri foarte diferite prin modul lor de viață și prin cultura lor: grupul populațiilor germanice și cel al nomazilor veniți din stepele Asiei Centrale, care ocupă partea de răsărit a continentului.

Populațiile germanice de nord-est veneau, se pare, din Scandinavia meridională. Mult timp opriți în drumul lor de către celți, ei trec, mai întâi, pe malul sudic al Mării Baltice și pot fi văzuți, de-a lungul secolelor I și II ale e. n., stabilindu-se între Vistula și Oder, ca populații organizate în puternice confederații, care se deosebesc, după câte se pare, prin caracteristicile lor etnice, prin limba și felul lor de a trăi: e vorba de goți, păstori nomazi din stepă, apoi de burgunzi, vandali etc.

Printr-o lentă deplasare către sud, ei ajung în câmpia Dunării¹⁰², unde intră în contact cu alte popoare, de rasă albă și de cultură indo-europeană, ca și ei: sarmații și alanii. De la aceștia învață cum să folosească scara de la șa, platoșa prevăzută cu plăci de metal și lancea în lupta călare. În același timp, între Elba și Rin, se stabilesc popoarele

germanice de ramură occidentală: frizii pe malul Mării Nordului și suevii de-a lungul Elbei. Cei mai puternici dintre ei formează trei confederații de populații: la nord, între Elba și Weser – saxonii; în centru – francii, masați pe malurile Rinului; în sud – alamanii, în regiunea Rinului superior și a afluenților săi. Presiunea exercitată de către aceste populații asupra frontierelor Rinului este permanentă încă din vremea domniei lui Augustus. E adevărat că, uneori, bariera cedează. Astfel, în 258, o parte din alamani trec Rinul și reușesc să ocupe Raetia, în timp ce francii invadează Galia și nu pot fi respinși decât cu prețul sfâșierii unității romane și cel al formării unui efemer „Imperiu al Galiei”.

Popoarele germanice stabilite în apropierea Mării Negre și a gurilor Dunării constituie, pe de altă parte, în jurul anului 250, un vast imperiu foarte puțin organizat însă: imperiul goților. Puternici grație cavaleriei lor grele, ei pornesc la cucerirea teritoriului roman. În 250, în apropierea gurilor Dunării, împăratul Decius moare împotrivindu-li-se și, astfel, drumul Balcanilor le este deschis fără ca Valerian să se mai poată opune înaintării lor. Ei formează, însă, deja, două entități politice diferite: ostrogoții, instalați în nordul Crimeii, și vizigoții, care ocupă teritoriile dintre Nistru și Dunăre.

În secolul al IV-lea, episcopul Ulfila începe evanghelizarea goților, creând, pentru predicile sale, o limbă gotică literară, de care s-a servit și pentru a traduce Noul Testament. Ulfila era, însă, discipolul lui Arius într-o așa mare măsură, încât, atunci când goții se convertiră în masă la creștinism, ei au optat pentru arianism, eveniment

încărcat de profunde consecințe pentru viitoarele relații dintre romani și barbari.

Al doilea grup de barbari sunt cei ce provin, de astă dată, din Asia Centrală. Între 374-375, echilibrul precar care se instalase la hotarele Imperiului se destramă subit din cauza năvălirii hunilor în Ucraina orientală, unde distrug regatul got al lui Ermanaric. De aici, ei pătrund în câmpia ungară unde se înstăpânesc pentru a purcede la raiduri de cucerire în teritoriul roman. Hunii, care vorbesc, după toate aparențele, o limbă turcă, sunt călăreți nomazi originari din stepele Asiei Centrale și reputația de sălbăticie de care se bucură (ei deformează, de exemplu, craniul copiilor lor și își omoară bătrânii), nu întârzie să semene spaima printre celelalte populații barbare. După 425, ei formează în jurul Dunării de mijloc un Imperiu semănând deja cu un incipient stat ce va trece sub dominația sa un considerabil număr de populații germanice.

Din 434 până în 453, imperiul hun este condus de Attila, personaj mult mai inteligent și mai puțin dezlănțuit în sălbăticiile sale decât ni-l prezintă vulgata istorică tradițională. Până în 450, Attila își intensifică atacurile în teritoriile Imperiului de Răsărit, distrugând orașe din Balcani, pustiind așezări întregi și adunând nenumărate prăzi. După care, neputând ajunge la Constantinopol, se aruncă asupra Occidentului, traversează Rinul în apropiere de Mainz, distruge Galia, dar eșuează la porțile Orléansului, fiind înfrânt la Câmpiile Catalaunice în Champagne (iunie 451) de o armată compusă din romani și barbari federați, comandată de „șeful miliției” romane, Aetius. În anul următor, un nou

raid devastator în câmpia Padului se sfârșește prin întâlnirea, pe malul râului Mincio, a regelui hunilor și a papei Leon cel Mare. Întors în Panonia, Attila moare, la scurtă vreme după aceea. Imperiul său se destramă de îndată, victimă a rivalităților dintre fiii săi și a revoltei populațiilor satelite germanice. În câțeva decenii, hunii dispar, așadar, din istorie, dar nu și din memoria europenilor, care vor continua timp de secole să evoce cu spaimă amintirea „biciului lui Dumnezeu” și a hoardelor sale sângeroase (cuvântul *hun* a dat, mai târziu, numele ungurilor, dar și substantivul „căpcăun”¹⁰³). În tot acest timp, o altă populație de călăreți, iranieni veniți din Caucaz și pe care romanii i-au botezat alani, traversează Rinul (către 406), devastând Galia (unde Aetius i-a folosit drept mercenari împotriva hunilor), înainte de a păși în Spania, apoi în Africa, unde va dispărea printre vandali.

Înaintarea hunilor către vest și sud a declanșat mecanismul marilor migrații germanice. Terrorizați de reputația care le-o ia înainte, fără încetare hărțuiți din spate, mereu în căutare de noi pământuri unde să se fixeze, barbarii trec dincolo de *limes* și se instalează pe teritoriul Imperiului, obținând foarte adesea, din partea autorităților imperiale sau a reprezentanților lor locali, un tratat de alianță (*foedus*), care le confirmă instalarea, le cedează o parte din pământuri și le recunoaște obiceiturile în schimbul participării la apărarea comună.

Primii care fug din fața ofensivei hunilor sunt vizigoții de la Dunăre. Traversând fluviul, ei obțin de la romani dreptul de a se stabili în Tracia, dar, după mai multe revolte împotriva gazdelor lor, după

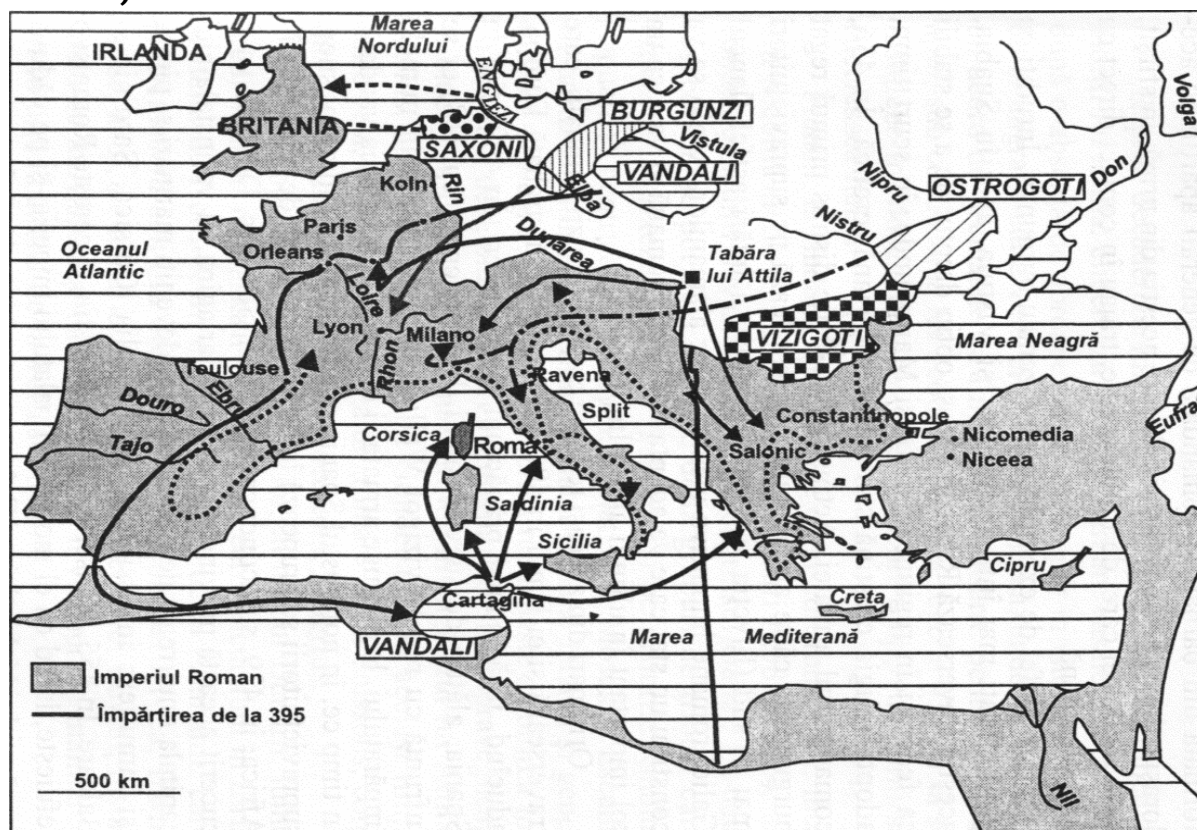
ce amenințaseră temporar Constantinopolul, ei se deplasează către vest și ocupă Iliria. Acolo, în anul 400, regele Alaric își ridică o armată și pătrunde pentru prima dată în Italia de Nord. La început nu sunt decât scurte incursiuni: armata lui Alaric răsare din senin pe malurile nordice ale Adriaticei, jefuiește câteva orașe, apoi se retrage la bazele sale ilire. Încetul cu încetul, însă, în timp ce puterea imperială dă dovadă de neputință, instalarea vizigoților se permanentizează. Vandalul Stilicon, pe care Teodosius îl așezase alături de succesorul său Honorius, pentru a apăra astfel Occidentul, reușește să stăvilească pentru o vreme valul barbar. Dar, după ce Honorius îl asasinează în 408, nimic nu se mai poate opune înaintării către Roma a armatelor vizigote.

Trei ani la rând, în timpul verii, Alaric asediază capitala Imperiului. În cele din urmă, în 410, reușește s-o supună prădând-o, fără a o distruge sau a masacra populația. Traumatismul moral al locuitorilor Romei este, însă, același. Sperând să devină stăpân al grânelor Romei – Sicilia și Africa –, el va coborî apoi spre sud, în Calabria, unde își va găsi, curând după aceea, și moartea.

Cumnatul și succesorul său, Ataulf, renunță repede la proiectul expediției maritime al lui Alaric. Căsătorit cu sora lui Honorius (Galla Placidia), care i-a cumpărat, astfel, plecarea, acesta va părăsi Italia, traversează sudul Galiei, trece prin Catalonia, instalându-se, în sfârșit, la Toulouse, oraș ce devine capitala primului regat germanic implantat în pământ roman și care va cuprinde, în scurt timp, Aquitania și cea mai mare parte a Peninsulei Iberice. În 416, succesorul său, Wallia,

inaugurează cu Roma un nou tip de tratat, care atestă coexistența pe același teritoriu a autorității teoretice a împăratului și a celei practice, reale a regelui barbar. Până la începutul secolului următor, regii vizigoți guvernează, astfel, de la Toulouse, cu ajutorul senatorilor romani aliați, un vast teritoriu, înzestrat deja cu adevărate entități statale.

Marea răsturnare intervine între 405-406 când, împinse de huni, alte populații germanice năvălesc asupra Galiei. E adevărat că, pentru început, aceste „mari invazii” nu și-au marcat excesiv contemporanii. Triburile barbare erau puțin numeroase, iar locuitorii Imperiului erau obișnuiți să le vadă așezate ca federații, dincoace de *limes*. Armata romană ea însăși era masiv formată din barbari și comandată de generali aparținând aceluiași triburi ca și năvălitorii. Printre aceștia din urmă, în sfârșit, erau mulți cei care, de multă vreme, trăiau în contact direct cu lumea romană.

Raiduri și migrații barbare în secolul al V-lea

Un astfel de exemplu îl reprezentau burgunzii. Înruțiți cu goții, fixați mai întâi între Oder și Vistula, apoi în Suabia, aceștia traversează Rinul în 406 și obțin dreptul de a se stabili ca federați în regiunea Speier și Mainz unde, în scurt timp, adoptă religia creștină sub forma sa ariană, eretică. În 436, comandantul armatei, Aetius, pune să fie distrus primul regat burgund de către aliații huni și-i instalează pe supraviețuitori mai în sud (Elveția și Savoia), pentru a întări astfel flancul Galiei romane împotriva incursiunilor alamanilor. Acolo se va constitui un stat care va adopta civilizația romană și va juca un rol important în ultimii ani ai Imperiului.

Originari din aceeași regiune ca și burgunzii, vandalii, care traversează și ei Rinul în 406, nu fac decât să străbată Europa, aducând, însă, numai prădăciuni și distrugerii. În 409, sunt în Spania, alături de suevi și alani. Dar, începând cu 418, ei se înfruntă cu regele vizigot Wallia, care, acționând în numele împăratului, le distruge armata și o parte din populația vandală. În timp ce, în nord-estul Spaniei, se formează un mic stat suev, supraviețuitorii se grupează în jurul Cartaginei, de unde trec în Africa, în 429, sub conducerea regelui Genseric. După ce va fi cucerit această provincie și ocupat Cartagina, el va instala aici capitala unui regat de unde vandalii, deveniți marinari și pirați, își înmulțesc incursiunile către Sicilia, Corsica, Sardinia și Baleare. În 455, Genseric debarcă la Ostia, cucerește Roma și o jefuiește, luând cu el mobilierul palatului imperial și pe văduva împăratului Valentinian III, împreună cu cele două

fice ale sale. Până la moartea lui Genseric, în 477, jafurile vor continua și se vor extinde și în Egipt, Iliria și Grecia.

Al doilea val și sfârșitul Imperiului de Apus (476)

Rapida decădere a Imperiului hun, care urmează imediat morții lui Attila, eliberează triburile barbare vasale. Ostrogoții, după o absență de aproape un secol, reapar în istorie. Reluându-și migrația către vest, ei ajung în Panonia, unde vor încheia un acord de vecinătate cu Imperiul de Răsărit, pentru ca, mai apoi, sub conducerea lui Teodoric, devenit rege în 473, ei să se instaleze în Macedonia, de unde, în scurt timp, vor porni să cucerească Italia.

Francii, la rândul lor, erau bine cunoscuți romanilor, încă din secolul al III-lea, când, în două rânduri (258 și 276), au condus expediții devastatoare pe tot cuprinsul Galiei. La data respectivă, se pot deja distinge două grupuri de triburi care urmau să se fixeze în Belgia (salienii) și pe malurile Rinului (ripuarii)¹⁰⁴, pentru a înainta, apoi, treptat, către Mosela și Escaut. Ei furnizează, în același timp, armatei romane întăriri și generali. În 410 chiar, împăratul Honorius recunoaște stabilirea lor ca federați, deși, până în 480, cu aproximație, sunt supravegheați și blocați în înaintarea lor, mai întâi de învingătorul lui Attila, Aetius, apoi de regele burgund Gondebaud; în același timp, către vest, ei se lovesc de regatul „roman” de la Soissons, condus de Aegidius și, apoi, de fiul acestuia, Syagrius.

Alte populații apar, la rândul lor, în nordul Dunării, luând locul hunilor: rugii, skirii și herulii, ale căror incursiuni în Iliria și Italia de Nord devin

din ce în ce mai dese. Alamanii, care participaseră activ la ofensivele din secolul al III-lea, fixându-se, apoi, pe malul drept al Rinului, trec și ei fluviul, instalându-se în Alsacia și Palatinat: francii îi vor opri în înaintarea lor în urma bătăliei de la Tolbiac, în 495.

Insulele britanice nu sunt nici ele scutite de migrațiile și incursiunile care afectează, la acel moment, întregul Imperiu de Apus. Ținuturile sunt mai întâi pustiite de picții din Scoția, anunțând sosirea triburilor germanice venite din regiunea situată la gurile Rinului și în sudul Iutlandei. Anglii, saxonii și iuții pătrund în Britania (devenită Anglia) și nu întâmpină nicio greutate în a-și impune dominația asupra mărunților regi celți și asupra a ceea ce mai rămăsese din autoritatea romană, ocupând mai întâi zonele de coastă, înaintând apoi către interior și constituindu-se, în cele din urmă, la sfârșitul secolului al V-lea, în mici regate independente.

În tot acest timp, Imperiul de Apus a încetat, oficial, să mai existe. În cursul secolului al V-lea, împărații se succed vertiginos, puterea aparținând în fond generalilor barbari, care comandă armata Italiei. Lui Ricimer (456-472), fiul unui suev și al unei vizigote, îi urmează skirul Odoacru care, pentru a-și întări puterea, a distribuit soldaților săi o treime din pământurile Italiei. El este cel care, după ce a cucerit Ravenna, îl depune, în 476, pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Occidentului. La Constantinopol, împăratul Răsăritului, Zenon, el însuși nesigur de tronul său și incapabil de a ține piept planurilor lui Odoacru, nu poate decât să accepte situația ca pe un fapt

implinit¹⁰⁵.

Instalarea regatelor barbare

Ultimele decenii ale secolului al V-lea și începutul secolului următor asistă la constituirea, pe ruinele Imperiului Roman de Apus, a regatelor barbare, care se molipsesc încetul cu încetul de civilizația învinșilor: cele două mai importante sunt regatul ostrogot al lui Teodoric și regatul franc al lui Clovis. Și unul și celălalt, însă, vor cunoaște o existență efemeră.

Mult timp vasali ai hunilor, ostrogoții, am arătat-o deja, și-au redobândit independența la moartea lui Attila. În 489, șeful lor, Teodoric – crescut la Constantinopol în cultura greco-latină – îi propune lui Zenon să-l alunge din Italia pe uzurpatorul Odoacru. Împăratul acceptând¹⁰⁶, Teodoric năvălește în peninsula, îl zdrobește pe Odoacru în apropierea Veronei, îl asediază în Ravenna și, în cele din urmă, pune să fie asasinat, în 493.

Stăpân al Italiei, Teodoric se străduie să păstreze aparențele supunerii sale față de Imperiul de Răsărit. Întru aceasta, întreține cu împăratul o corespondență respectuoasă, bate monedă de aur cu efigia acestuia, respectă privilegiile senatorilor, hrănește și amuză poporul roman, ba chiar restaurează unele monumente ale Orașului Etern. De asemenea, el păstrează administrația imperială, legile și tribunalele de la Roma, împarte sarcini magistraților. La Ravenna, el organizează o curte după modelul celei de la Constantinopol și favorizează înmprospătarea civilizației latine, reprezentată de filozoful Boethius și de poetul

Cassiodorus. Poziția sa în Occidentul barbar este, astfel, foarte puternică: el apare, într-adevăr, ca urmaș al Auguștilor în această parte a ex-Imperiului roman și, cu acest titlu, el devine un adevărat protector al regilor germanici, toți arieni ca și el, cu excepția principilor franci. La începutul secolului al VI-lea, el ține sub control înaintarea francilor în Provența, domină regiunea situată între Durance și Drôme și impune un autentic protectorat asupra regatului vizigot din Spania. Stăpân și al Dalmației, Panoniei, în Raetia și Noricum, nu-i mai rămâne decât să cucerească Galia pentru a putea, în sfârșit, pretinde reinstaurarea tronului imperial de Apus.

În cea mai mare parte a domniei sale, Teodoric nu a manifestat un arianism foarte militant. Tolerant în privința catolicilor¹⁰⁷, îi lasă să-și practice cultul în biserici, sub oblăduirea episcopilor lor. Dar neînțelegerea religioasă dintre majoritatea italienilor rămași credincioși ortodoxiei și Papei și o minoritate ostrogotă ariană, în cele din urmă, i-a subminat regimul. Într-adevăr, în 523, împăratul de Răsărit, Iustin, și Papa încep lupta împotriva ereziei ariene. Teodoric ripostează de-ndată și nu întârzie să cadă pradă unui adevărat delir al persecuției. Denunțând intrigile de la Constantinopol, el închide nenumărate biserici catolice, îl trimite să moară în închisoare pe Papa Ioan I, îi persecută pe reprezentanții clase senatoriale și-i execută pe doi dintre cei mai vestiți reprezentanți ai săi: Symmachus și propriul său prieten, Boethius. La moartea sa, în 526, el lasă o moștenire încurcată și o situație de care va profita împăratul bizantin¹⁰⁸ Iustinian în întreprinderea sa de a recuceri Italia.

În timpul ultimilor douăzeci de ani ai secolului al

V-lea, Clovis, un șef franc salian, fiu al regelui Childeric din Tournai, hotărăște să pună sub autoritatea sa triburile france stabilite la nord de Loara. După ce îl va fi învins, la Soissons, pe generalul galo-roman Syagrius, el pornește expediții războinice împotriva burgunzilor, alamanilor, vizigoților, zdrobiți la Vouillé în 507, înstăpânindu-se astfel asupra celei mai mari părți a Galiei și a teritoriilor situate la vest și est de Rin.

Cu prilejul unui astfel de război, Clovis, care s-a căsătorit cu o prințesă burgundă catolică, se va converti el însuși la catolicism¹⁰⁹, primind botezul Domnului la Reims, din mâinile Sf. Remi. Acesta a fost un eveniment de prim ordin și cu lungă bătaie politică, căci șeful francilor a înțeles cât de mult interes reprezintă pentru dânsul apropierea de episcopii galo-romani. Faptul că francii au îmbrățișat cu toții religia suveranului lor a făcut ca acesta să dispună de apărători puternici împotriva dominației altor regi germanici, toți de credință ariană. Asigurat și în privința clerului catolic, Clovis poate de-acum înainte conta și pe sprijinul aristocrației galo-romane și al împăratului din Răsărit, care vede în franci potențiali adversari ai lui Teodoric. Împăratul, de altfel, îi va trimite lui Clovis o diplomă de consul, însoțită de toga purpurie.

Stăpân al Galiei până în Pirinei, cu excepția Bretaniei, Septimaniei (actualul Languedoc) și a regiunii guvernate de burgunzi, Clovis își fixează capitala la Paris. Ajutată și de legăturile religioase, unirea francilor și a romanilor pare a fi fost aici mult mai rapid realizată decât în alte regate barbare. Regele franc preia el însuși administrația

romană, restaurată de Syagrius, păstrează moneda cu efigia împăratului bizantin și acordă o mare importanță scribilor și tribunalelor romane. Vechile obiceiuri germanice sunt, de acum înainte, păstrate în scris.

Regatul lui Clovis rămâne, cu toate acestea, unul barbar, cu o viață politică fundamentată pe puterea absolută a regelui – șef militar – și cu un destin depinzând în întregime de buna sa voință. Astfel, atunci când Clovis moare, în 511, împărțirea a ceea ce el însuși considera un bun personal se face, conform cutumelor germanice, între cei patru fii ai săi: Thierry, Clodomir, Childebert și Clothar (sau Lothar). Unitatea nu subzistă decât în denumirea acestui conglomerat: *Regnum Francorum*, regat al Francilor.

Cel mai mare dintre frați, Thierry, primește partea orientală a pământurilor france, a cărei capitală este stabilită fie la Reims, fie la Metz, în bazinele Rinului și Mainului. Clodomir, rege al Orléansului, controlează zona cuprinsă între Loara și Garonna. În ceea ce-l privește pe Childebert, instalat la Paris, el domină valea Senei și Normandia. Iar în sfârșit, Clothar domnește de la Soissons peste un teritoriu care corespunde nordului provinciei belgiene. Istoria mult prea complicată a acestor patru regate, până la unificarea lor de către Clothar I în 588, coincide, însă, cu o creștere teritorială a „regatului francilor”. Descendenții lui Clovis, care spun că se trag dintr-un strămoș legendar Meroveu (de unde numele dinastiei Merovingiene), anexează ținutul burgunzilor, își extind protectoratul asupra Turingiei, Saxoniei și Bavariei și pornesc, simultan cu recuceririle bizantine, expediții fructuoase către

Veneția și Italia de Sud.

După înfrângerea lor și după moartea, la Vouillé, a regelui lor, Alaric al II-lea, vizigoții învinși de franci sunt nevoiți să se retragă către Spania și să-și fixeze capitala la Barcelona, apoi la Toledo. Supuși, mai întâi, ostrogoților de la Ravenna, apoi independenți, suveranii vizigoți își dezvoltă o civilizație strălucitoare, dar trebuie, în același timp, să înfrunte numeroase probleme interne și externe: lupte împotriva suevilor, bascilor nesupuși, bizantinilor chemați în peninsulă cu prilejul unei neînțelegeri în privința unei succesiuni; opoziția religioasă între vizigoții arieni și hispano-romanii catolici, până la convertirea regelui Reccared (586) la ortodoxia romană; rezistența șefilor fostei aristocrații și nesupunerea ducilor vizigoți. Slăbit de neînțelegerile între clanurile aristocratice rivale, regatul vizigot nu va mai putea rezista, la începutul secolului VII, invaziei musulmanilor veniți din Maroc.

Merovingieni și Pepinizi

După moartea lui Clothar (563), moarte care restabilise temporar unitatea stăpânirii france (*Regnum Francorum*), trei regate s-au constituit în mod durabil: Austrasia, la est de fluviile Somme și Meuse, Neustria, între Somme și Loira, și Burgundia, înglobând regiunea Saône și Ron, alături de Elveția și Alpii Occidentali. Aquitania, în sud, rămasă în afara acestor împărțiri și guvernată de duci disidenți, era mai ales un teritoriu deschis atacurilor de jaf întreprinse de regii barbari.

În aceste diferite regate, timp de două secole, vor domni suverani degenerați, vărsători de sânge și, cel mai adesea, incapabili; ei înmulțesc războaiele fratricide și asasinatele sălbatice (acela, de exemplu, al reginei Brunhilda, pe care rivala sa Fredegonda a legat-o de coada unui cal). Fac excepție de la această galerie de portrete sinistre Gontran, rege al Burgundiei din 561 până în 593, cel ce-i învinge pe longobarzi, vizigoți și basci, și, mai ales, Dagobert, care din 620 până în 639, reunește sub autoritatea sa cele trei regate france și le guvernează, pare-se, cu înțelepciune (cel puțin după spusele legendei născute în mănăstirea Saint Denis, al cărei binefăcător a fost), ajutat și de consilierul său Eloi, episcop de Soissons.

În timpul acestor nesfârșite conflicte între frați dușmani și alți rivali încoronați, suveranii fiecărui regat s-au străduit, pentru a-și învinge adversarii, să le ademenească fideli, stimulând, în același timp credința propriilor lor războinici. Au înmulțit, întru

aceasta, donațiile de pământuri și s-au ruinat în favoarea aristocrației, a cărei putere creștea mereu și care, în schimbul protecției sale, pune sub directă sa stăpânire pe toți cei care se „recomandau” seniorului, obținând de la acesta hrană, haine sau pământ¹¹⁰. Între clanurile aristocratice care s-au format atunci, se purtau războaie nesfârșite, care slăbeau încă și mai mult puterea monarhilor.

În aceste condiții, regatele france pot cu greu face față dușmanilor lor exteriori. La sfârșitul secolului al VI-lea, Aquitania este pierdută: o parte este ocupată de basci, cealaltă este alipită regiunii tulusane și Septimaniei, sub autoritatea ducilor franci independenți. Armorica este pustiită de populațiile celte care fuseseră izgonite din Anglia de către anglo-saxoni: ei sunt bretoni și vor da țării numele lor. La începutul secolului al VIII-lea, teritoriile merovingiene se găsesc astfel reduse la regiunile situate între Rin și Loara.

Ascensiunea în forță a aristocrației france este dublată de aceea a majordomilor, mari seniori care, în calitate lor de șefi ai administrației, dețin, de fapt, în fiecare regat adevărata putere. Cei mai de temut sunt Pepinizii, cei care-și trag numele de la strămoșul lor Pepin de Landen, care, încă din vremea lui Clothar II și a fiului său Dagobert, ocupă, timp de douăzeci de ani, dregătoria palatului austrasian. Puterea Pepinizilor stă în imensitatea și bogăția domeniilor lor dintre Rin și Meuse (în actualul Brabant), care le permite să întrețină războinici numeroși și fideli. O primă tentativă de a-i uzurpa pe merovingieni eșuează în 656, dar, începând cu 680, Pepin, zis de Heristal, ia cu asalt

puterea. Învingător al majordomului Neustriei la Tertry (aproape de Laon), el lasă, la moartea sa (714), cele trei dregătorii: ale Austrasiei, Neustriei și Burgundiei, fiului său natural, Charles, supranumit Martel, a cărui victorie asupra arabilor la Poitiers îl va transforma, în ochii contemporanilor săi, în apărătorul creștinătății împotriva Islamului. Învingător al aristocrației neustriene revoltate, stăpân al Aquitaniei și deținător al puterii de fapt în cele trei regate france, Carol Martel moare în 741, după ce va fi deschis calea unei schimbări de dinastie ce se va realiza sub semnul lui Pepin cel Scurt.

Cel de-al treilea val de migratori (secolele VI-VII)

Instalarea regatelor gotice și france în Europa de Vest este concomitentă cu cel de-al treilea val de năvălitori. Este vorba, mai întâi, de longobarzi, care, veniți din Panonia, forțează, în 568, întăririle romane de la Friuli și năvălesc în Veneția sub conducerea regelui lor, Alboin. Originari și ei, probabil, din Scandinavia, au apărut încă din secolul I pe cursul inferior al Elbei, apoi, în secolul următor, pe cel al Dunării de mijloc, după care nu s-a mai auzit vorbindu-se de ei timp de 300 de ani. În momentul în care Imperiul de Apus dispare, ei ocupă Panonia, unde, deveniți călăreți seminomazi și adoptând creștinismul arian, îi slujesc pe bizantini în tentativa lor de recucerire a Italiei. Ei descoperă aici bogăția și slăbiciunea unei țări pe care declinul puterii ostrogoților pare să o ofere celor mai îndrăzneți.

Suferind ei înșiși presiunile unui alt popor al stepei, avarii, longobarzii le vor ceda locul în Panonia, pentru a porni, cu toate efectivele lor, spre peninsulă. Aceasta a reprezentat vasta migrație a unui întreg popor acoperit de o avangardă solidă, care, în mai puțin de doi ani, va ocupa Veneția – ai cărei locuitori s-au refugiat pe insulițele de coastă, punct de plecare, pentru mulți dintre ei, al milenarei aventuri venețiene – și întreaga câmpie a fluviului Pad împreună cu Milano. În secolul VII, înaintarea lor continuă în detrimentul posesiunilor bizantine. Ocupă Genova către 640 și Ravenna, dar

numai după un secol, în timp ce ducatele longobarde independente de regatul instalat în nord de către Alboin se vor constitui în jurul orașelor Spoleto și Benevent.

Noii veniți neavând, mai înainte, decât rare contacte cu societatea romană, cucerirea longobardă a fost, la început, pentru Italia o adevărată catastrofă. Abia sub domnia lui Agilulf (590-616), longobarzii, convertiți la catolicism, încep să-și construiască un stat, să-și creeze începuturile unei birocrații, slujindu-se de rămășițele aristocrației romane și, în sfârșit, să dea primele semne ale unei civilizații originale. Către 626, capitala a fost fixată la Pavia, oraș care, în secolul al VII-lea, devine, fără îndoială, centrul intelectual cel mai strălucitor al Europei occidentale, în timp ce, în jurul palatului regal de la Monza, se dezvoltă deja un nou centru literar și artistic de seamă. Cuceritorii erau puțin numeroși, de aceea romanizarea lor a fost rapidă, iar limba lor a dispărut rapid în favoarea latinei și a dialectelor sale, regii longobarzi străduindu-se să apere mănăstirile și pe erudiții lor, ca, de exemplu, Paul Diaconul, istoric „național” al longobarzilor, pe care-l vom regăsi, la sfârșitul secolului, la curtea carolingiană de la Aix-la-Chapelle. În rest, descendenții lui Alboin au dezvoltat instituții originale, mai ales în domeniul dreptului, administrației locale (funcțiile ducilor sunt ereditare), al organizării militare, care se vor perpetua în Italia până în secolul al XI-lea.

Ajunși în Panonia pe urmele triburilor longobarde, avarii erau, în majoritatea lor, turci originari din Altai, care începuseră să se facă cunoscuți la

mijlocul secolului al VI-lea, când s-au instalat în jurul Dunării. Timp de două secole, din câmpia ungară, unde s-au instalat, ei își vor înmulți atacurile devastatoare în direcția Italiei de nord, Bavariei și mai ales a Balcanilor, ruinând în trecerea lor structurile bizantine și deschizând astfel calea populării slave. Ei sunt urmați de o altă seminție de călăreți, tot de origine turcă: bulgarii, care, trecând Dunărea, către 680, se fixează în Moesia, unde-și constituie un stat solid, adversar al Bizanțului.

În sfârșit, la începutul secolului al VIII-lea, sosesc din extremul sud al continentului cuceritorii arabi musulmani: arabi și berberi. În 711, Tarik ibn Ziyad, șef războinic de origine berberă, pătrunde în Spania prin strâmtoarea Gibraltar¹¹¹, chemat probabil de un principe vizigot pentru a-l ajuta să scape de vreun dușman. În același an, trupele sale cuceresc Cordoba și Toledo, în timp ce guvernatorul arab al provinciei africane instalat și el în Spania, cucerește Merida și Sevilla, proclamând suveranitatea califului omeyyad din Damasc. În câțiva ani el domină cea mai mare parte a peninsulei, până la linia Coimbra/Zaragoza/Salamanca, dincolo de care se refugiaseră numeroși aristocrați vizigoți, care au organizat rezistența în Galicia și Asturia.

Primele decenii ale instalării musulmane pe pământurile iberice au fost cumplite. Noii stăpâni și-au dat toată silința pentru a ține în frâu nemulțumirile berbere și luptele interne dintre șefii arabi. În 756, soldații sirieni, chemați în ajutor, îl întâmpină pe Abd el-Rahmân, scăpat din masacrul asupra dinastiei omeyade de către abbassizi, ca pe emir al Cordobei. Mai înainte, arabii începuseră deja să pătrundă în Galia francă unde avangardele

lor fură respinse și bătute la Poitiers de către Carol Martel (în 732), și să se avânte, de pe coastele Spaniei și Africii de Nord, în raiduri maritime către Provența, coastele italiene și marile insule mediteraneene occidentale: Sardinia, Sicilia și Corsica.

Un regres la scară europeană?

Imaginea clasică a Europei Evului Mediu timpuriu (500-1000), îndelung folosită de o istoriografie în alb și negru și de generații întregi de manuale școlare, este aceea a unui continent care a trecut de la o civilizație citadină și strălucitoare, răspândită de romani, la timpurile întunecate ale barbariei și la modurile arhaice de producție și schimburi comerciale. Or, dacă acest tablou nu este în totalitate inexact, el trebuie nuanțat, căci numără nespuse de multe excepții.

Global, regresul e neîndoielnic. Și totuși, dispariția Imperiului de Apus nu aduce după sine imediat ruina economiei comerciale. Drumurile mai sunt încă practicabile și continuă să fie frecventate de neguțători sirieni și evrei. Navigația pe Mediterana nu este decât din când în când împiedicată de atacurile piraților. Schimburile pe termen lung se mențin, așadar, în secolul al VI-lea. Papirusul egiptean, grâul sicilian și african, uleiul de măsline spaniol, mirodeniile Indiei și Chinei, mătăsurile bizantine sosesc încă în porturile Mediteranei occidentale și, de acolo, sunt reîmpărțite către nordul Galiei, Anglia și Irlanda. În sens invers, sclavii saxoni, destinați piețelor spaniole, italiene sau orientale, trec prin Verdun; armele și sticlăria din țările renane trec pe căile galo-romane. Moneda bizantină și imitațiile sale locale (*solidus*-ul de aur sau *nomisma*) circulă în toate regiunile occidentale barbare.

Abia în timpul secolului al VII-lea circuitele

comerțului internațional cad în amorțeală, pe de o parte pentru că occidentalii nu mai aveau aur pentru a-și solda cumpărăturile, pe de altă parte pentru că războaiele nenumărate și pirateria arabă fac puțin sigure căile terestre și maritime. Această diminuare a schimburilor prelungește tendința, resimțită încă din timpul Imperiului târziu în anumite regiuni, de organizare autonomă în micro-societăți locale, în jurul marilor domenii, barbarii adoptând în general și adaptând sistemul roman al *villa*-ei.

Fie că posesorul său era un membru al vechii aristocrații provinciale sau descendent al cuceritorilor barbari, *villa* prezintă, în centrul său, o zonă cultivată, încercuind locuința stăpânului, colibeile sclavilor sau ale țăranilor și clădirile de exploatare a ceea ce se numește *ager* – și o fâșie de pământuri necultivate și de păduri, în care se merge la cules, vânătoare sau tăiat de lemne: *saltus*. Pe lângă aceste mari domenii, erau păstrate mici exploatări cultivate de țărani liberi: *mansele*¹¹².

Insecuritatea permanentă și declinul activităților negustorești au determinat declinul orașelor, foarte inegal, după regiuni. În Marea Britanie, odată cu cucerirea anglo-saxonă și cu germanizarea puternică a țării, acestea dispar complet, încetul cu încetul. În Galia, majoritatea aglomerațiilor urbane subzistă, dar sub o formă extrem de redusă, locuitorii părăsind cea mai mare parte a orașului pentru a se refugia într-un centru fortificat. La Autun, de exemplu, incinta cu un perimetru de 6 km se restrânge la ceva mai mult de 1000 m. La Luteția, pe vremuri mult întinsă pe malul stâng al Senei, populația se repliază pe insula dintre cele

două brațe ale fluviului. La Nîmes, orașul se vede redus o vreme la arenele sale. Același lucru se întâmplă în țările renane și în cele ale Dunării. În schimb, majoritatea orașelor din Spania și Italia își păstrează, dacă nu activitățile din perioada romană, cel puțin importanța. Se nasc, chiar, și se dezvoltă aglomerații al căror avânt e legat de alegerea pe care o fac regii barbari pentru instalarea capitalei lor: Reims, Soissons, Orléans și Paris în Galia, Barcelona, Merida, Sevilla și mai ales Toledo în Spania, Pavia și Ravenna în Italia de Nord.

Societatea merovingiană ca și cea a regatelor gotice, se situează în prelungirea celei a Imperiului târziu, instalarea barbarilor nefacând decât să accelereze mișcarea care-i împingea de mult pe cei slabi să caute protecția celor puternici. Aristocrația provincială, supraviețuind prăbușirii Imperiului, devine sprijinul regilor barbari în aflarea cadrelor administrațiilor lor, în timp ce bogăția și cultura îi permit să monopolizeze funcțiile de conte și episcop. Puțin câte puțin, ea tinde să fuzioneze cu aristocrația germanică de origine războinică, constituindu-se într-o nouă nobilime de funcții, ce-și împarte timpul între viața pe domeniu și cea de la curte.

Deși creștinismul și legile germanice au încercat să limiteze arbitrariul stăpânilor și să favorizeze eliberările, sclavia n-a dispărut, însă, odată cu prăbușirea Imperiului de Apus, alimentată, în plus, de expedițiile războinice și de comerț. Atâta doar, că starea servilă s-a apropiat de aceea a colonilor romani din vremea Imperiului târziu. Pe lângă sclavi, al căror număr nu încetează să scadă, există o țărănime liberă, compusă din mici proprietari și

posesori, care, legați de o exploatare de dimensiuni modeste, aparținând domeniului seniorial, sunt constrânși, în schimbul pământurilor și al protecției ce le sunt oferite, să se supună dărilor și corvezilor.

Se pare că, la nivelul instituțiilor, fuziunea între civilizația romană și cea a barbarilor a fost extrem de fragilă. Desigur că primele monarhii germanice s-au arătat foarte respectuoase la adresa moștenirii imperiale. Dar, foarte curând, limitele influenței romane au ieșit la iveală, mai cu seamă în domeniul succesiunii regale. Noțiunii romane de *res publica*, a unui stat superior indivizilor, i s-a substituit aceea a unei regalități absolute, ereditare și patrimoniale. În Galia francă, suveranul este un șef militar a cărui putere nu face niciun fel de distincție între stat, persoana sa și bunurile sale. Iată de ce, la moartea sa, regatul se vede împărțit între copii, conform legii salice.

Pentru a-și asigura sieși și curții sale subzistența, regele trece de la o *villa* la alta, însoțit de garda sa personală și de aceia dintre fideli care au în grijă palatul: funcționarii și înalții ofițeri între care nu există încă o diferență clară. Cei mai importanți pentru merovingieni sunt referendarul, șef al scribilor și notar, șambelanul căruia îi este încredințată paza tezaurului, seneșalul și conetabilul, primul fiind mai mare peste servitori, cel de-al doilea peste grajduri, mareșalii, în sfârșit, care se ocupă de cavalerie și de arme. În fruntea acestei societăți de slujitori se afla majordomul, personaj al cărui rol nu va înceta să crească, în secolul al VII-lea, în detrimentul suveranului.

În plan local, permanența romană este asigurată de un personaj care a apărut încă din timpul

Imperiului târziu: contele. Acesta exercită, în sânul cetății, toate puterile regale. El prezidează tribunalul oamenilor liberi, pornește la luptă și comandă armata, percepe impozitele etc. Orice om liber este obligat să-și facă serviciul militar. El trebuie să se echipeze pe propria-i cheltuială și să-și asigure întreținerea. Sistemul fiscal roman supraviețuiește până la sfârșitul secolului al VI-lea. Însă francii, detestând plata impozitului pe cap de om, orice percepere regulată de impozite dispare de la acea dată, suveranii mulțumindu-se să trăiască din veniturile domeniilor lor și din taxele de transport sau de vamă de orice fel.

Criza și reînnoirea Bisericii creștine

În timpul perioadelor tulburi de nesfârșite războaie care caracterizează epoca marilor migrații, Biserica a asigurat, în fața barbarilor, preluarea administrațiilor civile din ce în ce mai precare. În fruntea fiecărei cetăți, episcopul a trebuit să vegheze asupra subzistenței populației, să organizeze spitale și ospicii în care să-i primească pe cei slabi, să întrețină școli și deseori să facă dreptate. Astfel, el devine adevăratul șef, nu numai spiritual, dar și cel temporal, al comunității civice, având frecvent, grație averii sale personale și a celei a catedralei pe care o are în subordine, menirea de a menține legătura cu tradițiile clasei din care provine, în materie de construcție și înfrumusețare a cetății. Aceasta dobândește funcția esențială de a fi un centru al vieții religioase, cu cimitirele și necropolele sale, cu numeroasele sale sanctuare și cu grupul său catedral, compus din cel puțin trei biserici, dintre care una cu rolul de baptisteriu, în sfârșit, cu influența sa asupra parohiilor de țară. Influența corpului episcopal este atât de mare, încât regii barbari se străduiesc prin toate mijloacele să și-i apropie. În Galia francă, regele creștin copleșește cu danii sanctuarele și acordă domeniilor bisericesti privilegiul imunității fiscale.

Și totuși, chiar în Galia, unde unitatea religioasă a fost păstrată grație convertirii precoce a francilor la catolicism, situația Bisericii se degradează în secolul al VI-lea. Într-adevăr, Clovis și urmașii săi,

dorind pe de o parte să-și asigure sprijinul episcopatului, dar și să dea fidelilor lor sarcini bănoase, preiau sarcina de a numi ei înșiși episcopii, pe care-i aleg din anturajul lor laic. Conciliile naționale, care-i unesc pe prelați în jurul suveranului și mențin în sânul Bisericii o unitate de direcție și de disciplină, nu mai sunt convocate. Numeroase sedii episcopale, mai ales în sudul Galiei, rămân fără titular, în timp ce proprietari bogați construiesc pe pământurile lor biserici asupra cărora își arogă drepturi, chiar și pe acela de a le numi slujitorii.

Acest declin al instituției episcopale este însoțit de o sensibilă scădere a nivelului cultural și de un regres al pietății. Multe școli dispar, iar cele care rămân nu dau decât un randament mediocru. Nimeni nu mai citește, iar limba, ruptă de sprijinul scrisului, se îndepărtează pe încetul de latina clasică. Preoții, cel mai adesea analfabeți, nu mai cunosc nici măcar formulele liturgice pe care le recită pe dinafară. În timp ce satele rămân mult timp departe de creștinare, în timp ce păgânismul câștigă teren chiar în orașe, din ce în ce mai mulți fideli se dedau cultului relicvelor, aproape de superstiție. E venerată o bucată de stofă despre care se spune că ar fi fost purtată de un sfânt, este purtat cu pioșenie, ca o amuletă, puțin praf cules de pe un mormânt. Dezvoltarea acestei pietăți naive dă naștere unui adevărat comerț, în care mișună șarlatanii.

Începând, însă, cu secolul al VI-lea, apar și semnele unei anume reînnoiri. Răspândit până atunci doar în Orient, monahismul cunoaște un mare avânt în partea occidentală a fostului Imperiu

Roman în secolele al VI-lea și al VII-lea, mai ales în forma sa comunitară. Implantat mai întâi pe coastele Provenței, unde, în 410 și 418, sunt create mănăstirile Sérins și Sf. Victor din Marsilia, mișcarea va cuprinde Italia și Galia, apoi Irlanda, care va deveni unul dintre principalele puncte de difuzare a monahismului, făcându-și, astfel, intrarea în istoria europeană. Aceste pământuri, pradă luptelor între clanuri, au fost evanghelizate de Sf. Patrick, de origine bretonă, fost prizonier, în urma unei expediții irlandeze, și sclav, timp de șase ani, înainte de a îmbrăca rasa monahală și de a fi numit, de Sf. Germain d'Auxerre, episcop al Irlandei, în 432. La moartea sa, în 461, creștinarea insulei era terminată, putându-se asista la o dezvoltare extraordinară a vieții mănăstirești, punct de plecare al unei acțiuni misionare pe continent, al cărei principal artizan a fost Sf. Colomban.

Născut în 540, intrat de foarte tânăr în ordin și devenit călugăr la Bangor, acesta a părăsit Irlanda în 590, pentru a merge în Galia, unde a pus bazele unei prime mănăstiri la Luxeuil, căreia i-au urmat cele de la Remiremont, Jumièges, Saint-Omer, Fontaines, Coutanecs, Jouarre etc. Regula impusă fraților călugări de către Colomban era de o extremă severitate, asociind postul permanent cu pedepsele fizice. Ea nu a avut, pentru aceasta, mai puțin succes. În relații distante cu episcopii regatului franc, cărora le suporta foarte greu autoritatea, el a trebuit să se exileze în 610 în Elveția, apoi în Italia, unde a întemeiat, în 614, mănăstirea Bobbio, sortită să devină centrul de predicăție al longobarzilor și să aibă o mare influență intelectuală.

Încă și mai importantă va fi influența Sfântului Benedict. Născut în Nursia, în Italia, către 480, acest fiu al unei familii de nobili a fost crescut la Roma, unde a primit o educație clasică. La sfârșitul secolului al V-lea, el a hotărât să renunțe la lume și la bunurile sale, pentru a duce aproape de Subiaco, o viață de sihastriu, pe care o va părăsi câțva timp la cererea călugărilor de Vicovaro (Latium), care doreau reformarea mănăstirii lor. Eșuând în această privință, Benedict emigrează, către 529, la Monte Cassino, pentru a întemeia acolo marea mănăstire pe care o va guverna până la moarte (în 547) și care urma să servească drept model tuturor mănăstirilor benedictine. Alcătuită în latină, regula care îi poartă numele impune călugărilor obligații mai puțin severe decât cele ale Sf. Colomban. Călugării trebuie să depună jurământul de castitate și de sărăcie, să se supună legii tăcerii și să-și împartă zilele între rugăciune, muncă manuală (pentru a putea răspunde nevoilor mănăstirii) și meditație. Sanționată de Grigore cel Mare, regula benedictină s-a impus încetul cu încetul atunci când mănăstirile începuseră să atragă în toate regiunile vechiului Imperiu de Apus un mare număr de credincioși dornici să ducă o viață pioasă, în sânul unei comunități izolate de lumea profană.

Salvarea spiritualității creștine și cea a culturii greco-romane de către călugări s-a desăvârșit în paralel cu expansiunea creștinismului în Occident, ea însăși favorizată de progresul autorității pontificale, impulsionat de Grigore cel Mare (540-604). Născut într-o familie patriciană romană, înzestrat cu o solidă cultură clasică și devenit, în 572, Prefect al Orașului, acesta din urmă a ales, și

el, să-și vândă bunurile și să se dedice vieții de mănăstire, instalând, în palatul său de pe colina Caelius, o comunitate supusă regulii benedictine. În 590, la moartea papei Pelagius II, Roma se găsea într-o situație tragică, răvășită atât de inundațiile Tibrului, cât și de o epidemie de ciumă, amenințată, în plus, de noi invadatori – longobarzii arieni. Atunci, Grigore, ales papă prin aclamare, acceptă să-și asume funcția de pontif pentru a salva orașul. El reorganizează Lateranul, din care exclude laicii, și reformează cântul liturgic, care va deveni cântul gregorian. Infirmându-i patriarhului de Constantinopol dreptul de a-și însuși titlul de „ecumenic” și numindu-se pe sine simplu „servitor al servitorilor lui Dumnezeu”, el nu cedează întâietatea Romei, trimițând clerici misionari în provinciile occidentale și afirmându-și vocația de păstrător al adevăratei doctrine. Grigore cel Mare este, însă, mai ales apostolul convertirii și al evanghelizării barbarilor. În Spania vizigotă, regele Reccared abjură arianismul încă din 587, sub influența episcopului Leandru de Sevilla. În Italia, regele longobard Agilulf, soț al unei prințese bavareze catolice, se convertește, în 603, la credința romană și-și botează fiul. În Anglia, Grigore trimite un grup de călugări, conduși de Augustin, care să evanghelizeze populațiile anglo-saxone, rămase păgâne. Augustin întemeiază o biserică la Canterbury, capitală a regatului Kent. Acesta este începutul unei convertiri care se va continua de-a lungul întregului secol VII. Sunt înălțate numeroase abații, care devin tot atâtea centre de salvare a culturii antice.

Această convertire este o astfel de reușită încât

de-acum înainte călugării anglo-saxoni, cărora li se alătură irlandezii, vor fi cei care vor predica Evanghelia pe continent. Cel mai activ dintre acești misionari de dincolo de Marea Mânecii a fost Wynifrid, canonizat sub numele de Sf. Bonifaciu care, începând cu 715, va duce, dincolo de Rin, o operă intensă de convertire a barbarilor. Sprijinit de majordomii Austrasiei, el a întemeiat mănăstiri, a instalat episcopate depinzând de arhiepiscopatul său de Mainz și a reformat Biserica francă, înainte de a fi martirizat în Frisia în 755, cu prilejul unei ultime misiuni în țara păgână.

Cultura în timpul monarhiilor barbare

Așa cum nu au putut modifica, de pe o zi pe alta, activitatea economică și societatea Apusului roman, marile migrații nici nu au putut pune capăt, în mod brutal, unui mileniu și mai bine de civilizație greco-latină. Dacă, pe de o parte, dialectele germanice au câștigat ceva teren la vest de vechiul *limes* roman, barbarii erau, pe de altă parte, prea puțin numeroși pentru a împiedica – presupunând că și-ar fi dorit-o – ca latina și limbile vulgare derivate din latină să se impună în fața populației. Legile înseși barbare, precum Codul lui Euric sau Legea Salică, influențate inițial de dreptul roman, vor fi redactate în limba învinșilor.

Într-o altă ordine de idei, toate părțile fostului Imperiu de Apus nu au suferit în mod egal și la fel de puternic efectele invaziilor și migrațiilor barbare. În Italia, unde contactele cu Orientul sunt menținute, apoi, chiar, temporar, întărite odată cu recucerirea lui Iustinian și unde creștinismul își însușise o bună parte din zestrea intelectuală a antichității, literați clasici, precum Boethius sau Cassiodorus, au început, încă din secolul al VI-lea, să salveze literele romane. Boethius, fiu al unui consul roman, cu studii la Atena, prinț al Senatului sub Teodoric, a fost ultimul traducător din greacă în latină al operelor filozofice; el își scrie, chiar în întunericul închisorii în care îl aruncase suveranul ostrogot, *Consolarea filozofică*, operă în versuri și proză. Ca și în tratatele sale de aritmetică și de teorie muzicală sau în traducerile din Aristotel, aici

el a cules, pentru secolele ce urmau, tot ceea ce se putea aduna din știința și gândirea antică. Cassiodorus, și el protejat de Teodoric și devenit, astfel, prefect al pretoriului, s-a retras, către 540, într-un fel de academie monastică, pe care o întemeiase la Vivarium, în Calabria, mai puțin pentru a trăi asemenea unui cenobit supus unei reguli, cât mai degrabă ca un literat, eliberat de constrângerile materiale și înconjurat de cărțile cărora el însuși și tovarășii săi le-au realizat copii îngrijite. În lucrarea sa, *Institutiones*, el s-a străduit să alcătuiască un program de studii în două cicluri, *trivium* și *quadrivium*, al căror principiu de clasificare a rezistat în tot timpul Evului Mediu.

Regatele vizigote au fost și ele, în secolele al V-lea și al VI-lea, centre de salvare și reînnoire a culturii antice. Toulouse, apoi Toledo, au jucat, rând pe rând, acest rol, dar mai ales la Sevilla s-a dezvoltat, la granița secolelor al VI-lea și al VII-lea, o cultură hispano-romană, deschisă influențelor străine și cu precădere bizantine, al cărei reprezentant principal este Isidor, succesor al fratelui său Leandru în funcția de arhiepiscop al orașului în 604 și restaurator al studiilor în Peninsula Iberică. Scrierile sale de teologie, de exegeză, geografie, numerologie creștină, de știință a limbajului și istorie (*Marea Cronică, Istoria Goților, a Vandalilor și Suevilor*) și în primul rând *Etimologiile* sale nu aduc nimic cu adevărat nou gândirii, dar constituie o vastă enciclopedie a cunoașterii medievale, compilată cu o grijă extremă și expusă cu o mare limpezime.

În Galia, cultura clasică a supraviețuit invaziilor germanice, mai ales în sud, unde amprenta romană

fusese mai timpurie și mai profundă. Desigur că Grigore din Tours, născut într-o familie senatorială din Auvergne, este departe de a rivaliza în erudiție și cunoștințe de latină cu un Cassiodorus sau Isidor din Sevilla. *Istoria Francilor*, însă, care-i aparține, începută în 575, ca și cele *Șapte cărți ale miracolelor* scot la lumină o vie curiozitate a spiritului și o mare onestitate intelectuală. În secolul al VI-lea, expansiunea regatului franc către sud n-a adus cu sine și o barbarizare a întregii Galii, ci doar o reculturalizare a Nordului. În timpul regelui Hilperic (539-584), autor el însuși de poezii latine, Poitiers reprezenta centrul cultural al Galiei. La cererea reginei Redegonda, întemeietoare a mănăstirii Notre-Dame, poetul italian Fortunatus s-a fixat în acest oraș, devenindu-i episcop; aici, el a scris un număr de opere: vieți de sfinți – gen foarte la modă în Galia francă –, un lung poem despre Sf. Martin de Tours și imnuri pentru întâmpinarea solemnă a relicvelor adevăratei Cruci, trimisă de împăratul bizantin Iustin II.

În secolul al VII-lea, înmulțirea războaielor în Galia meridională și dezvoltarea, în restul regatului franc, a unei noi aristocrații, care abandonează studiile literare, conduc la un regres spectaculos al studiilor clasice. Atunci, Anglia și Irlanda vor prelua ștafeta transiterii culturii romane. Misiunea pontificală, care a avut drept sarcină, în 669, să încheie organizarea Bisericii anglo-saxone, era condusă de Teodor din Tars și de Hadrian, și unul și celălalt formați în spiritul culturii grecești și latine, în școlile bizantine din Atena și Cartagina. Sub impulsul lor, școlile elementare ale abațiilor din regatele Kent, Wessex și Northumberland, unde li

se predau deja convertițiilor bazele latinei, au adoptat un program de studii mai profunde, înglobând o cunoaștere extinsă a literelor profane. Noi mănăstiri, ca cea de la Yarmouth sau cea de la Yarrow, în Northumberland, au devenit, astfel, puternice centre de viață intelectuală, unde se adunau și se reproduceau texte vechi. La Yarrow, de exemplu, Beda Venerabilul (673-735) a predat timp de 50 de ani și și-a scris lucrările de gramatică, de știință și istorie (între care cităm *Istoria ecleziască a națiunii engleze*), lucrări care fac din acest maestru primul mare savant medieval. La York, în sfârșit, s-a dezvoltat, foarte curând, cel mai mare centru de învățământ din întreaga creștinătate latină, în timp ce în abațiile irlandeze și englezești, la sfârșitul secolului al VII-lea, erau executate cu o finețe extremă primele capodopere ale miniaturii insulare, ca, de exemplu, *Psaltirea din Canterbury*.

La această dată, avântul literelor clasice a cucerit întreg continentul, importat în Galia de călugării colombani și de savanții anglo-saxoni. La mijlocul secolului al VII-lea, călugării au devenit, însă, în această parte a Occidentului, singurii purtători ai culturii greco-romane. În cancelariile abațiilor, se copiază opere sacre și profane, decorate cu miniaturi inspirate atât din modelele antice, cât și din tradiția insulară sau cea barbară, juxtapunând animale stilizate și ornamente geometrice.

Supraviețuirea și reînvierea culturii antice sunt tot atât de evidente și în domeniul artistic. Fără îndoială, populațiile germanice au adus cu ele tehnici și surse noi de inspirație, dar acestea nu afectează decât artele cu adevărat „minore”: bijuteriile și aurăria de mici dimensiuni, în care

predomină decorațiunea geometrică și reprezentarea animalieră. Această artă de import, foarte diferită de estetica romană, va înflori în Galia, unde, sub influența tradițiilor locale, va duce la producții originale mai ample, în care își face apariția figura romană stilizată.

În materie de arhitectură și decorație monumentală, tradiția romană, însă, se impune, atât în regatele peninsulare, cât și în Galia francă. Nu mai rămâne mare lucru din edificiile religioase și din palatele merovingiene, căci majoritatea au fost distruse. Ceea ce ne învață arheologia și rarele edificii care au reușit să supraviețuiască distrugerilor și uzurii timpului, este însă faptul că secolele al VI-lea și al VII-lea coincid cu o adevărată renaștere a tehnicilor romane ale construcției și ornamentației. Prinții și episcopii înalță mai peste tot biserici al căror model sunt bazilicile antice, flancate adesea, la fațade, de clopotnițe caracteristice pentru clădirile din Galia. Zidăria este rudimentară, cu fundații de cărămizi. Decorarea interioară este compusă din mozaicuri, capiteluri din marmură sculptată în atelierele din Pirinei, cu porticuri pictate cu figuri biblice, cu ornamente din stuc etc. Stele și sarcofage sunt ornamentate cu sculpturi, în care se amestecă în mod egal tradiția clasică, influențele orientale și estetica barbară.

Capitolul 2

EUROPA BIZANTINĂ DE LA IUSTINIAN LA APOGEUL MACEDONEAN (SECOLELE VI-XI)

■ *În timp ce, în Occident, Imperiul dispărea, el se menținea în Orient, centrat în jurul Bizanțului. Împăratul Iustinian, mare legislator, preocupat să restabilească unitatea creștină, încearcă să impună autoritatea Imperiului bizantin și în Occident, după ce va fi cucerit, în secolul al VI-lea, Africa, Italia, o parte a Spaniei, Sardinia și Corsica. Civilizația bizantină se află, în acel moment, la apogeul său. Dar urmașii lui Iustinian moștenesc un stat epuizat, amenințat de năvălirile barbare, ceea ce face ca ei să renunțe la a mai apăra Occidentul.*

■ *Începând cu secolul al VII-lea, Imperiul bizantin se regrupează în Asia Mică, Grecia și Tracia, devenind cu adevărat un imperiu grec, abandonând Italia în mâna longobarzilor, Asia occidentală - în cea a arabilor, o parte a Balcanilor - într-a slavilor și bulgarilor. În plus, Imperiul este zguduit de o gravă criză religioasă (secolele VIII-IX) - iconoclasmul sau disputa asupra icoanelor. O primă ruptură cu papalitatea se produce în contextul unei*

dispute religioase între Roma și Constantinopol; Chiril și Metodiu, doi călugări greci, vor evangheliza atunci popoarele slave și le vor da un alfabet.

■ *Între secolele al IX-lea și al XI-lea, sub dinastia macedoneană, Bizanțul cunoaște o perioadă de mare strălucire. Puterea imperială este consolidată, administrația este reorganizată, iar viața economică și comerțul se dezvoltă. Modernizarea armatei și a flotei face posibilă respingerea arabilor în Siria și Mesopotamia, victoria asupra principilor de Kiev, precum și anexarea statului bulgar.*

■ *Epoca macedonenilor reprezintă însă și adâncirea prăpastiei dintre Orient și Occident. În 1054 are astfel loc schisma dintre creștinătatea occidentală supusă Papei și cea orientală, adunată în jurul Patriarhului de Constantinopol. În Imperiul grec cultura cunoaște atunci o nouă vârstă de aur în domeniul teologiei, filozofiei, istoriei, arhitecturii, decorării bisericilor. Influența civilizației bizantine iradiază în Balcani, în Caucaz, în Ucraina și chiar și în Italia.*

În timp ce Imperiul de Apus dispărea, cel de Răsărit supraviețuia migrațiilor hoardelor barbare și se constituia într-o mare putere mediteraneeană, organizată în jurul capitalei întemeiate de Constantin: Constantinopol sau Bizanț. În Africa și în Asia, acest imperiu păstra Cyrenaica, Egiptul, Palestina, Siria și Asia Mică, în Europa – Grecia și

Peninsula Balcanică până la Dunăre. Împărații de răsărit se considerau moștenitorii Imperiului Roman în întregime. De aceea, ei s-au și străduit să mențină contactele politice cu șefii, apoi regii barbari din Occident, atribuindu-le titluri oficiale (de patrician și consul), care nu alterau cu nimic independența reală a acestor prinți războinici.

Erezii și dispute religioase

Fixându-și în vechiul Bizanț capitala statului său, Constantin gândise să facă din acest oraș centrul Imperiului creștin. Constantinopolul va rămâne, așadar, profund marcat de această voință și se va dori întotdeauna apărător al ortodoxiei catolice. Astfel, disputele teologice sunt parte integrantă a istoriei bizantine. Încă din vremea domniei lui Constantin, am mai spus-o, împăratul, el însuși, intervine în lupta împotriva arianismului, reunind Conciliul de la Niceea. După moartea lui Teodosius, în 395, la vremea când cele două imperii se despart tot mai mult, Orientul rămâne dominat de controverse religioase, întreținute de școlile teologice instalate pe lângă sediile patriarhatelor rivale: Antiohia, Alexandria și, începând cu Teodosius, Constantinopolul însuși, care-și datorează importanța faptului că este capitală.

Neînțelegerile pornesc întotdeauna în primul rând de la misterul Trinității, mai precis de la dubla natură, umană și divină, a lui Hristos. În Antiohia, unii preoți neagă reunirea celor două naturi și afirmă că Hristos este în exclusivitate om, teză adoptată de Nestorius, patriarh al Constantinopolului în 428. Condamnați, în 431, de cel de-al treilea Conciliu de la Efes, nestorienii nu vor mai avea prozeiți decât în Siria și, mai târziu, în Asia ne-bizantină. Dimpotrivă, adunați în jurul lui Chiril, patriarh al Alexandriei, monofiziții afirmă predominanța absolută a naturii divine a lui Hristos. Împotriva acestei noi erezii, care, și ea, își va găsi

adepti numai în provinciile orientale ale Imperiului și în Egipt, replica va veni din partea Romei, unde Papa Leon I va impune adoptarea unei interpretări care va deveni oficială începând cu Conciliul din Chalkedon din 451: Hristos are două naturi, divină și umană, unite în el fără a se confunda. Dacă ne gândim că acest conciliu este contemporan cu bătălia de la Câmpiile Catalaunice, putem înțelege cât de diferite erau preocupările Bizanțului față de cele ale Occidentului.

Desigur, împăratul bizantin nu ignoră existența barbarilor. El însă îi deturneză pur și simplu, cu bună știință, către Occident. Arcadius, fiul lui Teodosius, care domnește începând cu 395, ignoră chiar cu desăvârșire această parte a moștenirii imperiale. Abia odată cu Leon I, care ajunge la tron în 457, și apoi cu Zenon (474-499) asistăm la o atitudine imperială diferită, aceea care renunță la disputele religioase pentru a se amesteca în afacerile occidentale. E însă prea târziu pentru a-l împiedica pe Odoacru ca, în 476, să pună capăt în mod definitiv iluziei Romei imperiale.

După domnia lui Anastasius (499-518), consumată, în mare parte, cu înăbușirea revoltelor pe care le generează politica sa religioasă (el este monofizit), la moartea sa, Imperiul este liniștit și prosper; puterea imperială îi revine, în 518, macedoneanului Iustin, un țaran devenit soldat care, imediat după instalarea sa pe tron, îl va desemna drept urmaș pe Iustinian, nepotul său, de educația căruia se ocupă cu grijă și pe care-l asociază la putere încă din 527, pentru ca, la scurtă vreme, să-i urmeze la tron.

Iustinian și recucerirea în Occident

Iustinian va folosi primii ani ai domniei sale pentru a lupta împotriva perșilor lui Chosroes I și a ține piept greutăților interne. Aliat cu Papa, el face eforturi să mențină unitatea creștinătății, persecutându-i pe creștinii eretici din Egipt și Siria, pe nestorienii, evrei și chiar pe filozofii greci rămași credincioși păgânismului antic. La Constantinopol, conflictele religioase și antagonismele sociale întrețin facțiuni care, în hipodrom, se traduc prin opoziția cumplită dintre „Verzi” (monofiziții susținuți de popor) și „Albaștri”. În 532, conflictul se transformă în revoltă, obligându-l pe Iustinian să se refugieze în palat. Se pare că răscoala *Nika* („Victorie!”, strigăt lansat de răzvrățiți) l-ar fi determinat pe împărat să fugă, dacă n-ar fi fost convins să reziste de către energica împărăteasă Teodora, fostă dansatoare, care-i stimulează energiile și lasă în grija generalilor Narses și Belisarie să înece în sânge revolta populară.

Suveran de drept divin, reprezentat cu capul aureolat, asemenea sfinților, în fața căruia toți supușii trebuie să se prosterneze, Iustinian are, totuși, grijă să se pună sub semnul tradiției juridice romane. Astfel, el încredințează unei comisii de juriști și de funcționari sarcina de a codifica legile străvechi – aceasta va da naștere Codului Iustinian care adună legile începând cu domnia lui Hadrian –, legile lui Iustinian însuși (*Novellae*) și textele marilor juriști romani (*Digeste*). De aici, el extrage un manual simplificat pentru studenți: *Institutes*.

Acest *corpus juris civilis* constituie baza cunoștințelor noastre de drept roman.

Pe lângă această operă legislativă care nu este doar o compilație – codul emancipează pe scară largă sclavii, abolește legile care limitează eliberarea, dă mai multe avantaje soției și îndulcește mult dreptul penal –, Iustinian a urmărit o politică de reformare a administrației, suprimând venalitatea funcțiilor și cerând funcționarilor să jure pe Evanghelie la intrarea în funcție, o politică de reorganizare a armatei și de luptă împotriva marilor proprietari funciari care au acaparat fostele bunuri ale statului și și-au constituit imense domenii pe care domnesc ca niște stăpâni absoluți. Pe de altă parte, dorind să restabilească unitatea creștinătății și să-și atragă favoarea Bisericii, el duce o politică neiertătoare împotriva păgânilor, înmulțește bisericile și mănăstirile și începe să-i persecute pe monofiziți, fără alt rezultat, de altfel, decât acela de a accentua tendințele separatiste în Egipt, Siria și Mesopotamia.

Marea afacere, însă, a domniei acestuia, după ce nemulțumirile din 532 se vor fi liniștit, este încercarea de restaurare a vechiului Imperiu Roman în deplinătatea forței sale. Pentru a duce la bun sfârșit această hotărâre, care trece prin recucerirea provinciilor din Occident, împăratul dispune de o armată numeroasă, organizată și comandată de generali de mare valoare: Narses și Belisarie. Flota îi este fără rival în Mediterana și-i permite să pornească și să întrețină expediții îndepărtate. Puternic, în virtutea acestui arsenal militar, a calmului relativ (și foarte provizoriu) care domnește la frontiera cu perșii și a disputelor dinastice care

slăbesc regatele barbare, Iustinian poate, începând cu 533, să-și lanseze ofensiva împotriva fostelor teritorii romane din Apus. Mai întâi în Africa, unde regatul vandal este distrus în urma victoriilor lui Belisarie și unde este reinstaurată o administrație romană după model bizantin, apoi în Dalmația și Italia. În 535, Belisarie începe cucerirea Siciliei și a Italiei de Sud. Neapole și Roma sunt ocupate în 536, în timp ce un alt atac, lansat asupra litoralului adriatic, îngăduie bizantinilor să ia în stăpânire teritoriul dintre Emilia și Lombardia, până la Milano. Ravenna cade și ea, în 540. Va trebui așteptat anul 552, însă, pentru ca, după contraofensiva regelui ostrogot Totila – care se reimpune pentru un timp la Roma –, Narses, trimis în ajutor cu o armată alcătuită mai ales din contingente barbare (huni și longobarzi) să pună, în sfârșit, capăt rezistenței gote și să ocupe întreaga Italie. Cu puțin timp înainte, o expediție bizantină, chemată de un principe vizigot, debarcă în Spania și ocupă sud-estul țării și Baetica, până la Córdoba. În cele din urmă, Sardinia și Corsica, și ele, vor deveni posesiuni imperiale.

Opera de reinstaurare a Imperiului întreprinsă de Iustinian pare să fi reușit. O parte din Occidentul roman a fost recuperată, mai ales Italia și Roma, nucleu al fostei puteri imperiale. Rămășițele fostelor elite au fost puse în drepturi. În timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea, pacea romană domnește asupra Imperiului, de la Eufrat până la frontiera Alpilor și cea a deșertului, în vechea provincie africană. Campaniile lui Belisarie și Narses, însă, au golit vistieria, obligându-l pe împărat să-i lase pe colecții de impozite să

înmulțească dărilor. Ele au deschis, pe de altă parte, calea virtualilor năvălitori. În ciuda „păcii eterne” încheiate în 532, armatele lui Chosroes trec prin foc și sabie Siria – ocupând Antiohia și masacrându-i populația –, Comagene, Mesopotamia bizantină, Armenia și fosta provincie Colchida. Iustinian reușește, fără îndoială, să limiteze daunele și să obțină restituirea teritoriilor ocupate, în urma unei păci de 50 de ani încheiate în 561, dar aceasta îl va costa un prea scump tribut.

Prins cu totul de nevoile sale de reconstituire a Imperiului, Iustinian a neglijat mai ales pericolul pe care-l constituiau atacurile slave la frontiera de nord. Mult timp pașnice, triburile slave, venite din bazinul de mijloc al Niprului, încep să devină agresive din momentul în care sunt încadrate și organizate de bulgari. De atunci, ele întreprind atacuri în teritoriul bizantin, mai întâi sub Iustin I, apoi sub domnia lui Iustinian. În 547, 551 și 552, ele devastează Grecia până la Peloponez și coastele Epirului, amenință Tesalonicul și chiar Constantinopolul, în timp ce, mai la est, hunii atacă portul Crimeei, distrug Tracia și încearcă, și ei, să ajungă până în capitala Imperiului. Toate aceste asalturi sunt respinse, dar Europa bizantină, ruinată și depopulată, este nevoită să accepte, pentru a umple golurile, o primă colonizare slavă.

Urmașii lui Iustinian

Iustinian moare în 565, lăsând urmașilor săi un imperiu stors de colecatorii de impozite, sfâșiat de un Occident legat de canoanele de la Chalkedon, care suportă greu autoritatea îndepărtatului împărat al Bizanțului, și un Orient în care înfloresc ereziile; un imperiu, în plus, amenințat la toate frontierele sale de atacurile barbarilor: vizigoții în Spania, maurii în Africa, longobarzii în Italia, avarii și slavii în Balcani, perșii în Asia.

Această grea moștenire n-a permis epigonilor săi să-i ducă la bun sfârșit grandioasele proiecte de restaurare a Imperiului, așa cum le gândise suveranul ilir. Mereu în defensivă, Iustin II, apoi Tiberiu, Constantin și Mauriciu s-au străduit, până în primii ani ai secolului al VII-lea, să mențină imperiul în limitele fixate de Iustinian și, în acest sens, bătăliile cele mai grele le-au avut de purtat în Orient, împotriva perșilor.

Această activă politică la frontierele Eufратului a avut drept consecință o mare pasivitate în Occident. Pentru a-i ține în frâu pe gepizii care ocupaseră Sirmium, Iustin II (565-578) îi trimite împotriva lor pe vecinii lor din est, avarii, și apoi pe cei din vest, longobarzii. Primii se instalează la Sirmium, reclamând un tribut împăratului, și devastează Tracia și Dalmația. Ceilalți, profitând de problemele Imperiului, năvălesc în Italia de Nord și într-o parte a peninsulei, bizantinilor nemairămânându-le, din cuceririle iustiniene, decât Veneția, Istria, Ravenna, Roma, Neapole și Calabria. Mauriciu (582-602),

copleșit de conflictele în fața perșilor, încredințează apărarea și administrarea Africii și Italiei unor exarhi, un fel de viceîmpărați investiți cu toate puterile civile și militare, și opune longobarzilor pe francii din Austrasia. El va face, astfel, primul pas în procesul care va duce, în cele din urmă, la instalarea francilor în peninsulă.

Dacă grecii sunt alungați din Spania de vizigoți începând cu 625, trebuind să evacueze și Magrebul cu jumătate de secol mai târziu, sub presiunea atacurilor cuceritorilor arabi, ei vor reuși încă să se mai agațe de ultimele lor poziții italiene, și aceasta până la mijlocul secolului al VIII-lea. Nu fără mari greutăți, însă, căci atacurilor longobarzilor li se adaugă rezistența opusă puterii exarhului din Ravenna de către populațiile italiene, care suferă că trebuie să se supună unor străini și suportă greu elenizarea impusă de Iustinian și urmașii săi. Ca atare, urmează frecvente revolte de care vor profita regii longobarzi, pentru a câștiga teren în interiorul peninsulei, în timp ce bizantinii se mențin la periferia maritimă. Anumiți exarhi ambițioși se vor folosi de aceste nemulțumiri și de sentimentul patriotic al populațiilor pentru a flutura stindardul revoltei și pentru a se proclama ei înșiși împărați. În cele din urmă, după căderea Bolognei în 728 și a Ravennei în 751, Bizanțul nu mai deține în Italia de Nord decât Veneția.

În tot acest timp, la Constantinopol și în provinciile orientale ale Imperiului, opozițiile se exacerbează în confruntarea cu politica fiscală și religioasă a împăraților. În 602, izbucnește o gravă criză, care va aduce la putere un ofițer al armatei de la Dunăre, pe jumătate barbar, Focas (602-610),

apoi pe fiul exarhului Cartaginei, Heraclius. În câțiva ani, acesta redresează situația foarte precară a diferitelor fronturi amenințate de barbari. Împotriva perșilor care ocupaseră Antiohia, Ierusalimul și Alexandria, el va începe o campanie victorioasă, care-i obligă pe adversarii săi să-i restituie toate cuceririle lor. În 629, consfințind o evoluție începută de multă vreme, Heraclius renunță la titulatura romană și adoptă titlul de Basileu prin care era desemnat până atunci, în grecește, regele persan. Imperiul Roman la acea dată devenise, așadar, un regat grec, în care latina nu mai era folosită.

Secolul de aur al Bizanțului

Lunga domnie a lui Iustinian, în ciuda problemelor interne și a asalturilor barbarilor, coincide cu o perioadă de mare prosperitate economică și de strălucite realizări în domeniul artelor și literelor. Din această civilizație bizantină, aflată la confluența romanității, elenismului și tradițiilor orientale, nu vom evoca aici decât aspectele cele mai specific „europene”.

Mai întâi capitala: Constantinopol, centru al Imperiului în primul rând prin poziția sa, la mijlocul drumului între *limes*-ul dunărean și marginile orientale ale Asiei Mici. Construit, începând cu 330, de către Constantin după modelul Romei, el este apărat de Teodosius printr-o triplă barieră de ziduri inexpugnabile. Orașul rezumă, am putea spune, întregul Imperiu, în sensul în care el adăpostește centrul politic, cu Palatul imperial, Senatul și Hipodromul, locul unde se înfruntă, prin intermediul echipajelor de curse, facțiunile politice ale Verzilor și Albaștrilor; centrul economic, cu instalațiile sale portuare în Cornul de Aur și Bosfor, cu magazine în care se negociază produse venite din toate părțile Imperiului și din îndepărtatele colțuri ale Occidentului și Orientului, cu prăvăliile artizanilor săi care fabrică stofe și metale prețioase; centrul religios, în sfârșit, cu Universitatea și catedrala Sfânta Sofia. Ridicată pe locul unei biserici distruse în timpul răzmeriței din 532, acest imens edificiu cu un perimetru de 300 de metri, cu o înălțime de 50 și încoronat cu o cupolă cu un diametru de 31 de

metri, este opera matematicianului Isidor din Milet și a arhitectului Anthemius din Tralles. Terminată în 539, ea este împodobită cu ornamente somptuoase din marmură policromă (importată din Asia Mică, Grecia, Etiopia și Italia) și mozaicuri cu striatii din aur. La Constantinopol mai sunt încă ridicate și alte edificii, precum Sf. Irina, cu două cupole, și mai ales Biserica Sfinților Apostoli, care va fi complet distrusă în 1453, odată cu cucerirea orașului de către turci; prin bogăția și dimensiunea sa, însă, Sf. Sofia simbolizează puterea Imperiului și a creștinismului în Răsărit.

Recucerirea militară a Italiei și instalarea la Ravenna a unei adevărate curți în jurul exarhului au fost însoțite de răspândirea în peninsulă a artei și civilizației bizantine. La Ravenna, devenită a doua capitală a Imperiului, influența Bizanțului se manifestă deja sub regii barbari și cu precădere în vremea lui Teodoric. Odată cu Iustinian, însă, orașul este înfrumusețat cu edificii religioase cu superbe ornamentații interioare, precum Sf. Vital, Sf. Apollinarius-in-Classe și Sf. Apollinarius-cel-Nou. Caracterul pur bizantin al acestor monumente este pus în lumină de folosirea cărămizilor și a grinzilor de lemn, ceea ce permite înălțarea zidurilor și practicarea de ferestre mari, de prezența unui narthex și a unei abside poligonale, în absența oricărei decorațiuni exterioare (în favoarea bogăției ornamentației interioare). Mozaicuri formate din mici cuburi de sticlă colorată prin acțiunea oxizilor metalici ocupă navele, absidele și bolțile și se constituie în programe decorative de o foarte mare varietate, alternând figuri geometrice, scene din Vechiul și Noul Testament și reprezentări ale Curții

Imperiale. Un astfel de decor este cel de la Sf. Vital, unde Iustinian și Teodora apar însoțiți de Episcopul Maximian și de personaje din suita lor, îmbrăcați în haine fastuoase.

O altă caracteristică a acestei arte italiene de epocă bizantină este absența statuarului care contrastează puternic cu tradiția romană și care are, probabil, drept cauză interdicția Bisericii în legătură cu tot ceea ce putea reaminti civilizațiile păgâne, elenistică sau romană. Sculptura însă nu dispăre, ea se rezumă numai la basoreliefurile de pe sarcofage, la dantelăriile care împodobesc balustradele corului și amvoanelor și apoi la cizelarea metalului și a fildeșului, caracterizând artele „minore”. Tot pentru motive religioase, legate de influența monofizită – și nu, așa cum s-a crezut un timp, de neîndemânarea artiștilor –, figura lui Hristos, în mod voit reprezentată ca Dumnezeu și nu ca personaj uman, ia în arta bizantină un aspect impersonal și hieratic, care rupe complet cu tradiția clasică.

Replierea din secolul al VII-lea

Heraclius, care moare în 641, și urmașii săi vor trebui să înfrunte de-a lungul întregului secol al VII-lea un asalt al popoarelor riverane ale Imperiului, asalt în urma căruia acesta va rămâne mai mic, teritorial vorbind, și metamorfozat din punct de vedere cultural. Dacă Africa recucerită și prosperă – așa cum ne-o dovedește arheologia – rămâne, politic, în sfera bizantină, politica religioasă a împăraților suscită, însă, aici, puternice rezistențe. Heraclius și succesorii săi vor, într-adevăr, să impună o doctrină de conciliere între monofizism și ortodoxia fixată la Chalkedon. Nu se mai vorbește de natura unică a lui Hristos, ci de o „voință” (în greacă *thelema*) unică: de unde noțiunea de monotelism care a fost atribuită acestei definiții impuse prin edict imperial în 638. Clerul african se va apropia, din acel moment, de Roma, pentru ca, în 646, exarhul de Cartagina să preia el însuși conducerea revoltei. Același lucru se petrece și în Italia, unde exarhul de Ravenna se revoltă și el până în 652 și unde, pentru a înfrânge rezistența pontificală, Constant II pune să fie răpit Papa Martin, judecat pentru înaltă trădare și exilat la Cherson. După care, în dorința de a elibera peninsula de dominația longobardă, împăratul merge la Roma și se fixează apoi în Sicilia, unde este asasinat în 668. O ultimă tentativă de a restabili autoritatea bizantină pe întregul teritoriu al Italiei se va solda cu un dublu eșec: longobarzii rămân stăpâni ai teritoriilor, iar acestea plătesc

scump întreținerea armatei bizantine. Italia, ca și Africa, se îndepărtează de Bizanț.

Cartea cea mai grea, însă, pentru basileu se joacă în partea de est și de nord a Imperiului. De două ori în mai puțin de douăzeci de ani, Imperiul se vede ciuntit de cele mai bogate provincii orientale. Din 612 până în 617, perșii lui Chosroes I vor pune piciorul în Siria, Palestina și Egipt. Heraclius le va recuceri în urma unor strălucite campanii care-l duc, în 627, până la Ctesiphon, capitală a Imperiului Sassanid; începând cu 634, însă, arabii vor porni la asaltul teritoriilor astfel recuperate. În câțiva ani, ei ocupă Siria, Palestina, Egiptul și Mesopotamia. După moartea lui Heraclius, ei continuă să înainteze în Armenia, Anatolia, în insulele Egeei, pe coastele Asiei Mici: Rhodos, Cipru și, curând, în Africa. În 674, ei asediază însuși Constantinopolul, port în care flota lor va reapărea anual, timp de patru ani. Orașul nu-și datorează salvarea decât triplelor sale ziduri inexpugnabile și, mai ales, eficacității corăbiilor bizantine, echipate cu vestitul „foc grecesc”, un exploziv proiectat cu ajutorul unor „siphones” asupra corăbiilor dușmane și care, în 678, va provoca distrugerea flotei califului, obligându-l pe acesta să semneze pacea și să plătească un tribut. Imperiul este salvat, dar împrăștiat și slăbit. De-acum înainte, până la începutul secolului al VIII-lea, situația va fi oarecum stabilă.

La nord de Bosfor, armatele bizantine au trebuit să înfrunte adversari la fel de de temut. Avarii mai întâi, care, în 626, ajung până la Constantinopol, unde sunt, însă, respinși de patriarhul Sergiu. Slavii, apoi, și bulgarii. Primii pătrund masiv în

Macedonia și Grecia de Nord, împingându-și incursiunile până în Tesalia și insule, obligându-i pe Constant II și Iustinian II să pornească împotriva lor ofensive care le stăvilesc presiunea, aducând mulți prizonieri, de îndată trimiși în Asia ca mercenari ai Imperiului. Ceilalți, sub conducerea lui Asparuh, își reiau în 660 marșul către vest, instalând în Dobrogea un regat repede slavizat și constrângându-i pe bizantini să părăsească frontiera Dunării¹¹³. La sfârșitul secolului, alungat dintr-o bună parte a Europei balcanice, Bizanțul se găsește și aici în poziție de defensivă.

Heraclizii vor lăsa, așadar, urmașilor lor din dinastia „isauriană” un imperiu ciuntit. Paradoxal, însă, este un imperiu mai omogen, mai bine organizat și, prin urmare, mai ușor de apărat decât cel al lui Iustinian. Pierderea bogatelor provincii orientale e resimțită dureros la Constantinopol, unde grabnic trebuie găsite alte surse care să înlocuiască grâul egiptean, uleiul de măsline african sau țesăturile siriene; ceea ce determină dezvoltarea culturilor cerealiere din Tracia și Asia Mică. Ruptura cu Orientul n-a avut, însă, numai efecte negative, căci Bizanțul a părăsit astfel provinciile care se dovediseră cele mai rebele la politica sa religioasă. Replierea asupra Asiei Mici, Greciei și Traciei îl așeza în centrul unui bloc mai coerent și mai greu de atacat.

Apărarea va fi cu atât mai bine organizată cu cât Heraclizii vor avea înțelepciunea de a renunța la visul universalist al dinastiei iustinieni și de a adapta statul lor la realitățile geopolitice ale vremii. Acesta va trece printr-o reformă administrativă, care va substitui vechilor provincii, prea mici și

numeroase, themele, circumscripții militare conduse de un strateg investit cu toate puterile. Administrația centrală este, și ea, reorganizată. Atotputernica prefectură a pretorului își pierde, în mod esențial, atribuțiile în favoarea demnitarilor palatului, servitorilor personali ai Basileului, cărora le sunt atribuite mari funcții în stat. Armata, în sfârșit, vede diminuându-se rolul trupelor mercenare, puțin sigure și prea costisitoare, în favoarea soldaților țărani (*stratiotes*), cărora le sunt concesionate pământuri în schimbul serviciului militar.

Acest efort de redresare interioară început de primii Heraclizi n-a putut împiedica nici eclipsa evidentă pe care o cunoaște în secolul al VII-lea civilizația bizantină, după pierderea Antiohiei și Alexandriei, nici anarhia politică care se instalează în Imperiu după moartea lui Iustinian II, în 711. Timp de șase ani, în timp ce arabii reiau ofensiva, ocupând Pergamul, devastând Galatia și pregătind un nou asalt împotriva capitalei, puterea trece, la Constantinopol, din mână în mână, până ce, în 717, strategul themei Anatoliei, fondator al dinastiei isauriene (siriene), va fi încoronat la Sf. Sofia sub numele de Leon III.

Criza iconoclastă

Timp de mai bine de un secol, sub dinastiile isauriană și amoriană, Imperiul bizantin este zguduit de o gravă criză religioasă: disputa icoanelor care-i distruge unitatea și-i pune existența în pericol în momentul în care dușmanii externi pornesc, împotriva frontierelor sale, noi și grave atacuri.

Primul atac de acest fel vine din partea arabilor. De îndată ce Leon III își pune coroana imperială, el trebuie să țină piept, chiar la Constantinopol, atacului trupelor Califului. Ca și în 678, acesta va fi respins grație „focului grecesc” și alianței cu hanul bulgar. Acest lucru nu pune la adăpost Asia Mică de raidurile musulmane, însă pericolul principal este îndepărtat și, începând cu 746, Bizanțul trece la atac. Constantin V reocupă Isauria și duce campanii în Armenia, Siria și Mesopotamia, capturând numeroși prizonieri pe care îi instalează în Tracia. Trebuie așteptat apoi începutul secolului al IX-lea pentru ca arabii să redevină amenințatori și să ocupe Tyana în 806, să susțină revolta lui Toma Slavul și a mercenarilor săi greci și caucazieni împotriva lui Mihail II și să ocupe, în sfârșit, Creta (816), Palermo (831), apoi aproape întreaga Sicilie, Taranto și Bari; ei cunosc, însă, eșecuri grave în Asia Mică, unde frecvența atacurilor va ruina agricultura și va provoca importante emigrări.

În nord, unde triburile slave, puțin câte puțin elenizate, la începutul secolului al IX-lea, încetează să mai fie amenințătoare, adversarul cel mai de

temut rămâne regatul bulgar. Aliat al lui Leon III, dar influențat, la curte, de un puternic partid ostil Bizanțului, hanul intră în război împotriva lui Constantin V, dar suferă o grea înfrângere la Anchialos, pe coastele Mării Negre, în 763. Regatul bulgar, însă, nu este distrus. De la începutul secolului al IX-lea, hanul Krum reia ofensiva, învinge zdrobitor armata bizantină în 811 și-și face un pocal din craniul împăratului Nikephoros, după care pornește la asaltul provinciilor bizantine ale Traciei și Constantinopolului. Succesorul său, Omurtag, este, însă, prea absorbit de lupta sa împotriva lui Lothar pentru a mai da importanță și Bizanțului cu care, de altfel, semnează și o pace. Marea schimbare a istoriei bulgare se situează în jurul anului 865, când regele Boris se lasă botezat, gest care aduce după sine convertirea întregului său popor la creștinismul grecesc, ceea ce nu implică, însă, și o apropiere de Imperiu. Susținut de un cler devotat coroanei, regatul bulgar este, de acum înainte, în stare să-și dispute cu Bizanțul hegemonia în Peninsula Balcanică.

În ciuda pericolului exterior, Imperiul bizantin își păstrează, în secolul al VIII-lea, o anume prosperitate datorată mai ales reocupării pământului din regiunile părăsite ale Asiei Mici, unde au fost așezate populații slave. Comerțul, în schimb, declină, subminat de pirateria arabă din Mediterana. Din ce în ce mai mult, rolul de intermediar între Orient și Occident, asigurat de Constantinopol, îi revine Veneției, port bizantin situat la întretăierea drumurilor alpine și a celor maritime mediteraneene, a cărei autonomie devine aproape totală în secolul al IX-lea. Reforma

administrației provinciale este continuată de Leon III, care promulgă în 726 un nou cod juridic, *Ecloga*, manual practic extras din Codul Iustinian și menit a ușura munca judecătorului, dar în care apar unele îndulciri față de epoca iustiniană, mai ales în materie de drepturi ale femeii și copiilor.

Marea problemă, sub dinastia isauriană, este „Disputa asupra icoanelor”. Închinarea la icoanele reprezentându-i pe Hristos, Fecioara Maria și alți sfinți – icoane al căror rol era de a ușura predicile ținute populațiilor analfabete – era o practică generalizată în Bizanț și fusese favorizată de călugări. Acest cult se adresa de altfel mai puțin personajelor divine reprezentate de imagini, cât icoanelor, ele însele, cărora li se atribuiau puteri miraculoase. Când dușmanii asediau Constantinopolul, patriarhul însuși prezenta din înaltul meterezelor sfintele icoane, menite a-i îndepărta pe năvălitori. În provinciile orientale ale Imperiului, unde se suprapunea influența religiilor iudaică și musulmană (amândouă prescriind reprezentarea personajelor divine), acest cult popular și demonstrativ, amintind de practicile păgâne, șoca profund elitele, cu atât mai mult cu cât erezia monofizită, cu aspirația-i caracteristică spre o spiritualitate pură, era încă activă în această parte de lume.

În disputa iconoclastă se înfruntă, de fapt, două concepții asupra religiei și, dincolo de aspectele pur spirituale ale conflictului, două culturi, două arii geografice și două grupuri sociale. Sunt de partea iconodulilor (cei care adoră icoanele) toți cei legați de o credință primitivă și de o religie sensibilă, numeroși în rândurile femeilor, călugărilor,

reprezentanților claselor populare, în Grecia, ca și în capitală. De partea iconoclaștilor (cei care sfărâmă icoanele), se află provinciile orientale, dar și, la Constantinopol și în alte câteva cetăți grecești, nobilimea, înaltul cler și anturajul împăratului.

Îndemnat de episcopii din Asia Mică bizantină, influențat, poate, și de o erupție vulcanică și un cutremur de pământ, în care împăratul credea că recunoaște mânia divină, Leon III – el însuși originar din Siria – pornește o campanie de persuasiune a poporului, menită a-l face să abandoneze icoanele. Dar, când el dă ordin, în 727, să fie retrase primele icoane, la Constantinopol izbucnește revolta, urmată aproape peste tot, de răscoale populare atâtea de călugări.

De la Roma, Papa Grigore II protestează împotriva politicii iconoclaste a lui Leon III, și îl denunță ca eretic, fără însă a rupe legăturile cu împăratul. Leon III îi replică, rupând de jurisdicția Romei, pentru a le alipi patriarhului Constantinopolului, diocesele bizantine asupra cărora papa își mai exercită încă influența spirituală: Calabria, Sicilia și Italia. El trimite chiar și o flotă pentru a-l acosta pe suveranul pontif, dar ea este împrăștiată de furtună. Patriarhul Germanus, care refuză în 730 să aprobe un edict împotriva icoanelor, este demis.

Odată cu Constantin V, fiu și succesor al lui Leon III, persecuția ia amploare și un caracter feroce. Sprijinit de provinciile orientale, de armată și de un mare număr de episcopi, acest „împărat-teolog”, autor al mai multor tratate de dogmatică, își propune să taie din rădăcină o superstiție pe care o consideră eretică. Populații întregi venite din Siria sau Armenia, provincii iconodule, sunt deportate în

Tracia sau Bizanț. Icoanele bisericilor sunt sfărâmate, frescele distruse, cărțile iconodulilor arse. Relicvele sunt aruncate și uneori înseși bisericile sunt dezafectate și transformate în cazarme sau grajduri. Înalții funcționari ai provinciilor occidentale sunt urmăriți, iar călugării sunt cu miile închiși, torturați, mutilați și, în cele din urmă, trimiși la moarte. În timpul domniilor lui Leon IV (775-780), Constantin VI (780-797) și, mai ales, a împărătesei Irina, (797-802), o ateniană care practica în secret cultul icoanelor, lupta a cunoscut o perioadă de calm. În 787, adevărată stăpână (ea îi va scoate ochii fiului său, Constantin, pentru a nu avea rival), Irina convoacă, cu acordul papei și sprijinul patriarhului aflat la ordinele sale, conciliul de la Niceea, care, în ciuda împotrivirii armatei, restabilește cultul icoanelor plecând de la noi baze teologice și ordonă restituirea bunurilor confiscate mănăstirilor și bisericilor. Aceasta va stârni o vie opoziție care, cumulată cu amenințarea externă și cu impopularitatea împărătesei, va duce, în 802, la detronarea Irinei, înlocuită cu Nikephoros Focas, înalt funcționar care reia de îndată lupta împotriva mănăstirilor.

Odată cu dinastia amoriană (întemeiată de Mihail II, împărat din 820, originar din Amorium, în Frigia), persecuția împotriva adoratorilor de imagini ia un nou avânt, mai ales sub domnia lui Teofil (829-842). Călugării sunt din nou urmăriți și torturați. Și totuși, la puțin timp după moartea lui Teofil, văduva sa, Teodora, asigurând regența în timpul minorității fiului lor, Mihail III, va pune capăt, cu ajutorul fratelui său, Cezar Bardas, interminabilei dispute, proclamând restabilirea solemnă a icoanelor.

Aceasta marchează începutul unei adevărate renașteri a statului bizantin și a culturii elenistice.

Domnia lui Mihail III și a mamei sale este marcată, în planul istoriei religioase a Europei, de două fapte de seamă. Primul este legat de raporturile dintre Roma și Constantinopol. În 858, la instigațiile lui Bardas, împăratul îl destituie pe patriarhul Ignațiu, considerat prea independent și prea favorabil „zeloților” (adică intransigenților călugări, în special, cei care suferiseră cel mai mult de pe urma persecuțiilor iconoclaștilor). Îl pune în locul său pe cel mai mare savant al vremii, Fotius, pe care Papa Nicolae I – susținut de un conciliu reunit la Lateran – îl demite la rugămintea lui Ignațiu. Episcopii bizantini ripostează condamnând doctrina occidentală asupra Sfântului Spirit. Disputa politică degenerază astfel într-o schismă, care subliniază îndepărtarea celor doi poli ai creștinătății și anunță marea ruptură din secolul al XI-lea.

Această afacere coincide cu începutul expansiunii bisericii grecești în Balcani și în estul Europei. Este, într-adevăr, momentul în care, la chemarea unui prinț de Moravia, doi frați, călugări amândoi, Chiril și Metodiu, încep evanghelizarea populațiilor balcanice. Hotărârea luată de Ratislav (prințul Moraviei), de a-și creștina poporul sub semnul Bisericii din Orient, este determinată, fără îndoială, de considerente politice. Într-adevăr, în lupta permanentă cu regatul franc, el este prea puțin doritor să accepte ca propriul său popor să fie evanghelizat de misionarii veniți din Germania, care ar fi putut stabili în Moravia influența francă. Oricum, Chiril și Metodiu vor da Bizanțului un impuls și o forță de pătrundere considerabile, prin

traducerea Bibliei în dialectul slav vorbit de moravi, creând, întru aceasta, o scriitură – cea glagolitică – și celebrând liturghia în această limbă, ceea ce asigură predicii lor un succes imediat.

Este o scurtă victorie a Bizanțului, e adevărat. Influența francă e deja atât de puternică încât, pentru a asigura perenitatea operei lor, cei doi frați trebuie să ceară sprijinul Papei. Ceea ce nu înseamnă că, puțin mai târziu, instalarea clerului franc în Moravia nu a avut loc, însoțită de expulzarea discipolilor lui Chiril și Metodiu și de revenirea Moraviei sub jurisdicția romană. Influența bisericii grecești a început, totuși, să se afirme în teritoriile populate de slavii de sud. În același moment, primii misionari bizantini apar în mijlocul rușilor, a căror existență i-a fost brusc revelată Imperiului de atacul capitalei în 860.

Dinastia macedoneană

O nouă dinastie ajunge la putere în 867, odată cu Vasile I, ucigaș și al lui Bardas și al lui Mihail III, binefăcătorul său. Vasile, fiu al unor țărani de origine armeană, stabiliți în Macedonia – de unde și numele de „macedonean” dat, prin extensie, întregii dinastii – era un bădăran fără cultură, dublat de un intrigant feroce; se va arăta, însă, de la începutul domniei sale, un excepțional administrator și un șef militar de talent, inaugurând pentru Bizanț o lungă perioadă de prosperitate, de expansiune și răspândire culturală.

Istoria dinastiei macedonene (867-1057), ca și cea a familiei Ducas care, inaugurată de domnia lui Isaac I Comnenul, prelungește acțiunile macedonenilor până în 1081, este un lung șir de domnii strălucite, întrerupte de asasinate și uzurpări pe care nu avem spațiul a le evoca aici, nici măcar în rezumat. Nu vom reține decât anumite trăsături generale, absolut necesare înțelegerii perioadei și a formării a ceea ce numim astăzi, într-o manieră prea largă, Europa Orientală.

Mai întâi numele câtorva foarte mari suverani: Leon VI cel înțelept (886-912), retor, poet și teolog, elev al lui Fotius, dar și mare legislator; Roman I Lecapene (920-944), bun strateg și bun diplomat; Constantin VII (împărat după 33 de ani de domnie teoretică, din 945 până în 959), și el mare erudit, istoric, geograf și enciclopedist; Nikephoros II Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976) și mai ales Vasile II (976-1025), învingător al bulgarilor și

poate cel mai mare dintre împărații bizantini.

Să trecem la importanța operei interne, marcată de o regularitate a succesiunii dinastice și o întărire a statului. Puterea împăratului autocrat, campion al ortodoxiei religioase, se afirmă din ce în ce mai mult, simbolizată printr-un ceremonial riguros codificat. Împărații macedoneni sunt, pe de altă parte, preocupați de pericolul pe care-l constituie, atât pentru echilibrul social, cât și pentru perenitatea domniei lor, consolidarea marii proprietăți laice și ecleziastice în detrimentul țăranimii libere. Astfel, în 922, sunt promulgate mai multe edicte menite a frâna concentrarea pământurilor în mâinile celor mai bogați.

Întărirea puterii centrale se însoțește de noi progrese ale sistemului administrativ. Numărul themelor crește. Statul bizantin este de-acum înaintea prevăzut cu un adevărat buget stabilit de un serviciu autonom și cu un autentic „minister de finanțe”, al cărui responsabil controlează toate sursele intrărilor fiscale, inclusiv ale bunurilor împăratului.

Toate acestea nu pot decât să favorizeze o activitate economică stimulată, de altfel, de reluarea unei activități ofensive în Mediterana, de greutatea întâmpinate de concurenții franci și arabi ai puterii bizantine, ca și de creșterea demografică, care pare să caracterizeze, în secolul al XI-lea, partea europeană a Imperiului, determinând dezvoltarea a numeroase orașe: Tesalonicul, Corintul, Teba, Sparta, Patras etc. Artizanatul se dezvoltă și el, mai ales în mediul urban, fie că e vorba de metalurgie (unelte agricole, ancoră marinărești, instrumente chirurgicale, arme și

diverse alte unelte), fie de ceramică, sticlărie sau textile. Pentru a asigura calitatea producției, și în special aceea a mătăsii – mare specialitate bizantină –, statul controlează îndeaproape corporațiile și le desemnează responsabili.

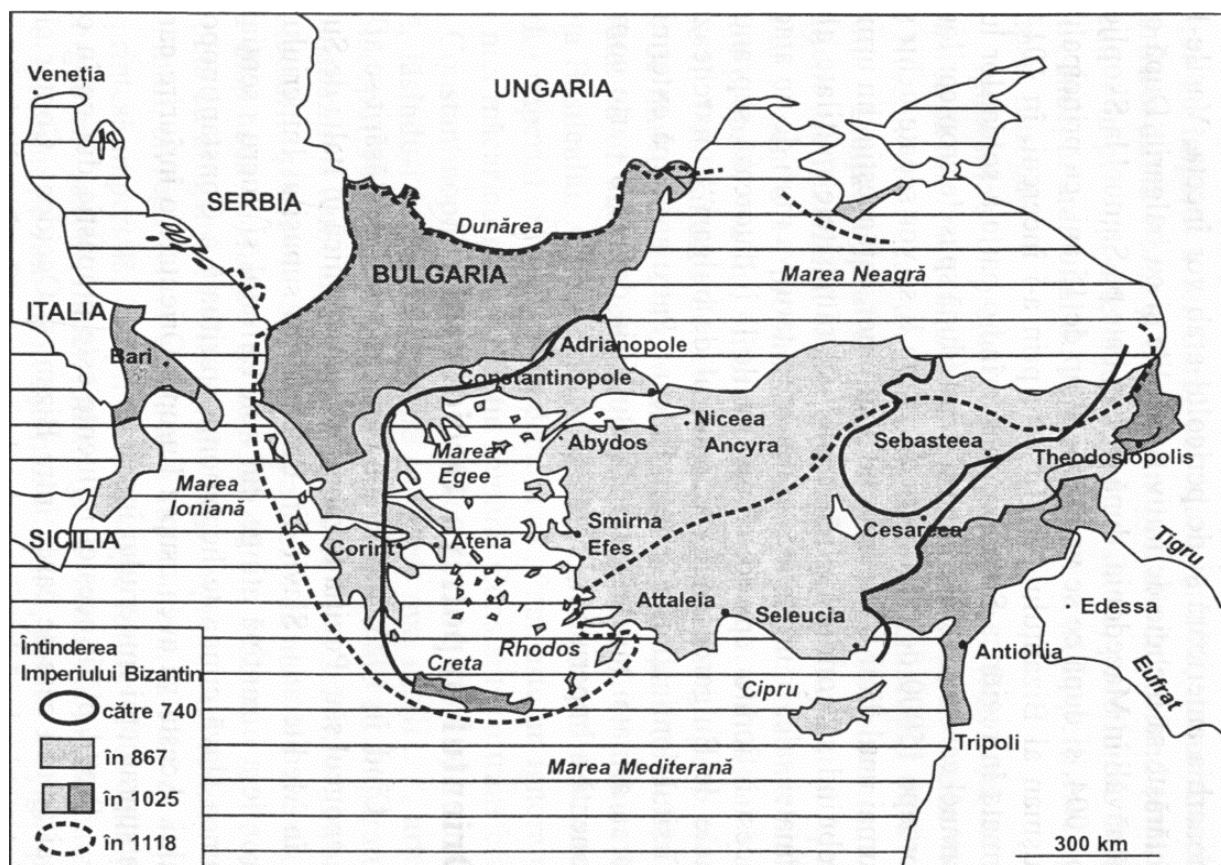
Comerțul, și el, este foarte activ. La întretăierea marilor căi și drumuri maritime care leagă Europa de Nord și bazinul mediteraneean de Orientul Apropiat și de Asia. Constantinopolul controlează schimburile în direcția de est și de nord, până în Rusia și Scandinavia. La vest, hegemonia sa maritimă începe să fie pusă în umbră de ascensiunea porturilor italienești, dar, până la sfârșitul secolului al X-lea, cele mai active dintre ele se află tot în sfera de influență a Bizanțului, fie că e vorba de Bari, Amalfi sau Veneția.

Recucerirea bizantină

O nouă reorganizare a armatei, împărțită în corpuri de gardă imperială, compusă din greci și mercenari barbari, și în unități regionale, cantonate în fiecare themă și compuse din soldați dotați cu bunuri militare, va permite bizantinilor să oprească atacurile arabe și bulgare la frontiere și apoi să treacă la ofensivă pe toate fronturile. Pentru a duce la bun sfârșit proiectul de recucerire la care visează toți împărații macedoneni începând cu 920, ei dispun și de o flotă puternică, afectată themelor maritime și care numără, se pare, un efectiv de cel puțin 50.000 de oameni.

Ofensiva împotriva arabilor, care au continuat, în timpul primelor două decenii ale secolului al IX-lea, să-și înmulțească raidurile în Mediterana și care, în 904, au distrus și prădat Tesalonicul, este purtată în Mesopotamia și Siria de către generalul Ioan Curcuas. Ea este continuată în Armenia, în timp ce Creta, apoi Ciprul, sunt reocupate către 960. După Antiohia, în 968, este rândul Damascului să fie eliberat de Ioan Tzimiskes, ceea ce e un preludiu la eliberarea Ierusalimului, eliberare care va deveni, un secol mai târziu, datorită occidentalilor.

În Europa, situația e mai complexă. Căci Imperiul trebuie să înfrunte aici pe arabi, dar și ambițiile ottoniene sau voința de independență a Papei. În Italia, Vasile I și urmașii săi recuceresc o parte din pozițiile pierdute în sudul peninsulei și malul Adriaticii. Dar partida esențială se joacă, totuși, împotriva bulgarilor.

Imperiul Bizantin în secolele IX-XI

Venirea la putere a celui mai mare suveran bulgar (893-927), Simeon, și primele sale atacuri asupra Bizanțului au loc sub domnia lui Leon VI, împărat al Orientului din 886 până în 912. Timp de aproape 20 de ani, Simeon își înmulțește cuceririle, asediind Constantinopolul în 913, ocupând Balcanii și Adrianopolul și înaintând, în 918, până la Golful Corint. Puterea sa este atât de mare, încât Patriarhul Nicolae Misticul, care asigură regența lui Constantin VII, trebuie să-i recunoască titlul de basileu și al bulgarilor și să accepte să-l încoroneze. Simeon, însă, monarh al unui regat creștin, vrea mai mult, aspiră, nici mai mult nici mai puțin, la coroana împăratului romanilor. Pentru a-și învinge adversarul extrem de periculos, bizantinii îi vor instiga mai întâi împotriva sa pe unguri, pe de altă parte vor suscita opoziția croaților și sârbilor,

instalând bine aceste două popoare pe orbita imperială. Regatul bulgar se va consuma astfel în nesfârșite războaie și, mai apoi, după moartea lui Simeon, în 927, în crize interne care îl vor determina pe succesorul acestuia, Petru, să semneze un tratat de prietenie cu Bizanțul. Imperiul cunoaște de atunci o perioadă de calm la frontierele sale nordice, eu atât mai mult cu cât, după o nouă tentativă împotriva Constantinopolului, în 941, rușii vor alege mai degrabă comerțul, decât războiul în relațiile lor cu Bizanțul.

Nu pentru mult timp, însă. Treizeci de ani mai târziu asistăm la confruntarea dintre basilicul Ioan Tzimiskes și prințul Kievului, Sviatoslav, care, după ce va fi distrus regatele khazarilor și bulgarilor, îi va găsi pe greci în drumul său. Înfrânt, Sviatoslav trebuie să semneze un tratat cu Bizanțul (971) și să se retragă către nord (unde va fi, de altfel, ucis, ceva mai târziu, într-o luptă împotriva nomazilor pecenegi), în timp ce Tzimiskes, profitând de greutățile interne ale Bulgariei (agitația aristocrației funciare și revolta bogomililor, sectă religioasă profesând credințe maniheiste), va anexa această țară, în 972.

Ultimul act se joacă sub Vasile II. În timpul anilor grei care definesc începutul domniei sale, un nou „Imperiu Bulgar” s-a format în jurul Orhidrei, în Pind, compus din Macedonia, o parte din vechea Bulgarie, Epirul, Tesalia și Albania. Țarul Samuel, care domnește peste acest vast conglomerat, nu întârzie de a adopta și el politica agresivă a lui Simeon, anexînd principatele slave din Balcani, aliate cu Bizanțul, și pornind atacuri în Grecia continentală. De aceea, când problemele ridicate de

monarhia anterioară și de pericolul arab vor înceta, Vasile II hotărăște să încheie definitiv socotelile și cu bulgarii. După ce va năvăli în Macedonia, după ce-l va bate pe Samuel la Skoplje, în 1004, și după ce se va război, timp de 15 ani, cu principalul dușman al Bizanțului, el sfârșește prin a-i încercui, în 1014, armata în regiunea Strymon, masacrând o parte a soldaților lui Samuel care reușește să fugă și luând (după spusele cronicarilor) aproape 15.000 de prizonieri. Acestora li se vor scoate ochii și numai unul dintr-o sută rămâne doar chior, toți aceștia din urmă trebuind să conducă până la Samuel rămășițele mutilate ale armatei sale. În urma acestei umilințe, țarul va muri de un atac. Acest înfiorător episod, căruia Vasile II îi datorează supranumele de Bulgaroctonul („ucigătorul de bulgari”), marchează sfârșitul dominației bulgare în Balcani. Patru ani după exterminarea armatei țarului Samuel, Bulgaria devine o parte componentă a Imperiului.

Orientul împotriva Occidentului

Când, în 1025, Vasile II moare, Imperiul de Răsărit se află la apogeul său. Poziția Bizanțului este puternică în Italia de Sud și în Mediterana. Slavii din Balcani sunt supuși ai Imperiului. Frontiera bizantină atinge din nou Eufratul și, lucru esențial, lumea slavă cunoaște hegemonia spirituală a Constantinopolului. Acesta va avea asupra Europei Orientale o înrâurire care va supraviețui Imperiului însuși.

Prețul plătit acestei influențe este prăpastia din ce în ce mai adâncă care se cascadează între Bizanț și Occident. Contactele dintre cele două lumi se reduc la comerț, aflat în mâinile intermediarilor venețieni, sirieni, varegi etc., în timp ce relațiile politice și religioase se află sub semnul unei ostilități crescânde. Papa, mediator, în virtutea funcției sale, între cele două fracțiuni ale fostului Imperiu Roman, ia, la începutul secolului al VIII-lea, hotărârea de a se folosi de sprijinul francilor. Încoronarea ca împărat a lui Carol cel Mare, în 800, nenumăratele conflicte dintre Roma și Constantinopol, atât de profund semnificative în privința diferențelor de mentalitate, pecetluiesc definitiv îndepărtarea unul de celălalt a celor două Imperii care își împart Europa.

Ignoranța și disprețul reciproc apar în mod fățiș după încoronarea ca împărat a lui Otto al Germaniei. Acesta trimite în 968 la Nikephoros Focas un ambasador, pe arhiepiscopul de Cremona – Liutprand, pentru a pune la punct problema

posesiunilor italiene ale Bizanțului căzute în mâinile noului împărat al Apusului și pentru a-i propune Basileului o alianță matrimonială între propriul său fiu, viitorul Otto II, și o soră a tânărului Vasile II. Desfășurarea demersului diplomatic dovedește perfect cât de mult dispreț nutreau interlocutorii unul față de celălalt. Tratat ca un suspect, emisarul lui Otto refuză să se închine în fața Basileului. Atunci când împăratul, care contestă vehement titlul imperial al lui Otto, va declara că „Papa este un ignorant, el nici măcar nu știe că Sfântul împărat Constantin a transferat la Constantinopol și sceptrul, și întreg Senatul, și miliția romană, lăsându-i la Roma doar pe robii cei mai umili...”, arhiepiscopul va replica, la rândul său: „Știm bine că împăratul Constantin a venit aici. Dar de vreme ce v-ați schimbat limba, obiceiurile și straiile, Sfântul Papă a crezut că numele romanilor vă displăcea profund”. Și cum, în sfârșit, Nikephoros Focas repetă cu aroganță că Otto nu este nici împărat, nici roman, ci, cel mult, un rege barbar căruia ar fi cu neputință să-i dai de soție o prințesă imperială, Liutprand izbucnește furios: „Noi ceilalți, longobarzi, saxoni, franci, lotharingi, bavarezi, suevi, burgunzi, îi disprețuim pe romani în așa măsură încât, pentru a-i jigni pe dușmani, îi numim romani, căci acest nume cuprinde toate relele de pe pământ”.

Divorț politic deci, dar, din ce în ce mai evident, și divorț religios. Neînțelegerile asupra interpretării textelor sfinte și diferențele de ritual îi despărteau de multă vreme pe orientali de occidentali. Se mai adăugau la toate acestea importante probleme de întâietate, probleme în care împăratul bizantin, care

numea patriarhii, își vedea implicate autoritatea și prestigiul. Patriarhul de Constantinopol se voia egalul Papei. Acesta înțelegea să-și pună în evidență întâietatea în calitate sa de urmaș al Sfântului Petru.

Din conflict în conflict, se ajunge, la mijlocul secolului al XI-lea, la o ruptură completă și definitivă. În 1054, Mihai Cerularios, Patriarh al Constantinopolului, excomunicat de Papa Leon IX, îi aruncă la rândul lui anatema și ridică împotriva lui populația capitalei bizantine. O schismă ireparabilă va dezbina de-acum înainte creștinătatea: Biserica romană de rit latin recunoaște autoritatea Papei în materie spirituală, în timp ce Biserica greacă ortodoxă va depinde de Patriarhul de la Constantinopol.

Apogeul civilizației bizantine

Redresarea politică, externă și internă, care caracterizează epoca macedoneană, este însoțită de o nouă vârstă de aur a culturii bizantine, definită atât prin respectul față de tradiția antică, cât și prin convingerea pe care grecii Imperiului de Răsărit o au despre originalitatea civilizației lor.

Letterele și artele au profitat de climatul care domnea la curtea împăraților Leon VI și Constantin VII. Primul a fost în același timp și un mecena și un erudit, pasionat de cultură și filozof. Fiul său îl întrece în valoare. Vorbind mai multe limbi, având vaste cunoștințe, artist și poet, suflet al unui grup de literați împreună cu care a construit un vast monument enciclopedic, din care nu ne mai rămân decât fragmente, el a lăsat posterității mai ales un tratat – *Despre administrarea Imperiului* – și o *Carte de ceremonii* care constituie o sursă de neprețuit pentru cunoașterea instituțiilor și a societății bizantine.

Cele două mari nume ale teologiei și filozofiei sunt ale lui Fotius (~820-~895) și Mihail Psellos (1018-1078). Născut într-o mare familie bizantină și desemnat, în 858, de către împărat spre a-l înlocui pe Patriarhul Ignațiu, Fotius nu este cunoscut numai pentru gâlceava cu Sfântul Scaun și pentru rolul jucat în lungul proces care va duce, în secolul al XI-lea, la ruptura definitivă cu Roma. Acest mare om de cultură a lăsat opere de o mare erudiție – *Myrobolion* sau *Biblioteca*, ansamblu de cărți citite de membrii grupului său, dintre care multe au

dispărut – și opere teologice care alcătuiesc o parte esențială din instrumentarul conceptual folosit de Biserica greacă în polemica sa cu Roma: *Tratat asupra Sfântului Spirit*, *Împotriva Latinilor* etc.

Mihail Psellos este de origine mai modestă: mic burghez parvenit până la funcții dintre cele mai înalte, erudit, ca și Fotius, dar mai degrabă cunoscător al retoricii și literaturii profane, el s-a afirmat atât prin desăvârșirea unei anumite specii de proză inspirată de modele clasice, cât și prin căutarea unei filozofii vizând unificarea științei conform unei scheme platoniciene. *Învățămintul variat*, opera sa, încerca astfel să realizeze sinteza istoriei, filozofiei, științelor naturale și teologiei. Din această întoarcere la Platon, discipolii lui Psellos vor face, sub domnia Comnenilor, fundamentul interpretării raționale a dogmei care, prost văzută la Bizanț, în cercurile conducătoare, va contribui în Occident la nașterea scolasticii.

Pe lângă acești doi maestri ai gândirii bizantine, trebuie menționate, ca evidențiindu-se într-un imens corpus, opere de erudiție și compilație, precum *Lexicul* lui Suidas și *Antologia* lui Constantin Kefalas (~900), opere de hagiografie (*Monologul* lui Simeon Metaphrastos), de istorie – *Viața lui Vasile I*, alcătuită de însuși Constantin VII, sau *Cartea Regilor* de Iosif Genesios. Literatura istorică își cunoaște anii de glorie mai ales sub ultimii macedoneni – odată cu Mihail Psellos – și mai târziu sub Comneni, când nu trebuie uitată imensa contribuție în domeniul compilației, a codificărilor și pedagogiei dreptului. Revenirea la prosperitate și stabilitate politică a favorizat și evoluția artelor. În timp ce ornamentarea palatelor și a vilelor

aristocratice se inspiră din modele clasice și elenistice readuse în actualitate de umanismul ambiant și amestecă teme și forme antice cu teme ale unui Orient cu care Bizanțul reîntrase în contact pe vremea recuceririi macedonene, arhitectura religioasă își află echilibrul și desăvârșirea în biserica în cruce greacă, formată din două nave egale și perpendiculare, deasupra întretăierii cărora se înalță o mare cupolă, iar deasupra celor patru colțuri – patru cupole mai mici. Îmbinarea de cărămizi și uneori de molon este împodobită cu un decor foarte sobru, format din arcade oable, din vute și colonete. Dimensiunile rămân modeste, dar decorațiunea interioară păstrează aparența fastuoasă a epoci iustiniene, cu marmorele sale prețioase, cu frescele și mozaicurile sale policrome.

Odată cu sfârșitul crizei iconoclaste, icoanele și-au redobândit locul în biserică, dar acest loc este strict codificat, într-o perspectivă care este aceea a predării dogmei mai mult decât cea a istoriei sfinte. Elementele pur narrative, detaliile inutile și, în general, tot ceea ce este anedotic și uman este interzis. Tipurile sunt ordonate conform unei ierarhii foarte severe: Hristos-regele, Pantocrator, este înconjurat de îngeri și profeți și deasupra-i se înalță cupola centrală; Fecioarei Maria rugându-se sau purtând copilul Isus – îi corespunde absida. Navele sunt rezervate scenelor din viața lui Hristos, iar porțile joase ale absidei – marilor preoți și Vechiului Testament și primilor părinți ai Bisericii.

Răspândirca civilizației bizantine depășește cu mult limitele lumii „grecești” și imperiale. În Balcani, sârbii și bulgarii se inspiră din arta religioasă bizantină, a cărei influență este la fel de

bine resimțită în țările Caucazului și încă și mai mult în principatul Kievului, unde se dezvoltă tânărul stat rus. În Italia, însă, influența artiștilor greci este foarte importantă, fie că e vorba de abația de la Monte-Cassino, unde abatele Desiderius a pus să fie aduși, pentru a decora mănăstirea, mozaicari bizantini, fie în Sicilia sau la Veneția, unde basilica San Marco a fost reconstruită în secolul al XI-lea după modelul bisericii Sf. Apostoli din Constantinopol.

Capitolul 3

IMPERIUL CAROLINGIAN

■ *Fiu al lui Carol Martel, Pepin cel Scurt se proclamă, în 751, rege al francilor cu ajutorul Papei care caută un aliat împotriva longobarzilor. Aceștia din urmă vor fi învinși de noul rege care îl recunoaște pe Papa ca moștenitor legitim al împăraților romani din Occident.*

■ *Carol cel Mare, fiu al lui Pepin, se aruncă, de la începutul domniei sale (771), într-o serie de cuceriri: îi zdrobește pe longobarzi și se proclamă rege al lor, cucerește Bavaria și Saxonia, îi învinge pe frizoni și-i supune pe avari, creează mărci care să apere Imperiul la frontiera cu Spania, Bretania și Normandia. Instalat la Aix-la-Chapelle, el este protectorul Papei de la Roma și este încoronat de acesta „împărat al Romanilor“ în anul 800.*

■ *Imperiul lui Carol cel Mare rămâne, totuși, un regat barbar, sub-administrat, fiecare popor păstrându-și obiceiurile. Administrația centrală nu este decât formală, armata nu este permanentă, impozitele aduc prea puțin. Administrația comitatelor se află în mâinile aristocrației locale.*

■ *După moartea lui Carol cel Mare (814), fiul său, Ludovic cel Pios, devenit împărat, încearcă să unifice Imperiul. Revoltele fiilor săi, apoi, după moartea sa (840), războaiele care-i opun pe urmașii săi, slăbesc Imperiul Carolingian. Cu atât mai mult cu cât secolele al IX-lea și al X-lea văd Europa supusă unor noi invazii: sarazinii în Mediterana occidentală și în Italia, maghiarii veniți din Panonia și, mai ales, vikingii în Anglia și Galia. Imperiul Carolingian se destramă dând naștere la trei noi entități, odată cu împărțirea de la Verdun (843).*

■ *În acest context, comerțul internațional se menține la scară scăzută, dar societatea are tendința de a trăi prin propriile-i mijloace, între frontierele marilor domenii. Nevoia de protecție duce la dezvoltarea relațiilor vasalice între oamenii liberi, ceea ce face din administratorii locali adevărați oameni ai puterii. Sub Carol cel Mare și Ludovic cel Pios, viața culturală cunoaște o anume înflorire, manifestată prin dezvoltarea școlilor, reforma clerului, renașterea unei arte oficiale a palatelor și bisericilor, în timp ce, în defavoarea latinei, limba „vulgară” și mai ales graiurile romane evoluează tot mai mult.*

Când, în 737, moare merovingianul Thierry IV, Carol Martel, Majordom al Palatelor Austrasiei, Neustriei și Burgundiei, nu consideră necesar să-i caute un succesor în dinastia domnitoare. Se comportă el însuși ca un suveran, legiferind, confiscând bunuri ale Bisericii, acordând în scris

protecție Sfântului Bonifaciu, asemenea unui rege, însărcinat de Sfântul Scaun să-i evanghelizeze pe păgânii din Germania. Prestigiul de care se bucură în lumea creștinătății este atât de mare, încât Papa Grigore III, în relații distante cu împăratul de Răsărit, face apel la persoana sa ca la singura salvare posibilă împotriva atacurilor longobarzilor. Carol refuză categoric să intervină împotriva acestora din urmă, care-i fuseseră aliați împotriva musulmanilor din Provența, cererea Papei, însă, pune în lumină locul pe care îl ocupă deja în Europa stăpânul real al „Regatului franc“.

Pepin cel Scurt, rege al francilor

După moartea lui Carol, în 741, regatul este împărțit între cei doi fii ai săi: Carloman și Pepin (supranumit „cel Scurt”, fără îndoială din cauza micii sale înălțimi). Primul moștenește intendența Palatului Austrasiei, întregită cu Turingia și Alamania; cel de-al doilea – Neustria și Burgundia, cărora li s-a adăugat Provența. Timp de aproape zece ani, ei domnesc cu prudență, acționând, cu orice prilej, ca niște adevărați suverani. Ei trebuie să țină piept unei serii de revolte, mai ales, ale ducilor de Aquitania, de Bavaria și de Alamania, care consideră puterea lor ca ilegală și încearcă să devină independenți. Pentru a-și marca intențiile, cei doi frați instalează pe tronul neocupat încă din 737, un nou merovingian, Childeric III. Această părere de rege nu-i împiedică nici să guverneze după bunul plac și nici să vorbească în capitulariile lor de „regatul lor”. Urmând exemplul tatălui lor, ei susțin cu întreaga lor putere misiunea de evanghelizare a Sfântului Bonifaciu în Turingia, în Hessen și Bavaria. La îndemnul acestuia din urmă, Biserica francă este reorganizată, iar problemele iscate de confiscările de bunuri ale Bisericii de către Carol Martel sunt, în sfârșit, rezolvate.

În 747, Carloman hotărăște să-și termine zilele într-o mănăstire și, ca atare, intră, ca simplu călugăr, la Monte-Cassino, lăsându-i fratelui său întreaga putere. Stăpân al Regatului franc, Pepin nu are, însă, niciun alt titlu, în afara celui de Majordom

al Palatului lui Childeric III. Începând cu 749, mesageri pornesc spre Roma pentru a-l întâlni pe noul Papă Zaharia, în vederea unei schimbări de dinastie. Conjunctura este cu atât mai favorabilă pentru Pepin, cu cât misionarii cărora nu le-a preocupat niciun sprijin (și în primul rând Bonifaciu) văd în el un adevărat rege. În plus, Papa, care rupsese relațiile cu împăratul Răsăritului, Leon III, din cauza disputei iconoclaste, este lipsit de ajutor în fața atacurilor longobarde. Evenimentul este plin de consecințe. Pentru prima oară, succesorul Apostolilor face apel, în apărarea sa, la un prinț care nu este urmașul lui Constantin.

Sosirea ambasadourilor franci la Roma coincide și cu cea a unui ambasador longobard, Aistulf, care pare hotărât să continue politica agresivă, abandonată pentru scurt timp, a predecesorului său Liutprand (cel care, în 725, îi va izgoni definitiv pe bizantini de la Ravenna). Fără îndoială că acest eveniment a influențat puternic răspunsul Papei Zaharia la întrebarea mesagerilor lui Pepin: „...în ceea ce-i privește pe regii care, în Franța, la vremea aceea, nu aveau putere regală, așa era bine sau nu?”. Zaharia se pare că ar fi răspuns „că era mai bine să se numească rege mai departe cel care avea, decât cel care n-avea puterea regală”.

Împuternicit prin chiar asentimentul Papei, în timp ce ultimul merovingian dispare într-o mănăstire, Pepin se proclamă, în 751, rege al francilor și este uns, se pare, de însuși Sfântul Bonifaciu. Regele francilor devine astfel, ca în vremurile biblice, alesul lui Dumnezeu. Ceea ce, însă, pentru istoria Europei este, fără-ndoială, mai important decât venirea la putere în Franța a unei noi dinastii – cea

a Carolingienilor – este noua atitudine a Papei care, în fața ezitărilor Împăratului de Răsărit, acționează ca și cum ar fi fost, în Occident, urmaș al împăraților romani și, în numele lui Dumnezeu, împarte coroane regale.

Când longobardul Aistulf pune piciorul în Latium și amenință capitala creștinătății, Papa Ștefan II, care-i urmează lui Zaharia, apelează în egală măsură la împăratul bizantin și la noul rege al francilor. De la Constantinopol îi vine ordinul de a-i da lui Aistulf ultimatumul de a părăsi imediat teritoriile cucerite. Din Galia sosesc doi soli însărcinați să-l conducă pe Papă la Pepin. În drumul său, Ștefan II se oprește la Pavia, unde primește refuzul categoric al regelui longobard la ultimatumul imperial, după care-și urmează calea spre capitala francă, unde stă o bucată de vreme în compania lui Pepin, pe domeniul său de la Ponthion, instalându-se, în cele din urmă, la mănăstirea Saint-Denis. Acolo îl va unge el însuși pe noul rege devenit, în virtutea titlului de patriciu al romanilor, protector al creștinătății și papalității (în 754). Pepin, în schimb, se angajează să „dea înapoi” papei exarhatul Ravennei.

Într-adevăr, în sprijinul pretențiilor sale. Ștefan II emite un document care va cunoaște un destin aparte: „Donația lui Constantin”. Acest fals, capodoperă a cancelariilor pontificale, fabricat de circumstanță, se prezintă ca un act emis de împăratul Constantin și adresat Papei Silvestru I în semn de recunoștință pentru învățăturile care i-ar fi îngăduit să îmbrățișeze credința creștină. Tot programul de revendicări pontificale se găsește justificat prin acest fals. Constantin acordă Papei

întâietatea asupra celor patru sedii episcopale – Antiohia, Alexandria, Constantinopol (care datează de pe vremea lui Teodosius) și Ierusalim. Îi dăruiește palatul de la Lateran și Biserica Vaticanului. Îi permite să poarte însemnele imperiale, să-și numească funcționarii, patricienii și consulii. În sfârșit, îi dă suveranitatea Romei, Italiei și întregului Occident. Dacă el însuși își strămută capitala la Bizanț, e pentru a nu deranja, în Occident, autoritatea Bisericii. Altfel spus, asumând ruptura intervenită în Imperiul Roman, identificat cu Imperiul creștin, Papalitatea se instituie, în Occident, ca moștenitoare a puterii imperiale.

Supunându-se acordului încheiat cu Ștefan II, Pepin cel Scurt își conduce, în 755, armata în Italia. Îi bate ușor pe longobarzi, îi înșală pe ambasadorii împăratului care-i cer să reinstaureze autoritatea bizantină în teritoriile recucerite și, după o nouă descindere în peninsulă, în 756, îi impune lui Aistulf să-i dea Papei un anumit număr de orașe din vechiul exarhat al Ravennei și în Pentapole (actuala Romagna). La moartea lui Aistulf, tot Pepin este cel care-l numește, impunându-l, ca rege al longobarzilor, pe candidatul dorit de Ștefan II, Desiderius, care promite Papei să-i dea noi teritorii: Marca Anconeii și Emilia. Împreună cu Ducatul Romei, deja între posesiunile Papalității, aceste regiuni desăvârșesc constituirea statelor Bisericii.

Arbitru al situației în Italia – unde ostilitățile între Papă și regele longobard nu vor întârzia să apară –, protector în drepturi al pontifului roman, rege al francilor prin voința lui Dumnezeu, Pepin apare, în 767, în culmea puterii sale. A întregit, printre altele, în regatul său, și opera lui Carol Martel. Cu ajutorul

vizigoților, el i-a alungat pe musulmani din Septimania. A reușit să-i elimine pe ducii de Aquitania, mereu doritori să se elibereze de tutela regilor franci din nord. Saxonii redevin un popor tributar și relațiile cu ducele de Bavaria rămân bune. Când primul suveran carolingian moare, în 768, regatul franc, unul dintre marile regate barbare ale Occidentului, pare a fi atins apogeul puterii sale.

Carol cel Mare și expansiunea francă

Fidel obiceiului francilor, înainte de a muri, Pepin și-a împărțit statele între cei doi fii ai săi: Carol, care stă la Nyon, și Carloman, care stă la Soissons. Împărțirea corespunde atât de puțin decupajelor obișnuite ale Regatului francilor, încât contemporanii înșiși nu o înțeleg. Teritoriile, juxtapuse din aproape în aproape, sunt dispuse în așa fel încât regatul lui Carol formează o semilună în jurul celui al lui Carloman, care se întinde de la Soissons până la Mediterana și de la Toulouse până-n Alpi. Această coexistență a două regate astfel îmbucate unul într-altul pare să fie însă pentru cei doi frați o permanentă sursă de nemulțumiri, până când, în 771, Carloman moare, lăsându-i lui Carol în posesiune întreaga moștenire a lui Pepin.

Noul rege, descris în culmea gloriei sale și fără prea multă bunăvoință de către biograful său Eginhard, este un om „cu o statură masivă și robustă, destul de înalt, fără însă a depăși măsura”, cu gâtul „prea scurt” și cu burta „prea voluminoasă”, dar cu pasul ferm și cu alura bărbătească. Este, în schimb, un personaj înzestrat cu o mare energie, cu o inteligență meticuloasă, preocupată de amănunte, cu o judecată sigură. Citește în latină fără prea multă greutate, înțelege puțin greaca și, spirit curios, este interesat de științe și arte. A învățat târziu să scrie și a rămas întreaga viață neîndemânatic în această privință. Este curios și în materie de teologie. Dar, înainte de toate, el este și un șef războinic, mereu pe câmpul

de luptă, domnia sa corespunzând celei mai mari expansiuni a Regatului francilor: un regat care, cu excepția Angliei saxone și a Spaniei musulmane, se identifică practic cu Occidentul.

După ce a restabilit autoritatea regală, după ce i-a păcălit o dată în plus pe ducii de Aquitania, Carol cel Mare pornește într-o serie de cuceriri menite a asigura pe de-o parte securitatea frontierelor regatului, dar și a extinde limitele creștinătății. Primii care suportă consecințele acestei politici sunt longobarzii. În 773, după ce regele Didier a invadat, în ciuda tuturor angajamentelor sale, teritoriile pontificale, după ce a pătruns în Roma și a supus Papalitatea, Carol răspunde apelului noului pontif, energicul Adrian I, își alungă soția, fiică a regelui longobard, traversează Alpii și cucerește Pavia și Verona. Didier este aruncat în închisoare, în timp ce fiul său fuge la Bizanț și suveranul franc își pune coroana de fier a regilor longobarzi. Stăpân al Italiei de Nord, el îi încredințează stăpânirea fiului său Pepin și creează aici o nouă nobilime, francă.

Cucerirea teritoriilor așezate în nordul și estul Galiei vor cere mai mult timp și eforturi, fie și numai pentru că suveranul franc nu dispune de o armată permanentă. Într-adevăr, dacă toți oamenii liberi sunt, în principiu, obligați să-și îndeplinească serviciul militar, obligativitatea nu-i privește, de fapt, decât pe proprietarii de terenuri – singurii care pot să plătească și să întrețină costisitorul echipament de războinic cavaler – dar care nu pot rămâne departe de domeniile lor, mai mult de două, trei luni pe an. Sunt deci în fiecare an, adunați în preajma punctului de pornire a campaniei pentru o scurtă incursiune în teritoriul dușman, operație care

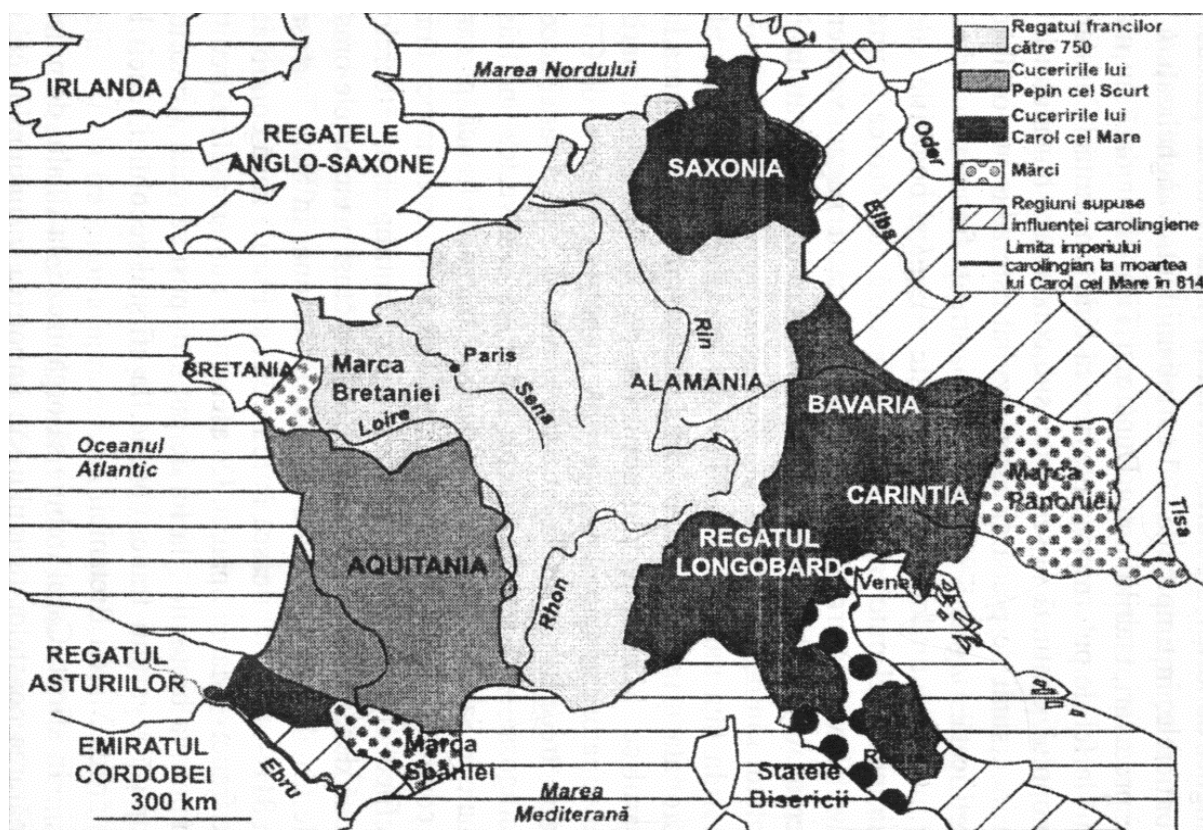
trebuie repetată de îndată ce dușmanul își reface puterea și redevine amenințător.

Față de Bavaria, țară de mult creștinată, dar ai cărei duci manifestă o tenace dorință de independență, Carol cel Mare se arată mai întâi răbdător. Dar cum ducele Tassilo refuză să-și îndeplinească îndatoririle de vasal, el sfârșește prin a interveni, intră în campanie împotriva bavarezilor în 787, îl condamnă pe Duce la moarte în anul următor, comutându-i, apoi, pedeapsa în obligația de a se retrage la mănăstire; prin aceasta, ducatul este anexat statului franc și-și menține, astfel, unitatea administrativă și religioasă.

Cu saxonii, triburi germanice păgâne din partea cărora francii suportau nesfârșite atacuri devastatoare, Carol va acționa cu mai multă duritate. Începând cu 772, timp de aproape treizeci de ani, el va purta împotriva lor campanii repetate, pe care le conduce el însuși, iernând împreună cu armatele sale pentru a putea reataca primăvara. Sarcina este cu atât mai complicată cu cât triburile saxone au în fruntea lor șefi hotărâți și valoroși, care resping creștinismul și rezistă cu disperare dominației carolingiene. Cel mai de temut este Widukind, care zdrobește, în 782, o armată francă, dar este înfrânt, trei ani mai târziu, și constrâns să vină să depună jurământ de credință la Attigny, reședință regală în Ardeni, unde primește, de altfel, și botezul lui. Țara saxonă este mai apoi supusă ocupației france și unei evanghelizări obținute prin teroare: orice refuz de botezare, orice violare a bisericii sau chiar orice atentat neînsemnat la adresa religiei creștine sunt pedepsite cu moartea. Rezultă din aceasta, în 793, o revoltă generală care

se manifestă prin distrugerea bisericilor și prin masacrarea soldaților și misionarilor franci. Carol cel Mare trebuie astfel să recucerească țara în care reinstaurează un regim de excepție, deportând triburi întregi în interiorul regatului și înlocuindu-le prin franci. Cu acest preț, dar și în urma unor măsuri mai blânde adoptate în ultimii ani ai secolului, Saxonia este, în sfârșit, liniștită. De acum înainte, frontiera orientală a lui *Regnum Francorum* se află de-a lungul Elbei.

Între gurile Rinului și estuarul fluviului Weser, în Frisia, alte triburi păgâne, apropiate de saxoni, amenințaseră multă vreme frontierele france. Refractari evanghelizării, frizonii îl făcuseră, în 754, prizonier și-l martirizaseră pe Sfântul Bonifaciu. Tutela francilor asupra teritoriului lor era doar teoretică și, de aceea, în 784, ei s-au alăturat revoltei saxone. Va fi ultima manifestare a independenței lor. Zdrobiți în 785, ei vor trebui să depună armele. Teritoriul lor este împărțit în comitate și conversiunea lor este realizată în mod sistematic.

Imperiul lui Carol cel Mare

Dincolo de țările germanice, se întinde domeniul triburilor slave și al nomazilor avari. Carol se mulțumește să-i țină pe cei dintâi la respect, fără a încerca să-i integreze regatului său. Singuri obodriții, în nord, sunt aliați și au rolul să păzească frontierele, în timp ce la sud carintienii sunt evanghelizați. Cât despre avari, stabiliți între Dunăre și Tisa, chiar dacă nu mai sunt la fel de puternici ca pe vremea când amenințau Constantinopolul, continuă să se avânte, sub conducerea haganului lor, în incursiuni de pradă al căror rezultat este adus într-o tabără fortificată: *ring*. În 791, apoi în 796, armata francă pătrunde în inima pământurilor avar, cucerește *ringul* și bogățiile sale, ruinând astfel puterea haganului. Urmează convertirea progresivă și vasalizarea acestui popor, al cărui hagan va veni personal, în 811, să-i facă jurământ de credință împăratului în

palatul său de la Aix-la-Chapelle.

În fața musulmanilor din Spania, sarazini sau mauri, ale căror atacuri se înlanțuie în sudul Galiei și în Italia, acțiunea lui Carol cel Mare este mai puțin reușită. În 778, la chemarea guvernatorului Barcelonei, revoltat împotriva emirului de Cordoba, trece în peninsulă cu două armate, asediază fără succes Zaragoza și se retrage, în cele din urmă - la vestea unei răscoale în Saxonia. În timpul retragerii, ariergarda francă, pe care o conduce ducele Mărcii de Bretania, Roland, este masacrată în defileul Roncevaux de muntenii basci. În timpul următoarelor două decenii, Carol reușește să ocupe totuși principalele orașe ale Cataloniei - Gerona, în 795, Barcelona, în 801, Tortosa, în 811 - și să stabilească între Pirinei și Ebru - o zonă controlată de franci - Marca Spaniei. De asemenea, numeroasele expediții împotriva bretonilor, la fel de puțin dispuși să vadă Armorica supusă regatului franc, nu duc, la sfârștul secolului, decât la întărirea Mărcii Bretaniei.

În sfârșit, Carol trebuie să organizeze, la finalul domniei, apărarea coastelor regatului său împotriva incursiunilor celor care încep să fie cunoscuți sub numele de *Northmanni* - adică normanzi - și care nu vin din Norvegia, ci din Danemarca. Începând cu 799, incursiunile lor pe coastele de nord și vest ale Galiei se repetă în fiecare an. Pentru a încerca să-i oprească, Carol va crea în nordul Elbei Marca Normanzilor, însă mijloacele navale de care dispune regatul franc sunt insuficiente pentru a-i împiedica pe scandinavi să vină regulat să jefuiască țara. Odată cu dezmembrarea Imperiului, pericolul normand va deveni una dintre principalele

preocupări ale urmașilor lui Carol.

Restaurarea Imperiului de Apus

La sfârșitul secolului al VIII-lea, Carol cel Mare se află în fruntea unui imens Imperiu care se întinde de pe malurile Elbei până pe cele ale Ebrului și care înglobează, așadar, cea mai mare parte a Occidentului. Centrul de gravitație al puterii france, fixat altădată de Clovis în Île-de-France, se află la acea vreme între Meuse și Rin, în regiunea de unde își trage obârșiile familia carolingiană. Tot acolo se va instala și Carol cel Mare, mai întâi temporar, apoi definitiv, începând cu 806, făcând din Aix-la-Chapelle capitala politică și culturală a regatului. Stăpân în egală măsură și al Romei, capitala sa religioasă, al cărei protector este împreună cu Papa, regele francilor apare ca șeful incontestabil al Creștinătății, stăpân al Occidentului și adevărat urmaș al lui Constantin. Nu-i mai lipsește decât titlul pentru ca, astfel, să fie recunoscut drept moștenitor al Auguștilor.

Pontificatul lui Leon III (795-816) îi permite să rezolve și această problemă. Preot de origine modestă, ales pe neașteptate la moartea lui Adrian I, acesta din urmă este incapabil de a opune regelui francilor până și cea mai mică rezistență. Încă de la instalarea sa pe tronul Sf. Petru, el a recunoscut protectoratul lui Carol. În schimb, acesta nu și-a precupețit sfaturile spirituale, povățuindu-l să trăiască cinstit și să respecte canoanele bisericești, lăsându-i suveranului franc grija de a asigura apărarea Sfântului Scaun și propagarea credinței creștine. Altfel spus, ca pe vremea lui Constantin,

Carol cel Mare se consideră „episcopul din afară”, nelăsându-i pontifului decât sarcini spirituale. Leon III se află, de altfel, în neputința de a înțelege la ce-l angajează un astfel de program. Are multe de făcut, la Roma, chiar, unde alegerea sa nu a entuziasmat aristocrația locală. Trebuie să facă față unei conjurații și, în aprilie 799, este atacat, în Piața San Lorenzo în Lucina, bătut și aruncat în închisoare. Eliberat de trimișii lui Carol, el face apel la acesta ca la singurul protector posibil și merge până în Saxonia pentru a-i implora ajutorul și protecția. Reiese limpede că, prin aceasta, Carol a devenit arbitrul lumii occidentale. Prăbușirea Papalității, eclipsa lentă a Imperiului de Răsărit – în Bizanț, Constantin VII a fost, să ne amintim, înlăturat – fac din monarhia francă singura garantă a lumii creștine, iar din Carol, urmașul firesc al lui Constantin.

În această calitate, de apărător al creștinătății de Apus, regele franc va porni pe drumul către Roma, unde, patriciu al orașului, este chemat să judece o neînțelegere care opune pe Leon III – acuzat de supușii săi de fals jurământ și adulter – aristocrației romane. Luându-și rolul în serios, el conduce personal ancheta și, în 23 decembrie 800, după ce i-a impus pontifului un jurământ expiatoriu, pronunțat în fața unei întregi adunări de prelați și demnitari, el îl declară pe Leon III eliberat de orice bănuială. Două zile mai târziu, în bazilica Sf. Petru, el este proclamat de popor „împărat al romanilor” și este încoronat de Papă.

Această încoronare imperială, nicicum impusă regelui francilor, așa cum o vor pretinde analiștii oficiali ai Regatului, ci, dimpotrivă, pregătită

îndelung de clericii care se află în jurul lui Carol, consacra, de fapt, o situație care există în Occident de multă vreme. În clipa în care Carol pornește către Italia pentru a răspunde chemării lui Leon III, noțiunea de *imperium christianum* (imperiul creștin) se născuse deja de câțiva ani buni de sub pana învățaților din palatul de la Aix-la-Chapelle (a lui Alcuin, de exemplu), ca o moștenire a Imperiului Bizantin, mai exact a perioadei de sfârșit a Imperiului roman: un imperiu al cărui șef unic și atotputernic, ales de Dumnezeu și vicar al lui Hristos, avea datoria să susțină și să propage credința creștină. Intrarea provizorie în umbră a puterii imperiale a Bizanțului n-a putut decât să ușureze și să accelereze evenimentele, simptomatic fiind faptul că, în ajunul încoronării sale de către Papă, Carol cel Mare ia primul cheile și stindardul Sfântului Mormânt, trimise de Patriarhul Ierusalimului.

Cât de mult a intrat în acest joc regele francilor? A înțeles el cu adevărat, schimbarea, de dimensiuni istorice, pe care o conferea domniei sale evenimentul de la Crăciunul anului 800? Visase el, într-adevăr, reunificarea cea mai completă a lumii romane, punând alături, în persoana sa, cele două coroane – a Orientului și a Occidentului? E posibil ca, văduv a patra oară, Carol să fi nutrit speranța de a se căsători cu Împărăteasa Irina, trimițând, pentru aceasta, soli la Constantinopol. Dacă așa au stat lucrurile, proiectul n-a avut timp să se realizeze, Nikephoros detronând-o pe Împărăteasă și uzurpând puterea imperială în Orient (802). Carol va rămâne deci „serenissim Augustus, încoronat de Dumnezeu ca mare și pașnic împărat, guvernând

Imperiul Roman și, prin mila lui Dumnezeu, rege al francilor și al longobarzilor“. Totul lasă de înțeles că el a văzut în acest titlu mai ales o nouă onoare, un fel de încununare a „carierii“ sale, mai puțin adevărată, poate, decât coroana de fier a regilor longobarzi. Contemporanii atestă că, deși a hotărât construcția, la Aix-la-Chapelle, a unui palat sacru, după imaginea celui din Bizanț, Carol cel Mare nu și-a schimbat nimic din felul de-a trăi obișnuit, nu a schimbat nimic fundamental în politica sa. Dispozițiile succesoriale luate în 806 de către Carol dovedesc, dacă mai era nevoie, că Împăratul nu-și consideră titlul decât ca pe o onoare personală, iar Imperiul ca pe-o realizare momentană, menită a dispărea odată cu el. După vechea tradiție francă, el prevede, într-adevăr, împărțirea statelor sale celor trei fii ai săi, fiecare guvernându-și propriul regat, în bună înțelegere cu frații săi. Cât despre titlul imperial, nici nu mai poate fi vorba.

Dacă Imperiul a supraviețuit fondatorului său, aceasta a fost o pură întâmplare. În 810, Pepin, cel de-al doilea fiu al lui Carol, moare, urmat în 811, de fratele său mai mare, Carol. Nobilii franci îl forțează pe împărat să-și asigure succesiunea. Ca atare, în 813, cedând insistențelor marilor nobili și clerici de la curte, Carol cel Mare îl încoronează împărat pe cel mai tânăr dintre fiii săi, Ludovic – care va fi supranumit cel Pios sau cel Bun, acordându-i și fiului acestuia, Bernard, titlul de rege al Italiei. Coroana imperială supraviețuiește așadar morții titularului său (în ianuarie 814) și, odată cu ea, ideea unui imperiu universal; dar pe ce baze putea lua ființă această idee, odată dispărută puternica personalitate în care ea se întrupase, în contextul

foarte specific și precar, în același timp, al hegemoniei Regatului francilor?

Guvernarea și administrarea Imperiului

Mai consistent și mai bine organizat decât cel al merovingienilor, „Statul carolingian” este, totuși, departe de modelul roman. În zadar clericii se străduiesc să facă să renască noțiunea romană de *respublica*, adăugându-i pe aceea de creștinătate: *Respublica Christiana*, asociind ideea de bun public cu cea de apărare a religiei; monarhia carolingiană își păstrează trăsăturile care provin direct din moștenirea francă, și mai ales legătura personală dintre suveran și vasali. Jurământul de fidelitate față de suveran, instituit în 780 și a cărui repetare Carol cel Mare o pretinde de mai multe ori, traduce foarte bine ambiguitatea construcției statale carolingiene: pe de o parte afirmarea legăturii de la om la om între rege și supușii săi, pe de altă datoria universală de a rămâne credincios (toți supușii liberi în vârstă de peste 12 ani sunt supuși acestui jurământ) celui care întrupează legea și, așadar, bunul comun.

Acestei timide voințe de unitate a statului îi răspunde grija pe care au avut-o împărații de a unifica legislația. La ceasul adunării anuale a oamenilor liberi în Câmpul lui Marte, care precedă expedițiile militare – ceea ce se numește „convocarea generală” –, Carol cel Mare face să-i fie încuviințate hotărârile de către mai marii regatului, laici și eclesiastici, apoi le proclamă și consemnează în scris, capitol după capitol (*capitula*). Aceste capitularii, având statut de lege erau, mai apoi, aplicabile în întreg regatul. Ele aveau în vedere mai

ales probleme de ordin regulamentar. Fiecare popor păstra, într-adevăr, în interiorul Imperiului – alt semn al ambiguității sistemului – dreptul și legea sa: romanii, ca și francii, vizigoții din Septimania, ca și burgunzii, longobarzii, ba chiar și saxonii și frizonii, cărora Carol cel Mare le-a făcut legea. Această menținere a personalității legilor a constituit principalul obstacol în calea unificării Imperiului.

Practica puterii, însă, a evoluat sub Carol cel Mare și Ludovic cel Pios, în sensul unei mari eficacități a mecanismelor guvernării. Palatul, pe vremuri itinerant, s-a fixat la Aix-la-Chapelle, unde se constituie incipient și o administrație centrală. Desigur, distincția dintre sarcinile publice și cele private conferite marilor funcționari rămâne ambiguă, dar primele tind din ce în ce mai mult să prevaleze asupra celorlalte, în timp ce numărul de funcționari crește (seneșal, conetabil, contele palatului, cameriarul etc.), iar rolul Capelei și al personalului clerical care-o deserveste devine din ce în ce mai pregnant, atribuțiile acestora constând, pe lângă problemele eclesiastice, din expedierea corespondenței oficiale și promulgarea diplomelor regale.

Pentru a-și impune autoritatea pe lângă supușii și vasalii săi, suveranul dispune, în virtutea drepturilor sale regaliene, în primul rând de armată. Teoretic, am mai spus-o, toți oamenii liberi trebuie să-și efectueze serviciul militar pe propria lor cheltuială, dar, în practică, sunt chemați sub arme – prin rotație sau fiind preferați doar cei care locuiesc în apropierea punctului de plecare la luptă – numai indivizii capabili de a întreține un costisitor echipament militar. Infanteriștii sunt cei mai

numeroși (între 6.000 și 10.000 în fiecare dintre cele patru armate operative din 811, de pe Elba, Dunăre, Ebru și în Bretania), însă cavalerii sunt cel mai greu înarmați (2.500-3.000 în fiecare armată, dintre care 800 cuirasați) și au rol de decizie. Nu există, așadar, armată permanentă și nici o finanțare regulată a cheltuielilor în acest sens. Impozitul roman direct, devenit o obișnuință ce se menține, se pare, sub diferite forme, aduce prea puțin. Amenzile judiciare, taxele de trecere, taxele pentru desfacerea mărfurilor în iarmaroace etc. nu sunt neglijabile, dar sursa principală financiară a suveranului rămâne venitul domeniilor sale (fiscul), mereu crescut sub domnia lui Carol cel Mare, datorită cuceririlor sale și, dimpotrivă, tot mai scăzut sub domnia succesorilor săi, datorită donațiilor făcute vasalilor sub formă de uzufruct viager, la început, apoi sub forma deplinei proprietăți.

Administrația locală, gaj al menținerii ordinii interioare și al aplicării hotărârilor imperiale, face obiectul unui interes aparte. Unitatea de bază este comitatul, el însuși împărțit în *pagi* și *gau*. Există aproximativ 300 de comitate în Imperiu, fiecare condus de către un comite (*comes*, *graf*), care, numit de rege și, prin aceasta, devenit locotenent al său direct, administrează circumscripția, prezidează tribunalul regal (*mallus*) asistat de *boni homines* („oamenii buni”), convoacă și conduce armata. Contele și subordonații săi sunt remunerați prin veniturile bunurilor funciare imperiale de a căror folosință se pot bucura asemenea titularilor vastelor administrații provinciale care au fost instituite în anumite regiuni puțin sigure și la frontiere (mărci):

prefecți, duci sau margrafi, investiți cu întreaga putere.

Toate aceste sarcini nu privesc decât un număr mic de persoane: o mie, cel mult, în timp ce administrația unui singur oraș roman depășește uneori această cifră. Imperiul este deci subadministrat. Realitate la care se adaugă și faptul că, adesea, regele a trebuit să încredințeze sarcinile comitale reprezentanților nobilimii locale, înzestrați cu importante domenii, cu o clientelă numeroasă și dispuși să-și transmită funcția descendenței lor, devenind astfel potentăți ereditari. Pentru a-i supraveghea, pentru a-i împiedica să se organizeze în dinastii locale scăpate de pe orbita puterii, Carol cel Mare întărește instituția celor numiți *missi dominici*: trimiși ai regelui, aleși dintre cei mai credincioși, călătorind câte doi sau trei (cel mai adesea un conte și un episcop) și însărcinați să inspecteze domeniile și comitatele, să ancheteze eventualele abuzuri, să prezideze tribunalele și să propună pedepse. Ei sunt cei care asigură imperiului un minimum de coeziune.

Imperiul împărțit

La moartea lui Carol cel Mare, în ianuarie 814, dispozițiile luate de împărat cu un an înainte intră în vigoare: fiul său unic, Ludovic – ce va fi supranumit cel Pios – devine împărat al Apusului. Ludovic este un personaj foarte diferit de tatăl său. Impulsiv și pasional, foarte credincios, el suferă în mod pregnant influența mediului său și mai cu seamă pe aceea a clericilor din Aquitania (el fusese rege al Aquitaniei sub domnia lui Carol), care l-au urmat și la Aix-la-Chapelle. Prima sa preocupare, odată ajuns pe tronul imperial, este să reformeze modul de viață al Palatului: fetele lui Carol cel Mare sunt rugate să intre la mănăstire, iar clericii să respecte, în modul lor de viață, canoanele bisericești. Educat de către aceștia, Ludovic are, în plus, o concepție asupra titlului imperial diferită de cea a lui Carol: adică mai apropiată de modelul roman. În acest sens, el renunță, în titulatura sa oficială, la titlurile de rege al francilor și longobarzilor, pentru a nu și-l păstra decât pe cel de „împărat august”. Ceea ce nu înseamnă că, în sânul Imperiului creștin unificat, nu mai există regate ce se bucură de o mare autonomie; ele, însă, nu mai pot fi altceva decât provincii ale Imperiului. Astfel, în 817, când Ludovic cel Pios își hotărăște, cu mult înainte, succesiunea, el prevede ca fiul său mai mare, Lothar, să fie încoronat ca împărat și asociat, încă din timpul vieții tatălui său, la exercitarea puterii; ceilalți doi fii ai săi vor primi: Pepin – coroana Aquitaniei, Ludovic – pe cea a Bavariei

(Bernard păstrând-o pe cea a regatului Italiei), dar – și în aceasta constă noutatea revoluționară față de practicile francilor – toți vor guverna sub autoritatea împăratului prezent și viitor, singur suveran al poporului creștin.

Opera de unificare astfel începută împlinește perfect dorințele clericilor. Unii dintre aceștia, entuziasmați de atitudinea noului împărat care, încă mai mult decât Carol cel Mare, întrupează unitatea lumii creștine occidentale, vor merge chiar și mai departe. Arhiepiscopul de Lyon, Agobard, va cere o totală „francizare” prin aplicarea legii salice france întregului Imperiu. Fără a accepta aceasta, Ludovic va purcede la o operă de unificare juridică a statelor sale, făcând din religie liantul unității lor politice, ceea ce va conduce la modificarea politicii sale față de Papă, recunoscându-i acestuia, la început, o totală independență în statele sale, reluând, mai apoi, și întărind, programul tatălui său, pentru a sfârși, în 824, prin a reduce statul pontifical la rangul de protectorat franc. În acest timp, consilierii eclesiastici ai lui Ludovic – spaniolii Benedict de Aniana și Agobard, abatele Corbiei – Adalhard și fratele acestuia, Wala, îl vor trimite la Roma pentru a fi încoronat și uns împărat de către Pascal I (823), ca și cum titlul imperial era legat de această dublă ceremonie și nu putea fi conferit decât în Italia, de către Suveranul pontif.

Această voință de unificare trebuia neîndoielnic să se lovească de rezistența celor ale căror interese erau, prin aceasta, lezate. A fost vorba, mai întâi, de nepotul împăratului, regele Italiei, Bernard, care, împins din urmă de unii nobili nemulțumiți și de câțiva episcopi, a ridicat armele împotriva unchiului

său. Revolta a fost repede înăbușită, iar promotorii săi au primit o pedeapsă exemplară, începând cu Bernard însuși, căruia i s-au scos ochii (818). Regatul Italiei a fost suprimat și legăturile între diferitele părți ale Imperiului au fost strânse încă și mai mult, în schimb Ludovic, determinat de consilierii săi eclesiastici, a trebuit să facă, în 822, la Attigny, o penitență publică.

În 830, rebeliunea a venit din partea fiilor înșiși ai împăratului. Câțiva ani mai înainte, acesta se însurase a doua oară cu o prințesă bavareză, Judith, care, dându-i un fiu – viitorul Carol cel Pleșuv – a obținut în 829 din partea soțului său regal să se revină asupra împărțirii din 817. Astfel, un teritoriu compus din regiunea Alamană, Retia, Alsacia și o parte din Burgundia fu atribuită tânărului prinț. În același timp, influența lui Lothar, foarte puternică pe lângă tatăl său până în acel moment, ca și cea a consilierilor eclesiastici ai lui Ludovic, favorabili unității Imperiului, a început să fie pusă în umbră, la curte, de clanul lui Judith și al favoritului său, contele Septimaniei – Bernard, în timp ce ceilalți doi fii ai împăratului, Pepin și Ludovic, încercau să-și mărească partea. În două rânduri, în 830 și 833, cei trei fii ai lui Ludovic cel Pios se revoltă în mod fățiș împotriva tatălui lor, obligându-l mai întâi s-o trimită pe Judith într-o mănăstire (de unde va fi repede chemată și repusă în drepturi), apoi să abdice, să facă penitență și să se retragă și el într-o mănăstire, lăsându-i lui Lothar coroana imperială. Nu pentru multă vreme, căci pretențiile fiului cel mai în vârstă al lui Ludovic nu vor întârzia să-i instige împotriva pe ceilalți doi frați. În 835, o adunare de episcopi îi înapoiază lui Ludovic cel Pios

titlul imperial, ceea ce nu pune însă capăt intrigilor și conflictelor de familie. Când, în 840, Ludovic moare, Imperiul pare pe punctul de a se prăbuși în anarhie și războaie civile.

Noile invazii

Situația va deveni cu atât mai îngrijorătoare cu cât, în cursul deceniilor următoare, războaiele neîncetate între urmașii lui Carol cel Mare și ai lui Ludovic cel Pios coincid cu noi valuri de invazii și incursiuni în teritoriu creștin venind din Scandinavia, Ungaria și zonele controlate de musulmani.

În Sud, suveranii carolingieni trebuie să facă față presiunii „sarazinilor”. Pe uscat, cavaleria musulmană a fost definitiv blocată în secolul al VIII-lea, dar frontierele maritime sunt foarte vulnerabile. În Mediterana occidentală, plecând de la baze de operațiuni mai mult sau mai puțin independente, situate în Spania sau în Africa, arabii devin stăpânii Balearelor, Corsicei, apoi ai Siciliei (total ocupată în 902). De acolo, ei ocupă câteva poziții în Italia de Sud (Bari, Taranto) și în Provența (La Garde-Freinet) și-și înmulțesc raidurile pe coastele peninsulei și în Galia meridională. În 842, ei distrug Arles, în 846 atacă Roma, care rezistă, și pradă bazilica Sf. Petru. În 932, ei ocupă Genova. În interiorul teritoriilor pe care le jefuiesc până la pasurile alpine, ei devastează mănăstiri și vânează sclavi. Pe oriunde trece teroarea sarazină, locuitorii părăsesc câmpiile de coastă pentru a se refugia pe înălțimi. La sfârșitul secolului al X-lea, majoritatea fortărețelor musulmane sunt recâștigate, dar nesiguranța rămâne vie, pentru multă vreme încă, de-a lungul coastelor mediteraneene.

La est, pericolul vine din Panonia, unde poporul

stepei, maghiarii veniți de pe coastele de sud-est ale Uralilor și împinși de către turci (cu care, de altfel, s-au amestecat) și de pecenegi, vin să se instaleze aici după dislocarea puterii avare. De aici, ei lansează, în timpul primei jumătăți a secolului al X-lea, raiduri devastatoare într-o mare parte a Europei Occidentale, ajungând până la gurile Weser-ului, în sud-vestul Galiei și Italia meridională, prădând mănăstirile și orașele. După ce țin în șah mult timp cavaleria carolingiană, ei sunt în cele din urmă zdrobiți în 955 în bătălia de la Lechfeld de către regele Germaniei, Otto I, și alungați înapoi în Panonia, unde se și fixează. În 996, regele lor, Vaik, se convertește la creștinism, se însoară cu fiica ducelui Henric de Bavaria și primește din partea Papei Silvestru II, sub numele de Ștefan, o coroană care va servi, de atunci încolo, la încoronarea regilor maghiari: coroana Sfântului Ștefan, primul care a purtat-o fiind canonizat în 1083¹¹⁴.

În sfârșit, din Europa de Nord sosesc vikingii. În secolul I î.e.n, deja, Galia, Spania și Italia septentrională fuseseră devastate de bande venite din Scandinavia: cimbrii și teutonii. Scandinavii sunt amestecați cu triburile germanice în tot timpul perioadei migrațiilor din secolele al V-lea și al VI-lea. Mai apoi, însă, până în secolul al VIII-lea, lumea scandinavă rămâne izolată, neîntreținând raporturi decât cu popoarele vecine: frizonii, anglo-saxonii și celții din Irlanda. Cei care, în curând, vor fi numiți „normanzi” cunosc la această dată o civilizație înfloritoare. În ciuda *runelor* gravate pe numeroase pietre de mormânt, născute din alfabetul runic străvechi, folosit de germanici, și a acelor *saga* care datează din secolele al XII-lea și al XIII-lea, se știu

puține lucruri despre istoria lor. Se știe doar că societățile scandinave primitive erau dominate de o aristocrație formată din căpetenii de clanuri, mari proprietari funciari care conduceau adunarea oamenilor liberi și, în caz de nevoie, războaiele. Mai sus în ierarhie urmau *jarl*, șefi regionali ereditari și regii, destul de asemănători omologilor lor germanici. Se știe, de asemenea, puține lucruri despre religia lor.

Nu există mai multe informații nici despre motivele care au împins aceste popoare de războinici și de marinari să se angajeze în expediții care îi vor conduce în toate părțile Europei și, fără îndoială, chiar și în America. Unul ar putea fi atracția prăzii, dar de ce la acel moment anume? Suprapopulare relativă conducând la conflicte sociale și politice; dar care a fost punctul de plecare al acestor răsturnări de conjunctură demografică? O încălzire a climei, poate, permițând munca câmpului în zone până atunci sterile? Cert este că între sfârșitul secolului al VIII-lea și mijlocul secolului al IX-lea, popoarele scandinave intră în istorie în modul cel mai violent cu putință. Progresele tehnicii navale și ale artei de a naviga le permit să înainteze foarte mult în larg. Ei folosesc pentru aceasta corăbii cu coca lată, îmbinând pânzele cu vâslele și putând duce cu ele 40 până la 100-200 de oameni – *snekkja*, care poartă la pupa și la prova un cap de dragon (*drakkar*). Astfel, aceste corăbii pot, grație și cunoștințelor astronomice, naviga foarte mult în larg, departe de țărmuri. Suedezii, norvegienii și danezii și-au părăsit, astfel, țărmurile lor familiare pentru a călători, fie ca negustori și exploratori, fie ca războinici, semănând în drumul lor distrugerea și

teroarea, spre orizonturile cele mai diverse.

Suedezii fac parte, în majoritatea lor, din prima categorie. Numiți varegi de către orientali, ei pot fi întâlniți, încă din secolul al VI-lea, pe coasta estică a Balticii. De acolo, ei urcă cursul fluviilor și lacurile Câmpiei Ruse, ducându-și bărcile pe interfluvii, până la Nipru și Marea Neagră, atingând Marea Caspică, schimbând aici sclavi și blănuri pe produse orientale, servind uneori și ca mercenari în favoarea bizantinilor și a locuitorilor orașelor slave presărate pe drumul lor: Novgorod, Smolensk și, mai ales, Kiev. Se pare că unul din șefii lor, Oleg, este cel care, în secolul al IX-lea, întemeiază principatul Kievului, embrion al statului rus¹¹⁵. În secolul al X-lea, atunci când legăturile lor cu Suedia încep să se extindă, ei se vor converti la creștinism prin intermediul Bizanțului.

Norvegienii sunt cu precădere marinari de cursă lungă și colonizatori în teritorii sălbatice. În secolul al VIII-lea, ei apar pe coastele Angliei și ale Scoției, instalându-se în insulele Shetland sau în Orcade, ca și în Irlanda, unde întemeiază mici principate de coastă. Puțin mai târziu, ei ajung în Islanda, regiune neștiută de cei vechi, unde se stabilesc în 860, apoi în Groenlanda, colonizată un secol mai târziu, și, în sfârșit, pe coastele canadiene, descoperite de Leif Ericson în jurul anului 1000 și, mai apoi, complet uitate.

Danezii, însă, sunt cei care, sub numele generic și impropriu de „normanzi”, vor face să se vorbească despre ei în Europa secolelor al IX-lea și al X-lea. Războinici de temut și jefuitori, ei apar în Anglia și în Galia în prima jumătate a secolului al IX-lea, prădând și incendiind mănăstiri și orașe – Quentovic

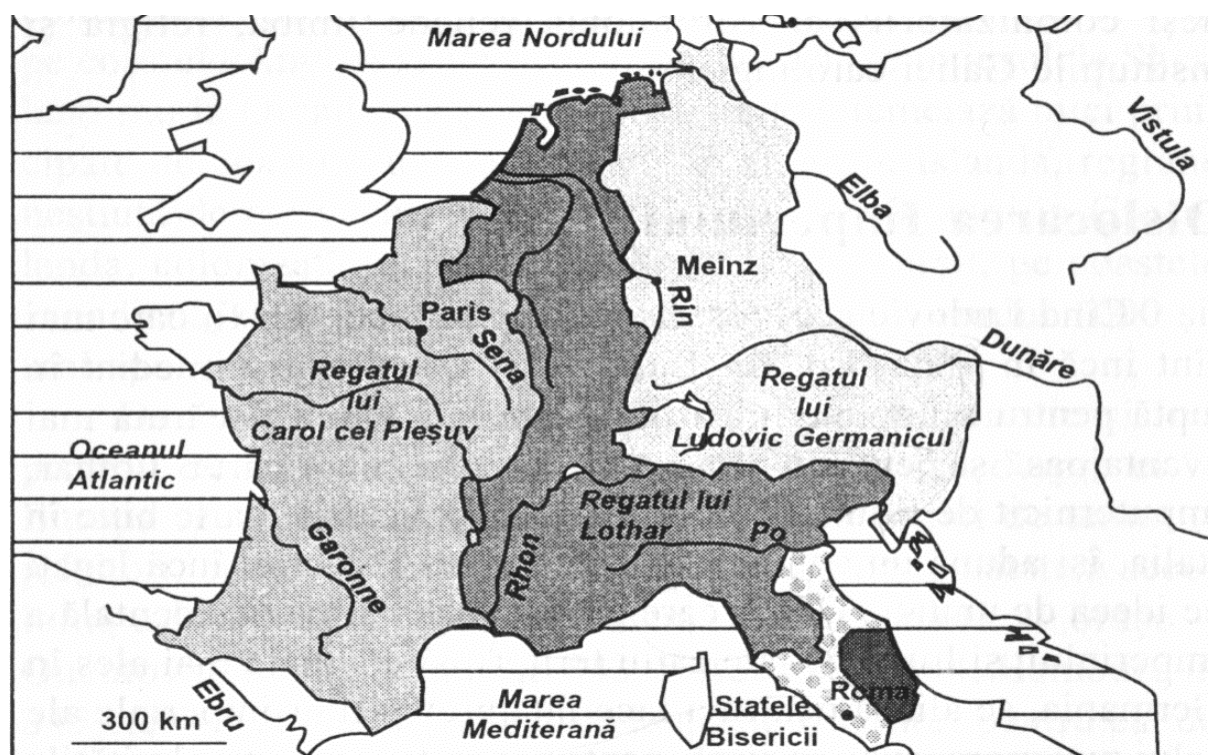
în 842, Nantes în 843, Bordeaux în 844, Hamburg în 845 etc. - instalându-și taberele la gurile fluviilor, pentru ca, de acolo, să-și îndesească raidurile în interior și să impună puterilor locale și suveranilor plata unui greu tribut, *Danegeld*, apoi concensionarea unor vaste teritorii. Incursiunile, la început limitate la regiunile riverane ale Mării Nordului și Mânecii, se extind curând către interiorul teritoriului - danezii pot fi găsiți la Cambrai, la Sens, ba chiar și la Clermont, în Auvergne -, pe malurile Atlanticului, apoi în Mediterana.

Puțin câte puțin, loviturilor devastatoare li se substituie colonizarea prelungită. În Anglia, o armată daneză se instalează în Northumbria în 876 și, repede, constituie, în jurul Yorkului, un adevărat regat. Acesta va dispărea în 954, dar la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, noi cuceritori danezi, Harald Dinte-Albastru, Sven Barbă-Despicată și Knut cel Mare ocupă Anglia, dominând asupra unui vast imperiu care conține și cea mai mare parte a Scandinaviei. În țara francă, singurul stat normand care n-a avut o existență efemeră este cel constituit în 911 în jurul lui Rollon. Acest șef de bandă viking, originar din Orcade, a obținut, într-adevăr, prin tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, semnat de regele franc Carol cel Simplu, regiunile din jurul Senei de Jos, care vor deveni „Normandia“, deși colonizatorii săi vor adopta repede limba, religia și instituțiile Galiei carolingiene.

Dislocarea Imperiului

Când Ludovic cel Pios dispăre, în 840, cei trei fii care mai sunt încă în viață, Lothar, Ludovic și Carol, intră imediat în luptă pentru a impune împărțirea care i se părea fiecăruia mai avantajoasă și pentru a-și asigura cea mai bună parte. Lothar, împuternicit de titlul său de împărat și baricadat foarte bine în Italia, își adună un anumit număr de fideli și clerici încă legați de ideea de unitate. Carol, care guvernează partea occidentală a Imperiului, și Ludovic, ale cărui teritorii sunt situate mai ales în Germania, se aliază pentru a face față pretențiilor imperiale ale celui mai mare, și se sprijină, pentru aceasta, pe particularitățile țărilor pe care le controlează. Deși îl înving pe Lothar, în 841, la Fontenay-en-Puisaye, dar neputincioși în a profita de victoria lor, ei hotărăsc, pentru a scăpa definitiv de dușmanul lor frățesc, să creeze o alianță durabilă. Reuniți la Strasbourg, la 14 februarie 842, ei își jură ajutor reciproc împotriva lui Lothar și, pentru a se face foarte bine înțeleși de trupele lor, ei pronunță un jurământ, Ludovic în germana veche, Carol în latina vulgară, limbă din care provine franceza. „Jurămintele de la Strasbourg” recunosc, astfel, pentru prima dată, existența a două popoare distincte în Imperiu. În anul următor (august 843), convins că nu va putea distruge alianța celor doi frați ai săi și încă și mai puțin că-i va putea învinge, Lothar se resemnează și tratează cu ei de pe picior de egalitate. Tratatul de la Verdun, care va desena pentru încă multe secole, harta Europei

Occidentale, împarte Imperiul Carolingian în trei părți, în mod egal populate și dispunând, în mare, de resurse agricole comparabile. Carol (numit mai târziu Pleșuvul) primește *Francia Occidentală*, domeniu al popoarelor de limbă latină vulgară; lui Ludovic îi revin regiunile de limbă germană situate la est de Rin, e vorba de *Francia orientalis*. Cât despre partea lui Lothar, *Francia media*, dacă ea înglobează, între Meuse și Rin, leagănul familiei carolingiene, mai este compusă și din teritorii mult mai disparate și nu se întemeiază, ca celelalte două, pe bază lingvistică.

Împărțirea de la Verdun (843)

Unitatea Imperiului este, așadar, sfâșiată. Îndemnați și de cler, cei trei frați pot foarte bine să se angajeze să mențină între ei înțelegerea în fața pericolelor care amenință poporul creștin – în acest sens au loc întâlniri periodice, la diferite intervale de timp, la Thionville în 844, la Mersen în 847 și

851 -, însă aceste promisiuni nu vor dura mult timp în raport cu logica împărțirilor și cu angajamentele mult mai presante luate de fiecare suveran în fața „fidelilor” săi. La moartea lui Lothar, în 855, ruptura se accentuează. „Lotharingia” (cuvânt ce va da naștere Lorrenei) este împărțită, mai târziu, între cei trei fii ai lui Lothar: cel mai mare, Ludovic II, primește Italia și titlul imperial, Lothar II - Frizia și Austrasia, iar Carol - Provența.

Între cei doi fii rămași în viață ai lui Ludovic cel Pios și cei trei nepoți ai lor, neînțelegerile se instalează foarte repede, ațâțate de ambițiile și aviditatea fiecăruia. Ludovic Germanicul, chiar, se va năpusti, în 855, asupra regatului lui Carol cel Pleșuv, găsim sprijin în nobilime și eșuând doar în fața fermei atitudini a clerului Franciei Occidentale, condus de Arhiepiscopul de Reims, Hincmar. Încă o dată, Biserica se ridică în apărarea a ceea ce mai poate fi salvat din unitatea Imperiului creștin. Ea impune chiar celor doi frați dușmani o declarație de pace, în 860. La fel ca și sub Ludovic cel Pios, momentul se află sub semnul influenței Bisericii. În fața dispersării autorității, a anarhiei, a incursiunilor devastatoare ale normanzilor și sarazinilor, Biserica întrupează un principiu unitar. Papa Nicolae I înmulțește eforturile în acest sens: el intervine în afacerile eclesiastice ale fiecărui regat, fără să țină seama de protestele suveranilor carolingieni și-i oferă sprijinul lui Ludovic II în lupta îndârjită pe care acesta din urmă o duce în Italia de Sud împotriva musulmanilor.

Domnia lui Ludovic II marchează o scurtă pauză în procesul de descompunere a Imperiului carolingian. Campaniile sale neobosite împotriva sarazinilor îl

fac să apară ca apărătorul creștinătății și dau, pentru ultima oară, un anume sens titlului imperial. În timp ce cei doi unchi ai săi își împart Lotharingia, el cucerește, în 871, Bari, mare bază musulmană a Italiei, și mai slăbește puțin strânsoarea sarazină din peninsulă. El visează atunci nu numai să-și impună autoritatea în întreg Imperiul de Apus, dar să se impună și „preascumpului său frate spiritual Vasile”, care domnește la Constantinopol, în numele unei întâietăți a Imperiului „Roman” asupra celui Bizantin. Or, începând cu 875, visul se risipește odată cu asaltul dat de musulmani asupra Romei – unde Papa Ioan VIII trebuie să plătească cu propria-i persoană pentru a îndepărta primejdia – și odată cu moartea lui Ludovic.

După aceea, coroana imperială va trece din mână în mână, după bunul plac al negocierilor cu papalitatea, întâi lui Ludovic II cel Bâlbâit, fiu al împăratului mort, apoi, după o pauză de trei ani, lui Carol cel Gros (de la 881 la 888), fiu al lui Ludovic Germanicul, care se dovedește repede incapabil și este detronat de către mai marii Germaniei, la inițiativa unui bastard al lui Carloman, Arnulf. Acesta este ultimul suveran carolingian care este încoronat ca împărat la Roma, după două descinderi în Italia, în 894 și 895. După aceasta, pierzându-și orice semnificație, coroana nu va mai fi purtată decât de prinți mărunți, Lambert de Spoleto, Ludovic de Provența, Berengar de Friuli etc., așteptând ca, în 962, să treacă în mâinile lui Otto I al Germaniei.

În secolul al X-lea, asupra unor regate mai mult sau mai puțin întinse, mai mult sau mai puțin descompuse sub loviturile conjugate ale

năvălitorilor normanzi sau sarazini și cele ale deținătorilor locali ai puterii funciare și militare, mai domnesc încă urmași îndepărtați ai Pepinizilor. Franța, Germania, Italia se nasc, astfel, din ruinele construcției statale ivite de pe urma alianței tronului Sf. Petru cu cel al puterii france. Imperiul Carolingian este mort. Începe istoria Europei feudale.

Economia și societatea în epoca carolingiană

Ca și cea de pe vremea merovingienilor, economia epocii carolingiene rămâne profund agrară. În această privință există prea puține diferențe față de secolele al VII-lea și al VIII-lea. Tehnicile agricole rămân, în mare parte, neschimbate. Hamul pe gât nu permite animalelor de tracțiune, prea puțin robuste, de altfel, să facă eforturi prea mari. Plugul cu cuțit de fier, folosit pentru a răsturna profund pământul, este puțin răspândit, căci metalul este scump și rezervat fabricării armelor. Aratul tradițional nu face decât să zgârie pământul care, în prealabil, trebuie dislocat cu târnăcopul. Inexistența îngrășămintelor și bălegarul insuficient (animalele sunt hrănite mai ales în aer liber) îi obligă pe țărani să lase în fiecare an o altă bucată a pământului lor să se odihnească. Astfel, randamentul este mediocru (în medie, două boabe, uneori trei pentru o sămânță), ceea ce face ca prezența și exploatarea pădurii să fie absolut necesare pentru supraviețuirea comunităților sătești. Așa se explică defrișările rare ale pământurilor virgine și, sporadic, într-un spațiu european care rămâne slab populat, fenomenele de suprapopulare relativă care caracterizează această perioadă.

Sistemul agricol se bazează, mai mult ca niciodată, pe marele domeniu, ajuns la forma sa cea mai desăvârșită între Rin și Sena, grație registrelor funciare ținute de arendași - *polipticuri* -, și mai ales cel al lui Irminon, abate de Saint-Germain-des-Prés, la începutul secolului al IX-lea. Și aici, se

observă mici schimbări în raport cu epoca precedentă, doar o perfecționare a sistemului și, bineînțeles, o creștere în suprafață a domeniilor deținute de suveran (fiscurile), și de marii seniori laici și de mănăstiri. Altfel, stăpânul continuă să ocupe centrul domeniului – exploatat în mod direct – unde curtea (*cortis*) cumulează clădiri în care se locuiește și se produce; el continuă, de asemenea, să-și cultive celelalte loturi de pământ cu ajutorul posesorilor lor care trebuie să achite redevențe în bani, în natură și muncă (robota). Aceste mici loturi, gândite ca suprafețe aproape egale, trebuind să asigure subzistența unei familii de țărani, au cunoscut o puternică evoluție în secolele al IX-lea și al X-lea, din cauza vânzărilor și partajurilor succesoriale. În regiunea pariziană, suprafața lor variază de la 1 la 15 hectare, și de la 15 la 40 de hectare în Flandra și Frizia.

În general, marele domeniu carolingian își asigură singur subzistența. Cele mai multe *villae* își au chiar propriii lor artizani, care fabrică haine, oale, butoaie și instrumente agricole. *Villae*-le care pot da un excedent stăpânului – laic sau eclesiastic –, care astfel să-și poată achiziționa produsele de lux ale marelui comerț, sunt rare. Cu atât mai mult cu cât anumite cumpărături nu pot fi evitate: fierul pentru unelte și arme, sarea pentru conservarea cărnii, vinul – în regiunile unde vița-de-vie nu este cultivată etc. Nu există deci autarhie absolută: comerțul interior se menține și pare, chiar, să fi cunoscut o anume dezvoltare în timpul domniilor lui Carol cel Mare și Ludovic cel Pios. Piețele urbane și rurale se înmulțesc. Țăranii vin să schimbe în orașul lor vecin produsele creșterii animalelor domestice cu cele ale

artizanului urban sau să cumpere la mână a doua stofe și obiecte diverse. De la o regiune la alta, se schimbă cereale și vinuri, pește afumat sau uscat și metale. În sfârșit, până la data ofensivelor normande și sarazine, care încearcă și uneori chiar paralizează schimburile pe distanțe mari, între regiunile îndepărtate ale imperiului și între lumea carolingiană și periferia sa orientală sau barbară, se constată, de asemenea, un avânt al comerțului „internațional”.

Anumite produse importate, precum papirusul egiptean, fructele exotice și uleiul de măsline dispar încetul cu încetul de pe piețele occidentale, înlocuite de produsele locale precum untul, ceara și pergamentul. Continuă, în schimb, să fie aduse arome pentru îmbunătățirea felurilor de mâncare, parfumurile, stofele prețioase folosite atât ca podoabe pentru nobilii carolingieni, cât și pentru veșmintele liturgice. Datorită pirateriei musulmane, marile căi maritime comerciale s-au deplasat către est, favorizând porturile Adriaticei și, mai ales, Veneția, unde sosesc mirodenii din Alexandria, mătăsuri din Constantinopol, lemn și sclavi de pe continent, sare și pește din Adriatica.

În nordul Galiei, noi porturi se dezvoltă la gurile marilor fluvii pe unde trec grâul germanic, vinul, sclavii, lemnul și blănurile venite din Scandinavia. Duurstede și Quentovic la gurile râului Canche, Dorestat pe Rinul inferior, fac comerț cu țările Mării Nordului și ale Balticii, în timp ce Gand-ul, la confluențele lui Lys cu Escaut, Tournai pe Escaut, Bruges la capătul estuarului Zwyn-ului dezvoltă, în jurul micilor lor așezări comerciale (*portus*) – cheiuri pe care se debarcă și depozitează mărfurile

venite pe cale fluvială -, o intensă activitate de schimb, punct de plecare în extinderea și îmbogățirea acestor așezări. Pe Sena și Rin, negustorii saxoni și frizoni urcă până la Paris și până la târgul de la Saint-Denis sau până la Strasbourg, Basel și Constanț. În sfârșit, la frontierele orientale ale Europei, folosindu-se de marile fluvii ale câmpiei ruse, varegii stabilesc o legătură directă cu țările Mării Negre, schimbând lemn, sclavi și blănuri pe produse orientale, pe care le aduc, pe aceeași cale, până în insula Gotland, în Baltica. De aici, le aduc, la rândul lor, negustorii franci și frizoni, pentru a le redistribui, mai apoi, în întregul Imperiu de Apus.

În principiu, achizițiile efectuate în țările orientale erau prea puțin compensate de exporturile în afara granițelor Imperiului. Și cum stocurile de aur ale Occidentului erau epuizate încă din secolul al VIII-lea sau investite în obiecte prețioase aparținând tezaurelor bisericilor, e greu de înțeles cum se făceau plățile internaționale. În fond, se pare că, în ciuda numeroaselor interdicții impuse de Biserică și de puterea regală, au avut loc fructoase schimburi clandestine de arme și sclavi, care reduceau deficitul de metale prețioase. Ceea ce, în primul rând, însă, a permis Occidentului să dispună de un instrument de plată internațional a fost politica tenace carolingiană de restaurare și stabilizare a monedei de argint, dinarul de argint, de pildă, a fost reevaluat cu 25% de către Carol însuși.

Evoluția socială începută în epoca lui Carol continuă. La baza piramidei, soarta sclavilor, din ce în ce mai rari și integrați societății creștine (ei pot primi împărțășania), se apropie de cea a „colonilor”,

a căror condiție se degradează și a căror personalitate juridică de oameni liberi pare să se șteargă. Începând cu domnia lui Carol cel Mare, colonii pot fi întâlniți pe loturile de pământ aservite și sclavii pe loturile libere. Altfel spus, trecerea de la sclavie și colonat la un stadiu intermediar de semi-libertate, numit șerbie, se face pe nesimțite. Cât despre micii proprietari liberi – al căror pământ începe să fie numit alodiu –, chiar dacă nu dispar, rămân, totuși, prea puține informații despre ei.

În epoca lui Carol cel Mare, însă, se pun bazele, mai ales, a ceea ce mai târziu se va numi feudalitate, fapt care reprezintă, în fond, încheierea unei lungi evoluții, ce începe în Imperiul roman târziu, prin practica sa numită „patronat”. Am văzut cum, pe vremea merovingienilor, decăderea puterii publice și nesiguranța pe care o aducea cu sine determinaseră un număr de oameni liberi să se pună sub protecția cuiva mai puternic și cum mai marii se obișnuiseră să adune în jurul lor fideli, cărora le plăteau serviciile prin donații de pământ: beneficiul. Astfel s-a dezvoltat practica închinării, prin care protejatul (vasalul) se angaja, mai ales, în schimbul acestui beneficiu, consimțit cu titlu viager, să-l urmeze pe senior la război. Mai multe alte circumstanțe au accentuat, sub carolingieni, această evoluție. Mai întâi, necesitățile războinice și accentuarea costurilor echipamentelor militare i-au obligat pe suverani să confere vasalilor lor înlesniri încă și mai mari, deci să se sărăcească în favoarea celor din urmă, întărindu-le, astfel, cu atât mai mult, puterea. Apoi, în ciuda controlului efectuat de *missi dominici*, agenții puterii regale – conți, vicari, duci etc. – și-au transmis tot mai mult îndatoririle

descendenților și s-au străduit să facă ereditare demnitățile și funcțiile (*onores*) care le erau în principiu atribuite cu titlu viager și confundându-le cu propriile lor bunuri. În sfârșit, Carol cel Mare el însuși a determinat generalizarea sistemului închinării, acesta legând printr-un întreg lanț de jurăminte toți oamenii liberi, de la vasalii regali care se închinau, încredințându-se în mâinile suveranului, și până la modeștii vasali obișnuiți.

Aceste instituții vasalice, trebuie precizat, s-au răspândit cu precădere în lumea germanică, între Rin și Loara. În Galia de Sud și în Italia de Nord, ele s-au menținut într-un stadiu embrionar. Există un jurământ de fidelitate, dar beneficiul nu însoțea acest jurământ decât în cazul reprezentanților suveranilor. Tot Imperiul, însă, cunoaște, în secolul al IX-lea, dezvoltarea și influența marilor proprietari, deveniți administratori locali cu titlu ereditar. Dispunând de mari domenii și de numeroși vasali, crescându-și războinicii din rândul propriilor lor „oameni” și țărani, uzurpând puțin câte puțin o parte a puterilor regale, ei au ajuns să aibă, în regiunea lor, o mare autoritate. Când, în timpul urmașilor lui Carol cel Mare, puterea imperială a slăbit, populațiile s-au îndreptat supuse nu către suveran, ci către contele sau ducele, seniorul lor imediat.

O înfrumusețare culturală

Domnia lui Carol cel Mare și apoi cea a lui Ludovic cel Pios coincid cu o renaștere a literelor și artelor căreia istoricii, exagerând, poate, i-au dat numele de „Renașterea carolingiană”. Instrumentele, dacă nu chiar inițiatorii acestei înnoiri culturale, sunt, fără îndoială, clericii, deținători în exclusivitate ai cunoștințelor și tehnicilor de transmitere a cunoștințelor. Iată de ce reforma Bisericii și eforturile întreprinse pentru a dezvolta instruirea prelaților și călugărilor au fost determinante; oricare ar fi, însă, inițiativa revine suveranului carolingian.

Reforma Bisericii implica mai întâi o mai bună repartizare a bogățiilor sale, întotdeauna considerabile, în ciuda faptului că Regele Carol Martel se înfruptase substanțial din ele. Bogăției episcopilor și abaților, proveniți, cei mai mulți, din înalta aristocrație, i se opunea condiția precară a călugărilor și preoților mărunți. Pentru a-i pune la adăpost de nevoi, Carol cel Mare instaurează dijma (orice producător trebuia să rezerve Bisericii a zecea parte din recolta sa), iar Ludovic cel Pios decide să împartă bunurile abațiale în două: un lot rezervat folosinței exclusive a abatelui, celălalt întreținerii comunității și mănăstirii. Pentru a reinstala disciplina, foarte tolerantă sub merovingieni, s-a recurs la o reformă a clerului: substituie a arhiepiscopilor metropolelor dispărute, autoritate a episcopului extinsă asupra întregului cler al diocezei, eliminare a prelaților scandaloși, înlocuiți cu un personal mai bine format

și moralmente ireproșabil, regrupare a preoților din așezări în comunități de clerici constrânși la viața colectivă, impunere în toate mănăstirile regatului a regulii benedictine, în spiritul comentariului foarte strict stabilit de Benedict de Aniana etc.

Punerea în aplicare a acestor reforme, chiar și a celor care vizau formarea unor mai buni administratori, trecea prin dezvoltarea instrucțiunii clericilor și deci printr-o restaurare a culturii. Sarcina nu era chiar ușoară, căci, la sfârșitul perioadei merovingiene, asistăm, în acest domeniu, ca și în multe altele, la o dezintegrare într-o parte largă a Galiei france a tot ceea ce se dobândise în perioada precedentă. Pentru a ridica nivelul cultural al clericilor, a trebuit să se facă apel la literați originari din regiuni unde se menținuseră importante focare de cultură latină. La Palatul imperial de la Aix-la-Chapelle, adevărat centru de formare a clericilor și de difuzare a culturii astfel restaurate, au venit maștri vestiți din Italia de Nord (grămaticii Petru din Pisa și Paulin din Aquileea, istoricul Paul Diaconul), din Spania (teologul Theodulf, investit mai apoi episcop de Orléans), de la mănăstirile anglo-saxone – Alcuin, de exemplu, profesor la școala episcopală din York, pe care Carol cel Mare îl va face abate de Saint-Martin de Tours, însărcinat să organizeze învățământul.

Școli parohiale, episcopale și monastice au fost, astfel, create în întreaga Galie. La nivel elementar, un capitular din 789 impunea ca „fiecare episcop, în fiecare mănăstire, să predea psalmii, notele, cititul, socotelile, gramatica și fiecare să aibă cărțile bine corectate”. Mai exigent, programul conceput de Alcuin prevedea un ciclu de studii pe două niveluri:

trivium – conținând învățarea gramaticii, retoricii, dialecticii –, apoi *quadrivium* – menit să dea elevului cunoștințe enciclopedice de geometrie, aritmetică, astronomie și teorie muzicală. La vârful său, școala de la Palat constituie un fel de Academie, unde vin să predea erudiți în trecere și unde ecleziaști își desăvârșesc formarea.

Această imensă operă pedagogică a fost completată prin două reforme de o mare importanță. Pe de o parte, unificarea liturghiei, odată cu adoptarea în 786 a sacramentului gregorian care permite introducerea în întreg regatul a liturghiei romane și eliminarea liturghiilor locale, ceea ce a favorizat revoluția muzicală însoțită de inventarea polifoniei. Pe de altă parte, punerea la punct, de către scribii abației de la Corbie, plecând de la o literă minusculă anglo-saxonă, a unei minuscule rotunde, pe care o numim carolină, și care va ușura munca de copiere a manuscriselor. Cum literații italieni și englezi au adus cu ei numeroase texte vechi, această revoluție scripturală este însoțită de un uriaș efort de reproducere.

Rezultatele acestei „renașteri” culturale trebuie, desigur, relativizate. Prima generație de literați care au impulsionat-o sub Carol cel Mare a produs, ea însăși, puține opere cu adevărat originale: „manualele școlare” ale lui Alcuin, *Istoria longobarzilor* de Paul Diaconul, poemele lui Theodulf, poezia de curte a lui Angilbert, *Analele* redactate în mănăstiri. Toate sunt producții ale clericilor, cu excepția clasicei biografii a lui Carol cel Mare scrisă de Eginhard (770-840), literat, savant, dar și arhitect (el, de exemplu, a participat

la conducerea lucrărilor palatului de la Aix-la-Chapelle). Rolul lor a fost, mai ales, acela de a păstra patrimoniul literar antic și de a cizela instrumentele intelectuale care vor permite înflorirea culturală din secolul al IX-lea.

Într-adevăr, odată cu cea de-a doua generație, reînnoirea literelor și artelor se afirmă și se dezvoltă la un număr tot mai mare de abații și capitlurii¹¹⁶. Poezia religioasă, stimulată și de reînnoirea muzicală, este ilustrată de Walafriid Strabon, de irlandezul Sedulius Scott și de călugărul saxon Gottschalk. Jonas din Orléans, Agobard din Lyon, Adalhard din Corbie redactează și difuzează tratate despre raporturile temporalului și spiritualului etc., în timp ce Ioan Scotus Eriugena, care predă teologia la palatul lui Carol cel Pleșuv, compune mai multe opere în spiritul platonician și în cel al dialecticii aristotelice, care, ținute sub semnul suspiciunii de Biserica Romană, tind către un anume panteism, ba chiar agnosticism. În sfârșit, pentru a ne rezuma doar la figurile cele mai reprezentative, Nithard, abate de Saint-Riquier și tovarăș de arme al lui Carol cel Pleșuv în timpul bătăliei de la Fontenoy-en-Puisaye (841), scrie, la cererea suveranului, o *Istorie a fiilor lui Ludovic cel Pios*, care dovedește o reală preocupare pentru autenticitate și grație căreia a fost păstrat textul jurământului de la Strasbourg.

Paradoxal, această înviorare a culturii latine s-a petrecut exact în momentul în care începeau să se afirme limbile zise „vulgare”: dialectele romanice, ele însele împărțite foarte curând în Galia în „langue d'oïl” în nordul Loirei și „langue d'oc” în sud, mai apropiată de latină, italiană, catalană și, pe

de altă parte, dialectele provenite din ramura germanică. În aceste diferite limbi și în contact cu poporul, se nasc noi forme literare, prin care încep să fie exprimate specificitățile etnice și culturale care se vor întrupa mai târziu în „națiune”. Carol cel Mare pune să fie transcrise în limba francă cele mai vechi poeme epice germanice; din păcate, însă, nu s-a mai păstrat nimic din ele. Epopeile de limbă romanică, precum faimoasa *Chanson de Roland*, sunt transmise oral din generație în generație. În sfârșit, o întreagă cultură populară orală trebuie să fi existat, din care aproape nimic n-a ajuns până în zilele noastre.

„Renașterea carolingiană” s-a afirmat, de asemenea, în domeniul artistic. Restabilirea puterii regale, apoi imperiale a făcut să renască o artă oficială care a înflorit în grandioasele construcții ale palatului Aix-la-Chapelle, Quierzy-sur-Oise, Ingelheim, din care nu au mai rămas, din păcate, decât ruine. Arhitectura monastică se transformă, așa cum o dovedesc noile așezări de la Sanct-Gall sau Fulda, dispuse în jurul unei mănăstiri și alipite unei biserici unice. Dezvoltarea capitlurilor în orașele episcopale s-a tradus prin construirea de noi clădiri destinate vieții în comun a canonicilor.

O statistică publicată în 1965 pune în lumină extraordinara dezvoltare a edificiilor religioase în epoca carolingiană: pentru perioada cuprinsă între 768 și 855, apar 27 de noi catedrale și 417 așezări monastice. Influențele cele mai diverse se amestecă în concepția arhitecturală și în decorarea bisericilor carolingiene, cu o pronunțată influență bizantină, provenită din provinciile italiene ale Imperiului, apărând atât în capela palatină de la Aix, puternic

inspirată de biserica Sf. Vital din Ravenna și de biserica Sf. Mormânt din Ierusalim, cât și în Oratoriumul construit de episcopul Theodulf la Germigny-des-Prés (lângă Orléans). Marea severitate a exteriorului contrastează cu splendoarea ornamentelor interioare, în care alternează stucatura, marile compoziții pictate (Müstair în Grisons, Sf. Germain de Auxerre în Vienne) și mozaicurile (absida de la Germigny-les-Prés, Sf. Cecilia și Sf. Praxedru la Roma). Sculptura reapare în biserici, nu numai în decorul capitелurilor, dar și în liniile care fac trecerea de la un plan la altul, pe balustradele de la cor.

Lucrul fildeşului, marcat și el de influențe bizantine, cel al pietrei și al metalelor prețioase folosite în ornamentarea raclelor, relicvariilor și potirelor, dar și pentru fabricarea bijuteriilor și diverselor ornamente ating o înaltă perfecțiune în epoca carolingiană, asemenea artei miniaturilor, complet înnoită de amestecul cultural care se opera în sânul „Școlii palatine”, atelier al palatului din Aix-la-Chapelle, unde s-au născut capodopere precum Evangheliarul lui Godelscalc sau cel al Sf. Médard din Soissons. În toate domeniile, arhitectură și decorațiuni exterioare sau interioare ale bisericilor, arta metalelor sau fildeşului, miniaturi înfrumusețând manuscrisele, psaltirile, extrasele din Evanghelii, lucrul bijuteriilor și orfevreriei, în toate artiștii carolingieni au știut să se pătrundă de tradițiile cele mai diferite – romană, bizantină, orientală, francă etc. – nu pentru a copia umil modelele ce li se ofereau, ci pentru a extrage, plecând de la ele, producții, tehnic și plastic vorbind, originale, din care întreaga artă medievală

occidentală posterioară anului 1000 se va inspira profund.

Capitolul 4

EUROPA FEUDALĂ (SECOLELE X-XII)

■ *Sistemul feudal intră în funcție începând cu secolul al XI-lea. Societatea se organizează în jurul castelului și al seniorului care-și protejează supușii. Legăturile de vasalitate se concretizează: suzeranul dă vasalului său un feud în schimbul căruia acesta trebuie să-l ajute și să-l sfătuiască. Această ierarhie feudală tinde să se confunde cu instituirea unei nobilimi a războinicilor profesioniști, a cavalerilor. În jurul fortăreței, concepută pentru a rezista asediilor îndelungate, o întreagă viață nobiliară se desfășoară având în centrul ei ca unică rațiune a lor de a fi războaiele seniorale. Seniorul nu poate duce această viață brutală și nelucrativă decât pentru că țăranii de pe domeniul său îl hrănesc. Țărani deseori reduși la șerbie; în schimbul dreptului de folosință pe care-l dețin, ei dau seniorului redevențe în bani și în natură, efectuând în plus și diverse munci.*

■ *Biserica, ea însăși proprietară a unor imense domenii funciare, intră și ea în procesul de feudalizare, disciplina și moravurile ei îndulcindu-se, odată cu*

intervenția crescândă a laicilor în numirea episcopilor și abaților. Biserica, însă, încearcă să îmblânzească brutalitatea societății feudale prin instituții precum Pacea Domnului sau Armistițiul Domnului. Are loc chiar și o mișcare de reformă a Bisericii, în secolele al X-lea și al XI-lea, marcată mai ales de crearea ordinelor de la Cluny, Chartreux și Cîteaux. În sfârșit, în secolul al XI-lea, Papalitatea hotărăște să dirijeze înnoirile din sânul Bisericii romane, pentru a o sustrage, astfel, influenței laice (reforma gregoriană).

■ *Această independență a Papalității va duce o lungă luptă cu Imperiul, în secolele XI-XII. Deținători ai titlului imperial, Otto I și urmașii săi se străduiesc să reducă libertatea marilor baroni germani și să-i respingă, pe slavi și unguri, disputându-și, în același timp cu Papalitatea, întâietatea asupra „Imperiului creștin“.*

■ *În tot acest timp, două state răzbat, scăpând tutelei imperiale: Franța și Anglia. Împărțită în nenumărate principate, Franța vede cum, începând din secolul al XI-lea, o nouă dinastie - capețiană - își impune autoritatea, în timp ce cucerirea Angliei de către ducele Wilhelm de Normandia duce la nașterea unui puternic regat.*

Sistemul feudal, care reprezintă originalitatea societății Occidentului medieval începând cu secolul al XI-lea, combină, am văzut deja, un număr de date

observabile încă înainte de anul 1000, dar care, la
acea vreme, dobândesc un caracter definitiv, în
ciuda importantelor decalaje de la o regiune la alta
a creștinătății. Se va vorbi atunci de **feudalitate**
pentru a desemna ansamblul raporturilor omului cu
semenul său, raporturi care domină corpul social,
începând cu cele pe care le întrețin suveranii cu
marii seniori laici și eclesiastici a căror putere
rivalizează cu a lor până la micii vasali care,
deținând, la nivelul lor mărunț, o putere doar de
comandă (**bannum**), își exercită autoritatea în sânul
senioriei.

Nașterea și avântul feudalității

Dislocarea Imperiului de Apus, fărâmițarea regatelor în mari principate teritoriale, hărțuirea continuă exercitată de jefuitorii sarazini și normanzi, apoi lenta creștere demografică care începe să se manifeste odată cu secolul al X-lea, în timp ce activitatea comercială își reia avântul – în Adriatica, marea Nordului, Baltica și de-a lungul căilor continentale care trec prin Champagne și Germania – și orașele ies cu încetul din amortire, toate acestea au făcut ca sistemul carolingian al marilor domenii să evolueze. Rezerva s-a micșorat, cedată în folosința țăranilor sau dislocată prin partajurile succesoriale. Exploatarea directă a cedat în fața muncii retribuite. Loturile de pământ suprapopulate ale țăranilor dependenți s-au divizat. Sistemul care se impune treptat, treptat în cea mai mare parte a Occidentului este cel al *castelului* dominat de un senior care-i poate judeca pe țăranii instalați pe pământurile sale, exercita asupra lor dreptul de comandă (*bannum*), asigurându-le, în schimb, protecție, ca și celor care-l înconjoară în mod direct (familie, slujitori, oameni de arme), grație fortăreței pe care-o construiește.

În virtutea lungii evoluții care le dă naștere, senioria și feudalitatea apar, așadar, într-o lume care, deși pradă anarhiei politice, nu se caracterizează printr-o restrângere, pur și simplu. Vikingii și musulmanii au distrus mult, e drept, și viața rurală a fost în nenumărate locuri afectată de abuzurile lor. Dar numeroase așezări au scăpat

jafului, iar cele care au suferit cel mai mult s-au redresat fără întârziere. Începând cu a doua jumătate a secolului al X-lea, devin evidenți indicii unei anumite creșteri demografice, însoțite de defrișări masive (Mâcon, Auvergne), de asanări (Flandra) și de recultivarea unor pământuri lăsate în paragină (Spania de Nord, Latium). Feudalitatea apare astfel ca o adaptare a societății occidentale la o evoluție de lungă durată, și nu ca efect al unei simple replieri într-o conjunctură de asediu, legată ea însăși de „noile invazii” din secolele al IX-lea și al X-lea. Insecuritatea și violența există, desigur, în Europa născând instituțiile feudale. Ele sunt deja omniprezente și au mai degrabă tendința de a crește în intensitate, atacatorii sarazini și normanzi nefiind decât în parte responsabili de generalizarea fenomenului. „Protecția” pe care seniorul ar trebui s-o asigure celor care depind de el a fost, în general, impusă acestora cu forța și de aceea ea nu-i apăra împotriva brutalității decât în măsura în care există posibilitatea militară care să-i ferească de rapacitatea vecinilor. Istoricii Evului Mediu subliniază astfel astăzi că insecuritatea „feudală”, despre care depune mărturie, în anumite regiuni ca Bézières sau Provența, proliferarea castelelor, începe când iau sfârșit marile invazii.

Ultimele transformări ale sistemului vasalic în interiorul sistemului feudal s-au efectuat în secolul al X-lea, între Rin și Loara, în inima țării franceze și a ceea ce a fost puterea carolingiană. Pe lângă cuvântul beneficiu apare atunci cuvântul fief (*feodum*, din vechiul germanic *feohu*, care desemna un obiect prețios pe care erau pictate caractere magice și care, odată oferit, crea o legătură de

prietenie¹¹⁷). Confundând de-acum înainte onoruri și beneficii, fieful face obiectul unui jurământ de recomandare, prin care cel care-l depune devine „omul” cuiva, în cadrul unei ceremonii care ia numele de „omagiu”. În secolul al XII-lea, ritualul este aproape stabilit. Viitorul vasal se prezintă cu capul descoperit, îngenunchiază, își așază mâinile în cele ale seniorului (gest care simbolizează dăruirea de sine și amintește, după toate aparențele, amestecul de sânge al vechilor confrerii germane). Apoi, după ce va fi schimbat cu suzeranul „sărutul păcii” (alt semn de prietenie și de fidelitate mutuală, valabil mai ales în Franța și în Anglia normandă), vasalul depune jurământ pe cărțile sfinte sau pe o raclă conținând relicve, conferind jurământului de fidelitate un caracter religios și sacru. În sfârșit, seniorul îi dă vasalului un obiect care simbolizează bunul dat drept fief: o grămăjoară de pământ, o creangă de copac etc.: aceasta este învestitura. Abia atunci, contractul care îi leagă indestructibil pe vasal și suzeran intră în vigoare, cu toate sarcinile și îndatoririle care revin fiecăruia.

Primul (vasalul), stăpân al fiefului său, trebuie, în primul rând, să acorde ajutor militar: serviciul de oaste (serviciu militar datorat de vasali suzeranului lor), menit a asigura, în mod permanent, securitatea teritoriului senioral; serviciul călare pentru expedițiile ofensive în exterior; serviciul de escortă, de pază a castelului etc. El mai datorează și ajutor judiciar (fidelul servește drept sfătuitor, asistent al stăpânului său) și ajutor financiar, puțin câte puțin limitat, în Franța și Anglia, la doar patru cazuri: plata răscumpărării suzeranului când e făcut prizonier; când suzeranul își mărită fata cea mai

mare; când își armează cavaler feciorul cel mai mare și când pleacă în cruciadă. Datoria de sfătuitor înseamnă serviciul la curte (cu ocazia marilor sărbători liturgice sau a evenimentelor importante ale vieții seniorului și familiei sale), iar serviciul de asistare la judecata seniorială implică participarea la ședințele tribunalului. În sfârșit, când fiul vasalului moștenește fieful, el trebuie să achite seniorului dreptul de răscumpărare. La rândul său, suzeranul trebuie să-și protejeze vasalul când este atacat, să-i facă dreptate și să-l ajute să se întrețină, fie așezându-l la masa lui, fie concesionându-i un fief.

Paralel cu această evoluție instituțională a legăturilor de la om la om, se accelerează procesul de substituie a vechii nobilimi carolingiene, ea însăși formată prin lenta fuzionare a vechii aristocrații senatoriale și a elitei războinice barbare, cu o nouă clasă de profesioniști ai războiului, *milites*, a căror apariție este legată de transformările tehnice și mentale care tind să confere cavaleriei grele un rol hotărâtor în bătălii și să facă din cavalerie elita societății: toate acestea fără ca o soluție de continuitate între vechea nobilime și noua aristocrație a armelor să fi avut loc, așa cum s-a afirmat multă vreme. Cu timpul, structurile familiale ale acestui grup au evoluat către o descendență patrilineară, moștenirea fiefului (altădată conferit, să ne amintim, cu titlu viager), exercitarea dreptului de comandă (*bannus*¹¹⁸) și, mai ales, exaltarea vocației războinice înclinând în sensul transmiterii pe linie masculină a calității nobiliare.

Expansiunea cavaleriei nu a avut loc nici la fel,

nici în același ritm în toate regiunile Europei creștine. În Franța, în centrul fostului Imperiu carolingian, asimilarea s-a făcut devreme între seniorul deținător al unui fief moștenit ereditar, exercitându-și, la nivelul său, fie el și modest, o parte din prerogativele care, până atunci, fuseseră de autoritate publică (justiția, taxele fiscale, serviciile de echipat și dotat cu arme grele. Introducerea scării de șa a permis ca greutatea armurii să crească – zale, coif, scut sau pavăză, spadă, toporișcă –, ceea ce a condus la o nouă practică a luptei, vizând dezechilibrarea adversarului și scoaterea sa din luptă cu ajutorul lancei lungi, exercițiul cerând o forță fizică și o dexteritate dobândite din prima tinerețe, printr-un antrenament intensiv. De aici și tendința aristocrației armelor de a se constitui într-o castă închisă, într-o nobilime de drept, beneficiind de un statut juridic și de privilegii transmise ereditar.

În alte părți, transformarea a fost mai lentă și uneori chiar incompletă. În țările germanice, distincția dintre cavalerie și nobilime continuă până în secolul al XIII-lea, grație faptului că această cavalerie era servilă. În Spania, permanența războiului în timpul Reconquistei (secolele VIII-XII) și nevoia de a recruta mereu noi *milites* au împiedicat ca nobilimea să se transforme în castă. În Anglia, ea rămâne deschisă fără discriminare și oamenilor liberi, posesori deja ai unei anumite suprafețe de terenuri. Există, așadar, diferențe regionale sau, dacă vrem, „naționale“, care apar la fel de bine și în procesul de feudalizare a societății. Rapid, între Rin și Loira, acolo unde metodele de guvernare carolingiene s-au impus cel mai devreme

- mari responsabilități acordate conților, încurajarea de către suveran a practicilor recomandării și vasalității, instalarea unei nobilimi palatine -, acest proces a pătruns, în schimb, mult mai lent și mai puțin adânc în regiunile unde bogăția și puterea rămăneau concentrate în orașe, acolo unde se mențineau încă solide tradiții romane și unde încă mai subzistau nuclee importante ale unor proprietăți private, libere de orice legătură vasalică: alodiile. În Franța de Sud, în Spania și, mai ales, în Italia, acolo unde influența romană se adăuga celei a Bizanțului, feudalitatea s-a lovit de puternice rezistențe. În Italia de Nord și Centrală, asocierea dintre fief și serviciul militar este prea puțin prezentă, într-atât încât nobilimea feudală nu constituie aici o castă războinică. Fieful tinde să devină o proprietate privată care poate fi înstrăinată. În regiunile de limbă germanică, unde instituțiile imperiale carolingiene au rezistat mai mult decât în alte părți și au luat un nou avânt odată cu Sfântul Imperiu, feudalitatea nu a pătruns decât târziu, la fel ca și în Saxonia, Frizia și mai ales Anglia și Italia de Sud, unde sistemul feudal impus de cuceritorii normanzi s-a suprapus în mod aproape artificial structurilor sociale și politice ținând de o cu totul altă tradiție.

Seniori și seniorii

Oricât de importante ar fi diferențele care disting instituțiile feudale și delimitările clasei seniorale în cele patru colțuri ale Creștinătății de Apus, nobilii și cavalerii care alcătuiesc aristocrația războinică se caracterizează toți printr-o funcție socială, un gen de viață și o mentalitate identice.

Milites sunt prin excelență războinici. Or, am văzut, începând cu Carol cel Mare, arta războiului s-a transformat fundamental. Cavaleria s-a perfecționat și a devenit mai mult ca niciodată arma decisivă a unei victorii. Urmând exemplul cavalerilor stepei, cei ai Occidentului adoptă și ei scara de șa și un nou gen de harnașament. Bine instalat pe șaua sa, cavalerul poate de acum folosi lancea lungă pentru a-și dezechilibra adversarul, grație și unui elan pe care i-l dă un cal masiv de bătaie: calul de luptă. Pe de altă parte, cavalerul nu luptă singur. El face parte dintr-un grup de aproape 30 de bărbați care atacă împreună formând o linie strânsă (*le conroi*). Pentru a rezista asaltului adversarului, armele defensive se dezvoltă și ele. Fiecare combatant poartă coif cu vizieră, o cămașă de zale grea, coiful simplu (cască conică care-i apără capul), apoi scutul, pavăză de lemn întărit în centrul său de o armătură metalică.

Această nouă scrimă cavaleriească impune, pe lângă un echipament costisitor, care face necesară posedarea unui fief, calități atletice și un antrenament care se dobândesc de foarte devreme. La șapte ani, așadar, băiatul menit carierei armelor

învață să încalece. Când ajunge la 12 ani, el pleacă să locuiască la castelul seniorului căruia tatăl său îi este vasal. Se exersează în atacul colectiv, în compania altor băieți de aceeași vârstă cu el care, mai târziu, vor fi tovarășii săi de arme. Devine repede scutier, adică duce scutul seniorului pe câmpul de luptă. În sfârșit, către vârsta de 18 ani, primește de la nașul său, care este tot un cavaler, armamentul complet. Și aceasta în timpul unei ceremonii solemne numite învestitură (*adoubement*). După ce i se dau armele, nașul îl lovește peste ceafă (*adouber* înseamnă a lovi) cu latul palmei: aceasta este acolada. Noul cavaler face, mai apoi, o demonstrație a forței și a îndemânării sale, străpungând din galop manechine în chip de dușmani.

Viața cavalerului se desfășoară, în ceea ce are ea mai esențial, în cadrul familial al micului teritoriu din jurul castelului, care înglobează și un anumit număr de sate. În secolul al IX-lea, primele castele fortificate oferă adăpost populației în fața atacurilor scandinave, musulmane sau maghiare. Fortăreața se compunea la vremea aceea dintr-un turn de lemn, donjonul, înălțat pe un deal uneori artificial – movilă înconjurată de o palisadă protectoare. Aceste construcții sunt, așadar, extrem de vulnerabile, cel care le asaltează putând ușor să treacă de primul obstacol și să dea foc donjonului. Ele sunt repede înălțate la loc cu ajutorul țăranilor din împrejurimi, rechiziționați pentru a tăia și transporta copacii din pădure. Încetul cu încetul, aceste construcții precare sunt înlocuite cu altele, impunătoare, din piatră, care sub diverse forme, se răspândesc în întreaga Europă și chiar și în Pământul Sfânt.

La începutul secolului al XII-lea. fortăreața devine un complex de fortificații care înmulțesc obstacolele în fața posibililor atacatori. Aceștia din urmă trebuie mai întâi să escaladeze fără acoperire pantele abrupte ale înălțimii pe care se înalță castelul. Ei se lovesc apoi de prima incintă, formată dintr-un șanț foarte lat plin de apă și săpat la picioarele unui foarte gros zid prevăzut cu turnulețe și o curtină, în vârful căreia șerpuiește drumul de gardă. Unica ieșire care străpunge incinta este prevăzută și ea cu o triplă protecție: placa grea de lemn a podului mobil, ridicat la perete cu ajutorul unor lanțuri, apoi poarta zăbreliată, enorm grilaj metalic urmat de o poartă barată cu fier. Prin ferestruicile asemenea unor fante strâmte practicate direct în zidul turnurilor, apărătorii aruncă săgeți (mai târziu cu ajutorul arbaletelor) asupra atacanților ochiți, astfel, din flanc. Prin găurile podelei meterezelor, galerii construite în afara și deasupra zidurilor, se aruncă pietre mari sau se lasă să curgă smoală topită, astfel împiedicându-se escaladarea incintei. Dacă totuși inamicii forțează prima incintă, ei nu ajung decât în „ograda” castelului, rezervată staulelor și locuințelor servitorilor. Mai trebuie ca aceștia să mai depășească și a doua incintă pentru a ajunge astfel la ultima redută defensivă, donjonul, enorm turn cu ziduri groase, străpunse de fante și reprezentând locuința seniorului în vremuri obișnuite. Pivnițe săpate sub donjon ascund muniția și bogate provizii care îngăduie supraviețuirea în cazul unui asediu prelungit. Acestea toate dovedesc încă o dată că fortăreața e aproape inexpugnabilă, dacă nu e la mijloc vreo trădare sau vreun atac neprevăzut.

Războinic profesionist, hrănit de țărani, cavalerul duce, în tot acest cadru, o viață activă, dar brutală. Războaie personale izbucnesc foarte des între castelani vecini, din cauza cine știe cărei posesiuni, a cine știe cărei parcele de pământ sau, alteori, pentru motive chiar și mai puțin importante. În clipele sale de pace, cavalerului îi place să se întreacă în turniruri, divertisment bărbătesc care atrage o mare mulțime de avizi ai aventurilor cavallerești. La război, ca și la turniruri, scopul cavalerului e mai ales să-l hărțuiască pe adversar și să-l facă prizonier, pentru a-i putea cere, astfel, o răscumpărare, deși riscul de a muri sau de a fi grav rănit este foarte mare pentru fiecare. De asemenea, vânătoarea este adorată, atât ca plăcere, cât și ca necesitate, atâta vreme cât vânatul este un complement nelipsit al alimentației obișnuite. În imensele păduri foșnind de atâta vânat, cavalerii atacă mistrețul cu toporișca sau țepușa, ceea ce reprezintă un exercițiu periculos care, și el, duce la numeroase accidente.

Această viață aspră și destul de lipsită de ocupații este întreruptă de evenimente domestice și de întâlniri prietenești, cu ocazia nunțurilor, turnirurilor etc., care sunt prilej de petreceri nesfârșite. Uneori, ursari sau jongleri îi distrează cu arta lor pe locuitorii castelului. Alteori, trubaduri (sau truveri în nordul Loirei) vin să povestească aventurile cavalerilor generoși, curajoși, credincioși, puțin preocupați de averea și viața lor, de vreme ce sunt în primul rând fideli seniorului lor, ca în *Cântecul lui Roland*, unde se povestește, transformând-o în mit, epopeea tovarășului de arme al lui Carol cel Mare, ucis într-o luptă a ariergardei în defileul de la

Roncevaux. Începând cu secolul al XII-lea, sub influența bisericii și a instituțiilor păcii, moravurile se mai îndulcesc. Cavalerul ideal, cântat de poeți, este acela care, prin aventurile și curajul său, caută să câștige inima doamnei gândurilor sale, găsind astfel drumul către virtute și bine. Dragostea „curtenească” își face apariția în texte care devin mărturia unei evoluții încă timide în raporturile dintre sexe. Acest ideal cavaleresc, adevărată cultură de clasă, împărtășită de toți reprezentanții lumii nobiliare, înalță între aceasta și lumea celor „grosolani” o barieră din ce în ce mai de netrecut.

În secolul al XI-lea, cea mai mare parte a Occidentului, de la Italia de Nord și până la Anglia, de la Pirinei și până la marginile orientale ale lumii germanice, adoptă regimul senioral. Desigur, țăranii liberi nu au dispărut de peste tot, adunați pe pământuri puse în colectiv, alodiile, unde reușesc să-și mențină autonomia și obiceiurile. Numărul acestor proprietari liberi, însă, nu încetează să scadă în majoritatea regiunilor, de la 80%, de exemplu, în Calabria, la 10% între 990 și 1130, și de la 80% la 8% în regiunea Chartres, între 940 și 1130, stabilizându-se, mai apoi, cam peste tot la acest nivel maxim, cu excepția țărilor scandinave și a regiunilor mediteraneene, unde comunitățile țărănești, eliberate de dependența seniorială, sunt ceva mai numeroase, se pare.

În funcție de regiuni, puterea seniorilor asupra supușilor lor s-a accentuat între secolele X-XIII, dar a și slăbit sau, mai degrabă, și-a schimbat natura. Senioriei funciare clasice, care, am văzut, a cunoscut importante răsturnări începând cu epoca carolingiană – dezmembrare a marilor domenii,

știrbire a rezervei, distribuită ca loturi unor noi arendași sub formă de contracte perpetue sau contracte de arendare și de arendare mixtă (*métayage*), fărâmițarea loturilor de pământ ale țăranilor dependenți (*manse*), transformate în loturi mai restrânse (*masures, casaux, villainage*), pentru care seniorul percepe o redevență fixă în bani (*cens*) sau în natură (*champart*), loturi care, însă, tind să devină ereditare și inalienabile – acestei seniorii, așadar, i s-a adăugat un nou tip, numit „banal”, adică supus dreptului de comandă al seniorului (*ban*). Odată cu slăbirea monarhiei carolingiene, seniorul a substituit cam peste tot – dar în Franța mai mult ca în Germania sau Anglia – autoritatea sa celei a statului, trecând în propriul său patrimoniu ansamblul puterilor de conducere care-i fuseseră temporar transferate de către suveran, începând cu puterea judiciară exercitată de tribunalul senioral și deseori contestată de un alt senior sau de autoritatea ecleziastică. Numai în virtutea acestor puteri, seniorii pot impune supușilor lor constrângeri, sarcini și diverse taxe.

Condiția țăranului

Fie că e desemnat ca „manant” (din latinul *manere* a rămâne), ca „villan” (locuitor al unei *villae*) sau ca „șerb”, țăranul medieval duce o viață dură și grea. Toți țăranii sunt supuși unui stăpân, seniorul proprietar al domeniului, care, desigur, îi apără, dar, mai ales, îi conduce, îi pedepsește și profită în mod esențial de munca lor.

Istoricii specialiști în Evul Mediu au dezbătut îndelung originile șerbiei și natura însăși a statutului de șerb. Istoriografia clasică, ilustrată în special de Marc Bloch, voia ca șerbia, puțin răspândită în secolul al IX-lea, să-i fi înglobat, progresiv, pe toți descendenții sclavilor carolingieni, ai colonilor incapabili de a rezista presiunii stăpânilor și chiar pe proprietarii unui alodiu, a căror situație economică s-a degradat continuu. La sfârșitul secolului al XI-lea, șerbii se pare că ar fi constituit marea masă a populației de la țară, universal integrată între limitele impuse de seniorie și constrânsă la trei sarcini precise: „chevage” – măruntă sumă de bani pe care șerbul o dădea seniorului în chip de recunoaștere a condiției sale inferioare; „formariage” – taxă datorată de către șerb stăpânului său atunci când dorea să se căsătorească cu fata unui șerb aparținând unui alt domeniu decât al său; „la mainmorte” – un fel de drept de succesiune dat seniorului de către moștenitorii vreunui șerb, în caz contrar, bunurile defunctului revenind seniorului.

Lucrări mai recente au demonstrat că aceste

sarcini apăsau, de fapt, asupra altor categorii de rurali decât șerbii și că șerbia, ea însăși născută sau nu din sclavia carolingiană, prezenta față de aceasta și, încă mai pronunțat, față de sclavia antică, diferențe notabile, care variau considerabil de la o regiune la alta a creștinătății. Dacă nu era cu adevărat un sclav, șerbul medieval nu era nici un om liber. Îi era interzis să devină călugăr sau preot. Nu putea da în judecată, nici să dispună liber de bunurile sale. Nu era recrutat în serviciul de oaste, cu excepția Germaniei, unde exista, după cum am văzut, o cavalerie servilă. Nu putea să se miște liber, fiind legat de senior printr-o legătură personală, apoi de pământ (de „*glie*”) în cazul șerbiei autentice (legat de concesionarea unei posesiuni servile), și amenințat în permanență de stăpân în virtutea dreptului de urmărire. În afara sarcinilor menționate mai sus, seniorul putea, după bunul său plac, să-i impună șerbului munci de tot felul – corvezi și dări care se constituiau în așa-numita „*taille*” (dare excepțională). Toate aceste îndatoriri erau ereditare și făceau din șerb un om inferior, disprețuit de toată lumea, chiar și de țăranii din vecinătate, care se bucurau de ceva mai multă libertate decât el.

Nu toți țăranii, într-adevăr, erau supuși „înjositoarei șerbii”. În afara proprietarilor liberi, care scăpau, cum am mai spus, îndatoririlor seniorale, încă un mic număr de țărani dependenți (*villani*) mai rămâneau, în principiu, stăpâni pe mișcările lor. Adică se puteau căsători și-și puteau transmite bunurile liber, plătind doar o taxă minimă. Depindeau însă de senior în privința pământurilor lor, care le fuseseră concesionate.

Textele nu permit estimarea exactă a locului pe care-l ocupau cele două statute în senioriile Occidentului. Întâi pentru că între șerbi și oamenii liberi existau o întreagă serie de statute intermediare; apoi, pentru că această realitate a variat mult în timp și spațiu. Se știe, de exemplu, că regiuni precum Picardia, Normandia, Lombardia și Saxonia nu au cunoscut șerbia, că ea s-a implantat cu greu în Germania, dar că, în schimb, numărul de șerbi a fost aici cu mult mai mare decât oriunde altundeva. Atâta vreme cât seniorul avea nevoie de mână de lucru agricolă masivă, el extindea practica șerbiei, ceea ce-i îngăduia să-și mențină țăranii pe domeniu. Mai târziu, când progresul economic și gustul crescând pentru produsele de lux i-au incitat pe seniori să-și înmulțească disponibilitățile financiare, ei au hotărât să-i elibereze pe șerbi, fie individual, fie colectiv, sub forma chartelor de eliberare ale prinților, regilor, orașelor și comunităților religioase.

Păstrându-și dreptul de preemțiune (*dominium eminens*) asupra posesiunilor pe care le concesiona țăranilor săi, seniorul primea, de pe fiecare lot (*mansă*), o taxă în bani sau natură: censul. În virtutea, apoi, a dreptului său de comandă (*bannus*), el putea impune țăranilor dependenți (și o făcea de fiecare dată) să participe la apărarea colectivă a domeniului, efectuând gratuit anumite munci obligatorii: construirea baricadelor, repararea zidurilor castelului, întreținerea drumurilor și șanțurilor, servicii domestice față de cavaler etc. Și tot cu titlu de „banalități”, el îi putea obliga să folosească, în schimbul unei taxe, moara, cuptorul sau teasca senioral.

Nevoiți să dea o parte din slaba lor recoltă seniorului, țăranii duceau, așadar, o viață mizeră, cel mai mic incident putându-i arunca într-o mizerie încă și mai adâncă. O perioadă de secetă sau de inundații putea, astfel, distrugându-le recolta, să determine sărăcia lucie, foametea, urmate adesea de multiple epidemii. Puțini erau cei care puteau scăpa condiției lor pentru a trece în categoria așa-numiților *ministeriales*, în care șerbi sau *villani* sunt folosiți de senior pentru a supraveghea munca celorlalți, pentru a colecta taxele, a apăra pădurea împotriva braconierilor. Instalați și hrăniți la castel sau pe o posesiune, aceștia erau urâți de țărani; puteau, în schimb, dobândi avere și putere, ba chiar, în anumite țări precum Germania și Italia, puteau fi admiși în rândul cavalerilor. Mulți dintre ei au fost, însă, primele victime ale violentelor revolte țăărănești - *jacqueries* - care au însângerat periodic satele Occidentului începând cu anul 1000 și care, peste tot, au fost reprimare cu o sălbăticie pe măsură.

Biserica în societatea feudală

În viziunea medievală a ierarhiei sociale, concepută, după imaginea cetății lui Dumnezeu, de clerici și de reprezentanții aristocrației, *milites* sau *bellatores* (cei care luptă) și *laboratores* (cei care muncesc) formau două din cele trei „ordine” impuse de legea divină. Cel de-al treilea era cel al așa-numiților *oratores*: cei care se roagă pentru salvarea sufletelor tuturor. Or, Biserica, al cărei rol era, în principiu, acela de a defini spiritual poporul creștin, de a-l instrui și ajuta, s-a implicat încetul cu încetul în procesul de „feudalizare” a corpului social – prinți, suverani –, dar și al micilor vasali de orice nivel și grad; Biserica a făcut toate acestea străduindu-se să-și păstreze autoritatea asupra supușilor și bunurilor sale.

Pentru a întreține clerul și edificiile pe care le are în sarcină, Biserica nu poate renunța la sursa sa principală de venituri pe care o constituie domeniile funciare. Episcopii și mănăstirile au dobândit, de-a lungul secolelor, numeroase pământuri, de cele mai multe ori prin donații, mulți laici încercând să obțină, în clipa morții, iertarea păcatelor și sprijinul binevoitor al clerului, garanție a mântuirii și a unei vieți preafericite în lumea de dincolo. Deținători ai unei imense bogății funciare, clericii din vremea merovingienilor nu aveau însă niciun mijloc de a se apăra împotriva abuzurilor suveranilor și uzurpărilor laicilor, altul decât acela de a se implica și ei în sistemul închinării, apoi în cel al omagiului. Multe dintre domeniile ecleziastice au fost astfel

transformate în domenii laice, episcopii și abații devenind vasali ai unuia mai puternic, putând, la rândul lor, primi omagiul unor vasali mai modești. Deveniți și ei „seniori“, ei se folosesc de dreptul lor de comandă (*bannum*) pentru a bate monedă, a împărți dreptatea și a percepe toate redevențele care depind de această prerogativă.

Conferirea episcopatelor, altădată monopol al suveranului (care substituise el însuși simplei alegeri a prelaților hotărârea sa autoritară), se vede uzurpată ca și celelalte drepturi regale, de ducii, conții și chiar vasalii de rang mai modest. În scurt timp, beneficiile eclesiastice vor cădea sub influența feudalilor care-și impun voința, controlează investiturile și nu ezită, în anumite regiuni (în Franța mai mult decât în Germania), să hotărască soarta scaunelor episcopale și abațiale, ca și cum ar fi fost vorba de o funcție transmisă ereditar descendenței lor. În cazuri extreme și numai atunci când episcopul provine din aceeași familie ca cea a contelui, el își poate conduce propriii oameni în oastea regală sau princiară, și atunci, într-adevăr, nimic nu-l mai deosebește de un senior laic.

Această inserțiune a Bisericii în sistemul feudal este dublată de o slăbire a disciplinei, a moravurilor, și chiar a sentimentului religios în sânul clerului. Simonia, adică traficul cu beneficiile eclesiastice și sfintele taine, ia amploare, proprietarul bisericii sau episcopatului vânzând titlul de paroh sau episcop postulantei, oficiantului extorcându-i la rândul lui pe credincioșii speriați de focul Gheenei. Este de deplâns și absenteismul clerului, ignoranța crescândă a preoților mărunți și degradarea treptată a moravurilor (nicolaismul) la

toate nivelurile ierarhiei eclesiastice. Papalitatea ea însăși nu este capabilă de a oferi un exemplu în acest sens. Astfel, în secolul al X-lea, Sergiu III devine amantul frumoasei Marozia, fata unui înalt reprezentant al aristocrației romane, senatorul Teofilact. Din unirea lor se naște un fiu natural care va deveni Papă în 931 sub numele de Ioan XI (predecesorul său Ioan X fiind aruncat ceva mai devreme în închisoare și sufocat cu o pernă), al cărui fiu, Ioan XII, va ocupa și el Sfântul Scaun din 935 până în 964. Trebuie așteptată intervenția împăraților ottonieni în treburile Bisericii pentru a regăsi în fruntea creștinătății pontifi mai demni, chiar și cu riscul de a fi supuși stăpânului Sfântului Imperiu.

Acestor tare, care ruinează morala Bisericii și-i deturnează pe oficianți de la sarcinile lor spirituale, li se adaugă renunțarea în multe comunități la regulile monastice, abațiile devenind și ele puncte de atracție și de traficuri diverse. Un alt semn prevestitor de vremuri grele este și afirmarea în forță, favorizată de permanenta nesiguranță, de violențele repetate și temerile de Judecata de Apoi din jurul anului 1000 (extrem de exagerate), a unei religii populare, alcătuită din superstiții și rituri mai mult sau mai puțin magice și încurajând cultul relicvelor și al sfinților.

Încă de la sfârșitul secolului al X-lea, au fost însă făcute eforturi care au încercat să-i redea Bisericii întâietatea sa spirituală, să-i reformeze moravurile și s-o elibereze, cel puțin parțial, de influența lumii feudale. Ea a contribuit puternic mai întâi la relativa rafinare a moravurilor, inițiativa venind din partea clericilor oficiind în jumătatea sudică a Franței,

regiune în mod deosebit afectată de anarhia feudală, de războaiele personale, de foamete și de alte calamități. Indignați de spectacolul câmpurilor pustiite de războinici, de pericolul care îl oprimă pe cel slab și de furturile comise de seniorii laici împotriva lor și a bunurilor lor, unii dintre ei hotărâsc să se reunească în iunie 989 la Charroux, lângă Poitiers, într-un conciliu care să-i pună sub amenințarea excomunicării pe toți cei care se fac vinovați de a fi lovit vreun cleric sau de a fi spoliat vreun țăran de bunurile sale. Această adunare, urmată de alte concilii, ținute la Puy, la Narbonne, apoi în întregul Occident, inaugura mișcarea Păcii lui Dumnezeu. La Bourges, în 1038, a fost chiar înființată o ligă a păcii, dotată cu o forță capabilă în principiu să-i pedepsească pe vinovați. La Adunările păcii, care erau conduse de un episcop și la care erau invitați seniori și burghezi, fiecare trebuia să depună jurământ pe relicve cum că va respecta regulile stabilite: interdicția de a-i ataca pe clerici și bunurile lor, de a-i sechestra pe țărani și negustori, de a le fura animalele, de a le incendia casele sau tăia vița-de-vie...

În paralel cu această mișcare, se dezvoltă o alta, vizând să limiteze chiar în sânul lumii războinicilor violența. De această dată, episcopii din sudul Franței au fost cei care, în prima jumătate a secolului al XI-lea, au impus regula „armistițiului lui Dumnezeu”, extinsă, mai apoi, în cea mai mare parte a creștinătății occidentale: interdicția de a se bate în anumite perioade ale anului, iar în restul timpului, numai patru zile pe săptămână (de joi până luni).

Niciuna dintre aceste practici nu a fost, desigur,

ușor impusă celor a căror viață și cultură nu aveau sens decât prin practica războiului. În Franța de Nord, unde înaltul cler era, mai mult decât oriunde altundeva, integrat sistemului feudal, rezistențele au venit deseori din partea episcopilor înșiși; atunci când, în sfârșit, au acceptat aceste practici, totul s-a petrecut în deplină înțelegere cu marii feudali, conții de Flandra sau ducii de Normandia, de exemplu, mai puțin dintr-o grijă anume de a-i apăra pe cei slabi și mai mult pentru a limita răzbunările care decimau familiile cavalierești și amenințau, astfel, dominația lor asupra satelor. Oricum, fie că a fost cu adevărat motorul unei schimbări de mentalitate, fie că n-a fost decât instrumentul unei simple voințe de instituționalizare a ceea ce exista deja, mai exact, voința cavalerilor de a-și legitima dominația printr-o ideologie care făcea din ei „nobili” și nu briganzi, Biserica a jucat un rol considerabil în dezvoltarea acestor mișcări. Ea a contribuit la modificarea idealului de cavalerism, valorizând apărarea celor slabi, intervenind în ceremoniile de inițiere a tânărului războinic (veghea petrecută în rugăciune, binecuvântarea armelor), făcând să pătrundă în clica războinicilor de meserie virtuțile creștine. Toate acestea în așteptarea momentului în care spiritul lor de aventură și nevoia lor de glorie și pradă se vor îndrepta către cruciade.

Al doilea aspect relevant în privința înnoirii Bisericii este cel al ordinelor monastice, aspect manifest în întreaga creștinătate, dar pe care-l pune în lumină mai ales reforma cluniacensă. La originea acestei mișcări se află, pe de o parte, influența monahismului grec asupra călugărilor și mănăstirilor din Italia de Sud (Calabria, Pouilles,

Monte-Cassino) pe care le-au frecventat reformatorii clunisieni, pe de altă parte răspândirea câtorva mari școli episcopale și abațiale în Franța, în Imperiu și, mai ales, în Lorrena, datorită acțiunilor întreprinse de Gérard de Brogne (880-959) și de Jean, abate de Gorze (către 950), menite a reda vieții monastice caracterul său ascetic și mistic.

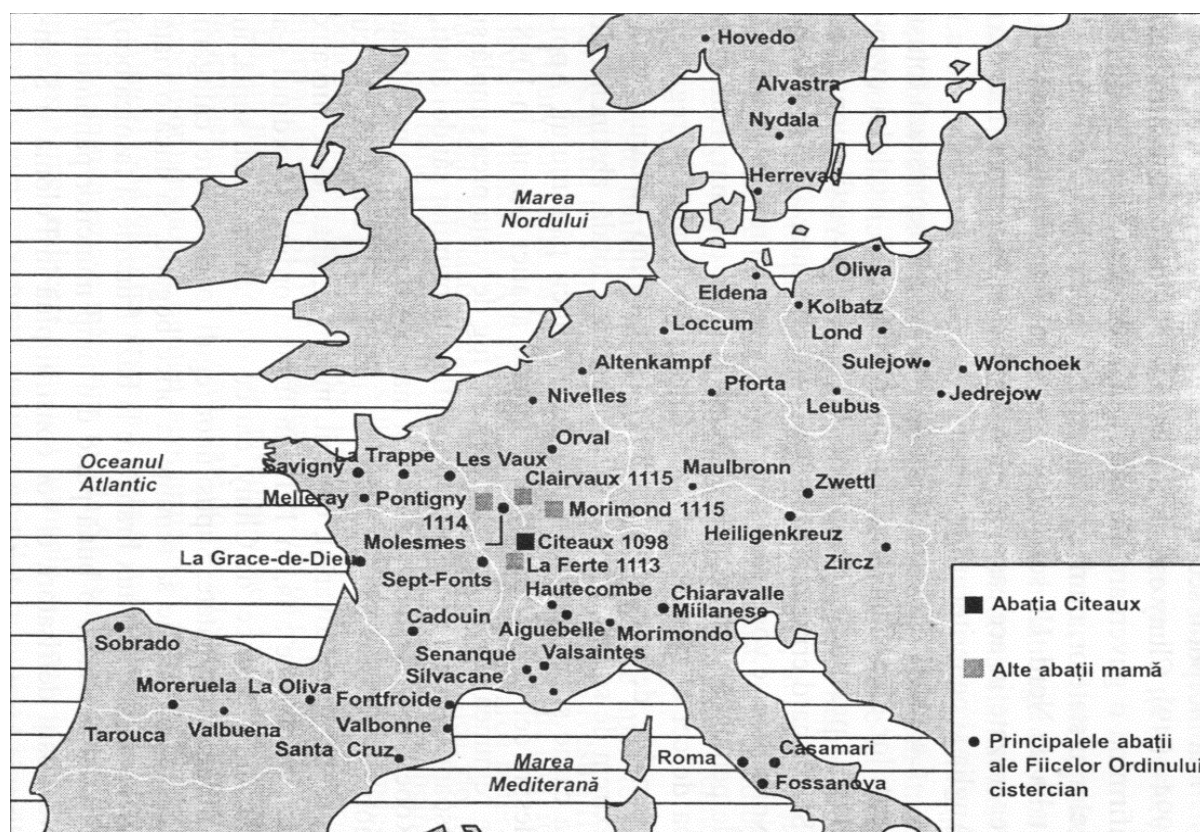
Aceste multiple încercări, de exemplu cele apărute la Reims, grație lui Gerbert d'Aurillac, viitorul papă Silvestru II, la Fleury-sur-Loire, în jurul Sf. Maximin din Trevi și, de aici, în Bavaria, Franconia, Austria etc., nu au, însă, amplexat puternicea mișcări monastice care pleacă, în secolul al X-lea, de la Cluny, abație fondată în 910 de ducele de Aquitania – Wilhelm cel Pios, dar căruia, primul său abate, Bernon, îi obține independența față de tutela laicilor. Deplină proprietate a mănăstirii aparține tronului Sf. Petru, abatele este ales de călugări și nu se află sub jurisdicția obișnuită a episcopului de Mâcon, privilegii de independență care sunt confirmate de Papa Ioan XI. În cursul deceniilor următoare, Bernon, apoi urmașii săi Odon (926-942) și Maieul (954-994) traversează Franța și Italia de Nord, introducând în numeroase mănăstiri regula Sf. Benedict, reformată în sensul unei reduceri a muncii manuale și, apoi, în sensul acordării unei importanțe masive sarcinilor spirituale și rugăciunii, în primul rând, cântului coral și celebrării slujbelor religioase. Sarcinile materiale sunt, în majoritatea lor, abandonate unei mulțimi de coloni, șerbi, muncitori agricoli care depind de mănăstire și fac din aceasta o adevărată seniorie.

La începutul secolului al XI-lea, când Odilon

ajunge abate (994-1049), Cluny este deja un ordin religios foarte centralizat, afirmând o guvernare ale cărei puteri depășesc limitele diocazelor și statelor, numărând aproape 40 de mănăstiri în Franța și Italia de Nord. Un secol mai târziu, ele sunt în număr de 1500, repartizate în aceleași țări, dar, în plus, și în Spania, Flandra, Anglia și pe teritoriul Imperiului.

La această dată, există multe voci care le reproșează totuși abațiilor clunisiene bogăția, puțin conformă idealului evanghelic, precum și o anumită destindere a vieții monastice (Sf. Bernard critică mai ales laxismul alimentar al călugărilor). Noi ordine se vor crea, astfel, tocmai pentru a reinstaura idealul de penitență și de sărăcie al monahismului original. Este vorba de cel al călugărilor de la Chartreux, fondat, în regiunea Grenoble, de un canonic din Reims – Sf. Bruno – a cărei regulă, extrem de severă, impune tăcerea aproape totală, abstinerea de la carne și repunerea în onoruri a muncii pământului. Apoi, despre cel de la Cîteaux, de la numele abației fondate în 1098, în regiunea Dijon, de călugării care fug de viața prea simplă și ușoară a abației Molesmes. Sub influența primilor săi doi abați, Robert de Molesmes și Aubri, și mai ales sub aceea a unui tânăr nobil – viitorul Sf. Bernard –, ajuns în 1112 la Cîteaux cu aproape 30 de tovarăși, devenit, mai apoi, abate de Clairvaux înainte de a se afla, în 1112, în fruntea ordinului, ordinul s-a răspândit, ca și cel de Cluny, dar cu o organizare mai suplă, în întreaga creștinătate. Supuși unor reguli foarte severe, călugării cistercieni trebuie să renunțe la orice bogăție, să ducă o viață ascetică (la Clairvaux hrana are la bază

frunzele și fasolea bob) și să-și consacre o bună parte din timp muncilor pământului. Neobosiți defrișatori, ei vor construi până în Polonia și Scandinavia biserici și abații cu linii sobre și fără artificii.

Expansiunea ordinului cistercian în Europa

Voința Bisericii de a scăpa de sub dominația laicilor se manifestă, însă, în mod concret, odată cu reforma gregoriană. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, mai mulți Papi de valoare se vor angaja pe acest drum. Leon IX (1048-1054) pune să fie condamnate de adunări întregi de episcopi simonia și căsătoriile preoților. Ștefan IX, abate de Monte-Cassino și frate al ducelui de Lorrena, este ales pe tronul Sf. Petru fără ca împăratul Henric III să fi fost consultat. În tratatul pe care-l redactează în 1058 pentru a-i condamna pe simoniaci, cardinalul Humbert îi neagă suveranului germanic

dreptul de a interveni în desemnarea episcopilor și proclamă superioritatea puterii spirituale a Romei asupra puterii imperiale. În anul următor, noul papă Nicolae II (1059-1061) impune unui conciliu reunit la Lateran hotărârea ca alegerea pontifului să fie încredințată unui colegiu de cardinali ai Romei. Astfel, desemnarea Papei este sustrasă influenței laicilor, fie că sunt din popor sau nobili romani, fie că e vorba chiar de deținătorul coroanei Sfântului Imperiu.

Reforma hotărâtoare se operează în timpul lui Grigore, un fost călugăr clunisian, Hildebrand, originar din Toscana, devenit unul dintre capii mișcării reformiste și inspirator al politicii pontificale sub Alexandru II. Ales papă în 1073, Grigore se apucă neîntârziat să reformeze Biserica Romană în profunzime. După ce condamnă, și el, traficul de beneficii eclesiastice și moravurile desfrânate ale anumitor prelați și după ce-i depune pe mulți dintre ei prin emisari speciali – legații –, el interzice în mod absolut practica investiturii episcopilor de către laici, refuzând suveranilor dreptul de a interveni în numirea lor. Într-o serie de propoziții formulate în 1075, *Dictatus Papae*, el afirmă întâietatea romană asupra tuturor celorlalte puteri, inclusiv a împăratului, Papa având „singur dreptul de a folosi însemnele imperiale” de vreme ce moștenește, în plan spiritual, funcțiile universale ale împăratului Roman. Aceste pretenții asupra unui imperiu universal și faptul că Papa se comportă, de atunci înainte, ca un adevărat monarh nu întârzie să ridice împotriva lui prinți și suverani, cel mai îndârjit în păstrarea dominației temporale asupra Bisericii fiind împăratul Sfântului Imperiu Roman

Germanic, aflat atunci în plină glorie.

Împăratul împotriva Papei

Una dintre primele caracteristici ale primei vârste feudale constă în fărâmițarea autorității publice, consecință a destrămării Imperiului carolingian și în afirmarea marilor principate fundamentate când pe un particularism regional legat de vechile regate, când pe amintirea unei comunități etnice originare, când, în sfârșit, pe unica putere a unui prinț, duce sau conte, care reușește să concentreze în mâna sa fiefuri și fidelități multiple. Din acest ansamblu se nasc câteva regate care se vor constitui încetul cu încetul în puteri teritoriale și politice, între primele figurând, chiar dacă încă fragil, Sfântul Imperiu Roman Germanic.

Când Ludovic IV Copilul, fiul lui Arnulf, moare în 911, dinastia carolingiană dispare în Germania. Țara se împarte în ducate „naționale” autonome, dintre care cele mai importante sunt Saxonia în nord, Franconia în centru, Suabia și Bavaria în sud. Conștientă totuși de pericolele care amenință Germania, legate de năvălitorii unguri, slavi și danezi, care fac presiuni la frontiere, aristocrația germană alege, în 919, ca succesor al lui Conrad I, duce al Franconiei și fiu al unei prințese carolingene, pe ducele de Saxonia, Henric Păsărarul, care nu mai are nicio legătură cu descendența lui Ludovic Germanicul, dar care pare cel mai capabil în a evita pericolele. Henric I se grăbește să recunoască autonomia ducatelor „naționale”, dar recuperează Lorrena în 925, îi bate pe unguri, slavi și danezi, transmitându-i, astfel,

fiului său, Otto, întemeietor al unei noi dinastii, un regat înconjurat, desigur, de năvălitori barbari, alături de dușmani franci, pradă rivalităților dintre marile familii ducale, dar, teritorial, un regat intact și predispus a-și extinde dominația către estul Europei.

Domnia lui Otto I cel Mare începe printr-o luptă fără milă a regelui saxon, cu ajutorul episcopilor și marilor abații regale, împotriva acelor duci care nu acceptă reconstituirea unei puteri suverane. Mai multe revolte izbucnesc astfel, revolte pe care, întotdeauna, Otto reușește să le înăbușe: atunci anexează coroanei Saxonia, fracționează Lorrena și două ducate și instalează în fruntea marilor principate teritoriale laici și eclesiastici din propria sa familie. Persistența pericolului exterior, ca și abilitatea și hotărârea sa, îi permit să păstreze unitatea regatului. În 955, aflat în fruntea unei armate compuse din toți baronii germani, Otto îi înfruntă pe unguri și le zdrobește armata la Lechfeld, victorie hotărâtoare în lupta împotriva acestui popor predator, alungat înapoi, în Panonia, care îl face pe Otto să apară ca un nou Carol cel Mare, campion al Occidentului creștin împotriva barbarilor: imagine mitică – cu atât mai surprinzătoare cu cât Carol cel Mare le distrusese altădată poporul, punând capăt independenței sale –, pe care dinastia saxoni o vor cultiva de acum înainte cu grijă.

În același timp, Otto extinde influența germanică dincolo de frontierele regatului său, pe trei direcții principale. La est, el îi supune pe slavii de pe Elba și Oder. Pentru a preveni orice amenințare din această parte, el stabilește frontiere de-a lungul cărora

înființează episcopate și instalează coloniști germani. Este chiar începutul extinderii germanice către est, *Drang nach Osten*, ce va continua și se va accentua în timpul secolelor următoare. La vest, după ce va fi desăvârșit opera predecesorului său în Lorrena, smulsă slabului rege al Franței, el își întinde suzeranitatea asupra regatului de Burgundia care va fi anexat Germaniei în 1032. În sud, în sfârșit, profitând de anarhia italiană, el intervine în peninsula, este încoronat ca rege al longobarzilor la Milano, în 961, și se însoară cu ultima regină legitimă a regatului, Adelaida, văduva lui Lothar.

Chemat în ajutor de Papa Ioan XII, care încearcă să scape de sub tutela aristocrației romane, Otto intră în capitala creștinătății, fiind încoronat la 2 februarie 962 și reînnodând, astfel, o tradiție inaugurată de Carol cel Mare: își ia titlul de „împărat August” și promulgă un edict care face din jurământul față de împărat condiția *sine qua non* a consacrării pontificale. Cât despre Imperiul „roman”, Otto nu domnește din acesta decât peste Germania și Italia. Și însăși această parte, a cărei arie meridională rămâne în sfera de influență bizantină, este pradă revoltei prinților italieni și a Papilor. Îi vor trebui împăratului mai multe incursiuni pentru a deveni cu adevărat stăpân al țării, pentru a cuceri regiunea Pouille și Calabria, să-și ungă fiul, Otto II, obținând pentru el mâna prințesei bizantine Theophana, fiică a lui Ioan Tzimiskes. Când moare, în 973, Otto I este, incontestabil, suveranul cel mai puternic al Europei, dar „Sfântul Imperiu” asupra căruia domnește rămâne, în mod fundamental, un imperiu germanic.

Legitimitatea acestui imperiu în ochii

contemporanilor sau cel puțin grija pentru legitimitate a celor care, în anturajul suveranului, teoretizează bazele puterii și ambițiile sale de a aspira la un *imperium* universal, se bazează pe un simbolism al încoronării și pe o teologie politică care face ca statul ottonian să fie un stat sfânt, înzestrat cu un suveran întrupat în două persoane (așa cum și Hristos are două naturi), împăratul și Papa, cel de-al doilea trebuind să se supună celui dintâi. Acestui fundament teologic al puterii, i se adaugă, pentru ottonieni, sprijinul necondiționat care le este acordat de o ierarhie ecleziastică total supusă împăratului, ajutorul orașelor și posesiunea unui vast domeniu dinastic în regiunile Rinului și Mainului, în Saxonia, Franconia, Lorrena, Italia și în teritoriile obținute la est de la slavi.

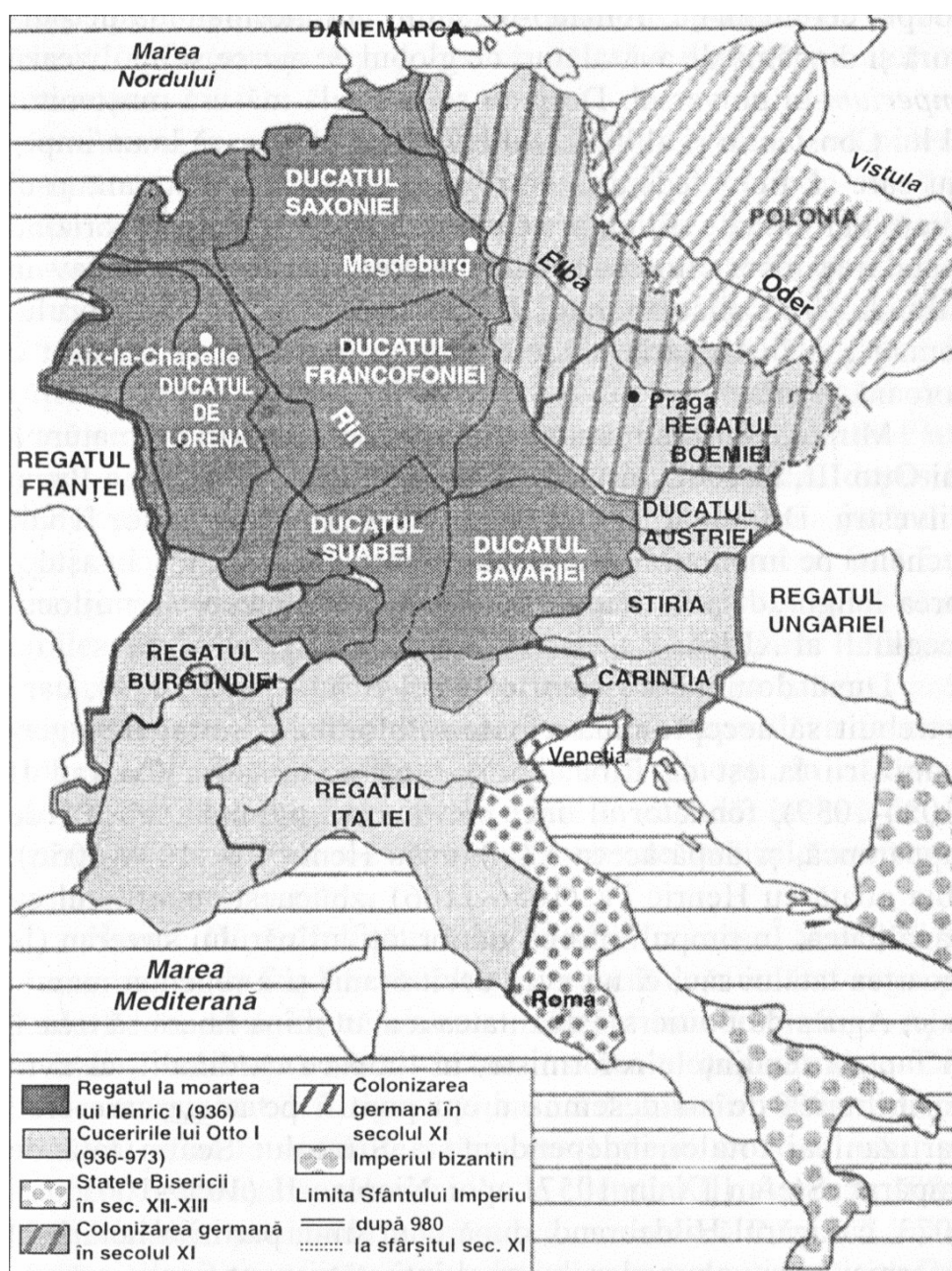
În timpul domniilor lui Otto II (973-983) și Otto III (996-1002), domnii separate de lunga regență a Theophanei, imperiul cunoaște mari greutăți, împăratul neputând să lupte în același timp împotriva revoltelor feudale, a asalturilor slavilor și francilor și împotriva musulmanilor și bizantinilor cu care își dispută Italia meridională. Acordând întâietate „visului italian“, mizând pe prietenia lui Gerbert d'Aurillac, devenit Papă în 999, sub numele de Silvestru II (pe care împăratul îl consideră, de asemenea, un subordonat), înmulțindu-și expedițiile în peninsulă, Otto III – care a primit de la mama sa o educație clasică – sfârșește prin a-și instala capitala la Roma, într-un palat construit pe Aventin. Aici, el se înconjoară de o curte strălucitoare și adoptă ceremonialul romano-bizantin, purtând hlamida de purpură și diadema de aur, alături de globul de aur ce simbolizează *imperium*-ul

universal. Dorindu-se în egală măsură moștenitor al lui Constantin și al lui Carol cel Mare, el visează la un imperiu care să fie o federație de regate, reprezentând summum-ul piramidei feudale. El chiar acționează în acest sens, favorizând instalarea bisericilor naționale în Polonia, unde Boleslav ia titlul de „frate și colaborator al Imperiului, prieten al poporului roman“, și în Ungaria, unde Ștefan primește de la împărat o coroană regală.

Mirajul constantinian nu va supraviețui morții premature a lui Otto III, în 1002, urmată, un an mai târziu, de aceea a Papei Silvestru. Dificultățile succesiunii și presiunea slavilor îi vor rechemă pe împărați în Germania, centru al puterii lor, în așteptarea lungii „dispute a învestiturilor“, ce va începe la mijlocul secolului al XI-lea.

După domnia lui Henric II cel Sfânt (1002-1024), care a trebuit să accepte emanciparea Poloniei și retragerea germanizării la est de Elba, apoi, după domnia lui Conrad II (1024-1039), fondator al unei noi dinastii numită „salică“, de fapt francă, și după aceea a fiului său Henric III (1039-1056), abia odată cu Henric IV (1056-1106) izbucnește conflictul cu Papalitatea. În timpul întregii minorități a tânărului suveran (la moartea tatălui său, el nu avea decât 6 ani) și a regenței mamei sale, Agnès de Poitiers, Papalitatea a avut mână liberă să treacă în fapt la tendințele reformiste, în timp ce cardinalii au avut posibilitatea de a-i desemna drept pontifi pe aceia care erau partizani ai totalei independențe a Sfântului Scaun față de împărat: Ștefan IX în 1057, apoi Nicolae II (1059-1061). În 1073, călugărul Hildebrand, după cum știm, partizan hotărât al reformei spirituale a clerului și al întărității

pontificale, accede la tronul Sf. Petru. Henric IV avea pe atunci 23 de ani. Dornic să restaureze autoritatea coroanei imperiale, el reacționează cu extremă violență atunci când, doi ani mai târziu, Grigore VII publică un decret interzicând învestitura laică, după ce va fi impus printr-un conciliu principiul teocrației pontificale și va fi trimis în Germania legați însărcinați să-i depună pe clericii simoniaci.

Sfântul Imperiu Romano-Germanic

Atunci începe o interminabilă luptă între cele două puteri, temporală și spirituală, fiecare dintre ele străduindu-se să-și impună propria concepție asupra Imperiului Creștin și găsindu-și, întru apărarea cauzei, atât în Italia cât și în Germania, aliați în principii, episcopi și chiar în orașele înseși. Prima fază a fost defavorabilă împăratului. Amenințat cu excomunicarea de către Grigore, pentru a fi continuat după bunul plac să dispună de episcopatele vacante, el va riposta depunându-l pe Papă printr-un conciliu de episcopi germani. Excomunicat, depus la rândul său de către pontiful care decretează anularea jurământului de fidelitate pronunțat de supușii săi, el trebuie să facă față unei revolte generale a feudalilor germani și este constrâns să se umilească, solicitând iertarea de păcate a lui Grigore. Refugiat, în ianuarie 1077, la castelul de la Canossa, în Emilia, proprietate a contesei Mathilda de Toscana, Papa îl va face pe suveranul german să aștepte trei zile și trei nopți, în costumul său de penitent și cu picioarele goale în zăpadă, înainte de a-i acorda iertarea și de a-l primi, „eliberat de lanțurile anatemei, în harul comuniunii”.

Henric IV nu întârzie, însă, să-și ia revanșa. Mai întâi în Germania, unde feudalii revoltați aleseseră deja un anti-rege, pe Rudolf de Suabia, ale cărui armate sunt înfrânte de împărat. Apoi în Italia, unde lupta are de întâmpinat multe impedimente. Din nou excomunicat de Grigore, Henric îl depune în 1080 printr-un conciliu aflat la ordinele sale, care-l alege, în locul său, pe Guibert de Ravenna, sub numele de Clement III. Apoi, în 1084, el descinde în peninsulă,

reuşeşte să cucerească Roma, îl instalează aici pe anti-papă - nume dat celor care revendică titlul de Papă, dar pe care tradiţia eclesiastică nu-i recunoaşte - şi primeşte din mâinile sale coroana imperială. Grigore VII, baricadat în castelul San-Angelo, este eliberat de şeful normand Robert Guiscard şi se exilează singur la Salerno unde şi moare, învins şi amărât, în 1085. Începând cu 1094 totuşi, unul dintre succesorii lui Grigore, Urban II (1088-1099), reuşeşte să se reinstaleze la Roma, în timp ce Henric IV revine în Germania, unde urmează să înfrunte o nouă revoltă a nobililor, încurajată de episcopii gregorienii şi condusă de această dată de fiul regelui, prinţul Henric.

Când penitentul de la Canossa moare în 1106, după ce va fi abdicat în favoarea fiului său, înfrângerea împăratului pare consumată. Marii feudali fac de acum înainte legea în Germania. Baronii germani sunt excluşi de la cruciada cerută de Urban II. În Italia, acesta din urmă reuşeşte să ridice împotriva partizanilor împăratului (ghibelinii) o coaliţie a oraşelor nordice. Liga Lombardă, aliată cu ducii de Bavaria, Welfii (de unde numele de guelfi dat partizanilor Papei). Moartea lui Clement III (1100) pune capăt schismei şi noul pontif, Pascal II, face noi progrese reale în legislaţia canonică, în legătură, mai ales, cu investiturile. Cearta, însă, nu întârzie să izbucnească iar. Henric V (1106-1125) manifestă, odată restabilită situaţia în Germania, aceeaşi intransigenţă ca şi tatăl său, numind episcopi după bunul plac şi investindu-i cu toiagul şi inelul. Războiul reîncepe, aşadar, presărat încă o dată de victorii şi eşecuri într-o tabără ca şi în cealaltă. Pascal II, închis pentru scurt timp de

Henric într-un castel din câmpia romană, trebuie să accepte să-l încoroneze împărat la Roma (1111) și să legitimizeze investiturile laice. În anul următor, el dă înapoi, susținut de protestul majorității episcopilor și abaților din Occident, pentru ca, mai apoi, să-l excomunic pe Henric V, în 1115. În 1118, împăratul declanșează o nouă schismă, opunând un nou anti-papă (Grigore VIII) succesorului lui Pascal: Gelasius II. În cele din urmă, abandonat încă o dată de o parte a nobilimii sale și de episcopatul său, pradă revoltei baronilor din Lorrena de Jos și Saxonia, învins de armatele acestora, împăratul trebuie să accepte, el, de data aceasta, să negocieze, cu papa Calixt II, Concordatul de la Worms (1122). Episcopii vor fi de acum înaintea aleși liber, dar în prezența suveranului și cu posibilitatea de arbitraj din partea superiorului diocezan. Cât despre investitură, obiect principal al neînțelegerii, ea este acordată de Papă cu titlu spiritual (prin remiterea toiagului și a inelului) în timp ce suveranul își păstrează dreptul de investitură a bunurilor temporale ale episcopatului (prin sceptru).

Compromisul de la Worms nu a pus decât provizoriu capăt „luptei dintre Sacerdoțiu și Imperiu”. Timp de aproape treizeci de ani, Germania trece prin tulburări grave, din cauza înfruntării a două clanuri rivale care-și dispută o putere regală foarte slăbită, cel puțin la momentul acela: guelfii, partizani, după cum am văzut, ai Welfilor de Bavaria, se opun ghibelinilor (de la Weiblingen, nume al unui castel aparținând familiei adverse, de Hohenstaufen). În 1152, prinții germani care doresc pacea îl aleg pe Frederic Barbarossa,

un Hohenstaufen înrudit, însă, prin mama sa, cu familia Welf. Noul suveran german este un personaj excepțional: de o inteligență foarte vie, el este, în egală măsură, și un brav cavaler, generos, de o mare pietate, care nu ezită să plătească cu propria-i persoană și care va face din cruciadă (participă la a doua și moare în a treia) un mijloc de a-i egala pe marii împărați ai *pax romana*-ei.

De la începutul domniei sale, Frederic reprimă cu energie orice veleitate de revoltă a celor mari. Sfătuit și asistat de cancelarul Rainald de Dassel, el își manifestă dorința de a restaura Sfântul Imperiu, de a face din el un stat organizat și unit, căruia să-i revină *dominium mundi*, pe scurt, să reînnoade tradiția inaugurată de auguștii romani și reluată de Carol cel Mare, împărat pe care monarhul de Hohenstaufen îl va canoniza în 1165 cu ajutorul anti-papei Pascal III. Această ambiție aduce cu sine, inevitabil, și amestecul în conflictul cu Roma, căci, nesuportând nicio autoritate alta decât a sa în propriile state, el intervine în alegerile episcopale și refuză să-i recunoască pe unii dintre candidați. Această ambiție îl conduce, de asemenea, spre hotărârea de a distruge voința de independență a orașelor italiene și, prin aceasta, a puterilor comunale care s-au instalat aici în absența structurilor feudale solide, ca și, de altfel, a puterii regatului normand, pe care Roger II, conte de Sicilia, cuceritor al regiunilor Pouille și Calabria, îl face recunoscut de către Papă.

În 1154, Frederic Barbarossa trece în Italia, începe lupta împotriva milițiilor urbane și cucerește Roma unde agitatorul și reformatorul Arnaldo de Brescia organizează un fel de resurecție a

Republicii Romane, cu un senat, un tribonat și un ordin equestru care încearcă să restabilească libertățile civile și să reformeze clerul. Frederic primește aici, în 1155, coroana imperială din mâinile Papei Adrian IV, în timp ce Arnaldo de Brescia este omorât și ars. Dar, imediat ce pornește pe drumul de întoarcere spre Germania, populația orașelor se revoltă chiar sub ochii săi, în timp ce Milano, inima rezistenței, face o alianță cu Papa și cu regele Siciliei, Wilhelm cel Rău.

În anul următor, Barbarossa trece din nou Alpii. În 1158, la Dieta de la Roncaglia el reafirmă drepturile imperiale cu ajutorul juriștilor bolognezi care extrag din principiile și textele dreptului roman materialul de care împăratul are nevoie pentru a-și impune puterea absolută. Metodă imediat reluată de către adversarii săi în încercarea lor de a legitima, la rândul lor, cauza Papei și a orașelor italiene. Puterea regală italiană este reorganizată de o echipă de clerici germani condusă de Rainald de Dassel. După care Frederic întreprinde o serie de campanii militare pentru a supune orașele revoltate. Această serie se încheie în 1162 cu cucerirea Milano-ului care este distrus din temelii și ai cărui locuitori sunt deportați. În sfârșit, Frederic trebuie să numească, împotriva Papei Alexandru III (juristul Roland Bandinelli), ales în 1159, doi anti-papi – Victor IV (1159-1164) mai întâi, apoi Pascal III (1164-1168), în timp ce pontiful oficial recunoscut de întreaga lume creștină se refugiază în Franța.

Asumându-și responsabilitatea unei noi schisme, Barbarossa își ridică împotriva majoritatea orașelor italiene. Începând cu 1165, Alexandru III se întoarce la Roma. Doi ani mai târziu, cetățile guelfe

se unesc pentru a constitui o ligă lombardă care, aliată cu pontiful roman, cu Veneția și cu normanzii din Sicilia, încep lupta împotriva lui Hohenstaufen, a cărei armată este înfrântă și decimată de o epidemie. Când, în 1174, Frederic Barbarossa revine în peninsulă, are de înfruntat o serie de eșecuri culminând cu zdrobitoarea înfrângere de la Legnano. Pacea semnată la Veneția în 1177 pune capăt schismei, împăratul trebuind să se prostorneze în fața Papei Alexandru III, primind, în schimb, sărutul păcii.

Nu este, însă, încă totul jucat. După ce a folosit în repetate rânduri forța, împăratul schimbă tactica și recurge la diplomație. Se împacă cu orașele lombarde, recunoscându-le autonomia prin pacea de la Constanț (1183), apoi își reinstaurează autoritatea asupra tuturor ducatelor germane. În cele din urmă, își căsătorește fiul, pe viitorul Henric VI, cu o prințesă siciliană, moștenitoare potențială a tronului regilor normanzi. Astfel, dacă tentativa de a atrage Italia de Nord a eșuat în linii mari, autoritatea imperială nu este aici complet absentă: ea își găsește chiar o anumită consistență în Toscana, în ducatul de Spoleto și al Mărcii de Ancona. Papa este complet izolat. Aceasta, desigur, cu prețul unui recul al puterii împăratului chiar în Germania, unde Frederic a trebuit să cumpere pacea vasalilor săi și trimiterea de către aceștia a unor contingente înarmate cu prețul unor concesii grave.

În momentul plecării sale în cea de-a treia cruciadă, autoritatea sa pare amenințată, atât în Germania, unde puterea prinților nu încetează să se consolideze, cât și în Italia (ca și în Germania), unde

autonomia orașelor negustorești se afirmă din ce în ce mai mult. Frederic Barbarossa nu va avea timp să afle dacă imensul prestigiu pe care înțelege să-l dobândească în urma expediției în Pământul Sfânt îi va permite să anihileze toate aceste forțe centrifuge. Conducând armata cruciaților, el își află moartea, la 10 iunie 1190, pe drumul către Ierusalim, traversând un fluviu din Anatolia.

Fiul și succesorul său, Henric VI, va culege roadele abilei politici practicate, la sfârșitul domniei sale, de Barbarossa, la fel ca și pe cele ale charismei tatălui său, aproape imediat transformat de fervoarea populară într-un erou mitic. Încoronat la Roma, învingător, în Germania, al partizanilor guelfului Henric Leul, căruia Barbarossa îi dăduse înapoi Bavaria și care își extinsese între timp puterea teritorială către est, începând cu Saxonia și cu ducatul de Braunschweig, dar care-l părăsise, mai apoi, pe împărat cu ocazia asediului Alexandriei (cetate-fortăreață lombardă, înălțată de Liga Lombardă pentru a împiedica înaintarea armatelor imperiale și botezată astfel în onoarea lui Alexandru III), Henric VI restituie o parte din pământurile sale ducelui de Bavaria în semn de pace. Aliat al orașelor Pisa și Genova, ale căror flote îi sunt necesare în reușita planului său, el îl învinge, în 1197, pe Tancred de Lecce, fiul natural al regelui Siciliei, Wilhelm cel Bun, și uzurpator al tronului în complicitate cu papa Clement III, și cucerește astfel insula. Reluând politica tatălui său, el își afirmă din nou dreptul la *dominium mundi* și încearcă să obțină un jurământ de vasalitate din partea suveranilor occidentali. Regele Ciprului acceptă, dar nici Richard Inimă-de-Leu, pe care l-a făcut

prizonier în Austria, la întoarcerea din cruciadă, nici Filip August nu se lasă convinși. La moartea sa, în 1197, în momentul în care se pregătea să plece el însuși către Pământul Sfânt, dornic de a cuceri Ierusalimul, stabilind astfel o monarhie universală, el lasă un Imperiu în aparență reconstituit și puternic, o Papalitate izolată și o Italie provizoriu liniștită. Moștenitorul tronului, însă, Frederic-Roger, care va deveni Frederic II, nu are decât trei ani și timp de aproape 15 ani teritoriile pe care le moștenește vor rămâne pradă revoltelor și anarhiei. Frederic se va impune, în cele din urmă, în 1216, dar, odată cu el, se va naște și o cu totul altă concepție asupra Imperiului, axată pe Mediterana și Italia.

Monarhia feudală în Franța și Anglia

În timp ce Sfântul Imperiu, principala putere în Occident în secolele al XI-lea și al XII-lea, își consumă ultimele forțe în lupta împotriva Papalității, urmărind mirajul italian, două state, Franța și Anglia, renasc încet pe ruinele fostului Imperiu carolingian, înainte de a se înfrunta într-o luptă care le va opune timp de mai bine de 100 de ani.

Francia Occidentală, care va deveni regatul Franței și care e compusă în mare din regiunile situate la vest de Meuse, Saône și Rhône, își alege, după moartea lui Carol cel Pleșuv, nu un rege carolingian, ci pe contele Eudes, care se afirmase la Paris în 885 în lupta împotriva normanzilor. Timp de un secol, descendenții săi și cei ai carolingianului Carol cel Pleșuv se perindă pe tronul Franței până în clipa în care, în 987, coroana trece definitiv celor dintâi, în persoana lui Hugo Capet – fiu al lui Hugo cel Mare –, care a beneficiat de ajutorul clerului, de cel al lui Adalbéron, arhiepiscop de Reims și al secretarului său, Gerbert. Hugo este proclamat rege la Noyon, pe 9 iunie, și uns la Reims, două zile mai târziu.

În secolul al XI-lea, regatul Franței este încă o construcție fragilă, fără niciun fel de unitate. De o parte și de alta a liniei care pornește de la Gironde și se sfârșește în Alpii de Nord, există două culturi distincte, care se opun. La nord, unde moravurile rămân severe și feudalitatea omniprezentă, se vorbește limba *d'oïl*, fiind folosite în procesele

judiciare reguli transmise oral și provenite din obiceiurile germanice. În sud, țară a limbii *d'oc*, amintirile antichității romane sunt încă vii. Orașele sunt aici mai numeroase și viața mai rafinată. Ca atare, influența suveranului capețian este foarte slabă. Peste tot, de altfel, ea trebuie să înfrunte pe marii feudali, ducii de Burgundia, de Aquitania, Bretania, Normandia, conții de Flandra, Champagne, Maine, Anjou, Vermandois etc., care, toți, au o putere deseori superioară celei a lui Hugo Capet.

Regelui îi este greu, la început, să se impună chiar pe domeniul său, devenit domeniu regal, întins în jurul orașelor Orléans și Paris. La adăpostul donjoanelor lor, seniorii de Monthléry, de Montfort, de Coucy se comportă ca niște adevărați bandiți, luându-i ostatici, pentru a-i răscumpăra apoi pe călători, semănând spaima printre țărani și membrii clerului, ba chiar stânjenind deplasările suveranului și ale „curții” sale (servitori și oameni de arme). Căci regele încă nu are, la vremea aceea, o capitală stabilă. Pentru a-și hrăni anturajul, el trebuie să ducă o viață itinerantă, trecând de la un castel la altul, până la terminarea produselor smulse țăranilor.

Hugo Capet moare în 996, iar primii săi urmași, Robert cel Pios (996-1030), Henric I (1031-1060), Filip I (1060-1108) continuă să joace un rol foarte modest în comparație cu anumiți feudali ai regatului, care pot fi, de altfel, și vasali ai imperiului pentru unele dintre domeniile lor. Totuși, suveranii capețieni vor ști să profite de anumite avantaje: bogăția pământurilor din l'Île-de-France, aflate în centrul domeniului regal; domniile lungi care le

permit să-și asigure succesiunea alegându-și, încă în viață fiind, fiii mai mari cu ajutorul marilor seniori ai regatului; intervenția în afacerile vasalilor lor, ca aplicare a dreptului de justiție care le este conferit de statutul lor de suzeran suprem etc. În curând, principiul de alegere a regelui de către nobilii și prelații regatului nu mai este decât teoretic, Capețienii introducând încetul cu încetul principiul moștenirii coroanei în propriile lor familii. Ceremonia încoronării, mai ales, în cursul căreia regele proaspăt uns primește, din mâinile arhiepiscopului de Reims, „oncțiunea regală“, face din el „alesul lui Dumnezeu“, ceea ce-i conferă un imens prestigiu speculat de clericii din anturajul său – Abbon, abate de Sully-sur-Loire, și, mai ales, Suger, abate de Saint-Denis –, care pun primele fundamente ale unei teorii asupra puterii regale suverane și independente de Imperiu.

În secolul al XII-lea, doi suverani vor întări puterea și autoritatea monarhiei franceze. Ludovic al VI-lea cel Gros (1108-1137) își petrece cea mai mare parte a domniei luptând împotriva seniorilor-banđiți din Île-de-France și din regiunile apropiate de domeniul regal, dărâmându-le donjoanele (cel de la Monthléry, de exemplu) și readucându-i, nu fără greutate, la ascultare și la respectul legilor pe timp de pace. Susținut de clerul condus de prietenul său, abatele de Saint-Denis, Suger, care administrează cu înțelepciune domeniul regal, el dobândește destul prestigiu pentru ca marii vasali să hotărască a se înrola sub însemnele sale atunci când, în 1124, împăratul Henric V, exasperat de sprijinul pe care Ludovic VI i-l dăduse Papei, crede că poate invada Champagne, trebuind, însă, să se resemneze a ceda

în fața ripostei unanime a baronilor. Succesorul său, Ludovic VII (1137-1180), continuă neabătut aceeași politică ajutat de Suger și-i susține, împotriva seniorilor, pe țăranii care vor să se elibereze de șerbie și pe burghezii orașelor angajați în mișcarea comunală. Căsătoria sa cu Alienor, fiica ducelui de Aquitania și moștenitoarea acestui imens ducat, ar fi trebuit să asigure coroanei capetiene expansiunea domeniului regal până la Pirinei. Ar fi trebuit, pentru aceasta, ca cei doi să fi avut un fiu care să moștenească pământurile rămase proprietatea personală a lui Alienor. Or, aceasta nu i-a dat lui Ludovic VII decât fete, ceea ce face ca regele s-o repudieze, în 1152. Trei săptămâni mai târziu, ea se va mărita cu Henric Plantagenetul, care avea să devină rege al Angliei în 1154.

La acea dată, regatul de dincolo de Canalul Mânecii devine și el o realitate politică, cu care vor trebui să se confrunte toți ceilalți actori ai Europei feudale. Să ne amintim că, la începutul secolului al X-lea, scandinavii lui Rollon obțin de la regele Franței, Carol cel Simplu, un tratat care le recunoaște posesiunea asupra unor teritorii pe care le ocupaseră de-o parte și de alta a Senei inferioare. După aceea, șeful lor se convertește la creștinism, ia titlul de duce și devine vasal al regelui Franței. Timp de un secol, ducii normanzi își consolidează puterea asupra propriilor lor vasali și-și îmbogățesc domeniul devenit, între timp, centrul unei strălucitoare civilizații monastice. Când, însă, în 1035, ducele Robert, plecat în Pământul Sfânt, își va afla moartea în Asia Mică, fiul său Wilhelm, prea tânăr încă pentru a-și asuma sarcina guvernării, nu poate împiedica familiile seniorale să se înfrunte în

nesfârșite răzbunări de clan. Pot fi văzute grupuri autonome de vikingi rezistenți creștinării care se instalează și refuză autoritatea ducală. Abia la mijlocul secolului al XI-lea, Wilhelm, susținut de regele Franței, Henric I, reușește să-și reimpună autoritatea în ducat. Căsătoria sa cu Mathilda, fiica contelui de Flandra, pătrunderea în sfera sa de influență a unor domenii aparținând puternicului duce de Anjou și anexarea comitatului Maine, toate acestea fac din Wilhelm unul dintre cei mai puternici seniori ai Europei feudale.

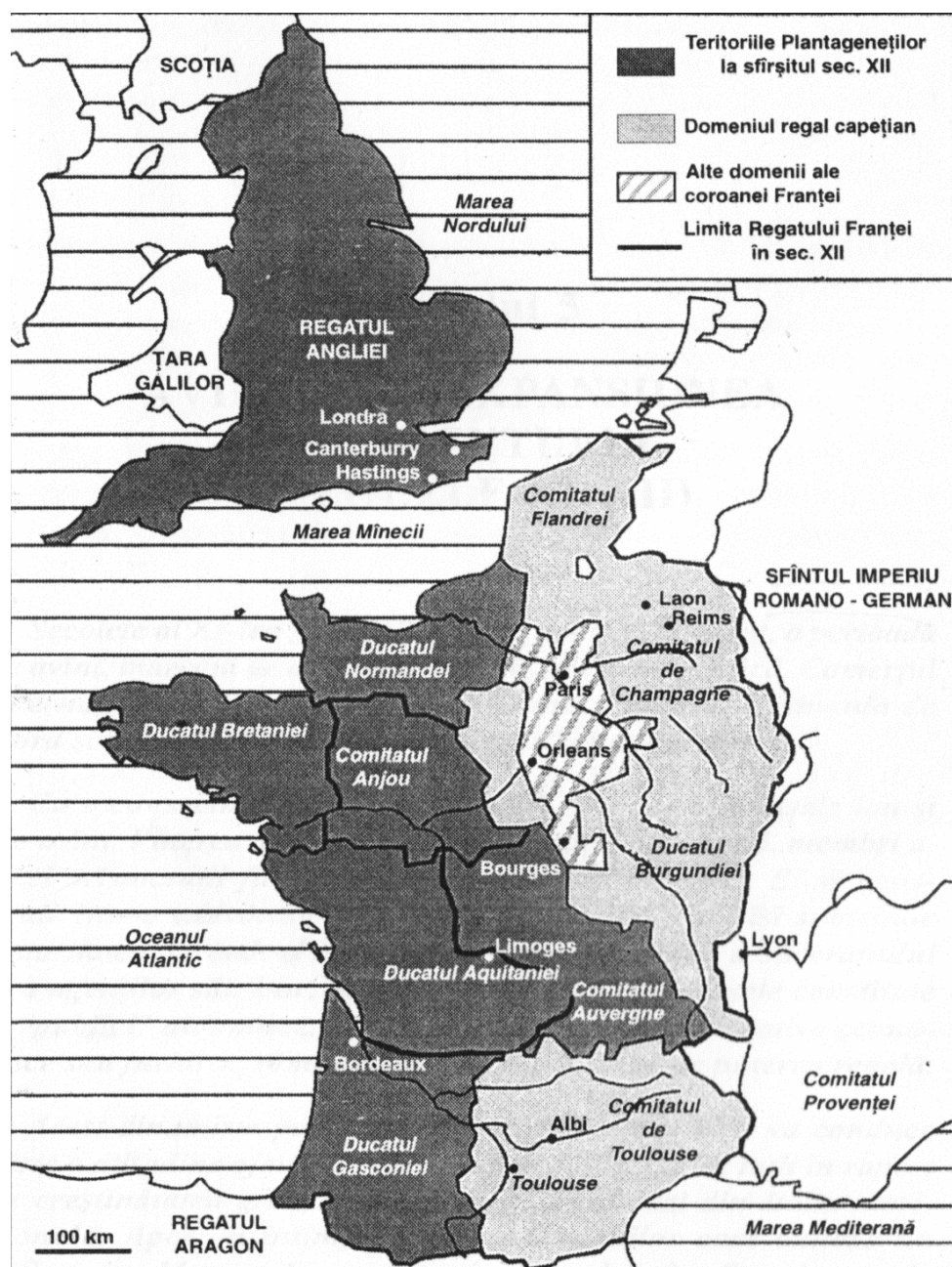
Atunci, după ce va fi trebuit mai întâi să renunțe la a introduce în sfera sa de influență Bretania, Wilhelm pornește întru revendicarea moștenirii engleze, mai exact a celei a regelui anglo-saxon Eduard Confesorul, care, mort în 1066, fără moștenitor, pare a-i fi promis succesiunea. Într-adevăr, în Anglia, moartea lui Knut cel Mare și dislocarea vastului și puternicului său imperiu nordic a lăsat teren liber nobililor anglo-saxoni care, în 1042, au adus la putere pe unul dintre ai lor, Eduard, care, în vremea năvălirilor daneze, găsisse refugiu, împreună cu fratele său, Alfred, la curtea Normandiei. La întoarcerea sa în insulă, Eduard a adus cu el o seamă de nobili și sfetnici normanzi – printre care și abatele de Jumièges, Robert, care va deveni episcop al Londrei, apoi arhiepiscop de Canterbury –, odată cu care pătrunde aici și influența occidentală, toate acestea, în detrimentul aristocrației anglo-saxone, repede hotărâtă să ridice împotriva lui Eduard stindardul revoltei și să-l susțină pe contele de Wessex, al cărui fiu, Harold, este ales rege la moartea lui Eduard de către un consiliu format din șefii principalelor familii.

Îndreptățit de promisiunile pe care Eduard și chiar Harold, trimis cu o ambasadă în acest sens în 1064, i le-ar fi făcut, cel care mai este încă numit Wilhelm Bastardul și care mai târziu va deveni „Cuceritorul” hotărăște să intervină în insulă pentru a se încorona aici rege. În septembrie 1066, corăbiile sale, transportând o armată de 10.000 de oameni, trec Marea Mânecii; la 14 octombrie, în urma unei bătălii mult timp incerte, cavaleria sa îi zdrobește la Hastings pe pedestrașii lui Harold, care moare el însuși în toiul derutei anglo-saxone.

Îi vor trebui trei ani lui Wilhelm pentru ca, după încoronarea sa la Westminster în ziua de Crăciun a anului 1066, să devină cu adevărat stăpân al Angliei, instalându-și aici puternic autoritatea. Cuceritorul implantează în insulă o feudalitate de import, care nu distruge însă complet vechile tradiții locale. Cavalerii săi normanzi nu s-au instalat de îndată pe fiefuri, ca în Normandia, ci s-au grupat în castele, în comunități războinice, făcând un apel substanțial la miliția oamenilor liberi locali, pedestrași, de cele mai multe ori, care vor da armatei regale o anume specificitate și o netă superioritate asupra celor de pe continent. Abia încetul cu încetul cavalerii normanzi s-au „așezat”, înzestrându-se cu domenii confiscate învinșilor și deseori împrăștiate, ceea ce nu poate decât favoriza centralizarea regală. Wilhelm își controlează îndeaproape vasalii și percepe de pe fiecare domeniu taxe minuțios înregistrate într-un registru, *Domesday Book*, ținut de agenții săi. Autoritatea și mijloacele sale de acțiune sunt mult superioare celor ale regelui Franței.

La moartea lui Wilhelm, moștenirea sa a fost

împărțită celor trei fii ai săi: Robert Courteheuse primește Normandia, Wilhelm Roșcatul – Anglia și Henric – o sumă de bani. Wilhelm Roșcatul, însă, era un despot mărginit, care a provocat repede revolta baronilor, murind, de altfel, asasinat. Henric l-a urmat la putere sub numele de Henric I Beauclerc, nu fără a fi făcut, însă, concesii nobilimii. Dispariția sa, în 1135, a fost urmată de o lungă criză a succesiunii, care a slăbit regatul și care n-a luat sfârșit decât în 1154, când coroana regatului îi revine fiului contesei Mathilda, nepoată a Cuceritorului și a unui mare senior continental, Geoffroy Plantagenet, conte de Anjou și de Maine, apoi duce al Normandiei. În curând, noul rege Henric II se vede în fruntea unui adevărat „imperiu”, format din regatul Angliei, dar și din Normandia, Maine, Anjou, Touraine. Căsătorindu-se cu Alienor, pe care regele Franței tocmai o alungase, Ludovic VII, el mai primește ca zestre și Aquitania, ceea ce înseamnă un sfert din regatul Franței. El controlează, în sfârșit, și Bretania, depășind cu mult puterea Capețienilor împotriva cărora va intra în luptă, căci le rămâne vasal pentru toate teritoriile sale continentale.

Posesiunile Capețienilor și Plantagenetilor (secolul al XIII-lea)

Deși locuiește mai mult pe domeniile sale angevine, decât în Anglia, unde se simte străin și căreia nu-i vorbește limba - e adevărat că, de la cucerirea normandă, franceza este, în Anglia, limba funcționarilor și a persoanelor instruite -, Henric Plantagenetul nu rămâne însă străin și de afacerile regatului său insular. Foarte autoritar, el restaurează aici cu duritate puterea regală slăbită

de revoltele seniorale. El aşază, în fiecare comitat, agenţi regali, şerifi având misiunea de a impune respectul faţă de justiţia regală şi de a ridica impozitele în numele său. Aceşti funcţionari sunt ei înşişi tot timpul supravegheaţi de anchetatori, de judecători itineranţi, ceea ce nu-i împiedică totuşi să se lase influenţaţi de marii seniori locali. Servicii specializate, provenite din *Curia Regis*, îl ajută pe suveran să-şi conducă bine afacerile. E vorba, mai ales, de Curtea Tribunalelor Comune, apoi de Băncile Regelui, care judecă afacerile care îl privesc pe monarh; Cancelaria, apoi, care este însărcinată cu întreaga corespondenţă regală şi Eşichierul (de la numele tablei formate din căsuţe pe care se făceau socotelile), care se ocupă de administrarea finanţelor.

Marii seniori şi prelaţii suportă greu autoritatea regelui. Cu totul aparte este rezistenţa arhiepiscopului de Canterbury, Thomas Beckett, care-i reproşează lui Henric II de a se înverşuna împotriva privilegiilor Bisericii şi a prerogativelor Romei. În 1170, cavaleri din anturajul suveranului îl asasinează pe prelat în catedrala sa, ceea ce provoacă indignarea întregii creştinătăţi. Reîmpăcat cu Biserica după ce va fi supus la o penitenţă publică, Henric II şi-a recucerit, la moartea sa, în 1189, întreaga autoritate şi prestigiul.

Capitolul 5

AVÂNTUL ȘI EXPANSIUNEA OCCIDENTULUI (SECOLELE XI- XII)

■ *Secolele al XI-lea și al XII-lea sunt, pentru Occident, o perioadă de avânt, marcată de o accentuată creștere demografică. Comerțul internațional se dezvoltă în Mediterana, Flandra, Germania de Nord și în regiunile renane, iar târgurile iau amploare.*

■ *Ca o consecință a acestei reînnoiri economice, orașele iau și ele avânt. Puterea aici este deținută de către cei bogați, membri ai unei aristocrații funciare sau comercianți prosperi. Ei se constituie într-o adevărată oligarhie de patricieni care își substituie autoritatea, în cadrul autonomiei comunale, celei a suveranului și a agenților săi. Dar, în afară de Italia, unde orașele constituie „republici” autonome, ele nu dobândesc decât prerogative economice sau juridice, rămânând politic dependente de puterea regală.*

■ *Acest dinamism pe care-l regăsește Occidentul îl va conduce către o atitudine ofensivă, chiar expansionistă. Mai întâi în raport cu creștinătatea greacă, alungată de*

normanzi din Italia meridională. Apoi, în întâmpinarea musulmanilor care cunosc un reflux în Marea Tireniană și mai ales în Spania, unde Reconquista catolică îi împinge către sud, limitându-i, la începutul secolului al XIII-lea, la Regatul Granadei.

■ *Semnul cel mai spectaculos al acestui avânt al Occidentului constă, însă, în fenomenul cruciadelor. Motivațiilor religioase li se adaugă, întru aceasta, spiritul de aventură și atracția câștigului care-i împinge pe seniori și țărani să pornească la recucerirea Pământului Sfânt. Împărații bizantini îi încurajează, căutând un sprijin împotriva năvălitorilor care se înmulțesc și fac presiuni la frontierele Imperiului de Răsărit. Cerută de cler în 1095, prima cruciadă ajunge să cucerească Ierusalimul în 1099, ducând la crearea primelor principate france în Orient. Tensiunea mereu crescândă, însă, între împăratul bizantin și cruciați conduce, în 1204, la cucerirea Constantinopolului și la alegerea unui împărat latin. Banalizat prin acest episod, spiritul de cruciadă decade în secolul al XIII-lea.*

■ *În Europa Orientală, popoarele slave, deja fixate, cunosc și ele influența indirectă a dinamismului occidental, odată cu presiunile germanilor, Cavalerilor Teutoni și ale Cavalerilor Gladiferi.*

Cristalizarea practicilor și instituțiilor feudale

coincide în Europa cu o lentă, dar profundă mutație a economiei și a societății. Populația crește în ciuda calamităților naturale și a războaielor. Pădurea și landa se retrag în fața țăranilor și a călugărilor defrișatori, comerțul și activitatea artizanală se dezvoltă în toate regiunile creștinătății, stimulând reînnoirea orașelor în care se impune o nouă elită, în luptă deja cu puterea seniorală, dar și cu „poporul mărunț”. Acest avânt al Europei se însoțește de voința de a cuceri și recuceri, voință a cărei manifestare spectaculoasă o reprezintă Cruciada și instalarea occidentalilor în Pământul Sfânt.

Creșterea demografică și defrișările

Istoricii au discutat îndelung și emit încă și astăzi ipoteze, nu întotdeauna unanime, asupra motorului acestor transformări în lanț. Ei nu se pun, de exemplu, de acord asupra continuității sau discontinuității dintre „înfrumusețarea” primei etape carolingiene și marele avânt care se operează în primul sfert al secolului al XI-lea. Ei fac să prevaleze când redeschiderea căilor maritime în Mediterana și în mările septentrionale după zăvorârea lor de către sarazini și normanzi, când „injectarea” aurului islamic care dă avântul inițial economiei occidentale, când, în sfârșit, influența exercitată asupra Europei feudale de către modelele orientale, vectori ai zestrei culturale și științifice antice. Ei insistă asupra progresului tehnologic pe care l-ar fi constituit, se pare, îmbunătățirile în domeniul tracțiunii animale și al carelor (potcovirea și căpăstrul de lemn pe spinare pentru înhămarea cailor, jugul frontal pentru boi), utilizarea morii de apă, punerea la punct și înmulțirea forjelor, permițând obținerea unui mai bun randament și a unei mai bune calități în prelucrarea metalelor și înlocuirea, în sfârșit, a plugului fără avantren cu plugul cu cuțit metalic și cu comană.

Specialiștii în istorie medievală care-și fundamentează analiza nu numai pe texte, dar și pe date mai recente de arheologie, palinologie (studiu al polenului), pe examinarea turbăriilor și pe istoria climei, se străduiesc să demonstreze că majoritatea parametrilor sunt, în fond, incerți. Potcoava, cuțitul

de plug asimetric, furnalul cu ardere internă există deja în Boemia, Moravia și Silezia în secolele al VIII-lea și al IX-lea și n-au dat naștere niciunei dislocări a activităților rurale. Jugul frontal și căpăstrul atelajului, ca și moara de apă și plugul cu comană sunt cunoscute din antichitate și sunt prezente în Europa de Est și în Scandinavia înainte de secolul al X-lea. Deci nu invenția stimulează producția, ci mai degrabă cererea crescândă este cea care – într-un moment în care sclavajul, care fusese timp de milenii prima forță productivă, decade – îi împinge pe oameni să difuzeze și perfecționeze tehnici până atunci cunoscute numai de unii, dar puțin sau deloc folosite.

Or această cerere este legată de creșterea numărului locuitorilor care, desigur, este imposibil de stabilit în mod precis, având în vedere insuficiența surselor scrise (lucru care nu va putea fi făcut decât în secolul al XIV-lea), dar care arată, așa cum se subînțelege din documente precum fragmentele genealogice și aluziile din cronicile, din densitatea necropolelor, din observațiile făcute în cimitirele epocii în Germania și Scandinavia de exemplu, că durata medie a vieții crește, loturile servile se fărâmițează și apar noi așezări. Toate regiunile par să fi fost afectate de acest avânt demografic, pe care unii istorici americani au încercat să-l cifreze la scara Europei (a cărei populație ar fi trecut, după Russel, de la 23 milioane în 950 la 50 milioane în 1300, iar după Bennett de la 42 de milioane în anul 1000 la 69 de milioane în 1250), dar care nu poate fi sesizată într-o manieră mai precisă, decât la o scară mai redusă.

Constatarea aceasta, a unei prime „explozii”

demografice, nu face decât să deplaseze problema. Oamenii sunt mai numeroși, dar de ce? Pentru că numărul nașterilor crește sau pentru că cel al deceselor scade? Fără îndoială că ambii parametri au avut importanța lor (al doilea chiar mai mult decât primul?), dar, iarăși, de ce? Aceasta ne aduce, din nou, la motorul inițial, pentru care două tipuri de explicații, complementare, par să se impună. Una, cea pe care o propune Georges Duby, pentru care „decalajul” Occidentului rezultă din instalarea unei perioade de calm (cu totul relativ) în Europa, prima de acest fel începând din secolul al III-lea. Cealaltă, la care aderă Robert Fossier (*Le Moyen Âge, 1 / L'Éveil de l'Europe, 950-1250*, Paris, A. Colin, 1990, pp. 9-10), situează în centrul schimbării oscilația climatică de lungă durată ce a afectat emisfera de nord începând cu secolul al X-lea și ale cărei efecte pozitive în Europa de mijloc se traduc printr-o creștere a nivelului apelor, popularea și fertilitatea sporită a solurilor, o mai mare regularitate a perioadelor însorite, în timp ce, dimpotrivă, stepa câștigă teren în Maghreb și Spania.

Oricum, europenii sunt mai numeroși. Ei trăiesc, în medie, ceva mai mult. O stare mai bună a scheletului, avântul evident al uneltelor, creșterea volumului de semințe atestă că foametea aproape permanentă scade în secolul al XII-lea. Ceea ce nu elimină vulnerabilitatea extremă a culturilor în fața variațiilor climatice pe termen scurt (secete, inundații) și aceasta cu atât mai mult cu cât populația de hrănit este mai numeroasă. Grave crize de subzistență lovesc ca atare Europa întreagă în 1005-1006, 1031-1033 – dată la care, la Tournus,

dacă ar fi să credem afirmațiile lui Raoul de Glaber, s-ar fi vândut carne de om –, 1050, 1090, după care foametea mai slăbește în intensitate.

Nevoia de a hrăni un număr mai mare de oameni a avut drept efect de a suscita un imens efort de defrișare. Întreprins la o scară relativ modestă în Germania și în Franța încă din 900, întrerupt apoi de invaziile normande și maghiare, el este reluat într-un cu totul alt ritm în primul sfert al secolului al XI-lea și constituie unul dintre evenimentele majore ale istoriei europene de până în anii 1250-1280. Peste tot, occidentalii fac să avanseze civilizația agrară în detrimentul pădurii, parțial tăiată și presărată de luminișuri destinate culturii sau creșterii animalelor, în detrimentul landei și al mlaștinilor secate și asanate, al zonelor de litoral inundabil, protejate de diguri (*poldere*, în actualele Țări de Jos) etc. Munca este întreprinsă uneori de țărani care acționează individual, fie mărindu-și propriul teren, înaintând pe pământuri virgine, fie stabilindu-se în regiuni încă nelocuie, unde instalează mici aglomerații legate prin drumuri și căi care dau anumitor zone ale Occidentului o fizionomie pe care-o vor păstra până târziu.

Acestor inițiative modeste le răspund cele ale seniorilor, laici sau eclesiastici, ale suveranilor, ale orașelor comerciale, numeroase în Italia, care vor cu toții să-și întărească astfel dominația politică asupra ținuturilor înconjurătoare, în detrimentul aristocrației feudale, asigurându-și, în același timp, și aprovizionarea cu semințe. Ordinele monastice, Clunisienii, Cistercienii, ordinele militare joacă un rol esențial în acest imens efort de colonizare rurală. Toți țin să-i stabilizeze pe cei ce vin să-și

ofere forța de muncă, „oaspeții” cărora li se oferă multiple avantaje: diminuare a taxelor seniorale, eliminare a corvezilor, îngrădire a pământurilor cedate gratuit, scutire de taxe pentru mulți ani, libertate personală acordată șerbilor etc.

Cistercienii, cărora regula le interzice să perceapă redevențe fixe în bani și servicii, își lucrează singuri pământurile defrișate – *hambarele* –, cu ajutorul doar al fraților converși (*lais*) și al lucrătorilor salariați, ceea ce implică pentru ei obligația de a-și procura bani, deci de a-și vinde produsele și de a se specializa (vii, stâne).

Defrișările se află la baza nașterii multor sate, orașe și târguri de dimensiuni variate, a căror origine transpare încă și astăzi în toponimia franceză: Villefranche („Oraș liber”), Villeneuve, Neuville („Orașul nou”), Bastide („Cetatea”), Les Essarts etc. și în echivalentele sale italiene, spaniole, engleze, chiar germane sau de altă limbă. Întreaga creștinătate este, în fond, afectată de această puternică mișcare de cucerire a noi pământuri, de colonizare agrară și de grupare a populațiilor în aglomerări sedentare, unele legate încă de o clasică idee castelană, altele constituindu-se în comunități mai puțin dependente de regimul senioral. Rezultă din toate acestea un formidabil amestec de populații rurale pe întreg teritoriul Europei (francezi în Aragon și Navarra, flamanzi, olandezi, rhenani în estul Germaniei etc.)

Această dilatare a spațiului cultivat este însoțită de o creștere a randamentelor favorizate de progresele realizate în domeniul înhămării, aratului, pregătirii pământului, practicilor agronomice (în secolul al XIII-lea, asolamentul se face o dată la trei

ani pe mănoasele pământuri noroioase ale Bazinului parizian). În cel mai bun caz, e adevărat, nu se depășește un raport de 1 la 4 pentru ovăz, de 1 la 5 pentru grâu cârnău, de 1 la 7 sau 8 pentru secară sau ovăz, media însă se situează, în general, mult mai jos. Chiar și așa, aceasta permite producătorilor să realizeze câteva rezerve pentru vremuri grele și, mai ales, să se integreze unei economii de schimb. Ei asigură aprovizionarea orașului vecin, care le furnizează, în schimb, obiecte ale artizanatului și comerțului său de redistribuire. Acolo unde surplusul este important și unde producția se specializează, ei alimentează comerțul destinat aprovizionării marilor centre urbane cu grâu, vin, materii prime pentru industriile lor (lână, lemn, in, cânepă, piele, plante producătoare de pigmenți vegetali precum roiba, garanța etc.). Exploatarea forestieră, viticultura, creșterea ovinelor tind astfel, în secolele XII-XIII, să introducă la sate un embrion de economie capitalistă, punând în raport direct interesele marilor proprietari cu cele ale neguțătorilor și bancherilor.

Avântul marelui comerț internațional

Instalarea musulmanilor de jur împrejurul Mediteranei și raidurile normande în Europa de Nord-Est au stânjenit mult comerțul maritim și fluvial. Războaiele personale dintre seniori, operațiunile de briganzi ale multora dintre ei îndreptate împotriva comercianților, pe care îi devalizează sau cărora le cer răscumpărări, au dăunat și ele schimburilor comerciale pe care, pe de altă parte, le mai paralizează și lipsa occidentală de monede de aur și de argint. Aceste condiții se modifică încet, începând cu secolul al XI-lea, în clipa în care se pune în mișcare puternicul val al colonizării agrare despre care tocmai am vorbit. Scandinavii se instalează în centrul Franciei Occidentale, înainte de a cuceri Sicilia și Anglia. Italienii și francii recuceresc bazinul mediteraneean. Odată cu progresul autorității monarhice și cu influența pacifică a Bisericii, drumurile devin ceva mai sigure. În sfârșit, contactele cu Orientul vor dobândi un caracter permanent odată cu primele cruciade.

Securitatea redobândită, creșterea demografică, progresul agriculturii, dezvoltarea orașelor au pregătit și stimulat avântul marelui comerț. La aceasta trebuie adăugate progresele tehnice realizate în domeniul transporturilor maritime, împrumutate cel mai adesea din Orient. Cârma etamboului, așezată pe o piesă mobilă îndărătul corăbiei și folosirea pânzei latine fac astfel ca nava să fie cu mult mai ușor de mânuit. Introducerea în

Occident a busolei și astrolabului, ca și apariția primelor hărți maritime, permit, pe de altă parte, o mai bună orientare pe mare. Omul este acum capabil să construiască nave mai mari, mai rapide, care se pot îndepărta de coaste și pot asigura transportului mărfurilor o deplasare mai sigură și mai puțin costisitoare.

Teza lui Pirenne, care făcea din „închiderea Mediteranei” de către arabi cauza esențială a închiderii în sine a Occidentului și din Carol cel Mare produsul unei evoluții impulsionate de Mahomed, oricât de atrăgătoare ar fi, nu corespunde decât parțial realității. Într-adevăr, amortirea economiei care caracterizează global Occidentul între secolele al V-lea și al XI-lea nu a împiedicat porturile italiene să-și mențină și chiar să-și dezvolte activitatea. Unele dintre ele rămân, desigur, în tot acest timp sub dependența mai mult sau mai puțin directă a Bizanțului și practică un comerț activ și avantajos cu Imperiul de Răsărit: Neapole, Gaëta, Amalfi, Bari și, mai ales, Veneția, ai cărei locuitori, bine apărați de apele lagunei împotriva raidurilor barbare și a dominației lombarde, au de foarte devreme o flotă care le permite să stabilească relații comerciale atât cu Constantinopolul, cât și cu musulmanii.

Practicând, mai întâi, un comerț „în triumfi”, neguțătorii venețieni ajung în Alexandria, unde schimbă lemnul, sclavii și armele cumpărate în Europa occidentală pe produse orientale. De aici, ei se îndreaptă către Constantinopol unde-și au propriile cheiuri și un cartier rezervat și unde-și completează încărcăturile cu mirodenii, mătăsuri, produse de lux, revândute, mai apoi, în Occident.

În curând, însă, Veneția se va lovi de concurența porturilor de la marea Tireniană: Pisa și Genova, care, și ele, își instalează pe malurile orientale ale Mediteranei și până la Marea Neagră mici filiale comerciale, pe care le frecventează caravanele neguțătorilor orientali. În secolul al XII-lea, instalarea cruciaților în Pământul Sfânt și crearea mai multor state „latine” este însoțită de un mare avânt al porturilor din Siria și Palestina, pe care le controlează pisanii, genovezii și venețienii. În 1204, vom vedea, aceștia din urmă vor deturna în favoarea lor sensul celei de-a IV-a cruciade, edificând pe ruinele Imperiului de Răsărit un efemer, dar enorm domeniu maritim. La sfârșitul secolului al XIII-lea, prăbușirea Imperiului Latin pare să marcheze sfârșitul hegemoniei venețiene, în favoarea celei a genovezilor (care i-au ajutat pe greci să cucerească Constantinopolul), dar grație abilei lor diplomații, venețienii recuceresc terenul pierdut și împart privilegiile comerciale cu rivalii lor liguri. În acel moment, ei intră în contact și cu mongolii, stăpâni, de la Gengis Han încolo, ai celei mai mari părți a Asiei, ceea ce îngăduie celor mai aventuroși comercianți italieni să călătorească până în Extremul Orient. Marco Polo, de exemplu, plecat de la Veneția la vârsta de 15 ani în tovărășia tatălui și unchiului său, a revenit 20 de ani mai târziu, cu o avere fabuloasă.

În porturile italiene se dezvoltă industrii care transformă materiile prime importante în produse destinate vânzării. Curând, ele nu mai ajung să satisfacă numeroasele cereri. Orașele de interior – Florența, Siena, Lucca, Piacenza, Milano – preiau ștafeta Genovei și Veneției, fabricând, la rândul lor,

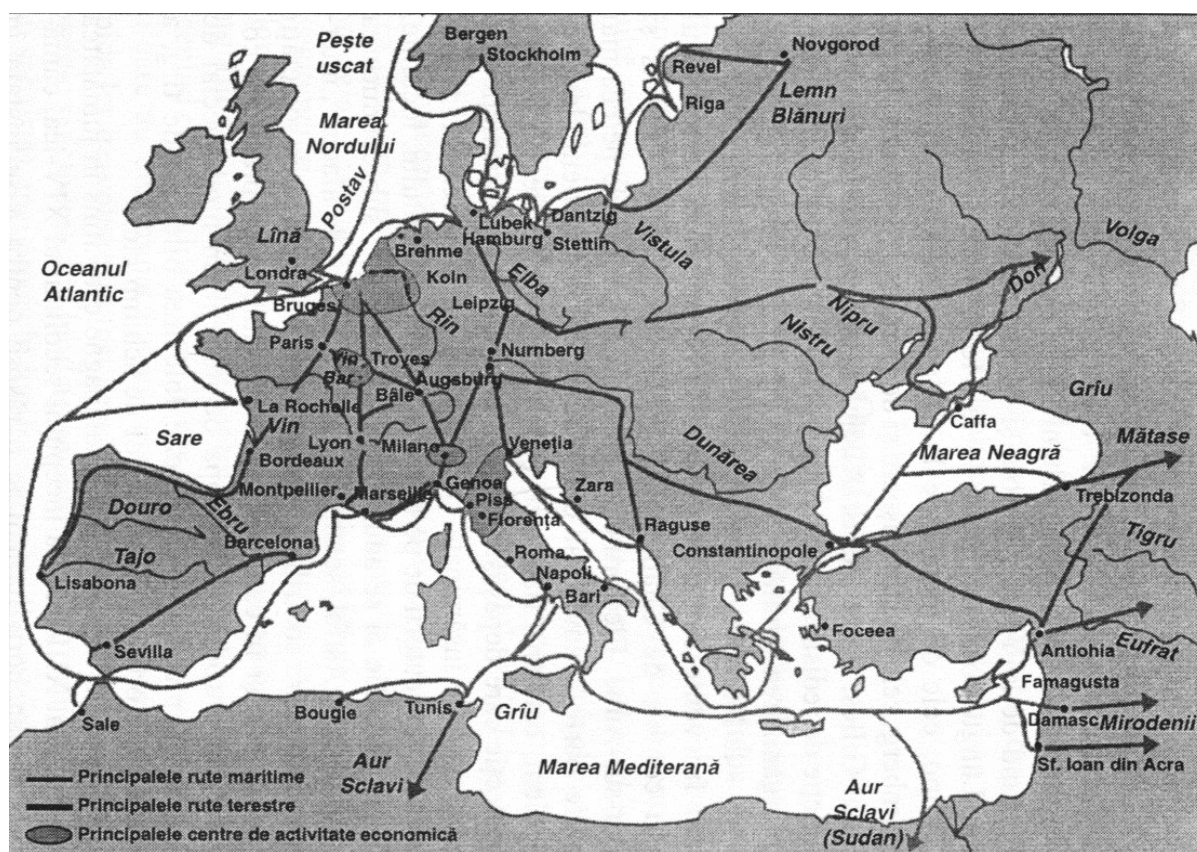
țesături din mătase sau lână, arme, obiecte de lux. Neguțătorii italieni asigură schimburile între aceste cetăți și cele ale coastei. Unii dintre ei merg chiar în Franța, Spania, Anglia, unde vând produsele orientale și cele ale industriei italiene și de unde se întorc cu lână, postav brut, obiecte produse de artizanatul local.

Înnoirea comerțului mediteraneean aduce beneficii întregului Occident, unele zone, însă, vor profita în mod special. Mai înainte de toate Flandra (unde se fabrică de multă vreme postavuri celebre), care se bucură de condiții extrem de favorabile: apropierea de Marea Nordului și de bușeu pentru mari axe fluviale precum Escaut, Meuse și Rin, ceea ce permite o comunicare ușoară cu Franța, Anglia și regiunile germanice; creșterea rapidă a populației, progrese tehnice agricole și bogate pământuri; o voință, în fine, nemaipomenită de independență, susținută cu o mare energie de poporul flamand. Începând cu secolul al XII-lea, această regiune devine al doilea centru economic al Creștinătății. Negustori de toate națiile străbat drumurile și râurile Flandrei, făcând halte în marile sale orașe „postăvării” – Bruges, Gand, Douai, Ypres, Anas, Saint-Omer, unde se stabilesc bancheri și corespondenți ai companiilor de comerț italienești și unde activitatea industrială se concentrează din ce în ce mai mult în mâinile câtorva mari „postăvari-întreprinzători”.

O a doua zonă cuprinde Germania de Nord și zonele rhenane, ale căror orașe se află în relație cu țările baltice și din Europa de Est. E vorba de domeniul *Hansei teutonice*, o asociație de negustori care se constituie la sfârșitul secolului al XII-lea și

care-i reunește pe toți oamenii de afaceri ai noilor orașe întemeiate pe malurile Balticei de colonizatorii germani: Lübeck, Stettin, Danzig, Riga etc. În secolul al XIII-lea, porturile de la Marea Nordului – Hamburg și Bremen –, ca și cele de pe Rhin – precum Köln –, se alipesc și ele acestei alianțe. După ce-i vor fi eliminat pe neguțătorii și marinarii scandinavi și-și vor fi instalat orașe comerciale în principalele porturi din zonă – la Londra, Bruges, Duisburg, până și la Novgorod chiar – comercianții hanseatici vor exercita o adevărată hegemonie comercială în nordul Europei. Ei schimbă grâul polonez, peștii și lemnul rășinos din Scandinavia, pieile de veveriță, de vulpe, de zibelină din Rusia, smoala din Pomerania, pe postavurile flamande și rhenane, pe pânzeturile de la Rouen, lâna englezească, sarea și vinul coastei atlantice.

Printre centrele de dezvoltare industrială și comercială, trebuie să mai cităm încă și orașele din Germania de Sud, precum Augsburg și Nürnberg, cetățile de pe coasta atlantică ce practică comerț cu vin și sare (Nantes, La Rochelle, Bordeaux), în sfârșit, porturile Mediteranei occidentale, precum Montpellier și Barcelona.

Comerțul european în secolul al XIII-lea

Numeroși sunt, însă, negustorii care, până în secolul al XIV-lea, preferă să o apuce pe drumurile terestre, în ciuda pericolelor ce se puteau ivi pe parcurs, și aceasta deoarece condițiile de navigație pe Atlantic sunt grele. Pentru a scurta traseele, oamenii de afaceri din nord (flamanzi și germani) și din sud (italieni, catalani, francezi din sud) au obiceiul de a se aduna pentru a-și schimba produsele fie la marile intersecții ale drumurilor, fie în orașele situate, aproximativ, la jumătatea drumului dintre cei doi poli principali ai Europei marelui negoț.

Anumite târguri au importanță exclusiv regională, legată strict de specializarea lor: cele de lână englezească de la Northampton, Winchester, Stanford și Boston, cele de postav flamand de la Ypres, Thurot și Messina, cele ale animalelor din

Languedoc sau Spania - la Montpellier și Medina del Campo, cele de metale de la Milano, Frankfurt, Novara și Nürnberg, cele de stofe ușoare și de fierărie de la Reims, Pavia, Saint-Gilles, Saint-Denis. Altele, în schimb, au o adevărată funcție de redistribuire internațională și ocupă un loc important în organizarea schimburilor în Occident. Sunt unele foarte prospere - la Nürnberg și pe domeniul capețian (Lendit), dar cele mai frecvente sunt cele pe care le organizează pe teritoriul său contele de Champagne, la Troyes, Lagny, Provins și Bar-sur-Aube. Ele formează un ciclu ce se întinde pe cea mai mare parte a anului și oferă neguțătorilor italieni, languedocieni, catalani, flamanzi, provenșali care le frecventează o protecție care depășește limitele comitatului, o jurisdicție și o administrație însărcinată cu alcătuirea, în favoarea lor, a contractelor executorii de pe întreg întinsul Occidentului, locuințe, în sfârșit, unde ei se adună pe „naționalități“, sub conducerea unui consul. Astfel, se organizează un mediu de afaceri „internațional“, care contribuie substanțial la omogenizarea societății occidentale și în care fiecare se obișnuiește cu practicile comerciale introduse în Europa de italieni, în mod special de florentini, piacentini și sienezi: folosirea biletelor de târg, a biletelor la ordin, a contractelor de schimb etc.

Apogeul târgurilor din Champagne este atins în jumătatea secolului al XIII-lea. La începutul secolului al XIV-lea, cămătarii și bancherii italieni le părăsesc pentru a se instala în Flandra, Anglia sau la Paris (care devine, grație „lombarzilor“, o mare piață financiară), în timp ce noi drumuri comerciale

se deschid între Italia și Flandra, pe cale terestră, străbătând Alpii elvețieni, și pe cale maritimă, cu legăturile stabilite de venețieni și genovezi. La toate acestea se adaugă circumstanțele politice care încetează de a mai fi favorabile polului Champagne: anexarea acestei provincii domeniului regal are drept urmare creșterea fiscalității care apasă pe umerii negustorilor. E adevărat că, la această dată, oamenii de afaceri itineranți fac loc comercianților sedentari, solid instalați în orașe și deveniți membri cu drepturi depline ai patriciatului urban.

Avântul orașelor din Occident

În toate regiunile creștinătății occidentale, orașele cunosc, între secolele al X-lea și al XIV-lea, un avânt spectaculos. La originea sa, însoțită de transformări sociale, politice și culturale considerabile, Pirenne (ale cărui lucrări au reprezentat pentru multă vreme o autoritate printre medieviști) așeza, în Occident, reluarea activităților comerciale, consecință directă a încheierii invaziilor normande și maghiare și mai ales a recuceririi bazinului mediteraneean, devenit, începând cu secolul al VIII-lea, un „lac musulman“.

Din această perspectivă, orașele se pare că au suferit, de la acea dată, un profund declin și o restrângere a activității lor comerciale, care n-a lăsat să supraviețuiască decât două tipuri de aglomerări urbane: cetățile episcopale, moștenitoare ale fostelor reședințe ale diocезelor romane din Imperiul târziu și burgurile sau *castra*, înălțate pentru a ține piept năvălitorilor. Începând cu secolul al XI-lea, în contextul relansării comerciale, cei care au determinat în mod esențial reînvierea orașelor și rapida lor dezvoltare au fost negustorii care-și instalează antrepozitele și activitatea în jurul aglomerației inițiale, (sau care încă mai subzistă), mai precis în jurul *portus*-ului atunci când orașul se află în apropierea unui fluviu sau al periferiei târgului (*foris burgus* care a dat „faubourg“ în franceză). Ar exista, așadar, o ruptură în istoria și în topografia orașului, apoi ruptură în natura popularii sale. Pentru Pirenne, într-adevăr,

acești negustori refondatori ai orașelor ar fi fost exclusiv străini, urmași ai colportorilor, ai acelor *mercatores* sirieni și evrei din secolele al VIII-lea și al IX-lea, acele „picioare prăfuite” fără domiciliu fix și fără rădăcini. Tocmai acești nomazi, pe care nimeni nu s-a sfiit să-i exploateze și persecute în timpul negrelor secole ale „anarhiei feudale”, și-au fixat în cele din urmă, atunci când averea lor și securitatea le-au fost asigurate prin constituirea asociațiilor de apărare și întrajutorare – frății, companionaje, „keures” etc. –, și-au fixat, așadar, locuințele în noile cartiere, ce vor deveni centrele dinamice ale creșterii urbane.

S-a spus că această schemă este atrăgătoare și că anumite aspecte, privitoare mai ales la procesul de dezvoltare a aglomerărilor urbane pornind de la *portus* și *foris burgus*, nu sunt lipsite de relevanță. Lucrări mai recente, însă, i-au adus corectări majore, mai întâi în ceea ce privește caracterul foarte relativ al rupturii care ar fi avut loc în secolele al VIII-lea și al IX-lea în sânul schimburilor comerciale din Occident și, apoi, cvasi-paralizia care ar fi urmat invaziilor scandinave. Nu mai revenim asupra acestui lucru. Au mai apărut apoi corecturi cu privire la originea și compunerea grupului de negustori. Că a fost semnalată, în secolul al X-lea și ulterior, supraviețuirea unor mici grupuri de *mercatores* străini orașelor, aceasta este o evidență. Dar nu e mai puțin evident că ei au fost marginalizați în raport cu masa autohtonilor *portus*-urilor și periferiilor, în timp ce aceștia din urmă sunt, dimpotrivă, legați strâns de oraș și de ținutul care eventual îl înconjoară: ei nu sunt însă nici străini, nici noi îmbogățiți, ci reprezentanți ai acelor

categorii înstărite care și-au început ascensiunea socială cu una sau două generații mai înainte: membri ai anturajului episcopilor, *ministeriales* însărcinați de seniorul laic sau ecleziastic să vândă surplusurile agricole ale domeniului, țărani îmbogățiți prin vinderea propriilor lor surplusuri sau artizani de țară veniți să se stabilească la oraș, unii dintre ei nerenunțând, de altfel, la activitatea agricolă. Poate și „imigranți“, veniți dintr-un alt oraș sau dintr-o altă regiune și pe care Pirenne i-a reținut cu precădere în fundamentarea demonstrației sale, deși aceștia sunt minoritari.

La dezvoltarea orașelor vechi și la crearea altora noi au mai dus și alte motive decât instalarea aici a negustorilor: nevoia de securitate și pace a populației (Veneția), implantarea unei mari mănăstiri (Saint-Omer, Malines), preocupările strategice legate, de pildă, de colonizarea germană, cele ale suveranilor și prinților în zonele încă în conflict (Castilia, Scoția sau Țara Galilor) etc. Oricum, aceste rectificări aduse schemei pirenniene nu modifică o constatare de ansamblu care pune în lumină o creștere continuă a spațiului urban, încercuit în incinte concentrice, și o puternică înmulțire a orășenilor.

Această evoluție este cu atât mai evidentă în regiunile cu o intensă activitate economică, în Flandra și Italia în primul rând, dar și în Champagne, Normandia, Germania de Nord și în regiunea rhenană, în Spania sau sudul Franței. În interiorul acestor zone și chiar și în afara lor, nu toate orașele cunosc o evoluție identică; tinde să se creeze o ierarhie care depinde de multitudinea funcțiilor lor și de multe alte criterii. Cele mai

numeroase sunt târgurile rurale care trăiesc în funcție de piața săptămânală, de câteva activități artizanale și care nu numără mai mult de 2.000-3.000 de locuitori. Mai sus se află capitalele de provincii sau de dioceze, cu activități mult mai diverse, iar în vârf, marile cetăți comerciale și industriale, a căror populație poate atinge, ba chiar depăși, în secolul al XII-lea, 100.000 de locuitori: Milano, Veneția, Paris; Florența și Bologna nu cu mult în urmă, în timp ce orașele Flandrei și Germaniei de Nord nu depășesc 30.000-40.000 de locuitori.

Această populație a orașelor din Occident este departe, desigur, de a fi omogenă. Pe de o parte, avântul categoriilor sociale legate de comerț, de „industrii” și de mânăuirea banului, n-a făcut să dispară – în ciuda „emancipării comunale” – pe vechii deținători ai puterii și anturajul lor: episcopi, enoriași ai parohiilor, canonici ai bisericii catedrale, călugări, măicuțe, seniori, cavaleri, mezini ai familiilor nobile care au emigrat în orașe etc. Pe de altă parte, există mari diferențe de avere între membrii celorlalte grupuri sociale. Alături de *patriciatul* aristocratic (cuvântul, aplicat de Pirenne ansamblului populației de avuți, nu corespunde) și de marii „burghezi” îmbogățiți prin negoț și bănci, a căror avere se ridică pe baza pământurilor pe care le-au obținut în zonele limitrofe, a posesiunilor de mărfuri, imobile, obiecte prețioase și bani, poate fi deja remarcată o „burghezie de mijloc”, a artizanilor, micilor negustori, birocraților de orice fel (magistrați, notari, avocați etc.). Ucenici și slujbași, deseori originari din satele învecinate, formează, în sfârșit, „poporul de jos”. Soarta

acestui nu este adesea de invidiat. În ultimul rând vin exclușii societății citadine: țărani dezrădăcinați, șerbi fugari, zilieri în căutarea unei munci necalificate, victime ale foametei sau ale nesiguranței care domnește în afara orașelor. Majoritatea trăiesc din pomeni sau hoții, așteptând să fie expulzați de autoritățile municipale.

După cum se poate bine vedea, nu există o ruptură clară, netă între oraș și sat. Între o categorie socială – cea a neguțătorilor – care vine la oraș practicând un comerț de lungă durată înainte de a se stabili la porțile sale, pentru a i se integra apoi complet, și puterea ecleziastică sau laică, seniorală în ambele cazuri, căreia această „clasă în ascensiune” i se va opune iremediabil și total. Toate lucrările recente arată că dacă importanța comerțului în dezvoltarea orașelor medievale este de netăgăduit, esențialul s-a jucat, totuși, la nivelul comerțului local, în cadrul unei economii de piață dominată de senior sau episcop, și aceasta atât în Germania, cât și în Anglia sau Franța de Nord ori Est. Contrar unei idei preconcepute și mult timp susținute pentru rațiuni ideologice evidente, orașul nu se opune satului, ci trăiește în comuniune cu acesta. „Burghezia” nu-i smulge „nobilimii” independența și libertățile pentru că ambele categorii sociale sunt părți active într-un proces care tinde să păstreze puterea municipală în mâinile celor bogați; și în centrul acestui proces, cei ce au inițiativa nu sunt negustorii, ci aristocrația funciară.

Cucerirea unei autonomii municipale dorite de burghezi și impuse prin forță seniorului local ține deci de o legendă. Sau, cel puțin, generalizarea abuzivă, operată plecând de la câteva exemple,

culese în secolele al XI-lea și al XII-lea în Franța de Nord, la Saint-Omer, Le Mans, Gand, Lille și, mai ales, de la cel al nefericitului episcop de Laon, masacrat de propriii săi supuși în 1111, așa cum ne-o povestește Guibert de Nogent, paroh al orașului și martor ocular al evenimentului.

În Italia, lucrurile sunt relativ mai simple. Nu există putere „burgheză” care să se impună în orașe începând cu secolul al XI-lea, nu există asociații profesionale – *ghilde* – care să impună puterea comercianților și să smulgă suveranului privilegii și libertăți. Aici există așa-numitele *consorterie* pe bază de descendență, altfel spus o aristocrație funciară căreia suveranul sau episcopul i-au delegat autoritatea – marchizi, viconți, *vice-dominici*, *avocati* – care, cu ajutorul propriei lor clientele și al funcționarilor episcopali raliați cauzei lor, își impun privilegiul imunității juridice și administrative, punct de plecare al unei autonomii care așază efectiv orașul în afara sferei de influență a agenților suveranului. Aceasta este, în această parte a Europei, originea mișcării „comunale”, comuna (*communio*, *communa*, *militium*, *compagna communis*) fiind la început un pact voluntar între toți cetățenii – situați astfel pe picior de egalitate – și pecetluit de un jurământ menit a asigura pacea și securitatea cetățenilor orașului. În cetățile comerciale ale peninsulei, e adevărat că această comună își trage originea din „companie” (*compagna*) sau „companii” pe care oamenii de afaceri le-au constituit pentru a-și conduce expedițiile îndepărtate. Ca atare, lumea comercianților și a bancherilor nu se opune celei a proprietarilor funciari și a *milites*: ea este o

emanație a acesteia din urmă, capitalul funciar, puterea de decizie și manifestarea unor diverse drepturi feudale fiind la Veneția, Genova, Florența sau Siena la baza marilor averi ale negoțului. Aceasta și explică de ce, deși dominată de familii nobile, comuna italiană a funcționat pe modelul întreprinderilor comerciale. Ea este guvernată de *consuli*, sau, ca la Florența, de *priori*, desemnați de un colegiu foarte puțin numeros, fundamentat pe criterii topografice, fiecare cartier fiind dominat de câte o mare familie.

Mișcarea comunală nu determină, așadar, „democrația urbană”, cum s-a spus de atâtea ori, ci doar substituirea unei puteri oligarhice colegiale, ea însăși acaparată de familiile „patriciene”, adică de nobili, în locul puterii tradiționale a suveranului și reprezentantului său local. Această comună aristocratică nu se opune, trebuie s-o repetăm, sistemului feudal: ea se integrează, extinzându-și dominația asupra *contado*, ținutului înconjurător, impunând un jurământ de vasalitate micilor seniori de prin împrejurimi, creându-și o pecete și bătând monedă. Mai există încă, pentru a salva aparențele unui consens „comunal”, o adunare a poporului, *balia*, și un „căpitan” al poporului care, teoretic, păstrează dreptul de a observa cooptările de priori și consuli; aceste instituții sunt, însă, în afara Romei, în timpul scurtei „dictaturi democratice” instaurate de Arnald de Brescia, o pură formalitate.

Dacă situația e aceeași în majoritatea țărilor mediteraneene, în Spania ca și în sudul Franței, evoluția este diferită în nordul Loarei și al Alpilor. Aici, orașele sunt mai puțin numeroase și importante, aristocrația mai slab ancorată în

perimetrul urban și mai degrabă înclinată spre compromisuri. Negustorii vin mai des ca în alte părți din afară și Biserica, mai sigură de sprijinul suveranilor, este mai puțin dispusă ca în Italia să renunțe la prerogativele sale juridice. Inițiativa mișcării și conducerea comunelor aparține deci mai ales asociațiilor profesionale, gildelor, hanselor sau meseriilor dominate, însă, în continuare, de oligarhia „burghezilor” (*burgensens*) aliați deocamdată cu aristocrația locală. La început, nimic revoluționar nu apare în revendicările lor, formulate, mai ales, în cadrul parohial: se solicită dreptul de observator în privința taxelor și piețelor. Abia rezistența episcopilor, cărora li se fac plângeri în regiunile cuprinse între Sena și Rhin, va conduce la formarea unei uniuni mai strânse între burghezi și aristocrația locală, materializată prin jurământul de întrajutorare (*conjuratio*). După care, în cel mai bun caz, adică în majoritatea cazurilor, se negociază cu episcopul condițiile emancipării comunale care poate fi cumpărată. În cel mai rău caz, se intră în conflict cu el, uneori chiar violent, ca la Laon, deși regula este mai ales alegerea căii pașnice. Este stabilită o Cartă care fixează modalitățile acestei emancipări. Orașul va avea palatul său comunal, turnul său principal, simbol al libertății, clopotul său – care anunță și pericolele, și ritmul normal al vieții cetății – și pecetea sa. Burghezii – cel puțin cei mai bogați – vor desemna un primar și magistrați municipali, responsabili cu lucrările publice, cu justiția mărunță și medie, cu înmulțirea taxelor. Seniorul păstrează dreptul justiției sângelui, ca și forța armată, transferată, în bună parte, burgheziei sub forma dreptului de pândă și al miliției.

Cu excepția Italiei, unde se constituie „republicile” autonome, adevărate cetăți-stat, orașele Occidentului nu sunt niciodată independente. Ele au față de rege, față de prinți și împărat aceleași obligații ca și ceilalți vasali și trebuie, în caz de război, mai ales, să furnizeze contingente militare. La est de Rhin, cu excepția poate a orașelor baltice, autonomia care le este acordată nu depășește niciodată domeniul economic și juridic. Pe domeniile continentale ale Plantagenetilor, în Aquitania sau în Normandia, ca și pe cele de dincolo de mare, controlul monarhiei – reprezentat în orașe de șerifi sau viconți – rămâne încă apăsător. El va fi tot astfel, în secolul al XIII-lea, pe teritoriile Capețienilor, regele intervenind din ce în ce mai des pentru a ține sub control finanțele și ordinea publică, pentru a revizui statutele breslelor și a reduce scutirea de taxe. La acea dată, „comuna”, care-i unește prin jurământ pe toți locuitorii unui oraș, devine, de altfel, secundară, dacă nu chiar caducă. În cadrul statelor care renasc, doar puterea regală sau princiară poate asigura menținerea păcii, în timp ce oligarhia, având în sarcină instituțiile municipale, caută mai ales să le folosească cât mai bine în folosul său, ceea ce are drept efect revolta poporului mărunt și de mijloc. Numeroase orașe cunosc atunci tulburări care anunță criza generală a secolului al XIV-lea.

Contraofensiva creștină în Mediterana occidentală

Cucerirea Italiei de Sud de către normanzi marchează, dacă nu o victorie a creștinătății asupra păgânilor, cel puțin un avantaj al creștinătății occidentale asupra rivalei sale grecești, de vreme ce teritoriile pe care le-au cucerit fiii lui Tancred de Hauteville au fost smulse bizantinilor. Unul dintre ei, Robert Guiscard, reușește chiar să-i expulzeze din Italia Meridională, cucerind Bari în 1071, după ce se face acceptat ca duce de Calabria și de Pouilles de către Papa Nicolae II. Odată cu cucerirea Siciliei de către succesorii săi, Occidentul marchează un punct în plus, de această dată, însă, înaintarea normandă se face în detrimentul sarazinilor; în 1130, când Roger II, care a pus sub autoritatea sa toate posesiunile normande, obține de la anti-papa Anaclet coroana regală, o adevărată putere controlează, în fața bizantinilor și musulmanilor, sudul peninsulei și pivotul bazinului mediteraneean. În timp ce flota normandă supraveghează strâmțorile și înmulțește atacurile în Grecia și Africa (cucerește Corfu și atacă Constantinopolul, în 1149), Curtea de la Palermo devine un strălucitor centru de civilizație, în care se amestecă influențe occidentale, grecești și arabe.

În același timp cu ofensiva normandă în Italia de Sud are loc și recucerirea Mării Tyreniene și a malurilor sale de către republicile comerciale, unele sub control normand, precum Amalfi și Neapole, altele pe cale de a se transforma în puteri

autonome, precum Pisa și Genova. Întreprinse inițial de corsarii acționând pe cont propriu, expedițiile puse la cale de pisani și genovezi duc, la începutul secolului al XI-lea, la implantarea lor pe litoralul liguric, ca și în Sardinia, în Corsica și, ceva mai târziu, în Baleare, unde mai intervin și catalanii, împreună cu provençalii. La sfârșitul secolului al XI-lea, în momentul în care Papa Urban II predică prima cruciadă, Mediterana încetează să mai fie acel „lac musulman” de care vorbea Pirenne, occidentalii aflându-se de-acum încolo pe poziții ofensive.

Începuturile Reconquistei spaniole pun în evidență aceeași voință de a îndepărta amenințarea sarazină, blocată de câteva secole deja pe linia Ebrului. Aici, totuși, mobilurilor materiale și strategice care i-au determinat pe normanzi și pe marinarii italieni să treacă la ofensivă, li se adaugă motivații religioase. Cucerirea musulmană lăsase încă nedistruse, în regiunile de munte, cu acces greu, din nordul Spaniei, mici state creștine: regatele Leon și Navarra, comitatele de Aragon și Barcelona, state pe care incursiunile sarazine le mențineau într-o stare de permanentă insecuritate. Începând de pe la mijlocul secolului al XI-lea, acestea încep o luptă dârză împotriva sarazinilor, profitând de dezmembrarea califatului de Cordoba în mici regate numite *taifas* și susținute în acțiunea lor de Papalitate, de călugării clunisieni și de baronii franci, burgunzi, gasconi și poitevini. În multe privințe, expedițiile întreprinse astfel de cavalerii de dincolo de munți – între 1063 și 1120 – anunță Cruciada, în sensul că Papa Alexandru I acordă soldaților Reconquistei indulgențe care vor fi, foarte

curând, acordate pelerinilor înarmați în drum spre Pământul Sfânt. Mari cavalcade îi permit, astfel, lui Ferdinand, Rege al Castiliei și Leonului, apoi al Navarrei, și, mai târziu, fiului său, Alfonso VI, să reocupe jumătatea de nord a Spaniei până la Toledo, recucerit în 1085, după un asediu de doi ani.

Invazia almoravizilor, la sfârșitul secolului al XI-lea, pune, pentru o clipă, sub semnul întrebării recucerirea creștină. Începând cu 1114, însă, înaintarea este reluată, stopată încă o dată de invazia almohadă de la jumătatea secolului al XII-lea. Abia la începutul secolului următor supremația regilor creștini se impune definitiv. Papa Inocențiu III îi încredințează arhiepiscopului de Toledo misiunea de a organiza o cruciadă care să adune cavaleri veniți din întreaga creștinătate și care, sub conducerea regilor de Castilia, Aragon și Navarra, sfârșimă, în 1212, la Navas de Tolosa, armata califului almohad. Împinși înspre sudul peninsulei, musulmanii nu mai rezistă decât în Regatul Granadei, de unde vor fi, de asemenea, alungați, în 1492.

Cruciadele secolului al XII-lea

Odată cu cruciada în Pământul Sfânt, recucerirea occidentală se preschimbă, încetul cu încetul, într-o adevărată încercare de colonizare care, prin cucerirea Constantinopolului de către cruciați în 1204, sfârșește prin a fi complet deturnată de la obiectivele sale inițiale.

În secolele al X-lea și al XI-lea, numeroși sunt creștinii care, pentru a-și răscumpăra păcatele și a-și asigura salvarea eternă a sufletului, întreprind lungi și grele călătorii către locurile sfinte ale creștinătății. Foamea, setea, oboseala, frica de atacurile briganzilor sunt tot atâtea încercări pe care ei le acceptă cu bucurie, pentru că ele constituie un fel de repetare a patimilor lui Hristos.

Între toate pelerinajele, mai pline de preț sunt acelea care-l conduc pe credincios la Saint-Jacques (Santiago) de Compostella, în Spania, la Roma, la Monte Gargano și, mai ales, la Ierusalim, unde se află mormântul lui Isus Hristos. Stăpâni peste Palestina, arabii sunt, în general, toleranți față de pelerini, însă cucerirea Pământului Sfânt de către turcii selgiucizi, care ocupă și Siria și o mare parte a Asiei Mici, provoacă un șoc psihologic în Occident. În timp ce pelerinajul se transformă astfel, puțin câte puțin, într-o mică expediție armată, ideea unui „război sfânt” împotriva musulmanilor își face loc în cadrul războaielor Reconquistei spaniole.

Faptul religios este deci indiscutabil. El constituie, fără urmă de îndoială, resortul principal al celor care acceptă să renunțe și la confortul și la puterea

lor – atunci când nu este vorba despre bieți sărmani care n-au nimic de pierdut în această aventură decât viața –, pentru a deveni soldați ai lui Hristos și a-și vedea astfel absolvite toate păcatele. Fenomenul, de altfel, nu este nou și nu derivă din predica lui Urban II. Temerile în legătură cu anul 1000 nu sunt prea îndepărtate și, chiar dacă au fost mult exagerate de cronicari, au lăsat în spirite urme adânci, care fac, din tema Apocalipsei, din plin răspândită de sihaștrii din sate, una din temele majore ale liturghiei și iconografiei. A pleca către Pământul Sfânt ține, așadar, de o datorie sfântă a creștinului în așteptarea Judecății de Apoi și răspunde, desigur, unei nevoi mistice și mesianice. Or, unde în altă parte, „semnele timpurilor trebuie să se arate“, după cum spune Raoul Glaber în cronica sa, dacă nu la Ierusalim.

Este limpede, însă, că alte preocupări au contribuit la transformarea simplului pelerinaj într-o expediție armată legată de recunoașterea creștină, așa cum s-a dovedit că stăteau lucrurile în Italia și Spania. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, când puterea califală se prăbușește în Siria și în Palestina, și pe când cucerirea turcă nu începuse încă, doar armatele în adevăratul sens al cuvântului au curajul de a se aventura până la Ierusalim: de exemplu, cea pe care o conduc, în 1065, trei episcopi germani – Günther de Mainz, Otto de Regensburg și Wilhelm de Utrecht. Unele dintre aceste motivații sunt de ordin politic, mergând de la apelul împăraților bizantini amenințați de noul val islamic și până la grija manifestată de Papă de a-și lărgi sfera de acțiune. Altele au un caracter psihologic: de pildă, gustul pentru aventură și

război, dorința de a cuceri, dincolo de mare, prestigiu și avere, toate trăsături definitorii ale unei clase de cavaleri construite în Occident de cler să respecte noile instituții ale păcii.

În sfârșit, chiar dacă nu sunt considerate ca determinante în procesul inițial, mai e vorba de preocupările economice care sfârșesc prin a juca un rol important. Astfel, ceea ce-i determină pe cavalerii normanzi să se instaleze, la mijlocul secolului al XI-lea, în Italia de Sud și Sicilia este lipsa de teritorii și, de asemenea, numai pentru a asigura comerțului lor drumuri mai sigure, marinarii genovezi, pisani și venețieni se reinstalează în marile insule ale Mediteranei occidentale, preludiu al instalării lor în „schelele” Levantului. Cruciada, după cum se vede, se înscrie, așadar, în cadrul unei ofensive generalizate către est și sud a Creștinătății occidentale, aflată în plin avânt demografic. Nu trebuie făcut din presiunea demografică în Occident, încă modestă, de altfel, în secolul al XI-lea, cauza majoră a cruciadelor. Demografia nu determină fenomenul: ea îl aduce cu sine, și e foarte mult deja, având în vedere marile sângeri pe care le vor cunoaște în Pământul Sfânt și pe drumurile care îi vor conduce acolo, cei mai vestiți cavaleri ai Occidentului.

În noiembrie 1095, cu ocazia unui conciliu reunit la Clermont, pe domeniile contelui de Toulouse, papa Urban II își face publică intenția de a organiza recucerirea Pământului Sfânt de la păgâni. Cu câteva luni mai devreme, cu prilejul altui conciliu ținut la Piacenza, în martie 1095, suveranul pontif primise o solie bizantină venită să-i ceară ajutorul împotriva necredincioșilor, „în numele apărării

Sfintei Biserici". Trimisul Basileului nu se sfii să zugrăvească tabloul în culori și mai sumbre, anume pentru a smulge Papei adeziunea, pe care acesta din urmă, puternic impresionat de cele relatate, i-o și acordă, emoționat, dar și interesat de ideea de a putea aduna, în lupta împotriva păgânilor, creștini ai Orientului și ai Occidentului, oficial separați de la mijlocul secolului.

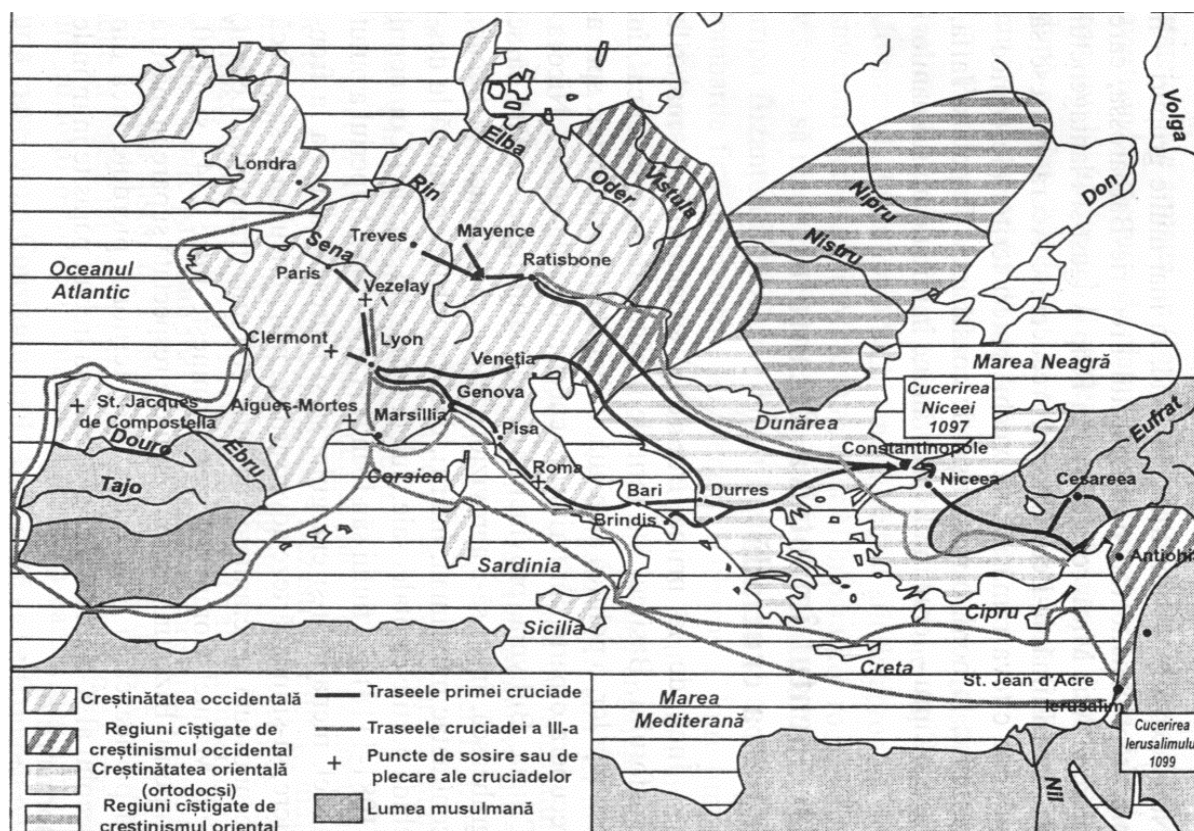
În realitate, situația Imperiului de Răsărit s-a ameliorat simțitor de la sfârșitul dinastiei macedonene. În 1081, Alexie I Comnenul ajunge la putere și se confruntă de la bun început cu problema majoră a Imperiului: apărarea frontierelor atacate din toate părțile, la nord de pecenegi, unguri și sârbi, la est de turcii selgiucizi, instalați în Asia Mică, la sud și vest, în sfârșit, de normanzii lui Robert Guiscard. Aceștia din urmă par cei mai periculoși. Căci ei pătrund în Iliria, cuceresc Dyrrachium (Durazzo) și amenință însuși Constantinopolul. Pentru a-i respinge, Alexie trebuie să ceară ajutor Veneției, din partea căreia primește sprijin naval în schimbul unui cartier rezervat la Constantinopol. Moartea lui Robert Guiscard (1085), apoi sprijinul flotei venețiene îi permit să-i țină pe normanzi în expectativă și să redobândească Dyrrachium. Rămân însă toți ceilalți dușmani care nu-și slăbesc incursiunile în Imperiu; printre ei, în primul rând, turcii, pe care Basileul nu poate spera să-i învingă fără ajutorul occidentalilor. De aici, negocierile cu Papa, care se deschid în 1089 și care vor conduce, șase ani mai târziu, la inițiativa Papei Urban II, negocieri ce se constituie într-o înțelegere bazată, în fond, pe o neconcordanță între cele două părți: occidentalii se gândesc, în mod absolut, la

eliberarea Locurilor Sfinte; împăratul de Răsărit are nevoie de mercenari, pe care-i va folosi după placul inimii și pe care-i va solicita acolo unde i se va părea că pericolul e prea mare: împotriva turcilor, bineînțeles, dar și împotriva pecenegilor și sârbilor. Cât despre unitatea lumii creștine, ea nu pare să fi fost o preocupare majoră.

La chemarea lui Urban II, un prim val pleacă de îndată, compus din două grupuri principale, unul format mai ales din germani, sub conducerea lui Walter cel Sărac, celălalt condus de un călugăr, Petru Ermitul, amândoi reunind oameni simpli, însuflețiți de o adâncă credință, ce se va transforma curând în fanatism și va determina cumplite pogromuri în calea cruciaților. Această expediție populară, indisciplinată și prea puțin obișnuită cu meseria armelor, va fi decimată de foamete și căldură, înainte de a fi exterminată de turci în 1096, pe malul asiatic al Bosforului. Baronii nu pleacă decât în 1097, sub conducerea câtorva mari seniori: ducele Lotharingiei – Godefroy de Bouillon, fratele său Balduin de Boulogne, contele Raymond IV de Toulouse, normandul Bohemund însoțit de nepotul său Tancred, toți având drept scop mărturisit eliberarea Pământului Sfânt. Greutățile sunt, însă, mari: lungimea călătoriei, întreprinsă, în funcție de grupuri, pe pământ sau pe mare, rigoarea climei, puțină bunăvoință a împăratului Alexie în a-i ajuta pe cruciați să treacă Strâmtoarea, contra-atacuri ale musulmanilor în Asia Mică etc.

Rivalitatea, mai ales dintre șefii expediției, nu întârzie să facă să pălească frumosul elan al cruciaților, unii încercând, dincolo de toate, să-și croiască principate în Siria și Palestina. În cele din

urmă, după un lung asediu al Antiohiei și cucerirea sa, ei ajung la Ierusalim, îl iau cu asalt și îl jefuiesc, în iulie 1099.

Expansiunea creștinătății în secolele XI-XII

Intenția noastră nu este de a relata în amănunt istoria epopeii occidentale pe pământurile Islamului. Să reținem numai că învingătorii au creat aici patru mici state feudale: comitatele de Edessa – repede recucerit de musulmani – și de Tripoli, principatul Antiohiei și regatul Ierusalimului, al cărui prim suveran este Godefroy de Bouillon. Relațiile lor cu musulmanii vor fi, cel mai adesea, foarte bune, iar porturile de coastă (Tyr, Accra) cunosc o intensă activitate economică de care profită negustorii italieni și republicile maritime din peninsulă. Marea slăbiciune, însă, a statelor „latine” provine din caracterul feudal al organizării lor și dezbinarea profundă a baronilor. Într-o mare

măsură, apărarea Pământului Sfânt va fi opera noilor ordine militare: Ospitalierii Sf. Ioan din Ierusalim, Templierii, Cavalerii Teutoni, care construiesc vaste și puternice fortărețe și se constituie în adevărate puteri.

Spiritul cruciadei, mereu treaz în Occident în timpul secolului al XII-lea, pălește repede la nivelul principatelor din Pământul Sfânt. Începând cu 1150, odată cu apariția lui Nur al-Din, se afirmă, în plus, și contraofensiva musulmană. Aceasta îl determină pe Sf. Bernard, după pierderea comitatului de Edessa, să predice la Vézelay, apoi în Flandra și în Germania, a doua cruciadă pe care o conduc, din 1145, împăratul Conrad III și regele Franței Ludovic VII. Rău pregătită, slăbită de trădarea bizantinilor și de divergențele dintre baroni, ea suferă o primă înfrângere la Doryleea, în Asia Mică (1147), înainte de a eșua, în anul următor, în fața Damascului. La sfârșitul secolului, o a treia cruciadă este din nou predicată, atunci când prințul musulman Salah al-Din (din care noi am făcut Saladin), fondator al unui vast regat, recucerește Ierusalimul.

Noua expediție - împărțită, în fond, în mai multe grupuri - îi are drept conducători pe împăratul Frederic Barbarossa, care pierе în Asia Mică, regele Franței Filip August și Plantagenetul Richard Inimă-de-Leu. Cruciații recuceresc Accra, reușesc să salveze câteva rămășițe ale vechii puteri teritoriale france - Antiohia în nord, o mică fâșie de coastă între Tripoli și Jaffa, insula Cipru - Ierusalimul însă rămâne în mâinile musulmanilor.

Occidentul împotriva Bizanțului: a patra cruciadă

Încă de la prima trecere a cruciaților pe malurile Bosforului, Basileul s-a ferit de occidentali și a practicat, în privința lor, o politică ambiguă, utilizându-le toate forțele spre a recupera o parte din teritoriile cucerite de selgiucizi – Niceea, Cilicia, Bithynia, provinciile de pe malul Egeei –, fără să se grăbească, însă, să-i aprovizioneze sau să le aducă, la fiecare contraatac musulman, întăriri, deci cu atât mai puțin să le deschidă porțile capitalei sale. Sub domniile lui Alexie I Comnenul (1081-1118) și a fiului său Ioan II (1118-1143), Imperiul a putut astfel, menajându-și energiile, să-și redreseze situația la frontiere, să-și îndepărteze adversarii cei mai periculoși și să-și facă recunoscută suzeranitatea de către coloniile france din Levant. Sub Manuel Comnenul, care domnește între 1143 și 1180, Imperiul Bizantin redevine o putere respectată și pare în măsură să pornească la recucerirea altor teritorii, pierdute încă din secolul al X-lea, mai ales cele care au trebuit părăsite în mâinile normanzilor.

Cu ocazia, însă, a celei de-a doua cruciade, Manuel Comnenul nu va dovedi abilitatea bunicului său în folosirea armatelor occidentale și extinderea recuceririi bizantine până în Asia Mică. Încheind un fel de pace cu vecinii săi selgiucizi și reușind să recupereze Antiohia, el face eforturi pentru a zădărnici cruciada, refuzând să acorde dreptul de trecere pe teritoriul statelor sale armatei lui

Conrad, refuzând să o aprovizioneze și avertizându-i pe turci de planurile latinilor, lăsându-i, în fine, pe oamenii lui Ludovic VII să fie masacrați în câmpia de la Adalia, după ce sunt abandonați de toți ghizii lor greci. Cruciații au nutrit o vie și profundă ură față de împărat.

Paradoxal însă, influența latină asupra curții Basileului a fost extrem de puternică tocmai în timpul domniei lui Manuel Comnenul. Puțini împărați bizantini au fost atât de apropiați de suveranii occidentali. Mare admirator al împăraților romani, el visează să reediteze epopeea iustiniană și să readucă Italia sub aripa Bizanțului, profitând de ostilitatea Papei și a orașelor lombarde față de intențiile lui Frederic Barbarossa. Între timp, el populează curtea de la Constantinopol cu „latini”, introduce moda occidentală (aceea a turnirului, de pildă), angajează în armata sa numeroși cavaleri franci, burgunzi, germani. El însuși se căsătorește cu o prințesă germană, rudă cu împăratul Conrad III și leagă cu acesta o alianță dirijată împotriva dușmanului lor comun, regele normand al Siciliei, Roger II. Izolarea bizantină ia astfel sfârșit, Imperiul de Răsărit apărând chiar să adere la concertul politic european.

Eșecul celei de-a doua cruciade face, însă, ca această politică să fie cu greu continuată. Dezastrul militar, mai ales, din 1176, în fața armatelor selgiucide, victorioase la Myriokephalon, pune capăt visurilor îndrăznețe ale Comnenului. Manuel moare patru ani mai târziu, lăsând un moștenitor minor și o regență susținută de mercenari latini. Iată de ce bizantinii aduc la putere un văr al împăratului defunct, Andronic Comnenul, cu totul

ostil occidentalilor, împotriva cărora dezlănțuie furia maselor din Constantinopol. Apoi, după ce va fi omorât pe împărăteasa Maria și pe fiul său, Alexie II, el se căsătorește cu văduva celui din urmă – o prințesă franceză de numai 13 ani – pornind la persecutarea aristocrației rebele. În 1185, este ucis în cursul unei revolte și rupt în bucăți de mulțime și mercenarii latini.

În timpul scurtei uzurpări a lui Andronic, Cilicia a trebuit să fie din nou evacuată, ceea ce face ca și protectoratul asupra statelor latine să cadă și el. Succesorii uzurpatorului, din dinastia Anghelos, nu reușesc să stabilizeze situația. Isaac II (1185-1195) reușește să oprească năvălirile normande din preajma Thessalonicului, dar nu poate recupera Insulele Ionice. Sârbii și bulgarii își redobândesc independența, apropiindu-și frontiera de Rhodope. Eșecul celei de-a treia cruciade înăsprește tensiunile cu occidentalii și mai ales cu dinastia de Hohenstaufen. Când Frederic Barbarossa dispare, succesorul său, Henric VI, ocupă Sicilia și preia proiectele normanzilor privind Bizanțul. Noul împărat, Alexie III, care-și detronează fratele și pune să fie orbit, trebuie să accepte să plătească un tribut pentru a evita invazia. În sfârșit, dispunând de-o flotă mediocră, Basileul nu poate să-i împiedice pe pirații genovezi sau de alte seminții să-și înmulțească atacurile de coastă și să ocupe câteva insule. Pradă decadenței și anarhiei, Bizanțul devine ținta tuturor dorințelor.

Aceasta este situația în ceea ce mai rămâne din Imperiul de Răsărit în momentul în care Papa Inocențiu III lansează ideea unei noi cruciade, predicată încă din 1198, și la care se asociază

contele Flandrei, Balduin, și fratele său, Henric, conte de Champagne Thibaut, ca și un alt senior lombard, Bonifaciu de Montferrat, văr al împăratului Filip de Suedia, căruia i se și încredințează, de altfel, conducerea expediției. Adunați la Veneția pentru a se imbarca, cruciații hotărăsc să atace Egiptul, centru economic și politic al puterii musulmane, pentru ca abia apoi s-o pornească spre Constantinopol. Mijloacele financiare, însă, lipsesc cu desăvârșire și, de aceea, pentru a-și plăti trecerea pe corăbiile venețiene, ei trebuie, mai întâi, să accepte să cucerească, în beneficiul republicii maritime, orașul Zara de pe coasta dalmată, aparținând regelui Ungariei. Prim compromis al cruciadei în favoarea unei puteri temporale, care nu se va mulțumi, de altfel, doar cu această deturnare de la spiritul sacru ce-i condusesese până atunci pe creștini. Ce era mai grav urma de-abia să se întâmple. Căci la Zara sosește fiul lui Isaac II, răsturnat de fratele său, Alexie III, în 1195, care cere cruciaților să facă un ocol prin Constantinopol pentru a-i reinstala tatăl pe tron. Dogele Dandolo îi încuviințează cererea și-i împinge pe toți baronii occidentali către o aventură pe care o acceptă doar în virtutea sumelor uriașe pe care tânărul Alexie IV promite să le ofere. În iulie 1203, armata cruciaților pornește la asediarea capitalei bizantine ai cărei locuitori, proaspăt detronatori ai lui Alexie III, deschid porțile împăratului exilat și fiului său, devenit co-împărat.

Repede, însă, populația Constantinopolului se va opune suveranilor impuși de cei pe care-i consideră mercenari latini. Isaac II și Alexie IV sunt asasinați, cruciații alungați din oraș și constrânși să-l asedieze

a doua oară, înainte de a-l lua cu asalt pe 13 aprilie 1204 și să-l prade împărțindu-și resturile Imperiului, împărțire prin excelență favorabilă venețienilor, care pun stăpânire pe principalele porturi și pe majoritatea insulelor de pe calea care unea Adriatica cu Constantinopolul, ocupă trei cincimi din capitală și obțin o scutire de taxe comerciale absolută în întregul Imperiu, ca și monopolul, de altfel, al alegerii patriarhului. Restul teritoriului bizantin este așezat sub semnul împăratului latin ales, Balduin de Flandra, încoronat la Sf. Sofia la 16 mai 1204, fiind compus din Thracia și din teritoriile ce urmeză a fi recucerite în Asia Mică, acestea reprezentând de-acum încolo domeniul imperial pe care sunt instalați baroni având principate și domenii de importanță inegală: Bonifaciu de Montferrat în Macedonia (regatul Thessalonicului), Othon de la Roche - Atena și Theba, familia Villehardouin - Peloponezul (Principatul de Ahaia) etc. Vestitul stat moștenitor al lui Constantin și al marilor dinastii de basilei se vede astfel umilit la condiția de imperiu colonial și regat feudal. Cât despre spiritul cruciadei, acesta era mult pervertit de evenimentele din 1203-1204.

Sfârșitul Cruciadei și replierea occidentală în Levant

În secolul al XIII-lea, în timp ce mongolii cuceresc Asia și fac să dea înapoi puterea turcă selgiucidă, noi expediții sunt organizate în încercarea de a salva ce se mai poate din așezările latine în Pământul Sfânt. Încercarea însă eșuează din lipsă de convingere religioasă, entuziasm și chiar mijloace. Ultima manifestare a fervorii populare apare în 1212 când, la apelul câtorva profeți luminați, mai multe mii de adolescenți plecați din Franța și Germania iau drumul Ierusalimului. Îmbarcați la Marsilia de neguțători fără scrupule, majoritatea dintre ei vor fi masacrați sau vânduți ca sclavi.

După eșecul celei de-a cincea cruciade – hotărâtă în 1215 de Conciliul de la Lateran –, apoi al celei de-a șasea (transformată de Frederic II în operațiune diplomatică), o ultimă speranță de a salva Orientul se mai întrevede odată cu cele două expediții pe care le conduce regele Franței Ludovic al IX-lea și care provoacă o anume reînnoire a fervorii religioase a cruciaților. Ludovic cel Sfânt, însă, este făcut prizonier la Mansourah cu prilejul celei de-a șaptea cruciade (1248-1250) și moare de ciumă la Tunis, în 1270, în cursul celei de-a opta cruciade. Abandonate doar propriilor lor resurse, așezările creștine din Orient cad una câte una. Ultima, Sf. Ioan din Accra, este cucerită în 1291. La această dată, Ciprul reprezintă singura rămășiță a regatelor constituite în Orient de către baronii din Occident.

Dacă a eșuat din punct de vedere militar, cruciada a întreținut, cu toate acestea, două secole de fructuoase contacte între Orient și Occident. Pelerini și negustori au adus din Asia Mică și Pământul Sfânt gustul pentru stofe și obiecte prețioase, practica unor noi culturi (orez, bumbac, fructe exotice) și cunoașterea unor noi tehnici: cârma de etambot, busola, numerația. Moravurile ele însele vor fi ușor schimbate, gustul luxului, al hainelor scumpe, al vieții ușoare luând locul austerității și durității existenței feudale.

Reconquista și Cruciada au distrus cu desăvârșire orice dorință de reîntoarcere ofensivă a islamului în Mediterana occidentală. Și aceasta în clipa în care, în estul Europei, germanii îi resping pe slavi cu mult dincolo de limitele Imperiului.

La periferia Europei creștine: expansiunea germanică și instalarea de noi state

În timp ce monarhiile naționale se organizează în Occident și Bizanțul luptă pentru a supraviețui, celelalte state europene încearcă și ele să-și creeze frontiere mai stabile și un început de instituții. În Europa de Nord, trei unități distincte își fac apariția: Danemarca, care-și extinde suveranitatea asupra malurilor meridionale ale Balticii până la Riga, intrând pentru aceasta în conflict cu principii germani; Norvegia care reușește să se elibereze de protectoratul danez și-și extinde dominația până în Groenlanda și Islanda; Suedia, în sfârșit, care cucerește Finlanda și se constituie, la rândul său, într-un regat autonom, cu Stockholm drept capitală și Uppsala centru episcopal. În toiul luptelor succesoriale, adeseori sângeroase, cele trei regate își creează instituții proprii, având conștiința clară a ceea ce le dă originalitate în sânul spațiului european. Între ele se leagă relații diplomatice, pe care le distrug mai apoi conflicte provocate de pretențiile hegemonice ale unora și altora. Restul Europei nu are niciun fel de contribuție la istoria lor, așa cum nici ele nu influențează evenimentele continentului.

Nu același lucru se petrece și cu țările Europei Centrale și Orientale. Așezate departe de marile centre de civilizație ale Occidentului și lumii mediteraneene, ele se reorganizează mai târziu, sub influență francă și bizantină. Situate, însă, la avanposturile Europei, în coasta continentului

asiatic, cu imensele sale rezerve umane și cu migrații care se năpustesc pe teritoriile lor, ele cunosc, la mijlocul secolului al XIII-lea, invazia mongolă care perturbă începuturile unei firave organizării politice cu greu pusă pe picioare. Cel puțin, această invazie nu face să varieze așezarea popoarelor care, în anul 1000, sunt, în linii mari, deja fixate. Dacă lăsăm deoparte statul ungar, instalat încă din secolul al X-lea pe malurile Dunării, Europa Centrală și Orientală este domeniul slavilor și situarea acestor triburi fixează, în mare, leagănul diverselor state. Vom evoca aceasta în capitolul următor.

Începând cu secolul al XI-lea, domeniul slavilor cunoaște, mai ales în partea sa septentrională, o presiune crescândă din partea germanilor. Marii vasali ai împăratului au luat conducerea unei mișcări de colonizare care, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, cunoaște un spectaculos progres. Albert Ursul ocupă Brandenburgul în 1150, organizează țara, defrișează pământurile și pune bazele unor orașe (Havelberg, Brandenburg). Henric Leul, duce de Saxonia și Bavaria, cucerește Lübeck-ul de la Adolf de Holstein (1158), apoi colonizează Mecklenburg și Pomerania occidentală. Teritoriile supuse slavilor sunt de îndată ocupate de coloniști veniți din Franconia, Olanda, Holstein, Westphalia. *Drang nach Osten* continuă și se accentuează în secolul al XIII-lea, cucerirea militară urmând o pătrundere lentă a colonizării agrare și luând repede aspectul unei cruciade.

Întemeiat în Pământul Sfânt de cavalerii germani și de burghezii orașelor din Nord, încuviințat în 1199 de Papa Inocențiu III, Ordinul Teuton se

angajează în 1211 în apărarea populațiilor creștine instalate la frontierele Europei Orientale. Ordinul îl ajută pe Andrei al Ungariei în problemele sale cu vecinii nomazi, apoi răspunde chemării lui Conrad al Mazoviei care vrea să evanghelizeze Prusia. În 1226, Frederic II îi concede toate teritoriile care vor fi cucerite de la păgâni, pentru ca, patru ani mai târziu, episcopii germani să lanseze o cruciadă permanentă împotriva popoarelor din Est. Timp de mai bine de o jumătate de secol, teutonii, care obțin, în 1237, alipirea unui alt ordin militar cuceritor (operând mai la est), cavalerii Gladiferi, se vor război astfel în teritoriile prusacilor, convertindu-i cu forța, deposedându-i de pământuri în folosul coloniștilor germani, masacrând populațiile care nu se supun creștinării și germanizării, întemeind sute de sate și zeci de orașe, printre care Thorn, Kulm, Elbing, Königsberg. La scurt timp, abandonându-și sediul la Veneția, Marele Maestru al ordinului va veni să se instaleze la Marienburg, conducând, în virtutea rangului său de prinț al Imperiului, un puternic stat monastic.

Mai departe încă, în regiunile populate de baltici, călugării-soldați se vor lovi, însă, de rezistența letonilor, lituanienilor, estonilor, dar și de influența suedezilor și rușilor. În 1242, teutonii cunosc o cumplită înfrângere în fața prințului de Novgorod, Alexandru Nevski (în bătălia de pe lacul Ciud). Cuceresc totuși Curlanda, instalând un castel la gurile Niemenului: Memel. Mai înainte, germanii întemeiaseră o serie întreagă de orașe pe litoralul Balticii: Rostock în 1200, Wismar în 1228, Stralsund în 1234. În 1237, ei ocupă Stettin și în 1238 Danzig, privând noul stat polonez de accesul la mare.

Împreună cu Bremen, Hamburg, Lübeck, Revel și Riga, aceste porturi reunite în *Hansa* dețin în secolul al XIII-lea o adevărată hegemonie comercială în Europa de Nord, controlând, de la Bruges până la Bergen și de la Londra la Novgorod, toate căile maritime dominate altădată de scandinavi. La acea dată, dacă Imperiul e în plină criză, influența germanică se întinde pe o mare parte a Europei Centrale și Orientale, lovindu-se, însă, de rezistența principatelor și statelor aflate în formare de câteva secole deja, și care sunt legate și de lumea creștină.

Capitolul 6

EUROPA LA APOGEUL „EVULUI MEDIU CLASIC” (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV- LEA)

■ *În secolul al XIII-lea se constituie în Occident două puternice monarhii. În Franța, Capețienii își extind autoritatea recucerind, în detrimentul regilor Angliei, o mare parte a teritoriului, fără însă a-i putea alunga din Guyenne și nici să recucerească Flandra, aliata englezilor. Monarhia franceză își impune autoritatea marilor vasali și se înzestrează cu instituții care fac să renască noțiunea de stat. În Anglia, monarhia este constestată și încă din secolul al XIII-lea, baronii și prelații impun suveranului un control al cărui instrument devine Parlamentul.*

■ *Veche deja, lupta dintre Papă și împărat cunoaște noi evenimente: împăratul germanic Frederic II Hohenstaufen încearcă să reconstituie un puternic imperiu compus din Italia și Germania. După moartea sa, însă, în 1250, Imperiul se prăbușește în anarhie: principii germani așază puterea imperială sub*

tutelă. Italia scapă, aşadar, Imperiului, Papa intervenind întru aceasta şi profitând de ambiţiile rivale dintre prinţii europeni, precum Carol de Anjou, Rudolf de Habsburg sau Petru de Aragon, pentru a împiedica reconstituirea unui puternic regat. Italia de Nord şi Centrală este, ea însăşi, sfâşiată de luptele dintre guelfi şi ghibelini.

■ *La periferia Occidentului creştin se nasc noi state: Boemia Przemyslizilor, strâns legată de Germania, Polonia Piastilor, Ungaria ameninţată în secolul al XIII-lea de invazia mongolă, şi, la frontierele Imperiului Bizantin, sârbii şi bulgarii care încearcă şi unii şi ceilalţi să domine Peninsula Balcanică. Pe de altă parte, principatele ruseşti rămân supuse mongolilor cărora trebuie să le jure credinţă şi să le plătească tribut.*

■ *Distrus de cruciaţi în 1204, Imperiul Bizantin este reconstituit de dinastia Paleologilor, pornind de la Imperiul de la Niceea, în Asia Mică, în 1261.*

■ *Victorioasă asupra Imperiului, pretinzând să stabilească în Occident o teocraţie respinsă de suveranii naţionali, Biserica devine o putere temporală a cărei bogăţie aduce cu sine critici şi erezii - cele ale valdenzilor şi ale catarilor. Biserica replică prin încercări de reformă, prin represiune, dar şi prin crearea unor noi ordine (franciscani, dominicani...).*

Secolul al XIII-lea este considerat, în mod tradițional, ca secolul de apogeu al tradiției medievale europene: o epocă de echilibru și de relativă stabilitate, care se caracterizează, mai ales, prin renașterea statului, înflorirea societăților urbane, accelerarea marilor defrișări, dezvoltarea universităților, o epocă simbolizată de înălțarea marilor catedrale. Această imagine nu este falsă. Totuși, ea nu trebuie să disimuleze nici progresele împlinite în secolele precedente, nici greutățile sau calamitățile – războaie, foamete, sărăcie – care reprezintă fundalul vieții populației din Occident în acest secol privilegiat al Evului Mediu clasic.

Capețieni și Plantageneti

În vestul continentului, regatul Franței și cel al Angliei sfârșesc prin a se constitui în state monarhice vizând să impună marilor vasali autoritatea suveranilor săi.

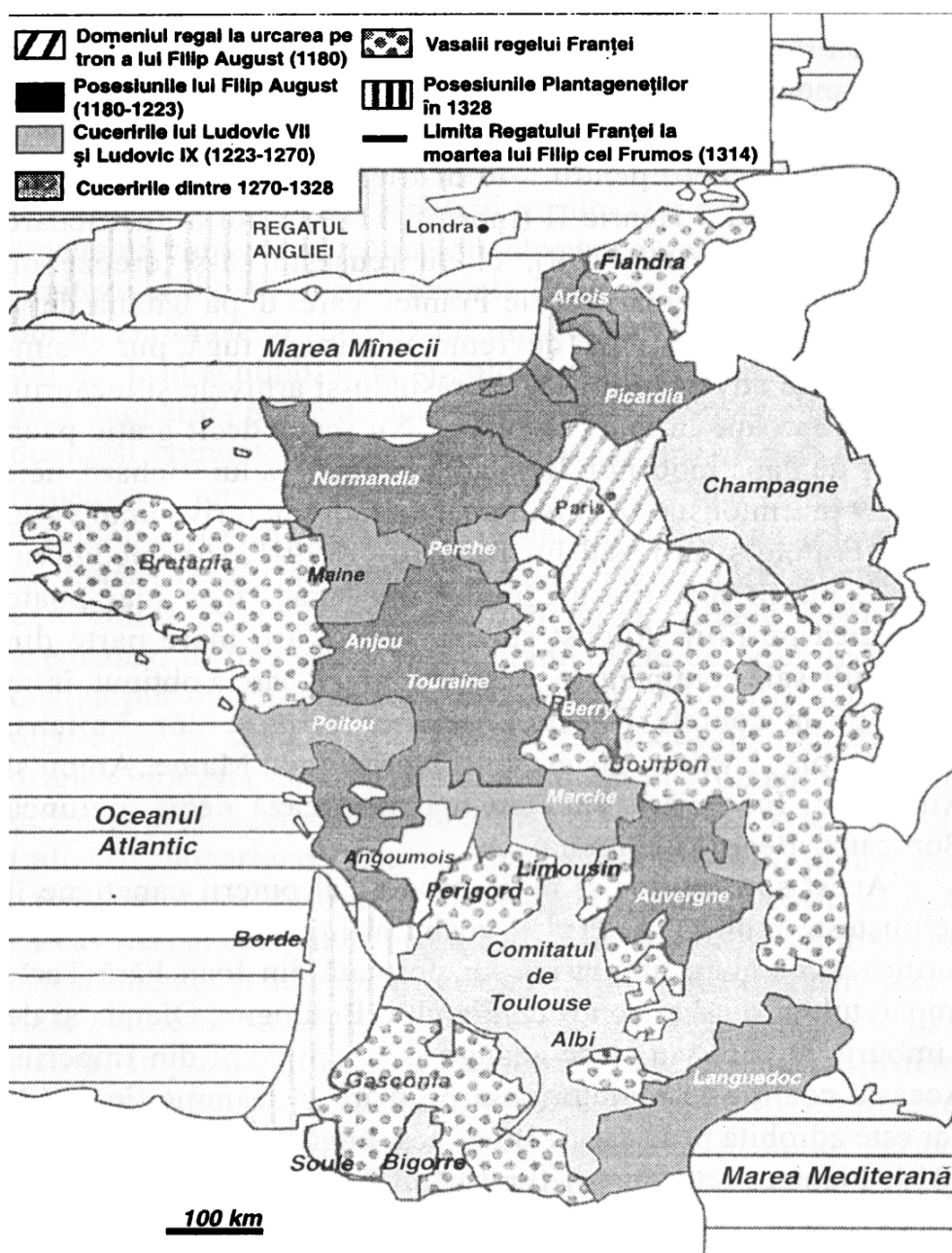
Aceasta în contextul unui conflict aproape permanent între cele două dinastii domnitoare: Capețienii și Plantagenetii. În Franța, prudentul și vicleanul Filip II, care va primi supranumele de August ca aluzie la extinderea domeniilor sale, va profita de slăbirea adversarilor săi și mai ales de conflictul dintre Plantageneti, pentru a le distruge puterea pe continent. Împotriva regelui Henric II (mort în 1189), apoi a lui Richard Inimă-de-Leu (1189-1199), el nu reușește să-și creeze un avantaj. În 1198, chiar, regele Franței, care, după bătălia de la Fréteval, cu patru ani mai devreme, trebuise să fugă, pur și simplu, din fața adversarului său, părăsindu-și arhivele și tezaurul, este pus aproape în fața capitulării. Nu scapă decât grație păcii impuse de Papa Inocențiu III și abia la moartea lui Richard, ucis în 1199 în Limousin, în cursul unei acțiuni împotriva unui vasal rebel. Fratele și urmașul lui Richard (1199-1216), mediocrul Ioan I, numit mai târziu „Ioan Fără Țară“, nu-l mai poate împiedica pe Filip August să-și însușească o mare parte din domeniile sale continentale. Regele Franței, care a obținut, între timp, de la contele Flandrei, cedarea provinciilor Amiens, Vermandois și Valois, cucerește și Normandia, Maine, Anjou și Auvergne. Ioan Fără Țară nu mai păstrează decât

regiunea Bordeaux, Béarn și Comminges.

Acest spectaculos și rapid progres al puterii capețiene îi neliniștește mult pe puternicii vecini ai lui Filip. O coaliție se formează, ca atare, împotriva lui, formată din Ioan Fără Țară, împăratul Otto IV și conții de Flandra, Boulogne, Olanda și de Limburg, la care vin să se adauge și alți principii din Imperiu. Această coaliție iese victorioasă pe mare la Damme, în 1213, dar este zdrobită pe uscat, la Bouvines, lângă Tournai, la 27 iulie 1214, Plantagenetul însuși fiind bătut în Anjou de fiul regelui Franței. În 1216, acesta va împinge ofensiva până la Londra și dacă atunci coroana îi scapă lui Filip August, aceasta e pentru că Papa Inocențiu III se opune. La moartea regelui Franței, în 1223, domeniul regal și-a triplat suprafața, iar comitatul Flandrei a trecut sub severa tutelă a suveranului capețian. Urmașul lui Filip, Ludovic VIII, nu domnește decât 3 ani, dar el este cel ce pregătește alipirea la coroană a teritoriilor contelui de Toulouse, Raymond VI, acuzat de erezie de către Biserică.

Lunga domnie a lui Filip II nu se traduce doar prin extinderea teritoriului direct controlat de capețieni. Aceasta este marcată și de o întărire a puterii regale. Din ce în ce mai mult, suveranul caută să-și mărească autoritatea asupra vasalilor și să limiteze influența marilor feudali. El se sprijină întru aceasta pe burghezia orașelor, favorizând mișcarea de eliberare urbană și obținând, în schimb, bani și soldați pentru armata sa. Mai bogată, monarhia poate de acum încolo să-și plătească funcționari docili și competenți. Vechilor magistrați însărcinați cu administrarea domeniului și care munceau cel mai adesea pentru a-și umple propriile buzunare, le

sunt substituiți încetul cu încetul notarii regali (așanumiți *baillis*, numiți, în Sud, seneșali) care ridică impozitele și fac dreptate în numele regelui. De asemenea, în timp ce sarcinile tradiționale de la curte tind să devină pur onorifice sau să se reducă la o fundație domestică, regele începe să-și aleagă sfetnicii din rândul funcționarilor de origine modestă, formați în spiritul dreptului roman, întru totul devotați persoanei sale și care vor deveni agenți zeloși ai centralizării monarhice. Justiția regală progresează în defavoarea celei seniorale. Păstrat în Templu, la Paris, de către călugării-cavaleri ai ordinului fondat în Pământul Sfânt, Tezaurul regal este alimentat și de veniturile domeniului și de drepturile senioriale plătite de vasali, de taxe diverse, impozite prelevate bisericilor, impozite directe și ajutoare diverse cerute cu prilejul războaielor sau cruciadelor, diferite expediente în sfârșit, precum taxa impusă evreilor. Acest embrion al finanțelor permanente permite monarhiei capețiene să întrețină nu numai funcționari, dar și o mică armată, ea însăși permanentă și compusă din cavaleri și pedestrași mercenari.

Extinderea domeniului regal în secolul al XII-lea

La moartea lui Ludovic VIII (1226), tânărul său fiu, Ludovic IX, (care va fi canonizat de Biserică doar la câțiva ani după moarte), nu are decât 12 ani. Regența este asigurată de mama sa, Blanche de Castilia, care are de îndată de înfruntat rebeliunea câtorva mari vasali - mai ales pe cea a lui Thibaut de Champagne și a lui Pierre Mauclerc, duce de Bretagne -, susținuți de mici seniori din Vest și de contele de Toulouse, Raymond VII, care profită de

situație pentru a reintra în posesiunea pământurilor sale, alungându-i pe baronii din Nord. Rezultă de aici o lungă perioadă de anarhie, de pe urma căreia regele Angliei încearcă să profite pentru a-și recupera, și el, domeniile continentale. Energia și simțul politic care o caracterizează pe regentă permit coroanei Franței să traverseze această epocă fără mari daune, ba chiar să obțină promisiunea de a anexa comitatul de Toulouse (dacă din căsătoria fiicei lui Raymond VII cu fratele regelui, Alphonse de Poitiers, nu s-ar fi născut nicio descendență). În 1234, când Ludovic IX, devenit major, își asumă personal răspunderile puterii (împărțită, încă, cu mama sa), situația este aproape restabilită, iar, în 1241, el se află chiar în fruntea unei armate care îl pune pe fugă, lângă Saintes, pe regele Angliei, Henric III, debarcat în Franța pentru a susține revolta contelui de la Marche.

Joinville ne-a lăsat asupra lui Ludovic cel Sfânt imaginea unui suveran înzestrat cu cele mai rare virtuți morale și cu o pietate profundă. Ducând o existență foarte simplă, nu o dată îi primește pe cei săraci la masa sa sau îi îngrijește pe leproși. În fiecare noapte se trezește pentru slujba religioasă și, în fiecare vineri, se lasă biciuit în amintirea flagelării lui Hristos. În 1244, refăcut după o grea boală, el hotărăște să ia crucea și să se imbarce, în august 1248, la Aigues-Mortes, port depinzând de contele de Provența, a cărui moștenitoare s-a căsătorit cu fratele regelui, Carol, conte de Anjou. A șaptea cruciadă, predicată pentru a veni în ajutorul ultimelor așezări latine amenințate de turcii horezmieni, cunoaște câteva succese în Egipt, înainte de a fi complet distrusă de către musulmani.

Făcut prizonier, apoi eliberat în contul unei foarte mari răscumpărări, Ludovic IX va petrece patru ani pe Pământul Sfânt, înainte de a se reîntoarce în regatul său, înțelept administrat, în absența sa, de Blanche de Castilia, apoi, după moartea acesteia, în 1252, de Alphonse de Poitiers. Acest eșec nu-l va descuraja pe Ludovic care, în 1270, se îmbarcă pentru Tunis, primă etapă a celei de-a opta cruciade. Deja bolnav și sleit de puteri, el moare aici de ciumă.

Acest suveran pios și preocupat de soarta celor umili a fost, în același timp, și un suveran autoritar, conștient de prerogativele coroanei, fără a-și știrbi atributele de om al păcii. El s-a gândit mai puțin la extinderea domeniului său, cât la consolidarea a ceea ce dobândiseră străbunii săi. Deși învingător al regelui Angliei care atacase Poitou, el semnează, în 1259, cu rivalul său Plantagenet, Tratatul de la Paris. Ludovic IX renunță prin acest tratat la anumite teritorii - Limousin, Perigord, Quercy -, în schimb, Henric III recunoaște cuceririle făcute de Filip August și se declară vasal principal (*homme-lige*) al regelui pentru ducatul Guyenne (*homme-lige*, termen folosit pentru a desemna un vasal care, având mai mulți suzerani, contractează, față de unul dintre aceștia, obligații prioritare). Dornic, de altfel, de a asigura pacea interioară a regatului, Ludovic cel Sfânt pune totul în joc pentru a împiedica războaiele personale dintre seniori și interzice portul armelor nobililor ca și țăranilor.

Ludovic mai vrea ca raporturile între supușii săi să se afle sub semnul echității și onestității. Veghează ca fiecare parte să poată, în caz de litigiu cu justiția seniorală, face apel la tribunalul regelui și-i place

lui însuși să împartă dreptatea. Bate noi monede de aur și cere ca acestea să circule în regat „bine” și „cinstit”. În același timp, însă, întărește mecanismele administrației centrale. Sub domnia sa, fosta „curte” feudală începe să se împartă într-o curte de justiție, un Parlament și o Curte de Conturi, însărcinată cu controlul finanțelor regale.

După domnia lui Filip III cel Îndrăzneț (1270-1285), care primește drept moștenire domeniile contelui de Toulouse, dar eșuează într-o expediție împotriva regelui Aragonului, aflat în război cu unchiul său, Carol de Anjou, devenit rege al Siciliei, coroana capețiană îi revine lui Filip IV cel Frumos. Acesta adaugă, prin căsătorie, domeniului regal, comitatele de Champagne și Brie și anexează Lyon-ul și comitatul Bigorre. Războinic vestit, care nu pregetă să plătească într-o bătălie cu prețul propriei sale persoane, ultimul mare capețian „direct” rămâne încă și astăzi un personaj destul de enigmatic, autoritar, desigur, și cinic, dar preocupat și el de a face ordine și de a aduce pace în regatul său. În timpul domniei sale, mai mult decât în timpul celei a lui Ludovic cel Sfânt, monarhia franceză tinde să joace în Europa rolul principal, înlocuind, în acest sens, Sfântul Imperiu a cărui decadență se accentuează.

Filip a știut să se înconjoare de sfetnici de marcă: Pierre Flote, Enguerrand de Marigny, Guillaume de Nogaret, „legiștii”, numiți astfel pentru că erau experți în drept roman. În virtutea acestei competențe, ei au dedus numeroase lucruri, proclamând faptul că „regele este împărat în regatul său”, ceea ce înseamnă că nu recunoaște nicio autoritate deasupra sa, fie ea temporală

(împăratul) sau spirituală (Papa). Rezultă din aceasta un conflict aspru, la începutul secolului al XIV-lea, cu Papa Bonifaciu VIII, pontif autoritar, care amenințase cu detronarea lui Filip, dar pe care acesta din urmă îl răpește la Anagni, în 1303.

În timp ce regele își impune autoritatea marilor vasali și noțiunea de stat apare din nou, administrația regatului continuă să se perfecționeze. Notarii regelui (*baillis*) și seneșalii sunt plătiți și supravegheați îndeaproape. Pentru a-și crea o armată permanentă, regele încearcă să instituie un impozit periodic, *fouage* (impozit pe „foc”, per casă). Dar nevoile sale crescând de bani îl obligă să caute noi și variate soluții: taxe pe averea clerului, negustorilor și bancherilor evrei sau italieni, privați de bunurile lor, expulzați sau constrânși sub amenințare să verse trezoreriei sume considerabile, profituri realizate din variațiile de valoare ale monedei etc. În 1307, Filip îl însărcinează pe Nogaret să-i aresteze și să-i judece pe Templieri, cărora li se impută crime de necrezut, dar regele, de fapt, le pizmuiește enormele bogății. Anumiți frați, mărturisind sub tortură sau în fața amenințării cu arderea pe rug (54 sunt arși de vii în 1310, printre care și Marele Maestru, Jacques de Molay), Filip obține de la Papa Clement V suprimarea ordinului căruia îi confiscă bunurile.

Lărgirea domeniului regal continuă cu dobândirea regiunii Barrois, a unei părți din Lorrena, a comitatelor Diois și Valentinois, a Montpellier-ului, ca și a Dauphine-ului, dăruit fiului regelui Franței, al cărui simbol va deveni de-acum încolo. Și totuși, această concentrare a puterii militare capetiene nu este nelimitată. În vechile principate feudale –

Guyenne, Bretagne, Burgundia, Flandra - și în posesiunile constituite în defavoarea principilor de sânge și care și ele se pot transforma în principate, puterea suveranului trebuie să concureze cu aceea a marilor feudali.

Rivalitatea cu Plantagenetii, căreia Ludovic cel Sfânt crezuse că-i pusese capăt semnând Tratatul de la Paris, izbucnește din nou sub domnia lui Filip IV. Acesta nu reușește nici să domine ducatul Guyenne, unde războiul reîncepe în 1293, nici să anexeze teritoriile contelui de Flandra, Guy de Dampierre, împins către o alianță cu englezii de către burghezii orașelor postavului, a căror prosperitate este legată de livrările de lână de dincolo de Marea Mânecii. În 1302, garnizoana franceză de la Bruges este masacrată și crema cavaleriei franceze este pusă pe fugă la Courtrai de milițiile flamande. Doi ani mai târziu, armata regală repară înfrângerea la Mons-en-Pevèle, însă poporul flamand, care a demonstrat la Courtrai că vitejia și hotărârea „pietonilor” putea să țină piept grelei cavalerii a baronilor, nu este liniștit.

Urmașii lui Filip cel Frumos, Ludovic X (1314-1316), Filip cel Lung (1316-1322) și Carol IV (1322-1328) cunosc dificultăți financiare și trebuie să facă față unei noi revolte feudale. De aceea, ei încearcă tot mai mult să se sprijine pe burghezii orașelor, care, în schimbul subsidiilor care le sunt cerute, doresc să le controleze utilizarea. O criză politică se profilează astfel în clipa în care apar grave probleme economice și sociale care vor afecta, în secolul al XIV-lea, cea mai mare parte a lumii occidentale și în care problema dinastică se va repune în discuție. Carol IV fiind mort, fără

moștenitor de sex masculin în linie directă, baronii au de ales între Eduard al Angliei, nepot al lui Filip cel Frumos pe linie maternă, și Filip de Valois, văr al regelui defunct, pe care-l desemnează, în cele din urmă, ca suveran, sub numele de Filip VI, invocând, în justificarea alegerii lor, legea salică, care interzice orice succesiune pe linie feminină („crinii nu torc niciodată”). Din această hotărâre va decurge „Războiul de o Sută de Ani”.

De cealaltă parte a Canalului Mânecii, forța și prestigiul monarhiei atinseseră apogeul sub domnia lui Henric II și la începutul celei a lui Richard Inimă-de-Leu. Dar deja când acesta, plecând în a treia cruciadă, îi lasă fratelui său Ioan grija de a gira afacerile regatului, Anglia se prăbușește într-o profundă dezordine. Când Ioan Fără Țară îi urmează la tron lui Richard, omorât, în 1199, după cum am văzut, în timpul asediului castelului unui vasal din Limousin, situația decade vertiginos. Noul suveran este un psihopat, crud și disprețuitor la adresa supușilor săi. Pierderea celei mai mari părți din teritoriile sale continentale, cucerite de Filip August, înfrângerea sa de la La Roche-aux-Moines și cea a aliaților săi coalizați la Bouvines în 1214, obligația la care este supus în 1213 de a recunoaște suzeranitatea Papei (Inocențiu III depunându-l), grelele impozite cu care îi copleșește pe englezi, toate acestea sfârșesc prin a ridica împotriva lui aproape întreaga populație a regatului.

În 1215, prelați, seniori și burghezi din Londra se unesc pentru a-i impune regelui semnarea unui document prin care se angajează să respecte privilegiile baronilor, ca și libertățile tradiționale ale Bisericii și orașelor. Baronii și prelații aleg 25 dintre

ei ca să-l supravegheze pe monarh și să controleze ridicarea impozitelor. Acest document, „Marea Cartă”, nu este nici pe departe revoluționar, întrucât este în întregime întors către trecut și încearcă să restabilească, în profitul seniorilor și al clasei conducătoare a orașelor, situația anterioară domniei lui Henric II. Așa cum ni se înfățișează, el enunță totuși niște principii – consimțirea la impozite, libertatea personală a supușilor, judecată prin intermediul „pair”-ilor (cei care aparțin aceleiași categorii sociale) –, principii care se află la originea întregii evoluții ulterioare a monarhiei engleze. La scara Europei și a istoriei sale, documentul introduce pentru prima oară în Evul Mediu ideea că puterea unui suveran poate fi controlată de supușii săi în mod permanent. În acest sens, „Marea Cartă” se află la baza unei culturi politice specifice, pe care Anglia o va face mai târziu să triumfe pe continent.

Ioan Fără Țară moare în 1216, atunci când lupta cu baronii tocmai reîncepuse, regele, sprijinindu-se pe ajutorul Papei Inocențiu III, dorind să anuleze efectele Marii Carte. În timpul minorității tânărului Henric III (1216-1272), care nu are decât 9 ani la moartea tatălui său, marii seniori își impun propria lege, iar când, în 1225, noul suveran ajunge la majorat, se vede obligat să confirme clauzele Cartei. Va căuta, la scurt timp după aceea, să se elibereze de aceasta. Înconjurându-se de seniori poitevini și provensali, el încearcă să sfârșame rezistența nobilimii engleze și ridică, fără să o consulte, grele impozite. Rezistența este neiertătoare. Grupați în jurul unuia dintre ei, Simon de Montfort, unul din fiii conducătorului cruciadei albigenze, baronii îl

constrâng pe Henric III să accepte „Prevederile de la Oxford”, care stabilesc controlul lorzilor în privința administrației regale. De acum înainte, Marele Consiliu, compus din 15 baroni aleși de *pair*-ii lor, se va întruni de trei ori pe an, în timp ce regele nu poate preleva impozite fără știrea lor. În 1265, Simon de Montfort, care a învins trupele regale și a stabilit, timp de un an, o adevărată „dictatură”, permite să intre în consiliul numit deja Parlament, pe lângă reprezentanții înaltei nobilimi, și pe cei ai micii nobilimi, pe membrii clerului și burgheziei orășenești. Simon de Montfort este învins și ucis un an mai târziu, însă Henric III, a cărui domnie se încheie în haos, nu va mai avea cum reveni asupra reformelor acceptate.

Cu Eduard I (1272-1307), suveran priceput și conducător de oști de temut, coroana își recâștigă o parte din prestigiu. Noul rege încearcă să-și mărească regatul cucerind teritorii vecine. Dacă nu reușește în privința Scoției, el își stabilește dominația în Irlanda, unde englezii s-au instalat încă din timpul domniei lui Henric II, și reușește să anexeze Țara Galilor. Din campaniile dure, purtate în regiuni cu acces greu, împotriva partizanilor scoțieni și galezi, englezii au învățat lucruri care-i vor ajuta să-și adapteze înzestrarea militară evoluției vremurilor, care pune, deja, în umbră rolul cavaleriei grele cuirasate. Ei adoptă armele adversarilor lor, în special arcul mare galez, și pun un accent deosebit pe infanteria orașelor și comitatelor. Aceasta chiar în momentul în care cavaleria franceză se lasă zdrobită, la Courtrai, de către milițiile flamande. Primele mari bătălii ale Războiului de o Sută de Ani vor pune, de altfel,

repede în valoare avantajul pe care-l prezintă pentru armatele Plantagenetilor aceste schimbări legate de transformările sociale și politice din timpul „Evului Mediu Târziu”.

Eduard I are înțelepciunea de a nu-i înfrunta direct pe nobilii și burghezii care populează acum Parlamentul. Sub domnia sa, acesta se întrunește regulat la Westminster și-și exercită fără greutate funcția de controlor al finanțelor și al administrației. La începutul secolului al XIV-lea, el se împarte în două camere: de o parte membrii de drept, prelați și baroni, constituind Camera Lorzilor, pe de altă parte membrii aleși, reprezentanți ai micii nobilimi și ai orașelor, formând Camera Comunelor și transmițându-și părerile Camerei Lorzilor prin intermediul unui orator (*speaker*). Acest sistem nu numai că nu slăbește monarhia, ci îi asigură, dimpotrivă, un fundament și un „consens” în rândul elitelor, consens precar, desigur, dar care nu există în regatul rival capețian.

Eduard II (1307-1327) nu va ști să profite de această operă de redresare. Veleitar și cheltuitor, guvernând sub influența favoriților săi, el nu întârzie să intre în conflict cu Parlamentul, respingând reformele propuse și văzându-se de îndată refuzat în privința subsidiilor sale regulate. În 1327, regina Isabela, prințesă franceză, preia conducerea, alături de amantul său Mortimer, a unei expediții militare care, pornită din Franța, debarcă în Anglia și constrânge pe rege să abdice în favoarea fiului său. Suveran energic și respectat, tânărul Eduard III reînnoadă cu politica bunicului său, punând monarhia engleză într-o poziție de forță în momentul în care în Franța se anunță criza

dinastică ce-l va aduce pe tron pe Filip VI de Valois.

Papa și împăratul

În timp ce Franța și Anglia devin, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cele două principale puteri europene, Sfântul Imperiu Roman Germanic se cufundă într-un declin din care nu-și va mai reveni. Înainte, el strălucise cu Frederic II, ultimul dintre marii suverani Hohenstaufen, strălucire cu totul deosebită, concentrată, de fapt, asupra domeniilor italiene ale împăratului german.

Când, în 1198, dispăre împărăteasa Constanța, văduvă a lui Henric VI, cea care își asumase regența minorității tânărului Frederic Roger, viitorul Frederic II, în vârstă de numai 4 ani, tronul Sf. Petru este ocupat de Inocențiu III: un papă energic și hotărât, mai mult decât toți predecesorii săi, să facă să prevaleze funcția de vicar al lui Hristos asupra puterii temporale a suveranilor. Pretențiile sale depășesc cu mult pe cele ale lui Alexandru III, pentru care regii nu aveau decât un exercițiu al puterii delegat de Papă, dar care se ferise să intervină în calitate de prinț temporal. Proiectul pontifical de *dominium mundi* pare, în aceste condiții, cu atât mai realizabil cu cât împărăteasa Constanța îi încredințează, înainte de a muri, tutela fiului său, ceea ce lasă câmp liber noului Papă spre a conduce după bunul plac afacerile Imperiului. Legații săi în Germania îl impun pe candidatul său la tron: Otto IV de Braunschweig, împotriva lui Filip de Suabia, frate al împăratului defunct în 1201, iar apoi, după moartea celui din urmă și excomunicarea lui Otto, plecat, în 1209, să cucerească regatul

Siciliei, pe tânărul Frederic Roger, ales ca rege al romanilor, apoi ridicat la rang imperial în 1215, sub numele de Frederic II.

În tot acest timp, Inocențiu III s-a comportat ca un adevărat șef al Creștinătății și ca un suveran temporal dornic să-și mărească statele susținându-l pe Filip August împotriva coaliției suscitată de Ioan Fără Țară, excomunicând suveranii rebeli, impunându-și suzeranitatea celorlalți (regilor de Aragon, de Castilia, ai Portugaliei, Ungariei, Suediei, Danemarcei, Poloniei, Bulgariei și Angliei), anexînd statului pontifical Romagna cu Ravenna, regiunea Marches, Ancona și fostul ducat Spoleto, lansînd, în sfârșit, două cruciade: a patra, care va fi, după cum am mai spus, deturnată către Constantinopol, și expediția împotriva albigenzilor. Conciliul de la Lateran, din 1215, în cursul căruia el dispune de domeniile confiscate de la contele de Toulouse în beneficiul lui Simon de Montfort, marchează apogeul puterii sale.

Inocențiu III moare în 1216. Dar, încă din primul an al domniei sale, pupilul său imperial a arătat că nu se va dedica ușor planurilor pontifului roman. Destinul acestui Hohenstaufen este ciudat și fascinant, căci, născut și crescut în Sicilia, el nu vorbește limba străbunilor săi, dar stăpânește cu ușurință nu numai italiana și latina, ci și greaca, franceza și araba. Fără să ignore Germania, el își concentrează atenția asupra domeniilor peninsulare și, mai ales, asupra moștenirii materne, Sicilia regilor normanzi, răscruce mediteraneeană în care se amestecă influențele latine, grecești și musulmane din care voia probabil să compună sufletul unui Imperiu al Sudului. Pentru a sparge

încercuirea la care erau supuse propriile sale state, Inocențiu III avusese grijă ca, înaintea încoronării lui Frederic II, să-i smulgă acestuia coroana Siciliei atribuită foarte tânărului fiu al lui Frederic, Henric, cu obligația pentru suveranul Hohenstaufen, de a-l emancipa pe acesta din urmă și de a renunța, în ceea ce-l privea, la moștenirea siciliană.

Această promisiune nu-l împiedică pe Frederic să-și instaleze curtea la Palermo, capitală somptuoasă, în care acest literat înzestrat cu o imensă curiozitate intelectuală, poet și filozof la vremea sa (el l-a citit pe Aristotel sub forma în care i-a venit prin Averroes), pasionat de matematică, de medicină, științele naturii, istorie, el atrage împrejurul său artiști, scriitori, medici, juriști, gânditori veniți din toate colțurile lumii mediteraneene, fie că sunt romano-catolici, fideli ai Bisericii grecești sau musulmani. Nonconformismul său, spiritul critic, și toleranța sa nu au întârziat însă să fie speculate de dușmanii săi și puse pe seama unei dereglări a spiritului care a făcut, din păcate, ca el să apară, în loc de prinț al Renașterii ivit în plin Ev Mediu, drept un necredincios și un imoral.

Deși nu este cu totul necredincios, Frederic II nu este însă, fără îndoială, nici un catolic fervent și, de aceea, acest umanist înainte de vreme nu se simte deloc chemat să ducă un război sfânt în țară musulmană. În 1227, în clipa îmbarcării sale, la Brindisi, pentru cruciadă, și lovit și el de epidemia care-i decimează baronii, el își amână, pur și simplu, plecarea, ceea ce-i aduce din partea lui Grigore IX excomunicarea. În anul următor, un cruciat exclus din Biserica lui Hristos se îmbarcă

pentru Sf. Ioan din Accra unde, preferând negocierea războiului, obține de la musulmanii din Egipt un tratat care recunoaște creștinilor posesiunea Ierusalimului și a Locurilor Sfinte.

Cu Papalitatea, raporturile se inversează repede. Frederic obține, într-adevăr, din partea principilor, fără a rupe promisiunea făcută lui Inocențiu III, alegerea fiului său drept rege al romanilor, sub numele de Henric VII, restabilind astfel unitatea dinastică a tronului imperial și a celui al Siciliei: ceea ce Papa va accepta, în cele din urmă, în 1240. De atunci, Frederic consacră Siciliei și Italiei de Sud întregul său efort. Făcând din insulă o monarhie centralizată, administrată riguros de funcționari competenți, formați la Universitatea pe care o creează în 1224, supunând-o unei stricte discipline, el elaborează Constituțiile de la Melfi (1231), care amenință cu pedeapsa cu moartea pe cei care ar fi continuat războaiele personale în regat. Pentru a-și aplica politica, împăratul construiește o rețea strânsă de fortărețe și drumuri, impunându-și în întreg regatul vicarii și ofițerii. Rezistențele feudale sunt uneori foarte puternice. În timpul șederii lui Frederic în Orient, Grigore IX profită de această absență pentru a pune mâna pe regat. Dar la întoarcere, împăratul îl recucerește și obține, prin tratatul de la San Germano (1230), ridicarea excomunicării sale.

Lucrurile se deteriorează atunci când, dornic să-și asigure continuitatea între domeniile sale germanice și cele din Italia de Sud, Frederic II începe să pună orașele din nordul și centrul peninsulei sub autoritatea agenților săi. Din nou excomunicat de Papă în 1239, el trebuie să țină

piept revoltei orașelor toscane și mai ales Ligii Lombarde, susținută de suveranul pontif, care predică împotriva împăratului o adevărată cruciadă. Un război aproape permanent și de o cumplită cruzime se instalează astfel în peninsulă, opunându-l pe Frederic și partizanii săi ghibelini cetăților guelfe și Statului pontifical pe care-l domină parțial suveranul Hohenstaufen. În 1241, Grigore IX convoacă un conciliu general la Roma, cu scopul de a-l detronea pe împărat; acesta însă pune mâna pe corăbiile genoveze care-i transportau pe părinții conciliari și-i trimite în captivitate în Pouilles. Patru ani mai târziu, urmașul lui Grigore IX, Inocențiu IV, hotărăște să-și părăsească statele, reunește la Lyon un conciliu care pronunță detronarea lui Frederic și-i trimite legații în Germania pentru a numi un nou rege al romanilor. În ciuda greutăților pe care le întâmpină în Italia de Nord, împăratul se pregătește să reia lupta, însă își află moartea în decembrie 1250.

Declinul și fărâmițarea Imperiului Germanic

Din duelul care a opus Papalitatea împăratului, acesta din urmă ieșea deci învins, incapabil de a-și impune autoritatea în Italia de Nord, repede amenințat în domeniile sale meridionale și pradă ambițiilor principilor germani. După moartea lui Frederic II care, în întregime absorbit de afacerile sale italiene, le acordase acestora principalele drepturi regale, edificiul imperial se prăbușește în anarhie timp de un sfert de secol, acel sfert de secol care constituie ceea ce se numește „Marele Interregnum” (1250-1273). În timp ce fiul lui Frederic II, Conrad IV, apoi nepotul său, Conradin, se opun candidaților străini susținuți de Papă – contele Wilhelm de Olanda, Alfonso X al Castiliei, Richard de Cornwall –, Germania se transformă într-un mozaic de state aproape independente: principate laice și ecleziastice, state ale Cavalerilor Teutoni, orașe libere ale Hansei etc. Colegiul electoral care-l desemnează pe regele Romanilor (candidatul, așadar, la titlul imperial), redus la șapte membri – arhiepiscopii de Köln, Mainz și Trier, contele palatin al Rinului, regele Boemiei, margraful de Brandenburg și ducele de Saxonia –, ține monarhia în tutelă și-și impune condițiile candidaților.

În 1273, Papa, îngrijorat de prelungirea vacanței imperiale, îi determină pe marii electori germani să desemneze un prinț a cărui modestă putere teritorială – nu posedă decât un număr mic de fiefuri în Elveția și în Alsacia de Nord – să nu-i neliniștească pe marii feudatari germanici: Rudolf

de Habsburg. Acesta, în loc să încerce să reînnoade ambițiile imperialiste ale dinastiei Staufen sau să-și impună autoritatea asupra principilor, nu-și folosește domnia decât pentru a-și mări teritoriul în Austria, Styria și Carniola în defavoarea regelui Boemiei, Otokar II. Altfel spus, asistăm la o recentrare a Imperiului, sau a ceea ce mai rămâne din acesta, în jurul țărilor de limbă germană și la renunțarea din partea primului Habsburg care poartă coroana imperială la orice pretenție la o monarhie universală.

Rudolf de Habsburg nu va reuși, de altfel, să obțină de la succesorul lui Grigore X consacrarea pe care-o reprezintă încoronarea imperială de către Papă, nici ca fiul său, Albert, căruia marii electori i-l preferă pe Adolf de Nassau, să fie desemnat, în 1292, ca rege al Romanilor. Abia în 1296, după ce-l vor detrona pe Adolf, ei vor trece la alegerea lui Albert de Habsburg. În 1308, acesta este însă asasinat de nepoții săi și înlocuit cu un prinț a cărui modestă proprietate nu-i putea neliniști pe principi: Henric, conte de Luxemburg, care nu va întârzia, ca și Hohenstaufenii altădată, să se dezintereseze de Germania pentru a relua visul italian. Momentul nu este încă propice pentru Habsburgi, de a asigura în mod durabil coroana imperială și de a-i reda strălucirea pe care-o cunoscuse în vremea primilor Ottonieni, a lui Barbarossa sau a lui Frederic II.

În timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, Italia se desprinde complet de orbita germană. La sud, Papa Inocențiu IV își găsește, încă din 1253, sprijin în contele de Anjou și de Provența, Carol, pentru a-i elimina pe urmașii lui Frederic II, oferindu-i fratelui lui Ludovic cel Sfânt coroana

Siciliei. În 1265, Carol răspunde chemării acestuia și-i nimicește rând pe rând pe Manfred, fiul bastard al împăratului mort, lângă Benevento (1266), apoi pe ultimul Hohenstaufen, Conradin, venit grabnic din Germania și executat după înfrângerea sa în fața angevinilor la Tagliacozzo. Stăpân al Italiei de Sud, Carol de Anjou încearcă să-și extindă autoritatea și asupra celorlalte părți ale peninsulei. El se instalează în Toscana și la Roma, unde profită de o lungă vacanță a Sfântului Scaun pentru a se face ales senator și a pune sub tutela sa comuna romană. Visând, ca și regii normanzi, să domine Mediterana orientală, el se gândește să restaureze, în profitul său, Imperiul latin al Constantinopolului. Imperialismul angevin a ridicat însă repede împotriva lui adversari de temut. În primul rând, Papa Grigore X care, pentru a evita refacerea unei puteri comparabile cu cea a lui Frederic II, înlesnește alegerea lui Rudolf de Habsburg la tronul imperial. Apoi îl favorizează pe regele de Aragon, Petru III, care va profita de masacrul ocupanților francezi la Palermo, la 30 martie 1282 (faimoasele Vecernii Siciliene), pentru a cuceri insula și a se proclama rege al ei. Angevinii nu vor mai reuși să-l urnească de aici, în ciuda cruciadei purtate împotriva Aragonului de regele Franței, Filip III. La sfârșitul secolului al XIII-lea, monarhia angevină, retrasă la Neapole, constituie încă o putere care intervine în întreaga Italie, beneficiind de sprijinul pontifical.

Italia de Nord și Italia Centrală rămân în tot acest timp pradă luptelor care se dau între guelfi și ghibelini. În principiu, primii sunt partizanii Papei, iar adversarii lor – cei ai împăratului. În realitate,

lucrurile nu sunt atât de simple. Guelfii sunt mai întâi campionii autonomiei municipale și, chiar dacă s-au aliat cu Papa, ei nu împărtășesc și ambițiile teocratice ale anumitor pontifi. De îndată ce Papa încearcă să-și impună autoritatea în afara statelor sale și pare hotărât să unifice Italia, ei nu ezită să-l abandoneze. Ghibelinii, la rândul lor, se definesc mai degrabă în termeni de opoziție între orașele sau clanurile rivale din interiorul aceleiași cetăți – opoziție legată de cele mai multe ori de străvechi lupte familiale –, decât în raport cu adeziunea la programul imperial. În Italia de Nord, cea mai mare parte a cetăților face parte din Liga Lombardă și este dușmana dinastiei Staufen; în Italia Centrală, și mai ales în Toscana, există orașe guelfe (Florența, Lucca) și orașe ghibeline (Siena, Pisa, Pistoia), ostilitatea politică născând aici rivalități economice; în fiecare dintre aceste cetăți există clanuri guelfe și clanuri ghibeline, care practică între ele vendete și exilări. În chiar sânul partidului guelf dominant există facțiuni rivale – Albii și Negrii – care se exclud și se combat. Dante Alighieri va trebui, după victoria Negrilor la Florența, să se exileze din orașul său în 1301 pentru a nu se mai întoarce acolo niciodată.

În 1310, Henric VII de Luxemburg, pe care electorii germani l-au desemnat cu doi ani mai devreme drept rege al romanilor, ia și el drumul Italiei, la chemarea ghibelinilor. Dar, la Roma, el se lovește de guelfi și nu poate să fie încoronat împărat la Lateran decât în 1312, înainte cu un an de a muri, fără a fi reușit să împace partidele. Papalitatea și aliații săi italieni triumfă în urma unei lupte care va fi durat două secole și jumătate, în

timp ce în Germania puterea imperială începe să se descompună. Orașele imperiale și nobilimea Imperiului dobândesc privilegii care fac din ele adevărate entități autonome, putând încheia între ele ligi și acorduri de pace. Un astfel de exemplu îl reprezintă muntenii celor trei cantoane, Uri, Schwyz și Unterwalden, care, în 1291, se unesc pentru a impune Habsburgilor recunoașterea tribunalelor lor locale, preludiu la ceea ce va deveni mai târziu Confederația elvețiană.

La periferia Occidentului creștin

Începând cu secolul al XI-lea, încadrarea în sânul Creștinătății a teritoriilor situate în estul Europei a continuat când în sfera de influență romană, când în cea a Bisericii Orientale, greutatea Imperiului Bizantin, apoi dispariția sa temporară, la începutul secolului al XIII-lea, neputând decât să defavorizeze pe a doua în detrimentul celeilalte. Ceea ce caracterizează, însă, în mod special evoluția acestei părți a continentului este lenta apariție a unor noi puteri, a căror voință de independență și ale căror ambiții vin deseori în contradicție cu cele ale imperiilor vecine.

Așa stau lucrurile cu Boemia, de exemplu. Încă din epoca carolingiană, triburile cehe care se instalaseră în această zonă întrețineau relații cu lumea occidentală. Campaniile lui Carol cel Mare făcuseră din Boemia o anexă a ducatului de Bavaria și adesea ea era inclusă în regulamentele succesorale ale moștenitorilor imperiali.

În secolul al X-lea, însă, Boemia s-a desprins treptat de tutela germanică sub aripa ducilor „naționali” – Przemyślizii (descendenți ai lui Przemyśl). În secolul al XI-lea, aceștia din urmă reușesc să-și extindă autoritatea către est, înglobând Moravia, apoi Silezia. Au intrat, astfel, în contact cu polonii care, în același timp, îi organizau pe slavii de pe Vistula. De aici, numeroase conflicte, fiecare dintre cele două „state” căutând să-și asigure controlul asupra celuilalt. Această stare de război permanentă între Boemia și Polonia a fost

speculată de împărații germanici, ei opunându-se sistematic creării unui mare regat al slavilor occidentali, a cărui existență le-ar fi putut amenința frontierele orientale. În 1004, Henric II este cel care, alungându-i pe poloni, îi reinstalează pe Przemyslizi la Praga. În 1039, în schimb, Henric III îl salvează pe Cazimir al Poloniei de dominația ducelui de Boemia.

În schimbul unei vasalități general acceptate, împărații îi consideră pe ducii de Boemia ca pe niște prinți germani. Cehii trimit, ca atare, contingente armatei imperiale, asistă la dietele Imperiului și participă la alegerile imperiale. Tributari ai unei înalte funcții la curtea împăratului, ei primesc chiar, din mâinile lui Frederic Barbarossa, titlul regal. În 1158, Vladislav II se prevalează de acest titlu, ceea ce nu-l împiedică pe imperialul său protector de a lucra cu sârg la slăbirea noului regat, încurajând tendințele separatiste ale Moraviei.

În 1197, profitând de o luptă succesorală veche de 20 de ani între urmașii lui Vladislav II, Henric VI impune o soluție de partaj: Przemysl I, zis Ottokar, va domni peste Boemia, fratele său Wladislav, peste Moravia. După moartea lui Henric VI, însă, criza din Sfântul Imperiu va fi speculată de suveranii boemieni. Diverșii pretendenți îi garantează lui Ottokar autonomia și titlul regal, iar, în 1212, împăratul german Frederic II promulgă o bulă de aur care, recunoscând calitatea de prinț german regelui Boemiei, îi asigură în mod solemn și independența. În 1222, îi va reveni și Moravia.

Or, această autonomie cu greu dobândită, va fi folosită de regii Boemiei pentru a-și exercita un rol tot mai important în sânul lumii germanice. Ei pot fi

văzuți intervenind activ în luptele care-i opun pe Frederic II și pe adversarii săi, în timp ce germanii atrași de privilegii speciale vin să se stabilească, numeroși, în regat: negustori care monopolizează comerțul și întemeiază orașe, clerici și chiar seniori care acaparează înalte funcții și pământuri dintre cele mai bogate. Într-atât încât, dacă suveranii lor privesc către Germania, slavii din Boemia suportă din ce în ce mai greu adevărata colonizare germanică al cărei teatru este însăși țara lor.

În 1230, regele Wenceslaw I se căsătorește cu o Hohenstaufen, fiica lui Filip de Suabia. Preocupat doar de obiectivele sale germanice, el nu face niciun efort pentru a se opune invaziei mongole care, în 1241, începe în Europa Centrală, lăsându-i pe fiii lui Gengis-Han să treacă prin foc și sabie Moravia și Ungaria. Criza de succesiune care urmează în Imperiu drept consecință a morții lui Frederic II favorizează intrigile și pretențiile la coroana imperială. Și într-adevăr, în timpul perioadei numite a „Marelui Interregn“, regele Boemiei, Ottokar II, este, fără îndoială, cel mai puternic prinț german. Tulburările germanice i-au permis să ocupe Austria, Styria, Carinthia, Carniola. Adăugate proprietăților Boemiei și Moraviei, aceste teritorii constituie un real imperiu care-i justifică pretențiile. Papa Grigore X, care vede în el un prinț docil, supus Sfântului Scaun, îi sprijină candidatura. Posesiunea minelor din Boemia îi asigură venituri neprețuite. Însă excesul puterii sale îi îngrijorează pe principii germani care îl preferă, cum am văzut, pe landgraful de Alsacia, Rudolf de Habsburg. În conflictul care-i opune pe aceștia din urmă și pe regele Boemiei, Ottokar iese învins, fiind ucis în

1279. Regatul său este dezmembrat, iar tânărul său fiu, Wenceslas, pus sub tutela unui senior germanic. În câțiva ani, orgolioasele pretenții ale regelui Boemiei s-au risipit și, odată cu ele, autonomia, cu greu dobândită, a statului ceh.

Mai la nord, tot spre mijlocul secolului al X-lea, începe să se organizeze, sub ducii Mieszko I (963-992) și Boleslav cel Viteaz (992-1025), un stat polonez al cărui centru se situează în bazinul Vistulei, între Carpați și Baltica. O lungă luptă, dusă de Boleslav împotriva împăratului Henric II, îi asigură independența și, dacă presiunea imperială îl obligă să renunțe la Boemia cucerită între 1003-1004, el se consolează, atribuindu-și, în 1025, titlul de rege.

Efemeră măreție și scurtă independență! Mediocrul Mieszko II (1025-1034) lasă să-i scape o bună parte din cuceririle tatălui său și trebuie din nou să se recunoască vasal al împăratului. O vasalitate care salvează totuși regatul de anexarea sa, proiectată de Bretislav de Boemia. Restaurat sub domnia lui Cazimir Renovatorul (1034-1058), regatul Poloniei se cufundă în cea de a doua jumătate a secolului al XI-lea în anarhie și dezordine, fiecare provincie încercând să-și păstreze cu înverșunare particularitatea și să se sustragă oricărei tentative centralizatoare.

Domnia lui Boleslav III Gură-Strâmbă, care începe în 1102, marchează ultimul efort al dinastiei Piast de a jugula tendințele centrifuge care înving, în cele din urmă, în regat. Boleslav reunifică țara, o mărește cu Pomerania cucerită de împărat și impune feudalilor autoritatea sa suverană. Însă împărțirea pe care el o hotărăște între fiii săi,

fiecare administrând o provincie și trebuind să recunoască suzeranitatea celui mai mare („senioratul”), nu duce decât la adâncirea separatismelor. Senioratul, titlu mai mult onorific decât real, trece de la un ducat la altul, fiecare prinț gândindu-se cum să-și extindă mai bine domeniul în defavoarea vecinilor săi. Uzurpările și războaiele civile se înmulțesc, în profitul deplin al seniorilor feudali avizi de independență.

Această anarhie este cu atât mai gravă cu cât supraviețuirea însăși a Poloniei este în joc. La vest, ea trebuie să se apere împotriva valului amenințător al germanismului încarnat de ducele de Brandenburg. La începutul secolului al XIII-lea, acesta cucerește litoralul baltic și cursul inferior al Oderului. În 1226, ducele de Mazovia, Conrad, în luptă împotriva păgânilor din Prusia, face apel, am mai spus-o, la Cavalerii Teutoni care constituie un stat în zona de jos a Vistulei, împiedicând și aici accesul polonilor la mare. Strâmtul coridor prin care regatul se mai află încă în contact cu Baltica riscă să fie și el înghițit de expansiunea germanică. Dacă mai adăugăm că și rușii cu lituanienii devin amenințători la frontierele estice ale Poloniei, putem înțelege gravele consecințe pe care riscă să le comporte, în privința supraviețuirii regatului, incapacitatea prinților de a-și impune autoritatea în fața celei a marilor vasali.

Cea mai solidă entitate statală în Europa Centrală, la începutul secolului al XI-lea, o constituie monarhia maghiară. Regatul Sfintului Ștefan a știut, într-adevăr, altfel decât vecinii săi, să se apere împotriva intervențiilor Imperiului. Păstrându-și astfel independența, regii Ungariei au putut să se

consacre dezvoltării țării lor. O țară prosperă, îmbogățită de un comerț activ, a cărei frontieră a fost repede deplasată până la Carpați dă importanță unor suverani activi care profită de greutatea Imperiului Bizantin pentru a-și extinde teritoriul și în țările slave ale Balcanilor din apropierea coastei adriatice. Încă din 1064, ungurii cuceresc Belgradul. Sub domniile lui Ladislau I (1077-1095) și a nepotului său Coloman (1095-1116), expansiunea continuă: Slovacia și Croația cad în mâinile maghiarilor, grație și binevoitoarei neutralități a împăraților Comneni care văd în ei niște aliați de valoare împotriva micilor prinți sârbi mereu agitați în Balcani.

Cu toate acestea, creșterea puterii maghiare în regiune îi neliniștește repede pe suveranii bizantini. Profitând de disputele din sânul familiei domnitoare a lui Arpad, aceștia instigă un pretendent împotriva celuilalt și încearcă să-i vasalizeze, ba chiar să absoarbă statul maghiar. Și par pe punctul de a reuși la mijlocul secolului al XI-lea, însă moartea lui Manuel Comnenul și domnia dezastruoasă a lui Andronic răstoarnă situația în profitul suveranului ungar Bela III. Acesta reia bizantinilor teritoriile pierdute în Balcani, își înzestrează regatul cu instituții stabile și se simte repede destul de puternic pentru a interveni în afacerile vecinilor săi, mai ales în acelea ale prințului Kievului.

Astfel absorbit de ambițiile sale externe, Bela III lasă să se dezvolte în Ungaria o puternică pătură de feudali care acaparează teritorii și ciuntesc puțin câte puțin drepturile regale. La moartea suveranului, în 1196, cei doi fi ai săi își dispută succesiunea și, pentru a-și asigura fideli, împart

pământuri și privilegii. Victoria lui Andrei II este cea a unui monarh dezarmat în fața nobilimii. Conjurațiile se înmulțesc și, în 1222, nobilii unguri, grupați în jurul fiului suveranului – Bela, îi impun o „Bulă de Aur“, adevărată renunțare a regelui – asemănătoare „Marii Carte“ engleze – în fața pretențiilor seniorale. Bela IV, venit pe tron în 1235, încearcă zadarnic să repare situația la care a contribuit din plin.

În 1241, în plină dezordine interioară, intervine și invazia mongolă, Bela străduindu-se din răspuțeri să opună o armată feudală care să-l combată pe invadator. Când, în sfârșit, reușește s-o facă, mongolii sunt deja bine instalați pe Dunăre și nimicesc, pe 11 aprilie 1241, armata regelui Ungariei. În timp ce acesta din urmă aleargă după ajutor din partea Austriei, copleșindu-l pe împărat cu cereri de ajutor, ca și pe papă și pe suveranii occidentali, mongolii ocupă țara. Orașele sunt incendiate, fortărețele distruse, populațiile umilite sau masacrate. La începutul lui 1242, Bela IV trebuie să se refugieze în Croația, urmărit de dușmanii săi de-a lungul litoralului dalmat. Doar moartea lui Ogodai Han și conflictele care urmează între șefii mongoli îl salvează *in extremis* pe Bela și regatul său.

În paralel cu constituirea statelor polonez și ungar, are loc și aceea a statului sârb. Până la începutul secolului al X-lea, prinții care domnesc aproape permanent asupra triburilor de sârbi instalate între Adriatica și Dunăre – de la Vlastimir și până la Paul Branovič – sunt vasali ai împăratului bizantin și istoria lor este indisociabilă de cea a Imperiului de Răsărit. Serbia autonomă nu începe

să se desprindă, la începutul secolului al X-lea, decât din cauza tulburărilor care afectează Peninsula Balcanică. Lupta între Bizanț și Simion al Bulgariei îi determină pe cei doi adversari să-i introducă pe sârbi în sfera lor de influență.

Rând pe rând, bizantini și bulgari impun sârbilor suverani care le sunt favorabili. În războiul pe care Vasile II îl duce împotriva lui Samuel, prințul Vladimir din Diocleea (sau Zeta) este pentru basileu un aliat de preț, ceea ce are drept consecință anexarea principatului său Bulgariei. Victoria, însă, a Bulgarohtonului pune lucrurile la punct. Trebuie așteptat anul 1135 pentru a-l vedea pe prințul sârb de Zeta, Ștefan Voislav, aducând independența poporului său, respingând protectoratul bizantin, ca și expedițiile punitive lansate de împărat, reușind chiar să-și mărească principatul. La moartea sa, în 1052, micul stat Zeta este prima țară slavă din Balcani care a știut să devină independentă față de Bizanț. Ea va duce de acum încolo împotriva fostului său protector o politică activă, susținând sau determinând veleitățile de independență ale Bulgariei vecine. Prințul Mihai, chiar, cel care conducea principatul de la moartea lui Ștefan Voislav, îl încoronează pe fiul său, Constantin Bodin, în 1072, ca țar al bulgarilor.

În 1077, același Mihai primește de la Roma, a cărei opoziție față de Bizanț este totală de la schisma din 1054, coroana regală. Sub Constantin Bodin, care-i urmează, domnind între 1080 și 1101, o nouă etapă începe: regatul sârb profită de luptele care opun Imperiul de Răsărit normanzilor și de poziția sa excentrică în Balcani pentru a-și alipi Raska vecină, care va deveni centrul de greutate al

Serbiei și baza expedițiilor sale împotriva Bizanțului.

Moartea lui Constantin Bodin îi oferă Imperiului grec un moment de pace de care va profita Alexie Comnenul pentru a agrava rivalitatea care se naște între cei doi poli ai regatului sârb: Zeta și Raska. În primele două treimi ale secolului al XII-lea, Serbia se vede din nou supusă Bizanțului și pradă revoltelor neîncetate care fac din hegemonia greacă o hegemonie precară. Manuel Comnenul nu face decât să reprime revoltele „Marilor Jupani” din Raska. Revolta condusă de Ștefan Nemanja în 1166 este astfel reprimată sângeros de Manuel, dar când Andronic Comnenul îi urmează, în 1181, se declanșează o cumplită insurecție care, cu sprijinul lui Bela III al Ungariei, va aduce războiul pe întregul teritoriu al Imperiului. Sârbii profită pentru a-și lărgi teritoriul în defavoarea Imperiului: valea Moraviei, Zeta și o parte din coasta adriatică trec sub dominația lor.

La moartea sa, în 1196, Marele Jupan Ștefan Nemanja lasă un stat sârb puternic, localizat în nord-vestul Peninsulei Balcanice, care se va împotrivi, cu ajutor bulgar, oricărei tentative de recucerire a Bizanțului. După căderea Constantinopolului în mâinile cruciaților în 1204 și împărțirea rămășițelor Imperiului între venețieni și baronii occidentali, urmașul lui Nemanja, Ștefan II, primește din partea Papei coroana regală (1217). Doi ani mai târziu, el primește de la Niccea permisiunea de a crea în Serbia un arhiepiscopat autocefal. La sfârșitul secolului al XIII-lea, regatul sârb al Nemanizilor devine o putere balcanică.

Soarta Bulgariei, în ciuda trecutului său glorios,

seamănă cu cea a Serbiei. Zdrobirea de către Vasile II a Imperiului lui Samuel nu a pus capăt și dorinței de independență a nobilimii. Moartea Bulgaroetonului, exacțiunile fiscale ale guvernului bizantin și stângăciile comise față de autoritățile religioase bulgare au suscitât în 1040 o revoltă generală împotriva grecilor, înăbușită în anul următor, dar care pune în lumină eșecul eforturilor de asimilare întreprinse de basileu.

Trebuie, însă, așteptată prăbușirea puterii bizantine în Balcani, care urmează morții lui Manuel Comnenul, pentru a vedea reconstituindu-se un adevărat stat bulgar. La sfârșitul secolului al XIII-lea, doi frați de origine nobilă bulgară sau valahă, Assan și Petru, sprijiniți de sârbi și unguri, îi ridică pe boieri cu ajutorul cumanilor veniți din stepele Rusiei. Soldații lor invadează Moesia, distrug nordul Thraciei și pătrund în Macedonia. Assan este îndată încoronat țar, iar campaniile lui Isaac II, chiar dacă îi obligă pe bulgari să evacueze Thracia și Macedonia, nu pot împiedica nașterea unei Bulgarii independente.

După o perioadă confuză, care vine după moartea lui Assan I, în 1196, și cea a lui Petru în anul următor, coroana îi revine țarului Caloian, fratele lor, în care Bizanțul va găsi un adversar de temut. În 1204, el reușește să obțină de la Papalitate recunoașterea titlului său imperial. Până la moartea sa, în 1207, el întărește dominația asupra nord-estului Peninsulei Balcanice, combătând Imperiul Latin și Regatul Thessalonicului, așa cum combătuse și Bizanțul.

Odată cu domnia lui Ioan Assan II, Imperiul bulgar cunoaște o impresionantă extindere. Țarul nu se

gândește decât la cum să exploateze ostilitatea dintre latini și greci pentru a-și asigura coroana Constantinopolului. Înmulțindu-și intrigile și intervențiile, el nu va reuși totuși să devină stăpânul metropolei bizantine dar, instalat în Thracia și Macedonia, el constituie, până la moartea sa, în 1241, un pericol permanent pentru Imperiul de la Niceea. Dispariția sa, coincidând cu invazia mongolă, marchează prăbușirea puterii bulgare. Distrusă de invadatori, Bulgaria este supusă tributului. Fiii minori ai lui Ioan Assan sunt neputincioși în fața revenirii în forță a bizantinilor și Ioan III Vatatzes nu face niciun efort pentru a recuceri teritoriile pierdute.

Disputele interne absorb toate energiile bulgare până la sosirea la putere a unui Nemanid, Constantin Tich, care domnește între 1257 și 1277, întărind legăturile bulgaro-sârbești. În 1280, cumantul Gheorghe I Terter devine țar, după ce-l va fi detronat pe protejatul Bizanțului, Ioan Assan III. Carol de Anjou va găsi în el un aliat sigur împotriva grecilor. La sfârșitul secolului al XIII-lea, cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice scapă definitiv din sfera de influență bizantină.

Mai la est, moartea lui Iaroslav cel Mare, în 1054, deschide pentru Rusia o perioadă de confuzie și o anarhie care se va prelungi până la invazia mongolă din 1224. Unitatea teoretică, realizată, un moment, de Kiev, apare repede ca artificială, împărțirea teritoriilor între descendenții prinților duce la apariția unei multitudini de principate, iar titlul de Mare Prinț¹¹⁹, rezervat celui mai mare frate din familie, nu este mai încărcat de semnificații decât cel de „senior” în Polonia. Războaiele civile se

înmulțesc și principatul sfâșiat este o pradă ușoară pentru barbarii nomazi ai stepelor: polovțienii și cumanii. Se pare că, începând cu secolul al XII-lea, a avut loc o importantă mișcare migratoare îndreptată în special către nord-est, între cursurile superioare ale fluviilor Volga și Oka, și către Galiția, aceasta punându-i pe ruși în contact cu polonii.

Din cele aproape 60 de principate care se nasc atunci, câteva nume se disting prin importanța lor. Principatul Kievului cunoaște, până în 1157, o anume preponderență în raport cu celelalte, suveranii săi purtând numele de Mari Prinți. Unul dintre ei, Vladimir II Monomahul (1113-1125) apare, chiar, la un moment dat, ca stăpân al întregii Rusii. Dar dezordinea care urmează morții sale face să se prăbușească toate visurile mărețe ale Kievului. Acest principat își păstrează, pentru o bună bucată de vreme, supremația asupra principatului nordic Suzdal, al cărui principe dinastic, Andrei Bogoliubski, cucerește Kievul în 1169 și încearcă să organizeze un stat unitar, transmisibil din tată în fiu. Întreaga sa viață, el va lupta zadarnic pentru a-și realiza țelul. Mai există, pe lângă numeroasele principate moștenitoare ale Rusiei – Kiev și Suzdal –, orașe comerciale care se organizează în republici autonome: cel mai prosper, Novgorodul, devine și el un principat, al cărui suveran, Alexandru Nevski, îi bate pe suedezi pe Neva, în 1240, și pe Teutoni pe gheața lacului Ciud, doi ani mai târziu.

Această țesătură de micro-state nesigure și fluctuante, mongolii lui Gengis Han o cuceresc fără nicio greutate începând cu 1224. În 1237, Riazan este luat cu asalt. În anul următor, mongolii intră în Moscova și pradă tot nord-estul Rusiei. În același

timp, detașamente întregi de cavalerie supun la sud-est triburile nomade ale polovțienilor și cumanilor. În 1240, principatele din sud cunosc, la rândul lor, invazia. Kievul este cucerit și, odată cu el, întregul teritoriu populat de ruși intră sub dominație mongolă.

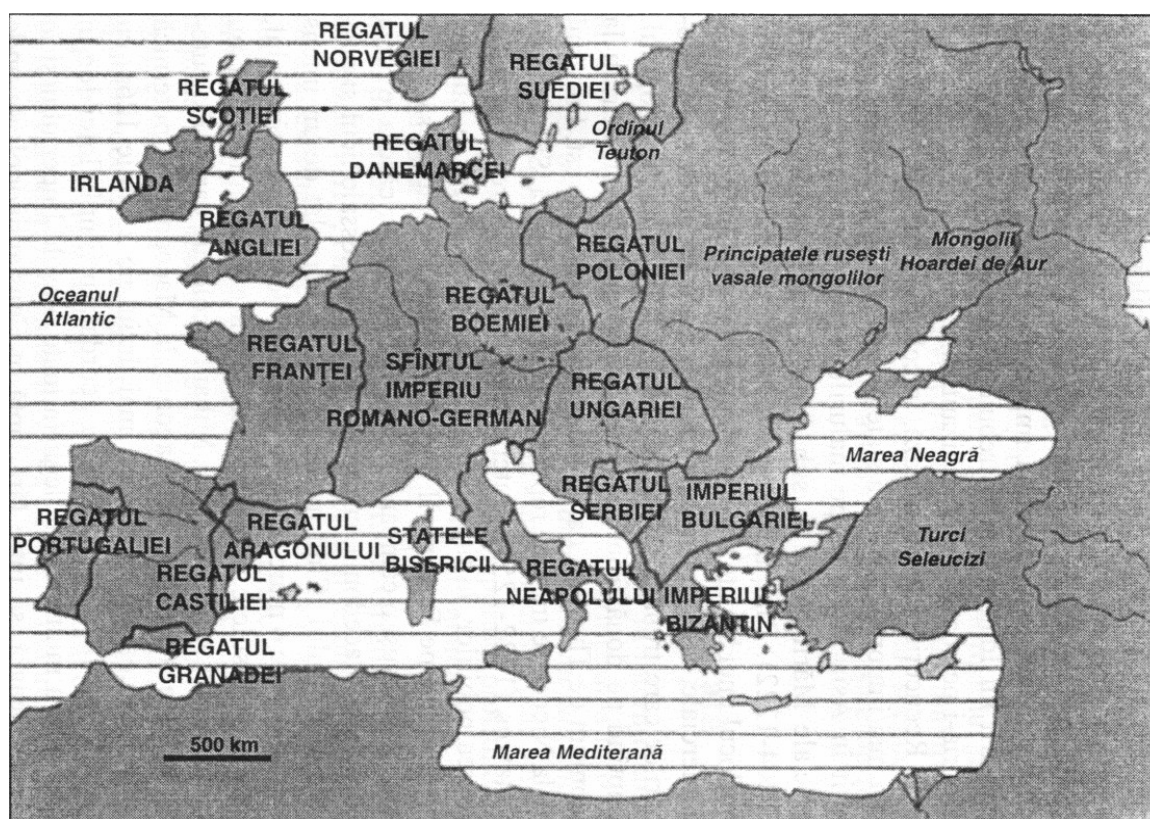
Refluxul acestora din urmă în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, chiar dacă eliberează Europa Centrală, nu marchează pentru Rusia sfârșitul dominației Hanilor. Stabiliți pe malul Mării Negre, mongolii Hoardei de Aur continuă să-și exercite protectoratul asupra totalității principatelor rusești. Un tribut anual, plătit de fiecare prinț, materializează aceste legături de vasalitate și, la fiecare schimbare de domnie, noul suveran trebuie să meargă în țara mongolă pentru a-i aduce Hanului omagiul datorat oricărui suzeran. Niciun prinț rus nu scapă de această dură dominație, nici măcar Alexandru Nevski, a cărei victorie asupra Teutonilor și Gladiferilor devine simbolul rezistenței ruse împotriva năvălitorilor. Până la distrugerea Hoardei de Aur de către Ivan III la sfârșitul secolului al XV-lea, mongolii vor rămâne arbitrii situației în această parte a Europei. Sub protectoratul lor se va elabora, în timpul ultimelor secole ale Evului Mediu, națiunea rusă.

Și Bizanțul?

Marele brigandaj latin din 1204 nu a pus definitiv capăt Imperiului Bizantin. În fața lui Balduin și a principatelor france, prea slabe pentru a-și extinde dominația în Asia Mică, mai multe state grecești s-au constituit pe malul sudic al Mării Negre și în Anatolia. Din cele două principate întemeiate de nepotul lui Andronic Comnenul, cel al lui David, din jurul Heracleei din Pont, a dispărut repede. Al doilea, însă, al cărui suveran, Andronic, se proclamă basileu la Trapezunt, va rezista asalturilor tuturor vecinilor săi și-și va păstra independența până în 1461, practicând un comerț activ și extinzându-și autoritatea de la Sinope și până la Caucaz, ca și asupra mai multor orașe comerciale în Crimeea, Cherson și până la malurile Mării Azov.

În partea europeană a ex-Imperiului Bizantin, latini, decimați de atacurile bulgarilor, n-au putut împiedica formarea unui alt principat grec, în Epir. Aflat în fruntea sa, despotul Mihai Anghelos, care menține vechile instituții, se declară independent de Imperiul din Niceea, instalându-și capitala la Arta și sprijinindu-se pe o biserică greacă autonomă. Urmașul său, Teodor Anghelos, începe foarte curând lupta împotriva latinilor. În 1216, el îl face prizonier și-l elimină pe împăratul de la Constantinopol, Robert de Courtenay, întors de la Roma (via Epir) unde a fost încoronat de Papă și, în 1222, cucerește Thessalonicul. Nu-i trebuie nimic mai mult pentru a se proclama basileu cu ajutorul tuturor episcopilor greci din Europa și pentru a

obține ungerea din partea patriarhului de Ohrida. În 1230, însă, atunci când devine stăpân al Adrianopolului și amenință pe față fosta capitală imperială, el este crunt bătut de bulgarii lui Ioan Assan și trebuie să renunțe să restaureze, în propria-i persoană, puterea bizantină.

Europa la sfârșitul secolului al XIII-lea

Recucerirea se efectuează, în cele din urmă, pornind de la cea mai importantă parte a statelor sale - Imperiul Niceei, stabilit în Asia Mică, de pe malurile Egeei (Smirna) și până la cele ale Mării Negre -, sub domnia lui Theodor I Lascaris (1204-1222). Bine apărată de triplele sale ziduri, așezată în mijlocul unei bogate regiuni irigate și la întretărirea marilor căi comerciale, Niceea servește drept refugiu preoților și funcționarilor care trebuie să părăsească, în 1204, Constantinopolul. Luptând pe două fronturi, împotriva turcilor la est, înfrânți la

Iconium de Theodor, dar și împotriva latinilor la vest, Imperiul de la Niceea se impune repede ca putere regională. Sub Ioan III Vatatzes (1222-1254), puterea centrală se întărește în defavoarea nobilelor, în timp ce basileul intervine activ în Europa, susținându-l pe Frederic II împotriva Papei și aliaților săi, conducând el însuși o campanie împotriva bulgarilor cărora le preia Thracia și Macedonia, cucerind mai apoi Thessalonica și despotatul Epirului. Când moare, în 1254, aureolat de un imens prestigiu și de o mare fervoare populară, doar Constantinopolul, Grecia și insulele mai sunt încă în mâinile latinilor. Dar nu pentru multă vreme. În 1259, Mihai Paleologul, care preia puterea în Niceea, înfrânge la Pelagonia, în Macedonia, o puternică armată de coaliție, pentru ca, mai târziu, pe 25 iulie 1261, cu ajutorul genovezilor care i-au acordat sprijinul flotei lor în schimbul a multiple privilegii în toate orașele Imperiului și în Marea Neagră, să intre fără luptă în Constantinopol, de unde ultimul împărat latin, Balduin II, fuge și unde este încoronat în Sfânta Sofia sub numele de Mihai VIII.

Timp de mai bine de 20 de ani, Mihai VIII va trebui să lupte împotriva coaliției latinilor, bulgarilor și urmașilor despotului din Epir. În 1281, alianța de la Roma, în persoana papei Martin IV, a venețienilor și a lui Carol de Anjou, cărora li se adaugă bulgarii și sârbii, pun grav în pericol viitorul Imperiului restaurat. „Vecerniile Siciliene“, însă, și intervenția aragoneză în Italia de Sud îndepărtează pericolul și permit restului Imperiului Bizantin să supraviețuiască pe cele două maluri ale Bosforului, în ciuda disputelor interioare, a luptelor sociale și a

presiunii constante exercitate asupra frontierelor sale de turbulenții săi vecini.

Biserica: putere temporală și contestată

Victorioasă asupra împăratului germanic în interminabila luptă pe care a dus-o împotriva acestuia în dorința de a face să prevaleze propria sa viziune despre *dominium mundi*, încoronând și detronând suverani și prinți după bunul său plac sau în funcție de preocupările sale spirituale și temporale, profitând de slăbiciunile patriarhatelor din Orient și de înaintarea către est a creștinismului roman, reprezentată, în sfârșit, de câteva personalități remarcabile – un Inocențiu III, un Grigore X sau un Bonifaciu VIII –, Papalitatea s-a comportat în secolul al XIII-lea ca o adevărată putere europeană. Desigur, ea n-a avut numai succese. N-a reușit să relanseze cruciada, nici să restaureze unirea Bisericilor din Occident și Orient, nici, mai ales, să impună tuturor teoria sa despre teocrația pontificală. Regii Franței au refuzat mereu să aducă omagiu pontifului roman, opunând doctrinei sale pe aceea a regelui „împărat în regatul său”. Pentru a fi făcut un pas mai mult în conflictul ce-l opunea lui Filip cel Frumos, Bonifaciu VIII a trebuit să îndure, în 1303, umilința de la Anagni. Și totuși, în clipa în care „marele secol” al Evului Mediu ia sfârșit, prestigiul instituției pontificale rămâne considerabil. Eforturile făcute de către pontifi în domeniul legislației canonice și al administrației fac din statele lor o adevărată monarhie centralizată, care întâmpină, de altfel, aceleași dificultăți ca și omoloagele lor laice în privința dotării cu o fiscalitate permanentă. Ceea

ce-i îndeamnă la a recurge la tot felul de expediente imaginate de clericii Curiei pentru a umple trezoreria Sf. Petru, expediente precum „cruciada”, predicată pentru acoperirea afacerilor politice fără nicio legătură cu cele spirituale și uneori îndreptate împotriva creștinilor (Frederic II sau regele Aragonului).

Bisericii în asamblul său și marii mase a fidelilor, miraculoasa îmbogățire a societății occidentale, sub efectele combinate ale marilor defrișări, dezvoltării comerțului și renașterii urbane, ridică o nouă problemă: cum să-ți afli izbăvirea într-o lume în care preocupările materiale, banul, ocupă un loc atât de important? Peste tot, într-adevăr, gustul câștigurilor și-al luxului este la modă. El se opune fundamental idealului de sărăcie și caritate care fusese până atunci cel al Bisericii. În curând, aceasta se vede contaminată, și ea, de pofta de bani. Ea posedă imense domenii, strânge impozite, participă la activități comerciale. Numeroși creștini, cei însuflețiți adesea de cea mai profundă credință, consideră că mesajul lui Hristos este trădat de opulența clerului și de spiritul de dominație al prelaților. Ei își doresc o revenire la simplitatea Bisericii de la început și aspiră la o viață mai pură, făcută din sărăcie și din disprețul pentru lucrurile materiale. Manifestările cele mai caracteristice ale acestui fenomen apar cu pregnanță în orașele Italiei de Nord și în Sudul Franței, acolo unde îmbogățirea a fost mai rapidă și unde diferențele de avere sunt foarte evidente.

În fața ostilității prelaților, unii călugări și laici vin să critice în mod fățiș organizarea clerului, apoi diverse puncte ale doctrinei Bisericii, mai exact

utilizarea anumitor taine. Ei sunt atunci considerați drept eretici, excomunicați de Biserică și repede urmăriți. Mișcările eretice, numeroase, după cum am văzut, în sânul Bisericii grecești și aceasta de multă vreme, încep să se manifeste în Occident încă de la începutul secolului al XI-lea, deopotrivă în Franța de Nord (Orléans, Arras, Chalons-sur-Marne), în Aquitania, în Germania și Lombardia. În cursul secolului al XII-lea, mai ales, ele iau amploare și se înmulțesc. Printre primii eretici, cei mai importanți sunt dintre discipolii reformatorului italian Arnaldo de Brescia, sugrumat și ars la Roma în 1155, și cei ai bogatului negustor lyonez Pierre Valdes (sau Valdo). Creată către 1170, secta Sărmănilor din Lyon se opune ierarhiei catolice proclamând că toți credincioșii virtuoși pot acționa ca și cum ar fi preoți. Condamnați de Conciliul de la Verona, în 1184, fideliile lui Valdes se împart în mai multe facțiuni: cea care se instalează în Sudul Franței și se opune Catharilor și care va fi recuperată de predicile Sf. Dominic. Cealaltă ramură trece în Italia, apoi în Europa Centrală, unde este vânată de autoritatea bisericească.

Mai periculoasă pentru Biserica romană este erezia cathară („purii”). Ea fost introdusă în Germania mai întâi, apoi în Nordul Franței, în Lombardia, în Italia Centrală și în Catalonia. De aici, ea trece în Languedoc și în regiunea Albi, găsind un teren favorabil pe domeniile contelui de Toulouse. Pentru cathari (sau albigenzi), idealul de sărăcie este dublat de un refuz al oricărei taine și al autorității Bisericii de la Roma. Ei pun, mai ales, sub semnul întrebării ideea unui Dumnezeu unic și cred – înnodând cumva cu tradiția maniheismului

oriental - în existența unei lupte permanente între principiul binelui și divinitatea răului. Toleranța lui Raymond VI le va permite să-și organizeze, în Lauragais, o adevărată Biserică, cu șase episcopate și comunități conduse de elita „perfectilor” susținuți de aristocrația locală.

În fața acestui val de erezii, apărarea Bisericii se operează la trei niveluri. În primul rând prin reforme care sunt opera mai multor concilii, mai ales al celui de la Lateran, în 1215. Apoi prin represiune. Conte de Toulouse permițând ereziei cathare să se dezvolte pe pământurile sale, unde un legat pontifical este asasinat în 1208, Papa Inocențiu III predică o cruciadă împotriva catharilor. Condușă de Simon de Montfort, o armată de mici seniori ai Franței de Nord invadează Languedoc-ul și-l pradă, masacrându-l. Războiul durează mulți ani și nu ia sfârșit decât la intervenția regelui Franței, Ludovic al VIII-lea, care supune regiunea. Bunurile lui Raymond VI îi revin, astfel, lui Simon de Montfort, apoi regelui Franței în virtutea Tratatului de la Paris (1229). Toate acestea nu distrug însă erezia. Pentru a o stârpi, Biserica se folosește de un tribunal special, Inchiziția, plasat sub directă autoritate a reprezentanților Papei și având sarcina de a-i urmări și condamna pe eretici. Numeroși vor fi cei aruncați în închisoare, torturați și, în cele din urmă, arși de vii.

Crearea ordinelor de cerșetori constituie a treia direcție a politicii adoptate de pontifi romani pentru a face față doctrinelor și practicilor eretice. Rămânând credincioși învățămintelor Bisericii, fondatorii acestor ordine se străduiesc să pună în practică idealul de sărăcie care-i însuflețește pe

mulți dintre credincioși. Începând cu 1210, Papa Inocențiu III încuviințează regula de sărăcie pe care Francisc Bernadone (1182-1226) – fiu al unui bogat postăvar din Assisi, care renunță la toate bunurile sale pentru a trăi ca sihastru o viață de rugăciune și cerșetorie – o transmite câtorva dintre discipolii săi: Frații Minori. Conștient de forța curentului care, în sânul populației creștine, înclină către întoarcerea la puritatea și simplitatea primelor timpuri ale creștinismului, și conștient și de pericolul prin care trece Biserica de a-și vedea credincioșii cei mai ardenti alunecând către revoltă și erezie, Papa se străduiește să canalizeze și să recupereze un număr de aspirații și inițiative, foarte puțin diferite, la început, de cele ale catharilor sau ale altor secte apărute atunci în Italia, precum Patarinii, Sărmanii Lombarzi sau „Umiliții” din Milano.

Nașterea și avântul rapid al franciscanismului se înscriu deci în politica de recucerire spirituală întreprinsă la începutul secolului al XIII-lea de Papalitatea romană. Destinați sărăciei, franciscanii – începând cu însuși fondatorul lor, din care legenda a făcut un ascet complet rupt de lume – sunt în egală măsură și misionari, a căror acțiune vizează reînsuflețirea și întărirea credinței fidelilor. După moartea Sf. Francisc, în 1226 (el este canonizat doi ani mai târziu), comunitatea pe care el a întemeiat-o se transformă repede într-un ordin centralizat, ierarhizat și strâns legat de Sfântul Scaun. La sfârșitul secolului al XIII-lea, el comportă mai mult de 1.500 de case repartizate în 34 de provincii aflate în toate colțurile lumii creștine, din Italia până în Irlanda, din Portugalia până în Scandinavia. Influența sa este uriașă, preluată de cea a

călugărițelor franciscane sau clarise, și de cea a celui de-al Treilea Ordin al Penitenților, care adună împreună laici asociați în numele acțiunii misionare. El este, în același timp, împărțit între „spirituali” – zeloși ai unei sărăcii absolute și apropiați de ideile lui Ioachim din Flora (Gioacchino da Fiore) – călugăr cistercian a cărui operă despre Trinitate fusese condamnată la cel de al IV-lea Conciliu de la Lateran, în 1215 –, și „conventuali”, partizani ai îmblânzirii regulii.

Contemporană cu inițiativa Sf. Francisc, se impune și cea a canonicului spaniol Dominic Guzman. În 1215, după ce traversează Languedocul în timpul unei misiuni și constată progresele ereziei cathare, el obține de la Inocențiu III să-i confirme comunitatea pe care tocmai o instalase la Toulouse pentru a-i converti pe cathari prin predici. Începând cu 1220, ordinul dominican își constituie primele structuri, cu un magistrul general căruia i se supun toți „frații predicatori” și cu un capitol general care, reunit anual, elaborează regulile ordinului și controlează aplicarea lor. Această regulă este cea a canonicilor Sf. Augustin: ea acordă un loc larg rugăciunii și impune călugărilor obligația sărăciei și a cerșetoriei. Folosiți în lupta împotriva ereziei cathare, mai întâi ca predicatori care, altfel decât franciscanii, caută mai mult să convingă decât să emoționeze, apoi ca instrumente privilegiate ale Inchiziției, dominicanii nu întârzie, și ei, să se împrășteie în întreaga Europă. Se cunosc 500 de case la sfârșitul secolului al XIII-lea, principalele centre aflându-se în orașele universitare – Paris, Oxford, Bologna, Köln, Toulouse, Roma, Madrid, Segovia –, acolo unde

erudiția fraților predicatori și calitatea învățăturii lor reușesc să monopolizeze catedrele facultăților. Începând cu mijlocul secolului, cei mai iluștri profesori ai creștinătății – suabul Pierre de Tarentese, cel care va deveni Papa Albert cel Mare, napolitanul Toma d'Aquino – sunt dominicani.

Născute, ca și monahismul oriental, din dorința de a reveni la izvoarele creștinismului original, ordinele de cerșetori apar, în plin Ev Mediu clasic, ca o armă spirituală, întru totul devotată instituției pontificale și consacrată sarcinii sale de recucerire a spiritelor înspre ortodoxia romană. De la *Poverello* din Assisi și până la tribunalele Inchiziției, unde-și vor afla loc repede frații „minori” și „predicatori”, distanța este uriașă. Cu franciscanii și dominicanii, Papalitatea dispune de un instrument de temut de convertire, de care nu se va sfii să se folosească în tot timpul secolului al XIII-lea și, mai departe chiar, pentru a-și menține și întări influența în Europa creștină.

Capitolul 7

CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ ÎNTRE SECOLELE XI-XIII

■ *Fărămițată politic, Europa este totuși, începând cu secolul al XI-lea, locul unui vast amestec de popoare, datorat migrațiilor, cruciadelor, pelerinajelor și acțiunii clericilor sau negustorilor.*

■ *Principalele puncte centrale ale acestei firave identități sunt școlile monastice, apoi, începând cu secolul al XII-lea, cele episcopale. Acestea din urmă dau naștere universităților, corporații de studenți și profesori, în general ecleziastici sau aspiranți la acest statut, corporații adesea opuse autorităților ecleziastice și laice.*

■ *În jurul universităților se produce o schimbare, o reînnoire a gândirii prin redescoperirea autorilor antici - și mai ales a lui Aristotel. Problema împăcării mesajului evanghelic întemeiat pe Revelație cu logica aristotelică reprezintă esența scolastică, ilustrată de Abélard, Albert cel Mare și mai cu seamă de Toma d'Aquino.*

■ *Începând cu secolul al XII-lea, în școlile*

publice, se dezvoltă cunoașterea limbilor „vulgare” și, plecând de la acestea, o anume literatură profană triumfă în Franța odată cu romanul „de curte”, ilustrat de Chrétien de Troyes. În secolul al XIII-lea, această linie se prelungește în simbolismul Romanului Trandafirului al lui Guillaume de Lorris sau în satira lui Jean de Meung. Pe lângă această literatură aristocratică, se naște și o literatură burgheză - cronicile lui Robert de Clari, ale lui Vilehardouin, Joinville, relatând evenimentele vremii - și o poezie realistă și satirică (Romanul Vulpilor). Marea capodoperă, însă, a Evului Mediu în limbă vulgară rămâne opera italianului Dante Alighieri, Divina Comedie.

■ Arhitectura, și ea, se înnoiește: în secolul al XI-lea, se naște în Europa arhitectura „romană”, rezultat al influențelor romană, bizantină, și al puternicelor tradiții locale, în timp ce în orașe se înalță catedralele „gotice”. Născută în Île-de-France, în centrul domeniului capețian, această artă regală, care încearcă să combine elanul mistic și construcția rațională, va fi imitată în întreaga Europă monarhică.

Am văzut că imaginea unei Europe „feudale”, compusă din micro-societăți închise în ele însele, trăind aproape autarhic și organizate într-o rigidă piramidă, consecință a unei paralizii aproape complete a schimburilor, era în foarte mare parte mitică. Sub această formă caricaturală, ea nu a existat cu adevărat niciodată, nici măcar în vremea

sumbrelor atacuri sarazine și normande, când, după renașterea carolingiană, autoritatea suverană s-a fărâmițat într-un mozaic de centre investite cu putere, în fond slabe și contestate. Această imagine este cu atât mai puțin corectă începând cu secolul al XI-lea, când orașele devin polul dezvoltării economice și culturale.

Sigur că, până la începutul secolului al XIII-lea, tendința generală este cea de împrăștiere, cel puțin în plan politic. Doar din secolul al XII-lea, și încă mai mult în secolul al XIII-lea, odată cu reînnoirea noțiunii de stat și cu acțiunea câtorva suverani (Capețienii, Plantagenetii, Hohensatufen-ii) de unificare a domeniilor lor și de creare a unui embrion de administrație, supunându-i, în același timp, pe marii feudali autorității lor, abia atunci, așadar, „balcanizării feudale” îi urmează o regrupare de teritorii și de popoare înzestrate cu o anume coerență (etnică, lingvistică, religioasă). Dar nici atunci, „națiunile-state” pe cale de a se naște nu vor putea șterge particularități locale persistente.

Toate acestea favorizează, în multe domenii, organizarea – relativă, desigur, dar totuși efectivă –, a societăților Europei creștine. Într-o vreme când statul-națiune modern, cu frontierele sale rigide, cu limba sa fixă și impusă minorităților supuse, cu specificitatea sa instituțională și identitară, nu există încă, individul se află dependent de mediul său înconjurător imediat – clan, familie, seniorie, parohie, cetate etc. – și plutește într-un universalism care, deși manifest mai ales la elite, se hrănește din dubla referință imperială și creștină. În acest sens, există – conștient sau inconștient – un

fenomen care ar putea fi calificat astăzi drept „transnațional” și care face ca închiderii aparente a lumii feudale să i se suprapună structuri de schimb, de contact, de amestec, care dau societății occidentale creștine o relativă unitate.

Agenții acestui amestec de popoare, limbi, culturi și mentalități, nu sunt numai clericii. Migrațiile au contribuit și ele, ca și deplasările de populații care însoțesc marile defrișări și colonizarea spațiilor până atunci puțin populate. Războaiele, la rândul lor – și sunt numeroase –, mai ales cele care iau aspectul unor cavalcade îndepărtate și încă și mai mult Cruciadele, devin adevărate expediții „multinaționale”, adunându-i pe baronii veniți din toate colțurile Europei pentru a combate sub același semn simbolic, cel al apartenenței lor la Creștinătate. Și negustorii participă la această vastă mișcare, reunindu-se în târguri sau întâlnindu-se în îndepărtatele filiale comerciale pe care companiile lor le instalează în cele patru colțuri ale continentului, și chiar mai departe. Pe toate marile drumuri terestre ale Occidentului medieval, ei se lovesc mereu de alți itineranți, pelerini, călători pe lungul drum către Roma, Ierusalim sau Saint-Jacques-de-Compostelle.

Este, însă, evident că, între toți acești vectori de omogenizare, cei mai puternici sunt cei care țin de universalismul creștin: clericii în majoritatea lor și, în mod deosebit, reprezentanții ordinelor religioase (comunități ierarhizate, strâns legate de Sf. Scaun și a căror organizare transcende limitele statului, senioriei și clivajele etnice sau lingvistice). Din rândul lor apar acei producători de cultură care sunt „universitarii” Evului Mediu.

Școli și universități

Între „renașterea carolingiană” și dezvoltarea universităților în secolul al XIII-lea, releul de transmisie al științei are loc în primul rând prin intermediul școlilor monastice, apoi episcopale. În secolul al X-lea, la vremea când țările vestului european suportau din greu invaziile scandinave sau musulmane – mănăstiri jefuite, biblioteci arse, maeștri și clerici alungați –, cultura și studiile și-au găsit refugiu în Imperiu și au beneficiat de protecția împăraților ottonieni. Otto I a reluat după propriile sale principii programul școlar al lui Carol cel Mare și a deschis, și el, o „școală” a Palatului. Otto III l-a avut drept preceptor pe cel mai mare erudit al timpului, pe Gerbert d’Aurillac (viitorul Papă Silvestru II). Grație lor, mănăstirile Imperiului rămân mari centre intelectuale, asemenea celor de la Sankt-Gall în Suabia, Corvey în Saxonia, Gembloux și Lobbes în Lotharingia.

Reînnoirea monastică din secolul al XI-lea este însoțită de un avânt la fel de spectaculos al școlilor care se constituie în cadrul marilor abații benedictine și clunisiene. Unele dintre ele își păstrează până în secolul al XII-lea o puternică influență: este cazul abăției de la Cluny și al foarte bogatei sale biblioteci, cel al abăției Bec în Normandia, unde se întâlnesc Sf. Anselm, Yves de Chartres și călugărul italian Lanfranc, cel care va deveni după cucerirea Angliei de către normanzi, arhiepiscop de Canterbury, cazul apoi, al abăției de la Monte-Cassino, al celor din regiunile morave, din

Liège, al abațiilor Sf. Victor și Sf. Géneviève din Paris, unde au predat Guillaumme de Champeaux și Abélard. În mare, însă, asistăm, la jumătatea secolului al XII-lea, la declinul școlilor monastice. Sunt semnele timpului: accentul pus de către reformatorii cistercieni asupra meditației și rugăciunii, ca și asupra muncii manuale, i-a deturnat pe călugări de la studii, în timp ce tinerele generații urbane părăsesc instituțiile monastice, așezate prea departe de orașe și dispensatoare ale unui învățământ tradițional.

De atunci, școlile episcopale vor fi cele cărora vântul le va bate de la pupa. Instalate în orașe, ele existau și pe vremea lui Carol cel Mare, însă se dezvoltă abia începând cu secolul al XI-lea, triând contingente întregi de clerici ce vin din cele mai diverse medii. Magistri și elevi sunt împreună itineranți, elevii urmându-i pe cei dintâi în deplasările lor de-a lungul Europei, trecând din oraș în oraș în ritmul cererilor care sunt cu atât mai mari cu cât renumele magistrului e mai vestit. Această celebritate aduce, de altfel, și succesul școlilor episcopale: Fulbert la Chartres, Raymond de Sédirac la Toledo, Bérenger la Tours, Anselm și Abélard la Paris și Laon etc.

Aceste școli orășenești sunt puse sub autoritatea episcopului care-i numește și revocă pe profesori și alege din capitlul catedralei un discipol însărcinat să controleze ortodoxia învățământului și moralitatea elevilor și magistrilor. Programul de studii continuă să se bazeze, ca pe vremea carolingiană, pe cele șapte arte liberale, grupate în două „cicluri”: *trivium* (gramatică, retorică, dialectică) și *quadrivium* (aritmetică, geometrie,

teorie muzicală, astronomie). Învățământul magistral se reduce la o lectură a textului, comentat de magistru și discutat de către elev. Puțin câte puțin, între școlile episcopale operează o specializare: se studiază dialectica și filozofia cu precădere la Paris, dreptul la Bologna, medicina la Salerno și Montpellier, retorica la Orléans, teologia la Laon, aritmetica la Chartres, astronomia și matematica la Toledo.

Studentii, care frecventează în număr din ce în ce mai mare, în secolul al XII-lea, școlile episcopale, nu sunt numai discipoli entuziaști ai marilor maestri, avizi să cunoască și să facă descoperiri intelectuale. Deși cei mai mulți se îndreaptă către un statut clerical, există, printre ei, și tineri turbulenți, ale căror afirmații și conduită indignează adesea autoritățile și pe reformatorii Bisericii, începând cu Sf. Bernard însuși. Ei suportă foarte greu autoritatea episcopului, mai ales când acesta vrea să reformeze moravurile, controlându-le faptele și gesturile. De aici rezultă o mișcare de emancipare care se conturează în sânul comunităților pe care le constituie cu magistrii lor la începutul secolului al XIII-lea și care coincide cu înființarea corporațiilor. „Universitățile” devin, într-adevăr, asociații de studenți și de profesori vizând eliminarea tutelei episcopului, ba chiar uneori și a celei laice (staroste regal la Paris), pentru a apăra, în schimb, independența și privilegiile comunității școlare. Ele profită, întru acestea, de foarte marea lor coeziune, manifestată mai ales cu ocazia grevelor, și de sprijinul unei Papalități care află astfel un mijloc suplimentar de a face ca autoritatea sa să învingă în fața puterilor locale.

Mișcarea începe încă de la sfârșitul secolului al XII-lea. La Paris, în 1194, Papa Celestin III acordă corporației studentești primele sale privilegii. La acea dată, magiștrii și elevii începuseră să părăsească curtea interioară a catedralei, preferându-i pantele colinei Sainte-Géneviève sau abația Sf. Germain-des-Prés: ei considerau apăsător controlul exercitat de agentul episcopal, cancelarul, căruia-i revine dreptul exclusiv de a conferi gradele (mai ales *licentia docendi*, licența de învățământ). În 1200, în urma unei înfruntări între burghezi și studenți, urmată de intervenția starostelui și a santinelei care a făcut mai mulți morți printre cei dintâi, regele Filip August trebuie, sub amenințarea grevei, susținută de profesori, să pună să fie dărâmate casele burghezilor responsabili de încăierare și să impună starostelui să-și ceară scuze Universității. Aceasta, oficial recunoscută de Papă în 1209, primește, șase ani mai târziu, din partea legatului Robert de Courçon, primele sale stataturi, fixând regulile de alegere a magiștrilor, regulile disciplinare și obiectele de învățământ. Trebuie așteptat, însă, până în 1231 pentru ca, în urma unor noi incidente grave, urmate și de secesiunea universitarilor de la Orléans, Universității de la Paris, sustrasă deja jurisdicției episcopului, să i se acorde, printr-o bulă a lui Grigore X (*Parens scientiarum*), dreptul de a se organiza singură și monopolul acordării gradelor.

Nașterea altor universități are loc după aceeași schemă. La Oxford, emanciparea are loc între 1230 și 1240, după ce Inocențiu III va fi așezat tânăra universitate engleză, apărută sub domnia lui Ioan Fără Țară și amenințată de dominația lui Henric III,

sub protecția Sfântului Scaun. La Bologna, școala episcopală pe care au reprezentat-o în secolul al XII-lea juriști precum Irnerius și Gratian devine universitate (în 1219) în urma unui conflict care o opune nu autorității ecleziastice, ci celei comunale. Nu toate universitățile se nasc în urma unei rebeliuni împotriva puterii. Cea de la Napoli este întemeiată, în 1224, de Frederic II, cu scopul de a rivaliza cu cea de la Bologna, oraș guelf, și de a furniza regatului Siciliei funcționari cu o înaltă calificare. Altele au fost create la inițiativa Bisericii, cu scopul de a combate sau preveni întoarcerea la erezie – este cazul universității din Toulouse, întemeiată în 1229, după cruciada cathară – sau cu scopul de a instala citadele ale civilizației creștine în plin teritoriu recucerit de la sarazini: la Salamanca, Valladolid, Valencia în Spania sau Coïmbra în Portugalia.

Înzestrate cu stataturi și organizate după modelul altor corporații, universitățile scapă, ca și clericii, jurisdicției obișnuite a suveranului sau orașului. Membrii lor se grupează în „națiuni”, care, la originea lor, îi adună pe studenții veniți din aceeași țară (la Paris se adunau „națiunea” franceză, normandă, picardă și engleză). Învățământul, care se practică în latină, se ordonează în două cicluri și este asigurat de Facultăți, în mare nu mai mult de patru: Artele (științe și litere), Decretul (dreptul), Teologia și Medicina. Cărțile sunt rare și scumpe, iar studenții, care deseori trebuie să-și plătească singuri magistrul, au greutate în a-și duce viața de pe o zi pe alta. Cu atât mai mult cu cât studiile sunt foarte lungi (cel puțin 8 ani pentru un doctorat în teologie). Studenții alcătuiesc, ca atare, o lume

turbulentă, foarte pestriță și foarte legată de privilegiile și libertățile sale. Cu scopul de a le asigura un acoperiș și o existență ceva mai senină, mai conformă statutului ecleziasitic căruia cei mai mulți i se dedică, întemeietori pioși deschid pe proprie cheltuială colegii în care sunt primiți studenți bursieri. Astfel se prezintă colegiul fondat în 1257 la Paris de Robert de Sorbon, fiul unui țăran devenit magistru de teologie și cleric al Sf. Ludovic.

Cât despre magiștri, ei sunt ecleziasitici, foarte ades Frați Predicatori sau Frați Minori, precum franciscanul Francis Bacon, profesor la Oxford, sau dominicanii Toma d'Aquino și Albert cel Mare, canonizați amândoi de Biserică. Magiștri și studenți, toți călătoresc mult. Albert cel Mare va fi profesor la Regensburg, apoi la Strasbourg și la Köln, înainte de a preda la Paris, unde lecțiile sale au un asemenea succes încât trebuie să le facă în aer liber, într-o piață care-i poartă numele: Piața Maubert (de la *Magister Albertus*). De-a lungul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, magiștrii seculari de la Universitatea din Paris se opun vehement dominației ordinelor cerșetore asupra învățământului universitar. Ei le reproșează cu precădere faptul că se dezinteresează de problemele materiale care se ridică înaintea magistraților și că se comportă în mod voit ca niște spărgători de grevă. Va fi nevoie de intervenția regelui Franței, Ludovic al IX-lea, și de cea a Papei pentru ca acești călugări regulari să obțină în cele din urmă câștig de cauză.

Filozofia și teologia

Dezvoltarea universităților favorizează și reînnoirea ideilor și cunoștințelor. Această reînnoire profită de contactele restabilite cu Orientul și cu lumea greacă, prilejuite de cruciade și de marile călătorii de afaceri, ca și de progresul instrumentelor de exprimare. Latina, limbă universală, vorbită, citită și scrisă de clerici, capabilă să redea toate nuanțele gândului, își regăsește puritatea atunci când, foarte departe deja de dialectele populare, nu mai poate fi contaminată de acestea. Ea beneficiază în plus și de înnoirea studiilor clasice episcopale. Ovidiu, Vergiliu, Lucian, Horațiu, Cicero și Seneca sunt studiați aici și analizați, comentați și admirați nu numai ca modele exclusiv stilistice, ci și pentru conținutul operelor lor. Clericii secolelor al XII-lea și al XIII-lea acordă, de altfel, o foarte mare importanță calității discursului și scrierilor lor. Chiar și Sf. Bernard, căruia îi cunoaștem disprețul față de modelele antice, își redactează predicile și tratatele după regulile retoricii savante.

Marea noutate a vremii o reprezintă renașterea logicii, și, în mod particular, a dialecticii. Până la mijlocul secolului al XI-lea, filozofia rămâne un simplu exercițiu de subtilitate a minții. În școlile episcopale, sunt comentate texte de inspirație platoniciană, pagini din Seneca, Boethius sau John Scotus. Este un joc al minții, total rupt de preocupările religioase. De Dumnezeu te apropii prin dragoste, credință, cunoașterea scrierilor

sacre, dar nu prin rațiune. Or, acest lucru se schimbă la sfârșitul secolului al XI-lea, nu pentru că în sfârșit clericii încep să discute esența revelației, ci pentru că, în dorința de a o aprofunda, apare grija față de meditația rațională a dogmei. Aristotel are întru aceasta un mare rol: cel al tratatelor de logică, traduse de Boethius, care așteaptă ca, odată cu Reconquista și Cruciada, să pătrundă în Occident și traducerea și interpretările arabe ale filozofului grec – cea a lui Avicenna (980-1037) și mai ales cea a lui Averroes (1126-1198).

Aristotel fundamenta cunoașterea lumii doar pe rațiune. Cum să conciliezi aceasta cu doctrina creștină care se bazează esențial pe credință? Aceasta este întrebarea pe care și-o pune începând cu secolul al XII-lea Thierry de Chartres. „Filozofia, spune el, este dragostea de înțelepciune, iar înțelepciunea este desăvârșita înțelegere a adevărului care există, înțelegere care nu poate fi obținută decât dacă iubești“. Înainte de a ajunge aici, însă, se trece la făurirea instrumentului de înțelegere sub forma raționamentului dialectic. În lectura cărților sfinte și a scrierilor Părinților Bisericii, Sf. Anselm și discipolii săi (Anselm de Laon, de exemplu), introduc o parte de reflecție personală, care se adaugă glosei, anume comentariului literal al textului. Aceasta este originea *scolasticii*: când în privința unei probleme ridicate de un text apar contradicții, logicii îi revine (și deci rațiunii) misiunea de a concilia tezele în discuție. În această perspectivă, dialectica trebuie, în mod esențial, să explice și să confirme conținutul revelației, fie că e vorba de existența lui Dumnezeu, de Sfânta Treime sau de alte articole ale dogmei

examine, de exemplu, de Sf. Anselm.

Se crede că metoda scolastică a fost repede considerată ca un pericol de către cei care, din sânul Bisericii, privilegiind demersul mistic, spiritualitatea Bisericii primitive și cuvântul sacru al Vechiului Testament, al Părinților greci și al Sf. Augustin, privilegiază, în fond, credința necondiționată în detrimentul rațiunii dialectice. Este cazul lui Hugues de Saint-Victor și încă și mai mult al lui Bernard de Clairvaux care, la Conciliul de la Sens, în 1140, va cenzura anumite propozițiuni considerate prea îndrăznețe ale lui Pierre Abélard și-l va obliga, în 1148, la Conciliul de la Reims, pe un alt magister parizian, Gilbert de La Porée, să retracteze.

Abélard nu era nicicum revoluționar în materie de teologie și cu atât mai puțin un eretic. „Nu vreau să fiu Aristotel, scria el, astfel încât să fiu separat de Hristos“. Dar mai mult decât Sf. Anselm, el așeza logica aristotelică în centrul gândirii teologice, estimând că rațiunea trebuia să lumineze credința și opunând, în opera sa *Sic et non* (da și nu), autoritatea autorității. De la încrederea acordată rațiunii și până la repunerea în chestiune a anumitor dogme, drumul de parcurs nu era nesfârșit. Fără a ajunge chiar acolo, Abélard era, totuși, cu mult deasupra ideilor timpului său. Filozofia sa constituie o încercare de lămurire și o critică rațională a ideilor primite care, asemenea moralei umaniste și individualiste, nu putea să nu intre în conflict cu tendințele dominante ale epocii. Aceasta este cauza, alături de drama personală pe care i-a adus-o iubirea pentru frumoasa Héloïse, virulentelor atacuri și persecuțiilor la care l-au

supus adversarii săi. În 1121, Conciliul de la Soissons a ordonat ca *Introducere în teologie*, lucrarea sa, ce conținea un număr de afirmații puțin ortodoxe despre Sfânta Treime, să fie aruncată în flăcări. Mai apoi, cel care, la 23 de ani, fusese vedeta studenților de pe colina Sainte-Géneviève, unde-și deschisese propria școală în care tria clientela magistrului său Guillaume de Champaux, va rătați timp de 20 de ani din mănăstire în mănăstire, până când, condamnat încă o dată de Conciliul de la Sens, este primit de Petru Venerabilul în abația sa de la Cluny, unde va și muri în 1142.

În secolul al XIII-lea, scolastica se instalează în centrul gândirii teologice și aceasta sub influența magiștrilor proveniți din ordinele cerșetore. Alexandru de Hales (1190-1245), călugăr franciscan englez care a predat la Paris filozofia și teologia, a fost unul dintre primii care folosește traduceri arabe din Aristotel, fără a se putea prea mult desprinde de gândirea augustiniană. Albert cel Mare (1193-1280), provenit dintr-o familie nobilă suabă, provincial din ordinul dominican și magister la Regensburg, Strasbourg, Köln și, în cele din urmă, la Paris, își petrece o parte din viață reconstituind ansamblul filozofiei aristotelice, conspectând lucrările arabilor și rabinilor care aduseseră în Occident traduceri din filozoful grec. S-a străduit, apoi, să facă acest material accesibil clericilor și să-l folosească - în *Summa theologiae*, către 1270 - în favoarea dogmei creștine. Discipolul său, dominicanul Toma d'Aquino - devenit Sf. Toma d'Aquino în 1323 - va face, însă, ca Aristotel și comentatorii săi arabi să intre în gândirea teologică

occidentală. Fiu al unui senior înstărit din sudul Latiumului, predestinat unui venit bogat, Toma, ca și Francisc din Assisi, se rupe de mediul său și renunță la bunurile sale pentru a deveni dominican, apoi student la Paris și Köln, în sfârșit, profesor, tot la Paris și în diferite orașe ale peninsulei.

Autor al *Summei theologica* și al *Summei împotriva gentililor* rămase, amândouă, neterminate, dar amândouă încercând să rezume întreaga cunoaștere umană, Sf. Toma se preocupă de stabilirea unei distincții fundamentale între credință și rațiune, între exigențele inteligenței creștine și contribuțiile gândirii antice. Filozofia este domeniul gândirii raționale și tot ceea ce ține de natură este demonstrabil doar prin resursele sale. Teologia, în schimb, se bazează pe revelații. Există, așadar, între ele o separare absolută? Există, oare, cumva, un „dublu adevăr“, așa cum o lasă să se înțeleagă anumite afirmații ale lui Averroes? Toma gândește altfel, el consideră, dimpotrivă, că există o armonie între credință și rațiune și că, dacă a doua trebuie să se subordoneze celei dintâi, fiecare își are, totuși, locul și funcția sa, cunoașterea aducându-i „doctrinei sacre“ atât o metodă de judecată, cât și presupuziții fundamentale privindu-l pe Dumnezeu, apoi omul și lumea.

Era tot prea mult pentru conservatorii strictei ortodoxii augustiniene. În 1277, anumite formulări ale lui Toma d'Aquino asupra unității formale a individului uman, asupra întâietății inteligenței în actul voluntar, au fost condamnate de către episcopul Tempier și de Facultatea de teologie. Scrierile averroiştilor, precum Siger de Brabant,

sunt și ele condamnate, tendința în ultimul sfert de veac al XIII-lea fiind aceea de a relansa augustinismul, sub influența franciscanului Duns Scot (1266-1308), în timp ce tradiția mistică, al cărei principal reprezentant aparține tot ordinului Fraților Minori, italianul Giovanni Fidanza, continuă să se mențină. Sf. Bonaventura (1221-1274), profesor la Paris alături de Sf. Toma d'Aquino și autor al unui *Itinerar al sufletului către Dumnezeu*, descrie aici etapele și instrumentele spirituale cu ajutorul cărora omul poate spera să se înalțe către creator.

Progresul logicii și al dialecticii, la fel ca și aplicarea gândirii aristotelice la examinarea textelor sfinte și a scrierilor Părinților Bisericii, fundamente, pentru secole de-acum înainte, ale gândirii teologice occidentale, nu trebuie să pună în umbră reușitele în domeniul științific, fie că e vorba de zestrea antică, reintrodusă în Occident grație traducătorilor arabi și evrei ai tratatelor de matematică, fizică, astronomie, alcătuite de greci (Universitatea din Toledo a jucat, în această privință, un rol considerabil), fie că e vorba de practicile medicale predate la Salerno sau de locul acordat metodei experimentale de către englezii Robert Grosseteste și Roger Bacon. Acesta din urmă, mai ales, a deschis calea experimentării științifice într-al său *Opus majus*, redactat între anii 1268-1276. Născut în 1214, student la Oxford, apoi la Paris, intrat în ordinul franciscan, el își începe cariera, ca și alți tineri magiștri ai timpului, studiindu-l pe Aristotel. El renunță, însă, mai târziu și la filozofie și la teologie în favoarea științelor, formulând legile reflexiei și fenomenul de refracție, punând în lumină

erorile calendarului iulian și punctele slabe ale sistemului lui Ptolemeu.

Dacă secolul al XIII-lea nu a inventat „summae-le” care să reunească nu numai ansamblul cunoștințelor teologice, ci totalitatea cunoașterii, el a fost deosebit de prolific în opere de acest gen, cea mai completă și mai celebră dintre aceste „enciclopedii” fiind *Speculum Majus*, „Marea Oglindă”, a dominicanului francez Vincent de Beauvais (1190-1264). Ea cuprinde trei tratate: *Oglinda naturală*, *Oglinda doctrinală* și *Oglinda istorică*, completate, mai târziu, cu o a treia operă a unui continuator al lui Vincent de Beauvais (*Oglinda morală*), în care se află rezumată întreaga cunoaștere omenească a vremii văzută dintr-o perspectivă ce vizează să integreze cunoștințele unei viziuni creștine asupra lumii.

Literatură profană și literatură burgheză

Începând cu secolul al XIII-lea, în Occident are loc o puternică difuzare a culturii literare. Dezvoltarea afacerilor impune noilor elite să știe să citească, să scrie, să socotească, să se exprime în mai multe limbi – începând cu franceza care, la vremea respectivă este limba folosită de negustori – impune, așadar, ca ele să primească o instruire adaptabilă nevoilor momentului. Această instruire este asigurată în școli publice, independente de influența clerului. Ea este asigurată în limba „vulgară”, ceea ce contribuie la fixarea graiurilor „naționale” și face să pălească hegemonia latinei, redusă, la mijlocul secolului al XIII-lea, la două spații principale: învățământul superior și liturghia.

Două fapte majore merită a fi subliniate. În primul rând, întâietatea pe care o exercită, în domeniul literelor profane, literatura franceză. Franța este atunci țara cea mai populată și cea mai prosperă din Europa, țara în care se întretaie și intră în contact oameni de afaceri veniți din cele patru puncte cardinale ale continentului. Este țara care și-a exportat elitele cavalești către Spania, Italia de Sud, Anglia, Pământul Sfânt, Moreea etc. și a cărei capitală, Parisul, devenită centrul intelectual cel mai important al Occidentului, atrage magistri și mulțimi de studenți provenind chiar din marile universități străine.

A doua trăsătură a acestei literaturi medievale clasice este declinul speciilor pur cavalești în favoarea romanului zis „curtenesc” și a poeziei

lirice. Cântecele de gestă nu dispar, desigur, de la o zi la alta din orizontul cultural al lumii feudale, deci nici din Franța, unde genul a atins apogeul în secolul al XII-lea. Formulele sale, însă, uzate, nu se mai reînnoiesc, autorii mulțumindu-se, cel mai adesea, să reproducă în mai multe sau mai puține cuvinte modele din trecut. *Huon de Bordeaux*, operă omonimă de la începutul secolului al XIII-lea, scapă puțin conformismului genului, în afara Franței însă, tradiția epică se menține, traducând temperamente „naționale” deja afirmate, fie că e vorba de Spania, de Portugalia sau de regiunile germanice. Compus către 1200, în Germania de Sud, „Cântecul Nibelungilor” preia și structurează, în jurul temei morții lui Siegfried și a răzbunării Kriemhildei, străvechi legende nordice importate în țara francă și germană în secolul al VI-lea. Personajele eroice pe care această epopee le pune în scenă nu reproduc, în mod stereotip, modelele franceze, dar nici nu se eliberează de spiritul vremii: Siegfried și Gunther sunt războinici de valoare, nu niște primitivi care ignoră frumoasele maniere ce triumfă, la acea oră, în romanul curtenesc.

De la mijlocul secolului al XII-lea, publicul își îndreaptă preferințele către literatura de curte, așa cum s-a dezvoltat ea în țările de limbă *d’oc*, în jurul marilor feudali sau simplilor castelani având gustul rafinat a ceea ce ține de spirit. Schimbarea intervine mai întâi la nivelul formei, odată cu înlocuirea epopeei cântate de către opere citite cu voce tare și rimate. Temelor militare care dominau primele cântece de gestă li se adaugă, tot sub influență languedociană, teme privind natura și iubirea. Cu Alienor de Aquitania, soția lui Ludovic al

VII-lea, apoi a lui Henric Plantagenetul, această nouă literatură pătrunde pe domeniul regal francez, apoi în Imperiul angevin și în Anglia normandă. Fiicele lui Alienor, Alice-de-Blois și, mai ales, Marie, contesă de Champagne, protectoare a lui Chrétien de Troyes, contribuie mult la difuzarea acestei literaturi în Franța de Nord.

În timp ce tradiționalul cântec de gestă cunoaște puțin câte puțin influențele timpului, cu romanul curtenesc înfloarește un nou gen, mai bine adaptat preocupărilor vremii și evoluției mentalității aristocratice. Inspirația celtică, care transpare în legendele bretone și în cele trei mari teme narrative, a lui Tristan, a Graalului și a lui Arthur – șef al rezistenței bretone împotriva invadatorilor saxoni din secolul al VI-lea –, se amestecă cu modelele epice ale antichității, împrumutate mai ales de la Vergiliu și Ovidiu. Printre poeții care s-au afirmat în literatura curtenească, trebuie menționat Benoît de Saint-Maure, protejat al lui Alienor și autor al *Romanului Troiei*, compus în 1165 și punând în scenă eroi antici transformați în cavaleri viteji, Marie de France, ale cărei *Lais* – mici nuvele poetice – folosesc mult legendele bretone, Gautier d'Arras și, mai ales, Chrétien de Troyes (~1135-~1185). Acesta din urmă, protejat de Marie, contesă de Champagne, apoi de Filip de Alsacia, conte de Flandra, începe prin a copia în stil antic, traducând *Arta de a iubi* și *Metamorfozele* lui Ovidiu. Alegându-și, apoi, din tradiția celtică subiectul pentru operele sale *Tristan și Isolda* și *Eric și Enide*, el va continua cu operele sale de căpătâi: *Yvain sau cavalerul cu leul* (~1177), *Lancelot sau cavalerul cu șareta*, pe care o va

termina compatriotul său Geoffroy de Lagny, *Perceval sau Povestea Graalului*, de asemenea, neterminată. Eroii sunt, în aceste opere, cavaleri curajoși, hărțuiți, precum Lancelot, între dragoste și aventură, sau angajați, precum Perceval, într-o asceză mistică care simbolizează căutarea Graalului, pocal conținând sângele lui Hristos. Prin faptul că recurge la imaginar, prin arta sa de a lega o intrigă și de a-și pune în scenă personajele cu o psihologie complexă, Chrétien de Troyes este adevăratul fondator al tradiției romanești care începe să se afirme în Europa și chiar dincolo de frontierele sale. Prin eleganța și limpezimea stilului său, Chrétien de Troyes contribuie, în plus, la triumful francianei - dialect din Île-de-France - asupra altor graiuri din regat.

La începutul secolului al XIII-lea, literatura aristocratică cunoaște o nouă transformare, consecință a schimbărilor care afectează mentalitatea și gustul unui public mai modern, mai grijuliu față de realitatea concretă, mai aproape de universul intelectual al burgheziei și clerului, și deci de concepția creștină despre cavalerism și metodele scolastice. Odată cu *Romanul trandafirului*, al lui Guillaume de Lorris, compus către 1230, libertatea curtenească se desăvârșește într-un simbolism voit didactic, ba chiar moralizator, și în alegorie. Aproape 50 de ani mai târziu, Jean de Meung îi va compune o continuare, într-o perspectivă cu totul diferită, amestecând preocupările enciclopedice cu satira feroce a moravurilor și superstițiilor vremii. El își bate joc de morală curtenească și de cultul femeii, neagă superioritatea nobilimii de sânge și pune rațiunea în centrul viziunii sale despre lume.

Odată cu el, literatura trece către o nouă etapă care anunță criza secolului al XIV-lea și îndrăzneala timpurilor moderne.

Până atunci, însă, în timp ce literatura de curte continuă să producă opere de calitate în Spania, Catalogna, Portugalia, Germania (cu *minnesängerii*: Heinrich von Morungen, Reinmar von Hagenau, Walter von Vogelweide), în orașele italiene și la curtea Siciliei, publicul curților seniorale contribuie la succesul unui alt gen literar, cel al poeziei lirice. Occitania încetează, în secolul al XIII-lea, să mai fie un centru de gravitație, centru care glisează către nordul Franței, unde se afirmă mai ales Thibaud IV, conte de Champagne și autor al unei opere în întregime consacrate iubirii, și Adam din Halle, poet stabilit la început la Arras, apoi la curtea napolitană a lui Carol de Anjou, căruia îi datorăm frumoase motete și rondeluri, ca și câteva prime încercări de teatru medieval (*Jeu de la Feuillée*, *Jeu de Marion*).

Semn al timpurilor, relativul declin al literaturii curteneste este însoțit, în secolul al XIII-lea, de o dezvoltare foarte accentuată a literaturii burgheze. Epopeii imaginare, plină de înalte fapte de arme, de eroi pasionați și mistici, i se substituie o literatură de actualitate: ceea ce am numi astăzi „istoria timpului prezent”, în sensul în care autorul narațiunii a fost martorul evenimentelor pe care le relatează. Acesta este cazul a doi cronicari ai celei de-a patra cruciade: Robert de Clari, mic nobil din regiunea Pérone, a cărei mărunță personalitate se ascunde îndărătul principalilor actori ai expediției, și, mai ales, Geoffroy de Villehardouin, autor al unei *Cuceriri a Constantinopolului*, alcătuită în 1210, autor care a fost unul dintre cei mai importanți

protagoniști ai evenimentului, ceea ce nu-l împiedică să se pună în scenă cu cea mai mare discreție. Opera lor dovedește un simț foarte ascuțit al realului și o grijă pentru actualitate care mai apare și în *Istoria lui Ludovic cel Sfânt*, scrisă în ultimii ani ai regimului (între 1300-1309) de către Joinville, seneșal de Champagne, care-l însoțise, cu o jumătate de secol mai devreme, pe regele Franței în cea de-a șaptea cruciadă și care face din figura sa o imagine desigur idealizată, dar plină de o sinceritate naivă și de o mare bunătate.

Cu *Romanul vulpii*, în secolul al XII-lea, înving gustul realității și folosirea limbii vulgare, asociate vervei satirice care caracterizează întreg acest ansamblu de 27 de poeme căruia îi este cunoscut doar un singur autor – Pierre de Saint-Cloud. Aceste poeme combină tradiția populară cu povestirile fabuliștilor antici (Esop și Fedru), pun în scenă animale victime ale viclenei perversități a vulpoiului (Renart): Isengrin lupul, Noble leul, Tibert pisica, Baudouin măgarul etc. *Romanul vulpii* va continua, în secolul al XIII-lea, cu *Renart de Bestourné* al lui Rutebeuf, *Le Couronnement de Renart* și *Renart le nouvel* ale lui Jacquemart Gelée din Lille (1288) și, mai târziu, *Renart le contrefait*. Zugrăvirea caracterelor cedează puțin câte puțin locul satirei politice și chiar religioase, anticlericalismul îndreptat mai ales împotriva ordinelor religioase semănând cu cel al lui Jean de Meung, în a doua parte a *Romanului trandafirului*.

Detaliul realist, glumele pline de veselie, ironia antifeministă și anticlericală, satira aplicată eticii curtenești caracterizează și cele cam 150 de *fabliaux*-uri care s-au păstrat, alături de

„chantefable“ - alternanță de versuri asonantice destinate a fi cântate și de bucăți de proză -, compuse în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și consacrate poveștii unei idile adolescente, contrariate, dar terminându-se în mod fericit: *Aucassin și Nicolette*, prima producție a unui gen reprodus fără încetare până în zilele noastre.

Fără îndoială, însă, e că marea capodoperă literară a Evului Mediu, scrisă în limba vulgară - în speță italiana -, rămâne puternic marcată de spiritul religios. Este vorba de *Divina Comedie* a florentinului Dante Alighieri (1265-1321). Odată cu Dante, Italia dă secolului al XIII-lea european și umanității întregi una dintre gloriile sale universale cele mai strălucite. Dante provine dintr-o familie burgheză guelfă moderată - *il popolo vecchio* -, care i-a înlocuit în fruntea Republicii pe aristocrații feudali. Discipol al lui Brunetto Latini, a cărui *Comoară*, scrisă în franceză, a fost compusă pentru instruirea conducătorilor cetăților italiene, el este în același timp poet - *Vita nuova*, publicată între 1291 și 1293, cânta dragostea sa pentru Beatrice Portinari, pe care-o iubește de la nouă ani și care moare în 1290 -, scriitor politic (el scrie *De Monarchia* pentru împăratul Hernal VII, de la care așteaptă permisiunea de a se întoarce la Florența de unde l-au alungat guelfii „negri“, partizani intransigenți ai Papei, în 1302), savant (*Quaestio de aqua et terra*) și filozof, format de gândirea aristotelică și de cea a lui Toma d'Aquino.

Scrisă în exil, probabil între 1307 și 1321, *Divina Comedia* (adjectivul „divin“, apărut doar în secolul al XVI-lea, spune mult despre admirația postumă de care s-a bucurat Dante) relatează, în 100 de

cântece, de 130-140 de versuri fiecare, odiseea poetului „pierdut, în plin drum al vieții” în pădurea întunecată a păcatului, salvat de întâlnirea cu Beatrice și înfăptuind un periplu mântuitor în lumea cealaltă, condus mai întâi de Vergiliu, (*Infernul* și *Purgatoriul*), apoi de Beatrice însăși (*Paradisul*). Dincolo de acest itinerar simbolic, subiectul operei este universul în totalitatea sa: binele și răul, frumosul și urâtul, umanul și inumanul, sublimul și trivialul, individualul încarnat în propriul destin al poetului și universalul, raționalul și supranaturalul, pe scurt, tot ceea ce compune realitatea lumii, căci totul este semn de la Dumnezeu. Toate acestea transcend, din punctul de vedere al formei, genurile literare, amestecând autobiografia și istoria, filozofia de cea mai înaltă calitate cu polemica cea mai acerbă, politicul și religiosul, într-o limbă poetică de o forță și de o luminozitate extreme. Unul dintre marile texte ale aventurii omenеști, fondator al identității culturale „italiene” și imagine a Creștinătății medievale la apogeul său, echivalent, dacă am putea spune, prin armonia și profunzimea sa, al capodoperelor arhitecturii și sculpturii gotice.

De la roman la gotic

Imaginea bine cunoscută, popularizată de cronicarul Raoul Glaber, a „unei albe mantii de biserici” acoperind întreaga Creștinătate la începutul secolului al XI-lea, nu trebuie să inducă în eroare. E adevărat că, în contextul progreselor economice și spirituale care definesc această perioadă, occidentalii au fost cuprinși de o febră a construcțiilor, însă arta „nouă”, născută, în multe privințe, la „comandă socială” și sub semnul fervorii religioase a populațiilor creștine, nu a apărut din neantul timpurilor barbare. Ea își află, dimpotrivă, rădăcinile într-o lungă tradiție, căreia îi preia gusturile și tehnicile.

Primul val este acela al arhitecturii și decorațiunilor „romane”. Arheologii și istoricii secolului al XIX-lea au calificat cu acest epitet arta Occidentului creștin în epoca feudală, pentru a marca cum trebuie înrudirea cu monumentele construite în vechiul Imperiu Roman, tot așa cum se vorbește de limbi *romanice* pentru a desemna dialectele derivate din latină, după ce suportă și influențele „barbare”. În fond, însă, dacă influențele romane sunt evidente – întâlnite în planul construcțiilor, în folosirea boltei, a arcurilor pe coloane și a frontoanelor triunghiulare, folosirea absidei și a ornamentelor arhitecturale clasice – ele nu sunt nici pe departe singurele.

Arta bizantină, de remarcat în centrul Imperiului sau în prelungirile de la Ravenna și Italia de Sud, cu edificiile sale cu cupole și cu caracterul hieratic și

chiar țeapăn al decorațiunilor sale, arta musulmană, descoperită în Spania Reconquistei și pe Pământul Sfânt, i-au inspirat mult pe arhitecții și artiștii romani. Mai trebuie ținut cont și de foarte vechile tradiții locale – în Franța, de exemplu, arta plină de realism și vervă a artizanilor gali. În țările Imperiului, din Lorrena și până în Boemia și din Africa până în Polonia, începând cu a doua jumătate a secolului al X-lea, se dezvoltă o arhitectură ottoniană care prezintă deja numeroase trăsături comune cu romanicul și care este moștenirea directă a artei carolingiene.

Primele manifestări ale unei arhitecturi romane originale – caracterizată prin bolta de pietre ajustate, menținute de o piatră mai groasă, înfundată cu forța, *cheia de boltă* – apar aproape în același timp, la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, în Catalogna, Lombardia și Lorrena. De aici ele se extind în tot Occidentul creștin, punctul de convergență situându-se în Burgundia și Auvergne, adevărate leagăne ale „marii arte romane”. Condițiile sunt atunci favorabile creării de biserici noi, mai spațioase și mai bine construite: înmulțirea comenzilor venite din partea prinților puternici (Wilhelm Cuceritorul și soția sa Mathilde, contele de Anjou Foulque Nerra etc.), a episcopilor și comunităților religioase, mâna de lucru numeroasă, progresele realizate în tehnica tăierii pietrei, mai buna folosire a animalelor de tracțiune pentru a transporta încărcături importante.

Începând cu 1050, noutățile hotărâtoare în structura și decorarea edificiilor se generalizează. Planul bisericilor romane combină planul „sirian”, în

formă de cruce, cu o navă centrală, tăiată de transept, deseori mărginită de naosuri laterale și uneori de un vestibul acoperit: narthexul. Dincolo de transept, o absidă semicirculară ades împărțită în absidiole adăpostind capele de jur împrejur, conține corul și altarul. Când biserica adăpostește sfinte relicve – ceea ce este frecvent –, acestea sunt, în general, conservate într-o criptă subterană, amenajată sub cor.

Printre problemele tehnice care se ridicau în fața arhitecților romanici, cea mai importantă era aceea a acoperișului. Structurile din lemn ale bisericilor preromane prezentau grave riscuri de incendiu. Au fost înlocuite cu bolți din piatră în plin arc, a căror tehnică este împrumutată de la romani. Greutatea, însă, a bolții îl obliga pe arhitect să construiască ziduri joase, groase, cu rare deschideri de mici dimensiuni. Pentru a compensa inconvenientele acestei tehnici care condamna biserica romană la a rămâne un edificiu îndesat și prost luminat, începând cu secolul al XI-lea vor fi adoptate soluții variate: juxtapunerea mai multor cupole, bolți în umbrar susținute de arcuri ce dublează bolta, bolți cu linii de intersecție a două suprafețe, și unele și altele sprijinindu-se pe coloane robuste, pe ziduri consolidate de puternici contraforți etc.

Arhitectura aceasta nouă, apărută aproape în același timp în regiuni foarte îndepărtate unele de altele, s-a răspândit repede în Franța – mai ales în Burgundia, Poitou, Auvergne, Provența, Languedoc –, în Italia și în Spania de Nord, apoi în Anglia și în regiunile germanice. În secolul al XII-lea, specimene ale acestei arhitecturi pot fi aflate și în Scandinavia, Ungaria și în statele latine din Levant. Influența

tradițiilor locale, varietatea materialelor de construcție (piatra de râu în regiunile calcaroase ca Burgundia sau Île-de-France, granitul în Masivul Central, cărămizile în Languedoc și Lombardia), multitudinea nevoilor, explică marea diversitate a artei romane. Sunt de remarcat, de exemplu, bisericile și mănăstirile foarte simple, cu linii pure și austere, ridicate de călugării cistercieni, și marile biserici de pelerinaj, mai ales cele care mărginesc principalele itinerare conducându-i pe pelerini la Santiago de Compostella. Așezate, în general, în plină câmpie, precum Biserica Conques, construită între Rouergue și Causses, sau biserica Sf. Nectarie din Auvergne, ele joacă rolul de adăpost la capătul unei etape și posedă vaste galerii în care, noaptea, se întind rogojini pentru culcare. Când e vorba de punctul terminus al vreunui pelerinaj, atunci există alt fel de galerii, de mari dimensiuni, destinate și procesiunilor solemne în fața relicvelor sfinților.

Trebuie subliniate câteva particularități regionale: edificii cu cupole în vestul Franței, mari biserici normande, rhenane și scandinave cu turnuri de fațadă și cu clopotniță (Jumieges, Worms, Lund), biserici fortificate în Languedoc și Provența, acolo unde face ravagii pirateria musulmană, mari nave în umbrar în bisericile din Auvergne.

Cât despre decorațiunile romane, acestea sunt total dependente de învățămintele credinței creștine. Pentru oamenii din popor, pentru țărani, mai ales, ei constituind imensa majoritate a credincioșilor, biserica reprezintă o imensă carte cu poze, din care se învață istoria sfântă și care rezumă principalele învățăminte ale Bisericii. Artizanilor, însă, care lucrează la decorarea

edificiilor romane, le place să reprezinte și scene de viață cotidiană. Sculpturi superbe într-un stil foarte pur, adesea naiv, împodobesc portalurile și capitellurile coloanelor romane. Ziduri și coloane erau pictate sau acoperite cu tapiserii, uneori cu mozaicuri, însă frescele murale au fost foarte rar conservate, ca la Saint-Savin-sur-Gartempe (Vienne), Auxerre sau Berzé-la-Ville (Burgundia). Mai rămân însă numeroase piese de orfevrerie din acele vremuri: cruci, calicii, carcase menite a adăposti relicve, făcute toate din metal prețios încrustat cu pietre și email.

În cursul secolului al XII-lea, în Franța de Nord se dezvoltă un nou tip de construcție religioasă, calificată drept „gotică” sau „barbară”, în timpul Renașterii, în semn de dispreț față de operele medievale. În comparație cu bisericile romane, adesea construite în jurul mănăstirilor aflate în locuri retrase, edificiile gotice se ridică, dimpotrivă, în orașe. Pe măsură ce orașele își măresc dimensiunile, ele impun și biserici, primării, hale capabile să adăpostească nu numai populația cetății, ci și locuitorii împrejurimilor vecine care vin zilnic la piață sau iarmaroc. Cele mai frumoase construcții gotice sunt catedralele pe care episcopii le-au înălțat în centrul orașelor, pentru a sublinia rolul dominant al religiei creștine.

Noua arhitectură se naște în Île-de-France, în jurul Parisului, pe domeniul regal al Capețienilor. Prototipul este abația Saint-Denis, transformată, începând cu 1122, la inițiativa abatelui Suger, consilier al lui Ludovic al VII-lea, și înzestrată cu un narthex, cu un transept și un cor în boltă cu ferestre duble în ogive. Procedul este cunoscut arhitecților

romani, dar folosit până atunci (de exemplu, la catedrala Durham, în Anglia) într-o perspectivă pur decorativă. Nu este o întâmplare. Această artă, pe care contemporanii o vor boteza *opus francigenum* (lucru francez), este o artă regală, care se dezvoltă în clipa în care se afirmă monarhia capețiană și când unitatea teritorială a Franței se desăvârșește. Dintr-o perspectivă identică, îmbinând progresele tehnicii cu cele ale administrației regale și cu conceptele teologice ale momentului, ea va înflori și în Anglia regilor normanzi, în regatele spaniole ale Reconquistei, în regiunile Germaniei de Mijloc și în Scandinavia. Leagănul ei rămâne însă Bazinul parizian, unde sunt înălțate între mijlocul secolului al XII-lea și sfârșitul secolului al XIII-lea perlele rare ale arhitecturii religioase gotice: Sens (1130-1168), Paris (1153-1250), Senlis (1153-1240), Rouen (1145-1307), Laon (1160-1200), Reims (1211-1300), Soissons (1177-1320), Chartres (1194-1260), Beauvais (1250-1300) etc.

Istoricii artei medievale au renunțat astăzi să mai definească stilul gotic printr-o referință exclusivă la formele arhitecturale și, mai ales, la criteriile tehnice considerate, în mod absolut, ca specifice acestui stil: arcul frânt sau „ogiva”, des folosite în epoca romană, bolta situată pe întretăierea ogivelor, apărută la sfârșitul secolului al XI-lea în Anglia și nefolosită sistematic în epoca gotică, arc-butantul, esențial în echilibrul maselor, dar a cărui descoperire este posterioară lui 1180. Ceea ce distinge goticul de roman este mai degrabă spiritul care însuflețește întreaga producție artistică de la mijlocul secolului al XII-lea și până la sfârșitul secolului al XV-lea: un amestec armonios între

elanul mistic și rațional care, inspirat de construcția filozofilor și teologilor, se traduce printr-un echilibru al volumelor, un avânt către înalt al edificiului, o adevărată pădure de piatră înălțată către cer (32 m la Paris, 37 m la Amiens, 48 m la Beauvais), deschiderea către lumina zilei grație dimensiunilor ferestrelor, substituirea simbolisticii romane cu un decor în care reprezentarea figurii umane ocupă un loc important și se apropie de modelele clasice.

Această prezență a umanului nu este legată doar de metafizica vremii. Este, în egală măsură, și produsul osmozei care se produce în secolele al X-lea, între populația cetății și acest loc al sociabilității și comunicării între indivizi care este catedrala. În navă sau naosurile laterale, poporul citadin circulă, mănâncă, doarme, ba uneori își introduce și animalele. Aici se dau întâlniri de afaceri. Breslele care au finanțat și realizat o parte din lucrări (zidari, dulgheri, sticlari etc.) își țin adesea aici reuniunile. Construirea edificiului, întinsă pe mai multe generații, se face cu ajutorul maselor citadine ale locuitorilor întregului ținut, folosiți la căratul grinzilor și pietrelor din pădure sau carierele vecine.

Sculptura gotică a cunoscut și ea un secol de profundă evoluție. Primele programe iconografice sunt încă asemănătoare tradiției romane. Puțin câte puțin, însă, artiștii substituie multitudinii de flori și animale care definesc decorul roman, o artă centrată pe uman, la început reprezentat impersonal, într-o perspectivă mai degrabă didactică decât emoțională, apoi cu o grijă pentru emoțional, pentru exprimarea realității, respectând

regulile care dau operei de artă caracterul său clasic: decență în exprimarea sentimentelor, eleganță și claritate a trăsăturii, armonie a compoziției etc. Între 1260-1280, această tendință triumfă, cu nuanțe de la o țară la alta, în fațadele și interioarele marilor catedrale din Franța de Nord, din Rhenania, Anglia, Spania și Italia centrală: lui Hristos-rege din timpanele romane îi urmează Hristos al durerii, surprins în momentul crucificării, în timp ce o parte tot mai mare a programului iconografic este ocupată de viața Fecioarei (Bunavestire, Vizitarea) și a sfinților.

Grafica și artele minore evoluează în același sens, dar cu o oarecare întârziere. Dacă trebuie să așteptăm secolul al XIV-lea pentru a asista la înflorirea unei picturi cu adevărat gotice, arta vitraliului, favorizată de locul important pe care arhitectul i-l acordă în iluminarea edificiului, cunoaște, în schimb, un formidabil avânt. Sticlăria pe care Suger o așază de jur împrejurul galeriilor de la Saint-Denis, apoi programele realizate la Chartres, Bourges și Paris (Sfânta Capelă) fac în curând școală în întreg Occidentul și contribuie la aceeași operă didactică ca și sculpturile portalurilor. Același lucru se întâmplă cu miniaturile și orfevreria, mai lente, însă, în desprinderea lor de modelele romane.

Tansformările pe care tehnica și stilul gotic le-au impus construcțiilor religioase se regăsesc și în numeroase edificii civile, fie că e vorba de o arhitectură militară (fortificațiile de la Carcassone sau Provins), de palatele regale sau princiare (Luvrul lui Filip August, *Castel del Monte* al lui Frederic II), de primării sau alte palate comunale

sau de locuințele burghezilor bogați. La sfârșitul secolului al XIII-lea, în spațiul care se întinde din nordul Angliei și până în Sicilia și de la Andalusia până la malurile Balticii și în Polonia, *opus francigenum* este pe cale să devină arta Creștinătății occidentale. Apogeul său coincide cu cel al Europei medievale: o Europă care în curând va cunoaște din plin consecințele lungii și dureroasei crize a secolului al XIV-lea.

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Migrațiile și regatele barbare în Occident (sec. V-VIII)
- Europa bizantină (sec. VI-XI)
- Imperiul carolingian
- Europa feudală (sec. X-XII)
- Avântul și expansiunea Occidentului (sec. XI-XII)
- Apogeul „Evului Mediu clasic” (sec. XII-XIV)

Volumul 3
State și identități europene (secolul
XIV-1815)

Traducere de Monica Timu

Ediție îngrijită, note și comentarii de Doina Barcan-
Sterpu

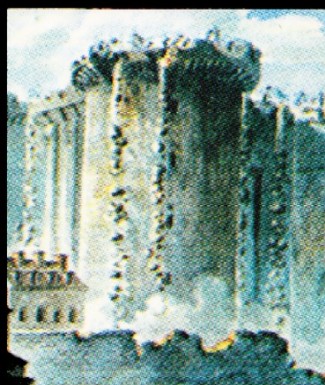

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

• • •

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

La sfârșitul secolului al XIII-lea, din punct de vedere teritorial, Europa apare, în esență, constituită. Secolele marilor migrații, care au dus la stabilirea popoarelor pe continent, au luat sfârșit. De aici înainte, fixarea populațiilor este deja înfăptuită și nu se va mai modifica defel. La marginile continentului continuă totuși o înfruntare care face să fie încă instabile frontierele orientale ale popoarelor de aici. Între germanism și lumea slavă continuă lupta pentru dominarea Europei orientale. În sud-estul Europei ultima „mare invazie”, aceea a turcilor, este, la începutul secolului al XIV-lea, în plină expansiune.

Această Europă, ale cărei trăsături sunt deja conturate, a început, sub influența marilor civilizații mediteraneene, să capete o identitate proprie, cu contribuția populațiilor celor mai evolute. Născută în Grecia orașelor cetăți, dar răspândită de cucerirea romană pe teritoriile pe care le-a anexat Imperiul, civilizația greco-romană constituie fondul comun pe care Europa și-a construit destinul. Ea își regăsește în această civilizație originea concepțiilor sale politice, bazele unei tehnici încă rudimentare, canoanele estetice, o gândire filozofică și, fără îndoială, prima tentativă de a realiza un imperiu universal având tendința să se întindă până la capătul lumii cunoscute. Dar adevărata bază a acestei identități europene se regăsește fără

îndoială mai puțin în această civilizație greco-romană, care nu s-a răspândit pe întreg continentul, și mai mult în creștinism, veritabil principiu unificator după prăbușirea entității politice romane. Principiu unificator relativ totuși, dacă ținem cont că această credință comună provine din două izvoare diferite.

Europa occidentală și Scandinavia aparțin credinței romane, care a pătruns, vehiculată de germanism, și în Ungaria și Polonia. Din contră, Europa orientală și lumea slavă din Balcani și-a luat religia și civilizația din Bizanț¹²⁰. În felul acesta au luat naștere două „Europe“, ale căror destine vor fi permanent diferite.

Dar aceasta nu are importanță. Dincolo de numeroasele diferențe, principiul unității sălășluiește în spiritul europenilor. Născută din exemplul roman, ideea de Imperiu este prezentă în fărâmițarea medievală. Întărită de conștiința forței unificatoare a credinței creștine, aceasta dă naștere unor tentative în care intenția a biruit realitățile. Imperiul lui Carol cel Mare sau Sfântul-Imperiu de naționalitate germanică, vestigiu al unității pierdute, dăinuie și inspiră politica statelor. În secolul al XVI-lea, Carol de Habsburg – Carol Quintul –, tutelar al demnității imperiale, va împinge visul nebunesc al unității Europei creștine până la epuizarea forțelor propriului imperiu, într-o întreprindere utopică! Succesorii săi, de la Madrid și de la Viena, vor încerca, în termeni mai noi, să-i reia proiectele.

Fără ca visul pierdut al unității să dispară cu totul, o altă realitate tinde să se impună începând cu secolului al XIV-lea, cea a entităților naționale.

Fărămițarea în mici unități fizice face să se impună treptat statul-națiune¹²¹ ca o realitate trăită înainte de a fi gândită. Acesta este format sau dominat de un popor având conștiința, prin limba sa, identificarea cu un suveran, prin obiceiuri sau tradiții, că aparține unei comunități specifice, diferită de comunitățile vecine. Rezolvând problema păcii interne pe care Imperiul roman, la apogeul său, a știut să o mențină, lupta pentru hegemonie a devenit legea raporturilor între națiunile vecine, cele mai puternice încercând să-și întindă dominația asupra întregului continent.

Se poate spune că, de acum înainte, a început să dăinuiască principiul unității continentului din punct de vedere politic. Filip al II-lea sau Napoleon nu-și vor concepe politica pe baza unei unități pierdute, ci în termenii supunerii națiunilor Spaniei sau Franței. În schimb, la nivelul culturilor¹²², înțelese în sensul antropologic al termenului, se regăsește principiul unității, care nu ține cont de frontiere, pentru a nu reține decât trăsăturile unei civilizații comune. Europa umaniștilor, Europa negustorilor, Europa artiștilor, Europa filozofilor, Europa savanților, o întreagă unitate transnațională se construiește în liniște, cu pași mărunți, invizibili, ai generațiilor și secolelor, punând bazele unei identități pe care o ascund cavalcadele cuceritorilor sau zgomotul bătăliilor. Dar, în zorii secolului al XIX-lea, tocmai această Europă își afirmă existența și deschide căile spre viitor.

Partea I
Secolele XIV-XV
Criza Europei

Capitolul 1

CALAMITĂȚILE DE LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU

■ *În secolele XIV și XV, Europa cunoaște un șir de calamități: foametea și ciuma neagră¹²³ ucid între o treime și un sfert din populația sa, în timp ce războaiele nesfârșite și jafurile soldaților fac să domnească o nesiguranță profundă. Această situație duce la o abandonare a satelor în care sistemul seniorial rural cunoaște o criză serioasă. În răutățirea situației țăranilor provoacă o serie de revolte care sunt înăbușite în sânge, ca acelea din Anglia, când bandele de țăranii conduse de Wat Tyler năvălesc în Londra, sau în Franța, Jacqueria¹²⁴ din regiunea Beauvaisis.*

■ *Mai bine protejate cu ziduri de apărare, orașele își văd populația înmulțindu-se datorită exodului țăranilor, dar trec și ele printr-o serie de crize din cauza creșterii foarte mari a impozitelor, mai ales din cauza necesităților de apărare. În plus, tensiuni sociale duc la conflicte între meșteri și muncitori, sau între corporațiile cele mai bogate („meșteșugurile majore”) și corporațiile mai puțin puternice („meșteșugurile minore”), ceea ce face mai dificilă guvernarea cetăților. Și aici, tulburările*

și revoltele sunt permanente.

■ Cu toate acestea, lumea urbană reușește să se adapteze mai bine decât cea din sate noilor condiții economice. Deplasarea marilor itinerare comerciale și a zonelor active din punct de vedere economic favorizează orașele din valea Rhinului, a Rhonului și pe cele din Germania de sud. Veneția și Genova pe malul Mediteranei, orașele Hansei germanice pe malul mării Nordului și mării Baltice și mai ales Bruges, răscruce a schimburilor comerciale între popoarele din Nord și cele de pe malurile Mediteranei, mențin o activitate care le asigură prosperitatea. În toate aceste orașe, soluția crizei constă în perfecționarea tehnicilor financiare moderne și a noilor procedee de producție care anunță o nouă epocă.

Începutul secolului al XIV-lea constituie pentru Europa debutul unei epoci de calamități pe care le rezumă celebra rugăciune adresată lui Dumnezeu de umanitatea în suferință: „Apără-ne, Doamne, de foamete, de ciumă și de război!”. Dincolo de suferințele oamenilor, însăși structura Europei medievale pare să se prăbușească, sistemul seniorial, Biserica, marile edificii politice – Sfântul Imperiu și Bizanțul – moștenite din trecutul roman, în timp ce conflicte insolvabile și inepuizabile pun față în față, în atacuri furioase, statele formate pe ruinele visului de unitate pe care în van Evul Mediu încearcă să-l realizeze.

Ciuma și foametea

Ciuma și foametea sunt două flagele strâns legate între ele. Subalimentația constituie un teren favorabil pentru epidemie, căreia îi stimulează propagarea; oamenii atinși de ciumă părăsesc muncile câmpului, producând astfel o reducere a recoltelor, iar acest lucru compromite subzistența populației. Cronologic vorbind, foametea se manifestă prima, poate din cauza modificărilor de climă și a unei umidități excesive, care duce în țările de la miazănoapte la o reducere a suprafețelor cultivate cu cereale. La începutul secolului al XIV-lea, foametea se manifestă în Germania și cuprinde progresiv restul Europei.

Ea își face apariția mai întâi în Europa de nord (1315), unde face ravagii înainte de a atinge apogeul (1330) în zona occidentală a Mediteranei. Grâul ajunge la prețuri așa de mari încât cei mai săraci, neputând să și-l procure, devin primele victime ale crizei alimentare; 10% din populația din regiunea Ypres a fost răpusă în primele șase luni ale anului 1316. Zonele portuare unde ajunge grâul din regiunile neafectate sau care deja s-au redresat, regiunile traversate de fluviile pe care circulă mărfurile, sunt mai puțin afectate de flagel decât zonele închise.

„Ciuma neagră”, care se abate asupra Europei începând din 1347, face ravagii. Vasele genoveze ancorând în Sicilia, venind din Marea Neagră¹²⁵, aduc cu ele îngrozitoarea boală. Aceasta se răspândește în lunile următoare. Italia, apoi

regiunea Provence sunt afectate. În 1348, boala ajunge la Paris, în regiunea Mâneicii și în Țările de Jos. În 1349 aceasta se abate asupra Germaniei, Austriei, Marii Britanii, țărilor scandinave, țărmurilor Atlanticului și Spaniei. Noi accese se produc începând din 1360. După scurte perioade de dispariție, ciuma revine complicându-se cu epidemii de gripă, de tifos sau de tuse convulsivă. Până la mijlocul secolului al XV-lea, Europa trăiește într-o amenințare permanentă.

Răspândirea bolii se explică și prin lipsa de igienă (locuințe neaerisite, orașe în care gunoaiele se adună pe străzi, atrăgând șobolanii, agenți de propagare a epidemiei), ca și prin subalimentarea unei însemnate părți a populației. Medicina epocii este luată pe nepregătite; inhalațiile sau operațiile chirurgicale superficiale sunt neputincioase în fața bolii. În lipsa remediilor sunt făcuți responsabili țapii ispășitori – mai ales evreii¹²⁶ – care ar infesta aerul. La Paris sunt condamnați la moarte măcelarii, considerați răspunzători de murdăria de pe străzi, în care se descoperă una din cauzele epidemiei.

În lipsa unei evaluări precise, este greu să se avanseze o cifră exactă a pierderilor din cauza foametei și epidemiilor. Se știe totuși că aceste pierderi sunt considerabile: Europa pierde, în decursul unui secol, între o treime și un sfert din populația sa, cu diferențe destul de clare de la o regiune la alta. Fără îndoială, Franța și Anglia au plătit tributul cel mai greu, în timp ce Spania, unde epidemia a izbucnit mai târziu și a dispărut către 1390, pare oarecum cruțată. Timp de aproape un secol, cu scurte perioade de liniște, Europa a fost devastată! Părăsind orașele și satele atinse de

ciumă, locuitorii acestora răspândesc epidemia. Casele se ruinează nemaifiind întreținute, câmpurile sunt lăsate în paragină din lipsa brațelor de muncă care să le cultive. Adăugându-se ravagiilor provocate de foamete și ciumă, războiul umple noi cimitire.

Războiul

Secolele XIV și XV¹²⁷ rămân în memoria europenilor drept perioada războiului de „o sută de ani”. Această expresie figurativă și sugestivă ascunde o lungă serie de lupte confuze și intermitente. Fără îndoială, războiul nu este o noutate în Evul Mediu european. Dar conflictele frecvente între seniorii vecini rămân limitate în timp, ca și prin efectivele angajate. În schimb, începând cu secolul al XIV-lea, conflictele pun față în față state organizate, dispunând de mijloace incomparabil mai importante. Chiar dacă operațiunile militare nu sunt decât lovituri date într-un singur punct, chiar dacă marile bătălii sunt rare, chiar dacă nu există nimic care să semene cu un front permanent, europeanul din secolul XIV sau XV, în satul sau în orașul lui (în care este mai bine protejat, la adăpostul zidurilor), trăiește în nesiguranță. El cercetează îngrijorat câmpia înconjurătoare de unde poate apărea brusc trupa de oameni înarmați care va goli casele, va jefui rezervele, va incendia recoltele sau fânul, va ataca locuitorii care nu au putut să se pună la adăpost.

Războiul de „o sută de ani” dintre Franța și Anglia este cel mai celebru dintre marile conflicte care au făcut să se înfrunte suverani mândri de noua lor putere. Aceasta nu este totuși singura manifestare a acestui flagel permanent de la sfârșitul Evului Mediu. Germania, unde se prăbușește puterea imperială, cade pradă ambițiilor prinților care se luptă între ei pentru a pune mâna pe rămășițele

puterii regale. Italia este devastată de războaiele municipale care pun față în față orașele și pe seniorii acestora. Certuri dinastice sfâșie Scandinavia și peninsula iberică. La est, cavalerii teutoni¹²⁸ se bat cu slavii, în nord-est englezii luptă contra scoțienilor; în sud, Castilia luptă cu maurii instalați în Spania; în sfârșit, în sud-est ungurii încearcă să oprească pătrunderea turcilor în regiunile dunărene.

Războiul nu se mai practică în cadrul acelui „service d’ost” (serviciu militar pe care vasalii îl datorau în Evul Mediu suzeranului lor): contingentele pe care aceștia le furnizau au devenit insuficiente. Prin înființarea unei fiscalități regulate și prin dări excepționale, regii pot de acum să întrețină trupe care devin permanente: nobili săraci, bastarzi ai marilor familii și aventurieri de tot felul, recrutează contingente de nenorociți și se fac mercenari în slujba suveranilor. Acești soldați de meserie dispun de un armament mai eficace decât cel din trecut. Primele piese de artilerie, care fac mai mult zgomot decât daune, apar pe câmpurile de bătaie începând din secolul al XIV-lea. Mult mai periculoase sunt arme ca arcul galez – de trei ori mai rapid decât arcul genovez –, sulița sau „coutille”. Folosind aceste arme, căpitani englezi sau italieni reintroduc manevra care, în bătălii, înlocuiește confuza luptă corp la corp de tip feudal.

Dar aceste armate numeroase, bine echipate, alcătuite din profesioniști, trăiesc pe spinarea statului, jefuiesc teritoriul inamic nu numai pentru a lua prada care va mări profitul de pe urma războiului ci și, în mod deliberat, pentru a slăbi adversarul: turme, recolte, sate sunt astfel victimele acestei noi forme de război în care nimic nu este cruțat¹²⁹. Cu toate acestea, dușmanul nu este singura țintă a războinicilor. Între perioadele de luptă, care le aduc partea de profit, suveranul încetează adesea să-și retribuiască mercenarii. Aceștia caută atunci compensații jefuind țara suveranului pentru care sunt angajați să lupte. Din soldați se transformă în hoți de drumul mare, constituind așa-zisele „Mari companii”, devenind o ceată de soldați¹³⁰ care jefuiesc regiunile Île-de-France sau Lombardia, Alsacia sau Provence. În 1362, aproape de Avignon, bunurile papei sunt jefuite de aceste bande, ale căror hoții nu-i impresionează defel pe suveranii care le folosesc. Unii din acești bandiți sunt pedepsiți pentru crimele lor: Aimerigot Marches este decapitat; Bertrand du Guesclin devine conetabil al Franței iar Francesco Sforza, care folosește mica sa armată în interese personale, duce de Milano.

Cum să se înlăture urmările acestor jafuri care se adaugă celor din timpul războaielor? Efortul țăranilor de a se înarma și a opune rezistență pare zadarnic și, pentru ei, singura șansă de salvare este fuga. Când sunt preocupați să restabilească o așa-zisă ordine în statele lor, suveranii nu găsesc altă soluție decât să dirijeze jafurile și hoțiile către țările vecine. În 1366, du Guesclin este însărcinat de Carol al V-lea să-i trimită în Spania pe soldații

prădători care devastau regatul.

Războiul contribuie deci la agravarea crizei din Europa secolelor XIV și XV. Aceasta mărește încă mai mult mortalitatea exagerată care lipsește Europa de mână de lucru, perturbă viața economică și distruge structurile sociale.

Lumea satelor zdruncinată

Mai afectate de foamete și epidemii decât orașele, supuse, fără o reală posibilitate de apărare, jafurilor mercenarilor, comunitățile rurale au fost nevoite să fugă către locuri mai propice. Mărturiile timpului și cercetările arheologice sunt de acord asupra importanței părăsirii pământurilor și abandonării așezărilor. La începutul secolului XIV, acele *lost villages* din Anglia reprezintă o cincime din aglomerările rurale, iar așa numitele *Wustungen* („pământuri pustii”) reprezintă 30% din pământurile Germaniei orientale și meridionale. Suprafețele pustiite sau în ruine din regiunea Bordelais vor fi disputate cu îndârjire de francezi și de englezi în timpul războiului de o sută de ani. Când pacea revine, condițiile economice rămân prea dificile pentru a-i determina pe țărani să se întoarcă: mâna de lucru este insuficientă, vitele lipsesc și uneltele agricole au fost distruse. Astfel, exodul continuă spre orașe sau spre satele mari, care oferă mai multă siguranță și mai multe activități.

Această abandonare a satelor duce la micșorarea suprafețelor cultivate, a căror cifră este greu de stabilit cu precizie, dar este fără îndoială destul de mare. Scăderea recoltelor va atinge aproximativ 35% în Île-de-France, 50% în Normandia, până la 70% în Anglia și în unele regiuni din Germania de nord. Dacă prețul boabelor cunoaște creșteri bruște în timpul marilor perioade de foamete, în timpul războaielor sau asediilor, tendința generală a

prețului cerealelor pe termen lung (între 1350 și 1450) este totuși în scădere. Această tendință se explică mai întâi prin politica de importare la prețuri scăzute a boabelor din Europa orientală, politică practică de puterile din Occident. Apoi prin scăderea cererii, fără îndoială ca rezultat al pierderilor demografice și în mai mică măsură prin schimbarea obiceiurilor alimentare care duc la scăderea cantității de pâine.

Acest tablou sumbru al crizei din Europa la sfârșitul Evului Mediu trebuie totuși să fie nuanțat. Dacă epidemiile, războiul și foametea fac ravagii îngrozitoare, acestea contribuie la stabilirea noilor structuri care modifică înfățișarea continentului. Este adevărat că țăranii părăsesc satele amenințate, dar vin să îngroașe numărul populației orașelor, a marilor târguri și a satelor din luminișuri (pădurea constituind un refugiu mai sigur decât văile) care cunosc o dezvoltare remarcabilă datorită unei mai mari securități și dinamismului lor economic. Pământurile abandonate sunt adesea acelea care au fost defrișate datorită presiunii demografice anterioare și care nu sunt nici cele mai productive, nici cele mai bine așezate.

Concentrarea ocupațiilor pe pământurile cele mai bogate, utilizarea încă intensă a plugului și generalizarea creșterii vitelor, sursă de îngrășământ, au ameliorat, de altfel, randamentul. Scăderea cererii și tendința de scădere a cursurilor monetare determină pe țărani să folosească o parte a pământurilor eliberate pentru culturi de rentabilitate mai mare. Culturi de arbori fructiferi și de zarzavaturi încep să apară la marginea marilor orașe, viile din Bourgogne, Saintonge și Bordelais,

distruse de război, sunt refăcute și vița de vie câștigă iarăși teren în valea Rhinului și a Elbei. În sfârșit, creșterea animalelor este stimulată de transformarea în pășuni a câmpurilor părăsite și de creșterea consumului de carne în orașe (măcelarii formează aici una dintre cele mai importante corporații).

Aceste schimbări economice de mare amploare se repercutează asupra structurii sociale a satelor, bazată încă de la sfârșitul imperiului roman pe feudalitatea rurală. Proprietar al unui domeniu, seniorul păstra pentru sine pământurile de rezervă (pe care țăranii le lucrau pentru el) și acordă fiecărui țăran o bucată de pământ numită *tenure*¹³¹ (al cărei stăpân excepțional rămânea). Or, numeroase castele feudale au fost devastate, țăranii au fugit, iar pământurile au căzut în paragină. După vijelie trebuie începută refacerea domeniului, înainte ca o nouă tragedie să nu pună piedici efortului de reconstrucție și să amenințe supraviețuirea ansamblului. Dar această reconstituire a domeniului are loc în împrejurări nefavorabile pentru seniori. Lipsa mâinii de lucru determină pe proprietari să accepte condiții deosebit de avantajoase pentru a-i atrage și a-i reține pe țărani; șerbii se pot elibera sau obțin o reducere a obligațiilor lor, micii arendași își văd arenzile reduse, salariile încep să crească. Cheltuielile seniorilor cresc chiar în momentul când scăderea prețului cerealelor le amenință veniturile.

Micii fermieri, țărani proprietari ai pământului lor, care nu au drept țel decât propria lor supraviețuire și nu au de plătit salarii, sunt mai puțin afectați. Marii proprietari au și mai puțin de suferit: posesori

ai unor vaste domenii, Granzii de Spania, *Junkerii* din Germania orientală, marii seniori englezi sau ordinele militare (cavalerii teutoni, de exemplu), obțin surplusuri enorme de recoltă, a căror comercializare aduce beneficii considerabile, mai ales în timpul anilor de foamete. Dar numărul mare de mici nobili de țară din Franța, acei „yeomen” englezi, „hidalgos” spanioli, ale căror domenii nu cuprind decât câteva hectare, a fost lovit din plin. Majoritatea trebuie să renunțe la profitul direct și să-și închirieze pământurile, fie în sistem de arendă, fie în sistem de arendă în parte. În acest caz, seniorul încetează să mai fie cel ce exploatează pământul pentru a deveni un „rentier” al acestuia. Dar renta, și așa mediocră, este diminuată încă de devalorizările monetare succesive. În schimb, din rândul fermierilor se ridică o clasă de burghezi rurali, care, profitând de scăderea arenzilor și folosindu-se de țăranii cei mai săraci, realizează exploatări de teren rentabile.

Revoltele țărănești

Dacă criza secolelor XIV și XV duce la o anumită diferențiere socială, ea provoacă mai ales o agravare a sortii ansamblului lumii rurale și, plecând de aici, suscită apariția revoltelor țărănești.

Eforturile seniorilor, adesea sprijiniți de monarhie, de a reduce creșterea salariilor, dorința proprietarilor de a lega țăranii de glie sau neputința celor mai săraci de a lua în arendă o bucată de pământ, duc la existența unor zone de sărăcie considerabile. Recurgerea la cămătări este adesea singurul mod de supraviețuire a celor nevoiași. Pentru acești oameni deosebit de săraci, soluția este trecerea în rândul marginalizaților: unii devin tâlhari de drumul mare, formează bande (sărăntocii din Bourgogne, caimanii din Île-de-France etc.) și răspândesc teroarea prin satele pe care le storc de bani și le jefuiesc. Alții, aparent se resemnează până când exploatarea la care sunt supuși îi împinge la revoltă. Mijloc de a scăpa de exploatare, strigăt al mizeriei sociale, aceste vâlvătaii de violență fără un program precis sunt sortite eșecului.

Situația este cu totul alta pentru clasa mijlocie din mediul rural, care a reușit să ia în arendă pământ și a obținut de la senior o reducere a arendeii și a obligațiilor. Foarte legată de drepturile obținute, ea intenționează să le apere contra modificărilor al căror obiect acestea îl constituie: noi taxe, rechiziționări și mai ales încercarea orașelor, a puterii regale, chiar a nobilimii serios discreditate, de a stabili un control asupra acestei clase. Tocmai

această clasă mijlocie formează trupele marilor revolte țărănești din secolele XIV și XV. Într-adevăr, revoltele izbucnesc în toată Europa: în Flandra în 1323-1328, în țările scandinave sau în regatul Aragonului în cursul primei jumătăți a secolului al XV-lea. Dar cele mai cunoscute sunt Jacqueria din regiunea Beauvaisis și revolta țăranilor englezi din 1381.

Aceasta din urmă își are originea în ordonanța dată de regele Eduard al III-lea al Angliei, în 1351, prin care se dorește să se interzică sau să se limiteze creșterea foarte mare a salariilor, consecință indirectă a primei epidemii de ciumă neagră. Această măsură, care lipsește de mână de lucru mediile exploatatorilor, este cu atât mai puțin respectată cu cât aceștia au mijloacele necesare pentru a suporta creșterea salariilor. Astfel se produc dezordini în timp ce regele încearcă să impună respectarea ordonanței prin intervenția reprezentanților săi. Aceste revolte durează mai mulți ani și întrețin o agitație intensă în unele regiuni ale Angliei. Situația se agravează în regiunile cele mai populate, ca centrul și estul bazinului londonez, din cauza fiscalității care, sub formă de impozit personal, produce o scurgere a veniturilor. Hotărârea luată de rege în 1380 de a percepe o *poll tax*, impozit de un șiling pe cap de om, toarnă gaz peste foc. În mai, regiunea Essex se răscoală. În iunie, sub conducerea lui Wat Tyler, bande de țărani, constituiți într-o armată improvizată, intră în Londra, ajung până la tânărul rege Richard al II-lea, îi trag de bărbi pe consilierii regali și o insultă pe regină. Regele este obligat să cedeze. El abolește iobăgia și transformă pe toți

exploatatorii de pământuri în fermieri liberi. Între timp, revolta se întinde în Surrey, Midlands și Suffolk, unde un predicator rătăcitor, John Ball, predică o reformă agrară și egalitatea socială între moșici și gentilomi. Dar mișcarea, reprimată cu severitate – Tyler este ucis după ce i-a spânzurat pe arhiepiscopul de Canterbury și pe trezorierul Angliei, în timp ce John Ball este arestat și executat – și, lipsită de sprijinul satelor și al celorlalte clase sociale, se stinge repede.

„Jacqueria” din Beauvaisis are aceeași cauză și același sfârșit. Fiscalitatea joacă și aici un rol esențial: regele Ioan cel Bun cere plățirea impozitului pe sare, fumăritul, și ia de la supușii săi cele trei milioane de ecu necesari pentru plata răscumpărării care trebuie să-l scape din captivitate după înfrângerea sa de la Poitiers (1336). Numeroase comunități sătești care s-au înarmat pentru a lupta contra mercenarilor și tâlharilor se ridică, în mai 1358, împotriva nobililor și puterii regale. Revolta izbucnește în Beauvaisis, Valois și Amiénois și se întinde până în Berry și în Bourgogne. Conduse de Guillaume Charle, un fost soldat, bandele de țărani jefuiesc și incendiază castelele. Mișcarea durează aproximativ cincisprezece zile, dar țăranii rămân izolați iar orașele își închid porțile. Carol cel Rău, regele Navarrei, care are pământuri în Normandia, organizează o armată și-i face bucăți pe răsculați: cei care nu sunt executați pe loc sau spânzurați în ciorchini de copacii din jur, sunt amendați. Se fac totuși și unele concesii țăranilor: confirmarea cutumelor și garantarea menținerii avantajelor recent obținute, pe care monarhia și nobilimea

încercau să le reducă.

Orașul în criză

E incontestabil că populația orașelor crește în cursul secolelor XIV și XV. Zidurile de întărire care le protejează de tulburările din sate și activitatea economică ce contrastează cu domeniul feudal devastat și câmpurile părăsite, atrag populațiile rurale. Orașul este lovit totuși de calamitățile timpului.

Zidurile de întărire nu constituie întotdeauna mijlocul ideal de protecție. Mai multe orașe (Fécamp în 1410, Caen în 1417) sunt jefuite și locuitorii lor masacrați. De frica soldaților mercenari și a tâlharilor, negustorii părăsesc itinerarele cele mai periculoase, producând ruinarea unui mare număr de centre comerciale. Glorie a comerțului medieval, târgurile din Champagne decad, părăsite de negustori. Atacurile piraților perturbază în același mod transportul mărfurilor pe mare și stingheresc economia orașelor portuare. În sfârșit, statele puternice nu ezită să folosească arma economică în războaiele lor nemiloase. Pentru a-i obliga pe flamanzi să treacă în tabăra engleză la începutul războiului de o sută de ani, Eduard al III-lea, regele Angliei, oprește exportul de lână engleză pentru orașele din Flandra, care produceau postav. În felul acesta, el provoacă revolta orașelor, condusă de Jacques van Artevelde, împotriva contelui de Flandra și reușește să plaseze regiunea sub stindardul regilor Angliei.

Centru de reședință al negustorilor, bancherilor și corporațiilor de meșteșugari, orașul finanțează

războaiele prin taxe de toate felurile, percepute de suverani. Prinții cer frecvent împrumuturi pe care rareori sunt în stare să le returneze, sau iau de la locuitori „împrumuturi” plasate în rente viagere. În sfârșit, nesiguranța generală cere ca zidurile de întărire să fie întreținute, să fie reconstruite în caz de distrugere, să se dea bani cetelor de soldați prădători („routiers”) pentru ca aceștia să cruțe cetatea și să părăsească împrejurimile, luând cu ei pe alte meleaguri „teroarea și jalea”. Din toate acestea rezultă o îndatorare serioasă a orașelor și o fragilitate financiară care se manifestă prin câteva falimente spectaculoase. Cele ale Bardilor și ale Peruzzilor (1345) sunt provocate de împrumuturile pe care cele două companii italiene au trebuit să le acorde regelui Angliei. Falimentul se răsfrânge asupra întregii Florențe. Aceste dificultăți provoacă și întrețin gravele tulburări sociale pe care le trăiesc orașele.

Începută în secolul al XIII-lea în Italia, mișcarea de extindere a guvernării orașelor este accelerată de criză. Aceasta accentuează conflictele de interese și pune în evidență diferențele sociale în interiorul cetăților. Meseriile (numite „arte”¹³²), ale căror interese sunt legate de cadrul restrâns al cetății, caută să-și mențină dominația asupra mediului servitorilor și ucenicilor și se opun patriciatului urban. Acesta din urmă, format din marii negustori, comercianți care se ocupă cu trocul și bancheri, deschis spre un orizont internațional și legat de prinți, este într-adevăr stăpânul guvernării orașelor. Sub influența acestor lupte, guvernarea cetății este încet-încet deschisă meseriașilor, de la cei mai nobili (postăvarii) până la meseriile considerate

inferioare prin natura producției lor sau prin rangul social al clientelei (meseriile alimentare, metalurgice etc.). Această restructurare a conducerii orașelor se manifestă adesea și prin adoptarea unor regulamente care stabilesc într-un mod mai precis decât în trecut condițiile de intrare în meserie, de promovare, procedeele de fabricație sau procesul de vânzare a mărfurilor. Ponderea crescândă a meseriașilor și cârmuirea orașelor duce de asemenea la interzicerea oricărei concurențe exterioare orașului, ba chiar la interzicerea oricărei activități artisanale în vecinătatea acestuia: la Gand și la Ypres, burghezii nu stau pe gânduri și, în 1314, pun mâna pe arme pentru a distruge meseriile concurente din satele învecinate.

O altă luptă începe, chiar în interiorul corporațiilor, între meșteri și muncitori. Meșterii încearcă într-adevăr să-i facă pe servitori să depindă total de ei, să le interzică orice promovare și să-i constrângă să accepte condițiile de lucru pe care ei sunt dispuși să le ofere. Astfel, regulamentele meseriilor oferă din plin accesul la calitatea de meșter: aceasta nu se obține decât prin realizarea unei capodopere dificile și costisitoare, pe care fiii meșterilor sunt acceptați preferențial să o prezinte. După epidemiile de ciumă, când dispariția unui mare număr de muncitori tinde să scumpească mâna de lucru, meșterii se înțeleg între ei să fixeze un „nivel maxim” pentru a evita creșterea salariilor. În sfârșit, ei fac față lipsei de meseriași fixând prin ordonanțe durata zilei de lucru de la răsăritul soarelui până la apusul acestuia. Pentru a rezista la înrăutățirea situației lor, servitorii încearcă să se organizeze în

„confrerii”¹³³ (în principiu închinat unui sfânt) sau în societăți de ajutor reciproc. Ei organizează greve și uneori chiar revolte împotriva exploatării patronale.

Astfel, orașele de la sfârșitul secolului al XIV-lea sunt zguduite de revolte. Acestea pun câteodată alături, în lupta împotriva reprezentanților meseriilor superioare, ai puterii feudale și ai puterii regale, pe muncitorii necalificați și pe reprezentanții meseriilor inferioare, care doresc să ajungă la cârmuirea cetății. Întreaga Europă occidentală este afectată de aceste conflicte sociale, care opune *popolo minuto* (oameni mărunți) la *popolo grosso* (celor „mari”, „burghezilor”). În 1378, la Florența, revolta *ciompilor*, muncitori care prelucrau lână, se termină cu ocuparea palatului senorial și formarea, împreună cu meseriile inferioare (măcelari, cizmari, fierari, zidari, dulgheri), a unui guvern democratic. Acesta nu durează decât câteva săptămâni, căci este alungat de forțele meseriilor superioare, care reiau puterea. La Gand, în anul următor, revolta luntrașilor și țesătorilor împotriva contelui de Flandra, așa numiții „maillotins” (răsculații se înarmaseră cu ciocanele din lemn plumbuite, „maillets”, antrepozitate în noul Châtelet) se ridică împotriva exagerărilor fiscale regale, înainte de a fi reprimată într-un mod feroce.

Dacă criza este tot atât de gravă în orașe ca și în sate, orașele se adaptează totuși mai rapid condițiilor nou create de calamități și făcând față acestora dau dovadă de un dinamism remarcabil.

Adaptarea orașelor la criză

Criza de la sfârșitul Evului Mediu zdruncină geografia comercială a Europei și pregătește dezvoltarea economică a noilor regiuni. În același timp, tehnica se adaptează la noile condiții de schimb. Itinerarele comerciale evoluează odată cu părăsirea acelor care nu mai prezentau siguranță. Astfel, ruinarea târgurilor din Champagne deplasează spre est marile drumuri comerciale continentale și dezvoltă activitatea din valea Rinului și a Rhonului, îmbogățind târgurile din Lyon și Geneva, spre care aleargă de acum înaintea negustorii italieni. La acest sfârșit de Ev Mediu, Germania de sud, în contact cu regiunile cele mai active ale Europei occidentale și în relația cu țările de la Marea Nordului și cu Lombardia, devine punctul cheie al relațiilor comerciale continentale. Nürnberg, care domină schimbul de metale și de produse metalurgice, Ravensburg, centrul cel mai important al țesăturilor, Augsburg, Frankfurt și Leipzig sunt orașele care au profitat din plin de nașterea noilor drumuri comerciale.

În ciuda pirateriei, rutele maritime sunt mai puțin afectate de tulburările timpului: Mediterana și Marea Nordului rămân principalele căi de schimb. În Mediterana, cele două mari cetăți comerciale ale Italiei, Genova și Veneția, domină comerțul și realizează profituri serioase, aducând în Occident grâul din Ucraina, blănurile și lemnul din Rusia, sarea și peștele sărat din Marea Neagră și mirodeniile din Extremul Orient.

Până la sfârșitul secolului al XIV-lea, principalul lor punct de legătură este Marea Neagră. Dar prăbușirea Imperiului mongol îi determină pe italieni să-și îndrepte atenția către musulmani, intermediari firești între Extremul Orient și Occident. De acum înainte, venețienii se aprovizionează de la Beirut sau Alexandria, în timp ce genovezii se bazează pe turcii din Asia Mijlocie, care le asigură aprovizionarea cu mărfuri.

În nord, ruta Balticii și a Mării Nordului este controlată, în secolul al XIV-lea, de Hansa germanică. Asociație a celor mai bogați negustori din orașele Germaniei de nord și ale Renaniei, aceasta cuprinde burghezia din 70 de orașe din jurul Lübeckului și Hamburgului. Puterea acestor orașe îi asigură un adevărat monopol asupra comerțului între est, furnizor de produse brute (fier, mătase, pește, blănuri, cereale, lemn, gudron, chihlimbar) și vest, furnizor de produse prelucrate și antrepozit de produse rare (lână, postav, mirodenii). După ce și-a eliminat concurenții danezi din strâmtoarele care leagă Baltica de Marea Nordului, hanseaticii deschid agenții comerciale de la Novgorod în Rusia până la Londra și Bruges. Dar, în secolul al XV-lea, dominația lor se prăbușește: ei se lovesc mai întâi, pe piața engleză, de concurența negustorilor locali, care s-au organizat într-o companie, *Merchant Adventurers*, apoi de olandezi, care încep curând să-și manifeste ambițiile.

Până la mijlocul secolului al XV-lea, în ciuda îngrămădirii de nisip din estuarul Zwynn, portul Bruges este cel ce adăpostește schimburile de produse provenite din traficul mediteraneean contra celor din Europa de nord. Bruges profită în același

timp de avântul traficului atlantic, de decăderea târgurilor din Champagne și de schimbarea specificului traficului între zona Mediteranei și Europa de nord. Apariția produselor grele, ca piatra acră, face indispensabilă calea maritimă și favorizează porturile în detrimentul căilor terestre. Dezvoltarea comerțului atlantic favorizează și alte porturi, care în curând vor concura cu portul Bruges. Porturile franceze de pe coasta Atlanticului, care se mulțumesc cu un trafic de coastă, încep să joace, în secolul al XV-lea, un rol central în schimburile dintre nord și sud.

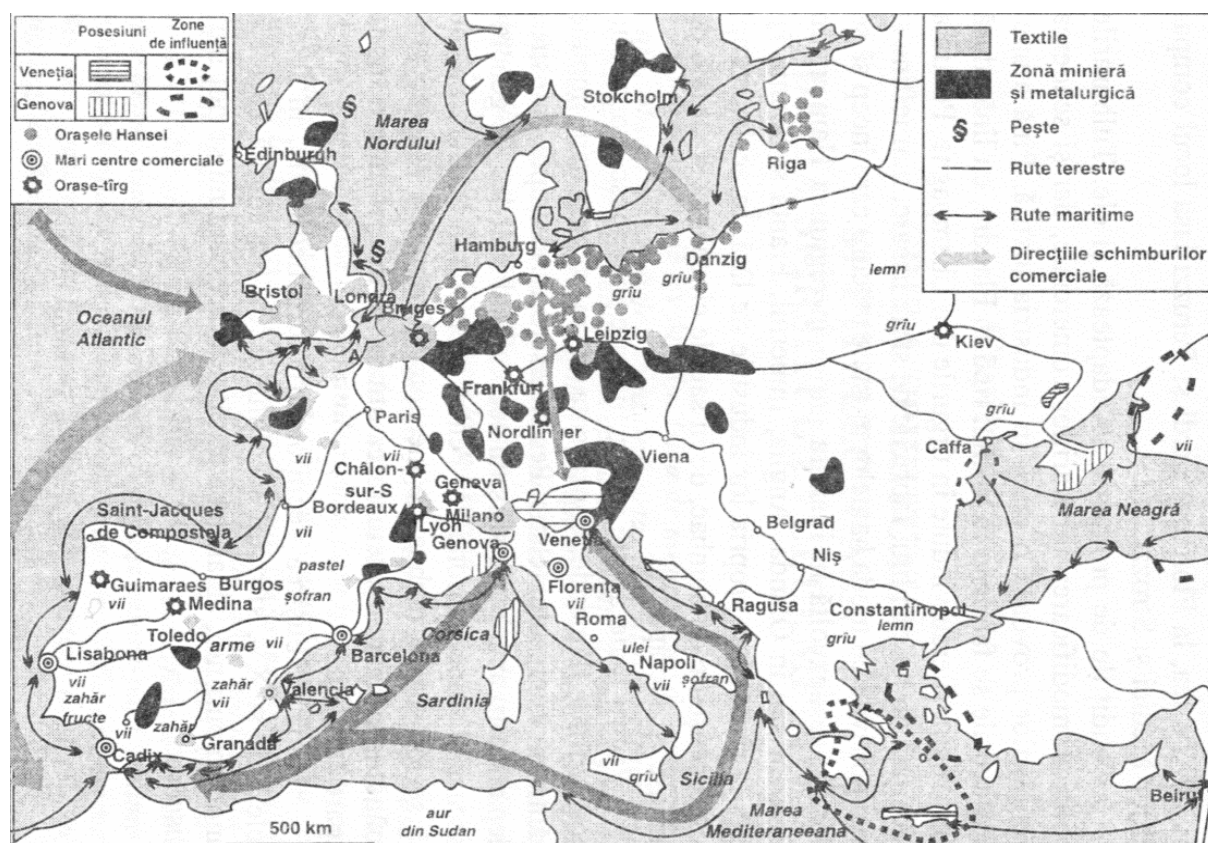
Prioritatea căilor maritime explică apariția vaselor de capacitate mare, ca de exemplu, caraca genoveză sau hulea din Marea Nordului. Costul de fabricație al acestor giganti ai mărilor medievale, riscul naufragiilor sau pirateriei favorizează crearea unor adevărate societăți capitaliste care își împart navele în cote-părți pentru a le construi și a le înarma, în timp ce se perfecționează tehnica de asigurare maritimă. Costul este ridicat dar merită riscul având în vedere profiturile scontate: între La Rochelle și Bruges, prețul transportului nu reprezintă decât 10% din prețul vinului, față de 40-60% pe căile terestre. Tehnicile financiare, apărute în secolul al XIII-lea, continuă să evolueze, stimulate de aceste condiții noi. Manualele, școlile de contabilitate și de administrație se înmulțesc. Contabilitatea în partidă dublă se impune în toată Italia secolului al XV-lea. Pentru a remedia lipsa de numerar și în aceste timpuri tulburi, riscurile transportului banilor, băncile dezvoltă practica viramentului de la cont la cont și pe cea a scrisorii de schimb. Ordin de plată, însoțit de o operațiune

de convertire între monezi, aceasta din urmă permite obținerea unui credit pe o piață străină. Și în această situație Italia dă exemplul. Aici se dezvoltă primele bănci, după modelul așa numitei *Casa di San Giorgio*, creată la Geneva în secolul al XIV-lea. Acestea primesc depozite, stabilesc prețuri și înlesnesc tranzacții financiare la mare distanță. La Genova, la Veneția și mai ales la Florența iau naștere, în felul acesta, primele companii comerciale a căror activitate este dublată de operațiuni bancare. În secolul al XIV-lea, la Florența, Bardi și Peruzzi lasă locul companiilor Medici și Strozzi.

Condițiile de producție se adaptează și ele. Tulburările politice, modificarea itinerarelor comerciale, dar și scăderea veniturilor provoacă o criză în industria textilă. Până atunci postavurile se fabricau în primul rând în Flandra, cu lână adusă din Anglia și erau vândute în târgurile din Champagne. Pentru a face față noilor condiții, fabricile de stofe ușoare, mai ieftine și mai potrivite cu moda hainelor ajustate pe corp care încep să se poarte, se dezvoltă în Flandra dar și în regiunea Hainaut, în Brabant sau în Olanda. Anglia, Imperiul, Franța și Spania își fac, la rândul lor, propria lor industrie de lână. În același timp, țesături ușoare de bumbac, de in sau de cânepă, ca și stofele de mătase își fac apariția.

Pentru toate aceste producții, care înlocuiesc monopolul postavurilor flamande, concurența devine regula care impune căutarea progresului tehnic. Pentru țesere, de exemplu, folosirea depănătorii, apărută la sfârșitul secolului al XIII-lea, se generalizează și se perfecționează. Pentru

prelucrarea mătăsii, începe să se folosească războaiele mecanice. Progresele tehnice asemănătoare apar în prelucrarea sticlei și în metalurgie, unde apare furnalul.

Comerțul european în secolul al XIV-lea

După prăbușirea vechilor structuri medievale, în secolele XIV și XV, sfârșitul secolului al XV-lea anunță nașterea unor timpuri noi, chiar dacă trăsăturile acestora nu se pot încă discerne.

Capitolul 2

CRIZA SPIRITUALĂ ȘI INTELECTUALĂ DE LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU

■ *În acest sfârșit de Ev Mediu, frica de moarte este omniprezentă, obsedând spiritele, dominând arta, literatura, predicile și modelând comportamentele, începând cu dorința de a trăi și până la obsesia mântuirii care explică evoluția superstițiilor, a vrăjitoriei și spaima colectivă. Or, în general, Biserica este incapabilă să răspundă acestor aspirații spirituale. Numai ordinele cerșetorilor își exercită în orașe activitatea lor pastorală.*

■ *Încă de la începutul secolului XIV, papalitatea, victorioasă totuși în confruntarea ei seculară cu Imperiul, este în plină criză. Pentru a se debarasa de facțiunile rivale, care își dispută puterea la Roma și sub presiunile suveranilor germanici, papalitatea se instalează la Avignon pentru câteva decenii. Ea se transformă aici într-o monarhie administrativă și centralizată, după modelul statelor din Europa occidentală. În plus, la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea este sfâșiată de marea schismă, care vede înfruntându-se papi și*

contra-papi, în timp ce încep să apară Biserici naționale care vor să fie autonome (Biserica galicană în Franța) și care dau naștere la erezii în Anglia și în Boemia.

■ *Gândirea și arta cunosc în această perioadă o sclerozare profundă. Inaccesibile săracilor, universitățile se rezumă la studierea unei logici pur formale, în timp ce tomismul este repus în discuție de curente care neagă orice legătură între credință și rațiune. Literatura și arta își pierd spiritul inventiv și sfârșesc prin a repeta rețete formale, dintre care goticul „flamboiant” nu constituie decât un exemplu. Cu toate acestea, în timpul acestei crize, care exprimă epuizarea resurselor civilizației medievale, încep să se facă simțite căutări care reprezintă mărturia deschiderii spre noi căi: căutarea unei credințe mai personale, nașterea unei noi forme de artă, mai ales în Italia (și în special la Florența), dar și în Franța și în Burgundia, crearea unei noi scări de valori care plasează omul în centrul universului.*

Dacă războiul, foametea și ciuma, sumbră trilogie a cărei umbră apasă asupra Europei la sfârșitul Evului Mediu grăbește mutația structurilor economice și sociale, rolul acestora este, fără îndoială, și mai evident în domeniul spiritualității și al gândirii.

Valorile Europei creștine de la sfârșitul Evului Mediu sunt legate de mesajul evanghelic. Societatea se organizează în jurul rolului fundamental al Bisericii și problema de a ști cine deține supremația

asupra creștinătății – papa sau suveranii – nu este rezolvată definitiv. Criza zdruncină formele de credință religioasă și sistemele de gândire, care exprimă reflectarea universului și a organizării sale.

Moartea omniprezentă

Prezența morții îmbracă forma unei adevărate obsesii. Provocată de numeroasele victime ale calamităților din acele timpuri, ea este prezentă peste tot în literatură, în artă, în predici. Cultura pune accent pe aspectele corporale ale descompunerii, scoțând în evidență amănuntele capabile să trezească oroarea și spaima, determinându-l pe credincios să se gândească la mântuirea eternă.

Astfel, în biserici, gisanții de pe morminte nu mai sunt reprezentările idealizate a ceea ce a fost cel mort în timpul vieții, ci niște cadavre, uneori roase de viermi sau mâncate de broaște râioase. Dacă tema Judecății de Apoi¹³⁴ nu dispare din sculpturile religioase, cea a Dansului macabru începe să triumfe: acesta duce cu el, conduși de schelete, către o misterioasă lume de dincolo, unde va avea loc Judecata de Apoi, săraci și bogați, regi și episcopi, înalte doamne și oameni din popor.

Mântuirea, purificarea presupun și ele trecerea prin moarte și descompunerea corpului. Imaginea lui Hristos din secolele al XIV-lea și al XV-lea, care trebuie să mântuiască omenirea suferindă, este imaginea unui om care a îndurat suferințele și moartea. Dacă se reprezintă destul de des imaginea copilului plâpând din Staul, Calvarul sau Coborârea în Mormânt domină producțiile artistice. Împietrit

¹³⁴ Tema „Judecății de Apoi”, temă religioasă ce se regăsește și în pictura românească din secolul al XV-lea, pe pereții exteriori ai mănăstirilor. Această pictură resimte din plin influența bizantină.

în severitatea sa cadaverică, cu fața crispată de durere, palid, Hristos reprezintă imaginea sutelor de mii de victime. Confruntat cu un sfârșit a cărui apropiere i se reamintește permanent, credinciosul din secolul XIV încearcă să-și asigure mântuirea trecând prin toate etapele patimilor lui Hristos pe lungul Drum al Crucii, prezent de acum înainte în fiecare biserică.

În acest context de spaimă profundă este de înțeles dezvoltarea cultului Fecioarei, Mamă milostivă, stăruind pe lângă Fiul său pentru mântuirea sufletelor păcătoase. Dar imaginea care acum o reprezintă cel mai frecvent este cea a Pietății, a mamei îndurerate, aplecată peste cadavrul înțepenit al Fiului ei. Cultul sfinților devine și el un cult al mediatorilor, a căror bunăvoință trebuie stimulată prin daruri sau printr-o cucernicie deosebită.

Arta și literatura sunt reprezentative pentru acest cult al spaimei care ia naștere în aceste timpuri grele. O adevărată artă de a face statui, realistă, individualizată, folosind expresii patetice, invadează catedralele, în timp ce în piața din fața acestora sau în cimitire drama liturgică evocă „Misterul Patimilor”, supremă consolare, pentru că repetă la nesfârșit că Fiul Domnului, după ce a trecut prin greaua încercare a morții, proprie condiției umane, a cunoscut strălucirea învierii, promisiune de mântuire eternă pentru toată lumea. Petrarca, martor al frământărilor timpului și zguduit de marea epidemie de ciumă de la Florența, își găsește consolarea în studierea autorilor antici, Cicero sau Seneca, pasiune pe care o împărtășește prietenului său Boccaccio, deschizând în felul acesta Europei

calea spre Renaștere.

Petrarca sau Boccaccio, intelectuali aparținând unui grup minoritar, nu sunt totuși reprezentativi pentru europenii secolului al XIV-lea. Adesea, oamenii încearcă să-și alunge spaima de sfârșitul apropiat într-un mod cu totul diferit. Respingerea realului însoțește calamitățile din secolele XIV și XV. Exemplul regelui Carol al VI-lea nu este deloc un caz izolat, în cursul acestor ani de spaimă nebunia fiind o boală răspândită.

În ceea ce-i privește pe cei puternici sau bogați, baluri, serbări, vânători se dezlănțuie în luxul cel mai ȕipător posibil, ca pentru a sfida moartea. Cei care frecventează petrecerile de la curȕile regale și princiare încearcă să-și mute gândurile și să uite moartea care bântuie, îmbrăcând haine extravagante, în culori ȕipătoare, cu garnituri de blană, cu coafuri exagerat de înalte și pantofi ascuȕiȕi. Este moda deghizărilor pentru balurile mascate, ca acel al „înfocaȕilor” care, în 1393, adună în jurul unui prinȕ, curteni deghizaȕi în sălbatici și se termină cu moartea mai multor participanȕi, ale căror costume din călȕi și pene au luat foc. În sfârșit, în aceste timpuri de foamete, cei bogaȕi se lasă cuprinși fără reȕinere de plăcerile culinare. Abundenȕa și varietatea mâncărilor liniștesc pe participanȕi confirmându-le apartenenȕa la o minoritate privilegiată, care nu ar putea avea soarta celor mulȕi.

Cei săraci nu se bucură de aceste derivative. Nimic nu-i poate scăpa de frica de moarte și de Judecata de Apoi. În faȕa spaimei îngrozitoare de moartea care urmează să vină, necesitatea Mântuirii li se impune cu graba disperării. Cum să

îndupleci un Dumnezeu răzbunător? Cum să procedezi pentru a-ți fi iertată o viață plină de păcate? Unii preferă să se pedepsească singuri, ca acele secte ale „Flagelatorilor”¹³⁵, care merg din sat în sat lovindu-se unul pe altul cu bice cu ținte, cântând melodii stridente care îi stimulează. Alții se bazează pe superstiții care conferă un caracter magic ritualurilor, sau se ocupă cu vânătoarea de relicve, considerate amulete capabile să-i protejeze pe cei care le dețin. În sfârșit, vrăjitoria se răspândește în toate mediile. Fondată pe credința în puterea demonilor, aceasta face progrese în secolul al XIV-lea în ciuda luptei îndârjite pe care Biserica o duce împotriva ei. Inchizitorii urmăresc zadarnic pe vrăjitorii adevărați sau falși, îi torturează pentru a le smulge mărturisiri și îi condamnă la arderea purificatoare¹³⁶. Această boală, întreținută de spaima oamenilor, pare imposibil de controlat. Ea nu se oprește la țăranii analfabeți și prost instruiți de o Biserică în criză: în 1440, Gilles de Rais, mareșal al Franței și fost tovarăș de luptă al Ioanei d’Arc, este executat sub acuzația că a recurs la practici vrăjitoarești în cursul cărora ar fi sacrificat mai mult de o sută de copii. E adevărat că dezechilibrele epocii alimentează frica și imaginația, care se traduc frecvent prin acea „vânătoare de vrăjitoare”. Evreii, acuzați de toate relele și mai ales de răspândirea ciumei, devin țapii ispășitori și suportă efectele acestei psihoze colective.

Criza Bisericii

Dacă spaima de moarte provoacă în Europa secolelor XIV și XV astfel de tulburări de comportament, Biserica, bază a societății feudale, cunoaște și ea o criză profundă, atât la nivelul realităților locale, cât și la nivelurile cele mai înalte.

Profund implicată în societatea timpului, Biserica nu poate evita tulburările provocate de războaie și de epidemii. Sate abandonate de credincioși, preoți morți, biserici distruse, episcopi puși în imposibilitatea de a-și vizita diocesele, foarte multe cauze explică această criză a Bisericii în momentul în care nenorocirile epocii fac să se nască în sufletul credincioșilor o imperioasă nevoie de un cadru spiritual și de consolare.

Fără îndoială, războiul joacă un rol destul de mare în această degradare a cadrului ecleziastic. Dar acesta nu face adesea decât să scoată în evidență nenorociri anterioare crizei din secolele XIV și XV. Sosiți din rândurile nobilimii, episcopii sunt deosebit de preocupați să-și completeze veniturile scăzute ale diocazelor afectate de epidemii și de jafuri, prin cumulul de beneficii ecleziastice. Cum se poate imagina administrarea mai multor diocese? Pe deasupra, în această epocă a dezvoltării statelor naționale, numeroși prelați dețin la curte, pe lângă suverani, funcții diplomatice sau administrative, datorită formației lor intelectuale. Trăind la Curte, ei își părăsesc orașele de reședință și se mulțumesc să-și încaseze veniturile percepute prin intermediul clienților sau rudelor lor. În afara câtorva excepții,

destul de rare, prelații cultivați, preocupați de buna administrare a diocezei lor, delegă un înlocuitor care preia prin sistemul de comandă sarcinile lor episcopale. Toți, chiar administratorii buni, își părăsesc obligațiile pastorale, fie că e vorba de predică, de confirmarea copiilor, de vizitarea parohiilor sau de instruirea clerului.

Lăsat de capul lui, clerul parohial nu este deloc capabil să atragă populația, mai ales cea de la țară. Aici criza este resimțită cel mai tare. Trei calitative revin constant în tabloul situației clerului rural: absenteism (parohia este condusă atunci de un vicar), ignoranță mai mult sau mai puțin mare (mulți preoți abia știu să citească) și moravuri condamnabile (se denunță mai ales concubinajul). Această situație, datorată însăși structurii Bisericii, nu este, fără îndoială, nouă, dar este incontestabil agravată de criză.

În orașe, mai bine protejate, criza este, desigur, mai puțin gravă. Cei mai cultivați membri ai clerului își exercită aici funcțiile. Grijă de a forma credincioși prin predici se intensifică tot mai mult. În secolul al XIII-lea, în orașe se instalează ordinele călugărilor cerșetori, care încearcă să răspundă pe măsura posibilităților lor, aspirațiilor spirituale ale oamenilor din acea epocă a calamităților. fondate pentru a servi drept model creștinătății prin modul lor de a trăi bazat pe sărăcia voluntară, chemate să predice și să spovedească ca urmare a solidei lor instrucții intelectuale și teologice, acestea constituie în secolul al XIV-lea și al XV-lea gruparea pe lângă care cei care caută un răspuns la frământările lor pot găsi ospitalitate și înțelegere. În ciuda dușmăniei declarate a clerului secular, a

dezbinărilor care îi slăbesc și denaturării regulilor străvechi, Franciscanii¹³⁷ și Dominicanii¹³⁸, considerați mai buni cunoscători ai căilor spre mântuire, atrag credincioșii, care părăsesc parohiile. Sunt foarte numeroși acei care, la apropierea morții, vin să caute adăpost în mănăstirile lor, în așteptarea temutei treceri. Mulțimea se înghesuie la marile predici publice ale Dominicanilor și Franciscanilor, care știu să găsească cuvinte simple ce pot impresiona un auditoriu popular. De altfel, unii nu ezită, pentru a-și impresiona mai profund auditoriul, să recurgă la înscenări spectaculoase. Alții, mai demagogi, ridică pe credincioși împotriva clerului parohial cu care intră într-un război deschis.

Unii ajung la o adevărată celebritate, ducând cu ei mase imense de oameni, atrase de elocința lor sau de reputația de sfinți. Așa s-a întâmplat cu Vincent Ferrier care străbate Spania, Elveția, Italia de nord și Franța, stârnind entuziasmul credincioșilor și împingându-i pe calea căinței și a convertirii. Odată cu aceste ordine apare o nouă formă de cucernicie, mai puțin bazată pe ritualuri, mai interiorizată și mai exigentă, care face din mântuire o problemă personală. Acest succes al Ordinilor de călugări cerșetori dovedește neputința Bisericii instituționale de a-i integra spiritual pe credincioși, lipsurile clerului și tulburările ce afectează papalitatea și readuce în discuție echilibrul la care ajunsese

¹³⁷ „Franciscanii” ordin religios, fondat de Francisc de Assisi în 1209, ce a fost aprobat în 1215 de către papa Inocențiu al III-lea.

¹³⁸ „Dominicanii” ordin religios, fondat în 1206 de către Sf. Dominique, la Toulouse. Ordinul dominicanilor, reformat în secolul al XIV-lea, de Catherina de Sienne, a fost instituit contra ereticilor „cathari” (cuvânt grecesc ce semnifică „purificările”).

creștinătatea în secolul al XIII-lea.

Papalitatea de la Avignon

Încă de la începutul secolului al XIV-lea începe o criză a papalității, care readuce în discuție edificiul teocratic al secolelor XII și XIII. Ieșită victorioasă din lungul conflict cu puterea imperială, papalitatea putea să pretindă dreptul de a aduna lumea creștină în jurul autorității sale și să-i transmită suflul reformativ capabil să unească Occidentul în jurul valorilor morale și politice ale Bisericii. Lupta împotriva ereziei dusă de Inchiziție, succesul Ordinilor de călugări cerșetori care depind direct de papă și fondarea universităților care, sub controlul dogmei, fac să triumfe știința, sunt tot atâtea dovezi ale autorității exercitate de Biserică.

Cu toate acestea, totul este readus în discuție odată cu pontificatul lui Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303). Revendicând, ca și predecesorii săi, supremația absolută a papalității asupra statelor și indivizilor, acesta se lovește de noul guvernământ al regelui Franței, Filip cel Frumos. Conflictul început se încheie cu o înfrângere clară a papalității. Nu numai că papa trebuie să accepte ca regele Franței să perceapă un impozit de la cler și să numească episcopii, dar excomunicarea pe care o pronunță împotriva lui Filip cel Frumos rămâne fără efect. Mai mult încă, regele Franței invocă contra suveranului pontif autoritatea unui Sinod general a cărui convocare a fost hotărâtă de o adunare a autorităților - ecleziastice și laice - ale regatului. Trimisi la Roma de către rege, Guillaume de Nogaret și Sciarra Colonna nu ezită să-l maltrateze

pe papă; acesta este „atentatul de la Anagni”¹³⁹ (1303). Moartea papei, o lună mai târziu, marchează eșecul pretenției papilor la supremația asupra Occidentului creștin.

În acest context de șubrezie are loc în mod întâmplător instalarea papalității la Avignon. Succesorii lui Bonifaciu al VIII-lea, Clement al V-lea și Ioan al XXII-lea, sunt preocupați mai ales să-i împace pe regii Franței și ai Angliei. Ei fug din Roma unde se sfâșie între ele partidele rivale ale familiilor Gaetani și Colonna și, temându-se de pretențiile suveranilor germani, care se sprijină pe familia Ghibelini din nordul Italiei, hotărăsc să se instaleze provizoriu în palatul episcopal din Avignon. Acest provizorat devine definitiv când, în 1330, Ioan al XXII-lea, care vrea să se întoarcă la Roma, este împiedicat de trupele regelui Germaniei, Ludovic de Bavaria. Poziția Avignonului, în centrul Occidentului medieval, îi pare lui Benedict al XII-lea avantajoasă pentru papalitate, deci hotărăște să se fixeze aici definitiv și să construiască un palat demn să-l adăpostească pe papă și Curia (administrația pontificală). Până în 1377 (cu o scurtă întrerupere între 1367-1370), Avignon rămâne capitala creștinătății. Papii de origine franceză, ca și majoritatea cardinalilor și a personalului administrativ, se succed aici. Fără să fie simple creații ale suveranilor francezi, așa cum o afirmă de exemplu regii Angliei, papii de la Avignon întrețin fără îndoială o strânsă legătură cu acești suverani.

Constrânsă să cadă la învoială cu suveranii statelor europene, papalitatea de la Avignon a trebuit să renunțe la orice pretenție teocratică. Nemaifiind în măsură să dicteze în Europa, aceasta

se strecoară în noua structură a statelor care se dezvoltă de acum înainte pe ruinele edificiilor imperiale: papalitatea devine o monarhie administrativă și centralizatoare care își exercită autoritatea asupra bisericilor locale rămase până atunci aproape în întregime autonome. Acest lucru este posibil în condițiile stabile de la Avignon, datorită unei administrații asemănătoare celei a unui stat modern: o cameră apostolică (care se ocupă de finanțe), o cancelarie și tribunale. Papalitatea își rezervă un număr considerabil de beneficii și de impozite eclesiastice. Aceasta reușește să domine clerul care așteaptă de la ea funcții mai profitabile și beneficii mai mari. În schimbul numirilor, papii cer plățirea unor dări de la care beneficiarii nu se pot sustrage decât cu riscul de a renunța la avantaje viitoare. Dezvoltarea acestei fiscalități îmbogățește considerabil finanțele pontificale și oferă papei mijloace destul de importante pentru a plăti expediții militare, pentru a face construcții la Avignon și Roma, sau pentru a desfășura acțiuni caritabile.

În sfârșit, datorită acțiunilor de apel și a cazurilor rezervate, papalitatea este solicitată să judece prin tribunalele pontificale un mare număr de cauze. Papa devine astfel un monarh absolut, dotat cu mijloace financiare deosebite și exercitându-și autoritatea prin intermediul unei administrații care atrage oameni și bogății și în care artele și viața spirituală sunt înfloritoare.

Acești papi, monarhi absoluți, domnesc fără piedici sau contrapondere. Începând din 1310 ei nu mai binevoiesc nici să convoace sinodul. Eforturile Sfântului Colegiu de a spori rolul cardinalilor sunt

zadarnice. Inocențiu al VI-lea (1352-1362), după alegerea sa, anulează angajamentul pe care îl luase împreună cu toți cardinalii de a convoca Sfântul Colegiu în cazul unor hotărâri importante. O astfel de evoluție provoacă cu atât mai multe critici, cu cât creșterea puterii monarhice și administrative a papalității coincide cu o scădere a influenței sale spirituale și a activității pastorale. În această perioadă de calamități, când nevoile spirituale împing oamenii către forme mistice de practică religioasă, papalitatea este condusă de monarhi administratori și constructori, care se comportă mai mult ca niște șefi de stat decât ca niște păstori de suflete.

Ca urmare, își fac apariția atitudini de opoziție care nu afectează decât medii limitate, chiar marginale: franciscanii „spirituali”, rupți de ordin, care spun că papa este Anticristul, intelectuali care afirmă întâietatea poporului creștin față de papă, teoreticieni ca Marsilio de Padova sau William de Ockham, care preconizează o biserică pur spirituală în care autoritatea s-ar reduce doar la aspectul pastoral, cu excepția oricărei autorități temporale, rezervată prinților. Petrarca stigmatizează cu violență Curtea de la Avignon, „cloacă unde vin să se adune toate gunoaiele universului. Aici Dumnezeu este disprețuit, banul este adorat, se calcă în picioare legile sfinte și omenești”. Această discreditare spirituală a papalității se agravează și mai mult odată cu schisma care o sfâșie, în ajunul întoarcerii sale la Roma.

Marea schismă

Grigore al XI-lea cedează la solicitările italienilor și în 1377 hotărăște să mute la Roma toate serviciile Curiei¹⁴⁰, considerând, ca și numeroși creștini, că cel mai bun mod de a pune capăt tulburărilor ce zguduiau lumea creștină este de a readuce papalitatea la locul său de origine. Departe de a rezolva problema, această hotărâre o agravează și mai mult. Când acesta moare (1378), poporul roman, care se teme de alegerea unui nou papă străin (din 16 prelați, 11 sunt francezi), face presiuni asupra Conclavului¹⁴¹, care se resemnează să aleagă un papă italian: arhiepiscopul de Bari, Bartolomeo Prignano, care își ia numele de Urban al VI-lea. Acesta este imediat recunoscut de către prinți, inclusiv de regele Franței, Carol al V-lea. Dar gafele sale și caracterul despotic vor permite adversarilor săi să pună în discuție o alegere obținută sub amenințarea gloatei. În septembrie 1378, refugiați la Fondi, pe teritoriu napolitan, cardinalii reuniți în Sfântul Colegiu, hotărăsc să anuleze alegerea lui Urban al VI-lea și să îl desemneze drept înlocuitor pe francezul Robert de Geneve, care, luându-și numele de Clement al VII-lea și neputând să se instaleze pe scaunul roman al puterii pontificale, se îndreaptă spre Avignon. În felul acesta, creștinătatea occidentală se află între doi suverani și două capitale: aceasta constituie începutul „marii schisme“.

Împărțirea este cu atât mai gravă cu cât rivalităților personale și altor lupte pentru influență

în sânul Bisericii se adaugă interese politice, care sunt cu adevărat hotărâtoare. Carol al V-lea a luat imediat partea lui Clement al VII-lea, aliat al casei regale franceze și a dat ordin ca alesul de la Fondi să fie recunoscut de o adunare de consilieri, teologi și prelați. Ceilalți suverani trec de partea unuia sau altuia dintre papi, în funcție de situația de aliați sau adversari ai regelui Franței în conflictul dintre acesta și rivalul său englez. Castilia, Navarra, Aragone, Portugalia, Scoția, Neapole, comitatul de Savoia, regatul Ciprului se pronunță în favoarea papei de la Avignon. Milanul, Florența, Polonia, Ungaria, Flandra, Sfântul Imperiu aleg împreună cu Anglia partidul pontifului roman.

Conflictul avea să dureze mai mult de patruzeci de ani. Pentru a-l înfrânge pe cel pe care îl consideră un uzurpator, fiecare dintre cele două tabere încearcă mai întâi metoda forței. Ludovic de Anjou, fratele regelui Franței, și fiul său, Ludovic al III-lea, intervin în Italia în favoarea lui Clement al VII-lea. În sprijinul lui Urban al VI-lea se pregătește o expediție împotriva regiunii Provence care nu va mai avea loc, în timp ce ducele de Lancaster intervine în Castilia, în 1386, cu dublul scop de a-și cere drepturile de moștenitor dar și pentru a-l susține pe pontiful roman. Pentru că niciuna dintre aceste acțiuni nu a reușit, se recurge, tot fără succes, la proceduri de împăcare. O soluție ar fi fost să nu se desemneze un succesor aceluia dintre papi care ar fi decedat primul. Dar, când Urban al VI-lea moare (1389), cardinalii italieni îi numesc un succesor, pe Bonifaciu al IX-lea, iar colegii lor din Avignon fac același lucru la moartea lui Clement al VII-lea, desemnându-l pe Benedict al XIII-lea.

Acesta din urmă promisese să abdice de îndată ce acest lucru s-ar impune, dar, odată încoronat cu tiara pontificală, se abține să o mai facă. În ciuda presiunilor guvernului regal al cardinalilor francezi și Universității din Paris, el refuză chiar să negocieze cu Bonifaciu al IX-lea și cu succesorii acestuia, Inocențiu al VII-lea și Grigore al XII-lea.

Schisma tulbură profund viața religioasă și toată creștinătatea din Occident. Ordinele religioase fiind și ele împărțite, beneficiile au doi destinatari și fiecare demnitar se teme, bineînțeles, de victoria taberei adverse. Și de o parte și de alta se înmulțesc sentințele de excomunicare și de interdicție. În Franța, chiar în interiorul Universității din Paris, nu există o unanimitate în privința legitimității unuia sau altuia dintre papi. Doar Universitatea din Toulouse și din Orléans, ca și unele provincii ca Normandia și Provence sunt în întregime de partea pontifului roman. Îngrijorat de această situație, guvernul regal proclamă, prin ordonanța din 1398, că Biserica franceză nu recunoaște decât autoritatea spirituală a lui Benedict al XIII-lea; aceasta înseamnă „sustragerea de la supunere”, care permite regelui să dispună de beneficiile și taxele eclesiastice. Nici această ordonanță, nici revolta populației locale, nici atacul contra palatului papal pus la cale de un șef de bandă plătit de regele Franței, nu îl fac pe pontiful de la Avignon să cedeze.

Începutul unei rezolvări a situației va veni de la Universitatea din Paris. Începând din 1394, aceasta sugerează să se recunoască un sinod care, dacă nu ar ajunge la o înțelegere, ar rezolva problema recurgând la o ultimă soluție. Această idee câștigă

încet-încet teren și un sinod ecumenic se întrunește la Pisa în 1409. Acesta hotărăște să-i destituie pe cei doi papi și să numească un al treilea: arhiepiscopul de Milano, care-și ia numele de Alexandru al V-lea, căruia îi urmează la puțin timp Ioan al XXIII-lea. Dar Benedict al XIII-lea și Grigore al XII-lea refuză să se supună, deci acum sunt trei papi în loc de doi, fiecare cu partizanii lui. Pentru a ieși din această încurcătură sinucigașă pentru creștinătate, Ioan al XXIII-lea solicită sprijinul regelui romanilor, Sigismund de Luxemburg, candidat la coroana Sfântului Imperiu. Pentru că dorește să-i aducă acesteia ceva prestigiu, Sigismund acceptă cu condiția ca papa să convoace un nou sinod. Acesta își deschide ședința la Constanț, în 1414, și durează aproape patru ani. Sinodul reușește, nu fără opoziție, să-i destituie pe cei trei pontifi și să-l aleagă în locul lor pe Odon Colonna, care se va numi Martin al V-lea. Criza pare rezolvată și se întărește poziția celor care plasează sinodul deasupra papei. Înainte de a-l alege pe Martin al V-lea, părinții sinodali au adoptat o serie de decrete reformatoare, dintre care cel al *frecvenței*, care fixează periodicitatea sinodului. Cu toate acestea, noul papă și mai ales succesorul său, Eugeniu al IV-lea, se grăbesc să revină asupra acestor hotărâri și contestă această tutelă impusă Sfântului Scaun. Sinodul de la Bâle reacționează destituindu-l pe Eugeniu al IV-lea și înlocuindu-l cu un contra-papă: contele de Savoia (Nicolae al V-lea). Această nouă schismă sfârșește cu victoria papalității și eșecul tentativei de democrație sinodală în sânul Bisericii. Repus în toate drepturile, pontiful roman Eugeniu al IV-lea folosește o parte

importantă din resursele Bisericii pentru reconstrucția Statului pontifical și pentru înfrumusețarea Romei. Până la sfârșitul Evului Mediu nu se va mai pune problema convocării vreunui sinod general. Papalitatea, care apare tot mai mult ca o simplă putere politică, cade în nepotism și desfrâu, odată cu Inocențiu al VII-lea și Alexandru al VI-lea Borgia. Peste această Biserică în plină destrămare se va năpusti vijelia Reformei.

Bisericile naționale și ereziile

Lunga criză care zguduie papalitatea nu rămâne fără consecințe în organizarea și funcționarea Bisericii. Cu atât mai mult cu cât nașterea statelor naționale în Europa de vest și aspirațiile naționale în Europa centrală se repercutează asupra vieții religioase. Astfel, influența francezilor asupra Bisericii în perioada papalității de la Avignon provoacă opoziția clerului din celelalte țări din Europa, ca Germania sau Anglia. De asemenea, schisma este provocată în mare parte de înfruntarea cardinalilor francezi cu cei italieni. Autoritatea romană este discreditată pentru că ani de-a rândul, în sânul Bisericii nu mai există o autoritate centrală, ci două sau trei autorități rivale, care vor toate să profite de alegerea divină și de puterea suverană de reprezentantă a lui Dumnezeu pe pământ. Fiecare Biserică încearcă atunci să-și rezolve problemele fără să recurgă la o administrație romană, șovăielnică și lipsită de acum înainte de autoritate morală.

Această aspirație a Bisericilor se alătură celei a suveranilor europeni, dornici, după exemplul lui Filip cel Frumos în Franța, să fie „stăpâni în regatul lor”. Slăbirea legăturilor cu Roma încurajează monarhiile naționale să preia controlul asupra clerului pentru a-și spori autoritatea, influența și puterea financiară, dispunând de numirea funcțiilor ecleziastice și percepând impozite de la cler. Astfel ia naștere în Franța teoria drepturilor Bisericii franceze, *galicanismul*¹⁴², care se va răspândi în toată Europa. Aceasta este sprijinită de juriștii laici și de universitari. Primii sunt dornici să-și extindă atribuțiile judiciare asupra cauzelor ecleziastice, în timp ce ceilalți sunt pătrunși de criticile intelectualilor împotriva decăderii monarhice și administrative a Sfântului Scaun. În Franța, „Visul din livadă” scris în 1377 de un consilier al lui Carol al V-lea susține că regele „este vicarul temporar al lui Dumnezeu”, adică reprezentantul său pentru toate problemele care nu țin de domeniul spiritual. Cât despre Universitatea din Paris, aceasta preconizează „sustragerea de la ascultare” față de Roma și cere transformarea Bisericii din Franța în biserică națională, supusă autorității regelui. Aceste tendințe galicane vor susține, cum e și firesc, preponderența sinodurilor. La Constanț, Părinții sinodali, organizați pe „națiuni”, consideră că, într-adevăr, viața Bisericii în fiecare țară se bazează pe datini, obiceiuri și tradiții care trebuie să constituie obiectul unui acord, a unui concordat între papalitate și guvernul statului respectiv. Astfel de tratate sunt încheiate cu Franța, Anglia, Spania și Imperiu, tratate care fixează drepturile papalității și ale Statului în administrația și viața cotidiană a

Bisericilor naționale. Acestea reprezintă recunoașterea juridică a noii suveranități a statelor și marchează renunțarea papalității la pretenția de a-și juca rolul de unificator al creștinătății, dat fiind că papa nu mai este considerat un suveran obișnuit. Practicarea concordatelor provoacă un lung conflict între papă și regele Franței. Semnat într-un moment de șubrezie a puterii regale, concordatul din 1418 este repus în discuție de regele Carol al VII-lea, după ce acesta și-a restabilit autoritatea. O adunare de clerici, convocată la Bourges în 1438, dă un ansamblu de decrete, cunoscut sub numele de „Ordonanța de la Bourges” („Pragmatique Sanction de Bourges”)¹⁴³. Aceste decrete îi iau papei dreptul de a răspunde de funcțiile eclesiastice, de a consfinți pe cel ales, de a percepe anumite impozite și reduc posibilitățile de a cere ajutor Romei. Conflictul durează până în 1472.

Regresul autorității pământești a Sfântului Scaun în fața puterii crescânde a statelor este dublat de repunerea în discuție a autorității sale spirituale. Ereziile, fondate pe criticarea comportării pontifilor, tind spre constituirea unor veritabile Biserici independente.

Cea mai gravă dintre aceste erezii apare în Anglia, în jurul unui universitar de la Oxford, John Wyclif, care, în cursul diferitelor negocieri financiare dintre regele Angliei și Sfântul Scaun, a susținut drepturile regelui. Preconizând o Biserică fără papă, guvernată de un stat, din 1378 și până la moartea sa, John Wyclif exprimă idei pe care Reforma¹⁴⁴ le va valorifica în secolul al XV-lea: omul nu trebuie să se prevaleze de niciun merit, de niciun drept în fața măreției absolute a lui Dumnezeu, numai el poate

salva sau distruge oamenii, iar intervenția Bisericii nu este de niciun ajutor; Scrierile sfinte sunt singura sursă de credință și fiecare om poate să le înțeleagă prin propria sa gândire; cultul Sfintei Fecioare, a sfinților, pelerinajele sunt forme de pietate inutile și condamnabile. La început, protejat de justiția ecleziastică prin bunăvoința regală, Wyclif pierde acest sprijin când, în 1381, el susține revolta țăranilor condusă de Wat Tyler. Ideile sale, condamnate de un sinod englez (1382) pătrund în conștiințele oamenilor. Acestea sunt răspândite de absolvenții de la Oxford și stimulează o mișcare a țăranilor și meseriașilor, numiți *Lollards*¹⁴⁵, care aspiră la o viață în sărăcie, se sprijină pe mesajul evanghelic, critică cu violență Biserica, mesa, sfintele taine și propovăduiesc o Biserică națională, independentă față de Roma. Principalii șefi ai acestei mișcări eretice, urmăriți fără milă de episcopi și de rege, sunt arși de vii în 1427. În ciuda acestei reprimări și a condamnării ideilor lui Wyclif, aspirația către o biserică națională, desprinsă de Roma și fondată numai pe mesajul evanghelic rămâne profund prezentă în Anglia. Ideile lui Wyclif cunosc o mare audiență în Boemia. Acolo, pe lângă Universitatea din Praga, există un curent evanghelic și de reformare a Bisericii. Jan Hus, universitar în acest oraș, ține predici pentru o reformă a Bisericii și pentru o întoarcere la mesajul strict al Evangheliei. Biblia trebuie tradusă în cehă. El preconizează comuniunea cu pâine și vin, așa numita comuniune sub ambele specii. Condamnat de papa Ioan al XXIII-lea, Jan Hus acceptă să fie supus judecății sinodului de la Constanț. În ciuda permisului de liberă trecere care i-a fost acordat de

împăratul Sigismund, el este condamnat și ars de viu în iulie 1415. Acesta este semnalul unei puternice revolte naționale a poporului ceh împotriva Romei, dar și împotriva nemților care au pus mâna pe o parte a teritoriului ceh și a comerțului și care sunt alungați din Universitatea din Praga! Până la urmă înfrânți de cruciadele germane, husiții obțin totuși în 1436, de la sinodul din Bâle, recunoașterea comuniunii sub ambele specii.

La mijlocul secolului al XV-lea, ereziile par învinse și unitatea Bisericii pare restabilită în jurul Romei. Cu toate acestea, în timpul crizei, papalitatea a trebuit să renunțe la intenția de a reuni sub autoritatea sa întreaga lume creștină, să recunoască existența statelor și să cadă la învoială cu noua guvernare a acestora. Modelându-se după noua formă a statelor monarhice centralizate, ea nu a știut totuși să înfăptuiască reforma spirituală pe care cerințele epocii o făceau necesară și care se va realiza pe alte căi.

Secole de criză profundă a Bisericii și a valorilor spirituale, secolele XIV și XV sunt totodată și cadrul unei grave crize a gândirii și sensibilității.

Criza gândirii și artei

Instituția universității cunoaște în aparență una din perioadele sale cele mai înfloritoare. Cu toate acestea, universitățile resimt din plin șocul crizei valorilor din secolele XIV și XV, în cursul căreia se prăbușește concepția medievală despre lume. Marile universități din Paris, Bologna sau Oxford își păstrează fără îndoială întregul prestigiu, atrag numeroși studenți și sunt privite cu respect. Guvernele și societatea le recunosc o oarecare autoritate asupra credinței religioase și asupra științei. Dar ele sunt amenințate de apariția noilor universități. Sub efectul dezbinărilor provocate de Marea schismă, a dorinței fiecărui prinț de a avea propria sa universitate și a refuzului noilor state naționale de a-și lăsa clericii să meargă să studieze în străinătate, în Europa sunt create aproximativ patruzeci de universități. Recucerirea și consolidarea regatelor iberice dă naștere universităților din Lisabona, Perpignan, Barcelona și Zaragoza. În Europa centrală, universitățile din Praga, Cracovia și Viena sunt mărturie a rivalității dintre cehi, polonezi și nemții austrieci. Cele din Pisa și Florența atestă puterea guvernării municipale în Italia, iar cele din Poitiers și Bordeaux rivalitatea franco-engleză.

Această proliferare nu este totuși sinonimă nici cu strălucirea, nici cu vitalitatea. Contactele între profesorii diferitelor națiuni se răresc. Universitarii cad sub influența puterii politice și rolul lor constă din ce în ce mai mult în furnizarea argumentelor

teoretice destinate să justifice pretențiile sau politica acesteia.

În plus, universitățile sunt lovite de criza economică. Funcțiile eclesiastice care le procură universitarilor veniturile fiind insuficiente ținând cont de creșterea prețurilor, se instituie practica de a cere studenților bani, în special celor de la drept și teologie. Studenții săraci dispar din universitate și pentru că membrii familiei de doctori sunt scutiți de aceste taxe, ereditatea devine modalitatea cea mai răspândită de a putea frecventa cursurile universitare: lumea universitară se transformă într-o castă închisă. Universitarii, deveniți „cavaleri ai legilor” duc o viață nobilă și domnesc în universitățile sclerozate în care triumfă scolastica și unde profesori și studenți se închistează în clasificări și definiții aparținând unei logici pur formale.

Gândirea însăși trece printr-o criză profundă odată cu punerea în discuție a tomismului, această îmbinare de credință și de rațiune, fondată pe autoritatea filozofică a lui Aristotel. Loviturile cele mai dure le primește la începutul secolului al XIV-lea prin Duns Scott și Guillaume de Ockham, doi teologi care resping ideea că lumea materială poate fi o emanație a lui Dumnezeu potrivit regulilor cauzalității aristotelice. Și unul și celălalt ajung la concluzia că Dumnezeu, fiind total independent, este zadarnică dorința de a ajunge la el prin rațiunea lumii materiale. Din această repunere în discuție a autorității filozofice a lui Aristotel și din filozofia tomistă rezultă două consecințe: un oarecare antiintellectualism care înțelege să atribuie credinței numai o natură mistică, morală sau

pastorală, fără intervenția rațiunii și pe de altă parte o tentativă de a scoate știința de sub autoritatea religiei, propunând rațiunea ca unica posibilitate de abordare a acesteia. O tentativă fără sorti de izbândă din cauza lipsei tehnicii științifice și a instrumentelor matematice adecvate, precum și din cauza influenței considerabile a scolasticii.

Această sclerozare a gândirii se răsfrânge, în cea mai mare parte a lumii creștine, și asupra literaturii și artei. Repetarea continuă a unor formule deja folosite învinge izbucnirile creatoare și originalitatea. Repetarea unor succese literare ca „Romanul trandafirului”¹⁴⁶, jocuri de cuvinte formaliste, lipsite de o inspirație novatoare, prezente în poezie, îndrăzneli și jonglerii tehnice în muzică, iată ce caracterizează cel mai adesea arta secolelor XIV și XV. În arhitectură, tehnica stilului gotic, bine stăpânită de acum înainte, devine, odată cu goticul flamboiant, obiectul unui număr infinit de variații care transformă inspirația de odinioară într-un fel de joc formal în care naosurile catedralelor sunt din ce în ce mai înalte, deschizăturile în zid din ce în ce mai mari, coloanele din ce în ce mai firave și dantelăria de piatră din ce în ce mai străvezie, ca pânza de păianjen.

Deschiderea de noi drumuri

Profitând de criza care cuprinde Europa secolelor XIV și XV, acum iau naștere forme noi de expresie care se vor dezvolta la sfârșitul secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea.

În domeniul religios, spaima de moarte și preocuparea pentru mântuire favorizează apariția unei credințe mai puțin formaliste, mai afective, mai sentimentale. În timp ce practicarea credinței medievale avea un caracter colectiv, cerințele mântuirii individuale predomină de acum înainte, transformând credința într-o chestiune între Dumnezeu și om, în care imixtiunea instituției ecleziastice este din ce în ce mai redusă. În plus, tomismul care integra religia Evului Mediu făcând-o rațională, intră în criză. Această largă repunere în discuție lasă câmp liber noilor forme de devoțiune cărora ereziile, ca cea a lui Wyclif și a lui Jan Hus, încearcă să le ofere un cadru teologic.

Dacă Europa de nord cedează frumuseților formale ale goticului flamboiant, o nouă gramatică a artelor se elaborează în Italia și în special la Florența. Pentru a reda noile valori religioase, caracterul mistic al raportului cu Dumnezeu, credința bazată pe sentiment, Giotto pictează frescele de pe tavanul Bisericii din Assisi sau capela familiei Bardi la Santa Croce din Florența. Pentru a exprima dragostea franciscană pentru oameni și pentru natură, el creează o artă organizată monumental, nu după regulile perspectivei, ci în funcție de punerea în scenă religioasă pe care o

reprezintă. Tot la Florența, unde artiștii profită în același timp de prosperitatea orașului, de generozitatea familiei de Medici și de noua considerație de care se bucură profesiunea lor, Fra Angelico exprimă o mistică senină într-o tehnică încă gotică, în timp ce Masaccio, din contra, inaugurează în frescele din capela Brancacci o artă care, prin simțul reliefului și al expresiei anunța arta Renașterii, ca și cea a toscanilor Botticelli, Gozzoli, Paolo Uccello, Pierro della Francesca, a sienezului Simone Martini, a mantuanului Mantegna și a venețianului Giovanni Bellini. Alte regiuni ale Europei, și ele stimulate de abundența averilor și de mecenatul prinților, cunosc o reînnoire a artelor plastice: la curtea Franței, Jean Fouquet execută portretul Agnései Sorel, favorita lui Carol al VII-lea, în timp ce în Burgundia lucrează mari pictori flamanzi, ca Van Eyck și Roger van der Weyden.

Arhitectura cunoaște o evoluție asemănătoare. În secolul al XIV-lea, goticul triumfa încă în Domul din Milano, dar la Florența, Brunelleschi se inspiră din bazilicile și decorul epocii romane pentru a construi Santa Maria delle Fiori, deschizând astfel o nouă cale care va conduce, prin respingerea Evului Mediu considerat barbar, la o întoarcere la antichitate, din care va apărea Renașterea¹⁴⁷.

Dacă este exagerat să se califice astfel ceea ce nu este încă decât dorința de noutate, este puțin îndoielnic faptul că criza din Occident provoacă o revizuire a ierarhiei valorilor. Ea tinde să facă din om centrul unui nou univers, un om a cărui concepție despre lume este diferită de cea a epocii medievale. Însuși decorul devine o dovadă, prin individualizarea statuiilor, așa cum face Clauss

Sluter la curtea din Burgundia, care îi reprezintă pe duci și pe profeți ca pe niște indivizi ce nu pot fi înlocuiți unii cu alții, reprezentând simboluri vii ale puterii umane sau divine, sau ca Donatello sau Ghiberti la Florența, care extrag din piatră ființe vii, gata să se amestece în viața de zi cu zi. Această reinstalare a omului în centrul universului duce la căutarea unui nou sistem de valori care să poată înlocui greoaia scolastică medievală. Intelectualii se îndreaptă, cum e și firesc, spre textele anticilor, pe care încearcă să le elibereze de vulgata oferită de Evul Mediu. Aceste cercetări, care demonstrează precizia limbajului anticilor, au drept efect mai ales încurajarea scriitorilor de a o aplica limbilor populare. Oarecum blocate până atunci de dominația limbii latine, acestea vor cunoaște curând o dezvoltare rapidă. O limbă specific italiană se născuse deja cu florentinul Dante (1265-1321), autorul *Divinei comedii*, epopee a Occidentului creștin. De asemenea, cronicarii Froissart și Jean le Bel în Franța, sau povestitorul Chaucer în Anglia, apar ca rezultate „naționale” ale acestui prim umanism. Astfel, pe ruinele unei lumi medievale pe cale de descompunere, Europa secolelor XIV și XV pune bazele unui nou univers.

Criza materială și spirituală care lovește Europa de la sfârșitul Evului Mediu este însoțită de o criză politică al cărui principal rezultat este prăbușirea definitivă a marilor construcții cu vocație unificatoare. Acestea se străduiseră, în ciuda riscurilor și tulburărilor prin care au trecut timp de o mie de ani, să continue utopia, imposibil de realizat, dar continuu prezentă, de a reface unitatea romană. Acolo, pe ruinele adunate unele peste

altele, apare structura nouă a statelor, a căror înfruntare înlocuiește lupta pentru unitate cu lupta pentru hegemonie.

Capitolul 3

CONVULSII POLITICE ȘI NAȘTEREA STATULUI NAȚIONAL

■ *Din punct de vedere politic, Europa de la sfârșitul Evului Mediu capătă caracteristici noi, marcate de dispariția marilor construcții statale cu năzuință universală. Urmaș îndepărtat al Imperiului roman, Imperiul grec bizantin se prăbușește după o lungă agonie, în timp ce turcii otomani cuceresc Constantinopolul în 1453. Cât despre Sfântul Imperiu roman de origine germanică, pradă anarhiei și frământării, nu mai este decât „carcasa” care face derizoriu titlul electiv de împărat, pe care și-o dispută familiile de Luxemburg și de Habsburg. Ca o consecință a acestei crize, germanismul este peste tot în regres. În Europa centrală și orientală, acesta trebuie să cedeze în fața aspirațiilor naționale ce iau naștere în Boemia, Ungaria și Polonia. În Europa de nord, statele scandinave, chiar dacă nu reușesc să se unească, își afirmă identitatea. În sfârșit, suveranii germani nu mai sunt de acum înainte capabili să-și impună autoritatea în Italia, care cade în anarhie și în fărâmițare politică.*

■ *Contrastând cu această prăbușire a marilor*

edificii imperiale, Europa occidentală vede triumfând statul național, prevăzut cu instituții stabile și eficace, care asigură autoritatea suveranului. Spania, care termină recucerirea peninsulei distrugând în 1492 ultimul stat musulman, emiratul Granadei, devine, sub „Regii catolici” Ferdinand de Aragon și Isabella de Castilia, un regat puternic, bine organizat, în care legea monarhică acționează asupra tuturor. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, ca urmare a acțiunii oamenilor legii cu care se înconjoară Filip cel Frumos, Franța a devenit un stat centralizat, în care noțiunea de stat, scoasă din dreptul roman, determină organizarea instituțiilor. În sfârșit, Anglia lui Eduard I a cunoscut aceeași evoluție. Dar Franța și Anglia se înfruntă între 1337-1453 în „războiul de o sută de ani”, lung șir de conflicte cu numeroase reluări, care epuizează cele două țări și le zdruncină serios stabilitatea. Este de reținut faptul că la sfârșitul Evului Mediu, noua concepție despre statul național începe să-și facă încet apariția din structurile feudale, prezente încă din plin în fapte, în spirite și în instituții.

După dispariția Imperiului roman occidental, împărații bizantini și germani au încercat să unifice Europa în jurul noțiunii de „creștinătate”¹⁴⁸. Or, această noțiune tinde să dispară odată cu concepțiile politice care caracterizează lumea medievală, însuși cuvântul - *Christianitas* - folosit până în secolul al XIV-lea împreună cu termenii „Occident” și „latinitate” încep să se rărească în

disertația savantă. Clerici și umaniști preferă vocabula „Europa” care, aproape absentă din opera lui Dante, este, dimpotrivă, omniprezentă la Petrarca (1304-1374). Se începe deci să se vorbească despre Europa în momentul în care perspectiva unei reveniri la unitatea romană se îndepărtează.

Nu este vorba despre Europa geografilor, a căror literați știu că se întinde cel puțin până la Don, ci numai de teritoriile în care a triumfat limba latină și religia romană. Orientul grec, de altfel pe cale de a fi cucerit de turci, nu face parte din Europa. Pentru papa Pius al II-lea lucrurile sunt clare: Europa coincide cu „poporul creștin” care înglobează în întregime Franța, Italia, Spania, Germania, Polonia și Ungaria.

S-a văzut cum criza Bisericii i-a obligat pe papi să renunțe la pretenția de universalitate și să se modeleze după tipicul cu totul nou al statelor naționale. Cu diferențe în timp, Imperiul bizantin și Sfântul Imperiu roman de neam germanic cunosc la rândul lor o decădere care le face incapabile să revendice acel *imperium*¹⁴⁹ al lumii creștine.

Această dispariție a visului de unitate are consecințe diverse în Europa secolelor XIV și XV. În estul și sudul continentului, puterile locale, apărute în epoca feudală, rămân fără arbitraj. Ele intră în conflict unele cu altele, transformând istoria Evului Mediu inferior într-o juxtapunere de încăierări violente și confuze: lupte interne între principatele germane și italiene, certuri între cetăți, războaie civile interminabile etc. Europa occidentală vede

¹⁴⁹ „Imperiu” (lat. *imperium* autoritate) nume comun dat marilor state. În acest context, termenul este folosit pentru a desemna „creștinătatea”.

luând naștere pe ruinele concepțiilor medievale moștenite de la romanitate, primele state naționale (Spania, Franța, Anglia) delimitate geografic de frontiere. Constituite în jurul instituțiilor statale consolidate, ele oferă suveranilor lor posibilități de acțiune total diferite de cele de care dispuneau până atunci. Datorită impozitelor și împrumuturilor forțate percepute de la supușii săi, regele poate de acum înainte să-și plătească soldații și să dispună de armate puternice formate din profesioniști ai războiului.

Paralel, conștientizarea coeziunii datorate unei limbi comune, unor interese economice opuse intereselor altor popoare sau apariției unei Biserici proprii, determină nașterea, în rândul populației, a unui sentiment de apartenență la o comunitate anume, prima formă a sentimentului național.

Afirmarea statului-națiune se lovește de menținerea îndârjită a concepțiilor politice medievale. Opoziția față de schimbare, mai ales în Franța și în Anglia, țări în care statul național a luat forma cea mai avansată, se manifestă prin nenumărate și interminabile războaie civile.

Criza din secolele XIV și XV înseamnă deci, în domeniul politic, ca și în domeniul economic, social, cultural și religios, prăbușirea vechilor concepții dar totodată și o renaștere.

La est: dispariția Imperiului bizantin

De mai multe secole, Imperiul grecesc de la Constantinopol constituia un zid de apărare împotriva presiunii turcilor. În 1204, zdruncinat de jefuirea Constantinopolului de către cruciați, acest zid continuă să slăbească în urma fărâmițării Imperiului în principate autonome.

Dacă sub domnia lui Mihail al VIII-lea Paleologul, Imperiul bizantin oferă toate aparențele unui stat în plină renaștere, în realitate el intră într-o epocă de decădere. Este adevărat că Mihail al VIII-lea recucerește Constantinopolul și îl alungă pe împăratul latin instalat de cruciați, dar o coaliție se formează rapid împotriva lui. Aceasta reunește în jurul suveranului celor Două-Sicilii – prințul francez Carol de Anjou, căruia împăratul latin îi cedează drepturile asupra Imperiului bizantin – papalitatea, Veneția, statele slave din Balcani și majoritatea principatelor grecești și latine din Orient. Insurecția Vecerniilor Siciliene (1282), care izbucnește la Palermo împotriva dominației franceze, îndepărtează pericolul, obligându-l pe Carol de Anjou să renunțe la planurile sale. Dar acest episod glorios este ultimul din istoria bizantină. Manevrelle diplomatice abile ale lui Mihail al VIII-lea nu au făcut decât să întrețină iluzia unui Imperiu de Răsărit, arbitru și model pentru Europa. Eforturile sale de a-i reda Bizanțului demnitatea de mare putere sfârșesc în realitate prin a secătui Imperiul.

Teritoriul său, considerabil micșorat, se limitează la provinciile din Asia, din vecinătatea Mării

Marmara, la Constantinopol, o parte a Traciei, sudul Macedoniei și o parte a Greciei. Și în interiorul acestor frontiere puterea bizantină nu mai este decât umbra celei ce a fost în secolele trecute. Aristocrația, pe care bazileii știuseră să o țină în frâu până la începutul secolului al XIII-lea, este acum atotputernică și feudalitatea domnește în Bizanț la fel ca în Occident. Împăratul, cu autoritatea slăbită, face o figură jalnică alături de foarte popularul patriarh al Constantinopolelui, șef suprem al Bisericii ortodoxe, care se întinde dincolo de frontierele bizantine, în rândul tuturor popoarelor slave.

Dificultăților politice și sociale li se adaugă ruina economică. Pierzându-și cele mai bogate provincii din Europa și Asia, pământurile marilor proprietari fiind prost exploatate, în Imperiu începe să se pună problema alimentelor. Încasările statului sunt din același motiv total insuficiente: în 1423, criza financiară obligă Bizanțul să vândă venețienilor orașul Thessalonic.

În sfârșit, armata nu mai este formată decât din mercenari, de altfel în număr insuficient, care însă constituie mai mult o amenințare decât un mijloc de protecție, cu atât mai mult cu cât guvernul se află în imposibilitate să-i plătească. Incapabil să-și asigure apărarea, Imperiul devine o pradă pentru puternicii săi vecini. Dublul pericol care îl amenință în mod obișnuit se transformă într-un pericol mortal. La vest, Bizanțul trebuie să înfrunte dorința de expansiune a statelor slave din Balcani (Serbia și Bulgaria), iar la est amenințarea turcilor Selgiucizi¹⁵⁰. Atâta timp cât Imperiul grecesc a rămas instalat la Niceea, el a putut să-și

concentreze fără dificultate forțele pentru a opri năvălirea turcească. Dar revenirea la Constantinopol dirijează către apus o importantă parte a forțelor bizantine și ruinează sistemul de apărare pe care Bizanțul îl folosea la răsărit. Încă de la începutul secolului al XV-lea, turcii cuceresc aproape în totalitate Asia Mică și amenință Constantinopolul. Incapabil să reziste în fața amenințării numai cu forțele proprii, împăratul Andronic al II-lea trebuie să se folosească de mercenarii catalani comandați de Roger de Flore, care, după ce i-a răpus pe turci, se grăbesc să jefuiască Asia Mică.

Zilele orgoliosului Bizanț sunt de acum numărate, singura întrebare fiind în mâinile cărui adversar va sfârși. Secolul al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea sunt teatrul unei lungi agonii. Imperiul cade pradă neiertătoarelor războaie civile. Diferiții pretendenți la tronul imperial nu ezită să ceară ajutor străinilor (sârbi, bulgari sau păgâni) pentru a le susține pretențiile. În felul acesta, la mijlocul secolului al XIV-lea, prințul sârb Ștefan Dușan cucerește Balcanii. El formează un imperiu care se întinde de la Dunăre până la golful Corint și de la Adriatică la Marea Egee și se proclamă „împărat al sârbilor și al grecilor”. Când, în 1352, aventura sa ia sfârșit, în fața Constantinopolului nu mai există niciun obstacol pentru a opri înaintarea turcilor otomani spre Occidentul creștin. Le trebuie totuși un secol acestor nou-veniți pentru a mătura definitiv ultimele vestigii ale Imperiului de Răsărit.

Veniți din Asia centrală, turcii otomani se instalează în Asia Mică ca vasali ai Selgiucizilor și sunt convertiți la islamism la sfârșitul secolului al

XIII-lea, ceea ce le asigură unitatea. Destrămarea Imperiului Selgiucid le permite să-și câștige independența și să-și extindă influența asupra Asiei Mici. Chemați de facțiunile rivale să intervină în Imperiul bizantin, ei profită de aceasta pentru a pune mâna pe Strâmători, pe Tracia și pe Adrianopole. Ei sosesc curând la porțile Constantinopolului. Bazileul străbate Occidentul promițând unirea Bisericii, dar nu reușește să provoace o cruciadă în stare să-i respingă pe otomani. Expedițiile organizate succesiv – cele ale sârbilor și bosniacilor (1389), cea a împăratului Sigismund în fruntea cavalerilor occidentali (1396) sau cea a regelui Ungariei, Ladislau al II-lea Jagello (1443) – pentru a zdrobi încercuirea Constantinopolului sunt toate înfrânte. Bizantinii nu se pot hotărî să ceară ajutor Occidentului latin: „Mai degrabă preferăm să vedem turbanul turcesc în mijlocul capitalei decât mitra latină!” striga un înalt funcționar imperial. Aceasta se va întâmpla într-adevăr la 29 mai 1453. Imperiul bizantin a supraviețuit, dar Constantinopolul, bastion creștin opus islamismului timp de opt secole, este cucerit de sultanul Mahomed al II-lea.

Dispariția acestui ultim vestigiu al Imperiului roman de Răsărit marchează sfârșitul unui Ev Mediu dominat de amintirea măreției romane.

Exact în momentul când Imperiul de Răsărit își dă sufletul, „a treia Romă” este gata să se nască. Politica de unificare a teritoriului rus, aparținând marilor prinți de la Moscova, va transforma Moscova în noul centru de atracție al țărilor slave din Europa orientală.

În centrul Europei: dispariția Sfântului Imperiu și regresul germanismului

Sfântul Imperiu roman de neam germanic a fost conceput ca o tentativă de dominare universală a lumii creștine. Moartea lui Frederic al II-lea Hohenstaufen, în 1250, îi dă o lovitură de pe urma căreia nu-și mai poate reveni. Din 1250 până în 1273 nicio autoritate politică nu reușește să ascundă profunda descompunere a unui imperiu care se repliază totuși asupra lui însuși. Regatul Arlesului și al Italiei scapă unul după altul de sub autoritatea Imperiului. Diferite cantoane elvețiene formează în secolul al XIV-lea o confederație care își va obține independența în 1389. Sfântul Imperiu se reduce în curând la regatul Germaniei și la cel al Boemiei în care se înfruntă populația cehă cu cea germanică.

Chiar în interiorul acestui teritoriu limitat, anarhia și fărâmițarea devin regulă. O serie întreagă de dinastii princiare (Habsburg în Alsacia și Elveția, Witelsbach în Palatinat, vechea dinastie în Brandenburg, fără a omite Ordinul Teutonic în Prusia) domnesc ca stăpâni absoluți pe teritoriile ce le aparțin. În timp ce orașele libere (Ratisbonne, Strasbourg, Mainz, Köln) sau imperiale (Frankfurt, Nürnberg, Aix-la-Chapelle, Ulm) se bucură de o independență de fapt, orașele comerciale din Nord se organizează într-o „Hansă teutonică” pentru a-și apăra interesele comerciale.

În aceste condiții, titlul imperial își pierde importanța. Caracterul universal care îi dădea

dreptul la încoronarea romană este curând abandonat și încoronarea imperială nu mai are loc la Roma, ci la Aix-la-Chapelle. Se stabilește uzanța ca șapte Mari Electori (arhiepiscopii de Mainz, Köln, Trier, contele Palatin, ducele de Saxa, margraful de Brandenburg și regele Boemiei) să-l desemneze pe împărat. Această practică este legiferată de împăratul Carol al IV-lea în 1356.

În 1273, odată cu alegerea lui Rudolf de Habsburg, două familii, cea de Habsburg și cea de Luxemburg au căutat, pentru propriul lor profit, să dea titlului imperial un caracter ereditar și să-și consolideze puterea mărindu-și baza teritorială. Această politică este inaugurată chiar de Rudolf însuși, care, în 1278, îl înfrânge pe cel mai puternic dintre prinții Imperiului, Ottokar al II-lea de Boemia, și anexează teritoriului său Alsacia, Styria și Carniola.

După moartea sa, împărații nu mai sunt aleși decât în funcție de slăbiciunea lor, de către electori grijulii de a nu-și oferi un stăpân prea puternic. Atunci începe să domnească războiul civil și anarhia. În 1437, cehii profită de situație pentru a obține de la împăratul Sigismund libertatea religioasă. Urmașul acestuia, Albert al II-lea de Habsburg obține zadarnic coroanele Boemiei și Ungariei, căci nu poate împiedica o destrămare a puterii imperiale cu atât mai periculoasă cu cât turcii continuă să înainteze. Sosirea lor în câmpia Dunării, în vecinătatea statelor ereditare ale Habsburgilor, provoacă panică. Slăbiciunea lui Frederic al III-lea, care era în imposibilitatea de a găsi o soluție, îi determină pe Electorii germani să aleagă drept „rege al romanilor” pe fiul său,

Maximilian de Austria (1486). Acesta din urmă a devenit, datorită căsătoriei cu fiica lui Carol Temerarul, moștenitorul „marelui Duce al Occidentului” (Franche-Comté, Brabant, Luxemburg și Olanda). Datorită Casei de Habsburg, mari perspective se deschid astfel pentru Imperiu. Dar bilanțul celor două secole și jumătate de decadență este greu de suportat pentru germanism.

Decăderea Imperiului bizantin a dus la dispariția din Europa a contraponderii pe care o reprezenta Bizanțul față de marile state occidentale. Angajat în lupta disperată împotriva turcilor, în secolele XIV și XV, acesta nu mai joacă decât un rol secundar în Europa orientală. Principatele rusești devin și ele neputincioase din cauza fărâmițării și își pierd până și independența în urma invaziei mongole din secolul XIII. În absența vreunui stat important în est, noile monarhii din Europa orientală nu mai sunt confruntate decât cu problema germanică. Boemia, Ungaria, apoi Polonia, profită de slăbiciunea împăraților germani pentru a ieși de sub tutela acestora.

Astfel, Venceslas al II-lea, fiul lui Ottokar al II-lea și rege al Boemiei, a reușit către 1300 să fie încoronat rege al Poloniei, apoi, în virtutea drepturilor fiului său mai mic, rege al Ungariei. Acest imperiu a avut o viață scurtă și Boemia ajunge din nou, cu Carol al IV-lea de Luxemburg, sub dominația unei dinastii germane. Succesorii lui Carol al IV-lea de Luxemburg sunt totuși incapabili să-i continue opera. Sub domnia fiului său Venceslav, reformatorul Jan Hus îmbină strâns disputa religioasă cu patriotismul boem. Criza husită capătă repede o manta antigermanică și se

afirmă ca o mișcare națională îndreptată clar împotriva dinastiei domnitoare. Lucrurile capătă un caracter dramatic prin condamnarea și supliciul lui Jan Hus la sinodul de la Constanza (1415). Cehii fac din acesta un martir și îi acuză pe suveranii germani că nu au făcut nimic pentru a-l salva de la moartea pe rug. Succesorul lui Venceslav, Sigismund, trebuie să aștepte anul 1436 și un compromis semnat de papalitate (aceasta aprobă cehilor uzanța comuniunii sub ambele specii) pentru a fi recunoscut ca rege al Boemiei. Dar autoritatea regală a fost serios slăbită de criză, iar sentimentul național ceh constituie de acum încolo un obstacol puternic în fața expansiunii germanismului. În 1458, nu un membru al Casei de Habsburg, ci un ceh, George de Podtebrady, devine rege al Boemiei.

În Ungaria, germanismul cunoaște aceeași dorință de expansiune dar și aceleași dificultăți. La mijlocul secolului al XIV-lea, Ungaria este guvernată de Ludovic de Aragon (1370-1386). Maria, fiica sa mai mare, se căsătorește cu Sigismund de Luxemburg, care își asigură în felul acesta coroana Ungariei înainte de a obține, s-a văzut în ce condiții, pe cea a Boemiei și titlul imperial. Dar nobilimea maghiară se opune cu îndârjire autorității suveranilor germani, a căror putere nu este mai solidă în Ungaria decât în Boemia. De la înfrângerea de la Nicopole (1396), Ungaria este confruntată totuși, în primul rând cu amenințarea unei invazii otomane. Sub conducerea lui Ioan Hunyade¹⁵¹, nobilimea ungară pune mâna pe arme pentru a încerca să se opună presiunii turcești pe care Habsburgii sunt incapabili s-o împiedice. Din acest motiv, nobilimea ungară hotărăște în 1458 să-și aleagă propriul rege,

Matei Corvin, fiul lui Ioan Hunyade.

În sfârșit, Polonia cunoaște și ea o puternică reacție antigermanică. Cucerită de Cavalerii Teutoni în secolul al XII-lea, ea este slăbită de certurile dintre nobili, pe care dinastia Piast este incapabilă să le pună capăt și pare expusă poftelor suveranilor germani. La mijlocul secolului al XIV-lea, declinul său este stopat un timp de Cazimir cel Mare, care, între 1333 și 1370, mărește teritoriul și readuce nobilimea la ascultare. Dar, în 1370, nobilii polonezi îi dau drept succesor pe Ludovic de Anjou, deja rege al Ungariei. Pentru că prin căsătoria Mariei, fiica sa mai mare, cu Sigismund de Luxembourg riscau să provoace trecerea țării sub autoritatea unui prinț german, nobilii polonezi preferă să o aleagă suverană pe sora ei, Hedviga de Lituania Jagello. În fruntea unui stat puternic, incluzând Lituania și Polonia, Jagello începe o luptă fără milă împotriva expansiunii germanice. După victoria hotărâtoare de la Tannenberg (sau Grünwald), în 1410, asupra Cavalerilor Teutoni, timp de o jumătate de secol el se străduiește să-i împingă pe germani spre vest, luptând în același timp cu curaj împotriva expansionismului turcesc. Noua dinastie poloneză atinge acum apogeul, intervine ca arbitru în întreaga Europă și dă un rege ungurilor și apoi cehilor. La sfârșitul secolului XV, Jagellonii din Polonia apar în ochii lumii germane drept garanția independenței naționale a statelor slave și a celui ungar.

Presiunea germanică nu este oprită totuși decât temporar, căci Habsburgii o reiau victorioși. Dar, în cursul luptelor pe care le-au dat, statele slave și-au făurit un sentiment național pe care secolele de

supunere față de împărații germani nu vor mai reuși să-l șteargă.

În nord: uniunea scandinavă față în față cu Hansa

Până în secolul al XIV-lea, țările scandinave au un rol mai puțin important în istoria Europei. Resursele puține și populația scăzută explică această poziție modestă. Întreaga istorie a celor trei regate se reduce la lupta dusă de monarhie împotriva atitudinii recalcitrante a nobilimii și a clerului. Dar, începând din secolul al XV-lea, se petrece un fapt important: pătrunderea pe domeniul scandinav al Mării Baltice a orașelor germanice din Hansa teutonică.

Colonizat în partea de sud de către germani, regatul Danemarcei se vede printre altele înlăturat din Marea Baltică de întreprinderile aparținând Hansei. Regele Waldemar al IV-lea încearcă să reacționeze printr-un război, dar hanseații blochează Copenhaga și regele trebuie să recunoască protectoratul acestora asupra regatului său. Curând, dominația hanseatică se întinde până în Suedia și, în 1363, aceștia i se impune un rege: Albert de Mecklenbourg. Către sfârșitul secolului al XIV-lea, întreaga lume scandinavă intră sub protectoratul germanic. Cele trei regate vor reacționa, realizând în ultimii ani ai secolului o uniune care, punând capăt dezbinărilor, va constitui un obstacol în fața expansiunii germanice.

Din 1375 până în 1389, în urma unor moșteniri și războaie, fiica lui Waldemar al IV-lea, Margareta, reușește să reunească pe fruntea sa cele trei coroane ale Danemarcei, Norvegiei și Suediei. În

1397, ea prezidează tripla încoronare a nepotului și moștenitorului său, Eric de Pomerania. Uniunea de la Kalmar, realizată de dietele celor trei regate, stabilește statutul Scandinaviei. Păstrându-și fiecare instituțiile proprii, Suedia, Norvegia și Danemarca hotărăsc să rămână unite pentru totdeauna sub autoritatea aceluiași suveran. Departea de a realiza unirea regatelor într-un singur stat, acest act consfințește în fond hegemonia celui mai puternic și mai populat. Danemarca, sub domniile Margaretei și a lui Eric, folosește în avantajul său forțele celor trei state ale Uniunii.

Uniunea nu supraviețuiește mult timp după dispariția inițiatoarei sale, care moare de ciumă în 1412. Dominația daneză este suportată din ce în ce mai greu de nobilimea celorlalte două regate. Acest sentiment este agravat de faptul că, odată cu venirea la putere a suveranilor germani, Eric de Pomerania și succesorii lui, Christophe de Bavaria și Christian de Oldenburg, toate funcțiile importante sunt în mâinile germanilor. De acum, revoltele se înmulțesc. Este adevărat că suveranul Christian de Oldenburg reușește, la mijlocul secolului al XV-lea, să anexeze Danemarcei provinciile germanice Schlesvig și Holstein și să refacă în interesul său Uniunea de la Kalmar, dar forțe centrifuge o distrug în ultimii ani ai secolului al XV-lea.

Bilanțul acestei încercări de unire a regatelor scandinave nu este totuși negativ. Solidaritatea popoarelor scandinave a permis, prin stoparea expansiunii germanice, să-și apere originalitatea. Mai ales, puterea maritimă scandinavă a stânjenit desfășurarea activităților Hansei în Marea Baltică.

La sud: anarhia politică italiană și afirmarea spaniolă

Italia, care a fost principala miză în lupta dintre Pontificat și Imperiu după dispariția lui Frederic al II-lea Hohenstaufen (1250), este practic eliberată de sub dominația împăraților germani. Dar supunerii față de împărați îi urmează, timp de șase secole, fărâmițarea politică. Luptele dintre Pontificat și Imperiu se prelungesc din această cauză în mod anacronic, prin expedițiile în Italia ale împăraților Henric al VII-lea (1312) și Ludovic de Bavaria (1328-1329), sau prin luptele ce au loc în interiorul peninsulei, între Guelfi, partizani ai papei sau ai casei de Anjou, și Ghibelini¹⁵², partizanii italieni ai împăratului. Dar diferitele partide luptă mai ales pentru realizarea ambițiilor teritoriale ale prinților sau ale orașelor care năzuiesc să-și extindă autoritatea asupra principatelor vecine. Comandanții militari, *condottieri*, își pun trupele lor de mercenari în serviciul unora sau altora. Ei câștigă serios din aceste lupte și uneori hotărăsc să-și constituie propriul lor principat.

Din cauza războaielor și luptelor civile, centrul vital al Italiei are tendința să se deplaseze din marile regate din sud către principatele Italiei de nord. În sudul și în centrul peninsulei se mențin

¹⁵² „Guelfi” și „Ghibelini” desemnează numele a două partide puternice, ce împart Italia în secolele XII-XV. Cele două partide s-au aflat în permanent conflict, deoarece primii erau susținători ai papei, iar ceilalți erau partizani ai împăratului german. Cearta lor, ce va atrage orașele din Peninsula se încheie odată cu invazia franceză din 1494.

două state bine organizate: statele pontificale și regatul Neapolelui.

Statul pontifical a fost zdruncinat de lunga ședere a papilor la Avignon. Dispariția în fapt a autorității pontificale, pe care cea a retorilor incapabili și corupți nu reușește să o înlocuiască, a dat mână liberă ambițiilor familiilor feudale Orsini, Colonna sau Gaetani, care își dispută puterea. Profitând de absența papei, principalele orașe ale statului pontifical, Spolete, Bologna, Orvieto sau Viterbe își organizează o veritabilă autonomie comunală. În 1347, chiar la Roma izbucnește o revoltă populară și orașul se declară practic independent sub conducerea dictatorului Cola di Rienzo. Excomunicat de Clement al II-lea, acesta este alungat în anul următor din Roma de către baroni. În provinciile Ancona și Romagna, seniorii au format adevărate principate, seniorii de Montefeltre la Urbino, Malatesta la Rimini sau Este la Ferrara și Modena. Anarhia este așa de mare încât zădărnicește tentativa lui Urban al V-lea de a reinstala papalitatea la Roma (1367): după câteva luni este nevoit să fugă din fața supușilor săi răsculați și să se întoarcă la Avignon. Cu mare greutate, Grigore al XI-lea reușește să readucă papalitatea în Italia, în 1377. Marea schismă a Bisericii care urmează prelungește anarhia. Aceasta dă puterilor străine, prinților și orașelor italiene, ocazia de a interveni în favoarea unuia sau altuia dintre pontifi, în schimbul unei protecții nu mai puțin periculoase pentru papalitate. Dacă la sfârșitul secolului al XV-lea aceasta reușește să capete forma unei monarhii centralizate, autoritatea asupra propriilor state rămâne nesigură. Decăderea

statului pontifical este evidentă.

Chiar dacă este mai puțin afectat, regatul Neapolelui devine o pradă pe care și-o dispută puterile străine. În timp ce aragonezii s-au instalat în Sicilia încă din anul 1282, dinastia angevină reușește să reziste în peninsula cu regele Robert și nepoata lui, Ioana, care capătă porecla de „regina indecentă” datorită celor patru căsătorii și numeroșilor amanți. După moartea sa, istoria regatului se reduce la o competiție între dinastiile rivale: ducii de Anjou, aparținând casei de Valois, care se pot baza pe ajutorul Franței, se înfruntă cu prinții de Duras și cu dinastia siciliană de Aragon. În 1442, Alphonse de Aragon, adoptat de Ioana a II-a de Duras, restabilește în propriul interes unitatea regatului celor Două Sicilii, pe care îl lasă moștenire, împreună cu regatul Neapolelui, fiului său, Ferrant I (1458-1494).

În nordul peninsulei, spre deosebire de restul Italiei, statele mici, orașele libere sau principatele sunt cele care stăpânesc. Încă de la începutul secolului al XII-lea, împărații au trebuit să înfrunte mișcarea comunală. Au rămas mai ales în memorie peripețiile luptei lor împotriva Ligii orașelor lombarde. Până la începutul secolului al XIV-lea, istoria Italiei de nord se confundă cu cea a raporturilor dintre cler și Imperiu, peninsula constituind miza teritorială a conflictului dintre cele două puteri. În același timp, în cadrul fiecărui oraș, o luptă permanentă se duce între nobilimea care, la începutul secolului al XIV-lea, deține încă puterea și burghezia care, îmbogățită în urma unei intense activități economice în cadrul corporațiilor, încearcă să pună mâna pe aceasta. Orașul Milano cunoaște

astfel dictatura familiei Visconti. Aceștia guvernează prin teroare și creează un stat în Italia de nord. Chiar dacă o revoluție o alungă la mijlocul secolului al XV-lea, orașul Milano cade în curând din nou în mâinile unei noi dinastii, înființată de comandantul armatei, Francisc Sforza.

La Florența, luptele între facțiuni sunt deosebit de dure. Guelfii se opun Ghibelinilor, iar Albii (partid guelf radical) Negrilor (mai moderați și bănuți de simpatii ghibeline), fiecare familie aristocratică trecând de partea uneia sau alteia dintre facțiuni. O anarhie interioară care nu împiedică orașul să-și extindă puțin câte puțin autoritatea în regiunea Toscanei, în detrimentul cetăților vecine. Curând, problemele politice sunt dublate de probleme economice și sociale. Cei săraci, meseriași sau salariați aparținând „meseriilor minore” se opun celor bogați, marii negustori sau proprietari aparținând „meseriilor majore”. În fruntea fiecăreia dintre aceste grupări se află familii puternice: Albizzi, apărători ai celor bogați și Medici, șefi ai partidului democratic. În cursul secolului al XV-lea, Cosimo de Medici, sprijinit de cei săraci, plasează orașul sub dominația familiei sale.

Geneva și Veneția, unde s-au instaurat regimuri aristocratice, cunosc o istorie în care predomină în esență problemele economice. Geneva, care obține controlul asupra Corsicei și ale cărei interese comerciale se îndreaptă spre Mediterana occidentală, trece prin încercări atât de dificile încât își pierde independența și cade sub dominație franceză la sfârșitul secolului al XIV-lea. Veneția formează în Istria, Dalmația și nord-estul Italiei un stat „cu un teritoriu solid” care o face să intre în

conflict cu vecinii. Nici acest conflict, nici protestele pontificale nu știrbesc o prosperitate comercială bazată pe relațiile sale cu Orientul și cu păgânii.

În timp ce în Europa centrală Sfântul Imperiu cedează treptat locul formațiunilor naționale, iar în Italia acesta este înfrânt de fărâmițarea politică și teritorială, Europa occidentală scade, constituindu-se statele naționale care, împreună, fac eforturi să sfarme vechile structuri medievale pentru a le înlocui cu instituții capabile să le asigure stabilitatea și eficacitatea. La sud, peninsula iberică oferă un exemplu impresionant al acestei evoluții. Până în secolul al XIII-lea, istoria peninsulei iberice este dominată de „Reconquista”. Extremitate greu încercată a Occidentului, Spania este o altă țintă a cruciadelor. După victoria de la Las Navas de Tolosa (1212), Spania este recucerită încetul cu încetul. Granada rămâne ultimul regat musulman al peninsulei, până la sfârșitul secolului al XV-lea. Această amânare se datorează încetării acțiunilor de cucerire. Problemele interne trec înaintea luptei împotriva musulmanilor.

La începutul secolului al XIV-lea, peninsula nu mai este împărțită decât în patru regate: regatul Castiliei, format de Alfonso al X-lea cel Înțelept prin unirea regatelor Castilia și Leon; regatul Aragonului, care cuprinde Catalonia și care se extinde prin cuceririle succesive ale lui Jaime I, Pedro al III-lea și Jaime al II-lea asupra insulelor Baleare, a regatului Valenciei și al Siciliei asupra Sardiniei și Corsicii; regatul Portugaliei, care s-a constituit definitiv sub domnia lui Alfonso al III-lea prin cucerirea regiunii Algarve; în sfârșit, regatul Navarrei, care se afla situat între state mai

puternice decât el, izolat de Mediterana și sortit unei existențe cu atât mai mediocre cu cât legile succesorale permit ficielor să moștenească regatul, ceea ce duce la permanente schimbări ale dinastiilor.

Din secolul al XIII-lea în secolul al XV-lea, Castilia cunoaște o lungă perioadă de anarhie: urmașii suveranilor se înfruntă cu marile familii feudale. Străinătatea intervine în aceste conflicte iar curând monarhia castiliană devine o simplă jucărie mânuită de nobilime. Astfel, regele Henric al IV-lea se vede nevoit să o dezmoștenească pe fiica sa, Ioana – căreia i se atribuie o naștere nelegitimă – în favoarea surorii sale, Isabella (1474).

Când, în 1410, se stinge dinastia de Aragon se apelează la un Infante de Castilia, Ferdinand. Căsătoria Isabellei cu Ferdinand (1469), deci legătura dintre noua dinastie aragoneză și familia regală de Castilia, va da naștere Spaniei. Sub domnia Isabellei și a lui Ferdinand, supranumiți „Regii catolici” datorită credinței lor intransigente, Aragonul și Castilia au guverne separate, dar unificarea lor se pregătește. Aceasta se realizează în folosul fiicei lor, Ioana cea Nebună, apoi a nepotului lor, viitorul împărat Carol-Quintul.

Mai întâi, Spania își stabilește frontierele. După ce a cucerit partea de sud a Navarrei, Ferdinand de Aragon pune mâna pe Granada în 1492, după un război de mai mult de zece ani, în cursul căruia trădările și luptele s-au succedat și care s-a terminat cu un lung asediu. „Reconquista” spaniolă ia sfârșit odată cu dispariția ultimului stat musulman din peninsula iberică. Convinși că o coexistență a unor religii diferite în sânul aceluiași

stat nu poate decât să dăuneze acestuia, regii catolici încearcă apoi să asimileze populațiile eterodoxe. Dacă musulmanii sunt primele victime ale unei politici care nu oferă decât două alternative, convertirea sau expulzarea, evreii sunt supuși și ei strictei intoleranțe religioase. Începând din 1480, suveranii fac din Inchiziție instrumentul politicii lor religioase. Spania timpurilor moderne se constituie în mijlocul flăcărilor, a rugurilor și a sentințelor de întemnițare.

Devenind supraveghetori fanatici ai respectării stricte a religiei, cei doi suverani se preocupă să asigure urmașilor lor puterea absolută. Asprimea nemiloasă a Isabellei, care decimează nobilimea castiliană, rade de pe fața pământului fortărețele, suprimă pensiile și pune la punct turbulenta nobilime din regatul său. În Aragón, Ferdinand reușește să dezbine adunările orășenești și să elimine partidul democrat, sprijinindu-se pe cei bogați. În grabă, juriștii organizează reformele administrative pe care monarhia franceză le realizase în timpul lui Filip cel Frumos.

La sfârșitul Evului Mediu, Spania este un stat modern, dezvoltat din punct de vedere economic și de multă vreme îmbogățit de pe urma aurului adus prin Maghreb de caravanele venite din Sudan. Sub domnia Isabellei, insulele Canare devin insule castiliene iar Columb descoperă în 1492 Lumea Nouă. Căsătoria fiicei Regilor catolici, moștenitoare a două regate și a drepturilor Spaniei asupra Americii, cu Filip cel Frumos, fiul Mariei de Burgundia, moștenitoare a lui Carol Temerarul și a lui Maximilian de Strasbourg, va face din dinastia spaniolă cea mai puternică Casă regală din Europa

și din noul „regat al Spaniei“, statul cel mai important de pe continent.

La vest: Franța și Anglia în războiul de o sută de ani

La sfârșitul secolului al XIII-lea, în Franța și Anglia se instituie două puteri monarhice naționale în care, alături de practicile feudale, începe să se impună revendicarea drepturilor regelui. Cu toate acestea, triumful statului național în Europa occidentală nu permite asigurarea stabilității pe continent.

În Franța, monarhia feudală, fondată sub Filip August și Ludovic al IX-lea, a evoluat către centralizare sub influența hotărâtoare a juriștilor. În timpul lui Filip cel Frumos, aceștia au afirmat supremația regală și au reușit să-i supună pe marii vasali. În Anglia, după marile crize din secolul al XIII-lea, între Eduard I și Parlamentul care reprezintă clasele dominante ale societății, se stabilește o relație nouă care, departe de a micșora puterea regală, tinde să o întărească.

Dar aceste două state, cele mai puternice din Europa de la începutul secolului al XV-lea, au interese opuse. Franța și Anglia nu vor cunoaște liniștea înainte de secolul al XV-lea: rivalitatea lor, provocată de concepțiile feudale ale regilor Franței, degenerază într-o serie de conflicte armate. Acestea durează mai mult de un secol, și în zorii timpurilor moderne lasă cele două monarhii slăbite și epuizate.

„Războiul de o sută de ani” este o înșiruire dezlănțată de lupte, întrerupte de perioade de liniște și de tratate de pace. Dacă operațiunile militare nu sunt permanente, atmosfera de război domină mai

mult de un secol viața internă a celor două state și relațiile dintre acestea. Acest lung conflict pune alături concepțiile feudale în care își au originea și mijloacele celor două state, cele mai moderne din Europa.

Ducatul de Guyenne și teritoriile sale anexe, Saintonge, Perigord, Quercy și Limousin (întregul sud-vestul actual al Franței), fuseseră recunoscute drept posesiuni ale regelui Angliei (tratatul de la Paris semnat de Ludovic al IX-lea în 1259) în

schimbul omagiului feudal prezentat regelui Franței. Acesta din urmă continuă să intervină adesea pe acest teritoriu pe care englezii aplică legea. Această situație este deosebit de propice înmulțirii conflictelor. Începând cu 1293, Eduard I, chemat să apară în fața Parlamentului din Paris, refuză să facă acest lucru și își vede feudele confiscate. Războiul care începe atunci durează zece ani. Armistițiul este de scurtă durată: noul rege Eduard al II-lea întârzie să-și prezinte omagiul și ostilitățile reîncep în 1316.

În Flandra, situația este destul de diferită, chiar dacă, ca și în Guyenne, scopul politicii franceze este să anexeze regatului un teritoriu ce fusese cedat contelui de Flandra, Guy de Dampierre. Pentru a reuși, regii Franței se sprijină ca de obicei pe nobili și pe clerul superior, care consideră avantajos să devină vasalii lor. Dar în Flandra problema politică este dublată de cea economică. Centru al unei înfloritoare industrii producătoare de postav, Flandra primește din Anglia materia primă necesară, lână. Anexarea Flandrei de către Franța, într-o continuă luptă cu Anglia, ar însemna distrugerea unei industrii lipsite de materia primă. De aceea, când confiscă comitatul (în 1301), Filip cel Frumos se izbește de ostilitatea fățișă a meseriașilor și negustorilor care îl susțin pe contele de Dampierre, garantul autonomiei flamande și fidel alianței cu englezii. La Bruges, o răscoală – „Matines Brugeoises”¹⁵³, versiune flamandă a „vecerniilor siciliene”¹⁵⁴ – condusă de meseriașul Pierre de Coninck, se termină la 17 mai 1302 prin masacrul garnizoanei franceze. În același an, o expediție organizată de Filip cel Frumos, formată

din floarea cavaleriei franceze strânsă în jurul lui Robert de Artois, suferă o înfrângere dezastruoasă în fața infanteriștilor comunelor flamande. Filip cel Frumos trebuie să aștepte anul 1305 și pacea de la Athis-sur-Orge pentru a putea anexa întreaga Flandră valonă.

După moartea lui Filip cel Frumos, feudalii încep să ridice capul. Cei trei fii ai săi, Ludovic al X-lea cel Certăreț (1314-1316), Filip al V-lea cel Lung (1316-1322) și Carol al IV-lea cel Frumos (1322-1328), care se urcă pe rând pe tronul Franței, nu au nici curajul nici autoritatea tatălui lor. Sub Ludovic al X-lea, juriștii care au constituit o autoritate în regat sunt urmăriți, torturați, executați. În plus, pentru prima oară în istoria Capețienilor se pune problema succesiunii la tron. La moartea sa, Ludovic al X-lea cel Certăreț lasă în urmă o fată, Ioana. Soția lui naște un băiat, dar Ioan I moare la cinci zile după naștere. Ioana este înlăturată de la moștenire în virtutea „legii salice” (excluderea femeilor de la dreptul de a urca pe tron) inventată cu această ocazie de juriști. Filip al V-lea, care la rândul său nu are decât fete, este moștenit fără dificultate de fratele său Carol, dar situația se agravează în 1328 când acesta moare la rândul său. Doi candidați își dispută tronul: Filip de Valois, nepotul lui Filip al III-lea cel Îndrăzneț și Eduard al III-lea al Angliei, nepot de fiică a lui Filip cel Frumos (mama sa, Isabelle, fiica lui Filip al IV-lea se căsătorise cu Eduard al II-lea al Angliei). Baronii francezi preferă să-l aleagă drept suveran pe candidatul „născut în regat” decât pe nepotul lui Filip cel Frumos.

Pentru moment monarhia engleză nu reacționează. Trebuie să spunem că, pe lângă

Franța, Anglia, care se limitează la partea meridională a insulei, este mult mai puțin importantă: Irlanda a devenit practic independentă, iar Țara Galilor, încredințată ca apanaj fiului mai mare al regelui se bucură de o autonomie foarte mare. Cât despre Scoția, aceasta a scăpat de sub autoritatea engleză și și-a ales drept rege pe Robert Bruce I (1306). Domnind peste un regat cu trei milioane de locuitori (de patru ori mai puțini decât în Franța), care se ocupă numai cu agricultura, regele Angliei este incapabil să înfrunte puternica și bogata Franță a lui Filip al III-lea de Valois. Pe de altă parte, Anglia cunoaște, sub domnia lui Eduard al II-lea (1307-1327) o lungă perioadă de anarhie marcată de dominația favoriților regali și de revoltele propriiei sale familii. Ajutată de amantul ei, însăși soția lui Eduard al II-lea îl destituie pe acesta și apoi îl asasinează.

Rege la 15 ani, Eduard al III-lea este împins să declanșeze războiul contra lui Filip al VI-lea de Valois. Acesta începe în 1337, în momentul în care Franța și Anglia se înfruntă în Flandra și în care Filip al VI-lea pune mâna pe ducatul de Guyenne. Pentru a obține o rezolvare avantajoasă a acestei probleme supărătoare, Eduard al III-lea se hotărăște să conteste alegerea baronilor francezi făcută în favoarea lui Filip de Valois după moartea lui Carol al IV-lea. Invocând lipsa de regularitate a „legii salice”, care a fost folosită pentru a-l da de-o parte, acesta se proclamă rege al Franței. Această proclamare, făcută la momentul potrivit, va constitui în secolul al XV-lea baza politicii britanice. Între timp începe un interminabil conflict, suită de cavalcade intermitente, de bătălii între cavaleri și

de asedii de orașe și fortărețe. Scopul nu este atât cucerirea de teritorii, cât înfrângerea adversarului.

Războiul de o sută de ani cunoaște trei etape succesive. Prima este marcată de o serie de înfrângeri dezastruoase ale francezilor. Susținuți de arcași excelenți, căpitani lui Eduard al III-lea duc un război realist față de o cavalerie franceză dornică mai ales de fapte răsunătoare. Zdrobită la Crécy în 1336 armata lui Filip al III-lea pierde în anul următor portul Calais. Fiul său, Ioan cel Bun, este înfrânt și luat prizonier la Poitiers în 1356. Aceste înfrângeri provoacă tulburări în întreaga Franță și mai ales la Paris, unde, din cauza războiului și a unei epidemii de ciumă bubonică, domnește o mizerie îngrozitoare: parizienii se ridică împotriva guvernului condus de delfin (prințul moștenitor, viitorul Carol al V-lea), un prinț plăpând, de 18 ani, a cărui sarcină devine și mai grea din cauza intrigilor marilor feudali. Profitând de aceste tulburări, magistratul negustorilor din Paris, Étienne Marcel, încearcă să impună controlul burgheziei asupra regelui. Urmează un adevărat război civil. Étienne Marcel se aliază împotriva delfinului cu țăranii revoltați, cu comunele flamande și cu regele Navarrei, Carol cel Rău, aliat al englezilor. Asasinarea lui Étienne Marcel (1358) permite delfinului să preia frâiele puterii și să restabilească liniștea. Dar trebuie să negocieze cu englezii o pace costisitoare: la Brétigny (1360) el consimte să plătească o răscumpărare de trei milioane de ecu pentru eliberarea lui Ioan cel Bun și îi recunoaște lui Eduard al III-lea, în schimbul renunțării sale la tronul Franței, dreptul de a stăpâni fără să-și prezinte omagiul feudal, regiunile

Guyenne, Poitou, Saintonge, Limousin și Périgord.

Dacă regele Carol al V-lea reia din 1368 războiul împotriva Angliei, el nu reușește totuși să oprească definitiv decăderea regatului. Când Carol al VI-lea îi urmează la tron (1380), la vârsta de 12 ani, Franța este pe cale de a atinge fundul prăpastiei. Până la majorat guvernarea este încredințată unchilor săi, ducii de Anjou, de Berry, de Bourbon și mai ales lui Filip cel Îndrăzneț, duce de Bourgogne. Devenit major, regele este apucat de o criză de nebunie (1392), care va lăsa regatul la cheremul ambițiilor familiei regale. Lupta îndârjită dintre frații regelui, Ludovic de Orléans și vărul său, ducele de Burgundia, Ioan fără Frică (fiul lui Filip cel Îndrăzneț), dintre care ultimii doi vor fi asasinați, provoacă un război civil. Membrii partidei „Armagnac” (partizani ai lui Ludovic de Orléans) și cei ai partidei „Burgunzilor” (ai cărei șefi succesivi sunt ducii de Burgundia, Ioan fără Frică și fiul acestuia, Filip cel Bun) se sfâșie între ei trecând regatul prin foc și sabie.

A doua etapă începe în 1415. În ultimii ani de domnie a lui Eduard al III-lea, paralizată de dificultățile interne, Anglia sfârșește și ea în anarhie: abia încoronat, Richard al II-lea a fost înlăturat de Henric de Lancaster. Ajuns rege al Angliei (1413), fiul acestuia, Henric al V-lea, profită de tulburările din Franța pentru a debarca în Normandia (1415). Intenția sa este de a restabili ordinea într-un regat corupt, în care gloata dictează prinților ce au de făcut, în care regii asupresc clerul și în care, alături de regina Isabela de Bavaria, domnește desfrâul. Învingător al cavalerilor francezi la Azincourt și Artois (1415), Henric al V-lea adoptă

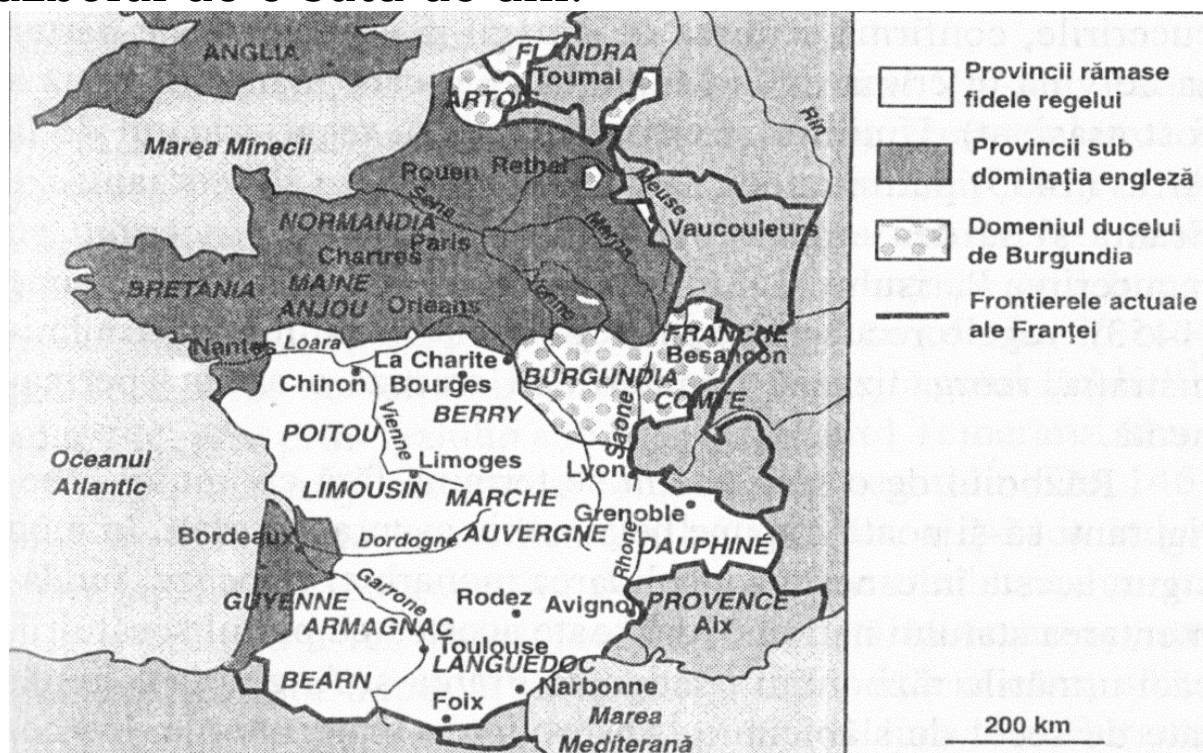
o nouă formulă de război: ocuparea permanentă a regiunilor cucerite. Datorită abilității sale politice el obține prin tratatul de la Troyes (1420) ca regele Carol al VI-lea să-și renege și să-și dezmoștenească fiul – pe care Isabela de Bavaria îl consideră bastard – și i-o dă de soție pe fiica sa, Caterina de Franța. Această căsătorie îi deschide succesiunea la tronul Franței: pretențiile regilor englezi la acest tron se bazează de acum pe un tratat.

Numai membrii clanului Armagnac continuă o luptă fără speranță în sudul regatului, în jurul delfinului Carol. La 31 august 1422, moartea lui Henric al V-lea, apoi cea a lui Carol al VI-lea, schimbă situația: în timp ce Henric al VI-lea al Angliei, un copil de zece luni, este proclamat rege al Franței și al Angliei, delfinul Carol își ia numele de Carol al VII-lea. Curând regatul este împărțit în trei. Guvernarea engleză, exercitată în numele lui Henric al VI-lea de către regentul Bedford, este recunoscută în partea de nord și sud-vest a Franței. Carol al VII-lea, la rândul său, poate conta pe fidelitatea provinciilor din centrul și sudul regiunii Languedoc, dar teritoriul pe care îl stăpânește este atât de restrâns încât adversarii săi îl numesc în bătaie de joc „regele din Bourges”. În sfârșit, Filip cel Bun, duce de Bourgogne și stăpân al Flandrei, pune bazele unui stat cuprins între Marea Nordului și Franche-Comté.

Amenințată să devină engleză, Franța este salvată de intervenția Ioanei d’Arc, care aduce războiul de o sută de ani în a treia etapă. Obligându-i pe englezi să ridice asediul orașului Orléans (1429), „fecioara” salvează regiunea Berry, centrul regatului „regelui din Bourges” și îl convinge pe Carol al VII-lea că

ajutorul divin va asigura triumful armatelor franceze. Impunând apoi plecarea la Reims, unde Carol al VII-lea este uns la 17 iulie 1429, ea confirmă legitimitatea regelui, anulând în felul acesta tratatul de la Troyes. Mai mult încă, la acest sfârșit de Ev Mediu, când credința creștină este încă întețită de calamitățile epocii, ea oferă statului național confirmarea alegerii divine.

De acum înainte nu are importanță că mediocrul Carol al VII-lea nu știe să profite de impulsul dat de Ioana. Nu are importanță că o lasă să lupte singură, fără mijloace materiale și că nu face nimic pentru a o răscumpăra și a o salva de la moarte atunci când, luată prizonieră de cei din Burgundia, este predată englezilor și condamnată pentru erezie de judecătoria tribunalului ecleziastic. Supliciul ei – este arsă de vie la Rouen la 30 mai 1431 – îi este chiar de folos monarhiei naționale, căci îi oferă un martir. Întărit în felul acesta, sentimentul național permite unui rege fricos să termine victorios războiul de o sută de ani.

Franța în 1420

Reconcilierea dintre francezi și burgunzi constituie prima etapă a redresării. De frică să nu susțină costul victoriei engleze sau franceze, ducele de Burgundia, Filip cel Bun, acceptă să se retragă din conflict. În schimb, Carol al VII-lea își întărește cuceririle, confirmă scutirea de omagii și își recunoaște partea sa de vină în crima de la Montereau (în care Ioan fără Frică a fost asasinat). Umilitor și costisitor pentru regat, tratatul de la Arras (1435) permite totuși lui Carol al VII-lea să reorganizeze Franța și să dea englezilor lovituri hotărâtoare. Începând cu recucerirea Parisului (1436) și până la cea a provinciei Guyenne (1453), regele recucerește un regat, reia în mâinile sale administrația, reorganizează finanțările și creează o armată permanentă.

Războiul de o sută de ani se termină fără ca unul din beligeranți să-și poată impune hegemonia asupra celuilalt. În mod sigur, acesta înlesnește consolidarea monarhiei franceze, fundamentarea statului național, dar toate acestea cu prețul secătuirii, căci urmările războiului condamnă Franța și Anglia la o jumătate de secol de slăbiciune. Absorbite de lupte interne, ele cedează locul tinerei puteri spaniole, care devine în zorii timpurilor moderne, cea care domină Occidentul.

Secolul de război prin care a trecut Franța i-a încurajat pe marii feudali să-și continue tendința lor spre independență. Existența a doi regi între care era posibil să alegi, avantajele pe care și unul și celălalt trebuiau să le ofere pentru ca numărul supușilor lor să crească, slăbiciunea deosebită a

puterii centrale, au făcut din fiecare dintre apanaje un mic stat independent. Dacă independența Burgundiei a fost recunoscută prin tratatul de la Arras, și alte teritorii – cel al ducelui de Bretagne, al lui René de Anjou, al lui Carol d'Orléans, al lui Ioan al II-lea d'Allençon sau al lui Carol de Bourbon – se bucură de aceeași autonomie: toți marii feudali cer să-și obțină independența.

Carol al VII-lea ia împotriva acestor pretenții măsuri centralizatoare care vor servi drept model pentru crearea statelor naționale din Europa. Astfel, în Franța sfârșitului de secol XV, două concepții despre stat se opun: cea a statului roman, guvernat de o lege unică, al cărei garant este suveranul, și cea a statului feudal, susținută de marea nobilime care, în 1437, 1440 sau 1442, când războiul nu se sfârșise încă, organizează răscoale împotriva puterii regale.

Dacă în timpul vieții tatălui său Carol al VII-lea, Ludovic al XI-lea a sprijinit pretențiile feudale, din momentul urcării pe tron el se arată hotărât să facă pe reprezentanții marii nobilimi să simtă greutatea autorității sale. Dar manevrele sale, adesea întortocheate, care constau în a-i asmuți pe unii împotriva altora sau în a relua pe ascuns ceea ce oferise în mod public, măresc nemulțumirile. În 1467, „Liga Binelui Public”¹⁵⁵ adună în jurul principalului său adversar, Carol Temerarul, duce de Burgundia, majoritatea marilor feudali ai regatului. Din 1468 până în 1477 lupta intermitentă a lui Ludovic al XI-lea împotriva pretențiilor burgundului domină istoria Occidentului. Întreaga politică a lui Carol Temerarul constă în crearea, între Franța și Sfântul Imperiul, a unui stat

independent care, adăugând teritoriile Flandrei și ale Țărilor de Jos ducatului Burgundiei, amintește Lotharingia din epoca carolingiană. Nu fără dificultate, Ludovic al XI-lea reușește să-i adune pe toți cei care prejudiciază autoritatea lui Carol Temerarul (orașele de pe Rhin, cantoanele elvețiene, ducele de Lorrena). Începând din 1475, ducele de Burgundia suferă înfrângere după înfrângere: înfrânt de elvețieni, apoi de ducele de Lorrena, moare în fața orașului Nancy, în 1477. Cu toate acestea, Ludovic al XI-lea nu reușește să pună mâna pe teritoriile burgunde. Maria, moștenitoarea Temerarului, prin căsătoria cu Maximilian de Habsburg, fiul împăratului german, obține un tratat de împărțire (1482), care lasă fiului lor, Filip cel Frumos, Flandra, Brabantul, Olanda, Hainaut și Luxemburgul. Dar pericolul creării în Burgundia a unui „mare ducat de Occident” și cel al implantării în regat a unor principate feudale independente, este înlăturat. Franța și-a restabilit frontierele, autoritatea regală este refăcută, iar războiul de o sută de ani s-a terminat.

Anglia, al cărei teritoriu a fost totuși apărat, nu iese mai puțin slăbită din războiul de o sută de ani. Doar la sfârșitul „războiului celor două roze” statul național modern se întemeiază definitiv.

În momentul victoriilor decisive ale francezilor, Anglia intră într-o perioadă de dificultăți. Regele Henric al VI-lea, un tânăr încântător care vrea să placă tuturor, este incapabil să conducă regatul. Soția sa, Margareta de Anjou, capătă asupra lui o influență foarte mare și îl împinge să ducă cu Franța o politică de pace, fără îndoială înțeleaptă, dar nepopulară în Anglia. Revoltele se înmulțesc – un

aventurier, John Amende-All - „reparatorul nedreptăților”, vine să jefuiască Londra în fruntea unei trupe de nemulțumiți în timp ce претенții la tron ȝes intrigi. Unul dintre aceștia, Richard, duce de York, profită de înfrângerea definitivă a Angliei în războiul de o sută de ani (1453) și de criza de nebunie pe care o face Eduard, prinț de Galles și moștenitor al lui Henric al VI-lea, pentru a se proclama „protector și apărător al regatului”. Venindu-și în fire, Henric al VII-lea își îndepărtează rivalul. Dar Richard pune mâna pe arme și îl ia prizonier.

Astfel începe „Războiul celor Două Roze” între membrii familiei Lancaster, a căror emblemă are un trandafir roșu, și membrii familiei York, care adoptă drept emblemă un trandafir alb.

Peripețiile luptei sunt nenumărate, iar răsturnările de situație tot atât de numeroase pe cât de imprevizibile. Richard de York moare într-o luptă în 1460, dar fiul său, Eduard al IV-lea reușește să devină rege. Cât despre Henric al VI-lea, acesta este asasinat în închisoare, ca și fiul său. Totuși, victoria familiei York nu pune capăt conflictului. Eduard al IV-lea reinstaurează autoritatea regală, însă nu fără brutalitate. El moare lăsând doi moștenitori. Dar regele Eduard al V-lea și fratele său, Richard, sunt foarte tineri. Unchiul lor, Richard de York, reușește să fie numit „Protector al regatului” și îi închide pe amândoi în Turnul Londrei. El își ia atunci titlul de rege și, cu sânge rece, îi condamnă pe cei doi nepoți la moarte (1483). Brutalitatea metodelor lui Richard al III-lea nu întârzie să declanșeze din nou lupta. Un complot îl aduce din Bretania pe Henric Tudor, conte de Richmond, descendent din partea mamei al

familiei Lancaster. Richard al III-lea pornește împotriva acestuia, dar trădat de unul dintre locotenenții săi, este înfrânt și ucis în bătălia din 22 august 1485. Învingător, Henric Tudor devine rege sub numele de Henric al VII-lea. Pentru a împăca cele „Două roze“, el se căsătorește cu fiica lui Eduard al IV-lea și guvernează cu înțelepciune.

Monarhia engleză de la sfârșitul Evului Mediu este deci tot atât de slăbită ca și monarhia franceză. Noua dinastie a Tudorilor trebuie să reconstruiască regatul, să instituie o putere stabilă și să pună capăt anarhiei feudale. Ca și în Franța, Războiul de o sută de ani se încheie printr-o slăbire a țării, fără niciun câștig. Cu toate acestea, și aici, conflictul a consolidat sentimentul de apartenență la o comunitate, al cărei garant este regele. În acest fel sunt puse bazele edificării statului național.

Dificila geneză a statului național

În acest sfârșit de Ev Mediu, când se prăbușesc principiile unității creștine, noua concepție a statului național începe să-și facă apariția din structurile feudale încă prezente în fapte și spirite. Dacă, concepția imperială este încă prezentă în rândul clerului, în Italia și în Germania, împăratul și-a pierdut toată puterea în favoarea prinților și a orașelor, spre profitul celor 350 de principate care își împart teritoriul Sfântului Imperiu.

Autoritatea supremă în lumea creștină este transmisă regelui, care de acum înainte, după expresia juriștilor francezi din secolul al XIII-lea, este „împărat în regatul său“. Această revenire la dreptul roman face din suveran însăși încarnarea Statului și a afacerilor publice. Dar această concepție nouă, care stă la baza puterii regale până în secolul al XIX-lea, se impune cu greu în fața concepțiilor medievale. Acestea din urmă, încă persistente, nu văd în Coroană decât o proprietate a regelui și a membrilor familiei sale, transmisă prin căsătorie sau moștenire. Potrivit acestora, punctele de sprijin ale suveranului se limitează la supușii săi din aristocrația feudală și la consilierii săi fideli pe care îi recompensează cu suprafețe de teren sau cu decorații. În sfârșit, în virtutea acestora, supremația regală asupra poporului se reduce la dimensiunea religioasă pe care o capătă prin ungere, care face din suverani sau din împărați personaje ce poartă aureole de sfinți.

Această ambianță a concepțiilor despre puterea

regală în Europa de la sfârșitul secolului al XV-lea nu oferă regilor, pentru exercitarea atribuțiilor lor, decât mijloace nesigure. Astfel se întâmplă cu una din primele și cele mai importante atribuții pentru supuși: aceea de a împărți dreptatea. Fie că este făcută direct de suveran, de reprezentanții acestuia sau de Parlament, el este acela care, teoretic, răspunde de acest domeniu. Or, tulburările din secolele XIV și XV au înmulțit jurisdicțiile paralele: prinți rivali, mari vasali și alte forțe de fapt își creează propriile lor organisme de justiție.

Situația este și mai confuză în domeniul fiscal. Până în secolul al XIV-lea regele trăiește din veniturile domeniului propriu. Începând din secolul al XIV-lea, monarhiile care se dotează cu o administrație și o armată sunt obligate să ceară supușilor o contribuție. Nobilii achitându-se de serviciul militar, acestea fac apel la Biserică, la burghezii din orașe și la țărani. La origine, aceste impozite nu sunt concepute decât ca o contribuție excepțională, destinată să ajute monarhia să depășească o perioadă dificilă dar trecătoare. Ideea legată de concepția propriu-zisă despre stat, despre o participare a locuitorilor la administrarea sau la apărarea acestuia nu se maturizase încă. Cu toate acestea, practic, până la urmă la acest lucru se ajunge, căci impozitele devin repede permanente: de exemplu, impozitul perceput în 1360 pentru a plăti răscumpărarea lui Ioan cel Bun continuă să fie plătit timp de patruzeci de ani.

Nevoia de a apela la contribuția supușilor nu rămâne fără urmări. Curând, contribuabilii cei mai importanți cer să fie consultați asupra mărimii și folosirii impozitului, deci suveranii trebuie să-i

convoace pe reprezentanții acestora. Astfel, Parlamentul din Anglia ia naștere în secolul al XIII-lea din dorința baronilor, a prelaților și a orașelor de a controla finanțele regale. „Stările generale” în Franța sau Cortes-urile din Spania au aceeași origine. Adesea, aceste adunări nu sunt de acord cu perceperea unor noi impozite decât în anumite condiții, acordându-și astfel dreptul de a supraveghea și politica.

Principatele care se formează în urma dificultăților și războaielor se înzestreaază în același mod cu organisme de guvernare (Camera de conturi, Parlament, Cancelarie, Monedă). În felul acesta, pe concepția feudală a principatelor teritoriale se grefează noțiunea nouă de stat administrat. Așa se întâmplă în Bretagnia, Guyenne, Burgundia, în ducatul de Milano, Brandenburg sau Languedoc.

Concepția despre statul modern, guvernat de un monarh care să-și impună legea proprie tuturor supușilor este deci încă departe de a fi triumfat definitiv la sfârșitul Evului Mediu. Ea se desprinde foarte încet dintr-un sistem de concepții medievale care au fost impuse timp de un mileniu. Statul național beneficiază totuși de un atu considerabil: nașterea sentimentului național, făurit în timpurile grele prin care Europa tocmai trecuse. Manifestându-se prin aspirația de a se desprinde de influența străină – fie că este vorba de Ioana d’Arc în Franța sau de dorința țărilor din Europa de răsărit de a-și crea dinastii naționale pentru a putea rezista expansiunii germanice – acesta tinde să se centralizeze în persoana suveranului în care se concentrează conștiința de a aparține unei anume

comunități. Astfel, credința față de dinastie apare la acest sfârșit de Ev Mediu ca principalul germene al statului național. Mai mult încă, se poate considera, așa cum o face R. Fossier, că partizanii rezultați din luptele urbane sau regionale (Guelfii și Ghibelinii în Italia, reprezentanții clanului Armagnac și burgunzii în Franța) constituie embrionii primelor „partide politice” moderne.

După frământările din secolele XIV și XV, drept consecință, Europa nu mai este concepută ca o creștinătate, ci ca o juxtapunere de entități naționale care luptă pentru hegemonie.

Capitolul 4

O COTITURĂ FUNDAMENTALĂ: MARILE DESCOPERIRI

■ *La sfârșitul secolului al XV-lea, Europa cunoaște o redresare bazată, în vestul continentului, pe restabilirea ordinii monarhice pe principii moderne și pe regresul bolilor endemice și a perioadelor de foamete. Se constată o creștere demografică și o reluare a producției agricole, industriale și a comerțului. În acest context de dezvoltare și datorită utilizării mijloacelor tehnice, navigatorii europeni se lansează în descoperirea marilor rute oceanice, explorând coastele Africii, descoperind continentul american și realizând primul înconjur al lumii.*

■ *Descoperirilor le urmează sechestrul economic pus de țările descoperitoare asupra bogățiilor de pe noile teritorii, apoi intrarea în posesie a acestora din punct de vedere politic, ceea ce duce la constituirea imperiilor coloniale. În urma acestui proces, Portugalia și Spania sunt marile beneficiare, care dirijează spre porturile lor produse exotice și metale prețioase și realizează primele mari imperii coloniale în Indii și în Brazilia pentru portughezi, în America pentru spanioli. Aceștia*

din urmă își exercită suveranitatea în centrul și în sudul continentului și construiesc un imperiu fabulos, a cărui bogăție le va permite să finanțeze încercarea de a impune autoritatea suveranilor lor asupra Europei.

■ Consecințele intelectuale ale Marilor Descoperiri nu sunt mai puțin importante. Europeanii descoperă o lume foarte diferită de cea pe care și-au reprezentat-o până atunci, iau cunoștință de existența altor civilizații care nu merită întotdeauna disprețul pe care cuceritorii îl afișează, și își dau seama că există și alte credințe și alte sisteme de valori decât ale lor. Rezultă de aici o profundă zdruncinare a concepțiilor lor despre lume și despre valorile lăsate moștenire de Evul Mediu și începutul unei mișcări de repunere în discuție ale cărei efecte se vor prelungi de-a lungul mai multor secole.

Dacă dărâmarea structurilor lumii medievale începe în cursul crizei din secolele XIV și XV, este dificil de găsit o dată reprezentativă pentru sfârșitul Evului Mediu. Ar trebui să se ia în considerare cucerirea Constantinopolului de către turci (1453) sau sosirea lui Columb în insulele pe care le credea vecine cu India (1492)?

Se pare că adevărata cotitură, imposibil de datat cu precizie, dar care se situează între mijlocul secolului al XV-lea și primii ani ai secolului al XVI-lea, constă în deschiderea europeanilor către lume. Această deschidere modifică situația economică, schimbă centrul de gravitație al continentului, răstoarnă ierarhia puterilor politice și dă o lovitură

mortală viziunii despre lume a europenilor, dezvăluindu-le existența altor oameni și a altor forme de civilizație.

„Fiice” ale redresării europene din a doua jumătate a secolului al XV-lea, Marile Descoperiri vor tulbura profund o Europă deja zdruncinată de „inventarea” protestantismului, ascensiunea lui Carol Quintul și înaintarea otomanilor în sud-estul continentului.

Redresarea europeană de la sfârșitul secolului al XV-lea

După un secol și jumătate de tulburări de tot felul, a doua jumătate a secolului al XV-lea reprezintă pentru Europa epoca redresării și a instaurării unei ordini pe baze noi. Sfârșitul războiului de o sută de ani, restabilirea ordinii monarhice mai întâi în Franța și ceva mai târziu în Anglia, reunificarea monarhiei spaniole, acel „modus vivendi” stabilit în Italia și în Sfântul Imperiu – la sfârșitul unei lungi perioade de lupte municipale în primul caz și dinastice în cel de-al doilea – se produc pe o relativă stabilitate politică. Dacă războaiele nu au dispărut – mai este mult până atunci – caracterul anarhic pe care îl aveau a dispărut încetul cu încetul și odată cu acesta nesiguranța pe care o aduceau cu ele.

Regresul bolilor endemice și rărirea perioadelor de foamete permit în același timp refacerea populației. După 1450 se constată repopularea unui mare număr de sate părăsite. Dacă unele, abandonate din cauza calității mediocre a solului sau a caracterului nesănătos al mediului, par a fi condamnate la o dispariție definitivă, alte sate noi își fac apariția.

Creșterea demografică pe care o cunoaște secolul al XVI-lea are consecințe hotărâtoare asupra destinului Europei. Odată cu repopularea orașelor și satelor, economia, care a cunoscut un regres în epoca calamităților, își regăsește dinamismul. Defrișări, recultivarea terenurilor abandonate sau dezvoltarea creșterii animalelor dovedesc această

schimbare. Cât despre orașe, acestea continuă, la sfârșitul secolului al XV-lea, dezvoltarea începută în secolul al XIV-lea. Datorită cererii foarte mari de produse consumabile, ele modifică cu îndemânare producțiile din vecinătatea lor: dezvoltarea viilor, cultivarea plantelor industriale și tinctoriale (din care se extrag vopsele naturale). Cu această ocazie, senioria, celula tradițională a producției agricole se reconstituie. În întreaga Europă suprafața rezervei senioriale, administrată direct de proprietar, tinde să se extindă în detrimentul suprafețelor de teren arendate țăranilor. În Anglia, unde începe acțiunea de „îngrădire” (împrejmuire de pământuri în vederea constituirii marilor domenii pentru creșterea animalelor) și în Spania, unde se dezvoltă creșterea oilor, acest fenomen se manifestă în mod evident. În Europa centrală și orientală, marile domenii reprezintă o regulă, iar țăranii au un statut care îi apropie de iobăgie¹⁵⁶.

Fabricarea artizanală își regăsește și ea dinamismul din secolul al XIII-lea. Dacă postăvăria flamandă se întoarce la strălucirea de altădată, noile centre din Anglia, din Languedoc și din Spania, apărute în timpul crizei, își continuă dezvoltarea. Același lucru se întâmplă cu fabricile de țesături mai ușoare, de bună calitate și cu prețuri mai mici, care au ilustrat adaptarea la criză a industriei textile: lâna de calitate a doua, cânepa sau barchetul continuă să alimenteze piața celor mai săraci.

Dar marele progres de la sfârșitul secolului al XV-lea este cel al metalurgiei. Stimulată de războaiele din secolele XIV și XV, aceasta cunoaște o primă epocă de aur care va înflori în secolul al XVI-lea

datorită tehnicilor de extracție a minereurilor și a tratării acestora în furnale.

Dezvoltarea producției, creșterea demografică și pacea recâștigată parțial permit o reluare intensă a schimburilor de mărfuri. Unele itinerare abandonate sunt folosite din nou. Dar la sfârșitul secolului al XV-lea și în perioada următoare se dezvoltă noile rute comerciale care au permis adaptarea comerțului la criză. Mediterana și Marea Baltică rămân centre active, deși cel mai dinamic de acum înainte este cel de pe coasta atlantică, care privilegiază activitatea țărilor cu deschidere spre ocean, Spania, Anglia și orașele Hansei. De asemenea, căile terestre care leagă țările de la Marea Nordului cu cele mediteraneene, via Germania, își păstrează și își măresc avantajele obținute în timpul crizei. Este firesc ca alături de firmele genoveze și florentine care domină Europa prin activitățile lor financiare, să apară firma Fugger din Augsburg. Aceasta reprezintă noua putere economică a plăcii turnante care este Germania de sud.

În acest context, monarhiile europene, puternice prin suveranitatea pe care au cucerit-o, profitând de criză și de prăbușirea mitului imperial și a teocrației, își consolidează poziția și își înmulțesc mijloacele de acțiune. Monarhii ereditari din Anglia, din Aragon, din Castilia sau din Franța, suveranii electivi din Germania și din Polonia, prinții italieni, toți au același țel: înlăturarea tuturor obstacolelor din calea autorității lor și realizarea mijloacelor de a și-o exercita întru totul. Astfel, în toate statele începe o luptă împotriva marilor familii. Pretutindeni suveranii fac totul pentru a le supune

și a le transforma domeniile și apanajele în componente ale teritoriului național. De asemenea, ei limitează rolul organismelor reprezentative (Parlament, Cortes-uri, Stări Generale) ale căror adunări se răresc așa de mult încât par mai degrabă adunări excepționale decât elemente permanente ale guvernării statelor. În sfârșit, libertatea acordată Bisericii, orașelor și altor instituții este pe cât posibil micșorată și limitată.

Statele își creează mijloace de guvernare dând un caracter permanent inovațiilor apărute în timpul crizei din secolele XIV și XV și perfecționând instituțiile statale. În monarhiile occidentale, consiliul de coroană (regal), desemnat direct de suveran, devine un adevărat guvern. Secțiuni specializate se desprind din acesta pentru a îndeplini funcții depinzând de suveran. Astfel, dreptatea este împărțită în numele regelui de către „Audiențe” în Castilia, de Camera Lorzilor în Anglia sau în Franța de Marele Consiliu. Autoritatea regelui este întărită prin înmulțirea agenților care îl reprezintă în provincii: judecători regali, ofițeri sau reprezentanți locali ai Coroanei aleși, ca de exemplu în Anglia, din rândurile nobilimii provinciale.

Produsele care provin de pe domeniul regal și prerogativele regale fiind insuficiente, aceste monarhii consolidate își atribuie resurse permanente. La început „extraordinare”, impozitarea persoanelor sau a bunurilor și taxele pe schimburile de mărfuri devin permanente. Acestea permit regelui să-și finanțeze administrația și mai ales să-și recruteze o armată permanentă care, formată din adevărați profesioniști ai războiului, înlocuiește oastea feudală.

În această edificare a unui stat modern, organizat și eficient, Europa occidentală se află într-un stadiu foarte avansat. Franța și Castilia sunt exemple de state naționale moderne, urmate de Aragon, Anglia sau statele burgunde ale lui Filip I cel Frumos. În schimb, Europa centrală și orientală nu cunoaște acest tip de evoluție. Aici, monarhiile sunt marcate de arhaism. Limitate de puterea marilor familii și de puterile locale, acestea nu dispun de niciun organism administrativ și militar care constituie forța statelor occidentale.

La sfârșitul secolului al XV-lea, arătând deja care este calea redresării, monarhiile¹⁵⁷ Europei occidentale vor permite o lărgire spectaculoasă a orizontului geografic al europenilor, lansându-se în cucerirea lumii.

Europa se deschide către lume

La începutul secolului al XV-lea, Europa se crede centrul lumii. Dincolo de frontierele sale se întinde o lume puțin cunoscută și misterioasă. Lumea islamică, singurul vecin adevărat la est și la sud, apare ca un ecran ce separă Europa de restul lumii. Dacă musulmanii au fost eliminați din Europa occidentală, cu excepția regatului Granadei, care rezistă până la sfârșitul secolului, ei înaintează totuși în sud-est. După ce au luat sub control coastele meridionale și orientale ale Mediteranei, dominând Africa de nord, Egiptul, Siria și Asia Mică, ei cuceresc peninsula balcanică și pătrund în regiunea Dunării. Deși adversar, lumea islamică este un vecin cunoscut bine, cu care se face comerț, unde se duc călătorii și se trimit ambasadori. Dincolo de lumea musulmană se întinde un spațiu misterios, a cărui descriere se bazează mai mult pe imaginație decât pe cunoaștere: Africa neagră sau regatele asiatice sunt cunoscute mai ales din povestirile uimitoare ale lui Marco Polo sau ale lui Jean de Mandeville. Europeanii capătă de aici impresia unor ținuturi de basm în care abundă aurul sau bogățiile de toate felurile. Cât despre vest, care nu este cunoscut din cauza caracterului rudimentar al condițiilor de navigație, aici sunt plasate insule fantastice; locuri de ședere extraordinare, sau ținuturi minunate pline de bogății.

Dacă criza din secolele XIV și XV a frânat expedițiile și a încetinit ritmul descoperirilor, din contra, începând din a doua jumătate a secolului al

XV-lea, redresarea europeană și consolidarea statelor din Europa occidentală le vor stimula. Câțiva prinți și armatori din regiunile active ale Italiei sau din peninsula iberică în plină dezvoltare vor impulsiona aceste activități. Navigatori și aventurieri se avântă atunci în descoperirea spațiilor necunoscute. Motivele pentru care o fac sunt multiple. Poveștile despre ținuturi pline de aur și de produse rare (mirodenii, parfumuri, zahăr și țesături prețioase) au trezit gustul pentru profit și interesul comercial. Ambiția statelor noi – mai ales cele ale peninsulei iberice, care tocmai și-au încheiat „Reconquista” – le determină să-și extindă autoritatea asupra unor noi teritorii și să găsească eventuali aliați pentru a lupta împotriva lumii musulmane. Fără să mai punem la socoteală faptul că, pentru micii nobili scăpătați de la marginile peninsulei, expedițiile constituie un mijloc de a scăpa de sărăcie (Estramadura, Andaluzia). Prozelitismul religios al Bisericii face să se spere într-o convertire a popoarelor Africii și Asiei. În sfârșit, înmulțirea expedițiilor își are originea și în dorința de cunoaștere și de a verifica adevărul speculațiilor științifice sau al poveștilor legendare. Voința câtorva oameni este hotărâtoare. Astfel, printre portughezi, Henric Navigatorul, în jurul căruia se adună savanți, astronomi și navigatori, reușește să-și convingă suveranul de importanța pentru tânărul stat a acestor expediții dincolo de mări.

Un anumit număr de mijloace tehnice permite europenilor occidentali să se avânte, la sfârșitul secolului al XV-lea, în descoperirea lumii noi: caravela, care apare către 1440, cu prova sa subțire

și cu velatura care îi permite să atingă viteze considerabile, este vasul Marilor Descoperiri; busola, cunoscută, ce e drept, din secolul al XIII-lea, este perfecționată în secolul al XV-lea prin precizarea indicațiilor sale cu ajutorul tablelor de declinație; hărțile relativ precise, pe măsura explorărilor, nu încetează să câștige în exactitate; în sfârșit, astrolabul dă indicații valoroase pentru determinarea latitudinii și stabilirea poziției.

În acest mod, europenii de la sfârșitul secolului al XV-lea descoperă marile rute oceanice. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, genovezii și catalanii au trecut de coloanele lui Hercule (strâmtoarea Gibraltar), au ajuns în Oceanul Atlantic și au descoperit insulele Canare, Azore și insula Madera. După cucerirea Ceutei în 1415, stimulați de Henric Navigatorul, portughezii explorează coastele africane. Înconjoară mai întâi Marocul musulman și caută aliați împotriva lui. Acest scop este repede înlocuit de căutarea aurului, a fildeșului și a mirodeniilor, apoi de speranța de a descoperi o cale maritimă care să ducă în Indii fără să treacă prin zona musulmană. Astfel, sunt descoperite unele după altele, Rio de Oro, insulele Capului Verde, Sierra Leone, apoi coastele golfului din Guineea, Coasta de Aur, delta Nigerului și, dincolo de Ecuator, după 1480, Gabonul și Angola. În sfârșit, între 1487-1488, expediția lui Bartolomeo Diaz se îndepărtează mult de coastele Guineii, trece de Capul Bunei Speranțe și atinge țărmurile Natalului pe coasta de est a Africii. Nu mai rămâne decât să se ajungă în India. Ceea ce va realiza, plecând de la Lisabona, Vasco da Gama, în 1497-1498.

Dar marea descoperire, cea ale cărei consecințe

vor zdruncina pentru mult timp bătrâna Europă medievală, este descoperirea continentului american de către genovezul Cristofor Columb, aflat în serviciul reginei Isabella de Castilia. Aceasta nu împiedică însă ca la sfârșitul Evului Mediu Europa să uite de existența lui. Înșelându-se asupra dimensiunilor Pământului, Columb crede că navigând mereu spre vest se poate ajunge, pe un drum mai scurt, pe continentul asiatic și la nemaipomenitele lui bogății. El caută deci să ajungă în Japonia (Cipangu) prin Oceanul Atlantic. Expus regelui Portugaliei, proiectul său este primit cu scepticism. În schimb, Isabella de Castilia se lasă convinsă. După șase ani de negocieri, aceasta îi dă lui Columb, în aprilie 1492, aprobarea să-și organizeze expediția, îi oferă titlurile de amiral și de vicerege al teritoriilor ce le va descoperi și o optime din profiturile ulterioare ale expediției. Plecat din Palos la 3 august 1492, Columb, care credea că va acosta în Asia la jumătatea lui septembrie, nu ajunge decât pe 12 octombrie în San Salvador. Convins că a ajuns pe continentul asiatic, expediția parcurge Antilele Mici, San Domingo și Cuba. În februarie 1493, acesta se îndreaptă din nou spre Lisabona, decepționat că nu a găsit nici aurul, nici mirodeniile pe care spera să le aducă. În anii următori, Columb mai face trei călătorii, termină explorarea Antilelor, atinge coastele Venezuelei și merge de-a lungul istmului Americii Centrale. Căzut în dizgrație, el își petrece ultimele zile ale vieții luptând cu îndârjire pentru ca drepturile sale să fie recunoscute de Coroana spaniolă. Când moare, în 1506, este convins că a descoperit calea occidentală spre Asia, căci teritoriile pe care le-a adus Coroanei

corespund descrierilor făcute odinioară de Marco Polo. Plecați pe urmele sale, alți navigatori se îndoiesc totuși de concluziile lui. Ideea că este vorba despre o lume nouă se răspândește și este apărută mai ales de navigatorul florentin Amerigo Vespucci care a condus, în 1500, o expediție de explorare a Venezuelei. În 1507, tipograful german Waldseemüller, aducând un omagiu lui Vespucci, botează noul continent „America”. Câțiva ani mai târziu (1513), spaniolul Balboa își dă seama că America Centrală este un istm, dincolo de care se întinde un alt ocean.

Exploatarea această descoperire, portughezul Magellan caută o trecere între Oceanul Atlantic și acest nou ocean. Descoperind în 1519 strâmtoarea care de atunci îi poartă numele, el ajunge în oceanul pe care îl botează Pacific. După patru luni de traversare dificilă ajunge în insulele Marianne unde își găsește moartea în cursul luptelor dintre șefii locali. Expediția continuă până în insulele Moluce, unde descoperă în sfârșit mirodeniile râvnite. Sub conducerea lui Sebastian del Cano, o parte a flotei lui Magellan continuă să navigheze spre vest și ajunge în Europa în 1522. Pentru prima dată oamenii au făcut înconjurul pământului, aducând astfel dovada indiscutabilă a rotunjimii sale.

Aceste descoperiri de la începutul secolului al XVI-lea constituie o adevărată revoluție. În câteva decenii, europenii occidentali au răsturnat planeta, au descoperit un nou continent, au explorat căi necunoscute și au intrat în contact cu regiuni a căror climă, floră și faună erau foarte diferite de cele ale Europei. Ei au întâlnit mai ales civilizații necunoscute pe care, dincolo de povestirile

legendare, au putut să le studieze din punct de vedere al moravurilor, comportamentului, credințelor și valorilor. Având față de acestea avantajul unei tehnici și a unei științe avansate, ei le vor supune dominației lor. Timp de mai multe secole Europa, și în special Europa de vest, își asigură supremația în lume. Consecințele deschiderii Europei spre lume se vor face simțite și în economia, societatea și cultura „bătrânului continent“.

Europa domină lumea: nașterea imperiilor

Pe urmele lui Vasco da Gama, portughezii exploatează ruta maritimă a Indiilor. Preocuparea lor de predilecție este comerțul și în special descoperirea mirodeniilor: piper, scorțișoară, cuișoare, ghimber. Folosindu-se de cunoștințele căpătate de la arabi și de la malaiezieni, aceștia explorează foarte repede toate căile și resursele, înțeleg fenomenul musonilor și învață să construiască nave adaptate la navigația în Oceanul Indian. Pentru a înlătura concurența negustorilor arabi sau rezistența suveranilor locali susținuți de venețieni, ei nu ezită să recurgă la forță. Dar ei sunt mai puțin preocupați de dominația teritorială decât de dominația comercială a Indiilor. Primul vicerege, Francisco de Almeida nu urmărește altceva decât stăpânirea mărilor. Succesorul său, Albuquerque, dimpotrivă, inițiază o politică a punctelor de sprijin. El construiește fortărețe și instalează garnizoane la Ormuz, Goa, Diu, Calicut, Malacca, Amboine și Timor. Astfel, Imperiul portughez este format dintr-un ansamblu discontinuu de stabilimente de comerț care constituie tot atâtea etape pe ruta comercială a Indiilor. La porțile Extremului Orient, portughezii intră în contact cu China. Aceasta refuză să-i primească pe acești barbari și nu le permite să se instaleze decât în insula Macao, față în față cu Cantonul (1557). În 1542, în Japonia, sunt relativ bine primiți de un popor ambivalent față de lumea exterioară, dar cu care comerțul este posibil. În jurul insulei Goa, devenită capitala imperiului

portughez, se țese deci o rețea de căi comerciale în toate direcțiile, datorită stăpânirii escalelor africane pe drumul din Europa spre Indii, a insulelor Moluce și a insulelor cu mirodenii ale Extremului Orient și curând a căilor spre Pacific, în care portughezii și spaniolii își dispută controlul asupra Filipinelor.

În fiecare an, primăvara, o flotă de patru sau cinci carace masive părăsește Lisabona și se îndreaptă spre Indii. Călătoria presupune o escală în Mozambic, unde rămâne peste iarnă, pentru a-și relua călătoria către Goa unde ajunge după treisprezece luni. Navele se întorc încărcate cu mirodenii, pietre prețioase, mătăsuri, parfumuri, porțelan. Dacă riscurile de a pierde încărcătura din cauza naufragiilor sau jafurilor sunt considerabile, comercializarea mărfurilor ajunse la destinație aduce profituri imense.

Instalarea portughezilor în India este urmată de un efort considerabil privind evanghelizarea. În 1542, iezuitul François Xavier merge în acest sens în India, apoi în Japonia. Aici sunt construite biserici și indigenii sunt convertiți prin forță.

Instalarea imperiului portughez în Indii nu trebuie să ne facă să uităm că posesiunile Portugaliei se întind și în vest. Tratatul de la Tordesillas (1494), încheiat între regii catolici și Ioan al II-lea al Portugaliei pentru evitarea conflictelor, a delimitat suprafețele imperiilor coloniale ale celor două țări: se fixează linia de demarcație între acestea la 370 de leghe la vest de linia dintre Azore și Capul Verde. Teritoriile aflate la vest de această linie sunt rezervate Spaniei, în timp ce cele situate la est aparțin Portugaliei. Această împărțire a lumii între cele două puteri iberice este confirmată în 1506 de

Papa Iuliu al II-lea.

Explorând zona rezervată Portugaliei prin tratat, portughezul Alvarez Cabral descoperă în 1500, Brazilia. Acest teritoriu este totuși neglijat timp de mai mulți ani pentru că Portugalia este preocupată de constituirea imperiului său din Indii. Abia din 1550 începe exploatarea economică a Braziliei, exploatare bazată pe plantație, sistem importat din insulele Atlanticului. Pentru a procura mâna de lucru necesară valorificării acestui teritoriu începe exploatarea sclavilor negri capturați pe coasta africană. Dacă interesul Portugaliei pentru Brazilia crește odată cu greutățile pe care le cunoaște imperiul din Indii la mijlocul secolului al XVI-lea, această țară rămâne un teritoriu izolat în mijlocul unei Americi spaniole.

Într-adevăr, Spania este marea beneficiară a descoperirii continentului american. Stat tânăr, abia constituit, Spania devine o foarte mare putere care domină Europa secolului al XVI-lea datorită bogățiilor procurate prin exploatarea și cucerirea Lumii Noi, descoperită întâmplător de Columb. Spre deosebire de portughezi, care se mulțumesc cu stabilimente maritime de comerț și cu puncte militare de sprijin de-a lungul drumului spre Indii, spaniolii pun mâna pe teritoriile cucerite și pe bogățiile acestora. La începutul secolului al XVI-lea ei înființează „instrumentul” de exploatare economică a coloniilor din America: instalată la Sevilla, *Casa di la Contratacion*¹⁵⁸ organizează comerțul cu America.

¹⁵⁸ „Casa de la Contratacion” din Sevilla este antrepozitul cheie al comerțului transatlantic, (vezi Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique* (1504-1650), Paris 1959; Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 103-104).

Instalarea dominației spaniole începe în perioada dintre 1492 și 1520, prin cucerirea Antilelor, în jurul insulei San Domingo, centrul primului imperiu spaniol, unde se numește un guvernator și un căpitan general. Spania aduce de aici aur și perle și obligă pe indieni la muncă forțată prin sistemul de organizare numit *Encomienda*¹⁵⁹. Victime ale persecuțiilor, ale masacrelor cu care se încheie războaiele sau ale microbilor aduși din Europa, indigenii din Antile sunt în curând amenințați cu dispariția aproape totală. Începând din 1501, scăderea bruscă a populației determină introducerea în Antile a sclavilor negri aduși din Africa.

Mexicul constituie, între anii 1519 și 1521, a doua etapă a cuceririi spaniole. Hernan Cortes este însărcinat să aducă de aici aurul și argintul pe care îl va descoperi. Împreună cu 400 de oameni, 16 cai și 10 tunuri, el distruge imperiul aztec și pune mâna pe această țară. Numit Guvernator și Căpitan general al Noii Spanii, el se instalează în Mexico și până la rechemarea sa, în 1523, își extinde cucerirea prin raiduri militare – urmașii săi vor termina cucerirea Guatemalei și a Yucatanului –, construiește biserici și instalează misiuni.

O a treia etapă are loc între 1531 și 1534. Un mic nobil, Francisco Pizarro, a participat la mai multe expediții în Peru și s-a întors uluit de bogăția imperiului incaș. Ademenit de caracterul pașnic al locuitorilor săi, el obține de la împărat titlul de vicerege pentru teritoriile pe care le va cuceri în această regiune. În 1531, el pleacă din Panama împreună cu 180 de oameni și 37 de cai. În trei ani, profitând de un război civil provocat de moștenitorii

lui Inca, el cucerește țara, intră în Cuzco (1533) și pune bazele orașului Lima (1535), înainte de a cădea victimă (1541) geloziei provocate în rândul oamenilor săi de împărțirea bogățiilor descoperite.

Alți *conquistadores* s-au pornit în expediții de descoperire și de cucerire. Parcurgând în toate direcțiile noul continent, ei întemeiază orașe sau instalează misiuni. Rapiditatea cuceririi se explică prin superioritatea tehnicii de care dispun spaniolii. Numai prezența tunurilor și a puștilor este suficientă pentru a înspăimânta și descuraja pe indigeni. Pe deasupra, numeroși conquistadori sunt militari de profesie, obișnuiți cu câmpurile de luptă din Europa. Energia supraomenească pe care acești europeni o desfășoară pentru a învinge distanțele, pentru a trece Anzii și pentru a lupta la altitudini, unde viața este grea, își găsește izvorul în aviditatea lor de a descoperi miticul *El Dorado* (regatul aurului).

Toate aceste cuceriri dau Castiliei, principalul inițiator al expedițiilor, un imperiu fabulos. Un Consiliu al Indiilor, înființat în 1524 și reorganizat în 1534 își are locul alături de rege. Acesta trebuie să administreze imperiul american, să redacteze „legea Indiilor” (ansamblu legislativ care se aplică coloniilor), să numească și să supravegheze pe funcționarii însărcinați cu administrarea cuceririlor. În cursul secolului al XVI-lea, Indiile de Castilia sunt împărțite în două viceregate: Noua Spanie și Peru. Prima, care are drept capitală Mexico, cuprinde patru „Audieri”: San Domingo (Antile), Mexico, Noua Galiție (nordul Mexicului) și Guatemala (care se întinde în toată America Centrală). Instalată la Lima, viceregatele din Peru numără cinci „Audieri”:

Panama (sudul Americii Centrale și Columbia), Noua Granada (o parte a Columbiei și a Venezuelei), Quito (Ecuadorul), Lima (Peru și Chile) și Caracas (Bolivia și regiunea râului La Plata). La nivel local, municipalitățile, *cabildos*, sunt în exclusivitate administrate de spanioli.

Instituția acelor *encomiendas* – seniorii care conferă stăpânilor spanioli o autoritate deplină asupra populațiilor indiene pe care în principiu ei sunt însărcinați să le evanghelizeze – se extinde pe întreg teritoriul imperiului american. Aceasta are același efect pe continent ca și în Antile. În ciuda campaniilor organizate de călugări pentru o comportare mai omenească față de indieni (mai ales cele ale dominicanului Bartolomeo de Las Casas), munca forțată (deosebit de grea în minele de argint) și bolile microbiene decimează populația indiană. Din acest moment, spaniolii recurg la sclavii negri din cadrul comerțului triumphiular (Europa, Africa, Americi).

Dar pentru Spania esențialul constă în bogățiile pe care i le poate aduce imperiul său american și, înainte de toate, metalele prețioase. Acestea provin în primul rând din jefuirea bogățiilor imperiilor distruse, din răscumpărările cerute de învingători și din tributurile mari percepute de la popoarele supuse. Apoi începe exploatarea permanentă a minelor: minele de aur din Buritica din actuala Columbia și minele de argint din Potosi, în Peru și din Zacatecas, în nordul Mexicului. După descoperirea amalgamului, introdus în America în 1556, producția crește considerabil și argintul constituie de acum înainte aproape întreaga cantitate de metale prețioase furnizate de Lumea

Nouă. Extrase de către antreprenori particulari, acestea sunt topite în lingouri și marcate în atelierele regale. Lingourile sunt trimise către Sevilla, sub o pază deosebită, din porturile Veracruz, Carthagena și Nombre del Dios.

Începând din secolul al XVI-lea, aceste metale prețioase care irigă comerțul european și constituie pentru un timp puterea Spaniei stau la baza dezvoltării economice a continentului. Spania, puțin preocupată de propria dezvoltare, caută mai ales să utilizeze bogățiile americane pentru a-și impune autoritatea în Europa, mai întâi în folosul împăratului Carol Quintul, apoi în avantajul regelui Filip al II-lea. În schimb, economiile țărilor din Europa de nord-vest profită de aurul și de argintul care trece din Lumea Nouă pe bătrânul continent.

Puterea politică și dezvoltarea economică apar în felul acesta ca niște consecințe imediate ale Marilor Descoperiri. Cu toate acestea, nu s-ar putea face un bilanț complet fără să se țină seama de șocul pe care ele îl provoacă asupra sistemului de valori, a credințelor și normelor Europei medievale, deja zdruncinată de criza din secolele XIV și XV.

Șocul deschiderii spre lume

În timpul câtorva decenii, întregul univers al europenilor, sprijinit pe mai multe secole de tradiții, se clatină.

Primul șoc este al descoperirii unei lumi foarte diferite prin dimensiunile sale de tot ce-și închipuiau oamenii de la începutul secolului al XV-lea. Descoperirile succesive ale exploratorilor și aventurierilor, perfecționarea hărților care devin din ce în ce mai precise, experimentarea noilor itinerare bazate pe verificarea formei rotunde a Pământului, provoacă totodată o extraordinară poftă de a face noi descoperiri și ideea că totul este posibil și că niciun învățământ dogmatic nu poate conține adevărul în comparație cu complexitatea situațiilor concrete. În spatele acestor constatări se proliferază noile tendințe care începuseră deja să apară încă din secolul al XIV-lea și al XV-lea: dorința de a separa știința de credință și a o atribui doar domeniului rațiunii, nașterea spiritului critic, neîncrederea față de afirmațiile de autoritate. Apare acum o mișcare care la început se va manifesta pe ascuns în gândire, apoi din ce în ce mai deschis, până la deplina ei înflorire, în secolul al XVIII-lea, sub forma unei critici radicale a tot ceea ce nu confirmă rațiunea.

Corolar al celui dintâi, al doilea șoc este cel al descoperirii unor alte civilizații. Cea a Europei medievale a fost mult timp considerată ca fiind singura din lume, o civilizație bazată pe norme perfecte, deoarece era fondată pe adevărata religie.

Fără îndoială, Europa era de mult timp în legătură cu Islamul, căruia îi cunoaște religia și civilizația, pe care le consideră o formă de barbarie. Dar iată că, în câteva decenii, ideea unei creștinătăți, centru al lumii și învecinată cu o lume islamică nu prea civilizată, este înlocuită cu cunoașterea reală a altor civilizații, a căror existență abia era bănuită: regatele africane situate în sudul Saharei, bogata civilizație a regatelor indiene, uimitoarea Chină a dinastiei Ming – în care mai exista o epocă de aur a cărei forță creatoare este în declin, dar ale cărei ultime scilipiri dau impresia unui stat înfloritor – și Japonia șogunului Ashikaga – în plină anarhie politică, dar unde se dezvoltă o strălucitoare școală de pictură. Dacă europenii constată slăbiciunea politică a acestor state, incapabile să le opună rezistență, cum să nu fie impresionați de strălucirea artelor și culturii care nu au ce invidia în arta și cultura Occidentului?

Intrând mai întâi în contact cu populațiile primitive din Caraibi, Columb și succesorii lui spanioli sunt satisfăcuți de ideea inferiorității oamenilor care nu au avut marele privilegiu de a se naște în Europa creștină. Ei nu sunt defel mai impresionați de populațiile de maiiași, care trăiau încă în epoca pietrei șlefuite, chiar dacă imperiul lor în plină decădere oferă spre admirație resturile unor construcții extraordinare (temple-observatoare, piramide și palate) realizate în perioada sa de glorie, alături de remarcabile cunoștințe științifice, matematice, astronomice, aparținând clasei sacerdotale. Mai ales imperiul aztec din Mexic și incaș din Peru dezminț ideea de civilizații inferioare. Stăpâni ai Mexicului din secolul

al XIV-lea, după ce au cucerit popoarele din zonă, aztecii au îmbogățit civilizația toltecă și cea a maiiașilor. Ei dezvoltă o agricultură remarcabilă bazată pe culturile de porumb și de manioc, își organizează comunitățile pe principiul semi-colectiv (cu repartizarea periodică a pământurilor fiecărei familii) și își ierarhizează societatea care este dominată de preoți și războinici. În sfârșit, practică o religie politeistă dominată de Huitzilopochtli, zeul soarelui și al războiului și Quetzalcoatl, zeul aerului și al vieții, cărora trebuie să li se ofere prin sacrificii umane energia care le este necesară pentru a asigura ordinea în lume. Cât despre imperiul incaș, care se întinde din Peru până în Ecuador și Bolivia, acesta apare ca o organizare deosebit de evoluată, funcționând în avantajul castei sacerdotale a incașilor, cărora le sunt destinate două treimi din terenuri. Statul reglementează cu grijă viața tuturor locuitorilor imperiului, fie că este vorba de muncă, de distribuirea alimentelor organizată prin magazinele de stat, sau de impozitele pe recolte. Numeroși funcționari veghează asupra echilibrului sistemului și asupra întreținerii rețelei de drumuri destinate pietonilor, căci incașii nu cunosc folosirea roții. În sfârșit, orașele, în special Cuzco, sunt dovada unei arhitecturi remarcabile și cunosc tehnicile prelucrării fierului, a metalelor neferoase, tehnica țesutului și a olăritului.

Fără îndoială, cuceritorii privesc cu dispreț aceste civilizații primitive, din care nu discern decât aspectele arhaice. Este normal ca în momentul în care europenii occidentali cunosc civilizații atât de profund diferite de a lor, clericii și intelectualii să trăiască sentimentul cu totul nou al relativității

valorilor. Această cunoaștere are efecte cu atât mai mari cu cât sistemul de valori al Europei medievale se află în plină criză.

Începând cu această experiență-șoc a marilor descoperiri și din momentul în care Europa cunoaște – ca o prelungire firească a acestui „imperialism” embrionar – o remarcabilă dezvoltare economică, încep să-și anunțe apariția simptomele unei civilizații europene a timpurilor noi, gata să înlocuiască o concepție medievală despre lume, aflată în plină destrămare.

Capitolul 5

AVÂNTUL ECONOMIC AL EUROPEI ȘI NAȘTEREA CAPITALISMULUI (1492-1560)

■ *Sfârșitul secolului al XV-lea și primele decenii ale secolului al XVI-lea constituie o perioadă de prosperitate. Aceasta nu se datorează unei transformări a structurilor economice care rămân tradiționale, bazate pe un caracter restrâns geografic și nici arhaismului instrumentelor și practicilor agricole. Se constată totuși o creștere a prețurilor, o dezvoltare a producției, o creștere demografică și o schimbare a gusturilor și a comportamentului societății.*

■ *Explicația acestei modificări de conjunctură s-ar putea găsi în afluența în Europa a metalelor prețioase sosite din Lumea Nouă, care procură statelor noi surse de plată. Influențată de aceste condiții favorabile, agricultura se dezvoltă din punct de vedere cantitativ, artizanatul din orașe înflorește, progresează mai ales producția de textile, industriile extractive și metalurgice.*

■ *De aici rezultă o structurare a spațiului economic european în jurul marilor căi*

comerciale fluviale și maritime. Se pot astfel distinge patru zone: lumea mediteraneeană, în care băncile și industria se dezvoltă de pe urma activităților comerciale; zona continentală delimitată de orașul Lyon și orașele Bavariei, placă turnantă între Mediterana și Europa de nord și centru al industriei metalurgice; Baltica, unde declinul Hansei se accelerează și unde crește influența olandezilor și a statelor riverane, Suedia și regiunea Moscovei; în sfârșit, mai ales coasta atlantică, care profită de comerțul cu Lumea Nouă, ceea ce îmbogățește orașul Anvers, capitala europeană a negustorilor.

■ *Secolul al XVI-lea asistă la nașterea unui nou tip social, cel al omului de afaceri, negustor și mânăitor de bani, care folosește instrumentele financiare moștenite din Evul Mediu pentru a-și crea cu ajutorul lor metode de a obține credit. Aceștia devin bancherii prinților, primind în schimb monopolul minelor sau diverse sume de bani. Bancherii florentini sunt înlocuiți în secolul al XVI-lea cu cei din Germania de sud, dintre care membrii familiei Fugger din Augsburg, bancherii Habsburgilor devin prototipul acestei categorii sociale. În felul acesta ia naștere în Europa capitalismul.*

Dacă secolele XIV și XV au reprezentat o perioadă de criză și dificultăți, sfârșitul secolului al XV-lea și primele șase decenii ale secolului al XVI-lea apar, dimpotrivă, ca epocă de prosperitate. Încă profund

tradițională și determinată de imperative identice celor din secolele trecute, economia cunoaște un adevărat avânt datorită unei conjuncturi deosebit de favorabile. Se fac acum un oarecare număr de inovații care vor duce la succese viitoare.

Structurile economice rămân tradiționale

Pentru scurt timp, marile descoperiri nu au provocat vreun impact asupra structurilor economice europene bazate pe compartimentare. Transporturile rămân una din marile slăbiciuni ale economiei secolului al XVI-lea, iar deplasarea mărfurilor pe distanțe mari rămâne o problemă de nerezolvat. Totuși, navigația a făcut progrese. Mai puțin costisitoare și mai practică, mai ales pentru produsele grele, aceasta este principalul mijloc de transport pentru cereale, sare, piatră acră, lemn, piei, lână sau vinuri. Marile porturi deschise comerțului sunt, în consecință, zonele economice cele mai active din Europa și în jurul lor se concentrează populația și energia. Cu toate acestea, transportul maritim nu este scutit de dificultăți: durata traversării este mare, iar întârzierile sunt imprevizibile din cauza riscurilor foarte mari la care sunt expuse încărcăturile (furtuni, naufragii sau pirați).

În afara țărilor apropiate de marile porturi, regula de bază rămâne izolarea și compartimentarea. Drumurile nu sunt pavate și întreținute decât în imediata vecinătate a marilor orașe. În rest, peste tot nu se văd decât drumuri desfundate, poduri rare, adesea dărâmate, construite peste râuri care sunt traversate adesea prin vad sau pe bacuri. Orașele legate prin râuri navigabile sunt cele mai favorizate de soartă: mărfurile se transportă mult mai comod decât pe drumurile terestre. Parisul, datorită rețelei formate de Sena și afluenții săi,

Roma datorită Tibrului, Lyon, la confluența dintre fluviul Saône și Rhon și câteva orașe renane cu deschidere la marea Nordului se bucură de astfel de poziții privilegiate.

Din cauza compartimentării, celula economică a Europei secolului al XVI-lea nu este reprezentată nici la nivelul continentului, nici la cel al unei țări sau al unei regiuni. Aceasta se limitează cel mai adesea la un oraș cu satele din împrejurimi. Orașul, în care locuiesc proprietarii pământurilor, seniorii, comunitățile religioase, burghezi și meșteșugari, joacă un rol diriguitor. Satele îi furnizează oamenii care îl populează și proviziile care îi permit să supraviețuiască. Cerealele sau vinurile ridicate ca drepturi senioriale se acumulează în hambarele proprietarilor, asigurându-le existența în perioadele cu probleme alimentare și procurându-le profituri considerabile în perioadele de lipsuri foarte mari.

Căci Europa secolului al XVI-lea rămâne amenințată de problema supraviețuirii. Producția de cereale rămâne în continuare baza alimentației: grâul este folosit pentru pâinea albă a celor mai bogați, ovăzul, secara, orzul pentru pâinea neagră a celor săraci. Lipsa de stabilitate a recoltelor condiționează supraviețuirea celor săraci și veniturile celor bogați, care supraveghează prețurile. Perioadele de foamete, chiar dacă sunt mai rare, nu au dispărut cu totul. Ele apar la zece sau la cincisprezece ani, în 1521-1522, în 1531-1532, în 1545-1546 și în 1556-1557. Între timp, foarte frecvent apar perioade de lipsuri sau de creștere a prețurilor. Această nesiguranță se explică prin caracterul arhaic al uneltelor și practicilor agricole: în timpuri normale, randamentele scăzute

acoperă exact nevoile populației. Recoltele slabe sunt cu atât mai catastrofale cu cât nu există niciun produs care să înlocuiască cerealele, iar dificultățile transportului fac ca orice import să fie nesigur.

Condițiile generale ale economiei europene rămân deci, în secolul al XVI-lea, aproape la fel cu cele dinainte: productivitate scăzută, economie de supraviețuire într-un cadru geografic restrâns și caracterul marginal al comerțului. Structurile din secolul al XVI-lea seamănă mult cu cele din secolul al XIII-lea. Totuși, economia cunoaște, după criza din secolul XIV și XV, o perioadă de mare dezvoltare, care va acționa ca o pârghie asupra evoluției structurilor.

Factorii dezvoltării

În comparație cu epoca calamităților, sfârșitul secolelor al XV-lea și al XVI-lea apare pentru Europa ca o perioadă de mare prosperitate. Aceasta este pusă în evidență mai ales de fenomenul creșterii prețurilor. În cursul secolului al XVI-lea, în special prețul cerealelor crește de patru sau de cinci ori. Afectată de această inflație, populația se neliniștește iar guvernele care se tem de tulburări ale maselor în orașe și de răscoale la sate, caută zadarnic să le țină în frâu cu ajutorul taxelor. Studiarea celorlalte elemente ale conjuncturii economice este mai dificilă, dar se pot totuși observa tendințele mai importante: producția a cunoscut o creștere spectaculoasă în cursul primilor ani ai secolului al XVI-lea pentru ca mai târziu să scadă; veniturile provenite din producția agricolă (renta funciară) se mențin la valoarea lor reală, căci o mare parte a impozitelor sunt plătite în natură; puterea de cumpărare a salariilor stagnează până către 1560, înainte de a cunoaște o ușoară ameliorare, în ciuda crizei care începe.

Ansamblul acestor elemente duce la concluzia că, după dificultățile din secolele al XIV-lea și al XV-lea, Europa intră într-o foarte frumoasă epocă de creștere economică. Continentul cunoaște, între 1490 și 1530, o dezvoltare clară a producției, provizii în cantități suficiente, o relansare a schimburilor comerciale și o creștere a prețurilor datorată în primul rând creșterii cererii. Dacă aceste tendințe continuă până către 1560-1570, ele

nu pot împiedica reapariția crizei cerealiere cauzate de creșterea demografică foarte mare. Situația se înrăutățește după 1560-1570. Producția agricolă scade, iar prețurile produselor alimentare cresc foarte mult. Se profilează o nouă perioadă de criză. Totuși, până în 1560, secolul XVI rămâne „minunatul secol al XVI-lea”.

În ciuda lipsei de precizie a statisticilor disponibile, totul arată că Europa cunoaște până în 1560-1570 o relansare demografică importantă: sate repopulate, a căror populație crește foarte mult, defrișarea pădurilor și a landelor, ameliorări și secări de terenuri în zona mediteraneeană și creșterea deosebită a populației din orașe. Această creștere se explică mai degrabă prin reducerea foametei și rărirea epidemiei decât printr-o modificare a structurilor demografice. În secolul al XVI-lea, oamenii se căsătoresc de tineri, iar celibatarii sunt rari. Natalitatea este foarte crescută, cam între 40 și 50%, un sfert din nou-născuți mor înainte de a împlini un an, iar jumătate din tineri nu ajung la vârsta căsătoriei. În sfârșit, speranța de viață nu depășește în medie vârsta de 30 de ani. Mai ales foametea și epidemiile pot decima până la 10% din populația unui sat sau a unui cartier, provocând o scădere bruscă a procreerilor.

La mijlocul secolului al XVI-lea, Europa cunoaște apogeul demografic, care nu se va mai înregistra decât peste 200 de ani. Creșterea populației este deosebit de mare în partea occidentală a continentului (Flandra, Brabant, bazinul parizian, Italia de nord și centrală), chiar dacă Europa de nord (Anglia are mai puțin de patru milioane de

locuitori) și statele Europei mediteraneene au încă populații destul de scăzute.

Marea majoritate a populației trăiește la sate, exceptând Flandra, Brabantul și Italia de nord și centrală. Dar secolul al XVI-lea cunoaște mai ales o creștere foarte mare a populației urbane. Aceasta se concentrează în porturi, însuflețită de începuturile unei importante activități comerciale, ca în Anvers, Sevilla sau Londra și în orașele mari dar rare (Paris și Neapole depășesc un milion de locuitori, Veneția și Milano se apropie și ele de această cifră). Marile concentrări urbane se găsesc în Italia (Florența, Roma, Palermo, Genova și Bologna) și în Țările de Jos (Anvers, Gand, Bruges, Bruxelles).

Creșterea demografică a Europei explică în parte expansiunea spre teritorii îndepărtate. Ea îndreptățește mai ales avântul economic al continentului prin schimbarea cererii: un număr tot mai mare de oameni cer o cantitate mai mare de alimente. Defrișările, extinderea terenurilor însămânțate, dinamismul comerțului cu grâu, dovedesc legătura între creșterea populației și dezvoltarea producției. Mai mult decât atât, ansamblul produselor alimentare, ca și textilele și producția meșteșugărească se dezvoltă în funcție de noile cerințe. Dezvoltarea producției este totuși limitată de slabele progrese tehnice.

Dincolo de noile cerințe, economia este stimulată de o schimbare a gusturilor și comportamentelor care se manifestă în toate clasele societății. Astfel, consumul vinului se generalizează și duce la extinderea viilor, în timp ce folosirea tot mai frecventă a lenjeriei de corp, chiar și de către oamenii cei mai modești, favorizează producția de

țesături ușoare sau de pânză de in și de cânepă. Cât despre păturile sociale mai înstărite, gusturile rafinate și „luxul” criticat sever de moraliști își fac apariția: utilizarea mirodeniilor sau a zahărului, consumul de rachiu și de tutun. Cei bogați își înmulțesc cheltuielile pentru obiecte de lux: bijuterii, haine somptuoase, mobilă de preț sau veselă de argint. Orașele se umplu de construcții care sunt o dovadă a dorinței de a face paradă de succesele lor, de a se bucura de viață. Curțile princiare și marile monarhii europene servesc de model și impuls acestor noi trebuințe în care luxul are un rol esențial. Prinții văd în etalarea bogățiilor lor un mijloc de guvernare, un factor destinat să impresioneze celelalte state. Construcții, serbări și cheltuieli enorme intră astfel în datoria statelor în plină ascensiune. François I etalează un lux nemaiîntâlnit pentru a construi „Camp du drapeau d’or”¹⁶⁰ în care îl primește pe suveranul englez Henric al VIII-lea și folosește sume imense pentru construirea castelelor de la Fontainebleau și de la Chambord. Marile lucrări princiare urmăresc în aceeași măsură să stimuleze economiile statelor cât și promovarea unei anume „imagini” a europenilor în exterior. Acestea prefigurează rolul pe care îl vor avea marile expoziții din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului XX, și mai târziu, marile renovări urbanistice din Europa celei de a doua jumătăți a secolului al XX-lea. Mai concret, crearea armatelor permanente și războaiele neîntrerupte dintre statele europene stimulează producția de armament, de muniții, de nave sau dezvoltarea crescătoriilor de cai. În sfârșit, economia este stimulată de noile piețe. Astfel, deschiderea Rusiei spre modul de viață

și obiceiurile celorlalte țări europene și mai ales colonizarea Lumii Noi creează cereri noi în domeniul produselor alimentare, textile și metalurgice.

Ținând cont de posibilitatea sa scăzută, Europa nu ar fi putut răspunde la această cerere dacă nu ar fi dispus de resurse noi. Prima și fără îndoială cea mai importantă este abundența monetară, consecință a aducerii în Europa a metalelor prețioase din America.

Spre o economie monetară de stat

Majoritatea factorilor evocați pentru a explica dezvoltarea din secolul al XVI-lea se pot deja observa la sfârșitul secolului al XV-lea, dar avântul economiei europene este frânat în acel moment de lipsa de numerar. Aceasta explică în parte expedițiile de explorare și eforturile portughezilor de a-i ocoli pe musulmani în drumul lor către aurul din Sudan. Descoperirea metalelor prețioase americane modifică perspectivele în mod considerabil. Încă de la începutul secolului al XVI-lea, aurului adus din Guineea de portughezi i se adaugă aurul din Antile, pe care spaniolii îl obțin prin troc și exploatare minieră. În urma jafurilor, Cortes și Pizzaro aruncă pe piață cantități enorme de aur. Dar fluxul bogat și regulat de metale prețioase se revarsă asupra Europei mai ales prin exploatarea minelor de aur din Buritica, a minelor de argint din Potosi și din Mexic. Registrele din „Casa de la Contratacion” permit urmărirea ritmului de intrare a metalelor prețioase în Sevilla, în cursul secolului al XVI-lea.

	Aur (în tone)	Argint (în tone)
1503-1510	4,9	—
1511-1520	9,1	—
1521-1530	4,8	0,1
1531-1540	14,4	86,2
1541-1550	24,9	177,5
1551-1560	42,6	303,1
1561-1570	11,5	942,8
1571-1580	9,4	1 118,5
1581-1590	12,1	2 103
1591-1600	19,4	2 707,6
1601-1610	11,7	2 213,6

(după E. J. Hamilton, *American treasure and the price revolution in Spain, 1510-1650*, New York, Otagon Books, 1970)

Dacă intrările de aur scad începând din 1560, argintul îl înlocuiește și se revarsă în Europa în cantități masive. Prima care profită este Spania. Dar schimburile comerciale și cheltuielile enorme ale lui Carol Quintul, care dorește să domine Europa, răspândesc metalele prețioase pe tot continentul: în Germania și în Italia, împăratul trebuie să plătească armatele care luptă pentru el. La Anvers, el cumpără produse industriale și achită bancherilor sumele avansate Coroanei; în sfârșit, din Franța, el

își procură grâu și țesături. Toate țările care au relații comerciale directe cu Spania și statele Europei occidentale profită mai mult sau mai puțin direct de bogățiile acesteia. Dacă această abundență monetară explică în parte creșterea prețurilor, care începe către 1520, puțini sunt cei care înțeleg consecințele sosirii masive a metalelor prețioase din America, așa cum o face magistratul angevin Jean Bodin în celebrul său *Răspuns la paradoxul Dl. de Malestroit cu privire la îmbogățirea tuturor*.

În sfârșit, nu trebuie minimalizat, printre factorii dezvoltării, rolul nou pe care îl are statul în domeniul economic. Bineînțeles, nu este încă vorba de o politică totdeauna continuă și coerentă, cunoștințele în materie fiind încă prea rudimentare. Totuși, politica statului, pusă în practică de ofițerii regali, este inspirată de câteva idei elementare formulate de teoreticianul doctrinei mercantiliste. Bogăția și puterea statului nu pot fi consolidate decât dacă se păstrează metalele prețioase în țară. Trebuie deci să fie controlate toate ieșirile de bani în numerar, valoarea monezii de schimb și să se lupte împotriva intrării în regat a monedelor cu valoare mică. În strânsă legătură cu aceste măsuri, aparatul vamal trebuie să descurajeze importurile, ceea ce are ca efect creșterea producției interne. În acest scop, statul concesionează monopoluri de fabricație și încurajează crearea unor ramuri economice noi, mai ales prin protecția vamală, care le apără de concurența străină.

Aplicarea acestor principii contribuie la marea dezvoltare din secolul al XVI-lea. O dezvoltare în primul rând cantitativă, însoțită doar marginal de

transformarea tehnicilor și structurilor.

Creșterea producției

Economia europeană din secolul al XVI-lea este fondată înainte de toate pe agricultură. Ea furnizează aproape întregul venit al statelor și ocupă adesea mai mult de trei sferturi din populație. Exploatarea agricolă cunoaște statute diferite: țăranii liberi din ținuturile mediteraneene, micii arendași permanenți ai seniorilor din Europa occidentală, micii arendași provizorii din Anglia, șerbii de corvoadă de pe marile domenii ale nobililor din Europa de est, chiriași ai pământurilor prin arendare sau prin arenda în parte etc. Dar condițiile de viață ale celui ce lucrează pământul depind mai puțin de statutul său juridic decât de mărimea terenului exploatat. De aceasta depinde posibilitatea de a avea sau nu un atelaj, un plug sau vite. Oricare ar fi situația, lucrarea pământului are drept scop principal asigurarea mijloacelor de supraviețuire. Astfel, cerealele, baza alimentației populației, predomină în defavoarea altor culturi agricole. Pentru a evita epuizarea solului, țăranii au aplicat sistemul rotației culturilor. Anumite parcele sunt lăsate în pârloagă pentru a se reface: cerealele se cultivă la doi ani în sud și la trei ani în Europa de nord-vest. Productivitatea este, în consecință, foarte scăzută. Dacă cele mai bune randamente din marile bazine sedimentare din Europa de nord-vest ating de 7 sau 8 ori cantitatea semănată (aproximativ 20 chintale/hectar), media nu depășește 3 sau 4 la 1.

Printre celelalte culturi, vița de vie deține un loc important și se dezvoltă în funcție de noile obiceiuri

alimentare. Materia primă a industriei textile (mătase, in și cânepă), furnizată mai ales de regiunile umede ale Europei de nord, ca și plantele tinctoriale, ca drobușorul, vinețelele și albăstrelele, cunosc o mare dezvoltare. În schimb, creșterea animalelor este rămasă în urmă. Din lipsă de spațiu pentru terenurile fertile, această ocupație se dezvoltă pe terenurile umede de pe coastele atlantice ale Franței sau Țărilor de Jos, pe pământurile necultivate sau sărace în vegetație din Germania de nord, Bretania sau Țara Galilor, sau pe pământurile aride din ținuturile mediteraneene. În rest, peste tot predomină oile, care se mulțumesc cu hrană puțină. Acesta este și cazul Castiliei, unde o organizație a marilor proprietari se ocupă de transhumanța turmelor, provocând numeroase conflicte între crescători și agricultori.

Progresele calitative sunt deci rare în domeniul agriculturii. Cu toate acestea, se pot observa câteva ameliorări: Țările de Jos folosesc îngrășămintele și organizează un sistem complex de rotație a culturilor, care ține cont și de creșterea vitelor, câteva plante noi, aduse din America încep să fie cultivate, mai ales porumbul, care este introdus în peninsula iberică. În sfârșit, Anglia practică sistemul terenurilor împrejmuite și se specializează în creșterea oilor pentru lână care alimentează industriile textile din țară. Dar pe primul loc rămâne producția de cereale într-un cadru tradițional. De altfel, aceasta cunoaște până aproximativ în 1560 o creștere incontestabilă datorată fără îndoială creșterii demografice, care stimulează defrișările și cultivarea unor noi terenuri în condiții climaterice favorabile: sfârșitul secolului al XV-lea și primele

șase decenii ale secolului al XVI-lea trec printr-o perioadă „caldă”. În schimb, după 1560, condițiile climaterice, epuizarea solurilor și stagnarea tehnicii sunt cauzele care fac ca această perioadă favorabilă să ia sfârșit.

În comparație cu producția agricolă, artizanatul rămâne o activitate secundară din punct de vedere al veniturilor sau al procentajului populației care îl practică. Cum în Evul Mediu statutul artizanilor din orașe este fixat de regulamentele breslelor, întocmite de autoritățile cetății, în afara orașului exercitarea unei meserii este în principiu absolut liberă. Totuși, în cadrul politicii lor mercantiliste, statele fac eforturi să reglementeze organizarea meseriilor pe întreg teritoriul național: în Castillia, un edict din 1511 stabilește condițiile de fabricare a produselor textile, în timp ce Anglia realizează un statut al meseriașilor (1563).

Întreprinderile meșteșugărești sunt în general de mici dimensiuni: câteva calfe și ucenici adunați în jurul unui meșter. Marile întreprinderi nu se găsesc decât în domeniul construcțiilor navale, a mineritului sau a tipografiilor. Cu toate acestea, un fenomen modern de concentrare începe să se contureze odată cu apariția negustorului-fabricant, și aceasta mai ales în industria textilă. Acesta cumpără materia primă, o distribuie în mici ateliere sau unor artizani ce lucrează la domiciliu, apoi comercializează produsele fabricate. Această organizare, care îi permite să-și impună propriile-tarife pe produse, duce la dezvoltarea industriei rurale și furnizează o completare binevenită a veniturilor țăranilor.

Activitatea fundamentală în domeniul meseriilor

este bineînțeleasă producția textilă, industrie de consum prin excelență și absolut esențială pentru populație. De la începutul secolului al XV-lea, producția de stofe ușoare cunoaște o dezvoltare spectaculoasă. Piața de desfacere se extinde la noile categorii sociale fără însă să eclipseze „marea tradiție a postavului”. Rezervat unei clientele bogate, aceasta rămâne apanajul Angliei, a Flandrei sau Florenței, în timp ce țesăturile mai ușoare vin din Flandra (Hondschoote), din Germania de sud sau din Franța. Cât despre in sau cânepă, folosite tot mai mult, acestea sunt prelucrate în țările din Europa de nord-vest. În sfârșit, cvasi-monopolul Italiei asupra mătăsii începe să fie contestat de Spania și de Lyon. În cursul anilor 1500-1560, ansamblul acestor industrii textile cunoaște o puternică expansiune. Apoi începe stagnarea și chiar regresul.

Industria extractivă se caracterizează și ea printr-o mare dezvoltare. În secolul al XVI-lea, ea are drept scop să furnizeze metale prețioase, sursa numerarului de care Europa are atâta nevoie. Exploatarea minelor de argint din Tyrol, Carinthia sau din Silezia de nord îi urmează curând cea a minelor din America. În afară de metale prețioase, se extrage fier (Franța, Anglia, Suedia), cupru (Europa centrală), plumb și cositor (Carnouaille), zinc și mercur (Spania) și piatră acră (Statele pontificale). Tehnicile de extracție s-au modernizat într-o oarecare măsură: metodele de ventilație, de ridicare și de pompare permit exploatarea unui număr tot mai mare de mine, din ce în ce mai adânci. Cerând capitaluri foarte mari, ele impun crearea de societăți care grupează industriași și

negustori. Fiecare aduce o parte din capital și primește o parte din beneficii.

Industria metalurgică este mult mai puțin modernă. Este adevărat că furnalul și-a făcut apariția în secolul al XV-lea, dar metalul este prelucrat în continuare în micile ateliere. Dacă statele au creat mari întreprinderi, acestea nu sunt destinate decât fabricării tunurilor și armelor.

Celelalte industrii, cu excepția celei a hârtiei, joacă un rol secundar. Stimulată de dezvoltarea tipografiei, industria hârtiei reprezintă, împreună cu rafinările (de sare și zahăr) și braseriile, una din activitățile cele mai dinamice din secolul al XVI-lea.

În mare, pentru producția meșteșugărească ca și pentru producția agricolă, se poate face aceeași constatare: creșterea din secolul al XVI-lea nu-și are originea nici în progresele tehnicii, nici în transformarea structurilor. În schimb, se observă că noile condiții ale schimburilor comerciale și extinderea pieței de desfacere conferă negustorilor, care dețin capitalurile necesare cumpărării materiilor prime și stăpânesc căile comerciale, un rol din ce în ce mai important.

Prima structurare a unui spațiu economic european

Economia europeană a secolului al XVI-lea rămâne în esență o economie închisă. Aria geografică a schimburilor comerciale se limitează în marea majoritate a timpului la un oraș și la satele din jur. Impunându-se acestei economii de supraviețuire, în care schimburile comerciale au un caracter marginal, ia naștere o economie la nivel continental, chiar mondial. Pornind de la principalele căi comerciale – râuri, mări și oceane –, începând din secolul al XVI-lea, Europa se poate împărți în patru zone economice.

Cea mai veche este zona mediteraneeană. Ea și-a fondat bogăția în Evul Mediu pe schimburile comerciale cu Orientul: navele din Genova și din Veneția sunt încărcate la Beirut, Tripoli sau Alexandria cu mirodenii, zahăr, mătase și parfumuri aduse din îndepărtata Asie de caravanele arabe. Vasele orașelor italiene oferă în schimb arabilor postavuri, sticlărie, metale și cereale din Europa; un comerț întotdeauna deficitar pentru europeni care trebuie să plătească diferența de conturi în metale prețioase. La începutul secolului al XVI-lea acest schimb aproape milenar este brusc amenințat de legătura directă pe care portughezii o stabilesc cu Asia. Timp de câțiva ani, comerțul mediteraneean trece printr-o criză profundă și pare a fi condamnat. Începând din 1520 se redresează, dar cu prețul unor mari modificări: alte cetăți mediteraneene (Ragusa, Livorno, Ancona, Cartagina, Sete sau

Marsilia) concurează de acum înainte cu Veneția și Florența. Aceste două orașe italiene își descoperă totuși o altă vocație industrială și bancară. Italia de nord a devenit într-adevăr centrul de gravitație al economiei din zona mediteraneeană. În jurul orașelor Genova, Milano, Florența și Veneția se dezvoltă un patruleter industrial care domină Mediterana: arme și tunuri la Milano și la Veneția, mătase la Florența și la Genova, sticlărie și cărți la Veneția, barchet din bumbac și din lână la Milano. Creație a vechii activități maritime și a tinerei industrii, instituția bancară devine înfloritoare. Oamenii de afaceri și capitalurile florentine se răspândesc la Roma și la Lyon, unde devin comanditorii suveranilor europeni, mai ales ai papei și ai regelui Franței. La Genova, „casa de San Giorgio” finanțează pe Habsburgi, iar bancherii vor beneficia curând de valul de schimburi comerciale care, plecând din Spania, irigă întreaga Europă, datorită metalelor prețioase din America.

A doua zonă economică din Europa secolului al XVI-lea este zona continentală. Lyon la vest, Augsburg și Nürnberg la est reprezintă cele două extremități ale zonei. Bogăția acestei regiuni este strâns legată de rolul său de placă turnantă între Mediterana și Europa de nord. La sud se ajunge prin Brenner la activitățile industriale din nordul Italiei și la produsele orientale aduse pe Mediterana. La Veneția, „Fondaco dei Tedeschi” (depozitul de mărfuri al nemților), adevărat oraș în cetate, este baza comercială și antrepozitul negustorilor germani, care fac un comerț fructuos. La nord se ajunge la Anvers și în Țările de Jos prin Frankfurt și Köln, în timp ce orașul Leipzig

deservește porturile Mării Baltice și lumea slavă. În plus, această zonă este bogată în materii prime: Germania de sud exploatează minele de fier, de zinc, de plumb, de cupru sau de argint situate în Tyrol, în munții Boemiei și masivul Harz. Proprietate a prinților, acestea sunt concesionate unor oameni de afaceri din Germania de sud care reușesc să sporească considerabil producția acestor mine. De aici provine până în 1545 cea mai mare cantitate de argint produsă în Europa. În sfârșit, al treilea atu: vecinătatea cu marea industrie metalurgică europeană, care se întinde din valea Meusei până la Dunăre, Dinant și Aix-la-Chapelle (siderurgia, industria producătoare de obiecte de fierărie, fabricarea armelor și ceasornicăria). Având o poziție de răscruce, comparabilă cu cea a orașelor Augsburg sau Nürnberg, și alte orașe din regiune încearcă să rivalizeze cu acestea din urmă. Este cazul orașelor Bâle, Geneva și Lyon. Numai ultimul însă cunoaște un relativ succes datorită sprijinului susținut al regilor Franței. La sfârșitul secolului al XV-lea, târgurile de la Lyon se țin de patru ori pe an și reprezintă unul dintre marile locuri de întâlnire a negustorilor europeni, care fac din oraș un important centru industrial și bancar. Noua industrie tipografică se dezvoltă aici, urmată în curând de industria mătăsii, care o concurează pe cea italiană.

Replică nordică a Mediteranei, Marea Baltică este a treia mare zonă economică a Europei. Domeniul Hansei din secolul al XIII-lea, ea își obține profiturile din produsele brute ale țărilor slave (lemn, gudron, smoală, ceară, blănuri, miere de albine, cânepă și grâu) și din sarea, mirodeniile și

produsele realizate în Europa occidentală. Hansa este totuși în declin. Unele orașe, mai ales Lübeck, sunt implicate în conflicte care tulbură Danemarca. Curând, liga hanseatică își pierde privilegiile în Suedia și se vede în imposibilitatea de a rezista în zona Balticea concurenței din ce în ce mai puternice a olandezilor. Cu atât mai mult cu cât statele riverane încearcă să iasă de sub controlul exercitat de Hansă asupra comerțului din regiune: Ivan al III-lea, țarul Moscovei, cucerește Novgorodul (1494) și închide stabilimentele comerciale ale Hansei; punând mâna pe Narva în 1558, urmașul său, Ivan al IV-lea, creează Moscovei o deschidere spre Marea Baltică care îi permite să facă concurență stabilimentului comercial al Hansei aflat la Reval. În afară de acest declin politic, Hansa nu reușește să se adapteze noilor curenți ale schimburilor comerciale. Sistemul său, bazat pe un ansamblu de privilegii acordate de autoritățile locale și trecerea obligatorie a mărfurilor prin stabilimentele ei comerciale este atacat din toate părțile; negustorii din Augsburg și din Nürnberg acaparează comerțul cu blănuri în timp ce olandezii fac comerț în porturile Mării Baltice, mai ales la Gdansk, fără a avea pretenții la vreun privilegiu. În sfârșit, hanseaticii suportă consecințele decăderii orașului Bruges, concurat de Anvers, noua placă turnantă a comerțului din nord și al celui din Atlantic, aflat în plin avânt.

Dezvoltarea cea mai spectaculoasă o cunoaște însă coasta atlantică a Europei. Deja activă la sfârșitul secolului al XV-lea, ca urmare a schimburilor tradiționale între țările din nord și cele din sud (lâna spaniolă, sarea din vestul Franței, vinurile,

postavurile flamande și englezești, pânza, produsele metalurgice). Această zonă este stimulată fără îndoială de deschiderea căilor spre Lumea Nouă și a căii maritime spre Asia. Lisabona devine marele antrepozit de mirodenii al Orientului, iar Sevilla locul de descărcare a metalelor prețioase aduse din America. Din aceste două orașe mărfurile Lumii Noi sunt trimise spre Anvers. Schimbate pe produsele textile din Flandra sau din Anglia și pe produsele brute din Marea Baltică, ele sunt apoi distribuite în toată Europa. Și alte produse intră în acest mecanism al schimbului comercial: vinurile de Andaluzia sau de Bordeaux, sarea de Bourgneuf și Brouage, pânză și frânghii din Bretania și din Maine, pește din porturile Mării Mânecii sau din Marea Nordului. Din toate porturile coastelor atlantice pleacă convoaie sau vase izolate, de toate mărimile. Estuarele sunt curățate de nisip, sau când accesul devine prea dificil se construiesc noi porturi. Fondat de François I, portul Le Havre devine în felul acesta avanportul Rouen-ului, iar Anvers înlocuiește portul Bruges. Pe itinerarul acestei intense mișcări comerciale se dezvoltă un lanț de porturi mari, a căror populație crește considerabil: capitala piperului, Lisabona, atinge 1.000.000 de locuitori, Sevilla cu „Casa de la Contratacion“, unde se descarcă comorile Americii, Rouen, Londra și mai ales Anvers, cel care triumfă de pe urma avântului comercial al secolului al XVI-lea. Reprezentanții marilor firme comerciale ale Europei vin să-și instaleze întreprinderile în acest port cu taxe reduse și unde nu se aplică o legislație plină de amănunte neesențiale și supărătoare cu care Evul Mediu era foarte darnic. Aici ajung

piperul portughez, postavul englez și produsele din Marea Baltică, aduse mai întâi de olandezi, apoi de hanseatici, nevoiți să părăsească portul Bruges. Datorită comerțului și lipsei reglementărilor corporative, la Anvers se dezvoltă industriile manufacturiere – în afară de braserie, sticlărie, tipografie și gravură, apare și o puternică industrie textilă – și devine unul din marii poli economici ai epocii. Cu atât mai mult cu cât activitatea financiară însoțește comerțul. Bursa inaugurată în 1531 devine centrul tuturor tranzacțiilor. Aici se tratează afaceri în care se pun în joc sume considerabile, aici se speculează mărfurile și schimburile, aici se încheie contracte de asigurare maritimă. În sfârșit, suveranii și oamenii de afaceri pot găsi aici creditul care le este indispensabil.

Cu cei 110.000 locuitori ai săi, Anvers este deci în secolul al XVI-lea capitala europeană a negustorilor. Aceștia devin simbolul avântului economic al continentului.

Epoca marilor negustori și nașterea capitalismului în Europa

Dinamismul economic din secolul al XVI-lea determină în Europa apariția unui nou tip social, cel al marilor negustori. Cu siguranță, negustorul nu era un necunoscut în secolele precedente, dar dezvoltarea foarte mare a schimburilor comerciale în secolul al XVI-lea și uimitoarea aventură a deschiderii către lume fac din acesta un personaj de primă importanță. Creșterea considerabilă a volumului schimburilor comerciale cere ca negustorii să aibă capitaluri deosebite. Omul de afaceri, marele negustor negociază mărfuri diverse: de la mirodenii la metale și de la lemn la cereale. Singur sau împreună cu membrii familiei sale, el devine armator pentru a obține profituri încă și mai mari. Negustor, el se străduiește în același timp să fructifice banii câștigați prin comerț, prin operațiuni strict financiare (aconțuri, credite). El nu ezită să preia, contra unei sume negociate vărsate celui în drept, drepturi senioriale, dijme ecleziastice, impozite regale, taxe vamale sau alte taxe urbane pe care el se însărcinează să le plătească, realizând pe parcurs un beneficiu destul de mare. El transformă instrumentele financiare moștenite la sfârșitul Evului Mediu în metode de creditare: astfel, înscrisul sau obligația, simplă recunoaștere a unei datorii, devine negociabilă în folosul unui terț. De asemenea, renta devine instrument de credit: debitorul primește un capital pe care în principiu îl poate înapoia pentru a-și plăti datoria, dar până

atunci el varsă veniturile acesteia care servesc drept dobândă. În sfârșit, prin diferite procedee, polița devine și ea un mijloc mascat de creditare: evaluarea monedei în care se face plata este astfel calculată încât să aducă o dobândă și comanditarului. Într-o societate creștină care condamnă cămătăria, creditul se răspândește din plin și împrumutul cu dobândă devine o practică curentă. Profund stânjenită de această evoluție a situației, Biserica va condamna cu severitate împrumutul cu dobândă sau îl va accepta în funcție de situație, de persoane sau de pontifi. Această practică, intrată în obicei, este mai mult decât comerțul propriu-zis, sursa averii „negustorilor”.

Capabili să facă să circule sume considerabile și să ofere suveranilor sumele de care ei au nevoie, uneori în locuri aflate departe de teritoriile de unde își obțin veniturile, acești negustori devin indispensabili pentru state: ducând o politică activă în Germania în timp ce veniturile de bază îi vin din Spania, împăratul Carol Quintul trebuie să apeleze la bancherii Fugger. Adesea în criză de bani chiar în propriul regat, suveranii europeni se adresează negustorilor pentru a obține împrumuturi cu care să-și poată finanța politica. Împrumuturi deosebit de riscante pentru creditori, căci monarhii, oricât de puternici ar fi, pot fi și ei amenințați de faliment: este cazul regilor Spaniei și Franței, petrecut la interval de doi ani (1557 și 1559). Pentru a reduce aceste riscuri, financiarii iau în concesiune mine sau diferite impozite. În secolul al XVI-lea, împreună cu marile dinastii de negustori, apar și primii capitaliști (cuvântul nu va fi inventat decât în secolul al XIX-lea de Karl Marx). Îmbogățiți din

comerț, ei își folosesc capitalurile pentru a le fructifica în ciuda interdicțiilor religioase care continuă să stânjenească această formă de activitate.

La începutul secolului al XVI-lea, acești capitaliști sunt mai ales florentini. Deveniți membri ai unei case princiare, cei din familia Medici au lăsat locul familiei Strozzi sau Chigi din Sienna. În cursul secolului se observă dezvoltarea deosebită a marilor bănci din Germania de sud, băncile Fugger, Welser și Hochstetter. În același timp apar băncile spaniole ale familiilor Ruiz sau Espinosa. În sfârșit, în a doua jumătate a secolului se ridică banca genoveză cu familiile Grimaldi și Spinola, care își leagă destinele de cele ale regelui Spaniei, Filip al II-lea.

Simbol al acestui capitalism incipient, casa Fugger din Augsburg s-a constituit în secolul al XIV-lea. Ea practica la început comerțul cu postav, cu mirodenii și cu mătase importată din Veneția. În 1473, Jakob Fugger pleacă la Foncado dei Tedeschi unde casa Fugger deține un depozit. El se lansează în comerțul cu argint și cu cupru extras din minele din Tyrol, sfârșește prin a controla piața cuprului la Veneția și devine, în schimbul minelor, domeniilor sale și a monopolului asupra sării, furnizorul de fonduri al lui Maximilian de Habsburg. Impulsionați de Jakob, membrii familiei Fugger vor juca simultan două cărți, cea comercială și cea politică. În 1519, pentru 543.000 de florini, ei finanțează campania electorală a lui Carol Quintul pentru tronul imperiului. Incapabil să-i plătească, împăratul le cedează drepturile asupra domeniilor coroanei, marile ordine cavalierești ale Spaniei și minele din Almaden. Între 1511 și anul morții sale (1525),

Jakob a înzecit capitalul societății sale (2 milioane de florini). Familia Fugger are în posesie mine în Tyrol, în Thuringia și în Ungaria, întreprinderi comerciale la Viena, Leipzig, Breslau, Cracovia, Danzig, Nürnberg, Frankfurt-pe-Main, Köln, Anvers, Veneția sau în Spania. În ciuda ostilității pe care o manifestă luteranii față de ei, capitalul Fuggerilor ajunge la apogeu (4.700.000 florini) în 1546. După această dată situația lor se înrăutățește. Anton Fugger a acordat împrumuturi enorme lui Carol Quintul, apoi lui Filip al II-lea, care dă faliment în 1557. La moartea lui Anton în 1560, o mare parte din avutul casei Fugger este reprezentat de creanțe mai mult decât nesigure asupra Spaniei și Țărilor de Jos. Declinul casei Fugger se accentuează și mai mult după 1560 din cauza modificării condițiilor economice.

În contextul plin de prosperitate al primei jumătăți a secolului al XVI-lea, a apărut astfel un capitalism care se va dezvolta și va constitui o trăsătură caracteristică a civilizației europene. Fundamentale pentru viitor, aceste transformări afectează mai puțin pe contemporani decât revoluția spirituală care apare în același timp și dă naștere unei duble mișcări, Umanismul și Reforma.

Partea a II-a
(1492-1660)
Apariția unei noi epoci

Capitolul 6

REVOLUȚIA VALORILOR SPIRITUALE ÎN EUROPA SECOLULUI AL XIV-LEA

■ *Repunându-se în discuție adevărurile recunoscute drept valabile în Evul Mediu, umanismul încearcă să redescopere valorile Antichității pentru a le pune de acord cu mesajul creștin și pentru a forma un om erudit, în care să coexiste un om de acțiune, un artist și un om de lume. Căutarea frumosului, reflectare a perfecțiunii divine, motivează acest ideal, ca și mesajul Evangheliei în forma lui primitivă. Înregistrat de tipografie, acest curent este împrăștiat în toată Europa, dând naștere unei „Republici a Literelor”, al cărei prinț este Erasmus (al cărui vector principal este educația), dar care prezintă mari diferențe în funcție de regiune: umanismul mediteraneean, preocupat de cultul frumosului este diferit de cel al Europei de nord, interesat mai mult de teologie.*

■ *Din curentul mediteraneean apare Renașterea italiană - ilustrată de Leonardo da Vinci - care își face apariția la Florența în secolul al XV-lea, datorită activității de mecenat a marilor negustori și bancheri.*

Renașterea se difuzează în întreaga peninsulă și la începutul secolului al XVI-lea cunoaște apogeul său în Roma papală prin intermediul lui Michelangelo și Rafael. Dar întreaga Europă a fost cucerită de această nouă formă de artă, în special Franța lui François I, pe când în Germania, în Anglia sau în Spania influența ei este mai slabă.

■ Originea reformei protestante se regăsește în atmosfera de frământare religioasă de la sfârșitul Evului Mediu și în incapacitatea Bisericii de a-i găsi un răspuns. Ea își are rădăcinile în gândirea lui Luther, care consideră că numai Dumnezeu asigură mântuirea păcătoșilor, datorită credinței și nu faptelor lor. În ciuda excomunicării pontificale, Reforma cuprinde Germania și Europa de nord. Și alte mișcări reformatoare se manifestă acum, dintre care cea mai importantă este calvinismul. Centrul său de predilecție este Geneva, dar acesta este introdus și în Franța, în Ungaria și în Scoția și se află la baza anglicanismului¹⁶¹. Străduindu-se să combată reforma, papalitatea devine conștientă că o reformă a Bisericii este necesară. Aceasta va fi opera sinodului din Tyrol care precizează dogma și reformează clerul. Dar unitatea Europei creștine este de domeniul trecutului.

Dacă secolul al XVI-lea deschide o nouă epocă pentru Europa, acesta se bazează mai puțin pe inovațiile economice sau sociale și mai mult pe tripla revoluție care afectează creștinătatea de la

sfârșitul Evului Mediu, punându-se bazele unei reconsiderări a valorilor medievale: Umanismul inspiră Renașterea artistică și mișcarea care reformează Biserica.

Umanismul

Marea ambiție a umaniștilor este să pună în valoare Omul și demnitatea lui, la nivel individual și la nivel social și să definească un mod de viață care să aibă drept regulă realizarea acestui obiectiv.

Făcând acest lucru, umaniștii se definesc drept continuatorii criticii tomismului. Totuși, ei consideră necesar să renunțe la scolastica rigidă și formală de la sfârșitul Evului Mediu și să caute să redescopere Antichitatea, care pare să fi realizat într-o manieră perfectă acest ideal de viață, căruia Hristos îi va da ceva mai târziu aprobarea divină. Pentru a ajunge la o cunoaștere autentică a modelelor antice, umaniștii se consacră studiului operelor Antichității și al Scrierilor Sfinte, așa cum făcuseră Petrarca și Boccaccio în secolul al XIV-lea. Aceste cercetări presupun cunoașterea latinei, purificată de deformările Evului Mediu, a limbii grecești și ebraice. Acestea permit redescoperirea filozofiei antice, mai ales cea a lui Platon și a neoplatonicienilor, a cărei succes pune la îndoială autoritatea lui Aristotel, dar și scoaterea la lumină a geografilor, a fizicienilor sau a matematicienilor uitați, ca Pliniu, Pythagora sau Euclid.

Această redescoperire nu constituie decât un punct de plecare. Ambiția umaniștilor este mult mai mare: să creeze o ființă de elită care să știe totul despre cărți, oameni și natură, care să fie totodată artist și om de lume, cavaler strălucit și expert în arme, priceput în arta războiului și diplomat. Pe scurt, un om de știință dublat de un om politic și de

acțiune, capabil să aducă concetățenilor săi binefacerile pe care numai el le poate concepe. Acest proiect vast și optimist se bazează pe postulatul bunătății naturale a omului și pe ideea că o educație adecvată poate dezvolta calitățile potențiale ale naturii umane. Dând o foarte mare importanță educației, Erasmus, Thomas Morus sau Rabelais critică violent exercițiile de memorie și pedeapsa cu biciul folosite frecvent în școlile tradiționale. Ei preconizează stimularea curiozității copilului, încrederea în capacitatea sa de a discerne, o educație a corpului și a minții, o instituție bazată totodată pe principiile lumești și pe cele morale și religioase. Educat în felul acesta, omul nou va putea sfătui pe prinți și datorită cunoștințelor sale va putea să îndrepte lipsurile și abuzurile puterii.

Critica pe care o fac umaniștii societății în care trăiesc este într-adevăr nemiloasă, fie că este vorba de tarele Bisericii (*Elogiul Nebuniei* a lui Erasmus), de instituțiile care favorizează abuzurile prinților sau de moravurile societății (*Utopia* lui Thomas Morus). Combătând această societate, umaniștii preconizează construirea unei cetăți ideale, unde omul ar trăi în mod firesc, sub conducerea unor suverani (aleși uneori), care să se dedice numai fericirii sale, în care religia ar fi însoțită de toleranță și unde bunurile ar fi comune pentru ca diferențele dintre bogați și săraci să dispară. Acest proiect politic este descris în modul cel mai perfect în *Utopia* lui Thomas Morus, în unele texte ale lui Erasmus sau ale lui Rabelais. Umaniștii sunt mai interesați de aici înainte de știință, de estetică sau de religie decât de politică. Totuși, premisele pe

care ei le-au formulat vor duce în secolul al XVII-lea la contestarea absolutismului.

Cultul frumosului se află pe primul loc între preocupările lor. Umaniștii cred că există legături strânse între univers și om și că ceea ce este frumos și armonios este parte integrantă a divinității. Marsilio Ficino sau Pico della Mirandola, făcând o sinteză între filozofia platoniciană și creștinism, afirmă că întreaga creație este o reflectare imperfectă a lui Dumnezeu, însuși omul, corp material, coruptibil, plasat în centrul universului, seamănă cu Dumnezeu prin sufletul său nemuritor. A contempla frumusețea înseamnă a vedea o reflectare a lui Dumnezeu, iar poezia și dragostea sunt căile care duc la acesta. Artă este deci o participare la acțiunea divină, mai ales atunci când aceasta încearcă să evoce natura și corpul uman făcut după chipul și asemănarea lui Dumnezeu. În concepția umaniștilor, artă nu mai este o simplă activitate estetică, ci o cunoaștere mistică a misterelor creației. Această concepție se află la baza Renașterii.

Umanismul nu dă naștere numai unei mișcări științifice autentice. În ciuda prăbușirii sistemului aristotelic, care inspirase întreaga știință medievală în raport cu artă, științele nu sunt considerate decât un mijloc secundar de cunoaștere a misterelor naturii. Venerarea exagerată a autorilor Antichității și neîncrederea față de lumea materială, căreia i se preferă cunoașterea esențelor ideale, frânează cercetarea științifică. Descoperirea armoniei dintre natură și gândirea divină stimulează mai mult pe savanți decât experiențele științifice și atunci când pare că există o contradicție între acestea, viziunea

cosmogonică sfârșește prin a o explica. Contribuția științei în secolul al XVI-lea nu este, cu toate acestea, inexistentă. Redescoperind opera lui Pythagora, umaniștii pun bazele trigonometriei și dezvoltă algebra (metodele de rezolvare a ecuațiilor de gradul doi și trei descoperite de Tartaglia, Cardano și Viète). Progresele matematicii stau la baza celor din domeniul astronomiei: Copernic emite ipoteza că Soarele (și nu Pământul) se află în centrul universului și că planetele (inclusiv Pământul) se învârt în jurul lui (*De revolutionibus orbium caelestium*, 1543), dar teologii îi reproșează că prin această afirmație contrazice Scriptura. Fără îndoială, științele naturii și ale vieții sunt cele care progresează cel mai mult: medicul Paracelsus, care nu ezită să preconizeze respingerea reprezentanților Antichității și recurgerea la observarea naturii, realizează progrese în cunoașterea mineralelor, le clasifică și le cercetează proprietățile. La Montpellier, Rondelet și Charles de l'Ecluse folosesc aceeași metodă cu plantele și ființele vii. Ambroise Paré practică disecția și studiază circulația sângelui, în timp ce Antoine Vésale publică *De humanis corporis fabrica* (1543), prima mare lucrare de anatomie umană. Oricât de importante ar fi, aceste descoperiri nu înseamnă nașterea spiritului științific modern. Renașterea științelor va fi realizarea cea mai importantă a secolului al XVII-lea. În secolul al XVI-lea, descoperirile și observațiile sunt învăluite de mister. Nu observarea realității este cea care primează, ci cercetarea dorințelor divine, a corespondențelor misterioase, a semnificațiilor ascunse.

Îndreptat spre cunoașterea lui Dumnezeu,

umanismul se interesează în special de teologie. Încercând să facă să coincidă concepția lor despre Dumnezeu și despre Om cu Revelația divină, umaniștii consideră că adevăratul creștin este cel care, cunoscând perfect cuvântul și faptele lui Hristos, încearcă să le imite. Problemele teologice ale Trinității și reîncarnării nu au mare importanță, ceea ce contează este ca mesajul Evangheliei să fie înțeles de toată lumea. Astfel, umaniștii caută manuscrisele cele mai vechi ale scrierilor sfinte, le compară și le comentează pentru a ajunge în final la un text cu totul diferit de cel folosit de Biserica medievală, pe care îl editează în limba latină. Prin aceasta ei încearcă să lipsească Biserica instituțională de rolul ei de mediatore obligatorie a Mântuirii. În afară de aceasta, ei critică ritualurile formale, închinarea la sfinți, ba chiar și autoritatea spirituală a Bisericii. În acest sens, umanismul anunță deja vijelia Reformei.

Amplă repunere în discuție a regulilor și valorilor pe care s-a bazat Europa în timpul Evului Mediu, în ciuda diferențelor lingvistice sau rivalităților dintre prinți, umanismul se răspândește în toată partea occidentală a continentului. Prefigurând mișcarea Iluminismului din secolul al XVIII-lea și în multe privințe revenirea la drepturile omului din ultimul sfert de veac al secolului nostru, umanismul reprezintă un element esențial al civilizației europene.

Răspândirea și diversitatea umanismului

Tipografia joacă un rol determinant în răspândirea umanismului. Odată cu invenția capitală a literelor mobile (către 1450 în Renania), tipografia cunoaște o dezvoltare deosebită la începutul secolului al XVI-lea. Tipografiile din Mainz și Strasbourg, cele din Veneția – unde invenția este răspândită de Aldo Manuce – apoi cele din Paris, Lyon, Bâle sau Anvers, devin centre ale umanismului în care se adună intelectualii. Mai ales răspândirea cărții devine un instrument esențial de propagare a ideilor: de-a lungul secolului sunt publicate între 150.000 și 200.000 de lucrări, reprezentând în total mai mult de 150 de milioane de exemplare. Lucrărilor religioase, întotdeauna majoritare, li se adaugă de acum înainte operele umaniștilor: textele Antichității în original sau în traducere, cărți științifice, opere originale, ca *Adagiile* sau *Colocviile* lui Erasmus, care constituie succese de librărie considerabile.

În afară de cărți, ideile umaniste sunt răspândite și printr-o rețea de relații, o așa-numită „Republică a Literelor”. „Monarhul” acestei prime Europe a intelectualilor este Erasmus din Rotterdam (1469-1536). După o ședere la Paris, unde frecventează cercurile intelectuale, acest călugăr începe o viață de călătorii continue pentru a-i întâlni pe umaniștii timpului său. În Anglia se întâlnește cu John Colet și se împrietenește cu Thomas Morus. Stă la Roma, la Padova, la Veneția, unde discută cu Aldo Manuce. Întors la Paris publică *Elogiul nebuniei*. Mentorul

spiritual al întregii Europe intelectuale, considerat cel mai mare intelectual al timpului său, este sărbătorit și admirat. Numit consilier al prințului Carol de Bourgogne (viitorul Carol Quintul), el scrie pentru acesta o *Educație a prințului creștin*. Refuză ofertele făcute de marii suverani de a termina, la Bâle, o ediție critică a Noului Testament. Moare, tulburat de reforma luterană, în care vede o deformare perfidă a gândirii umaniste.

Itinerarele lui Erasmus reprezintă frontierele acestei „Republici a Literelor”, care se formează în jurul culturii și valorilor umaniste, de la Florența la Anvers, de la Bâle la Paris, de la Köln la Oxford ia naștere astfel o „intelighenția” ai cărei membri predau, corespundează, se angajează în polemici, se întâlnesc și publică. Acest mediu restrâns cuprinde oameni ai Bisericii (prelatul Sadolet sau teologul John Colet), negustori (Guillaume Budé este magistratul negustorilor din Paris), nobili (Pico della Mirandola, Ulrich de Hutten sau Pierre de Ronsard) și chiar oameni de stat (Thomas Morus a fost cancelarul Angliei). Suveranii înșiși nu ezită să participe la mișcare: Henric al VIII-lea al Angliei corespundează cu Erasmus, iar François I este interesat de umanism datorită surorii sale, Marguerite d'Angoulême. Acești oameni și aceste idei gravitează în jurul centrelor tipografice și al orașelor universitare: la Veneția în jurul lui Aldo Manuce, la Bâle în jurul tipografilor Amerbach și Froben, la Lyon, unde tipograful Sebastien Gryphe îi atrage pe Rabelais și pe Étienne Dolet, dar și marile universități reînsufletește fac același lucru, ca Alcalá de Henares în Spania, Padova a cărei influență se întinde în toată Europa, Louvain, unde

Erasmus creează un colegiu al celor Trei Limbi, în sfârșit Paris, unde François I fondează alături de bătrâna Sorbonă un Colegiu regal (1530). Acestor făclii ale umanismului ar trebui adăugate o întreagă serie de centre care, chiar dacă sunt mai puțin prestigioase, nu sunt mai puțin active: „Republica Literelor” se manifestă la nivelul întregii Europe și prin intermediul ei se răspândesc noile idei care vor constitui un element fundamental al identității europene în curs de formare.

Impactul cu umanismul ar fi avut un caracter limitat dacă nu ar fi existat un element esențial de legătură: educația. Neglijând școlile unde se învață noțiuni elementare, umaniștii își îndreaptă toată atenția asupra colegiilor în care copilul trebuie să ia contact cu operele Antichității, să învețe gramatica, retorica, arta de a raționa și bazele științelor naturii. În timp ce vechile colegii adoptă noile principii, influența umaniștilor determină orașele să-și înființeze noi colegii în care tinerii adolescenți primesc o instrucție destinată nu formării teologice, ci pregătirii pentru viața laică. În sfârșit, umaniștii cuceresc numeroase Universități (Viena, Cracovia, Florența, Alcalá de Henares) unde înlocuiesc învățământul scolastic cu ideile lor înnoitoare. Acolo unde tradiția rezistă, umaniștii preferă să evite obstacolul creând instituții paralele după modelul Colegiului celor Trei Limbi din Louvain sau al Colegiului regal de la Paris.

Cu toate că este o mișcare europeană, umanismul nu este totuși omogen. Pretențiile umaniștilor la universalitate nu trebuie să ne înșele. Însăși răspândirea ideilor umaniste dovedește preocupări diverse. Dacă lăsăm deoparte mediile umaniste care

se preocupă de dezvoltarea științelor și în special de științele naturii (Padova, Cracovia sau Nürnberg) ies în evidență două mari nuanțe: una mediteraneeană și alta nordică.

Umanismul mediteraneean, care se dezvoltă la Florența și Veneția și s-a răspândit la Lyon sau la Paris, este înainte de toate interesat de cultură și de stilul cizelat. Acesta se consacră studiului textelor antice, comentării și imitării lor și își alege drept model limbajul deosebit al lui Cicero. Din punct de vedere filozofic, se îndepărtează de neo-platonismul incipient pentru a reveni la Aristotel, din opera căruia extrage un fel de determinism raționalist. Această formă de umanism glorifică cultul Frumosului și face din Italia secolului al XVI-lea creuzetul european al Renașterii artistice.

Umanismul în secolul al XV-lea

Preocupările umaniștilor din Europa de nord sunt

total diferite. Anglia, Țările de Jos sau Renania se ocupă mai puțin de stil decât de gândire. În concepția lor, esențial este să se pună știința în serviciul unei „regenerări” a creștinismului. Admirația pentru gânditorii antici trebuie să faciliteze receptarea mesajului creștin. Aceasta este esența gândirii lui John Colet, a lui Erasmus, a lui Reuchlin sau a lui Thomas Morus. În acest mod, umanismul Europei de nord pregătește drumul către Reformă.

Între aceste două forme de umanism, polemica se dezlănțuie. Pentru cei formați la școala italiană, mișcarea din nordul Europei este considerată acțiunea unor barbari. La rândul său, Erasmus ridiculizează, în *Ciceronianus*, cultul limbajului îngrijit și ia în derâdere pretențiile romanilor la supremația intelectuală în Republica Literelor. În afară de aceste certuri între școli diferite, coeziunea umanismului european este amenințată de constituirea statelor naționale: afirmarea particularităților amenință elementele unității, pe care umanismul s-a străduit să le scoată în evidență. Astfel, latina începe să decadă în favoarea limbilor vulgare: Ronsard și du Bellay publică în 1549, împotriva dominației limbii latine, lucrarea *Défense et illustration de la langue française*¹⁶². În spatele reacției culturale împotriva hegemoniei limbilor străine se profilează afirmarea sentimentului național. Umaniștii se grăbesc să adapteze la situația lor actuală glorificarea ideii de patrie, pe care o găsesc prezentă în operele anticilor. Fiecare caută în moștenirea Antichității eroul glorios pe care să fundamenteze legitimitatea afirmării naționale: Francion¹⁶³, fiul lui Enea pentru francezi,

sau Arminius¹⁶⁴ pentru germani. În felul acesta, umanismul creează o nouă identitate europeană, fondată în același timp pe unitatea de civilizație și pe diversitatea formelor sale de manifestare. Această unitate în diversitate este ilustrată de avântul artistic al Renașterii.

Epoca de aur a Renașterii italiene

Renunțând la stilul gotic chiar în momentul în care acesta triumfa în restul Occidentului, începând din secolul al XV-lea, Florența a devenit teatrul unei adevărate înfloriri artistice.

Încă din primele decenii ale secolului își fac apariția temele și tehnicile care vor caracteriza arta Renașterii. În domeniul arhitecturii, Brunelleschi încearcă să redescopere principiile artei antice. El repune la loc de cinste friza, cornișa și arcada sprijinită pe coloană și dă monumentelor pe care le construiește (San Lorenzo sau capela familiei Pazzi) proporții armonioase, datorită unor subtile calcule matematice și a unei utilizări iscusite a figurilor geometrice de bază. În pictură, Masaccio continuă inspirația lui Giotto și realizează o adevărată revoluție, inventând regulile perspectivei. În sfârșit, în domeniul sculpturii, Donatello pune accent pe realismul și noblețea personajelor pe care le sculptează.

Florența rămâne până la sfârșitul secolului al XV-lea principalul centru al Renașterii artistice italiene. Acest lucru este posibil datorită activității de mecenat a negustorilor și bancherilor îmbogățiți care, după exemplul familiei Medici, cer artiștilor să le ornameze palatele lor fastuoase, monumentele publice sau bisericile. Astfel, curente apărute încă de la începutul secolului cunosc o mare dezvoltare: în sculptură (Della Robbia sau Verrochio), în arhitectură (Michelozzo), dar mai ales în pictură. După *Fra Angelico* și operele sale, dominate de

mărturisirea credinței sale interioare, sfârșitul secolului al XV-lea este marcat de operele lui Botticelli (*Primăvara*, *Nașterea Venerei*) și de Leonardo da Vinci, doi pictori influențați de filozofia neoplatonică și apropiați ai familiei Medici. Prototip al noului artist, produs al Renașterii, Leonardo da Vinci, născut la Florența, aflat în serviciul ducelui de Milano și foarte legat de Franța, apare ca un geniu universal. El pune bazele legilor mecanicii, ale chimiei, ale geologiei, se străduiește să analizeze funcționarea organismului uman, inventează uimitoare mașini care folosesc forța hidraulică sau a aburului, construiește canale sau realizează planurile unei mașini zburătoare. Pictor format în atelierul lui Verrochio, pictează la început în manieră florentină (*Bunavestire*), apoi inventează tehnica „estompării” care dă senzația unei ușoare cețe ce învăluie formele și creează impresia de blândete, de poezie și de mister (*Madona pe stânci* sau *Gioconda*).

Strălucirea școlii florentine se răsfrânge asupra întregii peninsule. Chemați la toate curțile princiare și în toate orașele italiene, artiștii florentini arată tuturor temele și noile tehnici ale „Quattrocentului”. La sfârșitul secolului al XV-lea, arta nouă se dezvoltă în toate regiunile Italiei. Dar acest prim avânt artistic nu face decât să anunțe adevărata epocă de aur. Abia în secolul al XVI-lea Renașterea italiană atinge apogeul, iar arta nouă, cu nuanțe regionale, se răspândește pe tot continentul.

Primii ani ai secolului al XVI-lea aduc o schimbare a conotațiilor care au favorizat începuturile Renașterii italiene: „războaiele din Italia” încep cu primele expediții franceze. Fugind de tulburările

care frământă nordul peninsulei, artiștii se refugiază la Roma, unde papii inaugurează o politică de mari construcții fastuoase și de resistemalizare a orașului. Până în 1527, Roma devine capitala Renașterii italiene, „creierul” clasicismului italian din secolul al XVI-lea. Această artă a „Cinquecento-ului” intenționează să fie o sinteză a realizărilor secolului al XV-lea (căutarea Frumosului, reflectarea spiritului divin prin ordine și armonie) și să călăuzească spectatorul în contemplația armoniei divine și în aprofundarea semnificației sale.

Încă de la începutul secolului al XV-lea, prin curățenie și prin frumusețe, pontifii au vrut să facă din Orașul Etern capitala universului: astfel, Sixt al IV-lea apelează la artiștii toscani cei mai cunoscuți pentru a decora capela (Sixtină) pe care tocmai o construiește la Vatican. Dar Roma cunoaște epoca sa de aur prin pontificatele lui Iulius al II-lea și Leon al X-lea. Piesa principală a realizărilor papilor și giuvaerul acestei a doua etape a Renașterii italiene este construcția bazilicii Sfântul Petru făcută după planurile lui Bramante (1514). În aceeași epocă, Iulius al II-lea îl cheamă la Roma pe pictorul și sculptorul Michelangelo Buonarroti, deja celebru la Florența, pentru uriașa statuie a lui David. Timp de patru ani el pictează plafonul Capelei Sixtine; dintr-o perspectivă umanistă, el reprezintă pe scurt istoria umanității de la scenele dinaintea Mântuirii până la cele nouă mari momente ale Genezei. Alt pictor atras de Roma, Rafael Sanzio, pictează într-un stil de o rafinată eleganță și reușește în cele patru compoziții din așa numita „Stanza de la Signatura”¹⁶⁵ să glorifice marile valori ale

umanismului: filozofia Antichității (cu Platon și Aristotel înconjurați de marii gânditori antici), afirmarea tainei creștine prin intermediul revelației divine (Apostolii și Părinții Bisericii glorificând Euharistia) și poezia (în jurul lui Apollo și al Muzelor, Homer și Vergiliu alături de Dante, Petrarca și Ariosto).

Strălucirea clasicismului roman este distrusă brusc în 1527, când trupele imperiale jefuiesc Roma. Alte centre artistice preiau atunci ștafeta. Mai ales Veneția, care, după ce a rămas timp îndelungat fidelă artei gotice, devine adepta școlii florentine și romane și dezvoltă o puternică școală de pictură reprezentată de Tizian. Fiecare curte princiară din Italia de nord protejează un artist celebru. Dar inspirația viguroasă care a creat bogăția artei italiene de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea pare secătuită. Dacă artiștii care au fugit din Roma răspândesc în toată Italia lecțiile clasicismului victorios, spiritul inventiv dispare: unii dintre ei vor, desigur, să-și arate îndemânarea, virtuozitatea și inventivitatea. Dar se dezvoltă un academism care nu înseamnă altceva decât imitarea lui Michelangelo, a lui Rafael sau a lui Tizian. Tot ce se creează de acum înainte este „în maniera” cuiva. Manierismul este cu atât mai ușor de imitat cu cât este o codificare oarecum formală a artei renascentiste italiene. Sub această formă Renașterea se răspândește în Europa. Ea provoacă un elan artistic care aclimatizează și adaptează la temperamentele naționale formulele noi elaborate la Florența, la Roma sau la Veneția.

Răspândirea Renașterii

Minunile artei italiene au fost cunoscute destul de repede în Europa. Zecile de mii de pelerini care se duc în Cetatea Eternă rămân uimiți în fața edificiilor pe care papii le ridică în capitala creștinătății. Începând din 1494 și odată cu expediția lui Carol al VIII-lea la Napoli, armatele franceze dau buzna în Italia, provocând reacția trupelor spaniole, germane sau elvețiene, care încearcă să le oprească înaintarea. Suveranii (începând cu regii Franței, Carol al VIII-lea, Ludovic al XII-lea și François I), aristocrați, comandanți militari și soldați sunt fascinați de frumusețile peninsulei și visează să ducă în țara lor operele de artă care fac Italia de o frumusețe inegalabilă. Umaniștii care vin să contemple imaginea frumuseții perfecte o evocă entuziasmați în fața prinților și marilor nobili. Obiectul admirației tuturor, Italia devine și obiectul dorințelor de posesiune. Francezi, spanioli și membri ai Imperiului luptă pentru dominația unei peninsule sfâșiată de luptele dintre prinții, cetățile și republicile sale. Epoca de aur a Renașterii italiene este totodată și aceea a slăbiciunii și a dezbinărilor. Machiavelli (1469-1527) prezice zadarnic venirea unui „Prinț” care va putea rezolva situația, dezbinarea triumfă. Simbolul decăderii italiene îl reprezintă intrarea armatei imperiale în Roma, în 1527. Venită să lupte împotriva lui Clement al VII-lea, aliată a lui François I, aceasta se dedă timp de o săptămână la jefuirea bisericilor, mănăstirilor și palatelor. Locuitorii sunt masacrați

iar capela Sixtină transformată în grajd pentru cai. În ochii întregii Italii, jefuirea Romei apare ca o dovadă a furiei divine împotriva fastuoasei Rome și a concesiilor făcute păgânismului de către Renaștere. Dar, chiar în momentul în care capitala noii arte este jefuită, alte mari orașe ale Europei occidentale îi iau locul.

Probabil, cea mai puternică influență a Renașterii se produce în Franța. Până către 1520, arta gotică este aici încă în plină perioadă de dezvoltare, în arhitectură (Saint-Gervais din Paris, Gisors, fleșa nordică a catedralei din Chartres), în artele decorative (vitraliile catedralei din Beauvais) sau în sculptură (Jean Colombe). Dar Carol al VIII-lea, după expediția în Italia (1494) și apoi Ludovic al XII-lea care ocupă orașul Milano, aduc cu ei în Franța artiști italieni. Aceștia acoperă cu elemente de artă italiană edificiile gotice (Amboise, Solesmes sau Gaillon). Sunt caracteristice decorațiunile rafinate ale scărilor de la Blois, Meillant sau Azay-le-Rideau. Această influență italiană se accentuează în timpul domniei lui François I (castelul Chambord) și se impune începând din 1520. Aduși de François I, artiștii italieni introduc în Franța clasicismul și manierismul la modă în peninsulă. Construit și decorat în stilul Renașterii, castelul de la Fontainebleau servește drept model pentru noua artă care triumfa către 1540 în spatele ultimelor vestigii ale artei gotice. Artiștii francezi reușesc să realizeze o sinteză între contribuțiile italiene și tradițiile naționale: clasicismul francez. Arhitectul Pierre Lescot (aripa de sud-vest a curții pătrate de la Luvru) sau Jean Bullant (Écouen) pun bazele acestuia, în timp ce sculptorii Jean Goujon (Fântâna

Inocenților de la Paris) și Germain Pilon redescoperă idealul frumuseții și echilibrului specific artei statuare grecești.

În Țările de Jos, pătrunderea Renașterii italiene este la început oprită de dezvoltarea artistică a secolului al XVI-lea, care dă naștere unui curent puternic și înnoitor. Monumentele de la începutul secolului al XVI-lea (capela Saint-Sang din Bruges, clădirea Primăriei din Gand, biserica Saint-Jacques din Liège) își au toate izvoarele în goticul flamboiant, iar picturile lui Jeronimus Bosch reflectă clar inspirația medievală. Influența italiană pătrunde după 1520, mai ales la Anvers (Quentin Metsys). Manierismul italian își găsește centrul principal, prin Jean Gossaert zis Mabusc și prin Bernard von Orley, la curtea guvernatoarei Țărilor de Jos, Margareta de Austria, sora lui Carol Quintul. Motivele mitologice, elementele de arhitectură clasică și decorația în stil italian sfârșesc prin a triumfa. Dar această influență nu este decât superficială. Pieter Bruegel cel Bătrân, însușindu-și lecțiile italienilor, se întoarce în același timp spre tradiția națională, cu scenele sale țărănești pline de realism și cu simbolurile pânzelor sale alegorice.

Răspândirea artei italiene se face și mai greu în Germania din cauza conflictelor politice și religioase, a naționalismului și a opoziției față de Roma, dar și datorită unei viguroase arte medievale în arhitectură și sculptură (marele panou din spatele altarului al lui Veit Stoss din Nürnberg pentru catedrala din Cracovia) sau în pictură (*Crucificarea* de Grünewald). Clasicismul italian are o oarecare influență în Germania de sud, în jurul Nürnbergului și Augsburgului, placă turnantă a

relațiilor cu Italia. Cunoscut de către umaniști, Albert Dürer își însușește lecțiile artei italiene dar rămâne credincios propriilor preocupări religioase și morale. Născut la Augsburg, Hans Holbein face ilustrațiile la *Edificiul nebuniei*, vizitează Italia, apoi se instalează în Anglia unde devine pictorul lui Henric al VIII-lea și al Curții acestuia. Moartea lui Dürer (1528) și plecarea lui Holbein în Anglia (1532) marchează sfârșitul Renașterii germane.

În celelalte țări ale Europei, influența artei italiene este încă și mai slabă. În Anglia, unde arhitectura rămâne fidelă goticului perpendicular, Renașterea în forma ei italiană trezește puțin interes. Numai adaptarea sa flamandă sau germană este adoptată. Spiritul înnoitor se manifestă doar în literatură, prin opera lui Shakespeare. Profund impregnată de credința creștină, Peninsula iberică este și mai reticentă față de noile valori. Ea se împotrivește umanismului și pătrunderii păgânismului în artă. Abia după 1560, arhitectul Juan de Herrera, însărcinat cu ridicarea mănăstirii de la Escorial, se inspiră din lucrările lui Bramante, în timp ce pictorul Domenico Theotocopoulos, zis El Greco, introduce la Toledo manierismul italian și spiritul Contrareforme (1577).

Fiică a umanismului și a idealului său neoplatonician de apropiere de Dumnezeu, Renașterea eșuează deci în tentativa de a reface prin artă și cultură unitatea pierdută a lumii creștine. Acesta este un eșec intelectual în măsura în care știința umanistă a fost limitată de ponderea modelelor antice. Dar și un eșec politic, căci ideea de națiune și de tradiție națională se impune în ciuda proclamațiilor de universalitate. Cu atât mai

mult cu cât Renașterea va da naștere, în secolul al XVII-lea, la două curente opuse: barocul și clasicismul.

Originile Reformei

Reforma își găsește originile în atmosfera de neliniște religioasă care caracterizează sfârșitul Evului Mediu și în incapacitatea Bisericii de a-i găsi o rezolvare. Spectacolul morții, care provoacă un viu sentiment al riscului pe care îl prezintă păcatul, stimulează dorința mântuirii. Or, papalitatea pare a fi incapabilă să arate credincioșilor drumul de urmat. Mulțimea ascultă mai degrabă pe predicatorii populari, care anunță apocalipsul și pe cei ce se flagelează, care încearcă să obțină o garanție a lumii de dincolo producându-și în lumea de aici suferințele și pedeapsa pe care o merită păcatele lor. Pentru a scăpa de Iad, sau pentru a scurta perioada de Purgatoriu, creștinii se adresează intermediarilor (Fecioara sau Sfinții), își înmulțesc operele de caritate (donații, rugăciuni pentru săraci, pelerinaje), poartă talismane sau încearcă să adune „indulgențe”¹⁶⁶. Practica religioasă alunecă în felul acesta spre superstiție fără să micșoreze frământarea creștinilor.

Acestei neliniști de care suferă majoritatea se adaugă cea a elitei intelectuale. În acest mediu, dorința de a consolida credința prin experiența trăită și prin gândirea luminată o însoțește pe aceea de mântuire. Or, pe ruinele tomismului triumfă nominalismul lui Wilhelm de Ockham. El afirmă că este imposibil să-l cunoști pe Dumnezeu din cauza incompatibilității dintre revelația divină și rațiunea umană. Religia nu mai apare de acum înainte decât ca un șir de afirmații dogmatice și de ritualuri

impuse.

Biserica de la sfârșitul Evului Mediu este slab pregătită pentru a da un răspuns acestor așteptări și repuneri în discuție. Abuzurile sale, nefind o noutate, sunt denunțate cu atât mai multă patimă cu cât timpurile noi le subliniază dimensiunile. Delăsarea și obiceiurile brutale caracterizează clerul secundar ca și pe călugări: beție, jafuri, concubinaj și gustul pentru profit sunt lucruri frecvente. Episcopii sunt mai puțin preocupați de diocesele lor decât de acumularea de funcții și de profituri. Cât despre Curia romană, aceasta se străduiește să exploateze bisericile locale în timp ce pontifii își aranjează familiile (Alexandru al VI-lea Borgia), se războiesc (Iulius al II-lea) sau devin constructori (Leon al X-lea). Lipsurile Bisericii se observă mai des în indiferența ei față de îndatoririle pastorale, în formarea preoților, față de evanghelizare și față de îndrumarea spirituală a credincioșilor.

Dacă abuzurile nu sunt noi, denunțarea lor este mai vehementă decât în trecut. Într-o creștinătate în care credincioșii așteaptă un răspuns la cerințele lor spirituale, neputința Bisericii provoacă scandal. Încă de la începutul secolului al XV-lea, Jean Gerson, doctor al Universității din Paris, somează Biserica să-și asume rolul său pastoral. Cu și mai mare violență, fratele Jérôme Savonarola aruncă anatema asupra Curții de la Roma și asupra papei Alexandru al VI-lea Borgia. Dorind o „reînnoire a Bisericii”, el realizează la Florența o teocrație model, dar efemeră. Peste tot se aud voci care declară necesitatea urgentă a unei reforme a Bisericii. Dar lipsește voința. Sinoadele generale de

la Constanz și de la Bâle promulgă multe decrete reformatoare, dar papalitatea, care vrea să-și mențină supremația asupra sinoadelor, refuză să le aplice. Dacă Iulius al II-lea convoacă sinodul de la Lateran (1512), o face doar pentru a le pune bețe în roate lui Ludovic al XII-lea și lui Maximilian, care au convocat un sinod la Pisa. Încheiat în 1517, sinodul nu face decât să-i invite pe cardinali să ducă o viață de preoți și să-și limiteze acumularea de beneficii. În sfârșit, încercările de reformă ale Bisericii naționale, făcute de suverani, sfârșesc într-un impas, în afară de Spania, unde cardinalul Cisneros reușește să reinstaureze disciplina și să transforme universitățile.

Biserica instituțională fiind incapabilă să se renoveze, inițiativa este luată de mici grupuri. Creștini și laici caută împreună noile căi spirituale, în afara ierarhiei eclesiastice și pe baza unei religii individuale, purificate. Acesta este cazul grupărilor mistice, deosebit de active în Europa de nord (Flandra și Renania), care încearcă să ajungă la divinitate prin rugăciune și meditație. Această formă nouă de evlavie pune accent pe credința trăită individual. Ea dă naștere unor mici comunități cum ar fi „Frații vieții comune”. Dar aceste practici religioase rezervate unor grupuri restrânse nu puteau să se extindă la ansamblul comunității creștine.

În același timp, umaniștii propun să se revină la Sfânta Scriptură, la Biblie, purificată de toate interpretările adăugate în Evul Mediu. Traducerea *Noului Testament*, făcută de Erasmus (1516) sau aceea a *Epistolelor Sfântului Pavel*, realizată de Lefevre d'Etaples, oferă bazele unei noi

spiritualități. Lefevre d'Etaples renunță la dogme, la ritualuri și la ierarhie și preconizează o religie bazată doar pe cuvântul Domnului. Pentru el, orice creștin este și preot, iar meditația clerului devine inutilă. Dacă acești umaniști nu iau în considerație niciun fel de ruptură cu Biserica instituțională, ei deschid totuși calea către zguduirile reformei pe care Luther o inaugurează între 1517-1520.

Religiile protestante

Prima reformă, cea a lui Luther (1483-1546), continuă încercările de epurare a credinței din secolul al XV-lea. Călugăr augustin, Luther studiază teologia la Wittenberg și devine profesor. Obsedat, ca mulți dintre contemporanii săi, de ideea mântuirii, el crede că numai calea mistică este cea care duce la ea. Luther începe o cercetare spirituală care îl convinge de transcendența lui Dumnezeu, de natura iremediabil înclinată spre păcat a omului și de imposibilitatea acestuia de a-și asigura mântuirea numai prin meritele operelor pe care le înfăptuiește. Meditând, pentru cursurile sale, asupra Epistolelor Sfântului Pavel, el crede că a găsit în ele răspunsul la dilema tulburătoare care îl obsedează: cum să răspunzi la nevoia de mântuire dacă omul însuși este incapabil să și-o asigure? Dumnezeu mântuiește pe păcătoși nu în funcție de faptele lor, ci numai în virtutea credinței lor. Această „justificare prin credință” constituie baza gândirii lui Luther și a întregii reforme.

Luther face din această idee baza învățăturilor sale și condamnă pomenile și operele de binefacere. Indignat de folosirea „indulgențelor” care îi fac pe creștini să creadă că-și pot cumpăra mântuirea, Luther se hotărăște să-și facă cunoscute ideile. De ziua tuturor sfinților, în 1517, el afișează 95 de teze care rezumă esența dezaprobărilor sale. Respingerea lor de către dominicani și de teologii romani provoacă o controversă teologică (1518-1520). Atunci Luther se debarasează de autoritatea

romană și afirmă că Scriptura reprezintă singurul izvor al Credinței.

Germania se arată a fi deosebit de receptivă la ideile sale din cauza slăbiciunii puterii imperiale, a ambițiilor prinților, a tensiunilor existente între orașe și nobili, țărani și seniori, și mai ales din cauza naționalismului german care se manifestă prin respingerea influențelor italiene. Ideile lui Luther au deci un ecou deosebit, provocând adeziunea entuziastă a clericilor, burghezilor, intelectualilor (ca pictorul Dürer) sau a prinților. Această audiență adâncește conflictul cu Roma. În iunie 1520, papa Leon al X-lea publică bula *Exsurge Domine*, care condamnă ereziile lui Luther, în timp ce la Colonia i se ard operele (decembrie 1520). Luther reacționează dând foc bulei papale și volumelor de drept canonic în piața din Wittenberg. Refuzând să se supună, el publică mai multe lucrări în care își expune teoria despre mântuire, critică sacramentele Bisericii romane, îi tăgăduiește papei orice autoritate și revendică drepturile fiecărui creștin să interpreteze Biblia. Chemat de împăratul Carol Quintul (aprilie 1521) în fața Dietei de la Worms, Luther refuză să-și retracteze teoriile. Alungat din Imperiu, el se bucură de protecția ducelui Frederic de Saxa.

În Germania, reforma luterană se răspândește ca o dâră de praf de pușcă. Începând din 1527, Saxa și Hesse aderă la reformă, urmate de numeroase orașe libere (Nürnberg, Ulm sau Brandenburg). Reforma se răspândește apoi în Danemarca, Suedia și Alsacia. Acest succes îl obligă pe Luther să-și precizeze poziția. Propovăduind supunerea față de autoritățile legitime, el condamnă inovațiile

liturgice ale unora dintre discipolii săi, revolta cavalerilor (1522) împotriva posesiunilor temporare ale episcopilor renani, răscoala țăranilor din Suebia (1524) susținută de Thomas Münzer și curentul anabapțiștilor. În sfârșit, în 1525, se desparte de Erasmus și de umaniști: în timp ce aceștia din urmă cred în bunătatea naturală a omului și în posibilitatea de a contribui la mântuirea sa, Luther reafirmă totala neputință a omului păcătos de a fi mântuit.

Răspândirea rapidă a Reformei și deviațiile liturgice sau doctrinale pe care aceasta le provoacă îl determină pe Luther, împotriva voinței sale, să pună bazele unei adevărate Biserici. Aceasta trebuie să răspundă la cererea credincioșilor care doresc să fie îndrumați și să primească sfintele taine. Luther păstrează din catolicism tot ceea ce nu i se pare contrar doctrinei mântuirii prin credință: biserici, altare, pastori însărcinați să răspândească cuvântul Domnului și să explice Scriptura, ca și două sacramente: botezul și euharistia. Mesa este simplificată și tradusă în limba populară. Mélancton joacă un rol important în această organizare. El prezintă într-o formă mai puțin aspră decât cea a lui Luther temele noii religii și este principalul redactor al *Confesiunii de la Augsburg*¹⁶⁷, carta doctrinală a credinței lutherane. Cum Luther nu se ocupă de organizarea formală (alegerea pastorilor, ritualurile liturgice etc.), prinții și magistrații din orașe se însărcinează cu acest aspect, ceea ce duce la o mare varietate în organizarea și în funcționarea Bisericilor lutherane.

Când Luther moare (1546), lutheranismul cuprinsese două treimi din Germania, Suedia și

Norvegia. Amenințată în Germania de împăratul Carol Quintul – acesta vrea să refacă unitatea religioasă a imperiului – reforma este consolidată de pacea de la Augsburg (1555) care afirmă celebrul principiu *cujus regio, ejus religio*: religia prințului trebuie să fie cea a tuturor supușilor săi.

Răspândirea Reformei în secolul al XVI-lea

Reforma lutherană atrage după sine și alte mișcări reformatoare. Plecând de la aceleași premise ca și Luther, acestea acceptă o mare parte a concepțiilor sale, dar se îndepărtează de reformă în anumite puncte ale dogmei și ale cultului. Este cazul reformei propovăduite la Zürich de umanistul și elenistul Ulrich Zwingli. Acest discipol al lui Erasmus, ale cărui cercetări personale sunt asemănătoare cu cele ale lui Luther, acordă totuși o oarecare valoare operelor caritabile. El vede în Sfântul Duh marea cale către mântuire și refuză

total prezența reală a trupului și sângelui lui Hristos în euharistie. În 1523, Consiliul orașului Zürich îi adoptă poziția și reforma sa se răspândește în cantoanele Bâle și Berna. Cu excepția câtorva nuanțe, principiile lui Zwingli se impun și în orașele de pe Rhin, mai ales la Strasbourg.

Anabaptismul este un alt curent reformator. Inspirat direct din iluminismul medieval, el se bazează pe credința în apropierea Judecății de Apoi. Aspirație mistică spre cunoașterea lui Dumnezeu prin intermediul Sfântului Duh, acest curent nu are nici teologie, nici teoretician și respinge Bisericele, lumea, regulile și autoritățile. Înființat de frații Moravi, acesta apare în Saxa către 1520 și servește drept suport religios revoltei țăranilor din 1524. El se extinde în Țările de Jos și în Westfalia, unde anabapțiștii pun mâna pe orașul Münster (1534) și sub conducerea croitorului Jan de Leyda instaurează aici o dictatură mistică și comunitară (abolirea proprietății, poligamia, al doilea botez) care pretinde că se întoarce la creștinismul primitiv. Împăratul, prinții protestanți, Luther și Zwingli se unesc împotriva anabapțiștilor. Dar persecuțiile neîndurătoare la care sunt supuși nu-i împiedică să supraviețuiască, mai ales în Țările de Jos.

Pe urmele lutheranismului, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, o mare parte a lumii germanice este cucerită de Reformă. Exact în acel moment apare un alt curent, mai reformator încă: calvinismul. În Franța, reforma luterană interesează o parte a intelectualității, în timp ce unii predicatori predică mulțimii dezvinovățirea prin credință. Aspirația către o reformă a Bisericii își găsește drept conducător pe episcopul de Meaux, Guillaume

Briconnet. Acesta hotărăște să locuiască în dioceza sa, unde invită predicatorii parizieni care predică Evanghelia în forma ei nealterată. Acest grup, care vede în Luther „un om sfânt”, hotărăște să simplifice cultul și să facă slujbele în limba franceză. Temându-se de o răspândire a reformei lutherane în Franța, Sorbona și Parlamentul iau măsuri de persecuție (1525). Unii reformatori trebuie să fugă, iar Briconnet trebuie să renunțe la noua organizare introdusă la Meaux. La început ostil măsurilor violente luate împotriva Reformei, François I trebuie totuși să-și înăsprească atitudinea din cauza succesului pe care Reforma îl are în regat. Când, în 1534, reformații pun pe ușa camerei sale afișe care critică mesa, el reacționează printr-o dură represiune: numeroși credincioși sunt condamnați la arderea pe rug, iar șefii reformaților trebuie să fugă. Pentru a-i apăra pe acești martiri, Jan Calvin publică la Bâle *Instituția religiei creștine* (1536). El expune aici cu precizie conținutul credinței reformate și îi conferă o rigurozitate și o logică de care ducea lipsă. La Geneva, unde instaurează Biserica reformată (1536), această doctrină capătă o conformitate strictă. La cererea sa, adunarea generală a orașului adoptă un regulament strict. Aceasta interzice îmbrăcămintea luxoasă, mesele îmbelșugate, blasfemia, cărțile „papiste” sau mondene, cântecele frivole. Fiecare cetățean trebuie să asiste la slujbe, să asculte de pastori și să țină cuvântări. În ciuda unor opoziții, Geneva devine încet Roma calvinismului. Chiar în momentul în care luteranismul începe să obosească, reforma calvinistă se dezvoltă peste tot în Europa. Încântați de caracterul ei radical, burghezi și

meseriași, nobili și țărani aderă la mișcare. Primele țări europene în care își face apariția sunt Franța (mai ales în bazinul parizian și în sud), apoi Țările de Jos cu numeroase comunități în Flandra, la Anvers, în Olanda, în Zelanda¹⁶⁸. Începând din 1555, reformații încep să-și organizeze bisericile desemnând persoane în vârstă care să vegheze la disciplină, apoi diaconi care să administreze bunurile. Calvin este cel care numește pastorii. Către 1560, în Franța există 670 de biserici calviniste care se adună la conferința de la Poissy și declară că se bazează pe confesiunea de credință a lui Calvin, în timp ce bisericile din Țările de Jos adoptă *Confessio belgica* (1562) de strictă conformitate calvinistă.

În afara acestor centre principale, reforma calvinistă se răspândește în mod majoritar în Boemia, Ungaria și Polonia. În Scoția, a doua zi după revolta împotriva regentei Maria de Guise, reformatorul John Knox organizează Biserica prezbiteriană, de conformitate calvinistă.

În Anglia, Biserica este criticată de o importantă mișcare umanistă (John Calet, Thomas Morus) și de poporul sătul de abuzurile ei. Dar chiar dacă regele Henric al VIII-lea provoacă schisma cu Roma, nu se poate vorbi de o reformă. Păstrător al conformismului tradițional, purtând corespondență cu Erasmus, îndrăgostit de teologie – lucrarea sa împotriva tezelor lui Luther îi aduce titlul de „Apărător al credinței” –, Henric al VIII-lea va rupe legăturile cu Roma. El vrea să divorțeze de soția sa, Catherine de Aragon, dar papa Clement al VII-lea se teme să nu-l supere pe Carol Quintul (nepot al Catherinei de Aragon) și tărăgănează în așa fel

lucrurile încât relațiile dintre Anglia și papalitate se degradează. După ce face în așa fel încât este recunoscut șef suprem al Bisericii din Anglia, regele obține anularea căsătoriei (1533). Papa condamnă acest divorț și excomunică pe regele Angliei: ruptura este definitivă. În 1534, Parlamentul votează Actul *de supremație*, care atribuie regelui conducerea Bisericii din Anglia, dreptul de a lupta împotriva ereziilor și de a excomunica. Toți supușii, laici și credincioși, trebuie să depună jurământ de credință față de rege și de respingere a autorității romane. Cei care se opun sunt supuși unei represiuni neîndurătoare. Thomas Morus, care refuză să depună jurământul, este executat (1535), iar baronii catolici din Nord, care s-au răsculat, sunt înfrânți. Ordinele religioase sunt desființate sau secularizate, iar bunurile lor confiscate. Ruptura cu Roma nu înseamnă totuși trecerea de partea Reformei: în ciuda înclinării spre luteranism a unora dintre episcopi, regele susține doctrina tradițională a Bisericii și până la moarte (1547) întetește persecuțiile împotriva protestanților.

După moartea lui Henric al VIII-lea, Anglia este guvernată de Lordul Protector Somerset (Eduard al VI-lea este minor), favorabil protestantismului. Episcopii Cranmer și Latimer redactează o carte de rugăciuni de conspirație pur calvinistă, în timp ce o confesiune de credință, având patruzeci și două de articole, definește doctrina anglicană. Biserica anglicană devine astfel, către 1553, o Biserică de stat cu o ierarhie bazată pe episcopi, dar cu o doctrină și un cult calvinist: schisma s-a transformat în erezie. Devenită regină, Maria Tudor (1553), fidelă catolicismului roman, abolește aceste măsuri.

Dar opinia publică engleză nu-și urmează suverana. Epurarea brutală a clerului, nesiguranța achizitorilor de bunuri pentru mănăstiri și frica de a vedea Anglia devenind vasala Spaniei (regina se căsătorește cu Infantul Filip, fiul lui Carol Quintul), provoacă o serie de revolte. Maria reacționează printr-o represiune nemiloasă care îi aduce porecla de Maria Sângeroasa. Dar această reacție catolică nu este decât un foc de paie. După moartea Mariei (1558), anglicanismul se instalează definitiv.

Așadar, în cea mai mare parte a Europei de Nord, catolicismul roman este contestat. Această repunere în discuție obligă conformismul catolic să propună, în sfârșit, o reformă prea mult timp amânată.

Reforma catolică

Sigură pe ea, datorită pozițiilor foarte ferme ale catolicismului roman în Europa mediteraneeană, papalitatea a crezut că erezia lui Luther nu va avea consecințe mai serioase decât cele ale reformei lui Wycliff sau a lui Jan Hus. Clement al VII-lea se mulțumește deci să trimită legați (reprezentanți papali) care să lupte împotriva ideilor reformate. De abia odată cu venirea lui Paul al III-lea (1534), papalitatea pune bazele reformei Bisericii catolice. Începând din 1536, aceasta introduce episcopi umaniști în Sfântul Colegiu și convoacă un Sinod destinat să reformeze Biserica. Durează zece ani până ce acest Sinod se reunește. Însărcinați să pregătească programul Reformei, noii cardinali denunță bolile de care suferă Biserica și preconizează represiuni foarte dure ale ereziei, după modelul Inchiziției spaniole. Instaurată în 1542, Inchiziția romană, încredințată dominicanilor, vechi adversari ai lui Luther, se întinde în curând în toată Italia și în alte țări creștine. Cât despre suveranii catolici Carol Quintul în Imperiu, Henric al VIII-lea în Anglia și Henric al II-lea în Franța, aceștia nu ezită să trimită pe eretici pe rug.

Cu toate acestea, represiunea nu poate restabili unitatea lumii creștine. Încurajate de împăratul Carol Quintul, acceptate de anumiți teologi protestanți (Mélanchton, Bucer), de catolicii crasmieni, de Jean Eck și de anumiți trimiși pontificali, încercări de împăcare intervin între catolici și protestanți (Ratisbonne, 1541). Toate însă

eșuează.

Stimulați de Paul al III-lea, catolicii încearcă să recâștige terenul pierdut, reluându-și activitatea pastorală neglijată atâta vreme și precizând mai clar conținutul doctrinei și regulilor disciplinare ale Bisericii. Apar noi ordine religioase (Capucini, Theatini sau Barnabiți¹⁶⁹). Aceștia luptă împotriva ereziei, predicând credința catolică prin fapt și cuvânt. Fondat de Ignațiu de Loyola, Ordinul Iezuiților, aprobat de Paul al III-lea (1540), se pune în serviciul papei și jură să se consacre mântuirii sufletelor. Membrii Companiei lui Isus sunt instruiți mai ales în domeniul teologiei și predicii. Ei poartă veșmântul preoților seculari și acceptă o supunere totală față de superiorul lor, generalul ordinului, ales pe viață. Legământelor monastice clasice, ei le adaugă un legământ special, de supunere față de papă.

Controlat de papă și de iezuiți, Sinodul de la Tyrol (1545-1563) fixează pentru patru secole (până la al II-lea Vatican) bazele ecleziologiei catolice: credința se bazează pe Scripturile interpretate de Biserică, faptele reprezintă un complement necesar al acestora, sacramentele sunt imuabile, iar mesa, care conferă credincioșilor prezența reală a lui Hristos în Euharistie, are un rol principal. În sfârșit, Biserica și sacerdoțiul se bazează pe instituția divină.

În același timp, Sinodul reformează sacerdoțiul: se face un efort deosebit pentru recrutarea și formarea preoților (seminarii în dioceze), a căror misiune evanghelică este readusă în prim plan, în timp ce ascensiunea spre funcția episcopală și exercitarea acesteia sunt riguros controlate (obligația de

rezidență, interzicerea acumulărilor de beneficii, delimitarea strictă a diocezei). În schimb, pe planul dogmei, Sinodul refuză orice inovație aparținând Reformei protestante. În acest domeniu ne găsim în prezența unei Contrareforme.

Astfel, revoluția spirituală inaugurată de umanism sfârșește cu explozia Europei creștine. Pe lângă o Europă orientală, câștigată de ortodoxie și amenințată de islamism, o Europă nordică reformată se opune unei Europe meridionale rămasă fidelă catolicismului. Pe de o parte, Germania de nord și Scandinavia luterană, Anglia anglicană, Scoția calvinistă (numai Irlanda rămâne catolică). De cealaltă parte Italia, Spania, Portugalia, în care triumfă catolicismul tridentin (bazat pe trinitate), între acești doi poli, catolicismul și protestantismul se îmbină în Franța, în Țările de Jos și în provinciile renane, în Elveția, în Austria, în Boemia, în Ungaria și în Polonia.

Pentru o Europă marcată încă de principiul unității religioase, această coexistență este insuportabilă: fiecare din cele două tabere caută să extirpe erezia. Dorința de a face să triumfe credința adevărată se îmbină cu luptele politice pe care le cunoaște Europa. În afară de principiul unității creștine, Reforma distruge și mitul imperial. Încercarea împăratului Carol Quintul de a reda viață unității politice a Europei apare cu atât mai anacronică cu cât supușii săi sunt împărțiți între catolici și protestanți.

Revoluția spirituală de la sfârșitul secolului al XV-lea și din secolul al XVI-lea a dat oare o lovitură mortală existenței unei Europe unite? Fără îndoială, ea contribuie la consolidarea particularităților

naționale și la fărâmițarea politică a continentului. Dar contribuie totodată și la crearea identității europene. Cu excepția nuanțelor aparținând tradiției naționale, umanismul, Renașterea și Reforma au fost mișcări europene. Aceleași probleme s-au pus de la Oxford la Cracovia, de la Paris la Florența, sau de la Roma la Anvers. Și dacă răspunsurile sunt diferite ca formă, ele își au rădăcinile în aceleași izvoare: îndepărtarea concepției medievale despre lume, revenirea la antici, esteticul ca modalitate de cunoaștere a divinității și căutarea unei religii epurate, capabilă să răspândească credința adevărată. Dincolo de fărâmițarea politică, ia naștere o civilizație îmbogățită de caracteristicile naționale.

Capitolul 7

CAROL QUINTUL ȘI ULTIMA ÎNCERCARE DE UNIFICARE A EUROPEI CREȘTINE

■ *După moartea lui Frederic al II-lea și eșecul noțiunii de imperiu, Italia ajunge la fărâmițare și devine (la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea) scena înfruntărilor dintre regii Franței și concurenții lor europeni.*

■ *Titlul imperial, disputat de prinții germani, este inexistent în fapt până la alegerea, în 1519, a lui Carol de Habsburg, care va deveni Carol Quintul. Acesta este beneficiarul unui cumul de moșteniri: a Burgundiei, a Spaniei și a imensului ei imperiu american, a coroanelor Ungariei și Boemiei, ca și a posesiunilor germane ale Habsburgilor. Având ca punct de plecare acest uriaș teritoriu, Carol Quintul visează să refacă imperiul creștin.*

■ *Dacă el reușește să găsească un aliat în Henric al VIII-lea, regele Angliei, care se teme de puterea lui François I, să alunge pe francezi din Milano și să-l înfrângă pe regele Franței la Pavia, aceste victorii răsunătoare neliniștesc Europa. Prinții germani își manifestă dorința*

de independență, iar luteranii germani se organizează într-o ligă pentru a se împotrivi împăratului care vrea să reconvertească Germania la catolicism.

■ *Eșecul lui Carol Quintul își are originea în răscularea statelor europene și a principatelor care resping aceste proiecte imperiale grandioase dar învechite. François I nu ezită să se alieze cu sultanul, în timp ce împăratul luptă împotriva invaziei turcești în Europa centrală, apoi a prinților protestanți ajutați de regele Franței, Henric al II-lea. Carol nu reușește să-l numească pe fiul său, Filip, viitor împărat. Eșecurile înmulțindu-se, învins din punct de vedere militar de către francezi și de prinții germani, Carol Quintul este nevoit să accepte, în 1555, prin pacea de la Augsburg, dreptul prinților de a deveni protestanți și apoi abdică în 1556. Odată cu el ia sfârșit ultima încercare de restaurație imperială după concepția medievală.*

Eșecul Sfântului Imperiu roman germanic după moartea lui Frederic al II-lea Hohenstaufen părea să condamne definitiv străvechiul vis al unui Imperiu care să cuprindă popoarele creștine ale Occidentului. De-abia constituite, statele naționale se istovesc în lupte inutile, fără alt scop decât să-și impună o dominație precară asupra vecinilor celor mai apropiați. Aceste războaie nu fac decât să scoată în evidență slăbiciunea unei Europe divizate, incapabilă să-și adune forțele pentru a împiedica înaintarea turcilor, considerați, totuși, o nenorocire

îngrozitoare pentru lumea creștină.

Nu se face nimic pentru salvarea Imperiului bizantin, a cărui istorie glorioasă întrupase, în timpul Evului Mediu, amintirea Romei. În primii ani ai secolului al XVI-lea, otomanii își instalează tabăra chiar la granița teritoriilor ce constituiau patrimoniul familiei imperiale de Habsburg.

Două aspecte ilustrează profunda decădere a Europei după prăbușirea Bizanțului: fărâmițarea Italiei și lipsa de putere a împăraților.

Fărâmițarea și războaiele din Italia

Patrie a ideii de Imperiu, încarnată succesiv de împărații romani și de papii din Evul Mediu, considerată de către cei mai mari cezari germanici de la Otto al III-lea la Frederic al II-lea, drept cheia de boltă a Imperiului lor, Italia de la începutul secolului al XVI-lea nu mai este decât un mozaic de state mici.

Fărâmițarea aceasta face din Italia o caricatură a Europei. Proprietate a unor mici suverani certăreți și ambițioși, principatele italiene se războiesc fără încetare.

Aceste certuri favorizează ambițiile puterilor vecine, pentru care peninsula constituie o pradă cu atât mai ușoară cu cât complexitatea istoriei Italiei permite fiecăruia să aibă drepturi asupra unei părți sau alteia din teritoriul său. Incapabile să se apere fiecare în parte, statele italiene sunt la fel de incapabile să se unească. Fiecare dintre ele se teme ca prințul vecin să nu realizeze o unificare în avantajul său, care să periclitizeze interesele celorlalte. Italia devine câmpul de bătaie al marilor puteri europene.

Nenorocirile sale încep în ziua în care dictatorul statului Milano, Ludovic Sforza, cere puternicului rege al Franței, Carol al VIII-lea, să-l ajute împotriva vecinilor săi. Însetat de putere, Carol al VIII-lea profită de situație pentru a-și cere „drepturile”: tatăl său, Ludovic al XI-lea, a moștenit odinioară de la regele René d'Anjou, în afara unor teritorii indiscutabile, pretențiile angevinilor asupra

regatului Napoli. Carol al VIII-lea visează să domnească peste sudul peninsulei italiene pentru a putea porni, din acest punct, o serie de expediții care să-i alunge pe păgânii din Constantinopole, apoi din Ierusalim, unde armatele regelui Franței să poată restabili legea creștină.

Dar expediția militară pe care Carol al VIII-lea o organizează în Italia se izbește de opoziția lui Ferdinand de Aragon și a lui Maximilian de Habsburg și se transformă într-un dezastru. Aceea a succesorului său, Ludovic al XII-lea, eșuează și ea în fața coaliției organizate de papa Iulius al II-lea.

Când, în 1515, ducele de Angoulême devine rege sub numele de François I, el oferă regilor Franței o satisfacție. Învingător al elvețienilor la Marignan, în zilele de 13 și 14 septembrie 1515, el semnează cu principalul său concurent, noul rege al Spaniei, Carol de Habsburg, tratatul de la Noyon (1516), care ratifică împărțirea zonelor de influență în Italia: spaniolii rămân la Napoli, în timp ce francezii se instalează la Milano.

Spre o Europă a Habsburgilor

Dispariția treptată a titlului imperial, împreună cu fărâmițarea Italiei dădeau semnalul renunțării la idealurile Evului Mediu. Împărații germani încercau zadarnic să apară în postura unor urmași ai lui Carol cel Mare, ei nu mai reprezentau decât niște simboluri derizorii ale acestuia. De la Frederic al II-lea Hohenstaufen, niciun împărat nu mai fusese demn de acest titlu. Membrii familiei Luxemburg și Habsburg, care și-au împărțit funcția imperială în secolele al XIV-lea și al XV-lea au fost incapabili să-i confere acesteia și o existență în fapt. Fără îndoială, posesiunile proprii ale Habsburgilor, sporite printr-o serie de căsătorii și de moșteniri norocoase (Austria, Styria, Carinthia, Carniola, o parte a Sileziei, a Lusaciei și a Elveției, în sfârșit, coroanele Boemiei și Ungariei) făceau din aceștia cei mai puternici suverani din Europa Centrală. Dar aceasta era suficient pentru a avea pretenții la conducerea a ceea ce mai rămăsese în teorie din Imperiul mondial? Autoritatea împăratului era nulă chiar asupra prinților germani.

Nici mediocrul Ferdinand al III-lea, nici fiul său, Maximilian, nu au reușit să redreseze această situație dificilă. Singurul merit al acestuia din urmă este că s-a căsătorit cu moștenitoarea Temerarului, Maria de Burgundia, care i-a adus ca zestre o parte din patrimoniul burgund: Țările de Jos, Luxemburg și Franche-Comté. Mai mult, când Maria de Burgundia moare, aceste teritorii îi revin fiului său, Filip cel Frumos.

„Casei de Austria“.

Alianțele matrimoniale succesive ale strămoșilor săi îi permit viitorului Carol Quintul să reunească coroanele imperiale ale Burgundiei, Spaniei, Ungariei și Boemiei. În 1506, moartea tatălui său, Filip cel Frumos, îl pune în posesia teritoriilor burgunde, apoi, în 1516, dispariția bunicului său, Ferdinand de Aragon, îi deschide calea către coroana spaniolă (cu Napoli și Sicilia) și către imperiul său american. În 1519, moartea lui Maximilian îi aduce posesiunile germane ale Habsburgilor și speranța unui titlu imperial. În sfârșit, legăturile de rudenie materne îi ațâță lui Carol pretențiile asupra statului Milano și asupra Burgundiei. Numai Franța poate să constituie un obstacol în calea reînstituirii Imperiului.

Pătruns de ideea măreției imperiale, convins că providența îl împinge spre reînstituirea Imperiului occidental, Carol apare în mijlocul fastuoșilor suverani ai Renașterii ca un om din altă epocă. Crescut în Țările de Jos de mătușa sa, Margareta de Austria, el pare să fi luat de aici acel spirit de respingere față de noutățile venite din Italia, care surprind pe toată lumea într-o epocă cuprinsă în întregime de admirația față de modelele Antichității. În idealul care îl mână, Carol se inspiră din Evul Mediu, în centrul acestei Europe gotice pe care vrea să o reînvie. Muncitor, prudent, chibzuit și tenace, el vrea să transforme fabuloasa moștenire pe care o datorează căsătoriilor și deceselor într-un Imperiu.

Pentru a-și realiza acest vis trebuie îndepărtate multe obstacole. Trebuie înăbușit spiritul de independență al nobililor spanioli și desființate drepturile orașelor din Peninsula iberică pe care

politica tenace a regilor catolici mai degrabă le-a potolit decât le-a distras. Trebuie să se evite ca electorii germanici să îndepărteze de imperiu pe micii prinți germani atașați de o autonomie dobândită cu greu de-a lungul secolelor. În sfârșit, trebuie – și aceasta este partea cea mai îndrăzneată a programului – să fie doborât regatul Franței, statul cel mai puternic din Occident, care se înfige ca un cui în mijlocul posesiunilor habsburgice. Această înfruntare între un vis superb în anacronismul său și realitatea plină de obstacole marchează întreaga domnie a lui Carol Quintul. Față de luptele din secolele trecute și naționalismul care se naște, speranțele moștenitorului Habsburgilor apar, încă de la începutul domniei sale, ca niște himere.

Pentru a domina Europa occidentală, el intenționează să constituie acel „mare ducat al Occidentului”, la realizarea căruia visase și Temerarul. Aceasta presupune să-i smulgă regelui Franței partea sa de moștenire burgundă, dar, mai ales, întregul ducat al Burgundiei. Moștenirea lui Ferdinand de Aragon constituie pentru Carol un atu serios în acest plan. Începând din 1516, Spania se vede stăpânită de un suveran burgund. Subjugat de proiectele sale legate de „marele ducat al Occidentului”, la început, Carol nu consideră noua coroană decât ca unul din mijloacele de a-și realiza ambițiile. Spre marea indignare a noilor săi supuși, el nu manifestă nicio grabă de a se prezenta în noul său regat și atunci când vine aici este însoțit de consilierii săi flamanzi și de curtenii săi burgunzi. Aceștia din urmă au, de altfel, tendința de a considera Spania ca o îndepărtată anexă a statului

burgund, capabilă să-i furnizeze noi venituri și noi beneficii. Astfel, arhiepiscopatul de Toledo este atribuit nepotului unui consilier al lui Carol, în timp ce miniștrii burgunzi cer subvenții Cortesurilor spaniole. Această politică provoacă opoziția nobilimii catalane gata să încurajeze o revoltă contra celui pe care îl consideră un suveran străin.

Aceste dificultăți din Spania trec pe locul doi în momentul în care, după moartea bunicului său, împăratul Maximilian, Carol moștenește posesiunile germane ale acestuia: acum, cu atât mai mult, el poate să candideze la Imperiu, cu cât de mai bine de un secol coroana imperială a rămas în mâinile Habsburgilor. Totuși, imperiul este eligibil și cei șapte Electori aleg candidații în funcție de interesele lor, fără să acorde vreun privilegiu „naționalității” germane a solicitantului. Totuși, Carol trebuie să facă față candidaturii neașteptate a lui François I, care intenționează să se opună în felul acesta intențiilor hegemonice ale Habsburgilor.

Fiecare din cei doi candidați încearcă să-i corupă pe electori. În acest scop, Carol apelează la bancherii Fugger, dar trebuie să recurgă la forța armelor pentru a câștiga. La 27 iunie 1519, Carol al Cincilea sau Carol Quintul este ales împărat.

Investit curând cu misiunea de șef al cruciadei creștine împotriva turcilor, tânărul prinț se va lovi, în idealul său de a realiza o Europă imperială, de monarhiile naționale și mai ales de Franța, împotriva căreia își va îndrepta în curând toate forțele.

Ambițiile lui Carol Quintul

Pentru a reface Sfântul Imperiu, Carol trebuie mai întâi să unească sub același sceptru cele două elemente de bază: Germania și Italia. El și-a pus deja un picior în peninsulă: împreună cu moștenirea spaniolă a primit și posesiunile italiene ale Casei de Aragon, Napoli și Sicilia. Bineînțeles, prin tratatul de la Noyon (1516), el a renunțat la drepturile asupra ducatului de Milano în favoarea lui François I. Dar nu era încă decât rege al Spaniei, iar François I era încărcat de glorie prin victoria de la Marignan. Devenit împărat, el găsește normal să reafirme pretențiile lui Barbarossa sau ale lui Frederic al II-lea Hohenstaufen asupra Lombardiei, cheie de boltă a puterii imperiale în Italia.

Ambițiile sale se lovesc din nou de Franța: înfruntarea a devenit inevitabilă. Cei doi suverani se pregătesc dându-și silința să-și asigure alianța cu Henric al VIII-lea, regele Angliei, care devine arbitrul conflictului. Acest personaj autoritar, pasionat de litere și teologie, este foarte hotărât să se folosească de puterea Angliei condusă de dinastia Tudor pentru a juca un rol esențial în politica europeană. El se lasă cu amabilitate solicitat de împărat și de regele Franței. Primit de François I în iunie 1520, el rămâne nemulțumit de întrevederea din „Camp du Drap d'or”¹⁷⁰. Întâlnindu-l apoi pe împărat, el pleacă urechea la propunerea unei alianțe împotriva Franței.

Războiul începe deci sub cele mai rele auspicii pentru François I. Lipsit de aliați, el este obligat să

lupte pe trei fronturi: în Flandra, în Italia și la frontiera cu Spania. Cu atât mai mult cu cât nedreptățile comise față de conetabilul de Bourbon ridică împotriva lui pe cel mai puternic dintre marii feudali francezi: Carol de Bourbon se înțelege cu împăratul în vederea dezmembrării regatului. Descoperit, silit să fugă, el trece de partea dușmanului. El va fi cel care îi va alunga pe francezi din statul Milano. Curând, Bourbon conduce războiul din Provence și regatul este invadat de spanioli. Regele Franței reacționează cu impetuozitatea-i obișnuită, conduce ofensiva în Provence și urmărește trupele conetabilului trădător până în statul Milano. La 24 februarie 1525 el asediază Pavia. Tunurile sale distrug zidurile orașului și curajul apărătorilor începe să slăbească. Ca și la Marignan, victoria pare a fi de partea lui François I. Vrând să repete faptele de vitejie din prima sa campanie în Italia, François I se avântă în fruntea cavalerilor săi. Dar acest lucru de bravură cere încetarea artileriei: François I pierde astfel cel mai bun atu al său din această bătălie. În lupta care urmează, François I, înconjurat și rănit, trebuie să se predea adversarilor săi. „Totul este pierdut în afară de onoare...”, scrie el mamei sale în aceeași seară.

Dus în Spania, François I trebuie să semneze tratatul de la Madrid (1526), în care transpare scopurile lui Carol Quintul: clauzele „burgunde” îl obligă pe regele Franței să renunțe la ducatul de Burgundia, la Flandra și la Artois; în timp ce clauzele „imperiale” îi impun să abandoneze Italia și să accepte să-l slujească cu fidelitate pe Carol Quintul în cruciada pe care acesta o pregătește

împotriva turcilor. Carol Quintul pare să facă un pas important înainte în realizarea proiectelor sale imperiale; cel mai puternic adversar al său, distrus, a trebuit să cedeze și să promită că se va comporta ca un vasal ascultător.

Dar această victorie prea răsunătoare deschide dintr-odată ochii suveranilor europeni. Ascunse până în acel moment de simplitatea și chiar modestia atitudinii sale, de dificultățile din Spania și de lipsa de consistență a autorității sale în Germania, țelurile împăratului apar dintr-odată foarte clare. Amenințată, Europa națiunilor va reacționa de îndată împotriva intențiilor unitariste ale lui Carol Quintul.

Punctele slabe ale sistemului său ies imediat la iveală. Dacă Spania este bine ținută în mână, în schimb, prinții germani îi demonstrează repede împăratului că puterea lui ține de bunăvoința lor. Când Carol îl cheamă pe Luther pentru a-i condamna erezia, el reușește cu greutate să obțină de la Dietă ca reformatorul să fie expulzat din Imperiu. Mai ales Frederic de Saxa nu ezită să înfrunte dorința imperială și să-i ofere lui Luther protecția sa. Anii care urmează măresc îngrijorarea lui Carol Quintul: noua religie se răspândește în imperiu cu atât mai repede cu cât ea permite prinților să confişte bunurile Bisericii spre propriul lor profit. Răspândirea Reformei în Imperiu face mai ales problematică unitatea poporului creștin și, în consecință, visul imperial al lui Carol. Chiar în momentul în care victoria de la Pavia îi permitea, pe plan politic, să dea proiectelor sale un început de materializare, expansiunea luteranismului i le compromite pe plan religios.

Răspândirea Reformei îi servește, în tot cazul, lui François I. Eliberat din Madrid în urma unor tratative costisitoare, imprudentul rege anunță că nu va respecta clauzele „burgunde”. François I este susținut de vigoarea neașteptată a sentimentului național. Reunit la inițiativa sa, parlamentul declară că Burgundia reprezintă o parte inalienabilă a teritoriului național.

Războiul este deci reluat, dar în condiții cu totul diferite pentru Carol Quintul. Adversarul său este de acum înainte apărătorul unei concepții europene care înlocuiește vechea concepție imperială. Apare ideea de „echilibru european”¹⁷¹: în cadrul unui sistem de state nicio putere nu are dreptul să-și impună legea celorlalte. Pentru ca acest echilibru să fie respectat, pentru a împiedica tentativa hegemonică a lui Carol Quintul, François I poate conta pe toți cei care se tem de concepțiile unitariste ale lui Carol Quintul. De acum înainte, împăratul, moștenitor al unor concepții medievale despre Europa, trebuie să înfrunte particularismele cărora le dă naștere istoria.

Fără să rupă total legăturile cu împăratul, Henric al VIII-lea se îndepărtează de acesta și începe să-l susțină pe ascuns pe regele Franței. Văzând în Carol Quintul un alt Frederic al II-lea gata să pună mâna pe Italia, prinții italieni și papa Clement al VII-lea se aliază cu regele Franței. Vechea ceartă dintre Guelfi și Ghibelini renaște din propria-i cenușă.

Dar regele Franței nu știe să exploateze situația. El nu acordă prinților italieni decât un ajutor neînsemnat, iar orașele italiene își pierd „libertățile”, unul după altul. Florența este cucerită

și se impune din nou dictatura familiei Medici, care acționează în numele împăratului. Împotriva Romei, unde Clement al VII-lea încearcă să-i reziste, Carol Quintul trimite o armată recrutată în Germania printre luteranii fanatici. Bourbon, care îi comandă, este ucis în timpul asediului, dar Roma este totuși jefuită (1527). Indignarea izbucnește în întreaga creștinătate. Dar Carol Quintul este stăpânul Italiei și reușește acolo unde Barbarossa și Frederic al II-lea eșuaseră. De acum înainte, micii prinți italieni vor fi vasalii fideli ai unui împărat care face încă un pas pe calea restabilirii Imperiului.

Carol Quintul hotărăște atunci să se ocupe mai întâi de problemele religioase: încurajat de victoriile sale din Italia, el intenționează să pună capăt ereziei religioase care sfâșie Imperiul și să ia conducerea cruciadei care va elibera Europa de turci și îl va face să apară drept șeful de necontestat al poporului creștin din Occident.

Pericolul turcesc face într-adevăr din Habsburgi santinele avansate ale creștinătății. Sultanul Soliman Magnificul, continuând înaintarea turcilor din secolul precedent, trece Dunărea în 1526¹⁷² și își instalează tabăra pe pământurile Habsburgilor.

Pentru a avea mâinile libere, împăratul se grăbește să rezolve problemele aflate în suspensie. El se împacă cu papa, se asigură de neutralitatea lui François I - prin pacea de la Cambrai (1529) el renunță la Burgundia în schimbul Flandrei la care renunță François I - și hotărăște să rezolve problema luterană din Germania. La Dieta din Spire, reunită în 1529, Ferdinand de Habsburg declară că fratele său, Carol Quintul, nu va mai tolera nicio nouă convertire a prinților la religia

luterană. Împotriva acestei hotărâri se revoltă spiritul de independență al prinților germani. Amenințați, prinții luterani „protestează” împotriva hotărârii de la Spire. Deveniți „protestanți”, ei se organizează într-o ligă, liga de la Smalkalde, pentru a-și apăra drepturile. În momentul în care Carol Quintul se angajează să apere Occidentul creștin, dușmanii săi, unindu-se pentru a-i ține piept, demonstrează că țin mai mult la „menținerea echilibrului” decât la victoria asupra turcilor.

Eșecul lui Carol Quintul

Diferența dintre concepțiile lui Carol Quintul și cele ale regilor Europei nu a fost niciodată atât de mare ca în anii 1530-1540. În timp ce împăratul conduce ultima cruciadă și luptă în Mediterana contra piraților din Africa de Nord, luptă care se termină cu un dezastru al flotei imperiale (1541), François I înnoadă răbdător ițele alianțelor sale. Pentru a-i pune bețe în roate împăratului, „regele preacreștin” nu ezită să încheie o alianță cu prinții protestanți din liga de la Smalkalde¹⁷³. El încheie chiar o înțelegere cu sultanul potrivit căreia turcii trebuiau să facă presiuni asupra Vienei cu amenințarea invaziei, în timp ce François va cuceri Piemontul. Concepția medievală despre unificarea Europei creștine nu a fost niciodată atât de anacronică.

Eșecul flotei imperiale a fost fără îndoială mai puțin sensibil pentru Carol Quintul decât descoperirea acestei indiferențe profunde a Europei față de cruciada sa. Deceționat de atitudinea suveranilor europeni, el își părăsește proiectele grandioase pentru a acorda atenție situației create în regatele sale. E drept, cam prea târziu.

În Germania, el se arată neîndurător față de protestanți, a căror dezertare a cântărit atât de mult în eșecul proiectelor sale. Apărător al conformității stricte, el apelează la Spania catolică pentru a distruge erezia. Trupele castiliene îi oferă victoria de la Muhlberg (1547) asupra prinților din liga de la Smalkalde. În timp ce garnizoanele

spaniole țin în mână Germania, Carol își impune voința în imperiu. Inchiziția este transplantată din Peninsula iberică în Germania, Bula de Aur, garanție a autonomiei germane, este abrogată, iar Ferdinand I deschide Dieta din Boemia cu execuția a patru protestanți.

Severitatea lui Carol nu întârzie să refacă alianța dușmanilor săi. Prinții protestanți își revin în fire, iar noul rege al Franței, Henric al II-lea le acordă ajutorul. Însăși Roma se îndepărtează de împărat; chiar dacă apără creștinătatea, îl reamintește supărător pe Frederic al II-lea. În sfârșit, un conflict succesoral îl face pe Carol Quintul să se înfrunte cu fratele său, Ferdinand. Acesta din urmă, căruia împăratul i-a încredințat cu mult timp în urmă administrația teritoriilor germane, este ales rege al romanilor, ceea ce îl transformă în moștenitor de drept al titlului imperial. Fără să revină asupra acestei hotărâri, Carol vrea să-i asigure fiului său, Filip, deja moștenitor al Spaniei, al teritoriilor burgunde și al posesiunilor americane, succesiunea lui Ferdinand. El intenționează de asemenea să asigure în viitor solidaritatea dinastiei Habsburgilor din Spania și din Austria. Dar prinții germani, care au avut tot timpul să regrete alegerea lui Carol Quintul, nu au niciun interes să-și ofere un nou stăpân din această familie. La urma urmelor, Filip, suveran în întregime spaniol, li se pare mai străin decât li se păruse odinioară tatăl său. Carol trebuie să renunțe. Acest nou eșec se adaugă pe lista deja lungă a decepțiilor sale.

Totul pare să se coalizeze împotriva acestui împărat îmbătrânit și bolnav. Încurajați pe ascuns de Henric al II-lea, prinții protestanți încep

ofensiva. Adunați în jurul Electorului de Saxa, ei cuceresc orașul Innsbruck din care Carol Quintul trebuie să fugă în grabă. Trecând râul Brenner, părăsește Germania, spre marea satisfacție a prinților protestanți, dar și a Habsburgilor din Viena. Între timp, cu acordul prinților din Smalkalde, regele Franței a pus mâna pe trei orașe imperiale fortificate: episcopatele Metz, Toul și Verdun. În concepția lui Henric al II-lea, acestea nu constituie decât un gaj, destinat negocierii asupra Italiei. Pentru Carol Quintul aceasta este o lovitură mortală dată realizărilor imperiale. Paralizat de gută, împăratul încearcă un ultim efort: încheind un armistițiu cu protestanții, el se îndreaptă spre vest pentru a recuceri cele trei episcopate. Dar forțele sale sunt limitate, Germania îl urmează cu repulsie și numai energia disperării îl împinge să întreprindă împotriva tuturor sfaturilor asediul orașului Metz. Orașul este apărat cu îndârjire de un prinț loren aflat în serviciul Franței, François de Guise. În 1553, Carol Quintul cunoaște umilința înfrângerii și a unei retrageri dezonorante. Țelurile sale ambițioase au eșuat definitiv.

Înfrânt, bătrân, bolnav, hărțuit de noianul de probleme care i se pun, el nu mai are defel curajul să continue lupta împotriva prinților protestanți care devin, în Germania, din ce în ce mai puternici. Visul său imperial prăbușit, unitatea politică a imperiului său compromisă, credința creștină divizată îl determină să accepte, în 1555, să semneze, la Augsburg, o pace definitivă cu liga din Smalkalde: cu condiția să renunțe la confiscarea bunurilor Bisericii, prinții pot să aleagă credința luterană. El renunță astfel la unitatea imperiului

creștin și consimte la o fărâmițare a Germaniei, care transformă Sfântul Imperiu într-un schelet gol pe dinăuntru.

Nu se putea imagina un dezastru mai complet. Împăratul nu mai putea supraviețui din punct de vedere politic: el abdică (1556), confirmă posesia teritoriilor austriece și germane ale Habsburgilor care se vor adăuga coroanelor Boemiei și Ungariei pentru fratele său, Ferdinand, ales în curând împărat, iar pentru fiul său Filip moștenirea spaniolă și burgundă cu anexa italiană. Se retrage apoi în mănăstirea spaniolă din Yuste unde moare în 1558.

Împreună cu el dispare ultimul suveran care a atribuit titlului imperial semnificația lui medievală. Începând din acest moment, în Europa triumfă particularismul: particularism politic care se accentuează în statele naționale și particularism religios caracterizat prin înmulțirea sectelor protestante. De acum înainte, realizarea unei uniuni europene nu se va mai concepe în jurul ideii medievale de imperiu unitar.

Tentativele de realizare a unei unități nu dispar. Dar suveranii care încearcă să o înlăptuiască nu-și concep năzuințele de hegemonie continentală decât sprijinite pe forța nouă a națiunilor. Astfel, mai întâi, Filip de Habsburg, apoi Ferdinand al II-lea de Habsburg vor încerca unul după altul să-și impună în Europa propria lege.

Capitolul 8

EPOCA FRĂMÂNTĂRILOR

(1560-1660)

■ *În a doua jumătate a secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, Europa este lovită de o serie de crize cauzate de o succesiune de recolte slabe, de revenirea lipsei monetare și de reapariția foametei și epidemiilor. Creșterea prețurilor și manevrele monetare provoacă deprecierea monezilor, războaiele devastează Europa, iar zonele de prosperitate din perioada anterioară se scufundă în lăncezeală.*

■ *Răsturnarea complexului de împrejurări înmulțește numărul săracilor și al cerșetorilor. Acceptată mai greu decât odinioară, această sărăcie determină apariția azilelor și a spitalelor pentru săraci. Dar revoltele provocate de foamete sau de impozite se înmulțesc în toată Europa, urmate de represiuni severe.*

■ *Acest nou climat face să domnească o atmosferă de scepticism (ilustrat mai ales de Montaigne) care pune capăt umanismului. Accentuarea particularismelor naționale pune problema caracterului universal al culturii în*

favoarea culturilor și limbilor naționale.

■ *Această perioadă de fărâmițări și de tulburări își găsește mijlocul de exprimare în stilul baroc. Apărut din dorința Bisericii catolice de a-și afirma noile dogme, după Sinodul din Tyrol¹⁷⁴, acesta este la început o formă de reprezentare a misterelor sfinte, al căror caracter teatral și dramatic se adresează mai degrabă sensibilității și imaginației decât rațiunii. Dar mai târziu, barocul va deveni un mijloc de a etala bogățiile care îl glorifică pe Dumnezeu și simbolizează puterea Bisericii. Apărut în Italia, barocul se dezvoltă în Spania, în Europa centrală și catolică, în sudul Țărilor de Jos și cu foarte multe opoziții, în Franța.*

■ *Începutul secolului al XVII-lea asistă la nașterea spiritului științific modern, cu descoperirile astronomice pe baze matematice ale lui Kepler și Galilei și cu redactarea de către Descartes a Discursului asupra metodei. Astfel, se observă constituirea unei Europe a savanților, care ezită totuși să se prevaleze în mod deschis de rațiune, într-o epocă în care credința constituie încă liantul societății.*

Acțiunea lui Carol Quintul se desfășoară în întregime de-a lungul „frumosului secol al XVI-lea”, această epocă de aur caracterizată de prosperitate, de creșterea prețurilor și a producției, de o relativă bunăstare a populației și de o creștere demografică. A doua jumătate a secolului al XVI-lea se situează într-un context diferit, mult mai sumbru. Europa

intră într-o nouă epocă de frământări care va dura un secol.

Răsturnarea complexului de împrejurări

Istoricii au fost uimiți de importanța crizelor periodice care lovesc Europa începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. „Frumosul secol al XVI-lea” nu a fost scutit în totalitate de recoltele slabe, dar perioadele de foamete și creștere a mortalității nu au durat decât câțiva ani (1505-1506, 1520-1523, către 1530 și în 1545-1546). După această dată însă, crizele sunt mai frecvente (la trei sau la cinci ani), scăderea producției și a cursurilor monetare mai accentuată și durata dificultăților mai mare. Ultimele două decenii din secolul al XVI-lea sunt perioade de criză aproape continue. După o restabilire trecătoare, dificultățile continuă până la sfârșitul secolului al XVII-lea. 1630-1632, 1648-1652, 1661, 1693-1694 sunt perioade de foamete și mortalitate deosebit de grele. Cu atât mai mult cu cât între perioadele de criză nu se produce nicio dezvoltare, prețurile oscilează între o tendință generală de scădere și creșteri bruște, ceea ce aruncă în mizerie pe micii fermieri și pe săraci.

Cum se poate explica această lungă perioadă de stagnare care, cu excepția câtorva faze de restabilire, se prelungește până la începutul secolului al XVIII-lea? Bazându-se pe faptul că recoltele proaste sunt cauzate de condițiile climaterice nefavorabile, s-a dat drept explicație o schimbare a climei, care s-ar situa între 1560 și ar dura tot secolul al XVII-lea. Ar fi vorba de o răcire generală a climei, de o mică „eră glaciară”, care a adus ierni grele și veri răcoroase și umede, ceea ce

a făcut ca sămânța să putrezească în pământ. Dacă sunt atestate câteva ierni friguroase și câteva veri reci, lipsesc totuși dovezile care să confirme că această situație caracterizează întreaga perioadă.

Explicația constând în micșorarea cantității de metale prețioase puse în circulație apare cu atât mai atrăgătoare cu cât prosperitatea de la începutul secolului al XVI-lea se explică pe deplin prin abundența acestora. Din contra, la începutul secolului al XVII-lea se asistă la lipsa masei monetare. În fapt, se constată că transporturile de argint ce sosesc la Sevilla se reduc rapid după 1630. Acestea au scăzut la jumătate în 1650. Această evoluție se explică prin epuizarea filoanelor supraexploatare și prin lipsa de mână de lucru: populația indiană este lovită de o mortalitate catastrofală.

Pentru a explica stoparea dezvoltării după 1560, poate fi invocat un al treilea element: argumentul demografic. Puternica dezvoltare constatată în cursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea pare să se oprească după 1560 din cauza insuficienței materiilor disponibile. Tehnicile agricole nu au avansat deloc și singura soluție la creșterea demografică este extinderea suprafețelor cultivate. Or, această extindere, care duce adesea la cultivarea unor pământuri de calitate mediocră nu poate fi suficientă. Ne aflăm deci în prezența unei ruperi a echilibrului dintre populație și mijloacele de supraviețuire care explică reapariția foametei și împreună cu aceasta a marilor epidemii (variolă, tifos, malarie, rujeolă, tuse convulsivă și mai ales ciumă). La sfârșitul secolului al XVI-lea se declanșează patru mari epidemii de ciumă (1563-

1566, 1575-1578, 1589-1590, 1597-1601). Altele, care vor afecta întreaga Europă, vor urma să apară în secolul al XVII-lea.

Apărută la începutul secolului al XVI-lea, creșterea prețurilor continuă și în a doua jumătate a secolului. După ce s-au dublat între 1520 și 1600, prețurile se dublează din nou între 1550 și 1560. Traumatizantă pentru o societate obișnuită cu o relativă stabilitate, această creștere se explică la început prin abundența de metale prețioase aduse din America, dar odată cu sfârșitul secolului capătă un aspect inflaționist.

Deprecierea monedelor nu se explică numai prin marea lor cantitate, ci și prin manevrele monetare la care recurg statele. Cheltuielile foarte mari provocate de apariția sistemelor de administrație a războaielor continue duc la o îndatorare enormă a prinților. Pentru a-și micșora aceste datorii ei sunt tentați să micșoreze valoarea monedei. De obicei, transporturile de argint fiind mult mai mari decât cele de aur, metalul galben trebuie să fie reevaluat în mai multe rânduri. În sfârșit, baterea fără niciun control de monede divizionare din cupru amestecat cu argint duce la deprecierea acestora și la o inflație deosebit de mare.

În această răsturnare a complexului de împrejurări nu trebuie să se uite războaiele civile și între națiuni care devastează Europa. După a doua jumătate a secolului al XVI-lea, marcată de războaiele religioase și acțiunile regelui Spaniei, Filip al II-lea, secolul al XVII-lea începe cu „războiul de treizeci de ani”. Aceste conflicte, care însângerează Europa occidentală, înghit și o mare parte din numerarul disponibil.

În sfârșit, a doua jumătate a secolului al XVI-lea este martora unei deplasări a centrelor de greutate economică din Europa. Europa mediteraneeană, care rezistase concurenței noilor rute comerciale oceanice, cu o jumătate de secol mai târziu este victima unui iremediabil declin. Defrișarea exagerată a pădurilor provoacă o surpare a terenurilor care dă o lovitură mortală vechilor grânare, ca Sicilia și Provence. În Spania, expulzarea musulmanilor duce la o decădere a tehnicilor agricole. De acum înainte trebuie să se importe masiv cereale din Europa de Nord pentru a se face față în felul acesta deficitului cerealier din zona Mediteranei. În orașele suprapopulate și pradă epidemiilor de ciumă, burghezia renunță la comerțul care a îmbogățit-o pentru a face politică și cheltuieli enorme.

Decăderea Europei mediteraneene atrage după sine și declinul regiunilor aflate pe itinerarele care o leagă de Europa de Nord. Începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, această extindere a declinului începe cu Germania de sud, mai precis cu orașele Augsburg și Nürnberg. Același lucru se întâmplă, la capătul acestui itinerar, cu Flandra și Brabantul, unde, în plus, au loc tulburări politice, sociale și religioase care sfârșesc printr-o severă represiune spaniolă a revoltelor din Țările de Jos. Anvers, jefuit în 1576, asediat în 1585, este până la urmă privat de deschiderile sale maritime și cunoaște o ruină totală. În schimb, coasta atlantică își accentuează dezvoltarea: porturile spaniole, portugheze, franceze și mai ales cele ale țărilor riverane din nord sau din Marea Baltică își continuă expansiunea din secolul al XVI-lea. Olandezii îi

îndepărtează definitiv pe hanseatici din comerțul de tranzit al cărui centru vital devine Amsterdamul.

Sărăcie și revolte

Această schimbare totală a complexului de împrejurări înmulțește numărul celor săraci. Dacă în prima jumătate a secolului al XVI-lea sărăcia s-a mai redus, secolul al XVII-lea amintește în multe privințe perioada sumbră de la sfârșitul Evului Mediu: micii fermieri ajung la foamete iar membrii claselor populare din orașe, care suportă creșterea prețurilor și apăsarea obligațiilor fiscale, ajung să cerșească de la cei pe care i-a îmbogățit comerțul, furniturile militare sau speculațiile.

Această sărăcie este percepută acum ca o situație anormală care îi îngrijorează pe creștini. Ameliorarea situației în cursul secolului al XVI-lea, reformele, caracterul mai larg al religiei și aprofundarea mesajului evanghelic fac ca prezența săracilor să nu mai fie privită cu resemnare.

Remediul este adesea ambiguu. Sub pretextul de a ajuta creștinii nevoiași dându-le de mâncare sau de lucru se supraveghează îndeaproape o populație marginalizată, pentru a se evita revoltele și nesiguranța. În întreaga Europă se dezvoltă o politică generală a sărăciei. Înființate de orașe și de state, azilurile și spitalele pentru săraci îi adăpostesc pe cei săraci, care, în felul acesta, nu mai umplu străzile orașelor. Li se dă de lucru celor valizi iar copiii învață o meserie. Papa Sixt Quintul de la Roma, ordinele religioase din țările catolice, orașele, parohiile îi ajută în felul acesta pe cei săraci să nu moară de foame. Această politică cere sume importante, care sunt obligația locuitorilor cei

mai bogați din orașe. Politica de izolare a marginalizaților, săraci și antisociali, va fi analizată în amănunt de filozoful Michel Foucault (*Istoria nebuniei în epoca clasică și A supraveghea și a pedepsi*).

În ciuda luptei împotriva sărăciei, tulburările sociale izbucnesc. Fără îndoială, cauzele acestora sunt multiple dar nu se poate contesta că tensiunea economică din această perioadă joacă un rol important în izbucnirea și în extinderea lor. Perioada dintre 1625 și 1650 este, în toată Europa, plină de tulburări: revolta din Biscaye (1631), tulburările din Aix-en-Provence, Paris, Rouen, Bordeaux sau Poitiers (1631), răscoala „desculților” din Normandia (1639), cu extinderi în Bretagne, Poitou, provinciile din centru. În sfârșit, Catalonia se răscoală în 1640.

Aceste revolte își au principala cauză într-o perioadă de foamete sau în apariția unui nou impozit. În Normandia, revolta „desculților” izbucnește dintr-un protest împotriva impozitului pe sare (1639). Mulțimea, care îl ucide pe perceptor, este sprijinită de nobili și de preoți. În Provinciile Unite, sub pretextul unui conflict teologic, mateloții, muncitorii și nobilii din interiorul teritoriului se unesc sub protecția Casei de Orania pentru a lupta împotriva burghezilor și oamenilor de afaceri din porturile Olandei. Fronda reunește burghezii din orașe și clasele populare urbane, nobili și țărani împotriva numirii agenților regali însărcinați cu perceperea impozitelor.

Urmașe ale jacqueriilor de la sfârșitul Evului Mediu, aceste mișcări au toate același sfârșit. Represiunea, condusă de stat, se abate asupra

rebelilor. Richelieu zdrobește fără milă revolta „desculților”, pedepsind pe răzvrătiți și pe magistrații care i-au susținut. Primii sunt trași pe roată sau spânzurați, ceilalți sunt exilați iar orașele condamnate să plătească amenzi grele. Când săracii și bogații se unesc împotriva abuzurilor regale, rar se întâmplă ca această alianță să reziste mult timp antagonismelor care îi despart. Îngrijorați de soluțiile extreme spre care foametea îi împinge pe cei săraci, burghezia sfârșește prin a accepta autoritatea statului, singura capabilă să restabilească ordinea.

Greutățile conjuncturii economice, decăderea unor regiuni ale continentului, reaparitia foametei și a epidemiilor, creșterea prețurilor, dezlănțuirea conflictelor, tulburările sociale și revoltele provoacă o criză profundă a sistemului de valori stabilit la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea.

Criza umanismului

Umanismul florentin din secolul al XV-lea a fost o mișcare bazată pe încrederea extraordinară în posibilitățile omului, sprijinit de lecțiile Antichității, de a se apropia de înțelegerea întregii Creații, pe calea Dragostei și prin cultul Frumosului. Optimismul generat de certitudinile neoplatoniciene nu rezistă totuși eșecurilor din secolul al XVI-lea. Educația modernă preconizată de umaniști nu a schimbat natura umană: lecțiile anticilor se arată a fi incapabile să pună bazele unei științe ale cărei concluzii să fie legate de experiență, iar dorința de a cunoaște mai bine mesajul evanghelic a sfârșit prin extinderea ereziilor și distrugerea unității lumii creștine.

În a doua jumătate a secolului, optimismul este înlocuit cu scepticismul. Caracteristice noii epoci, *Eseurile* lui Montaigne exprimă o îndoială profundă asupra adevărurilor infailibile și asupra certitudinilor cunoașterii. Acestea scot în evidență preferința pentru o înțelepciune care constă în a te resemna în fața neputinței spiritului uman, în a lua în considerație relativitatea adevărului și până la urmă în a renunța la orice judecată. Aceeași îndoială se manifestă și în legătură cu caracterul universal al culturii. Accentuarea particularismelor naționale, reacția împotriva dominației limbii latine sau împotriva supremației italiene duce la afirmarea culturilor naționale și la apărarea limbilor vulgare (populare), în care de acum înainte se vor exprima poezii și romancierii. În timp ce Du Bellay apără

franceza ca limbă de cultură (*Apărarea și ilustrarea limbii franceze*, 1549), Tasso, în Italia, își dă silința să regăsească inspirația romanelor cavalierești medievale. În Anglia, poemele lui Spenser, piesele de teatru ale lui Marlowe și mai ales dramele lui Shakespeare glorifică istoria națională. În sfârșit, Spania lui Cervantes, Portugalia lui Camoens sau Germania lui Luther se angajează pe calea elaborării culturilor naționale, îndepărtându-se de visul umanist al unei culturi universale.

Prin repunerea în discuție a conceptelor medievale despre lume, la sfârșitul secolului al XVI-lea, umanismul și-a epuizat calitățile novatoare. O parte din contribuția sa este totuși păstrată: în domeniul teologiei, o parte din canoanele Sinodului din Tyrol confirmă rolul rațiunii în credință, contribuția creștinului la propria-i mântuire prin faptele sale, și se insistă asupra liberului arbitru al credinciosului; în domeniul pedagogiei, spiritul umanist se regăsește în organizarea colegiilor iezuite; în domeniul erudiției, care continuă mișcarea științifică generată de umaniști. Influența acestei revoluții a valorilor se face simțită și în psihologie, în drept sau în critica istorică. Dar dacă o moștenire mai supraviețuiește încă, dacă premisele formulate continuă timp de două secole să-și facă simțite efectele, marele scop umanist dispare la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Pe ruinele sale ia naștere o nouă formă de sensibilitate. Ea exprimă gustul pentru schimbare, dragostea de viață, pasiuni și impulsuri violente, dar și neliniștea mocnită a unei epoci frământate, sfâșiata de războaie și de lupte civile, în care se adună devastări și distrugeri.

Barocul

În general, se explică originea cuvântului „baroc” din cuvântul portughez „barocco” care înseamnă „perlă cu formă neregulată”. Prin extensie, termenul francez se referă la tot ce este ciudat, chiar șocant. Dezvoltarea artei baroce se explică mai întâi prin evoluția Bisericii romane după Sinodul din Tyrol. La început, arta barocă apare într-adevăr ca o artă a Contrareforme. Aceasta, înlăturând toate aspectele păgâne ale artei renașterii, își alege drept scop să combată erezia protestantă și să afirme sus și tare dogmele întocmite de Sinodul din Tyrol. Pentru a răspândi doctrina într-o societate în majoritate analfabetă și prea puțin capabilă să înțeleagă esența dezbaterilor teologice, Sinodul a recomandat reprezentarea misterelor sfinte. Se pun totuși condiții foarte stricte în reprezentarea acestei arte religioase pentru a se face o diferență netă între arta religioasă și arta profană: se interzice apariția în scenele religioase a personajelor anecdotice sau bufone, să se reprezinte imaginea donatorilor, să se picteze personajele religioase în haine contemporane, se interzice nudul. Papa Pius al II-lea dă ordin ca personajele din Judecata de Apoi a lui Michelangelo, din Capela Sixtină, să fie îmbrăcate.

Această dorință de înnoire care inspiră catolicismul post-tridentin creează o artă de o fecunditate extraordinară. Artă religioasă fără îndoială, dar pe care credinciosul poate să o

înțeleagă. Ea trebuie să-l impresioneze prin caracterul său teatral și dramatic, să se adreseze atât simțurilor și imaginației acestuia cât și rațiunii lui, să-l facă să adere la dogme prin emoție artistică. Astfel, imaginația și virtuozitatea artiștilor se dezlănțuie nestingherite; mișcarea predomină, pateticul, excesivul, neprevăzutul și iraționalul triumfă asupra măsurii și echilibrului.

În domeniul arhitecturii, reînnoirea liturgică și pastorală face să triumfe stilul „iezuit“, al cărui prototip este biserica *Di Gesu* din Roma. Această mare biserică, cu un singur naos, permite tuturor credincioșilor să urmărească mesa – mesele particulare se desfășoară în capelele laterale – fără ca atenția să le fie distrasă de cântăreți și muzicanți, care sunt închiși într-o tribună. La început, biserica este decorată sobru, cu o fațadă destul de severă, cu un fronton și o cupolă în care s-a văzut o semnificație simbolică. Dar foarte curând, acest gust pentru sobrietate dispare în favoarea etalării bogăției în scopuri pastorale. Bisericile baroce au o decorație somptuoasă în care predomină aurul și marmura. Nimic nu este prea frumos pentru a-l slăvi pe Creator și pentru a scoate în evidență puterea și forța Bisericii catolice. Trebuie ca imaginația să fie frapată, sufletele să fie impresionate și să se ofere chiar și celor mai umili o imagine terestră a ceea ce va fi viața eternă datorită mântuirii, al cărei secret îl are numai Biserica. Sculpturile și picturile sunt și ele destinate să ridice în slăvi învățăturile Sinodului din Tyrol: glorificarea euharistiei, celebrarea Sfintei Fecioare și a sfinților, scene de extaz care pregătesc omenirea să primească iertarea divină.

Arta barocă răspunde în primul rând preocupărilor Bisericii catolice, care-și pune în joc toate instrumentele puterii, ale bogăției și emoției împotriva austerității și sobrietății afișate de Reformă. Acesta corespunde și sensibilității epocii. O sensibilitate caracterizată prin dorința fiecăruia de a-și trăi viața cu intensitate, cu pasiune, împingând exprimarea sentimentelor până la exacerbare. Este epoca iubirilor sublime și pasionate, a unui simț al onoarei deosebit de sensibil, care provoacă înmulțirea duelurilor în rândul nobililor. Este, de asemenea, epoca imaginației fără frâu, care se exprimă în epopei (*Ierusalimul eliberat* a lui Tasso), în romanul picaresc spaniol și în romanul eroic (*Astrée* a lui Honore d'Urfe).

Aceste valori sunt cele ale societăților rurale, dominate de aristocrație, în care triumfă gustul pentru onoare și exaltarea pasiunilor violente. Țărănimea analfabetă, majoritară numeric, sensibilă la miraculos și la afectivitate, se extaziază în fața luxului, a puterii și vibrează la poveștile miraculoase despre viețile sfinților care îi aduc speranța unei lumi mai bune. Monarhiile se folosesc de somptuozitate, de decorul luxos și de fastul cu care se înconjoară acțiunile regale pentru a-și justifica puterea. Aceste caracteristici sunt cele ale Europei catolicismului roman, în care triumfă spiritul Contrareformei. Câștigată de partea reformei, Europa de Nord-Vest, cu societatea ei urbană burgheză și comercială, rămâne reticentă față de exprimarea sensibilității baroce și își manifestă în schimb preferința pentru clasicism. În Europa anilor 1560-1660 triumfă totuși barocul cu nuanțe

naționale, care țin cont de temperamentele
specifice.

Răspândirea barocului

Barocul apare în Italia ca o prelungire a artei Renașterii, trecând prin reflectarea manierismului. Operele târzii ale artiștilor de la sfârșitul secolului al XVI-lea îmbină maniera artistică cu dorința de dogmatizare, de punere în scenă și de spectaculos. *Judecata de Apoi* (Capela Sixtină) a lui Michelangelo ilustrează perfect această revoluție. Continuând activitatea papilor din timpul Renașterii, cei din epoca Contrareforme fac din Roma capitala artei baroce. Terminată în 1612 de Carlo Maderna, bazilica Sfântul Petru servește drept ilustrare acestei evoluții. Caracteristicile stilului baroc sunt realizate în modul cel mai expresiv în decorația interioară, de către arhitectul, pictorul și sculptorul Bernini. Dar el știe, de asemenea, folosind o artă desăvârșită a punerii în scenă, să facă din această bazilică un loc cu un simbol profund, spre care mulțimea se îndreaptă și unde se adună: Biserica pare că îmbrățișează oamenii care intră în ea.

Nefericit rival al lui Bernini, Borromini, artist subtil și frământat, caută să exprime avânturile și pasiunile ființei umane. În acest scop el se folosește, cu o artă deosebită a curbei și a contracurbei, de contrastul dintre fațadă, care te invită să intri în biserică, și interior, unde totul este organizat în jurul misterului divin.

Dacă arhitectura și sculptura apar ca elementele cele mai caracteristice ale artei baroce, pictura, fără să cunoască strălucirea celei renascentiste, este și ea influențată de noua sensibilitate. La Roma

domină stilul monumental al lui Carrachi (Luigi, Agostino, Annibal). Dar capodoperele picturii baroce sunt realizate de Caravaggio, care reprezintă sfinții și pe Hristos cu trăsăturile oamenilor și femeilor din viața de zi cu zi. Brutalitatea efectelor sale de lumină, violența scenelor exprimă o formă de evlavie exasperantă, care va șoca adesea pe contemporanii săi, dar va avea o profundă influență asupra întregii picturi europene din secolul al XVII-lea.

Ca odinioară arta Renașterii sau manierismul, barocul se răspândește destul de mult în Europa catolică din perioada Contrareforme. În afara Italiei, barocul cunoaște cel mai mare succes în Spania. Mai puțin exuberant, mai puțin superficial decât barocul italian, barocul spaniol se caracterizează prin sobrietate (arhitectura Escorialului) și spiritualitate. După sfârșitul secolului al XVI-lea, devine mai realist, mai pasionat, mai violent. I se regăsesc influențele în expresia literară cu romanul lui Cervantes, *Don Quijote* (1605), care, în tradiția romanului picaresc spaniol din secolul al XVI-lea realizează un tablou ironic și emoționant al societății spaniole. Aceeași inspirație barocă în prolifica operă teatrală a lui Lope de Vega, care pune în scenă marile principii ale Spaniei din timpul său: sentimentul onoarei, fidelitatea față de monarhi și credința catolică. Credincios ca și Lope de Vega, Tirso de Molina creează personajul don Juan, și el subjugat de onoare, îmbinând libertinajul cu credința religioasă. Mai filozofice, operele lui Calderon exprimă violența sentimentelor contradictorii. Dacă literatura și teatrul sunt modalitățile cele mai caracteristice de

exprimare a sensibilității baroce, în Spania secolului al XVII-lea apare și o strălucită pleiadă de pictori: Ribera, Zurbaran sau Murillo. Acest baroc spaniol se răspândește în Portugalia, apoi în America Latină, unde dă naștere barocului colonial care accentuează și mai mult tendințele originale.

La începutul secolului al XVII-lea, la rândul său, Europa Centrală este influențată și ea. Barocul se va dezvolta aici după Războiul de Treizeci de Ani. Venit din Italia de nord prin Germania de sud, acesta triumfă odată cu Contrareforma la Praga, Viena, München. Arta italiană este susținută aici de o aristocrație rurală care construiește castele și biserici destinate să-i arate puterea, și de iezuiți și capucini care, în construcțiile lor, folosesc din plin arsenalul simbolic arhitectural și imaginile apărătorilor credinței catolice.

În partea meridională a Țărilor de Jos, rămasă catolică, arta barocă găsește un teren favorabil și pe cel mai mare pictor al său: Peter-Paul Rubens. După o lungă ședere în Italia, el se instalează la Anvers (1609), unde va picta aproape 3.000 de pânze, care, caracterizate de dragostea de viață și glorificarea creației divine, cunosc un succes enorm (*Viața Mariei de Medici, Coborârea de pe cruce*). La școala sa se formează Jordaens și Van Dyck.

În sfârșit, Franța cunoaște și ea o epocă a barocului. Datorită influențelor italiene – Curtea Mariei de Medici – și spaniole – sub domnia lui Ludovic al XIII-lea – barocul pătrunde masiv în momentul în care țara trece prin tulburări civile și în care aristocrația încearcă să se opună puterii monarhice. Gustul pentru libertate, fantezie și exuberanță răspunde dorințelor unei nobilimi care

încearcă să zdruncine rânduiala regală. Sprijinit de magistrații și de burghezii provinciali, clasicismul, care se afirmă de la mijlocul secolului al XVI-lea, desigur, nu dispare, dar este combătut cu putere de arta barocă. Aceasta din urmă cunoaște o incontestabilă modă literară. Libertatea de inspirație a unui Mathurin Régnier, a unui Saint-Amant, a unui Théophile de Viau, chiar a unui Cyrano de Bergerac se opune dorinței lui Malherbe de a guverna cu autoritate limba. Reacție barocă a unei aristocrații care se teme să nu fie confundată cu vulgul, prețiozitatea provoacă o contrareacție, barocă și aceasta, prin dezvoltarea burlescului, care se remarcă prin grosolănia limbajului și o prefăcută vulgaritate (*Eneida travestită* a lui Scarron). Corneille însuși, în primele sale opere (*Iluzia comică*, 1636) se bazează pe o estetică barocă ce transpune încă în *Cidul*, cu toate că această operă marchează trecerea la tragedia clasică. Prezența barocului în Franța este semnalată și în operele efemere: decorul serbărilor, arcuri de triumf, alaiuri funebre sau procesiuni. Dar mai ales pictura este aceea care se inspiră din baroc (pictorul Simon Vouet) și mai ales din arta lui Caravaggio.

În ciuda largii sale răspândiri în Europa catolică, barocul nu triumfă în întregime. El provoacă peste tot, chiar în Italia, opoziții care duc la forme de exprimare artistică și de sensibilitate foarte diferite. Astfel, Velasquez, influențat la început de Caravaggio, evoluează apoi către un stil cu totul personal. În Franța, curentul baroc important care a fost semnalat este contemporan cu o estetică clasică care susține exact ce-i este contrar și care influențează profund arhitectura: palatul

Luxemburg construit de Salomon de Brosse pentru Maria de Medici nu evidențiază barocul, ci Florența renașcentistă. Clasicismul se întâlnește și în pictură cu Nicolas Poussin, Claude Gellée zis „Le Lorrain” sau Georges de La Tour. În sfârșit, influența lui Malherbe și evoluția lui Corneille, care încearcă să fixeze reguli precise pentru limba franceză, scenica și realizarea teatrală, pregătesc triumful clasicismului literar.

În țările protestante, estetica barocă este respinsă categoric. În Anglia, puritanismul constituie un ecran împotriva influenței sale. În ciuda câtorva tendințe ale Curții, influența italiană nu pătrunde decât foarte lent și sub o formă mai mult clasică. Cât despre Provinciile Unite, acestea sunt dominate de burghezia olandeză legată de protestantism. Respingând orice influență barocă, ea cere pictorilor (Franz Hals, Peter de Hoogh, Vermeer de Delft) portrete, peisaje sau interioare, pe scurt o reconstituire a cadrului vieții cotidiene. Totuși, cel mai mare dintre toți artiștii olandezi este Rembrandt. El pictează, desigur, portrete, peisaje și scene biblice, dar a fost influențat de Caravaggio și opera sa depășește cu mult gusturile convenționale și conformiste ale societății olandeze.

În domeniul muzicii, „stilul concertant” (opoziția dintre ansamblurile sonore, cucerirea tonalității și a cromatismului, practica basului continuu și variația ornamentală) ia naștere din estetica „barocă”. Dacă această expresie aplicată la muzică este diferită de sensul ei arhitectural sau pictural, este adevărat că un concert de Vivaldi, o operă ca *Messia* lui Haendel și mai ales ansamblul operei lui Bach introduc, fără îndoială, un stil de muzică barocă.

Paralel cu succesul barocului, prima jumătate a secolului al XVII-lea este martora unei schimbări capitale în istoria gândirii europene: nașterea gândirii științifice moderne.

Afirmarea spiritului științific

În secolul al XVI-lea, umaniștii au încercat să se elibereze de sistemul aristotelic pentru a pregăti drumul unei științe fondate pe observație. Respectul pentru contribuția Antichității, insuficiența mijloacelor de observație și absența instrumentelor matematice au limitat totuși acest efort științific. Între sfârșitul secolului al XVI-lea și începuturile secolului al XVII-lea, o serie de idei înaintate permit ca în câțiva ani să se pună bazele gândirii științifice moderne.

Giordano Bruno este cel care, în 1584, înlătură sistemul aristotelic, contestând din temelii concepția despre univers pe care se sprijinise Evul Mediu: el emite ipoteza unui univers infinit și afirmă că soarele nu este decât o stea printre atâtea stele. Aceste concepții provoacă „fulgerele” Inchiziției romane: el este condamnat la arderea pe rug în 1600. Aproape în același timp, danezul Tycho Brahé pune la punct cunoștințele de astronomie perfecționând instrumentele de observație și realizând o hartă a bolții cerești. La sfârșitul secolului al XVI-lea, fac de asemenea progrese matematica (Simon Stevin, François Viète), mecanica (Gianbattista Benedetti), ca și descoperirile esențiale asupra magnetismului (William Gilbert). Savanții dau dovadă de un spirit cu totul nou: renunțând la considerațiile metafizice sau estetice, renunțând la ipotezele speculative, ei caută să formuleze legi bazate pe observația realităților concrete. Această schimbare

fundamentală de atitudine permite să se pună bazele unei adevărate științe moderne.

Marele avânt care va pune bazele științei moderne începe către 1620. Primii pași sunt făcuți de Johannes Kepler, matematician al împăratului Rudolf. Preluând observațiile lui Tycho Brahé și corectând ipotezele lui Copernic, el reformulează, între 1609 și 1618, primele legi matematice ale astronomiei. Profesor la Pisa, Galileo Galilei contestă teoria aristotelică a mișcării și transpune în limbaj matematic legile mecanicii. El descoperă legile căderii corpurilor, ale mișcării oscilatorii și ale traiectoriei proiectilelor. Convins de adevărul ipotezelor lui Copernic, pune la punct o lunetă astronomică (1609) care îi permite să le susțină. Publicarea lucrării sale, *Dialog despre cele două mari sisteme ale lumii* (1632), care aduce în scenă un adept al lui Aristotel și doi copernicieni și care se termină cu punerea în încurcătură a primului personaj, provoacă intervenția Inchiziției romane. Acuzat de a fi contrazis învățătura biblică prin teoreme eretice – poziția centrală a Soarelui, ideea că Pământul nu stă nemișcat în centrul universului –, el este condamnat (1633) și își salvează viața semnând o declarație de abjurație. Astfel, nașterea unei mentalități științifice se izbește de concepțiile dogmatice ale clasicismului Contrareforme, preocupat să înlăture cea mai mică urmă de erezie.

În 1637, francezul René Descartes publică o lucrare care reprezintă o adevărată revoluție intelectuală și pune bazele filozofice ale științei moderne: *Discurs asupra metodei pentru buna îndrumare a gândirii și căutarea adevărului în științe*. Scrisă în franceză, această lucrare exprimă

dorința de a găsi o metodă universală de cercetare a adevărului științific. Din precauție, Descartes îndepărtează din această cercetare a adevărului tot ceea ce se referă la politică și religie, pune bazele unui spirit științific care înlătură în mod hotărât concepțiile care au prevalat încă din Antichitate: cercetarea esențelor, a semnificațiilor și a abordărilor magice sau calitative ale științelor. El enunță, „a contrario”, patru principii fundamentale ale „metodei”: îndoiala metodică, care nu permite ca adevărat decât ceea ce este demonstrat în consecință și se prezintă gândirii atât de clar și de limpede încât este imposibil să fie contestată; necesitatea analizei („să se împartă fiecare problemă pe care o voi analiza în atâtea secvențe câte sunt posibile și câte sunt necesare pentru a le putea rezolva mai bine”); raționamentul deductiv („să-mi organizez în ordine gândurile începând cu obiectele cele mai simple și mai ușor de studiat, pentru a urca încet-încet, ca pe niște trepte, până la cunoașterea celor mai complexe”); necesitatea unei priviri sintetice a obiectului științific („să se recenzeze totul în amănunțime și să se facă enumerări atât de ample încât să fiu sigur că nu s-a omis nimic”).

Primatul rațiunii și al experienței, transpunerea legilor observate în limbaj matematic, iată bazele științei moderne pe care Descartes le formulează în această lucrare care marchează rezultatul efortului inițiat la sfârșitul Evului Mediu, de desprindere de știința scolastică bazată pe concepțiile lui Aristotel și punctul de plecare al mării aventuri științifice a Europei moderne.

Fără îndoială, lucrările științifice ale lui Descartes

nu sunt la înălțimea metodei pe care o preconizează. În domeniul geometriei, el fixează cunoștințele din timpul său, dar lucrările sale asupra mecanicii sunt în urmă față de cele ale lui Galilei. În special lucrările în domeniul opticii și explicația dată mecanicismului universal apar mai degrabă ca niște raționamente speculative, strict deductive, decât ca rezultatul observațiilor științifice analizate în mod riguros. Adevărul este că dacă Descartes savantul nu marchează istoria epocii sale, Descartes filozoful exprimă cu tărie noile tendințe apărute în primii ani ai secolului al XVII-lea. Aplicând practic reguli asemănătoare cu cele ale lui Descartes, englezul William Harvey face să progreseze cunoștințele despre circulația sângelui în corpul uman (1628), iar belgianul Jean-Baptiste Van Helmont pune la punct metodele chimiei experimentale.

Europa savanților la mijlocul secolului al XVII-lea

Avântul științific din anii de după 1620 face să se nască o Europă a savanților. După modelul a ceea ce a fost odinioară Europa umanistilor, aceasta deschide calea spre Europa Luminilor. Descoperirile și experimentele sunt publicate și cunoscute dincolo de frontiere, de către un mediu științific în formare. Savanții corespundă între ei, compară informațiile pentru a fi folosite apoi de savanții străini. Se leagă prietenii, se organizează adevărate rețele. Unii oameni, savanți și ei, joacă rolul de intermediari: Peiresc, fost elev al lui Galilei la Padova și consilier în Parlamentul din Aix-en-Provence, părintele Mersenne, călugăr din ordinul franciscanilor care corespundă cu toți savanții Europei, canonul Gassendi la Digne sau Constantin Huyghens, mare burghez din Olanda, prieten al lui Descartes și aproape al tuturor savanților francezi.

Acest mediu științific în formare activează totuși într-un secol în care spiritul științific nu și-a dobândit încă dreptul de cetățenie. Numeroși oameni ai Bisericii se interesează de știință, dar raporturile dintre credință și rațiune rămân delicate. Condamnarea lui Galilei este o dovadă în acest sens.

Dacă savanții au acceptat definitiv că cercetările lor țin numai de domeniul rațiunii, de frică sau din credință sinceră, ei își iau adesea măsuri de precauție și își declară conformismul religios și

fidelitatea față de credința creștină. Unii își afirmă totuși raționalismul sau chiar ateismul într-un moment în care acest lucru poate duce la arderea pe rug. Printre acești „libertini” pot fi citați Théophile de Viau, Gassendi (care, în *Apologia lui Epicur*, se alătură materialismului eroului său) sau Cyrano de Bergerac. Evoluția lui Blaise Pascal este mai complexă. Spirit universal, geniu precoce (reinventează la 12 ani, fără nicio carte de matematică, geometria lui Euclid), el își înmulțește lucrările matematice și cercetările în domeniul fizicii, punând în evidență fenomenul presiunii atmosferice. Pasionat de problemele teologice, frământat de aspectul mântuirii, se angajează în curentul de la Port-Royal care propune o apropiere serioasă de religia creștină. În onoarea libertinilor, el se hotărăște să realizeze o *Apologie a religiei creștine* (fragmentele care ne-au rămas constituie celebrele sale *Cugetări*) în care afirmă superioritatea credinței față de gândirea umană.

Născută în secolul al XVII-lea, știința modernă are încă ezitări asupra identității sale. Trebuie să propună (așa cum a vrut să facă Descartes) un sistem global care să explice lumea materială. Trebuie să se mulțumească doar să descopere legile fenomenelor observate? Sfârșitul secolului al XVII-lea și secolul al XVIII-lea vor alege al doilea termen al alternativei, dar formulându-și metoda, Descartes a întors deja pagina. Înlăturând definitiv autoritatea anticilor pentru a afirma că știința se bazează pe experiență și rațiune, el a deschis calea unei atitudini științifice care va permite toate descoperirile ulterioare.

O lume nouă își face deci apariția din anii tulburi

1560-1660. Dacă s-a născut din anticipațiile umaniste și renașcentiste, trăsăturile sale se deosebesc fundamental de cele ale începutului secolului al XVI-lea. Nu numai pentru că răsturnarea complexului de împrejurări pune capăt unei perioade de optimism, în care totul părea posibil. Nu numai pentru că sensibilitatea timpului exprimă în artă sau literatură această neliniște profundă, această violență a sentimentelor, această vitalitate ce caracterizează barocul. Dar și pentru că civilizația europeană se desprinde de admirația pentru antici, se vrea o civilizație științifică, care să afirme superioritatea experienței și a rațiunii. În mijlocul agitației unui secol baroc în care zgomotul și furia războaielor civile și a conflictelor europene ocupă primul plan al scenei, se naște astfel Europa rațiunii. Ea va cunoaște, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, o adevărată epocă de aur.

Capitolul 9

TENTATIVELE HEGEMONICE ALE HABSBURGILOR

■ *Fiul lui Carol Quintul, regele Spaniei, Filip al II-lea este cel mai puternic prinț din Occident. El încearcă să centralizeze posesiunile iberice (Spania și Portugalia), italiene și burgunde. Metalele prețioase venite din America îi permit să finanțeze o armată puternică cu ajutorul căreia, în numele credinței catolice, încearcă să-și impună hegemonia în toată Europa. Învingător al Franței în 1559, zdrobind flota turcească la Lepanto în 1571, el pare a fi pe cale să-și realizeze proiectele.*

■ *Dar aproape imediat decepțiile și eșecurile se adună. În ciuda unei nemiloase represiuni, revolta din Țările de Jos duce la succesiunea Provinciilor Unite protestante. După moartea soției sale, Maria Tudor, creșterea puterii engleze ridică împotriva lui Filip al II-lea un stat protestant, iar dorința sa de a învinge Anglia eșuează. În sfârșit, încercările sale de a interveni în favoarea catolicilor din Franța după 1562 și apoi de a face din fiica sa suverana acestei țări nu reușesc: Henric de Navarra, convertit la catolicism și moștenitor*

al tronului, intră în Paris în 1594.

■ Habsburgii din Viena sunt cei care încearcă în continuare să-și extindă dominația asupra Europei în numele credinței catolice. Alegerea lui Ferdinand al II-lea (1619), elev al iezuiților, ca împărat, pare să ducă la realizarea acestui proiect. În sfârșit, ruptura intervenită cu un an înainte între Ferdinand și nobilimea cehă protestantă, pe care acesta o persecută, aruncă Europa în „războiul de treizeci de ani“.

■ Acesta apare la început ca o luptă între prinții protestanți germani, susținuți de cehi, și împăratul catolic aliat cu Habsburgii din Spania. Dar victoria rapidă a acestuia din urmă neliniștește Franța. Richelieu va împinge rând pe rând în război pe suveranii protestanți Christian al IV-lea al Danemarcei și Gustav Adolf al Suediei. Eșecul acestora obligă Franța să se alieze cu statele protestante și să intre în război. Victoriile franceze îl silesc pe împărat și pe regele Spaniei să semneze tratatul din Westfalia (1648) și respectiv tratatul din Pirinei (1659). De acum înainte este deschisă calea unei preponderențe franco-suedeze asupra Europei.

Încercarea lui Carol Quintul de reinstaurare a puterii imperiale se termină cu un eșec și anunță sfârșitul mitului unității creștine. Încetarea unității religioase, triumful limbilor naționale asupra latinei, dominația specificului național în artă și cultură, cât și fărâmițarea politică atestă că Europa trăiește de

acum înainte epoca statelor naționale. Dacă aceste particularisme nu împiedică apariția unei civilizații comune pe continentul european, în schimb, națiunea triumfă definitiv asupra concepției despre imperiul creștin. Aceasta nu înseamnă defel că prinții cei mai puternici din Europa au renunțat să refacă, în favoarea lor, unitatea europeană. Dar nu mai este vorba de a reuni ci de a domina. Mitul unității pierdute este înlocuit cu ambițiile hegemonice ale statelor. Nu este surprinzător faptul că de acum înainte inițiativa aparține celor două puteri rezultate din împărțirea imperiului lui Carol Quintul: Spania și Imperiul germanic. Timp de un secol, de la mijlocul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XVII-lea, Europa trăiește încă sub influența Habsburgilor.

Puterea și ambițiile lui Filip al II-lea al Spaniei

Dacă, în aparență, fiul lui Carol Quintul continuă politica tatălui său, planul lui este cu totul diferit. Bineînțeles, Filip al II-lea intenționează să se folosească de bazele esențiale ale puterii Habsburgilor pe care le-a moștenit, dar scopul nu este reînstituirea puterii imperiale. Filip al II-lea vrea să impună în Europa hegemonia Spaniei.

Realizând împărțirea statelor sale, Carol Quintul a separat puterea reală a Habsburgilor de pretențiile potențiale la titlul imperial. Odată cu Imperiul, Habsburgii din Viena moștenesc și mitul „Imperiului mondial”. Într-o bună zi, Europa le va confirma cu duritate această separare, în momentul în care unul din ei va dori să înlocuiască realitatea cu simbolul. Filip al II-lea de Habsburg este cel ce moștenește mijloacele acestei puteri. Tatăl său nu a reușit să facă din el „regele romanilor”, care ar fi putut să materializeze într-o zi visurile sale de măreție: particularismul germanic s-a opus ca un spaniol să-i urmeze unui burgund pe tronul imperial. Cedând deci în fața particularismelor europene, Carol Quintul a făcut din fiul său regele Spaniei și cel mai puternic suveran din Occident. Introducând în jocul său o Europă care se sustrage tentativelor de unificare, el a deschis calea către concepția hegemonică a Europei din epoca modernă.

Într-adevăr, Filip dispune de teritorii care îi permit să intervină în întreg Occidentul. Primind de la tatăl său coroanele spaniole, el se consacră țelului de a desființa acele libertăți și privilegii care au

contribuit în primul rând la eșecul lui Carol Quintul. Dorința sa unificatoare găsește curând ocazia să se manifeste: tronul portughez, devenit vacant în 1580, Filip își cere drepturile moștenite de la mama sa, infantă portugheză, și zdrobește cu o armată spaniolă rezistența locală. Împreună cu coroana Portugaliei, Filip al II-lea adaugă posesiunilor sale și Imperiul portughez, cel mai întins din lume după cel spaniol.

Carol Quintul i-a lăsat și posesiunile italiene: statul milanez, prin care se stabilește legătură cu ramura mezină a Habsburgilor care domnește la Viena, și Regatul celor două Sicilii, care asigură regelui Spaniei stăpânirea Mediteranei occidentale. Temându-se ca aceste state să nu-și revendice o autonomie care ar face puterea sa iluzorie, Filip al II-lea întreprinde hispanizarea lor sistematică. Întreaga Italie se află astfel în mâinile sale și într-un mod mult mai sigur decât în timpul lui Carol Quintul: marele duce de Toscana este supusul său, iar papa însuși evită cu greutate imixtiunile agenților spanioli.

Filip dispune, în sfârșit, de o splendidă moștenire burgundă: cele „șaptesprezece provincii ale Țărilor de Jos“. Dar dacă Burgundia lui Carol Quintul guvernase posesiunile Habsburgilor, în timpul lui Filip al II-lea ea nu este decât o provincie îndepărtată a Spaniei și suportă curând guvernarea dură a proconsulilor spanioli. Peninsula iberică reprezintă în ochii lui Filip al II-lea piesa principală a ansamblului. Industriile artistice – moștenite de la secolele de dominație musulmană – lâna oilor dar mai ales galioanele încărcate cu aur și metale prețioase aduse din America îi furnizează bogățiile.

Fără îndoială, o parte din acest aur trece în mâinile negustorilor francezi, italieni sau flamanzi stabiliți la Sevilla. Dar mai rămâne destul pentru a înarma infanteria spaniolă care domina timp de aproape un secol câmpurile de bătălie ale Europei.

Filip al II-lea se stabilește în inima Spaniei, din care face centrul Europei. Departe de capitalele istorice ale Castiliei, la poalele munților Sierra de Guadarrama, într-un loc arid și pustiu, regele construiește palatul Escorial. Închis în spatele zidurilor sale reci, unde aduce sicriele împăratului, ale reginelor defuncte și ale infanților, Filip al II-lea își țese până la sfârșitul secolului urzeala complicată a politicii sale europene.

La 29 de ani, după ce a guvernat Spania în numele lui Carol Quintul timp de mai mulți ani, Filip al II-lea ajunge la putere. Rege profund credincios, el este convins că Dumnezeu i-a încredințat sarcina să apere religia catolică amenințată de reformatori. O astfel de concepție exclude orice compromis. Spirit intransigent, preferă să piardă partea de nord a Țărilor de Jos decât să accepte ca religia să nu fie catolică aici. De asemenea, pentru că i se pare de neconceput să împartă ceea ce Dumnezeu i-a dat, el refuză să numească împuterniciți. Stăpân al unui guvern centralizat la maximum, birocrat prin temperament, el consideră că trebuie să rezolve singur toate problemele. Încetineala administrației de la Madrid devine proverbială: „Dacă moartea ar trebui să mă caute la Madrid, aş fi nemuritor“, declară în glumă un contemporan.

Această mașinărie greoaie constituie instrumentul politicii hegemonice a lui Filip al II-lea. Politica sa este incontestabil imperialistă. El vrea să impună

Europei dominația spaniolă. Dacă ale sale concepții sunt diferite de cele ale lui Carol Quintul, aplicarea lor în practică are aceleași caracteristici: statele naționale din Europa, și mai ales cel mai puternic dintre ele, regatul Franței, sunt principalii dușmani, iar cel mai bun instrument al politicii expansioniste rămâne catolicismul roman. Filip al II-lea, mai mult încă decât tatăl său, identifică apărarea catolicismului roman cu scopurile sale imperialiste. Papii protestează zadarnic, ei nu-l pot împiedica pe regele Spaniei să facă din catolicism principalul pretext al intervențiilor sale în întreg Occidentul.

Primul său obiectiv este să pună capăt interminabilului conflict cu Franța. Războiul fiind reluat în Italia, imediat după urcarea sa pe tron, regele Spaniei hotărăște să-l termine și își aruncă toate forțele în bătălie. La 10 august 1557, o armată spaniolă venită din Țările de Jos zdrobește la Saint-Quentin armatele franceze ale conetabilului de Montmorency.

Această bătălie pare hotărâtoare din cauză că cele două monarhii sunt, din punct de vedere financiar, pe marginile prăpastiei: Spania va da faliment în 1557, iar Franța doi ani mai târziu. Mai mult, niciunul dintre cei doi suverani nu dorește să continue un război de care li se pare că profită Reforma. Tratatul de la Cateau-Cambresis¹⁷⁵ (1559) reflectă această situație: neputând să-și permită să învingă Franța printr-o reluare a ostilităților, Filip al II-lea cere numai ca aceasta să renunțe la pretențiile sale teritoriale în Italia. Sub aparențele de compromis, această pace catolică consolidează considerabil poziția Habsburgilor. Lăsând Franța pe mâinile unei regente, moartea accidentală a lui

Henric al II-lea întărește această preponderență spaniolă pe continent.

Filip al II-lea caută să profite de această situație pentru a deveni generalisimul lumii catolice.

Preocupat mai ales să asigure moștenirea spirituală a statelor sale, el restabilește Inchiziția atât de dragă Regilor catolici: rarii reformați din peninsulă plătesc cu viața lor crima de a nu avea aceeași credință ca suveranul lor. Convertiți cu forța la catolicism de zelul Isabellei cea Catolică, musulmanii din Castilia, cărora li se reproșează că sub aparența creștină își păstrează limba, ritualurile și obiceiurile, sunt și ei persecutați.

Așadar, un rege catolic care și-a dovedit credința este cel care se alătură cruciadei pe care papa Pius al V-lea se chinuie să o organizeze încă de la începuturile pontificatului său. Și nu fără motiv: în timp ce pirații din Africa de nord aduc nesiguranța până în mijlocul posesiunilor spaniole din Mediterana occidentală, la cealaltă extremitate a teritoriilor Habsburgilor, turcii obțin succese care îl obligă pe împărat să accepte un armistițiu. În sfârșit, sultanul amenință să cucerească Ciprul, posesiune venețiană.

Preocupate de certurile proprii, statele europene primesc fără entuziasm cruciada propovăduită de Pius al V-lea. În timp ce Franța, aliata turcilor împotriva Habsburgilor, se oferă ca mediator, suveranii europeni, de la împăratul Maximilian până la Elizabeta a Angliei, se tem ca Filip al II-lea să nu profite de cruciadă pentru a-și extinde dominația. După multe negocieri, papa Pius al V-lea reușește să organizeze o expediție de vase spaniole, genoveze și piemonteze comandată de însuși fratele regelui

Spaniei: don Juan de Austria obține la Lepanto (1571), în largul Corintului, o strălucită victorie asupra flotei turcești. Spania câștigă astfel un prestigiu considerabil.

Lepanto este totuși ultimul succes al regelui Spaniei. De altfel, un succes mai mult aparent decât real: flota turcească nu este distrusă. Ciprul rămâne în mâinile otomanilor, iar puterea de care dă dovadă Filip al II-lea continuă să îngrijoreze statele europene. Franța, ale cărei teritorii sunt încercuite, este mai neîncrezătoare decât niciodată, iar Anglia protestantă îl consideră pe Filip drept dușmanul său firesc. Îngrijorate pentru independența lor, tinerele state naționale europene încearcă să zdrobească pretențiile hegemonice ale Spaniei. Rând pe rând, Țările de Jos, Anglia sau Franța scapă de sub dominația ei.

Revolta din Țările de Jos

Chiar dacă împăratul Carol Quintul considera cele „șaptesprezece provincii” ale Țărilor de Jos drept inima însăși a Imperiului său, din simpatie dar și din prudență, el le-a lăsat totuși libertățile și privilegiile moștenite din trecutul lor glorios. Ambiția nu-l lăsa să uite că Țările de Jos erau provinciile cele mai bogate din Europa, iar Anvers capitala economică a lumii. În timpul ultimilor ani ai domniei sale, apariția garnizoanelor spaniole în orașele Flandrei a trezit îngrijorarea Țărilor de Jos. Instalarea puterii lui Filip al II-lea nu putea decât să agraveze situația. Pentru a se apăra de intransigența suveranului spaniol, Țările de Jos aleg și ele calea particularismului național.

Când îl moștenește pe Carol Quintul, Filip al II-lea părăsește Țările de Jos și nu mai revine aici. Sora sa vitregă, Margareta de Parma este cea care guvernează asistată de cardinalul Granvelle. Interesat și plutocrat, acesta din urmă provoacă opoziția nobililor olandezi. Membri ai ordinului burgund al Lânii de Aur, contele de Egmont și Wilhelm de Nassau, prinț de Orania, se fac purtătorii de cuvânt ai insatisfacției unei nobilimi ale cărei motive de nemulțumire sunt numeroase: prezența garnizoanelor spaniole în orașele Flandrei și Valoniei, introducerea iezuiților și Inchiziției pe acest teritoriu preferat de umaniști, în care predomină reforma calvinistă, și crearea a patruzeci de noi episcopate. Separarea de la Granvelle (1564) nu ajunge să restabilească calmul: doi ani mai

târziu, două sute de nobili conduși de Ludovic de Nassau și îmbrăcați sărăcăcios („săracii”) cer rechemarea inchizitorilor. Regele Spaniei hotărăște să reprime revolta și să înece erezia în sânge.

Învestit cu puteri depline, ducele de Alba se năpustește asupra Țărilor de Jos cu o armată de 27.000 de oameni. Severitatea represiunii pe care o practică aici înspăimântă Europa. Un tribunal al tulburărilor, înființat la Bruxelles, înmulțește execuțiile (mai mult de 8.000). Devenit un dușman neîmpăcat al lui Filip al II-lea, prințul de Orania trece în Germania unde recrutează mercenari și unde, fără greutate, face să fie detestat numele călăului din Țările de Jos.

Pe lângă teroare, exploatarea financiară exercitată de Spania îndepărtează definitiv pe supușii săi din Țările de Jos. Alba împrăște trupele lui Wilhelm de Orania, dar acesta găsește aliați de temut printre marinarii aspri din Zelanda, Olanda și Friza: cuceriți de propovăduiala calvinistă și înzestrați cu „scrisori de împuternicire” semnate de Wilhelm, „săracii mărilor” jefuiesc Marea Nordului și marchează cu atrocități zelul lor anticatolic și antispaniol. În 1572, ei cuceresc provincia Utrecht unde Wilhelm depune jurământ și devine „stathouder”¹⁷⁶ (locotenent) al regelui de Olanda. Alungându-i pe spanioli din Walcheren, ei sunt în curând stăpânii părții de nord a Țărilor de Jos.

Represiunea nemiloasă duce deci la un eșec absolut total: incapabil să înăbușe erezia, Filip al II-lea s-a arătat a fi neputincios în fața „săracilor”. Chiar în momentul în care victoria de la Lepanto îi satisfăcea ambiția, propriii săi supuși îi aduc cea mai crudă ocară. Ei îi oferă generalisimului

cruciadei imaginea ereziei triumfătoare; suveranului care visează să domine Europa ei îi dovedesc neputința sa de a se face ascultat de propriile sale state.

În zadar îl înlocuiește Filip pe ducele de Alba cu don Juan de Austria, gloriosul învingător de la Lepanto, el nu reușește să reinstaureze dominația spaniolă. Decât să o suporte, olandezii preferă să deschidă digurile, iar provinciile din sud, după jefuirea Anversului de către trupele spaniole (1576), se alătură lui Wilhelm de Orania pentru a-i alunga pe spanioli.

Pentru a evita pierderea în întregime a Țărilor de Jos, Alessandro Farnese, numit de Filip în 1578, se folosește de neîncrederea religioasă a catolicilor din sud față de Wilhelm de Orania, care se prezintă drept șef al calviniștilor. Dacă acesta reușește să-i readune sub autoritatea regelui Spaniei, el nu poate să împiedice cele șapte provincii calviniste din nord (Olanda, Zelanda, Utrecht, Guelderland, Ijssel, Overland, Friesland și Groningen) de a se proclama „Provincii Unite”. Insurecția din Țările de Jos împotriva lui Filip al II-lea se termină cu despărțirea celor Șaptesprezece Provincii: incapabil să unifice Europa, Filip al II-lea nu a reușit decât să provoace formarea unui nou stat. Asasinarea prințului de Orania (1584), departe de a restabili situația, hotărăște Anglia să susțină Provinciile Unite.

Începând din acel moment, războiul capătă caracterul unei lupte neiertătoare între credința catolică, al cărei apărător este Filip și protestantism, forță centrifugă ce trebuie distrusă acolo unde este ea mai puternică. Încă o dată, motivele religioase coincid cu vederile politice ale

lui Filip. Pentru a instaura în Europa dominația Spaniei catolice, pentru a se restabili și în Provinciile din nordul Țărilor de Jos autoritatea sa pierdută, trebuie lovită Anglia, centrul calvinismului european.

Ascensiunea puterii engleze

Sub domnia Tudorilor, monarhia engleză se întărește, Henric al VIII-lea (1509-1547) este unul din cei trei mari suverani ai Europei. Odată cu el apare doctrina care va servi drept bază politicii europene a Angliei: echilibrul european. Securitatea Angliei putând fi amenințată dacă un stat reușește să-și instaureze hegemonia pe continent, acesta trebuie să treacă de partea adversarilor puterii dominante în acel moment.

Trebuie de asemenea să se stabilească de unde vine pericolul: confruntat cu fastul nemaipomenit al lui François I și cu umilința prefăcută a lui Carol Quintul, Henric al VIII-lea crede la început că Franța este aceea care amenință stabilitatea continentului. Odată ambițiile lui Carol Quintul date la iveală, Anglia adoptă față de Habsburgi o atitudine cu atât mai ostilă cu cât problema religioasă adaugă noi motivații. S-a văzut că Henric al VIII-lea, catolic intransigent, salutat de suveranul pontif cu titlul de „apărător al credinței“, a fost obligat din motive personale să se despartă de Roma. Totuși, este o falsă schismă și o falsă reformă, pentru că esența dogmei și a ritualului catolic este păstrată. Nu există deci nimic care să facă Anglia să devină în Europa apărătoarea Reformei în fața catolicismului reprezentat de Spania.

Se putea crede chiar că, legată de împrejurări neprevăzute, reforma anglicană era sortită eșecului. Poate că ar fi fost așa dacă gafele lui Filip al II-lea,

adăugate la ura tradițională față de Roma, nu ar fi transformat noua religie în cheia de boltă a patriotismului britanic, provocat de acțiunile spaniole. Când Maria Tudor, prea catolica fiică a Catherinei de Aragon, se urcă pe tron, anglicanismul pare să fie condamnat. Căsătoria sa cu Filip al II-lea schimbă situația. Cu toate că cele două regate rămân separate, regele Spaniei intenționează să se folosească de Anglia în politica sa europeană. Astfel, o împinge pe Maria să-și angajeze țara în război împotriva Franței, ceea ce o face să piardă Calaisul prin tratatul de la Cateau-Cambresis. Filip încurajează mai ales pe soția sa să restabilească catolicismul în Anglia prin orice mijloace. Represiunea întreprinsă de aceasta (mai mult de 300 de morți pe rug) îi aduce Mariei porecla de „Sângeroasa” și îi ridică pe englezi împotriva catolicismului.

În 1558, când se termină domnia lugubră a Mariei Tudor, Elizabeta, fiica celei de-a doua soții a lui Henric al VIII-lea, se urcă pe tron. Pentru că este reformată, ea nu este recunoscută de catolici, care o consideră drept suverană legitimă pe verișoara sa, Maria de Stuart, regina Scoției. Căutând mai ales să restabilească pacea, Elizabeta refuză să intervină în conflictele continentale și se opune la susținerea „săracilor” din Țările de Jos, răsculați împotriva lui Filip al II-lea. Ambiția ei este să-și construiască o flotă puternică care, prin expediții împotriva galioanelor spaniole ce vin din America, să contribuie la îmbogățirea regatului său.

Supărat, Filip al II-lea caută să alunge pe negustorii britanici din Portugalia. El încearcă mai ales să se debaraseze de Elizabeta susținând

drepturile la coroană ale verișoarei sale, Maria Stuart. Eșecul acestui complot nu face decât să-i unească pe englezi în jurul suveranei lor. Aceasta nu mai are nicio ezitare când asasinarea lui Wilhelm de Orania scoate la iveală amploarea și pericolul proiectelor europene ale lui Filip al II-lea.

Elizabeta îl trimite pe favoritul ei, Robert Dudley, împreună cu vreo 6.000 de oameni, în ajutorul răsculaților din Țările de Jos. În același timp, ea se arată neîndurătoare în noul complot țesut în jurul Mariei Stuart. Acuzată de asasinarea celui de-al doilea soț al ei, este condamnată la moarte. Execuția face din ea o martiră a credinței și agravează tensiunile dintre Anglia și Filip al II-lea. Acesta din urmă este convins că trebuie să învingă Anglia pentru a înfrânge rezistența provinciilor nordice din Țările de Jos și să pună capăt hoțiilor de nesuportat ale piraților englezi.

Surd la sfaturile pentru prudență ale unor consilieri ai săi și ale papei însuși, el concentrează pe Tago (mai 1558) flota cea mai puternică care s-a văzut vreodată: 132 de nave, la care se vor adăuga cele ale escadrei flamande ale lui Farnese, șef al expediției, având 30.000 de oameni și 2.400 de tunuri. Deosebit de puternică, dar greu de manevrat, „Invincibila Armada” cunoaște trei dificultăți: furtunile și coliziunile la care se adaugă hărțuiala piraților englezi. Pe coastele Flandrei, „Armada” este înfrântă definitiv: comandată de marinari remarcabili, flota britanică, inferioară, pătrunde cu îndrăzneală în mijlocul greoaiei flote spaniole. Blocat de o flotă olandeză, Farnese nu poate să-i dea ajutor. Pentru a scăpa de urmăritori, „Armada”, fără hărți și piloți, intră în Marea

Nordului unde este împrăștiată de scoțieni, irlandezi, de furtuni și uragane. Numai jumătate din „Armada” se întoarce în Spania.

Odată cu puterea navală a Spaniei se prăbușesc și pretențiile hegemonice ale lui Filip al II-lea. El supraviețuiește zece ani dezastrului Armadei și vede afirmându-se puterea engleză, căreia a vrut să-i dea lovitura de grație. În ciuda acestui eșec, el crede încă posibilă realizarea ambiției lui Carol Quintul: alipirea posesiunilor din Țările de Jos la regatul Spaniei, anexând și Franța Regilor Preacreștini¹⁷⁷. Aceste noi țeluri imperialiste nu vor mai avea nicio șansă.

Regatul Franței îi scapă lui Filip al II-lea

Ocrotit de pacea de la Cateau-Cambresis, puterea franceză se descompune după moartea lui Henric al II-lea (1559). Neavând timp îndelungat un rege adult, reapar slăbiciunile monarhiei franceze, mai întâi prin turbulența marilor feudali.

Rege la 15 ani, François al II-lea este lipsit de cultură și de energie. El îi lasă pe cei din familia de Guise, unchii soției sale, Maria Stuart, să guverneze în locul său. Această situație stimulează ambițiile: alți mari feudali (Montmorency, Bourbon) pot să aibă pretenții să-l sfătuiască pe rege, fiind chiar mai îndreptățiți decât de Guise. Aceste rivalități se vor agrava din cauza strânsei legături dintre certurile religioase și luptele politice: condusă de Coligny și de Bourboni, nobilimea protestantă se ridică împotriva familiei de Guise care-i persecută pe reformați.

Având drept scop să-l răpească pe rege pentru a-l sustrage influenței familiei de Guise, conjurația de la Amboise este demascată și reprimată cu asprime. Poetul Agrippa d'Aubigné (1552-1630) povestește că fratele său l-a pus să jure că-i va răzbuna pe condamnații spânzurați de ferestrele castelului de la Amboise.

Moartea lui François al II-lea (1560) a retezat influența familiei de Guise. Catherina de Medici devine regentă în numele lui Carol al IX-lea, al doilea fiu al său. Ea încearcă, printr-o politică de toleranță, să dezamorseze situația pe care dușmăniile religioase și vechile rivalități senioriale o

fac explozivă. Dar dorința sa se lovește de manevrele familiei de Guise și de presiunile ginerelui său, Filip al II-lea. În timp ce suveranul spaniol amenință că va interveni în Franța pentru a distruge erezia, familia de Guise se însărcinează să pună gaz pe foc: la Vassy, în Champagne, oamenii ducelui de Guise împrăstie o adunare protestantă și ucid vreo treizeci de reformați (1562). Este începutul războaielor religioase.

Agravat de implicațiile religioase, războiul pentru putere pe care îl provoacă familia de Guise și Bourbon depășește curând granițele regatului francez. Prințul de Condé, fratele lui François de Guise, apelează la prinții lutherani germani și la Elizabeta a Angliei și în felul acesta regența și familia de Guise sunt împinse către prinții catolici și mai ales către Filip al II-lea, care arde de nerăbdare să intervină.

În nemilosul război civil care sfâșie Franța se înmulțesc masacrele și asasinatele. La asasinarea lui François de Guise (1563) se răspunde în noaptea de 23 spre 24 august 1572 cu masacrul hughenotilor (noaptea Sfântului Bartolomeu): trei mii de protestanți sunt uciși, printre care amiralul de Coligny, devenit consilierul principal al tânărului rege Carol al IX-lea.

Manevrând între facțiunile politice rivale, Catherina de Medicis încearcă să păstreze pentru ea tronul fiilor săi. Ea învrăjbește cele două partide și înlesnește pe rând adversarilor să-l pună pe rege sub dominația lor. Preocupată să-l controleze pe rege, ea nu ezită să-l elimine pe cel care îi câștigă bunăvoința.

Urmându-i fratelui său Carol al IX-lea (1574),

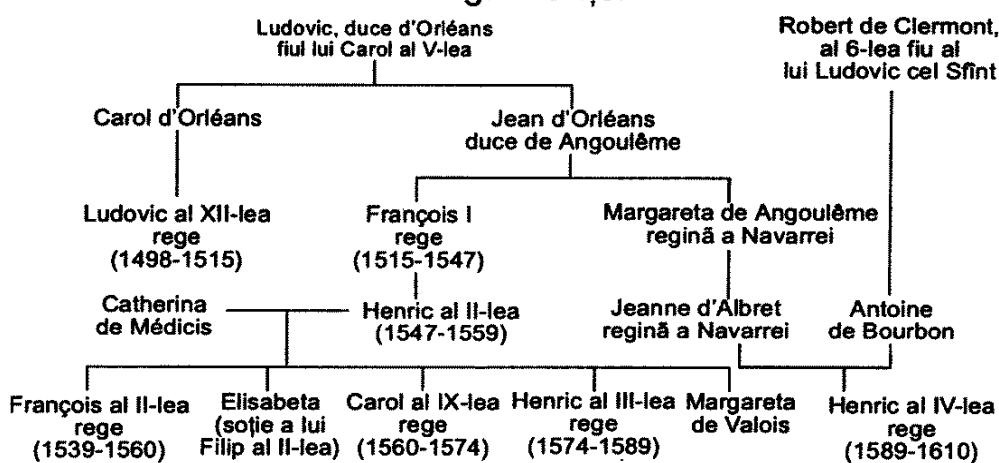
Henric al III-lea trebuie deci să înfrunte o situație foarte complexă. Intelligent, autoritar și lucid, el nu știe să-și folosească aceste calități din lipsă de voință și de spirit metodic. Încă de la venirea sa pe tron, el încearcă să restabilească pacea prin concesii făcute protestanților. Nu reușește decât să dezlănțuie agitația catolică întreținută de Henric de Guise, care își ascunde cu greutate pretențiile la tronul Franței și pune bazele Sfintei Ligi¹⁷⁸ (1567): o adunare generală a tuturor asociațiilor catolice din provincie hotărâtă să impună catolicismul, la nevoie chiar împotriva voinței regelui. Amenințarea este cu atât mai mare cu cât umbra lui Filip al II-lea se profilează în spatele Ligii. Acesta din urmă îl finanțează de altfel pe Henric de Guise.

Situația lui Henric al III-lea este compromisă și de moartea tânărului duce de Alençon (1584), ultimul fiu al Catherinei de Medicis: regele nu are moștenitor direct. În ordinea succesiunii, cel ce ajunge primul pe listă este Henric de Navarra. Dar succesiunea sa la tronul Franței este problematică: el este șeful partidului protestant. Henric al III-lea trebuie să aleagă între urmașul său protestant și rivalul său catolic, ducele de Guise. Pentru a-și salva coroana, el îl alege mai întâi pe Henric de Guise. Dar se simte repede înlăturat de acesta, care se sprijină pe cler și beneficiază de încrederea poporului parizian. Fugind din capitală, ajunge la Blois, unde convoacă Stările generale (1589) înainte de a-l asasina pe Henric de Guise și pe fratele său, cardinalul de Lorena. La Paris izbucnește o revoltă și Mayenne, ultimul frate al lui Henric de Guise este numit locotenent-general al regatului. Renegat de supușii săi catolici, Henric al III-lea nu are altă

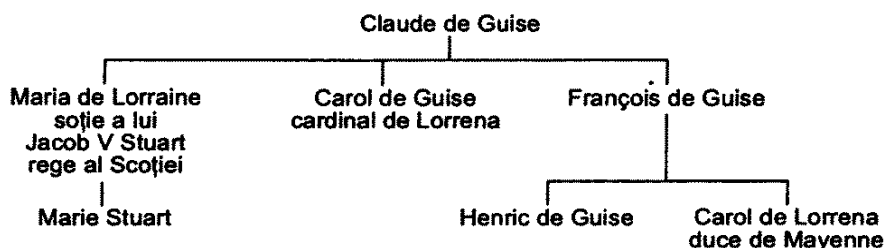
alternativă decât să se împace cu Henric de Navarra și să-și unească armata cu armata acestuia din urmă pentru a asedia capitala. Înjunghiat (la 1 august 1589) de Jacques Clément, un călugăr fanatic, înainte de a muri, Henric al III-lea îl desemnează drept moștenitor legal pe Henric de Navarra.

Familiile regale în Franța în secolul al XVI-lea (genealogie simplificată)

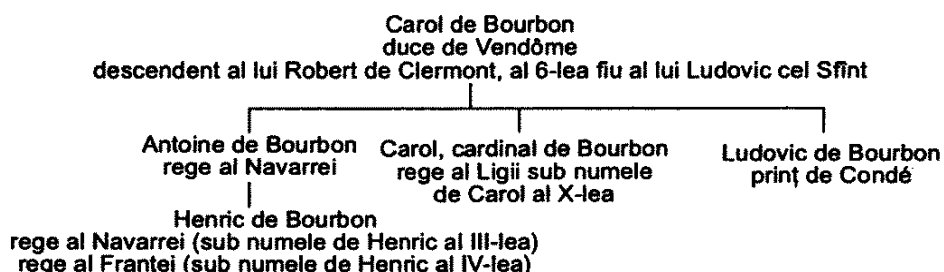
Regii Franței

Familia de Guise

Familia Bourbon

Filip al II-lea, care se mulțumise până atunci să subvenționeze Liga, hotărăște să intervină. Situația este avantajoasă pentru că majoritatea seniorilor

catolici refuză să-l considere regele lor pe Henric al IV-lea. Pentru Europa catolică, singurul rege adevărat al Franței este bătrânul cardinal de Bourbon, pe care Mayenne, ultimul frate al lui Henric de Guise, îl proclamă rege la Paris, sub numele de Carol al X-lea, dar care, prizonier al lui Henric al IV-lea, nu mai are nicio putere.

Începe atunci o lungă perioadă de războaie. Franța apare ca un câmp de luptă închis, în care se înfruntă Europa catolică și Europa protestantă. Henric al IV-lea, rege fără regat, încearcă să i-l smulgă lui Mayenne, aliat al lui Filip al II-lea, ale cărui trupe au pătruns în Franța. Începe o luptă ciudată, fără victorii hotărâtoare, adversarii ferindu-se să bruscheze lucrurile. În timp ce Mayenne, depășit de intransigența membrilor parizieni ai Ligii, a făcut eforturi deosebite pentru a rezista presiunilor continue ale lui Filip al II-lea, Henric de Navarra intenționează să cucerească odată cu regatul și inimile supușilor săi. În acest scop, el începe să plece urechea la sfaturile binevoitoare ale celor care, urmând sugestia lui Henric al III-lea pe patul de moarte, îl împing să se lepede de protestantism pentru a face să dispară ezitățile francezilor.

Din rațiuni politice, temându-se de puterea lui Filip al II-lea, națiunile Europei nu-i refuză lui Henric al IV-lea sprijinul lor. Acestea își intensifică eforturile când regele Spaniei își dezvăluie planurile: moartea cardinalului de Bourbon lipsind Liga de justificare, un emisar spaniol propune deputaților din Stările generale să o numească regină a Franței pe Isabelle-Claire-Eugénie, fiica lui Filip al II-lea și a Elizabetei de Valois.

Acest proiect, care pregătește embrionul unui nou imperiu occidental, determină Liga și pe parlamentari să înceapă negocierile cu Henric de Navarra. După ce a abjurat religia protestantă, el intră triumfător în Paris (22 martie 1594). Ambițiile de hegemonie europeană ale lui Filip al II-lea s-au spulberat. Moartea sa, câțiva ani mai târziu, nu înseamnă totuși sfârșitul intențiilor imperialiste ale Habsburgilor: ele vor constitui de acum înainte preocuparea ramurii vieneze a familiei.

Dificultățile Habsburgilor din Viena

Moartea lui Filip al II-lea de Spania consfințește eșecul încercării acestuia de a domina Europa. Totuși, puterea spaniolă rămâne considerabilă chiar dacă peninsula este slăbită de scăderea transporturilor de metale prețioase și de emigrația tot mai mare, consecință a sărăcirii economice și a unei politici religioase intransigente. Țările de Jos, chiar micșorate prin desprinderea Provinciilor Unite calviniste, constituie un puternic cap de pod în nordul Europei, iar posesiunile din Italia, comunicând ușor cu cele austriece ale ramurii mezine, reprezintă replica meridională a Flandrei. Numai caracterul lor slab împiedică pe urmașii lui Filip al II-lea să reia la rândul lor politica imperialistă a singuraticului de la Escorial.

Ultima încercare a Habsburgilor de a domina Europa vine de la Sfântul Imperiu germanic, pe care dezbinarea suveranilor săi și lipsa de autoritate a împăraților păreau să-l hărăzească unei lente alunecări în anarhie. Ferdinand I este ales împărat în 1558, după abdicarea fratelui său, Carol Quintul. El poate încă să ofere iluzia unui suveran independent, dornic să reunească forțele Imperiului pentru a-i respinge pe turci, care ocupă statele sale din Ungaria. Puterea sa depinde totuși de bunăvoința prinților germani pe care este obligat să-i menajeze, aplicând prevederile Păcii de la Augsburg.

Această slăbiciune a Habsburgilor de Viena este încă și mai evidentă în timpul succesorilor imediat

următori ai lui Ferdinand I. Incapabili să guverneze imperiul, sau luptându-se între ei pentru putere, ei lasă calea liberă prinților protestanți sau catolici, care se înfruntă direct, formând partide bine organizate. Punând capăt certurilor dintre calviniști și luterani, prinții protestanți se organizează în Uniunea evanghelică, grupată în jurul Electorului palatin, în timp ce catolicii formează o Ligă Sfântă condusă de ducele de Bavaria.

Ambițiile lui Ferdinand al II-lea

Germania de la începutul secolului al XVII-lea este deci fărâmițată, dezbinările religioase adăugându-se fărâmițării politice care fac neputincios „Sfântul Imperiu de naționalitate germanică”. Dar dacă vine un împărat energic care să redea forță posibilităților pe care le presupune un titlu imperial, Sfântul Imperiu ar putea pretinde conducerea Europei din care ar extirpa erezia.

Astfel gândesc iezuiții care conduc Contrareforma în statele Habsburgilor. Ei nu-l simpatizează pe Mathias, împărat din 1612 până în 1619, care încearcă zadarnic să desființeze cele două ligi rivale: Uniunea Evanghelică și Liga Sfântă. În schimb, iezuiții au să-i propună un succesor ales dinainte: vărul său, arhiducele Ferdinand de Styria, pe care l-au crescut ei și cu ajutorul căruia speră să asigure succesul Contrareformei în Imperiu.

Sub influența lor, împăratul Mathias îl recunoaște pe Ferdinand drept succesor și îl prezintă el însuși drept viitor rege al Boemiei (1617). Cehii, care au obținut (1609) recunoașterea oficială a Bisericii husite, sunt cu atât mai îngrijorați cu cât Ferdinand a demonstrat deja în Styria zelul său catolic: el a oferit protestanților posibilitatea de a alege între convertire și exil. Desigur, Ferdinand jură să respecte acele „lettres de Majesté” care garantează libertatea religioasă a cehilor, dar nu-și ține promisiunea. Tracasările și persecuțiile împotriva protestanților provoacă agitația nobilimii cehe. În mai 1618, o delegație de protestanți înarmați se

prezintă la castelul regal din Hradcany și, după o discuție aprinsă, îi aruncă pe consilierii regali pe fereastră.

„Aruncarea pe fereastră de la Praga” marchează ruptura dintre cehi și Imperiu. Se constituie un guvern revoluționar și când, în mai 1619, împăratul Mathias moare, cehii îl declară pe Ferdinand decăzut și îl aleg în locul lui pe Electorul palatin Frederic al V-lea. Conflictul începe câteva zile mai târziu, când Ferdinand al II-lea este ales împărat.

Acest conflict nu poate fi considerat doar un război religios. El ține de tentativa făcută de Ferdinand al II-lea și de iezuiți de a reface Sfântul Imperiu germanic. Acest nou plan expansionist al Habsburgilor, în care Ferdinand al II-lea trebuie să reia ambițiile lui Carol Quintul cu metodele lui Filip al II-lea, neliniștește națiunile Europei. Acestea se vor ridica împotriva Habsburgilor de Viena.

Războiul „de treizeci de ani”

Dacă Boemia, motivul direct al conflictului, se găsește în centrul Europei, războiul apare foarte repede ca un nou episod al planului habsburgic de a reface o Europă catolică pe care s-o domine. Taberele adverse se constituie în jurul acestei perspective: cehii, cerând ajutor șefului Uniunii Evanghelice își leagă soarta de cea a prinților germani interesați de menținerea unui împărat fără autoritate. În ceea ce-i privește, Habsburgii fac bloc în jurul lui Ferdinand; Spania trimite Habsburgilor din Viena trupe din Veneția și din Țările de Jos. În această înfruntare care rămâne germană trebuie semnalată absența țărilor europene cele mai interesate în eșecul împăratului: Anglia lui Jacob Stuart dezaprobă revolta cehă, în timp ce Franța este paralizată de regența care urmează morții lui Henric al IV-lea (1610).

În aceste condiții soarta războiului este repede pecetluită: Boemia cade în mâinile lui Ferdinand, iar regimul habsburgic se stabilește cu brutalitate în regatul recucerit. Execuții numeroase, otrăviri și confiscări asigură autoritatea împăratului în țară și deschid prăpastia între populația cehă și stăpânii săi germanici. Numai nobilii catolici găsesc îndurare în fața împăratului. Dată pe mâna mercenarilor, Boemia este jefuită și va recunoaște prima acele „orori ale războiului” care vor deveni obișnuite în Europa și pe care gravurile lui Callot le-au immortalizat pentru posteritate. Conduși de nunțiul papal Carafa, iezuiții trec la convertirea

forțată a locuitorilor. Mulți preferă să fugă din Boemia și emigrează în toată Europa. Reluând proiectele centralizatoare și catolice ale lui Filip al II-lea, Ferdinand aplică în regatul care se află în stăpânirea sa regimul pe care visează să-l introducă în întreg Imperiul: vechiul regat al Boemiei este lipsit de orice autonomie, monarhia încetează să mai fie electivă și devine ereditară în favoarea Habsburgilor.

Cât despre Electorul palatin, acesta se întoarce în grabă în statele sale pe care le găsește ocupate de trupele spaniole venite din Țările de Jos. Frederic al V-lea este alungat din statele sale și exilat din Imperiu: de acum înainte, în colegiul care îl numește pe împărat nu mai sunt decât doi electori protestanți (Saxa și Brandenburg).

Victoria lui Ferdinand este cu atât mai îngrijorătoare pentru națiunile Europei cu cât aceasta coincide cu o reluare a activității Habsburgilor din Spania în Italia și în Țările de Jos. Odată cu numirea (1624) cardinalului Richelieu în funcția de ministru al lui Ludovic al XIII-lea, Franța iese dintr-o lungă letargie diplomatică și își dă seama imediat de pericolul pe care îl reprezintă întreprinderile Habsburgilor. Dar Richelieu crede că regele trebuie mai întâi să restabilească ordinea în regatul său, în care prinții protestanți îi batjocoresc autoritatea. Fără să acționeze în mod direct împotriva Habsburgilor, el se străduiește să ridice obstacole în calea ambițiilor lor. Regele Danemarcei este cel căruia îi revine acest rol.

Danemarca și Suedia împotriva lui Ferdinand al II-lea

În timp ce Uniunea de la Kalmar se prăbușește definitiv (1523), fiecare dintre suveranii Uniunii – Gustav Vasa în Suedia și Frederic I în Danemarca – se străduiește să constituie un stat puternic. În acest scop ei hotărăsc să confiscă bunurile celui mai mare proprietar de pământuri din Scandinavia: Biserica. Pentru a-i da acestei operații economice un pretext religios, și unul și celălalt se fac luterani. Pentru Frederic I, această convertire avea în plus avantajul de a răspunde unui profund sentiment antigermanic, hrănit de secole de luptă împotriva expansionismului germanic.

Fiul său, Christian al IV-lea (1588-1648), prinț al Imperiului datorită posesiunilor sale din Schleswig-Holstein, este legat de prinții protestanți din Germania de nord. Aliat cu orașele luterane ale Hansei, el visează să extindă influența daneză asupra estuarelor germane. De aceea se neliniștește în fața acțiunilor Habsburgilor din Spania împotriva Provinciilor Unite și ale împăratului împotriva protestanților.

Încurajat de trimișii lui Richelieu, de Anglia și de Olanda, el se străduiește să adune forțele protestante din Germania. Frederic al V-lea din Palatinat îi oferă un comandant de armată și un argument de drept pentru a interveni.

Dar Ferdinand al II-lea nu rămâne inactiv: un nobil ceh aliat, Albert de Valdstejn (mai cunoscut sub numele germanizat de Wallenstein), adună pe

socoteala sa o armată de 20.000 de mercenari. Ofensiva daneză este sortită eșecului: trupele lui Christian al IV-lea sunt zdrobite în 1626. Temându-se ca Suedia să nu profite de situație, prin pacea de la Lübeck (1629), Christian al IV-lea trebuie să renunțe să mai intervină în afacerile Imperiului.

Ferdinand al II-lea profită de această situație pentru a-și mai mări puțin autoritatea asupra Germaniei și pentru a mai avansa în dubla întreprindere de restaurare a catolicismului și de centralizare: el dă satisfacție catolicilor anulând toate acțiunile luterane împotriva bunurilor Bisericii. Dar Ferdinand intenționează să le dea o lovitură grea pe plan politic. Puternic datorită victoriilor sale recente, el intenționează să se lipsească de Electori și să refacă o monarhie ereditară în favoarea Habsburgilor. La Ratisbonne, el propune Dietei să-l aleagă pe fiul său rege al romanilor. Trimisul lui Richelieu, părintele Joseph, stârnește neîncrederea Electorilor care refuză să-l aleagă pe fiul lui Ferdinand.

Pentru Richelieu acesta este un succes diplomatic incontestabil. Succes consolidat în Franța prin victoria sa asupra partidului grupat în jurul reginei mamă, care caută să-l discrediteze acuzându-l de o politică antispaniolă și anticatolică. Richelieu poate acum să-și pună în aplicare planul: el trimite împotriva lui Ferdinand al II-lea redutabila armată suedeză pe care o întreține din subvențiile sale.

Suedia urmașilor lui Gustav Vasa este foarte legată de Reformă. Când Ioan al III-lea se căsătorește cu moștenitoarea Jagellonilor din Polonia, nobilimea suedeză îl bănuiește că vrea să unească pe capul fiului său, Sigismund, cele două

coroane, a Suediei, și a Poloniei, susținute de religia catolică. Refuzând ceea ce i se pare o formă de supunere politică și religioasă, nobilimea suedeză îl detronează pe Sigismund în favoarea unchiului său, Carol (1604).

Noul rege întreprinde o serie de campanii menite să stabilească autoritatea suedeză în detrimentul Poloniei și Danemarcei. Rege la șaisprezece ani, fiul său, Gustav-Adolf, devine apărătorul cauzei reformate împotriva acțiunilor lui Ferdinand al II-lea. Cultivat, chiar savant, dispunând de posibilitatea de a se dota cu un armament de ultimă oră datorită minelor de fier în care Suedia este bogată, el înființează o armată națională de 130.000 de oameni, formată din țărani suedezi viguroși, supuși unei discipline severe și plătiți în mod permanent. Această armată luptă nu din spirit mercenar, ci în numele unui ideal religios și național. Intrând în luptă cântând psalmi, îi alungă pe polonezi din Livonia (1621), apoi cucerește Prusia orientală și preia controlul asupra Niemenului și Vistulei. Regatul Suediei se întinde acum până la teritoriile germanice.

Gustav-Adolf este conștient de pericolul pe care îl reprezintă pentru Scandinavia recucerirea catolică a Habsburgilor din Germania. De aceea el ascultă cu atenție sugestiile lui Richelieu, care, promițându-i subvenții serioase, îl sfătuiește să-și întoarcă forțele împotriva Imperiului. Chiar în momentul în care părintele Joseph (1630) îi convinge pe Electorii de la Ratisbonne să nu cedeze pretențiilor împăratului, regele Suediei debarcă în Pomerania și primește ajutorul Electorilor protestanți de Saxa și de Brandenburg. Aceste evenimente marchează o

nouă etapă în războiul indirect care se duce între Richelieu, reprezentant al statelor naționale din Europa, și Ferdinand al II-lea, moștenitor al concepțiilor hegemonice ale familiei de Habsburg.

Bazele alianței dintre Richelieu și Gustav-Adolf sunt totuși nesigure: pentru Richelieu, Gustav-Adolf nu este decât un „condottiere”, a cărui armată o cumpără și căruia îi permite să dispună de ținuturile cucerite cu condiția să respecte pe aceste teritorii cultul catolic. Departe de a se bate pentru regele Franței, Suedia lui Gustav-Adolf caută să-și extindă dominația asupra întregii Mări Baltice și să constituie o federație a statelor reformate din Germania de Nord: un fel de Imperiu protestant care ar contrabalansa Imperiul catolic.

Jefuirea de către forțele imperiale ale lui Tilly a orașului protestant Magdeburg ajută acest plan, aruncând pe prinții protestanți, la început neîncrezători, în brațele lui Gustav-Adolf. Devenit șef al protestanților din Imperiu, regele Suediei începe ofensiva. În câteva săptămâni, el este stăpânul și arbitrul Germaniei. Tilly se retrage în Saxa, apoi este zdrobit la Breitenfeld (1631). Năpustindu-se spre Rhin, Gustav-Adolf îi alungă pe spanioli din Mainz.

El îi propune atunci lui Richelieu o acțiune paralelă în Franche-Comté și Alsacia. Însălmântat de succesele rapide ale regelui Suediei și puțin dornic de a deveni instrumentul politicii protestante a acestuia, care nu era în ochii lui decât un mercenar devotat și ascultător, cardinalul tergiversează. Franța este incapabilă să țină în frâu uraganul pe care tocmai l-a declanșat în Germania. Sătul de interminabilele negocieri cu francezii,

Gustav-Adolf hotărăște să treacă la acțiune debarasându-se de Electorul de Bavaria, sufletul coaliției catolice. O ofensivă fulgerătoare îl conduce la München și îi deschide calea spre Viena. Îngrozit, Ferdinand al II-lea îl recheamă pe Wallenstein care își reface armata, o alătură celei a lui Maximilian de Bavaria și, cu forțe net superioare ca număr, barează suedezilor drumul spre capitală. La capătul unei lupte nesigure de cinci zile, Gustav-Adolf renunță și se întoarce spre Saxa, urmărit de inamici. Lupta decisivă se dă la Lützen, la 16 noiembrie 1632: suedezii câștigă, dar Gustav-Adolf este ucis în bătălie.

Moartea sa îl scoate pe Richelieu din încurcătură, dar nu rezolvă problemele lui Ferdinand. Cancelarul suedez Oxenstiern rămâne în Germania și organizează lupta împotriva împăratului. Mai mult, Bernard de Saxa-Weimar, locotenent al lui Gustav-Adolf, își atribuie un ducat în regiunea Franken (sau Franconia), în timp ce Wallenstein, teoretic în serviciul lui Ferdinand, o face pe suveranul în castelul său din Boemia, ascultând cu bunăvoință pe trimișii lui Richelieu care îi trec pe sub nas coroana Boemiei în schimbul unei alianțe împotriva împăratului. Pentru a evita această situație catastrofală, Ferdinand îl asasinează în 1634. Combinația diplomatică a lui Richelieu împotriva Habsburgilor a eșuat. Acest eșec este agravat de înfrângerea suedezilor lui Oxenstiern de armatele împăratului, la Nordlingen (1634), și de spectaculoasa împăcare a împăratului cu Electorul de Saxa. După atâția ani dificili, Ferdinand II, care nu a făcut decât să consolideze tendințele sale imperialiste, iese triumfător.

Pentru Richelieu și ministrul spaniol Olivares, timpurile abilităților diplomatice au trecut. Europa statelor naționale, între care pe primul loc se află Franța, trebuie să pună capăt ambițiilor imperialiste ale Habsburgilor. Se anunță o nouă înfruntare care va dura mai mult de douăzeci de ani.

Franța iese din culise

Etimologic universală¹⁷⁹, religia catolică face parte integrantă din întreprinderile imperialiste ale Habsburgilor. Deci nu este de mirare că apărătorii cei mai înverșunați ai independenței statelor sunt reformații. După ce au înlăturat centralizarea religioasă a Romei, ei intenționează să scuture jugul politic reprezentat de Habsburgi și să scape de toate amenințările pe care le include titlul imperial.

Pentru a pune capăt ambițiilor Habsburgilor, Richelieu se vede obligat să încheie cu reformații o alianță la care nu s-a gândit până acum decât cu aversiune. Regele Preacreștin devine protectorul recunoscut al protestantismului european. În 1635, se încheie acorduri cu Suedia căreia i se promite Electoratul de Mainz, cu Danemarca căreia i se oferă Bremenul în schimbul binevoitoare sale neutralități, cu Bernard de Saxa-Weimar – care va primi Alsacia în schimbul armatei sale – și, în sfârșit, cu Provinciile Unite „răscolate împotriva regelui și Dumnezeuului lor”, care primesc subvenții pentru a nu încheia pacea cu Spania. Cardinal al Bisericii romane, Richelieu reunește protestanții din Europa împotriva împăratului catolic, distribuindu-le în schimb pământurile Sfântului Imperiu.

Începe acum un lung război cu o mulțime de peripecii. Protagonistii dramei dispar unii după alții. Ferdinand al II-lea moare în 1637, în timp ce armatele Habsburgilor, după ce au cucerit Corbie pe Somme, amenință Parisul. Când Richelieu (1642) și Ludovic al XIII-lea (1643) mor la rândul lor,

trupele franceze au îndreptat situația: învingând-o la Rocroi (1643), tânărul duce d'Enghien pune capăt superiorității infanteriei spaniole care a durat un secol și jumătate.

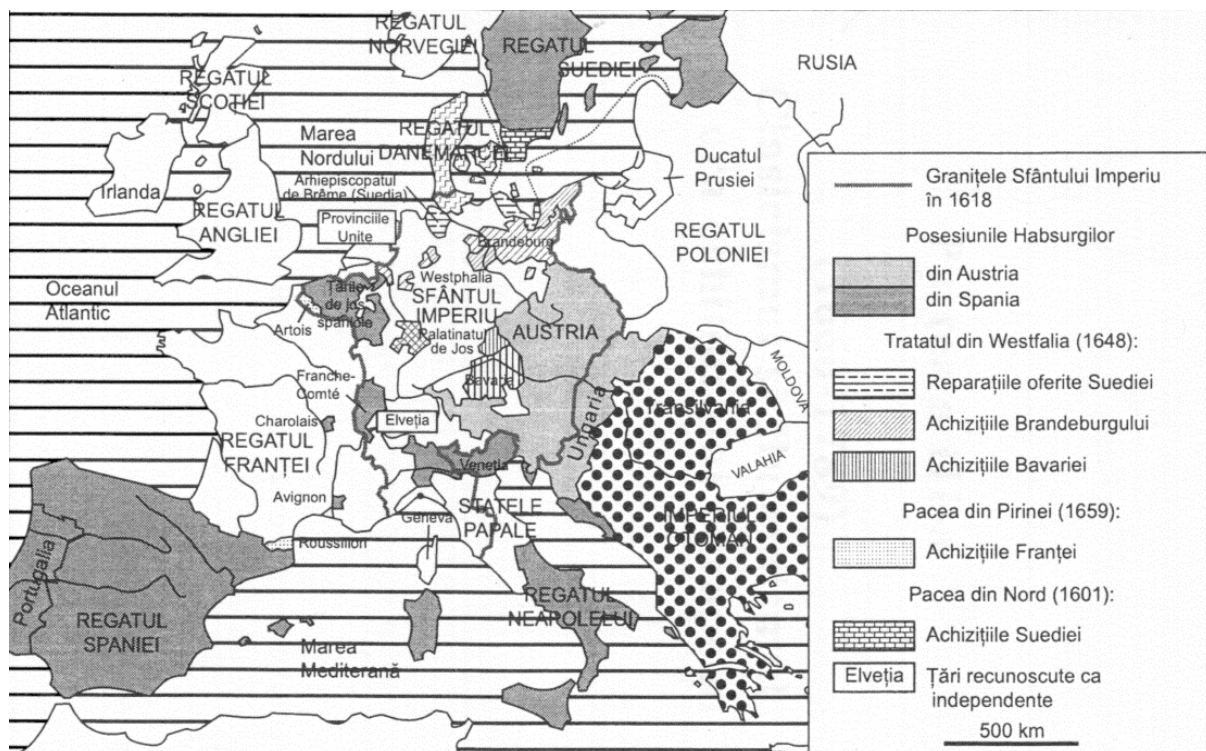
Reluând politica lui Richelieu, cardinalul Mazarin, după strălucitele victorii obținute de generalii francezi, Turenne și Condé, îl obligă pe împărat să negocieze (1648). Războiul cu Spania durează încă zece ani: ca pe timpul lui Filip al II-lea, Habsburgii din Madrid încearcă să profite de tulburările interne care sfâșie Franța - Fronda privilegiaților, magistrații și nobilimea militară, pe care monarhia absolută încearcă să-i îndepărteze, se opun lui Mazarin. În ciuda alianței temporare cu prințul de Condé, spaniolii sunt la rândul lor obligați să negocieze. Tratatul din Pirinei (1659) pune capăt, după aproape un secol și jumătate, luptelor dintre Habsburgi și Franța.

Tratatele de la Westfalia și Pirinei anunță sfârșitul tentativei de unificare imperialistă a Europei de către Casa de Austria. Acestea dau naștere unei noi Europe în care se afirmă forța triumfătoare a monarhiilor naționale. Echilibrul european învinge, fiind bazat pe frica reciprocă a națiunilor egale ca importanță. Va trebui să se aștepte Revoluția franceză pentru a se naște o ideologie capabilă să justifice o nouă tentativă de unificare europeană.

Tratatele de la Westfalia și Pirinei

Încheiate după un secol și jumătate de războaie duse de națiunile Europei împotriva imperialismului habsburgic, tratatele de la Westfalia (1648) și Pirinei (1659) consfințesc din punct de vedere juridic eșecul tentativei hegemonice a lui Carol Quintul și a urmașilor săi. Habsburgii sunt loviți chiar în inima acestui imperiu din care au vrut să facă instrumentul dominației lor.

Ferdinand al II-lea voise să instaureze autoritatea absolută a împăratului asupra Germaniei. Urmașii săi învinși trebuie să recunoască „libertățile” prinților germani, care continuă fărâmițarea politică a Imperiului și condamnă pe împărat la neputință. „Împăratul iezuiților” a vrut, ca și Carol Quintul și Filip al II-lea, să-și bazeze tentativa hegemonică pe o recucerire catolică a Germaniei. Tratatele de la Westfalia condamnă Sfântul Imperiu să nu mai fie romanic decât cu numele: în statul lui, fiecare prinț poate să aleagă și să impună poporului său religia pe care o dorește. Tratatele de la Westfalia fac din Sfântul Imperiu o confederație foarte slabă, formată din 350 de principate libere din punct de vedere politic și religios: ele pot chiar să încheie tratate cu străinătatea. Din ce în ce mai derizoriu, titlul imperial rămâne supus alegerii marilor Electori (opt în loc de șapte), Electorul Palatin recâștigându-și titlul electoral pe care Ferdinand al II-lea i-l ridicase.

Europa la mijlocul secolului al XVII-lea

Consecințele teritoriale sunt mai mici. Habsburgii cedează Franței un ansamblu destul de confuz de drepturi feudale și de proprietăți asupra Alsaciei. Suedia își realizează ambițiile: primind Pomerania orientală și episcopatele de Boemia și de Verden, ea își asigură controlul estuarelor fluviilor germane Oder, Elba și Weser. Spre deosebire de Alsacia, pe care negociatorii din Westfalia au avut grijă să o separe de Imperiu, aceste posesiuni dau regelui Suediei titlul de prinț german și dreptul de a face parte din Dietă. În sfârșit, un alt stat german, Brandenburgul, capătă din aceste tratate avantaje cărora viitorul le va arăta importanța. Deja moștenitor al ducatului de Clèves (1614) și stăpân al Prusiei (1618), noul Elector de Brandenburg, Frederic-Wilhelm de Hohenzollern, primește Pomerania orientală și o întreagă serie de teritorii situate de-a lungul fluviilor germane (Halberstadt, Minden, Magdeburg).

Modificările teritoriale aduse de tratatul din Pirinei nu sunt nici ele cu mult mai importante. Spania învinsă nu cedează Franței decât Roussillon și Artois. Și chiar dacă tânărul rege al Franței, Ludovic al XIV-lea, se căsătorește cu fiica cea mai mare a lui Filip al II-lea, infanta Maria-Tereza, el trebuie să renunțe – pentru 500.000 de scuzi de aur – la toate drepturile eventuale asupra succesiunii Spaniei.

Pentru a încheia conflictele europene în curs nu mai rămânea decât să se pună capăt lungului război dus de tânăra putere suedeză împotriva vecinilor săi danezi și polonezi pentru stăpânirea coastelor Balticii. Încheiată sub auspiciile lui Mazarin, în 1660, pacea de la Oliva pune capăt acestui război din nord și asigură, în schimbul alipirii teritoriului Suediei, împăcarea polonezilor cu suedezii.

După un secol de războaie, Habsburgii trebuie să constate eșecul ambițiilor lor. Tentativele lor hegemonice bazate pe cucerirea catolică au sfârșit printr-un fiasco în Europa statelor naționale. Rând pe rând, Filip al II-lea al Spaniei, apoi Habsburgii din Viena au fost înfrânți în încercarea de a realiza aceste proiecte ambițioase. Noul echilibru european, așa cum reiese din tratatele de la Westfalia și din Pirinei se bazează pe dubla preponderență a Franței în Europa occidentală și a Suediei în Europa de nord. Dar ar fi simplist să se reducă Europa la această preponderență franco-suedeză. Europa statelor naționale, care iese întărită din eșecul Habsburgilor, este cu mult mai complexă. Lipsită de visul ei imperial, Austria rămâne o putere națională de prim-plan, Prusia se afirmă în ciuda tulburărilor prin care a trecut,

Anglia și-a consolidat vocația maritimă și colonială, iar Rusia, ieșită din izolarea pe care a cunoscut-o în timpul perioadei sale de constituire, începe să privească spre Europa. Noi state au luat ființă, altele s-au consolidat și vor zdruncina și complica echilibrul european. Epoca echilibrului statelor naționale începe la mijlocul secolului al XVII-lea.

Partea a III-a
(1660-1789)

Clasicismul și Iluminismul la ora
echilibrului european

Capitolul 10

EUROPA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVII-LEA

■ *În Europa de nord-vest (Anglia, Franța, Țările de Jos), la mijlocul secolului al XVII-lea, marile monarhii naționale trec printr-o criză provocată de marile grupări sociale cu rădăcini în trecut (aristocrația nobiliară) sau de noile curente economice (burghezia comercială) care încearcă să se elibereze de puterea absolută a suveranilor. În Franța, monarhia absolută triumfă după tulburările provocate de Frondă¹⁸⁰. În Anglia, monarhia este zguduită de o revoluție care duce la execuția regelui și instaurarea unei republici efemere. În Provinciile Unite izbucnește un conflict între puternica burghezie din provincia Olandei și pretențiile monarhice ale familiei de Orania.*

■ *Distruse de înfrângerea în fața Franței, posesiunile Habsburgilor nu prezintă același dinamism. Spania cunoaște începutul unei lungi decadente, iar succesiunea la tronul Spaniei, a cărei dinastie este amenințată de dispariție, devine o miză pentru Europa. Prinși între ofensiva turcilor și puterea crescândă a familiei Hohenzollern de Brandenburg, Habsburgii din Austria nu mai exercită asupra*

Imperiului ruinat și divizat decât o autoritate derizorie.

■ ***În nordul Europei, hegemonia suedeză instaurată la mijlocul secolului al XVII-lea este amenințată de creșterea puterii prusace. Dar în afara acesteia, Suedia nu are în față decât o Rusie semi-barbară și o Polonie micșorată. Timp îndelungat dominată de mongoli, Rusia se eliberează la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, sub domniile lui Ivan al III-lea și Ivan al IV-lea cel Groaznic. Extinzându-și domeniile în Siberia, statul rus luptă la vest împotriva Poloniei și a Suediei. După o perioadă de anarhie, venirea în secolul al XVII-lea a dinastiei Romanovilor îi aduce o relativă stabilitate politică în ciuda civilizației rămasă în urmă față de Occident. Mult mai civilizată, Polonia este slăbită de tendințele anarhice ale nobilimii. Regalitatea ei electivă este lipsită de un mijloc de a acționa în fața unei aristocrații care, la fiecare scrutin, obligă pe noul suveran să mai renunțe la o fărâamă de putere.***

La vest: criza monarhiilor naționale

Tratatele din Westfalia (1648) și din Pirinei (1659) pun capăt tentativelor hegemonice ale Habsburgilor asupra Europei și lasă cale liberă statelor naționale constituite în jurul monarhiilor din Europa occidentală.

Decăderea puterii spaniole face ca Franța, ieșită în final victorioasă din lupta interminabilă dusă împotriva Habsburgilor, să apară ca prima putere a continentului. Devenite independente după ce au luptat împotriva pretențiilor spaniole și imperiale (tratatele de la Münster, 1648), Provinciile Unite se afirmă ca principala putere economică din Europa. În sfârșit, Anglia, timp îndelungat sfâșiata de conflicte interne și care a stat deoparte în cea mai mare parte a conflictului european, și-a făcut o reintrare triumfală pe scena europeană, aliindu-se cu Mazarin pentru a da ultimele lovituri Spaniei epuizate.

Dar aceste monarhii naționale victorioase, care au știut să-și apere interesele în fața Habsburgilor, intră toate în criză la mijlocul secolului al XVII-lea. O criză legată, fără îndoială, de evoluția socială care le zdruncină profund. Aceasta își are originea, dincolo de specificul național, în dificila formare a statelor pe ruinele concepțiilor medievale despre monarhie. Criza este legată în egală măsură de căutarea echilibrului dintre diversele grupuri sociale și o monarhie din ce în ce mai absolutistă. Criza din secolul al XVII-lea pune deci în termeni noi problema formei statale. Soluțiile la care ajung

statele naționale europene sunt diferite: o diferență netă separă Franța, Marea Britanie și Provinciile Unite care ies consolidate din criză, de Spania care, ruinată de război și de politica neprevăzătoare a suveranilor săi, pare să se îndrepte spre o prăbușire inevitabilă.

În Franța, această criză are un nume: Fronda. Ea izbucnește într-un moment de relativă relaxare a puterii. Autorității severe a unui Richelieu sprijinit de suveranul său îi ia locul prezența suspicioasă a cardinalului Mazarin, care nu poate conta pe sprijinul simbolic al unui rege minor și al unei regine mamă fără autoritate. Protest al săracilor împotriva fiscalității regale, tentativă a marilor nobili de a recuceri bunăvoința suveranului, ca și un rol în afaceri și încercarea ofițerilor regali de a controla activitatea monarhiei, Fronda îi adună pe cei nemulțumiți de monarhia absolută.

Eșecul mișcării nu-și are originea în puterea regală reprezentată de Mazarin, ci în diversitatea de interese pe care se bazează revolta. Fronda nu rezistă decât datorită dușmanului comun, suveranul absolut. Mazarin înțelege bine acest lucru. Confruntat cu revolta provinciilor aflate în mâinile marilor feudali, a Parisului aflat în mâna parlamentarilor și a poporului care îi susținea și pe unii și pe ceilalți, el se retrage pe teritoriul Electorului de Köln (1652). Această retragere scoate în evidență lipsa de forță a revoltei: derutați de retragerea celui ce simboliza tot ceea ce detestă, răzvrătiții se arată a fi incapabili să organizeze în Franța o nouă guvernare. Intrigile prințului de Condé (șeful Frondei nobilimii) cu spaniolii neliniștesc pe parlamentari, iar teroarea pe care o

instaurează în capitală îi obosește pe parizieni. Negocierile încep și se sfârșesc în octombrie 1652, la întoarcerea tânărului rege în Paris. Câteva luni mai târziu, Mazarin se întoarce și el, în aclamațiile mulțimii. Monarhia absolută iese din aceste tulburări consolidată în mod considerabil. În lipsa unei alte alternative, Ludovic al XIV-lea devine cel mai absolut dintre suveranii europeni, dar în același timp și cel mai puternic.

În Anglia, monarhia absolută provoacă aceeași reacție, dar consecințele sale sunt total diferite. Jacob I Stuart, care domnește din 1603 până în 1625, apoi fiul său, Carol I (1625-1649), încearcă să-și impună puterea absolută. Această încercare, care se opune tendințelor economice și religioase ale regatului, provoacă ostilitatea claselor celor mai dinamice ale țării. Pe plan religios, Jacob I intenționa să mențină o Biserică puternic ierarhizată. „Dacă nu sunt episcopi, nu există rege” obișnuia el să spună. O concepție care șochează profund convingerile „puritanilor”¹⁸¹ protestanți intransigenți, care doresc să curețe religia anglicană de ultimele rămășițe ale „papismului”¹⁸². Or, puritanii se recrutau exact din cele două clase sociale cele mai dinamice din Anglia secolului al XVII-lea: burghezia comercială din orașe și marii proprietari de la țară. Și unii și alții sunt neîncrezători față de o putere regală care caută să controleze cu strictețe viața economică a regatului și care nu-și ascunde ostilitatea față de constituirea marilor domenii, factor de depopulare. Ca și în Franța, revolta este a privilegiaților care intenționează să-și păstreze avantajele. Dar în Anglia este vorba de privilegiați care sunt

beneficiarii și nu victimele evoluției economice în curs. Mai ales că aceste două clase ale societății engleze dispun de ceea ce frondiștilor din Franța le lipsește: o reprezentare politică, Parlamentul.

Lupta dintre monarhia absolută și forțele centrifuge engleze se manifestă mai întâi printr-o opoziție între rege și Parlament, care pretinde să controleze monarhia. Punctul culminant este atins cu Carol I, care, după ce a încercat câțiva ani să guverneze fără Parlament și să impună supușilor săi absolutismul politic și religios, presat de necesități financiare trebuie curând să facă apel la parlamentari. Situația se agravează atunci într-atât încât regele, care îi vede pe parlamentari formulând împotriva lui un adevărat act de acuzare, încearcă să folosească forța, dar nu reușește. Războiul civil între rege și parlamentari se termină cu victoria armatei Parlamentului condusă de Oliver Cromwell, reprezentant al celui mai intransigent partid, al puritanilor rurali.

Convins că este însărcinat să facă să domnească în Anglia ordinea divină, Cromwell dă ordin ca regele să fie judecat și executat (1649), înlătură Parlamentul și proclamă o Republică.

Dictatura pe care el o instaurează, în realitate nu este suportată decât pentru că, după o lungă retragere în timpul războiului de treizeci de ani, redă Angliei o prezență activă în Europa. După ce a recucerit Scoția și Irlanda, Cromwell participă la ultima parte a războiului franco-spaniol: alianța sa cu Franța lui Mazarin îi dă Spaniei lovitura fatală (bătălia de la Dunes, 1658) și îi permite să recupereze portul Dunkerque. Sprijinită pe un singur om, Republica lui Cromwell nu

supraviețuiește fondatorului ei: din 1660, fiul lui Carol I, Carol al II-lea, este rechemat pe tron. Revoluția engleză a eșuat bineînțeles, dar Parlamentul a arătat clar până unde poate să ajungă dacă absolutismul regal îi amenință interesele sau convingerile. Carol al II-lea nu poate să reinstaureze absolutismul. În ciuda simpatiei sale pentru catolicism și a caracterului său autoritar, el trebuie să țină cont de puternica opoziție față de autoritatea regală. Departamentele de a fi rezolvată de Restaurația din 1660, criza engleză nu este decât amânată.

Provinciile Unite sunt și ele afectate, cu toate că se deosebesc printr-o organizare politică federativă și o instituție monarhică mult mai nouă decât cea din Franța sau din Anglia. Departamentele de a constitui o națiune, Provinciile Unite din secolul al XVII-lea seamănă mai degrabă cu o comunitate de interese. Războaiele duse împotriva Spaniei au determinat nașterea unui sentiment de unitate a cărui concretizare este stathouderatul (guvernarea provinciei): fiecare din cele șapte provincii are stathouderul său (guvernatorul propriu). Serviciile aduse cauzei independenței de către familia de Orania fac ca cinci provincii să aleagă drept stathouder pe șeful familiei, Mauriziu de Nassau, fiul lui Wilhelm de Orania. O alegere care riscă să împingă stathouderatul spre monarhie. O evoluție pe care bogata burghezie din provinciile de pe coastă, mai ales cea din Olanda, nu o doresc cu niciun preț. Temându-se pentru averile lor, burghezii, al căror purtător de cuvânt este Marele Pensionar al Olandei, opun tendințelor monarhice și unificatoare ale familiei de Orania voința lor republicană și autonomistă. Conflictul durează tot

secolul al XVII-lea: în 1619, un conflict cu implicații politice și religioase complexe permite lui Mauriziu de Nassau să-l judece și să-l execute pe Marele Pensionar al Olandei, Oldenbarneveldt, un bătrân de 72 de ani. Dar moartea lui Wilhelm al II-lea (1650), care a încercat să impună Provinciilor Unite o guvernare personală de tip monarhic, dă prilej burgheziei olandeze să desființeze stathouderatul. Provinciile Unite se orientează spre o Republică instaurată în avantajul burgheziei olandeze și al cărei adevărat stăpân este Marele Pensionar al Olandei, Jan de Witt.

Crizele prin care trec cele trei state, cele mai dinamice ale Europei occidentale din secolul al XVII-lea, au deci drept punct comun contestarea unei instituții monarhice care, din secolul al XVI-lea, servea de antipod statelor naționale. Fiecare din cele trei state reacționează în felul său. Franța, după Frondă, se orientează spre o monarhie absolută și centralizatoare, Provinciile Unite se constituie într-o republică federală dominată de bogata burghezie comerciantă, în timp ce Anglia încearcă experiența originală a monarhiei temperate, controlate de Parlament, asupra căreia vom mai reveni. Dar niciuna dintre aceste crize nu apare ca un semn de decadentă, dimpotrivă, ele nu împiedică nici Franța, cel mai bogat și mai populat stat din Europa occidentală, să-și dezvolte un potențial uman și economic, baza supremației sale viitoare, nici Marea Britanie și Provinciile Unite, de altfel concurente, să-și găsească în comerț și colonii compensarea sărăciei solului național și a numărului scăzut al populațiilor lor. Cu totul diferită este situația peninsulei iberice și a Imperiului, care

plătește costul eșecului Habsburgilor.

În centru: declinul Habsburgilor

Singura din toate marile state europene, Spania nu trece prin criza de la mijlocul secolului al XVII-lea. Dar ea intră într-o epocă de decadentă lentă și constantă, mascată încă de vestigiile măreției sale trecute. Monarhia absolută instaurată de Filip al II-lea nu mai este repusă în discuție, dar regatul este lipsit de vlagă. Expulzarea arabilor a dat o lovitură de moarte dinamismului Spaniei. Emigrarea este continuă și depopularea se accentuează. Mai peste tot creșterea animalelor înlocuiește cultivarea pământului. Viața economică este sufocată de concurența englezilor și a olandezilor, în timp ce negustorii străini stabiliți în porturile spaniole dirijează în afara peninsulei profiturile comerciale.

Spania nu reușește să-și păstreze nici integritatea teritoriilor pe care le moștenise Filip al II-lea. Olandezii au profitat de războiul de treizeci de ani pentru a pune mâna pe cea mai mare parte a imperiului colonial portughez: insulele Sonde cu bogății fabuloase. Mai ales, Spania pierde Portugalia. În 1640, o revoltă împotriva spaniolilor duce, după episoade confuze, la independența acestui stat, care își alege drept rege pe Juan de Bragante, un urmaș îndepărtat al regilor Portugaliei.

Un șir de suverani mediocri îi urmează lui Filip al II-lea, care scot în evidență amploarea decadenței spaniole. În mai puțin de un secol, Spania, care visase să domine Europa, ajunge printre ultimele state din Europa occidentală. Mai grav încă,

dinastia Habsburgilor din Spania este amenințată cu dispariția și luptele pentru succesiune care se conturează amenință să arunce țara în mâinile puternicilor săi vecini.

Suverani mediocri, conduși de miniștri sau de favoriții lor, înconjurați de o curte sufocată de formalismul religios, Filip al III-lea și Filip al IV-lea sunt incapabili să stopeze această decădere. În momentul în care Ludovic al XIV-lea își începe domnia personală (1660), Filip al IV-lea nu are încă un moștenitor. Nașterea unui fiu amână din nou speranța de-a vedea Spania scăpată de ambițiile franceze. Dar când Carlos al II-lea ajunge pe tron, în 1665, nu are decât patru ani și este atât de fragil încât Europa se așteaptă să moară de la o zi la alta.

Problema succesiunii spaniole, „fînța bolnavă” a Occidentului din secolul al XVII-lea, este problema vitală a politicii europene din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Ludovic al XIV-lea a renunțat desigur la tronul spaniol prin tratatul din Pirinei (1659), dar juriștii francezi pun în discuție legalitatea unei renunțări făcută de un rege care deține drepturi ereditare, cu atât mai mult cu cât contravaloarea acestei renunțări, 500.000 de scuzi de aur nu a fost niciodată plătită. Europa statelor naționale are toate motivele să se teamă de o unificare în favoarea lui Ludovic al XIV-lea. Franța ar controla atunci toate coastele atlantice ale Europei, din Țările de Jos până în Gibraltar, inclusiv imensul imperiu spaniol din America. Perspectiva oferită de celălalt pretendent la tronul Spaniei, Leopold de Habsburg, nu este defel mai atrăgătoare, căci riscă să ducă la refacerea Imperiului lui Carol Quintul și la anularea a 150 de ani de lupte europene împotriva dominației

Habsburgilor.

Tratatetele de la Westfalia, reorganizând Europa centrală, au făcut din Imperiu un cuvânt gol de conținut. Cele 350 de principate sau de orașe libere din care este constituit fac iluzorie orice politică comună, iar dreptul fiecăruia de a încheia tratate separate dă anarhiei o formă legală. Imperiul este ruinat, paralizat din punct de vedere politic și stors de războaiele continue provocate de ambițiile Habsburgilor. Dar statele din care este format sunt departe de a fi decăzute. Austria învinsă rămâne statul cel mai puternic din Europa centrală și imperialismul ei, întrerupt, nu este deloc distrus. Împărat din 1658, Leopold I întoarce privirile Austriei de la această Europă și își concentrează forțele pentru a lupta împotriva turcilor invadatori ai lumii creștine. Începând din 1664, el obține câteva succese care provoacă contraofensiva sultanului. În 1683, turcii asediază Viena. Ca pe timpul cruciadelor, ajutorul vine din nord: regele Poloniei, Jan Sobieski, vine cu o armată puternică și eliberează Viena¹⁸³.

Leopold cucerește atunci terenul pierdut în secolul al XVI-lea: ocupă fortăreața de la Buda (1686) și ajunge în câmpia ungară și în Transilvania. Austria, apărătoare a creștinătății, își găsește astfel un nou echilibru, mai puțin indiferent la problemele europene decât vrea să pară. Vitalitatea Habsburgilor din Austria ar putea deci să devină de temut în cazul unei moșteniri spaniole.

Dar pericolul principal apare din creșterea puterii, încă puțin vizibilă dar foarte reală, a Hohenzollernilor de Brandenburg, care încep să se afirme în Imperiu. Stăpâni ai Electoratului de

Brandenburg din secolul al XV-lea, ei și-au mărit cu răbdare patrimoniul, adăugând la statele lor inițiale noi provincii, dintre care ducatul Prusiei, fost domeniu al Cavalerilor Teutoni. Frederic-Wilhelm de Hohenzollern, care ia puterea în 1640, cu tenacitate și cu brutalitate, face din aceste teritorii disparate un adevărat stat. Unificat prin suprimarea privilegiilor și autorității adunărilor locale, acesta prosperă datorită dezvoltării economice și stabilirii unui sistem permanent de impozite care permite întreținerea unei armate permanente de 30.000 de oameni. La moartea lui Frederic-Wilhelm (1688), Austria trebuie să țină cont de această nouă putere.

La nord: hegemonia suedeză

În timp ce Habsburgii încearcă să-și impună hegemonia Europei occidentale și centrale, Suedia își instaurează dominația asupra Europei de nord.

Apariția Suediei pe scena internațională la începutul secolului al XVII-lea dă impresia unui meteorit care surprinde puterile europene și zdruncină echilibrul în Europa de nord și de est. Începând de acum, tentativa Poloniei de a pune mâna pe statul creat în secolul al XVI-lea de către Gustav Vasa dă greș în fața aderării suedezilor la Reformă: nobilii suedezi preferă să înlăture un suveran mai mult polonez decât suedez. Suedia de la începutul secolului al XVII-lea încearcă deci, înainte de orice, să-i înfrângă pe membrii familiei Vasa din Polonia, care visează să cucerească Livonia și să controleze coastele Balticii. În această înfruntare fundamentală, participarea lui Gustav-Adolf la războiul de treizeci de ani nu apare, din punctul de vedere al Suediei, decât ca un fenomen secundar destinat să ușureze realizarea ambițiilor naționale. Dar când Christina urmează tatălui său, Gustav-Adolf, Suedia intră într-o criză profundă. Corespondentă a filozofului Descartes, admiratoare a artiștilor din timpul său, conducând politica țării sale cu o inteligență lucidă dar cu un profund dispreț față de dorințele poporului și convingerile lui religioase, Christina ia, în 1654, hotărârea să abdice pentru motive în care gustul pentru gestul teatral predomină față de realitatea dificultăților.

Verișorul său, Carol-Gustav, devenit Carol al X-lea,

redă Suediei un loc internațional de prim rang. Prin Tratatul de la Oliva (1660), el capătă recunoașterea drepturilor sale asupra Livoniei și obține Pomerania, în sudul Balticii.

Suedia devine astfel cea mai mare putere din Europa de nord, garantă împreună cu Franța a tratatelor de la Westfalia, care stabilesc echilibrul european. Fără îndoială, ea iese epuizată din războaiele care, de la obținerea independenței, nu au încetat niciun moment. De asemenea, își dă seama de amenințarea puterii familiei Hohenzollern, căreia trebuie să-i recunoască titlul de duce al Prusiei. Dar, ca și Franța în vest, Suedia, victorioasă în războiul contra Habsburgilor, apare drept arbitru al Europei de nord. Cu atât mai mult cu cât ea nu are în față decât o Polonie mult știrbită și o Rusie semi-barbară, ruptă de Europa de când furtuna mongolă a șters-o, practic, de pe hartă.

La est: Rusia și Polonia prevestesc noi dezechilibre europene

Tătarii instaurează, într-adevăr, asupra principatelor rusești un protectorat apăsător. Moscovia însăși este cucerită iar Moscova incendiată în 1451. Urmând lui Vasile cel Orb la începutul secolului al XVI-lea, Ivan al III-lea este primul care „adună pământurile rusești”. Epopeea sa capătă culori sinistre: adesea el reușește prin crime să-și înlăture frații și să alăture principatului său apanajele acestora. După ce și-a extins autoritatea asupra micilor state vecine, el realizează o lovitură de maestru cucerind, în 1495, Republica Novgorodului, leagănul statului rus în timpul cuceririi lui Rurik (882). În sfârșit, cu doi ani înainte de moartea sa (1503), Ivan al III-lea dă o lovitură de grație Hoardei de Aur, punând capăt dominației de secole a mongolilor asupra Rusiei. În același moment în care se prăbușea bătrânul imperiu al Constantinopolului, tânăra putere rusă a lui Ivan cel Mare devine statul conducător al creștinătății ortodoxe, refugiul natural și centrul de atracție al țărilor creștine din Balcani, supuse jugului turcesc. Ca pentru a scoate în evidență importanța moștenirii, Ivan al III-lea cel Mare se căsătorește cu Sofia Paleologul, nepoata ultimului împărat bizantin. Fiul lui, Ivan cel Groaznic, va lua titlul de „țar”, traducerea slavă a cuvântului „Cezar”.

Ivan al IV-lea continuă acțiunea tatălui său, extinzând spre est teritoriul Rusiei: pământurile asiatice, imense domenii nelocuite, nu cunoscuseră

până atunci decât trecerea cavalerilor veniți din stepele meridionale. Împingând frontierele Europei orientale până la coastele Pacificului, comercianții și colonii ruși instalează adevărata frontieră între Asia și Europa, de-a lungul munților Asiei centrale mai degrabă decât de-a lungul Uralilor, care nu au constituit niciodată o barieră adevărată. Această lentă *reconquista* rusească apare ca o replică mult mai lentă și mai puțin spectaculoasă, dar nu mai puțin importantă, a expansiunii occidentale asupra mărilor globului terestru, spre America sau spre Indii.

Dacă Rusia se întinde în est, în vest ea se luptă. Căutând o ieșire spre Baltica, ea se lovește de ambițiile rivale ale Suediei și Poloniei. Odată cu moartea lui Feodor Ivanovici (1598), ultimul descendent al lui Rurik, începe o „epocă de tulburări”: cumnatul lui Feodor, Boris Godunov, trebuie să facă față coaliției marilor familii de boieri (nobili) și unei Polonii interesată în mod evident de slăbirea Rusiei. Alegerea ca țar a lui Mihail Romanov (1613) dă Rusiei o nouă dinastie și provoacă o tresărire națională asemănătoare cu cea care a zguduit Franța în timpurile cele mai grele ale Războiului de o Sută de Ani: dacă suedezii rămân bine stabiliți pe coastele golfului Finlandei, ei trebuie totuși să părăsească regiunea Novgorodului. Boierii sunt potoliți, iar aliații lor polonezi trebuie să renunțe la dezmembrarea statului rus. Drept preț al acesteia, Mihail trebuie totuși să renunțe la orice drept asupra Livoniei și Curlandei. Suedezii și polonezii însă blochează în continuare drumul spre Baltica.

Statul pe care Mihail Romanov îl lasă moștenire

fiului său Alexei (1645) este deosebit de întins și își desăvârșește organizarea. Comparat cu regatele din Occident, cu Suedia sau cu Polonia, rămâne totuși un stat semi-barbar. Aspirațiile la moștenirea bizantină ascund cu greu urmele profunde lăsate de mai multe secole de dominație mongolă.

Principala rivală a Rusiei, Polonia apare ca o putere infinit mai civilizată și cu o importanță mult mai mare în afacerile europene. Totuși, veșnicele tendințe centrifuge triumfă din nou sub Jagelloni (dinastie de origine lituaniană care domnește în Polonia din 1386 până în 1572), făcând din monarhia poloneză o monarhie slabă. Răspândindu-se în toată Europa (unul dintre ei devine rege al Boemiei și adaugă posesiunilor sale coroana ungară în 1490), Jagellonii nu reușesc să mențină uniunea lituano-poloneză, care se distruge în 1492. Mai ales slăbiciunea regilor Poloniei întărește tendințele anarhice. Acestea înving în momentul în care pericolul turcesc și progresele prinților de la Moscova impun Poloniei și Lituaniei o nouă alianță sub autoritatea marelui duce de Lituania, Alexandru. Pentru a-și lua măsuri de precauție împotriva tendințelor centralizatoare ale suveranului, aristocrația poloneză îl obligă să accepte Constituția *Nil Novi* (1505): nicio reformă statală nu poate fi făcută fără aprobarea nobilimii.

Vecinii Poloniei profită de decăderea sa pentru a se întări pe seama ei. Dacă acțiunea Rusiei se desfășoară mai ales în est, Ivan al IV-lea cel Groaznic reușește să pună mâna pe Livonia, aducând aici negustori și meșteșugări și arătându-se hotărât să distrugă monopolul polonez din Baltica. Mai periculoasă încă este dezvoltarea

Suediei, care își îndreaptă ambițiile spre țărmurile orientale ale Balticii, concurând astfel Rusia și Polonia. În sfârșit, Jagellonii nu reacționează defel la nașterea unui nou stat, Prusia (1525), care constituie totuși o enclavă în nordul Poloniei și pe țărmurile Balticii.

Când dinastia Jagellonilor dispare (1572), întreaga Europă își dispută acest regat electiv. La început, cel ce câștigă este un prinț francez, ducele de Anjou. Dar acest frate mai mic al regelui Carol al IX-lea își nemulțumește supușii prin atitudinea docilă față de nunțul papal: el este curând obligat să fugă din Polonia (va deveni rege al Franței sub numele de Henric al III-lea).

Tronul Poloniei ajunge până la urmă în mâinile fiului regelui Suediei și al Catherinei Jagello, Sigismund Vasa (1586). El și urmașii încep o lungă și zadarnică luptă împotriva rudelor lor din Suedia pentru dominația Livoniei. Regalitatea electivă de care nobilii sunt atât de mândri și care, la fiecare alegere, obligă candidații care adună sufragiile să renunțe la o parte din puterea regală, duce încet-încet regatul la o paralizie completă și la o decădere inevitabilă în momentul în care Rusia se reorganizează iar Suedia reprezintă în Europa de nord marea beneficiară a războiului de treizeci de ani.

În 1648, regele Jan Cazimir Vasa face o sumbră dar lucidă prezicere: „Să dea Dumnezeu să mă înșel! Dar dacă nu vă grăbiți să îndreptați nenorocirile pe care pretinsele voastre alegeri libere le aduc țării, dacă nu renunțați la privilegiile personale, acest nobil regat va deveni prada celorlalte națiuni. Puterea moscovită ne va smulge

Rusia (albă) și Lituania; Casa de Brandenburg va pune mâna pe Prusia și pe Poznan; Austria, mai loială decât aceste două puteri, va fi obligată să procedeze ca ele: ea va lua Cracovia și Mica Polonie“. Polonia micșorată astfel, destinul Europei de nord se află în mâinile Suediei și ale Rusiei.

Capitolul 11

EUROPA COALIZATĂ ÎMPOTRIVA DOMINAȚIEI LUI LUDOVIC AL XIV-LEA (1660-1715)

■ *După tratatele de la Westfalia, în Franța se instalează modelul de monarhie absolută. Fondată în același timp pe ierarhia feudală, pe ideea romană de stat personificată de suveran și pe ungerea divină, puterea monarhică se afirmă datorită existenței unei birocrații recrutate din rândurile burghezilor magistrați. Absolutismul se manifestă în economie; puterea monarhică controlează producția, favorizează comerțul interior și pe cel de peste mări și creează un imperiu colonial. El este strâns legat de dorința de a controla viața religioasă: lupta împotriva practicilor considerate disidente (jansenismul¹⁸⁴ și chietismul¹⁸⁵), încercarea de a extirpa protestantismul din regat prin abolirea Edictului de la Nantes, dar și intrând în conflict cu papalitatea pentru afirmarea „libertăților Bisericii galicane”. În sfârșit, absolutismul se extinde în domeniul artelor, unde regele susține idealul clasic, Versailles devenind astfel simbolul unei estetici care va*

servi drept model Europei monarhice.

■ ***Absolutismul regal este inseparabil de o încercare de supremație în Europa. Ludovic al XIV-lea va fi astfel implicat în mai multe războaie împotriva vecinilor săi. Europeanii se coalizează împotriva lui pentru a se opune poftei sale nemăsurate de cuceriri, iar factorii politici, religioși, economici, dinastici se îmbină în mod inextricabil pentru a izola Franța. Când regele Franței se hotărăște să accepte testamentul regelui Spaniei, care lasă moștenire regatul său ducelui de Anjou, nepotul său, începe împotriva statelor europene lungul război de succesiune a Spaniei (1702-1713), care ruinează finanțele și economia regatului, întunecă ultimii ani ai lui Ludovic al XIV-lea și, la moartea regelui, lasă o țară epuizată și sătulă de absolutism.***

■ ***În același timp, Suedia, la rândul ei, își vede amenințată dominația asupra Europei de nord. În ciuda epopeii regelui Carol al XII-lea care, la începutul secolului al XVIII-lea, luptă victorios împotriva danezilor, polonezilor și prusacilor, Suedia este doborâtă și trebuie să accepte să-și cedeze cuceririle și dominația din Baltica danezilor și rușilor.***

În 1648, tratatele de la Westfalia puneau capăt războiului dus de națiunile europene împotriva hegemoniei Habsburgilor. Garanți teoretici ai echilibrului european, cele două principale învingătoare, Franța și Suedia, nu reușesc să facă

față avantajelor conferite de poziția de arbitri ai continentului pe care le-o recunosc tratatele.

Franța lui Ludovic al XIV-lea este cu atât mai pregătită să-și asigure dominația în Europa cu cât ea și-a rezolvat problema formei de guvernământ pusă de criza din secolul al XVII-lea. Modelul monarhiei absolute dă regelui Ludovic al XIV-lea o putere incomparabilă. El pare capabil să-și impună voința tuturor supușilor de pe toate domeniile. În ciuda limitelor sale, timp de un secol și jumătate, monarhia absolută de tip francez va servi drept punct de referință.

Instalarea tipului de monarhie absolută

Desăvârșind acțiunea regilor Franței încă din Evul Mediu, Ludovic al XIV-lea stabilește un model de monarhie a cărei eficacitate este invidiată de suveranii europeni. Formulând bazele teoretice ale monarhiei absolute, el o face să atingă apogeul.

Monarhia absolută se bazează în esență pe principiul, repetat mereu, al atotputerniciei regelui. Trei reguli se aflau la baza acestui principiu. Prima este utilizată pentru a reduce dorința de independență a marilor nobili și a preveni revenirea altor Fronde. De origine medievală, aceasta amintește că suveranul, suzeran suprem, așezat în vârful ierarhiei feudale, este îndreptățit să ceară tuturor vasalilor săi fidelitate și sprijin. Ea își găsește aplicarea concretă în existența Curții care permite suveranului să supravegheze și să domesticească înalta nobilime. A doua regulă este legată de descoperirea noțiunii romane de stat, făcută în timpul lui Filip cel Frumos. Juriștii nu au încetat să o tot repete: statul se confundă cu regele. Succesor al împăratului roman, el este „împărat în regatul său” și în același timp este la originea întregii justiții, întregii legislații și întregii autorități administrative. Dar suveranul și lingușitorii săi insistă mai ales pe caracterul sacru al monarhiei. Ungerea papală îi conferea deja monarhului o dimensiune religioasă esențială. Bossuet (*Politique tirée de l'Écriture sainte*) merge mult mai departe declarând că „Dumnezeu numește regii ca pe miniștrii săi și domnește prin ei asupra popoarelor

(...). Prinții acționează deci în calitate de miniștri ai lui Dumnezeu și locotenenți ai săi pe pământ. De aceea, noi am văzut că tronul regal nu este tronul unui om, ci tronul lui Dumnezeu însuși (...). Reiese de aici că persoana regilor este sfântă și a atenta asupra lor este un sacrilegiu. Prințul trebuie deci să fie ascultat în virtutea principiului religios și de conștiință (...). Slujirea lui Dumnezeu și respectul pentru rege sunt unul și același lucru (...). De aceea Dumnezeu a pus în prinți ceva sfânt". Concluzia este clară: regele este sfânt, autoritatea sa este absolută deoarece este de origine divină, iar el nu trebuie să dea socoteală nimănui.

Aplicarea acestor principii dă suveranului puteri considerabile deoarece, prin hotărâre divină, statul se confundă cu persoana sa. El este sursa întregii justiții: toate tribunalele judecă în numele lui și el poate interveni direct în cauzele judiciare. Adevărată lege vie, conform vechiului *Rex, Lex*, el legiferează prin ordonanțe, edicte, declarații sau hotărâri ale Consiliului. Șef al administrației, el numește pe „ofițerii” însărcinați să-i execute hotărârile și este singurul care are dreptul să bată monedă și să perceapă impozite. În sfârșit, numai el poate hotărî pacea sau războiul.

Instaurarea acestei autorități absolute implică desăvârșirea unei monarhii birocratice care se află și ea în germene încă din Evul Mediu. Ludovic al XIV-lea o aduce la stadiul de perfecțiune. „Rege prin grația lui Dumnezeu”, el nu concepe să încredințeze unui „ministru principal” problemele statului, așa cum făcuseră Ludovic al XIII-lea, apoi Ana de Austria. După moartea lui Mazarin, el își anunță intenția de a guverna singur. Refuzând sfaturile

familiei regale și ale marilor nobili care ar fi putut să-i conteste autoritatea, el se înconjoară de colaboratori înnobilați de curând și care îi sunt datori. Mai mult, are grijă să împartă exercitarea autorității între acești înalți funcționari: el se sprijină, rând pe rând, pe Le Tellier (secretar de stat, apoi cancelar), pe Hughes de Lionne (secretar de stat cu afacerile externe), pe Fouquet (suptintendent general al finanțelor) și, după dizgrația acestuia (1661), pe Colbert. Un mic grup de colaboratori, care se mărește în 1671 cu Louvois, fiul lui Le Tellier și cu Arnauld de Pomponne.

Autoritatea regelui și a colaboratorilor săi apropiați se exercită datorită eficacității aparatului guvernamental. Acesta a provenit din Consiliul regelui, dar complexitatea crescândă a problemelor a dus la împărțirea lui în secțiuni specializate. În vârf, Consiliul suprem constituie adevăratul guvern al regatului. Membrii săi, a căror denumire depinde exclusiv de rege, poartă titlul de miniștri de stat și studiază marile probleme ale regatului. Consiliul de corespondență este însărcinat să răspundă scrisorilor primite din provincie. Problemele financiare sunt rezolvate de Consiliul de finanțe. Sub președinția cancelarului, Consiliul părților are competențe administrative, legislative și mai ales judiciare. În sfârșit, guvernul central este completat cu colaboratori specializați ai regelui: cancelarul, șeful magistraturii și ministrul de justiție; Controlul general al finanțelor, titlu creat în 1665 pentru Colbert, care conduce administrația finanțelor și afacerile economice, și cei patru secretari de stat însărcinați cu afacerile străine, cu războaiele, marina și Palatul regal.

Aleși ca și membrii guvernului prin raportorii Consiliului regelui, Inspectorii regali de justiție, poliție și finanțe îl reprezintă pe rege în provincie: ei îi supraveghează pe funcționari, pe președinții tribunalelor, mențin ordinea, se ocupă de problemele de aprovizionare, de poduri și drumuri sau veghează asupra repartizării și perceperii impozitelor. Principali agenți ai centralizării monarhice, ei reprimă fără milă tendințele de independență ale nobilimii, ale suitelor princiare, ale parlamentelor, ale funcționarilor, ale adunărilor provinciale sau ale orașelor.

Modelul monarhiei absolute pe care Ludovic al XIV-lea intenționează să-l impună are totuși limite. Mai întâi în domeniul dreptului, pentru că regele este obligat să respecte „legile fundamentale ale regatului”: caracterul inalienabil al teritoriului național, regulile de succesiune dinastică (primogenitura masculină), caracterul catolic al religiei, viața și bunurile supușilor săi. Și alte realități devin obstacole în exercitarea autorității regale: diversitatea limbilor și dialectelor, varietatea unităților de greutate și măsură, multitudinea cutumelor juridice și a practicilor fiscale sau juxtapunerea ofițerilor regali, deveniți cu timpul proprietari ai funcțiilor lor. Efortul de unificare, dorința de a mări eficacitatea sistemului nu pot fi negate, dar mai trebuie mult până ce regele să ajungă la rezultatul dorit. Dacă Europa admiră sistemul francez, care face din Ludovic al XIV-lea cel mai mare suveran al timpului său, monarhia franceză este mai degrabă un absolutism în devenire decât un model desăvârșit. Un model care nu se limitează la politică, ci se extinde în

domeniul economic, religios sau artistic, considerate drept instrumente în serviciul puterii absolute a regelui.

Absolutismul economic

Bogați fiind, francezii vor putea, prin impozite, să întrețină armata și marina regală și să finanțeze construcțiile care reprezintă „măreția gloriei regale”.

Artizan principal al politicii financiare și economice a monarhiei franceze, Colbert vrea să îmbogățească Franța. Pentru a reuși acest lucru, Controlorul general al finanțelor se străduiește să reorganizeze administrația financiară. În 1661, numai 31 milioane de livre din cele 83 plătite de contribuabili au ajuns în visteria regală, restul mergând la perceptori și la fermieri, așa încât au trebuit angajate cu anticipație toate veniturile din 1662 și o parte din cele din 1663! Pentru a pune capăt acestei situații, Colbert reorganizează Visteria de economii și Consiliul de finanțe. Stabilește un buget de prevedere și un stat real de socoteli (de care, în fond, regelui nu-i prea pasă) și se străduiește să micșoreze cheltuielile statului prin răscumpărarea funcțiilor devenite inutile, reducerea sau anularea rentelor și descoperirea delapidărilor. În același timp, el crește încasările urmărind scutirile abuzive și controlând mai îndeaproape pe fermieri.

Dar principala realizare a lui Colbert constă în dorința sa de a-l îmbogăți pe rege dezvoltând activitatea economică a țării. Acțiunea sa se plasează într-un cadru comercial: ca majoritatea contemporanilor săi, el consideră că, cantitatea de aur și argint existentă în lume fiind în general

constantă, iar bogăția unui stat constând în cantitatea de metale prețioase pe care acesta o deține, aceasta nu poate fi sporită decât ducând un „război al banilor” împotriva celorlalte națiuni, al cărui scop este să cheltuiești cât mai puțin posibil și să câștigi cât mai mult posibil. Pentru a vinde cât mai mult în străinătate, limitând la maximum importurile, trebuie să se producă în țară tot ceea ce se poate fabrica. Pentru că principalele importuri franceze constau din produse de lux și produse coloniale, Colbert încurajează crearea manufacturilor pentru produse de calitate și expansiunea colonială.

Dezvoltarea manufacturilor este încurajată prin diverse măsuri: monopoluri de fabricație, scutiri fiscale, subvenții, împrumuturi, comenzi făcute de Curte, chiar produse fabricate de stat (manufactura de tapiserii Gobelins). În plus, guvernul încurajează recrutarea cu mari cheltuieli a celor mai buni muncitori din Europa pentru producțiile de lux (sticlari din Veneția, țesători din Țările de Jos sau turnători de cupru din Liège). Reorganizat în 1665, Consiliul de comerț impune regulamente de fabricație extrem de precise, fixează amănunte tehnice, pedepsește cu severitate defectele și reorganizează corporațiile încercând să le facă obligatorii. Inspectorii manufacturilor veghează la respectarea acestor măsuri și pedepsesc fraudele. Cât despre muncitori, ei sunt supuși unei discipline severe, iar absenteismul și lenea sunt pedepsite. În sfârșit, cârmuirea regală protejează manufacturile de concurența străină, mai ales de cele olandeze și engleze (tarifele din 1664 și din 1667).

Nu este vorba numai de a fabrica, ci și de a vinde.

Colbert nu poate să suprimă în întreaga Franță ansamblul de obstacole existente în circulație, cum ar fi vamele la poduri sau taxele vamale interne, dar reușește să le suprimă în provinciile din centrul regatului: „cele cinci mari ferme”. El încearcă de asemenea să îmbunătățească drumurile care duc la marile porturi și mai ales circulația pe calea apelor prin construirea de canale (canalul Orléans, canalul Deux-mers între Toulouse și Sète). Efortul cel mai important îl face totuși în domeniul marelui comerț pe distanțe mari, asigurat de olandezi. Pentru a-i determina pe francezi să pună ei mâna pe acest comerț profitabil, puterea regală creează Companii privilegiate de tipul celor pe care le-au înființat olandezii și englezii: Compania Indiilor orientale pentru comerțul cu mirodenii, Compania Indiilor occidentale care se ocupă cu comerțul cu zahărul din insulele din America, Compania Senegalului specializată în comerțul cu sclavi capturați pe coasta Africii și duși pe plantațiile din insule, Compania Nordului, concurentă a olandezilor în comerțul baltic sau Compania Levantului pentru Mediterana orientală.

În ciuda acestor eforturi, rezultatele rămân decepționante. Lipsa de capitaluri, frica de aventură, ostilitatea negustorilor din marile porturi și slaba experiență a organizatorilor explică acest relativ eșec. Toate acestea dau naștere, totuși, primului imperiu francez: stabilimentele comerciale se întind pe coastele Africii și ale Indiei, ale Antilelor și ale Canadei.

Dacă rezultatele economice ale absolutismului sunt numărate, adevărul este că Ludovic al XIV-lea inaugurează o concepție economică de stat care se

va extinde odată cu mercantilismul din secolul al XVIII-lea și, mai departe, în experiențele keyneziene și neokeyneziene din secolul XX.

Absolutismul religios

Purtând ca și strămoșii săi titlul de „Rege Preacreștin“, sprijinindu-se pe dimensiunea religioasă a guvernării sale pentru a-și întări autoritatea, Ludovic al XIV-lea se consideră răspunzător în fața lui Dumnezeu de mântuirea supușilor săi, ba chiar de viitorul creștinătății. „Episcop din afară“, el consideră că protejarea Bisericii este parte integrantă a funcției sale și că exercitarea autorității sale în regat este inseparabilă de unitatea religioasă a supușilor săi.

În numele acestui principiu își dă silința să distrugă jansenismul, practică austeră a religiei creștine care se sprijină pe învățătura Sfântului Augustin. Represiunea regală este cu atât mai feroce cu cât numeroși dintre foștii membri ai Frondei au găsit în rândurile jansenistilor un refugiu spiritual. Timp de mai mulți ani, Ludovic al XIV-lea se străduiește să-i distrugă, făcându-i să semneze „Formularul“, condamnarea pontificală a principalelor teze janseniste.

Sfântul Scaun găsește acum ocazia să intervină direct în treburile Bisericii franceze: papa va domoli prima etapă a scandalului jansenist printr-o formulă de compromis. Dar această intervenție se lovește de concepțiile galicane despre o Biserică a Franței care, cu riscul de a fi supusă autorității regale, revendică o independență considerabilă în domeniul apostolic, disciplinar și financiar. Începând cu Concordatul din 1516, regele numește funcțiile și beneficiile ecleziastice (papa dă apoi investitura

spirituală) și intenționează să-și consolideze puterea devenind șef al Bisericii din Franța. Sprijinit de înaltul cler, el revendică sus și tare aceste prerogative. În 1673, el hotărăște să-și extindă dreptul de rege (care îi permite ca în timp ce un scaun episcopal este vacant să administreze veniturile diocezei și să numească funcțiile locale) și în diocesele unde nu se aplicase până atunci. Refuzând să se lase înfrânt de Ludovic al XIV-lea, papa Inocențiu al XI-lea condamnă hotărât decizia regală. Regele răspunde convocând o adunare a clerului francez care, în martie 1682, adoptă „Declarația celor patru articole” care confirmă libertățile Bisericii galicane: regii sunt independenți față de papă, sinodul este superior papei, Sfântul Scaun trebuie să respecte legile și cutumele regatului, în sfârșit, papa nu este infailibil decât prin consimțământul Bisericii universale. Conflictul se adâncește în anii următori, Inocențiu al XI-lea anulând hotărârile din 1682 și refuzând să dea investitura canonică noilor episcopi numiți de rege. Ludovic al XIV-lea ocupă Avignonul și ținutul Comtat¹⁸⁶. Angajat într-o luptă cu un sfârșit incert, regele profită de moartea lui Inocențiu al XI-lea (1689) pentru a ieși din capcana în care s-a băgat singur: anulează „Declarația celor patru articole”. Și asta din cauză că în acel moment regele are de luptat împotriva protestantismului.

Absolutismul regal nu putea, desigur, să accepte divizarea religioasă a regatului și Edictul de la Nantes care, din 1598, reglementa coexistența protestantismului și a catolicismului. Ierarhia catolică, congregațiile religioase și magistrații împărtășesc dorința regală de a-i readuce pe

hughenoți la catolicism și vor să sfârșească cu RPR (Religia pretins reformată). Regele a apreciat totuși loialitatea supușilor săi protestanți în timpul Frondei. De aceea el se mulțumește un timp să aplice restrictiv Edictul de la Nantes: interzicerea severă a tot ceea ce nu este autorizat în mod precis, distrugerea templelor construite după Edict, obligarea protestanților de a-și înmormânta morții noaptea sau încurajarea convertirilor (de exemplu, oferirea unei pensii). În timpul războiului din Olanda, protestanții găsesc ajutor și sprijin pe lângă puterile reformate, Anglia, Provinciile Unite și Suedia, cu care Ludovic al XIV-lea este în conflict. Regele hotărăște atunci să treacă la convertirea forțată a protestanților. O serie de edicte date din 1679 până în 1685 golesc treptat de conținut Edictul de la Nantes: protestanții sunt excluși din funcțiile de la Curte și li se ia monopolul asupra impozitelor. Li se interzic profesiunile de avocat, librar, tipograf, medic. Camerele de justiție mixte (protestanți și catolici) sunt desființate, căsătoriile mixte sunt interzise, iar copiii pot fi convertiți de la vârsta de șapte ani fără autorizația părinților. La aceste represiuni legale se adaugă în curând violența. După exemplul intendentului de Poitou, Marillac, Louvois încurajează pe toți intendenții să instaleze soldați în casele protestanților. „Misionarii în cizme” jefuiesc, distrug, violează și torturează, îndemnându-i pe reformați să renunțe la credința lor pentru a scăpa de teroare. Aceste fapte ale dragonilor¹⁸⁷ se răspândesc în Bearn și în Languedoc provocând convertiri în masă, cu o valoare spirituală contestabilă.

Dar Ludovic al XIV-lea se preface a le crede

sincere. Considerând că nu mai există în regat decât un număr neglijabil de protestanți, el semnează, la 18 octombrie 1685, Edictul de la Fontainebleau care revocă Edictul de la Nantes. Primit cu entuziasm de către opinia catolică, salutat de Bossuet care glorifică în Ludovic al XIV-lea „un nou Constantin”, Edictul de la Fontainebleau confirmă în aparență reușita absolutismului religios al lui Ludovic al XIV-lea. „Regele Preacreștin” a restabilit unitatea religioasă a regatului său. O iluzie care nu durează prea mult: înfruntând interdicția regală, între 100.000 și 300.000 de hughenoți meseriași, negustori, marinari, manufacturieri sau bancheri pleacă în Olanda, Anglia, Elveția sau Brandenburg. Cei ce rămân în Franța își dau silința, în ciuda persecuțiilor, să-și păstreze credința și să-și practice cultul. Armata regală trebuie să lupte mai ales în „deșertul” munților Cévennes, din 1702 până în 1705, împotriva răscoalei așa numiților „Camisards”¹⁸⁸. Până la sfârșitul vieții, Ludovic al XIV-lea urmărește distrugerea reformatorilor pentru a restabili unitatea religioasă, indisolubil legată de proiectul absolutist.

Nevoia de a-și afirma atotputernicia îl face pe Ludovic al XIV-lea să intervină în domeniul economic și să lupte în domeniul religios. Aceasta îl împinge, de asemenea, să favorizeze o estetică care va asigura triumful idealului clasic.

Clasicismul, expresie a idealului monarhic al lui Ludovic al XIV-lea

În timp ce în statele catolice din Europa de sud sau de pe domeniile Habsburgilor se dezvoltă barocul, Franța de după 1660 vede, dimpotrivă, triumfând clasicismul. Întemeiat în cursul secolului al XVI-lea pe imitarea anticilor, moștenitor al artei Renașterii ca și barocul, clasicismul se deosebește de acesta din urmă prin preocuparea pentru claritate, exactitate, respect al regulilor bazate pe rațiune și preferința pentru universal față de particular sau anecdotic. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, atunci când barocul cucerește Franța, el stă alături de clasicism. Victoria clasicismului după 1660 i se datorează în mare măsură lui Ludovic al XIV-lea. Într-adevăr, regele se arată sensibil față de idealul clasic care urmărește aspectul grandios și maiestuos, fără să se ajungă la exagerări. El apreciază măreția tragediilor clasice, elocința sfântă, echilibrul și armonia care exprimă un fior de eroism din mitologie sau din istoria antică.

Hotărât să pună literatura și artele în serviciul preamăririi sale, Ludovic al XIV-lea exercită o acțiune de mecenat fundamentală, de care profită în primul rând artiștii care servesc idealul clasic: arhitecți, pictori și sculptori primesc importante comenzi la Paris sau Versailles. Scriitorii și artiștii sunt invitați să creeze pentru serbările regale și primesc pensii dacă știu să atragă atenția regelui. Hotărârea luată în 1665 de către rege și de Colbert

privind fațada Luvrului este simbolică: proiectul clasic al lui Claude Perrault este preferat celui baroc al lui Bernini. Preferințele regale se extind prin adeziune sinceră sau imitație servilă la întreaga aristocrație și burghezie. Paznici ai acestui „bun gust”, asigurând activității culturale o direcție foarte oficială, Academia franceză, Academia de arhitectură și Academia de sculptură și pictură devin inspiratoarele unei arte sau ale unei literaturi a rațiunii, a clarității și a respectului regulilor.

Artă oficială, clasicismul francez, făcut din echilibru, rațiune, stăpânire de sine și contrastând cu exacerbarea sentimentelor sau a simțului onoarei care caracterizează barocul corespunde, de asemenea, idealului de „om bine educat” îmbrățișat de o mare parte a elitei franceze. Triumful teatrului clasic prin Corneille, gloria lui Racine în ordinul tragediei și a lui Molière în cel al comediei, succesul fabulistului La Fontaine, culmile atinse de Bossuet în elocința sfântă și teoretizarea regulilor clasicismului făcută de Boileau formează o extraordinară dezvoltare literară care se răsfrânge asupra întregii Europe.

Arta clasică atinge apogeul cu castelul de la Versailles, concretizare a proiectului de glorificare a monarhiei: de la grădinile desenate de Le Nôtre până la decorația interioară de o bogăție fără seamăn (Le Brun), totul este conceput pentru a-l slăvi pe Regele-Soare. Versailles, devenit reședință regală către 1700, este o adevărată întrupare a esteticii clasice, o capodoperă de maiestate, de simetrie, de echilibru, organizată în jurul camerei regelui. Serbările care au loc aici și care îi solicită pe muzicieni (Lulli), pe tragedieni sau pe autorii de

comedii (Molière) sunt exact pe măsura acestei splendori regale pe care Ludovic al XIV-lea înțelegea să o slăvească.

Și reușește atât de bine încât Europa din această jumătate a secolului al XVII-lea apare drept o „Europă franceză”. Limba franceză, prin claritatea și precizia ei, cucerește întreaga elită europeană. Limbă a diplomaților, ea tinde să eclipseze latina, limbă a filozofilor, a savanților și, în general, a mediilor cultivate ale Europei. Cu ea, stilul francez cucerește întreg continentul și impune o adevărată „francomanie”. Scriitorii francezi apar ca niște modele și operele lor sunt traduse, citite și imitate în Italia, în Germania, în Anglia sau în Spania. În special modelul francez de monarhie absolută devine idealul majorității suveranilor din Europa. Acesta este totuși dificil de instaurat în societăți încă marcate de moștenirea medievală, în care particularismele sunt puternice și unde nu există acea burghezie evoluată care servește de fundament social tentativei lui Ludovic al XIV-lea. Imitarea aparențelor este mult mai ușoară, începând cu ceremonialul monarhic până la „bunul gust” pe care se sprijină construcția reședințelor regale.

Pentru toți suveranii din Europa, Versailles devine un model de imitat, ca și piețele din Paris, aranjate în jurul statuii Regelui-Soare, sau portretele maiestuoase ale lui Hyacinthe Rigaud. Încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, arhitectul englez Christopher Wren se inspiră din Versailles pentru a construi palatul de la Hampton Court, în timp ce Robert de Cotte, chemat în toată Europa, desenează planuri executate de elevii săi. Pe baza acestor

planuri sunt construite palatul episcopal din Strasbourg, cel al Electorului de Köln la Bonn, cel al Electorului de Bavaria la Schleissheim și, după modelul Versailles-ului, palatul „Buen Retiro” în Spania. Statuia ecvestră a lui Ludovic al XIV-lea o inspiră pe cea a Marelui Elector de la Berlin, făcută de Schluter. În sfârșit, în întreaga Europă de nord, la Copenhaga, la Stockholm, artiștii francezi reînnoiesc perspectivele, monumentele, statuile, în timp ce arhitectul francez Leblond, chemat la Sankt-Petersburg de Petru cel Mare (1716) deschide mari perspective inspirate de estetica clasică în noua capitală a Rusiei.

Această influență a clasicismului francez va fi mult mai durabilă decât hegemonia militară pe care, sprijinindu-se pe situația privilegiată obținută prin tratatele de la Westfalia și Pirinei, Ludovic al XIV-lea încearcă să o impună în statele vecine.

Politica europeană a lui Ludovic al XIV-lea și războiul de succesiune

Mândru de puterea sa în interiorul regatului, Ludovic al XIV-lea intenționează să determine Europa să-i recunoască întâietatea. Această dorință de supremație nu are nimic comun cu tentativa Habsburgilor: nu mai este vorba de unificarea Europei sub o autoritate unică, iar pretențiile regale nu au nimic cu ideologia imperială. Este vorba de scopul, mai prozaic, de a satisface setea de glorie a regelui și, prin cuceriri, de a schimba frontierele Franței, de a face „pajiștea pătrată”, după expresia lui Vauban. Această ambiție provoacă, cum au făcut-o și ambițiile habsburgice, o coalitie a celorlalți suverani.

În primii ani ai domniei sale, Ludovic al XIV-lea a întreprins o politică de interes național care nu depășea limitele a ceea ce Europa poate aștepta de la regatul care i-a învins pe Habsburgi. Dar, convins de măreția „meseriei de rege” și vrând să facă din coroana sa „prima coroană din întreaga creștinătate”, Ludovic al XIV-lea își înmulțește greșelile. Astfel, el cere să se acorde ambasadurilor săi primul loc la ceremoniile diplomatice, în defavoarea reprezentanților spanioli, sau îl obligă pe papa Alexandru al VII-lea, care a făcut imprudența să ocupe teritoriile aliaților italieni ai lui Ludovic al XIV-lea, să consimtă la umilitoare compensări.

Mai ales dorința sa de a consolida frontierele din nord și din est și de a îmbogăți regatul prin

cucerirea unor piețe se lovește de tânăra putere a Provinciilor Unite și îl face să apară ca un cuceritor de temut, care compromite echilibrul european pe care trebuia să-l asigure.

Sucesiunea la tronul Spaniei face să izbucnească primul conflict în care se angajează Franța. Încercând să consolideze frontiera nordică, Ludovic al XIV-lea se bazează pe o veche cutumă a Țărilor de Jos, „la Dévolution”: în caz de deces al tatălui sau al mamei prințului, cel mai mare dintre copii moștenește provincia. În consecință, Ludovic al XIV-lea revendică moștenirea Țărilor de Jos în numele soției sale, Maria-Tereza, a cărei mamă tocmai murise. Refuzul suveranilor spanioli îl determină, cu sprijinul lui Carol al II-lea al Angliei, să intervină prin forță armată: ofensivele lui Turenne în Flandra și ale lui Condé în Franche-Comté asigură francezilor o victorie ușoară (1667).

Provinciile Unite văd cu spaimă instalându-se la frontierele lor acest vecin puternic. Cu atât mai mult cu cât Ludovic al XIV-lea riscă să redeschidă portul Anvers, a cărui închidere, obținută prin pacea cu Spania, a favorizat dezvoltarea portului Amsterdam. Împins de burghezia comercială, Marele Pensionar Jan de Witt pune capăt în grabă (1667) războiului împotriva Angliei și își caută aliați împotriva Franței. Pentru a distruge coaliția care se conturează, Ludovic al XIV-lea încearcă să rezolve problema Țărilor de Jos negociind direct cu celălalt moștenitor al regelui Spaniei: împăratul Leopold. Cei doi moștenitori trec deja la împărțirea regatului, deși Carlos al II-lea al Spaniei mai era încă în viață! Rezervându-și partea leului, împăratul nu lasă regelui Franței decât Neapole, Sicilia, Navarra,

Franche-Comté și Țările de Jos. Departe de a rezolva problema, această împărțire mărește îngrijorarea olandezilor și, în ciuda simpatiei lor pentru Franța, suveranii englez și suedez, formând „Tripla alianță de la Haga”, încearcă să oprească expansiunea franceză.

Învingător al spaniolilor în Franche-Comté, Ludovic al XIV-lea sfârșește prin a accepta să negocieze după ce s-a gândit să-și întoarcă forțele împotriva „Triplei alianțe de la Haga”. Prin pacea de la Aix-la-Chapelle (1668), el renunță cu totul la Țările de Jos, dar obține câteva orașe care întăresc frontiera nordică. Cu toate acestea, echilibrul european apare mai precar ca niciodată, amenințarea franceză tinzând să înlocuiască pericolul austriac. Pacea de la Aix-la-Chapelle nu reprezintă decât un armistițiu. Regele Franței nu a renunțat definitiv nici la intenția de a face din Țările de Jos un teritoriu francez, nici să pună mâna pe partea de moștenire spaniolă care i-a fost atribuită prin acordul cu Leopold. Pentru a-și atinge scopurile, el trebuie să-i înfrângă pe „bunii, fideli și vechii săi aliați, olandezii”, care tocmai i-au zădărnicit ambițiile.

Războiul cu Olanda

Obstacole în calea intereselor franceze în succesiunea spaniolă, Provinciile Unite sunt, de asemenea, bețele în roate în eforturile de expansiune comercială susținute de Colbert. Acțiunea franceză rămâne împotmolită atâta timp cât Provinciile Unite continuă să-și exercite în Europa dominația comercială. Preludii ale luptei militare, acțiunile războinice vamale se înmulțesc: Colbert fixează un tarif vamal care vizează excluderea navelor olandeze din porturile franceze (1667). Motivele politice și motivele economice îmbinându-se, Colbert, nefiind adeptul acțiunilor militare costisitoare, îl sfătuiește totuși pe rege să termine odată cu Provinciile Unite.

Carol al II-lea, fiind în criză de bani și dorind un sprijin pentru restaurarea catolicismului în regatul său, îi acordă lui Ludovic al XIV-lea alianța Angliei. Acesta poate atunci să declare război Provinciilor Unite (1672). Un război de care Jan de Witt se teme să nu profite adversarii săi politici, prinții de Orania, care se află în fruntea armatei.

Prima parte a campaniei este fulgerătoare. După ce au trecut Rhinul prin vadul de la Tolhuys, trupele franceze se năpustesc în centrul Olandei, ocolind pozițiile lui Wilhelm de Orania. Pentru a opri invazia, olandezii iau hotărârea eroică de a-și rupe digurile: inundând polderele maritime, ei își distrug deliberat pământurile cucerite cu atâta răbdare din mare. Ludovic al XIV-lea fiind oprit de ape, de Witt propune să negocieze și oferă regelui compensații

financiare și onorifice. Se izbește însă de intransigența lui Louvois care îl sfătuiește pe Ludovic al XIV-lea și cere nici mai mult nici mai puțin decât dezmembrarea Provinciilor Unite. Această cerere exasperează rezistența olandeză: o tresărire de revoltă populară răstoarnă sprijinul republican și îl aduce pe Wilhelm al III-lea de Orania ca stathouder. Numit căpitan general și amiral general pe viață, acest tânăr de 22 de ani, bolnăvicios, rece și legat cu pasiune de calvinism, va rămâne toată viața sa principalul adversar al proiectelor imperialiste ale lui Ludovic al XIV-lea.

Pentru moment, el îl împiedică pe regele Franței să tragă foloase din victoria sa militară. Mai ales, el își găsește aliați: împăratul și Electorul de Brandenburg, care sunt speriați de succesele francezilor, și Spania, care vrea să-și ia revanșa. Și aceasta în timp ce Carol al II-lea al Angliei, care s-a expus unei puternice opoziții, preferă să semneze o pace separată cu Olanda. Franța se vede cu atât mai izolată cu cât prinții germani, influențați de Leopold și de o intensă propagandă națională, părăsesc unul după altul alianța cu Franța.

Renunțând la proiectele de cucerire, Ludovic al XIV-lea acceptă, prin pacea din Nimègue¹⁸⁹ (1678), să sfârșească definitiv războiul cu Olanda. Spania susține costul războiului: ea trebuie să cedeze Franței Franche-Comté și teritorii în Flandra și în Hainaut. Pacea de la Nimègue apare totuși ca o pace reușită: Provinciile Unite, a căror distrugere sau cel puțin slăbire constituia obiectivul esențial al războiului, rămân intacte, iar Franța consimte chiar la o scădere a tarifului vamal draconic din 1667.

Dar, mai ales, regele se trezește singur în fața

unei coaliții europene. Principalele operațiuni militare se desfășoară pe frontiera din nord și în Alsacia.

Ludovic al XIV-lea față în față cu Liga din Augsburg

Pacea de la Nimègue este considerată în mod tradițional apogeul supremației lui Ludovic al XIV-lea asupra Europei. Orașul Paris îi oferă, de altfel, titlul de „Ludovic cel Mare” și hotărăște să ridice în piața Victoriilor o statuie ecvestră a suveranului. Ludovic al XIV-lea a fortificat vulnerabila frontieră din nord și, ocupând Lorena, a intensificat controlul francez asupra Alsaciei. În sfârșit, Franche-Comté și Fribourg-en-Brisgau acoperă frontiera cu Germania și dă regelui posibilitatea de a interveni în Imperiu în mod direct. Regele Franței apare cu atât mai mult ca arbitru atotputernic al Europei cu cât intervenția sa a salvat Suedia învinsă în războiul împotriva vecinilor săi de la Marea Baltică. Astfel, Europa este împânzită de zvonuri despre pretențiile lui: se presupune chiar ridicarea delfinului la rangul de împărat!

Convins că nimeni în Europa nu este capabil să i se opună, Ludovic al XIV-lea se comportă ca un stăpân. În realitate, prinții germani, plătiți cu sume grase de trimișii regelui, nu reacționează la niciunul dintre afronturile sale. Împăratul este paralizat de războiul împotriva turcilor, iar Provinciile Unite mulțumite de avantajele obținute prin pacea de la Nimègue. În sfârșit, Carol al II-lea, expus opoziției de către un Parlament atașat de libertățile politice și de anglicanism, nu datorează decât bunăvoinței lui Ludovic al XIV-lea exercitarea unei timide politici personale.

Ludovic al XIV-lea are deci mâinile libere pentru o politică de anexări în plină pace. Tribunalele și Parlamentele din regiunile de graniță din est caută cu atenție motivele de dependență pentru teritoriile pe care tratatele din Westfalia și din Nimègue le-au atribuit Franței: acestea sunt proclamate ca fiind „reunite” sub Coroană și anexate de trupele franceze. În felul acesta devin franceze senioriile lorene depinzând de cele Trei Episcopate, Luxemburgul în totalitate, o parte din Alsacia, bucăți din regiunea Sarre și din Flandra. Anexarea Strasbourgului (1681), oraș imperial și cheie a Alsaciei, duce la o indignare europeană extremă. Dar dificultățile puterilor europene împiedică crearea unei ligi defensive.

La această politică de anexare în plină perioadă de pace se adaugă un nou motiv de îngrijorare: persecutarea protestanților și revocarea Edictului de la Nantes par să amenințe ansamblul Reformaților din Europa. Unii văd aici dorința regelui Franței de a-și afirma, împotriva împăratului Leopold, care lupta împotriva turcilor, vocația de a conduce popoarele creștine. Alții bănuiesc că vrea să treacă în Anglia pentru a-l ajuta pe urmașul lui Carol al II-lea, Jacob al II-lea (1685), militant neîndemânatic pentru catolicism, care încearcă să convertească Anglia prin teroare.

Aceste zvonuri sunt desigur exagerate, dar, de pe vremea Habsburgilor, Europa este sensibilizată de tendințele hegemonice. Dacă aceste zvonuri sunt uneori crezute, acest lucru se datorează faptului că sunt răspândite de emigranții protestanți. Fugind de persecuție, ei sosesc în număr mare în Anglia, în Provinciile Unite și în Prusia, unde conducerea și

populația îi primesc cu simpatie pe acești coreligionari persecutați, care sunt adesea meseriași pricepuți. Ei întrețin ura împotriva persecutorului și, ca pastorul Jurieu în Olanda, organizează uneori adevărate oficii de spionaj destinate să ușureze un eventual conflict cu Franța.

Ura protestanților este consolidată de o creștere a puterii politice a adversarilor regelui Franței: turcii suferă o înfrângere importantă (1683). Scăpat de presiunea continuă pe care aceștia o exercitau asupra Vienei, împăratul Leopold, îngrijorat de progresele Franței, poate, în 1686, să constituie împreună cu prinții catolici germani și cu regele Spaniei „Liga din Augsburg”¹⁹⁰, care se va mări în curând.

Aliat fidel al lui Ludovic al XIV-lea, Jacob al II-lea al Angliei își înmulțește gafele, favorizând pe față pe catolici în numirea în funcții publice. Dacă opinia engleză îl suportă pe acest rege bătrân, asta este din cauză că moștenitoarea sa, Maria, este protestantă și soție a lui Wilhelm al III-lea de Orania, stathouder al Țărilor de Jos și apărător al calvinismului european. Orice speranță este ruinată când, în 1688, Jacob al II-lea are un fiu pe care îl botează imediat. Notabilii englezi apelează atunci la Wilhelm de Orania, care, fără să se gândească prea mult, pune mâna pe acest atu ce-i va servi în lupta pe care se pregătește să o ducă împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Debarcat în noiembrie 1688, stathouderul sosește la Londra, unde, după ce a acceptat o Declarație a drepturilor care este garanția libertăților individuale și o recunoaștere a puterilor Parlamentului, este recunoscut, împreună cu soția sa, Maria, drept rege al Angliei. Jacob al II-

lea trebuie să se refugieze la Ludovic al XIV-lea. Stăpân al Angliei și al Provinciilor Unite, Wilhelm al III-lea adaugă Ligii din Augsburg ponderea hotărâtoare a forțelor protestante. Împotriva Franței se ridică statele catolice conduse de împărat (prinții germani, Spania, ducele de Savoia) și statele protestante conduse de Wilhelm al III-lea, stăpânul celor două state maritime reconciliate: Anglia și Provinciile Unite.

Ludovic al XIV-lea începe războiul ocupând Palatinatul și făcând presiuni asupra arhiepiscopului de Köln pentru a asigura victoria candidaților săi. Scopurile celor din coaliție sunt departe de a fi identice, dar toți se unesc împotriva lui Ludovic al XIV-lea: prinții protestanți conduc o cruciadă împotriva celor ce persecută pe coreligionarii lor, Wilhelm de Orania îl atacă pe cuceritorul care amenință fragilul echilibru european, în timp ce Habsburgii caută să-și ia revanșa împotriva puterii care a pus capăt visurilor lor hegemonice.

Izolată, Franța dă dovadă de vitalitate. Dinamismul său demografic joacă desigur un rol important. În lipsa unei surse sigure de informație, populația sa este estimată la aproximativ douăzeci de milioane de locuitori, ceea ce face să fie considerat statul cel mai populat din Europa. Ea este, de asemenea, statul cel mai bogat, a cărui administrație a atins un nivel de perfecționare rar întâlnit în acele timpuri. De asemenea, se prezintă în fața Europei coalizate cu strălucitele victorii din Țările de Jos și din Alpi. Condușă de neînduplecatul Louvois, Franța intenționează să-și terorizeze dușmanii: Palatinatul, devastat sistematic și ale

căruia orașe sunt incendiate, servește de înălțime protectoare pentru Alsacia. Este totuși puțin față de explozia de ură pe care o provoacă politica franceză. Cu atât mai mult cu cât victoriile franceze nu apar defel ca niște succese hotărâtoare. În fața numărului și puterii adversarilor, Franța nu poate să câștige: pacea de la Ryswick (1697) exprimă mai mult slăbirea adversarilor decât victoria unuia sau a celorlalți. Constatând un dublu eșec, ea constituie mai degrabă o nouă etapă în marea explicație dintre Ludovic al XIV-lea și Europa decât o pace definitivă. Eșec al celor din coaliție în primul rând: puterea franceză nu este doborâtă și trebuie să se recunoască regelui Franței drepturile asupra Strasbourgului și a orașelor din Sarre. Dar, în același timp, și eșec al regelui Franței: eforturile sale pentru a-l reîntrona pe aliatul său, Jacob al II-lea sunt zadarnice și trebuie să-l recunoască drept rege al Angliei pe vechiul său adversar, Wilhelm al III-lea.

Sucesiunea spaniolă

După pacea de la Ryswick, înrăutățirea stării regelui Spaniei, Carlos al II-lea, a cărui sănătate era de mult timp deteriorată, repune în discuție dificila problemă a succesiunii regatului. Cei doi principali pretendenți, împăratul Leopold și Ludovic al XIV-lea, ar avea avantajul întăririi puterii, fapt care ar duce la repunerea în discuție a echilibrului european.

Conștient de această situație, Ludovic al XIV-lea dă totuși dovadă de moderație. Lungile și spinoasele negocieri cu Wilhelm de Orania, căruia i se încredințase calitatea de garant al echilibrului vizat, ajung la un proiect de împărțire care pare să mulțumească toate puterile europene și pe care Ludovic al XIV-lea îl acceptă în 1698. Este vorba despre dezmembrarea moștenirii spaniole: unul din fiii delfinului va primi Neapole, Toscana și o provincie din nordul Spaniei, arhiducele Carol, cel de-al doilea fiu al împăratului, statul milanez, iar cel mai puțin important dintre moștenitori, prințul-elector de Bavaria, restul moștenirii spaniole.

Trezindu-li-se sentimentul național, consilierii lui Carlos al II-lea resping aceste planuri anevoioase de împărțire a teritoriilor unui suveran, ce-i drept muribund, dar încă viu totuși. Pentru a evita dezmembrarea imperiului său, Carlos al II-lea dictează un testament care atribuie succesiunea în întregime lui Josef-Ferdinand, prinț elector de Bavaria, care nu are decât șase ani. Dar copilul moare după câteva luni de o boală de care, potrivit

contemporanilor, împăratul nu ar fi cu totul străin. Ludovic al XIV-lea și Leopold se află din nou față în față. Realizarea unui nou proiect de împărțire îl înfurie cumplit pe Carlos al II-lea. Pentru a perpetua unitatea monarhiei spaniole, noul său testament atribuie totalitatea moștenirii pretendentului celui mai puternic, deci cel mai capabil să-și apere drepturile: al doilea nepot al lui Ludovic al XIV-lea, ducele de Anjou, cu condiția precisă de a renunța la drepturile pe care le are la tronul Franței.

Moartea lui Carlos al II-lea, la 1 noiembrie 1700, provoacă deci îngrijorarea că echilibrul european va dispărea. Ludovic al XIV-lea se întreabă el însuși: trebuie să treacă peste voința lui Carlos al II-lea sau să accepte ca tânărul duce de Anjou să devină Filip al V-lea al Spaniei, știind că Europa nu poate accepta ca dinastia Bourbonilor să domine Europa occidentală de la Marea Nordului la Mediterana? Interesul dinastiei învinge până la urmă simțul realităților politice. La 16 noiembrie 1700, Ludovic al XIV-lea deschide larg ușile cu două canaturi din Galeria Oglinzilor și prezintă pe nepotul său curtenilor și ambasadurilor adunați acolo: „Domnilor, iată-l pe regele Spaniei... “.

Acceptarea testamentului nu ar fi fost de ajuns să arunce Europa într-un nou război dacă Ludovic al XIV-lea ar fi dat dovadă de prudență și ar fi menținut cele două coroane separate, așa cum stipula în mod expres testamentul. Dar, considerând războiul de neevitat, Ludovic al XIV-lea dă ordin trupelor sale să ocupe „în numele regelui Spaniei“, cetățile fortificate de la „Barieră“¹⁹¹ situate în centrul Țărilor de Jos spaniole. Dar, mai ales, el dă ordin Parlamentului din Paris să înregistreze

dorința sa ca ducele de Anjou și toți descendenții săi să-și păstreze în totalitate dreptul la coroana Franței. Devine clar atunci că Filip al V-lea se va manifesta mai mult ca nepot al lui Ludovic al XIV-lea decât ca rege al Spaniei. De aceea, Wilhelm de Orania îi adună din nou (1701) pe principalii adversari ai regelui Franței: împăratul, Anglia și Provinciile Unite formează Marea Alianță de la Haga.

Războiul care începe în 1702 umbrește ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XIV-lea. Acesta lovește un regat al cărui dinamism nu mai este la fel ca la începutul domniei și în care dificultățile se înmulțesc. Atmosfera de la Curte exprimă acest crepuscul al domniei: regele, bătrân, este supus influenței austere a celei de-a doua soții, Doamna de Maintenon, și vede cum îi mor, rând pe rând, copiii și nepoții. Mai ales războaiele continue, construcțiile, pensiile și gratificațiile de tot felul au ruinat finanțele. Reformele fiscale recomandate de Boisguilbert și de Vauban au fost zadarnice și regele trebuie să recurgă la expediente: emisiuni de rente cu dobânzi foarte mari pentru stat, împrumuturi forțate, loterii, crearea de funcții și mai ales manevre monetare (vreo patruzeci între 1685-1710). Nimic nu împiedică însă creșterea deficitului. În 1715, la moartea lui Ludovic al XIV-lea, încasările fiscale pe trei ani în avans sunt deja înghițite, iar datoria ajunge la 2 miliarde de livre.

Aceasta și din cauză că economia franceză este în plin declin. Războaiele continue au zdruncinat circuitele economice și au lipsit economia de piețe de desfacere în Europa și dincolo de mări. Percepțiile fiscale și schimbările monetare

împiedică schimburile comerciale. Revocarea Edictului de la Nantes și emigrarea protestantă au ruinat anumite regiuni (Languedoc, Normandia, Lyon, Tours sau Sedan). Aceste greutăți se adaugă la depresiunea economică care durează până în primii ani ai secolului al XVIII-lea, cu cortegiul ei de scăderi de prețuri, de venituri și salarii, cu crizele ei cerealiere periodice (1693-1694, 1708-1709) și bruştele urcări ale prețului cerealelor. O mizerie profundă se instalează în toată țara, astfel încât cerșetorii și vagabonzii reprezintă, după Vauban, o zecime din populația din 1698. Izbucnesc răscoale de scurtă durată, dar violente și numeroase.

În sfârșit, regele, devenit evlavios și interesat mai mult decât oricând de problemele religioase, întâmpină și în acest domeniu nenumărate dificultăți. Chiar dacă a rezolvat conflictul cu papalitatea (1693), el luptă mai mulți ani împotriva curentului „chietist” introdus în Franța de Doamna Guyon și la care aderă Fénelon. Un fapt mai grav încă, conflictul cu jansenismul, potolit din 1669, reizbucnește la sfârșitul secolului sub influența oratorianului¹⁹² Quesnel. Cu ajutorul papei, regele hotărăște să-i pună capăt. În 1705, el dă ordin să se distrugă mănăstirea de la Port-Royal unde se refugiaseră ultimele călugărițe janseniste. Dar janseniștii profită de emoția provocată de acest eveniment pentru a-și pleda cauza pe lângă episcopi. Ludovic al XIV-lea obține desigur o condamnare papală (bula *Unigenitus* din 1713), dar Parlamentul din Paris refuză, din spirit galicanist, să o ia în considerare. În sfârșit, regele nu a reușit să extirpe protestantismul și trebuie să înfrunte hotărârea reformatilor rămași în Franța. În plin

război pentru succesiunea Spaniei, revolta calviniștilor din munții Cevennes („camisards“) mobilizează, din 1702 până în 1705, o armată de 20.000 de oameni.

Războiul pe care Ludovic al XIV-lea îl pornește în aceste condiții pare să fie interminabil. Slăbirea regatului, mediocritatea generalilor și neputința armatelor numeroase și greu de manevrat fac ca operațiunile militare să fie lente și nesemnificative. Războiul de succesiune a Spaniei îl face uneori pe regele Franței să se simtă pe marginea prăpastiei. În 1709, un șir de înfrângeri, invadarea teritoriului, frigul, mizeria îngrozitoare în care se află țara, îl fac să accepte tratativele. Dar condițiile care i se impun – renunțarea la Alsacia și la cetățile fortificate din nord, recunoașterea arhiducelui Carol ca rege al Spaniei și participarea la o acțiune armată împotriva lui Filip al V-lea, nepotul său – îl obligă să reînceapă războiul.

Ludovic al XIV-lea își dă seama, de altfel, că adversarii săi nu mai sunt în stare să obțină un avans hotărâtor. În 1713, tratatele de la Utrecht și Rastadt pun capăt acestui război interminabil.

Spania este marea învinsă: Filip al V-lea rămâne regele ei dar renunță la tronul Franței. Dezmembrarea de care se temea este consfințită de tratate. Habsburgii din Viena iau partea de moștenire pierdută de Bourbonii din Madrid: Țările de Jos spaniole devin austriece în timp ce statul milanez, regatul Neapolelui și Sardinia asigură împăratului dominația asupra Italiei. Franța, învinsă, suferă mai puțin de pe urma înfrângerii: ea renunță provizoriu la Lorrena și la orașele fortificate de pe Rhin. Aflată printre învingători,

Austria dă dovadă de o nouă vitalitate. În schimb, Provinciile Unite ies din război epuizate și nu mai reprezintă de acum înainte decât o putere de rangul doi, aflată în umbra Angliei. Aceasta din urmă este în final marea beneficiară a războiului. Pe plan teritorial, se mulțumește cu puncte strategice sau cu insule (Gibraltar, Minorca, Terra-Nova și teritoriile canadiene) și obține câteva avantaje comerciale. Dar, în principal, ea a împiedicat Franța să profite în scop imperialist de poziția de arbitru asigurată de tratatele din Westfalia. De acum înainte, Anglia este cea care va deține rolul de garant al echilibrului european.

Sfârșitul dominației suedeze în Europa de nord

În momentul în care războiul de succesiune a Spaniei pune capăt ambițiilor franceze, Suedia, și ea beneficiară a tratatelor din Westfalia, trebuie să renunțe la dominația asupra Europei de nord. Încercase să o facă încă de la Pacea din Nord, care, în 1660, consfințise victoria obținută cu greu de succesorii lui Gustav-Adolf.

Puterea suedeză depindea în mare parte de solida alianță cu Franța, dar și de declinul Danemarcei, de slăbiciunea politică a Poloniei și a statului, încă rudimentar, al Moscovei. Din 1660 până în 1674, autoritatea regelui Suediei se consolidează datorită unei lungi perioade de pace. Dar războiul împotriva olandezilor, în care se angajează Ludovic al XIV-lea, se întinde repede în Europa și în țările din nord. Electorul de Brandenburg și regele Danemarcei se alătură coaliției împotriva regelui Franței și îi obligă și pe aliații săi suedezi să intervină. Cedând la insistențele lor, Suedia procedează însă exact pe dos. Dar ea cunoaște un șir impresionant de înfrângeri care sfârșesc prin expulzarea sa din Germania și compromit integritatea sa teritorială. În 1675, Marele Elector de Brandenburg, Frederic-Wilhelm, învinge la Fehrbellin infanteria suedeză, considerată până atunci cea mai bună din Europa. Dominația militară a Suediei se încheie.

Din fericire pentru Carol al XI-lea al Suediei, regele Franței nu-și uită aliații când se încheie pacea de la Nimègue. Prin intervenții militare, presiuni politice și subvenții generoase, Ludovic al

XIV-lea îi convinge pe danezi și pe Marele Elector să renunțe la aproape toate cuceririle lor: deși învinsă, Suedia rămâne cu teritoriul intact. Dar este clar că puterea suedeză nu se mai menține decât datorită alianței cu Franța. Restabilit, echilibrul baltic apare și mai fragil decât cel din Occident.

În ciuda acestei slăbiri a autorității, pentru a păstra preponderența Suediei, Carol al XI-lea acționează în două direcții: pentru a-și întări puterea el încearcă să instaureze în țara sa o monarhie absolută în stil franțuzesc, dar, șocat de revocarea Edictului de la Nantes, se hotărăște să rupă legăturile cu Ludovic al XIV-lea și se apropie de Brandenburg. Astfel, se instalează un nou echilibru baltic, al cărui garant devine el și din care influența franceză dispare.

Moartea lui Carol al XI-lea (1697) trezește într-atât poftele de posesiune ale vecinilor săi încât coroana Suediei ajunge în mâinile unui prinț de 15 ani, Carol al XII-lea. Reunind pe Electorii de Saxa și de Brandenburg, pe regele Danemarcei și pe țarul Petru I al Rusiei, viitorul Petru cel Mare, se pregătește o coaliție care are drept scop dezmembrarea Suediei. Aceasta este luată pe nepregătite. Carol al XII-lea apelează la puterile maritime ale Occidentului, care trimit o flotă pentru a păstra echilibrul în zona baltică. Carol al XII-lea profită de situație pentru a începe o ofensivă. Este debutul unei epopei incredibile. Carol al XII-lea obține un șir de victorii militare, fără să reușească să oprească decăderea Suediei. Debarcând aproape de Copenhaga, el amenință capitala daneză cu asediul și obligă Danemarca să intre în tratative. Făcând praf, cu 5.000 de infanteriști și 2.000 de

cavaleri, cei 35.000 de soldați cu care țarul Petru asediază Narva, el ocupă Riga în iulie 1701. În marșul său, el invadează Polonia și obligă Dieta să-l detroneze pe regele August al II-lea (1704). El îl pune în locul acestuia pe Stanislas Leczinski, care trebuie să semneze un tratat de alianță cu Suedia. Însăpăimântat, regele Prusiei hotărăște și el să recurgă la tratative. Replicând unui atac rusesc în Polonia, monarhul suedez începe, un an mai târziu, o campanie în est, cu o armată de 40.000 de oameni și cu sprijinul cazacilor de pe Don. Dar dificultățile unei campanii în Rusia și în final ajutorul destul de limitat al cazacilor duc la o înfrângere usturătoare: în iulie 1709, 70.000 de oameni înfrâng 20.000 de suedezi flămânzi și demoralizați. Refugiat în Moldova, Carol al XII-lea¹⁹³ nu obține de la turci decât o intervenție de mici proporții în Marea Neagră. În acest timp, adversarii săi își împart imperiul suedez. August al II-lea reia tronul Poloniei, danezii și saxonii pun mâna pe posesiunile suedeze din Germania, iar norvegienii pe vestul Suediei. Rușii își asigură ieșirea la Marea Baltică punând mâna pe Pomerania, Livonia și Finlanda. Întors clandestin în Suedia, Carol al XII-lea moare în 1718, într-o bătălie împotriva adversarilor săi.

Dominația suedeză în Europa de nord s-a sfârșit. Un șir de tratate, semnate din 1718 până în 1721, stabilește dezmembrarea țării, care nu-și mai păstrează din cuceririle sale decât nordul Pomeraniei occidentale. Dominația asupra zonei baltice este de acum înainte rusească și daneză. Prăbușirea Suediei înseamnă sfârșitul tentativei franco-suedeze de a arbitra Europa, tentativă provocată de tratatele din Westfalia. Se stabilește

un nou echilibru, al cărui arbitru devine Anglia, care are ca principiu incapacitatea generală a țărilor europene de a domina continentul din punct de vedere politic.

Capitolul 12

NAȘTEREA UNUI MODEL DE MONARHIE TEMPERATĂ ÎN ANGLIA (1689-1815)

■ *În timp ce în Franța se dezvoltă monarhia absolută, în Anglia se instaurează o altă formă de regim politic. Teoretizată și de filozofii Hobbes și Locke în cursul secolului al XVII-lea, aceasta se bazează pe ideea că există drepturi naturale ale individului și că organizarea socială rezultă dintr-un contract tacit încheiat între suveran și individ. În fond, aceste teorii nu sunt decât conceptualizarea practicii care datează din secolul al XIII-lea și care a văzut puterea suveranului limitându-se printr-o serie de texte care garantau libertățile cetățeanului britanic, stabileau limitele autorității regale și afirmău caracterul protestant al statului.*

■ *De la revoluția din 1688, puterile, în principiu considerabile, ale suveranului sunt în realitate limitate mai mult de practică decât de texte. Puțin interesați de Anglia, în secolul al XVIII-lea, suveranii dinastiei de Hanovra au lăsat guvernarea în mâinile cabinetului care se sprijină pe majoritatea din Parlament,*

recrutată din rândurile aristocrației și în mâinile marilor familii care domină societatea și conducerea țării.

■ Încercarea regelui George al III-lea (1760-1783) de a-i reda adevărata forță prerogativei regale, îndepărtând familiile de whigi, va eșua din cauza înfrângerii regelui de către francezi și de Răzvrățiții din America, de agitația socială care rezultă de aici și de dorința parlamentarilor whigi de a limita puterea Coroanei.

■ Odată cu venirea la putere, în 1783, a celui de-al doilea Pitt, se instaurează un nou sistem politic. Nebunia regelui George al III-lea lasă aproape întreaga putere pe mâinile primului ministru, care consolidează autoritatea Cabinetului. Pentru a sprijini Cabinetul se constituie un nou partid, tory, care îl susține pe prim-ministru în lupta sa împotriva ideilor liberale.

■ La începutul secolului al XIX-lea, Anglia cunoaște un regim în care regele domnește, dar lasă guvernarea Cabinetului. Acest regim al monarhiei limitate, total opus monarhiei absolute în stil francez, nu este totuși parlamentar, prim-miniștrii refuzând ideea de a da socoteală în fața Parlamentului.

Model de stat modern până în 1715, Franța continuă să fie considerată la fel până la sfârșitul secolului al XVIII-lea de către suveranii dornici să

exercite o autoritate absolută asupra popoarelor lor. O formă total diferită de regim politic apare totuși în Anglia. Aceasta trezește admirația filozofilor din secolul al XVIII-lea, care văd în ea un nou model de stat care respectă libertățile cetățenilor, echilibrează puterea suveranului și drepturile Parlamentului și limitează arbitrariul suveranului printr-o enumerare foarte precisă a prerogativelor sale și a limitelor acestora. Modelul englez triumfă în Europa rațiunii chiar în momentul în care Anglia își folosește autoritatea căpătată în cursul războaielor împotriva Franței pentru a realiza și consolida echilibrul european.

Mitul Constituției britanice

Admirația filozofilor pentru „Constituția” britanică se bazează pe un paradox: Constituția britanică nu există! Evoluția politică din Marea Britanie a fost teoretizată de gânditorii britanici hrăniți cu tendințele dominante ale gândirii europene din secolele XVII și XVIII.

În timp ce Evul Mediu dăduse atenție existenței grupurilor, neluând în considerare indivizii decât ca membri ai unei comunități, gândirea umanistă din secolul al XVI-lea face din om baza însăși a reflecției sale. În acest cadru se dezvoltă filozofia dreptului natural, reprezentată în Regatul Unit de Hobbes și Locke. În opera sa capitală, *Leviathan* (1651), Hobbes (1588-1679) expune pentru prima oară concepția despre un stat modern format din indivizi și nu din grupuri. Reflectând la ceea ce mobilizează individul, Hobbes ajunge la concluzia că este vorba în primul rând de instinctul său natural de conservare și de înmulțire, în stare naturală, adică până la apariția societății, viața sa era permanent amenințată. De aceea, pentru a obține protecția care îi este necesară și a-și putea apăra dreptul său natural la viață, individul acceptă să intre în societate, renunțând în favoarea acesteia la o parte din drepturile sale naturale și mai ales la libertate. Hobbes consideră că scopul societății – protejarea vieții și a drepturilor naturale ale indivizilor – va fi atins cu atât mai ușor cu cât statul va fi condus de un monarh absolut, definind toate prerogativele puterii, făcând dreptate, posedând dreptul de a

declara război sau de a semna tratatele de pace, stăpân al puterii legislative ca și al puterii executive și, în consecință, destul de puternic pentru a răspunde la așteptările indivizilor. Hobbes nu repune în discuție monarhia absolută. Contrar efortului regelui Franței, el nu încearcă să o justifice prin originea divină, nici prin tradiție, ci printr-un fel de contract care-l leagă pe monarh de ansamblul indivizilor care formează societatea.

Locke (1632-1704) își realizează partea cea mai importantă a operei în perioada restaurației Stuartilor și a tensiunilor pe care aceasta le provoacă. El trece la o nouă etapă în filozofia dreptului natural, mai ales cu *Eseul despre guvernarea civilă*, care apare la doi ani după „glorioasa revoluție” din 1688. Plecând de la postulatele lui Hobbes (întâietatea individului, existența drepturilor naturale pe care fiecare le are de la naștere și noțiunea de contract social, individul renunțând la o parte din drepturile naturale pentru a intra în ceea ce el numește „societate civilă”), Locke ajunge la concluzii foarte diferite. El consideră că oamenii, constituind societatea civilă, nu renunță decât la drepturile lor în favoarea puterii pe care au recunoscut-o. Puterea supremă continuă să vină de la ei și dacă o încredințează unui suveran, ei au dreptul de a cere acestuia ca această putere să nu devină despotică. Locke formulează atunci o serie de teorii aflate la antipodul monarhiei absolute și care definesc bazele unui regim liberal și individualist, care va sta la originea revoluției britanice din secolul al XVIII-lea, apoi a revoluțiilor politice din America și din Franța, înainte de a se răspândi în întreaga Europă la

sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primii ani ai secolului al XIX-lea.

Scopul suprem fiind conservarea drepturilor naturale ale individului, el conchide că trebuie evitată concentrarea în mâinile unui monarh a puterilor care i-ar putea conferi o autoritate excesivă: separarea puterilor devine una din dogmele liberalismului. Totuși, aceste puteri separate nu ar trebui să fie egale: puterea legislativă, încredințată mai multor persoane pentru un timp limitat (se gândea desigur la Parlamentul englez) trebuie să aibă întâietate pentru că este formată din reprezentanții națiunii. Cât despre puterea executivă, aceasta are o misiune precisă și limitată: aceea de a aplica legile votate de puterea legislativă, ceea ce pune în evidență subordonarea sa. În cazul în care executivul nu ar respecta contractul tacit încheiat în felul acesta cu națiunea, este deci legal ca poporul să se răskoale. Dreptul la revoltă apare astfel ca o justificare a ruperii contractului (revoluționarii americani de la sfârșitul secolului al XVIII-lea se justifică în mod clar prin această idee).

Teoretizând astfel evoluția britanică din secolul al XVII-lea, Hobbes și Locke trezesc interesul filozofilor francezi din secolul al XVIII-lea. Aceștia admiră un sistem fundamentat pe drepturile individului și în care rațiunea pare să stea la baza politicii. Voltaire laudă perfecțiunea sistemului politic englez, iar Montesquieu teoretizează, după Locke, sistemul unei monarhii temperate, în care separarea puterilor apare ca o garanție împotriva despotismului.

Această admirație a Europei luminate pentru

sistemul politic liberal în stare incipientă în Marea Britanie trebuie să fie totuși temperată. Mai întâi de toate, nu există o adevărată Constituție britanică ci un ansamblu de texte disparate, juxtapuse unele celorlalte, după capriciile împrejurărilor istorice și care nu rezolvă decât o parte din problemele constituționale.

De la Marea Cartă sau Regulamentul de la Oxford din secolul al XIII-lea la Petiția Drepturilor (1628), care pune bazele existenței Parlamentului, trecând prin legea *Habeas Corpus* (1679), care pune bazele libertății individuale, prin Legea Drepturilor (1689), care definește limitele autorității regale și domeniul de acțiune al Parlamentului, prin *Test Act*¹⁹⁴ (1673), care interzice funcțiile publice neanglicanilor și prin *Actul de Instalare* (1701), care dă dreptul numai protestanților să urce pe tronul Angliei, *Constituția* britanică nu este nimic altceva decât un șir de răspunsuri pragmatice la problemele care s-au pus într-un moment sau altul al istoriei. Cu toate acestea, dincolo de confuzia care pare să domnească în sistemul constituțional, dincolo de repetarea unor documente sau de numeroasele lacune, trei principii fundamentale ies în evidență: garantarea libertăților individuale ale cetățenilor britanici, limitarea autorității regale prin existența unui Parlament și caracterul fundamental protestant al statului.

Al doilea motiv de temperare a acestei admirații pentru Constituția britanică ține de faptul că lipsa de precizie a textelor face ca funcționarea instituțiilor într-un mare număr de domenii să țină mai mult de practică decât de teorie. Ceea ce Europa reține din modelul britanic se bazează mai

puțin pe texte decât pe o tradiție care s-a împământenit în cursul anilor 1689-1815 și care a avut drept efect diminuarea puterii regale și nașterea unui sistem politic original, fondat pe importanța Cabinetului și întâietatea Parlamentului.

Guvernarea whigilor și Coroana britanică

Făuritori ai Revoluției de la 1688, whigii, apărători ai întâietății Parlamentului, guvernează aproape fără întrerupere în timpul Mariei și al lui Wilhelm de Orania (1688-1702), în timpul reginei Ana, fiica lui Jacob al II-lea, care le urmează la tron (1702-1714), și, în sfârșit, în timpul primilor doi suverani ai dinastiei de Hanovra, George I (1714-1725) și George al II-lea (1725-1760). În toată această perioadă, marile familii *tori*, apărătoare ale păstrării Prerogativei regale sunt bănuite de simpatii „iacobite” în favoarea lui Jacob Eduard, fiu al lui Jacob al II-lea și, în consecință, sunt înlăturate de la guvernare. Or, exact în această perioadă se instaurează sistemul politic britanic al monarhiei limitate.

În teorie, în virtutea Prerogativei regale, suveranul dispune de puteri considerabile. „Rege în Parlamentul său”, el promulgă actele puterii legislative. „Rege în Consiliul său”, el are puterea executivă, conduce diplomația, armata, flota. El este, de asemenea, izvorul justiției și toate sentințele sunt pronunțate în numele său. În sfârșit, în virtutea Actului de supremație al lui Henric al VIII-lea, el este șeful Bisericii anglicane.

Aceste prerogative sunt în realitate foarte restrânse. Mai întâi, prin *Declarația Drepturilor* din 1689, care permite Parlamentului să controleze finanțele regale. Apoi, prin *Habeas Corpus*, care îi interzice să aresteze un cetățean fără aprobarea unui magistrat și îl obligă să încredințeze justiția

unui Cancelar și tribunalelor, sau, pentru a exercita justiția supremă, trebuie să fie asistat de un *Privy Council* desemnat de Parlament. În sfârșit, el nu poate percepe niciun impozit, nici să recruteze trupe fără acordul Parlamentului, ceea ce îi interzice să ducă o politică personală.

Îngrădită de texte, Prerogativa regală este micșorată în practică de către cei doi primi suverani ai dinastiei de Hanovra, George I și George al II-lea. Nevorbind defel engleza, preferând să rămână alături de electoratul lor hanovrian, interesându-se mai ales de politica externă și de armată, ei lasă pe miniștri și Parlamentul să guverneze și nu se folosesc niciodată de dreptul lor de veto în proiectele de legi de la Westminster.

Aceste împrejurări întâmplătoare, adăugate tendințelor care s-au manifestat în secolul al XVII-lea, creează în secolul al XVIII-lea o tradiție de diminuare a puterii regale, compensată prin rolul tot mai mare al Parlamentului și al Guvernului. Lipsit de sprijinul unei puteri regale solide, cabinetul încearcă să găsească sprijin la majoritatea Parlamentului. În felul acesta se conturează primele trăsături a ceea ce, în secolul al XIX-lea, va deveni regimul parlamentar.

Cabinetul

Moștenit din Evul Mediu de la vechiul consiliu al regelui, *Cabinet Council* nu a apărut decât în timpul domniei lui Wilhelm al III-lea, despărțindu-se de *Privy Council*, care, de acum înainte, joacă rolul unei Curți de Casație. Cabinetul, care reunește principalii miniștri, devine în absența regilor adevăratul guvern al Angliei. El este cel care hotărăște principalele direcții de acțiune care vor fi apoi supuse aprobării regelui și Parlamentului. Din mijlocul său se desprinde cu încetul superioritatea Primului Lord al Trezoreriei, așa încât, conducând Finanțele statului, acesta preia numele și funcțiile Primului ministru. În jurul lui se află o mână de miniștri, dintre care cei mai importanți sunt Lordul Cancelar, care se ocupă de justiție și cei doi secretari de stat. Până în 1782, competențele acestora din urmă erau teritoriale, unul administrând nordul regatului plus Scoția, celălalt fiind însărcinat cu partea de sud și cu problemele coloniale externe. După această dată, o nouă repartizare a atribuțiilor lor face ca unuia să i se încredințeze problemele interne (*Home Secretary*), iar celuilalt Afacerile externe (*Foreign Secretary*). Pe lângă miniștri, trebuie subliniată importanța Primului Lord al Amiralității, însărcinat cu marina și operațiunile navale.

În teorie, guvernul depinde de rege, care numește miniștrii și îi poate revoca. Dar frecventele absențe ale primilor regi de Hanovra determină o creștere a preponderenței Parlamentului în desemnarea

primilor miniștri. În realitate, șefii marilor familii *whigs* domină Parlamentul și își împart între ei puterea: regele are obligația să-i aleagă chiar dacă nu are pentru ei vreun sentiment de simpatie. Viața politică britanică este astfel dominată, până în 1760, de doi oameni politici, Robert Walpole și William Pitt.

Robert Walpole devine, în 1721, Prim Lord al Trezoreriei și Cancelar (ministru) al Finanțelor. Originar din mica nobilime de provincie (*gentry*), acest om pragmatic, prudent și cinic, reușește să păstreze puterea timp de douăzeci de ani, conducând Parlamentul prin intermediul corupției. Cât despre William Pitt, el devine ministrul Afacerilor externe în 1756, în ciuda faptului că regele George al II-lea nu-l prea simpatizează. El își creează o autoritate deosebită ducând o politică agresivă, naționalistă, războinică, îndreptată împotriva Franței, ceea ce îl face să rămână la conducere până în 1761, după care va fi rechemat de George al III-lea, în 1767.

Parlamentul

Chiar dacă, din cauza diminuării puterii regale, apare drept depozitarul autorității supreme, Parlamentul este practic citadela aristocrației. El se compune, prin tradiție, din Camera Lorzilor și din cea a Comunelor.

Prima este compusă dintr-un număr de 200-300 de pairi, care se împart în trei categorii: Pairii spirituali, adică cei 26 de episcopi ai Angliei și ai Țării Galilor; cei 16 Pairi scoțieni și între 160 și 180 de pairi ereditari, în virtutea regulii primogeniturii. Regele îi numește pe pairi așa cum dorește și când dorește, fără limită de număr.

Camera Comunelor reprezintă „națiunea” britanică. Nu este vorba numai de o reprezentare a populației, ci și de o reprezentare economică. Sistemul electoral este fixat de altfel de legi foarte vechi, care consideră votul nu ca un drept, ci ca un privilegiu. Concepția despre reprezentare duce la existența a două tipuri de circumscripții electorale: comitatele și burgurile. Cei 186 de deputați, câte doi de comitat, reprezintă regiunile britanice. Ei sunt aleși de proprietarii de pământuri al căror venit depășește un nivel minim fixat în fiecare an (160.000 de alegători către 1750). Cei 476 de deputați din burguri asigură reprezentarea „intereselor”, adică a activităților economice. Sistemul electoral diferă de la un burg la altul, unele, foarte rare, având sufragiu universal, majoritatea neprimind la vot decât un număr redus de membri ai breslelor celor mai înstărite și pe

contribuabilii cei mai bogați. În total, alegătorii din burguri sunt, către 1750, în număr de 85.000.

Carta burgurilor nefiind adusă la zi, trei consecințe sunt provocate de această situație. Prima este preponderența politicii Angliei de sud și de est față de cea de nord și de vest, unde se dezvoltă noile activități industriale. Cel mai mare număr de deputați este desemnat de regiunile unde populația stagnează sau se înmulțește mai lent decât în altele. A doua consecință este supraviețuirea „burgurilor descompuse”, care continuă să aleagă deputați deși, practic, ele sunt abandonate de locuitorii lor, ceea ce permite familiilor aristocratice importante să aleagă deputați după dorința lor, majoritatea alegerilor desfășurându-se cu un candidat unic. În sfârșit, corupția se generalizează, candidații plătind pe alegătorii care vin să voteze în capitala regiunii: le fac cadouri, le plătesc cazarea și băutura și la nevoie le oferă sume de bani pentru a-și asigura votul acestora. Miniștri, proprietari de pământ, manufacturieri, coloni din Indii sau din America pot „să-și cumpere burguri” în felul acesta, pentru a influența majoritatea sau politica din Camera Comunelor.

Fie că este vorba de Camera Lorzilor sau de Camera Comunelor, Parlamentul este astfel în mâinile unei aristocrații care dirijează administrația comitatelor. Din rândurile ei sunt numiți lorzii-locotenenți care îl reprezintă pe rege, conduc forțele armate și miliția și numesc șeriful (comisarul de poliție) și judecătorul de pace (competent în domeniul justiției, administrației și finanțelor).

În aceste condiții, partidele reprezentate în

Parlament nu sunt în realitate decât niște cliici aristocratice, o adunare de clienți ai acestora, în jurul câtorva șefi de clan, mari seniori sau politicieni influenți. Conflictele de interese sau între persoane sunt cu atât mai importante cu cât vechii Tori, suspecti de iacobitism, au fost înlăturați de la putere și numai Whigii se bucură de acum înaintea de autoritate. Deveniți arbitri ai jocului politic, ideile lor se impun fără nicio concurență după „glorioasa revoluție” din 1688. Ei se împart în două mari grupări, care refac vechea opoziție tori-whig: partizanii guvernului și reprezentării opoziției.

Parlamentarismul aristocratic, care s-a instaurat în Marea Britanie la mijlocul secolului al XVIII-lea, este confruntat cu tentativa de reacție autoritară a lui George al III-lea.

Tentativa de reacție autoritară a lui George al III-lea (1760-1783)

Nepot al lui George al II-lea, urcat pe tron în 1760, George al III-lea este primul suveran din dinastia de Hanovra cu adevărat englez. Vorbind perfect englezește, interesat de Anglia, el a fost crescut în sentimentul de ură față de bunicul său și față de clicile politice care conduc Anglia. Excelent cunoscător al istoriei Angliei, el nu intenționează deloc să reinstaureze monarhia autoritară așa cum a fost acuzat, ci să redea prerogativei regale întreaga ei forță pe care predecesorii săi au lăsat-o să cadă în desuetudine. Atitudinea sa nu este cu nimic contrară textelor constituționale, nici Declarației Drepturilor din 1689, dar se opune practicii instaurate din 1714. Om cu autoritate, foarte popular în rândurile micii nobilimi de provincie, protestant sincer, el se va lovi de whigi și va încerca să oprească sistemul parlamentar în curs de instaurare.

Regele încearcă mai întâi să înlăture pe conducătorii whigi și mai ales pe William Pitt, înlocuindu-l cu Lord Bute. Această tentativă eșuează și provoacă o agitație a radicalilor împotriva Prerogativei regale. George al III-lea pare mult mai aproape de a-și atinge scopurile în 1770, aducându-l la putere pe Lord North, care rămâne până în 1782, asigurându-și o solidă majoritate în Camera Comunelor prin procedeele tradiționale de corupție. În timpul guvernării sale, regele joacă un rol important în afacerile publice. Whigii organizează o

adevărată mobilizare împotriva a ceea ce li se pare o repunere în discuție a achizițiilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Aceasta este condusă de Fox, în ascensiune în cadrul partidului, apărătorul dreptului Parlamentului în fața presiunilor făcute de rege și de popor. Dar această opoziție este incapabilă să răstoarne Guvernul și să restabilească autoritatea Parlamentului.

Criza americană și consecințele sale îi vin de hac Lordului North și pun capăt experimentului de restaurare a Prerogativei regale de către George al III-lea. Înfrângerea englezilor la Yorktown de către americani și francezi provoacă o criză care afectează Marea Britanie. În 1780, mari rășcoale izbucnesc în întreaga țară, inclusiv la Londra (Gordon Riots). În aprilie 1780, în Camera Comunelor, deputatul Dunning determină adoptarea unei moțiuni declarând că „puterea Coroanei a crescut, crește și trebuie bineînțeles redusă”. Lordul North, sătul de această guerilă permanentă declanșată de Parlament împotriva lui, își dă demisia în 1782. După un scurt intermediu whig, regele îl cheamă la conducere pe fiul lui Pitt, care are același prenume ca tatăl său, William. În timpul guvernării sale, instaurarea regimului parlamentar devine ireversibilă.

Al doilea Pitt și calea spre parlamentarism

Prim-ministru la 23 de ani, al doilea Pitt a fost crescut de tatăl său (mort în 1778) pentru a conduce. El apare ca un liberal reformator, deschis la ideile noi. Dar va fi mai ales omul unui nou sistem politic.

În momentul venirii sale la putere (1783), influența Coroanei este diminuată de rezultatele guvernării personale a lui George al III-lea. Problemele Americii, crizele ministeriale care se succed sau avântul curentului radical cer reforme profunde și limitarea puterii suveranului. Apropierea centenarului „glorioasei Revoluții” din 1688 accentuează și mai mult această tendință, mai ales odată cu crearea asociațiilor care așteaptă repunerea în aplicare a principiilor din Declarația Drepturilor din 1689. În sfârșit, scăderea puterii regale este favorizată de criza de nebunie pe care o face regele în 1788: după crize sporadice, începând din 1810, suveranul devine definitiv nebun. Dar George al III-lea nu moare decât în 1820. Anglia trăiește aproape două decenii cu o putere regală cu atât mai fictivă cu cât prințul de Galles și ceilalți fii ai regelui sunt mediocri și desfrânați.

Esența puterii revine deci Primului ministru, consolidându-se astfel tradiția apărută între 1714 și 1760, pe care George al III-lea a încercat să o repună în discuție. Rămânând fidel suveranului, Pitt îi cere să se abțină de la orice intervenție în viața Cabinetului. Supremația Guvernului este restabilită definitiv.

În cadrul Cabinetului, Pitt refuză orice compromis cu partidele politice din Parlamentul de la Westminster. Atacat de Whigi, el se sprijină pe membrii partidului Tori. Dar, considerând pe ceilalți miniștri drept colaboratorii săi și nu egalii săi, el refuză hotărât divizarea puterii: Prim-ministrul a înlocuit definitiv pe suveran ca șef al executivului. El respinge de asemenea cererile radicalilor care doresc o lărgire a dreptului de vot și formarea unui guvern bazat pe majoritatea din Camera Comunelor (adică, în alți termeni, crearea unui regim parlamentar). Pitt, care a fost de șaisprezece ori în minoritate în Cameră, fără să-i treacă măcar prin cap să demisioneze, refuză cu tărie ideea răspunderii Guvernului în fața Camerei.

Această încăpățănare se explică în parte prin izbucnirea Revoluției franceze. De acum înainte Pitt nu mai are încredere în radicali, pe care îi bănuiește că ar vrea să-i imite pe iacobinii din Franța. William Pitt rămâne prim-ministru din 1783 până la moartea sa, în 1806. El face din Marea Britanie centrul coalițiilor împotriva Franței revoluționare și imperiale. Reunind majoritatea națiunii în această luptă, el îi izolează și îi marginalizează pe radicali, care ard de nerăbdare să imite revoluția. Pentru a menține ordinea stabilită, el ia măsuri autoritare: suspendă *Habeas Corpus* și aduce în fața justiției pe cei care apără ideile revoluționare. Această înverșunare va opri, timp de aproape trei decenii, evoluția liberală inaugurată de Marea Britanie.

La începutul secolului al XIX-lea, consecințele îndepărtate ale „glorioasei Revoluții” din 1688 au dus la admiterea principiului potrivit căruia regele domnește dar nu guvernează, puterea sa fiind

transferată Cabinetului care se sprijină pe Parlament. Evoluția sistemului britanic este blocată totodată de frica mișcării revoluționare care s-a declanșat în Franța. Regimul este fără îndoială pe calea parlamentarismului, dar el nu este încă parlamentar: îi lipsește recunoașterea răspunderii Guvernului față de Camera Comunelor și existența unui partid majoritar al cărui șef să devină prim-ministru. Va trebui să se aștepte până în perioada anilor 1830 pentru a triumfa. În consecință, începând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, modelul britanic este complet opus modelului francez al monarhiei absolute. La începutul secolului al XIX-lea Anglia trece de asemenea drept exemplu, pentru că devine prima putere economică din lume datorită creșterii producției sale industriale.

Capitolul 13

DEZVOLTAREA ECONOMICĂ ȘI TRANSFORMĂRILE SOCIALE DIN EUROPA SECOLULUI AL XVIII-LEA

■ *În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Europa cunoaște o perioadă de mare dezvoltare, însoțită de o creștere demografică remarcabilă. Natalitatea rămâne foarte crescută, mortalitatea permite ca nașterile să devină mult mai numeroase decât decesele. Consecința este o creștere considerabilă a cererii.*

■ *În partea de nord-vest a continentului și mai ales în Anglia, nevoia de a hrăni o populație mai numeroasă provoacă o „revoluție agricolă” care se manifestă prin renunțarea la practicile comunitare, prin însușirea individuală a pământurilor și prin îmbunătățirea tehnicilor agricole.*

■ *Tot în Europa de Nord-Vest are loc dezvoltarea marelui comerț maritim. Acesta favorizează porturile Atlanticului (Londra, Bristol, Bordeaux și Nantes), care se îmbogățesc prin „comerțul triumfiular”. Economia regiunilor din interior este stimulată datorită amenajării apelor navigabile,*

construirii de canale, iar în Franța datorită creării unei rețele de drumuri regale.

■ *Între 1740 și 1780, în Anglia se produce revoluția industrială, care pătrunde puțin mai târziu în Franța și în Țările de Jos. Înmulțirea invențiilor de noi tehnologii permite înlocuirea omului cu mașina. De acum înainte, bunurile sunt produse în uzine, iar productivitatea crește foarte mult, mai ales în domeniul textilelor și metalurgiei.*

■ *Revoluția industrială dă naștere unei societăți noi: burghezia joacă un rol important fiind admisă în rândurile nobilimii ca în Anglia, sau încercând să-i înlăture întâietatea, ca în Franța. Nobilimea, care continuă să domine în Europa Centrală, de Est și de Sud, izolată de revoluția industrială, încearcă, în Franța, să frâneze o evoluție care se operează în detrimentul său. În sfârșit, clasele populare, care rămân în marea lor majoritate rurale, trăiesc în condiții care se înrăutățesc tot mai mult mai ales din cauza creșterii prețurilor.*

■ *Aspectul cel mai important rămâne prăpastia care apare între Europa de Nord-Vest și restul continentului, aflat departe de aceste procese, într-o situație de arhaism.*

După dezvoltarea deosebită din secolul al XVI-lea, secolul al XVII-lea apare pe plan economic și social ca o perioadă de relativă stagnare, cu crize intermitente care durează până la începutul

secolului al XVIII-lea. Începând din 1730, complexul de împrejurări redevine favorabil: până în 1760, expansiunea se caracterizează printr-un debut lent, urmat de douăzeci de ani de dezvoltare deosebită. Tendința de creștere a prețurilor, care durează până în 1810, dovedește existența unei cereri foarte mari. Aceasta este însoțită de o creștere a profiturilor și a rentei funciare, în timp ce salariile cunosc o creștere mult mai mică. La originea acestei dezvoltări din secolul al XVIII-lea se află o spectaculoasă dezvoltare demografică.

Creșterea populației europene

Un nou regim demografic ia naștere în anii 1730-1740. Acesta îl înlocuiește pe cel pe care Europa occidentală îl cunoștea de secole. Bazat pe un nivel ridicat de natalitate (de la 30 la 60%) și compensat de o mortalitate ridicată (foamete, epidemii, mortalitate infantilă), regimul tradițional se manifesta printr-o creștere foarte înceată a numărului populației. Regimul care apare acum se caracterizează prin menținerea unei natalități crescute, dar însoțită de acum înainte de o scădere substanțială a mortalității. În Marea Britanie, de exemplu, aceasta era de 30 la 37% înainte de 1730 și scade continuu pentru a se stabili la 21% către 1815. Consecința imediată: superioritatea nașterilor față de decese permite o importantă creștere demografică. În cursul secolului, Franța trece în felul acesta de la douăzeci la douăzeci și șase de milioane de locuitori, Anglia și Țara Galilor de la cinci la zece milioane, Italia de la unsprezece la optsprezece, în timp ce Spania, Prusia sau Suedia își dublează populația, iar Rusia și-o triplează. Europa trece de la 120 de milioane de locuitori la începutul secolului la 180 de milioane în 1789.

Cum se explică această creștere bruscă a populației Europei? Ca de obicei, trebuie să se recurgă la o multitudine de explicații complementare. Nu trebuie supraestimată nici scăderea numărului și importanța războaielor, nici progresele medicinei, care nu afectează marea masă a populației. Creșterea temperaturii și

scăderea cantității medii de ploaie sunt fără îndoială determinante. Acestea antrenează creșterea randamentului recoltelor, reducerea foametei și a cortegiului de epidemii. Trebuie să se țină cont, de asemenea, de introducerea în Europa a plantelor noi aduse din America, care pot înlocui la nevoie recoltele slabe. Printre acestea, cartofii, cultivați mai întâi în Anglia și în Germania, se răspândesc apoi în Franța, prin Alsacia. Cât despre porumb, acesta înlocuiește grâul în alimentația populației și permite hrănirea animalelor în sudul Franței, în Spania sau în Italia.

Existența unei populații mai numeroase, care face să crească cererea de produse alimentare și industriale, constituie un incontestabil stimulent economic.

Revoluția agricolă

Nevoia de a hrăni o populație care se înmulțește impune o creștere a producției. Totuși, menținerea regimului seniorial, obiceiul autoîntreținerii și autoaprovizionării domeniului feudal frânează progresele agriculturii într-o mare parte a Europei.

Singura soluție este atunci mărirea suprafețelor cultivate, prin defrișarea unor noi suprafețe, practică care constituie regula în majoritatea regiunilor din Europa centrală și orientală.

Inovațiile care permit să se discute, cu oarecare exagerare, de „revoluția agricolă” se produc în număr limitat în câteva regiuni ale Europei de nord-vest: Anglia, Provinciile Unite, Țările de Jos, ca și în unele regiuni ale Franței și anumite regiuni ale Italiei. Mai degrabă decât o revoluție, aici se produce o generalizare a unor tehnici, dintre care unele au apărut cu mult timp în urmă. Explicația avansului britanic ține, fără îndoială, de precocitatea metodei de îngrădire a terenurilor („enclosure”). Apărută la sfârșitul secolului al XIV-lea, aceasta duce la distrugerea cadrului comunitar de punere în valoare a domeniilor rurale (împărțirea pădurilor și pășunilor comunale) și la dispariția exploatării în comun a solurilor cultivate. Îngrădirea parcelelor, fixarea clară a hotarelor proprietății îi încurajează pe proprietari să-și amelioreze pământurile prin desecări, îmbunătățiri, experimentarea noilor culturi și utilizarea tehnicilor mai moderne. După ce mult timp a încercat să împiedice această mișcare, puterea din Marea

Britanie se hotărăște, în cursul secolului al XVIII-lea, să o susțină. În felul acesta se dă lovitura decisivă vechiului sistem de exploatare rurală și se înlătură obstacolele din fața modernizării agriculturii. Din 1815, Anglia gardurilor vii predomină față de cea a câmpurilor deschise.

Această nouă structură permite îmbunătățirea tehnicilor agricole, deosebit de semnificativă în comitatul Norfolk din Marea Britanie, unde le popularizează câțiva mari proprietari, ca Jethro Tull sau vicontele de Townshend (supranumit „Lord Turnip” – Lordul Nap). Principala inovație constă în renunțarea la ogoarele în pârloagă din sistemul asolament, pentru a-l înlocui cu cultivarea plantelor furajere (napi, gulii, trifoi, sparcetă) care ajută la refacerea solurilor și în același timp furnizează hrană pentru animale. Acest sistem joacă un rol important în creșterea recoltelor, mărind rapiditatea și eficacitatea arăturilor, în timp ce gunoiul de grajd crește randamentele. În sfârșit, tehnicile de selecție a animalelor, utilizarea noilor îngrășăminte (praf de oase, marnă pentru solurile nisipoase) și a mașinilor noi (semănători, secerători, treierători) sunt toate perfecționate în cursul secolului al XVIII-lea.

O adevărată „agromanie” se răspândește în mediile intelectuale, burgheze și aristocratice. În Franța, fiziocrații devin teoreticienii noilor procedee și trasează viitorul unei umanități care, grație liberei dezvoltări a agriculturii, va putea să se elibereze de toate obstacolele moștenite prin tradiție și să ajungă la prosperitate și fericire. Ei au influență și asupra guvernării regale, mai ales când unul dintre ai lor, Turgot, ajunge la funcția de

controlor general al finanțelor (1774). La Universitatea din Neapole este creată, în 1754, o catedră de economie pentru Genovesi, și el teoretician al dezvoltării economiei bazate pe agricultură. Apariția lucrării *Anale de Agricultură* a englezului Arthur Young sau a *Elementelor de agricultură* (1760) de Duhamel de Monceau dovedește interesul intelectualilor pentru noile metode agricole. Popularizate de ziare și de societățile de Agricultură, inovațiile sunt difuzate în întreaga Europă. În 1793, William Pitt creează Comitetul pentru agricultură, însărcinat să facă anchete și să dea sfaturi agricultorilor englezi. La Florența, ia naștere Academia Geografilor, în timp ce în Franța, statele provinciale fondează societăți agricole.

Acolo unde evoluează, această revoluție agricolă transformă condițiile de viață ale populației. Țară de pionierat, Anglia cunoaște o creștere a producției sale agricole de 35%, în cursul unui secol, proprietarii care participă la mișcarea de inovație se îmbogățesc, în timp ce abundența producției și dezvoltarea transporturilor favorizează un început de specializare: sud-estul țării furnizează în special cereale, iar comitatele din nord-vest (Warwick, Lancashire, Cheshire) se specializează în creșterea animalelor.

Producția agricolă crește și în restul Europei, dar în proporții mai reduse. Căci înnoirea agriculturii nu se poate realiza decât într-un cadru dublu: marea exploatare și proprietatea individuală. Modernizarea cere renunțarea la practicile colective.

Dar desființarea lor lipsește partea cea mai săracă

a comunității rurale de mijloacele tradiționale de existență. Drepturile de uzanță (spicuială, dreptul de pășunat și folosirea pădurilor și a pășunilor comunale) constituiau singurele posibilități de a supraviețui. Pentru acești oameni săraci, individualismul agrar, inseparabil de înnoire, constituie deci un pericol împotriva căruia ei se opun, uneori cu forța, împiedicând în felul acesta acțiunea de împărțire a bunurilor comunale și de împrejmuire a pământurilor. Avansată în Anglia, începută în Franța, în Italia sau în Spania unde se lovește de o opoziție puternică, mișcarea revoluției agrare este inexistentă în Europa centrală și orientală, unde modernizarea nu pătrunde deloc și unde structura juridică a senioriei rurale, mai solidă ca niciodată, se opune oricărei forme de progres.

Dezvoltarea marelui comerț maritim

Prosperității din agricultură, Europa occidentală îi adaugă dezvoltarea marelui comerț maritim, fără o evoluție deosebită a itinerarelor comerciale fixate în secolul al XVI-lea: cea mai mare parte a relațiilor comerciale maritime se face cu coloniile din America sau din Extremul Orient. Astfel, țărmurile Atlanticului sunt primele care vor beneficia de relativa lipsă a războaielor, de înlăturarea pirateriei și de dezvoltarea asigurărilor.

Flota britanică, al cărei tonaj se mărește de cinci ori în cursul secolului al XVIII-lea, își asigură o superioritate evidentă. Ea transportă mărfuri la Londra, devenită placa turnantă a produselor tropicale (zahăr, cafea, bumbac, tutun, indigo, ceai, mătăsuri, țesături din bumbac sau porțelanuri). Negustorii englezi revând apoi acest produse în toată Europa, realizând beneficii substanțiale. În schimb, țările europene exportă în restul lumii produse de manufactură pe care le furnizează din abundență, mai ales Marea Britanie, a cărei producție industrială cunoaște o dezvoltare remarcabilă.

Comerțul cel mai fructuos, în special pentru Franța și Anglia, este comerțul triunghiular între Europa, Africa și insulele Americii. Plecate din Nantes, Bordeaux sau Bristol, navele europene încărcate cu produse de manufactură, cu arme și cu obiecte din sticlă, ajung pe coastele Africii unde își schimbă încărcătura pe sclavi negri capturați și vânduți de șefii triburilor de pe coastă. Navele îi

transportă pe aceștia în America unde plantatorii de pe insule îi cumpără pe aur, într-atât le este de necesară mâna de lucru a acestora. Beneficiile realizate permit cumpărarea de zahăr, rom sau tutun, care sunt revândute în Europa. Acest comerț triumphiular, care permite triplarea sau cvadruplarea sumei inițiale, se află la originea averii negustorilor și armatorilor din marile porturi ale Atlanticului.

Această predominare a comerțului atlantic explică noua ierarhie portuară, care triumfă în secolul al XVIII-lea. Anversul ruinat, Amsterdamul în declin cedează locul lor Londrei, mare antrepozit al produselor de dincolo de mări, porturilor Bristol, Nantes, Bordeaux și în curând Liverpool. Pe locul al doilea se află porturile de la Marea Nordului, situate mai departe de axele principale ale comerțului maritim, ca Hamburg sau Copenhaga, care controlează trecerea din Marea Nordului în Marea Baltică.

Prosperitatea acestei zone stimulează indirect traficul interior al continentului, cu atât mai mult cu cât sunt făcute eforturi pentru dezvoltarea și stimularea căilor de comunicație. Fluviile, căi tradiționale de trafic comercial, încep, în special în Franța și în Marea Britanie, să fie legate între ele prin canale. În schimb, drumurile, în aproape întreaga Europă, rămân destul de proaste și inadaptate transporturilor grele de călători sau de mărfuri. Franța constituie în acest sens o excepție. Crearea, în 1716, a Corporației Podurilor și Șoselelor permite realizarea unei rețele de drumuri regale întreținute permanent, care servesc de exemplu întregii Europe.

Dezvoltarea comercială a țărilor din Europa occidentală este evidentă. În Franța, exporturile cresc de la 122 de milioane la 500 de milioane de livre între anii 1716 și 1789, în timp ce Anglia cunoaște o creștere de același nivel. Restul continentului nu cunoaște această dezvoltare decât parțial sau foarte restrâns. Astfel, țările Europei occidentale se îmbogățesc și mai mult decât în secolele XVI și XVII. Producția de metale prețioase, stimulată de dezvoltarea comerțului, crește în mod considerabil: între anii 1720 și 1780, producția de argint se dublează, iar cea de aur între anii 1700 și 1750. Dar metalele prețioase din America nu fac decât să treacă prin Spania, apoi se acumulează în Franța, în Marea Britanie, în Țările de Jos.

În acest context de prosperitate, între anii 1760 și 1780, apare în Marea Britanie un ansamblu de transformări ale structurilor producției manufacturiere, căruia istoria îi va da denumirea de „revoluție industrială“.

Revoluția industrială din Anglia

Până în 1760, industria britanică cunoaște o prosperitate deosebită, dar în cadrul tradițional al muncii la domiciliu. Acest *domestic system* reunește în realitate două categorii de muncitori: meseriașii independenți (tâmplarii de mobile, croitorii etc.), care produc și în același timp comercializează, și muncitorii salariați care depind de un *merchant-manufacturer*. Acest patron le furnizează materia primă, supraveghează execuția și finisarea lucrului înainte de a asigura comercializarea produsului finit. Acesta este *putting out system*.

În acest cadru tradițional, activitățile industriale sunt localizate aproape de sursele de materii prime. Cele două activități fundamentale sunt în primul rând textilele (mai ales lână), care se dezvoltă în regiunile de creștere a oilor (sud-vest, Anglia de est în jurul Norwich-ului și Yorkshire în jurul Bradfordului) și metalurgia, care se instalează pe locul de extracție a minereurilor (Cornouailles pentru cupru și cositor) sau aproape de păduri, surse de combustibil, devastate curând de această activitate.

În ciuda creșterii populației și a cererii, dezvoltarea acestei industrii tradiționale stagnează. Este frânată de insuficiența mâinii de lucru, care crește nivelul salariilor și mărește costurile, de lipsa de capital din cauza curențelor din sistemul bancar și de raritatea inovațiilor tehnice.

De-abia între 1740 și 1780 intervin mutații de toate felurile care vor zdruncina structurile

producției industriale din Marea Britanie.

Printre aceste transformări trebuie mai întâi să amintim un ansamblu de progrese materiale și tehnice. De exemplu, înlocuirea treptată a cărbunelui de pământ cu cărbunele din lemn. La începutul secolului al XVIII-lea, Abraham Darby perfecționează cocsul pe bază de huilă, ceea ce permite folosirea lui în furnale. Folosirea huilei se dezvoltă cu atât mai mult cu cât ea se găsește din abundență în Anglia, nivelând partea exterioară a masivelor vechi din lanțul Penninilor (Alpilor), din Țara Galilor sau din Scoția. Huila permite renunțarea la importurile de lemn din Baltica, dar se găsește mai ales la originea tehnicilor noi care revoluționează industria, metalurgia (fonta din cocs). Inventarea mașinii cu abur și alte progrese tehnice permit perfecționarea mașinilor care înlocuiesc o mână de lucru foarte redusă. Invențiile se atrag una pe cealaltă într-un lanț în care fiecare scoate în evidență o lipsă mai veche sau mai nouă, care trebuie rezolvată.

Tot la mijlocul secolului al XVIII-lea se îmbunătățește sistemul de credit. Într-o epocă în care dezvoltarea rapidă a schimburilor comerciale, abundența capitalurilor pune problema introducerii lor în procesul economic. Masa de capitaluri disponibile din Anglia a jucat un rol fundamental în apariția revoluției industriale. În privința originii acestora părerile diferă și este dificil de aflat dacă aceste capitaluri, care au permis revoluția industrială, proveneau din marele comerț industrial, de la proprietarii funciari îmbogățiți de revoluția agricolă sau de la industriașii înșiși. Oricare ar fi fost, abundența acestora favorizează deschiderea

unei întregi rețele de bănci noi, care, întemeindu-se la Londra sau în comitate, ușurează investiția industrială prin oferirea de credite mari și cu dobânzi mici.

Toate aceste progrese nu ar fi fost, desigur, suficiente pentru a declanșa revoluția industrială dacă epoca nu ar fi adus și o modificare fundamentală a mentalității. În plină epocă a Luminilor, asistăm într-adevăr la o entuziasmare a minților luminate pentru știință și tehnică, produse ale rațiunii umane, capabile să îndrume umanitatea spre fericire și prosperitate. Apărută în 1776, lucrarea lui Adam Smith, *Studii asupra naturii și cauzelor bogăției națiunilor*, dovedește această stare de spirit. Acest imn închinat inițiativei individuale, liberei întreprinderi și luptei pentru profit face din autorul lui părintele liberalismului economic care se naște.

În acest context, apare în Anglia o nouă clasă de „antreprenori”. Acești oameni inventivi, animați de dorința de reușită și de putere, au ieșit din mediile sociale cele mai diferite: mari seniori (ducele de Bridgewater, vicontele Dudley), pastori (Cartwright, inventatorul unui război de țesut) sau meseriași (Arkwright, creatorul unei mașini de tors pusă în mișcare de forța hidraulică). Printre acești inovatori este frapantă importanța celor veniți din sectele protestante situate în afara anglicanismului: quackeri (Darby), baptiști (Newcomen, inventator al pompei de apă) sau prezbiterieni (Watt). Printre ipotezele formulate pentru a explica prezența lor masivă printre conducătorii industriali a fost, pe lângă calitatea deosebită a școlilor disidente, și faptul că accesul la înalte funcții de stat este oprit,

în virtutea legii „Bill of Test“ (Test Act), reușita economică constituind pentru ei singura cale posibilă de ascensiune socială.

În tot cazul, este evident că revoluția industrială se produce în jurul acestor oameni, începând din anii 1780-1785. Aceasta este rezultatul unei acumulări de inovații care se organizează în jurul a trei axe principale: invențiile din tehnică, concentrarea industrială și creșterea producției.

Mișcarea de invenții care începe în cursul secolului al XVIII-lea se accelerează și se accentuează către sfârșitul secolului. Numărul brevetelor de invenție depuse reprezintă dovada: de la 297 în perioada 1771-1780, la 653 între 1790-1800.

Fiecare invenție, provocând lipsuri relative în fazele învecinate ale producției, atrage după sine noi invenții. Este vorba, mai ales, despre mecanizare, care înlocuiește efortul uman cu munca mașinii și permite creșterea producției în proporții considerabile.

Exemplul textilelor scoate în evidență înlănțuirea inovațiilor prin jocul noilor necesități create. În 1733, Kay perfecționează războiul de țesut datorită „suveicii volante“, care permite realizarea unor țesături mai late, folosind mai puțină mână de lucru. Capacitatea țesătoriei fiind de acum mai mare, crește considerabil cererea de fire de țesut, creștere la care vârtelnița și lucrul ocazional și neregulat al mâinii de lucru rurale sunt incapabile să-i facă față. De aici, eforturile de a realiza o mașină de tors, care sfârșesc în 1765 prin inventarea de către Hargreaves a mașinii de tors (*Jenny*) cu opt broșe. În 1768, Arkwright conectează mașina la forța

hidraulică, punând la punct *waterframe*, în timp ce Crompton o perfecționează (1779), permițând răsucirea firului și înfășurarea sa datorită sistemului *mule jenny*. Cantitatea de fire este atât de mare încât țesătorii nu reușesc să absoarbă această producție în creștere. Cartwright inventează atunci (1789) un nou război de țesut mai complex și mai productiv, pe care îl adaptează la forța vaporilor, în 1801. Către 1815, producția textilă în ansamblu este mecanizată.

Înlănțuirea este identică în metalurgie: inventarea fontei din cocs, de către Darby (1710) este completată de cea a lui Cort, *puddlage* (1784), care permite să se obțină un oțel de bună calitate, scoțându-se din fier carbonul și impuritățile. Laminat datorită invenției lui Wilkinson (1785), acest oțel permite fabricarea primelor șine – care sunt folosite la evacuarea minereului cu vagoaneți în minele de cărbune –, primelor poduri metalice și primelor nave cu coca din metal.

În sfârșit, în acest domeniu al invențiilor nu se poate trece peste o invenție capitală, care rezolvă problema energiei: mașina cu aburi. La început, aceasta provine din pompa de apă a lui Newcomen, folosită în mine. Scoțianul Watt o perfecționează adăugându-i condensarea vaporilor într-un recipient specific (1769). Asociat cu Boulton, Watt continuă să o îmbunătățească pentru a o face utilizabilă în industrie. Începând din 1783, mașina cu aburi începe să acționeze un ciocan, apoi mașinile textile. Folosirea ei se răspândește către 1800. „Revoluția aburului”, aspect esențial în revoluția industrială, devine un element cheie al vieții economice din Europa.

Aceasta accelerează fenomenul de concentrare industrială. Primele mașini, ușoare și puțin costisitoare, întăresc în loc să repună în discuție acel *domestic system*. Meseriașii rurali care le cumpără trebuie totuși să facă față luddismului: unii muncitori, numiți *luddites* (1812-1818), distrug mașinile care, crescând productivitatea îi fac să rămână fără lucru. Dar foarte repede, mașinile devin mult mai grele, incomode și scumpe pentru a putea fi răspândite. *Water-frames* și mașinile cu aburi sunt deci instalate într-un local unde sunt chemați muncitorii. *Factory system* (uzina) înlocuiește *domestic system*. Muncitorii, alungați din mediul rural de îngrădirile de terenuri, sunt adunați în ateliere mari în interiorul cărora se instaurează diviziunea muncii. Această concentrare nu se produce în toate sectoarele vieții economice și diferă în funcție de progresele mecanizării. În domeniul textilelor, mai ales în cel al bumbacului, se înregistrează astfel de transformări: la începutul secolului al XIX-lea, patru cincimi din firele de bumbac provin din fabrici echipate cu *mules jennies*. Concentrarea se produce rapid și în metalurgie, uzine de mari dimensiuni (forjele din Carron, în Scoția, au patru furnale și 2.000 de muncitori) se instalează de acum înainte în bazinele conținând ulei.

Această concentrare industrială dă naștere unei noi geografii economice. Anglia înverzită din sud și din est, predominantă până în secolul al XVIII-lea, este înlocuită cu Anglia cenușie din nord și din vest. Industria metalurgică se dezvoltă în Țara Galilor, în Scoția sau în Midlands; industria bumbacului predomină în Lancashire, în jurul orașelor Liverpool

și Manchester; lâna este apanajul regiunii Yorkshire și, secundar, al celei din Lancashire.

În sfârșit, revoluția industrială provoacă o spectaculoasă dezvoltare a producției. Creșterea randamentelor permite, în cursul secolului al XVIII-lea, triplarea producției industriale. De acum înainte, bogăția Marii Britanii provine din capacitatea sa de a produce în mari cantități produse industriale pe care numai ea le fabrică. Între 1780 și 1815, Anglia își pregătește rolul de „atelier al lumii”, pe care îl va avea în secolul al XIX-lea. De la începuturile secolului al XIX-lea, o treime din venitul național britanic este furnizat de economie. Marea Britanie este astfel prima națiune din lume care a intrat în epoca revoluției industriale.

Răspândirea revoluției industriale în Franța

Pe aproape tot parcursul secolului al XVIII-lea, Franța păstrează o industrie tradițională, bazată pe de o parte pe organizarea meseriilor din orașe care au depus jurământ, cu regulamentele sale minuțioase și ierarhia sa strictă, iar pe de altă parte pe artizanatul rural, care asigură mai ales producția de textile necesară negustorilor-fabricanți instalați în orașe. În acest cadru clasic, industria postavului se dezvoltă în aproape întreaga țară, iar metalurgia se sprijină pe numeroasele forje pe bază de cărbune din lemn. Formele moderne ale industriei nu se instalează decât foarte încet, după 1780, în urma Angliei. Mașinile, și câteodată chiar antreprenorii, vin din țara vecină. Englezul John Holker introduce la Rouen, în manufactura sa de catifea din bumbac, metodele și mașinile engleze pentru tors și țesut. Un alt britanic, Wilkinson, instalează la Indret o fabrică de tunuri și participă la societatea pe acțiuni creată pentru construirea, la Creusot, a unei uzine metalurgice cu mai mult de 1.000 de muncitori (1781).

Aceste instalări de fabrici nu întârzie să devină un fapt obișnuit. Mecanizarea și concentrarea industrială fac progrese, dar sunt cu aproape două decenii în urma Angliei. La Jouy-en-Josas, Oberkampf pune bazele unei uzine de pânză pictată, care funcționează datorită unei mașini cu cilindru. La Hayange, în Lorrena, familia Wendel instalează o întreprindere de forje care se dezvoltă la începutul secolului al XIX-lea și devine un vast ansamblu

siderurgic. Mecanizarea și concentrarea pătrund și în industria huilei, care, tot după modelul britanic, cunoaște o dezvoltare determinată de înlocuirea cărbunelui de lemn cu cocsul. Compania din Anzin folosește 4.000 de muncitori și extrage 400.000 de tone de cărbune, în timp ce începe exploatarea din bazinele de huilă din Masivul Central.

Acest început de revoluție industrială, care face din Franța cea mai bună elevă a Angliei, nu se raportează totuși decât la o mică parte a economiei, rămasă în majoritate tradițională.

Țările de Jos austriece cunosc și ele, datorită inițiativelor britanice, un început de revoluție industrială comparabilă cu cea din Franța. Restul Europei însă, fără să ignore inovațiile venite din Anglia, nu suportă decât consecințe limitate ale acestora. Europa meridională rămâne în continuare fidelă producției manufacturiere. Cât despre Europa de nord, aceasta își păstrează mai ales caracterul agricol, cu o activitate manufacturieră tradițională, care furnizează produse de lux, sau organizată în cadrul corporațiilor urbane. Totuși, mașinile textile britanice pătrund în industria bumbacului din Saxa, în jurul Leipzigului, iar câteva din metodele britanice sunt introduse în industria metalurgică de pe Ruhr.

În fine, revoluția industrială din comerț rămâne, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, apanajul Marii Britanii, cu influența în Franța și în Țările de Jos. Între această parte a Europei, care face primii pași în epoca industrială, și restul continentului se cascadează o prăpastie cu atât mai profundă cu cât transformările economice determină și transformări sociale. Fenomenul cel mai important legat de

progresul economic al părții occidentale a continentului este noul rol pe care îl joacă burghezia.

Noul rol al burgheziei în Europa occidentală

Transformările din agricultură, avântul marelui comerț și formele pregătitoare ale revoluției industriale sunt elementele de care beneficiază în primul rând burghezia, a cărei importanță se afirmă în cursul secolului al XVIII-lea. Bogăția apare, mai ales în Franța și în Anglia, ca factor principal al diferențierii sociale.

Burghezia franceză nu constituie încă un grup omogen. Ea este formată dintr-o serie întreagă de straturi, fiecare dintre acestea disprețuind pe membrii grupurilor considerate inferioare din punct de vedere al importanței averii acumulate. În vârful ierarhiei burgheze se află marii negustori, armatori sau comercianții din marile porturi, îmbogățiți datorită comerțului triumfiar și al comerțului cu sclavi. Proprietari de mari locuințe particulare la Nantes sau la Bordeaux, ei duc o viață aristocratică și au milioane de livre. Din acest grup de negustori se desprinde curând burghezia industrială, în faza de constituire, care deține marile manufacturi echipate recent cu mașini aduse din Anglia: familiile Wendel din Lorrena, Dietrich din Alsacia sau Périer, fabricanți de pânzeturi la Vizille. În sfârșit, trebuie inclus în această înaltă burghezie grupul financiarilor, limitat numeric, dar puternic și extraordinar de bogat. Mari beneficiari ai nevoii de bani a unei monarhii aflată permanent la strâmtoare, aceștia devin „fermiers généraux” – ei închiriază avantajoasă piață a percepției impozitelor indirecte – sau bancheri, adesea de origine

elvețiană, ca Necker, Perrégaux sau Hottinguer.

Imediat după această burghezie posedând mijloace financiare considerabile, burghezia mijlocie este constituită din funcționarii regali. Ei și-au cumpărat funcțiile și se aliază cu grupul de funcționari din justiție, din finanțe sau cu cei care au rol de control. Alături de aceștia se află un grup de burghezi intelectuali, avocați, medici, ziariști sau scriitori. Posesori de diplome, cultivați, ei sunt dornici să pună în practică ideile noi care fac să prospere Epoca Luminilor: ei vor constitui cadrul Franței revoluționare.

În sfârșit, la baza scării sociale a burgheziei se află o mică burghezie formată din negustori, meseriași făcând parte din corporații, dintre care majoritatea se apropie de clasele populare. În concluzie, acest ansamblu eterogen, stimulat și îmbogățit de avântul economic, în general nu se prea simte în largul său. Burghezia consideră că nu deține în societate locul care i se cuvine. Marea burghezie și o parte importantă din burghezia mijlocie aspiră să se integreze nobilimii, considerată clasa superioară a societății franceze. Imitându-i modul de viață, burghezia cumpără pământ, element indispensabil al prestigiului social și se străduiește să obțină titluri de noblețe, fie cumpărând o funcție care înnobilează, fie luând numele unor domenii prin uzurparea nobilimii.

Opoziția nobilimii agravează starea de tensiune. Burghezia este hotărâtă să atace privilegiile nobilimii. În acest scop, ea încearcă să împiedice monarhia să susțină preponderența nobilimii prin pensii și concesiuni de funcții în stat. Sprijinindu-se pe modelul britanic, burghezia franceză visează o

monarhie cu puteri limitate, controlată de reprezentanții națiunii.

Situația este radical diferită în Anglia, unde nobilimea nu constituie, ca în Franța, o clasă închisă. O burghezie bogată se naște în urma avântului economic și a revoluției industriale: industriași, financiari, bancheri, armatori, negustori îmbogățiți din comerțul cu Indiile (nababi), plantatori din America. Și aceștia așteaptă să participe la guvernarea națiunii. O ambiție ce poate fi satisfăcută cu condiția de a fi aleși în Camera Comunelor. Fuziunea claselor conducătoare se realizează deci fără dificultăți deosebite, chiar dacă pe plan monden prejudecățile nu permit să se confunde un aristocrat cu un parvenit, cel puțin la prima generație. Monarhia acordă fără șovăială titluri de noblețe burgheziei îmbogățite, care a cumpărat pământuri și își trimite copiii în școlile aristocratice.

Importanța burgheziei este mult mai redusă în restul Europei, exceptând poate patriciatul din orașele hanseatice. În Germania, burghezia administrativă rămâne profund supusă puterii prinților și subordonată aristocrației. De abia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, o burghezie urbană, marcată de „etica protestantă” (Max Weber), participă la pregătirea capitalismului german. În rest, ea nu reprezintă adesea decât un grup restrâns de mari negustori fără o prea mare influență și care, odată bogați, se alipesc nobilimii.

Eterogenitatea nobilimii europene

Ponderea și influența nobilimii par invers proporționale cu nivelul de modernizare economică a diferitelor țări europene. În Europa de est și centrală, în cadrul structurilor rurale rămase tradiționale, în care domină marea proprietate și sistemul seniorial, nobilimea și-a păstrat în esență supremația în societate.

Europa centrală și cea mediteraneeană reprezintă domeniile aristocrațiilor tradiționale, legate de semnele importanței lor: proprietarii de pământuri din Rusia, nobilimea austriacă care, pentru a se deosebi de parveniții înnobilați, stabilește diferențele care se impun, în *Almanahul de la Gotha* (1763); aristocrația prusacă, care are privilegiul de a poseda fiefuri și iobagi, care se include în Almanah; aristocrații din Italia, dedați leneviei pe domeniile lor (latifundia) date în exploatare, sau Granzii de Spania cu trufia lor structurală. Locul pe care îl ocupă nu este râvnit întrucât ei nu se confruntă cu existența unei burghezii dinamice. În fața acestei nobilimi nu există decât o masă de țărani analfabeți și supuși. Este adevărat că aristocrația este adesea domesticită de puterea regală. Pentru a evita revolta unei nobilimi prea puternice, după exemplul lui Ludovic al XIV-lea, suveranii o pun în serviciul lor, aducând-o la Curte și încredințându-i funcții în armată sau în administrație. Ea furnizează deci cadrele principale ale statului, care copiază modelul francez al monarhiei absolute sub masca ideilor filozofice care

îl numesc „despotism luminat“. Așa se întâmplă cu nobilimea prusacă, formată din ofițeri și din funcționari, sau cu cea rusă, de care țarii se folosesc respectând *cinul*, scara ierarhică nobiliară.

La polul opus al acestei nobilimi, a cărei putere se bazează pe proprietatea funciară și funcțiile administrative și militare, se află nobilimea engleză. Neconstituind, ca nobilimea franceză, o categorie juridică, refuzând să reprezinte o castă închisă, ea urmează evoluția determinată de avântul economic: în fruntea mișcării de îngrădire a pământurilor ea contribuie la invențiile tehnice și la utilizarea lor economică. Astfel, participă intens la revoluția agricolă, la dezvoltarea marelui comerț maritim și la revoluția industrială. Drept urmare, acceptă fuziunea cu grupurile sociale îmbogățite și formează împreună cu acestea o clasă conducătoare care se îmbogățește.

Situația nobilimii franceze este mai complexă. O minoritate a membrilor săi împărtășește spiritul întreprinzător al burgheziei și participă la evoluția economică a epocii. Astfel, ducele de Orléans ia parte la dezvoltarea industriei chimice, prințul de Croy este acționar al Companiei din Anzin, alții devin armatori. Evoluția economică este totuși percepută ca o amenințare de către cea mai mare parte a nobilimii. Dezvoltarea burgheziei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea provoacă o vie reacție a nobilimii. Încercând să se constituie într-o castă închisă, nobilimea franceză reduce numărul înnobilărilor și își rezervă înalte funcții în stat: funcții ministeriale, intendenți, grade militare (un edict în 1781 cere patru generații de noblețe pentru a deveni ofițer) și înalte funcții bisericești.

O parte din nobili intenționează să dea aristocrației dreptul de control asupra monarhiei. Astfel, nobilimea judecătorească, reunită în parlamente, pretinde să aibă, în numele națiunii, un drept de control asupra Guvernului. Ea folosește chiar aceeași denumire folosită de Parlamentul din Londra. Dar parlamentele franceze nu sunt decât niște adunări ale juriștilor care și-au cumpărat funcțiile și al căror rol consistă în împărțirea dreptății în numele regelui. Ele nu sunt, ca în Anglia, un grup de aleși reprezentând națiunea.

Dându-și silința să împiedice ascensiunea socială a burgheziei, nobilimea încearcă să-și reabiliteze situația financiară.

Incapabilă să se adapteze noilor mecanisme ale economiei, ea repune în vigoare drepturi căzute în desuetudine, care îi permit să-și consolideze dominația asupra țăranimii. Reluând vechile acte senioriale, specialiștii în dreptul feudal găsesc în acestea drepturi, dintre care unele datau din Evul Mediu, pe care nobilimea se grăbește să le impună țăranilor. În același timp, unii nobili fac presiuni pentru a obține împărțirea bunurilor comunale, din care o treime revine seniorului, în virtutea edictelor regale de „triere“.

Această atitudine reacționară, care exasperează burghezia, va juca un rol fundamental în criza revoluționară.

Clasele populare

Revoluția industrială care ia naștere, sau avântul marelui comerț maritim nu trebuie să ne înșele: Europa rămâne un continent rural, inclusiv partea sa occidentală. Totuși, situația țăranilor este diferită. În Europa centrală și orientală, în cadrul marelui domeniu feudal, țăranii au adesea un statut de iobăgie, care îi leagă de pământul pe care îl lucrează și din care fac parte în mod organic. Ei sunt vânduți sau lăsați moștenire odată cu acesta. În schimb, în Europa occidentală, țăranii sunt liberi, exceptând câteva regiuni restrânse.

Ar fi absurd să se considere țăranimea o clasă omogenă. Există o multitudine de statute, printre care se pot distinge agricultorii, marii fermieri care folosesc numeroși muncitori agricoli și care produc pentru a vinde; zilierii, care nu au drept capital decât propriile brațe și care sunt folosiți ca sezonieri sau ca servitori la fermă; în sfârșit, masa micilor proprietari, fermieri sau arendași, ale căror exploatări le permit doar să supraviețuiască.

În timpul secolului al XVIII-lea, situația generală a lumii rurale se deteriorează, cu excepția agricultorilor, care profită de creșterea prețurilor cerealelor pentru a realiza beneficii (datorită cărora vor putea, în timpul Revoluției franceze, să cumpere bunuri naționale). Creșterea populației mărește suprapopularea satelor, provocând o adevărată foamă de pământ în momentul în care distrugerea obiceiurilor comunitare agravează soarta celor săraci. În timp ce salariul real al zilierilor

stagnează, datoriile fiscale se înmulțesc din cauza reacției seniorilor. Țăranii au sentimentul unei înrăutățiri considerabile a vieții. Cazul Franței nu este deloc izolat. În toate țările europene se constată un fenomen de concentrare a pământurilor în mâinile marilor proprietari, o deteriorare a vieții salariaților agricoli din cauza creșterii prețurilor și dispariția numeroaselor proprietăți libere, ale căror suprafețe sunt prea mici pentru a le permite să supraviețuiască.

Situația claselor populare urbane nu este de altfel mai strălucită. Micii prăvăliași sunt într-un stadiu net inferior, artizani din diferite meserii, meșteri și calfe realizează activități condamnate de evoluția economică. Muncitorii din manufacturi aparțin în schimb unui grup a cărui activitate se dezvoltă. Dar ei sunt supuși unei discipline stricte și, începând din 1781, ei trebuie să dețină un livret pe care sunt însemnate datele angajării și ale plecării și aprecierile patronilor. În sfârșit, există o întreagă mulțime de meserii subordonate, începând cu servitorii din casele burgheze sau aristocratice, până la meseriile minore de sacagiu, vânzător de lemne, coșar sau până la zilierii care își vând forța brațelor cu ziua, așteptând să fie angajați în una din piețele orașului (piața Grève din Paris). Creșterea prețurilor din secolul al XVIII-lea provoacă o agravare a situației tuturor acestor grupuri. Acestea vor fi exasperate de creșterea prețului pâinii, care este provocată de un șir de recolte slabe de la sfârșitul anilor 1780.

Departe de a părea o soluție la dificultățile existenței acestor grupuri, modernizarea industriei apare plină de amenințări. Aceasta ruinează un

artizanat tradițional incapabil să reziste la concurența noului *factory system*, iar pentru muncitori ea înseamnă lungi zile de lucru deosebit de grele, sub o supraveghere atentă. Salariile sunt reduse de practica folosirii copiilor și a femeilor, plătiți foarte prost, iar condițiile de alimentație și de locuit sunt mizere. Condițiile de viață ale acestui proletariat sunt propice nemulțumirii și revoltei.

Fără îndoială, condițiile create muncitorilor din industrie nu sunt mai grele decât cele în care trăiesc muncitorii agricoli sau chiar micii țărani proprietari. Aceștia din urmă însă erau incluși în comunitățile rurale care le asigurau, în compensație, un minimum de protecție. Distrugerea treptată a acestor comunități și emigrarea către orașe accentuează greutățile noilor proletari din industrie, al căror număr este încă limitat, chiar și în Anglia.

Avântul economic din secolul al XVIII-lea modifică deci profund condițiile economice și sociale. El ridică o invizibilă dar teribilă frontieră între Europa de Nord-Vest, care va fi timp de un secol zona de pionierat a lumii dezvoltate, și cea mai mare parte a Europei de Est și de Sud, care păstrează structurile arhaice moștenite de la începutul timpurilor moderne. Se regăsește aici originea uneia dintre liniile de forță principale ale viitoarei Europe. În timp ce în Europa occidentală, modernizarea economică asigură ascensiunea burgheziei, beneficiară a capitalismului comercial, financiar și industrial incipient, aristocrația funciară rămâne preponderentă în restul Europei. În sfârșit, transformările economice din Europa occidentală provoacă nemulțumiri și tensiuni: problema socială,

care ia naștere în Europa odată cu revoluția industrială, se adaugă problemei puse de ascensiunea burgheziei.

Dând naștere la două Europe, avântul economic din secolul al XVIII-lea prefigurează ceea ce va însemna în secolul al XIX-lea diferența dintre Europa calului-putere și Europa calului de tracțiune. O prăpastie accentuată și mai mult de mișcarea de idei din Europa Luminilor.

Capitolul 14

CONTRASTELE DIN EUROPA LUMINILOR (1715-1789)

■ *Spiritul științific se impune definitiv în Europa, în secolul al XVIII-lea, odată cu Newton și înlocuiește cercetarea legilor cu aceea a cauzelor principale și a efectelor finale. Se realizează progrese considerabile care dau încredere în posibilitățile nelimitate ale rațiunii umane.*

■ *Aplicată la societate, religie și politică, această concepție se manifestă în mișcarea filozofică a „Luminilor”. Exercitându-și spiritul critic, adepți ai libertății, „filozofii” nu cruță nici monarhia absolută, nici Biserica, nici inegalitatea socială. Națiunea însăși este repusă în discuție în favoarea cosmopolitismului european¹⁹⁵, chiar mondial, care accentuează credința în liberalismul economic.*

■ *Pe plan estetic, clasicismul cedează locul curentului „sufletelor sensibile”, bazat pe cultul pentru natură, proslăvirea sentimentelor generoase și a unei morale eroice. Se impune un „gust nou”, mai puțin grandios, dar orientat*

mai mult spre intimitate, confort și redescoperirea istoriei.

■ *Ca și în secolul al XVII-lea, Franța dă tonul în domeniile culturii. În Europa centrală și orientală, suveranii proslăvesc rațiunea, sărbătorind pe filozofii francezi și practicând un „despotism luminat”¹⁹⁶, al cărui scop real este consolidarea puterii lor. Dar împotriva dominației culturale franceze încep să se manifeste reacțiile naționale din Germania, din Italia și din Spania.*

■ *Pe plan politic, această Europă a Luminilor reprezintă în același timp o Europă a afirmării sfidătoare a intereselor naționale. Marile acțiuni de preponderență politică odată eșuate, a sosit ceasul concepției engleze despre „echilibrul european”. Politica europeană apare astfel ca un șir confuz de conflicte care pun față în față națiunile Europei într-un joc complicat de alianțe și de răsturnări de situație. Succesiunea la tronul Austriei, între 1740 și 1748, rivalitatea franco-engleză din timpul Războiului de șapte ani (1756-1763) și, mai târziu, din timpul revoluției americane și mai ales cele trei împărțiri ale Poloniei între Rusia, Prusia și Austria, ne redau imaginea acestei Europe în care cel mai puternic are întotdeauna dreptate.*

Curioasă perioadă este aceea a secolului al XVIII-lea european. Spiritul cosmopolit, care pare că face să triumfe rațiunea asupra întregului continent, se

învecinează cu exprimarea brutală a intereselor naționale, care duce la împărțirea Poloniei. Rafinamentul curților princiare sau al sensibilității este însoțit de menținerea intoleranței și a persecutării minorităților. În sfârșit, progresul științific deschide calea către ezoterism și formele moderne ale superstiției.

Dar secolul al XVIII-lea, dincolo de aceste paradoxuri, se caracterizează mai ales printr-un optimism formidabil, care îi stimulează pe oamenii epocii, prin convingerea că progresele inteligenței umane deschid calea spre o epocă de fericire care este aproape și că timpurile noi care vor schimba fața lumii sunt deja anunțate. La originea acestui sentiment se află o adevărată explozie a spiritului științific.

Triumful spiritului științific

Dacă în secolul al XVII-lea, sub impulsul cartezianismului și a metodei sale, spiritul științific s-a eliberat definitiv de concepțiile medievale care încă îl mai obstrucționau, de-abia în secolul al XVIII-lea s-au realizat progrese hotărâtoare. Progrese simbolizate de Isaac Newton care publică la Londra, în 1687, *Principiile matematice ale filozofiei naturii* (*Philosophiae naturalis principia mathematica*). În această operă majoră, el notează rezultatele cercetărilor sale matematice, fizice și astronomice. Reluând toate descoperirile din știința mecanică încă de la Galilei, generalizând legile lui Kepler asupra mișcării planetelor, el își încheie lucrarea formulând legea gravitației universale, explicație coerentă și sintetică a funcționării sistemului solar ca un ansamblu de mișcări vizibile pe suprafața pământului. Aceste rezultate vor determina progresele astronomiei timp de mai mult de un secol.

Dar importanța lui Newton constă mai ales în metoda sa. Depășind o etapă decisivă față de evidența și deducția carteziană, el renunță definitiv la explicarea cauzelor fenomenelor (care duce la o cercetare metafizică) și nu se preocupă decât de legea care stă la baza fenomenelor fizice. Pentru a reuși, el propune să se plece de la o ipoteză explicativă, care este necesar să fie verificată prin observație, prin experiment și prin experiență. În felul acesta se pun bazele metodei științifice moderne. O metodă experimentală care desprinde

definitiv știința de teologie, prima reprezentând în realitate domeniul privilegiat în care se manifestă rațiunea umană. Acest spirit științific accentuează și mai mult caracterul său rațional, făcând apel la claritate și la exactitatea limbajului matematic.

Bazele puse în secolul al XVI-lea reușesc astfel să dea în mod firesc roade: în două secole, situația științei față de filozofie sau de teologie s-a schimbat radical. În loc ca fenomenele observate în natură să verifice adevărul teoriilor filozofice despre creația și originea lumii, de acum înainte, legile științifice sunt cele care oferă filozofilor exemple, argumente și teme de meditație.

Acest avânt științific dă naștere unei noi gândiri bazate pe optimism și pe încrederea în rațiunea umană. Străduindu-se să explice mecanismele care guvernează lumea, rațiunea va putea aduce umanității abundență, inteligență și prosperitate. Din acest moment pasiunea pentru științe depășește cercul publicului cultivat. Acesta este entuziasmat de lucrările de popularizare care explică pe înțelesul său descoperirile științifice: *Convorbiri despre pluralitatea lumilor* (1686) a lui Fontenelle, care explică pentru lumea saloanelor sistemul lui Copernic, *Spectacolul naturii* (1732) a abatelui Pluche care, tradus în toată Europa, amestecă știința cu teologia, și mai ales *Istoria naturală* a lui Buffon, publicată între 1749 și 1804.

Puțini oameni de litere rezistă la tentația de a contribui la acest edificiu în plină construcție: Montesquieu publică o expunere despre funcția glandelor renale, Voltaire redactează un studiu despre foc, Diderot se interesează de medicină și anatomie. Aristocrați și reprezentanți ai marii

burghezii își fac laboratoare de fizică sau de chimie, colecționează pietre, reproduc experiențele descrise de savanți. Unii se lasă păcăliți de câțiva șarlatani abili, ca medicul german Mesmer, care afirmă că vindecă toate bolile cu ajutorul „magnetismului animal”, sau misteriosul Cagliostro, ale cărui preținse puteri supranaturale cuceresc pentru moment înalta societate franceză.

Această modă științifică explică și înmulțirea academiilor. Acestea sunt înființate de suverani, care încearcă să atragă pe cei mai mari savanți ai Europei prin pensii, recompense și alte avantaje. După modelul *Societății regale* din Londra sau al *Academiei de Științe* din Franța, iau naștere Academiiile din Sankt Petersburg (1724), din Stockholm (1739) sau Societatea Regală din Copenhaga (1745). Aceste Academii fac schimb de expozeuri pentru a se informa reciproc despre descoperirile lor, discută rezultatele și propun noi interpretări. Europa savanților, apărută în secolul al XVI-lea, continuă să facă abstracție de frontiere și de națiuni și, printr-o colaborare permanentă, face să progreseze știința europeană.

Progresele realizate în secolul al XVIII-lea în toate domeniile sunt hotărâtoare. Europa intră datorită acestora într-o epocă științifică care va da roade în secolul al XIX-lea, prin trecerea de la stadiul de speculație la cel de utilizare tehnică. În domeniul matematicilor, calculul infinitezimal progresează în mod spectaculos, separând definitiv analiza de geometrie. Lagrange publică lucrarea sa, *Mecanica analitică* (1788), Monge formulează baza teoretică a geometriei descriptive, în timp ce d'Alembert expune în *Tratatul de dinamică* (1743), legile staticii

și dinamicii fluidelor.

Aceste progrese și ipotezele lui Newton permit o dezvoltare deosebită a astronomiei. Matematicienii și astronomii se străduiesc să confirme ideile lui Newton. În 1759, Clairaut reușește să stabilească prin calcule data întoarcerii cometei Halley, observată în 1682. Expedițiile franceze la poli permit să se demonstreze faptul că planeta noastră este turtită la cele două extremități. Numeroasele observatoare înlesnesc descoperirea planetei Uranus, studierea inelului lui Saturn și studierea planetei Venus. Aceste cunoștințe astronomice sunt sintetizate de Laplace în lucrarea sa, *Tratat de mecanică cerească* (1796).

În domeniul fizicii, epoca se caracterizează prin înmulțirea experiențelor legate de electricitate. Chimia se desprinde cu greu de Evul Mediu, atunci când alchimia era regina științelor. O etapă hotărâtoare este marcată totuși de Lavoisier care, începând din 1772, creează chimia cantitativă și formulează principiul fundamental potrivit căruia într-o reacție chimică nu există pierdere de materie. El descoperă oxigenul, realizează analiza și sinteza apei și începe, în 1789, o clasificare a elementelor.

Științele naturii cunosc de asemenea progrese remarcabile. Plecând de la clasificare și înregistrare se ajunge la ipoteze complexe care zdruncină concepțiile acceptate până atunci. Combătând ideea potrivit căreia toate elementele creației au fost realizate de Dumnezeu în scopul clar de a ușura supraviețuirea speciilor, între 1734 și 1742, în *Expuneri utile istoriei insectelor*, Réaumur întreprinde o descriere a diferitelor specii la care face doar referire, bazându-se pe observație. Linné,

în edițiile succesive ale lucrării sale, *Systema naturae*, propune o clasificare a animalelor și a plantelor care va fi criticată de frații Jussieu și mai ales de scoțianul Adanson, în *Familii de plante* (1763). Clasificând ființele în funcție de ansamblul caracterelor lor, el observă o evoluție a ființelor vii. La început fixist, pe măsură ce enciclopedia sa *Istorie naturală* progresează, Buffon admite evoluția speciilor sub influența condițiilor naturale și chiar principiul selecției naturale în cadrul acestor specii.

Entuziasmul științific al secolului al XVIII-lea se manifestă de asemenea și prin progresele importante ale medicinei și prin descoperirile tehnicii care revoluționează economia. Progresele sunt așa de mari încât consolidează încrederea în posibilitățile nelimitate ale rațiunii umane.

Mișcarea filozofică

În memoria europenilor, secolul al XVIII-lea rămâne „Secolul Luminilor”. Depășind frontierele Franței, centrul principal al mișcării, mișcarea se răspândește în toate țările continentului. O lungă perioadă de întuneric lasă locul unei epoci în care rațiunea umană și spiritul critic, care triumfă, pretind că vor deschide umanității perspectiva unei dezvoltări nelimitate. Contemporan al științei newtoniene, curentul filozofic este în același timp moștenitorul umanismului și al cartezianismului.

Filozofia se caracterizează deci prin primatul rațiunii, astfel o definește Doamna de Lambert într-o frază celebră: „A filozofa înseamnă să-i redai rațiunii întreaga demnitate, înseamnă să o faci să se bucure din nou de toate drepturile, înseamnă să scuturi jugul tradiției și regulilor” (1715). Drept consecință, curentul datorează mult gânditorilor care, începând din secolul al XVI-lea, cred că principiile considerate baze intangibile ale societății nu pot fi acceptate fără să fie studiate, chiar dacă ei nu se ating de instituțiile politice, de credințele religioase sau de regulile morale. Printre inspiratorii direcți ai filozofilor din secolul al XVIII-lea, un loc aparte trebuie acordat lui Bayle și lui Fontenelle care, încă de la sfârșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, ridică în slăvi valoarea spiritului critic, și filozofilor englezi care, în secolul al XVII-lea, s-au ocupat de drepturile naturale ale omului, în special Locke.

Efervescența filozofică atinge cea mai mare

intensitate în Franța, țara cea mai bogată din Europa, cea în care mișcarea intelectuală devine un model începând din secolul al XVII-lea, cea care a formulat și teoretizat modelul monarhiei absolute de drept divin, dar și cea în care tensiunile sociale erau cele mai acute.

Această efervescentă începe mai întâi cu Charles de Secondat, baron de Montesquieu, reprezentant tipic al nobilimii juridice din Parlament. Spiritul său critic se manifestă în lucrarea satirică *Scrisori persane* (1721). Criticând instituțiile și moravurile franceze, el nu cruță nici absolutismul regal, nici intoleranța religioasă. Opera sa cea mai importantă, *Spiritul legilor* (1748) face din el precursorul științelor politice. Autorul studiază în această lucrare diferitele forme de guvernare și principiile pe care acestea se sprijină: guvernarea republicană bazată pe virtute, guvernarea despotică, al cărei resort este frica, guvernarea monarhică reglementată de legi și care se sprijină pe onoare. Montesquieu preferă această ultimă formă de guvernare. Luând sistemul britanic drept model, el teoretizează funcționarea, scoțând în evidență faptul că libertatea este asigurată prin separarea puterilor în stat: executivul, legislativul și judiciarul. Încercând să aplice acest model la situația din Franța, el consideră că monarhia va fi compatibilă cu libertatea dacă puterea monarhului va fi limitată de clasele intermediare cum sunt clerul și nobilimea, sau de parlamente. Prin aceste afirmații, Montesquieu, adversar al monarhiei absolute, dar foarte departe de orice concepție democratică, apare în același timp ca un teoretician al liberalismului și ca purtătorul de cuvânt al nobilimii

parlamentare.

Odată cu Voltaire, fiul unui notar parizian, se manifestă o gândire mai contradictorie și mai puțin organizată, care dezvăluie aspirațiile burgheziei franceze. Continuator al spiritului clasic din secolul al XVII-lea, bazat pe echilibru și pe comportamente raționale, Voltaire subliniază și el valorile liberalismului. Inspirat din cazul Calas (un protestant acuzat de uciderea fiului său care voia să treacă la catolicism), *Tratatul despre toleranță* (1763) condamnă fanatismul religios. Criticând caracterul despotice al monarhiei franceze, el își prezintă idealul politic sub forma unei guvernări energice, luminată de rațiune, care să respecte libertățile indivizilor și face și el elogiul instituțiilor britanice în *Scrisori filozofice* (1734). Considerând că principiul egalității dintre oameni este o himeră, el găsește că este drept ca societatea să fie guvernată de cei mai bogați, care vor face să triumfe rațiunea în instituții, în justiție, în domeniul fiscal și în comerț.

Critic de artă și filozof, Denis Diderot este suspectat de ateism (va fi închis din această cauză în închisoarea Vincennes după publicarea *Scrisorii despre orbi*, în 1749). Principal animator al curentului filozofic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, împreună cu matematicianul d'Alembert, el este principalul autor al prodigiosului ansamblu de cunoștințe care este *Enciclopedia*. Apărute între 1750 și 1772 cele douăzeci și opt de volume ale sale sunt redactate de 130 de autori. Proces verbal al situației științelor și tehnicii după spectaculoasele progrese realizate în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, *Enciclopedia* este în același

timp o lucrare contestatară, care, în numele rațiunii și principiilor dreptului natural, pune sub acuzare starea societății, a instituțiilor, credințelor și valorilor acceptate.

Manifest al filozofiei din secolul al XVIII-lea, *Enciclopedia* apare deci ca fiind revoluționară. De aceea este persecutată de autorități: publicarea sa este oprită de mai multe ori (1752, 1759 și 1781). Voltaire trebuie să se exileze timp de trei ani în Anglia, în timp ce pamfletul abatelui Raynal împotriva fanatismului și tiraniei (*Istoria filozofică și politică a instituțiilor și comerțului european din cele două Indii*) este ars în piața publică. Și aceasta din cauză că mișcarea filozofică ajunge să critice fără milă religia, monarhia, societatea și însuși cadrul statului național, de acum înainte stabilit de istorie.

Filozofia, germene revoluționar

Fundament al unității europene în tot timpul Evului Mediu, creștinismul este asaltat de curentul filozofic. Clerul, reprezentantul său efemer, suportă primele atacuri. Voltaire, mai ales, îl lovește destul de dur, ridicând în slăvi spiritul de toleranță. Această critică a aspectelor vremelnice ale Bisericii creștine ajunge foarte repede la o punere în discuție a dogmelor esențiale ale religiei. Începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, rațiunea și creștinismul apar de neîmpăcat.

În privința religiei, păreri filozofilor nu sunt totuși unanime. Odată dogmele religioase îndepărtate, majoritatea gânditorilor păstrează o credință vagă în Dumnezeu, un deism care nu are nevoie de o religie organizată. Acesta se manifestă la Rousseau printr-un sentiment de dragoste față de creatorul naturii, în timp ce la Voltaire se reduce la o admirație foarte cumpătată pentru un Dumnezeu-ceasornicar, care a reglat atât de bine mișcarea astrelor sau succesiunea anotimpurilor. Cu Diderot, critica creștinismului sfârșește în ateism și într-o viziune materialistă a universului. Dar acesta este doar un caz izolat.

Pe plan politic, filozofii sunt toți de acord să considere puțin satisfăcătoare concepțiile absolutiste ale Europei secolului al XVIII-lea. Dar această critică este foarte mult limitată de filozofii înșiși: deși atât de activ în criticarea arbitrarului și puterii nelimitate a monarhilor, Voltaire preconizează totuși o monarhie stabilă, preocupată

de fericirea oamenilor și suficient de puternică pentru a împiedica influența Bisericii. De asemenea, Montesquieu critică cu vervă deosebită efectele arbitrarului, dar nu vede soluția decât într-o echilibrare a puterii regale absolute cu ajutorul aristocrației, sfătuitoare firească a suveranilor.

Față de acest conservatorism, ideile lui Rousseau par de-a dreptul revoluționare. Numai el realizează o critică socială a statului european. Văzând în inegalitate izvorul problemelor politice ale epocii, el pune la punct teoria „contractului social”: puterea politică nu trebuie să se bazeze pe o ordine divină căreia poporul trebuie să i se supună, ci pe un contract revocabil, încheiat între popor și suveran.

Spiritul filozofic apare deci mai important prin respingerea tradiției și a ordinii stabilite decât prin soluțiile novatoare pe care le propune.

El capătă o importanță esențială dintr-un cu totul alt punct de vedere. În secolul al XVIII-lea, în mediile intelectuale ia naștere o concepție nouă, care depășește cadrele naționale fixate în Evul Mediu: cosmopolitismul. Într-adevăr, filozofii susțin ideea că toți oamenii sunt egali, dincolo de diferențele accidentale de limbă, de rasă sau de religie. Dezaprobat de rațiune, patriotismul apare ca o prejudecată inadmisibilă în secolul Luminilor. Noțiunea de frontieră este, în consecință, arhaică și întreaga Europă cultivată este mândră să o ignore. Germanul Schiller putea să declare: „Nu căutați să formați o națiune, mulțumiți-vă să fiți oameni”, în timp ce Voltaire felicita fără pic de reținere pe regele Frederic al II-lea, protector al filozofilor, pentru victoria militară pe care tocmai o obținuse împotriva francezilor.

În această Europă cosmopolită de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ideea de „națiune europeană” este pentru prima dată formulată clar. Mai ales, ea nu este concepută dintr-un punct de vedere hegemonic, ci dintr-o perspectivă mult mai apropiată de concepțiile contemporane.

Filozofii sunt într-adevăr convinși, dincolo de granițele politice, de unitatea profundă a continentului european. Ei folosesc în mod frecvent expresia „uzanțe comune ale Europei” și susțin că aceste „uzanțe comune” constituie fondul de civilizație care poate să favorizeze unitatea. „Astăzi nu mai există francezi, germani, spanioli și nici englezi, nu există decât europeni” afirmă Montesquieu. Europa este „... un stat format din mai multe provincii”, declara Rousseau, în timp ce Voltaire, insistând asupra aspectelor de civilizație care pot să pună bazele unității, descrie Europa „ca un fel de Republică imensă, împărțită între mai multe state, unele monarhice, altele mixte, altele aristocratice, altele populare, dar toate în strânsă legătură unele cu altele, toate având același fond religios, toate având aceleași principii de drept public și politice, necunoscute în alte părți ale lumii”.

În acest context iau naștere proiectele unei confederații europene. În 1713, abatele de Saint-Pierre publică un *Proiect de tratat pentru o pace perpetuă în Europa*. Nu este de fapt vorba de un proiect federativ, ci de un fel de organizație internațională, care să permită suveranilor europeni să recurgă la arbitraj pentru rezolvarea certurilor dintre ei, adresându-se unui Senat european, cu sediul la Utrecht. Acest Senat ar fi dispus de un

întreg arsenal de sancțiuni pe care ar fi putut să le aplice efectiv, datorită intervenției unei armate europene ale cărei contingente ar fi fost furnizate în număr egal de toate statele europene. Cât despre război, acesta ar fi fost interzis între suveranii europeni și autorizat numai împotriva acelor pe care Senatul i-ar fi declarat „dușmani ai societății europene”. În sfârșit, câte un grup de delegați ai Senatului ar fi fost plasat în fiecare oraș de frontieră pentru a veghea la respectarea prevederilor tratatului. Ironizat de Voltaire, criticat de Rousseau, acest timid proiect amintește unele din dispozițiile actualei Organizații a Națiunilor Unite.

În 1795, filozoful prusac Immanuel Kant propune la rândul său un proiect de uniune confederală. Fiecare dintre state și-ar păstra libertatea în cadrul unei federații a cărei legislație ar fi fondată pe „spiritualitatea universală”. În sfârșit, înainte ca Revoluția să schimbe radical condițiile vieții politice europene, Washington îi scria lui La Fayette: „Într-o bună zi, după modelul Statelor Unite ale Americii, se vor constitui și Statele Unite ale Europei”.

În felul acesta, în secolul al XVIII-lea ia naștere ideea unității europene. Dacă unanimitatea este departe de a lua forma care ar fi trebuit, întreaga Europă cultivată percepe un mănunchi de „uzanțe comune” despre care mulți cred că ar trebui în mod firesc să aibă drept consecință o comunitate politică.

Această tendință este consolidată de evoluția gândirii economice, care denunță diferitele constrângeri ce îngreunează schimburile economice și producția, consecințe ale spiritului mercantilist și a existenței frontierelor. Convinși că există legi

firești care guvernează producția și comerțul, economiștii din secolul al XVIII-lea consideră că Europa va cunoaște prosperitatea dacă oamenii, în loc să le reglementeze, ar lăsa aceste mecanisme să funcționeze normal. Acest nou mod de a gândi se potrivește perfect cu concepțiile expuse de Adam Smith în *Studii asupra originii și cauzelor bogăției națiunilor* (1776): nu cantitatea de metale prețioase acumulată constituie baza bogăției unei țări, ci munca și spiritul întreprinzător. Conducător al fiziocraților francezi, doctorul Quesnay, medicul lui Ludovic al XIV-lea și autorul articolului *Grains* din *Enciclopedia*, consideră că pământul este principalul izvor de bogăție. Trebuie doar să fie fructificat, exploatându-l în mod rațional cu ajutorul și sub protecția statului. Gournay și alți economiști francezi adaugă pământului industria și comerțul. Dar, în oricare situație, prosperitatea se bazează pe libertatea de a produce și de a comercializa. Lozinca acestor economiști liberali: „să nu intervii, să lași totul să meargă de la sine” îi situează la polul opus al spiritului mercantilist care dominase Europa începând din secolul al XVI-lea.

Astfel, în jurul spiritului filozofic se construiește o Europă a rațiunii. Ea intenționează să înlocuiască rânduielile moștenite din trecut, a căror sclerozare și caracter arhaic sunt denunțate, printr-o societate nouă, în care drepturile naturale ale individului trebuie păstrate de statele luminate și de înțelepciunea filozofilor. O societate în care fanatismul și intoleranța să fie desființate, în care să domnească prosperitatea, grație progreselor științelor și tehnicii și în care, conduși de rațiune, oamenii să înceteze să se opună mecanismelor

firești ale forțelor economice, singurele care garantează abundența și fericirea pentru toată lumea. O Europă paradisiacă în care sensibilitatea ar putea să ia avânt.

Epoca „sufletelor sensibile“

În domeniul artei și al literaturii, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea asistă la manifestarea „sufletelor sensibile“. Acest curent preromantic este inspirat în mare măsură de literatura britanică, în care triumfă o melancolie profundă bazată pe fantastic, pe tristețe, chiar și pe macabru. Poeme inspirate de tristețe (*Noaptea lui Edward Young*), romane moralizatoare (*Pamela sau Virtutea răsplătită* de Richardson), gustul pentru morbid (*Elegie scrisă într-un cimitir de țară* de Thomas Goggin), fiori provocați de fantastic (*Castelul din Otranto* de Horace Walpole) trezesc un nou gust literar care se afirmă ca o reacție împotriva raționalismului triumfător al epocii. Aceeași origine o are ezoterismul societăților filozofice. Francmasoneria¹⁹⁷ britanică dă exemplul prin adoptarea de către Marea Lojă engleză a Constituțiilor lui Anderson (1783), înainte de a se răspândi în Franța, unde acestea trezesc interesul aristocrației, al burgheziei și al unei părți importante a clerului.

Din Anglia, curentul trece în Franța, unde cunoaște un succes considerabil, datorat în mare parte lui Jean Jacques Rousseau. Filozof democrat și adept al egalității în *Discursul asupra originii inegalității* sau în *Contractul social*, Rousseau devine poet al naturii în *Les Rêveries du promeneur solitaire*, pictor îngăduitor al propriilor sale pasiuni în *Confesiuni* și admirator al dragostei platonice, exacerbată în *Noua Heloisa*, roman plin de virtute și

sentimente profunde. Pe urmele sale, Bernardin de Saint-Pierre face să plângă toată Franța cu povestea idilei tragice dintre *Paul și Virginia* (1787), în timp ce Europa vibrează de durere citind *Suferințele tânărului Werther* (1774) a germanului Goethe.

Picturile moralizatoare ale lui Greuze, în care sentimentele nobile rivalizează cu gesturile sublime, exprimă foarte bine acest spirit nou: sensibilitatea ostentativă, gust pentru o morală eroică și cultul pentru acel „état de nature”. „Greuze este pictorul meu” va declara Diderot după ce va admira, la salonul din 1761, operele pictorului „sufletelor sensibile”: *Tânăra plângându-și canarul mort*, *Fiul pedepsit* sau *Urcior spart*.

Dragostea pentru natură este una din formele cele mai răspândite ale acestei sensibilități. Ea se manifestă în gustul pentru grădinile „à l’anglaise”, a căror fantezie savantă contrastează cu ordinea rigidă a grădinilor „à la française”. Gustul pentru natura sălbatică, pentru măreția sumbră a munților, a oceanelor și a uraganelor se răspândește peste tot. Rousseau se îmbată cu o spaimă fermecătoare, inspirată de „marile păduri întunecate care te îngrozesc”. Nobilii și burghezii își construiesc la țară locuințe extravagante, care, într-o manieră mai prietenoasă, le creează iluzia unei vieți câmpenești. La nivel regal, Maria Antoaneta cu anturajul său nutresc aceleași aspirații, făcând-o pe țăranii în așa-zisele colibe ale Micului Trianon.

Acest curent al „sufletelor sensibile”, care contrastează așa de mult cu rigiditatea pompoasă și riguroasă a „gustului ales” din epoca lui Ludovic al XIV-lea, marchează evoluția artistică a secolului al XVIII-lea.

„Noul gust“

Impus de Ludovic al XIV-lea, „gustul ales“ este repus în discuție din cauza eșecurilor monarhiei absolute și a crizei financiare a statului. Spiritul de libertate de care dau dovadă primele scrieri ale „libertinilor“ influențează imediat manifestările artistice. Arta secolului al XVIII-lea încetează de a mai avea un caracter oficial pentru a se transforma într-o artă personală. Până la urmă, suveranul nu mai este principalul mecena pe care îl imită cei mai bogați dintre curteni. De acum înainte, nobili și burghezi comandă opere de artă al căror scop este să le bucure privirea și să le facă existența mai plăcută. Armatori, financieri, parlamentari sau mari prelați își decorează castelele somptuoase sau acele „hôtels particuliers“ pe care și le construiesc, cu tablouri și sculpturi ale artiștilor la modă.

Pentru a-și prezenta operele, începând din 1737, artiștii organizează expoziții regulate, numite „saloane“. În numele tendințelor dominante ale gustului societății, criticii de artă se pronunță asupra calității operelor expuse. În felul acesta se face cunoscut Diderot.

Lăsând la o parte fastul și ceremonia, societatea secolului al XVIII-lea caută confortul. Sălilor imense și solemne li se preferă camerele mai mici, mai bine adaptate la viața intimă și specializate: sufragerii, saloane, budoare, dormitoare decorate cu lambriuri din lemn pictat, mobile curbate grațios, fotolii largi și adânci, gheridoane sau birouri de scris. De acum înainte intimitatea domină reprezentarea. Este

timpul naturilor moarte ale lui d'Oudry, a scenelor din viața burgheză realizate de Chardin, a portretelor lui Van Loo, Nattier sau Quentin de la Tour, a busturilor lui Lemoyne, Pigalle sau Houdon.

Această reacție împotriva „gustului ales” explică revenirea în forță a barocului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Plecat din Italia, unde nu a încetat să se dezvolte, barocul se răspândește în Tyrol, în Austria, Boemia, Silezia și pe malurile Balticii. Bisericile pictate cu clopotnițe limbate, statuile cu drapaje ample dovedesc influența acestuia. Rastrelli construiește, la Sankt-Petersburg, mănăstirea Smolnîi și Palatul de iarnă. Stilul rococo apare în Germania de sud și în Europa centrală și se bazează pe decorația care ascunde arhitectura; forme exuberante, exces de stucatură și de fresce, efecte de *trompe-l'oeil*, căutarea continuă a fanteziei, caracterizează palatul Zwinger din Dresda sau biserica din Wies, în Bavaria. În Franța, această tendință, temperată de clasicism, dă naștere stilului „rocaille”, căruia îi dau tonul peșterile naturale din grădinile în stil italian.

Acest stil afectează mai puțin arhitectura care rămâne fidelă gustului clasic și mai mult decorația și ornamentația: fierul forjat întortocheat din piața Stanislas din Nancy, picturile de pe lambriurile din saloane (arabescuri, ghirlande sau peisaje exotice), mobile curbate, sculpturi cu aspect teatral, ca de exemplu *Caii din Marly* (1745) de Coustou. În sfârșit, pictura este profund influențată: Antoine Watteau (*Serbări galante*), François Boucher și mai ales Fragonard pun pe pânză personaje de comedie pe fundalul unei naturi convenționale.

A doua jumătate a secolului marchează o cotitură

datorată apariției curentului „sufletelor sensibile” și descoperirii istoriei. Expedițiile arheologice se înmulțesc și permit descoperirea monumentelor antice din Italia (săpăturile de la Herculaneum și de la Pompei, ruinele etrusce) din Grecia sau din Orientul Apropiat (arta egipteană, hieroglifile). Pe urma gravorului venețian Piranese, ale cărui planșe fac cunoscute monumentele ruinate, pictorul francez Hubert Robert face să strălucească razele soarelui printre vestigiile romane. La Paris, ducele de Chartres construiește ruine false în parcul său de la „Folie Monceau”. Acest gust pentru arheologie se combină la portretistul Reynolds și la peisagistul Gainsborough cu cel pentru natură, creând o nouă manieră în care Anglia dă exemplul. Interesul pentru istorie și pasiunea pentru natură se combină astfel în operele școlii „neoclasice”, care, în ultimii ani ai secolului, domină producția artistică. Interesul pentru Antichitate îl face pe Louis David să glorifice virtuțile civice din epoca Republicii romane și devotamentul absolut al cetățeanului față de stat. O pânză ca *Le serment des Horaces* (1785) anunță deja entuziasmul eroic și discursurile înflăcărate și lirice ale epocii revoluționare.

În această a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Franța dă încă o dată tonul și trezește admirația Europei în domeniul literaturii, gândirii și artelor. Autorii și artiștii săi sunt lăudați și imitați, în timp ce filozofii par să influențeze instituțiile politice ale țărilor europene. Cosmopolitismul, care domină acum, apare în multe privințe ca o cucerire intelectuală și culturală a Europei, realizată de Franța înainte ca Revoluția și Imperiul să lase loc unei cuceriri militare și politice a continentului.

Această dominație nu este scutită de reacțiile naționale, care arată că, în domeniul cultural ca și în domeniul politic, timpul hegemoniilor a trecut și că este încă timpul afirmării naționale.

Europa franceză și reacțiile naționale

Incontestabila dominație morală și intelectuală a Franței durează până în 1760. Ea se datorează, fără îndoială, prestigiului de care se bucură în toată Europa puterea franceză, încă din timpul lui Ludovic al XIV-lea. Numeroșii emigranți francezi care se instalau în Europa, fie din cauza presiunii demografice din Franța, fie din cauza persecuțiilor religioase, au contribuit la răspândirea gustului pentru ceea ce este franțuzesc și a dorinței de a cunoaște Franța.

Ea se datorează, de asemenea, folosirii cvasiuniversale a limbii franceze în clasele cultivate ale Europei. Maria Tereza a Austriei, Frederic al II-lea al Prusiei, împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei vorbesc curent franceza și o folosesc atât în actele oficiale, cât și în scrisorile personale. Regele Prusiei dă ordin ca expozeurile Academiei din Berlin să fie redactate în franceză: „pentru a fi utile, Academiiile trebuie să-și comunice descoperirile într-o limbă universală și această limbă este franceza”. În 1767, Voltaire subliniază faptul că „limba noastră se vorbește la Viena, la Berlin, la Stockholm, la Copenhaga, la Moscova. Ea este limba Europei”. Pentru a fi citite în toate țările Europei, operele literare trebuie traduse în franceză.

Dominația mai sus amintită se datorează și valorii universal recunoscute a scriitorilor francezi din secolul al XVIII-lea. Dar dominația franceză nu se limitează la literatură și la limba franceză. Europa se înscrie în școala franceză și în domeniul

arhitecturii, picturii, sculpturii sau muzicii.

Această dominație este până la urmă pe deplin acceptată. Ambasador la Paris, marchizul napolitan Caracciolo scrie *Parisul, modelul națiunilor străine sau Europa franceză* (1776), în timp ce Academia din Berlin propune ca subiect de concurs cercetarea cauzelor universalității literaturii franceze și premiază pe scriitorul Rivarol, al cărui discurs conține fraze ca aceasta: „Se pare că a venit timpul să spunem «lumea franceză» cum spuneam odinioară «lumea romană»”.

Caracterul pregnant al modelul francez face din Paris capitala intelectuală a Europei. Bulevardul care duce de la Porte Saint-Antoine la Porte Saint-Martin devine răsplântia eleganței și distracțiilor înaltei societăți. Se discută despre politică în cluburi, cafenele, dar mai ales în saloane, unde se elaborează și se răspândesc ideile noi care își au izvorul în spiritul filozofic. Saloanele marchizei Lambert, ale Doamnei du Tencin sau ale Doamnei du Deffand atrag scriitori, filozofi, financiari, magistrați sau mari seniori care „reclădesc” lumea și provoacă admirația străinilor aflați în vizită în capitală. Cel mai celebru este salonul Doamnei Geoffrin în care sunt prezente chiar și capetele încoronate din Europa, într-atât reputația sa de nobil salon intelectual s-a dovedit a fi definitiv stabilită. Provincia și străinătatea se străduiesc să imite această viață pariziană, înmulțind academiile și camerele de lectură care permit elitei să consulte cărți și ziare, să discute problemele timpului și să ia contact cu lumea prin concursuri și jocuri.

Influența artistică a Franței nu este nici ea mai mică. Dar gustul clasic continuă să existe și în plin

secol al XVIII-lea și perpetuează tendințele de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Versailles este mai mult ca niciodată un model demn de imitat, întâlnim replici mai mult sau mai puțin adaptate ale acestuia în Spania (castelul de la Granja), la Neapole (Caserte), la Parma (Colorno), în Portugalia (Queluz), în Prusia (Charlottenburg sau Sans-Souci, aproape de Potsdam), în Austria (Schönbrunn) sau în Rusia (Țarskoe Selo). Ca și în perioada precedentă, arhitecții francezi sunt adesea realizatorii acestor construcții. Același lucru se întâmplă și cu urbanistica: piața Victoriilor din Paris, cu statuia ecvestră a lui Ludovic al XIV-lea în mijlocul ei, servește de model pentru piața Amalienburg din Copenhaga, în timp ce piața Ludovic al XV-lea (actuala piață Concorde) este imitată la Lisabona sau la Rio de Janeiro. Francezul Houdon este însărcinat să realizeze statuia lui Washington, în timp ce maiorul Lenfant desenează planurile capitalei federale a tinerelor State Unite ale Americii.

Acest primat al ideilor franceze explică dezvoltarea în Europa a „despotismului luminat”. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un mare număr de suverani europeni își reformează guvernarea într-un mod care seamănă cu modul de a gândi al filozofilor. Aceste reforme pregătesc calea spre o unificare politică a statelor europene.

Frederic al II-lea (1740-1786) în Prusia, Ecaterina a II-a (1762-1796) în Rusia, Josef al II-lea (1780-1790) în statele Habsburgilor, Carol al III-lea (1757-1788) în Spania, marele duce Leopold, fratele împăratului, în Toscana, ministrul Pombal în timpul

domniei lui Jose I, în Portugalia, toți se inspiră din doctrinele filozofilor. Ei declară că sunt adepți ai rațiunii și că doresc ca popoarele lor să fie „fericite și prospere”.

Prezentate în termeni inspirați de filozofi, aceste reforme fac permanent referințe la „virtute”, ridică în slăvi „patriotismul” și „solicitudinea față de specia umană” ale acestor „despoți luminați” pe care filozofii îi laudă. Voltaire nu mai încetează elogiile la adresa marelui său om, Frederic al II-lea al Prusiei, pe care visează – până la cearta dintre ei – să-l vadă dominând Europa, în timp ce Diderot crede că-și vede idealul politic realizat de Ecaterina a II-a.

Privind puțin mai de aproape îți dai seama că „despoții luminați”, care au succes în Europa, nu au aplicat de-a valma toate reformele preconizate de filozofi. Cele pe care le-au reținut vizează toate același scop: consolidarea statului și a puterii lor.

Aflați la conducerea statelor care, în majoritate, nu au putut sau nu au știut să profite de șansa oferită dezvoltării economice de deschiderea spre lume și de înmulțirea cursurilor de schimb, acești suverani nu și-au făcut din aceste schimbări alt obiectiv decât modernizarea statelor lor. Ei visează mai ales să-și mărească propria autoritate și încearcă să atingă idealul care pentru ei îl reprezintă Ludovic al XIV-lea în culmea puterii sale. Aceasta este spre exemplu, atitudinea lui Frederic I al Prusiei, care își inaugurează proaspătul titlu regal adoptând ceremonialul curții regale din Franța. Unul din succesorii săi, Frederic al II-lea, are un preceptor francez și se atașează de Voltaire, care îl impresionează cu povestirile despre eroismul

și măreția lui Carol al XII-lea al Suediei sau ale lui Ludovic al XIV-lea, care devin modelele sale. El nu va avea liniște până când nu va instaura în Prusia un model de monarhie birocratică și militară capabilă să-i susțină aspirațiile.

Acești suverani „luminați” iau parte la admirația exagerată a epocii pentru „filozofie”. Unii dintre ei binevoiesc ei înșiși să scrie (Frederic al II-lea redactează un compendiu al *Dicționarului* lui Bayle). Dar de la admirația pentru ideile și retorica timpului până la aplicarea acestora în organizarea statelor lor este o distanță pe care entuziasmul unui Voltaire sau al unui Diderot i-a ajutat să o parcurgă repede, fapt care este însă dezmințit de studierea realităților.

În timp ce împăratul Josef al II-lea supune cu strictețe clerul austriac autorității suveranului, în timp ce Frederic al II-lea sau Ecaterina a II-a își organizează statele după principiul unei riguroase centralizări, în timp ce reforme financiare având drept scop egalizarea nivelului impozitelor ajung într-adevăr să majoreze în mod considerabil venitul lor total, în timp ce libertatea economică – temperată de protecționism când este necesar – stimulează peste tot economia, trebuie totuși să se constate faptul că vocabularul filozofic nu servește decât la justificarea unei politici de interes național, al cărei obiectiv nu vizează deloc cosmopolitismul atât de des invocat.

Spiritul cosmopolit și preponderența intelectuală a Franței se lovesc de reacțiile naționaliste, care se manifestă în primul rând pe plan literar. Împotriva difuzării masive a limbii și literaturii franceze se invocă apărarea limbilor naționale, a spiritului

național, a trecutului național. I se reproșează literaturii franceze caracterul său superficial, chiar imoral. Astfel englezii și mai ales nemții, dezvoltă o literatură națională ale cărei teme sunt căutate în propriul lor trecut. Germanul Herder afirmă că a venit timpul literaturii germane. Goethe, care odinioară era entuziasmat de Europa, găsește în istoria germană tema primei sale piese: *Goetz von Berlichingen* (1773) și își corectează *Jurnalul de călătorie în Italia* înlocuind cuvintele străine cu cuvinte germane.

O mișcare asemănătoare are loc în Italia, unde istoria romană cunoaște o recrudescență deosebită și unde poetul Alfieri îi îndeamnă pe italieni să-și recâștige cu armele în mâini trecuta măreție romană. În sfârșit, în Spania, părintele iezuit Francisco de Masden publică în spaniolă o istorie a țării sale, care glorifică măreția sa trecută (1783).

Spiritul cosmopolit și proiectele de uniune europeană par și mai fragile în raport cu situația politică europeană: Europa Luminilor este în același timp și o Europă a echilibrului european amenințat de ambițiile naționale.

Europa engleză în epoca echilibrului european

Dacă Europa artei, a literaturii, a gândirii, în ciuda reacției culturale naționale, este în mare măsură franceză, Europa realităților politice este o Europă a națiunilor, care sunt în mare măsură dominate de Anglia.

Imediat după tratatele de la Utrecht (1713) și de la Rastadt (1714), care au pus capăt războiului de succesiune din Spania, nicio putere nu părea capabilă să domine Europa. Suedia a strălucit pentru ultima dată cu Carol al XII-lea. Polonia, paralizată de sistemul său electiv și de lipsa de autoritate a suveranilor ei, devine în mai mică măsură un actor în jocul european și mai mult o pradă râvnită de vecinii săi. Provinciile Unite și-au pierdut dominația economică din secolul al XVII-lea și nu mai reprezintă decât un stat puțin important care gravitează pe orbita Angliei.

Spania, ale cărei ambiții au neliniștit atâta timp continentul, continuă să decadă în ciuda posesiunilor sale atât de bogate din America. Regele său, Filip al V-lea, trebuie să accepte în silă să renunțe la coroana Franței. Suportând greu pierderea teritoriilor italiene în favoarea Austriei, împins de soția sa de-a doua, Elisabeta Farnese, îl numește Prim-ministru pe patriotul italian Alberoni și începe niște manevre diplomatice pentru a repune în discuție hotărârile din 1713-1714, ceea ce trezește neîncrederea Europei.

Tot atât de nemulțumit de aceste tratate, dar întărit de victoria sa recentă, împăratul Carol al VI-

lea intervine peste tot: în Italia, pentru a reface în avantajul său o mare putere mediteraneeană, în Germania, pentru a impune autoritatea imperială statelor din sud, în Balcani, pentru a smulge turcilor o parte din teritoriile lor europene. Dar această activitate politică internațională are baze fragile: lipsit de un moștenitor de sex masculin, el caută să-i asigure fiicei sale, Maria Tereza, în totalitate, moștenirea Habsburgilor din Viena. El va face tot posibilul pentru ca această moștenire („Pragmatica Sancțiune”) ¹⁹⁸ să fie acceptată de suveranii europeni și de multitudinea de state cuprinse în această moștenire.

Învinsă în aceste războaie de la începutul secolului al XVIII-lea, Franța și-a păstrat totuși forțele. Dinamismul său demografic, bogățiile sale naturale, strălucirea civilizației sale fac din Franța, în mod incontestabil, statul cel mai puternic din Europa. Dar înfrângerea lui Ludovic al XIV-lea a demonstrat limitele acestei puteri și imposibilitatea de a o transforma în preponderență politică. Devenit prudent în urma eșecurilor suferite, Ludovic al XIV-lea încearcă de acum înainte să potolească neîncrederea europeană, jucând cinstit jocul echilibrului european.

În sfârșit, puterile care se afirmă nu sunt încă în măsură să amenințe cu adevărat echilibrul european. E adevărat că Rusia și Prusia și-au împărțit ce a rămas din Suedia, dar prima, sub țarul Petru cel Mare (1672-1725) nu încearcă decât să se organizeze după modelul european, în timp ce a doua – pe care Frederic I a reușit, în 1701, să o desprindă de imperiu – în timpul domniei lui Frederic-Wilhelm (1713-1740), stă cu prudență

departe de conflictele europene.

În acest tablou al statelor europene de la începutul secolului al XVIII-lea trebuie acordat un loc special Angliei. Fidelă echilibrului european încă din timpul lui Henric al VIII-lea, ea l-a făcut să triumfe luptând rând pe rând împotriva Habsburgilor, apoi a lui Ludovic al XIV-lea. Tratatetele de la Utrecht și de la Rastadt, care obligă Austria și Franța să renunțe la preponderența lor asupra Europei, reprezintă consacrarea acestei politici. În sfârșit, decăderea succesivă a puterilor maritime și coloniale, care puteau să o pună în umbră, mai întâi Portugalia, Spania, apoi Suedia și Provinciile Unite, îi oferă o poziție solidă de autoritate.

Anglia este totuși departe de a se gândi să reia politica expansionistă a adversarilor săi. Situația în care se află nu-i lasă de altfel timp nici să respire. Rolul principal jucat de un Parlament care domină aristocrația și marea burghezie determină pe prim-miniștrii care se succed să se ocupe mai mult de interesele economice și coloniale decât de satisfacțiile care țin de prestigiu, pe care le-ar putea găsi pe continent. Dar interesele engleze cer să nu fie compromis echilibrul european, stabilit atât de greu.

Menținerea echilibrului nu înseamnă însă realizarea unui ideal pacifist, ci corespunde mai degrabă intereselor foarte clare ale celor două state, cele mai puternice din Europa. Cel al Angliei constă în păstrarea unei situații în cel mai înalt grad favorabilă politicii sale comerciale și coloniale; cel al Franței este determinat de dorința regentului de a-l moșteni pe Ludovic al XV-lea, un copil sensibil, a cărui moștenire este pândită, în ciuda renunțării

sale formale, de regele Spaniei, Filip al V-lea.

Această Europă a secolului al XVIII-lea, în care se invocă cu atâta ușurință rațiunea, care se laudă cu sentimentele sale umanitare și cu sensibilitatea-i artistică, este deci, pe plan politic, o Europă a celei mai reci rațiuni de stat și al celui mai mare cinism. Exact ca Filip al V-lea, care pândește moartea lui Ludovic al XIV-lea, fiecare suveran își supraveghează rudele al căror eventual deces ar putea să le aducă un profit teritorial. Tratatetele cele mai sfinte, aranjamentele cele mai solemne nu mai au nicio valoare din momentul în care interesul dinastic este în joc. Diplomații, a căror epocă de aur este secolul al XVIII-lea, nu sunt, în fiecare țară, decât șefii unor agenții de spionaj care interceptează scrisori, distribuie subvenții, încercând să profite de slăbiciunea suveranului pe lângă care sunt acreditați sau să afle secretele sale de stat. Toată lumea știe că este de ajuns să oferi prețul necesar pentru a cumpăra Dieta poloneză sau pe cea a Imperiului.

Acest cinism politic este ilustrat de trei mari probleme ale politicii externe de la sfârșitul secolului: succesiunea austriacă, rivalitatea franco-britanică și problema poloneză.

Sucesiunea Austriei

Împăratul Carol al VI-lea s-a ocupat mult timp de succesiunea sa, făcând în așa fel încât să-i fie recunoscute drepturile fiicei sale, prin „Pragmatica Sancțiune”. Maria-Tereza îl moștenește deci, în octombrie 1740, la 23 de ani. Dar Austria este slăbită, armata dezorganizată, iar visteria aproape goală. Față de ea, celelalte puteri europene par a avea o situație solidă: Spania lui Filip al V-lea tocmai dovedise acest lucru obținând în Italia o victorie împotriva Austriei, Franța își consolidează poziția prin alianța cu Anglia, în timp ce Frederic al II-lea, noul rege al Prusiei, este nerăbdător să-și arate puterea, rotunjind domeniile familiei de Hohenzollern.

În ciuda „Pragmaticii Sancțiuni”, venirea pe tron a Mariei-Tereza dă semnalul goanei după pradă. Inițiativa îi aparține lui Frederic al II-lea, care se năpustește asupra bogatei provincii a Sileziei. El este urmat de Electorul de Bavaria, nepot al lui Carol al VI-lea, care își revendică moștenirea prin intermediul regelui Spaniei și a regelui Sardiniei. Ocazia de a-i umili pe Habsburgi apare prea frumoasă pentru ca Franța să nu intervină și ea: luptând de partea Electorului de Bavaria, trupele franceze cuceresc Boemia, unde Electorul este proclamat împărat sub numele de Carol al VII-lea.

Împotriva tuturor așteptărilor, Maria Tereza acționează ca un adevărat om de stat. Sacrificând Silezia, ea obține renunțarea regelui Prusiei. De acum înainte, ea își îndreaptă forțele împotriva

adversarilor ei mai slabi, ca Electorul de Bavaria, pe care îl alungă din Boemia. Aliată a Angliei, care se teme de destrămarea Imperiului Habsburgilor, Maria Tereza îl obligă pe Fiul Electorului să trateze cu ea (1745).

Așadar, povara cea mare a războiului trebuie să o ducă Franța. O Franță care nu are nimic de câștigat și care luptă potrivit unei expresii folosite atunci, „doar pentru regele Prusiei”. Căci, încălcându-și încă o dată angajamentele, Frederic al II-lea a reînceput războiul și a obținut Silezia (pacea de la Aix-la-Chapelle, 1748). Cât despre Franța, ea trebuie să renunțe la intenția de a cuceri Țările de Jos, pentru a nu supăra Anglia.

Rivalitatea franco-britanică și războiul de șapte ani

Acest semn de bunăvoință din partea Franței nu este de ajuns pentru a adormi încrederea pe care intervenția lui Ludovic al XV-lea în războiul de succesiune a Austriei a provocat-o dincolo de canalul Mânecii. Cu atât mai mult cu cât Anglia râvnește coloniile franceze din Canada și din India.

Politica engleză constă în lansarea Franței într-un război continental care să o imobilizeze în Europa, în timp ce Anglia „cucerește Canada pe teritoriul Germaniei”. Pentru a-și atinge scopurile, ea se apropie de Prusia. Frederic al II-lea, dorind să-și consolideze poziția în Silezia, nu lasă să-i scape ocazia de a găsi în felul acesta un aliat. Temându-se să nu rămână izolată, Franța acceptă oferta Mariei-Tereza, care îi propune o împăcare. Această „răsturnare a alianțelor” (1756) arată foarte bine pe câtă neîncredere și pe câte gânduri ascunse se bazează echilibrul european.

Acesta sfârșește, încă din 1756, într-un conflict european: „războiul de șapte ani”. În timp ce Frederic al II-lea se năpustește asupra Saxeiei, Franța atacă Anglia pe mare. După ce s-a bătut pentru regele Prusiei, Ludovic al XV-lea luptă pentru Casa de Austria!

Conducătorii de partea austro-franceză, războiul de șapte ani sfârșește printr-un șir de înfrângeri în Europa, în colonii și pe mare. Tratatul de la Paris din 1763 afectează în mai mică măsură Austria și mai mult Franța: dacă Maria-Tereza se mulțumește

să-i acorde lui Frederic al II-lea posesiunea Sileziei, Franța trebuie să-i cedeze Angliei toate coloniile sale din America de Nord și oficiile sale comerciale din Senegal. Ea trebuie să desființeze Compania franceză a Indiilor orientale și nu-și păstrează oficiile comerciale decât cu condiția să renunțe să-și extindă dominația în interiorul țării, rezervat de acum înainte colonizării engleze.

Franța va găsi curând ocazia să-și ia revanșa: ea hotărăște să susțină, la început material, apoi cu armele, pe Revoluționarii din America, care se ridică împotriva dominației engleze. Tratatul de la Versailles (1783), care le consfințește victoria, apare astfel ca o compensație a tratatului de la Paris.

Împărțirea Poloniei

Anarhia poloneză, îngrijorătoare încă din Evul Mediu, s-a intensificat permanent de la începutul epocii moderne. Câmpie fără frontiere naturale, Polonia este o pradă tentantă pentru vecinii ei. Totala lipsă de autoritate a suveranului său, rege doar de formă, stopat de hotărârile Dietei, formată din mari seniori egoiști, gata să se vândă celui care oferă mai mult, încurajează pe suveranii europeni să-și rotunjească teritoriile pe socoteala ei.

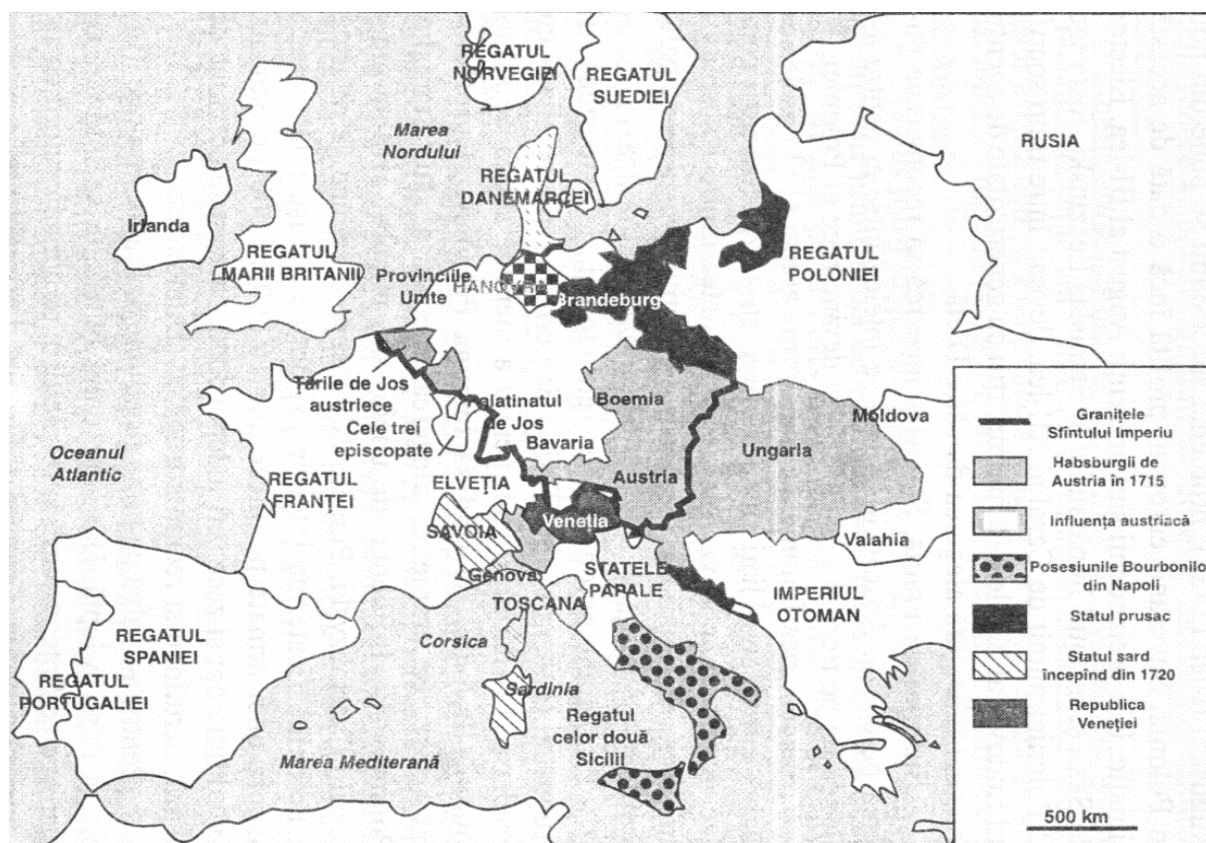
Carol al XII-lea, apoi Petru cel Mare au reușit deja să impună în Polonia un rege ales de ei. La moartea regelui August al II-lea (1733), problema succesiunii se pune din nou în Polonia. Suveranii europeni profită încă o dată de această situație. Doi pretendenți sunt prezenți: August al III-lea, Elector de Saxa și nepotul împăratului și Stanislas Leczinski, fost rege al Poloniei numit de Carol al XII-lea, devenit între timp socrul lui Ludovic al XV-lea. Banii împărțiți cu generozitate de agenții francezi îi asigură alegerea de către Dietă.

Susținut de Franța, Stanislas încearcă să reconstituie puterea poloneză. Austriecii și rușii se înțeleg între ei pentru a-l alunga de pe tron: August al III-lea devine rege al Poloniei.

Succesiunea Poloniei se transformă atunci (1733-1738) în război european. Aliați cu spaniolii și cu sarzii, francezii conduc războiul împotriva Austriei. Rivalitatea dintre Habsburgii din Viena și Bourbonii din Madrid constituie miza principală, problema poloneză trecând curând pe planul al doilea.

Problema poloneză se reia totuși la moartea lui August al III-lea (1763). Țarina Ecaterina a II-a se aliază cu Frederic al II-lea al Prusiei pentru a menține starea de slăbiciune a Poloniei. Dorind să impună Poloniei un protectorat rusesc, ea aranjează alegerea amantului său, Stanislas Poniatowski. Influențat de unchii săi, membri ai puternicei familii Czartoczyski, Poniatowski începe o acțiune de refacere a Poloniei. Ecaterina intervine și obține cu ușurință victoria asupra unei armate poloneze „de 16.000-17.000 de oameni, având între opt și zece șefi independenți, care nu se pot pune de acord, derutându-și reciproc trupele” (Dumouriez).

Pentru a-i salva pe patrioții polonezi, Franța împinge Turcia să intre în luptă. Dar intervenția sultanului se soldează cu distrugerea flotei turcești și cu pierderea provinciilor nordice ale Imperiului: Azov, Crimeea și provinciile românești¹⁹⁹.

Europa în ajunul Revoluției franceze

Neliniștit de spectaculoasele victorii ale Ecaterinei, Frederic al II-lea propune țarinei și Mariei-Tereza a Austriei să împartă Polonia. Preambulul tratatului de la Sankt-Petersburg (1772) este o adevărată capodoperă: „în numele Sfintei Treimi” și „de frica unei dezmembrări totale a statului polonez”, cei trei suverani își împart între ei mai mult de jumătate din regatul polonez. Maria-Tereza, care, după părerea lui Frederic al II-lea, dă dovadă de „o poftă mai mare”, își atribuie Galiția, Rusia primește o parte din Lituania, în timp ce Frederic al II-lea ia Prusia poloneză, realizând astfel o continuitate teritorială a statelor sale din est. Prelungită pentru protejarea cuceririlor sale, alianța celor trei suverani le permite acestora o nouă împărțire (1793), apoi o a treia, care până la urmă a șters Polonia de pe hartă (1795).

În concluzie, dreptul celui mai tare este cel care triumfa în Europa „secolului Luminilor”. Disprețul brutal față de popoare și față de dreptul statelor se transformă în sistem: niciun recurs nu pare posibil pentru micile state ale Europei amenințate de cinismul marilor puteri. Numai Franța a jucat în America sau în Polonia rolul puțin naiv al apărătorului micilor națiuni. Și aceasta din cauză că este asediată de concepții noi și idealiste. Ieșite din principiile filozofice, acestea pregătesc furtuna revoluționară care va mătura Europa și care, după douăzeci și cinci de ani de tulburări, va da naștere unei situații cu totul noi.

Partea a IV-a
(1789-1815)

Furtuna revoluționară și nașterea
unei noi Europe

Capitolul 15

EUROPA FAȚĂ ÎN FAȚĂ CU REVOLUȚIA FRANCEZĂ (1789-1804)

■ *Revoluția franceză este una din mișcările care dau naștere în Occident ideilor ce aparțin „Luminilor”. Provocată de criza financiară a monarhiei franceze, în 1789, în câteva săptămâni, ea duce la prăbușirea vechiului regim și la proclamarea unor principii noi, prin intermediul „Declarației drepturilor omului și cetățeanului”: suveranitatea națiunii, libertate, egalitate civilă, proprietate, în timp ce se instalează o monarhie constituțională.*

■ *Privită cu indiferență de suverani și cu entuziasm de intelectuali, Revoluția se vrea la început pacifică. Dar ea lezează interesele suveranilor străini prin însăși principiile pe care le-a proclamat.*

■ *Cu toate acestea, intrarea Franței în război împotriva Habsburgilor din Viena este provocată de motive strict interne (1792). Războiul prezentat la început ca un război de propagandă, dus de popoare împotriva regilor, se transformă repede în război de cucerire. Executarea lui Ludovic al XVI-lea servește*

drept pretext formării unei coaliții împotriva Franței, învinsă în curând de armatele Revoluției (1795).

■ ***Cu victoriile generalului Bonaparte din Italia, împotriva austriecilor, războiul de cucerire atinge apogeul, învingătorul rechiziționând bani și obiecte de artă. Bonaparte impune austriecilor un tratat care face din el un adevărat împărat proconsul al Italiei, care domnește peste Republicile surori. Acesta va fi pretextul unei a doua coaliții împotriva Franței, în fața căreia aceasta va fi din nou victorioasă.***

■ ***Răsturnând Directoratul printr-o lovitură de stat, Bonaparte instituie regimul Consultatului și pune capăt Revoluției, instaurând un regim care reprezintă sinteza principiilor noi, formulate în 1789 și a principiului autorității, propriu vechiului regim. Sprijinită pe burghezie, noua societate sacrifică libertatea în favoarea restabilirii ordinii. După ce a readus pacea în Europa, Bonaparte se proclamă împărat în 1804, sub numele de Napoleon I.***

O revoluție a Europei dezvoltate

Revoluția franceză apare ca o ruptură brutală cu Europa timpurilor moderne, caracterizată de triumful monarhiilor absolute. Această revoluție nu constituie totuși decât un aspect, desigur cel mai impresionant, al climatului nou ce se instaurează în Europa, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, sub influența noii ideologii răspândite de filozofi.

De asemenea, este bine să se facă distincție între două Europe. În estul și în sudul continentului continuă să se perpetueze structurile feudale tradiționale. În aceste regiuni, cu structuri sociale arhaice, și-a găsit „despotismul” terenul cel mai potrivit. Ideile noi nu contribuie aici decât la consolidarea puterii suveranilor și a aristocrației.

Situația Europei occidentale este cu totul diferită. Regimul feudal este aici foarte slăbit și aproape peste tot țăranii sunt liberi, iar datoria pe care unii o mai au față de senior nu mai are, în general, decât un caracter onorific. Această Europă de vest este mai ales caracterizată de dezvoltarea burgheziei. Beneficiară a avântului comercial, a creșterilor de prețuri sau a descoperirii minelor de aur din Brazilia, aceasta este mare deținătoare de capitaluri, pe care le investește în noi întreprinderi și manufacturi. Între beneficiarii dezvoltării economice și restul oamenilor se cascadează o prăpastie.

Principalele victime sunt agricultorii, meseriașii din atelierele urbane și muncitorii din manufacturi. Salariul lor ține cu greu piept creșterii costului vieții.

Condițiile mizerabile de viață și creșterea demografică galopantă își găsesc un derivativ în emigrație. Dar dacă Anglia, Irlanda sau Elveția își trimit surplusul de populație spre America, Franța, care tocmai a pierdut Canada în cursul războaielor din secolul al XVIII-lea, nu-și poate rezolva atât de ușor problema socială.

Principalul clivaj social al Franței din 1789 – și care va dura încă mai mult în restul Europei – este cel ce separă aristocrația, beneficiari tradiționali ai statului monarhic, de burghezia formată de noii îmbogățiți care intenționează să ajungă în vârful piramidei sociale. Această opoziție are caracteristici diferite în funcție de participarea aristocrației la dezvoltarea economică.

Într-o țară ca Marea Britanie, nobilimea care participă la îmbogățirea provocată de dezvoltarea comercială are, în plan politic, un rol de necontestat. În Franța, dimpotrivă, aristocrația a lăsat burghezia să profite singură de avântul afacerilor. Victimă a unei creșteri a prețurilor care devalorizează renta funciară, nobilimea franceză este depășită de burghezie pe plan economic. Iar lupta pe care o duce pe plan politic pentru a opri accesul burgheziei la înalte funcții politice, militare sau eclesiastice, altfel spus pentru a-i bloca drumul spre putere, se arată repede a fi de-a dreptul disperată. Lupta dintre aristocrație și burghezie este unul din elementele esențiale ale repunerii în discuție a structurilor existente în Franța sfârșitului de secol XVIII.

În perioadele de criză iau naștere principalele mișcări revoluționare europene sau, mai exact, occidentale; căci America de Nord are aceleași

structuri și aceleași probleme ca și Europa de Vest. Este cert că puterea suveranului este slăbită de criză, în timp ce nemulțumirea claselor populare furnizează masele de muncitori necalificați, necesare revoluției.

Mișcarea revoluționară din Occident începe astfel cu mult înainte de 1789. Revoluția americană (1763-1783) izbucnește din cauza noilor taxe impuse coloniilor din America și a monopolului asupra comercializării ceaiului, acordat Companiei Indiilor. Revoltele irlandeze (1782 și 1784) își au originea în efectele cumulate de recoltele slabe și de interzicerea exportului de țesături din în Imperiul britanic. Revoluția din Provinciile Unite (1783-1787) este provocată de oprirea afacerilor din cauza războiului împotriva Angliei. În sfârșit, revoluția belgiană (1787) se explică mai puțin prin reformele religioase grăbite ale lui Josef al II-lea și mai mult prin stagnarea afacerilor în urma închiderii fluviului Escut (în flamandă, Schelde), hotărâtă prin tratatul din 1713-1714. Revoluția franceză se înscrie deci în acest context al „revoluției atlantice” (J. Godechot).

Dar, spre deosebire de celelalte, înfrânte de trupele suveranilor, Revoluția franceză reușește și elaborează o ideologie al cărei caracter universal îi explică succesul.

Chiar dacă Revoluția își trădează repede idealurile, chiar dacă cruciada pentru libertatea popoarelor se transformă într-o tentativă hegemonică, este totuși adevărat că principiile sale sunt răspândite în întreaga Europă prin intermediul armatelor franceze ale Revoluției și ale Imperiului și că această ideologie va supraviețui încercării de instaurare a unei dominații căreia i-a servit de

pretext. Europa contemporană se naște din această abundență de idei și din această vastă repunere în discuție pe care o reprezintă douăzeci de ani de dominație franceză.

Revoluția „Luminilor“

Din 1789 până în 1791, revoluția apare ca o concretizare, de către burghezia sprijinită pe țărani, de clasele populare orășenești și de o minoritate de aristocrați „luminați“, a ideilor popularizate de filosofi și aplicate, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de „revoluționarii din America“.

Evenimentul își are originea directă în dificultățile financiare ale monarhiei franceze. Acestea nu au încetat să se agraveze încă de la sfârșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea și au devenit din ce în ce mai mari din cauza recentului război din America. Pentru a le rezolva, controlorii generali ai finanțelor sugerează o reformă fiscală: impozitele să fie plătite de toată lumea și în special de privilegiați, nobili și membri ai clerului, care, în general, au reușit să se sustragă. Aplicarea acestei reforme se lovește totuși de rezistența acestor privilegiați și a „vârfului lor de lance“, magistrații din Parlamentul din Paris, care se folosesc de însărcinarea lor de a înregistra edictele regale pentru a pune piedici proiectelor monarhiei. Încercând să controleze monarhia cu ajutorul claselor intermediare, privilegiații lansează ideea care va declanșa mișcarea revoluționară: convocarea Stărilor Generale. Visteria fiind goală iar armata nu prea sigură, regele sfârșește prin a se supune. Stările Generale sunt convocate pentru 1 mai 1789.

Redactate în vara anului 1788, caietele de doleanțe au drept scop să-i aducă la cunoștință regelui dorințele poporului său. Acestea reflectă

tensiunile care frământă diferitele grupuri sociale, ca și starea de spirit și mentalitățile. Țăranilor care se plâng de povara impozitelor, de privilegiile de care se bucură clerul și nobilimea și care fac necesară egalitatea obligațiilor fiscale, nobilimea le răspunde proclamându-și atașamentul față de drepturile de care se bucură și dorința de a instaura o monarhie constituțională. Burghezia invocă principiul egalității și folosește limbajul filozofilor pentru a reuși să-și impună revendicările. Ea este cea care câștigă în această primă fază a revoluției. Purtătoare de cuvânt a stării a treia, deputații celor neprivilegiați sunt aleși din rândurile ei și tot ea este cea care, sprijinindu-se pe ideile noi, va răsturna vechiul regim politic ca și pe cel social.

Și, într-adevăr, împotriva regelui și a privilegiatilor, burghezia impune (decembrie 1788) dublarea reprezentanților stării a treia, ceea ce îi permite să aibă tot atâția reprezentanți cât celelalte două la un loc. Ea își completează victoria în iunie 1789, obținând ca cele trei clase sociale să delibereze împreună, iar votul să se dea nu pe clase (starea a treia fiind atunci minoritară față de nobilime și cler), ci personal (ca număr de persoane), ceea ce îi asigură o majoritate cu atât mai clară, cu cât poate să se sprijine pe un anumit număr de deputați aparținând clerului inferior și chiar pe câțiva nobili liberali.

După ce l-a constrâns astfel pe rege să cedeze în fața hotărârilor sale, starea a treia, dominată de reprezentanții burgheziei, răstoarnă în câteva zile organizarea politică a vechiului regim, elaborată cu încetul de-a lungul secolelor. La 17 iunie, la propunerea lui Sieyès și considerând că reprezintă

96% din întreaga națiune, aceasta își afirmă suveranitatea, proclamându-se Adunare națională. Prima sa măsură constă în hotărârea ca niciun impozit să nu fie perceput fără aprobarea ei prealabilă. Trei zile mai târziu, membrii ei jură să rămână uniți până ce vor da Franței o Constituție. În sfârșit, la 9 iulie, punând în aplicare acest angajament solemn, Adunarea națională se proclamă constituantă. Două luni mai târziu, după adunarea Stărilor Generale, revoluția juridică și politică era înfăptuită. Monarhia absolută și-a trăit traiul. Suveranitatea națională înlocuiește suveranul de drept divin. Guvernarea Franței se va face pe baza unui „contract” încheiat între suveran și națiune. În acest stadiu, în numele principiilor filozofice, Franța trece la modelul englez de monarhie moderată.

Vechiul regim social se năruie în săptămânile următoare, înrăutățirea condițiilor de viață ale populației provoacă mișcări populare care izbucnesc în iulie 1789. Dificultățile survenite din cauza stocului de grâne din 1788 aproape epuizat și recolta din 1789 nerealizată încă au drept rezultat împrăștierea pâinii și creșterea prețului acesteia. Astfel, problemelor sociale li se adaugă starea tensionată provocată de evenimentele din aprilie și teama ca monarhia să nu revină asupra concesiilor pe care a fost obligată să le facă stării a treia. Revolta din 14 iulie îl constrânge pe rege să confirme primele măsuri revoluționare, cu atât mai mult cu cât aceasta este dublată de o revoluție a țăranilor provocată de „Marea Frică”. Simplu zvon răspândit din gură în gură, „Marea Frică” insinuează un misterios complot al aristocraților,

care ar fi angajat trupe de tâlhari sau de soldați străini pentru a incendia recoltele și a ucide pe „patrioți”. Zvon lipsit de orice fundament, dar care provoacă panica în toate satele și îi face pe țăranii să se înarmeze și să atace castelele. Ei profită de situație pentru a-și manifesta resentimentele acumulate împotriva nobilimii și a arde așa numitele „terriers”, vechi documente în care sunt consemnate drepturile feudale. Câteodată se dă foc și castelelor și se întâmplă ca proprietarii acestora să fie molestați sau masacrați. Aceste izbucniri de violență nu lasă indiferență burghezia, și ea proprietară de pământuri și în mod firesc ostilă oricărui atac al proprietății.

Și aceasta din cauză că burghezia se teme de o extindere și o intensificare a crizei căreia o mare parte din deputați hotărăsc să-i dea o lovitură. Pentru a stopa răul cât mai este încă timp, în noaptea de 4 august 1789, ei hotărăsc abolirea privilegiilor. Trebuie subliniat faptul că obligațiile feudale sunt abolite la cererea nobililor liberali (vicontele de Noailles și ducele de Aiguillon). Nobilimea renunță la dreptul de vânătoare, la folosirea obligatorie a unor bunuri ale seniorului („banalités”) și la corvoade; preoții renunță la dijmă, provinciile la prerogativele lor financiare, orașele la libertăți și la corporații, iar magistrații la venalitatea serviciilor. În câteva ore, ordinea socială a vechiului regim este abolită și este proclamat principiul egalității cetățenilor în fața legilor. Această revoluție socială, înfăptuită în plină exaltare, de o Adunare națională în care se împletesc virtutea civică „à la romaine” și efuziunea „sufletelor sensibile”, nu trebuie să creeze iluzii.

Entuziasmul diminuându-se, hotărârile luate în pripă sunt aplicate într-un mod mai realist: obligațiile personale (corvezi, drepturi de vânătoare, dijmă) sunt cu siguranță abolite fără despăgubire, dar drepturile asupra pământului (redevența datorată seniorului și zeciuiala) sunt declarate abolite prin răscumpărare, spre marea decepție a țăranilor.

În ciuda unor rezerve, în esență se poate considera că în august 1789, Revoluția este deja înfăptuită. Deputații Constituantei au răsturnat vechiul regim și au distrus un edificiu politic și social multiseclar. Le rămâne să instaureze principiile noii societăți pe care intenționează să o construiască.

Construirea unei noi lumi

Vechiul regim odată abolit, nu rămâne decât să se construiască noile instituții. În așteptarea redactării Constituției și adoptării noilor legi, Constituanții hotărăsc să proclame în mod solemn principii noi. Acesta este conținutul *Declarației drepturilor omului și cetățeanului*, votată la 26 august 1789 și care adoptă principiile filozofiei Luminilor.

Pe plan politic, dispariția monarhiei absolute este afirmată de articolul 3 al Declarației, care proclamă suveranitatea națiunii și nu pe cea a monarhiei: „Principiul oricărei suveranități se întemeiază pe națiune. Nicio clasă, niciun individ nu poate să manifeste vreo autoritate care să nu se bazeze în mod limpede pe aceasta”. Această schimbare este capitală. Legea nu va mai însemna, ca în timpul vechiului regim, ceea ce dorește regele, pentru că acesta nu mai este suveran. Articolul 6 o definește, după expresia lui Jean-Jacques Rousseau, ca „exprimarea voinței generale”, ceea ce presupune ca ea să fie elaborată de toți cetățenii, sau cel puțin de reprezentanții lor. Regimul reprezentativ apare astfel ca transpunerea instituțională concretă a principiilor suveranității naționale.

Pe plan social, principiul de bază este respectarea drepturilor naturale ale omului, împrumutat direct din filozofia engleză din secolul al XVII-lea și de la succesoarea franceză a acesteia din secolul al XVIII-lea. Aceste drepturi sunt precizate în articolul 2 al Declarației: libertate, proprietate, siguranță și opoziția față de exploatare. Libertatea este

considerată dreptul cel mai important, iar diferitele articole încearcă să-i delimiteze domeniile. Definiția dată de articolul 4 este largă pentru că ea cuprinde tot ce nu dăunează celorlalți. Chiar dacă legea este cea care trebuie să stabilească ceea ce este permis, se precizează totuși (articolul 5) că aria sa trebuie să fie cât mai limitată posibil. Legea este destinată în mod strict apărării societății și tot ce ea nu interzice clar face parte din domeniul libertăților. Libertatea individuală apare ca fundamentală. Inspirându-se din legea britanică *Habeas Corpus*, Declarația o extinde la libertatea de opinie, la libertatea religioasă (articolul 10) și la libertatea de exprimare (articolul 11). Altă libertate este cea de opoziție față de exploatare. Preluată din Declarația de independență a Statelor Unite și din ideile lui Locke, ea justifică *a posteriori* faptele revoluționare din iunie-iulie 1789. Al doilea drept natural și imprescriptibil al omului este proprietatea pentru care burghezia a tremurat în timpul agitației din luna iulie. „Inviolabilă și sfântă” (articolul 17), ea este inseparabilă de libertatea individului, căruia îi garantează existența.

În sfârșit, confirmând suprimarea privilegiilor, Declarația face din egalitatea în fața legii unul din principiile fundamentale ale noii societăți: „Oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi” spune articolul 1 al textului, neexcluzând totuși existența unor diferențe între oameni, cu condiția ca acestea să fie „bazate pe interesul comun”. Suveranitatea națiunii, respectarea drepturilor naturale ale individului, care stă la baza societății, proclamarea egalității indivizilor în fața legii, iată care sunt principiile noi formulate de Revoluția franceză și pe

care activitatea intensă a Adunării constituante le pune în practică, cu o serie de adaptări, până la adoptarea noii Constituții (septembrie 1791).

Aceasta din urmă instaurează o monarhie constituțională după modelul britanic, cu separarea puterilor în stat, așa cum preconizau Locke și Montesquieu. Chiar dacă suveranitatea națiunii este proclamată din nou, principiul egalității în fața legii suferă o crudă denaturare: numai cetățenii care plătesc un impozit (cens) echivalent cu cel puțin salariul pe trei zile de muncă, au dreptul să voteze. Primele alegeri bazate pe sufragiu censitar desemnează pentru doi ani o Adunare legislativă independentă față de rege, care nu are dreptul să o dizolve. Ea este însărcinată să voteze legile și să-i controleze pe miniștri. Puterea executivă este încredințată regelui, declarat scutit de responsabilitate și inviolabil. Întreaga responsabilitate revine celor șase miniștri, cărora Adunarea poate să le ceară socoteală de toate acțiunile și care trebuie să contrasemneze toate hotărârile regale.

Regele se poate opune prin veto la aplicarea unei legi votate de Adunare, dar numai timp de două legislaturi. În schimb, nu este consultat în problemele financiare, i se interzice convocarea trupelor, iar puterea judiciară îi este retrasă. Puterea regelui fiind astfel limitată, în virtutea noilor principii pe care le-a proclamat, Adunarea constituantă trece la reorganizarea completă a țării, pe baza suveranității naționale, a uniformizării și a raționalizării instituțiilor. Administrația este simplificată și descentralizată datorită creării celor 38 de departamente subdivizate în districte,

cantoane, comune, fiecare din aceste circumscripții fiind administrate de consilii alese de cetățenii activi. Justiția devine gratuită, iar independența ei este garantată prin alegerea judecătorilor și a juraților: arestările se fac de acum înainte în numele națiunii. Principiul egalității în fața legii și cel al libertății religioase duc la suprimarea discriminărilor care apăsau asupra evreilor și protestanților. Tot în numele libertății sunt desființate vămile interioare, taxele de trecere a podurilor și sistemul corporațiilor și se interzice muncitorilor să se organizeze pentru a obține condiții mai bune de muncă sau salarii mai mari (legea Le Chapelier din 14 iunie 1791).

Raționalizarea se extinde și la domeniul financiar. Impozitele indirecte, considerate nedrepte pentru că ele apasă și pe umerii bogaților și pe cei ai săracilor, sunt suprimate (exceptând taxa de timbru și taxele vamale externe). Fostele impozite sunt și ele anulate și se înlocuiesc cu trei contribuții directe: contribuția funciară asupra proprietăților, contribuția imobiliară, proporțională cu chiria și impozitul plătit de comercianți, meseriași și membrii profesiunilor liberale. În sfârșit, același spirit de raționalizare duce la reorganizarea Bisericii franceze. Cu atât mai mult cu cât, pentru a rezolva criza financiară, bunurile clerului au fost confiscate și urmează să fie vândute ca bunuri naționale, servind drept garanție pentru bancnotele (assignate) de care Statul se servește pentru a-și efectua plățile. La 12 iulie 1790, noua Constituție civilă a clerului stabilește 38 de dioceze (una pe fiecare departament), grupate în zece metropole. Episcopii și parohii (unul pentru fiecare district)

primesc un salariu de la stat și sunt aleși, primii de alegătorii departamentului, ceilalți de alegătorii districtului. Episcopii nu primesc învestitura canonică de la papă, ci de la arhiepiscop. Dorința Bisericii galicane este confirmată de hotărârea din 27 noiembrie 1790: toți reprezentanții Bisericii trebuie să-și depună jurământul de credință față de națiune, față de lege și față de rege.

Între anii 1789 și 1791, o societate nouă se naște în Franța. O societate inspirată de principiile iluministe și care duce la înăbușirea monarhiei absolute, înlocuită de o monarhie constituțională, în care puterile sunt de acum înaintea separate. Destrămarea societății împărțite pe ordine (clase) din vechiul regim, cu șirul său de privilegii și inegalități, face loc unei societăți în care individul este rege și în care egalitatea juridică – nu însă și cea socială – este deja stabilită. Apărute în Franța, aceste schimbări vor transforma profund, în următorul sfert de secol, întregul continent.

Revoluția franceză și Europa

Într-o Europă în care influența franceză este considerabilă, evenimentele din 1789 au un ecou deosebit. Pe tot continentul, caracterul simbolic al Revoluției franceze impresionează elita intelectuală luminată, obișnuită să considere Franța drept călăuza ideilor noi. Astfel, căderea Bastiliei, la 14 iulie 1789, este considerată drept începutul prăbușirii despotismului și abolirea privilegiilor care anunță o eră nouă în istoria omenirii. Tradusă în toate limbile Europei, *Declarația drepturilor omului și cetățeanului* se răspândește chiar și în țările care, ca Spania, îi interzic difuzarea. În țările vecine Franței, Țările de Jos austriece, episcopatul de Liège, Provinciile Unite, Germania renană, Savoia și în cantonul elvețian Vaud, „patrioții”, partizani ai libertății, vibrează la aflarea evenimentelor din 1789 și speră să fie și ei eliberați de „despoții” lor. „Pelerini ai libertății”, numeroși refugiați politici, poeți sau scriitori străini (englezul Wordsworth, prusacul Wilhelm de Humboldt, rusul Karamzin sau italianul Alfieri) aleargă în Franța pentru a asista la venirea timpurilor noi. Ei își informează compatrioții despre evenimentele și ideile revoluționare prin intermediul povestirilor, cărților, articolelor. Rămăși în țara lor, în Germania, poetul Goethe, filozofii Kant și Fichte sunt cucerți de noile idei. Întreaga Europă intelectuală vibrează la unison cu Revoluția.

În ciuda speranțelor pe care le trezește la început, Revoluția îngrijorează în mică măsură pe despoții

absoluți. De altfel, mulți sunt mulțumiți de stagnarea politicii externe a lui Ludovic al XVI-lea. Slăbiciunea Franței apare clar la începutul lui 1790, când Spania intră în conflict cu Anglia pentru golful Nootka-Sund, situat pe coastele Californiei. Legat de Spania prin „Pactul de Familie“, Ludovic al XVI-lea nu poate să o susțină. Luându-i-o înaintea, Adunarea constituantă a adoptat, la 22 mai 1790, *Declarația de Pace mondială*: „Națiunea franceză nu va mai întreprinde niciun război de cucerire și nu-și va mai folosi niciodată forțele împotriva libertății altui popor“.

Revoluția va fi totuși antrenată în complicații diplomatice, tocmai datorită fermității principiilor sale. Aceste complicații iau naștere din ciocnirea dintre noul drept revoluționar și cel al vechiului regim și scoate în evidență faptul că în Europa, coexistența a două concepții radical opuse este imposibilă.

Europa secolului al XVIII-lea a rămas o Europă dominată de dreptul prinților. Revoluția proclamă instaurarea dreptului popoarelor. Numeroase adunări revoluționare locale se lovesc de acest fapt: Serbarea Federației, care adună pe Champ de Mars, la 14 iulie 1790, pe reprezentanții tuturor provinciilor, are drept temă acest principiu. Chiar în interiorul frontierelor franceze, Constituanta trebuie să aleagă între cele două principii, cu riscul de a provoca ostilitatea suveranilor europeni dacă aplică principiile la care aderă poporul.

Imediat ce s-au abolit drepturile feudale, Alsacia, ca și celelalte provincii franceze, a aplicat și ea această reformă atât de așteptată. Or, una din ambiguitățile tratatelor din Westfalia este curând

folosită împotriva acestei hotărâri. Aceste tratate nu au făcut din Alsacia o provincie franceză, ci au transferat regelui Franței drepturile casei de Austria, ansamblu complex de drepturi ale suveranului și ale suzeranității feudale. Suzeranii de pe teritoriul alsacian, un anumit număr de prinți germani, considerând că decretele din august 1789 nu au valabilitate și pentru ei, cer să se profite în continuare de drepturile lor feudale. Constituanta se opune susținând că Alsacia nu se poate sustrage legislației naționale.

Problema Avignonului este mai gravă. Aici nu se pun în discuție drepturile feudale ci o adevărată suveranitate. Avignon și Comitatul Venaissin sunt niște enclave pontificale pe teritoriul francez. Odată cu Revoluția, locuitorii Avignonului se scutură de suveranitatea papei și, la 11 iulie 1790, cer reintegrarea în teritoriul Franței. Constituanta ezită totuși să realizeze o anexare care apare ca o confirmare a unui drept revoluționar: acela al popoarelor. Anexarea Avignonului nu este hotărâtă decât în septembrie 1791, după condamnarea Revoluției de către papa Pius al VI-lea și după reformele religioase ale Constituantei.

Izbucnirea revoltei belgiene (1789), a revoltei din Liège, a agitației din Piemont și din Renania arată Europei că Revoluția nu poate rămâne un incident de politică internă franceză. În ciuda incontestabilei dorințe de pace a Constituantei, principiile pe care ea intenționează să le pună la baza unei noi societăți au un ecou deosebit în Europa, iar consecințele lor îi scapă adesea de sub control. Din 1790 această situație este clară pentru Europa cultivată și dacă susținătorii ideilor noi se simt

uneori satisfăcuți, mulți dintre ei reacționează brusc, speriați de consecințele practice ale principiilor teoretice pe care le propovăduiesc pentru a fi în pas cu moda. Aristocrații, „filozofi” atât timp cât este vorba de a lupta împotriva absolutismului regal, se dezic cu brutalitate când sunt abolite principiile feudale. „Despoți luminați”, prinții Europei își dau seama brusc de amenințarea ce planează asupra tronului lor odată cu exportarea principiilor subversive răspândite de francezi. Schimbarea lor bruscă de atitudine este de altfel încurajată de nobilii francezi: emigrați pe malurile Rinului, ei îndeamnă la organizarea unei cruciade împotriva Revoluției.

Din 1790, englezul William Burke oferă o ideologie contrarevoluției care este pe cale de a se naște, publicând *Reflecțiile asupra Revoluției franceze*. Acuzând Constituanta că jonglează cu date abstracte și că vrea să construiască o societate nouă ștergând cu totul trecutul, el pretinde că singura formă de guvernare valabilă este cea provenită dintr-un lung trecut istoric, care a fost instaurată cu încetul de-a lungul secolelor, respectând temperamentul și tradițiile fiecărui popor. Punând în principiu valoarea tradiției față în față cu invențiile revoluționare, Burke pune astfel bazele doctrinei conservatorilor din Europa secolului al XIX-lea.

Dincolo de această reacție teoretică, îngrijorarea creează în Europa o mișcare contrarevoluționară. Prințul de Condé adună la Koblenz o armată de emigranți gata să intre în luptă. Pregătită să intervină, Prusia caută să se alieze cu noul împărat austriac. Dar Leopold al II-lea respinge soluția

războiului, în ciuda arestării lui Ludovic al XVI-lea, la Varennes (iunie 1791), în timp ce încerca să fugă. În cele din urmă, în cursul unei întâlniri cu regele Prusiei, Frederic-Wilhelm, la Pillnitz, în Saxa, acceptă să semneze un manifest destinat să-i intimideze pe revoluționarii francezi. Afirmând că toate națiunile Europei sunt interesate ca în Franța să se restabilească ordinea, cei doi suverani germani îi invită pe toți suveranii europeni să li se alăture. Ei știu foarte bine că unii dintre aceștia, de la regele Suediei, Gustav al III-lea, la împărăteasa Rusiei sunt gata să o facă. Dar ei mai știu că regele Spaniei, Carol al IV-lea, și Victor-Amedeo de Savoia nu au interes să intre în conflict cu vecina lor și că regele Angliei, George al III-lea, a hotărât să rămână neutru.

Chiar dacă în 1791 se vede că „prin însăși natura ei, Revoluția este dușmana tuturor cârmuirilor și tinde să le distrugă pe toate în așa fel încât toți au interesul să o distrugă” (Joseph de Maistre), Europa vechiului regim este incapabilă să treacă la acțiune și se mulțumește doar cu declarații de intenție. Marele război ce se va declanșa între Europa vechiului regim și Franța noilor idei, și care va dura mai mult de douăzeci de ani, își are originea în problemele de politică internă ale Franței.

Revoluția optează pentru război

În septembrie 1791, Adunarea constituantă a dat Franței o Constituție care realizează idealul politic al burgheziei. Rezultat al alegerilor, Adunarea legislativă trebuie să experimenteze monarhia constituțională instaurată prin Constituție și pentru care Franța nu posedă niciun fel de experiență și nici tradiție.

În virtutea unui decret propus de Robespierre, Adunarea nu cuprinde niciun membru al Constituantei. Din această cauză, majoritatea deputaților nu au nicio experiență politică. Cu toate acestea, această mulțime lipsită de experiență constituie baza indispensabilă a întregii majorități, iar toată politica deputaților care apără o ideologie constă în atragerea acestor voturi șovăielnice. Adevăratul impuls vine de la două grupări antagoniste: deputații de dreapta, hotărâți să oprească evoluția regimului revoluționar, și cei de stânga, dintre care cei mai celebri sunt cei din regiunea Gironde: Brissot, Condorcet, Vergniaud, Gaudet, Gensonne. Aceștia din urmă, revoluționari sinceri, se entuziasmează repede dar se sperie de aplicarea în practică a ideilor pe care le susțin și cărora nu le prevăd întotdeauna consecințele. Regele nu se gândește să joace rolul de arbitru între aceste două grupări. Pentru că a jurat pe Constituție, el se preface că o respectă, dar chiar și dreapta i se pare prea revoluționară. Toată energia pare să și-o folosească într-un singur scop: să revină asupra concesiilor pe care a trebuit să le facă noilor

concepții.

Dar foarte curând este evident că funcționarea noilor instituții nu poate permite regelui să reinstaureze în Franța vechiul regim. Din acest moment, urmând sfaturile Mariei Antoaneta, Ludovic al XVI-lea începe să practice „la politique du pire”: pentru a discredita Revoluția și a-i convinge pe suveranii europeni să intre în război contra Franței, el îi ajută pe extremiști. Astfel, sperând să declanșeze un război „politic”, la sfârșitul căruia națiunea l-ar considera drept salvatorul ei, Ludovic al XVI-lea acceptă fără opoziție să semneze un ultimatum adresat Electorului de Trêves (decembrie 1791), ordonându-i să-i alunge pe emigranții refugiați pe teritoriul său.

Pentru motive total opuse, girondinii doresc și ei războiul. Nedându-și prea bine seama de motivele ciudatei politici a regelui, ei îl bănuiesc totuși că pune la cale intrigi contrarevoluționare, fără să poată găsi dovezi care să le confirme bănuielile. Un război ar avea pentru ei avantajul de a-l obliga pe rege să se demaște: ori ar accepta să treacă în mod sincer de partea Revoluției, ori și-ar arăta ostilitatea față de națiunea în război și ar pierde susținerea opiniei publice. Costul unui război apare cu atât mai mic cu cât girondinii se entuziasmează la gândul unei cruciade a popoarelor împotriva „tiranilor”. Robespierre este singurul care vrea să împiedice războiul. Într-un discurs ținut la Clubul iacobinilor, el atrage atenția Revoluției asupra pericolului: „în timpul războiului, puterea executivă se manifestă în modul cel mai periculos și exercită un fel de dictatură care înspăimântă libertatea abia

instaurată; în timpul războiului, poporul uită discuțiile ce se referă la drepturile sale civile și politice pentru a nu se ocupa decât de evenimentele externe, își întoarce privirile de la legislatorii și magistrații săi pentru a-și dirija interesul și toate speranțele spre generali și miniștri. Cu toate acestea, războiul este cel care, prin obișnuința supunerii pasive și entuziasmul firesc față de șefii norocoși, face din soldații patriei soldații monarhului sau ai generalilor acestuia. În timpurile de tulburări și de dezbinări, șefii armatelor devin arbitrii destinului țării lor și fac să se încline balanța în favoarea partidului din care fac parte. Chiar dacă aceștia sunt Cezari sau Cromwelli, până la urmă ei pun mâna pe putere. Dacă sunt însă curteni lipsiți de caracter, ei se întorc să depună puterea la picioarele stăpânului lor și îl ajută să exercite o autoritate arbitrară, cu condiția să fie valeții lui principali“.

Destinate în special să combată ambițiile generalului La Fayette, dispus să-l repună pe rege în deplinătatea puterilor sale cu condiția să devină ministru, aceste cuvinte profetice nu sunt ascultate. Când împăratul Francisc al II-lea, un tânăr de 24 de ani, avid de glorie militară, îi urmează prudentului Leopold al II-lea (1 martie 1792) și provoacă Franța, nu se găsesc decât șapte persoane care să se opună propunerii lui Ludovic al XVI-lea „de a declara război regelui Boemiei și Ungariei“. „La politique du pire“ nu este deloc în avantajul regelui. Făcut răspunzător de primele eșecuri și acuzat de trădare, el este răsturnat de Revoluția din 10 august 1792 și întemnițat. Dominând noua Adunare, Convenția (septembrie 1792), deputații montagnarzi,

revoluționarii cei mai intransigenți, deschid procesul lui Ludovic al XVI-lea. Robespierre scoate în evidență faptul că este vorba de un act politic și nu juridic: „Nu există aici niciun proces. Ludovic nu este un acuzat, iar voi nu sunteți judecători... Nu aveți de dat nicio sentință, trebuie să luați o măsură pentru salvarea tuturor“. La 21 ianuarie 1793, regele este ghilotinat în piața Revoluției, actuala piață Concorde. Revoluția „a aruncat drept sfidare Europei, un cap de rege“.

De la războiul de propagandă la războiul de cucerire

Războiul nu capătă decât treptat adevăratul său caracter. El începe printr-o completă descompunere a armatei franceze, ai cărei ofițeri au emigrat, și printr-o lentă deplasare de trupe care amintește de războaiele din secolul al XVIII-lea. Revoluția este îndelung paralizată de încetineala intenționată cu care regele conduce războiul. Canonada de la Valmy (20 septembrie 1792), în care puternica infanterie prusacă trebuie să se retragă, dezavantajată de șederea prelungită în noroaiele din Lorena și de dizenterie, marchează totuși o schimbare radicală a situației. Silite mult timp să se apere, armatele franceze trec la ofensivă și cuceresc malul stâng al Rhinului, Nice și Savoia. Generalul Dumouriez, omul girondinilor, obține victoria de la Jemmapes, care duce la cucerirea Belgiei, la 5 noiembrie 1792. În câteva săptămâni, Convenția, zăpăcită de aceste victorii, devine stăpâna Europei occidentale.

Preocupată în întregime de probleme interne, Revoluția nu are altă doctrină de politică externă decât *Declarația de pace mondială* din 1790. O declarație care, prin acest război, se transformă într-o adevărată cruciadă. Noua doctrină se elaborează în mijlocul victoriilor din 1792. Declarație de război împotriva vechiului regim, aceasta face din armatele franceze mijlocul de propagandă pentru formulele revoluționare. Începând din 19 noiembrie 1792, la propunerea deputatului la Réveillère, „Convenția națională

declară, în numele națiunii franceze, că va acorda ajutor și sprijin tuturor popoarelor care doresc să-și câștige libertatea și însărcinează puterea executivă să dea generalilor ordinele necesare pentru a ajuta aceste popoare“.

Războiul de propagandă revoluționară, a cărui semnificație este completată de execuția regelui, nu reprezintă nici pe departe singurul aspect al luptei care se angajează între Europa și Franța. Exceptându-l pe Robespierre și câțiva revoluționari din anturajul său, toți consideră că noile concepții nu sunt atât de puternice încât să poată șterge forța sentimentului național și a interesului național, formate de-a lungul deceniilor de politică tradițională. În ciuda „noilor idei“, războiul dus de Franța revoluționară se apropie repede de încercările de hegemonie din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Vechea teorie a „frontierelor naturale“ cunoaște o recrudescență deosebită: „Republica franceză trebuie să aibă drept graniță Rhinul“, scrie girondinul Brissot. Iar montagnardul Danton adaugă: „Granițele Republicii sunt trasate de natură. Noi le vom avea pe toate, în cele patru puncte cardinale, de la Rhin la ocean, și până la Alpi“. Aplicând această teorie, teritoriile cucerite devin părți integrante ale Republicii franceze. Bâle, „eliberat“ în octombrie 1792, și care s-a constituit ca Republică, se transformă în departamentul Mont-Terrible. În noiembrie 1792, Savoia, care ceruse ce-i drept anexarea, devine franceză. Dar Belgia, Nice și Renania sunt anexate Franței fără acordul evident al majorității locuitorilor săi.

Pentru suveranii europeni, amenințarea devine

prea directă pentru a-și mai permite să ezite. În primăvara anului 1793 se formează prima coaliție.

Europa prinților împotriva Europei națiunilor

Chiar dacă moartea lui Ludovic al XVI-lea servește de pretext moral, coaliția și intervenția suveranilor europeni au cauze mult mai directe și mai puțin nobile. Văzându-și coroanele amenințate de ideile revoluționare aduse din Franța, regii se simt amenințați și în propriile interese de anexările recente. Prinții italieni și regele Sardiniei, indignați de anexarea Nicei și Savoi, prinții germani îngrijorați de cucerirea malului stâng al Rhinului se alătură Austriei și Prusiei care se aflau deja în război împotriva Franței. Convenția nu lasă timp de gândire Olandei și nici Spaniei și le declară război. În sfârșit, Rusia, adversară îndârjită a iacobinilor, se alătură coaliției. Revoluția trebuie să înfrunte întreaga Europă.

Ea întâmpină deja greutăți în teritoriile anexate. În Belgia, în Renania și în Savoia, „patrioții” sunt izolați, iar armata franceză procedează ca o armată de ocupație: îndoctrinează populația prin intermediul cluburilor, ruinează țara prin rechiziționări și persecută Biserica. Neputând să se bazeze pe țările ocupate, generalii francezi suportă o înfrângere după alta. Girondinii, care se află la putere, refuză să ia măsurile extreme cerute de montagnarzi și de Robespierre.

Revoluția se confruntă dintr-odată cu toate problemele posibile: catolicii și regaliștii din vest, indignați de executarea lui Ludovic al XVI-lea, care se revoltă când Convenția ordonă o înrolare de 300.000 de oameni pentru apărarea frontierelor;

scăderea cantității de alimente și creșterea prețurilor; nervozitatea claselor celor mai sărace din Paris, victime ale mizeriei care încurajează specula. În urma declanșării unui război pe care nu-l pot susține, girondinii sunt răsturnați de adversarii lor montagnarzi și de poporul din Paris (31 mai-2 iunie 1793). Urmează o revoltă a departamentelor din sud-vest și din Normandia, ale căror reprezentanți sunt montagnarzii. În aceste condiții tragice, aceștia din urmă și Robespierre ajung să ia puterea.

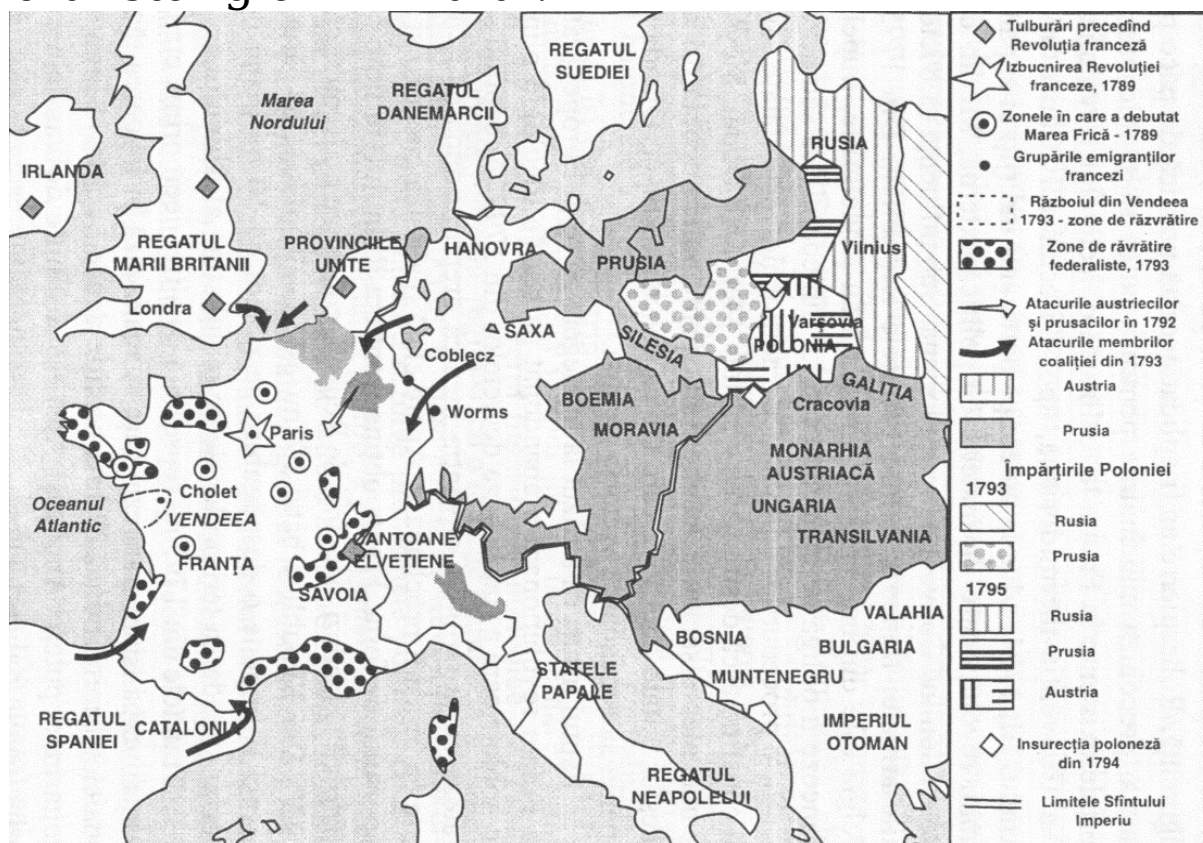
Adversari ai războiului, adepții lui Robespierre sunt însărcinați să conducă războiul. Convinși că „libertatea nu se câștigă cu baionetele”, criticând politica de expansiune a girondinilor, aceștia își definesc doctrina în Constituția din 1793: „Poporul francez... nu se amestecă în niciun fel în guvernarea altor națiuni”. Totuși, ei sunt ferm hotărâți să împiedice în Franța reinstaurarea vechiului regim și, cu o forță de neîmblânzit, împing națiunea în război pentru a apăra cuceririle Revoluției. Guvernând prin teroare pentru a rezolva problemele politice, economice și sociale, trimițând la ghilotină pe dușmanii Revoluției și chiar pe cei pe care situația pe care o au sau originea îi indică drept adversari firești ai noului regim, ei reușesc în câteva luni să restabilească situația. Dușmanul din interior este strivit. Iar armatele permanente ale suveranilor europeni, obișnuite cu manevrele savante și cu războiul strategic, trebuie să dea înapoi în fața maselor de tineri entuziaști, pe care generalii Revoluției le aruncă pe câmpurile de bătălie, fără să-și facă griji din cauza pierderilor de vieți omenești. În primăvara lui 1794, situația militară

este restabilită: victoria de la Fleurus (26 iunie) salvează Franța și deschide trupelor franceze calea către Belgia. Într-un an, montagnarzii au realizat în întregime programul de salvare a țării.

Întrucât căderea sa (27 iulie) urmează imediat după victoria de la Fleurus, este imposibil de știut dacă, odată Revoluția în siguranță, Robespierre ar fi aplicat această politică de pace pe care o preconiza mai înainte pentru a putea să-și folosească forțele existente în Franța la realizarea obiectivelor Revoluției. Dar Convenția thermidoriană, apoi Directoratul (Constituția Anului III, 1794) aduc la putere pe partizanii îndârjiți ai expansiunii revoluționare. În materie de politică externă, Merlin de Douai domină Convenția thermidoriană. Sub influența sa, victoriile armatei franceze extind granițele Republicii. Din 1795, Belgia este din nou anexată. Continuându-și victoriile, trupele franceze îi obligă pe majoritatea celor din coaliție să semneze, conform procedurilor diplomatice tradiționale, niște tratate care să consfințească destrămarea coaliției. Merlin de Douai, Sieyès și mai ales alsacianul Reubell sunt principalii negociatori ai acestor tratate din 1795, care fac ca Toscana, Prusia, Olanda și Spania să recunoască victoria Franței.

Faptul însuși că a căzut la înțelegere cu regii Europei arată că Franța revoluționară a abandonat partea de ideologie plină de noblețe care a stat la baza decretelor din 1792. Acceptând să trateze cu „tiranii”, Convenția încalcă dreptul popoarelor, pe care ea însăși îl proclamase. Apare clară realitatea cuceririi și a raportului de forță: Franța obține frontiera Rhinului, în timp ce „patrioții” olandezi,

convinși de Reubell, constituie o „Republică-soră”. Dar Republica batavă²⁰⁰ nu este decât un satelit, căruia Franța îi impune o despăgubire de război de 10 milioane de florini și cedarea teritoriilor de pe malul stâng al Rhinului.

Europa în timpul Revoluției

Tratatele din 1795 nu reprezintă de altfel decât prima etapă a mării expansiuni franceze, care se realizează în favoarea războaielor care continuă. Prima coaliție aduce împotriva Franței două mari puteri: Anglia și Austria, susținute de vasalele ei, principatele italiene. Directoratul își îndreaptă primele eforturi către aceasta din urmă. În timp ce generalii Jourdan și Moreau se îndreaptă spre Viena pe drumurile germane, o a treia armată, comandată de Bonaparte, trebuie să realizeze în Italia o tentativă de diversiune. Înfrângerea armatelor lui Jourdan și Moreau îi oferă până la urmă rolul

principal. Cu această ocazie, se constată în ce măsură metodele armatelor Revoluției sunt departe de scopurile care au stat la baza cruciadei împotriva „tiranilor”. Este de la sine înțeles că de acum înainte războiul va da naștere la război. Bonaparte perfecționează în mod deosebit politica rechiziționării și devine marele furnizor al fondurilor Directoratului. Băncile publice și casele de amanet din orașe sunt golite, în timp ce suveranii învinși trebuie să plătească mari despăgubiri de război: înfrângerea îl va costa pe papă mai mult de 100 de milioane. La sumele în numerar se adaugă operele de artă care pleacă în convoaie din Italia și se îndreaptă spre muzeele franceze. Și când populația reacționează la extorcări, generalul francez lasă armata să jefuiască orașul (ca în Pavia), după ce execută pe reprezentanții municipalității.

Victoriile lui Bonaparte sunt fulgerătoare. Campania din Italia începe la 11 aprilie 1797. Începând din 28, piemontezii semnează armistițiul și recunosc anexarea Nicei și Savoii. Ducii de Parma și de Modena, împreună cu papa, cer la rândul lor pace: regele Neapolelui îi imită. După ce i-a bătut pe austrieci la podul din Lodi (9 mai), Bonaparte își face o intrare triumfală în Milano și asediază Mantua care se află pe drumul spre Viena prin Tyrol. Armatele pe care împăratul încearcă să le trimită ca întărire sunt înfrânte, iar numele locurilor unde au avut loc luptele împodobesc lista cu victorii a generalului Bonaparte: Castiglione, Arcole, Bassano, Rivoli. Când Mantua este cucerită, Bonaparte se poate năpusti spre Viena, trecând Alpii. Austria trebuie să ceară pace.

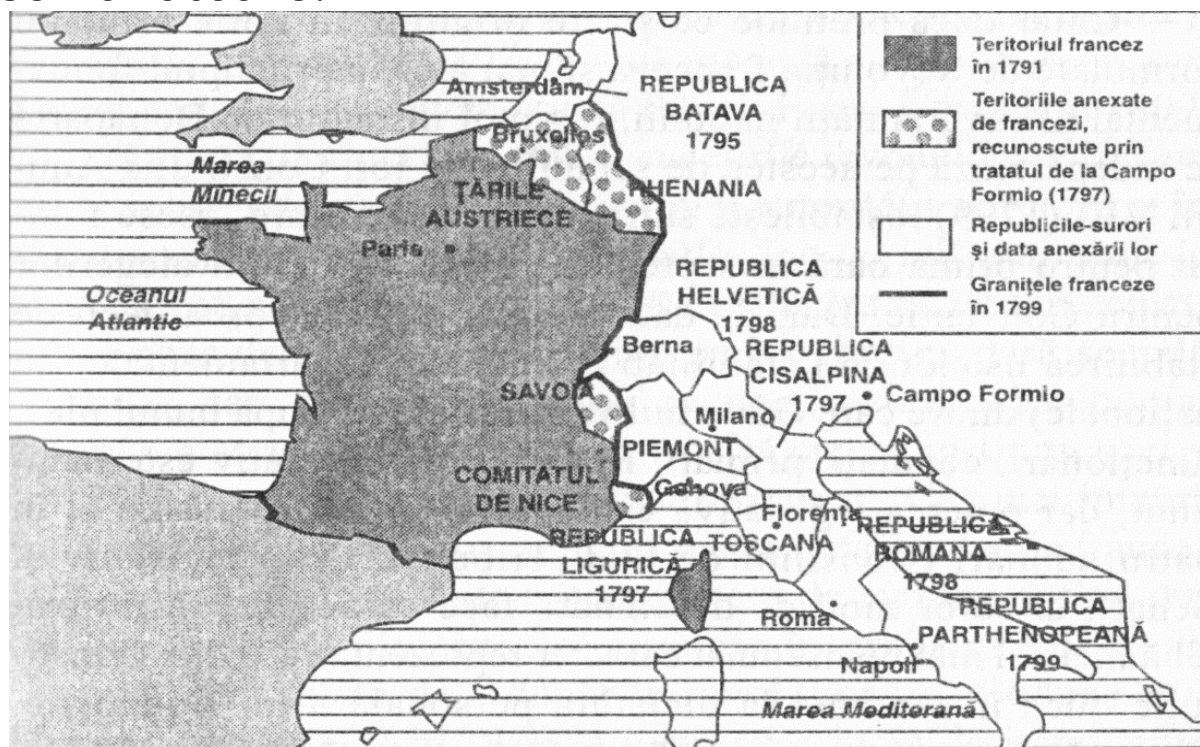
Semnat la Campo-Formio, la 18 octombrie 1797,

tratatul care pune capăt războiului împotriva Austriei este pe măsura imaginii brutalei campanii pe care Napoleon tocmai o realizase. Tratatul este de altfel opera sa, generalul învingător neglijând părerile diplomației franceze. În afară de recunoașterea suveranității franceze asupra Belgiei și a malului stâng al Rinului, Bonaparte impune Lombardiei și statului milanez, extinse prin teritoriile cucerite de la prinții vecini, să formeze o Republică cisalpină, al cărei protector se instituie, și în care o instalează pe soția sa, Joséphine de Beauharnais. El îi susține de asemenea pe iacobinii din Genua, care formează un nou stat satelit, Republica Liguriană, al cărei sprijin solid sunt trupele lui Bonaparte.

Înmulțirea republicilor-surori în Italia de nord nu simplifică concepția diplomației revoluționare. Pentru a despăgubi Austria pentru pierderile sale, Bonaparte i-a propus chiar și la Campo-Formio să împartă cu el vechea Republică Venețiană. Masacrarea trupelor franceze la Verona servește de pretext pentru intervenția care duce la împărțire. Austria primește teritoriile din peninsulă, Franța ia insulele Ionice. Politica napoleoniană în Europa este inaugurată astfel printr-o dezmembrare care amintește foarte bine procedeele diplomatice ale vechiului regim față de Polonia. Adevărat proconsul al Italiei, Bonaparte trebuie totuși să renunțe la a mai ieși în evidență. El a dat prea multe dovezi de independență pentru a nu se teme de răzbunarea Directoratului. Hotărât să lase Directoratul să se discrediteze singur, el sugerează să i se încredințeze comandamentul unei armate care va cuceri Egiptul, pentru a tăia legăturile Angliei cu

Indiile și unde, de altfel, aceasta întâmpină mari dificultăți. Bonaparte se îmbarcă la 19 mai 1798.

În lipsa lui, Directoratul consolidează paravanul protector al Republicilor-surori, destinat să izoleze departamentele franceze de o Europă ostilă. Republica Batavă, Republicile italiene adoptă Constituții copiate după cea franceză din timpul Directoratului. La conducerea lor sunt numiți oameni care împărtășesc opiniile grupurilor aflate la putere în Franța. Și când, amenințat din stânga de iacobini și din dreapta de regalști, Directoratul reacționează prin lovituri de stat care îi atacă și pe unii (22 floreal) și pe ceilalți (18 fructidor), generalii francezi susțin în republicile-surori lovituri de stat asemănătoare.

Expansiunea franceză (1791-1799)

De la Mediterana până la Marea Nordului, un scut de republici-surori înconjoară de acum înaintea Franța revoluționară. În ciuda oprimării politice și a exploatării economice, ideile revoluționare a căror

apărătoare este Franța se răspândesc în Europa.

Din nou suveranii europeni încearcă să reacționeze împotriva expansiunii franceze. O a doua coaliție se formează în 1799 într-o Europă în care ura împotriva francezilor începe să prevaleze asupra interesului pentru concepțiile noi. Aceasta obține câteva succese militare răsunătoare, dar care nu sunt decât de scurtă durată. Primele succese ale membrilor coaliției provoacă întoarcerea în Franța a lui Bonaparte, hotărât să profite de discreditarea Directoratului în urma înfrângerilor suferite. Cu toate că situația militară fusese restabilită când a debarcat la Toulon, în octombrie 1799, el se debarasează fără greutate de un regim de care Franța este sătulă și care este atât de subminat din interior încât, pentru realizarea loviturii sale de stat, Bonaparte poate conta pe doi Directori (Sieyès și Roger-Ducos) și pe neutralitatea celui de-al treilea (Barras).

Odată cu lovitura de stat din 18 brumar, anul VIII (9 noiembrie 1799), Bonaparte pune capăt celor zece ani de revoluție. Stăpân al celei mai mari puteri pe continent, extinsă prin anexiuni și prin influența directă pe care o exercită asupra republicilor-surori, Bonaparte își va consolida autoritatea și va sistematiza realizările revoluționare.

Consulatul și sistematizarea noilor principii

Regimul Consulatului, care apare ca primă etapă a dictaturii lui Bonaparte, se vrea un regim de pace victorioasă. Continuând un efort militar ușurat în mod deosebit de victoriile precedente, Bonaparte distruge a doua coaliție și obligă Austria (Lunéville, 1801), apoi Anglia (Amiens, 1802) să semneze o pace care pare să consfințească victoria Revoluției franceze în Occident.

Chiar dacă pretinde că-și are originile în noile principii formulate de Revoluția franceză și mai ales în principiul fundamental al suveranității națiunii, regimul instaurat de Bonaparte le îndepărtează pe acestea de semnificația lor. Constituția Anului VIII (1799) restabilește sufragiul universal care fusese folosit pentru prima oară în septembrie 1792, în timpul alegerilor pentru Convenție. Dar de data aceasta nu este vorba decât de stabilirea listelor cu notabilități (comunale, departamentale sau naționale) dintre care Guvernul va putea alege, după bunul plac, funcționari, deputați, primari. Regimul reprezentativ este menținut, dar puterea legislativă este slăbită prin dispersarea ei în patru adunări (Consiliul de Stat, Tribunat, Corp legislativ și Senat), al căror mod de desemnare face ca acestea să nu mai aibă nici cel mai neînsemnat caracter reprezentativ. Noua Constituție duce în realitate la dictatura personală a lui Bonaparte. Chiar dacă puterea executivă este încredințată celor trei Consuli, numiți pe zece ani, numai primul deține prerogative reale, căci numește miniștri și

funcționari, propune legi, conduce diplomația și comandă armata. Fără să repună în discuție suveranitatea națiunii, Bonaparte și-a însușit-o în favoarea lui.

Aceeași dorință de a păstra principiile, dar de a le devia aplicarea în practică spre o semnificație autoritară, se întâlnește și în reorganizarea administrației franceze. Plecând de la inovațiile aprobate de Revoluție, Bonaparte impune centralizarea la toate nivelurile: prefectii în departamente, subprefectii în arondismente și primarii în orașe reprezintă nu pe cei administrați, ci statul. În domeniul judiciar, alegerea dispare și aici (exceptând judecătorii de pace), magistrații fiind numiți de acum înainte de Primul consul și fiind inamovibili.

Reorganizarea financiară completează măsurile luate de Revoluție și se vede aici grija noului regim pentru ordine și eficacitate. Consulatul păstrează impozitele stabilite de Revoluție, dar organizează un corp de funcționari însărcinați să le strângă. Punând capăt manevrelor financiare de care s-au servit guvernele succesive din Franța, înmulțind numărul de bancnote (asignate, apoi mandate teritoriale, care s-au depreciat repede), Bonaparte creează, în 1803, o nouă monedă cu acoperire în aur, a cărei emisiune este încredințată Băncii Franței, creată în 1800.

În sfârșit, dorința de a stabili cuceririle revoluționare într-un cadru solid și de a reinstaura principiul autorității se relevă și în apariția unei societăți noi. Bonaparte ține cu atât mai mult la acest aspect, cu cât, pentru a asigura stabilitatea regimului consular, el consideră util să se sprijine

pe burghezie, clasă socială dinamică, care a răsturnat vechiul regim și a condus Revoluția. Pentru a o atrage de partea lui, el vrea să creeze instituții sociale, „blocuri de granit înfipite în solul Franței”. Cea mai importantă este Codul Civil. Având drept scop să unifice legile franceze care erau formate dintr-o juxtapunere de cutume datând din vechiul regim și din texte noi, votate în grabă și lipsite de coerență, formulate de Adunările revoluționare, Codul Civil este promulgat în 1804. Acesta menține principiile importante din 1789, pe care burghezia le-a adoptat (libertate individuală, libertate de conștiință, libertatea de a munci, abolirea drepturilor feudale și a dreptului de primogenitură) și reafirmă caracterul inviolabil al proprietății, dar restabilește în viața socială principiile vechiului regim. Astfel, el dă șefului familiei autoritate deplină asupra femeii, „eternă minoră”, care datorează „supunere soțului ei”, și asupra copiilor pe care îi poate dezmoșteni parțial sau trimite la închisoare fără judecată, pe o durată de șase luni.

Satisfăcută, burghezia trebuie să se pună în serviciul statului, furnizându-i ofițeri și funcționari. Pentru a-i forma, în locul școlilor centrale, considerate prea independente și prea ambițioase, Bonaparte creează licee supuse unei discipline militare care trebuie să dezvolte la elevii lor dragostea pentru ordine, simțul datoriei și respectul față de autoritate. Studiile, bazate pe orare stricte fixate de Guvern, se bazează aproape exclusiv pe latină și matematică. Serviciile deosebite sunt recompensate printr-un ordin nou, care le amintește pe cele din vechiul regim și care are rolul de a pune

bazele unei „nobilimi democratice“, Legiunea de Onoare.

Reorganizând Franța, rezolvând unele din problemele pe care Revoluția le-a lăsat în suspans, încercând o reconciliere a francezilor, Bonaparte poate să savureze onorurile pe care și le oferă cu sprijinul binevoitor al unui popor tulburat de recunoștință față de omul care îi oferă, după vinul îmbătător al victoriilor, liniștea necesară ca să se bucure de pace. În 1802, după pacea de la Amiens, în urma unui plebiscit, este numit „Consul pe viață“. Doi ani mai târziu, un *senatus-consulte* face din el împăratul ereditar al Republicii Franceze, sub numele de Napoleon I. Revoluția ia sfârșit odată cu abandonarea cuceririi sale esențiale: libertatea politică.

În sfârșit, Consulatul reprezintă un început de sinteză între principiile noi, proclamate în 1789, și vechile principii monarhice, bazate pe autoritate și centralizare. Or, Europa va cunoaște, cu ocazia războaielor imperiale, inovațiile Franței revoluționare tocmai sub această formă a sintezei napoleoniene.

Napoleon modifică relația dintre Franța și Europa. Nu mai este vorba de înfruntarea dintre două concepții ale societății europene, ci de un imperialism care se lovește de o Europă monarhică. Armatele imperiale vor constitui totuși mijlocul de modernizare a unei mari părți a continentului.

Capitolul 16

EUROPA NAPOLEONIANĂ

(1804-1815)

■ *Din 1803, Bonaparte reia războiul împotriva Angliei. Avându-și originea în dorința de dominație a lui Napoleon, până în 1815 războiul nu va înceta. Din 1805 până în 1809, un șir de campanii victorioase permit împăratului să învingă toate marile puteri din Europa și să le impună propria lege.*

■ *În 1811, Napoleon domină Europa. Franța are acum 130 de departamente. Rege al Italiei, unde își exercită puterea în mod direct, Napoleon supraveghează cu ajutorul funcționarilor francezi regatele, pe care le-a împărțit membrilor familiei sale, și statele aliaților săi. În aceste condiții, principiile revoluționare cedează locul curentului despotic.*

■ *În jurul Franței se constituie un sistem continental pentru a se putea pune în aplicare blocada continentală, armă de război împotriva Angliei. Dar în sânul acestui sistem se produce o modernizare imitată în mare măsură după experiența franceză, bazată pe egalitatea civilă, libertatea religioasă, suprimarea practicilor*

feudale și dezvoltarea sistemelor moderne de administrație. Această modernizare, deosebit de intensă în Europa occidentală, este mai puțin evidentă în Europa de est și de sud, cu o populație mai puțin evoluată.

■ În sfârșit, dominația napoleoniană consolidează sentimentul național. Stimulat la început de ideile franceze, acesta se manifestă curând împotriva dominației franceze. După ce i-a ridicat pe catolici împotriva lui pentru că l-a persecutat pe papă, în 1812, când Napoleon înregistrează primele sale eșecuri militare în Rusia, revoltele naționale vor transforma înfrângerile sale în debandadă și vor duce la abdicarea sa. În 1814-1815, Europa suveranilor, victorioasă în sfârșit în fața Franței, intenționează să treacă la o restaurare a vechiului regim. Dar răsturnarea din perioada revoluționară a fost prea puternică pentru a permite o restaurare pur și simplu.

Războaiele napoleoniene

După Tratatul de la Amiens (martie 1802), Bonaparte pune capăt Revoluției iar Franța cunoaște o perioadă de pace, pentru prima oară după zece ani. Totuși, nici peste un an, chiar înainte de încoronarea imperială, războiul izbucnește din nou și va dura până la căderea Imperiului, în 1815.

Continuare logică a războaielor Revoluției, războaiele Imperiului prelungesc expansiunea franceză nu mult dincolo de „frontierele naturale”. Exceptând Marea Britanie, Rusia și Imperiul otoman, întreaga Europă cunoaște dominația napoleoniană.

Caracterul imperialist al cuceririlor napoleoniene este neîndoielnic: Franța lui Napoleon tinde să se confunde cu Occidentul. Instituția protectoratelor franceze nu trebuie să înșele: acolo unde domnesc membrii familiei sale, Napoleon este stăpân. El dovedește aceasta transformând regatul Olandei în departament francez (1810), atunci când fratele său, Ludovic, are îndrăzneala să practice o politică națională.

Deseori, declanșarea războiului pare să nu mai poată fi controlată de Napoleon. Dar înlănțuirea războaielor urmează o logică ce pare ineluctabilă: de fiecare dată, odată cu creșterea puterii, apar noi probleme care provoacă noi conflicte. Cauza cea mai evidentă a celor zece ani de noi conflicte este dorința de dominație a împăratului Franței.

Această dorință se afirmă din 1803, când Bonaparte reușește să transforme Sfântul Imperiu

Roman de origine germanică, transformare prevăzută de Pacea de la Lunéville (1801). Actul din 1803 secularizează principatele ecleziastice din Germania și reduce la 82 numărul prinților germani. Împăratul este indignat să vadă că electorii sunt acum în majoritate protestanți și că Napoleon i-a uzurpat autoritatea pe care o avea asupra Sfântului Imperiu și asupra Italiei.

Motivele de îngrijorare ale Angliei sunt tot așa de mari, cu toate că rezultă dintr-o optică diferită. După Tratatul de la Amiens, resemnată în fața ruperii echilibrului european în favoarea Franței, Anglia speră cel puțin să obțină din această pace avantaje comerciale. Or, deziluzia vine imediat. Imperiul francez se înconjoară de solide bariere vamale și reia politica colonială a vechiului regim. Din luna mai 1803, ruptura franco-engleză este inevitabilă. Napoleon se gândește chiar să debarce în Anglia, dar proiectul apare imposibil din cauza superiorității maritime britanice. El pune atunci la punct manevre savante pentru a surprinde flota britanică; dar escadrila franceză a amiralului Villeneuve pierde timp prețios și când, la ordinul insultător al lui Napoleon, acesta se hotărăște să atace, la 21 octombrie 1805, suportă ireparabilul dezastru de la Trafalgar. Marina franceză este distrusă. Adăpostită în insula ei, Anglia va fi timp de zece ani baza coalițiilor împotriva Franței, mereu învinsă, dar mereu refăcută.

Epoca marilor campanii victorioase (1805-1809)

Din 1805, Anglia organizează a treia coaliție europeană împotriva Franței. Austria lui Francisc al II-lea, pentru care înfrângerea Franței este o problemă de viață și de moarte, Rusia lui Alexandru I, îngrijorată de acțiunile franceze din Mediterana orientală, regele Neapolelui și regele Suediei, toți se angajează cu entuziasm în această operațiune.

Fără să mai aștepte, Austria ocupă Bavaria, vasală lui Napoleon. Replica este fulgerătoare. O campanie franceză rapidă pe teritoriul Germaniei provoacă capitularea trupelor austriece la Ulm, la 20 octombrie 1805. Câteva săptămâni mai târziu, la 2 decembrie 1805, de ziua încoronării imperiale, are loc la Austerlitz „bătălia celor trei împărați”. Napoleon distruge armatele reunite ale împăraților Francisc al II-lea și Alexandru I. Austria este obligată să trateze. Pacea de la Presburg (decembrie 1805) alungă Austria din Italia și distruge Sfântul Imperiu, reorganizat cu doi ani înainte. Francisc al II-lea trebuie să se resemneze și să nu mai fie decât împăratul Austriei, în timp ce Napoleon reorganizează Germania după bunul său plac, constituind Confederația Rinului.

O asemenea atitudine provoacă organizarea unei a patra coaliții, formată de regele Prusiei care, îngrijorat de atitudinea franceză în Germania, se aliază cu Rusia. Două campanii hotărâtoare vor distruge coaliția. Prima are loc în Saxa, în toamna lui 1806 și înfrânge Prusia la Iena și la Auerstadt.

Cu excepția Prusiei orientale, întreg regatul lui Frederic-Wilhelm al III-lea cade în mâinile lui Napoleon. Atunci rușii atacă Franța. Campania din Polonia (1807) începe cu o bătălie șovăielnică dar sângeroasă, la Eylau, dar incontestabila victorie de la Friedland îl obligă pe Alexandru I, certat de altfel cu aliații săi, să trateze cu Napoleon. Împăcându-se cu acesta, pe care îl întâlnește la Tilsit (primăvara lui 1807), el încheie cu Napoleon o pace a cărei principală victimă este Prusia dezmembrată. Lipsită de teritoriile ei occidentale, care formează un regat al Westfaliei pentru Jérôme, cel mai tânăr dintre frații lui Napoleon, ea pierde în plus și partea sa din Polonia, care formează marele ducat al Varșoviei, vasal al Franței.

Autoritatea lui Napoleon se întinde acum până la porțile Imperiului țărilor. Cea mai fantastică tentativă de unificare a Europei pare să prindă contur.

Abia realizate ambițiile sale legate de Europa Centrală, Napoleon se îndreaptă spre Spania, unde domnește un Bourbon, mediocrul Carol al IV-lea, jucăria soției sale, Maria-Luiza și a favoritului acesteia, Godoy. Din 1807, aceștia intră în contact cu Franța napoleoniană. Generalul Junot traversează peninsula pentru a-i alunga pe englezi din Portugalia. Prezența trupelor franceze și intrigile lui Godoy provoacă revolte care îl obligă pe Carol al IV-lea să abdice în favoarea fiului său. Asumându-și rolul de arbitru al Europei, Napoleon convoacă această familie ciudată la Bayonne. În mai 1808, el rezolvă problema tronului Spaniei plasându-i pe rege, pe regină și pe fiul ei în reședință supravegheată și numindu-l pe fratele

său, Joseph, rege al Spaniei.

Atunci, în Spania izbucnește un război civil care, până în 1814, slăbește forțele Imperiului. Acesta provoacă de altfel o renaștere a coalițiilor. În 1809, Anglia, aliată cu insurgenții spanioli, convinge Austria să reia eterna cruciadă antifranceză. Exact ca în 1805, trupele austriece invadează Bavaria și, la fel ca în 1805, împăratul face bucăți, la Wagram, armata arhiducelui Carol. Pacea de la Viena extinde din nou, în defavoarea Austriei, teritoriul Imperiului francez. Triest, Carintia, Carniola, Croația, la care se adaugă Istria și Dalmația, formează Provinciile Illyrice, în timp ce Rusia, Bavaria și marele ducat al Varșoviei se extind pe teritorii smulse învinsului. Căsătoria lui Napoleon cu Maria Luiza pecetluiește un pact de prietenie între cele două state.

Europa napoleoniană la apogeul său

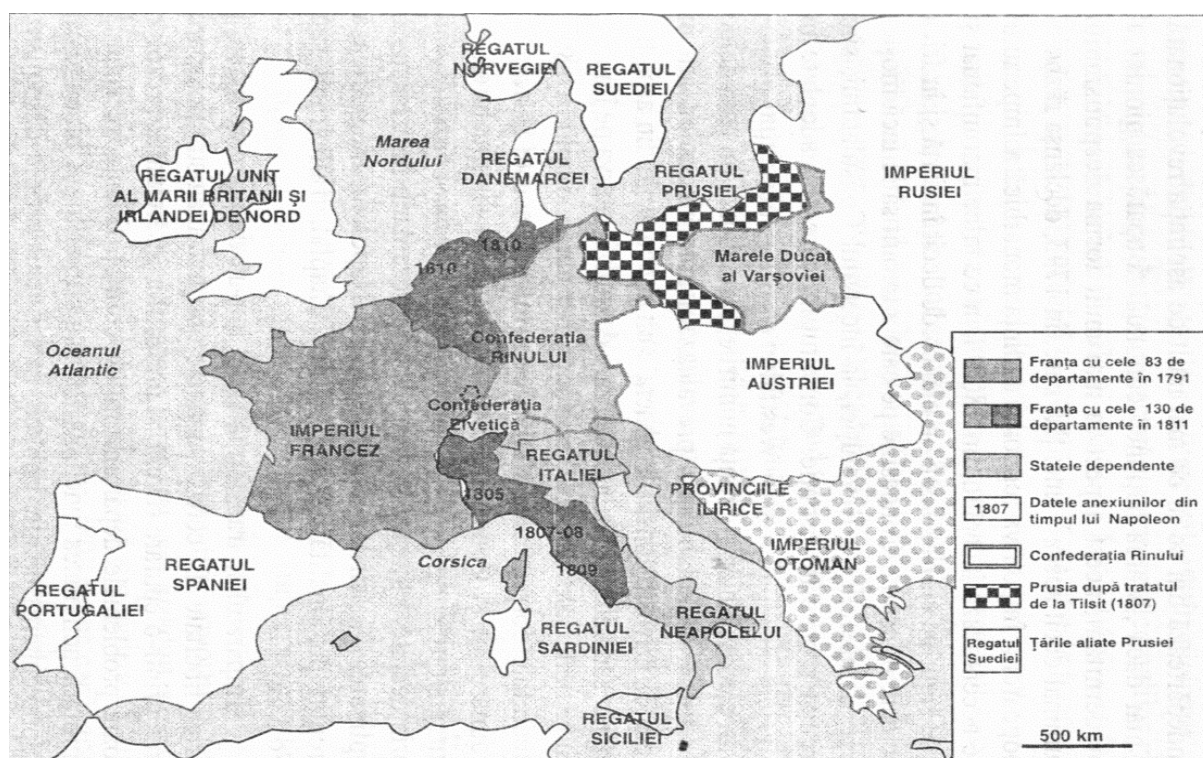
Imperiul napoleonian atinge apogeul. În mod direct sau indirect, Napoleon este stăpânul a mai mult de jumătate din continent. Statutul de teritorii supuse autorității sale diferă puțin, dar peste tot supremația lui este de necontestat. Însăși Franța a căpătat o extindere fără egal, depășindu-și frontierele naturale. În 1811, ea are 130 de departamente, care se întind pe 750.000 de km².

Olanda este inclusă în Imperiu, iar la nord-est frontiera franceză ajunge până la insula Yutlanda. La sud, devin franceze Savoia, Valois dar și Piemontul, teritoriul genovez, Toscana și o parte din statele papale, între care și Roma.

Chiar în afara teritoriilor franceze, Napoleon domnește asupra regatului Italiei, unde îl reprezintă pe fiul său vitreg, Eugène de Beauharnais, și asupra Provinciilor Illyrice. Împăratul acordă titlurilor monarhice o importanță atât de mare încât nicio hotărâre nu poate fi luată fără girul său. În celelalte state din care suveranii au fost alungați, membrii familiei Bonaparte poartă pe cap coroane, ajutați și supravegheați de înalți funcționari veniți din Franța. Jérôme Bonaparte domnește la Kassel asupra regatului Westfaliei, format în 1807 din provinciile occidentale ale Prusiei; Ludovic Bonaparte este regele Olandei până în 1810, dată la care regatul său este anexat Franței, Neapole are la început drept suveran pe Joseph, cel mai mare dintre frați, dar care este înlocuit în 1808 cu Murat, soțul Carolinei Bonaparte, sora împăratului; în același an,

Joseph devine rege al Spaniei. Marele ducat de Berg, încredințat mai întâi lui Murat, devine după 1808 posesiunea lui Napoleon-Ludovic, tânărului fiu al lui Ludovic. Surorile împăratului nu au fost uitate: în afară de Caroline, care domnește la Neapole cu Murat, Pauline se căsătorește cu prințul Borghese și devine ducesă de Guastalla. În sfârșit, Elisa primește Principatul de Lucca și de Piombino înainte de a primi titlul de mare ducesă de Toscana, apoi de regină a Etruriei (cu toate că teritoriul respectiv este departament francez).

Acolo unde dinastiile naționale sunt menținute, ele datorează acest lucru bunăvoinței împăratului și sunt obligate să arate o fidelitate desăvârșită. Aceasta este situația prinților din Confederația Rinului (1806), al căror protector este Napoleon și care cuprinde, în afară de Westfalia și marele ducat de Berg, treizeci și patru de state, dintre care cele mai importante sunt regatele de Bavaria, de Saxa, de Württemberg și marele ducat de Baden. În sfârșit, Napoleon este „mediatorul” Confederației elvețiene, iar marele ducat al Varșoviei, al cărui suveran numit este regele de Saxa, este guvernat de funcționari veniți de la Paris.

Europa napoleoniană (1811)

Tot acest ansamblu teritorial este strâns legat de Franța, care dă tonul întregii Europe. Evoluția Franței imperiale se îndepărtează din ce în ce mai mult de aspirația revoluționară. Chiar dacă „Marea națiune” continuă să apară ca pionier al modernității, acest aspect ia mai mult forma despotismului luminat decât aceea a unei țări care, în 1793, declanșa războiul popoarelor împotriva regilor. Tendința monarhică a Imperiului se accentuează începând din 1807. Din ce în ce mai infatuat și mai sigur pe el, Napoleon nu mai crede decât în forță și în frica pe care o inspiră. Concesiile pe care a trebuit să le facă moștenirii democratice a Revoluției, la începutul Consulatului, sunt treptat repuse în discuție. Constituțiile care sunt adoptate în regatele Neapolelui și al Westfaliei restrâng substanțial principiul electiv. Chiar în Franța numirile, care nu mai țin cont deloc de listele cu notabilități, prevalează asupra alegerilor, atât în

ceea ce privește consiliile generale cât și consiliile din arondismente sau adunări. Tribunatul, care de mult îl enerva pe împărat cu criticile sale indirecte, este suprimat pur și simplu în 1807. Ședințele corpului legislativ devin tot mai scurte și această adunare, ca și Consiliul de Stat, devine un simplu birou de înregistrare. Împăratul legiferează prin *senatus-consultes* sau prin decrete. Miniștrii nu sunt decât reprezentanți însărcinați cu aplicarea hotărârilor împăratului, iar Napoleon îndepărtează treptat personalitățile importante (Chaptal, Talleyrand sau Fouché).

Împăratul se transformă astfel într-un despot care înăbușă orice libertate. El cere o supunere absolută magistraților, care trec printr-o epurare severă, și prefecților însărcinați să rezolve toate problemele departamentului: comerț, finanțe, recrutarea militară, activitatea funcționarilor și a primarilor și, bineînțeles, supravegherea opiniei publice. În serviciul acestui despotism, Napoleon poate conta pe o poliție omniprezentă, care supraveghează totul, plătește informatori în toate mediile sociale, supraveghează corespondența (aceasta este funcția „Cabinetului negru” al lui Lavalette) și nu ezită să recurgă la detenția arbitrară sau citare la domiciliu fără o judecată legală. Suspecții sunt internați sub pretextul că sunt nebuni. Garantată de Constituție, libertatea individuală este în realitate călcată în picioare. O supraveghere deosebită se exercită asupra intelectualilor. În 1803, clasa de științe morale și politice a Institutului este desființată, iar în 1811 aceeași soartă amenință Academia franceză. Avocații, detestați în mod deosebit, sunt dirijați îndeaproape. Cât despre presă, ea face obiectul

unei supravegheri meticuloase și pe care, pe deasupra, tot ea trebuie să o finanțeze. Un articol al lui Chateaubriand duce la desființarea ziarului „*Mercure de France*” (1807). Este drept că academicianul a îndrăznit să scrie: „Când în liniștea mârșăviei nu se aude decât zgomotul pe care îl face lanțul sclavului și vocea delatorului, istoricul pare a fi însărcinat să răzbune popoarele”. În 1810, dorința imperială de control și de uniformizare duce la menținerea unui singur ziar în fiecare departament. Peste câteva luni, ministrul Poliției, Savary, consideră că pentru capitală ajung patru ziare, dintre care unul este *Monitorul oficial*. Trebuie adăugat încă faptul că în 1811 cele trei ziare care supraviețuiesc, *Le Journal de l’Empire*, *Le Journal de Paris* și *La Gazette de France*, sunt confiscate proprietarilor lor, evaluate în acțiuni, din care o treime sunt atribuite poliției, care capătă în felul acesta dreptul de a supraveghea redactarea. Cât despre tipografie și teatru, ele sunt supuse cenzurii oficiale.

Pentru a încheia cu dirijarea gândirii, Imperiul acordă o atenție cu totul deosebită Bisericii și învățământului. Încă din perioada Consulatului, Bonaparte, conștient de importanța factorilor spirituali în coeziunea unui stat, s-a străduit să pună capăt războiului dintre Franța revoluționară și o parte a clerului susținută de papalitate. Concordatul din 1801 pune capăt acestui conflict, făcând din Primul consul „restauratorul altarelor”. Copleșită de Imperiu, Biserica își vede asigurată situația materială, situația morală refăcută prin onorurile și favorurile care se revarsă asupra ei, influența garantată de controlul pe care aceasta îl are asupra

învățământului primar, de reînființarea seminariilor și dezvoltarea congregațiilor, cu condiția ca ele să fie autorizate. Catehismul adoptat în 1806 conține printre îndatoririle creștinului supunerea față de împărat, achitarea impozitului și acceptarea recrutării. Aceeași dorință de a controla gândirea îl face să dea o organizare iudaismului francez și să ia sub dominația sa francmasoneria. În ceea ce privește învățământul, Napoleon lasă pe mâna Bisericii învățământul primar, atât din motive bugetare (crearea școlilor de stat costă scump), cât și pentru faptul că în ochii săi acesta nu apare decât ca o fază rudimentară (lectură, scriere, calcul). El acordă toată atenția instrucției, căci trebuie să i se furnizeze țării militarii, funcționarii și antreprenorii de care are nevoie. Licee, colegii, facultăți sunt incluse într-un ansamblu care primește numele de Universitate și care se află sub autoritatea directă a unui mare Maestru depinzând direct de împărat.

Franța imperială este dotată cu un regim despotice care amintește mai mult monarhia absolută decât practica adunărilor revoluționare. Până la urmă, cursul monarhic al regimului imperial devine din ce în ce mai evident. După ce și-a repudiat soția, pe Josephine, care nu i-a dăruit un urmaș, împăratul se căsătorește în 1810 cu arhiducesa de Austria, Maria-Luiza. Născut în 1811, fiul lor, regele Romei, pare să asigure viitorul dinastiei. Intrat în familia monarhilor europeni, Napoleon se comportă ca unul de-al lor și introduce la Curte un ceremonial rigid care amintește atât de disciplina militară cât și de fastul de la Versailles. Rudă cu numeroși suverani cărora le-a împărțit tronurile Europei, protector al prinților deveniți vasalii săi, el devine adevăratul

stăpân al Europei și se consideră astfel: „Eu sunt Charlemagne” afirmă el fără să clipească în timpul conflictului cu papa. În dorința de a-i imita pe monarhii vechiului regim, el împarte miniștrilor și generalilor săi titluri pompoase, dar lipsite de semnificație: astfel, Joseph Bonaparte primește demnitatea de mare Elector, cavalerul Murat devine mare amiral iar diplomatul Talleyrand, Mare șambelan, în timp ce mareșalii, generalii și înalții funcționari formează o nouă nobilime, căreia îi atribuie titluri de prinți, duci, conți sau baroni.

Suveran al Europei, Napoleon se pregătește să facă din Paris capitala continentului și din colina Chaillot înaltul sediu al acestei vocații transnaționale a metropolei franceze. Acolo trebuie să se construiască palatul regelui Romei, înconjurat de reședințe pentru toți suveranii europeni, care vor veni să facă vizite, ca să-și depună jurământul de credință față de viitorul titular al tronului imperial.

În 1810-1811, proiectul egalitar al Revoluției franceze este foarte departe. Monarh de tip nou, care nu se consideră de drept divin, Napoleon este totuși un despot, dar un despot luminat, care modernizează Europa.

Sistemul continental

Între 1805 și 1811 prinde contur ideea sistemului continental. Imperiul francez nu-și alege drept obiectiv unificarea Europei, cum încercaseră s-o facă imperiile Antichității sau ale Evului Mediu, ci să-și stabilească o hegemonie mai mult sau mai puțin puternică, în funcție de cercurile de influență ale Franței. În întregime stăpână pe teritoriile anexate, puternică în țările în care își manifestă direct autoritatea, cu o situație variabilă în țările cu autoritate familială sau în protectorate, ea joacă un rol modernizator incontestabil în țările aliate. Cu excepția Marii Britanii, unde modernizarea este anterioară celei din Franța, întreaga Europă este integrată în sistemul continental, chiar dacă nu toate țările figurează în același timp în acest sistem.

Sistemul continental nu este rezultatul unei dorințe deliberate. Originea sa se regăsește în lupta împotriva Angliei și în blocada continentală care se hotărăște împotriva ei, ca replică la blocada maritimă a acesteia (1806). De altfel, sistemul continental nu se bazează pe o adevărată politică culturală, cu excepția teritoriilor anexate Imperiului francez. Astfel, limba franceză devine obligatorie în 130 de departamente, iar învățarea sa este impusă în instituțiile școlare. Pe măsură ce teritoriile europene sunt incluse în Imperiu, franceza se impune: în 1811 de exemplu, după anexarea Olandei, un decret imperial dă șefilor instituțiilor școlare un termen de trei luni pentru a pune la punct învățământul în această limbă. Franceza este

vorbită, bineînțeles, la Curtea regilor vasali, în marea administrație și este absolut necesară celui ce vrea să facă o carieră politică, dar acest aspect data încă din secolul al XVIII-lea. Folosirea limbilor naționale rămâne, de regulă, mai ales în societate și în administrație. În regatul Italiei sau în regatul Neapolelui se vorbesc dialectele italiene, în regatul Westfaliei, germana, în regatul lui Joseph Bonaparte, spaniola.

În mod incontestabil, imperialismul napoleonian nu rezultă din voința deliberată de a anexa Europa. Cu toate acestea, spre acest final tinde să se îndrepte logica sistemului napoleonian: creator al situației excepționale a regilor vasali, împăratul consideră că aceștia trebuie să-i devină locotenenți docili. Or, majoritatea acestor suverani pe care el i-a creat au tendința să îmbrățișeze împotriva împăratului cauza intereselor naționale, așa cum fac Murat la Neapole, Joseph la Madrid sau Ludovic în Olanda. Exasperat de ingratitudinea și înfumurarea acestor regi care îi datorează totul, Napoleon este tentat să-i înlăture pentru a lua în mâinile sale administrația regatelor pe care le-a cucerit pentru ei cu spada. Așa procedează cu Olanda în 1810, după fuga lui Ludovic în Austria, iar Murat nu-și păstrează regatul decât datorită iminenței războiului cu Rusia. Altfel spus, regatele vasale nu păstrează decât o umbră de independență, iar suveranii lor nu sunt decât gestionarii temporari ai unei puteri concesionate de împărat și pe care el o poate relua în orice moment.

Protectoratele se bucură de o mai mare libertate de acțiune. Cuprinsă între teritoriile strâns dependente de Franța, Confederația elvețiană nu

prezintă niciun interes strategic și Napoleon îi lasă o autonomie care face abstracție față de restul Europei. Mai directă este intervenția sa în Confederația Rinului, pe care o reorganizează în mai multe rânduri, fără să o unifice în totalitate, dând o relativă libertate suveranilor legitimi care au acceptat să devină supușii săi. De această libertate nu se bucură regatul Westfaliei și Marele ducat de Berg, care depind de sistemul familial.

Cât despre statele aliate, statutul lor este variabil. Prusia învinsă în 1807, dezmembrată, distrusă de armatele imperiale, are statut de stat vasal și subordonat, care nu-și păstrează decât o libertate aparentă. Austria, bătută de două ori de împărat, în 1805 și în 1809, nu reușește decât să salveze aparențele. Socrul lui Napoleon, împăratul Austriei este constrâns să-i fie aliat, iar Franța îi menține formele exterioare ale suveranității pentru a menaja susceptibilitatea Curții de la Viena. Singurul aliat adevărat, în ciuda înfrângerii sale din 1807, țarul Rusiei, duce o politică dictată de interesele Rusiei și cere compensații atunci când aduce servicii politicii lui Napoleon. Exasperarea împăratului în fața acestei rezistențe, singura serioasă de care se lovește în Europa, alături de cea a Angliei, se află la baza campaniei din 1812. Campania din Rusia trebuia să asigure hegemonia totală a Franței pe continent și să condamne Anglia la o izolare completă.

Stăpână aproape incontestabilă a Europei, Franța napoleoniană transformă continentul. Prin intermediul său, reformele moderne introduse în țară și în Imperiu se răspândesc, dând naștere Europei secolului al XIX-lea.

Napoleon, modernizator al Europei

Despot luminat, Napoleon dorește să raționalizeze administrația statelor din sistemul continental, să desființeze verigile intermediare care se interpun între putere și supuși și să-și impună autoritatea printr-un suveran atotputernic, dominând asupra unor supuși egali între ei. Ceea ce îl face să implanteze aceste principii în majoritatea țărilor europene este mai mult grija pentru eficacitate decât atașamentul față de inovațiile Revoluției franceze. El își realizează scopul sprijinindu-și propria putere și pe cea a vasalilor săi pe clasele sociale care se afirmă în noua societate de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: burghezia și țărănimea. Prima, care profită deja de modernizarea economică, beneficiază de reformele sociale care stabilesc egalitatea în fața legii și face cariere prestigioase în armată sau în domeniul funcțiilor publice. Cât despre țăărănime, aceasta devine proprietara pământurilor pe care le cultivă și beneficiază de desființarea iobăgiei. În ciuda tendinței monarhice a regimului imperial, Napoleon apare deci în ochii vechii aristocrații europene ca un revoluționar gata să zdruncine din temelii întreg continentul.

Moștenitor al spiritului universalist din secolul al XVIII-lea, la început, Napoleon consideră că oamenii sunt asemănători în orice timp și în orice loc și că ceea ce convine francezilor este bun și pentru celelalte popoare ale Europei. Astfel, scopul său este să introducă peste tot reforme revoluționare,

păstrate de Consulat și consemnate în Codul civil. Începând din 1807, el le impune statelor care trec sub dominație franceză: Confederația Rinului, Olanda, Westfalia, Portugalia, Spania și mai ales Italia. Prezența francezilor nu se limitează doar la elaborarea unor Constituții inspirate de cea din Franța. Ea determină instaurarea egalității civile, a libertății religioase, desființarea corporațiilor, abolirea dijmei și a drepturilor feudale, vânzarea bunurilor ecleziastice și dezvoltarea administrației moderne.

Activitatea Imperiului tinde deci să creeze monarhii surori, apropiate prin practicile politice, organizarea socială, obiectivele urmărite și modul de a le realiza. Asistăm, ca și în secolul al XVIII-lea, la consolidarea uzanțelor comune ale Europei, dar pe baze noi.

Această dorință de uniformizare, fără îndoială mai eficace decât o cucerire obișnuită, se lovește totuși de obstacole. Acestea țin de tradiții, de calitatea guvernanților, de prezența sau absența funcționarilor francezi sau de rezistența vechilor structuri. Chiar dacă aceste obstacole îl irită, împăratul consideră că este mai nimerit să țină cont de ele și chiar să sacrifice o parte din ambițiile sale în loc să încerce să le distrugă, riscând astfel să piardă totul. Tabloul modernizării Europei trebuie deci să țină cont de extrem de marea diversitate a prezenței franceze și de acțiunile Franței în diferitele țări supuse dominației sale.

Probabil în Italia, influența modernizării franceze a fost mai puternică. Anexate Franței, Piemontul, Liguria și Parma sunt supuse reformelor franceze. Același lucru se întâmplă în regatul Italiei, unde

domnește Napoleon. Codul Civil este introdus aici din 1806, iar sistemul politic și administrativ francez funcționează în întregime. Aceeași situație o are Principatul de Lucca, unde domnește Elisa Bonaparte. Opoziția socială fiind mai puternică în regatul Neapolelui, Codul Civil nu este introdus decât parțial, iar o parte este realizată în adunarea nobilimii și a clerului.

În Germania, reformele franceze sunt introduse în Marele Ducat de Berg, guvernat mai întâi de Murat, apoi de însuși Napoleon cu asistența funcționarilor francezi, iar regatul Westfaliei apare ca un model de țară reformată. Totuși, nuanțe importante există în celelalte state din Confederația Rinului. Astfel, Marele ducat de Würzburg, încredințat lui Ferdinand de Habsburg, se arată potrivnic oricărei modernizări. Mai receptiv, episcopul Dalberg, devenit Mare duce de Frankfurt, adoptă Codul Penal, introduce reforme administrative și judiciare, egalitatea față de plata impozitelor, dar protejează nobilimea. În Germania de sud se regăsesc aceleași diferențe: regatul Bavariei devine un stat modern, în timp ce transformările sunt mai puțin profunde în Marele ducat de Baden.

Olanda scapă un timp de transformările pe care le cunoaște Italia și Germania. Preocupat să apere tradițiile naționale, Ludovic întârzie profundele reforme sociale care reprezintă emblema modernizării „à la française”. Dar preluarea conducerii Olandei de către împărat și anexarea ei la Franța (1810) provoacă o politică rapidă și brutală de asimilare.

În schimb, nu poate fi vorba să se procedeze la fel în regiunile excentrice Imperiului napoleonian. În

ciuda prezenței masive a înalților funcționari francezi, Provinciile Illyrice și Dalmația nu sunt decât în mică măsură influențate de reformele franceze. Totuși, începând din 1808, guvernatorii (Bertrand, Junot, apoi Fouché) introduc aici toate reformele franceze, unificând administrația și legislația, reducând principiile feudale, aplicând Codul Civil în totalitate, modernizând justiția și finanțele prin adoptarea impozitelor franceze, vânzând bunurile naționale pentru a lichida datoriile, în timp ce Compania de Poduri și Șosele înzestrează provincia cu o rețea rutieră.

O astfel de schimbare nu este ușor de realizat în Marele Ducat al Varșoviei. Introducerea reformelor se lovește aici de rezistența îndârjită a unei nobilimi obișnuite să domine statul. Administrația este modernizată, Biserica plasată sub autoritatea statului, este adoptată o Constituție autoritară, iobăgia este abolită, iar libertatea individuală este garantată. Dar pământurile rămân în mâinile unei nobilimi pe care se sprijină Napoleon, încredințându-i conducerea statului. Fiindu-i teamă că într-o zi va fi înlăturată din funcțiile pe care le deține, aristocrația formează totuși, sub conducerea familiei Czartoryski o grupare ostilă lui Napoleon, căreia i se alătură și Biserica.

În ciuda acestor nuanțe și chiar dacă modernizarea socială pare mai puțin avansată decât cea administrativă, continuând opera Luminilor și a despotismului luminat, Napoleon a condus întreaga Europă spre o epocă nouă. Ieșind din ultimele vestigii ale epocii feudale, ea intră fără piedici în plină modernitate. Dar aceste progrese nu-i servesc împăratului. Neajunsurile economice ale popoarelor

Europei și accentuarea naționalismului vor asmuți
continentul împotriva dominației franceze.

Blocada continentală și efectele sale

Instaurată de decretele din Berlin (noiembrie 1806) și de la Milano (noiembrie și decembrie 1807), blocada continentală este în primul rând o armă de luptă împotriva Angliei, stăpâna mărilor după bătălia de la Trafalgar (1805). Blocada interzice oricărei nave britanice să acosteze în porturile Imperiului sau ale aliaților săi, oricărui vas neutru să se oprească în vreun port britanic, căci, în acest caz, va fi considerat proprietate britanică și declarat susceptibil de a fi capturat în porturi sau în larg. Formă de război, blocada are o eficacitate îndoielnică. Împăratul este obligat să-i mai îndulcească aplicarea pentru ca Franța să nu fie lipsită total de produsele coloniale iar produsele agricole și manufacturiere să nu fie lipsite de piețe de desfacere. În plus, amploarea contrabandei și imposibilitatea de a interzice total accesul pe litoralul european face multe breșe în blocadă.

Consecințele blocadei asupra organizării economice a Europei napoleoniene sunt capitale. Acestea duc la reorganizarea pieței europene în jurul Franței. Porturile sunt afectate primele de blocada impusă de englezi țărmurilor imperiului. Reluarea războaielor și blocada desființează o mare parte a comerțului maritim. Marile porturi ale continentului și manufacturile lor sunt ruinate, fie că este vorba de Rouen, Nantes sau Bordeaux, de Genova, Livorno sau Triest, de porturile hanseatice, olandeze sau de cele din Marea Baltică. Dezastrul economic se întinde din nord spre sud, de la Marea

Nordului și Marea Baltică la Mediterana, centrele capitale ale comerțului european încă din Evul Mediu. Curând, târgurile situate în aceste zone sunt și ele ruinate. Armatorii și negustorii, marile victime ale blocadei, trec de partea adversarilor sistemului napoleonian.

În schimb, industria incipientă, protejată de concurența industriei britanice, mai avansate, este avantajată de blocadă. Regiunile textile, mai ales cele în care se dezvoltă torsul și țesutul bumbacului, devin marile beneficiare ale sistemului, în ciuda dificultăților de aprovizionare cu materie primă. În Normandia, în Alsacia, în Saxa, în Elveția, în ținutul Baden, în Italia de nord, industria bumbacului ia un avânt care favorizează începutul revoluției industriale. Industria lânii se dezvoltă în Elveția și în Danemarca. În același context, metalurgia cunoaște și ea o mare dezvoltare. Minele din Silezia și din Westfalia au din ce în ce mai multe piețe de desfacere și toate industriile de prelucrare profită de dispariția concurenților britanici și de necesitatea de a aproviziona piețele europene, lipsite de furnizorul lor principal. Deosebit de profitabilă pentru Europa occidentală și în primul rând pentru Franța, ca și pentru regiunile vecine în care începe industrializarea (Belgia, Țările de Jos, o parte a Germaniei și Italia de nord), situația existentă este mai puțin avantajoasă pentru regiunile agricole situate în estul sau sudul continentului, al căror export în țările de peste mări este îngreunat.

Perturbarea circuitelor comerciale dă naștere unor noi itinerare. Fiecare trebuie să găsească pe continent piețe și furnizori care să-i înlocuiască pe

cei pierduți din cauza blocadei. Astfel, itinerarele est-vest înlocuiesc rutele nord-sud, care au fost părăsite. Strasbourg și Lyon devin cei doi poli strategici. De la Strasbourg, noile itinerare duc spre Germania, Austria și Rusia. De la Lyon se ajunge în Italia, pe drumul prin trecătoarea Mont-Cénis, amenajat în 1806, sau pe cel prin trecătoarea Simplon, terminat în 1805.

Sistemul continental nu este totuși decât un înlocuitor nereușit al activității comerciale anterioare blocadei. Mai întâi pentru că rutele terestre sau fluviale, comparativ cu cele maritime se pretează în mai mică măsură transportului de mărfuri grele. Apoi pentru că frontierele stabilite de Napoleon în funcție de interesele sale politice fac abstracție de entitățile economice pe care reorganizarea Europei le izolează de zonele economice complementare, obișnuite de multă vreme să facă schimburi comerciale între ele. Cu atât mai mult cu cât împăratul nu a unificat deloc piața europeană, nici nu s-a gândit măcar să înființeze mari unități vamale, ca Zollvereinul german, dorite de funcționari ca Beugnot. Prinții, dornici să-și redobândească suveranitatea și aflați în căutare de resurse fiscale, au mai degrabă tendința de a ridica bariere vamale pentru a-și mări veniturile, iar Napoleon, ale cărui nevoi militare și dorință de a reforma instituțiile costă scump, este nevoit să-i lase să procedeze în funcție de necesități. În sfârșit, Napoleon vrea să organizeze economia europeană în jurul Franței și în interiorul acesteia. Așa încât, frontierele franceze rămân închise pentru aliați, pentru vasali și chiar pentru regiunile anexate ca Olanda sau Germania de nord,

care ar putea să concureze producția națională. În schimb, Franța beneficiază de tarife vamale preferențiale în regatele Italiei și al Neapolelui, devenite un fel de piețe rezervate pentru Franța în detrimentul producției italiene. Această organizare economică provoacă pe cei care se opun imperialismului francez.

Încă și mai gravă este ostilitatea țărilor agricole ale Europei orientale. Exportatoare de cereale și de produse forestiere, Prusia și Polonia sunt lipsite de piața lor tradițională, Anglia. Marii proprietari nobili și marii fermieri care aprovizionau aceste piețe sunt și ei afectați de sistemul continental.

Aceste victime ale blocadei continentale nu reprezintă decât o minoritate, iar sistemul economic realizat de Napoleon nu duce nici pe departe la prăbușirea continentului, chiar dacă perturbază vechile rețele economice. Realizarea noilor echilibre cere totuși timp. Aceasta implică deci ca împăratul să-și mențină dominația politică, ținând în frâu nemulțumirea influenței minorității prejudiciate de politica sa. Dar el nu mai are timpul necesar din cauza izbucnirii curenților naționale, care încep să disloce Europa napoleoniană.

Trezirea naționalităților

Încă de la sfârșitul Evului Mediu apare un sentiment de apartenență la o comunitate specifică, apoi de atașament față de o dinastie, ceea ce reprezintă începuturile sentimentului național. În secolul al XVIII-lea, ideea de națiune capătă un dublu aspect, mai întâi cel ilustrat de Revoluția franceză, apoi mișcarea de reacție antifranceză, care se manifestă prin dezvoltarea limbilor și culturilor naționale.

Ieșită din filozofia iluministă, ideea de națiune, așa cum se manifestă ea în Franța, se bazează pe o concepție universalistă despre om și despre drepturile sale naturale, punctul său culminant fiind principiul revoluționar potrivit căruia popoarele au dreptul de a-și hotărî singure soarta. Plebiscitul de la Avignon din 1791 și cele care urmează constituie o ilustrare practică a acestui principiu. Națiunea apare astfel ca o grupare voluntară de oameni care aparțin unei comunități recunoscute de toți și care hotărăsc să trăiască împreună. Aceste principii revoluționare despre națiune, împreună cu ideea de libertate, vor zdruncina Europa suveranilor, fondată de la începutul secolului al XVIII-lea pe noțiunea de echilibru european. Tot aceste principii vor trezi entuziasmul „patrioților” europeni, chiar dacă mulți dintre ei vor fi curând descurajați văzând că „Marea națiune” încalcă aceste principii și pentru a-și mări teritoriul nu ezită să anexeze în mod arbitrar regiunile pe care le dorește.

Din acest moment își face apariția un nou aspect

al concepției naționale, în special în țările de origine germanică. Din secolul al XVIII-lea, în cadrul reacției naționale împotriva supremației franceze, s-a afirmat curentul reacționar și preromantic. Acesta face din națiune o moștenire istorică care nu depinde de voința oamenilor și trebuie respectată de toți. Pentru filozoful Herder, națiunea apare ca o ființă vie, diferită de celelalte, născută dintr-o forță vitală care se manifestă prin folclor, mituri, trecut național, limbă, muzică, artă, într-un cuvânt cultură. Spiritul național, *Volksgeist*, reprezintă astfel temelia națiunii. Dar juriști și filozofi ca Fichte sau Hegel consideră că statul este cel ce trebuie să realizeze unitatea națiunii și nu comunitatea cetățenilor.

Aceste concepții joacă un rol esențial în prăbușirea proiectului napoleonian asupra Europei. În fapt ele se trag din dominația franceză concepută pe tentativa de hegemonie a unei singure națiuni, care vrea să-și subordoneze întreg continentul. Apare astfel un puternic patriotism antifrancez prezentând diferențe în funcție de țară și care duce la ruinarea dominației napoleoniene.

Primul episod antifrancez are loc în Spania, într-o formă care amintește mai mult opoziția vechiului regim decât forța sentimentului național exprimat într-o manieră modernă. Revolta împotriva dominației franceze (mai 1808) se produce în numele tradițiilor spaniole. Respingându-l pe suveranul impus de străini, spaniolii luptă pentru a apăra dinastia Bourbonilor din Spania, pe mediocrul Ferdinand al VII-lea, care devine de-a lungul bătăliei simbolul națiunii, care se evidențiază în luptele împotriva francezilor. Revolta spaniolă nu

capătă numai un caracter xenofob, care pune în evidență naționalismul spaniol incipient. Ea capătă și un aspect religios, care nu este lipsit de fanatism. Cei 100.000 de călugări spanioli îl văd în Napoleon pe Anticrist și îi împing pe țăranii analfabeți să apere religia catolică de ideile franceze considerate diabolice. Războiul împotriva Franței se duce în sunetele imnurilor religioase și sub protecția Mariei de Pilar (statuie miraculoasă așezată pe unul din stâlpii bisericii din Zaragoza), care, afirmă călugării, „nu vrea să devină franceză”.

Alte revolte antifranceze au loc în statele pontificale, în regatul Neapolelui sau în Tyrol. Aici, ceea ce explică nemulțumirea este mărimea impozitelor, obligativitatea serviciului militar și neliniștea provocată de reformele introduse de francezi. Dar și aici, revolta izbucnește în numele vechilor tradiții călcate în picioare de invadatori: atașamentul față de catolicism și față de suveranii naționali. Fugind de recrutare și de persecuțiile religioase, țăranii din departamentul Tibru se refugiază în munți unde se organizează în bande care provoacă o stare de nesiguranță. Același fenomen se produce și în regatul Neapolelui, unde așa numiții „Sanfedisti” duc un război de hărțuială împotriva trupelor lui Murat și a burgheziei, aliată a noului suveran. În sfârșit, în numele fidelității față de Habsburgi și față de credința catolică, „Muntenii” lui Andreas Hofer din Tyrol luptă împotriva regelui Bavariei, vasal al lui Napoleon, care a primit în posesie această provincie smulsă Austriei.

Mai interesantă este mișcarea națională care se întinde în toată Prusia strivită și dezmembrată după

înfrângerea de la Iena. Regele și familia sa, refugiați la Königsberg, în Prusia orientală, încep, în virtutea unei pure tradiții a despotismului luminat, să-și refacă statul, aducând aici reformatori din toată Germania (Stein, Hardenberg, Scharnhorst sau Gneisenau). Pătrunși de spiritul național și proveniți din curentul romantic, aceștia sunt hotărâți să organizeze națiunea punându-se în serviciul statului decis să-și afirme identitatea în fața francezilor. Fără să participe la această mișcare populară, regele Prusiei, suveran din vechiul regim, se folosește de ea pentru a moderniza și a consolida eficacitatea statului său. Reformatorii adaptează la societatea prusacă noile principii impuse de francezi. Ei abolesc iobăgia, drepturile feudale și corvoada, dar lasă nobilimii vastele ei domenii și dreptul de a împărți dreptatea. Corporațiile sunt desființate: burghezii și țăranii capătă dreptul de a poseda pământ. Un embrion de reprezentare politică este instaurat odată cu alegerea consiliilor municipale. Armata prusacă se debarasează de generalii învinși în 1806, care sunt înlocuiți cu cadre noi, dinamice și instruite cu grijă. În sfârșit, dispozițiile tratatului de la Tilsit, care interzic serviciul militar și limitează efectivele armatei, sunt eludate. Dar elementul caracteristic al acestei renașteri prusace, susținută de naționalismul german în formare, este importanța mișcării intelectuale. Aceasta zdruncină Germania glorificând sentimentul național și cultivând ura împotriva Franței. Școlile și „gimnaziile” (licee) se înmulțesc, în timp ce Berlinul devine centrul acestei „deșteptări” culturale și naționale. În iarna din 1807-1808, filozoful Fichte își ține aici *Discursurile*

către națiunea germană, care dezvoltă noua idee de naționalitate și încearcă să provoace o complexă trezire intelectuală. Tot la Berlin, scriitorul Wilhelm von Humboldt fondează în 1810 o Universitate care se afirmă ca cea mai prestigioasă din întreaga Germanie și spre care se îndreaptă cei mai celebri dintre intelectuali.

Făcând insuportabilă hegemonia franceză, trezirea naționalităților va juca un rol fundamental în prăbușirea Imperiului napoleonian. Răspândite de Franța, ideile naționale sfârșesc prin a se întoarce împotriva ei. În 1811, revolta clocotește pretutindeni.

Prăbușirea Europei napoleoniene

Dominația napoleoniană este mai slabă decât pare. Bazată pe cucerire și forță militară, aceasta se lovește de patru factori esențiali care dovedesc fragilitatea sa: imposibilitatea de a reduce continentul la o supunere de durată prin forța armelor, forța mișcării spirituale pe care împăratul o subestimează, schimbarea conjuncturii economice și, în sfârșit, dinamismul ideii de națiune.

Napoleon se poticnește mai întâi de caracterul pregnant al sentimentului religios, căruia nu i-a evaluat în mod real influența asupra spiritelor europene rămase foarte credincioase, în ciuda discuțiilor filozofice din secolul al XVIII-lea. În politica sa hegemonică, el nu face deosebire între papă și suverani, pe care intenționează să-i supună voinței sale. Exasperat de refuzul papei de a adera la sistemul blocadei continentale, el ocupă porturile statului pontifical în 1807, apoi, în anul următor, Roma. Neavând de gând să se încline în fața acestui nou Charlemagne, Pius al VII-lea răspunde prin excomunicare. Furios, Napoleon ordonă arestarea acestuia (1809). Adus la Fontainebleau, papa nu cedează nici amenințărilor, nici încercărilor împăratului de a-l corupe. Pentru a ieși din impas și a reuși să-și impună hotărârile, Napoleon convoacă un sinod național la Notre-Dame din Paris (iunie-august 1811). Dar episcopii apără drepturile pontifului. Această luptă fără ieșire are consecințe cu atât mai numeroase cu cât bula de excomunicare se răspândește. Până atunci devotați celui ce a

realizat concordatul, catolicii încep de acum să plece urechea la propaganda regalistă. În Italia și în Belgia, preoții organizează o adevărată rezistență împotriva dominației franceze. Reprimarea acestora nu face decât să submineze și mai mult preponderența napoleoniană.

În momentul în care conflictul cu papalitatea se agravează, conjunctura economică favorabilă până acum se schimbă. Consecințele sunt cu atât mai grave cu cât întărirea blocadei continentale își face simțite efectele. Restricțiile comerciale duc la stagnarea afacerilor, creditul devine mult mai greu de obținut, iar prăbușirea comerțului maritim lipsește manufacturile de materii prime. Mulți muncitori sunt șomeri, în timp ce numeroși comercianți sunt amenințați de faliment. Burghezia, care a profitat din plin de perioada imperială, începe să murmure împotriva regimului care nu compensează abolirea libertăților politice printr-o dezvoltare economică. În plus, recoltele slabe agravează situația. Începând din 1812, cerealele lipsesc, provocând o creștere a prețului pâinii și în unele regiuni chiar foamete. Această situație îi afectează mai ales pe muncitori și pe țăranii, care constituiau un sprijin pentru regimul imperial. Mai ales că țăranii suportă din ce în ce mai greu înrolările care, nemaifiind timpul victoriilor și al cuceririi Europei, reduc numărul brațelor de muncă necesare lucrării pământului.

În 1812, echilibrul forțelor militare, până atunci favorabil Franței, tinde să se inverseze. Mai întâi, pentru că Franța, în ciuda victoriei din 1809 asupra celei de-a cincea coaliții, duce în Spania un război care riscă să se transforme în înfrângere datorită

intervenției englezilor în Peninsula iberică. Apoi deoarece campania din Rusia (1812) dă o lovitură mortală Imperiului.

Între Napoleon și Alexandru I motivele de tensiune se înmulțesc. Unele sunt de ordin dinastic, țarul fiind nemulțumit de căsătoria împăratului cu o austriacă și de apropierea realizată prin aceasta între Paris și Viena. Altele țin de ambițiile țarului, care dorește să instaureze dominația rusă în Europa orientală și care se simte iritat să-i vadă pe francezi deveniți stăpâni la Varșovia. Cauzele economice par totuși să fie cele mai importante: nobilimea rusă suferă de pe urma interdicției de a vinde grâu în Anglia. Alexandru I hotărăște să-și redeschidă porturile britanicilor, creând astfel o breșă în blocadă. Aceste motive explică invadarea Rusiei în iunie 1812. Marea armată, masă impresionantă de 700.000 de oameni, este totuși departe de a fi omogenă. În această „Armată din douăzeci de națiuni” nu sunt decât 300.000 de francezi, comandați de generali încărcăți de onoruri și de daruri și sătui de campaniile interminabile (Ney sau Murat) sau de suverani incapabili, ca Jérôme Bonaparte, regele Westfaliei. Ajunsă fără piedici până la Moscova, această armată puternică este înfrântă de incendierea orașului. Lipsa de furaje o obligă să se retragă, retragere ce se face în condiții dezastruoase. Hărțuită de cazaci și expusă asprimii unei ierni timpurii, armata este distrusă efectiv în imensitatea câmpiei rusești. Când trece din nou în mare dezordine fluviul Niemen, în decembrie 1812, mai mult de o jumătate de milion de oameni au fost uciși, răniți sau făcuți prizonieri. Nu se mai pun la socoteală dezertorii.

Odată cu armata se prăbușește și edificiul napoleonian. Toate popoarele supuse văd prăbușindu-se un Imperiu împotriva căruia se ridică forța sentimentului național. Prudența regelui Prusiei este învinsă de presiunile patrioților germani, care îi cer să ia conducerea unei cruciade împotriva francezilor. Generalul Blücher scrie lui Scharnhorst, reorganizatorul armatei prusace, în ianuarie 1813: „Dacă Majestatea Sa, regele nostru, și toți prinții germani alături de întreaga națiune nu iau hotărârea de a extermina de pe pământul nostru această pacoste de francezi, inclusiv Bonaparte cu toată clica sa, cred că niciun german nu va mai fi demn de numele său. A venit acum timpul de a face ceea ce eu am cerut deja în 1809: să se cheme națiunea sub arme și dacă prinții nu sunt dispuși să o facă și se opun, să fie alungați împreună cu Bonaparte. Căci nu numai Prusia, ci întreaga patrie germană trebuie să fie refăcută, iar Națiunea repusă în drepturi”. Alianța dintre Frederic-Wilhelm al III-lea și Alexandru I anunță prăbușirea sistemului continental.

Pentru a-și salva autoritatea în Germania, în primăvara lui 1813, Napoleon duce o campanie energetică în Saxa. Dar victoriile sale fragile, obținute cu trupe formate din tineri prost antrenați, arată exact situația sa militară. Din vară, Austria, apoi Suedia se alătură coaliției. Pentru prima oară inferioare numeric, trupele franceze sunt nimicite la Leipzig, în octombrie 1812, în timpul „bătăliei națiunilor”. De acum ultimele bătălii se dau pe teritoriul Franței epuizate. Napoleon face minuni, creează armate, obține victorie după victorie, dar Franța cedează în fața superiorității numerice.

Spania este pierdută, iar Wellington, general englez, invadează Aquitania; Murat însuși, sperând să-și păstreze tronul, se alătură coaliției și îi ajută pe austrieci să-i alunge pe francezi din Lombardia; suedezi, ruși, austrieci, prusaci se îndreaptă spre Paris. La 6 aprilie 1814, propriii săi mareșali îl obligă pe Napoleon să abdice.

După douăzeci de ani de războaie, coaliția europeană a suveranilor triumfă în sfârșit asupra Franței. Timpul Europei napoleoniene a trecut. Când, în 1815, Napoleon va încerca nebuneasca aventură a celor O sută de zile, reacția brutală a suveranilor i-o va dovedi, căci aceștia îl vor înfrânge pe 18 iunie la Waterloo, iar pe 22 iunie îl vor obliga să abdice din nou, înainte de a fi definitiv exilat pe insula Sfânta-Elena.

În ciuda amprentei vechiul regim pe care o are Congresul de la Viena, care, între lunile octombrie 1814 și iunie 1815, încearcă să modeleze noua Europă, victoria suveranilor europeni nu reprezintă o simplă restaurare a trecutului. Furtuna revoluționară a zguduit Europa din temelii, iar cuceririle imperiale au reprezentat mijlocul de a răspândi o modernitate pe care simpla revenire a vechilor dinastii nu o va putea înlătura. În spatele decorului Restaurației se profilează administrații centralizate și eficiente, o societate în mare măsură secularizată, economii modernizate și burghezia dornică să joace rolul pe care l-a întrevăzut pentru un moment. Mai ales principiul liberal și mișcările naționale acționează ca niște fermenți împotriva dorinței principilor de a reconstitui Europa echilibrului și a monarhiilor absolute.

Concluzie

Tentativa napoleoniană apare astfel ca ultima mare acțiune hegemonică din Europa modernă. Rezultată din nașterea statelor naționale care își exercită noua lor putere, la început împotriva vecinilor apropiați, dorința acestora de dominare înlocuiește vechea dorință de a unifica lumea creștină, prezentă în Evul Mediu. Dacă în secolul al XV-lea, Carol Quintul încearcă încă să redea substanță titlului imperial, ceilalți cuceritori își justifică dorința de hegemonie prin concepții ideologice universal valabile. În numele luptei împotriva ereziei și a dorinței de a recuceri terenul pierdut de catolicism, Filip al II-lea și Ferdinand al II-lea de Habsburg încearcă să supună continentul voinței lor, iar Napoleon cucerește Europa ca apărător al concepțiilor noi create de Revoluția franceză. Rezistența mișcărilor naționale împotriva acestor tentative de hegemonie este permanentă: paralel cu dezvoltarea statelor, se conturează o Europă a echilibrului, temperată de modificările de frontiere făcute de statele cele mai puternice, care încearcă să-și păstreze o independență bazată pe conștiința trăsăturilor lor specifice.

Istoria politică a Europei din secolul al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea oscilează astfel între dorința de unificare și afirmarea particularismelor naționale, între „uzanțele comune ale Europei“, care pun bazele unei identități transnaționale și caracterul specific al culturilor naționale. Bazate pe limbi diferite, obiceiuri și

tradiții proprii, un folclor propriu, o istorie care se afirmă de-a lungul secolelor ca un puternic element de unitate, aceste trăsături naționale nu pot fi contestate.

Ele nu împiedică totuși existența unei civilizații comune. Calamitățile din secolul al XIV-lea și al XV-lea, nașterea umanismului, reforma religioasă, arta Renașterii, barocul sau „gustul ales” al clasicismului, apariția spiritului științific, dorința de a imita cultura franceză a secolului al XVII-lea sunt fenomene europene, care ignoră frontierele pentru aceleași motive ca și economia și structurile sociale. Alături de Europa statelor naționale se dezvoltă o Europă a negustorilor, a ordinelor religioase, a intelectualilor. Artiștii Renașterii, savanții din secolul al XVII-lea, filozofii din secolul al XVIII-lea formează comunități cosmopolite, care, dincolo de frontiere, își pun probleme, găsesc soluții asemănătoare, comunică, polemizează. De altfel, tentativele hegemonice s-au bazat pe dorința de a transforma aria civilizației europene într-o entitate politică, realizând fără voia lor, într-un mod confuz, țelul urmărit de multă vreme de apărătorii visului imperial.

Nimic nu ilustrează mai bine această evoluție decât perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XVIII-lea și sfârșitul cuceririlor imperiale. Formularea de către filozofi a noilor concepții care depășesc frontierele cu mare ușurință, datorită cosmopolitismului, pregătește spiritele pentru acceptarea reformelor impuse de cuceririle revoluționare și imperiale. Cu Napoleon, unificarea devine aproape un fapt împlinit. Sensul acestei evoluții nu scapă de altfel împăratului. Exilat, el

afirmă în *Memoriile din Sfânta-Elena* că a avut intenția să facă din Europa o entitate politică. Dacă i s-ar fi lăsat posibilitatea, declara el, Europa „s-ar fi constituit curând dintr-un singur popor și fiecare, oriunde ar fi călătorit, s-ar fi simțit permanent în patria sa”.

Volumul 4
Naționalismele și Concertul
european în secolul XIX
(1815-1919)

Traducere de Monica Timu

Ediție îngrijită, note și comentarii de Ovidiu Pecican

ISTORIA EUROPEI

• • • •

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Introducere²⁰¹

Istoria modernă a Europei, care, în accepția franceză a termenului, se sfârșește odată cu Revoluția și cu Imperiul, se caracterizează prin confruntarea a două concepții total opuse despre „sistemul internațional”. Prima dă întâietate mișcării forțelor centrifuge. Ea are tendința să perpetueze împărțirea bătrânului continent în națiuni diferite și se bazează pe doctrina „echilibrului european”, potrivit căreia niciun stat nu trebuie să aibă o putere atât de mare încât să poată să impună celorlalte state dominația sa politică. A doua, din contra, intenționează să realizeze regrouparea continentului sub autoritatea uneia dintre țările componente: ea ține deci de o dorință de unificare.

Or, aceste tendințe de restabilire a unității distruse și transformată într-un mit („romanitatea”, „creștinătatea”, Carol cel Mare, Sfântul imperiu de origine germanică) au fost concepute permanent ca niște forme de dominație, și din această cauză linia de delimitare dintre țările care își au originea într-una din aceste ideologii este foarte simplă. Din prima ideologie se trag statele mici și în general toate țările care, într-un moment al istoriei, s-au temut că vor deveni ținta tendințelor imperialiste ale marilor puteri. De cea de-a doua se leagă națiunile al căror dinamism le-a situat în frunte și care cer să-și asume moștenirea unei comunități de destine, care de mai multe ori fuseseră adunate la

un loc de dorința de unificare.

Împărat „roman“, și în această calitate moștenitor al unei viziuni despre lume care nu putea să fie decât universală, Carol Quintul (1500-1558) încearcă să introducă în realitatea europeană esența unui titlu pe care sfârșitul Evului Mediu îl transformase într-o ficțiune. Cu Filip al II-lea (1527-1598) și pretențiile Habsburgilor din Spania tinde să se impună, într-o Europă sfâșiata de Reformă, o concepție catolică foarte strictă. În timpul lui Ferdinand al II-lea (1578-1637), acțiunile Habsburgilor din Viena și ale aliaților lor din Războiul de 30 de ani (1618-1648) sunt animate de spiritul recuceritor al Contrareforme. Iar când Franța revoluționară se aruncă la rândul ei în aventura unei cuceriri europene, o face în numele „ideilor noi“ pe care le răspândise în Europa întreagă o jumătate de secol de emulație filozofică.

Aceste tentative cu caracter imperialist eșuează una după alta, contracarate de rezistența încăpățânată a națiunilor, care transformă în doctrină ideea salvatoare a „echilibrului european“. Dar fiecare dintre ele își lasă amprenta în Europa. În zorii „Epocii moderne“ aceasta nu este decât un agregat nedefinit de grupuri rivale care în secolul Luminilor asistă la nașterea unui început de conștiință colectivă. Revoluția franceză, cuceririle napoleoniene, ale căror repercusiuni se fac resimțite mai mult sau mai puțin de la un capăt la celălalt al continentului, apoi coaliția popoarelor pe care imperialismul francez le-a făcut să se autodescopere (mitului bătăliei de la Valmy i se opune cel al bătăliei de la Leipzig, Bătălia Națiunilor împotriva armatelor napoleoniene din

octombrie 1813) sunt pe drept cuvânt evenimente de răsunet european.

Înfrângerea lui Napoleon marchează eșecul unei tentative de unificare imperialistă, dar pentru istoria Europei ea înseamnă în același timp și o dată importantă, în sensul că această înfrângere le descoperă europenilor puterea pe care o pot căpăta interesele și forțele lor reunite. Desigur, solidaritatea care s-a creat între adversarii Franței imperiale nu are șansa să dureze decât dacă, dincolo de alianțele dictate de moment, națiunile care formează Europa iau hotărârea să nu lase în voia sorții raporturile dintre ele și dacă reușesc să promoveze formule care să exprime comunitatea de intenții, într-o politică comună.

Or, zece ani după victoria națiunilor coalizate, realitățile aveau să arate cum ar fi trebuit privite iluziile create de Congresul de la Viena. Într-adevăr, de-a lungul anilor ce au urmat restaurației Vechiului Regim, urmările ideilor răspândite de Franța revoluționară acționează asupra Europei refăcute ca un impuls spre schimbare. Liberalismul modifică puțin câte puțin conținutul monarhiilor celor mai conservatoare. Naționalismul nu ocolește niciunul dintre edificiile politice realizate cu trudă de-a lungul secolelor, cu ajutorul războaielor, al căsătoriilor și al moștenirilor, într-o Europă în care un popor constituie un bun patrimoniu care se lasă moștenire generațiilor viitoare. Europa își schimbă aspectul, dar frământările care o clatină sunt resimțite de întreg continentul. Acum ia naștere o „opinie europeană”, iar înmulțirea congreselor de tot felul, care au drept scop să aprobe transformările ce au loc, reprezintă dovada că

trezirea conștiinței de sine din 1815 se prelungește pe tot parcursul secolului. Până unde merge această trezire a conștiinței? Nu atât de departe dacă se ia în considerare reluarea războaielor între popoarele Europei. Dar dacă se ține cont de eforturile reale, dar încă confuze cu siguranță, depuse pentru obținerea unor rezultate concrete, trebuie să admitem că noțiunea de Europa înregistrează progrese permanente.

De la Sfânta Alianță la congresele europene din a doua jumătate a secolului, care încearcă să rezolve conflictele coloniale sau certurile dintre marile puteri, se realizează o organizație europeană încă nu prea bine definită, care înlocuiește tentativele hegemonice din secolele precedente. Bineînțeles, ea nu atenuează avântul naționalismului, care pare să învingă în acest secol al naționalităților triumfătoare. Cel puțin apare clar faptul că Europa își descoperă interese comune, simte nevoia unei solidarități reale, care o ajută să se contureze în conștiințe chiar în momentul în care vacarmul și furia înfruntărilor naționale par să ocupe primul plan al scenei europene.

Partea I
(1815-1848)
APARIȚIA UNEI EUROPE
LIBERALE

Capitolul 1

RECONSTRUCȚIA EUROPEI ȘI SFÂNTA ALIANȚĂ

■ *Imediat după înfrângerea lui Napoleon, învingătorii organizează Congresul de la Viena pentru a redesena harta Europei. Trebuie să se șteargă pur și simplu un sfert de secol de frământări revoluționare pentru a se reveni la Vechiul Regim.*

■ *Congresul se angajează deci într-o acțiune de restaurație. Splendoarea unei epoci minunate, după care suspină prinții și marea nobilime, afirmarea principiului legitimității dinastice, revenirea la intrigile și manevrele diplomației din secolul al XVIII-lea: este momentul sărbătoririi unei epoci de aur pe care Europa încearcă să o reînvie.*

■ *Congresul de la Viena va încerca să satisfacă pretențiile celor patru învingători ai lui Napoleon, răspunzând în limitele posibilităților la imensa lor foame de teritorii. Va încerca de asemenea să restabilească un echilibru între marile puteri pe care Napoleon le-a supus și dintre care niciuna nu ar mai accepta de acum înainte ca acest echilibru să fie repus în discuție spre profitul rivalelor sale.*

În acest joc, ambițiile monarhilor își găsesc satisfacție, dar nu și aspirațiile naționale, care au jucat un rol atât de important în căderea Imperiului.

■ *Dar există și reversul medaliei. Pentru a păstra Europa croită după măsurile vechilor dinastii, neluând în seamă în mod deliberat dorințele și aspirațiile popoarelor, comunitatea suveranilor de pe continent trebuie să pregătească mijloacele de constrângere care îi vor permite să facă față mișcărilor de protest previzibile. Îmbrăcat în accentele mistice ale „Sfintei Alianțe” sau în realitățile mai concrete ale „sistemului Metternich”, ia ființă în 1815 un pact de asistență mutuală între monarhi împotriva frământărilor revoluționare, și până în 1823 acesta permite împiedicarea tuturor mișcărilor liberale sau naționale europene.*

■ *Dar această solidaritate silită dintre puterile europene, realizată împotriva supunerii în discuție a ordinii din 1815, este de scurtă durată: nu după mult timp această ordine din 1815 este contestată.*

Odată Imperiul distrus, Europa trebuia reconstruită. Revoluția, apoi Napoleon au trasat și retrasat frontierele statelor, reducând teritoriul unora, mărinđ puterea altora, rezolvând repede totul, fără drept de apel și fără să țină prea mult cont de aspirațiile și interesele popoarelor. Prusia și-a pierdut jumătate din teritoriu, dar supușii săi, ca suveranii de Saxa și Bavaria, au fost

recompensați pentru relativa lor fidelitate, cu titlul de regi și cu câștiguri teritoriale.

Revoluția și Imperiul au modificat în aceeași măsură componența Europei ca și frontierele. Introducerea Codului civil, abolirea privilegiilor, a iobăgiei, a dijmei, a drepturilor feudale, crearea unei administrații coerente și centralizate, instituții judiciare reorganizate după modelul francez, o mai mare toleranță religioasă, toate acestea însemnau că o întreagă structură pluriseculară, aparținând Europei monarhice, s-a făcut țandări.

Încă și mai importante erau răsturnările revoluționare care s-au produs în conștiințe. Europa din 1815 vorbea o nouă limbă: libertate, egalitate în fața legii, dreptul popoarelor de a-și hotărî soarta deveniseră principii exprimate în mod curent, iar influența lor era așa de mare încât suveranii Vechiului Regim, învingătorii lui Napoleon, au trebuit să apeleze la ele pentru a-și ridica popoarele împotriva „tiranului francez“.

Imediat după victoria asupra Franței, în euforia care urmează după căderea celui care de cincisprezece ani făcea Europa să tremure, fiecare așteaptă de la pace împlinirea speranțelor și intereselor. Marile puteri victorioase intenționează aproape toate să „reinstaleze civilizația“, adică să șteargă cu buretele noutățile introduse pe continent de spiritul revoluționar. Dar se vede destul de repede că este imposibil să se reconstruiască Europa fără să se țină cont de popoarele care au participat la doborârea lui Napoleon. La care se adaugă poftele nemăsurate, adesea opuse, ale învingătorilor, care fac indispensabilă recurgerea la arbitraj și la realizarea unui acord.

Pentru a armoniza „restaurația“, pentru a angaja națiunile europene în elaborarea „noii ordini“ care trebuie să o anuleze pe cea stabilită de Revoluție, în 1814 se reunește Congresul de la Viena. Este prima adunare în care sunt reprezentate toate națiunile Europei și care marchează punctul de plecare, este adevărat, modest, al eforturilor de organizare a continentului.

„Congresul nu merge, dansează“, exclamă încântat bătrânul prinț de Ligne, supraviețuitor octogenar al fastului diplomatic din secolul trecut, și care va plăti cu viața participarea prea activă la distracțiile organizate în culisele Congresului. Curios Congres la urma urmelor, această adunare organizată pentru a discuta un subiect mai grav decât toate – reorganizarea Europei – și care apare în ochii contemporanilor ca o mare sărbătoare a Vechiului Regim reînviat.

Nimic nu lipsește ca să întărească această impresie de sărbătoare continuă pe care o oferă întrunirea de la Viena: nici calitatea participanților, nici aspectul festivităților. Din toată Europa, mai multe mii de persoane se îndreaptă spre capitala Habsburgilor. Două sute treisprezece delegații oficiale se instalează aici împreună cu personalul lor; la care se adaugă cincisprezece membri ai familiilor domnitoare și mai mult de două sute de prinți de tot felul. Până în iunie 1815, dineurile, recepțiile, balurile mascate, vânătorile de proporții se succed unele după altele fără întrerupere. Întoarcerea din insula Elba și cele „O sută de zile“ abia dacă tulbură înșiruirea de distracții.

Dar sărbătorile care marchează restaurația Europei Vechiului Regim, scăpată de coșmarul pe

care îl trăiește de douăzeci și cinci de ani, nu împiedică intrigile să-și urmeze cursul. Această renaștere a moravurilor diplomatice din secolul al XVIII-lea este deosebit de prielnică spionajului, corupției, aventurilor galante. Pentru a reconstrui Europa viitorului se revine fără complexe la Europa trecutului, simbol semnificativ al dorinței de restaurație pe care o simt majoritatea celor prezenți la Congresul de la Viena.

„Liderii” europeni

În realitate, participarea delegațiilor venite dintr-o mulțime de țări este o păcăleală. Micile puteri invitate la serbări sunt ținute departe de dezbateri. Soarta Europei este hotărâtă de delegații marilor puteri, iar oamenii politici cei mai importanți aranjează pe continent un teatru pe măsura suveranilor din Vechiul Regim, ai căror reprezentanți sunt la Viena.

Rolul principal îl are britanicul Castlereagh, spirit flexibil și subtil sub o aparență glacială, temperament practic care nu se împiedică deloc de rigiditatea protocolară a diplomaților de modă veche. Trebuie spus că el are toată libertatea de acțiune necesară pentru a face auzită vocea Angliei, care, preocupată în principal de avantajele comerciale și coloniale, nu așteaptă de la congres nicio mărire teritorială, ci numai refacerea echilibrului european.

Acesta este și obiectivul urmărit de șeful delegației austriece, prințul de Metternich, diplomat abil și prudent, care, după ce l-a sfătuit pe împăratul Francisc să se apropie de Franța imperială, s-a arătat apoi a fi un făuritor deosebit de activ al înfrângerii lui Napoleon. Dar echilibrul european așa cum îl concepe Metternich este deosebit de cel al lui Castlereagh în două puncte esențiale. Mare senior al Vechiului Regim, orbit de ura împotriva Revoluției, cancelarul austriac consideră că echilibrul nu se poate realiza decât într-o Europă strict conservatoare, în care cea mai

mică veleitate de schimbare ar fi imediat reprimată; și apoi el estimează că această condiție nu poate fi realizată decât dacă edificiul european, restaurat de puterile coalizate, este garantat de puterea conservatoare a Austriei.

De acord asupra principiului dar nu și asupra metodelor, Metternich și Castlereagh au amândoi același adversar: țarul Alexandru I, care, de cele mai multe ori, conduce personal delegația rusă aflată doar cu numele sub autoritatea ministrului afacerilor străine, Nesselrode. Alexandru se consideră, și nu chiar fără motiv, drept principal autor al coaliției care a dărâmat puterea napoleoniană. Numai că își însușește în întregime ambițiile europene ale învinsului. Într-adevăr, visul său este să realizeze prin Congresul de la Viena o federație a statelor europene pe care să o conducă el. Acest proiect al unei Europe unite provoacă îngrijorarea austriecilor și a englezilor, cu toate că motivul neliniștii lor este diferit. Dacă se adaugă faptul că țarul este foarte interesat de acel „bolnav al Europei”, cum este pe cale să devină Imperiul otoman, în scopul de a plasa sub protectoratul său popoarele ortodoxe din Balcani (ceea ce îl transformă în concurentul Austriei, care consideră peninsula balcanică drept domeniul său rezervat de expansiune), dar și în scopul de a pune mâna pe Strâmtori, care i-ar permite accesul în Mediterana orientală (spre marea spaimă a englezilor, a căror hegemonie în această zonă este exclusivă), se va înțelege fără mare greutate că dezbinarea învingătorilor a distrus destul de repede solidaritatea iluzorie din timpul luptelor.

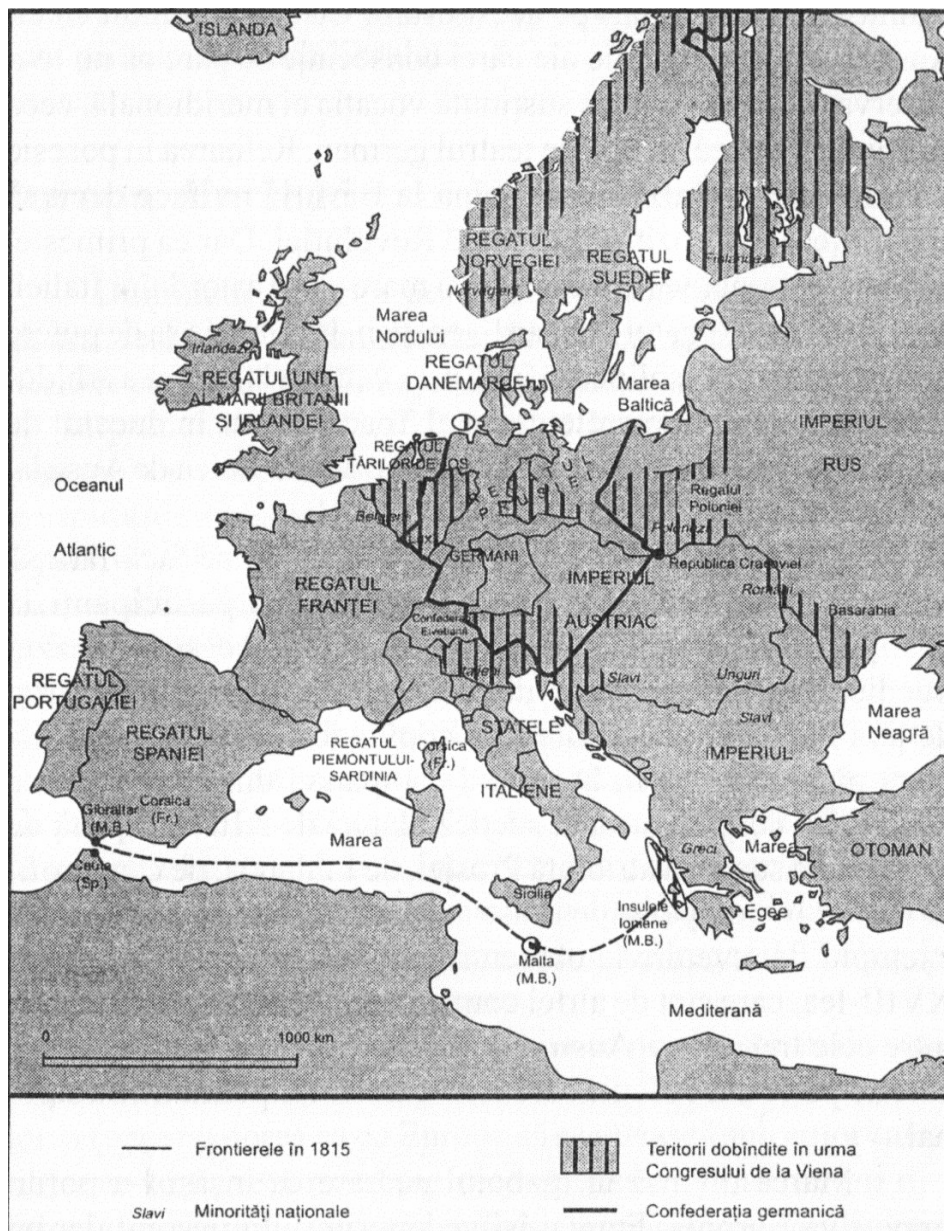
Alături de aceste trei figuri marcante ale politicii

europene, ceilalți nu sunt decât niște figuranți, chiar și regele Prusiei, Frederic Wilhelm al III-lea, și ministrul său, Hardenberg, care devin auxiliarele țarului în schimbul unor promisiuni teritoriale. Până și abilul Talleyrand, atât de în largul său în acest mediu de aristocrați din secolul al XVIII-lea, și care reușește să facă în așa fel încât să se uite că Franța este o putere învinsă profitând de rivalitățile dintre puterile coalizate, nu poate evita ca țara sa să fie transformată într-un actor cu rol secundar.

Plasându-se în mod tactic și cu aprobarea lui Ludovic al XVIII-lea pe terenul legitimității și dreptății – „care este necesar tuturor” – Talleyrand devine la Viena purtătorul de cuvânt al statelor mici, opunând sistemului împărțirii în scopul echilibrului, ideea că „suveranitatea nu poate fi obținută doar prin simpla cucerire și nici nu poate fi transmisă cuceritorului dacă suveranul nu i-o cedează”. Cu toate acestea, până la urmă proiectele britanice și austriece au fost cele care au învins, iar Congresul de la Viena trece la noua împărțire a Europei pe baza principiului echilibrului.

Europa din 1815

Dominată de grija de a asigura echilibrul european, „opera” teritorială a Congresului de la Viena găsește un pretext oferit de pretențiile lui Talleyrand: restaurarea dinastiilor *legitime*. Imprudentă asimilare! Dinastiile legitime vor deveni în ochii multor europeni complicele tratatelor care calcă în picioare aspirațiile naționale ale popoarelor. Într-adevăr, echilibrul se potrivește cu foamea de putere a învingătorilor. Anglia este cea mai abilă. Satisfacțiile pe care le cere sunt de ordin colonial, iar în Europa nu obține pentru ea decât puncte de sprijin sau baze navale: insulița Hellgoland, în apele Danemarcei; în Mediterana, Malta și insulele Ionice, care, alături de Gibraltar, pe care îl deține de un secol, îi permit să domine întreaga mare din punct de vedere strategic. În plus, ea mai reușește o lovitură de maestru în scopul de a interzice francezilor orice acțiune înspre coasta flamandă și Anvers: constituirea unui regat unic, format din Belgia și Olanda, care formează regatul Țărilor de Jos, încredințat familiei de Orania.

Europa după Congresul de la Viena (1815)

O atitudine atât de moderată nu se potrivește cu dorința de putere a celorlalți învingători. Rusia, fără să obțină tot ce dorea (oare nu dorea ea ca Europa să se unească sub autoritatea sa?) este totuși cel mai bine recompensată. Două treimi din Polonia, incluzând Varșovia, măresc penetrarea sa în direcția Europei Centrale. Obținerea Finlandei în nord și a Basarabiei luată sultanului, la sud, o fac să înainteze spre cele două spații maritime care mărginesc acest continent european pe care visează

să-l domine.

Dar probabil că transformările sunt mai importante pentru Austria și pentru Prusia. Aceasta din urmă primește Pomerania și o mare parte din Renania. Ea nu este încă prima putere în Europa, așa cum o făcuse să spere sprijinul acordat de țară, dar înaintează cu pași mari pe acest drum. Cu atât mai mult cu cât Austria, printr-o mutație ale cărei consecințe se pare că nu le-a observat nimeni, își vede susținută vocația ei meridională, ceea ce îi îndepărtează atenția de teatrul german. Reluarea în posesie a Tirolului și a Salzburgului până la Bavaria nu face decât să consfințească o poziție anterioară Revoluției. Dar ea primește, pe lângă provinciile Ilirice, cea mai mare parte a nordului Italiei, care formează Regatul lombard-venețian. Iar situația sa de putere transalpină se consolidează încă prin venirea la putere a arhiducelui Ferdinand în marele ducat al Toscanei, iar în ducatul de Parma, a fostei împărătese a francezilor, Maria Luiza de Austria, a doua soție a lui Napoleon I.

Aceste mărimi de teritoriu nu puteau să se facă fără să trezească nemulțumirea unora dintre foștii participanți la coaliție, victime ale lăcomiei marilor puteri. Acesta era cazul Suediei, unde Bernadette, devenit prinț regal, s-a îndepărtat de țara natală și de vechile sale convingeri revoluționare și a mers până acolo încât, în timpul campaniei din 1814-1815, a condus un corp de armată suedez alături de Aliați. Lipsită de Pomerania suedeză atribuită Prusiei, de Finlanda, de care profită Rusia, în compensație Suedia primește Norvegia. Frumos exemplu de revenire la obiceiurile diplomatice din secolul al XVIII-lea, care sunt de altfel confirmate

de împărțirea Poloniei între cele trei puteri, Austria, Prusia și Imperiul Țarilor, pentru care „o parte din Polonia” era elementul lor diplomatic tradițional.

Marea învinsă în războiul pe care ea însăși l-a pornit împotriva Europei, Franța, își vede teritoriul micșorat dar nu împărțit, fiind în general redusă la frontierele sale din 1789. Suspiciunea persistă totuși în privința intențiilor sale, și o centură de state-tampon se constituie în jurul ei pentru a bloca în viitor o eventuală expansiune. Țările de Jos, Renania prusacă, Confederația elvețiană, a cărei neutralitate este proclamată, Regatul Savoiaard, mărit cu fosta Republică genoveză, sunt tot atâtea bastioane însărcinate cu supravegherea „Marii Națiuni” în interiorul căreia, în ciuda legitimității restaurate, se simte clocotind spiritul revoluționar. În același timp, cei care conduc jocul Congresului de la Viena reușesc să șteargă cu buretele de pe fața Europei douăzeci de ani de politică de cucerire și de anexări și lasă să supraviețuiască doar imaginea unei Franțe revoluționare maltratată de monarhii Vechiului regim, a unei Franțe depozitară a principiilor generoase din 1789, despre care se uită că nu au fost defel aplicate deși a existat posibilitatea de a o face, în sfârșit, a unei Franțe care rămâne speranța popoarelor europene decepționate de un congres de la care au sperat altceva decât restaurarea pur și simplu a Vechiului regim.

Către Franța se îndreaptă privirile patrioților polonezi, înglobați împotriva voinței lor în statul prusac, austriac și rus, ale belgienilor supuși unui prinț străin, ale italienilor care au putut spera un moment unificarea apropiată a țării lor și care sunt

disperați văzând-o dezmembrată în șapte state, chiar și ale germanilor, împărțiți în 39 de regate sau principate, al căror singur lucru comun este o Dietă neputincioasă, simbol derizoriu al unui vis de unificare sfârșit. Cât despre popoarele creștine din Balcani, pe care Imperiul le-a făcut să întrevadă posibilitatea de a scăpa de sub jugul secular al sultanului otoman, speranța emancipării lor se spulberă odată cu iluziile Europei.

Pentru că au încercat să reconstruiască continentul ignorând aspirațiile pe care Revoluția le-a trezit în sânul popoarelor, pentru că, din ură față de noile idei sau de frica consecințelor acestora, au preferat principiul autorității principiului consimțământului la sentimentele naționale, făuritorii Congresului de la Viena s-au condamnat singuri să nu-și poată menține realizările decât cu prețul unei politici de forță. La această necesitate trebuiau să răspundă intențiile „Sfintei Alianțe”.

Sfânta Alianță, mit și realitate

Începând din 1814, națiunile coalizate au avut grijă să-și precizeze atitudinea viitoare pentru a evita repetarea evenimentelor revoluționare. În martie 1814, în timp ce campania din Franța era departe de a fi finalizată, guvernul britanic a propus aliaților săi ruși și austrieci să încheie o alianță pentru douăzeci de ani îndreptată împotriva Franței. Pactul de la Chaumont a ratificat acest acord ce trebuia pentru viitor să plaseze Franța pe o poziție de națiune învinsă și suspectă.

Bineînțeles, imediat după Congresul de la Viena, neînțelegerile dintre aliați, exploatare cu abilitate de Talleyrand, care făcea eforturi să creeze o imagine liniștitoare Franței redevenită sub egida Bourbonilor, o putere plină de respect față de ordinea stabilită, au făcut ca hotărârile pactului să devină perimate. Cu toate acestea, spiritul contrarevoluționar al învingătorilor din 1815 rămâne cu atât mai mult baza sistemului internațional. Astfel, după câteva săptămâni de la congres, sub impulsul țarului Alexandru, Austria, Prusia și Rusia semnează tratatul numit al „Sfintei Alianțe”, care, în lipsa unui aranjament clar, avea meritul de a preciza principiile de bază potrivit cărora noii stăpâni ai Europei intenționau să instaureze noua ordine internațională.

Textul, pus sub semnul „Preasfintei și Indivizibilei Treimi”, stipula în primul articol:

„Conform cuvintelor din Sfânta Scriptură, care cere tuturor oamenilor să se considere frați, cei trei

monarhi contractanți vor rămâne uniți prin legăturile unei fraternități adevărate și indestructibile și, considerându-se compatrioți, își vor acorda în orice ocazie și în orice loc asistență, ajutor și sprijin; apărând în fața supușilor și armatelor lor ca niște părinți, ei vor conduce sub impulsul aceleiași spirit de fraternitate de care sunt animați, la protejarea religiei, a păcii și dreptății...”

Este de-a dreptul ciudat acest document, care pretinde că sprijină acțiunea politică pe perceptive religioase, și care reunește semnăturile celor mai puternici suverani catolici, a ocrotitorului ortodocșilor și a conducătorilor protestanților germani. Document neclar, care nu angajează în mod concret pe niciunul dintre semnatori, dar care, prin însăși neclaritatea sa, pare a fi deosebit de amenințător pentru liberalii europeni. În sfârșit, document care devine lipsit de orice semnificație reală de îndată ce Regatul Unit refuză să garanteze acest text, pe care Castlereagh îl califică drept „monument de misticism și de prostie”, iar Franța aderă la el cu entuziasm pentru a intra în grațiile țarului Alexandru.

Dar, așa cum se va întâmpla o sută treizeci de ani mai târziu la Ialta, un mit a luat naștere, cel al „Sfintei Alianțe” a despoților îndreptată împotriva popoarelor; interpretare simplistă a unei stări de spirit reale, care, de altfel, nu va întârzia să se concretizeze printr-o acțiune dintre cele mai realiste a diplomaților europeni Castlereagh și Metternich. Într-adevăr, mai mult decât proclamația zgomotoasă datorată efuziunilor mistice ale țarului, acțiunile care urmează dezvăluie adevărata față a suveranilor autoritari, îndreptată împotriva

aspirațiilor populare apărute în timpul Revoluției.

Mai întâi este realizat tratatul „Cvadruplei Alianțe”, semnat la 20 noiembrie 1815 (în aceeași zi cu al doilea tratat de la Paris), îndreptat împotriva Franței, în momentul în care regimul solid restaurat de Bourboni o face să pară mai mult decât nesigură în ochii foștilor coalizați. Reînnoind dispozițiile pactului de la Chaumont, acest pact întărește alianța dintre învingători împotriva unei eventuale reveniri a expansionismului francez.

În al doilea rând, se stabilește cu această ocazie organizarea unor întâlniri periodice ale suveranilor semnatori ai Cvadruplei Alianțe pentru a-și coordona politicile în vederea prevenirii acestui pericol și a asigurării „păcii și prosperității popoarelor”, altfel spus, un *status-quo* favorabil învingătorilor. Ia naștere astfel un „acord european”, fără instituții organice, dar care, datorită acțiunii conjugate a lui Alexandru I, a lui Castlereagh și a lui Metternich, dă politicii europene o aparență de unitate.

În sfârșit, trebuie menționată, în cursul acestor „congrese”, influența hotărâtoare pe care a avut-o cancelarul austriac. Acesta din urmă reușește să-și convingă colegii să intervină peste tot acolo unde se manifestă cea mai neînsemnată veleitate liberală, în scopul de a înăbuși din fașă mișcările care ar putea fi amenințătoare pentru liniștea Europei. Menținerea sa în fruntea guvernului de la Viena până în 1848 a dus la concluzia că el aplica Europei în mod deliberat acel „sistem Metternich” care apare mai ales ca o succesiune de reacții de circumstanță în momente cu caracter identic.

Primul dintre aceste „congrese” europene, cel de

la Aix-la-Chapelle din 1818, pune capăt, oficial cel puțin, situației de excepție a Franței în contextul unei Europe restaurate. Ducele de Richelieu, ministrul de externe al lui Ludovic al XVIII-lea, obține aici prietenia țarului, iar în schimbul unor garanții de „bună purtare” oferite de Paris, evacuarea teritoriului francez. Tot acum Franța este reintegrată în acordul european și aderă la Cvadrupla Alianță. În aparență, neîncrederea manifestată de semnatarii acordului din 1815 față de leagănul Revoluției dispare. În realitate, prudența îi împinge pe aliații de ieri să reînnoiască, printr-un tratat secret, asigurările mutuale pe care și le-au oferit cu dărnicie împotriva aliatului de astăzi.

Succesul și fragilitatea noii ordini europene

Reuniunile „la vârf” care urmează după Congresul de la Aix-la-Chapelle ilustrează funcționarea sistemului, care îi mulțumește pe suveranii absoluți amenințați de revendicările liberale și naționale ale popoarelor europene. Mai întâi a avut loc intervenția Austriei, autorizată de congresele de la Karlsbad²⁰² (august 1819) și de la Viena (1820), în statele germane în care au luat amploare mișcările liberale – încurajate de o asociație studentescă, *Burschenschaft* – după care represiunea s-a extins în toată Germania. A urmat apoi, la congresele de la Troppau (octombrie 1820) și de la Laybach (ianuarie 1821), hotărârea de a încredința Austriei sarcina de a-l reinstala pe tron, cu toate prerogativele puterii, pe regele celor Două Sicilii, Ferdinand I, care, în urma unei insurecții organizate de „carbonari”, a fost silit să ofere supușilor săi o constituție. La 23 martie 1821, o armată austriacă intră în Neapole, anulează imediat hotărârile constituționale și acțiunile guvernului liberal și dă semnalul unei reacții violente care se extinde repede în Lombardia și în Piemont.

În martie 1821, în Piemont s-a declanșat o mișcare revoluționară inițiată de studenții torinezi și de garnizoana din Alexandria, care l-a obligat pe bătrânul rege Victor Emmanuel să abdice în favoarea fratelui său, Carol Felix, și să încredințeze regența vărului său, Carol Albert, duce de Carignan, care, înainte de a fugi, a aprobat o constituție copiată după modelul spaniol din 1812. Aceasta nu

a apucat să fie aplicată. Încă din primele zile ale lunii aprilie, acțiunea conjugată a soldaților lui Carol Felix, refugiat la Modena, și a trupelor austriece care au fost chemate în ajutor, pune capăt tentativei liberalilor piemontezi. „Iată ce înseamnă o revoluție înăbușită la timp“, va spune Metternich, care devenea stăpânul întregii peninsule și în același timp jandarmul Europei.

A urmat, în sfârșit, satisfacția dată Bourbonilor din Franța de Congresul de la Verona (octombrie 1822) care, cu binecuvântarea Sfintei Alianțe, le-a oferit posibilitatea să-i zdrobească pe liberalii spanioli care îl obligaseră pe Ferdinand al VII-lea, Bourbonul din Spania, să pună în vigoare Constituția din 1812. Armata formată din 100.000 de oameni, comandată de ducele de Angoulême, va înfrânge repede rezistența forțelor liberale, deschizând calea unei represiuni atât de violente încât, pentru a scăpa de răzbunarea lui Ferdinand al VII-lea, numeroșii liberali vor căuta adăpost în garnizoanele și pe navele franceze. Dezgustat, ducele de Angoulême va refuza titlul de duce de Trocadero (de la numele bătăliei hotărâtoare care s-a dat la 31 august 1823), care i-a fost oferit de suveranul reinstalat, și se va grăbi să părăsească țara.

La sfârșitul anului 1823, Sfânta Alianță pare că a triumfat peste tot acolo unde s-au manifestat forțele revoluționare. Cu toate acestea, la impactul cu realitatea, coeziunea acesteia s-a arătat a fi imperfectă. Acord de circumstanță, ea a permis Austriei să-și păstreze și chiar să-și consolideze poziția din Italia, iar Bourbonilor să încerce să dea regimului lor puțin din acea strălucire militară care, după prăbușirea Imperiului, în mod evident le

lipsea. Dar este din ce în ce mai clar că pericolul renașterii expansiunii franceze fiind îndepărtat, nu mai există niciun punct comun între o Anglie, orientată către un viitor în care liberalismul își are locul său, și puteri ca Rusia și Austria, care își dau silința să șteargă și ultima urmă de influență exercitată de Revoluția franceză asupra europenilor. Venirea la putere a lui Canning în Marea Britanie, succesor al lui Castlereagh după sinuciderea acestuia din urmă, în 1822, și adversar hotărât al politicii de intervenție antiliberală, accentuează și mai mult această tendință și nu lasă nicio speranță lui Metternich. „Aceasta este una din catastrofele cele mai îngrozitoare care puteau să mă lovească“, va spune el.

Cât despre Franța, dacă suveranii săi înclină în sufletul lor pentru o restaurație totală a Vechiului Regim, experiența amară a exilului recent îi determină să nu disprețuiască prea tare o opinie publică atașată în mod deosebit de cuceririle revoluționare și extrem de sensibilă la orice încercare de schimbare a acestora.

Atâta vreme cât se menținea acel *status-quo* obținut prin tratatele din 1815, acordul Sfintei Alianțe putea să se hrănească cu iluzia existenței sale. Putea chiar să supraviețuiască unor mișcări de o amploare limitată, ca acelea care s-au desfășurat între 1820 și 1823 în Germania, Italia și Spania. Dar, în momentul în care repunerea în discuție a ordinii internaționale fixate de Congresul de la Viena ar fi putut găsi sprijinul unei mari puteri europene, sistemul ar fi fost în mod iremediabil condamnat. Intervenția franceză în Spania, al cărei principiu a fost condamnat de Anglia lui Canning,

avea să fie ultimul ei succes.

Câțiva ani mai târziu, avântul mișcărilor liberale și naționale, atâțate de contaminarea permanentă cu ideile Revoluției franceze, avea să deschidă o primă breșă în sistemul european instaurat imediat după înfrângerea armatelor napoleoniene. Până în 1870, liberalismul și mișcarea de emancipare a națiunilor se vor consacra distrugerii sistematice a rezultatelor reacționare ale Congresului de la Viena.

Capitolul 2

1830. PRIMELE VICTORII ALE LIBERALISMULUI

■ *Stabilită de Congresul de la Viena, ordinea europeană din 1815 nu întârzie să fie serios zdruncinată de aspirațiile naționale și liberale ale popoarelor de pe continent, moștenire a perioadei revoluționare; aceste tensiuni vor măcina rapid edificiul ridicat de suveranii Vechiului Regim.*

■ *Dintre aceste mișcări, cea mai dinamică este fără îndoială trezirea naționalităților. Izvoarele sale sunt variate: dreptul popoarelor de a-și hotărî singure soarta potrivit concepției propovăduite de revoluționarii francezi, sau „spiritul popular” bazându-și realitatea pe trecutul unei comunități care și-a dovedit existența de-a lungul istoriei și se impune indivizilor. Dar amenințarea pe care o exercită asupra Europei făurită de Congresul de la Viena rămâne aceeași. Ea tinde să dezintegreze statele multinaționale constituite la Viena și să reunească națiunile împărțite între mai multe state.*

■ *Insurecția grecească din 1820, îmbinată cu forța mișcării filoelenice și cu interesele*

naționale ale Rusiei, Angliei și Franței, va sfârși în 1830 cu independența Greciei, prima lovitură dată acordului european de la Viena.

■ *Reacție populară împotriva unei politici deliberate de revenire la Vechiul Regim, revoluția franceză din 1830 marchează prăbușirea dinastiei legitime restaurate în 1815. Este oare revoluția din 1830 semnalul ridicării întregii Europe împotriva hotărârilor Congresului de la Viena? Este foarte posibil: Belgia se răscoală împotriva suveranului Țărilor de Jos, polonezii scutură jugul țarist, în Germania și Italia o vie agitație pare să constituie preludiul revoluției.*

■ *Dacă în sfera de influență a marilor state liberale, Anglia și Franța, principiile naționale și liberale triumfă (Belgia își câștigă independența, în peninsula iberică se instalează suverani liberali), acolo unde domină monarhiile reacționare din Europa centrală și de est este victorioasă represiunea: insurecția poloneză sau mișcările italiene și germane sunt zdrobite.*

Imediat după intervenția franceză în Spania, ordinea europeană restaurată de Congresul de la Viena și supravegheată de Sfânta Alianță este repusă brusc în discuție de mișcările populare de sorginte liberală și națională. Controlate pentru scurt timp de „acordul european”, aceste mișcări reîncep cu mai multă forță imediat ce apar primele fisuri în „sistemul” lui Metternich. Independența

coloniilor portugheze și spaniole din America Latină, obținută începând din 1824, a arătat fragilitatea Sfintei Alianțe în momentul în care erau în joc interesele antagoniste ale membrilor săi. Succesul unei mișcări naționale apărută la începutul deceniului 1820, cea a grecilor, îi va da o lovitură mortală și va deschide calea unui val revoluționar care, în 1830, ia amploare la scară europeană.

Trezirea „națiunilor“

Pentru a înțelege evenimentele care au drept cadru cea mai mare parte a Europei continentale de după Congresul de la Viena și care vor constitui „urzeala“ istoriei europene până în 1914 și chiar după această dată, trebuie să ne întoarcem în trecut și să vedem originea și semnificația principiului de „naționalitate“.

Termenul de „naționalitate“ apare în primul sfert al secolului al XIX-lea și a fost folosit prima oară de Dna de Staël în cartea sa, *Despre Germania*, apărută în 1810. Dar se va răspândi de abia în jurul anului 1830 și va avea următorul sens: „condiția unei comunități umane care formează în mod real sau dorește să formeze o națiune diferită de celelalte, în virtutea originilor, tradițiilor și intereselor comune“ (*Dicționarul Academiei*). Or, imediat după tratatul din 1815, care reîmparte teritoriile și popoarele Europei între învingătorii lui Napoleon, numeroase „națiuni“ nu formează state, fie din cauză că ele sunt înglobate într-o structură politică cuprinzând alte elemente (Imperiul austriac), fie, din contră, pentru că națiunea este împărțită între state diferite (națiunea poloneză, cea italiană sau cea germană). Principiul naționalităților presupune în teorie ca statul să coincidă cu națiunea, iar mișcarea naționalităților din secolul al XIX-lea are drept scop tocmai această identificare pentru a forma statele naționale.

Aceste mișcări au două surse principale. Prima este Revoluția franceză, a cărei idee forte în politica

externă este aceea a „dreptului popoarelor de a-și hotărî singure soarta“. Această teză a naționalității conștiente de sine, care se va regăsi la italianul Mazzini și care presupunea și noțiunea de voință a popoarelor, se opunea principiului însuși al Vechiului Regim, potrivit căruia durata (timpul) era creatoare de legitimitate, ceea ce însemna că popoarele care au ajuns să trăiască împreună din dorința unuia sau altuia dintre suverani trebuie să rămână în continuare integrate în edificiul istoric respectiv.

Franța revoluționară și-a răspândit principiile în toată Europa și înainte și după perioada napoleoniană. Mai întâi prin exemplul său propriu și prin ideile liberale care au triumfat în prima etapă a Revoluției, apoi prin forța armelor și, în sfârșit, prin reacția celorlalte popoare, provocată de dominația ei politică, economică și militară. De această reacție națională îndreptată împotriva Franței se leagă evenimente ca ridicarea Spaniei împotriva trupelor napoleoniene, revolta muntenilor din Tirol în 1809, războiul „patriotic“ dus de ruși în 1812 și glorificat de Tolstoi în *Război și pace*, rezistența germană din 1813, totul culminând, așa cum am văzut, cu faimoasa „bătălie a națiunilor“ de la Leipzig (16-19 octombrie 1813), a cărei denumire este un simbol al consecințelor indirecte ale Revoluției.

Cealaltă sursă a sentimentului național nu are nimic cu principiile de libertate și democrație ale Revoluției franceze. Născută exact din respingerea dominației franceze, ea încearcă să înlocuiască ideile iacobine și se inspiră dintr-o întoarcere la tradiții. În Germania, loc de predilecție al acestui curent reacționar și romantic, mișcarea duce la

formularea unui concept național foarte diferit de cel apărut din filozofia iluministă și din revoluție. Pentru romanticii germani, națiunea este o realitate vie, care își are rădăcinile în trecutul comunității germanice. Folclorul, miturile moștenite din legendă, trecutul național devenit sacru și idealizat (de la catedralele gotice până la cavalerii teutoni) fac parte din acest concept de esență populară (*Volkgeist*), care va constitui baza naționalismului german, în timp ce juriștii și filozofii, ca Hegel de exemplu, susțin că statul și nu comunitatea cetățenilor trebuie să unifice națiunea.

Această a doua sursă a sentimentului național nu se limitează totuși numai la Germania. Ea se regăsește peste tot acolo unde burghezia, care, de altfel conduce mișcarea și constituie principalul ei fundament sociologic, nu a fost suficient de puternică pentru a lua în mâinile sale curentul național și unde mai domină încă forțele socio-economice ale Vechiului Regim, adică în Europa centrală, orientală și mediteraneeană. În aceste zone, care sunt cele ale Europei feudale, agrare și autoritare, trezirea conștiinței naționale se bazează pe trei elemente principale:

- istoria, trăită ca o realitate mistică aparținând trecutului celui mai îndepărtat al comunității naționale;

- limba, ale cărei aspecte specifice sunt scoase în evidență de filologi și gramaticieni, și pe care scriitorii se străduiesc să o răspândească. Sentimentul național al popoarelor europene ia naștere cel mai adesea tocmai din apărarea limbii și din lupta dusă împotriva ocupantului pentru a căpăta dreptul de a fi utilizată;

- religia, atunci când puterea dominantă practică o religie diferită de cea a naționalității supuse, așa cum este de exemplu cazul Poloniei și al zonei balcanice, unde popoarele creștine – greci, bulgari, români etc. – sunt supuse jugului turcilor otomani.

Revolta balcanică și independența Greciei

De la sfârșitul Evului Mediu, popoarele slave din Balcani au fost rupte de Europa. Incluse în Imperiul otoman, ele au luat parte la decăderea, marcată de pierderea autorității sultanilor, care îi lasă să guverneze în locul lor pe marii viziri sau pe pașalele (administratori) din provincii; agravată de conservatorismul supușilor, care răspund cu asasinate la încercările reformatoare ale unora dintre suverani, pune în pericol existența însăși a imperiului. Provinciile balcanice, strâmtoarele Bosfor și Dardanele, Asia Mică stimulează lăcomia vecinilor spațiului turcesc și în primul rând pe cea a țarului. „Problema orientală” – adică aceea a împărțirii Imperiului otoman – a constituit deja unul din principalele motive ale rupturii dintre Napoleon și Alexandru I. Ea rămâne elementul major al ostilității anglo-rusești, țarul erijându-se în protector al popoarelor creștine din Balcani pentru a-și justifica mai bine interesul pentru accesul în mările calde (pe atunci numite „mările libere”), adică pentru strâmtoare, la care Marea Britanie face, din refuzul de a-i vedea pe ruși pătrunzând în Mediterana, unul din principiile esențiale ale politicii sale externe.

Dar dacă „problema orientală” trezește interesul sau spaima marilor puteri europene, decăderea Imperiului otoman, acest „om bolnav”, a cărui lentă agonie amintește pe cea a Imperiului bizantin pe care l-a cucerit și a cărui moștenire și-a însușit-o, trezește speranța popoarelor creștine din Balcani. Supuși mai bine de trei secole, sârbii, românii,

bulgarii, macedonenii grecii etc., și-au păstrat trăsăturile specifice datorită menținerii religiei ortodoxe. Cu toate că dominația turcă s-a arătat tolerantă în această direcție, ei suferă de pe urma regimului de supunere care le interzice să posedă pământuri, să călărească și să aibă armate. Mai mult încă, ei se tem de abuzurile atotputernicelor pașale din provincii și de jafurile însoțite uneori de atrocități, comise împotriva populațiilor locale de acei „ieniceri“, mercenari fanatici, credincioși sultanului.

Acest regim de opresiune, ale cărui efecte se adaugă celor provocate de slăbirea Imperiului, este propice revoltării mai ales a popoarelor de la frontiere, sârbi sau români, care pot spera să primească sprijinul statelor creștine vecine și mai ales pe cel al țarului, protector firesc al ortodocșilor.

Astfel se face că în 1804, o revoltă sârbească împotriva ienicerilor s-a transformat într-un război împotriva Turciei, sub conducerea unui bogat negustor de porci, Kara Gheorghe. Timp de doi ani, Kara Gheorghe a susținut campania, obținând succese și chiar punând mâna pe Belgrad în 1806, în timp ce țarul trimitea trupe în Moldova și Țara Românească, și ele în plină revoltă împotriva sultanului. Dar în 1812, când Napoleon devine o amenințare, Alexandru se grăbește să semneze pacea cu sultanul, la București, abandonându-i pe sârbi în voia sortii. Represiunea a fost înfiorătoare: soldații turci au făcut pe străzile Belgradului piramide de capete și au tras în țeapă victimele. Totuși, ferocitatea represiunii nu a împiedicat ca trei ani mai târziu, un alt negustor de porci, Miloș

Obrenovici, să provoace o nouă răscoală, obligându-l pe sultan să-i recunoască Serbiei o semiautonomie.

Acest rezultat nu putea decât să le încurajeze pe celelalte popoare balcanice să încerce să obțină de la guvernul din Constantinopol avantaje asemănătoare. Iar sentimentul național nu era nicăieri mai puternic decât în Grecia, unde trăia cel mai evoluat dintre popoarele din Balcani.

Cucerirea de către turci a Mediteranei orientale s-a arătat a fi profitabilă pentru populațiile elenice. Războaiele Revoluției și ale Imperiului au interzis comerțului francez accesul în apele Mediteranei și au lăsat cale liberă armatorilor și marinarilor greci. Aceștia au monopolizat cu încetul comerțul mediteraneean, și-au instalat colonii în tot Orientul și au adunat bogății fructuoase care au dat naștere unei burghezii înstărite, formată din negustori și armatori. La începutul secolului al XIX-lea, ideile liberale pătrund tocmai în rândurile acestei categorii sociale. Din sânul acesteia apar poetul Solomos și scriitorul Korai, exilat mult timp la Amsterdam și apoi la Paris, unde moare în 1833: și unul și celălalt au fost cântăreți pasionați ai trecutului național elenic.

Tot în aceste medii se pun în curând bazele unei societăți secrete, „Eteria” (o primă Eterie a apărut la sfârșitul secolului al XVIII-lea, formată de patrioți greci exilați la Viena), care își fixează drept scop să-i unească pe greci în vederea obținerii independenței. O adevărată rețea clandestină de rezistență împotriva turcilor se formează în întreaga țară. Propaganda Eteriei trezește entuziasmul multor greci aparținând tuturor mediilor sociale, de la marinarii săraci de pe coastă, până la muntanii

recalcitranți, kleftii, și la țăranii din zona de câmpie. Dar ea capătă și sprijinul multor conducători ai marilor puteri, în primul rând pe cel al țarului, al cărui consilier, Capo d'Istria, este din Corfu, și al cărui aghiotant, Ipsilanti, și el de origine grecească, este unul din șefii Eteriei.

Începând din 1815, în Grecia se întrunesc toate condițiile psihologice în vederea unei revolte împotriva turcilor. Numai că la Congresul de la Viena, puterile care se tem de o repunere în discuție a echilibrului european mai mult decât de orice, ocolesc problema popoarelor creștine din Balcani. Așa încât, grecii abandonați dominației sultanului vor lua singuri inițiativa revoltei și vor pune Europa în fața faptului împlinit.

În 1820, o încercare ratată a lui Ipsilanti (dezaprobată de țar), de a invada provinciile creștine din Balcani, dă semnalul revoltei. La chemarea arhiepiscopului de Patras și a notabililor („primații”), ajutați de marinari, care aruncă în aer navele de război turcești cu ajutorul aruncătoarelor de torțe, grecii se răsccoală, alungă trupele otomane și, în ianuarie 1822, la Epidaur, proclamă independența țării, a cărei capitală este stabilită la Corint. Cu toate acestea, lipsa ajutorului extern – țarul se retrage în fața opoziției hotărâte a lui Metternich, a prusacilor și a englezilor – și neînțelegerile interne din rândul răsculaților fac jocul turcilor care, obținând ajutorul armat al atotputernicului pașă din Egipt, Mehmet-Ali, trec la o represiune sălbatică, al cărei episod sângeros, masacrul din Chios (aprilie 1822), provoacă indignarea Europei. Peloponezul, eliberat de greci, este recucerit. Missolonghi cade în aprilie 1826,

după o rezistență eroică, iar Atena trebuie să capituleze în iunie 1827, după un asediu de șapte luni.

Masacrul din Chios și atrocitățile comise de ieniceri au avut la început un slab efect asupra celor ce răspundeau de politica europeană. „Turcii sunt oameni foarte de treabă, spunea Metternich, ei îiucid pe greci, grecii le taie capetele. Este o chestiune ce nu are legătură cu civilizația“. Totuși, treptat, s-a format în favoarea grecilor o opinie receptivă la subiectul filoelenic, care s-a dezvoltat în mediile liberale și care, din aproape în aproape, va cântări din ce în ce mai greu în opțiunile celor ce luau hotărâri politice. Începând din 1821, s-au format în diferite țări societăți filoelenice pentru a face cunoscută cauza răsculaților greci și pentru a mobiliza cercurile conducătoare. Scriitori, artiști, diplomați, militari se vor arunca în luptă, înmulțind mărturiile și apelurile în favoarea grecilor. În Franța, Delacroix și Ary Scheffer pictează *Masacrul din Chios* și respectiv *Femeile suliole*. Lamartine închină lui Byron *Ultimul cântec al pelerinajului lui Childe Harold*, Casimir Delavigne glorifică Meseniennele, iar Hugo exclamă în *Orientale*:

„În Grecia! În Grecia! Hai, poetule, trebuie să plecăm“.

Lordul Byron moare la Missolonghi, în 1824, după ce și-a consacrat cauzei grecești sfârșitul existenței sale zbuciumate și averea. Colonelul francez Voutiers, proscrisul italian Santarosa, scoțianul Gordon, englezul Cochrane, care, întors din America Latină unde a luptat pentru independența

chiliană, va comanda între 1827-1828 flota răsculaților, toți îmbrățișează cauza grecească și vin să-și pună spada în serviciul independenței elene. Geneva, unde s-a retras Capo d'Istria, devine din 1824 epicentrul unui puternic curent transnațional european, în care filoelenismul este impulsul revelator, iar liberalismul sufletul profund.

Cu toate acestea, nu un liberal a fost cel care avea să ia inițiativa angajării puterilor europene în lupta de eliberare a Greciei, ci un autocrat autentic, țarul Nicolae I, devenit împărat al Rusiei la moartea lui Alexandru, survenită în decembrie 1825. Fără să ceară părerea celorlalți membri ai „acordului european”, în martie 1826 țarul trimite un ultimatum sultanului, cerându-i proclamarea independenței provinciilor românești și a Serbiei, dar fără să menționeze și Grecia. El speră ca în felul acesta să determine Imperiul otoman să intre în război și să profite de situație pentru a-și extinde influența în Balcani, independența Greciei decurgând de la sine fără ca țarul să poată fi acuzat că a pus mâna pe arme pentru a ajuta un popor răzvrătit. Dar planul său va fi zădărnicit de Canning, care a înțeles imediat pericolul de a-i lăsa pe ruși să acționeze singuri. El reușește să-i atragă pe aceștia într-o Triplă Alianță, care, prin tratatul de la Londra (6 iulie 1827), obligă Anglia, Franța și Rusia să impună turcilor și grecilor tratative care par să urmărească avantaje deosebite pentru cele trei state.

Cele trei puteri aliate își trimit escadrele în rada portului Navarin (sau Pilos) unde erau concentrate flotele egiptene și turcești, când un incident banal (focuri de armă trase asupra unei șalupe engleze)

transformă tratativele europene în război. Pierzându-și cea mai mare parte a flotei la Navarin (20 octombrie 1827), turcii sunt atacați în Peloponez de o mică expediție franceză condusă de generalul Maison, apoi în Asia Mică și în Tracia de armatele rusești. În septembrie 1829, prin tratatul de la Adrianopol, ei trebuie să recunoască autonomia Principatelor române – Moldova și Țara Românească –, a Serbiei și să permită libera trecere prin strâmtori a navelor rusești.

Între timp, Grecia și-a făcut o constituție și i-a încredințat președinția lui Capo d'Istria. Un protocol semnat la Londra în 1829 făcea din Grecia un teritoriu autonom, dar Anglia și Franța preferau o țară complet independentă, care ar fi scăpat mult mai ușor de influența Rusiei. Până la urmă, convenția din februarie 1830 îi va hotărî soarta de stat independent, lipsit însă la început de numeroase teritorii populate de greci: Acarnania la nord, Tessalia la est, insulele Creta și Samos. Mai mult, în octombrie 1831, după asasinarea, la Nauplia, a lui Capo d'Istria, devenit un fel de dictator asupra căruia rușii intenționau să-și mențină influența, Greciei i se impune un monarh străin: prințul bavarez Otho. Acesta va guverna țara ca un monarh absolut, dând atenție mai ales armatei recrutate în regiunea Bavaria, dar întreținută de greci cu prețul unor impozite cumplit de mari.

Așa incompletă cum era, convenția din februarie 1830 marchează o dată hotărâtoare în istoria Europei. Trei membri ai Sfintei Alianțe s-au bătut pentru a obține o revendicare națională împotriva voinței unui suveran absolut. Desigur, Rusia a

urmărit mai ales scopuri imperialiste când a sărit în mod indirect în ajutorul grecilor răsculați, iar Anglia și-a dat seama imediat de amploarea dezastrului provocat prin participarea la distrugerea flotei otomane din Navarin. Era însă prea târziu să se mai schimbe cursul unei istorii determinate de importanța alegerilor tactice făcute de Nicolae I și de Canning, acest „meteor dezastruos”, după opinia lui Metternich, care a crezut că salvează Imperiul otoman trecând de partea rușilor și a francezilor, dar nu a făcut decât să participe la decăderea lui. Or, această istorie ia brusc proporții la sfârșitul deceniului 1820 și se îndreaptă într-o direcție total diferită de aceea pe care au vrut să i-o imprime făuritorii Congresului de la Viena.

Franța se poate bucura de această primă breșă în tratatele din 1815 și în principiile Sfintei Alianțe. Reintegrată în acordul european, ea are posibilitatea să constate că alianța foștilor săi învingători nu a rezistat în fața crizei declanșate de insurecția națională a grecilor. Dincolo de incoerența aparentă a politicii sale (oare Ibrahim, fiul lui Mehmet-Ali, nu se mira de râvna francezilor de a participa la eliberarea grecilor, după ce au participat la supunerea spaniolilor?) Franța poate să se mândrească cu o anumită logică geopolitică. Cât despre Metternich, pe care ura împotriva revoltelor îl făcea un bun profet, acesta prevedea că independența grecilor va da semnalul unei revoluții de proporții în întreaga Europă. Bourbonii din Franța, beneficiari ai restaurației din 1815, aveau să devină primele ei victime.

Revoluția din Franța

Printre suveranii restaurați în 1815, cei mai puțin siguri de tronul lor erau, fără îndoială, Bourbonii. Readuși în regatele lor cu ajutorul armatelor invadatoare străine, dinastia acestora devenise simbolul înfrângerii. În același timp, mulți francezi făceau între ei și Napoleon, căruia i se atribuiau toate calitățile, o comparație cu totul defavorabilă.

În ciuda unei prudențe extreme, contele de Provence, devenit regele Ludovic al XVIII-lea, s-a arătat a fi incapabil de a-și atrage încrederea poporului său și de a-i împiedica pe cei mai zeloși dintre partizanii lui să-și însoțească întoarcerea de promisiuni de răzbunare împotriva cumpărătorilor bunurilor naționale, creând astfel o stare de neliniște în rândurile burgheziei mici și mijlocii, categoria cea mai dinamică a regatului. Întoarcerea din insula Elba și prăbușirea totală și imediată a monarhiei restaurate au demonstrat fragilitatea regimului.

A doua restaurație a îndeplinit repede promisiunile celei dintâi, în ciuda dorinței regelui de a liniști populația. Dominat de ultraregaliști, Ludovic al XVIII-lea îi lasă pe aceștia să guverneze. El permite „Terorii albe” să ia amploare în sudul Franței și să se împotrivescă foștilor revoluționari sau celor care au servit Imperiul. Lasă Camera deputaților (numită ironic „Camera ascunsă” – *la chambre introuvable*), în care ultraregaliștii sunt de departe majoritari, să instituționalizeze acest val de teroare prin crearea unor tribunale excepționale

pentru a judeca pe autorii triumfalului „zbor al Vulturului” din 1815 și care au eliminat mai multe zeci de mii de funcționari și au deportat pe oricine era suspectat de complot împotriva statului. Politică exagerată, care îi îngrijorează și pe foștii aliați, alarmați de inevitabila reacție a francezilor. Când Ludovic al XVIII-lea, după ce a dizolvat *la Chambre introuvable*, se lasă îndrumat de Decazes spre o politică mai moderată, este deja prea târziu. Liberalii s-au îndepărtat definitiv de o dinastie incapabilă să-și țină promisiunile legate de Cartă și care oferă imaginea unei supuse zeloase a ideilor Sfintei Alianțe. Asasinarea din 13 februarie 1820 a ducelui de Berry, al doilea fiu al contelui d’Artois și singurul moștenitor al dinastiei, adâncește și mai mult prăpastia. Desigur, asasinatul nu este decât opera unui fanatic izolat, muncitorul șelar Louwel, care speră să distrugă dinastia Bourbonilor (în realitate, ducesa de Berry era însărcinată, iar copilul se va naște în septembrie 1820: ducele de Bordeaux). Dar ultraregaliștii îi acuză pe liberali: „Am văzut pumnalul lui Louwel, era o idee liberală”, scrie ziarul *Journal des Débats*.

De acum înainte, în fața unui Ludovic al XVIII-lea devenit pasiv, preocupat doar de etichetă și de cuvintele alese, ultraregaliștii sunt cei care iau conducerea. Ei își găsesc un simbol, chiar un inspirator, în persoana contelui d’Artois, fratele lui Ludovic al XVIII-lea și succesorul desemnat al suveranului. Măsurile reacționare sunt încă timide în ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XVIII-lea: legea electorală ce favorizează pe cei mai bogați, restricții privind libertatea presei. Dar, când regele moare, în 1824, urcarea pe tron a lui Carol al X-lea

apare ca un triumf al ultraregaliștilor.

Personalitatea suveranului este prin ea însăși bogată în semnificații. Idol al tineretului de la curtea lui Ludovic al XVI-lea, contele d'Artois era pe vremea aceea tipul marelui senior sceptic și desfrânat. Emigrația face din el centrul tuturor conspirațiilor destinate să-i reinstaureze pe Bourboni, atât în perioada Republicii cât și a Consulatului și Imperiului. Din ură pentru ideile revoluționare, el alunecă atunci într-o evlavie ostentativă și zgomotoasă. Sub domnia fratelui său, este șeful ultraregaliștilor, cauză pe care o îmbrățișează cu mânia și lipsă de măsură. Ludovic al XVIII-lea, care îl judeca cu luciditate și fără indulgență, spunea, făcând aluzie la propriile-i deficiențe fizice: „Vă plângeți că aveți un rege fără picioare; ce-o să spuneți când veți avea un rege fără cap?”.

Imediat după urcarea pe tron, își manifestă atașamentul față de Vechiul Regim, cerând să fie uns la Reims, ceea ce îl face pe autorul de șansonete Béranger să satirizeze „ungerea lui Carol cel Simplu”. Dar mulțimea este sensibilă la fastul noii domnii, la amabilitatea și bunăvoința regelui, conștiincios dar hotărât să uzeze de prerogativele pe care le are.

Prima măsură luată sub egida noului suveran îl face pe acesta să apară ca o încarnare a curentului retrograd care se manifestă în Franța începând din 1815. Influența clerului se consolidează: acesta ia în mâinile sale Universitatea, îi concediază pe profesorii liberali și votează o lege care pedepsește sacrilegiile muncii silnice. Pudoarea devine o regulă de stat, iar rochiile dansatoarelor de la Operă sunt

lungite. În măsurile luate în favoarea aristocrației se întâlnește același caracter lipsit de perspectivă și retrograd. Legea denumită a „Miliardului emigranților” îi despăgubește pe toți cei ce au fost deposedați de bunuri în timpul Revoluției, iar Camera Pairilor respinge cu mare greutate proiecte care vizează dreptul de primogenitură sau înăbușirea presei de opoziție.

În aceste condiții, popularitatea lui Carol al X-lea nu rezistă primilor ani de guvernare. Se organizează societăți secrete, dintre care cea mai importantă este „Carbonaria”, organizație clandestină cu originea în francmasonerie, și care s-a dezvoltat în Italia de sud împotriva lui Murat, înainte ca acesta să devină, după 1815, adversarul suveranilor săi restaurați. Organizat în grupuri de douăzeci de persoane, legate prin jurământ solemn, numite „ventes”, și puternic ierarhizate, carbonarismul este o mișcare transeuropeană, care s-a manifestat mai ales în Italia (membrii săi au impulsivat revoluția din Neapole în 1820 și insurecția piemonteză în 1821) și în Franța, unde este formată din mai multe mii de persoane, printre care și personaje ilustre, ca La Fayette. De orientare mai mult republicană decât bonapartistă, carbonaria franceză a urzit mai multe comploturi împotriva regimului: încercarea de puci militar a generalului Berton din februarie 1822, acțiunea subversivă a colonelului Caron, complotul cunoscut sub numele de „complotul celor patru sergenți din La Rochelle”. Toate se termină prin eșec și provoacă o represiune foarte dură, dar impresionează spiritele și dovedește vitalitatea opoziției.

Marea masă a populației este de altfel și ea ostilă

regimului. Cânteculele lui Béranger, pamfletele polemistului Paul-Louis Courier ajută la discreditaarea monarhiei. Poporul urmează în liniște, dar în rânduri strânse, alaiurile funebre ale șefilor liberali. În sfârșit, în ciuda legii electorale, opoziția devine virulentă până și în sânul Camerei deputaților.

Carol al X-lea, îngrijorat, încearcă timp de un an o politică de compromis care nu rezistă defel atacurilor conjugate ale ultraregaliștilor și ale liberalilor. În 1829, el pune capăt experienței și îl numește ministru pe prietenul său personal, contele Jules de Polignac, fiul favoritei Mariei Antoaneta, emigrant arhicunoscut care, la rândul său, îi numește miniștri pe generalul de Bourmont, care a dezertat din armata imperială în ajunul bătăliei de la Waterloo, și pe contele de La Bourdonnais, care a căpătat o tristă celebritate în timpul „Terorii albe”.

„Koblenz, Waterloo, 1815”. Iată care este în ochii opiniei publice triplul simbol al noului ministeriat. În întreaga țară opoziția se dezlănțuie condusă de liberali ca La Fayette, dar mai ales de ducele d’Orléans, care, în culise, trage sforile noului ziar, *Le National*, în care Thiers, Mignet și Armand Carrel elogiază regimul britanic și sugerează: „Să păstrăm regimul, dar să schimbăm regele”.

În fața acestei dezlănțuiri a opoziției, Carol al X-lea și Polignac ezită, căci se simt dezarmați. „Domnul de Polignac este foarte hotărât, scrie presa, dar nici el nu știe la ce”. Când în martie 1830, regele pronunță în fața Camerei un discurs amenințător, adunarea ripostează printr-o „Adresă” votată de 221 de deputați: „Colaborarea dintre guvern și doleanțele poporului, se spune în text,

constituie condiția indispensabilă ca treburile să meargă... Sire, această colaborare nu există“. Carol al X-lea hotărăște atunci să folosească soluția forței. Camera deputaților este dizolvată. Dar alegerile din 1830 consolidează opoziția liberală. Hotărât să nu se lase atras pe calea concesiilor, pe care o consideră cauza morții lui Ludovic al XVI-lea, regele își asumă riscul să o depășească.

La 25 iulie sunt promulgate patru ordonanțe care violează și principiile și litera Chartei²⁰³: noua Cameră este dizolvată, libertatea presei suprimată, dreptul de vot este modificat în avantajul proprietarilor de pământuri, în detrimentul burgheziei industriale și membrilor profesiilor liberale, în sfârșit, se anunță noi alegeri.

Adevărată declarație de război adresată de aristocrația Vechiului Regim burgheziei liberale, beneficiară a Revoluției, aceste ordonanțe declanșează imediat riposta purtătorului de cuvânt al acestor categorii sociale. *Le National* dirijează replica. Thiers redactează un protest al ziariștilor, iar mulțimea se răscoală când poliția vrea să distrugă mașinile de tipărit ale ziarelor. Afectați de politica lui Carol al X-lea și a lui Polignac, industriașii și negustorii pun în mișcare masele, instrumente de manevră revoluționară, acordând concedii muncitorilor și funcționarilor.

În noaptea de 27 iulie 1830, în Paris, se ridică primele baricade. Vestea numirii nepopularului mareșal Marmont la conducerea trupelor capitalei exasperează poporul și, în ziua de 28 populația Parisului se răscoală în masă. Soldații lui Marmont, blocați de baricadele care barează străzile înguste din centrul orașului și striviți de proiectilele lansate

de la ferestre, trebuie să se retragă. Pe data de 29, palatele Luvru și Tuilleries cad în mâinile răsculaților.

La sfârșitul celor „Trei Zile Glorioase”, poporul este stăpânul capitalei. Ce va face cu victoria câștigată? El s-a aruncat în atacul împotriva regimului ce simbolizează reacțiunea cu entuziasm și fără niciun calcul. Pentru mulțimea parizienilor înarmați, căderea Bourbonilor înseamnă în mod firesc reinstaurarea Republicii. Europa prinților restaurați și a apărătorilor ordinii tradiționale își ține încă o dată răsuflarea, cu ochii ațintiți spre Paris.

Dar în culisele Revoluției din iulie stau de veghe cei șireți, care, prudenți, au stat departe de baricade, și care se tem mai ales de victoria răzmeriței și de reinstaurarea unei Republici care a lăsat în memoria multora amintirea marilor epurări din 1793-1794. Începând din 30 iulie, în timp ce Carol al X-lea se afla încă în castelul Saint-Cloud, neștiind ce să facă, Thiers împreună cu ziariștii de la *National*, sprijiniți de oameni politici, ca bancherul Laffitte, Casimir Périer sau La Fayette, lansează ideea unei monarhii constituționale, care să fie exercitată de ducele d'Orléans. Dar eforturile lor nu reușesc să trezească entuziasmul popular. De aceea, în aceeași zi, un manifest afișat pe străzile Parisului pregătește poporul pentru schimbarea dinastiei.

„Carol al X-lea nu se mai poate întoarce la Paris: el a făcut să curgă sângele poporului.

Republica ne-ar aduce dezbinări îngrozitoare: ea ne-ar învrăjbi cu restul Europei.

Ducele d'Orléans este un prinț devotat cauzei

Revoluției.

Ducele d'Orléans nu a luptat niciodată împotriva noastră.

Ducele d'Orléans s-a aflat la Jemmapes.

Ducele d'Orléans este un rege-cetățean.

Ducele d'Orléans a purtat în focul evenimentelor culorile tricolore, ducele d'Orléans poate încă să le mai poarte.

Noi nu vrem nimic altceva.

Ducele d'Orléans nu se pronunță în niciun fel. Așteaptă să ne exprimăm dorința și el va accepta Carta așa cum am gândit-o și am vrut-o întotdeauna. Poporul francez va fi cel ce îi va conferi coroana“.

Pe 31 iulie, o abilă înscenare are loc la Primăria Parisului. Ducele d'Orléans se duce călare în centrul Parisului plin încă de baricade. Sosirea sa nu provoacă niciun gest de aderare populară așa cum sperau orleaniștii. Atunci își face apariția în balconul Primăriei bătrânul La Fayette, simbol viu al Revoluției, înfășurat într-un drapel tricolor. Ducele d'Orléans este alături de el și eroul Independenței americane îl îmbrățișează. Mulțimea aplaudă acest sărut care, după spusele lui Metternich (răsuflând ușurat), „a înăbușit Republica“.

Aliată cu păturile populare pariziene, burghezia tocmai a răsturnat dinastia impusă Franței de învingătorii lui Napoleon. Forțele apărute în timpul Revoluției tulbură în mod inexorabil ordinea stabilită de Sfânta Alianță. Așa cum prevăzuse Metternich, flacăra Revoluției se întinde rapid în toată Europa, punctată de manifestațiile de stradă ale liberalilor francezi, care cer noului lor suveran

să dea viață vocației eliberatoare a Revoluției.

Bruxelles și Varșovia

Împins de nevoia de a înfrânge un nou acces expansionist al Franței, Congresul de la Viena a constituit un stat puternic la frontierele nordice ale regatului restaurat, reunind, sub autoritatea regelui Wilhelm I de Orania, cele două părți ale „Țărilor de Jos spaniole“, separate de la revolta din secolul al XVI-lea. În realitate, acest conglomerat heteroclit de popoare, ale căror limbi și religii sunt diferite, ale căror interese economice sunt divergente, nu a putut fi transformat de Wilhelm I într-o națiune.

Chiar în Belgia, flamanzii și valonii nu se înțelegeau defel. Dar erau într-un tot de acord să protesteze împotriva supunerii belgienilor, în majoritate catolici, de către un suveran calvinist. Cu atât mai mult cu cât acesta din urmă nu a avut abilitatea de a menține un echilibru între cele două părți ale regatului său. El guverna Țările de Jos cu ajutorul unor funcționari care erau toți neolandezi și își împovăra supușii cu impozite.

Și un fapt încă și mai grav, întreaga sa politică economică, inspirată de interesele comerciale olandeze, era una a liberului schimb. Dacă negustorii din Gand sau armatorii din Anvers erau mulțumiți de ea, industriașii valoni, care erau pe cale să creeze o importantă industrie siderurgică și textilă după modelul celei din Marea Britanie, se plângeau cu amărăciune de lipsa de protecție. Această nemulțumire nu a provocat totuși decât o mișcare revendicativă destul de slabă, burghezia valonă mulțumindu-se să ceară o anumită

autonomie, pe care, însă, regele nu avea nici cea mai mică intenție să le-o acorde.

Revoluția pariziană aprinde brusc scânteia, ilustrând astfel teoria atât de dragă lui Metternich, aceea a „contaminării revoluționare”. La 25 august 1850, Teatrul de la Monnaie din Bruxelles prezintă opera lui Auber, *La Muette de Portici*. Când tenorul cântă aria „Dragostea sfântă de patrie”, mulțimea se înflăcărează. Agitația se răspândește repede în tot orașul. La strigătele de „Să facem ca francezii”, bruxelezii se înarmează, arborează drapelul Brabantului, negru-galben-roșu, și alungă garnizoana neerlandeză.

Speriată de propria-i victorie, burghezia cere regelui Wilhelm autonomie. Acesta răspunde trimițând trupe care să recucerească Bruxelles-ul și care nu reușesc decât să cucerească partea de sus a orașului, care, pe 24 septembrie, lansează o chemare sub arme. Pe 4 octombrie, o Adunare Constituantă proclamă independența Belgiei și creează noului stat instituții liberale.

Cum va reacționa Europa la prăbușirea barierei pe care Congresul de la Viena o ridicase cu cincisprezece ani în urmă în nordul Franței pentru a ține în frâu eventualele veleități expansioniste ale acestei țări? Wilhelm I cheamă în ajutor puterile Sfintei Alianțe. Numai țarul Nicolae I se declară gata să intervină, deoarece aici nu are aceleași interese ca în Balcani, care să-i dicteze susținerea revendicărilor naționale ale popoarelor. Dar revolta care izbucnește în Polonia îl oprește de la orice inițiativă. Cât despre Franța, aceasta aplaudă cu entuziasm evenimentele de la Bruxelles, în timp ce o bună parte din opinia publică, care are puternice

ecouri și în Belgia, preconizează anexarea acesteia.

Până la urmă, soarta noului stat depinde de Anglia. Or, aceasta se teme cel mai tare ca portul Anvers să nu cadă în mâinile unei mari puteri. Ludovic Filip, care consideră că un conflict internațional ar putea fi fatal tronului său încă destul de fragil, are înțelepciunea de a pricepe acest lucru. El îl trimite pe Talleyrand la Londra cu misiunea expresă de a cădea la înțelegere cu englezii.

În aceste condiții, congresul care se reunește la Londra în noiembrie 1830 recunoaște, în numele Europei, independența Belgiei, adăugându-i și un statut de neutralitate perpetuă, garantată de toate statele. Fidel angajamentelor luate, în februarie 1831, Ludovic Filip refuză oferta belgienilor de a da coroana noului stat celui de al doilea fiu al său, ducele de Nemours. El se alătură candidaturii lui Leopold de Saxa-Coburg, care este proclamat rege al Belgiei în iunie 1831 și se căsătorește în anul următor cu una din ficele lui Ludovic Filip, prințesa Luiza de Orléans. În sfârșit, când, în august același an, Wilhelm I invadează Belgia, o armată franceză intervine ca să-l oprească, dar se retrage de îndată ce obține victoria.

„Acordul european” rămâne deci teoretic valabil. Cu toate acestea, în Grecia, ca și în Belgia, el trebuie să accepte distrugerea tratatelor din 1815. Situația nu este aceeași pentru restul Europei și mai ales pentru partea Poloniei care depinde de Imperiul rus.

Polonia din 1815 beneficiază cu siguranță de un regim mai liberal decât cel de care se bucură celelalte naționalități din Imperiul țarist și decât cel

al Rusiei înseși. Ea își păstrează o oarecare autonomie, posedă un buget propriu, o armată proprie, o Adunare - Dieta -, o religie majoritar catolică. Dar toate acestea mai degrabă înflăcărează decât potolesc sentimentul național al polonezilor.

Când Nicolae I, autocrat convins, devine țar, aceștia își văd spulberată speranța nutrită un moment în timpul predecesorului său, de a reconstitui „Marea Polonie“, care ar alipi micului regat teritoriile poloneze ocupate de ruși și care, încetul cu încetul, ar căpăta o autonomie care ar putea fi preludiul unei viitoare independențe. Foarte repede se formează societăți secrete care se înflăcărează la vestea succesului revoluției pariziene, prima revanșă luată de popoare față de suveranii Sfintei Alianțe. Câteva zile mai târziu, un nou val de entuziasm însoțește vestea revoluției de la Bruxelles.

Astfel, când, în noiembrie 1830, Nicolae I ridică în Polonia o armată pentru a răspunde chemării Țărilor de Jos și a înăbuși insurecția belgiană, trupele se revoltă și îl alungă pe viceregele Constantin, fratele țarului. La 25 ianuarie 1831, Dieta proclamă independența țării. Revoluția aștepta ajutorul puterilor străine care tocmai dovediseră, în Grecia, Franța și Belgia, că nu erau insensibile la aspirațiile popoarelor. Or, nici Prusia, nici Austria, în care Metternich nu a modificat nici cu o iotă politica sa față de naționalități, nu se gândesc să intervină, fiecare temându-se pentru partea ei din Polonia.

În Franța și Marea Britanie, entuziasmul pentru cauza poloneză este foarte mare. „Polonia a făcut apel la Franța, scrie *Le National*, Franța va

răspunde. Polonia, care inimă nu bate mai tare la pronunțarea acestui nume?“ Béranger cântă „Toată dragostea mea polonezilor“. Pe străzile Londrei și ale Parisului, opinia publică se alătură strigătelor de „Trăiască Polonia“. Guvernele însă refuză să intervină altfel decât pe teren diplomatic, dar totul este zadarnic.

Astfel, polonezii sunt lăsați singuri în fața celor 170.000 de oameni comandați de generalul Paskievici și trimiși de țarul Nicolae. Agitația patriotică care a cuprins întreaga țară face ca o armată de 80.000 de soldați să se opună rușilor, dar deja disensiunile își fac apariția în rândul insurgenților. Democrații, „Roșii“, vor să mobilizeze masele populare prin inițierea unei reforme agrare și a unor instituții favorabile celor nevoiași. „Albii“, care fac parte din nobilime și din clerul catolic, se tem mai puțin de țar decât de popor și sunt mai degrabă gata să negocieze cu Nicolae I decât să vadă realizate proiectele adversarilor lor politici. În aceste condiții, rezistența poloneză nu poate fi decât o luptă disperată, având doar scop să salveze onoarea.

La 7 septembrie 1831, armata rusească cucerește Varșovia. O represiune îngrozitoare se abate imediat asupra întregii țări: suprimarea tuturor libertăților, regim militar, execuții, arestări, întemnițări, deportări în Siberia, trimiterea fiilor de nobili compromiși în revoluție în școlile rusești sau în corpurile de copii de trupă, închiderea universităților etc. În timp ce, potrivit cuvintelor de tristă faimă ale ministrului francez al afacerilor externe, Sebastiani, „ordinea domnește la Varșovia“, un număr important de emigranți

părăsește țara pentru a se refugia în statele liberale din Occident, unde ei vor fi dovada stării de abandon în care Polonia a fost lăsată.

Agitația europeană din 1830

Dacă insurecțiile liberale și (sau) naționale, care au avut loc în Franța, în Belgia sau în Polonia, reprezintă manifestările cele mai spectaculoase ale avântului revoluționar care a urmat după independența Greciei, și în restul Europei s-au desfășurat o serie de mișcări cu un sfârșit diferit în funcție de locul unde s-au produs: în sfera puterilor occidentale sau în aceea a statelor absolutiste din Europa centrală și orientală.

La sfârșitul lui 1830 și la începutul anului următor, o vie agitație se produce în unele state germane și mai ales în Italia centrală, unde capătă un caracter revoluționar. Ducele de Modena încearcă să cadă la înțelegere cu răsculații, dar până la urmă este nevoit să fugă. Maria Luiza părăsește Parma aflată în plină revoltă, în timp ce mare parte din statele papale se răscoală și ele. Și aici, privirile adversarilor absolutismului se îndreaptă către Franța, unde „partidul revoluționar” încearcă să determine o intervenție fără să reușească totuși să-l antreneze în această aventură pe noul suveran și pe oamenii din „partidul rezistenței”. „Noi nu dăm niciunui popor, declară Casimir Périer, dreptul să ne forțeze să luptăm pentru cauza lui, iar sângele francezilor nu aparține decât Franței”. Ceea ce dă mână liberă lui Metternich de a restabili ordinea în peninsula și suveranitatea prinților legitimi.

În primăvara anului 1831, 10.000 de soldați austrieci reocupă Parma, Modena și statele pontificale, unde prințul Ludovic Napoleon (viitorul

Napoleon al III-lea), care a venit să lupte alături de liberalii italieni, este salvat de intervenția episcopului de Spoleto, care va deveni papă sub numele de Pius al IX-lea. Câteva luni mai târziu, o nouă revoltă duce la reocuparea Bolognei, în timp ce francezii se instalează aici pentru a menține echilibrul puterilor.

„Combătute la timp” de cancelarul austriac, revoluțiile italiene și germane sfârșesc prin triumful reacțiunii. Aceste evenimente care urmează celor din Polonia îi hotărăsc pe suveranii rămași fideli principiilor Sfintei Alianțe – țarul, împăratul Austriei și regele Prusiei – să concretizeze printr-un act oficial dorința lor de a păstra un *status-quo* peste tot acolo unde acesta ar putea fi amenințat. În septembrie 1833, ei se întâlnesc la Münchengraetz și își proclamă dreptul de a salva orice suveran legitim care le-ar cere ajutorul.

În timp ce în centrul și estul Europei, blocul puterilor absolutiste se consolidează pentru a înfrânge mișcările liberale și naționale, Franța și Anglia fac să triumfe în peninsula iberică principiile constituționale care au prevalat în Belgia. Ele impun, împotriva pretendenților absolutiști, guvernarile liberale ale reginei Maria Cristina în Spania, și a regelui don Pedro în Portugalia.

Astfel, împotriva blocului statelor fidele principiilor formulate în timpul Congresului de la Viena, se ridică, cel puțin în aparență, coaliția țărilor liberale din Europa occidentală. În realitate, aceasta din urmă nu se bazează pe nicio legătură organică: ea nu este decât o alianță de circumstanță, în cadrul căreia intervenția engleză este foarte des dictată doar de grija de a nu-i lăsa

pe francezi să dea loviturile cele mai avantajoase. Dar dacă alianța de fapt a puterilor liberale este lipsită de trăinicie, delimitarea dintre ele și grupul puterilor fidele absolutismului este foarte clară.

Această dezbinare ascunde de altfel o alta, deja perceptibilă încă din secolul trecut și care ține de structurile economice și sociale ale țărilor respective. Aceasta din urmă spune că țările din Occident, în care avântul comerțului și industriei a favorizat dezvoltarea unei burghezii de afaceri, nerăbdătoare să ajungă la putere și trăgându-se din liberalism, Europei orientale și meridionale, în care averea funciară și privilegiile ereditare rămân bazele unei societăți ai cărei principali beneficiari sunt hotărâți să mențină sau să restaureze principiile și practicile Vechiului Regim.

În ciuda sistemului de apărare realizat în 1815 de susținătorii ordinii tradiționale, Europa Sfintei Alianțe a explodat cincisprezece ani mai târziu, sub impulsul ideilor moștenite de la Revoluția franceză. Desigur că o mare parte a continentului în Italia și Germania, unde Metternich nu a permis dezvoltarea niciunei mișcări revoluționare, și în Polonia, unde țarul nu a ezitat să folosească forța pentru a-și restabili autoritatea reacțiunea a triumfat asupra forțelor liberale și naționale, care, dimpotrivă, au obținut victoria în Grecia, în Belgia, în Franța și în mod provizoriu în peninsula iberică. Curând, un nou val de agitație europeană va da o nouă lovitură, mult mai violentă, dorinței conservatoare a suveranilor Vechiului Regim.

Capitolul 3

1848. „PRIMĂVARA POPOARELOR“

■ *Asaltul împotriva Europei Congresului de la Viena, care a eșuat în 1830, pare să iasă victorios în 1848.*

■ *La originea valului revoluționar din 1848 se află o criză economică complexă. În acest context, revoluția pariziană din februarie 1848 apare ca un caz particular. Confirmând eșecul sistemului monarhic, a doua republică pune în conflict burghezia, din punct de vedere social conservatoare, cu susținătorii unei Republici sociale, care vor fi repede învinși.*

■ *Mai profundă, revoluția vieneză din martie 1848 face să izbucnească revendicările naționale și liberale înăbușite din 1815 și determină căderea lui Metternich. Împăratul este obligat să acorde o constituție liberală, iar Imperiul pare să se dezintegreze în mod inevitabil sub efectul acceselor revoluționare din Ungaria și Boemia.*

■ *Din Imperiul austriac, contaminarea revoluționară trece în Germania și Italia. În Germania, popoarele cer și obțin constituții, inclusiv în Prusia. O puternică mișcare națională se termină prin convocarea unui*

Parlament constituant la Frankfurt, care trebuie să pună bazele unui stat german. În Italia, majoritatea suveranilor, căzuți pradă unei frământări liberale, începută în 1847, acordă și ei Constituții, iar aspirațiile naționale duc la organizarea unei Cruciade militare împotriva Austriei.

■ Dar iluzia „primăverii popoarelor” nu trece de vara anului 1848. Zdrobirea mișcării din Cehia și a revoluției vieneze de către armata austriacă, care, mai târziu, cu ajutor rusesc, înăbușă revolta din Ungaria, repune Austria în rolul ei de jandarm al ordinii din 1815. Italienii învinși trebuie să reintre în rânduri. Constituțiile germane sunt abrogate, iar Parlamentul de la Frankfurt desființat. Regele Prusiei este obligat de presiunile austriece să renunțe la unificarea Germaniei.

1848, pe fondul crizei economice aflată pe sfârșite, provoacă, încă o dată la nivelul întregii Europe, distrugerea ordinii restaurate în 1815 și păzită de atunci cu strășnicie de reprezentanții Triplei Alianțe. Pentru susținătorii absolutismului din Austria, Prusia, Rusia, adversarul are aceeași înfățișare, ale cărei trăsături nu sunt defel nuanțate. Evenimentele care se desfășoară în Franța, în Italia, în Germania și până în inima Imperiului austriac, sunt toate manifestări ale „Revoluției”, acest monstru amenințător care trebuie decapitat mereu și care nu încetează să-și facă apariția în cele patru puncte cardinale ale continentului.

Totuși, dacă trăsătura comună a acestor mișcări

revoluționare, care înflăcărează Europa în 1848, rămâne repunerea în discuție a conservatorismului și a sistemului diplomatic folosit de acesta, ne putem întreba în avantajul cui sau a ce se intenționează efectuarea acestei repuneri în discuție. Aici, într-adevăr, mobilurile sunt diferite. Din arsenalul aparent inepuizabil al ideilor moștenite de la revoluția franceză, fiecare ia motivele care convin acțiunii sale. Cu toate acestea, două mari revendicări înăbușite de artizanii Congresului de la Viena – liberalismul și naționalismul – sunt cele care împing popoarele la revoltă. Se începe totuși, mai ales în Franța și Italia, să se discearnă între noile aspirații și mai ales cele cu caracter social, afișate de o pătură a populației, a cărei importanță crește odată cu afirmarea progreselor industriale, aceea a muncitorilor.

Dărâmând, în una din principalele puteri europene, o monarhie liberală cunoscută, revoluția pariziană din februarie 1848 a căpătat în mod firesc putere de simbol și a jucat imediat un rol de impulsionare comparabil cu cel al zilelor fierbinți din iulie 1830. Acest caracter emblematic al evenimentelor care au dus la căderea lui Ludovic Filip nu trebuie să ne facă să gândim că incendiul care a cuprins Europa a plecat exclusiv de pe malurile Senei. Cincisprezece zile mai devreme, focul care mocnea de optsprezece luni într-o Italie din ce în ce mai refractară la asuprairea absolutismului și a tutelei austriece, a izbucnit în mai multe locuri din peninsulă, de la Palermo la Genova și de la Florența la Milano, obligându-l pe regele celor Două Sicilii să promulge o constituție, pe marele duce de Toscana să-și remanieze

guvernul, iar pe suveranul din Piemont-Sardinia, Carol Albert, să promită supușilor săi un *Statut* constituțional. Revoluția pariziană amplifică mișcarea și îi conferă forță de propagare, ceea ce nu s-ar fi întâmplat dacă Austria, lovită și ea de febra liberală provocată de exemplul parizian, ar fi putut să-și asume încă o dată rolul de epicentru al reacțiunii.

Mai mult decât problema antecedentei, care s-a pus și în alte momente ale istoriei europene – 1830 și 1968 pentru întreg continentul, 1956 și 1989 pentru Europa de est –, o altă problemă ar trebui să atragă atenția istoricilor: aceea a coincidenței evenimentelor și a vitezei de propagare a fenomenului istoric. Aceasta pentru că, dincolo de diferențele clare, de ordin structural și cultural dintre națiunile care formează bătrânul continent, există trăsături comune care facilitează curențele intelectuale și care nu țin numai de domeniul „forțelor de producție” și al „relațiilor de producție”, așa cum o întreagă istoriografie marxistă și marxizantă a încercat multă vreme să susțină și să dogmatizeze. Într-un articol celebru, publicat cu ocazia centenarului Revoluției de la 1848²⁰⁴, marele istoric Ernest Labrousse, comparând evenimentele franceze din 1789, 1830 și 1848, recunoștea că dacă ar fi existat numai criza economică în mediul istoric direct al acestor trei evenimente, aceasta nu ar fi fost suficientă pentru a explica declanșarea fenomenului revoluționar. „Este necesar, spunea el, ca această criză economică să fie dublată de o criză politică”. Nu putem decât să-i fim recunoscători că a corectat, începând cu această dată, deviațiile economiste dintr-o scriere a

istoriei, puternic impregnată în acel moment de ideologia marxistă, rămânând totuși rezervată față de ideea pe care el o formulează, potrivit căreia, cele trei crize revoluționare care fac obiectul articolului său ar constitui revoluții „endogene”, neinfluențate din exterior. Ca și cum, în perioada ianuarie-iunie 1848, singurul punct comun dintre oamenii care au pus mâna pe o armă pentru a răsturna puterea ar ține exclusiv de domeniul economicului, când o mare parte a societății europene s-a aruncat în Revoluție, cu cultura ei, cu referințele sale istorice apropiate sau îndepărtate, cu ideologia ei modelată de un secol și mai bine de spirit „iluminist”.

Vom reveni într-un capitol ulterior asupra elementelor de ordin economic și social care explică evenimentele din 1848 din Europa și care au avut rolul unui detonator. Pentru moment să reținem numai că acestea au fost pregătite peste tot de criza economică gravă din 1846-1848, care a aruncat masele populare în șomaj și mizerie și a provocat o vie nemulțumire în mediile comerciale și industriale.

Franța între două revoluții

Urcarea pe tron a lui Ludovic Filip I, „regele-cetățean“, în iulie 1830, a satisfăcut pe deplin dorințele burgheziei de afaceri. Ajuns suveran, în mare măsură prin voința ziariștilor de la *National*, fostul duce d'Orléans știe să fie abil și să câștige încrederea acestor burghezi care l-au instalat pe tron. El adoptă drapelul tricolor și depune jurământ de respectare a unei Carte revizuite, care îl lipsește de dreptul de a emite ordonanțe. Are un comportament foarte modest, discută cu bancherii problemele administrării bunurilor, se plimbă pe jos pe străzile capitalei și invită la Tuilleries oamenii de afaceri și familiile acestora. În saloanele în care a domnit fastul afectat al curții imperiale și au avut loc serbările din secolul al XVIII-lea, reînsuflețite de regii restaurați, aceștia pot să poarte conversații cu regina Maria Amelia, ocupată cu broderiile sale.

Interesele noii clase conducătoare sunt și ele satisfăcute pe deplin de politica monarhiei din Iulie. Regele se ferește de aventurile războinice. El o dovedește prin susținerea, chiar la începutul domniei sale, a acțiunii prudente a lui Casimir Périer în evenimentele din Italia, apoi în octombrie 1840 prin demiterea primului său ministru, Thiers, ale cărui inițiative în Orientul Apropiat (unde îl susține pe pașa Egiptului aflat în război cu sultanul) riscă să sfârșească printr-un război cu Anglia. El preferă să folosească resursele statului pentru a moderniza țara și pentru a putea concura cu puterea industrială a Marii Britanii, aflată în plin

avânt. Mijloacele de transport se modernizează. Este epoca de aur a speculațiilor de bursă, a bancherilor dubioși și a micului depunător, „Monsieur Gogo”, făuritor inconștient al prosperității burgheze. Marile averi din comerț, din industrie și din domeniul bancar se clădesc în câțiva ani, protejate de un rege care vede în mulțumirea mediilor de afaceri cea mai sigură garanție a trăinicieii tronului său.

Pe plan social, ca și pe plan politic, burghezul este cel care domnește. El este singurul care împarte dreptul de vot cu vechea aristocrație, un cens (taxă) destul de mare (200 de franci) fiind necesar pentru a te bucura de drepturile civice. Și nu poate alege decât tot un bogătaș, din moment ce taxa de eligibilitate este fixată la 500 de franci: o sumă considerabilă dacă ne gândim că la acea dată salariul zilnic al unui muncitor este de câțiva bănuți (*sous*²⁰⁵). Regimul oferă de altfel favorizaților săi posibilitatea să-și apere supremația, prin crearea, începând din martie 1831, a unei adevărate miliții sociale: garda națională, ai cărei membri, teoretic, sunt toți francezii între 20 și 60 de ani, dar în care, în realitate, nu sunt înscriși decât cei care își pot plăti echipamentul destul de scump. Garda națională constituie astfel un sprijin al regimului atâta timp cât acesta răspunde prin acțiunile sale intereselor și dorințelor burgheziei.

În sfârșit, chiar dacă își datorează puterea unei izbucniri revoluționare, noua dinastie capătă repede aspectul unui zid de apărare împotriva oricărei mișcări sociale care ar avea intenția să repună în discuție supremația burgheziei. Revoluția din Iulie are prelungiri între 1830 și 1834. Agravarea

constantă a condiției muncitorilor din industrie provoacă tulburări care degenerază uneori în revolte îndreptate împotriva regimului care le este impus de republicani. Astfel, revoltele țesătorilor lionezi din 1831 și din 1834 sunt răzmerițe provocate de mizerie și înecate în sânge de trupele regale. Ca și revoltele republicane din Paris în 1832 (cu ocazia funeraliilor generalului Lamarque) și din 1834, care sfârșesc prin represiuni sălbatice, cum este masacrul din strada Transnonain, și prin procese urmate de condamnări grele, descurajând astfel pe membrii asociațiilor secrete republicane, cum ar fi Societatea Drepturilor Omului.

Republicanii ripostează prin articole violente în presa de opoziție, prin pamflete, cântece, caricaturi (*Gargantua* a lui Daumier, atac împotriva lui Ludovic Filip, îi va aduce în 1831 șase ani de închisoare autorului său, ceea ce nu-l va împiedica pe acesta ca trei ani mai târziu să immortalizeze pe pânză masacrul de pe strada Transnonain), sau prin atentate, ca cel al lui Fieschi din iunie 1835, din care suveranul și fiii săi scapă ca prin minune. Pentru a lupta împotriva acestor reacții, liberalii aflați la putere nu ezită să restrângă libertățile. Dreptul de asociere este reglementat cu strictețe, dar mai ales legile din septembrie 1835 restrâng libertatea presei, pedepsind ofensele aduse regelui, criticarea formei de guvernământ și „provocarea la ură împotriva claselor sociale”.

După câțiva ani de la revoluția din 1830, monarhia lui Ludovic Filip este total ruptă de poporul care îi oferise puterea, iar Europa poate vedea în această monarhie o asigurare împotriva revoluției sociale atât de amenințătoare. Într-adevăr, regimul

continuă să evolueze într-o direcție conservatoare, ceea ce va duce la o ruptură cu pătura cea mai progresistă a burgheziei. Atitudinea personală a regelui este în acest sens determinantă. Lumea s-ar fi putut aștepta din partea acestuia, care cunoștea foarte bine sistemul englez, să-și angajeze regimul pe calea liberală și parlamentară inaugurată de monarhia britanică. Numai că, sub aspectul de bunăvoință și de aparență burgheză, Ludovic Filip este un autoritar care suportă cu greutate influența miniștrilor săi. De aceea, face eforturi pentru a-i neutraliza, învrăjbindu-i între ei, problema puterii regale devenind astfel miza luptei politice. Thiers, care exprimă ideile burgheziei liberale când declară că „regele domnește dar nu guvernează”, se lovește de Guizot, pentru care „tronul nu este un fotoliu gol”. În 1840, regele îl demite pe prim-ministru și îl numește pe Guizot.

Convins că prosperitatea tot mai mare a țării va fi suficientă pentru a mulțumi burghezia, care își mărește averile, noul ministru va da posibilitatea regelui, care de zece ani își înfrânează cu greutate dorința de a conduce guvernul, să ia efectiv puterea în mâinile sale. Numărul redus al corpului electoral dorit de clasa conducătoare îi permite să introducă în parlament funcționari de stat depinzând de suveran, pe care îi numește sau îi revocă, și care se comportă pe timpul mandatului lor ca niște servitori docili ai ministrului. Făcând acest lucru, el rupe monarhia de burghezia care îi fusese până atunci cel mai vehement susținător, dar care se îndepărtează de monarhie în momentul în care se încearcă excluderea ei de la exercitarea unei puteri la care ca nu încetează să aspire începând din 1789.

Din acest moment, nemulțumirea socială a muncitorilor, loviți în plin de criza economică, care începe de obicei prin mari dificultăți în sectorul agricol (îmbolnăvirea cartofului, creșterea prețului pâinii) și în industria textilă, dar care, pentru prima oară, afectează și noii poli ai dezvoltării – metalurgia și minele – se conjugă cu nemulțumirea politică a categoriilor sociale înstărite. Reprezentanții burgheziei își îndreaptă revendicările asupra demiterii lui Guizot și asupra unei reforme electorale duble: diminuarea censului, care ar permite lărgirea corpului electoral și desensibilizarea acestuia la instigările puterii, și declararea incompatibilității dintre funcția publică și mandatul electoral.

Este suficientă doar o scânteie pentru a provoca explozia. Un banchet al opoziției, interzis la Paris, provoacă pe 22 februarie 1848, o manifestație de stradă care se prelungește până a doua zi. Primele baricade își fac apariția. Regele face apel la garda națională, dar, solidară cu revendicările politice ale burgheziei, aceasta îl întâmpină pe monarhul venit să o inspecteze cu strigăte de „Trăiască reforma!”.

Ludovic Filip cedează în fața nemulțumirii celor mai siguri partizani ai săi. El îl demite pe Guizot, punând astfel capăt tentativei de restaurare a puterii monarhiei. Burghezia pariziană este satisfăcută de victoria obținută. Pentru ea „revoluția” a luat sfârșit.

Un eveniment neprevăzut va face să reizbucnească mișcarea și să dea o șansă republicanilor. În seara zilei de 23 februarie, gloata pariziană manifestă pentru a-și exprima bucuria. Pe bulevarde, soldații, la capătul nervilor și fără niciun

ordin, deschid focul și omoară șaisprezece persoane. Toată noaptea, manifestanții plimbă prin Paris cele șaisprezece cadavre, îndemnând populația capitalei să se răzbune și să înceapă insurecția. Dimineața, orașul este împânzit de baricade, iar în timpul zilei de 24, în timp ce comandamentul trupelor este încredințat lui Bugeaud și o parte a armatei bate în retragere, insurgenții ocupă clădirea primăriei (Hôtel de Ville) și se îndreaptă spre Tuilleries. Regele ezită să ordone represiunea și până la urmă hotărăște să abdice în favoarea nepotului său, contele de Paris, ca apoi să ia drumul exilului și să plece în Anglia. Dar republicanii i-o iau înainte. Conduși de poetul Lamartine, ei fac poporul, care tocmai a ocupat palatul Tuilleries și a năvălit în sala de ședințe a Palatului Bourbon, să aclame un guvern provizoriu republican.

În timp ce se joacă ultimul act al unei domnii ce a luat naștere din revoluție, o adevărată cursă de viteză are loc între republicani și democrați pentru a prelua controlul noii Republici. Baricadați în clădirea primăriei, membrii guvernului provizoriu încearcă să-și atragă poporul de partea lor, interzicând echipei aflate la conducere orice contact cu reprezentanții ideilor socialiste de care se tem mai tare decât de Ludovic Filip. Vor trebui totuși să accepte pe doi dintre aceștia alături de ei, pe teoreticianul organizației muncii, Louis Blanc, și pe un muncitor, membru al societăților secrete, Albert. Sub influența acestor doi oameni, care se bucură de sprijinul maselor, membrii de bună credință ai guvernului provizoriu, Lamartine, Ledru-Rollin, Flocon, își vor da silința să promoveze reforme

sociale, fără să schimbe imaginea liniștitoare a noii Republici pe care vor s-o ofere unei Europe încremenite de uimire.

Astfel, Lamartine respinge drapelul roșu, care ar putea neliniști pe conducătorii străini, sensibili la amintirea anului 1793. În schimb, se adoptă sufragiul universal, guvernul provizoriu proclamă „dreptul la muncă”, iar Louis Blanc este numit șeful unei comisii guvernamentale pentru muncitori, cu sediul în palatul Luxemburg, și a cărei sarcină principală este să primească delegațiile muncitorești. În sfârșit, se ia hotărârea să se reducă durata zilei de muncă și, aplicând ideile lui Louis Blanc, să se înființeze Ateliere naționale, care să ofere șomerilor o ocupație retribuită.

Aceste hotărâri, la urma urmei nu prea revoluționare, provoacă panică în rândul moderaților. Rupând cu legile „firești” ale liberalismului, dogmă sacră a burgheziei, guvernul va continua oare să intervină și în domeniul economic și social? Pentru a lupta împotriva „Republicii roșii”, burghezia se organizează, hotărâtă să obțină victoria în fața cluburilor, a socialiștilor și să se debaraseze cu prima ocazie de un guvern prea deschis, consideră ea, față de revendicările muncitorilor.

Sub presiunea tot mai mare a acestui „partid al Ordinii”, organizarea Ateliereilor naționale este încredințată unui adversar al sistemului, Marie, care va simți o adevărată plăcere să demonstreze zădărnicia teoriilor lui Louis Blanc. În timp ce numărul muncitorilor folosiți în aceste ateliere crește continuu – se ajunge curând la 100.000 –, se procedează în așa fel încât să nu li se încredințeze

nicio lucrare care să poată face concurență întreprinderilor particulare de lucrări publice. Sunt plătiți cu un franc pe zi pentru pavarea sau depavarea străzilor sau pentru a nu face nimic, și toată lumea este îngrijorată de a-i vedea pe acești „greblători naționali” devenind țintele propagandei socialiste sau bonapartiste.

Partidul Ordinii obține curând o nouă victorie. În timp ce republicanii „avansați”, democrați de tradiție iacobină, cer să se amâne data alegerilor pentru Adunarea Constituantă pentru a avea timp să-și atragă de partea lor provincia, unde influența notabilităților locale întreține teama de Republica socială, moderații obțin alegeri rapide, fixate pentru luna aprilie 1848.

În aceste condiții, alegerile din 1848 fac să ajungă în Cameră o majoritate zdrobitoare a moderaților (din cei 900 de membri ai Adunării, ei formează un bloc de 500 de deputați, din care face parte Lamartine, ales la Paris, și mai sunt 200 de monarhiști aderenți, dintre care 130 de legitimiști) foarte hotărâți să zdrobească toate încercările de a instaura o republică socială. Revoluționarilor nu le mai rămân decât masele populare pentru a-și realiza proiectele. La 15 mai, o manifestație în favoarea Poloniei se transformă în răscoală. Palatul Bourbon este invadat de răsculați care declară adunarea dizolvată și se apucă să formeze un nou guvern provizoriu. Dar Lamartine și Ledru-Rollin cheamă garda națională care împrășteie gloata. Au loc numeroase arestări, mai ales ale principalilor șefi ai societăților secrete. Barbès, Blanqui, Albert, Raspail și încă mulți alții sunt condamnați la deportare.

Stânga fiind decapitată, Adunarea poate să atace Atelierele naționale, simbolul și în același timp eșecul veleităților guvernului provizoriu. Așa prost concepute și așa departe cum erau de proiectul inițial al lui Louis Blanc, ele rămâneau totuși singura resursă a unei mulțimi importante de muncitori parizieni, pe care criza i-a aruncat în șomaj și în mizerie. A le desființa însemna să le iei acestora orice posibilitate de existență și aproape cu siguranță să provoci revolta. Majoritatea conservatoare a Adunării era conștientă de acest lucru. Ea își asuma cu seninătate riscul, preferând să înăbușe în sânge revoluția socială decât să accepte „Republica roșie”.

La 4 iunie 1848 Atelierele sunt desființate. Muncitorii mai bătrâni de 25 de ani sunt trimiși în provincie, fie pentru a defrișa și deseca regiunea Sologne, fie pentru a lucra la construirea căilor ferate. Cei mai tineri au de ales între a se angaja în armată sau a muri de foame. În Paris, agitația crește de îndată. La 23 iunie, o revoltă formidabilă izbucnește în centrul și în estul capitalei. Este o revoltă a mizeriei, spontană, fără conducători, fără organizare, care se lovește imediat de voința metodică și hotărârea de nezdruccinat a șefului forțelor de ordine, generalul Cavaignac, chemat recent din Africa. Dispunând de efective importante, aproximativ 30.000 de oameni, la care se adaugă vreo 15.000 de tineri din cartierele bogate, înrolați în garda mobilă, acesta lasă revolta să ia amploare pentru ca mai târziu să o poată zdrobi mai bine.

De pe 23 pe 26 iunie se poartă un război nemilos de stradă, primul război de clasă „franco-francez” adevărat. La sfârșitul acestei confruntări, Partidul

Ordinii a obținut definitiv victoria: 5.000 de morți în rândurile insurgenților (uciși sau împușcați), aproximativ o mie în rândurile forțelor de ordine, mii de răniți, 25.000 de arestări, 11.000 de condamnări la închisoare sau la deportare, iată prețul acestei victorii. Partidul Ordinii își poate consolida succesul făcând să fie ales la președinția Republicii prințul Ludovic Napoleon Bonaparte, despre care Thiers, strateg prost inspirat al partidului, spunea că este „un cretin pe care îl vom manevra”. O nouă revoltă populară în iunie 1848 permite dărâmarea radicalilor ca Ledru-Rollin, iar prințul-președinte poate să anunțe: „Este timpul ca cei buni să se liniștească, iar cei răi să tremure”.

Cei buni pot dormi liniștiți. Votată în martie 1850, legea Falloux încredințează învățământul clerului, apărător al ordinii sociale. Legea electorală din 31 mai 1850 „organizează” sufragiul universal în așa fel încât să îndepărteze de la urne condamnații politici și muncitorii. În luna iulie a aceluiași an, o altă dispoziție legislativă limitează libertatea presei. Învingători în 1830, reprezentanții burgheziei nu intenționează să cedeze celor defavorizați puterea pe care au cucerit-o cu atâta luptă.

În ciuda căderii lui Ludovic Filip, opoziția față de republica socială rămâne solidă. Lovitura de stat din 2 decembrie 1851, simplă reglare de conturi între învingătorii din iunie, nu face decât să o consolideze.

Contaminarea revoluționară

Dacă evenimentele din 1848 din Franța ridică noi probleme legate de recenta dezvoltare a marii industrii moderne, celelalte mișcări care zdruncină Europa timp de mai bine de un an decurg mai degrabă din lupta pe care o dau, din 1815, forțele dispartate ale liberalismului și naționalismului împotriva susținătorilor ordinii sociale și diplomatice restaurată de Congresul de la Viena. Și unele și altele sunt înlesnite de diverși factori, printre care figurează în primul rând dificultățile cu care se confruntă economiile europene începând din 1846.

Acestea au început printr-o criză clasică „de tip vechi”, îmbinând o gravă lipsă de alimente, provocată de recoltele catastrofale din 1845 și 1846, cu stagnarea din sectoarele industriale tradiționale, ca de exemplu industria textilă. Peste tot prețul grâului s-a dublat și efectele acestei scumpiri asupra condițiilor de viață ale claselor populare au fost cu atât mai înspăimântătoare cu cât la aceasta se adaugă efectele îmbolnăvirii cartofului, devenit de o jumătate de secol o componentă esențială a hranei țăranilor. În Irlanda izbucnește o adevărată foamete, care provoacă o jumătate de milion de morți și obligă cel puțin un milion să emigreze.

Cum în 1788 criza alimentară majorează datoria populară, aceasta duce la rândul ei la numeroase exproprieri ale micilor fermieri și sfârșește în mișcări populare deosebit de numeroase și de grave

în Belgia valonă, în Franța de vest și în Austria. La Berlin, în primăvara lui 1847 s-a vorbit de o „răscoală a cartofilor“. În același timp, la Viena, brutăriile erau luate cu asalt și jefuite. Recolta normală din 1847 face să scadă sensibil prețurile produselor alimentare, dar deja criza a căpătat o altă dimensiune. Obligând clasele populare să-și folosească majoritatea veniturilor pentru a supraviețui, apoi să acumuleze datorii, criza a sleit o mare parte din expedientele din industria textilă, provocând dificultăți serioase în acest sector.

Acestui tip de criză, caracteristic economiilor din Vechiul Regim, i s-a adăugat în 1847-1848 o depresiune economică de tip nou, care face să se interpună structurile economice modificate de Revoluția industrială. Aceasta s-a manifestat prin mari dificultăți bancare și bursiere datorate considerabilelor speculații care s-au făcut de la începutul deceniului în construcțiile feroviare, în extracția de cărbuni și metalurgie, fără ca operațiile spectaculoase să fie făcute cu capitaluri și cu asigurări de desfacere suficiente. Rezultatul a fost că peste tot unde aceste practici au fost preferate în anii buni ai dezvoltării economice s-a produs o lipsă de disponibilități bugetare, o scădere serioasă a profiturilor și în curând un val de falimente industriale care au adus după ele o creștere a șomajului și mari reduceri salariale, deci o nouă prăbușire a puterii de cumpărare a claselor populare.

Deja puternic afectate de criza alimentară, industriile de larg consum, mai ales cea textilă, sunt lovite în plin de efectele depresiunii economice. Consecințele sociale ale acesteia au fost dramatice

și acest lucru s-a întâmplat în toate țările pe cale de industrializare. La Manchester, capitala europeană a industriei bumbacului, stagnarea din acest sector aruncă în stradă zeci de mii de muncitori, provocând greve și manifestații violente. În Franța, reducerea activității din minele de huilă, din topitorii, din fabricile de cuțite, de mătase și de țesături de bumbac a provocat reacții în lanț care i-au afectat atât pe muncitorii din uzine cât și pe lucrătorii din mica industrie, cu tot cortegiul lor firesc de mizerii și de tulburări. În Belgia flamandă, greutățile din industria inului au ruinat numeroase târguri rurale care supraviețuiau datorită acestei activități, regiunea pierzând în același timp circa treizeci de mii de locuitori din cauza epidemiilor sau a emigrației. În Prusia, în Silezia, în Boemia, numărul șomerilor se ridică la zeci, chiar sute de mii de oameni, iar ravagiile crizei au avut și aici drept efect tot felul de dezordini care au deschis calea spre revoluție.

La începutul anului 1848, când au loc revoltele din Palermo și Genova, preludii ale evenimentelor pariziene din februarie, perioada acută a crizei este deja depășită. Prețurile grâului și pâinii au revenit la nivelul normal, dar relansarea industrială este departe de a fi vizibilă, căci valul de creștere a prețurilor a lăsat economia europeană într-o situație dezastruoasă. Aceasta formează terenul pe care se dezvoltă unda revoluționară, care izbucnește nu în mijlocul depresiunii ci cu un decalaj de cel puțin un an, ceea ce lasă timp „politicienilor” care iau în mână mișcarea să ofere aspirațiilor confuze ale maselor populare obiective concrete, conforme cu proiectele lor personale.

„Contaminarea revoluționară“, pe care prințul de Metternich o denunțase ca pe un flagel, a fost deci favorizată de un teren pe care se amestecă, trecând de la o țară la alta, aceleași ingrediente explozive, dar în care raporturile de forță dintre diferiții factori ai piesei revoluționare sunt diferite. Concomitența nu chiar perfectă a mișcărilor care au înflăcărat Europa în cursul primelor luni ale anului 1848 și care zdruncină din temelii ordinea socială și politică restaurată de Congresul de la Viena se explică în parte, dar numai în parte, prin criza acută prin care trec în același timp economiile și societatea de pe vechiul continent. Într-adevăr, la mănunchiul de factori care produc această tulburare profundă se adaugă și alte elemente dintre care unele țin în mod evident de influența exterioară. Din multe puncte de vedere, și cu toate că nu este prima în ordinea cronologică, revoluția pariziană constituie epicentrul undei de șoc care zguduie întreaga Europă. Vestea căderii lui Ludovic Filip declanșează panica la Viena și la Budapesta, iar retragerea lui Metternich îi determină pe liberalii germani și italieni să pună mâna pe arme. Dar evenimentul care provoacă prăbușirea monarhiei din Iulie – împușcarea manifestanților de pe Bulevardul Capucinilor – este în cea mai mare măsură un „accident istoric“.

Dar toate acestea nu au importanță. Odată declanșată, mișcarea de contestare a ordinii existente se întinde ca o dâră de praf de pușcă, dând ansamblului de episoade revoluționare aspectul unei partituri dirijate (în același timp trezind în mințile învingătorilor din 1815 bătrâna fantomă a conspirației străine), iar acest fenomen

se va întâmpla cu toate zguduirile de dimensiuni europene din cursul ultimelor două secole.

În geneza evenimentelor din 1848 nu a fost vorba propriu-zis de „complot” și „premeditare” la scară europeană, cum s-a întâmplat de altfel și în 1789 și în 1830. Contrar unei mitologii recurente, care nu poate concepe „răul” decât produs de un element străin, în cursul anilor precedenți „primăverii popoarelor” s-a produs în fond o răspândire a ideilor liberale și naționale în tot spațiul european, idei care s-au văzut concretizate de Revoluția franceză și care au fost difuzate prin intermediul emigrației politice. Represiunile din statele absolutiste ale Europei orientale și mediteraneene au avut drept rezultat transformarea câtorva orașe europene în refugii pentru cei persecutați politic și pentru cei alungați din Polonia, Spania, Italia, Germania etc. Londra, Bruxelles și Paris au devenit în felul acesta capitalele liberalismului european. La Paris mai ales se formează mai multe generații de profesori, intelectuali, artiști, studenți – toți străini –, care, prin intermediul limbii franceze, vor face să pătrundă în patria lor de origine până în cele mai îndepărtate provincii – din Polonia orientală și România – ideile, temele, operele majore și mai ales spiritul culturii liberale. În 1844, Mazzini fondează în Franța mișcarea „Tinerei Europe” și tot la Paris iau naștere cu un an înainte „Analele franco-germane”. Proscrișii italieni și germani, patrioții polonezi și unguri, exilații politici de pe tot continentul formează astfel un mediu revoluționar cosmopolit, ai cărui membri se întâlnesc în cadrul societăților liberale secrete și participă cu plăcere, atunci când au ocazia, la luptele pentru libertate

care marchează istoria europeană a primei jumătăți
a secolului al XIX-lea.

Revoluția din Austria

Remodelând harta Europei, Congresul de la Viena a făcut din Imperiul austriac marea putere a Europei centrale și a plasat practic Italia sub dominația acestuia. Simbol al puterilor absolutiste, al căror teoretician și apărător era Metternich, imperiul Habsburgilor rămâne înțepenit în structurile Vechiului Regim, la menținerea cărora veghează o poliție bănuitoare și copleșitoare. Dar mai ales el reprezintă un mozaic incredibil de popoare, în care germanii nu sunt de altfel decât o minoritate. Dacă se lasă deoparte italienii din regatul lombardo-venețian, care se bucură de o autonomie destul de mare, aceste minorități etnice: cehii din Boemia, polonezii din Galiția, sârbii din zona Dunării, românii din Transilvania, italienii din Trentino și din Triest, sloveni și croați suportă cu greutate înrobirea lor de către Habsburgi, ca și maghiarii din Ungaria, care nu vor să vadă în împărat decât urmașul Sfântului Ștefan pe tronul Budapestei.

Unitatea acestui imperiu eterogen nu poate fi menținută decât prin forță, iar când Metternich ajunge apostolul absolutismului din Europa, el se gândește mai întâi cum să păstreze integritatea imperiului habsburgic. Conștient că cea mai neînsemnată mișcare populară riscă să declanșeze o serie de reacții fatale pentru posesiunile austriece, el face din opoziția față de progres baza politicii sale.

Or, această opoziție este suportată cu greu de

burghezia vieneză, nerăbdătoare, ca și celelalte burghezii europene, să ia parte la treburile statului. Ea este aceea care, la aflarea evenimentelor pariziene, va declanșa mișcarea de care cancelarul nu a încetat să se teamă încă din 1815. De altfel acesta nu s-a înșelat. La 29 februarie, aflând de căderea lui Ludovic Filip, declară: „Acum totul s-a sfârșit. Europa se întoarce la anii 1791-92. Vom scăpa de ceea ce s-a întâmplat în 1793? Este vorba de un pericol general”.

La 13 mai are loc la Viena o manifestație care reunește burghezia și studenții. În după-amiaza aceleiași zile, masele populare se alătură manifestanților. Au loc ciocniri cu trupele și manifestația se transformă curând în revoltă, la care cancelarul se pregătește să riposteze dând ordinul de atac. Profitând de ocazie, unii membri ai familiei regale (ca arhiducesa Sofia), care de mult nu mai suportau omnipotența lui Metternich, îl fac pe acesta să înțeleagă că demisia este inevitabilă. Abandonat de toți, bătrânul om de stat (are 75 de ani) trebuie să-și părăsească postul și să fugă ascuns într-o trăsură a unei spălătorii.

Înspăimântat, împăratul Ferdinand își înmulțește concesiile: dă libertate presei, libertatea întrunirilor, aprobă organizarea unei gărzii civice burgheze, promite o constituție etc. Entuziasmul potolit, la 25 aprilie, suveranul face cunoscut conținutul textului constituțional. El este considerat într-atât de nesatisfăcător de către elementele radicale care au câștigat permanent teren, încât la 15 mai o nouă revoltă izbucnește în capitală, obligându-l pe Ferdinand să părăsească orașul și să se refugieze la Innsbruck. În acest moment se ia

hotărârea să se constituie un Parlament ales prin sufragiu universal, căruia să i se dea drepturi constituante. Primul act a fost jucat și desigur este în favoarea mișcărilor naționale.

De îndată ce succesul revoltei vieneze devine cunoscut, popoarele alogene încep să se miște. Fuga vrednică de milă a lui Metternich, realizarea unei constituții în statul care constituia simbolul Europei absolutiste și inima Sfintei Alianțe, însemna repunerea în discuție a ordinii din 1815 și era ocazia așteptată de toți pentru a se elibera de jugul străin. Ungurii sunt primii care reacționează, deoarece formează un bloc compact în mijlocul imperiului, sunt mai bine organizați decât celelalte naționalități și se bucură de instituții autonome, cum este mai ales Dieta. Poetul Petöfi înflăcărează poporul cu poemele revoluționare și patriotice pe care le declamă. Dieta ungară, cu sediul la Pressburg (Bratislava) este cuprinsă și ea de același entuziasm. Incitați de deputatul Ludovic Kossuth, reprezentanții maghiari cer mai întâi câteva libertăți publice și o constituție. Apoi, pe măsură ce sosesc noutăți despre concesiile acordate de împăratul Ferdinand poporului său, pretențiile acestora devin mai vehemente. Ungaria obține rapid un guvern responsabil, un parlament, o armată și monedă proprie și chiar propria sa reprezentare diplomatică. Ea nu mai este legată de imperiu decât de o supunere simbolică față de coroană. Liberă acum, ea adoptă o serie de măsuri revoluționare, după exemplul dat de francezi: abolirea privilegiilor, anularea caracterului oficial al Bisericii. În câteva săptămâni o Ungarie mare, independentă și liberală se desprinde de imperiul monolitic al habsburgilor.

Este adevărat că această „Ungarie mare” se realizează în detrimentul aspirațiilor naționale ale anumitor popoare de la periferia imperiului. Refuzând celorlalți ceea ce pretind pentru ei înșiși, ungurii se pregătesc să includă în Regatul Sfântului Ștefan, împotriva voinței lor, pe românii din Transilvania, pe polonezii din Galiția, pe croați și pe slovaci. Făcând aceasta, ei își aprind singuri în statul pe care încep să-l constituie (populat mai mult de 50% de nemaghiari) scânteia care îl va face să se prăbușească.

Neavând instituții autonome mai puțin deschise decât ungurii la problemele politice, mai puțin organizați pentru a putea profita de dificultățile puterii imperiale, slavii din imperiu încep și ei să se agite, dar mișcarea lor nu are nici amploarea, nici coeziunea celei din Ungaria.

În Boemia, la 11 martie 1848, majoritatea cehă formează un „Comitet al Sfântului Wenceslas”, care cere reforme, dar mai ales un statut de egalitate cu minoritatea germană. Prins în vârtoarea revoluției vieneze, Ferdinand acceptă să discute. Curând, un Comitet național ceh îndeplinește rolul unui adevărat guvern. Format din moderați care nu doresc să rupă toate legăturile cu Viena, acesta se mulțumește cu un statut de autonomie care redă viață într-o oarecare măsură vechilor drepturi ale coroanei din Boemia.

Dar această concesie minimă trezește în lumea slavă o speranță imensă. În primele zile ale lunii iunie, se organizează la Praga un congres panslavic. Format din cehi și din slovaci, acesta primește pe delegații popoarelor slave din imperiu, care privesc în mod firesc spre protectorul lor „natural”, țarul,

șeful celei mai mari națiuni slave din Europa. Fapt îngrijorător, anarhistul rus Bakunin vine aici să expună doctrina „panslavismului”, a cărei punere în practică ar duce la dezintegrarea completă a imperiului austriac. Comitetul național stăpânește situația, dar pentru cât timp?

Un fapt alarmant al nemulțumirii slave îl constituie revendicările naționale ale croaților. Aceștia protestează împotriva înlocuirii dominației austriece cu cea maghiară. În Croația iau ființă comitete revoluționare care acordă titlul de „ban al croaților” unuia dintre compatrioții lor, Jelacić, dar această funcție era dată de drept, prin tradiție, unui maghiar.

Când, în iulie 1848, se reunește la Viena Parlamentul promis de împăratul Ferdinand, majoritatea deputaților sunt slavi (vor fi necesari interpreți) care fac să se ajungă imediat la o revendicare esențială pentru aceste popoare rurale: desființarea regimului feudal. Ceva mai târziu se va preciza că dacă subordonarea personală este abolită, drepturile legate de pământ, arenzile și corvezile vor trebui să fie răscumpărate.

Garant al ordinii europene restaurată de Congresul de la Viena, imperiul Habsburgilor pare a fi pe punctul să se disloce pur și simplu. Așa încât italienii și germanii, ale căror revendicări liberale și naționale erau ținute în frâu de presiunile Austriei, vor profita pentru a încerca să-și realizeze proiectele. În cursul săptămânilor care urmează căderii lui Metternich, revoluții în lanț extind dincolo de frontierele imperiului evenimentele de la Viena.

Revoluția din Germania

Insurecția pariziană și abdicarea lui Ludovic Filip declanșează în Germania două serii de mișcări care se accelerează brusc după demisia cancelarului austriac: mișcări liberale în interiorul fiecărui stat și mișcări naționale unitare.

Din 1815, situația politică a popoarelor din Germania de sud, unde influența franceză a fost foarte mare, a început să se degradeze. După ce, imediat după înfrângerea lui Napoleon, au obținut de la suverani constituții liberale, sub influența reacționară a lui Metternich și odată cu Congresul de la Viena, acestea și-au pierdut toate drepturile acordate. Și aici, ca și în Austria, revoluția pariziană are rol de detonator și de model. Agitația începe peste tot și este orientată spre revendicarea reformelor liberale.

Căderea lui Metternich grăbește declanșarea mișcării. În Bavaria, regele Ludovic I, desconsiderat din cauza vieții sale private scandaloase, trebuie să abdice. În Saxa, în Württemberg, în Hesse-Nassau, în ținutul Baden, manifestanții obțin acordarea principalelor libertăți politice. Treptat, valul revoluționar se extinde către nord și cuprinde Hanovra, Frankfurt, Hamburg, Bremen și în sfârșit Prusia. Aici situația este mult mai dificilă fiindcă este agravată de criza economică care face ravagii în țară și de atitudinea incoerentă a suveranului Frederic Wilhelm al IV-lea, care nu se hotărăște să aleagă între o politică fermă, susținută și de fratele său, Wilhelm, și dorința sa de popularitate.

La 18 martie, regele promite o constituție. În după-amiaza aceleiași zile, mulțimea se adună în fața palatului regal pentru a-l aclama pe suveran și pentru a cere plecarea trupelor, foarte numeroase și prezente peste tot. Împins de anturajul său, dar mai ales de fratele său, Wilhelm, Frederic Wilhelm dă ordin să se degajeze împrejurimile castelului, ceea ce cavaleria se grăbește să facă, provocând o încăierare cu mulțimea. Soldații trag și omoară mai mult de două sute de persoane, dar berlinezii răspund la provocare ridicând baricade. Pentru a avea ultimul cuvânt, armata ar fi trebuit să organizeze un adevărat asediu al capitalei și să angajeze împotriva insurgenților bătălii în toată regula. Regele preferă însă să cedeze. El îl obligă pe fratele său să părăsească Berlinul și coboară în curtea castelului pentru a omagia victimele răscoalei. La 21 martie anunță poporul că preia conducerea națiunii germane și convoacă o Adunare constituantă, aleasă prin sufragiu universal, care se va întruni la 21 mai.

În întreaga Germanie, ca și în Imperiul austriac, mișcarea liberală pare să fie animată de o forță irezistibilă. Dar, în timp ce în statele Habsburgilor aceasta este însoțită de tendințe naționale centrifuge, în Germania ea provoacă aspirații naționale care tind în mod contrar spre realizarea ideii de unitate.

Supunând totalitatea țărilor germanice, cu excepția celor austriece, unei legislații unice, făcând să triumfe aici noile principii de egalitate în fața legii și desființarea privilegiilor ereditare, creând prin Confederația Rinului un cadru unitar organic, dar făcând în același timp să apară și un sentiment

de apartenență comună la „patria germană”, ocupația franceză a grăbit trezirea conștiinței naționale a popoarelor germane. Totodată, ideile exprimate cu un secol în urmă de gânditori ca Herder, care considera drept criteriu al naționalității comunitatea de limbă, de tradiții și de obiceiuri identice, au sfârșit prin a perfecționa teoriile pangermanice, expuse mai ales de Fichte în *Discursuri către națiunea germană* (1808).

Congresul de la Viena, dominat de spiritul Sfintei Alianțe, a subestimat forța acestui sentiment al unității și s-a mulțumit să reinstaureze starea de lucruri de dinainte de Revoluție, restituind unui număr de treizeci și șase de suverani germani (ce-i drept, infinit mai puțini față de cei aproape patru sute dinaintea Revoluției) întreaga autoritate de care se bucuraseră.

De îndată ce marea mișcare de la 1848 are drept scop principal fărâmițarea Europei create de Sfânta Alianță, este clar că aspirațiile spre unitate devin din ce în ce mai evidente, odată cu revendicările liberale. Începând din 5 martie 1848, vreo cincizeci de personalități liberale se întâlnesc în vechiul oraș universitar Heidelberg. La vestea căderii lui Metternich și a revoltei berlineze, aceștia se hotărăsc să convoace un Parlament provizoriu – *Vorparlament* – căruia să-i revină sarcina de a pune la punct un proiect de unificare a Germaniei.

Revoluțiile în lanț care se declanșează în țările germanice în cursul lunii martie permit mișcării să ia amploare fără nicio piedică, guvernele în funcțiune neîndrăznind să se opună unei inițiative care trezește un entuziasm formidabil în majoritatea statelor germane și în rândul tuturor claselor

sociale. La 31 martie, acel *Vorparlament* se întrunește la Frankfurt. Dominat de o reprezentare prusacă majoritară, acesta ia hotărârea să convoace la rândul său un Parlament constituant, ales prin sufragiu universal bazat pe raportul de un deputat la 50.000 de locuitori.

La 18 mai, parlamentul constituant se întrunește la Frankfurt. Acesta cuprinde 580 de deputați, cehii din Boemia refuzând să-și aleagă delegații pentru o adunare care, consideră ei, nu-i privește din niciun punct de vedere. Format în majoritate din intelectuali fără experiență în probleme de guvernare, care se angajează în această întreprindere cu o ardoare romantică, pe de altă parte lipsit de mijloace financiare și militare, Parlamentul se lovește imediat de o serie de probleme delicate. Reich-ul german va fi unificat sau federal, și în acest caz cum va fi organizat guvernul central? Regimul va fi republican sau monarhic, și dacă ultima soluție va fi adoptată cui i se va oferi coroana? Votul pentru următoarea adunare va fi universal sau cenșitar? etc.

Trecând peste aceste aspecte arzătoare, Parlamentul din Frankfurt ia niște măsuri simbolice, care să exprime hotărârea sa de a reuși. La 29 iunie 1848 se numește un „guvern german provizoriu“, prezidat de arhiducele de Austria Johann, fratele fostului împărat Francisc al II-lea, care ia titlul de Vicar imperial. El dizolvă Dieta, desființează vămile interne, hotărăște crearea unei reprezentanțe diplomatice „germane“ în străinătate și stabilește în spirit „pangermanic“ frontierele viitorului stat german, cerând includerea tuturor teritoriilor ocupate de popoare germanofone: cantoanele

elvețiene, Limburgul olandez, Luxemburgul, ducatele daneze de Schleswig-Holstein etc. De la început mișcarea națională germană, animată de reprezentanții burgheziei liberale, capătă un caracter expansionist. Trebuie subliniat faptul că peste tot unde există populații de origini diferite elanul revoluționar se lovește de aspirațiile naționalităților prezente, iar aceasta este o trăsătură a mișcării din 1848 în ansamblul ei. Este o constatare care se aplică întregii istorii a Europei din secolul al XIX-lea și a cărei recurență este perceptibilă până în zilele noastre.

Curtea austriacă, expusă unei acțiuni revoluționare din ce în ce mai violentă, care se desfășoară chiar în inima Imperiului habsburgic, asistă neputincioasă la o răsturnare profundă pe care, timp de treizeci de ani, a încercat zadarnic să o amâne. Ea este de altfel incapabilă să reacționeze, pentru că valul revoluționar, care nu încetează să se întindă și să se amplifice în zonele sale de influență, cuprinde acum și Italia.

Revoluțiile din Italia

În sudul Alpilor ca și în Germania, Congresul de la Viena, supus dorințelor suveranilor, a înlocuit harta simplificată, realizată de Napoleon, cu o fărâmițare în șapte state, fără nicio legătură între ele. Peste tot, monarhii restaurați au revenit la fostele structuri ale Vechiului Regim și s-au sprijinit pe aristocrația funciară în mai toate aceste regiuni, cu excepția Piemontului, în care valul industrializării nu pătrunsese încă, și deci burghezia era numeric destul de slabă.

Sudul peninsulei și Sicilia formau Regatul Neapolelui, restituit Bourbonilor după eșecul lui Murat, care încercase să recucerească statele acestuia și care a fost împușcat. În centru, statele pontificale se întindeau la nord, din Romagna până în Câmpia romană, tăind în două Italia peninsulară. Papa Grigore al XVI-lea, întâmpinat în 1830, cu ocazia alegerii sale, de o răscoală reprimată însă repede de austrieci, aplică pe acest teritoriu un despotism fără slăbiciuni, care nu este cu nimic mai prejos decât cel al Bourbonilor din Neapole și care îndepărtează orice inovație de ordin economic, politic sau social, susceptibilă de a provoca vreo revoltă.

În sfârșit, cea mai mare parte a regiunilor din nord se afla în raport de dependență față de Austria. Autoritatea Vienei se manifesta în mod direct în statul milanez și în Veneția, care formau Regatul lombardo-venețian, și în mod indirect asupra micilor state din jur, care intrau în marele ducat al

Toscanei, și ducatele de Parma și de Modena. Numai regatul de Piemont și Sardinia scăpaseră de controlul Habsburgilor, căci aici pătrunsese industrializarea și o burghezie comercială și industrială, deschisă la inovații, încerca să încurajeze schimbarea.

În primul rând, în sânul acestei burghezii progresiste, puternic influențată de ideile franceze și care, deși mai puțin numeroasă și mai puțin influentă decât în Piemont, era prezentă totuși și în regatul lombardo-venețian, în ducate și în statele pontificale, s-a dezvoltat mișcarea liberală de unificare, *Risorgimento*, care promovează proiectele de unificare ce duc la începutul lui decembrie 1860 la elaborarea constituției regatului unic.

Declanșarea revoluției din 1848 în Italia nu este cu nimic tributară în faza ei inițială insurecției pariziene din luna februarie. Ea începe în 1847, odată cu alegerea lui Pius al IX-lea pe tronul Sfântului Petru, care își justifică reputația liberală pe care o are în Italia prin câteva reforme aplicate statelor pontificale. Imediat, întreaga țară începe să se miște. Manifestațiile antiaustriece au loc aproape peste tot, provocate de strigătele de „Trăiască Pius al IX-lea”. Cele mai mari au loc în regatul lombardo-venețian, unde populația refuză să cumpere tutun pentru a nu da bani administrației austriece.

Dar mișcarea revoluționară propriu-zisă pleacă din regatul Neapolelui, mai precis din Sicilia. După exemplul locuitorilor din Palermo, populația principalelor orașe din insulă, cu ajutorul populației rurale, alungă garnizoanele napolitane. Mișcarea se extinde apoi în sudul peninsulei, pierzându-și

treptat caracterul separatist pentru a se transforma într-o mișcare a revendicărilor liberale. Însăpăimântat, regele Ferdinand al II-lea promulgă la 10 februarie 1848 o Constituție inspirată de Carta franceză. Revoluția se întinde și, la 14 martie, Pius al IX-lea, la rândul său, trebuie să aprobe o constituție, gest imitat în curând de marele duce de Toscana și de regele Piemontului, Carol Albert.

Ca și în 1820 și apoi în 1830, Metternich se pregătește să intervină pentru a frâna contaminarea revoluționară. El este împiedicat de revoluția din Paris, urmată la scurt timp de revoluția vieneză și de începerea dezintegrării imperiului. Loviturile primite de Austria au în Italia repercusiuni imediate. La Veneția, avocatul Manini, liberal arestat de poliția austriacă și eliberat de mulțime, proclamă „Republica Sfântului Marcu”. La Milano, revolta care izbucnește alungă din oraș, în cinci zile, trupele guvernatorului austriac, mareșalul Radetzky.

Întreaga Italie este cuprinsă de febra revoluționară, curentul liberal fiind înlocuit curând de cel național. Ținând cont de faptul că Austria era slăbită, nu sosise oare momentul de a-i da o lovitură hotărâtoare și de a scăpa peninsula de o dominație apăsătoare? În felul acesta va dispărea ultimul obstacol din calea realizării mărețului vis de unificare. În conjunctura prezentă, apare clar faptul că nu este absolut necesar să se recurgă la sprijin străin pentru a transforma Italia într-o națiune. „Italia farà da sè” – „Italia se va făuri singură” –, afirmă cuvântul de ordine plin de orgoliu al unitariștilor.

Din toate regiunile peninsulei, voluntarii aleargă

în regatul lombardo-venețian pentru a lupta împotriva armatelor austriece. Suveranii înșiși, depășiți de evenimente, sunt luați de vârtej. În ciuda prudenței sale deosebite, Carol Albert se lasă influențat de opinia publică piemonteză și de publicistul Cavour, care, în ziarul său, *Risorgimento*, cere „război, război fără întârziere”. Regele Piemontului începe ostilitățile împotriva Austriei, iar trupele sale intră în Lombardia. Aici li se alătură armata pontificală, al cărei șef, generalul Durando, nu se mai supune ordinelor lui Pius al IX-lea care dorea să evite războiul. Până și regele Neapolelui, Ferdinand al II-lea, trimite 16.000 de oameni să participe la cruciada împotriva Austriei, pe care însă îi va retrage peste trei săptămâni.

În momentul în care în toată Europa centrală aspirațiile liberale par a fi pe punctul de a se realiza, Italia intră se pare pe calea unificării și a independenței. În această „primăvară a popoarelor” totul pare să arate că vechea ordine europeană, consolidată în 1815, se prăbușește peste tot pentru a fi înlocuită de o nouă ordine, inaugurată cu șaizeci de ani mai devreme de Revoluția franceză.

Totul se leagă în final de prăbușirea Austriei, această putere ce apare din ce în ce mai mult ca o cheie de boltă a edificiului ridicat de Sfânta Alianță. Dar două evenimente neprevăzute vor schimba în mod brutal fața lucrurilor: reacția armatei austriece, care înăbușă Revoluția pe care guvernul este incapabil să o controleze și sprijinul oferit suveranului de Habsburg de partenerul său de *Münchengratz*, țarul Nicolae al II-lea, care, de cincisprezece ani, își disputa cu Metternich titlul de campion al absolutismului european.

Refluxul

Unul din punctele forte ale mișcărilor revoluționare din Europa a fost simultaneitatea acestora. Cu toate acestea, lipsa de coeziune scoate la iveală punctele slabe pe care forțele reacționare se grăbesc să le exploateze. Între liberalii de la Viena și patrioții din Praga exista o trăsătură comună reprezentată de opoziția față de Habsburgi. Dar autonomia cerută de cehi nu putea decât să-i îngrijoreze pe austrieci, mai ales dacă era însoțită de revendicări panslaviste.

Același acord instabil exista și între croați și unguri, primii văzând în succesul obținut la Budapesta premisele viitoarei lor eliberări, pe când ceilalți nu aveau nici cea mai mică intenție de a oferi slavilor din sud avantajele pe care tocmai le obținuseră cu greu pentru ei de la conducătorii din Viena. Rupturi asemănătoare se produc în întreaga Europă între învingătorii din „primăvara popoarelor”, scoțând astfel în evidență marea fragilitate a cuceririlor revoluționare.

Valul reacționar, care în câteva luni va înăbuși și apoi va zdrobi forțele revoluționare, ia naștere la Praga. Comandantul trupelor din Boemia, prințul Windischgraetz, este un mare senior care nu suportă mișcarea panslavistă și tulburările continue care au loc pe străzi. Un eveniment neprevăzut, dar care îl afectează în mod direct, îl va decide să lase deoparte politica de așteptare pe care o dusesse până atunci. La 12 iunie, o adevărată bătălie pune față în față, la Praga, gărzile naționale cehe și

soldații austrieci. Un glonț rătăcit atinge și ucide o prințesă care se afla în balconul palatului său. Imediat, prințul își retrage trupele din oraș, îl bombardează intens și îl obligă să capituleze. Este proclamată starea de asediu. Comitetul național și Congresul panslavist sunt dizolvate. Arestările se înmulțesc.

Încurajat de acest succes, împăratul, care din 12 august revenise la Viena, nu aștepta decât o astfel de ocazie pentru a-i termina pe revoluționari. Această ocazie apare la 6 octombrie. Hotărând să înfrângă prin forță rebeliunea ungară, el masează trupe în capitală, unde liberalii încearcă să le țină piept, fiind de la sine înțeles că reacțiunea nu putea să se extindă în imperiu fără să-i afecteze și pe ei.

Revoluționarii reușesc să-l spânzure pe generalul Latour, ministrul de război, iar guvernul părăsește din nou orașul și cere lui Windischgraetz, care primise întăriri din Italia, să pornească spre Viena și să restabilească ordinea în oraș. După lupte sângeroase, capitala imperiului este cucerită pe 31 octombrie. Cruzimea represiunii este mai mare decât la Praga. Arestările în masă și execuțiile rapide se înmulțesc. Printre acestea din urmă se numără și aceea a deputatului Blum, trimis în misiune la Viena de Parlamentul din Frankfurt.

Clanul reacționar impune în postul de cancelar pe prințul Felix de Schwarzenberg, cumnatul lui Windischgraetz, și îl determină pe împăratul Ferdinand să abdice, acuzat de blândețe față de revoluție. El este înlocuit de nepotul său, tânărul și neexperimentatul Franz Joseph, a cărui clică reacționară îl transformă într-un instrument docil al politicii sale antirevoluționare.

După ce ordinea Vechiului Regim este restabilită în Boemia și Austria, pentru a șterge urmele mișcărilor din 1848 nu mai rămânea decât să se extindă reacțiunea în Ungaria. Dar, spre deosebire de ceea ce se întâmplase la Praga și Viena, mișcarea maghiară se putea sprijini pe un larg consens în rândurile populației ungare, căreia, ce-i drept, i se opuneau cu hotărâre reprezentanții minorităților croate, slovace și românești. Windischgraetz se va baza pe aceștia din urmă pentru a înfrânge armata ungară la Kapolna, în februarie 1849, și pentru a o obliga să părăsească Budapesta. În martie, împăratul Franz Joseph crede că poate proclama „unitatea indivizibilă a monarhiei” și suprimă toate privilegiile acordate ungurilor.

Era o măsură prematură. După ce a reorganizat armata, Kossuth face o ultimă tentativă și în aprilie 1848, după ce a învins trupele imperiale la Godollo, îi alungă pe austrieci din Budapesta. Dieta proclamă dizgrația Habsburgilor și independența totală a Ungariei. Victorioasă în tot restul imperiului, oare reacțiunea se va împiedica de obstacolul maghiar?

Schwarzenberg nu poate să accepte situația. Hotărât să învingă, în ciuda tuturor aversiunilor, acceptă ajutorul oferit cu încăpățânare încă de la începutul mișcărilor revoluționare de țarul Nicolae, dușman declarat a tot ce poate constitui o repunere în discuție a ordinii absolutiste: 150.000 de ruși pătrund pe teritoriul unguresc, luând prin surprindere armatele lui Kossuth, în timp ce austriecii trimit întăriri în vestul țării. Unul după altul, orașele ungare sunt ocupate de armatele austriece sau rusești, cărora li s-au alăturat croații

lui Jelacič. Înfrânt la Timișoara, generalul Görgey, locotenent și rival al lui Kossuth, care și el a trebuit să demisioneze și să fugă, se predă rușilor în august 1849. O represiune nemiloasă se abate asupra țării, preludiu al unei represiuni ce se va întinde curând în toată Europa.

Sfârșitul visului italian

În timp ce în Italia ia amploare cruciada antiaustriacă condusă de regele Piemontului, Carol Albert, suveranii antrenați la început în mișcarea populară își schimbă brusc atitudinea, schimbare care condamnă efortul revoluționar. La trei săptămâni după ce îl trimisese pe generalul Pepe cu 16.000 de soldați să se alăture piemontezilor, regele Neapolelui, înspăimântat de amploarea mișcării revoluționare care se întinde și în statele sale, își recheamă trupele. Generalul Pepe refuză să execute ordinul, dar majoritatea oamenilor săi îl părăsesc, mulți fiind țărani din sud, care consideră că procesul de unificare din nord nu îi privește, așa încât el nu poate oferi lui Carol Albert decât un contingent de 2.000 de soldați.

La fel, și papa Pius al IX-lea face eforturi să-și oprească trupele, oscilând între dorința de a contribui la mișcarea de unificare, ce are drept țel independența Italiei, și scrupulele care îi interzic vărsarea de sânge și lupta împotriva ultracatoliceii Austriei. Generalul Durando nu ține cont de toate acestea, dar papa condamnă în mod public războiul și revoluția, afirmând că suveranul pontif, tatăl tuturor catolicilor, nu poate să conducă un război îndreptat împotriva unuia dintre copiii săi. Prin această declarație el pune „problema romană”: liberalii italieni vor insista de acum înainte asupra acestei incompatibilități între puterea spirituală a reprezentantului lui Hristos și puterea temporală în calitate de prinț italian și îi vor cere să renunțe la

cea din urmă.

În aceste condiții, lupta piemontezilor este condamnată de la bun început, cu atât mai mult cu cât Carol Albert, speriat și nehotărât, îi lasă timp mareșalului Radetzky să primească întăriri. La 25 iulie 1848, armata „italiană” este înfrântă la Custozza. Statul milanez este pierdut iar regele Piemontului, temându-se pentru statele sale, preferă să semneze în luna august un armistițiu cu Austria.

În fața relei voințe sau neputinței suveranilor de a lua conducerea mișcării naționale, republicanii, care au stat până acum în umbră, preiau ștafeta, trec la ofensivă și conferă mișcării de unificare o coloratură hotărât mai democratică. La Veneția, Manin instaurează o adevărată dictatură republicană și mobilizează populația care răspunde cu entuziasm pentru a lupta împotriva Austriei. La Florența, marele duce își părăsește în grabă statele și este instaurată republica.

În sfârșit, la Roma, Pius al IX-lea încearcă să-și recapete popularitatea pierdută încredințându-i contelui Rossi conducerea unui guvern însărcinat să pună la punct o serie de reforme liberale, dar care nu reușește decât să focalizeze asupra acestuia din urmă toată furia poporului roman. La 15 noiembrie 1848, contele Rossi este asasinat. Temându-se pentru viața sa, papa se refugiază în regatul Neapolelui, la Gaëte, de unde lansează un apel tuturor puterilor catolice, cerându-le să-l ajute să-și reia locul pe tron. Între timp, statele papale se transformă în Republică romană, guvernată de un „Triumvirat”, al cărui șef este Mazzini și apărată de o armată de voluntari, „Cămășile roșii”, comandată

de Giuseppe Garibaldi.

Valul republican va ocoli oare Piemontul? Poporul îi reproșează atât de vehement lui Carol Albert armistițiul semnat încât, pentru a-și salva tronul amenințat, regele Piemontului preferă să înceapă un nou război, fără speranțe, împotriva Austriei.

Decepționat că, după înfrângerea de la Custozza nu a putut să-l răpună pe Carol Albert și odată cu acesta și visul de unificare a italienilor, mareșalul Radetzky își vede speranțele împlinite prin ceea ce el numește o „încercare nebunească”. În martie 1849, la Navara, el zdrobește armata piemonteză. Dezastrul este atât de grav încât Carol Albert se sacrifică pentru a asigura viitorul dinastiei. El abdică pe câmpul de luptă în favoarea fiului său, Victor Emmanuel al II-lea, și reușește să salveze în felul acesta independența statului său.

Dar de acum înainte Austria își va impune autoritatea în Italia de nord pe care o recucerește și îi reinstalează pe tron pe suveranii alungați. Represiunea se manifestă prin înmulțirea condamnărilor la spânzurătoare. În acest timp, regele Neapolelui, Ferdinand al II-lea, și-a strivit sub bombe supușii răsculați. În sfârșit, în 1849, o armată franceză trimisă de prințul-președinte Ludovic Napoleon Bonaparte, care nu poate refuza nimic catolicilor cărora le datorează în mare parte alegerea sa, îl repune pe papa Pius al IX-lea pe tronul său roman, în timp ce Garibaldi și Mazzini reușesc să fugă.

După zilele sângeroase din iunie, Republica franceză tocmai a oferit ordinii europene o nouă garanție morală prin suprimarea omologului său italian.

Eșecul liberalilor germani

Și în Germania, mișcarea liberală, care într-o primă etapă beneficiase de efectul surprizei, nu va întârzia să fie dominată de valul reacționar.

„Primăvara popoarelor” favorizase înmulțirea cluburilor, a ziarelor, a grupărilor politice. Înfruntând soarta cu curaj, suveranii germani, conștienți de neputința lor, au asistat ca niște spectatori la destrămarea autorității lor. Ca și în Italia, reacția austriacă provoacă refluxul. Inițiativa vine totuși din Prusia. Aflând despre cucerirea Vienei de către Windischgraetz, Frederic Wilhelm al IV-lea cedează presiunilor unui mic grup de contrarevoluționari - „Camarilla” -, în care se remarcă un tânăr nobil prusac, Otto von Bismarck. Frederic Wilhelm al IV-lea numește în postul de prim-ministru un reacționar notoriu, generalul conte de Brandenburg, care ia imediat măsuri represive.

Adunarea este dizolvată, cluburile sunt închise. Cu toate acestea, regele Prusiei acordă supușilor săi o Constituție care recunoaște libertatea și egalitatea drepturilor, încredințează puterea legislativă la două Camere, dintre care una este aleasă prin sufragiu universal, dar pe baza unui sistem electoral care împarte alegătorii în trei clase, delimitate după mărimea impozitelor plătite, fiecare dintre ele având dreptul la același număr de deputați, ceea ce favorizează în mod evident pe cei bogați. Temându-se de o revenire în forță a revoluției, majoritatea suveranilor germani iau măsuri asemănătoare, în

timp ce Frederic Wilhelm îl sprijină cu armata sa pe regele de Saxa, pe marele duce de Baden și pe regele Bavariei pentru a pune capăt mișcărilor liberale.

Eșecul acestora din urmă va duce oare la distrugerea visului de unificare simbolizat de Parlamentul din Frankfurt? Este adevărat că în 1849 acesta din urmă este cu totul depășit de evenimente și oferă imaginea unei tragice lipse de autoritate provocată de lipsa unor metode eficiente.

Ambițiosul program pangermanic al Parlamentului scoate în evidență primele dificultăți. Revendicarea teritoriilor populate de germanofoni provoacă proteste din partea Olandei și a Rusiei. Un război cu Danemarca este pe punctul de a izbucni din cauza anexării ducatelor daneze de Schleswig și de Holstein, în care trăiesc un mare număr de germani. Dar cu ce armată să se înceapă războiul? Parlamentul nu dispune de niciuna. Trebuie deci să apeleze la suverani. De altfel, ei sunt aceia care, în 1848, zdrobesc o revoltă de extrema dreaptă și care amenință Parlamentul din Frankfurt. Apare tot mai clar faptul că acest Parlament nu este decât o adunare de oratori fără susținători, care, dacă nu vrea să devină ridicolă, trebuie să urgenteze realizarea proiectului de constituire a unui stat german dotat cu mijloacele necesare guvernării.

Structura federală a noului stat este fără greutate aprobată în unanimitate. Dar care vor fi frontierele acestui stat? În unanimitate, membrii Parlamentului înclină spre includerea tuturor teritoriilor de limbă germană. Deci Prusia și Austria fac parte integrantă din viitorul Reich. Care va fi însă soarta numeroaselor teritorii populate de slavi, care

depind de autoritatea Habsburgilor? Ce soartă i se rezervă Ungariei? Parlamentul propune încheierea unei „asocieri individuale” între aceste țări și Austria, care le va lega de coroana austriacă, excluzându-le din Germania. Schwarzenberg, care tocmai reușise cu mare greutate să refacă unitatea imperiului, își dă seama că o astfel de soluție ar strecura în statele habsburgice germenii mortali ai dezintegrării. El oferă soluția aderării Austriei împreună cu toate posesiunile sale și cere ca împăratul să refuze categoric o altă alternativă.

Din acest moment parlamentarii se împart în două grupări, aceea a partizanilor „Germaniei mari”, care să cuprindă Austria cu teritoriile sale negermanice, și cea a adeptilor „Miciei Germanii”, care să excludă statul habsburgilor și să facă astfel din Germania un stat federal dominat de Prusia. La 3 ianuarie 1849, Parlamentul adoptă ultima soluție. Austria este deci exclusă. La 25 ianuarie, ia naștere un Imperiu german. Trei luni mai târziu el este dotat cu o constituție. La 28 martie, regele Prusiei, Frederic Wilhelm al IV-lea este ales împărat al Germaniei. Viena protestează energic. Regele Prusiei ezită. Ceea ce i se oferă reprezintă fără îndoială consfințirea eforturilor biseculare ale Hohenzollernilor de a face din Prusia cel mai important stat german. Dar există două motive care îl împiedică să ia hotărârea de a face pasul hotărâtor: el nu știe până unde poate merge opoziția austriacă și apoi nu agreează defel rolul jucat în această ofertă de Adunarea „revoluționară”, pe care Parlamentul de la Frankfurt o reprezintă în ochii săi. De aceea el sfârșește prin a refuza „coroana de hârtie” care îi fusese oferită.

Parlamentul de la Frankfurt se vede desconsiderat de acest refuz plin de dispreț al celui mai puternic dintre suveranii germani. De aceea el se va fărâmița rapid, va trebui să fugă din Frankfurt unde trupele prusace intervin pentru a reprima o revoltă și se va refugia la Stuttgart. Dezmembrarea sa realizată de guvernul de la Württemberg o lună mai târziu, trece neobservată.

Dacă Frederic Wilhelm al IV-lea refuză coroana oferită de o adunare de intelectuali și de burghezi care nu prezintă pentru el nicio legitimitate, el este foarte hotărât să o accepte dacă prinții i-o propun. Astfel toate eforturile sale se vor canaliza de acum înainte spre încercarea de a obține de la aceștia titlul imperial pe care l-a refuzat cu dispreț reprezentanților poporului. El acționează prudent, pe etape. În mai 1848 ia naștere „Alianța celor trei regi” (al Prusiei, al Saxeiei și al Hanovrei). Aceasta propune constituirea Germaniei într-un stat federal condus de un președinte asistat de un colegiu al prinților. Aceasta înseamnă reluarea dintr-un punct de vedere monarhic a tentativei de la Frankfurt. Majoritatea prinților germani din nord și din centru acceptă propunerea, dar cei din sud se țin cu prudență deoparte, atât din cauza fricii de Austria, cât și dintr-un sentiment de ostilitate față de absolutismul și de hegemonia prusacă. Astfel, în 1850 este creată o „Alianță restrânsă” și este ales un Parlament convocat la Erfurt.

Numai că la această dată Austria își rezolvase problemele interne și își restabilise autoritatea în imperiu și în Italia. Ea nu poate privi fără să reacționeze cum se constituie un stat german care o dă deoparte și care îi șterge influența câștigată în

Germania în timpul lui Metternich. Lăsând la o parte sentimentele germanilor, ea acționează la rândul ei cu cea mai mare prudență.

Toate eforturile sale se îndreaptă mai întâi spre apărarea lui Frederic Wilhelm de cei doi aliați ai săi din „Alianța celor trei regi”. Mai întâi cel din Saxa, apoi cel din Hanovra, certați în toată regula de Schwarzenberg, părăsesc Alianța restrânsă. Limitată la o alianță a statelor mici, Prusia vede curând ridicându-se împotriva ei Rusia, care, în ciuda măsurilor de prevedere luate de regele prusac, este îngrijorată de noutatea „revoluționară” pe care o reprezintă în ochii țarului Alianța restrânsă. O revoltă liberală care îl alungă de pe tron pe Electorul de Hessa-Kassel, grăbește încercările de constrângere. Prusia se pregătește să intervină în numele Alianței restrânse. Austria face același lucru în numele Confederației germanice. Cele două Germanii se vor înfrunta? La 25 noiembrie 1850, un ultimatum austriac îl convoacă pe primul-ministru prusac la Olmütz, în timp ce țarul trimite la frontieră două corpuri de armată.

De frica unui război, Manteuffel cedează în fața tuturor pretențiilor lui Schwarzenberg. Alianța restrânsă este dizolvată, Dieta este repusă în drepturi, Confederația germanică este reconstituită. Visul de unificare al germanilor este distrus, iar umilitatea „renunțare de la Olmütz” pare să spulbere pentru multă vreme orice speranță a Prusiei de a realiza în folosul său unificarea țărilor germanofone.

Astfel, la puțin timp după mișcarea revoluționară din 1848, în care popoarele Europei au crezut că întrezăresc zorii unei noi epoci, bătrâna Europă a

Vechiului Regim, așa cum a fost ea remodelată de Congresul de la Viena, a reușit să reziste atacului. Unele după altele, mișcările revoluționare, liberale și (sau) naționale au eșuat peste tot unde s-au manifestat și au crezut că vor înfrânge forțele conservatoare.

Cu toate acestea, în ciuda aparentei victorii a reacțiunii, focul mocnește sub cenușă. După zece ani de la eșecul „primăverii popoarelor”, împăratul francezilor, Napoleon al III-lea, prin politica sa externă, va repune în discuție ordinea la a cărei instaurare contribuie în 1848-1850, modelând configurația acelei „Europe a națiunilor”, care, după războiul din 1914-1918, își va definitiva aspectul.

Capitolul 4

SOCIETATEA ȘI CULTURA EUROPEANĂ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ *În cursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, în nord-vestul Europei se răspândește revoluția industrială apărută în Anglia către 1780. Această revoluție reprezintă sinteza mai multor procese: acumularea de capitaluri provenite din marile întreprinderi comerciale, progresul agriculturii, creșterea demografică. Ea constă în primul rând din inovațiile tehnice rezultate din inventarea unor mașini din ce în ce mai performante care folosesc vaporii drept sursă de energie. Apoi, ea duce la folosirea unui nou sistem de producție care înlocuiește tradiționala muncă la domiciliu cu munca unui număr mare de muncitori care lucrează în manufacturi. Din Anglia, revoluția industrială trece în Europa de nord-vest, dar ocolește Europa de est și pe cea meridională.*

■ *Aceste transformări economice provoacă mai ales exodul rural și migrările internaționale, care se amplifică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În schimb, ele nu modifică absolut deloc modul de viață al țăranilor. Dacă în Franța elita socială a*

Vechiului Regim a cunoscut un real declin, în Europa de est și de sud aceasta se menține în vârful piramidei sociale, iar în Anglia se asociază cu burghezia. Grupul cel mai dinamic rămâne însă burghezia, cu diversele sale straturi sociale.

■ *Printre noile probleme care apar într-o societate în plină schimbare, cu siguranță, creșterea rapidă a numărului de muncitori din întreprinderi, ale căror condiții de trai sunt mizerabile, impresionează cel mai mult pe gânditorii epocii. Problema socială își face apariția. În planul teoriei, luarea sa în discuție dă naștere socialismului, ca o încercare de a găsi o organizare mai dreaptă a societății, în timp ce, odată cu chartismul²⁰⁶, sindicalismul și acțiunea politică muncitorească fac primii lor pași.*

■ *Aceste mutații au desigur ecou în sfera creației literare și artistice, găsindu-și modul de exprimare în sensibilitatea romantică. Înlocuind universalul, ordinea și rațiunea cu emoția, imaginația, trecutul istoric național, romantismul va contribui în Anglia și Germania și la respingerea modelului cultural francez, așa cum făcuse cu modelul imperial și apoi cu cel reacționar al Restaurației.*

Încercările de emancipare ale indivizilor și popoarelor europene, care împodobesc istoria primei jumătăți a secolului al XIX-lea, se operează pe un fond de perturbări economice și sociale care

nu afectează în aceeași măsură toate zonele bătrânului continent, dar care se răsfrâng asupra comportamentului, mentalităților și producțiilor culturale ale locuitorilor săi.

Avântul economic al Europei de vest

„Revoluția industrială“, care a început să se manifeste în Marea Britanie în jurul anilor 1780, se răspândește în cursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea în întreaga Europă de nord-vest, inaugurând o nouă civilizație.

Chiar dacă formele și ritmul acestei mutații diferă mult de la o țară la alta, ea are peste tot caracteristici comune: Utilizarea noilor forme de energie, care leagă cărbunele de mașina cu aburi, mecanizarea producției și apariția metalurgiei moderne, care folosește cocsul, o puternică creștere economică (de ordinul a 2% pe an) adusă de sectoarele de bază și o nouă formă de organizare a muncii, care înlocuiește sistemul tradițional artizanal cu concentrarea capitalurilor și oamenilor în jurul marilor unități productive. Chiar dacă unii economiști, ca W.W. Rostow, au crezut că pot vedea în procesul de industrializare a Europei o etapă bruscă de „lansare“ (*take off*) caracterizată printr-o puternică accelerare a creșterii economice, a puterii de cumpărare, a economiilor micilor depunători și a investițiilor, este clar, pe de o parte, că aceasta a fost precedată de o lungă perioadă de pregătire și că, pe de altă parte, ea nu s-a manifestat peste tot în același ritm și același moment. În Anglia, „lansarea“ s-a produs între 1780 și 1820, în Franța între 1830 și 1870, iar în Germania între 1850 și 1880.

Desăvârșirea fenomenului a durat mai multe secole, în timpul cărora s-au acumulat capitalurile,

produsele provenite din exploatarea colonială și din marele comerț maritim, operându-se uneori într-un ritm imperceptibil. Progresele din agricultură, care au îmbogățit pe țărani și în același timp au făcut să scadă mortalitatea ce dura de milenii, favorizează „revoluția demografică” care începe în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Între 1801 și 1851, populația Regatului Unit crește de la 10,7 milioane de locuitori la 20,9 milioane, așadar, într-o jumătate de secol aceasta se dublează, fenomen ce caracterizează și evoluția celorlalte țări din Europa de nord-vest (Belgia, Olanda, statele scandinave) ca și Germania renană. În aceeași perioadă, populația din Franța, în ciuda pierderilor provocate de tulburările revoluționare și de războaiele imperiale, crește de la 27,3 milioane de locuitori la 35,7 milioane, iar în a doua pătrime a secolului al XIX-lea, totalul demografic al continentului se dezvoltă într-un ritm din ce în ce mai susținut, trecând de la 187 de milioane de locuitori în 1800 la 226 de milioane la mijlocul secolului.

Cauzele acestei mari creșteri demografice sunt bine cunoscute. Până acum Europa a înregistrat creșteri demografice deosebite, dar acestea au constituit în realitate simple procese de recuperare după perioade de criză foarte lungi (epidemii, războaie) – de exemplu în secolul al XVI-lea. În schimb, mutația ce are loc începând din anii 1730-1740 marchează o adevărată ruptură de trecut, iar esența acestei schimbări constă în spectaculoasa scădere a mortalității. Și, într-adevăr, chiar dacă în majoritatea țărilor europene natalitatea rămâne ridicată, se observă totuși o tendință spre stagnare, ba chiar spre scădere, care începe să se manifeste

încă de la începutul secolului al XVIII-lea, inclusiv în Anglia, unde nivelul natalității scade de la 40‰ în 1750 la 35‰ în 1820. Deci, dacă există un excedent al nașterilor față de decese, aceasta se întâmplă pentru că numărul de morți scade.

Din cele trei flagele care au influențat permanent demografia europeană - războiul, foametea, ciuma -, numai războiul nu dispare nici în această perioadă. Trebuie totuși să remarcăm faptul că, chiar dacă războaiele sunt uneori mai puțin sângeroase, ele devin și mai puțin frecvente și afectează în mai mică măsură populația civilă. Ciuma apare pentru ultima dată la Marsilia, în 1720. Este cert că aceasta este înlocuită cu alte maladii epidemice (rujeola, scarlatina și mai ales holera), dar acestea nu provoacă hecatombele înspăimântătoare provocate de ciumă. În sfârșit, ultima perioadă de foamete devastatoare pe care a cunoscut-o Occidentul este cea dintre anii 1846-1847 din Irlanda. Dar scăderea mortalității este un fenomen de lungă durată, datorat și progreselor din domeniile chirurgiei, medicinei (rolul vaccinării, perfecționată de Jenner pentru combaterea variolei, a fost capital), igienei și alimentației. Pâinea împreună cu cartoful rămân alimentele de bază ale populației în tot cursul secolului al XIX-lea, dar carnea, zahărul, grăsimile, fructele și legumele sunt din ce în ce mai mult consumate.

Aceste îmbunătățiri ale consumului alimentar sunt strâns legate de cele din sectorul agricol. De secole, în Europa, agricultura de subzistență a constituit activitatea dominantă. Aceasta folosea mai mult de trei sferturi din locuitorii satelor și paraliza întreaga activitate economică. Or, începând de la mijlocul

secolului al XVIII-lea, trei schimbări importante se produc, mai întâi în Anglia și în Flandra, care, în cursul secolului al XIX-lea, se vor extinde încet din vestul spre estul continentului:

- dispariția ogoarelor lăsate în pârloagă (parte a pământului pe care, prin rotație, țăranii o lăsau necultivată pentru ca solul să se refacă), pe care acum se cultivă plante pentru creșterea animalelor, ceea ce mărește cu jumătate suprafața cultivată.

- modernizarea metodelor de cultivare, datorată unei pregătiri mai bune a solului și perfecționării uneltelor, ceea ce duce la o creștere a randamentului.

- reducerea practicilor comunitare (dreptul de a paște vitele pe pârloagă, dreptul de a spicui etc.) și obiceiul din ce în ce mai frecvent de a-și îngrădi proprietățile, adaptat de fermierii bogați după exemplul sistemului de *enclosure* folosit în Marea Britanie. Toate acestea duc la înlocuirea treptată a comunității sătești cu proprietatea individuală asupra pământului și la accentuarea exodului rural, care, în unele țări, favorizează abolirea iobăgiei și dezvoltarea mijloacelor de transport.

Încet-încet, agricultura de subzistență cedează locul agriculturii comerciale. Un număr mai mic de țăranii produc o cantitate mai mare de produse alimentare din care vând o parte, ceea ce atenuează efectele recoltelor slabe din regiunile deficitare și totodată creează agricultorilor disponibilități financiare care sunt folosite pentru cumpărarea unor mașini moderne și, mai târziu, a îngrășămintelor chimice. Desigur, numeroase regiuni europene se opun încă multă vreme acestei transformări lente a lumii rurale, dar impulsul dat

acestei mișcări va face ca aceasta să se extindă în tot cursul secolului al XIX-lea.

Creșterea rapidă a numărului consumatorilor potențiali și a resurselor acestora (în Anglia, venitul mediu individual a crescut de două ori și jumătate între 1800 și 1850) provoacă o creștere a cererii în momentul în care, odată cu perfecționarea transportului (canale, drumuri, primele căi ferate), crește și viteza de circulație a mărfurilor și volumului marelui comerț transoceanic. Această extindere fără precedent a pieței stimulează inovațiile tehnice în sectoarele în care cererea este mai mare. Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, în Marea Britanie, un adevărat concurs de viteză are loc în industria textilă între producătorii de fire și țesători, concurs punctat de numeroase invenții și inovații – suveica mobilă a lui John Ray în 1733, mașina de tors („Jenny”) în 1784 etc. – care au făcut ca acest sector de vârf să intre în epoca mașinismului și au mărit în mod considerabil capacitățile sale de producție. În prima jumătate a secolului al XIX-lea aceste „mașinării” continuă să fie perfecționate, utilizându-se o mână de lucru tot mai redusă, cu un randament din ce în ce mai mare: de exemplu, în 1850, o mașină de tors produce într-o oră de funcționare de zece ori mai multe fire decât la începutul secolului.

Pentru acționarea acestor mașini tot mai puternice, care au schimbat și prelucrarea metalelor (aparitia ciocanului ce funcționează prin cădere, capabil să facă piese grele, și a primelor mașini-unelte), vechile surse de energie, ca tracțiunea animală, forța vântului sau a apei, devin insuficiente. Pusă la punct de scoțianul James Watt

în 1769 și perfecționată ulterior, mașina cu aburi pe bază de cărbuni permite furnizarea unei cantități de energie mult mai mare și constantă. Utilizată și pentru tracțiunea feroviară sau acționarea roților cu palete, apoi a elicelor vapoarelor, mare consumatoare de cărbune, mașina cu aburi determină dezvoltarea minelor de huilă și se plasează în consecință în centrul revoluției industriale.

Acestor transformări tehnice le corespunde un nou sistem social de producție, organizat în cadrul întreprinderilor, și care, într-o primă etapă, are o importanță destul de mică. Costul tot mai mare al mașinilor din ce în ce mai performante duce totuși la o concentrare financiară care, împreună cu profitul, constituie unul din fundamentele majore ale capitalismului și care are drept corolar concentrarea în uzine a unei mâini de lucru numeroase, recrutată în sate și adaptată cu încetul la dura disciplină impusă de ritmul inexorabil al mașinilor.

În acest sistem, inițiativa aparține întreprinzătorilor. Aceștia sunt cei care își asumă riscul de a folosi noile tehnici în speranța de a obține profit din extinderea pieței de desfacere. Puțin încrezători încă pentru a recurge masiv la creditele oferite de bănci, ei preferă în general să-și folosească propria avere pentru a asigura autofinanțarea întreprinderilor. Așa încât, până la mijlocul secolului, a existat tendința menținerii micilor unități productive între care se dă o bătălie nemiloasă pentru cucerirea piețelor. Statul, simplu observator, nu intervine nici pentru a limita efectele acestei concurențe „sălbatică”, nici pentru a

controla teribilele sale consecințe sociale.

Procesul de industrializare a Europei de nord-vest s-a desăvârșit în jurul a doi poli principali, care constituie, în toată prima jumătate a secolului al XIX-lea, sectoarele cheie ale revoluției tehnologice și economice. Primul sector care a luat avânt a fost industria textilă. Către 1850, aceasta se află peste tot pe primul loc. Ea concentrează cel mai mare număr de muncitori; în Anglia mai mult de 30% din mâna de lucru din manufacturi și 14% din populația activă, muncitori lucrând în fabrici, dintre care unele au deja dimensiuni importante. La Manchester, încă de la începutul secolului, două întreprinderi folosesc fiecare mai mult de 1000 de muncitori. În Alsacia, firma Dollfus-Meig utilizează 42.000 de persoane la 26.000 de brase și la 3.000 de războaie mecanice. Dacă în Franța lâna și mătasea continuă să ocupe primul loc, în Anglia, industria bumbacului este cea care se află în frunte, furnizând pieței interne și externe din Europa și de pe alte continente țesături ieftine fabricate în cea mai mare parte la Manchester.

Un alt sector de frunte asociază extragerea cărbunelui cu metalurgia. Acesta este efectul producției de ulei de care depinde aprovizionarea cu combustibil a mașinilor cu aburi, în timp ce, pe de altă parte, industria metalurgică produce mașini destinate uzinelor noi și echipamentului feroviar. Încet-încet, fonta fabricată în forjele încălzite cu lemne este înlocuită cu fonta din cocs de cărbune, produsă în furnale după procedeul pus la punct de Darby. În 1850, nu se cunoaște încă producerea oțelului de fontă, dar dezvoltarea industrială a unei țări se măsoară deja prin producția de cărbune și

cea metalurgică.

Dezvoltarea acestor sectoare industriale transformă peisajul european. Greutățile întâmpinate în extracția și în transportul cărbunelui fac astfel ca întreprinderile industriale să fie amplasate de preferință în bazinele carbonifere (și mai apoi în locurile cu zăcămintele de minereu de fier). Acestea sunt așa-numitele „ținuturi negre”, unde iau naștere puternice concentrări industriale, pline de furnale, halde și coșuri de fabrici: Midlands, Northumberland, sudul Țării Galilor în Marea Britanie, Borinage în Belgia, Ruhr, masivul Central și bazinele carbonifere din nord și din pasul Calais. Aici se dezvoltă mari aglomerări urbane ca Birmingham, Leeds, Wuppertal, Lille, în timp ce porturile de la Marea Nordului și din Atlantic – Rotterdam, Anvers, Hamburg, Nantes, Liverpool – se măresc în urma dezvoltării industriale și comerciale. La început deservite de canale și de drumuri, centrele economice încep să fie legate între ele de primele tronsoane de cale ferată.

În acest peisaj european în plină schimbare apar două puteri economice al căror proces de industrializare a avut loc în condiții foarte diferite și care constituie din această cauză două modele distincte. În Marea Britanie, unde „lansarea”, după cum s-a văzut, s-a produs devreme, dezvoltarea industrială a beneficiat de numeroase atuuri: modernizarea timpurie a agriculturii, avantajată de acel proces de îngrădire a proprietăților, enclosures, explozia demografică care a triplat populația între 1750 și 1850, existența unor bazine carbonifere bogate și bine situate geografic, abundența capitalurilor furnizate secole de-a rândul de marele

comerț maritim, un sistem bancar foarte eficace încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea etc. Profitând cu abilitate de aceste condiții favorabile, industriașii britanici au mizat cu hotărâre pe mecanizarea întreprinderilor lor și pe producția masivă de articole de calitate, ușor de comercializat în lumea întreagă. Având cea mai puternică flotă din lume și un imens imperiu colonial, știind apoi să îmbine o agricultură modernă, un comerț înfloritor și o industrie dinamică, Marea Britanie domină incontestabil economia mondială.

Franța a realizat demararea industrială cu aproape o jumătate de secol mai târziu decât Regatul Unit. Piedicile pe care Vechiul Regim le-a pus libertății economice au avut o influență considerabilă, ca și efectele Revoluției, care, prin vânzarea bunurilor naționale, a înmulțit și a consolidat pătura micilor proprietari rurali. Populația rurală consumă mai puțin decât cea urbană și influențează întreaga economie prin lipsa de dinamism a unei agriculturi modernizată în mică măsură, cu randamente scăzute care nu aduce decât venituri mici. Acestor condiții istorice li s-au adăugat într-o primă etapă numărul mare de muncitori obișnuiți cu munca artizanală, apoi, începând din 1810, încetinirea creșterii demografice. În sfârșit, zăcămintele de huilă sunt mai dispersate și mai sărace decât cele din Marea Britanie. Rezultă din toate acestea că la mijlocul secolului al XIX-lea industrializarea în Franța este mult mai puțin avansată, mecanizată și concentrată decât în țara de peste Canalul Mânecii, principala sa concurentă. Centrele miniere și metalurgice de pe Loara și din Nord, zonele textile din Alsacia,

Normandia, zona lyoneză și din nord, activitățile diversificate din capitală (mobilier, construcții, prelucrarea aurului și argintului, a pielii etc.) nu formează decât zone industriale de dimensiuni mijlocii, ce nu se pot compara cu „zonele negre” din Anglia, și încă puțin numeroase într-o țară rămasă predominant agrară și în care producția manufacturieră se bazează mai mult pe calitate decât pe cantitate.

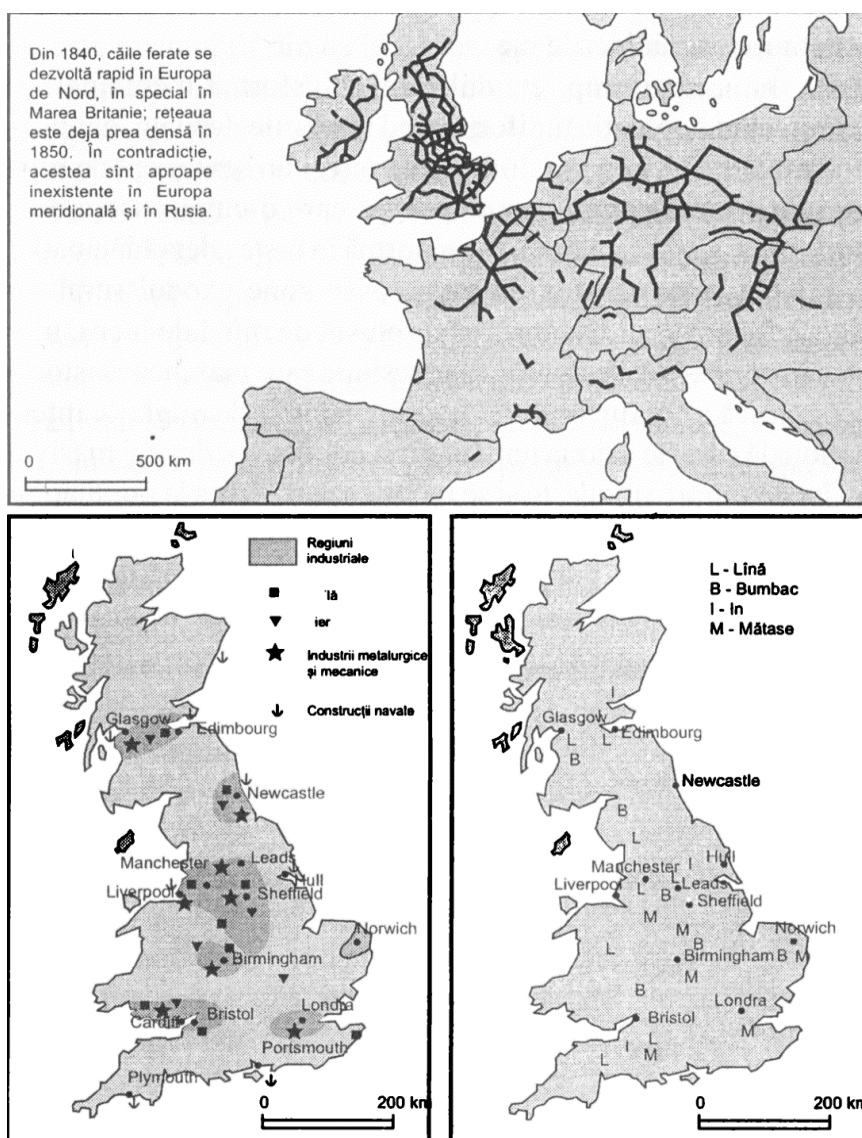
La mijlocul secolului al XIX-lea, Europa industrializată nu reprezintă deci decât o parte foarte mică din bătrânul continent, cuprinzând Marea Britanie (dar nu și Irlanda), Franța de nord și de est (și câteva zone ce se întind spre centru și spre sud-est), Belgia, Țările de Jos, o parte a Germaniei renane și câteva puncte izolate dar încă puțin dezvoltate din nordul Italiei. Plecând din aceste zone, în care revoluția industrială și demarajul economic s-au realizat uneori cu mari decalaje, răsturnările materiale și mutațiile sociale care s-au produs pătrund încet-încet în Europa de nord și de vest, schimbând raportul de forțe dintre diferiții „actori” sociali și accentuând în același timp deosebirea față de zonele dominant rurale din est și din sud. De o parte o Europă „a calului de tracțiune”, de cealaltă parte o Europă a „calului putere”, așa cum sugerează o metaforă foarte cunoscută.

Societățile europene între mutații și tradiții

Expansiunea capitalistă și revoluția industrială au schimbat profund societățile în care acestea s-au produs. Legate de puternica creștere a populației europene, aceste două fenomene au provocat și migrații masive, al căror ritm și intensitate cresc pe măsură ce se modifică structura și direcția acestor mișcări.

Migrațiile cele mai vechi și mai importante din prima jumătate a secolului sunt cele care îi fac pe locuitorii satelor să-și părăsească pământul pentru a se instala în orașe.

Cauzele acestui „exod rural” sunt următoarele: țăranii săraci nu mai au pământ, sau pământul pe care îl au este prea puțin pentru a hrăni o familie numeroasă, dispariția practicilor comunitare – în Marea Britanie prin generalizarea îngrădirii proprietății, în Franța odată cu Revoluția – și, mai ales, prăbușirea artizanatului rural, concurat de marea industrie, a cărei dispariție lipsește familiile de țărani de resurse indispensabile de sprijin material. La toate acestea se adaugă restrângerea culturilor cerealiere în favoarea creșterii animalelor, care cere mai puțină mână de lucru, atracția exercitată de oraș cu posibilitățile sale de a oferi de lucru, timp liber sau pur și simplu ajutor material.

Căile ferate în Europa către 1850

La început temporară (de exemplu zidarii se întorceau pentru a lua parte la muncile agricole din sezonul de vârf), această emigrație începe cu încetul să se stabilească definitiv în marile aglomerații (mai mult de 100.000 de locuitori), al căror număr și a căror populație cresc cu timpul într-un ritm rapid. Parisul, care avea ceva mai mult de 500.000 de locuitori în 1800, jumătate de secol mai târziu are mai mult de un milion. În 1831, Londra are deja 1,5 milioane. Viena și Berlinul sunt și ele, la mijlocul secolului, capitale cu milioane de locuitori. Această situație pune evident probleme

serioase în ceea ce privește spațiul de locuit, adaptarea și în perioadele de criză chiar locurile de muncă, în timp ce anumite regiuni rurale, ca cele din Alpi, din Masivul Central, acele Highlands din Scoția etc., încep să se depopuleze. În timpul primei jumătăți a secolului și cel puțin în primii zece ani din a doua jumătate, istoria celor două mari metropole ale Europei de vest, Londra și Paris, este cea a unei nemaipomenite aglomerări urbane, în mijlocul căreia, în mod endemic, fac ravagii mizeria, lipsa totală de igienă, epidemiile (la Paris, în 1832 și în 1849, holera va face zeci de mii de victime) și „tarele” sociale care sunt consecința firească a acestei situații: delincvența, insecuritatea, violența, prostituția, sinuciderile etc.

În același timp, exodul rural transformă mentalitățile, amestecând populația, uniformizând modurile de viață, dar provocând totodată la mulți dintre migranți și un sentiment de ruptură de o lume aproape imuabilă, pe care o cunoscuseră dintotdeauna, sentiment care îi transformă în niște „dezrădăcinați”.

Cu toate acestea, în numeroase zone exodul rural nu este suficient pentru a absorbi surplusul de mână de lucru, mai ales în perioadele de puternică recesiune care marchează istoria economică a continentului. Desigur, valurile de imigrație internațională, care în a doua jumătate a secolului vor deveni masive, au încă proporții modeste și se raportează mai ales la populațiile de frontieră și la activitățile sezoniere. Cu toate acestea, mișcări transnaționale de dimensiuni mai mari încep să apară deja între regiuni rurale sărace și suprapopulate și țări pe cale de industrializare

rapidă, în care se manifestă o încetinire a creșterii demografice. La mijlocul secolului, Franța este deja o țară care solicită o cantitate serioasă de mână de lucru și în care locuiesc mai mult de 400.000 de străini, majoritatea belgieni, germani, elvețieni și italieni. În aceeași perioadă. Regatul Unit furnizează țărilor anglofone din Lumea Nouă (Australia, Noua Zeelandă și Statele Unite) contingente numeroase de emigranți. Numai Irlanda, în urma foametei teribile din 1846-1848 a exportat peste Atlantic un milion din locuitorii săi.

În ceea ce privește evoluția structurilor sociale, mijlocul secolului al XIX-lea nu cunoaște schimbări radicale. Chiar dacă se produce o cotitură în acest domeniu - și este vorba mai degrabă de o tendință decât de o schimbare bruscă - aceasta se întâmplă în jurul anilor 1860-1870 și mai ales în mediul rural, pe care răsturnările provocate de revoluția industrială încep să-l afecteze în toată această perioadă.

În primul rând se constată o foarte mare stabilitate în repartizarea pământurilor și a statutului celor care îl cultivă. Iobăgia se menține în Imperiul austriac până în 1848, iar în Rusia până în 1861. La această dată, nobilimea rusă posedă încă aproape 90% din pământuri, iar masa de *mujici*, inertă și analfabetă, trăiește în condiții din ce în ce mai grele ca urmare a creșterii demografice. Până la mijlocul secolului, în Ungaria există două categorii de țărani: micii arendași (*jobbágy*)²⁰⁷, care lucrează vreo cincisprezece hectare, au două perechi de boi și sunt obligați la corvoadă pe pământurile marilor proprietari, și muncitorii agricoli (*zseller*), care închiriază pământ de la marii

proprietari în schimbul supunerii la corvoadă. În majoritatea statelor germane situate la est de Elba, datorită reformelor prusace de la începutul secolului, țăranul este un om liber dar, în general, nu a putut să răscumpere drepturile feudale în totalitate și rămâne în continuare dependent de marele proprietar nobil (*Junker*).

În țările sărace din Europa mediteraneeană, dijmașii, arendașii și zilierii agricoli sunt supuși legii *latifundiilor*, care adesea le oferă salarii de mizerie și pot să-i alunge când doresc de pe peticele de pământ. Chiar în Anglia, unde fenomenul îngrădirilor (*enclosure*)²⁰⁸ a eliminat cea mai mare parte a micilor proprietari independenți, 80% din pământuri aparțin aristocrației și micii nobilimi fără titluri (*gentry*): în total, nu mai mult de 7.000 de persoane, dintre care 90 de *landlords* (mari proprietari nobili) dețin jumătate din pământurile britanice. Cu toate acestea, cei 250.000 de fermieri (*farmers*), care cultivă între 40 și 120 de hectare, și cei 1 milion și jumătate de *laboueurs* (muncitori agricoli plătiți câteodată cu ziua) și-au îmbunătățit în general destul de mult condițiile de viață și de muncă.

Franța reprezintă un caz mai aparte. Din 1840 până la sfârșitul anului 1870, numărul proprietarilor crește de la 6,9 milioane la 8,4 milioane, cu o tendință spre acumulare, care este accentuată mai ales în sudul și centrul țării, unde domeniile de peste 50 de hectare ocupă aproape jumătate din pământul arabil. Alături de aceste vaste proprietăți, creșterea populației rurale și partajele succesoriale au determinat în același timp o fărâmițare a terenurilor: proprietățile mai mici de 5 hectare

reprezintă aproape 90% din suprafața totală.

Exceptând un mic număr de proprietari înstăriți și de fermieri bogați, condițiile de viață rămân pentru toți precare. În majoritatea regiunilor europene, casa țărănească este formată dintr-o singură cameră sau din două, cu pământ pe jos, având un mobilier săracăcios: o masă, câteva scaune, un dulap, unul sau mai multe paturi. Mâncarea este frugală, pe bază de supă, cartofi, pâine neagră – carnea de pasăre, slănină, pâinea albă și carnea de vită sau porc fiind rezervate pentru zilele de sărbătoare. Cu siguranță, marile perioade de foamete care bântuiau încă de la începutul secolului trecut au dispărut cu încetul, dar rămâne frica de sărăcie provocată de recoltele slabe. Puține schimbări se produc și în domeniul utilajelor – până la mijlocul secolului grâul se secera cu secera, mai puțin cu coasa, și se treiera cu îmblăciul – și în viața de zi cu zi, în care se succed muncile grele ale câmpului la care iau parte și femeile și copiii, muncile domestice și ocupațiile relaxante tradiționale: lungile șezători din serile de iarnă, sărbătorile religioase și familiale, dansurile și jocurile duminicale sau din timpul târgurilor etc.

Credințele și concepțiile despre lume ale țăranilor evoluează și mai încet. Chiar în țara unde Revoluția și Imperiul au abolit regimul feudal, au desființat corvezile și dijma și au împărțit o parte din pământuri, prestigiul aristocrației latifundiare este încă considerabil. După 1815, nu toți nobilii se comportă ca acel conte de Nansac, pe care Eugène Le Roy, autorul piesei *Jacquou le croquant*, îl aduce pe scenă la sfârșitul secolului. În Franța, în Anglia, în țările din Europa de nord, unde evoluția capătă

sensul unei liberalizări apoi al unei democratizări tot mai mari, notabilii tradiționali își păstrează în numeroase regiuni o poziție de primă importanță și exercită asupra oamenilor sărmani de la țară o influență politică care îi face pe aceștia din urmă să voteze cu partidele conservatoare. În alte părți – spre exemplu în Italia în timpul mișcării *Risorgimento* (perioada revoluțiilor burgheze, 1821-1860) – țărănimea va deveni aliata regimurilor și ierarhiilor tradiționale, opunându-se unei revoluții naționale și liberale. Autoritatea morală a clerului, consecință a unor practici și a unor sentimente religioase puternice, va acționa în general în același sens.

Cu toate acestea, global, asistăm la o decădere inegală a clasei dominante a Vechiului Regim. În țările slab industrializate din Europa orientală și mediteraneeană, societatea rămâne dominată, în principiu, de marii proprietari. Această aristocrație deține majoritatea posturilor-cheie în stat – armată, diplomatie, marea administrație – și este sprijinită de suveran, chiar atunci când acesta, acționând ca un „despot luminat”, a încercat să-i reducă influența politică și să-și modernizeze țara.

În Rusia, unde țarul Alexandru al II-lea va abolii iobăgia în 1861, revoluția industrială nu a avut asupra țăranilor decât efecte târzii și limitate, această categorie socială fiind până la urmă împărțită între micii nobili de la țară, puțin înstăriți, și marea nobilime, care deținea domenii imense. Încă de la începutul secolului al XIX-lea, în general nobilimea a sărăcit. Mai întâi pentru că participă în mică măsură la dezvoltarea industrială, apoi pentru că pământurile răscumpărate de iobagi de la nobili

sunt plătite cu titluri de rentă revalorizate. Câteva familii de aristocrați, precum cea a prinților Galițin, de exemplu, au profitat de schimbările economice. Acestea, posedând patrimoniul funciar vast, au putut să arendeze o parte și să beneficieze de mărirea arenzii (de trei ori mai mare în 40 de ani), sau să profite de dezvoltarea industrială.

În Prusia și în alte state germane, situația aristocrației funciare depinde în mare măsură de regimul succesoral (dreptul de primogenitură sau partajele succesive) și de intensitatea practicilor reacționare care au urmat, ca în Austria, după prăbușirea Imperiului napoleonic. În general, până în a doua treime a secolului, această aristocrație a tins spre o consolidare a poziției și a privilegiilor sale, mărindu-și domeniile și exploatându-le într-un mod tot mai rațional și științific, păstrând totuși unele dintre atributele fostei nobilimi feudale: scutirea de impozitul funciar, dreptul de a menține ordinea pe domeniile sale etc.

În Europa de vest se constată o evoluție total diferită. În Franța, nobilimea Vechiului Regim, care a făcut mari sacrificii în timpul terorii revoluționare, lipsită de o parte din pământurile și drepturile feudale nerestabilite odată cu întoarcerea Bourbonilor, și-a recăpătat ceva din vechea-i strălucire în timpul Restaurației: despăgubiri pentru foștii proprietari, dominarea administrației, armatei, magistraturii și a vieții politice. În Camera aleasă în 1821, 58% din deputați erau nobili. Dar restabilirea titlurilor de noblețe nu a însemnat și restabilirea privilegiilor fiscale, iar puterea economică a aristocrației, bazată în primul rând pe proprietatea funciară, scade. După 1830, declinul se accentuează

brusc. Deposedată de puterea politică preluată de burghezie, de care încearcă, de altfel, să se apropie prin alianțe matrimoniale, nobilimea trebuie tot mai frecvent să-și vândă o parte din pământuri pentru „a-și ține rangul” sau pur și simplu pentru a-și plăti datoriile și se interesează puțin de afaceri.

Influența acestei categorii sociale rămâne încă puternică în Anglia, unde marea nobilime își păstrează o bază funciară puternică și un rol politic ce nu poate fi neglijat. Camera Lorzilor, formată din 300-400 de pairi, majoritatea cu titlu ereditar, poate să respingă orice text de lege votat în Camera Comunelor, și ea dominată de nobilime. Toate acestea nu-i împiedică pe numeroșii ei reprezentanți să fie interesați de activitățile comerciale și industriale și de contractarea unor alianțe cu persoane fără titlu nobiliar sau cu nobili de dată recentă (lordul Rosebery s-a căsătorit cu o Rothschild).

Această decădere a fostelor elite, mai mult sau mai puțin accentuată în funcție de țară, are drept consecință ascensiunea în forță a „dinastiilor burgheze”. Și, într-adevăr, în secolul al XIX-lea, în toate țările industrializate, burghezia este o categorie socială în plină ascensiune. Răspândind principiul egalității civile, Revoluția franceză a pus burghezia pe aceeași treaptă cu nobilimea și aceasta într-o mare parte a Europei unde perioada de prosperitate a anilor 1850-1870 o va transforma în clasă dominantă.

În realitate, apartenența la burghezie ascunde diferențe profunde în funcție de avere, de activitățile practice, de modul de viață și de opțiunile politice. În general, se disting trei

categorii de „burghezi“. În vârful piramidei, burghezia marilor notabili formată din proprietari funciari bogați, care trăiesc din veniturile aduse de proprietățile lor, și „marea burghezie“ formată din bancheri, proprietari de manufacturi și oameni de afaceri de anvergură, înalți funcționari și magistrați, ofițeri superiori și reprezentanți ai profesiilor liberale sau ai universităților, ajunși la notorietate datorită lucrărilor și averilor lor. Această pătură burgheză dă dovadă de îndrăzneală și de spirit întreprinzător și creează adevărate imperii industriale și financiare dominate de personalități cu totul deosebite: familiile Schneider, Koechlin, Périer (în Franța), Krupp (în Germania renană), Cockerill (în Belgia), Coudard (în Anglia), Rothschild (în mai multe țări europene) etc.

Într-o primă etapă, această burghezie îi va înfrânge pe partizanii Vechiului Regim, de exemplu în Franța, în 1830. Cu toate acestea, foarte repede ea va fi supusă presiunii celorlalte pături ale burgheziei: burghezia mijlocie, care exercită profesii liberale sau practică activități manufacturiere și comerciale de mică anvergură, și mica burghezie, formată din funcționari, salariați, meșteșugari înstăriți etc., care vor să participe și ei la treburile obștești.

O parte importantă a burgheziei europene își ia ideile politice din filozofia secolului al XVIII-lea și din Revoluția franceză. Dar și aici există diferențe vizibile. Marea burghezie vrea să fie liberală, dar însăși ideea de „liberalism“ se modifică în cursul primei jumătăți a secolului. În 1815, ca și în 1830, aceasta este la început o doctrină îndreptată împotriva ordinii instaurate sau mai degrabă

restaurată de armatele Coaliției. Respingând orice formă de autoritate impusă de tradiție, vizând absolutismul ca și dogmele fixate de Biserică, ea constituie o forță revoluționară care conține în germene distrugerea vechii ordini. În acest sens, revoluțiile din prima parte a secolului al XIX-lea pot fi considerate în primul rând revoluții liberale îndreptate împotriva sistemului represiv al Sfintei Alianțe. Totuși, încet-încet, caracterul contestatar, chiar revoluționar al ideologiei liberale, își dezvăluie limitele și ambiguitățile în fața tulburărilor sociale produse de revoluția industrială.

Burghezia, devenită în Franța deținătoarea puterii la începutul domniei lui Ludovic Filip, sau în Anglia victoriană coparticipantă la afaceri împreună cu aristocrația funciară, rămâne în continuare legată de libertățile politice. Dar în rândurile sale tot mai mulți insistă asupra respectării „legilor naturale”, ceea ce implică neintervenția statului în viața economică, iar în domeniul social se ajunge la un adevărat conservatorism. În Franța de exemplu, în virtutea legislației liberale adoptate de Adunarea constituantă (legea Le Chapelier votată la 14 iunie 1791), muncitorilor li se refuză dreptul de a se organiza în sindicate, pentru că salariul trebuie să fie reglat după legea cererii și ofertei. Din contra, unii mari burghezi, mai ales „păturile noi”, se revendică din democrația bazată pe principiul suveranității poporului și al sufragiului universal, pe ideea de progres prin dezvoltarea științei și învățământului și pe dorința de a îndrepta anumite inegalități. La răscrucea dintre cele două jumătăți ale secolului, liberalismul și democrația tind să intre astfel în conflict, cu toate că aceste două ideologii

moștenite de la filozofia iluministă au numeroase puncte comune, începând chiar prin cultul pentru progres și știință, care va servi drept bază de plecare a pozitivismului. În *Viitorul științei*, care nu va fi publicată decât în 1890 deși a fost scrisă imediat după Revoluția de la 1848, Ernest Renan scria următoarele:

„Rațiunea are drept scop să reformeze societatea potrivit principiilor sale (...). Adevăratul optimism nu poate fi conceput decât cu această condiție. Optimismul ar constitui o greșeală dacă omul nu ar fi nicidecum perfectibil și dacă menirea lui nu ar fi îmbunătățirea ordinii existente cu ajutorul științei. Formula «Totul este spre mai bine» nu ar fi până la urmă decât o amară zeflemea. Într-adevăr, totul este spre mai bine datorită rațiunii umane, capabilă să remedieze imperfecțiunile inerente unei prime așezări a lucrurilor. Să spunem mai clar: totul va fi spre mai bine când omul, îndeplinindu-și menirea sa legitimă, va fi restabilit armonia în lumea morală și va fi supus lumea materială (...).

(...) Deci nu este o exagerare dacă spunem că știința conține în sine viitorul umanității“.

Situația muncitorilor și începuturile socialismului

Industrializarea, urbanizarea și proletarizarea au mers mână în mână în Europa, pe toată durata revoluției industriale. Într-adevăr, ceea ce explică în primul rând dezvoltarea urbană din secolul al XIX-lea este creșterea numărului muncitorilor veniți din mediul rural ca să se instaleze în vecinătatea „fabricilor”, iar concentrarea lor în același loc de muncă a favorizat trezirea unei „conștiințe de clasă” specifică lumii muncitorești, pe care acel *factory system* a lipsit-o de uneltele de producție pe care le dețineau odinioară meseriașii și care acum au devenit prea scumpe pentru ca simplii muncitori manuali să și le poată procura.

Acest sistem i-a adunat la un loc în întreprinderi dezumanizate, ținuti departe de un patron devenit pentru ei anonim și supuși unor condiții de viață și de muncă care, până în jurul anilor 1850, în unele locuri până mai târziu, în funcție de țară, de regiune și de profesii, sunt deosebit de grele. Într-adevăr, încrederea claselor conducătoare în armonia socială, pe care Providența se pare că trebuie să o imprime economiei de piață, și interdicția ca muncitorii să se „coalizeze” – interdicție dată în numele unui „liberalism” care a renunțat la fundamentul său filozofic, redus la a servi drept alibi intereselor egoiste ale celor puternici – transformă forța de muncă a acestora din urmă într-o simplă marfă, al cărei preț este tot mai scăzut pe măsură ce volumul masei muncitorești se mărește.

Rezultă de aici o dramatică degradare a situației muncitorilor. Nefiind constrânși de nicio reglementare, șefii întreprinderilor au fost obligați, pentru a reduce costurile de producție, să folosească mâna de lucru a femeilor și copiilor, remunerată și mai slab decât cea a bărbaților. Aceasta a accentuat efectele concurenței într-un moment când excedentul de mână de lucru era menținut de creșterea demografică și de exodul rural, permițând astfel patronilor să micșoreze salariile. Între 1818 și 1850, acestea au scăzut sensibil în toate țările europene în curs de industrializare.

În schimb prețul alimentelor și chiriilor nu încetează să crească, astfel încât cheltuielile unei familii de muncitori pentru satisfacerea nevoilor celor mai elementare înghit aproape în totalitate veniturile sale și aceasta în cazul fericit în care capul familiei nu este șomer și nu se află într-o perioadă de criză. În jurul anilor 1848, un miner din Țara Galilor sau un torcător din Lille câștigă 2 franci pe zi, în timp ce un kilogram de pâine costă între 0,30 și 0,40 de franci, iar chiria unei camere într-un imobil deteriorat costă cel puțin 10 franci pe lună. Pentru a supraviețui, muncitorii trebuie să accepte să lucreze între 12 și 14 ore pe zi, fără odihnă săptămânală, și să-și trimită copiii în mine și fabrici încă de la vârsta de zece ani și câteodată chiar mai devreme (în Anglia de la 5 ani). Adesea, ajunși șomeri, ei trebuie să se mulțumească, când nu sunt obligați pur și simplu să cerșească, cu o locuință minuscule și insalubră, cu o hrană sumară și o igienă inexistentă. De aceea mortalitatea este foarte crescută în rândul acestor muncitori

necalificați. La Mulhouse, în 1827, speranța de viață nu depășește în medie 21 de ani. Cei care nu sunt secerăți de epidemii sau măcinați de alcoolism – refugiul artificial al unei disperări cronice – mor în majoritate de epuizare fizică, din cauza lipsurilor, a „ftiziei” (tuberculoză) sau a bolilor profesionale contractate în mine sau în industria chimică.

Criminalitatea, prostituția, sinuciderile, violența endemică, delincvența ating proporții îngrijorătoare în rândurile acestor „clase muncitoare” din marile orașe, considerate multă vreme de către patroni drept „periculoase”. De aceea, muncitorii sunt supuși unei supravegheri polițienești, deosebit de intense mai ales în Franța, care a reînființat „cărțile de muncă” în 1803, iar în 1854 a făcut obligatoriu acest adevărat pașaport interior. Pentru a supraviețui în perioadele de criză sau când sunt afectați de boli sau de accidente de muncă, muncitorii nu pot conta decât pe asociațiile de ajutor reciproc pe care au început să le înființeze timid la sfârșitul secolului trecut (în 1832, la Paris, există mai mult de 130 de asociații), sau cu ajutorul milei publice organizată în Marea Britanie în cadrul acelor *workhouses*, finanțate de asociațiile parohiale care le dau de lucru nevoiașilor în schimbul unui acoperiș și al hranei.

În aceste condiții se produce o trezire a conștiințelor în fața mizeriei muncitorilor care, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dă naștere unui nou curent filozofic: socialismul. În realitate, în momentul în care triumfă, odată cu revoluția industrială, principiile unui liberalism economic, ai cărui principali reprezentanți sunt britanicul Adam Smith (mort în 1790, dar care rămâne șeful școlii

liberale) și francezii Jean-Baptiste Say, Adolphe Blanqui și Frederic Bastiat, economiștii de formații cu convingeri liberale sunt primii care denunță anumite aspecte funeste ale acestei doctrine.

Majoritatea sunt britanici sau străini care au locuit mult timp în Anglia, precum bancherul genovez Sismondi. Aceștia au putut constata amploarea și gravitatea crizelor care au izbucnit în această țară și aceasta i-a făcut să repună în discuție credința optimistă într-o ordine spontană datorată bunăvoinței Providenței. Thomas Robert Malthus în *Eseu asupra principiului populației*, David Ricardo, John Stuart Mill în *Principii de economie politică*, publicate în 1848, fac toți constatarea limitelor acestui adevărat *laissez faire*, fără însă să repună în discuție postulatele de bază ale doctrinei. Cu germanul Frederic List (*Sistemul național de economie politică*, 1841) și cu francezul Dupont-White (*Individul și statul*, 1857), această doctrină se îndreaptă spre o formă de liberalism temperat de intervenția discretă a statului.

De aceeași formație dar împingând mai departe concluziile trase din observații, un anumit număr de reformatori – în general intelectuali de origine burgheză – caută un remediu al efectelor negative ale capitalismului liberal într-o transformare radicală a societății. Cuvântul „socialism”, care desemnează global doctrina acestora, își face apariția în cursul deceniului 1820 și capătă o primă definiție, încă foarte vagă, în suplimentul Dicționarului pe care îl publică Academia la mijlocul secolului: „doctrină care cere regenerarea societății”.

Până în 1848, majoritatea teoreticienilor

socialismului își fundamentează doctrina pe o viziune *a priori* și idealizată a unei societăți viitoare. Având drept element de referință insula imaginară din *Utopia* englezului Thomas Morus, într-o lucrare publicată în 1516, se desemnează la modul general doctrinele socialismului „utopic”, dar acest termen global conține diferențe foarte mari în ceea ce privește mijloacele ce trebuie folosite pentru construirea unei societăți „socialiste”.

Printre cei care văd în intervenția statului un mijloc propice de atenuare a efectelor negative ale capitalismului sălbatic se numără „saint-simoniștii”. După moartea dascălului lor, Claude Henri de Saint-Simon (1760-1825), grupați în jurul lui Barthélémy Enfantin și a lui Armand Bazard și organizați într-o adevărată sectă, „mănăstirea de la Ménilmontant”, aceștia critică proprietatea privată care permite exploatarea muncitorilor și consideră că statul trebuie să fie singurul moștenitor și instrument de distribuire a mijloacelor de producție. Datorită ziarelor lor, *Le Producteur* și apoi *Le Globe*, saint-simoniștii vor găsi în Franța o largă audiență în mediile intelectuale și uneori chiar în lumea afacerilor (frații Pereire, Talabot etc.).

Tot în Hexagon²⁰⁹ se recrutează mai cu seamă gânditorii socialiști, pentru care remediul pentru nenorocirile provocate de liberalismul fără limite constă în libera asociere a muncitorilor. Cel mai celebru dintre ei este Charles Fourier (1772-1837). Pentru acest deklasat – fiul unui bogat negustor din Besançon, devenit obscur funcționar comercial după ce s-a ruinat în timpul Revoluției – oamenii sunt nefericiți și produc puțin pentru că ei muncesc de nevoie. Pentru a reda muncii caracterul atractiv iar

societății armonia distrusă de individualismul burghez, Fourier preconizează crearea „falansterelor”, vaste unități de producție conținând 1.600 de persoane, în care indivizii vor găsi absolut tot ce au nevoie. Producția este asigurată de falange specializate, fiecare putând să-și aleagă grupul de persoane sau să-l schimbe după bunul său plac. Neavând niciun fel de capital, Fourier va aștepta întreaga viață un mecena generos, al cărui sprijin financiar i-ar fi permis să-și aplice în practică teoriile încă puternic impregnate de ideile secolului al XVIII-lea. După moartea sa, acestea vor fi preluate de discipolii săi, mai ales de Victor Considérant, care va face din Comună elementul de bază al unei viitoare societăți pline de armonie.

Printre ceilalți partizani ai asocierii muncitorilor trebuie citat englezul Robert Owen, fiu de țăran devenit industriaș în industria bumbacului, care, după ce a avut ideea organizării „magazinelor de schimb” pentru producători, a fost tentat de experiența vieții comunitare (*New Harmony* în Statele Unite), a pus bazele cooperativelor de consum. Pe lângă acesta nu trebuie uitați francezii Pierre Leroux și doi saint-simoniști care au aderat la socialismul creștin, Philippe Buchez și Constantin Pecqueur, în sfârșit, Louis Blanc, creatorul acelor „ateliere sociale” pe care a Doua republică le va reactualiza sub forma denaturată a „Atelierelor naționale”, și Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). Fiul unui dogar, devenit tipograf, apoi publicist, acesta din urmă, după ce a criticat cu asprime proprietatea („proprietatea înseamnă furt”) și a condamnat statul ca fiind cel mai de temut instrument al capitalismului exploatare, propune

un sistem social bazat pe un contract liber consimțit între cetățenii producători.

În timp ce teoriile socialiste proliferază, muncitorii, la rândul lor, timp de mai multe decenii, duc o luptă dispersată și adesea disperată. Revolte spontane, neorganizate, uneori îndreptate împotriva mijloacelor de producție considerate responsabile de șomaj și de micșorarea salariilor, alteori îndreptate împotriva patronilor sau a statului care îi protejează.

Aceste explozii de furie sunt de altfel folosite de burghezie în scopuri politice. În iulie 1830 și în februarie 1848, muncitorii luptă pe baricade și joacă un rol determinant în căderea regimului, dar, lipsiți de un conducător și de un program, ei nu pot să-și apere roadele propriei lor victorii. În 1831 la Lyon, în iunie 1848 la Paris, muncitorii, răsculați pentru a obține condiții mai bune de viață sau pur și simplu pentru a menține nivelul salariilor, se ciocnesc de puterea burgheziei care le înăbușă în sânge insurecția.

Totuși, încet-încet, clasa muncitoare se organizează, Marea Britanie jucând în acest sens un rol de pionierat. În această țară, unde libertatea de asociere a fost restabilită în 1825, muncitorii se grupează în organizații pe meserii, care, la mijlocul secolului se vor transforma în *trade-unions*. Pentru aderare trebuie plătită o cotizație ridicată, ceea ce limitează accesul la o minoritate cu înaltă calificare. În Franța, interzicerea asocierii îi împiedică pe muncitori să creeze organizații care să-i apere. Astfel, ei trebuie să se mulțumească cu ce au: *breslele* multiseculare, mai mult sau mai puțin clandestine, sfâșiate de rivalități îndârjite care

sfârșesc uneori în înfruntări sângeroase, și *societățile de ajutor reciproc*.

Mai mult sau mai puțin tolerate de putere, acestea din urmă se transformă frecvent în „societăți de rezistență” – precum cea a țesătorilor lyonezi, organizată din 1828 în „ateliere” de câte 5 membri, sau cea a muncitorilor tipografi parizieni – care au drept scop să pregătească și să susțină în esență lupta împotriva patronilor celor mai cruzi. Sub monarhia din Iulie, acestea joacă un rol important în grevele declanșate de dulgheri, tâmplari, cioplitori în piatră, lăcătuși, mineri etc. Dar nu este vorba încă decât de mișcări ale corporațiilor, cu caracter apolitic.

În Anglia, mișcarea muncitorească este pentru prima oară însoțită de un plan politic. În 1836, muncitorii au pus aici bazele asociației *Working Men's Association* și în 1838 publică *Charta poporului*. Spre deosebire de predecesorii lor care disprețuiau acțiunea politică, chartiștii cer sufragiu universal, vot secret, indemnizație parlamentară etc. Treptat, pe măsură ce cuprinde comitatele industriale din nord-vest, chartismul se transformă într-o mișcare revoluționară, la care aderă masele populare înflăcărâte de elocvența lui Feargus O'Connor. Dar și aici nu este vorba decât de o simplă revoltă îndreptată împotriva monarhiei și a mizeriei, care eșuează de altfel în 1848.

În Franța, masacrele din 1848 și reacțiunea care a urmat au împins clasa muncitoare pe calea apolitismului și a acțiunii de tip corporatist. Va trebui să se producă cotitura din 1860 pentru ca, odată cu „Imperiul liberal”, să se contureze trezirea conștiinței politice a mișcării muncitorești, în timp

ce în alte țări pe cale de industrializare abia începe să se manifeste.

Europa romantică

„Puțini oameni vor vrea să dea astăzi acestui cuvânt un sens real și pozitiv. Vor îndrăzni oare totuși să afirme că o întreagă generație a consimțit să lupte mai mulți ani pentru un standard care nu constituie un simbol?” Aceste rânduri extrase din *Salonul din 1846* sunt scrise de Charles Baudelaire și au drept subiect „romantismul”. Astfel, în Franța, de îndată ce se produce un prim recul al acestui imens curent cultural transeuropean, e clar că se pune însăși problema existenței lui, cel puțin sub aspectul său de mișcare omogenă relevatoare de aspirații, sensibilitate și mijloace de expresie comune uneia sau mai multor generații de artiști, de gânditori și de scriitori ai bătrânului continent. Valéry nu spunea că trebuie „să-ți fi pierdut orice simț al rigurozității” pentru a încerca să definești romantismul, într-atât de numeroase sunt variantele sale și de profunde diferențele existente între diversele componente naționale ale acestui mare torent postrevoluționar? Dar nu se întâmplă la fel cu renașterea, cu barocul sau cu clasicismul și prelungirile sale din Secolul Luminilor? Dincolo de diferențe, care, trebuie să o repetăm, pot să fie considerabile, există realmente un spirit, un suflu care, privilegiind sentimentul și imaginația în defavoarea rațiunii, dau romantismului specificul său istoric.

Termenul însuși are o poveste lungă, legată de limbile romanice și în special de franceză, dar care se impune mai ales în Germania și în special în

Anglia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cuvântul *romantic* desemnând aici caracterul pitoresc al peisajului. În jurul anilor 1800, Goethe opune deja adjectivul „romantic” (*romantische*) celui de „clasic”, iar Hugo face același lucru în 1820 când, în *Le Conservateur littéraire*, afirmă despre Chenier că este „un romantic printre clasici”.

În fapt, trăsăturile care definesc sensibilitatea și gustul romantic se opun în mod contrastant celor ale unui clasicism care, timp de mai bine de un secol, marcase viața culturală a Europei, consecință a supremației exercitate de modelele franceze între 1670-1780. Emoția, libera exprimare a sensibilității și individualității, importanța acordată imaginației și visului înving cultul ordinii, al disciplinei, al rațiunii, al ideilor limpezi care constituie baza idealului clasic. Reîntoarcerea la sentimentul religios, la dragostea pentru natură, la gustul formelor zbuciumate, chiar la o anumită exuberanță, nu pot să nu amintească caracterul tumultuos al „barocului”. Dar romantismul adaugă la toate acestea o inspirație împrumutată la începutul mișcării din tradiția culturală a țărilor din nord – Marea Britanie, Germania, Scandinavia – și care se manifestă prin preponderența culorii față de formă, a imaginarului față de realitate. De aici locul acordat visului, fantasticului și tendința romanticilor de a fugi de prezent, cu tot ce are prozaic în el, și de a se refugia într-un trecut puțin cunoscut și ușor idealizat – cu o preferință deosebită pentru Evul Mediu – sau în țări îndepărtate și misterioase.

Toate acestea nu și-au făcut apariția odată cu secolul al XIX-lea și nici cu marile zguduiri care

însoțesc Revoluția franceză. Revanșa sentimentului asupra rațiunii, liberul curs dat exaltării eului și exprimării pasiunilor, cultul pentru natură și pentru ruine sunt deja prezente – și încă cu ce intensitate! – în scrierile autobiografice și romanești ale lui Rousseau, în poezia britanicilor James Macpherson (cel ce a transcris faimoasele poeme ale lui Ossian), William Cooper, Robert Burns și William Blake, în pictura lui Hubert Robert, la scriitorii germani din curentul *Sturm und Drang* („Furtună și avânt”) ca și în operele lui Schiller (*Hoții*, 1782, *Intrigă și iubire*, 1784), ale lui Schelling și mai ales în cele ale lui Goethe, al cărui *Werther*, publicat în 1774 a fost, împreună cu *Ossian*, una dintre cele mai admirate dintre cărțile care au hrănit romantismul european. Există deci, dacă vreți, un „preromantism” care s-a dezvoltat în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și care mai degrabă însoțește transformările sociale și politice decât decurge din acestea. Aceste transformări nu vor face decât să accentueze trăsăturile și să-i mărească audiența.

Fenomen complex și multiform, romantismul exprimă la scară europeană, în domeniul artelor, muzicii și literelor, sentimentele diverse și adesea contradictorii ale generațiilor care au asistat la prăbușirea ordinii sociale și politice tradiționale și au cunoscut tulburările perioadei revoluționare și imperiale, apoi pe acelea de la începuturile revoluției industriale. Dispariția vechiului Regim – chiar dacă acesta este parțial restaurat în 1815 – și nașterea unei societăți care recunoaște valoarea individului și îi acordă mai multe drepturi, au fost însoțite de o aspirație generală către libertate, sub toate formele sale, dar și de o anume neliniște în

fața schimbărilor rapide într-o lume caracterizată până atunci de marea ei stabilitate.

Cu siguranță, Anglia și Germania nu au așteptat înfruntarea cu Franța revoluționară pentru a respinge modelul cultural creat de Hexagon. Dacă în aceste două țări, ca și în Europa de nord în general, romantismul a fost deosebit de precoce, aceasta s-a întâmplat deoarece clasicismul „latin” a fost implantat aici în mod artificial și pentru că împotrivirea față de hegemonismul continental al Franței transforma domeniul cultural într-o miză de primă importanță. Reîntoarcerea la sursele și tradițiile naționale este deci anterioară războaielor napoleoniene. Cu toate acestea, aceste războaie servesc de fundal celui de-al doilea val al romantismului și într-un anume fel contribuie la diferențierea sa.

Și într-adevăr, chiar dacă romantismul englez și german au în comun cultul naturii și idealizarea trecutului național, respingerea modelului francez nu provoacă aceleași consecințe în amândouă țările. În Anglia, țară care scapă de cucerirea napoleoniană, exaltarea eului, pasiunea pentru libertate, revolta împotriva convențiilor sociale și religioase triumfă odată cu generația „blestemată” a lui Byron, Shelley și Keats (morți respectiv la 36, 30 și 26 de ani). În Germania, unde umilința înfrângerii și ocupația franceză au traumatizat profund elitele, respingerea modelului de dincolo de Rhin a orientat romantismul pe o cale radical tradiționalistă, chiar reacționară. Novalis, frații Schlegel, mai târziu von Arnim, Brentano și frații Grimm leagă literatura și poezia de filozofia lui Fichte, Herder, Schelling și Hegel, respingând gândirea analitică și progresistă

a *Aufklärung*-ului, ca și interpretarea mecanicistă a naturii, pentru a celebra dinamismul creator și idealismul, reabilitând credința, inconștientul, pesimismul, pe scurt, susținând în totalitate contrariul unei filozofii a luminilor percepută ca un produs al imperialismului francez. De aici, ca și în primul romantism englez, punerea accentului pe tot ce separă tradiția națională de clasicismul francez; importanța acordată trecutului medieval al Germaniei, legendelor antice, liedurilor populare, baladelor de inspirație folclorică (cele ale suabului Uhland, 1787-1862), povestirilor și nuvelor care îmbină fantasticul cu realul (gen în care excelează Hoffmann, 1776-1822) etc.

În Franța, unde a apărut mai târziu, romantismul se dezvoltă între 1820 și 1850, într-un context total diferit, care este cel al monarhiei restaurate de învingătorii lui Napoleon și al triumfului burgheziei. În perioada Imperiului, tendințele „preromantice” au început să se manifeste în literatură, favorizate de mutațiile sociale și de contactele cu străinătatea: cuceririle napoleoniene, „emigrația” (Chateaubriand) sau exilarea adversarilor regimului (Madame de Staël). Spre deosebire de Anglia și Germania, unde, cum am văzut, romantismul s-a dezvoltat în mare măsură ca o reacție împotriva modelului francez, în Franța, ceea ce va juca un rol determinant va fi sfârșitul tragic al epopeii imperiale. Desigur, Restaurația nu reușește să șteargă cu buretele toate cuceririle Revoluției, dar pentru o întreagă generație de tineri burghezi, a căror adolescență coincide cu prăbușirea „Vulturului” – Victor Hugo are 13 ani în 1815, Hector Berlioz, 12, Eugène Delacroix, 17 – aceasta

marchează sfârșitul unei epoci eroice care permite indivizilor celor mai dinamici sau mai norocoși să ajungă rapid în vârful ierarhiei sociale. Înfrângerea, întoarcerea Bourbonilor și a fostelor elite par să le bareze calea spre gloria militară (aceasta este și tema romanului lui Stendhal, *Roșu și negru*, publicat în 1830) și calea spre putere. Apare astfel o atitudine de revoltă care își alege drept țintă când ordinea burgheză în curs de consolidare – Lamartine și Hugo au fost la început legitimiști, Balzac și Vigny au rămas în continuare –, când, dimpotrivă, pe lingușitorii Vechiului Regim restaurat. Conservatori sau liberali, toți au în comun aspirația spre o înnoire a gustului și a formei, dorința de a rupe cu estetica clasică, nevoia de libertate în domeniul artelor și literelor. „Romantismul este liberalismul în literatură” afirmă Hugo în prefața la *Hernani*, el care, cu câțiva ani mai devreme consacră mai multe din *Odele* sale morții ducelui de Berry, încoronării lui Carol al X-lea și *Vendeei Martire*:

„Jalnică Vendee, ți s-au uscat lacrimile? (...)
(...) Vai! Îți amintești zilele nenorocirii tale!
Valuri de sânge scăldau brazdele-ți răvășite,
Iar picioarele cailor nu călcau în praf
Ci în cenușa orașelor tale.”

Cu toate acestea, sunt tot mai numeroși romanticii care își vor integra propria revoltă în lupta pentru libertate. Este adevărat că burghezia, chiar dacă a luptat alături de popor împotriva partizanilor Vechiului Regim pe baricadele pariziene din 1830, imortalizate de Delacroix, ordinea pe care ea o

instaurează odată cu monarhia din Iulie se arată imediat a fi conservatoare și conformă cu aspirațiile unei clase care caută mai ales să-și consolideze puterea și privește cu neîncredere inovațiile din sfera socialului și moralului, cât și din domeniile artei și literaturii.

Ca o reacție împotriva acestui conformism cultural al burgheziei, romantismul francez își afișează disprețul față de regulile și genurile tradiționale (academismul din artele plastice, tragedia clasică înlocuită cu drama sau chiar cu melodrama) și dorința de a se exprima liber prin culoare, prin cuvinte și prin sunete sau uneori pur și simplu prin îmbrăcăminte și gesturi provocatoare (vesta roșie a lui Théophile Gautier, scandalul provocat de acea „Bătălie a lui Hernani”), prin sentimentele și pasiunile individuale care trebuie să fie diferite de cele ale „turmei”. Mai trebuie menționat acel *mal du siècle*, exprimat în mod simbolic în *Confesiunile unui copil al secolului* de Musset, publicate în 1836, la un an după despărțirea sa de George Sand.

Dincolo de triumphiul privilegiat format de Anglia, Franța și țările germanice, geografia romantismului se întinde în cea mai mare parte a Europei, cu o predilecție marcată pentru ținuturile cețoase din nord. Definind acest curent cultural transnațional ca „un mod de a simți” și de a exprima modernismul timpului său, Baudelaire scria în momentul în care școala romantică își arăta ultimele pâlpâiri:

„Deoarece culoarea joacă un rol foarte important în arta modernă este atât de uimitor? Romantismul este copilul Nordului, iar Nordul este colorist; visele și feeriile sunt copiii ceții. Anglia, această patrie a coloriştilor disperați, Flandra, jumătate din Franța

sunt înecate în cețuri; însăși Veneția se scaldă în lagune (...). În schimb, Sudul este naturalist, căci natura este aici atât de frumoasă și atât de luminoasă încât omul, nemaivând nimic să-și dorească, nu mai găsește de inventat nimic mai frumos decât ceea ce vede". (*Salonul din 1846*)

Formulată pe viu și aplicată mai ales la pictură, caracterizarea rezistă generalizării și trecerii timpului. Și, într-adevăr, dacă Scandinavia și, mai târziu, Rusia – unde influențele engleze și germane înlocuiesc modelul francez – manifestă o mare permeabilitate față de curentul romantic, situația este departe de a fi asemănătoare în Europa mediteraneeană. În Italia, chiar dacă o doză serioasă de „romantism” pătrunde în ideile liberale care îi animă pe reprezentanții *Risorgimento*-ului, estetica romantică nu se dezvoltă deloc în stare pură decât în opera poetică a lui Leopardi și, într-o manieră mai compozită, în teatrul liric care, cu Rossini, Bellini și Donizetti, anunță deja imensa și măreața producție a lui Verdi din a doua jumătate a secolului. În Spania, țară în care cultura națională și-a păstrat întotdeauna originalitatea, contaminarea este mai târzie și de o mai mică amploare și afectează în special câteva drame ale lui José Zorrilla (*Don Juan Tenorio*, 1844) și ale ducelui de Rivas (*Alvaro sau forța destinului*, 1835), ca și poezia lui Becquer. Dacă a existat vreo influență, ea nu s-a produs de altfel în sens unic: personajul Don Quijote de exemplu, sau opera picturală a lui Goya au produs un impact important asupra romanticilor francezi.

Astfel, nu toate țările care formează aria geoculturală europeană au fost influențate cu

aceeași intensitate de valurile succesive ale romantismului. De asemenea, nu toate formele de artă și de expresie literară au fost afectate în aceeași măsură în zonele în care acest curent domină timp de aproape jumătate de secol producția și consumul cultural. Dacă există o arhitectură romantică de exemplu, aceasta nu se dezvăluie decât în arhipelagul britanic în prima jumătate a secolului, cu castelele pseudomedievale ale lui John Nash (1752-1835), cu închisoarea Newgate a lui George Dance (1741-1825), puternic inspirate din gravurile lui Piranese, dar mai ales un „neo-gotic” de factură mai puțin academică decât cel din Franța din aceeași epocă și care îi are drept maeștri pe Pugin și pe George Street, arhitect al bisericii Saint Phillip și Saint James de la Oxford și a Curții regale de Justiție de la Londra.

Romantismul muzical s-a manifestat mai ales în Germania și în Franța, cu toate că în Franța marile glorii ale „școlii romantice”, Chopin și Liszt sunt de origine poloneză (este drept că după tată Chopin este francez) și respectiv ungară, singurul muzician romantic de valoare, de origine autentic hexagonală fiind Berlioz, despre care se știe că a fost mult timp mai bine înțeles în străinătate decât în propria sa țară. El va trebuie să aștepte succesul *Troienilor* din 1848 pentru a obține o consacrare națională târzie, pe care nu i-au adus-o nici marele premiu de la Roma și *Simfonia fantastică* din 1830 (care l-a entuziasmat pe Liszt), nici primele sale două opere, *Benvenuto Cellini* din 1838 și *Damnațiunea lui Faust* din 1846.

În prima jumătate a secolului, muzica germană este, din contră, dominată de inspirația și estetica

romantică. Deși clasică încă, în formă, mai ales în primele compoziții (sonatele pentru pian *Patetica*, 1798; *Clar de lună*, 1801 și prima simfonie, 1799), imensa operă a lui Ludwig van Beethoven (1770-1827) deschide prin lirismul său un drum pe care se vor angaja după el austriacul Franz Schubert (mort la 31 de ani, în 1828, după ce a compus o operă considerabilă, cuprinzând 9 simfonii și 600 de lieduri), Carl Maria von Weber, originar din Holstein, unde s-a născut în 1786 (mort la Londra în 1826), adevăratul creator al operei romantice germane (*Freischütz*, 1821 și *Oberon*, 1826, care îmbină prin mijloacele teatrului liric misterul naturii și fantasticul vechilor legende germanice, pregătind explozia wagneriană de la mijlocul secolului) și Robert Schumann, născut în 1810 la Zwickau și mort, singur și nebun, în 1856. Patru destine tragice, cărora li se adaugă și cel al altei mari figuri a muzicii germane a timpului, Felix Mendelssohn (născut la Hamburg în 1809), mort la 38 de ani, a cărei operă rămâne însă mai mult clasică și mai puțin angajată în exprimarea emoțiilor și sentimentelor personale decât cele ale contemporanilor săi.

Cât despre pictura romantică, aceasta își împarte influența între Anglia și Franța, între subiectele de inspirație literară (*Funeraliile lui Atala* de Girodet), istorică (*Moartea lui Sardanapal* de Delacroix, 1827), evenimente contemporane (*Bonaparte la Arcole* de Gros, 1799), chiar și fapte diverse (*Pluta Meduzei* de Géricault, 1819). Școala franceză, care pune accent pe culoare, pe inspirația „barocă” și pe patetismul situațiilor, rămâne clasică în reprezentarea formelor și în evocarea naturii,

omniprezentă la peisagiști, când prin grija de a reda lumea vizibilă și de a smulge timpului momentul efemer al emoției estetice – așa cum o fac, în Franța, Corot și „Școala de la Barbizon“, și în Anglia, Constable – când proiectând în realitate viziunea interioară (ca Turner) și reducând la maximum elementele figurative.

Adevărat incendiu cultural la scara a cel puțin două generații europene, ieșit din vetre de cultură multiple și alimentând până la sfârșitul secolului resurgențe pline de patos, romantismul este, după imaginea lăsată de epoca ce l-a văzut născându-se și dezvoltându-se, bogat în contradicții profunde. Rând pe rând (uneori simultan) reacționar și revoluționar, el nu contestă clasicismul decât în aspectele sale rigide, în ceea ce este exterior naturii și omului și pentru că a degenerat în „academism“. Aceasta nu înseamnă că este dușmanul ordinii, dacă această ordine este firească și nu constituie o frână în calea imaginației și creativității. „Haosul este forma, ordinea este esența“, scrie Hugo. Iar Delacroix precizează în Jurnalul său: „Nu-mi place pictura rezonabilă: Trebuie ca spiritul meu, care este ca o ciornă, să se zbată, să se lupte, să încerce într-o sută de moduri înainte de a atinge scopul, care este pentru mine o necesitate ce mă ațâță“.

Introvertit ca *Werther* al lui Goethe sau ca eroul din *Confesiunea unui copil al secolului* (Musset), angoasat de o epocă care nu este una a căutării fericirii, ci a unei dureri de a trăi ce este resimțită mai mult la modul afectat decât sincer sau dureros, romanticul nu scapă până la urmă de nemulțumirea sa decât angajându-se într-o acțiune care trebuie să fie ieșită din comun și care să servească și unei

„cauze drepte“. De aici evoluția unei generații care, născută odată cu secolul, își va însuși rând pe rând nostalgiile Vechiului Regim, apoi speranțele de libertate și de dreptate socială care hrănesc idealurile liberale și utopiile primilor gânditori socialiști. Mai puțin de treizeci de ani separă *Elegiile* și *Meditațiile* lamartinienne de aceste versuri scrise în plină frământare de poetul devenit persoană publică și pe care îl tulbură profund evenimentele din 1848:

„Fericit cel ce poate cânta în timp ce Roma arde.
De nu are sufletul și lira și ochii lui Nero“.

În sfârșit, o ultimă contradicție a acestui curent care a revoluționat Europa: pe de o parte transnaționalitatea sa evidentă, pe de altă parte înclinația sa de a exprima cu vehemență sentimentele de identitate națională. Pe de o parte artiștii, scriitorii, muzicienii romantici se fac apostolii epopeii și geniului național cu operele lui Weber, cu muzica lui Chopin și Liszt, inspirată de muzica populară poloneză și maghiară, cu pictura de inspirație militară care alimentează în Franța legenda napoleoniană, cu cântecele belicoase ce apar de o parte și de alta a Rinului în timpul crizei din 1840 (*Rinul german* de Becker, la care Musset răspunde prin faimoasele versuri: „Dacă-i al vostru Rinul german/ Spălați-vă în el livreaua (...)/În ziua împărțelii/câți corbi sta-vor pe vulturul muribund?“). Pe de altă parte, în sens contrar, dintr-un capăt în celălalt al Europei se creează o solidaritate între primii „intelectuali“ și artiști „angajați“ ai epocii contemporane și luptătorii pentru libertate din

Grecia - unde Byron își găsește moartea în 1824 - sau din Polonia, dar și între artiștii-voiajori veniți din toate colțurile continentului pentru a-și îmbroscăta inspirația și a-și desăvârși tehnica în contact cu peisajele, ruinele și modelele străine (italiene, spaniole, franceze) sau chiar pentru a-și găsi un public. Amalgamul cultural, cosmopolitismul mediilor consumatoare de artă (saloanele pariziene și londoneze, curțile prinților protectori ai artelor din Italia și din Germania etc.), modurile de influențare sunt atât de accentuate încât există tendința de a se constitui, ca pe timpul despoților luminați, sau a se reconstitui sub o altă formă, o „republică a artelor și literelor“, care transcende frontierele statale și care contribuie la schițarea unei identități europene.

Mari călători, emigranți, exilați politic sau pur și simplu creatori necunoscuți în propriile lor țări, giganți ai culturii, cum ar fi Byron, Hugo, Berlioz, Mendelssohn (pe care englezii îl consideră una din gloriile lor naționale, alături de Händel), Chopin, Rossini, Donizetti, Delacroix (care va sta un timp la Londra citindu-i în original pe Walter Scott și pe Shakespeare), scot în evidență o transnaționalitate care, în concepția oamenilor din 1848 nu este defel incompatibilă cu sentimentul național, dimpotrivă, și care, așa cum am avut deja ocazia să o constatăm, reprezintă una dintre constantele istoriei culturale a Europei.

Partea a II-a
(1848-1918)
APARIȚIA NAȚIONALITĂȚILOR ȘI
ÎNFRUNTAREA DINTRE
NAȚIONALISME

Capitolul 5

NAPOLEON AL III-LEA ȘI EUROPA NAȚIONALITĂȚILOR

■ Napoleon al III-lea se va strădui să distrugă Europa creată de Congresul de la Viena și va încuraja înființarea unei Europe a naționalităților, al cărei arbitru va dori să devină.

■ El profită de ocazia care îi este oferită în 1854 de a se alia cu Anglia împotriva țarului, care tocmai atacase Turcia. Victoria franco-britanică din războiul Crimeii, apoi organizarea la Paris a unei conferințe europene care să pună capăt conflictului fac din el cheia de boltă a politicii europene.

■ El joacă, de asemenea, un rol esențial în realizarea unității italiene, organizată de Cavour, prim-ministrul regelui Piemontului și Sardiniei. Aliat cu Piemontul împotriva Austriei, garant al ordinii stabilite în 1815, Napoleon al III-lea o învinge pe aceasta din urmă în timpul războiului din Italia, în 1859. El își dă apoi girul la anexarea de către piemontezi a ducatelor din Italia centrală, apoi la cucerirea regatului celor Două Sicilii și a statelor papale (exceptând Latium). În sfârșit,

intervine în războiul austro-prusac din 1866 pentru ca Veneția să fie cedată Italiei. Dar se opune intrării trupelor italiene în Roma, unde o garnizoană franceză îl apără pe papă.

■ În Germania, unificarea realizată rapid între 1864 și 1871 este opera cancelarului Bismarck. Acesta vrea să unifice Germania prin forță și numai în avantajul Prusiei. Și reușește prin trei războaie succesive: războiul ducatelor împotriva Danemarcei, războiul împotriva Austriei și, în sfârșit, războiul împotriva Franței, care îi permite să adune în jurul Prusiei toate statele germane. Înfrângerea Franței în 1870-1871 pecetluiește în același timp căderea Imperiului francez și nașterea Imperiului german, proclamat la Versailles de învingători, și duce la anexarea Alsaciei și a nordului Lorenei de către noul imperiu.

■ Învingă de Prusia, Austria acceptă în 1867 compromisul care instaurează dualismul și face din Ungaria un stat independent. Dar refuză să accepte același proces și pentru cehi. Slavii din nord și din sud, românii, italienii constituie de acum înainte tot atâtea forțe care tind spre dezintegrarea Dublei Monarhii.

Învingător al mișcării sociale care va culmina în zilele din iunie, Partidul Ordinii din Franța a profitat fără măsură de victoria sa. Politica clericală, „aranjarea sufragiului universal”, reprimarea opoziției „montaniarde” îl vor face în câteva luni nepopular și, odată cu el, și republica conservatoare

pe care o reprezintă și care a avut ambiția să se ofere drept model Europei națiunilor. Dezbinările, nehotărârea sa politică în privința viitorului unei republici pe care numeroșii săi susținători monarhiști o privesc cu repulsie, îl vor face pe deasupra și vulnerabil.

Președinte al Republicii din decembrie 1848, Ludovic Napoleon Bonaparte exploatează cu abilitate această situație. Ambițios dar ascuns, el și-a datorat alegerea faptului că șefii Partidului Ordinii erau convinși că lipsa de importanță îl va transforma într-o jucărie în mâinile lor. La adăpostul acestei iluzii, învingătorii din iunie nu-și dau seama că prințul-președinte îi lasă să se compromită în ochii opiniei publice, fără să ia asupra sa răspunderea măsurilor nepopulare pe care însă le aprobă în secret, dar la care are grijă să nu se facă părtaș.

Țelul său este la început modest. Constituția din 1848 interzicând realegerea sa, el se gândește să-și facă un număr de partizani care, la momentul oportun, să-l ajute să modifice articolul nefast. De aceea el se prezintă membrilor Partidului Ordinii ca un zid de apărare împotriva revoluției sociale, oamenilor de afaceri ca un apărător al intereselor lor și garant al prosperității, muncitorilor ca un reformator preocupat de soarta lor (dar ținut în frâu de Adunarea conservatoare), iar militarilor ca urmașul lui Napoleon cel Mare. Transformările și numirile abil operate în aparatul administrativ, banii distribuiți cu dărnicie, desele turnee ale prințului-președinte în provincie și numeroasele parade militare fac ca în curând „partidul de la palatul Elysée” să poată conta pe sprijinul unei mari

majorității a opiniei publice și a cadrelor.

În momentul în care, în iulie 1851, Adunarea refuză ca președintele să se prezinte la alegeri în anul următor, ea semnează condamnarea la moarte a republicii. Dezbinările din sânul ei nu-i permit nici măcar să dejoace ultimele șiretlicuri ale șefului executivului. Ea își desăvârșește procesul de autocompromitere prin refuzul de a aboli limitarea sufragiului universal, introdusă prin legea din mai 1850, abolire cerută de Ludovic Napoleon.

În noaptea de 1 spre 2 decembrie 1851, partidul de la Elysée (Morny, Fleury, Saint-Arnaud) dă lovitura de stat care dizolvă Adunarea și îi arestează pe șefii republicani. Nu mai există nicio rezistență care să apere regimul. Câțiva deputați montaniarzi se străduiesc în zadar să mobilizeze câteva trupe anemice care ridică mai multe baricade în suburbia Saint-Antoine, unde unul dintre ei, Baudin, își și găsește moartea. Dar masele muncitorești nu reacționează, obligate să apere o republică care împușcase o mulțime de muncitori în 1848 și manifestând mai degrabă o oarecare simpatie pentru un președinte al cărui prim act politic după înlăturarea Adunării este acela de a restabili sufragiul universal. Rezistența este însă mai puternică în provincie unde micile insurecții care apar la Nièvre, în Allier și în sud-est sunt totuși repede înfrânte, având drept principal efect aderarea clerului și a numeroși conservatori la noul regim.

Pe 21 și pe 22 decembrie, mai mult de 7 milioane de francezi din cei 10 milioane de participanți la vot, aprobă prin plebiscit lovitura de stat, iar trei săptămâni mai târziu este adoptată o Constituție cu

caracter prezidențial, care face din președintele Republicii un adevărat suveran. Va fi suficient ca în noiembrie 1852 cuvântul președinte al Republicii să fie înlocuit cu cel de împărat al francezilor – modificare aprobată cu 7.824.000 de voturi, cu 253.000 de voturi împotriva și cu 2 milioane de abțineri – pentru ca această schimbare să convină perfect noului regim.

Napoleon al III-lea și principiul naționalităților

Personalitate ciudată, captivantă din multe puncte de vedere dar greu de definit, considerând secretul drept principiu de guvernare, împăratul Napoleon al III-lea și-a intrigat contemporanii și a sfidat analiza istoricilor. În același timp idealist, rece și calculat, generos și machiavelic, cultivat și mereu deschis spre cunoaștere dar deseori încăpățânat în opțiuni, personalitatea sa este atât de greu de înțeles încât ajungi să te întrebi dacă întreaga sa politică nu a fost făcută din porniri contradictorii care au dus la o oarecare coerență a acțiunii.

Crescut de mama sa, regina Hortensia (fica Josefinei și soție a lui Ludovic de Olanda, fratele lui Napoleon I) exclusiv în cultul unchiului său, noul împărat își caută inspirația politică în *Memorialul de la Sfânta-Elena*, fără să observe distanța care exista între politica reală a ilustrului său predecesor și justificarea a posteriori pe care acesta din urmă o oferea în aceste *Memorii* generațiilor viitoare. El crede, spre exemplu, că găsește formularea și legitimitatea „principiului naționalităților” într-un pasaj cum e cel ce urmează:

„Una dintre cele mai mari griji ale mele a fost aglomerarea, concentrarea popoarelor de pe același spațiu geografic, care au fost divizate de revoluții și de politică (...). Aș fi vrut să fac din aceste popoare o singură unitate națională (...). Primul suveran care, profitând de primul mare conflict, va îmbrățișa cu sinceritate cauza popoarelor, va ajunge în fruntea întregii Europe”.

Moștenitorul fostului stăpân al Europei vrea să devină tocmai acest suveran „eliberator” și unificator. Trecutul său îl predispune de altfel la realizarea unei politici a naționalităților, al cărei obiectiv nedeclarat este de a dărâma „edificiul” clădit în 1815. Proscris, ca toți membrii familiei imperiale, Napoleon al III-lea asemuiește cauza personală cu cea a popoarelor oprite de învingătorii lui Napoleon I. Distrugerea tratatelor din 1815 va constitui scopul constant al întregii sale politici externe și este clar că acest scop este aprobat de marea majoritate a francezilor.

Dar gândirea politică a lui Napoleon al III-lea trece dincolo de acest aspect pur „revizionist”. Simpatia sa pentru popoarele asuprite este reală. În timpul exilului a trăit în Germania și a asistat la mișcările revoluționare din anii 1820. În Italia se pare că a făcut parte din mișcarea Carbonarilor și cu siguranță a participat împreună cu fratele său la revolta din Romagna împotriva lui Grigore al XVI-lea, între 1830-1831.

Acest „european”, care vorbește curent patru limbi și cunoaște continentul nostru mai bine decât majoritatea oamenilor politici ai vremii sale, dorește independența popoarelor. Și mai dorește chiar și fericirea acestora. Întemnițat în 1840 în fortul Ham, în urma unei tentative de rebeliune militară împotriva monarhiei din Iulie, scrie o broșură, *Eradicarea pauperității*, care dovedește eforturile sale de reflexie socială. Se gândește oare să ia conducerea unei cruciade a libertății, preludiul sau pretextul recuceririi Imperiului napoleonian? Cu siguranță că nu. Spre deosebire de unchiul său, Ludovic Napoleon nu este un cuceritor. Nu a

declarat înainte de instaurarea sa pe tronul imperial că „Imperiul înseamnă pace“?

Dar dorința de a zdruncina ordinea Sfintei Alianțe, necesitatea de a oferi francezilor niște compensații pentru lipsa vieții politice din timpul primilor ani ai imperiului, în sfârșit, grija de a reda Franței „frontierele sale firești“ îl vor împinge să înmulțească intervențiile militare. Cel puțin trăiește cu speranța ca odată popoarele eliberate, să pună bazele unei Europe pe libera adeziune a locuitorilor săi.

În realitate, Napoleon al III-lea visează la un echilibru european asigurat de un sistem de congrese, care ar permite să rezolve pe cale pacifistă problemele care s-ar putea ivi între diverse popoare. El nu speră să capete alt avantaj personal decât gloria de a fi instaurat pacea europeană. El exprimă acest lucru într-o declarație citită în fața Senatului, în 1863:

„Doresc din tot sufletul meu să vină o zi când marile probleme care dezbină guvernele și popoarele vor putea fi rezolvate în deplină pace printr-un tribunal european (...). Această mare aspirație care a fost odinioară o utopie nu ar putea deveni mâine o realitate?“

Aplicarea integrală a principiului naționalităților îl va duce cel mult la revendicarea pentru Franța a câtorva teritorii limitrofe, pierdute în 1815, ca Nisa și Savoia. În fapt, educația sa cosmopolită a făcut ca moștenitorul Vulturului să fie primul om de stat care a gândit ca un european, primul care a înțeles că Europa nu putea să se fundamenteze decât depășind politica strict naționalistă și că organizarea sa era strâns legată de renunțarea într-

o oarecare măsură la interesele marilor „actori” internaționali. În numeroase rânduri, el își va dovedi sinceritatea și generozitatea în acest sens.

Dar oamenii cu care se confruntă, cei ca Bismarck și Cavour, sunt reci și realiști și se gândesc în primul rând la realizarea Țelurilor lor unificatoare și la interesul popoarelor lor. Aceștia nu au ce face cu utopiile împăratului. Astfel, ei se vor folosi de el când vor avea nevoie pentru a-și atinge scopurile și apoi îl vor părăsi sau se vor întoarce împotriva lui. Conștient că a fost păcălit, Napoleon al III-lea se înspăimântă de faptul că a sacrificat interesul propriei sale țări pentru cel al „națiunilor” și încearcă să dea înapoi cerând pentru Franța despăgubiri, dar este prea târziu. Această derizorie „politică a bacșișurilor” de care va face haz cancelarul prusac îl va discredita pe împărat în Europa și îl va duce la eșecurile dezastruoase de la sfârșitul domniei.

Cu toate acestea, în primii ani ai imperiului, Ludovic Napoleon se dedică cu totul proiectelor sale, iar cei care vor suporta consecințele vor fi susținătorii absolutismului european, mai întâi Rusia, apoi Austria.

Împăratul împotriva țarului

La originea primului conflict extern în care Franța lui Napoleon al III-lea este angajată se află problema orientală. Această problemă se pune încă de la începutul secolului în urma decăderii Imperiului turc și a poziției radical opuse a Marii Britanii și a Rusiei în ceea ce privește viitorul teritoriilor otomane. De la independența Greciei, țarul nu se gândește decât la nimicirea imperiului, devenit „bolnavul Europei”. Scopul său este de a-și asigura protectoratul asupra popoarelor slave și ortodoxe din Balcani, ceea ce i-ar permite să domine cea mai mare parte a peninsulei. Pe lângă aceasta, el dorește mai ales să pună mâna pe strâmtori pentru a putea să aibă ieșire în Mediterana, ceea ce rușii urmăresc încă de pe timpul lui Petru cel Mare. Obiectivul englezilor este simplu. El constă în protejarea „drumului Indiilor” prin Orientul Apropiat, interzicându-i țarului să domine strâmtorile și să pătrundă cu flota sa în Mediterana orientală.

Franța nu intervine decât accidental în acest conflict. În 1853, profitând de preferința sultanului pentru călugării latini protejați de Franța în defavoarea celor greci susținuți de țar, călugării care păzeau „Locurile Sfinte”, guvernul de la Petersburg adresează sultanului un ultimatum prin care îi ordona să accepte protectoratul rusesc. La refuzul acestuia, țarul își trimite trupele în provinciile românești ale Imperiului otoman.

Neputând accepta acest eșec politic cu consecințe

grave pentru ea, Anglia se hotărăște să intervină și, fără nicio dificultate, îl atrage și pe Napoleon al III-lea în expediția militară. Desigur că Franța nu are niciun interes imediat să intre în război împotriva Rusiei. Dar Napoleon al III-lea vede în această acțiune un triplu avantaj. El consideră că aceasta îi oferă, cu cheltuieli puține, gloria militară de care regimul său are nevoie pentru a se consolida. Apoi, îi permite să rupă izolarea diplomatică care a urmat după proclamarea imperiului și care a trezit suveranilor europeni amintirea neplăcută a lui Napoleon I și a politicii sale expansioniste. În sfârșit, aceasta constituie mijlocul de a diminua influența uneia dintre puterile care protejează ordinea restaurată în 1815.

Simptomul care dovedește noua stare de spirit europeană este acela că în 1851 Cavour, care tocmai fusese numit președinte al consiliului în regatul Piemontului și Sardiniei, se aliază cu Regatul Unit și cu Franța și trimite un corp de armată în Rusia. O nouă linie de alianțe pare să se deseneze în Europa, în jurul Franței imperiale.

Distrugerea flotei otomane de către ruși îl scoate pe sultan din cursă chiar de la începutul jocului. Soarta strâmtorilor și problema controlului Mediteranei orientale se hotărăște deci fără el.

După ce rușii părăsesc principatele române, episodul principal al războiului se situează în Crimeea, unde trupele aliate debarcă în septembrie 1854 și asediază Sevastopolul. Apărat cu îndârjire de ruși, orașul va rezista timp de un an înainte de fi cucerit de trupele franco-britanice. Desigur, în timpul asediului au avut loc câteva bătălii distrugătoare, dar cele mai grele pierderi de vieți

omenești se datorează mai ales condițiilor de igienă lamentabile care au provocat în rândurile asediatorilor și asediaților înspăimântătoare epidemii de tifos și holeră.

Căderea Sevastopolului în septembrie 1855, urmată imediat de moartea țarului Nicolae I îl face pe succesorul acestuia, Alexandru al II-lea, să accepte tratativele. Rolul Austriei în soluționarea conflictului este hotărâtor. Uitând serviciul făcut de Rusia în timpul revoluției ungare și temându-se de dominația țarului asupra populațiilor slave din Balcani, aceasta refuză să-l susțină pe Nicolae I și se înțelege cu adversarii lui asupra condițiilor de pace care vor fi impuse la Petersburg.

Punându-și în practică ideile sale asupra organizării Europei, Napoleon al III-lea îi convoacă pe beligeranți și alte câteva puteri continentale (Austria și Prusia) la Congresul de la Paris, care se ține între 25 februarie și 8 aprilie 1856. Prezidat de Walewski, ministrul francez al Afacerilor străine, acest congres apare în ochii Europei drept revanșa Congresului de la Viena și începutul distrugerii în mod legitimist și de comun acord a înfăptuirilor realizate de acesta. Marea Britanie obține ce-și dorea, garantând cu ajutorul celorlalte puteri integritatea Imperiului otoman, în timp ce Austria, datorită abilului său joc politic, capătă un avantaj considerabil: libera navigație spre gurile Dunării, a cărei securitate este asigurată de două comisii internaționale.

În principiu Franța nu obține din intervenția sa atât de costisitoare din punct de vedere financiar și uman decât avantaje morale: în principal recunoașterea implicită a dreptului de protecție

asupra creștinilor din Imperiul turcesc. În realitate, Napoleon al III-lea a obținut prin acest conflict două avantaje esențiale pentru continuarea politicii sale europene.

Mai întâi a obținut ruperea frontului puterilor absolutiste. Abandonată de Austria în timpul războiului împotriva anglo-francezilor, Rusia se apropie de acum înainte de Franța. Ea nu va interveni atunci când, intrată în conflict cu Franța, Austria va pierde o mare parte din teritoriile sale italiene. Rusia va inaugura, cu Alexandru al II-lea, o politică în același timp francofilă și liberală, până când revolta poloneză din 1863 și simpatia împăratului pentru națiunea poloneză o va determina să renunțe la ea.

Pe de altă parte, Congresul de la Paris pune pentru prima dată în mod oficial în Europa problema naționalităților. Aliat cu învingătorii, Piemontul aduce în fața adunării reprezentanților marilor puteri problema supunerii Italiei de către Imperiul Habsburgilor, spre marea indignare a delegatului austriac. În sfârșit, tratatul semnat la sfârșitul întâlnirii prevede autonomia celor două principate române, Moldova și Valahia, care vor trebui fiecare să-și aleagă câte un domnitor²¹⁰. Sprijinite de Napoleon al III-lea, cele două principate aleg un singur domnitor, Alexandru Ioan Cuza, nobil român care își petrecuse tinerețea în Franța. În ciuda ostilității puterilor europene (Austria și Anglia), națiunea română triumfă deci datorită protecției franceze. Aceasta nu se dezmințe, protejându-l pe Cuza în tentativele sale de unificare politică și salvând unitatea românilor după moartea acestuia, în 1866²¹¹, prin

recomandarea ca prinț al României pe Carol de Hohenzollern, membru al familiei regale din Prusia.

Venirea lui Napoleon al III-lea semnifică deci începutul aplicării la scară europeană a politicii naționale. De acum înainte, impulsul este dat. Învinșii din 1848 încep din nou să spere în distrugerea ordinii Vechiului Regim restaurat. Punând în fața delegaților marilor puteri problema italiană, Cavour tocmai dovedește că acest congres nu este decât prima etapă a „dărâmării” tratatelor de la Viena din 1815, în timp ce împăratul francezilor, anunțând cu această ocazie nașterea fiului său, declară: „îl voi crește în spiritul ideii că națiunile nu trebuie să fie egoiste și că pacea Europei depinde de prosperitatea fiecăreia dintre ele”.

Nașterea regatului Italiei

„Piemontul nu încheie pacea cu Austria, ci face un armistițiu care va dura zece ani“. În acești termeni se exprimă contele Balbo, unul din doctrinarii unității italiene, imediat după înfrângerea de la Novare și abdicarea lui Carol Albert. Acesta este sentimentul general al piemontezilor și acesta este împărtășit și de noul lor suveran, Victor Emmanuel al II-lea. Cu răbdare, cel ce va fi supranumit „regele cavaler“ își va pregăti țara pentru o nouă cruciadă de unificare, trăgând învățăminte din eșecurile din 1848 și 1849.

Aceste eșecuri nu i-au descurajat pe patrioții italieni, cu toate că ideile lor despre modul de realizare a unității peninsulei sunt diferite. Pentru discipolii abatelui Gioberti, aceasta ar trebui să capete forma unei federații prezidate de papă. Pentru șeful acestui curent *neoguelf*, supremația exercitată de Franța asupra Europei a dus la un divorț între religie și politică, divorț ce poartă în germene declinul bisericii și este necesar ca acesta să fie înlocuit cu un „primat moral și politic al italienilor“, care va duce la o reconciliere.

Un al doilea curent, de inspirație liberală, îl are ca promotor pe Massimo d'Azeglio și mica echipă de pe lângă ziarul *Il Rissorgimento*, creat de Cavour în 1847 la Torino. Acesta corespunde aspirațiilor burgheziei industriale și comerciale din nord și vede într-o Italie unificată și guvernată de o monarhie constituțională singura modalitate de a satisface și sentimentele sale patriotice ca și interesele sale

economice. Mai bine zis, acest curent se leagă foarte mult de modelul creat de Franța din Secolul Luminilor și de principiile Revoluției din '89.

În sfârșit, mai există un curent democratic și republican, care se identifică cu proiectul idealist și romantic al lui Mazzini și al tinerilor revoluționari care s-au adunat în sânul mișcării „Tânăra Italie”. Având o audiență destul de largă în rândurile burgheziei mici și mijlocii, aceasta va furniza grosul batalioanelor de luptători ai revoluției italiene: voluntarii bandelor garibaldiste sau revoluționarii din Milano, din Veneția și din Roma. Aceștia cer crearea unei republici unitare, fondată pe sprijinul „poporului”, asupra căreia au o viziune foarte idealistă. Pentru a reuși să antreneze poporul, începând din 1820 ei și-au înmulțit comploturile și încercările de insurecție, fără să ajungă să mobilizeze clasele populare, mai ales la sate, unde țărănimea în ansamblu rămâne legată de dinastiile existente și de elitele tradiționale.

În timpul evenimentelor din 1848-1849 au fost încercate două din aceste soluții propuse pentru rezolvarea problemei italiene: cea a moderaților cu caracter federalist și cea democratică, preconizată de adepții lui Mazzini. Ambele au eșuat, dar aceste eșecuri sunt pline de învățăminte pentru viitor. Programul federalist se baza pe ipoteza că problema independenței și unității naționale putea fi rezolvată printr-un acord între prinți. Dar acest acord s-a dovedit a fi imposibil din cauza conflictului de interese dintre aceștia. Programul lui Mazzini se baza pe ideea că forțele revoluționare ieșite din rândul poporului ar fi suficiente pentru a înlătura dominația austriacă. Dar, în ciuda unei rezistențe

îndârjite și a unor sacrificii cumplite, din cauza lipsei de organizare, acestea nu au reușit să ducă lupta până la capăt. Din acest dublu eșec pare să decurgă concluzia că, de acum înainte, este necesar sprijinul unei forțe capabile să se impună prinților și să organizeze masele populare.

Acesta este contextul în care se va impune cu încetul „soluția piemonteză”. Revoluția din 1848 a eliberat într-adevăr acea forță capabilă să aducă în jurul ei forțele naționale pentru a-i alunga pe austrieci. Gestul nebunesc al lui Carol Albert din 1849 a înlăturat cu brutalitate îndoielile și ranchiunile provocate de ezitățile sale anterioare. Reluând războiul împotriva Austriei, sacrificându-și coroana, acceptând exilul, el apare ca un martir al cauzei naționale și oferă Casei de Savoia rolul de conducător al Italiei. Tânărul său succesor, Victor Emmanuel al II-lea va fi destul de inteligent pentru a profita de șansa care i se oferă. În ciuda presiunilor austriece, el menține Constituția dată de tatăl său (*Il Statuto*) și va permite astfel dinastiei să apară ca o campioană a aspirațiilor liberale și naționale ale întregii Italii.

Victor Emmanuel este susținut în această acțiune de Camillo Benso, conte de Cavour; fost director al ziarului *Il Rissorgimento*, unul dintre cei mai înflăcărați susținători ai hotărârii noului suveran de a păstra constituția liberală a Piemontului. Ministru al agriculturii în cabinetul prezidat de d'Azeglio, apoi prim-ministru în 1852, acest mare proprietar, originar prin mamă dintr-un mediu protestant genovez, care i-a format spiritul liberal, a făcut turul Europei înainte de a se stabili pe domeniul său piemontez și de a introduce aici tehnici moderne

care i-au sporit averea în mod considerabil. El nu are decât 42 de ani în momentul când ajunge la conducerea guvernului, sprijinit de centru-dreapta, care îi apreciază anticlericalismul moderat.

În mod metodic, Cavour va mobiliza țara pentru a fi gata când va veni ceasul revanșei de la Custozza și de la Novare. Pregătirea materială: generalul La Marmora mărește puterea militară a regatului sard, pune bazele arsenalului din La Spezia, aproape de Genova, și fortifică răscrucea strategică a Alexandriei. Urmează pregătirea economică: se oferă Piemontului mijloacele necesare înfruntării conflictului inevitabil cu Austria. Agricultură se dezvoltă sub auspiciile inovatorului metodelor agronomice, care este Cavour. Sunt semnate tratate de liber schimb cu statele vecine. Țara este dotată cu o rețea feroviară foarte densă, în timp ce portul Genova primește echipament modern.

În sfârșit, pregătirea morală. Constituția liberală reprezintă un element care îi atrage pe toți patrioții din peninsulă, supuși ai unor regimuri reacționare, și care își găsesc tot mai des refugiul în capitala piemonteză. Pe de altă parte, sub influența lui Cavour, politica regatului capătă un aspect hotărât anticlerical. Influența Bisericii asupra statului este limitată. Numeroase mănăstiri sunt închise, ceea ce nu displace celor care reproșează clerului că a jucat un rol esențial în victoria reacțiunii din 1849.

Această pregătire morală are o importanță ce nu trebuie neglijată. Ea face din Torino polul de atracție a tuturor partizanilor unificării. De altfel, Cavour merge mult mai departe. El îl încurajează pe sicilianul La Farina să înființeze o „Societate națională”, al cărei program se rezumă între

cuvinte: „Independență – Unitate – Casa de Savoia“. Ramificațiile Societății se întind în toată Italia și, la momentul oportun, aceasta va furniza cadrele necesare Casei de Savoia pentru a prelua conducerea Italiei. Clandestină în toate statele exceptând Piemontul, ea trezește entuziasmul partizanilor unificării în măsura în care întruchipează voința lui Victor Emmanuel de a realiza unificarea țării.

Treptat, „soluția piemonteză“ câștigă adepti. Câteva săptămâni înainte de a muri, Daniele Manin îi scria regelui Victor Emmanuel: „realizați Italia – și eu, și toți republicanii patrioți suntem ai voștri și cu voi“. Conștientă de eșecul curentului democratic, o mare parte a micii burghezii acceptă să se alieze cu monarhia de Savoia, acceptând prețul ce trebuie să-l plătească pentru realizarea aspirațiilor sale patriotice, în timp ce Gioberti optează și el pentru această cale care sfârșea ultimele visuri ale lui Mazzini. Torino, spre care se îndreaptă emigranții politici veniți din celelalte state ale peninsulei, devine din acest moment centrul unei idei unitariste care își găsește o audiență tot mai mare în restul Italiei.

În această țară, în care unificarea lingvistică este departe de a fi realizată, și în care italiana nu este încă limba curentă și culturală a elitei – marea parte a Italiei transalpine folosește un dialect neolatin care diferă mult de la o regiune la alta – ideile patriotice sunt difuzate adesea prin intermediul teatrului liric. Se știe care a fost în acest sens influența lui Verdi. Fiul unui hangiu din ținutul Parmei, el a avut drept mediu al copilăriei și adolescenței o regiune care, după Congresul de la

Viena, a cunoscut în mod nemijlocit dominația străină. Ducatul de Parma a fost oferit în 1815 unei prințese austriece, fosta împărăteasă Maria Luiza, care îi va acorda de altfel tânărului Verdi o bursă ce îi va permite să meargă să-și termine studiile muzicale la Milano, alt oraș dominat de austrieci. Devenit „profesor de muzică” și autor de opere, Verdi are de abia 30 de ani când prezintă la Scala din Milano prima sa operă „patriotică”, *Nabucco*, a cărei temă principală este captivitatea poporului evreu aflat sub jugul Babilonului. Premiera (9 martie 1842) este un triumf. În actul al III-lea, când corul evreilor, care își plânge pe malul Eufratului țara ocupată, intonează celebrul *va pensiero*, publicul de la Scala se ridică în picioare pentru a aplauda viitorul imn de libertate al patrioților italieni, iar reprezentația se termină cu strigăte de „Libertate pentru Italia”. Aluzia este suficient de transparentă pentru ca tânărul muzician să aibă imediat dificultăți cu cenzura austriacă, dar renumele lui Verdi se răspândește în toată Italia și chiar în toată Europa, după 1848 acesta devenind notorietate internațională și, prin semnificația emblematică, egalul lui Victor Hugo. În cursul deceniului ulterior eșecului din 1848-1849, numele său devine un fel de simbol al patriei italiene și în curând al unificării sub egida monarhiei piemonteze, „Viva V.E.R.D.I.” înscris pe toate zidurile orașelor din Italia însemnând *Vittorio-Emmannuele Re d'Italia*.

Toată această pregătire ar fi fost zadarnică dacă nu s-ar fi găsit un mijloc de a alunga din Italia trupele și administrația străină. Unul din marile merite ale lui Cavour este acela de a fi înțeles că, în

condițiile raportului de forțe din Europa, Piemontul, chiar modernizat și reorganizat, chiar susținut de un număr tot mai mare de locuitori ai peninsulei, era incapabil să învingă formidabila putere austriacă numai prin propriile sale forțe. Altfel spus, orgolioasa formulă din 1848, *Italia farà da sè*, risca să nu fie decât o amăgire care putea să ducă la cele mai grave decepții. Înainte de a realiza unificarea, Italia trebuie scoasă din starea de dependență față de Austria, și Cavour crede că pentru aceasta poate să conteze pe împăratul francezilor.

Alegerea lui Napoleon al III-lea nu este defel întâmplătoare. Toți îl știu interesat de soarta națiunilor. Din timpul șederii sale în Italia cu ocazia exilului, se știa că își însușise revendicările liberale pentru că luptase alături de patrioți împotriva absolutismului pontifical. Venirea la președinția republicii, apoi pe tronul imperial, a trezit mari speranțe.

Dar Cavour știe că lângă împărat există susținători de temut ai neintervenției în Italia. Aceștia sunt catolicii de care Napoleon al III-lea a fost mândru după lovitura de stat, dar care se tem ca o repunere în discuție a *status-quo*-ului italian să nu fie fatală pentru statele papale. Mai este împărăteasa Eugenia, care provoacă milă și lacrimi, și mai sunt oamenii de afaceri care se tem de efectele unei politici aventuroase și, în sfârșit, reprezentanții guvernului pentru care un eventual ajutor dat patrioților și „revoluționarilor” italieni ar însemna o gravă lovitură dată politici interne franceze.

Este adevărat că prim-ministrul piemontez nu duce lipsă de sprijinitori în anturajul lui Napoleon al III-lea. Unchiul său, Jérôme, copiii acestuia, prințul

Napoleon și prințesa Mathilda, îl împing pe împărat să acționeze, ca și favorita oficială, frumoasa contesă de Castiglione. Totuși, aceste influențe contrare au tendința să se anuleze reciproc și să-l mențină pe Napoleon într-o atitudine de tergiversare nefavorabilă acțiunii. Desigur, împăratul este hotărât „să facă ceva pentru Italia“, dar nu se știe exact ce anume.

Atentatul lui Orsini din 14 ianuarie 1858 grăbește evenimentele. Împreună cu doi tovarăși, atrași ca și el de adepții lui Mazzini spre terorism, patriotul romaniol încearcă să îl asasineze pe Napoleon al III-lea, pe care îl acuză de trădare pentru că a răsturnat republica franceză și pentru că politica sa diplomatică pare că menajează interesele austriece în detrimentul ideii unitariste italiene. Condamnat la moarte, înainte de a fi executat, el adresează împăratului o scrisoare în care declară:

„Implor pe Maiestatea Voastră să redea Italiei independența pe care fiii ei au pierdut-o în 1849 din vina francezilor (...). Maiestatea Voastră să-și amintească că italienii, printre care se afla și tatăl meu, și-au vărsat cu bucurie sângele pentru Napoleon cel Mare, peste tot acolo unde el i-a condus, să-și amintească că atâta timp cât Italia nu va fi independentă liniștea Europei și cea a Maiestății Voastre nu va fi decât o himeră; Maiestatea Voastră să nu respingă dorința supremă a unui patriot aflat pe treptele eșafodului, să-mi elibereze patria și binecuvântarea a 25 de milioane de cetățeni vă va însoți peste posteritate“.

Împotriva tuturor așteptărilor, Napoleon este impresionat și publică scrisoarea în „Monitor“. Acesta este un semn că nu este lăsat Cavour în voia

sortii. De acum înainte, trimișii secreți nu încetează să circule între Paris și Torino și până la urmă împăratul îl invită pe prim-ministrul piemontez la Plombières, în munții Vosgi, unde se află pentru o cură de ape minerale. Această întrevvedere din 21 iulie 1858 nu ne este cunoscută decât din relatarea lui Cavour. Napoleon al III-lea îi promite 200.000 de oameni pentru a-i alunga pe austrieci din peninsulă, anexarea la Piemont a Lombardiei și a Veneției, care îl va plasa pe Victor Emmanuel în fruntea unui mare regat al Italiei de nord, iar restul Italiei va fi împărțit între trei state (statul papal, regatul Italiei centrale, regatul Neapolelui) grupate împreună cu primul într-o Confederație italiană prezidată de papă. În schimbul serviciilor sale, Franța va primi Nisa și Savoia. În sfârșit, se mai plănuiește și un proiect de căsătorie între prințul Napoleon, verișor al împăratului, și prințesa Clotilda, fiica lui Victor Emmanuel.

Acest acord este departe de a-l entuziasma în totalitate pe Cavour. În afară de aversiunea pioasei Clotilda la gândul căsătoriei cu acest bărbat, care este portdrapelul anticlericalismului francez, clauzele politice sunt puțin satisfăcătoare. Unificarea se face mai mult în avantajul suveranului pontif decât în cel al regelui Piemontului. În afară de asta, intrarea în vigoare a acordului este condiționată de o agresiune austriacă, ceea ce pare a fi destul de problematic. El se mulțumește totuși cu această înțelegere secretă, care asigură țării sale ajutorul militar al Franței, hotărâtă să-și încalce promisiunile de îndată ce s-ar ivi ocazia.

La începutul lui 1859, iminența războiului nu mai lasă loc de îndoială. Împăratul își declară

ambasadorului Hubner regretul că relațiile dintre Franța și Austria nu mai sunt „așa de bune ca în trecut”. La 30 ianuarie se celebrează căsătoria prințului Napoleon cu fiica lui Victor Emmanuel al II-lea. În discursul său, acesta din urmă declară că îi vine greu să rămână nepăsător „la strigătele de deznădejde care îi ajung la urechi din toate colțurile Italiei”. Provocările se înmulțesc, ca de exemplu inaugurarea la Torino a unui monument închinat gloriei armatei piemonteze, ridicat cu ajutorul donațiilor făcute de locuitorii orașului Milano, supuși ai Imperiului habsburgic.

Piemontul și Austria ordonă mobilizarea generală. Speriat de punerea în mișcare a mecanismului pe care l-a declanșat, împăratul încearcă să oprească derularea evenimentelor, propunând un congres european destinat să rezolve problema italiană. Austria nu-i lasă timp să-și realizeze proiectul. Dificultățile interne nu-i permit să mențină mult timp pe picior de război o armată numeroasă. Ea decide deci să repete împotriva Piemontului operația care a reușit în 1849 și, la 12 aprilie 1859, începe ostilitățile după ce a trimis la Torino un ultimatum prin care dădea piemontezilor un răgaz de trei zile pentru a-și pregăti armata în vederea păcii.

Casus belli evocat de acordul de la Plombières și de tratatul franco-sard din 26 ianuarie 1856 producându-se, în ciuda împotrivirii îndârjite manifestate de opinia conservatoare și la Curte, Napoleon al III-lea hotărăște să-și trimită armata dincolo de Alpi. Negocierile rămân mult timp secrete, oamenii lui Niel și ai lui Canrobert trec în mare dezordine prin trecătorile Mont-Cenis și Mont-

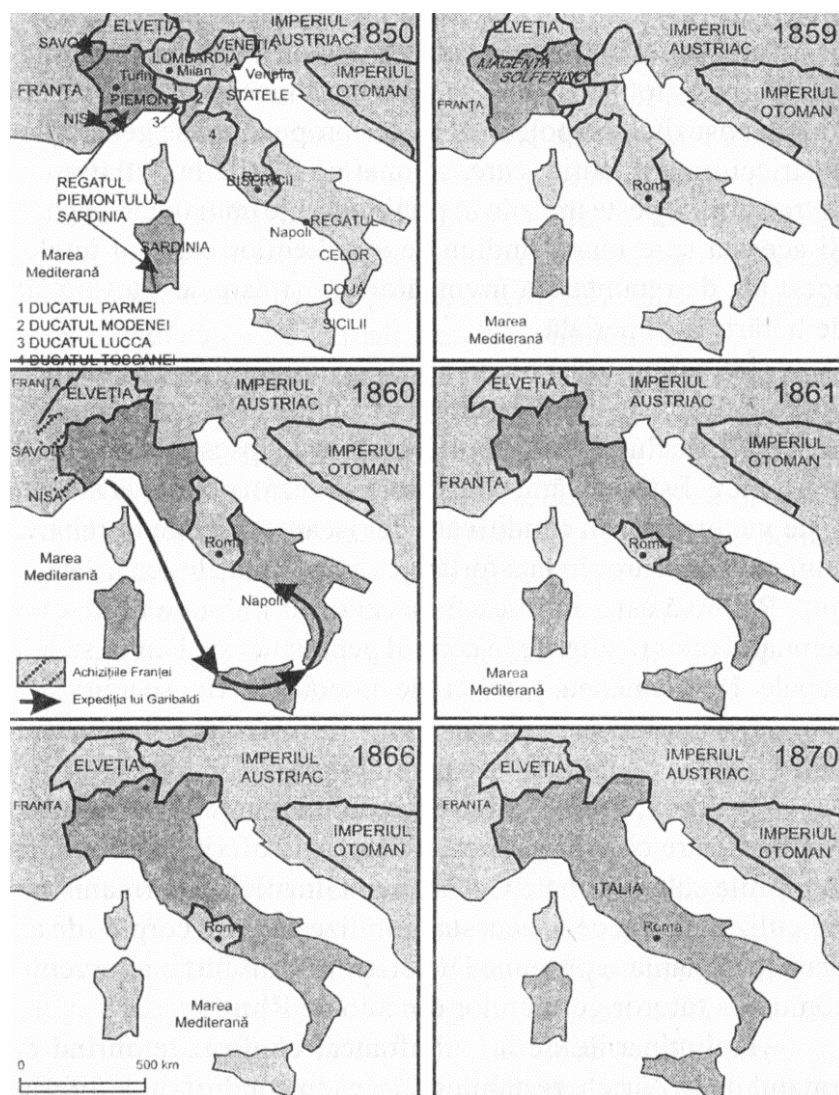
Genève. Niciun plan nu a fost fixat. Generalii își caută trupele. Proviziile și echipamentul lipsesc, ceea ce nu-l împiedică pe împărat, care, debarcat la Genova a preluat comanda generală a armatei, să declare solemn că intră în război pentru a „reda libertatea Italiei până la marea Adriatică”. Italienii nu vor uita această promisiune, care înseamnă pentru ei sfârșitul dominației austriece.

În ciuda acestui început de campanie complet improvizat, războiul începe în condiții mai degrabă favorabile pentru armata franceză. Într-adevăr, austriecii sunt și mai puțin pregătiți decât dușmanii lor și dispun de trupe formate în majoritate din slavi, care manifestă puțină înflăcărare războinică în lupta împotriva unui adversar ale cărui revendicări le împărtășesc. Șeful lor, mareșalul Giulai, este lipsit de spirit de inițiativă și nu știe să exploateze scurta perioadă de timp în care 60.000 de piemontezi se găsesc singuri în fața celor 150.000 de soldați ai armatei austriece. După luptele de la Montebello (20 mai) și de la Palestro (30-31 mai), unde Victor Emmanuel este numit de zuavi caporal, o mare bătălie se angajează pe 4 iunie 1859 la Magenta, al cărei final, mult timp nesigur, este în cele din urmă favorabil franco-sarzilor cărora li se deschide calea spre Lombardia. Patru zile mai târziu, Napoleon al III-lea și Victor Emmanuel își fac intrarea în orașul Milano, aclamați nebunește de mulțime.

La 24 iunie, o a doua bătălie de anvergură pune față în față armatele a trei puteri beligerante, pe un front de 20 de kilometri, în jurul colinei de la Solferino. Aceasta se termină printr-un măcel îngrozitor, care zdruncină hotărârea împăratului,

victorios totuși, și pare să marcheze începutul unui război lung și costisitor. Napoleon al III-lea propune brusc generalilor austrieci un armistițiu, care, semnat pe 9 iulie la Villafranca, se transformă peste trei zile în preliminariile unui tratat de pace. Și aceasta spre marea indignare a italienilor care nu înțeleg acest act de renunțare a învingătorului și care se simt trădați de hotărârea imperială.

În realitate, Napoleon al III-lea are motive urgente de a opri conflictul. În afară de faptul că a fost efectiv zdruncinat la vederea măcelului de la Solferino, nu-i lipsesc motivele de îngrijorare. Este adevărat că armata franceză a obținut la început niște victorii, dar în condiții atât de riscante se pune întrebarea cum se va descurca în fața fortărețelor de temut ale „cadrilaterului”. Pe lângă asta, intrarea francezilor în Italia de nord a dat semnalul unor răzmerițe în centrul peninsulei și chiar în statele papale. De asemenea, catolicii de dincolo de Alpi se agită și ei și cer împăratului să pună capăt aventurii și să restabilească în Italia ordinea pe care el însuși a tulburat-o.

Etapele unificării teritoriului italian

În sfârșit, Prusia, care se bucură în secret de problemele Austriei, pare că vrea să profite de ocazia oferită pentru a lua în mâinile sale destinele Germaniei. Glorificând germanismul ridiculizat de francezi, aceasta mobilizează șase corpuri de armată în Renania și propune Dietei de la Frankfurt o intervenție comună a tuturor germanilor dincolo de Rhin.

Preliminariile de la Villafranca, confirmate curând de tratatul de la Zürich, restabilesc pacea în condiții mult diferite de cele pe care Cavour le considera deja nesatisfăcătoare după întrevvederea de la Plombières. Austria îi remite Franței Lombardia, iar

aceasta o retrocedează Piemontului, dar Venetia rămâne austriacă. Prinții din Italia centrală și papa vor fi repuși în drepturi. În sfârșit, Congresul european trebuie să se întrunească pentru a hotărî viitorul Italiei și marile direcții ale acordului care îi vor fi supuse spre examinare sunt deja fixate: se revine la ideea unei Confederații italiene, a cărei președinție va fi asigurată de suveranul pontif.

Italia „liberă până la Marea Adriatică” este departe. Pentru că nu și-a ținut promisiunea, Napoleon al III-lea părăsește Italia învingător, dar condamnat public de către patrioți. Așa de mare este furia transalpinilor încât nici nu mai are curajul să ceară Nisa și Savoia ca recompensă pentru serviciile sale. Cavour, nebun de durere, demisionează. Intervenția directă a împăratului a luat sfârșit. Se pare că, încă o dată, unitatea italiană este amânată *sine die*. În realitate, ea de abia începe.

Ca efect, situația Piemontului este mai puțin disperată decât pare la prima vedere. Încă de la intrarea francezilor în Italia, membrii „Societății naționale” au trecut la acțiune. Ei au provocat și condus mișcări populare, au alungat autoritățile instalate în Parma, în Modena, în Toscana și pe teritoriul pontifical din Romagna și au constituit guverne conduse de „dictatori” care cer cu toții anexarea acestor provincii la Piemont. Armistițiul de la Villafranca le hotărăște soarta în fapt. Aceste guverne vor trebui să dispară, iar suveranii legitimi să-și reia în primire statele. Eforturile lui Cavour, care continuă să acționeze pe ascuns, vor consta deci în a pune Europa în fața faptului împlinit și în a dovedi împăratului francezilor forța sentimentului

național italian.

Provinciile răsculate se întrunesc în „Provinciile regale ale Emiliei”. Ele își vor alege imediat Adunări constituante care, în unanimitate, cer alipirea lor la Piemont, și între timp îl aleg ca regent pe prințul de Carignan, membru al familiei de Savoia. Totul depinde în fapt de atitudinea lui Napoleon al III-lea, Austria fiind incapabilă să intervină, în timp ce Anglia tinde să fie mai degrabă de partea orașului Torino. Capitala piemonteză nu-și permite însă să încalce voința împăratului, ale căror victorii recente au făcut din el arbitrul Italiei. Din nou, emisarii iau drumul Parisului pentru a-l convinge pe Napoleon al III-lea să-și dea acordul pentru unificarea Italiei de nord sub egida suveranului piemontez.

Dar pentru împărat, nodul problemei este în regiunea Romagna. Indiferent de soarta ducilor din Italia centrală, el nu poate să ignore faptul că a da undă verde Piemontului pentru ca acesta să anexeze teritoriile pontificale înseamnă să trezească pe loc ostilitatea catolicilor francezi, fideli susținători ai tronului imperial. La Curte, cele două partide se ciocnesc din nou.

Până la urmă, dorința de a se face popular în Italia și de a-i oferi lui Victor Emmanuel o compensație pentru nerealizarea unei alianțe care ar fi dus la anexarea Veneției este mai puternică. Pe 22 decembrie 1859, ziaristul La Guerronnière, director al Librăriei imperiale, cunoscut ca purtător de cuvânt oficios al împăratului, publică o broșură intitulată *Papa și congresul*. Vorbind despre eventuala dezmembrare a teritoriului pontifical, autorul subliniază faptul că orice pierdere a puterii pământești nu poate fi decât benefică puterii

spirituale a pontifului: „Cu cât teritoriul va fi mai mic, cu atât suveranul va fi mai mare“. Aceasta înseamnă că se dă mână liberă Piemontului, care putea anexa Italia centrală. „Nemuritoare broșură!“, strigă Cavour, care acceptă pe loc să reia frâiele puterii. „Îl iert pe împărat pentru pacea de la Villafranca, căci tocmai a făcut Italiei un serviciu mai mare decât victoria de la Solferino“. Imediat încep negocierile franco-piemonteze. Nu se mai vorbește de niciun congres, întrucât papa anunță printr-o enciclică refuzul său categoric de a consimți la dezmembrarea statelor sale, față de care nu se consideră suveran, ci depozitar.

În primăvara lui 1860, plebiscitele votează pentru alipirea la Piemont a Toscanei, Parmei, Modenei și a Romagnei. Napoleon al III-lea își primește „bacșișul“: Nisa și Savoia. De acum înainte suntem „complici“, declară Cavour trimisului francez. Pentru a desăvârși unitatea italiană nu mai rămâne decât ca, aprobată tacit de francezi, Italia să pună iar Europa în fața unor fapte împlinite.

În fapt, pentru a termina acțiunea de unificare, monarhiei piemonteze îi rămâne să alunge trei suverani instalați solid pe tronurile lor: regele Neapolelui, papa și împăratul Austriei, stăpân al Veneției. Trebuie deci să se recurgă la arme și nu este sigur că puterile europene, în frunte cu Imperiul francez, vor accepta să susțină un stat războinic.

Acțiunea lui Giuseppe Garibaldi, fost general al Republicii romane, îl va scoate pe Cavour din încurcătură. După eșecul din 1848, „condotierul“ din Nisa a dus o existență aventuroasă pe toate continentele. Începând din 1859, el revine în Italia

pentru a lupta în rândurile piemontezilor, împotriva austriecilor. În primăvara lui 1860, încurajat de emigranții sicilieni, cum ar fi Crispi, și profitând de complicitatea tacită a lui Cavour, el recrutează o mică armată de voluntari numită „Cei o mie” (în realitate formată din ceva mai mult de 1.200 de oameni), pe care o îmbracă cu cămăși roșii și o adună la Genova. Organizarea acestei trupe, căreia compania maritimă Rubattino îi oferă două nave, este așa de puțin camuflată încât Europa este tulburată. Oficial, guvernul piemontez neagă existența acesteia, dar Cavour îl încurajează în secret pe generalul republican.

La 11 mai, „cămășile roșii” debarcă la Marsala, în Sicilia, iar amiralul piemontez trimis în urmărire lor a făcut tot posibilul pentru a nu-i prinde. În timp ce Cavour își exprimă sus și tare regretele, Garibaldi înfrânge trupele neputinciosului Francisc al II-lea, pune mâna pe Palermo și se proclamă dictator al Siciliei în numele lui Victor Emmanuel. Trei luni mai târziu, trecând prin strâmtoarea Messina, „dictatorul” ajunge pe continent. Abandonat de toți, Francisc al II-lea se refugiază în Gaëte, în timp ce, la 6 septembrie, Garibaldi își face intrarea în Neapole, devenind „dictator al celor Două Sicilii”.

Proporțiile victoriei sale nu-l neliniștesc pe Cavour. Fără îndoială, fidelitatea șefului „Celor o mie” nu poate fi pusă la îndoială. „La sfârșitul misiunii mele, declarase el, voi depune la picioarele Maiestății Voastre autoritatea pe care împrejurările mi-au conferit-o și voi fi fericit să vă fiu supus până la sfârșitul vieții”. Or, Garibaldi nu era omul care să-și retragă cuvântul. Dar care este exact sfârșitul

„misiunii“ sale? Influențat de adepții lui Mazzini, care îl înconjoară, el intenționează să amâne anexarea celor Două Sicilii la Piemont și să-și continue mersul victorios până la Roma, de unde îl va alunga pe papă și apoi îl va proclama pe Victor Emmanuel rege al Italiei. Cavour nu-l poate lăsa să facă acest lucru. El știe foarte bine că Napoleon al III-lea, chiar dacă este gata să tolereze dezmembrarea statelor pontificale, nu va consimți niciodată să-l vadă pe suveranul pontif expulzat din propria-i capitală. Și împăratul are un mijloc eficace de a se opune acțiunii lui Garibaldi. Începând din 1849, o garnizoană franceză veghează la Roma asupra securității lui Pius al IX-lea.

Un marș al lui Garibaldi asupra cetății eterne ar însemna, nu încapă nicio îndoială, o ciocnire cu garnizoana franceză, deci sfârșitul alianței cu Napoleon al III-lea, care rămâne baza politicii cavouriene. Omul de stat piemontez trebuie să se opună cu orice preț acțiunii lui Garibaldi. Printr-o manevră de o mare abilitate, el va reuși să profite de această situație periculoasă și să zădărnicească proiectele lui Garibaldi.

Folosindu-se de acesta din urmă ca de o sperietoare, Cavour trimite la Napoleon al III-lea emisari însărcinați să-l convingă pe împărat de pericolul pe care l-ar reprezenta pentru papalitate un stat napolitan condus de șeful „cămășilor roșii“. Numai intrarea trupelor piemonteze în statele pontificale poate împiedica o înfruntare fatală la intrarea în Roma. Aceasta le-ar permite apoi să ocupe regatul Neapolelui și să zdrobească trupele garibaldiste. Desigur, această intervenție nu s-ar putea face fără prejudicii pentru tronul Sfântului

Petru. Victor Emmanuel ar anexa teritoriile nordice și orientale ale statului pontifical, regiunile Italiei centrale și Umbria, dar italienii se angajează solemn față de Napoleon al III-lea să respecte Roma și Latium.

Aflat în vizită în teritoriile recent anexate ale Savoiei, împăratul primește pe 27 august la Chambery, doi trimiși piemontezi care îi prezintă soluția ticluită de Cavour. Nu se cunoaște din această întrevvedere secretă decât procesul-verbal făcut de cei doi emisari italieni. Împăratul le-ar fi răspuns: „Faceți ce vreți, numai faceți-o repede!”. După care, în timp ce întreaga Europă privește cu neliniște sau cu interes evenimentele din Italia, Napoleon al III-lea, care era așteptat la Paris, pleacă din Savoia în Corsica, apoi din Corsica în Algeria, lăsându-și diplomații în mare încurcătură, fără nicio dispoziție. Piemontezii au mână liberă.

Ce forțe ar putea folosi papalitatea împotriva lui Victor Emmanuel? Revoluționarii italieni l-au convins pe Pius al IX-lea că puterea spirituală nu este suficientă pentru a proteja tronul pontifical de emergența curentului naționalist. De aceea, el l-a autorizat pe Mons. de Merode, prelat belgian, membru al Curiei, să formeze un corp de voluntari, „zuavii pontificali”. Efectiv, din toată Europa au alergat catolicii cei mai intransigenți, susținători ai ordinii din 1815. Armata pontificală este un adevărat catalog al familiilor nobile din Europa catolică. Nobilimea austriacă deține un loc important, iar Franța de vest este reprezentată cu cinste. Guvernul imperial, care întreține la Roma o garnizoană însărcinată să-l apere pe papă, se declară surprins de această recrutare masivă. Dar

Pius al IX-lea și secretarul său de stat, cardinalul Antonelli, îl consideră pe Napoleon al III-lea principalul vinovat de declanșarea mișcării naționale italiene și, în consecință, de jefuirea papei. Ei nu-i iartă faptul că, prin broșura *Papa și congresul*, a dat semnalul anexării regiunii Romagna și a acceptat în felul acesta ca „patrimoniul Sfântului Petru” să fie distrus.

Astfel, în ciuda trupelor imperiale la Roma, aceștia nu scapă niciun prilej să-și exprime neîncrederea în Napoleon al III-lea. De aceea ei apelează la un fost general din armata din Africa să preia comanda zuavilor pontificali. Lamoricière, convertit târziu la catolicismul militant, a fost scos de imperiu din cadrul armatei din cauza fidelității sale față de republică. Pus în fruntea gloatei strălucite, dar indisciplinate, care este legiunea pontificală, acesta încearcă să se opună invaziei piemonteze. La 18 septembrie 1860, la Castelfidardo, soldații lui Victor Emmanuel, în câteva zeci de minute, zdrobesc trupele lui Lamoricière. Italia centrală și Umbria odată ocupate, armata piemonteză intră în statul napolitan. La 26 octombrie, salutat de Garibaldi, Victor Emmanuel al II-lea își face intrarea triumfală în Neapole.

În zilele care urmează, plebiscitele organizate în Sicilia, în Italia de sud, de centru și în Umbria, confirmă dorința locuitorilor acestor regiuni de a se uni cu Piemontul. Bătălia aproape simbolică de la Castelfidardo a făcut din Italia, considerată până atunci de Europa drept o „expresie geografică”, o adevărată realitate politică.

În ianuarie 1861, Cavour organizează alegeri generale. Pe 23 martie, reprezentanții celor 22 de

milioane de italieni îl proclamă pe Victor-Emmanuel „rege al Italiei“. Câteva săptămâni mai târziu, epuizat de eforturile făcute, Cavour moare murmurând: „Italia s-a înfăptuit...“. Pentru a fi desăvârșită, Italiei îi mai lipsesc Veneția, rămasă sub stăpânirea Austriei, împotriva căreia un nou război pare imposibil, și Roma, protejată de Napoleon al III-lea, aflat la apogeul domniei sale.

Inevitabila problemă romană

Odată cu primele mișcări de independență, începe să se pună și „problema romană”, născută din concentrarea în aceeași persoană a puterii lumești, de principe italian, și a puterii spirituale, de șef al catolicismului. Intervenția lui Napoleon al III-lea nu face decât să complice și mai mult lucrurile. Partizan al independenței și unității italiene, împăratul acceptă ca Piemontul să micșoreze încetul cu încetul statele pontificale. Șef al unui stat în care predomină catolicii care, mai ales, l-au susținut până acum cu fidelitate, el nu se resemnează totuși să-l vadă pe Pius al IX-lea deposedat de teritoriile sale, cu atât mai mult cu cât între cei doi bărbați există și legături personale: papa este nașul principelui imperial.

Broșura *Papa și congresul* și întrevvedereea de la Chambéry pe de o parte, menținerea garnizoanei franceze la Roma pe de altă parte, ilustrează această atitudine contradictorie. Italienii consideră că problema romană rămâne în suspans, dar susceptibilitatea lor națională este iritată de dovada de neîncredere pe care o constituie în ochii lor garnizoana franceză de la Roma. În ceea ce-l privește pe Napoleon al III-lea, conștient de impasul în care a intrat, el caută un mijloc de a-și retrage trupele fără a trezi furia catolicilor francezi și fără să provoace noi atacuri ale episcopilor (unul dintre aceștia, Mons. Pius, tocmai l-a comparat cu Pilat).

În mod paradoxal, acțiunea lui Garibaldi face ca această problemă să evolueze. După ce Piemontul

anexează statul napolitan, șeful „cămășilor roșii” se retrage în insula Caprera. Dar impasul roman îl determină pe Rattazzi, succesorul lui Cavour, să apeleze la el pentru a relua tentativa din 1861. Încurajat de ministru, Garibaldi debarcă în Sicilia, înrolează voluntari în vederea unui marș asupra Romei și trece în Calabria afirmându-și hotărârea de a nu se opri decât în capitala pontificală.

Reacția lui Napoleon al III-lea este atât de brutală încât guvernului italian i se face frică și hotărăște să oprească armata garibaldistă. După o luptă de câteva minute, aceasta este împrăștiată la Aspromonte (29 august 1862), în timp ce șeful ei este rănit și luat prizonier. Între Franța și Italia se angajează imediat negocieri care duc la semnarea „Convenției din septembrie” (1864). Napoleon al III-lea își retrage trupele din Roma, iar în schimb Victor Emmanuel se angajează să respecte teritoriul pontifical. El oferă de altfel împăratului și Europei o garanție a bunei sale intenții, stabilindu-și capitala la Florența, ceea ce pare să însemne renunțarea definitivă la cetatea eternă.

Imediat, Napoleon al III-lea, mereu preocupat de popularitatea sa în peninsulă și în rândul minorităților supuse unui jug străin, caută un mod de a oferi Italiei o compensație. Războiul austro-prusac care este pe punctul de a izbucni îi va oferi ocazia pe care o caută. Înainte de a se angaja în războiul împotriva Vienei, Bismarck vrea să se asigure de neutralitatea franceză, iar împăratul i-o garantează cu condiția să accepte alianța Italiei, căreia îi oferă Veneția în caz de victorie.

Cât despre Austria, aceasta se teme ca Franța să nu treacă de partea Prusiei. Napoleon al III-lea îi

promite și acesteia neutralitatea, dar pune aceeași condiție ca lui Bismarck, numai că Austria va fi despăgubită prin anexarea Sileziei. Astfel, datorită intervenției lui Napoleon al III-lea, Italia se vede angajată într-o partidă războinică din care oricum va ieși în avantaj.

Dar dacă războiul este complet nefavorabil Austriei în confruntarea ei cu Prusia, Italiei nu-i sunt rezervate decât decepții și umilințe. Bătuți la Custozza (pe 24 iunie 1866) și pe mare la Lissa (20 iulie), italienii nu sunt salvați de o întoarcere în forță a Habsburgilor decât datorită victoriei prusace de la Sadowa (3 iulie). Dar, în timpul elaborării tratatului de pace, Bismarck nu face nimic pentru nefericiții lui aliați. Este necesară intervenția personală a lui Napoleon al III-lea pentru ca Austria să cedeze Veneția Franței, care o retrocedează imediat Italiei.

Această anexiune nesperată face să treacă pe primul plan problema Romei ca oraș capitală. Or, începând din 1866, a pune problema romană înseamnă a te ciocni de Napoleon al III-lea, hotărât să se opună oricărei acțiuni împotriva a ceea ce a mai rămas din puterea pontificală pământească. Astfel, după ce a fost, în 1859, sufletul unității italiene, după ce a aprobat tacit unirea Italiei centrale cu Italia de sud, după ce a jucat rolul de mijlocitor în recuperarea Veneției, împăratul apare acum ca principalul obstacol în desăvârșirea procesului de unificare, la inițierea căruia a contribuit din plin.

Desigur, Convenția din septembrie pare să-l fi dezlegat de orice responsabilitate directă în salvarea patrimoniului Sfântului Petru, dar

Garibaldi va distruge încă o dată fragilul echilibru diplomatic realizat astfel. Abia au părăsit Roma ultimele trupe franceze, aplicând astfel prevederile Convenției, că fostul dictator al celor Două Sicilii își adună voluntarii în vederea ultimei expediții împotriva „cuibului de vipere”. Eforturile sale provoacă o insurecție la Roma, în octombrie 1867. Guvernul italian nu reacționează decât anemic la acțiunea lui Garibaldi, care, pe drept cuvânt, se poate sprijini pe ajutorul unei mari majorități a italienilor.

Sub presiunea catolicilor francezi, Napoleon al III-lea este nevoit să intervină. O divizie franceză, comandată de generalul de Failly, debarcă la Civitavecchia și oprește bandele garibaldiste chiar la porțile Romei, la Mentana, pe 3 noiembrie 1867. În Italia indignarea este mare și peste tot se declară: „Mentana a ucis Magenta”. Astfel se produce ciocnirea între francezi și italieni, pe care Cavour și succesorii săi și-au dat toată silința să o evite încă din 1860.

În timp ce Victor Emmanuel declară: „este una dintre cele mai mari dureri pe care le-am încercat în viață”, francezii își continuă gafele. Generalul Failly, referindu-se la folosirea noii puști *chassepot* în bătălia de la Mentana, telegrafiază la Paris: „puștile *chassepot* au făcut minuni”. Interpelat de Thiers în parlament, ministrul de stat Rouher definește poziția franceză în termeni atât de categorici încât provoacă vii reacții în peninsulă și îl îngrijorează chiar și pe împărat.

„Declarăm în numele guvernului francez: Italia nu va pune mâna niciodată pe Roma. Franța nu va suporta niciodată această acțiune violentă împotriva

onoarei sale și a catolicismului. În ziua în care va vrea să invadeze statele pontificale, Italia se va lovi de Franța în drumul său spre Roma”.

Problema romană rămâne până în 1870 piatra de încercare a relațiilor franco-italiene. În momentul în care, după Sadowa, eventualitatea unui război franco-prusac pare să se apropie, toate încercările de a se realiza o alianță între Roma și Paris se lovesc de refuzul francezilor de a renunța la protejarea „patrimoniului Sfântului Petru”. Iar printr-o extraordinară ironie a sorții, căderea celui de-al II-lea imperiu, care a jucat un rol atât de important în primele etape ale unificării italiene, va fi cea care va permite desăvârșirea acesteia.

Într-adevăr, după înfrângerea Franței la Sedan, garnizoana reinstalată după bătălia de la Mentana trebuie să părăsească Roma. La 20 septembrie, după un simulacru de bătălie, trupele italiene ocupă orașul și, în timp ce Victor Emmanuel se instalează în palatul Quirinal, un plebiscit hotărăște anexarea Romei la regatul Italiei.

Prusia unifică Germania

Modificarea hărții Europei prin crearea regatului Italiei este contemporană cu modificări și mai importante pentru echilibrul continentului, modificări care intervin în țările germanice, miza rivalității austro-prusace.

După „retragerea de la Olmütz” și eșecul tentativelor prusace, se pare că proiectul unificării Germaniei a fost prea mult timp lăsat la o parte. În realitate, eșecul din 1850 nu a făcut să dispară aspirațiile naționale de dincolo de Rhin. Austria este conștientă de acest lucru și întreaga sa politică de după Olmütz are drept scop să capteze acest curent unificator.

Ea dispune de un atu forte: Confederația germanică și Dieta acesteia, reinstaurată în 1850, a cărei președinție o deține. Nu-i rămâne deci decât să-și accentueze influența asupra acesteia și să facă din ea instrumentul politicii austriece în Germania. Astfel, Austria nu mai neglijează nimic pentru a transforma această adunare de reprezentanți lipsiți de putere într-o „curea de transmisie” a inițiativelor Vienei.

Cu toate acestea, toate eforturile sale sunt zadarnice în fața calmei hotărâri a delegatului prusac în Dietă, Otto von Bismarck, foarte decis să saboteze toate acțiunile austriece. El este acela care, pentru a câștiga încrederea țarului, face în așa fel încât Dieta împiedică Austria să intervină în războiul din Crimeea alături de aliați. După ce a încercat să profite de curentul naționalist care

începe să se manifeste după înfrângerile austriece în Italia, tot el reușește să evite până la urmă un război împotriva-Franței, conștient că acesta ar aduce avantaje mai ales Habsburgilor.

În timp ce Austria se vede astfel împiedicată în toate întreprinderile sale, Prusia continuă să se consolideze. În 1845, în ciuda opoziției Vienei, ea reușește să reînnoiască uniunea vamală cu statele germane (*Zollverein*) și chiar să o extindă continuând să excludă Austria. Datorită teritoriilor rhenane, ea beneficiază din plin de dezvoltarea industrială din Europa de nord și de vest de la mijlocul secolului al XIX-lea. Regiunile Ruhr și Sarr fac din statul prusac al doilea producător de cărbune din lume. Căile ferate se dezvoltă. Primele mari societăți industriale își fac apariția: Krupp în Ruhr, Oppenfeld în Silezia. Revoluția industrială și dezvoltarea siderurgiei, care ajung mai greu în regiunile de dincolo de Elba și încă mai puțin în Austria, răstoarnă echilibrul de forțe în favoarea Hohenzollernilor.

Cu toate că aceste transformări importante sunt însoțite de o ascensiune în forță a burgheziei, aceasta nu va prelua conducerea mișcării de unificare așa cum a făcut-o burghezia italiană. Aici, înfrângerea burgheziei liberale în vâltoarea de la mijlocul secolului a lăsat cale liberă forțelor conservatoare pe care se sprijină dinastia prusacă, iar Hohenzollernii se gândesc mai mult să-și crească prestigiul și puterea regatului decât să satisfacă aspirațiile patrioților germani. Când Frederic Wilhelm al IV-lea a refuzat coroana imperială pe care i-o ofereau burghezii liberali din parlamentul de la Frankfurt, el și-a exprimat clar părerea pe

care și-o făcuse despre Imperiul german:

„Ce! a strigat el prietenului său, baronul de Bunsen, această zdreanță, această vechitură de coroană, făcută din lut și din noroi, ar vrea să fie acceptată de un rege legitim, mai mult, de un rege al Prusiei care a cunoscut binecuvântarea de a purta nu cea mai veche, ci cea mai nobilă dintre coroanele regale (...). Eu v-o spun clar: dacă trebuie să fie dată încă o dată coroana multiseculară a națiunii germane (...), atunci numai eu și egalii mei o vor da”.

Aceste idei, care sunt ale unui reprezentant al Vechiului Regim, vor fi preluate de succesorul său, Wilhelm I, un soldat brutal și autoritar, susținător fanatic al gloriei statului, și vor corespunde întocmai concepțiilor prințului Otto von Bismarck, pe care noul suveran îl numește cancelar în 1862.

Ironia istoriei vrea ca în momentul când pe tronul prusac se instalează cel care fusese numit „prințul mitraliilor” în 1848, liberalii, partizani ai extinderii autorității parlamentare și ai reluării unei politici unitariste, obțin majoritatea în Landtag. Regele, care nu are în cap decât o singură idee, să mărească efectivele armatei prelungind durata serviciului militar la trei ani și să înmulțească numărul ofițerilor, se lovește tot timpul de adunare, care îi refuză creditele necesare și cere reducerea serviciului militar la doi ani. Sfătuit de ministrul de război, von Roon, pentru a stopa rezistența Landtagului, regele îl cheamă pe Bismarck, devenit din 1859 ambasador la Sankt-Petersburg și apoi la Paris.

Născut în 1815, anul Congresului de la Viena, acest reprezentant al nobilimii pomerane este foarte

cunoscut în Europa. După o carieră administrativă care nu se potrivește cu caracterul său independent, el se retrage pe moșiile sale, unde duce o viață de nobil de țară austriac. În 1847, deputat în Landtag, Bismarck se arată a fi unul dintre cei mai violenți reacționari și îl încurajează permanent pe rege, care îl surprinde prin lipsa de curaj, de a se opune hotărât Revoluției.

Ostil oricărei mișcări bazate pe concepții novatoare, el se bucură de eșecul mișcării unitariste și de „retragerea de la Olmütz”. Membru activ al „Camarilei”, este numit curând delegat al Prusiei în cadrul Dietei de la Frankfurt. Atitudinea sa antiaustriacă îl face să se remarce, dar devine repede atât de incomod încât este numit ambasador.

În momentul în care criza internă prusacă atinge punctul culminant, prietenia lui van Roon și reputația sa de om de stat autoritar și tranșant îl ajută să devină cancelar. Imediat ce reușește să treacă peste opoziția din Landtag, Bismarck impune într-un mod dictatorial legea celor trei ani de serviciu militar, percepe impozitele prin decrete și face ca legea bugetului să fie votată de Camera nobililor. În timpul guvernării sale, Constituția din 1850 devine o caricatură, în timp ce liberalii prusaci formează în Landtag o majoritate inutilă.

De asemenea, adeziunea populară nu are niciun rol în planurile lui Bismarck. Desigur, unitatea germană îi este dragă, dar cu condiția să nu fie rezultatul unei mișcări ca cea a Parlamentului de la Frankfurt. Nimic nu i se pare mai demn de ură decât „dezonoranta democrație”. Unitatea, dacă trebuie să se realizeze, ea trebuie să se facă, după

părerea sa, „nu prin discursuri, nici prin hotărârea majorității, ci prin foc și sabie“. În afară de aceasta, unitatea nu-l interesează decât în cazul în care ea contribuie la creșterea puterii prusace. Aceste idei sunt foarte departe de ceea ce gândește un Napoleon al III-lea sau un Cavour. Plebiscitul care va consimți unificarea Italiei nu-și găsește locul în Germania lui Bismarck!

Acest politician lucid și fără scrupule nu ignoră faptul că unitatea germană nu se poate realiza sub egida Prusiei decât dacă aceasta obține neutralitatea marilor puteri. El a învățat în Dietă că indispensabila condiție prealabilă este paralizarea oricărei inițiative austriece. Încă de la venirea sa la putere, experiența diplomatică îl va călăuzi în acțiunile sale.

În 1863 izbucnește o nouă revoltă poloneză. Țarul Alexandru al II-lea recurge la o represiune energetică. În acest moment de efervescență a naționalităților, întreaga Europă este indignată. Numai Bismarck îl asigură pe țar de aprobarea sa și îi propune chiar sprijinul său pentru a-i zdrobi pe răsculați. Printr-o altă mișcare abilă, cancelarul prusac se declară de acord cu propunerea lui Napoleon al III-lea de a organiza un congres european fără nicio consecință concretă, dar tocmai bun de a-l impresiona pe împăratul francezilor, despre care Bismarck declara în 1855: „I se supraestimează inteligența, ținându-se cont de sufletul său“.

Sigur pe el atât în Est cât și în Vest, cel ce va fi numit în curând „cancelarul de fier“, poate acum să se opună din nou inițiativelor austriece de a reorganiza Confederația germanică.

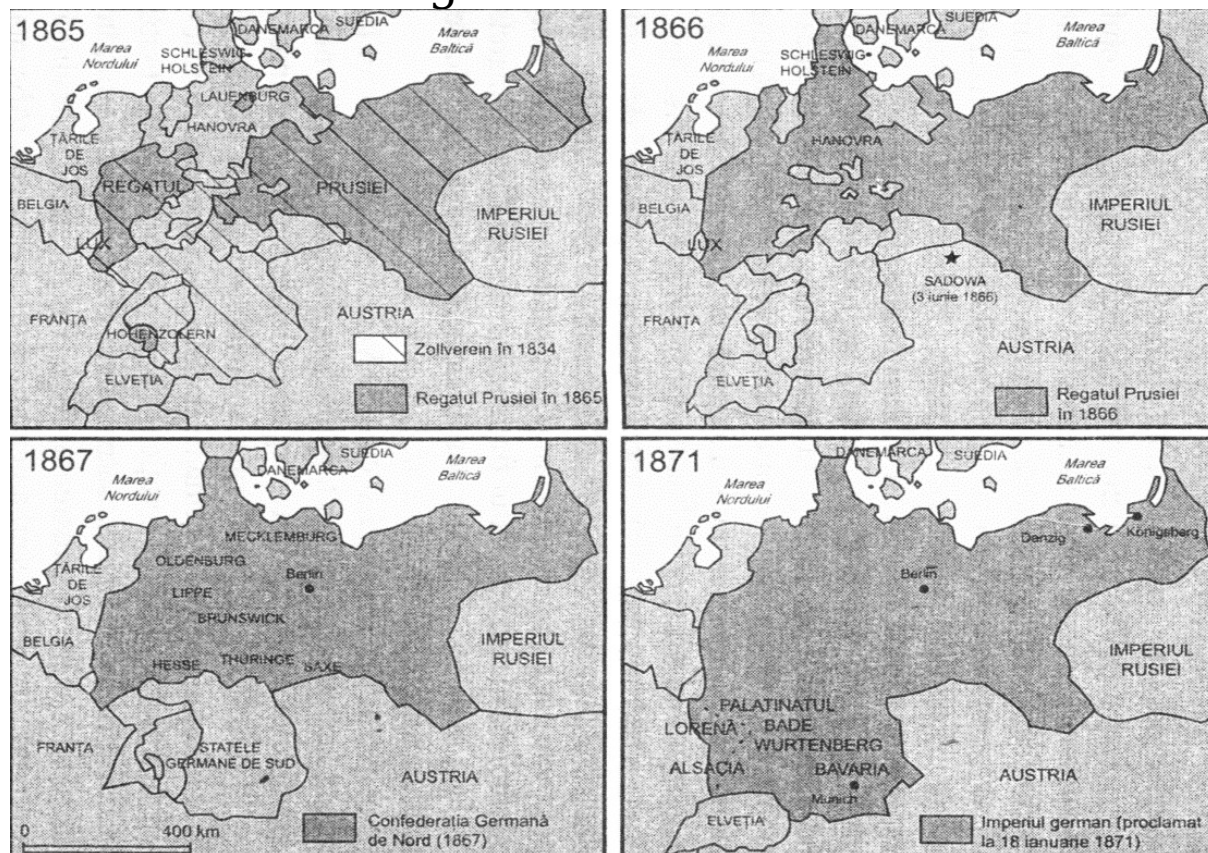
În 1863, împăratul Franz Joseph convoacă la

Frankfurt un congres al prinților germani, al cărui scop este de a restructura funcționarea Confederației. Wilhelm I, plin de respect față de împărat, intenționează să participe și el, dar Bismarck, în cursul unei scene de o extremă violență, reușește să-l convingă să renunțe la planul său, amenințându-l cu demisia. Absența Prusiei lipsește congresul de însuși scopul său. Bismarck a sabotat astfel încă o dată tentativa de a realiza „Germania Mare”. Complexa „problemă a ducatelor” îi va permite totodată să extindă teritoriul prusac și să determine Austria să intre într-un angrenaj ale cărui resorturi le va putea folosi la momentul oportun pentru marea răfuială cu Viena.

Regele Danemarcei posedă, cu titlu de proprietate personală, trei ducate în sudul peninsulei Iutlanda: Schleswig, Holstein și Lauenburg. Toate trei sunt populate de germani, cu excepția ducatului Schleswig. În plus, celelalte două fac parte din Confederația germanică. Încercările suveranului danez, Frederic al VII-lea, de a uni Schleswigul cu restul statelor sale au intensificat problema naționalităților în ducate.

Folosind drept pretext un eventual conflict succesorial la moartea regelui Danemarcei, Bismarck reușește să atragă Austria într-un război la sfârșitul căruia statul scandinav renunță la cele trei ducate. După care, fără să se preocupe de marile puteri, cancelarul discută cu guvernul de la Viena despre succesiune. Discuție dificilă, întreruptă de amenințări, care se termină prin Convenția de la Gastein din 1865. Austria anexează Holsteinul, iar Prusia păstrează ducatele Schleswig

și Lauenburg. În plus, ea își rezervă administrarea portului Kiel din Holstein, cu dreptul de a construi un canal care să lege Baltica de Marea Nordului.

Etapele unificării Germaniei

Rezultatele arată clar că Austria a fost păcălită fără jenă de către Bismarck. Din intervenția sa, ea nu s-a ales decât cu un teritoriu aflat departe de frontierele sale, imposibil de apărat din moment ce este încadrat de două provincii prusace, lipsit de ieșirea la mare care constituia avantajul strategic. În afară de asta, luând parte la un război de cucerire și disprețuind drepturile prinților germani, ea s-a rupt de Dietă. În sfârșit, Holsteinul devine o sursă a conflictelor pe care Bismarck o va folosi în momentul pe care îl va considera oportun. Războiul ducatelor apare astfel ca o etapă importantă în politica cancelarului prusac, politică ce constă în a exclude Austria dintr-o Germanie „în care nu este

loc pentru doi“.

A duce cu ajutorul Imperiului habsburgic un război victorios împotriva Danemarcei era una, a elimina Austria, care era o mare putere germanică, era o acțiune de o cu totul altă anvergură. Bismarck nu-și putea permite să-și angajeze țara fără o pregătire diplomatică: esențialul era să se asigure că niciunul dintre principalii „actori” europeni nu va apărea în mod neașteptat pentru a interveni în conflict.

Pentru motive care au fost examinate, Bismarck știa că putea conta pe binevoitoarea neutralitate a Rusiei, iar de Anglia nu trebuia să se teamă. În ultimă instanță totul depinde de Napoleon al III-lea, singurul suveran european destul de puternic ca să facă balanța să se încline într-o parte sau în cealaltă. Or, Bismarck știe că există în anturajul împăratului opinii care îl împing spre o apropiere de Austria. Așa încât, în septembrie 1865, el se hotărăște să meargă să-l întâlnească pe Napoleon al III-lea, care, bolnav, se odihnește la Biaritz.

Din această întrevedere, secretă ca întotdeauna, se știe foarte puțin. Se poate bănuie cel puțin că Bismarck, care își studiase mult timp interlocutorul, a știut „să-i meargă la suflet”, promițându-i că populațiile anexate vor fi consultate și lăsându-l să sperie că, în caz de victorie, el lua Austriei Veneția. Când cancelarul părăsește Biaritzul, el pleacă cu convingerea că Napoleon al III-lea nu va interveni. El își închipuie că i-a trezit interesul promițându-i „vagi compensații” de-a lungul Rhinului. Alianța cu Italia se încheie în aprilie 1866. Din acest moment, Bismarck poate fi sigur că nu va fi deranjat în explicația pe care o va avea cu Austria.

Între timp, ministrul von Roon a reorganizat armata prusacă cu ajutorul șefului de stat major von Moltke. Dotată cu o pușcă modernă, folosind mijloace de comunicație de ultimă oră – telegraful, calea ferată – animată de un puternic spirit de ofensivă și de solidaritate, aceasta este gata să devină instrumentul politicii lui Bismarck. Mai rămâne ca regele să fie convins să înceapă războiul și să găsească pretextul de a-l declanșa. Dar nu asta îl deranjează pe Bismarck. În februarie 1866, în ciuda opoziției Kronprinzului, partizan al unei alianțe a popoarelor germanice, cancelarul îl convinge pe Wilhelm I să aleagă războiul. Pentru a-l liniști pe acesta și a-și asigura neutralitatea prinților din Germania meridională, în aprilie 1866 el propune convocarea unui Parlament german, ales prin sufragiu universal.

Vestea cade ca un trăsnet. Venind de la un om care reprezintă spiritul reacționar prusac, ea arată că Prusia este gata să treacă Rubiconul și să provoace pe față Austria, în fața căreia bătuse în retragere în 1850. Propunerea se târăgănează însă, căci suveranii din Germania de sud se tem de metodele și de ambițiile lui Bismarck. În mod deliberat, Prusia caută un motiv de ruptură și de aceea adresează permanent guvernului de la Viena reproșuri legate de administrarea Holsteinului, acuzându-l chiar că întreține aici o atmosferă revoluționară. Exasperată, Austria apelează la arbitrajul Dietei. Pentru Bismarck apare marele risc de a-și pierde imaginea în fața Germaniei.

În atmosfera tensionată pe care a creat-o în mod intenționat, singura soluție posibilă este mersul înainte: la 7 iunie, trupele prusace invadează

Holsteinul, iar Bismarck propune o restaurare a Confederației germanice care să excludă Austria. În afară de statele Germaniei de nord, majoritatea Dietei este de partea Austriei, și la 11 iunie ia hotărârea să ordone mobilizarea generală împotriva Prusiei. Patru zile mai târziu, Bismarck declară Confederația dizolvată. În războiul care începe, rezultatul nu poate fi decât unul: ori Prusia unifică Germania sub tutela sa, ori va fi eliminată.

Conflictul este marcat de fulgerătoarele victorii prusace; în timp ce armatele austriece îi bat pe italieni pe uscat și pe mare, Prusia învinge contingentele pe care încearcă să le arunce împotriva ei micii prinți aliați ai Austriei. Rând pe rând, Saxonia, Hanovra, Bavaria sunt scoase din joc.

În acest timp, principalul corp de armată austriac care înfruntă Prusia își pierde forțele în manevre lente și lungi, sub comanda nehotărâtului Ludovic de Benedek. Convins că va fi înfrânt chiar înainte de a lupta, comandantul-șef austriac bombardează Viena cu mesaje în care recomandă să se încheie pacea pentru a evita o catastrofă ireparabilă. Aceasta se produce totuși pe 3 iulie 1866, la Sadova, în Boemia. Zdrobite de armata prusacă, trupele austriece se împrăstie în dezordine, lăsând liber drumul spre Viena. Lui Franz Joseph nu-i mai rămâne decât să accepte condițiile învingătorului. Acestea sunt de altfel moderate: Bismarck se mulțumește cu eliminarea statului habsburgic din viitoarea Germanie unită, dar nu vrea să o transforme într-un dușman neîmpăcat prin dezmembrarea pe care o dorește Wilhelm I.

Un alt principiu de bază al politicii europene îl determină pe Bismarck să meargă pe calea

acordurilor. Austria a apelat la Franța ca mediator, iar ministrul Afacerilor străine, Drouin de Lhuyis este partizantul unei mobilizări care ar putea salva Austria și ar opri ambițiile prusace. Cancelarul joacă deci cartea moderației. El acceptă medierea franceză, este de acord cu cererea lui Napoleon al III-lea de a respecta independența statelor din Germania de sud și promite chiar împăratului o „recompensă” viitoare.

Pacea de la Praga consfințește victoria prusacă, modificată de intervenția Franței. Confederația germanică este dizolvată. Austria, exclusă din Germania, este puțin afectată în posesiunile sale. Ea cedează Prusiei ducatul de Holstein, care nu prezintă pentru ea decât un mic interes și dă Veneția Franței care, am văzut deja, o retrocedează imediat Italiei. În Germania de nord autoritatea Prusiei nu este contestată. Noile teritorii anexate (Hanovra, Hessa-Kassel, Nassau, Frankfurt) îi sporesc populația cu 4 milioane de locuitori.

Celelalte state germane din nord formează cu statul Hohenzollernilor o Confederație având organisme federale. Statele din Germania de sud, rămase independente datorită intervenției franceze, semnează cu marea putere din nord acorduri care stipulează că în caz de război, armatele acestora vor intra sub comanda regelui Prusiei și își trimit delegați într-un „parlament vamal” din Zollverein, reprezentând un nou punct de reper pe drumul realizării unității germane.

Din acest moment, politica „cancelarului de fier” este bine definită. El are nevoie de un război național pentru a pune definitiv Germania sub autoritatea prusacă, ideal fiind ca acest război

național să fie îndreptat împotriva Franței, devenită „dușmanul ereditar” și principalul obstacol în calea desăvârșirii unificării. Timp de patru ani, abilul Bismarck își va urmări cu răbdare scopul, păcălindu-l pe Napoleon al III-lea, înmulțind capcanele și aducând diplomația franceză, căzută în ridicol, la exasperare.

Un imperiu distruge un alt imperiu

Sigur de promisiunile lui Bismarck după semnarea păcii, Napoleon al III-lea își cere „recompensa”. El este presat de opinia publică franceză, neliniștită de apariția la granița Hexagonului a unui stat puternic și ambițios, și indignată să-l vadă pe împărat preocupat mai mult de soarta națiunilor decât de propriul interes național.

Napoleon al III-lea cere mai întâi malul stâng al Rinului, împreună cu teritoriile care se află sub autoritatea Hesenului și a Bavariei. Bismarck comunică această cerere statelor respective în așa fel încât să discrediteze Franța în ochii statelor din Germania de sud, care credeau că pot să conteze pe această putere pentru a zădărnici planurile lui Bismarck și care nu au altă soluție decât să se apropie de Prusia pentru a se opune ambițiilor franceze.

Încurajat de Bismarck, împăratul pune la punct un proiect de anexare a Belgiei și a Luxemburgului. Căpitanul cere ambasadorului Franței o copie a proiectului, pe care îl ignoră apoi intenționat, dar păstrează cu grijă documentul de care va ști să facă uz în 1870 pentru a îndepărta orice veleitate de alianță între Franța și Anglia.

În sfârșit, când, în 1867, Napoleon al III-lea cumpără marele ducat de Luxemburg de la proprietarul acestuia, regele Țărilor de Jos, Bismarck atâță Reichstagul, care protestează atât de vehement împotriva acestei anexiuni a unui teritoriu „germanic”, încât la Londra se organizează

o conferință. Marele ducat este declarat independent și neutru, dar diplomația franceză trebuie să înghită încă o umilință usturătoare.

Din acel moment este clar că ostilitatea franco-prusacă nu poate să sfârșească decât printr-un război. În timp ce Franța caută zadarnic să încheie alianțe și realizează o reformă militară, problemele din Spania vor servi drept detonator al conflictului. În septembrie 1868, regina Isabela a II-a este izgonită de revoluție. Tronul fiind vacant, generalul Prim, ministru de război, se gândește să-l ofere prințului Leopold de Hohenzollern, vărul lui Wilhelm I. După o oarecare ezitare, acesta, convins de Bismarck, sfârșește prin a accepta propunerea făcută.

Guri indiscrete răspândesc vestea, care explodează la Paris ca un trăsnet, pe 2 iulie 1870. În fața unui plan care trezește amintirea îndepărtată a imperiului lui Carol Quintul, opinia se mobilizează și opoziția se dezlănțuie. Ducele de Gramont, ministrul afacerilor externe, declară în fața deputaților: „Dacă candidatura Hohenzollernilor nu este retrasă, susținuți de sprijinul dumneavoastră, domnilor, și de cel al națiunii, vom ști să ne facem datoria fără ezitare și fără slăbiciune”. La intervențiile personale ale lui Napoleon al III-lea și ale diplomaților francezi se adaugă presiunile țarului, ale reginei Victoria, ale regelui Belgiei, așa încât Wilhelm I, speriat, retrage candidatura rudei sale, iar Bismarck, care își vede distrusă țesătura sa machiavelică, se declară gata să-și dea demisia.

Gafele diplomației franceze îi vor permite totuși să treacă peste acest eșec. În loc să se mulțumească cu „fericirea nemaipomenită” pe care a produs-o

demersul său, ducele de Gramont vrea să profite de avantajul său. Astfel, el îl însărcinează pe ambasadorul de la Berlin, Benedetti, să ceară regelui Prusiei, care se găsește în acel moment la Ems pentru o cură de ape, promisiunea că o astfel de candidatură nu va mai avea loc. Wilhelm I, considerând problema încheiată, refuză să-și ia vreun angajament și îl concediază în mod politicoș. Apoi îl înștiințează pe Bismarck printr-o telegramă despre evenimentele care au avut loc. Cancelarul prusac își dă seama imediat de avantajul pe care îl poate avea folosind această depeșă. Fără să-i schimbe sensul, el o rezumă în așa fel încât cererea franceză devine o obraznicie, iar răspunsul regelui un umilitor refuz de a-l primi pe ambasador.

Așa cum prevăzuse Bismarck, „depeșa de la Ems” are asupra „taurului francez efectul unei mantale roșii”. De o parte și de cealaltă a Rhinului, opinia este exacerbată. În Germania, statele din nord, ca și cele din sud, se simt insultate, și un val de galofobie se abate asupra țării. În Franța, unde ducele de Gramont se consideră „ofensat”, au loc pe bulevarde manifestații populare, cu strigăte de „La Berlin!”. Convinși de superioritatea armatei franceze – mareșalul Leboeuf, ministrul de război, tocmai declarase: „nu lipsește nici măcar un nasture de jambieră” –, pe 19 iulie 1870 guvernul imperial declară război Prusiei, în ciuda eforturilor câtorva opozanți, ca Thiers și Gambetta.

Rapidul dezastru militar francez uimește Europa. Franța tocmai se aruncase în mod deliberat într-un conflict pentru care nu era pregătită. Ea este izolată diplomatic de statele germane, pe care greșelile conducătorilor săi le-a unit. Ea este nepregătită din

punct de vedere militar, neavând decât o armată cu un efectiv pe jumătate față de cel aliniat de Prusia, conducători mediocri, formați doar în războaiele coloniale și total incapabili să-și organizeze acțiunile. Împăratul, care conduce el însuși operațiile, este bolnav, epuizat fizic și complet descurajat de înspăimântătoarea dezordine pe care o constată.

Într-o lună, de pe 2 august pe 4 septembrie, imperiul dispare în vijelie. Alsacia și Lorena sunt ocupate după primele bătălii de la frontiere. Mareșalul Bazaine se lasă asediat în Metz împreună cu cea mai bună armată franceză. MacMahon și împăratul încearcă atunci o manevră pentru a elibera orașul Metz, dar ei acționează atât de încet încât lasă timp germanilor să încercuiască la Sedan ultima armată franceză. Aceasta capitulează pe 2 septembrie, lăsând Franța fără apărare militară, iar împăratul făcut prizonier.

Regimul nu poate supraviețui catastrofei. Pe 3 septembrie vestea ajunge la Paris. Pe data de 4, manifestațiile populare răstoarnă imperiul. Republica este proclamată la Hôtel de Ville, și un guvern al Apărării naționale se însarcinează să organizeze rezistența, spre marea surpriză a lui Bismarck, care credea Franța zdrobită definitiv.

În timp ce Parisul, încercuit de prusaci, este supus din 19 septembrie unui asediu teribil, ministrul de interne Leon Gambetta, care a părăsit capitala în balon pentru a ajunge la Tours, face minuni pentru a organiza o nouă armată. În câteva săptămâni, 60.000 de oameni sunt înarmați, echipați și trimiși împotriva inamicului. Dar, în ciuda hotărârii de care dau dovadă acești luptători improvizați, toate

operațiile eșuează.

În acest timp, guvernul Apărării naționale a mobilizat pe toți locuitorii capitalei încercuite. Garda națională participă alături de soldații armatei regulate la apărarea orașului. Se încearcă câteva ieșiri care, însă, nu se soldează decât cu importante pierderi de vieți omenești. Până la urmă, agitația revoluționară și înfrângerile armatelor din provincie determină guvernul Apărării naționale, care se teme de o mișcare populară, să înceapă, de la sfârșitul lunii ianuarie, tratativele de pace cu cancelarul prusac, în momentul în care acesta se pregătește să culeagă roadele strategiei sale unitariste.

Exact așa cum sperase Bismarck, războiul împotriva Franței a pecetluit unitatea germanilor. În entuziasmul provocat de victoria de la Sedan, trei state: Saxa, marele ducat al Badenului și regatul Württemberg, aderă la Confederația Germaniei de nord. Fără îndoială, cei mai importanți prinți din Germania de sud, regele Bavariei, Ludovic al II-lea, se hotărăsc cu greu să facă acest pas. De altfel, populația de aici, în majoritate catolică, nu este defel încântată să se integreze într-o uniune germană dominată de protestanți. Dar este oare posibil ca Bavaria să-și păstreze statutul de stat german independent dacă Prusia domină restul Germaniei? Bismarck îi propune lui Ludovic al II-lea o alternativă fără niciun echivoc: Bavaria acceptă să intre în Confederație, ori, ca și Austria, va fi exclus din Zollverein. Neavând nici mijloacele, nici forța de a impune poporului său să accepte consecințele acestei „carantine”, Ludovic al II-lea trebuie să se resemneze și să accepte prima soluție în schimbul promisiunii unei mari autonomii interne.

Nu mai rămâne decât ca imperiul să fie proclamat. Ceremonia care face din Wilhelm I (personal mult mai legat de titlul său de rege al Prusiei) primul dintre „împărații germani“, are loc în Galeria oglinzilor din castelul de la Versailles, pe 18 ianuarie 1871, zi care coincide cu cea de-a 170-a aniversare a încoronării primului rege al Prusiei la Königsberg. Ea marchează, împreună cu nașterea unui puternic stat, care va avea un cuvânt decisiv în destinul Europei, și o cotitură a istoriei acestei părți a lumii.

Ea marchează în același timp triumful concepției naționale, care se bazează mai mult pe forță decât pe adeziunea populară. Dovadă este tratatul de la Frankfurt, semnat pe 10 mai 1871, care impune Franței o pace draconică, care îi ia, împotriva dorinței populației respective, Alsacia și nordul Lorenei, considerate de învingători ca făcând parte din națiunea germanică. Născută din dorința vie a unui popor, mișcarea unitaristă germană a fost, în fapt, realizată prin conjugarea voinței unui singur om, Bismarck (ale cărui concepții sunt acelea ale unui aristocrat al Vechiului Regim, pentru care contează în primul rând grandoearea dinastiei domnitoare) și forța unei armate, cea prusacă, victorioasă pe rând în războaiele împotriva danezilor, austriecilor și francezilor. Suntem foarte departe de ideile generoase, cu toate că nu lipsite de reticențe, formulate la începutul domniei lui Napoleon al III-lea, care exprimau în mare parte un cosmopolitism european moștenit din Epoca luminilor. Mergând pe urmele mișcărilor naționale, se profilează deja spectrul unui naționalism exclusivist și cuceritor, care este în același timp

produsul dar și negarea principiului însuși și care nu va întârzia să ridice unul împotriva altuia popoarele bătrânului continent.

Primele fisuri ale Imperiului austriac

În timp ce unificarea politică a Italiei și Germaniei se realiza pe etape, Habsburgii sunt presați din interior de minoritățile naționale care acționează ca niște forțe centrifuge și îi împing spre dezmembrare.

Imediat după Revoluția din 1848, Austria apărea totuși ca marea învingătoare a acestei perturbări care zguduise o parte a Europei. Nu numai că reușise să înăbușe pe teritoriul său revendicările ungare și slave, dar, mai mult, acțiunea sa a determinat în Europa centrală și în Italia victoria forțelor conservatoare. În realitate, politica reacționară și absolutistă centralizatoare dusă de prim-miniștrii lui Franz Joseph, prințul Schwarzenberg, apoi Bach, nu face decât să mascheze în mod provizoriu problemele grave cu care se confruntă imperiul.

Cea mai gravă este în mod incontestabil cea a naționalităților, căci ea amenință însăși supraviețuirea imperiului. Certat cu Rusia de la războiul din Crimeea, Franz Joseph trebuia să ia în considerare ostilitatea țarului, care apare în ochii multora dintre supușii săi drept protectorul popoarelor slave din imperiu. Printre aceștia, slavii din nord nu au uitat Comitetul național ceh din 1848, adevărat act de recunoaștere a identității lor. Slavii din sud, locuitori ai unor provincii mai puțin evaluate din punct de vedere economic și unde încep să-și facă apariția elite naționale mai omogene decât în regiunile pe cale de industrializare din

nord, sunt totuși sensibilizați de existența alături de ei a teritoriilor autonome sau a statelor independente apărute prin destrămarea Imperiului otoman. Mulți dintre ei privesc spre mica Serbie autonomă, creată în sudul Dunării după înfăptuirea independenței grecești.

Constituirea după războiul din Crimeea a unei Români, formată din fostele principate turcești Moldova și Țara Românească, trezește speranța românilor din Transilvania, inclusă în Imperiul habsburgic. Dar cea mai puternică dintre aceste forțe centrifuge rămâne, ca și în 1848, dorința de autonomie a maghiarilor, dintre toate popoarele unitare ale imperiului cei mai bine organizați și cei mai conștienți de identitatea lor etnică și culturală.

Un ansamblu de împrejurări favorabile permit totuși Habsburgilor să mențină aceeași structură statală, acest mozaic de popoare și în primul rând rivalitățile și ura care ridică majoritatea acestor naționalități pe unele împotriva celorlalte. Franz Joseph, împăratul Austriei, dar potrivit tradiției și regele Boemiei și Ungariei, reprezintă legătura vie dintre diferitele părți ale imperiului său. Concepția sa centralizatoare îl face să ignore aceste ultime două titluri care, odată cu evoluția sentimentelor și ideilor, nu puteau decât să accentueze particularismele și să nu se prevaleze decât de primul. În același timp, el practică o politică de germanizare bazată pe administrație (funcționarii germani au fost trimiși în toate provinciile imperiului), pe învățământ, pe armată și pe Biserica catolică (concordatul din 1855 acordându-i acesteia avantaje considerabile).

Așadar, imperiul restaurat în 1849 se sprijină pe

forță și în același timp pe rolul unificator pe care și-l asumă dinastia. Cu toate acestea, mișcările din 1848 au arătat ambiguitatea fundamentală a politicii duse de Habsburgi. Putere în care domină un popor de limbă germanică, imperiul austriac dorește să joace în Germania rolul principal pe care i-l conferă tradiția și pe care l-a confirmat acțiunea sa de restaurare din 1848-1849. Stat multinațional în sânul căruia popoarele alogene sunt majoritatea, el nu poate să renunțe fără să se oblige singur la a controla Europa centrală și pe slavii din nord și din sud.

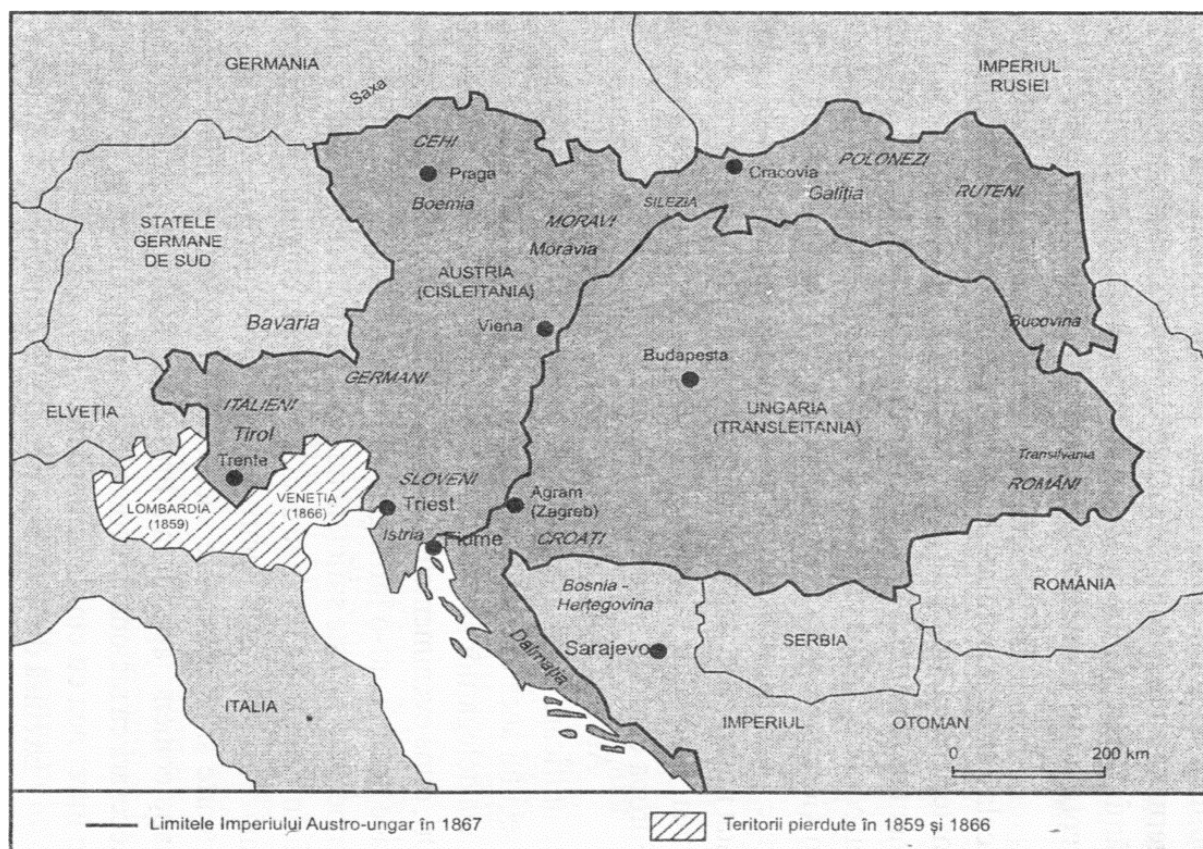
Această ambiguitate a devenit vizibilă în timpul încercării de unificare a Parlamentului de la Frankfurt, căci a fost cauza eșecului acestuia din urmă și motivul care i-a făcut pe majoritatea delegaților să excludă Austria pentru a realiza Germania. Or, după evenimentele din 1848, această excludere nu se poate face decât printr-o înfrângere militară a Austriei, iar coeziunea imperiului nu este suficient de mare pentru a rezista unei astfel de înfrângeri. Se înțelege deci că, în aceste condiții, menținerea unui *status-quo* este pentru imperiu o chestiune de viață și de moarte și că decepțiile succesive înregistrate în fața Franței napoleoniene, apoi în fața Prusiei lui Wilhelm I au făcut mai necesară ca niciodată reconsiderarea raporturilor pe care Viena le întreținea cu etniile minoritare.

Exclusă din Reich-ul pe cale de constituire, Austria trebuie să-și orienteze în mod deschis politica spre popoarele slave ale imperiului. Înlocuită de Prusia în lumea germanică, nu-i rămâne decât, așa cum a sfătuit-o Bismarck, „să-și deplaseze centrul spre est“, să se îndrepte spre sud, să profite de

dezmembrarea Imperiului otoman, având grijă să împiedice propria sa dezmembrare.

Or, raportul de forțe este astfel încât această atitudine nu este posibilă decât cu condiția să se înțeleagă cu una dintre minorități, chiar cu riscul de a le nemulțumi pe celelalte. Politica lui Beust, fost ministru al regelui de Saxa, devenit șeful diplomației austriece și care visează o revanșă față de Prusia, încearcă să asigure liniștea internă a imperiului și îl determină pe Franz Joseph să se pună de acord cu reprezentanții minorității celei mai puternice: ungurii, îngrijorați și ei de frământările slavilor.

Din această situație rezultă „Compromisul” din 1867, semnat de Beust și de Deak, șeful minorității liberale din Dieta ungară, care stabilește o formulă originală de asociere între Austria și Ungaria. Prima devine Cisleithania, care cuprinde Boemia, Moravia, Galiția, Bucovina, Slovenia și Dalmația, a doua ia numele de Transleithania (hotarul dintre ele fiind format de râul Leitha, afluent al Dunării) și cuprinde pe lângă teritoriul maghiar, Transilvania, Slovacia și Croația. Pentru a marca diferența dintre cele două naționalități dominante ale imperiului, Franz Joseph și împărăteasa Elisabeta sunt încoronați rege și respectiv regină a Ungariei în iunie 1867. Finanțele, diplomația, ministerul de război și marina rămân comune.

Imperiul Austro-Ungar după compromisul din 1867

Națiunea ungară, care fusese zdrobită în 1848-1849, este deci marea beneficiară a reformei din 1867. Dintr-odată, slavii din imperiu au sentimentul că acordul s-a realizat împotriva lor. „Prizonieri” ai austriecilor sau ai ungurilor, ei se arată ostili unui compromis din care ei sunt excluși. Beust i-ar fi spus lui Deak: „păziți-vă hoardele, noi le vom păzi pe ale noastre”.

După 1867, problema majoră din Cisleithania este cea creată de minoritatea cehă. Eșecul din 1848 i-a discreditat pe moderații din Comitetul Național. De acum înainte, grupul cel mai dinamic este cel al partidului „Tinerii cehi”, pe care îl conduce un profesor universitar din Praga, Tomas Masaryk. Orice propagandă fiindu-le interzisă, „Tinerii cehi” își răspândesc ideile prin intermediul grupărilor literare și al societății de gimnastică *Sokol*. Ei cer o

autonomie ca aceea pe care o au ungurii, scoțând în evidență faptul că drepturile lor istorice nu sunt mai mici decât ale acestora, iar coroana Sfântului Wenceslas nu este mai puțin importantă decât cea a Sfântului Ștefan.

Franz Joseph se gândește un moment la o „soluție trialistă” pentru imperiu. Dar se lovește de dubla opoziție a ungurilor, care se tem că exemplul ceh va contamina populațiile slave din Transleithania, și a burgheziei germane din Boemia, care se teme să nu se vadă redusă la statutul de „hiloți ai cehilor”. Împăratul anulează deci ordonanța care instaura trialismul în aceste state și astfel se rupe definitiv de minoritatea cehă, ai cărei reprezentanți refuză de acum înainte sediul din Reichrat de la Viena și nu văd altă soluție decât distrugerea imperiului.

Probleme identice apar și în Transleithania, agravate de intransigența ungurilor. Aceștia sunt mai hotărâți decât austriecii în chestiunea naționalităților și în teritoriile pe care sunt stăpâni pornesc o acțiune de maghiarizare intensivă a popoarelor minoritare. Numai Croației i se recunoaște o aparență de identitate confirmată prin crearea unei Diete, a unei universități la Zagreb și prin autorizația de a folosi limba croată în actele administrative.

Izolați de celelalte popoare slave de frontiera din 1867, slovaci nu văd altă soluție pentru a scăpa de maghiarizare decât apropierea de cei mai apropiați vecini, cehii, universitatea din Praga devenind pentru cei mai cultivați dintre ei centrul menținerii identității lor naționale. Separate de religie – primii sunt ortodocși, ceilalți sunt catolici – și de evoluția istorică, aceste două popoare privesc spre micul

regat independent al Serbiei și visează să se unească formând o Serbie mare, care ar deveni regatul slavilor din sud sau „Iugoslavia”. Altfel spus, s-ar repeta în Balcani fenomenul care a făcut Piemontul să realizeze în jurul lui unificarea Italiei.

Când, în 1908, guvernul de la Viena anexează provinciile slave Bosnia și Herțegovina, exasperarea slavilor atinge punctul culminant. La Belgrad, capitala Serbiei, se formează societăți secrete, dintre care cea mai celebră este „Mâna neagră”. Ele sunt obligate să recurgă la acțiuni violente pentru a obține autonomia supușilor sârbi din imperiu. Rolul lor va fi esențial în desfășurarea procesului care va duce la primul conflict mondial.

Compromisul din 1867, care a arătat că monarhia austriacă putea să cedeze în fața unor acțiuni tenace și hotărâte, și că forțele sale nu-i permiteau să reprime la nesfârșit o mișcare națională, nu a făcut decât să încurajeze celelalte minorități naționale ale imperiului să încerce să obțină aceleași avantaje ca și ungurii. De aici începe dezagregarea imperiului Habsburgilor. De acum înainte, forțele centrifuge vor crește continuu și vor exercita presiuni asupra guvernului de la Viena.

În ceea ce-l privește, împăratul Franz Joseph își dă silința să frâneze acțiunile forțelor destructive, când folosind în interior posibilitățile eventuale ale compromisului, când încercând să dirijeze spre exterior energia supușilor săi, practicând în acest sens o politică externă având drept scop, prin ceea ce s-a numit *Drang nach Osten* (marșul spre est), controlul peninsulei balcanice.

Ciocnirea dintre revendicările naționale ale slavilor și naționalismul austriac, umilit de Franța în

timpul campaniei din Italia (1859), de Prusia în 1866 și de unguri prin compromisul din 1867, face ca imperiul habsburgilor și regiunile sale meridionale să devină principala zonă de tensiune din Europa de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Capitolul 6

EUROPA LUI BISMARCK

■ *Din 1871 până în 1890, Europa trece prin epoca bismarckiană. Om al Vechiului Regim, cancelarul Bismarck nu are altă ambiție decât să mențină un status-quo european avantajos de acum înainte pentru Germania, și nicio altă perspectivă decât aceea a echilibrului european.*

■ *În această viziune, grija sa principală este să interzică Franței să-și găsească aliați care ar putea să o ajute să-și pregătească revanșa de care se teme. Folosind rând pe rând concilierea și amenințarea, el își dă silința să o facă să-și schimbe hotărârea de a se arunca într-o aventură care ar putea repune în discuție unificarea Germaniei. Dar, în primul rând, el va căuta prin acțiuni diplomatice să găsească mijlocul de a împiedica Franța să-și ia revanșa: el va elabora sisteme de alianțe destinate să o împiedice pe aceasta din urmă să-și găsească parteneri.*

■ *Prima concretizare a acestei politici este Antanta celor Trei Împărați, încheiată în 1872 cu Austria și Rusia. Dar această primă strategie se poticnește de ambițiile opuse ale celor doi aliați ai săi, care caută și unul și*

celălalt să domine Balcanii.

■ *Al doilea plan bismarckian este mult mai complex. Bazat pe alianța cu Austria (Dubla Alianță), încheiată în 1879, acesta se dezvoltă în două direcții: pe de o parte, spre Rusia, care de frica izolării, în 1881 acceptă să refacă Antanta celor Trei Împărați, pe de altă parte spre Italia, rivală a Franței în Tunisia și care, în 1882, aderă la alianță dând naștere Triplei Alianțe.*

■ *Sistemul lui Bismarck atinge în sfârșit apogeul în 1887. La reînnoirea Triplei Alianțe se adaugă încă două: una care unește Anglia cu Italia pentru menținerea unui status-quo în Mediterana (împotriva Franței și Rusiei), cealaltă este un tratat secret semnat de Germania și Rusia prin care acestea se angajau să se sprijine reciproc.*

■ *Complexitatea acestui sistem de alianțe și contradicțiile pe care acestea le conțin condamnă Germania la un status-quo. Această politică nu putea să-i convină multă vreme noului împărat, Wilhelm al II-lea, dornic să-și lanseze țara într-o politică la scară mondială. Acesta este motivul evicțiunii lui Bismarck în 1890.*

Cu toate că de la căderea lui Napoleon I nu a mai avut loc vreo conflagrație internațională comparabilă cu războaiele Revoluției și Imperiului și că perioada care a urmat a lăsat în memoria

europenilor amintirea a ceea ce Henry Kissinger va numi „o structură stabilă de pace“, în 1871 mare lucru nu mai rămâne din Europa căreia Congresul de la Viena i-a trasat frontierele, iar Sfânta Alianță i-a stabilit conținutul. Peste tot, mișcarea națională a distrus echilibrul din 1815.

Germania s-a constituit „prin fier și sânge“ sub egida Prusiei, iar Italia prin aderarea popoarelor din peninsula la „soluția piemonteză“. În imperiul habsburgilor, Ungaria a obținut recunoașterea identității sale, iar rezistența minorității slave la acțiunile de germanizare și de maghiarizare întreprinse de Viena și de Budapesta arată că, fără îndoială, Compromisul din 1867 nu este decât o etapă pe calea emancipării popoarelor supuse.

În alte părți ale Europei, revendicările naționale, chiar dacă sunt reprimare și înăbușite, joacă un rol esențial. Popoarele din Balcani, rămase sub dominația sultanului, nu așteaptă decât ocazia să-și realizeze dorința lor de independență. În imperiul țărilor, chiar dacă multe popoare alogene (mai ales în Asia centrală și orientală) nu se gândesc să conteste dominația rusească, finlandezii, balticii, dar mai ales polonezii suportă cu greu stăpânirea străină în momentul în care naționalitățile se afirmă în diverse zone ale continentului. Aceasta cu atât mai mult cu cât, după insurecția poloneză din 1863, reprimată cu cruzime de generalul Muraviev, guvernul țarist a aplicat în aceste țări o politică de rusificare intensă, impunând peste tot limba rusă și religia ortodoxă.

Până și Regatul Unit al Marii Britanii, cu dureroasa sa „chestiune irlandeză“, se confruntă cu problema naționalităților. O mișcare autonomistă

din ce în ce mai puternică și mai violentă față de dominația engleză, cere pentru această insulă, în care majoritatea populației vorbește o limbă (gaelica) și practică o religie (catolicismul) diferite de cele din Marea Britanie, dreptul de a se administra singură (*Home Rule*), cerere pe care majoritatea oamenilor politici britanici o resping cu oroare.

Celelalte state ale Europei de vest, unificate mai demult, nu sunt nici ele scutite de protestul naționalităților, fie că acesta îmbracă aspectul unei opoziții mocnite, ca în Belgia, între flamanzi și valoni, fie a unei agitații sporadice, cum este separatismul basc și catalan în Spania. În sfârșit, trebuie menționat că într-un context la început pacifist, uniunea realizată în 1814 între Norvegia (până atunci alipită Danemarcei) și Suedia lui Bernadotte, se va dizolva în 1905, fiecare dintre cele două țări luându-și de acum înainte destinul în propriile mâini.

În această Europă din ultimele decenii ale secolului, în care minoritățile etnice nu încetează să se afirme, orgoliul național se transformă în „naționalism“, fiecare țară tinzând să-și afișeze superioritatea în fața celorlalte și dorind să triumfe propriile-i valori și interese egoiste. Dacă Regatul Unit găsește un derivat pentru tendințele sale dominatoare în expansiunea colonială și privește cu dispreț „valurile“ ce agită continentul, istoria Europei la sfârșitul secolului al XIX-lea este marcată de două antagonisme fundamentale.

Primul este antagonismul franco-german. Apărut în mișcarea de stânga, hrănit cu amintirile glorioase ale „Marii Națiuni“ și cu spiritul generos și mesianic

al personalităților de la 1848, apoi împins spre dreapta în curentul anilor '80, naționalismul francez nu iartă Germaniei victoria din 1870, însoțită de anexarea Alsaciei și Lorenei și dorește să-și ia revanșa care ar permite Franței să recucerească provinciile pierdute. Manifestările acestui spirit revanșard sunt numeroase și se produc în toate domeniile vieții cotidiene ale francezilor, începând cu primele clase ale școlii primare, unde se prezintă hărți ale Alsaciei și Lorenei încadrate în chenare negre, până la festivitățile patriotice care punctează comemorările unor mari momente ale istoriei naționale (spre exemplu, 14 iulie). Formulată sau nu, ideea revanșei rămâne prezentă în sufletul multor francezi. Acestei germanofobii latente, susceptibilă de a da naștere la accese bruște de agresivitate, îi corespunde de altfel, dincolo de Rhin, o ostilitate tot atât de violentă față de vecina occidentală.

Al doilea antagonism este cel dintre Rusia și Austria. Înlăturată din Germania, aceasta din urmă și-a îndreptat atenția spre spațiul balcanic, încurajată din răspuțeri pe această cale de Bismarck. *Drang nach Osten* presupune totodată menținerea în imperiu a popoarelor slave și anexarea teritoriilor balcanice supuse încă sultanului și populate cu creștini ortodocși. Aceasta înseamnă contracararea ambițiilor țarului, a cărei politică de un secol încoace constă în a pândi moștenirea „omului bolnav”, pentru a nu-și extinde influența în regiune și a pătrunde în „mările calde” deschise întregul an navigației și comerțului maritim.

Or, țarul are un mijloc de a exercita presiuni

eficace asupra Imperiului habsburgic, erijându-se în protector firesc al popoarelor slave, care își revendică autonomia. Din acest punct de vedere, un instrument foarte util de acțiune și de propagandă îi este oferit de micul regat al Serbiei, populat de slavi ortodocși și care, de frica Austriei și a dominației turcești, s-a plasat sub aripa ocrotitoare a Rusiei. Cum el constituie pentru sârbii și croații din Imperiul austro-ungar un punct de atracție comparabil cu Piemontul din Italia preunitaristă, țarul poate, prin intermediul acestora, să-și exercite influența destabilizatoare chiar în interiorul dublei monarhii.

Bismarck, arbitrul Europei

Tratatul de la Frankfurt a consfințit dominația Germaniei asupra Europei continentale. Bismarck, care a provocat în mod deliberat războiul împotriva Franței pentru că i se părea necesar desăvârșirii unității, se arată de acum înaintea satisfacerii și timp de două decenii își va folosi uriașa-i energie pentru menținerea unui *status-quo* convenabil pentru țara sa. S-au numit „sisteme bismarckiene” rețelele de alianțe pe care cancelarul s-a străduit să le realizeze după 1871 în scopul de a izola Franța și de a distruge orice veleitate de revanșă din partea acesteia. Acestea sunt într-adevăr opera sa și corespund viziunii sale „prusace” și „pământeste” despre rolul internațional al Germaniei, cât și unei concepții despre acțiunea diplomatică care aparține, sub multe aspecte, Vechiului Regim.

Această concepție se bazează în primul rând pe principiul acordului dintre națiunile europene, adică pe ideea că marile puteri trebuie să se înțeleagă între ele pentru a menține un echilibru și să respecte raportul de forțe. Desigur, Bismarck nu susține acest principiu decât în măsura în care îi servește propriilor obiective. Unitatea germană este ca însăși o lezare profundă a *status-quo*-ului și a echilibrului european. Deci, mai ales după 1871, când unitatea Reich-ului este realizată, el se manifestă ca un susținător înflăcărat al noțiunii de echilibru și de „acord” între națiuni.

În aceeași perspectivă, cancelarul german consideră că remodelarea anumitor părți ale

Europei trebuie să se facă, atunci când nu poate fi evitată, în interesul marilor state și fără să se țină cont în niciun fel de revendicările popoarelor mai mici (cf. atitudinii sale față de bulgari în timpul Congresului de la Berlin, pg. 149-150). Or, pentru el, interesele puterilor sunt înainte de toate cele ale dinastiilor care le guvernează. Sistemul pe care îl reprezintă este deci, cel puțin sub aspectul formei, un sistem al Vechiului Regim, bazat pe principiul unirii suveranilor legitimi și al solidarității contrarevoluționare.

Acesta este mai ales un sistem continental. Acest mare senior funciar, pentru care, în ciuda mișcărilor existente, esența forței germane rezidă în provinciile rurale și aristocratice din est, intenționează să asigure hegemonia sau cel puțin supremația germană asupra continentului, lăsând Angliei supremația asupra mărilor și a teritoriilor de dincolo de ocean. El întoarce spatele în mod deliberat acțiunii de colonizare care, consideră el, îndepărtează Germania de adevăratul țel. Va trebui să apară un puternic curent de opinie, mai ales în cercurile de afaceri din Bremen și Hamburg, pentru ca Bismarck să se resemneze și să-și dea acordul unor inițiative, cel mai adesea particulare, care vor sfârși prin instalarea germanilor în sud-vestul Africii (în 1884), apoi în Togo și în Camerun. Dar în general, împotriva voinței sale, el preferă să încurajeze planurile coloniale ale adversarilor săi virtuali, ale Franței de exemplu, pe care speră în acest fel să o facă să uite ideea revanșei.

În sfârșit, Bismarck este preocupat înainte de toate de mărirea prusacă. După cum s-a văzut, concepția despre unitate a acestui campion al

autoritarismului și al reacțiunii era foarte îndepărtată de sentimentul național de inspirație liberală și revoluționară. De îndată ce Germania s-a constituit într-un stat unitar sub conducerea Hohenzollernilor, ceea ce contează pentru el este mai puțin reunirea într-o singură națiune a popoarelor de limbă germanică, ci mai ales să asigure Prusiei puterea și dinastiei gloria. Altfel spus, el se opune pangermaniștilor care, dimpotrivă, predică un naționalism cuceritor și doresc să realizeze unitatea „poporului german”. „Sistemul” său este deci, în esență, defensiv și conservator.

Astfel, imediat după victoria din 1871, el nu manifestă nicio dorință de a continua expansiunea teritoriului german. Pur și simplu el este convins că anexarea Alsaciei și a Lorenei, făcând din Franța dușmanul de neîmpăcat al țării sale, face inevitabil un război de revanșă. Personal potrivnic acestei anexări, el nu consimte decât la insistențele statului-major. Atunci când răul s-a făcut, nu există altă posibilitate decât pregătirea în vederea confruntării cu republica vecină, încercând să amâne scadența cât mai mult posibil printr-o politică care urmărește izolarea acesteia din urmă.

La început, Bismarck se arată conciliant față de Franța, în măsura în care el aprobă înțelepciunea și cumpătarea lui Thiers. El nu ezită chiar să elibereze prizonieri de război atunci când acesta îi cere ca să lupte împotriva insurgenților Comunei. Apoi el acceptă, în 1872, plata anticipată a celor 5 miliarde de franci despăgubiri de război și în schimb aprobă evacuarea treptată a teritoriilor ocupate. Dar căderea lui Thiers îl face bănuitor. Politica „Ordinii

morale“ inaugurată de mareșalul MacMahon îl enervează din două motive. Mai întâi pentru că pare să conducă la o restaurație monarhică care, după părerea lui, riscă să facă din Franța un stat puternic, capabil curând de a-și recuceri provinciile pierdute. Apoi, pentru că la ora când el își începe politica de *Kulturkampf* împotriva Romei și a Bisericii catolice, el suportă cu greu să-și vadă vecina ducând o politică deschis clericală și favorabilă papalității.

Când episcopii francezi și ziarul ultramontan *L'Univers* protestează împotriva violențelor comise de Biserica de dincolo de Rhin, cancelarul se prefacă că vede aici începutul unei politici comune a statelor catolice - Franța și Austro-Ungaria - îndreptată împotriva Germaniei și a Italiei și amenință să pornească imediat un război împotriva Franței. Ministrul de externe Decazes trebuie să le ceară reginei Victoria și țarului să fie garanții intențiilor pacifiste ale guvernului francez, pentru a dezarma astfel ostilitatea Berlinului.

Peste câteva luni izbucnește o nouă criză. Bismarck este alarmat de mărirea numărului de cadre din armata franceză, hotărâtă prin legea din 1875. El dirijează o vastă campanie de presă destinată să popularizeze în Germania perspectiva unui război preventiv. Din nou Decazes solicită intervenția Angliei și Rusiei, puțin dispuse, și una și cealaltă, să vadă Reich-ul instaurându-și hegemonia pe continent în urma unui nou conflict victorios cu Franța, iar Bismarck, dornic mai ales să-i înspăimânte pe francezi pentru a evita o repunere în discuție a *status-quo*-ului existent, nu mai insistă.

De altfel, el s-a grăbit să capete asigurări

diplomatice în Europa. El știe că Anglia este puțin dornică să se amestece în conflictele continentale și că Italia este paralizată de problemele sale interne și luptă cu enormele dificultăți ale unificării economice, politice și culturale. Trebuie deci să se asigure de bunăvoința vecinilor celor mai apropiați, Austro-Ungaria și Rusia, care, și una și cealaltă, pot fi atrase de o alianță cu Franța; prima pentru a-și lua revanșa pentru 1866, a doua de frica ascensiunii rapide a Germaniei. Dar cum să apropie două state ale căror interese sunt atât de vizibil divergente? Asta va încerca să facă Bismarck, folosindu-se de sperietoarea revoluționară, în care nici el nu prea crede, și realizând sistemul de alianțe pe care îl propune celor doi parteneri ai săi, bazându-se pe unirea puterilor „tradiționale” și a suveranilor legitimi.

În felul acesta se constituie „Antanta celor trei împărați”, prima formă a „sistemului” bismarckian. În 1872, în timpul marilor manevre de la Berlin, cancelarul aranjează o întâlnire între Wilhelm I, Franz Joseph și Alexandru al II-lea, în timpul căreia sunt puse bazele cooperării lor diplomatice. Urmează apoi o serie de convenții între cele trei puteri. Cea din 6 iunie 1873, între Rusia și Germania, stabilește ca în cazul unui atac împotriva unuia dintre cele două imperii, celălalt va interveni imediat cu 200.000 de oameni. Semnat în aceeași zi, un acord austro-rus prevedea consultări între cele două țări în cazul agresiunii din partea unei a treia puteri sau în cazul unor divergențe de interese între ele. Pe 22 octombrie, Wilhelm I se alătură acestui acord. În 1874, Italia aderă la rândul ei la Antantă, așa încât izolarea Franței pe continent pare să fie

aproape completă. În realitate, această alianță, în care doi dintre parteneri se privesc cu neîncredere din cauza intereselor lor în Balcani, este doar o simplă fațadă. Începând din 1875, Bismarck se teme de intervenția Rusiei pentru a-l convinge să renunțe la un război preventiv împotriva Franței. Dar mai ales criza balcanică din 1875-1878 va fi cea care va provoca prăbușirea sistemului.

În august 1875, populațiile slave din provinciile turcești din Bosnia și Herțegovina, copleșite de impozite, afectate de grave dificultăți economice și terorizate de agenții ruși și austrieci, se revoltă împotriva autorității otomane. Foarte repede, mișcarea se întinde și ajunge în teritoriile bulgare, care tocmai obținuseră autonomia religioasă. Pentru a evita intervenția puterilor europene, sultanul Abdul-Aziz se declară dispus să adopte niște reforme, dar o revoluție de palat îl alungă de pe tron.

Succesorul său, Abdul-Hamid, adoptă imediat o acțiune de forță împotriva răsculaților, trimițând în Bulgaria 10.000 de mercenari („baș-buzucii”) care se dedau celor mai mari atrocități și masacrează mai multe zeci de mii de persoane. Întreaga Europă este indignată de „ororile din Bulgaria” denunțate de bătrânul lider liberal Gladstone, dar guvernele nu sunt dispuse să intervină, influențate de reținerile cabinetului conservator britanic, condus de Disraeli și ostil oricărui proiect de dezmembrare a Imperiului otoman. Numai Muntenegrul și Serbia sar în ajutorul slavilor oprimați și declară război sultanului în iunie 1876. Este o luptă inegală: în ciuda sprijinului dat de voluntarii ruși, sârbii sunt învinși repede de turci, care se îndreaptă spre

Belgrad.

O conferință a ambasadurilor, organizată la Constantinopole în decembrie 1876 sub egida Regatului Unit, încearcă să obțină de la sultan reforme fundamentale ca și promisiunea unei autonomii administrative pentru bosniaci și pentru bulgari. Manevrele diluate ale lui Abdul-Hamid o fac să eșueze lăsând drum liber celor două puteri direct interesate de criza balcanică: Rusia, hotărâtă să intervină singură, și Austro-Ungaria, care semnează cu aceasta din urmă, în ianuarie 1877, o convenție care îi asigură pe ruși de menținerea neutralității austriece în schimbul Bosniei-Herțegovina. Pe 24 aprilie, țarul declară război sultanului.

În câteva luni, în ciuda unei slabe pregătiri militare, trupele rusești îi alungă pe turci din Bulgaria, cuceresc Adrianopolul și ajung până la periferiile Constantinopolului, obligându-l pe Abdul-Hamid să accepte o pace a leului. Tratatul de la San-Stefano (5 martie 1878) consfințește independența totală a României, a Serbiei și a Muntenegrului, ultimele două state mărindu-și teritoriile, în timp ce România trebuie să cedeze rușilor fertila Basarabie de sud în schimbul mlăștinoasei Dobroge. Țarul mai anexează o parte a Armeniei turcești, în timp ce Austro-Ungaria primește, așa cum se prevăzuse, administrarea Bosniei-Herțegovina. În sfârșit, punctul esențial al tratatului hotărăște constituirea „Bulgariei Mari”, cuprinsă între Marea Egee și Dunăre și între Albania și Marea Neagră. Acest principat autonom este, potrivit termenilor tratatului, vasal și tributar al Porții și condus de un prinț de la Rusia. Toate acestea duc la crearea în Balcani a unui mare stat

slav, protejat de țar, și la consfințirea dominației rușilor asupra peninsulei.

Imediat, Londra și Viena protestează vehement. Guvernul lui Franz Joseph este indignat văzând călcate în picioare acordurile care prevedeau cedarea celor două provincii, Bosnia și Herțegovina, și constituirea a două principate separate, cel al Bulgariei și al Rumeliei. Disraeli se teme să nu-i vadă pe ruși pătrunzând în Marea Egee prin intermediul Bulgariei vasale și amenințând astfel calea spre Indii. De aceea el îi recheamă pe rezerviști, în timp ce Austria se declară gata să înceapă ostilitățile împotriva Rusiei dacă aceasta refuză principiul revizuirii.

Pentru a feri Europa de un conflict care ar fi fost fatal sistemului de alianțe pe care l-a realizat atât de greu, Bismarck se oferă ca mediator între puterile implicate. La congresul internațional convocat la Berlin în iunie-iulie 1878, lui îi revine rolul principal; alegerea capitalei germane ca sediu al reuniunii și a cancelarului drept președinte dovedește autoritatea dobândită începând din 1871 de cel ce se vrea „mijlocitorul corect” și arbitrul echilibrului european.

Unica sa grijă fiind păstrarea păcii și menținerea unui minim acord între aliații săi austrieci și ruși, el se preocupă mai puțin ca niciodată de dorința popoarelor și de interesele actorilor secundari. El tratează cu cel mai mare dispreț pe delegații turci, cărora le declară că „nu se vine la congres pentru a discuta”, și pe cei balcanici, ale căror aspirații spre identitate și independență vrea să le ignore. „Iată că au trecut două zile, declară el, de când marea adunare discută chestiunea bulgară. Este o onoare

la care bulgarii nici nu se așteptau“.

Timp de o lună, Bismarck domină cu toată prestanța sa dezbaterile confuze pe care se străduiește să le conducă cu mână forte, trezind admirația colegilor săi, începând cu primul secretar francez al congresului, contele de Mouy, care descrie astfel acțiunea cancelarului-președinte:

„Aș îndrăzni să spun că nu a fost niciodată mai el însuși decât în acest fotoliu din care trebuia să țină în frâu cu o perseverență severă pretențiile nestăpânite și discuțiile furtunoase, să inspire încredere printr-o bunăvoință prevenitoare, în sfârșit, să-și urmeze propriile-i planuri părănd numai că dă curs voinței colective“.

Bismarck își asumă cu atât mai mare plăcere rolul de arbitru cu cât Germania nu are nimic de câștigat din chestiunile în litigiu, iar reprezentantul ei dorește sincer să se ajungă la o înțelegere. Dar victoria Rusiei fusese completă și rezultatele obținute prea spectaculoase pentru ca congresul de la Berlin să nu apară, după spusele țarului, ca o „coalitie a Europei împotriva Rusiei, sub conducerea prințului de Bismarck“.

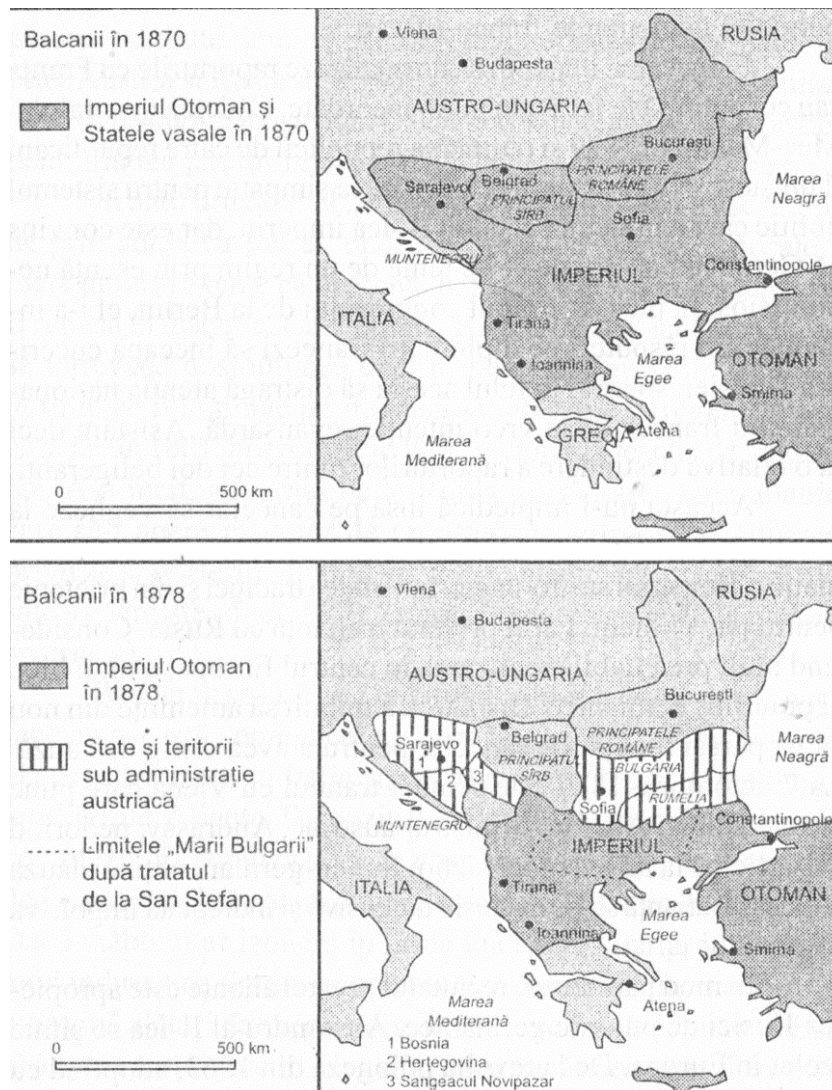
În realitate, actul final al congresului modifică complet clauzele tratatului de la San Stefano și este mai puțin favorabil revendicărilor slave. Dacă Rusia păstrează Basarabia și partea sa din Armenia turcească, dacă României i se confirmă anexarea Dobrogei, Serbia și Muntenegru își păstrează independența dar teritoriile lor sunt mult micșorate. Bulgaria este însă împărțită în trei teritorii: o Bulgarie autonomă la nord, un principat al Rumeliei sub suzeranitate turcească în centru, și partea meridională (Tracia), care, având ieșire la Marca

Egee, îi rămâne sultanului.

Austriei i se încredințează în schimb administrarea Bosniei-Herțegovina, pe care le va anexa în 1908, ca și districtul (Sangeac) musulman din Novibazar, care separă Serbia de Muntenegru. Cât despre Anglia, în afară de faptul că a reușit să îndepărteze amenințarea rusească din Mediterana orientală și de pe ruta spre Indii prin canalul Suez, ea primește de la Turcia o bază strategică de primă importanță: insula Cipru.

Congresul de la Berlin are consecințe importante pentru viitorul politic european. Imperiul otoman a suportat un nou regres iar principiul integrității sale, atât de drag lui Palmerston și succesorilor săi, a fost serios zdruncinat, fără însă ca această condamnare tacită a „omului bolnav” să aducă vreun profit minorităților naționale aflate sub jugul sultanului. Marile puteri au modificat harta Balcanilor spre propriul lor profit, fără să se preocupe de liberul arbitru al popoarelor. Altfel spus, principiile pe care s-a bazat restaurarea Europei Vechiului Regim în 1815 au prevalat la Berlin.

Problema rivalității austro-rusești în Balcani nu a fost rezolvată de acest congres. Ea s-a agravat chiar prin înmulțirea micilor state supuse ale uneia sau celeilalte dintre cele două puteri care își dispută dominația peninsulei. Chestiunea orientală rămâne deci în suspensie și va rămâne așa până în 1914, provocând crize din ce în ce mai dese și mai grave, până la criza finală din care va izbucni Primul Război Mondial.

Dezintegrarea Imperiului Otoman

Consecința majoră a congresului a fost mai ales aceea că, în ciuda prudenței lui Bismarck, Rusia este marea nemulțumită. Furios că a trebuit să cedeze în fața Europei coalizate, țarul învinuiește nu numai Austro-Ungaria și Anglia, a căror atitudine a fost la urma urmei conformă cu interesele lor. El îl învinuiește și pe Bismarck pentru că a favorizat dubla monarhie și consideră drept „moartă” Antanta celor trei împărați, baza a ceea ce s-a numit „primul sistem bismarckian”. Aceasta este, așa cum va spune mai târziu cancelarul german, „cea mai gravă greșală a vieții mele”.

Tripla Alianță

După criza orientală și congresul de la Berlin, nici nu mai poate fi vorba de o rețea de alianțe în care să stea alături împăratul Austriei și țarul Rusiei. Reacția acestuia din urmă este atât de hotărâtă încât Bismarck se teme ca acesta să nu încerce să se apropie de Franța, ceea ce ar ruina definitiv sistemul său diplomatic. De aceea, dând o mare importanță relațiilor sale cu Viena, el va încerca în același timp să înlăture cu tact pericolul unei alianțe franco-rusești.

El încearcă mai întâi să normalizeze raporturile cu Franța sau cel puțin să le facă mai puțin încordate. Căderea generalului MacMahon în 1879 și obținerea republicii de către republicani îl liniștesc. Nu că ar simți cea mai mică simpatie pentru sistemul politic care a înlocuit cel de-al II-lea imperiu, dar este convins că Germania nu are de ce se teme de un regim prin esență neputincios. În plus, în timpul congresului de la Berlin, el i-a încurajat din răspuțeri pe diplomații francezi să înceapă cucerirea Tunisiei, sperând în felul acesta să distragă atenția naționalismului francez de la vreo intenție revanșardă. Asistăm deci la o relativă destindere a raporturilor dintre cei doi beligeranți.

Aceasta nu-l împiedică însă pe cancelar să vegheze la menținerea izolării Franței, ceea ce presupune un sistem diplomatic cu Imperiul austro-ungar. În virtutea tradiției și din prietenie pentru țară, Wilhelm I ar fi preferat o alianță cu Rusia. Considerând mult prea fiabilă realizarea în centrul

Europei a unui bloc al puterilor germanice, Bismarck a trebuit să amenințe din nou că va părăsi funcția de cancelar pentru a avea câștig de cauză. La 7 octombrie 1879 este semnat tratatul cu Viena care pune bazele Dublei Alianțe. Ministrul austriac, Andrassy, nedorind să participe la un eventual război franco-german, obține clauza ca această alianță să fie exclusiv defensivă și îndreptată împotriva Imperiului țarist.

În mod paradoxal, rezultatul acestei alianțe este apropierea Rusiei de puterile germanice. Alexandru al II-lea se simte izolat în Europa. De la revolta poloneză din 1863, adoptând cu hotărâre o poziție absolutistă, el respinge o apropiere cu Franța republicană, căreia îi reproșează, în afară de regimul politic, ospitalitatea față de exilații politici care complotază împotriva Imperiului țarist.

Impresionat de forța blocului austro-german, el caută să i se alipească. Guvernul lui Franz Joseph nu este defel entuziasmat dar sfârșește prin a ceda și, pe 18 iunie 1881, este semnat un nou tratat al „celor Trei împărați”, care stipulează că în cazul în care una dintre cele trei puteri ar fi atacată de o a patra putere, celelalte două ar păstra o binevoitoare neutralitate. În plus, Austria și Rusia se angajează să nu modifice în mod unilateral *status-quo*-ul existent în Balcani. Bismarck își asigură astfel neutralitatea țarului în eventualitatea unui război cu Franța.

În anul următor, al „doilea sistem bismarckian” se extinde prin aderarea Italiei, unde, în perioada „Ordinii morale”, toată lumea se teme că prezența la Roma a guvernului regal va fi repusă în discuție. Cu abilitate, Bismarck i-a făcut pe italieni să

întrevadă posibilitatea unei instalări definitive în Tunisia, în timp ce îi împinge pe francezi să intervină în regiune, ceea ce și fac în 1881, provocând în Italia o violentă reacție de galofobie. Așa încât, guvernul de la Roma, în căutarea unei alianțe care să-l apere în viitor de un asemenea afront, își întoarce privirile spre Berlin, hotărât să lase pe planul doi revendicările sale iredentiste (după 1870, Trento și Triest rămân sub ocupație austriacă).

Bismarck se lasă mai întâi rugat, întrebându-se ce se poate face cu această „potaie care îi latră la picioare”. Până la urmă el acceptă alianța cu Italia și, pe 20 mai 1882, este semnat tratatul Triplei Alianțe. Dispozițiile acestui act strict defensiv sunt complexe. El stipulează că în cazul în care Italia ar fi atacată de Franța, celelalte două puteri semnatare i-ar acorda asistență. Dacă războiul ar izbucni în urma unei agresiuni provocate în mod indirect de Franța împotriva Germaniei, Italia ar trebui să intervină alături de aceasta din urmă. În schimb, ea nu ar trebui să acorde ajutor Austro-Ungariei decât dacă aceasta ar fi atacată în același timp de Rusia și de Franța.

Cu Tripla Alianță și cu „Antanta celor trei împărați”, Bismarck a pus deci la punct o rețea complexă de alianțe care menține Franța izolată și asigură Reich-ului neutralitatea tuturor marilor puteri europene în cazul în care acesta ar trebui să ducă un nou război în vest. Timp de câțiva ani, acest sistem funcționează aproape perfect, cu atât mai mult cu cât Franța, preocupată de cuceririle sale coloniale, intră în conflict cu Anglia în Egipt și în Africa. Evenimentele din 1866-1877, care trezesc

ostilitățile austro-rusești din zona balcanică, îl vor determina pe cancelar să-și aranjeze dispozitivul de alianțe.

Apogeul sistemului bismarckist

Profitând de avantajele create de Congresul de la Berlin, la începutul anilor 1880, Austro-Ungaria elaborează o politică de apropiere față de puterile pe care Rusia le consideră clientele sale tradiționale: Serbia și România semnează cu ea, în 1881 și respectiv în 1883, acorduri ale căror clauze rămân secrete, dar care îngrijorează suficient guvernul țarist. În Bulgaria, unde Rusia a crezut că își va impune cu ușurință protectoratul, pare să triumfe tot influența austriacă, odată cu alegerea din iunie 1887 a lui Ferdinand de Saxa-Coburg drept suveran al acestei țări riverane Mării Negre și care, cu doi înainte, anexase Rumelia. Aceste eșecuri înregistrate de guvernul de la Petersburg fac din nou să pară perimată Antanta celor Trei împărați. Nici nu se mai pune problema ca Bismarck să mențină în aceeași alianță două puteri care, prin intermediul unor mici țări, se înfruntă de acum deschis pe scena balcanică.

În același timp, cancelarul german întâmpină noi dificultăți cu Franța. În ianuarie 1886, generalul Boulanger a devenit ministru de război. Militar cu mare prestanță și demagog dibaci, el apare ca un om al revanșei și trezește în Franța tendințe germanofobe care de la începutul deceniului par să se fi potolit puțin. Neliniștit de acest val de naționalism (sau prefăcându-se că este), Bismarck hotărăște mărirea efectivelor armatei. „Cu republica lor, declară el, francezii sunt la capătul neînțelegerilor. Pentru a ieși din încurcătură ei se

vor lansa într-un război“.

În aprilie 1887, un incident la început nu prea grav, se transformă într-o criză gravă și pare că va duce la izbucnirea conflictului. Un comisar al poliției franceze, în post la Pagny-sur-Moselle, agent de contraspionaj, Schnaebelé, este arestat la frontieră în momentul când este chemat de colegul său german pentru motive de serviciu. Acest episod al luptei dintre serviciile secrete, în care Bismarck nu are niciun amestec, provoacă în Franța o emoție profundă. Boulanger vorbește de mobilizare. Sângele rece al președintelui republicii, Jules Grévy, și al ministrului de externe, Flourens, care reușesc să convingă Consiliul de miniștri să respingă această măsură care putea declanșa războiul, și atitudinea conciliantă a lui Bismarck, permit să se evite dezastrul. Cu toate acestea, chiar dacă republicanii reușesc să-l îndepărteze din guvern pe „generalul Revanșă“, concepțiile lui Boulanger se vor transforma curând într-o mișcare de opinie, motiv de unire a tuturor celor ce se opun republicii parlamentare și care devine creuzetul tuturor promisiunilor naționaliste. Bismarck care, fără îndoială, nu a avut niciodată intenția de a declanșa împotriva Franței un război preventiv, dar a profitat de tensiunea provocată de afacerea Schnaebelé pentru a obține de la Reichstag o intensificare a efortului militar, se folosește de acest pericol potențial pentru a încerca să-și consolideze alianțele și elaborează un al treilea „sistem“ care marchează apogeul acțiunilor sale internaționale.

Nevoia în care se găsește cancelarul de a consolida rețeaua prieteniiilor germane îl determină să ofere Italiei, în momentul în care se pune

problema reînnoirii Triplei Alianțe, un număr de avantaje pe care i le refuzase cu dispreț cu câțiva ani mai devreme când guvernul de la Roma i le solicitase. Conștient de interesul pe care țara sa îl trezește acum aliaților, contele Robilant, ministrul italian de externe, își mărește pretențiile și obține în schimbul reînnoirii tratatului, garanția *status-quo*-ului în Mediterana îndreptat împotriva unor eventuale presiuni franceze în Tripolitania și promisiunea unei compensații în cazul în care Austria ar obține noi avantaje în Balcani.

Tripla Alianță capătă astfel un caracter ofensiv îndreptat împotriva Franței. Cu toate acestea, criza franco-germană potolindu-se, Bismarck consideră foarte mari angajamentele pe care a trebuit să și le asume față de Italia. De aceea el face eforturi să le împartă cu o altă putere și înlesnește în acest scop negocieri anglo-italiene care duc la acordul din februarie 1887, prin care cele două țări își afirmă dorința de a menține un *status-quo* mediteraneean, incluzând și Marea Egee și Marea Neagră. Aceste acorduri sunt deci îndreptate atât împotriva politicii balcanice a Rusiei, cât și împotriva Franței, Regatul Unit ajungând în acest mod să se asocieze indirect la Tripla Alianță.

Dar Bismarck consideră că opera sa este neterminată atât timp cât nu a îndepărtat riscul unei alianțe franco-ruse. Timpul presează, căci Antanta celor trei împărați expiră în iunie 1888, iar țarul, nemulțumit de succesele austriece în Balcani își manifestă intenția de a se retrage. Acest lucru este cu atât mai grav cu cât, pentru prima dată, propunerile franceze își găsesc ecou în Rusia pe lângă reprezentanții mișcării panslaviste. Totuși, cu

toate că noul țar, Alexandru al III-lea, realizează că alianța cu Germania nu i-a fost până acum de mare ajutor în realizarea țărilor sale balcanice, el simte încă o mare neîncredere față de regimul republican și nu trece peste părerile ministrului său de externe, germanofilul Giers, care sfârșește prin a-l convinge să semneze, în iunie 1887, un tratat cu Germania, așa-zis de „contra-asigurare”: el asigură Austria de neutralitatea Rusiei în cazul unui război împotriva Franței. În schimb Reich-ul promite țarului sprijinul său diplomatic în problema bulgară și în cea a Strâmtoarelor, ceea ce nu este defel compatibil cu alianța austro-germană.

Încheierea acestui ultim act diplomatic marchează apogeul sistemului lui Bismarck. Legată de Austro-Ungaria și Italia printr-o alianță defensivă potrivit legii, aflată în contact cu Anglia și cu Rusia, Germania se află mai mult ca niciodată în centrul scenei europene. Niciodată Franța nu a fost mai izolată ca în vara lui 1877, când triumfă diplomația cancelarului de fier.

În realitate, sistemul este mai puțin solid decât pare. El se bazează pe caracterul strict secret al contractului de contra-asigurare și depinde deci de o simplă indiscreție. Or, la Berlin există destui diplomați care critică complexitatea și fisurile edificiului, scoțându-i în evidență contradicțiile. Atâta timp cât domnește Wilhelm I, care își păstrează încrederea în făuritorul unității germane, Bismarck poate continua să „jongleze cu cinci bile dintre care două sunt mereu în aer”. Dar când Wilhelm al II-lea se urcă pe tron în iunie 1888, el se arată sensibil la criticile care-i sunt adresate cancelarului și politicii externe a acestuia.

Neînțelegera dintre cei doi bărbați se agravează din motive care nu mai țin de antagonismul concepțiilor lor diplomatice, iar în martie 1890 izbucnește un conflict din cauza reînnoirii tratatului de contra-asigurare. Bismarck își dă demisia și, spre marea lui surpriză, Kaiserul i-o acceptă. Îndepărtat de la putere, el nu-i poate împiedica pe succesorii lui să ducă o politică opusă celei pe care o dusesese el față de Rusia, în scopul de a o împiedica să facă o alianță cu Franța. Refuzând să reînnoiască tratatul care leagă Germania de Imperiul rus, Wilhelm al II-lea concepe pentru Germania ambiții mari, care sunt acelea ale unei *Weltpolitik*. De aceea el nu ezită să dea prima lovitură sistemului de alianțe continentale urzit cu răbdare de bătrânul cancelar și în care Reich-ul a trebuit să joace, timp de douăzeci de ani, rolul de arbitru și de putere dominantă în Europa.

Capitolul 7

SOCIETĂȚILE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ *În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în partea de nord-vest a continentului se dezvoltă capitalismul industrial. Dar tinde să apară o prăpastie între Europa industrială a „calului putere” și Europa arhaică a „calului de tracțiune” din est și din sud.*

Pe teritoriile industrializate se operează o modificare a hărților în favoarea Germaniei și în detrimentul Regatului Unit. În sfârșit, crizele economice și mai ales marea depresiune din anii 1873-1875 repun în discuție dogmele capitalismului liberal din cauza concentrării sau a protecționismului care denaturează condițiile concurenței.

■ *Acest apogeu economic este însoțit de întâietatea europeană în lumea epocii. Aceasta din urmă este marcată de triumful imperialismului european. Emigrația europeană duce la constituirea unor vaste imperii coloniale și la răspândirea dincolo de mări a limbilor, a tehnicii, a religiilor și a modelelor instituționale și culturale ale bătrânului continent. Întâietatea științifică și*

tehnică a europenilor, bogăția capitalurilor lor investite în străinătate le asigură influența politică asupra planetei.

■ *Nemaifiind îngrădită, datorită liniilor ferate, a alfabetizării sau a serviciului militar, lumea rurală cunoaște o îmbunătățire lentă a condițiilor de locuit, a tehnicilor utilizate, a modului de viață, dar își pierde trăsăturile specifice și începe să adopte modelele urbane.*

■ *O altă evoluție importantă: urbanizarea și industrializarea provoacă o creștere rapidă a păturii muncitorilor. Condițiile sale de viață evoluează datorită bunăstării generale și luptelor muncitorești. Acestea sunt realizarea sindicalismului în plină dezvoltare și a socialismului, care cunoaște la sfârșitul secolului pătrunderea concepțiilor marxiste.*

■ *Dar gruparea socială care câștigă în urma evoluției economice este burghezia, corp heteroclit, care, de la clasele dominante, care controlează băncile și industria, până la „clasele mijlocii”, a căror eterogenitate devine o regulă, tinde să-și unifice modul de viață.*

De la mijlocul secolului al XIX-lea până în 1914, Europa cunoaște o perioadă de apogeu care ia sfârșit într-un mod tragic odată cu primul conflict mondial. Prin vitalitatea demografică, prin puterea industrială și financiară, prin influența civilizației intelectuale și artistice, prin progresul tehnologic și științific, ea domină direct sau indirect cea mai

mare parte a teritoriilor descoperite și a spațiilor maritime. Sigură pe ea, convinsă de superioritatea modelelor politice și culturale pe care le-a creat, ea își înscrie supremația într-o filozofie a istoriei care se sprijină când pe concepte rasiste, inspirate de darwinism, când pe ideea misiunii civilizatoare a omului alb.

În timp ce își impun astfel restului lumii modul de viață și de gândire și își făuresc imense imperii coloniale răspândite pe cele cinci continente, statele europene transpun la scară planetară și conflictele de interese care le fac de secole să se înfrunte. Ciocnirile imperialiste dintre marile puteri intensifică înclinațiile războinice pe care le hrănesc ambițiile acestora și dorința de independență a popoarelor aflate sub jug străin. Și aceasta într-un moment în care, într-un context de criză morală și culturală legată de frământările de la sfârșitul secolului, sentimentul național se transformă în naționalism și sfârșește într-o dorință de putere sau în atitudini „defensive”, purtătoare ale germenilor războiului. Când acesta va izbucni în 1914, principalele puteri europene se vor angaja într-un adevărat conflict sinucigaș.

Din cauză că nu au știut să mențină între ele un minimum de înțelegere și de echilibru, fie în spiritul principiilor lui Napoleon al III-lea, sau în cele ale lui Bismarck, ele se scufundă în istoria propriului lor declin.

Dezvoltarea capitalismului industrial

Între 1850 și 1914, industrializarea Europei se accelerează și cuprinde noi spații continentale. Producția industrială, care crește de la 3 la 4% anual, devine de șapte ori mai mare în această perioadă în care totuși importanța sa în raport cu restul lumii se reduce (62% din producția mondială în 1870, 44% în 1913). Această creștere formidabilă se datorează în același timp continuării progreselor înregistrate de industriile cheie în prima jumătate a secolului și dezvoltării noilor industrii și energii.

Sectoarele cheie ale primei revoluții industriale își păstrează într-adevăr rolul lor de stimulare. Textilele își păstrează un loc deosebit, capacitățile de producție mărindu-se în ritm cu inovațiile tehnice, cu mecanizarea și cu puternica creștere demografică. Chiar dacă primul loc este ocupat de Regatul Unit, începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, acesta trebuie să înfrunte concurența altor țări producătoare. Numai în Europa, regiuni precum cea din Ivanovo (Manchesterul rusesc), cunoscută în industria bumbacului, sau cea a Milanului în domeniul mătăsii, intră în competiție cu regiunile tradiționale ale acestor industrii, mari consumatoare de mână de lucru.

Siderurgia face un imens salt înainte odată cu perfecționarea procedeelor care permit transformarea fontei în oțel – convertizorul Bessemer în 1856, furnalul Martin-Siemens în 1864 – și cu rolul stimulator al industriilor feroviare, al

construcțiilor navale și al arhitecturii metalice. La răscrucea dintre cele două secole, în timp ce se desăvârșește fixarea marilor zone de producție care folosesc cărbunele și fierul (ținutul negru galez, Midland, Ruhr, Silezia, Lorena, bazinele de ulei din nord/Pas-de-Calais și din Borinage/Belgia, regiunile Donețului și din Krivoi-Rog/Ucraina etc.), metalurgia grea tinde să devină indicatorul cel mai sigur al activității și puterii economice. În 1913, statele industrializate din Europa produc aproximativ două treimi din cele 78,5 milioane de tone de fier și din cele 76,5 milioane de tone de oțel produse în lume, dar locul întâi este deținut de acum înainte de Statele Unite (31,4 și 31,8 milioane de tone), înaintea Germaniei (16,7 și 16,3), a Angliei (10,4 și 9) și a Franței (5,3 și 3,5).

În sfârșit, cărbunele, principala sursă de energie datorită mașinii cu aburi, rămâne baza puterii economice a Europei. „Huila, spunea Friederich Siemens, este măsura tuturor lucrurilor” și permite într-adevăr, împreună cu oțelul, să se stabilească o ierarhie reală între puterile industriale. În 1913, din cele 1.200 de milioane de tone extrase în întreaga lume (în 1850, 90 milioane de tone, iar în 1880, 300 de milioane), Anglia produce 300 milioane de tone (în 1870, 100 de milioane), Germania aproape 200 de milioane (de șase ori mai mult ca în 1870), Franța 40 de milioane, Rusia 33 de milioane, Belgia și Austria respectiv 22 de milioane și 17 milioane. Dar și în acest sector Statele Unite domină cu o producție de 517 milioane de tone (33 în 1870).

Pe lângă aceste trei sectoare cheie ale dezvoltării industriale, începând din 1880, ștafeta este preluată de industriile noi, rezultat al realizărilor obținute

din 1850 de cercetarea științifică și tehnică. Astfel, în câteva decenii, chimia trece de la etapa laboratorului secret și oarecum îndoielnic, la aceea a producției de masă. Ea este revoluționată de o serie de descoperiri științifice care dau naștere chimiei organice și permit fabricarea în cantități mari a unor produse de bază, ca soda (procedeul Solvay) și acidul sulfuric. Chimia este folosită de acum înainte pentru fabricarea fibrelor artificiale (mătasea artificială), a coloranților de sinteză, a îngrășămintelor, a căror folosire masivă va schimba în anumite regiuni economia rurală, a produselor care înlocuiesc lemnul și bagaua (celuloidul), a explozivelor (dinamita). Ea stă la originea industriei farmaceutice și a industriei frigorifice (francezul Charles Tellier realizează congelarea artificială cu ajutorul eterului metilic și a clorurii de calciu care permite navei *Le Frigorifique*, în 1876, să facă prima sa călătorie dus-întors spre America de Sud cu o încărcătură de carne), a industriei fotografice și cinematografice. Întreaga Europă industrializată participă la această revoluție a chimiei, dar Germania este cea care domină acest sector atât din punct de vedere al producției, cât și al exportului.

Electricitatea este poate principala inovație a celei de-a doua jumătăți a secolului, atât ca sursă de energie folosită pentru a acționa motoarele, cât și ca metodă de iluminat care va înlocui curând gazul și lampa cu petrol. Dacă inventarea lămpii incandescente în 1879 se datorează americanului Edison (o primă rețea urbană funcționează la New York începând din 1882), europenii sunt cei care fac pasul hotărâtor în industria electricității: belgianul Gramme perfecționează primul dinam în 1869, iar

francezii Bergès și Deprez inventează procedeele de captare a energiei apei („huila albă”) și de transportare la distanță a curentului electric obținut astfel. De acum, în numeroase regiuni muntoase se vor construi uzine electrochimice și electrometalurgice care, în Franța, în Italia, în Germania de sud, în Elveția, relansează în parte activitatea acestor regiuni și dau naștere unor ramuri industriale (oțeluri speciale, aluminiu).

În sfârșit, născută din progresele mecanicii și din utilizarea unei noi surse de energie, petrolul, industria de automobile se dezvoltă la începutul secolului al XX-lea în mai multe țări europene, mai ales în Italia și în Franța, unde se produc în 1913, 45.000 și respectiv 25.000 de autovehicule. La această dată, acest mijloc de transport, zgomotos și nu prea confortabil, constituie încă, în Europa, un produs de lux, adevărat simbol al burgheziei înstărite și progresiste, în timp ce de cealaltă parte a Atlanticului, primii pași ai standardizării permit deja pieței americane să înghită o producție de 500.000 de vehicule pe an.

La baza acestei dezvoltări fără precedent a activităților industriale de pe bătrânul continent se află un anumit număr de condiții, dintre care unele sunt deja prezente în prima jumătate a secolului și constituie în același timp cauzele și efectele transformărilor care au fost prezentate.

Revoluționarea transporturilor și a mijloacelor de comunicare permite totodată scurtarea distanțelor, micșorarea costurilor și, în consecință, creșterea afluenței de mărfuri și de călători, ceea ce stimulează sectoarele metalurgiei, mineritului și lucrărilor publice. Aceste fenomene se produc în

navigația maritimă odată cu înlocuirea treptată a vaporului cu pânze cu „steamerul” care leagă Europa de celelalte părți ale lumii într-un timp de două sau de trei ori mai scurt, iar prețul navlului se reduce de 10-12 ori între 1860 și 1910. Același lucru se petrece și în transporturile feroviare, a căror rețea europeană depășește cei 40.000 de kilometri de la început și ajunge în ajunul războiului la 330.000 de kilometri. În urma unei investiții fără precedent – 9 miliarde de livre numai în Regatul Unit până în 1905 – în cea mai mare parte a Europei sunt construite rețele dense care leagă între ele marile zone industriale, dar și regiuni până acum izolate. Progresele tehnice realizate în ceea ce privește puterea și caracterul mobil (invenția burghiului permite luarea curbilor accentuate), frânarea, construirea infrastructurilor, semnalizarea, fac ca până la sfârșitul secolului trenurile să poată atinge viteze medii de 75 de kilometri pe oră pentru călători și de 60 km pe oră pentru mărfuri până la 2.000 de tone, asta însemnând de 400 de ori capacitatea unei diligențe cu o viteză de zece ori mai mică. În sfârșit, marile străpungeri alpine – tunelurile Semmering în 1854, Saint-Gothard și Simplon în 1882 și respectiv 1906 – ușurează schimburile comerciale între Europa de nord și Mediterană.

Această revoluție a transporturilor care o influențează și o amplifică pe cea a mijloacelor de transmitere a informațiilor și a gândirii la distanțe foarte mari (telegraful electric care folosește alfabetul Morse, apoi telefonul și telefonia fără fir) este o condiție fundamentală a modernizării economice a țărilor europene. Ea permite punerea

în valoare a unor resurse până atunci inaccesibile, specializarea regiunilor și deschiderea lor spre lume, desfacerea produselor în toate punctele cardinale la prețuri relativ mici. Ea favorizează schimburile comerciale intraeuropene și cu restul lumii și în același timp concură la transformări radicale din structurile financiare capitaliste.

Punerea în practică a inovațiilor din sectoarele industriale cheie și din transporturi a cerut mobilizarea unor cantități enorme de capital, în timp ce intensificarea fără precedent a schimburilor internaționale (care au crescut de 30 de ori într-un secol) presupunea o creștere tot atât de spectaculoasă a masei monetare în circulație. Începând din 1850, această cerință a fost parțial acoperită de sosirea metalelor prețioase extrase din minele din California, din Canada, apoi din Alaska, din Australia și din Africa de Sud, deprecierea argintului în raport cu aurul determinând marile puteri să-l prefere pe ultimul pentru a plăti în cont schimburile internaționale introducând astfel monometalismul în aur. Anglia a ales acest drum încă din 1816, Germania din 1873 urmată de țările scandinave apoi de Franța (1876), de Italia și de Elveția (1878), de Belgia, de Austro-Ungaria (1892) și de Rusia în 1897.

S-a dovedit foarte repede totuși că circulația monedei metalice nu era suficientă pentru a acoperi nevoile comerțului internațional și că întreprinderile familiale erau prea mici pentru a poseda capitalurile necesare cumpărării și întreținerii mașinilor moderne. De aici a rezultat, în afară de extinderea monedei fiduciare (formată din bilete de bancă convertibile în cecuri), o dezvoltare considerabilă a

creditului, banii disponibili fiind manevrați prin bănci și împrumuturi pe termen lung industriașilor și oamenilor de afaceri care aveau nevoie de ei pentru investiții. Și aici Anglia a fost deschizătoare de drumuri, autorizând, la începutul deceniului 1830, constituirea băncilor ca societăți pe acțiuni (*Joint-Stock Banks*). Franța, și apoi Germania, o imită după 1850, dotându-se cu instituții de credit care nu întârzie să se diferențieze în bănci comerciale, care lucrează cu capitaluri proprii, fac speculații și controlează direct întreprinderile industriale și comerciale, și în bănci cu depozit, care primesc bani de la particulari, gestionează valorile lor mobiliare, le acordă credite garantate cu bunuri comerciale. Completând ansamblul sistemului, o bancă centrală controlează în fiecare stat emisiunea monedei naționale.

În a doua jumătate a secolului, în principalele țări industrializate se constituie astfel puternice organisme bancare care, de la o zi la alta, joacă un rol tot mai determinant în economia capitalistă. Marile bănci private din Londra, *Big Five National and Provincial Westminster, Midland, Lloyds, Barclays*, cele din Franța – *Comptoir d'Escompte de Paris* (1848), *Société Générale* (1864), *Banque de Paris* (1859), *Crédit Lyonnais* (1863) –, băncile din Germania – cei patru „D”: *Deutsche Bank, Diskonto, Dresdner Bank, Darmstädter Bank* – își angajează propriile capitaluri sau pe cele ale depunătorilor în împrumuturi pe termen lung, în sectoarele cele mai dinamice ale economiei, contribuie la delimitarea adevăraților poli economici și geografici ai dezvoltării, susținând regiunile cele mai apte pentru o puternică înflorire industrială (Ruhr, bazinul huilei

franco-belgian, Lancashire etc.) și se implică imediat în întreprinderi la mari distanțe care vor constitui una din bazele imperialismului european.

De la începutul anilor 1880, bursele de valori mobiliare au și ele rolul de a stimula dezvoltarea capitalismului modern: aici se schimbă acțiuni și obligațiuni care furnizează întreprinderilor capital și bani pe termen lung. În Europa, cele mai importante își au sediul la Paris, Londra, Berlin și Frankfurt.

Contrastele Europei industrializate

Marea dezvoltare a producției și a schimburilor comerciale, care este specifică celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, nu se manifestă cu aceeași intensitate pe tot spațiul european. Diferențele observate în cursul perioadei precedente între nord și sud, între regiunile occidentale care au trecut devreme prin revoluția industrială și zonele continentale din centru și est, care își păstrează trăsăturile arhaice ale unei economii prin excelență rurală, sunt departe de a fi dispărut chiar dacă nu s-au adâncit. Altfel spus, diferența clasică dintre Europa „calului de tracțiune” și Europa „calului putere”, în linii mari, rămâne în continuare valabilă. Privită în detaliu, chiar dacă a doua continuă să se extindă în detrimentul celei dintâi, nici una, nici cealaltă nu reușesc să formeze ansambluri omogene. În est și în nord și alte state se angajează cu pași mici în procesul de modernizare, în timp ce ierarhia marilor puteri industriale din Europa de nord-vest tinde să se modifice.

Austro-Ungaria și Italia, care se încadrează în prima categorie, prezintă caracteristici asemănătoare. La sfârșitul secolului al XIX-lea, industrializarea se limitează aici la zone bine delimitate: triunghiul Torino-Genova-Milano, extremele muntoase ale Boemiei și regiunea Vienei. În cele două țări, modernizarea economică a fost frânată de reprezentanții marii proprietăți funciare care se opun oricărei reforme agrare, se supără pe

investițiile industriale și consideră în majoritate că menținerea privilegiilor proprii și a liniștii sociale sunt garantate de durabilitatea structurilor tradiționale. În Italia, unde adoptarea în 1887 a unui protecționism sever paralizează eforturile de modernizare, insuficiența capitalurilor naționale face imperios apelul la investiții externe – franceze în prima etapă, germane mai târziu –, ceea ce plasează anumite sectoare economice sub control financiar străin.

Același lucru se întâmplă și în Rusia, unde industrializarea, începută în anii 1880, este departe de a fi desăvârșită în ajunul războiului. La această dată, pământul rămâne principala sursă de venituri mari și folosește mai mult de 80% din populația activă. Fără îndoială, producția agricolă este importantă din punct de vedere cantitativ (22 milioane de tone de grâu, 10 milioane de tone de sfeclă, 85% din recolta mondială de in) și duce la exporturi masive (45% din grâu, 25% din cartofi), dar randamentele rămân extrem de mici din cauza slabei mecanizări, a folosirii insuficiente a îngrășămintelor și a organizării sociale a satelor. Producția depinde doar de masa săracă de mujici, supuși, chiar după abolirea iobăgiei din 1861, marilor proprietari sau legilor comunității sătești (*mir*). Puțini dintre aceștia reușesc să devină proprietarii pământului pe care îl lucrează.

În ciuda progreselor realizate în cursul primelor trei decenii dinaintea primului război mondial, industria nu reușește să știrbească rezistența forțelor tradiționale, ci se constituie doar în „insule” răspândite pe imensul teritoriu al imperiului. Uralul, care rămâne teritoriul vechilor familii de industriași

care nu furnizează decât o pătrime din cantitatea de fontă, marea regiune siderurgică a Donețului din Ucraina, industriile de prelucrare din regiunea Moscovei, Ivanovo, capitala industriei textile, Sankt-Petersburg cu filaturile sale de bumbac și uzina Putilov, care produce material feroviar și armament greu și, în sfârșit, regiunea petrolieră Baku (30% din producția mondială în 1913).

Privită global, producția industrială a Rusiei se plasează mult în urma celorlalte puteri industriale. Echipamentul său este încă mediocru, mai ales în domeniul transporturilor. Drumurile sunt în stare proastă, rețeaua de căi ferate insuficientă (70.000 de km, dintre care 5.000 Transsiberianul). Industria mai ales depinde în prea mare măsură de capital străin (francez, german, englez, belgian), investit în primul rând în ramurile cele mai moderne și cele mai rentabile, neglijând sectoarele puțin productive dar utile vieții cotidiene a națiunii. O mare parte a profiturilor, scoase din țară sub formă de dividende, nu mai este reinvestită în circuitul economic național.

În Europa de vest, există tendința de extindere a procesului de industrializare care, după ce s-a extins în Anglia și sud-estul Franței, ajunge și în țările scandinave (mai ales în Suedia), în Elveția și Spania septentrională și totodată de reîmpărțire a zonelor de influență între marile puteri industriale: Regatul Unit, Germania și Franța.

Marea noutate față de perioada precedentă este spectaculoasa dezvoltare a economiei germane. Desigur, industrializarea este anterioară unificării, dar aceasta din urmă favorizează accelerarea fenomenului prin crearea unei mari piețe de

desfacere care a luat locul *Zollverein*-ului și care s-a pus la adăpost de concurența străină prin adoptarea în 1879 a unor tarife de protecție foarte mari. Din acest moment, având o monedă solidă (marca, adoptată în 1873), Reich-ul poate să-și folosească imensele atuuri: resurse naturale din abundență, mai ales potasa din Alsacia și cărbunele din regiunea Ruhr, care permite, între 1880 și 1913, triplarea producției germane de ulei (de la 59 la 190 milioane de tone), o puternică creștere demografică care, în ciuda masivei emigrări spre Lumea Nouă, face ca populația să crească de la 41 la 65 de milioane de locuitori între 1871 și 1914. La toate acestea se adaugă dinamismul întreprinzătorilor, cum ar fi Krupp și Thyssen în siderurgie, Siemens și Rathenau în industria electrică, Bayer în chimie etc., o disciplină socială bazată pe un naționalism intens și existența unei clase conducătoare unite, în sânul căreia patronii industriași și marii proprietari funciari sunt de acord să promoveze progresul economic. Să nu uităm nici rolul jucat de un stat autoritar care se străduiește să rezolve conflictele interne printr-o legislație socială avansată cât și prin recurgerea la forță, și care dotează țara cu mijloace de comunicație foarte eficace: o rețea feroviară care, de la 20.000 de km în 1870 se extinde la 61.000 de km în 1914, căi navigabile, dintre care cea mai importantă este Mittelland Kanal, amenajarea portului Hamburg etc.

De altfel, începând din 1890, se asistă la o adevărată explozie a industriei germane. Producția de oțel, la această dată de 3 milioane de tone, trece în 1914 la 17 milioane de tone, în timp ce în

domeniile construcțiilor de mașini, chimiei și industriilor electrice, Germania se instalează pe primul loc între puterile europene, luând-o înaintea Regatului Unit pe ansamblul producției industriale și supunând comerțul britanic unei concurențe foarte puternice.

În realitate, această „izbucnire” a puterii industriale a Germaniei are drept corolar declinul de moment al economiei engleze. La mijlocul secolului, Marea Britanie s-a considerat destul de puternică pentru a lăsa să învingă concepțiile sale asupra liberului schimb și pentru a desființa treptat toate piedicile care îngreuiau accesul la piața insulară. La această dată ea dispunea de un avans tehnologic și de un sistem de producție atât de bine pus la punct încât nu prea avea de ce să se teamă de concurența străină. Or, în ultimul deceniu al secolului și mai ales începând cu 1900, mașina economică britanică dă semne de oboseală, consecință a însăși vechimii sale. Siguri pe ei în urma succeselor acumulate până atunci, industriașii britanici au lăsat echipamentele tehnice să se învechească și au neglijat puțin investițiile în industriile noi. În plus, nivelul mare al salariilor apasă asupra costurilor de producție. Astfel, exporturile devin vulnerabile la concurența germană, reducând numărul piețelor de desfacere și provocând dezechilibrul balanței comerciale. În ciuda atuurilor, care rămân considerabile, producția de cărbune (290 milioane de tone în 1914, din care 100 de milioane exportate), puterea maritimă, locul prioritar al Londrei în domeniul financiar, excedentul balanței de plăți datorat exporturilor „invizibile” (veniturile din investițiile din

străinătate, asigurări, navlu maritim), iscusința britanică în domenii ca industria bumbacului și construcțiilor navale, sfârșitul epocii victoriene este marcat de o încetinire vizibilă a creșterii industriale care scade sub 2% pe an.

Între acești doi poli principali ai Europei industrializate, Franța își păstrează poziția de putere intermediară. Bogată datorită agriculturii pe cale de modernizare lentă și care, în 1913, folosește încă 40% din populația activă, posedând bogate zăcămintele de minereu de fier și multe cascade, dar relativ săracă în cărbune comparativ cu cele două parteneri principali, ea cunoaște fără îndoială o lipsă de mână de lucru care se datorează stagnării demografice, dar dispune în schimb de capitaluri numeroase care, plasate în parte în străinătate, îi permit ca și în cazul Angliei, să compenseze deficitul balanței sale comerciale. Pe de altă parte, la răscrucea dintre cele două secole, industria franceză pare să cunoască un nou avânt odată cu dezvoltarea hidroelectricității și modernizarea metalurgiei (oțeluri speciale, aluminiu) în văile alpine, cât și cu avântul noilor ramuri industriale ca cea a construcției de automobile, aeronautică, constructoare de mașini, cinematograful, ale căror procese dovedesc adaptarea la condițiile noii revoluții industriale.

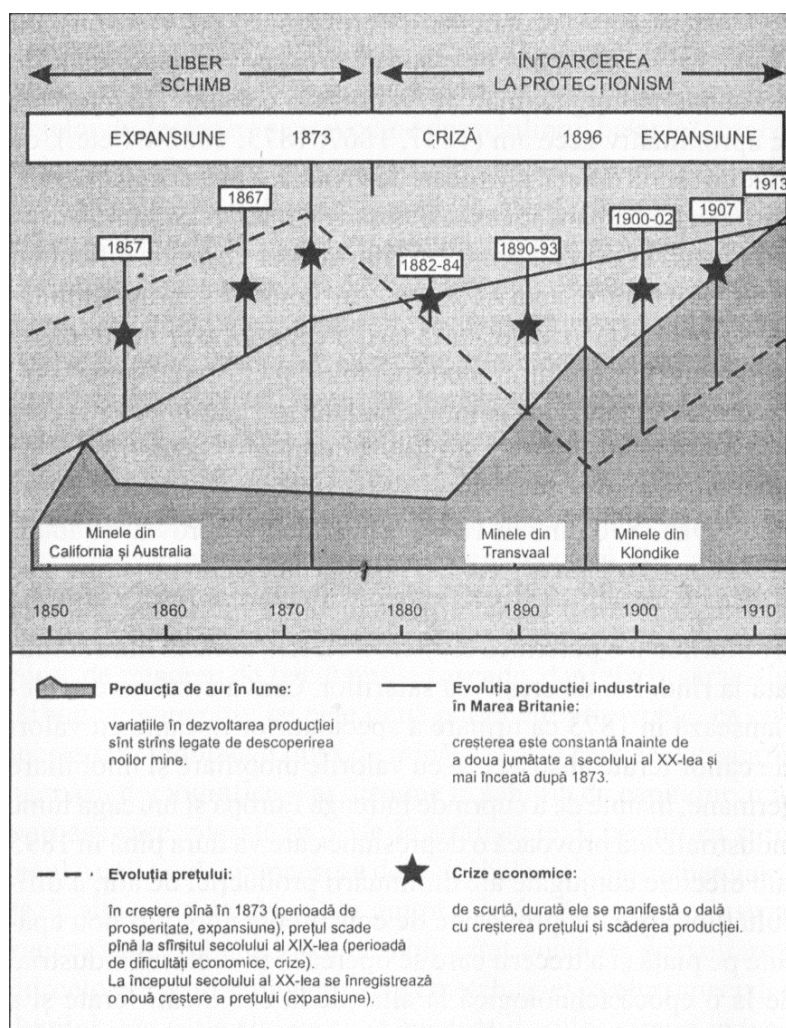
Dificultăți și restructurări ale capitalismului european

Dezvoltarea economică a Europei s-a produs într-un mod inegal, într-o alternanță de etape de prosperitate și perioade de recesiune prelungită, marcate și unele și celelalte, la intervale de aproximativ zece ani (1857, 1867, 1873, 1882-84 etc), de crize de scurtă durată, provocate de invadarea piețelor cu mărfuri, de o speculație bancară excesivă sau de lipsa de capital. Aceste crize încep în general printr-un crah bursier urmat de dificultăți în sectorul bancar, apoi se extind și în industrie și în agricultură. Ele se manifestă în majoritatea țărilor capitaliste printr-o scădere a prețurilor, înmulțirea falimentelor și creșterea șomajului. Un nou avânt intervine în momentul în care întreprinderile cele mai șubrede au dispărut și când economia se poate reface pe baze sănătoase.

Din 1850 până în 1873, echipamentul feroviar și abundența monetară favorizează o prosperitate economică care se manifestă printr-o creștere permanentă a prețurilor, mărirea profiturilor și o puternică creștere a cererii, aceasta fiind stimulată la rândul ei de creșterea salariilor. Grava criză care se declanșează în 1873 ca urmare a speculațiilor riscante cu valori ale căilor ferate austriece și cu valorile mobiliare și imobiliare germane, înainte de a cuprinde întreaga Europă și întreaga lume industrializată provoacă o depresiune care va dura până în 1895 sub efectele conjugate ale diminuării producției de aur, a dificultăților agricole provocate

de concurența unor țări nou apărute pe piață și a trecerii care se operează în sectorul industrial de la o epocă tehnologică la alta (de la cea a căii ferate și a cărbunelui la cea a electricității, a petrolului și a noilor industrii). Prosperitatea reapare în 1896 și va dura până la război, stimulată de noua explozie a aurului (din Africa de Sud și Australia), formând fundalul celui de-al treilea val al industrializării Europei capitaliste.

Între timp, întreprinderile s-au restructurat în așa fel încât să poată depăși dificultățile de moment și să prevină noile crize, în timp ce autoritățile publice interveneau pentru a diminua efectele recesiunii. Concentrarea pe orizontală și pe verticală se accelerează dând naștere unor mari unități economice care leagă capitalul industrial de cel bancar și care sfârșesc prin a se transforma în adevărate imperii economice. În Franța, unde concentrarea de capital este încă relativ modestă, în 1914 vreo zece societăți își împart între ele domeniul siderurgic, nouă pe cel al huilei și cinci pe cel al chimiei. În Germania însă, fenomenul a luat o amploare formidabilă odată cu crearea unor întreprinderi gigantice, numite *Konzern*, care, ca și firma Krupp din metalurgie (80.000 de muncitori), controlează o mare parte din ramurile legate de acest sector (minerit, siderurgie, construcții de mașini etc.).

Mari tendințe în revoluția economică între 1850-1914

Pe de altă parte, marile întreprinderi încheie între ele acorduri de „cartel”, adică înțelegeri care vizează organizarea piețelor, împărțirea acestora, păstrându-și în același timp independența. În Germania, în 1914, există mai mult de 350 asemenea întreprinderi care controlează mai ales extracția de cărbune și siderurgia. Jocul liberei concurențe, baza capitalismului liberal, este blocat de aceste practici, așa cum pe plan internațional este blocat de întoarcerea la protecționism, generalizat după 1880 la scară continentală din cauza adevăratelor „războaie vamale” dintre statele europene. La răscrucea dintre cele două secole,

numai Anglia rămâne credincioasă practicii liberului schimb.

În sfârșit, pentru a asigura piețe de desfacere întreprinderilor pe care le patronează, statele favorizează cuceririle coloniale ca și pătrunderea capitalurilor naționale în țările slab dezvoltate din punct de vedere economic sau politic ca Rusia, China, statele latino-americane sau Imperiul otoman. Astfel, modificându-și structurile în sensul concentrării de capital și al limitării concurenței, sistemul capitalist devine purtătorul tendințelor naționaliste și imperialiste care vor modifica în mod primejdios climatul relațiilor internaționale.

Europeenii în afara Europei

La apogeul dezvoltării sale, după 1870, Europa intră într-o etapă de expansiune dincolo de mări, ale cărei cauze, numeroase și complexe, nu pot fi amintite aici decât succint. Fără nicio îndoială, această perioadă de cuceriri a istoriei sale este direct legată de aspectul național. Totodată, constrângerile, motivațiile, gândurile, sentimentele pe care le manifestă față de popoarele supuse scot în evidență din partea statelor colonizatoare intenții și atitudini care, într-un anume fel, fac din acțiunea imperialistă un ingredient al identității europene.

Interesele materiale au jucat în mod incontestabil un rol determinant. Revoluțiile industriale din secolul al XIX-lea au făcut să crească nevoile Europei de metale prețioase și de materii prime: cupru și alte metale neferoase, bumbac mai ales, devenit deficitar odată cu războiul american de secesiune și furnizat în cantități importante mai ales de Egipt, aflat sub dominație engleză din 1882. Pe de altă parte, odată cu reapariția generală a protecționismului, țările exportatoare speră că coloniile vor putea înghiți produsele metropolei.

Același lucru se petrece cu capitalurile ale căror profituri sunt mai mari dincolo de mări decât pe bătrânul continent datorită imenselor posibilități de investiții pe care le oferă oamenilor de afaceri; bancherilor, depunătorilor, minele, echipamentele feroviare și portuare, marile canale transoceanice – Suez, terminat în 1869, Panama deschis navigației în ajunul primului conflict mondial – vastele

plantații de hevea, de cafea, de palmieri de ulei etc. În principiu, această penetrare financiară putea să se realizeze fără să fie necesară anexarea sau ocuparea forțată a teritoriilor vizate. Totodată, dorința de a se opune încercărilor de colonizare ale unei puteri a făcut ca unele țări europene să-și instaureze dominația în mod direct, așa cum a procedat Franța în Tunisia, transformată în 1881 în „protectorat” datorită dorinței anumitor medii franceze (diplomați, oameni politici dar și oameni de afaceri) de a zădărnici ambițiile economice ale Italiei. De asemenea, Bismarck a hotărât în 1884 să intervină în Camerun la cererea unei mari familii de negustori din Hamburg, familia Wormann, interesată să o ia înaintea concurenților săi britanici și francezi.

Dacă acțiunile unor mici grupuri interesate, apropiate de guvernanți, au o astfel de importanță, aceasta se explică prin faptul că scopurile acestora coincid cu cele ale puterii, preocupată în mod mai direct decât acestea de interesul național. Într-o epocă în care acesta din urmă se măsoară în putere și prestigiu, a dori edificarea unor vaste imperii coloniale reprezintă un mod de a spori forțele vitale ale națiunii, furnizându-i soldați, puncte strategice pentru flotă și produse de bază pentru industrie. În competiția sălbatică care caracterizează sfârșitul secolului al XIX-lea, un rol esențial l-au jucat preocupările strategice ale europenilor.

În toate țările colonizatoare, oamenii politici și grupurile de presiune imperialiste au găsit sprijin pe lângă puternicele curente de opinie care își au obârșia în marele val naționalist de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Într-adevăr, pentru mulți dintre

europeni, cucerirea colonială este un mod de afirmare a puterii și geniului poporului căruia le aparțin și de a da frâu liber dorinței lor de putere. În Franța de exemplu, politica unui Jules Ferry își găsește o pârgă solidă în numeroși francezi care doresc să șteargă umilirea din 1871 și să găsească o modalitate de a-și lua revanșa în fața Germaniei. Dar în Marea Britanie mai ales, expansiunea dincolo de mări, prezentată cu entuziasm de un scriitor ca Rudyard Kipling, devine modul de exprimare a geniului unei rase, o „luptă pe viață” în care trebuie să triumfe poporul cel mai puternic și mai întreprinzător.

Considerând civilizația lor superioară tuturor celorlalte, europenii cred că au o „misiune” de îndeplinit pe lângă popoarele colonizate și aceasta este de a le aduce „progresul”, formulă vagă în care intră binefacerile reale sau presupuse ale modernismului, ideile și moravurile europene, ca și principiile religiei creștine. Această idee a „poverii omului alb” nu poate fi bănuită de gânduri politice ascunse, dar permite susținătorilor colonizării de a dormi cu conștiința împăcată și de a-și justifica uneori acțiunile de spoliere și jaf.

De altfel, opinia publică nu aprobă în unanimitate cuceririle coloniale. În Anglia, liberalul Gladstone se opune „imperialistului” Disraeli, iar în Franța, naționaliștii de dreapta și de stânga îi reproșează lui Jules Ferry și „partidului colonial” că sustrage țara de la adevărata sa misiune, aceea de a recuceri provinciile pierdute. La începutul secolului al XX-lea, aceștia vor fi înlocuiți de socialiști, care se vor diviza și ei puțin mai târziu după modul în care vor privi legitimitatea sau ilegitimitatea acțiunii

imperialiste. În Italia de exemplu, aceasta se întâmplă în timpul cuceririi regiunii Tripoli, între 1911-1912.

Foarte adesea, acțiunea guvernelor a fost precedată de inițiative individuale care reflectă marele dinamism european. Setea de a cunoaște, inerentă progresului științific, ca și gustul pentru aventură și exotism au hrănit la numeroși europeni pasiunea pentru descoperirea și explorarea unor lumi necunoscute. Impulsionați de numeroasele societăți de geografie, care se dezvoltă începând cu jumătatea secolului, marinari și exploratori brăzdează mările și continentele în căutarea unor pământuri neexplorate în care înfig drapelul țării lor și toate acestea în niște condiții foarte grele, în ciuda dezvoltării mijloacelor de transport. Către 1850, plecând din Londra, din Anvers sau din Bordeaux, mai sunt încă necesare mai mult de două luni pentru a ajunge în China sau în Australia. Perfecționarea marilor corăbii cu pânze (*clippers*) și a vapoarelor cu aburi tinde să reducă serios acest timp, dar pe uscat intensificarea circulației mărfurilor rămâne încă extrem de înceată. Traversarea Africii din est spre vest poate dura mai mulți ani, iar călătoria este foarte periculoasă.

Explorarea și tipul de om care o practică s-au modificat mult de-a lungul deceniilor. Aventurierul solitar de la început tinde să fie înlocuit la mijlocul secolului cu omul de știință sau exploratorul dezinteresat din punct de vedere material. Primei categorii le aparțin oameni ca germanul Barth (Niger, Ciad) și francezii René Caillié (Tombuktu), Duveyrier (Algeria de sud, Fezzan) și Mouhot (Siam). Din a doua categoric face parte britanicul

Livingstone, veritabil prototip al acestui gen de exploratori, căruia îi datorăm descoperirea cursului fluviului Zambezi și a lacurilor Nyassa și Tanganika. Provenind dintr-o familie săracă, după ce a studiat medicina, teologia, latina și greaca, exercitând totodată meseria de muncitor torcător, în 1849, el apucă drumul Africii ecuatoriale pentru a-i îngriji și a-i converti la creștinism pe indigeni. Găsit de Stanley în octombrie 1871, după ce i se pierduse urma, Livingstone va muri doi ani mai târziu în inima continentului negru. Americanul Henry Stanley reprezintă imaginea celei de-a doua categorii, cea a exploratorilor oameni de afaceri, mai puțin idealști, dar îndrăzneți, eficienți și pricepuți în a pune de acord propriile lor profituri cu cele ale comanditarilor lor.

Misionarii creștini – protestanți și catolici – au jucat și ei un rol esențial. Susținuți de un puternic curent de opinie, acțiunile lor au la început un caracter exclusiv religios și umanitar. Ei trebuiau să evanghelizeze populația indigenă și să o apere de abuzurile negustorilor și ale comerțului cu sclavi. Dar instalarea misiunilor facilitează pătrunderea civilizației europene și deseori, nevoite să protejeze această populație, statele colonizatoare recurg la intervenții militare și în anumite regiuni impun în mod direct sau indirect controlul metropolei.

În numeroase teritorii, mai ales în cele care vor forma Africa britanică, dar și în Asia și Oceania, primele contacte cu autohtonii au fost stabilite de negustori. Încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea, comerțul cu sclavi a fost înlocuit cu cel cu gumă din Senegal, cu ulei de palmier din Nigeria etc., ceea ce îi determină pe comercianți să se

aventureze în interiorul acestor țări pentru a obține profituri serioase, oferind indigenilor în schimbul unor mărfuri rare, produse realizate în Europa pe care aceștia din urmă le apreciau de secole: alcool, arme, țesături, obiecte mici din sticlă etc.

Marinarii și ofițerii din trupele coloniale se află și ei la originea acțiunilor de colonizare a căror inițiativă au luat-o fie ca exploratori ai unor zone necunoscute (Savorgnan de Brazza în Congo, Francis Garnier în Tonkin), fie ca „pacificatori” ai regiunilor învecinate cu teritoriile colonizate. Și în acest caz, ca și în cazul misionarilor și al negustorilor, conducătorii politici se vor hotărî să recurgă la intervenții militare anexând sau controlând doar regiunile descoperite, fie pentru a profita de pe urma acțiunilor acestor întreprinzători, fie pentru a-i apăra de reacțiile populațiilor autohtone.

Europa și fenomenul migrației

Revoluția demografică prin care trece Europa începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea constituie un puternic factor de expansiune și de difuzare a culturii, ideilor și moravurilor sale. Populația bătrânului continent continuă să crească într-un ritm constant în timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, întreținând valurile de migrație din ce în ce mai intense, din care cea mai mare parte se îndreaptă spre noile teritorii descoperite.

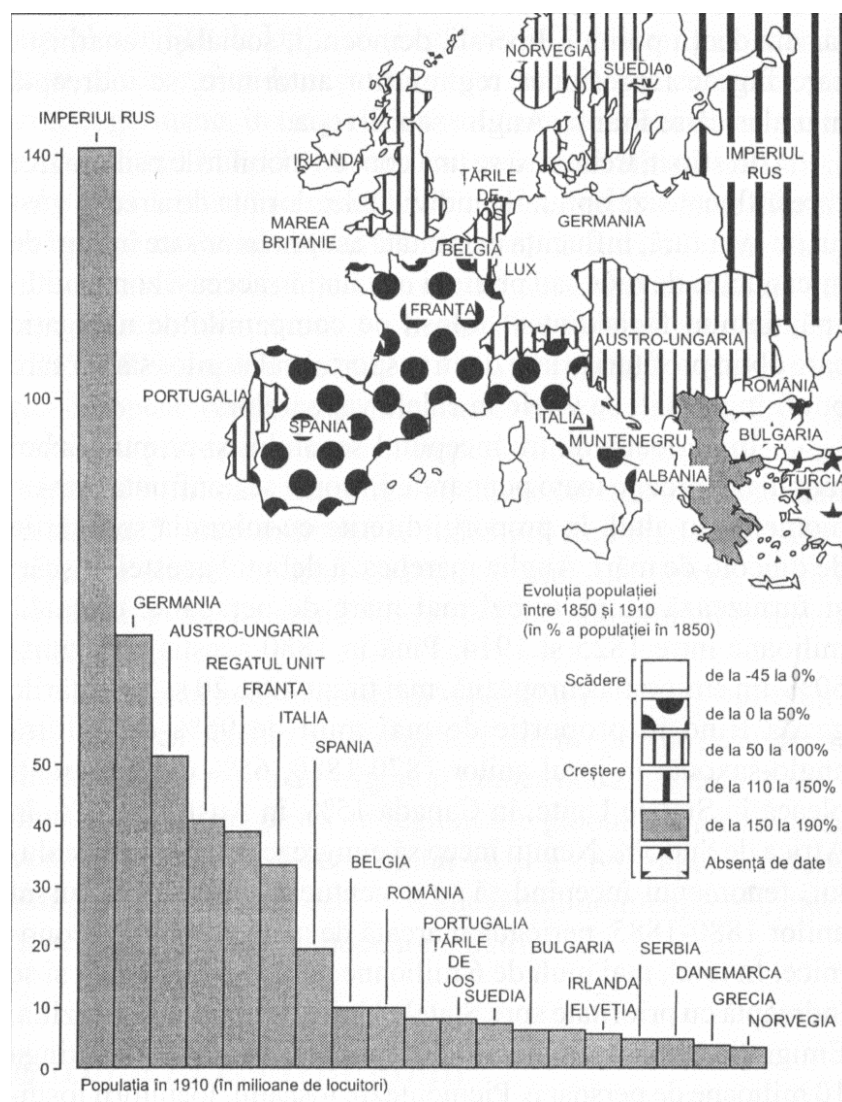
Cauzele acestei creșteri, care la sfârșitul secolului începe să dea semne de oboseală, au rămas neschimbate încă din perioada precedentă. Cauza principală este în continuare scăderea mortalității care se manifestă și în Europa meridională și orientală, până atunci neconfruntată cu acest fenomen, și continuă să persiste, deși în mai mică măsură, în Europa de vest. Și aceasta datorită ameliorării generale a condițiilor de igienă, de locuit și de alimentație, cât și progreselor științei și ale practicilor medicale. Introducerea metodei experimentale în medicină, realizată de Claude Bernard, descoperirile lui Pasteur, aplicarea vaccinării în lupta împotriva antraxului și a turbării (Pasteur), a difteriei (Roux), a tuberculozei (germanul Koch), progresele realizate în chirurgie datorate mai ales generalizării antisepsiei, în epidemiologie, în ginecologie și pediatrie, în oftalmologie etc., duc la reducerea mortalității, la creșterea duratei de viață de la 40 de ani în 1840 la

mai mult de 50 de ani în 1914 în țările industrializate ale Europei de vest, și de la 30 la 40 de ani în societățile dominant rurale din Europa de est.

În această parte a continentului, creșterea populației este mai rapidă, natalitatea rămânând aici ridicată, în timp ce în zonele industrializate de mai mult timp începe să mai slăbească din motive bine cunoscute care țin de transformările sociale și de mentalitate: urbanizare, teama de divizare agrară la sate, dorința de promovare și aspirația la un nivel de trai mai ridicat care îi face pe reprezentanții claselor mijlocii să-și reducă moștenitorii, noul rol atribuit copilului în colectivitate dar mai ales diminuarea practicii religioase. Această evoluție este mai accentuată în Franța, unde, după 1880, rata creșterii populației scade la 2,9%, în timp ce în Italia se menține încă la 13%, în Germania 13,7% și în Marea Britanie 14,6%.

În ansamblu, excedentul numărului de nașteri față de cel al deceselor are ca efect o nouă sporire a populației europene care, în ciuda valurilor tot mai mari de emigrație spre teritoriile de dincolo de mări, crește de la 274 milioane de locuitori în 1850 la 400 de milioane în 1900 și la 450 de milioane în ajunul războiului. La această dată, europenii, care la începutul secolului reprezentau o cincime din populația globului, formează mai mult de un sfert din numărul acesteia, iar densitatea în Europa este dublă față de cea din Asia și de zece ori mai mare decât în Africa și în America. Aceasta arată puterea pe care o are continentul european și rezervele demografice de care dispune.

Această creștere a populației europene nu are peste tot aceleași efecte. În țările industrializate din Europa de nord-vest aceasta continuă să alimenteze puternicele valuri de emigrație internă între zonele rurale intens populate, dar cu mici posibilități de a oferi locuri de muncă convenabile, și regiunile urbane în plină dezvoltare, în care industria și serviciile oferă noilor veniți o întreagă gamă de posibilități de realizare profesională. Acest fenomen este valabil și pentru emigrația externă, așa cum o ilustrează exemplul Marii Britanii și al Germaniei, și una și cealaltă mari exportatoare de mână de lucru și importatoare de muncitori necalificați, folosiți la munci grele și prost plătite. O țară ca Franța, a cărei populație se înmulțește mult mai mult decât cea a țărilor vecine și de unde puține persoane se expatriază, trebuie și ea să apeleze, spre sfârșitul perioadei, la imigranți veniți mai ales din Germania, din Belgia, din Elveția și în principal din Italia. În ajunul războiului, din cei 1.200.000 de străini care și-au ales ca domiciliu Hexagonul, aproape 450.000 sunt transalpini. În sfârșit, în țările din Europa centrală, orientală și mediteraneeană, unde industria, încă într-o fază incipientă sau inexistentă, nu poate absorbi excedentul de mână de lucru, nu există o altă ieșire pentru populația săracă și fără ocupație decât emigrarea în țările de dincolo de mări.

Populația Europei la sfârșitul secolului al XIX-lea

Numărul europenilor care au părăsit bătrânul continent între 1871 și 1915 este evaluat la 36 de milioane, la care trebuie adăugate 5 sau 6 milioane de ruși care au trecut Uralul pentru a se instala în vastele întinderi ale Siberiei și Asiei centrale. Nu toți emigrează definitiv: doar 70% dintre emigranții britanici și 55% dintre italieni se instalează definitiv în țările de dincolo de mări. Ceilalți se întorc acasă după o ședere mai scurtă sau mai lungă în țara în care au emigrat. Se poate estima că în total, în cursul perioadei pe care o studiem, 30 de milioane de persoane au optat pentru expatrierea definitivă.

Motivele acestei „hemoragii umane” sunt în

primul rând economice. La scara nivelului de trai nu neapărat cei mai săraci părăsesc țara, ci cei mai curajoși și cei mai optimiști. În schimb, din punct de vedere statistic și al repartizării teritoriale, regiunile cele mai sărace ale „Europei calului de tracțiune”, în care predomină încă economia rurală și structurile sociale tradiționale, sunt cele care, la sfârșitul secolului, furnizează cel mai mare număr de emigranți. Totuși, până în 1890, țările aflate pe calea industrializării rapide, ca Statele Unite, Germania, statele scandinave, cunosc și ele valuri masive de emigrare care se explică prin consecințele negative ale creșterii economice, prin gravitatea unor crize economice și dezvoltarea mașinismului, cauze ale unui veritabil șomaj „tehnologic”.

Factorii politici și religioși au jucat un rol mai puțin important decât în secolul al XVIII-lea, exceptând poate evreii din Imperiul țarist care emigrează în Statele Unite pentru a scăpa de pogromuri. Au mai existat și deportările, ca cea a revoluționarilor din iunie 1848 în Algeria, dar acestea sunt rare, iar disidenții politici, liberali, democrați, socialiști, anarhiști, care fug de represiunea regimurilor autoritare, se îndreaptă mai ales către Franța, Anglia sau Elveția.

În sfârșit, trebuie să se țină cont de mobilurile psihologice care influențează opțiunile individuale: dorința de a reuși, gustul de aventură, influența exercitată asupra unor sate întregi de mici nuclee de rude sau prieteni instalați în aceeași zonă, mitul „pământului făgăduinței” folosit de companiile de navigație care obțin profituri uriașe din transportul călătorilor săraci care pot fi înghesuiți ca vitele în

calele vapoarelor.

În perioada dintre începutul secolului și primul război mondial, aproape toate popoarele Europei se confruntă într-un moment sau altul, în proporții diferite cu migrația spre țările de dincolo de mări. Anglia marchează debutul acestei mișcări și furnizează numărul cel mai mare de persoane: circa 17 milioane între 1825 și 1914. Până în 1880 aceștia reprezintă 50% din emigrația europeană, mai târziu între 20 și 30%, țările gazdă fiind în proporție de mai mult de 95% de cultură anglo-saxonă: în jurul anilor 1870-1880, 65% din emigranți pleacă în Statele Unite, în Canada 15%, în Australia 11%, în Africa de Sud 5%. Nemții încep să emigreze la mijlocul secolului, fenomenul începând să se accentueze puternic în cursul anilor 1880-1885, perioadă marcată de mari probleme economice. În total, mai mult de 6 milioane părăsesc Germania și se îndreaptă cu prioritate spre Statele Unite, Argentina și Brazilia. Emigrația în masă a italienilor începe către 1850-1860 și atinge 10 milioane de persoane. Piemontezii, toscanii, locuitorii fostului regat lombardo-venețian pleacă de preferință în țările vecine (Franța, Elveția, Austria), în schimb meridionalii părăsesc Europa dar se întorc în cele mai multe cazuri spre sfârșitul vieții. Principalele direcții ale emigrației italiene sunt Statele Unite, Argentina, Brazilia, Uruguay, Canada și Țările Maghrebului (mai ales Tunisia).

Imperiul austro-ungar furnizează între 4 și 5 milioane de emigranți (polonezi, unguri, slavi din sud), în valuri anuale care depășesc după 1900 200.000 de persoane. Aceștia se duc mai ales în Statele Unite ca și cele câteva sute de mii de

scandinavi, al căror ritm de expatriere este cam același cu cel al emigrației germane, în timp ce 3-4 milioane de spanioli care emigrează între 1850 și 1914 (cu o oarecare intensificare spre sfârșitul perioadei) iau în majoritate drumul Americii Latine. Statele balcanice ca România, statele Europei de sud ca Portugalia și Grecia, indivizi și grupuri provenind din imperiul otoman (armenii, împotriva cărora s-a inițiat un adevărat genocid între 1895 și 1896, apoi între 1915 și 1916) furnizează și ele emigrației europene contingente importante de indivizi. În sfârșit, în ceea ce-i privește pe supușii Imperiului țarist, se semnalează între 8 și 9 milioane de emigranți dintre care, în perioada luată în studiu, 5 sau 6 milioane se îndreaptă spre marile spații nepopulate situate în estul Uralilor. Restul, ucraineni, baltici, polonezi, evrei, începând din 1890-1900 iau drumul Americii de Nord.

Această imensă diaspora²¹² a populațiilor europene, dintre care unele, ca irlandezii și portughezii rămân aproape pe jumătate împărțiți între patria de origine și Lumea nouă, are drept consecință transferarea pe vaste regiuni ale globului a modului de viață și de gândire al europenilor ca și a civilizației acestora. Emigrația contribuie deci la o adevărată dominație planetară în această perioadă a popoarelor bătrânului continent.

Europa în centrul lumii

Superioritatea europeană în lume, la începutul secolului al XX-lea se poate interpreta pe o planisferă, în termenii dominației teritoriale. Este adevărat că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-au constituit vaste imperii coloniale. Acestea cuprind teritorii ocupate de europeni cu mult timp înainte, țări rămase până atunci independente sau care și-au dobândit o autonomie aproape totală, ca și spații imense descoperite de exploratori. În câteva decenii s-a realizat astfel o adevărată împărțire a planetei.

Cel mai întins și cel mai populat dintre aceste imperii (30 de milioane de km², mai mult de 400 de milioane de locuitori) este cel controlat de britanici, care le servește drept mijloc de propagare a civilizației lor. Acesta include și mari colonii cu populație albă, Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud, transformate rând pe rând în „dominioane”, adică teritorii având o guvernare proprie și o largă autonomie administrativă, dar și numeroase colonii de exploatare a materiilor prime, răspândite pe toate continentele. India, a cărei regină a devenit regina Victoria în 1877, este „piesa principală” a acestui vast imperiu. Britanicii își mențin aici autoritatea învrăjbind pe prinți și comunitățile religioase și își fundamentează politica externă pe controlul asupra rutelor care duc spre India.

Cu 11 milioane de km² și cu 48 milioane de locuitori, Imperiul francez se situează pe locul doi.

Stăpână a numeroase insule și stabilimente comerciale împrăștiate între India, America și Oceania, Franța deține două blocuri teritoriale compacte: unul în Africa, format din țările Maghrebului și din vastele teritorii ale Africii franceze de vest (A.O.F.) și ale Africii franceze de est (A.E.F.), celălalt în Extremul Orient, constituit în 1887 din Uniunea indo-chineză. Pentru a administra aceste vaste teritorii aflate sub autoritatea sa, Franța practică fie regimul protectoratului (Tunisia, Maroc), cu un rezident general care supraveghează suveranii și guvernele locale, fie regimul administrației directe, aplicat în colonii cu ajutorul reprezentanților indigeni, a căror putere rămâne de altfel foarte limitată.

Dacă exceptăm Rusia țaristă, care și-a extins dominația asupra unei mari părți a Asiei dar ale cărei posesiuni coloniale prelungesc oarecum teritoriile metropolitane, celelalte state europene colonizatoare dețin domenii mai reduse, care fac totuși ca unele dintre ele să poată figura printre puterile mijlocii. Țările de Jos mai păstrează din prestigiosul lor trecut imperial importante teritorii în Indonezia și numeroase stabilimente comerciale, formând un total de 2 milioane de km² cu 18 milioane de locuitori. Belgia, Spania, Portugalia, Italia, ca și Germania, dețin posesiuni în Africa. Apărută târziu la această împărțire a lumii, în ajunul războiului, Germania posedă totuși „al treilea imperiu din țările de dincolo de mări”, cu o întindere de 3 milioane de km² și cu 16 milioane de locuitori.

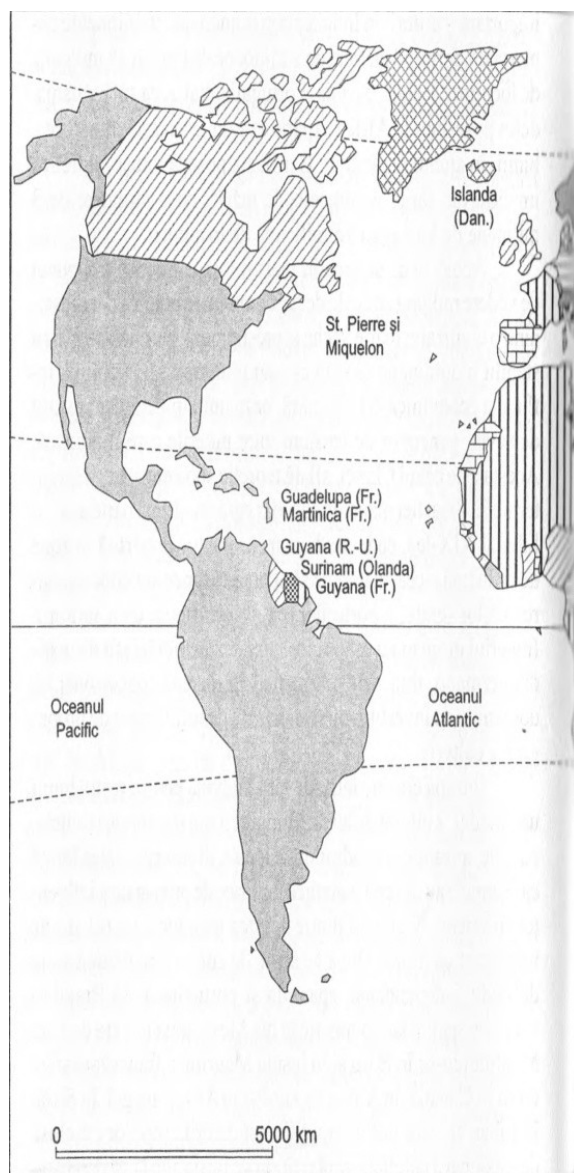
Acolo unde se mențin mari imperii, șubrede din punct de vedere militar și pe cale de descompunere

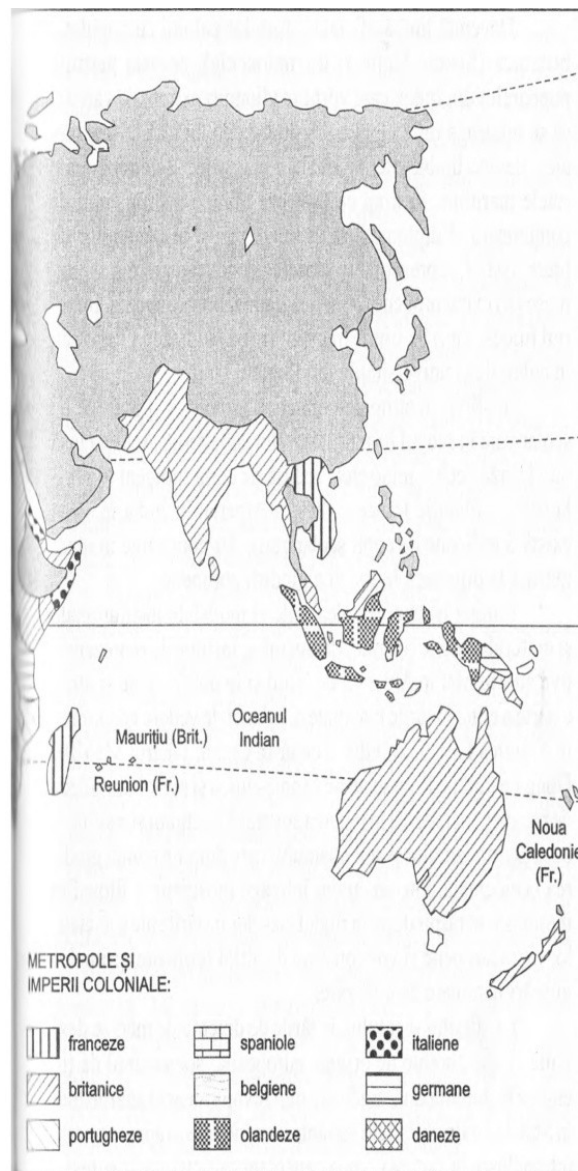
politică dar moștenind o civilizație foarte veche și prestigioasă, europenii nu și-au stabilit o dominație directă ci s-au mulțumit să-și extindă influența economică și financiară, baza unui imperialism tot atât de sever, generator de tensiuni între puterile care îl practică. Acesta este cazul Chinei, aflată teoretic sub autoritatea atotputernică a dinastiei manciuriene, dar care, în ultima parte a secolului al XIX-lea, cade pradă marilor puteri. Împărțită în zone de influență, aceasta trebuie să acorde europenilor concesionarea căilor ferate, a porturilor, cât și închirierea unor teritorii. Imperiul otoman nu este supus unei dezmembrări atât de mari, dar germanii, francezii și britanicii își dispută concesionările, domeniile de investiții, piețele, zonele de influență și de propagare a culturii.

Europa dorește într-adevăr să devină pentru restul lumii un „model” cultural. Aduse de imigranți sau de coloni, uneltele, hainele, ansamblul condițiilor de locuit, drumurile, calea ferată ca și armele au devenit puternice mijloace de propagare a influenței europene. Niciunul dintre acestea nu a jucat un rol atât de important ca limba. După ce țările de colonizare iberică și-au dobândit independența, spaniola și portugheza (în Brazilia) cuceresc spațiul latino-american din Mexic până în Țara de Foc. Menținându-se în Haiti și în insula Mauritius, franceza câștigă teren în Canada, în Africa de nord și în Africa neagră, în Siria, în Liban și chiar în Extremul Orient datorită școlilor deschise de misionarii catolici, iar mai târziu de misiunile laice. Cu toate acestea, engleza este cea care înregistrează progresul cel mai spectaculos.

Devenită limbă oficială a fostelor colonii cu

populație britanică (Statele Unite și dominioanele), aceasta permite popoarelor din India, care vorbesc idiomuri extrem de variate, să se înțeleagă între ele. La sfârșitul secolului al XIX-lea mai ales, devine limba internațională a afacerilor și domină toate rutele maritime, în timp ce franceza rămâne instrumentul de comunicare al diplomaților, al savanților și al oamenilor de litere. Astfel, reprezentanții claselor conducătoare din numeroase țări extraeuropene (America Latină, India, Japonia, Imperiul turcesc etc.) își trimit frecvent fii să studieze la Paris sau în colegiile și universitățile din Regatul Unit.

Imperiile coloniale în 1914

În sfârșit, metropolele practică în colonii o politică de școlarizare în scopul formării cadrelor subalterne. Aceasta însă nu vizează decât o minoritate redusă de copii indigeni (de la 3 la 6% în coloniile franceze, 8% în Algeria, în India în 1914 există 5 milioane de copii școlarizați), dar contribuie în mare măsură la difuzarea limbii și a gândirii europene.

Europa își exportă idealurile și modelele instituționale și culturale. Ideile liberale, democrația, instituțiile reprezentative au triumfat în

America de Nord și în dominioane și atrag o parte a elitei în țările înapoiate din punct de vedere economic, în America Latină, în India și chiar în China. Tânărul Mao Tse Dong i-a citit pe Rousseau, pe Montesquieu și pe Tolstoi! Ideea de progres, încrederea în puterea suverană a rațiunii și a științei, baza pozitivismului și scientismului care domina atunci gândirea occidentală, într-un cuvânt întreaga moștenire a filozofiei iluministe se răspândește în rândul claselor înstărite ale societăților extraeuropene și vor constitui de altfel fermentul primelor mișcări naționale de eliberare.

La sfârșitul secolului, în țările de dincolo de mări se dezvoltă și alte curente de origine europeană: socialismul de tip englez în dominioane, sindicalismul revoluționar și anarhismul în Statele Unite, diferitele variante de naționalism aproape peste tot, inclusiv în Japonia, unde capătă un caracter vădit agresiv. Europa este mândră de dominația sa intelectuală și consideră că a dus civilizația în lume. În manualele școlare ale epocii, copilul francez învață că Europa este „regina lumii”, iar copilul algerian sau cel anamit că strămoșii săi sunt galii! Acest europocentrism, acest dispreț mai mult sau mai puțin manifest față de alte civilizații, nu-i împiedică pe europeni să jefuiască frecvent bogățiile artistice ale țărilor în care pătrund pentru a-și garnisi muzeele sau colecțiile particulare.

În sfârșit, emigrația și colonizarea sunt secondate de un imens efort de evanghelizare a populațiilor extraeuropene. În mod frecvent, Biblia și crucea preced drapelele, iar guvernele țărilor imperialiste găsesc în protejarea misiunilor un argument care să justifice intervențiile militare. Totodată, acțiunile

misionare nu sunt numai simple alibiuri pentru cuceririle și infiltrările economice. Sentimentele umanitare, spiritul de cruciadă, credința în superioritatea civilizației creștine, renașterea religioasă din Europa, creșterea numărului celor „chemați” sunt tot atâtea aspecte care explică amploarea fenomenului.

În America latină, în America de Nord și în coloniile cu populație albă, extinderea creștinismului nu este decât consecința valului de emigrație care transformă aceste regiuni într-o prelungire a Europei. În alte părți ca Africa și Asia, dezvoltarea sa este opera congregațiilor specializate (Preoții albi, iezuiții, lazariștii etc.) sau a nenumăratelor societăți misionare protestante. Acțiunea socială îndeplinită de cei 16.000 de misionari catolici și de cei 8.000 de misionari protestanți este foarte importantă. Spitale, dispensare, școli construite și întreținute de călugării europeni au făcut în mod incontestabil să scadă mortalitatea și analfabetismul în regiuni deosebit de sărace, în care această activitate a favorizat în plus și pătrunderea influenței europene. Și aceasta fără să modifice repartiția marilor zone religioase existente în lume. În 1914, în Africa existau 2 milioane de catolici și 1,5 milioane de protestanți, iar în China doar un milion de creștini la 350 de milioane de chinezi și în Japonia 160.000 de creștini la 50 de milioane de japonezi.

Hegemonia europeană se afirmă și în domeniul științific, punct de desăvârșire a unei evoluții care a început cu trei secole în urmă. Chiar dacă cercetarea rămâne o mare aventură individuală, oamenii de știință sunt din ce în ce mai puțin izolați

datorită dezvoltării societăților științifice, care, la sfârșitul secolului, se înmulțesc și se specializează, a marilor reviste de audiență internațională, a congreselor care reunesc periodic elita cercetătorilor (de chimie, începând din 1860, de medicină, începând din 1867) și datorită laboratoarelor universitare. Dotate cu instalații moderne, conduse de echipe de renume mondial, universitățile germane se plasează pe primul loc, mai ales în domeniul chimiei, astronomiei și fiziologiei. Marea Britanie și Franța, unde universitățile nu primesc studenți în facultățile științifice decât începând din 1877, se află oarecum în întârziere, ceea ce nu le împiedică să obțină rezultate spectaculoase în matematică, fizică, medicină și psihologie.

În afară de Statele Unite care încep să furnizeze un număr important de oameni de știință, țările europene, și mai ales cele de nord-vest, adună aproape pe toți savanții de renume mondial. Astfel, din cele 62 de premii Nobel acordate între 1901 și 1914, 59 le-au primit europenii: 19 germani, 12 francezi, 6 britanici, 5 neerlandezi, 4 suedezi, 3 italieni etc. Unii dintre acești cercetători vor contribui cu realizări considerabile la progresul științei. Este cazul francezului Louis Pasteur, ale cărui lucrări, continuate de cei doi compatrioți ai săi, Richet și Roux și de germanul Koch, revoluționează lupta împotriva bolilor contagioase, a chimiștilor Berthelot și Liebig, a fizicienilor Maxwell, Hertz, Röntgen, Pierre și Marie Curie, a matematicienilor Jordan și Henri Poincaré.

Cercetarea aplicată duce la descoperiri care vor schimba existența și cadrul de viață al europenilor

și al altor locuitori ai planetei: dezvoltarea electricității, a termodinamicii, a chimiei organice etc. Știința pare să nu cunoască limite. Bazată pe o concepție mecanicistă despre univers, ea răspunde la două preocupări majore ale epocii: stăpânirea naturii și a lumii, ceea ce satisface dorința de putere a europenilor și oferirea unui progres continuu umanității. Cu toate acestea, la sfârșitul secolului, această concepție „scientistă” este combătută de lucrările matematicienilor (Einstein), ale fizicienilor (soții Curie, Lorentz), ale chimiștilor (Rutherford, Bohr), care demonstrează că universul nu se supune legilor rigide și sigure ale lui Copernic și Newton și că știința nu este scutită de incertitudini. Și aici ca și în alte domenii, această repunere în discuție a științei și filozofiei pozitivistice este opera europenilor.

Până în 1914, principalele inovații tehnice vin tot din Europa, chiar dacă exploatarea lor industrială și utilizarea lor în viața cotidiană progresează cel mai rapid în Statele Unite. Așa cum am văzut, electricitatea intră în epoca industrială datorită europenilor. Tot europeană este și inventarea și perfecționarea telegrafiei fără fir (Hertz, Branly, Marconi), a cinematografei (frații Lumière), ca și primele succese ale automobilului și ale aviației. Aceste cuceriri tehnice și schimbările pe care ele le aduc în viața de toate zilele nu se limitează la Europa și la țările de dincolo de mări, cum sunt Canada, Statele Unite, Australia, ci se asistă la o răspândire a aspectelor materiale ale civilizației occidentale pe toate continentele. Colonii, călătorii, negustorii aduc cu ei obiecte fabricate în uzinele de pe bătrânul continent, a căror utilizare se

răspândește pe teritoriile noi descoperite, modificând condițiile de locuit, obiceiurile alimentare și vestimentare, mijloacele de transport și de comunicație. Ingineri și tehnicieni europeni construiesc în țările colonizate sau dependente economic de puterile industriale, drumuri, căi ferate, instalații portuare, rețele telegrafice sau telefonice care ușurează exploatarea acestor teritorii, dar care contribuie în același timp la uniformizarea și europeanizarea condițiilor de viață.

Deținători a aproximativ 60% din aurul monetarizat din lume (din care 14% în Franța, 10,6% în Germania, 9,5% în Anglia) până în 1914, europenii joacă rolul de bancheri ai planetei. Bani care nu sunt tezaurizați sau investiți în dezvoltarea economiilor naționale le permit să facă plasamente profitabile fie în celelalte țări ale Europei, mai ales în țări pe cale de dezvoltare ca Rusia, fie pe alte continente. Pe primul loc se situează britanicii cu o investiție care reprezintă în 1914 echivalentul a 95 de miliarde de franci-aur, dintre care 47% în Imperiu, 41% repartizați aproape în părți egale în cele două Americi și numai 8% în Europa. Franța se află pe locul doi cu 45 de miliarde, reprezentând mai mult de o treime din averea sa mobilă, repartizați puțin diferit: 27,5 miliarde în Rusia, 6 miliarde în America Latină, două în America de Nord, 9,3 în Africa și numai 4 miliarde în colonii. Capitalurile germane (29 de miliarde franci-aur) sunt și ele plasate în Europa, mai ales în Imperiul Austro-Ungar, în America Latină și Statele Unite.

Numai aceste trei țări concentrează trei sferturi din investițiile externe, restul aparținând olandezilor, belgienilor, elvețienilor și austriecilor.

În total, valoarea investițiilor realizate de europeni în lume se evaluează la 200 de miliarde (90% din capitalurile exportate, americanii deținând doar 8%), iar din această sumă globală, 120 de miliarde au fost plasate în afara bătrânului continent.

Investițiile din străinătate consolidează puterea economică a Europei, în primul rând pentru că ele furnizează venituri importante țărilor exportatoare de capital. Regatul Unit, a cărui balanță comercială este deficitară cu mai mult de 3 miliarde de franci, în 1913 compensează din plin acest handicap datorită veniturilor provenite din capitalurile plasate în exterior: mai mult de 5 miliarde, în timp ce Franța, al cărei deficit comercial este de 1,5 miliarde, nu câștigă din investițiile externe decât 1,8 miliarde. Dar numai marile state capitaliste contribuie la punerea în valoare a noilor țări, ceea ce constituie pentru ele o sursă de noi profituri. Datorită capitalurilor lor, acestea controlează principalele mijloace de transport și sursele de aprovizionare cu materii prime. Britanicii, care au construit în India și în Canada mai mult de 100.000 de km de cale ferată, dețin 90% din rețeaua ferată argentiniană, 80% din cea braziliană, ceea ce le permite să livreze în aceste țări material feroviar și chiar cărbune, să obțină mari concesiuni de terenuri, să controleze creșterea animalelor, plantațiile de cafea, extracția minieră etc.

Germanii sunt interesați și ei de căile ferate din America Latină și mai ales din Imperiul otoman prin marea afacere a căii ferate Bagdad, care leagă Berlinul de Golful Persic prin Constantinopole: 4000 de km de cale ferată construiți cu capitaluri majoritar germane, echipați cu material german,

având de o parte și de alta un culoar de 30 de km pe teritoriul căruia toate concesiunile miniere sunt acordate Germaniei. Franța are interese în căile ferate siriene și chineze, în porturile otomane și marocane, în marile canale transoceanice etc.

Această pătrundere economică este însoțită de o lărgire a influenței politice a țărilor europene exportatoare de capital. Împrumuturile acordate guvernelor din China, din Imperiul otoman, din Maroc etc. le permit să impună acestora orientări politice care reprezintă preludiul unei dominații unilaterale (britanicii în Egipt în 1882, francezii în Maroc în 1911), sau a unei împărțiri în zone de influență, așa cum s-a întâmplat în China unde Rusia, Anglia, Franța și Germania își împart la începutul secolului al XX-lea imense zone de investiții și de activitate economică. Aceste practici imperialiste sunt însoțite de mari rivalități între grupările financiare concurente, susținute de guvernele respective și care extind în lumea întreagă câmpul de tensiuni dintre principalele puteri ale Europei.

Mutațiile și lipsa de dinamism din mediul rural

Accelerarea procesului de industrializare a statelor din vestul și nord-vestul Europei, deja avansate din punct de vedere economic, și caracterul încă limitat al extinderii acestui proces în noi regiuni continentale, fac ca în a doua jumătate a secolului diferențele între Europa „calului de tracțiune” și cea a „calului putere” să aibă mai degrabă tendința să se adâncească, aceste diferențe în dezvoltare având drept corolar o repartizare foarte inegală a schimbărilor operate de revoluția industrială în structurile societăților europene, în modul de viață și în mentalitățile populațiilor acestora.

Ultimul sfert al secolului marchează o schimbare în existența și mentalitatea populațiilor rurale din Europa de vest, până atunci puțin afectate de mutațiile primei revoluții industriale. Dezvoltarea căilor ferate, răspândirea presei și a învățământului primar, serviciul militar care pune în contact pe tinerii săteni cu alte orizonturi și cu alte medii, migrațiile temporare având ca scop căutarea de lucru, supun satele unor influențe noi. Alimentația și condițiile de locuit continuă să se amelioreze încet, ca și uneltele, odată cu folosirea generalizată a plugului perfecționat, a semănătorii mecanice, a secerătorii, a mașinii de treierat cu aburi etc.

În toate țările Europei de vest, dar și în Germania, în Italia de nord și din regiunile industrializate din Imperiul habsburgic, dezvoltarea mijloacelor de comunicație atenuează diferențele regionale și

întărește unitatea și coeziunea națională, dar în același timp face cultura rurală (dansuri, cântece, costume, practici sociale și obiceiuri festive) să dea înapoi în fața modei, a modului de viață și de gândire ale marilor orașe. Noi „notabili” (medici, notari, învățători, țărani îmbogățiți care trăiesc din veniturile aduse de pământurile proprii, ca acel don Calogero, a cărui fiică se căsătorește cu nepotul prințului Salina din *Ghepardul* lui G.T. di Lampedusa) iau locul foștilor stăpâni și convertesc încet-încet populația rurală la modul de a gândi al burgheziei. În ajunul Primului Război Mondial, cea mai mare parte a țăranimii franceze devine astfel aliată a Republicii și constituie chiar sprijinul cel mai solid al regimului.

Cu toate acestea, progresele apar rapid doar în regiunile cu o agricultură specializată sau care se ocupă de creșterea intensivă a animalelor – marele grâнар din Bazinul parizian sau din Anglia de sud-est, regiunile viticole orientate spre producția de calitate, zonele specializate în sfeclă din Europa de nord, regiunile cu pășuni întinse, orientate spre producția de lapte, cum sunt Normandia sau Olanda – iar diferențele pot fi considerabile între aceste zone privilegiate și regiunile cu pomiculturi și cu creștere tradițională a animalelor care ocupă cea mai mare parte a spațiului agricol vest-european. Chiar în Franța și încă într-o regiune care nu se numără printre cele mai defavorizate, malnutriția tinerilor din mediul rural este departe de a fi, la începutul secolului, un fenomen pe cale de dispariție, așa cum o dovedesc aceste rânduri extrase dintr-un raport adresat în 1904 consiliului general din Nièvre de inspectorul însărcinat cu

sănătatea populației:

„Pe o scândură așezată de-a lungul pereților, un șir de saci și de coșuri. Mă uit înăuntru: peste tot pâine neagră, în acest sac șase nuci, în altul, mai încolo, o scrumbie, ici și colo o bucată de carne rece, în schimb, peste tot, obișnuita *grapiau*, plăcintă de hrișcă, destul de bună caldă, dar grea și indigestă rece. Iar acești bieți copii, plecați pe întuneric și prin zăpadă la ora 6:30 dimineața, au mers pe niște drumuri imposibile; unii au mers pe jos 7 km, iar la ora 4 seara ei pleacă spre casele lor după ce douăsprezece ore nu au mâncat decât pâine neagră sau *grapiau*“.

Condițiile din mediul rural rămân deci destul de grele, chiar în regiunile în care industrializarea este totuși un fenomen relativ vechi, mai ales în regiunile din centrul, din vestul și din sudul Franței, în zonele muntoase și izolate ale Scoției și din Țara Galilor, în sudul Belgiei și al Germaniei, unde sărăcia duce la un intens curent de emigrare către oraș. Consecința este o trezire a conștiinței care determină anumite pături ale țărănimii – zilieri, dar și mici arendași sau mici proprietari – să se organizeze în sindicate sau să adere la socialism, așa cum au procedat viticultorii din sudul Franței și muncitorii agricoli din Emilia Romagna sau din Toscana.

Pe de altă parte, trebuie consemnat faptul că, chiar în regiunile bogate sau în rândul păturilor înstărite din mediul rural vest-european, prosperitatea țărănimii se datorează adesea unei adevărate exploatare a femeii, care trebuie să-și asume îngrijirea copiilor, sarcinile gospodărești și o mare parte a muncilor agricole, dar și a

adolescenților care trebuie să muncească de la 12-13 ani.

În țările mai puțin industrializate, ca Rusia, cea mai mare parte a Imperiului austro-ungar, țările din Balcani și Europa mediteraneeană, structurile arhaice nu dispar decât foarte încet, iar suprapopularea mediului rural nu face decât să agraveze situația țăranimii. Aceasta nu profită de schimbările care se produc decât datorită exodului rural și a emigrării în alte țări, fenomene care reduc excedentul de populație al satelor, iar prin intermediul unei părți a emigranților care se întorc, favorizează introducerea de capital și pătrunderea ideilor și tehnicilor noi. Dar în general, soarta țăranilor rămâne precară.

În Rusia, abolirea iobăgiei în 1861 a eliberat „mujicii” fără însă să le atribuie proprietatea pământului, loturile și arenzile aferente trebuind să fie răscumpărate, așa încât majoritatea lor este silită să se mulțumească cu petice mici de pământ, insuficiente pentru a asigura existența familiilor lor. În 1900, 60% din țărani sunt considerați oficial săraci, ceea ce nu-i face să ceară altceva decât o redistribuire a pământurilor. Sărăcia poate cu siguranță să provoace în sate reacții violente, dar acestea sunt în principal îndreptate împotriva marilor proprietari sau împotriva acelor „mujici” și nu vizează în niciun fel răsturnarea regimului țarist. Așa se întâmplă și în Italia, unde duritatea condițiilor impuse de latifundiarilor fermierilor și arendașilor, sărăcia crescândă a lucrătorilor agricoli (*braccianti*) – ancheta agrară din 1884 stabilește că mulți dintre ei abia rezistă să lucreze 150 de zile pe an – și efectele de moment ale crizei agrare de la

sfârșitul secolului provoacă totuși mișcări țărănești scurte, dar violente, care afectează mai ales satele din sud (mișcarea cu tendințe anarhice a „fasciei muncitorilor” din Sicilia, între 1892-1894) și pe acele din câmpia fluviului Po. În aceste două țări, ca și în statele habsburgice unde mișcările revendicative din mediul rural pot alimenta aspirațiile autonomiste ale minorităților etnice, țăranimea constituie deci, mai puțin decât în Europa occidentală, un element de ordine și de stabilitate.

Urbanizarea și ameliorarea condiției muncitorilor

Relativul imobilism al satelor contrastează cu creșterea fără precedent a populației urbane care caracterizează a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, dacă în 1815, mai puțin de 2% din europeni locuiau în aproximativ douăzeci de orașe care depășeau 100.000 de locuitori, la sfârșitul secolului se recenzează 6 aglomerații urbane cu un milion de locuitori, 55 cu mai mult de 250.000 și 180 cu mai mult de 100.000, pe ansamblu acestea reprezentând la această dată, 15% din populația bătrânului continent. 40% din francezi trăiesc acum în localități a căror populație depășește 2.000 de suflete, față de 15% la căderea Imperiului, iar în timpul acestei perioade de puternică creștere demografică, populația Parisului a trecut de la 700.000 de locuitori la 2.900.000 (4 milioane cu tot cu suburbiile), cea a Marsiliei și a Lyonului de la 100.000 la 550.000 și respectiv 500.000 de locuitori.

Dezvoltarea urbană este totuși mai puțin spectaculoasă în Hexagon decât în alte țări europene, ca Italia de exemplu și mai ales Regatul Unit și Germania unde, în ajunul primului război mondial se recenzează aproximativ cincizeci de aglomerații urbane care depășesc 100.000 de locuitori.

Această explozie urbană s-a produs în mod diferit, adesea anarhic. Au apărut orașe noi care s-au dezvoltat în regiuni industriale - mine de cărbuni,

bazine cu minereu de fier, acolo unde nu fuseseră decât niște sate mici, ca în Longwy în Lorena, la Cardiff în Țara Galilor, la Terni în Italia centrală sau la Ivanovo, *Manchesterul* rusesc. În marile metropole ca Londra și Paris, afluxul emigranților din interiorul țării a provocat extinderea considerabilă a periferiei urbane și o aglomerare fără precedent a cartierelor centrale așa încât politicile de amenajare urbană au încercat să atenueze efectele dezastruoase ale acestora asupra sănătății fizice și morale a indivizilor și asupra stabilității ordinii sociale. Marile lucrări realizate de baronul Hausmann în Parisul celui de-al II-lea Imperiu și lucrările de degajare și de reconstrucție efectuate în orașe ca Berlin, Viena, Londra, Milano, Roma, în cursul ultimelor două decenii ale secolului au la bază aceeași strategie care îmbină pe un fond de agitație speculativă preocupările „igieniste” și pe cele pentru securitatea publică.

Este adevărat că în contextul economic care caracterizează ultimul sfert de secol, clasele muncitoare care formează cele mai numeroase batalioane de noi cetățeni apar încă în ochii unei bune părți a păturilor conducătoare drept „clase periculoase”. Cu toate acestea, situația muncitorilor se ameliorează destul de mult în această perioadă și aceasta sub dublul efect al îmbogățirii generale a societăților europene și al luptei duse de muncitorii înșiși.

Pe de o parte, autoritatea de stat impune diverse restricții „capitalismului sălbatic”, limitând mai ales timpul de lucru pentru femei și copii. În Germania, o lege din 1891 reduce timpul de lucru la 11 ore pentru femei și la 10 ore pentru adolescenți. În

Franța, legea din 1900 interzice dreptul la lucru pentru copiii mai mici de 13 ani și reduce la 10 ore întrerupte de o pauză de o oră timpul de lucru pentru femei și pentru tinerii sub 18 ani. În ambele țări, în 1905, se ia hotărârea ca minorii să nu mai lucreze mai mult de 8 ore. În Rusia, în 1906, durata zilei de lucru este fixată la 10 ore, dar legea este prost aplicată, iar în țări ca Italia sau Spania, nicio lege nu se opune exploatării intense a muncitorilor.

Pe de altă parte, salariul real (ținând cont de costul vieții) crește în cursul acestei perioade cu aproximativ 25 sau 30%. Aceasta are drept consecință o vizibilă ameliorare a alimentației (se mănâncă mai multă pâine albă, carne, zahăr, unt și se consumă mai puține legume care conțin feculă) și a condițiilor de locuit, deși numeroase familii muncitorești continuă să trăiască în locuințe insalubre, plătesc chirii mari și atunci când sunt afectate de șomaj sau de boli sunt amenințate cu evacuarea.

Patronatul și autoritatea de stat își unesc forțele pentru a reduce riscul tulburărilor sociale, primii adoptând o politică de protecție orientată în primul rând către construirea de locuințe sociale și de orașe muncitorești (mai ales în jurul bazinelor de huilă din nord și din Pasul Calais, a întreprinderilor siderurgice din Ruhr, a fabricilor de automobile și de cauciucuri Fiat la Torino, Michelin la Clermond-Ferrand), ceilalți punând la punct o legislație socială, deosebit de progresistă în Germania, unde Bismarck cere adoptarea unor legi care să permită crearea asigurării de boală (1883), a asigurării de accidente (doar în sarcina patronilor 1884) și a asigurării de invaliditate și bătrânețe (1889). Acest

sistem de protecție socială extins încă din timpul domniei lui Wilhelm al II-lea, face din Reich un model imitat de Austro-Ungaria din 1890. Anglia îl adoptă peste 20 de ani: asigurarea de bătrânețe acordată după 70 de ani datează din 1908, iar *National Insurance Act*, care îi protejează pe muncitori împotriva riscurilor de îmbolnăvire, de invaliditate și de șomaj este adoptată în 1911. În sfârșit, în Franța, trebuie să se aștepte până în 1910 pentru a se aplica un sistem de pensii pentru muncitori, finanțate de cotizațiile acestora, de patroni și de subvențiile acordate de stat.

Chiar dacă în ansamblu situația muncitorilor s-a îmbunătățit, diferențele rămân totuși foarte mari de la o țară la alta, de la o regiune la alta, de la o meserie la alta. La Londra, o confecționeră care lucrează la domiciliu câștigă de patru ori mai puțin decât un muncitor angajat într-o mare întreprindere industrială. În Franța, în 1911, dacă un muncitor tipograf, un tâmplar de mobile de abanos sau un zidar parizian câștigă 0,80 sau chiar 1 franc pe oră, în provincie, omologii lor pentru o muncă identică nu câștigă decât 0,40 sau 0,50 franci, un croitor sau un pantofar între 0,40 și 0,50 franci, un țesător între 25 și 30 de centime. Peste tot, salariul femeilor rămâne inferior celui plătit bărbaților, iar creșterea nivelului de trai al muncitorilor este mult mai scăzut decât profiturile patronale, în medie, de patru ori mai mari între 1850 și 1870 și de două ori mai mari între 1880 și 1914.

Sindicalism și socialism

O bună parte din cuceririle sociale obținute de muncitori sunt consecința unor acțiuni duse în același timp pe teren sindical și politic. Începând din anii 1880-1890, mișcarea muncitorească constituie într-adevăr o forță de care clasele conducătoare trebuie să țină cont, cu toate că din punct de vedere ideologic nu este încă omogenă și nici unanimă în ce privește mijloacele ce trebuie să le folosească pentru a-și realiza interesele. Două întrebări se ridică în principal în fața organizațiilor sindicale. Ar trebui acestea să acționeze pentru o transformare progresivă a raporturilor sociale sau să vizeze exproprierea brutală a burgheziei? Apoi, acțiunea lor ar trebui să fie independentă, diferită de a partidelor sau dimpotrivă, ar trebui să fie subordonată obiectivelor politice stabilite de conducătorii socialiști? În funcție de răspunsul dat la aceste două întrebări, în Europa de la sfârșitul secolului al XIX-lea se pot distinge două „modele”.

Modelul britanic îmbină reformismul și legătura directă cu o organizație politică dominată de syndicate. Acestea și-au făcut apariția în Marea Britanie încă de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului, la început într-o formă improvizată, fără vreun proiect conceput dinainte împreună cu syndicatele pe meserii (*craft union*), apoi sub forma acelor *new model unions* care adună muncitori aparținând diferitelor ramuri, ale industriei și comerțului, dar care cer primilor aderenți o formație profesională completă și o

cotizație ridicată, sumele percepute permițând acestora să funcționeze în același timp ca grupări de apărare dar și ca societate de ajutor reciproc. În 1868, la inițiativa burselor de muncă din Manchester și din Salford, se constituie *Trade Union Congres* (TUC) care, în 1871, este recunoscut legal și care, de acum înainte, asigură un minimum de unitate și de coordonare în interiorul unei mișcări ce își păstrează până în 1880 caracteristicile sale de început. În concluzie, membrii primei forme de sindicalism britanic sunt reprezentați de o adevărată aristocrație muncitorească, mândră de priceperea și de prerogativele sale. Păstrând mentalitățile artizanatului tradițional, aceasta este puțin receptivă la ideile revoluționare și urmărește în principal să-și îmbunătățească situația materială și poziția în societate.

Începând din 1887 se constituie noi *unions*, favorizate de răspândirea ideilor socialiste. De această dată, ele adună muncitori necalificați (docheri, lucrători la întreprinderi de gaze etc.), se mulțumesc cu cotizații modeste și folosesc în mod energic greva drept mijloc de luptă. Stimulate de această concurență, vechile *unions* se deschid și ele muncitorilor fără calificare și conferă acțiunii lor un caracter mai radical și mai politic. Sub influența lui Keir Hardie, lider al puternicei federații a minerilor (TUC), care numără la sfârșitul secolului patru milioane de membri, acestea acceptă ideea de a participa în mod direct la crearea unui mare partid muncitoresc. Acesta va fi *Labour Party*, fondat în 1906, unde, în Comitetul său executiv, din cei 13 membri, 9 sunt reprezentanții acestor *trade unions*.

Asistăm deci la o politizare a sindicalismului britanic într-un sens reformist și la apariția unui model a cărui influență se extinde nu numai în țările anglo-saxone, ci și în statele scandinave. Toate acestea fac ca în ajunul războiului în Marea Britanie să se dezvolte un curent revoluționar animat de Tom Mann și Ben Tillet, conducători ai sindicatului docherilor.

În Germania, sindicalismul a cunoscut un început dificil, dar foarte devreme a căpătat un caracter politic clar. Primele organizații structurate s-au dezvoltat la începutul deceniului 1860, mai întâi în Saxa, apoi în alte state germane, și se bazează pe vechile practici asociative (breslele medievale) rămase încă în vigoare în anumite profesii. Casele de ajutor reciproc ale minerilor se bucurau de o recunoaștere legală, iar în Prusia, o lege din 1854 i-a obligat pe muncitorii din mină să adere la aceste organizații care îi asociau încă pe patroni și pe muncitori.

După realizarea unificării, care extinde legislația prusacă pe întreg teritoriul Reich-ului, mișcarea sindicală se dezvoltă în strânsă legătură cu social-democrația. Grupate în 1875 în mișcarea „sindicatelor libere”, organizațiile muncitorești depind în majoritate de Partidul Socialist și își duc lupta într-o perspectivă unitară care asociază scopurilor economice pe termen scurt și un plan politic vizând cucerirea puterii și transformarea societății. Primele urmăresc un compromis cu clasele conducătoare, ceea ce corespunde tendințelor reformiste, majoritare în social-democrația germană, iar al doilea ilustrează intenția liderilor sindicali de a păstra o oarecare distanță

față de partidul socialist. În 1905, în ciuda opoziției aripii de stânga a partidului, aceștia reușesc să-și impună independența, iar în anul următor ei înlătură definitiv ideea de grevă generală.

Grupați în „Uniunea generală” pe care o conduce Karl Legien, „sindicatul libere” numără în 1914 mai mult de 2,5 milioane de muncitori și dispun de un aparat administrativ puternic: 15.000 de salariați permanenți, mai multe ziare, sute de cooperative, case de șomaj, birouri de plasare etc. În total, în Germania există împreună cu sindicatele creștine mai mult de 4 milioane de sindicaliști, afiliați la organizații care, chiar dacă și-au pierdut caracterul revoluționar și de acum înainte favorizează integrarea maselor în societate (acestea sunt bineînțelese naționaliste și imperialiste), constituie totuși grupuri de presiune extrem de eficace. „Modelul” german are o puternică influență asupra mișcării muncitorești austro-ungare și în special asupra celei din Europa de est.

În Franța, unde legea din 1864 a înlăturat interdicția care obstrucționa „uniunile” muncitorești, la căderea imperiului muncitorii au constituit „camere sindicale” care s-au dezvoltat mai ales în cadrul unor profesii cu vechi tradiții de organizare și dispunând de cadre pregătite pentru această sarcină (tipografi, croitori, pălărieri). Ca și în Anglia, o elită muncitorească formată din persoane aparținând „vechilor meserii” și apropiată prin mentalitate de artizanatul tradițional formează prima generație a sindicalismului. În marea sa majoritate, aceasta este mai sensibilă la tezele prudhoniene și anarhiste decât la învățăturile marxismului.

Înfrângerea Comunei și represiunea care marchează începuturile celei de-a III-a Republici au avut ca rezultat „decapitarea” pe lungă durată a mișcării muncitorești franceze, majoritatea aparținând „ordinului moral” care domină Adunarea națională opunându-se în numele „libertății muncii” constituirii unor veritabile sindicate. Cu toate acestea, numeroase camere sindicale care au apărut la sfârșitul celui de-al II-lea Imperiu se organizează în aceleași sectoare profesionale, adoptând în majoritate o atitudine moderată în conflictele de muncă.

Până la urmă autorizate de legea Waldeck-Rousseau din 1884, organizațiile muncitorești s-au constituit în jurul a doi poli: Bursele de muncă, organizații care grupează sindicatele pe plan local, conduse de Fernand Pelloutier, și federațiile naționale ale sindicatelor. În 1895 este creată Confederația Generală a Muncii (CGT) care, treptat, va aduna sub impulsul lui Victor Griffuelhes majoritatea sindicatelor, apoi a Burselor de muncă. Originalitatea Confederației franceze constă mai întâi în faptul că aceasta a fost puternic influențată de curentul anarhist. Convinși de inutilitatea atentatelor teroriste pe care le-au organizat între 1891-1894, numeroși militanți anarhiști s-au hotărât în final să intre în sindicate pentru a le da acestora o orientare revoluționară.

Cealaltă trăsătură specifică a modelului sindicalist francez, care își va găsi corespondente în țările latine, Italia și Spania, constă în dorința de a rămâne independent față de organizațiile politice. Această hotărâre este luată de către aproape majoritatea delegaților la Congresul de la Amiens,

din octombrie 1906. În același timp, *Charta de la Amiens* definește o strategie ofensivă care are drept țel preluarea puterii de către syndicate, cu ajutorul grevei generale. Această concepție provoacă între 1906 și 1909, greve și înfruntări violente, urmate de arestarea principalilor lideri ai CGT-ului. După eșecul acestor mișcări, această organizație care, în 1914, nu are mai mult de un milion de membri, se orientează împreună cu Léon Jouhaux către poziții mai reformiste.

Paralel cu avântul sindicalismului sau în strânsă legătură cu acesta, în Europa se dezvoltă diferite curente care sunt influențate de socialism și de internaționalism. În 1864, la Londra, s-a constituit oficial o Asociație Internațională a Muncitorilor. Apărată în mediile emigrației politice, ideea unei „internaționale” a popoarelor a dus în cursul deceniilor precedente la diferite tentative care au rămas însă fără urmări: „Tânăra Europă” a lui Mazzini în 1834, Asociația Democratică fondată la Bruxelles în 1853, Asociația Internațională constituită în 1856 în jurul micilor grupuri de „chartiști” și de socialiști francezi, germani și polonezi.

Cu ocazia Expoziției Universale de la Londra din 1862, muncitori din diferite țări au luat contact unii cu alții, iar în iulie 1863, un miting i-a reunit în capitala britanică pe reprezentanții principalelor syndicate londoneze și pe mai mulți muncitori francezi, printre care lucrătorii în bronz Tolain și Perrachon: din această reuniune a rezultat un proiect de colaborare care se va concretiza în anul următor în timpul mitingului de la Saint-Martin Hall (29 septembrie 1864). Franco-engleză în etapa sa

de formare, AIT are în primul său comitet douăzeci și unu de britanici și nouă francezi, dar și zece germani, șase italieni, doi polonezi și doi elvețieni.

Foarte curând, „Prima Internațională” s-a dezmembrat din cauza unor curențe antagonice. Englezii, care constituie grupul național cel mai important și care au văzut în crearea Internaționalei mai ales un mijloc de frânare a imigrației mâinii de lucru străine, deci lipsirea patronatului de un instrument de presiune asupra nivelului salariilor, se îndepărtează destul de repede de organizație, lăsând câmp liber „continentalilor”. Aceștia, la rândul lor, sunt împărțiți între marxiști și proudhonieni apolitici. Marx însuși, atunci exilat la Londra, a jucat un rol minor în constituirea AIT, deși influența sa asupra instanțelor conducătoare ale organizației crește rapid, iar începând din 1868 din rândurile acesteia se desprinde o majoritate marxistă.

De acum încolo, în timp ce sub impulsul AIT numeroase secții se dezvoltă în Belgia și în Franța, Spania, Italia și Germania, rămase până atunci în expectativă, sunt supuse și ele influenței acesteia, ca și Țările de Jos, Danemarca, Elveția și Austria.

Cu un efectiv puternic de mai multe sute de mii de membri în 1870, Internaționala este condusă de un Consiliu General care își are sediul la Londra și convoacă congrese anuale.

În fiecare țară ea este reprezentată de un birou național. Internaționala părea deci să fie destinată unui rol considerabil în structurarea socialismului european și aceasta în favoarea colectivismului marxist. Numai că disputa dintre discipolii lui Marx și cei ai lui Bakunin care izbucnește chiar în sânul

acesteia, nu întârzie să-i provoace dezmembrarea. Transferată la New York, ea dispăre în iulie 1876.

Creșterea populației muncitorești, efectele marii depresiuni economice din anii 1873-1895, democratizarea marilor state industrializate care a dus la recunoașterea sindicatelor și a permis dezvoltarea partidelor muncitorești, reprezintă tot atâtea condiții favorabile avântului pe care îl ia mișcarea socialistă din Europa, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea. Marx le ceruse muncitorilor să constituie „mari partide de clasă”. Muncitorii germani sunt cei care, în acest domeniu, vor fi deschizători de drum. Reconstituită după căderea lui Bismarck prin congresele de la Halle (1890) și de la Erfurt (1891), social-democrația germană devine în câțiva ani și rămâne până în 1914, primul partid socialist european, cel care dă tonul socialismului mondial. Dispunând de mai multe zeci de ziare, dintre care *Vorwärts*, care are 800.000 de abonați, acesta numără 1.700.000 de membri. Progresele sale electorale au fost rapide. De la 40 în 1893, numărul deputaților socialiști a crescut la 56 în 1898, apoi la 80 în 1903 și la 110 în 1912. În timpul acestor ultime alegeri, social-democrația a obținut 4.250.000 de voturi, reprezentând 35% din voturile exprimate, ceea ce o face să devină primul partid din Germania.

În Franța, socialiștii sunt mult mai divizați. Marxiștii, grupați în jurul lui Jules Guesde, militează în cadrul „Partidului Muncitoresc din Franța”, a cărei influență și efective sunt departe de a le egala pe cele ale social-democrației germane. Ei se lovesc de altfel de concurența altor formații mai mult sau mai puțin minoritare: „Partidul Socialist

Revoluționar“ cu tendințe blanchiste, „Partidul Socialist Muncitoresc Revoluționar“ al cărui șef, Allemande, este împreună cu Benoît Malon singurul muncitor autentic prezent în „statele-majore“ ale socialismului francez, partizanii lui Paul Brousse care își spun „posibiliști“ pentru că pun accentul pe revendicări imediate și „posibile“. Până la urmă, în 1905, toate aceste grupări se unesc pentru a forma Partidul Socialist Unificat, secțiune franceză a Internaționalei muncitorești (SFIO), ai cărei lideri principali sunt J. Jaurès și Guesde. De acum înainte și socialiștii francezi înregistrează progrese electorale remarcabile. Ei au în 1906 52 de deputați, în 1910, 74, în 1914, 103, și aceasta în ciuda faptului că efectivele partidului rămân modeste (nu mai mult de 75.000 de membri în ajunul războiului).

Socialismul câștigă teren și în Marea Britanie, unde, la alegerile legislative din 1910, Partidul Laburist obține 40 de locuri în Parlament, în Italia, unde PSI, fondat în 1892, are 59 de deputați aleși în 1913, și în Rusia, unde din 1848 există un Partid Muncitoresc Social-Democrat Rus care, începând din 1906 este reprezentat în Dumă. Partide socialiste au fost fondate și în Spania, Belgia, Suedia, Austria etc., iar în 1889, toate aceste mișcări se regroupează în sânul Internaționalei a II-a, care în 1896 hotărăște excluderea anarhiștilor, dar nu reușește să impună diferitelor secții naționale o adevărată coeziune ideologică.

Într-adevăr, până în 1914, mișcarea socialistă europeană cunoaște dezbinări profunde: între reformiști și revoluționari, marxiști și anarhiști, partizani și adversari ai grevei generale în cazul

unui război european.

„Revizionismul” își găsește în Germania terenul său de predilecție și în Eduard Bernstein, funcționar de bancă exilat la Londra unde devine prietenul lui Marx și al lui Engels, teoreticianul său. În *Premisele socialismului*, publicată în 1899, Bernstein critică tezele marxiste asupra agravării crizelor economice și a „pauperizării crescânde a maselor”. El ajunge la concluzia că pentru a-și asuma puterea clasa muncitoare nu este destul de maturizată. De aceea ea trebuie să-și abandoneze obiectivele revoluționare și să dezvolte democrația folosind sufragiul universal. Astfel, pe cale legală, socialismul se va instaura în mod progresiv. Bernstein definindu-l ca suprimarea celor mai brutale forme de exploatare, ameliorarea raporturilor dintre individ și societate, posibilitatea ca muncitorul „aflat încă în condiția de proletar să accedă la cea de burghez”.

Curentul marxist „ortodox” se împarte și el într-o tendință reformistă, care consideră că puterea poate fi cucerită prin alegeri, și o aripă revoluționară, care refuză această politică și ar vrea să facă din partidele socialiste avangarda clasei muncitoare. În Germania, discipolii doctrinei marxiste pure, grupați în jurul lui Karl Kautsky, se opun revizioniştilor, fără să poată să-l împiedice pe Bernstein și pe prietenii acestuia să câștige teren în sânul partidului. Pozițiile lor sunt de altfel destul de moderate. La sfârșitul perioadei, asistăm la dezvoltarea unui curent de extremă stânga, animat de Karl Liebknecht și de Roza Luxemburg. În Rusia, social-democrații sunt divizați după congresele de la Bruxelles (1903) în două tendințe antagoniste.

„Bolșevicii“ (majoritari), grupați în jurul lui Lenin, vor să facă din partid o grupare organizată și disciplinată, capabilă la momentul oportun să conducă clasa muncitoare spre revoluție și spre dictatura proletariatului. „Menșevicii“ (minoritari) ar vrea să organizeze o mișcare de masă, deschisă tuturor tendințelor și dispusă să se alieze cu burghezia liberală pe timpul lungii perioade de transformare care va conduce Rusia spre etapa prerevoluționară.

În Franța, în sânul SFIO, coexistă mai multe tendințe. Opuși „guesdiștilor“, cei mai apropiați de marxismul ortodox, se află „reformiștii“, insurecționaliștii ca Gustave Hervé, dar mai ales tendința reprezentată de Jaurès, care domină partidul după congresul de la Toulouse (1907) și care se străduiește să realizeze o sinteză între diferitele „familii“ ale socialismului. Considerând explicația marxistă insuficientă, Jaurès crede că statul nu trebuie „distrus“ ci „cucerit“ din interior, prin progresele democratice și prin educarea maselor. În sfârșit, în Italia, elementele revoluționare sunt cele care domină în 1912, iar toți cei care, într-un fel sau altul, sunt suspectați că doresc să pactizeze cu burghezia, sunt excluși din partid, unii pentru că, așa cum au făcut Treves și Turati, au susținut politica colonialistă a guvernului în timpul războiului din Libia, alții pentru că au aderat la masonerie.

Mișcarea anarhistă a continuat în același timp să joace un rol defel neglijabil în ansamblul curentelor socialiste europene. Până în 1900, acțiunea teroristă, „propaganda prin acțiune“ este cea prin care se manifestă. Înlăturați din Internațională,

reduși la mici grupuri minoritare, anarhiștii se izolează de mișcarea muncitorească. Anii 1890 sunt marcați în întreaga Europă de numeroase atentate individuale, îndreptate în primul rând împotriva suveranilor și șefilor de state: președintele Republicii Sadi Carnot, ucis la Lyon în iunie 1894 de Sante Caserio, regele Italiei, Umberto I, omorât la Monza în august 1900 de Gaetano Bresci, împărăteasa Austriei, Elisabeta, înjunghiată la Geneva în septembrie 1898 de un alt anarhist italian, Luccheni etc. Paralel, se menține un curent socialist anarhist, nonterorist, care, în țări ca Spania și mai ales Italia (cu Cafiero și Malatesta) influențează puternic mișcarea muncitorească.

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, partizanii „propagandei prin acțiune” își dau seama de inutilitatea atitudinii lor. Meditând la vorbele lui Kropotkin, „un edificiu construit pe secole de istorie nu se distruge cu câteva kilograme de dinamită”, ei renunță la acțiunea clandestină și se străduiesc să reînnoade contactul cu masele prin intermediul sindicalismului revoluționar, cerând pentru mișcarea lor independența totală față de orice doctrină.

În sfârșit, în fața agravării primejdiilor care caracterizează deceniul 1905-1914, socialiștii europeni se întreabă ce atitudine să adopte în eventualitatea unui conflict între statele capitaliste. Vor fi ei oare capabili să oprească mașina de război prin declanșarea grevei generale? Nici la Stuttgart în 1907, nici la Basel în 1912, delegații Internaționalei a II-a nu vor reuși să cadă de acord asupra acestei chestiuni, cele mai mari reticente venind din partea social-democrației germane,

puternic impregnată de naționalism și contrară a tot ce, frânând efortul de mobilizare al Reich-ului, ar putea contribui la victoria Rusiei țariste, considerată conducătoarea reacțiunii europene. O neliniște profundă domnește deci în Internațională în ajunul războiului.

Astfel, în 1914, socialismul european ca și mișcarea sindicală prezintă slăbiciuni care țin în primul rând de lipsa de coeziune doctrinară și de permeabilitatea sa la ideile naționaliste și imperialiste. Cu toate acestea, atât socialismul cât și sindicalismul constituie o forță considerabilă care a contribuit la ameliorarea condiției muncitorilor.

Burghezia triumfătoare și „noile păături sociale“

În timp ce, pe toată durata celei de-a doua jumătăți a secolului, în întreaga Europă se produce un declin lent al nobilimii funciare, burghezia continuă să se afirme ca o categorie socială în plină ascensiune. Promovând egalitatea civilă, Revoluția franceză a plasat-o, pe o mare parte a continentului, pe același plan cu nobilimea. Prosperitatea anilor 1850-1870 o transformă în majoritatea țărilor industrializate în clasă dominantă.

Monopolizând puterea în Franța celui de-al II-lea Imperiu, împărțind-o cu nobilimea în Anglia, sau aspirând să i se asocieze în Germania lui Bismarck, marea burghezie formată din înalții notabili și oameni de afaceri continuă să-și mărească baza economică și, datorită condițiilor de viață, este puțin diferită de nobilimea bogată, cu care, de altfel, se aliază adesea prin căsătorie. Reprezentanții ei posedă locuințe luxoase în orașe și castele la țară, calești și servitori numeroși. Ei țin saloane la Paris, la Londra, la Roma și în marile orașe de provincie. Călătoresc peste tot și se întâmplă chiar să se instaleze pentru un timp îndelungat în țări străine (Roma, Veneția, Florența), unde se formează o colonie numeroasă de europeni bogați, mai ales britanici. Lacurile elvețiene, stațiunile climaterice și Coasta de Azur atrag o elită bogată care, la sfârșitul secolului, devine clientela obișnuită a expresurilor transcontinentale, a vagoanelor de dormit și a hotelurilor de lux cu nume

ilustre, *Excelsior* la Neapole, hotel *Quisanana* la Capri, *Westminster* la Nisa etc., în timp ce, pentru o clientelă mai numeroasă, care cuprinde și burghezia mijlocie, se dezvoltă plajele la modă de pe coastele Mării Mânecii și ale Atlanticului: Deauville, Cabourg, Dinard, La Baule, Biarritz.

În urma marilor dinastii burgheze se situează păturile burgheziei, care, în Franța, sunt numite *la bonne bourgeoisie* și care au echivalent în toate țările din Europa industrializată. Acestea sunt formate din șefi de întreprinderi și de companii comerciale de mai mică anvergură, profesori universitari și profesii liberale: medici, notari, publiciști. Atrase de serviciile publice, aceste pături burgheze furnizează înaltelor structuri de stat și lumii politice un personal motivat și competent din rândurile căruia apar personalități ilustre: francezii Cailloux, Waldeck-Rousseau și Poincaré, italienii Crispi și Giolitti, germanul Bethmann-Hollweg, britanicul Joseph Chamberlain etc.

Marii notabili și *la bonne bourgeoisie* formează împreună o elită. Aceasta își înzestrează ficele, își trimite fiii la liceu (în Anglia în colegii selecte), apoi în universități sau în „școli înalte”. Frecventează cu asiduitate biserica sau templul, practică „bunele maniere” al căror cod este diferit de la o țară la alta (în Franța, copiii sunt învățați că în timp ce se mănâncă trebuie să-și țină mâinile pe masă, în schimb în Anglia sunt învățați exact contrariul!). Face paradă de „virtuțile burgheze”: prudența, spiritul de economie, corectitudinea în muncă, o anumită severitate morală care nu este lipsită de ipocrizie și care, în a doua jumătate a secolului, mai slăbește, mai ales într-o țară ca Franța, unde

numeroși reprezentanți ai burgheziei pariziene gustă din plin, sub cel de-al II-lea Imperiu, din deliciile „petrecerii imperiale” sau frecventează cercul noctambul al actrițelor de renume (Hortense Schneider) și al demimondenelor.

Între burghezia propriu-zisă și clasele populare se află „clasele de mijloc”, lume heteroclită aflată într-o dezvoltare rapidă. Este greu să se facă o delimitare precisă a acesteia, căci chiar dacă este diferită de lumea muncitorilor și a țăranilor, ca și de păturile „superioare” ale societății, această deosebire se datorează mai puțin veniturilor reprezentanților săi și mai mult meseriei exercitate de aceștia, modului lor de viață, dar mai ales refuzului ostentativ de a fi asimilați „proletarilor”.

Dintre milioanele de indivizi care formează această nebuloasă socială din Europa în curs de industrializare, puțini sunt „burghezi”. Cel puțin, ceilalți se străduiesc să pară, să devină burghezi, făcându-și familiile să pătrundă în această clasă printr-un efort perseverent de ascensiune, în care intră acumularea de capital, strategiile matrimoniale vizând creșterea veniturilor și bunurilor, dar mai ales ascensiunea copiilor lor în ierarhia straturilor sociale, în sfârșit, educația care rămâne mult timp, la nivelul învățământului secundar și superior, un monopol al burgheziei.

Originile acestei categorii sociale sunt extrem de variate. Există întâi o mică burghezie rurală, care este puțin diferită de țăranime. Chiar bogat fiind, agricultorul care continuă să-și facă meseria rămâne un om al pământului. Poate să comande o legiune de valeți și de zilieri, să posede un domeniu important și mai multe case, să-l facă pe fiul său

preot sau învățător sau subofițer de carieră, să-și mărite fata cu un mic notabil, el va continua să rămână un țăran. În schimb, dacă își arendează domeniul unui fermier ca să se instaleze în oraș și să trăiască din veniturile aduse de pământurile sale, devine un rentier, deci un mic burghez, pentru unii o primă etapă a unei ascensiuni sociale care îl poate conduce pe fostul țăran parvenit spre îmbogățire, spre onoruri, spre respectul interesat al aristocraților autentici în căutarea unei nuri cu o zestre mare care să le „redea strălucirea blazonului”.

Dar aceste categorii intermediare s-au înmulțit în toată Europa industrializată, mai ales odată cu dezvoltarea orașelor și cu perfecționarea mecanismelor economice și administrative. Unele dintre ele mai sunt încă, la începutul secolului al XX-lea, o copie după modelul tradițional al artizanatului și al prăvăliei, dar diferențele de venituri, de localizare geografică și de poziție socială, legate de anumite profesii, fac astfel ca această denumire (clase de mijloc) să ascundă realități foarte variate. Între un mic patron care își desfășoară activitatea într-o ramură industrială „nobilă” (mobilier scump, tipografie) și un patron de cafenea instalat într-un cartier popular, distanța socială este tot atât de mare ca între un morar bogat și un modest băcan de țară.

„Claselor mijlocii” le mai aparțin niște categorii sociale care și-au mărit volumul și importanța odată cu mutațiile provocate de revoluția industrială, cu concentrarea capitalurilor și cu dezvoltarea statelor moderne: funcționari modești (institutori, funcționari de poștă, funcționari ai administrației

centrale, subofițeri), lucrători comerciali și angajați în domeniul serviciilor (bănci, asigurări, căi ferate, iluminat public, serviciu de drumuri etc.), maiștri în industrie, tehnicieni etc. La aceștia se adaugă masa de mici rentieri, defel neglijabilă într-o epocă în care moneda cunoaște o stabilitate remarcabilă și în care este încă posibil să se trăiască din economii sau din veniturile obținute dintr-o mică moștenire.

Cu toate acestea, numai un număr mic de reprezentanți ai acestor categorii sociale intermediare își pot permite să „trăiască în stil burghez”. Aceasta presupune un minim de venit și în același timp o „educație” care nu este numai intelectuală, ci ține de învățarea unui cod social care vizează mai puțin promovarea meritelor personale ale indivizilor și mai mult repartizarea lor pe clase (colegiile engleze și anumite instituții religioase de pe continent fac o oarecare excepție de la regulă).

În general, membrii claselor mijlocii nu se deosebesc de muncitorii cei mai bine plătiți decât printr-o alimentație mai bună (exceptând situația când trebuie să facă economii la mâncare pentru „a-și ține rangul”, așa cum este cazul lucrătorilor comerciali) și prin condițiile de locuit, ceva mai mult timp liber și printr-o grijă permanentă de diferențiere care se manifestă în modul de a se îmbrăca, de a vorbi, de a-și mobila casa și în practicile educative împrumutate de la „înalta societate”. Pentru fete de exemplu, lecțiile de pian tind să devină o adevărată „dovadă de îmburghezire”.

Peste tot, clasele mijlocii se îndreaptă spre politică și tind să conteste dominația elitelor

conducătoare. În țările cu democrație parlamentară, în care, în ultimele decenii ale secolului, alianța burgheziei cu „noile păături sociale” se realizează fără dificultăți, problema se rezolvă cu ușurință. În marea lor majoritate, reprezentanții categoriilor intermediare se îndreaptă către formațiile care întruchipează idealurile democratice și progresiste: în Franța Partidul Radical iar în Regatul Unit aripa de stânga a Partidului Liberal.

În schimb, în țările de curând industrializate, ca Germania, Austro-Ungaria, Rusia sau Italia, în care nu există o veritabilă tradiție liberală, clasele mijlocii au adesea tendința să se orienteze spre formații extremiste, optând pentru o repunere în discuție radicală a organizării politice și sociale. Din rândurile acestora se recrutează militanții și reprezentanții social-democrației germane și rusești, anumiți lideri anarhiști sau sindicalști revoluționari din țările Europei mediteraneene, precum și o parte a membrilor organizațiilor naționaliste.

Aceste tendințe contestatatoare iau amploare la sfârșitul secolului al XIX-lea, în rândurile categoriilor amenințate de concentrarea de capital și de marile mutații ale erei industriale: artizani, lucrători ai „vechilor meserii”, mici proprietari, intelectuali declasați și alții, care, din cauza modernizării, se află în pericol de a fi expropriați sau proletarizați. Căutând să compenseze dificultățile materiale și marginalizarea, numeroși reprezentanți ai acestor categorii sociale cred că vor găsi un mijloc de a scăpa de greutate în patima șovină și într-un proiect imperialist autoritar, îmbrățișat și de o parte a burgheziei, care nu se mai

regăsește în liberalism și în idealurile Europei din
Secolul luminilor.

Capitolul 8

MODELE POLITICE, RELIGIOASE ȘI CULTURALE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ *În Europa ultimului sfert al secolului al XIX-lea, se confruntă două modele politice: unul liberal și unul autoritar. Primul domină Europa de nord-vest și se extinde în Europa de nord. Europa de est (Rusia), Europa centrală (Germania) și cea de sud (Austro-Ungaria și Italia) rămân în schimb fidele, cu mici diferențe, modelului autoritar.*

■ *Religiile cele mai importante se află într-o situație defensivă. În fața atacurilor anticlericalismului, ale pozitivismului, ale scientismului, acestea iau atitudini contradictorii: în sânul lor iau naștere în același timp un curent modernist, care dorește o adaptare la condițiile unei lumi noi, și un curent tradiționalist, care se repliază asupra respectării stricte a dogmelor. Dar, după 1890, pozitivismul și încrederea sa în știință sunt tulburate de cercetările științifice care repun în discuție certitudinile stabilite până atunci.*

■ *Exceptând domeniul muzical, în care rămân lucrări de referință, romantismul este înlocuit cu forme de expresie liberală și artistică conforme cu ideile pozitivistice care domină întreaga societate: realismul, naturalismul devin forme de expresie dominante, în timp ce gustul pentru perfecțiunea formei triumfă odată cu parnasienii.*

■ *Odată cu rediscutarea unor certitudini și cu criza pozitivismului de la sfârșitul secolului, rațiunea nu mai este unicul punct de referință și lasă locul impresiei și simbolurilor în domeniul poeziei, al picturii și al muzicii. Respingerea valorilor stabilite deja în societate duce la refugiul în tradiție (pământul și morții, armata), în noțiunile de „elită”, „rasă”, „religie” sau în investigația abstractului, cea care, în pictură, va duce la apariția cubismului.*

■ *De la „Modern Style”, de care se pătrund artele decorative, la strictețea stilului funcțional, își face apariția o artă a orașului. În sânul acestui univers urban, cultura populară tradițională dispare, lăsând locul unei culturi de masă, care se bazează pe consum, ale cărei prime manifestări, cântecul popular, music-hall-ul, balurile publice preced cinematograful și sportul, care vor deveni și ele, la rândul lor, un mod de petrecere a timpului liber.*

Transformările economice și sociale pe care le cunoaște Europa în a doua jumătate a secolului al

XIX-lea nu au modificat numai cadrul și condițiile de viață ale locuitorilor săi. Acestea au produs răsturnări profunde de ordin politic, intelectual, religios și cultural.

Europa liberală, Europa autoritară

O privire aruncată pe harta politică a Europei la răscrucea dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea ne dezvăluie un adevărat mozaic de regimuri politice. Numai Franța (după interludiul celui de-al II-lea Imperiu), Portugalia (în 1910) și Elveția (stat federal și republican din 1815) sunt republici. În rest, peste tot monarhia își păstrează pozițiile sau cucerește altele noi odată cu constituirea statelor apărute în urma emancipării naționalităților (Grecia, Belgia, România, Bulgaria, Serbia, Norvegia).

Diferența dintre regimurile liberale, care respectă libertățile individului și egalitatea cetățenilor în fața legii, și regimurile reacționare nu depinde de forma republicană sau monarhică și de limitele care i se impun. Or, tendința care pare să se impună la sfârșitul secolului al XIX-lea este cea care evoluează spre democrație.

În majoritatea țărilor în care a triumfat revoluția industrială, burghezia a instaurat regimuri liberale în care puterea, în esență, aparține adunărilor alese care garantează prin lege libertățile cetățenilor. Aceste regimuri, la început controlate de o minoritate formată din cetățeni „activi”, adică cei care plătesc un cens ridicat, își extind încet-încet baza socială, acordând drept de vot unor părți tot mai numeroase ale populației. Doar Elveția practică democrația directă, poporul fiind consultat prin referendum, proiectul sprijinit de un grup de cetățeni putând fi supus direct aprobării acestuia. În alte părți, democratizarea vieții politice se face

treptat, prin introducerea pe etape a sufragiului universal, adoptat în Franța în 1848, apoi în 1875, în Danemarca în 1849, în Germania în 1871 (doar pentru alegerile în Reichstag), în Grecia în 1864, în Elveția în 1874, în Bulgaria în 1879, în Serbia în 1888, în Spania în 1890, în Belgia în 1893, în Norvegia în 1897. Până la război, femeile nu au drept de vot, exceptând Norvegia și Danemarca, ca de altfel și alte categorii ale populației. În Anglia de exemplu, chiar după marea reformă din 1884-1885, care adoptă sufragiul „aproape universal“, nu au drepturi civile, în afară de femei, al căror protest este exprimat prin mișcarea „sufragetelor“, fii care locuiesc la părinți, servitorii și cetățenii nevoiași.

Progresul democrației merge mână în mână cu exercitarea libertății de exprimare și de informare, deci cu un regim liberal al presei, cu dreptul recunoscut al cetățenilor de a se asocia și de a-și practica fără piedici religia pe care și-au ales-o, cu dezvoltarea partidelor politice, al căror rol esențial este să atragă voturi, dar care, la sfârșitul secolului, încep să aibă o organizare structurată foarte diferită de la o țară la alta. Pe de altă parte, acest progres este însoțit de măsuri luate de adunări în scopul de a corecta efectele inegalităților sociale sau cel puțin de a ameliora soarta celor mai defavorizați: de exemplu, limitarea timpului de lucru, reglementarea condițiilor de muncă pentru femei și copii, elaborarea sistemului de asigurări de boală, asigurări de șomaj etc.

Prima țară care și-a desăvârșit revoluția industrială, Regatul Unit este primul stat european care a devenit un model al democrației liberale. Cu toate acestea, până la sfârșitul primelor trei decenii

ale secolului, limitarea puterii regale și adoptarea unui adevărat regim parlamentar (către 1830 s-a instaurat deja obiceiul ca un prim-ministru ales din rândurile majorității parlamentare să-și exercite puterea cu ajutorul unui cabinet pe care el îl desemnează și care este răspunzător în fața Parlamentului) nu este însoțită nici de o extindere a dreptului de vot, nici de o limitare efectivă a autorității aristocrației.

Camera Lorzilor rămâne *fief*ul mării nobilimi (castă deschisă, este adevărat, pe care regele o poate mări și reînnoi numind câți Lorzi dorește) și își păstrează privilegiul de a putea respinge orice text de lege votat de Camera Comunelor. Aceasta din urmă este și ea dominată de aristocrație, datorită unui sistem electoral care privilegiază „comitatele” și „târgurile” din regiunile rurale și care creează condiții clientelismului și corupției. Același lucru se întâmplă și cu puterea locală, Lordul locotenent, primul magistrat al comitatului, ales de suveran, numește *Sheriff*-ul (șeful poliției), judecătorul de pace și administratorii din rândurile micii nobilimi rurale (*gentry*), foarte legată de *establishment*.

Structurarea vieții politice britanice în jurul a două partide între care se stabilește treptat o alternanță în conducerea treburilor de stat – partidul tory, apărător al prerogativei regale și al conservatorismului politic și social, și fostul partid *whig*, apărător al drepturilor Parlamentului și devenit, sub numele de Partidul Liberal, promotor al schimbării – va avea ca efect o consolidare a procesului de reformă. Din 1832, o primă reformă electorală pune capăt abuzurilor celor mai

strigătoare la cer. Pentru a dezamorsa un val de tensiune și agitație populară, Parlamentul desființează un anumit număr de locuri aparținând „târgurilor decăzute” (părăsite de locuitorii lor și în care nu mai existau decât câțiva alegători care votau conform directivelor seniorului local) și le distribuie regiunilor industriale și marilor orașe, în timp ce generalizarea „liberalizării” (permițând accesul la vot) face ca numărul alegătorilor să crească de la 400.000 la 800.000.

În 1867, conservatorul Disraeli le-o ia înainte liberalilor și extinde legea din 1832 potrivit aceluiași principii de redistribuire a locurilor și de reducere a liberalizării. Pentru prima dată, cei ce nu sunt proprietari au dreptul să voteze, corpul electoral ajungând la 2 milioane cuprinzând și totalitatea păturilor burgheze și categoriile cele mai înstărite din mediul muncitoresc. Unii contemporani vorbesc cu această ocazie despre „un salt în întuneric”.

Pașii hotărâtori sunt făcuți de liberalul Gladstone. Pentru a lupta împotriva corupției, acesta introduce în 1872 scrutinul secret, iar în 1874 controlul folosirii banilor în campaniile electorale. Mai ales, marea reformă din 1884-1885 creează noi circumscripții care nu țin cont decât de numărul de locuitori și extinde încă o dată liberalizarea votului, făcând ca numărul de alegători să crească la 5.500.000 de persoane.

Democratizarea dreptului de vot este însoțită de o redistribuire a puterii între trei organisme instituționale de bază. Mai întâi, cu toate că niciun text de lege nu stabilește regimul parlamentar, suveranii renunță treptat la numirea miniștrilor și la

impunerea unei anumite politici. Fiind permanent informați de hotărârile luate și exercitând uneori o influență indirectă, aceștia trebuie să cedeze puterea prim-ministrului.

În același timp, Camera Lorzilor trebuie să accepte supremația Camerei Comunelor. La începutul secolului, o gravă criză face ca cele două adunări să intre în conflict. Scoaterea Camerei Lorzilor din bugetul pe 1908-1909 (care introducea noi impozite pentru cei bogați) pune britanicilor o problemă constituțională de fond: se poate oare ca un grup de privilegiați numiți de rege să poată pune piedici voinței națiunii, reprezentată de Camera Comunelor? Pentru a permite poporului să arbitreze conflictul, guvernul dizolvă Camera Comunelor și obține în două rânduri o majoritate favorabilă ideilor sale. Astfel, dezaprobați de națiune, Lorzii trebuie să accepte *Parliament Act*, care le diminuează considerabil prerogativele. De acum înainte, ei nu vor mai avea dreptul să se opună unei legi financiare și, timp de mai mult de doi ani, ei nu-și vor mai putea exercita dreptul de veto în niciun proiect de lege. Camera Comunelor, care votează legile și bugetul și care controlează guvernul ales din rândurile majorității, este de acum înainte instituția fundamentală a Regatului Unit.

„Modelul britanic” care, la sfârșitul secolului al XIX-lea, tinde să se răspândească în Europa de nord și în afara Europei, în teritoriile cărora se și acordă, pe etape, dreptul la un „guvern responsabil” apoi independența, nu se definește numai prin extinderea progresivă a dreptului de vot și prin adoptarea unui regim parlamentar consolidat de bipartidism. El se bazează și pe o largă acordare a

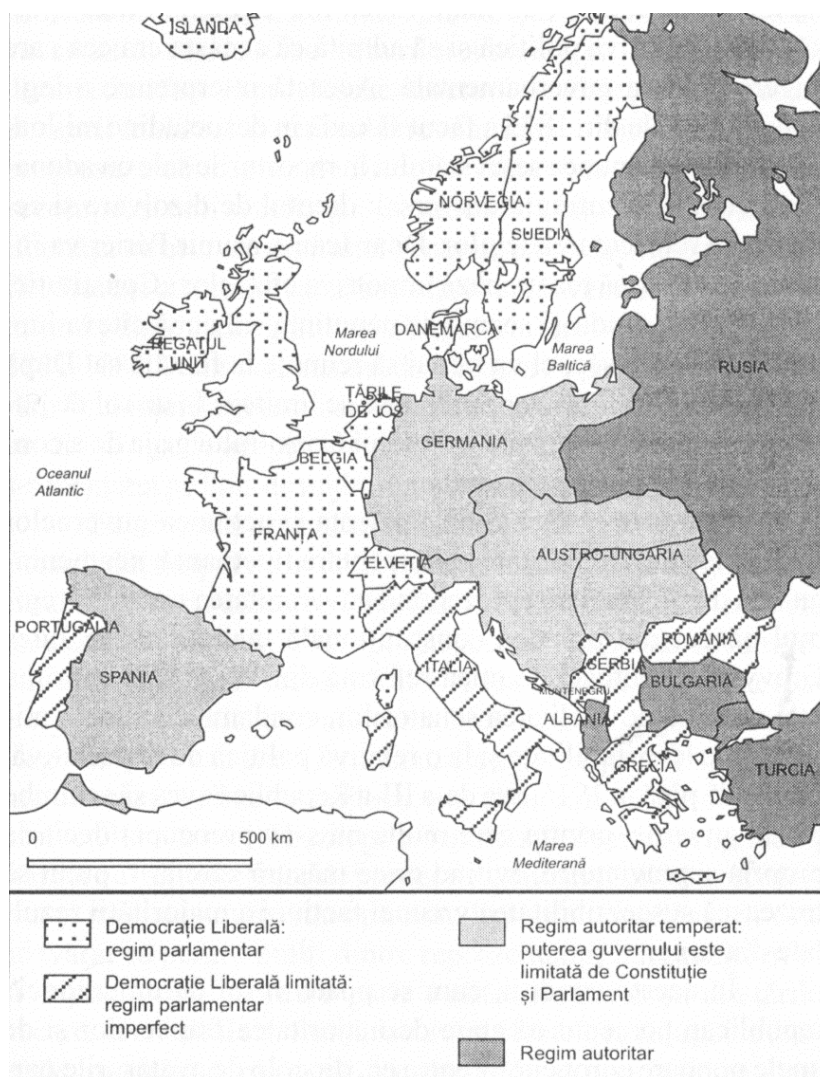
libertăților publice, în special libertatea presei, și pe o puternică descentralizare administrativă și politică. La care se adaugă, la începutul secolului al XX-lea, fără să fie repuse în discuție principiile fundamentale ale liberalismului, o dorință de reformă bazată pe ideea că este de datoria statului, garant al interesului general, să pedepsească abuzurile cele mai grave ale regimului liberei întreprinderi și al inițiativei private.

Celălalt model politic oferit societății europene pe cale de industrializare și de modernizare este cel al Franței republicane. Proclamată în septembrie 1870, după dezastrul de la Sedan, a III-a Republică a apărut timp de aproape un deceniu ca un regim provizoriu, „anticameră” a unei monarhii restaurate și convertită definitiv la principiul parlamentarist. Constituția din 1875 a instaurat astfel un sistem politic care, odată ipoteza monarhistă înlăturată, putea foarte bine să evolueze către prezidențialism dar și către un parlamentarism absolut, ajungând până la urmă la ceea ce se va numi „dictatura Camerelor”. După criza din 16 mai 1877, alegătorii au fost cei care au ales între cele două tendințe, votând pentru republica parlamentară și aceasta doar pentru motive de circumstanță, legate de personalitatea și de opiniile personale (regaliste) ale primului președinte al celei de-a III-a Republici, mareșalul MacMahon, motive care, mai târziu, vor influența viitorul regimului.

După demisia lui MacMahon în 1879, succesorul său la președinția Republicii, Jules Grévy, s-a angajat să nu intre niciodată în conflict cu majoritatea din Cameră, altfel spus, să-i lase inițiativa politică și să admită că aceasta era cea

care sugera politica guvernamentală. Această interpretare a legii constituționale din 1875 a făcut să cadă în desuetudine mijloacele de care dispunea șeful statului în raporturile sale cu adunarea aleasă prin sufragiu universal: dreptul de dizolvare și cel de a cere rediscutarea legilor. Doar Jean-Casimir Périer va încerca, în 1894, să reacționeze împotriva efectelor „Constituției Grevy”, dar, dându-și seama de neputința sa, după câteva luni petrecute la Elysée, el va trebui să renunțe la funcția sa. După el, toți succesorii săi vor accepta să se limiteze la un rol de pură reprezentare, lăsând președintelui Consiliului grija de a conduce politica guvernamentală.

Este clar că făcând ca existența și acțiunea guvernelor să depindă de o majoritate parlamentară fluctuantă, neamenințată de dizolvare dar reprezentând suveranitatea națiunii, regimul născut din practica constituțională inaugurată de Jules Grévy și accentuată de mica reformă din 1884, care suprima mai ales inamovibilitatea senatorilor, condamna echipele ministeriale la instabilitate și la o relativă politică de expectativă. Din 1875 până în 1915, cea de-a III-a Republică avea să schimbe 52 de guverne, printre care multe nu s-au preocupat decât de propria supraviețuire, evitând orice măsură care ar fi putut să trezească susceptibilitatea vreunei facțiuni a majorității rezultate din urne.

Regimurile politice din Europa la începutul secolului XX

În aceste condiții, cum se poate vorbi de un „model” republican perceput ca atare de majoritatea francezilor și de unele popoare europene? Pentru că, dincolo de avatarurile parlamentare și de „crizele” guvernamentale care punctează victoria celei de-a III-a Republici până la primul conflict mondial, regimul instaurat de legile constituționale din 1875 a servit drept cadru și instrument democratizării societății franceze și consolidării cetățenești: libertatea de întrunire, libertatea presei, asigurată de legile din 30 iunie și 29 iulie 1881, libertatea de asociere și libertățile

municipale instituite sau consolidate prin legile din 22 martie și 25 aprilie 1884. Pentru că, chiar dacă se înfruntă în anumite chestiuni, oportuniștii și radicalii care s-au succedat la conducerea treburilor statului au avut în comun dorința de a face să progreseze structurile sociale pe calea trasată de marii înaintași ai perioadei revoluționare. Fideli idealurilor progresiste concepute de filozofia iluministă și răspândite de revoluție, și unii și ceilalți s-au străduit să împace imperativele libertății cu cele ale aspirației generale către egalitatea șanselor fiecăruia și cu promovarea socială, al cărei vector a fost învățământul public (laic, gratuit și obligatoriu) instituit de legile din 1881-1882. Pentru că, atacată din dreapta de partizanii reînstituirii Vechiului Regim sau de susținătorii cezarismului plebiscitar, iar din stânga de adepții revoluției sociale, an de an, Republica s-a menținut pe linia de mijloc între aceste două tendințe extreme.

Ea a rezistat atacurilor repetate ale adversarilor săi: reacționarii din timpul celor două mari crize provocate de generalul Boulanger și de afacerea Dreyfus, revoluționarii cu atentatele lor anarhiste din anii 1890, apoi cu accesul sindicalist revoluționar de la începutul secolului al XX-lea: primilor le-a acordat o legislație socială, este adevărat, încă „timidă” față de cea din Regatul Unit sau din Germania. Ea s-a sprijinit mai ales pe marea masă a claselor mijlocii și a țăranimii, care corespund proiectului său social bazat pe o democrație de mici proprietari, stăpâni pe mijloacele lor de producție, „elitismului” său republican și mesianismului său optimist, lipsit de

complexe. Și este adevărat că pentru mulți dintre reprezentanții burgheziei mici și mijlocii, ca și pentru o parte a elitei muncitorești din țările în care, la sfârșitul secolului, iau avânt efectele revoluției industriale, modelul democratic francez tinde să o ia înaintea altor forme de organizare politică și socială. Așa se întâmplă în țări ca Italia, Spania de nord, regiunile industrializate ale Imperiului habsburgic, Serbia sau România, în timp ce modelul britanic, care cucerește Europa de nord, își găsește partizani în rândurile burgheziei din statele dependente de Marea Britanie, cum sunt Portugalia și Grecia. În aceste două cazuri structurile socio-economice încă arhaice a acestor țări oferă o bază prea fragilă și neînsemnată pentru ca parlamentarismul să funcționeze aici în condiții satisfăcătoare.

Pe de altă parte, fie că este inspirat de Anglia sau de Franța, la începutul secolului al XX-lea, modelul liberal-democratic cunoaște oarecare dificultăți. Acesta pare a fi insuficient adaptat la pătrunderea bruscă a maselor în jocul politic. Chiar în țările în care clasele conducătoare au știut de la început să se pună de acord cu acestea prin intermediul extinderii dreptului de vot, accesul la învățământul primar și oferirea unei legislații sociale vizând corectarea efectelor negative ale liberalismului, conducerea treburilor statului rămâne în mâinile unei oligarhii financiare sau intelectuale care monopolizează posturile de conducere și care acceptă cu greutate pătrunderea noilor păături sociale. Rezultă de aici o modificare a practicilor politice, mai ales odată cu apariția marilor „partide de masă” și repunerea în discuție, atât la stânga cât

și la dreapta, a bazelor democrației liberale.

Față de democrațiile liberale din Europa de nord-vest, marile imperii autocrate, care își împart estul și centrul continentului, nu-și modifică decât foarte încet structurile politice tradiționale. Așa se întâmplă în Imperiul rus, în care tentativa de a evolua spre un liberalism în stil occidental, tentativă întreprinsă la începutul deceniului 1860 de țarul Alexandru al II-lea, s-a soldat până la urmă cu un eșec. După ce a abolit iobăgia în 1861 și a adoptat o serie de reforme privind justiția, armata, instrucția publică, crearea adunărilor locale (*zemstvos*), Alexandru al II-lea s-a hotărât, în urma revoltei din Polonia din 1863-1864, să revină la o politică autoritară, ceea ce provoacă, ca o reacție, opoziția viguroasă a tineretului intelectual convertit la nihilism și la acțiunea violentă. Așa încât, domnia țarului „reformator” care, hărțuit de teroriști, a fost până la urmă asasinat în 1881, a luat sfârșit în represiune.

În timpul lui Alexandru al III-lea, suveran autoritar și limitat, represiunea se abate asupra organizațiilor anarhiste, aproape desființate în 1887, apoi asupra liberalilor și intelectualilor. Presa este redusă la tăcere, universitățile sunt atent supravegheate, în același timp, este continuată și amplificată politica de rusificare a popoarelor alogene. Măsurile adoptate în acest scop îi vizează în primul rând pe evrei, supuși celor mai grave jigniri, înlăturați din anumite profesii, chiar jefuiți și masacrați în timpul „pogromurilor” încurajate de putere, dar acestea sunt îndreptate și împotriva populațiilor baltice, mai ales împotriva polonezilor, cărora li se impune limba rusă și religia ortodoxă.

Cu toate acestea, opoziția față de regim se intensifică sub domnia lui Nicolae al II-lea (1894-1917). Burghezia, încă puțin numeroasă, dar care profită de avântul economic, dorește o liberalizare a regimului care i-ar permite să joace un rol politic și să ofere Rusiei instituții după modelul occidental. Mulți dintre reprezentanții ei, aflați sub egida istoricului Miliukov, formează baza Partidului Constituțional-Democrat (KD), ai cărui membri sunt recrutați dintre profesori universitari, avocați, medici, proprietari de pământuri aleși de *zemstvos*, în care aceștia își fac educația politică.

Totuși, această opoziție liberală este copleșită de partizanii unei schimbări mai radicale: socialiștii-revoluționari, moștenitori ai nihilismului, care, ostili industrializării, își exercită influența asupra lumii rurale, și social-democrații pătrunși de ideile marxiste și care se sprijină pe o clasă muncitoare puțin numeroasă, dar puternic concentrată.

Revoluția din 1905 marchează o cotitură în istoria Imperiului țarist. Favorizată de marile greve care se înmulțesc în primii ani ai secolului și de nefericitul război împotriva Japoniei, mișcarea revoluționară pare să triumfe după evenimentele tragice din „duminica roșie” (pe 22 ianuarie 1906, mulțimea flămândă manifestă în fața Palatului de Iarnă din Sankt Petersburg, purtând icoane și portrete ale țarului, când armata deschide focul, omorând vreo mie de persoane) și urmate de revolta din interiorul flotei (cuirasatul *Potemkin*) de o grevă generală din luna octombrie. Dar țarul cedează și aprobă, împreună cu libertățile fundamentale, o adunare legislativă, „Duma”, aleasă prin sufragiu restrâns. Începe atunci o experiență nouă, inițiată de Nicolae

al II-lea și de ministrul său, Stolîpin. Acesta din urmă dorește să dezvolte o clasă de țărani bogați, care să devină un sprijin al regimului, pentru a evita orice tulburare politică. Țarul nu aplică reformele decât cu multă reținere și dizolvă Duma când aceasta este prea neascultătoare. Stolîpin este asasinat în 1911, iar regimul, neadaptat încă noilor condiții economice, se lovește de o opoziție din ce în ce mai numeroasă și combativă, chiar dacă numeroși revoluționari trebuie să ia drumul exilului public pentru a scăpa de poliția secretă.

În Imperiul austro-ungar, în cursul primilor ani ai secolului al XX-lea, regimul cunoaște o evoluție liberală cu mult mai accentuată. În Cisleithania (dominată de Austria), constrâns să negocieze între revendicări contradictorii, guvernul lui Franz Joseph este nevoit să aprobe un număr de reforme democratice pentru a nu ceda în fața pretențiilor la independență ale diferitelor naționalități. Dispozițiile concordatului din 1855 privind căsătoria și învățământul sunt abolite. Biserica pierde controlul asupra stării civile și a școlilor, în timp ce este dată o lege care stabilește învățământul elementar laic și obligatoriu. Sunt adoptate și reforme sociale: asigurări de boală și de accidente de muncă, limitarea zilei de lucru etc. În sfârșit, dreptul de vot este extins pe etape, până la legea sufragiului universal din 1906, care conține totuși o împărțire în circumscripții ce favorizează elementul german.

În Transleithania²¹³ (Ungaria), nobilimea intenționează să-și păstreze monopolul puterii și se opune asocierii cu minoritățile naționale și cu păturile populare. În 1905, socialiștii organizează

manifestații violente pentru a obține sufragiul universal. Împăratul se folosește de această revendicare ca de un mijloc de presiune pentru a obliga aristocrația să renunțe la pretenția de a-și crea o armată națională. Până la urmă, în 1913, o reformă electorală extinde puțin sistemul cenșitar, ceea ce nu este suficient ca partea ungară a imperiului să devină o democrație. În ansamblu, în ajunul primului război mondial, statul habsburgic își păstrează caracterul autocrat, mult mai accentuat decât cel al Imperiului german.

În Germania, regimul conceput de Bismarck și instaurat imediat după proclamarea imperiului se bazează pe o serie de compromisuri. Pe de o parte, între aspirațiile naționale ale poporului german și tendințele conservatoare ale clasei conducătoare. În această privință, „cancelarul de fier” își dă osteneala să mențină balanța în echilibru între interesele marilor proprietari (*junkerii*) și cele ale burgheziei de afaceri. Pe de altă parte, compromisul între monarhia absolută, moștenitoare a despotismului luminat din secolul al XVIII-lea și liberalismului la care aspiră categoriile sociale, al căror progres depinde de industrializare, compromis rezolvat prin înființarea unei Camere aleasă prin sufragiu universal (*Reichstag*) nu pentru a guverna, ci pentru a permite tuturor grupărilor să se manifeste (conservatorii care reprezintă interesele junkerilor, național-liberalii pe cele ale burgheziei industriale și comerciale, Centrul pe cele ale minorității catolice).

Nu poate fi vorba de un adevărat regim parlamentar din momentul în care cancelarul joacă rolul de prim-ministru și al imperiului și al Prusiei,

iar membrii cabinetului nu răspund decât în fața împăratului. Deținător al puterii executive, acesta din urmă comandă armata, promulgă legi, declară război și poate dizolva Reichstagul. În sfârșit, un alt compromis între tendințele unitariste și tradițiile particulariste. Prusia își impune autoritatea Germaniei, dar fiecare stat (și sunt 25) își are guvernul propriu, suveran în domeniul finanțelor locale, al justiției, al învățământului, și propria adunare aleasă, *Landtag*, ca și o reprezentare în înalta Cameră, *Bundesrat*, care votează legile și elaborează bugetul votat apoi de Reichstag.

Una peste alta, acest sistem politic federal rămâne foarte departe de regimul parlamentar. El suferă de o prea mare complexitate și de încălecarea diverselor instituții, ca și de insuficiența rețelelor federale și de incapacitatea guvernului central de a impune sufragiul universal în toate landurile, dar mai ales în Prusia.

Atâta timp cât ocupă funcțiile de cancelar al *Reich*-ului, Bismarck reușește, de bine de rău, să navigheze printre aceste tendințe contrarii și să guverneze sprijinindu-se rând pe rând, când pe conservatori și liberali împotriva centrului catolic în timpul *Kulturkampf*-ului, când pe centrul catolic și pe conservatori împotriva liberalilor, pentru a obține după 1878 acceptarea întoarcerii la protecționism. Aceste majorități fluctuante îl susțin în lupta pe care el a întreprins-o pentru a pune la punct elementele care amenință unitatea *Reich*-ului: minorități negermane care sunt supuse, mai ales în Alsacia-Lorena și în Polonia, unei intense politici de germanizare, catolici cărora cancelarul le reproșează că sunt ostili hegemoniei prusace și că

sustin drepturile statelor și ale minorităților naționale, în sfârșit, socialiști împotriva cărora el încearcă la început să utilizeze forța, interzicându-le orice manifestație publică și desființându-le asociațiile și ziarele, înainte de a încerca să-i integreze prin măsuri sociale îndrăznețe.

După retragerea forțată a lui Bismarck în 1890, împăratul Wilhelm al II-lea se străduiește să restaureze caracterul autocratic al regimului, alegându-și cancelarii dintre personalități șterse, precum Caprivi și Hohenlohe, sau concediindu-i fără ezitare când este în dezacord cu ei, așa cum a procedat în 1909 cu prințul von Bülow. De acum înainte, se pune cu tot mai multă acuitate, problema raporturilor între executiv și parlament. Cancelarii încearcă, la fel ca și Bismarck, să se sprijine pe majoritățile de coaliție (conservatori + naționaliști-liberali + Zentrum, dar acesta din urmă trece uneori în opoziție), fără să se instaureze însă un regim parlamentar autentic. Împăratul nu ține cont de voturile *Reichstag*-ului decât când acestea corespund obiectivelor sale. Rezultă de aici un immobilism endemic și o opoziție crescândă față de regim, care continuă să se polarizeze în jurul problemei modului de a alege Landtagul prusac (votul pe clase sociale). În 1909 se constituie un cartel anticonservator, care reunește pe membrii micii burghezii și organizează manifestații. La alegerile din 1912, opoziția învinge blocul guvernamental, social-democrații obținând, numai ei, aproape o treime din locurile de deputați. Conștient de pericol, cancelarul Berthmann-Hollweg vrea să încurajeze reformele, dar se lovește de ostilitatea conservatorilor, majoritari în Landtagul

din Prusia, și de reținerile lui Wilhelm al II-lea. Neputând să realizeze o preschimbare instituțională completă, Germania se găsește în 1914 în pragul unei grave crize.

În Italia, Constituția acordată Piemontului în 1848 (*Statuto*) și extinsă în 1861 în întreg regatul deschidea calea spre o evoluție care putea să capete foarte bine o direcție autoritară, dar și una liberală. Șef al executivului, suveranul se bucură de prerogative foarte mari. El convoacă și dizolvă Camerele și poate, când dorește, să legifereze prin decrete. Legislativul este împărțit între o Cameră a deputaților, aleasă de cetățenii care au cel puțin 25 de ani și care plătesc un cens de minim 40 de lire, și un Senat ai cărui membri sunt desemnați de rege.

Evoluția democratică s-a produs în multe privințe sub influența a două modele: pe de o parte, parlamentarismul de inspirație anglo-franceză, care pare să predomine în vremea lui Cavour, pe de altă parte, regimul autoritar de tip german, care se impune la sfârșitul domniei lui Victor Emanuel al II-lea și în timpul succesorului său, Umberto I. Până la primul conflict mondial, Italia va oscila între acești doi poli și nu va cunoaște un adevărat regim democratic.

Viața politică este dominată de o clasă conducătoare puțin numeroasă (cu atât mai mult cu cât, de la cucerirea Romei, papa interzice catolicilor să participe la alegeri), dar care, prin puterea sa financiară și datorită sistemului electoral cenșitar, controlează viața economică și mecanismele politice ale țării. Astfel, nu există o diferență netă între „dreapta istorică”, care reunește nobilimea liberală și pe marii burghezi din nord, și „stânga

constituțională“, care își recrutează majoritatea membrilor săi dintre reprezentanții burgheziei mijlocii și ai profesiilor liberale din centru și din sud. Formată în mare parte din republicani atașați de monarhie, aceasta din urmă militează desigur pentru o extindere a dreptului de vot și practică un anticlericalism de șoc, dar metodele sale de guvernământ nu au nimic democratic. Principalul său reprezentant, sicilianul Crispi, care ajunge la putere în 1877, guvernează țara cu sprijinul regelui și fără să dea atenție parlamentului, pe care îl „populează“ în parte cu oamenii lui, folosind în timpul campaniilor electorale corupția și intimidarea. Pe de altă parte, puțin preocupat să menajeze opoziția extraparlamentară, pe care au ațâțat-o situația economică și nedreptățile sociale, el înăbușă cu o extremă duritate revoltele țărănești și muncitorești.

După căderea lui Crispi în 1896, țara trece printr-o perioadă de frământări care nu se sfârșește decât în 1901. Începând cu această dată, Italia intră într-o etapă mai liniștită și mai liberală, sub dubla influență a regelui Victor Emmanuel al III-lea și a prim-ministrului Giolitti. Acesta din urmă practică și el corupția electorală și știe să-și asigure majoritatea făcându-și adepți în toate familiile politice. În fața înflăcăării revoluționare, care se dezvoltă sporadic în sate și în regiunile industrializate, el nu arată mai puțină slăbiciune decât predecesorii săi, dar în același timp stimulează adoptarea unei legislații sociale și se străduiește să alăture regimului aripa reformatoare a mișcării socialiste. În numele luptei împotriva subversiunii extremei-drepte, el reușește totodată

să-i reintegreze pe catolici în viața politică a peninsulei, iar în 1912, acordă drept de vot aproape tuturor italienilor. Din 1870, numărul electorilor potențiali s-a mărit de zece ori, iar opoziția parlamentară încetează să fie doar formală (socialiștii obțin 53 de locuri la alegerile din 1913): acestea toate nu sunt totuși suficiente pentru a face din sistemul politic italian un regim al democrației liberale, conform modelului britanic sau francez.

Europa libertăților, Europa autoritară. Odată cu a doua revoluție industrială și distrugerea sistemului de structuri al societăților tradiționale care o însoțește, aceasta tinde să se extindă cam peste tot pe seama celeilalte. În Elveția, unde lupta dintre laicism și clericalism, dintre oligarhii și comunitățile funciare conservatoare pe de o parte și burghezia liberală pe de altă parte rămâne mult timp indecisă, revizuirea din 1874 întărește caracterul unitar și laic al Confederației, pe care, de acum înainte, o conduce partidul „radical”, democrat și burghez. În Belgia și în Țările de Jos, unde o burghezie dinamică și voluntaristă impulsionează inițiativele industriale și imperialiste, coroana trebuie să se retragă încet-încet în fața reprezentării naționale, mult timp menținută în cadrul sistemului cenzitar, și a cărei evoluție se realizează după modelul britanic, în paralel cu instaurarea unui autentic regim parlamentar. În țările scandinave, progresele democrației politice și ale parlamentarismului, care se impun progresiv în ciuda rezistenței Coroanei, a nobilimii și a clerului luteran, se datorează mai puțin industrializării – încă destul de slabă – și avântului burgheziei de afaceri și mai mult rolului jucat de mica țărănime proprietară de pământ și de

comunitățile rurale din zonele de coastă, populate cu pescari și marinari.

În schimb, structurile tradiționale rămân încă puternice în țările Europei mediteraneene și orientale. În Spania, regimul constituțional servește de paravan luptelor dintre clici, punctate de *pronunciamientos* militare, ca cel care pune capăt experienței republicane inițiate în 1873. În Portugalia, unde opoziția dintre tendințele liberale reprezentate de burghezia de afaceri și forțele tradiționale (armată, cler, mari proprietari) pe care se sprijină monarhia, a provocat tulburări endemice în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. Republica proclamată în 1910 a fost dotată cu o constituție inspirată în mare parte de regimul parlamentar francez. Dar este vorba de un regim instabil care nu va rezista mult timp în fața tentativelor puciste ale adversarilor democrației liberale. În sfârșit, chiar dacă Grecia, România și Serbia cunosc la începutul secolului al XX-lea o evoluție care pare să se îndrepte spre un parlamentarism moderat, comparabil cu cel din Italia, Bulgaria și Albania, aceste țări recent ieșite de sub dominația turcească (prima în 1887, a doua în 1912) rămân fidele modelului autocratic rămas în vigoare în partea de est a Europei.

Forțele religioase: regres sau relansare?

În ceea ce privește credințele tradiționale, practica religioasă și locul ocupat de Biserică în societățile europene, secolul al XIX-lea este traversat de tendințe contradictorii, a căror rezultantă ilustrează în același timp o pierdere a audienței din punct de vedere cantitativ, dar și o repliere generalizată pe plan spiritual.

Desigur, renașterea religioasă care s-a produs imediat după furtuna revoluționară continuă să inspire manifestările de evlavie și de fervoare mistică – slăvirea continuă, venerația Sfântului Duh, cultul Fecioarei, pelerinajele la Roma, la Paray-le-Monial și mai ales la Lourdes – care pot atrage marile mase de oameni (mai mult de trei milioane de pelerini la Lourdes între 1878 și 1903). Așa cum am văzut, diferitele Biserici fac un mare efort misionar și recâștigă teren în rândurile burgheziei, pe care revoluțiile din 1848 și avântul socialismului au îndepărtat-o de rădăcinile ei voltairiene. Asistăm chiar, odată cu cotitura operată de antipozitivism la sfârșitul secolului, la numeroase convertiri ale intelectualilor la catolicism sau la protestantism.

Totuși, aceste manifestări de întoarcere la credință, adesea spectaculoase, nu trebuie să creeze iluzii, chiar dacă Europa mai are încă zone de practică ferventă, cum sunt Franța de nord și de vest, Italia de sud și de nord-est, Germania meridională și orientală, Țara Galilor și Irlanda, provinciile poloneze din Imperiul rus și din Reich-ul german etc. În cea mai mare parte a regiunilor pe

cale de industrializare și de urbanizare, practica religioasă și influența Bisericii este în regres, atât în rândul maselor, cât și în mediile intelectuale. Pe de altă parte, se manifestă o scădere a înclinației spre vocația ecleziastică care, într-o țară ca Franța, atinge proporții catastrofale: către 1900, mai mult de 4.000 de parohii sunt fără preoți titulari, iar numărul de hirotoniri care, la această dată, se ridică încă la aproximativ 1.500, scade în zece ani la jumătate. Este adevărat că ordinele religioase sunt mai puțin afectate, cel puțin până la măsurile anticlericale de la începutul secolului, care reduc la fel de mult efectivele congregațiilor, fără însă ca această schimbare să determine în vreun fel pierderea vitalității religioase.

Legată în mod direct de revoluția industrială și de restructurarea societăților tradiționale de care aceasta este însoțită în numeroase regiuni ale Europei, această relativă îndepărtare de religie se explică și prin incapacitatea Bisericilor de a răspunde la problemele puse de lumea modernă și de a se rupe de forțele conservatoare ale ordinii existente. Astfel, de la mijlocul secolului al XIX-lea, aceste Biserici trebuie să facă față atacurilor care vin atât de pe teren intelectual și filozofic, cât și din domeniul politic și social.

Continuând naționalismul iluminist, care începuse să submineze în rândurile elitelor conducătoare credințele religioase și autoritatea Bisericilor, filozofia pozitivistă a lui Auguste Comte anunță victoria științei ca religie a viitorului, în timp ce progresele geologiei și ale paleontologiei, teoria transformismului (sau evoluționistă) enunțată de Lamarck și dezvoltată de Darwin (*Despre originea*

speciilor cu ajutorul selecției naturale, datată în 1859) și critica istorică aplicată la Istoria sfântă (Renan publică în 1863 *Viața lui Isus*) sfârșesc prin a repune în discuție interpretarea literală și studierea tradițională a Bibliei.

De la Revoluția franceză, ideile de toleranță și de laicitate s-au răspândit, opunându-se noțiunilor de „religie de stat” și de „Biserică”. Aspirația crescândă spre democrație din numeroase țări europene se împotrivesc principiului de drept divin. Continuând să predice popoarelor fidelitatea și supunerea față de prinți, în numele unei ordini dorite de Dumnezeu și al unirii tronului cu altarul, Bisericile apar adesea ca fiind cel mai fidel susținător al monarhiilor autoritare, într-o Europă zguduită de revoluțiile industriale și liberale. În sfârșit, efectele negative ale revoluției industriale și exploatarea proletariatului nu au suscitât la început din partea acestora decât condamnarea doctrinelor socialiste.

Această neadaptare a Bisericilor la transformările din societățile europene are drept efect zdruncinarea unității acestora, în sânul lor începând să se înfrunte modernismul și tradiționalismul. Cu excepția Bisericii ortodoxe ruse, foarte strâns legată de stat și care este în Imperiul țarist un dig conservator aproape monolitic, nicio altă confesiune nu scapă acestei confruntări interne. În rândul protestanților, vii controverse doctrinare pun față în față pe apărătorii credinței tradiționale și pe cei care încearcă să adapteze dogma la lumea modernă. Anglicanismul trece astfel printr-o gravă criză provocată de prezența în rândurile sale a unor membri care, în maniera modernismului din Biserică

catolică, doresc să reconcilieze credința cu știința. Dar tendința conformistă este cu mult mai puternică ca și în vechile țări luterane, unde lumea rămâne tradiționalistă. Mișcarea „Trezirii” (*le Reveil*), care acordă mai multă importanță credinței decât doctrinei, îi atinge mai ales pe calviniștii francezi și elvețieni, în timp ce în sânul bisericilor reformate se dezvoltă o tendință liberală care vede în Biblie, mai presus de orice, o culegere de precepte morale. În Germania, această tendință se manifestă mai ales în celebrele școli teologice din Tübingen și din Heidelberg, iar în Franța, unde „tradiționaliștii” sunt mai numeroși decât „moderniștii”, aceștia din urmă sunt totuși victorioși datorită formației lor intelectuale și a influenței pe care o exercită asupra mediilor economice, a înaltei administrații și a universității. „Ortodoxia” evreiască este și ea înfrântă de un reformism antitalmudist care se dezvoltă în mediile înstărite și integrate de multă vreme în țările care s-au stabilit, în timp ce practicile tradiționale și folosirea „idișului” se păstrează în ghettourile din Europa centrală și orientală, ca și în comunitățile formate de o imigrație recentă.

Mai mult decât toate celelalte confesiuni, datorită puterii și structurilor sale, catolicismul este traversat de curențe diferite: ultramontanismul, care susține supremația papalității asupra particularismului Bisericilor naționale (reprezentat în Franța de galicanism) și care, în 1896, va triumfa prin adoptarea dogmei infailibilității pontificale de către sinodul Vaticanului, catolicismul liberal proslăvit din 1830 de Lammenais, integrismul reprezentat de italianul Taffarelli d’Azeglio, de

spaniolul Valgamas și de francezul Louis Veuillot, redactor-șef al ziarului *Universul*. Dintre toate aceste curente, papalitatea a luat măsuri împotriva tezelor care dau o șansă ideilor promovate de filozofia iluministă și de Revoluție. Condamnat prima oară în 1832 de enciclica *Mirari vos*, care l-a determinat pe Lammenais să o rupă cu Biserica, catolicismul liberal și-a reluat avântul după 1850 în Belgia, în Germania, în Italia și mai ales în Franța, cu Montalembert și Monseniorul Dupanloup. Astfel, din cauza amenințării pe care regatul liberal instaurat de Risorgimento o exercită asupra puterii sale temporale, Pius al IX-lea obține în 1864 condamnarea tuturor formelor de gândire progresistă, prin două documente conexe: *Syllabus*, care enumera în 80 de articole „erorile epocii noastre”, printre care raționalismul, liberalismul, laicizarea instituțiilor, libertatea științei și a cultului, socialismul etc., și enciclica *Quanta Cura*, care condamnă în bloc toate aceste rătăciri ideologice.

Înmulțind condamnările și accentuându-și tendințele centralizatoare și absolutiste, Sfântul Scaun, prin Pius al IX-lea, refuză să ducă tratative cu mișcările progresiste ale timpului. Succesorul său, Leon al XIII-lea (1878-1903), nu este, la drept vorbind, un papă al compromisurilor: el rămâne certat cu monarhia italiană, îl obligă pe Bismarck să fie mai puțin intransigent în relațiile sale cu clerul catolic și amintește cu plăcere că Dumnezeu este „singurul izvor al puterii”. Dar în același timp el acceptă „o libertate sănătoasă și legitimă”, îi îndeamnă pe catolici să accepte regimurile existente pentru a-și spori influența asupra acestora

și le recunoaște (acolo unde Biserica nu este „persecutată”) dreptul de a lua parte la treburile statului.

În Franța, această atitudine deschide calea spre o aderare la republică, a cărei inițiere, aprobată prin enciclica *În mijlocul preocupărilor* din 1892, este datorată cardinalului Lavignerie. Aceasta nu vrea să spună totuși că Biserica s-a convertit la liberalism, și cu atât mai puțin că încurajările venite de la vârf au convins masa catolicilor să treacă de partea democrației. În ciuda eforturilor făcute de abatele Lemire și de Marc Sangnier, alegerile din 1898 anunță prima încercare de înființare în Franța a unui partid democrat-creștin, în timp ce, odată cu afacerea Dreyfus, se adâncește alianța dintre lumea catolică și conservatorismul cel mai radical.

Interesul manifestat de Biserică pentru „chestiunea socială” marchează în același timp trezirea conștiinței catolice în fața problemelor ridicate de exploatarea muncitorilor industriali, evocată în marea enciclică *Rerum novarum* (1891), dar și o respingere confirmată a modernității. În fapt, cercetările întreprinse pentru dezvoltarea unui catolicism social (în Germania de Monseniorul Ketteler, în Anglia de cardinalul Manning, în Belgia de „școala din Liège”, în Elveția legate de Uniunea catolică de studii sociale din Fribourg, în Franța de Albert de Mun și René de la Tour du Pin) se bazează pe o viziune paseistă asupra societății, chiar dacă ajung la un rechizitoriu sever împotriva capitalismului liberal. Catolicii sociali provin adesea din rândurile aristocrației funciare și visează o întoarcere la vechea lume patriarhală bazată pe corporații. Altfel spus, ei caută sprijin în rândul

maselor populare pentru a lupta împotriva ordinii instaurate de burghezia liberală și anticlericală. Aceasta nu înseamnă că simpatia lor pentru cei exploatați și pentru victimele revoluției industriale nu este sinceră, nici că nu sunt animați de o adevărată dorință de reformă. Pur și simplu, această dorință se înscrie într-o perspectivă total diferită de idealurile pe care se sprijină democratizarea societăților europene.

Venirea lui Pius al X-lea în 1903 este urmată de altfel de o repliere a ierarhiei catolice pe terenul adaptării la lumea modernă. Dacă Leon al XIII-lea a lăsat frâu liber partizanilor unei concilieri cu moștenirea iluministă, succesorul său acordă mari avantaje integriștilor din anturajul său, dar curmă hotărât veleitățile de acord cu ideologiile neconforme doctrinei strict creștine: liberalism, pozitivism, democrație, socialism. „Modernismul”, această tentativă făcută de un număr de gânditori catolici europeni (francezii Edouard Le Roy și Loisy, iezuitul englez George Tyrell, italienii Buonaiuti și Fogazzaro) în scopul de a adopta filozofia religioasă, exegeza biblică și istoria dogmei la datele științei moderne și la legile criticii istorice, întreprindere care îi face pe unii să nu mai considere dogmele drept adevăruri absolute și imuabile ci simboluri utile, este condamnată în 1907 prin enciclica *Pascendi. Le Sillon* de Marc Sangnier, care constituie în multe privințe expresia politică a modernismului și care se străduiește să împace creștinismul, democrația și aspirația către dreptate socială, este dezavuat de papă în 1910. Desigur, după această dată nu vor dispărea toate instrumentele folosite pentru recucerirea maselor

decreștinate, elaborate în timpul pontificatului lui Leon al XIII-lea. Pius al X-lea admite supraviețuirea unor organisme de cercetare, cum ar fi *les Semaines sociales*, dar mai ales a sindicatelor catolice care, în Germania, cunosc deja un adevărat succes. Dar Biserica, care întreține raporturi tensionate cu anumite state (în Italia din 1870, cu Franța, unde mișcarea anticlericală de la începutul secolului a provocat, după vizita președintelui Loubet la Roma, în 1904, o rupere a relațiilor diplomatice cu Sfântul Scaun, cu Spania de asemenea) și a cărei influență scade brusc după secularizarea bunurilor clericale, laicizarea învățământului, reducerea substanțială a membrilor congregațiilor, se vede în ajunul primului conflict mondial într-o situație de marginalizare față de schimbările care s-au produs începând de la mijlocul secolului al XIX-lea în Europa industrializată.

Repunerea în discuție a modelului pozitivist

De la mijlocul secolului până în anii 1885-1890, ideologia dominantă din țările industrializate din Europa de vest este cea care asociază raționalismul, încrederea în atotputernicia științei, ideea de progres nelimitat al societăților umane și dorința de a organiza aceste societăți respectând „legile naturale”, care sunt în primul rând cele biologice. Doar sistemul filozofic elaborat de Auguste Comte între 1830 și 1857 merită pe drept cuvânt denumirea de doctrină „pozitivistă”, dar, dincolo de această accepție îngustă, termenul desemnează un număr de tendințe filozofice și epistemologice care sunt aplicate în diferite domenii ale științei și care au în comun respingerea metafizicii și dorința de a limita câmpul studiilor și analizei la observarea fenomenelor și la determinarea legilor care le guvernează. În Franța, această filozofie prolixă, care se trage din enciclopediști, și căreia Condorcet i-a dat o definiție mai elaborată în *Schiță a unui tablou al progreselor gândirii umane* (1794), va deveni în timpul celei de-a III-a Republici, filozofia oficială a regimului. După Auguste Comte, mort în 1857, Renan, al cărui *Viitor al științei*, scris cu 40 de ani în urmă, apare în 1890, și Taine, în concepția căruia nu se poate acorda credit decât „observației, experimentului și demonstrației”, devin marii preoți a unei religii „scientiste și pozitivistice” care, la sfârșitul secolului, influențează întreaga cultură a republicii victorioase, îi inspiră proiectul educativ și hrănește gândirea marilor profesori universitari:

Lavissey în istorie, Vidal de La Blanche în geografie, Ribot, tatăl psihologiei experimentale, dar mai ales Durkheim în sociologie, adevărat fondator al unei „științe a moravurilor“, eliberată de imperativele categorice, care îmbină obligațiile morale cu „actele sociale“ percepute ca existând în afara conștiinței individuale.

În celelalte țări, în care, odată cu revoluția industrială, se dezvoltă și păturile burgheze care o iau pe același drum ca și omologii lor francezi și britanici (rolul lui Darwin și cel al lui Spencer contribuie în fapt la dezvoltarea scientismului), încrederea în atotputernicia științei, cea care poate da libertate omului și progresului, se impune și în rândurile unei părți a elitelor. Acest lucru se întâmplă într-un moment în care se asistă, într-un context de rapide mutații economice și sociale, la o contestare a raționalismului, la început limitată, apoi din ce în ce mai răspândită.

Până în 1890, edificiul determinist pe care se bazau toate cunoștințele științifice rămâne aproape intact. Dar în următorii cincisprezece ani acesta este supus unor atacuri care îi zdruncină serios temeliile. Lucrările de vârf ale unor fizicieni ca Max Planck, Einstein, de Broglie, Lorentz, Mack, Kirchhoff etc., tulbură concepțiile tradiționale despre spațiu, timp și materie, iar teoriile pe care aceștia le elaborează, negând absolutul, stabilitatea, continuitatea lucrurilor, dau o lovitură puternică încrederii în infailibilitatea științei.

„Obiectivitatea totală a științei nu este decât o himeră“, va afirma matematicianul Emile Picard, în timp ce colegul său, Henri Poincaré, admite că aceasta „va fi mereu imperfectă“ și nu este în

realitate decât „o clasificare, un mod de a stabili o legătură între fenomene pe care aparențele le separă”. Aceasta nu înseamnă că savanții înșiși ajung să proclame falimentul științei. Pur și simplu, sunt tot mai numeroși cei care consideră că nu trebuie să se caute cu ajutorul ei adevăruri absolute, ci să fie folosită ca un instrument de progres, punându-se accent, așa cum fac pragmaticii (A. Rey, E. Le Roy, L. Laberthonière în Franța, Schiller în Anglia, Gonseth în Elveția, Papini în Italia) pe utilitatea concretă a cunoașterii.

Loviturile cele mai puternice date raționalismului și intelectualismului vin din partea lui Bergson și a lui Nietzsche. Primul revenind asupra condamnării metafizicii elaborate de Kant și de Auguste Comte, se străduiește să depășească atât empirismul cât și raționalismul, și face o critică severă a inteligenței care pretinde că este capabilă să cuprindă ansamblul cunoștințelor și existența în totalitatea sa. Îmbinând teoria cunoașterii cu cea a existenței, el opune concepțiilor mecaniciste și pozitivistice ideea că evoluția speciilor scoate în evidență existența unui „clan vital” ieșit din conștiință, care face eforturi să înfrângă rezistența materiei pentru a o transforma într-un instrument al libertății (*Evoluția creatoare*, 1907). Altfel spus, în timp ce admite existența unei forțe creatoare mai presus de om, el recunoaște speciei umane și indivizilor care o compun posibilitatea liberului arbitru, care le-ar permite să se sustragă legilor imperioase ale determinismului.

Al doilea își fundamentează filozofia pe o negare originală: aceea a pesimismului schopenhauerian, ale cărui premise le acceptă dar căruia îi respinge

concluzia ce constă în negarea „voinței de a exista”. Nietzsche plasează în centrul concepției sale filozofice „energia vitală”. Viața fiind o „eternă revenire”, omul nu poate decât să accepte să o re trăiască mereu din plin, făcând un efort eroic de a ieși din el însuși și de a se transforma într-o ființă superioară, un „supraom”, nu într-un sclav resemnat, ci un creator capabil să-și transforme existența în „destin”. De aici critica cunoașterii raționale care, după părerea lui, nu-i poate furniza nicio regulă de viață, și morala sa bazată pe „o voință de putere” și pe respingerea a ceea ce el numește „fariseismul”, false valori inspirate de creștinism și de preceptele liniștitoare ale erei pozitivistice: milă, caritate, resemnare, dreptate, drept, democrație etc.

Influența acestor doi filozofi asupra unei părți importante a intelectualității europene de la începutul secolului al XX-lea este considerabilă dar, în același timp, ambivalentă. Aceea a lui Bergson se manifestă atât asupra pragmaticilor și a numeroși artizani ai reînnoirii spirituale, cât și asupra lui George Sorel, teoretician al sindicalismului revoluționar și a discipolilor săi care, realizând o revizuire radicală a marxismului, dezvoltă o concepție ce, în multe privințe, este deja cea a fascismului. Influența lui Nietzsche hrănește în același timp contemplația estetică și egocentrică a unor scriitori ca Gide și Gabriele d’Annunzio, anarhismul individualist care își trage din nietzscheism o parte din rădăcinile sale spirituale, ca și ideologiile violenței care se dezvoltă în diferite țări europene, sub eticheta socialismului naționalist, a futurismului sau a vorticismului englez.

Reabilitarea iraționalului și a instinctului, care decurge din aceste ideologii vitaliste, își găsește aplicarea în lucrările anumitor psihanalști: mai puțin în cele ale lui Freud, al căror itinerar intelectual sfârșește într-un umanism despuat de ipocrizie, și mai mult în operele unui alt psihanalist vienez, Alfred Adler. Pentru acest discipol al lui Nietzsche, atracțiile și impulsurile sunt manifestări ale unei porniri vitale care permite omului să înfrângă obstacolele ridicate de natură și de concurența altor specii. Potrivit concepției acestui elev și coleg al lui Freud, existența este o mișcare care tinde către autoconservarea unui individ sau a unui grup și care implică o luptă permanentă pentru adaptare la mediul înconjurător. Gândirea adleriană se bazează deci pe noțiunea de voință de putere, atât de dragă lui Nietzsche, dar în același timp atinge și ideile darwiniste de selecția naturală și de luptă pentru existență, a căror influență este foarte mare asupra ideologiilor naționaliste și imperialiste. Deviate de la scopurile inițiale ale autorilor lor, acestea formează substratul pe care, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea și până la război, se dezvoltă tezele rasiste și antisemite de șoc, ai căror principali autori și propagatori sunt francezii Gustave Lebon, Gobineau, Vacher de Lapouge, Jules Soury, Edouard Drumont și Jules Guérin, britanicul Houston Stewart Chamberlain, germanii Wilhelm Marr, Friederich Naumann și Stöcker, austriecii Karl Lueger și Walter Riehl, italianul Giovanni Preziosi etc. Un rasism și un antisemitism care, exact ca și simpla xenofobie, nu se limitează la cercul restrâns al intelectualilor naționaliști, ci pătrunde în zone largi ale opiniei

publice, sfârșind când în veritabile războaie verbale, ca cel care în Franța pune față în față pe dreyfusarzi și antidreyfusarzi, când în adevărate pogromuri îndreptate împotriva comunităților evreiești, ca în Rusia și România²¹⁴.

Reacția antiromantică

În ciuda autorității sale, mișcarea romantică nu s-a impus peste tot. Burghezii din secolul al XIX-lea au disprețuit mult timp exagerările sale și s-au neliniștit din cauza pasiunii sale pentru libertate. După 1848, sub efectul modei și al noii generații, sentimentul de revoltă care îi animă pe tinerii artiști și publicul acestora își alege drept țintă curentul predominant în ceea ce are repetitiv și fără Savoare.

Schimbarea se produce într-un context care se leagă de venirea la putere a burgheziei și de importante schimbări în producerea și „consumul” operelor de artă. Mai întâi, odată cu declinul aristocrației tradiționale și cu estomparea sau dispariția curților princiare (regatul Neapolelui, ducatele din Italia centrală, principatele germane) se constată un regres al marelui mecenat. Desigur, mișcarea este mai puțin accentuată în celelalte state europene decât în Franța, unde influența exercitată asupra literelor și artelor de fosta clasă conducătoare nu supraviețuiește descompunerii sale și pierderii influenței sale politice. Prea absorbită de imensul efort necesar dezvoltării forțelor de producție care însoțește revoluția industrială și prea preocupată de eficacitate și rentabilitate pentru a considera arta un lucru necesar iar artistul un personaj serios, burghezia, în marea ei majoritate, nu va ști să preia ștafeta sau nu o va face decât mai târziu, lăsând în seama guvernării și a instituțiilor publice grija de a finanța o mare parte a producției artistice, prin comenzile

statului și prin premiile decernate de academii.

În timp ce apare tendința unor producții industriale a obiectelor de artă, și aceasta se întâmplă în toate țările europene, acestea devin o marfă ca oricare alta, supusă legilor pieței și riscurilor speculațiilor financiare. La sfârșitul secolului, colecționarii și „curioșii“, împinși de dragostea pentru artă dar și de grija de a face investiții avantajoase, cumpără tot mai mult prin intermediul oamenilor de afaceri specializați în acest domeniu. La Paris, negustorul de tablouri (un Ambroise Vollard sau un Paul Durand-Ruel) devine astfel un personaj extrem de cunoscut. Mare cunoscător al vieții artistice, dar și financiar priceput, el obține monopolul asupra producției unui pictor, fie cumpărându-i masiv operele, fie încheind cu acesta un contract și plătindu-i în avans creațiile, sub forma unei sume lunare. Pentru aceasta, apelează la capitaluri externe, foarte des împrumutate de bănci. De exemplu, directorul Uniunii generale furnizează fonduri galeriei Durand-Ruel, care își asigurase monopolul pânzelor impresioniste, cumpărate la prețuri derizorii și revândute apoi cu beneficii importante.

Adevărată capitală a artei europene alături de Viena, Parisul atrage la sfârșitul secolului al XIX-lea creatori veniți din toate colțurile vechiului continent. Viața acestora este adesea dificilă, mai ales a celor care refuză ocaziile oferite de cursul artei oficiale, care, oricum, este rezervată în primul rând francezilor. Comenzile de stat, fiind în general la „prețurile Romei“, făcute de Institut și urmate de o lungă ședere în Italia pe cheltuiala administrației, îi determină pe mulți artiști de talent să se angajeze

pe acest drum. Dar pentru a reuși, ei trebuie să se supună tendințelor dominante reprezentate de Academie, adică să reproducă un model „clasic” și să-și refuze orice inovație care ar putea șoca. Astfel, operele realizate ca urmare a cererii instituțiilor publice vor purta amprenta acestui „academism”, așa cum sunt monumentele ridicate în timpul celei de-a III-a Republici, sau decorația Sorbonei. Celelalte state europene nu rămân mai prejos, așa cum o dovedește stilul fără strălucire al monumentelor publice cu care, la răscrucea dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea, se mândresc Berlinul, Viena și Roma.

În aceste condiții, artiștii care refuză să-și supună inspirația regulilor gustului oficial și se angajează pe căi novatoare sunt condamnați pentru cea mai mare parte a vieții să rămână necunoscuți și săraci. Olandezul Van Gogh, care nu a putut supraviețui în Franța decât cu ajutorul permanent al fratelui său, nu a vândut decât o singură pânză și nu a obținut decât un singur articol favorabil, la 36 de ani, iar majoritatea impresionistilor nu vor cunoaște gloria decât după moarte. Astfel, artiștii „blestemați”, pictori și sculptori, muzicieni și poeți, vor trăi la marginea unei societăți care le contestă talentul, pe care ei însă o disprețuiesc și le place să o șocheze cu nonconformismul lor. Viața „boemă” (temă romanească adusă pe scenă de Henri Murger apoi transformată în creații lirice de italienii Puccini și Leoncavallo) pe care o duc mulți dintre ei în cartierele populare ale Vienei, în Montmartre sau Montparnasse, este un mod de a afirma negarea valorilor „burgheze”.

Romantismul aruncă deci ultimele sale licăriri. În

pictură, dispariția lui Delacroix marchează pentru școala franceză sfârșitul unei epoci care se prelungește în Anglia cu reacția antiacademică, dar puternic intelectualizată a prerafaeliților (Rossetti, Burne-Jones, Hunt, Millet) care îl ridică în slăvi pe marele critic Ruskin. Literatura are aceeași soartă, exceptând țările în care se hrănește din febra patriotică care s-a răspândit odată cu mișcările naționaliste și în care se inspiră dintr-o istorie legendară și profund mistificată (Scandinavia, țările slave, România). Muzica este singurul domeniu artistic în care nu se poate vorbi despre un declin al inspirației romantice. Mai întâi, deoarece compozitorii manifestă în creațiile lor, chiar atunci când acestea rămân clasice, o mai mare libertate în abordarea formelor (odată cu dezvoltarea poemului simfonic, a rapsodiei etc.). Apoi, pentru că dau adesea întâietate efectelor dramatice: moda solistului este înlocuită cu o admirație exagerată pentru sonoritatea puternică și pentru lirismul orchestral. Împărțindu-și timpul între meditația într-o mănăstire romană, curtea de la Weimar, al cărei șef de orchestră este, și Budapesta, de unde se inspiră, Liszt își continuă opera de compozitor vizionar până la moartea sa, în 1886. Verdi compune după 1850 cele mai bune opere ale sale, îmbinând fresca istorică cu evocarea unor destine ieșite din comun, epicul și liricul, drama și farsa. Germanul Brahms, norvegianul Grieg, austriecii Hugo Wolf, Anton Bruckner și Gustav Mahler, în sfârșit rusul Ceaikovski, ridică arta orchestrală pe înalte culmi de emoție și construcție arhitecturală.

Reacția antiromantică se exprimă mai întâi de toate prin realism. Acesta își face apariția după

1850 în țări în care revoluția industrială s-a desăvârșit de timpuriu și în care acționează influența pozitivismului și scientismului. Pregătit de Mérimée, Stendhal și mai ales de Balzac, apărând ca o reacție împotriva liricului, romanescului și exceselor imaginației romantice, realismul se vrea a fi reproducerea integrală și obiectivă a realității celei mai banale, folosind cercetarea documentului uman și social. Este un „dagherotip literar”, ilustrat de scriitori de mâna a doua, ca Henri Murger, Champfleury, care îi sistematizează regulile, ca Duranty, care îi ia apărarea în ziarul său, *Realismul*, și asta înainte ca Flaubert să se impună cu sila ca șef al curentului, publicând în 1857 *Doamna Bovary*. În Franța li se mai alătură Zola, în prima sa etapă (*Thérèse Raquin*, 1867) și frații Goncourt, ca și alți autori dramatici, cum ar fi Emile Augier și Alexandre Dumas-fiul, în Germania dramaturgul Friedrich Hebbel, în Norvegia Henrik Ibsen, în Suedia August Strindberg, în Rusia Turgheniev, Dostoievski și Tolstoi, în sfârșit, în Marea Britanie, romancierii epocii victoriene, cum sunt Thackeray, George Eliot și bineînțeles Dickens, care pune în gura unuia dintre personajele sale: „Ceea ce vreau eu, sunt fapte (...). Faptele sunt singurele lucruri de care avem nevoie în viața aceasta (...). Trebuie să alungăm pentru totdeauna cuvântul imaginație”.

Imediat după evenimentele din 1848, în mai multe țări europene se dezvoltă și un realism pictural, ai cărui primi și cei mai importanți reprezentanți sunt francezii Gustave Courbet și Edouard Manet. Realismul social al lui Courbet reprezintă poporul, mai ales pe cel de la sate, pe care Millet îl introdusese deja în pictură în cursul deceniului

1840, dar autorul *Spărgătorului de piatră* și al *Înmormântării la Ornans* îi dă o cu totul altă dimensiune, tratând personajele individual și renunțând la tipizarea lor. Practicând un realism mai puțin legat de denunțarea nedreptăților timpului și mai puțin „revoluționar” prin subiectele tratate și prin tehnicile utilizate, Manet se străduiește, atât în portretele sale cât și în scenele de gen, să readucă în actualitate pictura venețiană și spaniolă. Mult timp criticați în propria lor țară – la Expoziția universală din 1867 ei nu sunt primiți în sălile oficiale și trebuie să-și prezinte operele în standurile particulare – Courbet și Manet vor avea în schimb o mare influență în străinătate, în special în țările germanice, unde, în anii 1860, se afirmă artiști ca Ferdinand Waldmüller la Viena, Friedrich Wassmann în Tyrol, Wilhelm Leibl la München etc.

Vastă mișcare de reacție împotriva exceselor și a „platitudinilor” romantice, realismul nu poate fi, totuși, redus la o unică sursă. În Franța, odată cu Jean Léon Gérôme, Henri Gervex și belgianul Alfred Stevens, în Anglia cu William Frith și Samuel Fildes, în Spania cu Marti Alsina, în Italia cu Giacomo Favoretto, în Germania cu Friedrich von Menzel, acesta se transformă în academism, precizia trăsăturilor, exactitatea în alegerea detaliilor și a fondului, accentul pus pe îndemânarea tehnică și pe precizia stilului trecând înaintea oricărei alte considerații. Dimpotrivă, la „Macchiaioli” florentini sau la pictorii din Școala de la Barbizon (Théodore Rousseau, Corot, Decamps, Diaz, Paul Huet etc.), maniera academistă este înlăturată în favoarea unei transpuneri directe, libere, a ființelor și lucrurilor. Mai târziu, în anii 1880 și 1890, se schițează o

apropiere între cele două școli prin operele italienilor Baldini și Signorini, a francezilor Jean Béraud și Degas, a spaniolilor Fortuny și Sorolla, în timp ce în Anglia, pictori ca Arthur Hughes, Robert Martineau și Augustus Leopold Egg angajează realismul insular pe o cale care, dând întâietate temelor și efectelor dramatice, prefigurează programul literar al lui Zola.

Cu autorul seriei *Rougon-Macquart*, realismul romanesc aduce la paroxism ideile lui Comte și ale lui Taine și își alege drept obiectiv aplicarea la arta literară a metodelor și preceptelor științei pozitive. Inspirându-se din *Introducerea în studiul medicinei experimentale* a lui Claude Bernard, Zola publică în 1880 *Romanul experimental*, în care își exprimă ideile despre ceea ce va deveni romanul naturalist și care, cel puțin la început, va servi drept platformă teoretică scriitorilor din „grupul de la Médan” din care fac parte, în afara autorului *Germinalului*, Maupassant, Léon Hennique, Henri Céard, Paul Alexis și Huysmans. Ca și știința, ale cărei metode se consideră că le aplică, romanul trebuie să participe la căutarea adevărului, să reproducă deci realitatea cu o obiectivitate scrupuloasă în toate aspectele sale, începând cu cele triviale. Fie că au încredere, ca Zola, în posibilitatea de a schimba lumea și de a promova progresul, fie că se prăbușesc în pesimism și nihilism ca Maupassant, naturaliștii își aleg drept scop să denunțe răul omniprezent, fie că este vorba de blestemul instinctului și al eredității, de exploatare și de tarele inerente ale societății burgheze (alcoolism, prostituție, speculă, corupție), de efectele negative ale rigidității morale și ale religiei sau, mai mult, de

acest flagel al umanității, care este războiul.

Apărut în Franța, patria pozitivismului și scientismului, naturalismul își găsește încă de la sfârșitul secolului, adepți zeloși, cum sunt scriitorii A. Daudet, Octave Mirbeau, Jules Vallès, Descaves, Rosny Aîné, Paul Margueritte, Guiches etc., rupți de rigiditatea doctrinală a maestrului, a cărui „ignoranță științifică” și atracție pentru „gunoaie” le denunță în manifestul publicat în 1887, după apariția romanului *Pământul*. După care, curentul se stinge. Începând din anii 1880, el cunoaște un imens succes în afara Hexagonului, succes hrănit de surse de inspirație străine care, cu excepția „verismului” italian, ilustrat de Verga, De Roberto, Matilde Serao, G. Deledda, De Marchi etc., și care produce opere originale, marcate de contextul regional, se află sub influența puternică a lui Zola. Camille Lemonnier și Georges Eeckhoud în Belgia, Bolsche și dramaturgul Hauptmann în Germania, Hamsun în Norvegia, Emilia Pardo Bazan în Spania, ilustrează mai mult sau mai puțin direct această filiație, în timp ce nume mari ale literaturii europene, de la Blasco Ibañez la Thomas Mann, de la Thomas Hardy la Maxim Gorki rămân în afară și se mulțumesc să îmbine în operele lor inspirația realistă și preocupările sociale.

Reacția antiromantică este însoțită și de o întoarcere la clasicism și la grija pentru perfecțiunea femeii, care va pătrunde curând în toate domeniile artei. Poezia „parnasiană”, reprezentată de Theophile Gautier, Leconte de Lisle, J. M. de Heredia, Sully Prudhomme, se dovedește savantă și impersonală, dușmană a lirismului și a efuziunilor intime, caracterizată

printr-o precizie extremă și o armonie fără fisură. Numeroși muzicieni europeni, de la Mendelssohn la Brahms și de la Fauré la Saint-Saëns se consacră păstrării sau reînvierii regulilor stricte ale compoziției muzicale, așa cum fuseseră fixate în timpul lui Haydn și al lui Mozart. În pictură, Puvis de Chavannes se întoarce la tradiția apărată de Ingres, care subordonează culoarea și mișcarea armoniei formelor și desenului arhitectural.

Revoluția culturală de la sfârșitul secolului

Odată cu Baudelaire din *Florile răului* (1857), cu Verlaine din *Poemele saturniene* (1861), cu proza colorată a fraților Goncourt și cu *Tristan și Isolda* a lui Wagner (1859), o poezie a impresiei și a simbolurilor este introdusă în doze mici în cultura secolului al XIX-lea. Începând de la mijlocul deceniului 1870, aceasta cunoaște o dezvoltare tot mai mare și se extinde curând în toate domeniile artei, unde, fără să ocupe o poziție dominantă, nu este însă nici supusă marginalizării.

În această revoluție culturală, din care se vor hrăni, una după alta, „avangardele” literare și artistice, pictura a jucat, se pare, un rol de stimulator, trecerea la arta „modernă” operându-se în acest domeniu prin intermediul lui Manet și al impresionistilor. Reacionând de la bun început împotriva a tot ce putea fi convențional și închistat în reprezentarea lumii realizată de pictorii „realiști”, care transpuneau pe pânză mai mult ce „știau” decât ce „vedeau”, autorul *Balconului* și al *Dejunului pe iarbă* a fost primul care a emis ideea potrivit căreia ceea ce era mai important într-un tablou era reprezentarea impresiei trăite decât realitatea „obiectivă”, cu condiția ca aceasta să existe. Nu un peisaj în sine, ci un anume peisaj, la o anumită oră din zi, cu o anumită luminozitate deosebită, toate acestea fiind valabile atât pentru un portret cât și pentru un oricare alt subiect.

Preferând să picteze efemerul și să redea mai degrabă impresia decât ideea pe care și-o face

despre natura lucrurilor, Manet pune bazele impresionismului, fără însă să-și modeleze tehnica după cea pe care impresioniștii vor încerca să o impună în ultimele decenii ale secolului, în primul rând în Franța, dar și în alte țări europene. La originea impresionismului se află într-adevăr un grup de pictori parizieni, printre care se numără Auguste Renoir, Claude Monet, Edgar Degas, Camille Pissaro, Berthe Morisot, Paul Cézanne și alți câțiva, care se constituie la sfârșitul celui de-al II-lea Imperiu, și în 1874 începe să expună în galeria fotografului Nadar pânzele respinse de Salonul oficial. Maniera lor de a picta declanșează un adevărat scandal și, referindu-se la tabloul lui Monet, *Impresie, răsărit de soare*, expus în 1874, un ziarist de la *Charivari* dă grupului, în bătaie de joc, denumirea de „impresioniști”, care va rămâne definitivă. Susținuți de negustorul de tablouri Durand-Ruel, impresioniștii vor picta timp de douăzeci de ani (cam între 1870 și 1890) sute de pânze printre care se numără capodopere ale artei europene, dar a căror valoare nu va fi recunoscută decât mai târziu. La sfârșitul anilor 1870, acestea sunt vândute la prețuri derizorii (7 franci pentru un Pissaro!). Abia după moartea lui Sisley, în 1887, prețul pânzelor impresioniste începe să cunoască o creștere constantă.

Să respingă, așa cum a făcut Manet pe care îl admiră, convenționalismul artei oficiale și „realismul” academist, să redea profunzimea expresiei iar pentru aceasta să restituie luminii adevărata sa dimensiune, iată care sunt principalele obiective ale impresioniștilor. De aceea, căutându-și subiectele în natură (au o predilecție pentru

cerurile decolorate de ploaie, pentru ceață, pentru răsăriturile sau apusurile de soare) și influențați de arta stampelor japoneze și de lucrările fizicienilor care arată că lumina este descompusă de prismă, ei folosesc adesea tușele mici și juxtapun culorile complementare, înlocuind negrul cu umbrele colorate.

Influența impresioniștilor francezi asupra artei picturale europene și americane este în același timp imensă, dar și extrem de delimitată. În afara Hexagonului nu a existat într-adevăr o veritabilă școală „impresionistă” decât în Germania și de mici proporții, cu Liebermann și Școala Secesiunii²¹⁵. Au existat desigur „tovarăși de drum” ai impresionismului, cum a fost americanul Whistler și discipoli străini ai lui Monet și ai lui Sisley (acesta din urmă este el însuși de origine și de „temperament” britanic), dar aceștia sunt în majoritate artiști care trăiesc la Paris și care pictează în mediul preferat al impresionismului, situat între valea Senei și coastele Mării Mânecii. În schimb, mișcarea impresionistă a inaugurat o adevărată revoluție picturală, care, pe de o parte a determinat artiștii europeni și extraeuropeni să-și dea seama de imensele posibilități de reînnoire a artei lor, iar pe de altă parte i-a ajutat să o rupă cu concepția tradițională despre pictură ca modalitate de reprezentare a lumii exterioare. Prin această breșă deschisă de impresionism aveau să pătrundă, începând cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, noi mișcări contestatoare ale principiilor artistice existente, aflate în contact direct cu marele amalgam intelectual ce caracterizează epoca celei de-a doua revoluții.

Cu toate acestea, începând din 1890, evoluția artei picturale se manifestă în multe privințe împotriva mișcării impresioniste și „neoimpresioniste” (Paul Signac, George Seurat, care descompun lumina într-o multitudine de pete minuscule), acuzate că sacrifică totul în favoarea culorii și a reflexelor luminii. Paul Cézanne, care a practicat el însuși tehnicile impresioniste și acordă o mare importanță luminii, se străduiește în același timp să reprezinte volumele și planurile și chiar uneori să-și reconstruiască geometric imaginea (și în acest sens el inaugurează cu adevărat pictura modernă), în așa fel încât să redea armonia naturii, ceea ce anunță în mod indiscutabil apariția cubismului.

De acum înainte nu mai este vorba, potrivit lui Paul Klee, „de o reproducere a ceea ce este vizibil, ci de o redare a vizibilului”, adică să se exprime esența interioară a obiectelor așa cum psihanalistul caută să scoată la lumină adevărul interior al indivizilor. Cincisprezece ani după grupul „nabi” (Gauguin, Vuillard, Bonnard, Maurice Denis, Paul Sérusier etc.), „foviștii” (Matisse, Vlaminck, Derain, Dufy, Van Dongen) folosesc culoarea nu pentru a reda impresia vizuală, ci pentru a ilustra o stare de spirit și pentru a crea un șoc emoțional, dar mai ales ei sunt primii după Cézanne care văd lumea în mod obiectiv, sau mai degrabă pun „adevărul înaintea exactității” (Matisse).

Și în muzică se produce o ruptură identică cu concepțiile și armoniile tradiționale și dacă pictura este dominată de școala franceză, este incontestabil faptul că Germania este spațiul unde se dezvoltă noua artă muzicală. Cu Richard Wagner, care moare în 1883, dar a cărei influență nu încetează să

crească până în primii ani ai secolului al XX-lea, aceasta dorește să devină în același timp o artă totală, îmbinând poezia cu muzica și arta regiei cu cea a decorului, dar și un răspuns la dezamăgirile omului european și la viziunea pesimistă asupra lumii pe care autorul *Tetralogiei* a moștenit-o de la Schopenhauer. Acest răspuns Wagner îl caută, ca și Nietzsche, care a fost un timp discipolul și prietenul său, în cântul obscur al instinctului și al pasiunii, în gustul violent al durerii, al sângelui și morții, în întoarcerea de bună voie la neant. Îmbinând în felul acesta forțele instinctului și trecutul istoric al Germaniei (legende germanice și viziunea idealizată a evului mediu german), maestrul din Bayreuth traduce în limbaj muzical aspirațiile unei generații care caută în același timp să-și justifice ambițiile și să se autodepășească, utilizând mitul grandios al Națiunii și al Rasei. Astfel, nu este de mirare că a exercitat o puternică influență asupra pangermaniștilor. Totuși, dincolo de această posteritate filozofico-politică, el a revoluționat în întregime drama lirică, făcând să dispară ariile, introducând recitativele într-un ansamblu omogen, folosind „laitmotivul”, și în același timp a marcat în mod profund cel puțin două generații de compozitori europeni, germani ca Richard Strauss, dar și austrieci, ca Mahler, Bruckner, sau francezi, ca César Franck, Henri Duparc și Vincent d’Indy.

Contemporană cu neoimpresionismul, cu grupul „nabi” al Școlii de la Pont-Aven, cu admirația universală pentru Wagner, pe care Baudelaire a susținut-o printre primii în Franța, mișcarea simbolistă se dezvoltă în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, într-o bună parte a Europei. Mai întâi în

Franța unde, ca o reacție împotriva „Parnasului”, poezia se eliberează de prozodia clasică, adoptă versul liber și încearcă mai mult să sugereze decât să descrie, asociind, ca Verlaine și Rimbaud, noțiunile abstracte și reprezentările sensibilității sau închizându-se, ca Mallarmé, într-un ermetism al „gândirii pure”, accesibil doar unei minorități de inițiați. Muzica și poezia sunt astfel strâns îmbinate, așa cum propusese Wagner și cum a dorit la rândul său Debussy, a cărui operă (*Pelléas și Melisanda*, 1902, *Preludiu la după-amiaza unui faun*, după un poem de Mallarmé etc.) se inspiră în același timp din pictura impresionistă și din poezii simboliste (ca și aceștia, Debussy detestă elocința și preferă incertitudinea propice visării). De altfel, pictura nu rămâne străină de această mișcare, estetica simbolistă exprimându-se în gravitatea ușor ingenuă a alegoriilor lui Puvis de Chavannes, în senzualitatea lui Albert Besnard, în clar-obscurul lui Eugène Carrière sau în viziunile misterioase și halucinante ale lui Gustave Moreau.

În restul Europei, simbolismul va cunoaște la sfârșitul secolului o puternică dezvoltare, în Belgia cu poezia lui Verhaeren și dramele lui Maeterlinck, în Germania cu Stefan George, care a frecventat la Paris pe simbolistii francezi, mai ales pe Moréas, devenit purtătorul de cuvânt al mișcării, în Austria cu Rainer Maria Rilke, în Anglia cu Swinburne și Bridges, în Italia cu D'Annunzio în prima manieră, chiar în țările scandinave și până în îndepărtata Rusie.

Culturile europene între naționalism și cosmopolitism

Literatura de „sfârșit de secol” și cea a deceniului care precede războiul reprezintă dovada frământării spirituale și a dorinței de înnoire care însoțesc marile mutații ale epocii „imperialiste”. În marile țări industrializate, care se înfruntă pe plan internațional, mai ales în Franța, în Germania, în Anglia, în Italia, majoritatea genurilor literare (roman, teatru, poezie etc.) sunt supuse din plin influenței valului naționalist. Scriitori care până atunci se considerau mai degrabă dependenți de artă pentru artă și de curentul „decadent” rafinat sau de cel al umanismului pacifist și socialist (în maniera lui Péguy) trec cu arme și bagaje în tabăra adoratorilor Națiunii. Ca și Maurice Barrès, care a trecut destul de repede de la *Cultul eului* (trilogie publicată între 1888 și 1891) la *Romanul energiei naționale* și la *Bastioanele din est*, Gabriele D’Annunzio reprezintă întreaga evoluție a unei generații care, în mai puțin de cincisprezece ani, și-a schimbat estetismul decadent cu forme de exaltare a eului mai virile și mai puțin contemplative. Spre deosebire de alți intelectuali italieni, cei ca Oriani, Corradini, Prezzolini sau Papini, pentru care adeziunea la principiile naționaliste este rodul unei convertiri ideologice, cea a autorului *Elegiilor romane* exprimă în esență o alegere voluntaristă, destinată să afirme o personalitate care se dorește unică. Mare admirator al lui Nietzsche, al cărui mesaj îl modifică într-o

oarecare măsură, erou monden având o bună doză de exhibiționism, D'Annunzio vede înainte de toate în aventura naționalistă, ca și mai târziu în război și în acțiunea lui la Fiume²¹⁶, posibilitatea de a trăi un destin măreț. În el, ca și în alți mulți intelectuali ai generației sale (s-a născut în 1863) și ai generației următoare, înfloarește un romantism aristocratic care amintește de cel din deceniul 1820-1830.

Mai există, pe de altă parte, alături de literatura cu conținut explicit politic, o întreagă abundență de opere care, respingând valorile societății existente, încearcă să răspundă la problemele neliniștitoare pe care i le ridică omului european accelerarea ritmului de viață și repunerea în discuție a convingerilor sale cele mai solide. La unii este vorba de o reacție individualistă, ca la Gide în *Fructele pământului* sau în *Pivnițele Vaticanului*, la care respingerea lumii burgheze este însoțită de o pasiune nietzscheană pentru viața instinctuală și de un cult al libertății care merge până la glorificarea actului gratuit. Și toate acestea îmbinându-se deja la limită, cu o dorință de izolare în irațional, în absurd, în grotesc, pe care *Père Ubu* al lui Jarry o exprimă încă din 1896 și care anunță delirul „Dada”. Dar la mulți alții se constată dorința de a căuta un refugiu fie în valorile tradiționale și în vechile comunități („pământul și morții” la Barrés, armata la Ernest Psichari, nepotul lui Renan, elita și rasa la Stefan George), fie într-o religiozitate artistică (Péguy, Claudel, Foggazaro), sau într-o poezie care ridică în slăvi aspirația colectivității, mișcarea mulțimilor, uitarea de sine și solidaritatea sufletească, cu reflecții foarte diferite în spiritul lor, dar având totuși un fond comun luat din

expresionismul german și din „unanimismul” francez, care constituie grupul de la abația din Créteil.

Astfel, începutul secolului este marcat de o abundență de școli și de o extremă diversitate de expresie. Pe de o parte se observă dezvoltarea școlilor esențial naționale. Expresionismul este la această dată aproape în exclusivitate german, așa cum impresionismul a fost specific francez. Muzica rusească se încheagă în jurul „grupului celor cinci” (Balakirev, Cezar Cui, Musorgski, Rimski-Korsakov, Borodin) și se caracterizează prin reacția împotriva modelelor occidentale, în timp ce apar o școală muzicală maghiară, cu Béla Bartók, cehă, cu Smetana și Dvořák, spaniolă, cu Manuel de Falla, sau chiar una tipic franceză, cu Edouard Lalo, Saint-Saëns și Fauré. Apărută în urma șocului provocat de înfrângerea în fața Statelor Unite, „mișcarea din 98” este numai realizarea intelectualilor spanioli, în timp ce futurismul este în primul rând italian și rusesc. Și exemplele ar putea să fie mult mai numeroase. Toate acestea nu împiedică, dimpotrivă, ca majoritatea mișcărilor de avangardă care se dezvoltă la începutul secolului, în special cele două vetre de cultură cosmopolită – Paris și Viena –, să încline spre transnaționalism.

Așa se întâmplă cu cubismul, al cărui manifest cultural este într-o oarecare măsură *Domnișoarele din Avignon*, pânză pictată de Picasso între 1906 și 1907. Așa cum am văzut, Cézanne a deschis calea, dar marea școală merge mai departe, în momentul în care fizica demonstrează că materia, spațiul și timpul sunt discontinue, aceasta are drept scop decuparea realității în elemente simple,

descompunerea obiectului pictat în volume și planuri, în sfere, cilindre, cuburi etc., în așa fel încât spectatorul să-l poată reconstitui mental după propria lui viziune interioară. Parizian și mai precis „montmartrian” prin originea sa, cubismul este transnațional prin apartenența reprezentanților săi, francezii Georges Braque, Fernand Léger, Auguste Herbin, Robert Delaunay, Jacques Villon, Marcel Duchamp, spaniolii Pablo Picasso și Juan Gris, rusul Arhșipenko și ungurul Csaky, exact ca și primele manifestări ale artei abstracte din ajunul războiului, ilustrată, începând din 1910, de rușii Kandinski, Malevici și Chagall, de cehul Kupka, de olandezul Mondrian, de francezul Picabia și, bineînțeles, de Picasso (*Aficionado*).

Avangardele artistice de la începutul secolului nu se mulțumesc numai să treacă peste frontierele statelor naționale, ci tind să distrugă barierele care separau încă artele plastice, literatura, muzica, arta scenică și dansul. Și nu numai pentru că strânse corespondențe se stabilesc între diverse școli: între simbolismul poetic și impresionismul pictural, între aceste două curente și muzica lui Gabriel Fauré (el pune pe muzică *La bonne chanson* de Verlaine) și a lui Debussy, între fovism și sculptura vitalist[și frământată a lui Rodin și Bourdelle, între poezia lui Apollinaire și cubism, dar și pentru că unele opere se situează în punctul de contact al mai multor domenii artistice, atât în teatrul liric cât și în simfonia coregrafică. Premiera lui *Daphnis și Chloe* a lui Maurice Ravel la teatrul Châtelet din Paris, în 1912, cu trupa de balet a lui Serghei Diaghilev, libretul și coregrafia lui Fokin, decorurile și costumele lui Bakst, și Nijinski ca prim balerin

solist, este un eveniment internațional ca și cea a *Sacré du Printemps* a lui Stravinski, prezentată anul următor la Théâtre des Champs-Élysées, construit de curând de frații Perret și decorat de Bourdelle, Bonnard, Maurice Denis și Vuillard.

Nașterea unei culturi de masă

Formidabila dezvoltare urbană din a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu a fost însoțită și de o adevărată revoluție arhitecturală și urbanistică. Aceasta s-a făcut într-adevăr în mod haotic, extinzând permanent spațiile construibile și juxtapunând fără nicio preocupare pentru armonizare, monumentele publice, imobilele de locuințe și stilurile. Dacă a beneficiat sub al II-lea Imperiu de amenajările concepute de Haussmann, de-abia în 1880 preocupări identice se manifestă la Berlin, cu Stübben, la Viena, cu Sitte, iar în alte orașe sub impulsul unor arhitecți și urbaniști ca Harvard, Unwin și Geddes.

Cât despre arhitectura propriu-zisă, aceasta a rămas fixată la o pastişă repetitivă și ușor eclectică a monumentelor din trecut. De la Paris la Berlin și de la Londra la Viena, în cea mai mare parte a acestei perioade, resuscităările mai mult sau mai puțin amestecate sunt cele care triumfă: neoclasicismul omniprezent și împietrit, neobarocul cu formele sale forțate, așa cum apare în Palatul de Justiție din Bruxelles realizat de Polaert, sau în *Vittoriano* din Roma, stilul romano-bizantin al bazilicii Sacré-Coeur din Paris, reminescentele stilului „Tudor” din proiectele englezului Webb etc. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, există și o tentativă de a adapta la universul citadin arhitectura metalică folosită de ingineri în marile lucrări de infrastructură. După Halele lui Baltard și marea sală a Bibliotecii Naționale din Paris a lui

Labrouste, se vor construi, în afară de Turnul Eiffel, ridicat cu ocazia Expoziției Universale din 1889, Pavilionul Industriei (1878), galeria de anatomie a Muséum-ului lui Dutert, podul Mirabeau (1896) și podul Alexandru al III-lea. Dar, în ansamblu, arhitecții europeni și comanditarii acestora aleg soluțiile care ascund privirii infrastructura metalică.

În jurul anului 1900, arhitecții și decoratorii încearcă să reacționeze împotriva imitației servile a formelor din trecut. La început au fost „îndrăznelile” din decorul Expoziției Universale de la Paris, realizate în *Modern Style*, plin de curbe line, ceea ce-i va aduce denumirea de *style nouille*. Cu excepția câtorva realizări reușite (vechile intrări ale metroului parizian) acesta va reveni la „întortocherile” arhitecturale neobaroce, dar va provoca totuși o reînnoire a artelor decorative (mobilier, corpuri de iluminat, sticlăria de la Școala de la Nancy, cu Emile Gallé, Hector Guimard și Paul Daum, afișe, stampe și panouri decorative ale cehului Alfons Mucha, stilul *Liberty* din Marea Britanie etc.).

Primele semne ale unei revoluții arhitecturale se anunță totuși în cursul celor zece sau cincisprezece ani care preced războiul: în Austria, unde Otto Wagner folosește în mod armonios combinarea materialelor noi cu formele clasice (Casa de economii a Poștei din Viena, 1904-1905), în Franța și în Anglia odată cu apariția betonului în peisajul urban (Ch. Holder, Auguste și Gaston Perret) și mai ales în Germania, unde arhitecții caută forme originale, concep o nouă artă care îmbină arhitectura cu tehnicile industriale (*Werkbund*) și unde, în 1914, triumfă stilul „münchenez”, ilustrat

la expoziția din Köln de uzina model a lui Walter Gropius. Funcționalitatea și severitatea liniilor nu sunt adoptate încă de majoritatea arhitecților, dar câștigă teren într-o Europă care simte clar că intră într-o nouă epocă.

În acest cadru al „orașelor tentaculare”, renovat destul de târziu, ia naștere la sfârșitul secolului al XIX-lea o cultură de masă, axată mai mult pe consumul individual decât pe participarea colectivă. Peste tot acolo unde aceasta este victorioasă, revoluția industrială a provocat deja un declin rapid al culturii populare tradiționale. Legată în primul rând de lumea rurală, aceasta din urmă era înainte de toate o cultură a gestului și a cuvântului rostit, înlocuită din când în când de ilustrații și de literatura de colportaj (almanahuri, cărți de rugăciuni etc.). Formată din zicători, cântece, jocuri de copii, dansuri, povești legendare, ritualuri diverse, ea se manifestă în timpul lungilor seri de iarnă, a ceremoniilor familiale și a sărbătorilor agrare sau de sezon (Crăciun sau Sfântul Nicolae, Sfântul Ion, carnavalul etc.). Desigur, toate acestea se perpetuează cel puțin până la război în anumite regiuni izolate și în țările mai puțin industrializate. Dar, acolo unde se impune procesul de industrializare, orașul devine pentru populațiile venite din mediul rural un puternic factor de deculturalizare și de decreștinare, căci acestea își uită treptat tradițiile și practicile culturale, fără să aibă acces la cultura elitelor.

De acum înainte, sensibilitatea populară se exprimă în orașe, mai ales prin intermediul cântecului. În Franța, de la primul până la al II-lea Imperiu, un public format din mici burghezi și

meseriași frecventează cabaretele (*goguettes*), unde se compun și se interpretează cuplete îndreptate uneori împotriva formei de guvernare existente. De la *Roy d'Yvetot* a lui Béranger (1813), la *Internaționala* lui Eugène Pottier (1871), trecând prin *Timpul cireșelor* a lui Jean-Baptiste Clément (1866), cântecul popular se angajează cu îndrăzneală în viața politică și socială.

În a doua jumătate a secolului, cântecul începe să devină „afacere profesională”. În cafenelele (*cafés concerts*) care se înmulțesc în centrul și la periferiile marilor aglomerații urbane, mai întâi în Franța și în Anglia, apoi în țările germanice și în Italia de nord, se stabilește o distincție între artiști și spectatori. Pe de altă parte, programul se îmbogățește cu alte forme de spectacol: „monologul”, adesea deocheat în Parisul de la 1900, numere de jonglerie, acrobații, dansatori cu lame metalice fixate la tălpi, prestidigitatori, contorsioniști, numerele de *frousfrous*, care vor face cunoscute în cartierul Montmartre cabaretele *Moulin Rouge* și *Tabarin*, și care vor fi curând imitate în alte capitale europene. La răscrucea dintre cele două secole, *Caf'Conc*-ul și *șantanul*, cafeneaua vieneză și taverna londoneză sunt treptat înlocuite de „spectacolul de varietăți” și de *music-hall*.

Populațiile urbane, cel puțin cele cărora munca dusă în industrie le lasă puțin timp liber și puțini bani, vin să-și caute porția de vis și de relaxare în balurile publice, *caboulots* și *guinguettes*, care se înmulțesc pe malurile Senei, ale Marnei, ale Dunării sau ale Rinului, la circ, care cunoaște și el epoca sa de glorie la începutul secolului al XX-lea, cu marile

dinastii italiene (Buglione, Fratellini), spaniole (Medrano) sau belgiene (Fernando), și în bâlci, prin excelență loc de întâlnire și de sărbătoare urbană.

Dincolo de aceste manifestări festive și semirituale (balul, circul, ieșirea de sâmbătă seara la *Caf'Conc*, duminica „pe malul apei” sunt activități permanente, legate de puținul timp liber al muncitorului), în mediile populare și în rândurile unei mari părți a claselor de mijloc apare încet-încet o adevărată cultură de substituie. Nu mai este vorba, așa cum se întâmplă de regulă în mediul rural, de o cultură creativă sau de propagare, ci de consum: „o cultură-marfă”, apărută din revoluționarea transporturilor, din dezvoltarea comerțului și din avântul mijloacelor de comunicație.

Ameliorarea generală a condițiilor de viață și de instruire, ca și progresele tehnicilor de reproducție și de propagare, vor transforma în mod progresiv această cultură și aceste plăcute îndeletniciri populare într-o cultură de masă, care face primii pași între anii 1890-1900. La această dată, presa este încă principalul său vector, în sensul că aceasta nu se mulțumește să-și informeze publicul asupra micilor sau marilor evenimente ale zilei, ci publică deja „reportaje”, oferă în foiletoane numeroase opere romanești și întreține o întreagă gamă de „ilustrații” mentale care contribuie în mare măsură la crearea imaginii pe care europenii și-o fac despre vecini, aliații, prietenii sau dușmanii lor. Până la război, titlurile și tirajele nu încetează să crească, presa de opinie și ziarele care vor să-și păstreze o anumită ținută (în Franța *Le Figaro* și *Le Journal des Débats*, în Italia *Corriere della Sera*, în Anglia

Times etc.) rezistând deja cu dificultate concurenței foilor de informație de mare tiraj. În Franța de exemplu, cele patru mari ziare ale presei pariziene – *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Matin* și *Le Journal* – totalizează patru milioane de exemplare. Mai trebuie spus că, prin intermediul criticii (literare, dramatice, muzicale) și al informațiilor despre viața scriitorilor, a artiștilor, a „monștrilor sacri” ai scenei, marele public este pus zilnic în contact cu producția culturală a timpului, în timp ce se mărește difuzarea masivă a romanelor de succes, prin decupajul în foiletoane: *Oliver Twist* și *David Copperfield* de Charles Dickens, *Misterele Parisului* de Eugène Sue, seria *Pardaillan* de Michel Zevaco, *Cuore* de Edmondo de Amicis etc.

Tot între 1890 și 1910, își vor face apariția cei doi vectori principali care, în cea mai mare parte a secolului al XX-lea, vor face ca această cultură de masă să treacă peste frontierele de stat, funcționând în același timp ca suport al valorilor naționale dar și al transnaționalității. Mai întâi cinematograful, care se dezvoltă începând cu 1895 – prima proiecție cu public are loc la 28 decembrie, la Grand Café, pe Boulevard des Capucines, la Paris – și care, în cursul următorilor douăzeci de ani, cunoaște un avânt remarcabil. La început simplu spectacol cuprinzând scurte metraje care prezentau scene din viața cotidiană, apoi mici ficțiuni comice sau romantice, acesta nu întârzie să se transforme într-o disciplină artistică cu totul separată, dublată de o activitate industrială extrem de dinamică. Pentru europeni el constituie în același timp un important instrument de informare și de propagandă care, prin intermediul reportajelor de

actualitate (Méliés de exemplu, în 1896, își trimite operatorii la Sankt Petersburg ca să filmeze încoronarea lui Nicolae al II-lea) contribuie totodată la o mai bună cunoaștere a altor popoare (acum, când călătoriile în străinătate rămân privilegiul unei minorități) și la difuzarea unor imagini selecționate vizând în rândul publicului întărirea convingerilor sale sau a atitudinilor sale naționaliste. Până la război, cinematografia franceză domină piața europeană prin „filmele artistice” (în realitate simple piese de teatru filmate) și prin comedile produse de societățile Méliés, Pathé și Gaumont. Totuși, începând cu anii 1900-1910, aceasta se lovește de concurența marilor societăți americane, ca și de cea a tinerelor cinematografii europene, mai întâi italiană și britanică, apoi germană, suedeză și daneză.

Urmează apoi sportul, care nu tinde să devină o activitate de masă decât spre sfârșitul perioadei și care trece prin toate contradicțiile epocii. La origine, așa cum se practică începând cu anii 1840 în înalta societate britanică, acesta se trage dintr-un spirit ludic și urmărește în primul rând să dezvolte la indivizi calitățile fizice, morale și sociale care trebuie să fie calitățile unei elite. Ideal aristocratic și cosmopolit, ilustrat de *fair play* și caracterizat de diletantism, el este străin de ispita victoriei în sine și de manifestările șovine. În acest spirit se dezvoltă sportul în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Regatul Unit, dând naștere unui mare număr de discipline: rugby, fotbal, lawn-tennis, cricket, box etc., cu reguli bine definite și care, în ultimele decenii ale secolului, se răspândesc pe continent, aduse cel mai adesea de oaspeți britanici: călători,

negustori, studenți etc. Primele echipe de fotbal franceze, italiene sau elvețiene (Racing, Juventus, A. C. Milan etc.) au o structură de jucători veniți de dincolo de Canalul Mânecii, așa cum se întâmplă și în rugby și în atletism.

Și tendințele intelectuale sunt de așa natură încât îl determină, în Franța, pe baronul Pierre de Coubertin să facă propagandă pentru reluarea Jocurilor Olimpice, într-o perspectivă care să glorifice, desigur, depășirea de sine și aspirația spre performanța individuală sau colectivă, dar care avea totodată drept scop principal privilegierea amatorismului și apropierea dintre popoare. Or, această tentativă de a adopta spațiului european (extins cu statele extraeuropene de cultură anglo-saxonă) modelul sportiv britanic se produce într-un moment în care acesta este copleșit de valul de naționalism. În aceste condiții, nu trebuie să ne mirăm că spiritul Jocurilor, ca și cel al sportului în general, este pătruns de patima șovină. În timpul primelor Jocuri olimpice din epoca modernă, care au loc la Atena în 1896, mulțimea îl ovaționează pe atletul grec care câștigă proba simbolică a maratonului, în timp ce tânărul Maurras, trimisul special al ziarului marsiliez *Le Soleil* își dă seama cu amărăciune de prăpastia care îi separă pe mediocrii reprezentanți ai sportului francez de omologii lor britanici și germani. De abia în 1912, un atlet francez, Jean Bouin, se plasează în vârful piramidei internaționale, câștigând proba de 5.000 m la Jocurile de la Stockholm.

Până la război, sportul european rămâne, conform originilor sale, preocuparea unei minorități privilegiate, care frecventează cluburile selecte din

marile metropole ale continentului și care dispun de timp liber și de mijloace materiale. Mult timp, reprezentarea populară în disciplinele sportive s-a limitat la societățile de tir și de gimnastică, adică la organizații care realizează o convertire la modelul britanic și care se bazează pe o concepție total diferită. Vizând în mod direct pregătirea tinerilor pentru confruntarea războinică, acestea sunt principalele propagatoare ale sentimentului național, chiar a naționalismului celui mai exclusivist, și cunosc un mare succes atât în marile țări industrializate și rivale, cum sunt Germania și Franța, dar și în țările neutre și pacifice, ca Elveția și țările scandinave, și în rândurile minorităților, pentru care reprezintă un puternic instrument de coeziune, așa cum sunt acele *sokol* din Cehia.

Democratizarea practicilor pur sportive și răspândirea sportului ca spectacol se vor produce la începutul secolului al XX-lea în regiunile industrializate și puternic urbanizate ale bătrânului continent, mai puțin prin intermediul sporturilor mecanice: în primul rând ciclismul, odată cu inaugurarea în 1903 a „Turului Franței”, apoi automobilismul. Celelalte discipline își păstrează până la război caracterul elitist și amatorist. Și în acest domeniu, ca și în multe altele, primul conflict mondial va opera o profundă schimbare a practicilor și mentalităților.

Capitolul 9

CIOCNIREA DINTRE NAȚIONALISMELE EUROPENE ȘI EVOLUȚIA EUROPEI SPRE RĂZBOI

■ *Dominată de Germania, Europa de la sfârșitul secolului al XIX-lea va fi perturbată de efectele politicii duse de originalul Wilhelm al II-lea.*

■ *Demiterea lui Bismarck și abandonarea strategiei sale de alianțe permit Franței să iasă din izolare. Între 1887-1893, Franța încheie o alianță cu țarul. Pe de altă parte, Delcassé, ministrul francez al Afacerilor externe, stabilește o apropiere cu Italia și, între 1903-1904, încheie cu englezii Antanta cordială. Sistemul de alianțe francez este completat în 1907 printr-o convenție care pune capăt contenciosului colonial între Regatul Unit și Rusia. Aceste diverse inițiative diplomatice dau naștere Triplei Înțelegeri (Antanta).*

■ *Pentru a distruge sistemul de alianțe îndreptat de acum înaintea împotriva Germaniei, împăratul Wilhelm al II-lea își înmulțește loviturile menite să-i convingă pe membrii Triplei Înțelegeri de caracterul precar al acesteia. Astfel, se succed una după alta,*

prima criză marocană din 1905, criza bosniacă din 1908-1909, a doua criză marocană din 1911. Urmează apoi războaiele balcanice din 1912-1913, în timpul cărora țările dependente de Rusia și de Austria își dispută rămășițele Imperiului otoman. Fiecare din aceste crize accentuează riscurile unui război, exacerbează naționalismele și justifică intensificarea înarmărilor.

■ *Asasinarea la Sarajevo, pe 28 iunie 1914, a prințului moștenitor al Austriei, Franz Ferdinand, servește drept detonator al războiului. Considerând momentul favorabil, Germania împinge Austria la intransigență. Un ultimatum inacceptabil impus sârbilor, pe care aceștia îl resping, constituie semnalul declanșării conflictului. Printr-un joc al alianțelor și al sistemelor de blocuri, care face ca fiecare stat să devină solidar cu nemulțumirile aliaților săi, toate marile state europene se văd angajate rând pe rând într-un conflict imposibil de stăpânit. La începutul lunii august 1914, Europa se aruncă în război și își închipuie că acesta va fi scurt.*

După căderea lui Bismarck în 1890, Germania rămâne centrul de gravitate al politicii europene. Acest rol este datorat situației sale demografice – 67 milioane de locuitori în ajunul Primului Război Mondial, ceea ce o face statul cel mai populat din Europa, după Rusia, dar și dinamismul său economic care se bazează pe o puternică industrie grea și pe metode comerciale moderne, care fac din

Imperiul german marele rival al Regatului Unit.

Retras în „fastuoasa sa izolare“, acesta se interesează puțin de problemele continentale și își consacră cea mai mare parte a energiilor extinderii imperiului său colonial și cuceririi de noi piețe de desfacere, lăsând în Europa câmp liber diplomației germane.

Dar destinele Reich-ului nu se mai află în mâinile abilului „cancelar de fier“. Luându-i locul, împăratul Wilhelm al II-lea, personaj multiform, mereu în plin spectacol, plăcându-i să joace roluri principale pe scena europeană, duce o politică lipsită de coerență, cu bruste nesăbuite și ezitări, dar cu o grijă permanentă de a rămâne în prim plan. De altfel, el oferă celorlalte națiuni europene ocaziile care le întrețin pasiunile naționale.

Proclamațiilor sale șovine, dorinței sale de a obține victorii diplomatice le răspunde în celelalte țări un naționalism exacerbat. În Franța, ideea de revanșă care a preocupat spiritele după 1871, a fost încet înlocuită cu un naționalism „defensiv“, provocat de creșterea puterii Germaniei și ostil acesteia. În Austria, pericolul dezmembrării imperiului și amenințarea pe care o reprezintă Rusia îl determină pe împărat să ceară Europei balcanice compensații în schimbul eșecurilor suferite la sfârșitul secolului al XIX-lea. Sentimentul național îi face pe slavii din regiunile dunărene să aștepte ca rușii să ia conducerea unei ample cruciade de eliberare.

Considerabilă este importanța Germaniei și în problemele extraeuropene în momentul în care acestea apasă din ce în ce mai greu asupra destinului vechiului continent. În timp ce Bismarck

manifestase cele mai mari reticențe privind o politică imperialistă dincolo de frontierele continentale, Wilhelm al II-lea, este adevărat, împins de cerințele unei economii în plină expansiune, dorește ca Germania să-și cucerească un „loc sub soare” și își lansează țara într-o politică de expansiune, *Weltpolitik*.

De acum înainte, pe măsură ce se micșorează harta teritoriilor disponibile din 1870, împărțirea lumii, care se făcea cu o oarecare discreție între state ca Franța, Regatul Unit, Italia, Belgia, Țările de Jos și mai recent Statele Unite și Japonia, provoacă între puterile imperialiste o serie de conflicte. Wilhelm al II-lea profită cu abilitate de rivalitățile dintre puterile imperialiste și, mizând pe această situație, pentru a scoate castanele din foc nu ezită să ațâțe luptele coloniale.

În același timp, politica de cucerire a piețelor și dorința de a crea pentru Germania o puternică flotă de război, instrument al acelei *Weltpolitik*, plasează rapid Reich-ul în calea intereselor britanice. În aceste condiții, chestiunea orientală trece pe locul al doilea în preocupările europenilor, aceasta nemaiconstituind o problemă decât pentru cele două puteri pentru care regiunea balcanică rămâne o zonă de expansiune posibilă, pentru Austro-Ungaria și pentru Imperiul rus. Dar, în atmosfera primilor ani ai secolului al XX-lea, orice criză care afectează pe una din marile puteri europene nu poate să nu aibă repercusiuni și asupra celorlalte. Și asta pentru că, în fapt, politica nu mai este apanajul diplomaților.

De acum înainte aceasta privește în mod direct mulțimile, presiunea opiniei publice fiind un

element de care toate cancelariile trebuie să țină cont. Or, trebuie să constatăm că aceste mulțimi sunt animate de sentimente naționaliste, care sunt parte constituantă a atmosferei timpului și care cântăresc greu în orientările diplomatice ale guvernanților, fără ca tendința internaționalistă și pacifistă manifestată de câțiva conducători socialiști să aibă suficientă greutate pentru a deveni un obstacol în fața acestei porniri șovine și războinice.

Astfel, războiul redevine un element permanent, de care cei responsabili trebuie să țină cont în calculele lor. Eforturile făcute pentru a-l evita, fie în sânul Internaționalei socialiste, fie în cadrul „conferințelor de pace” care se țin la Haga în 1899 și 1907, se soldează cu eșecuri, fiecare dintre principalii actori ai scenei internaționale fiind mai ales preocupat să-și găsească o tribună pentru propaganda de justificare a propriei ambiții.

În aceste condiții, marea problemă a fiecăruia este să-și găsească aliați pentru ziua când va izbucni războiul, căci nimeni, sau aproape nimeni, nu se mai îndoiește de acest lucru. Intențiile conservatoare ale lui Bismarck, eforturile sale de a împiedica constituirea unei ligi revanșarde dominată de Franța au fost până în 1890 cea mai sigură garanție a menținerii păcii. Odată cancelarul înlăturat, stângăciile lui Wilhelm al II-lea vor permite Franței să iasă din izolare. Din acel moment, prin constituirea celor două blocuri de state antagoniste, Europa se îndreaptă spre război.

Alianța franco-rusă

Pentru Germania, pericolul major, cel care îl neliniștise pe Bismarck până la obsesie, era alianța dintre cei doi vecini, unul de la est, celălalt de la vest: Rusia și Franța, care, plasate pe aceeași orbită, puteau să devină o amenințare mortală pentru două dintre cele trei fațade continentale ale Reich-ului. Aceasta explică permanenta preocupare a cancelarului de a evita o ruptură cu țarul, chiar atunci când interesele germane cereau susținerea unei opinii contrare intențiilor rusești. S-a văzut cum această politică cu estul a devenit în mare parte motivul înlăturării cancelarului.

Totuși, acest pericol nu era scăpat din vedere de Wilhelm al II-lea și de consilierul său diplomatic, baronul von Holstein. Dar și unul și celălalt sperau că vor găsi o garanție împotriva acestei alianțe în sentimentele pe care Alexandru al III-lea le nutrea față de Franța. În primul rând, țarul îi detesta pe francezi pentru ei înșiși. „Francezii sunt poporul cel mai infect din lume, și nu te aliezi cu niște ticăloși“, declară el pe șleau. Pe de altă parte, îi repugnă regimul pe care îl aleseseră locuitorii Hexagonului, Republica, această „guvernare idioată“. Convins de incapacitatea politică a unei Franțe republicane și democratice în fața unei Germanii cu o formă de guvernare „legitimă“ și stabilă, el se străduiește să-i arate acesteia din urmă o simpatie permanentă. Aceasta explică, în ciuda insucceselor țarului, menținerea tratatului de contraasigurare cu Berlinul, în perioada în care Bismarck se mai află

încă la putere.

Cu toate acestea, încă din ultimii ani ai domniei sale, o anume evoluție se conturează. În 1887, Reichsbank refuză să reînnoiască avansurile împrumuturilor făcute guvernului rus. Or, în aceeași perioadă, Franța, în care rezervele monetare sunt considerabile și sunt dirijate spre investiții de stat, considerate ca fiind mai puțin riscante decât cele private, acceptă să contribuie la împrumutul către ruși, necesar țarului pentru dezvoltarea rețelei feroviare și a industriilor grele din regiunea Doneț. De frică să nu piardă această sursă de credit indispensabilă, politica guvernului de la Sankt-Petersburg va deveni mai flexibilă și va fi mai favorabilă Franței. Numai că, până la căderea lui Bismarck, efectele acestei schimbări de atmosferă rămân destul de neînsemnate.

După 1890, când intervine refuzul nemților de a reînnoi tratatul de contraasigurare, Alexandru al III-lea simte din plin consecințele izolării sale diplomatice. Din acest moment, el se arată mai receptiv la propunerile diplomației franceze, cu atât mai mult cu cât aceasta dispune acum de un mijloc de presiune financiară, care nu este defel neglijabil. În august 1890, țarul face un prim gest. El îl invită pe generalul de Boisdeffre, șeful statului major al armatei franceze, să asiste la marile manevre ale armatei ruse. Anul următor, o escadră franceză este primită cu entuziasm la Kronstadt. Trebuie amintit că în cursul seratei oferite în cinstea ofițerilor francezi, orchestra rusească cântă *Marseilleza*, iar țarul, cu capul descoperit, ascultă cu reculegere imnul Revoluției.

Reînnoirea anticipată a Triplei Alianțe din mai

1891, însoțită de un mare efort publicitar din partea țărilor semnatare, îl determină pe Alexandru al III-lea să facă pasul decisiv. În luna august a aceluiași an este încheiat primul acord politic. Nu este vorba încă de o alianță, ci doar de o simplă convenție de politică generală. Cele două țări își proclamă prietenia și promet să se consulte împreună în cazul în care una dintre ele ar fi amenințată. De altfel, Sankt-Petersburgul nu-și pierde speranța de a vedea Germania revenind la sentimente mai bune și, în consecință, nu se grăbește să continue negocierile cu Parisul. A trebuit să intervină întreprinderea de la Kiel, între Alexandru și Wilhelm al II-lea pentru ca țarul să-și dea în sfârșit seama că orice apropiere de Germania devenise din acel moment imposibilă. Convorbirile se reiau și, în iulie 1892, acestea duc la semnarea unei convenții militare între cele două țări. În caz de atac asupra uneia sau celeilalte, țara semnatară va interveni alături de aliata sa, Franța angajând 1.300.000 de oameni, iar Rusia 800.000. Pe de altă parte, mobilizarea, chiar parțială, a uneia dintre puterile Triplei Alianțe duce obligatoriu la mobilizarea generală a Rusiei sau a Franței. Este de la sine înțeles că cele două aliate nu vor încheia tratate separate de pace, că alianța va avea aceeași durată ca și Tripla Alianță, împotriva căreia este îndreptată, și că înțelegerea va rămâne absolut secretă.

Mai rămânea să se treacă peste ultimul obstacol al ratificării. Fiecare dintre cele două guverne ezitau, temându-se să nu se vadă atras într-un război care nu-l privea în mod direct, războiul de recucerire a Alsaciei-Lorena, provocat de Franța, sau războiul

balcanic declanșat de Rusia. Votarea unei noi legi militare de către Reichstag, anularea libertăților vamale germane pentru mărfurile rusești și nevoia presantă de bani, înlătură și ultimele ezitări ale țarului. La sfârșitul lui 1893, Alexandru al III-lea ratifică convenția, iar pe 4 ianuarie 1894, guvernul francez face același lucru. Izolarea Franței ia sfârșit. La trei ani după căderea cancelarului german sistemul de alianțe al acestuia se sfârșeamă în bucăți. În momentul în care Europa intră într-o perioadă de tensiune provocată de ciocnirea dintre marile puteri imperialiste, Franța este asigurată de sprijinul acordat de „buldozerul rusesc”.

Sistemul lui Delcassé

Din 1890 până în 1907, rivalitatea dintre marile puteri se accentuează și mai mult, atât pe plan mondial cât și pe plan european. Problemele continentale Balcanii, Alsacia-Lorena etc., devin mai puțin urgente, fără însă să dispară din preocupările popoarelor. După 1907, acestea vor trece din nou înaintea rivalităților imperialiste, dar până la această dată, concurențele economice și luptele cele mai acerbe pentru sfere de influență se duc în afara Europei. Acestea din urmă îi implică mai ales pe britanici și pe ruși în Asia centrală, pe italieni și celelalte puteri imperialiste în „partea proeminentă a Africii”, dar mai ales pe englezi și pe francezi în Africa și în Extremul Orient. Rivalitatea dintre aceste ultime două puteri se conturează clar în 1898 în Sudan, în timpul unei acțiuni de forță întreprinsă în vederea cuceririi postului din Fachoda, pe Nilul superior, acțiune care aduce cele două țări în pragul războiului. În ultimul moment, ministrul francez al Afacerilor externe, Théophile Delcassé, evită conflictul, cedând în fața pretențiilor englezilor, dar și Parisul și Londra, pe marginea prăpastiei, și-au dat seama de izolarea în care se aflau.

Ca și guvernul britanic, Delcassé a realizat gravitatea crizei. Într-o Europă dominată de acum înainte de raporturile de forță în care, în orice moment, un conflict armat riscă să izbucnească și să cuprindă întreg continentul, acesta cântărește pericolul pe care îl constituie pentru Franța faptul

de a rămâne izolată. Or, pentru acest discipol al lui Gambetta nu poate exista alt dușman decât Germania. Cu o obstinație care amintește de cea a lui Bismarck, care, cu zece sau cincisprezece ani în urmă, făcea eforturi ca să izoleze Franța, Delcasseé se va strădui să țeară o rețea de alianțe și prietenii care să ofere țării sale posibilitatea să înfrunte războiul sau să-l evite, fără să-și piardă din aparențe în cazul în care Reich-ul ar fi luat inițiativa unei acțiuni de forță.

Consolidarea alianței cu Sankt-Petersburgul constituie obiectivul prioritar al locatarului de pe Quai d'Orsay. Eforturile sale duc între 1899-1900 la o nouă definire a conținutului alianței. De data aceasta nu mai este vorba de a menține pacea cu orice preț, ci de a păstra „echilibrul european”. Aceasta înseamnă că, în cazul în care acesta ar fi afectat de Austro-Ungaria în zona Balcanilor, Franța ar putea interveni alături de Rusia. Oare aceasta nu însemna o angajare puțin prea mare? Fără îndoială, dar Delcassé așteaptă în schimb promisiunea de a fi sprijinit de ruși în cazul unui război a cărui cauză ar fi chestiunea Alsaciei-Lorena.

Curând i se oferă ocazia să creeze o breșă în Tripla Alianță. Italia, care se certase cu Franța la începutul deceniului 1881 din cauza protectoratului asupra Tunisiei, pe care Franța îl instaurase și care, sub impulsul ministrului Crispi își consolidase legăturile cu puterile centrale, se angajează după dezastrul colonial de la Adua, în Etiopia (martie 1896), într-o politică de „reculegere colonială” și de apropiere de Franța, motivată în același timp de rațiuni economice și politice, dar și de sentimentele francofile ale noii echipe de la conducere (Rudini,

Visconti-Venosta) și ale tânărului suveran Victor Emmanuel al III-lea. Încheierea contenciosului franco-italian se realizează în etape: acordul asupra Tunisiei în 1896, acordul comercial din 1898, care pune capăt celor zece ani de „război vamal“, acordul de retragere mutuală în cazul unei intervenții franceze în Maroc și a unei intervenții italiene în zona Tripolitană, încheiat în 1900, și, în sfârșit, promisiunea secretă făcută de Roma în 1902 de a nu intra în război împotriva Franței în eventualitatea unui conflict provocat de Germania.

Totuși, apropierea neașteptată de Regatul Unit constituie pentru Delcassé succesul diplomatic cel mai spectaculos și cel mai plin de consecințe pentru viitor. După Fachoda, atitudinea existentă de o parte și de alta a canalului Mânecii făcea imposibilă o alianță între cele două țări. Cu toate acestea, izolarea diplomatică a Marii Britanii, incapacitatea militară și concurența tot mai mare din partea Germaniei, atât din punct de vedere economic și comercial cât și în domeniul armamentului naval, constituie o conjunctură favorabilă pe care Delcassé a știut să o exploateze cu abilitate.

Negocierile duse la Londra de ambasadorul Paul Cambon au fost totuși fructuoase. Când, în mai 1903, regele Angliei, Edward al VII-lea, a făcut o vizită oficială la Paris, a fost primit la început foarte rece de o populație care nu uitase „afrontul de la Fachoda“. Abilitatea și buna sa dispoziție au sfârșit prin a-i atrage pe parizieni. Pasul cel mai greu era deja făcut, pas apreciat de populație și al cărui ecou se regăsește în presă și în discuțiile cotidiene. În iulie a fost rândul președintelui Loubet să se ducă la Londra, unde a fost primit cu entuziasm.

Până la urmă se ajunge la un acord semnat pe 8 aprilie 1904, având drept clauză esențială recunoașterea de către Franța a ocupației britanice în Egipt în schimbul libertății întreprinderilor franceze în Maroc. Tratatul nu cuprinde nicio dispoziție de politică generală și nu este nici pe departe o alianță. Totuși, așa cum este și pentru că face să dispară orice motiv de fricțiune între Franța și Regatul Unit, el constituie o schimbare considerabilă în situația diplomatică a Europei. Înlăturând un climat de cordialitate între cele două puteri, foste rivale, acesta pregătește în mod incontestabil o apropiere mai strânsă. Astfel, „Antanta cordială” anunță o nouă grupare a puterilor, conformă proiectului conceput de Delcassé.

1905: prima alarmă în Maroc

Acordurile din aprilie 1904, care lasă Franței mână liberă în Maroc, dau semnalul începerii crizelor care, în zece ani, vor conduce Europa de la „pacea cu arma în mână” la conflictul cel mai sângeros din istoria sa.

Franța a încheiat într-adevăr acorduri cu toate puterile interesate în echilibrul mediteraneean pentru a-și asigura binevoitoarea lor neutralitate în eventualitatea, din ce în ce mai probabilă, a unei acțiuni conduse de ea în Maroc. Dar Delcassé nu a solicitat Germania, mai întâi pentru că el nu vede în legăturile cu această putere decât un raport de rivalitate, apoi pentru că el consideră secundare drepturile și interesele Reich-ului în această regiune.

O astfel de politică nu poate să nu fie periculoasă. Wilhelm al II-lea intră în panică în fața rețelei de alianțe țesută de ministrul francez al Afacerilor externe și care, fără nicio îndoială, par a fi îndreptate împotriva țării sale. Cei de pe Wilhelmstrasse ar fi încântați să găsească o ocazie favorabilă pentru a provoca o sciziune între Franța și aliații și prietenii ei ruși și britanici. Profitând de ocazia oferită de intervenția primilor în Extremul Orient, apoi de evenimentele revoluționare din 1905, Germania va încerca să distrugă în același timp „Antanta cordială”, atrăgând englezilor atenția asupra pericolelor unei alianțe cu Franța, să provoace o ruptură între Franța și Rusia, arătând lui Nicolae al II-lea lipsa de importanță a ajutorului

oferit de aliata sa și, în sfârșit, să-l elimine pe Delcassé împreună cu politica lui.

În această perspectivă, vor alege Wilhelm al II-lea și cancelarul său, von Bülow, chestiunea marocană, tocmai pentru a provoca o criză de la care așteaptă drept consecință prăbușirea sistemului diplomatic elaborat de ministrul francez. Anarhia în care sultanul Mulay Abd el-Aziz a aruncat Marocul a încurajat foarte mult ambițiile puterilor europene. Până la începutul secolului, acestea nu au reușit decât să se neutralizeze una pe cealaltă, încercând rând pe rând să-și exercite influența asupra acestei țări. Suveranul marocan a oferit desigur avantaje, dar în mod egal tuturor statelor.

Or, situația se schimbă în momentul în care francezii își extind cuceririle spre zona algeriană de sud și spre Sahara. „Partidul colonial” și șeful acestuia, Eugène Etienne, consideră că a venit momentul ca Franța să-și desăvârșească acțiunea de colonizare a Maghrebului, instaurând protectoratul francez în Maroc. Aceasta este și părerea lui Delcassé care, de la instalarea sa pe Quai d’Orsay, s-a străduit, după cum s-a văzut, să obțină alăturarea puterilor mediteraneene la proiectele de expansiune franceză în Imperiul șerifilor. Neconsultând Germania, ale cărei interese economice în regiune nu sunt atât de neglijabile pe cât susțin francezii, și care nu poate lăsa Marocul să-i scape printre degete exact când conducătorii săi afirmă sus și tare „vocația sa mondială”, aceasta va prinde din zbor ocazia de a perturba relațiile franco-britanice, declanșând prima „criză marocană”.

Inaugurându-și politica „pumnului în masă”,

guvernul Reich-ului hotărăște să acționeze fără menajamente. La început, Wilhelm al II-lea acceptă cu rezerve politica elaborată de Holstein și von Bülow. Dar aceștia reușesc să-l convingă și, pe 31 martie 1905, în timp ce toată lumea este încă stupefiată de vestea dezastrului rus de la Mukden, el debarcă la Tanger, unde se prezintă drept apărătorul libertății marocane și ține un discurs al cărui conținut deformat de presă provoacă o mare tensiune între Paris și Berlin. Mai puternic în urma acestei intervenții și aprobat zgomotos de Germania care refuză de trei ori să negocieze cu Delcassé, sultanul propune imediat organizarea unei conferințe internaționale.

Această intervenție brutală ia guvernul francez pe nepregătite și îl divizează. În timp ce președintele Consiliului, Rouvier, și majoritatea miniștrilor sunt pentru o atitudine prudentă, Delcassé, care declară că este sigur de sprijinul britanic, pune să se treacă peste această opinie și să se înfrunte pericolul unui război. Pus la curent cu această neînțelegere, ambasadorul Germaniei intervine direct în dezbateri și îi sugerează lui Rouvier demiterea lui Delcassé. Pe 6 iunie, în cursul unei reuniuni a guvernului în care își simte în mod dureros marginalizarea, Delcassé demisionează. Germania obține astfel o primă victorie. Ea o va obține și pe cea de-a doua, în iulie, când Rouvier, care a obținut interimatul Afacerilor externe, acceptă, după o oarecare ezitare, întrunirea conferinței internaționale.

Pe 23 iulie 1905, în timpul întrevederii de la Björkö (o insuliță situată în apele finlandeze) între Nicolae al II-lea și Wilhelm al II-lea, Germania va fi foarte aproape de a obține și o a treia victorie care

ar fi fost decisivă. Copleșit de înfrângerea sa din Manciuria în fața japonezilor și influențat de „vărul său, Willy”, țarul acceptă până la urmă să semneze cu acesta din urmă un tratat de alianță defensivă la care este invitată și Franța să adere. Wilhelm al II-lea triumfă: alianța franco-rusă pare să fie distrusă, Franța dă înapoi în Maroc, Delcassé trebuie să cedeze în fața partizanilor unei politici prudente față de Germania.

Dar acestea sunt victorii mai mult aparente decât reale. Pentru împăratul Germaniei și pentru reprezentanții de pe Wilhelmstrasse, decepția nu întârzie să apară. Mai întâi apare o schimbare bruscă de atitudine după întâlnirea de la Björkö. Țarul acționase fără știrea ministrului său al Afacerilor externe, contele Lamsdorff. Pus la curent cu tratatul semnat, își dă seama de gravitatea consecințelor acestuia pentru alianța franco-rusă, căci i se pare exclus ca Franța să accepte intrarea într-o combinație diplomatică al cărei centru de greutate ar fi Reich-ul. Și, într-adevăr, când, în cursul unei discuții cu Rouvier, ambasadorul rus la Paris, Nelidov, face aluzie la eventualitatea unei alianțe continentale, președintele consiliului francez refuză cu hotărâre. Lamsdorff se străduiește să-l convingă pe Nicolae al II-lea de greșeala făcută. Rusia nu poate să intre în același timp într-o alianță cu Germania și să păstreze și prietenia Franței, o prietenie care, în afară de garanțiile militare oferite Imperiului țarist, deschide împrumuturilor rusești calea spre piața pariziană. Nicolae trebuie deci să renunțe la angajamentele luate la Björkö. Cel puțin, el anunță că „amână” aplicarea acestora.

De abia după conferința internațională de la

Algesiras, din ianuarie 1906, în care se decide soarta Marocului, izolarea Germaniei devine clară. Numai Austro-Ungaria îi susține principiile de control internațional. Celelalte puteri trecând de partea Parisului, încredințează supravegherea porturilor spaniolilor și francezilor. Astfel, în ciuda presiunilor făcute de Reich, Franța obține prioritatea în Imperiul șerifilor, iar criza marocană și riscurile de război pe care aceasta le-a prezentat o determină să strângă legăturile cu prietenii și aliații săi.

Tripla Înțelegere (Antanta)

Cu ocazia experienței dure care a pus-o față în față cu Germania, Franța și-a putut da seama de fragilitatea singurei alianțe de care dispune, cea încheiată cu Rusia. Șovăitoare pe plan diplomatic, aceasta din urmă și-a arătat în fața tinerei puteri nipone slăbiciunea armatei și a marinei sale militare. Fără să renunțe la această alianță, care rămâne totuși pivotul sistemului său defensiv, guvernul francez își îndreaptă privirile spre Regatul Unit, cu intenția de a completa „Antanta cordială” cu prevederi mai concrete. Or, atitudinea britanică din timpul crizei marocane constituie pentru Paris o încurajare incontestabilă.

Anglia, din ce în ce mai neliniștită de politica de înarmare navală dusă de Reich și de atitudinea războinică a lui Wilhelm al II-lea, a trecut printr-o adevărată stare de alertă în timpul discuțiilor de la Björkö. Adeziunea Franței la această combinație diplomatică ar fi dus fără îndoială la o alianță continentală care ar fi dezavantajat-o serios. Refuzul Parisului a însemnat pentru britanici o mare ușurare și, în timpul conferinței de la Algesiras, i-a făcut să opteze pentru susținerea poziției franceze, mergând până la schițarea unor planuri comune cu statul major francez în scopul de a face front comun în eventualitatea unui atac german.

Aceste consultări nu constituie totuși o alianță militară. A se alia cu Franța ar însemna în fapt să încheie o alianță și cu Rusia, cu care Anglia este în conflict în Asia centrală. Quai d’Orsay nu își

menajează eforturile pentru a ajunge la o rezolvare a problemelor în curs dintre Londra și Sankt Petersburg. În august 1907, aceste demersuri duc la semnarea unei convenții care reglementează litigiile coloniale și marchează reconcilierea anglo-rusă: țările vecine cu India, Tibetul și Afganistanul devin neutre, iar Persia, unde cele două puteri întrețin o surdă ostilitate, este împărțită în zone de influență.

Fără să constituie o alianță propriu-zisă, convenția anglo-rusă din 1907, ca și reglementarea cu câțiva ani în urmă a contenciosului franco-englez, înlătură obstacolele din calea unei apropieri între Regatul Unit și Imperiul rus. „Antanta cordială”, consolidată prin discuțiile la nivel de stat major din 1906 și acordurile anglo-ruse din 1907 duc la extinderea alianței franco-ruse și dau naștere în Europa începutului de secol XX unei noi grupări a puterilor, care va fi curând cunoscută sub denumirea de „Tripla Înțelegere” sau „Antanta”. Fără îndoială, aceasta nu este încă destul de solidă și nu constituie o adevărată alianță. Dar, în momentul în care vechea „Triplă Alianță” se sfârșeamă și pare să fie condamnată datorită poziției Italiei, „Antanta” apare ca o grupare cu perspective de viitor și care nu va înceta în continuare să se consolideze în ciuda eforturilor prodigioase ale Reich-ului de a o dezbină.

Aceasta este deja percepută de Germania ca o amenințare de încercuire și împarte Europa în două blocuri care, este clar pentru mulți contemporani, vor sfârși mai curând sau mai târziu, prin a se înfrunta, mai ales că, începând din 1907, rivalitățile dintre Tripla Alianță și Antantă se ascut din ce în ce mai mult.

De la afacerea bosniacă la a doua criză marocană (1907-1911)

Începând din 1907, continentul european redevine centrul de gravitate al relațiilor internaționale, iar în Balcani, la limita dintre zonele de influență austro-ungare și ruse se situează punctul de ruptură cel mai sensibil al echilibrului dintre marile puteri.

De la lovitura de stat care a pus capăt în 1903 domniei dinastiei Obrenovici, micul regat al Serbiei a devenit, sub conducerea lui Petru I Karagheorghevici, un centru activ de propagandă panslavistă și punctul forte al puterii ruse în Balcani. De acum înainte, țelul Serbiei este clar: unificarea cu slavii din sud pentru a forma o „Iugoslavie” independentă, aliată Imperiului rus și protejată de acesta. Această propagandă are ecouri în micul principat vecin al Muntenegrului și mai ales în rândul populației din Bosnia-Herțegovina, aflată din 1878 sub administrația Vienei.

Hotărât să pună capăt agitației iugoslave, guvernul lui Franz Joseph va profita de ocazia oferită de recenta înfrângere a rușilor în Extremul Orient și de revoluția care izbucnește în Turcia în 1908. Aceasta aduce la putere un partid al Junilor turci, care pare hotărât să reformeze vechiul Imperiu otoman. Deci nu mai este timp de pierdut. Viena hotărăște să construiască mai întâi o cale ferată spre Salonic, via Sandjak, în așa fel încât să separe Serbia de Muntenegru, apoi, după ce a promis ajutor țarului în problema ratificării regimului Strâmtorilor, declară anexarea

principatelor slave Bosnia și Herțegovina.

Aceasta însemna să rețeze definitiv orice speranță pentru ambițiile Belgradului. Imediat, Serbia ordonă mobilizarea și cere ajutor Rusiei. La Sankt Petersburg, ministrul Afacerilor externe, Isvolski, conștient că a fost dus de nas de omologul său austriac, se dă peste cap pentru a obține convocarea unei conferințe internaționale, ceea ce nici Austro-Ungaria, nici Germania nu sunt dispuse să accepte.

În timp ce statul major austriac și cel rus iau măsuri de mobilizare, iar Germania se declară gata să-și susțină aliatul austriac, Franța și Regatul Unit, cărora le este teamă să nu fie antrenate într-un conflict din care nu au nimic de câștigat, își oferă „serviciile” și propun lui von Bülow să se alăture acțiunii acestuia. Cu abilitate, von Bülow refuză această propunere pentru a obliga cele două puteri să-și lase baltă aliatul țarist. Calculul se dovedește a fi profitabil. Londra sfătuiește guvernul rus să accepte situația. La Paris, ministrul Afacerilor externe, Stephen Pichon, îl previne pe Isvolski că Franța nu poate să se angajeze într-un conflict provocat de o conjunctură în care „interesele vitale” ale țării sale nu sunt în joc și se mulțumește să ceară guvernului german să se folosească de influența sa pentru a rezolva situația. Or, dorind să mărească breșa pe care el o provocase în Tripla Înțelegere, von Bülow aruncă gaz peste foc. Pe 22 martie 1909, îi ordonă ambasadorului său să-i ceară lui Isvolski „asentimentul formal și fără rezerve” față de noua situație creată și adaugă că „un răspuns evaziv, condiționat, confuz va fi considerat drept un refuz”. Este un adevărat ultimatum pe care

guvernul țarist se vede nevoit să-l accepte. Înfuriat la culme, Isvolski îi sfătuiește pe sârbi să ordone demobilizarea.

Criza bosniacă se termină deci printr-o aparentă victorie a Triplei Alianțe. Țările Antantei au dat înapoi în fața măsurilor de intimidare luate de puterile centrale, trădând fragilitatea acordurilor franco-anglo-ruse. Evenimentele ce vor urma vor arăta totuși că acest succes austro-german nu este decât o nouă victorie a la Pirus. Sentimentul național iugoslav, cauză principală a crizei, a fost potolit dar nu distrus. Italia este îngrijorată de modificarea care s-a produs în *status-quo*-ul balcanic, fără ca ea să fi avut ceva de spus, nici să fi obținut măcar cea mai mică compensație. Dar, mai ales, alianța franco-rusă rămâne intactă și asta în ciuda calculelor lui von Bülow. Desigur, țarul este supărat pe Franța pentru că nu i-a oferit sprijinul pe care avea tot dreptul să-l aștepte de la aceasta, dar ostilitatea față de Berlin este și mai mare. Așa încât, departe de a dori să renunțe la alianța cu Parisul, el se arată dispus să o consolideze pentru a evita o nouă umilire și, dacă este posibil, pentru a se răzbuna pentru cea pe care tocmai o suportase.

Criza bosniacă este urmată de doi ani de pace relativă. Un acord de cooperare economică în Maroc este semnat chiar de Franța și de Germania, dar aceasta va fi repede dezamăgită de slabele avantaje pe care le are din acest aranjament. Astfel, convinsă că are avantajul forței, Germania nu așteaptă decât o ocazie pentru a repune problema pe tapet și a demonstra deșertăciunea alianțelor franceze. Pretextul este oferit în mai 1911 de ocuparea Fezului de către trupele franceze. În urma

unei rebeliuni împotriva sultanului Mulay-Hafid și pentru a proteja viața colonilor europeni blocați în oraș, Parisul decide ca acesta să fie ocupat de generalul Moinier.

Această acțiune, depășind drepturile atribuite Franței prin actul de la Algesiras, va permite Germaniei să redeschidă cazul Marocului în numele violării *status-quo*-ului. Nu că reprezentanții de pe Wilhelmstrasse ar îmbrățișa ideile expansioniste pe care le dezvoltă mediile ultranaționaliste, dar secretarul de stat la Afacerile externe, Kiderlen-Wächter, crede că jucând cu abilitate cartea marocană și mărinind tensiunea guvernul său ar putea obține compensații avantajoase. Acesta este motivul pentru care el îl sfătuiește pe împărat să „ia un gaj” ocupând, de exemplu, un port pe malul Atlanticului. Wilhelm al II-lea acceptă ideea și, pe 1 iulie, o canonieră purtând pavilion german, *Panther*, acostează în fața portului Agadir, unde debarcă un contingent simbolic. În același timp, guvernul Reich-ului îi anunță pe francezi că nu este împotriva instaurării protectoratului lor în Maroc, cu condiția ca Germania să primească compensații în Africa centrală. Invitat să fie mai exact, Berlinul cere Congo francez în totalitate.

Noul președinte al Consiliului, Joseph Caillaux, partizan hotărât al păcii, este decis să accepte revendicările germane, cel puțin parțial. El este încurajat de atitudinea diplomației ruse, care îi informează pe francezi în termeni nu prea voalati că nu este pregătită să intre într-un război pentru Maroc, așa cum nici Franța nu fusese dispusă să o facă pentru Bosnia cu câțiva ani în urmă. Dar Caillaux trebuie să înfrunte o opinie publică violent

germanofobă, care regretă politica fermă a lui Delcassé. El însuși nu poate accepta în totalitate pretențiile germanilor și, pe 17 iulie, aceștia sunt anunțați că Republica nu are intenția să cedeze Reich-ului întregul Congo. Ruptura pare să fie iminentă, iar Kiderlen pare să accepte cu ușurință riscul unui conflict armat. Numai că atitudinea împăratului și a anturajului său este mai puțin agresivă și contactul este menținut *in extremis* între cancelarii. Până la urmă, hotărâtoare este atitudinea englezilor. Informat asupra considerabilelor pretenții germane, cabinetul de la Londra îl anunță pe Wilhelm al II-lea, pe 21 iulie, că este pregătit, dacă este cazul, să sprijine cu armele poziția franceză. Pacifistul Lloyd George riscă să declare public că „formula păcii cu orice preț este nedemnă pentru o țară importantă”, iar escadrilele marinei sunt puse în stare de alertă.

Preocupat în ultimul moment să evite războiul, Berlinul se hotărăște deci să negocieze. Convorbirilor oficiale între ambasadorul Cambon și Kiderlen li se suprapune o negociere secretă între baronul de Lancken, purtătorul de cuvânt de pe Wilhelmstrasse și un trimis special al lui Caillaux, ceea ce, bineînțeles, va complica lucrurile. După îndelungi tratative și noi riscuri de ruptură, în noiembrie 1911 se va ajunge până la urmă la un acord. Germania, care între timp a trecut printr-o panică bursieră pe care Caillaux va pretinde mai târziu că a provocat-o în întregime, acceptă cu anticipație instalarea protectoratului francez în Maroc, primind în schimb o parte importantă a Congoului francez, cu ieșire la Atlantic.

Principalul rezultat al acestei crize este agravarea

ranchiunelor și animozităților dintre cele două principale puteri militare ale Europei. Intens solicitată, opinia publică este exasperată. Și francezii și germanii reproșează guvernelor respective umilințele suferite. Mulți consideră că de acum înainte războiul este singura ieșire posibilă din starea de tensiune care s-a creat în relațiile internaționale, iar Caillaux nu rezistă curentului naționalist care dorește respectarea acordului din noiembrie 1911. El este înlăturat și înlocuit cu Raymond Poincaré, un loren de un patriotism intransigent, de la care opinia publică așteaptă o atitudine fermă față de pretențiile Germaniei și pe care parlamentarii îl vor face președinte al Republicii. Alegerea sa este salutăată cu entuziasm de toți cei care vor să pună stavilă veleităților hegemonice ale naționaliștilor germani.

În plus, criza a scos în evidență și alte indicii îngrijorătoare despre divizarea Europei în două tabere dușmane. Chiar dacă alianța franco-rusă s-a arătat a fi ineficace în timpul crizei bosniace, sprijinul neașteptat oferit Franței de Regatul Unit dovedește că guvernul de la Londra a hotărât în mod deliberat să dea Antantei cordiale o interpretare extensivă. Tripla Înțelegere pare deci să evolueze spre o formulă din ce în ce mai asemănătoare cu cea a Triplei Alianțe. În atmosfera de criză permanentă care se instalează, riscurile unui război devin din ce în ce mai mari. Și, într-adevăr, de îndată ce criza marocană se liniștește, noi focare incendiare se aprind în Balcani.

Războiul balcanic și cursa înarmărilor

Noile crize balcanice se datorează intensificării antagonismelor apărute în perioada precedentă. În timp ce partidul „Junilor turci”, sprijinit de Germania lui Wilhelm al II-lea, face eforturi să refacă Imperiul otoman, Rusia se crede iarăși capabilă să joace un rol activ în regiune și este hotărâtă să-și ia revanșa pentru umilința suferită în 1909.

În mod paradoxal, Italia, aliata puterilor germanice în cadrul Triplei Alianțe, este cea care declanșează criza. În 1911, pradă unei puternice reacții naționaliste, aceasta declară război Turciei și intră în regiunea Tripolitană și în Cirenaica. Această nouă dovadă a slăbiciunii Imperiului otoman determină imediat micile națiuni creștine și independente din Balcani – Serbia, Bulgaria, Grecia și Muntenegru – să profite de situație și să-și împartă ultimele posesiuni europene ale Imperiului turc. Sub protecția Rusiei, se constituie astfel o „ligă balcanică”, a cărei axă este alianța sârbo-bulgară semnată în martie 1912.

Îngrijorarea Franței, care se teme să nu fie atrasă într-un angrenaj fatal, determină Rusia să încerce să oprească în ultimul moment tăvălugul pe care l-au pornit împreună. Este însă prea târziu: în octombrie 1912, statele balcanice atacă Turcia care, învinsă rapid, trebuie să-și abandoneze toate posesiunile de pe continentul european, cu excepția Constantinopolului și a regiunii de lângă litoral.

Dificultățile încep când vine momentul împărțirii

rămășițelor „omului bolnav”. Lăcomiei statelor balcanice i se adaugă intervențiile marilor puteri. Bulgaria, conștientă că a jucat rolul principal în războiul împotriva turcilor și nemulțumită de aranjamentele propuse își atacă brusc fostul aliat sârb în iunie 1913, provocând imediat constituirea unei coaliții îndreptate împotriva ei, în care intră Serbia, Grecia, România și, puțin după aceea, Turcia însăși, care încearcă astfel să recâștige o parte din terenul pierdut. Atacați din toate părțile, învinși de sârbi la începutul lui iulie, bulgarii sunt nevoiți să ceară armistițiu.

Abia acum Austro-Ungaria intră în arenă. Pe 4 iulie, contele Berchtold adresează Berlinului și Romei o notă în care subliniază pericolul pe care îl reprezintă o „Serbie Mare” pentru dubla monarhie și cere aliaților să i se alăture. Berlinul, dar mai ales Roma, refuză. Astfel, neputând să conteze decât pe forțele proprii, Austro-Ungaria trebuie să se resemneze și să abandoneze Bulgaria. Pacea semnată la București pe 10 august 1913 stabilește mai ales împărțirea între marile puteri a zonelor de influență din Balcani. Posesiunile europene ale Turciei se limitează doar la Tracia orientală, cu Adrianopole. Pentru a-i tăia Serbiei, de a cărei influență se teme tot mai mult, ieșirea către Adriatică, Viena încurajează crearea unui principat independent, al Albaniei, a cărei protecție se proclamă. În ceea ce-o privește, Rusia își exercită arbitrajul asupra Serbiei, care își mărește teritoriul spre sud, și asupra României, care primește de la Bulgaria partea meridională a Dobrogei.

Încă o dată s-a reușit evitarea unui război european. Dar crizele repetate determină să fie tot

mai prezentă perspectiva unui conflict generalizat, iar statele europene se pregătesc să-l înfrunte.

În toate statele bătrânului continent evenimentele ultimilor zece ani dinainte de război au tulburat opinia publică și au creat un climat încărcat de pasiuni. Dacă nu se iau în considerare câteva grupuri de exaltați, este neîndoielnic că popoarele nu doresc războiul, dar nici nu par a fi dispuse să renunțe la sentimentul național în fața imperativului păcii cu orice preț, așa cum ar vrea o minoritate de socialiști și de sindicaliști revoluționari. Odată criza declanșată, acestea vor accepta aproape în unanimitate să urmeze cuvântul de ordine al „sfintei uniri”, lansat de toate guvernele.

Repetarea și agravarea crizelor internaționale creează deci o psihoză a războiului care contribuie la consolidarea blocurilor. Cu toate că Italia, ale cărei interese și ambiții balcanice se lovesc tot mai deschis de cele ale Austro-Ungariei, a devenit pentru puterile centrale o aliată nu prea sigură, Tripla Alianță se reînnoiește în 1912. În același an, noi acorduri militare franco-ruse prevăd ca în caz de război armata țaristă să preia ofensiva pentru a-i împiedica pe nemți să-și maseze toate forțele pe frontul occidental, și se mai elaborează un plan de cooperare militară și navală între francezi și britanici. În sfârșit, în toamna lui 1912, Poincaré dă o interpretare lărgită alianței cu Rusia: Franța o va susține în eventualitatea unui atac german, chiar dacă războiul ar avea la origine un conflict balcanic.

În ambele tabere, cursa înarmărilor și întărirea efectivelor disponibile ia proporții îngrijorătoare. Începând din 1911-1912, Germania își mărește bugetul militar, iar în anul următor prevede mărirea

efectivelor pe timp de pace de la 600.000 la 800.000 de oameni și își accelerează programul de înarmare a marinei. Austro-Ungaria adoptă una după alta două legi militare (1912 și 1913), care urmăresc consolidarea dispozitivului său de apărare, în timp ce Rusia pune la punct un program militar care trebuie să-i asigure în 1917 o armată de 1.800.000 de oameni, iar parlamentul francez votează în august 1913 „legea celor trei ani”, care permite mobilizarea rapidă a 750.000 de oameni. În același timp, fiecare dintre viitorii beligeranți își sporește și își modernizează materialul de război, mai ales în domeniul artileriei grele.

Iulie-august 1914: concursul de împrejurări

Pe 28 iunie 1914, vizitând, cu ocazia marilor manevre, orașul Sarajevo din Bosnia, arhiducele moștenitor de Austria, Franz Ferdinand și soția sa morganatică, ducesa de Hohenberg, sunt asasinați de un student bosniac, Prinzip, membru al unei societăți secrete, „Mâna neagră”, legată de mișcarea naționalistă iugoslavă. Guvernul de la Belgrad nu are, probabil, niciun amestec în această afacere, dar anumiți ofițeri sârbi au participat totuși la pregătirea atentatului. Astfel, cu toate că împăratul Franz Joseph înclină mai degrabă spre prudență, guvernul și statul major de la Viena consideră că a sosit momentul ca, folosindu-se de acest pretext, să facă definitiv ordine cu Serbia. Dintre toate țările implicate în declanșarea războiului, Austro-Ungaria este deci cea care, încă de la început, își asumă riscul cel mai mare pentru că este în pericol de a-și pierde în zona dunăreană nu numai prestigiul, dar însăși propria existență, amenințată în mod direct de o eventuală dezmembrare a imperiului.

Evoluția frontierelor în zona Balcanilor

Germania este afectată mai puțin direct de ceea ce se petrece între granițele dublei monarhii. Numai că, de la sfârșitul celui de-al-doilea război balcanic, Wilhelm al II-lea își reproșează că și-a părăsit aliatul său cel mai sigur și se hotărăște să-l susțină de acum înainte chiar cu prețul unui război generalizat, pe care nu-l dorește, dar a cărei eventualitate o acceptă. De altfel, statul major consideră momentul deosebit de favorabil pentru Germania. Dacă tot este inevitabil războiul – și împăratul nu pierde nicio ocazie să o declare – nu este cea mai bună soluție să se profite de un avantaj cu aplicarea planului de reorganizare al armatei

rusești? Berlinul dă deci undă verde diplomației austro-ungare pentru lichidarea problemelor cu Serbia.

După ce a obținut, pe 5 iulie, sprijinul lui Wilhelm al II-lea, guvernul de la Viena pregătește în secret un ultimatum care nu este remis Serbiei decât pe 23, în momentul în care președintele Republicii franceze, Poincaré, și președintele Consiliului, Viviani, aflați în vizită oficială la Sankt-Petersburg, se îmbarcă pentru a se întoarce în Franța, ceea ce face dificilă comunicarea dintre șefii celor două state. Berlinul și Viena speră că acționând foarte repede vor limita conflictul la zona balcanică și formulează termenii ultimatumului în așa fel încât Serbia să nu-i poată accepta. În realitate, Belgradul nu respinge decât articolul 6, care prevede participarea funcționarilor austrieci la ancheta inițiată de sârbi pentru a stabili responsabilitățile în ceea ce privește atentatul. Aceasta este de ajuns pentru ca, pe 28 iulie, Austria să declare război Serbiei și să bombardeze imediat capitala.

Rusia nu poate, fără să riște să-și piardă orice influență în Balcani, să accepte ca sârbii să fie striviți iar ea să nu intervină, ceea ce guvernul rus anunță cu fermitate. Desigur că obținuse niște „asigurări” din partea lui Poincaré și, conștientă de încetineala preparativelor, aceasta începe de pe 29 iulie să-și mobilizeze parțial armata, în timp ce țarul îi trimite vărului său, Wilhelm al II-lea, o serie de telegrame prin care îi cere să facă presiuni asupra Austro-Ungariei pentru a se evita ireparabilul.

Un demers identic vine din partea Londrei. Sir Edward Grey propune guvernatorului german să înceapă niște negocieri care să rezolve chestiunea

sârbească și sugerează Vienei să ia orașul Belgrad drept „gaj” până se va ajunge la un rezultat. El avertizează în același timp Germania că, în cazul unui conflict, Regatul Unit nu va putea sta mult timp de-o parte. Văzând angrenajul fatal pus în funcțiune și fiind îngrijorat, cancelarul Bethmann-Holweg intervine pe lângă guvernul lui Franz Joseph pentru a-l convinge să accepte propunerea britanică. Dar la Berlin, ca și în celelalte capitale, militarii sunt deja cei care influențează deciziile, grijulii să nu fie luați prin surprindere și declanșând astfel un proces ireversibil. Atitudinea rușilor va grăbi lucrurile. În ciuda intervenției guvernului francez, care îi sugerează o atitudine moderată, Nicolae al II-lea decretează pe 30 iulie mobilizarea generală. Pe 31 iulie, Austria face același lucru.

Războiul

În fața acestei agravări progresive a pericolului, mișcarea pacifistă este paralizată de ezitățile și de divizarea conducătorilor socialiști și sindicaliști. În Franța, SFIO și CGT organizează împreună manifestații împotriva războiului, dar nu reușesc să se pună de acord în privința unei greve generale. De altfel, asasinarea lui Jaurès, pe 31 iulie, de către naționalistul Raoul Villain, provoacă tulburări în tabăra partizanilor opoziției și lasă drum liber susținătorilor „sfintei uniri”, așa încât ministrul de interne, Malvy nici nu mai trebuie să treacă la arestarea militanților pacifiști, prevăzută de „carnetul B”. În Germania, social-democrația trece pe primul plan ura împotriva autocrației țariste, lăsând pe locul doi preferința pentru pace, și îl asigură pe Bethmann-Holweg că nu va face nimic care să-l stingherească în acțiunile sale. Peste tot, uimirea și resemnarea popoarelor nu întârzie să se transforme în hotărâre în fața unui război inevitabil, despre care toată lumea crede că va fi scurt. Ba chiar, într-un veritabil entuziasm, idee pe care vor încerca s-o acrediteze toate scrierile naționaliste redactate imediat după aceea.

În timp ce diplomații discută iar opinia publică se mobilizează, statele-majore acționează. Guvernul francez, preocupat să nu facă nimic care să-l angajeze în mod direct într-un eventual conflict european, își retrage trupele la 10 km de la frontiera germană. Numai că, pe 31 iulie, Germania trimite două ultimatumuri: unul Rusiei, somând-o să

ordone demobilizarea, celălalt Franței, pentru a o obliga să-și precizeze atitudinea în cazul unui război germano-rus. Ambasadorul Reich-ului la Paris primește instrucțiuni ca în cazul în care Franța s-ar declara neutră, să ceară drept gaj încredințarea orașelor Toul și Verdun germanilor.

Pe 1 august seara, Rusia nedând niciun răspuns, Germania îi declară război, în timp ce Franța trece la mobilizare. Pe data de 2, germanii cer Belgiei să le dea liberă trecere pentru trupe, iar pe 3 încep ostilitățile împotriva Franței, sub pretextul că un avion francez ar fi bombardat orașul Nürnberg. În ceea ce privește Tripla Alianță, Italia și România, care nu sunt legate decât printr-un acord defensiv, consideră că împrejurările în care începe războiul nu le obligă să intervină.

Cât despre guvernul britanic, hotărât în majoritate să susțină Franța, nu a vrut să se angajeze prea devreme pentru a nu încuraja intransigența Parisului și a Sankt-Petersburgului și își înmulțește tentativele de conciliere. Invadarea Belgiei de către trupele germane mobilizează opinia publică britanică și înlătură ultimele împotriviri din sânul cabinetului. Pe 4 august, Regatul Unit declară război Germaniei. În mai puțin de două săptămâni, criza balcanică s-a transformat într-un conflict generalizat, preludiu al primului „război mondial” din istorie.

Astfel, teama diplomaților prezenți la Congresul de la Viena devine realitate. Europa, căreia ei au vrut să-i dea o configurație stabilă, s-a prăbușit din toate părțile. Bazată pe principiul legitimității, subestimând aspirațiile popoarelor, aceasta a exercitat o presiune constantă asupra

naționalităților. Luptele adesea victorioase duse de acestea din urmă au marcat secolul care desparte Congresul de la Viena de primul război mondial.

Dar triumful naționalităților incendiază întreaga Europă printr-o mișcare contagioasă care face ca întregul continent să fie afectat de orice modificare care intervine în oricare din țările care îl compun. În același timp, sentimentul național se transformă încet într-o pasiune orgolioasă și exclusivistă care nu-și găsește satisfacție decât în exaltarea unei națiuni în detrimentul celeilalte.

Înfruntarea dintre aceste naționalisme pizmașe și agresive aruncă până la urmă Europa într-un conflict, de a cărui amploare nici nu-și dă seama: un război de trei sau patru luni, nimic mai mult, estimează toți guvernanții. Nimeni nu-și imaginează că din acest prim conflict „mondial” Europa va ieși total transformată și pe deasupra stoarsă de vlagă și cu capacități reduse, pentru că își va pierde nu numai superioritatea față de restul lumii, dar și sensul însuși al propriului destin.

Capitolul 10

„RĂZBOIUL CEL MARE“ ȘI DESĂVÂRȘIREA EUROPEI NAȚIUNILOR

■ *Aruncate într-un război pe care niciunul nu se gândește să-l câștige repede, statele europene stabilesc un armistițiu în luptele politice interne, care este reprezentat de „sfânta unire“, și își aruncă în băătălie toate forțele de care dispun pentru a încerca să-i pună capăt în câteva săptămâni. Dar toate ofensivele lansate de beligeranți eșuează și, la sfârșitul lui 1914, fronturile se stabilizează.*

■ *Din 1915 până în 1917, dorința de a se agăța de terenul cucerit duce la un război de poziții. Îngropați în tranșee, soldații cunosc infernul unui război de uzură, al cărui supraviețuitori vor cunoaște ororile, frigul, lipsurile și moartea. Marile ofensive sfârșesc toate prin eșecuri sângeroase, bătăliile având de acum înainte drept obiectiv slăbirea adversarului și mai puțin înfrângerea rapidă a acestuia. Această formă de război antrenează mobilizarea economică și o intensivă propagandă („împuierea capului“) pentru ca spatele frontului să reziste.*

■ *Dificultățile militare din 1917 (eșecul ofensivei Nivelle în Franța, dezastrul de la Caporetto în Italia) provoacă criza. În spatele frontului, greutățile materiale duc la greve și manifestații. S-a terminat cu „sfintele uniri”, iar curentele pacifiste iau amploare. În Rusia, criza este mai gravă decât oriunde, ea provocând căderea țarismului, apoi eșecul guvernului provizoriu care dorea să continue războiul. Stăpâni pe putere, bolșevicii semnează pacea de la Brest-Litovsk. Ieșirea din joc a Rusiei este compensată în cadrul Antantei de intrarea în război a Statelor Unite în 1917.*

■ *Anul 1918 aduce sfârșitul coșmarului. Peste tot în Europa unde sunt guverne puternice, acestea pun capăt crizei și redresează situația internă. Hotărâtă să termine războiul, Germania lansează patru mari ofensive care au drept scop scoaterea Franței și Angliei din luptă înainte ca Statele Unite să intervină. În ciuda unor succese de început, eșecul final al acestora pecetluiește soarta conflictului. Începând din vara lui 1918, aliații preiau ofensiva. În toamnă, Germania și aliații săi sunt înfrânți iar în imperiile din centrul Europei izbucnește revoluția.*

Nu avem intenția să urmărim aici pas cu pas desfășurarea unui conflict care începe în august 1914 ca un război european, ci transformarea lui într-un război mondial din cauză că Europa constituie centrul de gravitație al lumii. Se va regăsi de altfel și prezentarea amănunțită a evenimentelor

acestei lungi înfruntări sângeroase, căreia contemporanii i-au dat numele de „Războiul cel Mare”. Nu ne vom opri decât la elementele absolut necesare pentru înțelegerea marii perturbații care afectează Europa și ale cărei ecouri se vor prelungi timp de treizeci de ani, fără ca bătrânul continent să-și mai poată regăsi echilibrul distrus în 1914.

În momentul în care izbucnește războiul, toate guvernele consideră că acesta va fi scurt: câteva săptămâni cel mult. Marea capacitate de distrugere a armelor moderne, testate cu ocazia războaielor balcanice, alimentează ideea că este imposibil ca acest conflict să se prelungească. Ca urmare, fiecare dintre țările angajate își aruncă toate resursele în bătălie, cu aprobarea aproape unanimă a populației, care crede că luptă pentru o cauză dreaptă. „Lupta civilizației împotriva barbariei”: iată cum este calificat în Franța războiul care începe, de un ziar de mare audiență cum este *Le Matin*.

În ceea ce privește imperiile centrale, aceeași stare de spirit animă atât pe conducători cât și populația. Peste tot în jurul guvernelor și a suveranilor se realizează „sfânta unire” care înlătură divergențele partizane sau rivalitățile personale. Viața economică este subordonată practic exigențelor operațiunilor militare și nimeni nu se gândește să o reorganizeze atâta timp cât se crede cu tărie că războiul va fi scurt.

Aceeași idee domină și statele-majore, unde se așteaptă ca ofensivele fulgerătoare să aducă o înfrângere fără drept de apel. La Berlin se contează pe încetineala mobilizării rușilor, care permite, înainte de a se ataca Estul, dirijarea tuturor

eforturilor spre frontul de vest și scoaterea Franței din joc. Pentru a dejuca această manevră, statele-majore francez și rus lansează o dublă ofensivă, înainte chiar ca toate trupele să fie adunate.

Cu sânge rece, generalul Joffre, comandantul-șef al armatelor franceze, salvează o situație care părea iremediabil compromisă. Profitând de greșeala tactică a germanilor, care au traversat în grabă Marna, neglijând garnizoana din capitală comandată de Galliéni și întărită pe flancul drept, acesta lansează pe 6 septembrie o puternică ofensivă care, după patru zile de lupte grele, îi obligă pe nemți să se retragă. „Victoria de pe Marna”, dublată de succesul din jurul orașului Nancy și de victoriile rușilor în luptele din Galiția cu austriecii, schimbă total fața războiului.

De acum înainte, în timp ce armatele Reich-ului încearcă din nou să-i încercuiască pe Aliați în nord, aceștia din urmă fac tot posibilul să se alipească trupelor belgiene care au reușit să elibereze Anversul. Această dublă mișcare de încercuire se transformă astfel într-o „cursă către mare”, care se termină în noiembrie prin luptele sângeroase din Flandra. La sfârșitul lui noiembrie, cele două armate se instalează una în fața celeilalte pe un front ce ține de la Marea Nordului până la frontiera elvețiană.

În acest timp, ofensiva rusească în Prusia orientală este oprită de generalii Hindenburg și Ludendorff. Învingători în bătăliile de la Tannenberg (august) și de la lacurile Mazuriene (septembrie), germanii obligă armata țaristă să bată în retragere. La sfârșitul lui 1914 frontul se stabilizează și aici. La cinci luni de la declarația de

război, este clar că marile ofensive de la care fiecare aștepta o victorie rapidă au eșuat definitiv. În timp ce Turcia intră la rândul său în conflict de partea puterilor centrale, Serbia rezistă cu disperare armatelor austriece și va continua să o facă până în toamna anului următor.

1915-1917: de la „războiul de poziții” la „războiul de uzură”

Eșecul marilor ofensive din toamna lui 1914 și pericolul prăbușirii frontului pe care acestea l-au creat determină statele-majore din cele două tabere să nu mai întreprindă noi acțiuni de anvergură înainte de a-și asigura serios pozițiile defensive. Pentru a se apăra de inamic, fiecare se îngroapă în tranșee legate între ele prin tuneluri și apărate de sârmă ghimpată. Soldații vor trăi aici timp de trei ani întrerupți de câteva perioade de odihnă și de permisiuni scurte. Condițiile de viață sunt abominabile. Măcinați de frig, de paraziți, prost hrăniți, înfruntând în fiecare zi moartea și nebunia, oamenii trebuie să reziste în ciuda bombardamentelor artileriei și atacurilor dușmanului. Imediat ce trec de parapetul care protejează tranșeea pentru a porni la asaltul liniilor dușmane, soldații pătrund într-un infern în care domnesc mitraliera, tunul cu tir rapid, grenada și chiar gazul asfixiant. Astfel, ofensivele sfârșesc în general în hecatombe și aceasta pentru o bucată de teritoriu de câțiva kilometri, adesea pierdut din nou după câteva zile sau după câteva ore, în timpul contraatacului inamic.

Totuși, până în 1917, moralul soldaților nu cedează, și cele două armate se întrec în eroism și în rezistență fizică. În spatele frontului guvernele se străduiesc să sprijine civilii din punct de vedere moral, selectând veștile de pe front și făcând o propagandă intensă („împuierea capului”). Ele trec

în același timp și la mobilizarea tuturor forțelor economice.

În numeroase uzine, în care muncitorii trimiși pe front au fost înlocuiți cu femei și cu muncitori străini, se abandonează producția obișnuită și se fabrică pentru armată uniforme, arme, muniții. Niciodată, niciun război european nu a necesitat o astfel de concentrare de energie și de resurse materiale.

Anul 1915 este pentru Aliați anul inițiativelor nereușite. Mai întâi pe frontul occidental, unde Joffre vrea cu tot dinadinsul să străpungă dispozitivul german. În două rânduri în luna mai, în Artois, și în septembrie în Champagne, el încearcă o ofensivă de mare anvergură fără însă să poată deschide o breșă în frontul adversarilor: 300.000 de soldați francezi sunt uciși în aceste atacuri.

Apoi, pe frontul de est, unde Aliații încearcă să ajute Rusia aflată în dificultate de la marea ofensivă din vara lui 1915. Pentru a aproviziona mai ușor pe ruși cu arme și muniții, aceștia ar trebui să controleze Strâmtoarele care fac posibil accesul în Marea Neagră. De aici ideea de a debarca trupe franco-britanice pe coastele Dardanelelor. Dar rezistența turcilor obligă până la urmă corpul expediționar să se îmbarce din nou, după ce a suferit pierderi deosebit de grele. Alte trupe debarcă în nordul Greciei, la Salonic, și reușesc să-și mențină pozițiile, dar au sosit prea târziu pentru a mai putea împiedica armatele austro-ungare să zdrobească Serbia.

Antanta obține totuși un succes diplomatic de anvergură. În mai 1915, guvernul italian se hotărăște să se alăture Aliaților, după lungi ezitări și

după ce a semnat cu francezii și cu britanicii un tratat care îi promite, pe lângă anexarea teritoriilor „iredente“, Trentino și Trieste, câștiguri teritoriale substanțiale pe coasta orientală a Adriaticii. Cât despre Bulgaria, aceasta trece de partea puterilor centrale.

Anul 1916 este marcat la est de succesele rușilor în Balcani și de intrarea în Război a României de partea Antantei. La vest, evenimentul capital este bătălia de la Verdun, pe care Falkenhayn o angajează încă din februarie pentru a slăbi trupele franceze. Există acolo o proeminență a frontului francez, având legături slabe cu pozițiile din spate, dar care va fi apărat timp de patru luni de luptători viteji, rezistând asalturilor infanteriștilor dușmani și teribilelor bombardamente ale artileriei. La sfârșitul lui iunie, germanii, care au cucerit totuși fortărețele de la Douaumont și de la Vaux, dar care au suferit pierderi la fel de mari ca și francezii, trebuie să-și recunoască înfrângerea. Generalul Pétain, care l-a înlocuit pe Castelnau, pune stăpânire pe Verdun. În cursul verii, francezii atacă pe râul Somme, dar fără să reușească nici ei să străpungă liniile inamicului. În sfârșit, pe mare, în Iutlanda, pe 31 mai, bătălia care pune față în față flota engleză și pe cea germană rămâne fără un rezultat clar.

Cotitura din 1917

Eșecul bătăliilor din 1915-1916 îndepărtează mai mult ca niciodată perspectiva unei păci imediate. La începutul lui 1917, beligeranții sunt cuprinși de oboseală. În ceea ce-i privește pe Aliați, aceasta crește odată cu dificultățile militare: în primăvară, eșecul ofensivei lansate în Artois și în Champagne de generalul Nivelle, în toamnă, dezastrul suferit de italieni la Caporetto. Pe toate fronturile, numărul morților și răniților este așa de mare încât guvernele trebuie să folosească recruți foarte tineri, instruiți în grabă, care sunt trimiși în primele linii pentru a „umple golurile”.

În contact cu greutățile și cu riscurile zilnice, avântul din primele săptămâni slăbește rapid. Atitudinea unor șefi militari, hotărâți să mențină o disciplină oarbă și chițibușară, care să fie respectată de oameni care își riscă zilnic viața și decizi să-și atribuie gloria succeselor obținute fără să țină cont de sângele vărsat, provoacă tulburări. În primăvara lui 1917, în Franța, există trupe care refuză să intre în prima linie, revolte care izbucnesc în anumite unități și, mai mult de atât, două regimente cantonate în regiunea Soisson care se pregătesc să se îndrepte spre capitală.

La această mare oboseală a combatanților se adaugă dificultățile cu care se confruntă familiile care trăiesc în spatele frontului. În toate țările, prioritatea acordată industriei de război de către guvernele care, luate pe nepregătite, nu văd altă soluție decât renunțarea la liberalism, face condițiile

de viață din ce în ce mai dificile. Aprovizionarea cu alimente este insuficientă, căci proviziile sunt rezervate în primul rând armatei. Încălzirea, hainele cer sacrificii. Din acest punct de vedere, situația puterilor centrale și a aliatelor lor este mult mai grea. Blocusul maritim instituit de Anglia și Franța le obligă practic să trăiască în autarhie și, în consecință, să impună populației restricții severe.

În aceste condiții, sfânta unire din primele luni ale războiului nu se poate menține mult timp. Sub presiunea militanților lor, partidele socialiste părăsesc guvernele, iar propaganda sindicală este reluată, mai ales în uzinele de armament. Peste tot se produc dezbinări ce dau naștere la curenți pacifiste care se transformă în mișcări revoluționare, mai ales acolo unde structurile sociale sunt mai fragile. Din 1915, membrii Internaționalei socialiste s-au adunat în Elveția, la Zimmerwald, pentru a cere începerea unor tratative de pace, dar fără niciun rezultat. La sfârșitul lui 1916, când situația pare fără ieșire, se fac eforturi pentru încheierea unei păci formale (pace albă). Aceste eforturi vin mai întâi din partea succesorului lui Franz Joseph, tânărul împărat Carol I, urmat apoi de papa Benoît al XV-lea și de președintele Statelor Unite, Woodrow Wilson, care încearcă să intervină. În Franța, Italia, Germania, minoritățile de stânga ale organizațiilor socialiste militează pentru pace. Chiar unii oameni de stat, puțin suspecti de simpatii revoluționare, ca fostul președinte al Consiliului francez, Joseph Caillaux, iau parte la căutarea unei soluții negociabile.

Totuși, nicăieri această mișcare nu este atât de puternică ca în Rusia, unde nemulțumirile îl fac pe

țarul Nicolae al II-lea răspunzător de toate eșecurile. În martie 1917 izbucnește o revoluție condusă de liberali. Nicolae al II-lea abdică în favoarea fratelui său, dar acesta refuză coroana. Vidul de putere, dorința liberalilor să pășeni ai guvernului provizoriu de a continua un război pe care sunt incapabili să-l conducă, fac să se încline balanța în favoarea bolșevicilor, partizani ai unei păci imediate. Armistițiul, apoi pacea separată semnată de guvernul bolșevic la Brest-Litovsk, permit austriecilor și germanilor să-și dirijeze toate eforturile spre frontul occidental.

Intrarea în război a Statelor Unite de partea țărilor Antantei (1917) va compensa din fericire efectele provocate de retragerea Rusiei. Hotărârea președintelui Wilson a fost motivată de „războiul submarin exagerat” dus de germani începând din februarie și în cursul căruia nave comerciale americane au fost scufundate.

Wilson își angajează țara în război în numele principiului „libertății mărilor”, dar a cântărit tot atât de greu și faptul că bancherii de dincolo de Atlantic au împrumutat sume mari francezilor și britanicilor și au tot interesul ca aceștia să câștige, ca și nemulțumirea tuturor celor care, timp de trei ani, au profitat de intensificarea exporturilor stimulate de război, negustori, industriași și mai ales fermieri din Middle West, ale căror stocuri se acumulează acum în porturile de pe coasta de Est din cauza războiului submarin.

Intervenția americană va juca un rol capital, dar de-abia peste un an, când Statele Unite vor reuși să mobilizeze și să transporte în Europa mai mult de un milion de soldați. Până atunci, instalarea în

ambele tabere a unor guverne puternice permite beligeranților să redreseze situația internă și să-și mobilizeze toate forțele pentru ultima fază a războiului.

1918: sfârșitul coșmarului

Începând cu sfârșitul lui 1917, oameni puternici își iau răspunderea conducerii războiului. În Germania, militarii sunt cei care își asumă răspunderile puterii. Hindenburg și Ludendorff instaurează o adevărată dictatură. Ei îl demit pe cancelar, îi controlează îndeaproape pe succesorii acestuia, zdrobesc revolta echipajelor de pe navele de război ordonând câteva execuții și pun capăt grevelor plasând uzinele sub autoritatea armatei.

În țările Antantei, crizele sunt rezolvate de oameni de stat energici care, pentru a câștiga războiul, renunță provizoriu la libertățile democratice. În Marea Britanie, liberalul George Lloyd constituie un guvern de uniune națională, hotărât să ducă un război dur. În Italia, un nou minister condus de Orlando îi arestează pe șefii socialiști, ale căror acțiuni au susținut agitația pacifistă. În Franța, puterea îi este încredințată radicalului Georges Clémenceau. Ajutat de popularitatea extraordinară de care se bucură în rândurile opiniei publice, cel care va deveni mai târziu „părintele Victorie” își asumă singur conducerea războiului, refuzând să informeze parlamentul sub pretextul păstrării secretului militar, neglijând Consiliul de miniștri și neluând în considerare decât în mică măsură părerile președintelui republicii, Raymond Poincaré. Politica pe care o duce este cea a războiului înverșunat, până la victorie. „Politica mea externă și cea internă sunt totuna”, declară el. „În politica externă fac război. În politica internă fac război.

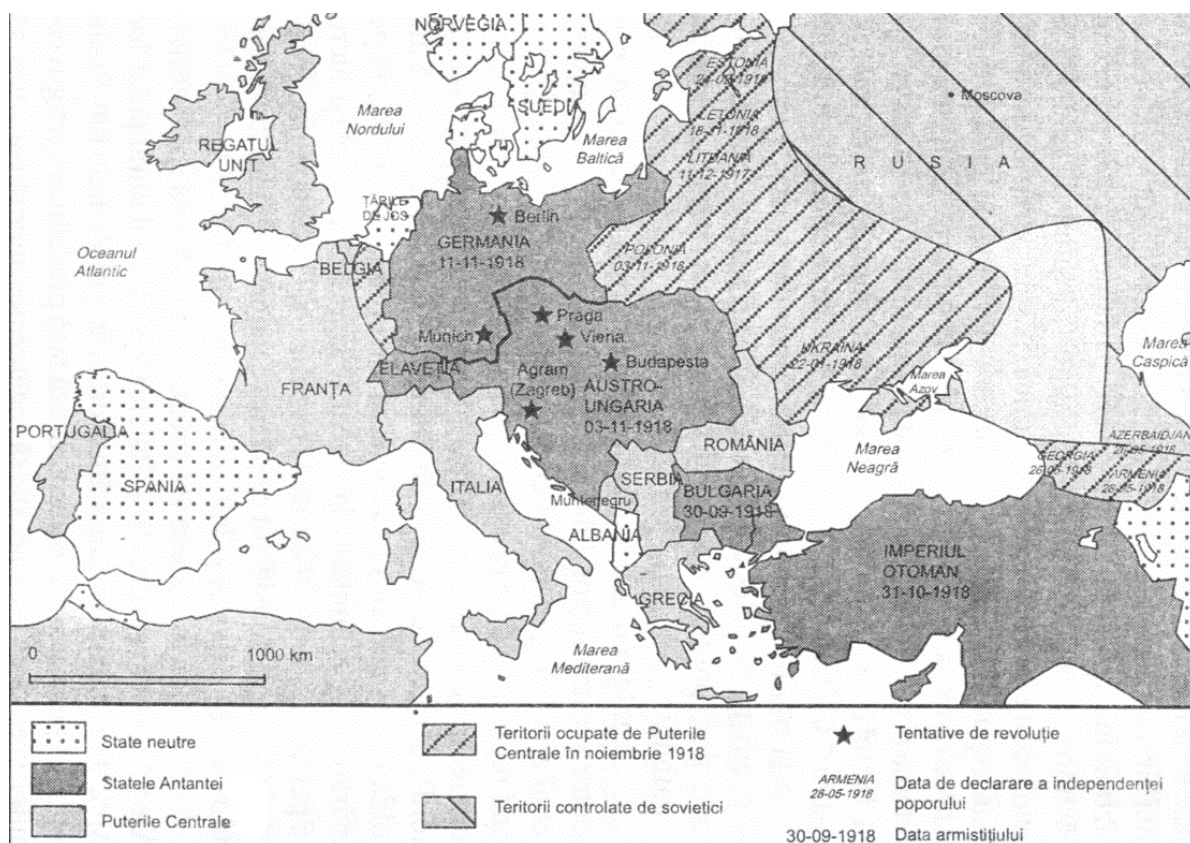
Peste tot eu fac război“. Clémenceau își manifestă hotărârea epurând administrația și poliția, executând pe trădători, dar și discreditaându-i pe pacifiști, mai ales când aceștia sunt, ca Joseph Caillaux, adversarii săi politici, pe care el îi consideră „defetiști“ și dușmani ai națiunii.

Paralel cu această acțiune întreprinsă de Clémenceau pentru a restabili moralul din spatele frontului, noul comandant șef al armatei, generalul Pétain, pune capăt rebeliunilor, utilizând represiunea (execuții nu prea numeroase, încarcerări, trimiterea răsculaților în companiile disciplinare din Africa de nord), dar procedând și la ameliorarea condițiilor de viață ale soldaților și mai ales la adoptarea unei noi strategii bazate pe apărare și pe renunțarea la atacurile sinucigașe. Același lucru se petrece în Italia, unde, după dezastrul de la Caporetto, generalul Cadorna, considerat ca un mare risipitor al sângelui oamenilor săi, este demis și înlocuit cu generalul Diaz.

Guvernele aliate se vor strădui să extindă aria conflictului. Am văzut că în aprilie 1917 Statele Unite s-au alăturat puterilor Antantei. După Revoluția din februarie, problemele din Rusia îi obligă pe francezi și pe britanici să facă presiuni asupra guvernului grec pentru ca acesta să înceteze cu tergiversările și să aleagă o tabără sau alta. În iunie 1917, francezii au trimis regelui Constantin un adevărat ultimatum. Legat de Curtea germană prin legături de rudenie, suveranul grec preferă să abdice. Venizelos constituie atunci un guvern care intră în război alături de Aliați și este imediat susținut de corpul expediționar al generalului

Franchet d'Esperey, staționat la Salonic din 1915.

Primăvara lui 1918 marchează întoarcerea la marile ofensive, lansate de armatele Reich-ului pe frontul francez. Germanii trebuie să acționeze repede căci blocada maritimă le paralizează treptat economia și aprovizionarea, în timp ce venirea americanilor începe să schimbe raportul de forțe. De aceea, aceștia își vor arunca toate forțele în patru ofensive disperate. La sfârșitul lui martie, ofensiva din sudul râului Somme, care eșuează, iar Aliații realizează unirea comandamentelor, Foch devenind general șef. În aprilie și mai, cele din Flandra și de pe râul Aisne. În sfârșit, în iulie cea din Champagne. Din nou amenințat, Parisul este bombardat de tunurile germane cu tir lung (91 de morți în biserica Saint-Gervais în ziua vinerii sfinte). Dar ultimele două atacuri germane sunt oprite rapid de Mangin și de Gouraud, iar începând din 8 august, Foch, care dispune datorită întăririlor americane de rezerve importante și de vehicule blindate (*tanks*) pentru a sprijini înaintarea infanteriei, lansează marea contraofensivă, care, în două luni, eliberează aproape în întregime regiunile franceze ocupate.

Europa în noiembrie 1918

În același timp, în Balcani se desfășoară ofensiva Aliaților, începând din Salonic și până în Palestina, obligându-i pe bulgari și pe turci să depună armele. La sfârșitul lui octombrie, italienii străpung frontul austriac la Vittorio-Veneto și obligă guvernul de la Viena să ceară armistițiu (3 noiembrie). Mișcările naționale, ținute în frâu timp de un secol, profită de înfrângerea militară a dublei monarhii: republica cehă este proclamată la Praga, iar un consiliu „iugoslav” se reunește la Zagreb pentru a pune bazele unui nou stat. Coroana habsburgică nu scapă nici ea de furtună: pe 11 noiembrie, la Viena izbucnește revoluția și este proclamată republica.

În aceeași zi, Germania trebuie la rândul ei să semneze armistițiul. În plină prăbușire a alianțelor și a sistemului politic, Wilhelm al II-lea încearcă *in extremis* să-și salveze coroana. El instituie un regim

parlamentar pe care îl respinsese până atunci și crede că poate conta pe armată, care a suferit desigur niște eșecuri și se retrage din fața Aliaților, dar care nu este încă înfrântă. Și aici, tot din spatele frontului vine lovitura de grație. În marile orașe izbucnesc revolte provocate de foamete și de cumplita oboseală a populației. Flota, mândria Kaiserului, se rășcoală și ea. Pe 9 noiembrie împăratul abdică și fuge în Olanda. Pe 11, plenipotențiarilor germani semnează armistițiul de la Rethondes.

Astfel se încheie, după 52 de luni de bătălii cumplite, un conflict ale cărui cauze au fost uitate de toate lumea, dar care se soldează cu distrugeri îngrozitoare: opt milioane de morți, douăzeci de milioane de răniți și mutilați, o zdruncinare profundă a edificiului european. În ceea ce-i privește pe învingători, aceștia speră cel puțin că tratatele de pace vor putea aduce Europei un nou echilibru.

Europa tratatului de la Versailles

De pe 12 ianuarie până pe 28 iunie 1919, are loc la Paris Conferința de pace care adună delegații din aproximativ treizeci de țări. Nu au fost invitați nici reprezentanții statelor învinse, nici cei ai tinerei Republici a sovietelor. Clémenceau susținea că rușii trădaseră cauza aliaților și că era necesar să se continue războiul de intervenție pentru a se ridica o „barieră” împotriva bolșevicilor. Ședințele plenare, cele 16 comitete de experți și comisiile de tot felul (52 în total) joacă un rol mai puțin important decât „Consiliul celor Zece”, format din șefii de guvern și miniștrii Afacerilor externe aparținând celor cinci principale puteri învingătoare: Statele Unite, Marea Britanie, Franța, Italia și Japonia. Dar organul principal de decizie este „Consiliul celor patru”, din care, începând de pe 24 martie, fac parte francezul Clémenceau, britanicul Lloyd George, italianul Orlando și președintele Statelor Unite, Woodrow Wilson, venit personal la Paris pentru a apăra principiile „noii sale diplomații”.

Ca și în 1815, era vorba de reconstrucția Europei și, ca în 1815, trebuiau găsite bazele acestei reconstrucții. Or, devine repede evident faptul că opiniile învingătorilor sunt radical diferite. Dorințelor lui Wilson, care vrea „să pună bazele unui nou sistem de relații internaționale” și care gândește pe termen lung, i se opun concepțiile pragmatice ale englezilor, dar mai ales preocupările pentru securitate ale francezilor. În condițiile unor abordări atât de diferite, delegații la Conferință vor

încerca să găsească compromisuri acceptabile pentru toți.

Formulate încă din ianuarie 1918, într-un mesaj adresat Congresului Statelor Unite (care enumera cele „14 puncte” faimoase pe care va trebui să se sprijine viitoarea pace), tezele lui Wilson afirmă într-un mod cu totul nou dreptul popoarelor la autodeterminare și preconizează abandonarea diplomației secrete, libertatea mărilor, dezarmarea, „garanțiile mutuale de independență politică și integritate teritorială”, toate acestea în cadrul unei „Ligi a Națiunilor”. Dincolo de intențiile generoase ale acestui program, considerat utopic de majoritatea europenilor, se vede din partea lui Wilson o dorință reală de a evita fricțiunile viitoare, limitând la maxim frustrările celor învinși.

Ideile lui Clémenceau se înscriu într-o cu totul altă perspectivă, care este cea a securității pe care Franța este îndreptățită să o pretindă în urma încheierii conflictului. Mai mult decât ceilalți beligeranți, Franța a suferit de pe urma unui război de care, consideră ea, Germania este singura răspunzătoare. Ea a cunoscut invazia și ocupația prelungită a regiunilor sale din nord-est, a suferit grele pierderi materiale și a ieșit din război epuizată din punct de vedere economic și financiar. Dar, mai ales, a plătit tributul cel mai greu de viață omenești. În concepția reprezentanților săi politici, trebuie făcut totul pentru ca niciodată vecina sa orientală să nu o mai poată atrage într-un nou conflict armat. În această chestiune, Clémenceau este investit de concetățenii săi cu un mandat categoric: Germania trebuie să plătească pentru distrugerile pe care le-a provocat, dar mai ales trebuie adusă „în starea de a

nu mai putea face rău“.

Europa de după Primul Război Mondial

Aceasta presupune să i se impună plata daunelor, iar Franța să aibă o frontieră „sigură“. Cu siguranță, Clémenceau este destul de realist pentru a nu urma extrema dreaptă în intențiile expansioniste din Rhenania. Dar ar dori, conform proiectelor stabilite de principalul său colaborator, André Tardieu, și de mareșalul Foch, să obțină de la Aliați recunoașterea „frontierei militare“ a Rinului, ceea ce înseamnă ocuparea permanentă a malului stâng al fluviului, prelungită prin capete de pod pe malul drept, ca și crearea unuia sau mai multor

state renane, desprinse de teritoriul german și plasate sub controlul S. N. (Societatea Națiunilor) Acest program se opune clar principiilor wilsoniene, bazate pe dreptul naționalităților și pe libertatea popoarelor de a hotărî singure, dar provoacă și împotrivirea lui Lloyd George, prim-ministrul britanic temându-se de o hegemonie franceză asupra Rinului și dorind menținerea unei Germanii puternice, care să devină o barieră în calea comunismului.

În sfârșit, respectarea angajamentelor luate în timpul războiului este invocată de reprezentanții Japoniei (care cer să preia drepturile germanilor în China), ai României, ai Greciei, dar mai ales de delegații italieni, care fac caz de tratatele de la Londra (1915) și de la Saint-Jean-de-Maurienne (1917), ce atribuie Italiei, pe lângă teritoriile iredente, Istria și Dalmația, cu populație slavă, și unele teritorii aparținând Imperiului otoman. Refuzul președintelui american, care nu se simte legat de promisiunile aliaților săi, și care, fără să consulte guvernul italian, adresează un apel poporului din peninsulă, va provoca plecarea și absența temporară a lui Orlando și Sonnino. Acest refuz va atâta sentimentul italienilor că au fost frustrați de victorie, situație de care vor profita naționaliștii lui d'Annunzio și apoi fasciștii.

În ceea ce privește recunoașterea dreptului popoarelor la autodeterminare, Conferința de pace înlătură de la dezbateri țările învinse, mai ales Germania, căreia i se impune o pace a leului la care este obligată să subscrie, ca și Rusia bolșevică, care nu este recunoscută de niciunul dintre beligeranți și se vede exclusă și ea din tratatul de pace. În aceste

condiții, tratatele elaborate de învingători par niște compromisuri între preocupările de securitate sau expansioniste ale puterilor și dorința conducătorilor lor de a satisface revendicările minorităților naționale, a căror voință de afirmare a identității tulbură bătrânul continent încă din 1848.

Semnat pe 28 iunie 1919 în Galeria Oglinzilor (locul a fost ales pentru a șterge umilirea din 1871), tratatul de la Versailles hotărăște soarta dușmanul principal, Germania. Articolul 231 stabilește în principiu responsabilitatea exclusivă a acestei puteri și a aliaților ei la declanșarea războiului și justifică în ochii învingătorilor faptul că fostul Reich nu a fost invitat să participe la hotărârea propriei sale sorți. Germanii refuză să recunoască validitatea acestei proceduri, considerând pe drept cuvânt că responsabilitatea conflictului nu poate fi imputată numai conducătorilor lor și că, în consecință, ei sunt victimele unui *Diktat*. Ei vor vorbi de asemenea de o „pace cartagineză”.

În principiu, în ciuda dorinței francezilor de a-și asigura poziții strategice dincolo de Rin, Germania nu-și pierde din teritorii decât în măsura în care transferurile teritoriale corespund aplicării stricte a dreptului naționalităților. Așa se întâmplă cel puțin în vest, Alsacia-Lorena fiind „înapoiată” Franței, în timp ce Belgia anexează cele două cantoane, Eupen și Malmédy, iar Danemarca primește, în urma unui plebiscit, Schleswigul de nord.

În est, numărul mare al naționalităților face dificilă fixarea frontierelor. Germania pierde regiunea Poznan și o parte a Prusiei occidentale, pe care trebuie să le cedeze Poloniei reconstituite, căreia i se asigură accesul la Marea Baltică printr-

un „coridor” lung de 80 de kilometri, care desparte noul stat de Prusia orientală. Polonezii se vor bucura de intrarea liberă în portul Danzig, oraș german plasat sub controlul SN, ca și Memel, situat mai la nord și anexat mai târziu de Lituania, în 1925. În sfârșit, după o perioadă agitată, marcată de un plebiscit favorabil Germaniei, o insurecție provocată de Polonia, intervenția acelor *corps-francs* venite din fostul Reich și arbitrajul Societății Națiunilor, Silezia de nord, bogată în mine și industrii grele, este împărțită între Germania și Polonia, soluție nedreaptă, care nu mulțumește pe nimeni. Germania, care pierdea astfel o șeptime din teritoriul său (88.000 km²) și a zecea parte din populație (8 milioane de locuitori) nu va accepta niciodată să recunoască noile sale frontiere orientale.

Clauzele militare ale tratatului reduc considerabil forța tinerei Republici de la Weimar. Armata este redusă la 100.000 de oameni, dintre care 5.000 sunt ofițeri, toți militari de carieră, căci serviciul militar este abolit. Germania nu are dreptul să posede nici aviație militară, nici tancuri, nici artilerie grea, nici marină de război. Ea trebuie să-și predea flota militară învingătorilor, dar aceasta se autoscutundă pe 21 iunie 1919, în rada portului Scapa Flow, bază britanică din nordul Scoției.

Și mai dure încă sunt clauzele economice și financiare. Fostul Reich pierde proprietatea tuturor garanțiilor și activelor sale din străinătate. El trebuie să acorde învingătorilor săi clauza națiunii celei mai favorizate și să accepte fără taxe vamale mărfurile venite din Alsacia-Lorena și din Poznan. Franța primește pentru cincisprezece ani teritoriul

Saar, sub controlul SN. La sfârșitul celor cincisprezece ani un plebiscit va hotărî soarta regiunii, dar minele de cărbuni vor rămâne în proprietatea statului francez. În sfârșit, considerată răspunzătoare de război, Germania trebuie, în funcție de articolul 231 al tratatului, să plătească despăgubiri a căror valoare, fixată mai târziu la 132 de miliarde mărci-aur, îi va fi notificată înainte de 1 mai 1921. În plus, aceste despăgubiri nu includ și „restituirile” dintre care unele dau tratatului un aspect meschin, uneori grotesc. Alături de operele de artă luate din Franța și din Belgia în 1870-1871 și în timpul Primului Război Mondial, la acest capitol figurează instrumentele astronomice luate din China în 1901, sau craniul unui sultan din Africa orientală, pe care germanii vor trebui să-l predea Angliei.

Partea a IV-a a tratatului îi ia Germaniei toate coloniile și posesiunile din Africa, din Oceanul Pacific și din China. Toate acestea sunt puse sub tutela principalelor puteri coloniale, care le primesc cu mandat de la SN.

În sfârșit, tratatul de la Versailles face din Germania un stat lipsit de importanță, a cărui suveranitate se limitează doar la teritoriul propriu. Malul stâng al Rinului este ocupat de armatele aliate pe o perioadă între 5 și 15 ani. În plus, regiunea este demilitarizată, ca și o bandă lată de 50 de km de pe malul drept. Numeroase comisii constituite de învingători își exercită autoritatea pe teritoriul german: comisia de navigație pe marile rute fluviale, comisia de guvernare a regiunii Saar, comisia pentru despăgubiri etc. Pentru a perfecționa sistemul de securitate instaurat de ea,

Franța obține de la Statele Unite și de la Marea Britanie un „tratat de garanție”, care prevede intervenția imediată a acestora în cazul în care Germania ar viola frontierele sale orientale, dar acest „instrument” diplomatic nu va fi niciodată ratificat.

Global, pacea de la Versailles nemulțumește pe cele două principale puteri interesate: Franța, care, în ciuda avantajelor obținute, consideră garanțiile de securitate insuficiente, și care le poartă pică aliaților săi pentru că nu au susținut-o în tentativa politică renană. Germania mai ales, a cărei populație și conducători denunță nedreptatea căreia i-a căzut victimă țara lor și respinge cu hotărâre clauzele morale și politice ale tratatului, ca și cele care modifică frontierele orientale ale fostului Reich.

Celelalte tratate semnate între 1919 și 1920 – tratatul de la Saint-Germain-en-Laye (10 septembrie 1919) și cel de la Trianon (4 iunie 1920) semnate cu cele două state succesoare ale dublei monarhii, tratatul de la Neuilly (27 noiembrie 1919) cu Bulgaria, tratatul de la Sèvres (11 august 1920) cu Imperiul otoman – hotărăsc soarta Europei de est și a Balcanilor.

Austro-Ungaria iese dezmembrată din conflictul pe care l-a provocat tocmai pentru a-și păstra unitatea. Cele două piese importante ale fostului Imperiu habsburgic sunt separate definitiv. Teritoriile lor sunt amputate. Ele nu mai au acces la mare și nu mai formează decât două state de mâna a doua, cu puțin mai puternice decât statele nou apărute în urma independenței popoarelor minoritare. Mai mult, Austriei și Germaniei li se interzice realizarea

acelui *Anschluss*, adică unirea într-un singur stat germanic.

Slavii din cele trei provincii de nord ale fostului Imperiu austro-ungar, Boemia, Moravia și Slovacia, se unesc pentru a forma Cehoslovacia. Slavii din sud își realizează vechiul vis al constituirii unei „Iugoslavii” cuprinzând, în afară de fostele state independente ale Serbiei și Muntenegrului, și provinciile austro-ungare ale Croației, Bosniei și Dalmației. La est, Polonia, care fusese ștearsă de pe harta Europei la sfârșitul secolului al XVIII-lea, renaște din propria cenușă și cuprinde între frontierele sale teritorii luate de la Austro-Ungaria (Galiția), de la Germania (Poznanian) și de la Rusia. În sfârșit, Italia anexează Tirolul austriac, iar România, care figurează printre marile beneficiare ale reîmpărțirii teritoriale, fosta Transilvanie ungară.

Bulgaria plătește scump greșeala de a fi ales în 1915 tabăra puterilor centrale. Ea trebuie să-i cedeze Iugoslaviei o parte a Macedoniei, României sudul Dobrogei, iar Greciei Tracia orientală.

Turcia, în sfârșit, cunoaște o dezmembrare tot atât de mare ca și Imperiul austro-ungar. Ea își pierde teritoriile din Orientul Apropiat, care sunt împărțite între Franța și Regatul Unit. În Europa, posesiunile ei sunt reduse la teritoriul litoral al Constantinopolului, în timp ce strâmtoarele devin neutre. Cu toate acestea, revolta tinerilor ofițeri adunați în jurul lui Mustafa Kemal va repune curând totul în discuție.

Tratatele din 1919-1920 duc astfel la o schimbare radicală a hărții Europei. Fondate pe principiul naționalităților, ele au trebuit să țină cont în același

timp de interesele puterilor, de dificultățile apărute în fixarea frontierelor acolo unde există o multitudine de grupuri etnice, cât și de necesitatea de a oferi noilor state granițe care să le asigure un minimum de viabilitate economică și securitate. Cu toate că, în ansamblu, noua hartă politică a Europei este în mai mare măsură o hartă a națiunilor decât cea din 1914 și, în consecință, dă satisfacție unor numeroase revendicări de recunoaștere a identității (numărul europenilor aparținând unor minorități supuse unei puteri străine a scăzut de la 60 de milioane la aproximativ 25), hotărârile luate de creatorii noii ordini internaționale provoacă învinșilor un resentiment profund, fără să satisfacă, cu toate acestea, toate puterile victorioase, începând cu Italia, careia i s-au refuzat anumite teritorii promise de Aliați în 1915. Pe de altă parte, numeroase minorități naționale acceptă cu greu să se integreze în state ce au luat naștere din dezmembrarea Imperiilor centrale: acesta este, de exemplu, cazul sudeților din Cehoslovacia, sau cel al croaților, ostili dominației sârbe în Iugoslavia. Aceste diferite nemulțumiri vor alimenta un „revizionism” (în sensul de dorință de a „revizui” tratatele) care va căpăta curând un ton agresiv și va apăsa greu asupra evoluției relațiilor internaționale.

Concluzie

Imediat după frământările revoluționare, remodelând harta Europei, suveranii restaurați ai Vechiului Regim se gândeau că vor realiza ceva durabil. Fondată pe principiul dinastic al legitimității, pe echilibrul între marile puteri ale continentului și pe dorința de a ignora ideile noi apărute din revoluție, această construcție își are totuși coerența sa. Se intenționa ca prin Sfânta Alianță să se reconstruiască și să se mențină o Europă a secolului al XVIII-lea.

În ciuda iluziilor întreținute de „sistemul Metternich” și a intervențiilor victorioase ale monarhilor împotriva forțelor revoluționare, această încercare de a împietri istoria așa cum era în 1815 era sortită eșecului. Dacă în încremenita Europă de sud și de est importanța arhaismelor permite păstrarea spiritului Sfintei Alianțe, acest lucru nu se întâmplă în Europa de nord și de vest. Dezvoltarea revoluției industriale, expansiunea burgheziei, mișcarea de idei fac din liberalism o „noțiune-forță”, care animă opinia publică, inspiră guvernele și sfârșește curând prin a da naștere unei politici. Alături de liberalism, această Europă evoluată vede curând afirmându-se voința democratică sub presiunea claselor mijlocii în plin avânt și a unei lumi muncitorești în plină expansiune. Începând din 1830, Europa de nord-vest iese din sistemul fixat în 1815 pentru a intra într-o altă istorie, dominată de

modernitate.

Peste tot de altfel, construcția din 1815 nu va înceta să se fisureze sub presiunea crescândă a naționalităților. Ținute în frâu începând cu Congresul de la Viena, acestea joacă un rol important în explozia din 1848 și, în ciuda înfrângerii lor la sfârșitul „primăverii popoarelor“, vor profita de slăbirea Austriei și a Rusiei, garanți ai concepțiilor din 1815, pe care vor încerca să le învingă. Sprijinite puternic de Napoleon al III-lea, începând din 1860 ele vor mătura ultimele obstacole din calea realizării obiectivelor lor și vor modifica până în 1914 harta Europei în așa fel încât Națiunea să coincidă cu Statul.

Este cu adevărat un efort disperat acela de a încerca oprirea mișcării de dezintegrare a marelui stat multinațional al Austro-Ungariei, care aruncă Europa în primul conflict mondial.

În multe privințe, aceasta din urmă reprezintă sfârșitul curentului care, începând din 1848, duce la prăbușirea construcției Congresului de la Viena. În realitate, nu este acesta efectul tentativei celei mai vechi monarhii din Europa de a salva o ordine pe care evoluția pare să o condamne, și în același timp al ciocnirii naționalismelor, forme de exaltare exagerată și șovină a spiritului național?

Nu este surprinzător că în aceste condiții se poate constata că, ultimii susținători ai Vechiului Regim fiind învinși, Europa din 1920 încearcă să se redefinească în jurul principiului naționalităților. Oare Europa naționalităților, care se naște în acest moment, va fi mai viabilă decât cea a Vechiului Regim restaurat după 1815? Pe aceasta se mizează în perioada care începe imediat după Primul Război

Mondial.

Triumful naționalităților înseamnă oare sfârșitul tentativelor de organizare a continentului? „Armonia europeană” instaurată de Congresul de la Viena s-a născut moartă? Ar însemna să uităm că, de-a lungul secolului, paralel cu afirmarea particularismelor naționale, s-a conturat și o dorință de colaborare între state, bazată pe conștientizarea existenței unor răspunderi reciproce și a unor interese comune. De la congresele europene din timpul Sfintei Alianțe la cele care, după fiecare criză, reunesc plenipotențiarilor marilor puteri pentru a încerca să găsească soluții acceptabile pentru toți, ideea de armonie europeană nu a dispărut niciun moment. Și chiar dacă, imediat după conflict, ideea organizării lumii pare să o învingă pe cea a organizării europene, subliniindu-se astfel pierderea influenței pe care a exercitat-o bătrânul continent, Europa continuă să joace rolul cheie în tratatele din 1919, așa cum ea va deveni și cheia de boltă a Societății Națiunilor, care ia naștere din aceste tratate. În mod discret, în umbra unei afirmări a națiunilor care ocupă prim-planul scenei, ideea unei Europe bine organizate nu încetează să-și croiască drum.

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Reconstrucția Europei și Sfânta Alianță
- 1848. „Primăvara popoarelor”
- Napoleon al III-lea și Europa naționalităților
- Europa lui Bismarck
- Ciocnirea dintre naționalismele europene
- „Războiul cel mare” și desăvârșirea Europei națiunilor

Volumul 5
Secolul XX (din 1919 până în zilele
noastre)

Traducere de Monica Timu

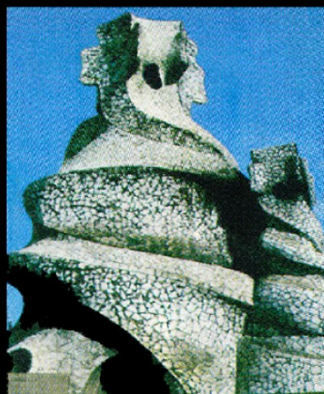
Ediție îngrijită, note și comentarii de Doina Barcan-
Sterpu

ISTORIA EUROPEI

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

În aparență, tratatele care pun capăt Primului Război Mondial pecetluiesc definitiv soarta continentului european. Pe ruinele imperiilor autoritare și autocratice, democrația pare să se instaureze peste tot, fie sub forma republicii după modelul francez, fie a monarhiei constituționale după modelul englez.

În realitate, războiul a introdus în Europa fermentii dezechilibrului care fac ca ruperea de universul acelei *Belle Epoque* să fie mult mai profundă și definitivă decât și-o închipuiau europenii. Mutațiile de ordin economic, politic, instituțional, mental și chiar estetic, provocate de marile traumatisme din 1914-1918, vor cântări greu în evoluția continentului.

Acestea acționează mai întâi prin deprecierea modelului de democrație liberală, căreia i se opune curând o nouă formă de stat autoritar apărut din noile realități, „statul totalitar”²¹⁷. În varianta sa comunistă sau fascistă, acesta se dezvoltă profitând de crizele care zguduie Europa și care pentru multă lume reprezintă o moștenire a primului conflict mondial. Ambele pretinzând că se trag din democrația liberală, provocând în schimb puternice mișcări care se opun pericolului pe care ele îl reprezintă, comunismul și fascismul²¹⁸ duc între cele două războaie o luptă îndârjită unul împotriva celuilalt. Dar principala victimă a înfruntării dintre

ele este democrația aflată în regres, considerată drept un regim vlăguit și învechit, depășit de noile probleme pe care le ridică continentul. Iar înlocuirea sa pare să și-o asume un fascism care, în mod hotărât, are vântul în pupă. Nimic nu pare să se opună ascensiunii nazismului hitlerist, în ciuda tratatelor și principiilor de drept, întreprinde la sfârșitul anilor treizeci cucerirea unui întreg continent supus curând asprimii și atrocității impasibile ale unei „noi ordini” bazate pe rasism, apoi pe genocidul „raselor inferioare”. Încă o dată, realizarea unificării continentului european trece printr-o cucerire hegemonică ce impune o dominație necruțătoare care are la bază îmbinarea tehnicii moderne cu întoarcerea la barbarie.

Pentru a scoate Europa din coșmar, nu va fi nevoie de nimic altceva decât de un al doilea război mondial. Dar cu ce preț! În 1945, țările europene încetează să mai fie actorii principali ai istoriei și nu vor mai reprezenta decât o miză în înfruntarea dintre marile puteri învingătoare și dintre regimurile pe care acestea le susțin. Conflictul dintre democrațiile liberale și fascism este înlocuit cu cel dintre democrațiile liberale și comunism, iar timp de o jumătate de secol, înfruntarea dintre cele două sisteme situată chiar în inima continentului, opune Europa Occidentală devenită anexa Statelor Unite, Europei Orientale, vasală a „marelui frate” sovietic, putere jumătate europeană, jumătate asiatică. Și acest conflict dintre blocuri, chiar dacă nu devine niciodată militar, timp de 45 de ani, va pune față în față într-o înfruntare nemiloasă sisteme economice, proiecte sociale, concepții despre lume și chiar culturi antagonice. Este adevărat că

mecanismul implacabil al confruntării dintre cele două Europe tinde să mai slăbească după anii cincizeci. În timp ce europenii din Vest încep o lentă și anevoioasă evoluție spre o unificare benevolă și progresivă, țările din Europa de Est, aparent supuse unui sistem rigid și imuabil, operează treptat o metamorfoză secretă dar foarte concretă.

Și va trebui să așteptăm anii 1989-1991 pentru ca sfârșitul acestei confruntări istorice, al cărei teatru a fost Europa, să înceapă să se contureze. După ce a pierdut războiul economic declarat liberalismului, blocul comunist suferă o brutală dezintegrare, o prăbușire în lanț a regimurilor care, de aproape o jumătate de secol, se mențineau prin forță, punând în evidență pasionanta problemă a destinului unui continent din nou stăpân pe viitorul său, văzut pentru prima dată în istorie, ca unul organizat în jurul acelorași valori.

Partea I
(1919-1945)
EUROPA ÎNTRE CELE DOUĂ
RĂZBOAIE

Europa imediat după Primul Război Mondial

Capitolul 1

1919-1921

O EUROPA ZDRUNCINATĂ

■ *Sfârșitul primului război mondial pecetluiește victoria aparentă a principiilor liberale. În realitate, pe plan politic ca și pe cel economic, conflictul s-a derulat cu prețul unor renunțări permanente la aceste idealuri.*

■ *În Rusia, paralizarea economică a țării, autoritarismul lipsit de competență al guvernării și suferințele populației provoacă o mișcare revoluționară care va duce la prăbușirea țarismului în martie 1917. Numai că dușmanii săi, liberalii și socialiștii moderați nu vor pune mâna pe moștenirea lăsată de acesta, ci aripa extremistă a social-democrației ruse, Partidul Bolșevic condus de Lenin, care va acapara puterea în urma unei lovituri de stat, „revoluția din octombrie” (noiembrie 1917).*

■ *Rusia va trece timp de patru ani printr-o perioadă de război civil și de intervenție străină. În timp ce guvernul bolșevic instaurează un regim de teroare („comunismul războinic”) pentru a face față foametei, răscoalelor țărănești și contrarevoluționarilor,*

țările Antantei trimit în Rusia un corp expediționar care sprijină ofensivele generalilor „albi”²¹⁹. Datorită refuzului populației de a-și susține adversarii, a agresivității „Armatei Roșii” și a dezgustului președintelui Wilson de a impune Rusiei voința marilor puteri, bolșevicii reușesc să-și salveze regimul cu prețul unei serioase „amputări” teritoriale.

■ Internaționala a III-a, fondată la Moscova în 1919, încurajează și canalizează tulburările și revoltele care zguduie Germania și Ungaria, grevele și manifestațiile care frământă Franța și Italia. Curând, în diferite țări europene își fac apariția partide comuniste care își însușesc strategia sovietelor. Cu toate acestea, proiectul unei Europe bolșevice, imaginat de Lenin, nu va avea niciun viitor. Revolta spartachiană²²⁰ din Germania este înecată în sânge de „Corpurile militare franceze”. În Ungaria, românii²²¹ zdrobesc „Republica consiliilor” a lui Bela Kun. Guvernele reprimă cu eficacitate grevele revoluționare din țările Europei Occidentale. Un „cordon sanitar” format din state tampon izolează Rusia Sovietică de restul Europei.

Tratatele din 1919-1920 confirmau noile raporturi de forțe din Europa și desemnau o nouă hartă politică a bătrânului continent, care corespundea mai bine decât în trecut repartizării naționalităților și revendicărilor identitare ale popoarelor, dar nu aduceau nicio soluție la profunda zdruncinare a

structurilor (economice, sociale, politice, instituționale) pe care războiul le provocase sau le accelerase.

Începând din 1815, Europa s-a confruntat cu problema complexă a realizării idealurilor promovate de Revoluția franceză. În cheștiunea naționalităților²²², Conferința de Pace tocmai venise cu o soluție care, susceptibilă de modificări de detaliu, putea în mare să apară ca definitivă. Dar nimeni nu s-a preocupat în mod serios să stabilească „conținutul” noii Europe. La prima vedere, lucrurile păreau destul de simple.

Secolul al XIX-lea fusese marcat de înfruntarea dintre absolutism și liberalism. În acest conflict care le-a pus față în față, Imperiile centrale au jucat rolul de campioane ale autorității „legislative”, iar puterile aliate pe cel al port-drapelului libertății, deși până în 1917, prezența Rusiei în tabăra țărilor Antantei a alterat puțin această frumoasă dihotomie în alb-negru. Astfel încât, înfrângerea austro-germană este urmată de un val de mișcări revoluționare care răstoarnă dinastiile autoritare și pun în locul lor republicile și monarhiile parlamentare. Wilhelm al II-lea este alungat din Germania, Carol I din Viena și din Budapesta, în timp ce în noile state care s-au constituit pe ruinele dublei monarhii, se instaurează republici care imită modelul occidental. Așa se întâmplă în Cehoslovacia cu Masaryk și Benes, sau în Polonia cu Pilsudski. Serbia furnizează Iugoslaviei un rege, dar de la bun început, această monarhie respinge orice apropiere de absolutism.

Or, chiar în momentul când idealismul wilsonian și influența marilor democrații occidentale dau

Europei instituții liberale, liberalismul însuși este repus în discuție atât pe plan politic cât și economic. Iar acest lucru se întâmplă chiar în țările unde acesta a triumfat cel mai devreme și în modul cel mai complet.

Susținătoare ale liberalismului economic, conceput de filozofii secolului al XVIII-lea și pus în practică în secolul al XIX-lea de burghezia din lumea afacerilor, statele occidentale s-au văzut constrânse de război să reglementeze inițiativa privată și prin intermediul agențiilor, comitetelor și comisiilor diverse să preia conducerea efectivă a economiei. Importurile și exporturile sunt controlate de stat care fixează taxele pe articolele de consum și stabilește nivelul salariilor. Tot statul este cel care reglementează locurile de muncă, rechiziționează mijloacele de transport, supraveghează agricultura de care depinde aprovizionarea cu alimente și subvenționează industriile indispensabile apărării naționale. Astfel, o mare parte a activităților economice trece sub controlul efectiv, dacă nu chiar sub autoritatea instituțiilor publice.

Aceleași deturnări de la liberalism se produc și în plan politic. Partizani confirmați ai libertăților cetățenești și ai respectării drepturilor omului, conducătorii democrațiilor occidentale trebuie să accepte evidența faptului că libertatea absolută nu se prea împacă cu exigențele unui război total care cere o mobilizare generală atât pe front cât și în spatele acestuia.

Pericolele la care sunt supuse secretele de stat prin practicile democrației parlamentare plasează la loc de cinste principiile politicii secrete și existența

unui domeniu rezervat care scapă de sub controlul parlamentului. Imposibilitatea de a tolera exprimarea opiniilor pacifiste, considerate „defetiste” și asimilate adesea cu trădarea, într-un moment în care se cer populațiilor sacrificii imense, face ca echipa de conducători să limiteze anumite libertăți cum ar fi de exemplu dreptul la asociere sau libertatea presei.

Practic, războiul este câștigat de niște guverne care își proclamă atașamentul față de principiile liberale, dar care în realitate aplică un sistem de economie dirijată și o dictatură militară. Aceasta înseamnă recunoașterea incapacității democrațiilor parlamentare de a depăși perioadele de criză, iar acest exemplu nu va fi dat uitării. Preocuparea pentru eficacitate va face ca în Europa să înflorească regimurile dictatoriale, în timp ce dificultățile momentului vor duce la eșuarea structurilor care ar fi trebuit să fie consolidate în 1919-1920.

Mai gravă este însă criticarea liberalismului de către doctrinele socialiste, în măsura în care aceasta nu constituie numai o alterare ocazională a unui principiu recunoscut oficial, ci o respingere totală a fundamentelor sistemului. La sfârșitul secolului al XIX-lea, doctrina lui Marx a sfârșit prin a învinge celelalte teorii socialiste. Aceasta prevede distrugerea societății capitaliste și instaurarea unei puteri proletare care își va exercita dictatura până în momentul în care orice urmă a ordinii burgheze va dispărea și va fi posibilă construirea unei „societăți fără clase sociale”.

Socialiștii își pun mari speranțe în conflictul care se declanșează în 1914 și în care mulți dintre ei văd

o manifestare a „contradicțiilor interne ale capitalismului“. Dar ei estimează, în general, că revoluția va izbucni în țara cea mai industrializată din Europa continentală, adică în Germania. Or, spre marea surpriză generală, procesul revoluționar începe la începutul anului 1917, în arhaicul Imperiu al țărilor.

Prăbușirea regimului țarist

Stat aproape în exclusivitate rural, Rusia nu pare defel să se preteze dezvoltării unei mișcări revoluționare. Industrializarea, care a demarat începând din anii 1880, este departe de a fi terminată și rămâne tributară capitalului străin. Apoi, nu a avut timp să creeze o burghezie la fel de numeroasă și de bogată ca cea din țările Europei Occidentale în ajunul Revoluției franceze. Clasa muncitoare este și ea puțin numeroasă – nu mai mult de trei milioane de muncitori dintre care mulți sunt foști țărani proaspăt transferați din mediul lor de origine – dar din cauza extremei concentrări a tinerei industrii rusești, aceasta este grupată în câteva orașe (Petrograd, Moscova, Odessa) unde se află întreprinderi de mari dimensiuni. Adăugând și condițiile de viață foarte grele – salarii mici, ziua de lucru de unsprezece și douăsprezece ore etc. – toate acestea explică marea receptivitate a acestui proletariat industrial la principiile propagandei revoluționare.

Opoziția politică este de orientări foarte diferite. Nobilimea liberală care ar vrea să controleze îndeaproape regimul țarist, burghezia reunită în Partidul Constituțional Democrat, care dorește o evoluție a regimului către un parlamentarism de tip occidental, socialiștii, divizați în „socialiști-revoluționari” care promit țăranilor confiscarea marilor domenii și în „social-democrați”, care se sprijină mai mult pe proletariat, dar care sunt ei înșiși împărțiți în „menșevici” și „bolșevici”²²³.

Refuzul categoric al guvernării țariste de a face niște reforme a dat deja naștere, așa cum am văzut, unor mișcări revoluționare ca cea din 1905, reprimată cu duritate de armată, dar care s-au terminat cu un început de liberalizare, abandonat însă curând de Nicolae al II-lea. Din multe puncte de vedere, se poate considera că motivul pentru care acesta din urmă și-a aruncat țara în războiul din 1914 a fost perspectiva de a o lua înaintea ridicării forțelor contestatare. Numai că, în loc să rezolve problemele guvernării, conflictul european le-a agravat. În 1914, Rusia nu atinsese un nivel de dezvoltare care să-i permită să facă față unui război industrial de lungă durată. Lipseau mâna de lucru și mijloacele de transport, producția se menținea cu greutate și nu putea furniza armatei cantitățile suficiente de arme moderne, de muniții și de alimente, care îi sunt necesare. Penuria de bunuri de larg consum și finanțarea operațiunilor de război provoacă o creștere vertiginoasă a prețurilor, în timp ce salariile nu cresc decât foarte încet. Rezultatul este un val de greve care se amplifică din toamna lui 1916 și care antrenează curând mai mult de 200.000 de muncitori.

În sfârșit, în 1916, situația militară devine și ea catastrofală. Prost echipați, prost comandați, adesea înfometați, soldații ruși au fost aruncați fără menajamente în ofensive disperate, care au nimicit un număr mare de oameni (la începutul lui 1917 existau deja 3 milioane de morți). Astfel, moralul trupelor tinde să scadă în mod îngrijorător. Oamenii dezertează cu sutele de mii, trec de partea dușmanului sau se automutilează pentru a nu se mai întoarce pe front. Mulți voiau o pace cu orice preț

care să le pună capăt suferințelor.

Criza politică capătă un caracter acut la sfârșitul anului 1916. „Sfânta unire” este repusă în discuție, cu atât mai mult cu cât țarul, care a pus mâna pe comanda armatei, și care practic nu mai părăsește Cartierul General, face numai gafe. În lipsa lui, la Curte domină clica împărătesei, o prințesă de origine germană care disprețuiește poporul rus și care favorizează influența tot mai mare a mediilor germanofile. Opinia publică este indignată de corupția care domină în mediile conducătoare, dar mai ales de dictatura pe care o exercită asupra Curții favoritul Rasputin, un vindecător aventurier care profită din plin de influența pe care o are asupra familiei imperiale și care de altfel va fi asasinat de apropiații țarului în decembrie 1916. Dar mai ales, burghezia și nobilimea liberală îi reproșează țarului că profitând de război, reinstaurează puțin câte puțin absolutismul. Acestea ar vrea să acționeze înainte ca situația să devină favorabilă partizanilor unei revoluții sociale.

Temându-se de mișcările muncitorești, țarul dă ordin să se închidă uzinele care nu lucrează pentru război. Încet, încet, economia este paralizată. Țăranii își stocheză recoltele ceea ce face să apară spectrul foametei în centrele urbane. Cozile ce se formează la ușile brutăriilor devin un pericolos ferment de revoltă. Pe 8 martie 1917 (23 februarie în calendarul rusesc care este în urmă cu 13 zile față de al nostru), insurecția începe cu jefuirea câtorva brutării din Petrograd, oraș lipsit de trei luni de pâine și combustibil. Ca de obicei, guvernul ripostează trimițând trupe. Pe 10 martie izbucnește o grevă generală condusă de socialiști. Armata

trimisă să înăbușe greva trece de partea mulțimii, iar soldații trag în ofițeri. Unii miniștri sunt arestați. Țarul, întors de pe front, încearcă să ajungă la palat, în timp ce în marile orașe se constituie consilii ale muncitorilor și soldaților, numite „soviete”. El este arestat de soldați și pe 15 martie sfârșește prin a abdica în favoarea fratelui său, marele duce Mihail.

De la „zilele din februarie” la „Revoluția din Octombrie”

Imediat după zilele revoluționare care au provocat răsturnarea lui Nicolae al II-lea, puterea este preluată teoretic de un guvern provizoriu – Comitetul Executiv al Dumei – în care sunt cuprinși deputați liberali sau socialiștii moderați, prințul Lvov, istoricul Miliukov, socialistul moderat Kerenski, dornic să păstreze cuceririle revoluției burgheze și să continue războiul. În realitate există o concurență între acest guvern de drept și sovietul deputaților muncitori și soldați din Petrograd în care menșevicii și socialiștii revoluționari sunt în majoritate și care are sprijinul maselor care au făcut revoluția. Sub presiunea acestora din urmă, în timp ce marele duce Mihail refuză coroana, guvernul provizoriu va adopta câteva timide măsuri liberale, dar refuză să satisfacă cele două revendicări principale ale poporului: pacea imediată și împărțirea pământurilor care, de altfel, se face deja, în mod spontan și foarte brutal și aceasta cu asentimentul bolșevicilor minoritari în soviete, dar care, pentru a-și asigura sprijinul țăranimii, acceptă pentru moment să renunțe provizoriu la programul lor de colectivizare.

Devenit șeful aripii revoluționare al Partidului Muncitoresc Social-Democrat, apoi fondatorul Partidului Bolșevic, Lenin era în exil în Elveția în timpul revoluției din februarie. În aprilie el se întoarce în Rusia după ce a traversat Germania și expune imediat în „Pravda”²²⁴ faimoasele „teze din

aprilie”: pacea, împărțirea pământurilor țăranilor, puterea în mâinile sovietelor. Impulsionați de el, bolșevicii fac progrese rapide. Numărul lor crește curând la mai mult de 100.000 și încep să aibă un rol determinat în anumite soviete și în rândurile echipajelor flotei, staționată la Cronstadt. Ei sunt avantajați de eșecurile și de divizarea adversarilor lor.

În luna iunie, ministrul de război, Kerenski, omul forte al guvernului provizoriu, vrea să impună prin atac „o pace fără datorii de război și fără anexări” al cărei partizan este. Dar soldații, ațâțați de propaganda bolșevică exercitată de sovietele soldaților, refuză să-l urmeze. Profitând de acest eșec, conducătorii revoluționari adunați în jurul lui Lenin încearcă în iulie să exploateze revoltele declanșate la Petrograd, pentru a pune mâna pe putere. Intervenția trupelor de cazaci salvează guvernul provizoriu și îl obligă pe Lenin și pe prietenii săi să se exileze în Finlanda. Devenit șef al guvernului, Kerenski se confruntă imediat cu un dublu pericol: la dreapta, tentativa contrarevoluționară din luna septembrie a generalului Kornilov și zdrobită de o revoltă populară, iar la stânga, succesele bolșevicilor care au luat parte activ la lupta împotriva puciului.

Abandonat de toți, șeful guvernului provizoriu nu vede salvarea decât în alegerea unei Adunări Constituante care ar permite poporului să se exprime, ar crea un regim parlamentar și ar scoate în evidență caracterul minoritar al Partidului Bolșevic, pe care îl consideră pe drept cuvânt principalul său adversar. Dar Lenin i-o va lua înaintea.

Din Finlanda, unde s-a refugiat, acesta pregătește acțiunea de forță împotriva lui Kerenski. Pentru a o duce la bun sfârșit, el se folosește în Rusia de un locotenent omniprezent, Leonid Troțki care s-a desprins de puțin timp de menșevici pentru a intra în rândurile formației revoluționare. Troțki introduce în soviete numeroși bolșevici, creează o miliție populară, „Gărzile roșii“, și devine președintele sovietului din Petrograd. În același timp, Comitetul Central al partidului trimite reprezentanți în misiune în întreaga Rusie, în Finlanda, pe frontul din Urali și în bazinul Donețului pentru a stabili legături cu sovietele locale. În ceea ce-l privește, Kerenski, care crede că este încă stăpân pe situație, se declară hotărât să termine cu bolșevicii. El masează trupe în jurul capitalei și în regiunea Moscovei și interzice ziarele bolșevice. Acesta este semnalul atacului. Pe 5 noiembrie 1917 (23 octombrie în calendarul rusesc), Lenin, care s-a întors clandestin din Finlanda, determină Comitetul Central al partidului să adopte hotărârea insurecției.

Aceasta se desfășoară cu o repeziciune fulgerătoare. În noaptea de 6 spre 7 noiembrie, gărzile roșii și soldații, care au trecut de partea revoluției, pun mâna pe toate punctele strategice din Petrograd, fără să întâmpine nicio rezistență. A doua zi, Palatul de Iarnă, sediu al guvernului, este ocupat. În timp ce Kerenski fuge, Congresul sovietelor, în care bolșevicii sunt acum majoritari, pune mâna pe putere și desemnează un Consiliu al Comisarilor Poporului prezidat de Lenin, avându-l pe Troțki la Afacerile Externe și pe Stalin în Ministerul Naționalităților.

Războiul civil și războiul de intervenție

Noul guvern ia imediat o serie de măsuri revoluționare menite să apropie regimul de masele populare. Acestea sunt „decretele din noiembrie”: decretul asupra păcii, decretul asupra pământului (împărțit țăranilor „fără nicio amânare și fără nicio despăgubire”), decretul asupra întreprinderilor care trec sub controlul muncitorilor și decretul asupra naționaliștilor cărora li se recunoaște egalitatea și suveranitatea.

Dar situația rămâne gravă. Pacea de la Brest-Litovsk, încheiată în martie 1918, pune capăt războiului în condiții foarte dure pentru fostul Imperiu țarist care pierde în primul rând Ucraina și Țările Baltice. Căzută pradă răzcoalelor țăărănești, jefuirii uzinelor și foametei, țara este asaltată în curând de atacurile contrarevoluției. Pentru a face față acestor amenințări și pentru a încerca să salveze revoluția, noul regim adoptă o serie de măsuri excepționale: „comunismul militar”.

Pentru a aproviziona orașele, Lenin îi atacă pe țăranii bogați, *kulaci*, care fac speculă cu grâu. El restabilește prin teroare ordinea politică instituind comisii extraordinare, o miliție politică, CEKA²²⁵ și înmulțind arestările și execuțiile rapide (în iulie 1918 are loc execuția familiei imperiale). În același timp, Constituția din 1918 creează o republică federală care conferă puterea unui Congres panrusesc al sovietelor, ales prin sufragiu universal, care numește Comitetul Executiv și Consiliul Comisarilor Poporului.

Considerând pacea separată semnată de bolșevici drept o trădare și temându-se de contaminarea revoluției ruse, Aliații - Franța, Marea Britanie și Japonia - îi susțin financiar și militar pe partizanii țarismului și începând din 1918, hotărăsc să intervină în mod direct pentru a distruge sovietele și pentru a deschide un al doilea front în Est. Corpuri expediționare debarcă la granițele Imperiului țarist: englezi la Arhanghelsk și la Murmansk, japonezi la Vladivostok, francezi la Odessa și în Transcaucazia. Dar ei își dau seama foarte repede că sarcina lor este mai dificilă decât și-au imaginat. Fondată și organizată de Troțki, Armata Roșie înfrânge trupele călitate în luptă ale Antantei și pe militarii profesioniști din armatele contrarevoluționare. Populația, la care Aliații cred că vor putea găsi sprijin, refuză să-i ajute pe străini și chiar când nu este aliată sovietelor, manifestă puțin entuziasm când este vorba de a susține o acțiune care nu poate să se termine decât prin revenirea foștilor stăpâni. În sfârșit, președintelui Wilson îi repugnă această metodă prin care se impune brutal unui popor voința marilor puteri. De altfel, armistițiul din 1918 face ca această intervenție să rămână fără obiect din punctul de vedere al scopurilor militare.

Rămân caracterul acestui regim, germenii revoluției sociale și ai destabilizării pe care acesta îi conține și a căror contaminare se face deja simțită în întreaga Europă Centrală. Din acest punct de vedere, deși divizați în ceea ce privește metoda ce trebuie folosită, Aliații sunt de acord să distrugă puterea bolșevică. Or, ei găsesc în Rusia factori favorabili pe care este doar suficient să-i exploateze.

Popoarele alogene au devenit independente datorită revoluției: Țările Baltice, Polonia, Finlanda nu mai fac parte din Imperiu. Armatele „albilor” acționează la granițele acestuia și primesc ajutor financiar și logistic din Occident. În 1919, regimul sovietic pare a fi pe punctul de a se prăbuși, asaltat de atacurile conjugate ale adversarilor săi.

În primăvara lui 1919, amiralul Kolceak, regent de Omsk în Siberia, ocupă Caucazul și se îndreaptă spre Volga cu 150.000 de oameni. În toamnă, Judenici, plecând din Țările Baltice cu ajutor material englez și cu soldați germani, amenință Petrogradul. În același timp, Denikin ocupă Ucraina și se îndreaptă spre Tula, în sudul Moscovei. Bătut de Armata Roșie, el trebuie să fugă. Dar resturile armatei sale sunt adunate de baronul Wrangel care pune mâna pe bazinul Donețului. Wrangel primește sprijinul trupelor poloneze ale lui Iosif Pilsudski care cucerește Kievul și vrea să profite de revoluția rusă pentru a anexa noului stat polonez cea mai mare parte a Ucrainei. Numai că organizarea, entuziasmul și disciplina Armatei Roșii, ca și divizarea adversarilor săi, vor provoca curând eșecul acestor tentative contrarevoluționare. Kolceak, înfrânt, trebuie să se retragă. La sfârșitul anului 1919 este făcut prizonier și împușcat. La Petrograd, energia entuziastă a lui Troțki salvează orașul și îl obligă pe Judenici să se întoarcă în Estonia. În sud, Armata Roșie împrășteie trupele lui Wrangel care fuge în Turcia.

Polonezii sunt și ei înfrânți. Generalii „roșii” Tuhacevski și Budieni recuceresc Ucraina și pornesc o ofensivă care ajunge până la porțile Varșoviei. Este nevoie de toată fermitatea lui

Pilsudski pentru ca armata poloneză, cu ajutorul Franței, să redreseze situația în ultimul moment. Generalul Weygand este trimis la Varșovia în fruntea unei misiuni militare în rândurile căreia se află și tânărul căpitan de Gaulle. Trupele poloneze sunt dotate cu material modern și în vara lui 1920, sovieticii sunt nevoiți să se retragă. Până la urmă, un tratat semnat în 1921 permite Poloniei să anexeze o fâșie de aproximativ 150 de km, populată cu ucraineni și cu bieloruși.

Astfel, în 1920 apare clar faptul că pe un teritoriu micșorat în urma anexărilor și a mișcărilor de emancipare ale popoarelor alogene, ofensiva îndreptată împotriva noului regim a eșuat. Pentru prima oară în Europa, vede lumina zilei un stat a cărui doctrină își are originea în socialism. Și a fost cât pe ce ca revoluția bolșevică să se extindă pe o mare parte a bătrânului continent.

Valul revoluționar din Europa

În 1918, condițiile par favorabile dezvoltării unei puternice mișcări revoluționare. Europa iese din război ruinită și plină de datorii. Inflația și scumpirea produselor de consum influențează serios situația claselor muncitoare. Dacă de pe urma războiului au profitat câțiva „noi îmbogățiți”, salariații, micii rentieri, țăranii săraci suferă din cauza diferenței tot mai mari dintre prețurile care cresc rapid și veniturile care stagnează sau se măresc dar foarte încet. În sfârșit, războiul a consolidat sentimentul de egalitate între oameni și provoacă o ură profundă împotriva forțelor conservatoare, dinastii, clase conducătoare, cadre superioare ale armatei, considerate responsabile de conflict. Stimulat de revoluția rusă și de criza economică care urmează „boom-ului” de după război, acest climat revoluționar se perpetuează până în 1921.

Guvernul bolșevic va încerca să profite de situație pentru a răspândi revoluția în întreaga Europă. Lenin consideră de altfel că puterea sovietelor nu are șansa de a se menține decât dacă capitalismul se prăbușește acolo unde contrarevoluționarii ruși au găsit un sprijin. Pentru aceasta, el hotărăște să creeze în martie 1919 o nouă organizație menită să înlocuiască Internaționala a II-a care s-a compromis nefăcând nimic pentru a împiedica războiul. Amenințați de armatele albilor și de intervenția marilor puteri, convinși pe de altă parte că revoluția este gata să cuprindă întreg continentul, bolșevicii

aleg ofensiva din perspectiva „strategiei pe termen scurt”. Cele 21 de condiții puse de Lenin partidelor socialiste europene pentru ca acestea să fie admise în Internaționala a III-a, numită Internaționala Comunistă sau „Komintern”²²⁶ impun acestor organizații să se transforme în partide de luptă, inspirate de modelul bolșevic și gata să obțină prin forță cucerirea puterii. Condușă de bolșevicul Zinoviev și instalată la Moscova, Internaționala a III-a se consideră drept statul major al unei armate disciplinate, însărcinată să organizeze revoluția în toate țările. În realitate, creată în plină criză, în lipsa reprezentanților marilor organizații socialiste din Europa Occidentală, Internaționala Comunistă nu are caracter reprezentativ. „Secțiile” naționale, care sub egida sa se dezvoltă cam peste tot, vor trebui să țină cont în strategiile proprii de interesele statului sovietic, devenit „patria proletarilor” și acest lucru va cântări greu în evoluția mișcării muncitorești europene. Aflată în așteptare, Internaționala va încerca să orchestreze mișcările revoluționare care au început să se manifeste înainte de crearea ei.

În Germania, unde, din cauza blocadei, populația a suferit privațiuni foarte grele, începând din noiembrie 1918 izbucnește prima revoluție. Greve, răscoale au loc în majoritatea orașelor germane unde, după modelul rusesc, s-au constituit „consilii” ale muncitorilor, soldaților și marinarilor. Unul după altul, prinții germani au trebuit să abdice, în timp ce la Berlin, unde s-a proclamat republica, cancelarul Max von Baden cedează puterea social-democratului Ebert.

Stăpâni pe putere, socialiștii germani sunt totuși

divizați. Cei mai numeroși și cei mai influenți sunt social-democrații majoritari. Grupați în jurul lui Ebert și ai lui Scheidemann, ei au un număr mare de membri (1 milion în 1919) și se bucură de sprijinul sindicatelor. Ei sunt reformiști, susținători ai instaurării unui regim parlamentar progresist dar ostil „dictaturii proletariatului”. Dorind cu orice preț să bareze drumul spre bolșevism ei acceptă să cadă la înțelegere cu armata. Începând din 10 noiembrie, se încheie un acord secret între noul cancelar și marele comandament al armatei.

Mai radicale sunt pozițiile social-democraților „independenți” care în 1917 s-au desprins de majoritari, dar care, deși se declară partizani ai unor reforme profunde (naționalizări, confiscarea marilor domenii), resping metodele violente. În sfârșit, în extrema stângă există o grupare cu caracter autentic revoluționar. Aceștia sunt „spartakiștii” ai căror șefi sunt Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg și Clara Zetkin. Ei nu sunt ostili nici violenței revoluționare, nici dictaturii proletariatului, dar nu sunt totuși de acord în totalitate cu șefii bolșevici, cărora le reproșează „centralismul” și importanța minoră pe care o acordă „spontanietății revoluționare”, temă de dezbatere care în 1904 i-a plasat deja pe Rosa Luxemburg și pe Lenin pe poziții total opuse.

Noua guvernare, care are nevoie de armată pentru a înfrânge o eventuală ofensivă spartachistă, se abține să aplice un program revoluționar care până la urmă este respins de marea majoritate a germanilor. Aceasta se mulțumește să introducă sufragiul universal și ziua de lucru de opt ore și pregătește convocarea unei Adunări Constituante,

destinată să instaureze un regim democratic liberal.

Germania este acum pradă unor tulburări generalizate dintre care cele mai violente au loc în regiunea industrială Ruhr și în Bavaria, unde o Republică comunistă este fondată de Kurt Eisner. În ianuarie 1919, spartachiștii, care tocmai se constituiseră într-un Partid Comunist (KPD), hotărăsc să înceapă ofensiva la Berlin. Ei decretează greva generală și declanșează insurecția armată.

În Ungaria, unde foametea face ravagii iar țăranii săraci au pus stăpânire pe pământuri, după abdicarea împăratului Carol I, puterea este preluată de un guvern liberal condus de un mare proprietar de formație occidentală, Mihaly Karolyi. Acesta se arată a fi de acord cu o serie de reforme economice și sociale profunde: naționalizarea băncilor și a marilor întreprinderi industriale, confiscarea și împărțirea marilor domenii etc. Dar apariția elementelor moderate dată de acest program radical, elemente majoritare în rândurile burgheziei, îl obligă să treacă în umbră.

În noiembrie 1918, elementele cele mai revoluționare ale Partidului Socialist au înființat Partidul Comunist din Ungaria, în fruntea căruia l-au pus pe un fost ziarist democrat, Bela Kun, convertit la concepțiile bolșevice în timpul prizonieratului său în Rusia. Închis în urma unei tentative de puci împotriva guvernului „burghez”, acesta este eliberat în martie 1919 în timpul unei insurecții populare care aduce Partidul Comunist la putere. Comisar însărcinat cu Afacerile Externe în noul guvern, Bela Kun este de fapt adevăratul șef al acestuia și sub egida sa se instaurează dictatura

proletariatului și se folosesc împotriva opozanților metode expeditiv: numai în Budapesta, peste 500 de execuții rapide. Dar autoritatea sa se manifestă numai în capitală și în partea centrală a țării, în timp ce la frontiere vecinii își arată nerăbdarea, profesiunea lor de credință anticomunistă ascunzând pretenții teritoriale excesive.

În Austria, în timpul ultimelor două săptămâni de război s-au înființat numeroase consilii muncitorești și militare care, cu ajutorul milițiilor înarmate, își exercită puterea politică și administrativă. Pe 3 noiembrie 1919 ia ființă la Viena Partidul Comunist austriac a cărui influență asupra maselor este totuși departe de a o egala pe cea a Partidului Social-Democrat și a liderului său prestigios, Friedrich Adler.

În sfârșit, în țările învingătoare, mișcarea revoluționară se manifestă prin numeroase greve care afectează mai ales Regatul Unit (căi ferate, mine), Franța (în primăvara lui 1919 și în 1920) și Italia. În ultima dintre aceste țări, în cursul verii din 1920, grevele capătă un caracter revoluționar evident. Din ce în ce mai mult, conducătorii Internaționalei a III-a se gândesc la posibilitatea unei „revoluții mondiale” și în această perspectivă, ei provoacă divizarea marilor partide muncitorești din Europa Occidentală – Secțiunea Franceză a Internaționalei Muncitorești în decembrie 1920, Partidul Socialist Italian în ianuarie 1921 – și înființarea unor formațiuni comuniste atașate în întregime strategiei sovietelor.

Regresul

În același timp în care puterile Antantei susțin în mod activ pe „rușii albi”, ele sprijină și eforturile guvernelor care se străduiesc să stopeze valul revoluționar.

În Germania, Aliații au avut grijă să nu distrugă complet armătura militară a puterii învinse. *Reichswehr* s-a întors de pe front în bună ordine și cu întreg armamentul. Ea și-a păstrat în parte prestigiul, întreținând în rândul opiniei publice mitul „loviturii pe la spate” de care ar fi fost vinovați socialiștii care au preluat conducerea mișcărilor din noiembrie. Totuși, în fața pericolului revoluționar, aceasta acceptă să cadă la înțelegere cu șefii social-democrați, în special cu omul forte al noului regim, ministrul de interne, Noske. Pentru apărarea Berlinului el organizează formații de voluntari, *corps-francs* în care se află și foști militari de carieră, patrioți autentici dar și o întreagă masă de declassați și marginalizați în căutarea unui acoperiș și a unei solde. De pe 13 ianuarie, armata și formațiile de voluntari înăbușă în sânge insurecția spartachistă. Karl Liebknecht și Rosa Luxemburg sunt arestați și uciși. În Bavaria, Eisner are aceeași soartă, în timp ce represiunea se extinde în întreaga Germanie cu o ferocitate pe măsura spaimei provocate de revoluție.

În Ungaria, contrarevoluționarii primesc un sprijin activ de la trupele aliate care ocupă țara. Datorită ajutorului dat de francezi se constituie la Szeged un guvern anticomunist, condus de contele Bethlen și

de amiralul Horthy și se împiedică acțiunea întreprinsă de Bela Kun. În zona controlată de acesta din urmă, criza economică, foametea și teroarea au făcut ca cea mai mare parte a populației să se îndepărteze de comuniști. Lovitura va veni totuși din exterior. În iulie 1919, armata română invadează țara pentru a distruge „regimul roșu ateu”. La 6 august aceasta cucerește Budapesta, în timp ce Bela Kun, al cărui regim nu a durat decât 133 de zile, trebuie să fugă în Rusia. Contrarevoluția a triumfat. Totuși, când amiralul Horthy, devenit șef al guvernului se pregătește să-l aducă înapoi pe Carol I de Habsburg, este împiedicat de împotrivirea românilor cărora li se alătură iugoslavii și cehii susținuți de Aliații pe care această soluție îi neliniștește. După ce a refuzat să proclame republica, Horthy își ia titlul de regent. Regimul autoritar pe care îl instaurează în fostele provincii maghiare ale dublei monarhii debutează printr-un val de violențe reacționare și antisemite.

În celelalte țări europene, guvernele reacționează în fața valului de greve revoluționare care urmează după război folosind metode diverse. În Franța, șefii sindicatelor sunt arestați iar Confederația Generală a Muncii este declarată ilegală. În Italia, unde guvernul este curând copleșit, sprijinul acordat de marii proprietari și industriași tinerei mișcări fasciste îi permite lui Mussolini să se apropie de putere. În Marea Britanie trupele zdrobesc greva feroviarilor, în timp ce în Spania, unde centrala sindicală CNT de orientare anarhistă declarase o grevă a cărei extindere devine amenințătoare, armata intervine și înăbușă în sânge mișcarea.

În 1920, în întreaga Europă mișcările

revoluționare au eșuat, cu excepția Rusiei Sovietice, centrul principal al revoluției pe care nici războiul de intervenție, nici ajutorul acordat armatelor albilor și polonezilor, nu au reușit să-l distrugă. Astfel, puterile învingătoare hotărăsc să-l izoleze printr-un „cordon sanitar” format din state tampon. În nord-vest de-a lungul țărmurilor Baltice, Finlanda, Estonia, Lituania și Letonia fac parte din această strategie de „îndiguire”. În vest, anexările făcute de polonezi fac din statul condus de mareșalul Pilsudski un ecran puternic între Rusia Sovietică și restul Europei. În sfârșit, în sud-est, pentru a mări puterea românilor, Aliații le-au dat Basarabia, în ciuda protestelor rusești²²⁷.

De acum înainte, teama de un nou acces de febră revoluționară, orchestrat de Internaționala Comunistă, va domina viața politică a continentului și se va afla la originea tulburărilor care îl vor zgudui. Dar în perioada 1919-1921 există alte cauze de conflict, în mod special cele care sunt legate de instrumentele diplomatice care erau menite să asigure Europei stabilitatea și pacea.

Primele atitudini contestatare față de noua ordine internațională

Imediat ce au fost semnate, tratatele din 1919-1920 sunt contestate de numeroase țări nemulțumite de soarta care le-a fost hărăzită, țări aflate atât în tabăra învingătorilor cât și în cea a învinșilor.

În Turcia, semnarea unui tratat care ratifică pierderea celei mai mari părți din provinciile europene ale imperiului provoacă furia armatei împotriva prea îngăduitorului Mehmed al VI-lea, devenit un instrument docil al britanicilor. Un grup de ofițeri, adunați în jurul generalului Mustafa Kemal organizează o lovitură de stat și convoacă o Adunare Națională care încredințează puterea șefului puciștilor. Acesta își declară imediat intenția de a declara nul tratatul de la Sèvres. Pentru a-l împiedica, englezii îi susțin pe greci împotriva Turciei, aceștia fiind principalii beneficiari din Europa de Sud ai dezintegrării Imperiului turc. Mustafa Kemal zdrobește armata grecească, îi alungă pe greci din Anatolia și îi obligă pe Aliați să recunoască, prin tratatul de la Lausanne (iulie 1923), posesiunea Traciei.

Pentru a rezolva definitiv problema populațiilor foarte amestecate pe țărmurile asiatice ale Mării Egee care conțin germenii viitoarelor conflicte, un milion de greci sunt transferați în Europa, în timp ce 300.000 de turci se instalează în Asia Mică.

În tabăra învingătorilor, conflictul cel mai grav este cel dintre italieni și iugoslavi, din cauza Istriei

și Dalmației promise Italiei prin tratatul de la Londra, dar a căror anexare a fost respinsă de președintele Wilson. În septembrie 1919, poetul naționalist Gabriele D'Annunzio se hotărăște să procedeze ca Garibaldi cu regatul Neapolelui și al Romei și să pună Europa în fața faptului împlinit. În fruntea unui corp de voluntari, „arditi”, el ocupă portul Fiume pe care însă va trebui să-l părăsească cincisprezece luni mai târziu, după ce Italia și Iugoslavia vor hotărî prin tratatul de la Rapallo să facă din regiunea Fiume un stat independent pe care de altfel Mussolini îl va anexa în 1924.

Pentru celelalte conflicte de mai mică importanță, se găsesc soluții provizorii. Vilnius, disputat de Polonia și Lituania, este anexat de prima. Regiunea Teschen, bogată în zăcămintele de ulei, devine obiectul unui litigiu între Polonia și Cehoslovacia care va fi rezolvat printr-o împărțire care nu mulțumește pe nimeni. În sfârșit, două state nu se pot resemna cu soarta pe care le-au rezervat-o tratatele: Germania, pentru care „coridorul” Danzig este simbolul unei păci umilitoare și Ungaria care este indignată să vadă două milioane de maghiari trăind pe pământ străin.

Dacă adăugăm faptul că Congresul Statelor Unite, într-un acces de izolaționism, refuză să ratifice tratatele și actul de constituire al Societății Națiunilor al cărei principal artizan fusese Wilson, că Italia este ofensată în aceeași măsură ca Germania și Ungaria de rezultatul Conferinței de Pace, că rivalitățile imperialiste ridică curând Anglia și Franța pe una împotriva celeilalte în țările arabe, că tot Franța, îngrijorată de dorința de revanșă a statelor revizioniste, se pregătește să

încheie înțelegeri cu micile puteri „mulțumite“ din Europa de Est (Polonia, Cehoslovacia, Iugoslavia, România), că, în sfârșit, toate statele europene privesc cu neîncredere spre Rusia Sovietică, se vede clar că tratatele din 1919-1920 prevestesc mari furtuni viitoare. Cu siguranță, deceniul care începe va aduce curând Europei un echilibru aparent pe fondul unei stări de liniște politică și de prosperitate. Dar germenii conflictului pe care îi conține pacea de la Versailles vor deveni virulenți câțiva ani mai târziu, odată cu „marea criză“.

Capitolul 2

ECHILIBRUL PRECAR AL ANILOR

'20

■ *La ora bilanțului, Europa descoperă cu groază consecințele primului război mondial: pierderi umane considerabile care lasă continentul sleit iar populația sa îmbătrânită, ruine care timp de un deceniu vor marca peisajul, o prăbușire financiară care sărăcește zona geografică ce fusese cea mai bogată din lume. Europa a încetat să mai reprezinte centrul de gravitație al planetei. Pe plan economic, concurenții săi din noile state i-au acaparat piețele de desfacere. Coloniile și-au dat seama de slăbiciunile sale, iar avântul mișcărilor naționaliste face să se clatine dominația imperialistă. Conflictul a tulburat echilibrele sociale pentru un timp îndelungat. În sfârșit, democrația liberală, aparent triumfătoare în 1918, este repusă curând în discuție în noile state unde aceasta a fost instaurată.*

■ *Pacea însăși nu este câtuși de puțin asigurată. Contenciosul franco-german asupra compensațiilor și securității constituie o sursă de dezechilibru, care duce în 1923 la expediția militară din regiunea Ruhr, hotărâtă de*

Poincaré. Cu toate acestea, acțiunea de forță dovedindu-se a fi sinucigașă atât pentru Franța cât și pentru Germania, începând din 1924, o nouă perioadă de conciliere și de destindere se instaurează sub influența lui Aristide Briand și a germanului Stresemann. Aceasta este favorizată și de „euforia” economică ce pune stăpânire pe continent datorită rezolvării problemei compensațiilor prin planurile Dawes și Young, a investițiilor americane și a înțelegerilor internaționale dintre cercurile de afaceri.

■ Numai că această iluzie a unei noi epoci de stabilitate este dezmințită de o întreagă serie de elemente destabilizatoare. Franța încheie împotriva statelor revizioniste „alianțe de asigurare” cu Polonia și cu statele „Micii Antante”²²⁸. În Rusia Sovietică, victoria lui Stalin anunță o nouă perioadă de tensiuni între aceasta și lumea capitalistă. Din 1927, Internaționala a III-a anunță o confruntare inevitabilă și preconizează „tactica luptei de clasă”. În sfârșit, Italia trăiește prăbușirea democrației liberale și venirea fascismului.

■ Două eșecuri deosebesc caracterul iluzoriu al ordinii europene din anii douăzeci: cel al „Protocolului de la Geneva” din 1924 care propunea ca pacea să se bazeze pe tripticul „arbitraj, securitate, dezarmare” și cel al proiectului de federație europeană propus de Briand.

Început printr-un război european, conflictul din 1914-1918 nu a întârziat să degenereze în război mondial. Nu este mai puțin adevărat că Europa a constituit câmpul principal al înfruntării și că, odată pacea restabilită, ea resimțea în mod dureros consecințele unei crize în cercul căreia a fost cât pe ce să se prăbușească.

Bilanțul unui conflict sinucigaș

Faptul că „declinul Europei“, care apare ca evident după 1918 (acesta este și titlul lucrării publicate în 1920 de geograful A. Demangeon) a început să se manifeste pe diferite planuri încă din primii ani ai secolului XX, nu schimbă cu nimic situația tragică a bătrânului continent care iese din conflict sinistral din punct de vedere material și moral.

Contemporanii sunt impresionați în primul rând de sacrificiile umane. Acestea sunt într-adevăr înspăimântătoare: mai mult de 8 milioane de morți europeni și milioane de invalizi, fără a socoti victimele războiului civil și ale războiului de intervenție din Rusia. Franța, cu 1.400.000 de morți și dispăruți, a pierdut 10,5% din populația activă, la care trebuie adăugate cele 100.000 de decese în urma gazării sau a rănilor grave, și cei aproape 1.100.000 de invalizi de război, dintre care 130.000 de mutilați. Germania și Austro-Ungaria au plătit un tribut aproape tot atât de mare: 1.850.000 de morți pentru prima, reprezentând 9,8% din populația activă, 1.540.000 pentru a doua (9,5%). Cât despre Rusia, aceasta și-a lăsat pe câmpurile de luptă 1.700.000 de oameni până în 1917 și 5 milioane în total până în 1921, dacă se adaugă victimele directe și indirecte ale revoluției și ale contrarevoluției. Regatul Unit și Italia au suferit ceva mai puțin de pe urma acestui măcel, pierderile acestora ridicându-se la 744.000 de morți și respectiv 750.000 (5,1 și 6,2% din populația activă).

La aceste pierderi trebuie adăugate decesele civililor din cauza operațiunilor militare și mortalității crescute din timpul războiului din cauza condițiilor proaste de igienă și a bolilor. Numai așa-zisa „gripă spaniolă” din 1918 a ucis vreo sută de mii de persoane în Franța, 270.000 în Italia și aproape 200.000 în Germania.

Tot atât de dezastruoase sunt consecințele pe termen lung ale acestui măcel. În perioada războiului deficitul nașterilor se ridică la 776.000 în Anglia, la 911.000 în Franța, la 1.348.000 în Italia și la 3.705.000 în Germania. În ceea ce privește mortalitatea infantilă, indice semnificativ al stării sanitare a unei populații, în timpul războiului, aceasta nu mai înregistrează progresele rapide de la începutul secolului. În Franța, stabilizată la 17,5‰ în ajunul războiului ea urcă la 22‰ în 1918 și nu va reveni la nivelul inițial decât în 1922.

Aceste fenomene cumulate dau naștere „contingentelor golite” ce se pot identifica în piramida vârstelor și care vor ajunge la maturitate între 1934 și 1939 când tensiunile internaționale se ascut. Țări ca Franța și Marea Britanie constată de la început îmbătrânirea populației. Din 1911 până în 1921 partea populației care depășește 60 de ani trece în Franța de la 12,6 la 13,7%, iar în Anglia de la 8 la 9,4%. Astfel, creșterea îndatoririlor care apasă pe umerii populației active și intensificarea comportamentelor precaute și a pesimismului fac parte din consecințele majore ale unei evoluții care afectează toate domeniile vieții sociale, politice și culturale. În afară de aceasta, migrația populațiilor provoacă probleme grave de adaptare, fie că acest lucru se petrece în Germania unde, după semnarea

tratatului de pace, se instalează sute de mii de supuși ai fostului Reich, veniți din Alsacia-Lorena, din Silezia, din Poznan și din Țările Baltice, fie că este vorba de grecii și de turcii mutați de pe un țărm pe altul al Mării Egee.

Amploarea distrugerilor materiale este tot atât de spectaculoasă. Acolo unde s-au înfruntat armatele, în Franța de nord și de est, în Belgia, în nord-estul Italiei, în Serbia, în România, în Rusia, infrastructura industrială, mijloacele de comunicații, regiuni agricole, toate au avut foarte mult de suferit. În Franța, sunt aproape 300.000 de case distruse, 3 milioane de hectare de pământ arabil nefolosite, o parte chiar irecuperabil. Retrăgându-se, germanii au inundat minele din nord – Pasul Calais și cele din Lorena – reducând cu aproape 60% producția de minereuri de fier și la cantități aproape infime pe cea de cărbune. Anglia nu a fost atacată pe teritoriul propriu, dar a pierdut și ea o mare parte din flota comercială. Peste tot, materialul folosit până la limita maximă a mizeriei trebuie înlocuit.

Rezultă de aici, la toți foștii beligeranți o scădere importantă a producției. În Franța, recolta de grâu a coborât de la 89 la 3 milioane de chintale, cea de cartofi de la 132 la 62 chintale. Scăderea producției industriale atinge aproape 35%. Germania nu a suferit distrugerii tot atât de mari, dar este afectată de pierderea bogatelor regiuni economice și de uzura materialului existent. Între 1913 și 1919, producția de cărbune scade de la 190 la 108 milioane de tone. Cea de grâu și de cartofi s-a redus la jumătate. În Rusia, prăbușirea producției atinge 71% din cifra anului 1913 la cărbune, 66% la petrol,

97% la fontă. În total, potențialul agricol al Europei s-a redus cu 30% iar potențialul industrial cu 40%.

Situația financiară a bătrânului continent este foarte gravă. Bogățiile naturale ale beligeranților au fost serios știrbite. Pentru a finanța aprovizionarea cu alimente și achiziționarea materialului de război, ei au trebuit să lichideze o parte din activele lor din străinătate și să-și folosească rezervele de aur. Aceste surse de finanțare devenind curând insuficiente a trebuit să se recurgă la împrumuturi.

La început, au fost împrumuturile interne. Datoria publică a luat proporții îngrijorătoare. În Franța, aceasta crește între 1914 și 1919 de la 33,5 miliarde de franci-aur la 219 miliarde, în Marea Britanie de la 17,6 la 196,9 miliarde, în Germania, de la 6 la 169 miliarde. Apoi au fost împrumuturile externe. Țările europene au făcut împrumuturi mai ales în Statele Unite. Datoria externă a Franței se ridică în 1919 la 33 miliarde de franci-aur, cea a Regatului Unit la 32 miliarde, iar cea a Italiei la 20 miliarde.

În sfârșit, pentru a finanța enormele cheltuieli de război, Statele Unite au mărit considerabil cantitatea de bancnote puse în circulație, cu mult mai mult decât le permitea totalul valorilor existente în băncile centrale. Europa intră într-o perioadă de inflație agravată după război de dezechilibrul dintre producția insuficientă și cererea foarte mare de produse de consum. În Franța, de exemplu, în cinci ani, prețurile au crescut de patru ori. În Germania acestea s-au mărit de 12,5 ori. Toate acestea duc la o devalorizare a principalelor monede europene care, spre deosebire de dolar, nu mai sunt convertibile în aur. La sfârșitul anului

1919, lira sterlină și-a pierdut 10% din valoare, francul francez a scăzut cu 50%, marca cu aproape 90%.

Însă povara financiară care apasă asupra bugetelor se mărește și mai mult după război, căci trebuie finanțată reconstrucția și plătite pensiile mutilaților, văduvelor și orfanilor. Pentru a reconstrui, statele europene trebuie să facă împrumuturi înainte de a începe să producă.

Sfârșitul unei hegemonii

La apogeul puterii sale, Europa s-a angajat deci în august 1914 într-un conflict sinucigaș. Chiar dacă rămâne centrul sistemului internațional și continuă să joace un rol considerabil în lume, chiar dacă țările care o compun își păstrează imensele imperii coloniale de dincolo de mări, mărite acum și cu cele luate de la învinși, chiar dacă bătrânul continent își păstrează în mare măsură întâietatea asupra bunurilor noi în domeniul artelor și al literelor, hegemonia pe care acesta o exercita înainte de 1914 asupra întregii planete este foarte mult știrbită.

Europa trebuie să facă față mai întâi apariției noilor poli ai puterii. Marile state din afara Europei au profitat din plin de conflict care le-a permis să-și mărească producția industrială și agricolă, să le ia europenilor numeroase piețe de desfacere, mai ales în Asia și să-și îmbunătățească simțitor balanța de plăți. Principalele beneficiare au fost Japonia care a vândut în China, în India, în Asia de sud-est produse pe care Europa nu le putea furniza și a exportat în țările beligerante material de război mărindu-și de cinci ori producția industrială. Canada, care a trimis în Europa produsele sale forestiere și metalurgice, dar mai ales Statele Unite, al căror venit național și producție de oțel s-au dublat, iar tonajul flotei comerciale s-a mărit de patru ori între 1913 și 1918. Aceste schimbări au dus în domeniul financiar la o răsturnare totală a pozițiilor de dinainte de război. Europa, odinioară bancherul lumii, este acum

obligată să facă împrumuturi externe. Deținând jumătate din depozitul mondial de aur, Statele Unite au mai răscumpărat și cea mai mare parte a titlurilor americane pe care le posedau europenii și au împrumutat 10 miliarde de dolari țărilor beligerante. De acum înainte americanii vor fi cei care vor face investiții masive în țările nou create, mai ales în America Latină.

Desigur, imperiile coloniale ale puterilor învingătoare au ieșit aparent fără pierderi din primul conflict mondial, Franța și Regatul Unit și-au rotunjit chiar substanțial posesiunile obținând de la Societatea Națiunilor încredințarea prin „mandat” a coloniilor germane și a unei părți a posesiunilor arabe ale Imperiului Otoman. Numai că legăturile dintre țările de dincolo de mări și metropole au slăbit destul de tare din cauza conflictului. Ca urmare a mobilizării industriale și a insuficienței mijloacelor de transport maritim, exporturile către țările extraeuropene s-a redus. Piețele coloniale au fost deci în parte pierdute pentru comerțul european, profitând de aceasta fie tinerele industrii naționale (de exemplu firma siderurgică TATA din India), fie Statele Unite și Japonia.

Pe de altă parte, spectacolul războiului european a încurajat regimurile supuse dominației politice sau influenței predominante a europenilor să spera că vor scăpa de această dominație. De altfel, anumite inițiative ale beligeranților au încurajat aceste speranțe. Numai India a furnizat britanicilor aproape un milion de oameni, iar coloniile și protectoratele franceze cam tot atât, dintre care aproape 700.000 de soldați. În urma contactelor cu camarazii lor de luptă, sau cu sindicalistii pentru cei

folosiți în industriile de război, indienii s-au întors acasă cu idei noi împrumutate de la colonizatorii înșiși. Fie că este vorba despre „dreptul popoarelor la autodeterminare” în numele căreia occidentalii au luptat și au pretins că redesenează harta Europei, sau de tezele antiimperialiste expuse de marxiști, aceste idei vor servi drept pârghie pentru mișcările de emancipare care încep să se dezvolte în rândul popoarelor colonizate, imediat după război.

Un ultim aspect al acestui recul al hegemoniei europene este incontestabila diminuare a influenței sale intelectuale. Fără îndoială că, așa cum am spus-o deja, aceasta rămâne încă importantă în domeniul literaturii și al artelor plastice. Berlinul până la venirea la putere a nazismului, Viena până ceva mai târziu, Parisul și Londra în toată perioada interbelică, rămân în aceste domenii „orașecălăuze” în care apar mișcările de avangardă, în care se fac și se distrug celebritățile și modele, în care au loc evenimentele cele mai importante. Dar vom avea ocazia să revenim asupra acestui aspect. Pentru moment să reținem că această dominație menținută în domeniul literelor și artelor este însoțită de un recul clar în alte domenii: de exemplu cel al tehnicilor de producție și al gestiunii dominat de americani, sau cel al științei judecat după „măsura” premiilor Nobel. În sfârșit, să nu uităm că greutățile de după război au arătat tuturor epuizarea unui model politico-filozofic european, bazat pe ideea de rațiune, de progres și de libertate.

Tulburările sociale

În majoritatea țărilor europene, războiul a provocat mutații importante în structurile sociale, în mod diferit și inegal în funcție de categoriile existente. Printre cei mai afectați se află cei care au venituri fixe, începând cu rentierii pe care i-a ruinat inflația. În Franța, un mare număr dintre aceștia și-au plasat o parte din economii în împrumuturile către ruși. Refuzul guvernului sovietic de a onora datoriile regimului țarist îi pune într-o situație dificilă. Astfel, o parte a claselor mijlocii se trezește lipsită de resurse materiale, deklasată, împinsă către „proletarizare” și pornită împotriva statului liberal, considerat responsabil de acest dezastru.

Mai puțin afectați, muncitorii și funcționarii suferă din cauza creșterii prețurilor care nu este compensată de mărirea salariilor. Acest aspect, la care se adaugă revenirea celor demobilizați la locurile de muncă, determină reducerea orelor suplimentare, iar în anumite sectoare a locurilor de muncă pentru femei, în consecință o scădere a veniturilor familiale. Puterea de cumpărare a salariaților scade astfel de la 15 la 20% în Franța și în Marea Britanie și cu cel puțin 25% în Italia și în Germania, ceea ce explică agitația socială din perioada imediat următoare războiului și creșterea efectivelor sindicatelor care în Franța, de la 900.000 de membri ajung la 2 milioane, iar în Anglia de la 4 la 8 milioane.

În schimb, unele grupuri sociale au profitat din plin de război: bancherii, marii fermieri și numeroși

industriași care au beneficiat de comenzi pentru război cum ar fi: în Franța Schneider (artilerie), Citroën (obuze), Renault (tancuri și vehicule blindate), Boussac (pânză pentru aviație), în Italia firmele Ansaldo și FIAT, în Germania marii siderurgiști din Ruhr etc. Speculanții și intermediarii au strâns în scurt timp averi uriașe, formând o clasă de „noi îmbogățiți” care își afișează un lux epatant și trezesc resentimente persistente mai ales în rândurile foștilor combatanți.

Lumea țărănească constituie un univers deosebit. O parte a țăranilor au profitat de creșterea continuă a prețurilor la produsele alimentare și și-au cumpărat pământ. Dar multe dintre micile întreprinderi rurale nu au rezistat la lipsa de profit provocată de mobilizarea unei părți a mâinii de lucru familiale și de scăderea productivității din cauza lipsei de îngrășăminte și de material agricol. Aceștia s-au îndatorat și adesea și-au încetat activitatea provocând o reluare a exodului rural. În Europa Centrală și Orientală, problemele economice și sociale ale țăranimii își vor găsi după război o expresie politică până la urmă destul de complexă.

Încă de la sfârșitul războiului, aici, țăranimea din Polonia, din România, din țările fostei duble monarhii ca și din Rusia, cer o reformă agrară aplicată în avantajul celor săraci. Înainte de 1914, răscoala țăranilor români (1907) și manifestațiile naționale și revoluționare din Transilvania, îndreptate împotriva dominației feudalilor maghiari, orientaseră deja masele rurale către acțiunea politică. În Europa slab industrializată care se întinde de la Marea Baltică la Balcani clasa revoluționară pare să fie mai mult țăranimea decât

cea muncitoare. Arhaice, orientate spre un trecut mitizat, aceste mișcări capătă uneori accente care anunță prima fază a fascismului. Astfel, ideologia egalitară a unui Stambulijski în Bulgaria stigmatizează „orașele parazite” cu avocații lor, negustorii de grâne, exploatatori ai țăranilor și cu reprezentanții *establishment*-ului intelectual. Acesta își exprimă ura împotriva comunismului asimilat cu lumea orașelor pe care le consideră adevărate Sodome. O mișcare asemănătoare există și în Iugoslavia, condusă de Stepan Radic, în România cu Partidul Țărănist, în Cehoslovacia unde Piast conduce o formațiune de același gen. Toți, în stadii diferite, fac din antisemitism o profesiune de credință. Imediat după război, aceste partide reprezintă o forță revoluționară care are un obiectiv comun, reforma agrară, iar în 1921 se vor reuni în cadrul „Internaționalei Verzi”.

Războiul a mai provocat și o altă schimbare majoră în țările industrializate înlesnind intrarea femeilor pe piața mâinii de lucru, situație care nu a revenit la „normal” după demobilizare, căci pierderile umane au mărit diferența de număr între cele două sexe. În 1911, existau în Germania 49,3% bărbați și 50,7% femei. Zece ani mai târziu, proporția trece la 47,6% bărbați și 52,4% femei, ceea ce se întâmplă și în celelalte țări. Rezultă de aici creșterea sensibilă a numărului de femei singure: celibatare, văduve, divorțate.

Începutul deceniului 1920 este marcat de o puternică creștere a numărului de divorțuri, consecință a despărțirilor din timpul războiului și a mutațiilor bruște care au loc în moravurile așa ziselor „ani nebuni”. În Germania, numărul mediu al

divorțurilor trece de la 15.983 în anii 1909-1913, la 35.240 în perioada 1920-1924. În Franța, cifrele arată o creștere de aceeași anvergură (de la 13.653 la 26.702), iar în Marea Britanie, unde legislația este mult mai restrictivă, se constată o mărire de patru ori a numărului divorțurilor (de la 590 la 2.673).

Sunt numeroși contemporani care au văzut în aceste cifre unul din semnele cele mai concrete ale decăderii unei morale și ale unei civilizații pe cale de dispariție. Reconsiderând lucrurile la justa lor valoare nu putem să constatăm decât existența unui „peisaj” social schimbat radical de primul conflict mondial. În ciuda pierderilor provocate de război, populația activă crește în majoritatea țărilor și chiar dacă este mai puțin tânără decât în 1914, componenta ei feminină s-a mărit destul de mult. În Franța, numărul femeilor, care reprezenta în 1911 38% din populația agricolă activă, ajunge în 1921 la 44%, în timp ce în domeniul serviciilor procentajul crește de la 36 la 40,5%. În Germania și Marea Britanie, la sfârșitul războiului, femeile ocupau până la 35% din locurile de muncă din industrie. După război, ele nu părăsesc decât o parte dintre acestea și ocupă altele în domeniul comerțului, al serviciilor și al funcțiilor publice. Ca semn al emancipării lor, acestea obțin drept de vot în unele țări ca Rusia Sovietică, Germania și Regatul Unit, în timp ce Franța republicană și „progresistă” se opune acestei reforme.

Aparenta victorie a democrației

Într-o Europă ale cărei structuri au fost zdruncinate de război, în 1919, idealurile și instituțiile democrației liberale sunt cele care par să se impună. În Europa Centrală și Orientală ca și în micile state balcanice sau în cele care s-au format în urma dezmembrării marilor Imperii autocratice, regimurile autoritare au fost înlocuite cu sisteme politice create după modelul parlamentar de tip francez. La Conferința de la Versailles cele patru puteri²²⁹ nu și-au ascuns simpatia pentru Cehoslovacia democratică și laică („masonică” pentru polemisti de extremă dreaptă!) pe care tocmai o creaseră Benes și Masaryk, după cum nu și-au disimulat nici neîncrederea față de autoritarismul lui Pilsudski din Polonia. Se va asista apoi la o înmulțire a constituțiilor copiate după cea franceză din 1875: în 1920 în Austria și Cehoslovacia, în 1921 în Iugoslavia și în Polonia, în 1923 în România.

Peste tot, după război, Adunările se vor bucura de un nou prestigiu. Primele alegeri se desfășoară într-un climat de libertate și permit unor categorii sociale noi – țărănimea, clasele populare urbane – să participe la viața politică. Imitarea Franței explică succesul pe care îl cunoaște francmasoneria, mai ales în Europa Centrală și Orientală unde apar loje care sunt subordonate Marelui Orient din Franța: în 1919 în Iugoslavia, în 1920 în Polonia, în 1921 în România, în 1923 în Cehoslovacia.

Dar democrația își arată repede caracterul fragil

în aceste țări, în care populația formată în mare parte din țărani analfabeți și în sânul căreia clasele mijlocii sunt slab reprezentate, nu și-au însușit încă practica regimului reprezentativ. Alianțele care au stat la baza democrației sau au dezvoltat-o după 1918 nu vor supraviețui decât în mică măsură tensiunilor interioare dintre cele două războaie. În Italia, „pacea trunchiată” dă naștere unei crize politice și sociale care în octombrie 1922 ia sfârșit prin venirea lui Mussolini la putere. În Polonia, slăbiciunea coaliției parlamentare și pericolul unei lovituri de stat a extremei drepte determină stânga să susțină în 1926 puciul mareșalului Pilsudski. În Spania, în Portugalia, în Țările Baltice, regimurile autoritare, conduse sau nu de militari înlocuiesc structurile democratice, în timp ce monarhiile balcanice (România, Bulgaria, Iugoslavia) devin radicale și nu păstrează decât aparențele pluralismului. În sfârșit, chiar în țările unde pare instaurată cel mai solid, democrația liberală se pomenește atacată pe două fronturi.

La stânga atacul vine din partea mișcării comuniste. Imediat după război, comunismul pare a fi pe punctul de a se extinde în toată Europa, deși curentul revoluționar suferă de pe urma divizărilor intervenite în 1920-1921 din cauza problemei aderării la Internaționala a III-a.

La dreapta, democrația este amenințată de mișcările autoritariste susținute mai ales în țările învinse sau în cele nemulțumite de modul în care conferința de pace le-a hotărât soarta, care reiau tezele naționaliste și le amplifică pentru a critica parlamentarismul și lipsa lui de eficacitate.

Din punct de vedere sociologic, aceste mișcări

heteroclite își găsesc cea mai mare audiență în rândul claselor mijlocii, dar și în categoriile sociale pe care inflația și concentrarea capitalistă par să le manipuleze (meseriași, prăvălii, mici exploatați rurale, deținători de venituri fixe), sau în rândurile claselor mijlocii „emergente” (funcționari, tehnicieni, profesii libere) care știu să profite de schimbările ce se produc și să cucerească o poziție dominantă în societatea de după război. Acolo unde nu există structuri care să canalizeze din punct de vedere politic aceste forțe contestatoare ale ordinii existente (în Franța Partidul Radical, în Marea Britanie sindicatele reformatoare și Partidul Laburist) sau unde tradițiile democratice sunt slabe, este mare pericol de a vedea aceste mișcări punând mâna pe frâiele statului, cu atât mai mult cu cât clasele conducătoare nu ezită atunci când „amenințarea roșie” se apropie, să abandoneze liberalismul tradițional în schimbul unor metode care să le permită să-și păstreze pozițiile și privilegiile, chiar cu prețul unei dictaturi căreia cred că-i vor putea limita asprimea și durata.

În sfârșit, chiar în țările unde practicile parlamentare sunt vechi, imperativele economice și politice ale războiului au determinat guvernele să folosească metode autoritare și de economie dirijată, „decretele lege” în Franța, „dictatura cabinetului” în Marea Britanie, care după încheierea păcii nu dispăre complet, executivul făcând eforturi de a-și păstra noile prerogative, mai ales în conducerea și controlul vieții economice. Totuși în aceste țări, marea parte a clasei politice aspiră la reinstaurarea în întregime a spiritului și practicilor democrației libere. În Franța, aceasta

suportă cu greu autoritarismul lui Clémenceau devenit imediat după război, împotriva voinței sale, un fel de lider charismatic al maselor populare, care îi taie calea spre Elysée. Deputații și senatorii adunați în ianuarie 1920 pentru a desemna pe succesorul lui Poincaré îl vor prefera pe inofensivul Paul Deschanel, care va trebui să demisioneze câteva luni mai târziu, din cauza unor tulburări psihice! În Anglia, dorința de a reveni la procedeele clasice ale vieții parlamentare duce în octombrie 1922 la căderea guvernului Lloyd George. În ambele țări, îndepărtarea de la democrație din timpul războiului este considerată ca o paranteză care poate fi închisă. Există aici o aspirație profundă către „întoarcerea la normalitate“, al cărei caracter iluzoriu nu va întârzia să fie scos la lumină de criza din 1929.

Tensiunile franco-germane

Învingătoare dar slăbită, Franța din 1920 este o putere care își face probleme în privința viitorului său. Efortul imens pe care l-a făcut pentru a rezista năvălirii armatelor germane o face să se teamă că nu peste mult timp fostul său dușman va reveni în forță pe planul relațiilor internaționale. De aceea nu înțelege atitudinea foștilor săi aliați britanici și americani cărora le reproșează ca pe o trădare refuzul de a sprijini concepțiile franceze despre „frontiera militară” de pe Rin, apoi neratificarea tratatului asupra garanțiilor și în sfârșit ideea pe care o au despre rolul Germaniei în noua Europă.

Alarmați de lucrarea economistului britanic J. M. Keynes *Consecințele economice ale păcii*, publicată în 1919, anglo-saxonii consideră într-adevăr că reconstrucția Europei nu se poate realiza fără participarea unei Germanii suficient de puternică și care să fie clienta industriei lor și piață privilegiată pentru capitalurile acestora. Pe de altă parte, ei se tem ca destabilizând prea mult fostul Reich, Franța să nu-și împingă vecina în tabăra bolșevismului și sunt îngrijorați de setea de putere pe care o ascunde „proiectul siderurgic” conceput pe Quai d'Orsay. Acesta urmărește să instaureze pe continent supremația industrială a Franței, datorită modificării frontierelor germane, a livrărilor obligatorii de cărbune și de cocs și condițiilor comerciale ale tratatului care prevede ca timp de 5 ani, întreprinderile lorene, alsace și cele din regiunea Sarre să-și vândă liber produsele în

Germania. Acest program este privit cu reținere de conducătorii anglo-saxoni pentru care pericolul cel mai mare este acela al unei Europe dominate economic și militar de Franța. Ei își vor da deci silința să se opună inițiativelor întreprinse de aceasta pentru a obține despăgubirile de război.

Toate aceste neliniști sunt exagerate. În realitate, Franța nu deține mijloacele necesare pentru aplicarea planului siderurgic imaginat de diplomații săi. Stăpânii forjelor nu sunt nici ei de acord cu aceasta, conștienți fiind de carențele structurale ale siderurgiei franceze. Prima putere militară a Europei, Franța, nu mai are în 1919-1920 mijloacele economice necesare pentru a-și susține politica. Deficitul bugetar este enorm. Datoriile pe care le-a contractat în Statele Unite și în Marea Britanie în timpul războiului îi grevează serios finanțele, ca și cheltuielile făcute pentru reconstituirea regiunilor sinistrate și indemnizațiile acordate victimelor conflictului.

În aceste condiții, guvernul, politicienii și majoritatea opiniei publice consideră că singura posibilitate a Franței de a evita falimentul și de a-și păstra un instrument militar care să intimideze este să-i ceară Germaniei plata despăgubirilor al căror principiu fusese stabilit de Tratatul de la Versailles, dar a căror sumă nu a fost niciodată fixată. Punctele de vedere asupra modului de a obține aceste despăgubiri sunt foarte diferite. Două concepții asupra acestei probleme se opun una alteia, propuse de doi oameni politici, cei mai marcanți ai acestei perioade: Raymond Poincaré și Aristide Briand.

Primul a fost președinte al Republicii din 1913

până în 1920. Mandatul său odată terminat, el se întoarce la viața politică. Președinte al Comisiei pentru Despăgubiri, apoi șef al guvernului său în 1922, acesta se declară adeptul „aplicării” ad literam a Tratatului de la Versailles însoțit de o politică de alianțe cu vecinii meridionali și orientali ai fostului Reich.

Aristide Briand a fost și el la început de acord ca Germaniei „să i se pună mâna în gât” și să fie obligată, dacă trebuie prin forță, să-și plătească datoria. În toamna lui 1921, devenit președinte al Consiliului, el își schimbă radical poziția și în timpul Conferinței de la Cannes, se declară gata să accepte propunerile lui Lloyd George, care propune o eșalonare a datoriei germane în schimbul garantării de către Regatul Unit a frontierelor franceze. Acesta consideră pe drept cuvânt că Franța nu are nimic de câștigat dacă își menține fostul dușman pe o poziție de inferioritate și dacă îl obligă la eforturi imposibile prin aplicarea integrală a tratatului.

Evoluția opiniei publice și a politicii germane pare să justifice temerile lui Briand, care va trebui totuși să părăsească puterea în ianuarie 1922, dezarmat de președintele Republicii, Alexandre Millerand. După înfrângerea spartakiștilor și lichidarea Republicii comuniste din Bavaria, social-democrații germani nu au putut rămâne la putere decât aliindu-se cu partidele burgheze moderate: Centrul Catolic și „democrații”. Coaliția acestor trei formațiuni permite Adunării Constituante, reunită în micul oraș Weimar din Turingia, să pună la punct o Constituție cu aspect democratic care împarte puterea între un președinte al Republicii ales pentru șapte ani având prerogative numeroase și două adunări: *Reichstag-*

ul ales pentru patru ani prin sufragiu universal, care votează legile și aprobă cancelarul, dar care poate fi dizolvat de președinte și *Reichsrat*-ul care este format din delegații landurilor, noua Germanie fiind o republică federală cuprinzând 17 „state” sau „regiuni”.

Dar tânăra Republică de la Weimar trece imediat după război, printr-o perioadă de mari greutăți. La început greutăți economice și financiare care se manifestă printr-o scădere a producției industriale la jumătate față de cea din 1913, printr-un deficit comercial considerabil și mai ales printr-o adevărată „descompunere” a monedei naționale. Marca de aur care valora în ianuarie 1922 46 de mărci în bancnote, în ianuarie 1923 valorează 4.280 de mărci, în iulie 84.000, în septembrie 24 de milioane, în octombrie 6 miliarde, iar în decembrie 1 trilion. Salariații și reprezentanții claselor mijlocii sunt evident principalele victime ale acestei stări de lucruri, salariile și soldele neputând să țină pasul cu prețurile produselor de consum care se schimbă de mai multe ori pe zi. Clasele conducătoare sunt în marea lor majoritate beneficiarele acestei prăbușiri a mărcii, mai ales marii magnati ai industriei și ai finanțelor care pot să cumpere la un preț avantajos o grămadă de întreprinderi mici și mijlocii aflate în dificultate și să-și consolideze astfel o acumulare de capital deja foarte mare.

În aceste condiții de mare instabilitate, tulburările politice sunt permanente: agitația muncitorilor din regiunile industriale Ruhr și Saxa, presiunea permanentă a armatei a cărei atitudine este echivocă și ai cărei reprezentanți încearcă să pună mâna pe putere, ca de exemplu, fostul fondator al

Ligii Naționale, Wolfgang Kapp și generalul von Lüttwitz la Berlin în 1920, o armată clandestină de 20.000 de oameni („Armata Neagră”) în regiunea Spandau în octombrie 1923; generalul Ludendorff, unul dintre șefii militari cei mai cunoscuți, cu al cărui sprijin, o lună mai târziu, Hitler reușește să organizeze la München, faimosul „puci din braserie”. Mai sunt și mișcările micilor grupuri ultra-naționaliste, care își recrutează oamenii printre foștii militari și membrii formațiunilor de voluntari, cer anularea clauzelor „rușinoase” ale tratatului de la Versailles și nu ezită să recurgă la acte de terorism. Liderul Centrului Catolic, Erzberger, semnatar al tratatului și ministrul de externe Walter Rathenau sunt omorâți de gloanțele ucigașilor organizației „Consul”.

În aceste condiții, în anii de după semnarea tratatului, relațiile dintre cele două puteri riverane ale Rinului se deteriorează grav. Dat fiind că Statele Unite s-au debarasat de problemele europene prin refuzul de a ratifica tratatul de la Versailles și Pactul Societății Naționale, iar Rusia Sovietică este pusă de Europa la stâlpul infamiei, singura putere capabilă să se interpună între Franța și Germania rămâne Regatul Unit. Încă de la începutul secolului XX, conducătorii acestuia au înțeles că nu mai puteau să se comporte ca și cum Europa nu ar exista. Cuvântul de ordine al politicii lor este mai mult ca oricând echilibrul european. Or, acest echilibru odinioară amenințat de Reich, le apare acum amenințat de Franța, a cărei politică germanofobă, naționalistă și militaristă neliniștește cercurile politice engleze. Venirea la putere, în urma alegerilor din noiembrie 1919, a unei coaliții

de dreapta, „Blocul Național“, susținută de o Cameră în care foștii combatanți sunt numeroși (de aici porecla de cameră „bleu orizont“, de la culoarea uniformelor soldaților) îi convinge încă o dată pe politicienii englezi să persiste în această atitudine.

Cu toate că provine dintr-o familie socialistă, președintele Republicii, Alexandre Millerand este în realitate un naționalist convins. Guvernul francez își menține trupe în Rhenania, în Sarre, în Silezia de Nord și la Constantinopol. Politica sa de alianțe compensatorii cu micile puteri ale Europei Centrale îl face să apară în ochii a numeroși europeni drept belicos, ceea ce nu este adevărat decât în măsura în care acesta este gata să facă totul pentru securitatea Hexagonului. Marea Britanie, unde treburile statului sunt tot în mâinile lui Lloyd George, vrea dimpotrivă, să reconcilieze Germania și Franța. De aceea, prim-ministrul se străduiește să-i convingă pe conducătorii francezi să reducă suma pretinsă Germaniei drept despăgubire de război. El și-a găsit un interlocutor înțelegător în persoana lui Aristide Briand. Dar acesta din urmă a fost obligat în 1922 să renunțe la funcție, iar succesorul său, Raymond Poincaré nu are defel intenția să renunțe la aplicarea integrală a tratatului.

Din partea germană, s-a profitat de ezitățile diplomației franceze pentru a zădărnici planul siderurgic conceput pe Quai d'Orsay. În iulie 1920, Germania a obținut o micșorare de 43% a livrărilor sale de cărbune și de cocs și și-a refăcut industria siderurgică din Ruhr, din Westfalia și de lângă Marea Nordului compensând pierderea fierului din

Lorena prin folosirea minereurilor suedeze și spaniole. În ceea ce privește despăgubirile, ea își înmulțește moratoriile, dar mai ales profită cu dibăcie de poziția sa între Est și Vest, amenințând pe occidentali cu o apropiere susținută de URSS. De aceea, în timpul Conferinței de la Geneva, în aprilie 1922, spre surpriza generală, aceasta încheie cu delegații sovietici tratatul de la Rappallo. Cele două țări renunță la datoriile reciproce și semnează un acord economic completat de negocieri militare secrete, care prevedeau trimiterea în URSS a unor tehnicieni germani și folosirea de către Germania a teritoriului sovietic pentru experimentarea materialului de război prohibit.

Mai multe motive determină guvernul lui Poincaré să rămână intransigent în ceea ce privește despăgubirile. Mai întâi sunt motivele bugetare: cheltuielile cerute de reconstrucție și de plata indemnizațiilor victimelor de război au fost trecute la capitolul „cheltuieli recuperabile”, ceea ce înseamnă că pentru a le lichida, guvernul contează pe plățile pe care Germania trebuie să le efectueze. În al doilea rând, hotărârea luată de britanici în iulie 1922 de a se alătura americanilor și de a cere ca și aceștia de la foștii aliați rambursarea datoriilor făcute în timpul războiului îl determină pe Poincaré să-și formuleze clar punctul de vedere asupra acestei probleme: sumele împrumutate de la anglo-saxoni nu vor fi rambursate decât dacă Germania plătește la rândul ei ceea ce datorează. În sfârșit, președintele Consiliului francez este obligat să acționeze înainte ca șantajul cu apropierea de URSS exercitat de Germania asupra occidentalilor să determine Londra și Washingtonul să ceară

Parisului să-și mai reducă din intransigență.

Spre sfârșitul toamnei anului 1922, o acțiune de forță pare inevitabilă. În cursul verii, cancelarul Cuno a anunțat că țara sa este incapabilă să-și onoreze plățile și a cerut un moratoriu pe care Poincaré l-a respins. Din momentul în care Germania refuză să-și achite datoria, acesta din urmă este cu adevărat hotărât să pună mâna pe un „gaj productiv” care să permită Franței să fie plătită în natură și prin prelevare directă din patrimoniul economic al fostului ei dușman. Acest gaj va fi regiunea Ruhr, principală zonă industrială a Germaniei, ale cărei mine vor fi exploatate în folosul puterii care a ocupat-o. Aprovizionarea Franței cu cărbune și cocs va deveni astfel mai ușoară, iar britanicii nu vor putea decât să se arate înțelegători – cel puțin așa vedea lucrurile Poincaré – față de poziția francezilor în ceea ce privește despăgubirile și datoriile către aliați.

Cu ajutorul Belgiei și al Italiei, unde Mussolini a preluat puterea cu câteva luni în urmă și în ciuda protestelor britanice, Ruhrul este ocupat pe 11 ianuarie 1923 de trupe franco-belgiene, sub pretextul că germanii au refuzat să plătească o tranșă din despăgubiri; în realitate o întârziere de câteva săptămâni a livrării unei încărcături de stâlpi de telegraf. Marea majoritate a opiniei publice franceze aprobă hotărârea lui Poincaré, în timp ce guvernul german, contând pe sprijinul britanic, hotărăște pe trecerea la „rezistența pasivă”, adică la o grevă feroviară de două milioane de muncitori (mineri, lucrători la căile ferate etc.), care primesc subvenții de la stat.

Londra se mulțumește cu un protest verbal și nu-și

împinge prea departe atitudinea de opoziție. Pentru a înfrânge rezistența pasivă, Poincaré aduce în Ruhr mineri francezi și belgieni, lucrători la căile ferate, soldați genști și în același timp expulzează 150.000 de germani și ia măsuri severe împotriva autorilor de atentate și de sabotaje. Cheltuielile făcute de Germania pentru finanțarea grevei grăbesc prăbușirea mărcii, în timp ce economia suferă de pe urma penuriei de cărbune și de cocs. Populația din Ruhr este obosită, iar guvernul de la Berlin își dă seama că se află într-un impas. Pe 31 august 1923, noul ministru de externe Gustav Stresemann hotărăște să reia negocierile în problema despăgubirilor. Politica de forță a Franței pare să fi triumfat.

Epoca Briand/Stresemann: destindere și prosperitate

Învingător, dar îngrijorat de o victorie care a izolat Franța de foștii săi aliați, Poincaré nu prea știe ce atitudine să adopte. Să-și impună în mod brutal condițiile cu riscul de a se rupe și mai mult de Londra și de Washington? Nu este mai bine să aștepte ca dificultățile germane să se agraveze pentru a negocia de pe o poziție de forță, sau poate să susțină mișcarea de autonomie renană, condusă de doctorul Dorten? Guvernul francez încearcă tot ce e posibil, dar păstrând o oarecare prudență din cauza situației francului, care din toamna anului 1922 nu a încetat să scadă. Neputând obține de la Cameră efortul fiscal care ar fi permis să reechilibreze și să compenseze efectele unei speculații internaționale orchestrată mai mult sau mai puțin de bancherii germani, Poincaré se vede obligat în martie 1924 să ceară băncii americane Morgan deschiderea unui credit care îi este aprobat. În schimb el trebuie să accepte reunirea unui comitet de experți prezidat de un bancher american, generalul Dawes, căruia îi este încredințată misiunea de a rezolva problema despăgubirilor.

Liderul Blocului Național a trebuit deci să cedeze sub dubla presiune a anglo-saxonilor și a unei Germanii care a știut să profite de poziția sa internațională, amenințându-i pe occidentali cu o apropiere strânsă de Rusia Sovietelor. De altfel, câteva săptămâni mai târziu el va trebui să

părăsească puterea, alegerile din mai 1924 fiind câştigate de „Cartelul partidelor de stânga”: o alianță a socialiștilor și radicalilor bazată doar pe câteva puncte comune printre care figurează totuși ostilitatea față de politica de forță adoptată de echipa guvernamentală precedentă. Când în cursul verii viitoare Planul Dawes este prezentat în cadrul unei Conferințe internaționale convocată la Londra, noul președinte al Consiliului, Eduard Herriot, îi acceptă toate prevederile. Datoria Germaniei este redusă substanțial și i se acordă facilități pentru a putea să-și plătească despăgubirile care sunt totuși garantate de ipoteci puse pe vămile și pe căile ferate ale Reich-ului. Franța trebuie să evacueze Ruhrul și o parte a Rhenaniei.

În ceea ce privește Germania, sub influența lui Stresemann, aceasta hotărăște să se achite conștiincios de despăgubiri. Este adevărat că este ajutată și încă serios de investițiile din ce în ce mai mari făcute cu capital britanic și american. În realitate totul se petrece ca și cum Germania ar redistribui banii furnizați de bancherii de peste Atlantic, despăgubirile fiind folosite de țările debitoare Statelor Unite, ca Franța, Anglia, Italia etc. care își plătesc propriile datorii de război. Investitorii americani devin astfel adevărați regulatori ai economiei europene. Dacă acest sprijin dispăre, tot sistemul se prăbușește și acest lucru se va vedea clar după „joia neagră”²³⁰ de la Wall Street. Dar până atunci el ajută bătrânul continent să-și rezolve problemele. Dificultățile devenind mai mici, în țările foste beligerante se instaurează o nouă stare de spirit bazată pe bunăvoință reciprocă.

Această scurtă perioadă de destindere este

determinată de o serie de condiții favorabile. Mai întâi pe plan economic, anul 1924 aduce sfârșitul depresiei care din 1920 afecta întreaga lume capitalistă. Punerea în practică a hotărârilor monetare luate la Geneva în 1922, printre altele convertibilitatea monetară nu numai în aur ci și în devize puternice ca dolarul (*Gold Exchange Standard*), va permite puterilor europene să ajungă la o oarecare stabilitate financiară. Din 1924, cu ajutorul împrumuturilor americane și datorită reglementării problemei despăgubirilor prin Planul Dawes, doctorul Schacht, directorul de la Reichsbank, creează o monedă nouă, *Reichsmark*, convertibilă în aur potrivit regulilor stabilite la Geneva și care va constitui baza redresării economiei germane. În anul următor, printr-un imens efort deflaționist, conservatorii britanici restabilesc convertibilitatea în aur a lirei sterline la paritatea din 1914. În Franța, Raymond Poincaré, care a revenit la putere în iulie 1926 în urma prăbușirii Cartelului, reușește în urma unor măsuri drastice să salveze francul, care, neputând fi readus la paritatea de dinainte de război, este devalorizat în 1928 la nivelul puterii sale de cumpărare, adică la a cincea parte din valoarea unui franc-aur. La această dată, toate principalele monede europene se supun regulilor noului sistem monetar internațional determinat de americani.

Acesta este contextul în care înfloarește ceea ce contemporanii au numit mai târziu „prosperitate”, făcând comparație cu anii grei de după război și mai ales cu vremurile sumbre ale „marii crize”. Faptul că această scurtă perioadă de euforie ascunde o neliniște latentă pe care criza din 1929 o va scoate

brutal la suprafață și că nici toate țările nici toate categoriile sociale nu profită de ea în egală măsură, nu poate nega o realitate neîndoielnică: aceasta coincide atât în Europa cât și în Lumea Nouă cu apogeul „celeia de a doua revoluții industriale”.

Aceasta din urmă se caracterizează în primul rând printr-o mai mare concentrare a întreprinderilor industriale. Desigur, Anglia și Franța se angajează cu încetineală pe calea integrării industriale și financiare al cărei model a fost oferit de Statele Unite odată cu avântul acelor *holdings*²³¹. Cu toate acestea, câteva grupuri de mare anvergură se dezvoltă în această perioadă, de exemplu Imperial Chemical Industries (produse chimice, coloranți, îngrășăminte), grupul anglo-olandez Unilever, Uniunea Industrială și Financiară creată de francezul Schneider cu ajutorul Băncii Uniunii pariziene. În Germania în schimb, fenomenul ia o amploare considerabilă odată cu constituirea *Konzern*-urilor, care, după modelul holdingurilor de peste Atlantic, unește întreprinderi legate între ele prin participare financiară. Cele mai importante sunt cele din siderurgie, cu grupurile Stinnes și Krupp care folosesc 300.000 și respectiv 170.000 de muncitori și cele din industriile chimice, dominate începând din 1925 de Badische Anilin.

În plus se mai constituie și acorduri industriale, *Cartele* care vizează împărțirea piețelor interne sau internaționale. În Franța din prima categorie fac parte Agenția Comercială Siderurgică sau Agenția Comercială a Azotului, în Germania Kohlen-Syndicat, cartel al industriei carbonifere și Convenția Industriilor Oțelului. În a doua categorie se înscriu Cartelul european al aluminiului,

Sindicatul franco-german al potasei dar mai ales Cartelul oțelului, constituit în 1926 de siderurgiștii germani, francezi, luxemburghezi, belgieni și cei din regiunea Sarre. Desigur, aceste acorduri care vizează limitarea producției și împărțirea vânzărilor între întreprinderi reprezintă din multe puncte de vedere semnul unei desfaceri tot mai dificile a produselor realizate. Ele caracterizează de asemenea o nouă etapă în evoluția economiilor capitaliste, etapă marcată de relativa autonomie a acestor mari ansambluri care trebuie să-și constituie propriul lor spațiu economic și să treacă peste barierele vamale și de o colaborare la scară europeană.

Această concentrare formidabilă este însoțită de adoptarea în anumite sectoare a unor metode de gestiune și de standardizare folosite dincolo de Atlantic și care permit orientarea industriilor către producția de masă. Organizarea științifică a muncii, folosirea publicității, „lucrul pe bandă” care duce la specializarea muncitorilor în câteva operații efectuate asupra unor obiecte care sunt aduse mecanic în fața acestora, toate acestea își fac apariția pe bătrânul continent, dar mai repede și pe scară mai largă în Germania decât în Anglia, unde absența dinamismului patronal și prezența permanentă a șomajului frânează adoptarea acestor inovații. În Franța acestea pătrund doar în siderurgie și în industria de automobile.

La nivelul Europei industriale, rezultă totuși apreciable creșteri ale productivității și o puternică dezvoltare a producției industriale. Având drept punct de plecare un nivel relativ scăzut din cauza distrugerilor cauzate de război și a mării căderi din

timpul acestuia, cea din țările europene a fost totuși mai rapidă decât creșterea industrială americană (60% față de 50%). La sfârșitul acestei perioade, cei doi poli principali ai lumii industrializate, Europa și Statele Unite, furnizează 45 și respectiv 42% din producția industrială mondială.

Cu toate acestea, evoluția dovedește o redistribuire a „cărților de joc” care pe termen scurt nu pare a fi în favoarea Europei. Mai întâi, în domeniul energetic, extragerea din ce în ce mai grea, materialul îmbătrânit și costul ridicat al mâinii de lucru determină o stagnare vizibilă a producției de cărbune, care până la primul război mondial reprezenta baza puterii industriale engleze, apoi a celei germane. Acest regres avantajează noile forme de energie, hidroelectricitatea și petrolul de care țările noi dispun în mai mare cantitate decât cele de pe bătrânul continent. O serie de industrii tradiționale, în special cele din sectorul textilelor (lână, in, mătase) care s-au dezvoltat în anumite regiuni europene, cunosc un declin rapid și chiar dacă industria bumbacului continuă să se dezvolte, aceasta se întâmplă în avantajul țărilor noi, Statele Unite, China, Japonia, India, Brazilia, foste furnizoare de materie primă pentru producția europeană, dar care odată cu războiul și-au creat industrii proprii ce fac o serioasă concurență celor din Franța și din Marea Britanie.

Industriile metalurgice și mecanice rezistă mai bine, dar și aici contribuția Statelor Unite la producția mondială devine preponderentă. În 1929, siderurgia americană furnizează jumătate din producția țărilor industrializate față de o treime în 1913, iar din cele 35 de milioane de automobile care

circulă în lume, 30 de milioane sunt produse în uzinele de dincolo de Atlantic. În Europa, Franța ocupă un loc onorabil în acest sector cu uzinele Renault, Citroën și Peugeot care numai ele controlează 70% din piețele de desfacere. Industria sa aeronautică se află și ea la loc de cinste nu atât printr-o structură foarte concentrată (Farman, Potez, Bréguet, Latécoère etc., sunt întreprinderi modeste) ci mai mult printr-un sprijin mediativ stimulat de isprăvile piloților francezi: acum este marea epocă a *Aéropostalei* cu Mermoz, Guillaumet și Saint-Exupéry, ca și epoca marilor zboruri intercontinentale în care excelează și piloții italieni și americani. În domeniul industriilor chimice și electrice care constituie un sector de vârf, Germania este țara care poate iarăși să facă față comparației cu Statele Unite, deși cu un ușor handicap.

Această prosperitate are însă și niște limite. În primul rând ea nu se manifestă în toate țările europene. Cele care trăiesc în primul rând din agricultură și din roadele pământului suferă serios din cauza acumulării stocurilor și a prăbușirii prețurilor care caracterizează acest sector. Europa Centrală și Orientală, care înainte de război furniza restului continentului jumătate din importurile de grâu, își vede piața de desfacere redusă la doar 10% din cauza concurenței americane. Chiar în Franța, unde producția agricolă este protejată de tarife vamale mari, agricultorii luptă din greu împotriva produselor străine. Același lucru se petrece în Germania unde țărănimea se îndatorează și își ipotechează pământurile (la est de Elba, în 1929, datoriile depășesc cu 50 până la 100% valoarea

proprietăților ipotecate).

Situația Marii Britanii este deosebit de gravă. Într-adevăr este vorba de un stat care cu 30 sau 40 de ani în urmă se situa pe primul loc printre puterile industriale ale Europei (și ale lumii) și care în plină perioadă de dezvoltare își vede piețele de desfacere reducându-se în avantajul concurenților săi europeni și ai celor din afara continentului. Și aceasta din cauză că aici criza este de natură structurală. Ea este provocată de îmbătrânirea industriei britanice, de scăderea producției de cărbune, de insuficienta concentrare din unele sectoare, de costul ridicat al mâinii de lucru și de lipsa de dinamism al unui patronat care și-a pierdut mult din duritate și din gustul pentru risc. O altă cauză este și politica monetară dusă de conservatori. Din motive de prestigiu, aceștia mențin lira sterlină la un curs prea ridicat ceea ce duce la o scumpire a produselor engleze accentuând vânzările în pierdere ale acestora pe piețele interne și externe.

Acestor dificultăți locale li se adaugă, ca și pentru întreaga Europă, cele care țin de relativa stagnare a puterii de cumpărare a salariaților (creșterea salariilor nu ajunge nici la jumătate din ritmul creșterii producției industriale) de existența unei mari mase de oameni lipsiți practic de resurse (în plină perioadă de prosperitate, Europa numără 5 milioane de oameni, adică 6% din populația activă) și de obstacolele pe care naționalismele economice le pun în calea schimburilor internaționale. Tratatetele din 1919-1920 au consfințit împărțirea Europei în mici unități politice adesea rivale și dornice să-și păstreze independența economică prin

satisfacerea propriilor nevoi. Rezultă de aici ridicarea peste tot a unor bariere vamale și o repliere între propriile granițe care vor sfârși prin a afecta odată cu izbucnirea crizei și Regatul Unit, patrie tradițională a liberului schimb.

Aceste umbre pe tabloul unei Europe „prosperă”, inconștientă că trăiește pe un vulcan, nu stirbesc atmosfera de euforie care caracterizează acei „ani nebuni” și care pe planul relațiilor internaționale se manifestă printr-o destindere spectaculoasă. Favorizată de conjunctura economică această destindere este și rezultatul schimbărilor survenite în planul politicii interne a principalilor actori de pe scena europeană. În 1924, în Franța ca și în Anglia, stânga ajunge la putere. Or, oamenii „Cartelului”, ca și laburiștii englezi, sunt mai favorabili decât predecesorii lor unei politici de conciliere internațională. Același lucru se petrece și în Germania, unde restabilizarea monedei realizată de Schacht și formidabilul „boom” industrial din tânăra republică de la Weimar ușurează stabilizarea politică. Fără îndoială, focul mocnește sub cenușă în această țară unde extrema dreaptă naționalistă rămâne puternică și consecvent ostilă instituțiilor democratice și unde în mod sporadic se înfruntă formațiunile paramilitare de dreapta (*Stahlhelm*-ul lui Hugenberg; S.A. și S.S.²³² aparținând de Partidul Nazist) și cele de stânga (*Reichsbanner*-ul socialist, *Frontul Roșu* comunist). Dar coaliția conservatoare care deține puterea din 1925 pare să fie capabilă să îndrepte puțin câte puțin fostul Reich pe calea liberalismului și a destinderii internaționale.

În sfârșit, trebuie să se țină cont și de rolul personal jucat în procesul de destindere de unii

oameni politici ca Eduard Herriot, liderul Cartelului partidelor de stânga, care propune în 1924 un proiect ce vizează stabilirea unui sistem de reglementare a conflictelor internaționale prin arbitrajul Societății Națiunilor („Protocolul de la Geneva”), britanicul Austen Chamberlain mai favorabil Franței decât Lloyd George dar mai ales francezul Aristide Briand și germanul Gustav Stresemann. În acea vreme, mulți dintre adversarii primului, mai ales cei din rândurile extremei drepte franceze au ironizat idealismul și „pacifismul său sforăitor” scoțând în același timp în evidență faptul că interlocutorul său german profita de candoarea sa. În realitate, chiar dacă idealismul și dorința de a asigura pacea în Europa nu lipsesc dintre motivațiile celor doi oameni politici, acestea se bazează pe o apreciere realistă a situației țărilor lor. Briand, conștient de slăbiciunea Franței din punct de vedere demografic și economic consideră că o conciliere este preferabilă unei politici de forță, în fața unei Germanii cu o economie puternică, în relații de prietenie cu URSS și susținută de Anglia.

În ceea ce-l privește pe Stresemann, acesta se gândește că o înțelegere cu Franța ar favoriza stabilitatea economică și politică a Germaniei și-i va permite, apoi, cu ajutorul englezilor și americanilor, să obțină o revizuire a tratatului de la Versailles. Decât să urmeze linia extremei drepte germane cu politica sa de împotrivire față de tratat și de respingere brutală, politică pe care Germania nu și-o poate permite, i se pare că este mai potrivit, așa cum scrie în septembrie 1925, „să fie șmecher și să evite discuțiile hotărâtoare”. Destinderea este deci o alternativă tactică în cadrul a două strategii

diferite.

După Conferința de la Londra, unde Herriot și-a manifestat dorința de înțelegere deplină cu foștii dușmani și aliați ai Franței și după ce Planul Dawes demarează, o negociere directă începe între Franța și Germania. Aceasta se termină în 1925 printr-o Conferință care-i reunește la Locarno (în Elveția) pe Briand, Stresemann, Mussolini, Chamberlain și pe belgianul Vandervelde. Pactul semnat de ei stabilește o garantare reciprocă a frontierelor franco-germane și germano-belgiene sub asigurarea Regatului Unit și a Italiei. Germania recunoaște astfel hotărârea tratatului de la Versailles privind anexarea Alsaciei-Lorenei de către Franța, dar refuză să-și ia același angajament cu privire la frontierele sale orientale.

Urmează apoi la propunerea Franței, intrarea Germaniei în Societatea Națiunilor și admiterea sa ca al cincilea membru permanent al Consiliului. De la o zi la alta iat-o pe fosta ciumată a Europei plasată pe picior de egalitate cu Franța, Anglia, Italia și Japonia. Evenimentul este salutat la Geneva prin discursul „istoric” al celor doi principali autori ai săi, dar în special prin faimosul discurs al lui Briand: „Jos cu puștile, mitralierele, tunurile! Să facem loc concilierii, arbitrajului, păcii!”.

Începând din 1927, reconcilierea franco-germană se manifestă în afară de domeniul strict politic, în cel economic și în cel al psihologiei colective. Acordul internațional al oțelului, care a fost deja menționat și care începând din septembrie 1926 reunește principalele țări producătoare ale Europei Continentale, constituie un instrument puternic al dezarmării industriale a celor două foste dușmane.

În anul următor, acestea semnează un tratat comercial care, ca și Cartelul oțelului, nu va fi repus în discuție înainte de 1939.

În ceea ce privește opinia publică, nu se poate spune că în esență lucrurile s-au schimbat după război în mod radical. Cu toate acestea, și în acest domeniu, apar, la mijlocul deceniului 1920, semne de destindere. În Germania, naziștii și alte organizații revanșarde de extremă dreaptă pierd teren în timp ce marile partide naționale își temperează criticile la adresa politicii lui Stresemann. În Franța, societățile rămân în opoziție, dar aprobă inițiativele lui Briand, în timp ce în marea sa majoritate, opinia catolică trece de la neîncredere față de Germania, la apărarea Conferinței de la Locarno, ba chiar la o angajare entuziastă în aprobarea Societății Națiunilor și a concilierii franco-germane (este vorba de minoritatea democrat-creștină).

În acești ani fericiți de prosperitate, ia naștere o adevărată mistică a împăcării franco-germane, într-un context în care „înfloresc” proiectele unei uniuni vamale și a unificării europene. Desigur, aceasta își are originea în medii minoritare în care se întâlnesc reprezentanți ai clasei politice – germanii Ernest Robert Curtius, Konrad Adenauer și Franz von Papen, cehoslovacul Eduard Benes, francezii Aristide Briand, Eduard Herriot și Leon Blum etc. – intelectuali de reputație mondială ca Paul Valéry, Paul Claudel, Romain Rolland, André Gide și Miguel de Unamuno și chiar mari industriași ca Emil Mayrisch, magnat al siderurgiei luxemburgheze, inspirator al Cartelului oțelului și fondator în 1926 a unui „Comitet franco-german de informație și

documentare“. Acest Comitet are drept sarcină de a promova în cele două țări o mai bună cunoaștere reciprocă și își dă silința să acționeze asupra opiniei publice prin intermediul presei și al unor manifestări diverse precum colocvii, traduceri, călătorii organizate pentru tineri etc. Poate pentru prima oară din secolul al XVIII-lea și de la încercările făcute de filozofi de a crea o „republică a literelor“ care să depășească frontierele, se încearcă constituirea unui embrion de mediu „european“, foarte atașat „spiritului de la Geneva“ adică de ideologia pacificatoare a Societății Națiunilor. Acesta nu va supraviețui însă furtunii provocate de criză, dar va constitui un jalon ce va servi după război drept punct de referință pentru „părinții Europei“.

Într-adevăr, anii 1927-1928 marchează în Europa apogeul „securității generale“, concretizată în august 1928 prin semnarea Pactului Briand-Kellogg (secretar de stat american). Prin acest act, cele cincisprezece puteri semnatare, din care fac parte Franța și Germania, condamnă în mod solemn soluția războiului și se angajează să caute prin mijloace exclusiv pacifiste soluția eventualelor diferende. În anul următor este elaborat un nou plan ce trebuia să reglementeze definitiv problema despăgubirilor. Acesta va fi „Planul Young“ care, elaborat de un Comitet de experți conduși de financiarul american Owen Young, este discutat și aprobat în 1929 la Haga.

Acesta micșorează din nou datoria Germaniei redusă la 38 de miliarde de mărci plătibile la Banca de Plăți Internaționale de la Bâle și eșalonează ratele până în 1988. În sfârșit, în iulie 1930,

francezii, belgienii și britanicii își retrag ultimele trupe din Rhenania, cu cinci ani înainte de data fixată în tratat. Pacea europeană pare să fie asigurată.

Germanii destabilizării

Sfârșitul „războiului rece” franco-german nu face să dispară celelalte motive de tensiune din Europa, mai ales din partea orientală a continentului. Pentru a ține în frâu dorința Germaniei de a revizui frontierele sale occidentale și în același timp pentru a menține eficacitatea „cordonului sanitar” instituit după războiul de intervenție împotriva URSS, Franța s-a străduit să țină o rețea de alianțe cu țările „mulțumite” din Europa Centrală și Orientală. Acest sistem de „alianțe de protecție”, care încă de pe vremea lui Napoleon I constituie o tradiție a diplomației franceze, trebuia să ducă la o adevărată încercuire a Germaniei. Una după alta, Polonia (1921), Cehoslovacia (1924), România (1926) și Iugoslavia (1927) s-au plasat sub protecția Franței. În plus, la Locarno, un tratat de garanție reciprocă ce putea să fie prelungit printr-o convenție militară lega Franța de Polonia și de Cehoslovacia. În sfârșit, principala putere militară a Europei susținea „Mica Antantă” care unea România, Cehoslovacia și Iugoslavia prin tratate bilaterale încheiate începând din 1920-1921 și îndreptate în mod deschis împotriva Ungariei horthyste.

În spatele acestui sistem francez de alianțe exista și un aspect economic. În ciuda concurenței engleze, a mijloacelor financiare relativ restrânse, a neînțelegerilor dintre mediile de afaceri și oamenii politici, Franța a avut abilitatea ca prin intermediul acordurilor politice să se infiltreze din punct de vedere economic în Europa Orientală și în Balcani.

Din 1918 până în 1929 suma împrumuturilor făcute ungurilor, austriecilor, polonezilor, românilor, bulgarilor și plasate în Franța, se ridică la mai mult de 700 de milioane de franci. Mari instituții bancare ca „Uniunea Pariziană”, „Paribas” și „Societatea Generală” posedă plasamente serioase în băncile austriece și cehoslovace. Pătrunderea este mai puțin importantă în domeniul industrial, exceptând Cehoslovacia unde firma Schneider preia din 1919 controlul asupra uzinelor Skoda (automobile, armament). Cu toate acestea, acest „imperialism sărăcăcios” nu va reuși să zdruncine pozițiile foarte puternice pe care le vor deține, curând, Regatul Unit și Germania, în această parte a Europei.

Aceasta din urmă acționează și ea pe două fronturi, în Vest jucând pe cartea destinderii, dar de cealaltă parte întreținând cu Rusia Sovietică, o altă ciumată a Europei de după război, relații de bună vecinătate care au ca scop să exercite o presiune permanentă asupra occidentalilor. Această apropiere este ușurată și de evoluția internă a regimului bolșevic, intrat din 1921 într-o fază de consolidare care impune conducătorilor săi să-și mai tempereze obiectivele revoluționare.

Atacul dirijat împotriva puterii sovietelor de către țările occidentale aliate cu armatele albilor a fost considerat de Lenin și de tovarășii săi în firea lucrurilor, din moment ce ei credeau imposibilă coexistența între ordinea burgheză și ordinea socialistă. Crearea Kominternului în primăvara lui 1919 și sprijinul acordat mișcărilor revoluționare din Europa țin de aceeași idee.

Numai că, pe de o parte eșecul intervenției occidentale iar pe de altă parte cel al revoluțiilor

germane și ungare au schimbat datele problemei. Pentru moment învingători în fața adversarilor lor, conducătorii bolșevici se confruntă cu imense greutăți interne pe care trebuiau să le rezolve cu orice preț înainte de a încerca experimentul socialist: o țară devastată de război, o populație înfometată, fără lucru și pradă epidemiilor, uzine închise, o agricultură aflată în regres, transporturile aproape în întregime paralizate, o sărăcie lucie care provoca o intensă agitație socială și politică. În martie 1921, marinarii din Cronstadt, care au fost „vârful de lance” al revoluției, se revoltă împotriva puterii bolșevice strigând: „Trăiască Sovietele! Jos comuniștii!”.

În aceste condiții, părea logic să se obțină de la statele burgheze un armistițiu care să permită consolidarea socialismului în Rusia înainte ca acesta să-și reia mersul înainte până la „victoria revoluției în țările cele mai avansate”. Determinând instanțele conducătoare ale partidului să adopte teoria sa despre „răgaz”, Lenin hotărăște să oprească pentru moment tulburările, întreținute de Komintern și să prezinte puterilor europene o „fațadă” care să le liniștească în așa măsură încât să obțină din partea acestora recunoașterea „de jure” a statului sovietic. Această schimbare de strategie pe plan internațional este însoțită și de adoptarea unei „Noi Politici Economice” (N.E.P.), care, alături de sectorul de stat, restabilește un sector privat, deschis concurenței și inițiativei individuale. Lenin, care face apel și la capitalurile și tehnicienii străini, așteaptă de la concurența dintre aceste două sectoare un progres economic care va trebui mai târziu să creeze condițiile necesare eliminării celui

de al doilea. Nu este deci vorba de o întoarcere pur și simplu la economia de piață, ci de „un capitalism limitat pe timp limitat“.

Moartea lui Lenin, în ianuarie 1924, a dus curând la repunerea în discuție a acestei politici economice. Lui Stalin, șeful aparatului de partid, moștenitor al concepțiilor lui Lenin asupra acestei tactici pe termen scurt, i se opune Troțki, pentru care NEP constituie o capitulare a revoluției în fața capitalismului și care consideră că este imposibil să se construiască socialismul într-o singură țară, deci să se practice cu Occidentul o politică de „existență pașnică“. Între cei doi bărbați lupta pentru putere durează trei ani și se încheie prin eliminarea lui Troțki, deportat mai întâi în Asia Centrală, la Alma Ata, apoi expulzat din URSS în 1929.

Începând din 1927, rămânând singurul stăpân al puterii, Stalin abandonează „Noua Politică Economică“. La sate începe colectivizarea agriculturii, însoțită de eliminarea nemiloasă a opozanților, fie că este vorba despre reprezentanții țărănimii înstărite (*Kulak*), care au profitat efectiv de întoarcerea parțială la economia de piață, fie de marea masă de mici agricultori care resping colectivizarea forțată și preferă să-și ucidă animalele decât să le *predea* întreprinderilor de stat sau fermelor colectivizate. În același timp, noul stăpân al URSS impune socializarea tuturor mijloacelor de producție și a schimburilor comerciale și introduce în sistemul economic o planificare rigidă, orientată în mod prioritar către dezvoltarea industriei grele. Scopul este clar. Este vorba de instaurarea unei „societăți fără clase sociale“ și de transformarea Uniunii Sovietice într-o

mare putere industrială și militară, capabilă în zece ani să ajungă din urmă Occidentul și să relanseze procesul revoluționar. Până atunci însă, „patria proletarilor” are nevoie de o lungă perioadă de pace, ceea ce înseamnă normalizarea relațiilor sale cu statele capitaliste. Din 1924, acest prim obiectiv este atins: toate marile puteri europene recunosc „de jure” statul născut din Revoluția din Octombrie.

Se poate spune că Rusia Sovietică a devenit un element de stabilitate al sistemului internațional și că a trecut în tabăra apărătorilor *status-quo*-ului din 1919-1920? Răspunsul este evident negativ. Mai întâi politica practică de Stalin față de Germania nu se deosebește de cea a predecesorului său. Apropierea dintre cele două țări la Rapallo în 1922 continuă în cursul anilor următori prin semnarea unui acord de prietenie și neagresiune semnat în 1926 și printr-o cooperare militară clandestină din ce în ce mai strânsă. Apoi, preocupările pentru „coexistența pașnică” cu Vestul nu sunt suficiente pentru ca rușii să scape de complexul „cetății asediate” pe care l-au păstrat de la evenimentele din 1918-1921. Începând din 1927, URSS trăiește cu obsesia unei noi ofensive contrarevoluționare, din care Stalin își face un argument pentru justificarea înăsprii regimului și a ruperii legăturilor cu lumea exterioară.

În mai 1927, a VIII-a Plenară a Internaționalei Comuniste proclamă că „pericolul unui război împotriva Uniunii Sovietice devine problema arzătoare a muncitorilor din lumea întreagă”. În anul următor, programul Kominternului hotărăște că „proletariatul internațional, a cărui singură patrie este URSS, are datoria să contribuie la

succesele construirii socialismului în URSS și să o apere prin toate mijloacele de atacurile puterilor capitaliste“. De aici rezultă o dublă consecință care se răsfrânge asupra relațiilor între Internaționala a III-a și partidele comuniste naționale. Mai întâi, lupta împotriva „războiului imperialist“ devine tema centrală a propagandei tuturor secțiilor Internaționalei Comuniste și se concretizează în organizarea unei „mișcări de masă“ cunoscută în Franța sub numele de Comitetul Amsterdam/Pleyel. Pe de altă parte, credința în necesitatea de a pregăti o viitoare ofensivă revoluționară îi determină pe conducătorii comuniști să adopte tactica „luptei de clasă“, care pune în aceeași oală fascismul și social-democrația și va duce în Germania la evenimentele din 1933.

Până atunci însă, această atitudine agresivă are drept consecință, în afară de izolarea partidelor comuniste în adevărate ghetouri politice, o ostilitate tot mai mare a statelor capitaliste față de URSS. În mai 1927, cabinetul conservator al lui Baldwin, care reproșează Sovietelor că i-au susținut financiar pe muncitorii englezi aflați în grevă și le acuză de imixtiune în treburile interne ale regatului rupe relațiile diplomatice cu Moscova. Aderarea URSS la Pactul Briand/Kellogg marchează desigur o ameliorare a raporturilor acesteia cu Occidentul, dar neîncrederea rămâne prezentă și de o parte și de cealaltă.

Începând din 1926, Italia constituie și ea un factor de perturbare a relațiilor intereuropene. Este momentul în care „dictatura legală“ instaurată de Mussolini după Marșul asupra Romei și constituirea unui guvern prezidat de fondatorul mișcării fasciste

se transformă într-o dictatură apăsătoare care, în cursul anilor următori va da naștere unui regim totalitar de masă.

Devierea spre fascism a tânărului stat creat de Risorgimento a început imediat după război. Acesta a agravat dezechilibrele economice și sociale care s-au manifestat în această țară încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Dezechilibru între o clasă conducătoare puțin numeroasă atașată doar idealurilor și practicilor democratice și masele populare în majoritate excluse din viața politică. Dezechilibru între nord și sud, între sectoarele de vârf ale industriei piemonteze și lombarde și arhaismele unei economii agrare, bazată în numeroase regiuni pe o exploatare extensivă și puțin rentabilă a pământului, în cadrul unor domenii foarte mari, folosind armate de zilieri (*braccianti*) pe care șomajul și mizeria îi împinge deseori la revoltă sau îi determină să se expatrieze.

În aceste condiții, pentru Italia, conflictul armat nu putea să fie decât catastrofal. Ea a pierdut 700.000 de oameni, are un milion de răniți și mutilați, provinciile sale din nord-est au fost devastate de operațiunile militare, iar industria a suferit peste tot de lipsa materiilor prime și a mâinii de lucru. Pe plan financiar, cheltuielile de război au obligat statul să recurgă la mărirea impozitelor, la împrumuturi și la inflație. Aceasta din urmă provoacă o creștere vertiginoasă a prețurilor care nu puteau fi compensate de mărirea salariilor.

Acestor efecte obișnuite ale marelui conflict din 1914 li se adaugă în Italia și cele ale unei crize morale foarte grave. Mulți italieni speraseră că un război câștigat ar oferi țării lor un loc însemnat în

viața internațională și ei nu vor fi tratați drept rudele sărace ale Europei. Or, Aliații nu-și țin promisiunile din tratatul de la Londra, ceea ce provoacă o vie nemulțumire a opiniei publice: aceasta îl va susține pe Gabriele D'Annunzio și pe partizanii acestuia (*arditi*), când se vor instala la Fiume, în septembrie 1919. Pe de altă parte, războiul a stârnit ura combatanților față de un regim considerat responsabil de conflict și incapabil să asigure reintegrarea celor demobilizați. Acesta a întreținut la mulți gustul pentru violență, pentru aventură și o viață de riscuri.

Afirmarea fascismului se înscrie în acest context. Ea se explică și prin slăbiciunea de care a dat dovadă clasa conducătoare tradițională în fața pericolului revoluționar. Dintre cele trei forțe mari care formează clasa politică transalpină, partidele guvernamentale (liberali, moderați, radicali) care reprezintă diferitele pături ale burgheziei, Partidul Popular al lui don Sturzo de inspirație democrat creștină și Partidul Socialist, divizat și el într-o minoritate de reformiști și o majoritate de extremiști care predică acțiunea directă și cucerirea puterii prin forță, dar a căror violență este mai mult verbală, niciunul nu este capabil să se impună singur, niciunul nu este gata să se alieze celorlalte pentru a realiza o coaliție puternică în stare să rezolve problemele de moment.

Deci agitația socială care crește începând din primăvara lui 1919 din cauza scăderii salariului real și a creșterii șomajului capătă curând un caracter de insurecție. Un val formidabil de greve însoțite de ocuparea uzinelor și formarea „consiliilor” muncitorești ia amploare în august-septembrie 1920

în triumphiul industrial din nord, în timp ce la țară țăranii ocupă marile domenii, își împart pământurile și se organizează în syndicate. Clasa conducătoare tremură dar alerta este de scurtă durată. Scăpați de sub controlul statelor majore syndicale și de conducerea Partidului Socialist Italian, muncitorii își reiau lucrul în toamna lui 1920 și în acel moment de acalmie, cu dorința de a declanșa o „contrarevoluție preventivă”, mișcarea fascistă ia avânt.

Aceasta fusese fondată în martie 1919, la Milano, de Benito Mussolini, un fost socialist care fusese exclus din partid în 1914 pentru că propovăduise intrarea Italiei în război, în ziarul său *Il popolo d'Italia*. La începuturile sale, mișcarea este formată în primul rând din foști combatanți, din tineri ofițeri și din soldați ai trupelor de elită recent demobilizați și pe care reîntoarcerea la viața civilă îi lasă dezorientați și adeseori fără ocupație. Ei se alătură în *fasci di combattimento* (fasciile de luptă) ale nemulțumiților și declassaților, în majoritate proveniți din categoriile sociale cele mai afectate de criză: mica burghezie urbană, funcționari, muncitori în șomaj etc. Ideologia și programul mișcării sunt încă foarte neclare. Acestea constituie un amestec de teze împrumutate de la mișcarea naționalistă și de la sindicalismul revoluționar, cu o puternică doză de demagogie menită să-i reunească pe toți cei care aruncă pe umerii regimului „burghez” responsabilitatea greutăților cu care se confruntă.

Până în toamna lui 1920, fascismul își păstrează caracterul de grupare destul de mică. Abia odată cu regresul marelui val revoluționar acesta ia avânt, susținut de subvențiile marilor proprietari agrari și

ale anumitor medii industriale, pentru care el va reprezenta curând un instrument de teroare antirevoluționară. Organizat în escuade sau căprarii de luptă (*squadre*), înarmate, motorizate și organizate de foști ofițeri de carieră, acesta își înmulțește „expedițiile de pedeapsă” mai întâi împotriva cooperativelor sătești și a municipalităților socialiste ale bogatelor regiuni agricole din nord și din centru, apoi împotriva Caselor Poporului și a organizațiilor muncitorești din orașele mari industrializate. Toți cei care opun rezistență, comuniști, socialiști, sindicaliști, dar și catolici și liberali sunt maltratați, bătuți, alungați sau pur și simplu asasinați.

Susținut de o mare parte a clasei conducătoare, care se gândește cât va putea să manevreze gruparea și pe șeful ei, și că va instaura prin intermediul acestuia o dictatură provizorie – este timpul de „a restabili ordinea” și de a lichida organizațiile „revoluționare” – fascismul se dezvoltă repede. În toamna anului 1921, el are deja mai mult de 300.000 de membri și se transformă în Partidul Național Fascist care își creează un program în care profesiunile de credință naționaliste și reacționare vor înlocui frazeologia antiburgheză. Dar alegerile din 1921 îl decepționează pe Mussolini care nu reușește să aducă decât 23 de fasciști în noua Cameră în care sunt aleși 122 de socialiști și 107 „populari”. Astfel, șeful Partidului Național Fascist hotărăște să recurgă din plin la acțiuni directe pentru a pune mâna pe putere. În timp ce la sate și în orașe violențele fasciste cresc în intensitate, Congresul partidului care are loc la Neapole la sfârșitul lui octombrie 1922 organizează „Marșul

asupra Romei“, o parodie de revoluție populară menită în primul rând să exercite presiuni asupra clasei politice și asupra regelui care ar fi putut cu ușurință să bareze drumul spre Roma bandelor înarmate ale lui Mussolini decretând legea marțială și dând ordin armatei să atace. Cu asentimentul unei mari fracțiuni a mediilor conducătoare, Victor-Emmanuel preferă însă să-l însărcineze pe Mussolini cu formarea noului guvern.

În fruntea unui guvern de coaliție în care fasciștii nu sunt nicidecum majoritari, Mussolini încearcă mai întâi să inspire încredere, ceea ce-i permite să obțină numeroși susținători în rândurile militarilor, înalților funcționari, reprezentanților burghezi, intelectualilor și să dezarmeze o eventuală opoziție internațională. Dar în același timp el pregătește cucerirea legală a puterii, determinând Camerele să-i dea puteri nelimitate și modificând legea electorală. În alegerile din aprilie 1924, subvențiile marilor industriași și teroarea exercitată de *squadriati* permit coaliției dominate de fasciști să obțină majoritatea absolută.

Ultima etapă înainte de instaurarea dictaturii este afacerea Matteotti: pe 10 iunie 1924, în timp ce se ducea la Adunare pentru a duce colegilor săi dovezile violențelor și malversațiunilor comise de fasciști în timpul ultimei campanii electorale, liderul Partidului Socialist este răpit în fața domiciliului său de un comando de squadristi și asasinat. Pus un moment în dificultate de opoziție care hotărăște să boicoteze ședințele Camerei dar este incapabilă să devină unită, Mussolini sfârșește prin a decide în ianuarie 1925 instaurarea unui regim autoritar în Italia. În anul următor, legile numite „de apărare a

statului“ (sau legile *fascistissime*) consfințesc lichidarea oricărei opoziții. La sfârșitul anului 1926, fascizarea statului italian este aproape desăvârșită.

Până la această dată, Italia se comportase, în general, ca o putere care respectă ordinea internațională. Mussolini s-a lăsat convins de diplomației de carieră să ducă o politică de „bună vecinătate“ față de statele europene. El nu s-a îndepărtat de acest principiu decât în cursul verii lui 1923 când a bombardat și a ocupat insula Corfu, în urma unui incident minor cu Grecia. Dar hotărârea englezilor l-a convins repede de necesitatea de a fi mai prudent. După o scurtă „idilă“ cu Franța pe care Mussolini a susținut-o în ocuparea Ruhrului, până la urmă, la mijlocul anilor '20, el își întoarce privirea spre Regatul Unit ferindu-se să se îndepărteze prea mult de hotărârile de la Geneva. În octombrie 1925, șeful fascismului se duce la Locarno și acceptă, în ciuda bruftuluielilor lui Briand și ale lui Vandervelde să garanteze alături de Anglia siguranța frontierelor orientale ale Franței. O destindere se produce și în relațiile cu Iugoslavia, concretizată în ianuarie 1924 de un tratat care reglementează prin bună înțelegere problema regiunii Fiume. La sfârșitul lui 1925, Italia pare să fie gata să-i sprijine pe susținătorii destinderii și ai securității generale.

Deci, în domeniul relațiilor intereuropene, ca și în cel al politicii interne, anul 1926 marchează o schimbare bruscă. De acum înainte, convins că-și poate impune opțiunile politice maselor și clasei conducătoare italiene, Mussolini nu-și mai ascunde dorința de a angaja Italia în aventuri externe care contrastează cu atmosfera de destindere inaugurată

la Locarno. El își dirijează proiectele către Europa Orientală și către zona Balcanilor. Italia va deveni aici apărătoarea dorințelor revizioniste ale învinșilor, susținând țările care vor să obțină modificarea tratatelor: Ungaria cu care semnează în aprilie 1927 un tratat îndreptat vizibil împotriva Micii Antante, Bulgaria căreia Mussolini îi susține revendicările și subvenționează agitatorii din Macedonia iugoslavă, Austria unde mișcarea naționalistă a prințului Starhemberg, *Heimwehr*, primește sprijinul său financiar. Când după cele două tratate de la Tirana (1926 și 1927), Albania devine un adevărat protectorat italian, încercuirea Iugoslaviei este tot mai completă, iar această țară devine cu atât mai îngrijorată cu cât naționaliștii croați care operează pe teritoriul său, „ustașii”²³³ lui Ante Pavelic, găsesc refugiu și sprijin în Ungaria și în Italia. În aceste condiții, este clar că ciocnirea dintre influențele franceze și cele italiene în zona danubiană și în Balcani constituie pentru viitor un germene de conflict.

Speranțe pierdute: securitatea colectivă și uniunea europeană

Dorită de Wilson, bazată pe un compromis între concepțiile idealiste dar totodată pragmatice ale anglo-saxonilor și proiectul francez inspirat din ideile lui Léon Bourgeois („Pentru o Societate a Națiunilor“, 1906) care concepea realizarea securității europene și a celei mondiale cu ajutorul unei armate internaționale compusă din contingente furnizate de statele membre și a unor sancțiuni militare aplicabile oricărui stat vinovat de agresiune, Societatea Națiunilor a demonstrat foarte curând că are puteri limitate. Desigur, Pactul inclus în tratate de negociatorii de la Versailles proclama în caz de conflict între statele semnatare, necesitatea dezarmării și a arbitrajului realizat de Adunare sau de Curtea Internațională de Justiție de la Haga. Articolul 1 prevedea chiar și sancțiuni economice și financiare. Dar absența Statelor Unite în toată această perioadă interbelică, cea a URSS până în 1935, regula unanimității și lipsa unei forțe internaționale (respinsă de la bun început de președintele american ca susceptibilă de a „înlocui militarismul german cu un militarism internațional“) vor face toate aceste dispoziții inoperante.

A existat totuși, stimulat de un mediu al juriștilor internaționali, al oamenilor politici, al intelectualilor atașați ideii de conciliere și de pace, un „spirit pacifist al Genevei“ bazat pe respectul dreptului și pe aspirația spre o lume din care să dispară „legea junglei“ care guvernase dintotdeauna relațiile

dintre state. În spiritul acestui principiu și pentru a încerca să-i confere organizației internaționale ceva mai multă eficacitate, francezul Eduard Herriot, britanicul Ramsay MacDonald și cehul Eduard Benes vor prezenta în 1924 în cadrul Adunării Generale a Societății Națiunilor, un proiect cunoscut sub numele de „Protocolul de la Geneva” și a cărui noutate o constituie recurgerea la arbitrajul obligatoriu. Orice diferend internațional trebuia supus judecății Curții Permanente de Justiție sau arbitrajului Societății Națiunilor. Statul care ar refuza un astfel de sprijin ar fi considerat agresor și ar trebui să suporte sancțiuni inclusiv militare din momentul în care acestea ar fi aprobate de două treimi din Consiliu.

Protocolul a fost semnat de zece state printre care Cehoslovacia și Franța. Dar opoziția Marii Britanii duce până la urmă la eșecul acestuia. Influențați de americani, englezii refuză să-și dea girul unui sistem care i-ar fi obligat să intervină în afacerile continentale și care oricum ar fi devenit inoperabil din cauza absenței din Consiliu a Statelor Unite și a URSS.

Legată de încrederea în securitatea colectivă, ideea unei federații a statelor europene, care își avusese profeții și pionerii săi izolați de-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea (de la William Penn la abatele de Saint-Pierre, de la Jeremy Bentham la Immanuel Kant, de la Philippe Buchez la Giuseppe Mazzini și Victor Hugo) a cunoscut și ea un succes deosebit în anumite cercuri politice și intelectuale, în deceniul care a urmat măcelului dintre 1914 și 1918. Aceasta a provocat chiar o înflorire a asociațiilor și a comitetelor cum ar fi

mișcarea „Paneuropeană” a contelui de Coudenhove-Kalergi²³⁴, Comitetul Federal de Cooperare Europeană al lui Emile Borel, Uniunea Vamală Europeană prezidată de senatorul Yves de Trocquer etc. Pentru aceste organizații care de altfel au un număr mic de membri dar nu sunt lipsite de influență, realizarea „Statelor Unite ale Europei” a devenit o necesitate vitală în momentul în care, după perturbările provocate de un război care a fost cât pe ce să arunce Europa în haos și barbarie se profilează un dublu pericol, „bolșevismul” și „americanismul” care amenință identitatea acesteia.

Briand, aflat atunci la apogeul gloriei sale internaționale, urmărește cu simpatie acțiunea militantă a acestor propagatori ai ideii europene. Din 1926, el încurajează cu căldură inițiativele lui Coudenhove-Kalergi și în anul următor devine chiar președintele de onoare al „Uniunii Paneuropene”. Briand vede în această mișcare o prelungire a eforturilor sale în vederea instaurării în Europa a unui sistem durabil de securitate colectivă și în același timp un mijloc suplimentar de a lega Germania de partenerii săi europeni și de a integra această putere cu ambiții economice excesive într-un ansamblu transnațional, este drept, nu prea clar conturat în spiritul său.

Aceasta nu-l împiedică însă pe „pelerinul păcii” să țină pe 5 septembrie 1929 în Adunarea Societății Națiunilor, un discurs, în care face caz de proiectul său de uniune europeană, proiect pe care îl va preciza în memorandumul adresat la 17 mai 1930 celor 27 de state membre ale organizației internaționale. Ideea directoare a acestuia este

următoarea: în momentul în care criza devine amenințătoare și pentru a face față „unor împrejurări grave dacă acestea își fac apariția”, este necesar ca Europa să se unească. Trebuie ca țările acesteia să stabilească între ele „un fel de legătură federală”. Dar nu spune nimic mai mult și nu precizează de ce natură să fie această „legătură”. Cel mult el subliniază că ar trebui „să se înceapă cu legăturile economice” și să se creeze apoi legăturile politice, dar adaugă imediat că acestea din urmă nu trebuie să prejudicieze suveranitatea națională. Deci dilema Europei transnaționale și a „Europei națiunilor”, destinată unei *frumoase longevități* exista deja la începutul anilor '30. Dar Briand nu este Monnet și mai ales nu este încă timpul propice pentru a avansa în mod concret în construcția europeană.

Memorandumul asupra Uniunii europene și proiectul de organizare pe care îl conține au fost respinse de majoritatea statelor implicate, unele ca Anglia și Spania considerându-l prea „convențional”, altele ca Italia și Germania văzând în el o modalitate de a „îngheța” situațiile fixate de tratate scoțând din viitoarea comunitate URSS și Turcia, în sfârșit altele reproșând proiectului lui Briand că este prea sau nu destul de „supranațional” (Italia, Spania, Portugalia, Norvegia și respectiv Țările de Jos). Numai Iugoslavia și Bulgaria au dat un răspuns favorabil. Astfel proiectul a fost repede înmormântat printre hârtiile comisiilor. El nu va supraviețui nici după declanșarea crizei, nici după moartea lui Briand survenită la începutul anului 1932.

La această dată Europa își schimbase deja cursul

istoriei. Stressemann a murit de epuizare în octombrie 1929. Criza financiară s-a abătut asupra bătrânului continent în primăvara și vara lui 1931. În martie a aceluiași an, Germania și Austria au realizat un proiect de uniune vamală care este perceput imediat în Franța ca un preludiu la Anschluss. Într-adevăr, era vorba de o contracarare a tentativei începute în 1930 între țările *Micii Antante* și Polonia pentru a crea un „bloc al țărilor agricole” legat din punct de vedere economic de Franța, spunând acestuia o *Mitteleuropa* dominată de o „Germanie Mare” care să cuprindă și Austria. Din cauză că Austria a trebuit să apeleze la Franța pentru a-și salva finanțele, iar Curtea Permanentă de Justiție de la Haga a considerat uniunea vamală austro-germană incompatibilă cu Protocolul de la Geneva din 1922, Viena a trebuit să renunțe curând la „Anschluss-ul economic”. Până la urmă, doi ani după dispariția lui Stresseman, când Briand părăsește și el scena, „edificiul” pacifist pe care cei doi oameni politici s-au străduit din greu să-l realizeze, pare deja serios fisurat.

Capitolul 3

DEMOCRAȚIILE ȘI DICTATURA SE CONFRUNTA CU CRIZA

■ *Încă de la începutul anilor '30, criza economică lovește Europa și scoate la iveală interpatrunderea marilor economii industrializate. De aceea această criză afectează cel mai mult țările cele mai profund angajate în procesul capitalist, așa cum sunt Regatul Unit sau Germania și mai puțin cele ca Franța, unde rămășițele vechilor structuri favorizează existența unor oaze de arhaism. În funcție de amploarea crizei, șomajul lovește mai mult sau mai puțin populațiile europene, împingându-le să conteste regimurile existente și să se îndrepte spre formațiunile extremiste.*

■ *Lupta împotriva crizei duce la o limitare a practicilor liberale: de acum statul se implică în măsură mai mare sau mai mică, de la simpla corecție a unor disfuncții economice până la tentativele de autarhie totală (statul fascist) sau de acaparare a vieții economice și sociale (Rusia Sovietică).*

■ *Profitând de grava depresiune economică care lovește fragila Republică de la Weimar, Hitler ajunge la putere și își aplică aici*

doctrina rasistă, propunând soluționarea crizei prin aplicarea unor idei simpliste care facilitează o practică autoritară sub conducerea unui șef charismatic ce guvernează în numele „poporului superior”. În câteva luni, Hitler, instaurează un regim totalitar care controlează și dictează toate aspectele umane, având drept scop modelarea „omului nou”. La rândul său, regimul fascist italian își înăsprește caracterul totalitar începând din 1936.

■ ***Contaminarea cu fascismul face ca tendințele autoritare să se întindă în toată Europa. Dar, în afară de Germania și de Italia, regimurile autoritare care vin la putere preferă să restaureze ordinea tradițională sprijinindu-se pe clasele conducătoare, decât să instaureze o nouă ordine totalitară. Izolate în această Europă autoritară, democrațiile stau pe poziții defensive. În fața dublului atac al administratorilor comunismului stalinist care dezvoltă în URSS un proiect totalitar și al susținătorilor regimurilor autoritare inspirate mai mult sau mai puțin de fascism, acestea apar ca niște cetăți asediate. Dar forța unei culturi politice democratice, înrădăcinată aici mult mai profund, constituie până în 1939 un „baraj” eficace în fața fascismului și a avatarurilor acestuia.***

De-a lungul întregului secol al XIX-lea, majoritatea burgheziei europene a considerat principiile liberale, cele economice ca și cele politice, drept o

dogmă inviolabilă, conformă „legilor naturii”. Din punct de vedere economic, dezvoltarea continuă din țările industriale constituia, în ciuda crizelor repetate, o încurajare de a respecta legile economiei de piață și de a dezvolta libera concurență. Din punct de vedere politic, regimul parlamentar părea cel mai bun dintre sistemele de guvernare, deoarece exprima voința „poporului” ai căror reprezentanți erau în marea lor majoritate, ieșiți din rândurile burgheziei. Adversarii acestuia erau conservatorii, care tânjeau după timpurile când proprietatea funciară era sursa principală a bogăției și când puterea „legitimă” a regilor se exercita în avantajul lor, ca și muncitorii pentru care „libertatea”, când putea să existe fără piedici nu reprezenta decât un instrument de dominație în mâinile celor bogați, cei mai conștienți dintre ei crezând că găsesc în teoriile socialiste o ușurare a dificultăților în care trăiau.

Schimbările de la sfârșitul secolului al XIX-lea erodaseră, așa cum am văzut, această credință consimțită de ordinea burgheză în virtuțile liberalismului și ale sistemului reprezentativ. Dar marea schimbare avea să vină de la primul război. Acesta a aruncat Europa într-o stare de instabilitate: instabilitate economică evidențiată de inflație și de dezordinea monetară, instabilitate socială provocată de ruinarea celor cu venituri fixe și de înmulțirea „noilor îmbogățiți” și a „noilor săraci”, instabilitate politică apărută imediat ce a devenit clar faptul că regimurile bazate pe democrația parlamentară sunt incapabile să asigure conducerea efectivă a statului în perioade de criză, în afară doar dacă își încalcă propriile reguli de

funcționare.

În același timp, instabilitatea economică a avut ca efect și dispariția avantajelor materiale obținute de mediile muncitorești în urmă cu o jumătate de secol. În unele țări, aceasta a înrăutățit brusc condițiile de viață ale claselor populare și le-a împins la revoltă. Marele val revoluționar din anii 1917-1920 părea astfel să anunțe împlinirea profețiilor marxiste.

La alternativa luptei dintre socialism și liberalism, fascismul oferea o nouă opțiune. În locul luptei de clasă acesta propunea principiul unității naționale, în locul ravagiilor provocate de capitalismul sălbatic sau de colectivizarea forțată, remediile de armonizare ale economiei dirijate și ale corporatismului, în locul democrației „decadente” și instabile, un regim al ordinii, capabil să adune și să canalizeze toate forțele vitale ale societății. Nici dreapta nici stânga? La origine, fascismul s-a vrut revoluționar și a și fost în multe privințe, dat fiind că o mare parte a principiilor sale sunt luate din zestrea ideologică lăsată moștenire de denigratorii democrației burgheze de la sfârșitul secolului XIX, în care se amestecau revizionismul marxist, sindicalismul revoluționar, pucismul blanquist și iacobinismul extremist. Mussolini însuși și o parte din trupele sale proveneau din rândurile stângii socialiste, așa cum se va întâmpla mai târziu cu numeroși conducători ai fascismului european. Numai că, înainte de 1914, această „matriță de dreapta” a fascismului se inspirase deja dintr-o altă sursă și o altă cultură care credea că găsește în naționalism o forță de mobilizare a maselor cu mult mai puternică decât lupta de clasă, transformându-se de acum înainte într-un instrument de contestare

și distrugere a ordinii existente, într-o perspectivă ce nu avea mare lucru în comun cu „revoluția” în accepția sa marxistă. Caracterul ambiguu al fascismului derivă din această dorință de sinteză între idealurile de extremă-stângă și cele ale drepte radicale, acestea din urmă în contextul înflăcăării patriotice care domnea în Europa de la începutul secolului și care după război avea să atingă paroxismul și să le facă să triumfe în detrimentul celor dintâi.

Astfel se explică faptul că în țările în care fascismul s-a concretizat pentru prima oară și a dat numele său unui întreg șir de organizații și de regimuri, acesta a trecut repede de la revoluție la contrarevoluție. Este neîndoielnic că pentru primele grupări care s-au adunat în jurul lui Mussolini în primăvara lui 1919, voința de a distruge ordinea burgheză a trecut pe primul plan. Primii fasciști nu au fost „gărzile albe” formate din cei care aveau de apărut interese și privilegii. Ei au apărut în mod spontan pe pământul Italiei aflate în plină criză, cerând revendicări care le erau specifice, cu un program care nu prevedea păstrarea structurilor sociale existente, cu o cultură politică ce asocia națiunea cu poporul și care nu era străină de tradiția garibaldistă. Aceasta nu a durat însă prea mult. Între națiune și revoluție, membrii fasciilor au optat repede pentru prima, în momentul în care a fost clar că aceasta putea să se prăbușească sub asaltul maselor care, credeau ei, erau manevrate de statele-majore bolșevice. În contextul evenimentelor din vara lui 1920, aderarea la fascism a numeroase elemente reacționare autentice, sprijinul financiar adus organizației lui Mussolini de către agrarieni și

de unii reprezentanți ai patronatului pentru care aceasta reprezenta un zid de apărare împotriva unei noi ofensive revoluționare, iluzia creată în rândurile unei mari părți a claselor conducătoare că se puteau servi de Mussolini pentru a restabili pacea internă și privilegiile, pentru ca apoi, la prima ocazie să se debaraseze de el, toate acestea au jucat un rol important în transformarea fascismului din prima etapă – cel contestatar al ordinii burgheze – în brațul înarmat al contrarevoluției. Iar acest fascism, fondat pe alianța tactică a elementelor mic-burgheze a fost cel care a constituit sprijinul esențial al primei forme a mișcării și al claselor conducătoare care i-au oferit subvenții și înțelegeri secrete cu aparatul de stat și care s-a instalat la putere în anii douăzeci.

De acum înainte, fascismul ajuns la putere avea să devină pentru o mare parte a burgheziei europene – mai mult sau mai puțin importantă, mai mult sau mai puțin convinsă, în funcție de țară și în funcție de soliditatea structurilor și practicilor democratice – un model de guvernare și de organizare socială, mult mai bine adaptat la cerințele momentului comparativ cu democrația liberală și instituțiile parlamentare. Acesta asigură integrarea maselor într-o societate aproape distrusă și destabilizată, realizează rapid un baraj împotriva revoluției marxiste și stopează „decăderea” națiunilor europene, caută în sfârșit o soluție pentru marile dificultăți provocate de dereglarea mecanismului economic, care să nu fie cea a colectivizării și a nivelării egalitariste. Fără îndoială, se considera cel mai adesea în țările industrializate ale Europei de Nord și de Vest, că dacă fascismul se potrivea

perfect Italiei, acesta nu putea fi importat așa cum era în state mult mai avansate din punct de vedere economic și având structuri sociale diferite. Se lua totuși în considerație faptul că anumite aspecte și nu dintre cele mai lipsite de importanță – adaptarea parlamentarismului, de exemplu, sau încadrarea corporatistă a structurilor sociale – meritau să fie privite altfel decât niște curiozități exotice. Criza care avea să se abată asupra Europei la începutul anilor treizeci și repunerea în discuție a ceea ce mai rămăsese din crezul liberal nu putea decât să consolideze această tendință apărută odată cu războiul.

Marea criză

Europa cunoscuse de la începutul erei industriale un anume număr de crize care i-au afectat serios puterea economică și coeziunea socială. Totuși niciuna nu a fost, ca durată și ca violență, atât de gravă ca cea care a lovit lumea capitalistă în cursul celor zece ani care au precedat cel de al doilea război mondial.

Cauzele „marii crize” sunt discutate și astăzi și nu se poate ajunge la o concluzie unanim acceptată. Au avut rolul lor, în proporții diferite, îmbinarea fenomenelor ciclice de întindere mică și mijlocie, efectele dezechilibrului care afectau de la război încoace schimburile internaționale, cele ale speculațiilor de bursă și ale înmulțirii creditelor mai ales în Statele Unite, îndatorirea exagerată a unor țări europene sau din alte zone față de marea putere de dincolo de Atlantic, diferența tot mai mare între o producție din ce în ce mai bogată și o piață de desfacere ce se reduce pe măsură ce veniturile devin din ce în ce mai mici, nivelul crescut al protecționismului american care i-a împiedicat pe partenerii Statelor Unite să-și refacă activele înainte de război. Toate acestea sunt tot atâtea semne ale unei imense dereglări la scară planetară, de care nu numai Statele Unite sunt responsabile, dar pentru care reprezintă elementul accelerator, din cauza poziției centrale pe care o ocupă în economia mondială.

Istoricii economiști sunt mai sensibili astăzi la semnele prevestitoare ale crizei. Unii insistă chiar

asupra dezechilibrelor economice europene de la sfârșitul anilor douăzeci și asupra răspunderilor unor state de pe bătrânul continent, cum ar fi Franța de exemplu care, potrivit unor economiști anglo-saxoni ar fi contribuit serios la crahul de pe Wall Street, în măsura în care, începând din 1928 (francul Poincaré) ea ar fi atras capitalurile instabile aflate în căutarea unor profituri speculative, provocând astfel o penurie de lichidități pe piața newyorkeză și reducând creditul și creșterea continuă a valorilor mobiliare. Adevărul este că crahul de pe Wall Street va declanșa criza provocând distrugerea rapidă a mecanismelor creditului care asigurase „prosperitatea” anilor douăzeci și aducând după sine, din aproape în aproape, o depresiune fără precedent a economiilor capitaliste.

Fără să insistăm asupra aspectelor specifice ale crizei americane, care nu face obiectul studiului nostru, vom aminti în treacăt că debutul crizei a fost marcat de falimentul bursier din octombrie 1929. Ordinele de vânzare care s-au înmulțit brusc începând de pe data de 22, iau o amploare catastrofală în ședința din 24. Aceasta este „joia neagră” când 12 milioane de acțiuni sunt aruncate pe piață fără să se găsească cumpărători. Cursurile scad, fiecare vrând să scape de titlurile sale până nu este prea târziu. Numeroase bănci care plasaseră banii clienților în acțiuni sunt nevoite să falimenteze. Datornicii care contau pe veniturile provenite din creșterea valorii titlurilor bursiere, neîntreruptă de 5 ani, nu mai pot să-și plătească datoriile iar depunătorii care au acceptat titluri în garanție nu reușesc să le vândă pentru a compensa

imposibilitatea de plată a debitorilor lor. Altfel spus, întregul sistem pe care se baza creșterea rapidă a economiei americane se prăbușește. Băncile își reduc creditele, se produce o împuținare a banilor care are drept consecință paralizarea producției și a consumului. La trei luni după crahul de pe Wall Street, producția de automobile s-a redus la jumătate, trăgând după sine și industriile producătoare de piese de schimb, industria petrolului și a cauciucului. Prețurile la produsele industriale scad cu 30% în trei ani, în timp ce cele din sectorul agricol cu 70%. În 1933, PNB (Produsul Național Brut) al Statelor Unite nu reprezintă decât jumătate din cel din 1929 și există la această dată 17 milioane de șomeri.

Legătura dintre economia nord-americană și cea europeană face ca bătrânul continent să nu poată evita criza prea mult timp. Refăcută doar parțial după război, Europa trece și ea printr-o perioadă de strâmtorare în agricultură și suportă consecințele suprainvestițiilor speculative din industriile pilot făcute în timpul celei de a doua revoluții industriale. Reducerea comerțului mondial (în scădere cu două treimi din valoarea sa între 1929 și 1932) afectează mai ales acele țări europene a căror economie se bazează pe schimburile comerciale: este cazul Regatului Unit și al Germaniei. Dar mai ales reducerea creditului internațional al cărui volum se micșorează la jumătate în cursul celor doi ani de după crah și retragerea masivă a capitalurilor americane investite în Europa vor accelera procesul de propagare a crizei.

Țările germanice, care din 1924 au beneficiat mai mult decât altele de creditele americane, sunt cele

care suferă cel mai repede și cel mai intens. Prima este Austria cu falimentul din 1931 al *Kredit Anstalt*, cea mai mare bancă vieneză care trage după sine în naufragiu toată rețeaua bancară austriacă.

Germania este lovită după câteva săptămâni. Falimentul unuia dintre cele mai importante grupuri textile, *Nordwolle*, grăbește falimentul băncii *Danatbank* una dintre cele mai puternice instituții de credit, iar pe 13 iulie, cancelarul Brüning trebuie să hotărască închiderea tuturor instituțiilor de credit și a caselor de economii. Ele nu se vor redeschide decât peste o lună, dar cu restricții severe în ceea ce privește retragerea fondurilor și operațiunile de schimb. Afectată în același timp în posibilitățile de creditare și pe piețele de desfacere externe, industria germană se scufundă rapid în criză. Producția de cărbune scade de la 160 la 100 de milioane de tone, cea de fier de la 16 la 5,7 milioane de tone, iar în 1932 în Germania există 6 milioane de șomeri.

În Marea Britanie, unde stagnarea este mai veche și are un caracter structural, criza pare la început mai puțin violentă. Aici, reducerea comerțului internațional este hotărâtoare, căci lipsește această țară, al cărei echilibru economic se datorează în mare parte exporturilor, de piețele sale de desfacere externe. Din 1929 în 1931, producția a scăzut deja cu 30% iar vânzările externe s-au redus la jumătate. Balanța devine deficitară, ceea ce provoacă o pierdere mare în aur și mari dificultăți monetare, în urma retragerilor masive de capital american și a falimentului băncii *Kredit Anstalt*, unde erau plasate numeroase fonduri britanice,

băncile apelează la Banca Angliei, care, pentru a salva lira, trebuie la rândul ei să ceară ajutorul lui Federal Reserve Board American și al Băncii Franței.

Din toate țările industrializate de pe bătrânul continent, Franța este ultima afectată de criză. Și aceasta datorită unei mari autonomii economice pe care i-o asigură bogăția agricolă, datorită unei industrializări moderate și unei concentrări industriale mai reduse decât cea existentă la partenerii săi, unor investiții străine de mai mică importanță și datorită rezistenței francului Poincaré. Criza nu afectează Franța decât în 1932 ca urmare a devalorizării monedei engleze care reduce competitivitatea prețurilor franceze și scade simțitor exporturile. În Franța, se poate vorbi mai mult decât de o criză brutală, de o stagnare prelungită, oarecum comparabilă cu cea din Anglia din anii douăzeci. Într-adevăr, producția industrială nu scade decât câte puțin - cu 20% între 1929 și 1933 - iar numărul șomerilor nu depășește în 1933, 350.000 (500.000 în 1935), în timp ce în Marea Britanie la aceeași dată acesta atinge 2.800.000.

Efectele sociale ale crizei au afectat în Europa, în măsuri diferite, toate țările și toate categoriile sociale. Țărănimea a suferit mai ales în țările exportatoare de cereale ale Europei Răsăritene, unde vânzările dificile și reducerea suprafețelor însămânțate au agravat situația muncitorilor agricoli și au mărit datoriile marilor proprietari. Salariații din industrie și din comerț au suferit consecințele conjugate ale micșorării salariilor, ale reducerii timpului de lucru și mai ales ale șomajului. În țările în care, ca în Franța, muncitorii imigranți

erau numeroși (aproape 3 milioane în 1931, adică 7% din populație) resentimentele populației active se îndreaptă frecvent împotriva acestor „dușmani interni” veniți ca italienii, polonezii și spaniolii, să ia locurile de muncă ale localnicilor și să răspândească idei subversive. În sfârșit clasele mijlocii au fost afectate și ele de devalorizare (rentierii), de falimentele și de stagnarea comerțului cu amănuntul (meseriași, comercianți lăsați pradă concurenței marilor întreprinderi) sau de măsurile deflaționiste (funcționarii) adoptate de unele guverne pentru a lupta împotriva depresiunii. Numeroase persoane aparținând acestor categorii sociale impută responsabilitatea crizei și ineficacitatea măsurilor luate, slăbiciunii regimului bazat pe democrație liberală.

Lupta împotriva crizei și limitarea liberalismului

Toate principiile fundamentale ale liberalismului economic – individualism, nonintervenția statului, libera concurență etc. – par să fi dat greș în Europa aflată în plină criză. Odată cu aceasta dispare un anumit optimism, încrederea în progres și în angajarea omenirii pe calea spre un viitor de pace, de fericire, de dezvoltare a individualităților și de armonie socială. Altfel spus, o întreagă cultură politică a burgheziei occidentale este repusă în discuție de marea criză economică, așa cum se întâmplase și în timpul războiului. Statele se repliază asupra lor însele și adoptă practici economice ce dădeau dovadă de un naționalism exagerat.

Peste tot și în toate domeniile există tendința de intervenție a statului. Desigur că la începutul crizei s-a încercat o atenuare a efectelor prin adoptarea soluțiilor „clasice” conforme principiilor liberale. În Germania, Regatul Unit, Franța (cu guvernul moderat al lui Flandin și mai ales al lui Laval) s-a recurs la aplicarea unor măsuri deflaționiste care aveau drept scop să apere moneda națională prin reducerea cheltuielilor publice și să reechilibreze balanța comercială prin scăderea costurilor de producție.

Aceste politici economice au fost oprite brusc de opoziția sindicatelor, care resping reducerile salariale proiectate și sau aplicate efectiv (în Franța, Laval hotărăște în 1935 o scădere bruscă a

salariilor de 10%, în Marea Britanie micșorarea soldelor provoacă revolte în Royal Navy) sau de reacțiile defensive ale altor țări al căror protecționism sau devalorizare monetară nu puteau decât să provoace eșecul metodelor deflaționiste ale concurenților lor. Pe de altă parte, sumele încasate de stat, reduse de criză, se micșorau într-un ritm mai rapid decât cel al cheltuielilor, aceasta făcând să dispară orice perspectivă de reechilibrare bugetară: deflația nu făcea decât să adâncească depresiunea deja strâns legată de lipsa monedei și de scăderea bruscă a puterii de cumpărare.

A fost deci necesar să se schimbe politica și să se accepte ideea că instituțiile publice aveau un rol major în reglarea economiei. Ceea ce se așteaptă de acum de la stat este ca acesta să nu mai fie doar un simplu arbitru al fenomenului economic, ci un „dirijor” căruia îi revine rolul de a stabili orientările principale ale vieții economice și sociale. În această calitate, acesta este obligat să ia măsuri de coordonare: reglementarea prețurilor și salariilor care încetează să se mai supună legii cererii și ofertei, susținerea cursului prețurilor la produsele agricole printr-o politică de prime și subvenții și organizarea piețelor, salvarea întreprinderilor aflate în dificultate, stabilirea unor proiecte de mari lucrări publice care să absoarbă șomajul etc.

În Europa anilor treizeci, se ajunge deci la o „politică de dirijare” a cărei intensitate diferă mult de la o țară la alta, în funcție de regimul politic în vigoare și de antecedentele istorice. Aceasta este totală în Rusia stalinistă unde colectivizarea în exces și planificarea au făcut să dispară orice inițiativă privată și este foarte accentuată în țările

cu regimuri totalitare fasciste și naziste unde structurile economice rămân capitaliste, chiar cu un caracter capitalist accentuat, dar în care Statul își impune cu autoritate diferiților factori sociali opțiunile proprii. Ea este sensibil mai simplă în marile democrații ale Europei industrializate, unde se confruntă de altfel cu opoziția unor interese care în ciuda crizei rămân fidele dogmelor liberale și unde sub influența lui Keynes se elaborează o soluție de compromis între liberalismul necontrolat și intervenționism. Economistul britanic preconizează pentru creșterea investițiilor publice, o mai bună distribuție a veniturilor și o inflație controlată și limitată. El consideră că moneda nu trebuie să mai fie considerată un element neutru al economiei, ci un instrument activ în serviciul unei politici de relansare și de redistribuire. Trebuie deci ca aceasta să nu mai depindă de aur „această veche relicvă barbară” și să i se coboare cursul pentru a se susține exporturile. Altfel spus, pentru autorul *Teoriei generale a locului de muncă, a profitului și a monedei* (1936), Statul trebuie să joace rolul unui moderator al vieții economice, folosind exclusiv căi financiare și fără să afecteze profiturile.

Aceste principii keynesiene vor exercita o mare influență asupra politicii economice a marilor democrații. Măsuri de „revizuire a inflației” sunt adoptate în Statele Unite în cadrul numitului *New Deal*²³⁵ dar și în mai multe state europene, mai ales în Marea Britanie, în Suedia și în Franța Frontului Popular. Totuși, aplicarea acestora a fost adesea lipsită de coerență, în măsura în care guvernele ezitau să se angajeze cu curaj pe noua cale a intervenționismului pentru care nu dispuneau de

informații suficient de precise și de o îndemânare tehnică. Timpul „tehnocraților” nu sosise încă. Rezultatele au fost deci sensibil diferite de la o țară la alta. Dacă au fost satisfăcătoare în Marea Britanie și în Suedia, în Franța ele au fost mai degrabă o decepție.

Global, criza a tulburat profund peisajul economic al Europei. Ea a distrus definitiv ideea potrivit căreia a lăsa lucrurile să decurgă de la sine nu putea să ducă la bunăstare și la fericirea tuturor. Ea a provocat apariția unor noi concentrări industriale și financiare, dar și o consolidare evidentă a organizațiilor sindicale (cel puțin în țările democratice) cărora li s-a recunoscut pe deplin dreptul de a mijloci cu patronatul condițiile și reglementările muncii în întreprinderi. Ea a fost însoțită de o generalizare și o aprofundare a politicilor sociale. Odată cu indemnizația de șomaj, crearea alocațiilor familiale, a concediilor plătite, a apărut și noțiunea de „salariu social” care nu mai este o simplă compensație a muncii și care este garantat de „statul providențial”.

Iată care sunt aspectele pozitive pe termen lung ale tulburărilor provocate de „Marea criză”. Pe termen scurt bilanțul este evident cu mult mai puțin strălucit, mai ales raportat la una din implicațiile sale internaționale. Criza a întărit considerabil naționalismele economice. Reducerea comerțului internațional și penuria de devize a determinat statele să caute soluții de autonomie în domeniul aprovizionării, a produselor alimentare sau a materiilor prime, și să se folosească fără cea mai mică rețineră de arma protecționismului sau de cea a scăderii cursului monetar. Chiar și Anglia, legată

prin tradiție de dogmele liberului schimb și al monedei forte, va renunța în 1932 și la una și la cealaltă pentru a-și repune pe picioare comerțul exterior. Cât despre dictaturile totalitare, ele vor merge până la capăt în politica de izolare, practicând autarhia și trocul și bazându-și relansarea economică pe o politică de înarmare excesivă și aceasta cu consecințele pe care ni le imaginăm și pe care vom avea ocazia să le examinăm în următorul capitol.

Fără să se poată vorbi într-adevăr de o relansare economică, toate aceste aspecte apar în momentul în care se profilează criza internațională care va arunca Europa într-un nou conflict planetar. În 1939, când acesta izbucnește, „Marea criză” este departe de a fi rezolvată. Europa oferă spectacolul unei utilizări sub cotele normale a utilajelor și a milioane de oameni. După zece ani de la „joia neagră” de pe Wall Street, criza continuă să-și etaleze consecințele funeste, începând cu cea care la Berlin a adus la putere, în ianuarie 1933, un fost caporal al Reichswehrului, de origine austriacă, devenit liderul charismatic al Partidului Național-Socialist.

Venirea la putere a nazismului

Înfrângerea din 1918, prăbușirea Reich-ului imperial, războiul civil care i-a pus față în față pe spartachiști și pe social democrați, aliați cu forțele conservatoare, umilirea primei puteri industriale a Europei de către Dictatul de la Versailles, în sfârșit declanșarea unei inflații fără precedent în istoria monetară a lumii capitaliste și ale cărei consecințe sociale au fost catastrofale, toate acestea au făcut ca primii pași ai Republicii de la Weimar să coincidă cu un traumatism profund suferit de națiunea germană. Astfel, noul regim s-a confruntat în timpul primilor ani ai existenței sale cu dificultăți imense care au fost cât pe ce să arunce Germania în anarhie sau în dictatură.

La sfârșitul lui 1932, în momentul în care von Schleicher a devenit cancelar, ordinea fusese restabilită peste tot, dar viitorul Republicii, de care burghezia conservatoare părea până la urmă să fie atașată, era departe de a fi sigur. Desigur, restabilirea situației monetare și a păcii sociale care a însoțit perioada de prosperitate a favorizat regresul partidelor extremiste. În alegerile din decembrie 1924, naziștii și comuniștii nu au obținut mai mult de 3% și respectiv 9% din voturi. Dreapta a profitat de consolidarea aparentă a Republicii, socialiștii (cu mai mult de un sfert din voturi) fiind înlăturați de la putere de Dr. Luther, al cărui guvern se sprijinea pe o coaliție conservatoare care îi includea pe conaționalii germani.

Această tendință s-a consolidat prin alegerile

prezidențiale din 1925. La al doilea tur, în timp ce partidele republicane se grupau în numele catolicului Marx, dreapta hotăra cu abilitate să-și retragă candidatura în favoarea bătrânului mareșal Hindenburg, ales cu 14,6 milioane de voturi, față de cele 13,7 milioane pentru Marx și 2 milioane pentru comunistul Thelmann. Or, chiar dacă noul șef al statului a aplicat conștiincios regulile constituționale, în timp ce formațiunile de dreapta îl împingeau să facă abstracție de Parlament și să guverneze sprijinindu-se pe articolul 48 din constituție (care îl autoriza să-și asume puteri depline în „situații excepționale”), el se gândea în același timp la restaurația imperială și și-a orientat regimul într-o direcție ultraconservatoare.

Toate acestea erau cu atât mai îngrijorătoare pentru viitor, cu cât numeroase semne arătau că democrația germană nu era la adăpost de tulburările nou apărute. Instabilitatea industriei, datorată fragilității coaliției guvernamentale bazată pe o alianță precară dintre partidele de centru și ale dreptei conservatoare, îngrijorarea claselor mijlocii provocată de prăbușirea valorilor tradiționale pe care pare să o anunțe formidabila explozie culturală din anii douăzeci, refuzul de a admite clauzele umilitoare ale tratatului de la Versailles, au favorizat, toate la un loc, renașterea mișcărilor extremiste și avântul formațiunilor paramilitare finanțate de marile întreprinderi private.

Alfred Hugenberg, fondatorul Ligii Pangermanice, fost președinte al firmei Krupp și posesor al unui imens imperiu mediatic (35% din ziare, 90% din producția cinematografică) a adunat foști membri ai gărzilor de voluntari într-o puternică organizație

paramilitară a „Căștilor de Oțel” (*Stahlhelm*) care avea în 1930, 500.000 de membri și se prelua de o ideologie strict naționalistă și conservatoare și alte mișcări ca Herren Klub, Juni Klub, „național-revoluționarii”, „național-bolșevicii” etc., care respingeau valorile „burgheze” visau o transformare radicală a societății și pretindeau că îmbină conservatorismul cu revoluția. Dintre toate, în ajunul crizei, cel mai influențat era deja Partidul Național Socialist Muncitoresc German (PNSMG)²³⁶ al lui Adolf Hitler.

Deci criza va servi brusc drept trambulină acestor adversari ai Republicii. În Germania, ea a fost deosebit de violentă din cauza retragerii masive a capitalurilor americane și a supraechipării industriale pe care tocmai acestea au făcut-o posibilă. Ba a avut mai ales consecințe sociale catastrofale. În 1932, erau 6 milioane de oameni la care trebuie să adăugăm 8 milioane de oameni care nu primesc decât salarii reduse. În total, mai mult de jumătate din populația germană este afectată de criza locurilor de muncă din care cei mai loviți sunt muncitorii, tinerii și cadrele.

Republica de la Weimar, care de la începutul lui 1924 cunoștea o epocă de mare prosperitate, vede dintr-odată spectrul mizeriei abătându-se asupra ei. Aceasta afectează în primul rând clasele populare urbane care reacționează oferindu-și sufragiile partidelor care le promet o ameliorare apreciabilă a situației lor. Comuniștii sunt primii care beneficiază de această mișcare de fond. Ei progresează de la un scrutin la altul și când cancelarul Brüning dizolvă Reichstagul în 1930, după ce a încercat să stopeze criza prin mijloace clasice culege patru milioane și

jumătate de voturi.

Exact ca și în perioada de după război, clasele mijlocii sunt și ele afectate de criză și suportă consecințele măririi prețurilor, devalorizării monetare și politici deflaționiste a lui Brüning. Numeroși reprezentanți ai acestor categorii suferă în plus și de pierderea care însoțește marginalizarea și proletarizarea acestei societăți încă foarte ierarhizată și legată de semnele recunoașterii sociale. Astfel, disperarea o împinge să se îndrepte către socialiști și comuniști care îi propun un remediu mai rău decât răul, dar alături de cei care pretind că îi oferă o soluție „conservatoare”, adică lichidarea Republicii burgheze și înlocuirea acesteia cu o „nouă ordine socială” care să respecte valorile și prerogativele celor care au „făurit Germania”.

La începutul anilor treizeci, această masă pe care războiul și două crize succesive au destabilizat-o este gata să-și ofere sprijinul celor care îi promet o îmbunătățire a situației în care se află, o compensație pentru frustrările provocate de înfrângere dar mai ales modalitatea de a opri înaintarea spre comunism. Clasele mijlocii vor fi cele care vor furniza Partidului Național-Socialist baza electorală de care are nevoie pentru a porni lupta de cucerire a puterii.

Omul care se află în fruntea acestei organizații nu este ca Mussolini, pe care îl admiră și îi servește drept model, un fost adept al socialismului revoluționar. Desigur, în PNSMG există oameni care, ca frații Strasser, sunt tributari acestei culturi politice și care cred sincer că pot să împace naționalismul cu revoluția socială, dar aceștia sunt cu mult mai puțin numeroși decât în fascismul

italian la începuturile sale. Hitler însuși, dacă nu ar fi fost dornic de cuvinte demagogice menite să-și atragă masele, ar fi aparținut fundamental dreptei radicale și ultranaționaliste. De origine mic burghez, el este mai precis un deklasat care întrupează în propria-i persoană toate frustrările și toate speranțele pierdute ale categoriei sociale și ale generației cărora le aparține. Acesta este motivul pentru care mulți germani vor crede că se recunosc în el.

Hitler s-a născut în 1889 în Austria, într-un mic oraș situat aproape de frontiera bavareză, unde tatăl său era vameș. La Viena, unde se duce la 16 ani și unde încearcă de două ori să intre la Academia de Pictură, apoi la München unde ajunge în 1912 el duce o viață grea, își face o cultură de autodidact și se inițiază în politică. Aici îl va surprinde războiul pe care îl aprobă cu entuziasm. Reformat de armata austriacă, se înrolează într-un regiment bavarez, luptă cu curaj, este rănit, decorat cu Crucea de Fier clasa I și remarcat de șefii săi.

Demobilizat, el revine la viața sa de semimarginalizat purtând în suflet nostalgia perioadei petrecute pe front. Trăind modest din câteva subvenții oferite de armată în schimbul activității de „supraveghere” pe care o exercită pe lângă diferite grupuri subversive, el este tipul combatantului decepționat gata să se angajeze în micile grupări ultranaționaliste foarte numeroase în Germania de după înfrângere. În 1919, aderă la „Partidul Muncitoresc German”, un grup obscur de extremă dreapta a cărui conducere o va prelua curând și pe care îl va transforma în Partidul Național-Socialist (PNSMG).

Ca și Mussolini, Führerul (liderul) PNSMG își îmbracă membrii în uniformă - cămașă cafeniu-închis și brasardă cu cruce încârligată - îi organizează în unități de luptă care îi atacă pe comuniști, încă puternici în Bavaria unde Republica lui Eisner a lăsat urme adânci. În noiembrie 1923, când iritarea naționalistă atinge apogeul, el se gândește că este momentul să pună mâna pe putere în regiunea Bavaria. Dar „puciul de la braserie” eșuează într-un mod lamentabil iar Hitler ajunge pentru câteva luni în închisoare. Viitorul stăpân al celui de al III-lea Reich scrie aici *Mein Kampf* (Lupta mea), cartea în care își expune doctrina și programul.

Lucrarea, care va deveni câțiva ani mai târziu un imens succes editorial, nu are nimic original. Studiul hitlerist reia de fapt, exagerându-le, temele pe care le dezvoltaseră la sfârșitul secolului al XIX-lea, doctrinarii pangermanismului²³⁷ și cei care, ca francezii Joseph Gobineau, Georges Vacher de Lapouge și Jules Soury sau ca scriitorul german de origine engleză H.S. Chamberlain, mare admirator al lui Wagner și ginerele maestrului de la Bayreuth, credeau că au găsit în rasa „ariană”, ai cărei reprezentanți puri erau germanii, „rasa stăpânitoare” căreia îi revenea dreptul să domine Europa.

Întreaga doctrină a liderului PNSMG are la bază această teorie pseudo-științifică. Dacă oamenii dolicocefali înalți și blonzi care au populat spațiul germanic nu sunt stăpânii lumii, aceasta se datorează faptului ca puritatea „rasei alese” a fost compromisă prin pătrunderea unor elemente alogene care i-au denaturat și i-au degradat parțial

caracterele și care au împiedicat mersul normal al istoriei. Printre primii dintre acești „dușmani ai poporului german” figurează evreii, „bacili care distrug omenirea” și care au dat naștere la tot ce Germania și Europa consideră elemente destructive: democrație, socialism și chiar creștinism.

Reich-ul datorează umilirea suferinței după tratatul de la Versailles tocmai acestor elemente străine. Ele sunt responsabile de înfrângere și de *Diktat*, ele care au acceptat ca o parte a națiunii germane să intre sub dominația unor popoare inferioare ca slavii și latinii.

Plecând de la aceste premise, al căror caracter paranoic exprimă clar frustrările unei populații pe care înfrângerea și prăbușirea sistemului său de valori au traumatizat-o profund, Hitler expune cu pasiune „soluțiile” pe care național-socialismul le oferă Germaniei: distrugerea (nu se precizează încă în ce fel) a influenței elementelor străine, evreii și comuniștii, lichidarea democrației, doctrină fondată pe o egalitate nivelatoare, în consecință, înlocuirea regimului parlamentar cu instituții puternice, dominate de puterea absolută a *Führerului*, conducător charismatic care are menirea de a încarna și de a executa „voința” poporului. Cât despre tezele „socialiste” și anticapitaliste, dezvoltate de Hitler într-o manieră foarte vagă în programul din 1920, cu scopul de a atrage masele și din care nu se mai regăsesc în *Mein Kampf* decât câteva urme, acestea nu vor întârzia să dispară, dat fiind că alianța din trecut cu anumite medii de afaceri necesita ca diatribele împotriva capitalului să fie trecute în surdină.

Astfel, reconciliată cu natura sa specifică,

Germania va putea să realizeze treptat programul pe care l-a conceput viitorul său șef. Mai întâi ea va înlătura toate piedicile pe care *Diktatul* de la Versailles le-a ridicat în drumul său către putere și va încerca chiar prin forță să obțină revizuirea umilitorului tratat. Urmărind vechiul vis al pangermaniștilor ea se va constitui apoi într-o „Germanie Mare” la care vor fi anexate toate populațiile de limbă germană. În sfârșit, pentru a-și asigura condițiile de viață demne de el, „poporul ales” va trebui să cucerească în Estul Europei un „spațiu vital” în care reprezentanții raselor „inferioare” vor fi reduși la starea de sclavie. Puterea „Marii Germanii” va fi atunci atât de mare încât va domina fără nicio dificultate Europa în care va instaura un sistem ierarhizat. Grupurile etnice de origine apropiată (flamanzii, scandinavii, anglo-saxonii) vor deveni asociați „rasei stăpânitorilor”, pe o treaptă mai jos vor urma popoarele amestecate ca latinii, apoi popoarele „inferioare”, evreii și slavii. O „nouă ordine” va lua naștere astfel pe bătrânul continent regenerat, ordine despre care Hitler credea că va dura o mie de ani.

Chiar dacă această „doctrină” ține de fantasmagorie și de delir, chiar dacă este fundamentată pe niște pseudo-concepte elaborate la sfârșitul secolului precedent de câțiva antropologi cu halucinații, nu se poate ignora faptul că prin însuși simplismul ei, în momentul în care efectele devastatoare ale „Marii crize” scoteau la lumină toate frustrările și toate spaimile acumulate de generația războiului, aceasta și-a găsit o mare audiență în rândul maselor dezorientate, gata să găsească țapi ispășitori care să dea socoteală de

nenorocirile lor și să aclame pe cel care pretindea că poate să le salveze. Soarta nefericită a Germaniei ca și cea a Europei și a umanității au vrut ca amploarea crizei să-l aducă la putere pe profetul megaloman autor al *Mein Kampf* și să facă din delirul său mental doctrina oficială a Germaniei naziste.

După eșecul puciului de la München, Partidul Național Socialist trage foloase de pe urma ultimelor tresăriri ale crizei și a publicității de care șeful PNSMG se bucură în urma evenimentului și a procesului de după arestarea sa. Alegerile din 1924 îi aduc 32 de deputați aleși. Numai că în anii următori, cu toate că după un an de închisoare, Hitler a reluat conducerea și reorganizarea partidului, național-socialismul este uitat de populația care se bucură din nou de prosperitate. La alegerile din 1928 el nu obține decât 14 deputați care contează prea puțin în viața politică germană. Degeaba încearcă să sprijine Partidul Nazist pe o gardă pretoriană, SS-ul, menită să creeze un echilibru față de SA devenit prea puternic și prea independent și să curețe străzile de comuniști, acesta rămâne un grup minoritar condus de agitatori și de aventurieri.

Criza este cea care face din PNSMG o forță politică de prim plan. Recrutându-și membrii (200.000 în 1930) și alegătorii din rândurile categoriilor sociale cele mai afectate de criză, Partidul Național-Socialist câștigă adepți printre țăranii loviți de căderea exporturilor agricole, în burghezia mică și mijloacele amenințate de proletarizare și speriate de pericolul revoluției, în rândurile șomerilor și ale marginalizaților cărora

organizațiile naziste le oferă un refugiu provizoriu împotriva sărăciei și în sfârșit în rândul tinerilor al căror viitor pare a fi fără speranțe și care cred că vor găsi în demagogia hitleristă un remediu pentru disperarea lor. Electoratul feminin, până atunci tentat să voteze în favoarea centrului și a partidelor conservatoare, trece și el de partea PNSMG. Marea burghezie industrială și financiară, moșierimea, înalții funcționari și conducătorii Reichswehr-ului sunt mai reticenți și au mai degrabă o atitudine disprețuitoare față de „caporalul austriac”, dar cerințele urgente ale momentului îi obligă să se gândească la o alianță tacită cu acesta. Hitler însuși se arată hotărât să șteargă din discursurile sale punctele anticapitaliste și din 1930 începe să se apropie de forțele conservatoare. El tratează cu reprezentanții marii industrii, determină Reichswehr-ul să legalizeze formațiunile sale armate și îl înlocuiește pe Otto Strasser, șeful SA cu Röhm, pe care îl consideră mai puțin revoluționar.

Adaptată la această clientelă amestecată, căreia candidatul la dictatură îi promite totul și nimic, propaganda nazistă obține rezultate spectaculoase. La alegerile din septembrie 1930, PNSMG obține 6.400.000 de voturi și 107 deputați. La prezidențialele din 1932, Hitler însuși nu ezită să-și depună candidatura împotriva bătrânului mareșal Hindenburg. Spre uimirea generală, el obține la primul tur 36% din voturile exprimate și dacă Hindenburg îl învinge până la urmă în al doilea (19 milioane de voturi împotriva a 13 milioane), aceasta se datorează faptului că voturile stângii și extremei stângi sunt reportate pe numele său.

De acum înainte, Partidul Nazist constituie

principala forță politică a țării. Legislativele din iulie 1932 îi aduc 230 de deputați din cei 607 existenți în Reichstag. Formațiunile sale paramilitare dețin o situație avantajoasă și întrețin o violentă agitație de stradă. Dr. Goebbels, care conduce sistemul de propagandă al PNSMG, duce o campanie continuă care urmărește să-i convingă pe germani de caracterul „providențial” al omului care apare acum ca ultima salvare în fața avântului pe care îl luase „bolșevismul” și a decadenței Republicii burgheze.

În fața pericolului, Hindenburg încearcă să guverneze fără naziști dar nu are curajul să-i înfrunte direct, iar când cancelarul Brüning încearcă să desființeze SA și SS, bătrânul mareșal-președinte îl înlătură și pentru a forma guvernul apelează la von Papen, reprezentantul burgheziei financiare. Acesta din urmă crede că dă dovadă de abilitate dizolvând încă o dată Reichstagul. În fapt, la alegerile din noiembrie 1932, naziștii pierd 34 de locuri în timp ce comuniștii obțin 6 milioane de voturi, dar cele două partide de dreapta care îl susțineau pe von Papen se prăbușesc obligându-l pe cancelar să-și dea demisia. Hindenburg își îndreaptă atunci atenția către șeful Reichswehr-ului, von Schleicher, cunoscut pentru ideile sale sociale avansate. Visând deci nu o dictatură populară ci restaurarea monarhiei, președintele Reich-ului încearcă să bareze drumul nazismului încredințând conducerea țării unui om care cu toate că este adeptul unor soluții brutale, va încerca să guverneze sprijinindu-se pe republicanii moderați, pe armată, și pe syndicate cărora le promite un salariu minim și împărțirea marilor domenii

alimentare. Hitler se neliniștește și odată cu el și marii magnați ai economiei.

De aceea, o mare parte a patronatului - Thyssen, Kirdorf, Krupp etc. - hotărăște până la urmă, așa cum au făcut cu zece ani în urmă și reprezentanții „Confindustriei” italiene, să-l susțină pe dușmanul declarat al democrației, în speranța de a-l putea manevra după voia sa și eventual să-l înlăture de îndată ce criza politică și amenințarea revoluționară vor fi dispărut. Oare nu i-a asigurat Hitler că va reintroduce *Führerprinzip* în întreprinderi și după ce va ajunge la putere, va angaja Germania într-o politică de înarmare care să favorizeze industriile grele? În schimbul acestor promisiuni el va obține fonduri importante pentru campania sa electorală.

Von Papen, pe care Schleicher l-a înlăturat de la putere, se oferă drept intermediar. Pe 4 ianuarie 1933, el se întâlnește cu Hitler la Köln, acasă la bancherul Schroder și îi propune să formeze împreună un nou guvern. Hitler acceptă, apreciind cu luciditate că, fără îndoială, mișcarea condusă de el se află la apogeu și că o nouă campanie de alegeri ar putea să-i fie fatală. Pe 28 ianuarie, Hindenburg îl demite pe Schleicher și peste două zile îi oferă șefului PNSMG postul de cancelar.

Totalitarismul hitlerist

Intenționând să creeze o fundamentare legală dictaturii pe care vrea să o instaureze, așa cum făcuse cu zece ani în urmă „Ducele” fascismului, Hitler încearcă să liniștească la început forțele conservatoare. Plasându-și guvernul în care naziștii sunt minoritari sub semnul „reabilitării naționale”, el își înmulțește declarațiile legaliste și se prezintă drept omul care va reconcilia tradiția istorică a Reich-ului imperial cu forțele noii Germanii. Dar, în același timp, el pregătește cu grijă instaurarea puterii sale personale.

Incendierea Reichstagului (27 februarie 1933), provocată de naziști dar pusă pe seama adversarilor lor marxiști, îi permite lui Hitler să lichideze opoziția „comunistă”: 4.000 de militanți sunt arestați printre care se află mulți socialiști. Campania electorală care începe imediat după „atentat” se desfășoară într-o atmosferă de teroare, dar aceasta nu ajunge pentru ca să se ofere majoritatea absolută naziștilor care au beneficiat totuși de sprijinul financiar al oamenilor de afaceri. În timpul scrutinului de pe 5 martie ei nu obțin decât 44% din voturi și 288 de locuri în Parlament din 647. Dar ce importanță are asta pentru Hitler? El dă ordin ca cei 81 de deputați comuniști să fie invalidați de Reichstagul care deliberază sub presiunea membrilor SA și SS, iar de la Centrul Catolic obține pe 23 martie, în schimbul promisiunii unui concordat, voturile care îi oferă puterea absolută pe timp de patru ani.

Folosindu-se de acest instrument legal de desființare a libertăților cetățenești, el instalează sistematic mecanismele dictaturii. Partidele politice sunt dizolvate ca și sindicatele și sunt înlocuite de un „Front al Muncii” organizat pe principii corporatiste. Partidul Nazist este declarat „partidul unic”. Administrația este „epurată”, iar centralizarea consolidată prin desemnarea unui *Staathalter* atotputernic la conducerea fiecărui land. SA preia funcțiile politice, înlocuită în curând de „o poliție secretă de stat” (Gestapo)²³⁸, care devine repede celebră prin ferocitatea metodelor sale. În ciuda acestor măsuri teroriste care lovesc în primul rând în clasa politică și în evrei, ale căror magazine sunt boicotate, regimul care semnează cu Vaticanul un Concordat ce stabilește statutul Bisericii catolice pare să se bucure la sfârșitul lui 1933 de un considerabil consens popular.

Anul 1934 va fi totuși dificil pentru noul regim. Dificultățile economice și sociale (scăderea considerabilă a exporturilor, șomajul ridicat, micșorarea salariului nominal) persistă și nemulțumesc salariații și mediile de afaceri, în plus alimentând noi opoziții care îl obligă pe Hitler să lupte pe două fronturi. Pe de o parte cel al burgheziei conservatoare îngrijorată de exagerările milițiilor naziste, pe de altă parte cel al aripii de stânga a partidului, mai ales al celor din SA al căror șef, Ernst Röhm cere „desăvârșirea revoluției”. „Noaptea cuțitelor lungi” pune capăt acestei perioade de incertitudine. Între elementele înaintate ale partidului său și marile forțe conservatoare, Hitler le alege pe cele din urmă. În noaptea de 29 spre 30 iunie 1934, el dă ordin SS-

ului lui Himmler să aresteze numeroșii conducători ai SA dintre care mulți sunt executați imediat. Röhm însuși este închis la München apoi ucis. În același timp, Hitler se debarasează și de ceilalți adversari ai săi și își plătește polițe mai vechi. El ordonă asasinarea lui Gregor Strasser, șeful Acțiunii Catolice Klausener, a fostului cancelar von Schleicher, a lui von Kahr care a înăbușit puciul din 1923 de la München și a colaboratorilor lui von Papen.

De aici înainte nimic nu mai stă în calea instalării unui regim totalitar, orientat în întregime spre realizarea obiectivelor fixate în *Mein Kampf*. Centralizarea este împinsă până la limita extremă. La moartea mareșalului Hindenburg, survenită pe 2 august 1934, Hitler adaugă funcțiilor sale de cancelar și pe cele de șef de stat. Stăpân deplin pe putere, el este totodată și „comandantul suprem al armatei, șef al guvernului, deținător al puterii executive și judecător suprem”. El nu convoacă decât în mod excepțional Consiliul de Miniștri ai cărui membri trebuie să depună jurământ de fidelitate și de supunere. La conducerea fiecărui Land se află un *Staathalter*, un fel de guvernator atotputernic care depinde doar de Führer și a fost ales dintre naziștii cei mai loiali.

De la marea epurare din iunie 1934, el stăpânește perfect Partidul Național-Socialist. „Partidul unic” este condus de Rudolf Hess, succesorul desemnat al stăpânului celui de al III-lea Reich. El își dublează numărul membrilor și controlează administrația locală dar rămâne un partid minoritar în care nu este necesar să fii membru pentru a ocupa funcții oficiale. Și aici se observă o centralizare exagerată

cu o organizare în *Gaue* (având drept șef un *Gauleiter*), subîmpărțite în cercuri, grupe, celule și blocuri, totul formând împreună cu administrația de stat, armata SS etc. o încâlceală de puteri și de contraputeri concurente.

Aparatul polițienesc este investit cu o putere redutabilă. Rolul membrilor SA a fost redus în favoarea celor din SS care formau o adevărată armată de 200.000 de oameni, împărțiți în unități combative de elită (*Waffen SS*) și în „unitățile cu cap de mort” însărcinate să facă treburile „murdare” ale regimului (poliție, paza lagărelor etc.). Menit să devină „matrița” unei noi aristocrații rasiale, selecționată cu grijă și fanatizată, SS-ul este condus de *Reichsführerul* Himmler care are și comanda Gestapoului. Aceste organizații care depind de Partidul Nazist, vor intra curând în concurență, apoi în luptă deschisă cu serviciile de contraspionaj ale armatei, *Abwehr*, conduse de amiralul Canaris. Metodele folosite sunt de o ferocitate nemaiauzită: asasinate, torturi, „sinucideri” puse la cale, lagăre de concentrare care vor deveni în timpul războiului lagăre de exterminare. În 1939 există deja aproape un milion de deportați în lagărele de concentrare în număr de o sută, printre care cele mai celebre în sensul cel mai trist al cuvântului sunt la această dată Dachau și Buchenwald.

Încadrarea indivizilor este mai întâi garantată de o instruire care se face sub influența totală a regimului. Personalul este „purificat” cu grijă, profesorii și studenții sunt supuși unui control foarte strict, ca de altfel și manualele. Această acțiune este completată de cea a organizațiilor de

tineret aparținând partidului, *Jungvolk*, apoi *Hilterjugend* care au drept scop formarea unor supuși ascultători, bine antrenați fizic și militar și cu totul devotați regimului. Propaganda, condusă de Goebbels, este deosebit de susținută. Utilizând ca și în Italia, numai că mult mai intens, mijloacele cele mai importante și de mobilizare a maselor, ca și imensele parade (cea mai importantă fiind „sărbătoarea partidului” la Nürnberg), aceasta își propune să fanatizeze poporul german. „Camera culturii naționale” și poliția supraveghează și interzic tot ce nu respectă linia ideologică a regimului. Bibliotecile sunt cenzurate și mii de lucrări „subversive” sunt arse în piețele publice. Drept consecință, cultura germană cunoaște o decădere rapidă, iar numeroși scriitori și artiști de la Albert Einstein la Thomas Mann, de la Ștefan Zweig la Fritz Lang, de la George Grosz la Berthold Brecht, părăsesc țara sau refuză să-și mai continue munca.

Cât despre politica rasială, punctul central al sistemului, acesta se manifestă în același timp prin măsuri așa-zise de „protejare a rasei” (avantaje materiale și recompense onorifice acordate familiilor „adevăraților arieni”, sterilizarea apoi eliminarea indivizilor țarați) și printr-o legislație îndreptată împotriva evreilor, care sunt supuși brutalităților de tot felul. Aplicate în 1935, legile de la Nürnberg îi lipsesc pe evrei de dreptul de a vota și le opresc accesul la numeroase ocupații: bănci, comerț, edituri, profesii juridice și medicale, funcții publice etc., interzicându-li-se în plus căsătoria sau orice relații sexuale cu „arieni”. Împotriva lor se iau măsuri jignitoare și

segregaționiste: sunt obligați să poarte steaua galbenă și li se interzice accesul în anumite locuri publice. Începând din 1938, naziștii declanșează împotriva evreilor germani un val de persecuții care, extinse în întreaga Europă ocupată, va da naștere în timpul războiului la cel mai monstruos genocid din istorie.

Dar până la încheierea socotelilor cu acest „dușman principal al poporului arian“, Germania trebuie scoasă din criză și pregătită pentru înfruntarea inevitabilă cu statele democratice. Contrar obiectivelor sale inițiale, nazismul nu încearcă să distrugă capitalismul. Dictatura hitleristă, ca și cea care a triumfat la Roma, cu zece ani în urmă, vrea mai degrabă să consolideze marile interese private, cu condiția ca acestea să colaboreze cu regimul și să recunoască dreptul statului de a avea un rol director în viața economică. În schimbul supunerii, acestea vor profita din plin de refacerea Germaniei și de înfrângerea mișcării muncitorești. Sindicatele sunt desființate și înlocuite ca în Italia cu grupări corporatiste, având fiecare Führerul său, reunite într-o organizație unică și obligatorie: Frontul Muncii (Arbeitsfront) al cărui scop declarat este de a „reglementa raporturile dintre muncă și capital conform interesului general“. La începuturile regimului, Dr. Schacht adoptă o planificare suplă, dar în 1935 acesta este înlăturat de la conducerea economiei și înlocuit cu Goering care prezidează comisia planificării, acesta fiind clar orientată către pregătirile de război. În sfârșit, se aplică o politică de mari construcții care să reducă șomajul.

Încet, încet, Germania se îndreaptă spre autarhie,

încercând să-și reducă importurile și să-și creeze o economie independentă de celelalte țări. Pentru aceasta, se dezvoltă agricultura, luptându-se împotriva exodului rural și a fărâmițării pământurilor, se încheie cu numeroase state acorduri în *clearing* (orice import trebuie să fie compensat printr-un export cu aceeași valoare) și datorită progresului din industria chimică, se dezvoltă fabricarea produselor înlocuitoare sau *ersatz* (cauciuc și benzină sintetice, textile artificiale etc.), pentru a se putea reduce importurile.

Chiar dacă nivelul de trai nu crește deloc, producția face un salt spectaculos. În 1939, Germania produce pentru nevoile proprii suficient grâu, unt și zahăr și devine a doua putere industrială a lumii. În același timp, problema șomajului este aproape rezolvată. Totuși posibilitățile de absorbție ale pieței interne fiind destul de mici, începând din 1936, este necesar ca o parte a industriei să se transforme în industrie de război. Avântul industrial al Reich-ului fiind bazat pe o politică de înarmare și pe cucerirea unui spațiu economic care să-i furnizeze Germaniei materii prime și piețe de desfacere, regimul hitlerist se angajează începând din 1938 într-o politică de forță care duce direct la cel de al doilea conflict european.

Evoluția regimului fascist din Italia

Dacă totalitarismul hitlerist s-a impus în Germania atât de repede și atât de complet, nu se datorează numai faptului că această țară avea predispoziții în acest sens, a căror cauză trebuie de altfel căutată în evoluția istoriei sale contemporane, și mai ales în străfundurile „sufletului german”, ci și pentru că șeful PNSMG a avut timpul necesar să studieze experiența mussoliniană permanent adaptată oricăror situații interne și externe cu care s-a confruntat fascismul și pentru că într-o oarecare măsură a beneficiat de existența unui „model”.

Hitler a făcut în așa fel încât să depășească repede modelul, apoi, la rândul său să-l impună pe omologul său latin, deși el nu neagă influența profundă pe care acesta din urmă a exercitat-o asupra lui.

Transformarea regimului pluralist autoritar, pe care Mussolini îl instaurase după Marșul asupra Romei, într-o dictatură totalitară care nu a avut de înfruntat nicio opoziție și care viza clar înregimentarea maselor, datează, așa cum am văzut din anii 1925-1926. După adoptarea legilor *fascistissime*, din sistemul inaugurat de Statutul din 1848 nu mai rămân decât aparențele. Monarhia este susținută, dar regele – Victor-Emmanuel al III-lea, care pentru a-și salva coroana a lăsat să se desfășoare Marșul asupra Romei – este constrâns doar la rolul de reprezentare. Senatul este menținut și el doar pentru a se putea exploata referința la antica instituție romană și pentru a cruța fosta clasă

conducătoare, dar chiar dacă membrii acestei înalte adunări sunt încărcăți de oameni din partea regimului, ei nu au nicio putere concretă. Camera Deputaților este aleasă în condiții care o fac să depindă strict de partid. De altfel, ea va fi înlocuită în 1938 de o „Cameră a fasciilor și a corporațiilor” ale cărei funcții sunt strict consultative, iar membrii săi sunt șefii corporațiilor fasciste.

Esența puterii aparține în fapt „Ducelui”. În principiu acesta nu dă socoteală decât în fața regelui și are mari atribuții economice în calitate de ministru al corporațiilor și militare ca șef suprem al armatei. El numește și revocă miniștrii care nu sunt decât simpli executanți și poate legifera prin decret-lege fără control parlamentar. Mussolini este asistat de Marele Consiliu al Fascismului care adună în jurul său, pe lângă foștii săi camarazi, miniștrii și câțiva înalți funcționari.

Partidul unic are drept misiune înregimentarea și supravegherea populației, mobilizarea permanentă a acesteia în serviciul regimului răspândind în rândurile sale cuvintele de ordine ale puterii care veghează la aplicarea lor. El participă la menținerea ordinii cu ajutorul miliției, organizație paramilitară ale cărei efective ating în 1940, 700.000 de membri. La această dată, însuși Partidul Național Fascist numără 3 milioane de membri fără a pune la socoteală organizațiile anexe. Unii dintre membri sunt militanți sinceri, înscriși în partid încă din timpurile eroice ale *squadrismului*, alții, desigur cei mai numeroși, devin membri din obligație profesională (profesorii și majoritatea funcționarilor trebuie să fie în principiu titulari ai carnetului de membru al Partidului Fascist, *la tessera*) sau pur și

simplu din oportunism. Partidul „de elită” are deci o compoziție care îl obligă periodic să treacă la purificări severe, efectuate de puternicul secretar general. Din 1931 până în 1939, această funcție este deținută de Achille Starace.

Ca și în Germania, nu este vorba numai de a supune națiunea voinței clasei conducătoare și de a pune pe primul plan interesele acesteia, după regula dictaturilor clasice care se dezvoltă în acel moment în Europa. „Fascismul”, în sensul generic al termenului, în care se include regimul mussolinian și cel german este de o natură total diferită. Autoritar, în sensul că nu tolerează nicio opoziție și nicio piedică în fața voinței suverane a „conducătorului” națiunii, acesta este în același timp și în mod specific „totalitar”²³⁹ ceea ce înseamnă că dirijează și controlează în toate domeniile, activitatea și gândirea fiecărui individ, plasează societatea civilă sub dominația partidului și statului și acționează în profunzimea corpusului social în scopul de a obține într-o primă etapă un consens cât mai larg posibil și apoi, într-o a doua etapă, să transforme radical societatea și pe toți membrii acesteia. Scopul final este acela de a crea un „om nou”, complet diferit de individul creat de sistemul social și de cultura burgheză.

În această perspectivă, mobilizarea italienilor se realizează pe două căi principale. Mai întâi prin educație care urmărește mai puțin formarea unor spirite cultivate și a unor cetățeni responsabili și mai mult o rasă sănătoasă, curajoasă, disciplinată, rezistentă și atașată cu fanatism. În afară de școală care este laicizată intens (învățătorii trebuie să-și țină orele îmbrăcați în cămăși negre), ca și

Universitatea ceva mai târziu (aici, profesorii aparținând marii burghezii sunt în majoritate adepți ai fascismului), tinerii de ambele sexe sunt înregimentați încă de la vârsta de opt ani în diferite organizații aparținând „Operei Naționale Balilla”. Ei primesc o uniformă, arme de jucărie, participă la defilări și parade. Băieților li se trezește gustul pentru viața în comunitate și pentru activitățile militare. Fetele primesc și ele o instruire fizică și civică menită să facă din ele „mame viguroase”, gata să-și sacrifice fiii pentru națiune și pentru Duce.

A doua cale este propaganda, care capătă un aspect obsedant și utilizează masiv mijloacele moderne de informare și de manipulare a spiritului. Presa, radioul, actualitățile cinematografice, afișele uriașe, benzile desenate, marile competiții sportive, toate controlate îndeaproape de putere (care a creat un Minister al Presei și Propagandei, transformat în 1937 în „Ministerul Culturii Populare” sau *Minculpop*) contribuie la mobilizarea maselor, la răspândirea cuvintelor de ordine ale regimului („Crede, supune-te, luptă”, „Mussolini are întotdeauna dreptate” etc.) și la răspândirea unui naționalism agresiv.

În sfârșit, pentru a se asigura de înregimentarea poporului italian și pentru a distruge în el orice veleitate revoluționară sau pur și simplu revendicativă, statul corporativ fascist oferă sindicatelor, plasate sub controlul său, monopolul reglementării raporturilor dintre patron și salariați și pune întreaga viață economică și socială sub o conducere unică de stat. În 1934 syndicatele fasciste sunt incluse în corporații care își delegă

reprezentanții într-un Consiliu Național în care se află reprezentanți ai statului și membri ai partidului. În scopul obținerii unei colaborări a claselor sociale și a unei armonii sociale, sistemul avantajează patronatul. Acesta este preponderent la toate nivelurile, reprezentanții muncitorilor nefiind decât funcționarii sindicatelor fasciste care s-au constituit în institute în care nu sunt admiși decât burghezii. Cât despre industriași și proprietarii de pământuri care fac parte din organismele profesionale și din Consiliul Național al Corporațiilor, aceștia întrețin în general legături strânse cu șefii fasciști. Regimul și partidul au dat astfel naștere unei noi elite conducătoare, dar aceasta se află într-o strânsă simbioză cu clasele conducătoare tradiționale.

Pentru a-și menține privilegiile și forța materială, acestea din urmă au trebuit să se supună „tutelei” exercitate de stat asupra tuturor activităților economice din țară. După ce timp de câțiva ani a dus o politică prin excelență liberală, regimul s-a angajat pe calea economiei dirijate, care până în 1932-1933 s-a caracterizat mai ales prin mari „bătălii” pentru producție („bătălia grâului” spre exemplu), prin exploatarea unor terenuri aflate până atunci în zone necultivate (mlaștinile Pontine din sudul Romei, regiunea mlăștinoasă Maremma din Toscana) și prin realizarea unor vaste programe de lucrări publice (autostrăzi, căi ferate, renovarea capitalei). Deoarece criza a scos în evidență limitele acestui sistem de economie dirijată, fascismul a adoptat la rândul său soluția autarhiei și a reînarmării exagerate, justificată de o „constrângere de ordin demagogic” până la urmă foarte relativă, la care Ducele însuși a contribuit

prin adoptarea, începând din 1926, a unor măsuri cu privire la natalitate și refuzând multor italieni dreptul de expatriere.

Până la mijlocul anilor treizeci, regimul fascist s-a bucurat de un consens efectiv dar de intensitate variabilă: entuziast la unii, resemnat la majoritatea italienilor care apreciază câte un aspect pozitiv al politicii sale cum ar fi reinstaurarea „păcii sociale” avantajoasă pentru cei înstăriți, posibilitățile de promovare și de ascensiune oferite de partid și de organizațiile sale reprezentanților claselor mijlocii, o legislație socială îndrăzneată și reducerea șomajului în rândurile păturilor populare urbane iar pentru toată lumea prestigiul câștigat prin cele câteva succese ale politicii externe. În 1935 la Stresa, Mussolini a apărut ca arbitrul păcii europene, cuceririle coloniale (Etiopia în 1935-1936) și succesele obținute în diferite domenii cum ar fi modernizarea țării (unde „trenurile sosesc la timp!”), fascinația exercitată de regim și de șeful acestuia asupra unei părți a elitei europene, spectaculoasele reușite ale sportivilor italieni (de două ori câștigători ai Cupei Mondiale de fotbal, în 1934 și 1938, locul trei după Germania și Statele Unite la Jocurile Olimpice de la Berlin, în 1936), sunt exemple concludente. Semnarea acordurilor de la Lateran în februarie 1929, care reglementează contenciosul cu Sfântul Scaun și recunosc catolicismul drept religie de stat, a contribuit considerabil la stabilirea acestui consens, cu toate că din 1931 au început să apară dificultățile legate de asociațiile de tineret pe care regimul voia să le domine.

După războiul din Etiopia, Mussolini începe să-și

pună întrebarea asupra gradului de aderare a maselor la regimul său și asupra șanselor pe care acesta le are de a supraviețui. Diagnosticul său este grav. În ciuda tuturor eforturilor făcute de fascism se pare că Italia a intrat pe calea decăderii așa cum o indică încetinirea creșterii demografice. Această evoluție are pentru Duce cauze în primul rând morale, care țin de influența predominantă exercitată de elitele tradiționale asupra societății și culturii italiene. „Pervertite” de influența burgheziei occidentale cu care împărtășesc sentimentele și practicile hedoniste, acestea nu au puterea necesară pentru a antrena masele italiene și pentru a face din Italia o mare națiune care să aspire la conducerea Europei, ca Germania sau Rusia Sovietică. Este important ca italienii să se trezească și să se debaraseze de ultimele vestigii ale vechiului regim. Acesta va fi obiectivul major al ceea ce istoricul De Felice a numit „revoluția culturală a fascismului”, o revoluție antiburgheză care reînvie spiritul activist al primei etape a fascismului și care vizează o mobilizare radicală a maselor. Influențat de eficacitatea hitleristă, Mussolini trasează fascismului ca sarcină prioritară făurirea unui „om nou” având anumite trăsături specifice (dynamism, repeziciune, hotărâre, eroism, spirit de sacrificiu, dispreț pentru situația materială etc.) și care să se opună stilului decadent al vieții burgheze. Începând din 1933 apare astfel tendința de imitare a Germaniei naziste, care alături de aspectele total caraghioase (adoptarea „pasului de gâscă” rebotezat „pas roman”, înlocuirea în limba vorbită a pronumelui „lei” cu „voi”, „lei”, folosit tradițional pentru persoana a III-a, fiind considerat „bun doar

pentru un popor de lachei“ etc.), introduce în viața locuitorilor peninsulei practici străine de identitatea sa culturală. La început se adoptă o legislație rasistă îndreptată împotriva evreilor, dar care va fi aplicată într-un mod tolerant.

Cât despre adeziunea mai strânsă a maselor la obiectivele principale ale fascismului, este clar că în ajunul războiului, consensul obținut de regim cu câțiva ani mai devreme, este serios determinat. Accentuarea totalitarismului, copierea modelului străin pe care italienii îl resping imediat, teama de un conflict a cărui inevitabilitate Mussolini o afirmă permanent, ca și efectele persistente ale crizei și austeritatea cerută de opțiunea autarhică a puterii, contribuie toate la îndepărtarea unei mari părți a populației transalpine de regimul mussolinian. Așa încât, o opoziție ascunsă începe să se manifeste chiar în interiorul partidului, în special în rândul tinerilor. Declanșat împotriva voinței aproape unanime a poporului italian, războiul va arăta brusc conducătorilor săi fisurile unui regim aparent perfect până în 1939 și care servește de model unei părți importante a claselor conducătoare din Europa aflată în plină criză.

„Contaminarea” cu modelul autoritar

Cu prețul unui regres considerabil al libertăților cetățenești și al drepturilor omului, însoțit de o „asfixiere” culturală tot atât de evidentă și cu prețul reorientării economice către o pregătire sistematică a războiului, Italia fascistă și Germania hitleristă au putut să limiteze efectele crizei și să rezolve în același timp o serie de probleme care apăruseră în cele două țări încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în special problema înregimentării maselor fără modificări majore în structurile economice și sociale capitaliste.

Se înțelege astfel de ce în aceste condiții, „fascismul”, în sensul generic al termenului, a putut să devină un model pentru anumite țări europene pe care războiul, amenințarea contaminării revoluționare și apoi criza le-a zdruncinat serios. Puterea sa de atracție a fost cu atât mai mare cu cât din momentul în care înverșunarea regimului mussolinian a făcut ca Italia să se apropie de Reich, în Centrul Europei s-a constituit un bloc totalitarist, „un teritoriu fascist”, către care, în cursul anilor '30, au început să-și îndrepte privirile numeroși dictatori sau candidați la dictatură aflați în cele patru puncte cardinale ale continentului.

În mod incontestabil, Mussolini și Hitler au avut un rol important în această fascinație exercitată de regimurile lor. De la sfârșitul anilor douăzeci, primul a acordat serioase subvenții organizațiilor fasciste sau cu tendințe spre fascizare ale căror acțiuni i se păreau utile pentru realizarea

obiectivelor sale internaționale, ca *Heimwehr* din Austria, condusă de prințul Starhemberg. După 1933, ajutorul dat acestor organizații se amplifică, Ducele urmărind fie să întrețină în anumite țări o agitație destabilizatoare (de exemplu ustașii croați din Iugoslavia), fie să-și atragă o clientelă favorabilă poliției sale (membrii Heimwehr-ului austriac vor juca un rol decisiv în puciul nazist din iulie 1934), fie să limiteze atracția exercitată de Germania nazistă într-un context care, până în 1935, se caracteriza prin lupta pentru influență dintre cele două dictaturi totalitare, în zona dunăreană și în Balcani. Cât despre Hitler, după venirea sa la putere, acesta susține și el organizațiile pronaziste ca „Falanga” poloneză sau mișcarea sudetă a lui Konrad Henlein din Cehoslovacia.

Fiind vorba despre acțiuni conduse de serviciile italiene și germane în țări importante cu regim democratic liberal, adversare potențiale ale totalitarismului fascist și nazist, nu se punea problema pentru conducătorii de la Roma, nici pentru cei de la Berlin să favorizeze în aceste țări venirea la putere a unor regimuri fasciste. Pentru că erau fundamental naționaliste cu vocație imperialistă și tendințe cuceritoare, fascismul și național-socialismul nu aveau niciun interes să-și ajute vecinii să instaureze regimuri autoritare, capabile să stimuleze energiile naționale, deci să ridice obstacole în calea propriilor lor obiective. Cel mult puteau să reușească, într-o perspectivă diametral opusă, ca mici grupuri care să le fie devotate să întrețină pe teritoriile adversarilor lor o activitate destabilizatoare. Aceasta era explicația ajutorului financiar acordat „Francismului” lui

Bucard din Franța, lui sir Oswald Mosley și organizației sale *British Union of Fascists* din Anglia sau lui José-Antonio Primo de Rivera din Spania, pentru serviciile organizației *Minculpop* și a subvențiilor oferite prin Ambasada Germaniei ziariștilor și oamenilor politici ale căror acțiuni și scrieri erau considerate de conducătorii naziști drept „pozitive”. În schimb, în unele țări prea slabe pentru a duce o politică externă autonomă și de aceea susceptibile de a putea fi transformate în „sateliți”, posibilitatea unei lovituri de stat profascistă sau pronazistă a fost luată serios în considerare atât la Roma cât și la Berlin. Sprijinul acordat de Führer naziștilor austrieci și sudeți, ajutorul foarte important dat de Mussolini Falangei, apoi ajutorul militar furnizat lui Franco, ilustrează pe deplin această intenție.

În concluzie, proliferarea dictaturilor militare și civile care caracterizează Europa anilor treizeci nu poate fi considerată doar o simplă „fascizare” a vechiului continent. În fapt, chiar dacă fascismul se trage încă de la începuturile sale din marele val contrarevoluționar care s-a abătut asupra Europei imediat după război, el nu se constituie decât ca un caz particular al acestuia, având trăsături proprii. El vrea să fie cel care contestă ordinea existentă, propovăduiește colaborarea între clasele sociale și urmărește să integreze în rândurile națiunii categoriile distruse de criză cărora le oferă posibilitatea de a intra în structuri create de partidul unic. În același timp, menține sau întărește privilegiile sociale ale vechilor clase conducătoare dar numai în măsura în care acestea sunt dispuse să renunțe la hegemonia politică. În plus, visează să

creeze un „om nou“ o societate și o cultură „regenerată“ și își plasează acest țel în centrul proiectului său totalitarist. Toate acestea sunt foarte diferite de ceea ce se întâmplă în numeroase țări din Europa Centrală, Orientală și Mediteraneeană, unde sistemul de producție și structurile sociale rămân în multe privințe la stadiul celor aparținând epocii preindustriale.

În această parte a Europei, scurtul interludiu democratic liberal care a urmat după război și care era legat în bună parte de influența exercitată de democrațiile victorioase nu a durat decât câțiva ani. Din cauza lipsei unor tradiții liberale și a unor baze socio-economice care în Europa de Vest constituiau fundamentul ce susținea democrația parlamentară, acesta nu a întârziat să se prăbușească pentru a fi înlocuit cu regimuri autoritare de dreapta, instaurate în general în urma unei lovituri de stat militare, care urmărea în majoritatea cazurilor să înlăture amenințarea revoluționară și să readucă la putere clasa conducătoare tradițională.

Cei care au supraviețuit primului val contrarevoluționar din anii 1919-1926 și care nu au fost decât parțial afectați de acesta păstrând doar aparența formală a unui pluralism, vor fi în majoritate luați cu asalt de al doilea, consecință a „Marii crize“ și a amenințării pe care aceasta o reprezintă pentru oligarhiile aflate la putere. Pentru a o spune direct, nu „fascismul“ este cel care se instalează în posturile de conducere ale statelor dictatoriale pe care criza le face să se afirme. Regimurile autoritare care pun capăt interludiului democratic nu se bazează pe aceleași fundamente sociologice nici pe același model de societate.

„Fascismul-regim“, pentru a prelua expresia folosită de istoricii italieni pentru a face distincție între fascismul aflat la putere și „fascismul ca mișcare“, se sprijină pe o alianță tactică și conflictuală între o clasă conducătoare eterogenă în rândul căreia rolul principal îl au industriașii și lumea de afaceri, și diferitele grupuri aparținând claselor mijlocii. Acesta vrea să promoveze o nouă ordine și își afișează cel puțin verbal, dorința de a schimba oamenii. Dimpotrivă, dictaturile care apar în anii treizeci în Estul Europei și în țările mediteraneene au o cu totul altă bază socială. Burghezia industrială și financiară este aici slab reprezentată, iar categoriile intermediare sunt departe de a ocupa un loc tot atât de important ca în Italia și Germania. Clasa conducătoare tradițională formată în majoritate din proprietari de pământuri este deci cea care exercită puterea în mod direct sau prin intermediul armatei și își transmite directivele regimului de excepție pe care l-a instaurat. Aceasta nu este preocupată, ca în Italia sau Germania, să-și fundamenteze legitimitatea pe un consens popular întreținut mai mult sau mai puțin artificial, iar scopul pe care și l-a propus nu este cel de a crea un om de tip nou, ci de a resuscita instituțiile tradiționale, apoi de a consolida societatea în forma sa restaurată.

Cu toate acestea, fascismul este prezent în aceste regimuri clasic reacționare, la două niveluri. Mai întâi în „stilul“ pe care îl adoptă în mod frecvent conducătorii lor preocupați de eficacitate și pentru a-și crea iluzia unui consens, sau pur și simplu pentru că acesta făcea parte din atmosfera epocii. Unui om ca Gömbös, care ajunge la conducerea

guvernului maghiar în 1932, îi plac marile adunări populare, defilările milițiilor naționaliste, aclamațiile scandate de mulțime și adresate „conducătorului iubit al națiunii ungare”. Salazar în Portugalia, Metaxas în Grecia, Franco în Spania după victoria forțelor naționaliste, nu simt repulsie nici față de momentele de comuniune cu mulțimea, nici față de acțiunile desfășurate de milițiile înarmate și nici față de mișcările de tineret înregistrate de regim. Acesta din urmă rămâne radical diferit de regimurile totalitare, mussolinian sau hitlerist.

Fascismul *stricto sensu* este și el prezent în aceste țări, sub forma originală a „fascismului ca mișcare”, iar în acest sens, numeroase organizații își au obârșia în acesta prin ideologia lor, prin frazeologia revoluționară și prin violența metodelor folosite, trăsături care sunt efectiv de esență fascistă. Or, raporturile existente între aceste mișcări care contestă ordinea existentă și regimurile autoritare care domnesc în această parte a Europei sunt rareori dintre cele mai bune. Desigur, într-o primă etapă, blocul conducător (burghezia și marii proprietari) se folosesc frecvent de grupările fasciste sau cu tendință fascistă pentru a distruge agitația revoluționară sau pentru a înfrânge mișcarea muncitorească, după care încearcă să le neutralizeze, iar când nu reușește, să se debaraseze de ele cu ajutorul forței. Câteodată, pentru a împiedica aceste organizații să ajungă la putere, sunt instaurate și radicalizate regimuri excepționale controlate de oligarhie.

Așa se întâmplă de exemplu în Lituania, unde Woldemaras, fost profesor de istorie, a instaurat în

1926 un regim de stare de asediu, în Letonia unde Karlis Ulmanis, șeful Uniunii Țărănești conduce din 1934 un stat militarizat care se opune cu duritate socialiștilor și „fasciștilor” din *Perkonkrust* al cărui șef, Zelmin, fost membru al gărzilor voluntare este atras subit de influența Reich-ului hitlerist, în Estonia unde conducătorii conservatori reușesc să o ia înaintea mișcării corporatiste și antisemite a generalului Larka și să instaureze o stare de urgență care va dura până la război, și în sfârșit în Ungaria unde regimul corporatist autoritar instalat la începutul anilor treizeci de Gömbös se ciocnește după 1935 de partidul „Crucilor cu săgeți” al fascistului Szalasi.

Uneori se ajunge la un adevărat conflict deschis între dictatura exercitată de forțele conservatoare și partidele fasciste, care se sprijină mai mult pe țăranime și pe mica burghezie. În România, avântul fascismului reprezentat de mișcarea Gărzii de Fier îl determină pe suveranul însuși, regele Carol, să recurgă la forță în 1938, să desființeze toate partidele și să-l omoare pe Codreanu, șeful Gărzii de Fier. În Bulgaria, generalul Georgiev dizolvă în 1934 partidele tradiționale și mișcarea fascistă și instaurează o dictatură monarhico-militară asemănătoare cu cea pe care generalul Metaxas o va instaura în Grecia doi ani mai târziu cu ajutorul regelui. În Austria, cancelarul Dollfuss conduce și el din 1934, un stat reacționar tradițional și catolic. În 1936, succesorul său Schuschnigg elimină organizația Heimwehr pe care se sprijinise regimul până atunci.

În Polonia, tot pentru a împiedica o lovitură de stat a extremei drepte, mareșalul Pilsudski a

organizat în mai 1926 împreună cu o parte a armatei, un „Marș împotriva Varșoviei”. Susținut la început de partidele de stânga, Pilsudski a trebuit să renunțe rapid la alianțele sale „populiste” și să se apropie de conservatori, așa încât regimul s-a orientat către o formă clasică de dictatură militară. După moartea sa în 1935, „regimul coloneilor” care îi urmează este dominat în realitate de generalul Rydz-Smigly, sub îndrumarea căruia se organizează în 1937 un partid de guvernământ, Partidul Unității Naționale, al cărui program ultraconservator trădează totuși existența unor tendințe populiste și totalitare. Pe de altă parte, influența fascismului se exercită asupra unor mișcări reacționare cum ar fi Partidul Național Radical a cărui aripă extremistă, „Falanga”, capătă la sfârșitul anilor treizeci un caracter fascist evident. Organizată după model militar, această formațiune își recrutează majoritatea trupelor printre care studenți și în rândurile micii burghezii din capitală seduși de programul său care prevede limitarea proprietății private și existența unei economii dirijate. Câtva timp, Falanga, care își face repede o reputație de tristă amintire prin acțiunile sale brutale îndreptate împotriva evreilor, atrage de partea ei membri ai Partidului Unității Naționale și întreține relații destul de bune cu guvernarea. Aceasta până în momentul în care, suspectată de a pune la cale o lovitură de stat pronazistă, este abandonată și interzisă de aliații săi de la putere.

Spania constituie un caz particular în Europa dintre cele două războaie, în sensul că a avut una după alta două tipuri de regim autoritar. Până în 1930 a fost o dictatură clasică, instaurată cu

aprobarea regelui Alfonso al XIII-lea pe care a condus-o generalul Primo de Rivera. Când acesta din urmă, mare admirator al lui Mussolini, a hotărât în 1923 să pună capăt regimului paramilitar și să instaureze un guvern excepțional dominat de militari, a fost vorba nu atât de un gest care să înfrunte amenințarea revoluționară destul de slabă în acel moment, ci de intenția de a rezolva dificultățile militare din Maroc și de a zdrobi mișcarea separatistă din Catalonia. Nu a fost deci nimic asemănător cu situația din Italia din urmă cu doi ani și nici nimic comparabil cu mișcarea de masă care a dus la Marșul împotriva Romei. Instaurat cu ajutorul armatei, regimul riverist nu este altceva decât o dictatură a clasei conducătoare tradiționale.

Esența franchismului este diferită. Franco însuși nu are mare lucru în comun cu liderii plebei care conduc destinele Italiei și Germaniei. Regimul pe care îl instaurează după înfrângerea republicanilor se sprijină în primul rând pe forțele contrarevoluționare – armată, biserică, marea proprietate funciară etc. – iar planul său politic nu intenționează să pună bazele unei „noi ordini” ci, din contra, să restaureze societatea spaniolă în forma ei tradițională. Totuși, chiar dacă nu este la drept vorbind un adevărat „fascism”, regimul franchist este influențat de acesta mai mult decât celelalte dictaturi din Europa Orientală și Meridională. Pentru a-și înfrânge adversarii, Franco a avut nevoie de sprijinul unei părți importante a claselor mijlocii pentru care întoarcerea la trecut nu constituie defel un program foarte mobilizator. Pe de altă parte, timp de trei ani cât a durat războiul

civil, el a beneficiat de ajutorul militar și diplomatic al puterilor fasciste și s-a folosit din plin de serviciile Falangei. Fondată în 1933 și condusă de fiul fostului dictator, José-Antonio Primo de Rivera (care va fi împușcat de republicani în 1936), această organizație se înrudește prin ideologie cu fascismul din prima sa etapă de evoluție. Pentru că își recrutează adepții din diferitele pături ale micii burghezii, aceasta cere o reformă agrară radicală, intervenția statului în viața economică și naționalizarea datoriilor. După ce a învins cu ajutorul ei „Frontul Popular“, Franco se preocupă prea puțin de realizarea programului acesteia. Regimul pe care îl instaurează intenționează mai puțin să creeze o nouă ordine așa cum ar dori falangiștii, ci mai ales să reînvie o Spanie tradițională într-un cadru autoritar și corporatist care amintește mai degrabă Portugalia doctorului Salazar decât Italia lui Mussolini.

Între franchismul aflat la putere și regimul mussolinian și cel hitlerist, există totuși mai multe puncte comune decât între acestea din urmă și dictaturile clasice. Chiar confiscată de „groparul“ Republicii și lipsită de ideologia sa contestatară, Falanga rămâne mai mult decât un simplu partid de guvernământ. Ea constituie „o mișcare militaristă, inspiratoare și bază a statului spaniol“, puternic ierarhizată și bine structurată. Pe de altă parte, chiar dacă în Spania nu are loc o veritabilă înregimentare a maselor, nici nu există dorință de a remodela societatea impunându-i un stil de viață fascist, aceasta are și ea drept șef un conducător charismatic, răspunzător „în fața lui Dumnezeu și a Istoriei“ și nu scapă nici ea de tentația

totalitarismului. Aici, instituțiile tradiționale (școala, armata și mai ales Biserica) sunt cele care servesc drept suport regimului totalitar, prin controlul exercitat asupra formației intelectuale, morale și civice a tineretului, asupra vieții profesionale și de familie, asupra moravurilor și activităților cotidiene ale poporului spaniol.

Asediarea democrației

În timp ce în Europa se înmulțeau regimurile totalitare instaurate și susținute de vechile clase conducătoare, URSS, unde se presupunea că domnește puterea „proletariatului” și unde trebuia să fie desființată pentru totdeauna „exploatarea omului de către om”, se transforma sub ciomagul stalinist într-un regim totalitar și terorist, tot atât de indiferent ca și omoloagele sale fasciste față de libertățile sociale, numite aici „formale” și față de respectul pentru om.

După ce i-a înlăturat pe principalii săi concurenți, l-a eliminat pe Troțki, a instaurat un sistem al economiei planificate care dă prioritate producției de bunuri industriale și industriei grele, a impus colectivizarea forțată și a lichidat în acest scop orice opoziție, în 1934, Stalin pare să se orienteze spre o oarecare liberalizare a regimului. Dintre cei care supraviețuiseră infernului din lagăre, numeroși deportați au fost amnistiați și și-au reluat activitatea profesională. Poliția de stat, G.P.U.-ul a fost desființată și înlocuită cu NKVD-ul căruia i s-a retras dreptul de a ordona pedepse capitale. În 1936 o nouă constituție simplifica angrenajele guvernării și proclama aderarea URSS la principiile „democrației”. Pe scurt, puterea stalinistă părea să se angajeze pe calea unei relative destinderi a „dictaturii proletariatului”.

Dar în 1936, se produce o revenire bruscă. Sub pretextul asasinării lui Kirov, prieten și succesor al lui Stalin, care a avut loc în decembrie 1934, șeful

suprem al URSS – care este posibil să fi ordonat el însuși executarea acestui rival puternic – declanșează un val de represiune și de teroare care îl ajută să scape de principalii săi adversari. Conduse de poliția politică, arestările în masă sunt urmate de procese celebre și de execuții și deportări în lagărele din Siberia. Foști tovarăși ai lui Lenin, ca Zinoviev și Kamenev, înalți funcționari, opozanți de dreapta ca Buharin, devin principale victime ale acestei acțiuni de „purificare” care lovește în 1937 în șefii Armatei Roșii, în special în mareșalul Tuhacevski. Intelectuali, savanți, scriitori, muzicieni, nu sunt nici ei cruțați. Represiunea se extinde până la revoluționarii străini refugiați în Rusia, ca fostul conducător al Ungariei comuniste, Bela Kun. În total, numărul celor uciși se ridică la 2 milioane, la care se adaugă 7-8 milioane de deținuți în lagărele gestionate de „Gulag”²⁴⁰ (ramură a NKDV-ului) unde rata mortalității atinge 10% pe an. Puterea absolută a lui Stalin este fără îndoială consolidată, dar cu prețul unor pierderi mari pentru URSS care pierde o parte din cadrele sale administrative, politice și militare și aceasta în momentul în care se conturează clar amenințarea războiului.

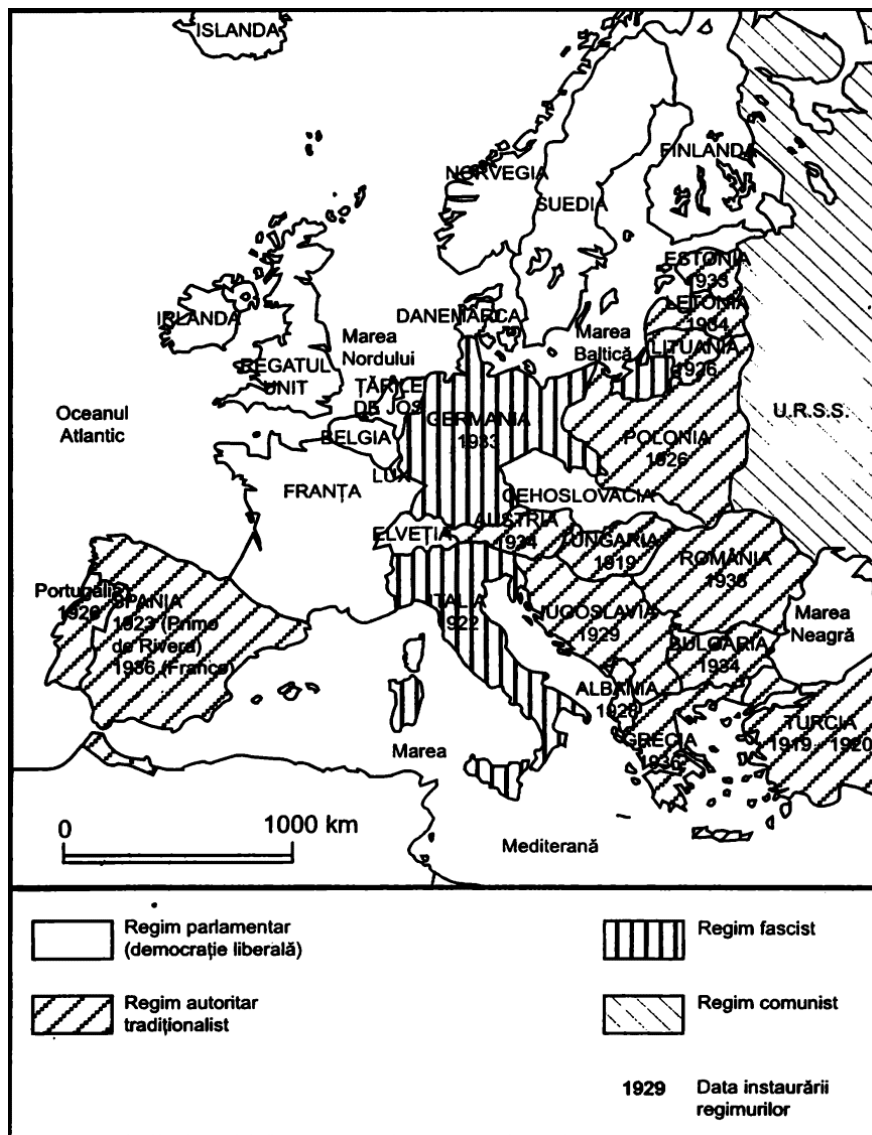
Occidentalilor le va trebui mult timp până să realizeze dimensiunile „derivei” provocate de ceea ce pentru mulți europeni aparținând clasei muncitoare, mediilor intelectuale și tineretului burghez a însemnat „lumina strălucitoare” apărută în Estul continentului. După începuturi dificile, consecință a condițiilor în care s-au produs sciziunile din 1920-1921 și „bolșevizarea” secțiunilor Internaționalei a III-a, în Europa anilor

treizeci, comunismul ia un avânt deosebit. Greutățile provocate de criză, slabul entuziasm trezit de instituțiile și de idealurile unei democrații liberale care pare să-și fi epuizat toate posibilitățile de reînnoire, spectacolul dat de unele țări ca Franța, cu parlamentarismul lor întortocheat, dorința de absolut a unui tineret care nu a renunțat la visurile sale, toate acestea sunt pentru o mare parte a opiniei publice atuuri în favoarea tinerelor partide socialiste și a „patriei proletarilor” pe care propaganda Kominternului o ridică în slăvi. Mulți dintre cei care s-au dus în URSS pentru a-și confrunta speranțele cu realitățile palpabile ale „construirii socialismului” s-au întors, când nu s-au lăsat păcăliți de punerea în scenă sau orbiți de convingeri de nezdruncinat, decepționați și uneori revoltați de imaginea revoluției „confiscate”. Unii ca André Gide, Georg Friedmann și mulți alții o vor declara cu vehemență, dar vocile lor sunt mai puțin auzite de stânga decât cele care afirmă că URSS este dătătoarea de speranță și viitorul tineretului din lumea întreagă.

Având la început caracteristicile unor grupări cu o importanță electorală mediocră, partidele comuniste vor cunoaște o dezvoltare spectaculoasă în perioada de criză. În Germania și Austria până la dictatură, în Spania până la victoria lui Franco, în Franța Frontului Popular, acestea adună sute de mii de adeziuni și milioane de voturi, câștigă o reprezentare parlamentară solidă (în Franța, la alegerile din 1936, comuniștii au 72 de deputați) și conduc numeroase municipalități. Cu toate că, din dorința de a se uni cu alte forțe de stânga, își mai reduc din agresivitatea față de democrația

burgheză, este clar că dincolo de această atitudine tactică, dezvăluită ca atare de mulți reprezentanți ai drepte și ai centrului chiar și de cei aparținând social-democrației, ei păstrează speranța unei „mari sărbători” revoluționare.

În timp ce la dreapta toată lumea crede sau se prefacă a crede în iminența asaltului „bolșevic”, la stânga se afirmă fără încetare existența amenințării unei lovituri de stat „fasciste”. Or, chiar dacă este adevărat că extrema dreaptă trece prin zile destul de grele, nu este mai puțin adevărat că în țările industrializate din Europa de Vest și de Nord, unde instituțiile și practicile democrației parlamentare se bazează pe tradiții străvechi, pe o cultură politică profund înrădăcinată și pe sprijinul majorității populației, partidele fasciste sau cu tendințe fasciste și chiar formațiunile clasice reacționare nu reușesc să amenințe serios regimurile existente.

Regimurile politice din Europa în 1938

Odată cu criza, acestea iau totuși un avânt spectaculos mai ales în Franța unde dezvoltarea „ligilor” și paralizarea instituțiilor duc în februarie 1934 la o adevărată criză guvernamentală. Dintre toate organizațiile de extremă dreapta care apar înainte sau după această dată – fasciile lui Georges Valois de la mijlocul anilor douăzeci, „Tinerii Patrioti” ai lui Pierre Taittinger, „Crucea de Foc” a locotenent-colonelului de La Rocques, transformate după ce guvernul Blum interzice această mișcare în Partidul Social Francez, Francismul lui Marcel Bucard, Solidaritatea Franceză etc., numai Partidul

Popular Francez condus de fostul șef comunist Jacques Doriot și care apare în timpul marilor greve din 1936, poate fi comparat cu marile formațiuni fasciste care au triumfat în Italia și Germania. Și aceasta datorită efectivelor sale deosebit de mari (potrivit declarațiilor șefilor săi 300.000 de membri în 1938, neîndoielnic nu mai mult de o treime din cotizanți), apartenenței sociale a membrilor săi și a principiilor ideologiei sale.

Este totuși necesar să se amintească că potențialitatea fascizării societății franceze nu poate fi măsurată prin numărul partizanilor și al voturilor. Ca și comunismul și în multe privințe din aceleași motive – respingerea sistemului parlamentar și a politicii de expectativă, disprețul pentru valorile burgheze, încercarea de a dramatiza existența într-un stil romantic – fascismul este la modă în Franța anilor treizeci, mai ales în mediile intelectuale și în rândurile tineretului burghez. „Pot să spun, scria din închisoare Robert Brasillach, că nu voi reuși să uit strălucirea uluitoare a fascismului universal din timpul tinereții mele, fascismul, acel *mal du siècle* al nostru“.

Implantarea fascismului în Anglia a fost incontestabil de mai mică anvergură. Aici, la mijlocul anilor treizeci, *British Union of Fascists* nu avea decât vreo douăzeci de mii de membri recrutați în rândurile clasei mijlocii și printre marginalizații periferiei londoneze. Organizația condusă de Mosley își va pierde repede respectul opiniei publice britanice datorită acțiunilor sale violente și nu va avea practic niciun impact electoral.

Ca și în Franța, în Belgia, între 1932 și 1936 se va

produce o puternică dezvoltare a extremei drepte naționaliste și fasciste. În zona flamandă, două mișcări au avut un rol important: *Verdinosa* a lui Joris von Severen, care până în 1934 a adunat aproape 15.000 de membri și Uniunea Naționalistă Flamandă a lui Staf de Clercq, organizație pronazistă subvenționată de altfel de serviciile germane. În partea valonă, cea mai puternică este mișcarea rexistă a lui Léon Degrelle, de inspirație mai mult naționalistă decât pur fascistă, ceea ce nu o împiedică să beneficieze de subvențiile lui Mussolini. La alegerile din 1936, aceasta obține 11% din voturi și obține 21 de deputați în Cameră.

În Țările de Jos, tot în condițiile crizei, mica mișcare național-socialistă (NSB) condusă de inginerul Anton Mussert, care la început nu a atras decât câteva sute de adeziuni în înalta burghezie, mediile militare și printre plantatorii repatriați, primește sprijinul claselor mijlocii și cel al șomerilor față de care își înmulțește promisiunile demagogice. De aici, creșterea efectivelor sale care de la 1.000 de membri în 1933, ajung la 40.000 în primăvara aceluiași an. La alegerile din 1935, aceasta obține 300.000 de voturi, adică aproape 8% din voturile exprimate.

În aceste condiții întrebarea este dacă Europa de dinainte de război este pe punctul de a cădea în totalitarismul fascist sau de a adopta formele clasice de dictatură inspirată parțial de modelul italian și cel german. Oricât de puternică a fost fascinația fascismului, răspunsul este evident negativ, fiind vorba de țări democratic-liberale care, în condițiile crizei, au fost atacate din nou de dreapta naționalistă.

După ce și-au atras un număr mare de membri și au obținut suficiente voturi în anii 1934-1936, toate organizațiile amintite mai sus, ca și cele care s-au dezvoltat în Elveția (mișcarea fascistă elvețiană a colonelului Fonjallaz, dar mai ales Frontul Național al Dr. Ralf Henne, antisemit și prohitlerist), în Norvegia (*Nasjonal Samling* al lui Quisling care va avea aproape 30.000 de membri, dar cu un impact electoral foarte slab), în Irlanda („Cămășile Albastre” conduse de O’Duffy), în Finlanda și în mai mică măsură în Danemarca și în Suedia, cunosc după 1936 un regres evident.

Același lucru se întâmplă și în Franța unde, după interludiul Frontului Popular, creat în perspectiva luptei împotriva „fascismului”, dar al cărui efect a fost acela de a radicaliza dreapta politică, venirea lui Daladier la putere în 1938 are același rezultat. În toate aceste țări, la care trebuie adăugată și Cehoslovacia care reușește și ea să-și păstreze până în 1939 structurile pluraliste, acest fenomen este consecința relativei ameliorări a situației economice, a puterii de mobilizare a maselor și a rezistenței pe care o opun partidele democratice și guvernele acțiunilor acestor organizații rebele.

Eșecul tentativelor autoritare și totalitare în statele Europei Occidentale și Septentrionale se explică deci în primul rând prin tradițiile democratice solide, înrădăcinate mai de mult timp în mentalitatea colectivă din această parte a continentului, decât în mentalitatea germanilor și italienilor, dar și prin integrarea profundă a maselor în viața politică cât și a unor formațiuni democratice cuprinzând clasa muncitoare și mari părți ale clasei mijlocii. În plus, niciuna dintre țările în care se

produce ofensiva totalitară nu aparține taberei învinșilor și nu face parte din țările defavorizate de tratate, ceea ce reduce cu mult forța de penetrare a fascismului sau a mișcărilor care îl imită. Pentru ca marele val al cămășilor cafenii să se întindă aproape asupra întregii Europe, va trebui ca regiunile totalitariste coalizate să arunce continentul într-un nou conflict sinucigaș.

Capitolul 4

GENEZA, APOGEUL ȘI PRĂBUȘIREA EUROPEI HITLERISTE

■ *Din momentul instalării sale la putere, regimul nazist se manifestă ca un element de perturbare a ordinii europene. Pentru moment, ținut în frâu de opoziția puterilor europene (pactul franco-sovietic, acordul de la Stresa), expansionismul nazist se dezlănțuie după 1936. Remilitarizarea Renaniei, în 1936, intervenția puterilor fasciste în războiul din Spania apar ca niște tentative care preced marea ofensivă. Aceasta este declanșată în 1938 prin înfăptuirea Anschluss-ului și după Conferința de la München, prin anexarea regiunii Sudete. Convinși de fragilitatea democrațiilor, Hitler pune mâna pe Boemia în 1939 și invadează Polonia, provocând o declarație de război din partea Angliei și a Franței.*

■ *Din 1939 până în 1941, Hitler cucerește aproape întreaga Europă printr-o serie de atacuri-fulger. După ce învinge Polonia în mai puțin de o lună, în primăvara lui 1940 el ocupă Danemarca și Norvegia, scoate din luptă Țările de Jos și Belgia și obligă Franța, a cărei armată*

este zdrobită, să semneze armistițiul din iunie 1940. Chiar dacă suferă un eșec în bătălia pentru Anglia, el își asigură în 1941 controlul asupra Iugoslaviei și a Greciei, înainte de a lansa în iunie ofensiva împotriva Rusiei Sovietice.

■ ***Această Europă cucerită este organizată potrivit intereselor și concepțiilor Reich-ului. Perceperea unor imense despăgubiri de război, jaf economic, propagandă, represiuni îndreptate împotriva adversarilor declarați sau presupuși, persecutarea „raselor inferioare”, iată soarta comună a țărilor supuse jugului nazist. La această înrobire participă de bună voie sau de nevoie, guvernele locale care practică o colaborare oficială, sau adepți zeloși ai fascismului. Cu toate acestea, încurajați de guvernele refugiate la Londra, sau refuzând de la bun început să accepte supunerea, membrii rezidenți luptă împotriva naziștilor.***

■ ***Victoria sovieticilor de la Stalingrad și debarcarea Aliaților în Africa de Nord marchează marea cotitură a conflictului. Debarcarea anglo-americană din Italia în 1943 provoacă prăbușirea fascismului. Înaintarea Armatei Roșii la Est, ofensiva occidentalilor la vest, după debarcarea din Franța în 1944, duc la capitularea fără condiții a Germaniei naziste, în mai 1945.***

Criza economică a avut asupra relațiilor intereuropene consecințe care au stârnit

antagonisme între țările „mulțumite” și țările „revizioniste”, acestea din urmă fiind din ce în ce mai mult în sfera de influență a unei Germanii restabilizate și hotărâtă să se încaiere cu învingătorii din 1918.

După eșecul Conferinței de la Londra, din iunie 1933, unde s-a încercat timid să se găsească soluții internaționale pentru rezolvarea crizei, principiul „fiecare pentru sine” se instalează în relațiile dintre state, fiecare folosind arma protecționismului sau a devalorizării monetare pentru a-și reduce deficitul comercial, dar care nu au avut drept rezultat decât să oblige partenerii să ridice la rândul lor bariere vamale de netrecut, sau să modifice în mod arbitrar nivelul schimburilor comerciale. Anglia însăși, legată prin tradiție de liberul schimb, va trebui în 1931 să adopte măsuri protecționiste și să se bazeze doar pe propriul imperiu. Aceste măsuri întrețin o atmosferă de tensiune puțin propice cooperării intereuropene visată de Briand. Opțiunea statelor totalitariste pentru soluții autarhice în vederea crizei, apoi trecerea la o reînarmare înverșunată nu pot decât să le împingă spre o politică de forță în momentul în care statele democratice, motivate de opțiuni economice diferite (politicile deflaționiste nu se împacă cu întreținerea unui instrument militar puternic și a unor costisitoare contraalianțe) se angajează pe calea replierii și a *appeasement*-ului, deschizând o breșă în dispozitivul lor de apărare prin care Hitler va năvăli în curând.

Primele atacuri hitleriste

Devenit cancelar al Reich-ului în ianuarie 1933, șeful PNSMG nu va aștepta prea mult ca să pună în practică programul de politică externă trasat în linii mari în *Mein Kampf*. Cu câteva săptămâni înainte ca nazismul să ajungă la putere, Germania a obținut la Geneva recunoașterea principiului de egalitate în drepturi cu celelalte puteri, în materie de înarmare. Hitler ar fi dorit să obțină aplicarea imediată a acestuia, dar guvernul francez se opune. De aceea, în octombrie 1933 ia hotărârea să părăsească Conferința de dezarmare și să întoarcă spatele Societății Națiunilor, ceea ce însemna să se sustragă în mod deliberat oricărui control internațional și să declare în fața întregii Europe că Germania nu va mai ține cont decât de interesele sale naționale.

Dintre toate țările vecine, două păreau să fie vizate în mod special pentru a servi drept teren de experimentare a politicii expansioniste a celui de al III-lea Reich: Polonia și Austria.

În ceea ce privește statul polonez, tratatul de la Versailles a oferit Germaniei un pretext serios de a trece la intervenție: existența „coridorului” Danzig care rupe Germania în două și unde se înmulțesc incidentele de frontieră și litigiile internaționale. Venirea la putere a naziștilor, adepți declarați ai forței, îi înspăimântă pe conducătorii polonezi, căci în afară de culoarul Danzig, a cărui populație este majoritar de limbă germană, Berlinul revendică și Poznan și Silezia de Nord. Or, spre surpriza

generală, Hitler propune guvernului de la Varșovia un pact de neagresiune care este semnat în ianuarie 1934. El își ia angajamentul să nu folosească forța pentru rezolvarea litigiilor cu Polonia și să nu intervină în conflictele dintre guvernul polonez și minoritățile germane.

Această atitudine de tergiversare a șefului celui de al III-lea Reich se explică prin dorința de a potoli neîncrederea opiniei publice europene și bineînțeles pentru a distruge sistemul diplomatic instituit de Franța la începutul anilor douăzeci în scopul de a izola Germania. Cât despre polonezi, încheierea acordului este motivată de rațiuni de securitate imediată și de afinitățile politice care leagă Reich-ul nazist de regimul dictatorial și exagerat de anticomunist al mareșalului Pilsudski. Acesta nu-i împiedică însă pe polonezi să-i deteste pe germani, dar dintre cele două amenințări cu care se confruntă, cea a Rusiei revoluționare li se pare cu mult mai periculoasă.

Adevărul este că pactul din ianuarie 1934, chiar dacă se justifică din punctul de vedere al polonezilor printr-o concepție politică pe termen scurt, distruge coeziunea alianțelor franceze realizate împotriva Germaniei hitleriste. Amenințată de o izolare care riscă să o îndepărteze și de țările Micii Antante, Franța își caută un alt partener. URSS trece și ea printr-o stare de îngrijorare profundă. Din 1934 încep o serie de negocieri care au ca scop realizarea unei contraponderi la pactul germano-polonez, iar în același an, la recomandarea Franței, URSS este primită în Societatea Națiunilor.

Prudent în relațiile sale cu Polonia, stat ostil Germaniei prin tradiție, Hitler nu consideră că

trebuie să uzeze de aceleași menajamente față de Austria, unde crede că poate conta pe sprijinul tolerant al populației. *Mein Kampf* prezentase *Anschluss*-ul drept prima etapă a realizării „Marelui Reich”. De îndată ce a devenit cancelar, Hitler și-a creat în Austria un partid nazist al cărui program consta tocmai în unirea acesteia cu Germania și căruia criza, puternic resimțită în Austria, avea să-i aducă o audiență deloc neglijabilă.

Pe 25 iulie 1934, un grup de naziști austrieci ocupă la Viena Radioul, Palatul Cancelariei, îl rănesc mortal pe cancelarul Dollfuss și încearcă să instaureze la putere o echipă guvernamentală favorabilă *Anschluss*-ului. Dar reacția social-creștinilor pe care îi sprijină milițiile înarmate ale prințului Starhemberg reușește să împiedice lovitura de stat. Președintele Republicii numește un nou cancelar, Schnuschnigg, care restabilește ordinea și îi obligă pe naziști să renunțe la acțiunea lor.

Ce va face Germania? Fără niciun dubiu, Hitler este gata să intervină, dar atitudinea ostilă, categorică a lui Mussolini față de proiectul de uniune germano-austriacă îl împiedică să o facă. Temându-se să-i vadă pe germani instalați pe Brenner, lângă Tyrolul de Sud pe care îl revendică pangermaniștii și în centrul unei regiuni unde influența italiană a crescut mereu de la război încoace, Ducele trimite la frontiera austriacă câteva divizii și își afirmă cu tărie dorința ca independența Austriei să fie respectată. Führerul nu îndrăznește să i se opună, dar din acest eveniment trage concluzia că stăpânirea Europei depinde de alianța cu Italia fascistă, sau de supunerea acesteia.

Europa împotriva Germaniei

Dorința manifestată de URSS de a ieși din izolarea diplomatică și opoziția Italiei fasciste față de intențiile Germaniei hitleriste în Europa Centrală vor fi folosite de Franța pentru a ridica împotriva Germaniei toate puterile îngrijorate de punerea în practică a programului imperialist din *Mein Kampf*.

Ministrul de externe francez Louis Barthou se gândește la început la un vast program de asistență mutuală care să includă URSS, statele Europei de Est și Germania, care ar trebui astfel să accepte recunoașterea frontierelor sale orientale. După ce Berlinul și Varșovia refuză acest program, Barthou se orientează spre apropierea de URSS și face eforturi să strângă legăturile cu țările Micii Antante. În momentul când îl întâmpina la Marsilia pe regele Alexandru al Iugoslaviei, el este asasinat împreună cu acesta din urmă de un terorist croat, pe 9 octombrie 1934.

Succesorul său, Pierre Laval, deviază orientarea politicii sale cu toate că declară contrariul. Desigur, el continuă negocierile cu URSS care sfârșesc în mai 1935 prin semnarea unui pact de asistență mutuală în cazul unei agresiuni confirmate de Societatea Națiunilor. Urmează apoi o călătorie a ministrului francez la Moscova, la sfârșitul căreia Stalin face o declarație în favoarea eforturilor de reînarmare ale guvernului francez, ceea ce face să înceteze campania dusă de comuniștii francezi împotriva legii celor doi ani. Epoca tacticii „luptei de clasă”, și a ecuației social-democrație fascism,

care la sfârșitul anilor douăzeci au constituit baza activității internaționale a Kominternului, era deja depășită. Considerând că ideologia fascistă a devenit principalul său dușman, Uniunea Sovietică se declară de acum înainte prin intermediul Internaționalei a III-a pentru unitatea de acțiune a partidelor comuniste și a celorlalte forțe „antifasciste” în cadrul „fronturilor populare”. Laval își poate atribui meritul avantajului pe care guvernul său îl capătă din această răsturnare tactică, dar nu se arată grăbit să meargă mai departe în acțiunea de apropiere față de Rusia Sovietică. Odată acordul semnat, el întârzie să-l supună ratificării în cele două Camere și ignoră intenționat avansurile făcute de ambasador în vederea încheierii unei convenții militare.

Total anticomunist, succesorul lui Barthou dă întâietate apropierii de Italia fascistă, începută de altfel înainte de numirea sa pe Quai d’Orsay. În ianuarie 1935, el se duce la Roma și semnează cu Mussolini un acord prin care acesta din urmă se angajează să colaboreze cu Franța în vederea menținerii unui *status-quo* în Europa danubiană (ceea ce înseamnă o acțiune comună în cazul unei noi încercări de Anschluss), Italia primind în schimb câteva concesiuni teritoriale în sudul Tunisiei și la granițele Eritreei. Se pare că aceasta constituie o cotitură capitală în istoria relațiilor intereuropene dintre cele două războaie, în sensul că Italia, aflată până atunci în fruntea statelor revizioniste din Europa danubiană și din Balcani, pare să opteze pentru respectarea frontierelor stabilite de tratate și dă impresia că este gata să se reconcilieze definitiv cu puterile democratice. În același timp,

Laval caută un teren favorabil unei înțelegeri cu Germania și negociază plebiscitul prevăzut de tratatele de la Versailles prin care regiunea Sarre, după cincisprezece ani, trebuia să-și hotărască singură soarta.

Șansele de a-i vedea pe locuitorii din Sarre pronunțându-se pentru reanexarea teritoriului lor de către Franța erau nule. Dar exista mai ales în rândul catolicilor o minoritate importantă pentru care reîntoarcerea la Reich reprezenta o problemă și care ar fi putut vota pentru menținerea autonomiei. Lăsându-i pe naziști, sprijiniți de marele industriaș Roehling, să facă o propagandă intensă în favoarea unirii cu Germania și să semene teroarea printre cei ce se opuneau acestei soluții, guvernul francez i-a permis lui Hitler să câștige partida cu ușurință, plebiscitul din ianuarie 1935 aducând 90% din voturi celor care susțineau restabilirea suveranității germane asupra regiunii Sarre.

Încurajat de acest succes și folosind drept pretext o lege militară franceză care stabilea durata serviciului militar la doi ani, Führerul anunță în martie 1935 reintroducerea recrutării în Germania, violând astfel o hotărâre fundamentală a tratatului de la Versailles. O lună mai târziu, reprezentanții Franței, ai Regatului Unit și ai Italiei se întâlnesc la Stresa pentru a-și reafirma fidelitatea față de tratatul de la Locarno și pentru a decide asupra unei atitudini comune față de reînarmarea Germaniei și a problemei independenței austriece. Acest „Front Comun de la Stresa”, la care se adaugă Pactul franco-sovietic pe care Laval se grăbește să-l semneze și contraalianțele pe care

Franța le-a încheiat cu țările Micii Antante pare să inaugureze o politică comună a principalelor puteri europene care are drept scop să împiedice punerea în practică a proiectelor de cucerire ale Führerului.

Crizele din 1935-1936

Această unire „sacră” împotriva Reich-ului hitlerist nu va dura mai mult de câteva săptămâni. În iunie 1935, Regatul Unit dă prima lovitură Frontului de la Stresa semnând cu Germania un acord prin care aceasta din urmă se angajează să-și limiteze flota de război, ceea ce în fapt contribuie la recunoașterea implicită a acțiunilor sale de reînarmare. În cele două mari democrații occidentale, opinia publică are din acest moment păreri opuse în ceea ce privește oportunitatea unei alianțe cu Italia fascistă și cu Rusia Sovietică. În Franța mai ales, atmosfera de război civil rece care precede alegerile din mai 1936 și care se deteriorează și mai mult după victoria Frontului Popular, nu este defel în favoarea menținerii coaliției antihitleriste, o parte a opiniei publice dorind o apropiere mai mare de URSS, în timp ce în rândurile drepte sunt numeroși cei care susțin alianța cu Italia, ba chiar un „aranjament” cu Germania nazistă („mai degrabă Hitler decât Frontul popular” declară ei). Una după alta, războiul din Etiopia, apoi evenimentele din Spania, îl vor convinge pe Duce că are tot interesul să renunțe la politica pe care o duce din vara lui 1934 și să treacă în tabăra Germaniei.

Prima criză începe în octombrie 1935 odată cu intrarea trupelor italiene în Etiopia și se termină peste șase luni cu anexarea acestei țări, al cărei împărat va fi din mai 1936 regele Victor-Emmanuel. Dar Etiopia era un stat independent, membru al

Societății Națiunilor. Sesizat de negusul Haile Selassie²⁴¹, Consiliul acestei organizații hotărăște să considere Italia drept stat agresor și să-i aplice sancțiuni economice a căror suveranitate, guvernul Laval încearcă să o limiteze pentru a menaja atât Londra cât și Roma. Sancțiunile vor afecta mai ales consumul zilnic al italienilor, dar armatele lui Mussolini nu vor fi lipsite de oțel, nici mai ales de petrol, ceea ce le va permite să înfrângă rezistența eroică a adversarilor lor. Până la urmă, preocupați să evite ruptura cu Roma, francezii și britanicii îi propun lui Mussolini, în decembrie 1935, un acord secret de împărțire a Etiopiei („planul Laval-Hoare”) pe care indiscreția presei îl dezvăluie publicului, stârnind în cele două țări, în Anglia mai ales, o vie dezaprobare care, câteva săptămâni mai târziu, îi va obliga pe cei doi oameni politici să demisioneze. Frontul de la Stresa este definitiv terminat.

În timpul crizei etiopiene, Hitler l-a menajat cu abilitate pe omologul său italian. În cursul anului 1936, două evenimente internaționale vor desăvârși apropierea dintre cele două puteri fasciste. Mai întâi, remilitarizarea Renaniei realizată de Hitler în 1936 printr-o adevărată lovitură de maestru. Folosind drept pretext ratificarea de către Franța a Pactului franco-sovietic din mai 1935, acesta hotărăște pe 7 mai să trimită 30.000 de soldați în zona demilitarizată, acțiune care nu provoacă altă reacție decât un discurs al președintelui Consiliului francez, Albert Sarraut („Noi nu suntem dispuși să lăsăm Strasbourgul sub amenințarea tunurilor germane”), o timidă proclamație a Societății Națiunilor și o declarație tot atât de anemică și liniștitoare a primului ministru al Majestății Sale.

Statul Major francez anunță că pentru a-l intimida pe Hitler este necesar să se înceapă mobilizarea generală, dar opinia publică preferă în marea ei majoritate tergiversarea și totul se oprește aici. Germanii au reușit a doua lor acțiune de forță, a doua violare flagrantă a tratatului de la Versailles și pot acum să înceapă liniștiți lucrările la „linia Siegfried”, un puternic complex defensiv ridicat în fața „liniei Maginot”, destinat să-i împiedice pe francezi să le sară în ajutor dacă ar fi cazul, aliaților lor din Europa Centrală și Orientală. Dintr-odată, sistemul diplomatic realizat cu răbdare ani de-a rândul se prăbușește. În timp ce Belgia își recapătă, față de Franța, libertatea de acțiune, Mica Antantă se dezmembrează²⁴². Prietenia britanicilor s-a arătat a fi dintre cele mai fragile, iar Mussolini, care în timpul crizei renane era complex absorbit de problemele din Africa Orientală, cântărește de care parte se înclină balanța de acum înainte. Declanșarea războiului civil din Spania îi oferă ocazia să-și exprime concret preferința pentru prietenia cu germanii.

Început în iulie 1936 în urma unui *pronunciamiento* militar (declarații militare), războiul civil din Spania pune capăt unei lungi perioade de nesiguranță politică și de tulburări. În 1931, după un sondaj de opinie care a oferit o mare majoritate partidelor republicane, regele Alfonso al XIII-lea și-a părăsit tronul și în Spania s-a proclamat Republica. Dar această republică este fragilă. Combătută de forțele conservatoare, militari, cler, mari proprietari funciari, după alegerile din 1933 care duc dreapta la putere, ea trebuie să facă față unei puternice agitații sociale. În 1934, greva

revoluționară din Asturia este înecată în sânge.

Schimbarea strategiei adoptate de Komintern permite partidelor de stânga (socialiști, comuniști, sindicaliști revoluționari, anarhiști) să se unească și la alegerile din februarie 1936 „Frente Popular” (Frontul Popular) reușește să învingă. Imediat se declanșează un val de greve revoluționare, țăranii ocupă pământurile, violențele se generalizează. Asasinarea liderului monarhist Calvo Sotelo, din 13 iulie 1936, dă semnalul loviturii de stat militare. Aceasta a fost pregătită de generalii Sanjurjo și Franco, cu ajutorul lui Mussolini, în zona spaniolă a Marocului. Moartea lui Sanjurjo într-un accident de avion îl face pe Franco șeful mișcării naționaliste.

Din acest moment, un teribil război civil care va dura trei ani va pune față în față pe naționaliștii sprijiniți de armata permanentă, de Falangă, de majoritatea clerului catolic și de clasa conducătoare și pe republicanii care sunt susținuți de muncitori, de mica burghezie radicală și de o parte a țăranimii. Acesta este foarte îndârjit și deosebit de crud. În aprilie 1938, Franco reușește să izoleze Madridul de Barcelona, iar pe 28 martie 1939 va ocupa Madridul unde în octombrie al aceluiași an se instalează guvernul său dictatorial.

În tot acest timp, războiul din Spania s-a transformat într-un conflict internațional, adevărată „repetiție generală” a războiului care va izbucni, în care se înfruntă principalele puteri europene. Din august 1936, guvernul lui Blum care vrea înainte de toate să mențină pacea, a propus, în ciuda simpatiei pentru regimul republican, un acord de „nonintervenție” care este imediat acceptat de 25 de țări printre care se numără Italia, Germania și

URSS. Numai că, dacă Regatul Unit îl aplică cu strictețe, iar Franța se mulțumește să-i lase pe voluntari să treacă granița și trimite ceva armament, Uniunea Sovietică și statele fasciste intervin masiv, prima trimițând aici tehnicieni, consilieri militari, avioane și ajutând la recrutarea „brigăzilor internaționale”, celelalte îndreptând către Spania oameni și material de război. Mussolini trimite 80.000 de milițieni și armament greu, în timp ce Reich-ul furnizează 10.000 de oameni din Legiunea „Kondor”, tancuri și avioane. Spania devine astfel un adevărat teren de testări pentru trupele și armamentul celor trei dictaturi. În plus, aceasta le oferă ocazia să câștige noi avantaje pe scena internațională, Italia afirmându-și intenția de a domina Mediterana Occidentală și încercând să obțină avantaje economice în Spania, Germania alegând sursa de materii prime indispensabile industriei sale de armament: fier, aramă, mangan. Pentru Hitler însă, Spania se include mai ales într-o strategie mai vastă în care un loc important îl ocupă preocuparea de a cantona o parte din armata franceză la frontiera din Pirinei, în perspectiva războiului care va urma. Pentru a trimite trupe în Spania, Mussolini trebuie să părăsească frontiera de la Brenner și să lase astfel Germaniei drumul liber spre Austria. În sfârșit, Hitler este convins că războiul spaniol, agravând situația internațională și ostilitatea dintre țările democratice și Duce, îl va determina pe acesta din urmă să se alăture definitiv Reich-ului. Calculul era bun. În octombrie 1936, contele Ciano, ginerele lui Mussolini și noul ministru de externe, se duce la Berlin, unde semnează cu Führerul un Protocol care atestă

prietenia și solidaritatea dintre cele două țări. Pe 1 noiembrie, în fața mulțimii îngrămădite în piața Domului din Milano, Ducele face publică constituirea „Axei” Berlin-Roma în jurul căreia s-ar putea „uni toate statele europene”, care constituie însă preludiul unei apropieri tot mai mari între statele totalitare.

Ofensiva hitleristă în Europa Centrală

Anul 1937 aduce o perioadă de răgaz în escaladarea violenței care caracterizează de doi ani politica statelor totalitare. Convins însă că insolența și intimidarea îi vor permite să-și realizeze scopurile și că nu are de ce se teme de democrațiile „decadente” și erodate de spiritul pacifist, pe 5 noiembrie Hitler își anunță colaboratorii cei mai apropiați că a venit momentul ca Reich-ul să anexeze comunitățile germane din Europa Centrală și Orientală și fixează etapele constituirii „Germaniei Mari”.

Prima etapă: *Anschluss*. Acordul germano-italian din octombrie 1936, apoi orientarea politicii mussoliniene către Mediterana și Africa înlătură principalul obstacol din calea realizării unității austro-germane. Pe 12 februarie, Hitler trece brutal la acțiune. El îl provoacă pe cancelarul austriac Schuschnigg la Berchtesgaden, reședința sa din Alpii bavarezi și îi ordonă să accepte ca ministru de interne pe șeful Partidului Nazist Austriac, Seyss-Inquart. Desigur, Hitler a promis în schimb să respecte independența Austriei, dar, devenit șeful poliției, Seyss-Inquart organizează imediat manifestații în favoarea unirii cu Germania.

Temându-se să nu fie copleșit și încercând să-l ia pe Führer pe nepregătite, Schuschnigg hotărăște pe 9 martie să organizeze un plebiscit prin care poporul va putea să se proclame asupra independenței Austriei. El știe că va putea conta pe o mare majoritate, adeptă a acestei soluții, dar și

Hitler o știe foarte bine deci recurgerea la forță pare să fie inevitabilă pentru acesta din urmă.

Pe 11 martie 1938, sprijinit de poliție și de formațiunile paramilitare ale Partidului Nazist, Seyss-Inquart îl somează pe cancelar să renunțe la plebiscit, în timp ce armata germană este masată la graniță. Schuschnigg trebuie să cedeze în fața acestei duble amenințări, iar Goering preia conducerea acțiunii. Prin telefon, el cere demisia cancelarului austriac și înlocuirea sa cu Seyss-Inquart. Degeaba Schuschnigg cere ajutorul Parisului, Londrei și Romei. Mussolini optase deja și lasă Germania să săvârșească acțiunea căreia i se opusese în urmă cu patru ani. Franța și Anglia se vor mulțumi cu vagi proteste verbale. În consecință nimic nu-l împiedică pe stăpânul celui de al III-lea Reich să meargă până la capăt. Printr-o telegramă falsă, „fabricată” de autoritățile germane și semnată Seyss-Inquart, noul guvern de la Viena cere ajutorul Führerului. Pe 12 martie Austria este ocupată de Wehrmacht, iar pe 13 este proclamată unificarea austro-germană care va fi ratificată peste o lună de 98% din populație.

A doua etapă: regiunea sudetă. Apărută după prăbușirea Imperiului Habsburgic, Cehoslovacia este un stat modern, puternic, cu o industrie dezvoltată și o armată numeroasă și bine echipată. Spre deosebire de Austria, ea se bucură de un sprijin internațional aparent puternic, deoarece este legată de Franța și de Uniunea Sovietică prin tratate foarte precise. Un atac asupra frontierelor sale ar risca deci să declanșeze angrenajul unui război european.

Caracterul etnic eterogen al populației sale

reprezintă totuși un grav factor de slăbiciune. Și într-adevăr, dacă partea Occidentală a Cehoslovaciei, Boemia, cea mai bogată și cea mai populată, aparține incontestabil Europei Occidentale prin structurile sale economice și sociale, Estul țării, Slovacia, mai puțin dezvoltată din punct de vedere economic, aparține mai mult de țările eminemente agrare ale Europei de Est. Acestor diferențe în dezvoltarea economică li se adaugă diferențe lingvistice și religioase care explică puternicul curent autonomist care apare în Slovacia și care amenință unitatea țării.

Problemele cele mai grave sunt cele generate de nemulțumirile minorităților: minoritatea ucraineană din partea orientală a Slovaciei, minoritatea maghiară din sud, dar mai ales, în munții care mărginesc cadrilaterul Boemiei, minoritatea germană, care numără trei milioane și jumătate de sudeți. Conștient de riscul pe care îl reprezintă aceste grupuri minoritare pentru statul cehoslovac, guvernul de la Praga le acordă o serie de garanții și mai ales folosirea limbii materne în tribunale și în administrația publică. Dar, începând din 1933, efectele crizei și atracția exercitată de Germania nazistă duc la constituirea unui Partid German al sudeților, strâns legat de Partidul Național Socialist Muncitoresc German (PNSMG) și al cărui șef, Konrad Henlein, cere autonomia teritoriilor locuite de aceștia.

Acest partid primește sprijinul tot mai puțin reținut al Führerului, iar când acesta înfăptuiește Anschlussul, în martie 1938, Boemia se trezește practic încercuită de teritorii germane. După ce mult timp guvernul ceh a refuzat orice negociere, la

sfatul unui mediator englez, lordul Runciman, sfârșește prin a accepta o discuție cu Henlein, în scopul de a acorda sudeților autonomia pe care o cer.

Exact în acest moment, Hitler renunță la tăcere și într-un discurs ținut la Nürnberg, pe 12 septembrie, dă semnalul declanșării crizei internaționale declarând că Reich-ul „nu va admite ca trei milioane și jumătate de germani să poată fi în continuare oprimați”. Încurajat de această „undă verde”, Henlein cere imediat anexarea provinciilor sudete la Reich, în timp ce Cehoslovacia, care se simte amenințată direct de declarația Führerului, cere ajutorul aliaților săi.

Franța, cu care aceasta a făcut înțelegeri militare formale, anunță prin intermediul președintelui Consiliului, Eduard Daladier, că este gata să-și susțină aliații prin forța armelor. Dar ministrul de externe Georges Bonnet, conștient de faptul că armata franceză este complet nepregătită, vrea să se asigure că în cazul unui conflict va fi susținut de Marea Britanie și de URSS. Aceasta din urmă se declară gata să-și onoreze angajamentele, dar în Franța mulți se îndoiesc de eficacitatea acestei alianțe sau se tem de consecințele pe care le-ar putea avea asupra politicii interne.

În aceste condiții, atitudinea britanicilor este hotărâtoare. Or, prim-ministrul, Neville Chamberlain este un susținător hotărât al „tergiversării”. El este convins că revendicările sudeților sunt legitime și că se poate ajunge la o înțelegere cu Hitler. Pe 15 septembrie 1938 se întâlnește cu Führerul la Berchtesgaden. Hitler cere anexarea regiunii sudete, despre care nu se

discutase defel până atunci. Hotărât să salveze pacea cu orice preț, Chamberlain își însușește „soluția” germanilor și îl convinge și pe Daladier să adere la punctul său de vedere. În fața presiunii franco-engleze, președintele cehoslovac Benes, cu moartea în suflet, trebuie să-și dea acordul la dezmembrarea propriei țări.

Pe 22 septembrie, Chamberlain va da socoteală lui Hitler de rezultatul demersurilor sale. Spre marea lui surpriză, el vede că Führerul, pe care se aștepta să-l găsească mulțumit și recunoscător, formulează alte pretenții. Cehii au opt zile pentru a părăsi toate regiunile sudete, fără dreptul de a-și lua cu ei bunurile. În plus, ei trebuie să cedeze Poloniei districtul carbonifer Teschen, motivul litigiului dintre cele două țări, iar Ungariei sudul Slovaciei, cu populație majoritar maghiară.

Stupefiat și indignat, prim-ministrul britanic refuză hotărât aceste noi pretenții. Imediat, Cehoslovacia începe mobilizarea. Hitler anunță că este gata să facă la fel. Francezii și englezii își recheamă sub arme rezerviștii. Întreaga Europă este pe picior de război. Dar Chamberlain se teme de deznodământul fatal. El cere ajutorul lui Mussolini pentru a încerca să salveze pacea. Șeful Italiei fasciste, care consideră că țara sa nu este pregătită să înfrunte riscurile unui război, și care este încântat s-o facă pe arbitru Europei, acceptă să intervină pe lângă Hitler pentru ca acesta să adopte ideea unei conferințe internaționale unde să se hotărască soarta statului cehoslovac.

Pe 29 septembrie 1938, Hitler, Mussolini, Daladier și Chamberlain se întâlnesc la München fără să fie de față reprezentatii Cehoslovaciei și URSS. Șeful

celui de al III-lea Reich duce aici o bătălie care era câștigată dinainte. În schimbul unor concesiuni derizorii – el le dă cehilor dreptul să-și vândă bunurile și eșalonează pe parcursul a zece zile recuperarea teritoriilor sudete – acesta obține tot ce dorește, iar Chamberlain semnează cu el un Pact de neagresiune, ceea ce va face și guvernul francez ceva mai târziu.

La Paris și la Londra domnește iluzia păcii. Întorși în capitala lor, Daladier și Chamberlain sunt aclamați, în timp ce Leon Blum vorbește de „o destindere josnică”, căci consecințele hotărârilor de la München sunt dezastruoase pentru statele democratice. Politica de forță dovedindu-și eficacitatea, statele dictatoriale, sigure că nu vor fi pedepsite, nu mai au nicio reținere și trec la dezmembrarea teritorială a vecinilor lor cei mai slabi. Cehoslovacia este prima victimă. Polonezii ocupă regiunea Teschen din Silezia. Ungaria anexează Sudul Slovaciei cu un milion de locuitori. Minoritățile din Slovacia și din Rutenia încep să se agite.

URSS este nemulțumită că a fost înlăturată de la tratativele pentru rezolvarea conflictului și îi bănuiește pe occidentali că au dirijat spre Est ambițiile hitleriste. Franța mai ales este discreditată în ochii aliaților săi din Europa Centrală, aflați acum la bunul plac al dictaturilor. Încercuită, dezmembrată, Cehoslovacia, care constituie pivotul sistemului francez de apărare, este amenințată cu o dispariție imediată. Hitler este încurajat în politica sa de agresiune, ca și conducătorii fasciști care din noiembrie 1938, formulează revendicări zgomotoase asupra Tunisiei, Corsicei, Savoi și Nisei. În Franța,

apare în rândurile opiniei publice o delimitare între „münchenezi”, adepți ai continuării „destinderii”, ba chiar ai unei înțelegeri cu dictaturile și „antimünchenezi” care consideră că a sosit momentul de a-l opri pe Hitler, dacă este nevoie chiar prin forță.

Crizele hotărâtoare și declanșarea războiului

Chiar fărâmițată și slăbită, în ochii Führerului, Cehoslovacia constituie încă un bastion al democrației aflat în centrul unei Europe, pe cale de a intra în diferite sfere de influență. În consecință, la începutul lui 1939, se hotărăște să profite de dificultățile interne ale acestei țări și să o desființeze definitiv. Pentru aceasta, el susține mișcarea autonomistă slovacă a Monseniorului Tiszo, care duce la formarea unui guvern autonom. În martie 1939, președintele Hacha, care îl înlocuiește pe Benes, încearcă să pună capăt acestui început de secesiune, dar Tiszo se duce la Berlin, unde obține sprijinul total al guvernului nazist.

La 14 martie, Hacha este convocat la Berlin. Aici, dictatorul nazist îl terorizează literalmente pe bătrânul președinte cehoslovac, amenințându-l că va distruge Praga până la temelii dacă nu acceptă să ceară ajutorul trupelor germane. Hacha trebuie să cedeze și Wehrmachtul intră imediat în Boemia. Cehoslovacia este ștearsă de pe hartă. Pe lângă Slovacia, devenită stat „independent“, în realitate satelit al Germaniei și în timp ce Ungaria anexează Rutenia Subcarpatică, Hitler înființează un „Protectorat al Boemiei-Moraviei“ supus și acesta în totalitate Reich-ului. În urma acestui succes, pe 22 martie, el impune Lituaniei să-i cedeze regiunea Memel. La rândul său, Mussolini, profitând de stupoarea Europei și nevrând să se lase mai prejos, invadează și anexează Albania, în aprilie 1939.

Această a doua criză cehoslovacă trezește în

sfârșit Regatul Unit și Franța. Chamberlain se simte personal lezat de nerespectarea de către Führer a Acordurilor de la München. De acum înainte, convins că Germania nazistă urmărește un cu totul alt scop decât simpla aplicare a principiului naționalist, guvernul de la Londra adoptă o atitudine radicală diferită decât cea de până atunci și este urmat imediat de Franța care vede în înțelegerea strânsă cu Anglia ultima modalitate posibilă de a-și asigura propria securitate. Cele două țări oferă deci statelor celor mai amenințate de Germania și Italia o garanție de asistență în caz de agresiune. Polonia acceptă și o alianță anglo-poloneză ce se încheie în august 1939. România, Grecia și Turcia își dau și ele acordul, dar Belgia și Țările de Jos, care se tem de represaliile germane, refuză garanția britanicilor.

În primăvara anului 1938, Polonia devine noua miză a politicii hitleriste. Până atunci această țară avusese relații de bună vecinătate cu Germania cu care împărtășea atitudinea ostilă față de comunism și de evrei. În octombrie 1938, Hitler formulase unele revendicări mai ales în privința returnării Danzigului, dar asigurase guvernul de la Varșovia de intenția sa de a nu folosi forța. Or, în martie 1939 el ia brusc o poziție dură cerând Danzigul deja condus de elemente naziste și o cale ferată care să lege acest oraș de Germania și de Prusia Orientală. În realitate, în spatele acestor revendicări inacceptabile pentru Varșovia, se ascunde dorința de a declanșa un război împotriva Poloniei și de a ocupa o parte a teritoriului acesteia.

Înainte de a începe această acțiune de forță finală, Hitler strânge legăturile cu omologul său fascist. Pe

28 mai, Ciano și Ribbentrop semnează „Pactul de oțel”, alianța ofensivă care pentru Mussolini nu va putea intra în vigoare decât în 1943 când se vor termina pregătirile italienilor. Când Ciano se duce în Germania, în august 1939, constată că totul este pregătit în vederea atacului împotriva Poloniei. De aceea, îl sfătuiește pe socrul său ca pentru a justifica neintrarea în război a Italiei, să prezinte germanilor o listă cu materiale strategice necesare armatei italiene pe care Reich-ul să nu le poată furniza aliatei sale.

Din acest moment, statele democratice nu mai pot să se bazeze pe alianța cu rușii pentru a-l opri pe Führer în acțiunea sa de agresiune îndreptată împotriva Poloniei. Din luna aprilie, între cele trei puteri încep negocieri, dar numeroase obstacole întârzie concluzionarea unui acord. În Marea Britanie și în Franța o mare parte a opiniei publice este ostilă ideii unei alianțe cu Stalin. Conducătorii polonezi se opun trecerii trupelor sovietice pe teritoriul lor, condiție pe care o pun sovieticii la semnarea unei convenții militare. Cât despre Stalin, acesta, de la Tratatul de la München, devine foarte circumspect în fața a ceea ce consideră a fi un joc dublu al occidentalilor. El este încurajat de Molotov, care tocmai îl înlocuise pe Litvinov la Ministerul de Externe, să înceapă negocieri secrete cu Germania pentru a câștiga timp – căci este convins că scopul final al nazismului este să distrugă bolșevismul și să „împingă” Rusia înspre „stepele asiatice” – și pentru a recupera teritoriile pierdute în 1918. Desigur, lui Hitler îi repugnă să trateze cu o putere comunistă și ezită îndelung să o facă, dar până la urmă se hotărăște să-și calce pe inimă pentru avantajul de a

avea mână liberă în Est, în timp ce își reglează conturile cu Polonia, apoi cu democrațiile occidentale.

Spre surpriza generală, în momentul în care semnarea convenției militare cu francezii și britanicii părea iminentă, între Germania și URSS se semnează un Pact de neagresiune pe 23 august 1939. Valabil timp de zece ani, acesta este însoțit de un Protocol secret (ce nu va fi dezvăluit decât în 1946) care recunoaște drepturile URSS asupra Finlandei, Letoniei, Estoniei și Basarabiei și prevede împărțirea Poloniei. Führerul are deci deplină libertate pentru a lansa ultima sa acțiune de forță.

Până în ultimul moment francezii și britanicii vor încerca să-l facă pe Hitler să renunțe la proiectul său războinic. Pe 26 august, Daladier îi scrie: „Dumneavoastră ați fost ca și mine, un luptător în ultimul război. Știți ca și mine că în conștiința popoarelor au rămas de neșters oroarea și dezastrul războiului indiferent de sfârșitul acestuia”. Chamberlain încearcă să organizeze o discuție directă între Polonia și Germania. Pe 29 august, Hitler declară că este gata să primească un negociator polonez, dar Varșovia, care se teme să nu fie prinsă într-un nou angrenaj, așa cum se întâmplase la München, așteaptă ziua de 31 pentru a da un răspuns, însă Hitler consideră că este deja prea târziu. O ultimă tentativă de mediere inițiată de Mussolini nu dă nici ea niciun rezultat și pe 1 septembrie 1939, trupele germane trec în zori frontiera poloneză. Două zile mai târziu, Regatul Unit și Franța declară război Germaniei.

1939-1941: Cucerirea Europei Continentale

Din septembrie 1939 începe prima etapă a *blitzkrieg*-ului, „războiul fulger“ care în mai puțin de optsprezece luni va face din Führer stăpânul atotputernic al Europei, cu excepția Angliei aflată în stare de asediu și care rămâne până la începutul anului 1941, ultimul bastion al democrației în plin război.

Lui Hitler îi trebuie mai puțin de o lună pentru a înfrânge armata poloneză, mult inferioară numeric, lipsită de armamentul modern al Wehrmachtului și pe deasupra din 17 septembrie, luată prin surprindere și de o invazie sovietică. La sfârșitul lui septembrie, germanii și rușii își împart Polonia urmând frontiera Bugului. După care, odată cu invadarea Finlandei de către URSS (noiembrie 1939 – martie 1940), războiul se deplasează înspre Europa de Nord. În aprilie 1940, trupele germane se năpustesc asupra Danemarcei, apoi debarcă în Norvegia. O intervenție franco-britanică la Narvik, organizată pentru a bloca aprovizionarea Germaniei cu fier suedez, nu întârzie decât cu câteva săptămâni cucerirea acestei țări.

Rapiditatea acestor campanii se explică prin concepțiile tactice ale Wehrmachtului. Germanii sunt net superiori numeric polonezilor și norvegienilor, dar mai ales posedă un număr mare de tancuri și avioane moderne pe care le utilizează într-un mod cu totul nou. În loc să le folosească ca alte armate pentru a acoperi înaintarea infanteriei, ei își concentrează diviziile de blindate

(*Panzerdivizionen*) în puncte precise ale frontului, cu misiunea de a rupe liniile de apărare adverse și de a crea astfel o breșă care să dezorganizeze armata dușmană și prin care să pătrundă infanteria transportată în camioane.

Această „forță cenușie” (al cărei principiu, colonelul de Gaulle a încercat fără succes să-l supună aprobării Statului Major francez) beneficiază de sprijinul unei flote aeriene puternice, formată mai ales din avioane de luptă (bombardiere în picaj de tip *Stuka*), capabile să stopeze pe loc orice reacție a adversarului.

Strategia franceză este cu totul diferită. Până în primăvara lui 1940, democrațiile occidentale nu reacționează practic în niciun fel, exceptând o scurtă incursiune în regiunea Sarre, abandonată însă imediat. Grupați în spatele „liniei Maginot” care ține până la frontiera belgiană, francezii așteaptă atacul german. Acest „război ciudat” avea să dureze opt luni, zdruncinând moralul trupelor expuse vicisitudinilor unei ierni foarte grele și derutate de „gogoșile” unei informații infiltrate de propaganda germană. Este adevărat că colaborarea politică și militară franco-engleză este lipsită de eficacitate și împiedică orice operațiune de anvergură. Când, pe 10 mai 1940, energicul Winston Churchill îl înlocuiește pe Chamberlain, obligat să demisioneze după înfrângerea de la Narvik, problemele serioase apăruseră deja pe frontul francez.

Atacând Țările de Jos și Belgia pe 10 mai 1940, germanii pun în aplicare planul conceput de generalul von Manstein care consistă în atragerea grosului trupelor aliate către Nord, după ce s-a

pătruns prin dispozitivul francez din Ardeni (pe care experții francezi îl considerau imposibil de distrus cu tancurile), înaintarea rapidă către Marea Mânecii și deci încercuirea forțelor franco-britanice de pe teritoriul belgian.

Acest plan reușește pe deplin. În timp ce Olanda este cucerită în cinci zile, iar Aliații, așa cum se prevăzuse, sar în ajutorul belgienilor, pe 13 mai blindatele germane forțează linia Maginot, trec Ardenii și într-o săptămână ajung la gurile râului Somme, învăluind ca într-o gigantică plasă grosul trupelor franco-engleze și belgiene.

Generalul Weygand, numit în pripă în locul lui Gamelin, încearcă fără succes să rupă încercuirea. Pe 28 mai belgienii capitulează, în timp ce, blocate în fundătura de la Dunkerque, trupele franco-britanice se imbarcă în grabă și se îndreaptă spre Anglia lăsând în urmă zeci de mii de prizonieri și o cantitate considerabilă de material de război.

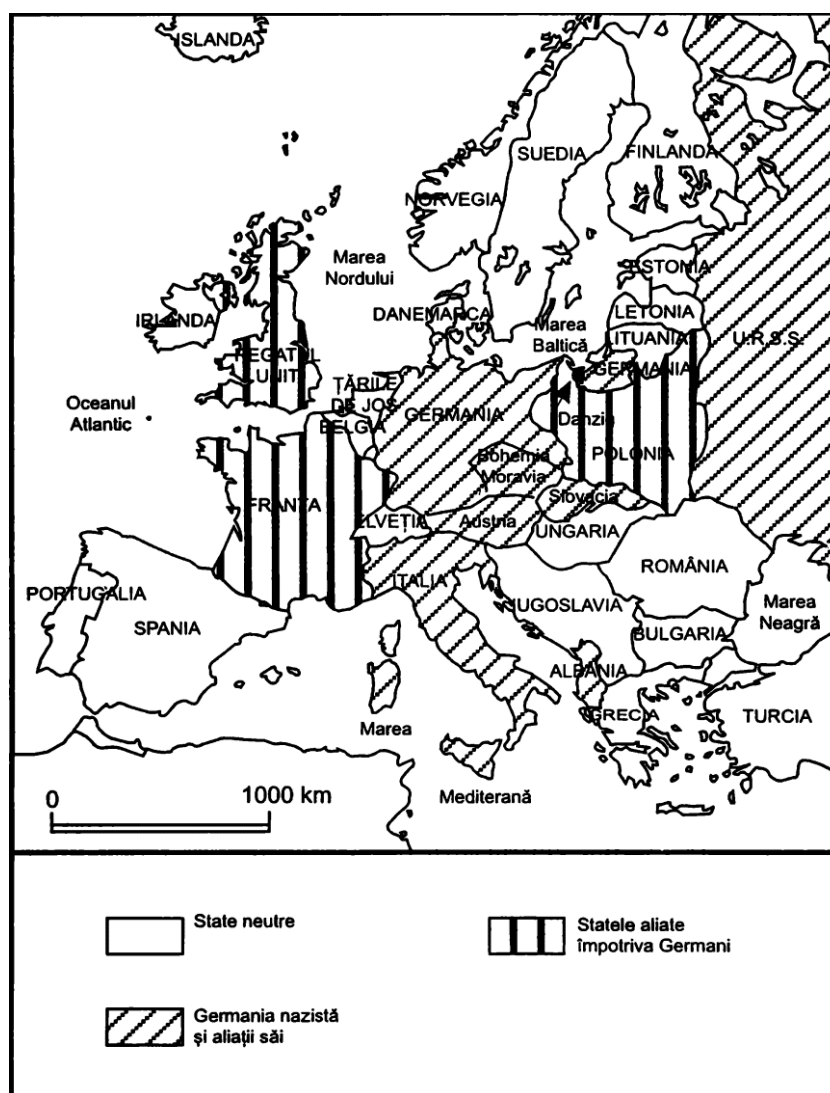
În Franța, haosul este total. De pe 5 iunie, germanii lansează un nou atac spre Vest și spre Sud, alungând în fața lor hoarde de refugiați în care se amestecă civili și militari într-o debandadă cumplită. Campania din Franța se termină printr-un dezastru. Guvernul părăsește Parisul care va fi ocupat pe 14 iunie și se refugiază la Tours, apoi la Bordeaux, în timp ce Mussolini, care vrea partea lui din pradă, declară război Franței.

Guvernul francez își luase față de Marea Britanie un angajament solemn de a nu încheia cu Germania o pace separată. Președintele Consiliului, Paul Reynaud ar vrea să-și țină promisiunea, dar opoziția șefilor armatei și a mai multor miniștri îl obligă să demisioneze pe 1 iunie. Succesorul său, mareșalul

Pétain cere imediat germanilor un armistițiu care este semnat pe 22 iunie la Rothondes, în vagonul în care se semnase armistițiul din 1918. Peste patru zile, generalul de Gaulle, subsecretar de stat în Ministerul de Război al guvernului Reynaud, lansează de la Londra un apel pentru continuarea luptei.

Conform clauzelor armistițiului, Franța este împărțită în două. Jumătatea de Nord și de Vest a țării este ocupată de trupele germane. Armata franceză este demobilizată, cu excepția a 100.000 de oameni. Flota trebuie să se întoarcă la bazele de plecare. Prizonierii de război (aproape două milioane) vor rămâne în Germania până la semnarea păcii. În sfârșit, o despăgubire de 400 milioane de franci pe zi va fi plătită ocupanților.

La Vichy, în centrul zonei libere, unde se instalase guvernul francez, Republica se prăbușește pe 10 iulie 1940, când la inițiativa lui Pierre Laval, cele două Camere reunite îi încredințează puterea mareșalului Pétain (cu 569 de voturi pentru și 80 împotriva) și dreptul de a modifica constituția. „Statul francez”, al cărui șef este Pétain, este un regim autoritar al cărui fondator se va bucura pentru o perioadă de timp de aprobarea unei populații căreia înfrângerea i-a șters orice urmă de energie.

Europa pe 1 septembrie 1939

La sfârșitul lui iunie 1940 Marea Britanie se trezește deci singură, ca o ultimă fortăreață a libertății, împotriva „mareei cafenii” care se năpustește asupra Europei. După ce i-a propus de mai multe ori să încheie pace, Hitler se gândește la o debarcare pe coastele engleze, dar pentru asta trebuie să aibă controlul în aer și pe mare. Or, britanicii și-au păstrat aviația în timpul campaniei din Franța, iar flota lor este cu mult superioară flotei germane *Kriegsmarine*. În acest scop și pentru a teroriza populația și a distruge industria engleză, Führerul se hotărăște să declanșeze în august 1940 „bătălia pentru Anglia”, adică bombardarea intensă

și continuă a pământului britanic cu avioanele de luptă ale *Luftwaffe*. Din august până în octombrie 1940, zeci de mii de tone de bombe distrug Londra și alte numeroase orașe ale Regatului Unit. *Blitz*-ul face numeroase victime și provoacă pagube considerabile, dar, însuflețiți de Churchill care nu poate totuși să le ofere decât „sânge, sudoare și lacrimi“, britanicii rezistă. Avioanele de vânătoare *Spitfire* ale RAF²⁴³ provoacă pierderi grele aviației germane, obligându-l pe Hitler să renunțe pe 12 octombrie la planul său de a invada Marea Britanie. Bătălia pentru Anglia este primul său eșec.

Asediați pe insula lor, englezii nu pot să-l împiedice totuși pe Hitler să hotărască soarta Europei după bunul său plac. În octombrie 1940, invidioși pe succesele militare ale Reich-ului și nevrând să-i lase acestuia exclusivitatea victoriilor în Europa, Mussolini se hotărăște să atace Grecia. O armată de 200.000 de oameni masați în Albania, prost echipați și nepregătiți, începe imediat ofensiva. După câteva succese la început datorită factorului surpriză, o contraofensivă a grecilor îi respinge în noiembrie pe invadatori și pătrunde chiar în Albania. Iarna anilor 1940-1941 este deosebit de grea pentru trupele italiene și în primăvară, Mussolini, cu moartea în suflet, trebuie să ceară ajutorul aliatului său hitlerist.

Or, din septembrie 1940, Führerul se gândește să schimbe în avantajul său harta Balcanilor, acest domeniu slav care în mod natural poate servi drept „spațiu vital“ Marelui Reich. Ambițiile sale vizează în mod direct două state care făcuseră parte între cele două războaie din sistemul francez de contraalianțe, România și Iugoslavia. Prima trebuise

deja, în octombrie 1940 - dată istorică tăcută de autori (data exactă iunie 1940) - să „înapoieze” Basarabia Uniunii Sovietice. Ceva mai târziu, Hitler îl va obliga pe regele Carol să cedeze Bulgariei Dobrogea de sud, iar Ungariei Transilvania, iar în cele din urmă, în octombrie 1940, acesta își lansează trupele în ceea ce mai rămăsese din statul român. Regele trebuie să abdice în favoarea fiului său Mihai al cărui guvern, condus de generalul Antonescu, acceptă să treacă de partea Reich-ului. După ce și-a asigurat și adeziunea Bulgariei, Hitler va putea ataca Iugoslavia. Când în primăvara lui 1941, Mussolini îi cere ajutorul pentru a învinge Grecia, nu are nevoie decât de două luni ca să ocupe cele două țări. Din acest moment, cu excepția a patru țări neutre, Elveția, Suedia, Spania și Portugalia, întreaga Europă Continentală, excluzând URSS, este cucerită sau atrasă de Führer și de aliata sa Italia, ea însăși dependentă de Reich.

Pentru a înfrânge rezistența britanică, germanii au folosit, după bătălia pentru Anglia, o dublă strategie pe mare: războiul submarin intensificat la maximum și îndreptat împotriva convoaielor destinate aprovizionării Regatului Unit, ceea ce se va numi „bătălia Atlanticului”, câștigată până la urmă de Aliați care au suferit totuși pierderi considerabile și războiul din Mediterana Orientală, unde forțele reunite ale Axei au încercat să le taie englezilor drumul spre Suez și deci accesul la puțurile cu petrol din Orientul Apropiat. Și aici, după o primă ofensivă italiană în Egipt, în septembrie 1940 și respinsă de armata britanică, Hitler va trebui să trimită în Libia, în aprilie 1941, *Afrikakorps* a generalului Rommel pentru a redresa și stabiliza

situația.

La această dată, URSS rămâne ultimul obstacol în calea dominării întregii Europe Continentale de către Reich. Până la sfârșitul lui 1940, Pactul germano-sovietic nu a fost repus în discuție. Stalin a profitat de contractul făcut cu Hitler și a reconstruit cu aproximație frontierele fostului Imperiu țarist. Dar în 1941, el este îngrijorat de pătrunderea germanilor în Baltica și relațiile cu Germania se înrăutățesc. De altfel, niciunul dintre cei doi dictatori nu-și face iluzii în ceea ce privește perenitatea pactului. Führerul nu a urmărit decât un răgaz provizoriu care trebuia să-i permită înfrângerea statelor democratice și plasarea întregii Europe sub dominația sa. Cât despre Stalin, care știe că distrugerea bolșevismului „iudeo-marxist” și cucerirea unui vast spațiu de colonizare în Est rămân obiectivele fundamentale ale autorului *Mein Kampf*, acesta nu încearcă decât să profite de răgazul acordat pentru a-și reorganiza armata.

Numai că nu va mai avea timpul necesar. Din septembrie 1940, a început studierea unui plan de agresiune a URSS, planul „Barbarossa”. Inițiativa nefericită a Ducelui în Grecia întârzie cu o lună aplicarea acestuia și de abia pe 22 iunie 1941 este lansat atacul teritoriului sovietic cu mai mult de 200 de divizii, dintre care 17 *Panzerdivisionen* și aproximativ patruzeci de divizii aliate (finlandeze, românești, italiene, ungare și o divizie spaniolă și un contingent francez al LVF²⁴⁴, care trebuiau să sosească), înrolate toate în „Cruciada împotriva bolșevismului”.

Câteva săptămâni mai târziu, germanii asediază Leningradul, ocupă bazinul Donețului și ajung la

100 de kilometri de Moscova. Dar „războiul fulger” se lovește de obstacolul distanțelor care pune blindatelor problema aprovizionării cu carburant. Rezistența îndârjită a sovieticilor, care aplică tactica „pământului pârjolit” în fața invadatorilor, acțiunile partizanilor din spatele liniilor dușmane, intrarea în bătălie a întăririlor venite din Asia Centrală și din Siberia, ca și sosirea timpurie a teribilei ierni rusești fac ceea ce mai rămâne de făcut. O contraofensivă sovietică din decembrie 1941 duce la eliberarea Moscovei, ceea ce constituie primul eșec terestru al Wehrmachtului. În timp ce distrugerea flotei americane de la Pearl Harbor de către aviația japoneză, pe 7 decembrie 1941, determină intrarea în război a Statelor Unite, ceea ce îl transformă într-un nou conflict mondial, Reich-ul va trebui să treacă de uzură. În primăvara și în vara lui 1942, o nouă ofensivă a armatelor Axei, îndreptată în direcția puțurilor de petrol din Caucaz va împinge frontul departe către Est, până la Volga, dar aceasta este blocată până la urmă în fața Stalingradului.

Europa cucerită de Germania

Stăpân al celei mai mari părți a continentului european, Hitler poate să se gândească în toamna lui 1942 că proiectul de „reprezentare” a Europei, pe care îl schițase în linii mari cu douăzeci de ani în urmă în *Mein Kampf*, este pe cale de a se realiza. Conform programului său pangermanic, Germania s-a extins prin includerea în Reich a tuturor teritoriilor pe care Führerul le consideră germane: Austria, regiunea sudetă, Polonia Occidentală, Memel, Silezia, Alsacia-Lorena, Nordul Sloveniei, Steiermark – regiune în sudul Austriei având capitala la Graz. Germania, cu un astfel de teritoriu, devine un stat cu mai mult de 100 de milioane de locuitori, având imense resurse industriale și transformându-se în centrul de gravitate al unei Europe destinată să realizeze o „nouă ordine”.

În jurul acestui nucleu solid, Imperiul nazist se organizează conform unui plan „rasial” în a cărui aplicare trebuie totuși să se țină cont de fostele alianțe cu statele latine sau slave ca Italia și Bulgaria. Țările care au primit statutul oficial de „protectorat”, pentru că din cauza populației slave erau socotite nedemne de a fi incluse pur și simplu în Germania Mare, se constituie în regiuni vasale considerate rezervoare de materii prime și material uman și administrate de guvernatori. Așa se întâmplă cu Boemia-Moravia, cu Guvernul General al Poloniei cu Guvernul General al teritoriilor din est (Bielorusia și Ucraina), *Lebensraum*-ul hitlerist (principiu potrivit căruia rasele inferioare din Est

trebuie să susțină economic rasa ariană germană).

Țările dușmane ocupate de trupele germane și aflate sub autoritatea directă a administrației militare sunt tratate în mod diferit în funcție de originea etnică. Scandinavii, olandezii, flamanzii, considerați drept popoare „germanice” sunt tratați mai bine decât popoarele latine, în timp ce slavii sunt de-a dreptul maltratați. Unele state, ca Danemarca, își păstrează suveranii. Altor li se impune un guvern nazist ca cel al lui Quisling din Norvegia.

Cât despre micile state din Europa Centrală și Orientală care, având regimuri autoritare, participă cu toate forțele la războiul împotriva URSS, acestea rămân teoretic independente. În fapt, în timpul războiului autonomia lor se restrânge permanent și sfârșesc prin a deveni simpli sateliți ai celui de al III-lea Reich. Așa se întâmplă cu Finlanda, cu Ungaria, cu Bulgaria, cu România, cu Slovacia Monseniorului Tiszo și cu cele două noi state apărute în urma dezmembrării Iugoslaviei. Tot așa se întâmplă și cu Italia care va trece cu încetul de la statutul de aliată la cel de subordonată, apoi, începând din 1943, la statutul de țară „protejată”.

Pe termen scurt, reorganizarea Europei este mai puțin importantă pentru Führer decât victoria militară, care presupune ca toate bogățiile și forțele disponibile să fie puse în slujba efortului de război german. Rezultă de aici o exploatare economică formidabilă a țărilor ocupate. Acestea trebuie să plătească Reich-ului despăgubiri uriașe, destinate în principiu întreținerii trupelor de ocupație, despăgubiri în realitate cu mult mai mari decât necesitățile efectivelor acestor trupe. Astfel, cu 400

de milioane de franci pe zi, Franța plătește o sumă cu care se putea întreține o armată de 8 milioane de oameni.

Paralel cu această exploatare financiară, Germania practică și jefuirea economică a teritoriilor cucerite. Ea își însușește o parte importantă a producției agricole și industriale, cere să i se livreze gratuit materii prime, demontează și mută pe teritoriul său un mare număr de uzine, își investește cu forța capitaluri în societăți asupra cărora preia controlul, fură de peste tot pe unde trece opere de artă și obiecte de valoare. Toate acestea provoacă peste tot lipsuri care duc la raționalizarea alimentelor, la o mortalitate selectivă, grave carențe nutriționale (în 1942, la Atena, rația de alimente zilnică scade la 600-800 de calorii pe cap de locuitor și se moare literalmente de foame la colțul străzii!), creșterea prețurilor și apariția unei „piețe negre” care îmbogățește o serie de categorii de intermediari. În sfârșit, din 1942, începe rechiziționarea mâinii de lucru: milioane de oameni pleacă să muncească în Germania, în cadrul Serviciului de Muncă Obligatorie (STO), unde sunt mobilizați de Organizația Todt în vederea construirii „zidului Atlanticului”, un gigantic ansamblu de fortificații destinate să împiedice debarcarea aliaților.

Acestor dificultăți și pericolelor care amenință populațiile țărilor ocupate, mai ales din cauza bombardamentelor aeriene, li se adaugă o profundă dezordine morală provocată de psihoza înfrângerii, lipsa de libertăți, nesiguranța zilei de mâine, întreținută de o propagandă omniprezentă care utilizează toate mijloacele moderne de informare și

dezinformare (presă, afișe, cinema, radio etc.).

Instaurarea unei „noi ordini” se face și prin reprimarea și persecutarea sistematică a opozanților sau a celor pe care naziștii îi denunță ca „dușmanii permanenți ai Reich-ului”. Primii sunt vânați de Wehrmacht, de numeroasele organisme polițienești și fasciste (poliția militară, servicii de informații OVRA²⁴⁵, Gestapo) și de cadrele auxiliare recrutate în rândurile organizatorilor colaboraționiști. În Franța, Miliția lui Joseph Darnand, în Croația ustașii lui Ante Pavelic, în Grecia milițiile anticomuniste înarmate de germani participă la acțiuni de anvergură împotriva mișcării de rezistență.

Lupta împotriva celei de a doua categorii, francmasoni, comuniști, evrei și alți reprezentanți ai „raselor inferioare” cum sunt țiganii, este în principal sarcina SS-ului, a cărei ocupație sinistră a fost totuși înlesnită și sprijinită de autoritățile unor țări ocupate. Această „luptă” culminează cu masacrul populațiilor slave din Europa de Est (polonezi, ruși) și mai ales cu monstruoasa „soluție finală a problemei evreilor”, adică exterminarea populațiilor de religie israelită începută în 1942. În toate țările ocupate de germani, evreii sunt arestați cu sutele de mii, deportați în Germania sau Polonia în lagăre unde sunt obligați să muncească în condiții înspăimântătoare, fără hrană suficientă, fără condiții de igienă, supuși brutalităților sadice ale gardienilor care îi supraveghează. Cei care nu sunt în stare să muncească (bătrâni, copii, bolnavi) sau care își pierd puterile sunt asfixiați în camere de gazare iar trupurile lor sunt arse în crematorii. Scopul lui Hitler este acela de a stârpi astfel în

totalitate „rasa evreiască“. În 1945, Europa va descoperi cu groază că 9 milioane de persoane dintre care 6 milioane de evrei au avut parte de această moarte oribilă în lagărele de exterminare: Auschwitz, Treblinka, Ravensbruck etc.

Europa în octombrie 1942

Acest genocid monstruos s-a înfăptuit, și repetăm acest lucru, cu complicitatea tacită sau explicită a unei minorități a populației europene care, din motive ideologice sau pur și simplu dintr-un oportunism obtuz, care i-a făcut să treacă de partea celui mai tare, au ales calea „colaborării“ cu Germania. Fiind vorba de relații interguvernamentale, acestea s-au manifestat în mod diferit de la o țară la alta, în funcție de evoluția războiului. În Norvegia, guvernul lui Quisling este total supus celui de al III-lea Reich. În Franța, regimul de la Vichy a încercat la început să obțină

niște modificări în condițiile armistițiului: acesta era în orice caz scopul lui Pétain când s-a întâlnit cu Hitler în octombrie 1940 la Montoire. Aceasta nu l-a împiedicat însă să-l ajute pe ocupant când era vorba de a-i hărțui pe adversarii Reich-ului sau de a promulga statutul evreilor. Dar mai ales din primăvara lui 1942 se poate vedea clar cum guvernul de la Vichy (în a doua sa etapă) înclină fără nicio reținere către transformarea țării în satelitul Germaniei, iar în 1943 regimul care continuă să fie reprezentat de mareșalul Pétain, dar al cărui om de bază este Laval, nu mai este decât auxiliarul docil al Germaniei și devine un stat-marionetă care a pierdut sprijinul populației.

Alături de această colaborare a statului, în toată Europa ocupată ia proporții o colaborare ideologică care este cea a partidelor, a oamenilor politici, a intelectualilor pentru care noua ordine reprezintă realizarea idealurilor și himerelor lor. În Franța, RNP (Gruparea Național Populară) a lui Déat, PPF (Partidul Popular Fascist) al lui Doriot, Partidul Fascist al lui Bucard, în Belgia mișcarea rexistă a lui Degrelle, în Țările de Jos, Partidul Fascist al lui Mussert, în Croația, ustașii lui Pavelic, în Norvegia „Adunarea Națională” a lui Quisling, toate aparțin acestei categorii în care figurează și scriitori ca francezul Drieu La Rochelle și Brasillach. Mulți dintre ei își vor duce angajamentul până la capăt, servind drept ajutoare ale germanilor în lupta împotriva Rezistenței sau participând la cea împotriva „bolșevismului” în cadrul unor unități auxiliare ale SS-ului: divizia Charlemagne în Franța, divizia SS „Wallonie” în Belgia etc. Respinși aproape în unanimitate de comunitate, acești

ultranaționalisti își vor căuta un refugiu în ideea perfect utopică a Internaționalei național-socialiste, în viziunea iluzorie a unei Europe reunificate de Hitler și scăpată și de comunism și de capitalism.

Europa împotriva lui Hitler

Oricât de puternică ar fi fost armata germană, întărită în 1943 cu unități de voluntari recrutați în mediile colaboraționiste, ținând cont de forțele din ce în ce mai numeroase pe care trebuie să le angajeze pe diferite fronturi, ea nu poate să realizeze o rețea continuă pe toate teritoriile ocupate. În anumite regiuni greu accesibile, îndepărtate de bazele lor de plecare, germanii întâmpină greutăți tot mai mari în controlul teritoriului cucerit. Așa se întâmplă în Grecia, în anumite zone muntoase din Franța și din Italia, dar mai ales în Iugoslavia.

În afară de suprapunerea și concurența diferiților poli ai puterii care caracterizează național-socialismul și care au fost amplificați de război, sistemul de exploatare instaurat de al III-lea Reich suferă de contradicții serioase care îi frânează funcționarea: de exemplu, între colaboraționism și prelevarea forțată, sau între rechiziționările de populație în scopuri strategice și dorința de a extermina pe „dușmanii Reich-ului”.

Tocmai aceste fisuri ale sistemului vor permite mișcărilor de rezistență să se dezvolte și să se angajeze în lupta împotriva ocupantului. Toate țările ocupate au cunoscut diferite forme de rezistență, apărute spontan, organizate de guvernele din exil (la Londra, din 1940, s-au refugiat guvernul belgian, cel olandez, cehoslovac și polonez, iar de Gaulle îi adună aici pe francezii liberi), sau încurajate de Aliați. Astfel, în iulie 1940, britanicii creează în

Europa Occidentală „Serviciul Operațiunilor Speciale” (SOE), însărcinat să promoveze subversiunea și să practice sabotajul în țările ocupate. În tot timpul războiului, emisiuni radiofonice transmise de stațiile Aliatilor (Boston, Moscova dar mai ales BBC-ul) vor susține acțiunile grupurilor clandestine.

Dincolo de scopul militar, Rezistența a fost animată și de o dorință de reînnoire politică și socială. Permanent s-a făcut o delimitare între rezistența comunistă care atrăgea spre ea pe susținătorii unei schimbări revoluționare și o rezistență naționalistă sau reformistă, adeptă a unei restaurații a instituțiilor și a societății tradiționale având la bază un umanism social sau creștin. De altfel perspectivele care apar după război nu vor întârzia să-i separe pe aliații de moment, această opoziție internă ducând uneori la un adevărat război civil, așa cum s-a întâmplat în Grecia de după război.

Acțiunile grupurilor de rezistență au fost diferite în funcție de locul și de perioada războiului. Odată cu prelungirea conflictului, Rezistența și-a intensificat caracterul militar, și și-a instalat în regiuni greu accesibile grupuri de „machizarzi” și de „partizani” care, în așteptarea revoltelor armate din 1944, practicau sabotajul sau dădeau o mână de ajutor în lupta împotriva forțelor germane.

În Europa Occidentală, Rezistența a încercat mai întâi să mobilizeze opinia publică și s-a constituit în „mișcări” clandestine care publicau manifeste și ziare clandestine. Rețele formate din mici grupuri de activiști mai mult sau mai puțin solide și durabile au organizat adevărate filiere de evadare pentru

evrei, pentru cei ce fugeau de Serviciul de Muncă Obligatorie, prizonieri și deportați evadați, aviatori aliați. Alți rezistenți furnizau informații serviciilor din Londra, practicau sabotaje (cel de la singura uzină de apă grea, realizat de norvegieni în 1943, a împiedicat poate Germania să fie prima posesoare a armei atomice), sau comiteau atentate împotriva armatelor de ocupație. În Belgia, în Olanda, în Danemarca, în nordul Franței, unde condițiile geografice nu erau propice construirii unor grupuri machizarde, mișcările de Rezistență și rețelele acestora s-au specializat în acest tip de acțiuni. În alte părți, Rezistența a căpătat un caracter militar mai intens și de mai mare anvergură, de exemplu în Norvegia și în jumătatea de sud a Franței, unde a jucat un rol important în eliberarea teritoriului.

În Europa Orientală și în Balcani, Rezistența a desfășurat acțiuni militare deosebit de eficace. În Rusia, soldați răzlețiți au fost grupați într-o armată de partizani de 200.000 de oameni care i-au hărțuit pe nemți, le-au tăiat căile de aprovizionare și au pregătit contraofensivele Armatei Roșii. În Boemia-Moravia, rezistența cehă, printre alte acțiuni l-a asasinat pe „protectorul” Heydrich, unul dintre înalții demnitari ai nazismului și unul dintre cei mai feroce slujitori ai acestuia. În Iugoslavia unde rezistența a căpătat un caracter de masă, partizanii comuniști ai lui Tito, începând din 1943, au luat-o înaintea luptătorilor monarhistului Mihailovitch, numiți *Cetnik*. Cu ajutorul anglo-americanilor, ei au eliberat țara în toamna lui 1944. În Grecia, opoziția sălbatică dintre machizarzii comuniști și rezistenții monarhiști sau republicani s-a transformat în 1944 într-un adevărat război civil. În Polonia, s-a

constituit din 1940, o armată internă, susținută de guvernul din exil de la Londra. Aceasta nu a întârziat să intre în opoziție față de rezistența comunistă susținută la rândul ei de sovietici. Criza a culminat cu descoperirea la Katyn, în 1943, a 12.000 de cadavre ale unor ofițeri polonezi, în mod evident executați de Armata Roșie în 1939. Pentru a-și asigura controlul situației înainte de sosirea rușilor, armata interioară a organizat în august 1944 revolta din Varșovia, înăbușită după 3 de zile de lupte eroice de către Stalin care și-a oprit înaintarea trupelor pentru a scăpa de acești aliați nedocili.

În sfârșit, în statele Axei, întreaga rezistență înseamnă trădare. În Germania, după distrugerea unui centru clandestin de informare comunist (Rote Kapelle), rezistența nu a mai putut să se manifeste decât sub forma unei opoziții aristocratice chiar în rândul Wehrmachtului, care a culminat pe 20 iulie 1944 cu atentatul ratat al colonelului von Stauffenberg, împotriva lui Hitler.

În Italia, căderea lui Mussolini în iulie 1943, apoi ocuparea țării de către germani au transformat rezistența mocnită a antifasciștilor într-o luptă deschisă dusă în centrul și în nordul țării de vreo 60.000 de partizani al căror rol a fost considerabil în timpul campaniei de eliberare din 1945. Ca și în Franța, unde în 1943 Jean Moulin a fondat Consiliul Național al Rezistenței, sau ca în alte țări ale Europei Occidentale, unificarea mișcărilor de rezistență din Italia a fost asigurată de ralierea comuniștilor la lupta autorităților guvernamentale împotriva Axei, mai precis la guvernul legitim desemnat de regele Victor-Emmanuel.

Eliberarea Europei și prăbușirea Axei

Am văzut cum în toamna lui 1942, ofensiva germană îndreptată înspre Caucaz a făcut ca o mare parte a Rusiei europene să treacă sub controlul Wehrmachtului, la începutul iernii frontul stabilindu-se în jurul Leningradului, Moscovei și Stalingradului. Înfrângerea suferită de armata germană în luptele din fața ultimului oraș la începutul lui 1943, marchează în Europa Continentală începutul sfârșitului.

La jumătatea lui noiembrie, generalul Jukov lansează două ofensive, una în Nordul Stalingradului, în regiunea Voronej și alta în Sud, pentru a învâli armata lui von Paulus. Acesta din urmă și-ar fi putut salva armata repliindu-se rapid către Vest, dar Hitler îi ordonă să rămână pe loc. Încercuți germanii vor rezista două luni înainte de a capitula, pe 2 februarie 1943, lăsând în această bătălie 300.000 de morți, răniți sau prizonieri. La începutul verii 1943, ei vor încerca o ultimă ofensivă în regiunea Kursk, folosind 50 de divizii din care 16 blindate, dar această mare bătălie se întoarce în favoarea sovieticilor. După aceea, treptat, cu ajutorul tacticii de învăluire, urmează recucerirea Crimeii, Ucrainei și Bielorusiei. Kievul este recucerit în noiembrie 1943, iar Leningradul care a rezistat eroic asediului și a pierdut un milion de locuitori este și el eliberat. La începutul lui 1944, frontul din 1941 este aproape restabilit.

Din toamna anului 1942 până în primăvara lui 1943, Aliații occidentali au restabilit și ei situația și

au început să câştige bătăliile de pe fronturile extraeuropene. În timp ce în Pacific, americanii redeveneau stăpânii mărilor și ai aerului după cele două victorii asupra japonezilor din Marea de Corali și din Midway (mai și iunie 1942) britanicii rupeau frontul germano-italian la El Alamein, în Egipt, apoi ocupau rând pe rând Libia și Tunisia, iar în primăvara lui 1943 făceau joncțiunea cu trupele anglo-americane care debarcaseră în Africa de Nord în luna noiembrie a anului precedent.

Asaltul împotriva „fortăreței europene” începe în iulie 1943 prin debarcarea Aliaților în Sicilia. Dificultățile cu care se confruntă armata italiană și opoziția crescândă a populației față de un război pe care aceasta nu l-a dorit, îl determină pe regele Victor-Emmanuel și pe unii membri ai Marelui Consiliu Fascist, printre care însuși ginerele Ducelui, Ciano, să organizeze o lovitură de stat împotriva lui Mussolini, care este obligat să demisioneze, apoi este arestat. După câteva amânări, noul guvern condus de mareșalul Badoglio semnează pe 3 septembrie un armistițiu cu Aliații, apoi intră în război alături de aceștia. Germanii ocupă imediat nordul și centrul peninsulei, în timp ce anglo-americanii, sprijiniți pe flancuri de unitățile franceze comandate de generalul Juin, debarcă în regiunea Neapole în septembrie 1943, apoi la sud de Roma în iunie 1944, eliberând după scurt timp capitala italiană.

Eliberat de parașutiștii germani care au organizat o evadare îndrăznească, Mussolini creează în nordul Italiei, la Salo, o „Republică socială italiană” care, pretinde el, se bazează pe idealurile revoluționare ale fascismului în prima lui fază, dar care în

realitate este complet supusă nazismului. Tăiată în două din punct de vedere militar și politic, Italia este scena unor lupte violente. De abia în primăvara lui 1945 va fi zdrobită „linia gotică” care apăra câmpia fluviului Pad. Arestat de partizanii italieni, Mussolini va fi executat pe 27 aprilie 1945.

Începând cu sfârșitul anului 1943, este clar că speranța victoriei a trecut în cealaltă tabără, iar înfrângerea Reich-ului este de acum înainte posibilă. Astfel, cei trei „Mari”, Roosevelt, Churchill și Stalin, se întâlnesc pentru prima oară la Teheran pentru a studia problemele teritoriale de după război și pentru a stabili o strategie comună. Aici se hotărăște deschiderea unui al doilea front în Franța, în primăvara lui 1944.

Pe 6 iunie 1944, numeroase trupe anglo-americe debarcă pe coastele normande și reușesc să creeze aici un cap de pod. Ajutate de Rezistența franceză acestea reușesc la începutul lui iulie să străpungă frontul german la Avranches, înaintând imediat spre Bretania și spre valea Senei. Pe 25 august, Parisul, unde cu câteva zile înainte „Forțele franceze din interior” declanșaseră o revoltă, este eliberat de blindatele generalului Leclerc. În acest timp, pe 15 august, o a doua debarcare a Aliaților are loc în Provence, cu ajutorul Armatei I franceze a generalului de Lattre de Tassigny. Pe 12 septembrie, armatele venite din sud și din nord fac joncțiunea în Burgundia, iar în noiembrie, teritoriul francez este eliberat aproape în întregime.

Acum începe ultima etapă a războiului european, după ce operațiunile militare din Pacific s-au terminat în august 1945, după distrugerea celor două porturi nipone de la Hiroșima (6 august) și de

la Nagasaki (9 august), unde bombardierele americane au folosit pentru prima oară înspăimântătoarea armă atomică.

În cursul toamnei lui 1944, Armata Roșie a ocupat teritoriile din Estul și Nordul Europei, transformate în sateliți ai Reich-ului: Finlanda, România, Bulgaria, Ungaria, obligându-le să încheie armistițiu. Această pătrundere a sovieticilor în Balcani îl neliniștește în așa măsură pe Churchill încât acesta hotărăște o nouă debarcare în Grecia, care va fi curând eliberată, dar care cade pradă imediat războiului civil.

În decembrie 1944, blindatele rusești ajung la porțile Varșoviei, în timp ce Aliații occidentali ajung pe malul Rinului. Hitler însă nu se declară învins. El își aruncă ultimele resurse în bătălie, ajungând să mobilizeze adolescenții și bătrânii. Dar nici folosirea cu întârziere a noilor arme (avioane de vânătoare cu reacție, rachetele V1 și V2)²⁴⁶, nici ultimele contraofensive ale Wehrmachtului în Ardeni (decembrie 1944) și la Budapesta (ianuarie 1945) nu reușesc să schimbe situația. Raportul de forțe înclină acum în favoarea Aliaților care dispun de 650 de divizii față de cele 220 de divizii germane. Întruniți la Ialta în februarie 1945, cei trei Mari reprezentanți aliați hotărăsc deja soarta celui învins.

Ceea ce mai rămâne din Marele Reich hitlerist se prăbușește în câteva luni. În martie, anglo-americanii trec Rinul și se îndreaptă către Elba unde ajung pe 22 aprilie. La est, Armata Roșie ocupă Viena (13 aprilie) și trece Oderul. Pe 25 aprilie, în urma unor lupte crâncene, Berlinul este încercuit, iar joncțiunea dintre ruși și armatele

Aliaților occidentali se realizează pe Elba.

Capitala germană, centrul unui seism care, timp de cinci ani, a răvășit continentul european și prin ruinele sale devenită simbol al prăbușirii visului militarist hitlerist, cade în mâinile sovieticilor pe 2 mai cu două zile după sinuciderea Führerului. Coșmarul ia sfârșit pe 7 și 8 mai când germanii semnează la Reims și la Berlin unde se aflau cartierele generale ale lui Eisenhower și Jukov, capitularea necondiționată.

Capitolul 5

ANNÉES FOLLES ȘI ANII SUMBRI: CULTURILE EUROPENE ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE

■ *Populațiile europene vor trăi după război în condiții cu totul noi datorită urbanizării și dezvoltării spectaculoase a mijloacelor de transport și de comunicație. Peste tot va domina un sentiment de ușurare generală, o reală „bucurie de a trăi”, chiar dacă aceasta nu corespunde nici pe departe imaginii acelor années folles ai lui Epinal care nu este valabilă decât pentru cei avuți. În realitate, în ciuda amestecurilor sociale din tranșee și a distrugerii unor averi provocată de război, diferențele sociale rămân deosebit de mari.*

■ *Greutățile războiului marchează profund culturile europene din perioada interbelică, în mod direct prin evocarea acestuia și indirect prin perceperea unei profunde crize de civilizație care repune în discuție valorile umane. Rezultatul este refugierea în vis, irațional sau estetism și definirea caracterului absurd al lumii care dau naștere la revolte de scurtă durată ale mișcării dadaiste, căutărilor suprarealiste ce explorează inconștientul sau afirmării expresioniste a personalității*

artistului detașat de lumea exterioară. Aceste curente noi, deschizătoare de drumuri nu pot totuși să eclipseze importanța mișcării neo-clasice a „reîntoarcerii la ordine” care marchează toate domeniile vieții intelectuale și artistice și nici curente de dinainte de război care continuă să se manifeste și care duc la arta abstractă sau la muzica serială.

■ *Începând din anii treizeci, tendința către căutările estetice favorizează angajarea intelectualilor în luptele politice marcate de atracția pe care o exercită asupra lor totalitarismul comunist și fascist. Or, tocmai aceste regimuri au încercat să pună sub control viața intelectuală. Lupta împotriva artei moderne a deschis calea unei arte figurative, conformiste și academice de care artiștii s-au apărat fugind în străinătate, refuzând supunerea și pasivitatea și chiar realizând opere nonconformiste ce se opuneau ideologiei oficiale.*

■ *În sfârșit, între cele două războaie, apare și se dezvoltă o cultură de masă în care presa, magazinele, benzile desenate, varietățile ocupă un loc important, activitățile principale ale epocii rămânând totuși sportul și cinematograful.*

Reinstaurarea păcii după măcelul din 1914-1918, apoi prosperitatea care renaște într-o Europă care își pansează rănile și crede că se poate întoarce la timpurile fericite din *la Belle Epoque*, au ca efect

dezvoltarea în anumite medii a unui gust de viață și de libertate sub orice formă, care constituie esența acelor *années folles*, acolo unde povara de plumb a dictaturilor nu l-au împiedicat să se manifeste. În realitate, frenezia cotidiană a acestor *roaring twenties* (zgomotoșii ani douăzeci) ascunde foarte adesea un pesimism și o îngrijorare care la mulți intelectuali și artiști se manifestă prin căutarea unei forme de evadare. Odată cu declanșarea și generalizarea crizei, apoi o agravare a pericolelor externe, iluzia reîntoarcerii la epoca de aur se spulberă, în timp ce numeroși reprezentanți ai lumii artistice, literare și filozofice se angajează în lupta politică.

Transformările economice și modificarea condițiilor de viață

Revoluția tehnică din secolul al XIX-lea ia avânt în Europa între cele două războaie. Electrificarea și alimentarea cu apă pentru consumul casnic se generalizează în toate orașele și se extinde rapid și în sate. Mijloacele de transport și mijloacele de comunicare la distanță puse la punct la începutul secolului cunosc o dezvoltare fără precedent, modificând condițiile de viață și obiceiurile europenilor și contribuind la informarea acestora dar și la înregimentarea lor acolo unde regimurile autoritare și totalitare manipulează aceste noi mijloace de mass-media.

De aproape un secol, calea ferată face deja parte din peisajul european, iar marile inovații cum ar fi trenul electric, fuseseră deja experimentate înainte de război. Cu toate acestea, abia în cursul celor două decenii de după război, acest mijloc de locomotie, cel mai rapid și cel mai sigur, capătă o extindere dintre cele mai mari. Se termină constituirea rețelelor naționale cu „marile linii” ce fac în câteva ore legătura între marile aglomerări urbane, cu pânza deasă de linii secundare, cu trenurile din periferii care circulă în ritmul deplasării orașeanului de la locul de muncă spre casă, în timpul săptămânii, din oraș spre satele din jur în weekend. De la „trenul de agrement” pentru categoriile sociale modeste, la „vagoanele de dormit” ale marilor exprese internaționale, se răspândește o adevărată mitologie a drumui de fier,

fie în muzică, cu „Pacific 231” a lui Arthur Honegger, în poezie sau în roman (de la „Proza Transsiberianului” de Blaise Cendrars la „Madona vagoanelor de dormit” a lui Maurice Dekobra), sau în prezentările cinematografice ale locomotivei, adevărată imagine simbol a secolului XX („Bestia umană” de Jean Renoir). Tot emblematice devin și gările pariziene luate cu asalt în vara lui 1936 de primii beneficiari ai „concediilor plătite”, ca și sloganul fascist despre „trenurile care sosesc la fix” în Italia mussoliniană.

Războiul a favorizat formidabilul salt înainte în domeniul aviației. Numai după optsprezece ani de la premiera lui Blériot care a traversat Canalul Mânecii, Atlanticul este „învins” de americanul Lindbergh care face prima dată zborul New York – Paris, pe 20 mai 1927. La această dată, Mermoz, Guillaumet, Saint-Exupéry etc., împreună cu mentorul lor Didier Daurat, scriseseră deja câteva pagini din epopeea pionieratului Poștei aeriene, ducând corespondența cu avionul de la Paris la Dakar via Spania, în așteptarea traversării Atlanticului de Sud, apoi a Anzilor. Anii treizeci marchează victoria marilor zboruri intercontinentale, cel al lui Mermoz, de Costes și Le Brix, al lui de Costes și Bellonte, Codos și Rossi, al italianului Italo Balbo deasupra Atlanticului, zborurile franțuzoaicei Maryse Hilsz, de la Tokyo la Paris și de la Paris la Saigon, ale englezilor Scott și Campbell Black de la Londra la Melbourne sau ale sovieticilor Gromov, Danilin și Jumaceev de la Moscova la Los Angeles via Polul Nord etc. În ajunul războiului, aviatorii germani ating viteze mai mari de 750 km/h.

Desigur, până la al doilea război mondial, avionul rămâne prin excelență mijlocul de transport rezervat mărfurilor scumpe, corespondenței și unei clientele bogate și excentrice care nu se teme nici de prețul ridicat al călătoriei nici de riscurile pe care le înfruntă. De la începutul anilor treizeci există deja linii regulate care asigură transportul pasagerilor pe aparate cu capacitate de 40-60 de locuri și gestionate de companii ca Lufthansa din Germania, Imperial Airways din Anglia, companiile franceze Air Union, Air Orient, Societatea Generală de Transporturi Aeriene (liniile Farmon), Compania internațională de navigație aeriană, care se vor uni în 1933 și vor forma Air France, dar ele se limitează în principal la curse continentale. În 1939, avioane de cursă lungă cu viteză de 450 km/h fac legătura în douăzeci de ore între cele două coaste ale Atlanticului de Nord, iar distanța între Calcutta și Londra o parcurg în trei zile. Dar lipsa de confort este mare, securitatea redusă, iar frecvența escalelor necesare aprovizionării cu combustibil fac aceste călătorii și mai obositoare, așa încât, pentru deplasările intercontinentale, lumea preferă somptuoasele pacheboturi ale marilor companii de navigație britanice, franceze, germane sau italiene, cum ar fi *Queen Mary* sau *Normandie* ale căror turbine de 160.000 CP asigură traversarea Atlanticului în patru zile. Și în acest domeniu, prezența de afișe, reviste ilustrate, cinematograf, teatru sau spectacole de music-hall, imaginea marelui vapor de lux care constituie fundalul vieții unei elite cosmopolite lipsită de grijă și ruptă de problemele ce frământă lumea, face parte integrantă din mitologia epocii. Patruzeci de ani mai

târziu aceasta va fi evocată de Fellini în admirabilul său film „Amarcord“.

Dimpotrivă, automobilul a încetat să mai fie o curiozitate sportivă sau un lux al celor bogați. Nu se poate vorbi încă de o „vulgarizare“ ca cea pe care „mica regină a transporturilor“ a cunoscut-o în ajunul primului război mondial, sau de o democratizare extraordinară care este pe cale să se realizeze de cealaltă parte a Atlanticului, grație metodelor de standardizare adoptate de Henri Ford în uzinele sale de la Detroit. Dar, stimulați mai ales de concurența americană, constructorii francezi, urmați curând de cei britanici, germani și în mai mică măsură de cei italieni, trec la cucerirea pieței de desfacere a claselor mijlocii. Începând din 1919, inginerul francez Citroën a construit o mașină de patru locuri (torpedo), prima mașină de serie de 10 CV, al cărei preț nu depășește 8.000 de franci. Trei ani mai târziu, firma acestuia lansează celebra 5CV, care datorită prețului și consumului redus devine accesibilă pentru foarte multă lume, dar care va intra repede în concurență cu mașina 6CV Renault și cu Quadrillette Peugeot, iar mai târziu cu Simca-5 coupé din 1936, cu ruda sa italiană *topolino* ca și cu mașinile de capacitate cilindrică medie din anii treizeci: Peugeot 202 și 302, Renault *Celtaquat* și *Vivaquat*, dar mai ales uimitoarea Berlină Citroën 7TA care se va bucura de o mare longevitate datorită celebrei sale tracțiuni. Așa se va întâmpla și cu Volkswagenul, „mașina populară“ promisă de Hitler oricărui german care îi va finanța construirea economisind 5 mărci pe săptămână. „Buburuza“ va avea un destin glorios de lungă durată, dar abia după război, căci conflictul izbucnește înainte ca

benzile producției de serie să fie terminate.

Această bătălie acerbă dusă pe frontul produselor de serie nu i-a împiedicat pe constructorii europeni să intre în concurență și în domeniul vehiculelor de lux, destinate unei clientele cu mari posibilități financiare pentru care automobilul a devenit repede un simbol al apartenenței sociale. Niciodată în istoria sa, acest obiect de vis nu va fi pus în valoare cu atâta intensitate așa cum s-a întâmplat în anii douăzeci și treizeci în cadrul „concursurilor de eleganță”, pe fundalul arhitecturii *art déco* și al accesoriilor feminine, aceste capodopere industriale sofisticate numindu-se Rolls-Royce Cabriolet (1934), limuzina Delage (1934), Hispano-Suiza (1936) și alți bolizi produși de uzinele europene Mercedes-Benz, Bugatti, Alfa-Romeo etc.

În ceea ce privește mijloacele de informare și comunicare la distanță, și în acest domeniu nu se poate vorbi încă de o revoluție tehnică propriu-zisă, ci de o perfecționare a tehnologiilor existente și mai ales de o răspândire tot mai mare a instrumentelor de comunicare. Dacă telefonul rămâne privilegiul celor bogați, în schimb radioul devine un fenomen de masă. În 1939, există mai mult de douăsprezece milioane de auditori în Germania, peste șase milioane în Franța și aproape tot atâția în Anglia. În Italia sunt mai mult de două milioane, iar aici acest instrument de propagandă este strict supravegheat de regim, care îl controlează îndeaproape și înmulțește posturile de ascultare colectivă în școli, sediile organizațiilor fasciste, cooperative rurale etc. La începutul anilor treizeci, societățile de radiodifuziune se dezvoltă în întreaga Europă. Majoritatea posturilor sunt particulare, dar

instituțiile publice interesate au creat și posturi „naționale”.

Cinematograful cunoaște și el o dezvoltare deosebită. Artă cu totul nouă, modalitate de a răspândi toate tendințele estetice ale epocii cărora le asigură o prezentare fără precedent, acesta este în același timp o industrie care necesită capitaluri foarte mari, mai ales după introducerea sonorului în 1927. Astfel, între cele două războaie asistăm la o puternică concentrare a producției de film. Fără să atingă proporțiile marilor trusturi americane, iau ființă mari societăți strâns legate de bănci și de industriile chimice și de electricitate, cum sunt „Bavaria”, „UFA”, „Tobis” în Germania, Pathé-cinéma și Gaumont în Franța. De acum înainte, filmul devine un produs comercial supus legilor pieței, deci căutând să satisfacă cât mai mult posibil gusturile publicului, adaptând astfel o tendință larg răspândită în lumea presei și a cărților populare. El este supus și unui control al guvernelor care încearcă să se folosească de extraordinara sa putere de convingere în scopuri de propagandă directă sau indirectă. Prima utilizează cu precădere filmele de actualități a căror producere și distribuire în țările autoritare sunt strâns legate de putere (în Italia, există acele *cinegiornali* produse de institutul LUCE). A doua se realizează prin intermediul cinematografului de ficțiune. În toate țările acesta din urmă rămâne în mare măsură domeniul evadării din realitate care însă nu este întotdeauna străin de politică. În fapt, alături de un cinematograf *noir* care în țările democratice urmărește să denunțe tarele și nedreptățile sociale, există și o producție care încearcă să mascheze aceste realități și să

prezintă publicului imaginea unei lumi curate și fără probleme. Acest lucru se petrece chiar în Italia și Germania unde realizările explicit politice sunt excepții într-o producție cinematografică care urmărește în primul rând recrearea realității. Efectul acestor diferite strategii de „impregnare” ideologică asupra publicului nu este prea bine cunoscut. În schimb, ceea ce pare să fie evident este faptul că peste tot unde a pătruns cinematograful, fie în orașe, unde, între cele două războaie „sălile de cartier” s-au înmulțit, fie la sate, unde în anumite regiuni ajung operatorii ambulanți (a se vedea primele secvențe ale filmului „Splendor” al lui Ettore Scola), acesta a contribuit la schimbarea mentalităților și a condițiilor de viață.

Dezvoltarea sectorului industrial și al serviciilor, noul val al exodului rural provocat de război, apoi consecințele crizei care au determinat țăranii săraci și muncitorii din micile orașe să emigreze în marile aglomerații pentru a găsi de lucru și ajutoare oferite de municipalități sau de organizații particulare, au dus la o creștere a populației urbane. În Franța, din 1921 până în 1931, mai mult de două milioane de persoane au venit să se instaleze la oraș, această creștere producându-se mai ales în orașele cu mai mult de 100.000 de locuitori, dar mai ales în periferia pariziană (2.043.000 de locuitori în 1931 în regiunea periferică Seine, față de 1.505.000 în 1921, ceea ce înseamnă o creștere de 35%). În Marea Britanie, populația citadină a trecut de la 75% din totalul populației în 1914, la 83% în 1939, iar numărul orașelor cu peste 100.000 de locuitori de la 44 la 100. În aceeași perioadă, populația Londrei a crescut cu 1.700.000 de locuitori, cea din

Berlin cu mai mult de un milion, cea din Milano, Geneva, Hamburg, Rotterdam cu mai multe sute de mii.

În cea mai mare parte, acest nou avânt al urbanizării s-a produs într-un mod total anarhic, fără cea mai mică perspectivă de ansamblu și cu singurul scop al rentabilității imediate. În multe țări aceasta a dus la o degradare a spațiilor extraurbane, transformate în Franța mai ales în zone cu construcții heteroclite fără dotările necesare, situate departe de locurile de muncă ale locuitorilor lor, și în care predomină clădirile dizgrațioase și inconfortabile, construite deseori din materiale luate la întâmplare separate de mici grădini care dau noilor locatari ai acestor dormitoare de periferie iluzia că nu s-au rupt cu totul de rădăcinile lor țărănești. În centrul orașului propriu-zis se pun alte probleme legate de prețurile mari ale terenurilor, de suprafața redusă a spațiilor libere, de greutatea evacuării apelor și gunoaielor menajere și de numărul mare de necesități ce trebuie satisfăcute: încălzire centrală, iluminat electric (care a înlocuit aproape peste tot în Europa iluminatul cu gaz), aer condiționat, ascensoare etc. Toate acestea contribuie la împingerea spre periferie a unei mari părți a populației care în mod tradițional locuia în centrul orașelor.

Problema arhitecturii și a urbanismului nu este totuși absentă din marele dezbateri ale timpului. În Franța, aceasta era deja destul de avansată înainte de război prin cercetările și realizările „funcționaliste” ale fraților Perret. După conflict, în întreaga Europă industrializată ia un avânt considerabil datorită condițiilor existente prin

folosirea noilor materiale (aliaje de metale ușoare, aluminiu, materiale plastice, plăci aglomerate, sticlă), utilizarea generalizată a betonului și oțelului, adoptarea unor tehnici noi de construire cu elemente prefabricate în uzine (uși, ferestre, cărămizi, blocuri de ciment etc.). Tonul este dat de Germania unde, din 1919, Walter Gropius conduce „Bauhaus“, care în 1925 va fi transferat de la Weimar la Dessau.

În această instituție care ține de Academia de Arte Frumoase și în același timp de Școala de Arte și Meserii, Gropius și succesorul său Mies van der Rohe predau o nouă estetică bazată pe o serie de principii revoluționare pentru epoca respectivă: funcționalism – dorim, scrie Gropius, „o arhitectură care să-și definească singură în mod funcțional esența și scopul, într-o îngrămădire de mase arhitecturale care să renunțe la tot ceea ce nu este absolut indispensabil și la tot ceea ce acoperă structura clădirii“ –, suprimarea distincției „elitiste“ între artă și artizanat (fiecare atelier este condus de un artizan și de un artist aflați într-o strânsă colaborare), adaptarea creatorilor la cerințele societății industriale etc.

Apropiată de cubiști și de reprezentanții artei abstracte, *Bauhaus* va avea o influență deosebită asupra unei întregi generații de arhitecți și de decoratori, influență exercitată de o echipă de mari artiști (Kandinsky, Paul Klee, Feininger etc.), care va continua încă mult timp după dispariția ei. În 1933, regimul nazist va considera curentul instituit de Gropius și de van der Rohe drept o „artă degenerată“ a unor evrei și comuniști și va ordona închiderea școlii *Bauhaus* obligându-i pe principalii

săi promotori să ia calea exilului.

O altă mare personalitate a funcționalismului este și elvețianul Charles-Eduard Jeanneret, zis Le Corbusier, adevărat pionier al unei arhitecturi revoluționare care se va dezvolta după al doilea război mondial. Pictor, inginer, teoretician al arhitecturii și urbanismului („Orașul contemporan de trei milioane de locuitori” – proiect, în 1922, „Urbanism” în 1925, „Orașul triumfător” în 1935), el a fost și cel ce a conceput construcții de diferite dimensiuni și mari ansambluri urbane. Le Corbusier nu se ocupă numai de punerea în valoare a aspectului funcțional și estetic al spațiului construit prin folosirea brută a noilor materiale de construcție, ci se ocupă și de o renovare loială a artei habitatului realizând proiecte de reorganizare a orașului pentru a-l adapta cerințelor lumii moderne.

Aceste concepții novatoare vor fi aplicate după al doilea război mondial și mai mult în afara Europei decât pe Vechiul Continent. Dar vom reveni asupra acestui subiect. Pentru moment, orașele europene și periferiile acestora sunt supuse uniformizării impuse de urgența problemei locuințelor și de prețurile ridicate. În Italia și Germania, dorința de a promova ideea unor monumente grandioase, simbol al „geniului rasei” și de a crea rădăcini istorice regimului existent, este mai importantă decât considerentele sociale și determină puterea să dea întâietate unei arhitecturi de mari dimensiuni, rece, de inspirație mai mult sau mai puțin neoclasică, destinată să adăpostească administrația de stat sau să devină lăcașul marilor ritualuri fasciste. În URSS, aceeași dihotomie se impune odată cu dictatura

stalinistă. În țările democratice, legea profitului și a economiei de piață la care se adaugă lipsa aproape totală a unei programări urbanistice, duc la crearea unui peisaj urban uniform și monoton. Unele proiecte de locuințe populare realizate de municipalități scapă uneori de această standardizare (de exemplu *Karl Marx Hof* Viena, construit în anii douăzeci de municipalitatea socialistă a capitalei austriece), ca și unele „orășele-grădini” aflate la periferia Londrei sau a Parisului, mai ales cele care au fost construite la insistența directorului Rețelei de Cale Ferată din Nord, Raul Dautry.

***Années folles*: mit și realitate**

Memoria europenilor, cel puțin a celor din Vest, a păstrat din deceniul de după război imaginea unei perioade de prosperitate și lipsită de griji, un fel de întoarcere la *Belle Epoque*, caracterizată în plus printr-o libertate a moravurilor și un amestec al claselor sociale, totul pe fundalul unei muzici ritmate, a dansurilor frenetice, a grupurilor nocturne, a delirului dadaist. Toate acestea s-au numit *années folles* care contrastau pe de o parte cu războiul și ororile sale, iar pe de altă parte cu îngrijorarea și disperarea unei a doua perioade ce preceda un alt război. Este oare vorba de o iluzie retrospectivă, creată prin comparație cu anii sumbri care au precedat, apoi au urmat acestei perioade trecătoare, sau de o realitate trăită ca atare de majoritatea locuitorilor Europei industrializate?

După suferințele și privațiunile războiului, în majoritatea țărilor beligerante, dar mai ales în cele victorioase, se produce o explozie a bucuriei de a trăi, de respingere a oricărei constrângeri care se manifestă de exemplu în pasiunea pentru muzica de jazz, adusă în Europa în 1917 de soldații lui Pershing și pentru dansurile noi venite tot din America: lascivul tango argentinian, foxtrotul, charlestonul sau shimmy-ul „made in USA”, Parisul, Londra și Berlinul sunt orașele simbol ale acestei noi arte de a trăi, Parisul mai ales, unde vin din lumea întreagă toți exilații Europei pentru a se bucura de acest avânt de libertate. Fenomenul nu este nou, așa cum s-a văzut deja, dar în anii treizeci

el capătă o amploare fără precedent. Localuri de dans, cabarete, baruri de noapte, music-hall-uri, teatre de bulevard care erau pline de o populație pestriță, cosmopolită venită aici pentru a se distra și a gusta din plăcerile ce-i erau refuzate în altă parte. Artiști avangardiști, scriitori, intelectuali, ziariști renumiți, vedete ale lumii politice și economice, altețe regale, femei frumoase, frecventează localurile scumpe de distracție nocturnă cum sunt „Maxim's”, cabaretul *Le Boeuf sur le toit* sau *Revue Nègre* unde se remarcă Joséphine Baker. Într-o perspectivă total diferită, pictori ca francezul de origine olandeză Kees Von Dongen, ca germanii Georg Grosz sau Otto Dix, au reprezentat în pânzele lor această lume de „noctambuli” parizieni și berlinezi, primul pictând fauna din Montparnasse cu îngăduință și umor, ceilalți doi denunțând cu o cruzime usturătoare comportamentul și relațiile dubioase ale clasei conducătoare germane.

Deci, dacă vrem, aceștia au fost „anii de nebunie”, dar numai pentru un mic număr de oameni bogați domiciliați în marile metropole europene. Ca și perioada *Belle Epoque* acești ani nu au fost resimțiți ca plini de nebunie de populația bătrânului continent în totalitatea sa. Mai întâi pentru că în rândul categoriilor înstărite nu a existat o tendință de generalizare a practicilor hedoniste. Mediile vechilor notabili, ale burgheziei de provincie și majoritatea reprezentanților claselor de mijloc sunt legate de idealurile lor de austeritate și de ascensiune socială pentru a privi sărbătoarea citadină altfel decât ca pe un spectacol față de care se păstrează o anumită distanță. Apoi pentru că marea masă a populației trăiește în condiții grele.

Chiar dacă, în aparență, războiul a provocat un profund amestec social, apropiind orășenii și țărani, burghezia și proletarii, intelectualii și oamenii simpli care se frecventează și se cunosc mai bine, chiar dacă acesta a făcut și a distrus averi, a „fabricat” noi bogați și noi săraci, pe scurt, chiar dacă a zdruncinat temporar diferențele sociale, s-a văzut repede că în esență el a avut mai degrabă tendința de a accentua dezechilibrele sociale și de a agrava problemele cu care se confruntase populația în ajunul conflictului. Majoritatea țăranilor, chiar într-o țară ca Franța în care prima perioadă a anilor douăzeci coincide cu apogeul micilor întreprinderi familiare și cu o creștere evidentă a veniturilor, își văd distrus universul lor familiar fără ca victoria civilizației urbane să schimbe mare lucru în condițiile lor de trai. Cât despre muncitori, aceștia nu beneficiază decât în mică măsură de efectele proprietății și de marea creștere a productivității care în țările Europei industrializate s-a produs în urma introducerii metodelor americane. Este adevărat că până la izbucnirea crizei, șomajul tinde să dispară, iar orele suplimentare permit muncitorilor din industrie să-și rotunjească salariul, să-și îmbunătățească alimentația și să-și mărească suma alocată cheltuielilor pentru locuit, haine, sănătate și timp liber. Cu toate acestea, participarea lor la prosperitatea generală rămâne foarte relativă, mai ales că apar greutăți de ordin structural ca în Marea Britanie, așa încât situația se inversează pentru mulți dintre ei.

Noțiunea de „clasă muncitoare” ascunde de altfel o realitate complexă. Categoriile clasice de

muncitori folosiți în micile ateliere artizanale, muncitori calificați și necalificați din industrie ale căror condiții de lucru și remunerații oferă mult în funcție de mărimea întreprinderii și sectorul de activitate, li se adaugă un nou tip de muncitor, puțin răspândit înainte de război și a cărui înmulțire este rezultatul adaptării în Europa a lucrului pe etape, perfecționat în întreprinderile de dincolo de Atlantic. Aceștia sunt muncitorii „specializați” (*ouvriers spécialisés*), numeroși în ramurile cele mai moderne ale industriei, cele care, ca industria de automobile, au adoptat motoarele taylorismului și au transformat radical modul de lucru industrial. Desigur, muncitorii calificați nu au dispărut din uzina modernă. Din contra, aceștia ocupă un loc important în operațiunile de ajustare, de utilare, de reglare și de finisare care nu necesită automatizarea benzilor și care fac din ei un fel de aristocrație muncitorească, dar care nu reprezintă decât o fracțiune minoritară a personalului utilizat în marea industrie. Ei sunt cei care efectuează operațiunile cele mai grele și mai dezumanizante ale muncii din industrie, cei care suportă efectele demoralizatoare ale unui mediu în care s-au intensificat procedurile de supraveghere și de cronometrare care fac ca uzina să semene cu o „ocnă”, iar lucrul pe bandă cu o formă modernă a sclaviei. Ei sunt cei cărora li se impune salariul în funcție de randament și primesc remunerațiile cele mai mici, cei care sunt primii dați afară de îndată de ce poate trece la înlocuirea acestor muncitori proveniți adesea din imigranți de dată recentă, formați „la grămadă” și fără niciun fel de cunoștințe tehnice. În sfârșit, tot ei sunt cei care populează

universul sordid al periferiilor urbane (la Paris, Lyon, Milano, Birmingham, Manchester, Hamburg etc.), unde trăiesc în „colibe“ construite în grabă în mijlocul zonelor industriale înnegrite de fum. Din rândul acestor muncitori calificați ai industriei „raționalizate“, tinerele partide comuniste (cel italian până în 1924-1925, cel german până în 1933, apoi francez, belgian, austriac, ceh) își vor recruta membrii cei mai numeroși și mai combativi.

Cât despre reprezentanții burgheziei și ai claselor mijlocii, legăturile pe care aceștia le-au avut pe front sau în lagărele de prizonieri cu proletarii sau cu micii burghezi scăpătați nu au dus la dispariția diferențelor de statut social, a sistemelor de valori sau a prejudecăților sociale, chiar dacă ele au creat o solidaritate inexistentă până atunci și au avut ulterior influență asupra dezvoltării puternicelor curente egalitare. Modul în care aceste categorii reacționează la efectele economice și sociale ale războiului, apoi la cele provocate de „Marea criză“ ilustrează foarte bine situarea lor pe poziții sociale pe care aceste evenimente le-au zdruncinat serios, chiar dacă, în termeni statistici cel puțin, ideea unei „proletarizări“ a burgheziei și a claselor mijlocii trebuie privită ca relativă, inclusiv într-o țară ca Germania unde criza din 1920-1923 a avut la acest nivel efecte devastatoare. Peste tot, devalorizarea monetară a afectat patrimoniile și a determinat scăderea veniturilor tradiționale (obligațiuni, împrumuturi publice, chirii etc.) reducând puterea de cumpărare a anumitor categorii și fiind însoțită de o adevărată decădere socială. Numeroase averi au fost distruse modificându-se în mod vizibil nivelul de viață și obiceiurile de consum. Cu toate acestea,

ruinarea formațiilor bogate și aducerea lor la o stare de mizerie nu poate să fi devenit o regulă a acestei perioade.

În realitate, sărăciți sau nu, numeroși reprezentanți ai burgheziei își unesc vocile cu cele ale categoriilor sociale modeste pentru a-i denunța pe „profitori” și pe „proaspeții îmbogățiți”, cei care în concepția lor sunt deținătorii unor averi „imorale”. Fenomenul nu este nou, numai că marile variații de creștere și de scădere înregistrate de patrimoniul din cauza conflictului și a crizei accentuează reacțiile provocate de repunerea în discuție a eticii burgheze tradiționale și hrănesc o mentalitate care, în majoritatea țărilor, îi va împinge pe reprezentanții burgheziei și ai claselor mijlocii spre mișcarea extremistă de dreapta, spre antisemitism și spre fascism.

Este oare posibil să afirmăm că trebuie să plasăm într-o opoziție fără nuanțe comportamentul ostentativ și practicile hedoniste ale unei minorități aparținând marilor metropole europene, beneficiare în exclusivitate ale acestor „ani de nebunie”, cu masele de oameni simpli expuși vicisitudinilor acestei perioade și ținuti departe de distracțiile de moment? Nimic nu ar putea avea un caracter mai caricatural. Nu toată Europa trăiește în ritmul „jazzului” sau a charlestonului debarasându-se de constrângerile și tabuurile moralei tradiționale. Chiar dacă sunt tunse *à la garçonne* și își scurtează fustele după ultima modă, nu toate femeile sunt gata să urmeze exemplul subversiv al eroinelor lui Victor Margueritte (*La Garçonne*, 1922) sau al lui Raymond Radiguet (*Le Diable au corps*, 1923). Chiar dacă „furia de a trăi” caracterizează mai ales

o elită socială, bucuria de a trăi momentul după suferințele și neliniștile războiului este un fenomen general care transcende categoriile și statutele sociale, iar aceasta se prelungește mult timp după ce crahul de pe Wall Street va fi anunțat sfârșitul erei prosperității. Timpul cortegiilor de greviști, al marșurilor foamei, al supelor pentru săraci, al răspândirii nazismului și fascismului nu este lipsit de o anumită ambianță lipsită de griji. Evident aceasta este mai vizibilă și mai răspândită în deceniul de după război decât în timpul sumbrilor ani treizeci, dar ea nu dispare totuși complet odată cu aceștia. În 1935, în perioada de reînarmare a Germaniei și a crizei etiopiene, întreaga Franță fredonează cântecul lui Paul Misraki *Totul este bine, doamnă marchiză* popularizat de orchestra lui Ray Ventura, iar peste trei ani, în ajunul evenimentelor de la München, *Totul e vesel*, care îl va face cunoscut pe Charles Trenet în aproape întreaga Europă.

„Criza spirituală” și noile concepții estetice

Războiul a marcat profund generația de combatanți în a căror memorie acesta continuă să persiste. Timp de cel puțin zece ani, acesta devine tema principală a unui număr considerabil de romane, nuvele, mărturii, în care predomină sentimentul de groază. Așa se întâmplă cu opere cum ar fi *Crucile din lemn* de Roland Dorgelés, *Les Épargés* (comună pe Meuse, aproape de Verdun, unde s-au dat lupte grele în 1914 și 1915 – n.t.) de Maurice Genevoix, *Nimic nou pe frontul de vest* de Erich Maria Remarque, *Un an pe platou* de Emilio Lussu (din care în 1970, Francesco Rosi se va inspira pentru filmul său „Oameni revoltați” – *Uomini contro*). Dar în curând apare o diferență vizibilă între scriitorii ale căror opere exprimă o oarecare nostalgie a eroismului care contrastează cu procesul de îmburghezire și cu mediocritatea societății de după război – cum este cazul unor autori ca Montherlant, Drieu La Rochelle, Joseph Kessel, Raymond Escholier, Ernst Jünger, Mario Carli și F. T. Marinetti – și scriitorii care denunță caracterul absurd și monstruos al războiului (Louis Ferdinand Céline în *Călătorie la capătul nopții*) și formulează un adevărat act de acuzare împotriva unui sistem care a permis declanșarea dezastrului. După ce a publicat una după alta *Viața martirilor* în 1917 și *Civilizație* în 1918, Georges Duhamel propune în *Cucerirea lumii* un pacifism rezonabil și vigilent. În *Focul* Henri Barbusse evocă și el ororile războiului și sentimentul fratern dintre combatanți.

Pacifismul („pentru ca niciodată tragedia să nu se mai repete“), sentimentul de solidaritate cu cei scăpați cu viață și cu cei dispăruți, nostalgia fraternității din tranșee, dorința învingătorilor de a păstra ce au obținut cu prețul sângelui vărsat și a învinșilor de a șterge umilința suferită, iată doar unele din mobilurile contradictorii care, imediat după război, animă asociațiile foștilor combatanți de care toate guvernele vor trebui să țină cont.

În același timp, războiul a dus la o repunere în discuție radicală a sistemului de valori pe care se baza civilizația occidentală. Am văzut că acesta suferise deja o modificare serioasă în cursul celor trei decenii care au precedat conflictul european și aceasta ca urmare a celei de a doua revoluții industriale și totodată a reconsiderării certitudinilor științifice de către oamenii de știință înșiși. Până în 1914, această criză a conștiinței europene a rămas totuși apanajul unei minorități, iar modificările de gândire care rezultau din aceasta se loveau de un puternic conformism. „Războiul cel mare“ a făcut această barieră eliberând impulsurile care timp de douăzeci de ani vor hrăni ceea ce Paul Valéry va numi începând din 1920 „o criză spirituală“.

La început a fost o criză morală. Disprețul pentru viața oamenilor, contrastul între suferințele combatanților și lipsa de griji din spatele frontului, spectacolul averilor imense acumulate în câțiva ani, uneori pe spinarea soldaților, toate acestea au lăsat cicatrici adânci în mentalitatea colectivității de a fi fost jucăria unor interese sordide în numele unor înalte principii, trezește sentimentul de revoltă împotriva moralei tradiționale bazată pe datorie și duce la reabilitarea gustului pentru plăcerea fără

constrângeri. Am văzut că această reacție s-a manifestat la diferite niveluri printr-o poftă de distracție care a dat tonul acelor *années folles*. Aceasta s-a ilustrat și în domeniul literaturii prin apariția unui număr mare de opere care au desigur un cu totul alt scop, dar în care publicul vede mai ales distrugerea ideilor învechite și a principiilor morale: *Fructele pământului* de André Gide, care în 1897 nu a avut mai mult de cinci sute de cititori, devine cartea de căpătâi a tineretului burghez, ca și *Pivnițele Vaticanului* (1914) în care Gide face apologia actului „gratuit”, lipsit de orice semnificație umană. Aceeași dorință ostentativă de eliberare din strânsoarea regulilor și a tabuurilor se regăsește la originea succesului lui Jean Cocteau (*Thomas impostorul* - 1923, *Copiii teribili* - 1929), al lui Henri de Montherlant (*La izvoarele dorinței* - 1927, mai târziu *Tinerele*) al lui James Joyce (*Ulysse* - 1922), al lui Aldous Huxley (*Chrome Yellow* - 1921), al lui Luigi Pirandello a cărei piesă *Șase personaje în căutarea unui autor* (1921) este reprezentată pe toate scenele europene.

A fost de asemenea și o criză a valorilor intelectuale. Reacția împotriva raționalismului, deja foarte puternică la sfârșitul secolului al XIX-lea, este accentuată de război și triumfă prin Henri Bergson și prin spaniolul Miguel de Unamuno a cărei *Agonie a creștinismului*, publicată în 1925, face o paralelă între pierderea valorilor morale și dispariția civilizațiilor. În plus, psihanaliza lui Freud, adevărată „revoluție copernicistă” a gândirii, descoperă o altă latură a funcțiilor umane, împreună cu fenomenologia germanului Edmond Husserl și cu existențialismul compatrioților săi Karl

Jaspers și Martin Heidegger, acesta din urmă scoțând în evidență caracterul „absurd” al lumii în care trăim. La cehul de limbă germană Franz Kafka, ale cărui povestiri și romane vor fi publicate după moartea sa (în 1924), acest sentiment al absurdității lumii și al conștiinței distrugerii individului de către mecanismele statale care nu funcționează decât în virtutea unei logici proprii, sfârșește într-o disperare profundă (*Procesul*, 1925).

Această criză a raționalismului poate să ducă la o renaștere a sentimentului religios. În țările și în regiunile unde procesul de decreștinare a maselor era foarte avansat în ajunul primului război mondial, acesta continuă și tinde chiar să câștige teren și la sate, mai ales în Franța unde învățământul laic a reușit până la urmă să zdruncine influența clasică. În schimb, ceea ce Biserica pierde pe de o parte odată cu regresia practicilor formale și a credinței tradiționale, câștigă pe de altă parte prin aspirația către o religie revigorată, întoarsă la izvoare, în conformitate cu mesajul umanist și egalitarist al Evangheliei, așa cum acesta este perceput de un număr tot mai mare de credincioși și de câțiva intelectuali ca Georges Bernanos (*Marea spaimă a celor atotgânditori*, 1931).

Mai sunt de asemenea și cei care caută în evadare un remediu pentru neliniștea lor. „A fugi este obsesia celor care vor să fie liberi – scrie Giovanni Papini – după ce a fugit de Dumnezeu, omul fuge de sine însuși (...); el se refugiază în iluzii și în artificii care îi ascund pentru câteva minute propria-i sărăcie spirituală”. Unii, după ce și-au afirmat, ca Valéry, credința în slăbiciunea omului modern și

îngrijorarea de a vedea cum se prăbușește o cultură multimilenară („Noi, civilizațiile actuale, știm acum că suntem muritoare”) evadează în creștinism, în „poezie pură”, lipsită de sens și de esență umană. Alții își construiesc o lume fantezistă, ireală, așa cum fac Cocteau și Giraudoux. Alții se refugiază în călătorii, în contactul cu alte civilizații, ca André Malraux (*Calea regală*, 1930) Paul Nizan, Paul Morand, frații Tharaud etc., sau în întoarcerea la natură și la izvoarele vieții rurale (Alphonse de Chateaubriand, Henri Pourrat, scriitorii italieni grupați în jurul revistei *Il Selvaggio* (Sălbaticul – n.t.) a lui Mino Maccari), în acțiunea revoluționară (Louis Aragon, englezul George Orwell), sau într-o viață de riscuri (Antoine de Saint-Exupéry, Gabriele D’Annunzio).

Curentele avangardiste

Triumful iraționalului și refuzul de a accepta prezentul se exprimă mai ales prin intermediul curentelor de avangardă artistică, continuatoare ale mișcărilor care încă din primii ani ai secolului douăzeci au repus în discuție esența manierelor tradiționale de reprezentare a realității. Tot războiul este acela care, și în acest domeniu, a amplificat reacțiile provocând respingerea brutală a unei societăți și a unei culturi „burgheze” cărora li se impută responsabilitatea marelui măcel. Astfel, sunt desemnate drept dușmani ai umanității nu numai ideologiile care au împins statele europene să se lupte între ele – naționalismul, imperialismul etc. –, dar și cele care, timp de două secole, au constituit baza „civilizației” occidentale – liberalismul, democrația, umanismul etc., și al căror caracter fariseic și absurd a fost scos la lumină de atrocitățile războiului.

Din această atitudine de refuz a realității, în plin război (1916), la Zürich, în mediile exilaților politici din diferite țări adunați în jurul scriitorului Tristan Tzara și al pictorilor Marcel Duchamp și Francis Picabia, ia naștere mișcarea de revoltă cu numele de „dada”, inspirată de primele bolboroseli ale copilăriei. Ideea de bază a acesteia este că arta și literatura ar trebui să ajute omul să-și regăsească spontaneitatea primitivă, strivită sau pervertită de civilizația industrială. Pentru aceasta trebuia să se rupă orice legătură cu cultura burgheză sau, și mai bine, aceasta să fie distrusă prin luarea ei în

derâdere și prin provocările de orice fel, care să aibă ca scop anihilarea formei și conținutului său. După război, nucleul dadaist părăsește Elveția pentru a se instala la Berlin, de unde se va extinde spre Köln, Amsterdam, New York, dar mai ales Paris, locul de întâlnire al scriitorilor și artiștilor care au suferit ei înșiși, spiritual și fizic, traumatismul războiului și care împărtășesc furia nihilistă a fondatorului mișcării „dada”. În martie 1919, în jurul lui André Breton, Louis Aragon și Philippe Soupault, este creată revista „Literatura” al cărei obiectiv declarat este distrugerea „falșilor idoli”. Susținând, împreună cu Tzara, dezarticularea totală a limbajului și cu Picabia respingerea absolută a oricărui subiect, noua școală pretinde că a găsit forme de exprimare revoluționară. În Germania, avantajată de înfrângere și de evenimentele din 1918-1919, mișcarea capătă un caracter mult mai politic decât în Franța și își îndreaptă preferința către artele plastice reprezentate de Georg Grosz la Berlin, caricaturist feroce al burgheziei și al militarismului german, de Hans Arp și Max Ernst la Köln și de Kurt Schwitters la Hanovra.

Tam-tamul provocator al ramurii pariziene a dadaismului și acțiunea sa exclusiv distrugătoare îi va determina curând pe membrii săi cei mai creativi, în special echipa de la revista „Literatura” să părăsească mișcarea. Rupând legăturile cu Tzara, André Breton, Louis Aragon, Paul Éluard și Robert Desnos vor lansa în 1922 curentul suprarealist, al cărui Manifest va fi publicat doi ani mai târziu de A. Breton. Desigur, și aici este vorba de promovarea unui nonconformism violent,

suprarealiști, ca și predecesorii lor recurgând la provocare și la scandal. Numai că, la această dorință de a distruge valorile morale și estetice existente, se adaugă grija de a reclădi o cultură bazată nu pe umanismul tradițional ci pe sinceritatea care există în orice ființă omenească. De aici ideea de a crea noi forme de artă și de poezie dând curs liber universului oniric al fiecăruia, practicând scrierea mecanică „fără niciun control exercitat de rațiune, în afara oricărei preocupări estetice și morale”.

Avangarda suprarealistă va ocupa timp de șapte sau opt ani primul loc pe scena culturală, aducând materiale și forme noi de exprimare în poezie (Breton, Aragon, Desnos, Éluard), în pictură (Picabia, Ernst, Magritte, Miro, Dali), în sculptură (Germaine Richier, Hans Arp) și în cinematografie prin Louis Bunuel („Câinele andaluz”), René Clair și Jean Cocteau. Îndreptându-și atenția către individ, a cărui imaginație și univers oniric creează o „realitate” care nu există decât în viziunea artistului și a spectatorului, aceasta păstrează din rădăcinile dadaiste o înclinare exagerată pentru revoltă pentru a nu da impresia că are vreo legătură cu marea inspirație novatoare ce pare să-și fi făcut apariția odată cu Revoluția din Octombrie. Și asta pentru că numeroși suprarealiști vor adera la Partidul Comunist cu care împărtășesc dorința de a rupe cu ordinea burgheză. Aspirația lor spre independență și anarhismul lor latent vor sfârși în curând prin a se lovi de tendințele centralizatoare și totalitare ale unei organizații care, la sfârșitul anilor douăzeci, va suporta primele efecte ale rigidității staliniste. De aici decurg căile divergente care îi vor împinge pe o

parte dintre ei să se apropie din nou de spiritul libertin, chiar nihilist, de revolta dadaistă, ca André Breton, în timp ce alții se vor angaja total în ideologia Partidului Comunist fără să se rupă total de estetica suprarealistă care a marcat profund epoca și s-a extins dincolo de fronturile Hexagonului, așa cum este cazul lui Paul Éluard.

Ca și curentele de avangardă care i-au precedat - fovism, cubism, futurism, dadaism -, suprarealismul este în același timp o mișcare culturală transnațională care are ramificații în mai multe țări europene și din afara Europei, dar și un fenomen „parizian” care s-a instalat pe acel „Mal stâng”, ce reprezintă la mijlocul anilor douăzeci polul principal al artelor și al literelor. Mărturie rămâne concentrarea deosebit de mare de creatori care s-au instalat în capitala franceză și care frecventează celebrele centre ale cosmopolitismului cultural reprezentate de marile berării din Montparnasse: Le Dôme, La Coupole, La Rotonde sau La Closerie des Lilas. Scriitorii americani ai „generației pierdute” ca Scott Fitzgerald, Ernest Hemingway și Henri Miller, se alătură aici exilaților care fug de represiunea dictaturilor mediteraneene și balcanice în așteptarea diasporei antinaziste a anilor treizeci, și pictorilor străini care formează marile „batalioane” ale așa numitei „Școli din Paris” în care figurează printre alții italianul Modigliani, lituanianul Soutine și rusul Chagall.

Spre deosebire de mișcarea dadaistă și de suprarealism, expresionismul nu constituie un fenomen cu totul nou în Europa de după război. Tot fenomen transnațional, dar al cărui epicentru se situează în Germania, acesta a început să se

manifeste în fapt în această țară, cu patru sau cinci ani înainte de izbucnirea războiului, ca o reacție împotriva impresionismului. În loc să încerce să reproducă impresia provocată de lumea exterioară, artistul încearcă să exprime prin intermediul operei sale, viziunea sa despre lume și propria-i personalitate. Armonia formelor și a culorilor devine astfel un scop secundar, iar ceea ce contează este încercarea de a atinge cele mai înalte culmi ale exprimării. Respingând ca și futurismul italian, conformismul mic-burghez, expresionismul german, așa cum se dezvoltă în anii 1910 la München, Berlin și Dresda, își are rădăcinile într-o tradiție „germanică” datând cel puțin din timpul lui Grünewald. Aceasta nu-i împiedică însă pe promotorii săi să se lase influențați de acea vastă mișcare care încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea viza exaltarea energiei vitale sub toate formele sale și de pictorii străini de cultura germană cum ar fi Paul Cézanne, Paul Gauguin și Vincent van Gogh.

În concluzie, Germania, cu efervescența sa culturală, constituie pentru acest curent un teren favorabil în perioada de după război, teren ce devine în anii douăzeci centrul de predilecție al expresionismului. Mai întâi trebuie subliniat expresionismul pictural reprezentat în primul rând de Max Beckmann, Otto Dix, George Grosz, Lionel Feininger (întâlnit și în alte curente de avangardă), Ernst Ludwig Kirchner, Emil Nolde și Max Pechstein. Trebuie de asemenea să amintim că în acest domeniu al artelor plastice, mișcarea expresionistă va avea cele mai multe ramificații europene prin austriacul Oskar Kokoschka, cehul Kubin, norvegianul Edvard Munch, rusul Kandinski,

belgienii James Ensor și Van den Berge, danezul Sørensen și o serie de pictori francezi sau străini care trăiesc în Franța și care, fără să se alăture în mod intenționat școlii expresioniste, au fost influențați puternic de aceasta, cum sunt Marcel Gromaire, Georges Rouault, Henry de Waroquier, Édouard Goerg, Chaim Soutine și Amedeo Modigliani.

Există de asemenea o literatură, în special o poezie expresionistă ilustrată de Georg Trakl, Franz Werfel, Gottfried Benn, Georg Heym, J.-R. Becker, care își va exercita influența asupra multor scriitori printre care Rainer Maria Rilke, ca și o muzică expresionistă, revista *Der Blaue Reiter* (Călărețul albastru), fondată de pictorii Paul Klee și Vasili Kandinski, numărând printre colaboratorii săi pe compozitorul Arnold Schönberg și pe cei doi principali discipoli ai acestuia, Alban Berg și Anton von Webern. Însă această mișcare va crea poate operele sale cele mai originale mai ales în domeniul spectacolului.

În primul rând cinematograful, care a constituit în Germania sectorul de predilecție al curentului expresionist, asigurându-i acestuia o largă difuzare. Exprimând neliniștea individului și frământările societății într-o lume ce pare să se scufunde, acesta își găsește subiectele baroce și tulburătoare în tradiția legendară (*Nosferatu* de Murnau), în faptul divers respingător și banalizat (*M. le Maudit* de Fritz Lang), sau în reprezentarea unei lumi robotizate și manipulate politic care o prefigurează pe cea din perioada crizei și a înfloririi nazismului (*Metropolis* de F. Lang, 1926). Cât despre forma expresionistă, aceasta se bazează pe folosirea

clarobscurului, a jocului agitat și plin de grimase al actorilor, a costumelor insolite și a unui decor angoasant ce reprezintă un peisaj urban cu străduțe străjuite de case șubrede.

În al doilea rând teatrul, care, încă înainte de 1914, a fost puternic influențat de estetica expresionistă a operelor lui Georg Kaiser, Fritz von Unruh, Karl Sternheim, iar după război de piesele lui Ernst Toller animate de un violent spirit satiric și anticonformist și a căror punere în scenă trece peste toate tradițiile existente. Acestea din urmă vor influența profund teatrul politic al lui Bertolt Brecht și al lui Erwin Piscator.

Clasici și moderni

Gesturile îndrăznețe și provocatoare ale curentelor de avangardă amplificate de reacțiile ostile, uneori foarte vii, ale criticii și ale publicului, nu pot fi judecate altfel decât exact prin ceea ce sunt: un filon cultural de foarte mare importanță, dacă se ia în considerare formidabila sa capacitate de reînnoire estetică, dar și caracterul său vizibil restrâns în raport cu imensa producție intelectuală și artistică dintre cele două războaie.

În artele plastice, de exemplu, căutările estetice ale suprarealiștilor și ale expresionismului sunt contemporane cu o tendință generală de „întoarcere la reguli”. Pentru mulți creatori, totul se petrece ca și cum primul război mondial i-ar fi incitat să-și tempereze îndrăznelile și să se apropie de un public pe care ermetismul operelor lor din tinerețe l-a îndepărtat de ei, în concluzie, să restabilească măcar parțial legăturile cu arta figurativă. În mod paradoxal, Pablo Picasso, care după ce a deschis cele mai revoluționare perspective, este cel care, începând din 1915, abandonând geometrizarea totală a formelor (fără să renunțe total la cubism), trece la o pictură care redă importanța culorilor și formelor figurative (în pânzele sale din perioada romană și din perioadele „albastre” și „roz” – „Arlechinul”, „Școlărița” etc.). Ruptura cu cubismul este mai puțin radicală la Georges Braque, care de acum înainte va adopta o cale de mijloc, între figurativ și o transpunere foarte interpretată și structurată a realității, pe care o va urma până la

moarte. Din contra, cu Henri Matisse se revine la o abordare mai convențională a realității și la o alegere a subiectelor (nuduri, dansatoare, odalisce), care se apropie foarte mult de gustul publicului. Același lucru se petrece și cu alți pictori care se îndepărtează și ei de îndrăznelile avangardiste ale tinereții, cum sunt André Derain devenit aproape clasic în naturile sale moarte și în nuduri, Raoul Dufy, spaniolul Juan Gris, italienii Giorgio Morandi și Giorgio De Chirico, acesta din urmă trecând de la „pictura metafizică” la o atitudine extrem de critică la adresa curentelor picturii contemporane, atitudine exprimată în textul publicat în 1919 sub titlul *Il ritorno al mestiere* (Reîntoarcerea la meserie), a cărui primă frază reprezintă un adevărat manifest: *Pictor classicus sum* („Eu sunt un pictor clasic”).

Este destul de lungă lista artiștilor al căror clasicism nu este rezultatul unei convertiri provocată de vârsta maturității și de preocuparea de a găsi sau de a regăsi un public, ci al unei simple prelungiri a unor tendințe mai vechi pe care zgomotul plăcut în jurul curentelor de avangardă încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea le-a plasat pe o poziție secundară. Printre creatorii care au cunoscut o evoluție mai tradițională decât cea a celor ce s-au convertit la „întoarcerea la reguli”, nu-l vom aminti decât pe André Dunoyer de Segonzac, pentru că itinerarul său este cel mai ilustrativ în acest sens, el trecând de la realismul puțin greoi de dinainte de război la o artă delicată de portretist, de peisagist, de acuarelist și de gravor.

„Întoarcerea la ordine” de după război este totuși departe de a afirma victoria definitivă a figurativului

asupra altor forme de reprezentare a realității materiale și spirituale. Cu Fernand Léger și cu „purismul”, subiectele alese în mediile muncitorești și exactitatea desenului (subliniat printr-un contur întunecat) nu pot constitui totuși o întoarcere definitivă la figurativ. Pictura abstractă, care s-a dezvoltat până atunci cu precădere în Europa Centrală și Orientală, va migra odată cu victoria și expansiunea nazismului spre Vestul continentului, mai ales către Țările de Jos, unde, în jurul lui Piet Mondrian, Theo van Doesbourg și Bart van der Leek, s-a constituit grupul *De Stijl* (după numele revistei care servește artiștilor drept centru de gravitație). La Paris, la începutul anilor treizeci, grupul *Cercle et Carré* (Cerc și pătrat) împreună cu revista *Abstraction - Création* (Abstracție - Creație) devine polul principal al acestui curent, în jurul căruia gravitează creatori veniți din toată lumea: Piet Mondrian, francezii Michel Seuphor, Jean Gorin și Auguste Herbin, englezul Ben Nicholson, elvețianul Max Bill, uruguaianul Joaquin-Torres Garcia, americanul Alexander Calder, olandezul Georges Vantongerloo, rusul Vasili Kandinski etc. În ciuda vitalității lor extraordinare, până la război, aceste grupuri nu reprezintă totuși decât niște lăcașuri artistice a căror audiență este dintre cele mai limitate. Excepție fac totuși într-o oarecare măsură Robert și Sonia Delaunay, care, după ce au renunțat la figurativ la începutul anilor treizeci, vor primi comanda decorării pavilioanelor de aeronautică și ale căilor ferate pentru Expoziția universală din 1937.

În sfârșit, unii dintre cei mai mari reprezentanți ai picturii vor părăsi repede calea reîntoarcerii la

pictura academică. Așa se va întâmpla cu Matisse și Bonnard, primul, după călătoria sa în Statele Unite, renunțând la stilul său sintetic care urmărește să rețină din realitate numai esența formelor, al doilea găsim în această ultimă alegere pretextul pentru a da frâu liber imaginației folosind o rețea fină de paste colorate (*Dejunul*, 1932). Dar mai ales, prin Picasso se afirmă dorința de întoarcere la căutările și la descoperirile curentelor de avangardă: suprarealism (el participă la expoziția din 1925), cubism sintetic, dar mai ales expresionism. Pânza lui, *Guernica*, executată pentru pavilionul Spaniei republicane din 1937, poate fi considerată drept o culme a expresionismului din pictura epocii.

Sculptura europeană dintre cele două războaie a fost cu mult mai puțin afectată de întoarcerea la ordine și la tradiție decât arta picturii, exceptând bineînțeles țările totalitare și într-o oarecare măsură Franța unde această tendință a cunoscut frumoase succese cu Charles Despiau și Henri Bouchard, autori ai operelor din vastul program sculptural al palatelor din Chaillot și din Tokio ridicate cu ocazia Expoziției din 1937, cu Pierre Poisson, Louis Dejean, Léon Drivier, Georges Saupique, Marcel Gimond etc. Tendința novatoare și crearea unor forme noi se manifestă mai ales în jurul a doi poli: cel al abstracționismului reprezentat de Mondrian și mișcarea Neoplasticismului apărută în revista *De Stijl*, reprezentată de filiala sa londoneză, dar și de germanul Otto Freundlich, olandezul César Domela, ungurul Ștefan Beothy, francezul Gorin și cel al sculpturii suprarealiste reprezentate de Alberto Giacometti, Max Ernst, Juan Miró, Julio Gonzales

etc.

După venirea la putere a nazismului și mai ales după primele manifestări de forță hitleriste, numeroși reprezentanți ai mișcărilor avangardiste din pictură, sculptură și arhitectură, originari din țările Europei Centrale și Orientale, după o primă sedere în Franța și Marea Britanie, vor lua drumul Statelor Unite, unii pentru un exil definitiv. Artă contemporană americană, aflată deja în plină dezvoltare în anii douăzeci, se va inspira din acest izvor de forțe noi și din aceste noi surse de inspirație de care vechiul continent va fi lipsit. Abia după al Doilea Război Mondial acesta din urmă își va da seama de bogăția acestui „filon” devenit între timp o ramură a culturii „americane”.

Muzica europeană nu a cunoscut o varietate atât de mare de tendințe ca artele plastice. Influența expresionismului este minoră, iar cea a suprarealismului aproape nulă. Marile mișcări novatoare manifestă în acest domeniu prin răspândirea jazzului care la rândul său, trece de la spontaneitatea stilului *New Orleans* la forme mai complexe introducând în stilul *swing* o orchestrație mai savantă, sau prin continuarea experiențelor efectuate la sfârșitul secolului al XIX-lea de compozitori ca Dvořák și Smetana. Unii muzicieni originari din Europa de Est ca cehii Janacek și Martinu, polonezii Paderewski și Szymanowski, ungurii Kodaly și Bartók, românul Enescu și finlandezul Sibelius, încearcă să încorporeze elemente folclorice într-o compoziție muzicală când clasică, când, din contra, de o factură foarte modernă.

Revoluția muzicală începută înainte de război va fi

continuată însă în Austria, în jurul lui Arnold Schönberg și al discipolilor acestuia, Alban Berg și Anton Webern, prin perfecționarea unei noi metode de compoziție, scrierea „serială” (sau dodecafonică) al cărei principiu este comparabil cu cel al picturii moderne potrivit căruia artistul trebuie să-și subordoneze propriile norme și propriul univers legilor create și impuse de „natură”. Chiar dacă această muzică „atomică” va da naștere între cele două războaie câtorva opere majore ale genului – *Variațiuni pentru orchestră* și *Moise și Aaron* de Schönberg, *Concert în memoria unui înger* de Berg, dedicat lui Manon Gropius, fiica Almei Mahler, *Simfonia op. 21* și *Concert pentru nouă instrumente* de Webern – ea nu va fi cunoscută până în 1945 decât în micile cercuri de specialiști, dar va exercita totuși o influență deloc neglijabilă în Franța asupra „grupului celor șase” (Georges Auric, Arthur Honegger, Darius Milhaud, Francis Poulenc, Louis Durey, Germaine Taillefer).

Dimpotrivă, asupra producției muzicale europene domină în mod deosebit tendințele neoclasice și întoarcerea la formele tradiționale, fie că este vorba de Stravinsky al cărui exil provocat de Revoluția din Octombrie este însoțit de o convertire spectaculoasă la influențele clasice (Bach, Beethoven și Pergolesi), de Ravel pe care descoperirea lui Schönberg și a jazzului îl vor îndepărta de stilul său neoclasic, de francezii Paul Dukas, Albert Roussel și Florent Schmitt sau de germanii Kurt Weill (*Opera de patru parale* pe un livret de Bertolt Brecht, 1928), Carl Orff (*Carmina Burana*, 1937) și Paul Hindemith, de italienii Respighi și Busoni și de britanicii Elgar, Delius și Benjamin Britten, a căror operă este de

altfel posterioară celui de al doilea război mondial.

Scriitori și artiști „angajați”

Literatura europeană dintre cele două războaie, mai ales cea din deceniul al doilea, care nu se întoarce pur și simplu la izvoarele clasicismului și ale tradiției, ca cea din Franța, reprezentată de exemplu de Anatole France care moare în 1924 la vârsta de 80 de ani, la trei ani după ce a primit premiul Nobel, se caracterizează așa cum am văzut prin încercarea de a evada sub orice formă. Gustul pentru introspecție la baza căruia regăsim moda filozofiei freudiste și influențele bergsoniene, se trage din această tendință generală de privilegiere a individului și a cunoașterii acestuia față de o lume care îl strivește și în care el nu se mai recunoaște. De aceste idei sunt legate în mod direct opera lui André Gide, cea a lui François Mauriac al cărui roman *Thérèse Desqueyroux*, publicat în 1924 este departe de a fi o simplă analiză critică a societății bordeleze, cea a lui Marcel Proust mai ales al cărui roman de excepție *În căutarea timpului pierdut*, început în 1913, încununat în 1919 cu premiul Goncourt, se termină cu ultimul volum, *Timpul regăsit*, apărut postum în 1927. În aceeași categorie pot fi introduși scriitori ca irlandezul James Joyce, romanciera britanică Virginia Woolf, germanul Thomas Mann după desprinderea sa de naționalism și împăcarea cu fratele său Erich, romancier și el, austriacul Robert von Musil al cărui *Om fără calitate* publicat parțial în 1930 și 1933 (continuarea nu va apărea decât în 1934 după moartea sa) scoate în evidență, dincolo de evocarea plină de dezamăgire a

societății austro-ungare de la începutul secolului, o profundă luciditate intelectuală.

Această pasiune pentru introspecție nu împiedică marile nume ale literaturii și ale artei să se intereseze de epoca lor și să participe la dezbateră dacă nu chiar și la lupta politică. Așa se întâmplă cu André Gide al cărui individualism dezinvolt se estompează temporar în fața aderării chiar dacă până la urmă doar sentimentală, la cauze care se bazează pe solidaritatea dintre oameni: anticolonialismul ilustrat în *Călătorie în Congo* publicată în 1927 în urma unei vizite în această colonie franceză, apoi comunismul la care renunță repede după ce autorul *Întoarcerii din URSS* a văzut cu ochii săi prăpastia dintre realitatea stalinistă și speranțele trezite de „lumina strălucitoare” venită din est. Aceeași reacție și la Romain Rolland, cu toate că acest anticonformist nu a așteptat anii douăzeci pentru a-și face cunoscute pledoariile patetice în favoarea păcii, a dreptății și fraternității umane (publicarea în 1915 a cărții *Deasupra învălmășelii* provocase în Franța un uriaș val de proteste naționaliste). Autorul lui *Jean-Christophe* nu salută cu mai puțin entuziasm începuturile revoluției ruse apoi, după ce aceasta se angajează pe calea sângeroasă a „glaciațiunii” birocratice, înțelepciunea lui Gandhi. Încercarea sa de a realiza o sinteză între tatăl revoluției bolșevice și apostolul nonviolentei, l-a adus într-un impas care însă nu știrbește cu nimic caracterul emblematic al căutărilor întreprinse și care coincid cu aspirațiile pacifiste și egalitariste ale multor oameni din generația sa.

În anii 1930, extinderea crizei în întreaga Europă,

avântul regimurilor totalitare și confruntarea dintre marile ideologii ale momentului – democrație liberală, socialism reformist, comunism, fascism – zdruncină viața culturală a bătrânului continent și determină tot mai mulți intelectuali să se angajeze în luptă. În momentul în care, în Franța, extrema dreaptă coalizată se pregătește să ia cu asalt Republica, în Spania războiul civil face ravagii, Hitler atrage Europa într-o serie de acțiuni de forță care vor declanșa al doilea război mondial, iar Stalin își supune țara unui regim de teroare organizată, puțini sunt scriitorii și artiștii care, „deasupra învălmășelii” mai pot încă să-și caute rădăcinile într-un umanism fratern care să treacă dincolo de frontierele statale și de opozițiile politice așa cum au făcut-o Jules Romains în *Oameni de bună-voință* sau Roger Martin du Gard în *Familia Thibault*. Dificultățile momentului ca și acel *air du temps* îi împinge pe creatori spre angajarea politică, pe unii în domeniul exclusiv al culturii, pe alții în cel al acțiunii militante.

Astfel, în Franța, după 6 februarie 1934, scriitori, artiști, savanți aparținând diferitelor grupări de stânga pun bazele Comitetului de vigilență al intelectualilor antifasciști care a jucat un rol considerabil în crearea „Frontului Popular”. În 1935, în timpul războiului din Etiopia, scriitori și ziariști de dreapta semnează un „manifest pentru apărarea civilizației creștine” și se declară împotriva sancțiunilor împotriva Italiei. Dar războiul din Spania din 1936-1939 este cel care mobilizează cei mai mulți intelectuali și artiști, unii dintre ei în calitate de combatanți – André Malraux angajat în „Brigăzile internaționale” –, alții ca martori prezenți

la fața locului (Georges Bernanos, la început de partea naționaliștilor apoi împotriva acestora denunțându-le crimele în *Marile cimitire sub lumina lunii*, americanul Ernest Hemingway, corespondent de război și autor al romanului-mărturie *Pentru cine bat clopotele?*, publicat în 1940 și care va cunoaște un succes mondial, Robert Brasillach de partea franchiștilor) sau pur și simplu prin operele lor cum sunt *Guernica* lui Picasso, *Prevestirile războiului civil* de Salvador Dali, afișele care cereau ajutor pentru Spania republicană ale lui Juan Miró etc.

Atracția exercitată de regimurile totalitare asupra unei părți a intelectualității europene din anii treizeci este unul dintre aspectele majore ale acestei perioade. În ceea ce privește comunismul, am văzut că puterea de atracție a revoluției din Octombrie a fost considerabilă depășind cu mult cercul restrâns al membrilor P. C. și exercitându-și influența asupra unui număr mare de „tovarăși de drum” cărora le va trebui uneori mult timp pentru a se rupe de „realitatea socialistă”. Pactul germano-sovietic din 1939 va îndepărta mulți militanți și simpatizanți ai partidelor comuniste, dar odată cu crearea unei Europe hitleriste, aceștia vor avea ocazia să se reabiliteze în cadrul Rezistenței și să-și atragă o nouă generație de prozeliți.

În ceea ce privește fascismul și nazismul, fascinația a fost la fel de puternică, cu aceleași adeziuni ideologice și angajamente variind în funcție de grupurile și de indivizii luați în discuție. În Franța, intelectualii cu adevărat „fasciști” nu formează decât un grup restrâns din care se desprind câteva personalități strălucite ca Drieu La Rochelle și Brasillach. Dar alături de fasciști

declarați există și o nebuloasă de intelectuali influențați de fascism, unii susținători ai unui nihilism violent antisemit ca Céline, alții susținând pur și simplu o apropiere de dictaturi dintr-o pasiune pentru ordine și pentru anticomunism (acesta este cazul majorității reprezentanților intelectualității tradiționale), în sfârșit alții dornici să introducă în Hexagon unele elemente de inspirație fascistă (corporatismul pentru extrema dreaptă, clericală, un executiv forte și un patriotism trufaș pentru majoritatea membrilor din Ligi etc.). În sfârșit, în jurul acestui nucleu încheșat pentru care Italia și Germania constituie până la urmă un model, există o întreagă gamă de atitudini individuale, ale unor grupuri sau reviste care, fără să-și exprime explicit dorința de a înlocui Republica parlamentară cu un regim dictatorial, își afirmă ostilitatea față de aceasta și vizează o revoluție spirituală care i-ar reda națiunii franceze vitalitatea și ar fi în măsură să se opună celor doi Leviatani materialişti care amenință Europa: comunismul rusesc și hipercapitalismul „made in USA”. Reviste cum sunt *Combat* sau *L'ordre nouveau* (*Lupta* și *Noua Ordine*) la care colaborează numeroși intelectuali de dreapta (J.P. Maxence, Jean de Fabrègues, Thierry Maulnier etc.) și în mai mică măsură și într-o altă perspectivă *Esprit* (*Spiritul*) a lui Emmanuel Mounier, își au rădăcinile în acea căutare a unei „a treia căi” ce caracterizează spiritul „nonconformiștilor din anii treizeci”.

Evident, ca și fascismul însuși, admirația mai mult sau mai puțin discretă pentru regimurile autoritare și totalitare de dreapta nu se limitează doar la Franța, chiar dacă în această țară atracția

exercitată de dictatura neagră și de cea brună a fost cea mai puternică. În Anglia de exemplu, regimul lui Mussolini a avut încă de la început în lumea intelectuală lingușitori zeloși, iar regimul Führerului și-a avut și el adepții săi. Dacă pentru T. S. Eliot, Wyndham Lewis, Roy Campbell și W.B. Yeats „iluzia fascismului” s-a risipit în ajunul războiului, aceasta l-a determinat pe poetul Ezra Pound să aleagă exilul în Italia unde va conduce în timpul războiului emisiuni ale posturilor de radio fasciste. În 1945 el va fi arestat de aliați și va sfârși până la urmă prin a înnebuni.

Culturile totalitare

Spre deosebire de regimul mussolinian și de cel hitlerist care au trecut rapid la fascizarea culturii, URSS a fost la început, în epoca NEP-ului (Noua Politică Economică) până la venirea lui Stalin, teatrul unei liberalizări culturale însoțită de o creativitate deosebită. Mai bine spus, intervenția statului este acum foarte discretă. Partidul se mulțumește să împartă elogii și critici în funcție de gradul de „utilitate socială” a operelor apărute, dar acestea nu trebuie încă să se conformeze unui „model” elaborat de instituțiile conducătoare. „Comuniștii – scrie Troțki în *Literatură și Revoluție* – trebuie să acorde artistului o totală independență, cu condiția ca acesta să nu fie împotriva revoluției”. Și chiar dacă conducătorii bolșevici se simt mai apropiați de grupul *Prolet Kult*, care propovăduiește adoptarea unui model cultural autentic „proletar”, decât de Frontul de Stânga al Artei ai cărui reprezentanți principali – pictorul Kandinsky care se va exila mai târziu în Occident, dar mai ales poetul Maiakovski cel care se va sinucide în 1930 pentru a scăpa de hărțuirile și deziluziile lumii birocratice staliniste – devin „ecoul” tendințelor suprarealiste și avangardiste care cuceresc în acel moment Europa de Vest, ei nu vor lua în mod oficial atitudine împotriva acestora din urmă.

Rezultă de aici o efervescență de idei și de căutări estetice care influențează toate domeniile vieții intelectuale și artistice: literatura cu prezența constantă a unui puternic curent individualist legat

în mod romantic de epoca revoluționară, dar foarte atent să-și păstreze drepturile de a critica, de a da frâu liber fanteziei și de a practica un rafinament al formei; artele plastice, în ciuda condamnării lor în 1922 de către „Asociația artiștilor plastici din Rusia revoluționară”, la un „formalism” fără limite; muzica cu creațiile lui Hacıaturian și Șostakovici (Prokofiev nu se va întoarce în URSS decât în 1933, iar Rahmaninov s-a refugiat în Statele Unite, unde, nesuportând dezrădăcinarea, compune puțin) etc. Cinematograful, cu toate că din 1919 a fost pus sub controlul „Comisariatului Poporului pentru Educație” și însoțit de o Școală de Stat, a constituit, se pare, mărturia cea mai plină de vitalitate și de creativitate a culturii sovietice din epoca NEP-ului. Eisenstein (*Greva, Octombrie, Cuirasatul Potemkin, Linia generală*) a cărui operă cinematografică reușește să împace suflul revoluționar, intenția didactică și căutarea estetică și tehnică ce va face epocă în istoria cinematografei europene, Pudovkin (*Mama, Sfârșitul Sankt-Petersburgului*), Trauberg, Emler (*Omul care și-a pierdut memoria*) sunt reprezentanții cei mai iluștri ai unui vector cultural despre care Lenin spunea: „dintre toate artele, arta cinematografică este cea mai importantă pentru noi”.

Totul se schimbă însă odată cu începuturile epocii staliniste. Într-adevăr, din 1925, scriitorii și artiștii sunt chemați să se angajeze în bătălia pentru Plan, iar trei ani mai târziu, Asociația scriitorilor sovietici primește ca însărcinare de la Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice să „susțină platforma puterii sovietice”. Din acel moment, în timp ce învățământul de toate gradele este

impregnat de ideologia marxistă, noua literatură primește drept misiune să exprime „aspirațiile maselor” și obiectivele economice și sociale ale regimului. Astfel se conturează ceea ce din 1932 se va numi „realismul socialist”, adevărată doctrină oficială sistematizată mai târziu de Jdanov, care urmărește „descrierea omului ca membru al societății”, îndepărtarea acestuia de „frământările intelectualilor șovăitori” și glorificarea eroului individual, cât și eroismul maselor care „se sacrifică pentru construirea unei lumi noi”. Respingerea „formalismului” și a „subiectivismului” ca și a „primitivismului naturalist” considerate drept „burgheze” de către doctrinele „realismului socialist”, folosirea sistematică a înșelătoriei și a bastonului – pe de o parte laudele, onorurile, posturile de conducere oferite cu generozitate de instituțiile partidului scriitorilor și artiștilor ce se conformau modelelor, pe de altă parte o cenzură strictă și curând o represiune nemiloasă – vor avea drept efect apariția unei literaturi stereotipe, din care se desprind totuși câteva mari nume ca cele ale lui Ilya Ehrenburg și Șolohov, dar în care domină conformismul și mediocritatea prin operele lui Furmanov (*Ceapaev*, 1923), Alexei Tolstoi (*O mie nouă sute optsprezece*), Serafimovici (*Torentul de fier*), Fadeiev (*Înfrângerea*, 1927), Ivanov (*Partizanii*) etc.

Artele plastice sunt puse și ele în slujba „construirii socialismului”, se văd limitate la glorificarea regimului, a realizărilor sale și a conducătorilor acestuia și obligate să se întoarcă la un stil figurativ convențional, total străin de tradițiile artistice ale țării. Arhitectura modernă,

care în primii ani ai revoluției, beneficiase de favorurile puterii, este și ea abandonată pentru o „revenire la ordine” care de altfel caracterizează societatea stalinistă în ansamblul ei, și care se concretizează prin adoptarea unui stil neoclasic greoi, cu o decorație abundentă și destul de pompoasă. Muzica este și ea pusă la punct, un mare geniu muzical ca Prokofiev sfârșind până la urmă prin a compune în 1939 partitura unei „Ode lui Stalin”. În sfârșit, istoria este rescrisă, psihanaliza condamnată, științele umaniste orientate în direcția doctrinei marxist-leniniste. Evident, cinematograful nu este nici el neglijat, exceptând sfârșitul acestei perioade când, în acest domeniu, se produce o renaștere remarcabilă prin filmele istorice ale lui Petrov (*Petru cel Mare*) și Eisenstein (*Alexandr Nevski*).

În Italia, „ameliorarea culturală” – a se traduce punerea la punct a culturii și înregimentarea sa în serviciul regimului – nu se face, nici aici, de azi pe mâine și mai ales nu este împinsă atât de departe ca în URSS-ul stalinist sau ca în Germania nazistă. Pe de altă parte, chiar în interiorul fascismului nu există în acest domeniu o unitate de idei și de punere în aplicare a acestora.

Spiritul contestatar al ordinii stabilite și violent antiburghez al primei faze a fascismului continuă în toată perioada să inspire un anumit număr de intelectuali care aderaseră la ideologia fasciilor, din admirație pentru nihilismul său regenerativ. Aceștia sunt fie naționaliști futuriști ca Mario Carli, Ardengo Soffici și Marinetti, fie foști „internaționaliști de stânga” ca Malaparte. Toți își leagă disertațiile de idealurile „revoluționare” ale fascismului și denunță

evoluția conservatoare și îmburghezirea unui regim, care totuși nu-i lipsește nici de onoruri nici de venituri și care începând din 1936 nu va ezita să revină la ideile lor nonconformiste pentru a-și justifica desăvârșirea sa totalitaristă.

În unanimitate de acord să denunțe „deriva burgheză” a Italiei mussoliniene, intelectualii și artiștii militanți sunt în schimb divizați în ce privește sensul pe care să-l dea „revoluției fasciste”. Curentului modernist și centralizator reprezentat de scriitorul Bontempelli și de revista sa *Novecento* (*Secolul douăzeci*), de pictorii De Chirico, Morandi și Carré, i se opune în anii 1920 o tendință provincialistă, populistă și ultrareacționară reprezentată mai ales de revista *Il Selvaggio* (*Sălbaticul*) a lui Mino Maccari, la care colaborează Soffici și Malaparte.

Dacă unii dintre acești scriitori și artiști se îndepărtează de regim puțin câte puțin, din fidelitate față de propriile idealuri ca Marinetti, sau din oportunism, alții, cum ar fi Soffici vor merge până la capăt și vor susține după 1943 efemera și cruda Republică a lui Saló.

Alături de această minoritate reprezentativă a unei culturi autentic „fasciste”, majoritatea intelectualilor care s-au alăturat dictaturii mussoliniene au făcut-o pentru că îi aprobau evoluția conservatoare și adeziunea la ideile naționalismului clasic, cu o anume rezervă ca d'Annunzio, sau cu un entuziasm mai mult sau mai puțin sincer ca Prezzolini și Papini, sau din oportunism pur și simplu ca Pirandello (premiul Nobel pentru literatură în 1934).

Această raliere a unei părți importante a lumii

intelectuale, abandonarea de către fascism a idealurilor sale de la început pentru cele ale tradiției intelectuale burgheze, apoi amplexarea pe care o ia cultul pentru Duce, toate au concurat la propagarea unui conformism cultural care datorează mult și încorporării creatorilor de artă și literatură în structurile controlate de putere: corporații specializate, Institutul Fascist al Culturii, Academia Italiană etc. Premii și distincții numeroase au fost instituite pentru a recompensa realizările care au contribuit cel mai mult la gloria regimului. Rezultă din toate acestea o sclerozare a culturii oficiale, vizibilă mai ales în artele plastice, în mare parte în slujba reprezentării unei istorii naționale rescrisă pentru a glorifica fascismul, a transpunerii figurative a vieții cotidiene din „noua Italie”, sau a reproducerii obsesive și idealizate a imaginii șefului charismatic.

În ciuda realizărilor de valoare, cum este Gara din Florența a lui Michelucci, Casa Fasciei a lui Come de Terragni, diversele manifestări ale unui modernism reprezentat de mișcarea promovată de „Secolul douăzeci” (Muzio, Pizzigoni, Fiocchi etc.) și care s-a concretizat mai ales la Milano (Piața Republicii) și la Torino (Uzina Fiat – Lingotto, expoziția din 1928), arhitectura, deși foarte diversificată, nu va reuși până la urmă să găsească o linie de mijloc între aspirațiile moderniste și funcționaliste și reproducerea stilului medieval și al stilului antichității romane. Cu cât regimul va încerca să-și impună normele totalitare, cu atât se va accentua tendința de a alege între cei doi arhitecți-vedete, Pagano „funcționalistul” și Piacentini oportunistul, cel ale cărui concepții

arhitecturale se potriveau mai bine cu funcțiile de reprezentare și de punere în scenă a maselor, cu care artele erau investite. De aici dezvoltatul caracter neo-clasicist al stilului „lictor” prezent în numeroase orașe ale peninsulei și eșecul grandiosului proiect al Expoziției Universale de la Roma, prevăzută pentru 1942, și care din cauza constrângerilor va duce la construirea unui cadrilaj rece de monumente rigide și pompoase.

Este evident că prin intermediul culturii de masă, fascismul a reușit să pătrundă adânc în societatea italiană. Am văzut că acesta folosea în mod sistematic toate mijloacele moderne de informare în masă și de divertisment, presă, magazine ilustrate, afișe, „benzi desenate” (*fumetti*), radioul, punându-se accent în special pe cinematografie, considerată de Mussolini drept „arma cea mai puternică”.

Or, chiar dacă cinematograful italian este supus începând din 1923, unei cenzuri foarte stricte, iar din 1934 este plasat sub controlul direct al statului și al partidului, aceasta nu duce totuși la o fascizare fără limite a mării producții. Conștienți de faptul că publicul ar putea respinge un cinematograf bazat pe ficțiune, „împănat” de o ideologie explicită, conducătorii fasciști se împacă cu ideea unei producții de filme care răspunde aspirațiilor micii burghezii legată de valorile tradiționale, cu condiția să nu apară pe ecrane – și autocenzura realizatorilor este suficientă – nicio reprezentare deviantă capabilă să afecteze imaginea unei societăți armonioase și fără probleme. În aceste condiții operele de factură strict fascistă sunt rare, nu mai mult de vreo treizeci de filme în toată perioada, între care multe se leagă mai mult de

ideologia naționalistă sau colonialistă „clasică”, decât de idealurile caracteristice regimului; este cazul filmelor *Scipio Africanul* de C. Gallone sau *Escadronul alb* al lui A. Genina.

Se observă astfel limitele culturale ale totalitarismului fascist, ilustrate de eșecul cinematografului de ficțiune „politică” în fața unui cinematograf utilizat ca mijloc de evadare din realitate, puțin diferit până la urmă de modelul hollywoodian. De altfel, la sfârșitul perioadei asistăm în acest domeniu, ca în multe altele la trezirea unui spirit contestatar care, strecurându-se pe lângă politica regimului, se conturează tot mai mult odată cu izbucnirea războiului, pentru a sfârși în 1943 prin a crea opere ce aparțin deja inspirației neorealiste, cum sunt: *Obsesia* lui L. Visconti și *Copiii ne privesc* al lui V. de Sica.

Dimpotrivă, domeniul propagandei explicite și directe se poate mândri cu paradele paramilitare și mitingurile de masă în cursul cărora Ducele dialoghează cu mulțimea potrivit unui ritual inaugurat de D'Annunzio la Fiume, sau manifestările unui sport-spectacol devenit și el aproape un monopol al statului. Într-adevăr, spectacolul sportiv constituie o excelentă metodă de a distrage atenția maselor de la preocupările cotidiene, mai ales când este completat de lectura ziarelor și audierea unor emisiuni radiofonice specializate. Acesta permite, cu cheltuială puțină să se stimuleze pornirile naționaliste și se desfășoară în locuri unde se pot desfășura cu ușurință acțiunile propagandistice ale fascismului. Sporturi populare, virile, sporturi pentru săraci, fotbalul și boxul vor fi folosite drept instrumente de propagandă, fiind

reprezentate de tîmplarul Primo Camera devenit campion mondial de categorie grea la New York, și de vedetele echipei albaștrilor (*squadra azzura*) de două ori învingătoare în Campionatul Mondial din 1934 și din 1938.

Limitele „ameliorării culturale” dorite de fascism sunt ilustrate mai puțin decît în Germania de exilul în masă al intelectualilor și artiștilor și mai mult de rezistența pasivă față de acțiunile totalitare, manifestată de o parte dintre intelectualii neatașați de regim, uneori aflați în conflict deschis cu acesta, ca filozoful Benedetto Croce. Printre aceștia și-a recrutat literatura italiană din cei douăzeci de ani de fascism pe cei mai de seamă reprezentanți ai săi: un Elio Vittorini (*Garoafa roșie*, 1933, *Conversație în Sicilia*, 1941) un Cesare Pavese (poemele din volumul *A trudi fără vlagă*, 1936 și *Țara ta*, 1941), un Alberto Moravia (*Indiferenții*, 1919), un Ignazio Silone care, după ce a luat drumul exilului mai întîi la Moscova, apoi în Elveția după expulzarea din Partidul Comunist, își va publica cele mai bune cărți ale sale: *Fontamara* (1930), *Pâinea și vinul* (1937), *Sămînța sub zăpadă* (1940) etc.

La zece ani după „revoluția fascistă”, nazismul a făcut mari eforturi pentru a recupera „întârzierea” față de omologul său transalpin, dar a mers mult mai departe decît acesta pe calea totalitarismului cultural și a înregimentării lumii artistice și literare. Încorsetarea impusă de Ministerul Culturii și al Propagandei condus de Goebbels și de Camera Culturii, în care trebuie să se înscrie toți scriitorii și artiștii, este de la bun început sprijinită pe obiective clar definite care vizează promovarea unei noi estetici în cel de al III-lea Reich. Liberalismul și

intelectualismul care nu pot fi decât niște manifestări ale intelectualilor și artiștilor „degenerați”, trebuie să fie înlocuite cu idealul „nordic” al artei bazat pe principiul potrivit căruia „sângele și pământul constituie esența comunității germane”, iar arta „în manifestarea sa nu este un act estetic ci biologic” care trebuie să ilustreze rasa, națiunea, „frumusețea germanică” și al cărui scop exclusiv trebuie să fie redarea sufletului popular conștient de unitatea și de forța sa.

Pentru a impune această cultură *Völkish*, regimul începe prin a înlătura tot ce ar putea să se opună difuzării acesteia. În domeniul artelor, în 1937, la München, „Marea Expoziție a Artei Germane” este organizată de regim ca o reacție împotriva „Artei degenerare”, altfel spus, arta sănătoasă și plină de elan vital a reprezentanților germanismului triumfător se opune morbidității estetice „cosmopolite” și „iudeo-bolșevice” reprezentată în concepția conducătorilor celui de al III-lea Reich de dadaism, suprarealism, expresionism și de arta abstractă. Rezultatul nu este cel scontat, căci aflul vitalizator la „acest adevărat infern al omului inferior” (potrivit catalogului expoziției „degeneraților”) este considerat de organizatori drept suspect, ceea ce-i va determina să se abțină în viitor de la astfel de inițiative. Ei se vor mulțumi să scoată din muzee și din colecțiile publice tot ce este considerat incompatibil cu „sufletul poporului german”: nu numai operele lui Klee, Kandinski, Borbach sau Kokoschka, ci și cele ale pictorilor italieni moderni și ale impresioniștilor francezi. Multe dintre acestea vor fi vândute la licitații în Elveția, sau vor fi distruse.

În domeniul literelor și al filozofiei, ostilitatea față de „modernism” sub toate formele sale, este tot atât de virulentă și aberantă. Și aici, regimul nu se mulțumește să scoată din biblioteci și să ardă în ruguri uriașe operele filozofilor și scriitorilor comuniști, socialiști și liberali. Se distrug claie peste grămadă lucrările lui Einstein, Freud, H.G. Wells, Gide, Proust, Voltaire, Romain Rolland și Jack London. Chiar și „tovarășii de drum” susținători ai „revoluției conservatoare”, chiar și Ernst Jünger care în cartea sa *Muncitorul* fusese apărătorul unui socialism național apropiat de prima etapă a nazismului, toți au aceeași soartă. Tot așa se întâmplă și în muzică: zeci de dirijori evrei de renume internațional trebuie să-și părăsească pupitrele, în timp ce Mendelssohn și Mahler sunt interziși în concerte.

Se înțelege de ce, în aceste condiții, exilul în afara frontierelor Reich-ului sau „emigrația internă”, adică tăcerea, au fost singurele ieșiri posibile pentru adevărații creatori. Cu miile, scriitori, artiști și savanți, vor lua drumul străinătății, la început către țările din Vestul Europei, apoi pe cel îndepărtat și adesea definitiv, către Statele Unite. De la Einstein la sociologii Școlii din Frankfurt, de la Gropius la Brecht, de la pictorii și cineasții expresioniști la Thomas Mann, de la Wasserman la Remarque, toată spuma culturii germane ridică pânzele lăsând câmp liber noii „elite” culturale a regimului. În rândurile acesteia numele mari sunt puține, cu excepția filozofului Martin Heidegger, devenit rector al Universității din Freiburg și a muzicianului Richard Strauss a cărui colaborare cu regimul va fi de altfel de scurtă durată.

Așa încât cultura *Völkish* pe care conducătorii naziști au încercat să o promoveze nu a dat altceva decât opere de circumstanță realizate de scriitori de mâna a doua cum sunt Hans-Friederich Blunck, Hermann Claudius și Hans Carossa, de pictori mediocri precum Conrad Hommel, Paul Hermann și Fritz Erler, de sculptori preocupați de reproducerea stereotipă a modelelor glorificate ale *Reichskulturkammer* cum sunt Kolbe, Klimsch și Scheibe. Se sustrag într-o oarecare măsură regulilor acestei arte, înțepenite și conformiste, arta statuară a lui Thorak, dar mai ales a lui Arno Breker, câteva tablouri ale lui Ziegler și Padua, ca și o întreagă producție artistică ce ține mai mult de arta „designului” decât de cea a picturii sau sculpturii. Cât despre arhitectură, după ce *Bauhaus* a fost închisă de naziști, aceasta este supusă mai mult decât alte arte presiunii ideologice a regimului care, sub influența lui Speer căruia i se datorează construcția noii Cancelarii, esplanada Zeppelin din Nürnberg și numeroasele proiecte de reconstruire a capitalei, susține un stil neoclasic rece și apăsător.

Alături de câteva realizări originale efectuate în cadrul aceluia *Thingstätte*, teatrul în aer liber unde se joacă piese populare în care se implică și publicul, singurele producții culturale de calitate, din punct de vedere tehnic și lăsând la o parte conținutul, aparțin domeniului cinematografic.

Imediat ce cadrul administrativ și politic a fost pus la punct, regimul a organizat în mod progresiv, exact ca în Italia, restructurarea industriei filmului potrivit politicii sale de consolidare a monopolurilor. După achiziționarea casei de film TOBIS în 1933, acesta profită de grava criză economică ce lovește

cinematografia germană pentru a intensifica concentrarea, acțiunea terminându-se în 1942 prin crearea UFI-ului care controla direct o mare parte a sălilor, sistemul de distribuție și instalațiile tehnice. Cinematograful german va beneficia de acum înainte, mai ales prin studiourile din Babelsberg, de cele mai bune echipamente europene, iar în 1938, industria de film a Reich-ului se situează pe locul doi în lume, după cea a Statelor Unite.

Cu toate că cinematografia Germaniei naziste a continuat să funcționeze, ca cea din Italia, în cadrul strict al economiei de piață, impulsivitățile puterii și înregimentarea acestei activități industriale și artistice au fost aici mai puternice decât în peninsulă. Scopul său declarat fiind acela de a stimula afectivitatea maselor puțin receptivă la ideile abstracte și să le convingă nu să le instruiască, făcându-se apel mai mult la forța sentimentelor decât la cea a rațiunii, trebuia să se stabilească o bază nouă care să marcheze ruperea definitivă de tot ce era considerat ca o degenerescență a Germaniei naziste. Comportamentele acestui spirit nou au fost naționalismul și rasismul, teme majore ale filmografiei explicit „național-socialiste”.

Stilul monumental al celebrelor documentare de lung metraj ale celui de al III-lea Reich a fost creat de Leni Riefenstahl, „consiliera secretă a Führerului” și cineastă atrasă de Partid în vederea Congresului de la Nürnberg. Începând din 1933, *Victoria credinței* permite publicului să descopere fastul și ritualul unei mari adunări naziste în care SS-iștii apar pentru prima dată. În anul următor, pentru *Triumful voinței* se pun la dispoziția

realizatoarei mijloace tehnice și financiare importante, aceasta reușind să creeze o atmosferă care părea spontană, deși totul fusese minuțios pregătit și dirijat în funcție de prezența camerelor de filmare. În 1936 *Olympiada*, „sărbătoare a sportului, sărbătoare a frumosului” (titlul francez: *Zei pe stadion*), realizată cu cheltuieli enorme, cu ocazia Jocurilor Olimpice de la Berlin, a avut un succes internațional, cu toate că alături de câteva momente frumoase (maratonul, cursa de 100 de metri câștigată spre marea supărare a Führerului de americanul de culoare Jesse Ownes), manifestarea a avut secvențe închinată „rasei stăpânitorilor”, comparați cu eroii antichității, care nu au fost lipsiți de ridicol.

În ajunul războiului, rasismul era exprimat în termeni de o violență și de o lipsă de umanism nemaiîntâlnite până atunci pe ecrane, prin filmul ca *Evreul etern* de F. Hippler, dar mai ales de *Evreul Süß* care în timpul conflictului a făcut turul Europei ocupate. Paralel, se punea accent pe o serie de opere cinematografice patriotice și calificatoare, despre eroi celebri sau obscuri care făuriseră Germania, de la Frederic al II-lea la Bismarck, de la patrioți ce s-au opus dominației napoleoniene, la luptătorii anonimi din timpul Războiului cel Mare și la „martirii” cauzei național-socialiste.

Ca și în Italia, filmele de divertisment care au făcut cunoscute în lumea întreagă starurile cinematografului german (Marika Röck, Zarah Leander, Emil Jannings, Hans Albert etc.), reprezintă din punct de vedere cantitativ partea cea mai importantă a producției cinematografice. Totuși, în numele mobilizării spirituale

(*Wehrgesinnung*), temele majore ale politicii au fost permanent prezente chiar și în comediile cele mai anodine. În sfârșit, „actualitățile” au ocupat un loc de cinste în programe, mai ales în timpul războiului, când durau uneori până la trei sferturi de oră. Cele patru jurnale filmate care existau până în 1939 (UFA, Fox, Tobis, Deuling) au fost reunite în 1940 pe o singură bandă, *Actualitățile germane*, plasate sub controlul direct al lui Goebbels și supuse unei cenzuri personale a Führerului.

Pe 14 noiembrie 1938, o hotărâre antisemită publicată de *Völkischer Beobachter* a interzis accesul evreilor la toate manifestațiile culturale germane. Plecarea celor care au format coloniile germanice din Paris și de Hollywood a constituit o pierdere imensă pentru cinematograful german, dar studiourile de Neubabelsberg continuă să rămână un pol major al cinematografilei europene.

Practici sociale și timpul liber al maselor

Aglomerarea demografică a societăților, chiar dacă a servit totalitarismului drept punct de sprijin, a produs aceleași efecte asupra comportamentelor sociale, dezvoltarea spectaculoasă a marilor orașe și a consumului de masă, tirajele tot mai mari ale presei de informație, radioul și cinematograful unindu-și eforturile și influența pentru a uniformiza gusturile și modul de viață.

În perioada interbelică, numeroși intelectuali și moraliști își exprimă îngrijorarea față de această uniformizare amenințătoare și atrage atenția asupra pericolului care amenință civilizația europeană prin transformarea individului într-un „robot”. Francezul Georges Duhamel descrie cu o precizie care înspăimântă „moartea industrială” așa cum a observat-o el în abatoarele din Chicago, simbol al unei Americi a cărei evoluție o prefigurează pe cea a continentului european. Spaniolul Ortega Y Gasset descrie în *Revolta maselor* (1930), individul strivit de mecanismul social anonim, iar britanicul Aldous Huxley evocă în *Minunata lume nouă* (1931) un viitor al uniformizării și manipulării maselor. Acestea sunt teme pe care realizatori de geniu ca germanul Fritz Lang (*Metropolis*, 1926) și Charlie Chaplin (*Timpuri noi*, 1936) le fac cunoscute în lumea întreagă.

Numai că masele sunt prea preocupate de problemele lor zilnice, prea dornice să guste puțin din confortul și plăcerile oferite de dezvoltarea industriilor moderne, rezervate până atunci unei

elite înstărite și prea conștiente de amenințările care se conturează în viitor, pentru a nu se bucura atunci când pot de îndeletnicirile plăcute ce li se oferă.

Între cultura elitelor rezervată unui mic număr de privilegiați care au timpul, bagajul intelectual și mijloacele financiare pentru a frecventa teatrul, galeriile de artă și concertele, pentru a face lungi călătorii în străinătate, ca să-și hrănească spiritul și sensibilitatea cu opere literare și artistice contemporane sau „clasice”, și cultura populară tradițională, mai ales rurală, care tinde să dispară sau să rămână la un „folclor” menținut mai mult sau mai puțin artificial, se dezvoltă o cultură de masă alimentată de presa de senzație, de magazinele ilustrate, de benzile desenate pentru tineri, inspirate de „comicsurile” americane, de emisiunile de varietăți difuzate la radio etc. Muzica ușoară, opereta, dar mai ales cântecul care înainte de război făcuse epocă în „café concertul” din multe țări europene, reușesc să-și găsească pe calea undelor o audiență care se extinde în toate colțurile continentului.

Două mijloace de răspândire în masă a culturii vor juca un rol determinat și vor sublinia admirația exagerată a epocii pentru distracțiile colective. Mai întâi sportul, practicat până la război doar de o elită socială, dar din care câteva discipline se transformă în anii '20 în practici de masă și în același timp în spectacole populare cărora presa și radioul le asigură o audiență enormă. Așa se întâmplă cu ciclismul cu cele două manifestări internaționale, „Turul Franței” și „Turul Italiei” la care participă starurile europene ale acestui sport - francezii

Vietto, Magne și Leducq, belgienii Mäes și Scieur, italienii Bottecchia și Bartali etc. – și cu probele populare ale „celor șase zile ale ciclismului” care, de la Paris la Berlin și de la Londra la Bruxelles pot să atragă 25.000 de spectatori pe seară. Același lucru se întâmplă și în box și în fotbal.

Primul va putea crea momente mediatice formidabile, cum a fost „meciul secolului” din 2 iulie 1921, în care s-au înfruntat pentru titlul mondial la toate categoriile, francezul Carpentier și americanul Dempsey. Marile cotidiene de informație s-au întrecut în ingeniozitate și cheltuieli pentru a fi primele care să anunțe marele public ce se înghesuia la ghișeele lor, rezultatul confruntării. Dar radioul este cel care creează evenimentul oferind ascultătorilor vestea în premieră (Dempsey învingător în runda a IV-a).

Al doilea, fotbalul, devine totodată și sportul popular practicat de un număr tot mai mare de admiratori din toată Europa, în timp ce rivalul său, rugby-ul, rămâne din punct de vedere social și geografic mult mai restrâns, dar și sportul-spectacol prin excelență, cu echipele sale vedete, „Arsenal” din Anglia, Marsilia, Sète, Montpellier, Roubaix, „Red Star” în Franța, „Torino”, „Juventus”, A. C. Milan în Italia etc. și cu stelele sale profesioniste adulate de public și plătite cu sume extrem de mari. Cupa *Jules Rimet* care încoronează din patru în patru ani cea mai bună echipă mondială, devine deja titlul unei competiții internaționale între latino-americani și europeni.

Cu excepția Los Angelesului care va găzdui în 1932 cea de a X-a Olimpiadă, marile capitale europene organizează tot din patru în patru ani

marea competiție a sportului mondial care este reprezentată de Jocurile Olimpice: Anvers în 1920 de unde sunt excluși cei învinși în război și sportivii URSS-ului, Paris în 1924 unde sunt prezente 44 de țări cu 3.000 de concurenți, Amsterdam în 1928, în ciuda opoziției reginei Wilhelmina, care consideră Jocurile o „ceremonie păgână” și unde au câștigat mai ales campionii Europei de Nord (Suedia, Finlanda, Danemarca, Regatul Unit, Germania) în sfârșit Berlin, în 1936, pe fundalul unei selecții rasiste, a boicotului ratat și a paradei naziste.

Dar mai ales cinematograful este marele divertisment al maselor în perioada dintre cele două războaie. Înainte de primul război mondial, cinematograful francez ocupase un loc dominant pe piața mondială or, din 1915, trebuie să facă față concurenței filmelor „made in Hollywood” care încep repede să i-o ia înainte. Introducerea sonorului în 1927, care cere mijloace financiare și mai mari, accentuează acesta tendință și duce, așa cum am văzut, la o concentrare care avantajează industriile cinematografice americane și germane. Cu mult înainte ca venirea la putere a nazismului și acțiunile militare hitleriste să provoace un exod în masă al mediilor cinematografice, America începuse deja să-și atragă numeroși realizatori și actori de talent: englezul Charlie Chaplin, germanii Lubitsch, von Sternberg și von Stroheim, danezul Carl Dreyer, suedezul Sjöström și compatrioata acestuia, divina Greta Garbo etc.

Dacă expresionismul german și școala sovietică domină, datorită calității și originalității, cinematografia anilor douăzeci, dacă producțiile britanice, suedeze, daneze și italiene ocupă în toată

această perioadă un loc de cinste în filmografia europeană, este incontestabil faptul că, în deceniul ce precede războiul, cinematograful francez își învinge prin calitatea sa toți concurenții: cinematograful de divertisment cu comediile sale ușoare și marile fresce istorice, cinematograful de factură socială și politică cu realizări ca *Paisprezece iulie* și *Libertatea ne aparține* de René Clair, *Marseilleza*, *Toni* și *Marea iluzie* de Jean Renoir, cinematograful „negru” inspirat din atmosfera creată de criză cu filme ca *Pépé le Moko* de Julien Duvivier, *Cheiul cețurilor* și *Hotel Nord* de Marcel Carné (pe un scenariu de Jacques Prévert după un roman de Pierre MacOrlan), *Regulile jocului* de Renoir etc.

În cursul celor doi ani ce preced izbucnirea războiului, această cultură mediatizată este impregnată de o atmosferă războinică, în mai mică măsură și mai lent în țările democratice, mai intens și mai repede în cadrul dictaturilor. Creațiile militariste ale cinematografiilor naziste și fasciste (*Santinele de bronz* de Marcellini, *Luciano Serra pilotează* de Alessandrini, *Legiunea Kondor* de Karl Ritter) le răspund *Alexandru Nevski* de Eisenstein (1938) și producțiile franceze care glorifică epopeea armatei coloniale (*La Bandera* de Duvivier, 1935, *Trei din Saint-Cyr*). Pe teritoriul Hexagonului nu se caută numai *Totul este bine Doamnă marchiză* ci și *Legionarul meu* și *Flutură micuț drapel*. În concordanță cu aceste mici evenimente „culturale”, sondajele de opinie care își fac apariția în Franța și în Anglia arată foarte clar că majoritatea locuitorilor acestor țări consideră războiul inevitabil și că iluzia creată la München odată spulberată, toată lumea s-

a resemnat să lupte dacă numai în felul acesta Hitler poate fi oprit. „Înseninarea“ din 1936 ia sfârșit, iar *les années folles* aparțin de acum înaintea amintirilor mitizate. După acei ani treizeci de-a dreptul nebunești, începe pentru Europa lungul calvar al anilor însângerați.

Partea a II-a
(1945-1992)

DE LA IALTA LA MAREA PIAȚĂ
COMUNĂ ȘI LA PROIECTELE DE
UNIUNE POLITICĂ EUROPEANĂ

Capitolul 6

EUROPA ÎN TIMPUL „RĂZBOIULUI RECE“

■ *Imediat după al Doilea Război Mondial, Europa pare să fie în plin declin. Chiar dacă Conferința de la Ialta nu a fost o „împărțire a lumii“, raportul de forțe duce la o divizare a continentului. Acesta este aproape distrus: pierderile umane, distrugerile materiale, scăderea masivă a producției, prăbușirea financiară, criza morală cauzată de masacrele războiului și de genocid i-au zdruncinat din temelii valorile și fundamentele pe care-și sprijinea puterea.*

■ *În această situație dificilă, începuturile războiului rece sapă o prăpastie între cele două Europe. Temându-se de expansionismul sovietic, țările Europei Occidentale își întorc privirea spre Statele Unite care le oferă un ajutor economic prin Planul Marshall și o protecție militară prin semnarea Pactului Atlanticului. În ceea ce privește țările din estul Europei ocupate de Armata Roșie, acestea trec printr-un proces de „satelizare“ politică și economică ce le conduce la o aliniere totală față de Uniunea Sovietică. Influențați de Kominform, comuniștii din Europa de Vest se*

lansează într-o ofensivă politică ce îi face să fie excluși din toate guvernele. Odată cu „lovitura de la Praga”, apoi blocada Berlinul din 1948, Europa devine teatrul principal al Războiului Rece.

■ Declanșarea în 1950 a războiului din Coreea duce la o delimitare clară a blocurilor antagoniste. În Occident, psihoza anticomunistă duce la o „vânătoare de vrăjitoare”, în timp ce mișcarea de decolonizare sprijinită de URSS și de China este percepută ca o fațetă a ofensivei comuniste. În URSS este epoca marilor epurări și a „monolitismului”²⁴⁷, căci Stalin este îngrijorat de pericolul contaminării de sciziunea iugoslavă. Pentru a scăpa de pericolul comunist, Europa Occidentală, inspirată de Jean Monnet, pune bazele unificării sale.

■ Moartea lui Stalin în 1953, urmată de armistițiul din Coreea, deschide o perioadă de destindere pe care Hrușciiov o va califica drept „coexistență pașnică”. Acordurile de la Geneva asupra Indochinei (1954), împăcarea dintre sovietici și Tito, tratatul austriac de stat (1955), acordurile asupra regiunii Sarre și a Triestului marchează reluarea dialogului și înlăturarea riscului imediat al unui război.

În cursul celui de al doilea război mondial, politica de expansiune a regimurilor fasciste, apoi atrocitățile naziste au făcut ca o mare parte a

umanității, europeni sau neeuropeni, să devină conștienți de solidaritatea umană în fața pericolului comun. „Marea Alianță” care s-a constituit la sfârșitul lui 1941 între regimuri politice și sociale atât de diferite ca cele ale democrațiilor occidentale și al URSS pare să arate că, conștienți de amenințarea pe care nazismul o reprezintă pentru societatea civilizată, adversarii Axei sunt gata să treacă peste divergențele ideologice și conflictele de interese pentru a pune bazele unei păci durabile, fondată pe respectul reciproc al partenerilor și fără intenția de a înlocui hegemonia Reich-ului cu propria lor hegemonie.

Într-adevăr, încă din 1943, înfrângerea Germaniei pare să fie sigură și cele trei state care conduc lupta împotriva lui Hitler încep să se întrebe cum va fi colaborarea lor viitoare nu numai în vederea câștigării războiului în cele mai bune condiții posibile și cât mai repede, ci și în ce privește restabilirea păcii. Problema este prea importantă, prea strâns legată de viitorul și de securitatea fiecăruia și este prea hotărâtoare pentru soarta continentului, unde s-a localizat epicentrul seismului pentru ca rezolvarea conflictului să fie lăsată la voia întâmplării și a improvizației. În această perspectivă, marii Aliați organizează conferințe internaționale, ca cea de la Teheran care, din 28 noiembrie până pe 1 decembrie 1943, îi reunește pe Roosevelt și pe Stalin și în care se fac schimburi importante de păreri în ceea ce privește perioada de după război.

Ialta

Soarta Europei eliberate se hotărăște în special la Ialta, în Crimeea, în februarie 1945. Aici, nu numai că cele trei mari puteri au procedat la o împărțire clară a Europei, așa cum s-a spus mereu de atunci, transformându-se această reuniune a viitorilor învingători într-un adevărat „mit”, dar, pentru că în momentul întâlnirii, hotărârile sunt absolut esențiale, occidentalii nu au altă alegere decât să-l oblige pe Stalin la un angajament solemn de respectare a drepturilor și suveranității „popoarelor eliberate” sau să-i declare război, ceea ce nimeni nu mai dorește după șase ani de conflict armat.

Desigur că ideea împărțirii este prezentă în mințile tuturor celor prezenți. În 1939 și 1940, Stalin nu a ezitat să negocieze cu Hitler „restituirea” teritoriilor pierdute de URSS în 1917 și în timpul primului război mondial, iar mai târziu el a propus în două rânduri aliaților săi o împărțire de comun acord a zonelor de influență în Europa. De fiecare dată, britanicii și americanii au răspuns printr-un refuz.

Or, în octombrie 1944, Churchill s-a dus la Moscova și împreună cu Stalin a improvisat pe un colț de masă un acord foarte vag care delimita „zonele de influență” ale celor două țări în Balcani, URSS primind 90% din România, 80% din Bulgaria și Ungaria, Regatul Unit 90% din Grecia, iar în privința Iugoslaviei împărțirea făcându-se pe principiul *fifty-fifty*. Făcând acest lucru, primul-ministrul britanic s-a ocupat de ceea ce era mai

urgent. În fața unei Uniuni Sovietice ale cărei armate se năpusteau din vara lui 1944 peste întreaga Europă de Est și pe care nimeni nu putea să o facă să dea înapoi, singura soluție era să încerce o stagnare a situației așa cum era în așa fel încât să se asigure o pace măcar provizorie. Roosevelt crede și el în posibilitatea unei înțelegeri sincere cu stăpânul Kremlinului, dar până atunci, ceea ce dorește este să câștige războiul. Așadar, el nu acceptă să recunoască acordul anglo-rusesc oricât de explicit ar fi acesta și refuză să aprobe orice proiect de reîmpărțire a Europei care ar lua-o înaintea hotărârilor viitoare conferințe de pace. Cel mult, se resemnează să satisfacă pretențiile sovieticilor în Extremul Orient și să admită dezmembrarea Germaniei, în schimbul concesiilor făcute de ruși în ceea ce privește Națiunile Unite, dar mai ales în schimbul promisiunilor făcute de Stalin de a intra în război împotriva Japoniei după două sau trei luni de la capitularea germană.

Acestea sunt pozițiile celor trei mari puteri în momentul în care se deschide Conferința din Crimeea. În acel moment, adevărul este că cartea războiului se joacă în favoarea sovieticilor. Armatele lui Jukov și Koniev se află pe Oder, la mai puțin de 80 de kilometri de Berlin, în timp ce în urma eșecului operațiunii de aeropurtare care i-ar permite lui Montgomery să treacă Rhinul la începutul toamnei, apoi în urma contraofensivei lansate de von Runstedt la mijlocul lui decembrie în Ardeni, Aliații occidentali bat pasul pe loc în zone puțin favorabile atacurilor cu blindate și nu pot spera să treacă Rhinul înainte de luna martie. Rușii cunosc bine această situație și profită de ea pentru

a-și mări pretențiile, cu atât mai mult cu cât arma nucleară nefiind încă operativă, nimeni nu-și poate imagina o rapidă și ușoară victorie pe frontul din Pacific.

Acest dezechilibru strategic la care se adaugă și o anumită naivitate din partea lui Roosevelt face ca excluzând „împărțirea” Europei, problemele esențiale legate de viitorul statut politic al continentului să fie lăsate în ambiguitate, dar se va rezolva, în afara problemelor legate de funcționarea Consiliului de Securitate al Organizației Națiunilor Unite și de angajamentul sovieticilor în războiul împotriva Japoniei, soarta Germaniei și a Poloniei, până la încheierea păcii. Prima nu va fi dezmembrată și transformată în țară eminentemente agrară, așa cum propusese la un moment dat americanul Morgenthau, ci demilitarizată, împărțită în patru zone de ocupare (dintre care una, la cererea expresă a lui Churchill, încredințată Franței) obligată la despăgubiri enorme (20 miliarde de dolari pentru URSS), administrată de un „consiliu de control aliat” și văduvită de o parte a teritoriilor sale din Est: Prusia Orientală anexată URSS-ului, iar o parte a Pomeraniei și a Prusiei returnate Poloniei. Aceasta din urmă își va vedea frontierele mutându-se către Vest. Cele din Est erau în mare parte fixate pe „linia Curzon” așa cum se hotărâse după primul război mondial, dar pierderea unor teritorii în favoarea Rusiei va fi compensată de anexările făcute în detrimentul Germaniei. S-a spus că până la încheierea definitivă a păcii Polonia va administra zona situată în estul liniei trasate de Oder și Neisse și nicidecum că aceste teritorii vor face parte de acum înainte din teritoriul polonez,

aşa cum voiau polonezii şi cum intenţiona Stalin să le ceară partenerilor săi.

Cât despre guvernul care trebuia să conducă destinele statului polonez, s-a căzut de acord în cele din urmă asupra unui compromis prin care la „Comitetul de la Lublin“, instalat de ruşi şi clar prosovietic, se vor alătura unele dintre personalităţile guvernului exilat la Londra în 1939. Aceasta avea să facă din Stalin, pentru care Polonia constituia o miză majoră pentru securitatea URSS, arbitrul evoluţiei politice din această ţară din care el şi-a dat silinţa prima oară la Katyn, apoi refuzând să salveze insurecţia din Varşovia, să elimine orice opoziţie virtuală faţă de politica sa. Este adevărat că înainte de a se despărţi de cei doi parteneri ai săi, „mareşalissimul“ a acceptat să semneze o „Declaraţie asupra Europei eliberate“ în care se preciza că cele trei mari puteri recunoşteau „dreptul tuturor popoarelor de a-şi alege forma de guvernământ sub care doreau să trăiască“ şi se angajau să „institue autorităţi guvernamentale provizorii în care să fie prezente toate elementele democratice ale populaţiilor respective şi care îşi vor lua angajamentul să instaureze, imediat ce va fi posibil, prin alegeri libere, guverne care să reprezinte expresia voinţei popoarelor“.

Bunele intenţii declarate în acest text nu puteau să reziste primelor manifestări ale Războiului Rece, aşa încât, pentru o mare parte a opiniei publice occidentale, Ialta devine repede simbolul târgului păcăliţilor şi al manevrelor planetare ascunse. Şi aceasta nu numai în Franţa unde a luat fiinţă direct din curentul protestatar gaullist (şeful Franţei libere nu a fost invitat la Conferinţa din Crimeea ceea ce îl

face să-i denunțe imediat aspectele hegemoniste) mitul „împărțirii“ Europei și a lumii realizată cu cinism de cele trei mari puteri ale momentului.

Trebuie să repetăm că dacă s-a făcut o „împărțire“ în 1945, aceasta a fost o împărțire în fapt, determinată direct de situația concretă a războiului. Churchill însuși, în timpul întrevederii cu Stalin, în 1944, a judecat lucrurile în termenii unor garanții și ai raporturilor de forțe existente pe front în acel moment și nu gândindu-se la o împărțire a Europei pe termen lung. Iar dacă Roosevelt l-a lăsat să acționeze, el, personal, nu și-a luat niciun angajament, dorind să aibă mână liberă în momentul conferinței de pace. Nici înainte de întâlnirea din Crimeea, nici în timpul conferinței, el nu a adoptat o altă atitudine, preferând să-l oblige pe partenerul său din est să facă vagi declarații de principiu pe care să le folosească în cazul unor acțiuni viitoare – ceea ce de altfel va face succesorul său Harry Truman – decât să negocieze pas cu pas o reîntocmire a hărților și asta pe termen lung.

Ipocrizie? „Declarația asupra Europei eliberate“ a fost, așa cum se va spune, o perdea de fum destinată să convingă opinia mondială de moralitatea hotărârilor luate la Ialta, când în fond erau ratificate negocierile lui Churchill. A fost oare vorba de o încredere prea mare a președintelui care ar fi subestimat importanța viitoarei organizații internaționale, ar fi fost prea încrezător în charisma sa și ar fi crezut cu naivitate în bunăvoința rușilor? Poate câte puțin din fiecare, dar mai ales justa apreciere a situației care la ora respectivă era net în favoarea rușilor. Ce au obținut aceștia la Ialta care să nu le aparțină deja prin forța armelor? Cine ar fi

putut să-i oblige la începutul lui 1945 să se retragă de pe teritoriile ocupate în urma înfrângerii suferite de Axă? Și toate acestea, fără riscul de a le distruge o coaliție care încă nu-și înfrânsese definitiv adversarul, fără riscul unei răsturnări a alianțelor, al unei păci separate sau, mai rău, al unui conflict armat de care nimeni nu mai dorea să se vorbească și în primul rând americanii. Deci nu este vorba de o împărțire a lumii, nici a Europei, în sensul concret dat acestui termen, mai ales în Franța, de o întreagă literatură stereotipizată, apărută pe terenul fertil al Războiului Rece și nici de o „vânzare cu preț redus“, de un „Waterloo diplomatic“; deci de o „trădare“ din partea lui Roosevelt și a echipei sale, așa după cum dușmanii președintelui democrat vor încerca să acrediteze ideea după moartea acestuia și apoi în următorii zece ani, de data aceasta în propria sa țară și din motive din care multe nu țin de situația internațională existentă. Deținătoare exclusivă a armei nucleare, America lui Truman nu va reuși să-l facă pe noul țar de la Kremlin să dea înapoi nici măcar cu un pas. Cum ar fi putut atunci America lui Roosevelt, în plină luptă cu doi dușmani de temut, dintre care unul dispunea încă de toate forțele sale, să-i ia lui Stalin ceea ce acesta cucerea prin luptă armată?

Dacă a existat o greșeală tragică, aceasta nu s-a comis la Ialta, ci mult mai devreme, prin strategia „marginală“ a lui Churchill și poate prin scopul său nedeclarat de a-i lăsa pe ruși să-și epuizeze forțele în lupta de recucerire a teritoriului lor și mai ales prin întârzierea deschiderii celui de al doilea front în Vest. Pătrunderea bruscă a sovieticilor în Balcani

a fost în multe privințe o surpriză. La Ialta, occidentalii nu au putut decât să încerce să-i limiteze efectele. Dacă nu au reușit să o facă, cauzele trebuie căutate mai puțin în acordurile semnate de aceștia, și mai ales în refuzul lui Stalin de a le aplica în contextul probabil inevitabil al împărțirii Europei în două blocuri antagoniste.

Europa vlăguită de război

De altfel ce rămâne de împărțit în Europa anului 1945, în afară de vestigiile măreției sale trecute? Cu toate că luptele au afectat și alte continente, în special Asia unde războiul a durat mai mult decât oriunde, tot bătrânul continent european a plătit încă o dată tributul cel mai mare. Mai întâi în plan uman. Din cei 50 de milioane de morți și dispăruți pe care îi numără bilanțul conflictului, cel puțin 35 de milioane sunt europeni, adică de patru ori mai mulți decât în 1914-1918. Victimelor militare li se adaugă civilii uciși în timpul luptelor și al bombardamentelor aeriene (cel de la Dresda din februarie 1945 a făcut mai mult de 100.000 de morți) sau exterminați sistematic pe teritoriile ocupate de SS și în „lagărele morții”, cât și cei morți din cauza malnutriției și a bolilor provocate de aceasta. Numai Uniunea Sovietică a pierdut 20 de milioane de oameni, adică 10% din populația sa, din care jumătate civili. Proporția este aproape egală cu cea din Germania (ceva mai mult de 5 milioane de morți, mai ales militari), dar cu mult inferioară celei din Polonia care numără 5,8 milioane de morți și dispăruți, adică 15% din populație, în principal civili. Grecia și Iugoslavia au fost și ele grav afectate, mai ales ultima cu 1,5 milioane de morți din care 80% civili. Pierderile sunt cu mult mai mici în Europa de Vest: 600.000 în Franța, din care 400.000 de civili (deportați, împușcați, victime ale bombardamentelor), 500.000 în Italia, 400.000 în Regatul Unit (60.000 de civili),

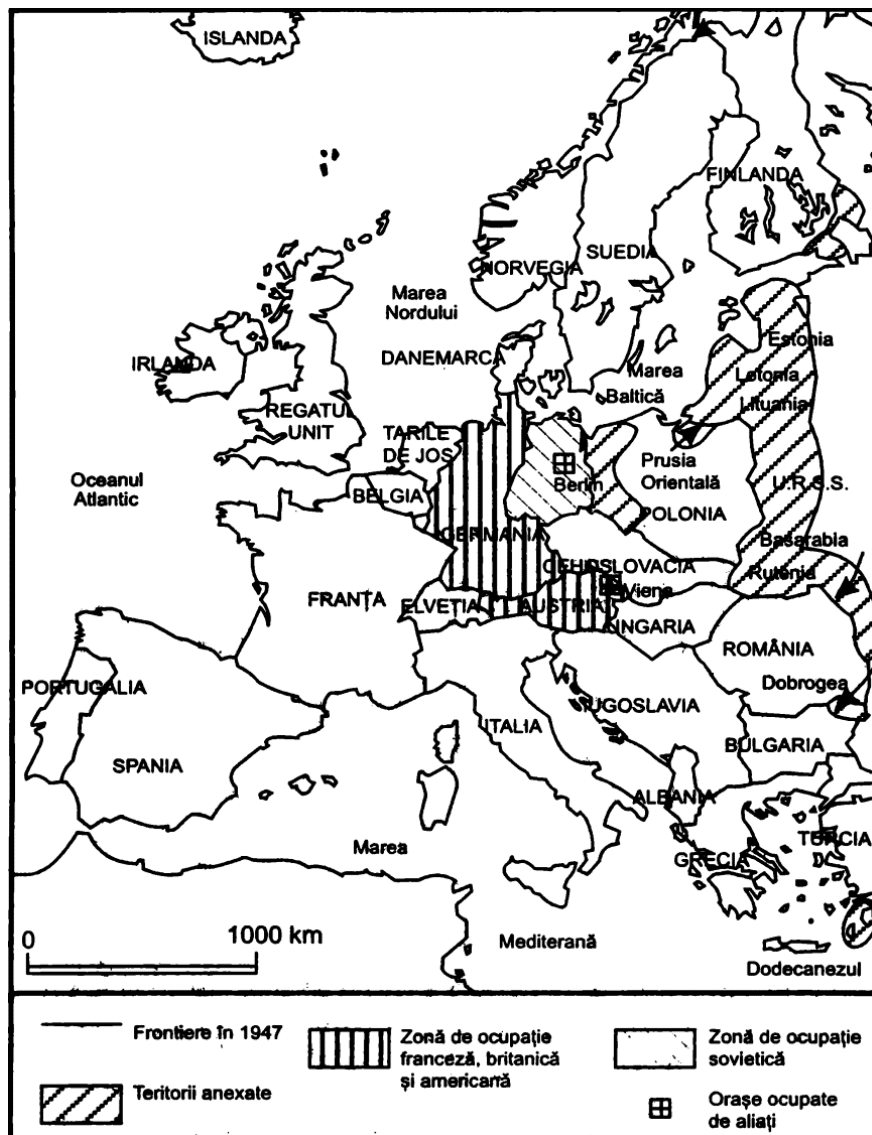
câteva zeci de mii în Belgia, Țările de Jos și Norvegia.

La această hecatombă trebuie adăugate pierderile indirecte, legate de scăderea numărului de nașteri și de creșterea mortalității și aceasta consecință a restricțiilor alimentare. Deficitul natalității, scăderea speranței de viață (cu 8 ani în Franța), disproporția dintre sexe și vârste au repercusiuni importante asupra vieții economice și sociale din Europa. Reducerea mâinii de lucru disponibile frânează producția în plină perioadă de reconstrucție în timp ce populația activă trebuie să suporte cheltuielile apăsătoare pentru întreținerea persoanelor în vârstă, a copiilor și invalizilor.

Pe de altă parte, războiul a provocat mari deplasări de populații, evaluate la aproape treizeci de milioane de persoane. O parte se datorează reflexului natural al fricii în fața înaintării armatelor dușmane, cum sunt sutele de mii de civili belgieni și francezi care în 1940 fug din fața Wehrmachtului, sau milioanele de germani care, la apropierea Armatei Roșii, se îndreaptă spre Vest. Dar mișcările cele mai ample sunt cele care rezultă din deciziile luate în timpul războiului. Acestea se referă mai ales la acei Volksdeutsche, încorporați de Hitler în Marele Reich, originare din Tyrolul de Sud, din Croația, din Bulgaria, din Alsacia-Lorena (din 520.000 de alsacieni și loreni care s-au refugiat în Franța în 1940, 250.000 s-au întors în regiunile lor ocupate după armistițiu, iar 40.000 au fost expulzați din nou în anul următor), la cele 3 milioane de polonezi și 700.000 de cehi din regiunea Sudetă alungați de colonizarea germană, la germanii de pe Volga, tătarii din Crimeea, sutele de mii de polonezi

și locuitori ai Țărilor Baltice deportați de Stalin în estul Uralului etc.

Aceste „persoane deplasate” formează în 1945 o masă imensă lipsită de orice resursă și în rândurile căreia se manifestă o mortalitate înspăimântătoare. Mai mult de 10 milioane de germani, alungați de înaintarea Armatei Roșii, vin să-și caute refugiu în zonele de ocupație engleză, americană și franceză unde nu găsesc decât ruine și foamete. Aproape un milion de supraviețuitori ai lagărelor, de emigranți din țările anexate de URSS și de foști colaboratori se înghesuie în taberele de internare, atunci când nu sunt deportați în URSS. În sens invers, se îndreaptă spre țările lor de origine mii de prizonieri de război și de muncitori proveniți din acele STO (birouri de muncă obligatorie), ca și micul număr de supraviețuitori ai lagărelor de exterminare naziste în care și-au găsit sfârșitul aproape 6 milioane de deportați rasiali (în principal evrei și țigani) și mai mult de 4 milioane de deportați politici.

Europa după al Doilea Război Mondial

Secătuită, Europa este în același timp un continent în ruine. URSS a pierdut 100.000 de colhozuri și 6 milioane de case, Iugoslavia 60% din potențialul său agricol, Polonia 80% din industrie și mijloace de transport, Italia 50% din rețeaua feroviară, Franța aproape întreaga suprafață portuară și o parte din căile ferate, materialul rulant, poduri și canale. Orașe întregi sunt sinistrate în proporție de mai mult de 80%: Berlin, Varșovia, Leningrad, Budapesta, Dresda, Hamburg, Köln și alte zeci de orașe printre care unele cum sunt Caen sau Rouen, care din Evul Mediu nu au

mai cunoscut războiul.

În total, producția industrială a bătrânului continent scade cu 50% începând din 1939, iar producția agricolă cu o treime în Europa Occidentală și cu mai mult de jumătate în Europa Centrală și Orientală. La această ruinare materială se adaugă efectele financiare catastrofale ale unui război, care a costat sute de milioane de dolari, distrugerile și cheltuielile militare. Ca și în 1914-1918, numai că la un nivel mult mai ridicat, a fost necesar să se recurgă la împrumuturi, la creșterea impozitelor și tot mai mult la utilizarea biletelor de bancă. Rezultă de aici o creștere formidabilă a datoriei publice a beligeranților de la 7,3 la 22,5 miliarde de lire în Regatul Unit, de la 446 la 1756 de miliarde de franci în Franța, de la 33 la 345 de miliarde de mărci în Germania - și o creștere a prețurilor care atinge 132% în Anglia, 165% în Franța și 250% în Italia.

Această prăbușire economică și financiară duce la o scădere considerabilă a nivelului de trai al populației totuși cu diferențe mari dintr-o parte în alta a continentului. Desigur, Regatul Unit a suportat bombardamentele germane și intensitatea unui efort de război pe care l-a susținut singur pe toată durata conflictului, dar industria sa nu a suferit prea mult, flota sa comercială rămâne puternică în ciuda pierderilor enorme provocate de *Kriegsmarine* și *Luftwaffe*, și dispune de o populație activă ale cărei efective au sporit datorită muncii femeilor. Țările ocupate din Europa Occidentală au fost serios jefuite și au suferit pagube considerabile, dar au fost salvate rapid de Statele Unite. Germania în schimb suportă în 1945 efectele conjugate ale

ocupației, ale distrugerilor recente, ale jafurilor înfăptuite de ruși, ale lipsei de mână de lucru și de materii prime, ale exodului masiv al populației sosite din fostele provincii orientale. Inflația, foametea, piața neagră, pericolul epidemiilor fac aici ravagii ca și în Austria. În centrul continentului european se instalează astfel un adevărat haos.

Bilanțul moral al conflictului este tot atât de dezastruos. Primul război mondial i-a învățat pe europeni că industria, tehnica și știința puteau fi folosite pentru uciderea în masă. Al doilea război a împins această constatare până la limitele extreme ale ororii și absurdului. Dincolo de obiectivele sale „tactice” distrugerea forțelor armate și a potențialului industrial al adversarului – bombardamentul aerian a avut și un rol „strategic”, acela de a distruge moralul populațiilor civile și de a constrânge inamicul să trateze sau să capituleze. Contrar așteptărilor, rezultatul a fost acela de a întări puterea de rezistență a acestuia, printr-un reflex patriotic, așa cum au putut-o constata germanii după „blitz-ul” londonez, apoi aliații în urma bombardamentelor de teroare îndreptate împotriva marilor orașe ale Reich-ului, în 1944-1945.

Cuceririle și recuceririle au fost însoțite de violențe de neînchipuit. În timpul înaintării lor spre est germanii au masacrat milioane de slavi și de evrei și au lăsat să moară de foame și de frig sute de mii de prizonieri ruși. În timpul retragerii ei au exterminat populația unor sate întregi, ca represalii pentru acțiunile partizanilor, ca în Oradour sur Glane din Franța și în Marzabotto din Italia. De cealaltă parte, când Armata Roșie pătrunde la

rândul său în Germania, ea este dedată la jafuri și violențe. Peste tot, brutalitatea, asasinările, torturile la care recurg serviciile auxiliare ale armatelor Axei vor continua în alt mod după eliberare, prin execuții sumare și printr-o „epurare” uneori fără discernământ.

Punctul culminant al ororilor a fost atins totuși de Germania hitleristă, unde lagărele de exterminare cu camerele de gazare și crematoriile lor, experiențele monstruoase efectuate pe „cobai” umani de către „medicii morții”, răpirea de către SS pe teritoriile est-europene a unor copii considerați „elemente ariene pure”, copii supuși dresurii barbare a „Ordinului Negru”, utilizarea sistematică a torturii de către Gestapo, rămân simbolurile degradării conștiinței umane și ale crimei absolute împotriva umanității.

În sfârșit, se poate afirma că decăderea Europei, începută înainte de 1914, accentuată de Războiul cel Mare, este desăvârșită de acest nou conflict sinucigaș. Ruinată, devastată, pradă unei violente opoziții între comuniști și liberali, primii sprijinindu-se pe masele populare care aspiră la dreptate socială, ceilalți găsind uneori sprijin la reprezentanții dreptei reacționare (este mai ales cazul Greciei), Europa din 1945 este incapabilă să joace un rol comparabil cu cel pe care îl avea încă în anii '30. Aflat în fața a doi mari învingători ai războiului, suportând în vastele lor posesiuni de dincolo de mări aceleași efecte destabilizatoare ca în 1914-1918, numai că mult mai grave, incapabile să-și asigure prin mijloace proprii apărarea și supraviețuirea, statele europene devin imediat după conflagrația care a fost cât pe ce să le distrugă,

miza rivalității dintre cei doi noi poli ai vieții internaționale, Statele Unite și Uniunea Sovietică. Simbolică pentru acest declin al continentului european este instalarea noii organizații internaționale, ONU, nu la Geneva, ci la New York.

Începuturile „Războiului Rece“

Prăbușirea Axei și secătuirea forțelor puterii europene pun față în față pe cele două mari puteri victorioase. Câtva timp s-a crezut că acestea aveau să se înțeleagă pentru a reorganiza lumea. Dar necesitatea de a lupta împotriva unui dușman comun nemaieexistând „Marea Alianță“ nu întârzie să se dizolve și să exercite influențe care se vor confrunta curând în diverse puncte ale planetei. Apare de aici o lungă perioadă de conflict mocnit, punctată de câteva crize violente, căreia contemporanii i-au dat denumirea de „războiul rece“. Împărțită în două blocuri, Europa se va afla până în 1950 în centrul acestei confruntări directe.

Foștii aliați reușesc totuși să-și mențină acordurile în vederea ocupării Germaniei, a asigurării liberei treceri a avioanelor pe culoarele aeriene care leagă cele trei zone occidentale de Berlin (noiembrie 1945), a judecării unui număr de șefi nazisti drept criminali de război – procesul de la Nürnberg care durează din noiembrie 1945 până în octombrie 1946 se termină cu condamnarea la moarte a 12 dintre ei, printre care Goering, care se sinucide pentru a nu fi executat prin spânzurătoare – și în sfârșit, pentru a hotărî soarta foștilor aliați ai Reich-ului, cu care se semnează tratate de pace la Paris, în februarie 1947. Italia trebuie să cedeze Iugoslaviei Istria și o parte a regiunii Veneția Iuliană, Triestul devine oraș liber, iar Franța obține mici rectificări ale frontierelor din Alpi (Tende și La Brigue). Ungaria și România revin la frontierele lor din 1938, dar ultima

trebuie să cedeze URSS-ului Basarabia și Bucovina de Nord. Bulgaria păstrează Dobrogea meridională, în timp ce Grecia anexează Tracia de Sud. În sfârșit Finlanda pierde o parte din Carelia cu orașul Vyborg cedată sovieticilor, ca și ieșirea la Oceanul Înghețat prin Petsamo. În plus, toate aceste țări trebuie să plătească despăgubiri imense adversarilor lor celor mai greu încercați: Italia 360 de miliarde de dolari Iugoslaviei și Greciei, România și Finlanda, fiecare câte 300 de miliarde de dolari URSS-ului, Ungaria aceeași sumă Iugoslaviei, Cehoslovaciei și Uniunii Sovietice.

Cu toate acestea, nici situația Germaniei, nici cea a Austriei nu sunt reglementate printr-un tratat de pace. Din punct de vedere juridic, aceste țări rămân deci în război cu foștii aliați, iar Stalin, fără niciun document diplomatic, aplică în Europa Orientală proiectele sale de modificare a frontierelor, care duc la deplasarea teritoriului polonez cu 200 km spre vest.

Germania, a cărei soartă a fost hotărâtă provizoriu la Conferința de la Potsdam din iulie 1945, de către Truman (succesorul lui Roosevelt), Attlee (care l-a înlocuit pe Churchill în urma alegerilor) și Stalin, apare acum ca o miză majoră în diferendul dintre sovietici și occidentali. Încă de la începutul anului 1946, foștii aliați adoptă în privința acesteia puncte de vedere radical diferite. În timp ce URSS al cărei teritoriu fusese devastat de război și care se teme ca americanii să nu profite de supremația militară conferită de deținerea exclusivă a armei atomice pentru a lichida „statul proletarilor” (ceea ce nu-i trece nimănui prin cap, dincolo de Atlantic), trece la demontarea sistematică a uzinelor din zona sub

controlul său ca să-și susțină reconstrucția economică și să-și slăbească serios fostul inamic, americanii și britanicii pun rapid capăt politicii de distrugere industrială și de denazificare. Ei cred că în acest mod vor putea împiedica fostul Reich sărăcit acum, lipsit de specialiști și nemulțumit de soarta sa, să încline de partea comunismului.

Stalin vede aici o răsturnare a strategiei foștilor săi aliați, dornici de acum înainte să reconstruiască o Germanie puternică, aliată a „imperialismului” și reînarmată în vederea unei confruntări hotărâtoare cu URSS. Din cauza vârstei și izolării, stăpânul Kremlinului se complăce într-o atmosferă de asediu care îl face să vadă dușmani peste tot. Unele acțiuni ale occidentalilor, ca de exemplu hotărârea lui Truman de a pune capăt împrumutului anticipat în august 1945, îi întăresc convingerea că împotriva URSS se pregătește o nouă ofensivă a statelor capitaliste, de aceea el începe să pregătească în zona ocupată de Armata Roșie, instaurarea unui regim comunist, ceea ce partenerii săi îi reproșează cu atât mai mult cu cât nu a așteptat să se producă o deteriorare a relațiilor internaționale și în unele țări pe care armatele sale le-au „eliberat” în 1944, a instalat la putere pe propriii săi partizani.

În ciuda angajamentelor solemne luate la Ialta, apare clar faptul că șefii sovietici nu aveau intenția să lase fostele clase conducătoare să reia în mâini frâiele puterii în țările în care, este adevărat, democratice de tip occidental, nu avusesese timp să prindă rădăcini după Primul Război Mondial, exceptând Cehoslovacia. Este puțin probabil ca din toamna anului 1944, Stalin să fi avut intenția să le transforme în „democrații populare” cu instituții

create exact după modelul sovietic. În schimb, acesta dorea ca țările unde staționa Armata Roșie să devină piese constitutive ale unui fel de „cordon sanitar” ostil, care să formeze la granițele URSS-ului un ecran protector împotriva eventualelor agresiuni din Vest, iar cel mai bun mijloc de a reuși era să influențeze instalarea unor coaliții guvernamentale din care să fie excluse elementele „fasciste” și în care comuniștii să ocupe posturi cheie.

Astfel, peste tot unde soldații Axei au fost alungați de Armata Roșie – în România, Bulgaria, Ungaria, Cehoslovacia – de la începutul lui 1944 comuniștii ocupă un loc tot mai important în guvernele „frontului popular”, în timp ce epurarea este operată cu o rigurozitate extremă. În Polonia, cei câțiva miniștri care făcuseră parte din guvernul din exil de la Londra, ca Mikolaczyk, introduși după Ialta în echipa guvernamentală, sunt tot mai izolați de partizanii Moscovei și vor trebui să se refugieze curând în Occident. Albania și Iugoslavia sunt niște cazuri particulare. Aici, nu sovieticii i-au alungat pe nemți, ci trupele de partizani, iar șefii rezistenței, Tito și Hodja vor lua în mâinile lor frâiele puterii. La început, Stalin se opune acestei soluții pe care o consideră contrară acordului încheiat cu Churchill în octombrie 1944 și îi va împinge pe comuniștii iugoslavi și albanezi să cadă la o înțelegere cu reprezentanții rezistenței necomuniste, ceea ce aceștia nu vor face. În Grecia de asemenea, respectând ceea ce el consideră o împărțire a „zonelor de influență”, frânează rezistența comunistă care luptă împotriva forțelor monarhiste și a susținătorilor lor britanici până în momentul

când înfruntarea cu vestul devenind manifestă, va încerca, dimpotrivă, să încurajeze pe partizanii generalului Markos trimițându-le provizii.

Stalin încearcă să-și extindă influența și la marginea continentului european. În Iran, îi împinge pe kurzi la revoltă și încearcă să-și mențină dominația în Azerbaidjan, în timp ce revendică împreună cu Turcia controlul Strâmtorilor.

Pe 5 mai 1946, Winston Churchill, care a trebuit să-și părăsească postul cu un an în urmă, dar care continuă să aibă un imens prestigiu în lumea occidentală, ține un discurs cu ocazia unei întâlniri cu președintele Truman, discurs care marchează în mod oficial începutul „Războiului Rece”. „De la Stettin la Marea Baltică - declară fostul prim-ministru britanic - și până la Triest în Adriatica, o cortină de fier²⁴⁸ a coborât în mijlocul continentului”. Apoi adaugă următoarele:

„Eu nu cred că Rusia dorește războiul. Ceea ce dorește sunt roadele războiului și-o expansiune nelimitată a puterii și a doctrinei sale. Ceea ce mai trebuie să examinăm astăzi aici, atât cât mai este timp, este modul de a împiedica războiul pentru totdeauna și de a stabili în toate țările, cât mai rapid posibil, premisele libertății și ale democrației”.

Tonul este dat! Cu toate acestea, până la sfârșitul lui 1946 americanii nu vor face nimic ca să dramatizeze conflictul. Desigur, Europa Occidentală, cu care își fac cea mai mare parte din afacerile comerciale, este considerată de acum înainte ca un element cheie al intereselor lor vitale, dar siguri pe ei datorită imensei puteri industriale și superiorității strategice pe le-o conferă monopolul nuclear ei sunt siguri că-i pot face pe ruși să dea

înapoi dacă s-ar întâmpla ca aceștia să vrea să iasă din „barajul” pe care și l-au construit în Europa de Est.

Europa „atlantică” sau Europa „europeană”

Confruntată cu dublul efort al reconstrucției și al securității în fața unei Europe de est aflată în curs de „satelizare”, Europa occidentală va încerca în anii de după război să se redreseze și să-și asigure supraviețuirea folosindu-se succesiv sau simultan de ajutorul american și de dorința de unificare manifestată de unii dintre conducătorii săi.

Imediat după capitularea germană, proiectele „paneuropene” par să ia o amploare deosebită. Numai că trebuie ca cei care le formulează să cadă de acord asupra sensului pe care trebuie să-l capete această expresie. Or, părerile sunt diferite în ceea ce privește cadrul geografic și instituțional al construcției europene. Celor care, ca Winston Churchill în răsunătorul discurs ținut la Zürich pe 19 septembrie 1946, consideră că trebuie să se clădească „Statele Unite ale Europei” în jurul axei franco-germane, fără Marea Britanie și pe principiul respectării suveranității fiecărui stat, li se opun „federaliștii” care preconizează crearea unei structuri puternice, cu un guvern european având puteri depline și limitându-se suveranitatea absolută a statelor membre. Din 1945 până în 1947, se vor constitui astfel numeroase organizații paneuropene, cea mai importantă fiind Uniunea Europeană a Federaliștilor, în care figurează personalități ca Henri Frenay, Marc Alexandre, Altiero Spinelli, Eugen Kogon și Henry Brugmans și care numără până la 100.000 de membri. Altele s-au constituit pe o bază mai mult ideologică, cum este

Mișcarea Socialistă pentru Statele Unite ale Europei, prezidată de André Philip sau Noile echipe internaționale cu nuanță democrat-creștină. În ceea ce-l privește pe contele de Coudenhove-Kalergi, care, reluând ideea pe care o apăraseră alături de Briand la sfârșitul anilor douăzeci, adună în jurul său o Uniune parlamentară europeană care reunește un număr important de reprezentanți ai poporului devotați federaliști, din majoritatea statelor Europei Occidentale.

Din 1947, pentru majoritatea „unioniștilor” și „federaliștilor” a devenit clar faptul că construcția europeană, orice formă ar căpăta, nu va putea să se realizeze cu includerea statelor intrate în sfera de influență a URSS și în consecință în așteptarea unor zile mai bune, proiectul trebuie să se limiteze la țările Europei de Vest. Pentru mulți, acesta constituie chiar cel mai bun zid de apărare împotriva extinderii comunismului cu condiția să capete o anumită coerență, iar divergențele de concepție să dispară în acest moment dificil. În această perspectivă, în mai 1948, trei luni mai târziu după „lovitura de la Praga”, la Haga are loc un „Congres al Europei” care reunește sub președinția de onoare a lui Churchill, aproape 800 de personalități aparținând majorității țărilor din Europa Occidentală: oameni politici (200 de parlamentari, 12 foști prim-miniștri), oameni de afaceri, ziariști, sindicaliști, intelectuali, cei mai numeroși fiind britanicii și francezii. Cu toate că divergențele de opinii dintre unioniști (mai ales britanici) și federaliști (reprezențați în primul rând de francezi, italieni, olandezi și belgieni) s-au manifestat iarăși și aici, Congresul de la Haga se

pronunță asupra necesității ca statele să-și unească o parte din drepturile suverane pentru a-și coordona și dezvolta resursele, ca Germania să fie integrată în noul cadru european și să constituie cât mai repede posibil o adunare parlamentară care, după părerea unora, ca Paul Reynaud, ar trebui să fie aleasă prin sufragiu universal. Până atunci însă, se ia hotărârea de a se crea o mișcare europeană care, fără să înlocuiască organizațiile existente, să aibă misiunea să le coordoneze activitatea și să le reprezinte pe lângă guverne.

Crearea pe 5 mai 1949 la Londra a Consiliului Europei marchează sfârșitul eforturilor întreprinse de la sfârșitul războiului de partizanii unei construcții europene bazate pe cooperarea politică. La inițiativa președintelui Consiliului de Miniștri francez, aparținând Mișcării Republicane Populare, Georges Bidault zece țări occidentale – Franța, Regatul Unit, Irlanda, Belgia, Țările de Jos, Luxemburg, Italia, Danemarca, Suedia și Norvegia – hotărăsc să-și creeze instituții comune, cu atribuții, de altfel, strict limitate. Acestea cuprind pe de o parte un Comitet al Miniștrilor, format din miniștrii Afacerilor Externe sau din adjuncții lor care deliberază cu ușile închise și votează în unanimitate în toate cazurile importante (ceea ce presupune un adevărat drept de veto pentru fiecare stat membru), și o Adunare Consultativă, cu sediul la Strasbourg, formată din delegați desemnați de parlamentele naționale. Altfel spus, contrar speranțelor nutrite de conducătorii mișcărilor paneuropene, nu este vorba nici de o uniune, nici de o federație, ci mai degrabă de un fel de „club” al națiunilor atașate de pluralism și de democrație.

Prezidată de belgianul Paul-Henri Spaak, adunarea de la Strasbourg din care fac parte personalități strălucite, printre care Winston Churchill și Paul Reynaud, nu este altceva decât un „laborator de idei” a căror aplicare în practică depinde de consimțământul diferitelor guverne. Reticențele britanicilor cu privire la extinderea atribuțiilor sale fac ca, deși extinsă mai târziu la totalitatea statelor democratice ale bătrânului continent, activitățile sale să fie limitate la domeniile juridic și cultural. Consiliul Europei va adopta pe 4 noiembrie 1950 o Convenție Europeană a Drepturilor Omului pe care Franța nu o va ratifica decât în 1981.

În tot acest timp, problemele ridicate de reconstrucția economică a Europei și de apărarea sa i-au făcut pe americani să se implice în mod direct în afacerile bătrânului continent și aceasta pe două planuri: financiar și politic.

Începutul lui 1947 marchează în această privință o cotitură în politica pe care americanii o duc în Europa. Pe 12 martie, președintele Truman ține în fața Congresului un discurs în care își definește doctrina sa de „îndiguire” (containment) și care angajează țara într-un ajutor financiar masiv acordat țărilor care doresc să rămână libere și care „rezistă tentativelor de aservire fie că acestea vin din partea unor minorități înarmate, fie din partea unor presiuni externe”. Dușmanul este astfel indicat în mod clar, iar primii beneficiari ai ajutorului propus sunt cele două țări pe care președintele american le consideră direct amenințate de expansiunea comunistă: Turcia și Grecia. În Grecia mai ales, unde partizanii comuniști au reluat lupta împotriva guvernului monarhist susținut de Regatul

Unit, americanii iau locul britanicilor, prea preocupați de problemele lor interne pentru a mai putea să-și mai joace în continuare rolul de jandarmi ai „lumii libere”. Intervenția lor va permite o rapidă stabilizare a situației din Europa de Sud și din Orientul Apropiat, și în ciuda ajutorului generos pe care Stalin îl oferă de acum înainte comuniștilor greci, forțele monarhiste vor obține până la urmă victoria, ultimul refugiu comunist de pe muntele Grammos fiind ocupat în octombrie 1949.

Extinderea „doctrinei Truman” în toată Europa de Vest este opera „Planului Marshall”. Desigur, ajutorul oferit de Statele Unite acestei părți a continentului a continuat de la sfârșitul războiului. Mai multe țări au beneficiat de împrumuturi importante (Regatul Unit 3,75 miliarde de dolari, Franța 2 miliarde de dolari etc.), dar acest tip de asistență bilaterală, însoțită de contrapartide deloc neglijabile, s-a arătat a fi insuficient pentru a asigura aprovizionarea Europei și redemararea industrială. Or, începând din 1946, într-o conjunctură mondială care a devenit dificilă, prăbușirea economiilor europene, incapabile de a se restabili pentru că le lipsesc dolarii cu care să-și plătească cumpărăturile, nu poate fi decât catastrofală pentru prosperitatea americană. Pe deasupra exista riscul ca țări căzute pradă mizeriei și unde puternice partide comuniste (800.000 de membri în Franța, mai mult de un sfert din corpul electoral, 1.800.000 de membri în Italia din care 30% alegători) puteau canaliza nemulțumirile, să fie atrase în tabăra adversă.

Pentru a preîntâmpina această dublă amenințare, noul secretar de stat american, generalul George

Marshall, propune într-un discurs ținut la Harvard, pe 5 iunie 1947, un „ajutor frătesc” destinat să învingă „foamea, sărăcia, disperarea și haosul”. Planul Marshall nu este îndreptat, precizează el, „împotriva niciunei țări, niciunei doctrine”. El este oferit de pe picior de egalitate tuturor națiunilor de pe bătrânul continent, inclusiv țărilor din Europa de Est și chiar URSS-ului. Este adevărat că în contrapartidă, el impune un control cel puțin indirect al economiei celor care beneficiază de el. De aceea sovieticii vor refuza propunerea americană, ca și statele comuniste din estul Europei cu regret, Finlanda procedează la fel „din motive politice și geografice”, iar Cehoslovacia care și-a dat la început acordul, răspunde până la urmă printr-un refuz, în urma puternicelor presiuni sovietice.

În schimb, în Europa de Vest, reacția este entuziastă. Aici, toți se bucură fără să o spună prea tare de refuzul țărilor din Est, întrucât acesta permite împărțirea acestei mane cerești între beneficiari mai puțin numeroși. În timpul aplicării sale (1947-1951), Planul Marshall va aduce celor șaisprezece țări care l-au acceptat aproape 13 miliarde de dolari repartizați pe principiul priorității și în număr descrescător între Regatul Unit, Franța, Germania de Vest (care se situează pe primul loc dacă se ia în calcul ajutorul interimar, adică sumele primite anterior) și Italia.

În realitate, ajutorul oferit de Statele Unite nu este acordat fiecărui stat în mod bilateral. Condițiile puse de Washington sunt în fapt, în afară de reducerea barierelor vamale, elaborarea unui plan comun de redresare și crearea unor instituții economice care să repartizeze și să gestioneze

ajutorul și care sunt primele instituții europene: Organizația Europeană de Cooperare Economică (OECE care va deveni mai târziu OCDE) și Uniunea Europeană a Plăților. Este incontestabil că Planul Marshall a avut pentru economia Europei și pentru supraviețuirea sa politică, efecte extrem de benefice. Acesta i-a permis în sfârșit să pună capăt deficitului de dolari și să-și finanțeze efortul de reconstrucție și re tehnologizare, împiedicând-o totodată să vireze spre comunism. În același timp, a deschis calea unei cooperări mai strânse între cele două țărmuri ale Atlanticului, dar mai ales a accelerat procesul de construcție europeană. Toate acestea și în beneficiul partenerului de dincolo de Atlantic, dar cu prețul unor piedici indiscutabile puse în calea independenței statelor beneficiare, Departamentul de Stat american sau președintele putând după bunul lor plac să amâne deblocarea fondurilor, deci să exercite presiuni asupra guvernelor respective. De altfel ocaziile de a uza de acest mijloc de acțiune vor fi rare, echipele guvernamentale din Europa Occidentală mergând în general în întâmpinarea dezideratelor americane.

Europa împărțită în două

„Doctrina Truman“ stopează înaintarea sovieticilor în Europa de Est, care, la rândul lor, în cursul anului 1947 răspund prin „satelizarea“ economică și politică a țărilor din această zonă. Peste tot unde Armata Roșie este stăpână, tactica folosită pentru lichidarea coalițiilor „frontului național“ și înlocuirea lor cu echipe complet supuse URSS-ului este exact aceeași. Aceasta consistă în primul rând în plasarea unor comuniști intransigenți la conducerea ministerelor-cheie (Interne, Agricultură, Apărare Națională) și în infiltrarea administrației și organizațiilor politice concurente (mai ales cele socialiste): este tactica numită a „calului troian“. Se vizează apoi așa-zisa *tactique du salami*, adică divizarea adversarilor Partidului Comunist pentru a le slăbi rezistența înainte de a-i elimina rând pe rând, începând cu conservatorii și terminând cu social-democrații. Alegerile care se desfășoară pe un teren pregătit dinainte consfințesc preponderența comuniștilor și a socialiștilor care li s-au alăturat. Nu mai rămâne decât să se treacă la arestarea și lichidarea fizică a liderilor recalcitranți. Așa se procedează în 1946 în Bulgaria, unde șeful opoziției, Petkov, membru al rezistenței necomuniste, este acuzat că a conspirat împotriva Revoluției, este condamnat la moarte și spânzurat, în România, unde la sfârșitul lui 1947, după arestarea conducătorilor Partidului Național Țărănesc și ai Partidului Liberal, regele Mihai este obligat să abdice pentru a lăsa locul unui guvern

comunist, în Ungaria de asemenea, unde învinși în alegerile din august 1947, comuniștii elimină prin forță pe toți membrii partidelor care refuză să li se supună.

Pe lângă această acțiune de punere sub tutelă a Europei de Est, care are loc și în Polonia și Germania în zona ocupată de sovietici, conducătorii de la Kremlin vor înființa în toamna lui 1947 o nouă organizație internațională, mai puțin rigidă decât Kominternul (care fusese dizolvat în 1943), dar tot atât de strâns legată de Moscova. Fondat la sfârșitul lui septembrie 1947, Biroul de Informație al Partidului Comunist sau Kominform al cărui sediu este fixat la început la Belgrad, are drept obiectiv de a întări controlul URSS-ului asupra formațiunilor comuniste europene. Cu ocazia creării acestuia unul din principalii colaboratori ai lui Stalin, Jdanov, formulează într-un discurs răsunător doctrina oficială a Kremlinului în domeniul politicii internaționale. După părerea lui Jdanov, lumea este împărțită de acum înainte în două „tabere” ireconciliabile: tabăra „democrației” și a „păcii” a cărei șef este URSS-ul și tabăra „imperialistă” „a cărei principală forță conducătoare este reprezentată de Statele Unite”. De aici înainte, precizează el, o sarcină importantă le revine partidelor comuniste surori din Franța, din Anglia, din Italia. „Acestea trebuie să ia în mâini stindardul apărării naționale și al suveranității țărilor lor”. Altfel spus, ele trebuie să pună mâna pe putere peste tot unde condițiile interne sunt favorabile.

Rezultatul este că în țările unde există partide comuniste puternice, mai ales în Italia și în Franța, apare o intensă ofensivă îndreptată împotriva

coalițiilor guvernamentale cărora după Eliberare li se asociaseră și miniștri comuniști. În aprilie și în mai 1947, deci înainte de crearea Kominformului, reprezentanții Partidului Comunist italian și francez sunt astfel obligați să părăsească guvernele de coaliție conduse de Alcide De Gasperi și Paul Ramadier. De acum înainte, împinși în opoziție, comuniștii, aplicând indicațiile lui Jdanov, vor iniția campanii puternice destinate să zdruncine guvernele „burgheze”: greve revoluționare și manifestații de masă se succed în toamna anului 1948, fără alt efect decât izolarea partidelor comuniste într-un adevărat „ghetou” politic și cultural.

Două evenimente vor accentua tendința de a se constitui în Europa două blocuri antagoniste. Primul este „lovitura de la Praga” care are loc în februarie 1948. În Cehoslovacia, singura țară din Europa de Est unde democrația parlamentară funcționase satisfăcător între cele două războaie, populația i-a întâmpinat în 1945 pe sovietici ca pe niște eliberatori din cauză că păstrase o amintire destul de dureroasă despre modul în care țara fusese abandonată în mâinile Führerului în 1938 și 1939. Acestui motiv i se adaugă și faptul că metodele de infiltrare a comuniștilor în aparatul de stat nu au fost diferite de cele utilizate în celelalte state eliberate de Armata Roșie, așa încât, în alegerile din mai 1946, efectuate în condiții normale, comuniștii au obținut o victorie impresionantă: 38% din voturi, ceea ce înseamnă procentajul cel mai ridicat pe care l-a atins un partid comunist în urma unor alegeri libere. Or, noi alegeri vor trebui să aibă loc în primăvara lui 1948 și este clar pentru toți

observatorii că ele riscă să se termine printr-o diminuare semnificativă a voturilor în favoarea PC. Fără îndoială, acesta este motivul care explică hotărârea acestuia de a pune mâna pe putere prin forță.

Pe 24 februarie, cu „binecuvântarea” Kremlinului, liderul comunist Gottwald face apel la sindicate care declanșează o grevă generală. În toate țările se constituie comitete de acțiune (executive), sprijinite de „milițiile muncitorești” care împiedică forțele democratice să reacționeze. Pe 25 februarie, președintele Benes trebuie să accepte crearea unui nou guvern dominat de PC. Pe 10 martie, ministrul de externe Jan Masaryk, fiul fondatorului Republicii, cade de la o fereastră și moare. Sinucidere sau lichidare pusă la cale de comuniști sau de agenții sovietici? Benes va rămâne în funcție până în mai, apoi va prefera să demisioneze decât să contribuie la elaborarea noii Constituții comuniste. La sfârșitul primăverii anului 1948, Cehoslovacia devine la rândul său o „democrație populară”.

Al doilea eveniment survenit și el în primăvara anului 1948 este blocada de la Berlin. Puternic traumatizați de „lovitura de la Praga”, occidentalii au hotărât să grăbească în zona lor de ocupație reconstituirea unui stat german puternic din punct de vedere economic și politic, capabil să constituie de acum înainte un baraj în calea comunismului. Prima etapă a acestui proces care va duce în mai 1949 la crearea Republicii Federale Germane cu capitala și guvernul la Bonn, este reforma monetară efectuată de anglo-americani în acele sectoare unite, numită „bizonă”. Aceasta aduce imediat după sine retragerea reprezentantului sovietic din

Consiliul cvadripartit care, de la sfârșitul războiului, constituia autoritatea supremă a întregului teritoriu german.

Rămâne în suspans problema Berlinului, împărțit și el în patru sectoare dintre care trei ale occidentalilor, ce formează o enclavă în mijlocul zonei sovietice. Pentru a-i alunga pe aliați, sau pur și simplu pentru a testa hotărârea americanilor, Stalin decide în iunie 1948 să blocheze toate căile de acces rutiere și feroviare în direcția Berlinului de vest, condamnând orașul la izolare și lipsindu-l de electricitate. Imediat, americanii ripostează prin crearea unui gigantic „pod aerian”, tranzitându-și avioanele prin cele trei culoare aeriene în care teoretic au liberă trecere și transportând într-un an mai mult de 2.500.000 tone de provizii de toate felurile. În același timp ei îi anunță pe sovietici că nu vor ezita să recurgă la forță pentru ca aceștia să respecte libera circulație aeriană către fosta capitală germană.

După unsprezece luni de blocadă, Stalin trebuie să cedeze și să renunțe la blocarea circulației, recunoscând implicit și prima sa mare înfrângere din războiul rece pe care îl poartă cu tabăra occidentală.

„Lovitura de la Praga” și blocarea Berlinului vor avea ca efect grăbirea creării în Europa de Vest a unei alianțe militare dominată de superputerea americană. Cele două evenimente au îngrijorat profund guvernele și populațiile democrațiilor occidentale, conștiente că se găsesc în imposibilitatea de a rezista unei eventuale agresiuni sovietice. Desigur, există deja din 1947 un pact de alianță și asistență mutuală între Regatul Unit și

Franța, tratatul de la Dunkerque, fiind în realitate îndreptat mai degrabă împotriva unei eventuale dorințe a Germaniei de a-și lua revanșa, decât împotriva rușilor. Pe 17 martie 1948, câteva săptămâni după evenimentele de la Praga, la Bruxelles se semnează între Franța, Anglia, Belgia, Țările de Jos și Luxemburg un tratat, de data aceasta fiind în mod clar destinat să stăvilească expansiunea comunistă. Încheiat pe o perioadă de cinci ani, acesta stipulează că, în cazul în care una dintre părți ar face obiectul unei agresiuni în Europa, celelalte semnatare „îi vor acorda ajutor și asistență cu toate mijloacele de care dispun, inclusiv cele militare“. Dar ce pot face două puteri mijlocii și trei mici împotriva unui eventual atac al puternicei Armate Roșii? Blocada Berlinului sfârșește prin a convinge pe conducătorii acestor state că singurul mod de a crea o stabilitate eficace împotriva expansiunii comuniste este lărgirea Pactului de la Bruxelles prin includerea și altor țări din Europa Occidentală dar mai ales implicarea Americii în această combinație diplomatică.

Întreprinderea este îndoielnică. Statele Unite nu reacționează. Tradiția lor diplomatică cere ca acestea să nu se angajeze în timp de pace în vreun sistem de alianțe care să le oblige să intervină dincolo de zona occidentală. Pentru ca președintele să poată face acest lucru, are nevoie de votul Senatului care va fi obținut cu o majoritate zdrobitoare pe 11 iunie 1948: aceasta se va numi „Rezoluția Vandenberg“ după numele senatorului care a propus-o. Din acest moment se încep tratativele cu europenii pentru stabilirea unui sistem unic de apărare în care să se integreze și cel

din tratatul de la Bruxelles, tratative ce sfârșesc pe 4 aprilie 1949 prin semnarea Tratatului Atlanticului de Nord de către reprezentanții celor două state ale Americii de Nord și de zece țări europene: cele cinci ale Pactului de la Bruxelles la care se alătură Italia, Portugalia, Norvegia, Danemarca și Islanda. Turcia și Grecia vor adera și ele în 1952, iar Germania în 1955.

În cursul anilor următori, se vor constitui organisme complementare – civile și militare – care vor forma în totalitate NATO. Până atunci însă, se stipulează că Pactul Atlanticului are un caracter exclusiv definitiv și se face referință la principiile de bază pe care trebuie să se sprijine ordinea internațională: libertatea popoarelor, „principiul dreptului”, dreptatea, bunăstarea populației, refuzul de a folosi forța în rezolvarea neînțelegerilor internaționale, altfel spus, pactul se prevalează de identitatea de civilizație și de idealuri care unește părțile contractante ce respectă democrația și „libertățile individuale”, ceea ce nu se va întâmpla în unele state semnatare cum sunt Portugalia lui Salazar și, temporar, Grecia și Turcia.

La sfârșitul anului 1949, Europa este deci împărțită în două blocuri economice, politice, ideologice și militare strâns legate și unul și celălalt de două supraputeri învingătoare în război. Chiar dacă sovieticii au suferit unul după altul mai multe eșecuri începând cu ruptura iugoslavă, apoi cu rezultatul negativ al primei crize de la Berlin, înfrângerea insurecției comuniste din Grecia și încheierea Pactului Atlanticului de Nord, nimic nu arată că încercarea occidentalilor de a stopa acțiunile lor nu va fi urmată de o nouă ofensivă.

Într-adevăr, aceasta va avea loc în anul următor, dar de data aceasta pe scena îndepărtată a Extremului Orient. Criza care se declanșează în iunie 1950 va avea consecințe tot atât de importante asupra bătrânului continent.

Încordarea relațiilor dintre blocuri și insecuritatea europeană (1950-1954)

Războiul din Coreea în care se confruntă din iunie 1950 până în iulie 1953, Statele Unite care acționează în numele ONU și Coreea de Nord susținută diplomatic de URSS și militar de China populară, are ca efect o încordare a relațiilor dintre cele două blocuri. În momentul în care, la începutul anului 1951, temându-se ca diviziile de „voluntari” chinezi să nu năvălească în sudul paralelei 38 și să respingă spre mare corpul expediționar american, generalul MacArthur a propus președintelui Truman să se folosească arma atomică pentru a opri înaintarea comuniștilor, toată lumea s-a gândit că un nou conflict mondial era iminent. „Războiul Rece” atinge deci apogeul în timpul acestor ani de confruntare directă în Extremul Orient și se reflectă în țările occidentale într-o psihoză anticomunistă care în Statele Unite duce la o adevărată „vânătoare de vrăjitoare” declanșată de senatorul MacCarthy, dar care are ecou și în Europa de Vest.

Trebuie spus că fostele puteri coloniale de pe bătrânul continent sunt ele însele confruntate de la sfârșitul războiului cu grave dificultăți apărute în imperiile lor. Războiul mondial a provocat peste tot, în ciuda victoriei aliaților, o zdruncinare serioasă a sistemului colonial. În timpul conflictului, metropolele au pierdut mult din prestigiul de care se bucurau. Unele au fost învinse și ocupate de Germania, sau au ieșit slăbite din război, ca Regatul Unit. În 1914-1918, ele au trebuit pentru a

supraviețui să facă apel la teritoriile lor de dincolo de mări: britanicii au mobilizat două milioane de indieni, Franța liberă și-a stabilit principalele baze de repliere în Africa. În mod firesc, apare la popoarele colonizate dorința de a nu mai fi considerate simpli supuși, ba chiar de a-și cuceri cât mai repede o independență care pentru mulți a fost plătită cu prețul sângelui. Revendicările lor sunt cu atât mai virulente cu cât ele au ecou la Națiunile Unite a căror Cartă recunoaște dreptul fiecărui popor de a-și alege propria formă de guvernământ și la cei doi mari învingători, ostili și unul și celălalt colonizării, dar pentru motive diferite. În sfârșit, în Asia, Japonia a îndemnat popoarele pe care le domina să se unească împotriva coloniștilor albi, iar în ajunul înfrângerii sale a acordat independența majorității coloniilor sale. În concluzie, popoarele din această zonă au fost primele care și-au cerut eliberarea imediat după război.

În consecință, anii Războiului Rece coincid cu primul val de decolonizare care beneficiază în anumite zone ale continentului asiatic de sprijinul pe care URSS și China, devenită comunistă în 1949, le oferă mișcărilor de eliberare națională în parte constituite de astfel de organizații comuniste. În mai puțin de zece ani, aproape toată Asia colonizată (cu excepția URSS) își obține independența.

În India, unde britanicii se confruntă de mult timp cu mari dificultăți, independența este acordată începând din 1947. Hindușii și musulmanii refuzând să coexiste în același stat, țara este împărțită în două, Republica indiană și Pakistanul care acceptă amândouă să păstreze legăturile cu coroana britanică și să intre în Commonwealth. După

plecarea japonezilor, Indiile olandeze formează „Republica Indonezia” condusă de Soekarno. În 1947, Țările de Jos încearcă să-și recucerească colonia, dar lipsite de posibilități și sub presiunea americanilor care se tem că întreaga regiune va trece de partea comunismului, trebuie până la urmă să le acorde independența. Franța de asemenea refuză să recunoască suveranitatea Vietnamului cerută de Frontul de Independență a Vietnamului abreviat Viet-Minh, pro-comunist. Urmează un război lung cu grele pierderi de vieți omenești și financiare care se va termina în 1954 după înfrângerea armatei franceze la Diên-Biên-Phu și după acordurile de la Geneva care acordă independența fostelor colonii din Indochina. În Europa de Vest aceste evenimente produc o creștere a dificultăților interne din țările cu foste imperii coloniale și intensificarea unui puternic sentiment anticomunist în rândurile populației îngrijorate de agitația întreținută de Partidul Comunist (în Franța, de exemplu, împotriva „războiului murdar din Indochina”). Guvernele se folosesc de această situație pentru a se menține la putere și pentru a continua angajarea în structurile atlantice, dar unele dintre acestea vor profita și pentru a relansa construcția europeană.

În est, se constată de asemenea o radicalizare a situației, dar de o amploare diferită căci aici Stalin impune în tabăra sa un adevărat regim de stare de asediu. Suspiciunea patologică a „mareșalisimului” și efortul imens pe care îl implică reconstruirea URSS-ului devastat de război, duc la crearea unui aparat de represiune care vizează mai întâi naționalitățile obligate să-și uite trecutul pentru a-l

glorifica pe cel al „marelui frate” și deportate parțial sau în totalitate când se opun rusificării; apoi minoritățile religioase în special evreii împotriva cărora „tătucul popoarelor” canalizează nemulțumirile populației provocate de politica sa, cadrele militare de care se teme să nu fie contaminate cu ideile și modul de viață ale țărilor în care au luptat și în sfârșit toți cei care într-un mod sau altul nu par să fie în conformitate cu idealul „omului nou”, impus de „conducătorul genial” și de principalii lui reprezentanți, șeful politic Beria și teoreticianul regimului, Jdanov. În 1953, populația din lagărele gestionate de Gulag este de cel puțin între 8 și 10 milioane de persoane multe dintre ele fără șansă de supraviețuire, în timp ce în rândurile partidului se înmulțesc „purificările” sângeroase și se întărește cultul personalității conducătorului charismatic. Obsedat de frica comploturilor (în 1953 îl inventează pe cel al „bluzelor albe” care îi permit înlăturarea medicilor evrei din Kremlin), trăind izolat în „datșa” sa, unde noaptea își primește colaboratorii care tremură de frica unei posibile căderi în dizgrație, Stalin conduce într-o atmosferă de suspiciune tot mai mare, imensul imperiu pe care l-a moștenit de la țări și din șansele oferite de război, profitând de amenințarea unui conflict armat cu Occidentul la care a contribuit el însuși, pentru a justifica teroarea în care trăiesc propriul său popor și cele din Europa de Est.

Căci totalitarismul stalinist s-a extins în acest timp în toată zona dominată de sovietici. Punctul de plecare l-a constituit în 1948 „schisma iugoslavă”. Eliberându-și țara și instaurând comunismul la putere, fără ajutorul sovieticilor, Tito considera că

nu avea de ce să dea socoteală „marelui frate“ de modul cum acționa pentru a pune în Iugoslavia bazele socialismului. De aceea, el intră repede în conflict cu stăpânul Kremlinului când acesta, dornic să extindă autoritatea asupra întregului bloc socialist, îl invită să fie mai docil și începe să-și introducă acolo în armată, administrație și în aparatul de partid iugoslav. Criza izbucnește în martie 1948 când Stalin își retrace expertii din Iugoslavia, apoi încearcă să instige împotriva lui Tito cadrele Partidului Comunist. Nici intervenția Kominformului, nici conspirația militară pusă la cale de Kremlin, nici formidabila campanie lansată împotriva „clicii revizioniste a lui Tito“ în întreaga lume socialistă și în rândurile partidelor comuniste din Vest, nici ruperea relațiilor economice cu Belgradul nu vor putea înfrânge rezistența iugoslavă. Tito nu renunță la principiile marxist-leniniste, dar spre marea furie a lui Stalin, nu numai că dezvoltă în țara sa o formă de economie socialistă diferită de modelul ultracentralizat aplicat în URSS (pământuri distribuite micilor proprietari rurali, uzine cu autogestione), dar mai și angajează țara pe calea independenței.

Schisma titoistă accentuează neîncrederea conducătorilor sovietici în statele-majore ale „partidelor frățești“, acuzate și ele că vor să înfăptuiască în țările lor un comunism național dornic de independență față de „țara călăuzitoare a Revoluției“. De aceea, sprijinindu-se pe nucleeele de adepți fideli, aceștia vor trece din vara lui 1948 la epurarea aparatelor de partid. În trei ani aceasta atinge un sfert din efectivele comuniste ale democrațiilor populare, lovind ca în URSS din 1936

în 1938, cadrele militare, ale partidului și ale administrației, începând cu „vechii bolșevici” (de exemplu foștii combatanți ai „brigăzilor internaționale”) eliminați și înlocuiți cu oameni de partid care îi datorează totul lui Stalin. Prin tot felul de maltratări și procese regizate până la ultimul amănunt, conducătorilor și militanților care trebuie să dispară le sunt smulse tot felul de „mărturisiri”. Se încurajează denunțul și punerea în carantină a suspectilor, iar mii de opozanți reali sau fictivi dispar fără urmă. Astfel sunt uciși Kostov în Bulgaria, Ana Pauker în România, Slansky în Cehoslovacia, Rajk în Ungaria, zeci de foști miniștri, președinți și vicepreședinți ai consiliului, generali, directori administratori din toate țările comuniste, judecați și executați pentru crime ca „troțkismul”, „titoismul” sau „sionismul”. Acest terorism generalizat este însoțit de sovietizarea partidelor comuniste naționale transformate în niște „curele de transmisie” ale ordinelor Kremlinului și de instalarea unui totalitarism care afectează în primul rând Biserica și intelectualitatea, eventuali propagatori ai unui sentiment național pe care întreaga politică a stăpânilor de la răsărit intenționează să-l eradicheze.

Această radicalizare a taberei staliniste și a formațiunilor din Europa de Vest create după model comunist are drept efect dezvoltarea în această parte a continentului a unor tendințe de integrare economică, politică și militară, într-un ansamblu transnațional care să nu fie o simplă prelungire a NATO în alte domenii decât cel strategic. Acesta este obiectivul urmărit la începutul anilor 1950 de promotorii „Comunității Europene a Cărbunelui și

Oțelului“ (CECA).

Ideea este a celui care din 1946 este președintele Comitetului francez al planificării, Jean Monnet, „european“ convins, cel care în plin dezastru din 1940 concepe un proiect de asociere permanentă franco-britanică, proiect prezentat lui Paul Reynaud pentru a încerca să împiedice neimplicarea Franței. În plin război rece, tot el este promotorul unei Europe a cărbunelui și oțelului administrată de un organism internațional. Adversarii lui Monnet au condamnat uneori în el „tehnocratul“, imitatorul unei Europe a industriașilor și a bancherilor, bazată doar pe interesele economice. Nimic mai fals! Concepându-și proiectul, Jean Monnet a avut în vedere apropierea popoarelor de pe bătrânul continent care să pună astfel bazele viitoarelor „State Unite ale Europei“. În același timp el era conștient de imensele greutăți ale acestei întreprinderi. „Europa, va spune el, nu se va transforma dintr-odată într-o construcție unitară; acest lucru se va face prin realizări concrete, creându-se mai întâi o solidaritate reală“. Or, ce putea fi mai concret și mai urgent decât apropierea Franței de Germania asociindu-le în cadrul unui proiect comun care să ofere economiilor lor posibilitatea unor avantaje și profituri reciproce? Germania are mari zăcămintele de cocs, de care Franța are nevoie în cantități importante, pentru aprovizionarea industriei metalurgice, în schimbul căruia poate să furnizeze mari cantități de minereu de fier. De ce să nu se asocieze aceste bogății și nevoi într-o întreprindere care ar putea fi extinsă și la alte țări europene interesate, ceea ce ar constitui o primă etapă a unei comunități largi și mai

specializată.

Aceasta este ideea pe care Comisarul general al planificării o va prezenta ministrului francez de externe, Robert Schuman, și el european convins, născut în Lorena anexată și împărțită între două culturi diferite. Acesta și-a însușit rapid proiectul lui Monnet și pe 9 mai 1950 îl expune în linii mari într-o declarație prezentată tuturor țărilor europene. Succesul este imediat, dar nu în toate țările Europei: siderurgiștii englezi nu au nevoie să facă schimb de materii prime cu continentul iar laburiștii aflați la putere se tem ca o „Europă a patronilor” să nu repună în discuție bunăstarea deja obținută în țara lor. Ei vor fi urmați de conducătorii scandinavi. URSS și statele sale satelit, ca de altfel marile Partide Comuniste occidentale condamnă această politică pe care o consideră inspirată de „monopolurile americane” și de „cei vinovați de război”. În Germania, în Italia și în cele trei țări ale Beneluxului, reacția este favorabilă. „Planul Schuman” este bine primit și de Statele Unite nu pentru că ar vrea să se opună cu tot dinadinsul atitudinii comuniștilor, ci pentru că Washingtonul vede în aceasta prologul unei uniuni europene care ar putea mai târziu să contribuie la problema apărării sale și să micșoreze „povara” care apasă pe umerii supraputerii de dincolo de ocean.

Partizanii unei integrări europene din punct de vedere economic și dacă este posibil și politic, apar mai ales în raidurile democrației-creștine, ale socialismului democratic și ale diferitelor formațiuni liberale, adică în organizațiile politice care formează nucleul coalițiilor aflate la putere în țările vest europene. Aceste afinități politice dublate

adesea de relații de prietenie între principalii conducători ai acestor curente – personalități ca Robert Schuman, Jean Monnet, Paul Ramadier, André Philip în Franța, Paul Henri Spaak în Belgia, De Gasperi și Spinelli în Italia, Konrad Adenauer în RFG etc. – explică faptul că proiectul a fost adoptat foarte repede. Din 18 aprilie 1951, șase țări, Franța, RFG, Italia, Belgia, Țările de Jos și Luxemburgul, semnează tratatul de la Paris care instituie Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului pe o durată de 50 de ani și figurează atribuțiile instituțiilor acesteia: Conducerea Supremă având puteri autonome și executive, Consiliul de Miniștri care reprezintă interesele statelor, Adunarea care controlează Conducerea Supremă și Curtea de Justiție care judecă litigiile.

Aceste piese diferite ale mecanismului comunitar vor fi instalate în cursul anului 1952 și începând din anul următor „piața comună” a cărbunelui și oțelului va începe să funcționeze spre satisfacția generală. Din punct de vedere economic, aceasta constituie un factor incontestabil de creștere a producției și a schimburilor intereuropene. Din punct de vedere politic, duce la o reconciliere franco-germană, bază a viitoarei Europe politice și aceasta doar după câțiva ani de la prăbușirea Reich-ului hitlerist. Dar pentru ca „Europa” să existe în fapt, mai întâi trebuie să fie și în măsură să-și asigure singură apărarea, sau cel puțin să nu mai fie 90% tributară sistemului de apărare controlat de americani. Or, în acest sector, construcția europeană va suferi în 1954 un eșec dureros.

Începând de la mijlocul anului 1950, americanii vor fi cei care vor încuraja reînarmarea RFG-ului,

din cauza problemelor ridicate de conflictul coreean și a îngrijorării pe care o provoacă radicalizarea blocului din est care din 1949 deține arma atomică. Pentru a evita renașterea militarismului dincolo de Rhin, Consiliul Europei votează în august o hotărâre susținută de Winston Churchill care prevede crearea unei „armate europene” în cadrul Pactului Atlantic. În toamnă, președintele Consiliului francez, René Pleven, propune un plan propriu care prevede constituirea unei armate europene formată din 100.000 de oameni, conținând în aceleași corpuri batalioane naționale printre care și germane și plasată sub un comandament supranațional dependent de NATO.

Astfel, după îndelungi negocieri și cu acordul Statelor Unite este pus la punct proiectul Comunității Europene a Apărării (Communauté européenne de défense). Definitivat în martie 1952, semnat două luni mai târziu de șase țări membre ale Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului, tratatul nu putea să fie aplicat decât după ce parlamentele țărilor semnatare aveau să-l ratifice. Țările din Benelux și Germania o fac în februarie și martie 1954. Italia, unde majoritatea este pentru ratificare, hotărăște să aștepte votul deputaților francezi. Așadar, pentru ca „planul Pleven” să intre în vigoare, totul depinde de atitudinea Franței. Or, după o îndârjită bătălie mediatică între adepții Comunității Europene a Apărării (*cédistes*) și cei ce se opun (*anticédistes*), în fond între gauliști și comuniști, dar și o parte din socialiști și radicali, Adunarea Națională va vota respingerea tratatului pe 30 august 1954, cu 319 voturi pentru respingere și 264 împotrivă, fără ca guvernul condus de Pierre

Mendès-France să se fi implicat în dezvoltare.
Comunitatea Europeană a Apărării va rămâne deci
literă moartă.

Începuturile „destinderii“

Dezertarea franceză provoacă o vie reacție în Europa unde sunt numeroși cei care au mizat pe proiectul de apărare comună. În Statele Unite reacția este aceeași. Secretarul de stat Foster Dulles evită chiar să treacă prin Franța în timpul unei călătorii pe care o face în Europa în septembrie 1954. Comunitatea Europeană a Apărării fiind îngropată, problema care se pune este găsirea unei „soluții de rezervă” care să permită integrarea Germaniei în sistemul defensiv occidental. În mod paradoxal, Franța care tocmai a respins tratatul elaborat pe baza „planului Pleven”, tratat a cărui paternitate putea oarecum să o revendice și care urmărea pur și simplu să evite intrarea Germaniei în NATO, va accepta peste câteva săptămâni o combinație care o face să se întoarcă de unde a plecat. Într-adevăr, începând din 23 octombrie, după un prim acord încheiat la Londra între semnatarii tratatului de la Bruxelles și partenerii lor atlantici, „acordurile de la Paris” consfințesc suveranitatea RFG-ului, aderarea Italiei și Germaniei federale la tratatul de la Bruxelles – transformat în Uniunea Europei Occidentale (UEO) – și în același timp intrarea acesteia din urmă în organizația atlantică. Pentru a nu șoca prea tare opinia publică, mai ales în Franța unde antigermanismul este încă virulent, i se interzice RFG-ului să fabrice sau să-și procure arme ABC (atomice, bacteriologice și chimice). Exceptând această restricție, remilitarizarea fostei țări învinse

este acceptată. După ratificarea parlamentului francez, obținută după dezbatere furtunoasă, nimic nu mai împiedică RFG-ul, devenit stat suveran, să aibă propria sa armată în cadrul Pactului Atlantic. Sovieticii vor replica în mai 1955 prin încheierea Pactului de la Varșovia. Acesta înlocuiește acordurile militare bilaterale pe care URSS le semnase cu democrațiile populare și înglobează sub un comandament unic condus de sovietici, forțele tuturor „statelor surori” inclusiv cele ale RDG-ului. Iugoslavia nu face parte din acest pact, iar Albania se retrage în 1968.

Puncte terminus ale unei lungi și periculoase escaladări, intrarea RFG-ului în NATO și crearea Pactului de la Varșovia intervin, în mod curios, într-un moment când tensiunea între Est și Vest a început să scadă. Moartea lui Stalin, pe 5 martie 1953, marchează într-adevăr prima etapă a „destinderii” în relațiile dintre cele două tabere. În timp ce unul din noii conducători de la Kremlin, Malenkov, dă semne în favoarea unei apropieri față de Vest, iar Eisenhower declară că „totodată cu moartea lui Stalin, lumea întreagă știe că o epocă a luat sfârșit” și expune un plan de folosire a atomului în scopuri pașnice, în Extremul Orient pacea este restabilită provizoriu pe 27 iulie 1955 prin armistițiul de la Pam Mun Jon din Coreea, iar acordurile de la Geneva din iulie 1954 pun capăt primului război din Indochina.

În URSS, venirea la putere a lui Hrușciiov, asociat la început cu Bulganin, apoi acționând în calitate de conducător suprem, coincide cu adoptarea unei politici mai suple față de Occident. Începând din 1955, Numărul Unu sovietic își dezvoltă doctrina

„coexistenței pașnice” a cărei prim teren experimental va fi Europa. Victoria „socialismului” rămâne în mod cert obiectivul suprem pe termen lung, iar lupta de clasă motorul istoriei. Dar chiar dacă confruntarea cu tabăra adversă nu dispare, aceasta trebuie să se limiteze la domeniile economice și ideologice.

Această schimbare de direcție se explică atât prin conștientizarea responsabilităților care apasă pe umerii celor două mari puteri ale erei nucleare, prin sentimentul acut de insecuritate provocat de existența armelor apocaliptice (bomba A în 1949, bomba H în 1953) și a bombardierelor și rachetelor capabile să lovească țintele americane, cât și prin necesitatea unei lungi perioade de pace de care noul stăpân al Reich-ului vrea să profite pentru a-și realiza mărețele proiecte economice prin care să recupereze și apoi să depășească puterea industrială și nivelul de trai ale Statelor Unite.

Vestul este suspicios și nimeni nu se grăbește să răspundă avansurilor făcute de noua echipă conducătoare a sovieticilor, ceea ce explică faptul că proiectele de integrare a RFG-ului în sistemul defensiv european sunt duse la sfârșit. Pierderea de către americani a monopolului nuclear, apoi experimentarea de către ruși a puternicelor rachete balistice intercontinentale – lansarea primului *Sputnik* în octombrie 1957 provoacă un șoc puternic în Statele Unite – au ca efect o radicalizare a politicii de la Casa Albă. Cu toate acestea, „noul aspect diplomatic” adoptat de administrația republicană va consta doar într-un *containment* intensificat, aplicat mai ales în Orientul Mijlociu unde rușii încep să-și bage nasul, și completat cu o

nouă doctrină strategică numită a „represaliilor masive“. De acum înainte, un atac comunist împotriva oricărei țări va provoca o ripostă nucleară imediată, putându-se interveni în orice punct al blocului socialist. În această perspectivă, Europa se situează în avanposturi, protejată desigur de „umbrela nucleară“ americană, dar riscând distrugerea totală în cazul unui conflict generalizat.

Cu toate acestea, pe măsură ce intențiile sovietice se confirmă, atmosfera internațională se îmbunătățește. În ianuarie-februarie 1954, se reunește la Berlin o Conferință în Patru asupra Germaniei, propusă de Churchill. Aceasta sfârșește într-un impas, dar marchează totuși reluarea dialogului. În mai 1955, Hrușciiov și Bulganin se duc în Iugoslavia și se împacă oficial cu Tito: „Regretăm sincer ce s-a întâmplat, declară Numărul Unu sovietic la coborârea din avion, și vrem să ștergem definitiv ce s-a acumulat în toată această perioadă“. Pe 15 mai a aceluiași an, imediat după încheierea Pactului de la Varșovia, URSS semnează împreună cu cele trei puteri ocupante și cu Austria tratatul care pune capăt în mod oficial stării de război cu aceasta din urmă. Guvernul austriac trebuie să proclame neutralitatea țării, ceea ce nu va împiedica nici să devină membră a ONU, nici să fie admisă în 1955 în Consiliul Europei. În schimb, URSS îi va restitui „bunurile germane“ confiscate, în principal câmpurile petrolifere.

Pentru prima oară după zece ani, în iulie 1955, șefii de guverne ale celor patru mari puteri se întâlnesc la Geneva. Această conferință la vârf nu va duce în mod concret la niște rezultate palpabile. În primul rând nu se reușește găsirea unei soluții de

înțelegere asupra problemei unei eventuale reunificări a Germaniei, occidentalii cerând pentru aceasta alegeri libere și dreptul de aderare la NATO, sovieticii pretinzând la rândul lor un pact de securitate generală incluzând cele două state germane. Totuși contactul nu este întrerupt și în ciuda rezultatelor slabe înregistrate, „spiritul de la Geneva” pare că începe să domine o nouă eră în relațiile internaționale. În cursul acestei perioade de destindere, două conflicte relativ secundare, dar care în anii Războiului Rece au perturbat relațiile intereuropene, își găsesc acum soluția: conflictul din regiunea Sarre care a tulburat serios relațiile franco-germane de după război, rezolvat după referendumul din octombrie 1955 prin alipirea acestui teritoriu Germaniei, acceptată până la urmă de guvernul Guy Mollet (în schimbul promisiunii unor importante livrări de cărbune și a canalizării Mosellei) și conflictul Triestului care a învrăjbit Italia și Iugoslavia și care se termină printr-un partaj ratificat de un protocol de acord în octombrie 1954.

Ultimul indiciu al destinderii care începe: în ianuarie 1956, cei doi principali conducători sovietici, Bulganin și Hrușciov, fac o vizită oficială la Londra, unde desfășoară o adevărată „campanie a zâmbetului”. După alarmele deosebit de grave din ultimii ani ai erei staliniste, spectrul războiului pare să se îndepărteze de continentul european.

Capitolul 7

EUROPA DE VEST ÎN PERIOADA DEZVOLTĂRII (DIN ANII 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

■ *Timp de douăzeci de ani, de la mijlocul anilor cincizeci până la mijlocul anilor șaptezeci, Europa de Vest cunoaște o dezvoltare prodigioasă. Aceasta se datorează rapidității unei reconstrucții făcute cu ajutorul americanilor, a reechilibrării monedelor în urma acordurilor de la Bretton-Woods, a unei demografii redevenită dinamică, a creșterii productivității, dar și acțiunii guvernelor care dau un imbold dezvoltării economice într-o perspectivă keynesiană, sau o susțin printr-o intervenție mai hotărâtă. Germania, Italia și în mai mică măsură Franța sunt marile beneficiare ale acestei dezvoltări rapide.*

■ *Pe de altă parte această dezvoltare are loc într-un context internațional liniștit. După crizele din perioada 1956-1962, începând din 1963 se instalează destinderea. În acest moment construcția europeană tocmai iese din criza provocată de eșecul Comunității Europene a Apărării din 1954. Reluarea procesului de unificare începe în 1954 prin semnarea tratatului care pune bazele*

Comunității Economice Europene și Euratomului²⁴⁹.

■ ***Totuși, venirea la putere în Franța a generalului de Gaulle, consecință a crizei provocate în această țară de decolonizarea Algeriei, pare să repună în discuție procesul de unificare. Ostil oricărei idei de supranaționalitate ca și a celei de aliniere a Europei la politica Statelor Unite, el preconizează o „Europă a națiunilor” pe care se străduiește să o impună partenerilor reticenți indispuși de politica „răutăcioasă” față de Statele Unite și de refuzul hotărât de a primi Marea Britanie în Piața Comună. Abia după retragerea sa, Comunitatea Economică Europeană se mărește prin aderarea Marii Britanii, a Irlandei și Danemarcei.***

■ ***Criza din 1968 repune în discuție o societate creată de dezvoltare. După Statele Unite și Japonia, revoltele studentești și muncitorești zguduie Regatul Unit, Germania, Franța și Italia. Acestea contestă capitalismul tehnocratic, societatea de consum și condamnă „alienarea” individului provocată de productivism și birocrăție.***

După o perioadă de incertitudine, în care alternează cu rapiditate crizele (Suez, Berlin, Cuba) și intervalele de destindere începând din 1963, lumea se instalează într-o relativă epocă de liniște de care profită în primul rând continentul european și care va dura aproximativ zece ani. Această

îmbunătățire evidentă a relațiilor internaționale coincide cu apogeul unei epoci de dezvoltare economică ce a început imediat după război și care mai târziu va fi numită „cei treizeci de ani glorioși” prin raportare la perioadele de criză care urmează după primul șoc petrolier.

Reconstrucția și dezvoltarea economică

Ieșită din război și ocupație, sinistrată și distrusă, Europa Occidentală cunoaște după 1950 o dezvoltare fără precedent. Evaluată în raport cu venitul național al principalelor state europene din perioada 1950-1962, aceasta atinge un nivel mediu anual de 7,3% în R.F.G., de 6% în Italia, de 5% în Franța, de 4,7% în Țările de Jos, de 3,2% în Belgia și numai de 2,3% în Regatul Unit. În total, venitul anual depășește 4% și va crește cu încă un punct în cursul deceniului următor.

Anii care urmează reînstaurării păcii sunt consacrați reconstrucției. O reconstrucție care se arată a fi mai rapidă decât s-a prevăzut, cu toate că pierderile umane și distrugerile materiale au fost incomparabil mai mari decât cele din 1914-1918. Reconversiunea industriilor de război este și ea mult mai ușoară datorită intensei mobilizări industriale. Așa încât, de la sfârșitul lui 1948, adică la mai puțin de patru ani de la încetarea ostilităților, Europa de Vest a revenit la nivelul producției de dinainte de război.

Cele mai mari dificultăți în reconstrucție au fost cauzate pe de o parte de pierderile și uzura materialului de transport, de distrugerea construcțiilor publice și particulare (20% în Germania; de la 6 la 9% în Franța, Belgia, Țările de Jos și Regatul Unit, 5% în Italia), iar pe de altă parte de stagnarea construcțiilor noi din cauza reducerii drastice în timpul războiului a numărului șantierelor. Reconstrucția a fost frânată în unele

țări și de instabilitatea prețurilor și de inflație care în Franța este stopată în 1952 – după devalorizările succesive din 1946 și 1949, în Italia în 1947, iar în Germania după reforma monetară din 1948.

În schimb aceasta din urmă a beneficiat din plin de ajutorul american: 12 miliarde de dolari oferiți cu titlu de ajutor de urgență între 1945 și 1947 și o sumă aproape egală cu suma distribuită în cadrul Planului Marshall celor șaisprezece țări europene care au acceptat condițiile Washingtonului ca să poată beneficia de ERP (*European Recovery Program*). Dacă la început Europa Occidentală trebuie să folosească mana cerească ce îi este oferită cu generozitate sau împrumutată în condiții foarte avantajoase pentru a-și plăti produsele alimentare, materiile prime, energia și echipamentele achiziționate în străinătate, nu peste mult timp contravaloarea în monedă națională a dolarilor alocați, în loc să fie cheltuită, este utilizată pentru acoperirea datoriei publice (Regatul Unit) sau pentru investiții în sectoarele de bază. În Franța, de exemplu, aproape 20% din investițiile publice prevăzute de serviciul de planificare sunt finanțate de contravaloarea în franci a creditelor Marshall.

În decembrie 1951, bilanțul făcut de OECE (Organizația Europeană de Cooperare Economică) ajutorului distribuit în trei state beneficiare ale ERP, dovedește succesul spectaculos al reconstrucției europene. Producția industrială a crescut din 1947 cu 64%, fiind cu 40% mai mare decât cea de dinainte de război. Producția alimentară se mărește și ea 25%. Cartelele de alimente care în Franța au rămas în circulație până

la începutul lui 1949, au dispărut peste tot. Economia europeană modernizată poate de acum înainte să-și continue dezvoltarea fără ajutorul Statelor Unite.

Aceasta beneficiază de un anumit număr de factori interni și externi care o avantajează. Adoptarea în 1944 la Bretton Woods a unui sistem monetar internațional dominat de Statele Unite, dar gestionat de un organism internațional, Fondul Monetar Internațional, permite începând din 1949 o reglementare a monedelor cu efecte pozitive asupra comerțului internațional la care se adaugă cele create de Acordul General al Tarifelor Vamale (GATT)²⁵⁰; semnat la Geneva în 1947 la care aderă majoritatea țărilor din Europa de Vest. Creșterea demografică de după 1945 și menținerea sa până în deceniul următor stimulează și ea activitatea economică. Aceasta se datorează creșterii natalității de după război, acel *baby boom* care permite să compenseze numărul de nașteri din timpul războiului și care se prelungește pe o durată mult mai mare decât după primul război mondial, datorită existenței unei atmosfere optimiste care face ca copiii să fie acceptați cu mai multă ușurință și a politicilor de ajutor familial adoptate de mai multe state. O țară ca Franța în care, în ajunul războiului, indicele de natalitate coborâse sub 13‰ și care se afla în imposibilitatea de a-și mai asigura reproducerea naturală, în 1946-1947 vede acest indice depășind 18‰, iar efectivul anual de nașteri trecând de 800.000. Așa încât, previziunile făcute de demografii de la Societatea Națiunilor în 1943 (raportul Notenstein) par să fie total false. Aceștia anunțaseră pentru 1940 o scădere a populației

franceze cu aproape 3 milioane de locuitori, or aceasta a crescut cu 8 milioane, și asta în ciuda unei mortalități care rămâne crescută în fostele țări industrializate (aproximativ 11%), din cauza îmbătrânirii populației și a unei „supramortalități” a adulților datorate accidentelor de circulație și uneori (cum este cazul Franței) din cauza alcoolismului.

În majoritatea țărilor europene rezultă o evidentă întinerire demografică ale cărei efecte se fac simțite în mod diferit de la o țară la alta: aceasta este mai tardivă și mai puțin accentuată în Germania și Austria din cauza pierderilor enorme suferite de aceste țări și de menținerea în captivitate a numeroși prizonieri. Acesta constituie un factor important de dezvoltare care din acel moment obligă statele să aloce resurse importante pentru crearea de noi locuri de muncă și de naștere, ca în Statele Unite, unei noi piețe care este cea a copiilor și adolescenților. Reîmprospătarea generațiilor distruge mai ales structurile malthusiene²⁵¹ în țările în care, înainte de război obsesia supraproducției și a șomajului a dus la apărarea cunoștințelor profesionale. În schimb, vor fi necesari aproape cincisprezece ani pentru ca această populație să furnizeze o mână de lucru suplimentară, mai calificată prin prelungirea școlarizării și deci mai eficace. Până atunci se va face apel la noile contingente active aduse de noul val al exodului rural și la muncitorii străini. Din 1946, Franța reia practicile de imigrare de dinainte de război, aducând în țară cu sutele de mii, italieni, spanioli, apoi portughezi și magrebieni. Ea este curând imitată și de alte națiuni industrializate: Regatul

Unit unde vin mediteraneeni și populații originare din Commonwealth (mai ales din Pakistan), Elveția, Germania, Suedia, țările din Benelux, importatoare de mână de lucru italiană, spaniolă, iugoslavă și turcă. Începând cu anii 1950 rezultă un amestec formidabil de populații, în majoritate originare din Europa continentală și care, la scara unei generații sau două, va contribui în cadrul comunitar la înflorirea unui sentiment de apartenență europeană, pe care multe sondaje îl consideră mai puțin artificial și mai puțin iluzoriu decât se acceptă în anumite medii politice și mediatice, mai ales în Franța.

Formidabilele procese tehnice, adesea simple aplicații civile ale inovațiilor introduse în timpul războiului în domeniile militare, au permis importante creșteri ale producției așa încât aceasta a devenit mai mare decât numărul activelor. Desigur, Statele Unite au un avans considerabil în domeniul cercetării aplicate și al brevetelor, dar pe măsură ce se desfășoară reinvestițiile în Europa, prin intermediul filialelor societăților multinaționale, se operează și importante transferuri de tehnologie. Pe de altă parte, țările europene fac și ele eforturi fără precedent pentru progresul cercetării (cel puțin până la mijlocul anilor '60, după care se constată o stagnare cu excepția Germaniei) și de acum înainte o parte substanțială a venitului lor național (cam 20%) este destinat creării de noi echipamente și achiziționării de utilaje moderne. Dat fiind că prosperitatea generală asigură întreprinderilor beneficii importante, trei pătrimi din investițiile acestora sunt asigurate prin autofinanțare.

Acțiunea guvernelor și intervenția statului în viața economică au jucat un rol determinant în perioada de reconstrucție susținând dezvoltarea din timpul „celor treizeci de ani de glorie”. Până la începutul anilor '70, majoritatea politicilor economice sunt inspirate de Keynes și urmăresc să regleze ritmul de dezvoltare. Deoarece statul trebuie să asigure în același timp locuri de muncă, lupta împotriva inflației și menținerea echilibrului plăților existente, iar aceste trei obiective sunt greu de îmbinat, instituțiile publice trebuie să acționeze când asupra echilibrului bugetar și asupra prelevărilor obligatorii care sunt ridicate sau micșorate în funcție de riscul unei supraîncărcări sau dimpotrivă a unei recesiuni, când asupra delimitării creditelor (crearea unor rezerve obligatorii, fixarea nivelului și duratei împrumuturilor etc.). De aceea, timp de treizeci de ani, absența acelor „crize” ciclice asemănătoare cu cele din secolul al XIX-lea și cu cele dintre cele două războaie. Există desigur „recesiuni” trecătoare însoțite sau nu de o scădere a volumului producției (ca în Marea Britanie în 1952 și 1958 sau în Germania în 1967), dar ele durează puțin, nu afectează decât în mică măsură activitatea economică și în general nu se produc în același timp în toate țările.

În unele țări, tradiția etatistă și influența ideilor și a organizațiilor socialiste au făcut ca această intervenție să fie împinsă mult mai departe. În Franța, între 1944 și 1946 s-a procedat la numeroase naționalizări menite să „pedepsească” întreprinderile care au colaborat cu inamicul (Renault), sau pur și simplu să raționalizeze sistemul economic: Banca Franței, cele patru

principale bănci de depozit, cărbunele, gazul, electricitatea, transporturile aeriene, o parte a societăților de asigurări sunt plasate sub controlul statului, dar păstrându-și autonomia financiară și modalități de gestionare identice cu cele ale întreprinderilor particulare. Așa s-a întâmplat și în Marea Britanie unde laburiștii, victorioși în alegerile din 1945, au naționalizat între 1946 și 1950 Banca Angliei, transporturile aeriene, feroviare, rutiere și fluviale, gazul, electricitatea și siderurgia. În Italia, capitalismul de stat nu apare imediat după război deoarece moștenește politica economică a fascismului și se structurează în jurul unui gigantic holding public fondat în 1933 (IRI)²⁵², cu o cifră de afaceri de două ori și jumătate mai mare decât cea a FIAT-ului.

Un alt aspect al acestei politici coordonate de stat este planificarea. Foarte suplă în Italia, unde lumea privește cu neîncredere tot ce ar putea aminti autoritarismul fascist, ea are drept funcție esențială să fixeze un sistem de repere ideal cu care să poată fi comparată evoluția reală a economiei și către care aceasta trebuie să aspire, având totuși câteva obiective precise. Este vorba de Planul Vanoni adoptat în 1955 pe o durată de zece ani, vizând creșterea anuală a venitului național cu 5% și crearea a 4 milioane de locuri de muncă. Cu toate că în ansamblu, rezultatele sunt satisfăcătoare, guvernele „centru stânga” vor adopta din 1965 o formulă de „programare” prin planuri de 5 ani vizând o mai strictă coordonare între sectoarele economice, dar păstrându-se totuși o mai mare suplețe în aplicare.

Din toate țările industrializate din Europa de Vest,

Franța este cea care a mers cel mai departe în acest domeniu, prin adoptarea în 1946 a Planului de modernizare și de re tehnologizare perfecționat de Jean Monnet, primul comisar general al Planificării. Dând prioritate investițiilor în echipamente de bază, acesta a contribuit substanțial la reconstrucția rapidă a țării. În continuare va avea în special un rol de direcționare și prospectare, funcția sa fiind nu aceea de a înlocui mecanismele pieței, ca în URSS, ci de a îndruma deciziile pe termen lung completând dirijarea politicii economice. După expresia lui Pierre Massé, Comisia Planificării este un „antihazard”.

Dincolo de simpla conducere a economiei, dar într-o perspectivă în mod necesar legată de aceasta, guvernele intervin din ce în ce mai direct în domeniul social, fie că este vorba de relațiile dintre patroni și salariați, prin fixarea unor salarii minime și a condițiilor de muncă (durată, concedii plătite etc.), fie că este vorba de dezvoltarea învățământului și a condițiilor de pensionare (aceste două sectoare absorb o parte mai mare din venitul național) sau de realizarea unor sisteme de protecție socială care urmăresc asigurarea unui minim de securitate pentru fiecare, aceasta fiind marea inovație de după război. Astfel, în perioada imediat următoare războiului, se extinde acel „Welfare State” (stat al „bunăstării” sau poate „stat-providențial”) a cărui filozofie consistă în fundamentarea „securității sociale” nu pe concepția tradițională a contractului de muncă și a asigurării care apărau o parte a populației împotriva unui număr limitat de riscuri, ci pe principiul solidarității naționale ceea ce înseamnă că întreaga națiune

trebuie să asigure bunăstarea fiecăruia.

Regatul Unit este cel care dă exemplu în acest sens, adoptând între 1945 și 1946 programul formulat în timpul războiului de Sir William Beveridge: asigurarea de bătrânețe, regimul de protecție socială finanțat de impozit, crearea în 1948 a *National Health Service* care naționalizează activitățile sanitare și realizează treptat gratuitatea asistenței medicale, politica de urbanism care asigură o mare autonomie colectivităților locale pentru planificarea construcțiilor, municipalizarea terenurilor și decongestionarea centrelor urbane etc. Și în Suedia se adoptă un sistem foarte bine pus la punct cuprinzând asigurarea de bătrânețe, alocații familiale, alocații pentru locuințe, îngrijiri medicale aproape gratuite, totul bazându-se pe o fiscalitate deosebit de solidă și urmărind în mod clar o redistribuție a veniturilor. Aceeași situație se regăsește și în Franța, unde, introdusă în 1945 și 1946, securitatea socială are regimuri diferite, cu „casierii” diferite și organisme autonome în funcție de diversele categorii sociale, finanțarea fiind asigurată pentru salariați de cotizațiile plătite de beneficiarii înșiși și de patronii acestora.

Astfel, prin faptul că s-a produs și a fost sprijinită de factori multipli, a căror importanță diferă de la o țară la alta și de la o perioadă la alta, dezvoltarea economiilor europene nu este defel uniformă. Privită din perspectiva marilor sectoare de activitate, este clar că în domeniul agriculturii aceasta s-a resimțit cel mai puțin. Desigur, după 1945, agriculturile europene au cunoscut o perioadă de modernizare intensă. Creșterea randamentelor a fost realizată prin reducerea suprafețelor

însămânțate, datorită folosirii intense a îngrășămintelor, a mecanizării și motorizării: se estimează existența unui tractor la 20 de ha de pământ cultivabil în Anglia și în Elveția, la 140 hectare în Franța, la 210 în Italia, iar din 1950 până în 1963 în toate țările occidentale numărul acestora a crescut de patru ori. Dar investițiile din agricultură sunt cu mult mai mici față de cele din alte sectoare și eforturile de raționalizare sunt împiedicate atât de puterea mică de cumpărare a muncitorilor din anumite țări sau regiuni defavorizate, de tendința familiilor din țările bogate de a alocă sume mai mici din veniturile lor cheltuielilor pentru alimente cât și de obstacolele puse în calea modernizării de existența marilor domenii care practică exploatarea extensivă a solului sau dimpotrivă a domeniilor prea mici pentru a fi rentabile. Din aceste cauze agricultura nu asigură venituri decente decât unui număr mic de agricultori. Ceilalți sunt afectați de folosirea incompletă a mâinii de lucru care uneori duce pur și simplu la sărăcie (este cazul sudului Italiei, al Spaniei și Portugaliei), fie de o pauperizare relativă cauzată de diferența tot mai mare dintre veniturile din agricultură și cele din alte sectoare și aceasta în ciuda faptului că numărul locuitorilor de la sate nu a încetat să scadă odată cu reluarea și intensificarea exodului rural. Numai în perioada 1954-1960 Franța își pierde aproape o treime din populația agricolă, Germania mai mult de 16%, Țările de Jos 11,7%, Italia 10%, Belgia 5%.

În schimb, industria constituie sectorul de vârf, adevărata forță motrice a dezvoltării țărilor din vestul Europei. Domeniu favorizat al inovațiilor,

începând din 1948, aceasta cunoaște un program mai rapid decât în Statele Unite, foarte intens în anii 1950 și ceva mai lent în deceniile următoare. Ritmul de dezvoltare i-a fost imprimat în primul rând de sectoarele orientate spre produsele de larg consum – produse agroalimentare, electrocasnice și mai ales automobile (în Germania, Italia, Marea Britanie, Franța, Suedia, Țările de Jos) care au tras după ele industria energetică, constructoare de mașini și siderurgia. Raportată la media anilor 1947-1949, producția carboniferă a CEE trece între 1947 și 1959 de la indicele 86 la 135; rafinarea petrolului brut de la indicele 71 la 851. În același timp, producția de electricitate se ridică de la 94 la 238, iar cea de oțel brut de la 71 la 276. Industria chimică, aflată în plină transformare, joacă un rol considerabil prin creșterea investițiilor și prin diversificarea susținută a gamei de produse oferite consumatorilor.

Începând din 1960, industriile de vârf nucleară, aerospațială, electronică – stimulate de organismele militare ale statului, care finanțează o mare parte a lucrărilor de cercetare, și având tehnologiile cele mai avansate, devin cele mai dinamice din întreaga economie. Acestea constituie „vârful de lance” al dezvoltării, prin dezvoltarea lor proprie, dar și prin aplicațiile pe care le găsesc în celelalte ramuri de activitate industrială. Numai că, în același timp, aceste noi activități economice perturbază echilibrul creat de a doua revoluție industrială în detrimentul vechilor activități (textile, siderurgie, construcții navale) care se modernizează cu mari dificultăți.

Apar deci diferențe sectoriale dar și regionale și

naționale. O mare parte a Europei liberale, cuprinzând Italia de sud, cea mai mare parte a Spaniei, a Italiei, a Irlandei, Portugaliei și a Greciei se află într-o subdezvoltare cronică. Regatul Unit care până la începutul secolului XX fusese principala putere economică a lumii se confruntă cu mari greutăți între cele două războaie, iar după 1945 nu cunoaște o dezvoltare tot atât de mare ca a concurenților sale continentale. Bunul mers al economiei britanice se lovește de numeroase obstacole: numărul populației active stagnează, investițiile nu sunt deosebit de mari în întreprinderile naționalizate, iar productivitatea muncii bate pasul pe loc. Dar mai ales dorința de a apăra cu orice preț lira sterlină (cel puțin până la devalorizarea din 1967) duce la politici contradictorii care nu au ca rezultat decât o dezvoltare relativ mică ce se menține în mod constant sub 3%.

În schimb, unele țări cunosc un progres atât de rapid și spectaculos încât se vorbește de „miracole” pentru a califica acest salt înainte al economiilor acestora. În afară de Țările de Jos, Suedia și într-o oarecare măsură Elveția, a căror creștere industrială este evidentă, trei țări intră în această categorie din motive diverse. Mai întâi Republica Federală Germană care are toate atuurile și pe deasupra și cel care îi este atribuit ca și Italiei de ajutorul masiv al Statelor Unite și care nu se confruntă cu problemele legate de decolonizare: un puternic consens social, o monedă puternică și atractivă pentru capitalurile străine, o rețea bancară de o mare eficacitate, și venituri fără egal în CEE datorită stăpânirii axei renane. O gestiune

liberală eficace (practicată mai ales de Ludwig Ehrard) îi permite să reia o îndelungată tradiție industrială și între 1949 și 1958 să treacă fără inflație de la cea mai neagră mizerie la cea mai înaltă dezvoltare. Rezervele monetare ating 6 miliarde de dolari iar locurile de muncă sunt pe deplin asigurate. În 1960, RFG asigură 10% din exporturile mondiale.

Și mai surprinzător încă este „miracolul” italian, datorită faptului că pe lângă pierderile suferite din cauza înfrângerii, mai adaugă și lipsa aproape totală de resurse energetice și de materii prime, ruptura istorică din Nord și Sud, o inflație galopantă și un deficit însemnat în balanța de plăți. Dar toate acestea au fost compensate de abundența mâinii de lucru, de dinamismul șefilor de întreprinderi și de ajutorul statului oferit prin intermediul unui vast sector public (IRI, ENI²⁵³) restructurat în întregime după război. Profitând de toate atuurile, Italia își va crea în câțiva ani baze energetice și siderurgice moderne, apoi se va orienta spre activități care cer o mare investiție intelectuală: automobile, mecanică fină, petrochimie, electrocasnice etc. Veniturile obținute din turism și „aportul” muncitorilor emigranți în străinătate vor face restul, permițând acestei țări ca din 1957 să-și echilibreze balanța de plăți.

Legat de dezvoltarea Franței se vorbește mai puțin de miracole, deși începând cu al doilea plan realizările deținute depășesc cu mult obiectivele fixate. Producția națională crește cu 30% (față de prevederea de 25%), industria se dezvoltă începând din 1954 într-un ritm de 9-10% anual, iar productivitatea muncii se îmbunătățește. Între 1969

și 1973, Franța, după Japonia, realizează cel mai înalt nivel de creștere economică din lume, aproape 7% anual.

Atmosfera internațională se îndreaptă spre „destindere“

Creșterea economică europeană de la mijlocul anilor '50 s-a produs într-un context internațional pe muchie de cuțit, până în 1963, perioadele de destindere alternând rapid cu cele de încordare. Începând cu această dată, relațiile Est-Vest în general, dar mai ales cele care privesc Europa intră într-o perioadă de relaxare.

Anul 1956 este marcat de o dublă criză care leagă problemele din Orientul Mijlociu de cele ale Europei de Est. Pe 26 iulie 1956, colonelul Nasser, care cu doi ani înainte a preluat puterea în Egipt și vrea să realizeze unitatea lumii arabe în jurul țării sale, hotărăște să naționalizeze Compania Canalului de Suez, ai cărei acționari sunt în majoritate francezi și britanici. Acest gest care este salutat de populația din zonă ca o înfruntare a fostelor puteri coloniale, provoacă imediat o vie reacție în cele două țări vizate. Regatul Unit, pentru care Canalul constituie în același timp o miză economică considerabilă – din cele 15.000 de nave care tranzitează anual canalul, două treimi sunt petroliere iar 35% sunt britanice – dar și simbolul fostei sale puteri coloniale, se teme că va fi complet eliminată din această zonă asupra căreia, până la război, își exercitase întreaga autoritate. Franța vede în Egiptul lui Nasser (asimilat repede cu Hitler de către conducătorii „Frontului Republican“ și mai ales de liderul acestuia, socialistul Guy Mollet, devenit președinte al Consiliului în 1956) unul din obstacolele majore

în calea „pacificării” Algeriei, Raisul susținând Frontul de Eliberare Națională (FLN) prin furnizare de armament și adăpostind pe conducătorii și luptătorii acestuia. Așadar, Londra și Parisul vor pregăti de comun acord o acțiune împotriva Egiptului servindu-se de un drept internațional respins de Nasser și proferând în același timp amenințări pe care acesta din urmă le pune în spinarea tânărului stat Israel.

Dat fiind că fostele puteri tutelare ale zonei cuprinse între Maroc și Golful Persic nu dispun de mijloacele necesare pentru a-și menține hegemonia în regiune, ele încep să fie înlocuite cu cele două mari supraputeri. Înainte de a se angaja în aventură, Nasser a obținut de la sovietici un important ajutor militar, ca și promisiunea de a finanța construirea barajului de la Assuan pe Nil, necesar extinderii zonelor irigate și satisfacerii nevoilor energetice ale Egiptului. Politica diplomatică a Kremlinului, care după moartea lui Stalin s-a reorientat spre susținerea „burgheziilor naționale” aflate în luptă împotriva „imperialismului” – o contrapartidă a „coexistenței pașnice” care presupune reducerea tensiunilor în Europa – face în felul acesta primii săi pași pe scena Orientului Apropiat. La rândul lor, Statele Unite, aplicând strategia de încercuire a URSS-ului concepută de secretarul de stat Foster Dulles, susțin statele „Pactului de la Bagdad” – Iran, Irak și Turcia – și consideră că trebuie să descurajeze ambițiile lui Nasser fără intenția de a elimina Raisul, dacă acesta ar constitui preludiul unei reveniri în forță a britanicilor și francezilor.

În cursul verii, aceștia din urmă au făcut intense

pregătiri pentru o intervenție armată și în paralel au inițiat negocieri serioase cu Egiptul. Acestea rămânând fără vreun rezultat concret, ei se hotărăsc să acționeze de comun acord cu Israelul care se simte amenințat de vecinii săi și se teme că armamentul furnizat de ruși statelor arabe din regiune va modifica raportul de forțe în defavoarea sa. Cele trei puteri elaborează un scenariu de intervenție și pe 29 octombrie 1956 trupele israeliene trec la atac și invadează Sinaiul. Peste o săptămână, francezii și britanicii, care au concentrat 60.000 de oameni în Cipru, pornesc în zona Canalului o operațiune amfibie și aeropurtată.

Intervenția pare că se va termina rapid printr-o victorie a francezilor și englezilor. Numai că sovieticii și americanii reacționează imediat și foarte hotărât la această inițiativă care poate să împiedice tentativa de a înlocui influența fostelor puteri coloniale cu propria lor influență. Primii amenință Parisul și Londra cu represalii nucleare, ceilalți fac presiuni politice dar mai ales financiare asupra cabinetului britanic prezidat de Anthony Eden. Acesta cedează rapid în fața amenințării prăbușirii lirei sterline, și obligă în felul acesta și guvernul lui Guy Mollet să accepte ordinul de încetare a focului dat de ONU. Operațiunea „Mușchetar” se soldează deci cu un eșec al europenilor într-o afacere care apare ca o ultimă manifestare a „politicii tunului” așa cum o practicaseră din secolul al XIX-lea.

Criza din Suez, care scoate încă o dată în evidență incapacitatea europenilor de a-și rezolva, fără ajutorul celor două mari puteri, problemele care pun în joc interesele lor vitale, este contemporană

cu o altă criză apărută în Europa de Est care se reglementează pe spinarea personajelor secundare – Polonia și mai ales Ungaria – prin jocul conflictual, dar și complice al superputerilor. URSS înăbușă în sânge revoluția de la Budapesta fără ca Statele Unite să facă cel mai mic gest pentru a o împiedica. De altfel, vom reveni asupra acestei afaceri în capitolul următor.

În consecință, nici criza din Suez, nici evenimentele din Ungaria, nu pun capăt relativei tensionări a relațiilor dintre Est și Vest care s-a produs după moartea lui Stalin. Trebuie să vină anul 1958 pentru ca atmosfera să se schimbe ca urmare a noilor dificultăți ce apar în Extremul Orient odată cu bombardarea de către chinezi a insulelor naționaliste Quemoy și Matsu. Afacerea se termină repede-repede, dar Uniunea Sovietică nu poate să-i lase „aliatei” și rivalei sale asiatice monopolul luptei imperialiste fără să-și știrbească prestigiul de care se bucură în Lumea a Treia, unde din 1955 duce o activitate intensă. De aceea, la sfârșitul lui 1958, aceasta se angajează în noi acțiuni de forță.

Prima se desfășoară pe scena continentului european, unde Hrușciiov servește când una caldă când una rece în funcție de împrejurări și de presiunile pe care le exercită asupra lui o parte a conducătorilor comuniști. Desigur, el nu dorește un război căci își dă seama de consecințele sale dezastruoase, dar nici nu vrea o situație internațională stabilă care ar risca să-i demobilizeze tabăra. Așa încât, joacă pe două fronturi deodată, cel al „coexistenței pașnice” și cel al „războiului rece de manevră”, după inspirata expresie a lui Raymond Aron²⁵⁴. În noiembrie 1958, pentru a relua

jocul diplomatic, el hotărăște brusc să redeschidă dosarul Berlinului, propunând transformarea celor trei sectoare occidentale într-un oraș liber, neutru care să aibă propriul său guvern și să-și autogestioneze economia. În același timp el precizează că „orașul liber” ar trebui să fie demilitarizat și să-și ia angajamentul de a „împiedica” orice activitate subversivă îndreptată împotriva RDG-ului sau oricărui alt stat. În cazul unui refuz el amenință că va încheia un tratat de pace cu Germania democrată care să-i dea dreptul să întrerupă toate legăturile între Berlinul de Vest și RFG. Trupele sovietice, conchide el în nota adresată occidentalilor, „nu se află în Germania pentru a juca popice”.

În timp ce în jurul Berlinului controalele și barierele de circulație se înmulțesc, în mai 1959, o Conferință a miniștrilor de externe al celor patru puteri ocupante se întrunește la Geneva, care nu găsește însă nicio soluție la problema germană. În vară aceasta este înlocuită de un dialog direct între Washington și Moscova, preludiul unei noi perioade de destindere care începe în toamnă, motivată se pare de partea sovietică de începerea conflictului deschis cu China care îi reproșează lui Hrușciiov politica sa „revizionistă”. Numărul Unu al Kremlinului se duce în Statele Unite în septembrie și se întâlnește cu Eisenhower la Camp David. Întrevederea nu aduce nimic concret, dar contribuie la destinderea atmosferei dintre cele două puteri. La întoarcerea în URSS, Hrușciiov aduce un omagiu insistent președintelui american, om, spune el, care „ca și noi, dorește în mod sincer ca Războiul Rece să ia sfârșit”.

Cu toate acestea, în primăvara lui 1960 se anunță clar o întoarcere la războiul rece. Hrușciov, care trebuie să înfrunte atât criticile conducătorilor chinezi cât și pe cele ale adversarilor politici din propria-i țară, folosește drept pretext un incident minor – survolarea teritoriului URSS-ului de către un avion spion U2 și „mărturisirile” pilotului acestuia, doborât de avioanele de vânătoare sovietice – pentru a face să eșueze Conferința la nivel înalt organizată la Paris, în mai 1960, în scopul de a găsi o soluție definitivă problemei germane.

În mai 1961, Numărul Unu sovietic se întâlnește din nou la Viena cu președintele Statelor Unite, J. F. Kennedy. Considerându-l pe interlocutorul său puțin prea tânăr și „delicat”, el nu ezită să ia o atitudine amenințătoare cerând soluționarea problemei Berlinului până la sfârșitul anului și fluturând încă o dată „sperietoarea” unui tratat de pace separat cu RDG-ul. „Eu doresc pacea, declară el oaspetelui de la Casa Albă, dar dacă dumneavoastră vreți război, vă privește. Hotărârea noastră de a semna acordul în decembrie este irevocabilă”. Dacă și-a închipuit că-și va intimida în felul acesta interlocutorul, incontestabil, nu și-a ales calea potrivită. „Va fi o iarnă foarte rece” îi răspunde Kennedy, care întors în Statele Unite, trimite urgent întăriri în RFG și își pune aviația strategică în stare de alertă permanentă. Apoi se adresează aliaților săi care se declară pregătiți să-și onoreze angajamentele, primul fiind generalul de Gaulle, care a început totuși să se distanțeze de Washington și de NATO. La începutul verii, Europa pare să se găsească din nou în cele mai dificile momente ale războiului rece.

Cu toate acestea, conducătorii sovietici și aliații

lor din RDG nu vor lua hotărârea unei blocade sau a unei acțiuni de forță așa cum au putut crede occidentalii în acel moment. În noaptea de 12 spre 13 august 1961, autoritățile est-germane ridică de-a lungul zonei care separă zona sovietică de restul orașului, un gard de sârmă ghimpată, apoi un zid pe care sunt amplasate posturi de observație. Așa cum se explică la Pankow, în mod oficial scopul este de a opri „invadarea Germaniei democrate cu spioni și sabotori trimiși de răzbunătoarea Germanie și de puterile imperialiste”. În realitate dacă este ceva de oprit, acesta este exodul permanent al zecilor de mii de germani din Est care fug de totalitarism și de lipsuri pentru a-și căuta refugiu în RFG. De altfel, pe lângă Zidul de la Berlin, întreaga frontieră dintre cele două state germane este barată de metereze făcute din cai de friză (cu sârmă ghimpată), din șanțuri și turnuri de supraveghere, iar armata și miliția au ordin de a trage fără somație în tot ce mișcă.

În Vest, surpriza și indignarea din primul moment nu sunt urmate de niciun fel de încercare de a opri construirea zidului. Toți se mulțumesc doar să protesteze cu vehemență spre marea decepție a germanilor din vest dar mai ales a berlinezilor. Aceștia din urmă se mai liniștesc puțin, când, pe 20 august, vicepreședintele Lyndon Johnson și generalul Clay, eroul blocadei din 1948 rechemat cu această ocazie din retragere, întâmpină pe stadionul olimpic o unitate de blindate venită din RFG fără ca rușii și aliații lor să reacționeze. Puțin mai târziu, faimoasele cuvinte lansate de Kennedy când a trecut prin capitala Reich-ului, *Ich bin ein Berliner* (eu sunt berlinez) îi vor încuraja dându-le speranța

că în cazul unei crize grave, nu vor fi abandonați de Occident. De altfel, tensiunea va dispărea curând. De la sfârșitul lui septembrie, Hrușcirov, care pare să fi acționat sub presiunea „durilor” din partid și care de acum înainte va lua frâiele în mână, mai micșorează tonul și se arată a fi mai puțin intransigent. Oficial, el nu abandonează proiectul de reglementare a chestiunii germane, dar renunță să mai fixeze vreun termen pentru declararea neutralității Berlinului.

La sfârșitul lui 1961 pericolul unui război general declanșat din cauza problemelor de pe continentul european pare să fi dispărut. Totuși pacea nu este asigurată așa cum va dovedi-o grava criză izbucnită în toamna anului următor, în urma instalării de către sovietici a unor rachete balistice cu rază medie de acțiune (IRBM) pe insula Cuba. După cum se știe afacerea este rezolvată cu măiestrie de Kennedy care dă dovadă de o mare energie hotărând interzicerea navelor sovietice să debarce în Cuba material de război și de o mare abilitate diplomatică având grijă să-i dea posibilitatea lui Hrușcirov să bată în retragere fără să-și piardă prestigiul. La sfârșitul lui octombrie 1962 lumea s-a aflat din nou pe „marginea prăpastiei” iar Europa a fost direct implicată în această afacere. Deoarece în timpul celei de a doua crize de la Berlin aliații Statelor Unite și-au manifestat clar solidaritatea cu Washingtonul este evident pentru toată lumea că luând inițiativa unei confruntări energice cu Statele Unite, în zona Caraibilor, Hrușcirov urmărește obiective strategice globale în care este inclusă și chestiunea germană și cea a armelor nucleare aflate în Turcia și a căror retragere de altfel o va și obține.

De aici faimoasa apostrofă a generalului de Gaulle adresată ambasadorului URSS la Paris, venit ca să discute cu acesta riscurile amenințării nucleare pe care, după părerea lui „le conținea ultimatumul lui Kennedy”: „Ei bine, domnule ambasador, vom muri împreună!”.

Imediat, după evenimentele dramatice din octombrie 1962, atmosfera tensionată dintre cele două tabere se calmează mai repede chiar decât după a doua criză de la Berlin. „Criza rachetelor nucleare” a pus două mari puteri în fața responsabilităților pe care le au. Fără să renunțe la cursa înarmării strategice, ele vor face eforturi să păstreze monopolul acesteia și să o supravegheze îndeaproape negociind menținerea unui oarecare echilibru între forțele lor de descurajare și închizând eventualilor candidați ușa „clubului” foarte restrâns al puterilor nucleare. Începând din 1963, două acorduri vor concretiza această dorință comună: în iunie se stabilește între Washington și Moscova un sistem de legătură prin teletip – faimosul „telefon roșu”. Acesta permite celor doi principali actori să intre în legătură rapidă în cazul unei crize grave prezentând riscul unei escaladări extreme. Pe 5 august, va fi semnat la Moscova un tratat la care vor adera numeroase țări, tratat care în scopuri pacifiste interzice orice experiment nuclear în afară de cele subterane. Aceasta nu înseamnă dezarmare, dar pentru cele două mari supraputeri și aliații lor europeni începe deja o nouă etapă în istoria relațiilor internaționale. Desigur că, chiar dacă în Europa tensiunea scade treptat, mai ales în ceea ce privește problema germană, americanii și sovieticii continuă să se înfrunte în

Lumea a Treia prin intermediul aliaților sau al unor state interpuse aflate sub influența lor. Totuși, acolo unde au loc acțiuni de forță, fie în Orientul Mijlociu, fie în Asia de Sud-Est, ei se abțin să atâțe focul prea tare și au grijă ca aceste conflicte „periferice” să nu degreveze într-un conflict general și mai ales pe continentul european.

Nașterea Comunității Economice Europene și primele sale succese

Imediat după eșecul Comunității Europene de Apărare, construcția europeană pare să se fi împotmolit. Toate eforturile autorităților supranaționale au eșuat cu excepția „Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului” care nici ea nu are partizani. În Franța, valul de naționalism care coincide cu prima etapă a războiului din Algeria, este puțin propice relansării construcției europene. În Anglia majoritatea populației rămâne ostilă ideii de supranaționalism. Doar în Italia, în Germania și în cele trei țări ale Beneluxului partizanii unei Europe în care fiecare partener să accepte renunțarea la o parte a suveranității sale sunt mai numeroși și mai influenți, dar nu suficienți totuși pentru a învinge indiferența populației. Cu toate acestea, de la sfârșitul lui 1954, deci imediat după respingerea proiectului armatei europene de către parlamentarii francezi, mici grupuri de europeni convinși, în fruntea cărora figurează Jean Monnet și prietenii săi, ca și conducătorii Beneluxului, vor relansa proiectul comunitar fundamentat pe problemele foarte concrete ale integrării economice. Or, această relansare se va face cu o rapiditate și o amplexare neașteptate, ducând în mai puțin de doi ani la semnarea unui tratat de instituire a Comunității Economice Europene și a Comunității Europene a Energiei Atomice din care fac parte șase state.

În cursul anului 1955, două tipuri de inițiative se

vor intersecta și unele și celelalte vizând relansarea ideii de comunitate europeană. Primele vin din partea mediilor restrânse ale tehnocraților pentru care cel mai bun mijloc de a face ca lucrurile să avanseze este acela de a se situa într-un cadru sectorial, cum este cel al Comunității Economice a Cărbunelui și Oțelului, sau să se încerce extinderea competențelor comunitare la transporturi și energie. Printre grupurile și personalitățile care acționează în acest sens, se găsește Jean Monnet și echipa sa, dar și alți tehnocrați de mare prestigiu ca Louis Armand din Franța, președinte al Societății Naționale a Căilor Ferate și conducătorii Comisariatului Energiei Atomice (CEA). În acel moment se constată un sentiment de admirație exagerată pentru energia atomică și mai ales pentru folosirea ei în scopuri pașnice, considerată ca un remediu miraculos împotriva dificultăților în aprovizionarea cu energie care pare să amenințe bătrânul continent. A face din atom forța motrice a relansării europene, iată ideea care-și croiește repede drum imediat după eșecul Comunității Europene de Apărare, mai ales în Franța unde căderea cabinetului Mendès-France la începutul lui 1955 și înlocuirea lui prin guvernul condus de Edgar Faure pare să fie favorabilă evoluției opiniei publice.

Celelalte inițiative se referă la elaborarea unui proiect de Piață Comună generală. Acestea pornesc de la ministrul Economiei vest germane Ludwig Ehrhard care, liberal convins, dorește înlăturarea piedicilor din calea schimburilor internaționale, din mediile conducătorilor olandezi și de la belgianul Paul-Henri Spaak și unii și ceilalți partizani ai unei

integrări economice globale într-o structură supranațională. Încă din anul 1955, între reprezentanții celor două mari tendințe, Monnet și Spaak au loc numeroase contacte cu scopul manifest de a stabili o legătură între punctele de vedere și de a iniția o apropiere globală și o apropiere sectorială. O perioadă de timp, reținerile cele mai mari vor veni tot din Franța care are în guvern un număr de miniștri gaulliști care privesc favorabil o acțiune în domeniul transporturilor și energiei, dar nu consideră necesară o extindere a competențelor Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului. În schimb, prim-ministrul luxemburghez Bech și ministrul afacerilor externe din Țările de Jos, Beyen, manifestă un viu entuziasm față de proiectul prezentat de Spaak. Adenauer este mai circumspect, dar odată acordurile de la Paris intrate în vigoare, el va accepta propunerile ministrului belgian, ca și italianul Martino.

Până la urmă, pe 9 mai 1955 Adunarea Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului votează în unanimitate reluarea construcției europene incluzându-se și proiectele sectoriale dar și programul mai îndrăzneț al reprezentanților Beneluxului și Germaniei. Pe 3 iunie, Conferința de la Messina care reunește miniștrii de externe ai celor Șase adoptă o rezoluție care exprimă dorința comună a statelor reprezentate „de a trece la o nouă etapă”. Un comitet prezidat de Spaak și format din experți și delegați ai guvernelor interesate este însărcinat să elaboreze un raport care să schițeze în linii mari ceea ce va însemna Comunitatea Economică Europeană și Euratomul. Acesta este predat guvernelor celor șase state

membre ale Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului pe 21 aprilie 1956.

Între toamna lui 1955 și începutul lui 1957, mai multe elemente vor accelera mersul construcției comunitare. Mai întâi eforturile făcute de Comitetul de Acțiune pentru Statele Unite ale Europei, condus de Jean Monnet, care reunește un număr de personalități europene aparținând diferitelor formațiuni politice – social-democrați, democrați-creștini, liberali – și care pot să facă legătura cu guvernele și cu opinia publică. Pe de altă parte, acțiunile numeroaselor mișcări europene care de la începutul anilor '50 nu s-au prea afirmat și care își regăsesc suflul după Conferința de la Messina: Uniunea europeană a federaliștilor, Acțiunea europeană federalistă, Liga europeană de cooperare economică și cea a înalților funcționari și oameni politici. Astfel în Franța, victoria „Frontului Republican” de la începutul anului 1956 și retragerea gaulliștilor permit afirmarea unei noi majorități europene, socialiști, radicali, Mișcarea Republicană Populară și independenți, aflați în dezacord asupra altor aspecte, dar având păreri comune asupra necesității construcției europene. În sfârșit un alt element este contextul internațional care în 1956 este marcat de o revenire a războiului rece. Tensiunea dintre Est și Vest, consecință a declanșării războiului din Coreea a permis crearea Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului și încheierea tratatului care instituia Comunitatea Europeană de Apărare. Dar destinderea de după moartea lui Stalin a împiedicat totuși ratificarea acestui instrument diplomatic. Evenimentele din Ungaria, dar mai ales criza din Suez au arătat

europenilor gradul lor de dependență energetică, deci se revine la ideea că numai o Europă unită putea să-și facă vocea auzită pe arena internațională.

Astfel, comitetul Spaak reunit pentru câteva luni la micul castel Val-Duchesse de lângă Bruxelles va elabora, într-o atmosferă de mare eficacitate și de intensă colaborare, redactarea tratatelor, plecând de la modelul propus de raportul ministrului belgian și ținând cont de diferitele poziții naționale. Pe 25 martie 1957, cele două tratate care instituiau Piața Comună și Comunitatea Europeană a Energiei Atomice erau semnate de reprezentanții celor Șase în Capitoliul de la Roma. Ele vor fi ratificate în iulie de parlamentarii francezi, germani și italieni, iar în octombrie și decembrie de cei din Benelux. Așadar, la sfârșitul anului 1957 cele două comunități sunt plasate pe orbită, iar pe 1 ianuarie 1959 Piața Comună intră în vigoare.

Spre deosebire de Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, cele două noi comunități nu funcționează pe o bază supranațională. Parlamentul, format din delegați ai parlamentelor naționale nu are decât un rol consultativ, iar Comisia de la Bruxelles o funcție de inițiativă și executivă. Consiliul de Miniștri care este organul de decizie se supune regulii umanității. CEE nu dispune nici de impozite și taxe bugetare autonome, nici de o politică monetară comună. Cu toate acestea, ea rămâne o instituție ambițioasă. Uniunii vamale dintre statele membre, care trebuie să asigure pe etape libera circulație a persoanelor, a mărfurilor și capitalurilor însoțită de un tarif extern unic, i se adaugă și alte obiective: elaborarea unei politici

comune în domeniul agriculturii, o creștere economică echilibrată și o asociere cu țările de dincolo de mări. Pe de altă parte se prevede lărgirea Comunității prin admiterea altor state europene și aplicarea unei politici sectoriale comune care să ducă la integrarea economică și socială a CEE și într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat la o uniune politică.

Primii pași ai Pieței Comune sunt deci încurajatori. Tratatul de la Roma prevăzuse o perioadă de tranziție de doisprezece ani pentru desființarea treptată a barierelor vamale dintre statele membre și adoptarea tarifului extern unic, dar acest obiectiv nu va fi atins decât în iulie 1968. Din 1963, Comunitatea încheie cu fostele colonii franceze și belgiene acordul de la Yaoundé care permite statelor africane și malgașilor²⁵⁵, asociate (EAMA) să-și introducă aici mărfurile cu scutire de taxe. Începând din 1961, se semnează diferite acorduri și cu unele țări mediteraneene. Această deschidere comercială este urmată de un avânt industrial și o creștere economică rapide care se datorează desigur și altor factori, dar pe care totuși existența Pieței Comune le-a stimulat în mod deosebit.

În aceste condiții s-ar fi putut imagina că și alte țări cu economie de piață din Europa industrializată ar fi putut să-și pună semnătura pe tratatele de la Roma. Dar trebuia să se țină cont de reticențele britanicilor care au rămas la fel de puternice în momentul când se contura tendința spre integrarea economică și poate politică și de care conducătorii Regatului Unit nici nu voiau să audă. Invitat de Conferința de la Messina să se alăture comitetului Spaak, cabinetul de la Londra și-a retras imediat

observatorul și după ce tratatul a fost semnat, și-a dat toată silința să-i distrugă principiile și țelurile încercând să „înece Mica Europă” într-o zonă de liber schimb extinsă pe tot ansamblul țărilor din OEEC. Încă de la primele lor contacte, generalul de Gaulle, revenit la putere în iunie 1958 și omologul său german Adenauer reușesc să facă front comun împotriva tentativelor distructive ale britanicilor, cărora nu le rămâne până la urmă decât să constituie o Asociație Europeană a Liberului Schimb care ia naștere prin tratatul de la Stockholm din noiembrie 1959. „Europa celor șapte” creată în felul acesta, care reunește în jurul Regatului Unit cele trei țări scandinave, Austria, Elveția și Portugalia nu va reuși să contrabalanseze CEE, cu atât mai puțin să o slăbească incluzând-o într-un vast ansamblu al liberului schimb, întrucât AELS este mai puțin omogenă și mai slab structurată decât rivala sa. Din acest moment, OEEC nu mai poate arbitra pozițiile atât de divergente existente în interiorul ei care opune pe reprezentanții „Micii Europe” și pe cei ai AELS, așa încât, în 1960, se transformă în Organizația de Cooperare și de Dezvoltare Economică (OCDE), organizație care nu se mai limitează la țările bătrânului continent ci include ansamblul statelor industrializate cu economie de piață într-o structură suplă ce acționează de comun acord.

Europa generalului de Gaulle

Prezența generalului de Gaulle în fruntea unei Franțe modernizate și dotată cu instituții solide se înscrie într-un context internațional care constituie totodată apogeul celor „treizeci de ani glorioși“, iar din 1963 cel al „destinderii“ între Est și Vest, două aspecte deosebit de favorabile de care fondatorul celei de a V-a Republici va profita pentru a încerca să impună partenerilor săi occidentali propria sa concepție despre alianța și construcția europeană. Odată reglementate problemele ridicate de al doilea val al decolonizării, el va angaja Franța pe o cale care, dând prioritate afirmării independenței sale naționale, va avea un efect deosebit asupra evoluției Europei.

Între 1950 și 1960 se realizează într-un ritm rapid decolonizarea celei mai mari părți a Africii. Trei state sunt implicate în această zonă: Regatul Unit, Belgia și Franța. Primul reușește să facă un transfer progresiv al puterii către elitele indigene de pe teritoriile aflate în posesia sa. Astfel își obțin independența Gold Coast, devenită Ghana sub conducerea liderului naționalist Nkrumah și al cărei proces de emancipare va servi de model întregii Africi anglofone, Gambia în 1958, Nigeria în 1960, Tanzania (fostele Tanganika și Zanzibar), Zambia și Sierra Leone în 1961, Uganda în 1962, Kenya în 1963. Problemele care mai există la această dată sunt cele din Africa australă, unde minoritatea albă refuză să renunțe la privilegii și în 1965, primul-ministrul rhodezian, Ian Smith proclamă

independența țării folosind calea secesiunii. El provoacă astfel o gravă criză care nu se va rezolva decât în 1980. În rest, peste tot transferul suveranității se efectuează fără conflicte majore.

Nu la fel se petrec lucrurile în Congo belgian a cărui independență proclamată în iunie 1960 este urmată de tulburări provocate de opoziția dintre etniile rivale și curentele politice pro-occidentale și pro-sovietice. După hotărârea guvernului de la Bruxelles de a restabili ordinea în Elisabethville și Léopoldville și după secesiunea bogatei Katanga, urmează o lungă criză care implică marile puteri și care va lua sfârșit abia în 1962 prin intervenția celor 20.000 de „căști albastre” trimise de ONU la cererea secretarului său general, suedezul Dag Hammarskjöld.

Franța va fi cea care va avea de înfruntat cea mai gravă criză în zona Maghrebului, cu rădăcini directe sau indirecte în suveranitatea acesteia. După o perioadă de agitație și incertitudine politică, Marocul și Tunisia își obțin independența de la guvernul Guy Mollet, în martie și respectiv iunie 1956. Algeria însă va deveni la rândul ei independentă după un război lung și dureros care durează opt ani (1954-1962). În acest timp, Franța va avea de înfruntat serioase dificultăți internaționale și o criză politică internă care a dus în 1958 la căderea celei de a IV-a Republici și la revenirea la putere a generalului de Gaulle. În schimb, emanciparea Africii negre francofone este rezultatul unui demers progresiv și pacifist a cărui ultimă etapă se desfășoară în 1960 prin independența acordată de cea de a V-a Republică celor douăsprezece state situate în sudul Saharei. În

1965, decolonizarea continentului african este deci, în mare, terminată. Europa păstrează legătura cu fostele sale colonii, dar nu mai exercită asupra lor o influență directă, cu excepția celor două state din Peninsula Iberică, Spania și Portugalia, ale căror posesiuni de dincolo de mări nu-și vor câștiga independența decât abia în decembrie următor.

Odată reglementate problemele legate de decolonizarea Maghrebului și a Africii Negre, Franța gaullistă va putea să-și concentreze energiile asupra a ceea ce președintele celei de a V-a Republici consideră prioritatea priorităților: Franța trebuie să-și recâștige locul pe care el consideră că îl merită în lume, iar pentru aceasta trebuie să i se ofere instrumentele unei politici de independență și de măreție. Bineînțeles nu vom evoca aici toate aspectele acestei politici și nici nu vom încerca să o transformăm în polul principal al istoriei europene a anilor '60. Totuși, trebuie subliniat faptul că timp de câțiva ani – mai ales între 1962 și 1968 – inițiativele generalului de Gaulle fac ca tot ce se întâmplă în Europa Occidentală, de la relațiile dintre această parte a lumii cu cele două supraputeri până la direcția pe care o ia construcția europeană, să aibă drept punct de plecare Franța fie să treacă prin diplomația franceză sau să depindă de opoziția Franței față de inițiativele altor „actori” de pe scena internațională. Aceasta nu este însă suficient pentru ca Hexagonul să devină centrul Europei, așa cum francezii au prea des tendința să creadă, dar este adevărat că dinamismul gaullist a avut un rol important și chiar dacă a frânat o anumită formă a construcției europene, a contribuit într-un anume fel la trezirea Europei.

Prima mișcare a „marii politici” gaulliste privește raporturile cu Statele Unite. Pentru de Gaulle, angajamentele pe care Franța și le-a luat în 1949 (pe care atunci le-a aprobat) nu mai corespund situației existente în Europa și în lume la sfârșitul anilor '50. Amenințarea comunismului se îndepărtează, iar din acest moment, nu se mai impune necesitatea de a subordona totul protecției americane împotriva pericolului nuclear. Acest lucru este cu atât mai evident cu cât într-o epocă în care și rușii dețin mijloacele strategice pentru a riposta unui atac cu armele apocaliptice pe care până acum doar inamicii lor potențiali le dețineau, a crede că în cazul unui conflict cele două supraputeri s-ar putea ataca în mod direct a devenit un fapt iluzoriu. Dintr-odată, Europa apare ca o țintă ideală a unei eventuale înfruntări între Est și Vest și este cu totul îndreptățită să aibă un cuvânt de spus în hotărârile de care depind libertatea și supraviețuirea ei. În tot cazul, în ceea ce privește Franța, nu poate fi vorba ca soarta sa să mai depindă multă vreme de hotărârile luate doar de președintele Statelor Unite. Nici realismul politic nici etica statului național care formează substratul gândirii gaulliste nu îndreptățesc deci pe guvernanții francezi să prelungească o situație pe care au moștenit-o din timpul războiului rece.

Aplicarea acestor principii va face ca Franța să joace timp de vreo zece ani rolul elevului obraznic din „clasa atlantică”. Ocazia apare în iulie 1958 când între Washington și Londra este semnat un acord asupra schimbului de informații confidențiale în domeniul nuclear. În fața perspectivei unui directorat anglo-american, în septembrie, generalul

de Gaulle adresează generalului Eisenhower o scrisoare în care cere o conducere tripartită a NATO (Statele Unite, Anglia și Franța) care ar presupune și elaborarea unei strategii politice și militare comune, controlul colectiv al armelor nucleare ale Alianței și împărtășirea secretelor nucleare. Președintele american refuză categoric o propunere care se presupune că nu va fi acceptată nici de Regatul Unit, nici de ceilalți parteneri ai Franței din NATO. Fiind prea absorbit de problema algeriană, timp de patru ani cât durează conflictul, de Gaulle nu mai insistă asupra acestei propuneri.

În 1962, când problema este pusă din nou, Franța își rezolvase deja chestiunea algeriană și se afla în posesia unei puteri nucleare embrionare. Într-adevăr, chiar dacă hotărârea de a fabrica o bombă fusese luată înainte de instaurarea celei de a V-a Republici, abia începând din 1958 se canalizează toate eforturile pentru a se crea în Franța „o forță de șoc” capabilă nu numai să rivalizeze de la egal la egal cu cele două supraputeri, ci să-și descurajeze orice inamic potențial să se gândească la o eventuală agresiune. Prima bombă atomică explodează la Reggane în Sahara, în februarie 1960 și este urmată de alte trei până în aprilie 1961. Va trebui totuși să se aștepte mai mulți ani până ce arma de distrugere să fie dotată și cu material auxiliar absolut necesar utilizării sale: vreo șaiszeci de avioane Miraj IV și submarinul nuclear „Redoutable” lansat la apă în 1967, urmate mai târziu de rachete balistice instalate pe podișul Albion și de bomba H a cărei experimentare are loc în 1968 în atolul Mururoa din Pacific.

Existența acestei forțe autonome de distrugere

este încă destul de recentă, când în iulie 1962 președintele Kennedy propune aliaților săi europeni „țelul măreț” care i-a fost parțial sugerat de Jean Monnet și care presupune o reformulare completă a raporturilor dintre Statele Unite și Europa Occidentală. *Leadership*-ul Washingtonului va fi înlocuit cu *partnership*-ul atlantic sprijinit pe doi „piloni” egali, cu excepția unui singur punct esențial: americanii vor păstra monopolul forței nucleare la care vor fi asociate Marea Britanie și foarte tânăra „forță de șoc” franceză. După părerea lui Kennedy și a secretarului Apărării Robert MacNamara, în momentul în care Pentagonul ar adopta această doctrină strategică numită a „riposte flexibile” (la un atac al adversarului se va riposta în același mod, apoi se va trece la un nivel superior de angajare a forțelor până la utilizarea în final a armamentului strategic), nu ar mai exista decât „un singur deget pe trăgaci”.

La sfârșitul lui 1962 acest „țel măreț” va căpăta o formulare mai concretă prin proiectul „forței multinaționale” acceptat de prim-ministrul britanic MacMillan în timpul unei întrevederi cu Kennedy la Nassau (Bahamas). Nave de război cu echipaje binaționale vor fi echipate cu arme nucleare furnizate de americani. Pentru punerea în aplicare a proiectului era necesar acordul ambilor parteneri. În același timp, Statele Unite iau unilateral hotărârea de a renunța la producerea rachetelor *Skybolt* care trebuiau să servească la propulsarea armelor atomice engleze și propun în schimb să pună la dispoziția statelor europene rachete *Polaris* cu condiția ca acestea să fie incluse în NATO, iar activitatea lor să depindă de decizia președintelui.

În conferința de presă pe care o ține pe 14 ianuarie 1963, de Gaulle respinge această hotărâre, așa cum, în toamna lui 1963, din aceleași motive va refuza să semneze tratatul care interzicea experiențele nucleare în atmosferă.

Începând de acum și până în toamna lui 1968, din momentul în care principiile gaulliste tulbură obiceiurile și structurile stabilite în perioada Războiului Rece, dorința de independență a Franței se manifestă pe trei niveluri cu rezonanță europeană. Primul este de ordin militar și se concretizează prin continuarea programului de înarmare nucleară și retragerea în iulie 1969 din organisme NATO despre care generalul de Gaulle crede că nu mai corespunde noilor condiții ale raporturilor internaționale. Franța rămâne membră a „Alianței Atlantice” (cu titlu „de ultimă precauție” va spune de Gaulle în „Memoriile” sale), dar refuză să mențină integrarea forțelor sale militare într-o structură supranațională, ca și prezența pe teritoriul său a unor baze sau trupe americane. Această hotărâre va ridica numeroase probleme nu numai Statelor Unite dar și aliaților europeni ai Franței, întrucât ea deschide o breșă în dispozitivul defensiv occidental. De aceea reacția diferitelor guverne va fi foarte dură. Se va reuși totuși găsirea unui *modus vivendi* în două probleme esențiale: survolarea teritoriului francez de către aparatele de război ale aliaților (autorizarea va fi dată de acum înainte nu pentru un an ci doar pentru 30 de zile) și staționarea forțelor franceze în Germania. Dar caracterul unilateral al deciziei francezilor va șoca profund pe conducătorii și opinia publică din țările aliate, începând cu Germania al căror șef dorise să

facă din Franța un partener privilegiat.

Al doilea nivel este de ordin economic și financiar iar tendința de independență a Franței se manifestă aici prin realizarea unei „filiiere franceze” în domeniul îmbogățirii uraniului prin aplicarea unui „Plan-Calcul” pentru producția de ordinatoare după ce în 1963 Statele Unite au refuzat vânzarea unui ordinator considerat indispensabil realizării unei forțe de șoc, prin piedicile care se ridică începând din 1963 în calea investitorilor străini susceptibili de a prelua controlul în anumite sectoare ale economiei franceze, dar mai ales prin ofensiva îndreptată împotriva supremației dolarului.

În sfârșit, la nivel diplomatic, generalul de Gaulle își manifestă prin gesturi spectaculoase dorința de a vedea Franța recăpătându-și „vocația sa mondială” și refuză menținerea împărțirii Europei în două blocuri care, după părerea președintelui celei de a V-a Republici, este rezultatul „împărțelii” pe care cele două mari puteri au făcut-o la Ialta. De aici folosirea unor formule-șoc ca cea a „Europei de la Atlantic până la Urali”, care, fără îndoială, pentru el nu înseamnă nimic foarte precis dar care reprezintă un mod de refuza statutul impus europenilor în 1945 de cei doi stăpâni ai lumii. De aici numeroasele călătorii făcute de general în toate părțile lumii unde vrea ca vocea Franței să se facă auzită: America Latină în 1964, Asia de Sud-Est cu faimosul discurs de la Phnom-Penh din septembrie 1966 în care critica cu duritate intervenția americană în Vietnam și nu mai puțin celebra vizită din Canada din iulie 1967, în cursul căreia lansează acel patetic „Trăiască Quebecul liber!” care provoacă indignarea guvernului federal canadian, a

opinieii publice anglofone, dar și a Statelor Unite și a Marii Britanii. De aici, în sfârșit, încercarea de a se apropia de țările din Est concretizată de călătoria în URSS din vara lui 1966, ca și de recunoașterea Chinei populare și de pledoaria ținută în unele cercuri militare nu neapărat îndreptată numai împotriva eventualului agresor din Estul Europei. Nimic din toate acestea nu arată totuși că generalul de Gaulle ar fi nutrit vreo dorință de răsturna alianțele și nici de a scoate Franța din Pactul Atlanticului de Nord. Din contră, în timpul crizelor grave în care Europa ar fi putut fi implicată, el a arătat că Franța poate însemna pentru diplomația americană un sprijin din cele mai sigure. Dar inițiativele sale nu au fost privite cu ochi buni pe cel două coaste ale Atlanticului: nici în Statele Unite unde „înțepăturile” diplomației gaulliste îi iritau pe americani cu atât mai mult cu cât aceștia se confruntau în acel moment cu războiul din Vietnam, una din cele mai grave crize din istoria lor, nici în Europa unde se loveau de susceptibilitățile popoarelor care nu înțelegeau ca Franța să acapareze supremația.

Până la urmă, politica dusă de generalul de Gaulle față de Statele Unite nu a avut efecte deosebite asupra Alianței Atlantice. În schimb, atitudinea sa față de construcția europeană a avut repercusiuni importante asupra evoluției Comunității și asupra viitorului acesteia, care poate fi interpretat în funcție de cum sunt privite: pe termen scurt sau pe termen lung.

Pe termen scurt, bilanțul poate părea catastrofal și este adevărat că nu există nimic care să justifice apologia retrospectivă a unei politici total opusă

celelalte duse de adevărații „părinți fondatori” ai Europei (Monnet, Schumann, Spaack etc.), apologie făcută după aproape un sfert de secol de nostalgiei epocii gaulliste. Ideea pe care și-o făcea despre „Europa” fondatorul celei de a V-a Republici, era într-adevăr în contradicție cu tot ce au gândit și au făcut promotorii Comunității celor Șase, punând bazele unei uniuni ce se construia încetul cu încetul cu ajutorul instituțiilor supranaționale ce-și lărgeau progresiv atribuțiile dar mai ales cu ajutorul acțiunilor și proiectelor comune care creau o solidaritate reală. Ideii unei construcții supranaționale, legată de Statele Unite în cadrul NATO, în care să se integreze și Regatul-Unit, ideea aparținând fondatorilor CEE, de Gaulle își opunea propria sa concepție despre o „Europă a națiunilor”, fără nicio legătură cu cele două blocuri și în sânul căreia fiecare stat național să-și păstreze suveranitatea și identitatea. Ce ar însemna, declară el în conferința de presă din 15 mai 1962, o Europă „integrată”, „din clipa din care nu ar mai exista Franța, nu ar mai exista Europa, nu ar mai exista nicio politică, din moment ce nu s-ar putea impune câte una separată fiecăreia dintre cele Șase state? Căci, precizează el, Dante, Goethe, Chateaubriand (...) n-ar fi putut aduce mari servicii Europei dacă ar fi apatrizi și dacă ar fi scris în vreo limbă „integrată” ca *esperanto* sau *volapuk*”.

În concluzie, nu o Europă integrată într-un ansamblu supranațional gestionat de „tehnocrați apatrizi”, ci o confederație a națiunilor în care fiecare să fie stăpână pe destinul ei: acesta este proiectul pe care președintele celei de-a V-a Republici îl prezintă celor care susțin o Europă care

să se îndrepte spre supranaționalitate, al cărui instrument să fie Comisia de la Bruxelles prezidată la începutul anilor '60 de germanul Walter Hallstein, iar principiul de bază să fie regula majorității în voturile date de Consiliul CEE. Pentru a combate energic această concepție despre Europa și pentru a face să triumfe propria sa viziune despre viitor, generalul își va convinge partenerii să se înființeze în 1961 o Comisie însărcinată să pună bazele unei Europe politice, comisie prezidată de francezul Christian Fouchet. Prezentat în octombrie 1961, „planul Fouchet” propune crearea unei „uniuni a statelor” care să aibă o politică externă comună, o politică de apărare comună în colaborare cu alte națiuni libere și o politică culturală comună, dar al cărei Consiliu, organ executiv format din șefii de stat sau de guvern, să funcționeze după regula unanimității. Altfel spus, se proiecta constituirea unei Confederații despre care Pierre Gerbet are dreptate să spună că „nu depășea stadiul unei organizații internaționale de tip clasic”.

Se înțelege de ce proiectul nu a avut un ecou deosebit în rândurile partizanilor unei Europe supranaționale. După discuții interminabile și negocieri strânse, „planul Fouchet” pare totuși să fie pe punctul de a reuși, căci germanii, italienii și luxemburghezii acceptă până la urmă să se alăture propunerilor franceze. Numai că intransigența lui Paul-Henry Spaak și a olandezului Joseph Luns pe de o parte și înverșunarea poziției gaulliste pe de altă parte, sfârșesc în ianuarie 1962 prin prezentarea unui nou text mai puțin ambițios decât precedentul legat poate și de ofensiva atlantică, începută la cea dată de J. F. Kennedy, care, câteva

luni mai târziu, are drept consecință eșecul uniunii în versiunea prezentată de Charles de Gaulle. Pe 15 mai 1962, conferința de presă în care acesta afirmă că „nu există și nu poate exista o altă Europă posibilă decât cea a statelor naționale, bineînțeles, exceptând miturile, ficțiunile și parada” și îi tratează cu narcisism pe „apatrizi”, marchează înmormântarea definitivă a proiectului și duce imediat la retragerea miniștrilor Mișcării Republicane Populare din guvern.

Această îndârjire a poziției Franței se confirmă în anul următor prin refuzul generalului de a admite cererea de aderare la Piața Comună a Marii Britanii. Aceasta a fost prezentată de guvernul britanic pe 2 august 1961, dar pe măsură ce se precizează acordul dintre Washington și Londra în legătură cu armamentul nuclear și „forța multinațională”, președintele francez manifestă un tot mai mare scepticism față de convertirea europeană a britanicilor. Prim-ministrul Harold MacMillan încearcă zadarnic în cursul întrevederii de la Rambouillet de pe 15 decembrie 1962, să-l asigure de sentimentele sale comunitare; de Gaulle nu se lasă înduplecat. Pentru el este clar că Regatul Unit, în realitate atașat de Pactul Atlantic și solidar cu Statele Unite, nu poate fi decât „calul troian” al americanilor din Comunitate și groparul Europei celor Șase. În timpul conferinței de presă din 14 ianuarie 1963 el își face publică hotărârea de a se opune candidaturii engleze: demers unilateral ce șochează profund pe partenerii Franței din CEE, care își dăduseră deja acordul. Același lucru se va întâmpla și în 1967 când prim-ministrul laburist Harold Wilson, determinat de secretarul Afacerilor

Externe George Brown, va relua discuțiile. Din nou, și din aceleași motive, candidatura britanicilor va fi respinsă de generalul de Gaulle care se opunea partenerilor săi europeni profund nemulțumiți de situație.

Această criză mocnită dintre Franța gaullistă și partenerii săi din CEE se va transforma în 1965 într-un conflict deschis. La originea acestuia se află pe de o parte dificultățile care apar în comunitate în problema finanțării politicii agricole comune pe care Franța o consideră fundamentală, dar care este privită cu rețineri de celelalte state membre, iar pe de altă parte noul atac al partizanilor integrării. Aceștia susțin eforturile făcute de Walter Hallstein pentru a conferi Comisiei un adevărat rol politic și pentru aplicarea integrală a articolelor tratatului de la Roma care dă putere de decizie Consiliului de Miniștri care funcționează după regula majorității. În fața acestor inițiative pe care le consideră drept o amenințare directă îndreptată împotriva concepției sale despre Europa, generalul de Gaulle va da dezbaterii o întorsătură dramatică. Pe 1 iulie 1956, Consiliul de Miniștri francez constată eșecul negocierilor în curs și hotărăște să-și retragă reprezentantul permanent din Comunitate. Este vorba de așa-zisa „politică a scaunului gol”, care va dura șase luni și atrage după sine o blocare completă a CEE (Comunitatea Economică Europeană) și amenințarea cu distrugerea acesteia.

Până la urmă generalul va avea câștig de cauză pe toată linia. În ianuarie 1966 Franța își reia locul în Comisia de la Bruxelles după ce a obținut tot ce a cerut în ce privește finanțarea politicii agricole comune cât și a procedurii de decizie.

„Compromisul de la Luxemburg” stipulează într-adevăr că regula votării în unanimitate este necesară din momentul în care un stat consideră că interesele sale prioritare sunt în joc. Altfel spus, fiecare țară are un drept de veto, ceea ce nu este deloc în spiritul textului semnat la Roma în 1957. Drumul spre supranaționalitate este deci barat pentru multă vreme. Legătura stabilită de fondatorii Europei celor Șase între integrarea economică și viitorul uniunii politice supranaționale este întreruptă în favoarea viziunii gaulliste despre o „Europă a statelor naționale” a cărei conducere o va avea Franța.

Fără îndoială, dacă este vorba să se facă o apreciere asupra politicii „europene” a generalului de Gaulle, și aici intervine rectificarea pe termen mediu și lung, era puțin cam devreme pentru ca marele țel al uniunii politice supranaționale cu includerea Regatului Unit, conceput de Monnet, Schuman, Spaak, Luns etc., să poată fi concretizat fără să existe riscul destul de mare al unei „diluări” a Comunității într-un vast ansamblu atlantic dominat de Statele Unite. În acest sens, procesul de frânare dirijat de președintele francez în numele principiilor de filozofie politică care aparțineau secolului al XIX-lea, dar care, trebuie s-o recunoaștem țineau și de o viziune realistă a situației internaționale de moment, a constituit un mare bine sau un rău ceva mai mic. De aici, până la a-l transforma pe generalul de Gaulle într-un fel de vizionar al Europei în avans cu o generație față de contemporanii săi, așa cum l-au văzut susținătorii săi cu ocazia comemorării a o sută de ani de la naștere este un pas destul de greu de făcut. Este

într-adevăr greu de presupus care ar fi putut fi în mod concret – în cazul în care planul Fouchet ar fi fost adoptat, iar „uniunea statelor” ar fi luat naștere la începutul anilor '60 – destinul politicii externe comune a Europei celor Șase în momentul repunerii în discuție a *leadership*-ului american și a retragerii Franței din NATO. Dacă unii europeni au fost cu un sfert sau o jumătate de secol înaintea contemporanilor lor, aceștia trebuie căutați fără îndoială în rândurile apărătorilor principiului supranațional și nu printre susținătorii „Europei statelor naționale”. Și totuși, oricât de negativă ar părea acțiunea celor din urmă, ea a avut meritul de a crea o pavază și de a stabili niște principii care au împiedicat o deviere prea accentuată a Europei de Vest spre ideea atlantică ceea ce ar fi riscat serios să distrugă nu cum credea de Gaulle identitatea statelor naționale, ci fragila identitate a polului comunitar. Douăzeci de ani după dispariția șefului Franței libere, într-o Europă puternică din punct de vedere economic față în față cu două supraputeri a căror greutate s-a micșorat vizibil și într-o lume în care conflictele Războiului Rece încep să dispară, evoluția Europei către supranaționalitate nu mai prezintă aceleași pericole ca în perioada imediat următoare crizei din Cuba.

Mai rămâne de evocat doar un singur aspect din acest tablou al Europei gaulliste, care este legătura strânsă pe care generalul își dă silința să o stabilească cu Germania și pe care o realizează, chiar dacă realizarea scopurilor sale politice nu vor aduce beneficii imediate. Și aici trebuie apreciată pe termen mediu sau lung această prietenie pe care generalul o leagă cu omologul său de dincolo de

Rhin, Konrad Adenauer: imaginea celor doi oameni de stat în naosul catedralei din Reims din iulie 1962, când cancelarul face o călătorie în Franța, semnarea tratatului franco-german din ianuarie 1963, care stabilește întâlniri periodice între șefii de stat și guvernele celor două țări, înființarea în iulie a aceluiasi an a Oficiului franco-german pentru tineret etc. De Gaulle considera această mână întinsă de Germania, care crea axa Paris-Bonn, drept cheia de boltă a proiectului său european. Or, și în acest domeniu situația nu era suficient de „coaptă” pentru ca RFG să accepte să dea deoparte protecția americană în schimbul unei ipoteci pe apărarea europeană în care Franța, putere nucleară încă nesigură, ar avea asupra sa suficientă influență pentru a-și impune părerile și prea puțină greutate în fața URSS pentru a oferi o garanție sigură.

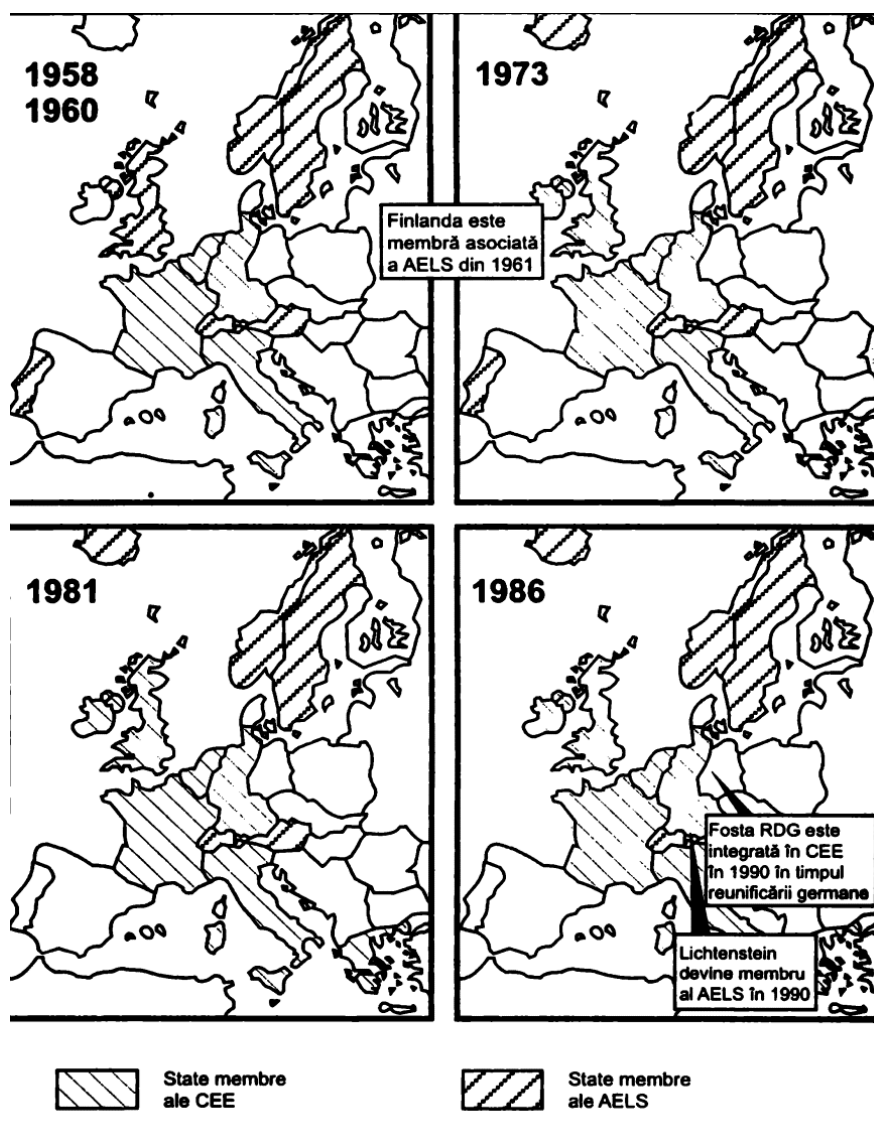
La care trebuie să adăugăm că, în ciuda faptului că bătrânul cancelar, care de altfel va trebui să se retragă la sfârșitul lui 1963, avea o incontestabilă simpatie pentru omologul său francez, acest sentiment este departe de a fi împărtășit de clasa politică vest germană. Odată Adenauer plecat, succesorul său Ludwig Erhard care nu prea era interesat de problemele internaționale, a lăsat răspunderea pe umerii ministrului Afacerilor Externe, Gerhard Schröder, pentru care generalul nutrea o profundă antipatie și care va fi preocupat să se opună inițiativelor franceze din diferite domenii cum ar fi un acord cu Franța în legătură cu sistemul televiziunii în culori, Forța multinațională și atitudinea adoptată față de intervenția americană în Vietnam.

La scara întregii sale guvernări care se încheie în

1969, dar care începând din toamna precedentă pare că trebuie să se îndrepte spre o îndulcire a relațiilor cu Washingtonul din cauza problemelor economice și financiare provocate de evenimentele din 1968, generalul de Gaulle a acumulat doar eșecuri în politica sa de apropiere față de Germania. Totuși și în acest domeniu lucrurile trebuie judecate pe termen lung. Căci este incontestabil rolul pe care l-a avut personal în reconcilierea celor doi dușmani și în stabilirea între cele două țări a unor proceduri permanente, ceea ce va constitui pentru viitor un capitol important al construcției europene. Probabil că era din nou prea devreme pentru ca axa Paris-Bonn să poată servi drept forță motrice pentru procesul de integrare, ținând cont de intransigența celor doi parteneri în numeroase probleme și de urmările încă dureroase ale Războiului Rece. Va trebui ca mentalitățile să se schimbe, mai ales în Franța, iar „destinderea” să ofere un cadru propice acțiunilor lor comune. Meritul politic al generalului în realitățile cu Germania, merit imens de altfel, este acela de a fi pregătit terenul și de a fi văzut clar, într-o perspectivă desigur diferită de cea a lui Schuman și Monnet, că Europa, oricare ar fi modul în care ar fi construită, nu ar putea exista fără prietenia franco-germană.

De la Europa celor Șase, la Europa celor Nouă

Relaxarea relațiilor internaționale, începută imediat după criza din Cuba devine evidentă începând din anii 1965-1966 iar de la sfârșitul deceniului se transformă într-un adevărat proces de destindere care va atinge apogeul în 1972-1973. În primul rând este interesant de urmărit relațiile dintre cele două supraputeri care nu încetează să se înfrunte pe teren ideologic și să întrețină interminabile conflicte „periferice” (Vietnam, Orientul Apropiat), în timp ce destinderea are efecte directe asupra evoluției Europei și asupra atmosferei care domnește aici în această perioadă ce coincide cu apogeul dezvoltării. Prosperitatea, dorința febrilă de a consuma, îndepărtarea pericolului unui război îi fac pe europeni să depună eforturi pentru a crea un cadru mai larg activităților lor – acesta este scopul negocierilor care vor duce în 1972 la intrarea în Piața Comună a trei noi state – să normalizeze relațiile lor cu estul european, așa cum va face Willy Brandt între 1970 și 1972, sau pur și simplu să se bucure de o bună stare care pare să crească la nesfârșit și a cărei legitimitate este contestată doar de o mică minoritate.

Evoluția organizațiilor economice europene

Lărgirea Pieței Comune prin aderarea Marii Britanii, a Irlandei și Danemarcei, hotărâtă la întrunirea la nivel înalt de la Haga din decembrie 1969, este rezultatul unui proces care a început cu câteva luni mai devreme, în urma demisiei generalului de Gaulle, după referendumul din 27 aprilie. Ales pe 15 iunie în funcția supremă, Georges Pompidou nu este nici el un partizan al Europei supranaționale. Numai că în timp ce fondatorul celei de a V-a Republici vedea în Europa o simplă posibilitate și mai ales o modalitate de afirmare a politicii franceze, fostul său prim-ministru crede cu

tărie în necesitatea construcției europene și își dă seama că întărirea legăturilor dintre statele membre este legată paradoxal de lărgirea Comunității și în tot cazul de aderarea Marii Britanii.

De altfel, el este obligat să adopte această cale și de angajamentele luate în timpul campaniei electorale prezidențiale, pentru a nu părea că rămâne în urma concurentului său, democrat-creștinul Alain Poher, fost colaborator al lui Robert Schuman, el însuși „european” convins. Alegerea lui Jacques Chaban-Delmas ca prim-ministru și a lui Maurice Schuman ca ministru al Afacerilor Externe, amândoi gaulliști dar adepți ai extinderii, intrarea în guvern a patru membri ai Comitetului de acțiune al lui Jean Monnet (Valéry Giscard d'Estaing, René Plevin, Jacques Duhamel, Joseph Fontanet) au confirmat imediat dorința de deschidere a noului președinte. Încă din 10 iulie 1969, acesta declară în prima sa conferință de presă: „Nu avem obiecții de principiu la eventuala aderare la Comunitate a Marii Britanii sau a oricărei alte țări” și sugerează ca reuniuni ai șefilor de stat și de guvern să discute problemele ridicate de cererile de adeziune a Regatului Unit, a Irlandei, a Norvegiei și a Danemarcei.

Venirea la putere a lui Willy Brandt, ales pe 21 octombrie cancelar al RFG, în fruntea unui cabinet de coaliție socialist-liberală, constituie un alt element favorabil relansării construcției europene. Absorbit de „politica sa din est”, liderul social-democrat resimte și mai profund necesitatea de a întări poziția țării sale în vest și deci să stimuleze progresul construcției europene. De acum înainte,

Parisul și Bonnul vor acționa deci pe aceeași lungime de undă și această comunitate de păreri nu poate decât să grăbească procesul de lărgire al Comunității care va duce la convocarea Conferinței de la Haga din decembrie. Aici se încheie, fără dificultăți prea mari, acordul asupra celor trei principii ale „desăvârșirii” Pieții Comune până pe 1 ianuarie 1970 (prin adoptarea regulamentului definitiv asupra agriculturii) ale „adâncirii” Comunității și ale „lărgirii” sale, cu condiția ca țările candidate să accepte tratatele și scopurile lor politice. Acesta este foarte bine primit de opinia publică din cele șase state ale CEE, ca și de țările candidate.

Negocierile începute din iulie 1970 cu aceștia din urmă se vor termina cu semnarea tratatelor de aderare, la Bruxelles, pe 22 ianuarie 1972. Cele patru țări candidate acceptă tratatele ce instituie Comunitățile și legislația adoptată în virtutea acestor instrumente diplomatice. Este prevăzută o perioadă de cinci ani pentru a realiza modificările necesare. În Marea Britanie ratificarea este obținută cu o mare majoritate căci aici nu depinde decât de un vot al Camerei Comunelor, iar în celelalte trei țări ea este aprobată în urma unui referendum: 73% din alegători și 83% de voturi pentru, în Irlanda 89,4% de voturi exprimate din care 56,7% spun „da”, în Danemarca, 68% de voturi pentru, dar cu un absenteism de 40% și cu 7% de buletine albe sau nule. Cât despre Norvegia, coaliția de extremă dreapta, o parte a stângii ostile unei Europe „a marelui capital” și mediile tradiționaliste și naționaliste, vor respinge contra oricărei așteptări intrarea în CEE, cu aproape 54% de voturi

împotrivă.

Pe 11 ianuarie 1972, Comunitatea celor Șase se transformă deci în mod oficial în „Europa celor Nouă”. Nu mai este vorba de „Mica Europă” luată odinioară în derâdere de susținătorii unei vaste zone a liberului schimb, ci de un ansamblu de primă mărime, având o populație mai numeroasă decât cea a Statelor Unite și a URSS, care asigură o treime din schimburile comerciale mondiale și dispunând de a doua putere industrială din lume. Desigur, în termeni geopolitici, CEE nu constituie încă decât o putere virtuală, cu mari posibilități de a acționa pe care și le asigură pe plan internațional unitatea sa politică, adoptarea unei monede unice și crearea unei apărări proprii. Summit-ul celor Nouă care se ține la Paris în octombrie 1972 formulează ambiții mari în aceste direcții. Se fixează 1980 drept termen limită pentru realizarea „uniunii economice și monetare” și se proiectează este adevărat, foarte vag, crearea „uniunii europene”, înainte de sfârșitul deceniului. Două obiective pe care declanșarea crizei mondiale din 1974 le va amâna pentru un viitor nedeterminat.

„Politica din Est“ a cancelarului Willy Brandt

Lărgirea Comunității Europene cu încă trei state din Europa de Nord este contemporană cu o serie de acorduri politice negociate de cancelarul vest-german Willy Brandt cu diferite țări din Europa de Est. Această „Ostpolitik“ care rămâne legată de numele fostului primar al Berlinului, nu este totuși rezultatul unei convertiri bruște a socialiștilor germani la ideea unei apropieri de RDG și de alte țări socialiste. Din 1966, în RFG se înmulțesc semnele unei atitudini mai tolerante, guvernul de la Bonn abandonând încet „doctrina Hallstein“ (care presupunea ruperea oricăror relații diplomatice cu statele ce recunoșteau RDG), iar cancelarul Erhard însuși propune în 1966 țărilor din Estul Europei un fel de pact de neagresiune. În 1967, se restabilesc astfel relațiile cu România și Iugoslavia. Cu toate acestea, până în 1969 această „politică a pașilor mici“ se lovește de reticențele creștin-democraților (Uniunea Creștin Democrată) și de ostilitatea conducătorilor sovietici și est-germani, foarte preocupați de riscul unei contaminări ideologice care în concepția lor ar presupune o „dezghețare“ a relațiilor cu Bonnul. Hotărârea de a pune capăt prin intervenție militară „Primăverii de la Praga“ în august 1968 este în mare măsură rezultatul acestor temeri.

Anul 1969 marchează o schimbare vizibilă de atitudine în cele două tabere, consecință a atmosferei de destindere ce caracterizează relațiile dintre cele două mari puteri. Din partea americană

există cu siguranță o conștientizare a riscului pe care îl prezintă deschiderea față de Est fiind aici vorba de coeziunea taberei occidentale, dar americanii sunt mulțumiți să-și mai ușureze povara europeană într-un moment în care se acumulează dificultățile din Asia de Sud-Est. Pentru ruși, perspectiva reglementării chestiunii germane se înscrie într-o strategie globală de recunoaștere a faptului împlinit de după război, care va duce la acordurile de la Helsinki, din 1975, și care merită osteneala de a accepta riscul unei slăbiri a coeziunii blocului de est. La Washington ca și la Moscova se va da deci undă verde conducătorilor celor două state germane. Instalarea lui Willy Brandt la Cancelaria vest-germană, retragerea bătrânului Walter Ulbricht în RDG, cea a generalului de Gaulle în Franța, care ar fi putut să interpreteze negativ apropierea dintre Bonn și Pankow, nu fac decât să grăbească evenimentele.

Willy Brandt este cel care dă semnalul schimbării de atitudine calificând drept „iluzorii” speranțele de reunificare ale germanilor și propunând să se înceapă negocierile cu RDG, în timp ce pentru conducătorii creștin-democrați din Germania de Est nu avea niciun fel de legitimitate internațională. Se încep imediat discuții între RFG de o parte, Uniunea Sovietică, Polonia și RDG de cealaltă parte, cancelarul vest-german dând cu abilitate prioritate negocierilor cu URSS, căci este clar că aceasta reprezintă cheia rezolvării tuturor problemelor.

Astfel, un prim tratat este semnat la Moscova pe 12 august 1970. Acesta le obligă pe cele două semnatare – RFG și URSS – să excludă orice recurgere la forță și să „respecte fără restricții

integritatea teritorială a tuturor statelor din Europa cu frontierele lor actuale“ ceea ce include implicit linia Oder/Neisse și frontiera dintre cele două Germanii. Al doilea tratat încheiat pe 7 decembrie la Varșovia între RFG și Polonia, reia angajamentele precedente și prevede aprobarea emigrării polonezilor de origine germană. Cu ocazia semnării tratatului, cancelarul Brandt se duce în Polonia și se reculege în genunchi în fața monumentului care comemorează răscoala ghetoului din Varșovia. Mai dificilă este negocierea cu Cehoslovacia pentru rezolvarea contenciosului rezultat din acordurile de la München: semnarea acordului cu Praga nu se va face decât în 1973.

Pe 3 septembrie 1971, în urma unei negocieri lungi și dificile, este parafat și acordul cvadripartit asupra Berlinului, ultimul măr al discordiei dintre cele două Germanii și miza principală a războiului rece din Europa de după terminarea conflictului mondial. În schimbul promisiunii făcute de sovietici de a nu împiedica circulația între sectoarele occidentale ale orașului și RFG, cele trei puteri recunosc faptul că Berlinul de Vest nu este „o parte constitutivă a Republicii germane“. Bundestagul nu va mai putea să-și stabilească sediul aici așa cum făcuse înainte.

În sfârșit, pe 21 decembrie 1972, reprezentanții RFG și RDG semnează „Tratatul fundamental“ prin care cele două Germanii se recunosc reciproc ca state egale și suverane în drepturi. Nefiind totuși „străine“ unul față de celălalt, ele fac schimb nu de ambasadori, ci de reprezentanți permanenți. Considerându-se ca fiind o emanație a Cartei Națiunilor Unite, tratatul stipulează că RFG și RDG

își vor rezolva neînțelegerile exclusiv pe cale diplomatică și că se vor abține să recurgă la amenințări sau la folosirea forței. Cele două state garantează din nou inviolabilitatea, în prezent și în viitor, a frontierei dintre ele și se angajează „să-și respecte fără rezerve integritatea teritorială”.

Willy Brandt a întâmpinat unele greutăți în acceptarea acestor diferite instrumente diplomatice de către o parte a opiniei publice vest-germane. În Bundestag, ratificarea la limită, așa încât, pentru a asigura o majoritate confortabilă tratatului fundamental, cancelarul a trebuit să recurgă la alegeri anticipate care au adus un succes de necontestat coaliției guvernamentale. Realismul învinge nostalgia poporului german care își dă girul unei politici curajoase, deși în acel moment unora li se părea că aceasta vinde ieftin drepturile legitime ale Republicii Federale și renunță la niște principii sacre în schimbul unei destinderi avantajoase pentru comerț. Acesta este prețul pe care trebuie să-l plătească Germania pentru a înceta să mai fie „un pitic politic” și pentru a avea în sfârșit pe scena internațională rolul politic pe care îl merita. La douăzeci de ani după semnarea Tratatului fundamental care părea să pecetluiască pentru totdeauna existența celor două Germanii, Istoria i-a dat dreptate fostului primar al Berlinului.

Anul 1968 și urmările sale în Europa de Vest

În momentul în care destinderea internațională și avântul dezvoltării economice deschide calea „Ostpolitik” și către întărirea unei Comunități Economice lărgite care aduce un suflu nou Europei de Vest, aceasta se trezește confruntată cu o criză internă al cărei punct culminant se situează în primăvara lui 1968, cu epicentrul în Franța epocii gaulliste muribunde, dar al cărei câmp de manifestare este mult mai vast. Criza, fără consecințe de ordin politic și care, exceptând Franța pe o perioadă scurtă a afectat în mică măsură viața internă a statelor, va avea urmări serioase (la care vom reveni în ultimul capitol al cărții) în ceea ce privește schimbarea moravurilor, a mentalităților și a culturii.

Europa Occidentală nu este decât unul din terenurile pe care se dezvoltă ampla mișcare de contestare a capitalismului tehnocratic și a „societății de consum” întrupate de modelul american, el însuși lovit de o gravă criză de coeziune internă provocată de războiul din Vietnam. Mai precis, apărută din reacția împotriva acestui conflict care pune față în față națiunea cea mai bogată și mai puternică de pe glob și un popor sărac aflat în luptă cu sechelele „imperialismului”, această contestare a ordinii mondiale de după război și a principiilor sale economice s-a extins mai întâi în America, trecând de la universitățile californiene la cele de pe Coasta de Est și găsindu-și susținătorul principal în marea majoritate a

tinereului. Ea a cuprins și alte părți ale lumii după ce a mocrnit mult timp în sânul unicelor grupări revoluționare sau al comunităților marginale, tâșnind la lumina zilei în cele patru puncte cardinale ale planetei. Anul 1968 este anul acestei vâlvătăi care atinge aproape simultan Europa, Japonia și unele state ale Americii Latine, în special Mexicul, martorul unor grave incidente ce au loc cu ocazia deschiderii Jocurilor Olimpice de vară.

Împreună cu Statele Unite, Europa de Vest constituie terenul propice pentru acest val contestatar, prosperitatea și libertatea părând să fie firești pentru o generație care nu a cunoscut nici lipsurile războiului nici apăsarea morală a ocupației, nici chiar atmosfera de nesiguranță a Războiului Rece. O generație a cărei sete de absolut care caracterizează prima tinerețe se concretizează în alte forme de mobilizare și de angajare decât cele ale generațiilor anterioare. Dușmanii săi de moarte sunt capitalismul, imperialismul, tehnocrația, înstrăinarea provocată de societatea „unidimensională” pe care le condamnă maestrul său spiritual – Marcuse, Adorno, Wilhelm Reich etc. – și bineînțeles democrația liberală și regimul parlamentar cu același entuziasm care animase generația anilor treizeci.

Cronologia mișcării, dimensiunile sale, forma pe care o ia și importanța consecințelor diferă mult de la o țară la alta. În Anglia, manifestările studentești împotriva războiului din Vietnam care iau amploare în primăvara anului 1968 (mai ales pe 17 martie în fața Ambasadei americane la Londra), apoi campania antirasistă, care în mediile de extremă dreapta este urmată de discursurile deputatului

Enoch Powel și de violențele rasiale ale docherilor, ale hamalilor din Halele de la Smithfield și ale primelor bande de *skinheads*, nu reprezintă decât aspectele care ies la suprafață ale unei mișcări mai profunde care începuse să se manifeste din anii '50 și care pune în discuție problema valorilor existente și a conformismului moștenit de o bună parte a tineretului britanic de la epoca victoriană. Înrudirea culturală și lingvistică, face ca aici, ca și în Statele Unite, contestarea să folosească mai devreme decât pe continent mijloace ca muzica „pop” (dovadă este succesul Beatles-ilor), rockul sau cultura hippy. În schimb este influențată mai puțin de marxism care în Marea Britanie joacă un rol secundar și nu se transformă nici într-o adevărată mișcare revoluționară, nici nu ajunge să colaboreze cu sindicatele.

În RFG în schimb, mișcarea contestatară capătă de la bun început un puternic caracter politic. Antiamericanismul și războiul din Vietnam își au rolul lor, ca și în alte părți, dar aici, elementul hotărâtor a fost, se pare, respingerea parlamentarismului provocată de constituirea, la sfârșitul lui 1966, „marii coaliții” dintre creștin-democrați și social-democrați. Din acest moment în Germania a început să se dezvolte o adevărată „nebuloasă” de mișcări și de mici grupări care formează „Opoziția extra-parlamentară” (APO) și din rândurile căreia, conducătorii primesc sprijinul direct sau indirect al unor intelectuali ca romancierul Gunther Grass sau filozoful Karl Jaspers, autor al unei lucrări intitulată „Wohin treibt die Bundesrepublik?” (Încotro se îndreaptă Republica Federală?), în care afirmă că birocrațiile

de partid se constituie în oligarhii ce vor impune RFG-ului o nouă dictatură.

În cursul anului 1967, mișcarea ia amploare în rândurile studenților sprijiniți de o organizație disidentă de stânga aparținând SPD-ului (Partidul Socialist German), Federația Studenților Socialiști Germani (SDS), care reunește ceva mai puțin de 3.000 de militanți și se manifestă în trei puncte deosebit de active: Universitatea din Frankfurt unde predau câteva dintre personalitățile sociologiei de stânga (M. Horkheimer, T. W. Adorno, J. Habermas), cea din Göttingen, dar mai ales Universitatea autonomă din Berlin. Într-adevăr, partea occidentală a fostei capitale germane este adevăratul epicentru al mișcării contestatare, din cauza statutului deosebit al orașului, a împărțirii sale materializată de existența Zidului, a unui conflict între generații mai puternic decât oriunde datorat îmbătrânirii populației berlineze și afluxului de studenți străini, unii veniți din R.F.G. pentru a scăpa de serviciul militar, alții veniți din R.D.G. Aceștia din urmă reprezintă la mijlocul anilor '60 aproximativ 5% din efectivul total, dar sunt studenți puternic influențați politic care au trăit o dublă decepție: cea a comunismului în prima parte a tinereții și cea a capitalismului în momentul sosirii în Berlinul de Vest. De aceea, respingând orice conformism ideologic aceștia sunt în căutarea unui socialism „uman” și profund anarhist care își pune amprenta pe mișcarea studențească în ansamblul ei. În această regiune cu o puternică tradiție protestantă mai apare și o pasiune pentru absolut care explica devierile ulterioare ale ideologiei germane de stânga.

Acțiunea Federației Studenților Socialiști Germani și a altor mici grupări de stânga se desfășoară până în primăvara lui 1968 în trei direcții. Mai întâi cea a revendicărilor pur universitare: se condamnă în bloc și în mod nesistematic malthusianismul instituției de învățământ (în RFG doar 300.000 de studenți în 1968, la o populație de 60 de milioane de locuitori, în timp ce în Franța sunt 450.000 la o populație mai mică), lipsa de credite, lipsa de instalații de laborator și de cadre, predominanța mediilor economice asupra învățământului superior, metodele pedagogice învechite etc., și se înmulțesc intervențiile în stil american (sit in, go in). În a doua etapă se trece de la critica universitară la punerea sub acuzare a sistemului social bazat pe consum și pe autoritate. Reprezentanți ai aspirațiilor unei întregi generații pentru care „miracolul economic” nu mai este suficient și care refuză să accepte orice piedică pusă în calea libertății sale, cei mai hotărâți dintre contestatari, majoritatea copii răsfățați ai ordinii existente, care s-au rupt de mediul lor și de morala acestuia, împing provocarea dincolo de revendicările cu caracter dominant politic. Ei se vor organiza în acele grupuri de emancipare care vor să se constituie în însuși sânul „societății represive” în comunități marginale ce vor lua numele de „Kommune I”, apoi „Kommune II”, ai căror principali animatori sunt Fritz Teufel și Rainer Langhans. Această atitudine de ruptură și de marginalizare îi va conduce pe unii dintre ei la acțiuni directe și la terorism (Andreas Baader i-a fabricat „Kommunei I” primele sale arme), iar pe alții îi va face să se manifeste printr-un comportament social complet diferit, uneori

trecător: mișcarea „alternativă“, revolta „verde“, feminismul militant au luat naștere din această mare efervescentă berlineză de la sfârșitul anilor '60.

A treia direcție este aceea a acțiunii politice militante de inspirație revoluționară. Aceasta este îndreptată atât împotriva Americii „imperialiste“, împotriva dictaturilor reacționare din Lumea a Treia (în primăvara lui 1967, în ajunul vizitei Șahului în RFG, Federația Studenților Socialiști Germani lansează o campanie violentă împotriva suveranului iranian, cât și împotriva guvernului vest-german acuzat că este devotat Washingtonului și că intenționează să instaureze o dictatură anunțată de „legile în regim de urgență“ aflate în discuția parlamentului la începutul lui 1968. Nici Federația Studenților Socialiști Germani și nici micile grupuri troțkiste, maoiste și anarhiste care o urmează sau îi preced în acțiunile sale, nu au un proiect politic bine precizat, ci doar o imensă dorință de transformare a societății pe care presa Springer o consideră legată de subversiunea comunistă. De altfel, din „ură față de comunism“, pe 11 aprilie 1968, J. Bachmann trage în Berlinul de Vest asupra lui Rudi Dutschke lider al Federației Studenților Socialiști Germani rănindu-l grav pe șeful student și declanșând imediat în toată Germania, mai ales la Dusseldorf, Köln, Frankfurt, Baden-Baden, Heidelberg, Mannheim, Freiburg, Essen, Berlin și München, manifestații violente, reprimare cu duritate de poliție (Peter Brandt, fiul ministrului Afacerilor Externe și viitor cancelar al Republicii Federale face parte dintre cei 180 de studenți arestați la Berlin). După ce la sfârșitul lui mai 1968

legile în regim de urgență au fost votate, mișcarea se potolește repede. Federația Studenților Socialiști Germani își repliază forțele în universități, dar în martie 1970 se dizolvă fără să fi reușit să „mobilizeze masele”. Printre contestatarii primăverii fierbinți de la Berlin vor fi numeroși cei care vor abandona orice acțiune politică sau se vor angaja mai târziu în mișcarea alternativă, alții vor face carieră în Partidul Socialist German, iar unii mai puțin numeroși se vor alătura micilor grupări troțkiste sau maoiste. În sfârșit, câțiva dintre cei mai hotărâți sau mai disperați vor deveni copii pierduți ai revoluției, membri ai „bandei Baader”, apoi ai „Frațiunii Armatei Roșii”.

În Franța, unde mișcarea sfârșește cu evenimente politice având consecințe din cele mai grave, într-o primă fază ea pare a fi strâns legată de cea din Germania. Daniel Cohn-Bendit, unul dintre primii „furioși” din Nanterre, considerat de opinia intelectuală în timpul zilelor fierbinți din mai-iunie 1968 drept simbolul însuși al „mascaradei” stângiste, sosește direct de la universitatea din Frankfurt, ceea ce nu înseamnă neapărat că a existat vreun „complot” uneltit dincolo de Rhin pentru a destabiliza republica gaullistă. Pur și simplu, mișcarea germană anterioară celei franceze își exercită influența într-un context marcat de aceleași aspirații (mai multă libertate, mai multă dreptate socială), aceleași revendicări universitare (amfiteatre supravegheate, profesori puțini, comportamentul distant al acestora, nesiguranța perspectivelor de viitor) și de o repunere identică în discuție a ordinii sociale și politice naționale și internaționale.

Diferența majoră dintre Franța și celelalte țări ale Europei de Vest constă în extinderea mișcării dincolo de mediile universitare unde a izbucnit. Având drept punct de plecare noua universitate din Nanterre, unde începe pe 22 martie 1968, aceasta cuprinde Sorbona în mai, apoi cea mai mare parte a universităților din provincie. Mișcarea nu a apărut din senin. Ca și în Germania și Italia, încă de la sfârșitul lui 1966, „comitetele Vietnam” au servit drept suport unei atitudini de contestatare globală a societății capitaliste, diferită de cea a susținătorilor unui ortodoxism comunist atacat tot atât de evident. Ca și în Germania aceasta este îndreptată împotriva statului și instituțiilor care într-un perfect consens par să împiedice orice modificare structurală importantă. Dar diferența față de celelalte țări apare în momentul în care efectele negative ale dezvoltării economice (diferențele dintre ritmurile de creștere a veniturilor) și aspirația salariaților către o modificare a raporturilor interumane din întreprinderi se îmbină cu o oarecare eroziune a regimului instaurat de generalul de Gaulle cu zece ani în urmă.

De aici explozia socială care a urmat nopții de 10 spre 11 mai, „noaptea baricadelor” în cursul căreia au avut loc în Cartierul Latin adevărate lupte de stradă între studenții contestatari și forțele de ordine. Trei zile mai târziu începe greva generală cea mai lungă din toată istoria socială franceză. Ea începe la uzinele Sud-Aviation din Nantes, a doua zi se extinde în diferite uzine ale regiei Renault, apoi cuprinde pas cu pas majoritatea ramurilor industriale și sfera serviciilor recurgându-se adesea la ocuparea clădirilor. Când atinge punctul

culminant mișcarea antrenează aproape zece milioane de muncitori. Greviștii emit revendicări numeroase, ce ilustrează aspirațiile adesea confuze ale participanților pe care sindicatele se străduiesc cum pot să le dea o formulare concretă, salarială pentru Confederația Generală a Muncii (C.G.T.), „calitativă” pentru Confederația Franceză Democratică a Muncii²⁵⁶. Pe 27 mai, patronatul și centralele sindicale încheie acordurile de la Grenelle sub arbitrajul primului ministru Georges Pompidou. Acestea prevăd o creștere substanțială a salariilor, reducerea timpului de lucru și o extindere a drepturilor sindicale în întreprinderi. Numai că aceste acorduri sunt respinse de greviști.

Așa încât, din 27 mai până în 10 iunie criza socială se transformă într-o criză politică. Incapacitatea guvernului de a rezolva criza socială, tăcerea generalului de Gaulle după propunerea referendumului asupra participării, panica cercurilor conducătoare, par să creeze un nivel de putere, de care opoziția se străduiește să profite. Pe 28 mai, studenții și sindicatele cer pe stadionul Charlety, în prezența lui Pietre Mendès-France, reforme profunde, de structură, în timp ce François Mitterand propune constituirea unui guvern provizoriu. Dar „dispariția” misterioasă a generalului de Gaulle, care a plecat pe 29 și pe 30 mai la Baden-Baden pentru a se întâlni cu generalul Massu, marchează începutul contraofensivei pregătite de putere. Pe 30 mai, șeful statului ia în mâinile sale situația. El anunță dizolvarea Adunării și face apel la simțul civic al francezilor. În aceeași seară, mai multe sute de mii de persoane manifestă pe Champs-Elysées pentru a-l susține. În timp ce în

întreprinderi lucrul se reia treptat, partidele pregătesc grăbite alegerile care au loc pe 23 și pe 30 iunie și în urma cărora partidul de guvernământ, Uniunea pentru Apărarea Republicii, obține majoritatea absolută. „Mai 1968” se termină deci prin triumful electoral al drepte, în timp ce studenții pleacă în vacanță iar militanții de stânga se angajează pe căi asemănătoare celor pentru care optează omologii lor de dincolo de Rhin, cu toate că în Franța, curentul „verde” va fi mai puțin important și politizat decât în Germania, iar devierea spre terorism cu mult mai redusă.

Dacă alianța dintre mișcarea studențească și „mase” a eșuat în Germania și în Franța, în schimb, în Italia se produce o joncțiune parțială și temporară care conferă mișcării în ansamblul ei o consistență și o durată ca nicăieri în altă parte – aici „luna mai” durează până cel puțin în toamna lui 1969 – și favorizează în același timp radicalizarea mediilor muncitorești în sensul înclinării spre anarhism.

Și în Italia mișcarea contestatară începe cu mult înainte de 1968, într-o formă „folclorică” și ultraminoritară. Într-adevăr, la începutul lui 1966, la Trente au loc primele încăierări în timpul manifestațiilor contestatare ale stângii. În cursul anului următor, ea tinde să se extindă și să devină mai radicală, cuprinzând Universitatea din Pisa, apoi Universitatea catolică din Milano și instituțiile din Torino și în curând cea mai mare parte a peninsulei. Și aici revendicările corporatiste și critica dură a societății capitaliste se leagă de condamnarea războiului din Vietnam, în timp ce se înmulțesc cu repeziciune grupurile activiste și

manifestele incendiare de inspirație troțkistă, maoistă și anarhistă. În sfârșit, anul 1968 marchează și aici ca în toată Europa de Vest, apogeul valului contestatar, cu adunările sale zgomotoase, cu manifestațiile violente și confruntările dure cu poliția. Ciocnirile cele mai dure au loc la Milano în februarie, la Roma pe 1 martie – „bătălia de la Villa Giulia” în care sunt rănite mai multe sute de persoane din ambele tabere –, la Torino în martie și în noiembrie, la Pisa unde în aprilie manifestanții asediază gara. Toate aceste evenimente sunt doar cele care au loc în mediile universitare.

Or, trăsătura specifică a mișcării contestatare italiene o constituie faptul că revolta studențească nu se produce în circuit închis, în paralel cu amplificarea unei puternice mișcări revendicative muncitorești, ci într-o osmoză parțială cu aceasta. Încă din primele săptămâni ale anului 1968, fraternizarea care în Franța va eșua în fața zidurilor de la Billancourt și de Flins, se va realiza în diferite puncte ale peninsulei, la Pisa, la Torino, la Milano etc., într-un context de revoltă muncitorească pe care sindicalismul clasic face mari eforturi să o canalizeze.

Explicația acestui fenomen constă în consecințele pe care recente schimbări produse în societatea italiană le au asupra celor două categorii implicate. Pe de o parte prezența masivă pe băncile universităților a generației *baby boom* a provocat în Italia o blocare mai puternică decât în țările unde dezvoltarea economică s-a realizat mai încet și în mod puțin anarhic dar și frustrări profunde în rândurile unei populații de studenți proveniți din

clasele mijlocii. Pe de altă parte, marile migrații interne din anii '60 au transplatat în nordul industrializat o întreagă populație tânără, venită din zone rurale suprapopulate, asemănătoare în multe privințe celei care se înghesuie în amfiteatre.

Această intensificare care ține de specificul dezvoltării italiene ca și de tradițiile anarhiste ale mișcării muncitorești transalpine explică de ce revolta contestatară universitară ocupă aici un spațiu politic și temporal mult mai mare decât în celelalte țări europene. După acel „mai prelungit” din 1967-1968, Italia va avea în 1969 o „toamnă fierbinte” caracterizată prin deplasarea centrului de gravitație al confruntărilor, din universități spre uzine. Între timp totuși, puterea de adaptare și disponibilitatea spre deschidere a Partidului Comunist Italian pe de o parte, și puterea de a se eschiva a clasei politice pe de altă parte, vor permite în esență canalizarea mișcării. Este adevărat că întâmplarea a făcut ca o consultare de anvergură națională, neimpusă de evenimente ca în Franța, să aibă loc înainte ca revolta studentască să găsească în masa de muncitori o cutie de rezonanță care să-i permită să treacă la o altă scară. Desigur, alegerile din 19 mai 1968 nu aduc vreo schimbare în repartizarea voturilor. Important este că s-a trecut prin fața urnelor și că aceasta a constituit un mijloc de a scăpa de tensiunile latente din societatea italiană.

Cu toate acestea, faptul că s-a putut evita ca mișcarea contestatară universitară să degenereze într-un conflict social și într-o criză comparabilă celei din Franța, nu înseamnă că Italia va scăpa de alunecarea spre extremism, ba dimpotrivă.

Prelungirea procesului contestatar până la sfârșitul lui 1969 și extinderea acestuia în numeroase sectoare industriale, arată că spre deosebire de Franța, „abcesul” nu a fost înlăturat. În războiul civil mocnit care începe după atentatul fascist din Piazza Fontana din Milano ce are loc în decembrie 1969 și care va dura mai mult de zece ani, „uvrierismul”²⁵⁷ pervertit care a luat naștere pe băncile universităților cu câțiva ani în urmă la Trente, la Pisa, sau la Roma, joacă un rol considerabil, ca o consecință târzie a unui „mai prelungit” care s-a împotmolit în opoziția lipsită de energie a statului italian.

În Spania, unde încă din anii 1950 a început să se manifeste o mișcare studențească clandestină, în relație cu acțiunile subterane ale grupurilor politice antifranchiste, revolta a căpătat din 1956 un caracter virulent. Manifestându-se și aici pe triplul teren al revendicărilor universitare, al condamnării războiului din Vietnam și al luptei deschise împotriva regimului, aceasta provoacă în primele luni ale lui 1968 un val de greve cu ocuparea universităților, pe care poliția, garda civilă și justiția franchistă le reprimă cu duritate. Revolta va dura până la începutul anului următor și se va sfârși când guvernul spaniol va declara starea de urgență.

În restul Europei Occidentale, mișcarea este în general mai puțin spectaculoasă și mai puțin virulentă. În Țările de Jos, 1968 corespunde mai degrabă unei urmări a revoltei tineretului, marcată de o acțiune ce prevestește în unele privințe mișcarea „provo”. În Belgia, numai Universitatea autonomă din Bruxelles este afectată cu adevărat de criză. În sfârșit, în Suedia au loc unele violențe dar

sunt puțin numeroase și se potolesc repede datorită atitudinii foarte conciliante a guvernului. Ministrul Educației Naționale Olof Palme se află el însuși în martie 1968 la Stockholm, în fruntea unei retrageri cu torțe a mișcării de protest împotriva războiului din Vietnam. Peste tot, exceptând Italia și Spania, lucrurile reintră în normal la sfârșitul anului 1968, cel puțin din punct de vedere politic căci pe multe alte planuri spiritul acestui an va continua să-și exercite influența până la mijlocul deceniului următor.

Capitolul 8

EUROPA DE EST (DE LA ÎNCEPUTUL ANILOR 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

■ *Din colectivul de conducere instaurat în URSS după moartea lui Stalin, se impune Nikita Hrușciov care, în timpul celui de al XX-lea Congres al Partidului Comunist Sovietic din 1956, lansează procesul de „destalinizare” dezvăluind crimele defunctului dictator. Această schimbare radicală și recunoașterea de către Hrușciov a „formelor naționale ale socialismului”, trezesc în Europa de Est exploatată de sovietici speranța unei eliberări apropiate.*

■ *Această eliberare pare să se concretizeze în 1956, în Polonia și în Ungaria. În Polonia, revenirea la putere a fostului conducător comunist Gomulka declanșează un proces de liberalizare care nu repune însă în discuție bazele regimului, rolul dominant al P. C. și aderarea patriei la Pactul de la Varșovia. În schimb în Ungaria, prim-ministrul Nagy este copleșit de mișcarea populară care cere revenirea la pluralismul politic și retragerea Ungariei din Pactul de la Varșovia. Intervenția tancurilor sovietice va înăbuși revoluția ungară*

din 1956.

■ *Din acest moment, sub presiunea chinezilor care doresc susținerea unității blocului socialist, începe reprimarea comunismului național. Susținere care este dezmințită în fapt de refuzul Iugoslaviei de a adopta această doctrină de ruptura chino-sovietică urmată de disidența albaneză, de efortul românilor²⁵⁸ de a-și crea o politică independentă și de politica abilă a lui Janos Kadar în Ungaria care vizează ridicarea nivelului de trai al populației și toleranța politică. Numai că Brejnev nu este defel dispus să tolereze o distanțare prea mare față de modelul sovietic. În august 1968, în numele doctrinei „suveranității limitate”, Trupele Pactului de la Varșovia pun capăt experienței liberale a “Primăverii de la Praga”.*

■ *Este din nou timpul „normalizării”, când se iau în mână frâiele mișcării comuniste internaționale și ale democrațiilor populare. Dar începând din 1970, căderea lui Gomulka în Polonia înlocuit de Gierek în urma marilor greve din porturile de la Marea Baltică, arată clar că există fisuri care continuă să afecteze imperiul sovietic.*

Așa cum am văzut, moartea lui Stalin pe 5 martie 1953, marchează începutul unei perioade de dezvoltare în relațiile intra-europene. Aceasta este urmată pe de altă parte de un timid început de liberalizare a taberei socialiste, ale cărui efecte nu

pot fi controlate în totalitate de conducătorii sovietici și care se termină în toamna anului 1956 odată cu evenimentele dramatice din Ungaria. După această dată, destabilizarea continuă dar foarte lent și cu multă prudență, fără ca schimbările pe care le produce în structurile interne ale fiecărui partid și ale fiecărei țări comuniste să modifice ceva în legăturile acestora cu „marele frate”. La sfârșitul anilor 1960 și la începutul deceniului următor, un mare val contestatar ia amploare în democrațiile populare, care culminează cu „Primăvara de la Praga” din 1968. Dar și acesta este strivit prin forță, însă jocul forțelor centrifuge face din ce în ce mai dificilă ținerea sub control de către URSS a „destinderii” inițiate de Stalin imediat după al doilea război mondial.

Avatarurile destabilizării (1953-1956)

Din 1953 până în 1955, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice și în consecință întregul bloc socialist este condus în colaborare de o echipă de aproximativ zece persoane care formează Prezidiul Comitetului Central, din care se evidențiază personalități ca Malenkov și Hrușcirov, acesta din urmă ocupând poziția cheie de prim secretar al partidului. După eliminarea politică a lui Malenkov, căruia i se cere să-și facă autocritica apoi este trimis ca director de uzină într-o regiune îndepărtată, Hrușcirov devine principalul creator al politicii sovietice, preluând în același timp și politica externă orientată așa cum am văzut către „coexistența pașnică” și politica internă plasată încă de la început sub semnul liberalizării și „destabilizării”.

Destabilizarea începe să se manifeste în mod real prin restabilirea „legalității socialiste”, prin accentul pus pe planificare în sectoarele bunurilor de larg consum, prin acordarea unor oarecare libertăți colective, printr-o relativă „dezghețare” în domeniul intelectual și artistic, dar devine oficială în timpul congresului al XX-lea al PCUS, din februarie 1956. Cu ocazia acestei reuniuni a instanțelor conducătoare ale partidului, prima după moartea lui Stalin, delegații primesc câte un dosar cu informații și documente asupra acțiunilor întreprinse de acesta și audiază un raport secret citit de Hrușcirov în noaptea de 24 spre 25 februarie numai în prezența reprezentanților partidului sovietic.

Acest raport care nu a fost niciodată publicat în URSS până în 1988, este totuși cunoscut de occidentali care îl difuzează și de o parte și de alta a cortinei de fier. Aceasta deschide în fața lumii socialiste procesul fostului stăpân al Kremlinului denunțându-i erorile comise începând din 1934 și unele dintre cerințele împotriva „comuniștilor corecți și ai șefilor militari considerați dușmani ai poporului”. El mai denunță unele după altele „cultul personalității”, folosirea sistematică a abuzului de putere, a terorii, incompetența „mareșalissimului” în pregătirea războiului, deportările masive ale unor populații întregi, intransigența în legăturile cu celelalte state socialiste și se încheie cu concluzia necesității de a „aplica în totalitate principiile leniniste despre democrația socialistă”. Altfel spus, greșelile și crimele lui Stalin sunt prezentate ca o îndepărtare de la norme, un incident în evoluție, independent de infrastructura economică și socială care l-a produs, ceea ce într-un anume fel duce din nou la recunoașterea autonomiei politicului. „Cultul personalității – se spune în „Pravda” din noiembrie 1961 – este un abces superficial pe un organism perfect sănătos”.

Oricât de limitată a fost în formele sale concrete, destalinizarea din URSS a avut un efect imediat: ea a eliberat în Europa de Est forțele centrifuge care în diferite state socialiste au condus la liberalizarea internă și la slăbirea legăturilor dintre acestea și Uniunea Sovietică. De la instaurarea democrațiilor populare, acestea au închis tinerele state socialiste într-un sistem de dependență care urmărea implicit și întărirea URSS-ului. Cu toate că, în țările care în timpul războiului fuseseră de partea Axei, Stalin a

impus până la urmă „construirea socialismului“, el a continuat să le considere parțial răspunzătoare de nenorocirile din propria-i țară și și-a dat toată silința să le facă să plătească pentru aceasta. De aici o politică contradictorie care urmărea în același timp susținerea echipelor aflate la putere, dar și privarea acestora de mijloacele necesare „construcției socialismului“, trecând la demontarea și transportarea uzinelor în Uniunea Sovietică (Germania de Est), sau preluarea recoltelor de cereale (Ungaria), a animalelor sau a producției de petrol (România). Chiar și țări ca Cehoslovacia și Polonia care nu figurau pe lista foștilor dușmani, trebuiau să contribuie la dezvoltarea „patriei socialismului“, furnizându-i acesteia mașini și cărbune la un preț cu mult mai scăzut față de cursul mondial. CAER sau Consiliul de Ajutor Economic și Reciproc, care a fost înființat în ianuarie 1949 ca o replică la OECE, se limitează în această perioadă la căutarea unei acoperiri juridico-ideologice pentru această exploatare a democrațiilor populare de către „marele frate“ sovietic, organizând în favoarea acestuia legăturile comerciale și coordonând politicile de planificare.

Adăugând aceste efecte la cele provocate de colectivizarea forțată, de privarea de libertate și independență, de radicalizarea teroristă care a însoțit ascuțirea tensiunilor internaționale, această politică „de reparație“ a avut drept consecință trezirea în țările de est a unei ostilități surde care nu se baza numai pe nostalgicii „fostului regim“ așa cum vor afirma conducătorii comuniști. Această atitudine ostilă este prezentă și în rândurile țăranilor și ale muncitorilor, numai că nu exista

atunci nicio modalitate de a fi exprimată în mod deschis, orice tendință contestatară fiind imediat reprimată în numele „apărării socialismului” și considerată drept act de sabotaj pedepsit cu o extremă duritate.

În această adevărată stare de asediu la care sunt supuse statele din Europa de Est, cel mai mic indiciu de slăbire a zelului nu putea să provoace decât reacții de respingere. Imediat după moartea lui Stalin acestea se manifestă în modul cel mai viguros în RDG unde dau naștere în iunie 1953 unor adevărate răskoale. Aici, procesul de „socializare” și politica de reparație s-au desfășurat cu o intensitate deosebită. De aceea, noii conducători sovietici își dau silința să-l convingă pe șeful Partidului Comunist est-german, Walter Ulbricht, că este necesar să facă unele concesii în fața revendicărilor populației. Acesta, stalinist rigid, refuză să adopte obiectivele „noii direcții”, așa încât pe 16 și pe 17 iunie 1953, izbucnesc greve insurecționale în Berlinul de Est, apoi și în alte orașe din RDG, mai ales la Leipzig. Pentru a le înăbuși, sovieticii trebuie să folosească tancurile și două divizii motorizate care au restabilit ordinea făcând sute de victime printre manifestanți. În urma acestor evenimente, Ulbricht care era în pragul dizgrației, este confirmat în funcții și invitat în mod insistent să frâneze procesul de „socializare”.

Cu câteva zile înainte, avuseseră loc revolte de mai mică amploare la Pilsen și Ostrava în Cehoslovacia. Și acestea au fost reprimate energic. În urma acestor evenimente sovieticii nu trag totuși concluzia că trebuie să se renunțe la „noua cale”, ci dimpotrivă vor susține, acolo unde această politică

nu se lovește prea tare de rezistența îndârjită a echipelor conducătoare rămase fidele practicilor staliniste, evoluția democrațiilor populare către o mai mică concentrare a puterii. În Ungaria, de exemplu, stalinistul Rakosi trebuie să renunțe la postul de șef al guvernului în favoarea „liberalului” Imre Nagy păstrându-și în continuare pe cel de prim secretar al partidului. Împărțiri asemănătoare a puterii se produc și în România (Gheorghiu-Dej și Apostol), în Bulgaria (Cervenkov și Jivkov) și chiar în Polonia unde Boleslav Bierut nu suportă deloc ideea de a împărți cu oricine ar fi puterea dictatorială.

În cursul celor doi ani care urmează după evenimentele din RDG și din Cehoslovacia destabilizarea se confruntă cu efecte contradictorii ale unei situații internaționale care pendulează și ea între destindere și reînghețare. În martie 1955, Rakosi profită de înlăturarea lui Malenkov pentru a-l scoate pe Nagy din funcțiile deținute (acesta va fi exclus și din partid în luna noiembrie). În luna mai a aceluiași an, ca o ripostă la intrarea RFG în Organizația Tratatului Atlanticului de Nord (NATO), sovieticii transformă acordurile militare bilaterale care îi leagă de democrațiile populare, într-un „pact de prietenie, de colaborare și ajutor reciproc”, Pactul de la Varșovia, care creează o bază juridică menținerii armatelor sovietice pe teritoriul „statelor surori”. Peste două săptămâni Hrușciov, Bulganin și Mikoyan fac o vizită la Belgrad și se împacă zgomotos cu Tito recunoscând în mod explicit că diferiții membri ai comunității socialiste pot să-și aleagă „propriile lor căi spre construirea socialismului”, ceea ce pare să confirme tezele

expuse de Hrușcirov la al XX-lea Congres al PCUS. Pe 17 aprilie 1956 se recunoaște de asemenea dezvoltarea Kominformului. În Europa de Est începe epoca destabilizării sau cel puțin așa interpretează o parte a populațiilor din zonă „noua cale” a politicii sovietice.

Octombrie polonez și tragedia Ungariei

Chiar dacă izbucnește la lumina zilei în 1956, opoziția apărută în democrațiile populare între conducătorii staliști și partizanii unei liberalizări a regimului ascunde în fapt realități socio-politice care existau de mai mulți ani în stare latentă. Industrializarea rapidă din aceste țări, precum și dezvoltarea învățământului și cercetării au creat o nouă stratificare socială caracterizată de o creștere extrem de mare a numărului muncitorilor – în Polonia acesta a trecut de la 800.000 în 1938 la 6 milioane – și de un avânt al intelectualității tehnice, compusă din savanți, ingineri, tehnicieni, economiști etc. care își găsește aliați printre tinerii absolvenți și studenți și care încurajată de recenta evoluție a URSS (unde problema este identică) nu întârzie să intre în conflict cu aparatul de partid căruia îi critică incompetența și ideile învechite. Din rândurile acestei elite a științei și tehnicii și printre intelectuali se recrutează grupurile care în 1956 se vor lansa în asaltul pozițiilor ocupate de birocrăția politică stalinistă: cercul „Petöfi” în Ungaria, grupul „Po prostu” în Polonia etc. Acestea creează un program care, fără să înlăture complet socialismul, caută să-l îmbine cu democrația și cu națiunea, adică prezintă obiective la care se pot adapta reprezentanții muncitorimii. Aceștia din urmă au beneficiat din partea noului regim de avantaje apreciabile (garanție socială, concedii plătite, posibilitatea unei ascensiuni sociale pentru ei și copiii lor), dar nu sunt mulțumiți nici de înfeudarea

țării lor de către Uniunea Sovietică, nici de condițiile de muncă și de salariile care rămân mici, nici de monopolizarea puterii de către nomenclatura partidului. În țările industrializate și acolo unde structura socială este mai diversificată, aceste schimbări și revendicări provocate de ele constituie un amestec exploziv care va lua foc în toamna lui 1956.

Mai întâi în Polonia unde, în urma unei scăderi a salariilor și a măririi normelor de producție în uzina Zispo, o manifestație muncitorească se transformă în revoltă în iunie 1956 provocând riposta imediată a blindatelor și miliției, dar marcând în același timp începutul unei perioade de agitație socială și politică ce va dura până în octombrie. În cursul verii, liberalii și staliști s-au înfruntat chiar în rândul PC, primii reușind la începutul lunii august să-l readucă în partid pe fostul secretar general Ladislav Gomulka care fusese închis în 1951 și eliberat în 1956. Om cu autoritate, legat de aparatul de partid, Gomulka este mai mult un adept al centralismului decât un ultra-liberal, dar pentru că a fost victima terorii staliniste, el se bucură de o imensă autoritate în rândul maselor. El este sprijinit de o parte a armatei, a poliției, de adepții centralismului din aparatul de partid și de intelectualitate, ceea ce-i va permite între 19 și 23 octombrie să organizeze o adevărată lovitură de stat în interiorul organizației comuniste.

Scopul acesteia este de a obliga Comitetul Central să schimbe biroul politic. Când forul superior se reunește pe 19 octombrie la Varșovia, sovieticii par să-și fi ales deja tabăra, cea a birocraților staliști. În principiu, șefii supremi ai PCUS, Hrușciov,

Molotov și mareșalul Koniev sosesc în capitala poloneză imediat ce începe congresul cu scopul de a-i susține pe aceștia. Or, în noaptea de 19 spre 20, în cursul căreia „în Varșovia nimeni a nu dormit”, Gomulka reușește să-i convingă că este capabil să salveze bazele regimului comunist, ca ei să-i aprobe conducerea unui birou politic dominat de liberali și din care să fie înlăturat mareșalul sovietic Rokosovski. Pe 20 octombrie dimineața, conducătorii partidului frate se întorc la Moscova, lăsându-l pe Gomulka stăpân pe situație, iar a doua zi, după ce acesta ține în fața comitetului central un impresionant discurs în favoarea „multicentrismului”, este ales secretar al partidului.

Pe 23 octombrie, aclamat de sute de mii de polonezi, Gomulka anunță imediat un program de reforme care încep cu renunțarea la colectivizare, cu liberalizarea presei și universităților și ajung până la elaborarea unui nou model de planificare, creșterea salariilor și eliberarea cardinalului Wyszynski. Dar temându-se să se desprindă cu totul de Moscova pentru că alianța cu URSS garanta țării sale menținerea frontierei Oder-Neisse, el are mare grijă să evite repunerea în discuție a bazelor socio-economice ale regimului, rolul conducător al Partidului Comunist și prezența Poloniei în Pactul de la Varșovia. Pe 18 noiembrie, el semnează cu rușii un acord care confirmă independența Poloniei și ratifică într-o oarecare măsură acceptarea de către Kremlin a „căii adoptate de polonezi” pentru construirea socialismului.

În schimb în Ungaria, Moscova va folosi forța pentru a se opune evoluției care dacă și-ar fi urmat cursul, ar fi dus la o ruptură cu modelul și blocul

comunist. Ca și în Polonia, condițiile economice au jucat un rol important, cel puțin în faza inițială a procesului revoluționar când revendicările muncitorilor erau legate în primul rând de nivelul de trai. Dar foarte curând acestea au avut ecou în mediile intelectuale, mai ales în cercul Petöfi, iar în primăvara și vara lui 1956 au căpătat în mod deschis un caracter politic și patriotic.

De altfel, interzicerea de către Rakosi a unei întruniri a acestui grup dă în luna iulie semnalul izbucnirii mișcării. În fața opoziției solidare a intelectualității, a aripii „liberale” a partidului și a unei părți importante a populației, sovieticii impun schimbarea conducătorului conservator și înlocuirea lui cu Geroe, fost stalinist înfocat convertit la o atitudine modernă, asistat de Kadar care fusese închis mai mulți ani și din această cauză se bucura de o oarecare popularitate. Imre Nagy care era reprezentantul „noii căi” este îndepărtat ceea ce provocase o vie presiune a opiniei publice. Pentru a o liniști noii conducători hotărăsc reabilitarea memoriei lui Rajk și îi organizează funeralii naționale, care au loc pe 6 octombrie la Budapesta și la care sunt prezente 300.000 de persoane.

Încurajați de această demonstrație populară, studenții maghiari formulează pe 22 octombrie un număr de revendicări radicale, multe dintre ele cu mult mai radicale decât cele prezentate în același timp în programul în zece puncte elaborat de cercul Petöfi. Ei cer plecarea trupelor sovietice, organizarea alegerilor libere și pluraliste, revizuirea sistemului economic „în funcție de condițiile specifice Ungariei” și cheamă populația capitalei să manifesteze pe străzi. În noaptea de 23 spre 24

manifestația se transformă în luptă armată, o parte a trupelor trecând de partea răsculaților.

Convocat în grabă pe 24 octombrie, Comitetul Central al partidului, cuprins de panică, ia măsuri contradictorii. Nagy este numit prim-ministru dar Geroe este menținut în funcția de prim secretar și pentru a restabili ordinea, el cheamă în ajutor trupele sovietice cantonate în jurul Budapestei. Apoi, sub presiunea directă a lui Mikoyan și a Suslov care au venit repede de la Moscova, Geroe este destituit și înlocuit cu Kadar. Se pare deci că Nagy, pe care conducătorii sovietici l-au anunțat că sunt gata să facă mari concesii, a câștigat partida ca și Gomulka în Polonia, numai că marea mișcare începuse deja, iar oamenii din stradă cer o rupere totală de comunism și de URSS.

De pe 1 pe 3 noiembrie, Ungaria este liberă, iar Budapesta trăiește euforia unei revoluții aparent victorioase. Sub presiunea fracțiunii celei mai liberale a răsculaților, Nagy își înmulțește declarațiile și actele de ostilitate împotriva rușilor. El anunță „revenirea la sistemul bazat pe o cooperare democratică a partidelor de coaliție” altfel spus reinstaurarea pluralismului, crearea unui nou partid, Partidul Muncitorilor Socialiști Maghiari și formarea unui nou guvern în care din doisprezece membri, numai trei sunt comuniști. El declară nul Pactul de la Varșovia și proclamă neutralitatea țării. Pe scurt, în câteva zile el desființează în totalitate regimul instaurat cu zece ani în urmă.

Pentru conducătorii celorlalte state comuniste, în frunte cu URSS, schimbările făcute de Nagy și de echipa sa nu pot fi decât „contrarevoluționare”, dictate de nostalgicii „fascismului”, consecință a

unui complot pus la cale de „imperialiști“. Teoria ireversibilității „cuceririlor socialismului“ interzice orice altă interpretare a insurecției ungare. Astfel „apărarea revoluției“ și „solidaritatea proletară“ constituie pentru țările Pactului de la Varșovia o datorie care le obligă să împiedice actul „reacționar“, argumente ideologice la care pentru sovietici se adaugă și necesitatea împiedicării proiectului de neutralitate a unei țări care se află în centrul dispozitivului lor strategic.

Împins de vechea gardă stalinistă în fața căreia nu vrea să pară un „asasin“, Hrușciov va lua deci hotărârea să ordone intervenția Armatei Roșii. Momentul este oarecum favorabil în sensul că dacă ungurii au deschis frontierele observatorilor străini, mai ales occidentalilor, tabăra adversă se află exact în acest moment, băgată până în gât în afacerea Suezului. Pentru a nu încălca în mod flagrant regulile comunității internaționale, mai este necesară găsirea unei acoperiri juridice pentru operațiunea proiectată. Kadar va fi cel care o va oferi anunțând ruptura sa cu Nagy și proclamând constituirea unui „guvern revoluționar al muncitorilor și țăranilor“. În zorii zilei de 4 noiembrie, tancurile sovietice pătrund în Budapesta, unde timp de câteva zile vor avea loc lupte violente care fac în rândurile răsculaților mai mult de 2000 de morți. Populația ripostează printr-o grevă generală și prin crearea pe 14 noiembrie a unui Consiliu Muncitoresc Central care, timp de câteva săptămâni va juca rolul unui al doilea guvern. La sfârșitul lui noiembrie aproape orice rezistență a încetat pe teritoriul Ungariei. Refugiați la ambasada Iugoslaviei, Nagy și tovarășii săi sunt atrași în afara

acesteia, protejată de imunitatea diplomatică, arestați și deportați în România unde fostul președinte al Consiliului va fi până la urmă judecat de un tribunal sovietic și executat în 1958. În timp ce o represiune nemiloasă se abate asupra răsculaților și a opozanților (au loc cel puțin aproape o sută de execuții și mii de arestări în rândurile muncitorilor și studenților), zeci de mii unguri iau drumul exilului. Acolo unde Gomulka a reușit prin abilitate și prudență, tentativa lui Imre Nagy a eșuat din cauza fragilității partidului comunist și a incapacității sale de a canaliza aspirațiile maselor populare din Ungaria.

De la „comunismul național” la „suveranitatea limitată”

Evenimentele din toamna anului 1956 au stopat cu hotărâre căutarea „căilor naționale către socialism” și „policentrismul” propovăduit de Tito și de italianul Polmiro Togliatti. Timp de mai mulți ani, reprimarea „socialismului național” devine astfel tendința predominantă din majoritatea țărilor est europene. În Cehoslovacia, Novotny se felicită că din primele zile a „apreciat just” evenimentele din Ungaria și a condamnat de la bun început o „democrație îndoielnică”. Aducerea la ordine a intelectualilor este realizată fără sentimentalism de către Kopecky, în timp ce grupul de la conducere declară hotărât restabilirea și consolidarea „unității blocului socialist”. Același lucru îl face în RDG W. Ulbricht, în Bulgaria Jivkov și chiar în Polonia Gomulka ce trebuie să țină cont de presiunile și de criticile formulate de conducătorii „statelor surori”. Novotny și Ulbricht se aliază pentru a-i cere acestuia din urmă să „pună capăt activităților reacțiunii care se manifestă în Polonia și să oprească valul de idei eronate răspândite în rândurile opiniei publice și chiar în cele ale partidului”. În Albania, unde lupta împotriva „revizionismului titoist” nu a încetat niciodată, răcirea relațiilor dintre Moscova și Belgrad, care s-a produs imediat după intervenția sovietică în Ungaria, provoacă o ușurare și este însoțită de o represiune foarte dură îndreptată împotriva adversarilor ortodoxiei. În România, Gheorghiu-Dej

este mai puțin intransigent decât colegii săi și mai preocupat să lărgescă baza populară a regimului și sprijinul internațional, mai ales în direcția Chinei, dar fără să-și manifeste încă în mod deschis dorința de independență față de Marele Frate sovietic.

Aceste piedici puse în calea procesului de liberalizare și de căutare a unor căi naționale sunt cu atât mai mari cu cât conducătorii chinezi, ostili destabilizării și dornici să ajungă pe picior de egalitate cu sovieticii în conducerea „blocului socialist”, profită de greutățile cu care se confruntă Hrușciov în propria-i țară pentru a interveni intens în estul european unde ei susțin guvernele staliniste și neostaliniste. De aceea în primele zile ale lui 1957, Zhou-Enlai se duce la Moscova, apoi efectuează un turneu în democrațiile populare și spre marea deziluzie a lui Gomulka, condamnă „diversiunea imperialistă din Ungaria”, ridicând în slăvi solidaritatea dintre țările socialiste și URSS, aflată în fruntea acestora. În noiembrie a aceluiași an, cu ocazia celei de a patruzecoa aniversări a Revoluției din Octombrie, Mao Ze Dong însuși intervine și obține ca o rezoluție comună să fie elaborată de reprezentanții tuturor partidelor aflate la putere și nu numai de PCUS așa cum se obișnuise până atunci, care să afirme unitatea blocului socialist și „rolul conducător al URSS”, Partidul Comunist Chinez nefiind „demn de această funcție”. Din nou i se forțează mâna lui Hrușciov care, împotriva voinței lui, trebuie să întărească centralismul și caracterul monolitic al blocului de est.

Mareșalul Tito, împotriva căruia este îndreptată în primul rând această declarație, refuză să o

semneze și redactează un proiect de program al „căii iugoslave” unde insistă asupra egalității, independenței partidelor, neamestecului statelor comuniste în afacerile interne ale altor democrații populare. Proiectul său condamnă monolitismul și stalinismul, apărând ca un „manifest policentrist” care provoacă din partea adversarilor săi acuzația de „comunism național” și de „revizionism”.

În ciuda regresului înregistrat de destalinizarea relațiilor dintre statele din Europa de Est și a neîncrederii reactualizate față de inițiativa lui Tito, tentativele centrifuge care s-au manifestat în 1956 nu întârzie să apară din nou, este adevărat, sub forme diferite de la o țară la alta. Mai întâi, începând din 1958 se produce o deteriorare serioasă a relațiilor chino-sovietice care peste trei ani va sfârși printr-o adevărată „schismă” a lumii comuniste. Prima consecință din Europa de Est este disidența albaneză. Cu totul ostil față de vecinii săi iugoslavi și temându-se să susțină politica de coexistență pașnică cu Vestul, Enver Hodja – adevărat suveran absolut al unui stat puternic orientalizat și mare maestru al cultului propriei sale personalități – preferă, la începutul anilor 1960, Pekinul Moscovei, amplificând și adâncind atacurile lui Mao împotriva revizionismului lui Hrușciiov și plasându-se direct sub protecția Chinei (procentul acestei țări în comerțul exterior al Albaniei crește în patru ani de la 4% la aproape 47%). Din acest moment, timp de aproape treizeci de ani, micul stat riveran al Adriaticii va fi aproape izolat de lumea exterioară și în tot cazul de restul Europei.

Cazul României este foarte diferit în manifestările sale și motivat de cu totul alte considerații. Dacă

disidența albaneză a fost în realitate provocată de dorința de unificare ideologică a URSS, ea însăși confruntată cu efectele destabilizatoare a separării chinezilor, prudenta emancipare a românilor își are originea în intenția sovieticilor de a consolida integrarea economică a statelor aflate pe orbita sa. Numărându-se până atunci printre aliații cei mai fideli ai Kremlinului, România lui Gheorghiu-Dej își proclamă independența în 1961 ca răspuns la proiectele lui Hrușciiov care încurajat de succesele Pieței Comune, dorea să instaureze o specializare a sarcinilor în CAER, transformat într-un adevărat instrument de planificare supranațională.

Acest plan ar fi menținut România, care figura printre statele cele mai puțin industrializate din blocul socialist, într-o situație de inferioritate față de țările mai dezvoltate din estul european ca RDG, Ungaria sau Cehoslovacia. De aceea, în timpul Conferinței la nivel înalt al țărilor din CAER din iulie 1963, Gheorghiu-Dej opune un veto formal acestui proiect care, dacă ar fi fost adoptat, ar fi conferit acestei organizații o autoritate supranațională. Prin gestul său, Dej îl obligă pe Numărul Unu sovietic să bată în retragere și dă într-un fel semnalul începutului dezagregării sovietice în Europa de Est. Cu toate acestea, pentru a evita o nouă criză, dar mai ales pentru că România nu se îndepărtează deloc de linia ideologică și politică a Moscovei – aceasta adoptă ca și Vietnamul o poziție echidistantă între cele două „Mecca” ale comunismului internațional – Hrușciiov nu insistă, deoarece în acel moment se confrunta cu dificultăți interne și externe care în anul următor vor duce la căderea sa.

Din acest moment, românii își măresc încetul cu încetul independența, reiau legăturile cu statele care nu sunt în termeni prea buni cu URSS, cer istoricilor să rescrie istoria recentă a țării și să scoată în evidență rolul jucat de trupele românești în „războiul antinazist”, renunță la obligativitatea învățării limbii ruse în școli, refuză să se alăture Națiunilor Unite sub votul „marelui frate” și repun în sfârșit, în mod direct „problema Basarabiei”, anexată de URSS în 1940. Sub conducerea lui Ceaușescu, care îi urmează lui Dej după moartea acestuia, România urmează aceeași cale, refuzând în 1968 să participe la intervenția forțelor Pactului de la Varșovia în Cehoslovacia, primindu-l cu mare strălucire pe generalul de Gaulle în mai 1968, apoi pe președintele Nixon în august 1969. Toate acestea cu prețul unui proces de radicalizare totalitară și teroristă a regimului, „calea românească spre socialism” transformându-se într-o dictatură personală a „Conducătorului” și într-un instrument de îmbogățire și de glorificare a clanului Ceaușescu. Riscul unei alunecări spre liberalism și pluralism fiind complet exclus, Kremlinul se liniștește și lasă lucrurile așa cum sunt.

După evenimentele dramatice din toamna anului 1956 și represiunea care restabilește ordinea socială, Ungaria va încerca și ea să se constituie într-un model original. Pentru aceasta, Kadar începe prin a pune accent pe nivelul de trai al populației: datorită ajutorului sovietic și reducerii bugetului militar acesta crește cu 30 de puncte în numai patru ani. În continuare, Numărul Unu al partidului – un partid al cărui efectiv a crescut de cinci ori între 1956 și 1962 – se consacră unei liberalizări

prudente. Căutând să obțină un consens cât mai larg posibil, el lansează lozinca, „cine nu este împotriva noastră este cu noi” și adoptă măsuri care vizează integrarea sau reintegrarea în sistemul social și politic al unor diferite categorii de oameni. Foștii „kulak” și țăranii înstăriți pot să intre și ei în colhozuri, discriminarea școlară privind copiii fostei clase conducătoare și ai intelectualității este abolită, numeroși necomuniști sunt numiți în posturi de răspundere din economie și administrație și toate acestea în ciuda rezistenței îndârjite a „cadrelor muncitorești” din aparatul de partid care se opune acestor inițiative de la nivel înalt. Intelectualitatea, cu care Kadar încearcă să colaboreze, este principala beneficiară a acestei „noi căi” care mai urmărește să menajeze și sensibilitatea națională a ungurilor. Al VIII-lea Congres al Partidului care se întrunește în noiembrie 1962, aprobă opțiunile economice și politice ale lui Kadar. La cinci ani după drama de la Budapesta se pare că acesta din urmă se bucură de o relativă popularitate, în timp ce țara sa, care în anul următor se va împăca cu Tito, începe să culeagă roadele internaționale ale politicii sale.

După eliminarea politică a lui Hrușciov, în octombrie 1964, și înlocuirea sa cu Leonid Brejnev instalat în fruntea PCUS, manifestarea forțelor centrifuge tinde să se accelereze în blocul de est. „Revoluția de palat” de la Kremlin care l-a înlăturat pe succesorul lui Stalin este însoțită în fapt de o nouă scădere a prestigiului conducerii sovietice. Văzând disfuncțiile acesteia ca și atitudinea prudentă ca să nu spunem timorată adoptată de Brejnev în modul de a trata problemele interne și

internaționale, conducătorii statelor din est se îndepărtează treptat de URSS. Desigur, dorința de independență și de reformare manifestată de echipele aflate la putere în majoritatea democrațiilor populare – mai ales în timpul congreselor PC din Cehoslovacia, Bulgaria și Ungaria care au loc în iunie, noiembrie și respectiv decembrie 1966 – se exprimă în principal pe teren economic. Cu toate acestea, criticile aduse extind acest fenomen și în plan politic și ideologic creând din nou o opoziție între inteligența tehnică și intelectuali în general pe de o parte și structurile de partid pe de altă parte. Între aceste două forțe se află o clasă muncitoare amorfă și depolitizată, capabilă de „tresăriri” bruște, așa cum o va arăta în Cehoslovacia în 1968 și în Polonia cu doi ani mai târziu.

În Cehoslovacia, unde vechiul stalinist Novotny practica din 1963 o politică de semiliberalizare, menținând aproape intacte prerogativele Partidului Comunist, repunerea în discuție a sistemului are drept punct de plecare constatarea făcută de experții adunați în jurul economistului Ota Sik, a existenței unor blocaje determinate de excesul de centralizare și de absența unei raționalizări economice care, consideră aceștia, au dus la stagnarea tehnică și la scăderea nivelului de trai. Această întârziere este cu atât mai mult resimțită de cehoslovaci, în special de tineri și de reprezentanții intelectualității, cu cât reluarea schimburilor turistice și comerciale cu Occidentul i-a pus pe mulți dintre ei în contact cu țări aflate în acel moment în plin avânt economic. De aici tendința de a transpune într-un limbaj politic criticile adresate

sistemului de conducere și cadrelor însărcinate să-l facă să funcționeze.

Aceste revendicări la origine economice sunt preluate de intelectuali, cu ocazia Congresului scriitorilor de la Praga din iunie 1967. La acestea adăugându-se și criticile aduse conducerii partidului, căreia i se reproșează alinierea fără rezerve la politica pro-arabă a URSS, se ajunge la o punere în discuție radicală a politicii guvernamentale. Timp de mai multe luni, Novotny va încerca să distrugă mișcarea printr-un continuu război de gherilă, dar se lovește chiar în interiorul partidului, de opoziția tot mai energică a liberalilor grupați în jurul lui Alexandre Dubcek, secretar al PC slovac. Nesusținut de Brejnev și confruntat cu o frondă care reunește în afară de intelectuali, studenți și elemente liberale ale partidului și numeroși reprezentanți ai elitei tehnice și ai mediilor muncitorești, fostul conducător stalinist este pus în minoritate în fața Comitetului Central și, pe 25 ianuarie 1968, trebuie să-i cedeze funcția de prim secretar lui Dubcek. Primul act este astfel jucat și seamănă foarte bine cu ceea ce se petrecuse cu doisprezece ani în urmă la Varșovia.

Căderea lui Novotny care va rămâne președinte al Republicii până în martie, a eliberat brusc niște forțe până atunci ținute în frâu, începând cu naționalismul ceh și slovac. Dubcek este un comunist sincer dar ar dori ca și mulți dintre tovarășii săi să împace socialismul cu libertatea, și să canalizeze mișcarea în așa fel încât să nu alunece pe panta care în Ungaria, în 1956 l-a dus pe Imre Nagy la o ruptură și la eșec. În ianuarie și în februarie 1968 el se întâlnește de două ori cu

Brejnev și încearcă să frâneze procesul contestatar, dar de fiecare dată încercarea conservatoare provoacă o puternică contraofensivă a progresiștilor cărora primul secretar trebuie să li se alăture pentru a păstra încrederea acordată de țară. Altfel spus, logica prin care cu doisprezece ani în urmă Nagy, comunist moderat și susținător al unei dictaturi luminate, a devenit un conducător național, acționează și în favoarea lui Dubcek și a celor care îl susțin.

La sfârșitul lui martie, evenimentele se precipită și dau naștere „Primăverii de la Praga”. Novotny este obligat să demisioneze din funcția de președinte al republicii și este înlocuit cu Svoboda, supraviețuitor al generației lui Benes și Masaryk, exclus mai târziu din Comitetul Central și curând și din partid. Pe 6 aprilie, instanțele conducătoare ale PC adoptă un „program de acțiune” în care apar acceptarea pluralismului, reforma politicii de informare (adică libertatea presei), dreptul cetățenilor cehoslovaci de a călători în străinătate, reabilitarea și despăgubirea victimelor epurării arbitrare etc. Pe 18 aprilie, Adunarea Națională îl desemnează pe Josef Smrkovsky ca președinte al susținătorilor reformei. Spre deosebire de ceea ce s-a petrecut în Ungaria în 1956, mișcarea nu se dezvoltă în afara Partidului Comunist și împotriva lui, ci chiar în interiorul acestuia devenit vectorul său principal.

Conducătorii conservatori ai PC polonez, est-german și bulgar sunt cuprinși de o adevărată panică în fața a ceea ce ei consideră o amenințare directă îndreptată împotriva coeziunii blocului socialist și chiar a lor înșiși. „Primăvara de la Praga” pare într-adevăr să fie contagioasă așa cum

este și luna mai pariziană fără să existe însă vreo legătură directă între cele două evenimente. Manifestații ale studenților, profesorilor și intelectualilor au loc la Varșovia și în alte orașe din Polonia, reprimare cu duritate de regimul lui Gomulka. În URSS, unde tendința spre intransigență reprezentată de Brejnev câștigă teren în fața celei reprezentate de Kosîghin, reacția față de evenimentele de la Praga este tot atât de puternică mai ales după apariția în „Literarni Listi” pe 27 iunie, a apelului către populația cehoslovacă („2.000 de cuvinte”) în care aceasta este chemată să lupte împotriva vechilor forțe, a tuturor celor ce au abuzat de putere și care au distrus patrimoniul colectiv.

Ultimul act se joacă în cursul verii. Pe 3 iulie, Numărul Unu sovietic oferă o primă formulare a ceea ce se va numi „doctrina Brejnev” sau „doctrina suveranității limitate”. „Noi nu putem, declară el, să rămânem indiferenți față de soarta construirii socialismului în celelalte țări”. Invitat la mijlocul lui iulie la o reuniune a Pactului de la Varșovia, Dubcek refuză și respinge cererilor celor „Cinci” (România este ținută deoparte), aprobat fiind de Comitetul Central și susținut de o populație care salută cu entuziasm noua cale a politicii partidului. Pe 26 iulie „Literarni Listi” lansează un apel pentru susținerea primului secretar care are în întreaga țară un ecou aproape unanim. Această unanimitate, subliniază Francisc Fejtö (F. Fejtö, *Istoria democrațiilor populare, 2/După Stalin, 1953-1971*, Paris, Ed. de Seuil, 1969, pp. 268-270] nu era încă la această dată, nici anticomunistă, nici măcar antisovietică, așa cum fusese mișcarea ungară din toamna lui

1956. Și totuși la Moscova se consideră că Dubcek și prietenii săi au mers prea departe, că au declanșat un proces ireversibil și chiar dacă reușesc să se mențină la putere ei nu vor mai putea duce decât o politică extremă diferită de cea a Pactului de la Varșovia și deci, în consecință, URSS riscă să piardă în această afacere una din piesele importante ale dispozitivului său defensiv. Brejnev ia atunci hotărârea de a interveni, de comun acord cu aliații săi cei mai fideli care, de altfel, cereau acest lucru: Polonia, RDG, Ungaria și Bulgaria.

Pe 21 August 1968, Armata Roșie și armatele auxiliare ale Pactului de la Varșovia invadează Cehoslovacia și ocupă Praga fără să întâmpine vreo rezistență armată, populația respectând consemnele date de partid. Rușii asediază Comitetul Central și îl arestează pe Dubcek și pe tovarășii acestuia. Dar, chiar dacă operațiunea militară este o reușită, ea se soldează rapid pe plan politic și psihologic cu un eșec usturător. Sovieticii credeau că vor putea reedita la Praga scenariul pe care îl folosiseră cu succes la Budapesta, în 1956, și că-i vor determina pe neostaliniștii partidului să apeleze la ajutorul „marelui frate” pentru reinstaurarea „legalității socialiste”. Or, de data aceasta partidul face corp comun cu populația. Președintele republicii, generalul Svoboda, refuză să desemneze un nou guvern. Comitetul Central îi îndepărtează pe prosovietici și se declară solidar cu Dubcek. În timp ce Congresul PC, care trebuia să aibă loc în septembrie, se întrunește pe 22 august într-o uzină, sub protecția miliției muncitorești, conducerea comunistă îndeamnă la rezistență legală. Brejnev se vede astfel nevoit să negocieze pentru a evita o

înfruntare generală. El acceptă propunerea lui Svoboda de a pleca la Moscova însoțit de Dubcek și de Smrkovsky pentru a ajunge la un acord care va fi semnat efectiv pe 26 august. Prin acest text de compromis, rușii acceptă menținerea la putere a echipei Dubcek, iar în schimb aceasta trebuie să se hotărască să frâneze considerabil procesul de liberalizare, ceea ce implică mai ales restabilirea cenzurii. Pe 18 octombrie este parafat un alt tratat asupra „staționării temporare a trupelor sovietice”. „Primăvara de la Praga” a luat astfel sfârșit, iar Cehoslovacia este pusă sub o supraveghere atentă.

Standardizarea

Evenimentele din vara lui 1968 i-au pus în multe privințe pe picior greșit pe conducătorii sovietici și pe aliații lor conservatori și neostalinisti din democrațiile populare din Europa de Est. Într-adevăr, coeziunea blocului socialist chiar dacă a fost restabilită încă o dată *in extremis* prin intervenția blindatelor, a dat semne îngrijorătoare de subrezire. Albania, aflată de mult timp în relații dificile cu Pactul de la Varșovia, a profitat de situație pentru a se rupe definitiv de acesta. România nu a participat la „strunirea” promotorilor „Primăverii de la Praga” și a condamnat inițiativa aliaților săi. Iugoslavia lui Tito care nu s-a întors niciodată în sânul URSS-ului, dar a restabilit relații de bună vecinătate cu toate țările din blocul de est, a protestat energic împotriva invadării Cehoslovaciei „prietene” de către trupele Pactului de la Varșovia, ceea ce a provocat în URSS, în Polonia și Bulgaria relansarea campaniei anti-Tito. Pe de altă parte, unele partide comuniste din afara blocului au protestat și ele cu o vehemență mai mare sau mai mică: PC italian cu o mare energie, ca și omologul său spaniol aflat atunci în ilegalitate, PC francez în mod mai voalat dar de o manieră total diferită față de comportamentul său autoritar. Astfel, după ce indignarea și consternarea din primele săptămâni au trecut, conducerea PCUS își va da toată silința să reia situația sub control.

În primul rând, pe plan internațional, la întrunirea de la Moscova din iunie 1969, unde sunt prezente

78 de partide, aceasta reușește să-și restabilească calitatea de lider asupra comunismului mondial. Desigur, în timpul acestei reuniuni, conducătorii de la Kremlin au fost criticați, iar doctrina „dublei” responsabilități a PC aflate la putere care implica „suveranitatea limitată” a acestor organisme politice, nu a fost aprobată în unanimitate dar nu a fost nici respinsă. În consecință, PC italian și-a mai temperat pentru moment acuzațiile, iar Partidul Comunist din Austria și Franța au revenit la ordine expulzându-i pe protestatari (Roger Garaudy în Franța, Ernst Fischer în Austria).

În al doilea rând, în interiorul democrațiilor populare, care după evenimentele de la Praga sunt supuse unui control mai sever și „standardizării”. Aceasta este aplicată mai întâi în Cehoslovacia, unde după eliminarea echipei lui Dubcek obținută de ruși în aprilie 1969, în urma unui nou val de proteste, se trece la o epurare de mare anvergură. Succesorul lui Dubcek, Husak va încerca la început să aplice o politică „centralizată”, dar este nevoie să se sprijine rapid pe „novotniști” a căror victimă fusese și el. Partidul care fusese „contaminat” la bază, reconstruit de sus în jos și transformat după sfatul lui Brejnev într-un partid de elită, selecționat cu grijă. Intelectualitatea este sever epurată, numeroși universitari, savanți, scriitori, ziariști și alți „lucrători de cultură” trebuind în cel mai bun caz să renunțe la posturile lor pentru munci manuale (fostul campion olimpic la alergări și colonel în armată, Emil Zatopek, va deveni astfel măturător). Se restabilește cenzura, cultura este din nou tutelată politic, syndicatele și Uniunea studenților sunt curățate de elementele

contestatare. De la sfârșitul lui 1969, ordinea brejneviană domnește singură peste societatea cehoslovacă.

În cursul anului următor, ștafeta contestatară este preluată totuși de Polonia. În această țară unde învingătorul din 1956, Gomulka a deviat încet-încet „calea poloneză către socialism” în sensul că a restrâns mult libertatea de exprimare, fără însă să poată rezolva gravele probleme economice, un prim avertisment a fost dat regimului în martie 1968. Ca ecou al primelor manifestări ale revoluției tinerilor occidentali, tulburări grave izbucnesc în universități. Contestatarii obțin sprijinul intelectualilor dar nu și pe cel al muncitorilor, iar acțiunea lor este urmată de o represiune violentă cu tentă antisemită. Gomulka nu a tras învățăminte din acest prim avertisment.

În decembrie 1970, la Gdansk (fostul Danzig) și în alte porturi ale Balticii izbucnește o mișcare grevistă, urmată curând de revolte violente ai căror actori sunt de această dată reprezentanți ai muncitorimii. La originea acestei mișcări, care amintește de cea din Poznan din 1956, se află hotărârea guvernului de a mări în același timp normele de lucru și prețurile la alimente, blocând totodată salariile. Neavând niciun contact cu masele, Gomulka și echipa sa credeau că pot să conteze pe pasivitatea clasei muncitoare care, cu doi ani și jumătate în urmă au asistat fără să reacționeze la represiunea împotriva intelectualilor și studenților contestatari. Or, dacă muncitorii din Varșovia și din alte orașe din interiorul țării nu se mișcă, vâlvătaia cuprinde porturile, unde agitația este de o extremă violență.

Informat asupra situației, Gomulka o atribuie pur și simplu acțiunii unor „huligani” manipulați de elemente contrarevoluționare aflate „în solda străinătății”. Laitmotiv cunoscut, dar care nu mai are succes după evenimentele de la Praga, nici în fața șefilor militari care îi reproșează primului secretar că i-a angajat într-o represiune antimuncitorească devenită inevitabilă din cauza încăpățânării sale (vor fi aproape 300 de morți la Gdynia și 150 la Szczecin pe 17 decembrie), și nici în rândurile conducătorilor PCUS. Abandonat de aceștia din urmă, Gomulka trebuie să-și părăsească postul, nu în favoarea unui susținător al dictaturii consolidate, generalul Moczar, ci în favoarea principalului sau rival din „Politburo” (Biroul Politic), Gierek care este însărcinat de Brejnev cu misiunea de a salva „socialismul” în Polonia și care, pentru a duce la bun sfârșit această însărcinare, va primi un important ajutor economic din partea URSS.

Una dintre primele măsuri luate de noua echipă – o echipă formată din oameni tineri – este aceea de a anula creșterea prețurilor care dăduse foc prafului de pușcă, după care începe angajarea unui dialog cu toate păturile populației și cu Biserica Catolică ce constituie în această țară o structură puternică rămasă aproape intactă după represiunea îndreptată împotriva membrilor săi. Urmează apoi, apărută în plină iarnă, „o primăvară poloneză” susținută la cel mai înalt nivel al aparatului de partid, care timp de câțiva ani va face să sufle peste țară un vânt de reformă. Cât despre conducătorii de la Kremlin, chiar dacă se pot bucura că au reușit încă o dată să evite ce e mai rău, trebuie mai mult

ca oricând să tragă concluzii din aceste evenimente din decembrie. Acestea ar trebui să fie diferite de cele trase în 1956 și 1968, deoarece de data asta amenințarea nu a venit din partea intelectualității revizioniste și a aliaților ei din sânul PC, ci din partea clasei muncitoare însăși, pe care partidul se presupune că o reprezintă și datorită căreia își justifică legitimitatea. Pentru prima oară într-o țară comunistă, o mișcare ce s-a născut în rândurile muncitorimii a reușit să răstoarne guvernul și să anuleze hotărârile pe care conducerea voia să i le impună în mod arbitrar. Desigur, va fi nevoie de încă douăzeci de ani pentru ca erodarea socialismului birocratic să ducă la explodarea blocului de est. Cu toate acestea, din acest moment este clar că pentru conducătorii sovietici va veni ziua când, inclusiv în propria lor țară, se vor confrunta cu trezirea societății civile.

Capitolul 9

DE LA EUROPA CELOR DOUĂ BLOCURI LA EUROPA STATELOR INDEPENDENTE (DE LA MIJLOCUL ANILOR 1970 PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE)

■ *De la sfârșitul anilor '60 Europa de Vest trece printr-o criză care se va agrava din 1973 odată cu primul șoc petrolier. Confruntarea cu „stagflația” (stoparea, stagnarea inflației) și cu șomajul, aceasta cunoaște o scădere a dezvoltării economice și oscilează între diverse politici de relansare inflaționistă și o strictețe monetară și bugetară care agravează șomajul. În fața crizei, Europa se dispersează, nereușind nici să adopte o strategie comună, nici să se facă auzită de Statele Unite.*

■ *În același timp, Europa intră și într-o perioadă de tulburări. Începând din 1975, destinderii îi urmează o perioadă de reluare a Războiului Rece marcată de desfășurarea rachetelor sovietice SS-20 în Europa de Est și de un puternic curent pacifist deosebit de activ în Europa de Nord, îndreptat împotriva instalării rachetelor americane Pershing II, ca replică la acțiunile sovietice. La această*

atmosferă tensionată care durează până în 1984, se adaugă în anii '70-'80 recrudescența atentatelor teroriste provenite din mișcările naționaliste, din „lăstarele” mișcărilor de stânga și din micile grupări sau chiar state arabe radicale.

■ *În ciuda acestor dificultăți, a blocajelor provocate de criză și a reticențelor Marii Britanii de a juca un rol în comunitate, proiectul european înregistrează totuși niște progrese. În anul 1979 se pune la punct Sistemul Monetar European (SME) și au loc primele alegeri pentru Parlamentul European prin sufragiu universal. CEE se lărgeste prin aderarea Greciei în 1981, apoi a Spaniei și Portugaliei în 1986, în timp ce se preconizează o mare piață comună pentru sfârșitul lui 1992.*

■ *Această perioadă este însă mai ales epoca sfârșitului modelului comunist din Europa de Est. Căderea comunismului va fi grăbită de noua cale pe care Mihail Gorbaciov dirijează URSS-ul începând din 1985²⁵⁹. Incapacitatea sovieticilor de a răspunde provocării lansate de președintele Reagan prin „războiul statelor”, obligă URSS să se întoarcă din nou spre destindere. Criza economică din țările de est va duce la prăbușirea sistemului comunist între 1989 și 1991. Tentativa de lovitură de stat din august 1991, care a încercat oprirea acestui proces, sfârșește prin dispariția comunismului și dezmembrarea URSS-ului.*

Între începutul crizei economice mondiale care a urmat după primul șoc al petrolului și avalanșa de evenimente care au dus la sfârșirea blocului socialist și la întoarcerea (încă nedesăvârșită) la democrație a statelor din estul european, cele două jumătăți ale continentului au traversat o perioadă agitată și periculoasă, pe fondul desfășurării economice și a redeșteptării tensiunilor internaționale. La răscrucea dintre anii 1970 și 1980, mulți au crezut chiar că aceasta riscă să se termine printr-o înfruntare generală al cărei epicentru ar fi fost Europa, cu atât mai mult cu cât, cu tehnologiile militare sofisticate, războiul devenea posibil, nu numai în forma recurentă a „războaielor periferice” minore, ci pur și simplu în „centrul” sistemului internațional și având ca final probabil o hecatombă fără precedent ale cărei prime victime ar fi fost europenii din Vestul și Estul Europei.

Aceste viziuni apocaliptice, care au alimentat timp de mai mulți ani un anume sistem editorial și mediatic, s-au arătat din fericire a ține de niște scenarii ale politicii de ficțiune. Și într-adevăr după trei sau patru ani tensiunea a scăzut. Constatând incapacitatea sa de a ține pasul cu Statele Unite în domeniul tehnologiei de vârf și al cursei înarmărilor, URSS, împreună cu Mihai Gorbaciov, a ales varianta „restructurării” globale a sistemului în care trăise timp de șaptezeci de ani și pentru a duce la bun sfârșit această acțiune a optat pentru cooperarea cu Vestul cât și pentru abandonarea definitivă a idealurilor revoluționare pe termen lung. Dintr-odată, Războiul Rece declanșat de cele două mari puteri imediat după primul război mondial și care a fost reluat începând din 1974-

1976, ca urmare a efectelor crizei și a politicii americane de replicare, s-a potolit aproape definitiv, iar blocul de est a cărui coeziune a fost susținută de acesta timp de patruzeci de ani, „s-a făcut țândări“.

După toate aceste evenimente, această parte a Europei se întoarce într-un anume fel la situația geopolitică din secolul al XIX-lea și anume la o „balcanizare“ însoțită de o revenire în forță a naționalismelor – ca în Iugoslavia și URSS – care pot deveni cauze ale unor conflicte viitoare. Totuși această perspectivă sumbră nefiind sigură situația nou creată poate tot atât de bine să aibă și o ieșire pozitivă, mai cu seamă că CEE, devenită „Europa celor doisprezece“ la începutul lui 1986 ar putea să profite de puterea de atracție pe care i-o conferă perspectiva transformării ei în „piața comună“ la sfârșitul lui 1992 și care ar putea atrage acele state din Europa de Est care doresc să-și lege soarta de cea a Comunității. O Comunitate consolidată, dotată cu o monedă proprie și al cărei executiv ar fi creat după proceduri democratice, ar forma nucleul de decizie al viitoarelor State Unite ale Europei.

Europa de Vest în cadrul crizei mondiale

Pentru Statele Unite cât și pentru alte state ale lumii industrializate, războiul israeliano-arab din octombrie 1973 și creșterea de patru ori în câteva luni a prețului petrolului, consecință directă a acestui război, pun capăt cu brutalitate „celor treizeci de ani glorioși” și aruncă continentul european într-o recesiune profundă și de lungă durată. În realitate, nu a fost nevoie de primul șoc al petrolului pentru ca criza mondială să înceapă să se manifeste. Încă de la sfârșitul anilor 1960, au apărut semne de neregulă, consecință a limitelor de rentabilitate atinse în țările dezvoltate de „a doua revoluție industrială”, a saturării piețelor de desfacere, a crizei dolarului devalorizat de două ori (în august 1971 și în februarie 1973) și a efectelor sistemului lui Bretton Woods.

În 1972-1973, în mod paradoxal, tocmai avântul economiei mondiale a transformat aceste dificultăți latente, într-o situație de criză. Dezvoltarea accelerată și generalizată a determinat într-adevăr țările industrializate să crească cumpărările de materii prime, deci să provoace o creștere a cursurilor și aceasta chiar în momentul când seceta din Sahel și achiziționarea masivă de cereale de către Uniunea Sovietică duceau la o creștere importantă a prețurilor agricole. Pentru a frâna starea economică amenințată de inflație, guvernele au adoptat politici deflaționiste care au contribuit la răsturnarea situației.

Șocul petrolului din 1973-1974 va juca în acest

context rolul unui detonator. Cu siguranță debuturile unei politici de ridicare a prețurilor aplicate de țările din OPEC²⁶⁰ (Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol) au început să-și arate efectele încă din 1970. Dar, dramatizând discuțiile și oferind țărilor arabe exportatoare de petrol ocazia de a exercita presiuni asupra pieței, folosind boicotul și reducerea de comun acord a producției de „aur negru”, cât și „războiul din Kippur” declanșează un proces de reevaluare brutală: prețul barilului de petrol brut care crescuse de la 2 la 3 dolari între 1970 și octombrie 1973, urcă vertiginos din acest moment și în ianuarie 1974 atinge 12 dolari.

Această creștere brutală a prețului petrolului are un dublu efect asupra economiilor occidentale: agravează brusc tendințele inflaționiste și duce la o prelevare importantă asupra bogățiilor țărilor importatoare, obligate să achite o „factură petrolieră” deosebit de mare. Ea constituie deci un important factor de accelerare a crizei.

Europa de Vest este mult mai afectată de criză decât Statele Unite, producătoare de petrol, având rezerve imense de hidrocarburi cât și resurse energetice de substituție (hidroelectricitate, sisturi de bitum etc.). Aceasta apare, la prima vedere, ca o recesiune obișnuită care pune capăt dezvoltării spectaculoase a „celor treizeci de ani glorioși”. Produsul Național Brut al diferitelor state angajate în jocul economic scade ușor în 1975. Producția lor industrială dă vizibil înapoi, mai ales în sectoarele tradiționale – textile, construcții navele, siderurgie – care suferă de lipsă de modernizare și restructurare și sunt lovite în plin de concurența Japoniei și a

„noilor țări industrializate“ din Asia. Comerțul internațional dă înapoi, falimentele se înmulțesc iar numeroase întreprinderi sunt obligate să facă concedieri masive inclusiv cele din ramurile care rămân subvenționate, ca industria de automobile și aeronautică.

Șomajul este manifestarea „clasică” cea mai concretă a crizei, dar și cea mai periculoasă pentru echilibrul societăților europene. Între 1973 și 1983, 15 milioane de locuri de muncă sunt create în Statele Unite, 4 milioane în Japonia, dar niciunul în Europa de Vest. În 1984, după efectele celui de „al doilea șoc petrolier”, aceasta din urmă va avea 19 milioane de oameni fără lucru, dintre care 13 milioane în CEE. Rata șomajului atinge în acel moment 12% din populația activă pe ansamblul comunității și se înregistrează diferențe foarte mari între diferitele state membre ale OCDE: 21,5% în Spania, mai mult de 13% în Belgia, în Portugalia și Regatul Unit, 10,5% în Italia, 10,1% în Franța, 9,3% în Danemarca, 8,6% în RFG, 3,6% în Austria, 2,8% în Suedia, 2,5% în Norvegia și numai 1% în Elveția. Aceste cifre nu pledează defel în fața opiniei publice din ultimele patru țări, pentru intrarea lor în CEE.

Ceea ce este totuși specific crizei din anii 1970, este faptul că șomajul se combină într-un mod inedit cu scăderea dezvoltării economice (scădere ce atinge 2,5% pe an, adică mai puțin de jumătate din nivelul perioadei precedente) și cu o inflație foarte mare care depășește o medie de 10% pentru țările din OCDE (și aici cu mari diferențe: 6% în RFG, mai mult de 20% în Italia). De aici denumirea de „stagflație” dat acestui fenomen care explică în principal creșterea prețurilor de producție,

provocată ea însăși de scumpirea energiei și a materiilor prime, ridicarea permanentă a salariilor și a datoriilor impuse întreprinderilor de obligația de a plăti indemnizația de șomaj. Și în acest domeniu țările europene sunt mult mai amenințate decât Statele Unite și Japonia, unde protecția socială este mai puțin importantă.

Confruntate cu o economie în expansiune, amenințată de inflație sau din contra cu recesiunea generatoare de șomaj, politicile economice clasice puteau folosi alternativ când soluția deflaționistă când cea a relansării. Problema pusă guvernelor de noua configurație a economiei mondiale este de a face față simultan la două amenințări contradictorii. Rezultă de aici, la niveluri și la date foarte diferite de la o țară la alta, o serie de politici economice total opuse, unele de inspirație liberală și monetară, ca cele adoptate de Margaret Thatcher în Regatul Unit începând din 1979, de Raymond Barre în Franța din 1976 până în 1981, de Helmut Schmidt, apoi de Helmut Kohl în Germania Federală, pe timpul întregii perioade. Alții se bazează implicit sau explicit pe modelul keynesian, așa cum face în Franța socialistul Pierre Mauroy, între 1981 și 1983. De acum înainte, în timp ce scad efectele destabilizatoare ale celui de „al doilea șoc al petrolului” – o nouă dublare a prețului barilului brut în urma revoluției din Iran din 1978-1979, apoi a războiului dintre Iran și Irak – și începe lent o nouă perioadă de relansare economică, ansamblul țărilor din OCDE adoptă o politică de austeritate monetară și bugetară. Datorită acestei politici, dar și a scăderii prețurilor la materii prime, a căderii dolarului, a creșterii productivității datorată noilor

tehnici create de electronică și de informatică, inflația este adusă aproape peste tot la un nivel rezonabil, în medie de 3%, ceea ce permite reînceperea investițiilor și a dezvoltării economice într-un ritm care este totuși departe de a egala în țările europene pe cel din timpul „celor treizeci de ani glorioși”.

„A vorbi pe o singură voce?”

În acest război împotriva recesiunii, a creșterii prețurilor și a șomajului, statele Europei de Vest au luptat în mod dispersat. Încă de la declanșarea primului șoc petrolier, fiecare a adoptat față de embargoul impus de OPEC o politică conformă intereselor sale proprii. Țările de Jos, este adevărat, beneficiare ale unor posibilități de aprovizionare oferite de piața liberă din Rotterdam, s-au alăturat Statelor Unite și au fost penalizate printr-o boicotare totală care a durat până în iulie 1974. Franța și Marea Britanie, considerate de arabi „țări prietene” au fost aprovizionate la nivelul importurilor anterioare. Pentru celelalte țări, livrările de petrol brut s-au micșorat cu 5% pe lună. După care, în loc să găsească un compromis general cu OPEC, așa cum sugera guvernul olandez omologilor săi din CEE fiecare își va da silința să obțină avantaje proprii tratând direct cu o țară sau alta exportatoare de petrol, din Golf. Altfel spus, țările europene nu adoptă nicio politică comună în domeniul energetic. După criza din Suez, în 1956, amenințarea penuriei energetice a contribuit foarte mult la relansarea construcției europene și la constituirea în anul următor a Euroatomului. În 1973 când pericolul devine mai mare și când de peste tot se ridică voci care anunță „închiderea robinetului cu petrol” pentru deceniul următor, se aplică legea „se salvează cine poate”.

Regatul Unit și Franța sunt în fruntea celor care au ales această luptă de unul singur, primul pentru

că se bazează pe rezervele sale petroliere din Marea Nordului, Franța pentru că face din problema energetică, garanția independenței sale față de Statele Unite. La mijlocul lui decembrie 1973, trecând pe la Londra imediat după ședința Consiliului Atlantic, Kissinger a propus statelor din Europa Occidentală și Japoniei să formeze împreună cu Statele Unite un grup de acțiune al energiei. El se lovește de refuzul ministrului francez al Afacerilor Externe, Michel Jobert, care în ceea ce-l privește, preconizează o conferință Europa - Țările arabe, iar în februarie 1974, când la Washington se constituie un organism de coordonare din care în noiembrie va lua naștere Agenția Internațională a Energiei, Franța refuză să adere la acesta, distrugând astfel unitatea Comunității Europene.

Decepția partenerilor europeni ai Franței este cu atât mai mare cu cât refuzul acesteia de a promova împreună cu aliații săi o politică energetică comună este formulată exact după Conferința șefilor de state și de guverne care a avut loc la Copenhaga pe 14 și 15 decembrie 1973. Or, la sfârșitul acestei reuniuni reprezentanții celor nouă state membre ale Comunității au publicat un comunicat în care se afirma „dorința lor comună de a vedea Europa vorbind pe o singură voce în legătură cu marile probleme ale lumii” și o „declarație asupra identității europene”. Dorință care devine rugăciune în momentul în care Franța lui Pompidou navighează împotriva curentului, revenind la principiile gaulliste și demarcându-se de cei opt parteneri ai săi.

Este adevărat că atitudinea Statelor Unite nu-i convinge pe succesorii promotorului „Europei

națiunilor“ să renunțe la neîncrederea lor în tot ce ar putea aduce Europa occidentală sub influența directă a Washingtonului. Războiul din Kippur și embargoul petrolier au intervenit într-un moment când, conducătorii americani crezând că au stabilizat pentru un timp relațiile cu URSS, considerau că a venit momentul să pună capăt „neînțelegerilor transatlantice“ care îi puneau în opoziție cu aliații lor de pe bătrânul continent. Începând din vara lui 1971, anunțând la televiziunea americană măsurile luate pentru redresarea situației economice și monetare a țării sale, Nixon a lansat un avertisment „solemn“ țărilor industrializate din Europa și din Asia. Acestea erau „zdruncinate după al doilea război mondial“, dar astăzi, în mare parte datorită ajutorului Statelor Unite erau puternice din punct de vedere economic. De aceea, a sosit momentul și pentru ele de a-și asuma „partea lor de responsabilitate în apărarea libertății și a lumii“.

Aceasta era replica dată de americani reproșurilor pe care aliații Statelor Unite le adresau acestora de mulți ani încoace și anume că ei trebuiau să suporte cheltuielile excesive ale modului de viață american creând o dezordine monetară mondială și plătindu-și datoriile externe doar cu promisiuni deșarte. La aceste acuzații americanii răspund prin vocea președintelui că, dacă Europa și Japonia care au ieșit din război complet distruse, au putut să renască din ruine și să devină mari puteri economice rivale ale Statelor Unite, aceasta s-a produs datorită ajutorului oferit de acestea și a protecției puțin costisitoare de care au beneficiat adăpostindu-se sub „umbrela nucleară“ americană.

Era timpul să se spună deschis foștilor protejați deveniți concurenți prosperi că America nu putea accepta să finanțeze indirect pe cei care au provocat dificultățile cu care se confrunta și că este necesar să se reducă efectele concurenței acceptându-se acordarea unor avantaje tarifare produselor „made in USA” (acesta era în fond scopul lui Nixon) și să se redefiniească termenii și sarcinile fiecăruia în cadrul alianței.

În această perspectivă, pe 23 aprilie 1973, Henry Kissinger a expus liniile directoare ale unui proiect al noii „Carte atlantice” care trebuia să stabilească raporturile Statelor Unite cu aliații europeni, ținându-se cont de schimbările intervenite de un sfert de secol în situația fiecărui membru al alianței. Declarând că țara sa avea „să continue susținerea unității europene” și era gata să „se gândească la concesi reciprocă” secretarul de stat al lui Nixon afirma la rândul său că venise momentul ca Europa să contribuie „cu o parte echitabilă la efortul comun pentru apărarea comună”. „Așa cum economia Europei – adăuga el – nu este un scop în sine, nici Comunitatea Atlantică nu poate fi un club închis: Japonia trebuie să devină un partener principal în acțiunea noastră comună”.

Se punea deci problema redistribuirii rolurilor, cerându-li-se europenilor mai multe eforturi pentru propria lor apărare, ceea ce ar fi putut părea posibil din punctul lor de vedere, dacă această somație ar fi fost însoțită de propunerea echitabilă de a împărți responsabilitățile și puterea de decizie. Or, asupra acestui punct, Kissinger era de neclintit: Statele Unite aveau responsabilitățile mondiale, iar Europa „interese regionale” ceea ce însemna că aceasta nu

trebuia să se preocupe decât de dezvoltarea armamentului său convențional, lăsând supraputerilor deținătoare ale rolului de lider forța nucleară și exclusivitatea deciziei supreme.

Se înțelege că această „regionalizare” a Europei, nevoită să joace un rol de mâna a doua în momentul în care era amenințată cu denuclearizarea (în sensul că în momentul parității strategice și a „răspunsului flexibil”, eventualitatea unei riposte masive a Statelor Unite în cazul unui atac sovietic devenea cu totul ipotetică) nu avea nimic care să-i poată entuziasma pe partenerii occidentali ai Republicii imperiale și să-i facă să accepte proiectul lui Kissinger. Cu excepția olandezului Joseph Luna, secretarul general al NATO, niciun guvern aliat nu a aprobat discursurile de pe 23 aprilie, iar ministrul britanic al Afacerilor Externe, Douglas Home, îl va critica chiar în mod public.

Aceasta explică și poziția Franței, mereu în frunte când a fost vorba să contracareze tentativele americane de a domina din nou pe aliații occidentali și poziția acestora din urmă în timpul „Războiului din octombrie”. Considerând că se aflau în fața unui conflict regional care nu le privea în mod direct, țările membre ale NATO au început prin a refuza să permită americanilor să folosească bazele pe care aceștia le aveau în Europa pentru a furniza Israelului material militar. Numai guvernul portughez (era înainte de „revoluția garoafelor” din 1974 a generalului Spínola) le va permite să tranziteze „podul aerian” prin Azore, în timp ce Turcia acorda sovieticilor dreptul de a survola teritoriul său, Bonnul se opunea utilizării stocurilor militare depozitate în RFG, iar guvernul de la

Londra, impunând un embargo asupra armelor, împiedica tancurile israeliene de fabricație britanică să primească piese de schimb și muniție. Washingtonul a fost foarte ofensat și a spus-o clar (Kissinger a vorbit chiar de „dezgust”) dar europenii și-au exprimat și ei acuzațiile. În afară de nemulțumirea provocată de faptul că nu au fost consultate înainte de declararea stării de alertă a forțelor americane, pe care au semnalat-o Washingtonului pe 25 octombrie 1973, ei publică pe 6 noiembrie o declarație comună, favorabilă pozițiilor arabe. Pe 12 noiembrie, imediat după „acordul de la kilometrul 101”, criticând în fața Adunării Naționale „sistemul de înțelegere creat de acordul Brejnev-Nixon”, Michel Jobert își exprimă indignarea că Europa a fost tratată „ca o non-persoană” și „umilită în inexistența ei”.

Această criză a relațiilor transatlantice atârșată de un eveniment care arăta europenilor gradul lor de dependență energetică avea să se liniștească în primăvara lui 1974. Mai întâi odată cu compromisul elaborat pe 21 aprilie la Gymnich în RFG, cu ocazia unei reuniuni neoficiale a miniștrilor Afacerilor Externe ai celor Nouă, aceștia angajându-se să hotărască în fiecare situație oportunitatea consultării Statelor Unite și aceasta pe baza unei poziții comune votată în unanimitate. Pe urmă, în iunie, Consiliul de Miniștri al NATO, reunit la Ottawa adoptă o declarație în paisprezece puncte, care, chiar dacă stipula că aliații sunt „ferm hotărâți să ceară să fie bine informați și să consolideze practica consultărilor deschise” lăsa celor Nouă libertatea de a-și defini pozițiile comune dacă doreau acest lucru. Alegerea în Franța a lui Valery

Giscard d'Estaing, succesor al lui Georges Pompidou mort înaintea terminării mandatului, va favoriza această apropiere a punctelor de vedere american și european, fără ca politica franceză să fie totuși readusă pe poziții atlantice.

În aceste condiții, Europa celor Nouă avea oare să înceapă „să vorbească pe o singură voce” așa cum se angajase în timpul reuniunii la nivel înalt de la Copenhaga din decembrie 1973 și așa cum deja o îndemnau să folosească cele două rapoarte Davignon (octombrie 1970 și iulie 1973)? Este clar că în starea incipientă în care se găsea Comunitatea, care avea deja dificultăți în reglementarea problemelor monetare, bugetare și agricole, ideea că ar fi putut să aplice o politică externă comună ținea de pura utopie. Cel mult, putea să se spere că, în legătură cu anumite probleme ale căror implicații erau prea generale sau prea străine de ea pentru ca interesele majore ale fiecărui stat membru să fie puse în pericol de adoptarea unei poziții comune, să existe o înțelegere și să se găsească un limbaj al consensului.

Așa se va întâmpla, de exemplu, cu ocazia Conferinței de Securitate și Cooperare în Europa (CSCE) care, convocată la Helsinki din 1973 în 1975, nu va da rezultate deosebite, dar în cursul căreia europenii vor reuși să adopte un demers propriu, relativ unitar și să se impună ca o forță mediatoare între cele două mari puteri. Comunitatea va elabora de asemenea în legătură cu conflictul israeliano-arab și sub influența Franței, sugestii generale de reglementare bazate, potrivit principiilor declarației de la Veneția adoptată de

Consiliul European pe 13 iunie 1980, pe „dreptul la existență și securitate al tuturor statelor din regiune, inclusiv Israelul, pe dreptate pentru toate popoarele, ceea ce implică totodată recunoașterea drepturilor legitime ale poporului palestinian”.

Desigur că odată cu alegerea lui François Mitterrand ca președinte al Republicii (în mai 1981), Franța, care inițiasse textul, declară că nu se mai simțea legată de declarația de la Veneția, dar în ansamblu, se pare că de la începutul deceniului 1980, cei Nouă adoptă din ce în ce mai des poziții comune în domeniul politicii internaționale. Ei își înmulțesc declarațiile de principiu, de exemplu asupra Libanului (2 decembrie 1980, 29 ianuarie 1982, 22 martie 1983) asupra Afganistanului (28 aprilie și 13 iunie 1980, 24 martie și 30 iunie 1981, 27 decembrie 1984), asupra războiului Iran-Irak. Mai multe țări ale Comunității se alătură, cu aprobarea celorlalte state membre, forțelor de observație din Sinai în 1981 (Franța, Regatul Unit, Italia, Țările de Jos) și forței multinaționale trimisă în Liban în anul următor (Franța, Regatul Unit, Italia). În diverse probleme spinoase din ultimii cincisprezece ani – Cipru, Liban, Africa de Sud, Afganistan, războiul din Malvine – medierea și acțiunile CEE au fost adesea favorabile rezolvării acestora. În sfârșit, la ONU, unde Comunitatea beneficiază din 1974 de statutul de observator, voturile celor nouă, apoi celor douăsprezece state membre tind în general spre soluții comune.

Evident, aceasta nu împiedică pe niciunul dintre ele să-și conducă singur barca în mijlocul furtunilor și al ameliorărilor diplomatice de moment, în cazul în care imperative considerate vitale de

conducătorii acestora le-o cer. Anglia Margaretei Thatcher nu s-a sinchisit de părerea partenerilor săi pentru a intra în confruntare cu Argentina în timpul conflictului din Malvine, în 1982. De cincisprezece ani Franța s-a angajat de una singură în diverse intervenții în Africa (Ciad, Zair) și la începutul epocii socialiste a dus o politică proprie în America Centrală. Grecia condusă de PASOK²⁶¹ a practicat o politică „îndreptată spre Est” care a făcut-o uneori să joace rolul de francțiror în sânul unei Comunități căreia de-abia i se alăturase. Cu toate acestea, în ciuda acestor inevitabile ieșiri din joc, motivate de interese proprii sau de angajamente anterioare construcției comunitare, cooperarea europeană a încetat să mai fie o simplă idee spirituală.

Reîntoarcerea la Războiul Rece

Este întotdeauna foarte greu să reperezi cu precizie răscrucile istoriei. Fiind vorba de trecerea de la „destindere” la o perioadă pe care mijloacele mediatice occidentale au calificat-o atunci drept o perioadă de „pace caldă”, dar fluturând ideea pericolului unui „al treilea conflict mondial”, câteva date par totuși să jaloneze drumul pe care în doi ani lumea îl parcurge trecând de la apogeul destinderii la ceva ce semăna deja foarte mult cu confruntările mocnite din anii '50.

Iunie 1973: Brejnev și Nixon semnează la Washington tratatul „asupra prevenirii războiului nuclear”.

Octombrie 1973: cele două superputeri se înfruntă în Orientul Apropiat prin interpunerea Siriei, Egiptului și Israelului, dar „condominiumul” se menține și permite rezolvarea crizei.

Sfârșitul lui 1975: rușii și cubanezii își fac apariția pe scena africană pentru a asigura în Angola succesul MPLA²⁶², partid prosovietic.

În doi ani s-a produs deci o răsturnare de situație ale cărei principale manifestări se localizează în afara Europei. În Europa, numai Portugalia care s-a scuturat de dictatura post-salazistă în aprilie 1974, va oferi Kremlinului în 1975, intenția de a trece în tabăra adversă, intenție care însă este repede înăbușită.

Mobilurile cotiturii strategice operate de sovietici și de aliații acestora nu sunt deloc simple. Mai întâi, URSS a suportat greu retragerea din timpul

Războiului din octombrie, apoi manevrele întreprinse de americani imediat după conflict pentru a o scoate din Orientul Mijlociu. Dacă nu a reacționat imediat, aceasta a fost pentru că nu a realizat încă de la început amploarea primului șoc al petrolului, dar mai ales pentru că este angajată din 1973 în negocieri care îi convin mai mult din momentul în care acestea trebuiau să-i asigure recunoașterea cuceririlor sale teritoriale și a dominației sale asupra Europei de Est. Odată aceste avantaje obținute datorită acordurilor de la Helsinki, semnate în august 1975, aceasta nu mai are de ce să adopte o atitudine moderată.

În momentul în care ia sfârșit Conferința pentru Securitate și Colaborare în Europa, criza economiilor capitaliste devine evidentă, mai ales în statele din Europa de Vest pe care dependența energetică le face deosebit de vulnerabile. Odată cu acestea, apar și vechile reflexe care au un rol important, interpretările catastrofice din anii 1920 și 1930 găsim ecou (atenuat totuși) printre conducătorii PCUS. S-a crezut într-o revigorare pe termen lung a capitalismului, capabil să se adapteze la toate schimbările și toată lumea s-a resemnat să aștepte încă câteva decenii slăbirea sau prăbușirea finală a sistemului opus. S-a ales chiar soluția de a ajuta cu tot ce se putea pentru a se asigura modernizarea și mersul înainte al comunității socialiste. Și dintr-odată, iată că mașinăria ale cărei capacități au fost poate supraestimate, dădea semne de dereglare. Nu sosise oare momentul dacă nu de a asista la manifestarea capitalismului, cel puțin de a profita de căile care obligau corabia să-și schimbe direcția și să-și micșoreze viteza?

Șansa, oferită conducătorilor sovietici între 1975 și ultimele luni ale președinției Carter, oricât de circumstanțială și temporară ar fi fost, a fost aceea că acestor dificultăți ale economiilor occidentale, repede interpretate ca nerealizabile, se adaugă rapid efectele paralizante ale sindromului Vietnam și Watergate. De la retragerea forțată a lui Nixon (iunie 1974), până la trezirea puțin agitată a lui Carter după „lovitura din Teheran” (decembrie 1979) rușii au avut la dispoziție cinci ani pentru a-și împinge în față pionii pe o tablă de șah internațională de pe care principalul ocupant părea, spre mirarea tuturor, absent.

În realitate, inițiativele Kremlinului se înscriau și într-o altă perspectivă, cea decisivă. Mai întâi, criza capitalismului nu pare să aibă decât consecințe pozitive asupra comunității socialiste. Cu ceva timp în urmă aceasta a dat naștere fascismului și a provocat războiul și nu este exclus ca, în viziunea marxistă a lucrurilor, aceleași cauze să producă aceleași efecte. În mai multe rânduri, pe timpul lui Truman și al lui Eisenhower, apoi sub președinția lui Johnson îndârjirea americană a fost interpretată ca fiind începutul unui proces de fascizare. Pentru ce nu s-ar întâmpla același lucru în momentul în care criza monetară, scumpirea prețului energiei, creșterea generală a șomajului și rivalitățile imperialiste renăscute fac să izbucnească la suprafață contradicțiile sistemului, obligă „monopolurile” să adopte soluții extreme atât pe plan intern cât și în domeniul relațiilor internaționale? La urma urmei, dacă Weimarul l-a creat pe Hitler, de ce America lui Gerald Ford și a lui Jimmy Carter nu ar pregăti o tentativă

autoritaristă de expansiune? Oare aceasta nu dispune deja pe continentul european de un bastion avansat, Germania „revanșardă” a social-democratului Helmut Schmidt, ea însăși pe punctul de a se angaja într-o aventură autoritaristă?

Și de o parte și de cealaltă se revine la logica Războiului Rece, fiecare din cele două tabere aruncând pe umerii celeilalte răspunderea primei lovituri date destinderii. În ceea ce-i privește pe europenii de Vest, părerea care câștigă teren în numeroase cercuri conducătoare susținătoare ale unei politici dure față de URSS este aceea că motivele ofensive ale șefilor de la Kremlin vor avea câștig de cauză în fața complexului citadelei asediate. Inițiativele și intervențiile lui Brejnev și ale echipei sale le-au adus revelația unui plan pregătit în comun și bine conturat, vizând compensarea eșecurilor suportate în Orientul Mijlociu printr-o vastă mișcare de încercuire a Golfului și de control asupra „plămânului” petrolier al Europei. Aceasta explică emoția provocată de invadarea Afganistanului de către Armata Roșie la sfârșitul lui 1979, cu toate că ea nu este atât de puternică încât să determine toate statele Europei să ia parte la acțiunea de pedepsire inițiată de președintele Carter, așa cum o dovedește refuzul multora dintre ele printre care Franța, să boicoteze Jocurile Olimpice de la Moscova din iulie-august 1980.

Începând din 1978 atmosfera internațională se caracterizează deci printr-o întoarcere progresivă la înghețare. Desigur aceasta este mai puțin intensă decât cea din timpul celor cincisprezece ani care au urmat după marea ruptură din 1945-1947, iar

Europa este pentru moment ținută departe de marile turbulențe internaționale. Dar cine poate spune, într-o perioadă în care supraviețuirea statelor industriale de pe bătrânul continent depinde în proporție de 80% de aprovizionarea lor cu petrol, ce s-ar întâmpla dacă rușii ar hotărî brusc să le taie accesul la bogățiile din Golful Persic? Nimeni nu se îndoiește că americanii intră acum în alianță pentru a-și proteja propriile interese ca și pe cele ale aliaților săi. Trimițând o forță de intervenție, care există și care a fost antrenată din 1973 pentru războiul în deșert, sau folosind împotriva URSS arma nucleară ca modalitate de descurajare? Și în acest caz până unde s-au hotărât să meargă conducătorii de la Washington?

Astfel se pune din nou pentru Europa problema eficacității „umbrelei nucleare” americane. În perioada Războiului Rece, aceasta va juca rolul de descurajare fără să dea greș, împingând spre „periferie” turbulențele provocate de conflictul mocnit dintre Est și Vest. În acest moment și până la mijlocul anilor șaiszeci, superioritatea netă a americanilor în materie de armament strategic a făcut ca, conform doctrinei „represaliilor nemilitare” (la care NATO nu renunță decât în 1966), orice acțiune ofensivă lansată de sovietici în orice punct al dispozitivului controlat de alianță putea avea ca efect declanșarea atacului nuclear împotriva acestora. Or, zece ani mai târziu lucrurile s-au schimbat în mod radical. Uniunea Sovietică dispune pe continentul european în afară de superioritatea în materie de efective și armament convențional și de o întreagă panoplie de încărcături nucleare și de rachete, care, chiar dacă

rămâne de cealaltă parte a „cortinei de fier“, face să se poată totuși vorbi de o „paritate“ între cele două mari puteri. Asta înseamnă că în cazul unui conflict care ar începe în Europa și care ar provoca într-o primă etapă o „ofensivă“ clasică împotriva forțelor NATO, Washingtonul nu ar avea altă soluție decât să-și abandoneze aliații, să folosească o parte din forțele sale strategice pentru a-i opri pe ruși pe Elba sau pe Rhin, sau să lanseze un atac nuclear pe teritoriul sovietic care ar avea în mod inevitabil drept consecință o ripostă de același fel ce ar provoca vitrificarea emisferei nordice.

În Europa de Vest, mulți cred că în eventualitatea unui război general, Statele Unite nu și-ar asuma riscul distrugerii acestuia. De altfel, părerea acestora este întărită de unele declarații făcute de experți și de personalități care au jucat în trecut un rol important în procesul decizional pe plan internațional. Astfel, în Europa de Vest se vorbește din ce în ce mai mult de o „detașare“ a celor două fațade ale lumii atlantice.

Discuțiile sunt proiectate brusc în avanscenă, la începutul lui 1977, când sovieticii încep să desfășoare pe teritoriul lor noile proiectile nucleare teleghidate cu propulsie automată SS-20: o rachetă balistică mobilă „mirv“ care poate purta trei încărcături nucleare, cu o rază de acțiune de aproximativ 3500 de kilometri și la această distanță cu o precizie mai mică de 300 de metri. În iunie 1979, existau deja vreo sută de rachete de acest tip, îndreptate spre Europa de Vest și se evaluează că în cursul anilor următori numărul lor va atinge 1200, ceea ce înseamnă că rușii vor putea atinge în mod teoretic 3600 de obiective selecționate, în momentul

în care instalarea rachetelor va fi terminată. Este vorba deci de o armă extrem de suplă a cărei producție nu este plafonată de acordurile SALT²⁶³ – acestea nu se referă decât la vectorii de rază internațională și care are o funcție dublă. SS-20 poate într-adevăr servi drept instrument unei prime forțe de șoc, care, printr-un atac surpriză, preludiu al ofensivei forțelor convenționale ar putea elimina mijloacele de ripostă nucleară ale NATO existente în Europa. Ele pot fi folosite și la sfârșitul unui atac clasic: după ce occidentalii au fost anunțați că dacă ar răspunde acestei ofensive printr-un contraatac nuclear împotriva lor ar fi lansat întreg arsenalul de SS-20 urmat de toate distrugerile, inclusiv distrugerile „colaterale” – adică masacrul populației civile – pe care aceasta le presupune. Și toate acestea fără ca cel mai mic vector intercontinental să fie lansat împotriva „sanctuarului” american, adică păstrând intactă forța medie și lungă de acțiune.

Pentru URSS, desfășurarea acestor „europroiectile nucleare” nu însemna decât o operațiune de modernizare a rachetelor deja existente, depășite (SS-4 și SS-5), cel puțin așa erau prezentate lucrurile de conducătorii de la Kremlin. Pentru europenii din Vest, era vorba dimpotrivă de dorința de a obține o superioritate absolută în sectorul Europei Centrale care se afla în inima dispozitivului defensiv al NATO, ceea ce dădea rușilor posibilitatea să ia populațiile vest-europene ca zălog și să obțină prin șantajul distrugerii nucleare, „finlandizarea” (cuvântul era greșit folosit așa cum atrăgeau atenția finlandezii), sau mai bine spus neutralizarea Europei Occidentale.

Pentru a se pune la adăpost de această amenințare, denunțată de cancelarul german Helmut Schmidt încă din 28 octombrie 1977 în fața Institutului de Studii Strategice de la Londra, principalele puteri europene vor face presiuni asupra Statelor Unite (mai ales la summitul celor patru - Carter, Callaghan, Schmidt, Giscard d'Estaing - din Guadalupa, în ianuarie 1979) pentru a se pune capăt acestui dezechilibru strategic din Europa și decuplării nucleare. Se va ajunge astfel, în ciuda reticențelor manifestate de Belgia, Țările de Jos și Danemarca, la „dubla hotărâre” a NATO din 12 decembrie 1979: pe de o parte adoptarea unui plan pe zece ani care prevede instalarea în RFG a 108 rachete Pershing II cu o rază de acțiune de 1800 km și a 464 de rachete de croazieră cu o rază de acțiune de 2500 km în Marea Britanie, Belgia, Țările de Jos, RFG și Italia, iar pe de altă parte începerea în paralel a negocierilor cu URSS asupra europriectilelor nucleare.

Într-adevăr, în curând, se vor începe cu sovieticii tratative de altfel foarte dificile. Președintele Reagan care l-a înlocuit pe Carter la Casa Albă, propune la începutul lui 1981 „opțiunea zero”, adică scoaterea rachetelor SS-20 și renunțarea la instalarea rachetelor Pershing și a rachetelor de croazieră. Iuri Andropov devenit Numărul Unu al URSS după moartea lui Brejnev, respinge această propunere și oferă ca soluție de schimb, ca URSS să păstreze în Europa același număr de rachete ca Regatul Unit și Franța. După îndelungi negocieri pentru căutarea unui compromis, convorbirile de la Geneva sunt întrerupte în noiembrie 1983 la inițiativa sovietică. La această dată primele rachete

Pershing și rachetele de croazieră sosesc în Europa conform programului aprobat de Consiliul Atlantic în 1979. Relațiile Est-Vest se găsesc într-un impas, iar europenii trebuie să se resemneze să privească cum pe teritoriul lor sunt instalate armele Apocalipsului.

În realitate, nu toți se resemnează. În primii ani ai deceniului 8, în numeroase țări ale Europei Occidentale ia amploare o puternică „mișcare pentru pace” (aceasta este expresia folosită în mod curent în literatura strategică, traducere a expresiei anglo-saxone *Peace Movement* și a celei germane *Friedens-bewegung*), motivată de refuzul de a înceta desfășurarea euro-proiectilelor nucleare, și care la unii duce spre o neutralitate radicală, chiar acceptarea explicită a pierderii propriei libertăți („mai bine roșu decât mort”).

La început, acest val pacifist a părut să se circumscrie în zona unde a luat naștere, adică în Europa de Nord. S-a vorbit chiar, la acea dată, de o linie de demarcare pornind de la Marea Mânecii și până la Triest, în nordul căreia se întindea domeniul pacifismului de masă. S-a căutat explicația fenomenului în trăsăturile specifice, politice și religioase din această parte a Europei în majoritate protestantă, având puternice partide social-democrate, foarte receptivă la idealurile pacifismului și neutralității, și unde curentul comunist este foarte slab reprezentat.

Adevărul este că aici, „mișcarea pentru pace” a căpătat o amploare deosebită, fie că este vorba de Țările de Jos, unde campania dusă de IKV (Consiliul Interconfesional pentru Pace) a avut puternice ecouri în rândurile opiniei publice, mai ales printre

socialiști, provocând critici aspre mai ales din partea secretarului general al NATO (Joseph Luns), de țările scandinave dar mai ales de Marea Britanie și de Germania Federală.

În Regatul Unit, principala mișcare pacifistă, CND (Campaign for Nuclear Disarmament), care nu avea mai mult de 3.000 de membri și nu reușea să adune decât șapte sau opt mii de manifestanți în cursul adunărilor anuale, în toamna lui 1981 își vede efectivul său de militanți crescând la 250.000 de membri. Apoi, mișcarea pentru dezarmarea nucleară a cucerit de partea sa Trade Union Congress și Partidul Laburist, care sub influența lui Michael Foot s-a întors la atitudinea sa din anii '50, Partidul Liberal și Bisericile adoptând poziții asemănătoare.

Totuși, numai în Germania curentul pacifist a căpătat aspectul unei adevărate mișcări de profunzime. La început în vâltoarea campaniei duse împotriva bombei cu neutroni, impulsul a fost dat de o mică organizație apropiată Partidului Comunist, DFU (Uniunea Germană pentru Pace) în care militau alături și „Verzii” și luteranii și care a luat inițiativa semnării „Apelului de la Krefeld”, un text în favoarea dezarmării, lansat în noiembrie 1980. Dar adevăratul start al mișcării e dat în iunie 1981, în timpul congresului Bisericii evanghelice. Apoi prin intermediul comitetelor pentru pace aceasta s-a extins în numeroase sectoare ale opiniei publice, și a fost preluată de ecologiști, de „alternativi” – moștenitori ai contestatarilor de stânga din anii 1970 – de Bisericile protestante și curând și de Partidul Socialist German al cărui lider, Helmut Schmidt, fusese primul care a cerut imperios

stoparea desfășurării rachetelor SS-20.

Dincolo de aceste luări de poziție politice și religioase, mișcarea pentru pace a provocat manifestații populare în principalele orașe ale RFG, adunând de fiecare dată sute de mii de persoane în inițiative diverse (greve școlare, lanțuri umane etc.) și a reușit mai mult decât oriunde să realizeze o adevărată mobilizare a populației. În toamna lui 1983, sondajele arătau o mare majoritate, adversară a rachetelor nucleare; 72% din persoanele chestionate, iar dintre acestea 77% au declarat printre altele că aprobă Mișcarea pentru Pace.

Cu toate acestea, chiar Europa de Nord a rămas domeniul de predilecție al contestației nucleare care a căpătat repede și accente antiamericane, aceasta a ieșit în afara zonei inițiale, valul protestatar cuprinzând și Europa de Sud așa cum o dovedesc manifestațiile populare organizate la Madrid (400.000 persoane), la Roma (300.000 manifestanți pe 24 octombrie 1981), la Atena și la Paris (250.000 de persoane participante la „Marșul pentru pace” din iunie 1982). A existat și tendința ca mișcarea să pătrundă și în anumite țări ale Europei de Est în special în RDG, unde a găsit un ecou deloc neglijabil în rândurile tinerilor muzica „rock” a fost aici mijlocul cel mai eficace – și în anumite medii ale Bisericii Evanghelice. Desigur că a fost un fenomen marginal, dar care a îngrijorat autoritățile și care apărea ca un efect al bumerangului produs de încercarea de „seducție” întreprinsă de sovietici pe lângă mișcările pacifiste occidentale. În mod curios, acestea din urmă vor începe să-și piardă din influență și din impactul asupra popularității vest europene în momentul în

care la începutul anului 1980 vor fi desfășurate primele rachete Pershing II și primele rachete de croazieră. În 1985, când Mihail Gorbaciov preia conducerea URSS-ului și când se reia dialogul americano-sovietic, refluxul Mișcării pentru Pace devine evident.

Euroterorismul (Terorismul european)

În cursul ultimilor douăzeci de ani fenomenul terorist s-a intensificat, și-a diversificat metodele, acțiunile sale au căpătat un ecou mediatic fără precedent și a căpătat un loc important în relațiile internaționale. Europa, mai precis Europa de Vest cu toate că nu deține exclusivitatea, exceptând Orientul Mijlociu, este dintre toate regiunile lumii, cea care a cunoscut cele mai intense acțiuni teroriste, cele mai susținute și cu cele mai mari pierderi de vieți omenești.

Amplitudinea valului, măsurat la scară planetară este dată de câteva crize. Potrivit CIA²⁶⁴, numărul atentatelor teroriste internaționale ar trece de zece pe an în 1965-1967, de 34 în 1968, de 110 în 1970, de 157 în 1972, de 344 în 1974, de 415 în 1976, de 738 în 1979, de 810 în 1985. Asta ar însemna 2.600 de atentate în deceniul 1968-1977 și se prevede o cifră dublă pentru următorii zece ani. După estimările Departamentului de Stat, aceste acțiuni extrem de diferite ar fi provocat între 1968 și 1984 moartea a circa 3.000 de persoane, cifră la care trebuie adăugată cea a persoanelor care nu sunt considerate victime ale terorismului internațional, ci ale unor probleme strict interne existente în unele state, cu toate că diferențierea este adesea greu de făcut din cauza ramificațiilor transnaționale din ce în ce mai numeroase și mai bine delimitate ale grupurilor teroriste cât și a raporturilor dintre acestea din urmă și câteva state despre care se știe (câteodată s-a și demonstrat) că joacă rolul de

sponsori.

Se poate discuta importanța relativă a acestui bilanț care nu reprezintă decât un sfert din numărul anual al victimelor accidentelor rutiere din Franța, deși până la urmă nu este mai puțin impresionant decât cel din perioadele anterioare. Pentru locuitorii bătrânului continent este cu atât mai impresionant, cu cât printre hecatombele cele mai înspăimântătoare ale terorismului exceptând Libanul (unde în 1983, 380 de soldați francezi și americani au fost uciși în timpul atacurilor cu camioanele sinucigașe), aproape toate au avut drept țintă o țară din Europa de Vest, fie că este vorba de atentatele aeriene asupra avioanelor care aveau această țară ca destinație sau ca punct de plecare, sau de acțiuni de anvergură vizând în mod direct teritoriul acesteia. Unele, cum ar fi Italia au avut de plătit un tribut foarte mare: atentatul de pe aeroportul Fiumicino din 1982 s-a soldat cu 22 de morți, iar cel din gara din Bologna din august 1980 cu 80 de victime. Dar și RFG, Franța și Regatul Unit au avut de suferit la fel de mult.

Deși de câțiva ani se constată o domolire a fenomenului terorist fără să se poată spune dacă este vorba de un regres sau de o pauză temporară, imaginea unei Europe amenințată până nu demult de o insecuritate provocată de actele teroriste a fost cu atât mai intensă cu cât acestea au beneficiat de imaginea scrisă sau vizualizată a mijloacelor mass-media, oferite de civilizația contemporană. „O acțiune violentă este numită teroristă, scria Raymond Aron, atunci când efectele sale psihologice depășesc consecințele sale pur fizice“. În societățile democratice din Europa de Vest,

apariția pe micul ecran a unor imagini aproape contemporane cu evenimentul prezentat, dorința de a dramatiza a celor care își fac o profesiune din gustul pentru senzațional sau din logica simplă a concurenței tind să transforme marile mijloace de informare moderne în cutii de rezonanță pentru acte care își găsesc un ecou cu totul disproporționat față de metodele utilizate sau de importanța politică a autorilor lor. Acest lucru este cu atât mai adevărat cu cât constatăm că în statele totalitare din Europa de Est, nu atât teama de represii este cea care explică raritatea actelor teroriste, cât convingerea celor care ar avea intenția să le comită că gestul lor ar rămâne necunoscut publicului.

În cursul ultimilor douăzeci de ani, Europa a devenit deci ținta și câmpul de înfruntare majore ale unor acțiuni teroriste care în această parte a lumii au luat patru forme principale, adesea strâns legate între ele. Prima este cea a grupurilor apărute la periferia vechilor state unitare ca Regatul Unit, Franța sau Spania, care susțin că se trag din mișcările așa-zise de „eliberare națională” și care prin acțiunile lor directe vor să oblige guvernele acestor țări – prin declanșarea ciclului binecunoscut: provocare/represiune/ extindere a mișcării la nivelul „maselor” până atunci amorfe – să acorde provinciilor „oprimate” autonomie și independență. Astfel Armata Republicană Irlandeză (IRA) în Irlanda de Nord, FLNC²⁶⁵ în Corsica, ETA²⁶⁶ militară în provinciile basce se află la originea unor acțiuni teroriste, îndreptate asupra unor ținte care nu se limitează nici la regiunile, nici la statele respective, trecând dincolo de frontierele acestora din urmă. ETA militară și adversara ei de extremă

dreapta GAL s-au confruntat pe teritoriul Franței, fie pentru a-și regla niște conturi, fie pentru a pedepsi pe calea atentatelor atitudinea guvernului francez.

A doua formă de acțiune directă se referă la organizațiile apărute în urma revenirilor și radicalizării mișcării contestatare de la sfârșitul anilor '60. Eșecul extinderii mișcării la nivelul „maselor muncitorești”, evident în deceniul 7 – chiar dacă într-o țară ca Italia „fierbinte lună mai” s-a prelungit în mediile muncitorești mai mult decât oriunde – a împins o parte dintre militarii cei mai hotărâți și mai însetați de ideal în acțiunea disperată a unui război civil mocnit. Acesta urmărește un dublu obiectiv. Pe de o parte susținând că se trage dintr-o ideologie anticapitalistă și antiimperialistă cu veleități internaționale el își ia drept țintă interesele americane și pe reprezentanții acestora în Europa, civili sau militari. Pe de altă parte, acest război a încercat să destabilizeze prin teroare regimurile democrat-liberale considerate drept agenți ai „marelui capital” și intermediari ai imperialismului american. Din toate țările din Europa de Vest, Italia a fost cea mai puternic afectată de această amploare a acțiunilor directe fiind supusă, în perioada dintre mijlocul anilor '70 și mijlocul anilor '80, ofensivei susținute a „Brigăzilor Roșii” și a altor mici grupări de extremă stânga („Prima Linie”, Centrele Armate Proletare etc.) sau de extremă dreapta (Centrele Armate Revoluționare). Evenimentele cele mai dramatice au fost atentatele din gara din Bologna în 1980, ai căror autori aparțineau dreptei neofasciste și lunga sechestrare

de către Brigăzile Roșii a fostului prim-ministru democrat-creștin Aldo Moro, reprezentant al „compromisului istoric”, adică a tentativei de alianță dintre Democrația Creștină și Partidul Comunist, apoi asasinarea lui în mai 1978.

Republica Federală Germană, cu „Banda din Baden” apoi cu „Frațiunea Armatei Roșii” a cunoscut și ea și cunoaște din când în când o acțiune teroristă îndreptată împotriva reprezentanților lumii afacerilor (bancherul Jurgen Ponto sau „patronul patronilor” Hans Martin Schleyer), a judecătorilor și a militarilor cu înalte funcții NATO, ca și Franța de altfel, unde grupul „Acțiunii Directe” s-a dedat ani de-a rândul unor acțiuni de același gen, deși de mai mică anvergură (asasinarea președintelui Direcției Generale al uzinelor Renault, Georges Besse, și a lui Rene Audran, directorul afacerilor internaționale din Ministerul Apărării, ca și detronarea cu ajutorul bombelor cu plastic a sediului mondial al Interpolului de la Saint-Cloud etc.). În toate aceste cazuri, judecătorii și polițiștii constată existența unor legături ale acestor grupuri „naționale” cu omoloagele lor din alte țări, ca și cu organizațiile belgiene, spaniole, portugheze din Orientul Apropiat.

O a treia categorie de acțiuni teroriste desfășurate pe teritoriul statelor din Europa de Vest sunt legate de cele pregătite în alte părți ale lumii, și care își găsesc aici terenul de manifestare, fără ca organizatorii lor să încerce să exercite o presiune directă asupra guvernului sau a populației din statul vizat. Există mai întâi acțiuni care țin pur și simplu de reglări de conturi între organizații rivale și

servicii secrete (acestea sunt numeroase și rămân adesea necunoscute de public), sau cele care urmăresc să elimine cutare sau cutare adversar al regiunilor comanditare, refugiat în Europa de Vest (tentativa de asasinat al fostului prim-ministru iranian Chapur Bakhtiar de către Anis Naccache, în iulie 1980, apoi asasinarea efectivă a acestuia, sunt cele mai bune exemple). Urmează apoi acțiunile care urmăresc în primul rând să „exprime” o revendicare atrăgând atenția comunității internaționale asupra evenimentului (deturnări de avion, atentate cu bombe), să „pedepsească” adversarul vizat și încercând în același timp să obțină de la acestea satisfacție în revendicări precise, în general eliberarea „combatanților” din închisori. Cele mai numeroase și adesea cele mai sângeroase sunt cele care au avut ca protagoniste diverse grupuri extremiste palestiniene. Prototipul rămâne răpirea celor nouă atleți israelieni în timpul Jocurilor Olimpice de la München din septembrie 1972, luați ca ostatici înainte de a fi masacrați de un comando al grupului Fatah. Și în acest caz exista o revendicare precisă, eliberarea militanților palestinieni la care guvernul israelian a refuzat să cedeze. Adesea, obiectivul „publicitar” și răzbunarea oarbă îndreptate până la urmă împotriva unor comunități complet străine de conflict (în general evreii) au trecut înaintea oricărei alte considerații, ca în cazul atentatului împotriva sinagogii din strada Copernic, în octombrie 1980, sau în cel al focurilor de armă din strada Rosiers, pentru a nu da decât două exemple pariziene.

În sfârșit, ultima categorie cuprinde acte teroriste

care au drept scop declarat schimbarea politicii externe a statelor europene vizate, în favoarea interesului mișcării respective sau a puterii care o sponsorizează. La acest nivel, care se înscrie în jocul politicii internaționale, se poate vorbi de un adevărat terorism de stat. Printre țările care au practicat și mai practică încă acest gen de terorism împotriva statelor din Vestul Europei se numără mai ales Libia, Siria și Iranul. Legăturile Teheranului cu Jihadul islamic, legat la rândul său de organizațiile extremiste vest europene și cele pe care Siria lui Hafez-el-Assad le întreține cu diferite organizații šiite libaneze și cu „maroniții marxiști” din FARL – Facțiunile Armate Libaneze al cărui șef pare să fie Georges Ibrahim Abdallah – și din CSPPA (Comitetul de Solidaritate cu Prizonierii Politici Arabi) cărora li se datorează probabil acțiunile sângeroase din Paris, din septembrie 1986 (mai ales atentatul din strada Rennes), fac parte de acum înainte din datele explicite ale relațiilor dintre Orientul Mijlociu și țările Europei Occidentale.

Același lucru se întâmplă și în Libia. La început limitându-se doar la obiectivele legate direct de conflictul israeliano-arab, apoi la lichidarea fizică a unor disidenți exilați în străinătate, terorismul condus de colonelul Kadhafi își are și el drept țintă statele Europei de Vest. Acesta a încercat când să le „pedepsească” prin atentate îngrozitoare, executate de „angajați” pe care Tripoli îi finanțează și îi înarmează (Abu Nidal de exemplu și aripa extremistă a grupării Fatah, autori presupuși al dublului atentat împotriva Aeroportului din Viena și a celui din Roma, din decembrie 1985), când să le destabilizeze – este cazul cel mai frecvent –

utilizând numeroase legături cu organizațiile extremiste de stânga sau de dreapta și micile grupuri de nihiști create de o societate aflată în criză.

Există deci un terorism internațional pentru că Europa de Vest constituie una din țintele principale. Se poate vorbi chiar de o „Internațională” a acțiunii directe care-și coordonează eforturile către un scop precis și aflată sub bagheta unui dirigor clandestin. Până la recente schimbări din URSS și din Europa de Est, foarte mulți au fost tentați să creadă că administratorul acestui teatru din umbră își avea sediul la Kremlin: arsenalele poloneze sau cehe, taberele de antrenament din RDG, ajutorul logistic (recent dezvăluit) dat de poliția recentă est-germană STASI unor organizații ca RAF sau Brigăzile Roșii, trecerea câtorva „solști” ai acțiunii teroriste (ca venezueleanul Carlos) prin seminarele ideologice moscovite, existența unei „piste bulgare” (la început foarte încâlcită) aflată în fruntea atentatului lui Ali Agça împotriva papei Ioan-Paul al II-lea, din 13 mai 1981 de la Roma, faptul că Occidentul și mai ales Europa de Vest era ținta de predilecție a strategilor terorii, în timp ce țările socialiste erau aproape total ferite de loviturile lor etc. Totuși nimic nu ne dă dreptul să fim foarte categorici. La ora actuală specialiștii în acest domeniu au mai degrabă tendința să pună accent pe autonomia relativă a grupărilor regionale și pe extrema complexitate a rețelelor care au sfârșit prin a avea propriile lor legi și au ieșit parțial de sub tutela celor care le-au ajutat să ia ființă.

Care au fost efectele (măsurate cu prudență și ținând cont de slabele date anterioare de care

dispunem) pe care aceste diferite forme de acțiune directă le-au exercitat asupra Europei de Vest? Din punct de vedere tactic și pe termen scurt, eficacitatea lor pare să fi fost destul de scăzută. Începând din 1972 și odată cu Jocurile Olimpice de la München, israelienii au dat exemplu prin refuzul de a ceda șantajului. De acum înainte, regula fermității s-a impus cu încetul și altor state, oricare ar fi fost prețul acestor înfruntări cu răpitorii. Este adevărat că în același timp, acțiunile în care era vorba de mari răscumpărări (în Italia, RFG, Belgia etc.) au început să fie mai puțin intransigente, și pentru a-și recupera conducătorii sechestrați, autoritățile au furnizat organizațiilor teroriste fabuloase sume de bani. Se aplică deci legea compensației.

Cât despre presiunea exercitată asupra opiniei publice naționale în scopul destabilizării, aceasta s-a soldat întotdeauna cu un fiasco. Vindecată de tentația totalitarismului în urma experienței fascismului, Italia a reușit să reziste atacurilor Brigăzilor Roșii în ciuda carențelor din structurile sale statale. Cu o putere centrală mai solidă și o experiență istorică și mai traumatizantă, în lupta sa împotriva terorismului, RFG nu s-a îndepărtat niciun moment de la normele democratice. Bombele și pistoalele-mitralieră ale grupării ETA nu au reușit să arunce Spania lui Juan Carlos și a lui Felipe Gonzalos în brațele neofranchismului. În Franța, sondajele au arătat că Jacques Chirac nu și-a creat în opinia compatrioților săi o imagine pozitivă decât după atentatele din septembrie 1986.

Deci care pot fi în aceste condiții efectele și strategia indirectă folosită până în zilele noastre de

unele state devenite sponsorii recunoscuți ai terorismului internațional? Și aici, rezultatul este rareori bine marcat. Confruntate cu problema ostaticilor și a amenințărilor îndreptate împotriva teritoriului și populației lor, țările victime ale terorismului internațional au avut în majoritate tendința de a adopta o atitudine moderată este cazul Italiei după deturnarea vasului *Achille Lauro* – sau de a reechilibra încetul cu încetul politica lor generală în zonele interesate, așa cum a făcut Franța. Normalizarea treptată a raporturilor dintre Paris și Teheran, într-un context în care se interferează în mod constant politica internă și cea externă își găsește aici o explicație evidentă, fără ca marile principii și interese să fie totuși uitate.

Folosirea terorii poate de altfel să se întoarcă împotriva sponsorului neîndemânatic sau care neglijează niște limite peste care nu ar trebui să treacă. Crezând că îi fac un cadou lui Jacques Chirac, considerat mai puțin pornit împotriva cauzei lor, sponsorii Jihadului islamic au intervenit pe lângă protejatul lor pentru a-i elibera pe ziaristul Jean-Paul Kaufmann și pe colegii săi, sechestrați în Liban și asta exact în ajunul celui de al doilea tur de scrutin al alegerilor prezidențiale din 1988. Rezultat: mulți francezi au văzut în acest gest o manevră electorală și François Mitterrand a fost reales. Altfel spus, politica externă a Franței nu s-a schimbat, sau s-a schimbat foarte puțin, iar cei care au încercat să o manevreze din exterior au făcut-o pe socoteala lor.

În concluzie, puternic zdruncinată de furtunile crizei și pradă unei neliniști crescânde care s-a instalat odată cu reîntoarcerea la Războiul Rece, cu

înmulțirea conflictelor periferice și cu desfășurarea rachetelor sovietice, populațiile din Europa de Vest au avut timp de câțiva ani sentimentul că proliferarea răpirilor, a asasinatelor și a atentatelor cu bombe putea să constituie etapa pregătitoare a unui al treilea război mondial.

Comunitatea Economică Europeană, de la nouă la doisprezece membri

Cu cele 252 de milioane de locuitori ai săi, Europa celor Nouă este în 1973 a doua putere din lume după Statele Unite. Uniunea vamală, realizată deja de fostele șase state membre se extinde treptat prin aderarea a încă trei și se desăvârșește pe 1 ianuarie 1978. Cu toate acestea, începând din 1974, Comunitatea cunoaște dificultăți serioase.

Mai întâi lărgirea Pieței Comune, care fusese concepută într-o conjunctură deosebit de favorabilă despre care nu se credea că va lua sfârșit atât de repede, intră în vigoare în momentul în care economiile Europei Occidentale se confruntă cu gravele probleme ale stagnării și ale creșterii șomajului. Or, criza nu afectează toate țările cu aceeași intensitate. Dependența energetică a fiecăruia este mai mare sau mai mică: este mică pentru Regatul Unit care dispune de imense rezerve petroliere în Marea Nordului și foarte mare pentru țări ca Italia care putea mai puțin decât Franța și decât Germania să compenseze parțial deficitul său comercial prin exporturile de produse industriale sau prin vânzările de arme. Diferențele de inflație se accentuează și ele. Așa încât, opțiunile în politica economică, făcute de guvernele țărilor din CEE sunt diferite, cu atât mai mult cu cât fluctuațiile monetare împart Comunitatea în două grupuri ale căror interese par să se distanțeze: cel al monedelor puternice ca marca germană care continuă să crească și cel al monedelor slabe ca lira italiană,

francul francez și lira sterlină care tind să se devalorizeze. Pentru a face față acestei situații, unele țări cum ar fi Franța între 1981 și 1984, încearcă să aplice economiei lor vechiul remediu keynesian pentru relansare, prin creșterea cererii, încercând ridicarea puterii de cumpărare, fără alt rezultat decât creșterea importurilor și dezechilibrarea ceva mai mare a balanței comerciale. Altele, mai numeroase și cu puțin mai mult succes, se întorc la principiile liberalismului și adoptă politici de austeritate care încetinesc procesul inflaționist, dar care nu impulsionează, nici pe termen scurt, un nou avânt comercial. În această atmosferă de dezorientare generală și de incertitudine, construcția europeană nu poate progresa defel.

A doua mare dificultate, legată de altfel de precedentele, este atitudinea Marii Britanii care, în urma victoriei laburiștilor în alegerile legislative din februarie 1974, cere o renegociere a clauzelor care o leagă de CEE. Prim-ministrul Harold Wilson consideră că predecesorul său a mers mult prea departe pe calea concesiilor și că contribuția țării sale la bugetul Comunității nu poate fi suportată de balanța de plăți a acesteia. De aceea, el cere o reducere a acestei contribuții, ca și o reformă a Politicii Agricole Comune (PAC), „o apărare mai eficientă a intereselor Commonwealth-ului” și crearea unui Fond regional european care, crede generalul britanic, îi va permite să compenseze cheltuielile politicii agricole.

Georges Pompidou era împotriva renegocierii tratatului de aderare a Marii Britanii, dar succesorul său, Valéry Giscard d'Estaing, se va

arăta mai conciliant, nu fără să manifeste totuși o oarecare enervare în fața multiplelor pretenții ale britanicilor. Cu toate acestea, în urma unor lungi negocieri, ele au fost, în mare, satisfăcute. Fondul regional a fost creat în 1975. Primul acord de la Lomé extinde și la țările Commonwealth-ului avantajele oferite statelor din ACP (Africa-Caraibi-Pacific), beneficiare ale acestui act. Punctul cel mai delicat este cel al reglementării financiare. Acesta a fost rezolvat în timpul summitului de la Dublin din 10 și 11 martie 1975 printr-un compromis care introducea în sistem un „mecanism corector” care permite Marii Britanii și eventual și altor state membre aflate într-o „situație inacceptabilă” să obțină timp de șapte ani rambursarea parțială a contribuției lor la bugetul Comunității. Mecanismul financiar fiind adoptat de Consiliul European, Harold Wilson a putut prezenta concesiile obținute ca pe o victorie a guvernului laburist și să obțină ratificarea prin referendumul din 5 iunie 1975 a menținerii țării sale în Comunitatea Europeană.

Confruntată cu aceste probleme diverse, CEE a trebuit să renunțe la mijlocul anilor 1970 la proiectul său de uniune economică și monetară, prevăzut pentru începutul deceniului, pentru a salva cele mai importante realizări comunitare, în special uniunea vamală perfectată așa cum am mai văzut pentru cele nouă state membre la începutul lui 1978 și politica agricolă comună. Aceasta din urmă a trebuit totuși să facă față numeroaselor crize, datorate în primul rând problemelor puse de excedentele agricole și riscurile fluctuațiilor monetare din țările membre.

Un pas important în construcția Europei

comunitare va fi totuși făcut odată cu decizia luată de Consiliul European, pe 8 aprilie 1978, de a realiza un Sistem Monetar European (SME). Începând din 1972 acesta crease deja un instrument de stabilizare a monedelor naționale, „șarpele monetar“, care plafona la 2,25% limita maximă a fluctuației de schimb pentru monedele europene care cunoșteau variații în raport cu dolarul. Cu toate că acordurile din Jamaica au aprobat practica schimburilor fluctuante în cadrul FMI, asupra viitorului sistemului monetar internațional plana incertitudinea. Era clar deci că cei nouă trebuiau să conteze doar pe ei pentru a reveni la o stabilitate monetară indispensabilă schimburilor interne ale Comunității. De unde propunerea făcută pe 27 octombrie 1977 de președintele Comisiei, britanicul Roy Jenkins de a relansa proiectul uniunii economice și monetare. „Mingea“ a fost prinsă din zbor de Valéry Giscard d'Estaing și de Helmut Schmidt și a dus la hotărârea din aprilie 1978.

Pe 13 martie 1979, Sistemul Monetar European intra în vigoare, fără Marea Britanie care prefera să mențină fluctuația lirei, Italia și Irlanda obțineau o creștere a ajutoarelor comunitare, iar Franța disparea progresivă a sumelor compensatorii monetare. Europa celor Nouă era deci dotată nu cu o monedă propriu zisă, ci cu o unitate de calcul, ECU (European Currency Unit) a cărei valoare era calculată zilnic pe baza unui „coș“ de monede europene al cărui conținut reflecta partea fiecărei țări în producție și în schimburi intracomunitare. Cursuri pivot în raport cu ECU erau fixate pentru monedele ce participau la SME, iar fluctuațiile între două monede erau limitate la maximum 2,25% (6%

pentru lira italiană iar mai târziu pentru peseta) în raport cu acest curs pivot. De fiecare dată când limita risca să fie depășită, băncile centrale ale statelor participante erau obligate să intervină pe piețele de schimb în așa fel încât să mențină cursul monedei lor în limitele admise. S-au creat mecanisme de creditare, finanțate de un Fond European de Cooperare Monetară. În mare, în ciuda abținerii britanice și mai târziu a celei a Portugaliei și a Greciei, SME a funcționat bine și a asigurat țărilor CEE o mai mare stabilitate monetară. Rolul ECU-ului s-a afirmat pe plan european, mai ales de la hotărârea luată în aprilie 1985 la Palermo de către Consiliul de Miniștri al Finanțelor de a autoriza băncile centrale europene să schimbe ECU pe dolari prin intermediul Fondului European de Cooperare Monetară.

Un alt pas înainte al Europei celor Nouă a fost seria de hotărâri luate în 1975 și 1976 (votul Parlamentului din 14 ianuarie 1975, Consiliul European din iulie 1976, actul de la Bruxelles din 20 septembrie 1976) pentru a se pune în aplicare alegerea deputaților europeni prin sufragiu universal. Actul de la Bruxelles a fost aprobat în unanimitate, sau cu o mare majoritate de mare parte a statelor membre, dar în Franța au existat opoziții din partea gaulliștilor și comuniștilor, adversari din totdeauna ai unei supranaționalități care părea să rezulte din extinderea prerogativelor Parlamentului. Pe de altă parte. Regatul Unit a refuzat să adopte, pentru desemnarea propriilor reprezentanți, sistemul de reprezentare proporțională și a jucat din nou rolul cavalerului singuratic rămânând fidel scrutinului majoritar.

Alegerile din iunie 1979, cu toate că au fost puternic influențate de problemele politice interne, au rezultat totuși un succes din moment ce pentru ansamblul celor nouă țări ale CEE nivelul mediu de participare atinge 60% (91% în Belgia unde, este adevărat că votul este obligatoriu, 86% în Italia, 66% în RFG, 61% în Franța, 48% în Danemarca și numai 33% în Marea Britanie). În urma primelor alegeri prin sufragiu universal, alegătorii europeni au trimis la Strasbourg 410 deputați, în majoritate reprezentanți de centru dreapta, în timp ce adunarea care-și încheia mandatul era mai degrabă de centru stânga, dar acest lucru nu schimba mare lucru în orientarea pro-europeană a Parlamentului.

An de an, Comunitatea Europeană a supraviețuit efectelor conjugate ale deteriorării relațiilor dintre cele două blocuri și ale celor două șocuri petroliere. În cel puțin două domenii, cel al monedei unice și cel al reprezentării popoarelor, aceasta a răspuns dorinței de aprofundare care i-a animat pe promotorii Europei celor Nouă. Desigur nu a fost chiar marșul forțat către Statele Unite ale Europei pe care l-au dorit partizanii integrării într-un cadru supranațional, dar nu a fost nici un Waterloo european pe care îl anunțau permanent „Casandrele” de tot felul care în general făceau parte din tabăra adversă. Din acest moment se putea concepe cu un anume realism oportunitatea unei noi extinderi a CEE.

Dar în ce direcție să se îndrepte această extindere? Cele trei țări neutre de pe continent – Elveția, Austria, Suedia – nu aveau pentru moment nici cea mai mică dorință de a renunța la o situație a cărei modificare putea avea repercusiuni asupra

statutului lor. Pe deasupra acestea figurau printre statele cu cea mai mică rată a șomajului și nu vedeau ce avantaj ar fi avut dacă intrau în clubul țărilor care sufereau de această calamitate. În schimb, mai multe țări din Europa de Sud erau amatoare: Grecia, care era asociata Comunității din 1961, Turcia, care avea același statut din 1963, Spania și Portugalia. Aderarea lor la CEE prezenta un aspect pozitiv, și anume reechilibrarea spre sud a unui ansamblu economic și geopolitic pe care precedenta extindere a deplasat-o mult spre nord. Dar două motive fundamentale pledau împotriva: pe de o parte, exceptând Irlanda, relativa stare de înapoiere a economiei acestora în comparație cu cea a celor Nouă, argumentul fiind determinant mai ales pentru Turcia, intențiile de a candida ale acesteia au fost repede descurajate. Pe de altă parte, cel mai important este faptul că cele trei țări erau supuse unor regimuri dictatoriale puțin compatibile cu spiritul și instituțiile Comunității. Or, aceste piedici aveau să fie înlăturate în mai puțin de optsprezece luni odată cu „Revoluția Garoafelor” în Portugalia (1974), căderea regimului coloneilor în Grecia (iulie 1974) și moartea lui Franco în Spania (20 noiembrie 1975), aceste evenimente fiind urmate de instaurarea în cele trei țări a unor regimuri democratice mai fragile decât s-a imaginat.

Din acest moment, cei Nouă au putut examina candidaturile prezentate de guvernele de la Atena, în iunie 1975, de la Lisabona, în martie 1977 și de la Madrid, în iulie a aceluiași an. Cea a Greciei a fost acceptată destul de repede, ceea ce a permis acestei țări să semneze tratatul de aderare în mai

1979 și să intre efectiv în CEE pe 1 ianuarie 1981. Cele ale celor două țări iberice au fost obiectul unor negocieri mai lungi ținând cont de problemele pe care le ridicau anumitor state membre (Franța și Italia în special) inevitabila concurență a viitoarelor membre în sectoare cum ar fi cel al fructelor, legumelor, vinului și industriei textile. Până la urmă tratatul de aderare a Spaniei și Portugaliei a fost semnat pe 12 iunie 1985 și a intrat în vigoare pe 1 ianuarie în anul următor, ceea ce a transformat Comunitatea celor Nouă în Europa celor Doisprezece.

A doua extindere a CEE nu s-a făcut fără probleme serioase. Ea a adâncit diferențele între nivelurile de dezvoltare din sânul Comunității și a făcut și mai imperioasă necesitatea de a armoniza politicile economice de natură diferită, de a reduce inegalitățile dintre regiuni, de a pune de acord politicile de emigrare, acestea fiind tot atâtea probleme la care era deja greu să se găsească soluții într-o Comunitate de numai nouă membri. Dar în același timp există și aspecte extrem de pozitive. Mai întâi, pe plan economic, se creează o imensă piață de 320 de milioane de locuitori legați prin acordurile de la Lomé III (semnate în decembrie 1984) de 66 țări ACP (Africa-Caraibi-Pacific), în care capitalurile au început să circule liber. Apoi pe plan politic, se face din Comunitate un ansamblu reechilibrat spre Mediterana și America Latină, care are o greutate internațională crescută și exercită o atracție tot mai puternică asupra unor țări ca Austria, Norvegia, Turcia și de puțin timp și asupra unor state din Europa de Est, cărora prăbușirea blocului socialist le-a oferit posibilitatea

unor acțiuni comune pe termen scurt cu statele din vestul european.

Chiar înainte de a fi semnate tratatele de aderare ale Spaniei și Portugaliei, un nou impuls a fost dat integrării europene de propunerea lui Jacques Delors. Președinte al Comisiei din ianuarie 1985, acesta a propus celor douăsprezece membre ale Comunității o „mare aspirație colectivă” destinată să promoveze „reapariția valorilor de solidaritate inerente, în ceea ce are mai bun civilizația europeană”. Era vorba de a defini în maniera lui Jean Monet un obiectiv mobilizator – mai precis realizarea unei „mari piețe comune” – și de a fixa date pentru a-l pune în practică, limita maximă fiind sfârșitul anului 1992.

Prezentat și discutat în Consiliile europene de la Bruxelles și de la Milano în martie și iunie 1985, proiectul a dus la redactarea unui text pregătit de o conferință interguvernamentală și care a fost adoptat de Consiliul European reunit la Luxemburg în decembrie 1985. Acest „Act unic” european, care va fi ratificat fără dificultate de parlamentele naționale și va intra în vigoare pe 1 iulie 1987, instituționalizează Consiliul European devenit din 1973 adevăratul organ de conducere al Comunității, generalizează în cadrul acestuia votul prin majoritate în drept (unanimitatea rămânând regulă doar pentru problemele de securitate, a locurilor de muncă și de sănătate) și mărește prerogativele Parlamentului. El extinde câmpul de aplicare al tratatului de la Roma și la domeniile tehnologiei și mediului și fixează 1 ianuarie 1993 ca dată limită a realizării efective a unei mari piețe comune unificate în care vor circula liber persoanele,

serviciile, mărfurile și capitalurile. Statele semnatare se angajează să-și convoace regulat miniștrii Afacerilor Externe, să găsească un consens în ceea ce privește politica externă și să evite orice acțiune sau luare de poziție care ar putea dăuna Comunității ca forță coerentă în relațiile internaționale sau în cadrul organizațiilor internaționale. Așa cum este și oricare ar fi dificultățile peste care va trebui să se treacă până la realizarea lui completă, „Actul unic” constituie hotărârea europeană cea mai importantă de la Tratatul de la Roma încoace. În sfârșit pe 9 și pe 10 decembrie 1991, la Conferința la nivel înalt de la Maastricht din Țările de Jos, cei Doisprezece își aprofundează cooperarea punând la punct anumite elemente ale Europei politice și mai ales ale Europei monetare.

Europa de Est: ultimele licăriri ale totalitarismului

De cealaltă parte a ce-a mai rămas până în 1989 din „cortina de fier“, criza mondială s-a manifestat ca și în Europa de Vest, dar mult mai intens și cu represiuni mult mai mari asupra populației, ducând la o tentativă de a strânge din nou relațiile cu supraputerile protectoare, care are însă drept consecință o rezistență tot mai mare a forțelor centrifuge.

Până la primele semne ale „dezghețului“ polonez, adică în deceniul care a urmat „Primăverii de la Praga“, conducătorii Kremlinului au lăsat impresia că pot să stăpânească situația mizând pe dorința birocratiilor naționale de a-și menține dominația în fața voinței de liberalizare și de independență a popoarelor. Acest efort de a lua din nou în mână conducerea „comunității socialiste“ s-a sprijinit pe două instrumente politico-juridice, reamintite permanent de sovietici: „doctrina Brejnev“ și actul final al CSCE, semnat la Helsinki în august 1975.

Prima, botezată de Tito „doctrina suveranității limitate“, nu a fost niciodată formulată astfel de conducătorii de la Kremlin. Ea nu constituie decât sinteza declarațiilor date de conducerea sovietică și care se refereau la „dubla responsabilitate“ a PC surori, cea mai explicită fiind cea publicată în „Pravda“ în septembrie 1968, câteva săptămâni după invadarea Cehoslovaciei. „Popoarele țărilor socialiste, se afirma aici, partidele comuniste au totala libertate de a hotărî căile de dezvoltare ale

țărilor lor. Cu toate acestea, nicio hotărâre luată nu trebuie să dăuneze nici socialismului din țara lor, nici intereselor fundamentale ale altor țări socialiste (...). Aceasta înseamnă că orice partid comunist este răspunzător în fața poporului său dar și în fața tuturor țărilor socialiste“.

Din această ultimă propoziție, care aplică la întreg sistemul procedura legitimității la care puterea sovietică a recurs în mod constant de la Lenin încoace, rezultă dreptul de intervenție instituționalizat de puterea dominantă și de asociații săi din pactul de la Varșovia. Acesta decurge din însăși logica organizării politico-ideologice a blocului și nu putea fi aplicată în mod automat, nici nu se putea recurge la o acțiune unilaterală a URSS, cum s-a procedat în Ungaria. „Doctrina Brejnev“ asociază la dezvoltarea prealabilă și pe ceilalți membri ai comunității socialiste și fixează – este adevărat, în termeni nu prea expliciți – un prag al acțiunii, enunțând că aceasta devine legitimă de câte ori „limitele acceptabilului“ sunt depășite de un popor sau de guvernul unui stat socialist. Ceea ce lasă la latitudinea oligarhiilor conducătoare să judece ce este bun sau nu pentru socialism și ceea ce este sau nu conform intereselor proletariatului mondial. Iată o acoperire ideologică comodă pentru refuzul de a accepta orice schimbare structurală de anvergură.

Celălalt instrument, care permite în principiu menținerea la nesfârșit a unui *status-quo*, a fost adoptat în urma lungii și dificilei negocieri asupra securității și cooperării în Europa. Actul final de la Helsinki, care are mai mult o valoare morală și politică decât una strict juridică din moment ce este

vorba despre un proces verbal, enunța într-adevăr, în prima sa formulare, un anume număr de principii printre care figurau cele ale integrității teritoriale și inviolabilității frontierelor. În schimbul unor concesi minore privind drepturile omului (a treia formulare), sovieticii obțineau astfel recunoașterea permanentizării situațiilor create după război. Altfel spus, prezența lor militară în Europa de Est își găsea legitimitatea și odată cu aceasta în mod indirect orice inițiativă care viza perpetuarea ei.

Susținuți de această dublă legitimitate, conducătorii URSS și aliații lor au menținut, timp de zece ani, o stabilitate remarcabilă în blocul de est, care contrasta cu atmosfera agitată din anii precedenți. „Normalizarea” din Cehoslovacia, alinierea totală a RDG, aceea mai nuanțată, dar tot atât de eficace, a ungurului Kadar și a conducătorilor bulgari, au constituit tot atâtea puncte de stabilizare de care URSS s-a servit pentru progresul integrării militare și politice a blocului, criza petrolieră ajutând-o pe deasupra să-și consolideze pozițiile față de statele a căror aprovizionare cu hidrocarburi depindea aproape în întregime de gigantul sovietic.

Și totuși, în spatele fațadei de stabilitate și de unificare, a continuat fără mari seisme procesul de desprindere de modelul sovietic, anii '70 constituind în acest sens fundalul unei evoluții contradictorii. Pe de o parte consolidarea aparentă a blocului în numele „internaționalismului proletar” care servește de acoperire hegemoniei grupurilor conducătoare a unor formule politico-economice noi, diferite de modelul dominant și susceptibile de a restabili un consens în jurul acestora.

Într-adevăr, în țările industrializate din Europa de Est, după treizeci de ani de planificare centralizată și de dictatură birocratică, dar și de progres economic și social incontestabil, în timp ce aspirația generală se îndreaptă spre bunăstare și spre dispariția constrângerilor, nu mai este posibil ca masele să fie mobilizate cu sloganuri „revoluționare”. Acestea și-ar dori ca toate instrumentele ideologice să dispară, într-atât a slăbit forța mobilizatoare a marxism-leninismului. În aceste condiții, echipele de la conducere trebuie să găsească alte metode pentru a obține un consens și să experimenteze alte modele decât cel ce le-a fost impus la începutul anilor '50 de puterea supremă. În concluzie, fiecare membru al „Comunității socialiste” este în opoziție cu eforturile de integrare făcute de centru, aflat într-un lent proces de derivă care, pe lung termen, poate știrbi serios coerența blocului.

În încercarea lor a-și regăsi autonomia, țările din Est au putut să aleagă începând din 1968 între două modele de legitimitate, diferite de schema „leninistă” tradițională. Primul se poate aplica în primul rând statelor celor mai dezvoltate: RDG, Cehoslovacia, Ungaria. Acesta asigură continuitatea cuceririlor importante ale socialismului printr-un compromis între stat și societate, punându-se accent pe ameliorarea condițiilor de viață și pe asigurarea supleței mecanismelor economice. Numai că această ultimă condiție nu este aplicabilă RDG-ului lui Erich Honecker, unde creșterea nivelului de trai material și cultural al populației, care este incontestabil în 1971 și nu a încetinit decât odată cu criza, este însoțită de o

recentralizare a aparatului economic și începând din 1975 și de o revenire la rigiditatea politică și ideologică.

Cazul Ungariei lui Kadar este total diferit. Adus la putere de ruși în condițiile tragice pe care le cunoaștem, acest fost muncitor metalurgist de origine țărănească, promovat în funcția de șef de stat cu ajutorul tancurilor străine, a inaugurat în 1962 o experiență originală al cărei succes a făcut din Ungaria statul cel mai „liberal” din blocul socialist. Dorind să se uite împrejurările în care a ajuns la putere și sincer hotărât să promoveze o „cale specific maghiară” spre comunism, Kadar nu a încercat să se opună sovieticilor prin cuvinte, așa cum va face Dubcek. El a înțeles că aceștia erau dispuși să accepte și alte căi decât cele care s-au impus în URSS cu dubla condiție de a accepta „lecțiile”, adică de a nu repune în discuție „cuceririle esențiale ale Revoluției” (colectivizarea, rolul conducător al PC, controlul societății civile) și de a evita orice critică la adresa marii puteri. „Modelul maghiar” se înscrie într-un context de relații deosebit de bune cu URSS, față de care Kadar s-a comportat mereu ca un aliat exemplar. Pe de altă parte el se străduiește să nu se atingă de structurile politice care reglementează raporturile dintre partid și stat, dar în același timp slăbește autoritatea aparatului de partid asupra societății civile, PC renunțând la o parte din prerogativele sale în favoarea elitei tehnice și recunoscând intelectualilor o anume libertate de creație.

În 1968, Kadar a inaugurat o reformă economică îndrăzneată inspirată în parte de „socialismul de piață” aplicat în Iugoslavia. Întreprinderile

industriale au căpătat o mare autonomie și în același timp se revine la interesul pentru profit și la libertatea de mișcare a mâinii de lucru. Aceste măsuri, ca și hotărârile luate pentru stimularea producției agricole au dus la progrese vizibile în economia ungară și au permis lui Kadar și echipei sale să asigure populației cele mai bune condiții de trai, de muncă și de locuit, chiar mai mult, numeroși muncitori au putut beneficia de primele semne ale prosperității de masă (aparate electrocasnice și autoturisme particulare).

Cu toate acestea, oligarhia partidului nu a fost deposedată de prerogativele sale. Ea este cea care continuă să ia hotărârile cele mai importante, dar îmbunătățindu-și relațiile cu ansamblul societății, a dat locul meritat inteligenței tehnice și a împărțit cu aceasta o parte a privilegiilor care în țările de est țin de exercitarea funcțiilor de încadrare. Ea a reușit deci, cu acordul tacit al sovieticilor, să deblocheze piesele mașinăriei fără să-i modifice structura de ansamblu.

În cursul aceleiași perioade, „modelul” românesc a evoluat într-o direcție diferită, ba chiar diametral opusă celei pe care Kadar o imprimă politicii sale. Situată într-o zonă mai puțin vitală pentru apărarea blocului, România și-a putut orienta politica externă pe o cale mai autonomă fără să fie amenințată de fulgerele Moscovei. Pe de altă parte, cea mai mică acțiune de reformare a economiei sale, rezultat al unei industrializări lacunare, nu făcea decât să o apropie mai mult de modelul de dezvoltare care a triumfat în URSS. Legitimarea prin proliferarea bunăstării materiale (foarte relativă) nu are aceleași șanse ca în Ungaria și RDG – să se substituie

moștenirii staliniste. De unde recurgerea la o altă formă de legitimare care nu aparține numai României, dar care aici funcționează cu atât mai intens cu cât se hrănește din rusofobia viscerală a populației sale, cea a sentimentului național, folosit de elita birocratică și transformat într-un naționalism acerb.

Din aceste două aspecte, nefavorabile dezvoltării, Nicolae Ceaușescu a extras esența „modelului românesc” care până la evenimentele din 1989 s-a caracterizat printr-o politică externă relativ independentă, chiar foarte aproape de neutralitate, iar în schimbul acestei autonomii acceptate sau cel puțin tolerate de sovietici în anumite limite, prin menținerea unei ortodoxii și a unui totalitarism fără nicio fisură. Așa încât, suntem îndreptățiți să ne întrebăm dacă se poate vorbi de „ortodoxie” pentru a califica un sistem politic bazat pe un despotism fără limite exercitat de un conducător megaloman și pe instalarea „clanului” său familial în toate posturile cheie ale statului român. Pentru a-și satisface mania grandorii Ceaușescu a mers până acolo încât a distrus vechile cartiere istorice din capitală și a construit în loc un palat somptuos și un centru administrativ arhitectural imens, aruncându-i pe români în mizerie, raționalizând alimentele și întrerupând curentul electric. Fără să mai vorbim de teroarea politică, menținută aici la un nivel mult mai ridicat decât în alte democrații populare.

Adoptarea de către echipele aflate la putere în țările din Europa de Est a unor noi proceduri de legitimare, nu a împiedicat ca, din 1975, să se manifeste noi forme de contestare îndreptate împotriva dominației „fratelui mai mare” și

împotriva rigidității birocratice și represive a sistemului. De la această dată, alergiile la modelul și la prezența sovietică, respingerea „altoiului” stalinist și dorința de schimbare nu mai provoacă numai „accese de febră” sporadice, izolate în timp și în spațiu. Între timp, opoziția a devenit permanentă în unele țări și mai ales se deosebește de tulburările anterioare prin extinderea sa, dacă nu la ansamblul democrațiilor populare, cel puțin la sectoare întregi ale comunității socialiste.

La motivele structurale ale procesului contestatar – neadaptarea modelului stalinist la mutațiile recente, permanența elementului național, atracția exercitată de democrațiile occidentale asupra anumitor pături ale populației – se adaugă, de la mijlocul anilor '70 și motive conjuncturale. Mai întâi, dificultățile economice care, contrazicând convingerile marxiste, prelungesc efectele crizei mondiale în interiorul blocului socialist, scoțând în evidență blocajul și lipsurile sistemului. În al doilea rând, în mai multe țări apare o disidență pe care acordurile de la Helsinki au susținut-o și i-au oferit o bază juridică. Simțindu-se mai siguri în dominația lor datorită legitimării implicite a *status-quo*-ului, sovieticii nu au realizat până unde puteau să-i ducă hotărârile formulate în Actul final al CSCE la capitolul drepturilor omului și libertăților fundamentale. Or, tocmai în numele acestor principii enunțate în a treia formulare de la Helsinki, contestatarii din Est se vor angaja în lupta împotriva sistemelor administrative în vigoare, de data aceasta nu în interiorul partidelor comuniste așa cum s-a întâmplat până în 1968, pentru recucerirea pozițiilor în fața elementelor

conservatoare ale „noii clase conducătoare” ci în afara acestora, în fruntea unui corpus social gata să se lase influențat de revendicările lor.

Sunt denunțate de apărătorii „drepturilor omului” nu numai prejudicierea libertății de exprimare, ci toate devierile de la principiile de care s-au făcut vinovați cei de conducere: deplasarea persoanelor, concedierile forțate, discriminările culturale și religioase, piedicile puse la intrarea în universități etc. Exemplul disidenților sovietici și ecourile protestului lor în rândurile opiniei publice mondiale au fost și ele hotărâtoare, ca și noul interes manifestat față de acestea de partidele „euro-comuniste” (italian, spaniol, și în mai mică măsură cel francez).

Ca și în URSS, dar cu o forță sporită de elementul național, chiar naționalist, s-a stabilit o corelare între mișcarea contestatară a intelectualilor, până atunci marginală, și dorința maselor de a-și exprima revendicările ocolind căile impuse de putere. Acțiuni minoritare care făceau referință la drepturile omului, cum este „Carta 77” publicată la Praga de vreo câteva sute de protestatari (ianuarie 1977), Apelul către populație și către autoritățile Poloniei, lansat de Comitetul de Apărare al Muncitorilor (KOR), victime ale represiunii de după evenimentele din iunie 1976, sau petiția adresată de scriitorul român Paul Goma delegaților prezenți la Conferința de la Belgrad (tot în ianuarie 1977), au găsit, în ciuda represiunii sau tăcerii oficiale, o largă audiență în rândurile populațiilor din țările est europene și au ajutat peste tot la trezirea conștiinței maselor și după o lungă letargie, a „societății civile”.

Poate cu excepția Bulgariei, foarte ortodoxă și foarte rusofilă, nicio țară nu a scăpat de zguduiri, nici chiar Ungaria lui Kadar, nici RDG, unde dorința de schimbare nu s-a exprimat mult timp decât prin gesturi izolate – de exemplu, protestul câtorva zeci de intelectuali printre care și fizicianul Havemann, împotriva expulzării popularului cântăreț Wolf Biermann –, dar și prin cele o sută de mii de cereri de emigrare în Vest.

Cu toate acestea, doar în Polonia s-a realizat cel mai repede și în modul cel mai radical fuziunea între inițiativele disidente și rebeliunea organizată a corpului social. În această țară, unde identitatea națională a știut să reziste timp de două secole tuturor împărțirilor, tuturor intervențiilor și ocupațiilor militare, tuturor tentativelor de deculturalizare făcute de puternicii lor vecini, s-a instaurat în 1970, după valul de revolte muncitorești care au dus la intervenția armatei dar și la căderea lui Gomulka, un compromis oarecum asemănător cu cel din Ungaria lui Kadar. „Liberalismul” pe care Gomulka și-a fundamentat politica este înlocuit de Edward Gierek cu un „model” care îmbina fermitatea politică cu un reformism economic vizând modernizarea țării și ameliorarea nivelului de trai al populației. Astfel, sentimentul național și ajutorul Bisericii au creat un relativ consens care a caracterizat primii ani ai epocii Gierek, oferind conducătorilor de la Kremlin iluzia unei stabilități regăsite.

Tocmai acest consens aparent a sărit în aer în cursul verii lui 1976, sub loviturile conjugate ale intelectualității și ale revoltei muncitorești. Prima a intervenit încă din 1975 împotriva proiectelor de

rezolvare constituțională a puterii (ele urmăreau să dea o formă legală controlului exercitat de PC asupra societății și să proclame ireversibilitatea legăturilor cu URSS) obligând partidul să facă concesii. Muncitorii reacționează cu o extremă hotărâre la ridicarea prețurilor alimentare decretată pe 24 iunie 1976. Mișcare spontană ca și în 1970 și tot provocată de situația economică, dar care, de această dată va găsi un intermediar politic prin crearea KOR, Comitetul de apărare a muncitorilor, fondat de intelectuali pentru a răspunde represiunii îndreptate împotriva manifestanților de la Radom și de la Ursus, epicentre ale revoltei muncitorești.

Evenimentele din 1976 marchează deci începutul unui proces de solidarizare a societății aliată în conflict deschis cu partidul, KOR reușind să mobilizeze opinia publică din Polonia și din străinătate și până la urmă să obțină amnistierea victimelor represiunii, în timp ce episcopatul sprijină campaniile de solidaritate.

În fața echipei lui Gierek și a unui PC care nu reacționează de fel până la lovitura violentă din 1981, opoziția se organizează. Se înființează cluburi care adună intelectualii catolici sau în care se întâlnesc comuniștii cu cei „fără partide” așa cum este grupul „Experiență și Viitor”. Toți se întreabă ce șanse are Polonia să iasă din impasul economic și politic în care se găsește, iar mulți fac propuneri concrete. Un „Comitet pentru Apărarea Drepturilor Omului” își deschide birouri la Varșovia și la Lodz. Vreo cincizeci de ziare și reviste contestatare publicate fără autorizația cenzurii circulă prin toate mediile. În sfârșit, ici și colo se organizează

sindicate independente embrionare și bineînțelese ilegale.

Toate aceste inițiative, calificate în mod confuz drept „disidente” nu sunt reprimare de putere cu aceeași vigoare. Inițiatorul mișcării, KOR, se bucură chiar de o relativă toleranță care se explică atât prin caracterul legal al activităților sale, dar și prin grija de a nu contraria opinia publică din străinătate (mai ales înainte de vizita lui J. Carter) într-un moment în care Polonia are nevoie de ajutorul financiar al Occidentului. Este adevărat că, trăgând concluzii din lecția dată de evenimentele din 1956 și din 1968, intelectualii au renunțat să mai aplice o strategie frontală împotriva PC, mizând pe presiunea forțelor sociale organizate pentru a obține concesii în domeniul sindical și cel al informării și al culturii.

Această strategie a focului încrucișat nu putea să reziste la presiunea muncitorilor din vara lui 1980, motivată încă o dată de dificultățile economice și de hotărârea unilaterală a autorităților de a scumpi produsele alimentare. Având ca punct de plecare orașul Lublin în a treia săptămână a lunii iulie, mișcarea cuprinde treptat alte orașe pentru a ajunge la mijlocul lui august la Gdansk, unde greva de pe șantierele Lenin reprezintă primul act al unei ofensive care marchează apariția clasei muncitoare în primul plan al scenei.

Timp de optsprezece luni, în Polonia va funcționa un nou tip de compromis, fără precedent în istoria democrațiilor populare. Pe de o parte un partid comunist care de bine de rău supraviețuise furtunii datorită sângei rece al „moderaților”, de cealaltă parte, milioanele de muncitori, susținuți cu

prudență dar cu hotărâre de Biserica Catolică, reuniți în sindicatul *Solidarnosc* („Solidaritatea”), a cărui existență legală este recunoscută pe 30 și pe 31 august 1980. Și unii și ceilalți au extremiștii și moderații lor: Stanislaw Kania în PC unde în septembrie 1980, l-a înlocuit pe Gierek, bolnav și desconsiderat și care la rândul său va trebui să-i cedeze locul ceva mai târziu generalului Jaruzelski, Lech Walesa, în „Solidaritatea”, intelectual „de structură” (după expresia lui Gramsci care definește astfel elita ieșită din rândurile clasei muncitoare), ieșit din rândurile clasei muncitoare poloneze, care după evenimentele de la Gdansk devine liderul charismatic al sindicatului. Ca și predecesorul său Gierek, Kania vrea să evite confruntarea directă dorită de radicalii din partid și crede că va putea dezamorsa mișcarea sau aceasta se va degrada singură. De aceea, el subestimează în mod greșit potențialul revoluționar și capacitatea organizatorică a maselor ca și legăturile care o leagă de intelectualii „disidenți” și de Biserică, alegerea unui cardinal polonez pentru tronul Sfântului Petru (Ioan Paul al II-lea²⁶⁷) și vizita sa în Polonia jucând rolul esențial de catalizator. Walesa, la rândul lui, în fața maselor nerăbdătoare și a unor tineri ce vor să meargă până la capăt, menține cu greu echilibrul căutând și el să evite ce e mai rău, păstrând totodată cuceririle din august 1980. Și unul și celălalt se bazează pe simțul geopolitic ascuțit al polonezilor care îi face pe majoritatea dintre ei să încline spre ponderație și pe amenințarea permanentă a sovieticilor care apasă încă de la început asupra precarului compromis polonez.

Or, în contextul intern și internațional al momentului, evoluția Poloniei către pluralism în care legalizarea „Solidarității” ca forță autonomă recunoscută, contestând partidului monopolul asupra societății, nu putea să fie pentru cei de la Kremlin decât o primă etapă care depășea cu mult „pragul de tolerare”. Apoi ar fi fost prea mare riscul de contaminare a celorlalți membri ai comunității socialiste și chiar al URSS-ului. În ultimele săptămâni ale anului 1981 părea evident că Moscova avea să intervină într-un moment sau altul pentru a pune capăt „devierii” poloneze. De aceea, pentru a distruge „Solidaritatea” și pentru a-i reda partidului poziția sa autoritară, dar și pentru a evita o baie de sânge și ocupația străină, generalul Jaruzelski a hotărât să spargă buba utilizând forțele armate pentru a restabili „ordinea socialistă” și decretând „starea de asediu” în Polonia, toate acestea cu acordul formal al sovieticilor și sub controlul direct al mareșalului Kulikov, comandantul suprem al trupelor Pactului de la Varșovia. Problema a fost rezolvată în câteva ore în noaptea de 12 spre 13 decembrie 1981 și în cursul zilei următoare prin constituirea unui Consiliu Militar de Salvare Națională, arestarea conducătorilor „Solidarității” (Walesa a fost închis într-o vilă aproape de Varșovia) și anunțarea unor măsuri sociale și politice severe: suspendarea dreptului la grevă, camuflajul de la orele 22 la 6 dimineața, militarizarea întreprinderilor cheie, revenirea la săptămâna de lucru de șase zile și reducerea la jumătate a concediului anual.

Unanim condamnată de țările Occidentului, proclamarea stării de asediu de către generalul

Jaruzelski a fost în schimb bine primită în statele din Europa de Est, în special în Cehoslovacia și RDG. Totuși, „normalizarea” impusă de Moscova și aplicată de conducătorii polonezi se va dovedi repede incapabilă să înfrângă imensa dorință de independență și libertate care anima marea majoritate a populației pe care duritatea represiunii nu reușea să o îndepărteze de militanții „Solidarității” și ai KOR-ului și care vedea tot mai mult în puternica Biserică Catolică, adevărat stat în stat susținut de Ioan Paul al II-lea, o structură foarte greu de distrus, în care putea să se încadreze. De aceea, echipa de la conducere a trebuit să-și calce repede pe conștiință și să suspende starea de asediu în decembrie 1982, eliberând și toate persoanele arestate cu un an în urmă și condamnând în 1985 la ani grei de închisoare pe polițiștii care îl asasinaseră în octombrie 1984 pe părintele Popielusko și acceptând la urmă să negocieze cu Lech Walesa, care în urma atribuirii Premiului Nobel pentru pace se bucura de un imens prestigiu internațional.

Aparent victorioși în urma acestei ultime intervenții de forță împotriva disidenților din țările de Est, conducătorii sovietici și aliații lor nu aveau în realitate motive prea mari de bucurie. După suspendarea stării de asediu, forma pe care o luase și pe care o păstra mișcarea contestatară poloneză arăta că nu era vorba numai de o mișcare minoritară ci de întreaga societate civilă care, în momentul în care găsea structurile propice pentru a se exprima, era capabilă să se mobilizeze pentru a obține o schimbare.

Astfel, în ajunul schimbărilor care vor avea loc în

URSS odată cu venirea la putere a lui Mihail Gorbaciov, era clar pentru observatorii cei mai lucizi că uzura modelului instaurat de Revoluția din octombrie era așa de mare, încât era greu de imaginat cum ar putea echipele conducătoare din țările est europene să-și mai impună mult timp hegemonia bazându-se doar pe stabilitatea sistemului, în fața unor noi forțe tot mai viguroase și mai unite – intelectualitatea „disidentă”, o elită de tehnicieni gata să ceară participarea efectivă la deciziile centrale în schimbul câtorva privilegii oferite de alianța cu birocrăția, un tineret din ce în ce mai recalcitrant față de tiparele conformismului oficial – și a unei clase muncitoare care ieșise pur și simplu din letargie. Oare agonia totalitarismului nu a început în ciuda acestei aparente stabilități?

Destinderea internațională și prăbușirea comunismului

Se pare că Europa, în primul rând cea de Est, dar și cea de Vest prin efectele unei reacții în lanț ale cărei consecințe sunt greu de măsurat, a intrat, în cursul ultimilor ani, într-o nouă etapă a istoriei sale. La originea acestei schimbări se află două evenimente strâns legate între ele, care sunt declanșate mai mult de evoluția și inițiativele celor două superputeri, decât de acțiunile europenilor, chiar dacă consecințele acestora privesc în mod direct statele și populațiile de pe bătrânul continent.

Primul are drept punct de plecare politica mâinii de fier pe care Ronald Reagan o impune partenerilor săi din Est în domeniul tehnologiei de vârf și al armamentului nuclear. În 1983, în timp ce începea desfășurarea primelor rachete Pershing și a rachetelor de croazieră, menite să răspundă provocării pe care o reprezentau rachetele sovietice SS-20, președintele Statelor Unite își expunea Inițiativa de Apărare Strategică, numită „războiul stelelor”: un proiect vizând să dezvolte pe termen lung un sistem de protecție antirachetă extrem de costisitor și din această cauză considerat inaccesibil sovieticilor. În Vest, mulți îl consideră nerealist și mult prea scump. Armă de descurajare economică și tehnologică, acesta urmărea mai ales să-i facă pe conducătorii de la Kremlin să simtă că pe terenul cursei înarmărilor extrem de sofisticat în secolul XX, țara lor nu avea nici mijloacele financiare, nici

resurse în materie de inovații tehnice care să-i permită să facă față acestei provocări.

Celălalt eveniment a avut ca teatru Uniunea Sovietică unde, pe 11 martie 1985, Mihail Gorbaciov devenea Prim secretar al PCUS punând capăt perioadei de nesiguranță în cursul căreia s-au succedat după moartea lui Brejnev (în noiembrie 1982) Andropov și Cernenko. Acest „tânăr” om de partid de 54 de ani (vârsta medie a membrilor din Politburo depășea 70 de ani) arată foarte repede că vrea, așa cum încercase Hrușciiov la sfârșitul anilor '50, să ofere țării sale timpul și mijloacele de a debloca mecanismele unei economii paralizate de rigiditatea sistemului. Aceasta presupunea la început nu lichidarea „socialismului real”, ci pur și simplu comoditatea acestuia privind restabilirea unei legături între partide, stat și o liberalizare controlată. Acestea erau obiectivele inițiale ale restructurării (*Perestroika*) și ale transparenței *Glasnost* („informarea societății pentru a o mobiliza”), fixate de succesorul lui Cernenko, când își dă seama de greutatea pe care o reprezenta pentru URSS cursa înarmărilor și responsabilitățile unei acțiuni dincolo de dimensiunile planetei dorită de Brejnev, dar pentru care a doua putere nu avea mijloacele necesare. De aici, opțiunea Kremlinului de a-și modera atitudinea internațională și de a face presiuni asupra aliaților pentru a alege aceeași cale.

Europa trebuia să reprezinte prima miză a acestei noi strategii. Asta nu însemna că Numărul Unu sovietic s-a gândit de la început să redea autonomia țărilor din blocul de est și să permită ca în vestul continentului să se dezvolte un nou fel de putere capabil să-și asigure securitatea cu mijloace proprii.

Este clar că atunci când la începutul domniei sale el vorbește despre „Casa Comună”, se gândește mai mult la o neutralizare discretă a acestei părți a lumii decât la o viitoare constituire a Statelor Unite ale Europei. Până atunci însă, acceptă să reia tratativele de la Geneva asupra rachetelor nucleare cu rază medie de acțiune – care după cum știm vizau ținte exclusiv europene – și până la urmă să fie de acord cu „opțiunea zero” propusă cu câțiva ani în urmă de președintele Reagan și care presupunea eliminarea în paralel a rachetelor SS-20 și a replicilor lor occidentale (Pershing și rachetele de croazieră). Aceasta se va realiza odată cu semnarea în decembrie 1987 la Washington a tratatului FNI, prima etapă a unei reduceri a armamentelor nucleare strategice (START) și tactice ca și a forțelor convenționale, care va continua în cursul anilor următori. Ea marchează și revenirea la destinderea internațională ale cărei etape nu vor întârzia să se facă simțite în Europa de Est.

Este clar că cele două evenimente evocate, răsturnarea conjuncturii politice internaționale și opțiunile de politică internă adoptate de Gorbaciov, au fost hotărâtoare în declanșarea procesului care a dus la schimbările recente din țările est europene. Mutațiile rapide și neașteptate din Uniunea Sovietică au avut consecințe asupra evoluției democrațiilor populare, fie că este vorba de liberalizarea informației, de democratizarea desigur încă incompletă dar reală a instituțiilor și a vieții politice, de trezirea naționalităților din Caucaz (armeni, azeri) și din Țările Baltice ajungându-se curând la adevărate declarații de independență ale

Republicilor componente ale Uniunii, fără ca Armata Roșie să intervină, sau că este vorba de politica externă de retragerea trupelor sovietice din Afganistan și de abandonarea „doctrinei Brejnev” de către noua echipă de la conducere. Toate acestea au stimulat destinderea și au favorizat stabilirea unor noi relații nu numai între Est și Vest dar și în interiorul blocului democrațiilor populare. Cu patruzeci de ani în urmă războiul rece a făcut din acesta un bloc monolitic complet dominat de URSS. Dezarmarea strategică și diplomatică dorită de URSS din motivele pe care le-am menționat va fi cea care în mare măsură va contribui la grăbirea prăbușirii acestuia.

La aceste motive trebuie să adăugăm apăsarea unei crize economice devenită aproape structurală în țările din Est și care este suportată cu atât mai greu de populațiile din aceste state cu cât deschiderea către lumea occidentală (presă, televiziune, călătorii) le permite să compare carențele din economia lor și mediocritatea nivelului lor de trai cu relativa prosperitate care domnește în Vest în această perioadă de relansare. Amploarea crizei este desigur diferită de la o țară la alta, dar manifestările sunt identice: încetinirea mai mult sau mai puțin accentuată a dezvoltării, productivitatea redusă, deficitele agricole cronice (exceptând Ungaria și Bulgaria) și penuria de produse alimentare care în unele țări sfârșește prin raționalizare, care în România va căpăta un caracter dramatic, inflația variind și ea în funcție de țară (15 la 20% în Ungaria, Bulgaria, RDG și Cehoslovacia, în Polonia în 1982) și enormele datorii externe: 40 miliarde de dolari pentru Polonia, 20 miliarde

pentru RDG, 17,6 miliarde pentru Ungaria, 8 miliarde pentru Bulgaria. Numai România (dacă se face excepție de Albania care de mult timp se află în afara blocului) a reușit, se pare, să-și plătească în 1980 datoria externă care era de 18 miliarde de dolari, dar cu ce preț!

În sfârșit, un ultim element care merită subliniat în multitudinea de motivații care a făcut popoarele est europene să-și scuture jugul în anul 1989, este cel al aniversării bicentenarului Revoluției franceze. Desigur, influența evenimentului nu trebuie exagerată, dar este clar că încoronând un deceniu în cursul căruia discursul asupra drepturilor omului a sfârșit prin a deveni tema principală a dezbaterilor, dar și o armă de penetrație în tabăra adversă, comemorarea în toată Europa, inclusiv URSS, a actului fondator al membrilor Constituantei putea să susțină motivațiile noului val contestatar din democrațiile populare.

Toate remarcile făcute în prezenta carte asupra marilor frământări revoluționare repetate în Europa timp de două secole – legătura strânsă dar nu automată dintre economie și politică, existența unui mediu care favorizează propaganda crizei și a unor forțe transnaționale care o promovează, inconsistența explicației mitice care susține existența unor forțe obscure manipulate din exterior, rolul motor jucat de o țară sau alta în declanșarea procesului etc. – sunt aplicabile și evenimentelor din 1989-1990, ce au loc în Europa de Est.

Două țări au jucat un rol esențial în declanșarea mișcării, încă din 1988: Polonia și Ungaria. Am văzut că prima, de la evenimentele din 1980-1981

nu a încetat să ofere celorlalte democrații populare exemplul unei țări în care, în ciuda „normalizării”, întreaga societate civilă era implicată într-un proces de rezistență mocnită, care obliga puterea să negocieze cu cele două structuri principale. Biserica Catolică și sindicatul „Solidaritatea”. După cea au încercat să-l desființeze pe acesta din urmă, conducătorii polonezi au trebuit să se hotărască în aprilie 1989, după un val de greve și deschiderea unei „mese rotunde” cu reprezentanții „Solidarității”, să semneze un acord care marca o cotitură hotărâtoare nu numai pentru Polonia, ci și pentru ansamblul blocului socialist. Acest text prevedea reînstituirea pluralismului sindical, deci legalizarea „Solidarității” și înființarea unor noi instituții politice. Polonia va fi guvernată de acum înainte de un Președinte al Republicii, ales pentru șase ani de Parlament și având prerogative multiple. Legislativul va fi împărțit în două Camere alese prin sufragiu universal: o Dietă, în care opoziția trebuia să se mulțumească cu 35%, restul locurilor fiind obținute de PC polonez și de aliații săi și un Senat având puterea de a respinge legile votate de Dietă. Se adoptase deci practica democrației pluraliste care pătrundea în sistemul politic al unei democrații populare.

Alegerile din iunie 1989 au constituit un succes pentru opoziția grupată în jurul Solidarității. În Senat, unde *numerus clausus* nu conta, opoziția a obținut 99 de locuri din cele 100 supuse votării. În Dietă, unde „independenții” aveau 161 de deputați, comuniștii nu dispuneau de o majoritate și aveau nevoie de sprijinul micilor formațiuni satelit care îi susținuseră până atunci. În iulie s-au organizat

alegeri pentru desemnarea șefului statului. Generalul Jaruzelski care a ezitat mult timp înainte de a-și depune candidatura, a fost ales la limită. A trebuit apoi să se treacă la constituirea unui guvern căruia îi revenea dificila sarcină de a face față situației economice catastrofale pe care o traversa Polonia. Pe 24 august, Dieta dă investitura unuia dintre conducătorii cei mai moderați ai „Solidarității”, Tadeusz Mazowiecki care a format o echipă în care Partidul Comunist nu avea decât patru portofolii din 24, aliații săi 7, iar Solidaritatea 13. Pentru prima oară în istoria democrației populare un necomunist ajunge în fruntea guvernului.

De la această cotitură istorică, Polonia și-a accentuat evoluția spre democrație. Dieta revenind în decembrie 1989 la numele de „Republica Polonia”, fără vreo referință la caracterul „socialist” și „popular” al statului, așa cum se procedase în trecut. În ianuarie 1990, PC polonez s-a dizolvat și s-a transformat într-o nouă organizație numită „Social-Democrația Republicii Polonia”, în timp ce o minoritate se desprinde de aceasta pentru a crea „Uniunea Social-Democrată”. Toate aceste evenimente au loc pe fondul întoarcerii la economia de piață, la privatizare, dar și al dificultăților economice și sociale care persistă. Sub presiunea lui Lech Walesa, generalul Jaruzelski sfârșește prin a demisiona din postul de șef de stat și alegeri prezidențiale prin sufragiu universal îl aduc la președinție pe fostul lider al „Solidarității” care între timp s-a desprins de aripa de stânga a mișcării pe care a condus-o. Pentru a fi înlăturate și ultimele vestigii ale puterii comuniste, nu mai rămâne decât

să se organizeze noi alegeri legislative, ceea ce se întâmplă în toamna lui 1991. Dar din scrutinul proporțional nu iese nicio majoritate, ceea ce nu poate decât să slăbească conducerea poloneză, în delicata etapă economică în care s-a angajat.

În Ungaria, schimbarea regimului s-a produs și mai repede și fără cea mai mică ciocnire, sub conducerea guvernului format din comuniști reformatori, prezidat de Miklos Nemeth. Încă din vara lui 1988, aici au apărut în mod spontan numeroase grupuri, asociații și formațiuni politice și culturale de toate felurile, cărora Parlamentul le-a recunoscut legalitatea, înlăturând în ianuarie 1989 toate obstacolele care stau în calea libertății de asociere și de manifestație. În timp ce presa și editurile ies și ele de sub incidența cenzurii, ungurii și-au manifestat de mai multe ori cu acordul autorităților, dorința de a se împăca cu propriul lor trecut. Vechile embleme având deasupra coroana Sfântului Ștefan apar din nou pe drapelul național. Arhiducele Otto de Habsburg a asistat în aprilie 1989, în prezența șefului guvernului, la o ceremonie oficială în cinstea împărătesei Zita, decedată recent. Pe 20 august 1989, o procesiune purtând relicvele sfântului patron al Ungariei a avut loc la Budapesta în prezența unei mulțimi considerabile. În iunie a aceluiași an, sute de mii de persoane au asistat la funeraliile oficiale ale lui Imre Nagy și a patru dintre tovarășii săi, reabilitați de regim.

Cât despre instituții, ele au fost supuse ca și în Polonia, unui *lifting* complet. Ungaria a încetat să mai fie o Republică Populară pentru a deveni simplu „Republica Ungară”, un stat de drept care recunoaște „valorile democrației burgheze și

totodată pe cele ale socialismului democratic“, adeptă pluralismului politic și sindical și instaurează un regim semi-prezidențial.

Partidul Comunist s-a autodizolvat și el în octombrie pentru a da naștere Partidului Socialist Maghiar, ceea ce nu-l va împiedica să fie învins (10% din voturile exprimate) în alegerile legislative din martie 1990, câștigate de formațiunile moderate, Forumul Democratic Maghiar și Alianța Democraților Liberi. Puterea este preluată de o coaliție, de centru dreapta condusă de Josef Antall.

În sfârșit, în domeniul politicii externe, Ungaria a fost prima care s-a desprins de Pactul de la Varșovia, fără să pună însă probleme deosebite sovieticilor care din aprilie 1989 au început să-și retragă trupele din această țară și nu s-au opus căderii „cortinei de fier“ care o separa de Austria vecină, cu care relațiile devin tot mai strânse. Din toate țările fostului bloc socialist, Ungaria este cea care se întoarce cu hotărâre spre Occident (i-a făcut o primire triumfală președintelui Bush în iulie 1989) și în special spre Europa celor Doisprezece.

Procesul de trecere la democrație în RDG, în Cehoslovacia și în Bulgaria a fost diferit de această revoluție pacifistă începută de la vârf, aceste trei țări netrecând ca România prin tulburări foarte grave, dar aici, presiunea maselor fiind necesară pentru ca cei aflați la putere să accepte până la urmă să cedeze și să permită ca transformările democratice să aibă loc.

Din toate țările Europei de Est, RDG era țara la care lumea se aștepta cel mai puțin să treacă la democrație fără vărsare de sânge. Cu toate acestea, nici acțiunile preventive ale aparatului represiv, nici

îndârjirea lui Erich Honecker și a echipei sale nu au putut rezista mult timp în fața unei mișcări care la început a luat aici aspectul unei „hemoragii” umane care tranzita Ungaria și Cehoslovacia. Este necesar să amintim că Mihail Gorbaciov, în trecere prin Berlin cu ocazia sărbătoririi celei de a 40-a aniversări a RDG și primit cu strigăte de „Gorbi! Libertate!”, s-a exprimat clar pentru a-i sugera omologului său est-german că nu putea să conteze pe URSS pentru a reinstaura, dacă era cazul, „egalitatea socialistă”. „Trebuie să se țină cont, declara el, de procesul general de modernizare și de reînnoire care are loc în acest moment în tot blocul socialist”.

Pentru a-l determina pe Honecker să dea înapoi, a trebuit totuși ca masele să se pună în mișcare. Marile manifestații care au loc în principalele orașe din RDG, mai ales în Berlinul de Est și la Leipzig în octombrie 1989, au înfrânt rezistența acestuia. Pe 18 octombrie, el renunța la toate funcțiile sale din conducerea partidului și a armatei, cedând locul unui alt conservator, Egon Krantz, care după o întrevedere cu Gorbaciov a trebuit să bată și el în retragere în fața presiunii străzii, să deschidă frontierele cu RFG și pe 9 noiembrie, să lase să se înfăptuiască un gest inimaginabil cu câteva săptămâni înainte în această țară rămasă profund stalinistă: deschiderea unor breșe în Zidul Berlinului prin care au năvălit în zilele următoare aproape 3 milioane de „vizitatori”, nerăbdători să regăsească sau să descopere pentru prima dată calea spre libertate.

Revoluția pacifistă din noiembrie nu a înfrânt dintr-odată Partidul Comunist care, lipsit de

sprijinul Kremlinului, mai conta încă pe ajutorul vechilor săi militanți care fluturaseră amenințarea fascismului (în unele manifestații au apărut lozinci naționaliste) și pe controlul structurilor statului. Cu toate acestea, pe 11 noiembrie, Comitetul Central al Partidului Comunist a aprobat votul „secret, liber, democratic și pluralist”. Alături de revendicarea democrației și pluralismului, manifestanții care continuau să-și exercite presiunea asupra puterii cu vigoare (guvernul Modrow, dominat tot de comuniști) o adăugau deja pe cea a reunificării, primită la început cu răceală de sovietici, cu un entuziasm temperat de cei din Vest, dar care, era evident, nu putea fi împiedicată. Din momentul în care jugul comunist s-a făcut țandări, iar populațiile est-europene s-au văzut readuse la situația din urmă cu patruzeci de ani, nu exista altă structură decât națiunea pentru ca acestea să-și exprime dorința de schimbare, și în RDG această națiune se numea Germania.

Acesta este punctul de plecare al unei evoluții în care, în mai puțin de un an, aveau să se succedă hotărârea Parlamentului est german de a aproba pluralismul politic, și de a desființa rolul conducător al Partidului Comunist (decembrie 1989), luarea cu asalt în Berlinul de Est al Sediului Central al Poliției Politice, STASI (15 ianuarie 1990), anunțarea urmăririi în justiție a lui Erich Honecker și a altor ex-conducători staliști, victoria zdrobitoare a creștin-democraților în alegerile legislative din 18 martie 1990 și marginalizarea fostei formațiuni comuniste (devenită PSD), constituirea unui guvern de coaliție prezidat de M. Lothar de Maiziere și instaurarea în iulie 1990 a uniunii economice și

monetare cu RFG. Era prima etapă a unei reunificări, de acum înainte acceptată de toți și care constituia, cu adevărat, evenimentul cel mai important din istoria politică a Europei de la sfârșitul războiului încoace. Pe 3 octombrie 1990 Germania este reunificată oficial, această reunificare luând forma unei „absorbiri” a RDG de către Republica Federală. În decembrie 1990, primele alegeri libere în Bundestag la care participau cele 16 Landuri ale noului teritoriu, aduceau victoria Coaliției Uniunea Creștin Democrată – Uniunea Creștin-Socială din Bavaria, grupată în jurul Cancelarului Kohl, principalul artizan al unității regăsite.

„Teoria dominoului” concepută în anii cei mai sumbri ai Războiului Rece de către strategii Washingtonului nu a fost nicicând așa de bine verificată ca în toamna lui 1989, în țările din Estul Europei. Deschiderea frontierei dintre Ungaria și Austria nu a provocat numai exodul brusc al germanilor din Est către RFG, ci a făcut din Praga o etapă inevitabilă în drumul spre libertate, implicând imediat și Cehoslovacia în procesul de liberalizare. În realitate, focul mocnea aici de mult timp, întreținut de o disidență pe care represiunea poliției nu a putut s-o înăbușe și care a început să se manifeste deschis la începutul lui 1989 prin comemorarea amintirii lui Jan Palach, studentul care cu douăzeci de ani în urmă și-a dat foc în semn de protest împotriva invaziei sovietice. În cursul verii lui 1989, manifestațiile și petițiile s-au înmulțit provocând represiuni și arestări: în primul rând arestarea dramaturgului Vaclav Havel închis în februarie, eliberat în mai, apoi arestat din nou în

octombrie și spitalizat cu forța.

Evenimentele de la Berlin din noiembrie au declanșat un val de manifestații care, la inițiativa „Forului Civic”, ce reunea pe toți reprezentanții opoziției, au căpătat curând un caracter de masă. Confruntat cu această revoluție pașnică, Parlamentul a luat inițiativa de a începe la sfârșitul lui noiembrie procesul de liberalizare, decretând abolirea rolului conducător al PC și recunoscând pluralismul politic. Guvernul lui Husak a trebuit să demisioneze și a fost înlocuit pe 10 decembrie, de un cabinet de „convenție națională”, format în majoritate de necomuniști, care a hotărât imediat dizolvarea Poliției politice și deschiderea frontierei cu Austria. Pe 28 decembrie, fostul promotor al Primăverii de la Praga, Alexandr Dubcek a fost ales președinte al Parlamentului, iar a doua zi, acesta din urmă l-a desemnat pe Vaclav Havel președinte al Republicii. Poporul cehoslovac a câștigat partida, iar opoziția democratică devenea conducătoarea jocului. Alegerile din iunie 1990 au adus Forumului Civic majoritatea absolută în Parlamentul federal cu 46,6% din voturi. PC obținuse 13,6%, Uniunea Creștin-Democrată 12% și aproximativ 10% mișcările reprezentând minoritățile (moravă, slovacă etc.).

În Bulgaria, tot în urma unor manifestații de mare amploare care au loc la Sofia și în alte orașe ale țării, Comitetul Central al PC a hotărât, în noiembrie 1989, să cedeze revendicărilor maselor, excluzându-l pe Todor Jivkov, înlăturat în câteva zile de la conducerea partidului și statului și înlocuirea cu Petar Mladenov, apoi anunțând alegeri libere. După ce a părăsit „centralismul democratic” și

concepțiile „leniniste” PC s-a transformat în Partid Socialist. Victoria acestuia din urmă în alegerile din ianuarie 1990 nu a pus capăt mișcării. Presiunea maselor îl obligă pe Mladenov să demisioneze în august, lăsând postul de șef al statului principalului șef al opoziției, Jeliev, apoi în decembrie 1990 primul-ministrul este și el înlocuit de Popov, un tehnician fără etichetă politică.

În România, în schimb, tranziția spre o democrație, care în această țară era încă departe de a fi complet stabilită, s-a făcut cu violență și cu duritate. Într-adevăr, aici legitimarea puterii comuniste nu se mai baza de mult timp pe un compromis oarecare între popor și conducători (mai degrabă „conducătorul suprem”), ci pe infailibilitatea, proclamată ca dogmă, a „conducătorului” Nicolae Ceaușescu. Acesta ridicase pe o culme niciodată atinsă în țările de Est (inclusiv Albania și Coreea de Nord) cultul propriei sale personalități și al membrilor familiei sale, plasați în posturi cheie ale partidului și statului, copleșiți de onoruri, privilegii și bogății. Pe de altă parte el a instaurat un regim de teroare politică, al cărui instrument, teribila „Securitate” constituia un stat în stat și în același timp o adevărată gardă pretoriană, devotată în mod fanatic omului și regimului care îi asigurau o poziție privilegiată.

Valul contestatar din Europa de Est, care a început să se manifeste în vara lui 1989 atingând apogeul în octombrie-noiembrie, va cuprinde și România, dar cu o oarecare întârziere. Disidența nu era complet absentă în această țară, unde rarii protestatari declarați erau apărați doar de atenția pe care le-o acorda mass-media occidentală. Chiar

în sânul PC, un anumit număr de conducători au început să se îndepărteze de puterea tiranică a lui Ceaușescu și de politica sa catastrofală pentru poporul român, supus unei raționalizări drastice, încălcărilor repetate a drepturilor omului și distrugerii unor sate întregi. Cu toate acestea, în timpul Congresului partidului de la sfârșitul lui noiembrie, Ceaușescu este reales triumfal în funcția de secretar general, evenimentul fiind salutat de o manifestație „spontană” a populației din capitală.

Trei săptămâni mai târziu, revoluția izbucnea mai întâi în Transilvania, unde minoritatea maghiară și germană era supusă represiunii Securității, apoi în restul țării. În urma agresiunii unui pastor ungar²⁶⁸ de către membrii Poliției politice la Timișoara, populația din acest oraș s-a revoltat pe 17 decembrie 1989, provocând o represiune sângeroasă care s-a soldat cu câteva sute de morți. În timp ce Ceaușescu întors rapid din Iran, acuza grupurile de „huligani” și de „fasciști” care amenințau „socialismul” și „națiunea română”, alte manifestații aveau loc în mai multe orașe din țară, reprimare peste tot cu o extremă brutalitate de armată. Actul decisiv trebuia să se joace în cele din urmă la București, în timpul unei manifestații de susținere a Conducătorului, organizată de acesta și în cursul căreia sutele de mii de persoane adunate în Piața Republicii au început să scandeze: „Jos Ceaușescu! Timișoara! Libertate!”. În aceeași zi, insurecția cuprindea întreaga capitală și marile orașe din est, Iași și Constanța, marcând începutul unei săptămâni revoluționare în care poporul român și armata aveau să treacă de partea răsculaților și aveau să se confrunte cu acei „desperados”

fanatizați și înarmați de Securitate învinși în cele din urmă dar cu prețul unor grele pierderi. Între timp, Ceaușescu și soția sa au fost arestați, judecați rapid și executați pe 25 decembrie, în timp ce se constituia un Consiliu al Frontului de Salvare Națională. Format în parte din oameni care, ca președintele acestuia, Ion Iliescu, au făcut carieră uneori cu mult zel sub îndrumarea Conducătorului, acest organism va prelua puterea după demisia guvernului, pe care o va exercita până la desemnarea pe 26 decembrie, a unei noi echipe guvernamentale prezidată de universitarul Petre Roman. Acesta a luat imediat o serie de măsuri care să-i satisfacă pe revoluționari: abrogarea planului de „sistematizare a teritoriului”, respectarea drepturilor minorităților, alegeri libere, abolirea pedepsei cu moartea, stabilirea săptămânii de lucru la cinci zile, înlăturarea restricțiilor la încălzire și iluminare etc., fără însă să reușească să-i convingă pe cei care au luptat pentru instaurarea democrației (nu se poate vorbi de „reinstaurare” într-o țară care practic nu a cunoscut-o niciodată) că nu au fost folosiți și marginalizați de adversarii comuniști ai lui Ceaușescu, din România cât și de la Kremlin.

Oricare ar fi fost situația, în mai 1990, la alegerile generale pentru președinție, Adunarea Națională și Senat, Ion Iliescu și Frontul Salvării Naționale au obținut o adevărată victorie, partidele din opoziție – Partidul Național Țărănesc și Partidul Liberal – obținând procentaje mediocre. Că s-au comis ilegalități în cursul alegerilor, că acestea s-au desfășurat într-o atmosferă de nebunie generală, nu există nicio îndoială, dar aceasta nu ajunge pentru a explica valul seismic de care au beneficiat oamenii

Frontului. Cu siguranță, aceștia nu au adus României adevărata democrație pe care o cereau masele care au declanșat procesul revoluționar, la mijlocul lui decembrie 1989. Dovadă este mai ales modul în care puterea a înfrânt în iunie 1990 manifestațiile violente ale tinerilor care au avut loc la București și care au determinat guvernul să trimită împotriva lor „comandouri” de mineri care au provocat moartea a cel puțin cinci persoane și rănirea altor câteva sute. Dar ruptura nu se poate produce de azi pe mâine – ceea ce este valabil atât pentru conducătorii Frontului cât și pentru o parte a opoziției și pentru poporul român în general – după decenii de stalinism consolidat, de teroare politică și de lipsuri, mai ales când trăiești într-o țară care a trecut aproape fără tranziție de la o dictatură de tip fascist la un comunism autoritar.

În afara blocului legat direct de URSS, Iugoslavia și Albania trebuie la rândul lor să abandoneze ceea ce constituia identitatea lor comunistă. În prima din cele două țări, pluralismul politic și alegerile libere vor face ca partidele politice să-și piardă puterea, cu excepția Serbiei și a Muntenegrului. Nu există până la Albania, citadelă stalinistă care să nu cunoască prăbușirea modelului comunist. O mișcare de exod al populației către Occident și manifestații de amploare îl obligă pe Ramiz Alia, succesorul lui Enver Hodja să facă unele concesii: sunt acordate vize celor ce vor să emigreze, pluralismul politic este instaurat în decembrie 1990 și alegeri libere sunt organizate în primăvara lui 1991, în timp ce o nouă Constituție prevede dreptul la grevă, libertatea religioasă și autorizează asociațiile politice, economice și culturale. Datorită voturilor

țăranilor, Partidul Albanez al Muncii (comunist) câștigă alegerile, dar la presiunea maselor este obligat să liberalizeze regimul.

Ultimul act al istoriei comunismului european se joacă în 1991 în URSS, acolo unde acesta a luat naștere. Mihail Gorbaciov oscilează între alianța cu conservatorii din Politburo și cea cu liberalii conduși de președintele Federației Ruse, Boris Elțin, încercând totodată să introducă treptat economia de piață cu ajutorul Occidentului și să mențină URSS, în ciuda dorinței de independență a diferitelor Republici. Jocul său subtil va fi compromis de o încercare de lovitură de stat a PC. Pe 19 august 1991, președintele este pus sub supraveghere într-o reședință din Crimeea, în timp ce organizatorii unui puci oferă puterea câtorva conducători conservatori sprijiniți de conducerea armatei, de KGB, de poliție și de președinția Sovietului Suprem. Puciul eșuează în 48 de ore datorită dezaprobarii marilor puteri, a rezistenței populației și a atitudinii energice a președintelui rus, Boris Elțin în jurul căruia se adună toți cei care sunt împotriva puciului. Sfârșitul acestui episod duce la lichidarea comunismului și la dezmembrarea URSS-ului. În toate Republicile, activitățile Partidului Comunist sunt sistate. Gorbaciov demisionează din funcția de Secretar general și cere PCUS-ului să se dizolve. Principalii conducători ai acestuia, complici la puci, sunt de altfel închiși. Această dispariție a partidului care reprezenta liantul Uniunii încă din 1917, duce la lichidarea acesteia. Una după alta, Republicile își proclamă independența sau suveranitatea. Destinul fostei URSS este pecetluit. Pe 8 decembrie 1991, la

Minsk, președinții celor trei republici slave (Rusia, Ucraina, Bielorussia) iau act de dispariția URSS-ului și hotărăsc să creeze o „Comunitate a Statelor Independente” (CSI) la care aderă curând alte opt republici din fosta URSS. Pe 25 decembrie, Boris Elțin îl obligă pe Mihail Gorbaciov să demisioneze, acesta fiind președintele unui stat care nu mai există. URSS-ul a murit, dar se anunță deja conflicte care vor izbucni între statele succesoare ale defunctului imperiu sovietic.

Peste tot, bazele totalitarismului comunist au dispărut: partidul unic și monopolist exercitat de acesta asupra vieții politice și a societății civile, controlul omniprezent al aparatului politic și al sistemului polițienesc, arbitrarul, folosirea terorii, privilegiile nomenclaturii, interzicerea dreptului de exprimare liberă și de a forma organizații diferite de cele tolerate sau dominate de partid. Toate acestea au fost măturate de vârful istoriei în intervalul dintre primăvara lui 1989 și vara lui 1991 și odată cu sistemul comunist a dispărut și structura bipolară a Europei așa cum fusese instaurată în timpul celui de al doilea război mondial. Cu toate că viitorul nu este decât o pagină nescrisă, cu toate că exacerbară naționalismului în țările eliberate de sub jugul comunist constituie un risc considerabil de instabilitate, progresul făcut de popoarele Europei de Est pe calea democrației pare a fi ireversibil.

Capitolul 10

CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XX

■ *În cursul celei de a doua jumătăți a secolului XX, apropierea modurilor de viață și a practicilor sociale și culturale ale populațiilor europene apare ca fiind elementul fundamental al realizării pe bătrânul continent a unei identități transnaționale.*

■ *Practic, toate țările europene au trecut prin perioada de creștere demografică de după război, apoi de scădere lentă care a dus la îmbătrânirea populațiilor și la dezvoltarea progresivă a imigrației. Societățile au fost supuse unor mutații profunde care constau în primul rând în reducerea numărului patronilor și țăranilor și extinderea clasei mijlocii salariate. Ca efect al urbanizării s-au dezvoltat societățile de consum cu nivel de trai tot mai ridicat, tinzând spre exaltarea individului și al dreptului său la fericire, în timp ce pensionarii și tineretul formează grupuri foarte mari de consumatori de o importanță aparte. În sfârșit, uniformizarea aparentă a modului de viață și a practicilor sociale (în ciuda menținerii unor mari inegalități) nu pot ascunde crizele*

apărute în urma unei schimbări rapide și prost controlate a condițiilor de existență. Insuficiența echipamentelor urbane și degradarea spațiilor de locuit din cartierele sărace transformate în ghetouri, poluarea, șomajul, creșterea violenței și a delincvenței pe un fond de sărăcie, sunt fenomene cu atât mai greu de suportat cu cât ele au loc într-o societate destinată consumului bunurilor materiale.

■ *Societatea de consum are o cultură proprie: cultura de masă bazată pe mijloacele mass-media. Aceasta difuzează modele omogene și stereotipizate, venite de dincolo de ocean și capătă un caracter comercial. În mod global cultura de masă accentuează conformismul social.*

■ *Fără îndoială, cultura elitei nu a dispărut, ba chiar își găsește un public tot mai numeros prin intermediul învățământului. Marcată de epocă, aceasta dă naștere unor opere însemnate, care însă nu sunt întotdeauna accesibile tuturor. Legătura între această cultură elitistă și marea masă a populației se face doar prin intermediul câtorva emisiuni de televiziune și mai ales al cinematografului.*

Limitată la Europa Occidentală sau extinsă la ansamblul țărilor de pe întreg continentul, construcția europeană nu este doar un mit mobilizator pentru unii, și respingător pentru alții, căci oricum este percepută de majoritatea celor

interesați ca fiind o pură ficțiune futuristă. Desigur, proiectul poate însă să se prăbușească în fața unor obstacole neprevăzute, dar cu cât anii trec, cu atât se apropie data la care mecanismele marii piețe unice vor fi definitiv instalate, ceea ce constituie, se pare, etapa esențială a unei Europe unificate din punct de vedere politic.

La numeroși europeni se manifestă deja un sentiment de apartenență la o comunitate care, respectând identitatea națională, trece dincolo de aceasta și nu mai este o etichetă comodă sub care se ascunde o simplă solidaritate materială impusă de legea concurenței și integrării economice la scară planetară. Or, în geneza acestei conștiințe europene, chiar dacă apărarea unei istorii de mii de ani are cu adevărat o importanță majoră, evenimentele din ultimele decenii joacă și ele un rol capital, în sensul că acestea coincid cu o puternică tendință de uniformizare a modurilor de viață și a practicilor sociale și culturale ale populațiilor europene.

Creștere și descreștere demografică

Am văzut că al doilea război mondial a fost urmat, în multe țări europene de acel *baby boom* care a dus aici – în Franța, în primul rând, dar și în Regatul Unit, Țările de Jos, Belgia, Danemarca și Irlanda – la o reșezare a situației demografice. Această inversare a curbelor de natalitate nu a durat însă decât câțiva ani. Începând din 1950, în majoritatea țărilor occidentale numărul nașterilor a scăzut și a continuat de atunci să scadă după cum arată și procentajele: de la 20,5% în 1950 la 13,9% în 1990 pentru Franța, de la 18% la 11,8% pentru Belgia, de la 20% la 11% pentru Danemarca, de la 20% la 11,3% pentru Grecia, de la 19,9% la 10% pentru Italia, de la 23% la 12,5% pentru Țările de Jos, de la 24,5% pentru Portugalia etc. Republica Federală a Germaniei, care după război nu a cunoscut fenomenul *baby boom* din cauza enormelor pierderi din rândul populației adulte masculine, a înregistrat, până la mijlocul anilor '60, o creștere ușoară a indicelui de natalitate (16,2% în 1950, 17,4% în 1975), care apoi a scăzut rapid, pentru a se stabili de vreo zece ani la 10%. Indicele de mortalitate fiind de aproximativ 11,5%, Germania Federală este singura țară din Europa celor Doisprezece al cărui excedent natural s-a transformat într-un deficit.

Până la sfârșitul anilor '60, creșterea populației din țările Europei Occidentale a avut loc, în primul rând, datorită excedentului nașterilor față de decese aflate în această perioadă, într-o descreștere

continuă datorită ameliorării nivelului de trai și a progreselor înregistrate în materie de igienă, asistență medicală și alimentație. Mai târziu, reducerea diferențelor dintre indicele de natalitate și cel de mortalitate a dus la o scădere a excedentului natural și chiar dacă populațiile au continuat să crească, acesta se întâmplă doar datorită deschiderii frontierelor pentru muncitorii străini: în majoritate europeni până în 1970 apoi, în proporție tot mai mare, originari din țările Maghrebului, Turcia și Africa de Vest.

La ora actuală, există în Comunitate între 13 și 14 milioane de imigranți dintre care mai puțin de 5 milioane provin din țările CEE. Proporția acestora diferă în funcție de țara care i-a primit: 2,5% în Danemarca, 3% în Regatul Unit, 3,8% în Țările de Jos, 7,6% în RFG, 7,9% în Franța, 8,5% în Belgia și 25,6% în Luxemburg. O țară cum este Italia, care, până la sfârșitul anului 1970 a fost exportatoare de mână de lucru, începând din acest moment cunoaște o scădere a numărului de emigranți (ceea ce este valabil și pentru Spania, Portugalia, Grecia și Irlanda), dar este și martora unui fenomen până atunci de neconceput în peninsulă: sosirea în masă, în unele regiuni, a muncitorilor străini. Astăzi numărul acestora este de aproape un milion și vin de pe țărmurile Mediteranei, din Iugoslavia, din Turcia și Africa neagră, iar prezența lor pune în această țară care nu are niciun fel de experiență în acest domeniu, probleme serioase de integrare și de contact cu populațiile locale. În afara țărilor CEE, imigrația este destul de mare în Elveția, Austria și Suedia.

Excedentele naturale și imigrația au contribuit la

creșterea - o creștere foarte redusă și foarte diferită de la o țară la alta - a efectivelor populațiilor europene. Între 1950 și 1990 populația Belgiei crește de la cifra rotunjită de 8,6 milioane, la 10 milioane, a Spaniei de la 28 la 40 de milioane, a Franței de la 42 la 56,5 milioane, a Italiei de la 47,5 la 58 de milioane, în același timp. În RFG populația crește de la 50 la 61 de milioane, în Regatul Unit de la 50 la 57,3 milioane, în Grecia de la 7,6 la 10,2 milioane, în Portugalia de la 8,4 la 10,5 milioane, în Țările de Jos de la 10 la 15 milioane (creștere record în CEE).

Astăzi, încetinirea creșterii demografice a devenit un fenomen general, inclusiv în statele Europei de Est. Aceasta este consecința mai multor cauze legate în toate țările de schimbarea mentalității, de înmulțirea practicilor contraceptive, de scăderea numărului căsătoriilor, de modificarea rolurilor în interiorul cuplului etc. La toate acestea, în unele țări printre care figurează și Franța, se adaugă efectele unei „supramortalități” - în special masculină - produsă de accidente rutiere, de alcoolism și de tabagism. Pe termen mediu, înregistrarea bazei piramidei categoriilor de vârstă (vizibilă în toate statele CEE, cu excepția Irlandei) și creșterea speranței de viață, prefigurează în zece sau cincisprezece ani o Europă îmbătrânită cu un dinamism demografic scăzut, dacă nu intervine un nou *baby boom* (eventualitate pur ipotetică), sau o infuzie de sânge provenit din regiunile periferice ale Europei (părere care nu pare defel avantajoasă), fără a mai vorbi de problemele deosebit de mari pe care le va ridica populației active finanțarea unei instrucții tot mai îndelungate și a pensiilor pentru

niște generații a căror speranță de viață devine tot mai lungă.

Mutațiile sociale din timpul „celor treizeci de ani glorioși”

Din 1945 până în 1970, creșterea demografică și progresele tehnologice care au însoțit-o au modificat profund esența muncii și repartizarea populației active. Mai întâi, după perioada dintre cele două războaie mondiale, s-a produs o ridicare permanentă a numărului salariaților față de ansamblul populației active. La sfârșitul perioadei, acesta atinge 94% în Marea Britanie, aproape de 80% în RFG și Suedia, 75% în Franța, 70% în Italia. Aceasta nu înseamnă că nu există și o extindere a condiției „proletare”, în sensul pe care acest termen putea să-l aibă în secolul al XIX-lea. Dimpotrivă noțiunea de salariat cuprinde statute sociale extrem de variate, începând de la cel de președinte director general cu rang social deosebit și de la înaltul funcționar până la funcționarul comunal care este gunoier, trecând prin toată gama de posturi din industrie, din comerț, agricultură și administrație. Cu toate acestea, înmulțirea salariaților nu este sinonimă cu o omogenizare a corpusului social.

Este adevărat că, în țările cu economie de piață de pe bătrânul continent, cota veniturilor salariale s-a mărit continuu în detrimentul capitalurilor: în Germania aceasta a crescut de la 55 la 65% între 1950 și 1965, în Marea Britanie de la 60 la 70%, în Franța, între 1952 și 1967, de la 52 la 64%. În interiorul clasei salariale s-a văzut că diferențele între vârf și bază pot fi considerabile și că în unele țări au tendința de a se adânci odată cu accelerarea

dezvoltării.

Clasa muncitoare însă și-a pierdut din unitate. Schimbările tehnologice și ale locurilor de muncă ce derivă din acestea și care cer o pregătire mai avansată pe lângă un mai mare spirit de inițiativă, au făcut să crească considerabil numărul tehnicienilor și al muncitorilor specializați, în timp ce cel al metalurgiștilor, al muncitorilor din industria de prelucrare și al muncitorilor din extracția huilei scade tot mai mult. Dar și aici nu trebuie să interpretăm greșit semnificația acestei schimbări. Mai întâi pentru că muncile dure, murdare și periculoase nu au dispărut din industrie. Pur și simplu acestea tind să fie monopolizate de pătura cea mai de jos a proletariatului formată din imigranți care, de la un deceniu la altul, vin să ocupe locurile lăsate vacante de cei care au început să urce pe scara socială. Apoi, pentru că eliminarea progresivă a muncilor manuale care cer mai multă forță fizică și rezistență decât calificare nu a dus la dispariția din ateliere și din uzine a alienării provocate de munca împărțită pe parcele. În sfârșit, pentru că, nici acolo unde automatizarea este avansată nu s-a produs atât o omogenizare a condiției muncitorești cât mai degrabă o deplasare și o redefinire a diferențelor.

Oricare ar fi situația, nu se poate totuși nega faptul că în mare, s-a produs o micșorare a procentajului muncitorilor manuali și o creștere în aceeași proporție a numărului de tehnicieni și cadre medii. Rezultă de aici, în ceea ce privește atitudinea politică și sindicală, o preferință sporită pentru aspectele reformiste în detrimentul tradițiilor și al discursului revoluționar, ceea ce a făcut ca, spre

sfârșitul perioadei, partidele comuniste și organizațiile sindicale să piardă teren atât în planul militantismului cât și al comportamentului electoral. În schimb – așa cum s-a constatat în Italia, între anii 1960 și 1970 există, în anumite țări, un număr mare de persoane care migrează în interior, smulse din mediul rural de origine și făcând munci necalificate, care au furnizat organizațiilor de extremă stânga o bază muncitorească și care în alte părți, mai ales în Europa de Nord, lipsește cu desăvârșire.

În țările industrializate din Europa de Vest, după 1945, două categorii și-au redus foarte repede efectivele. Între 1954 și 1975, patronatul industrial și comercial s-a redus cu aproximativ 40% în medie, consecință a dispariției întreprinderilor mijlocii și mici care nu s-au adaptat la piață și la concentrarea ce a însoțit modernizarea economiei vest-europene. Apoi, luarea sub control a numeroase întreprinderi de către grupurile financiare a adus la putere în interiorul marilor firme, o nouă categorie de conducători, „managerii”, adevărați tehnicieni ai gestiunii formați în universități (Germania, țările scandinave), în acele „business schools” după modelul american existent dincolo de Atlantic sau în facultățile tehnice (în Franța, Politehnica, ENA, HEC sau *Sciences Po*, în Marea Britanie, *London School*, în Italia, Universitatea Bocconi din Milano etc.).

Redusă ca număr dar modificată astfel, marea burghezie din lumea afacerilor și tehnocrației devine mai puternică decât niciodată. Proclamând caracterul permanent și fundamental al dezvoltării și al progresului social, strâns legate de sectorul public și privat, în contact direct cu lumea politică și

culturală, acestea constituie adevărata clasă conducătoare, în timp ce scade importanța clasei mijlocii independente, iar elitele tradiționale legate de marea proprietate funciară nu-și mai mențin pozițiile decât parțial și în zone foarte restrânse: în *Mezzogiorno* italian, centrul și sudul Spaniei, interiorul și partea meridională a Portugaliei, o parte a Marii Britanii și în Germania de Nord.

În ceea ce privește țărănimea, aceasta nu reprezintă decât o fracțiune minoritară a populației active din Europa de Vest: astăzi nu mai mult de 13% față de aproximativ 35% imediat după război, existând și aici diferențe de la o țară la alta (8% în Franța, față de 30% în 1945, 9% în Italia în loc de 40%, 2,2% în Regatul Unit, 4% în RFG, dar menținându-se încă la 13% în Spania și aproximativ 20% în Grecia). Și în cadrul acestei clase sociale, diversitatea situațiilor împiedică tendința de uniformizare, diferențele de statut, de venituri și de mod de viață etc., fiind considerabile între proprietarul sau fermierul ce exploatează un domeniu de mai mult de 50 de hectare în bazinul parizian, Anglia de Sud-Est din câmpia fluviului Pô sau Pad, posesorul unei suprafețe modeste exploatată de familie și practicând creșterea animalelor asociată cu pomicultura care se confruntă adesea cu grave probleme de supraviețuire și salariatul agricol angajat numai o parte a anului pe marile latifundii din *Mezzogiorno*, din *Meseta* spaniolă sau din Portugalia meridională. În mare, în ciuda progreselor înregistrate de patruzeci de ani încoace, în domeniul tehnicilor de producție și de distribuție, al instrucției, al echipamentelor colective și menajere, al comunicației, acest sector

păstrează încă numeroase urme de arhaism, iar categoriile sociale din care este format cunosc, comparativ cu ansamblul corpusului social, un declin incontestabil.

În schimb, peste tot, inclusiv în țările din Est, clasa mijlocie salariată a cunoscut o dezvoltare considerabilă. Formată din categorii socio-profesionale cu activități și venituri foarte diferite – ingineri, funcționari, cadre medii sau superioare din sectorul privat sau public etc. – aceasta reunește la ora actuală, în funcție de țară, între 50 și 60% din populația activă. În Europa de Vest, caracterul său original și omogen ține mai puțin de raporturile dintre membrii săi și mijlocul de producție și comerciale – criteriu susținut de marxiști pentru a defini o „clasă socială” – și mai degrabă de conștiința apartenenței la o categorie mijlocie, la un mod de viață care o face să facă parte dintr-o societate de consum și să aspire la o promovare rapidă, ca și de teama de a-și vedea locul de muncă și nivelul de trai amenințate de dificultățile economice sau de o politică socială care să urmărească micșorarea diferențelor salariale. Bine structurate și ierarhizate, grupurile care formează aceste categorii intermediare, în general foarte legate de stabilitatea ordinii sociale, se caracterizează prin conformism și individualism. În societățile occidentale, situate în centrul tehn structurii și constituind „incubatorul” din care iese noua clasă conducătoare, acestea au devenit treptat un model (în ce privește înclinarea spre consum, dar și aderarea la același sistem de valori) pentru grupurile aparținând aceleași clase din Europa de Est.

Creșterea globală a veniturilor în timpul perioadei de dezvoltare care a precedat „criza” nu a avantajat pe toată lumea în mod egal. Există mai întâi mari diferențe geografice între țări și în interiorul acestora.

Astfel, la sfârșitul anilor '50, dacă se ia drept indice de referință nivelul salariilor în Franța, cu cifra 100, Suedia are indicele 200 (Statele Unite 475), Regatul Unit 143, Elveția 141, Țările de Jos 93, Italia 71. Dar diferențele pot fi foarte mari între Nordul și Sudul Italiei, între Cornouaille și Midlands, Centrul Britaniei și Bazinul parizian, iar ierarhia statelor este astăzi complet schimbată. În 1990, un muncitor din uzinele Fiat câștiga la fel ca unii profesori universitari din Anglia!

Dar diferențele sunt considerabile mai ales între categoriile socio-profesionale, cu atât mai mult cu cât prosperitatea, în loc să reducă aceste diferențe, a avut tendința să le adâncească. Mai întâi pentru că exodul rural și dezvoltarea urbană care au constituit fundalul celor „treizeci de ani glorioși”, au favorizat concentrarea patrimoniilor. În Franța, în 1980, 10% din familiile cele mai bogate dețineau 53% din patrimoniu (pământuri, imobile, acțiuni, aur, obiecte de artă), în timp ce 10% din cele mai sărace nu aveau decât 3%, iar aproximativ 5 milioane de persoane încasau sume mai mici sau egale cu SMIC (salariul mediu stabilit pe economie). Apoi pentru că „evantaiul” remunerațiilor s-a deschis destul de mult, cel puțin până la începutul anilor 1970, condițiile economice împingând în sus salariile cele mai mari, în timp ce salariul minim a crescut încet și cu întârziere. La această dată, după statisticile furnizate de Națiunile Unite, raportul

dintre venitul mediu al celor mai bogați și cel al celor mai săraci ar fi de 1 la 15 în Regatul Unit, de 1 la 20 în Danemarca și RFG, de 1 la 33 în Țările de Jos și de 1 la 76 în Franța.

Pentru a încerca o corectare a acestor inegalități, cele mai multe state au practicat o politică de redistribuire parțială a veniturilor, încasând sume importante prin impozitare și cotizații sociale pe care le-au redistribuit în diverse moduri: echipamente colective, asistență socială, alocații familiale, pensii, burse etc. Deși categoriile cele mai defavorizate sunt principalele beneficiare ale acestei intervenții a „Statului providențial”, aceasta nu operează decât o corectare parțială, foarte diferită de la o țară la alta (corectivul fiscal și acțiunile statului sunt mult mai importante în Suedia, în Danemarca și în Marea Britanie până la venirea la putere a Margaretei Thatcher, sau în Franța comparativ cu țările mediteraneene), inegalitățile cu efecte în viața cotidiană manifestându-se de acum înainte mai puțin la nivelul consumului alimentar și al echipamentelor menajere decât în domeniul culturii și al folosirii timpului liber.

Viața cotidiană și practicile sociale

În cursul ultimelor patru decenii cadrul de viață al europenilor s-a modificat radical. În timp ce comunele rurale își pierdeau o parte din locuitori (în Franța, în 1968, 3/4 dintre acestea aveau mai puțin de 500 de locuitori), încetând adesea să mai fie adevărate centre sociale odată cu plecarea învățătorului, a preotului, sau pastorului ca urmare a regrupărilor școlare și a scăderii practicii religioase în numeroase regiuni, nivelul populației urbane a crescut foarte mult. În Franța aceasta a trecut de la 53% în 1946 la 72% în 1974 și la 74% în 1989. La ora actuală este de 86,2% în RFG, de 92,3% în Regatul Unit, de 96,8% în Belgia, de 77,9% în Spania, de 68,3% în Italia, de 68% în Cehoslovacia, de 62,8% în Polonia, de 62% în Grecia. Numai arhaica și izolata Albania are în prezent o populație rurală mai mare decât cea urbană.

Rezultă de aici o intensificare a construcției imobiliare cum nu s-a mai văzut pe bătrânul continent din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (al doilea Imperiu în Franța, începutul epocii victoriene în Anglia, anii 1875-1890 în Germania și Italia), favorizată pe de altă parte de dezvoltarea mijloacelor de comunicare și de extinderea modelelor de viață urbană.

Aceste modele sunt cele ale societății de consum. Alături de efectele marilor progrese tehnologice care au permis producerea în serie și la prețuri relativ scăzute a obiectelor industriale ce asigura și

până atunci doar confortul celor bogați, creșterea foarte mare a puterii medii de cumpărare a vest-europenilor (aceasta s-a dublat în Franța și s-a triplat în Italia între 1954 și 1975) a schimbat complet structurile sistemului de consum al familiilor. Cheltuielile pentru alimentație care s-au îmbunătățit cantitativ și calitativ și pentru îmbrăcăminte au scăzut față de cele pentru locuit, pentru transport, pentru petrecerea timpului liber și pentru sănătate. Între 1965 și 1968 mai mult de jumătate din familiile franceze sunt posesoarele a patru produse, simboluri ale noii epoci: frigiderul, televizorul, mașina de spălat rufe și automobilul. Acesta din urmă devenind în același timp locomotiva progresului și un obiect de recompensare transformat în mit social.

Timpul liber și educația au devenit necesități prioritare. Altădată rezervate celor mai bogați, ocupațiile din timpul liber tind să se democratizeze. Chiar dacă nu toți europenii, inclusiv cei din statele cele mai bogate – RFG, Franța, țările din Europa de Nord, Elveția – nu pleacă încă în weekend sau în concediu, aceste practici s-au răspândit tot mai mult și au produs modificări importante în ritmul vieții colectivității (deplasările în concediu, migrațiile de la sfârșit de săptămână pun probleme foarte mari instituțiilor publice și celor pe care acestea îi deservesc) și în geografia umană a locurilor de vilegiatură (case de vacanță, stațiuni pe malul mării, terenuri de camping, sate de vacanță etc.). Unele activități care odinioară erau privilegiul categoriilor înstărite – ski, bărci cu pânze, chiar echitația și golful – sunt practicate astăzi de o parte relativ importantă a populației.

Cu toate acestea, persistă încă mari inegalități – nu întotdeauna și în niciun caz din cauze financiare – în ce privește accesul la activitățile culturale. Chiar în țările cele mai evolute din punct de vedere economic, numai o elită cultivată frecventează teatrele, concertele de muzică clasică, expozițiile de pictură, în timp ce toată lumea, sau aproape toată lumea beneficiază de „micul ecran”, televiziunea devenită principalul instrument de informare și de recreere al europenilor și de cultură de masă ale cărei producții sunt în general tot mai mediocre. Există și excepții remarcabile pe „Canalul patru” în Anglia, pe canalele de stat în Franța, pe RAI în Italia, dar acestea devin din ce în ce mai rare.

Răspândirea învățământului de toate gradele este o altă caracteristică a ultimilor patruzeci de ani. În țările în care s-a produs acest fenomen, el este legat de creșterea demografică de după război, în țările Europei de Vest de o comandă socială motivată de aspirația categoriilor mijlocii sau modeste către promovare și către principiul „egalității șanselor”, iar în democrațiile populare de orientările egalitariste ale puterilor comuniste. Acesta s-a manifestat peste tot printr-o creștere fără precedent a efectivelor nivelului secundar și printr-o pătrundere masivă a tinerilor în universități, unde, în treizeci de ani, înmulțirea cu 10, 20 sau 30 a numărului studenților în funcție de țară, a pus și pune încă mari probleme de spațiu de încadrare, de metode și de finalitate a învățământului sau chiar legate de perspectivele de viitor.

Societatea vest europeană a evoluat de la război încoace în sensul unei afirmări tot mai mari a individului, fenomen care a început să se manifeste

de câțiva ani și în țările din Europa de Vest, ca o revoluție secundară, care nu s-a produs în același ritm în toate țările și în toate regiunile Europei și care nu a atins peste tot același nivel, constrângerile sociale legate de credințele religioase, de regulile morale vehiculate de familie, de școală și de diferitele grupări („clasă socială“, partid etc.) au slăbit, în timp ce se transformau și instituțiile care le dăduseră naștere. Regresul practicii religioase în toate țările Occidentului, criza ideologiilor globalizate, distrugerea familiei tradiționale, au avut în același timp drept cauză și efect privilegierea individului în raport cu formele colective ale vieții sociale și transformarea libertății în valoare absolută.

Afirmarea dreptului la fericire și la realizarea personală s-a manifestat pe planul moravurilor printr-o revoluție completă de care legislatorul a trebuit să țină cont. Oamenii continuă să trăiască în cuplu dar se căsătoresc mai puțin și divorțează mai mult. Mai ales, hotărâsc de a avea sau nu copii, răspândirea contracepției și legalizarea ei fiind susținută în majoritatea țărilor din Vestul Europei de o legislație care autorizează întreruperea sarcinii (legea Veil în Franța, din 1974). Sexualitatea a încetat să mai fie un tabu, homosexualitatea nu mai este considerată un delict, chiar dacă toleranța în această privință diferă mult de la o țară la alta, după criterii care nu sunt numai decît „geografice“ (este mai mare în Țările de Jos și în Italia, mult mai mică în Franța), iar cultul trupului a devenit una din marile preocupări ale contemporanilor noștri, luând diferite forme: jogging, aerobic, dietetică, îngrijirile cosmetice practicate acum de ambele sexe, cultul

siluetei și al bronzajului potolit cu greu de semnalele de alarmă ale medicilor.

Raporturile dintre generații și dintre sexe s-au schimbat și ele în Europa de Vest, ca de altfel în celelalte societăți industriale sau post industriale. Una din marile noutăți ale ultimilor treizeci de ani a fost constituirea claselor de vârstă în grupuri mai mult sau mai puțin autonome, fiecare având propriul mod de consum, propriul mod de viață, o mentalitate proprie și preferințe culturale specifice. Bătrânețea a dat înapoi lăsând locul „vârstei a treia”, cea a proaspeților pensionari, mari „consumatori” de activități ale timpului liber, amatori de călătorii organizate, de lectură, de spectacole, ba chiar de reciclări universitare. Relațiile dintre părinți pe de o parte, și copii și adolescenți pe de altă parte nu se mai bazează pe autoritatea din trecut și cu toate dificultățile pe care le presupune, educația tinde să devină o ucenicie a libertății.

Mai numeroase decât înainte și crescând într-un climat de dezvoltare, generațiile *baby boom*-ului au contribuit mult la schimbarea globală a societății. Ele și-au impus parțial modelele, cultura, respingerea ierarhiilor fixate odată pentru totdeauna. Cu toate excesele sale, spiritul contestatar din 1968 al cărui caracter transnațional a fost subliniat, a fost în multe privințe cel ce a reșezat valorile: cele ale modernității reprezentate adesea de tineri cu stângăcie și cele ale tradiției, care, uneori au degenerat în conformism.

Mai important încă a fost rolul femeilor, ca o categorie care aspira să-și aducă contribuția în mod activ în societate, neavând doar rolul de soții și de

mame, care le-a fost atribuit până atunci mai ales în țările Europei mediteraneene. Căpătând în sfârșit dreptul de vot în țările în care acesta nu exista (Franța, de exemplu în 1944), acestea au beneficiat de numeroase condiții favorabile în lupta lor pentru cucerirea egalității reale cu bărbatul, în afară de evoluția generală a moravurilor și creșterea confortului menajer care le-a „eliberat” de o serie de munci casnice, învățământul mixt și „controlul nașterilor” introduse mai întâi în țările din Europa de Nord și în Elveția, apoi în anii '60 în Franța și în Italia, apoi în Peninsula Iberică și în Grecia, se generalizează munca feminină la care a contribuit serios numărul scăzut al populației active care a durat destul de mult timp. Acțiunea militantă a mișcărilor feministe, câteodată exagerată în modurile de exprimare, adesea luată în derâdere dar fără îndoială necesară într-un anume moment pentru a zdruncina tradițiile sociale și mentale, a făcut restul, astfel că trezirea conștiinței unei mari majorități a femeilor și a numeroși bărbați a îndreptat întârzierile în materie de drept și de practici egalitare. Astăzi, în ciuda crizei, numărul femeilor având mai mult de 15 ani care lucrează, oscilează, în funcție de țară, între 35% și mai mult de 50%. Chiar dacă șomajul le afectează mai mult decât pe bărbați și în medie exercită profesii mai puțin importante și mai prost remunerate, nu există sector (armată, politic, conducerea întreprinderilor, înalte funcții în administrația de stat) unde ele să nu fie prezente.

Standardizarea și limitele acesteia

Standardizarea nivelurilor de trai și a modalităților de consum a progresat în cursul ultimilor cincisprezece ani în toate țările din partea occidentală a Europei, între țările cele mai bogate și țările cele mai sărace diferențele s-au micșorat. În 1989, Produsul Intern Brut pe cap de locuitor atingea 28.965 de dolari în Elveția, 20.934 de dolari în RFG, 17.693 de dolari în Franța, 15.257 de dolari în Italia, 14.597 de dolari în Marea Britanie. Desigur, nu toate țările europene membre sau nemembre ale CEE se situează la același nivel dacă se ia în considerare numai acest indicator: PIB-ul pe cap de locuitor al Spaniei nu era decât de 9.261 de dolari, cel al Portugaliei, Greciei și Irlandei de respectiv 4.295, 5.398 și 9.722 de dolari, iar în sfârșit, cel al țărilor de est se situează între 6.000 (România) și 10.000 de dolari (Cehoslovacia).

Dar diferențele legate de producție și de venitul global al Statelor nu duc în mod obligatoriu la diferențe tot atât de mari în sectoarele de consum ale populației. Un singur exemplu este concludent: chiar dacă în Statele Unite există de două ori mai multe televizoare la 1000 de locuitori, această țară se situează în acest domeniu în fața Germaniei (396 față de 385 în 1989) dar cu mult în urma Regatului Unit (434). Cât despre speranța de viață, aceasta depășește 75 de ani în Anglia, ca și în Franța și Italia, față de 74,8 în RFG, 74,3 în Spania, 73,2 în RDG și 70 în Ungaria și România.

Progresele tehnologice și prosperitatea

Occidentului industrializat, încetinită de criză – dar nicidecum stopată –, au influențat introducerea în Europa de Vest a modelelor de consum care au fost verificate în cursul deceniilor precedente, în Statele Unite, apoi în țările cele mai avansate de pe bătrânul continent (Regatul Unit, RFG, Franța).

Rezultă de aici o standardizare crescută a cadrului existenței cotidiene. Aceasta din urmă a fost favorizată de dezvoltarea mijloacelor moderne de comunicație și de informare, de publicitate, de imperativele producției de serie și de influența puternică a modelelor culturale de dincolo de Atlantic. Într-o Europă tot mai urbanizată, populațiile, cu excepția categoriilor înstărite, tind să trăiască în același ritm, să folosească aceleași tipuri de locuințe (mari ansambluri arhitectonice, case confortabile pentru categoriile mijlocii, zone cu pavilioane de locuit), să frecventeze aceleași spații de consum (supermagazine, hipermagazine, centre comerciale, *fast-food*) sau locuri de vacanță și de *weekend*. Se consumă aceleași produse alimentare condiționate și standardizate. Se utilizează „bunuri durabile”, aparate electro-menajere, material audio-vizual, toate de același tip, chiar cu același preț, căci grija pentru diversificare influențează calitatea și opțiunile (plecând de la un model de bază, prețul unui Renault 25 sau al unui Mercedes poate să varieze practic între un preț inițial și dublul acestuia în funcție de motor și de îmbunătățirile preferate). Interioarele oferă și ele un decor unde diferențele se măsoară și aici plecând de la un *standing*.

În sfârșit, în ciuda unor opoziții uneori destul de puternice care țin de moștenirile culturale, de

mediul geografic sau socio-profesional, populațiile adoptă practici sociale foarte asemănătoare. Astfel, exceptând zonele rurale foarte izolate (nordul Scandinaviei, centrul Portugaliei, regiuni din Irlanda), se poate constata o reducere generală a numărului căsătoriilor și al nașterilor, a practicii religioase și a vieții asociative, și o preferință pentru activitățile individuale din timpul liber, pentru plecările în concediu sau în *weekend* și în general pentru tot ceea ce concurează la fericirea individuală, și toate acestea într-un cadru real sau dorit care în general rămâne cel al cuplului cu un copil sau maxim doi.

Societățile europene în plină criză

Anumite efecte negative ale urbanizării „sălbatică” care s-au făcut simțite în perioada de dezvoltare nu au întârziat să se manifeste și în perioada de criză. Enorme probleme de echipament puse de explozia demografică de după război, de concentrarea populației în orașe și în zonele din jurul acestora, de necesarul de localuri școlare și universitare sau pentru activități de serviciu, de mijloacele de transport etc., au obligat instituțiile publice de peste tot să acționeze rapid mai ales în perioada de apogeu a dezvoltării din timpul „celor treizeci de ani glorioși”.

Din cauza costurilor și a agitației speculative, s-au construit în grabă, adesea în mod anarhic „orașe-dormitoare”, dotate cu echipamente sociale precare, amplasate în zone aflate departe de locurile de muncă sau de centrul urban. Desigur nici aici nu se poate generaliza. Țări ca Germania, Suedia, Țările de Jos sau Regatul Unit au aplicat politici de amenajare urbană mai riguroase și mai coerente decât cele din Franța, în timp ce Italia a cunoscut timp de decenii practici politico-financiare execrabile (ex: filmul lui Francesco Rosi, „Jos mâinile de pe oraș”)

Cu toate acestea, ca preț al modernizării, există un fenomen general de degradare a unor cartiere și a unor zone periferice locuite de categoriile cele mai defavorizate ale populației – este vorba mai ales de imigranți – care tind cu timpul să se transforme în ghettouri: locul celor fără lucru, al disperării, al

delincvenței pe care îl întâlnim în majoritatea marilor aglomerații, vest-europene, de la periferiile Parisului, Marsiliei, Lyonului, Manchesterului și Liverpoolului până la cele din Rotterdam, din orașele industriale renane, din Milano, din Napoli sau din Madrid.

O altă problemă ridicată în Europa ca peste tot în lume, de societatea industrială aflată la apogeul său este aceea a poluării și a consecințelor acesteia, câteodată ireversibile, asupra mediului înconjurător. Nu toate sunt legate direct de activitățile industriale (iresponsabilitatea consumatorului nu este nici ea neglijabilă), ca „mareele negre”, „nămolurile roșii”, supraîncărcarea atmosferei cu oxid de carbon, răspândirea anumitor produse toxice, dar toate au ca efect modificarea gravă și de durată a cadrului de viață a locuitorilor din Europa, deosebit de vulnerabilă (ca și Japonia) din cauza concentrării foarte mari a populațiilor și a amplasării zonelor industriale. De exemplu, plumbul conținut de carburanții utilizați de vehiculele cu motor a provocat pagube în zonele de păduri (Vosges, Pădurea Neagră). Poluarea cursurilor de apă, consecință a tratării exagerate a terenurilor cu îngrășăminte chimice, dar și a deversărilor de produse industriale toxice, duce uneori la dispariția totală a faunei acvatice. Același lucru se întâmplă în spațiile maritime închise ca Marea Mediterană, Marea Mânecii, Marea Nordului, Marea Baltică, unde fac ravagii efectele poluării cu hidrocarburi, în urma naufragiilor petrolierelor gigantice (*Torrey-Canyon*, în 1967, *Amoco-Cadiz*, în 1978), a eliminărilor de gaze de hidrocarburi efectuate în

apropierea coastelor, sau a accidentelor de pe platformele de foraj marin.

Rezultă de aici, în afară de consecințele nefaste ale acestor dezordini ecologice, degradări îngrijorătoare pe termen lung ale echilibrului mediului și a sănătății populațiilor, în spațiul în care acestea își exercită activitățile: servicii, transport, locuit, petrecerea timpului liber.

De vreo cincisprezece ani, depresiunea economiilor europene a agravat aceste dificultăți și a generat altele noi. Într-un context de relativă stagnare a dezvoltării urbane, centrele marilor aglomerații europene au continuat să-și piardă o parte din locuitori care au preferat zonele periferice, mai puțin afectate de speculațiile imobiliare și de creșterea costului locuințelor (devenit aproape prohibitiv pentru o mare parte a claselor mijlocii în orașe ca Paris, Londra, Roma, Milano sau Barcelona). Degradarea materială a spațiilor construite, consecință a unei politici de urbanizare aplicată în mare grabă, și-a conjugat efectele cu cele provocate de atingerea vârstei adulte a generațiilor *baby boom* și de „regrupările familiale” care au urmat după oprirea oficială în 1974 a imigrației (în afară de CEE), iar drept efect problemele care începuseră să se manifeste la sfârșitul anilor 1960 au devenit și mai acute.

Aceasta este cu atât mai grav cu cât în majoritatea țărilor occidentale, vechile regiuni industrializate și urbanizate sunt cel mai profund afectate de criză și cu cât în aceste zone sinistrate din punct de vedere economic și social, tinerii și categoriile cele mai puțin calificate ale populației active sunt cei care sunt loviți în plin de lipsa locurilor de muncă.

Consecința acestei situații este creșterea delincvenței și a violenței, care sub forme diverse afectează în primul rând cartierele și periferiile cele mai sărace (cartierele din nordul Marsiliei, orașelele muncitorești de la periferia pariziană sau lioneză, zonele insalubre ajunse în ruină din Anglia, locuite de negri etc.), dar care se pot extinde și în zonele de contact între oraș și sat. Trebuie totuși afirmat caracterul relativ al acestor aspecte, care au provocat o obsesie a securității devenită miză politică și în același timp un subiect inepuizabil pentru marile mijloace de informare și pentru realizatorii de „telefilme” de serie B.

Astfel, chiar dacă numărul de crime a crescut vizibil în Franța de la mijlocul deceniului 1970, o privire retrospectivă ne arată că astăzi, proporțional cu populația Hexagonului, acesta este de două ori mai mic decât după război și de trei ori mai redus decât în societatea foarte stratificată și represivă din 1820. Comparată pur și simplu cu perioada de liniște din anii 1960, această reapariție a violenței și criminalității care însoțește criza afectează mai intens spiritele, decât alte forme de insecuritate: accidentele rutiere de exemplu care fac în medie, în Franța, 10.000 de victime pe an, dintre care o mare parte fac obiectivul unor acuzații penale, în timp ce omuciderile voluntare oscilează între 600 și 800.

La modul general, se poate spune despre societățile europene contemporane că ameliorarea vizibilă a condițiilor de viață a individului a făcut să scadă nivelul de toleranță față de tarele sociale despre care se credea că sunt pe cale de dispariție sau cel puțin că vor fi marginalizate; altfel spus, cu cât un fenomen își pierde din intensitate, cu atât

ceea ce mai rămâne din el devine tot mai insuportabil. Acest lucru este adevărat în ceea ce privește violența și sărăcia definită astăzi de criterii care îi situează pe „săracii de astăzi” la un nivel de consum cu mult superior celui al șomerilor englezi, francezi și germani din anii 1930. Aceasta nu înseamnă că fenomenul este tolerabil din punct de vedere moral și uman, în societăți care se mândresc cu nivelul lor de trai ridicat, ci pur și simplu că progresele realizate în acest domeniu de o jumătate de secol încoace nu ar putea fi umbrite de consecințele după toate aparențele conjuncturale ale crizei.

Cultură de masă sau cultură pentru mase?

Diferențierea care s-a făcut în alte capitole ale acestei cărți între o „cultură de masă” care se exprimă în primul rând prin intermediul marilor vectori moderni ai comunicării și cultura în sensul tradițional al termenului, tinde să se accentueze și totodată să devină confuză mai ales în cursul deceniilor de după război.

Mijloacele de producție și răspândirea obiectivelor „culturale” în sensul antropologic al termenului, au cunoscut într-adevăr de aproape o jumătate de secol, o dezvoltare și o reînnoire fără precedent. În domeniul sunetului, marea schimbare s-a produs la mijlocul anilor cincizeci prin trecerea de la fonograf și radioul clasic la „microsion” și la „tranzistor”, acesta din urmă permițând construirea în serie și la prețuri mici a unor receptoare de dimensiuni mici, alimentate cu baterii având o autonomie totală. Radioul a devenit astfel pentru multă lume un element esențial al vieții cotidiene, fundal sonor ce vehiculează o „subcultură” industrializată și uniformizată, dar și sursă de informații de orice fel, dintre care unele pot avea o influență directă asupra evenimentului. În 1961, în timpul „puciului” din Alger, rolul acestuia a fost determinant în rezistența pasivă a soldaților față de inițiativele șefilor rebeliunilor.

Triada radio-disc-cinema domină universul audiovizual până la sfârșitul anilor '50 este înlocuită începând de acum de formidabilul avânt al televiziunii. Deși nu deține exclusivitatea – se pune

la punct stereofonia, difuzarea canalelor de „înaltă fidelitate“, magnetofonul cu bandă și cu casete, cinematografia color etc. - ea tinde să devină începând de la mijlocul anilor '60, la vreo zece ani mai târziu decât în Statele Unite, instrumentul principal de informare și de divertisment al populațiilor din vestul european, între 1960 și 1970, numărul aparatelor receptoare s-a mărit de 7 sau 8 ori și a continuat să crească în cursul ultimilor douăzeci de ani, așa încât astăzi sunt rare casele în care să nu existe măcar unul.

O a treia etapă, neterminată încă, a început acum vreo zece ani în urmă, prin apariția unor inovații a căror aplicare și extindere se fac din ce în ce mai repede, fie că este vorba de sunet odată cu apariția *walk man*-ului și a compact discului, sau de imagine odată cu două evenimente esențiale: dezvoltarea aparatului video și începuturile televiziunii prin cablu. O altă inovație a anilor '60 a fost perfecționarea primilor sateliți de telecomunicație care în ultimii ani sunt folosiți permanent modificând nu numai comportamentul telespectatorului față de evenimentul transmis pe viu, ci și relația dintre instituțiile publice și un sistem de informare audiovizuală care a devenit tot mai greu de controlat.

Fenomenul este mondial iar consecințele sale nu se limitează și se vor limita tot mai puțin la frontierele continentului nostru. Pentru acesta din urmă televiziunea și-a adus contribuția ei la o hegemonizare culturală care nu are decât aspecte negative. În bilanțul pasiv trebuie subliniată o anumită uniformizare a mentalităților conform unui model care a fost și rămâne încă în multe privințe

cel al supraputerii nord americane. Înmulțirea și succesul serialelor care au fost prezentate de majoritatea televiziunilor din lume (Dallas, Santa Barbara, Mike Hammer etc.), omniprezența pe posturile de radio a unei muzici de import sau a unor imitații care au servit drept mijloc de pătrundere a limbii engleze, rolul principal al Statelor Unite în controlul fluxului mondial de informații (prin intermediul marilor agenții informaționale), toate aceste aspecte scot în evidență un proces de „americanizare” a cărui importanță nu trebuie exagerată, așa cum au făcut unii vorbind de un „genocid cultural” pentru a defini invazia de produse „made in USA” pe posturile de radio și pe canalele de televiziune, dar nici nu poate fi considerată doar o iluzie.

Un alt element negativ, dar care nu trebuie nici el absolutizat, este faptul că, intrată în concurență cu televiziunea și depinzând de constrângeri financiare din ce în ce mai mari, cinematografia traversează de vreo cincisprezece ani o criză destul de gravă. Este indiscutabil că, devenit principalul instrument de comunicare în masă, „micul ecran” a transformat în spectacol cotidian, transmis în mari cantități și întrerupt adesea de spoturi publicitare, ritul familial săptămânal din „cinematograful de cartier”, consumul de filme în sala de cinema reducându-se la un public restrâns format mai ales din tineri și din reprezentanți ai categoriilor înstărite ale populației. Astăzi, frecventarea cinematografelor s-a redus aproximativ de trei ori în fiecare an, față de mijlocul anilor '50, iar numeroase săli au trebuit să fie închise (aceasta este tema a două filme italiene recente: *Cinema Paradiso* de G. Tornatore și

Splendor de E. Scola). În schimb, evoluția recentă a industriei cinematografice din Statele Unite arată că scăderea permanentă a numărului spectatorilor nu este nici o regulă universală, nici un fenomen ireversibil și nu tot ce este verificat astăzi pe un mal al Atlanticului poate fi adevărat mâine pe celălalt mal. La urma urmei, la sfârșitul anilor '20, s-a spus despre filmul sonor că va provoca dispariția cinematografului ca a 7-a artă ceea ce nu s-a întâmplat.

Este adevărat că, supusă și ea legilor concurenței și verdictului „nivelului de audiență” măsurat cu mijloace din ce în ce mai sofisticate, televiziunea contribuie substanțial la difuzarea unei culturi standardizate, alimentată de „foiletoane”, de jocuri televizate și de emisiuni de varietăți sau de amplificarea ecourilor produse de evenimentele de senzație.

Cu toate acestea ea rămâne suportul informațiilor cu caracter instantaneu și internațional. În ceea ce privește Europa, este clar că informația imediată, transmisă în toate colțurile continentului, devenită perceptivă și concretă datorită puterii imaginii constituie un instrument de cunoaștere de care nu dispunea nici generația de dinainte de război nici cea din anii Războiului Rece. Trăirile „în direct” sau doar cu un decalaj de câteva ore, numeroase evenimente își intensifică încărcătura emoțională. Aceasta face ca fiecare individ să fie mai solidar cu ceea ce se petrece în fiecare moment, în orice parte a Europei, așa cum s-a putut constata în timpul dărâmării Zidului din Berlin în noiembrie 1989, sau imediat după căderea lui Ceaușescu în decembrie a aceluiași an; două evenimente de mare intensitate,

care au fost trăite de telespectatorii europeni ca și cum aceștia ar fi privit în mod direct viața din „casa lor comună”.

Mai mult decât audiovizualul, scrisul nu scapă nici el în societățile europene contemporane de o evoluție care îl transformă în vectorul unei „subculturi” standardizate. Mai întâi presa, care după ce a fost până la mijlocul anilor 1950 instrumentul principal al informării, cunoaște din acest moment un declin constant datorat mai multor factori: preferința tot mai mare a publicului pentru radio și televiziune, dispariția sau reducerea locurilor de întâlnire (cafenele, cercuri etc.) unde lectura comentată a ziarului constituia un moment important al vieții publice, scăderea interesului pentru scris, chiar apariția analfabetismului în anumite țări și anumite medii și de asemenea recente constrângeri financiare. Într-adevăr, revoluția tehnică a procedeeleor de editare (fotocompunerea, computerul, offsetul, transmiterea pe calea undelor a știrilor de ultimă oră) nu a dus ca în alte domenii, la o reducere a costurilor, căci este vorba de procedee costisitoare, ce se demodează repede și care cer investiții considerabile. Pe de altă parte, foarte buna organizare a meseriilor din tipografie și tradiția lor combativă au împiedicat societățile de presă să-și contopească efectivele așa cum ar fi dorit, cu cele ale tipografilor.

Din aceste cauze, în toate țările rezultă un deficit tot mai mare în bugetele ziarelor, din ce în ce mai greu de acoperit prin creșterea prețului de vânzare, prin recurgerea la publicitate sau printr-o concentrare mai mare. Cu toate acestea, această criză a presei, care afectează mai ales țări ca Italia,

Franța și Spania, nu se manifestă cu aceeași intensitate în toate sectoarele de activitate. Cotidienele regionale, în care informația locală reține cu prioritate atenția publicului, rezistă mult mai bine cu toate că și acestea au fost puse în umbră de înmulțirea „posturilor de radio independente”. Același lucru se petrece cu săptămânalele politico-culturale (L'Express, Le Nouvel Observateur, Der Spiegel, L'Espresso etc.) și cu cotidienele de calitate (Le Monde, La Repubblica) care oferă unui public mai restrâns un comentariu elaborat și amănunțit al evenimentelor.

Ziarele de mare tiraj reușesc cu mare greutate să atragă publicul. Pentru a-și păstra clientela acestea sunt obligate să pună accent pe caracterul „senzațional” al conținutului și forme (imagini șocante, titluri care sar în ochi, subiecte de scandal etc.), cum este cazul presei populare britanice (*Sun*, și *Daily Mirror* 4,2 și respectiv 3,5 milioane de exemplare) și germane (*Bild Zeitung*, 5,5 milioane de exemplare). Bineînțeles toate acestea contribuie la difuzarea unei culturi de nivel scăzut, însoțită de un mesaj politic simplist alimentat de frustrările și de neliniștea unei părți a corpului social. Violența și „autoapărarea”, xenofobia și rasismul, depolitizarea și radicalizarea tipului *poujado-lépéniste* (tip de atitudine politică revendicativă caracteristică unor categorii restrânse cu caracter corporatist, inițiată de P. Ponjade și de Louis Lépigne) își găsesc aici un teren propice. Această deviere periculoasă pentru democrație nu afectează decât o parte destul de mică a presei și nu împiedică a „patra putere” să se manifeste permanent pentru a denunța abuzurile și

nerespectarea regulilor democratice.

Supusă aceluiași constrângeri ca și presa, editarea de carte și-a pierdut de vreo treizeci de ani caracterul artizanal pe care încă îl mai păstra după primul război mondial. La ora actuală aceasta cunoaște o puternică concentrare care, ca și industria automobilului, menține și susține un număr de nume prestigioase (Grasset, Fayard, Einaudi) dar fără ca această iluzie de pluralism să poată schimba realitatea: se știe că piața cărților este dominată tot mai mult de câțiva giganți editoriali, *Hachette* și *Presses de la Cité* în Franța, *Rizzoli* și *Mondadori* în Italia, *Bertelsman* în Germania, legați ei înșiși de bănci, de alte ramuri industriale și de alți vectori culturali de masă.

Rezultatul este că producția editorială este supusă tot mai mult imperativelor și criteriilor rentabilității care s-au impus și în alte sectoare ale economiei capitaliste. Până la mijlocul anilor 1970 aceasta și-a mărit cifra de afaceri, iar tirajele au crescut în medie într-un sfert de secol de la 10.000 la 15.000, ca și numărul de titluri lansate în fiecare an pe piață (între 20.000 și 30.000 în Franța, în Marea Britanie și în Germania), fără ca aceasta să schimbe prea mult regulile profesiei. În schimb, de cincisprezece ani înapoi și mai ales în ultima perioadă, regulile concentrării și ale pieței fac ca marile edituri să încerce să dea „lovituri” financiare rentabile, susținute de importante bugete publicitare, în detrimentul producției de calitate.

Goana după *bestseller* care aduce rentabilizarea întregii producții, trece în cel mai bun caz prin lupta pentru marile premii literare și în cel mai rău caz prin folosirea mijloacelor de informare și prin

recurgerea la formele cele mai zgomotoase de publicitate. În ceea ce privește mai ales producția curentă, marile tiraje sunt realizate în genuri considerate minore - romane „roz” sau „negre”, literatură de spionaj sau de ficțiune - cu sfere de interes egale, dar care astăzi constituie unul dintre domeniile de creație a unor imagini și a unor mituri din care se hrănește cultura de masă și în acest sector influențată de modelele de dincolo de Atlantic și continuând adesea o ideologie ultraconservatoare și accente de xenofobie.

Iconografia publicitară contribuie și ea la instaurarea unui conformism social care constituie unul din motoarele economiei de piață. Imaginea-șoc, textele care o însoțesc (detergentul X „spală mai alb”, „puneți un tigru în motorul dumneavoastră”) sau personajele pe care le aduce în scenă („măicuța Denis”, replica lui Fernandel - Don Camillo folosită de o marcă cunoscută de paste făinoase etc.) intră în universul mental al europeanului din a doua jumătate a secolului XX și fac parte de acum înainte din sistemul său de referință ca și colecția de imagini populare de la Epinal (Muzeu regional, centru în care se află o colecție de imagini populare apărută la sfârșitul secolului XVIII) și cele câteva citate „clasice” culese de-a lungul etapelor școlare.

În aparență, diferența dintre „cultura de masă” așa cum a fost prezentată și „marea cultură”, adică domeniul nobil al „artelor și literelor” a cunoscut în ultimii patruzeci de ani o tendință de a se adânci. În realitate lucrurile nu sunt așa simple. Mai întâi pentru că în privința conținutului, frontierele nu sunt întotdeauna atât de bine delimitate pe cât o

sustin apărătorii unei concepții restrictive și „elitiste“ a „culturii“. Apoi deoarece consumul de producții culturale în sensul tradițional al termenului a cunoscut o democrație care are limitele sale dar care este totuși total diferit de cel din perioada de după război.

Lărgirea „publicului cultivat“ se datorează în țările industrializate din Europa de vest, unor cauze identice. Mai întâi, în afară de ridicarea nivelului de trai și reducerea timpului de lucru, accesul în învățământul liceal, apoi universitar a unei părți tot mai mari a populației. Chiar dacă nivelul cunoștințelor din aceste instituții a avut de suferit din cauza creșterii efectivelor, ceea ce a avut de pierdut „elita“ care la început păstrează monopolul unor forme de instruire a fost compensat printr-o intensă sensibilizare a claselor mijlocii față de activitățile spirituale și față de mediul estetic.

Pe de altă parte acestea au beneficiat de eforturile făcute de instituțiile publice și de colectivitățile locale pentru a înmulți locurile unde se păstrează și se pune în valoare patrimoniul cultural (muzee, biblioteci) ca și ultimele cuceriri tehnologice (canale hi-fi, videouri, aparate cu laser etc.) care au permis ca un public destul de larg să se familiarizeze cu mari opere ale trecutului. Legile pieții au desăvârșit fenomenul, dar toate acestea nu pot constitui perfecțiunea în această evoluție. Este clar totuși că atunci când realizatori ca J. Losey (*Don Giovanni*) și M. Forman (*Amadeus*) l-au adus pe Mozart pe ecran, nu numai elita restrânsă a „melomanilor“ și a abonaților la concerte sau la Operă au avut ocazia să-l cunoască pe maestrul din Salzburg, ci și o mare parte a corpusului social. Iar acest contact este și

mai extins când aceste opere sau altele cum ar fi *Traviata* de Zeffirelli sau *Carmen* de F. Rosi sunt difuzate pe canalele de televiziune europene, alături de autentice retransmisii ale unor creații lirice. S-ar putea vorbi tot atât de mult despre „formatul de buzunar” (apărut în 1955) în ce privește literatura și albumele de reproduceri ale tablourilor celebre care ornează camerele de zi ale clasei de mijloc din orașe.

Este deci adevărat că acest „public larg”, care nu se confundă cu marea masă a populației, este mai ales în căutarea operelor consacrate de trecerea timpului. Cozi lungi se formează în fața Muzeului de Artă din Florența, a Muzeului d’Orsay și a Luvrului la Paris, sau în fața unor prestigioase expoziții (Viena, Paris, Berlin, van Gogh etc.). Lumea se îngrămădește la marile festivaluri muzicale sau teatrale (Salzburg, Avignon, Verona, Aix-en-Provence) și petrece noaptea sub cerul liber pentru a obține un loc la Scala din Milano. Dar cultura și arta curenților de avangardă rămâne în general domeniul rezervat unui public de inițiați care frecventează sălile de concert, galeriile la modă și alte locuri de întâlnire a intelectualității „moderniste”.

Numai că acest „mare public luminat” amintit mai sus, nu reprezintă decât o fracțiune minoritară a populației. În Franța de exemplu, dacă 80% din locuitori privesc zilnic emisiunile televizate unul din doi nu citește un ziar cotidian, aproape unul din trei nu citește nicio carte, iar unul din zece nu frecventează decât din când în când teatrele sau sălile de concert.

Marile tendințe ale creației intelectuale și artistice

Numărul enorm de școli, de personalități, de opere literare și artistice din perioada dintre cel de al doilea război mondial până în zilele noastre, face imposibilă enumerarea lor, fie chiar și a celor mai semnificative. Trebuie deci să ne mulțumim doar cu o trecere în revistă a curenților principale, în special a celor care au avut un caracter transnațional mai mult sau mai puțin declarat.

O primă serie de remarci se referă la rolul jucat de intelectuali în societățile vest europene de după război. Acesta s-a schimbat substanțial în funcție de circumstanțele internaționale și de schimbările pe care imperativele comunicării le-au impus statutului pe care îl aveau oamenii condeiului și ai cuvântului rostit.

Imediat după război, angajarea în lupta politică continuă o tradiție care își are rădăcinile în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și care s-a intensificat odată cu combaterea fascismului și cu mișcarea Rezistenței impunându-se multor artiști și scriitori care au adus în domeniul cultural tensiunile Războiului Rece. Unii, cum sunt francezii François Aragon, Paul Eluard, Roger Vailland sau Picasso, italienii Vittorini, Lombardo Radice, Guttuso și Calvino au aderat la Partidul Comunist, în general mai mult din ură față de fascism și din dorința de dreptate socială decât în urma unei opțiuni ideologice hotărâte. Alții, trăgându-se sau nu din marxism, au refuzat să intre într-o organizație ale

cărei idei nu le împărtășeau în întregime, dar care li se părea promițătoare pentru viitor pentru că se plasa „pe pozițiile clasei muncitoare”. Aceștia sunt „tovarășii de drum”: „progresiștii”, socialiștii decepționați de reformismul prudent al social-democrației, catolici de dreapta grupați în Franța în jurul revistei *Esprit*, filozofi și scriitori în căutarea „unei a treia căi”, ca Albert Camus și Jean-Paul Sartre care consideră că „scriitorul este implicat orice ar face”.

Prăpastia politică creată de Războiul Rece are ca efect începând din 1947, închiderea intelectualilor comuniști (aliniați la pozițiile ideologice ale URSS) în adevărate ghetouri. În timp ce numeroși simpatizanți se îndepărtează de PC, în timp ce unii se apropie de adepții „neutralismului” și încearcă să creeze o „nouă aripă de stânga”, iar alții devin adversari declarați ai „socialismului existent”, se dezvoltă în Franța un nou curent angajat de dreapta, unde este puternic reprezentat și grupat în jurul unui nucleu gaullist cu rădăcini în Rezistență (Malraux și revista „Libertatea spiritului”), scriitori legați de dreapta tradițională. Aceluiași filon dar cu o perspectivă mai europeană și mai transnațională îi aparțin Congresele pentru libertatea culturii (primul s-a ținut în Berlinul de Vest în iunie 1950) și revista *Preuves* (*Dovezi*) ai cărei principali reprezentanți sunt alături de troțkistul american James Burnham, elvețianul Denis de Rougemont, britanicul (de origine maghiară) Arthur Koestler, italianul Ignazio Silone, compozitorul rus Nicolae Nabokov (cetățean universal după exemplul fratelui său Vladimir autor al „Lolitei”), francezii Thierry Maulnier și Raymond Aron. În sfârșit din ce în ce mai numeroși sunt

oamenii de litere care susțin că se trag dintr-o neangajare politică, unii în urma unei opțiuni explicite, în realitate orientată spre conservatorism – este cazul micului grup al „husarilor” din Franța, cu Roger Nimier, Antoine Blondin, Michel Deon, Jacques Laurent – alții, ca André Gide, pentru că stau de mult timp departe de frământări. În sfârșit, sunt unii care, rămași adepți ai dreptei ca englezul Orwell (care își va publica în 1945 și 1949 cele două capodopere: „Ferma animalelor” și „1984”), consideră că „un scriitor nu poate rămâne cinstit decât stând deoparte de partide și de etichete”.

În multe privințe, „gruparea 47” din Germania aparține acestei ultime categorii care în fapt reprezintă o altă formă de angajare, mai marginală și mai deschisă către societatea civilă, grup care este o adunare liberă de scriitori care susțin că nu se trag din vreo ideologie impusă din exterior, fie ce politică sau literară, dar care își unesc vocile pentru a respinge trecutul nazist și conformismul societății germane născute din „miracolul economic”. Dezbaterile pe care le organizează adună în jurul unui public pasionat personalități ca Gunther Grass, Ingeborg Bachmann, Heinrich Böll, Hans Werner Richter, Uwe Johnson etc.

Războaiele coloniale, mai ales cel din Alger, apoi conflictele care duc la confruntări între Statele Unite și Lumea a Treia și mișcările de eliberare națională (Vietnam, Cuba) prelungesc această *guerillă* ideologică până în anii 1970. Grupând indivizi ale căror rădăcini ideologice sunt foarte diferite – anarhiști, socialiști revoluționari, marxiști etc. – mișcările și scrierile acestora alimentează un puternic curent contestatar de model productivist,

care repune în discuție societatea capitalistă, această critică radicală sfârșind ca și în anii '30 printr-un antiamericanism virulent.

Sursele ideologice ale acestei contestări globale a societății libérale care va da naștere, așa cum am văzut, valului de revolte din șaizeci și opt și apoi urmărilor acesteia, nu sunt numai americane, sau chiar dacă există o filiație americană, aceasta se manifestă intens prin relele care sunt numai europene: structuralismul de proveniență pur franceză, reconsiderarea operelor lui Marx efectuată de Althusser și de școala acestuia, dar mai ales încercările făcute de școala sociologică germană din Frankfurt (Adorno, Habermas, Horkheimer etc.) care încearcă să lege marxismul de freudism. În marea efervescență de idei și de acțiuni care urmează exploziei din 1968, numeroși intelectuali europeni se vor angaja mai mult sau mai puțin, unii printr-o atitudine militantă în cadrul micilor grupări de dreapta, alții folosindu-se de relativa imunitate pe care le-o conferă celebritatea pentru a-i susține pe primii și pentru a susține printr-o inepuizabilă activitate revoluțiile din Lumea a Treia (cum este cazul lui Jean-Paul Sartre în Franța, dar și al lui Bernard Clavel și Jean Genet) alții, în sfârșit, pentru a se consacra, ca Michel Foucault unei intense munci de subminare a ideologiei preponderente.

O ruptură profundă se va produce la mijlocul anilor 1970, consecință a unei răsturnări de situație care diminuează credibilitatea criticii modelului productivist și a crizei marxismului. Marile dificultăți prin care trec țările din Europa de Est, ecoul produs în Europa Occidentală de

evenimentele de la Praga și de la Gdansk, traumatismul provocat în partidele europene de dreapta de publicarea în 1976 a „Arhipelagului Gulag” a lui Soljenițin și în sfârșit dezvăluirea crimelor comise în numele „socialismului” în China, în Cambodgia sau în Afganistan, fac ca numeroși intelectuali care nu au vrut să audă până atunci avertismentele celor care, de proveniență marxistă sau chiar foști militanți și intelectuali comuniști de prestigiu, denunțaseră din totdeauna deriva totalitarismului, au avut brusc revelația „barbariei cu față umană”.

Din acest moment, în timp ce un mic număr de intelectuali de neînduplecat se angajau într-o luptă disperată care continua să furnizeze societăților liberale grupări teroriste, iar la cealaltă extremitate a spectrului ideologic se construia o „nouă aripă de dreapta” grupând tineri intelectuali (și chiar mai puțin tineri) în jurul unor teme antiegalitariste învechite, readuse în actualitate, numeroși intelectuali de stânga s-au repliat fie în „turnul de fildeș” al creației, fie – și aceștia sunt cei mai numeroși – în acțiunea de apărare a drepturilor omului și de denunțare a totalitarismelor, fie în sfârșit într-o atitudine de vendetă condusă de mass-media, aceasta din urmă nefind exclusă din celelalte două situații. Timpul profețiilor a trecut. „Oficial, scria Raymond Boudon vorbind despre filozofii de astăzi, obiectivul lor rămâne să încerce să spună adevărul. În mod oficios acesta trebuie să și placă”.

În acest context puternic structurat de activitatea și de discursurile intelectualilor și tehnocraților, literatura europeană s-a bucurat de o celebritate

inegală. În cursul anilor de după conflict, se pare că Franța este cea care exercită influența cea mai puternică. Prin romanele sale, prin operele sale teatrale, filozofice și de critică, prin audiența de care se bucură timp de zece ani în rândurile tinerilor tezele și atmosfera intelectuală a existențialismului, Sartre domină această primă etapă ilustrată și de opera lui Albert Camus („Străinul“, „Ciuma“ etc.), pictor al absurdului și al unei revolte temperată de umanism. Opera lui Montherlant, romancier, dar mai ales autor dramatic („Regina moartă“, „Port-Royal“), ca și permanența unei tradiții clasice reprezentată de mari scriitori aflați la sfârșitul carierei, ca Paul Valéry, Paul Claudel, André Gide (premiul Nobel pentru literatură în 1947) și François Mauriac marchează literatura franceză a acestei perioade. Cât despre André Malraux, chiar dacă a părăsit avanscena literară, el s-a consacrat studiului și conservării bogățiilor artistice ale lumii, ca și aplicării unei politici culturale căreia, în calitate de ministru al Culturii în timpul președinției lui de Gaulle, i-a imprimat un avânt considerabil.

Dacă în Franța, în această perioadă, se pune accent pe anxietatea condiției umane și problemele existențiale pe care secolul XX le pune oamenilor la sfârșitul unui conflict care a scos în evidență mai mult decât limitele rațiunii, în Italia triumfă mai degrabă o literatură socială caracterizată prin respingerea în același timp a fascismului și capitalismului sălbatic, a marxismului și a fracțiunii progresiste a democrației creștine. De la Carlo Levi la Elio Vittorini, de la Ignazio Silone la Vasco Pratolini, de la Silvio Micheli la Carlo Cassola, de la

Pier Paolo Pasolini la Italo Calvino, majoritatea scriitorilor italieni de după război se consacră descrierii realităților din timpul lor și denunțării mizeriei și nedreptăților. Ceea ce nu exclude renașterea romanului psihologic cu puternice rezonanțe sociale, ilustrată de Alberto Moravia și de Cesare Pavese, cele două genuri reunite dând naștere în 1958 uneia dintre capodoperele literaturii italiene, „Ghepardul” (*Il Gattopardo*) de Giuseppe Tomasi di Lampedusa.

În Germania, angajarea scriitorilor de după război ia forma „literaturii ruinelor”, mărturii ilustrând adesea disperarea provocată de război și de vidul care a urmat acestuia. La această literatură contribuie scriitori tineri dar și unele din marile nume ale generației precedente: Erich Maria Remarque („Insula speranței”), Erich Noth („Trecutul dezvăluit”), Heinrich Böll („Trenul a sosit la timp”), Ernst Wiechert („Copiii Jeronime”), Ernst von Salomon („Chestionarul”). În Marea Britanie, dacă se face excepție de opera romanescă a lui Graham Greene, la început destul de tradițională, lucrările profetice ale lui George Orwell și mai ales inovațiile din arta dramatică ale lui T. S. Eliot și din romanele lui Lawrence Durrell, de-abia în anii '50 vor fi zdruncinate clasicismul și conformismul literar prin acei *angry young men* ale căror îndrăznele inovatoare sunt contemporane cu cele ale generației *beat* de dincolo de Atlantic.

La această dată, epicentrul inovației literare se deplasează din nou spre Franța, unde valul „existențialist” a cuprins tineri literați al căror succes se datorează aptitudinii lor de a exprima noile valori literare de vechile constrângeri - „Bună

ziua tristețe“ de Françoise Sagan apărut în 1954 – și este mai ales reprezentată de „noul roman“ (Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute, Michel Butor, Marguerite Duras, Claude Simon etc.) prin care opera romanescă devine un joc al limbajului și o recompunere a realității oarecum în maniera pictorilor cubiști, iar în domeniul teatral se exprimă prin autori ca Jean Genet, Eugène Ionesco și Samuel Beckett.

Ultimii douăzeci sau treizeci de ani au fost marcați atât de efectele perfide ale comercializării, cât și de mediatizarea exagerată care au micșorat numărul operelor de valoare. Mari nume ca Marguerite Yourcenar (de origine belgiană), prima femeie primită în Academia Franceză, Albert Cohen (Elveția), Elsa Morante (italiancă), José Bergamin (spaniol), Mihail Alexandrovici Șolohov (sovietic) aparțin generațiilor precedente. De la „noul roman“ încoace, nu mai există nici școli, nici adevărate tendințe dominante. Desigur, în unele țări ale bătrânului continent, atât în Vest cât și în Est, apar totuși personalități de valoare (mai ales în Europa mediteraneeană), dar „marea“ literatură pare să-și fi urmat domeniile pe alte meridiane, în special în America Latină.

În domeniul artelor, este evident că progresul științelor și tehnicii și constrângerile economice au exercitat o puternică influență asupra creației. Arhitectura a beneficiat după război de progresele înregistrate în utilizarea materialelor de construcție (beton, metale, sticlă, materiale plastice) și de metodele moderne de construire, dar în același timp a fost și tributară unor dificultăți, unele de ordin economic (probleme bugetare, costul terenului, al

materialelor și al mâinii de lucru), altele derivând din opțiunea politică: operațiuni de prestigiu concepute de puterea de guvernământ, așa cum s-a întâmplat în Franța în ultimii douăzeci de ani, realizate în înțelegere cu autoritățile municipale și cu întreprinderi industriale și financiare, regulă care în multe privințe s-a aplicat în sudul Italiei sau în Europa de Est unde proiectele urbanistice și arhitectonice erau subordonate direcțiilor partidului.

Așa încât, în majoritatea statelor din Europa Occidentală, după o perioadă de reconstrucție masivă în care au coexistat aspectele bune cu cele mai puțin bune, a urmat o adevărată confuzie urbanistică: imobile stereotipizate, orașe-dormitoare prost amplasate față de locul de muncă sau de cel în care se petrece timpul liber și degradate rapid, zone „renovate” construite în scopuri speculative pe locul cartierelor tradiționale, extinderea continuă a zonelor cu pavilioane de locuit etc. Totuși din această mediocră organizare a spațiului urban și periferic își fac apariția unele realizări de calitate: Palatul Olivetti și „Turnul Pirelli” la Milano, „Cetatea luminii” la Marsilia, realizată de Le Corbusier, „Centrul Beaubourg”, piramida de la Luvru, Arca din Défense la Paris, gările din Florența și din Roma, *Evoluon d'Eindhoven* în Țările de Jos, grupurile școlare construite în Hertfordshire din Anglia, sau cartierele în stil neoclasic, foarte discutate la început, realizate de arhitectul catalan Ricardo Bofill la Montpellier, la Paris și în regiunea pariziană (în arondismentul XIV și în Marne-la-Vallée).

Integrarea artelor în „cetate“, într-o perspectivă care îmbină arhitectura cu artele decorative, constituie în același timp un domeniu unde se pot reconcilia mai ușor imperativele industriale, progresele tehnologice, respectul pentru mediu și inovația estetică. Acesta era de altfel, cu șaizeci de ani în urmă, obiectivul școlii germane *Bauhaus*. În epoca contemporană același obiectiv și-l fixează artiști cum ar fi esteticianul Georges Patrice, Victor Vasarely (de origine maghiară, născut în 1908, instalat la Paris din 1930), împreună cu discipolii săi Yaacov Agam și François Morellet, ca și principalii reprezentanți ai artei „cinetice“: Nicolas Schöffer (născut și el în Ungaria și stabilit la Paris în 1937), Jean Pierre Yvaral, venezueleanul Soto, germanul Günther Vecker. Toți sunt mai preocupați să ofere populației posthitleriste să trăiască în mijlocul unei arte autentice, inserată în spațiul urban și strâns legată de structura arhitecturală, decât să „vulgarizeze“ o artă avangardistă închisă în muzee.

Reinstalarea operei de artă în centrul universului cotidian al omului secolului XX a devenit de cincisprezece ani încoace și preocuparea promotorilor „artei sălbatice“ creatori ai unor obiecte efemere ce nu pot fi comercializate, cum ar fi acele „penetrabile“ ale lui Soto (un ansamblu de benzi diametral plasate îmbinate în funcție de imaginația artistului și concepute în așa fel încât spectatorul poate circula în interiorul operei devenind parte integrantă a acesteia), „gonflabilele“ lui Christo sau „împrejmuirile“ lui Edward Kienholtz (american instalat la Berlin) ale lui Segal sau Boltanski.

Până la mijlocul anilor 1960, abstractul, care până

atunci nu și-a găsit decât o audiență discretă în Europa, se va impune ca formă privilegiată a artei, susținută de două centre principale de difuzare puțin legate unul de altul: New York și Paris. Alături de Vasarely, care după război se situează în fruntea abstractului geometric, promotorii noii avangarde pariziene se orientează în mare parte către o formă abstractă foarte spontană, numită „lirică” sau „gestică”, semnele pe care artistul le face pe pânză fiind, în maniera lui Hans Hartung (venit în 1935 de la Dresda în Franța), mai mult niște amprente, urme lăsate de gesturi, decât semnele unei scrieri dirijate. Acestei tendințe îi aparține Nicolas de Stael, reîntors totuși la figurativ în 1952, dar la un figurativ ale cărui elemente sunt mai mult niște semne decât reprezentări („Marii fotbaliști”), dar își alătură mai ales artiștii apăruiți din grupul numit al „Tinerilor pictori de tradiție franceză”, inițiat în timpul ocupației și din rândurile căruia apar personalități ca Bazaine, Manessier și Estève. În anii '50 li se vor alătura și alți pictori veniți fie din arta figurativă, ca Roger Bissière, fie din suprarealism cum sunt Camille Bryen și Alfred Wols (născut la Berlin, stabilit la Paris în 1932).

Plecând din acest epicentru parizian, arta abstractă s-a extins de la sfârșitul deceniului 1940 în majoritatea țărilor europene, unde de altfel, a reînsuflețit adesea tendințele abstracte ale avangardei. În Germania, supraviețuitorii avangardei din anii '30, Willi Baumeister și Julius Bissier primesc întăriri prin tinerii pictori ai abstractului „liric”: Wilhelm Nay și Fritz Winter, care în 1949 au creat la München grupul „Zen 49”, apoi Hann Trier și Bernard Schultze. În Italia, unde

revendicarea modernismului nu ține de susținătorii artei abstracte - Renato Guttuso, care face parte din „Noul front al artei” constituit în 1948, își susține rădăcinile realiste - este reprezentată în primul rând de pictorii figurativi sau apropiați de Picasso și de Braque, convertiți la noile forme artistice: este cazul lui Renato Birolli, al lui Giuseppe Santomaso sau al lui Giuseppe Capogrossi. În Spania, cele două figuri dominante ale picturii abstracte - Antonio Tapies și Antonio Saura - sunt legate direct de mediul parizian.

Arta abstractă, preponderentă în cursul celor două decenii de după război nu exclude totuși alte tendințe. Suprarealismul continuă să se manifeste și i se alătură și pictorii grupului Cobra, cu toate că operele lor se află la jumătatea drumului dintre suprarealism și abstracționism. Grupul care s-a format la Paris în 1948 a luat naștere dintr-o mișcare disidentă a mișcării suprarealiste revoluționare, inițiată de artiști danezi, belgieni și olandezi care îi dau și numele: Copenhaga, Bruxelles, Amsterdam. Ea va reuni timp de câțiva ani pictori ca Asger Jorn, Constant (Constantin Nieuwenhuys), Pierre Alechinsky, Jean-Michel Atlan, Corneille (Cornelis van Beverloo) și mai ales Karel Appel, personalitatea cea mai marcantă a grupului a cărei sursă de inspirație este desenul naiv la care adaugă combinându-se o simbolistică luată din iconografia animalieră și din semnele elementare aparținând tradiției nordice.

Ca o reacție împotriva acestor tendințe, care în multe privințe ilustrează incertitudinile, neliniștea și sentimentul absurdului care caracterizează perioada de după al doilea război, se dezvoltă un

curent realist sau neorealist care, la anumiți artiști angajați alături de partidele comuniste, se supun preceptelor pe care Jdanov a vrut să le impună reprezentanților intelectualității „progresiste”. Chiar dacă această tentativă de aclimatizare a „realismului socialist” la cultura occidentală degenerază uneori în artă oficială a partidului, ca la francezul Fougeron, ea poate totuși să dea naștere și unor opere de valoare cum este cea a italianului Renato Guttuso.

Începând din 1960, reacția realistă va lua alte forme și se constituie la rândul ei într-un demers avangardist, realitatea fiind surprinsă prin aspectul cotidian cu preocuparea de a recupera materialul iconografic vehiculat de cultura de masă: afișe publicitare, imagini televizate, benzi desenate, fotografii de presă etc. Acum nu Parisul este cel ce răspunde inovațiilor de dincolo de Atlantic, ci Londra, unde din 1956, în urma expoziției de la Whitechapel Art Gallery, *This is tomorrow* („Acesta este mâine”), se dezvoltă un curent care va lua curând numele de „pop art” sau de „pop culture” („pop” pentru „popular”).

Înainte de a se răspândi în America, unde au avut loc deja manifestări artistice foarte apropiate de acestea, și de a cuprinde continentul, „pop art” va produce în câțiva ani în Marea Britanie realizările sale cele mai caracteristice prin operele lui Richard Hamilton, ale lui David Hockney, Peter Blake, Ronald Kitaj și Allen Jones. Pentru reprezentanții acestui curent arta nu mai este o evadare, ci o simplă constatare a realității în aspectele sale cele mai banale, cu toate că în versiunea sa britanică, el urmărește mai puțin să-și însușească elemente

împrumutate din realitatea cotidiană (în maniera unui Andy Warhol sau a unui James Rosenquist în Statele Unite) și mai degrabă să le supună unei transgresiuni practice.

Tot o întoarcere la realitate, dar care nu are nimic de a face cu figurativul, se întâlnește în grupul „Noul realism” fondat la Milano în 1961 și căruia îi aparțin artiști ca Yves Klein, Arman, Spoerri, Raymond Hains, Villeglé și Mimmo Rotella. Acești pictori nu sunt realiști în maniera omologilor și contemporanilor lor din „pop cult” decât prin folosirea unor obiecte luate din mediul înconjurător pentru a-și crea operele, dar colajul realizat din elemente disparate este o pură construcție a imaginației.

Cât despre pictorii care țin de curentul numit „Noua figurație” – Valerio Adami, Jacques Monory, Hervé Télémaque, Wolfgang Gäfgen etc. – și de discipolii europeni ai măștrilor hiperrealismului american (italianul Domenico Gnoli, elvețianul Peter Stämpfli, germanii Konrad Klapheck și Gerhard Richter, francezul Gilles Aillaud etc.), este clar că într-o perspectivă destul de apropiată de cea a susținătorilor „pop art-ei” britanice, ei urmăresc mai ales să realizeze o îndepărtare de realitate, plecând de la elemente luate din universul cotidian. Astfel încât, astăzi, adevărata preocupare, de a reveni la figurativ, până la urmă minoritară, se întâlnește mai puțin în pictură decât în sculptură (cu Dubuffet sau cu austriacul Josef Erhardy).

De cincisprezece ani încoace asistăm la o adevărată explozie de tendințe și curente care în marea lor majoritate se inspiră din sursele de dincolo de Atlantic. „Op Art”, arta cinetică, „arta

săracă”, *Body Art*, *Land Art*, *Happening* etc., găsesc în țările cele mai bogate din lume suportul financiar și publicitar de care au nevoie într-o epocă în care piața artei este supusă mai mult ca niciodată imperativelor profitului. Pentru reprezentanții europeni ai avangardelor și pentru artiști în general rezultă de aici o internaționalizare a carierelor care depășește cadrul european și care are un rol deloc neglijabil în procesul actual de standardizare.

Acesta din urmă este și el tribut ar marilor mutații tehnice actuale. Plasticienii tind tot mai mult să utilizeze tehnologiile de avangardă, fie ca obiect al operei de artă (sculpturile electromagnetice ale lui Vassilakis Takis), fie ca instrumente de concepere de producere a formelor, a culorilor și a sunetelor. Odată cu „pictura”, „sculptura” și „muzica” informatizate, ordinatorul își extinde și mai mult domeniul imens pe care îl ocupă în universul societăților post-industriale distrugând încet particularitățile estetice și culturale care în acest sfârșit de mileniu își mai au încă rădăcinile în identitățile naționale, ba chiar în acel patrimoniu comun de reprezentare și simțiri ce constituie identitatea europeană.

În domeniul muzical, inclusiv în formele cele mai novatoare și mai futuriste pe care această artă și le-a însușit în cursul ultimelor două decenii, bătrâna Europă nu a jucat nici pe departe un rol secundar. Imensa schimbare pe care Arnold Schönberg a adus-o în compoziția muzicală și-a găsit în sfârșit, începând din 1954, terenul de dezvoltare în serialismul integral (aplicat nu numai la înălțimea notelor ci și la intensitate, la durată și la timbru), utilizat și răspândit la mijlocul anilor 1950 de doi

dintre cei mai buni discipoli ai lui Olivier Messiaen: francezul Pierre Boulez și germanul Karlheinz Stockhausen. Începând de acum, primul a făcut o multiplă carieră de compozitor, de dirijor, de profesor și de cercetător în fruntea IRCAM²⁶⁹, Departamentul muzical al Centrului Georges Pompidou. Al doilea a participat după abandonarea serialismului integral, considerat prea rigid, la toate „aventurile” muzicii contemporane: muzica aleatorie (cu „Klavierstück XI” din 1957) în care se afirmă în anii 1960 și Luciano Berio, Mauricio Kagel, Gilbert Amy, Witold Lutoslawski, muzica repetitivă al cărui principiu se bazează pe repetarea continuă a unor elemente sonore, muzica concretă și electroacustică.

Aceste ultime forme ale artei muzicale utilizează în compoziție și în execuție toate resursele științei și ale tehnologiilor de vârf ale erei post-industriale: calculul probabilităților, aplicarea cunoștințelor din fizică (Xénakis a folosit teoria cinetică a gazelor), utilizarea diferitelor obiecte sonore (Pierre Schaeffer, politehnician și acustician și Pierre Henry compun din 1948 opere muzicale „concrete” înregistrând sunete produse de elemente sonore ca țije, arcuri, tuburi, tablă etc.), folosirea ordinatorului și sintetizatorului. Numeroși muzicieni europeni se vor arăta interesați de aceste tehnici și vor încerca să-și reînnoiască arta utilizându-le.

Reînnoirea și impasul practicilor culturale de masă

Am afirmat mai înainte că frontierele dintre cultura numită de masă și cultura elitelor nu sunt întotdeauna atât de bine delimitate așa cum s-ar crede. Mai întâi pentru că, din motive pe care le-am evocat deja, publicul tinde tot mai mult să se amestece în societăți în care multe dintre diferitele existențe se estompează odată cu progresul instruirii și informării. Apoi pentru că marii vectori ai culturii de masă nu servesc în mod exclusiv drept suport al unei subculturi standardizate, supusă doar regulilor profitului.

Oricât de uimitoare ar fi evoluția din ultimele decenii a „peisajului audio-vizual” european, așa cum apare din programele supuse dictaturii măsurării nivelului de audiență („audimat”), nu totul este lipsit de valoare, deci de înlăturat, din producțiile care ar putea fi un formidabil mijloc de informare și de formare. De altfel sondajele pot confirma acest lucru. Frumosul serial despre Verdi prezentat de RAI, filmul lui Claude Lanzmann „Shoah” sau cel al lui Frederic Rossif „De la Nürnberg la Nürnberg”, prezentate de televiziunea franceză, au fost urmărite mai întâi în țările lor de origine, apoi de zeci de milioane de telespectatori din alte țări europene. Aceste succese arată că „micul ecran” poate să combine preocuparea pentru mărirea audienței cu grija pentru calitate, pentru imperativele educației și pentru respectul memoriei colective. În momentul în care continentul european

se pregătește să se angajeze într-o etapă decisivă pe drumul integrării popoarelor care îl compun, aceasta constituie o lecție la care merită să mediteze toți cei care doresc din suflet ca Europa să capete conștiința propriei sale identități.

Benzile desenate al căror succes a crescut continuu de la sfârșitul anilor 1960, nu sunt numai manifestarea unui snobism intelectual din anumite medii foarte moderniste, sau unul din semnele care anunță declinul scrisului. Acestea prezintă o suită de imagini de vis care poate fi de calitate sub semnătura italianului Ugo Pratt (*Corto Maltese*), sau în paginile revistei spaniole Madriz. Ele au influențat și asupra cinematografului (filme ca „Marele Albastru” sau „Nikita” de Jean-Luc Besson) și asupra artelor plastice și pot în același timp să vehiculeze mesaje politice subversive, ca *BD underground* din anii '70. Cu toate acestea, se întâmplă același lucru cu benzile desenate ca și cu televiziunea: se pot realiza lucruri bune dar și lucruri rele, iar dacă ne referim la comercializarea lor crescândă din ultimii ani în țări ca Franța, Italia și Germania, viitorul nu pare deloc încurajator.

O oarecare stagnare și în domeniul cântecului și al muzicii destinate nu unui cerc restrâns de inițiați – cum este cazul muzicii numite „contemporane” evocată mai înainte –, ci pe planul publicului. „Când jazzul este prezent, java se duce” spunea acum un sfert de secol un cântec de Claude Nougaro, popularizat de Yves Montand. Versul exprimă destul de bine schimbarea produsă în Europa în momentul în care „noul val” se impunea pe ecrane. Chiar dacă nu jazzul a fost cel care în fond s-a impus în locul serbărilor populare, pe sunete de acordeon și ale

cântecului de varietăți, o nouă formă comercială și hibridă a bluesului își face apariția și acaparează publicul: *rock and roll*-ul apărut în Statele Unite la mijlocul anilor '50, popularizat într-o formă originală de cântăreți ca Eddie Cochran și mai ales Elvis Presley. Jazzul a continuat totuși să pătrundă în Europa, modificându-și interpretarea și inspirația, făcându-le tot mai sofisticate, dar audiența sa este limitată la un mic număr de amatori aparținând mediilor înstărite și intelectuale. Astăzi, are „melomanii” săi, iar unele cântărețe de operă, ca americanca Jessie Norman acceptă să-și folosească vocea pentru a interpreta „spiritual” în fața publicului de pe bătrânul continent.

În schimb rockul își face în Europa o intrare răsunătoare în 1960, succesul său fiind asigurat de răspândirea tranzistorului și a discului. Muzică simplă și spontană, apărută în mediile populare, expresie, în versiunea sa britanică (Beatles și Rolling Stones) și europeană, a furiei de a trăi a unei generații tulburate de efectele contrastante ale dezvoltării apoi ale crizei, rockul a fost repede recuperat de principalii beneficiari ai succesului său, pentru ca în anii 1970 să se transforme într-un produs de consum industrializat a cărui putere exterioară asupra tinerilor prin intermediul mass-mediei și al financiarilor *show business*-ul nu este perceput întotdeauna de aceștia.

Cu toate acestea, rockul nu poate fi redus doar la acest aspect comercial și de manipulare. El este în același timp un limbaj care trece dincolo de frontierele politice și culturale, expresia unei nevoi de a comunica și de a fi într-o perfectă uniune de idei și sentimente în cadrul unui grup, ca și un

mijloc al noilor generații de a-și etala o serie de valori: nu antiamericanismul din anii '60, când tinerii contestatari europeni și idoli lor își alăturau vocile celor ale lui Jimmy Hendryx, Joan Baez și Bob Dylan, ci pacea, fraternitatea, dragostea pentru natură, respingerea marginalizării și a rasismului. Deși el poate servi și ca suport al unei contraculturi bazate chiar pe negarea acestor valori, așa cum aceasta se manifestă de exemplu prin contestarea profund instigatoare a unor grupuri *punks* sau altele ca grupul Bazooka, care nu ezită să exprime în tematica lor îndemnul la crimă și antisemitism.

Rămâne cea de a „șaptea artă” care a cunoscut probabil apogeul în cursul celor două decenii de după al doilea conflict mondial. Timp de vreo zece ani, cinematograful a trebuit să se bată cu hotărâre pentru a-și recuceri pozițiile pe propria-i piață, în fața unei concurențe americane care beneficia de avantajele financiare și tehnice ale marilor firme hollywoodiene, de înalta lor tehnicitate, de calitatea produselor lor (puțin știrbită totuși de efectele distrugătoare ale maccarthysmului (Mccarthy – senator republican care în anii '50 a dus o campanie anticomunistă virulentă) și de asemenea de dominația politico-economică a Washingtonului prin acorduri comerciale (în Franța acordurile Blum/Byrnes) care stipulau o cotă minimă de proiecție a filmelor americane. Totuși cinematografia europeană a reușit să câștige bătălia și să-și impună propriile sale modele naționale, chiar „europene” prin intermediul coproducțiilor (franco-italiene, franco-britanice, italo-germane etc.).

Marele câștigător al acestei confruntări a fost

cinematograful italian, *mai ales prin calitate*, chiar dacă nu întotdeauna prin eficacitatea comercială. Aici, valul producțiilor „made in USA” nu i-a împiedicat pe realizatorii de mare talent, a căror formație și ale căror opere s-au realizat în perioada fascismului, dar la „periferia” acestuia și adesea împotriva lui, să dea naștere unei cinematografii noi, rupte total de universul purificat și conformist al „telefoanelor albe”, ca și de producțiile emfatice de inspirație fascistă. Cu toate că temele sale sociale și orientarea sa politică sunt clar orientate spre stânga, acest curent neorealist, rezultat al unei îndelungi maturizări accelerate de război, nu se inspiră totuși din „realismul socialist” așa cum a fost conceput de Jdanov și chiar dacă există influențe din cinematograful sovietic, acestea vin de la un Eisenstein și de la un Pudovkin. Filmul realist și populist al literaturii italiene contemporane a avut și el un rol important. Cu toate acestea, temele ilustrate de cineasții școlii neorealiste, mizeria orașului, delincvența, violentele opoziții dintre grupurile sociale antagoniste, exploatarea populației rurale, Rezistența, se înscriu într-un militantism politic care se apropie de cel al Partidului Comunist din care mulți producători fac sau vor face parte. Printre operele care vor deveni clasice și care de la început au fost considerate astfel de critica internațională, trebuie citate „Sciuscia” (1946) și „Hoțul de biciclete” (1948), de Vittorio de Sica, „Pământul se cutremură” de Luchino Visconti, „Roma, oraș deschis” (1945) și „Paşa” de Roberto Rossellini, „Orez amar” (1949) de Giuseppe de Santis, „Anii dificili” de Luigi Zampa, „La Strada” (1954) și „Noaptea Cabiriei”

(1956) de Federico Fellini. Până la începutul anilor '60 când „marele public“ european le va descoperi, nu aceste producții vor aduna totuși cel mai mare număr de spectatori.

În Franța, în anii '50, când se vizionează multe filme americane, dar care potrivit sondajelor sunt apreciate ca mediocre, filmul neorealist creează puține opere semnificative („Zori de ziuă“ de Louis Daquin și „Antoine și Antoinette“ de Jacques Becker fac excepție în două genuri care rămân foarte diferite). Rezistența față de modelele de dincolo de Atlantic are aici sprijinul unei tradiții și al unei experiențe care continuă fără mari modificări cinematograful anilor '30 și pe cel din timpul Ocupației. Filmele „roze“ (în stilul lui Berthomieu) sau cele „negre“ (în maniera lui Yves Allegret sau Marcel Carné), comedii vesele sau dramatice (René Clair, René Clément) filme istorice recreative (seria „Caroline chérie“ cu „sex simbolul“ epocii, Martine Carol) sau instructive (cu lungi plimbări în timp filmate de Sacha Guitry), filme poetice (Jean Cocteau), filme tematice (André Cayatte) etc., se îndepărtează puțin de formele clasice și nu constituie un eveniment decât când afectează morala tradițională ca „Manon“ de Henri-Georges Clouzot, sau „Cu diavolul în corp“ de Claude Autant-Lara.

Nimic nu ilustrează aici vreo influență vizibilă a modelelor hollywoodiene. Henri Verneuil și Jean-Pierre Melville sunt încă la începuturi, iar realizatorii care riscă să facă *thrilleruri* în stil francez, ca Jacques Becker în 1954 cu „Nu vă atingeți de mălai („bani“ în argou)“ au mare grijă să nu-și dezrădăcineze publicul: decorul, limbajul,

aspectul personajelor rămân cele din Parisul „vagabonzilor“.

Astfel, după război, cinematografele naționale renasc, fiecare având propria sa identitate, stilul său, temele sale de predilecție, puțin tributare modelului american. Acest lucru este de la sine înțeles pentru cinematograful sovietic, supus constrângerii jdanoviste și imperativelor propagandei, ceea ce nu-l împiedică totuși să dea câteva opere de valoare. Același lucru este valabil și pentru cinematograful britanic care dovedește mai mult decât celelalte, dacă se ține cont de înrudirea lingvistică, că influența americană este destul de limitată. Și acesta rămâne fidel tradițiilor de dinainte de război, cu comediiile lui Robert Hamer („Noblesse oblige“, 1946) și ale lui MacKandrick („Whisky cât încap“, 1950) și cu primele capodopere ale lui David Lean („Întâlnire scurtă“, 1945, „Marile speranțe“, 1956).

Abia între anii 1950 și 1960 se produce marea cotitură din cinematograful european de după război. În Franța, aceasta se produce într-un moment în care se conjugă efectele dezvoltării, ale stabilizării politice și ale războiului din Algeria care vor da naștere fenomenului „noului val“, punct terminus al gândirii critice inițiată încă de la începutul anilor '50 de mica echipă reunită în jurul revistei *Cahiers du cinéma*. Reacție împotriva comercializării producției cinematografice, urmărind să înlocuiască producțiile industriale, standardizate și doar recreative, care par să devină învingătoare în societatea de consum, cu un „cinecinegraf de autor“ realizat cu bugete foarte mici. Opere ca „Frumosul Serge“ de Claude Chabrol

(1958), „Cele 400 de lovituri” de François Truffaut (1959), „Cu sufletul la gură” de Jean-Luc Godard (1960) inaugurează această revoluție a celei de a „șaptea arte”, ilustrată și prin nume ca Alain Resnais („Hiroșima dragostea mea”, 1959), Eric Rohmer („Zodia leului”, 1960), Louis Malle („Amanții”, 1959), Jacques Rivette („Parisul este al nostru”, 1961) etc.

Astfel, tânărul cinematograful francez va influența o bună parte a cinematografului europene, fie că este vorba de Polonia cu Andrzej Wajda și cu debutul lui Roman Polanski, de Belgia cu André Delvaux, de Ungaria cu Jancso („Cei fără speranță”, 1966), de Cehoslovacia cu Școala de la Praga (Milos Forman, Vera Chytilova etc.), iar mai târziu de Elveția cu realizatori ca Alain Tanner („Charles mort sau viu”, 1969) și Claude Goretta.

În cursul aceleiași perioade, alte cinematografe europene își urmează propriul drum, uneori destul de restrâns, ca în Spania cu Louis Buñuel, J.A. Bardem, L.G. Berlanga, Carlos Saurer, sau din contră larg deschis spre lumea exterioară dar în același timp puternic ancorat în tradiția culturală proprie, ca în Suedia cu Ingmar Bergman. Cât despre cinematograful italian, acesta cunoaște epoca sa de aur în timpul anilor '60 și în cea mai mare parte a deceniului următor. Continuând curentul neorealist, dar folosind adesea mijloace foarte diferite, realizatori ca Fellini („La dolce vita”, 1960, „Roma”, 1972), Visconti („Rocco și frații săi”, 1960, „Ghepardul”, 1963, „Osândiții”, 1970), Michelangelo Antonioni („Noaptea”, 1962, „Blow up”, 1967), Francesco Rosi („Jos mâinile de pe oraș”, 1963, „Afacerea Mattei”, 1971), Bernardo

Bertolucci („Înainte de Revoluție“, 1964), Pier Paolo Pasolini („Teorema“, 1968), Marco Bellocchio, Ermanno Olmi, iar puțin mai târziu Luigi Comencini, Ettore Scola, frații Taviani etc., se consacră ilustrării globale a tuturor problemelor din epoca actuală.

Ultimii ani sunt marcați așa cum am văzut de efectele crizei, de costul tot mai ridicat al producției cinematografice care îi constrânge pe industriașii din cea de „a șaptea artă“ și pe creatori să dea întâietate criteriilor rentabilității și de concurența televiziunii. Rezultă de aici în producția curentă, o standardizare a producțiilor și o scădere generală a calității care rămân totuși relative. În cinema are loc același fenomen ca și în literatură. Capodoperele trecutului nu trebuie să ne lase să uităm că ele reprezintă în memoria noastră colectivă o parte dintr-un tot imens al unui continent afectat de producții mediocre și care nu pot fi date niciodată uitării. Cinematograful francez al anilor '30, cel italian de după război, chiar cinematograful american din epoca de aur a Hollywoodului nu se pot sustrage acestei reguli. Cinematografia pe care europenii o consumă de cincisprezece ani încoace nu este din punct de vedere statistic nici mai bună, nici mai rea. Producțiile mediocre ale seriei B aduc cele mai mari profituri ca și acum treizeci sau patruzeci de ani. Capodoperele sunt poate mai puțin numeroase de când câțiva giganți ca Truffaut, Visconti, Tarkovski, Bergman au dispărut sau au renunțat la această artă. Dar mulți alții și-au păstrat intactă capacitatea lor creatoare și inovatoare, mai ales, orice ar gândi veșnicii denigratori ai epocii actuale, există o echipă care a preluat ștafeta și

lucrează în mod diferit, trăiește în ritmul epocii sale și nu consideră televiziunea ca un rău absolut. În Franța, cinești ca Maurice Pialat, Bertrand Tavernier, Jean-Charles Tacchela, Eric Rohmer și alții, sunt departe de a epuiza sursele de inspirație, în timp ce un „tânăr cinematograful” francez începe să se afirme prin reprezentanți care se numesc Luc Besson, André Téchiné, Jacques Doillon, Jean-Jacques Beineix. În Anglia, ca și în alte părți, sălile se închid, societățile de producție au mari probleme, dar aici televiziunea este cea care a venit în ajutorul celei de a „șaptea arte” (*Channel four* a pus bazele unei case de producție proprii care face aproape douăzeci de filme), stopând exodul producătorilor spre Statele Unite și provocând chiar reîntoarcerea unora ca John Boorman („Speranță și glorie”). Și aici, o nouă generație începe să se afirme cu Stephen Frears, Richard Eyre, Peter Greenaway, David Hare.

Afectată în mod deosebit de concurența televiziunii și de criză, cinematografia italiană pare a fi mai lovită decât altele, apariția câtorva noi realizatori de talent ca Moretti și Tornatore neputând compensa pierderea marilor nume (Visconti, Petri, Pasolini), dar ultimele opere ale lui Scola, Rosi, ale fraților Taviani dovedesc existența la acești autori a unei vitalități comunicative. În sfârșit, revenirea la democrație în majoritatea țărilor europene nu poate decât să favorizeze dezvoltarea tinerelor cinematografe care în Vest (Spania, Germania) cât și Est (Polonia, Ungaria, Cehoslovacia) începuseră deja să-și manifeste existența sub apăsarea dictaturilor. Pe marele sau pe micul ecran, opera cinematografică este

stimulată să circule din ce în ce mai mult în spațiul european, favorizând cunoașterea reciprocă a locuitorilor bătrânului continent, deci mixajul culturilor și odată cu aceste conștiințe de a fi proprietarii unui patrimoniu comun.

Concluzii

La capătul unei istorii cel puțin milenare, Europa de la sfârșitul secolului XX este oare pe cale să treacă de la statutul unei simple denumiri geografice la cel de entitate politică și culturală? Foarte multe indicii acreditează această teză.

La sfârșitul unui secol marcat pe bătrânul continent de o luptă îndârjită între modelele politice totalitare și democrația liberală, destrămarea internă a blocului comunist din Europa de Est, care s-a produs după prăbușirea și discreditația regimurilor fasciste, fac, ca pentru prima oară în istoria sa, Europa să vadă toate popoarele care o compun afirmându-se într-o majoritate zdrobitoare apartenența comună la aceleași valori: statul de drept, libertatea, drepturile omului. Și mai mult decât atât, ele aspiră pe baza acestor convergențe culturale la o apropiere tot mai mare. De altfel, căile și mijloacele pentru realizarea acestui deziderat există.

De-a lungul secolelor și al confruntărilor care le-au marcat, bătrâna Europă descoperă că dincolo de diferențele de limbă și de obiceiuri, populațiile sale sunt tributare unei civilizații comune care, de la îndepărtatul trecut greco-roman la o revoluție industrială mai mult sau mai puțin precocă, trecând prin creștinism (roman sau bizantin), prin modelele artistice ale Evului Mediu, ale Renașterii, Barocului sau Clasicismului, prin influența Revoluției franceze

sau a principiilor naționale, o privesc în mod direct și în întregime. Altfel spus, ea capătă conștiința existenței unei identități europene, regăsind astfel o realitate înscrisă în însăși istoria ei. Nu am văzut oare înflorind în Evul Mediu o Europă a ordinelor religioase sau a universităților, o Europă a negustorilor, a savanților sau a filozofilor din secolele XVI și XVII, în sfârșit, o Europă cosmopolită a gânditorilor din secolul al XVIII-lea? Se va obiecta că este vorba de grupuri minoritare de o importanță secundară în raport cu populațiile tributare culturilor naționale sau provinciale care constituie un puternic element de coeziune și care poate respinge tot ce e străin. Fără îndoială, ar fi absurd ca doar de dragul demonstrației să negăm importanța acestor culturi naționale, profund înrădăcinate și a căror diversitate constituie bogăția Europei. Dar cine nu vede dincolo de incontestabilele diferențe, punctele comune, elementele care le apropie, liniile de forță pe care este suficient să le pui în evidență pentru ca acestea să apară în plină lumină? În plus, caracterul instantaneu al mijloacelor de informare actuale care face ca un eveniment ce are loc la Moscova să fie trăit în direct în Occident provocând o vie emoție nu poate decât să accentueze ca și valorile și modurile de viață atât de apropiate, elementele constitutive ale identității europene care reprezintă cu totul altceva decât o ipotetică și nedorită standardizare.

Căci dacă există o bază care permite Europei să se îndrepte spre o entitate reală, există și un proces care face posibilă atingerea acestui țel. Până la începutul timpurilor moderne, Europa a trăit din nostalgia unității pierdute. Realizată doar parțial de

Imperiul Roman, în cadrul unei arii geografice mediteraneene, unitatea, bazată pe realizarea unei entități politice și culturale este fără îndoială mai mult un mit decât o realitate. Până la urnă, dincolo de fărâmițarea feudală apoi națională, acest vis a fost continuat cu obstinație de pontifi romani în jurul ideii creștine, de Carol cel Mare și de Otto stimulați de țelul reînstaurării autorității imperiale și de Carol Quintul care urmărea apărarea catolicismului roman. Victoria statelor naționale din secolul XVI-lea pare să pună capăt acestor idealuri. De acum înainte, tentativele hegemonice în jurul unei națiuni-călăuză, întruchipând un proiect ideologic unificator câștigă teren în fața ideii de restaurare a visului imperial. Spania lui Filip al II-lea, Franța din timpul Revoluției și cea napoleoniană („Marea Națiune”), Germania lui Hitler vor încerca rând pe rând aceeași experiență fără să obțină alt rezultat decât să stimuleze sentimentul național ce se opune proiectului lor. Noile căi care se deschid după cel de al doilea război mondial sunt total diferite. Înlăturând marile proiecte ideologice în numele simplei constatări a existenței unei solidarități a popoarelor de pe continent în fața dramelor trăite în timpul războaielor, dar și în fața celor care le amenință încă în confruntarea dintre cele două blocuri și respingând orice hegemonie națională, țările de pe bătrânul continent se vor strădui să găsească drumul care să le permită o conciliere între intensitatea sentimentelor naționale și solidaritatea absolut necesară statelor europene, menite să acționeze împreună sau să se prăbușească împreună. Se consideră de comun acord că istoria

construcției europene de la sfârșitul celui de al doilea război mondial încoace nu are nimic exaltant, că este făcută mai mult din decepții, din crize, din blocaje și din proteste decât din victorii sau realizări spectaculoase. Ceea ce înseamnă că nu există poate altă cale pentru viitorul Europei: reticențele și refuzurile viscerale trebuie în ultimă instanță să cedeze în fața necesității. Până la urmă tabloul are umbrele sale, iar mersul înainte al Europei poate fi împiedicat de reaparitia naționalismelor care ies la lumină în țările scăpate de sub dominația comunistă și în mai mică măsură în țările din Europa de Vest. Oare prăbușirea comunismului ne-a făcut să ne întoarcem, așa cum unii au afirmat-o, în lumea secolului al XIX-lea când exacerbară conflictelor naționale a generat tensiuni al căror rezultat a fost în multe privințe primul război mondial?

Reaparitia naționalităților în Europa este o realitate pe care nimeni nu se gândește să o conteste. Trebuie să admitem că aceasta este plină de pericole cum sunt tentația național-populistă, confruntările etnice localizate și revendicările teritoriale. Să admitem chiar că aceste pericole pot alimenta în vechile națiuni industrializate din vestul european, idei naționaliste perimate care nu au neapărat nevoie de acestea pentru a se manifesta, dar care pot fi până la urmă reînșuflețite sub influența lor. Suntem deci totuși pe cale de a ne reîntoarce în punctul de plecare din 1815, 1914, sau 1939?

Evoluția frontierelor în Europa Centrală

Europa din timpul marilor imperii s-a schimbat, iar perioada „concertului” pe patru, pe cinci sau pe șase voci gândește în termenii echilibrului puterilor și ai spațiului vital. Destinderea din Europa de Est înlocuiește enormul bloc constituit de URSS și de sateliții acesteia, cu un stat micșorat pe toate planurile, inclusiv cel militar și cu o nebuloasă de mici „actori” (mici state naționale) a căror principală revendicare este cea a democrației. Și în fața acestui imperiu comunist ruinat, nu mai există ca în 1914 și 1939, mai mulți candidați la hegemonia continentală sau planetară care se pregătesc să se sfâșie unii pe alții, ci ceva ce încearcă să capete o formă cu prețul unor dificultăți, șovăieli și chiar al unei întoarceri în trecut. Se va spune că Europa celor Doisprezece nu este încă decât o „mare piață” ce funcționează și o

metaforă și într-o oarecare măsură acesta este adevărul. Dar acest lucru nu înseamnă totuși foarte mult dacă comparăm situația actuală cu cea de după război? Dacă ne gândim că în ciuda ezitărilor și a bătăliilor tardive, libera circulație a oamenilor, a ideilor și a capitalurilor în interiorul spațiului creat de CEE este pe cale de a deveni o realitate, că uniunea monetară a progresat în ultimii doi ani mai mult decât în perioada dintre Tratatul de la Roma până astăzi, că mai mult de jumătate din europeni sunt acum de acord cu crearea până în 1992 a unei Uniuni Politice Europene dotată cu un guvern răspunzător în fața Parlamentului European (mai mult de trei sferturi din populație dacă se ia în considerare Italia, Franța, Spania, Portugalia, Grecia, Irlanda și țările Beneluxului) și că an de an confruntată cu o serie de evenimente internaționale de care depinde viitorul ei și al popoarelor sale (războiul din Golf, de exemplu), Europa începe să vorbească pe o singură voce, ne mai putem îndoi de drumul pe care l-a parcurs?

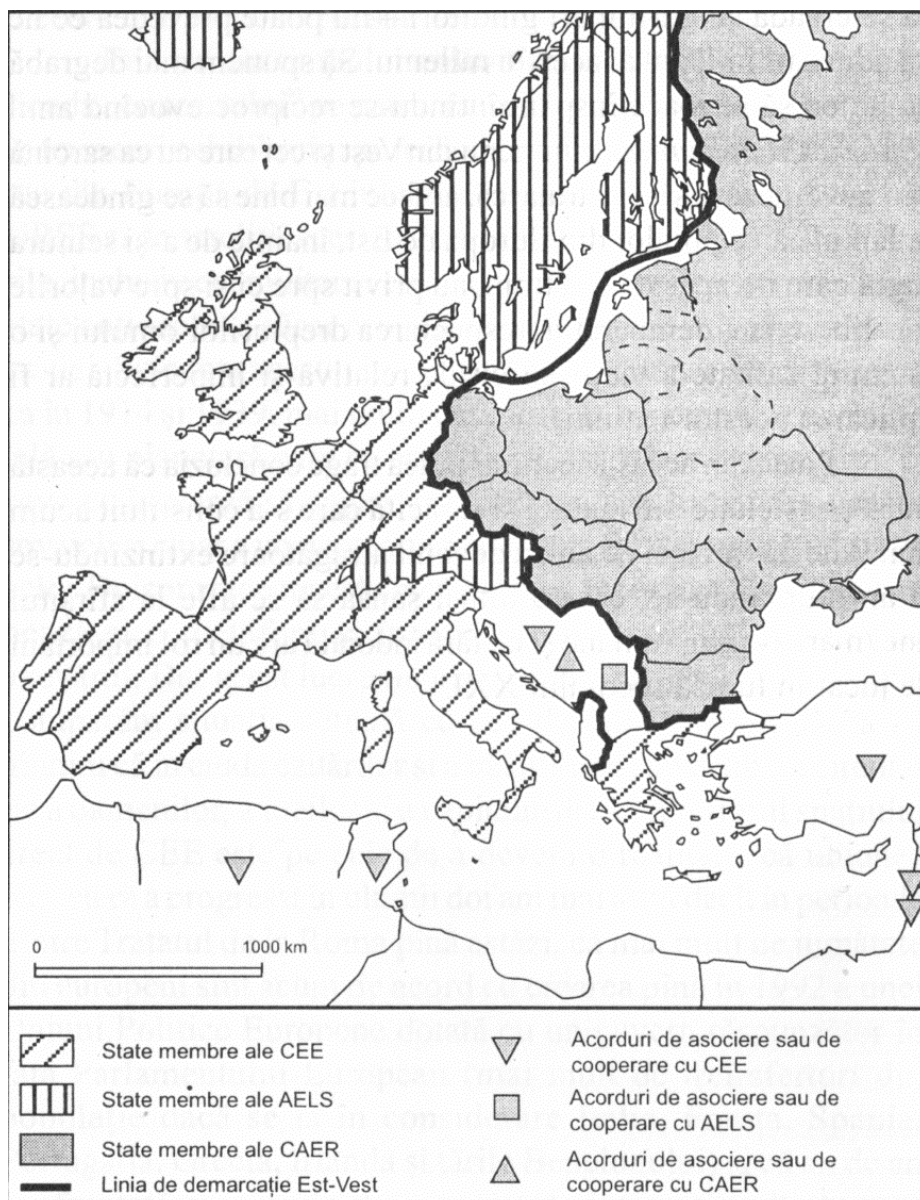
Este adevărat că Statele Unite ale Europei, dacă prin acest termen se înțelege o federație de state (și nu o simplă confederație) guvernată de o autoritate supranațională, nu constituie o realitate prea apropiată, iar evenimentele istorice sunt de așa natură încât – poate doar profeții Janus care continuă să se creadă singurii mari gânditori – nu poate prevedea ce ne vor aduce ultimii ani ai acestui mileniu. Să spunem mai degrabă că în loc să se joace înspăimântându-se reciproc evocând anul 1914 sau *Mitteleuropa*, europenii din Vest și cei care au ca sarcină să-i guverneze și să-i instruiască, ar face mai bine să se gândească la faptul că vecinii

lor din Europa de Est, înainte de a-și scutura jugul care i-a apăsât atâta timp, au privit spre ei și spre valorile lor: libertatea, democrația, respectarea drepturilor omului și o anumită calitate a vieții, oricât de relativă și imperfectă ar fi aplicarea acestor națiuni.

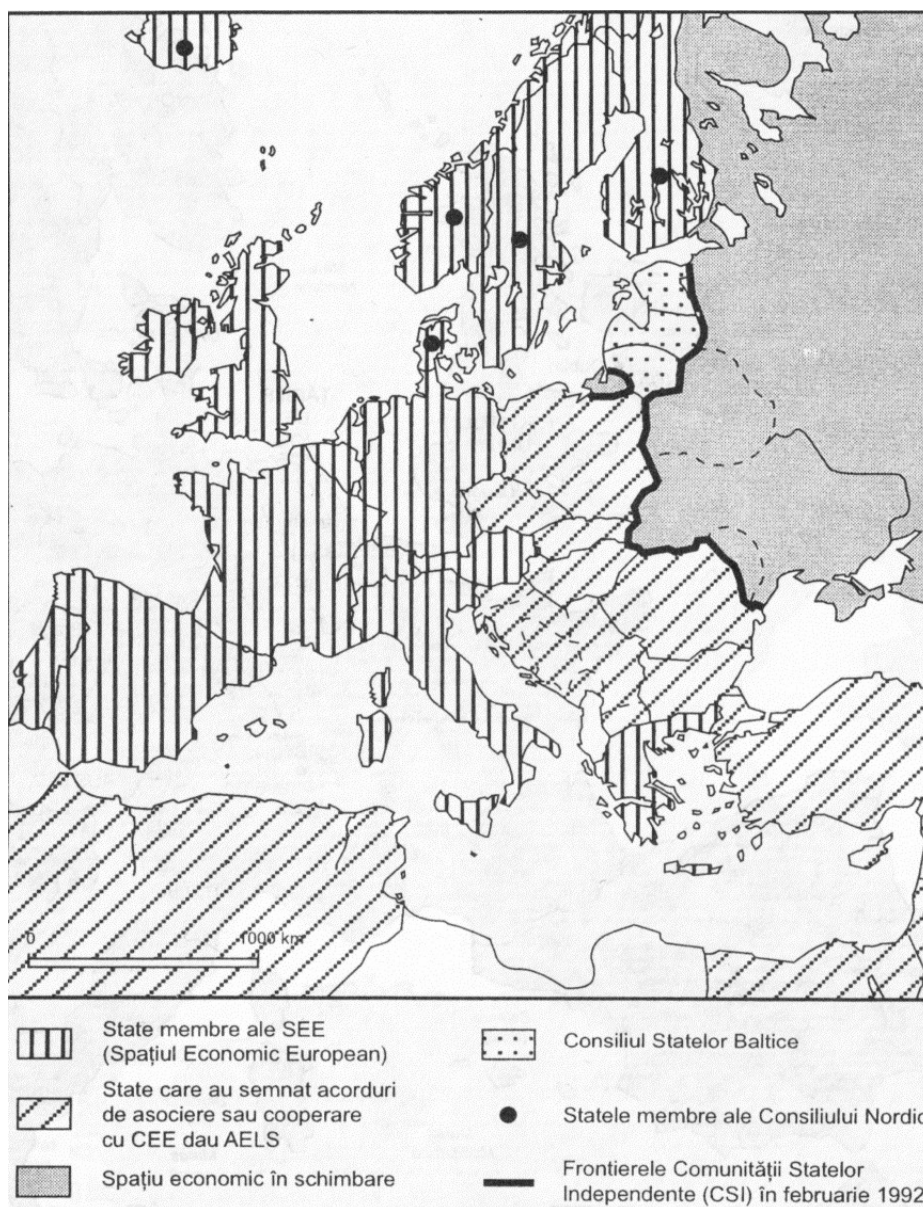
Poate din această lecție ar putea trage concluzia că această mică constelație înfrigurată și sărăcită care s-a constituit acum mai bine de treizeci de ani a devenit atrăgătoare, extinzându-se și aprofundându-se, că are totuși șansa să se afle la sfârșitul unei mari aventuri umane și că fără îndoială are un rol important de jucat în lumea secolului XXI.

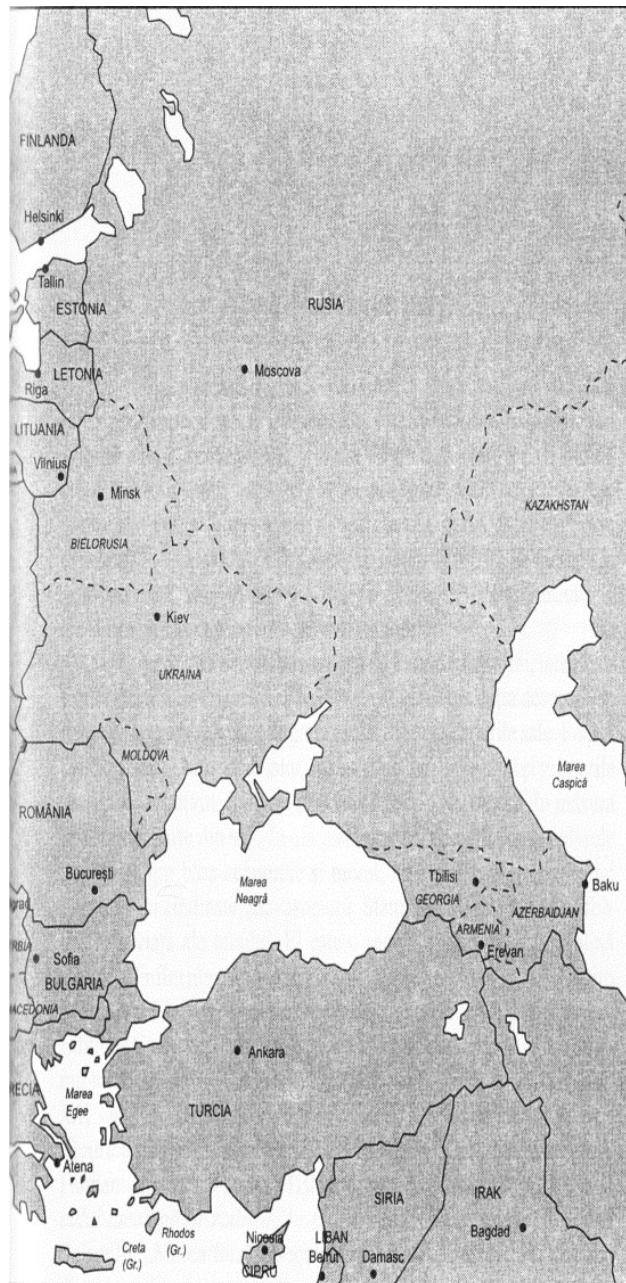
Evoluția frontierelor în Europa Centrală

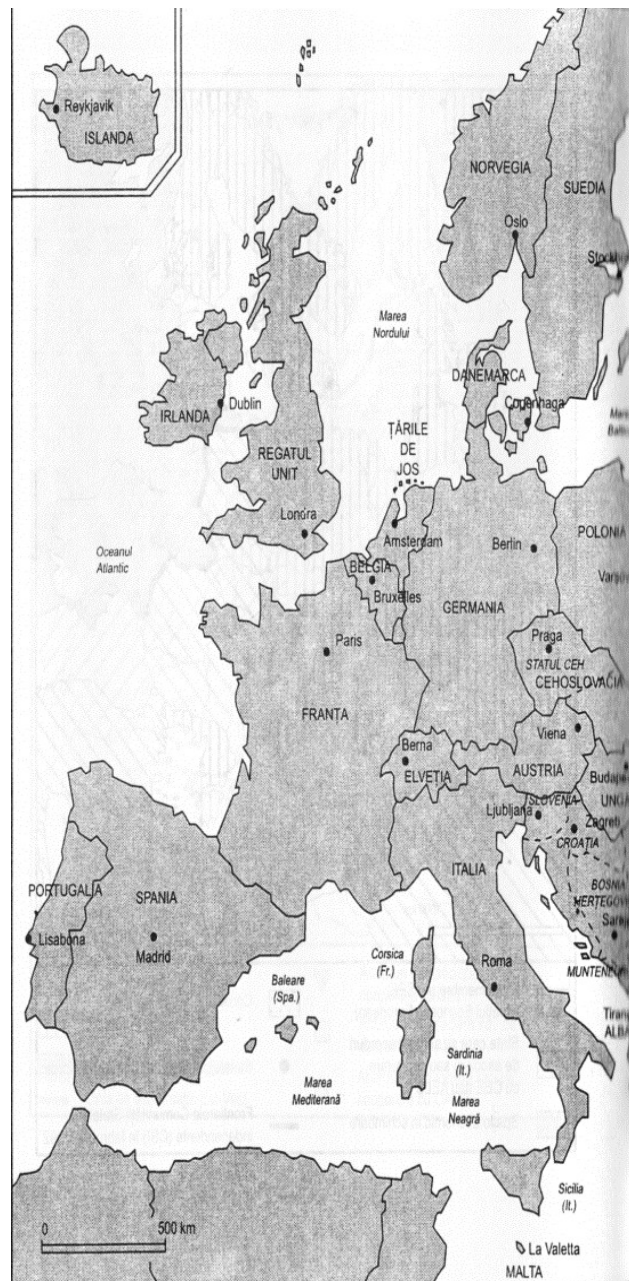

1988: Cele două Europe

1992: Noul spațiu economic european

Europa în 1992

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Europa interbelică
- Apogeul și prăbușirea Europei hitleriste
- Europa în timpul „Războiului Rece”
- Europa de Est (între anii ‘50-’70)
- Spre Europa statelor independente
- Civilizația europeană la sfârșit de mileniu

¹⁶² Apărarea și ilustrarea limbii franceze, (n. trad.)

¹⁶³ Francion este eroul principal din „Le Franciade”, poem epic neterminat al lui Ronsard, care se inspira din „Eneida”.

¹⁶⁴ Arminius erou național la germani a fost comandant militar. Este întâlnit în Germania și sub numele de Herman; el devine erou prin distrugerea legiunilor romane, conduse de Varus, în anul 9 d. Hr.

¹⁶⁵ Camera în care papa semna bulele pontificale, (n. trad.)

¹⁶⁶ „Indulgențe” practică religioasă introdusă de Biserica catolică; constă în iertarea de păcate, acordată credincioșilor de preoți, în schimbul unei sume de bani. Vânzarea de indulgențe va da naștere unui conflict, la începutul secolului al XVI-lea, între două ordine religioase, augustinii și dominicanii, de unde va izbucni Reforma.

¹⁶⁷ „Confesiunea de la Augsburg” formular celebru redactat de Melanchton, ce conține 28 de articole despre profesia de credință a luteranilor. Ea a fost prezentată Dietei de la Augsburg în 1530.

¹⁶⁸ Zelanda provincie din Țările de Jos, compusă aproape în întregime din insule.

¹⁶⁹ „Capucinii” (din ital. „capucino”) ordin religios al Sf. Francisc.

„Theatinii” ordin religios, fondat în secolul al XVI-lea de Gaetano de Tiene și Pietro Caraffa, episcop de Theato, azi Chieti.

„Barnabiți” ordin religios al clericilor, organizați conform ordinelor stabilite de Sf. Petru.

¹⁷⁰ „Camp du Drap d’or” - nume dat câmpiei situate între Guines și Ardres (Pas-de-Calais), unde s-au întâlnit François I și Henric al VIII-lea. (n. trad.)

¹⁷¹ „Echilibru european” este supranumele ce se dă sistemului politic, care pretinde a asigura pacea, prin menținerea echilibrului între marile state europene.

¹⁷² În secolul al XVI-lea, Imperiul Otoman ajunge la maxima sa dezvoltare. După ce ocupă statele din Balcani, otomanii se îndreaptă spre Europa Centrală odată cu ocuparea Belgradului, în 1521. Înfrângerea maghiarilor la Mohacs (1526) și transformarea

unei părți a Ungariei în pașalâc (1541) vor deschide calea otomanilor către Europa. În acest context, se modifică și statutul internațional al țărilor române, întrucât Moldova, Țara Românească și Transilvania trec sub directă dominație politică și economică a imperiului Otoman. (Vezi Vlad Georgescu, *Istoria Românilor*, ediția a III-lea, Humanitas, București, 1992, pp. 61-62).

¹⁷³ „Liga de la Smalkalde” este încheiată între prinții protestanți și Franța, împotriva lui Carol Quintul, în 1530.

¹⁷⁴ „Sinodul de la Tyrol”, în Italia, unde între 1545 și 1563 a avut loc un celebru conciliu ecumenic; aici a fost hotărâtă reforma generală în biserica catolică în fața protestantismului.

¹⁷⁵ Tratatul de la Cateau-Cambresis este un tratat de pace, încheiat între Henric al II-lea al Franței și Filip al II-lea al Spaniei (1559); el pune capăt războaielor din Italia și dădea Franței trei episcopate: Metz, Toul, Verdun. (Fr. Braudel, *Mediterraneană și lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, ed. Meridiane, București, 1985, p. 237-241).

¹⁷⁶ „Stathouder” titlu dat la început guvernatorilor Țărilor de Jos, aflate sub dominație austriacă, apoi șefului Republicii Provinciilor Unite.

¹⁷⁷ „Rege Preacreștin” („Le roi Tres Chretien”); (lat. „rex”) nume dat regelui Franței.

¹⁷⁸ Se cunosc în istorie un număr mare de ligi, dar luat în mod absolut, cuvântul „ligă” desemnează prin excelență ceea ce se alcătua în Franța secolului al XVI-lea. Această ligă a fost o confederație a partidelor catolice, fondată de către ducele de Guise, în 1576, cu scopul aparent de a apăra religia catolică, dar în realitate pentru a-l răsturna pe Henric al III-lea (rege al Franței între 1574-1589) și așezarea familiei Guise, conducătoarea Ligii, pe tronul Franței. Henric al IV-lea (1589-1610) înțelege că renegarea calvinismului va duce la sfârșitul ligii, deja pierdută în fața opiniei publice, datorită alianței cu Filip al II-lea, regele Spaniei.

¹⁷⁹ Termenul „catolic” (gr. „katholikos” universal) are accepțiunea

de universalitate, însă el cuprinde doar creștinii din partea apuseană a Europei. Acest termen se folosește, de obicei, în opoziție cu cel de „ortodox” (gr. „orthos” drept; „doxa” opinie sau cale) care-i cuprinde pe creștinii din răsăritul Europei.

¹⁸⁰ „Frona” nume dat războiului civil ce a avut loc în Franța în timpul minoratului lui Ludovic al XIV-lea, între partidul de la Curte (Ana de Austria și Mazarin) și Parlament (1648-1653). Originea acestui cuvânt vine de la jocul „fronda” cu care se amuzau copiii din această epocă, în șanțurile Parisului. Poliția a interzis aceste amuzamente, însă copiii au rezistat în mod frecvent autorităților. Un glumeț a comparat pe adversarii lui Mazarin cu acești „frondori”. Aluzia a fost găsită potrivită, astfel încât cuvântul rămâne. Frona, cauzată îndeosebi de politica financiară a lui Mazarin, cuprinde două faze. Prima, denumită „Frona parlamentară” în cadrul căreia Parlamentul joacă rolul principal, fiind aliat lui Condé și cardinalului de Retz. Incidente mai notabile au fost arestarea consilierului Broussel, ridicarea baricadelor de către populația Parisului și retragerea Curții la Saint-Germaine. În a doua fază, denumită „Tânăra frondă” sau „Frona prinților”, Condé, Beaufort și Madame de Longueville, cu sprijin secret din partea Spaniei, angajează o veritabilă campanie împotriva trupelor regale conduse de Turenne. (*Nouveau Petit Larousse*, dictionnaire encyclopédique, publié sous la direction de Claude Ange, Paris, 1933, p. 1397).

¹⁸¹ „Puritani” - sectă presbiteriană din Anglia ce pretinde atașarea mai fidelă decât a altora la Cartea Sfântă (Biblia). Constanta lor tensiune morală va degenera într-un rigorism cumplit. Revoluția din 1648 a fost aproape în totalitate opera puritanilor, care se confundă în timpul acțiunii cu parlamentarii. Persecuțiile Stuartilor au obligat un mare număr de partizani ai puritanismului să emigreze, în special în America.

¹⁸² Termenul „papism” este folosit de protestanții englezi pentru a desemna Biserica romană.

¹⁸³ La asediul Vienei participă și țările române care promovează o politică antiotomană. Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești (1678-1688), alături de Gheorghe Duca, pentru a treia oară domn al Moldovei (1678-1683) și Mihai Apafi, principele Transilvaniei, au mijlocit mișcările trupelor austriece și circulația emisarilor Habsburgilor. (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 68).

¹⁸⁴ „Jansenismul” vine de la numele lui Jansenius, teolog olandez, episcop de Ypres (1585-1638). Doctrinile lui Jansenius tind spre liberul arbitru al omului și predestinare și se bazează pe doctrinele Sf. Augustin. El a fost combătut de iezuiți și condamnat de papa Urban al VIII-lea. Mănăstirea Port-Royal, în pofida persecuțiilor lui Ludovic al XIV-lea, a fost pentru lung timp principalul refugiu al doctrinei janseniste. După distrugerea mănăstirii, jansenismul a fost din nou condamnat de papă, în bula numită „Unigenitus” (1713), a cărei acceptare a fost impusă tuturor sub pedeapsa refuzării sacramentelor. Jansenismul rezistă în Franța până la jumătatea secolului al XVIII-lea.

¹⁸⁵ „Quietismul” (lat. „quies” liniște, răgaz) este o doctrină mistică, ce constă în dragostea față de Dumnezeu, fără lucrări exterioare (inactivitatea sufletului). A avut reprezentanți în toate epocile istorice; cel mai cunoscut reprezentant al său a fost spaniolul Molinos care, după jumătatea secolului al XVII-lea, publică o carte ascetică, idealizată în așa măsură, încât devine inexplicabilă. În Franța, celebra doamnă Guyon adoptă ideile lui Molinos și scrie despre quietism. Fenelon, în „Explication des maximes des saints”, aprobă această doctrină, lucrarea sa fiind repede atacată de Bossuet și cenzurată de papă (1699). Arhiepiscopul Cambrai se supune cu umilință și quietismul dispare aproape în totalitate. (*Nouveau Petit Larousse Illustré*, Paris, 1933, p. 1629).

¹⁸⁶ Regiune din vechea Franță, în departamentul Vaucluse, care a aparținut papilor, împreună cu orașul Avignon, din 1274 până în 1791. (n. trad.)

¹⁸⁷ Soldați de cavalerie, (n. trad.)

¹⁸⁸ „Camisards” protestanți din Cevennes, care se ridică la luptă după revocarea „Edictului de la Nantes” (1685); ei au acest nume, deoarece poartă o cămașă (în dialect „camiso”) pe deasupra costumelor; comandantul lor principal a fost Cavalier; au fost învinși de către Villar, mareșal al Franței.

¹⁸⁹ „Pacea de la Nimègue” tratat încheiat în 1678 între Franța și Germania și, în 1679, între Franța, Spania și Suedia. Franța obține Franche-Comté și mai multe teritorii în Flandra: Valenciennes, Condé, Cambre; ea va face din Ludovic al XIV-lea „arbitrul Europei”.

¹⁹⁰ „Liga de la Augsburg” a fost semnată împotriva lui Ludovic al XIV-lea, între Austria, Spania, Suedia și diferiți prinți germani. Această ligă a fost opera lui Wilhelm de Orania, care susține contra Franței un război de 9 ani, război încheiat prin pacea de la Rywick (1688-1697).

¹⁹¹ Frontieră naturală între două țări. (n. trad.)

¹⁹² Oratorian - membru al congregației „Oratoriului”, (n. trad.)

¹⁹³ Carol al XII-lea, regele Suediei este învins în 1709 la Poltava de către Petru cel Mare, după care se va refugia în Turcia. După încercarea nereușită de a reîncepe ostilitățile împotriva rușilor, cu ajutorul sultanului Ahmed al III-lea, Carol al XII-lea se reîntoarce în Suedia în 1715.

¹⁹⁴ Actul de mărturisire a credinței. (N. trad.)

¹⁹⁵ Termenul „cosmopolitism” (gr. „kosmos” lume și „politeis” cetate) este folosit pentru a desemna întregul, în acest caz unitatea Europei, trecând peste granițele politice existente în Evul Mediu.

¹⁹⁶ „Despotism luminat” (gr. „despotes” maestru; lat. „lumen” lumina). Despotul este suveranul ce guvernează arbitrar; în secolul al XVIII-lea însă, unii suverani adoptă filozofia Luminilor pentru a-și spori popularitatea și a-și consolida puterea.

¹⁹⁷ „Francmasoneria” este o societate secretă, răspândită în diverse colțuri ale globului, ai cărei membri se recunosc după diferite însemne. Francmasonii se consideră frați și trebuie să se

ajute oriunde s-ar afla, din orice nație ar face parte sau oricărei clase sociale ar aparține. Nu se admit persoane în acest ordin decât după anumite ceremonii de inițiere. Adepții jură să nu dezvăluie niciodată secretele societății. Unii au considerat că originea francmasoneriei ar trebui căutată în misterele Egiptului și Greciei. Alții au înaintat această origine până la construirea templului din Ierusalim, dând ca fondator pe Hiram, arhitect al acestui templu. Dar se consideră totuși că instituția masonică își datorează existența unei societăți a zidarilor, care în secolul al VIII-lea au călătorit în Europa și au construit biserici. Această societate a pierdut cu timpul caracterul primitiv. Persoane străine de această asociație (a constructorilor) au fost admise aici. Numele și instrumentele artei de a construi au fost păstrate, deși nu au rămas din vechea asociație decât spiritul de fraternitate. (Vezi G. Serbanesco, *Histoire de la Franc-maçonnerie universelle. Son rituel. Son symbolisme*, Ed. Demange, Tom III, 1966; *Nouveau Petit Larousse Illustré*, Paris, 1933).

¹⁹⁸ „Pragmatica Sancțiune” este dată în 1713 ca act oficial prin care împăratul Carol al VI-lea, în lipsa unui băiat care să-i succedă la tron, exclude succesiunea fiilor lui Iosif I, fratele său, și garantează coroana ficei sale, Maria Tereza.

¹⁹⁹ Este vorba de războiul ruso-austro-turc din 1736-1739, în urma căruia Rusia cucerește Azovul, Oceaovul și Hotinul și ocupă Moldova. Prin pacea de la Belgrad (1739), Rusia ia Azovul. Între 1768-1774 un nou conflict este deschis între Rusia și Turcia, timp în care Moldova și Țara Românească sunt ocupate de trupele țariste. Prin pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), Rusia inaugurează „protectoratul” asupra țărilor române. Cât privește provinciile românești, se constată o primă pierdere în 1718 când Oltenia este cedată la Passarowitz austriecilor, dar revine în 1739, la Belgrad. În 1775, o nouă desprindere teritorială are loc în favoarea austriecilor, și anume nordul Moldovei, numit Bucovina. (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 86).

²⁰⁰ „Republica batavă” nume ce îl poartă Țările de Jos, din 1795 până în 1806.

²⁰¹ Există un anume consens în a considera secolul XIX drept „secolul cel lung” al istoriei europene. Bineînțeles, segmentarea continuum-ului temporal în sute de ani este un simplu, imperfect, instrument didactic. Utilitatea sa nu e însă de pus la îndoială. Ce e de făcut, atunci, pentru a ieși dintr-o mecanică stupidă, dar care are meritul că plantează borne sigure în trecut la fiecare sută de ani? Păstrându-se în limitele acestei convenții – a cărei istorie, ea însăși, ar fi de retrasat -, specialiștii domeniului simt, totuși, nevoia de a-i conferi temeuri (mai) raționale. Ei sacrifică, astfel, precizia absolută în favoarea uneia relative, lărgind sau reducând secolele, după caz, în funcție de momentele de turnură ale devenirii societății. Iată de ce, Serge Bernstein și Pierre Milza, autorii prezentei *Istории a Europei*, ajunși la al patrulea volum al sintezei lor, îl dedică în întregime veacului XIX. Doar atât că, la fel ca alți colegi ai lor din Occident – de-ar fi să-l menționez aici doar pe Erich J. Hobsbawm, autor, și el, al unei sinteze istorice în mai multe volume, numai că universală – cei doi fixează limitele intervalului centenar în cauză la anul 1815, respectiv 1919. Faptele cuprinse de relatarea lor între Waterloo și Versailles, altfel spus, între două finaluri de confruntări armate uriașe le apar acestor experți suficient de semnificative pentru a umple un întreg volum, după ce primul alergase prin toată antichitatea, al doilea acoperise nouă secole, iar al treilea parcursese încă cinci. Nu e doar o chestiune de metodă, justificată de păstrarea, pe măsura avansului în timp, a tot mai multor mărturii ale epocilor ce și-au succedat una alteia, și nici o opțiune întemeiată pe... simpatie. Pe lângă esențiala importanță a secolului XIX pentru conturarea lumii în care azi trăim încă, rămâne de constatat un fapt legat direct de subiectul sintezei: veacul trecut a fost marele moment istoric al Europei. Nici înainte, nici după el, prestigiul civilizației și culturii bătrânului continent nu a cunoscut vreodată aceeași strălucire.

Purtat în cele patru zări de bărbatul alb, cutezător și adeseori agresiv crud, cu mustață în furculiță și caschetă colonială, acest duh al Europei, deopotrivă detestat și admirat pe celelalte continente a transformat întreaga lume a secolului în teatrul unei neasemuite aventuri, celebrate de opere literare (prin condeie de diverse mărimi, de la Karl May și Jules Verne până la Edgar Allan Poe, Al. Dumas-père și Emilio Salgari), creații muzicale faimoase (*Madama Butterfly*) și picturi celebre. Nu degeaba vorbea reputatul istoric al religiilor Joseph Mitsuo Kitagawa, în legătură cu experiența misionară europeană în Asia și Africa, mai curând despre un export al ideologiei europene decât de o tentativă de prozelitism creștin. Creștinismul n-ar fi fost decât veșmântul pe care l-ar fi îmbrăcat „europenismul” în tentativa sa de a se impune altor civilizații (*În căutarea unității. Istoria religioasă a omenirii*, București, Ed. Humanitas, 1994). Paradoxal, însă, exact în această clipă măreață a apogeului, Europa lua cunoștință mai curând de diversitatea decât de unitatea sa. Spiritul ei de aventură avea drept complement spiritul de competiție și dorința de subliniere a specificității etno-lingvistice și zonale. Nu e de mirare că epoca despre care vorbim e tocmai cea a gloriei duelurilor individuale, sagă a unui cod al onoarei și întreținut de orgoliu și irascibilitate. Și la fel de simptomatic e și interesul de-acum acut pentru creația populară, prevestit de Giambattista Vico, teoretizat de Herder, speculat de Macpherson – autorul apocrifelor osianice – și ilustrat de o pleiadă întreagă de spirite înalte, de la Goethe la Vuk Brancovici și Vasile Alecsandri.

Pe bună dreptate pun Serge Berstein și Pierre Milza veacul acesta sub semnul naționalismelor și al concertului european. Eșecurile atâtor monarhii și imperii prestigioase în fața micului corsican ridicat pe creasta revoluției burgheze semnalase o criză a ideii imperiale, a ideii de putere supranațională ce fusese, timp de atâtea sute de ani, cea mai prețioasă moștenire dobândită de pe urma antichității latine și făcuse gloria evului mediu. Sigur,

imperiile vor continua să dăinuiască și, în anumite forme, mai voalate, continuă și astăzi, universalismul se prelungea, trecând din mâinile unșilor Domnului în cele ale unor laici și chiar atei (cum a dovedit-o experiența sovietică). El rămânea, de asemenea, pe seama bisericii catolice, al cărei înalt ierarh continuă, cu prilejul înnoirii fiecărui an, să-și rostească urările *urbi et orbi* în toate limbile vorbite de credincioșii săi. Tot Vaticanul se face astăzi cunoscut și prin mai accentuatele demersuri în sensul ecumenismului. Dar grăunțele răsădit de Herder și Napoleon, de fiecare dintre ei în felul său, a cunoscut o încolțire rapidă, conducând la efervescența națională și afirmarea voinței atâtor națiuni de a-și face auzit glasul în avanscena politicului și culturalului. Din acest punct de vedere, secolul al XIX-lea a asistat la apusul unei certitudini și înflorirea unei speranțe. S-a crezut că statele naționale vor fi cadrul prin excelență favorabil punerii în valoare a tuturor comunităților naționale europene. Iar convingerea a fost atât de puternică, încât până astăzi noi continuăm să trăim și visăm în umbra acestui proiect al secolului trecut. El a dus la înflorire culturile moderne în limbile vernaculare și tot el a precipitat mândriile identitare colective până la intoleranța față de alteritate, până la rasism și discriminare. Iar după atâtea glorii redutabile și excese atroce, visul național continuă să-și caute resursele într-o eră situată de unii gânditori dincolo de moartea ideologiilor.

Dintr-un alt unghi de vedere, Europa secolului XIX a cunoscut aplicarea principiului echilibrului în relațiile internaționale. Aceeași odisee napoleoniană, atât de bogată în consecințe, a silit puterile europene să gândească o strategie care, chiar dacă a debutat printr-o alianță sfântă a monarhilor contra aspirațiilor popoarelor, a inovat major în câmpul coexistenței pe continent, creând un cadru care a propulsat Europa la apogeul prestigiului ei. Și chiar dacă, în cele din urmă, a cedat întâietatea altei macroputeri, mai tinere și mai viguroase – am numit aici SUA –, ea

a instituit astfel o regulă a jocului diplomatic pe care, în linii mari, omenirea o mai urmează și astăzi. Ea va dăruia pe continent, fără îndoială, până când se va găsi o soluție mai bună sau până când – și dacă! – unificarea statelor europene sub același stindard va avea loc.

Fiindcă planurile de retrasare a Europei pe care le-a zămislit Napoleon au marcat începutul unei alte utopii: proiectul unificării europene. Născută cu mult înainte ca proiecție himerică, devenită posibilă – dar nu și probabilă – prin abuzurile gândirii prodigioase a împăratului corsican, unitatea europeană urma să facă primii ei pași în realitate după marele eșec militar al Germaniei naziste și mai cu seamă după celălalt uriaș eșec al veacului nostru: cel sovietic. Cu năzuința unității bătrânului continent, secolul al XIX-lea pășea într-un viitor care nici astăzi nu a avut încă răgazul să devină istorie. În măsura în care unificarea europeană se va înfăptui – și pașii pe această cale sunt considerabili, deși e greu de spus când se va înfiripa noua entitate statală înțeleasă ca ansamblu al tuturor popoarelor Europei – veacul al XIX-lea va supraviețui și în această dimensiune vizionară a lui.

Pornind de la actele fundamentale ale revoluțiilor burgheze mai cu seamă cea americană și cea franceză, ultima sută de ani a modernității europene a văzut născându-se și o tot mai viguroasă tradiție liberală. Consonantă cu afirmarea burgheziei în prim-planul vieții social-politice, ea a îndreptat atenția către libertățile și drepturile individului. Prin pana lui Thomas Carlyle s-a făcut apologia eroului, a personalității apte să împingă spre glorie colectivitatea, iar romantismul dezlănțuit a teoretizat geniul, văzând în el un pisc al umanității înzestrat cu maximă putere creatoare și cu capacitate de previziune. În acest fel se atingea un apogeu al gândirii destinului umanității în cheie personală, răspunzându-se atât unei imperioase nevoi, cât și tentației de a explica acțiunea unor „oameni mari” în istorie și cultură (Napoleon, Goethe, Beethoven). Din același imbold a provenit și

tentativa de a depăși vechiul umanism a unui alt gânditor al aceleiași epoci, la numai câteva decenii distanță. El s-a numit Friedrich Nietzsche și teoria sa ridica pe culmi mai presus de orice precedent individul creator prin cele două adagii celebre: „Dumnezeu a murit, voi l-ați omorât!” și „Vin să vă-nvăț ce este Supraomul!”.

Reacția nu a întârziat să se contureze. Înlăturarea vechiului regim a însemnat în Europa și conturarea unui orizont mai larg al democrației. Dincolo de libertățile burgheze exista o umanitate întreagă angajată în încheștarea disperată cu existența diurnă. Revoluția industrială a fost fenomenul care, adunând masele de țărani depeizați, ce vagabondau prin întreg occidentul, le-a fixat în marile manufacturi, fabrici și uzine ale momentului, transformându-le într-o nouă, amplă, categorie socială. Un curent de gândire democratică care a făcut curând joncțiunea cu aceste mulțimi anonime, teoretizând niște nevoi colective și așezându-le într-un orizont mai amplu de așteptare s-a afirmat în viața publică, jalonând drumul de la experimentele socialiștilor utopici de tipul lui Charles Fourier și Robert Owen, trecând prin pana lui Proudhon și Ludwig Feuerbach și culminând cu opera cu o posteritate uriașă și disputabilă a lui Marx și Engels.

Între colectivism și individualism, între proiectul național și cel unificator, secolul XIX a propulsat Europa la un zenit care a fost și o răscruce a destinului ei istoric. Serge Bernstein și Pierre Milza dau o imagine sintetică a acestei configurații istorice unice uneori pregnantă, uneori nuanțată, dar niciodată plicticoasă ori eronată.

²⁰² Karlsbad, renumită stațiune din Imperiul austriac. Astăzi, Karlovy-Vari.

²⁰³ Actul instituțional care fixa regulile înlocuirii regimului instaurat în 1814 și pe care regele Ludovic al XVIII-lea le „dăruise” la acea dată poporului francez (n.a.).

²⁰⁴ E. Labrousse, „Comment naissent les révolutions, 1789, 1830, 1848”, Actes du Congrès du centenaire de la Révolution de 1848,

Paris, 1948.

²⁰⁵ 1 sou □ 5 centime. Până la mijlocul secolului al XIX-lea, salariul mediu zilnic al unui muncitor parizian nu depășește 3 franci, adică 60 sous (n.a).

²⁰⁶ La 8 mai 1838 s-a publicat charta populară (charter) conținând revendicările din petiția adresată parlamentului în 28 februarie 1837, eveniment care declanșa Mișcarea chartistă. Între februarie și septembrie 1839 avea loc primul Congres al chartiștilor la Londra. La 7 mai chartiștii înmânau parlamentului petiția semnată de 1.200.000 de cetățeni conținând revendicări. Ele vor fi respinse de parlament la 12 iulie 1839. La 20 iulie 1840 se crea la Manchester „Asociația Națională Chartistă”, primul partid muncitoresc de masă din istoria mișcării muncitorești. În mai 1840 și 10 aprilie 1848 chartiștii înaintează forului legislativ al țării a doua și respectiv, a treia petiție. Mișcarea ia sfârșit abia în martie 1854. (Cf. *Istoria lumii în date*, București, 1972, p. 248).

²⁰⁷ De fapt, termenul *jobbágy* nu desemnează niște mici arendași în adevărata accepție a cuvântului. După ce, la origine, în Evul mediu, iobagii fuseseră niște proprietari liberi arondați cetăților regale, situația lor s-a depreciat, ajungând să desemneze o categorie socială dependentă. (Vezi D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, București, 19, vol. I-II; idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, București, 1986, vol. I-II; *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700-1848*, București, 1989. Vezi și Nicolae Edroiu, *Studierea iobăgiei transilvănene*, în N. Bocșan, N. Edroiu, L. Maior, A. Răduțiu, P. Teodor (ed.), D. Prodan. *Puterea modelului*, Cluj Napoca, 1995, p. 15-20).

²⁰⁸ Delimitare a terenurilor de către marii proprietari, favorizând o exploatare mai rațională a domeniilor, dar în același timp suprimând practicile comunitare care le permiteau modeștilor exploatați să supraviețuiască, (n.a.).

²⁰⁹ Termenul de *Hexagon* desemnează metaforic Franța ale cărei contururi sunt, în linii mari, hexagonale.

²¹⁰ De fapt, domnitor. În textul francez apărea „hospodar (guvernator)”.

²¹¹ Moartea lui Al. I. Cuza s-a produs la 15 mai 1873, la Heidelberg (în Germania). Ulterior trupul său a fost adus în țară.

²¹² Autorii vorbesc despre „diaspora” europeană, împrumutând un termen utilizat riguros doar în legătură cu răspândirea evreilor în lume după dărâmarea templului din Ierusalim. În sens larg, exod, colonizare. Acest destin al europenilor din afara Europei trebuie, cred, legat de vocația oamenilor bătrânului continent de a descoperi noi orizonturi, de a-și exporta propriile valori, de a cuceri și supune, de a-și căuta fericirea departe de casă. Vezi, în acest sens, Joseph Mitsuo Kitagawa, București, Humanitas, 199, p. 219.

²¹³ Transleithania este teritoriul de la răsărit de râul Leitha, cunoscut după pactul dualist de la 1867 și sub numele de „țările coroanei ungare”. La vest de același râu se întindeau „regatele și țările reprezentate în consiliul imperial”, desemnate sub numele generic de Cisleithania (Vezi Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, București, 1997, p. 510).

²¹⁴ Pogromurile din România, grave și de nejustificat, se pot, totuși, număra pe degete. Sunt de amintit cel de la Iași din 1940 și lichidarea evreilor din Basarabia de către administrația antonesciană în Transnistria. În al doilea caz e vorba însă mai curând despre execuții abuzive ordonate de autorități, decât de un pogrom în adevăratul sens al cuvântului. Ar mai fi de amintit și pogromurile cărora le-au căzut victime evreii din Transilvania de nord, după 1940. Deși acestea s-au datorat horthyștilor, ele sunt adeseori puse, dintr-o regretabilă greșeală, tot pe seama României.

²¹⁵ Școala Secesiunii e o sintagmă care se referă la stilul Secession (în Austria), numit și *Jugendstil* (în Germania), *Art Nouveau* (Franța), *Modern Style* (în Anglia), *Stil Liberty* (în Italia) s.a. E vorba de o „Mișcare artistică marcând sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1890-1910)”, cf. Constantin Prut,

Dicționar de artă modernă, București, Ed. Albatros, 1982, p. 422-424. Stil caracterizat de ornamentația florală ori linear-geometrică, prezent și în arhitectura orașelor din vestul României (Timișoara, Arad, Oradea, Cluj, Satu Mare). Vezi pentru atmosfera care a generat această mișcare artistică și Michael Pollak, *Viena 1900. O identitate rănită*, Iași, Ed. Polirom, 1998; Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, Iași, Ed. Polirom, 1998; Allan Janik, Stephen Toulmin, *Viena lui Wittgenstein*, București, Ed. Humanitas, 1998, p. 87-116.

²¹⁶ d'Annunzio la Fiume. Se face trimitere la ocuparea orașului italian Fiume de către poetul Gabriele d'Annunzio, la 12 septembrie 1919, în fruntea unor trupe de mercenari italieni, eveniment care a luat prin surprindere autoritățile italiene și internaționale. Vezi în acest sens, Piero Chiara, *Viața lui Gabriele d'Annunzio*, București, Ed. Univers, 1988, p. 338-376.

²¹⁷ „Statul-totalitar”. Este acceptat ca „totalitar” un stat care înțelege să supună autorității sale toate forțele națiunii. Totalitarismul – fenomen al secolului XX -, fie el de dreapta (fascismul) sau de stânga (comunismul), are un cult pentru stat: „totul în stat, nimic contra statului, nimic în afara statului”. State totalitare au fost, prin excelență Italia mussoliniană, Germania hitleristă și URSS. Exemplele pot continua, însă ne-am oprit doar la aceste trei state, întrucât ele sunt primele care introduc regimuri totalitare. O definiție a acestei sintagme o dă Benito Mussolini, întemeietorul fascismului: „Baza doctrinei fasciste este concepția despre Stat, despre esența sa, despre obligațiile sale, despre scopurile sale. Pentru fascism, statul este un absolut, în raport cu care individul și grupurile constituie relativul. Indivizi și grupuri pot fi „concepuți” în măsura în care fac parte din stat. În afara statului care amalgamează clasele într-un singur bloc economic și moral, nu există nici grupuri, nici partide, nici sindicate, nici asociații. Statul fascist rezumă toate formele de viață ale omului. El este o regulă interioară, o disciplină totală; el influențează,

deopotrivă voința și inteligența” (cf. Benito Mussolini, *La doctrine du fascisme*, 1932, apud Paul Wagret, *Histoire*, Editions Casteilla, Paris, 1988, p. 131. Pentru detalii privind fenomenul totalitar vezi: I. Ciupercă, *Totalitarismul fenomen al secolului XX*, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 1995; Tzvetan Todorov, *Confruntarea cu extrema. Victime și torționari în secolul XX*, București, Humanitas, 1996; Vladimir Tismăneanu, *Noaptea totalitară: crepusculul ideologiilor radicale în Europa de Est*, București, 1995; Ion Solacolu, *Marea farsă a secolului: fascismul bolșevic; o discuție despre stânga și dreapta politică*, București, Ed. All, 1996).

²¹⁸ *Comunism* – doctrină totalitară ce se bazează pe principiile marxist-leniniste. Eveniment capital în istoria secolului XX, Revoluția rusă din 1917 permite, pentru prima dată, aplicarea într-un stat a principiilor marxist-leniniste. Noua Rusie devine socialistă, care a fost o fază tranzitorie către societatea comunistă (vezi în acest sens: Nicolai Berdiaev, *Originile și sensul comunismului rus*, Cluj Napoca, Ed. Dacia, 1994; François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, București, Humanitas, 1996; Karl Marx și Friedrich Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, Ediție îngrijită de Cristian Preda, București, Nemira, 1998).

Fascism. Originile doctrinei fasciste nu sunt încă bine definite. Fascismul vine de la *fascie*, *fascii*, termen ce desemnează asociațiile vechilor combatanți, formate la 13 martie 1919 de către Benito Mussolini sub numele de „Fasciile italiene de luptă”. Pe lângă faptul că Mussolini împrumută idei ale gânditorilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea (Nietzsche, Bergson), idei ce se referă la raționalism, valorificarea instinctului, exaltarea forței și a violenței, el mai este inspirat și de antichitatea romană și „Risorgimento” din secolul al XIX-lea. În antichitatea romană, lictorii, garda magistraților mari ai Romei, purtau pe umăr fascii – un mănunchi de nuiele cu o secure la mijloc. Acesta era simbolul

puterii supreme (imperium). Fasciile devin emblema regimului mussolian. „Cămășile negre” (trupele de șoc) evocă, ele însele „cămășile roșii” ale partizanilor lui Garibaldi.

Trebuie făcută distincție între fascism-mișcare și fascism-regim. Fascismul născut în Italia, unde ideologia inspiră o fracțiune politică, devine sistem de guvernământ. Mussolini a oferit modelul tuturor „regimurilor-forte” ce se instalează în Europa după primul război mondial, din Portugalia până în Polonia și Balcani (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 131; vezi și Mark Robson, *Italia: liberalism și fascism, 1870-1945*, București, Ed. All, 1997).

²¹⁹ „Albii” – adversarii sau victimele revoluției bolșevice („albii” prin opoziție cu „roșii”). Războiul civil (1917-1921) va opune bolșevicii („roșii”) contrarevoluționarilor „albi”. Aceștia din urmă, vechi elemente din armata țaristă, circa 500.000 de oameni, se constituie în armate în Ucraina, Siberia, Țările Baltice. Ei sunt susținuți, contra „roșilor”, de către țările Antantei care se tem de contaminarea comunistă (cf. Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, Institutul European, 1997, p. 197-198; Paul Wagret, *op. cit.*, p. 121).

²²⁰ „Spartachiștii” – socialiști revoluționari germani, care publică în 1916 texte de propagandă pacifistă, semnate „Spartakus” (de la Spartacus, conducătorul revoltei sclavilor împotriva Romei din 73 î. Hr., care devine simbolul libertății). Liga Spartakistă se transformă la 31 decembrie 1918 în Partid Comunist German (cf. Guy Hermet, *op. cit.*, p. 217).

²²¹ Intervenția românilor în Ungaria a avut loc în două etape: în aprilie-mai 1919, când armata română atinge Tisa și august-noiembrie 1919 când este ocupată Budapesta. Explicația pentru această intervenție a fost aceea de a-i împinge pe maghiari dincolo de frontiera promisă de Aliați românilor, prin Convenția politică din 1916. Armistițiul româno-maghiar nu permisesse ocuparea frontierei respective. Această „omisiune” le oferise lui Karolyi și lui Bela Kun ocazia de a devasta regiunile locuite de români. Această

intervenție nu a schimbat decizia Conferinței de Pace de la Paris, Transilvania fiind atribuită României, însă noua frontieră era mai mică decât cea promisă de Convenția politică din 1916 (cf. Sherman David Spector, *România la Conferința de Pace de la Paris*, Iași, Institutul European, 1995, p. 134-149; Frederic C. Nanu, *Politica externă a României (1919-1933)*, Iași, Institutul European, 1993, p. 65-66 și p. 71-72).

²²² Problema naționalităților, discutată îndelung la Conferința de Pace de la Paris din 1919-1920, în cadrul a 72 de reuniuni bazate pe consiliile celor 58 de subcomitete de experți, a rămas nerezolvată. Proiectul de democratizare anunțat de Aliați, în timpul primului război mondial, va cădea din motive legate direct de reîmpărțirea teritorială și etnică. Conferința de Pace a modificat esențial harta politică a Europei. Această schimbare și pretenția de a se realiza o mai mare coincidență între stat și naționalitate au agravat și mai mult frustrările naționaliste (cf. Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, Ed. Institutul European, p. 235-242).

²²³ „Menșevici” și „bolșevici”. În 1903, socialiștii ruși s-au scindat în două ramuri: „menșevicii” („minoritari”), ce refuză să-l urmeze pe Lenin și „bolșevicii” („majoritari”). Menșevicii erau partizani ai unei acțiuni progresive, în timp ce bolșevicii tind spre o acțiune revoluționară violentă (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 40, 118; S. Bernstein, P. Milza (sous la direction de), *Histoire du XX-e siècle*, Paris, Hatier, 1984, p. 57).

²²⁴ „Pravda” – ziar muncitoresc fondat în 1912 de către social-democrații ruși. Cuvântul semnifică în rusă „Adevărul” sau „Justiția”.

²²⁵ C.E.K.A. („Comisia Extraordinară”) – miliție politică în URSS între 1917-1922, condusă de Dzerjinski. Aceasta va fi înlocuită cu G.P.U. („Administrația Politică de Stat”), care funcționează între 1922-1934 și care a fost condusă de Menjinski. Între 1934-1946 va fi înființată N.K.V.D. („Comisariatul Afacerilor Interne”), condus de

Jagoda, apoi de Iejov, amândoi executați, apoi de Beria. Între 1946-1954 va funcționa M.G.B. („Ministerul de Securitate”), iar din 1954 K.G.B. („Serviciile Speciale de Stat”). Acestea sunt miliții politice în URSS, care dispun de mari puteri în stat și care reprimă orice opoziție sau critică a regimului comunist (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 121).

²²⁶ Nepierzând din vedere perspectivele unei „revoluții mondiale”, bolșevicii au creat, în martie 1919, la Moscova, Internaționala a III-a sau Komintern (Internaționala Comunistă), pentru susținerea revoluționarilor europeni.

²²⁷ Basarabia revine românilor după Conferința de Pace de la Paris, deși această provincie aflată sub dominație rusească nu fusese inclusă în Convenția politică pe care România o încheie cu Aliații în 1916. „Comisia pentru studierea problemelor teritoriale legate de România” formată din Sir Eyre Crowe și Allen W. A. Leeper Marea Britanie, Andre Tardieu și Jules Laroche – Franța, Giacomo de Martino și contele Vannutelli-Rey – Italia, Clive Day și Ch. Seymour – SUA a acordat Basarabia României pe bază de considerații istorice, economice și etnice, în pofida suspiciunilor privind votul Sfatului Țării (cf. Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 125-128; Frederic C. Nanu, *op. cit.*, p. 61)

²²⁸ „Mica Antantă” a fost înființată în 1921; ea a fost o consecință a primului război mondial și a dorinței popoarelor din Europa est-centrală și de sud de a întări statele naționale și unitare. Această alianță diplomatică s-a născut și din necesitatea, pentru cele trei state membre România, Regatul Sârbo-Croato-Sloven și Cehoslovacia, de a menține integritatea statutului teritorial și politic stabilit la Paris (cf. C. Iordan-Sima, *La creation de la Petite Entente dans la conception de la Roumanie: projet et realisations*, în RESEE, 4, 1976, p. 665-678; Frederic C. Nanu, *op. cit.*, p. 18-19).

²²⁹ „Consiliul celor Patru”, care reunește reprezentanții Franței, Marii Britanii, Italiei și SUA: Clemenceau, Lloyd George, Orlando și

W. Wilson.

²³⁰ „Joia neagră” (Black Thursday). Așa este numită ziua de 24 octombrie 1929, când cade Bursa din New York, întrucât acțiunile și obligațiunile scoase spre vânzare nu-și găsesc cumpărători. Crahul de pe Wall Street va atrage declanșarea crizei economice, ce se manifestă la nivel mondial.

²³¹ „Holdings” – societăți de capital cu contribuții financiare la alte firme.

²³² S.A. (Sturmabteilungen) – Secțiuni de Asalt; trupe de șoc ale Partidului Nazist.

S.S. (Schutzstaffeln) – Brigăzi de Protecție ale Partidului Nazist.

²³³ „Ustașii” lui Ante Pavelic („insurgenți”) – naționaliști croați, opozanți ai sârbilor, ce se raliază la fasciști și naziști înaintea celui de-al doilea război mondial. Numele lor vine de la „L'Oustacha” („Ustașa”), care este o organizație susținută de Italia și Ungaria și care dispune de câmp de antrenament la Bovigno și Yanka Puszta (cf. Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, Institutul European, 1997, p. 238).

²³⁴ Conte Richard de Coudenhove-Kalergi (1894-1972) publică o carte „Pan-Europa”, care va produce o imensă mișcare. El preconizează unirea Europei contra bolșevismului și împotriva dominației economice americane. Diplomat, Coudenhove-Kalergi încarnează cosmopolitismul vechii Europe aristocrate. Născut la Tokyo din mamă japoneză și un diplomat austro-ungar, de origine olandezo-greacă, el este austriac prin naștere; devine ceh după tratatul de la Saint-Germaine (1919) și obține naționalitate franceză în 1939. „Uniunea paneuropeană” pe care o fondează în 1923 cuprinde secțiuni naționale la care aderă oameni de stat ca: Briand, Blum, Caillaux, Herriot, Benes (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 150).

²³⁵ „New Deal” (Noul Curs) – politică economică promovată din 1933 de către președintele SUA Roosevelt, fost subsecretar de stat la Marină în timpul lui Wilson și senator democrat la New York.

²³⁶ Partidul Național Socialist Muncitoresc German (în germană, National sozialistische deutsche Arbeiter Partei), abreviat și Partidul Nazist.

²³⁷ „Pangermanism” – doctrină ce viza reunirea într-un singur stat a tuturor popoarelor germanice. Prin extensie, acest termen desemnează expansiunea germană sub toate formele.

²³⁸ „Gestapo” (Geheime Staats Polizei) – Poliția Secretă de Stat a Partidului Nazist, creată de Göring.

²³⁹ Noțiunea de „Stato totalitair” nu se dezvoltă decât în Italia. Naționalismul și totalitarismul se confundă, puterea totalitară fiind pentru Benito Mussolini „democrația organizată, concentrată, autoritară, sprijinindu-se pe o bază națională” (B. Mussolini, *Opera omnia di Benito Mussolini*, Florența, Ed. Susmele, 1951, t. 29, XXIX-2). În schimb nu i se acordă importanță în ideologia nazistă și nu este folosită decât după 1930 de către două grupări pur și simplu conservatoare: una creată de juristul catolic autoritar Carl Schmitt care impune în 1931-1932 expresia „totale Staat”, cealaltă fiind legată de „conservatorii populari” (creștin-monarhiști) (cf. J. P. Faye, *Langages totalitaires*, Paris, Hermann, 1972, p. 269-275 și 377-390, apud Guy Hermet, *op. cit.*, p. 272)

²⁴⁰ Gulag – „Direcția de Stat a câmpurilor muncii” din URSS. Câmpuri de muncă existau în Marele Nord, Siberia, Asia Centrală, unde erau trimiși toți indivizii socialmente periculoși. În 1939, existau între 5-8 milioane de deținuți.

²⁴¹ Etiopia, membră a Societății Națiunilor din 1923, avea în fruntea sa pe Hailé Sélassié, proclamat negus în 1928 și împărat în 1930.

²⁴² În realitate, descompunerea totală a „Miciei Antante” s-a produs odată cu ocuparea de către germani a Sudetenland, în 1938. Împărțirea Cehoslovaciei, hotărâtă la München, la care România nu a participat, a însemnat sfârșitul alianței balcanice.

²⁴³ RAF (Royal Air Force) – aviația militară britanică.

²⁴⁴ L.V.F. (Legiunea Voluntarilor Francezi) – creată în iulie 1941, cu scopul de a lupta împotriva bolșevismului. Dizolvată în august

1944, ea a fost înlocuită cu „Divizia Charlemagne” ce regrupa 7000 de oameni, distruși în Pomerania la începutul anului 1945 cu excepția câtorva companii ce luptă în Berlin (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 290).

²⁴⁵ O.V.R.A. („Organizația Vigilenței și Reprimării Antifascismului”) – poliție politică mussoliniană, creată în 1926.

²⁴⁶ „V1 și V2” (Wervaltungswaffe) – „arme de represalii”; avioane fără pilot (V1) și rachete strategice (V2), folosite de germani în 1944.

²⁴⁷ „Monolitism” – expresie uzitată de către statele socialiste în timpul Războiului Rece, în scopul de a face cunoscut faptul că ele formează un singur bloc socialist, practică aceeași politică, strâns legată de cea a URSS.

²⁴⁸ Sintagma „cortina de fier”, folosită pentru prima dată de Churchill, la 5 martie 1946, în discursul său de la Fulton, Missouri, a devenit generică pentru a desemna ruptura dintre Europa Occidentală și Europa Răsăriteană după al Doilea Război Mondial.

²⁴⁹ Construcția europeană de după al doilea război mondial s-a făcut și prin semnarea la 25 martie 1957 a două tratate la Roma, care pun bazele Comunității Economice Europene și Euroatomului. Acesta din urmă „a fost creat în condițiile dezvoltării unei puternice industrii nucleare”, pentru a diminua această dezvoltare (cf. *Le temps present* (J. Bouillon, D. Borne, F. Brunei, P. Verley), Paris, Bordas, 1983, p. 274).

²⁵⁰ GATT („General Agreement on Tariffs and Trade”). În 1947, 23 de țări subscriu acestui acord ce prevedea reducerea taxelor vamale și generalizarea clauzei națiunii celei mai favorizate (cf. *Le temps present* (J. Bouillon, D. Borne, F. Brunei, P. Verley), Paris, Bordas, 1983, p. 188).

²⁵¹ „Structuri malthusiene” – această sintagmă vine de la numele lui Malthus, economist britanic al anilor 1800, ce pretinde că populația crește mai rapid decât resursele de subzistență.

²⁵² I.R.I. – „Institutul pentru Reconstrucție Industrială” coordonează

un vast sector industrial, moștenit de Italia din perioada fascistă.

²⁵³ E.N.L este abrevierea de la „Ente Nazionale Idrocarburi”.

²⁵⁴ Pentru amănunte vezi Raymond Aron, *Introducere în filozofia istoriei: eseu despre limitele obiectivității istorice*, Ediție nouă revăzută și adnotată de Sylvie Mesure, București, Editura Humanitas, 1997.

²⁵⁵ „Malgași” – nume dat locuitorilor din insula Madagascar.

²⁵⁶ C.F.D.T. („Confederația Franceză Democratică a Muncii”) – sindicat format în 1964 prin laicizarea centralei creștine C.F.T.C. („Confederația Franceză a Muncitorilor Creștini”).

²⁵⁷ idee potrivit căreia clasa muncitoare ar fi superioară celorlalte clase prin cultura și morala sa (n.t.)

²⁵⁸ Ultimii ani ai guvernării lui Dej și cei dintâi ai lui Ceaușescu sunt socotiți drept o perioadă de liberalism. Se înțelege că acest liberalism este un termen relativ, care trebuie abordat numai în contextul socialismului românesc. Termenul care ar putea defini cel mai semnificativ perioada 1965-1974 este cel de destindere atât internă cât și externă. Autorii apuseni (este și cazul celor doi autori ai „Istoriei Europei”) definesc epoca respectivă prin conceptul de independență. Acest termen ni se pare exagerat, deoarece oricât de mare ar fi dorința clasei conducătoare românești, despre o reală independență nu poate fi vorba. Destindere, însă este un termen mai puțin categoric. El are avantajul de a defini atât noua realitate externă, dezangajarea de ruși, apropierea de apuseni, cât și atmosfera internă (cf. Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, Ediția a III-a, București, Humanitas, 1992, p. 274-283; Catherine Durandin, *Istoria Românilor*, Iași, Institutul European, 1998, p. 301-306; Marc de Bellet, *La Politique extérieure roumaine et l'Europe de l'Ouest entre 1965 et 1972: présentation officielle et perceptions occidentales*, teză, Universitatea Paris, I, 1994; Lucian Culda, *Geneza și devenirea cunoașterii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989; Catherine Durandin, D. Tomescu,

La Roumanie de Ceașescu, Paris, Guy Epaud, 1988).

²⁵⁹ În 1985, când preia conducerea în URSS, Gorbaciov fixează acțiunii sale politice o dublă linie ce se definește prin „Glasnost” („Transparență”) și „Perestroika” („Restructurare”). Cele două linii politice trasate de Gorbaciov vor fi începutul perioadei de destindere în URSS (vezi în acest sens: Ivan Ivanov, *Perestrojka e mercato globale*, Milano, 1989; *Soviet Perestroika, 1985-1993: Russia's Road to Democracy*, ed. by John F. N. Bradley Boulder; *East European Monographs*, 1995).

²⁶⁰ OPEC („Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol”) a fost creată la 14 septembrie 1959.

²⁶¹ PASOK – abreviere de la „Partidul Socialist Pănelenic”.

²⁶² M.P.L.A. – „Mișcarea Populară de Eliberare a Angolei”.

²⁶³ S.A.L.T. („Strategic Arms Limitations Talks”) – acorduri între americani și sovietici, semnate după 1967, al căror scop este limitarea, într-o manieră echilibrată a armamentului nuclear (cf. J. Bouillon, D. Berne, F. Brunei, P. Verley, *Le temps present*, Paris, Bordas, 1983, p. 128).

²⁶⁴ C.I.A. (Central Intelligence Agency – „Agenția Centrală de Informații”). Legea privind securitatea națională din 1947 a creat C.I.A., destinată a strânge informații necesare pentru păstrarea securității SUA. C.I.A. nu se limitează doar la activități de spionaj. Ea dispune de aproximativ 15.000 de agenți, de antene locale capabile a acționa fără compromiterea diplomației oficiale (cf. *Le temps present*, p. 94-240).

²⁶⁵ F.L.N.C. – „Frontul Eliberării Naționale în Corsica”.

²⁶⁶ E.T.A. (în limba bască „Euzkadi ta Azkatasuna”). Aceasta ar însemna în traducere „Poporul basc și Libertatea sa”.

²⁶⁷ Ioan Paul al II-lea a fost ales papă pe 16 octombrie 1978. El fusese cardinal de Cracovia, pe numele său Karol Wojtyła.

²⁶⁸ Este vorba aici de pastorul ungur L. Tokes (cf. Chatherine Durandin, *Istoria Românilor*, Iași, Institutul European, 1998, p. 369-370).

¹ Termenul „Libia“ desemna în scrierile antice întreaga Africă începând din vestul Egiptului; uneori, se înțelegea doar Cirenaica, unde se instalaseră greci, sau teritoriul saharian din interior.

³ Resturi fosile ale omului de Neanderthal (trei falange – una de la picior și două de la mână) s-au descoperit și pe teritoriul României, în peștera de la Ohaba Ponor (jud. Hunedoara), fiind considerate cele mai vechi urme umane din spațiul românesc (Cf. L. Roșu, *op. cit.*, p. 120-121; M. Petrescu-Dâmbovița (coord.), *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995, p. 22).

⁴ Dintre culturile aparținând paleoliticului superior menționate, pe teritoriul României sunt atestate în special aurignacianul și gravetianul; elementele de factură aziliană, aparținând mezoliticului (M. Petrescu-Dâmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 25-26, 28-30; *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Iași, 1989; V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, Iași, 1989; *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Iași, 1991; V. Chirica, I. Borziac, W. Chetaru, *Gisements du paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, Iași, 1996).

⁶ În România, singurul obiectiv unde au apărut urme de artă parietală paleolitică este peștera Cuciulat (com. Letca, jud. Sălaj). Picturile înfățișează un cal – reprezentarea cea mai clară –, o felină, un corp uman și o siluetă de pasăre (M. Cârciumaru, *Mărturii ale artei rupestre preistorice în România*, București, 1987, p. 79-88; Cf. V. Chirica, *op. cit.*, p. 67-68).

⁷ Dintre obiectele de artă mobilieră din spațiul românesc se remarcă pandantivele, în special dinții de animale perforați (de exemplu Valea Bistriței) și amuleta de la Mitoc – „Malul Galben” (jud. Botoșani) (Cf. V. Chirica, *op. cit.*, p. 85-87).

⁸ Cele mai vechi comunități neolitice de pe teritoriul României aparțin orizontului *Protosesklo*, fiind reprezentate de așezările de la Cârcea (jud. Dolj) – Gura Baciului (jud. Cluj) (primul nivel) și Ocna Sibiului (jud. Sibiu) (Eugen Comșa, în *Atlas du Néolithique*

européen, 1, *L'Europe orientale*, Liège, 1993, p. 151, 167; M. Petrescu-Dâmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 37-38). Acestui prim orizont neolitic îi urmează cultura *Starcevo-Criș*, răspândită pe o arie foarte largă, respectiv din Ungaria estică până în bazinul mijlociu al Bugului sudic și din Peninsula Balcanică până în Transilvania și Moldova (*Ibidem*, p. 38-40; Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 152, 167-168; S. Marinescu-Bâlcu, în *Atlas de Néolithique européen*, 1, p. 191-193; Gh. Lazarovici, în *Ibidem*, p. 244-247; Br. Marijanovic, în *Ibidem*, p. 112-114; N. Kalicz, în *Ibidem*, p. 285-287).

⁹ *Cultura ceramicii lineare* aparține neoliticului mijlociu, fiind răspândită pe un spațiu foarte întins – din vestul Europei până la bazinul mijlociu al Bugului de Sud. Pe teritoriul țării noastre, ea a pătruns în cursul mileniului al V-lea, la est de Carpați, de unde s-a răspândit până la Nistru, în sud-estul și centrul Transilvaniei și nord-estul Munteniei. Ceramica acestei culturi este decorată cu linii incizate (orizontale, verticale, în zig-zag, cu capete de note muzicale etc.), spirale, meandre, benzi – de unde îi vine și numele de cultura ceramicii lineare (linear bandate); (M. Petrescu-Dâmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 45-46; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 198-199; Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 154-155; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 287-300; St. Siska, în *Ibidem*, p. 346-348; J. Pavúk, în *Ibidem*, p. 361-363; M. Zápotocká, în *Ibidem*, p. 381-382; J. Koslowski, în *Ibidem*, p. 431-432, 448-449).

¹¹ Tell – o ridicătură artificială de pământ, formată ca urmare a unei locuri îndelungate pe unul și același loc sau în urma unei distrugerii succesive de așezări datând din perioade istorice diferite.

¹² Cultura Vinča-Turdaș aparține perioadei mijlocii a paleoliticului (cca 5000-3800), fiind răspândită în Serbia, Voievodina, sud-estul Ungariei, nord-vestul Bulgariei și sud-vestul României. Cele mai reprezentative descoperiri ale acestei culturi în spațiul românesc se întâlnesc la Parța, în Banat, unde au apărut urmele unui

sanctuar impresionant, Tărtăria, în Transilvania, situată în aria Turdaș a acestei culturi, de unde provin mai multe tăblițe, unele cu semne alfabetiforme (Br. Marijanovic, *op. cit.*, p. 116-118; A. Benac et Br. Marijanovic, în *Ibidem*, p. 128-129, Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 153-154, 171; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 249-251; M. Petrescu-Dâmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 40-41, 60). Alături de culturile Vinča-Turdaș și a ceramicii lineare, pe teritoriul României s-au dezvoltat în neoliticul mijlociu (cca 5000-3800 î.Hr.) și alte culturi, respectiv *Dudești* (Câmpia Română), *Vădastra* (sud-estul Olteniei până în centrul Munteniei), *Boian* (centrul și sudul Munteniei), *Tisa* (vestul României), *Precucuteni* (sud-estul Transilvaniei, Moldova), *Hamangia* (Dobrogea, sud-estul Munteniei), din aria căreia provin două cunoscute statuete - „Gânditorul” și „Femeie șezând”, adevărate capodopere ale artei neolitice (*Ibidem*, p. 41-48; Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 152-153, 155-160, 168-171, 171-172; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 200-202; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 251-261; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 300-306).

¹³ Autorii au în vedere culturile arheologice dezvoltate în perioada numită *eneolitic* (*aenus* aramă; *lithos* piatră) (~4000-2700), atunci când a început utilizarea pe scară largă a aramei. Cercetătorii consideră că în spațiul românesc, cuprul folosit la confecționarea uneltelor provenea dintr-un centru balcanic, pentru zona meridională, și din zăcămintele transilvănene și din Carpații nordici, pentru regiunea vestică.

Eneoliticul reprezintă o etapă istorică de o mare dezvoltare a populațiilor care au trăit în ținutul carpato-dunăreano-pontic. Conform aprecierii specialiștilor, dincolo de particularitățile determinate de factorii locali, interferențele culturale, origini etc., societatea eneolitică prezintă o serie de caracteristici, precum: un spor demografic excepțional, sedentarism, economie bazată pe agricultură și creșterea vitelor, dar și prelucrarea aramei și aurului; existența unor așezări de caracter protourban, centre ale unor structuri social-comunitare și religioase ierarhizate, prezența

unor elemente de ierarhie socială (*ranked society*); un panteon în care predomină divinitățile feminine și un sistem de idei religioase centrate pe ideile de fecunditate, ciclism natural, regenerare a vieții; o ceramică pictată, o artă decorativă purtătoare a unei semantici de mare profunzime; folosirea unor semne „preliterate”. Eneoliticul este reprezentat în spațiul românesc prin mai multe culturi arheologice: *Gumelnița* (Muntenia, nord-estul Olteniei, Dobrogea, sudul Moldovei), *Sălcuța* (Oltenia, sud-estul Banatului), *Cucuteni* (Moldova, nord-estul Munteniei, sud-estul Transilvaniei), *Petrești* (centrul și sud-vestul Transilvaniei). În afara acestora, caracterizate prin prezența ceramicii pictate, sunt atestate și alte comunități, în interiorul cărora sunt semnalate elemente de origine răsăriteană. Pentru toate acestea, vezi: M. Gimbutas, *Civilizații și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul European*, București, 1989, cu prefața și notele lui Radu Florescu; M. Petrescu-Dâmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 48-57, 64.66; J. Bojadjev, T. Dimov et H. Todorova, în *Atlas du Néolithique européen*, 1, p. 79-81, 82-83; Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 160-166, 172-176; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 202-205; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 319-323, 327-328; *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987; *Cucuteni aujourd'hui*, Piatra Neamț, 1996).

¹⁴ În spațiul românesc, epoca bronzului datează, între aprox. 2000/1800-1150 î.Hr., dezvoltându-se în mai multe etape, cărora le corespund diferite culturi arheologice, care, din punct de vedere etnic, reprezintă, în linii generale, creații ale populației tracice. În ceea ce privește metalurgia bronzului, trebuie specificat faptul că Transilvania a constituit unul dintre marile centre de exploatare și prelucrare a acestui metal, așa cum o demonstrează marile depozite de obiecte din bronz aparținând perioadei mijlocii și finale a epocii respective și din prima epocă a fierului. Acest aspect a contribuit la dezvoltarea unor strânse raporturi comerciale cu ținuturile învecinate sau mai îndepărtate, dintre care se remarcă cele cu lumea miceniană (apud. M. Petrescu-Dâmbovița (coord.),

op. cit., p. 73-103).

¹⁵ Așa cum subliniază și autorii, indo-europenizarea constituie, ca realitate istorică, un fenomen extrem de complex, iar, ca problemă științifică, un demers foarte controversat. În ciuda aportului adus în ultima jumătate de secol de cercetarea interdisciplinară, rămân încă neelucidate convingător aspectele privitoare mai ales la patria primitivă a indo-europenilor și la momentul istoric de când se poate vorbi de indo-europeni (vezi, în acest sens, M. Gimbutas, *op. cit.*; L. Wald, D. Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987). În istoriografia românească se consideră că fenomenul indo-europenizării s-a desfășurat, în general, în așa-numita perioadă de tranziție de la eneolitic spre epoca bronzului (~2700-2000/1800 î.Hr.), atunci când, în urma unei sinteze etno-culturale realizată de populațiile eneolitice și cele ale triburilor răsăritene nomade, războinice, puternic ierarhizate, purtătoare ale unor valori culturale, religioase și ideologice deosebite, s-a creat baza etnică, lingvistică și culturală a neamului tracic (M. Petrescu-Dâmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 67-73; P. Roman, *Indo-europeni*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, D-L, București, 1996, (*infra*, EAIVR), p. 256-257).

¹⁶ *Rhython* (cuvânt de origine greacă) – vas în formă de cap de animal, de animal întreg sau de corn, destinat libațiilor în ritualurile religioase.

¹⁸ *Linear B* – scriere silabică folosită în civilizația miceniană.

²¹ *Hoplite* – infanterist greu înarmat, *falangă* – batalion luptând în rânduri strânse.

²² *Panateneele* (*Marile Panatenee*) erau cea mai importantă sărbătoare a zeiței Atena. Ele se sărbătoreau anual, dar din 566-565, ele se desfășurau din patru în patru ani, în iulie, timp de patru zile. Cuprindeau mai multe momente (concursuri hipice, atletice, o sărbătoare nocturnă, cursă cu făclii), culminând cu marea procesiune care începea la răsăritul soarelui și la care participa întregul popor al Atenei; evenimentul central al acesteia era

ofranda *peplos*-ului oferit Atenei Polias. *Marile Dionisii* erau sărbătorite în cinstea lui Dionysos.

²³ *Demele* erau subdiviziuni ale teritoriului urban și rural al Atenei, în număr de o sută. În fruntea lor se afla un demarh, șeful *demei*; membrii demelor se numeau *demoți*.

²⁴ *Eurymedon* – râu pe coasta Asiei Mici. Victoria lui Cimon a avut loc în 467 î.Hr.

²⁵ Strategii erau cei zece comandanți militari atenieni aleși pe termen de un an.

²⁶ *Quitus* – act prin care responsabilul gestiunii unei afaceri este recunoscut a se fi achitat de toate sarcinile pentru a fi descărcat de orice responsabilitate.

²⁷ *Logograf* – retor care compunea discursuri pentru procese civile.

²⁸ *Liturgia* constituia o sarcină financiară impusă de statul atenian cetățenilor bogați. Liturgiile erau de două feluri: periodice, aflate în strânsă legătură cu sărbătorile religioase, și excepționale, precum *trierarhia* (vezi *infra*).

²⁹ Aceste cheltuieli purtau numele de *hestiasis*.

³⁰ *Hermeși (herme)* – pilaștri cu patru muchii având în partea superioară capul lui Hermes; pe laturi, la înălțimea umerilor, se aflau două protuberanțe de care se puteau atârna coarne. Ulterior, s-au reprezentat și alte divinități.

³¹ *Diadohii* – „succesorii”, moștenitorii imediați ai lui Alexandru cel Mare.

³² Este vorba aici despre celebra teorie a lui G. Dumézil, bazată pe analiza comparată a mitologiilor indo-europene, conform căreia diviziunii societății indo-europene în trei grupuri sociale – preoți, războinici, agricultori crescători de vite – îi corespunde o ideologie trifuncțională, respectiv divinități ale suveranității religioase și juridice, ale războiului și, în sfârșit, ale fecundității și prosperității economice (G. Dumézil, *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*, Bruxelles, 1958; idem, *Mit și epopee*, București, 1993).

³³ Apollo și Afrodita sunt divinități ale căror cult și iconografie își au

originea în religia minoică. (N. Platon, *Civilizația egeeană*, I-IV, București, 1988).

³⁴ Epicleza *Alasiotas* provine de la Alasia, un alt nume sub care este cunoscută insula Cipru, de unde își are originile cultul lui Apollo Alasiotas. În epoca miceniană, el era reprezentat sub forma unui idol antropo-zoomorf (zeu cu coarne) (*Ibidem*, IV, p. 266).

³⁵ *Peplos*-ul era un veșmânt din lână, format dintr-o bucată mare dreptunghiulară, susținută pe umeri de câte o agrafă sau fibulă, cu marginea răsfrântă în afară; cele două margini laterale erau închise pe talie cu ajutorul unei centuri (Fr. Chamoux, *Civilizația greacă în epocile arhaică și clasică*, II, București, 1985, p. 127). Despre ofranda închinată Atenei, vezi și *supra*.

³⁶ Ramnus era o demă fortificată din nordul Aticii, la nord de Maraton. Aici s-a construit, în a doua jumătate a secolului al V-lea, un templu în stil doric, în care se afla o statuie de marmură realizată de Agoracritos din Paros (*Ibidem*, p. 109).

³⁷ Apaturiile erau sărbătorile fratriilor (vezi *supra*) din orașele ioniene, în timpul cărora se sancționa, prin așa-numitul sacrificiu al *koureion*-ului (tăierea pletelor) la băieți, și *gamelia* (depunerea centurii de castitate) la fete, atingerea pubertății (16 ani) și integrarea definitivă în grupul social (P. Vidal-Naquet, *Vânătorul negru*, București, 1985, p. 164; P. Schmidt, *Athéna Apatouria et la ceinture: les aspects féminins des Apatouria à Athènes*, în AESC, 32, 1977, 6, p. 1059-1073).

³⁸ *Amfictionie* – ligă sau confederație a grecilor dintr-o anumită regiune, formată în jurul unui sanctuar comun (Fr. Chamoux, *op. cit.*, p. 30).

³⁹ Pentatlon – concurs athletic compus din cinci probe: săritură, cursă de viteză, aruncarea discului, pugilat (ulterior, aruncarea suliței), lupte; a fost introdus la Jocurile olimpice la cea de-a 18-a Olimpiadă (708) (*Ibidem*, p. 99).

⁴⁰ Baal – divinitate de origine mesopotamiană, cunoscută la popoarele orientale sub diferite nume – Baal („Bărbatul” – Fenicia);

Baal Zebul („Stăpânul Prinț” – Ugarit), Baal Hamman („Domnul Cerului” – Cartagina), Aliyn Baal („Preaputernicul Stăpân”) etc. (V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, p. 64).

⁴¹ Filozofii menționați aici fac parte din așa-numita „Școală din Milet”, fiind preocupați de găsirea unui principiu (la început, substanță subiacentă ultimă) al lumii (*arche*). Așa cum reiese și din mențiunile anticilor, aceștia au pus la baza unității Universului substanțe naturale individuale: Thales (aprox. 640-550 î.Hr.) – *apa* sau *umiditatea* (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, București, 1979, p. LV-LXII, 147-167; Fr. E. Peters, *Termenii filozofici grecești*, București, 1993, p. 44), Anaximandru (aprox. 610-546 î.Hr.) – *infinitul, nelimitatul, nedeterminatul, nedefinitul* (*ápeiron*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. LXII-LXIX, 168-183; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 39), Anaximene (aprox. 585-525 î.Hr.) – *aerul* (*aer*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. LXX-LXXIV, 184-193; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 18), Heraclit din Efes (539-470 î.Hr.) – *focul* *necreat și nepieritor* (*pyr*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. CVIII-CXXII; *Ibidem*, I/2, București, 1979, p. 320-372; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 251). Filozofilor de orientare fizicalistă li se adaugă și alte elemente valoroase ale gândirii grecești, precum principiul mișcării, conceptul de *necesitate*, problema contradicției, principiul convertirii cantitativului în calitativ etc.

⁴² Traducere preluată din *Filozofia greacă până la Platon*, I/2, București, 1979, p. 354.

⁴³ Spre deosebire de „Școala din Milet”, cea numită din Elea (oraș în sudul Italiei, în *Grecia Magna*) consideră că realitatea există ca un dat imuabil, unic, fără discontinuitate, căruia îi este străin principiul mișcării, al nașterii și pieirii, așadar absolut. Reprezentanții acestei direcții filozofice și-au exprimat concepția în modalități diferite. Astfel, pentru Xenofon din Colofon (a doua jumătate a secolului al VI-lea – prima parte a secolului al V-lea), considerat întemeietorul Școlii, există doar realitatea obiectuală – *Unul* (*hen*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. XCII-XCV;

Ibidem, I/2, p. 172-212); pentru Parmenide (aprox. 520-460 î.e.n) – *Existența, Ființa Unică (Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. XCII-XCV; *Ibidem*, I/2, p. 213-260), Zenon din Elea (?489-?430 î.Hr.) a adus noi argumente în sprijinul tezei parmenidiene a unicității ființei, pe care le-a formulat în anumite raționamente numite aporii – (*aporia* „cale fără ieșire, impas, dificultate”) (*Dichtomia, Ahile și broasca, Săgeata, Stadionul*) prin care a evidențiat contradicțiile pe care le pune teza pluralității și cea a mișcării (*Ibidem*, I/1, p. CVI; *Ibidem*, I/2, p. 261-286).

⁴⁴ Într-adevăr, Empedocle din Agrigent (Sicilia) (490-430 î.Hr.) a realizat sinteza dintre gândirea milesiană și cea eleată. După el, fundamentele lumii sunt formate din patru elemente (*stoichea*), numite de ei „rădăcini” (*rizomata*) – pământul, aerul, focul și apa, concepute, însă, ca și la filozofii eleați, ca imuabile, nesupuse schimbării, așadar fără mișcare intrinsecă. Totuși, aceste corpuri primordiale sunt supuse asocierii și disocierii, deci mișcării, prin acțiunea a două forțe contradictorii – „Iubirea” (*Philia*) și „Discordia” (*Neikos*). (*Ibidem*, I/1, CXXX-CXLII; *Ibidem*, I/2, p. 420-548; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 44, 151-152, 256).

⁴⁵ Despre Pitagora (~580-570 – sfârșitul secolului al VI-lea – începutul secolului al V î.Hr.) și pitagorism ca mișcare filozofică și religioasă, cf. *Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. LXXVII-XCI; *Ibidem*, I/2, p. 5-169; Fr.E. Peters, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁶ Anaxagora din Clazomene (Asia Mică) (500-428 î.Hr.) considera că diversitatea calitativă a lumii se datorează unui număr infinit de substanțe, numite de el „semințe” (*spermata*), originare, necreate, imuabile, dar asupra cărora acționează o forță motrice de natură intelectuală (*nous*), care face posibilă „rotirea” amestecului originar al elementelor și „rânduirea” (*diakosmesis*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. CXLII-CLII; *Ibidem*, I/2, p. 551-606; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 105-106, 190, 258). Prin concepția sa, filozoful ionian a pregătit terenul filozofiei atomiste, elaborată de Leucipp din Elea(?) (Abdera?, Milet?) și, mai ales, de Democrit din

Abdera (aprox. 460-370 î.Hr.), conform căreia lucrurile sunt formate din particule materiale indivizibile, atomi (*atoma*), deosebite între ele după formă și mărime, și prin a căror mișcare eternă (*kinesis*) și agregare (*synkrisis*) iau naștere lucrurile sensibile. (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. CLXXII-CXCVII; *Ibidem*, II/1, București, 1984, p. 375-597; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 51, 106, 149-150).

⁴⁷ Numele școlii „cinice” vine de la *Kynosarges* („câine alb sau gras”), locul de învățământ aflat la poalele Lycabetului, sau de la *Kynicos bios* („viață câinească”), așadar de la modul de comportare al adeptilor.

⁴⁸ *Ataraxia* – netulburare, echilibru, liniște sufletească (Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 50).

⁴⁹ *Hedone* – plăcere (*Ibidem*, p. 115-118); la Epicur, „plăcerea este binele căutat de oameni”, echilibrul, absența durerii din corp și a tulburării sufletești (*Ibidem*, p. 117-118).

⁵⁰ *Horenți* – grup de cântăreți și dansatori (Fr. Chamoux, *op. cit.*, II, p. 48).

⁵¹ *Leneenele* erau sărbătorile atice în cinstea lui Dionysos, de la sfârșitul lui decembrie, fiind prilejuite de prima stoarcere a strugurilor în teascuri (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 225; P. Leveque, *Aventura greacă*, I, București, 1987, p. 425; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 144).

⁵² Frinihos din Atena – cel dintâi tragic atenian, ce a trăit la începutul secolului al V-lea. În operele sale, *Căderea Miletului* (494) și *Fenicienile* (476) s-a inspirat din evenimente contemporane (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 333; II, p. 69).

⁵³ Traducere după *Filozofia greacă până la Platon*, II/1, p. 202.

⁵⁴ Evhemeros, mitograf din Mesena ce a trăit la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea. A compus un fel de roman filozofic – *Povestire sacră*, în care relatează o călătorie imaginară prin insulele Oceanului Indian, dintre care cea mai mare era *Panhaia*, unde trăia o populație hibridă. Această operă a avut o

mare influență asupra istoricilor și mitografilor, cunoscută sub numele de evhemerism (Fr. Chamoux, *Civilizația elenistică*, I, București, 1985, p. 502-503; II, p. 78).

⁵⁵ *Kouroi* (sg. *kouros*) și *korai* (sg. *kore*) erau, la sfârșitul secolului al VII-lea, statui colosale din marmură realizate în Ciclade și în Atica, sub influența artei sculpturale orientale (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 91, II, p. 112). Pentru megaron, vezi *supra*.

⁵⁶ *Moscoforul* – „Purtătorul de vițel”; sculptură atică realizată pe la 570-560 înfățișând un bărbat ce duce drept ofrandă un vițel, pe care-l ține pe umeri (*Ibidem*, p. 172, il. 189); *Cavalerul Payne-Rampin* sau *Capul Rampin* este tot o sculptură atică din intervalul 570- 560: înfățișează un călăreț. Capul acestuia se află astăzi la Muzeul Luvru iar torsul la Muzeul Acropolei. Numele îi vine de la un diplomat francez care a cumpărat capul din Grecia (*Ibidem*, p. 148, il. 41).

⁵⁷ Portic – galerie de coloane, ce serveau unor scopuri civile, edilitare și religioase.

⁵⁸ Centauromahia – lupta centaurilor cu lapiții, reprezentată frecvent în sculptură și pictură (Fr. Chamoux, *op. cit.*, II, p. 42).

⁵⁹ *Artemision* – templul Artemidei; considerat una dintre cele șapte minuni ale lumii. Fusese construit de arhitecții cretani Hersifron și Metagenes la mijlocul secolului al VI-lea; avea dimensiuni impresionante – 55x115 m, o dublă colonadă dorică exterioară, fiecare coloană având 12 m înălțime. A fost incendiat de un nebun pe nume Herostrat (356), reconstruit după același plan (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 89; II, p. 57).

⁶⁰ Templul din Didymai (cetate dependentă de Milet) era dedicat lui Apollo și se bucura de celebritate datorită oracolului. Peste vechiul sanctuar distrus de perși în 494 s-a ridicat la începutul secolului al IV-lea și începutul celui următor o nouă construcție, de dimensiuni cu totul impresionante – 51x110 m. Particularitatea sa constă în aceea că interiorul era neacoperit, zidul înconjurând o curte în aer liber (22x54 m), în interiorul căruia se afla o capelă ce adăpostea

statuia lui Apollo, izvorul sacru și laurul sacru. (Fr. Chamoux, *Civilizația elenistică*, II, p. 186-188, II. 107-113).

⁶¹ *Civilizația terramare*-lor, dezvoltată în epoca bronzului și în prima epocă a fierului în sudul Câmpiei Padului, își trage numele de la *terramare* – așezări sătești înconjurată de incinte și de șanțuri, cu locuințe construite pe palafite (piloți), ale căror vestigii acumulate în timp formează *tell*-uri (vezi *supra*) de 4-5 m înălțime. (G.A. Mansuelli, *Civilizațiile Europei vechi*, București, I, 1978, p. 96-97; II, 1978, p. 335-336); civilizația „apeninică” – civilizația dezvoltată în epoca bronzului de-a lungul lanțului Apeninilor, din câmpia Padului la golful Taranto (*Ibidem*, I, p. 96; R. Bloch, J. Cousin, *Roma și destinul ei*, I, București, 1985, p. 15); *civilizația câmpurilor de urne* – vezi *supra*; *civilizația lațială* – *facies*-ul cultural dezvoltat în epoca fierului în Latium (centrul Italiei), la gurile Tibrului (*Ibidem*, p. 20); *civilizația villanoviană*, al cărui nume provine de la descoperirile dintr-o necropolă de incinerare de la Villanova, de lângă Bologna, s-a dezvoltat în prima epocă a fierului și cuprinde, în general, zona nordică și nord-vestică a Italiei, acolo unde se va afirma civilizația etruscă (*Ibidem*, p. 16; G.A. Mansuelli, *op. cit.*, I, p. 158-165; II, p. 349-350).

⁶² Traducere după Titus Livius, *De la fundarea Romei*, I, 7, București, I, 1959, p. 14.

⁶³ Este vorba despre Titus Tatius – *Ibidem*, I, 13-14, ed. cit., p. 23-24.

⁶⁴ Potrivit cronologiei stabilite de istorici, cei șapte regi legendari ai Romei primitive ar fi domnit astfel: Romulus – 753-716; Numa Pompilius – 715-672; Tullus Hostilius – 672-640; Ancus Marcius – 641-616; Lucius Tarquinius Priscus – 616-578; Servius Tullius – 578-534; Lucius Tarquinius Superbus – 534-509 (Vezi *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982).

⁶⁵ *Septimontium* era, în epoca istorică, o ceremonie religioasă ce avea loc la 11 decembrie, când se făceau șapte sacrificii distincte de către populația de pe cele șapte coline ale Romei; ea amintea de

vechea ligă a triburilor latine (R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, p. 67).

⁶⁶ *Comitia curiata* – adunările legale ale poporului pe curii; curia era o comunitate civilă și religioasă, respectiv un grup de *gentes*; numărul lor era de 10 pentru fiecare dintre cele trei triburi originare ale Romei (*Ramnes*, *Luceres* și *Tities*); toate curiile formau *populus Romanus Quiritium*.

⁶⁷ *Dictator* – magistrat roman cu puteri extraordinare, militare și civile, căruia i se încredința conducerea statului timp de șase luni în momente dificile pentru Republică (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 260).

⁶⁸ *Comitia centuriata* – adunare a poporului roman sub arme pe clase și centurii (*Ibidem*, p. 22).

⁶⁹ *Potestas* – putere.

⁷⁰ *Decemviri* – comisie alcătuită din zece persoane (*Decemviri legibus scribundis*), însărcinată să conducă statul roman între 451-440 î.Hr. Printre măsurile luate de decemviri s-a aflat și întocmirea unui cod de legi, care au fost incizate pe zece table de aramă (*Lex duodecim tabularum*) (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 255; R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, p. 249-253).

⁷¹ Legile *Licinia Sextiae* au dat posibilitatea plebeilor, în 367, să accedă la consulat (*Ibidem*, p. 109).

⁷² *Comitia tributa* – adunarea poporului pe triburi, care, în decursul unei evoluții îndelungate, avea competența de a alege tribunii, cvestorii, edilii și alți magistrați plebei (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 22).

⁷³ *Manipulus* – unitate militară formată din 100, apoi din 200 de oameni în timpul regalității și a Republicii; era comandată de un centurion; în cadrul unei legiuni romane existau 30 de manipule (*Ibidem*, p. 466).

⁷⁴ *Senatus consultes* – hotărâre a Senatului.

⁷⁵ Dreptul latin (*ius Latii*) era dreptul acordat cetăților din Latium și apoi din Italia și din alte zone ale statului, în virtutea căruia locuitorii lor aveau dreptul de a se căsători cu romanii (*ius*

conubii), de a încheia tranzacții comerciale cu ei (*ius commercii*) și de a vota (*ius suffragii*); nu aveau însă dreptul de a îndeplini magistraturi (*ius honorem*) și de a sluji la oaste (*ius militiae*) (*Ibidem*, p. 148).

⁷⁶ *Oppidum* – așezare fortificată.

⁷⁷ *Senatus consultum ultimum* – hotărâre a Senatului prin care se dau puteri extraordinare magistraților statului.

⁷⁸ *Numen, numen dei* – voință exprimată de un zeu, calitate, valoare, semn sau gest expresiv (G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1974, p. 42-48).

⁷⁹ Corect, Titus Livius, *De la fundarea Romei*, XXV, 40: „Atunci s-a născut pentru întâia oară admirația romanilor pentru operele de artă grecești...” (București, vol. III, 1961, p. 349).

⁸⁰ În timpul lui Constantin, creștinismul a fost recunoscut ca una dintre religiile Imperiului și nu ca religie de stat.

⁸¹ Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari*, Augustus, LIII, București, 1958, p. 82-83.

⁸² *Agri Decumates* („Câmpurile decumate”) – teritoriul dintre Pădurea Neagră și bazinul fluviului Nekar: aveau menirea de a asigura legătura rapidă dintre armatele de pe Rin și de la Dunăre (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 40).

⁸³ Nerva (Marcus Cocceius Nerva) – împărat între 96-98.

⁸⁴ Dacia a fost cucerită în urma războaielor din 101-102, 105-106, iar teritoriile de la răsărit de Tigris, dintre care o parte au format provincia Mesopotamia, în urma mai multor campanii, desfășurate în 114, 115, 116, 117.

⁸⁵ Antoninus Pius (Titus Aelius Hadrianus Antoninus), împărat între 138-161. Epitetul Pius („cel Pios”) a fost primit datorită credinței pe care a arătat-o tatălui său adoptiv – Hadrian –, respectului față de religia tradițională și cooperării sale cu Senatul.

⁸⁶ Maximinus Thrax – împărat între 235-238.

⁸⁷ Traianus Decius – împărat între 249-251.

⁸⁸ Gallienus (Publius Licinius Valerianus Egnatius Gallienus) –

împărat împreună cu tatăl său Valerianus între 253-260 și apoi, după capturarea acestuia din urmă, singur, până în 268.

⁸⁹ Claudius II Gothicus – împărat între 268-270.

⁹⁰ Lucius Domitius Aurelianus, împărat între 270-275. El este cel care a ordonat părăsirea Daciei în 274/275.

⁹¹ Tetricus Peter (Caius Pius Esuvius Tetricus) – împărat al „Imperiului gallic” între 268-273.

⁹² Sol Invictus nu este o divinitate de origine panonică, ci orientală (S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, I, București, 1981, p. 123-125; idem, în *Enciclopedia civilizației romane*, p. 728).

⁹³ *Pons Milvius*, azi Ponte Molle, peste Tibru; conform legendei, atunci a avut loc revelația, înaintea lui Constantin, a monogramului lui Hristos sau a semnelor crucii, dar nu atunci a avut loc convertirea împăratului la creștinism; el a fost convertit cu puțin înainte de moarte.

⁹⁴ Iulianus Apostata (Flavius Claudius Iulianus), împărat între 361-363. A fost proclamat *Caesar* în 355 și *Augustus* în 361; *Lutetia Parisiorum* (Parisius) – azi Paris.

⁹⁵ *Paganus* – „locuitor al unui sat”; *pagus* – „sat”.

⁹⁶ Romulus Momyllus Augustus (Augustulus) – ultimul împărat al Imperiului roman de Apus (475-476).

⁹⁷ Istoria este inclusă aici în rândul disciplinelor literare.

⁹⁸ *Cella* – spațiu închis într-un templu, destinat statuii zeului.

⁹⁹ „Legiștii” (de la etimonul latin *lex, legis* – lege) erau specialiști în drept roman, formați, cu începere din secolul al XII-lea, la marile Universități europene. Ca membri ai Consiliilor regale, atât în Franța, cât și în Anglia sau în Peninsula Iberică, ei și-au pus competența câștigată la dispoziția statului monarhic, constituind astfel nu numai primul embrion de birocrație în Europa, dar fiind, totodată, și cei dintâi autori și apărători ai ideii de suveranitate regală, pe care – deși mulți dintre ei erau membri ai clerului – au justificat-o sistematic împotriva teoriei teocratice și universaliste pontificale (v. în acest sens, inter alia *Histoire de France*, sous la

direction d'Andre Burguiere et Jacques Revel. *L'Etat et ses pouvoirs*, par Robert Descimon, Alain Guéry, Jacques Le Goff, Pierre Lévsque, Pierre Rosanvallon, Paris, Éditions du Seuil, 1989).

¹⁰⁰ Cuvântul „temporal” (de la *tempus, temporis*) are în Evul Mediu o conotație religioasă și se referă la tot ce ține de lumea materială sau de Universul vizibil, în opoziție cu „spiritualul” – domeniul prin excelență al Bisericii romane – a cărui sferă era divinul.

¹⁰¹ În realitate, avarii și bulgarii nu au ocupat niciodată o regiune numită „câmpia Dunării”: dacă primii s-au stabilit, în secolul al VI-lea (568), în Panonia, înlocuindu-i aici pe longobarzi și gepizi (după ce, în prealabil, pustiiseră Dobrogea), ceilalți se vor așeza definitiv la sud de Dunăre, unde vor întemeia un stat propriu (în anii 679-681). Autorii se gândesc probabil la teritoriul din jurul gurilor Dunării, ceea ce este altceva (V. și infra, n. ⁴ și ¹⁶).

¹⁰² v. nota precedentă

¹⁰³ De fapt, această presupusă translație lexicală, ca și filiația dintre huni și maghiari (acreditată ulterior) sunt pur ipotetice.

¹⁰⁴ Principalul izvor istoric invocat, alături de așa-zisa *Lex Ribuaria*, pentru a proba existența francilor „ripuari” este geograful anonim din Ravenna, care amintește, către anii 475-480, de o regiune, *Francia Rinensis*, locuită de o parte a acestei populații (numită de autor francii *renani*). În opinia lui F. Beyerle, *ripuarii* nu au constituit niciodată un trib sau o ramură distinctă a francilor (mai bine zis nu au purtat acest nume). Studiind *Lex Ribuaria* cercetătorul german a arătat că aceasta nu reprezintă un cod distinct de *Lex Salica* (aparținând francilor *salieni*), ci numai o simplă variantă a ei, mai târzie. Termenul „ripuari” (în forma corectă *riboari*) este menționat, de fapt, pentru prima dată, în anii 726-727 în *Liber Historiae Francorum* (compusă la St.-Denis, în primul sfert al secolului al VIII-lea), fiind aplicat locuitorilor din partea dreaptă a Rinului, din regiunea cuprinsă între Köln și Bonn (cf. Lucien Musset, *The Germanic Invasions. The Making of Europe (AD 400-600)*, The Pennsylvania State University Press, 1975, p.

69-70, 226, care oferă asupra acestei chestiuni informațiile cele mai complete; v. și ediția în limba franceză: *Les Invasions. Les vagues germaniques*, Paris, 1965. De asemenea, Louis Halphen, *Les Barbares. Des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, 3eme edition, Paris, 1936, *passim*).

¹⁰⁵ O prejudecată tenace, a cărei origine rămâne obscură, dar care se reflectă de mai multe decenii în periodizările convenționale ale medievalității, prezente în toate manualele școlare și universitare, atașează anului 476 dubla (dacă nu chiar tripla) semnificație de moment al căderii Imperiului Roman de Apus, de sfârșit al Antichității și de început al Evului Mediu. Or, după cum au demonstrat multe din cercetările din ultimii ani, o asemenea interpretare (inspirată - e bine să nu uităm acest lucru - de o perspectivă esențialmente factuală sau evenimentială asupra istoriei), chiar dacă nu este întru totul lipsită de justificări, nu rezistă unei analize atente a faptelor. E adevărat că dificultățile crescânde ale unei guvernări unitare și tendințele centrifuge din imperiu deveniseră, începând cu secolul al III-lea, îndeajuns de serioase, pentru a-i determina pe împărați, cu începere de la Dioclețian, să atribuie sistematic responsabilitatea administrării Orientului și Occidentului unor persoane diferite. Acest sistem pare a fi culminat la moartea lui Theodosius I (395) prin numirea a doi succesori, Arcadius în Răsărit și Honorius în Apus și, mai târziu, prin hotărârea - adoptată după promulgarea Codului Theodosian în 438 - ca edictele publicate de unul din împărați să nu se aplice automat în posesiunile celuilalt decât cu încuviințarea expresă a acestuia. Cu toate acestea, se cuvine să distingem aici între realitatea de fapt și realitatea ideii. Chiar dacă unitatea *de facto* a Imperiului a cunoscut, după secolul al III-lea, o erodare sistematică, ajungând două veacuri mai târziu aproape formală, în mentalitatea epocii Imperiul continua să fie unul singur, așa-zisul partaj din 395 nefiind conceput ca o divizare politică, ci numai ca o distribuire a puterii în cadrul *aceluiași* sistem de organizare. Din

acest unghi, actul din 476 dobândește înțelesul mai curând al unei reveniri la o situație mult mai veche, de unitate a conducerii, decât al unei „prăbușiri”. Depunerea lui Romulus Augustulus de către Odoacru nu a afectat ci, dimpotrivă, a *întărit* autoritatea împăratului de la Constantinopol, în condițiile în care șeful germanic – trimițând însemnele imperiale în răsărit – a recunoscut astfel preeminența acestuia asupra provinciilor apusene, acceptând, totodată, din partea lui Zenon titlurile de patriciu și *magister militum per Italiam* care, din punct de vedere juridic, îl transformau în funcționar imperial. Procedând în acest mod, Odoacru nu numai că restabilea de fapt unitatea puterii, dar se și conforma unui tip de conduită specific tuturor regilor germanici, care vedeau în cel ce guverna la celălalt capăt al lumii romane singura autoritate în măsură a încarna în chip legitim ideea imperială. Inutil de a mai adăuga că, în acea epocă, actul său nu a avut niciun impact semnificativ, fiind, din contra, perceput ca restabilind o legitimitate periclitată de îndelungatele conflicte și uzurpări anterioare (cf. J. B. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, New York-London, 1967, p. 167-173; A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Longman, 1978, p. 125-126; Ferdinand Lot, *La Fin du Monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1951, *passim*; Roger Remondon, *La Crise de l'Empire roman. De Mare Auréle a Anastase*, Paris, 1970; p. 225-228 și *passim*. De asemenea, N. Iorga, *Evoluția ideii de libertate*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Bădescu, București, Ed. Meridiane, 1987, p. 147-148 și Lucien Musset, *op. cit.*, p. 27-28. Pentru izvoarele care relatează episodul din 476, cf. *inter alia* Iordanes, *Getica*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1939; *idem* in *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, II, București, 1970; Iordanes și-a redactat opera la mijlocul secolului al VI-lea, după *Historia Gothorum* scrisă de Cassiodorus, astăzi pierdută).

¹⁰⁶ Lucrurile s-au petrecut, de fapt, invers, inițiativa campaniei din Italia aparținându-i nu lui Teodoric, ci împăratului Zenon,

îngrijorat deopotrivă de veleitățile de independență manifestate de Odoacru în Italia, la scurtă vreme după evenimentul din 476 și, pe de altă parte, de prezența din ce în ce mai amenințătoare a ostrogoților în Peninsula Balcanică, care reclamau din partea autorităților imperiale noi concesii teritoriale (în virtutea *foedusului* din 470 cu romanii, care le garantase instalarea în Moesia inferioară). Pentru a orienta nemulțumirile crescânde ale ostrogoților într-o direcție folositoare propriilor scopuri, împăratul i-a cerut lui Teodoric – numit *magister militum*, consul și patriciu – să se îndrepte spre Italia, ceea ce acesta a și făcut în 488-489 (cf. Gabriel Fournier, *L'Occident de la fin du Ve siècle à la fin du IXe siècle*, Paris, 1970, p. 24, 27; Lucien Musset, *The Germanic Invasions...*, p. 45-47).

¹⁰⁷ Termenul de „catolic” (*catholicos* universal) folosit aici de autor pentru a-i desemna pe creștinii din partea de apus a Imperiului (în cazul de față din Italia) în raport cu ostrogoții arieni (tot creștini, dar eretici) a devenit de uz curent abia în secolul al XI-lea, după Marea Schismă din 1054, numindu-i astfel pe toți credincioșii de obediență religioasă romană în opoziție cu cei de rit „ortodox” (*orthodoxos* calea, învățătura dreaptă), afiliați Bisericii răsăritene. Până atunci, însă, ambele cuvinte (*catholicos* și *orthodoxos*) au servit concomitent la caracterizarea susținătorilor adevăratei doctrine, în contextul controverselor dogmatice de după secolul al III-lea d. Hr. Primul dintre cele două adjective a fost întrebuințat pentru întâia dată în secolul I d. Hr. de Sf. Ignatius din Antiohia pentru a evoca plenitudinea, universalitatea Bisericii creștine. Cel de-al doilea a sfârșit prin a se singulariza în vocabularul religios mai cu seamă după evenimentul din 1054, fără a i se cunoaște însă autorul (care, probabil, nici nu există) (cf. Alfred Bertholet, *Dicționarul religiilor*. Ediție în limba română de Gabriel Decuble, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1995, p. 80; Jean Meyendorff, *Biserica ortodoxă ieri și azi*. Traducere de Cătălin Lazaruca, Ed. Anastasia, 1996, p. 5-8; Timothy Ware, *The Orthodox*

Church, Penguin Books, 1964, p. 19-26).

¹⁰⁸ Pentru secolul al VI-lea, termenul de „bizantin“ (de la numele vechii colonii grecești Byzantion, întemeiată pe locul viitoarei capitale a Imperiului de Răsărit), utilizat de autor pentru a desemna structura politică din Orient și pe conducătorul acesteia, este impropriu, de vreme ce, prin modul de organizare, prin mentalitate și spirit universal, dimensiunea romană a Imperiului rămâne încă, în această vreme, aproape intactă. Se consideră că elenizarea Imperiului de Răsărit și restrângerea acestuia la teritoriile care ulterior vor face parte fie din stăpânirea sa permanentă, fie din zona sa de influență (bazinul răsăritean al Mării Mediterane, Peninsula Balcanică, Asia Mică, zona pontică și Siria) înregistrează o cotitură decisivă odată cu secolul al VII-lea, la capătul mai multor decenii de războaie civile și de confruntări cu dușmanii din afară (perși, avari, slavi, arabi), prin instaurarea dinastiei Heraklizilor (de la numele fondatorului, Heraklius 610-641), a cărei politică de reforme instituționale a pus definitiv capăt universalismului roman tradițional. Procesul de grecizare și orientalizarea Imperiului se va încheia un secol mai târziu (cf. Louis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969, p. 51 *sqq*; Robert Fossier, *Le Moyen Âge*. Tome I, *Les mondes nouveaux*, Paris, 1986, p. 181 *sqq*, 283 *sqq*; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1940, p. 52 *sqq*).

¹⁰⁹ Mai corect spus este că regele franc s-a convertit la creștinismul de rit roman.

¹¹⁰ „Recomandarea“ sau „închinarea“ (de la cuvântul de origine latină *commendatio*) este forma primară a omagiului vasalic de mai târziu care constituie, la rândul său, alături de jurământul de credință și investitură, primul dintre cele trei momente ale ritualului de intrare în vasalitate, așa cum s-a cristalizat acesta în secolele X-XII. Primele mențiuni despre „recomandare“ datează, după unele opinii, din secolele VI-VII, în Spania vizigotă și într-un

document din Galia merovingiană intitulat Formularul lui Marculf, dar fixarea definitivă a obiceiului pare a fi avut loc în a doua jumătate și la finele secolului al VIII-lea, când semnalările documentare se înmulțesc. Inițial, „recomandarea” nu comporta nicio influență religioasă, ceea ce i-a determinat pe unii autori să considere că ceremonia ar avea o origine germanică. Persoana care se „recomanda”, îngenunchează, cu capul descoperit și fără arme, își pune mâinile împreunate (*immixtio manuum*) în cele ale protectorului al cărui dependent urma să devină, recunoscându-i-se astfel supus (mai precis, „omul său”) și rostind o scurtă declarație de fidelitate. Semnificația ceremonialului – evocat de documentele vremii prin sintagmele *in vasatico se commendare per manus* și *in manus (manibus) se commendare* – era aceea a unei abandonări complete în mâinile seniorului (*traditio personae*). El însoțea acordarea „beneficiului” (forma premergătoare „feudului” de mai târziu), fiind reînnoit periodic. Prin transformarea sa în omagiu – proces încheiat, potrivit lui Marc Bloch, în secolul al XII-lea, dar, după opinia lui Ferdinand Lot, mult mai devreme, la mijlocul secolului al VIII-lea – ceremonialul „recomandării” (devenit, în noile circumstanțe istorice și ca urmare a asocierii sale cu cele două momente menționate mai sus, un *ritual*) a rămas neschimbat, cu excepția sărutului pe gură (*osculum*) schimbat de cei doi parteneri ca o garanție suplimentară a legăturii astfel create (cf. Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. 1, *The Growth of Ties of Dependence*, Translated by L. A. Manyon, The University of Chicago Press, 1970, p. 146, 151, 162 (v. și ediția în limba română, *Societatea feudală*, vol. 1, *Formarea legăturilor de dependență*. Traducere de Cristina Macarovici. Postfață de Maria Crăciun, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1996, p. 161-175); François-Louis Ganshof, *Feudalism*, 3rd edition, Harper and Row Publishers, s. a., p. 26-27, 72-74 (v. și ediția originală în limba franceză, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Bruxelles, 1957); Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970, p. 99; Joseph R. Strayer, Dana

E. Munro, *The Middle Ages. 395-1500*, 4th édition, New York, 1959, p. 114, *sqq*; Joseph Calmette, *La Société féodale*, Paris, 1927, p. 30-31; Ferdinand Lot, *Histoire du Moyen Âge*, T I, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768*, Paris, p. 666; Jacques Le Goff, *Ritualul simbolic al vasalității* in idem, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația Evului Mediu*. Studiu introductiv, note și traducere de Maria Carpov, vol. II, București, Ed. Meridiane, 1986, p. 175-254; Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, Ed. Științifică și enciclopedică, 1974, p. 239-241. Potrivit lui Jean-Pierre Poly și Eric Bournazel, *immixtio manuum* nu constituia o parte a ceremonialului „recomandării”, ci o formă între multe altele de intrare în dependență, în vigoare la franci (*more francico*); cf. *La mutation féodale, X^e-XIIe siècle*, Paris, 1980, p. 107-108). Pentru transformarea „recomandării” („închinării”) în omagiu, v. *infra*, în text.

¹¹¹ De la numele dat de cuceritorul Peninsulei Iberice muntelui care străjuiește partea de nord a strâmătorii: Djebel Tarik (Gib-al-Tarik) (cf. Robert Fossier, *Le Moyen Âge*, vol. I. p. 209).

¹¹² De origine latină (de la *maneo*, *ere*, *mansi*, *mansum* – a rămâne, a dăinui, a persista) și având drept echivalent, în teritoriile germane din Răsărit, în Danemarca, Suedia și în Anglia, noțiunile de *huba* (*hufa*), *bool*, *hacteny*, respectiv *hide*, termenul de „mansă” începe să fie întrebuințat în acesta formă odată cu secolul al VII-lea în regiunile unde va înflori mai târziu civilizația carolingiană, pentru a desemna celula de bază a civilizației rurale medievale. Administrația imperială a folosit „mansa” ca unitate principală de prelevare a impozitelor și de recrutare militară. Încorporată ulterior (după secolul al X-lea) marelui domeniu sau senioriei, „mansa” a devenit o posesiune funciară condiționată, constituind baza în conformitate cu care erau repartizate obligațiile seniorale ale țăranilor dependenți. Structura ei era deosebit de complexă. Dacă, la început, ea nu cuprindea, potrivit unor autori, decât locul

de casă, ulterior noțiunea s-a extins, ajungând să se aplice deopotrivă grădinii înconjurătoare, loturilor dispersate de pământ arabil și dreptului de participare la exploatarea terenurilor aflate în folosință comună. Existau mai multe categorii de „manse”, în funcție de statutul juridic al posesorilor: libere (*ingenuile*), servile și lidile (aparținând celor eliberați), dar această corespondență a devenit, treptat, din ce în ce mai vagă, sfârșind prin a nu mai constitui o regulă. Ele erau ereditare și – teoretic – indivizibile, ceea ce nu excludea, însă, partajurile și – implicit – riscul major al pulverizării prin succesiune, care s-a accentuat simțitor după secolele XI-XII, impunând regimului seniorial reajustări din ce în ce mai ample. Întinderea „manselor” era variabilă: dacă cele *ingenuile*, bunăoară, puteau urca până la 10 ha fiecare, cele *servile* erau mai restrânse (în jur de 7 ha), fiind, totodată, grevate și de obligații numeric superioare (cf. Robert Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, 1, *Le premier âge des liens d’homme à homme*, Paris, 1959, p. 78-83, 105-112; Recueils de la Société Jean Bodin pour l’Etude Comparée des Institutions, IV, *Le Domaine*, Wetteren, 1949, *sqq*; Georges Duby, *L’économie rurale et la vie des campagnes dans l’Occident médiéval (France, Angleterre. Empire, IXe-XVe siècle)*, vol. I, Paris, 1977, p. 94-101, 214-217; Robert Latouche, *The Birth of Western Economy*, New York, 1972, p. 74-77; Guy Fourquin, *Histoire économique de l’Occident médiéval*, Paris, 1969, p. 60).

¹¹³ În realitate, deși a făcut parte o perioadă din stăpânirea bulgară, nu Dobrogea a constituit centrul de greutate al primului hanat întemeiat în 681 de Asparuh la sud de Dunăre, ci nord-estul Bulgariei actuale, unde cuceritorii și-au stabilit, de altfel, și prima capitală (la Pliska). În noile condiții, Imperiul bizantin a continuat, totuși, să păstreze importante capete de pod în regiune, cum ar fi litoralul pontic, gurile Dunării etc. (cf. Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, București, 1981, p. 52-53; *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, sub conducerea Prof. univ.

dr. doc. D. M. Pippidi, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 115-116).

¹¹⁴ Acest eveniment este în întregime ipotetic, fiind, de fapt - cum se întâmpla frecvent în Evul Mediu - rodul unei interpretări ulterioare, apărută la finele secolului al XI-lea (când s-a produs, de altfel, și canonizarea regelui Vaik-Ștefan), simultan cu acreditarea ideii despre misiunea apostolică încredințată prin pretinsa coroană a regelui maghiar de Papalitate și în contextul fervoarei religioase suscitată de Cearta pentru investitură (1075-1122) și de propaganda în favoarea primei cruciade, evenimente care, slăbind considerabil Imperiul, au dat Bisericii romane posibilitatea de a-și impune influența în noile state formate în jurul anului 1000 în Europa Centrală (Polonia și Ungaria). După cum au demonstrat cercetările întreprinse de istoricii maghiari încă din prima jumătate a acestui secol, diploma pontificală menită să consfințească înmânarea așa-zisei coroane este un fals din secolul al XVII-lea, în timp ce coroana propriu-zisă - care s-a păstrat până astăzi - este, de fapt, de origine bizantină, reprezentând o diademă de sebastocrator trimisă în aceeași perioadă regelui maghiar de împăratul Mihail VII (1067-1078), într-un moment în care, confruntat cu adversitatea vecinilor săi din Balcani, imperiul grec se străduia să-și îmbunătățească relațiile cu noul stat creștin apărut în Europa dunăreană (cel mai relevant pentru detaliile și demonstrația completă a chestiunii este studiul - astăzi clasic - al lui G. I. Brătianu, *Byzance et la Hongrie. À propos du récent article de M. Fr. Dölger*, „Revue Historique du Sud-Est Européen“, XXII, [1945], p. 147-157).

¹¹⁵ Astăzi este un fapt aproape cert că cele dintâi formațiuni ale slavilor de răsărit au fost, dacă nu direct înființate de varegi, în orice caz încadrate din punct de vedere politic și dominate economic o bună bucată de timp de aceștia. Pe lângă argumentele documentare (conținute în *Cronica lui Nestor*), în acest sens pledează și dovezile onomastice, cum ar fi, bunăoară, consonanța

evident germanică a numelor primilor cnezi ai Novgorodului și Kievului (Oleg, de la *Helgi*, Igor de la *Ingvar*, Olga de la *Helga* etc., fără a mai vorbi de Rurik, miticul fondator al Novgorodului) și denumirea însăși, de mai târziu, a poporului și țării: Rusia (de la cuvântul de origine scandinavă *Rus'*, menționat pentru prima dată în anul 839 în *Analele de la Saint Berlin*. Este oarecum interesant – și, desigur, picant – de observat aici că numele de „ruși” a fost dat de populațiile fino-ugrice din nordul Rusiei actuale mai întâi *suedezilor*, care au apărut pe coasta orientală a Mării Baltice cu începere din secolul al IX-lea, principalul argument lingvistic în sprijinul acestei filiații fiind denumirea actuală a acestui popor nordic în limbile finlandeză și estoniană: *ruotsi*, respectiv *rootsi*. Treptat, odată cu asimilarea elementelor de origine scandinavă de către slavi, termenul *Rus'* a început să fie aplicat teritoriilor și etnicului încadrat odinioară de varegi (cf. Lucien Musset, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne* (VIIe-XIe siècle), Paris, 1965, p. 261-266; O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East and Central Europe*, New York, 1952, p. 33-34; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 146 *sqq* și ediția în limba română: *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*. Traducere de Micaela Spinei. Ediție, studiu introductiv și note de Victor Spinei, vol. I-II, București, Ed. Meridiane, 1988).

¹¹⁶ Capitlurile erau corporații de preoți aparținând unei catedrale episcopale sau unui colegiat, trăind, cu începere din secolul al IX-lea după model monastic, într-o comunitate proprie (*vita canonica*), independentă de episcop. Numele vine de la obișnuința de a citi zilnic în timpul meditațiilor comune, câte un capitol din canon (cf. Alfred Bertholet, *op. cit.*, p. 76).

¹¹⁷ Noțiunea de „fief” sau „feud” – cu sensul predominant de posesiune funciară ereditară, condiționată de îndeplinirea serviciilor vasalice – derivă din vechiul cuvânt franc *fehu-ôd* și, prin extensie, din germanicul *Vieh*, înseamnă inițial „vite” (bogăția prin

exelență a populațiilor migratoare). În formele sale lexicale consacrate (*feos/feus* – cea dintâi formă latinizată, apărută la finele secolului al IX-lea în sudul Burgundiei – *feodum, feudum, fevum*), „feudul” sau „fieful” s-a substituit „beneficiului” carolingian în condițiile când acesta – care fusese până atunci viager, nu neapărat corelat cu sistemul relațiilor de dependență personală și fără o conotație materială specifică – a devenit ereditar, a fuzionat definitiv cu vasalitatea și s-a identificat cu precădere (dar nu exclusiv) cu posesiunea funciară (cf. Francois-Louis Ganshof, *op. cit.*, p. 106-117; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 19-22; Marc Bloch, *op. cit.*, vol. I-II, *passim*).

¹¹⁸ Dreptul de comandă (*bannus*) reprezintă o expresie care rezumă în Evul Mediu puterile sau atribuțiile seniorului în raport cu cei ce se aflau pe domeniul său. Aceste atribuții – deopotrivă fiscale (perceperea taxelor datorate de șerbi), economice (impunerea monopolurilor seniorale, stabilirea condițiilor de desfășurare a târgurilor anuale pe domeniu, impozitarea circulației și desfacerii mărfurilor), militare și juridice – erau atât de largi, încât se identificau, practic, cu puterile exercitate în mod normal de orice autoritate publică. Nu există, printre specialiști, un acord cu privire la originea acestor drepturi (care nu figurează în documentele epocii înainte de secolele IX-X), mai precis, în legătură cu modul lor de transfer din sfera unică și impersonală a Statului în aceea privată și locală. O primă teorie – aceea a suveranității – consideră că aceste atribuții sunt consubstanțiale dreptului medieval de proprietate, derivând automat din stăpânirea pământului. Potrivit altui punct de vedere, dreptul de comandă ar fi rezultatul unor uzurpări succesive sau al unor concesiuni forțate din partea autorității centrale carolingiene, din ce în ce mai neputincioasă în a-și apăra prerogativele în condițiile dramatice ale ultimelor invazii (sarazine, maghiare și normande). Indiferent, însă, de adevăr, important de reținut este faptul că personalizarea și divizarea în plan local a acestor puteri se află la originea

pluralismului și diversității teritoriale vest-europene, care constituie una din caracteristicile cele mai profunde ale civilizației medievale în această perioadă (cf. Robert Boutruche, *op. cit.*, p. 114-117; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 61-66).

¹¹⁹ Denumirea corectă a titlului, în conformitate cu specificul terminologiei social-politice slave în Evul Mediu (care, în treacăt fie spus, nu este originală, ci de sorginte avară, germanică etc.), este *cneaz* (*mare cneaz*).

¹²⁰ Bizanț. Denumirea statului bizantin este o formă cultă apărută în Occident (fr. *Byzance*, germ. *Byzanz*, engl. *Byzantium*), de la Byzantion, forma latină a numelui anticei colonii grecești aflată pe locul Constantinopolului (numele coloniei *Βυζάντιον* fiind o formă grecizată de la antroponimul trac Byzas (*Βυξας*). Titulatura oficială a statului bizantin până la căderea lui a fost Imperiul romanilor (*βασίλεια των Ρωμαίων*) sau Romania.

După veacuri de relativă izolare, expedițiile cruciate au stabilit, pentru întâia oară de la prăbușirea jumătății apusene a Imperiului Roman sub loviturile populațiilor germanice (476), contacte strânse între Orientul bizantin și Occident. Sub înrâurirea cruciadelor, motive mai vechi, precum conflictul de doctrină dintre Imperiul bizantin și cel romano-german sau refacerea bisericii creștine sub obediența Romei, cunosc o puternică activizare. Cruciada a IV-a (1202-1204) și crearea unui imperiu latin pe malurile Bosforului au săpat „o prăpastie” între cele două lumi, înlăturând astfel orice posibilitate de uniune religioasă și colaborare politică, chiar dacă încercări au existat. (Vezi în acest sens, L. Brehier, *L'Eglise et l'Orient au moyen âge. Les croisades*, Paris, 1928; Idem, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București, 1981).

¹²¹ „Stat-națiune” (lat. *status* și *natio*), sintagmă introdusă de istoriografia modernă, capătă între secolele al XV-lea și al XVIII-lea multiple sensuri. Statul nu trebuie confundat cu națiunea. Neîndoielnic, crearea unor state puternice în cadrul sistemului

mondial a fost o cerință istorică prealabilă în raport cu afirmarea naționalismului, atât în cadrul statelor puternice, cât și a celor mici. Naționalismul este acceptarea membrilor unui stat ca membri ai unui grup de status, ca cetățeni, cu toate cerințele de solidaritate colectivă pe care le implică acest fenomen. Componentii unui stat vor ajunge să cultive sentimentul național, și într-o anumită măsură, ei aveau de a face cu acest sentiment încă din secolul al XVI-lea. N-a existat o tradiție națională reală nici în secolul al XV-lea, nici în secolul al XVI-lea, însă s-a manifestat un sentiment al comunității. Abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea și-a găsit naționalismul primii săi susținători reali în rândurile burgheziei. La începuturile sale, statismul putea fi considerat aproape naționalist, întrucât marginile sentimentului „naționalist” erau adesea mai strâmte decât hotarele statului monarhic; naționalismul prematur riscă să se cristalizeze în jurul unei entități etno-teritoriale prea mici. (Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, Ed. Meridiane, București, 1992, Vol. I, pp. 203-229; Fernand Braudel, *Timpul lumii*, Ed. Meridiane, București, 1989, vol. I, pp. 52-56).

¹²² Cuvântul „cultura” (lat. *cultura*) este folosit pentru a desemna lumea artelor, a științelor, a producțiilor spirituale, care, împreună, contribuie la unitatea europeană neîntâlnită la nivel politic.

¹²³ „Ciuma neagră” (lat. *pestis*), această maladie febrilă, epidemică, ce cauzează o mare mortalitate, se dezlănțuie în Europa odată cu secolul al XIV-lea (pentru amănunte vezi F. Braudel, *Structurile cotidianului*, Ed. Meridiane, București).

¹²⁴ „Jacqueria”, nume ce se dă revoltei țăranilor din Franța (Jacques de Île-de-France) care s-au ridicat împotriva nobilimii la 28 mai 1358, de ziua „Sărbătorii Domnului” (Fête Dieu), în urma situației dificile create de invazia engleză. Revolta ia amploare în timpul activității regelui Ioan, însă ea este reprimată de către nobilime. Cuvântul „Jacquerie”, un pic deturnat în sens istoric, caracterizează toate revoltele în care execuțiile sângeroase și

arbitrariul joacă rolul principal. De asemenea, cuvântul „Jacquerie” poate fi explicat și prin faptul că țăranul francez mai era denumit câteodată „Jacques Bonhomme”.

¹²⁵ La Marea Neagră se dezvoltă repede și de timpuriu numeroase porturi genoveze: pe la 1260, genovezii încheie un tratat cu tătarii, iar la 1290 clădesc orașul Caffa din Crimeea. Caffa atrăgea din interiorul ținutului numeroase materii prime și produse, precum pește, piei lucrate, carne sărată și grâu, pe care le cumpărau genovezii și le duceau tocmai în Italia. Prin ținuturile tătărăști de la gurile Dunării, care se chemau pe la 1360 Țara Moldovei, italienii făceau comerț de la Cetatea Albă și la Chilia, pentru care se certau în secolul al XIV-lea genovezii și venețienii, pentru negoțul de grâu. Aceste porturi s-au dezvoltat repede nu numai prin comerțul local, ci și prin legăturile comerciale pe care le aveau cu orașele Hansei de la Marea Baltică, prin târgurile de curând înființate, în Țara Haliciului sau Rusia Roșie cum i se spunea atunci. (Al. I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, 1988; Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, ediția a II-a, București, 1925).

¹²⁶ Evreii (lat. *iudeus*) au jucat un mare rol în activitățile comerciale în tot cursul Evului Mediu. Unul dintre lucrurile care trebuie remarcate este că atât sub aspect economic, cât și social, s-a manifestat o rapidă deteriorare a statutului evreilor în Evul Mediu târziu. Pe de o parte, pe măsură ce Anglia, Franța și Spania și-au creat structuri centralizate mai puternice, ele au început să expulzeze pe evrei: Anglia în 1290, Franța spre sfârșitul secolului al XIV-lea, Spania în 1492. Acest fenomen s-a petrecut și în Germania, unde dacă n-au fost expulzați, evreilor li s-a redus rolul comercial. După catastrofa provocată de ciumă, de care evreii au fost făcuți vinovați, se produce un declin atât în ceea ce privește statutul lor juridic cât și rolul economic. În secolul al XVI-lea se poate vorbi de un dezechilibru geografic, din cauza absenței evreilor din Europa Occidentală și prezenței lor în număr mare în

răsăritul Europei. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 216-220).

¹²⁷ Acest fapt este valabil pentru europenii din partea de vest. Dacă Europa Occidentală se confruntă cu „războiul de o sută de ani”, Europa de Răsărit (și autorii făceau o bună distincție între cele două „Europe”) are de înfruntat expansiunea otomană. În acest context, țările române se află aproape în prima linie.

¹²⁸ „Ordinul cavalerilor teutoni” este un ordin ospitalier și militar austriac, fondat în 1128.

¹²⁹ Aceeași tactică de luptă este folosită și în țările române. Fără a se servi de mercenari, domnii români din secolele XIV-XV adoptă tactica evacuării așezărilor, a pârjolirii recoltelor, hărțuiesc permanent dușmanul (armatele otomane), cu dese atacuri surprinzătoare desfășurate, de regulă, noaptea.

¹³⁰ „Routiers” sau „ecorchieurs” desemnează în Evul Mediu cete de soldați prădători care devastează Franța în timpul lui Carol al V-lea și Carol al VI-lea.

¹³¹ Termenul „tenure” se referă la feud; este modul de posesie al unui fief.

¹³² Termenul „arte” desemnează artizanatul specializat, care este favorizat de dezvoltarea urbană. Începând cu secolul al XII-lea, în Europa Occidentală, polii dezvoltării se mută în orașe. Acest fapt a susținut ascensiunea a două grupuri sociale, elita burgheziei negustorești și corpul servitorilor marilor seniori (Georges Duby, *Evul Mediu masculin*, Ed. Meridiane, București, 1992, p. 194).

¹³³ „Confreriile” (pref. „con” și „frere” frate) sunt asociații de persoane în scopul unor lucrări pioase și caritabile.

¹³⁵ „Flagelatorii” sunt fanatici religioși din secolele al XIII-lea și al XIV-lea; numele lor vine de la practica flagelării, deoarece membrii acestei secte se flagelau în public.

¹³⁶ Pentru amănunte privind vrăjitoria în Evul Mediu, vezi F. Braudel, *Structurile cotidianului*, Ed. Meridiane, București.

¹³⁹ „Atentatul de la Anagni” are loc în Italia, în apropiere de Roma. La Anagni, papa Bonifaciu al III-lea a fost insultat de trimisul lui

Filip cel Frumos, Nogaret, și de către Sciarra Colonna, în 1303.

¹⁴⁰ „Curie” (lat. *curia*) desemnează ansamblul administrațiilor guvernamentale ale papei.

¹⁴¹ „Conclav” (pref. „con” și lat. „clavis” cheie) este locul unde se adună cardinalii pentru a alege un papă. În timpul cât durează alegerea, cardinalii sunt izolați (încuiați) strict într-o parte a Vaticanului. Aceasta durează din 1271, când moartea papei Clement al IV-lea (1268) îi găsește pe cardinali nepregătiți; neavând stabilit cine să-i urmeze papei, cardinalii încetinesc procedura. Poporul obosit de această încetineală încuie într-un loc pe cardinali până când aceștia au desemnat pe succesorul la pontificat.

¹⁴² „Galicanism”, cuvânt utilizat pentru a desemna ansamblul libertăților, scutirilor de impozite, precum și conduita ce privește Sf. Scaun. Doctrinile galicane plasează infailibilitatea nu a papei singur, ci a corpului episcopal, pe deplin unit în jurul șefului; ele proclamă autoritatea supremă a conciliilor generale și a sfintelor canoane în guvernarea bisericii; ele stabilesc înalte distincții între puterea spirituală și puterea temporală (cu sensul de „lume materială”, Univers). Doctrinile galicane au fost rezumate în declarația clerului francez din 1682, numită „Declarația celor patru articole”, și redactate de Bossuet. Galicanismul este în opoziție cu curentul „ultramontagnard”, care pretinde că papa este superior conciliilor generale.

¹⁴³ „Pragmatique Sanction” cuprinde măsurile luate de regii Franței pentru limitarea acțiunii spirituale a papilor asupra bisericii naționale. Se pretinde că o „sanțiune pragmatică” a fost promulgată de Ludovic al IX-lea, însă autenticitatea acestui act este contestabilă. Nu același lucru se poate spune despre „Pragmatique de Bourges”, încheiată de Carol al VII-lea în 1438. Ea consacră, sub rezerva confirmării pontificale, principiul electiv pentru prelați, interzice anatemele și suprimă expectativele (promisiunile „beneficiilor” făcute de papă). Ludovic al XI-lea,

dorind să menajeze Sf. Scaun, abrogă această convenție în 1461, pentru ca în 1515 François I să încheie cu papa un concordat.

¹⁴⁴ „Reforma” debutează la începutul secolului al XVI-lea, ca moment religios și politic, ce distruge unitatea catolică și contestă autoritatea tradițională a bisericii, în special autoritatea papilor la mare parte din țările septentrionale ale Europei; ea a fost pregătită de ereziile lui Wycliff și Jan Hus. (vezi Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*).

¹⁴⁵ „Lollards” sunt eretici din secolul al XIV-lea, numiți astfel după numele șefului lor, W. Lollard, ars pe rug la Cologne, în 1322.

¹⁴⁶ „Romanul trandafirului” („Le Roman de la Rose”) este un poem din Evul Mediu, ce cuprinde două părți; prima parte, ce povestește alegoric o aventură amoroasă de o grație mai puțin delicată, îl are ca autor pe Guillaume de Lorris; a doua parte, mai lungă și mai didactică, este scrisă de Jean de Meung (secolele XIII-XIV). (vezi Georges Duby, *op. cit.*, pp. 89-128)

¹⁴⁷ „Renaștere” (Renaissance) este numele dat transformărilor literare, artistice și științifice ce se produc în Europa în secolele XV-XVI, în special sub influența culturii antice (pentru amănunte, vezi și Andrei Oțetea, *op. cit.*).

¹⁴⁸ Termenul este folosit în sens restrâns, în jurul noțiunii de Occident.

¹⁵⁰ Selgiucizii dinastie turcă, care din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea ocupă un loc preponderent în Asia Occidentală. Selgiucizii din Persia domnesc între 1060 și 1194, cei din Kirman din 1041 până în 1198, iar cei din Asia Mică din 1087 până în 1309.

¹⁵¹ Este vorba aici de Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei (1441-1456), guvernator al Ungariei (1446-1453) și căpitan general al acesteia (1453-1456). Autorii fac referire la luptele purtate de Iancu de Hunedoara la sud de Dunăre împotriva otomanilor: „campania cea lungă” (1443-1444), Varna (1444), dar mai ales Belgrad (1456), care are un răsunet european. Într-adevăr, fiul său,

Mathias Corvin va deveni rege al Ungariei între 1458-1490.

¹⁵³ „Matines Brugeoises” - „Utreniile din Bruges”, denumire dată răscoalei (n. trad.).

¹⁵⁴ „Vecerniile siciliene” se referă la masacrul francezilor în Sicilia, în 1282, în timpul guvernării lui Carol de Anjou, fratele lui Ludovic al IX-lea. Acest masacru a fost rezultatul unei conspirații puse la cale de un partizan al Casei de Suabia, Jean de Procida. În luna Paștilor, în momentul când clopotele sunau de vecernie, sicilienii vor provoca un înspăimântător masacru francezilor ce se aflau pe insulă, în special la Palermo. „Vecerniile siciliene” au devenit sinonime cu masacrul general.

¹⁵⁵ „Liga Binelui Public” („Ligue du Bien Public”) a fost fondată în 1464 de seniori împotriva lui Ludovic al XI-lea. Liga a fost dizolvată după indecisa bătălie de la Montlhery (1465), prin tratatele de la Conflans și Saint-Maur.

¹⁵⁶ Există o diferență fundamentală între feudalismul Europei medievale și „feudalismul” propriu Europei răsăritene în secolul al XVI-lea. Au existat multe controverse pentru a stabili dacă și în ce fel feudalismul din partea răsăriteană a Europei poate fi comparat cu feudalismul „clasic” al Europei Occidentale. Discuția s-a centrat în principal asupra întrebării dacă trăsătura definitorie a feudalismului este relația ierarhică de proprietate (oferirea unui fief al vasalului, acordarea protecției în schimbul rentelor și serviciilor), dreptul politic și juridic al seniorului asupra țăranilor săi, sau constă în existența unor domenii mari pe care țăranul este constrâns să le lucreze cel puțin o parte din an, în schimbul unor plăți minime (în forma bănească, în natură sau dreptul de a folosi pământul pentru o producție personală). Forma de „iobăgie” întâlnită în Europa răsăriteană poate fi numită muncă aservită în sistem fiscal comercial, întrucât proprietarul de pământ producea în funcție de cererea și oferta de pe piață. Limitele economice ale intensității exploatarei erau determinate de cerere și ofertă. Formarea unui sistem de aservire fiscal-comercială a muncii în

Europa răsăriteană (estul Elbei, Polonia, Boemia, Silezia, Ungaria, Lituania) a condus la concesii progresive față de țărănime și de transformare a obligațiilor feudale în obligații bănești (secolele XII-XIII). Recesiunea din secolele XIV-XV a determinat o „reație feudală” care a culminat în secolul al XVI-lea cu o „a doua iobăgie”, caracterizată prin înăsprirea condițiilor de muncă și sporirea obligațiilor feudale, precum și cu formarea unei noi clase de mari proprietari. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 124-129).

¹⁵⁷ „Monarhie” (gr. monos singur; arché conducător) guvernarea unui stat de către un singur șef.

¹⁵⁹ „Encomienda” în America Hispanică a reprezentat o creație directă a coroanei spaniole. Justificarea sa ideologică a fost creștinarea. Principala sa funcție a fost aceea de a oferi mână de lucru în mine, în crescătoriile de vite, precum și pentru creșterea viermilor de mătase. Encomienda a fost, inițial, un privilegiu feudal, dreptul de a obține prestări de muncă din partea indienilor. Din punct de vedere juridic, ea a fost un factor benign al hispanizării indiene. Trăsătura sa esențială a fost legarea unor grupuri de indieni de coloniștii spanioli privilegiați. Beneficiarii, numiți *encomenderos*, aveau dreptul să ceară tribut și muncă din partea indienilor, care erau liberi. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 127).

¹⁶⁰ „Camp du Drap d’or” este numele câmpiei situate între Guines și Ardres (Pas-de-Calais). Aici a avut loc o întrevedere între regele Franței, François I și regele Angliei, Henric al VIII-lea, în 1520. Un mare lux a fost etalat, în special de François I, care dorea să-l eclipseze pe suveranul englez.

¹⁶¹ Anglicanismul este religia oficială în Anglia, conform căreia regele (sau regina) este șeful bisericii. Este introdus de către regele Henric al VIII-lea, în 1534, care rupe legăturile cu papalitatea întrucât nu obține desfacerea căsătoriei sale cu Catherina de Aragon. Eduard al VI-lea va accentua această sciziune, însă Maria Tudor, regina catolică, a dorit să înăbușe

lucrarea predecesorilor săi. Nu reușește, deoarece în timpul Elisabetei I, anglicanismul își reîntră în drepturi.

²⁶⁹ I.R.C.A.M. - abreviere de la „Institut de Recherche et de Coordination Acoustique/Musique” - departament muzical al Centrului „Georges Pompidou”.